האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך שביעי

ארצות הברית – בורידן

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
ירושלים – תשי״ט – תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ

מ. וב. פלאי

מהדורה שלישית תשי"ט

הכרך סודר בדפוס מסדה בע"מ, רמת־גן. התמונות הצבעוניות נדפסו בדפוס מסדה. הגלופות הוכנו בצינקוגראפיה של מ. פיקובסקי, ירושלים. גליפת התמונה הצבעונית של גילברט סטיוארט הוכנה בצינקוגראפיה של י. רינדזונסקי, תל־אביב. שירטיט המפות נעשה על־ידי ב י. ברוייר ונחמה שפירא. ההגהות — על־ידי ע. רבין, י. גבריאלי וב. אליצדק. נדפס בדפוס הפועל־הצעיר, תל־אביב

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. א. = ארנסט אלכסנדר
א. א. א. = אפרים א. אורבאך
א. א. מ. = אדם אברהם מנדי־לוב
א. או. = אריה אוליצקי
א. את. = אב״א אחימאיר
א. אי. = אליהו אילת
א. ב. = אלכס ביין
א. ב. י. = אברהם בן יעקב
א. ג. = אהרון גרץ
א. ג. = אלישבע גולדשמידט
א. ג.־ק. = אסתר גרזון־קיווי
א. ג׳. ת. = אדווארד ג׳. תומאס
א. ה. פ. = אברהם הלוי פרנקל
א. ז. = אדמונד זילברנר
א. ח. = אביבה חיים
א. ט. = אריה טרטקובר
א. י. בר. = אברהם יעקב בראוור
א. ל. = אברהם לוינסון
א. לב. = אליעזר לבנה
א. מ. ה. = אברהם מאיר הברמן
א. מ. י. = אדמונד מאיר ירושלם
א. נ. פ. = אברהם נ. פולאק
א. ע. = אמתי עציוני
א. פ. = אלכסנדר פוקס
א. פ. = אהרון פידסס
א. צ׳. = אביגדור צ׳ריקובר
א. ר. = אלחנן רבינוביץ
א. ש. = אברהם שליט
או. ה. = אוריאל הד
או. ה. ק. = אוסטן ה. קלארק
ב. א. = בנימין אקצין
ב. צ. = ברנארד צונדק
ב. ר. = בצלאל רות
ג. ו. = גדעון ויטנברג
ג. ט. = גד טדסקי
ג. י. א. = גליה ירדני־אגמון
ג. ש. = גרשם שלום
ד. ו. = דב ויינריב
ד. מ. ב. ד. מ. = דניאל מ. בואנו דה מסקיטה
ד. פ. = דוד ג. פלוסר
ד. פט. = דן פטנקין
ה. או. = הלל אופנהיימר
ה. מ. = היינריך מנדלסון
ה. נ. ר. = הארי נ. ריבלין
ה. פ. = הנרי פראנקפורט
ה. צ. מ. = הרמאן צבי מאיר
ה. ש. = היינץ שטייניץ
ו. י. פ. = ואלטר יוסף פישל
ו. פ. א. = ויליאם פוכסוול אולברייט
ז׳. ק. = ז׳אן קאסו
ח. א. = חיים אורמיאן
ח. אר. = חנה אריון
ח. י. פ. = ח. יעקב פולוצקי
ח. פ. = חירם פרי (פלאוט)
ח. ר. = חיים רוזן
י. א. = יהודה אליצור
י. ב. = יעקב בן־תור
י. ב. ה. = יהושע בר־הלל
י. ב. ס. = יוסף ברוך סירמונטה
י. ב. צ. = יצחק בן צבי
י. בר. = יהודה ברגמן
י. ג. = יהושע גוטמן
י. הו. = יהושע הורוביץ
י. ז. = יעקב זהבי
י. ז. כ. = יצחק זאב כהנא
י. ל. = ישעיהו ליבוביץ
י. לש. = יעקב לשצינסקי
י. מ. ג. = יהושע מאיר גרינץ
י. נ. = יוסף נחמה
י. ק. = יוסף קלוזנר
י. ר. מ. = יעקב ר. מארכוס
י. שמ. = יעקב שמעוני
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יו. בר. = יוסף ברויר
יע. ל. = יעקב לוינגר
ל. ו. כ. = לאה ויץ־כהן
מ. = המערכת
מ. א. = משה אבנימלך
מ. א. י. = מיכאל אבי־יונה
מ. אל. = משה אלטבאואר
מ. ב. = משה ברכוז
מ. בר. = משה בראוור
מ. ג. = משה גוטשטיין
מ. ד. = מארטין דוד
מ. ה. ב. = מאיר הלל בן־שמאי
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. ח. ש. = משה חיים שלזניאק
מ. כ. = מאכסימיליאן כהן
מ. מ. = מרגארט מיד
מ. מ. = מאיר מדן
מ. נ. צ. = משה נחום צובל
מ. פ. = מאיר פלסנר
מ. צ. פ. = משה צבי פראנק
מ. ק. = משה קסן
מ. ר. = מאנפרד רייפר
מ. ש. = משה שוואבה
מ. שט. = משה שטקליס
מר. ר. = מרדכי ריינר
נ. ק. = נתנאל קצבורג
נ. ר. = נפתלי רוזנן
ע. א. = עלי אשתור
ע. ה. י. = עדית הופמאן־יאפו
פ. א. = פאולה ארנולד
פ. אל. = פאול אלבאלה
פ. ב. = פנינה נוה (בת שלה)
פ. ג. = פאול גץ
פ. ע. ג. = פ. עמנואל גראדנוויץ
פר. ב. ט. = פראנציסקה באומגארטן־טראמר
צ. ל. = צבי ליכטנשטיין (אבנרי)
צ. מ. ר. = צבי מאיר רבינוביץ
צ. ק. = צבי קפלן
ק. ב. = חיים קארל בלום
ק. ר.־ג. = קארלוס רמוס־גיל
ר. ל. = ר. לאנדסברג
ר. פ. = רפאל פטאי
ר. ק. = ריכארד קבנר
ש. א. = שמחה אסף
ש. אד. = שאול אדלר
ש. אל. = שלמה אלכסנדר
ש. בי. = שמואל ביאלובלוצקי
ש. ה. ב. = שמואל הוגו ברגמן
ש. ז. ח. = שניאור זלמן חשין
ש. י. = שמואל ייבין
ש. י. כ. = שלום יעקב פהן
ש. כ. = שמחה כ״ץ
ש. מ. = שמעון מארכוס
ש. נ. = שמואל ניגר
ש. פ. = שלמה סינס

ראשי־תיבות וקיצורים

א״ב = אלף בית
אב״ד = אב בית־דין
אדמו״ר = אדוננו, מורנו ורבנו
אדר״נ = אבות דרבי נתן
אה״ב = ארצות־הברית
אה״ע או אהע״ז = אבן העזר
או״ח = אורח חיים
או״ם או אר״ם = אומות מאוחדות
אח״כ = אחר־כך
איט׳ = איטלקית
איכ״ר = איכה רבתי
אנג׳ או אנגל׳ = אנגלית
אע״פ = אף־על־פי
אעפ״כ = אף־על־פי־כן
אר״י = (ה)אלהי ר׳ יצחק (לוריא)
אשכנזי ר׳ יצחק
ארמ׳ = ארמית
ב׳ = בבלי
ב״ב = בבא בתרא
ב״ח = בית חדש
ביה״ד = בית־הדין
ביהכ״נ = בית־הכנסת
ביהמ״ד = בית־המדרש
בכור׳ = בכורות, בכורים
בכ״מ = בכל מקום
ב״מ = בבא מציעא
במד׳ או במ׳ = במדבר
במד״ר או במ״ר = במדבר רבה
בס״ה = בסך הכל
בעה״ח = בעלי־החיים
בעש״ט = בעל שם טוב
ב״ק = בבא קמא
ב״ר = בראשית רבה
ברא׳ או בר׳ = בראשית
ברכ׳ = ברכות
ג׳ = גראם
גיט׳ = גיטין
ג״כ = גם כן
גרמ׳ = גרמנית
דב׳ = דברים
דה״א או דהי״א = דברי הימים א׳
דה״ב או דהי״ב = דברי הימים ב׳
דו״ח = דין וחשבון
דנ׳ = דניאל
ד״י = דברי ימי ישראל
ה״א = ה׳ אלפים; הלכה א׳
הו׳ = הושע
הונג׳ = הונגארית
הוצ׳ = הוצאה, הוצאת
הל׳ = הלכה, הלכות

הנז׳ = הנזכר
הנ״ל = הנזכר למעלה
הקב״ה = הקדוש ברוך הוא
וגו׳ = וגומר
ויק׳ = ויקרא
ויק״ר = ויקרא רבה
וכד׳ = וכדומה
וכיו״ב = וכיוצא בזה
ז״א או ז. א. = זאת אומרת
ז״ל = זכרונו לברכה
ח״א = חלק א׳
ח״ב = חלק ב׳, וכיו״ב
חב״ד = חכמה, בינה, דעת
חו״ל = חוץ לארץ
חול׳ = חולין
חו״מ = חושן משפט
חז״ל = חכמינו זכרונם לברכה
חיד״א = חיים יוסף דוד אזולאי
ח״ן = חכמה נסתרה
חשמ״א = חשמונאים א׳
חשמ״ב = חשמונאים ב׳
יבמ׳ = יבמות
יה״ב = ימי הביניים
יהו׳ = יהושע
יו״ד = יורה דעה
יונ׳ = יוונית
יו״ט = יום טוב
יו״ר = יושב ראש
יחזק׳ = יחזקאל
ילק״ש = ילקוט שמעוני
יצ״ו = ישמרהו צורו וגואלו
ירוש׳ או יר׳ = ירושלמי
ירמ׳ = ירמיהו
יש׳ = ישעיהו
יש״ר = יצחק שמואל רגע
או יוסף שלמה רופא (מקאנדיאה)
ית״ש = יתברך שמו
כה״י או כ״י = כתב־היד
כה״ע = כתב־העת
כה״ק = כתבי־הקודש
כיו״ב = כיוצא בזה
כי״ח = כל ישראל חברים
כנ״ל = כנזכר למעלה
כ״מ = כמה מקומות
כת׳ = כתובות
כת״י = כתב־יד
לאט׳ =לאטינית
לסה״נ = לספירת הנוצרים
לפסה״נ = לפני ספירת הנוצרים
מ׳ = מטר

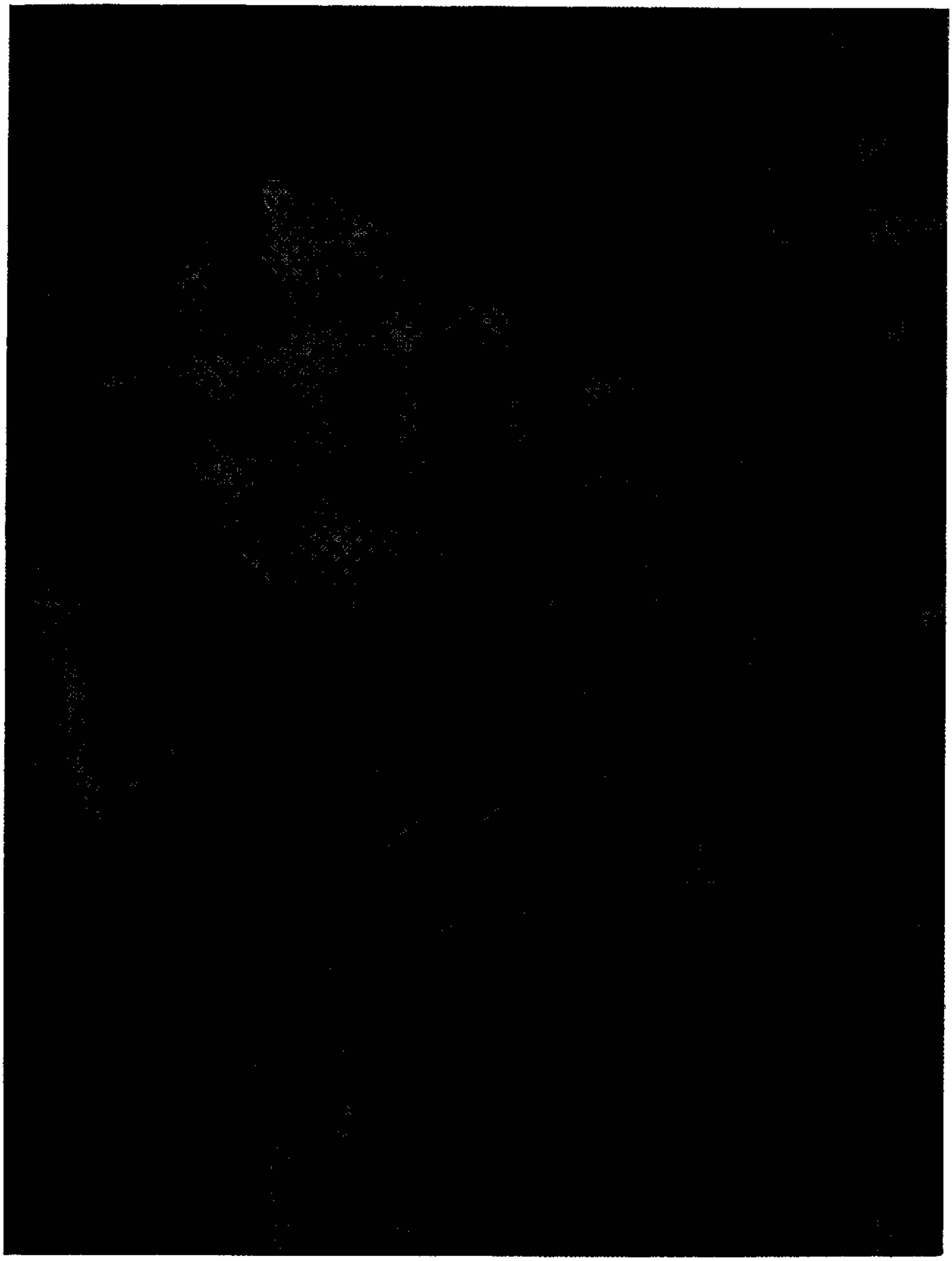
מה״ר = מורנו הרב
מהר״ל = מורנו הרב ר׳ ליווא (מפראג)
מו״מ = משא ומתן
מו״נ = מורה נבוכים
מו״ק = מועד קטן
מי׳ = מיכה
מל״א = מלכים א׳
מל״ב = מלכים ב׳
מלח׳ = מלחמות
מ״מ = מילימטר
ממ״ע, מ״ע, מע״ק = מטר מעוקב
מנח׳ = מנחות
מס׳ או מס. = מספר
מס׳ = מסכת
מס״ב = מסילת־ברזל
מסה״ב = מסילת־הברזל
מ״ץ או מו״ץ = מורה צדק
מ״ר = מטר מרובע
משנ׳ = משניות
נדר׳ = נדרים
נו׳ = נולד
נחמ׳ = נחמיה
ס״מ = סנטימטר
ס׳ = ספר
סט. = סנט
סי׳ = סימן
ס״מ = סנטימטר
סמ״ג = ספר מצוות גדול
סמ״ק = סנטימטר מעוקב
סמ״ר = סנטימטר מרובע
סנה׳ = סנהדרין
ספר׳ = ספרדית
ס״ת = ספר תורה
ע׳ וגם עי׳ = עיין
ע״א, ע״ב = עמוד א׳, עמוד ב׳
עבה״י = עבר הירדן
ע״ד = על דבר
עוב׳ = עובדיה
ע״ז = עבודה זרה
ע״י = על יד, על ידי
עי״ז = על ידי זה
עיר׳ = עירובין
ע״כ = על כן
עכו״ם = עובדי כוכבים ומזלות
עכ״פ = על כל פנים
עמ׳ = עמוד, עמודים
ע״נ = על נהר
ע״ע = עיין ערך, עיין ערכים
ע״פ או עפ״י = על פי
עפ״ר = על פי רוב

ראשי־תיבות וקיצורים [המשך]

ערב׳ = ערבית
ע״ש = על שם
פדר״א = פרקי דרבי אליעזר
פי׳ = פירוש
פס׳ = פסחים
פסיקתא דר״כ = פסיקתא דרב כהנא
פסי״ר = פסיקתא רבתי
פפד״מ = פראנקפורט דמיין
צ״ל = צריך להיות
צרפ׳ = צרפתית
ק״ג = קילוגראם
קדמ׳ = קדמוניות
קה״ר = קוהלת רבה
קיד׳ = קידושין
ק״מ = קילומטר
קמ״ר = קילומטר מרובע
ר׳ = ראה; רבי, רב, ראש
ראב״ד = ר׳ אברהם בן דוד
ראב״ד = ר׳ אברהם בן דאוד
ראב״ח = ר׳ אברהם בר חייא
ראב״ע = ר׳ אברהם אבן עזרא

רא״מ = ר׳ אליהו מזרחי, ר׳ אליעזר מגרמיזא, ר׳ אליעזר ממיץ
רא״ש = רבנו אשר בן יחיאל
רדב״ז = ר׳ דוד בן זמרא
רד״ק = ר׳ דוד קמחי
ר״ה או רה״ש = ראש־השנה
ר״י = ר׳ יהודה, ראש ישיבה
ריב״ז = ר׳ יוחנן בן זכאי
ריב״ש = ר׳ ישראל בעל שם
רי״ף = ר׳ יצחק אלפסי
רלב״ג = ר׳ לוי בן גרשום
רמ״א = ר׳ משה איסרלש
רמב״ם = רבנו משה בן מימון
רמב״ן = ר׳ משה בן נחמן
רמב״ע = ר׳ משה אבן עזרא
רמח״ל = ר׳ משה חיים לוצאטו
רנ״ק = ר׳ נחמן קרוכמאל
רס״ג = ר׳ סעדיה גאון
רשב״א = ר׳ שלמה בן אדרת
רשב״ג = ר׳ שלמה אבן גבירול
רשב״ם = ר׳ שמואל בן מאיר
רשב״ץ = ר׳ שמעון בן צמח (דיראן)

רש״י = רבנו שלמה יצחקי
ר״ת = ראשי תיבות
ש׳ = שנה, שנת
שד״ל = שמואל דוד לוצאטו
שה״ש = שיר השירים
שהש״ר = שיר השירים רבה
שו׳ או שופ׳ = שופטים
שו״מ = שפייאר, ורמייזא, מגנצא
שו״ע גם ש״ע = שולחן ערוך
שו״ת = שאלות ותשובות
שי״ר = שלמה יהודה רפאפורט
שמ׳ = שמות
שמ״א או ש״א = שמואל א׳
שמ״ב או ש״ב = שמואל ב׳
שמו״ר = שמות רבה
ש״ס = שישה סדרים
תהל׳ = תהלים
ת״ח = תלמיד חכם
תנ״ך = תורה, נביאים, כתובים
תענ׳ = תענית
תשב״ץ = תשובת ר׳ שמעון בן צמח (דוראן)

י. קוניושי: נושאת משא

המוזיאון ע״ש ויטני, ניו־יורק

המרכז המסחרי בשיקאגו

ארצות־הברית של אמריקה (The United States of America), רפובליקה פדראטיווית באמריקה הצפונית. שטחה, בלא חמש הימות הגדולות שבצפונה, 7,815,000 קמ"ר. בשטח זה כלולים המחוז הפדראלי של קולומביה, שבו נמצאת עיר הבירה ואשינגטון, ו48 מדינות בעלות שלטון עצמי רחב. מספר התושבים: 160 מיליון (אוגוסט 1953). בתחום־ריבונותן של אה"ב נמצאים גם: 1) אלסקה (ע"ע) — טריטוריה בעלת אוטונומיה מוגבלת בקצה הצפוני־מערבי של אמריקה הצפונית ונפרדת מאה"ב על־ידי שטח קאנאדי רחב; 2) האיזור של תעלת־פנמה (ע"ע), שנמצא בידי אה"ב בחכירה עולמית והשלטון בו הוא צבאי; 3) בים הקאריבי: האי פוארטו ריקו (ע"ע), טריטוריה בעלת זכויות אוטונומיות רחבות, ואיי ורג'ין (ע"ע אנטילים; הודו המערבית, איי־) הפעוטים, שהם בעלי סטאטוס קולוניאלי; 5) באוקיינוס השקט: איי הוי (ע"ע), שהם בעלי סטאטוס של טריטוריה אוטונומית, ובסטאטוס קולוניאלי — חלק קטן מאיי־סאמואה, האי גואם, וכמה איים פעוטים בעלי חשיבות אסטראטגית. בשלטון של נאמנות מטעם האו"מ נמצאים בידי אה"ב איי ריו־קיו והאיים הפעוטים הסמוכים להם, שהיו עד 1950 טריטוריות יאפאניות, והקבוצות של איי הקארולינים, איי־מארשאל והמאריאנים, שהיו קודם לכן שטחי־מאנדאט יאפאניים. שטחי־הריבונות של אה"ב שמחוץ לשטח הרצוף שלהן מצטרפים ל1,508,650 קמ"ר, והאוכלוסיה הכללית בשטחים אלה מגעת ל3 מיליון נפש. נמצא, שהקפו הכללי של כל השטח של אה"ב, ביחד עם שטחי־המאנדאט שברשותן, מגיע ל9,323,650 קמ"ר, והאוכלוסיה הכללית בשטח זה מגעת ל163 מיליון נפש בקירוב.

ה ג ב ו ל ו ת. אה"ב גובלות במזרח באוקיינוס האטלאנטי ובמערב באוקיינוס השקט; בדרום הן גובלות במכסיקו ובחוף הצפוני של מפרץ־מכסיקו. יותר מרבע מן הגבול היבשתי בדרום נקבע ע"י ריו גראנדה דל נורטה (מן החוף של מפרץ־מכסיקו עד העיר אל פאסו) ושאריתו נקבעה ע"י קווי־הסכם ישרים. בצפון גובלות אה"ב עם קאנאדה; גבול זה עובר לאורך של 2,000 ק"מ על־פני קו־הרוחב הצפוני 49° ממיצר ג'ורג'ה באוקיינוס השקט עד „ימת־היערות" (Lake of the Woods); משם נמשך הגבול עד האוקיינוס האטלאנטי — ברובו לאורך החופים של נהרות ובתוך 4 מן הימות הגדולות (מחמש הימות הגדולות רק ימת־מישיגאן היא כולה בתחום אה"ב). הנקודות הקיצוניות של אה"ב הן: בדרום כף סיבל (Sable) בפלורידה ברוחב של 25°7', בצפון קו־הרוחב 49°, במזרח כף וסט קודי (West Quoddy Head) שבמדינת מין, סמוך לקו־האורך המערבי 67°, במערב כף אלוה (Alava), בקרבת הגבול הצפוני, באורך המערבי 124°44'. המרחק המאכסימאלי באה"ב בין האוקיינוסים הוא 4,517 ק"מ.

איזור חקלאי במדינת־ניו־יורק (בקרבת הגבול של מאסאצ'וסטס)

החופים של אה"ב אינם מסועפים. לכל 1,000 קמ"ר יש רק 3 ק"מ של קו־חוף (לעומת 8 ק"מ באירופה). רק במחצה הצפונית של החוף האטלאנטי חודרים לפנים היבשה מפרצים עמוקים, שמשמשים מחסה טבעי לעשרות ערי־נמל, שנבנו על חופיהם (בכללם הכרכים בוסטון, ניו־יורק, פילאדלפיה, באלטימור); המחצה הדרומית של החוף האטלאנטי וכן חופו של מפרץ־מכסיקו אינם נוחים לנמלים, ואף קיומו של נמל ניו־אורלינז על שפך־המיסיסיפי — מקום־הצטברות של סחף־הנהר — כרוך במאמצים ובהוצאות יתרות. החוף המערבי בכללו אף הוא אינו יפה לספנות, אע"פ שנמצאים בו מקומות־מעגן טבעיים אחדים, שבקרבתם נבנו ערי־נמל חשובות: מפרץ סאן פראנציסקו (שעל חופיו יושב הכרך הנקרא בשם זה), מפרץ־פיוג'ט (Puget Sound), שעליו יושבת סיאטל, והמפרץ הקטן של סאן פידרו, שעל חופיו יושבת לוס אנג'לס. המפרצים שבצפון־המזרח שימשו אחד מן הגורמים הראשונים בזמן ובמעלה להתפתחותו של ישוב צפוף ועשיר באיזור זה של אה"ב.

המבנה. יותר מ60% משטחן של אה"ב הן שפלות או טבלות־רמה, שגבהן אינו מגיע ל500 מ' מעל פני־הים. הגדולה שבשפלות של אה"ב היא השפלה הפנימית, המשתרעת בין הרי הקורדילירים (ע"ע) במערב והרי האפליצ'ים (ע"ע) במזרח. רובה הגדול של שפלה זו נמצא בגליל־המים של נהר־מיסיסיפי, היורד מצפון לדרום אל מפרץ־מכסיקו. פרשת־המים שבין שפלת־המיסיסיפי ובין הימות הגדולות וימות קאנאדה עוברת על פני גב נמוך, שאפשר היה להעביר דרכו תעלות (לצרכי־ספנות), שמחברות את רשת־המיסיסיפי עם הרשת של נהר סט. לורנס. ביסודו של דבר, כל השטח שבין ים־הקרח ומפרץ־מכסיקו הוא שפלה נרחבת אחת. רחבה הגדול ביותר של השפלה הפנימית הוא כ1,900 ק"מ (במעלת־הרוחב 40°); ארכה (מדרום לצפון) כ2,100 ק"מ. נהר־מיסיסיפי הוא עורקה הראשי של שפלה זו, אע"פ שאינו עובר באמצעה (מרוצו קרוב הרבה יותר לאפאליצ'ים מלקורדיליירים); מדרום להרי־האפאליצ'ים, הנפסקים כ120 ק"מ מצפון למפרץ־מכסיקו, מתחברת השפלה הפנימית עם שפלת החוף האטלאנטי ההולכת ומתרחבת מצפון לדרום. במעלת־הרוחב 35° אין רחבה מגיע, ביחד עם טבלת־ההדום (Piedmont Plateau) שלרגלי האפאליצ'ים, אלא ל350 ק"מ בערך, ואילו בצפון, בניו־אינגלנד, מגיעות שפלת־החוף וגבעות־ההרים עד הים. המפרצים הצרים והעמוקים החודרים לפנים היבשה בצפונו של החוף האטלאנטי הם עמקי־נהרות שהוצפו; בדרומו של חוף זה, וכן גם בחוף הצפוני של מפרץ־מכסיקו, הרחיב סחף־הנהרות את שטח־היבשה, ואיזור רחב של שפלת־החוף בתחום זה הוא יבשה חדשה, שבקירבת־הים יש בה בצות וימות מתוקות או מלוחות במקצת (בהשפעת מי־הים המגיעים אליהן לפרקים בעונות־סערה מן המזרח). הלאגונות מתרבות כלפי דרום, וכ7.5% משטחה של פלורידה, הדרומית שבמדינות אה"ב, הן ימות. ניו־יורק היא הגבול הצפוני של שפלת־הסחף הרצופה; מצפון לניו־יורק יש למצוא בשפלה סחף־קרחונים מתקופת־הקרח האחרונה. בשפלה הפנימית עובר הגבול הדרומי של סחף־הקרחונים כ200 ק"מ מדרום לנהר־מיזורי, נמשך עד קרוב לשפכו של נהר־אוהאיו, ומשם הוא פונה צפונה־מזרחה לסביבות ניו־יורק. מדרום לשפך האוהאיו הולכת ומתרחבת שפלת־הסחף של נהר־מיסיסיפי. גם פלגיו הגדולים של המיסיסיפי, הבאים בעיקר ממערב, וכן נהרות שנופלים לים, יצרו שפלות־סחף וכבשו קרקע ממפרץ־מכסיקו. השטפונות של המיסיסיפי וכמה מפלגיו הם תוצאה ממה שאפיקיהם נמוכים רק במקצת משפלת־הסחף, שבה הם עוברים. לאורך החוף של האוקיינוס השקט מצויות שפלות קטנות ובלתי־רצופות, אבל שתים מהן מתחברות עם שפלות ארוכות שמעבר לשלשלת של הרי־החוף: האחת היא בקעת קאליפורניה, שארכה מגיע ליותר מ600 ק"מ ורחבה ל80—100 ק"מ ושנהרותיה נופלים למפרץ סאן פראנציסקו; השניה היא בקעת אורגון, שנהר קולומביה, הנופל לאוקיינוס, משמש מוצא למימיה. שתי הבקעות הללו הן חלק משקע ארוך, שנמשך מן הקצה הדרומי של מפרץ קאליפורניה (ברוחב של 23°) עד הקצה הצפוני של אי ואנקובר (ברוחב של 52°). מקורות־הכלכלה החשובים ביותר של אה"ב, וכן עיקר הישוב שלהן, מרוכזים בשפלות שממזרח למיסיסיפי, ושפלת החוף האטלאנטי בכללן, וכן בשפלות הפאציפיות ובבקעות המחוברות אליהן.

האפליצ'ים (ע"ע) מתרוממים עד לגובה של 2,050 מ'. בכללם הם הרים בעלי גובה בינוני או קטן. רחבם בין 200 ל300 ק"מ, אבל מועטים בהם המעברות הנוחים לתחבורה. הקורדילליירים הם הרי־קמטים צעירים, ששיאיהם מגיעים לגובה של יותר מ4,000 מ' ורחבם מגיע עד 1,700 ק"מ. מערכת־הקמטים הרצופה במזרח נקראת בשם הרי־הסלעים (Rocky Mountains). ממערב לה משתרעות רמות נרחבות, מופרדות זו מזו על־ידי טורי־הרים, שהגדולות שבהן הן האגן הגדול (Great Basin) וטבלת־קולוראדו — טבלה, שהיא שסועה חרושה ע"י גיאיות צרים, תלולים ועמוקים — קניונים (canyons), שבתוכם זורמים נהרות. ממערב לרמות נמשכים שוב טורי־הרים מצפון לדרום, שאף להם גובה אלפיני (בדרום סיירה נוואדה, ובצפון הרי־קאסקיד — Cascade Mountains), וממערב להם משתרעים השקע והבקעות, העטורים ממערב על־ידי רכס־החוף (Coastal Range)

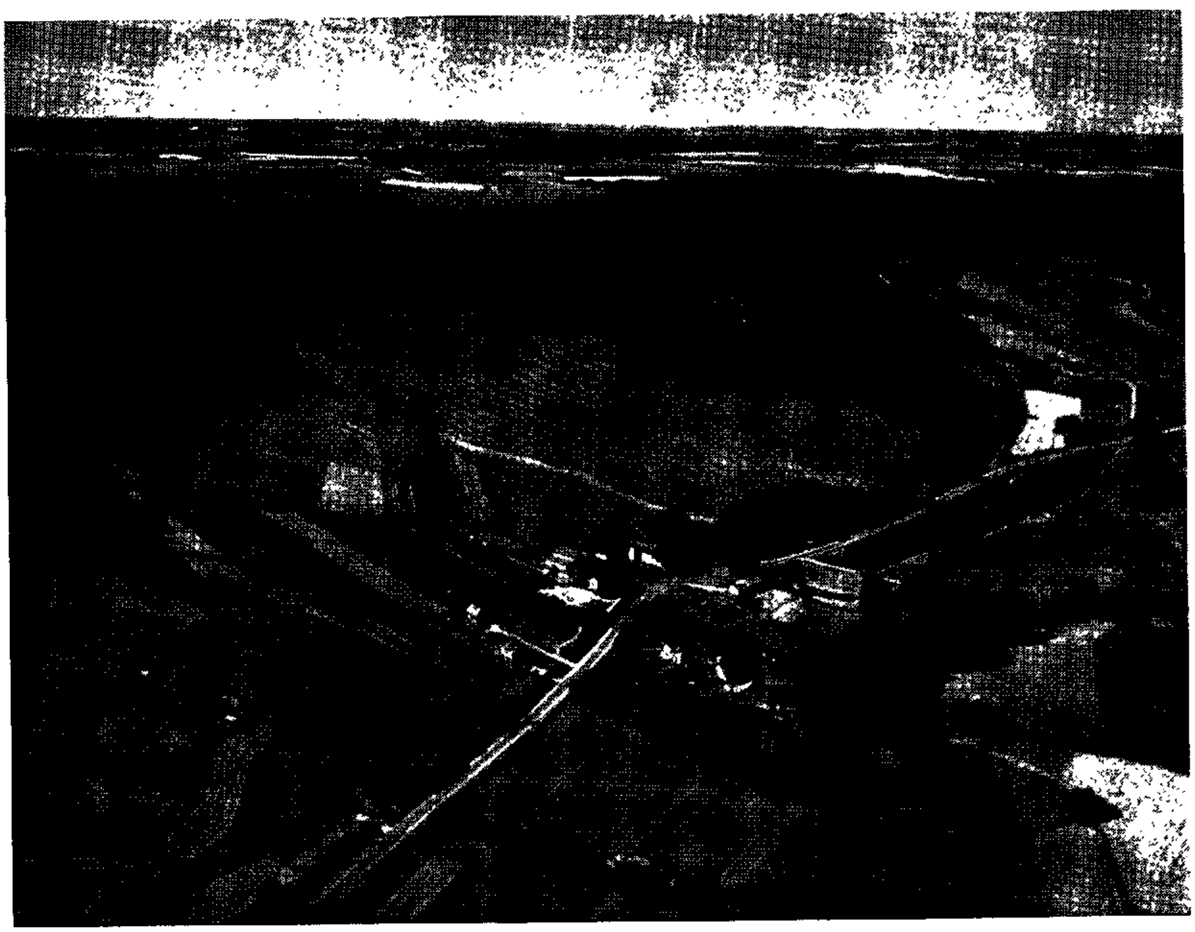
הקניון של קולוראדו במכלת קייבאב, אריזונה

הצר, שהוא בעל גובה בינוני (השיא הוא הר לִין: 2,623 מ׳).

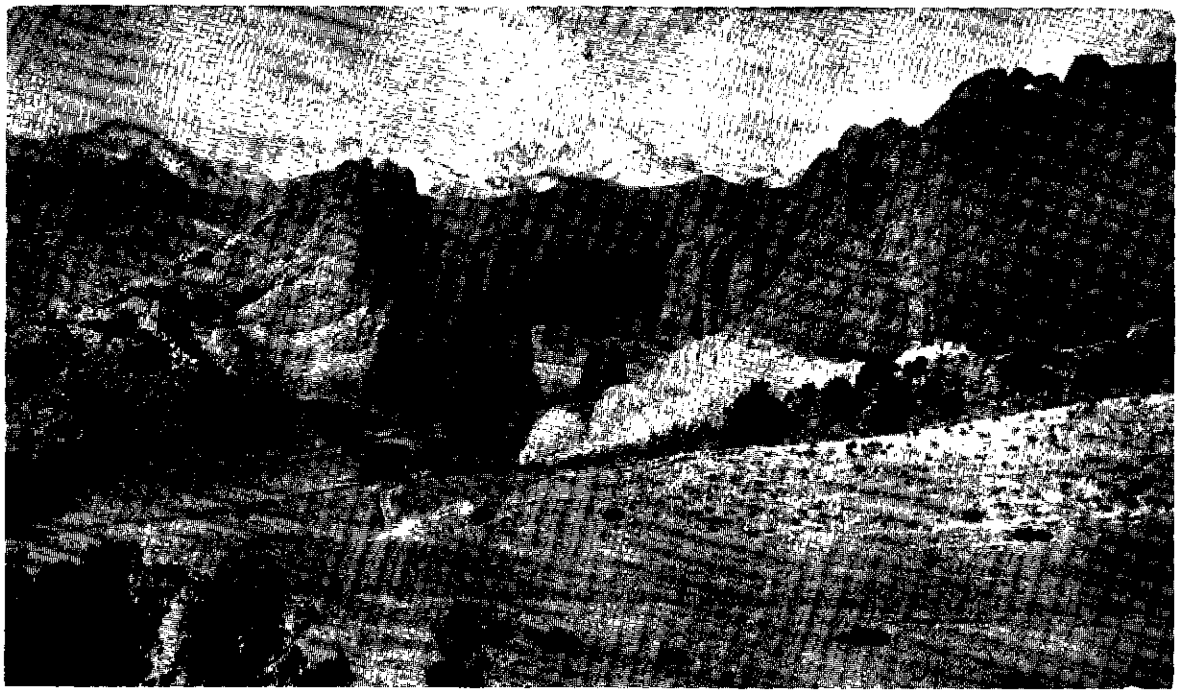
ה י ד ר ו ג ר א פ י ה. אחד ממקורות עצמתן של אה״ב היא הרשת של נהרותיה, שהם עצומים בארכם, בכמות־מימיהם ובהקף גליל־מימיהם, והמערכת של ימותיה הכבירות והמרובות. המיסיסיפי־מיזורי, שארכו 6,730 ק״מ ושכל רשת־פלגיו היא בתחום אה״ב, הוא הארוך שבנהרות־העולם. ימת סאפיריור („העליונה״), ששטחה 83,300 קמ״ר ורובה בתחום אה״ב, היא — אחר הים הכספי — הגדולה שבימות־העולם. גלילות־המים של אה״ב מתחלקים באופן זה: כ־72% משטחם נכללים בגליל האוקיינוס האטלאנטי, כ־19% הם בגליל האוקיינוס השקט, וכ־8%—10 חסרים מוצא אל הים. בתוך גליל האוקיינוס האטלאנטי, כ־57% ממימי אה״ב (42% — מימי רשת־המיסיסיפי, וכ־15% — מימיהם של נהרות שממזרח וממערב לו) יורדים דרומה למפרץ־מכסיקו, וכ־15% יורדים אל האוקיינוס עצמו. רק נהר אחד, הנהר האדום (Red River) הצפוני, שגליל־מימיו בתחומן של אה״ב הוא קטן, פונה צפונה לימת־ויניפֶג, וממנה למפרץ־האדסון. פרשת־המים בין שני האוקיינוסים עוברת בהרי־הסלעים; מפני גָבהם המרובה של הרים אלה אי־אפשר לקשר ע״י תעלות את הרשת האטלאנטית אל הפאציפית. מן הנהרות היורדים לאוקיינוס האטלאנטי רק אחד הוא בעל גליל־מים רחב, המשתרע גם ממערב לאפאליצ׳ים: נהר סט. לורנס, ששפכו הוא בקאנאדה; שאר הנהרות הם קצרים, גלילות־המים שלהם הם קטנים־ביחס ופרשת־מימיהם היא באפאליצ׳ים. פרשת־המים בין נהר סט. לורנס, המוציא את מימיהן של הימות הגדולות לאוקיינוס, ובין המיסיסיפי עוברת בשפלה, באופן שנוח היה לחבר בתעלות את גלילות־המים של הנהרות הללו. גם נהר האדסון, העובר בפרצה טֶקטונית באפאליצ׳ים ונשפך לאוקיינוס בתחום העיר ניו־יורק, חובר עם הימות הגדולות ועם רשת המיסיסיפי ע״י תעלה. תעלה זו נמשכת מימת־אֶירי לנהר־מוהוק, העובר בפרצה אחרת באפאליצ׳ים ונשפך להאדסון. המפורסמים שבין הנהרות והנחלים המרובים, היורדים מן האפאליצ׳ים לאוקיינוס האטלאנטי, הם הקוֹנֶטיקוט והדֶלאוֶר, שעליהם נקראות שתי מדינות באה״ב, הסאסְקְוֶהֶנָה, העובר במדינת פֶנסילוֵיניה, הפוטומאק, העובר בוואשינגטון, נהר גֵ׳ימְז, שעליו יושבת העיר ריצ׳מונד, נהר רואַנוק, העובר במדינות וירג׳יניה וקארוליינה הצפונית, נהר סֶנְטי, החוצה את קארוליינה הדרומית, ונהר סאוואנה, המשמש גבול בין קארוליינה הדרומית ובין ג׳ורג׳ה. ארכו של כל אחד מן הנהרות הללו אינו מגיע אלא לכמה מאות ק״מ בלבד. רשת־פלגיו של נהר מיסיסיפי (ע״ע) כוללת 45 נהרות ראויים לספנות בקווים שוני־אורך (מ־80 ק״מ עד 3,700 ק״מ) ובאורך כללי של 26,500 ק״מ. ברשת־המיסיסיפי אפשר להגיע מן הימות הגדולות עד מפרץ־מכסיקו — כלומר, אפשר לעבור בה לכל ארכן של אה״ב ולכל רוחב השפלה והרמה, מרגלי הקורדילירים במונטאנה עד רגלי האפאליצ׳ים במדינת ניו־יורק. המיסיסיפי עצמו עובר כמעט לכל ארכן של אה״ב, שהרי מוצאו סמוך לקאנאדה (150 ק״מ מן הגבול) ושפכו במפרץ־מכסיקו, והוא עורק־התחבורה החשוב ביותר של אה״ב. יובלו הגדול, המיזורי (ע״ע), מתחרה בממדיו ובחשיבותו במיסיסיפי עצמו. בכמות־המים שלו שקול האוהַיו (ע״ע) עם יובלו הטֶנֶסי (ע״ע) כנגד המיסיסיפי בחלקו העליון והמיזורי ביחד. האוהאיו הוא הפלג הגדול היחיד, שהנהר המאוחד מקבל מן המזרח; מן המערב באים כתריסר פלגים ארוכים, הנופלים למיזורי ולנהר המאוחד, אבל מימיהם אינם מרובים מפני מיעוט המשקעים בגלילותיהם. הארוך והעשיר במים בין פלגי־המיסיסיפי הוא

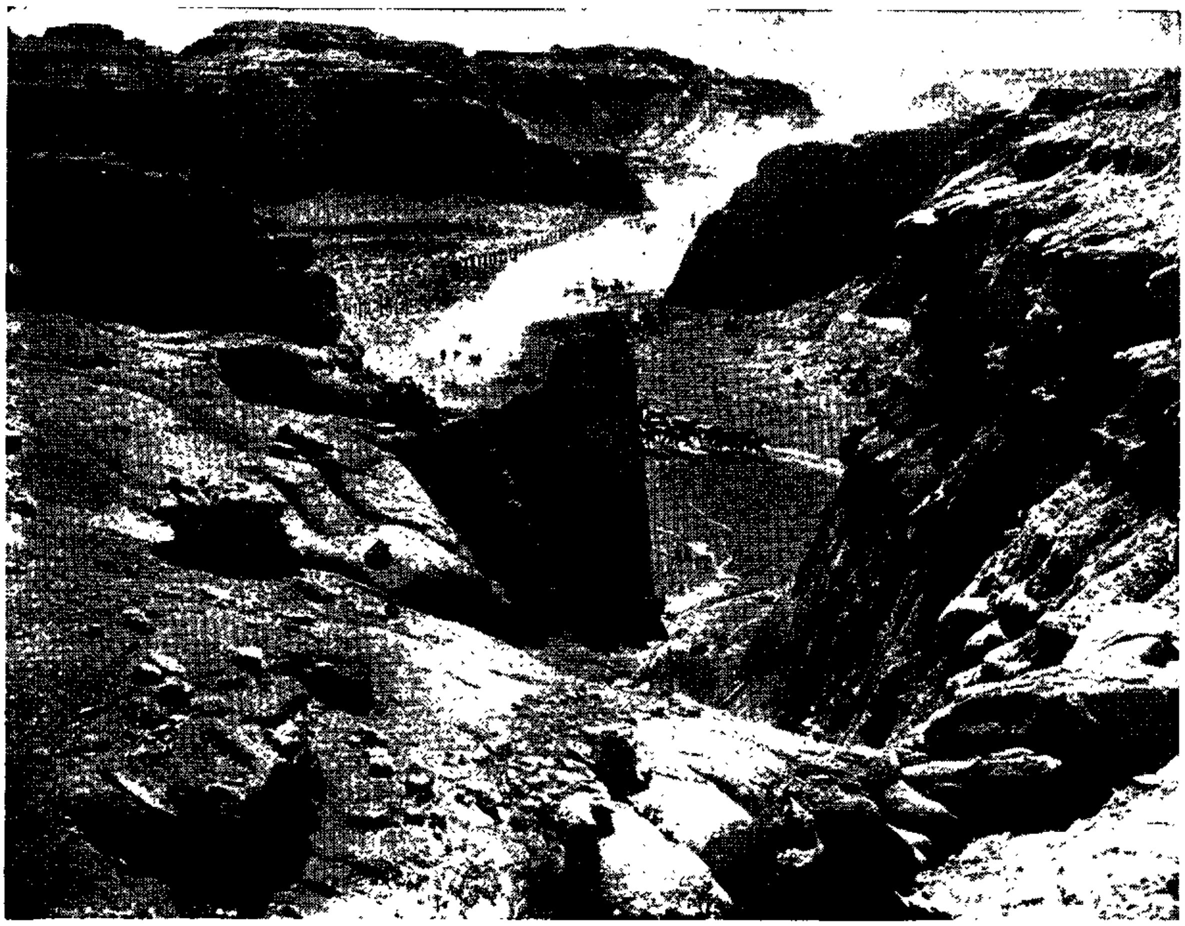
רכסים מקבילים באפאלצ'ים

מטעי־תפוחים על גדות המיסיסיפי על־יד מינסוטא

„שיא־ההרים" (Pikes Peak) והכניסה ל„גן־האלים" (Garden of the Gods) על־יד קולוראדו ספרינגס

נוף במדבר האדום, ואיומינג

ממוצעים של טמפראטורות ומשקעים בארצות־הברית

האיזור	המקום	רוחב גאוגראפי	הגובה מעל פני־הים (מ')	טמפרטורה ממוצעת			משקעים (מ"מ)				
				שנתית	בחודש		שנתיים	בחודש הגשום ביותר		בחודש היבש ביותר	
					החם ביותר	הקר ביותר		החודש	הכמות	החודש	הכמות
החוף האטלאנטי	איסט פורט	44°50'	30	5.8	15.7	— 6.3	1,010	III	100	IV, IX	70
	אטלאנטיק סיטי	39°25	10	11.4	22.4	0.7	1,020	VIII	110	IX	70
	מיאמי	25°45'	10	24.0	27.8	19.8	1,520	X	240	XII	50
הפנים המזרחי	שיקאגו	42°0'	185	9.5	22.6	— 4.5	840	VI	90	I, II, XII	50
	סט. לואיס	38°35'	115	13.3	26.3	— 0.1	1,000	V, VI	110	I	60
	ניו־אורלינז	30°0'	40	20.8	28.0	12 6	1,460	VII	170	X	90
הפנים המערבי	ביסמארק	46°45'	512	4.7	21	—13.4	410	VI	90	I, II	10
	נורת פלאט	41°10'	850	9.4	23.4	— 4.9	470	VI	80	I	10
	דלס	32°45'	133	18.6	28.9	7.3	940	V	110	II	60
ההר	דנור	39°40'	1,580	10.1	22.2	— 0.9	360	V	60	I	10
	סולט ליק סיטי	40°50'	1,300	10.9	24.5	— 1.6	410	III, IV, V	50	VII	20
	פיניכס	33°28'	330	20.8	32.1	10.5	190	VII, VIII	30	V, VI	0
החוף הפאציפי	סיאטל	47°35'	50	10.8	17.7	4.3	850	XII	140	VII	20
	סאן פראנציסקו	37°40'	60	13.4	16.3	9.9	560	I	120	VII, VIII	0
	לוס אנג'לס	34°0'	110	17.1	21.8	12.8	380	I	80	VII, VIII	0

גורמת לאחידות אקלימית מרובה ולמעברים מודרגים מאיזור לאיזור. אפשר להבחין באה"ב ארבעה איזורי־אקלים עיקריים: המזרח, המישורים הגדולים, האגן הגדול, החוף הפאציפי.

במזרח יורדים המשקעים במשך כל חדשי־השנה עם ריכוז מסויים בחדשי־הקיץ, וכמותם השנתית היא בין 75 ס"מ ו־1.5 מ'. הטמפראטורות החרפיות עולות במידה מרובה מצפון לדרום, ועד רוחב של 38° הטמפראטורות הממוצעות של החודש הקר ביותר הן למטה מנקודת־הקיפאון. האחידות בטמפראטורות מרובה יותר בקיץ. אפיינים לאיזור זה הם השינויים הקיצונים התכופים (לפעמים מיום ליום) בתנאי־האקלים ותנועות־אויר קטלניות, כגון ההוריקאנים ממוצא טרופי — מערבלות מביאות חורבן לאיזורים החופיים —, והטורנאדות, המשתוללות במישורים הרחבים והורסות את כל הנמצא בדרכן.

איזור המישורים הגדולים מצטיין בקיצוניות של אקלימו. ההבדלים בין ממוצעי הטמפראטורה של החודש החם ביותר והקר ביותר מגיעים ל־35° בצפון ול־20° בדרום. המשקעים מתמעטים והולכים מ־75 ס"מ במזרח עד 30 ס"מ במערב, והחדשים הגשומים ביותר הם מאי ויוני. טורנאדות מצויות גם באיזור זה.

איזור האגן הגדול מצטיין גם הוא בהבדלי־טמפראטורה גדולים בין הקיץ והחורף, אבל במידה מועטת יותר מבאיזור המישורים. נוסף על כך קיימים הבדלים מקומיים מרובים. המשקעים מועטים ומתקרבים לתנאים מדבריים בעיקר במערב, לרגלי הרי סייֶרה נֶוואדה והרי־קאסקֵיד. מאכסימום־המשקעים יורד במזרח בקיץ ובמערב בחורף.

איזור החוף הפאציפי מצטיין באקלים ממוזג, עם טמפראטורות נמוכות בקיץ, גבוהות־ביחס בחורף ואחידות לאורך החוף. המשקעים יורדים ברובם בחורף, והקיץ הוא שחון. כמות־המשקעים עולה מ־30 ס"מ בדרום עד ל־3 מ' בצפון, שהוא האיזור הגשום ביותר של אה"ב. הלחות מרובה והערפליות שכיחה לאורך החוף. אולם האוקיינוס אינו משפיע על אקלים־היבשה אלא באיזור צר בלבד, ומעֵבר לו האקלים כבר הוא דומה לזה של איזור אגן הגדול. וע"ע אמריקה הצפונית, אקלים.

ג. ר.

הצומח. מבחינה פיטוֹגֵאוֹגראפית שייכות אה"ב לשלושה איזורי־צמחיה של הממלכה ההוֹלַארְקטית, ובחלק מהן מצויים גם יסודות של הממלכה הנֵאוֹטרופית. בהתאם לכך מצטיינות אה"ב בצמחיה עשירה מאוד (כ־15 אלף מינים של צמחים עילאיים), שחלק עיקרי ממנה הוא אֶנְדֶמִי להן, חלק משותף להן ולארצות־אירופה, וחלק — להן, לאסיה ולאמריקה הטרופית. עשרה של צמחיה זו בולט ביחוד בשפע המינים והסוגים של עצי־היער, מהם עצי מחט ומהם עצים רחבי־עלים, מַשירים ובלתי־משירים.

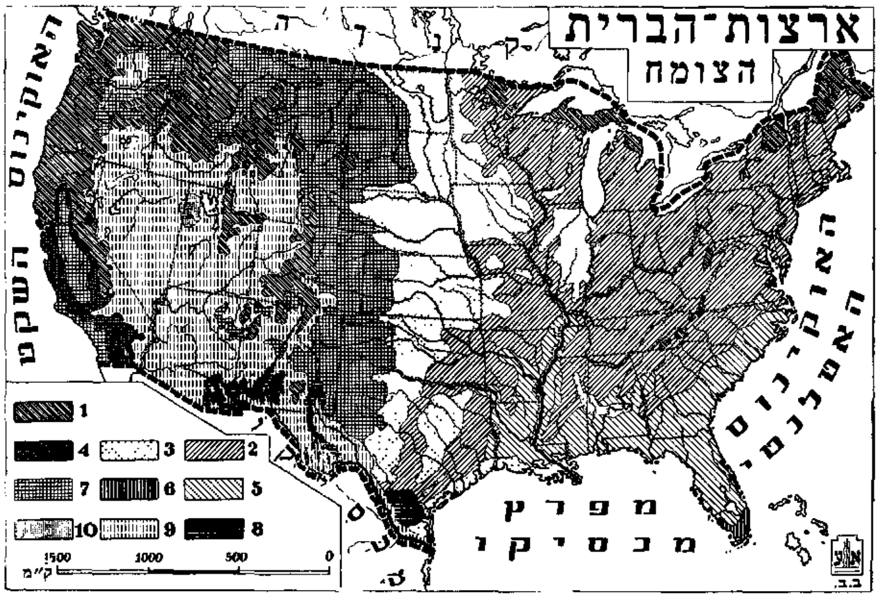
למרות עָשרה, ובניגוד לצמחיה של אסיה המרכזית והדרומית ושל אמריקה הדרומית, לא שימשה צמחיה זו מקור־אספקה ניכר לצמחית־התרבות של העולם. כל מה שנתנה לצמחית־התרבות מצטמצם בצמחי נוי ויעור מועטים. לעומת זה משמשת צמחית אה"ב — או לכל הפחות, חלק ממנה: צמחית־העץ — גורם חשוב ביותר במשק הטֶכני העולמי. רובו הגדול של שטח אה"ב היה מכוּסה יערות הדורים, שאין למצוא דוגמתם לעָצמה אלא באיזורים הטְרוֹפיים של כדור־הארץ; ואע"פ שחלקים גדולים מהם נשמדו או נידלדלו מחמת ניצול בלתי־שקול, עדיין היער הוא טיפוס־הצומת העיקרי של אה"ב.

מבחינת הנוף הצמחי יש לחַלק את אה"ב לאיזורים הללו:

1. איזור היערות, המשתרע על פני כל שטחן של אה"ב, פרט לחלקן המרכזי והדרום־מערבי. בצפון־מזרחן של אה"ב ובחלק הצפוני של הרי־הסלעים עד לחופו של האוקיינוס השקט היער הוא המשכה של רצועת־היער הקאנאדית. הוא משתייך לטיפוס של יערות־המחט הצפוניים, אלא שיש בו איים של יער משיר־עלים.

במזרח, מן החוף האטלאנטי עד תחום הפְּרֶריה, ואף בשקעים ובערוצים של איזור הפרריה, מתפשט יער מְ ש י ר - ע ל י ם. רק באיזור השפלה האטלאנטית ובשפלת מפרץ־מכסיקו מוחלף היער מַשיר־העלים ביערות מחטנים, שמתקיימים כאן בעיקר בשל תנאי־הקרקע המיוחדים (אדמות חול וביצה). במערבן של אה"ב מצויים טיפוסי־יער אחדים, אך בעיקרם הם יערות מחטנים ויערות רחבי־עלים בלתי־מַשירים.

על חשיבותו של היער הסבעי באה"ב מעידה העובדה, ששווים השנתי של מוצרי־העץ הגיע כאן בשנים האחרונות ל15—20 מיליארד דולאר.

1. יער מחטני; 2. יער מעורב ממוזג; 3. פרריה; 4. צומח ים־תיכוני; 5. יער־אורן דרומי; 6. מאנגרובה; 7. ערבה; 8. שיח קוֹצָני; 9. צומח מדברי; 10. מדבר שמם.

2. איזור הַפְּרֶרְיָה, המקיף מרחב עצום במרכזן של אה"ב.

3. איזור הערבות והמדבריות — בחלקן המערבי־דרומי של אה"ב.

4. בחלקים הדרומיים־מזרחיים של אה"ב (פלורידה, חוף־המפרץ) ניכרת השפעה תת־טרופית על הצמחיה. — ועי"ע אמריקה הצפונית, הצמחיה.

ם. ז.

ה ח י. מתחילת ההתיישבות של בני־אירופה בארץ חלו שינויים מרחיקי־לכת בעולם־החי הקדום של אה"ב (ע"ע אמריקה הצפונית, 238—244), ביחוד באיזור שממזרח להרי־הסלעים. שינויים אלה באו כתוצאה מחַבָּלה בידי־אדם, מבירוא יערות, מפיתוח חקלאי, וכיוצא בזה. כמה טיפוסים מובהקים של עולם־החי האמריקני עברו ובטלו מן העולם, כגון היונה הנודדת (Ectopistes migratorius), התוכי הקארוליני (Conuropsis) ותרנגולת־הַפְּרֶרְיָה (Tympanuchus cupido), וכן גם אחד מן הפרפרים הנאים והשכיחים ביותר בפלורידה הדרומית (Eumaeus atala grayi) ושני פרפרים אחרים בקאליפורניה; מן הציפרים האורחות־חורפות נעלמו היוֹכְנִי הגדול (Plautus impennis) והברווז הלאבראדורי (Camptorhynchus labradorius).

מספר יחידות־החי של טיפוסים אחרים נצטמצם מאוד מחמת ציד־השמדה, שנערך עליהם משום בשרם, עורם או נוצותיהם, או משום שהיו מזיקים, או סתם לשם שעשועים, או מחמת אי־יכלתם להסתגל לחילופי־המסיבות. כאלה הם הבִּיזוֹן (Bison bison), האֶלְקֶס האמריקני (Alces), האַיָּל הקאנאדי (Cervus canadensis), האנטילוֹפָּה האמריקנית (Antilocapra), כבש־הבר (Ovis), עֵז־הסלעים (Oreamnos), הדוב האפור (Ursus horribilis), הפוּמָה (Felis concolor), הנמרן הקאנאדי (Lynx canadensis), זאב־הצפון (Canis lupus), הַסַמוּריים, Gulo luscus, Martes pennanti, Martes americana, הגזעים המזרחיים של הסנאי הגדול (Sciurus niger), הרבה בעלי־פרוות, ביחוד הבוֹנֶה הקאנאדי (Castor canadensis), ומחיות־הים – פרת־הים (Trichechus).

מן הציפרים נתמעט מספרם של הקונדור הקאליפורני (Pseudogryphus californianus), הגדול שבעופות המעופפים, הכרוכיה האמריקנית (Grus americana), הַנַקָּר Campephilus principalis, הברבור המחצצר (Olor buccinator), הפלאמינגו (Phoenicopterus ruber), שלפנים היה מתארח בפלורידה, הכרוכיה המכסיקנית (Grus mexicana), תרנגול־הודו (Meleagris gallopavo), אֲבִי־הַכַּף Ajaja ajaja, החרטומן Numenius borealis, האַנָפוֹת מסוג Herodias egretta והאנפה הלבנה (Egretta candidissima), המַגְלָן הנוצץ (Plegadis autumnalis), עיט־הסלעים (Aquila chrysaëtos) והעורב השחור (Corvus corax).

מתוך ה ז ו ח ל י ם שרדו רק מעטים מן האליגאטור, מן התנין ומצַבֵּי־הים. בין ה ד ג י ם נעשו החידקן (Acipenser) והסלמון האטלאנטי יקרי־מציאות, וכתוצאה מזיהום הנהרות נתמעטו הדגים העולים בהם להטיל ביצים. אף הגדול והיפה ש ב פ ר פ ר י ם — Argynnis diana — אינו מצוי עוד אלא במקומות מועטים. מבעלי־החיים הנזכרים — קצתם עדיין שכיחה במערב, או מעֵבר לגבולות אה"ב, ביחוד בקאנאדה.

תהליכי הצימצום והכליה של יסודות עולם־החי המקורי מחמת התפשטותם המהירה של בני־אירופה באיזורים פרימיטיוויים — תהליכים, שבדומה להם נתרחשו גם במקומות אחרים — היו מהירים באה"ב ביותר; מבחינה זו מעניינת ומאַלפת ביותר פרשת השמדתו ושרידתו של הביזון (ע"ע).

ההשמדה של מינים מרובים של בעלי־חיים במאה ה19 עוררה את דעת־הקהל באה"ב על הצורך בהגנה על העולם של חיות־הבר. כתוצאה מכך נחקקו חוקים מרובים — מדיניתיים ופדראליים — להגנת החי והעוף ע"י צימצום עונות־הציד וקביעת סדרי רישוי לציידים, ע"י הקמת פארקים לאומיים, שמשמשים מקומות־מקלט לחי־הבר, וכן ע"י קביעת שטחים מוגבלים אחרים, שבהם הציד אסור. הפארק הלאומי הראשון, פארק יֶלוֹסטון (ע"ע), נוסד ב1872. עם ריבוי הצפיפות של האוכלוסיה גדל הצורך ביסוד פארקים לאומיים. ומ1910 ואילך נוסדו עשרים פארקים כאלה. מהם תשעה

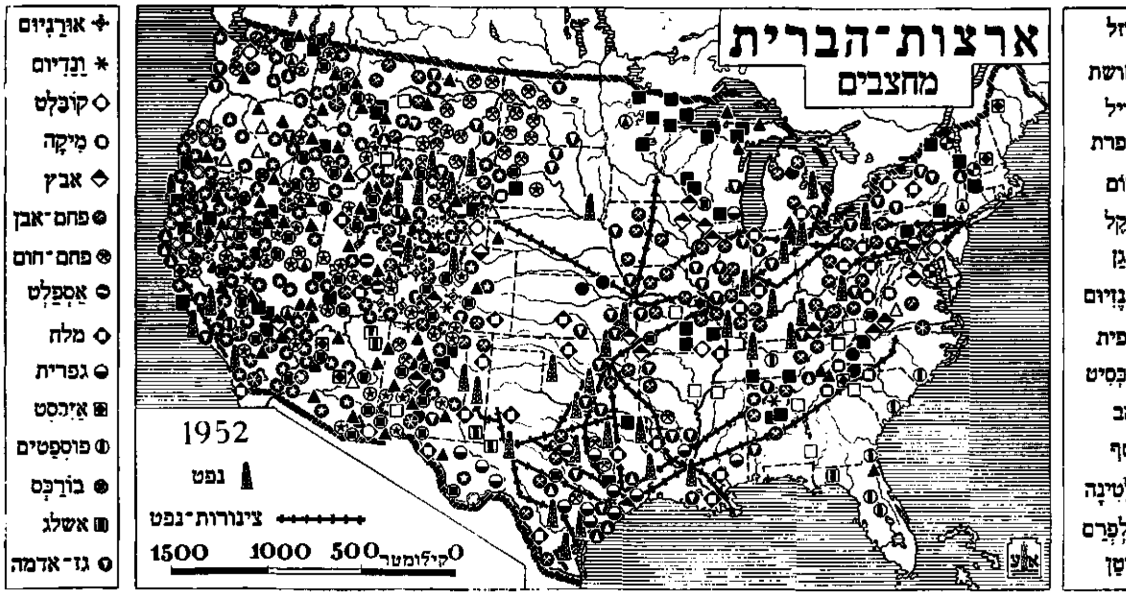
כרכים בעלי חצי־מיליון נפש ומעלה

(עם הפרברים) ב1950

מס׳ סידורי לפי הגודל	הכרך והמדינה		האיזור	האוכלוסיה (באלפים)	הגידול 1950—1940 (ב %)
1	ניו יורק רבתי	New York (N. Y.)	האטלאנטי התיכון	12,832	10.0
2	שיקאגו	Chicago (Ill.)	הפנים הצפוני־מזרחי	5,476	13.5
3	לוס אנג׳לס	Los Angeles (Calif.)	הפאציפי	4,339	48.8
4	פילאדלפיה	Philadelphia (Pa.)	האטלאנטי התיכון	3,661	14.4
5	דטרויט	Detroit (Mich.)	הפנים הצפוני	2,973	25.1
6	בוסטון	Boston (Mass.)	האטלאנטי הצפוני	2,355	8.1
7	סאן פראנציסקו	San Francisco (Calif.)	הפאציפי	2,214	51.5
8	פיטסברג	Pittsburgh (Pa.)	האטלאנטי התיכון	2,205	5.9
9	סט. לואיס	St. Louis (Mo.)	הפנים הצפוני־מערבי	1,673	16.9
10	ואשינגטון	Washington (D. C.)	האטלאנטי הדרומי	1,458	50.6
11	קליוולנד	Cleveland (Ohio)	הפנים הצפוני־מזרחי	1,454	14.7
12	באלטימור	Baltimore (Md.)	האטלאנטי הדרומי	1,321	21.9
13	מיניאפוליס־סט. פול	Minneapolis–St. Paul (Minn.)	הפנים הצפוני־מערבי	1,107	17.7
14	באפאלו	Buffalo (N. Y.)	האטלאנטי התיכון	1,086	13.3
15	סינסינאטי	Cincinnati (Ohio)	הפנים הצפוני־מזרחי	898	14.1
16	מילווקי	Milwaukee (Wis.)	הפנים הצפוני	864	12.7
17	קנזס־סיטי	Kansas City (Kans.)	הפנים הצפוני־מערבי	808	17.7
18	היוסטון	Houston (Tex.)	הפנים הדרומי־מערבי	802	51.6
19	פרובידנס	Providence (R. I.	האטלאנטי הצפוני	733	8.3
20	סיאטל	Seattle (Wash.)	הפאציפי	726	43.9
21	פורטלנד	Portland (Oreg.)	הפאציפי	701	39.9
22	ניו־אורלינז	New-Orleans (La.)	הפנים הדרומי־מערבי	681	23.3
23	אטלאנטה	Atlanta (Ga.)	האטלאנטי הדרומי	664	28.0
24	דאלאס	Dallas (Tex.)	הפנים הדרומי־מערבי	611	53.3
25	לואיוויל	Louisville (Ky.)	הפנים הדרומי־מזרחי	574	27.2
26	דנוור	Denver (Colo.)	ההר	560	37.4
27	ברמינגאם	Birmingham (Ala.)	הפנים הדרומי־מערבי	554	20.5
28	אינדיאנפוליס	Indianapolis (Ind.)	הפנים הצפוני־מזרחי	549	19.1
29	סן דיאגו	San Diego (Calif.)	הפאציפי	536	85.2
30	יאנגזטאון	Youngstown (Ohio)	הפנים הצפוני־מזרחי	526	11.2
31	אלבני	Albany (N. Y.)	האטלאנטי התיכון	513	10.1
32	קולומבוס	Columbus (Ohio)	הפנים הצפוני־מזרחי	502	29.1

הממוצעת באה״ב. 168 שטחי־כרכים (Metropolitan areas) ריכזו בתוכם ב1950 55.3% מתושבי אה״ב, וב1940—1950 גדל יישובם ב21.2% (לעומת הגידול הממוצע של 14.5% בכל אה״ב).

הדתות. מספרן של הכיתות הדתיות באה״ב הוא מרובה מאוד; ראשית, מפני ששעריהן של אה״ב היו פתוחים לבני כל הדתות שבעולם, ושנית, מפני שכיתות מרובות נוסדו באה״ב גופן, ואף הכיתות עצמן נתפלגו ונתפצלו מסיבות שונות, רעיוניות או אירגוניות. מאחר שהמפקדים הרשמיים אינם מציינים את הדת, אפשר רק לאמוד את מספרם של המשתייכים לדת, כת או פלג־כת מסויימים על יסוד ההו־דעות של מרכזי הכנסיות השונות. לפי האומדנים הללו מנו ב1951 כל הכיתות, שמספר החברים של כל אחת מהן היה מרובה מ60,000, 88.675.000 חבר. מהם נשתייכו 29.2 מיליון לכנסיה הקאתולית, 52.2 מיליון לכיתות פרו־טסטאנטיות, 1.8 לכנסיות נוצריות מזרחיות (ביחוד לאורתו־דוכסיות ולארמנית). הכנסיה הקאתולית היא הגדולה והאחידה באיגודים הדתיים באה״ב. מן הקיבוצים הלאומיים והלשוניים השונים שבאה״ב משתייכים לכנסיה זו כמעט כל האירים, האיטלקים, הפולנים, הסלובאקים, המכסיקנים ובני אמריקה הדרומית, הפיליפינים, רוב ההונגארים והצ׳כים, מיעוטם של הגרמנים, וערבים־לבנונים; יש גם מיעוט של קאתולים־אוניאטים מן האוקראינים שמגאליציה והרומנים שמהונגא־ריה. הגדולה בכיתות הפרוטסטאנטיות היא הבאפטיסטית: 17 מיליון חבריה מאורגנים ב21 סיעות, ש3 מהן הן גדולות: הכנסיה הדרומית (של הלבנים), הכנסיה הכל־ארצית של הכושים, והכנסיה הצפונית (של הלבנים). הכת השניה במספר־חבריה היא המתודיסטית, המונה 11.5 מיליון חברים;

בה 19 סיעות, ששתיים מהן הן של כושים. רובם של הבאפּטיסטים והמתודיסטים הלבנים הוא ממוצא בריטי. הכת השלישית בגדלה היא הלותרנית, שמונה 6.2 מיליון חברים, ובה סיעות אחדות. על כת זו נימנים רוב הגרמנים והסקאנדינאווים. את המקום הרביעי תופסת הכת הפּרֶסבּיטֶריינית, שיש לה 3.4 מיליון חברים; הכנסיה הסקוטית היא הגדולה בסיעותיה של כת זו. החמישית בגדלה היא הכנסיה האֶפּיסקופּאלית הפּרוטסטאנטית, שעיקרי דתה ויסודות־אירגונה הם כאותם של הכנסיה האנגליקנית; מספר חבריה 2.4 מיליון. הרוסים, היוונים ורוב האוקראינים הם יוונים־אורתודוכסים. מן הכיתות הנוצריות השונות, שנוצרו באה"ב, מתבלטת כת המורמונים (ע"ע), כ־1¼ מיליון, שהם מרוכזים בעיקר במדינת־יוטה. מספר המוסלמים באה"ב הוא מועט: כ־20,000, ומועט אף מזה הוא מספרם של בני הדתות של אסיה המזרחית. הסינים, היאפּאנים והקוריאנים, שהיגרו לאה"ב, נתנצרו ברובם המכריע עוד בדור הראשון. אירגוני הקהילות ובתי־הכנסיות היהודיים מנו ב־1949/50 כ־5 מיליון חברים.

א. י. בר.

המבנה הכלכלי והמדיניות הכלכלית של אה"ב. **נתונים טבעיים.** ב־1945 היו 60% משטחן של אה"ב היַבַּשתיות (בלא אלאסקה) מוקדשים לחקלאות. שאר השטח כלל שטחי־מרעה פתוחים, יערות, אדמות־בתה, דרכים, ערים, וכד'. רק 35% מן הקרקע, שהוקדש לחקלאות, עובדו בפועל. השאר נוצל לצרכי־המרעה של החוות, לצרכי היערות שברשות החוות, וכד'. העובדה, שהתנאים האקלימיים משתנים במידה ניכרת מאיזור לאיזור, מאפשרת לאה"ב להיות מן הראשונות בארצות־העולם בהקפו של הייצור החקלאי ולהבטיח לעצמה ממקורותיה אספקה כמעט שלמה במזונות בסיסיים (דגן, בשר, ירקות, מוצרי־חלב, ועוד). וכן היא מייצרת את רוב חמרי־הגלם, שהם דרושים לתעשיה המקומית שלה.

הארץ עשירה גם במחצבים. לפי נתונים, שמתייחסים לתקופה שאחר מלחמת־העולם II, היו ברשותה: 45% מן הרֶזֶרווֹת העולמיות הידועות של פחם; 34% מעפרות־הברזל; 31% מן הנפט; 22% מן הנחושת ו־34% מן האבץ. עם זה היא עניה בכמה מחצבים בסיסיים, שהחשובים בהם הם: בּוֹכּסיט, כרום, יהלומי־תעשיה, מַנְגַן, ניקל, בדיל.

חמש הימות הגדולות, וכן הנהרות הגדולים של אה"ב — בעיקר: המיסיסיפּי, האוהאיו וההאדסון — משמשים אמצעים חשובים ביותר לתחבורה פנימית. תפוקת החשמל מכוח־המים הגיעה ב־1949 ל־89.7 מיליארד קילובאט־שעה — 30.8% מכלל הזרם, שהופק באה"ב.

האוכלוסיה וכוח־העבודה. ב־1950 מנו אה"ב היבשתיות 150.7 מיליון תושבים. 64% מהם ישבו באיזורים עירוניים והשאר באיזורים כפריים. קרוב ל־11.5% מכלל האוכלוסיה ישבו בערים, שבכל אחת מהן היו למעלה ממיליון תושבים. 47% מן האוכלוסיה מרוכזים בצפון־מזרחה של הארץ (במדינות ניו־אינגלאנד, ניו־יורק, ניו־ג'רזי, פֶּנסילוַניה, אוהאיו, אינדיאנה, אילינוי, מישיגאן וויסקונסין). ריכוז זה הלך ופחת בעיקר בעשר השנים האחרונות. לעומת זה גדלה בתקופה האחרונה האוכלוסיה של המדינות שעל חוף האוקיינוס השקט (ואשינגטון, אורֶגון, קאליפורניה) בקצב מהיר מזה שבשאר המדינות.

מספר הגברים העסוקים — לקילומטר מרובע של שטח בעל אקלים סטאנדארטי — היה 1.9 באה"ב, לעומת 5.0 בבריטניה הגדולה, 8.6 בצרפת, 10.7 בגרמניה, 26.8 בהודו ו־74.3 במצרים. הכמויות הגדולות של קרקע והון (עיין להלן), העומדות לרשותו של העובד, הן תופעה אפיינית לחיים הכלכליים של אה"ב, ומסבירות במידה מרובה את רמת־החיים הגבוהה שבהן.

ב־1950 הקיף כוח־העבודה (שכירים בהתעסקות אזרחית, עובדים עצמאיים, אנשי הכוחות המזויינים ומובטלים) 64.6 מיליון נפש. מהם היו 1.5 מיליון בשירות צבאי ו־3.1 מובטלים. שיעור העסוקים בחקלאות מכלל כוח־העבודה הלך ופחת בהתמדה במאת־השנים האחרונה: מ־66% ב־1850 ל־12% ב־1950. חלוקת כוח־העבודה בין ענפי־המשק השונים ב־1951 מפורסת בטבלה 3.

ההכנסה והתפוקה הלאומית ותלוקתן. התופעות האפייניות בהיסטוריה הכלכלית של אה"ב הן: (1) הגידול המהיר של כוח־הייצור ו־(2) העובדה, שתהליך זה לא נתפתח

בצורה של עליה רצופה, אלא בצורה של תנועה מחזורית בעלת מגמה כללית של עליה. מחזורים אלה היו קשורים בעיקר בתנודות, שבאו בשיעורי ההשקעה השנתית. „המשרד הלאומי לחקר כלכלי" מבחין 21 מחזורים כאלה בין 1855 ו־1938. האורך הממוצע של כל מחזור היה 47.6 חדשים. המחזור הקצר ביותר נמשך 27 חדשים והארוך שבהם — 99 חדשים. האורך הממוצע של ההתפשטות (expansion) היה 26.2 חדשים, ושל ההצטמצמות (contraction) 21.4 חודש. בשלב הקשה ביותר של השפל של 1929—33 הגיע החלק המובטל מכוח־העבודה ל־25% לערך. שפל זה היה מן הקשים ביותר שהיו באה"ב.

מעריכים את הגידול של התפוקה הלאומית של אה"ב כלהלן:

טבלה 1

תפוקה לאומית נקיה: ממוצעים שנתיים לפי עשורים

1	2	3	4
עשור	הממוצע השנתי במשך העשור *	תפוקה לאומית נקיה–לראש **	תפוקה לאומית נקיה–למועסק **
1869—78	9.3	215	647
1874—83	13.6	278	812
1879—88	17.9	326	915
1884—93	21.0	344	926
1889—98	24.2	357	945
1894—1903	29.8	401	1051
1899—1908	37.3	458	1174
1904—13	45.0	502	1251
1909—18	50.6	517	1286
1914—23	57.3	546	1366
1919—28	69.0	612	1588
1924—33	73.3	607	1528
1929—38	72.0	572	1432

* במיליארדים של דולארים קבועים של שנת 1929, ז. א. בדולארים, שכוח־הקניה שלהם שווה לזה של דולארים בשנת 1929.
** בדולארים קבועים של שנת 1929.

טור (3) מראה את הגידול המתמיד של רמת־החיים; טור (4) — את הגידול בפריון לעובד. הערכים האחרונים בטבלה זו משקפים את האבטלה הקשה של שנות השלושים. ב־1951 הגיעה התפוקה הלאומית הריאלית לגודל כפול מזה של הממוצע השנתי ב־1929—1938.

הטבלה מספר 2 מראה את התפוקות הקטנות — קטנות הרבה מאלו של תעסוקה מלאה — של תקופת־המשבר בשנות השלושים; את גידול התפוקה בשנות ההזדיינות קודם הצטרפותן של אה"ב למלחמת־העולם II; את שיאי־הייצור, שהושגו בתקופת־המלחמה (1941—1945); את הרמה המוקטנת של הייצור שלאחר המלחמה בשנות 1947—1949; ואת השיא החדש, שהושג ב־1951 לאחר התפרצותה של המלחמה בקוריאה. מטור 6 בטבלה זו אפשר גם ללמוד על המשקל הגדל והולך של הממשלה במשק הלאומי. הנתונים לגבי שנות־השלושים משקפים את התכניות הממשלתיות לעבודות ציבוריות לשם מלחמה באבטלה; לגבי שנות־הארבעים המוקדמות ושוב ב־1951 הם משקפים את ההוצאות של הממשלה, שהיו

טבלה 2

התפוקה הלאומית הגלמית והרכבה,

במיליארדים של דולארים קבועים של 1939 *

1	2	3	4	5	6
השנה	תפוקה לאומית גלמית	תצריכה	השקעה גלמית מקומית של הסקטור הפרטי	השקעה נקיה בחו"ל	קניות של סחורות ושרותים ע"י הממשלה
1929	85.9	62.2	14.9	0.8	7.9
1931	72.3	56.6	5.9	0.3	9.4
1933	61.5	51.1	1.6	0.1	8.7
1935	73.9	57.2	6.7	−0.1	10.1
1937	87.9	65.0	11.4	0.1	11.4
1939	91.3	67.5	9.9	0.9	13.1
1941	115.5	76.6	17.1	0.7	21.1
1943	145.7	78.0	5.4	−2.1	64.3
1945	153.4	86.3	8.3	−1.8	60.6
1947	138.6	98.3	19.3	4.8	16.1
1949	144.0	103.2	18.0	0.6	22.2
1951	167.3	108.4	28.0	2.0	28.9

הערה: המספרים מעוגלים ומפני־כן אין סיכומם חייב להזדהות עם סה"כ שבטבלה.
* התפוקה הלאומית הגלמית שווה בערך לכלל התפוקה הלאומית קודם ההפרשה לבלאי. בקירוב: תפוקה לאומית גלמית = תפוקה לאומית נקיה (או: הכנסה לאומית) + בלאי + מסי־עקיפים.

קשורות במאמץ המלחמתי. טור 5 מבליט את התלות הקטנה של אה"ב בשוקי־חוץ, כגורם יוצר־תעסוקה.

העליה הממושכת של התפוקה קשורה בצורה ישירה בהקף הגדול של המקורות הכלכליים, שהם מושקעים שנה־שנה בהגדלת כמותם של אמצעי־הייצור החמריים (עיין טור 4 בטבלה 1). עובדה זו, ביחד עם הצפיפות הקטנה של האוכלוסיה (עיין למעלה), היא סיבת הרמה הגבוהה והעולה של התפוקה לשעת־עבודה. מעריכים, שכמות־ההון המושקעת בכל תחומי הייצור והשירותים (בלא לכלול את ערך־הקרקע במשק) היתה בממוצע לכל עובד 9,750 ד' ב־1949 לעומת 7,140 ד' ב־1900 (בדולארים של 1949). הודות לכך גדלה בתקופה זו התפוקה לשעת־עבודה — ובהקבלה לכך גם ההכנסה לשעת־עבודה — בקירוב פי שלושה. מעריכים, שבשנת 1947 היתה התפוקה לשעת־עבודה גדולה פי שנים מבבריטניה הגדולה, פי שלושה מבצרפת, פי חמישה מביאפאן ופי עשרה מבהודו. רק ניו־זילאנד וקאנאדה התקרבו בתפוקה שלהן (לשעת־עבודה) לזו של אה"ב.

ההכנסה הלאומית ב־1951 היתה 277.6 מיליארד ד' (בדולארים של אותה שנה). הכנסה זו מתחלקת כלהלן (כל הנתונים מתייחסים להכנסות קודם שהופרשו מהן המיסים): תשלומים לשכירים (מקבלי שכר ומשכורת)—178.9 מיליארד ד'; הכנסות של פירמות, שאינן בע"מ (עסקים ומקצועות חפשים) — 26.2 מיליארד ד'; הכנסות של משקים חקלאיים, שאינם בע"מ — 15.6 מיליארד ד'; הכנסות מרנטה — 8.9 מיליארד ד'; הכנסות מריבית — 6.5 מיליארד ד'; רווחים של חברות בע"מ — 41.6 מיליארד ד'. קרוב לארבע חמישיות מן ההכנסה הלאומית היו הכנסות בעד שירותים (ההכנסות, שנתפרטו בשלושת הסעיפים הראשונים). וחמישית של

ההכנסה באה מרכוש (ההכנסות, שנתפרטו בשלושת הסעיפים האחרונים). ההערכות המתייחסות לתקופה, שמתחלת ב1870, אינן מראות על שינויים ניכרים ביחסים שבין שני סוגי־ הכנסה אלה.

מעריכים, שההכנסה הלאומית לנפש באה״ב היא הגבוהה ביותר בעולם. בשנת 1949 היתה גדולה לערך פי שנים מזו של אוסטראליה, קאנאדה, שווייץ והממלכה המאוחדת; פי שלושה מזו של צרפת; פי ארבעה מזו של ישראל וברית־ המועצות; פי חמישה־עשר מזו של יאפאן ועיראק; פי עשרים וחמישה מזו של הודו, ופי ששים מזו של סין.

הרכבה של ההכנסה הלאומית לפי ענפי־המשק, שמהם נבעה, נשתנה במשך הזמן במידה ניכרת. מ1870 ואילך פחת והלך חלקה של החקלאות, בעוד שחלקם של התעשיה והמחצבים גדל. בשיעור מרובה יותר עלה חלקם של ענפי־ השירותים ושל הממשלה מתחילת המאה ה20 ואילך.

ב1951 היתה החלוקה של ההכנסה הלאומית וכוח־העבודה לפי ענפי־הכלכלה כלהלן:

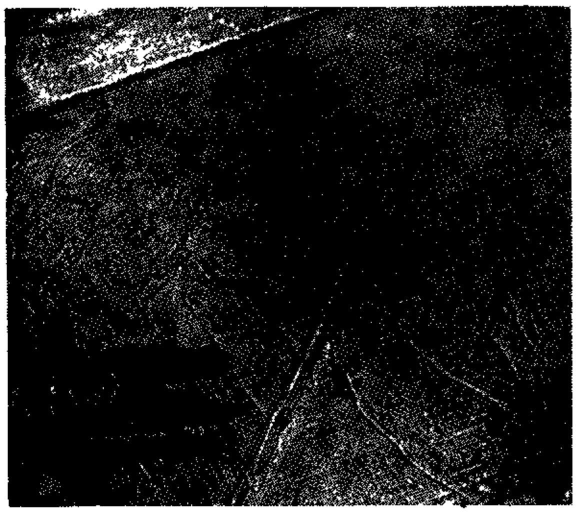
טבלה 3

הרכב ההכנסה הלאומית, לפי הענפים, 1951

	1	2	3	4	5
ענף	ההכנסה הלאומית הנובעת (מיליארדים של ד׳ שוטפים)	%	מספר העסוקים (במיליונים)	%	הכנסה לאומית נובעת לעסוק—טור 1 : טור 3 (בדולארים)
חקלאות, יעור, דיג .	20.0	7.2	6.5	10.4	3077
מחצבים . .	6.8	2.1	1.0	1.6	6800
בניה . .	14.6	5.3	3.9	6.2	3744
תעשיה . .	88.9	32.0	16.3	26.1	5454
מסחר סיטוני וקמעוני	47.9	17.3	11.5	18 4	4165
פיננסים, ביטוח, מקרקעים	22.4	8.1	2.1	3.5	10,067
הובלה . .	14.8	5.3	3.0	4.8	4933
תחבורה ושרותים ציבוריים	8.0	2.9	1.3	2 1	6154
שרותים	24.4	8.8	7.7	12.3	3169
ממשלה ועסקי־ממשלה	30.1	10.8	9.2	14.7	3272
חוץ־לארץ . .	0.6	0.2	0.0	0.0	—
סה״כ	277.6	100.0	62.5	100.0	4440

הערה: המספרים מעוגלים.

ההכנסה הלאומית אינה מתחלקת בצורה שווה בין איזו־ רים, התעסקויות וקבוצות־הכנסה. ב1951 הגיעה ההכנסה הלאומית הממוצעת ל1,584 ד׳ לגולגולת. הממוצע לגבי ניו־ אינגלנד היה 1,715 ד׳; במדינות התיכוניות שעל חוף האו־ קיינוס האטלאנטי (ניו־יורק, פנסילווניה ועוד) — 1,822 ד׳; בדרום־המזרח — 1,075 ד׳; בדרום־המערב — 1,363 ד׳; במדינות התיכוניות (איובה, אילינוי, אוהאיו, ועוד) — 1,717 ד׳; במדינות הצפון־מערביות (קולוראדו, דאקוטה הצפונית, קאנזאס ועוד) — 1,507 ד׳; במדינות השוכנות לחוף האוקיינוס השקט — 1,877 ד׳. בעשרים השנים האחרונות נתבלטה התמעטות מתמדת של ההבדלים בין איזורים אלה עם ההגירה היחסית של התעשיה מן החלק הצפוני־מזרחי של הארץ לאיזורים אחרים.

סחיפת־הקרקע ויצירת־ערוצים ע״י מי־הגשמים

השינויים בגודל־ההכנסה קשורים גם בהתעסקות. לפי מחקר במדגם, שנערך על־ידי „הנהלת הרזרווה הפדראלית״ (Federal Reserve Board) ב1950, היו ההכנסות הממוצעות של ראש־המשפחה (לפי ההתעסקות) כלהלן: מקצועות חפשים ודומים — 5,630 ד׳, מקצועות־ניהול — 6,580 ד׳, עצמאיים — 5,330 ד׳, פקידות וזבנות — 3,910 ד׳, עובדים מקצועיים ומאומנים — 3,530 ד׳; עובדים בלתי־מאומנים ושירותים — 2,350 ד׳; עובדים חקלאיים — 2,480 ד׳.

חלוקת ההכנסה לפי קבוצות־הכנסה נקבעה במחקר זה כלהלן:

טבלה 4

חלוקת ההכנסה לפי הגודל

הכנסה כספית קודם תשלומי מס־ההכנסה	% המשפחות בקבוצת־הכנסה	% ההכנסה הכוללת, שנתקבל ע״י קבוצת־ההכנסה
פחות מ 1000 ד׳	11	1
1000 — 1,999 ד׳	15	6
2000 — 2,999 ד׳	16	10
3000 — 3,999 ד׳	18	16
4000 — 4,999 ד׳	13	14
5000 — 7,499 ד׳	18	26
7500 — 9,999 ד׳	5	—
10,000 ד׳ ויותר	4	27
	100	100

טבלה 5, שאף היא מתייחסת לשנת 1950, כוללת תאור נוסף של אי־השיוויון בהכנסות.

למס־ההכנסה, אע״פ שהוא מס פרוגרסיווי, יש השפעה מועטת על אי־השיוויון בחלוקת־ההכנסה. כפי שאפשר היה לצפות, פוחת אי־השיוויון ברכישת סחורות־תצרוכת, שאינם מיועדים לשימוש ממושך (הטור האחרון).

מידת אי־השיוויון נשתנתה במשך הזמן. כשמודדים אותה ע״י האחוז של כלל ההכנסה — קודם או אחר תשלום מס־ ההכנסה —, שנתקבל על־ידי 1%, 5% או 10% של העשירים ביותר, מתברר, שאי־השיוויון גדל מתחילת המאה עד סוף שנות־העשרים, בעוד שמתחילת שנות השלושים ואילך פחת והלך. ההבדלים כיום הם קטנים מאלה שהיו ב1910—1920.

טבלה 5

חלוקת ההכנסה, מס־ההכנסה והתצרוכת ב1950

(לפי קבוצות, שכוללות חמישית ממקבלי־הכנסה לפי סדר הגודל של ההכנסה)

יחידות־הוצאה* לפי סדר יורד של גודל־ההכנסה	% ההכנסה הכספית קודם תשלום מס־הכנסה	% של מס־הכנסה אישי פדראלי	% ההכנסה הכספית אחר תשלום מס־הכנסה	% ההוצאות על מבחר סחורות־תצרוכת לשימוש ממושך	% שאר ההוצאות לתצרוכת
20% מקבלי ההכנסה הגבוהה ביותר . .	44	65	42	42	37
20% מקבלי הכנסה שניה בגדלה . .	24	19	24	25	24
20% מקבלי הכנסה שלישית בגדלה . .	17	10	18	19	19
20% מקבלי הכנסה רביעית בגדלה . .	11	5	12	10	18
20% מקבלי ההכנסה הנמוכה ביותר . .	4	1	4	4	7
	100	100	100	100	100

* „יחידות־הוצאה" אינן זהות עם „משפחות". מפני־כן אין טבלה זו ניתנת להשוואה מדוייקת עם הקודמת.

חקלאות. ב1945 הגיע השטח של אדמת־המזרע ל1,600 מיליון דונאם. ההקף של אדמת־שלחים היה קרוב ל5% משטח זה. יותר מ75% מן השטח המושקה נמצאים במדינות שעל חוף האוקיינוס השקט ובמדינות של הרי־הסלעים. במדינות אלו הגיע שטחה של אדמת־השלחים ל25% מכלל השטח המעובד.

התכונה האפיינית לחקלאות של אה"ב היא השיעור הגבוה של המִכּוּן הנהוג בה. הערך הכולל של המכונות והציוד המיכני בחקלאות ב1950 היה 14.2 מיליארד ד'. בענף זה היו מועסקים 3.8 מיליון טראקטורים, 2.2 מיליון מכוניות־משא ו5.91 מיליון מכוניות. בממוצע היה, איפוא, לכל שני עובדים חקלאיים (בקירוב) טראקטור אחד. שיעור זה הוא פי שנים

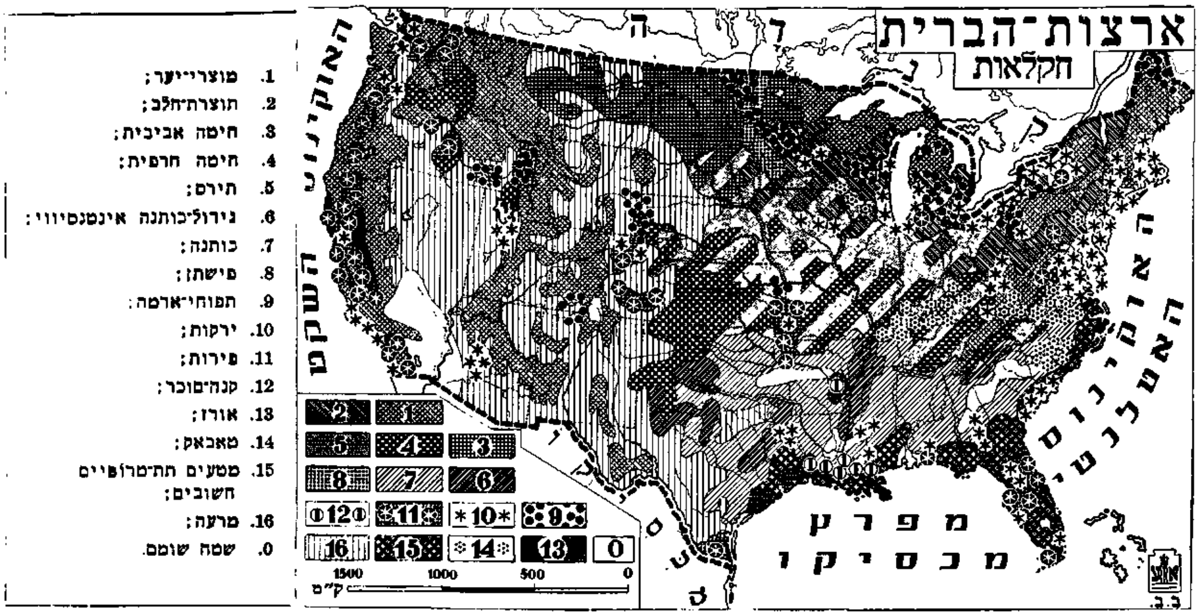
קטיף־כותנה (במכונה) בדלתה של המיסיסיפי

משהוא באנגליה ופי עשרה מזה שבכל מדינה אירופית אחרת.

ציוד זה, נוסף על השטחים הנרחבים של אדמה חקלאית פוריה, איפשר לאה"ב לִיַצֵּר (בממוצע בשנות 48—1946) 1.3 מיליון בוֹשל של חיטה מתוך 6 מיליון הבוּשלים של הייצור העולמי; 3.1 מיליון בושל של תירס מתוך 5.4 מיליון הבושלים של הייצור העולמי; 11.3 מיליון צרורות־כותנה מתוך 24.2 מיליון הצרורות של הייצור העולמי; לקיים 80.7 מיליון ראשי־בקר (10.8% מכלל ראשי־הבקר בעולם); 57.8 מיליון ראשי־חזירים (23.8% מכלל ראשי־החזירים בעולם); ו38.81 מיליון ראשי־כבשים (5.4% מכלל ראשי־הכבשים בעולם).

היבולים הממוצעים לדונאם ב1950 היו כלהלן: תירס — 239 ק"ג; חיטה — 113 ק"ג; שיבולת־שועל — 126 ק"ג; שעורה — 147 ק"ג; תפוחי־אדמה — 1,258 ק"ג (הנתון מתייחס ל1946); שחת — 308 ק"ג (המספר מתייחס ל1949); טאבאק — 142 ק"ג. מעריכים, שמתחילת המאה הנוכחת עד היום הוכפלה בחקלאות (בכללה) התפוקה הממוצעת לשעת־עבודה.

בייצור החקלאי קיימת מידה מרובה של התמחות איזורית. כותנה וטאבאק מיוצרים בעיקר במדינות של דרום־המזרח; תירס וחזירים בעיקר ב„איזור התירס" (איובה, אילינוי, אינדיאנה); חיטה — במדינות השפלה התיכונית (הדאקוטות,

קטיף־כותנה (בידים) על־יד מֶמפיס, מיסיסיפי

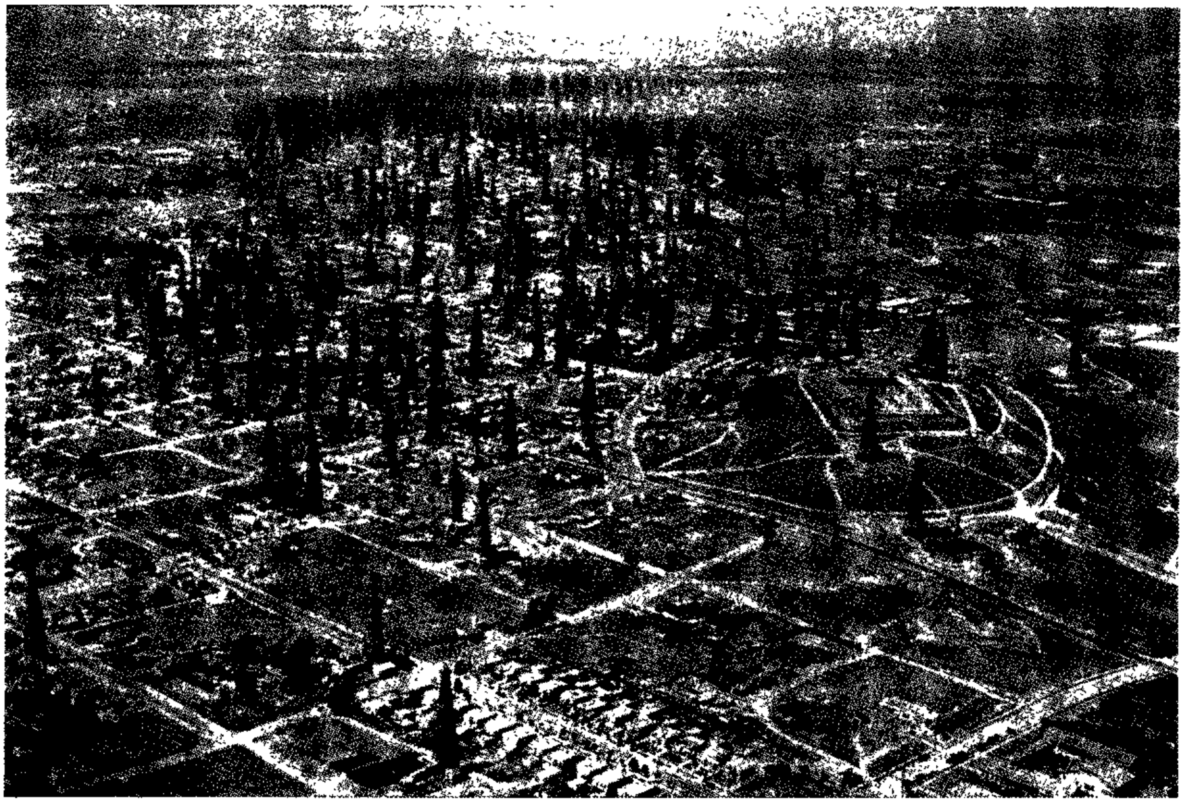
מניעת סחף־הקרקע ע"י חריש וזריעה של כותנה ודגניים בשטחים מסורגים לאורך קווי־גובה

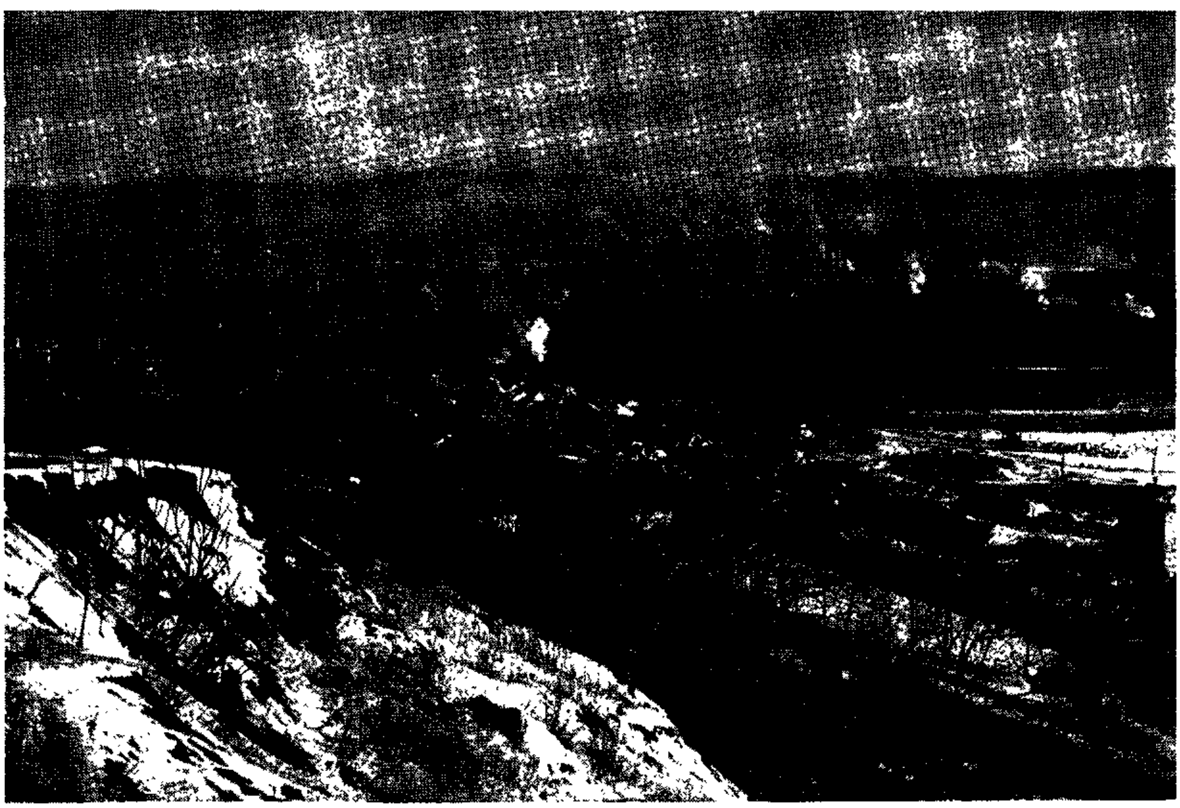
מראה כללי של המכרות, מסילות־הברזל והגשרים באיזור תעשיית־הנחושת ביוטה

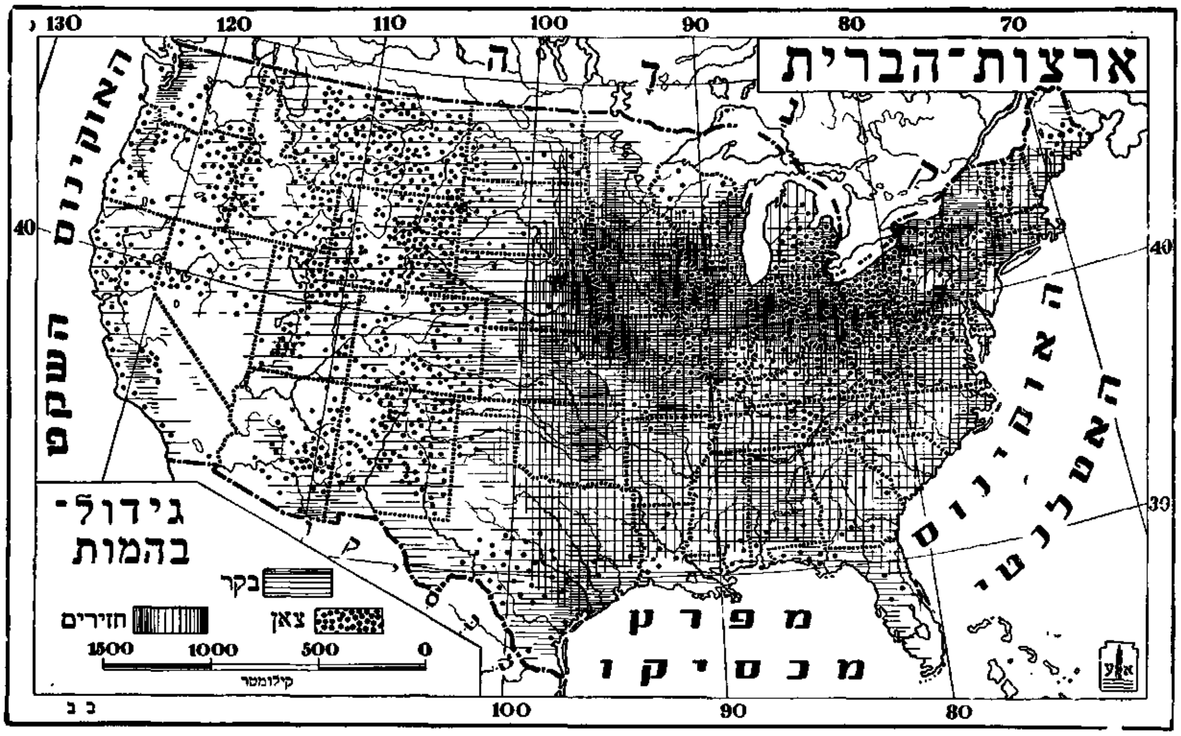
כריתת־עצים ביערות־אה״ב

בארות־נפט בלונג ביץ׳, על־יד לוס אנג׳לס

מפעל לייצור־פלדה בפיטסבורג

נֶבראסקה, מִינֶסוֹטה, קַנְזאס, ועוד); תפוחי־זהב — בקאלי־פורניה ופלורידה. השטחים שמסביב לתחום־מגורים עירוני הם בדרך כלל שטחים של איזור חקלאי, שמייצר מוצרי־חלב, ביצים וירקות.

הטבלה הבאה מתארת את החלוקה של תפוקת־החקלאות לפי המוצרים השונים ב1949.

טבלה 6

הכנסות החקלאות לפי המקור

גידולי־שדה ובעלי־חיים	מיליארדים של דולארים	% מכלל ההכנסות של החקלאות
כותנה וזרעי־כותנה	2.7	9.6
טאבאק . .	0.9	3.2
גרעינים למזון (לבני־אדם) .	2.4	8.5
צמחי־שמן . .	0.8	2.8
גרעינים לחי ושחת	2.2	8.2
ירקות	1.8	6.4
פירות	1.1	3.9
גידולי־סוכר . .	0.1	0.4
גידולים אחרים . .	0.7	2.5
סה״כ של גידולי־שדה . .	12.7	45.5
חזירים	3.2	11.4
בקר ועגלים	4.8	17.1
כבשים וטלאים	0.3	1.1
צמר	0.1	0.4
מוצרי־חלב	3.9	13.9
עופות וביצים	3.0	10.7
שונות	0.1	0.4
סה״כ של בעלי־חיים . .	15.4	55.0
סה״כ של הכנסת החקלאות מגידולי־שדה ובעלי־חיים .	28.1	100

הערה: המספרים מעוגלים.

ת ע ש י ה. התכונות האפייניות לייצור התעשייני של אה״ב הן: השימוש בכמות גדולה — והולכת וגדלה — של ציוד מֻכַני לעובד, שיטת הסטאנדארטיזאציה, השימוש בשי־טות מדעיות לשם אירגון הייצור בקנה־מידה המוני והקצבת חלק ניכר מן המקורות הפרודוקטיוויים להרחבת מנגנון־הייצור ולמחקר תעשייני לשם פיתוח מוצרים ותהליכי־ייצור חדשים.

עובדות אלו, וכן האוצרות הגדולים של חמרי־גלם מקומיים ומציאותו של שוק פנימי נרחב, מאפשרים לאה״ב, שאוכלוסִיָתה היא כ7% מכלל האוכלוסיה העולמית, ליַצר כ50% מכלל מוצרי־החרושת המיוצרים בעולם. לדוגמה, בתעשיית־הפלדה ייצרו אה״ב ב1950 47.5% (96.5 מיליון טון) מן הייצור העולמי של מטילי־פלדה. גידול ניכר ביותר בא בתעשיה בתקופה שלאחר מלחמת־העולם II. מעריכים, שבמשך זמן זה גדל כושר הייצור התעשייני של אה״ב ב45%—50%. עליה זו היתה ניכרת בעיקר בייצורם של המוצרים החדשים, כגון: טֶלֶוויזיה, מוּצָרים פלאסטיים, סיבים סינתֶטיים חדשים ותכשירים אנטי־ביוֹטיים.

טבלה 7 מציינת את חשיבותם היחסית של ענפי־התעשיה השונים. הנתונים מתארים את חלוקת ההכנסה הנובעת מהם וכן את חלוקתם של המועסקים בהם.

בהקבלה לריכוז של האוכלוסיה מרוכזת גם התעשיה ביחוד בחלק הצפוני־מזרחי של אה״ב. ב1947 הפיקו באיזור זה קצת יותר משני שלישים מכלל הערך המוסף, שנוצר ע״י הענף. מספר העסוקים בייצור תעשייני באיזור הנזכר היה גם הוא כשני שלישים מכלל העסוקים בתעשיה בכל אה״ב. ירידת חשיבותה היחסית של ניו־אינגלנד כאיזור־תעשיה, ומצד שני — עליתן של טֶכְּסאס והמדינות השוכנות על חוף האוקיינוס השקט כמרכזי־תעשיה בעלי חשיבות יחסית גדולה יותר, היו תהליכי־התפתחות בעלי משמעות מרובה במשקן של אה״ב בשנים האחרונות.

ה ת ח ב ו ר ה. מסילות־הברזל הן החשובות שבאמצעי התחבורה הפנימית גם בהסעת נוסעים וגם בהובלת־משאות. ב1949 הגיע ארכן של מסה״ב באה״ב ל360.000 ק״מ. באותה

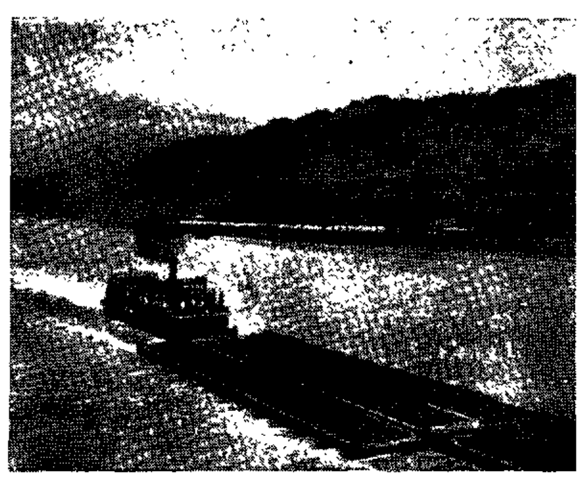
טבלה 7

ההכנסה הנובעת מענפי־התעשיה השונים ב1951 והמפרנסים העסוקים בהם

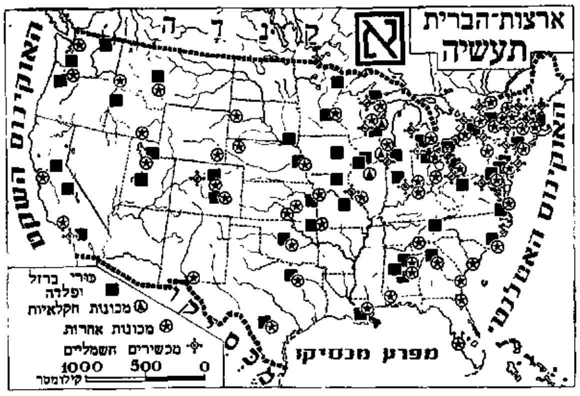
ענף־התעשיה	ערך התוצרת המוספת (בביליוני דולארים)	%	מפרנסים (במיליונים)	%
מזון ומוצרים דומים . .	6.9	7.7	1.6	9.8
תעשיית הטאבאק	0.6	0.7	0.1	0.6
מוצרי־טכסטיל	5.2	5.8	1.3	8.0
הלבשה ושאר מוצרי־אריגה גמורים	3.7	4.2	1.2	7.4
תעשיית־עץ בסיסית . . .	2.7	3.0	0.7	4.3
רהיטים ומוצרי־עץ מוגמרים .	2.2	2.6	0.6	3.7
נייר ומוצרים דומים . . .	3.4	3.8	0.5	3.1
דפוס ומולי״ות	4.0	4.5	0.8	4.9
מוצרים כימיים ודומים . .	6.6	7.4	0.8	4.9
מוצרי נפט ופחם	4.1	4.6	0.2	1.2
מוצרי־גומי	1.6	1.8	0.3	1.8
עור ומוצרי־עור	1.3	1.5	0.4	2.5
אבן, מלט, זכוכית ומוצריהם .	3.1	3.5	0.6	3.7
ברזל, פלדה ומוצריהם (כולל תעשיית־נשק) . .	12.4	14.0	2.0	12.7
מתכות אלברזיליות ומוצריהן .	3.2	3.6	0.5	3.1
מכונות (פרט למכונות חשמליות)	10.0	11.3	1.7	10.4
מכונות חשמליות	5.5	6.2	1.0	6.1
ציוד־הובלה (פרט למכוניות) .	3.4	3.8	0.7	4.3
מכוניות וציוד למכוניות . .	6.3	7.1	0.8	4.9
שונות	2.6	2.9	0.6	3.7
סה״כ . . .	88.9	100.0	16.3	100.0

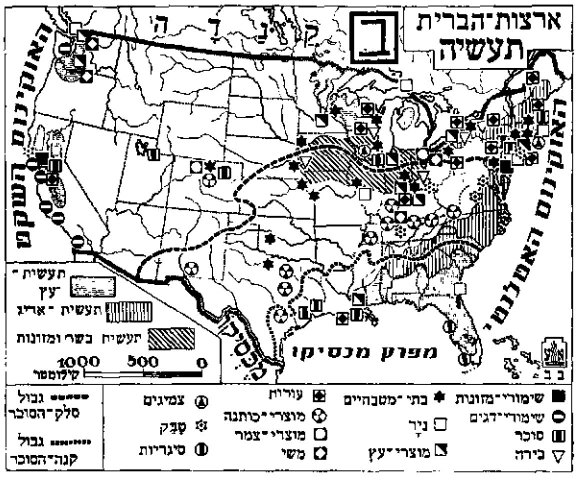
הערה: המספרים מעוגלים.

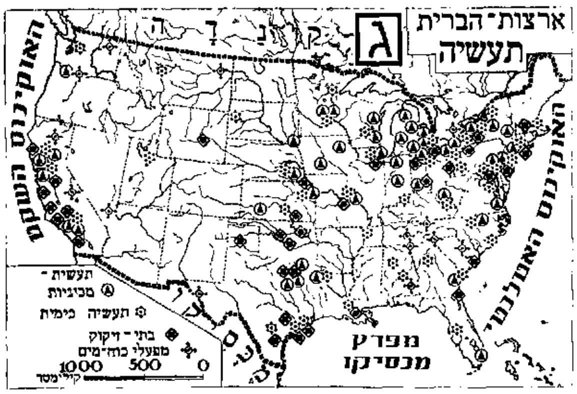
שנה הובילו הרכבות 529 מיליון „טון־ק״מ״ של משא — 68% מכלל המשאות הבין־עירונים. חלקן של מכוניות־משא בהעברת משאות היה קטן מזה הרבה. ב 1948 היו באה״ב 151,000 מכוניות־משא ו 15,300 אוטובוסים בשירות בין־עירוני. חשיבותם של קוי־האויר בהעברת נוסעים בתוך אה״ב הולכת וגדלה. ב 1949 הגיעו קוי־האויר ל 10.9 מיליון „ק״מ־נוסע״ לעומת 56.3 מיליון „ק״מ־נוסע״ של קווי מסילות

ספינות־נהר טובילות פחם

הברזל. מחירי ההובלה והנסיעות בכל אמצעי־התחבורה הללו נקבעים רק לאחר שנתאשרו על־ידי „הועדה הבין־מדינתית למסחר״ (Interstate Commerce Commission), שהיא סוכנות פדראלית. כן תופסת אה״ב מקום חשוב בספנות הימית. ב1939 היו לאה״ב 14% מן הנפח העולמי, שהיה אז 58.3 מיליון טון גלמי (gross tons). חלקה של אה״ב בספנות העולמית גדל במידה ניכרת במשך מלחמת־העולם II, וב1950 הגיע ל33% מתוך הנפח העולמי של 75.7 מיליון טון גלמי.

התנועה המקצועית ותנאי־העבודה. התנועה המקצועית באה״ב, שראשיתה נעוצה במאה ה19, לא נעשתה גורם בעל־חשיבות במשק עד שנות השלושים של המאה הנוכחת. בתקופה זו, שהיא תקופת ה„ניו־דיל״, אישר הקונ־גרס את ה„חוק ליחסי עבודה במשק״ (חוק־ואגנר), שלפיו הוכרה זכותן של האגודות המקצועיות לנהל משא־ומתן

רשת־כבישים בלונג איילנד, ניו־יורק

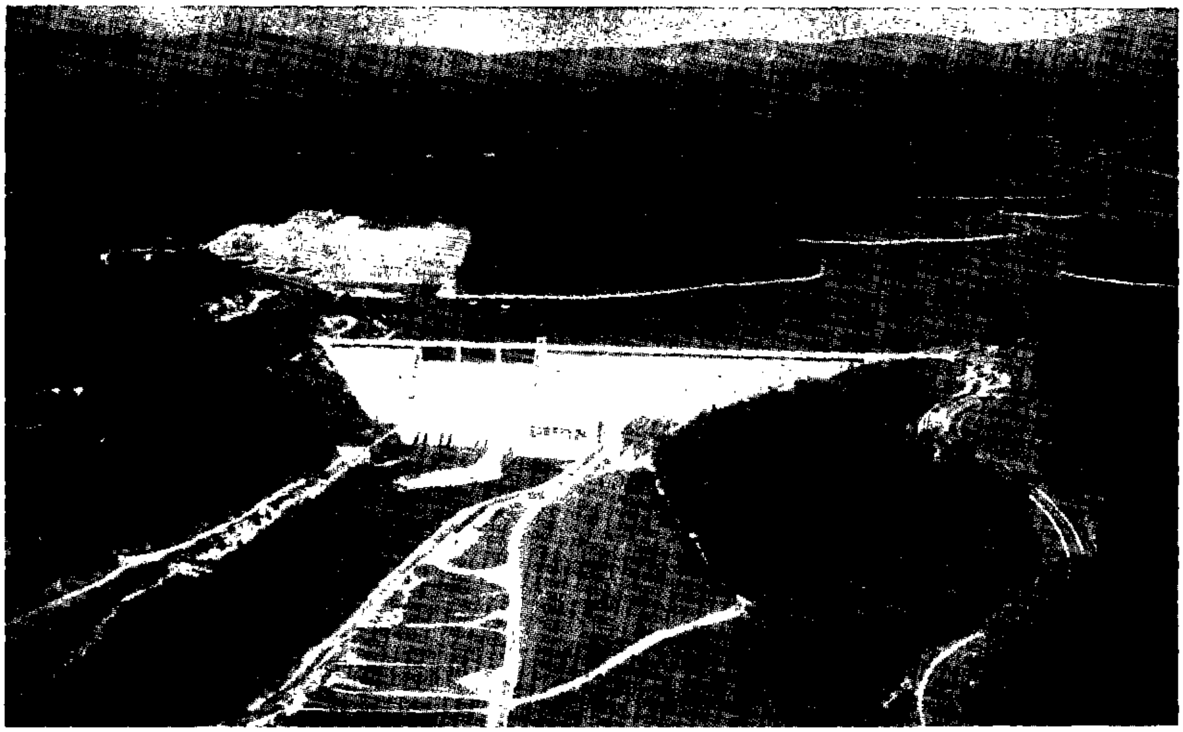
קולֶקטיווי ולערוך הסכמים בדבר שכר־העבודה של חבריהן (1935). באותה שנה עצמה נתקבל בקונגרס החוק לביטוח סוציאלי, שלפיו אורגנו ביטוח ממשלתי למקרה של אבטלה ושיטה של תגמולים לעת־זקנה. לפי החוק ל„תנאי־עבודה הוגנים" (Fair Labor Standards Act) מ1938 נאסרה העסקת ילדים במסחר בין־מדינתי (איסור כזה כבר הוטל קודם־לכן ע"י מדינות מרובות), נקבע שכר־מינימום לרוב הסוגים של העובדים בעבודות לא־חקלאיות ולעסוקים במסחר בין־מדינתי (מ1949 ואילך — 75 סנט לשעה), נקבע שבוע־עבודה בן 40 שעות (לכל היותר) וחובה של תשלום נוסף בשיעור של 50% מן השכר הרגיל לכל שעת־עבודה נוספת. חוקים בדבר פיצויים לעובדים במקרה של תאונה או מוות, שנגרמים תוך העבודה, נחקקו ע"י המדינות הבודדות בתקופה מוקדמת יותר.

חוק טַאפְט־הַארְטְלִי מ1947 ביטל השֵׂגים אחדים של האגודות המקצועיות. בין השאר נאסרו „מפעלים סגורים" (Closed Shops), והזכות של הכרזת־שביתה בתעשיות חיוניות הוגבלה ע"י מתן אפשרות לממשלה להשיג דרך בתי־הדין את דחיית השביתה ל80 יום. הזכויות היסודיות של האגודות לארגן עובדים, לנהל משא־ומתן קולֶקטיווי ובמקרה של כשלון במשא־ומתן — לשבות, נשארו קיימות. לפי חוק זה הוקמה גם סוכנות ממשלתית, שהיא יכולה לפעול כמתווכת בסיכסוכי־עבודה.

לעיתים קרובות מתנהל בזמן אחד משא־ומתן על הסכם קולקטיווי עם מנהליהן של החברות העיקריות בענף מסויים, אבל באופן עקרוני נחתם ההסכם בין האגודה המקצועית ובין ההנהלה של כל חברה לחוד. התנאים של חוזה־העבודה כוללים סעיפים בדבר שיעורי שכר־העבודה, חופשות, פנסיות וזכויות אחרות של עובדים. כמו־כן נקבעו התעריפים של עבודה קבלנית, שבה עסוקים כ30%—35% מן העובדים. לסוף נקבע הנוהל במקרה של חילוקי־דעות בפירושם של סעיפי־החוזה.

התחזקותה של התנועה המקצועית באה"ב משתקפת בגידול מספר חבריה, שעלה מ3.2 מיליון ב1932 ל14—16 מיליון ב1950. מספר זה כולל כ25% מכל העובדים באה"ב. החֲבֵרוּת באגודות המקצועיות היא חזקה ביותר בתעשיה, שבה עבדו 70% ממקבלי־השכר (לא ממקבלי־המשכורת) לפי תנאי־עבודה, שנקבעו על־ידי הסכמים קולֶקטיוויים. כמעט כל העובדים במכרות, ברכבות ובבניה הפרטית, 90% מן העובדים בחברות עירוניות של אוטובוסים וחשמליות, בטַיִס האזרחי, בהובלה הממונעת ובטלגראף, עבדו לפי הסכמים כאלה. האיגודים חלשים ביותר בין העובדים בחקלאות, במסחר, בפקידות ובמקצועות החפשים.

קיימות שתי הסתדרויות מקצועיות עיקריות: „הפדראציה האמריקנית של העובדים" (American Federation of Labor), שמנתה 7.1 מיליון חברים ב1950; וה„קונגרס של האירגונים התעשייניים" (Congress of Industrial Organizations), שמנה כ6 מיליון חברים. כל אחת מהסתדרויות אלו מורכבת מאיגודים ארציים, שהם מאורגנים לפי אחת משתי השיטות הללו: אירגון של כל העובדים במקצוע מסויים, או אירגון של כל העובדים בתעשיה מסויימת. כוחה הממשי של התנועה המקצועית הוא באיגודים ארציים אלה. הC.I.O. נתארגן ב1937. ההבדל בין הסתדרות זו והA.F.L. (נוסדה ב1881) היה נעוץ בעקרונות של שיטת האירגון המקצועי, שהיו מקובלים עליהן. בעוד שהA.F.L. אירגנה רק פועלים מקצועיים בהתאם לעקרון המקצועי, אירגן הC.I.O. את העובדים לפי עקרון תעשייני וכלל בין חבריו

סכר־נוריס, שאוגר את מימיהם של שני נהרות במדינת טנסי

גם עובדים בלתי־מאומנים. הבדל זה אינו בולט כיום במידה שבלט בשנים הראשונות לקיומם של אירגונים אלה, אע״פ שאף כיום כוחו העיקרי של ה C.I.O. הוא בתעשיות של ייצור המוני, כגון תעשיית־המכוניות ותעשיית־הפלדה. קיימים גם איגודים ארציים עצמאיים, שאינם שייכים לאחת מן ההסתדרויות הנזכרות והם מונים 2.4—2.8 מיליון של חברים.

מן הטבלה הבאה אנו למדים על השינויים, שבאו במספר הממוצע של שעות־העבודה בשבוע ובשכר הממוצע בתעשיה.

טבלה 8

שעות־העבודה והשכר בתעשיה של אה״ב

1	2	3	4	5
שנה	שכר ממוצע בדולארים	מספר־שעות ממוצע לשבוע	שכר ממוצע לשבוע בדולארים	מדד יוקר־המחיה (1935—9=100)
1909	0.193	51.0	9.84	64.0
1914	0 223	49.4	11.01	71.8
1919	0.477	46.3	22.08	123.8
1924	0.547	43.7	23.93	122.2
1929	0.566	44.2	25.03	122.5
1934	0.532	34.6	18.40	95.7
1939	0.633	37.7	23.86	99.4
1944	1.019	45.2	46.08	125.5
1949	1.401	39.2	54.92	169.1
1951	1.592	40.7	64.76	185.6

טבלה זו מציינת את הירידה המתמדת, שבאה במספר של שעות־העבודה לשבוע — אחת מן המטרות, שעל השגתן נלחמה התנועה המקצועית של אה״ב ללא הפסק —, וכן היא מראה את העליה, שבאה בהכנסה הרֵאלית של העובדים בתעשיה: בעוד שרמת־המחירים עלתה בערך פי שלושה במשך 1909—1951, עלה השכר הממוצע לשעה פי שמונה, והשכר הממוצע לשבוע — פי ששה. וכן אפשר לראות בטבלה זו את העליה האינפלאציונית, שבאה במחירים בתקופה של מלחמת־העולם I, את הירידה החריפה שלהם במשך המשבר של שנות־השלושים, את הקצב המוחש של העליה בשנות מלחמת־העולם II ואת העליה הרצופה, שבאה במחירים לאחר שהתחילו הקרבות בקוריאה.

מערכת הבאנקים והפינאנסים. החוק הפדראלי של אה״ב אוסר הקמת סניפים של באנקים פרטיים ביותר ממדינה אחת של אה״ב. הודות לכך נמצאו באה״ב ב1949 14,705 באנקים פרטיים. ברובם היו אלה באנקים מקומיים קטנים בעלי חשיבות מוגבלת. בפועל כל הבאנקים החשובים הם חברים ב„מערכת הרֶזֶרווה הפדראלית״ (Federal Reserve System) והודות לכך הם נתונים להשפעת חבר־הנאמנים של מערכת הרזרווה הפדראלית (Board of Governors of the Federal Reserve System). ביסודו של דבר, עומד חבר־נאמנים זה בראש שנים־עשר ה„באנקים של הרזרווה הפדראלית״ (Federal Reserve Banks), שמושבם במרכזים הכלכליים והפינאנסיים העיקריים של אה״ב. תפקידו של חבר־הנאמנים לקבוע מדיניות של באנק מרכזי, שמוצאת לפועל ע״י הבאנקים הללו. דרכם הוא משפיע על המבנה של האשראי הבנקאי ע״י קביעת היחס בין הרזרוות ובין הפקדונות הבנקאיים בתחומים המוגדרים ע״י החוק, ע״י הכנסת שינויים בשער הנכָּיון וע״י קניות ומכירות של ניירות־ערך ממשלתיים בבורסה. קיימת גם חברה פדראלית לביטוח פקדונות, שהיא מֵבטחַת פקדונות במקרים של פשיטת־רגל בין הבאנקים הפרטיים.

הנכסים (האקטיווה) העיקריים של מערכת הבאנקים הפרטיים בסוף דצמבר 1951 היו כלהלן (המספרים מציינים מיליארדים של דולארים): מזומנים ויתרות שמורים בבאנקים של הרזרווה הפדראלית ובבאנקים אחרים — 42.1; ניירות־ערך של ממשלת אה״ב — 71.7; הלוואות ושטרות

שנוּפּו — 68.2; ניירות־ערך אחרים — 15.8. ההתחייבויות (פאסיווה) העיקריות לאותו תאריך היו (המספרים מציינים מיליארדים של דולארים): פקדונות ער״ש — 108.9; פקדונות לזמן קצוב — 58.8; הסך הכללי של סעיפי־ההון — 14.6.

ניו־יורק היא המרכז הבאנקאי והפינאנסי הראשי של הארץ. כשליש מערך ההמחאות, שנמשכו ב„מערכת הרזרווה הפדראלית" ב1950, היו על חשבונות מוחזקים בבאנקים בניו־יורק. בשנת 1950 הגיע ערך העֲסקות במניות ואגרות־חוב בבורסה־לניירות־ערך של ניו־יורק לסך של 19,735 מיליון דולאר, שהם כ90% מן הערך הכולל של העסקות, שנעשו באותה שנה בכל הבורסות הרשומות באה״ב.

הסך של שטרי־הכסף, שהיו במחזור בדצמבר 1951, הגיע ל29.2 מיליארד ד׳. הרוב המכריע של שטרי־הכסף הללו מוצא ע״י הבאנקים של הרזרווה הפדראלית. נוסף על התחייבות זו היו בבאנקים של הרזרווה הפדראלית פקדונות של הבאנקים הפרטיים בסך 20.2 מיליארד ד׳. הנכסים העיקריים באותו תאריך היו: זהב בסך 22.6 מיליארד ד׳ וניירות־ערך ממשלתיים בסך של 23.5 מיליארד ד׳.

פינאנסים ציבוריים. קיימת חלוקה של תפקידים ומקורות פינאנסיים בין הממשלה הפדראלית ובין שלטונות־המדינות והרשויות המקומיות. תפקידה העיקרי של הממשלה הפדראלית הוא לדאוג לביטחון לאומי ולעבודות ציבוריות; מס־ההכנסה, שהוא מוטל על פרטים ועל חברות בע״מ, הוא המקור העיקרי למימון של הפעולות הללו. שלטונות־המדינות והרשויות המקומיות אחראים לחינוך, למשטרה ולשירותים ציבוריים מקומיים אחרים. הכנסותיהם נובעות בעיקר ממסים מוטלים על רכוש וממסי־קניה.

מן הנתונים שבטבלה 9 ברור, שההוצאות המוגדלות של שנת־הכספים 1952 לעומת אלו של 1951 נבעו כמעט כולן מן ההוצאות המוגדלות על הביטחון הלאומי — כלומר, הן נגרמו ע״י מלחמת־קוריאה ותכנית־הזיון הכללית.

החוב הלאומי של הממשלה הפדראלית של אה״ב ב1951 היה 257 מיליארד ד׳. ברובו נתהווה בתקופת האדמיניסטראציות של רוזוולט. החוב הלאומי ב1933 היה 22.5 מיליארד ד׳. הוא הגיע ל50 מיליארד דולאר בערב כניסתן של אה״ב למלחמת־העולם II בשנת 1941. במשך המלחמה גדל החוב בהתמדה, באופן שבסופה הגיע בקירוב לסכום של 260 מיליארד ד׳.

כלל ההכנסות של המדינות והרשויות המקומיות הגיע ב1949 ל19.7 מיליארד ד׳. מזה היו: הענקות של הממשלה הפדראלית — 1.8 מיליארד ד׳; מיסי־רכוש (שהוטלו בעיקרם ע״י הרשויות המקומיות) — 6.8 מיליארד ד׳; מיסי־קניה (שהוטלו בעיקרם ע״י שלטונות־המדינות) — 4.8 מיליארד ד׳; מיסי־הכנסה של המדינות מפרטים וחברות — 1.2 מיליארד ד׳; מיסי ביטוח סוציאלי, רשיונות ומיסים אחרים — 5.1 מיליארד ד׳.

הוצאותיהן של המדינות והרשויות המקומיות ב1941 נתחלקו לסעיפים הבאים: חינוך — 25.9%; כבישים — 17.2%; ביטוח לעת־זקנה ולאבטלה — 5.0%; סעד — 12.6%; בריאות ובתי־חולים — 6.2%; תברואה — 3.0%; משטרה ומכבי־אש — 8.9%; אדמיניסטראציה כללית, תחיקה ושיפוט — 8.2%; ריבית על חובות — 5.8%; נופש — 1.9%; שונות — 5.3%. החוב של ממשלות המדינות והרשויות המקומיות ב1950 הגיע ל23.6 מיליארד דולאר.

טבלה 9

תקציב הממשלה הפדראלית של אה״ב

(במיליארדים של דולארים)

הוצאות	שנת־הכספים המסתיימת ב30 ביוני 1951	שנת־הכספים המסתיימת ב30 ביוני 1952*
שירותים צבאיים	20.5	39.6
ביטחון בינלאומי (סיוע לאירופה וכו׳)	4.7	7.2
פיתוח האֶנרגיה האטומית	0.9	1.7
הוצאות אחרות לביטחון	0.3	1.0
סה״כ של הוצאות על הביטחון הלאומי	26.4	49.7
תגמולים ושירותים לחיילים משוחררים ומשפחותיהם	5.3	5.2
ריבית על החוב הלאומי	5.7	6.0
ביטחון סוציאלי, סעד ובריאות	2.4	2.7
הובלה ותחבורה	1.6	1.9
שימור ופיתוח האוצרות הטבעיים	1.2	1.4
חקלאות	0.7	1.4
שיכון ופיתוח עירוני	0.6	0.8
הוצאות ממשלתיות כלליות	1.2	1.4
שונות	0.3	0.6
ס״ה של ההוצאות	44.6	70.9

הכנסות	שנת־הכספים המסתיימת ב30 ביוני 1951	שנת־הכספים המסתיימת ב30 ביוני 1952
מיסים ישירים על פרטים	24.1	30.1
מיסים ישירים על חברות	14.4	22.9
מיסי־בלו	8.7	9.0
מיסי־תעסוקה	3.9	4.9
מכס	0.6	0.6
הכנסות שונות	1.6	1.6
פחות:		
הפרשות לקרן־הביטוח לעת זקנה	3.1	3.9
החזרות של הכנסות	2.1	2.5
ס״ה של ההכנסות	48.1	62.7
עודף	3.5	—
גרעון	—	8.2

* אומדן.
הערה: המספרים מעוגלים, ומפני־כן אין סכומם חייב להזדהות עם סה״כ שבטבלה.

קשרים כלכליים בינלאומיים. הטבלה הבאה מתארת את העִסקות שבין אה״ב ומדינות־חוץ ב־1951:

טבלה 10

מאזן־התשלומים של אה״ב 1951

(במיליארדים של דולארים)

יצוא של סחורות ושירותים:		יבוא של סחורות ושירותים:	
סחורות	15.4	סחורות	11.7
הובלה	1.5	הובלה	0.9
נסיעות לחוץ־לארץ .	0.4	נסיעות לחו״ל . .	0.7
שירותים שונים . .	0.9	שירותים שונים . .	1.4
הכנסות מהשקעות בחו״ל	1.9	הכנסות חו״ל מהשקעות באה״ב . . .	0.9
	20.1		15.1
		העברות חד־צדדיות:	
		פרטיות	0.4
		ממשלתיות:	
		סיוע כלכלי . .	2.9
		סיוע צבאי . .	1.6
			4.9
סעיפים אחרים:	0.9	השקעות של אה״ב בחו״ל:	
		פרטיות. לזמן ממושך .	0.8
		ממשלתיות: לזמן ממושך	0.1
		לזמן קצר	0.1
			1.0

היצוא לפי איזור־היעוד היה: אירופה המערבית (כולל הממלכה המאוחדת) — 6.6 מיליארד ד׳; קאנאדה — 3.5 מיליארד ד׳; אמריקה הלאטינית — 5.1 מיליארד ד׳; ארצות אחרות — 4.9 מיליארד ד׳.

היבוא לפי איזור־המוצא היה: אירופה המערבית (כולל הממלכה המאוחדת) — 3.6 מיליארד ד׳; קאנאדה — 2.8 מיליארד ד׳; אמריקה הלאטינית — 4.1 מיליארד ד׳; ארצות אחרות — 4.6 מיליארד ד׳.

ביצוא של סחורות ב־1950 יש להבחין בסוגים הבאים: חמרי־גלם — 19%; מזון בלתי־מעובד — 7%; מזונות, שעובדו במידות שונות, ומשקאות — 6%; סחורות־תעשיה מעובדות בחלקן — 11%; סחורות־תעשיה מוגמרות — 57%. היבוא של סחורות לפי הסוגים הנזכרים היה: חמרי־גלם — 29%; מזונות בלתי־מעובדים — 20%; מזונות, שעובדו במידות שונות — 10%; סחורות־תעשיה מעובדות בחלקן — 24%; סחורות־תעשיה מוגמרות — 17%.

משקלן של אה״ב במסחר הבינלאומי הולך וגדֵל. הערך של יצוא ויבוא ב־1951 היה גבוה משהיה בכל שנה אחרת מ־1945 ואילך. ב־1937 היה יבוא־הסחורות של אה״ב 12% מכלל היבוא העולמי, והיצוא של סחורותיה — 14% מכלל היצוא העולמי. המספרים המקבילים ל־1950 היו 16% ו־18%. חשיבותו היחסית של סחר־החוץ בפעילותו הכללית של משק אה״ב היא קטנה. התפוקה הלאומית הגלמית ב־1951 הגיעה ל־349.1 מיליארד דולאר, באופן שהיצוא היה בערך 6% והיבוא 4.5% מן הערך של התפוקה הגלמית. אעפ״כ: בסיפוק צרכיהן במחצבים מסויימים תלויות אה״ב במקורות־חוץ. יָתֵר על כן, עם גידול הקֶפו של הייצור מתברר יותר ויותר, שהמקורות הפנימיים של חמרי־הגלם אינם מספיקים. קיימת תלות (שלפי שעה היא קטנה־ביחס) בארצות־חוץ כמקורות של נפט (וֶנֶזוּאֶלה והמזרח התיכון) ועפרות־ברזל (אמריקה הדרומית). לעומת זה פחתה הרבה תלותן של אה״ב ביבוא של חמרי־גלם אורגאניים, כמשי וגומי, מפני שההתפתחות הטכנולוגית מאפשרת ייצור של מוצרי־תחליף סינתֶטיים.

במאזן־התשלומים, שהובא למעלה, אפשר להבחין כמה קווים, שהם אפיינים למעמד ולקשרים הכלכליים הבינלאומיים של אה״ב אחר המלחמה. ההבדל בסך של 5 מיליארד ד׳ שבין ערך היצוא והיבוא הוא הצד השני של מה שנקרא בשם „פירצת־הדולאר״. לזרם ההשקעות הפרטיות של אה״ב בחו״ל היתה חשיבות מועטת ביותר בסתימתה של פירצה זו. לזרם זה היה משקל מועט גם ביחס להשקעה המקומית, שב־1951 הגיעה ל־33.9 מיליארד דולאר. שני שלישים מהשקעות־החוץ הפרטיות נעשו בצורה של השקעות ישירות ע״י חברות של אה״ב לשם הקמתן של חברות־בָנות בחוץ־לארץ. השקעות ישירות אלו נתחלקו לפי יעודן, מבחינה גֵאוגראפית ומבחינת ענפי־ההשקעה, בצורה הבאה: שני שלישים בחצי־הכדור המערבי; שני שלישים בנפט ובתעשיה. הערך הכולל של ההשקעות הישירות של אה״ב בחו״ל בסוף 1951 הגיע ל־14.9 מיליארד דולאר, מהם יותר משני שלישים בקאנאדה ובאמריקה הלאטינית. בהשוואה לערך הכולל של נכסי חברות בע״מ באה״ב, שהגיע ל־500 מיליארד דולאר בערך, היה סך ההשקעות הישירות בחו״ל פחות מ־3%.

ההענקה של ממשלת אה״ב בסך של 4.5 מיליארד ד׳ בעזרה כלכלית וצבאית לארצות־חוץ ב־1951 שימשה האמצעי העיקרי, שעל־ידיו נסתמה פירצת־הדולאר. המניע העיקרי להושטת־עזרה זו היתה השאיפה של אה״ב לחזק את מעמדן המדיני והצבאי של בעלות־בריתה באירופה. סכום של 32.7 מיליארד ד׳ הוצא בדרך זו ע״י ממשלת אה״ב בתקופה שבין האחד ביולי 1945 וסוף 1951. מזה ניתנו 23.4 מיליארד ד׳ בצורה של הענקות ו־9.3 מיליארד ד׳ בצורה של מילוות.

סחר־החוץ של אה״ב — חוץ מן היצוא לגוש הסובייטי, שעליו מוטלות הגבלות — מתנהל בלא שום פיקוח ממשלתי ישיר. מגמתה של המדיניות הכלכלית של אה״ב אחר המלחמה היתה ליצור מערכת עולמית של מסחר רַבְצְדָדִי ללא הפליות, בלא פיקוח על מטבע־חוץ ובלא הסכמי־מסחר דו־צדדיים. ההצלחה בכיוון זה היתה מוגבלת. אה״ב הן, לפי המסורת שלהן, מדינה בעלת תעריפי־מכס גבוהים. החוק בדבר מסחר הדדי מ־1934 מיַפה את כוחה של הממשלה לערוך הסכמים עם מדינות אחרות לשם הורדה הדדית של תעריפי־המכס. הרמה הממוצעת של התעריפים על סחורות, שהן כפופות לחוקי־המכס, ירדה מנקודת־השיא של 52.8% ב־1930—1933 ל־15.3% ב־1947 כתוצאה מהסכמים, שנערכו (ברובם בשָנים שלאחר המלחמה) בהתאם לחוק זה. אעפ״כ גבוהים עדיין תעריפי־המכס החלים על הרבה סחורות, שהיו עלולות לשמש סחורות־יבוא לאה״ב אילמלא היו כפופות לתעריפי־מכס אלה. מעצורים נוספים משמשים הנוהל המסובך של שלטוֹנוֹת־המכס באה״ב והמדיניות החקלאית של אה״ב, שמַבטחת מכסי־מגן לגידולים מסויימים ותמיכות־יצוא לגידולים אחרים.

מדיניות כלכלית פנימית. המבנה הכלכלי המָסרתי של אה״ב הוא מבנה של קאפיטאליזם והתחרות חפשית.

חוץ מִבְּתקופות־מלחמה נקבעו ההרכב והחלוקה של התפוקה הלאומית, וכן מגמות־ההתפתחות של המשק, בעיקרו של דבר — ע"י פירמות פרטיות, שפועלות במסגרת של השוק ושהן מונעות על־ידי השאיפה לרווחים. פירמות אלו גייסו הון ממכירת מניות ואגרות־חוב, ממילוות של באנקים ומן ההון העצמי, שעמד לרשות־היוזמים. חלק מרווחיהן של פירמות אלו מתחלק כדיווידֶנדה והשאר (בשנים האחרונות יותר מ 50% מרווחי־החברות לאחר תשלומי־מיסים) נשאר בפירמות ומשמש להרחבת־עסקיהן.

המדיניות המסָרתית של אה"ב מכוונת להבטיח התחרות בין הפירמות הפועלות במשק. כדי להשיג מטרה זו חוקק הקונגרס ב1880 את חוק שֶרמאן (נגד הטראסטים) וב1914— את חוק קְליטון, שלפיהם כל הגבלות מונופוליסטיות הן בלתי־חוקיות. הסמכות לבצע את ההוראות הללו נמסרה ל„ועדה הפדראלית למסחר" (Federal Trade Commission). קיימים חילוקי־דעות בדבר מידת הצלחתה של מדיניות זו. מצד אחד ברור, שבענפים מסויימים במשקן של אה"ב — בעיקר בתעשיה — קיים שיעור גבוה של ריכוז. מעריכים, שב1947 היו 113 פירמות בענף־התעשיה, שערך הנכסים של כל אחת מהן היה למעלה מ100 מיליון ד' ושֶבְּבַעלותן היו כ 40% מכלל הנכסים, שהיו בבעלותן של 241,000 הפירמות הפעילות באותו ענף. באותה שנה ייצרו ארבע הפירמות הגדולות ביותר בכל אחד מן הענפים המנויים להלן יותר מ 50% מן הערך הכולל של אותה תעשיה: מכוניות וחלקיהן, כבשני־יציקה, צמיגים, סיגאריות, סַבּון, מתיחה וגלילה של נחושת, מנועים וגֶנראטורים. מצד שני, חלוקות הדעות בין העוסקים במחקר אֶמפירי בשאלה אם השיעור היחסי של הריכוז במשק בכללו ובתעשיה בפרט גדל או קטן מתחילת המאה הנוכחת. יָתֵר על כן: לעיתים קרובות קיימת (בעיקר בתעשיות של דברי־תצרוכת) התחרות בין הפירמות בפיתוח מוצרים חדשים ובשיפורם של מוצרים ישנים גם במקרים של קיום ריכוז והעדר של התחרות במחירים.

למרות המדיניות המסרתית של „יזמה חפשית" גדֵל והולך משקלה של הממשלה בחיים הכלכליים. עובדה זו משתקפת בגידול חלקה של הממשלה בתפוקה הלאומית הגלמית (ראה טבלה 2). ב 1947 היה חלקה של הממשלה בתפוקה זו 12% וב1949 — 16%. ברור הדבר, שבתקופה, שבה נעשו הוצאות גדולות לצרכי־ביטחון, גדל חלק זה במידה ניכרת. וכן גם קיים מספר גדל והולך של מפעלי־פיתוח ממשלתיים, כדוגמת „הרָשות לפיתוח עמק־הטֶנֶסי". הממשלה קיבלה עליה אחריות נוספת לתחיקה בענייני רוָחה, כגון ביטוח מאבטלה, תגמולים לעת־זקנה. וכן מתערבת הממשלה לפעמים קרובות ביישובם של סיכסוכי־עבודה. נוסף על כך משפעת הממשלה השפעה ניכרת על החקלאות המקומית ע"י הבטחת מחירים מינימאליים ו/או הטלת מכסות כמותיות לגידולים מסויימים. מדיניות זו הביאה בשנים האחרונות לידי כך, שכמויות ניכרות של עֳדפי יבולים מסו־יימים נצטברו בידי הממשלה, שקנתה אותם כדי למנוע את הורדת מחיריהם.

קיימת הכרה כללית בדבר חובת־הממשלה לנקוט באמ־צעים פיסקאליים וכספיים מתאימים למניעתה של אבטלה המונית. וכן רווחת ההכרה, שאבטלה כזו באה"ב מוכרחת להתפשט ולגרום לאבטלה דומה במדינות אחרות, שהן קשורות באה"ב קשרי־מסחר. אחת מן הבעיות העיקריות הנדונות כיום באה"ב היא: באיזו מידה תתקיים הרמה הנוכחת הגבוהה של התעסוקה כשתרד רמת־ההוצאות של הממשלה על צרכי־ביטחון? — לפי דעה אחת, תקבל הירידה בביקוש של סחורות מצד הממשלה פיצוי ע"י הגידול של הביקוש הפרטי שיהא כרוך בפיתוחן של תעשיות חדשות. לפי דעה אחרת, לא יהא בגידול זה של הביקוש הפרטי משום פיצוי מספיק, והממשלה תהא מוכרחת להגדיל את הביקוש וההש־קעה הפרטיים ע"י הורדת־המיסים. ואם אמצעי זה לא יעודד את הביקוש במידה מַספקת, תוצרך הממשלה להוציא לפועל עבודות ציבוריות ומפעלי־פיתוח שונים כדי למנוע התפתחות של אבטלה רצינית.

M. A. Adelman, "The Measurement of Industrial Concentration", *Review of Economic Statistics*, vol. 33–4 (1951–2); E. L. Allen, *Economics of American Manufacturing*, 1952; Board of Governors of the Federal Reserve System, *Federal Reserve Bulletin* (monthly); Colin Clark, *The Conditions of Economic Progress*, 1951; Conference on Research in Income and Wealth, *Studies in Income and Wealth*, vol. 13; J. F. Dewhurst et al., *America's Needs and Resources*, 1947; S. F. Goldsmith, "Statistical Information on the Distribution of Income by Size in the United States", *American Economic Review*, vol. 40 (1950); S. Kuznets, *National Product Since 1869*, 1946; idem, *National Income: A Summary of Findings*, 1946; R. A. Lester, *Labor and Industrial Relations*, 1951; Geoffrey H. Moore, "Secular Changes in the Distribution of Incomes", *American Economic Review*, vol. 42 (1952); W. G. Nutter, *Monopoly in the United States, 1899–1929*, 1951; United States Department of Commerce, *Historical Statistics of the United States: 1789–1945*; U. S. Department of Commerce, *Statistical Abstract of the United States* (annual); U. S. Department of Commerce, *Survey of Current Business* (monthly); E. W. Zimmerman, *World Resources and Industries*, 1951.

ד. פּט.

מ ש פ ט. — החוקה הפדראלית מְגדרת את תחום פעולת־החקיקה של הממשלה המרכזית ואת זה של המדינות הבודדות, שהוא רחב וכללי יותר. בהעדר חוקים משני סוגים אלה פוסקים בתי־המשפט על־פי העקרונות של „המשפט המקובל" (ה Common Law), שמוצאו מאנגליה. ענייני חוזים ונזיקים וענינים אחרים הרבה אינם מוסדרים על־ידי חוקים, שנתקבלו בבתי־המחוקקים, אלא ע"י דיני ה„משפט המקובל" בלבד. יצויין, ש„משפט מקובל" זה אינו אחיד ומשותף לכל חלקי אה"ב; לכל מדינה ממדינותיהן יש חוקי Common Law משלה, אע"פ שהם דומים ביותר לאלה שבשאר המדינות. בלואיזיאנה נהוגה תחוקה ממוצא צרפתי ובקאליפורניה עדיין מורגשת השפעתו של המשפט הספרדי.

מבחינים באה"ב בין בתי־המשפט הפדראליים ובין בתי־המשפט של המדינות השונות. על הראשונים נמנים: בתי־משפט פדראליים מחוזיים, ששופטיהם מוסמכים לשבת בדין, כשהצדדים הם בני מדינות שונות וכאשר ערך התביעה עולה על שלשת אלפים דולאר; בתי־משפט פדראליים לעירעורים; בית־המשפט לתביעות (לבידור תביעות נגד הממשלה הפדראלית); בית־משפט לענייני־מכס; בית־המשפט לעיר־עורים בענייני מכס וזכויות־ממציאים; ובית־המשפט העליון של אה"ב, שמשמש מוסד אחרון לעירעורים ושפוסק בסיכ־סוכים בין המדינות ובין הממשלה הפדראלית ובמקרי סתירה בין חוקיהן. כמו באנגליה (אבל במידה מצומצמת יותר) שליט אף באה"ב עקרון־תקדימים, שעל־פיו פוסקים בתי־משפט על יסוד ההלכות המשפטיות, שנקבעו בפסקי־דין קודמים; וכך הדבר לא רק בעניינים המסודרים על־ידי

ה„משפט המקובל", אלא אף בשאלות הנוגעות לפירוש החוקים־שבכתב. באה"ב היו גם נסיונות של קודיפיקאציה. ב־1848 הציע ד. דַדלי פִּילד (David Dudley Field) למדינת ניו־יורק ספר חוקים מבוסס על ה„משפט המקובל" ומושפע גם משיטות־המשפט של יבשת־אירופה. הצעה זו, שנדחתה ע"י מדינת ניו־יורק, נתקבלה בשינויים קלים בקאליפורניה ובמדינות אחרות. המכון המשפטי האמריקני התחיל מכין תמצית של הדינים החלים על עניינים שאינם מוסדרים בחוקים כתובים (חוזים, נזיקים, יפוי־כוח, דיני־קניין, משפט בינלאומי פרטי, דיני־חברות, עסקי־נאמנות), מתוך כוונה להבהיר את עקרונות ה„משפט המקובל" ולאחד את נְהָגֵי בתי־הדין.

בענייני קניין מבחינים באה"ב, כמו באנגליה, בין נכסים „אישיים" ונכסים „רֵאַליים", כלומר בין מיטלטלים למיקרקעים; אבל עם הנכסים האישיים נמנים גם כמה זכויות במיקרקעים וחובות מן הזולת. הבחנה זו חשובה מכמה בחינות (מיסים, ירושה, מכירה, ועוד). סוגי הבעלות על המיקרקעים שונים הם. הבעלות השלמה נקראת Estate in Fee Simple. בעלות מוגבלת לימי־חייו של המחזיק או של אדם אחר נקראת Estate for Life. בעלות מוגבלת למחזיק ולצאצאיו נקראת Fee Tail. מלבד סוגים אלה יש בעלות מוגבלת לתקופת־זמן מסויימת (עפ"ר 99 שנה), חזקה, שאפשר להחזיר (Estate by Sufferance; Estate at Will). אם יש למיקרקעים כמה בעלים הם Tenants in Common או Joint Tenants. במקרה הראשון אם מת אחד מהם עובר חלקו ליורשיו, במקרה השני — לשותפיו. בעל־המשכנתא נעשה עפ"ר בעל הדבר הממושכן — לכל הפחות, להלכה — כל עוד לא נפרע החוב.

מכירת מיטלטלים מוסדרת ע"י חוק משנת 1926, שהונהג ברוב מדינות אה"ב. הוא דומה לחוק האנגלי משנת 1893. זכויותיהם של בעלי אמצאות ובעלי חיבורים ספרותיים או דברי־אמנות („קופירייט") מוסדרות ע"י חוק פדראלי.

כל חוזה הוא בחזקת מותר אם אינו פוגע בחוקים, בטובת־הכלל ובעיקרי־המוסר. כמו באנגליה, כך אף באה"ב אין הבטחה (פרט להבטחה, שניתנה בצורה חגיגית) מחייבת, אלא אם כן יש כנגדה תמורה (Consideration). חוץ מבמקרים מיוחדים אין צורך, שההבטחה תהא בכתב. בכל המדינות קיימים חוקים, שקובעים את שיעור־הריבית החל על חובות, שבהם לא נקבע שיעור זה ע"י הצדדים; פעמים מותר להם, לצדדים, לקבוע אף שיעור גבוה יותר, אך בכמה מדינות השיעור החוקי הוא גם השיעור המאכסימאלי. על ענייני־שטרות חל, כמעט בכל המדינות, חוק אחיד משנת 1896, שהוא דומה לחוק האנגלי משנת 1882.

דיני־נזיקים מוסדרים על־פי ה„משפט המקובל" ורק במידה מועטת נגעו בהם חוקי המדינות השונות.

דיני נישואים וגירושים נכללים בחוקים, שהם שונים בכל מדינה ומדינה, ועד עכשיו נכשלו הנסיונות לאַחדם. ביחסי־רכוש בין בעל ואשתו נוהג בכל מדינה „חוק הנשים הנשואות", המבטל או מגביל את זכויותיו של הבעל על רכוש אשתו, וכן את אחריותו לחובותיה שמִלְּפְנֵי הנישואים וכד'. שהיו נובעות מעקרונות ה„משפט המקובל".

את ראשיתו של תור־הבגרות רואים בגיל של עשרים ואחת שנה, ובכמה מדינות, לגבי נשים — של שמונה עשרה שנה. בכמה מדינות הנהג (ב־1922) חוק אחיד בנוגע לבנים פסולים. הבן הפסול רשאי לתבוע מזונות מהוריו, וביחוד מאביו. ברוב המדינות יכול הבן הפסול ליעשות חוקי עם נישואי הוריו זה לזה. כמעט כל המדינות מכירות באימוץ־בנים.

על הצוואה חלים חוקיהן של המדינות השונות. הגיל, שבו אפשר לצוות צוואה, הוא, כרגיל, 21 שנה ומעלה. צורת־הצוואה המקובלת ביותר היא זו של הצוואה־שבכתב, החתומה ע"י המצַוּוה בנוכחותם של עדים. בכמה מדינות מוכּרת גם צוואה, שנערכה בלא השתתפות של עדים ונכתבה ונחתמה ביד המצווה; ויש מדינות, שבהן מותרת גם צוואה שבעל פה — אם נעשתה בתקופת מחלתו האחרונה של המצווה. בכל מדינה מוכּרת זכות־הירושה של האלמנה (ופעמים אף של האלמן), שאין ביד המצווה לגרוע ממנה. לעומת זה רשאי המצווה לעקור ירושתו מבניו ומהוריו לטובת איש זר. כשאין צוואה, מוסדרת הירושה ע"י חוקי המדינות השונות, שהם שונים זה מזה במידה ניכרת. פרט לַחלק המגיע לבן־הזוג, יורשים הבנים או צאצאיהם, בהעדר של אלה יורשים ההורים, ובהעדר של אלה — האחים והאחיות. כשבן־הזוג והקרובים הנזכרים נעדרים, מנחילים את העיזבון, על־פי משפט רוב המדינות, לשאר־בשרו הקרוב ביותר של המוריש, ובהעדר כל קרוב שהוא — לאוצר־המדינה. כשם שחלק־מה מרכושו של החייב הוא מחוץ לאפשרות עיקול ע"י בעלי־החוב, כך אין לנושים שליטה בחלק מן העיזבון השייך לקרוביו של המוריש.

במשפט הבינלאומי הפרטי („התנגשות חוקים") רווחים ביחוד עקרונות ה„משפט המקובל", אך הכללים משתנים במקצת ממדינה למדינה; כמו באנגליה מביאים אף באה"ב בחשבון את מקום־מושבם של הצדדים (domicile) ולא את אזרחותם (nationality). בענייני־גירושים מכריעים חוקי־המדינה, שבה יושבים בני־הזוג, בענייני ירושה וצוואה — חוקי המקום, שבו נמצא הרכוש; אך לגבי מיטלטלים חל עפ"ר חוק המקום, שבו ישב המוריש קודם מותו.

American Digest System; Cyc-Corpus Juris. System; G. L. Clark, *Summary of American Law*, 1947; Page, *Wills*, 1926; S. Williston, *Contracts*, 1936; H. F. Goodrich, *Conflict of Laws*, 1949.

ג. ט.

החוקה והמשטר. — **תולדות־החוקה.** כנקודת־מוצא למשטר המדיני של אה"ב שימשה ה„מושבה", שבתקופת השלטון האנגלי באמריקה הצפונית נהנתה משלטון עצמי רחב מאוד. אע"פ שרק מיעוט של התושבים — משלמי־מיסים ובעלי־רכוש — היה זכאי להשתתף בבחירות למוסדות המייצגים, היתה השתתפותה של האוכלוסיה בשלטון, שסמכויותיו היו מחולקות בין האסיפה המייצגת ובין המושל, אָפיינית לחיי־המושבות. מזמן לזמן היו האסיפות המייצגות של כמה מושבות משגרות נציגים להתיעצויות או לקונגרסים לשם דיון והחלטה בעניינים משותפים. גם הכרזת העצמאות של אה"ב (4 ביולי 1776) יָצאה מתוך קונגרס, שהשתתפו בו נציגיהן של 13 מושבות („הקונטיננטאלי השני").

הכרזת־העצמאות מדברת על הפיכתן של „המושבות המאוחדות" (United Colonies) ל„מדינות המאוחדות של אמריקה" (United States of America) ומַטעמת, שהן „מדינות חפשיות ועצמאיות". ואמנם, במשך 13 שנות־קיומן הראשונות, התנהלו ענייניהן של „המדינות המאוחדות" (או, כפי שמקובל לקרוא להן בעברית, „ארצות הברית") מתוך

ההנחה, שהריבונות היא זכותן של המדינות הבודדות, ואילו מוסדותיהן של אה״ב בכללן אינם רשאים לבצע אלא תפקידים, שהמדינות הללו יפו את כוחם למלא. הצעת החוקה לאה״ב בכללן, שנתקבלה ע״י הקונגרס ב1777, נתאשרה ע״י המדינות לאחר דחיות והיסוסים רק ב1781 כיוון שכל אחת מן המדינות חששה, שחוקה זו תקפח את עצמאותה.

החוקה הראשונה של אה״ב נשארה בתקפה קרוב לתשע שנים. לפי סעיף 2 של חוקה זו, שנקראת בשם „סעיפי הקונפֶדֶראציה והברית הנצחית״, „שמורות לכל מדינה ריבונותה, חירותה ועצמאותה, וכן כל סמכות, שיפוט וזכות שלא הועברו ע״י קונפדראציה זו במפורש לאה״ב המתוועדות בקונגרס״. אע״פ שהעניינים הנוגעים למדיניות־החוץ (בכלל זה — הכרזת־מלחמה ועשיית־שלום), לטביעת מטבעות, וכן לסחר־החוץ, נמסרו לאה״ב, נשאר הרוב הגדול של סמכויות השלטון, ובכללן הסמכות של גביית־מיסים, בידי המדינות. שום מוסד־ביצוע יעיל לא ניתן ע״י חוקה זו לאה״ב, וזכות ההחלטה בכל ענייניה של הברית נמסרה לשני מוסדות: הקונגרס ו„ועדת המדינות״, שבכל אחד מהם היה לכל מדינה קול אחד. לשם שינוי החוקה היה דרוש אישורם של המוסדות המחוקקים של כל 13 המדינות.

משטר זה של קונפדראציה, ללא שלטון מרכזי יעיל, גרם לקְשיים מרובים. בהשפעתה של תנועה חזקה, שדרשה שינוי יסודי בחוקה לשם חיזוקה של הברית, נתכנס בשנת 1787 בפילאדלפיה כֶּנֶס (convention) של נציגי־המדינות. במקום להכניס שינויים מסויימים ב„סעיפי הקונפדראציה״ ניסח הכּנס חוקה חדשה מעיקרה, ובסתירה גלויה לחוקה הקודמת, שעדיין היתה בתָקפה, נקבע בהצעה של החוקה החדשה, שחוקה זו תחייב את המדינות שתאשרנה אותה לאחר שתתאַשר ע״י 9 מדינות בלבד. ב21 ביוני 1788 אושרה החוקה ע״י המדינה התשיעית, ניו־המפשיר, ובהתאם להחלטת הקונגרס של הקונפדראציה, נכנסה החוקה לתקפה ביום 4 במארס 1789. שאר 4 המדינות של הקונפדראציה נתנו אף הן את אישורן לחוקה זו במשך 1789—1790 וע״י כך הצטרפו לאה״ב בצורתן החדשה. חוקה זו של אה״ב נשארה בתָקפה עד ימינו אלה, אלא שנתווספו עליה 22 תיקונים, שעשרה מהם נכנסו לתקפם בבת אחת ב1791, והאחרון שבהם — ב1951.

משטר רֶפּוּבּליקני ופֶדֶרַאטיווי. אה״ב הן רֶפּוּבּליקה, ובהתאם לחוקה מַבְטַחת הברית את אָפיה הרפּוּבּליקני של כל אחת ממדינותיה.

משטרן של אה״ב הוא פדראטיווי, והסמכויות מחולקות בין הרשויות של הברית (Union) ובין אלו של המדינות. להלכה אין לברית אלא מספר מוגבל של סמכויות, שהן מפורשות בחוקה, בעוד שהמדינות נהנות מכל הסמכויות, שלא ניטלו מהן ע״י החוקה. אך למעשה רחבות הן סמכויותיה של הברית לאין ערוך מסמכויותיהן של המדינות. במקרה של סתירה בין חוקת אה״ב, או אפילו בין חוקיה הבודדים של הברית, ובין חוקותיהן וחוקיהן של מדינות בודדות, עדיפים החוקה והחוקים של אה״ב.

מספרן של המדינות, שאה״ב מורכבות מהן, עלה בהדרגה מ13 ל48. הזכות לקבל מדינות חדשות לתוך הברית (או להפוך איזורים, שהם בתחום שלטונן של אה״ב, למדינות) נתונה לקונגרס של אה״ב. נוסף על המדינות, כוללות אה״ב „טֶריטוֹריות״ (כיום שתים: אלאסקה ואיי־האוואי) וכן את „מחוז קולומביה״ (District of Columbia), שסמכויות־השלטון מסורות בהם לרשויות־הברית. באלאסקה ובאיי־האוואי קיים שלטון עצמי מוגבל, אך למחוז קוֹלומביה, הכולל את עיר־הבירה ואשינגטון, אין שלטון עצמי כלל. בתחום־שלטונן של אה״ב מצויים גם איזורים אחרים (פורטו ריקו, איי וֶרג׳ין, איי האוקיינוס השקט, איזור תעלת־פאנאמה), אבל אין הם חלק אינטֶגראלי של אה״ב.

האופי הפדראטיווי של אה״ב מובלט ביותר בהרכבו של הקונגרס, המוסד המחוקק. משני הבתים, שהקונגרס מורכב מהם, בנוי רק אחד — בית־הנבחרים — על יסוד ייצוג שווה של האוכלוסיה, ואילו השני — הסנאט — בנוי על יסוד ייצוג שווה של כל מדינה (שני סנאטורים למדינה). מחמת ההבדלים העצומים באוכלוסיות של המדינות (שהגדולה שבהן, ניו־יורק, מנתה ב1950 כ15 מיליון תושבים, והקטנה שבהן, נֶוואדה — רק כ160,000 תושבים), יש בייצוג זה משום הפליה לטובתן של המדינות הקטנות, שברובן הן חקלאיות ונחשלות מבחינה כלכלית ותרבותית. גם בבחירות לנשיאות מתבטאת הפליה זו לטובתן של המדינות הקטנות, שהרי מספר הקולות, שיש לכל מדינה בבחירות אלו, הוא כמספר נציגיה בשני בתי־הקונגרס ביחד (למשל: ניו־יורק 43 + 2 = 45; נוואדה 1 + 2 = 3). ערובות נוספות לעקרון הפדראטיווי ולמעמדן של המדינות הקטנות אנו מוצאים בְמה ששום שינוי בחוקה אינו יכול לקבל תוקף קודם שנתאשר ע״י שלושה־רבעים מכל המדינות.

משטר־הנשיאות. בניגוד למקובל במדינות מרובות, שדוגלות בעקרון הייצוג, נותנת החוקה באה״ב סמכויות רחבות לנשיא. משטר זה מכונה בשם „משטר־נשיאות״. משנבחר הנשיא, ועד סוף תקופת־כהונתו, אינו זקוק לאימון מצד רוב הקונגרס. אמנם הקונגרס רשאי להעבירו מכהונתו ע״י תהליך מיוחד של העמדה־לדין (impeachment) בפני הסֶנאט על יסוד האשמה ב„בגידה, קבלת שוחד, או פשעים ועֲבירות חמורים אחרים״, אך עד היום לא הועבר אף נשיא אחד של אה״ב מכהונתו.

סמכויותיו של הנשיא הן רחבות מאוד ומתפשטות על כל התחום המָסָרְתִּי של הרָשות המבצעת. אין אנו מוצאים באה״ב „ממשלה״ לפי המתכונת המקובלת, ז. א. גוף קיבוצי של שׂרים, שמחליט ברוב קולות. ה„קאבינֶט״ של הנשיא אינו מורכב אלא מפקידים, שהוא נמלך בהם במידה שהוא רוצה בכך, אבל בסופו של דבר אין הם אלא עושי־רצונו.

הקאבינט מורכב מן הראשים (שבדרך רשמית הם נקראים „מזכירים״) של עשׂרה משׂרדי־ממשלה, שהוקמו במרוצת־הזמן בהתאם לחוק: משׂרד־החוץ (השם הרשמי הוא „משׂרד־המדינה״), משׂרד־האוצר, משׂרד־ההגנה (המחולק למשׂרדי הצבא, הצי וחיל־האויר, ובראש כל אחד מהם עומד „מזכיר״, שלא תמיד הוא חבר־הקאבינט), משׂרד־המשפטים (עם Attorney General בראש), משׂרד־הדואר (שבראשו עומד Postmaster-General), משׂרד־הפנים, משׂרד־החקלאות, משׂרד־המסחר, משׂרד־העבודה ומשׂרד הסעד, החינוך והבריאות (המשׂרד האחרון הוקם בשנת 1953). אך משנת 1887 ואילך נמסרו תפקידים הולכים וגדלים לחטיבות אדמיניסטראטיוויות מיוחדות (Independent Agencies), שאינן מסונפות למשׂרדים המסָרתיים, אלא פועלות בגבולות החוק ומקבלות את הוראותיהן מן הנשיא עצמו. יש שהנשיא מזמין את הראש של אחת מחטיבות אלו או את הראשים של אחדות מהן להשתתף בישיבות־הקאבינט בקביעות מרובה פחות

או יותר. מתקופת נשיאותו של פראנקלין רוזוֶלט ואילך גדלה חשיבותם של המשרדים, שפועלים בקשר הדוק עם הנשיא — „המשרד המבצע של הנשיא" (Executive Office of the President; קודם 1939 — „מזכירות הבית הלבן") ומשרד התקציב (Bureau of the Budget).

מינוּיִם של הפקידים הגבוהים — וחברי־הקאבינט בכלל — ע"י הנשיא טעון אישור של הסנאט, ולעומת זה רשאי הנשיא על דעת עצמו לפטר כל אחד מהם, חוץ מן המבקר הכללי (Comptroller General). בין השאר רשאי הנשיא לתת בגבולות החוקה והחוקים הוראות מחייבות לכל הפקידים ולכוחות המזויינים של אה"ב בנוגע למדיניות־החוץ של אה"ב (אמנם אין הוא רשאי לתת תוקף ל„אמנות בינלאומיות" אלא בהסכמת רוב של לא פחות מ2/3 של הסנאט, אבל רשאי הוא לאשר הסכמים בינלאומיים שלא בצורת אמנה אף בלא הסכמת הסנאט); וכן מותר לו לפעול כל פעולה ממשלתית אחרת, שהיא בתחום סמכויותיה של הברית, עד כמה שאין החוקה והחוק מגבילים אותו. אבל גם בתהליך החקיקה משמש הנשיא שותף רציני, ורשאי הוא להטיל „איסור" (veto) על הצעת־חוק, שנתקבלה בשני בתי־הקונגרס; ובמקרה זה אין החוק מקבל תוקף אלא אם כן חזר כל אחד משני בתי הקונגרס וקיבל אותו ברוב של לא פחות מ2/3 מחבריו. מכאן שני ההבדלים היסודיים שבין משטר אה"ב ומשטרים פארלאמנטאריים אחרים: (א) שלביה הגבוהים של הרָשות המבצעת אינם תלויים במוסד המחוקק במידה שהם תלויים בו במשטר פארלמנטארי רגיל, אלא הם פועלים מתוך חופש יחסי כלפיו; ו(ב) משרת ראש־המדינה אינה רק משרת־כבוד־וייצוג ב צ י ד ה של הממשלה, המרכזת בידיה את סמכויות־הביצוע, אלא היא גם משרה של שליט־בפועל, שהרוב המכריע של סמכויות השלטון והביצוע מרוכז בידיו.

הנשיא נבחר לתקופה של 4 שנים ע"י גוף מיוחד של „בוחרים" (electors). מימי ג'ורג' וא ש י נ ג ט ו ן, נשיאה הראשון של אה"ב, היה מקובל שלא לבחור באדם אחד לנשיא יותר מפעמיים; אך לאחר שהנשיא פראנקלין רוזוולט (1933—1945) נבחר ארבע פעמים, נתקבל התיקון מס' 22 לחוקה, שהופך הגבלה זו מנוהָג להוראה מפורשת. ביחד עם הנשיא נבחר סגן־נשיא, שהחוק אינו מטיל עליו שום תפקיד למשך תקופת־כהונתו של הנשיא זולת התפקיד של ניהול ישיבות הסנאט (יו"ר); אלא שהנשיא רשאי להטיל על סגנו תפקידים נוספים. כשמת הנשיא או כשאי־אפשר לו להמשיך במילוי תפקידיו, עוברת הנשיאות עם כל זכויותיה לסגן, והוא מכהן עד סופה של התקופה, שלה נבחר הנשיא שקדם לו.

ה„בוחרים" לנשיאות נבחרים בכל מדינה לחוד ולכל „בוחר" קול אחד. מתחילה היה נהוג בכמה מדינות, שה„בוחרים" היו נבחרים ע"י האספות המחוקקות של המדינות, אך במרוצת־הזמן נעשתה בחירתם ע"י האוכלוסיה מקובלת יותר ויותר וב1860 נתקבל סדר זה בכל אה"ב. בשנים הראשונות לקיום־המדינה היו ה„בוחרים" חפשים בפועל להצביע בעד המועמד, שהיה נראה להם ביותר. אך גיבושן של שתי מפלגות גדולות בשנת 1800 הביא לידי כך, שה„בוחרים" התחילו מצביעים כולם בעד האישים, שנקבעו מראש ע"י מפלגותיהם כמועמדים לנשיאות ולסגנות. מאז איבדו ה„בוחרים" את חשיבותם למעשה ואינם אלא מניחים את חותמם הפורמאלי

על הצבעתה של האוכלוסיה. הבחירות לקבוצת ה„בוחרים" בכל מדינה מתנהלות לפי השיטה הרובית, ז. א. שאם קיבלה במדינה מסויימת רשימת־הבוחרים המוצעת מטעם אחת מן המפלגות רוב, נמסרים כל הקולות המגיעים לאותה מדינה למועמדיה של הרשימה המנצחת. כיום מונים הבוחרים 531 איש (435 כמניין החברים של בית־הנבחרים ו96 כמניין הסֶנאטורים), וכדי להיבחר על־ידיהם לנשיא, צריך המועמד לנשיאות לקבל, לכל הפחות, 266 קול. אם לא זכה שום מועמד למספר זה, נבחר הנשיא ע"י בית־הנבחרים מתוך שלושת המועמדים, שקיבלו את מספר־הקולות הגדול ביותר, ואילו סגן־הנשיא נבחר ע"י הסנאט מתוך שני המועמדים, שהצליחו ביותר.

לפי שיטה זו אין התאמה בין מספר האוכלוסים המצביעים בעד מועמד זה או אחר ובין „קולות בוחרים", שהוא מקבל, וקרו אף שני מקרים (ב1876, כשהנשיאות נמסרה להֵיז [Hayes] וב1888 — כשניתנה להאריסון), שבהם נבחר המועמד, שקיבל פחות קולות בהצבעה הכללית. בין הנשיאים הידועים ביותר נבחרו לינקולן ב1860 ווילסון ב1912 על סמך של רוב יחסי, אך לא של רוב מוחלט באוכלוסיה; אבל בכל המקרים הללו קיבל המנצח רוב מוחלט של „קולות־הבוחרים". רק פעמיים, בבחירתם של ג'ֶפרסון ב1801 וג'. ק. אדאמס ב1825, לא זכה שום מועמד ברוב מוחלט של „קולות הבוחרים", ובחירת־הנשיא הועברה לבית־הנבחרים.

המועמדים לנשיאות ולסגנות צריכים להיות אזרחי־אה"ב מלידה ותושבי אה"ב לכל הפחות במשך 14 שנה ובגיל של לא פחות מ35 שנה.

ה ק ו נ ג ר ס. המוסד המחוקק באה"ב — הקונגרס — מורכב מבית־הנבחרים, שכיום הוא מונה 435 חבר, ומסנאט, שמונה 96 חבר (שנים לכל מדינה). בית־הנבחרים מייצג את האוכלוסיה, והתיקון מס' 14 לחוקה (שנכנס לתקפו ב1868) קובע, שמספר הנבחרים המגיע לכל מדינה ייקבע בהתאם למספר תושביה. חוץ מבמקרים יוצאים מן הכלל, שבהם נבחר חבר של בית־הנבחרים ע"י בוחרי המדינה כולה (congressman-at-large), שלטת השיטה של חלוקת המדינה לאיזורי־בחירה, שבכל אחד מהם נבחר מועמד אחד — המועמד, שזכה לרוב יחסי של קולות. עד שנתקבל התיקון מס' 17 לחוקה (1913) היו הסנאטורים נבחרים ע"י המוסדות המחוקקים של כל מדינה, ומאז ואילך — ע"י בעלי זכות־ההצבעה באוכלוסיה. אך אם מת או התפטר אחד מן הסנאטורים רשאי מושל־המדינה, אם חוקי־המדינה מעניקים לו זכות זו, למנות במקומו סנאטור, שיכהן עד מועד־הבחירות הקרוב. חברי בית־הנבחרים נבחרים לתקופה של שנתיים. סנאטורים נבחרים לשש שנים, אבל באופן שכל שנתיים נערכות בחירות לשליש בערך של חברי־הסנאט. ע"י כך נשמרת בסנאט רציפות מסויימת, שהרי מן הנמנע הוא, שיתחלף יותר משליש של חברי־הסנאט בבת אחת.

כחברי־הקונגרס רשאים לכהן בעלי זכות־ההצבעה במדינות, שהם תושבים בהן, אלא שחבר בית־הנבחרים צריך להיות בן 25 שנה (או יותר מכן) ולהיות אזרח של אה"ב לכל הפחות במשך 7 שנים, וחבר הסנאט יכול להיות רק בן 30 שנה (או יותר מכן) ואזרח של אה"ב לכל הפחות 9 שנים. אסור לכהן כחבר הקונגרס ועם זה למלא תפקיד ציבורי אחר מטעם אה"ב.

סמכויותיהם של שני בתי־הקונגרס שווים בנוגע לתקיקה

ולתקציב, ואישורו של כל חוק טעון הסכמה של שני הבתים כאחד. אמנם החוקה קובעת, שהצעות־חוק, שהן דנות בהכנסות־המדינה, צריכות לבוא מבית־הנבחרים, אבל מכיוון שהסנאט רשאי להכניס בהן שינויים, אין הוראה זו נותנת שום מעמד של עדיפות לבית־הנבחרים. כשאין שני הבתים מסכימים לנוסח החוק, נמסר הענין לוועדה משותפת, שנבחרת ע״י שני הבתים (Conference Committee), ואין החוק מתקבל עד שהגיעו שני הבתים לניסוח, שמשביע את רצון שניהם.

נוסף על סמכות־החקיקה יש לסנאט שלוש סמכויות חשובות: הסמכות של אישור־אמנות־בינלאומיות, שמחייב הצבעה חיובית של לכל הפחות ⅔ של הסנאטורים הנוכחים בישיבה; הסמכות לאשר את מינוים של פקידים חשובים ושופטים; והסמכות לדון את הנשיא, סגן־הנשיא, שרים, פקידים גבוהים אחרים ושופטים משנקבע שיש יסוד להעמידם לדין. סמכויות רחבות אלו, וכן מספרם המועט־ביחס של הסנאטורים, והעובדה, שתקופת־כהונתם גדולה פי שלושה מזו של חברי בית־הנבחרים, גורמים לכך, שחשיבותו של הסנאט מרובה מחשיבותו של בית־הנבחרים.

ב ח י ר ו ת. קביעת התנאים, שבהם ניתנה זכות ההצבעה בבחירות לבית־הנבחרים, לסנאט ולנשיאות, נמסרה על־ידי חוקת אה״ב למדינות הבודדות, בתנאי שתהיינה כפופות בזה לחוקת הברית ולחוקיה. לפי התיקון מס׳ 15 לחוקה (1870), אסור לשלול את זכות־ההצבעה מאיזה אדם על־יסוד גזעו או צבעו או על־יסוד מעמד קודם של עבדות; ולפי התיקון לתיקון מס׳ 19 (1920), אין לשלול זכות זו בשל הבדלי מין. כיום מקובל בכל אה״ב, שזכות־ההצבעה מותנית בתנאים אלה: המצביע צריך להיות אזרח של אה״ב, בגיל של — לכל הפחות — 21 שנה ותושב של המדינה, המחוז ואיזור־הקלפי במשך תקופה מסויימת. בערך במחצה מן המדינות מותנית זכות־ההצבעה גם בידיעת קריאה וכתיבה, שהרוצה להצביע נבדק בהן, אלא שבאחדות ממדינות־הדרום פוטרים מבדיקה זו בעלי רכוש מסויים. וכן מותנית זכות־ההצבעה בכמה מדינות (ביחוד בדרום) בתשלומי־מיסים מסויימים — עפ״ר בתשלום של מס־גולגולת שנתי. מי שאינו שפוי בדעתו ומי שנתחייב בדין על פשעים מחפירים ועבירות על חוקי־בחירות פסול הוא להצבעה בכל המדינות, ואביון (כלומר, אדם, שהוא זקוק באופן כרוני לסעד ציבורי, אבל לא לסיוע סוציאלי בשל אבטלה וכד׳) — בחלק מהן. אחוז ההשתתפות של אזרחי אה״ב בבחירות הוא נמוך־ביחס. בממוצע אין אחוז זה עולה על 55% מתוך בעלי זכות־ההצבעה, ורק במדינות מועטות הוא עולה על 75%. במדינות־הדרום הוא נמוך ביותר מחמת ארבעה גורמים אלה: שליטת־הקבע של מפלגה אחת ברוב מדינות־הדרום, באופן שהשתתפותו של הבוחר בהצבעה אינה מסוגלת לשנות את התוצאות; מס־הגולגולת, שמפחית את מספרם של בעלי זכות־ההצבעה מתוך השכבות העניות; דרישת הידיעה של כתיבה וקריאה; וביחוד — הגבלות חמורות אחרות, שמצמצמות למעשה את השתתפותם של הכושים בהצבעה במדינות ההן.

הָר ש ו ת ה ש ו פ ט ת. הרוב הגדול של הבעיות האזרחיות, המסחריות והפליליות, וכן של הבעיות הציבוריות, המתעוררות מתוך מערכת החוקה והחוקים של המדינות, מובא בפני בתי־המשפט של המדינות. רשת־השיפוט של אה״ב מוסמכת לפסוק דין בסיכסוכים בין המדינות, בסיכסוכים בין אה״ב בכללן והמדינות הבודדות, בטענות של עבירה על החוקה והחוקים של אה״ב, וכן במקרים, שבהם מתעוררת טענת סתירה בין חוקתה או חוקיה של הברית ובין חוקותיהן או חוקיהן של המדינות. רשת זו מורכבת מבית־המשפט העליון (שופט עליון ושמונה שופטים־חברים), שמושבו בוואשינגטון, 10 בתי־משפט איזוריים, שכל אחד מהם עומד תחת פיקוחו של אחד משופטי בית־המשפט העליון, ו87 בתי־משפט מחוזיים. שופטיהן של כל הערכאות הללו מתמנים על־ידי הנשיא באישורו של הסנאט ואי־אפשר להעבירם ממשרתם אלא כשהם מגיעים לגיל־הפנסיה או אם נתחייבו בדין ע״י הסנאט לפי הצעת בית־הנבחרים בתהליך של העמדה־לדין (impeachment).

המשפט, שלפיו מתנהלים החיים האזרחיים והציבוריים באה״ב, וכן בכל אחת ממדינותיהן (זולת אחת מהן), שרשיו נעוצים ב„משפט המקובל" (Common Law) וב„יושר" (Equity), כמו שנתפתחו באנגליה עד הכרזת־העצמאות. כלליו של המשפט המקובל מבוססים על מנהגים קדומים, אף־על־פי שפסקי־הדין פורצים לפעמים קרובות את מסגרת המנהג; גם בפסקי־הדין, שניתנו לפי שיטת ה„יושר", כבר ניכרת היתה אף בתקופה קדומה סטיה מכוונת ממסגרת המנהג בהשפעת צרכי הזמן. במשך תקופת עצמאותן של אה״ב נשתנו הכללים הללו במידה מסויימת ע״י הפירושים והפסקים, שניתנו בבתי־המשפט באה״ב, והתפתחות דומה לזו אירעה גם באנגליה. משום כך אין לומר, שהמשפט המקובל והיושר בצורתם האמריקנית מזדהים כיום לכל פרטיהם עם ההוראות של המשפט המקובל והיושר באנגליה; ואף באה״ב גופן גורמת לפעמים התפתחות התקדימים להבדלים ניכרים בפירושים הניתנים במדינות השונות לכללי המשפט המקובל והיושר. אך עדיין מרובה המשותף מן המבדיל. מצד שני, הולך המשפט באה״ב ובמדינותיהן ומשתנה שינוי רציני ע״י חקיקה וקודיפיקאציה, שלא תמיד הן מצטמצמות בגיבוש של כללי המשפט המסרתי, שהרי לפעמים קרובות הן סוטות ממנו ויוצרות כללים חדשים בהחלט. לגבי חלק זה של המשפט — המשפט הסטאטוארי (מן המלה statute — חוק שבכתב) — בא המוסד המחוקק של הברית או של המדינה במקומו של השופט כיוצר של הכלל המשפטי.

היוצא מן הכלל היא מדינת־לואיזיאנה, שבה שלט קודם שסופחה לאה״ב המשפט הצרפתי, ומשפט זה משמש בה עד היום במקום המשפט האנגלי כיסוד של ההתפתחות המשפטית; אלא שאף כאן הוכנסו שינויים מרובים במשפט הקיים ע״י מעשי חקיקה של הרָשות המחוקקת במדינה.

ע ל י ו נ ו ת ־ ה ח ו ק ה. החידוש המפורסם ביותר, שחידשו אה״ב בשטח המשפטי, הוא במתן עדיפות לחוקה הכתובה על החוקים הרגילים. בכל אחת ממדינות אה״ב רשאים שופטי־המדינה לבדוק את החוקים הרגילים לאור חוקתה. ובמקרה שהשופט מוצא סתירה בין החוק והחוקה, הוא חייב לפסוק דין לפי החוקה. עקרון זה מקובל גם בבתי־המשפט של אה״ב. וכן התרגלו המשפטנים והמדינאים באה״ב לבדיקת חוקיותם של מעשי־חקיקה במדינות הבודדות לאור חוקותיהן של המדינות ולאור חוקתן וחוקיהן של אה״ב.

סמכות זו של בתי־המשפט לבדוק את „חוקיותם" של החוקים, שנתקבלו ע״י הגופים המחוקקים, נתקלה מזמן לזמן בהתנגדות מצידם של חוגים מדיניים, שהם מעוניינים

בשינויים במערכה החוקית. חוגים אלה רואים בבדיקת החקיקה ע״י השופטים נסיון לשעבד את רצונם של נבחרי־העם לדעתם של כמה שופטים, עפ״ר שמרנים, שעדיין הם תקועים בהלכי־מחשבה של העבר. התנגדות ממין זה גילו אברהם לינקולן, הנשיא גראנט והנשיא פראנקלין רוזוולט. התנגדותו של רוזוולט לשיטה זו נתבטאה בדרישתו לשנות את הרכבו של בית־הדין העליון וכן בקביעת גיל־פנסיה לחבריו של בית־דין זה. ע״י כך נתכוון רוזוולט להבטיח, ששופטים זקנים יפַנו את מקומם לבני־אדם צעירים יותר, שהם עֵרים לבעיות־זמנם. עם זה יש לציין את הצד החיובי שבשיטת־ה„בדיקה״. פעמים שחוקים חדשים, שמתקבלים בהשפעתה של איזו התרגשות פוליטית, מזלזלים בזכויות־האדם בכלל או בזכויותיהם של מיעוטים בפרט, ובמקרים כאלה אפשר לראות בזכות הבדיקה המשפטית של החקיקה הגנה לערכים חשובים. בדרך כלל אפשר לומר, שזכות־בדיקה זו באה להגביל את סמכותם של המחוקקים בשני תחומים: למנוע את התערבותו של הקונגרס בתחום הזכויות האוטונומיות של המדינות; ולמנוע את התערבותם של הקונגרס והמדינות גם יחד בתחום הזכויות המובטחות על־ידי החוקה ליחיד.

שינויים בחוקת־אה״ב עצמה יכולים להיות מוצעים ע״י הקונגרס או ע״י כֶּנֶס (Convention), שהקונגרס חייב לכנס על פי דרישתם של המוסדות המחוקקים בשני־שלישים של המדינות. כדי שתיקון בחוקה יקבל תוקף הוא טעון אישור של שלושה רבעים מן המדינות. ובכל מקרה של תיקון קובע הקונגרס אם האישור של המדינות צריך להינתן ע״י המוסדות המחוקקים שלהן או ע״י כְּנָסִים מיוחדים. תיקוני־החוקה אינם טעונים חתימת־הנשיא, וזכות־הוֶטו שלו, שהיא קיימת לגבי חוקים רגילים, אינה חלה עליהם. כל התיקונים, שנכנסו לתקפם עד עכשיו, הוצעו ע״י הקונגרס, ופרט למקרה אחד, שבו נמסר האישור לכנסים, נתאשרו התיקונים על־ידי מוסדותיהן המחוקקים של המדינות.

החוקה של אה״ב מובאת לפעמים קרובות כדוגמה ל„חוקה נוקשה״, שקשה לשנותה. אעפ״כ יש לציין, שכבר הוכנסו בה 22 תיקונים, ורק 5 תיקונים, שהוצעו על־ידי הקונגרס, לא נכנסו לתקפם מפני שלא נתאשרו ע״י המספר הדרוש של מדינות. עם זה הראתה החוקה את חשיבותה כמסגרת יציבה למשטר של אה״ב במשך תקופה של יותר מ160 שנה.

„משטר הריסון והאיזון״. אע״פ שמייסדי אה״ב דגלו בעקרון של הפרדת־הרשויות בצורות, שהטיפו להן לוק (ע״ע) ומונטֶסקְיֶה (ע״ע), חששו המייסדים לאפשרות, שהרָשות המבצעת או הרשות המחוקקת תתגבר על שאר הרשויות (חשש זה לא היה קיים באותם הימים לגבי הרשות השופטת). לפיכך השתדלו עד כמה שאפשר, שכל רשות תעמוד תחת פיקוח של רשויות אחרות. כתוצאה מכך אין שום רשות ציבורית באה״ב חפשית לפעול כרצונה, אלא היא מרוסנת ומאוזנת ע״י חברותיה. משטר זה נקרא באה״ב „משטר הריסון והאיזון״ (Government of checks and balances). כך בוחר העם בנשיא, שמרַכז בידיו את סמכויות הממשל והביצוע, ואילו הנשיא חייב לפעול בתחום החוקים והתקציב הנקבעים ע״י הקונגרס, מינוייו ואמנותיו טעונים הסכמת הסנאט, בתי־המשפט רשאים לבדוק את פעולותיו, והוא עצמו עלול להיות מודח ממשרתו ע״י הקונגרס. מצד שני מוגבל הקונגרס ע״י החוקה, ע״י זכות־הוֶטו של הנשיא וע״י זכות־הבדיקה של בתי־המשפט. השופטים רשאים לבדוק את מעשיהם של הנשיא והקונגרס לאור החוקה, אך הם מתמנים ע״י הנשיא בהסכמת הסנאט והם יכולים להיות מועברים ממשרתם ע״י הקונגרס. כל רשויות־הברית אינן רשאיות לפעול אלא בתחום מוגבל, שנקבע להם ע״י החוקה, בעוד ששאר שטחי־הפעולה שמורים למדינות; אך במקרה של סתירה בין הוראות בעלות תוקף חוקי מטעם מדינה בודדת ובין הוראות מטעם הברית, עדיפות הוראותיה של הברית. באווירה דוגמאטית יותר היה מקום לחשוש, שבמשטר כזה יהיו ידיו של כל אחד מן המוסדות הציבוריים קשורים עד כדי כך, שפעולתם תסבול מעין שית ק. אך באווירה הפראגמאטית של אה״ב פועל משטר זה בצורה יעילה למדי.

מעמדו של היחיד. מעמדו של היחיד באה״ב ומדינותיהן נקבע ע״י שני יסודות אלה:

א) המעמד, שנקבע ליחיד במשפט האנגלי ושלפיו רשאי היחיד לעשות כל מה שלא נאסר עליו ע״י החוק (ז. א. ע״י הוראת החוק עצמו או ע״י הוראתה של רשות, שהחוק מוסר לה את הסמכות לצמצם את חירותו של הפרט) או על־ידי המשפט המקובל, בעוד שהרשויות הציבוריות אינן רשאיות לפעול אלא בתחום הסמכויות, שהחוק או המשפט המקובל מעניק להן. בתי־המשפט מגינים על מעמדו זה של היחיד אפילו נגד השלטונות המבצעים ונגד כל רשות ציבורית אחרת, פרט למוסד המחוקק.

ב) זכויות מיוחדות, שניתנו ליחיד ע״י החוקה, מעין אלו שנקבעו קודם־לכן באנגליה, במיסמך יסודי כמו ה„מַגְנָה קַרְטָה״ (ע״ע). מגילת־זכויות ממין זה מוצאים אנו בהכרזה על החירות של המושבות האמריקניות, שנתחברה בווירג׳יניה ביוני 1776, ובצורה מקוצרת, שבועות מועטים לאחר־מכן, בהכרזת־העצמאות של אה״ב. המהפכה הצרפתית נתנה ביטוי לאותו רעיון עצמו ב„הצהרה על הזכויות של האדם והאזרח״, שנתקבלה בנוסחות אחדות מ1789 ואילך. בחוקה של אה״ב נתפרטו זכויות מיוחדות של היחיד בסימנים I, סע׳ 9, 10, III, סע׳ 2, 3 וIV, סע׳ 2 של החוקה, וכן ב„מגילת־הזכויות״ (Bill of Rights) — שֵם, שניתן בקהל לעשרת התיקונים הראשונים לחוקת־אה״ב, שנכנסו לתקפם ב1791. זכויות־יחיד נוספות הוכנסו לחוק ע״י תיקונים מאוחרים — תיקונים מס׳ 13 (1865), 14 (1868), 15 (1870), 19 (1920). זכויות אלו מוגנות לא רק מפני הרשויות המבצעות, אלא גם מפני המחוקקים באה״ב ומפני המחוקקים והחוקות של המדינות הבודדות. מגילות של זכויות־היחיד ברוח זו נכללות גם בחוקותיהן של כל אחת מ48 המדינות של הברית.

אעפ״כ ניכרת גם באה״ב ההתפתחות, שהיא אָפיינית להרבה ארצות בימינו: עם התערבותם ההולכת וגדלה של השלטונות הציבוריים בחיים הכלכליים הולכת ומצטמצמת חירותו הכלכלית של הפרט (אע״פ שתכליתן של ההגבלות בתחום זה היא לטפח את עקרון השיוויון הכלכלי ולהעלות את רמת־חייהן של השכבות הנחשלות); ועם החרפת הניגודים בין ההשקפות החברותיות והמדיניות מצטמצם גם התחום של חירות־הדעות.

המדינות והשלטון המקומי. בקוויו היסודיים דומה משטרן של המדינות למשטר־הברית. והדבר מובן: לשני המשטרים רקע חברותי ורעיוני משותף. אותם העקרונות של עדיפות החוקה הכתובה על החוק, של משטר הריסון והאיזון

ושל הגנת זכויות־הפרט על־ידי החוקה והמשפט המסָרתי באמצעות בתי־המשפט, שאנו מוצאים בברית, שליטים גם במדינות. מעמדו של מושל־המדינה (Governor) הנבחר ע״י בעלי זכות־ההצבעה באוכלוסיה דומה למעמדו של הנשיא באה״ב, אע״פ שסמכויותיו במינויִים ופיטוריהם של ראשי־הפקידות אינן רחבות כל־כך. המוסד המחוקק בכל מדינה, פרט לנֶבְּרַאסְקָה, מורכב משני בתים. אבל בעוד שבברית אין ציבור־הבוחרים מצביע על החלטות עניניות אלא על נושאי־משרות בלבד, רשאים הבוחרים בעשרים מן המדינות להשתתף גם בחקיקה רגילה בצורת משאל־עם, לפעמים אפילו לפי יזמת־הקהל. כמעט בכל המדינות דרושה הסכמת־הבוחרים, בצורת משאל־עם, לאישור של תיקונים בחוקה. גם בבחירתם של ממלאי תפקידים ציבוריים רחבות הן זכויותיו של הציבור במדינות משהן בַּבְּרית: בזו האחרונה נבחרים ע״י האוכלוסיה רק הנשיא, סגנו וחברי הסנאט ובית־הנבחרים, ואילו בהרבה מן המדינות נבחרים ע״י האוכלוסיה גם אחרים מבעלי המשרות הציבוריות, ובכללם השופטים.

מן החטיבות השונות של השלטון המקומי העצמי, הקיימות במדינות, החשובות ביותר הן אלו של המחוז (county, בלואיזיאנה — parish), הכרך (city), העיר (town), הכפר (village) ואיזור בית־הספר (school district). בכולן שולט עקרון הבחירה של ממלאי־התפקידים העיקריים ע״י התושבים בעלי זכות־ההצבעה. חטיבות אלו כפופות למדינה, שבחוקתה או בחוקיה היא קובעת את הֶקֵף־סמכויותיהן. בס״ה קיימים באה״ב יותר מ3,000 מחוזות, כ36,000 יחידות מקומיות, ויותר מ70,000 איזור בתי־ספר. רובן הגדול של חטיבות אלו מוסמך לגבות מסים בצורה ולמטרה שנקבעה ע״י המדינה, ולפעול פעולות־שלטון אחרות. לעיתים קרובות נבחרים אפילו שופטים מקומיים ע״י תושבי־החטיבה (או מתמַנים ע״י ראש־העיר). בערים הולכות ומתרכזות סמכויות־הביצוע בידיו של ראש־העיר, הנבחר, כרגיל, בבחירות ישירות ע״י תושביה, ומועצת־העיריה אינה משמשת אלא כעין מוסד מחוקק וקובע תקציב בלבד. מאחר שבכמה מקרים הביאה השתלטותו של ראש־העיר הנבחר לידי משטר של שחיתות, הונהגה בכמה ערים שיטה, שלפיה נמסרים הניהול של ענייני־העיר והפיקוח על מנגנונה לידי „מנהל־עיר״ (City Manager), שהוא מומחה למינהל, בעוד שראש־העיר משמש כיו״ר במועצה בלא סמכויות־ביצוע.

בפוֹעַל גדולה השפעתה של הברית על המדינות ועל החטיבות של השלטון המקומי יותר משמעיד על כך המצב החוקי. סיבת הדבר היא מה שהתיכנון הכלכלי והטֶכני וההזדקקות של המדינות והעיריות לסיוע תקציבי ממוסדות אה״ב מכריחים את החטיבות הללו לקבל את התנאים הנקבעים על־ידי רשויות־הברית ולהסכים לפיקוחן. אף־על־פי שהדֶצֶנְטְרַאליזאציה של הסמכויות באה״ב עדיין מרובה היא מזו שבכל ארצות־אירופה (ושווייץ בכלל), הריהי הולכת ומצטמצמת צימצום ניכר.

מפלגות וחיים מדיניים. ריכוזן של סמכויות מרובות מאוד בידי בעל־משרה יחיד — הנשיא — הוא הגורם היסודי לדבר, שזרמי־מחשבה וזרמי־אינטרסים אינם מתפצלים לכמה ראשים ומתארגנים כמפלגות נפרדות. כיבוש הנשיאות הוא ההֶשֵּׂג הגדול בשטח המדיני באה״ב, ולא כדאי לאיזה גוש שהוא לוותר על ההשתתפות בהשג זה לשם כיבוש מספר מקומות בקונגרס. משום כך לא הצליחו מעולם באה״ב התנועות, ששאפו להקמת מפלגות נוספות. „מפלגות שלישיות״ (third parties) אלו נשארו תמיד חלשות וללא השפעה מכרעת. רק לעיתים נדירות עלה מספר הקולות הכולל, שקיבלו כל „המפלגות השלישיות״ יחד, על 5% של המצביעים בבחירות הכלליות. אפילו הפועלים לא הצליחו (ביתר דיוק: אף לא השתדלו ברובם הגדול) להעמיד מפלגה משלהם. מפני־כן מעדיפים התנועות והזרמים השונים להגיע לכלל פשרה ולהתארגן במסגרת של אחת משתי המפלגות הקיימות וע״י כך להבטיח לעצמם סיכוי מסויים לכבוש את הנשיאות בכוחות משותפים ולהשפיע על כיוון פעולותיה. נטיה זו מתחזקת ע״י העובדה, שגם בכל אחת מן המדינות הבודדות מרוכזות סמכויות מרובות בידי אדם יחיד — המושל, וברובן המכריע של הערים — בידי ראש־העיר, ושוב כדאי לזרמים השונים להתפשר ביניהם על מנת להופיע בבחירות כגושים חזקים, שיש להם סיכויים של ממש לכבוש עמדות אלו. הופעת־לוואי של מצב זה היא פעילותן והשפעתן של „קבוצות־לחץ״ (pressure groups) — אירגונים רעיוניים או אירגונים של אינטרסאנטים — שבמקום להתארגן כמפלגות מיוחדות הם מעדיפים להבטיח את תמיכתם לאחת מן המפלגות הקיימות או לשתיהן יחד תמורת פעולה רצויה לקבוצות אלו, או לאַיים בהתנגדות למועמד זה או אחר של מפלגה מסויימת אם לא יתמוך בצעדים הרצויים לקבוצת־הלחץ. צורה זו של ארגון מדיני רוֹוַחת מאוד באה״ב. נוקטים בה, בין השאר, איגודים מקצועיים של פועלים, סוחרים, איכרים, חרשתנים, איגודים דתיים ולאומיים, התאחדויות־נשים, איגודי חיילים משוחררים, ואגודות, שמצדדות בכל מיני רֶפורמות חברותיות.

וכך שולטת בזירה המדינית באה״ב שיטת שתי המפלגות. משנות ה60 של המאה ה19 ואילך נתגבשו מפלגות אלו בצורתן הנוכחת כדֶמוקראטים ורֶפובליקנים. אף באחת מהן אין לראות חטיבה רעיונית אחידה. כל מפלגה היא קוֹאַליציה של בעלי־אינטרסים ושל קבוצות רעיוניות שונים, שנתאחדו לשם בחירת הנשיא, המושל וראש־העיר, ומתוך כך נתאחדו גם לשם בחירת חבר־הקונגרס המקומי, הסנאטור, ושאר בעלי התפקידים הציבוריים בברית, במדינה או במקום. הצליחה המפלגה במגמה זו — נהנית מן הניצחון במידה זו או אחרת כל אחת מקבוצות האינטרסאנטים ומן הקבוצות הרעיוניות, שנצטרפו למפלגה המנצחת. הדבר מתבטא בגישום חלק מתכניותיהן של קבוצות אלו ובהתמנותם של מועמדים רצויים להן למשרות, שהנשיא, ראש־העיר ועוזריהם הראשיים רשאים למנות את נושאיהן. אמנם זכות־מינוי זו נצטמצמה במידה ניכרת מ1883 ואילך, כשהמשרות במנגנון הציבורי התחילו נמסרות לפקידות קבועה, שמתמנית על יסוד בחינות־התחרות (classified service); אך מצד שני גדל המספר המוחלט של פקידים ציבוריים, ועמו — גם המספר של בעלי־המשרות, שאין דורשים מהם לעמוד בבחינות כאלו. ב1951 נאמד מספרן של המשרות הציבוריות בשירות הרָשות המבצעת של אה״ב, שנושאיהן נתמנו על יסוד בחינות ללא־התחרות או בלא בחינות כלל ושמינוּיָם מסור פחות או יותר לשיקול־דעתם של מנהיגי המפלגה המנצחת, לקרוב ל310,000 (מתוך 2,486,000 פקידים); ועל מספר זה יש להוסיף מספר מסויים של פקידים ברשות המחוקקת. ואולם ברובם הגדול נשארים הפקידים במשרותיהם גם כשמתחלפת המפלגה שבשלטון. בדרך כלל אפשר להניח, שכ50,000 פקידים עלולים

להיות מועברים ממשרותיהם לרגל חילופים בשלטון. ובנוגע לפקידות הציבורית במסגרת המדינות והרשויות המקומיות יש לציין, שמתוך מספר כולל של 4,287,000 פקידים (1951) אחוז חשוב מאוד מתמנה ועלול להיות מפוטר לפי שיקול־דעתם של מנהיגי המפלגה המנצחת. היכולת להעניק משרות ציבוריות למועמדיה של המפלגה המנצחת — יכולת, שהיא ידועה בשם patronage — היא אחד ממקורות־הכוח החשובים ביותר של המפלגה האמריקנית והיא גם מסוגלת לקדם את האינטרסים הרעיוניים והאישיים המתרכזים מסביב לה. כל פיצול במפלגה מסכן את סיכוייה לנצח ומשום כך גם את סיכוייה לקדם אינטרסים אלה.

מחוץ לתחום הבחירות, אין המפלגה האמריקנית הגדולה חטיבה אחידה. בחייה היום־יומיים של המפלגה, וכן בפעולות של סיעתה במוסדות המחוקקים, מורגש מאוד אפיה כקואליציה רופפת למדי. קודם כל, חסר תאום בין הכיוון השולט בתאי המפלגה במקום ובמדינה ובין כיוונה במקומות אחרים או במסגרת הברית כולה. לדוגמה, בשעה שבמפלגה הדמוקראטית בכללה בתקופת פראנקלין רוזוולט גברה השפעתם של הזרמים הליבראליים, עמדה המפלגה במחוזות מרובים, וביחוד במדינות־הדרום, תחת השפעתם של חוגים שמרניים קיצונים. גם במפלגה הרפובליקנית מרובים הם הגונים, אף אם לא באותה מידה, שאנו מוצאים בין הדמוקראטים. המרחק האידיאולוגי בין אגפיה הקיצונים של כל אחת משתי המפלגות גדול הרבה מזה שבין הקווים הבינונים של שתי המפלגות. אך אין להכחיש, שקיים הבדל ניכר בין קווים בינונים אלה. בזמננו מתבטא הבדל זה בעובדה, שבדרך כלל נוטה המפלגה הרפובליקנית יותר להגנת יזמתם הפרטית של בעלי־הרכוש, והמפלגה הדמוקראטית — להגנה על השכבות המתפרנסות משכר־עבודתן.

העדר של תכנית משותפת לכל חלקי־המפלגה מורגש מאוד בקונגרס, ובמידה פחותה מזו — אף במוסדות המחוקקים במדינות ובמועצות־העיריות. חוץ מבשאלות הכרוכות בבחירתם של נציגי־המפלגה למשרות שונות, אין אנו מוצאים משמעת חזקה בסיעת־המפלגה, והסיעה מתפוררת לחלקים כשמגיע הדבר להצבעה על הצעות־חוק שונות ועל החלטות עניניות אחרות.

כיוון שכל אחת מן המפלגות הגדולות היא קואליציה של זרמים מרובים, מורגשת ההשתדלות לספק את רצון־כולם ע״י קבלת מצע מאוזן ורשימת־מועמדים מאוזנת כדי שלא לאבד את קולותיו של שום חוג של תומכים אפשריים. דבר זה משמש יסוד לטענה הרווחת בעולם, שאין הבדל יסודי בין השקפותיהן של שתי המפלגות ושקהל־הבוחרים באה״ב מרגיש בכך ומשום כך אינו מרבה להתעניין בחיים המדיניים. ואמנם, לא מן הנמנע הוא, שעובדה זו של חוסר ניגודים ברורים ומרחיקי־לכת בין שתי המפלגות שימשה אחד מן הגורמים להשתתפות המועטת־ביחס של תושבי אה״ב בבחירות. אך לעומת זה יש לראות בעובדה זו גורם, שמקנה יציבות מרובה לחיים המדיניים באה״ב. בהחלפת המפלגות בשלטון יש לראות החלפה של נושאי־משרות יותר מהחלפה של שיטות מדיניות.

משום החשיבות המועטת־ביחס של הגורם האידיאולוגי בחייהן של המפלגות באה״ב עולה החשיבות היחסית של האינטרס האישי של פעילי־המפלגות — גרעין של קרוב לשני מיליון איש בכל מפלגה. השפעתם של אנשי־המפלגה ה„מקצועיים״ בשתי המפלגות, שהם מעוניינים במה שהמפלגה יכולה לתת להם יותר מבמה שהם יכולים לתת לה, עלתה במידה ניכרת כל־כך והביאה לידי שחיתות מרובה כל־כך (ביחוד במסגרת של הרשויות המקומיות והמדינות), שהדבר עורר תגובה חזקה בקהל. מפני־כן נעשו כמה וכמה נסיונות להכניס יותר דמוקראטיה לתוך המפלגה ולהגדיל את השפעתם של החברים והאוהדים מן השורה. מן השיטה המיושנת של קביעת מועמדי המפלגה לבחירות ע״י „קאוקוס״ (caucus, ז. א. התיעצות בדלתיים סגורות של מנהיגי־המפלגה) עברו במידה מרובה לשיטת „בחירות מוקדמות״ (primary elections), שבהן רשאי כל אדם, שנרשם לצורך זה כחבר המפלגה, אך בלא התחייבות לשלם דמי־חבר או לקבל עליו משמעת מפלגתית (closed primaries), וכן כל בוחר סתם (open primaries), ליטול חלק בקביעת המועמד של המפלגה בבחירות הכלליות. יש מקומות, שבהם חזקה כל־כך השפעתה של מפלגה אחת (כגון — הדמוקראטים ברוב מדינות־הדרום ; הרפובליקאנים במדינות מין וניו־המפשיר), ששלב זה של הבחירות המוקדמות חשוב בהם מזה של הבחירות הכלליות. צעד אחר לצימצום השפעתם של אנשי־המפלגה ה„מקצועיים״ נעשה עם הנהגתה של שיטת־בחירות יחסית באחת מצורותיה בכמה ערים.

מועמדיהן של שתי המפלגות הגדולות לנשיאות ולסגנות נבחרים בכנס ארצי (National Convention), שמתכנס פעם בארבע שנים, כ־4—5 חדשים קודם יום־הבחירות. צירי־הכנס נבחרים בחלק של המדינות על־ידי בחירות מוקדמות ובחלק מהן — על־ידי מנהיגות־המפלגה במדינה. קביעתו של מצע־הבחירות וההחלטה על המועמדים לשתי המשרות הנזכרות מהוות את סדר־היום היחידי של הכנס. עבודת־הכנס נעשית מתוך התחרות בין הזרמים השונים שבמפלגה, אבל גם מתוך שאיפה לפשר ביניהם ולהגיע לידי עריכת־מצע ורשימת־מועמדים, שיזכו ברוב ביום־הבחירות.

J. Bryce, *The American Commonwealth*, 1888 (new ed. 1908); W. Wilson, *Congressional Government*, 1885; id. *Constitutional Government in the United States*, 1908: W. Anderson, *American Government*, 1938; C. A. Beard, *American Government and Politics*, 1939[8]; H. A. Bone, *American Politics and the Party System*, 1949: E. S. Corwin, *The President, Office and Powers*, 1948; H. J. Laski, *The American Democracy*, 1948; A. C. McLaughlin, *A Constitutional History of the United States*, 1935; D. B. Truman, *The Governmental Process*, 1951.

ב. א.

ה ח י נ ו ך. לפי החוקה האמריקנית, מוטל החינוך כחובה על כל מדינה ומדינה, ולא על הממשלה הפדראלית המרכזית. לכל אחת מארבעים ושמונה המדינות רשת־חינוך משלה, ונוסף על אלו יש רשתות מיוחדות למחוז־קולומביה, שבו מנוהל החינוך ע״י הממשלה הפדראלית, ולשטחים השייכים לאה״ב, כגון אלאסקה וגואם.

העובדה, שיש באה״ב כחמישים רשתות־חינוך שונות זו מזו, גורמת לגיוון באירגון־החינוך, בתכנית־הלימודים, בשיטות־הלימוד וברמת החינוך והלימוד כאחד. אעפ״כ קווי־הדמיון בין המדינות השונות מרובים מן ההבדלים שביניהן. דמיון זה נובע לא רק ממציאותן של לשון ומסורת משותפות, אלא גם מנוחותם של אמצעי התחבורה בין כל חלקי אה״ב. בכל מדינה ומדינה יש מורים, שנולדו או נתחנכו במדינות אחרות. וכן משפעת בכיוון זה הניידות הכללית של האוכלוסיה

בתחומי אה"ב עצמן. כתוצאה מכך מתנהל החינוך באה"ב לפי דוגמה אחת בכל רחבי־הארץ, למרות ההעדר של פי־קוח מרכזי.

פיקוח מקומי. אע"פ שלהלכה נתון החינוך לסמכותה של כל אחת מן המדינות, למעשה משתתפת בפיקוח על החינוך — וכן בתמיכה בו — ההנהלה של השלטון המקומי, כגון הכרך, העיר והמחוז. הסיוע, שנותנת הממשלה המרכזית לחינוך, מוגבל בדרך כלל לשירותים מיוחדים, כגון חינוך מקצועי או הענקה בשביל ארוחות־צהריים שניתנות בבתי־הספר, והשתתפות זו היא רק חלק קטן מכלל ההוצאות של החינוך. העזרה הכספית הניתנת ע"י השלטונות של המדי־נות עצמן היא מקור חשוב יותר לתקציב של בית־הספר, שהרי היא מַגעת כמעט לחצי־ההוצאות על החינוך.

בדרך כלל קובעת מחלקת־החינוך של כל אחת מן המדי־נות רמה מינימאלית, שעליה חייבים לעמוד כל המוסדות באותה מדינה. וכך קובעת המדינה את התנאים לקבלת רשיון־הוראה. אולם הרבה מבתי־הספר רשאים לדרוש, שמוריהם יהיו בעלי הכשרה מרובה יותר. לפעמים קובעים חוקי־המדינה דרישות מינימאליות אחרות, כגון הדרישה, שבית־הספר יהיה פתוח לא פחות ממספר מסויים של ימים בשנה או שנושאים מסויימים, כגון דברי ימי אה"ב, יהיו כלולים בתכנית.

הפיקוח על תכנית־הלימודים ושיטות־ההוראה נתון למעשה ברובו בידי היחידה המקומית — הכרך, העיר או המחוז. אין זה בלתי־רגיל למצוא בתחומה של אותה מדינה עצמה שיטות־חינוך שונות, אע"פ שכל בתי־הספר שבמדינה מקיימים את הרמה המינימאלית, שנקבעה ע"י המדינה. השוני נובע בחלקו מן ההבדלים בסכומי־הכסף, שהעדות השונות רוצות או יכולות להוציא על בתי־הספר. גורם חשוב נוסף לשינויים נעוץ בעובדה, שתושבי־המקום יש להם זכות מכרעת לקבוע מה צריך להורות.

הפיקוח העממי על החינוך. כל עיר או מחוז יש להם, בדרך כלל, מועצת־חינוך, שהיא מורכבת מאנשי־ציבור, שאינם מקבלים שכר בעד עבודתם, שהם מתמנים ע"י רָשות מבצעת עיקרית, כגון ראש־העיר, או שהם נבחרים על־ידי הצבעה. מועצת־חינוך זו מאשרת את התכנית, בוחרת במפקח, מאשרת את התקציב וממנה את המורים. התפקיד, שממלאת מועצת־החינוך הציבורית, הוא חשוב, הואיל והוא משקף את דעתם של האמריקנים, שבתי־הספר שייכים לעם ושהעם, ולא הממשלה המרכזית או המחנכים המקצועיים, צריך להחליט מה חייבים ללמד.

חינוך־חובה חפשי. לכל מדינה יש רשת של חינוך־חובה. לתלמיד (או לתלמידה) אסור לעזוב את בית־הספר קודם שמלאו לו (או לה) 16 שנה, ובכמה מדינות — קודם שמלאו לתלמיד (או לתלמידה) 17 או 18 שנה. תקציבם של בתי־הספר הללו מגיע ליותר משני מיליארד דולאר לשנה. בבתי־הספר היסודיים בלבד יש יותר ממיליון מורים.

כל מדינה מסַפקת הוראה בבתי־הספר היסודיים והתי־כונים בלא כל תשלום שהוא. לא זו בלבד שאין דורשים שכר־לימוד בבתי־הספר היסודיים והתיכונים, אלא שבתי־הספר הללו נותנים, בתמיכת־הממשלה, ארוחות־צהריים חינם אין כסף. האוניברסיטות של המדינות והקולגֶ'ים הנתמכים ע"י העיריות מספקים חינוך גבוה במחיר נוֹמינאלי או ללא כל שכר־לימוד. דבר רגיל הוא, שבתי־ספר וקולג'ים פרטיים מציעים סטיפנדיות לתלמידים מעולים, שאין ביכלתם לשלם שכר־לימוד.

הילדים יכולים לבקר בבתי־ספר ציבוריים, המתנהלים ע"י הממשלה, או בבתי־ספר פרטיים. הלוח שלהלן מראה את היחס המספרי בין בתי־הספר הציבוריים והפרטיים.

מספר התלמידים, שנרשמו בבתי־ספר ציבוריים ופרטיים ב1950

	גני־ ילדים	בתי־ספר יסודיים	בתי־ספר תיכוניים	קולג'ים
בתי־ספר ציבוריים . . .	83.7%	88.2%	91.9%	58.6%*
בתי־ספר פרטיים (בכללם בתי־ספר עדתיים, שמתנהלים ע"י אירגונים דתיים) . . .	16.3%	11.8%	8.1%	41.4%

אפשרויות־החינוך באה"ב הן רחבות כל־כך עד שב1947, למשל, נרשמו בבתי־הספר 98.7% מכל הילדים והילדות שבין גיל 7 ו13. במספר זה לא נכללו ילדים, שקיבלו הוראה בבית או שהיו במוסדות. באותה שנה נמצאו בבתי־הספר 74% מן הנערים והנערות שבגיל של חינוך תיכוני. כ15% מן הצעירים והצעירות שבגיל הקולג' לומדים בקולג'ים — ואחוז זה אינו כולל משוחררים מן הצבא, שחזרו לבתי־הספר על־יסוד סטיפנדיה ממשלתית, שנותנת לתלמיד חוץ מלימוד של חינם גם הענקות במזומנים. מסקר, שנערך ב1950, הראה, ש73% מן האוכלוסיה בגיל של 5—20 היו רשומים בבתי־ספר ובקולג'ים תקינים, מלבד אלה שלמדו על־ידי שיעורים שבכתב.

ילדים וילדות מבקרים יחד בבתי־הספר מכל הסוגים (מגן־הילדים עד האוניברסיטה), אבל יש מוסדות פרטיים (בתי־ספר תיכונים וקולג'ים), שהם מיועדים לנערים או לנערות בלבד.

מערכת־החינוך באה"ב מקיימת שורה שלמה של בתי־ספר מיוחדים וכיתות מיוחדות. יש כיתות מיוחדות לילדים מפגרים, ובמידה פחותה יותר — לילדים בעלי כשרונות. ניתנות הקלות מיוחדות לילדים נָכים, לכבדי־שמיעה ולעיוו־רים. לילדים מוכשרים ניתנות הזדמנויות לפיתוח כשרונותיהם באמנות, מוסיקה, מדעים וכד'.

כדי לספק את דרישותיה של האוכלוסיה המגוונת של אה"ב מקיימים בתי־הספר תכניות וקורסים מיוחדים. אפילו בתי־הספר התיכונים הקטנים ביותר מסַפקים הוראה לתלמי־דים על נושאי־לימוד שונים, שהתלמידים הודיעו על הת־עניינותם המיוחדת בהם. לבתי־הספר הגדולים יש תכניות מרובות, שהתלמיד רשאי לבחור בכל אחת מהן. וכך יכול תלמיד אחד להתרכז בתחומים, שיכשירו אותו לכניסה לבית־ספר להנדסה והשני—בתחומים, שעלולים לסייע לו להשתלם כמכונאי למכוניות.

כדי למנוע התפתחות של סנוֹבּיות נקבעות לכל התלמידים של בתי־הספר כמה פעולות במשותף. כולם אוכלים ביחד ארוחת־צהריים; הם חברים באותם המועדונים עצמם של בית־הספר והם שותפים לפעולות אחרות, שהן מחוץ לתכנית־הלימודים. כולם משתתפים בטקסים השונים של בית־הספר, כגון כינוסי בית־הספר וחגיגות־הסיום. כמה בתי־ספר מסַפקים שורה של נושאים, שכל התלמידים לומדים אותם.

מעמדו של המורה. ההוראה נחשבת למקצוע, שדורש הכשרה מיוחדת. כל מדינה קובעת את התנאים המְזַכִּים אדם להוראה, ושום אדם אינו מוסמך להוראה אלא אם כן קיבל תעודת־גמר של קולג׳, סיים קורסים בפסיכולוגיה ובחינוך ורכש נסיון בהוראה. כדי להבטיח, שהמורים ימשיכו בלימודיהם לאחר שהתחילו בהוראה, מציעות רוב המדינות משכורות גבוהות יותר למורים, שהשתלמו השתלמות נוספת ויש להם תעודות על כך. כמה מדינות דורשות, שהמורה ימשיך בלימודים ואף מַתְנוֹת בזה את המשך תקפה של תעודת־ההוראה שלו.

משכורתו של המורה, אע״פ שאינה גבוהה כמשכורתם של בעלי מקצועות אחרים, כגון משפטים ורפואה, מוגנת בדרך כלל ע״י תחוקה מדינתית באופן ששום ציבור לא ישלם למורה משכורת פחותה מזו שנקבעה ע״י המדינה. כל המדינות משלמות פנסיה למורים לאחר מספר שנים של הוראה בבתי־הספר שלהן

ההוראה בבתי־הספר היסודיים — ובמידה פחותה מזו בבתי־הספר התיכונים — נתונה ברובה בידי מ ו ר ו ת. אולם בקולג׳ים ובאוניברסיטות מרובה מספרם של המורים מזה של המורות. מרובות הן הנשים המשמשות מנהלות של בתי־ספר, אך מועטות מהן המשמשות כמפקחות.

ארגון החינוך. לפי המסורת מחולקים מוסדות־ההוראה באה״ב לארבע דְרָגוֹת אלו: בי״ס יסודי — בעל שמונה כיתות — לילדים וילדות מבני 6 עד 14 שנים, בית־ספר תיכוני לנערים ונערות מבני 14 עד 18 שנים, קולג׳ למקצועות חפשים לצעירים וצעירות מבני 18 עד 22 שנה, ואוניברסיטה, שמספקת הדרכה מקצועית ומתקדמת למסיימי הקולג׳ים. בחלוקה זו של 8+4+4 שנות־לימוד חלו בזמן האחרון שינויים גדולים מכמה בחינות.

זמן־הלימודים בבית־הספר היסודי הורחב באופן שהוא כולל גם את גני־הילדים. כמעט בכל בית־ספר יסודי יש כיתות לילדים בני 4 ו5 שנים, אע״פ שמתן חינוך לילדים, שעדיין לא מלאו להם 6 שנים, אינו חובה בכמה מדינות, ובמדינות מסויימות החינוך אינו חובה לגבי ילדים בגיל של פחות משבע שנים. הגנים לפעוטות, מבני 2—3 עד 5—6 שנים, הם מחוץ למערכת בתי־הספר הציבוריים, אע״פ שכמה גני־ילדים נתמכים ע״י קרנות ממשלתיות.

צמיחתו של בית־הספר התיכון לזוטָרים (Junior High School) השפיעה הן על בית־הספר היסודי והן על בית־הספר התיכון. ביה״ס התיכון לזוטרים מיועד למתבגרים (בגיל 13, 14 ו15 שנים) ומאחד את שתי הכיתות העליונות של ביה״ס היסודי עם הכיתה הראשונה של ביה״ס התיכון. במקומות, שהוקמו בתי־ספר תיכונים לזוטרים, מכיל בית־הספר התיכון לבְכירים שלוש כיתות. בכמה מקומות מאוחד בית־הספר התיכון לזוטרים עם בית־הספר התיכון לבְכִירים באופן שהם מהווים בית־ספר תיכון אחד בעל 6 שנות־לימוד.

הקולג׳ים, שהם ברובם בעלי ארבע שנות־לימוד, פתוחים לבוגרים של בי״ס התיכון ומעניקים למסיימיהם תעודות־בגרות. קולג׳ים מסויימים כפופים לאוניברסיטות, שהקולג׳ים כלולים בהן, בעוד שאחרים פועלים כמוסדות עצמאיים. כיוון שהביקור בבתי־הספר התיכונים נעשה כמעט כללי כביקור בבית־הספר היסודי, יש להניח, שמספרם של הצעירים והצעירות, שיבקרו בקולג׳ים, יגדל. התרבותם של הקולג׳ים לזוטרים (עיין להלן) והקולג׳ים הנתמכים ע״י הממשלה תאפשר לצעירים נוספים לקבל חינוך בקולג׳ים. גם הממשלה המרכזית נותנת סיוע ללימודים בקולג׳ ע״י הקצבות לאלה ששירתו בצבא. ב1947/48, למשל, למדו על חשבון־הממשלה בבתי־הספר ובקולג׳ים 2,213,382 משוחררים מן הצבא; ב1950/51 עדיין נשתיירו 388,474 מהם. הקלות דומות ניתנות לחיילים משוחררים, ששרתו בקוריאה.

גובר והולך מספרם של הקולג׳ים לזוטרים המקנים לאחר שתי שנות־לימודים את התואר של .A. A (Associate in Arts — „חבר באומנויות״) לעומת זה של .B. A (Bachelor of Arts — „בוגר באומנויות״), שניתן לאחר סיום קורס בן ארבע שנים. הקולג׳ים לזוטרים מכינים לפעמים קרובות את תלמידיהם לקאריירות תת־מקצועיות, כגון מזכיר רפואי, טכנאי במעבדה, או גֵהַאי בריפוי־שיניים וכיוצא בזה. כמה קולג׳ים לזוטרים הם חלק מבתי־ספר תיכונים ציבוריים, שרמת־הלימודים בכיתותיהם העליונות גבוהה מזו של חינוך תיכון; אחרים הם חלק מן האוניברסיטות הסבורות, שהקולג׳ לזוטרים עשוי לקיים את דרישתם של הנרשמים המרובים לשתי הכיתות הראשונות של הקולג׳; אחרים קיימים כמוסדות עצמאיים.

בדרך־כלל פתוחות האוניברסיטות רק לאלה שסיימו ארבע שנות־לימודים בקולג׳. האוניברסיטה מקנה ידיעות במדעי־הרוח ובשאר המדעים ומענקת למתלמד לאחר שנה אחת את התואר .M. A (Master of Arts — „מוסמך למדעי הרוח״). יש תארים מרובים אחרים, שניתנים למסיימי לימודיהם לפי תכניות מיוחדות, כגון מוסמך למדעים (חינוך) וד״ר לתאולוגיה. האוניברסיטות משמשות מוסדות עיקריים להכשרה של בעלי־מקצוע ע״י מה שהן כוללות בתי־ספר לרפואה, למשפטים ולחינוך. כדי להקנות למתלמדים את הנסיון המעשי הדרוש במקצועותיהם מקיימות אוניברסיטות מרובות בתי־חולים, מעבדות, וכד׳. האוניברסיטות הראשיות קובעות רמת־כניסה גבוהה והן מקבלות כמתלמדים רק את המצטיינים בין מסיימי־הקולג׳ים.

האחוז של הנהנים מחינוך תיכון וגבוה גדל מאוד בעשרות־השנים האחרונות. גידול זה משתקף במספר הממוצע של שנות־הלימודים, שזכו להם בני גילים שונים — אלה שהיו בגיל החינוך והלימוד בשנים האחרונות ואלה שהיו בגיל זה לפני דור אחד או שני דורות:

הממוצע של שנות־הלימודים בבית־הספר

באוכלוסיה בגיל	20—24	(ב1950)	—	12.1 שנים
״ ״	55—64	״	—	8 ״

ב1951 נמנו 2.12 מיליון נפש (1.40 מיליון גברים ו720 אלף נשים), שהיו כ־1⅓% מכלל האוכלוסיה של אה״ב, כתלמידים ב1,859 קולג׳ים ואוניברסיטות.

התקציב של כל בתי־הספר היסודיים והתיכונים הציבוריים (ב1949/50) הגיע ל4.75 מיליארד דולאר, וזה של בתי־הספר היסודיים והתיכונים הפרטיים — ל783 מיליון דולאר. תקציבם של האוניברסיטות, הקולג׳ים, בתי־המדרש למורים ובתי־הספר המקצועיים (ב1949/50) היה באותה שנה כ1.7 מיליארד דולאר.

למרות פעולה חינוכית עצומה זו עדיין לא חוסלה האַנאלפאביתיות באה״ב, ביחוד בשכבות הנחשלות מבחינה סוציאלית שבאיזורים הכפריים ובאוכלוסיה הכושית, אבל הקֵפָה הולך ומצטמצם ממפקד למפקד.

האנאלפאביתיות באוכלוסיה המבוגרת

שנת־המפקד	1870	1880	1900	1920	1930	1947 (אומדן)
%	20	17	10.7	6	4.7	2.7

בין הכושים המבוגרים היו ב1930 16.3% וב1950 (לפי אומדן רשמי) כ7% של אנאלפאביתים. — „אנאלפאביתים פונקציונאליים", ז. א. בני 25 ומעלה, שלא זכו ליהנות אף מ5 שנים של חינוך יסודי, היו ב1947 10.4% מן האוכלוסיה הכללית (באוכלוסיה הלא־לבנה — 31.4%).

חוקת אה"ב אוסרת כל הפליה גזעית גם בחינוך, אך אין היא מַטֶלֶת איסור מפורש על הפרדה גזעית. ב1950 עדיין היה קיים חינוך נפרד לכושים ב17 מדינות, אולם מתנהלת פעולה ציבורית־משפטית לביטול ההפרדה. ב1949/50 היו בבתי־הספר היסודיים לילדי־כושים כ2.05 מיליון תלמידים, בבתי־הספר התיכונים לילדי־כושים — כ338 אלף תלמידים, פי שלושה ממספרם ב1929/30 (כ112 אלף) — סימן לעליה המהירה במצבם החברותי והתרבותי של הכושים.

בבתי־הספר לילדי האינדיינים באיזורי־ישוביהם המיוחדים היו ב1949/50 37 אלף תלמידים.

הרשת של בה"ס הקאתוליים הפרטיים הקיפה ב1951/52 8,350 בתי־ספר יסודיים ובהם 2.7 מיליון תלמידים, ו2,800 בתי־ספר תיכונים וקולג'ים ובהם ¾ מיליון תלמידים.

תכנית־הלימודים ושיטות־ההוראה. בבתי־הספר האמריקניים משתקפת השפעתם של הפסיכולוגים על החינוך בימינו. מקובל הדבר, שהדרישות לתעודת־הוראה כוללות הכנה בפסיכולוגיה ובהיגיינה רוחנית. בתי־הספר היסודיים והתיכונים כאחד מקדישים תשומת־לב גוברת והולכת להתפתחותו הַהַרְגָשִׁית והחֲברותית של הילד. בתי־ספר הרבה מושיטים עזרה פסיכולוגית ופסיכיאטרית בטיפול בבעיות של הילד המפגר בשכלו. בבתי־ספר תיכונים יש יועצים, שמסייעים לתלמידים לפתור את בעיותיהם האישיות ומדריכים אותם בבחירת המקצוע המתאים להם. היחסים שבין התלמיד והמורה הם פחות פורמאליים משהם ברוב בתי־הספר בשאר ארצות. דבר זה נכון הן לגבי האוניברסיטות והן לגבי בתי־הספר הנמוכים.

ההפרדה בין הכנסיה והמדינה נשמרת בחינוך בקפדנות מרובה כל־כך, שהוראה דתית אינה קיימת בבתי־הספר הציבוריים כלל. ההורים הרוצים, שבניהם יקבלו חינוך דתי, יכולים לשלוח אותם לבתי־ספר פרטיים, שהם מתקיימים ע"י אירגונים דתיים והם פתוחים לשעות ספורות או למשך כל היום. בבתי־הספר העדתיים — היסודיים והתיכונים (כולם פרטיים) — הדת היא חלק מתכנית־הלימודים.

לג'ון דיואַי (ע"ע) נודעה השפעה מרובה על החינוך האמריקני, ביחוד בבתי־הספר היסודיים. השקפתו, שהלימוד הוא רֶקוֹנְסְטְרוּקְצִיה של הנסיון, פעלה הרבה לביסוסה של תכנית־הלימודים על פעולות הילד ונסיונותיו, ולא על תכנים מסויימים, שיש ללמדם על־פי הזיכרון. בתי־הספר היסודיים עדיין מטפלים בהקניית התמחות יסודית בקריאה, כתיבה וחשבון, אך הם שואפים גם למטרות אחרות. תשומת־לב מרובה מוקדשת לפיתוח ההבנה בלימודי־החברה (היסטוריה, גֶאוגראפיה ותורת־האזרחות) וביסודות של מדעי־הטבע. אמנויות ומוסיקה משולבות לפעמים קרובות עם נושאים אחרים, והנטיה הרווחת בתחומים אלה מכוונת לטפח את ההבעה העצמית של הילד יותר מלשכלל את היכולת הטכנית שלו.

התכנית היומית הרגילה כוללת שעות מוקדשות לנושאים שונים, כגון קריאה, חשבון וגֶאוגראפיה, ונוספת עליהם עבודה על נושאים אחרים, שהם קשורים בתכנית ראשית או בבעיה ראשית. לא זו בלבד שהילדים משתתפים בבחירתם של נושאי־הלימוד הללו, אלא שהם גם עוזרים לתַכְנֵן, בהדרכת המורה, את אופן־הלימוד. חלק גדול מן העבודה נעשה מתוך שיתוף־פעולה ולא בדרך של התחרות, הואיל והילדים מחולקים לוועדות, שעל כל אחת מהן מוטל תפקיד מיוחד, שיש לבצעו בשביל הקבוצה הגדולה יותר. באמצעות פעולות אלו מנסים בתי־הספר ללמד את התלמידים כיצד לחיות בשיתוף, לעבוד בשיתוף, כיצד לבקר וכיצד לקבל דברי־ביקורת.

בתי־הספר התיכונים עדיין הם מאורגנים ברובם לפי שיטת הנושאים, ויש בהם כיתות נפרדות למאתֶמאטיקה, אמנות, מוסיקה, מדעי־הטבע, וכד', שבכל אחת מהן מלמד מורה, שנתמחה באותו מקצוע. בשנים האחרונות נתרבו הניסויים לעבד תכנית לבית־הספר התיכון, שהיא מכוונת להרוס את המחיצות שבין הנושאים.

בבתי־ספר מסויימים שוהה המורה בכיתה שתי שעות והוא מלמד שני נושאים קרובים, כגון היסטוריה ואנגלית (ספרות וחיבור), או מאתֶמאטיקה ומדעי הטבע והטכניקה. בתי־ספר אחרים עורכים ניסויים בתכנית־הלימודים העיקרית, שלפיה נוכח המורה בכיתה במשך מחצית שעות־הלימודים ביום. בבתי־ספר כאלה מרוכז רוב העבודה בבעיות עיקריות והתלמידים משתתפים במידה מרובה במציאת האינפורמאציה, שהם מבקשים. למשל, קבוצה אחת, שחקרה את בעיית־השיכון, מצאה את עצמה לאחר זמן קצר מעיינת בבעיות כלכליות, חברתיות ומדיניות, שבתי־הספר התיכונים המסרתיים היו רואים אותן כקשות מדי לתפיסתם של תלמידיהם. ניסויים אלה שכיחים יותר בבתי־ספר תיכונים לזוטרים מִבְּבָתֵּי־ספר תיכונים לִבְכִירִים.

הואיל וביה"ס התיכון לזוטרים יש לו עסק עם מתבגרים צעירים, הציב לו כאחת ממטרותיו העיקריות לסייע לתלמיד בתיכנון של חינוכו הנוסף ובבחירת המקצוע העיקרי שלו. בית־הספר התיכון לזוטרים נותן לתלמידיו הזדמנות לסיים קורסים מרובים, בכלל זה — קורסים מסחריים, וכן קורסים אקאדמיים במדעי־הטבע, לשונות זרות ותחומים אחרים.

ביה"ס התיכון לבכירים מציע לתלמידיו תכניות מסוגים שונים. בשביל אלה שמתעתדים ללמוד בקולג' קיימים קורסים אקאדֶמיים, שמכוונים להכשיר אותם לעבודה מתקדמת בשטחים אלה ולאפשר להם לעמוד בבחינות, שבדרך כלל הן משמשות יסוד לבחירת־המתלמדים ע"י הקולג'ים. יש סוגים מרובים של בתי־ספר תיכונים מקצועיים לאלה שמתעתדים לצאת לעבודה לאחר שיסיימו את בית־הספר התיכון.

הפעולות החינוכיות שמחוץ לשעות־הלימודים תורמות אף הן תרומה חשובה לביצוע מטרותיו של החינוך התיכון האמריקני. התלמידים משתתפים בפעולות הללו לפי בחירה חפשית; אלא שהם מודרכים בהן ע"י המורים, שרואים בהדרכה זו חלק מתפקידיהם הרשמיים בהוראה. המועדונים למדע, למשל, מעודדים מחקר אישי והמועדונים השונים לספרוּת פועלים פעולה נאמנה לעידוד היצירה של חיבורים ספרותיים. פעולות אלו מעשירות את חייו של המתלמד, ואף נותנות לו הזדמנויות לבחור מִקצוע לעצמו. כמרכן הן נותנות

החינוך באה"ב ב1949/50*

לפי הנתונים הסטאטיסטיים של משרד־החינוך של ממשלת ארצות־הברית

סוג בה"ס	מספר בה"ס	מורים ומורות			תלמידים ותלמידות		
		ס"ה	מורים	מורות	ס"ה	תלמידים	תלמידות
יסודיים :							
ציבוריים	128,225	596,578	59,925	536,653	19,404,693	10,017,973	9,386,720
פרטיים	10,375	76,087	5,482	70,605	2,707,777	1,370,252	1,337,525
תיכונים :							
ציבוריים	25,542	305,739	142,043	182,050	5,706,734	2,811,987	2,894,747
פרטיים	3,292	41,568	15,578	25,990	602,484	284,611	317,873
ים ואוניברסיטות :							
ציבוריים	641	87,707	66,462	21,245	1,354,902	932,087	422,815
פרטיים	1,210	102,646	79,399	23,247	1,304,119	920,981	383,138
ת אחרים לחינוך גבוה :							
ציבוריים	—	3,098	1,447	1,651	44,075	22,031	22,044
פרטיים	—	2,718	1,584	1,134	29,769	18,303	11,466
ת־חינוך לילדים מפגרים שעים**	444	5,919	1,148	4,771	63,137	38,474	24,663
רטיים למסחר***	1,200 (אומדן)	7,875	3,537	4,338	300,000 (אומדן)	150,000	150,000
אחיות (ולאחים) (מחוץ לגים)	1,065	4,500	?	?	77,780	700	77,080
מלכתיים לילדי אינדיינים	283	1,548	513	1,035	36,703	18,535	18,168
ס"ה	כ172 אלף	כ1,250 אלף	כ375 אלף	כ870 אלף	כ31.5 מיליון	כ16.5 מיליון	כ15 מיליו

תי־הספר הפרטיים של העדות הדתיות ולבתי־הספר המיוחדים לכושים.

לנערים ונערות את ההזדמנות למנהיגות ולקבלת אחריות למיבצע חשוב, כגון פירסום עיתון של בית־הספר. הפעולות שמחוץ לתכנית־הלימודים (בכלל זה — אספורט וריקודים) תופסות חלק ניכר בחיי־החברה של התלמידים. פעולות מרובות, שהותחל בהן מחוץ לתכנית־הלימודים, נכללו לאחר זמן בתכנית, באופן שהן כיום חלק בלתי־נפרד מתכנית בית־הספר.

השוני בין הקולג׳ים הוא מכמה בחינות מרובה מזה שבין בתי־הספר היסודיים והתיכונים. הקולג׳ים הם מוסדות עצמאיים: לכל אחד מהם יש מועצת־נאמנים, ואין הם חלק מרשת גדולה של בתי־ספר דומים. בדומה לבתי־הספר הנמוכים, יש קולג׳ים, שבהם לומדים מאות אחדות של תלמידים, ויש שבהם מגיע מספר התלמידים לאלפים. יש שמקבלים כל בוגר של בית־ספר תיכון, שפונה אליהם, ויש שקובעים רמת־כניסה גבוהה כל־כך, שרק הבוגרים המעולים ביותר זוכים להתקבל בהם. אי־אלו קולג׳ים מנוהלים ע״י אירגונים דתיים, ואלו אחרים מתנהלים ע״י מועצות־נאמנים פרטיות, שאינן קשורות בשום ארגון דתי. אין שום אוניברסיטה כל־ארצית, אולם קיימות אוניברסיטות מדינתיות וקולג׳ים עירוניים.

אע״פ ששיטת־ההרצאה עדיין נהוגה בקולג׳ים, שוב אינה השיטה הראשית בהוראה: כיתת־קולג׳ טיפוסית מנוהלת כקבוצת־ויכוחים, שבה הפרופסור משמש מדריך. הסמינריונים מטפחים תכניות־מחקר אינדיווידואליות והמעבדות המדעיות נותנות הקלות לעריכת ניסויים. ספריית־הקולג׳ היא לפעמים המרכז של כל פעילות־הקולג׳, ואפילו קולג׳ קטן מצוייד בספריה טובה. ברשותם של הקולג׳ים יותר ממאה מיליון כרכים; ושנה־שנה מתווספים לספריותיהם יותר משלושה מיליוני כרכים.

חינוך למבוגרים. ההקלות הקיימות כיום למתן השכלה למבוגרים מרובות משהיו בכל זמן אחר. מבוגרים, שרוצים להמשיך בלימודיהם, יכולים ללמוד בשיעורי־ערב מקצועות, שנלמדים בבתי־ספר יסודיים, בבתי־ספר תיכונים ובקולג׳ים. בתי־ספר וקולג׳ים מרובים משתמשים בתחנות־ראדיו כבאמצעי־חינוך וכמה מהם משתמשים עכשיו גם בטלוויזיה. כמו־כן ניתנים שיעורים־בכתב ע״י מוסדות פרטיים וציבוריים מרובים.

בעיות שוטפות. נוסף על התרומות, שנתרמו לקידום־החינוך על־ידי פילוסופים כג׳ון דיואי ופסיכולוגים כאדוארד תורנדיק, פעל העם האמריקני רבות לטובת החינוך ע״י מה שהוכיח בפועל, שאפשר לארגן רשת־חינוך דמוקראטית, שמתקיימת בשביל כל ילדי־העם כולם. העובדה, שכמה בתי־ספר הם למטה מן הרמה הראויה, אינה צריכה להאפיל על ההשג החשוב יותר: שכל קיבוץ, ויהא העני ביותר, יש לו רשת של חינוך, שניתן בלא כל תשלום שהוא, ושהשיויון של אפשרויות־חינוך נחשב כתכלית ראשית במדינה דמוקראטית.

הבעיות העיקריות, שהחינוך האמריקני עומד בפניהן, הן אלו:

1. **אי־שיוויון בחינוך.** מאחר שהוצאות־החינוך באה״ב מוטלות בעיקרן על המדינות ולא על הממשלה המרכזית, יש הבדל מרובה בסכומי־הכסף, שהמדינות השונות יכולות להוציא על החינוך. ומכאן גם הבדלים ברמה של החינוך הניתן לילדים. בכמה חלקים במדינה מקבלים הילדים חינוך חינם עד השלב של תואר אוניברסיטאי, אם הם מוכשרים ומעוניינים להגיע אליו. במקומות אחרים מוגבל החינוך של חינם לבתי־ספר יסודיים ולכמה בתי־ספר תיכונים בלבד. המדינות מושיטות עזרה כספית למוסדות מקומיים בתחום גבולותיהן, מתוך כוונה להשוות את אפשרויות־החינוך בכל חלקי־המדינה, אולם עזרת־המדינה, שהיא שונה במדינות השונות, אינה מספקת לקיים את השוויון בכל רחבי הארץ. ב1939, למשל, הוציאה מדינת ניו־יורק סך של 284.85 דולאר לשנה על כל תלמיד, לעומת 76.98 דולאר, שהוצאו על כל תלמיד ע״י מדינת מיסיסיפי. הממוצע של העזרה שניתנה לחינוך על־ידי המדינות באותה שנה הגיע ל197.65 דולאר לתלמיד.

מתוך כך גוברת התביעה למתן סיוע פדראלי לחינוך היסודי והתיכון. פעמים הרבה הוגשו הצעות־חוקים בנידון זה לקונגרס, אך שום חוק לא נתאשר. ההתנגדות לתמיכה ממשלתית כללית לחינוך נובעת בעיקרה משתי סיבות: המדינות הדרומיות חוששות, שתמיכה כזו תשים קץ לבתי־הספר הנבדלים בשביל הכושים והלבנים. שנית, יש חילוקי־דעות חמורים בנוגע להכללתם של בה״ס הפרטיים בתמיכה הממשלתית. סיבה אחרת היא התנגדותם של משלמי־המיסים במדינות העשירות יותר לתמוך בחינוך במדינות העניות ביותר.

אי־שיוויון נוסף בחינוך נובע מן ההפליות מחמת גזע, לאום או דת. ההפליה מחמת דת או לאום היא מבוטלת בבתי־הספר היסודיים והתיכונים. קולג׳ים ואוניברסיטות פרטיים מפלים לפעמים לרעה קבוצות מסויימות באוכלוסיה. בכמה מדינות, ביחוד בניו־יורק ומאסאצ׳וסטס, נחקקו חוקים, שמציינים הפליה זו כבלתי־חוקית. במדינות אלו אסור לקולג׳ים ולאוניברסיטות להכליל בבקשות־הכניסה שאלות בדבר גזעו של המתלמד, צבעו, לאומיותו או דתו. המוסדות הנתמכים ע״י הציבור פתוחים לכל המתלמדים ללא הבדל לאום או דת.

ההפליה על־יסוד צבע, ולפעמים על־יסוד גזע או מוצא לאומי, היא חמורה יותר, הואיל ובכמה מקומות היא נתמכת ע״י דעות קדומות חזקות. במדינות הדרומיות, למשל, מבקרים ילדי־הכושים בבתי־ספר יסודיים ותיכונים מיוחדים להם, ועל המתלמדים הכושיים נאסר הלימוד באותם הקולג׳ים והאוניברסיטות, שלא נועדו במיוחד לכושים

בשנים האחרונות נצטמצמה הגבלה זו צימצום ניכר. גדל והולך בדרום מספרם של הקולג׳ים, שמקבלים מתלמדים כושיים, אע״פ שמציאותם של מתלמדים כושיים בצידם של מתלמדים לבנים באוניברסיטה דרומית עדיין נחשבת לדבר יוצא מן הכלל. מתלמדים כושיים דרומיים מבקרים עפ״ר בקולג׳ים נפרדים או עוברים לחלקים אחרים של אה״ב, שבהם אין הפליה זו קיימת.

2. **המחסור במורים.** החינוך באה״ב עדיין לא נרפא מן התוצאות העגומות של מלחמת־העולם II. מורים מרובים עזבו את בתי־הספר כדי לשרת בצבא או לתפוס משרות מכניסות יותר בתעשיה. האינפלאציה, שהתחילה בזמן המלחמה, השפיעה על המורים יותר מעל שאר חלקי האוכלוסיה והפחיתה את מספרם של המורים בכוח. הבעיה נעשתה חריפה יותר מחמת הריבוי הטבעי, שמתחילת מלחמת־העולם II הוא גדל והולך.

אף בשנת 1952/3 נמצאו בבתי־הספר היסודיים והתיכונים

כ72,000 מורים, שלא מילאו אחר כל התנאים לקבלת סמיכה להוראה. אמנם אין פירושו של דבר, שמורים אלה הם בלתי־מתאימים לתפקידם. עפ"ר הם בוגרי קולג'ים, שלא סיימו את הקורס המקצועי — סיום, שהוא תנאי לקבלת רשיון־הוראה. במקום להוריד את רמת־הדרישות למתן סמכות להוראה הותר במדינות הרבה לבני־אדם כאלה להורות על יסוד תעודה זמנית, ועל סמך הבטחה, שישלימו את הכשרתם המקצועית. משכורת־המורים הוגדלה, כדי למשוך כוחות מרובים יותר למקצוע־ההוראה.

3. **החינוך של המורה.** ההתקדמות, שבאה בתכנית־הלימודים ובשיטות־ההוראה, הגבירו את הצורך בחינוך בלתי־פוסק של המורים. הקולג'ים למורים והאוניברסיטות עורכים קורסים להשתלמות, שבהם מקנים למורים ותיקים ידיעות על ההשקפות החדשות בענייני־חינוך. מאמץ זה מסתייע במידה מרובה מאוד בנוהג הכללי לדרוש מן המורים, שימשיכו בלימודיהם.

Wilford M. Aikin, *The Story of the Eight Year Study*, 1942; Robert F. Butts, *A History of Education in American Culture*, 1953; John L. Childs, *Education and Morals*, 1950; Council of State Governments, *The 48 State School System*, 1949; John Dewey, *School and Society*, 1915; Walter S. Monroe, *Encyclopedia of Educational Research*, 1950; Harry N. Rivlin and Herbert Schueler, *Encyclopedia of Modern Education*, 1943; Bunnie O. Smith, *Fundamentals of Curriculum Development*, 1950.

ה. ג. ר.

ספרות. — הספרות האמריקנית הקולוניאלית נתבדלה מעט־מעט מן הספרות שנוצרה באנגליה עד שהגיעה לכלל בגרות ועצמאות. במשך יותר מ150 שנה (1607—1765) היתה הספרות האמריקנית רק ענף צדדי של הספרות האנגלית, וסימני־ההכר שלה היו כלולים בהבדלים בהטעמה, שהוטעמו נושאים שונים, או בהבדלים בגישה וביחס אליהם — מה שנבע מתנאי־החיים המיוחדים של המושבות הפרובינציאליות. במשך מחצית־המאה (1765—1815), שבה התנהלה המלחמה על השחרור מעולה של אנגליה, התחילו מתגלים בה כוונים מיוחדים, ביחוד בספרות העוסקת בפוליטיקה ובפולמוס, ובמידה ידועה גם בספרות היפה.

במשך המאה הבאה, ה19, שבה מציינת מלחמת־האזרחים (1861—1865) נקודת־מיפנה, נכנסה הספרות האמריקנית למסלול משלה, ביחוד עם העליה הגדולה, שבאה ביצירה הספרותית — עליה, שיש קוראים לה „הרנסאנס האמריקני" (לערך 1815—1865). בתקופה זו שוב אין הסופרים האמריקנים מחקים את האנגלים, אלא להפך — הראשונים מכריזים על אי־תלותם באחרונים גם להלכה וגם למעשה. בין הסופרים האמריקנים בתקופה זו היו אחדים, שאפשר להעמידם בשורה אחת עם גדולי הספרות העולמית.

אולם שאלת הקשרים בין הספרות האמריקנית והאנגלית והשפעותיהן ההדדיות היא מסובכת מאוד. הלשון והמסורת המשותפות לשתי התרבויות שמרו תמיד על הקירבה בין ספרויות אלו, ונוסף על כך פעלה בכיוון זה יראת־הכבוד, שהיתה לעם הצעיר כלפי ארץ־המוצא (בענייני־תרבות, אף אם לא בפוליטיקה וכלכלה). סופרים, אמנים ומשכילים סתם היו נוסעים אל מעבר לים ללא־הגבלות, השתתפו בעיתונות של שתי הארצות, כתבו דברי־ביקורת זה על זה ובמקרים ידועים (הנרי ג'ימז, תומאס ס. אליוט) אף החליפו את ארץ־מגוריהם ואת אזרחותם. משום כך מן הראוי לראות כמעט בכל תקופה את כתביהם של הסופרים האמריקנים לאור היצירות של בני־זמנם באנגליה; ומצד שני מרובות היו גם הפלישות של השפעות אמריקניות לאנגליה.

I. **התקופה הקולוניאלית** (1607—1765). — הואיל והמתיישבים הראשונים היו נתונים ברובם לעמל מפרך ולא היה להם פנאי ליצירה אמנותית, היה לרוב החיבורים, שנתחברו במאה ה17, אופי תועלתי. כדי לספק אינפורמאציה לסקרנים או למתיישבים בעתיד, כתבו הקאפיטאן ג'ון סמית (1608) וויליאם סטריצ'י (Strachey; 1610—1611) ספרי־מסע; שם ספרו של ג'ון האמונד „לאה ורחל" (1656) התייחס לשתי המדינות הסמוכות זו לזו, וירג'יניה ומרילנד. בין המתיישבים הראשונים, שכתבו ספרי־היסטוריה, שעדיין הם בעלי־ערך, ראוי להזכיר את ויליאם בראדפורד וג'ון וינתרופ, שהיו מושלים בניו־אינגלאנד, ואת קולונל ויליאם בירד (Byrd), רוברט בורלי (Beverley) ואבנעזר קוק, שישבו בדרום. זה האחרון היה מחברה של סאטירה, שנכתבה כביכול ע"י סוכן לטאבאק.

רובם של מתיישבי ניו־אינגלאנד היו פוריטנים, שעסקו בתאולוגיה ובפולמיקה דתית, וכמה מן החיבורים וקבצי־הדרשות, שיצאו אז, אינם נופלים ממבחר הכתבים מסוג זה, שנתחברו באותה תקופה באנגליה. רוג'ר ויליאמז ונתנאל וורד (Ward) כתבו על שאלות החופש והסבלנות הדתיים; אינקריס (Increase) וקוטון מתר (Cotton Mather) ביטאו את השקפותיהם של האורתודוכסים; ועזרא סטילז (Stiles), נשיאו של הקולג' על־שם ייל (Yale), היה מראשוני הראציונאליסטים. החשוב שבהוגי־הדעות בניו־אינגלאנד היה יונתן אדוארדז (1703—1758), שהטיף לקאלוויניזם והיה המחבר של מסה מפורסמת על בעיית הבחירה החפשית (1754) ושל כתבים תאולוגיים אחרים. הספר הראשון, שנדפס באמריקה, היה תרגום לס' תהילים (The Bav Psalm Book 1640), שיצא בבוסטון. בעיר זו אנו מוצאים גם את גילויי־היצירה הראשונים בתחום הספרות היפה: „המוזה העשירית, שנתעוררה זה לא כבר באמריקה" (The Tenth Muse Lately Sprung Up In America, 1650), ספר־השירים האמריקני הראשון, שנתחבר ע"י אן דדלי בראדסטריט, אשתו של המושל סימון בראדסטריט; חרוזיו של מיכאל ויגלסורת (Wigglesworth), שהיה כומר ורופא; ספרי־הזכרונות, ביניהם „יומן" בעל־ערך של סמואל סיואל (Sewall) ו„ז'ורנאל", 1704—1705, של שרה ניט (Knight); וסיפורים על חיי־האינדיינים (1677) של ויליאם האבארד (Hubbard) ומרי רולנדסון (Rowlandson).

בהשפעת הליבראליות של הקויקרים והלותראנים הגרמניים, שנתיישבו בה, היתה פילאדלפיה — מרכזן התרבותי של המדינות התיכוניות — נוחה יותר לפעולה ספרותית מבוסטון השמרנית. בפילאדלפיה נוסדו התיאטרונים וכתבי־העת הראשונים. אזרחה המפורסם ביותר של עיר זו היה בנימין פרנקלין (1706—1790), המדפיס, איש־המדע והדיפלומאט. ב„אוטוביוגראפיה" שלו יש משום ביטוי קלאסי לשכל־הישר, לראציונאליזם ולהומאניטאריות של האמריקנים; בין השאר, הוא ידוע כעורך „האלמנח של ריצ'ארד העני" (Poor Richard's Almanack, 1733—1758).

II. **תקופת המרד** (1765—1815). — המאבק הממושך לעצמאות פוליטית הוליד אוסף עשיר של נאומים, חוברות וכתבים פוליטיים אחרים. מפרי־עטם תרמו לשדה־יצירה זה סמואל וג'ון אדמז, פטריק הנרי, ג'ורג' ואשינגטון ואחרים. אך חשובים ביותר היו כתביהם של תום פין (Paine; 1737—

1809) ושל סופרי העיתון The Federalist („הפדראליסטן"). פֵּין, קְויקר אנגלי, נמנה עם מעוררי המרד האמריקני בזכות מחברתו Common Sense („השכל הישר"), שנתפרסמה ב1776; חיבוריו: The Rights of Man („זכויותיו של האדם"), שבו לימד זכות על המהפכה הצרפתית, ו The Age of Reason („תקופת השכל"), שבו ביקר את התנ"ך מבחינה דֵאיסטית, שייכים לדברי־הפולמוס החשובים, שנכתבו בלשון האנגלית. „הפדראליסטן", שיצא ב1787—1788 בהשתתפותם של אלכסנדר האמילטון, גֵ'ימז מָדיסון וג'וֹן גֵ'י (Jay) ושנתכוון ביחוד להגן על הצעת החוקה האמריקנית והטיף לאישורה, משמש ציון חשוב בתולדות המחשבה המדינית. בניגוד להאמילטון, שהטעים את רעיון הממשלה המרכזית החזקה ואת ההתפתחות התעשיינית, היה תומאס גֶ'פֶרסון, מחַברה של „הכרזת העצמאות", דוֹברם של היסודות החקלאיים והמוני־העם.

היצירה הספרותית של התקופה עדיין הוסיפה לחקות את זו שבאנגליה. האסכולה הראשונה של משוררים אמריקניים, „פִקחי־הארטפורד" (Hartford Wits), שעליה נמנו ג'וֹן טרַמבַּל (Trumbull; 1750—1831), טימוֹתי דְוַיט (Dwight; 1752—1817) ואחרים, היו מחסידי הפדראליזם של האמילטון וכתבו סאטירות בסיגנוֹנם הנֵאוקלאסי של דרַידן ופּוֹפּ על הדמוקראטיה והמהפכה הצרפתית; יואל בארלוֹ (Barlow; 1754—1812), שמתחילה השתייך אף הוא לקבוצה זו, התקרב אחר־כך בדעותיו למתנגדיה. חשוב מאלה היה פיליפ פְרֶנוֹ (Freneau; 1752—1832), עורך ומשורר מהפכני, שהתקיף את הפדראליסטים והיה מן הראשונים, שטיפלו בנושאים מקומיים. בהשפעת המרד נתחברו גם שירים פאטריוֹטיים מרוּבים, כדוגמת The Star-Spangled Banner מאת פרנסיס סקוֹט קִי (Key), שנתקבל כהימנון הלאומי. המשורר הראשון באמריקה, שחיבר גם מוסיקה בעלת־ערך, היה פראנסיס הופקינסון (1737—1791).

The Contrast („הניגוד"), מאת רויאל טַילר (Royall Tyler; 1757—1826), היה המחזה האמריקני הראשון, שהועלה על הבמה ע"י להקה קבועה (ניו־יורק, 1787); טיילר כתב גם מחזות על גיבורי מגילת־אסתר, יוסף ואֶחיו ומשפט־שלמה, שנשארו בכ"י. נפתחה אז תקופה של כתיבת מחזות על נושאים מקומיים ע"י ויליאם דאנלאפּ (Dunlap; 1766—1839) ואחרים. המשורר רוברט טרִיט פֵּין (1773—1811) היה גם אחד מן המבקרים הדראמאטיים הראשונים באה"ב.

היצירה הסיפורית האמריקנית בתחילתה, שהודגמה ע"י הספר The Power of Sympathy („כוחה של השתתפות בצער", 1789), שנודע כרומאן האמריקני הראשון ושיוחס לויליאם היל בראוּן, יצאה בעקבות האסכולה הסנטימנטאלית האנגלית של סמואל ריצ'ארדסון. האידיאלים של המהפכה הצרפתית, וביחוד אותם של הסופר האנגלי ויליאם גודווין, באו לידי ביטוי — אבל על רקע אמריקני — ברומאנים הרומאנטיים של צ'ארלז ברוקדן בראוּן (1771—1810), קְוֵיקר מפילאדלפיה. אפשר לראות בבראוּן את ה„אָב" של הרומאן האמריקני. הוא כתב הרבה, אבל ביחוד נתפרסם בזכות Wieland („וילנד"), — רומאן, שמספר על רצח, שביצע איש דתי קנאי, ומאַחד ניתוח פסיכולוגי עם הרפתקאות „גותיות"; וכן גם מפורסם הרומאן שלו „ארתור מֶרווין", שגיבורו בעל האופי הנעלה נרדף וסובל בחיים, כמו ב„כָּלֵב ויליאמז" (Caleb Williams) של גודווין; יש להזכיר גם את ספרו „אֶדגאר הנטלי", שהכניס לספרות האמריקנית את הרומאן המטפל בחיי־הספָר.

חשיבות מרוּבה בהכשרת הקרקע לפריחתה הספרותית של ניו־אינגלאנד בעתיד היתה לגידולם האיטי אך המַתמיד של העיתונות וכתבי־העת בתוכה — כדוגמת ה Spectator של ג'וֹסף אדיסון — מה שעודד את הסופרים לכתוב סיפורים קצרים ומסות. ספרות־המסע, שהיתה אָפיינית כל־כך לתקופה הקולוניאלית, הגיעה לשיאה ב The Travels of William Bartram („מסעותיו של ויליאם בארטראם", 1791) — ספר, שמצטיין בתיאורי־הטבע שבו; וכתיבת ספרי־זכרונות בעלי־ערך נמשכה בספרים כגון „ז'ורנאל" (1777—1778) של שרה ויסטר (Wister) ו„ז'ורנאל" (1774) של ג'וֹן וולמן (Woolman; 1720—1772). האוסף הידוע בשם Lettres From An American Farmer („אגרותיו של איכר אמריקני") של הֶקטוֹר סט. ג'וֹן דה קרֶוֵקֶר (J. Hector St. John de Crevecoeur; 1735—1813), היה הראשון בין הספרים המרוּבים, שניסו להסביר את אמריקה לאירופים, ובאחד מפרקיו השתדל המחבר ליתן תשובה על השאלה, שמַרבּים לדוש בה: „מהו אמריקני?".

111. המהפכה הרומאנטית (1815— 1865). — לאחר שאה"ב יצאו בניצחון ממלחמתן השניה באנגליה (1812-1814) הורגשה בהן רוּח של גידול ואופטימיוּת. עד מלחמת־האזרחים, שהביאה לידי משבר רוחני והצריכה גישה רֶאליסטית יותר, היתה רוֹוַחת בה ההתפארות בכוחה ובעצמתה. זו היתה תקופה של הרחבת־תחומים, דֶמוקראטיה ג'ֶקסונית, התפתחות תעשיינית, גידול עירוני וויכּוחים בשאלת־העבדות. הזמנים השואנים הולידו ספרוּת תוססת, ובמשך חצי־מאה זו נתבלטו הקווים היסודיים של האופי והספרוּת האמריקנים. קווים אלה היו רומאנטיים בעיקרם לא רק מפני ששיקפו במידה ניכרת את הזרמים הספרותיים, שהיו מקוּבלים אז באירופה, אלא גם מפני שבהם באה לידי ביטוי היסטוריה יחידה במינה, שתכונותיה העיקריות היו מרד, חופש־הרוח המתאים לחיי־ספָר, אינדיווידוּאליוּת, דמוקראטיה ואמונה בקידמה.

ייתכן, שהסופרים היו אז רבצדדיים מפני שהירבו להשתתף בכתבי־עת ולכתוב לשם הזדמנויות מסויימות: לפעמים קרובות הצטיינו משוררים גם בסיפור הקצר או במסה (פּוֹ, אֶמֶרסון, לוֹאֶל, הוֹמְז); ומסַפרים פיתחו לא רק את הרומאן אלא גם את הסיפור הקצר (הוֹתוֹרן, מֶלויל). ב1865 כבר היו באמריקה סופרים בעלי חשיבות עולמית וכבר יצאו אז כמה ספרי־מופת בשירה, סיפורת (הסיפור הקצר והרומאן), מסה והיסטוריה. לעוּמת זה פיגרה הדראמה בּמה שנוגע לאיכות ומקוריות כאחת.

היו שלושה מרכזים חשובים לפעולה הספרותית בתקופה זו: מבּחינה תרבותית כללית תפסה ניו־אינגלאנד מקום בראש; אולם גם בניו־יורק ובדרום הופיע מספר ניכר של אישים ספרותיים מעניינים. הספָר המערבי לא נעשה מרכז חשוב לפעולה ספרותית עד אחר מלחמת־האזרחים.

1) „חבורת ניקֶרבּוקר" בניו־יורק נקראה על שם גיבור הספר ההומוריסטי „דברי־ימי ניו־יורק מאת דידריק ניקֶרבּוקר", שנכתב על־ידי ואשינגטון אֶרוינג (ע"ע), אחד מן הסופרים האמריקניים הראשונים, שזכו לשם עולמי. בכתיבתו היה משום מזיגה של תרבות אירופית, סיגנון עדין והבנת עברה הרומאנטי של אמריקה; ספרו The Sketch Book (1819-1820) כלל את „ריפּ ואן וינקל" (תרגום עברי, תרפ"ח) ו„אגדת סְלִיפִּי הולו" (The Legend of Sleepy Hollow),

שנתקבלו כיצירות־מופת בספרות האמריקנית. בחיבור של שורת הרשימות הסאטיריות „סאלאמאגונדי" (1807–1808) על עברה ההולאנדי של עיר־מגוריהם השתתף עם ארווינג ניו־יורקי אחר בשם ג'ימז קירק פולדינג (Paulding; 1778—1860), שהיה מן הסופרים האמריקנים הראשונים שחיברו סיפורים קצרים ורומאנים.

שני מספרים חשובים אחרים השתייכו אף הם לחבורה הניו־יורקית. כארווינג נתפרסם גם ג'ימז פֶּנימור קופר (1789—1851) באירופה; הרומאנים המרובים שלו, ביחוד סיפורי Leatherstocking (תרגום עברי מקוצר בשם „פוזמק העור", 1926), שמספרים על המתיישבים הראשונים ומלחמתם באינדיינים, זכו לפופולאריות ותרמו לתפיסה הרומאנטית של ההיסטוריה האמריקנית, שנעשתה רווחת באירופה. הרמן מֶלוִיל (1819—1891, ע"ע), מספר כשרוני ומעמיק יותר ובעל סיגנון פיוטי וסימבוליסטי, היה גם סאטירי ופסימי יותר ע"פ הלך־רוחו; כתוצאה מכך זכה בחייו להכרה פחותה משזכה לה בדורנו, שרואה ב„מובי דיק" (תרגום עברי, תשי"ב) שלו את הרומאן הקלאסי בספרות האמריקנית.

ניגוד דומה לזה מתגלה בהערכות של שני המשוררים החשובים ביותר, שפעלו בתקופה זו בניו־יורק. ויליאם קַלן בְּרַיאַנט (1794—1878, ע"ע) שימש בהצלחה במשך תקופה ארוכה כעורך ליבראלי, אך כיום הוא ידוע ביחוד בזכות שירי־הטבע שלו משופרי־הצורה, שנכתבו ברוחו של וֶרדזוֶרת. וולט ויטמן (1819—1892, ע"ע), שהיה אף הוא עיתונאי, הדהים, כמלוויל, את בני־דורו ע"י גילויי־הלב שלו וסיגנונו הבלתי־מקובל בזמנו, אך „עלי־עשב" שלו (Leaves of Grass, מהדורה ראשונה, 1855; תרגום עברי, 1952) נחשב כיום לשירה האפיינית ביותר של הדמוקראטיה והאופטימיות האמריקניות, וצורות־הריתמוס הבלתי־רגילות שלו בישרו את „החרוזים הלבנים" של התקופה החדשה. ויטמן הושפע מאוד ממלחמת־האזרחים, שלה הקדיש ממיטב השירה והפרוזה שלו.

2) במדינות־הדרום מצא לו ביטוי הלך־רוח רומאנטי, שנטה לסנטימנטאליות. ג'ון פֶּנדלטון קֶנֶדי (1795—1870) כתב סאטירות ורומאנים על חיי־החברה באחוזות של וירג'יניה, שהמפורסם שבהם הוא Swallow Barn („גורן הסנונית", 1832), וג'ון אֶסטן קוק (1830—1886) הלך בעקבותיו ותאר את העליזות והאדיבות, ששלטו בחיים אלה, למשל בThe Virginia Comedians („בדחני וירג'יניה", 1854). גם בערים, ביחוד בצ'ארלזטון, נוצרה סביבה של תרבות אריסטוקראטית, שעודדה את הסופרים ואת העתונאים: הסופר המפורסם ביותר בצ'ארלזטון היה ויליאם גילמור סִימז (Simms; 1806—1870), שכשרונו נתגלה בסוגי־ספרות מרובים, אך שנתפרסם ביחוד ע"י הרומאנים ההיסטוריים שלו על המרד באנגליה.

סופר־הדרום הגדול והמבודד ביותר היה אֶדגאר אֶלֶן פּוֹ (1809—1849, ע"ע), שמצא פורקן לחייו האומללים ביצירותיו המעולות בשירה, בסיפור ובביקורת. הוא נדד ממשרה למשרה כעורך ספרותי של כתבי־עת בריצ'מונד, פילאדלפיה וניו־יורק, היה שותה לשכרה ובשנותיו האחרונות נטרפה עליו דעתו. שיריו המוסיקאליים וברוכי־הדמיון, סיפורי־המיסתורין שלו וסיפוריו המדעיים־למחצה זכו להערכה חיובית מתחילה באירופה, ביחוד בצרפת. על חשבונו של פו זוקפים את יצירתו של סיפור־הבלשים המודרני. הוא השפיע על הרבה סופרים, שהתאמצו ליתן ביטוי להלכי־רוח בלתי־רגילים בסיגנון סימבוליסטי, בשירה ובסיפורת כאחת (מכתביו יצאו בעברית „סיפורים", תש"י, ו„האיגרת הגנובה", תש"ז, וזאב ז'אבוטינסקי תירגם לעברית אחד מן המצויינים שבשיריו בשם „העורב").

משורר אחר בדרום, שהצטיין בחרוזיו המוסיקאליים, היה סידני לאניר (Lanier; 1842—1881), המחבר של The Science of English Verse („מדע השירה האנגלית", 1880).

3) הרומאנטיקה בניו־אינגלאנד, שהיתה קשורה קשר הדוק בנעשה מעבר־לים, התפתחה ע"פ כיוונים חברותיים, אינטֶלקטואליים וספרותיים, שהיו דומים לאלה שהיו מקובלים בספרות אירופה. לשאיפות ההומאניטאריות של המהפכה הצרפתית ניתן ביטוי בתנועה לביטול העבדות, ובין שורות המטיפים להפרת חוק־העבדות, שבראשם עמד העורך הלוחם ויליאם לויד גַריסון (1805—1879, ע"ע), היו: המשורר ג'ון גרינליף ויטיֶר (1807—1892); כמה כמרים ליבראליים, שביניהם היו תיאודור פארקר (1810—1860) והנרי וורד ביצ'ר (1813—1887); וֶנדל פיליפס (Phillips; 1811—1884), עורך־דין ודפורמאטור, והַרְיֶט בִּיצֶ'ר סטו (1811—1896, ע"ע), המחברת של רומאן נגד העבדות בשם „אוהל הדוד תם" (עברית, מקוצר, תרנ"ו ותש"ד; „בקתתו של הדוד תום", תשי"ב). אותה רוח דמוקראטית הביאה לידי נסיונות שונים בחיים קיבוציים, שלא האריכו ימים ושהמפורסם ביותר שבהם נעשה ב„חוות ברוק" (Brook Farm), שנוסדה ע"י ג'ורג' ריפלי (Ripley; 1802—1880). בניסיון זה השתתפו כמה אנשי־שם וביקרו שם בתכיפות מארגארט פולר (1810—1850), עורכת העתון The Dial, שיצא בשנות 1840—1844 ושימש בטאונה הספרותי של תנועת הטְרַאנְסְצֶנְדֶנְטאליזם, ועוד כמה אנשי שם.

בשם „טראנסצנדנטאליזם" נקראת התפיסה של הרומאנטיקה בניו־אינגלאנד, שחסידיה הושפעו מאוד, במישרים או בעקיפים, מן האידיאליזם הגרמני (כתומאס קארלייל באַנגליה) ומדתות־המזרח. ניכרת בה, בתפיסה זו, קירבה לתֵאולוגיה האוניטארית, אך נציגיה האָפיינים ביותר היו בני־אדם, שלא היו קשורים קשר ישר בכנסיה דוקה, אלא היו בעלי דעות והשקפות מקוריות, בעלי חיבה יתרה לטבע ונוטים לפאנתאיזם. ראלף ואלדו אֶמֶרסון (1803—1882, ע"ע), המשורר ובעל־המסות, נתן — לאחר שוויתר על תפקידו ככומר אוניטארי — ביטוי פופולארי לרעיונות טראנסצנדנטאליים במסות הנמלצות שלו, שהחשובות שבהן הן Nature („טבע", 1836) וThe American Scholar („תלמיד־החכם האמריקני", 1837), שנודעה כ„הכרזת העצמאות האינטלקטואלית" של אמריקה. הנרי דוד תורו (1817—1862, ע"ע) גישם בחייו את התורות, שלהן הטיפו אחרים: הוא הלך לחיות בחיק־הטבע ובמשך כשנתיים התבודד בוולדן פונד; הספר, שכתב על יסוד נסיונותיו (Walden, 1854), הוא ספר־מופת של אַוטוביוגראפיה והסתכלות בטבע. למסתו על „החובה של אי־ציות אזרחי" (The Duty of Civil Disobedience, 1849), שמבטאת את תפיסת־העולם האינדיווידואליסטית בצורתה האנארכיסטית ביותר, היתה השפעה פוליטית מרובה. מפני שהרבה מהם ישבו וכתבו בקונקורד, עיירה על־יד בוסטון, מאסאצ'וסֶטס, נקרא חלק מן הטראנסצנדנטאליסטים בשם „חבורת־קונקורד".

בבוסטון עצמה ובקימבריג', מקום האוניברסיטה של

הארוואַרד, נטתה הספרות להיות שמרנית, אקאדמית, ובעלת סיגנון אירופי יותר. הנרי וַדסוֹרת לוֹנגפֶלוֹ (1807—1882, ע"ע), שרוֹב ימיו שימש מרצה לספרות הדשה בהארוואַרד, היה המשורר האמריקני הפּוֹפּוּלארי ביותר במאה ה19, אע"פ שמאז נתמעט פירסומו, ביחד עם פירסומם של כמה מן הוויק־טוֹריינים האנגליים. הוא השתמש בנושאים עממיים, אבל חיקה צורות אירופיות (את „אֶוואנג'לין", 1847 [עברית בתרגומו של שאול טשרניחובסקי: „אֶבנג'לינה", תרפ"ג], למשל, כתב בהֶכּסאמטרים אֶפּיים ואת „היאוואתה", 1855 [עברית: „שירת היאוּתה", כנ"ל, תרע"ג, תרפ"ג], בריתמוּס של ה„קאלֶווּאלה" הפינית). הפּוֹאֶמה „היאוואתה" היא בלא ספק הביטוי הקלאסי לאגדה הרוֹמאנטית של האינדיינים האמריקנים. ג'ימז רַסֶל לוֹאֶל (1819—1891, ע"ע), שירש את מקומו של לוֹנגפלוֹ בהארוואַרד, עסק בשירה, ביקוֹרת, חקי־רה, עריכה (של הAtlantic Monthly) ודיפּלוֹמאטיה. אוֹליבר וֶנדל הוֹמְז (Holmes; 1809—1894, ע"ע), הצטיין במסות, שנאספו בספר The Autocrat of the Breakfast Table („האוטוקראט ליד שולחן פת־השחרית", 1857), ובחרוזים קלים. גם ענפי־מדע שונים פרחו בבוֹסטוֹן, כגון בכתביהם של היסטוריוֹנים מחוננים כפראנסיס פּארקמן (1823—1893), ויליאם ה. פּרֶסקוט (1796—1859) וצ'ארלז אֶליוֹט נוֹרטוֹן (1827—1908), החוקר והמתרגם של דאנטה.

הדמות המבודדת ביותר ובעלת־הסתירות הגדולות ביותר בניו־אינגלנד היה נתנאל הוֹתוֹרן (Hawthorne; 1804–1864, ע"ע), שמבחינות אלו היה דומה לפּוֹ. הוא היה קרוב־לא־קרוב לתנועת הטראנסצֶנדֶנטאליזם, לניסיון של „חוות בּרוֹק" ולחבוּרת־קוֹנקוֹרד. מתולדות הפּוּריטאנים שאב את החומר לכמה מסיפוריו הקצרים הטובים ביותר ולסיפורו „אות השָני" (The Scarlet Letter, 1850; עברית, תש"י), שבזכות אופן־הכּתיבה המתוּן והמרוּכּז שלו נעשה ספר־מופת בין הרוֹמאנים האמריקנים. אע"פ שכתב „רוֹמאנסות", כפי שכּינה את ספריו, בא מתוך התעסקותו בבעיית־החטא למתוח ביקורת חריפה על האידיאליזם הרוֹמאנטי בגילוייו השטחיים.

מן הראוי לציין גם את היצירות הספרותיות, שינקו משרשי הפוֹלקלוֹר העממי. במשך תקופה ראשונה זו נוצרו ונשתמרו שיריהם ואגדותיהם של האינדייני האמריקני, של החלוץ במערב ושל ה„קאוּבּוֹי", וכן של הזֶמֶרים העממיים בדרום, אך חשיבותן הספרותית של כל היצירות הללו לא הוּכּרה כראוי עד שחוקרים מאוחרים עמדו על צורתן המיוחדת.

The Cambridge History of American Literature, 1917–21; *The Oxford Companion to American Literature*, ed. Hart, 1948; Spiller, Thorp, Johnson, Canby, *Literary History of the United States*, 3 vols., 1949; V. L. Parrington, *Main Currents in American Thoughts*, 1927–1930; R. Blankenship, *American Literature*, 1931, 1949; H. M. Jones, *The Theory of American Literature*, 1948; M. C. Tyler, *A History of American Literature, 1607–1765*, 1878; idem, *A Literary History of the American Revolution*, 1897; V. W. Brooks, *The Flowering of New England*, 1936, *The World of Washington Irving*, 1944, *The Times of Melville and Whitman*, 1947; F. O. Matthiessen, *The American Renaissance*, 1941; P. Miller, *The Transcendentalists: An Anthology*, 1950; J. A. Lomax and A. Lomax, *American Ballads and Folk Songs*, 1934; A. H. Quinn, *History of the American Drama*, 1936; C. Van Doren, *The American Novel*, 1940; *The American Men of Letters Series* (Jonathan Edwards, James Fenimore Cooper, Nathaniel Hawthorne, Henry David Thoreau, Herman Melville)

ש. י. כ.

VII. ממלחמת־האזרחים עד מלחמת־העולם I (1865—1914). — תקופה זו נבדלת במידה מרובה מן התקופה הרוֹמאנטית, שקדמה לה, ומן הרֶאַליזם הפּכּח של בני־דורנו. אבל היא אינה „מעוֹר אחד". זוהי תקופה של מעבר וחילופים.

בהשפעתה של מלחמת־האזרחים, וכן מחמת התפשטותם של המדע והספקנות, באה תמורה בתפיסת־העולם של הסוֹ־פרים באמריקה, שנעשתה יותר פשוטה ומקובלת, וה„תוֹר־המוזהב" (Gilded Age) של שנות ה70 וה80 הוא זמן של יאוש כללי. מצד אחד, עדיין קיימת ה„מסורת המנומסת" של ניו־אינגלנד — מסוֹרת, שפונה עורף אל החיים הרֶאַליסטיים כדי לתוּר אחר היופי הטהור; אך מצד שני, קמים באיזורי־הארץ השונים סופרים, שמשתדלים לגלם ביצירותיהם את צרכי־החיים, ז"א את המנהגים, האמונות ואפני־הדיבּוּר של מקומם. האמצעי לתיאורים איזוֹריים אלה הוא עפ"ר הסיפּוּר הקצר, ובמידה מצומצמת יותר — הרוֹמאן. לסוף באים המסַפּרים הגדולים, שהם הם המסיימים את התקופה הקודמת והפּותחים את תקופתנו שלנו, וביניהם הרֶאַליסטים הראשוֹ־נים במובן המוֹדרני של המלה — הנרי גֵ'ימז וְויליאם דִין הַאוּאֶלז (Howells). בדרך־כלל אפשר להבחין בקו ההת־פתחות, שנמשך מן הרוֹמאנטיקה דרך הרֶאַליזם החוּשני ועד לרֶאַליזם פסיכוֹלוֹגי מפותח יותר. תקופה זו, שבה נכבשה היבשת החדשה מכמה וכמה בחינות, ובה משלה **הכמוּת** בכיפה, היתה גם תקופה שבה נתפשטה ידיעה כללית של הקריאה. היה קהל־קוראים בכוח של מאה מיליון והיה מספר מתאים של סופרים שכתבו בשבילו. היתה זו גם תקופה של **הגירה** עצומה לאה"ב ובספרוּת, כמו בחיים, נתעוררו אז **הבעיוֹת** החברותיות, הלאומיות, הפוליטיות והפסיכולוגיות, שמעסיקות אותנו כיום.

1. **סיפּוּרת ושירה הוּמוֹריסטית.** מייצגוֹ החשוב ביותר של ה„תור־המוזהב" הוא מארק טוַין (סמוּאל לֶנגּ־הוֹרן קלֶמנז, 1835—1910, ע"ע), שעל־שם ספרוֹ The Gilded Age (1873) נקראה התקופה כולה. הוא היה בעל כשרון מקורי, שהצליח בכתיבתו ההוּמוֹריסטית והסאטירית גם ע"י ההגזמה והדמיון המשוקעים בה וגם מחמת הרקע החדש של תיאוריו — עמק המיסיסיפּי. סיפּוּריו והרצאותיו היקנו לו פירסום בכל אמריקה, ואח"כ גם באירופה, וסיפוריו המשַקפים את ימי־נעוּריו („תום סויאר", עברית: „מאורעות־תם", 1901, הוצאה מקוצרת, 1940; „החיים על המיסיסיפּי"; „הַקֶלְבֶּרִי פין", לעברית ניתרגם 4 פעמים, לאחרונה בשנת 1952) עדיין הם חביבים על זקנים ונערים. בסוף־ימיו פנה לנושאים רצי־נים יותר, ונעשה פסימיסטן. את הקרקע להופעתו של טוֵין הכשירו אַרְטימוּס וורד (צ'ארלז פאראר בראוּן, 1834—1867) ופֶּטְרוֹלְיוּם ו. נֶסבּי (דוד רוֹס לוֹק, 1833—1888), ע"י סיפּוּרים, שכתבוּ בניבים עממיים ולוֹקאליים.

בתקופה זו היתה רוֹוחת ה„שירה הפּוֹפּוּלארית" (familiar verse) — סוּג מיוחד של שירה הוּמוֹריסטית. היא נתחדשה ע"י א. ו. הוֹמז ומייצגה הידוּע ביותר היה יוג'ין פִילד (1850–1895), סופר רַבגוֹני. ג'וֹן הֵי (1838—1905) וּבְרֶט הארט (1836–1902) קנוּ להם שם בבאלאדות מחיי־המערב הפרוּעים.

2. **מוּשג הסִפֶּר** חדר לתוך הספרות באמריקה עם פירסום סיפּוּריו הראשונים של מארק טוין והופעת סיפּוּרוֹ של הארט Luck of Roaring Camp (1870) בסיפּוּריו של הארט (הרוֹמאן שלו „מ'לִיס" ניתרגם לעברית ב1947) נתָארוּ בחיוּניוּת מרוּבּה ובצוּרה אימפּרֶסיוֹניסטית ימי הנעורים שלו,

שבילה כעיתונאי במחנות־המכרות בקאליפורניה ביחד עם מארק טוין; אולם מאושר ביותר היה בטרקלינים המצוחצחים של לונדון, שבה ישב בשנותיו האחרונות.

3. סיפורת לוקאלית באיזורים אחרים. עוד קודם שהתחילה התקופה הנסקרת בזה נכתבו סיפורים בעלי אופי לוקאלי בניו־אינגלנד ע״י קאתרינה מאריה סג׳ויק (1789—1867) והאריט ביצ׳ר־סטו. בסיפוריהם של הסופרים בני המגמה החדשה כברט הארט ואדוארד אגלסטון, אין הדמויות מעוצבות כהלכה ואף הסיגנון אינו מגובש כל־צרכו; העיקר הוא תיאור הסביבה הלוקאלית, הניב, והגוון המקו־מיים. הראליזם החדש של אותן השנים (שנות ה70) היה חושני יותר מרוחני. אמניה של צורה ספרותית זו, שקמו אח״כ, כהמלין גארלנד, השתמשו בסביבה הלוקאלית רק כרקע לסיפוריהם, והתעסקו בעיקר בעיצוב־דמויות, בשיכלול־הסיגנון ובבניין מחושב של הסיפור.

א. ניו־אינגלנד תוארה על־ידי שרה אורן ג׳ואט (1849—1909) ומרי וילקינז פרימאן (1852—1930); במובן ידוע שייכת לכאן גם לואיזה מי אלקוט (1832 — 1888), המחברת של הספרים הפופולאריים לנערות, הנקראים בעונג גם כיום. מאלה מפורסם ביותר הוא הספר „נשים קטנות" (Little Women, 1868).

ב. הדרום. תומאס נלסון פיג׳ (1853—1922) המשיך במסורת של קנדי זקוק וכתב סיפורים רומאנטיים על חיי־האחוזות. ג׳ורג׳ ואשינגטון קיבל (1844—1925) תיאר את ההוד השוקע של ניו אורלינז באהבה ובהבנה, אף אם בהפרזה אידאליסטית יתרה. ג׳ימז לין אלן (1849—1925) הצטיין בתיאורי הטיפוסים העדינים, וכן בתיאורי־הטבע המוצלחים שלו, ועם זה בדרך־כתיבה, ששפעה פשטות ותמי־מות („המקהלה הסמויה מן העין", 1897). אלן גלאסגו (1874—1945) וגרטרוד אתרטון (1857—1948) עסקו ביחוד בחייהן של המשפחות המיוחסות שבאיזורן. סוג מיוחד של מעשיה עממית פותח ע״י יואל צ׳אנדלר האריס (1848—1908) בספרו „הדוד רימאס" (Uncle Remus), שגיבורו הראשי הוא משרת כושי נאמן, שהוא שופע חכמת־חיים ומספר אגדות דומות לאלו של איזופוס.

ג. יושבי־ההרים בטנסי מצאו את גואלם האמ־נותי החשוב ביותר בצ׳ארלז אגברט קרדוק (מרי נואי מרפרי, 1850—1922), שתיאוריה המדוייקים וכוחה בעיצוב־דמויות משווים לכתיבתה ערך מיוחד („בהרי טנסי", 1884).

ד. המערב התיכון הוכנס לספרות על־ידי אדוארד אגלסטון (1837—1902) כמעט בעת ובעונה אחת, שבה תוארו חיי־הספר בקאליפורניה על־ידי ברט הארט. ספרו של אגלסטון The Hoosier Schoolmaster („המורה מאינדיא־נה", 1871) נתרחק מן הרומאנטיקה ולבש טון של ראליזם אפור בהשפעת תורתו של היפוליט טן (ע״ע). הבאלאדות של ג׳ימז ויטקום רילי (1849—1916), שנכתבו בניב המקומי, שייכות אף הן לכאן. המלין גארלנד (1860—1940) ובות טארקינגטון (1869—1946) חיברו רומאנים מצויינים מחיי־האיכרים.

4. התחלות של הרומאן הסוציולוגי. אדוארד בלאמי (1850—1898) כתב ספרי־אוטופיה סוציאליסטיים והרומאן שלו „סקירה לאחור" (1888; עברית: „לאחר מאה שנים או שנת האלפיים", 1903) עשה רושם כביר. הנרי ברוקס אדמז (1838—1918) הגן על הדמוקראטיה מפני

השחיתות, ובין השאר כתב רומאן בשם „דמוקראטיה" (1880); בחיבוריו יש לראות דוגמה אפיינית ביותר להשקפה הפסי־מיסטית, שהיתה רווחת באותו זמן. האוטוביוגראפיה שלו וספר־מחקר בשם Mont St.-Michel and Chartres („מון סאן מישל ושארטר", 1904) הם ספריו החשובים ביותר. פראנק נוריס (1870—1902) מת לאחר שסיים רק שני רומאנים („תמן־הרגליים" ו„הבור") מתוך „אפוס החיטה", טרילוגיה גדולה, שבה מצדד המחבר בזכותם של האיכרים כנגד בעלי־המונופולין הרעבתנים. Mc-Teague („מק־טיג", 1899) הוא מן הרומאנים האמריקנים הראשונים, שמעידים על השפעתו של הנאטוראליזם של זולה גם באמריקה.

5. הרומאן הפסיכולוגי. הנרי ג׳ימז (1843—1916, ע״ע), שעזב את אה״ב בצעירותו ונעשה אירופי ולסוף אזרח בריטי, היה בן למשפחה ניו־יורקית מכובדת. בסיפוריו אנו מוצאים את מתאתו של האמריקני בעל־התרבות נגד כמה מן הליקויים, המורגשים בספרות האמריקנית של תקופת־השיגשוג: מילוליות, שטחיות, הגזמה, צעקנות, פאטריוטיות סנטימנטאלית ושאיפה לספק את טעם־ההמונים. ג׳ימז התאמץ להימנע ממגרעות אלו, אלא שלפעמים הרחיק ללכת עד הקצה השני. ברומאנים של תקופתו המאוחרת ביחוד, כמו „גולת־הזהב" (1904), נעשה סיגנונו מעורפל ומסובך ביותר; מצד שני הצטיין ברומאן הקצר והמגובש, כגון „דייזי מילר" (1879). הוא שאף לסיגנון מדוייק ולשלמות מצד התי־אור הפסיכולוגי ומצד הפיתוח הדראמאטי של כוחות־הנפש, והדבר עלה בידו בכמה וכמה מסיפוריו, שנחשבים כיום לספרי־מופת, כגון „האמריקני", „תמונת אשה אחת", ו„האמ־באסאדורים". הוא כתב מסות ספרותיות, מחזות (שבהם לא הצליח הרבה) ורומאנים מרובים, שגיבוריהם הם עפ״ר תיי־רים אמריקנים או אמנים וסופרים אמריקנים, שעזבו את אה״ב כדי לגור באירופה. השפעתו היתה עצומה גם באמנות הסיפור וגם בביקורת והיא הולכת וגדלה בימינו.

ויליאם דין האואלז (1837—1920, ע״ע) התחיל כעיתו־נאי, ואח״כ ערך את ה Atlantic Monthly וכתב, נוסף על רומאנים מרובים, מסות ספרותיות. כג׳ימז נמנע מלטפל במאורעות צעקנים וניסה לכבוש את תשומת־לבו של הקורא ע״י הצגת בעיות פסיכולוגיות ושימוש ברמזים; אבל יותר מג׳ימז השתדל להבליט את הפנים השוחקות של החיים.

מספרים אחרים, שהושפעו בדרכים שונות על־ידי ג׳ימז, היו: אידית וורטון (1862—1937), שציירה בכשרון ציורים מחיי־החברה בניו־יורק („תקופת התמימות", 1920) ונתנה תיאור עמוק של החיים הפוריטאניים בספרה Ethan Frome („איתן פרום", 1911), ווילה קאתר (1876—1947), שתיאו־ריה מצטיינים בדקות־תפיסה, ביפי־סיגנון ובראליזם, שיותר מבפרטי־התיאור הוא מתבטא בגישה הכללית שלה לנושא („אנטוניה שלי", תרגום עברי ב1953). סטיפן קרין (1871—1900) כתב רומאן על מלחמת־האזרחים בשם The Red Badge of Courage („הסמל האדום של האומץ", 1895) ומת קודם שנתבגר כשרונו. הרומאן הראשון שלו, Maggie („מאגי נערת־הרחוב", 1892), כתוב ברוחו של זולה; אבל סיגנונו, בשירה ובפרוזה כאחת, נתפתח ברוח האימפרסיוניזם והשפיע הרבה על סופרי אה״ב בדור שלאחריו.

6. הדראמה. במאה ה19 היתה הדראמה האמריקנית בעיקרה חיקוי לדראמה האירופית וגברו בה היסודות של הסנטימנטאליות והמלודראמה. בסיגנון רומאנטי כתבו שני

דראמאטורגים מפילאדלפיה, רוברט מונטגומרי בירד („הגלא־דיאטור", 1831) וג'ורג' הנרי בוקר (1823—1890), שהמחזה שלו „פראנצ'סקה דה רימיני" (1855) נתחבב מאוד על הקהל. דיון בוסיקו (Dion Boucicault ;1820—1890) היה הכוח הדראמאטי, שהשפיע ביותר על הבמה האמריקנית אחר מלחמת-האזרחים; מן המחזות המרובים שלו זכה לפירסום מיוחד „ריפ ואן וינקל". בין המחזות המרובים, שנתחברו על נושאים ממלחמת-האזרחים, נודע ביותר המחזה של ברונסון האוארד (Howard) בשם „שנאנדואה", 1888.

שני דראמאטורגים בעלי-שם קודם מלחמת-העולם I היו קליד פיץ' (1865—1909) וויליאם ווֹן מודי (1869—1910). פיץ' כתב כמה סאטירות חברותיות מוצלחות, אבל היה נוטה יותר מדי לחקות את המחזות הצרפתיים ה„בנויים יפה"; ומודי, שהיה ידוע גם כמשורר, קנה לו שם על-ידי המחזה The Great Divide, 1909.

7. שירה. כדוגמת הדראמה פיגרה גם השירה האמריקנית של סוף המאה ה19 אחר שאר סוגי הספרות של אותה תקופה. ריצ'ארד הובי (Hovey ;1864—1900) וויליאם ווֹן מודי, הדראמאטורגן, כתבו רק שירים אחדים, שהם ראויים לציון. את שיריהם העמידה בצל אמיליה דיקינסון (1830—1886), משוררת צנועה, שחיתה חיי-פרישות ושהקובץ הראשון של שיריה נתפרסם שנים אחדות לאחר מותה, ב1890. פירסומה גדל עם הופעתם של ספרים נוספים מיצירותיה, שנתייחדו בצורות-הבעה מקוריות, ראייה חודרת ורגש מסתורי עמוק. דרך-כתיבתה הברורה והחפשית מרטוריקה מלאכותית מבשרת גישה ספרותית מודרנית.

וולט ויטמן, שבזמנו הירבו למתוח עליו ביקורת ושכבר נזכר למעלה, הוא אבי השירה החדשה. בתחילת המאה ה20 נתבטלו ההגבלות והצימצום שבסיגנון השירי המקובל. לשון-הדיבור התחילה משמשת לה, לשירה, מקור נאמן לביטוי חזק וברור, ונושאים רגילים זכו לטיפול מעמיק יותר.

8. הספרות הפילוסופית. בתקופה זו התחילה המחשבה האמריקנית לובשת צורה של פילוסופיה אמריקנית מקורית. השפעת האידיאליזם הגרמני, ביחוד בלבושו של הגל, היתה גדולה, למשל בכתבי יאשיהו רויס (Royce; 1855—1916), פרופסור לפילוסופיה בהארוואארד. אבל בחבורה חשובה של פילוסופים, שאף הם פעלו בהארוואארד ושנתאחדו ל„אגודה מטאפיסית" (Metaphysical Club), נתפתחה השקפה שנקראה „פראגמאטית", ז. א., שניסתה לייסד את הפילוסופיה על בחינות מעשיות. החלוץ של תנועה זו היה צ'ארלז סאנדרז פרס (Peirce; 1839—1914); בעקבותיו הלך הפסיכולוג וילים ג'ימז (ע"ע), שגיבש את מחשבותיו של פרס ופירסם את הכינוי „פראגמאטיזם" ע"י ספרו, שנקרא בשם זה (1902).

V. ממלחמת-העולם I עד ימינו (1914—1950). קשה להעריך כראוי את השינויים הכבירים בתפיסת-העולם, בצורה ובתוכן, שנתבטאו ביצירה הספרותית של אה"ב ב40 השנים האחרונות. הרבה מן הסופרים, שפעלו בסוף התקופה הקודמת, היו בין אלה שגרמו לשינויים הללו, וקשה לעמוד על הזרמים החדשים ולראות לאן הם מוליכים משום שאנו קרובים אליהם יותר מדאי. אעפ"כ אפשר להבחין בכמה מהם: מן ההתחלות של תביעות-תיקונים, שנשמעו בספרות של התקופה הקודמת, נתפתחה ספרות שלמה, שהיא נלחמת לא רק במעשי-עוול חברותיים, אלא גם בהפליה גזעית ובלאומיות קיצונית וצרת-מבט. יסוד-הבגרות, שהיה מצוי תמיד בספרות האמריקנית, מתחזק, וחירות-הביטוי החדשה, שניתנה לסופרים, מאפשרת להם לטפל בתיאורים ראליסטיים של רצח ומעשי-אלמות, של זימה ותועבות מיניות. מצד שני, כתגובה לסוג ספרותי זה, כובשת לה מקום דרך-כתיבה מעמקת יותר. חיי-המין נעשו נושא, שמטפלים בו בלא כבלים, וכתוצאה מתורותיהם של פרויד ואנשי-מדע אחרים התחילו הסופרים מתעמקים בנבכי הנשמה ולבטיה. במקום החקוות היתרות של השנים מלפני המלחמה בא יאוש קודר וגוברת הרגשה של ביזיון עצמי. יש חתירה תמידית לנסיונות חדשים. תולדות-העם משמשות יותר ויותר נושא לסיפור ולביוגראפיה.

1. הספרות היפה. בסוג ספרותי זה בולטת ביותר התגובה האמריקנית לחיים החדשים. ההכרה החברותית מתעוררת ע"י כמה גורמים. התעוררות המצפון בענייני החברה, שבאה בעקבותיו של ריכוז-ההון בידי מעמדות מסויימים; זרם הנאטוראליזם, שקיבל עידוד מן הצרפתים והרוסים, שהלכו בעקבותיהם, וכן מן הראליסטים האנגליים, ונתחזק ע"י אמצאות-המדע; התוצאות הפסיכולוגיות, שהיו כרוכות בביטולם של נהגים והגבלות שונים, וביניהם גם בדברים נוגעים לחיי-המין; גילויי הריקנות שבטיפוס הרוחני של „בביט"; הטיפול במעשי-חמס ובתופעות בלתי-נורמאליות, ולסוף, הלאומיות האמריקנית החדשה, שבאה כתגובה טבעית לנדידה הגדולה של אמריקנים אל מעבר לים בשתי מלחמות-העולם ולהגירות מאירופה לאמריקה, — כל אלה הכניסו רוח חדשה בספרות האמריקנית. הרמה של ההבעה הספרותית בתקופה זו היא מפליאה: חסרונות בולטים ופרימיטיוויים כמעט שחלפו ואפילו הרומאנים הראשונים של תקופה זו מעידים על מידה של מומחיות, שלא היתה מצויה קודם לכן.

א. מן הראשונים שטיפלו ביצירותיהם בבעיות סוציאליות היה אפטון סינקלר, שלספרו „הג'ונגל" (עברית, תרפ"ט) היתה השפעה מרובה. סינקלר התמיד בכתיבתם של רומאנים סוציאליסטיים, שבהם נתכוון להראות את התעשרותם של בעלי-המונופולין על חשבון דלת-העם; ספריו עדיין נקראים על-ידי חוגים רחבים, אבל רק לאחד או שניים מהם יש ערך קיים. — The Grapes of Wrath („ענבי-זעם"; עברית 1941) של ג'ון סטיינבק, שנכתב בסיגנון הנאטוראליסטי החדש, הוא השג ספרותי גדול. הסופר נותן כאן תמונה חיה, אף אם חד-צדדית, מחייהם של קוטפי-פירות נודדים. סטיינבק ניסה לטפל בנושאים שונים ע"פ דרכים שונות ובכל ספריו ניכרת תמיד ידו המאומנת. ארסקין קולדוֶל, המחבר של Tobbaco Road („דרך הטאבאק"; עברית תש"ט) ו-God's Little Acre („אקר קטן, קודש לאלוהים"; עברית: „חלקת אלוהים הקטנה", 1949), מתאר במכחול של אמן ובחוש של הומור חריף את התושבים הלבנים הפרימיטיוויים בדרום. — פרל באק כתבה רומאן מצויין על אנשי-האדמה בסין („האדמה הטובה"; עברית, 1932), אך שאר ספריה אינם עומדים על אותה הרמה.

ב. בעיית הכושים זכתה לטיפול על-ידי סופרים לבנים כדו בוס היוורד (Du Bose Heyward), המחבר של „פורגי", ו. פוקנר, ליליאן סמית (המחברת של Strange Fruit, „פירות מוזרים"; עברית: „פרי זר", תש"ז), סינקלר לואיס (המחבר של Kingsblood Royal), וע"י כושים בעלי-השכלה כריצ'ארד רייט (המחבר של Native Son, „יליד הארץ"; עברית 1944; Black Boy, „בן כושים"; עברית, תש"ז).

בעיית היהודים נידונה עפ"ר מנקודת מבט של ההתבוללות, למשל בספרי לורה ז. הובסון (Gentleman's Agreement, „הסכם ג'נטלמני"; עברית, תש"ח) וארנולד מילר (Focus, „נקודת־מוקד"). בין אלה שדנו בבעיה זו מנקודת־מבט יהודית־חיובית יש להזכיר את לודוויג לואיסון (The Island Within, „האי שבפנים") ומאיר לוין (The Old Bunch, „החבורה הישנה"; My Father's House, „בית אבי").

ג. „אסכולת המינגווי" היא בעלת אופי אנטי־אידיאליסטי; מתנגדת לרגשנות יתרה ויש לה גישה גברית אל הנושא; דוגלת בחופש הביטוי, בסיגנון מגובש וערגי, בדיאלוג ראליסטי ובתיאורים של פרטים ופרטי־פרטים, שאף־על־פי־כן הם מצטרפים לכלל — בקיצור, בצורת־הבעה חדשה, שהיא מתאמת לתקופה המודרנית. קשה להגזים בהערכת השפעתו של ארנסט המינגוי (ע"ע) על סופרי דורו. בין ספריו החשובים: Farewell to Arms („הקץ לנשק"; עברית 1947) ו For Whom the Bell Tolls („למי צלצלו הפעמונים"; עברית, 1942).

ד. הראשון, שניסה לכתוב על חיי־המין באופן חפשי, היה תיאודור דרייזר (1871—1945; ע"ע); ההפצה של ספרו Sister Carrie („האחות קרי"), שיצא עוד ב1900, הופסקה מתחילה ע"י המו"ל עצמו, שביחד עם אנשי־הביקורת דן אותו כפסול מבחינה מוסרית; אך דרייזר נלחם על הפצת ספרו, שסוף־סוף יצא במהדורה שניה (1907) ועשה רושם כביר. תקופת פירסומו הגדול של דרייזר חלה בין שתי מלחמות־העולם (An American Tragedy, „טראגדיה אמריקנית", 1925). הראליזם שלו נראה בעיני הרבה מבקרים כמחוסר הומור וכאפור ביותר, אבל יש אמת־חיים ויופי טראגי בסיפוריו. — בין המספרים המרובים הכותבים כיום ביהוד על חיי־המין כדאי להזכיר את ג'ימז קאבל, סופר מווירג'יניה, בעל תושניות פאנטאסטית (Jurgen, 1919), שיש לראות בו גם מעין שיור־הרומאנטיקה של שנות התשעים למאה שעברה.

ה. הסופרים המתעניינים ביותר במעשי אלמות ובתופעות בלתי־נורמאליות, החודרים עמוק לתוך האופי של גיבוריהם והמחוננים בכשרון לתאר רקע זה, הולכים בעקבותיו של המינגווי. בין אלה הצטיין ביותר בניתוח של בעיות פסיכולוגיות ג'ימז מאלאהן קין („מילדרד פירס"; עברית, 1949); יש להזכיר גם כותב סיפורי־בלשים כמו דשיל המט (Hammet) ואת הסיפורים הקצרים של רינג לרדנר ודימון ראניון, שמתארים את חיי הפושעים. ו. פוקנר הירבה אף הוא לכתוב על תופעות בלתי־נורמאליות במדינות הדרום.

ו. ע"י הטיפוס „בביט" (Babbitt), שתיאר סינקלר לואיס (1885—1951) בספר הנקרא בשם זה עצמו (1922, עברית, 1930), פעל סופר זה לטובת הציבור האמריקני. בשורה של רומאנים סאטיריים מצויינים הוקיע את המוסר השטחי, הבהלה הריקנית והאידיאליזם המעושה של האמריקני האמיד והמשכיל־למחצה. לואיס רואה את איזורו, את המערב התיכון, כטיפוסי לאמריקה של המאה ה20, כמו שמאה שנה קודם־לכן ראו אחרים כאיזור אמריקני טיפוסי את ניו־אינגלנד.

פראנסיס סקוט פיצג'רלד (1896—1940) הראה בסיפוריו את הריקנות שב„תקופת הג'ז" (The Great Gatsby, „גטסבי הגדול"), ותפקיד דומה לזה מילאו גם כריסטופר מורלי (Kitty Foyle, „קיטי פויל"), ג'ימז מארקאנד (The Late George Apley, „המנוח ג'ורג' אפלי") ובאד שולברג (What Makes Sammy Run, „מה מפעיל את סמי").

סיפורי־מלחמה חשובים נכתבו על־ידי ג'. ג. קאזנז (Guard of Honor, „משמר־כבוד"), נורמאן מילר (The Naked and the Dead, „הערומים והמתים"; עברית, 1950) וארווין שו (The Young Lions, „כפירי אריות"; עברית, 1950).

ז. הסיפורת הלאומית החדשה מתפרדת לשני ראשים: הראש האחד הוא הרומאן ההיסטורי המתרכז בתקופה ידועה; והראש השני — רומאן־האיזור, שנותן תיאור חודר יותר של פרובינציות שונות, דוגמת האסכולה, שעסקה במאה ה19 בגון־המקום ונגעה רק בחיצוניותם של הדברים. רומאנים היסטוריים בעלי הקף ומעוף נכתבו על־ידי קנת רוברטס: Oliver Wiswell („אוליבור ויזול"), Northwest Passage („מעבר למערב הצפוני"), רומאן, שמצטיין בתיאור תמונות המוניות; וכן גם ע"י אסתר פורבס (Paradise, „גן־עדן") והאוארד פאסט (Freedom Road, „נתיב החירות"; עברית 1949). אף ג'ון דוס פאסוס, שפיתח טכניקה חדשה של „צילום ספרותי", שייך במידה ידועה לסוג זה (טרילוגיה בשם "U. S. A.").

סיפורים על החיים בתקופות שונות, שיש בהם ציור חי של הרקע, עיצוב זהיר של הדמויות ויפי־סיגנון, נכתבו ע"י וילה קתר (Death Comes to the Archbishop, „מוות בא לארכיבישוף"; עיין גם IV, 5), עדנה פרבר (Cimarron, „סימארון"), מארגארט מיצ'ל („חלף עם הרוח", עברית, תש"ז — תש"ח) והרוי אלן (Anthony Adverse, „אנתוני אדורס"). בין הסופרים, שחיברו רומאנים על איזורים שונים, יש להזכיר את דורותי קנפילד פישר, שמתארת את מדינת־ורמונט בסיפורים מלאים רוך, אך ללא סנטימנטאליות; מארג'ורי קינן רולינגז („העופר", עברית, תש"ח), שכותבת בכשרון סיפורים הומוריסטיים על מדינת־פלורידה; וויליאם סארויאן, שבסיפוריו הפשוטים ומלאי־הרגש, הכתובים בסיגנון חדיש, תיאר את החיים בקאליפורניה. שרווד אנדרסון (1876—1941) הוא סופר חשוב, שכתב ביחוד על המערב התיכון, המשמש רקע עיקרי גם לסיפוריה של רות סוקו.

האמן הגדול ביותר של רומאן האיזור הוא ו. פוקנר (נולד 1897; ע"ע). הוא מצטיין בתיאור דמויות ונותן תמונה חיה של החיים בדרום, בלא סנטימנטליות ומשפט קדום ובסיגנון מעולה (Intruder in the Dust; The Sound and the Fury). פוקנר קיבל את פרס־נובל לספרות ב1950.

ח. הרומאן החדיש, על צלליו הדקים וערפליותו המכוונת, מיוצג כיום על־ידי סופרים דרומיים צעירים כטרומן קאפוט וא. ולטי ועל־ידי בעלי־מחשבות כליונל טרילינג (The Middle of the Journey, 1948). תומאס וולף (1900—1938), שנולד בדרום ומת בצעירותו בניו־יורק, הצטיין בסיגנון פיוטי ובכוח סאטירי, אף אם לא במיבנה של סיפוריו, והיה אחד מראשוניו של דור זה (Look Homeward Angel, 1929).

ט. הסיפור הקצר קשור כיום בירחון ובקובץ הספרותיים. דוגמה אפיינית לכך הם סיפורי או. הנרי (O. Henry, פסודונים של ו. ס. פורטר, 1867—1910). סיפורים קצרים מקוריים יותר נכתבו ע"י רינג לארדנר ודימון ראניון הנזכרים למעלה והרבה מספרים אחרים, כעדנה פרבר, פרל באק, אוליוור לה פראג', וויליאם סארויאן, ארנסט המינגווי, ארסקין קולדוול וא. ולטי, שאחדים מהם כבר נזכרו למעלה.

י. ההומור באה"ב נוטה כיום להיות אכזרי, סאטירי ומחוכם. מייצגיו הראשיים של הומור חריף זה הם מן

המשתתפים בעיתון „ניו־יורקר" (ביניהם הסופרת המוכשרת דורותי פארקר, שמסיפוריה ניתרגם לעברית „רק לגבירות", 1947). בין הסאטיריקנים תופסים יהודים כבנט סרף ולנארד רוס („חינוכו של חיים קאפלאן") מקום ניכר. בכלל מרובים באמריקה הכותבים בנוסח ההומוריסטי המקובל והמייחדים את הדיבור על טיפוסים וכן גם על רקע וסיגנון מיוחדים, כגון קלארנס די (Life With Father), קאתרין הולסי ובטי מקדונאלד (בתרגום עברי: „אני והביצה", 1950).

2. הדראמה. כשרון חשוב ומקורי בא למלא את הציפיה, שהיתה קיימת בעולם התיאטרון מימי מלחמת־העולם I. ב1920 הסעיר המחזה „הקיסר ג'ונז" (Emperor Jones) של יוג'ין אוניל את ניו־יורק. הורגש, שעומדים על סף תקופה חדשה.

ההכשרה לכך נעשתה במשך זמן ידוע על־ידי „תנועת התיאטרון החדש" (New Theatre Movement), שהועברה לאה"ב מאנגליה ומיבשת־אירופה. קורסים מיוחדים לדראמה ניתנו באוניברסיטות, ביחוד בהארווארד, ששם למדו תלמידיו של פרופ' ג'ורג' פירס בעיקר את שיטותיהם של סטאניסלאווסקי, גורדון קריג, מאכס ריינהארדט ואחרים. נוסדו קבוצות דראמאטיות שונות, וביניהן זו של הLittle Theatre בשיקאגו והTheatre Guild בניו־יורק. כמה מהן, כFederal Theatre וGroup Theatre, היו בעלי נטיות שמאליות.

יוג'ין אוניל (1888—1953) היה עשיר־דמיון ובעל כושר של התעמקות פסיכולוגית, וכן לא נמנע מלעשות נסיונות בטכניקה אימפרסיוניסטית, כדוגמת הגילוי המילולי של זרם־התודעה (מעין ה„חשיבה בקול רם") של גיבוריו (Mourning Becomes Electra ועוד). מאכסול אנדרסון (נולד 1888) הבטיח הרבה במחזותיו הראשונים, שהיו מחורזים (Mary of Scotland; Elizabeth the Queen; Winterset). תורנטון וילדר (נולד 1897), שפירסם גם רומאנים, הוא עמקן ומעורר את הרוח, אך אינו דראמאטי כל־כך (The Skin of Our Teeth; Our Town). מחזותיו של פול גרין על חיי־הכושים עוררו עניין ע"י הרקע המקומי שלהם יותר מעל־ידי תכנם הדראמאטי.

המחזות על חייהם של המעמדות העליונים וכן המחזות, שטיפלו בבעיות מיוחדות, שנתחברו ע"י סמואל נתן ברמן (S. N. Behrman), סידני קינגזלי, ארסקין קולדול וג'ון סטינבק ואחרים, הם בעלי רמה תיאטרונית, אך בדראמות שלהם מורגש יותר מדי, שנתחברו מלכתחילה כדי לשמש איזה רעיון. מחזותיו של ו. סארויאן (The Beautiful People; The Time of Your Life) עולים על המחזות הנזכרים ברצינות התמימה, היחידה במינה, שהם חדורים בה.

3. שירה. א. אדוין ארלינגטון רובינסון (1869—1935; ע"ע) התחיל כותב עוד קודם תקופה זו והראשון בין ספריו, שקנה לו שם, הוא Captain Craig („קאפיטן קריג", 1902). The Man Against the Sky („האדם מול השמים", 1916) הוא ספרו המעולה ביותר. רובינסון השפיע על המשוררים הצעירים. ציוריו הליריים נכתבו במשקלים ובחרוזים המקובלים, אבל בסיגנון חדש והולם את רוחה של ניו־אינגלנד במאה העשרים.

רוברט פרוסט (נולד ב1875) כתב במשך שנים בלא שזכה לפירסום ניכר עד שספרו North of Boston („מצפון לבוסטון"), שיצא באנגליה ב 1914, עשה רושם בל־יימחה בעולם־

הספרות. בלא להיאחז בחיצוניות שבדברים, הרים על נס את סגולות־מולדתו ואת פשטות־תושביה, שכניו ומיודעיו מכבר. צד אחר בראליזם שלו היתה אהבתו הרוחנית והיוקדת, אך גם הכבושה, לטבע.

אדגאר לי מסטרז (1869—1950) כתב גם הוא שירים בנוסח המקובל. אך בספרו Spoon River Anthology („אנתולוגיה של נהר ספון", 1915) נתן תמונה ראליסטית של עיירה במערב התיכון ע"י תחבולה יחידה־במינה: התושבים שנפטרו כותבים את הכתבות למצבותיהם בחרוזים לבנים וכמשיחים לפי תומם. הספר זכה להצלחה יתרה.

אם מסטרז ביקר וניתח את החיים במערב התיכון, הרי ויצ'ל לינזי (1879—1931) שר להם הימנון. שיריו הם דראמאטיים ורטוריים ויש בהם פרימיטיוויות ידועה. קארל אוגוסט סנדברג (נולד 1878) נתפרסם לראשונה ע"י שיר, שנדפס בעתון החשוב Poetry ב1914. הוא קנה לו שם־עולם ב-Chicago Poems („שירי שיקאגו", 1916) שלו. כתיבתו של סאנדברג דומה לזו של ויטמן בחירות־צורותיה, באופטימיות וברגש הדמוקראטי המפעמים אותה.

ב. האימג'יסטים. עזרא לואיס פאונד (נולד 1885) יצר תנועה זו וריכז מסביב לו מספר של מהפכנים בספרות, שהדפיסו את הקובץ הראשון של שיריהם, Des Imagistes, ב1914. פאונד עצמו הסתלק מן הקבוצה לאחר זמן קצר ואת מקומו תפסה אימי לואל (Lowell; 1874—1925). האימאג'יסטים הטיפו לשיחרורה של השירה מכבליה המסרתיים ובזה היתה חשיבותם. אך העקרונות של שיטתם (ובכללם ההנחה, שהשירה צריכה לעורר תמיד דימוי או מוצג מסויים ובהיר, ומכאן שם השיטה) הוזנחו אפילו ע"י הדוגלים בה. פאונד נשתקע בדמיונות־שווא ונעשה מעורפל ומיסאנתרופי יותר ויותר. בסוף ימיו עבר למחנה של הפאשיזם ובמלחמת־העולם II בגד בעמו. אימי לואל, כבעלת סיגנון מבריק ורב־גוני, חיברה את יצירותיה הטובות ביותר, שמצטיינות בהתרחקות מרגשנות, בכוח תיאורי ובעמקות, בניגוד גמור להשקפותיה התאורטיות על הספרות. ג'ון גולד פלצ'ר (נולד 1886) — אפשר, המוכשר ביותר בין האימאג'יסטים — שינה את סיגנונו ואת טעמו בעבודתו המאוחרת, שנעשתה רצינית וכבדה, ולפעמים אף מייגעת, כשיריו האחרונים של פאונד. הילדה דוליטל (נולדה 1886) מצטיינת ביותר בשעה שהיא שרה על עולם היופי האלילי של היוונים הקדמונים. מן הראוי לציין, שהרבה מן האימאג'יסטים היו קוסמופוליטים או חיו מחוץ לאה"ב.

ג. שירי כושים. בשנים שלאחר מלחמת־העולם I נעשו שירי־הכושים, ביחד עם הג'אז, לדבר שבאפנה. ארבעה קבצים של שירים כאלה הוצאו בשנות העשרים וכמה משוררים כושיים (ג'ימז ולדן ג'ונסון, קלוד מקי, לנגסטון היוז, ועוד) זכו לפירסום; גם ספרו של ויצ'ל לינדזי: The Congo and Other Poems („הקונגו ושירים אחרים", 1914), ספר מכיל באלאדות ליריות אדירות, שימש ביטוי לרוח־הכושים, אע"פ שלינדזי עצמו לא היה כושי.

ד. תומאס סטרנז אליוט וקבוצתו. ת. ס. אליוט (נו׳ 1888; ע"ע) הושפע מאוד מחברו עזרא פאונד ומן הסימבוליסטים הצרפתיים, ביחוד מז'יל לאפורג. מחמת השקפתו הפסימית החדורה רגש של יאוש וחוסר־אונים, מתוך געגועיו על העבר העולה בעיניו לאין שיעור על ההווה, וכן בזכות ערינותו האסתטית המיוחדת, כשרונו הטכני לשזור

רמזים וסמלים לתוך עובדות ומהתלות יום־יומיות וסיגנונו המסובך ועשיר־המשמעויות, נמצאו לו מחקים נלהבים בין המשוררים אכולי־היאוש בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. הפואמה The Waste Land (1922; עברית: „ארץ השממה", 1940) היתה, ודאי, היצירה השירית בעלת ההשפעה המרובה ביותר בתקופה זו. אליוט כתב גם דראמות מחורזות (Murder in the Cathedral, 1935; Family Reunion, 1939; Cocktail Party, 1950) ונראה, שהוא מתקרב יותר ויותר לתפיסת־עולם חדורה אמונה ותקווה; אך הצד המעורפל והעוקצני שבו עומד בעינו. היוצאים בעקבותיו באנגליה (שבה הוא חי כיום כאזרח בריטי) חשובים יותר מאלה שבאמריקה, אבל בין האחרונים יש למנות את ארצ׳יבאלד מקליש (נולד 1892), קונראד איקן (נו׳ 1889) וג׳ון קרו ראנסום (נו׳ 1888).

אוגדן נאש (נולד 1902) הוא מן המשוררים ההומוריסטיים המקוריים באמריקה. משוררים בעלי־רמה, שמן הראוי לציין אותם, הם גם רובינסון ג׳פרז (Jeffers, נולד 1887), שמצטיין בנושאים פרימיטיוויים; לואיס אנטרמאיר (נולד 1885), שהוא ידוע כמחבר פארודיות; האחים ויליאם רוז וסטיפן וינסנט בנה (Benet), שהיו מחברי־באלאדות מחוננים; הוראס גרגורי, שאמנם יש בו מלאכותיות, אבל הוא גם בעל כשרון תיאורי חי; הארולד הארט קרין (1899—1932), שהשתמש בטכניקה של אליוט בשעה שנלחם בהשקפותיו של זה האחרון; עדנה סט. וינסנט מילה (נולדה 1892), שכתבה סונטות יפות; ג׳ימז אופנהים, שלעיתים קרובות הוא משתמש בנושאים עבריים, ועוד.

4. מסות, ביוגראפיות, היסטוריה, ביקורת ספרותית ופילוסופיה. בתקופה זו, שנקראה בצדק „תקופת הסיפורת", נתפתחו גם צורות אחרות של פרוזה, שהגיעו לרמה גבוהה ביותר. מסות על נושאים שונים וספרים בפילוסופיה, היסטוריה, ביקורת ספרותית וביוגראפיה נכתבו על־ידי סופרים ממדרגה ראשונה במידה גדלה והולכת ונתחבבו על קהל־הקוראים. הביקורת הסאטירית של תופעות פוליטיות, חברותיות ותרבותיות שליליות נתרחבה ונתעמקה.

בין הסופרים המרובים, שכתבו פרוזה מבריקת ומלאת־מחשבה, יש לציין שלושה בעלי־מסות ידועים: סמואל מקורד קרותרז (Samuel McChord Crothers; 1857—1927), המתון והרך; אגנס רפליר (Repplier; נולדה 1858), החיננית והפיקחית; וג׳ימז גיבונז האנקר (James Gibbons Huneker; 1860—1921), סאטיריקן בעל יכולת־מבע. כדאי גם להזכיר את ג׳ון ליווינגסטון לוז (J. L. Lowes; 1867—1945), שספריו (The Road to Xanadu; Convention and Revolt in Poetry) העמידוהו בשורה הראשונה של המבקרים הספרותיים, וואן ויק ברוקס (נולד 1886), שהיה בין המנהיגים הראשונים של המרד בפוריטאניות. אך לאחר זמן שינה את דעתו (The Flowering of New England, „פריחת ניו־אינגלנד", 1936).

דיואי (1859—1895) זכה להשפעה מרובה גם בפילוסופיה וגם בחיי־החברה. הוא פיתח את ההשקפה הפראגמאטית של ויליאם ג׳ימז ובספריו העמוקים ורחבי־ההקף (Democracy and Education; Art as Experience; A Common Faith; Experience and Nature; Logic: The Theory of Inquiry) השתמש בה כבקנה־מידה עיקרי להערכת כל גילויי־הרוח: חינוך, אסתטיקה, דת, מדיניות, פילוסופיה, בכלל זה לוגיקה ומטאפיסיקה. מתוך הטעמת החשיבות של האמצעים בהשגת מטרותיו של האדם קרא דיואי לשיטתו בשם „אינסטרומנטאליזם", ובני האסכולה ההולכים בעקבותיו, ביחוד באוניברסיטה של קולומביה, מכנים את עצמם „נאטוראליסטים", כדי להבדיל את תורתם מן המאטריאליזם, מצד אחד, ומן האידיאליזם, מצד שני. החינוך ה„פרוגרסיווי" באה"ב נוסד על העקרונות והנסיונות של דיואי.

ג׳ורג׳ סאנטאיאנה (1863—1952), פילוסוף, משורר ומבקר, היה בעל תפיסת־עולם נאטוראליסטית, אבל למרות מה שהכיר ביסוד החמרני של החיים, נטה בסוף־ימיו יותר ויותר להעמיק ב„מלכות־המהות" בלא לשלול את חשיבותה של „מלכות־החומר"; ספריו (The Life of Reason; The Sense of Beauty; Realms of Being; Dialogues in Limbo; Winds of Doctrine) מצטיינים ברעיונות מקוריים ובסיגנון פיוטי חודר ללב־הקורא. הנרי לואיס מנקן (נולד 1880), סאטיריקן ומבקר ספרותי, היה כוח, שהשפיע הרבה, ביחוד בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. הוא נודע בכינוי „לסינג הישר מבאלטימור", אף־על־פי שאויביו המרובים הכתירוהו בשמות פחות נאים. ספקנותו הסוערת ומרדנותו התקיפה בשטחי הפוליטיקה והתרבות כאחת עשאוהו לאמריקני השנוא ביותר בארצו. אך מנקן פעל גם פעולה חיובית מרובה כשהרים על נס סופרים כדריזר, סינקלר לואיס, ואחרים. בין ספריו הידועים ביותר הם קובץ־המסות שלו „דעות קדומות" (Prejudices), שיצא במשך השנים 1919—1927, ומחקרו The American Language („הלשון האמריקנית", 1919, בשינויים והוספות עד 1948).

F. B. Millet, *Contemporary American Authors,* 1940; B. De Voto, *Mark Twain's America,* 1940; M. Geismar, *The Last of the Provincials,* 1947; id., *Writers in Crisis,* 1947; A. Kazin, *On Native Grounds,* 1942; H. Gregory and M. Zatureska, *A History of Modern American Poetry, 1900–1940,* 1947; V. W. Brooks, *New England; Indian Summer, 1865–1915,* 1940; idem, *The Confident Years, 1885–1915,* 1952; R. W. Stallman, ed. *Critiques and Essays in Criticism: 1920–1948,* 1949; *The American Men of Letters Series* (Edwin Arlington Robinson, Stephen Crane, Theodor Dreiser, Sherwood Anderson).

פ. א.

עיתונות. תחילתה של העיתונות באה"ב נעוצה בתקופה הקולוניאלית. ראשוני העתונים היו ה Boston News-Letter, שנוסד ב1704 ע"י ג׳ון קמבל, פקיד־הדואר בבוסטון, והתקיים עד 1776, ה Boston Gazette, שהתחיל יוצא ב1719 בעריכתו של ויליאם ברוקר, יורשו של קמבל בפקידות־הדואר בבוסטון, ה American Weekly Mercury, שנוסד ב1719 בפילאדלפיה ע"י אנדרו בראדפורד, אף הוא פקיד־הדואר — משרה רגילה מאוד בין מוציאי־עיתונים באותה תקופה, כשהמכתבים הבלתי־סגורים שימשו מקור חשוב לידיעות. ה New England Courant, שעמו התחילה העיתונות האופוזיציונית, שמתחה ביקורת על מעשיהם של השלטונות, הוצא לראשונה ב1721 בבוסטון ע"י ג׳ימז פראנקלין, אחיו של זה האחרון, בנימין פרנקלין (ע"ע). נעשה ב1729 שותף ב Pennsylvania Gazette, שיצא בפילאדלפיה (נוסד בסוף 1728 ע"י ס. קימר), וע"י פעולתו זכה עיתון זה להשפעה מרובה ביותר. העיתון הראשון, שהתחיל יוצא בניו־יורק ב1725 בעריכתו של ויליאם בראדפורד, היה העיתון הלויאליסטי ה New York Gazette. שנים מועטות אח"כ (ב1733) נוסד בניו־יורק ע"י

ג׳. פ. זֶנגר עיתון אופוזיציוני בשם New York Weekly Journal.

עד 1740 היו במושבות האמריקניות 11 עיתונים, וכשהתחילה מלחמת־העצמאות הגיע מספרם ל37 (ברובם שבועונים). כשני שלישים מהם היו עיתונים של ה„פאטריוטים", שפעלו להחשתה של מלחמת־האזרחים ושעיצבו את אָפיה היסודי של העיתונות האמריקנית החפשית. היומון הראשון, שזכה לתפוצה ניכרת, היה ה Pennsylvania Packet and Daily Advertiser, שנוסד בפילאדלפיה ב1784. העיתון, שהאריך ימים ביותר באה"ב, הוא ה Evening Post, שנוסד בניו־יורק ב1801 ושמופיע עד היום (1954). במשך 50 שנה היה עורכו ויליאם קאלן בּרַיאֶנט, המשורר והסופר. בתקופה שאחר מלחמת־העצמאות נתרבה מספר העיתונים, ששימשו בעיקר בטאונים למפלגות היריבות, הפֶדֶראליסטים והרפובליקנים.

למרות חופש־הביטוי, שנתגלה בהם, היו העיתונים האמריקנים — משום מחירם הגבוה — רחוקים מלשמש בטאונים דמוקראטיים גמורים. מתוך שלושת הגורמים הדרושים להצלחתה של העיתונות — הדפסה מהירה, חדשות פופולאריות ומחיר זול — השיגה העיתונות האמריקנית עם התפתחותה של הטכניקה את שני הגורמים הראשונים, ואילו השלישי הושג רק ביזמתו של בנימין דֵי, שהוציא ב1833 את ה„סאן" במחיר של סנט אחד; משום מחירו הנמוך ותכנו הקליל והמותאם לתביעותיו של הקהל הרחב (הוא לא הקדיש שום מקום למאמרים בשאלות מדיניות) זכה עיתון זה לתפוצה מרובה.

עם השיכלולים, שבאו באיסוף־הידיעות, וביחוד עם המצאת הטלגראף, התחילו העיתונים מביאים, מלבד פרטים על ענייני־מסחר וידיעות מקומיות, גם ידיעות מחוץ־לארץ.

במאה ה19 מתבלטים ארבעה אישים בתחום העיתונות באה"ב, והם ג׳ימז גורדון בנט, שב1835 יסד באמצעים דלים בניו־יורק את הHerald ושהמציא את שיטת הסנסאציות, הפנייה האישית לקורא, את הפירסומת בקנה־מידה רחב ואת הגברת התפוצה ע"י מאמצים נמרצים אחרים. הוא שיגר מספר מרובה של כַּתבים מיוחדים לאיזורי־הקרבות במלחמת האזרחים האמריקנית (1861—1865) ואף אירגן את מסעו של הנרי סטנלי (ע"ע) לאפריקה כדי לחפש את החוקר דוד ליוינגסטון (ע"ע). ה Herald נמכר ל Tribune ב1924. ה New York Tribune נוסד ע"י הוראס גרִילִי ב1841 והעלה את רמתה של „עיתונות הסנט" בלא לוותר על טיפולה הער בחדשות. גרילי ערך את העיתון מיום ייסודו עד 1872 והטביע עליו את חותמו האישי — בעיקר ע"י מאמריו הראשיים, שעמדו על רמה ספרותית גבוהה.

ב1851 נוסד ה New York Times על־ידי הנרי ג׳ארוויס רֵימונד, חניך של גרילי. צ׳ארלז דֵינה קנה את ה„סאן" ב1868 וערך עיתון זה עד שמת ב1897. במאמריו הראשיים, שהצטיינו בגישתם העניינית והרצינית, בסיגנון משוכלל ובראִיה חודרת של מצב־הדברים, השפיע דינה הרבה על החיים הציבוריים. עם התרחקותו של הסְפָר מערבה והתפתחותה של התחבורה גדל מספר העיתונים מ1,200 ב1836 ל3,000 ב1860, מהם כ300 יומונים והשאר שבועונים קטנים. ב1896 עבר ה New York Times לידי אדולף ס. אוכס (ע"ע), שהעלה עיתון זה למקום הראשון בין עיתוני אה"ב כעיתון מביא חדשות מכל תחומי־החיים בכל חלקי־העולם. קרוב לו מבחינת הקף־השפעתו הוא ה Herald-Tribune הניו־יורקי.

עם התפתחותו של המסחר בשנות ה80 ועם גידולו של מספר המודעות נתרחבה גם העיתונות. יוסף פּוּליצר, שרכש ב1883 את העיתון הניו־יורקי World ב346,000 דולארים, לא נמנע מגירויי היצרים של ההמונים לשם העלאת התפוצה של עיתונו, ולאחר 10 שנים עלה תקציבו השנתי של ה World על 2 מיליון דולאר. מתחרהו הגדול ביותר של פוליצר היה ויליאם ראנדולף הרסט (Hearst), שקנה ב1895 את ה New York Journal והנהיג בו את שיטת ה„עיתונות הצהובה". ההתחרות בין ה Journal וה World הביאה לידי התפתחות סוג של עיתונות, שאמצעי־הפיתוי שלה היו: כותרת צעקנית לרוחב העמוד הראשון כדי לעורר התרגשות על דברים של מה בכך; שימוש מופרז בתמונות; דברי רמאות ובדותות על ענייני־מדע, כביכול; מוסף ביום א׳, שמורכב מהרבה תמונות מבדחות ומאמרים שטחיים; הפגנת אהדה ל„מדוכאים"; ושימוש בצבעים.

במקום להיות שופר של דעות אישיות, כמו שהיו עיתוניהם של גרילי או דינה, שנתכוונו לשרת את הציבור, הפך העיתון של סוף המאה ה19 למפעל תעשייני. המהפכה הטכנית, שאיפשרה הדפסה של 48,000—72,000 עתונים בני 8 עמודים לשעה, מקופלים ומוכנים לחלוקה, התחילה דורשת השקעות־יסוד ענקיות. העיתונים נשתחררו מתלות במפלגות פוליטיות ונעשו קניינם הפרטי של בעלי־הון ובעלי־מניות במפעלי־ממון אדירים, כגון מסילות־ברזל, מיכרות, באנקים, כוח חשמלי, גאז והשקעות בחו"ל. עם זה התחיל צביונו של העיתון להיות נקבע במידה מרובה על־ידי בעלי־המודעות והקוראים כאחד. מספרם של הקוראים קובע את חשיבותו של העיתון ככלי לבעל־מודעות, וזה האחרון משלם את רוב הוצאותיו של העיתון וע"י כך משפיע על אָפיו. ב1948 הגיע מחיר המודעות, שנתפרסמו בעיתונות האנגלית בארצות־הברית, ל1,400 מיליון דולר — 35% מכלל הוצאות הפרסומת.

בתחילת המאה ה20 התחילו נוצרים „מפעלי השרשרת", שהקיפו עיתונים בערים שונות וסיפקו להם חומר ממשרד מרכזי. ב1914 היה ביותר מ1,000 ערים עתון אחד לכל עיר. לחברת סקריפס־האוארד היו שייכים ב1952 19 עיתונים; בשנת־חייו האחרונה (1951) היה הרסט בעל 18 עיתונים יומיים, 9 ירחונים, סוכנות לחדשות וסוכנות לצילומי־חדשות, מוספים אחדים לעתוני יום א׳, וחברה אחת לחלוקת חומר. חברות כאלו קיימות בכל רחבי אה"ב והן מוציאות גם עיתונים מקצועיים. ב1952 הופיעו באה"ב 1,773 עיתונים יומיים באנגלית, שתפוצתם עלתה על 54 מיליון, 549 עיתונים של יום־א׳, שתפוצתם הגיעה ל46,580,000; ב1948 הופיעו 8,381 שבועונים, שתפוצתם היתה 13,245,343.

עיתוני ה„טאבלויד" בעלי הצורה המוקטנת, שמרבים להביא תמונות, הם הנפוצים ביותר. ב1939 היו יותר מ70 עיתונים מסוג זה, והחשוב שבכולם הוא ה Daily News בניו־יורק, שתפוצתו היומית ב1948 הגיעה ל2,402,346 וביום א׳ — ל4,716,807. הוא מעסיק כ2,500 עובדים. מצד שני, הגיעה התפוצה היומית של ה„ניו־יורק טיימז" ב1948 ל543,583, וביום ראשון — ל1,092,054.

עם עליית תפוצתם של העיתונים היומיים, המכילים מ16 עד 48 עמודים בממוצע, ירדה השפעתם, ועם הִתְרַבּוּת מדוריהם נעשתה התעניינות הקורא בחומר העיתונאי שטחית ורופפת יותר. עדות להשפעתה המוגבלת של העיתונות אפשר לראות בתוצאות הבחירות לנשיאות ב1944. כמעט 75% מן

העיתונות האמריקנית התנגדו לרוזוולט, שזכה באותה שנה ברוב מכריע ב46 מ48 מדינות.

העיתון האמריקני מפרסם חדשות מכל שטחי־החיים, מתחשב בטעם האישי של הקורא ומטעים דברים חזותיים: הוא קל ואוורירי, ציורי ועוקצני. חדשות, שעברו עליהן 6 שעות, שוב אינן בשבילו „חדשות". הוא חי ומגוון ומעדיף מסירת ידיעות על ביקורת והתפלמסות פוליטית. ההדפסה ואיסוף־החדשות נעשים במהירות מפליאה. המאמר הראשי אינו משקף עוד אישיות אחת; מקום־כבוד זה שייך עכשיו לכותב ה„טור" הפונה למיליוני־קוראים ומפרש את גילויי־החיים על פי דרכו. כמה מכותבי־ה„טור" הללו הגיעו לרמה גבוהה של פובליציסטיקה וזכו להשפעה מרובה על דעת־הקהל (כמו ואלטר ליפמן, דורותי תומפסון, אן מקורמיק, ואחרים בימינו). ביחד עם זה טיפחה העיתונות האמריקנית סוג של עיתונאי, שמצטיין בחריצותו ובכשרו לחשוף את העובדות, ושהוא חדור הכרה, שחובתו הראשונה היא לשרת את ענייני־הציבור.

סוכנויות מיוחדות עוסקות באיסוף החדשות: הגדולות שבהן הן „אסושיאיטד פרס" — אירגון קואופראטיווי, שמספק חדשות ותמונות ל2,700 עיתונים (1950); „יונייטד פרס" — סוכנות, שמספקת ל3,469 עיתונים ותחנות־שידור (1951) חדשות וחומר, שהם מיועדים למדורות־עיתון מיוחדים; וה„אינטרנאשונאל ניוז סרוויס" השייכת לחברת הרסט.

בשנות 1940—1948 יצא בניו־יורק עיתון יומי בשם PM (Picture Magazine), שסירב לפרסם מודעות, אולם מספר קוראיו לא עלה על 100,000 והוא פשט את הרגל. יוצאים גם עיתונים יומיים מקצועיים כגון ה Wall Street Journal, המוקדש כולו לענייני־כספים. ב1948 יצאו באה"ב 135 עיתונים יומיים ו2941 שבועונים בלשונות זרות.

כדי להתחרות בתחנות־הראדיו ובטלוויזיה רכשו להם כמה עיתונים תחנות־שידור. איגוד עובדי־העיתונים American Newspaper Guild מנה ב1950 כ25,000 חברים. ב1948 ניתנו קורסים בעיתונאות ב35 אוניברסיטות ובתי־ספר מיוחדים באה"ב.

כתבי־עת. ראשיתם של כתבי־העת באה"ב התחילה בשנת 1741 עם הוצאת ה American Magazine וה General Magazine בעריכתו של בנימין פראנקלין. במאה ה19 ערכו כתבי־עת סופרים כוואשינגטון ארווינג (Analectic Magazine, 1813—1814), אדגאר אלן פו (Southern Literary Messenger, 1835—1837), ראלף ואלדו אמרסון (Dial, 1842—1844) והשתתפו בהם גדולי־הסופרים. החשובים בין כתבי־העת בעלי־משקל, שנוסדו באותו זמן ושברובם הם קיימים עד היום, הם ה North American Review (1815—1940), ה Atlantic Monthly (נוסד 1857) ה Nation (1865) וה Harper's Magazine (1850).

כתבי־העת היוצאים כיום באה"ב הם מסוגים מרובים ושונים. הם כוללים ירחונים או שבועונים מצויירים, שמפרסמים סיפורים ומאמרים, כגון: Saturday Evening Post, Ladies Home Journal, Woman's Home Companion, Mc'Call's, שהתפוצה של כל אחד מהם מגעת ל4—5 מיליון, (Good Housekeeping, Colliers שהתפוצה של כל אחד מהם היא של כ3 מיליון) ו American Magazine (התפוצה: 2.5 מיליון); שבועונים מוקדשים לסקירות על חדשות, שנוגעות לשטחי־החיים השונים, כגון Newsweek ו Time; כתבי־עת מוקדשים בעיקר לתמונות (כגון Life, שתפוצתו מגעת ליותר מ5 מיליון); כתבי־עת מיועדים לסיפורי־הרפתקאות דלי־תוכן, עפ"ר על נושאים מן „המערב הפראי", מעשי־פשעים ובלשות, טיסה, אהבה, מלחמה וכד' (הללו נקראים Pulps משום שהם נדפסים על נייר זול מאוד שהוא עשוי ממוך של עץ — wood pulp); כתבי־עת בעלי רמה גבוהה, שעוסקים בספרות יפה, ביקורת ספרותית, פובליציסטיקה ואמנות, דוגמת Forum, Saturday Review of Literature, Harper's, Atlantic Monthly, כתבי־עת מוקדשים למקצועות ולמדעים מיוחדים, תעשיות, תנועות חברותיות וזרמי־מחשבה מסויימים, כיתות דתיות ואגודות. לסוף יש להזכיר גם את ה„קומיקס", כתבי־עת בעלי סידרות של ציורים, שמתארים את הרפתקותיו של גיבור מסויים.

לתפוצה הגדולה ביותר (11.5 מיליון) הגיע הירחון Reader's Digest, המביא בעיקר ליקוטים ותקצירים מכתבי־עת שונים ומזמין בעצמו מאמרים על נושאים מסויימים. לירחון זה יש גם הוצאות בלשונות אחרות, שמרבות את מספר קוראיו ב5 מיליון ויותר.

לירחון כמו True Story Magazine, המתיימר למסור ספורים מן המציאות — עפ"ר דברים שבינו לבינה — יש תפוצה של 3 מיליון. השבועון New Yorker מוקדש לסאטירה, לסיפורים ולסקירות על תיאטרון וספרות. שבועון מקביל לNation הליבראלי הוא ה New Republic.

רובם של הירחונים משלם שכר־סופרים: מחצי סנט עד כ30 סנט למלה. במקרים יוצאים מן הכלל, כגון בעד מאמר של הנשיא קוליג' ב American Magazine, שולם 3.80 דולארים למלה.

מטה לחמם של רוב כתבי־העת הוא המודעות. ה Saturday Evening Post מדפיס כל שבוע כ50 עמודים של מודעות, שהמחיר היסודי של כל אחד מהם הוא 8,000 דולאר — מלבד תוספות בשביל מודעות צבעוניות. ב1951 הגיעו ההכנסות ברוטו של כתבי־העת ממודעות ל511,200,000 דולאר, מזה שולמו 40% ע"י מאה חברות.

C. H. Payne, *History of the Journalism in the U. S. A.*, 1925; L. N. Flint, *The Conscience of the Newspaper*, 1925; W. G. Bleyer, *Main Currents in the History of American Journalism*, 1927; A. M. Lee, *The Daily Newspaper in America*, 1937; I. Rothenberg, *The Newspaper*, 1946; Robert W. Jones, *Journalism in the United States*, 1947; F. L. Mott, *American Journalism*, 1950.

פ. ג.

אמנות. — דברי־ימיה של האמנות האמריקנית, שהם בעיקרו של דבר תולדות־הציור, מתחילים זמן מרובה לאחר שהאמנות של אירופה הגיעה לכלל בגרות, והם קשורים מראשיתם קשר אמיץ בתולדותיה של האומה האמריקנית. בין המתיישבים הראשונים, שבאו לאמריקה, היה מספר של ציירים אירופיים, שהתחילו עוסקים במקצועם בארץ החדשה בתנאים בלתי־נוחים ביותר: הם היו מנותקים זה מזה וממרכזי־האמנות באירופה; אי־אפשר היה להם לעמוד על עבודתם של אמנים אחרים, שהרי לא היו לרשותם לא אספים, לא תערוכות ולא בתי־אולפן; ולחלוצי־ההתיישבות באמריקה היה בדרך כלל זמן מועט מאוד ליצירה אמנותית.

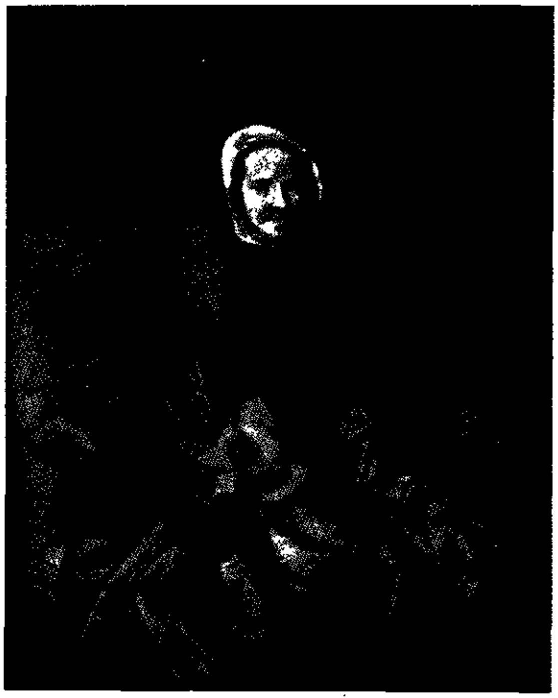
במסיבות אלו היו השגיה של האמנות באמריקה עלובים ביותר. לתמונות, שנשתמרו מתקופה זו, יש כל הסימנים של אמנות פרובינציאלית מפגרת. רוב התמונות הללו הן פורטרטים של מתיישבים, של נשותיהם וילדיהם, שצויירו

בסיגנון שהיה רווח אז באירופה (בעיקר באנגליה, הולאנד וגרמניה, שמהן בא הרוב של הציירים) — סיגנון נוקשה וחמור, פיקאנטי ועם זה מחוסר דמיון יוצר. יש עניין בתמונות אלו כתעודות לתולדות התרבות וכעדויות לנוהג מקומי טיפוסי, אך קשה לראותן כיצירות אמנותיות. שמותיהם של הציירים — שהיו בעלי־מלאכה יותר משהיו אמנים — אינם ידועים ברוב המקרים.

במצב זה בא שינוי רק ברבע השני של המאה ה18. את ראשיתו של הציור האמריקני נוהגים לקבוע בשנת 1729, שבה בא לאמריקה ג'ון סמיבֶּרט (Smibert; 1688—1751) — צייר סקוטי, שידע יפה את סודות־הטכניקה של מקצועו. נוסף על ציוריו הביא עמו סמיברט מאירופה אוסף של העתקות מציורי הציירים הקלאסיים, ואת אלה מכר לחובבי־הציור באמריקה, שביקשו לחדש את קשריהם אל העולם הישן וגם נתכוונו להעתיק מהעתקות אלו וללמוד מהן. מיצירותיו של סמיברט עצמו משנות־פעולתו באמריקה חשובה בעיקר תמונתו „הכומר בארקלי ופמלייתו" (1729, בגאלריה לאמנות שבאוניברסיטה ע"ש ייל) — פורטרט של קבוצה בסיגנון הבארוק הטיפוסי, וכנראה, התמונה הראשונה מסוג זה, שצויירה ביבשת אמריקה. בן־זמנו של סמיברט, רוברט פיק (Feke; 1705—1750), נולד באמריקה, אך הפור־טרטים שלו צויירו אף הם בסיגנון של המסורת האירופית המקובלת. שני אמנים אלה הכשירו את הקרקע להתפתחותה של אמנות אמריקנית במחצה השניה של המאה ה18.

עלייתם המתמדת של מעמדות־הביניים בחברה הקולו־ניאלית של אמריקה הצמיחה בינתיים מעמד חדש — עשיר, בעל־תרבות ובעל שאיפות חברותיות, שהיה מוכן לתמוך בבעלי־הכשרונות שהתחילו צצים עכשיו על אדמת־אמריקה. כאבותיהם כך היו אף בני הדור החדש להוטים בעיקר אחר פורטרטים; אך בעוד שחלוצי־המתיישבים הסתפקו בדמיון כללי בין התמונה ובין האדם שתואר בה, דרש טעמם המעודן יותר של הלקוחות החדשים שִכלול מרובה יותר באמצעים האמנותיים וציור, שיש בו משום הבלטת קווי־האופי של נושא־הפורטרט. עובדה זו היתה מן הגורמים לדבר, שבין שנת 1760 ו1790 הגיעה האמנות האמריקנית — אף־על־פי שעדיין היתה כרוכה אחר האמנות האירופית, וביחוד הברי־טית — לרמה, שבה יכולה היתה להתמודד עם האמנות של ארצות־אירופה.

מ1770 ואילך נתפתח באמריקה — הודות לתודעה הלאו־מית, שהתחילה מתעוררת בתקופה זו — ענף נוסף של הציור: הציירים התחילו מטפלים בין השאר בנושאים מתולדות־הארץ. בתמונות גדולות תיארו מערכות־קרב, חתימת־חוזים, את הכרזת־העצמאות, וציירו פורטרטים של גבורי־האומה. מאחר שלא מצאו דוגמה וסמך לכך במסורת המקומית, התעמקו בתמונות ההיסטוריות של עמים הרבה, והסתכלו ביצירותיהם של גדולי הרנסאנס באיטליה, כדי ללמוד מהן כיצד יש לערוך את הדמויות בקומפוזיציות גדולות. עם הדוגמות החדשות לציורים מסוג זה הגיע לאמריקה גם הסיגנון הנֵאו־קלאסי, שהיה שליט אז באירופה. אך למרות ההשפעות שמעבר לים, שפעלו על אמנות־הציור באמריקה, ועוד קודם שהגיעה אמנות זו לכלל בגרות, סיגלה לעצמה מעין סיגנון לאומי עצמאי. כבר ניכרו בה אז קווים מסויימים, שמאז עד היום הם נחשבים כקווי־האופי העיקריים שלה: הגישה הרעננה לנושא והביצוע הריאליסטי.

ג'. ס. קופלי: דיוקנה של חנב' בוילסטון

תכונות אלו ניכרות בבירור ביצירתו של ג'ון סינגלטון קופלי (1738—1815; ע"ע), שהיה צייר־הפורטרטים החשוב הראשון, שקם באמריקה. ציוריו, שרובם מפוזר בבתי־הנכות בערי־אמריקה, הם תעודות נאמנות מחיי־החברה ויצירות־אמנות נאות כאחת. בן־גילו, בנימין וֶסט (1738—1820; ע"ע), היה הצייר האמריקני הראשון — הן בזמן והן במעלה —, שנושאי־יצירותיו הם היסטוריים ואלגוריים. הוא שילב לתוך יצירתו נושאים מתולדות־ארצו והיה הראשון, שתיאר את האינדיינים (שהכיר אותם מקרוב מנעוריו) בדמות „הפרא האציל" — דמות, שהיתה פופולארית כ"כ בתקופתו של רוסו.

שני ציירים אלה יצאו לאירופה — וֶסט ב1760, קופלי ב1774 — ושניהם לא חזרו משם לארצם. הסטודיו, שפתח וֶסט בלונדון, שימש מקום התוועדות ולימוד לציירי־אמריקה, שביקרו באירופה; ובאמצעותם של ציירים אלה נתקיימה השפעתו המרובה של וֶסט בארץ־מולדתו. הצלחתו המרובה באנגליה — שהגיעה עד כדי כך, שנבחר לנשיאה של ה„אקאדמיה המלכותית" — תרמה במידה מכרעת לשם הטוב, שהאסכולה האמריקנית רכשה לעצמה בהדרגה. עובדה ראויה לציון היא, שבשלב מוקדם כל־כך בתולדותיה קמו לה, לאמריקה, שני ציירים, שהגיעו למעמד בינלאומי מכובד ותרמו תרומה מקורית חשובה לאמנות האירופית.

בינתיים גדל באמריקה דור של ציירים, ששמם לא הגיע לאירופה באותה מהירות ושאעפ"כ נֵחֲנו במידה מרובה של יכולת וכשרון. ראלף אֶרל (Earl; 1751—1801) הוא מן הציירים, שקבעו בציוריהם לזכר־עולם, בסיגנון נוקשה אך בכנות ובנאמנות, את פני החברה של הדור, שמרד בבריטניה. ברקע של תמונות כגון: "זקן־השופטים אוליבר אֶלזוֶרת ואשתו" (1794), „מיג'ור דניאל בורדמאן" (1789), „הגברת מוזלי ובנה צ'ארלז", מאפשר לנו אֶרל לראות את הנופים ולהציץ לתוך הבתים שבהם חיו בני־האדם שצייר, ובדרך זו שילב ביצירותיו את הסביבה המקומית.

בין תלמידיו המוכשרים של וֶסט תופס מקום בולט צ׳ארלז וילסון פִּיל (Peale; 1741—1827). בפורטרט־הקבוצה שלו המרהיב עין, „משפחת פִּיל" (1773—1809), אנו רואים את הפשטות האומרת־כבוד של בית־האמן, שבו מוּצבות העתקות־גבס של פסלי הקלאסיקנים — מה שהיה אָפייני כל־כך לטעמה של התקופה —, בעוד שציורו „בניו של האמן על־יד המדרגות" (1795) מצטיין במבנה המקורי שלו. גֶ׳ימז פִּיל (1749—1831) ורפאל פִּיל (1774—1825), מבניה של אותה משפחה עצמה, היו בין ציירי־הדוממים הראשונים באמריקה. רמבראנט פיל (1778—1860) למד הרבה מצייר המהפכה הצרפתית, ז׳. ל. דויד (ע"ע), ו„תומאס ג׳פרסון" שלו (1805) הוא מן הפורטרטים הטובים ביותר של אישיות היסטורית. אולם האמן המשוכלל ביותר בתקופה זו היה גילברט סטיוּאַרט (1755—1828; ע"ע), שצייר את תמונתו של ג׳ורג׳ ואשינגטון. הודות לו ולבני משפחת־פיל נעשתה פילאדלפיה, עוד קודם שיצאה המאה ה18, בירת הציור האמריקני; והאקאדמיה הראשונה לאמנות על אדמת־אמריקה נוסדה בעיר זו (1806).

בסוף המאה ה18 עדיין היה ציור־הפורטרט הענף העיקרי של האמנות האמריקנית, אע"פ שהודות להתעוררות הלאוּמית, שגברה ביחוד אחר מלחמת־העצמאות, נעשו באותו זמן גם נסיונות אחדים בציור מונומנטאלי, בעיקר לשם קישוטם של בניינים ציבוריים, כגון, הקאפיטול — מקום־מושבו של הקונגרס — בוואשינגטון. הנציג החשוב ביותר של תנועה זו היה ג׳ון טראמבאל (Trumbull; 1756—1843), אף הוא מתלמידיו של וֶסט, שצייר את „המערכה על גבעת באנקֶר" ואת „הכרזת־העצמאות" (שתיהן ב1786) ולאחר מכן (בין 1814 ו1825) — את ציורי הקיר בכיפת־הקאפיטול. תומאס סַלי (1783—1872; ע"ע), אמן מושלם ביותר, צייר תמונות על נושאים מתולדות־אמריקה בימיו ופורטרטים של אישיה ההיסטוריים; תמונתו „ואשינגטון חוצה את נהר דֶלאוֶר" (1819) נמצאה גדולה מדי בשביל הקאפיטול. שמואל מוֹרְס (Morse; 1791—1872), ממציא הא"ב הטלגראפי, צייר את החלק הפנימי של אולם הקונגרס ופורטרט נאה של לאפאייט (1824).

זולת מגמה זו נתגלתה בתחילת המאה ה19 גם מגמה אחרת: בהשפעת האָפנה הרומאנטית, שנשתלטה אז באירופה, התחילו ציירים שונים מתארים את הנוף האמריקני, וכך נתנו ביטוי גם לרגש החדש של אהבת נוף־המולדת, שהתחיל מפעם את רוחה של האומה הצעירה. בעוד שעד אז היו אמני־אמריקה מבקשים הדרכה רק באיטליה וצרפת, התחילה עכשיו להיות מורגשת גם השפעתו של הציור הגרמני. אולם תמונות־הנוף הקלאסיות של קלוד לוֹרֶן (Lorrain) הצרפתי שימשו גם עכשיו דוגמה ומופת לרוב ציירי־הנוף האמריקנים, בעוד שאחדים מהם הושפעו ע"י רוּבֶּנס וסלוואטור רוֹזָה.

החשוב בציירי־נוף אלה היה ואשינגטון אולסטון (All-ston; 1779—1843), שמלבד תמונות־נוף צייר גם תמונות על נושאים היסטוריים ותנ"כיים. הוא היה, אפשר, האמריקני הראשון, שהצליח להביע את ההרגשה הקוסמית, שהשרו על בני־אמריקה הרריה וחופי־ימיה של ארצם. אף הוא היה בין תלמידיו של וֶסט בלונדון, אך גישתו האמנותית נתגבשה בארבע שנות־לימודיו ברומא, כשהתרועע עם קולריג׳ וּוָאשינגטון אֶרווינג. מ1818 ואילך ישב באמריקה והתמכר לציור ולספרוּת. יצירתו האמנותית היא בעלת הקף רחב והיא כוללת פורטרטים (של ס. ט. קולריג׳, 1808; של ויליאם צ׳אנינג, 1808—1811); ציורים על נושאים תנ"כיים („תחיית המת ע"י מגע בעצמותיו של הנביא אלישע", 1811—1813; „רבקה על־יד המעיין", 1816; „אליהו הנביא במדבר", 1818; „סעודת בלשאצר", הותחל ב1817), וכן תמונות־נוף, שבעיקר בזכותן הוא ידוע בזמננו. גלי־הים בתמונותיו מאיימים בשואה וההרים מתנשאים לשמים בגאון. תמונה כגון „הנוף האיטלקי" (1830) יכולה להיחשב כחוליה מקשרת בין קלוד לוֹרֶן ובין קורו.

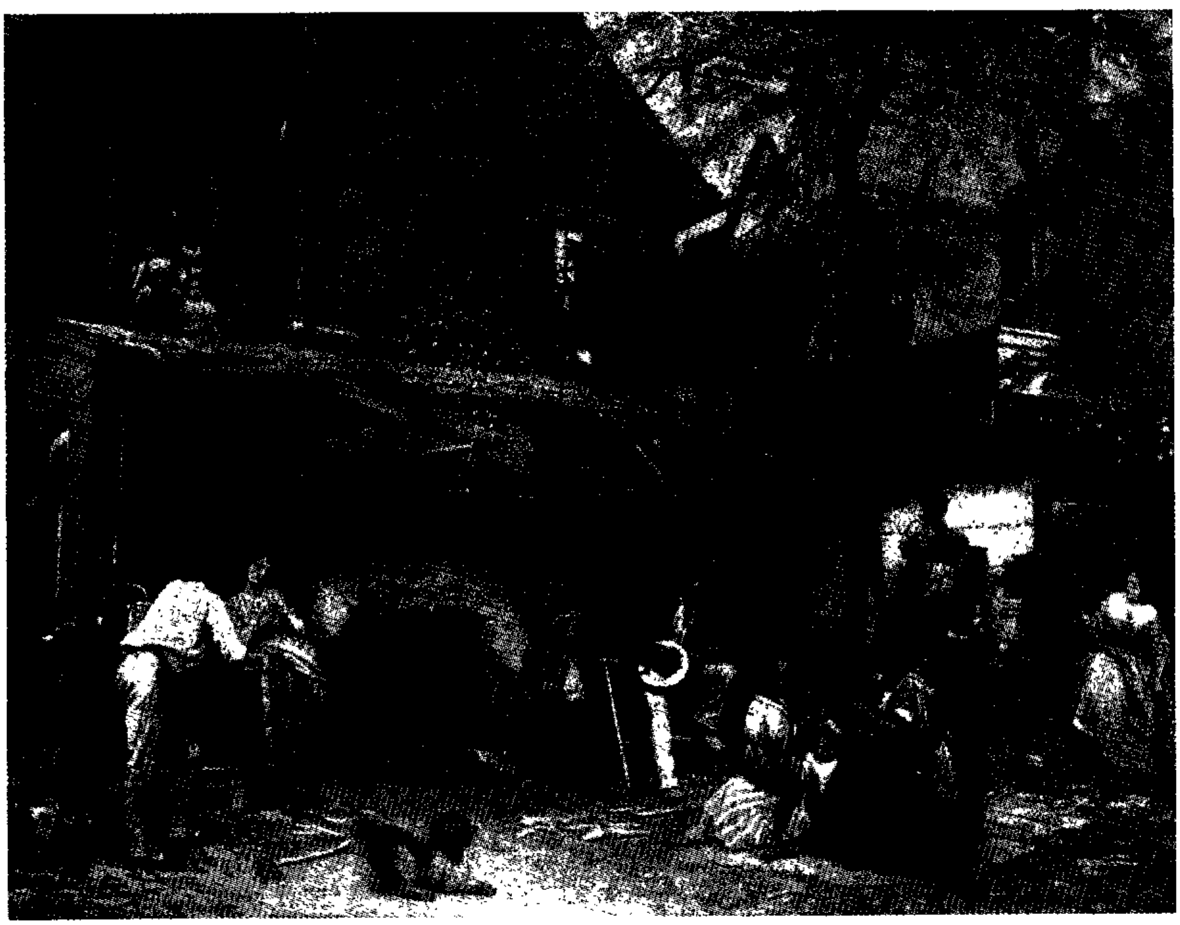
אולסטון היה, אפשר, הצייר ה„אמריקני" הראשון, אך היה דמות בודדת בדורו; נושאי־דגלה העיקריים של התנועה הרומאנטית באמריקה היו צעירים ממנו. תומאס דאוטי (Doughty; 1793—1856), שנֶחֱן בחוש מיוחד לקסמי־הטבע, היה מן האמנים הראשונים באה"ב, שהקדישו את מיטב־כוחם לציור־הנוף. תומאס קול (Cole; 1801—1848), בן אנגליה שבא לאמריקה בגיל של 17, צִייר תמונות גדולות, שבהן ניכרות השפעותיהם של פּוּסֶן, רוּבֶּנס והרומאנטיקנים הגרמניים — בכללן תמונות־נוף רחבות־יריעה של האיזור שבו חי (כגון „בהרי קאטסקיל", 1837); לפעמים מופיעים בהן בניינים בסיגנון נֶאוֹ־קלאסי או נֶאוֹ־גותי, שהוא עצמו המציא. אשר בראון דיוראנד (Durand; 1796—1886), שציורו „אחים ברוח" (1849) הוא מן היצירות הטיפוסיות ביותר לתנועה הרומאנטית, היה מן הציירים הראשונים, שעבדו תחת כיפת־השמים. ג׳ון קֶנסֶט (Kensett; 1818—1872) היה מחלוציה של קבוצת ציירים, שידעו ליתן ביצירותיהם ביטוי לחילופי האור והאווירה הדקים. קבוצה זו נקראת בדרך כלל בשם „האסכולה של נהר־האדסון".

שונה מאלה היה ג׳ורג׳ כָּלֵב בינגאם (Bingham; 1811—1879), שהלך בדרכים משלו. ציוריו מחייהם של פועלי־הדוברות על נהר מיזורי ושל חלוצי־ההתיישבות במערב הן תעודות נאמנות של חיי־זמנו, ובזכותן נתכנה בינגאם בשם „רושם תולדות־החברה"; ואולם יש לציין, שבינגאם עיצב את דמויותיו על רקע־הנוף באמנות מרובה כל־כך, עד שהן נראות כחלק של אותו נוף; והאור השירי, שמכחולו יוצק עליהן, הִקנה בימינו פופולאריות מחודשת ליצירותיו. — הרוֹמאנטיקן המובהק ביותר בין ציירי־הפורטרטים היה תומאס סאלי, שכבר נזכר למעלה. הוא בא לאמריקה מאנגליה כשהיה בן תשע, והשאיר לנו יותר מאַלפיים פורטרטים של בני־דורו.

נוסף על אמני התנועה הרומאנטית קם במחצה הראשונה של המאה ה19 מספר גדול של ציירים, שכיום הם ידועים בשם „אמנים־הדיוטות" — כלומר, אמנים, שלפעמים קרובות היו חסרים השכלה מקצועית ושיצירתם מעוררת עניין מיוחד משום רעננות־התפיסה שבה ותמימותה של דרך־הביצוע, שאינה קשורה בחוקי־הקומפוזיציה המקובלים. אמנים עממיים מסוג זה מצויים בכל אומה ולשון, אך אמריקה הצעירה וחסרת־המסורת שימשה לאמנים כאלה קרקע־גידול נוח ביותר. במאה ה18 ציירו גם אמנים־הדיוטות אלה ביחוד פורטרטים, בעוד שבמאה ה19 פנו לציור־הנוף. חיבה יתרה נודעה מהם לתיאור הטבע, שיד האדם היתה בו לשנותו. ביחוד מושכים לב תיאורי־הכפרים שלהם, המצטיינים באיזו חיוּת, שבאה להם מתוך הפרטים הזעירים, הדומים לצעצועי־ילדים, כגון הדמויות של בני־אדם, בהמות וחיות, עגלות, ובתקופה מאוחרת — רכבות, הפזורים בהם. אמנים אלה הם בדרך כלל עלומי־שם; אך כמה מיצירותיהם זכו לפרסום מיוחד משום אש־ההתלהבות ומעוף־הדמיון המשוקעים בהן, כגון „הסוס שנמלט" (במוזיאון וִיטנִי לאמנות אמריקנית), או „ציידי

בנימין וסט (1738—1820): מותו של הגנרל וולף. הגאלריה הלאומית של קאנאדה אוטאווה, קאנאדה

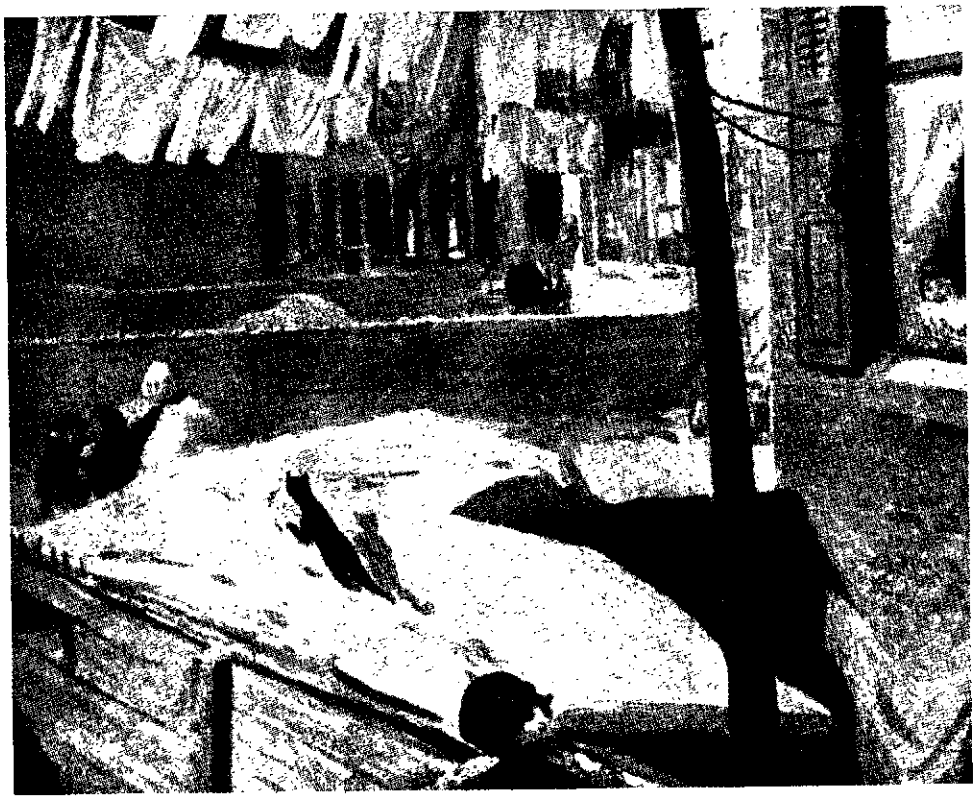
איסטמן ג'ונסון (1824--1906): משפחה בקנטאקי הספריה הציבורית בניו-יורק

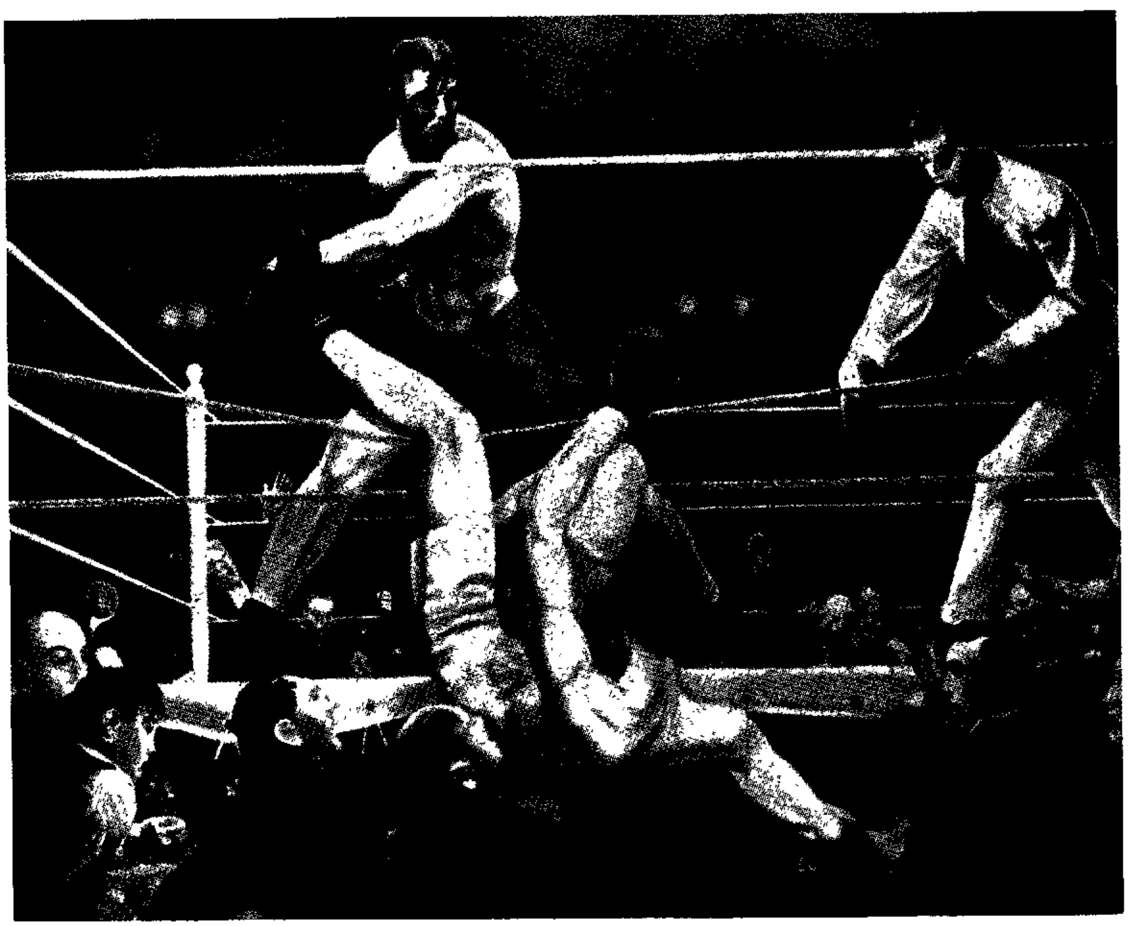
ג'ורג' אינס (1825—1894): ימת אַלְבאנו. גאלריה פיליפס, ואשינגטון

אלברט פינקאם ריידר (1874—1917): המוות על סוס לבן. המוזיאון לאמנות, קליוולאנד, אוהאיו

ג'ון סלון: חצרות אחוריות בשכונת גריניץ' (Greenwich Village) בניו-יורק, 1914

ג'ורג' בֶּלוֹז: התאגרפות, 1924

הפיסול האמריקני צעיר אף מן הציור של ארץ זו. כשתוכננה מצבת־זיכרון לוואשינגטון, ב1785, לא נמצא באמריקה אף אמן אחד, שאפשר היה למסור לו עבודה חשובה כל־כך, והיה צורך להזמין לתכלית זו את הפַּסָּל הצרפתי אוּדוֹן (Houdon). בתחילת המאה ה19 יצאו כמה אמריקנים צעירים לאיטליה כדי להשתלם בפיסול, וקנו להם שם את הטכניקה הדרושה לביצוע מצבות־הזיכרון המרובות, שהוקמו באותה תקופה באה"ב — עפ"ר בסיגנון הנֵאוֹ־קלאסי של אסכולת־קאנוֹבָה. אחד מהם היה הוֹרֵשוֹ גְרִינוֹ (Greenough; 1805—1852), שפיסל את ואשינגטון רכוב על סוס (1843). חירם פַּאוּאֶרז (Powers; 1805—1873) פיסל אף הוא בסיגנון הנֵאוֹ־קלאסי; אחת מיצירותיו הידועות ביותר הוא „העבד היוני", שפוסל ע"פ פסל וֶנוּס עתיק, שנמצא במאה ה17 והיה קודם לכן ברשותה של משפחת מדיצ'י. תוֹמאס קרוֹפוֹרְד (Crawford; 1813—1857), מתלמידיו של תוֹרְווֹאלְדְסֶן (Thorwaldsen), הוא יוצרו של הפסל „חירות" שבראש בניין־הקאפיטול בוואשינגטון. הפַּסָּל האמריקני, שזכה לפירסום מרובה בעולם־האמנות הבינלאומי, היה ויליאם וֶטמור סטוֹרִי (Story; 1819—1895), שהשתקע ברוֹמא ב1856; פסלו „קְלֵאוֹפּאטרה" (1869) נמצא במוזיאון המטרוֹפּוֹליני בניו־יורק.

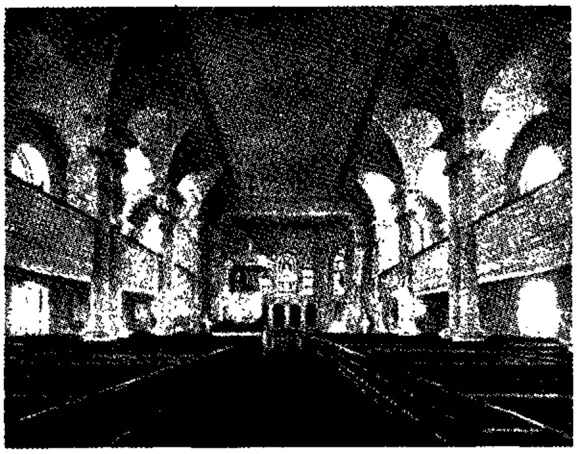
פַּסָּלֵי המחצה השניה של המאה ה19 הרבו, כציירים באותו זמן, לצאת לפאריס לשם השתלמות; מכאן השפעת יוצריו של „שער־הניצחון" בפאריס הניכרת בפסלי־הברוֹנזה של ויליאם רִימֶר (Rimmer; 1816—1879) — כגון „האריות הנאבקים" (1870) ו„הקֶנְטַאוּר הגוסס" (1871). בזמננו נודע לתהילה ג'ורג' גְרֵי בארנארד (Barnard; 1863—1938), ומן הפַּסָּלים החדישים ראוי להזכיר את חוסה דה־קְרִיפְט (José de Creeft; נולד 1884), שהוא אמן בעל כשרון מובהק.

בסיכּוּם אפשר לומר, שמספרם של אמני־הפיסול המקוֹריים, שקמו באמריקה, הוא מצומצם ביותר. עם זה יש לציין את העובדה האָפיינית, שאמריקה היא מולדתו של סוג חדש באמנות הפלאסטית, שיש לו אמנם זיקה רחוקה לפיסול, אלא שכולו מבוסס על המדע וההנדסה — אמנות ה„מוֹביל" (Mobile — הדמות הפלאסטית בתנועה), שנוצרה על־ידי אלכּסנדר קוֹלְדֶר (Calder; נולד 1898).

John Hill Morgan, *Early American Painters, 1921*; Frank Jewett Mather, Jr., "The American Spirit in Art" (*The Pageant of America*, vol. 12), 1927; V. Barker. *A Critical Introduction to American Painting*, 1931; Alan Burroughs, *Limners and Likenesses, Three Centuries of American Painting*, 1936; Samuel Isham, *The History of American Painting*, 1940²; H. Cahill and A. H. Barr, Jr., *Art in America — A Complete Survey*, 1939; Edgar Preston Richardson, *The Way of Western Art, 1776–1914*, 1939; idem, *American Romantic Painting*, 1944; P. Boswell, Jr., *Modern American Painting*, 1940; Oskar Hagen, *The Birth of the American Tradition in Art*, 1940; Jean Lipman, *American Primitive Painting*, 1942; James Thrall Soby and Dorothy C. Miller, *Romantic Painting in America*, 1943; John Walker and Macgill James, *Great American Paintings from Smibert to Bellows, 1729–1924*, 1943; Frederick A. Sweet, *The Hudson River School and the Early American Landscape Tradition*, 1945; D. Sutton, *American Painting*, 1948; E. McCausland, "A Selected Bibliography on American Painting and Sculpture from Colonial Times to the Present", in *Magazine of Art*, Vol. 39, November 1946, No. 7.

ע. ה. י.

ארדיכלות. התקופות השונות של התפתחות התרבות האמריקנית מצאו את ביטוין הארכיטקטוני בצורות־בניה

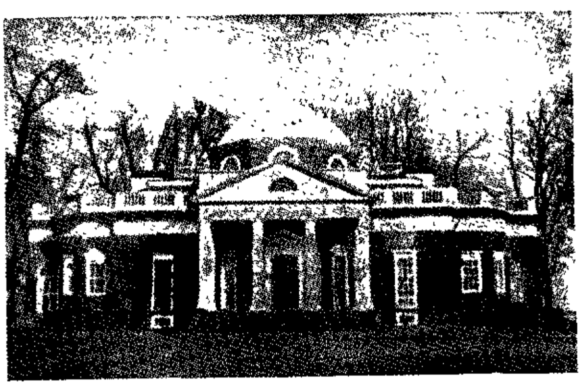

הקאפלה של המלך (King's Chapel), בוסטון. נבנתה כ1754

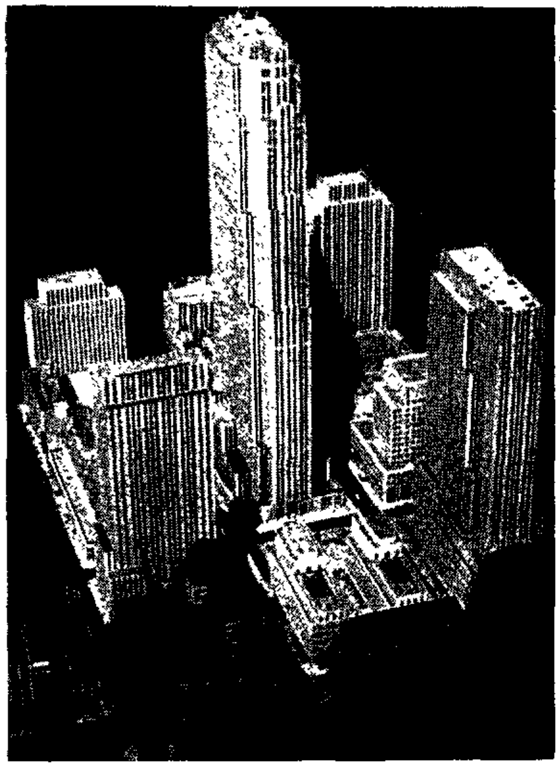
מיוחדות להן. את התקופות הללו אפשר לציין כלהלן:

א. התקופה הקולוניאלית, או הג'ורג'ינית — עד מלחמת־השיחרור.
ב. התקופה שלאחר הקולוניאלית — עד 1820.
ג. תקופת הרנסאנס הקלאסי — עד 1860.
ד. תקופת הרנסאנס הרומאני־גותי — עד 1893.
ה. התקופה האֶקְלֶקְטית — עד מלחמת־העולם I.
ו. תקופת המודרניזם.

ואולם בסקירה כוללת יותר יש לציין בתולדות הארדיכלות האמריקנית שתי תקופות עיקריות אלו: התקופה הקולוניאלית (ג'ורג'ינית) ותקופת העצמאות הממלכתית שלאחר מלחמת־השיחרור. אָפיָה של התקופה הראשונה נקבע, קודם כל, ע"י המתיישבים הראשונים, שהתיישבו בריכוזים לפי ארצות־המוצא. כך, למשל, יושבה אנגליה החדשה ע"י אנגלים, ניו־יורק ע"י הולאנדים, דֶלאוור ע"י שוודים, קארוֹליינה הדרומית על־ידי הוּגֶנוֹטים מצרפת, וכד'. בארדיכלות האמריקנית של הימים ההם נשתקפו, בעיקרו של דבר, שיטות ודוגמות, שהמתיישבים הביאו מארצות־מוצאם. ואולם התנאים הגֶאוֹגראפיים והגֶאוֹלוגיים של האיזורים השונים בהתיישבות החדשה (ההימָצאות של יערות באנגליה החדשה, של אבני־שדה בפנסילווניה, של חרסית לשרפת־לבנים במדינות־הדרום, וכד') שינו במידה מסויימת את הדוגמות הארכיטקטוניות היסודיות של המתיישבים ע"י מה שהקנו להן גון מיוחד. מכאן נובעת גם הגדרת הסיגנונות המקומיים כסיגנון „קולוניאלי של ניו אינגלנד", „הולאנדי קולוניאלי", „דרומי קולוניאלי", וכד'. תנאי־החיים הקשים

מוֹנְטִיצֶ'לוֹ (על־יד צ'ארלוטסוויל, ווירג'יניה), ביתו של תומאס ג'פרסון (נבנה ב1796—1809)

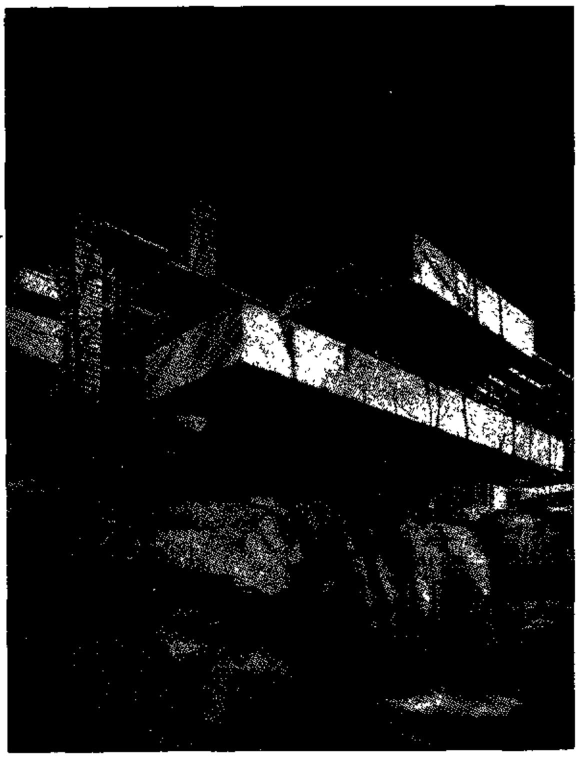
בנייני ה„ראדיו־סיטי" בניו־יורק (הבנין הראשון נשלם ב1932)

חדשה מעיקרה, שהיא מיוסדת אך ורק על עיקרי הפונקציונאליזם ועל הזרמים המודרניסטיים החדשים.

תקופת המודרניזם. הפונקציונאליזם—הגורם המכריע בארכיטקטורה החדישה — מבליט את מטרת־הבניין בתכניתו, במבנהו ובדמותו כאחד. ההגיון שבמבנה הפונקציונאליסטי־התכליתי מבוסס על ההשגים האחרונים של הטכניקה וביחוד על אלה של הטכניקה הבניינית. הגיון זה בא עכשיו במקום היסודות האסתטיים, שקבעו את הסגנונות של הארכיטקטורה בעבר.

הגדול שבארדיכלים המודרניים באה"ב ובעולם כולו הוא פראנק לויד רייט (Frank Lloyd Wright; נולד ב1870), שיצירותיו היקנו לו עמדה יחידה־במינה באמנות־הבניה של זמננו. עיקר מפעלו של רייט כלול בנסיון לשלב שילוב הארמוני את הפונקציונאליזם של הארכיטקטורה המודרנית עם המגמות של הסימבוליזם הרומאנטי. ביחוד בולטת שאיפתו זו בבנייני־הכנסיות ובחווילות שלו, שמתמזגים עד להפליא עם הנוף הסובב אותם. דוגמה ראויה לציון של פתרון ארכיטקטוני מסוג זה הוא בית־המגורים הידוע בבר ראן (Bear Run), שנבנה מעל למפל־מים. בכנסיה של First Unitarian שבמדיסון, ויסקונסין, הצליח רייט לנצל באמנות מרובה את חלקיו הפונקציונאליים של הבניין לשם ביטוי הרעיון הדתי, שהונח ביסודו. באחת מתכניותיו האחרונות (1952) בשביל המוזיאון לזכר סלומון ר. גוגנהיים בניו־יורק נקבעו אולמי־התצוגה בתוך בניין גלילי וחוברו ביניהם באמצעות מסלולי־מדרון טבעתיים (ראמפות), באופן ששוב אין המבקרים צריכים להפסיק את ההסתכלות במוצגים ע"י עליה במדרגות.

„לֶוֶר האוז" (Lever House) בניו־יורק (הארדיכלים: אואינגז [Owings], סקידמור ומריל, 1950) הוא אחת מן

„מים נופלים": בנין, שנבנה בשביל אדגאר קאופמאן, בר ראן, פנסילווניה, 1937/39. הארדיכל: פ. ל. רייט

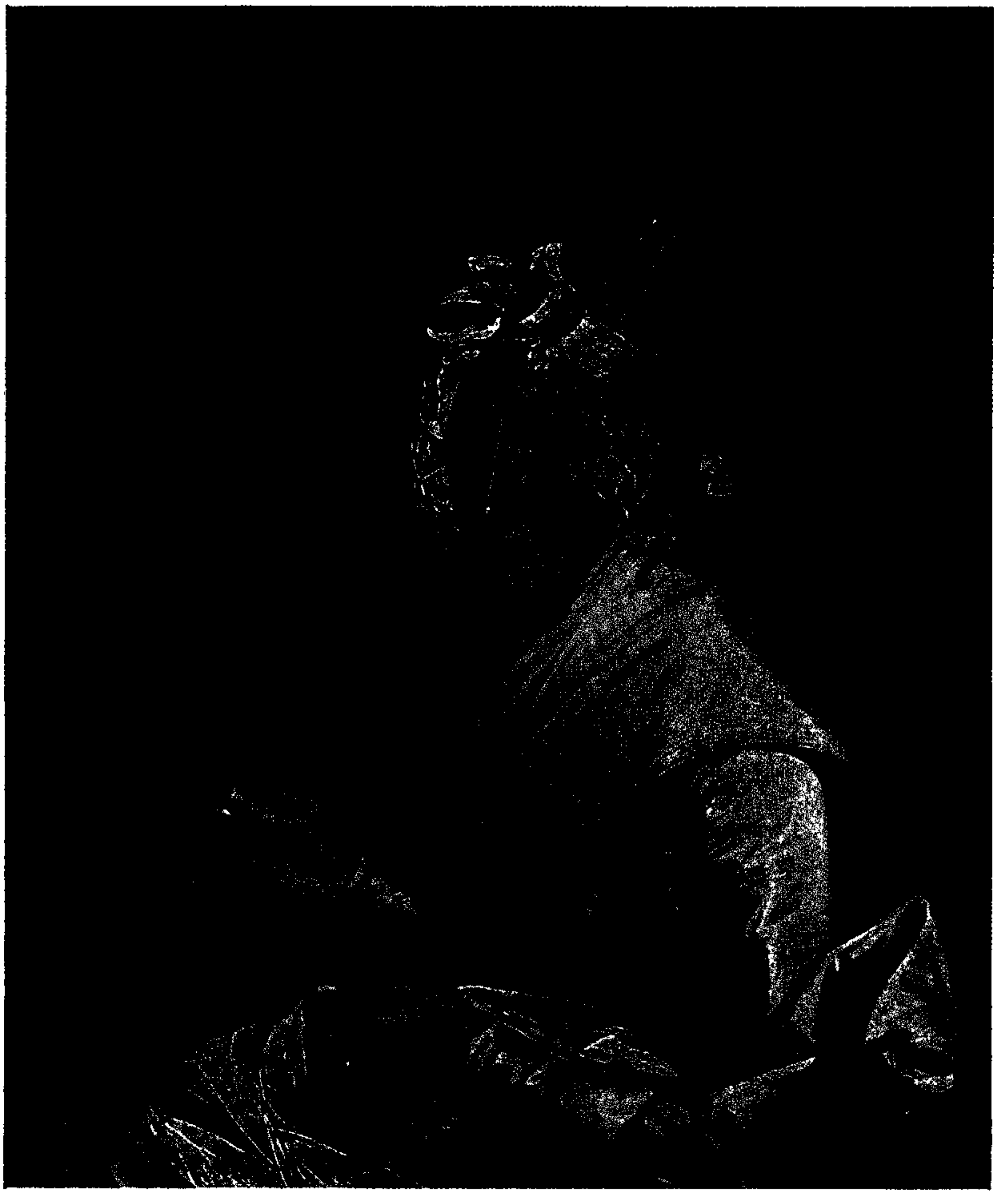
הדוגמות המעניינות ביותר של הארכיטקטורה הקרויה „מגדלית" או הארכיטקטורה של „מגרדי־שחקים זעירים" ("Miniature Skyscrapers"). לאותו סוג־בניינים עצמו משתייכים גם „מגדלי־הזכוכית התאומים" ("Twin Glass-towers") שבשיקאגו (הארדיכל: Mies van der Rohe) ו Johnson Wax Tower בריסין (Racine) אוהאיו (הארדיכל: פ. ל. רייט).

הבניין של מזכירות או"מ בניו־יורק הוא פרי עבודה משותפת של כמה מגדולי הארדיכלים בעולם בהנהלתו הכללית של הארדיכל האמריקני ואלאס האריסון. ביצירותיו של אֶליאֶל סארינֶן (Eliel Saarinen; 1875—1950) מורגשות התרבות של המסורת הקלאסית והמגמה המונומנטאלית מבעד לגישה הפונקציונאליסטית.

הארדיכלות התעשיינית. בשנים האחרונות נתגבשו יסודות חדשים מעיקרם בתחום הבנייה התעשיינית. כנקודת־מוצא לתכנון של מפעל תעשייני משמשת כיום „הגמישות" — כלומר, האפשרות לעבור בשעת־הצורך מענף־ייצור אחד לשני בלא להכניס שינויים בבניין וכן האפשרות להרחיב בלא קושי את הבניינים הקיימים כדי להתאימם לייצור מוגבר.

אָפייני לבניה התעשיינית החדישה הוא השימוש הגובר והולך בחלקי־בניין סטאנדארטיים (ביחוד מִבְנים נושאים ולוחות־קיר), במתכות קלות ובחמרי־בניין סינתטיים. בזמן האחרון הולכת וגוברת המגמה לבנות מיתקנים תעשייניים אוטומאטיים (ביחוד בתעשיה הכימית) תחת כיפת־השמים, כדי להימנע עד כמה שאפשר מבניה בכלל.

מן הארדיכלים התעשייניים באמריקה מן הראוי לציין את היהודי אלַברט כהן (Albert Kahn), שבשמו קשורה התפתחותה העצומה של תעשיית המכוניות באה"ב. כהן תיכנן

גילבֶּרט סטיוּאַרט (1828—1755): הגברת ריצ'ארד יֵיטס, אשתו של סוחר מניו־יורק, 1793
אוסף מֶלון, הגאלריה הלאוּמית, וושינגטון

את רוּבּם של מפעלי־המכוניות באה"ב, וכן תיכנן את בית־החרושת העצום לטראקטוֹרים בסטאלינגראד שבברית־המועצות.

ה. ק. פרגוּסוֹן (H. K. Ferguson) הוא לא רק אחד מן הארדיכלים החשובים בזמננו, אלא אף קנה לו שם כאחד מן התיאוֹרטיקנים והחוקרים המצויינים ביותר, שהיתוו דרכים חדשות להתפתחותה של הארכיטקטוּרה התעשיינית בימינו. המפעלים העצומים לזהורית (Rayon), שפרגוּסוֹן הקים באלאבּאמה, הם דוּגמה לתיכנוּן, שעוֹלה בד בבד עם התביעות של הטכניקה התעשיינית החדישה.

אָפיה הכללי של הארדיכלוּת האמריקנית בזמננו אינו שונה מזה של הארדיכלוּת המוֹדרנית בעולם כולו. הארכיטקטוּרה, כאחד מענפי־האמנוּת, אינה אלא אספקלריה, שבּה משתקפים ההתפתחות הטכנית והזרמים החברותיים־הכלכליים והמדיניים השונים של ימינו המתנגשים זה בזה. אבל כמו במקומות אחרים, כך אף באה"ב עדיין קשה למצוֹא סיגנון ארכיטקטוֹני מובהק, שיהא בו משום סינתזה של המגמות החדשות השונות.

T. E. Tallmadge, *The Story of Architecture in America*, 1936; Sir Banister Fletcher, *A History of Architecture*, 1945; Talbot Hamlin, *Greek Revival in Architecture in America*, 1944; idem, *Forms and Functions of 20th Century Architecture*, 1952; *Architectural Forum, Magazine of Building*, 1933–1953; *Architectural Record, Magazine of Building*, 1933–1953.

מ. כ.

מ וּ ס י ק ה. 1. „המוּסיקה האמריקנית", או המוּסיקה של אה"ב, היא מכלוֹל של יצירות, שהוא מגוון כרבגוֹנוּתה של אוֹכלוּסיית אה"ב. ברקע המוּסיקאלי של אה"ב אפשר להבחין — חוּץ מן היסודות המיוחדים של המוּסיקה האינדיינית והכוּשית — את הגוֹנים השונים זה מזה של הדרום השמרני, ניוּ־אינגלאנד הפוּריטאנית, ניוּ־אוֹרלינְז הצרפתית־ספרדית, קאליפוֹרניה ודרום־המערב הספרדיים, וכיוצא בהם.

הקוֹמפוֹזיטוֹר האמריקני, שביקש ליצור מוּסיקה מקוֹרית, מעוּרה בשרשיה בנעימות העממיות, נתקל מפני־כן בקושי יחיד במינו: ריבוּי של מקורות, עירבּוּב של צורות וסיגנונות, שעדיין לא נתגבשו לביטוי אחיד, בעל צביון לאומי מובהק. היו שטענו על יסוֹד עוּבדה זוֹ, שמוּסיקה אמריקנית אינה בנמצא, אלא שיש כמה מוּסיקות אמריקניוֹת. אך האמת היא, שתהליך ההתמזגוּת החברותית של יוצאי הארצות השונות הביא במידה מרובה גם לידי מיזוּג של יסודות מוּסיקאליים שונים. מצד אחד נתבטא דבר זה בנטיה להשתמש בשירי־העם האינדייניים ובשירים הכוּשיים, ומצד שני ביקשו מחברי־סימפוֹניות שונים באה"ב להשתחרר מהשפעתו של הפולקלור ולשווֹת ליצירוֹתיהם גון אמריקני ע"י שילוּב של תיאוּרי־נוֹף מוּסיקאליים או מוֹטיווים היסטוֹריים־לאוּמיים.

כמו בתחומים אחרים באה"ב, כך ניכרת אף בתחום המוּסיקה השאיפה לביטוי רב־ממדים, שלפעמים יש בו מן ההפרזה. שאיפה זוֹ נתגשמה, לכל הפחות, בתחום הביצוּע. אעפ"כ זכוּ כמה מן התזמורות הסימפוֹניות המרוּבות, שהוּקמו באה"ב, לפירסוּם עולמי, והנַגנים־הסוֹליסטים האמריקנים הם בין הראשונים בעולם. גם לזַמרי־האוֹפרה של אה"ב יצא שם גדול (מן המאה ה19 ואילך), אך הניגוּד בין התפתחוּתו של הביצוּע האוֹפֶרי והתקדמוּתה האיטית של היצירה האוֹפֶרית נשאר עומד בעינו. והוא הדין בתחומים מוּסיקאליים אחרים. צעדי־הענק, שנעשו בפיתוּח החינוּך המוּסיקאלי ובהעלאת מספרם של קהל המאזינים ע"י אמצעים טכניים שונים, לא שינו מצב זה מיסוֹדוֹ.

מ.

2. תופעות מרובות בתולדות המוּסיקה האמריקנית מתבּארוֹת ע"י העוּבדה, שההיסטוֹריה המוֹדרנית של העולם החדש התחילה בתקוּפת־הפריחה של המוּסיקה באירופה, ובעיקר באנגליה — ארץ־מוֹצאם של רוב ראשוני המתיישבים באמריקה הצפונית. אבל תנאי־החיים בארץ החדשה לא היה בהם כדי להמריץ התפתחות מוּסיקאלית. גורם מכריע בעיכוּב התפתחוּתה של המוּסיקה באמריקה הצפונית במשך תקופה ארוּכּה יש לראות גם בעוּבדה, שעד נשיאוּתו של ג'ורג' ואשינגטון — 150 שנה אחר התחלת־ההתיישבוּת — היו כ90% של האוֹכלוּסיה תושבי־כפר; והרי אמנוּת מוּסיקאלית אפשר לה להתפתח כראוּי רק בחברה עירוֹנית. במאות ה17 וה18 נשארה המוּסיקה באמריקה הצפונית בגבולות שירת מזמורי־התהילים, בסיגנון הפוּריטנים האנגליים. אך בעוד שבאירופה היו האצילים (החוּלוֹנים והכנסייתיים) תומכים במוּסיקאים, היו המחבּרים והמנגנים בעולם החדש חסרים תמיכה זוֹ. ולפיכך התחילה התפתחוּתה של המוּסיקה באמריקה עם עליית חשיבוּתו של המעמד הבּוּרגני העירוֹני, כשבאירופה נוצרה מוּסיקה חדשה (מיועדת לאולם־הקוֹנצרטים) בשביל המאזינים החדשים, שהיו שייכים למעמד זה. הקוֹנצרטים הראשונים באמריקה הצפונית נערכו ב1731 (בבוֹסטון), 1736 (בניוּ־יוֹרק) ו1757 (בפילאדלפיה). הראשון לקוֹמפוֹזיטוֹרים ילידי־אמריקה היה פראנסיס הוֹפקינסוֹן (1737—1791), מפילַדלפיה, מדינאי וסוֹפר, שהיה מידידיו של ואשינגטון. בשירים ובקטעים לצ'מבּאלוֹ שחיבּר ניכרת השפעתה של המוּסיקה האנגלית. כמחַבּרה של האוֹפרה האמריקנית הראשונה מוחזק בנימין קאר, שיצירתו „קֶשתי שווייץ" הוצגה ב1796. מבני־דורו, שהיו אף הם מחלוּצי המוּסיקה של אה"ב, יש להזכיר את ויקטוֹר פֶּליסיֶה (יצירתו „אדוין ואנג'ליקה" בוצעה אף היא ב1796) וג'ימז הִיוּאִיט. היוּאיט הוא, אפשר, הראשון שהשתמש ביצירתו בנעימה אינדיינית. יצירות משל גלוּק ואחרים היו מוצגות בערי החוֹף האטלאנטי, כשהן מעוּבּדוֹת או משוּבשות בצורות שונות, ביחד עם „אוֹפרת הקבצנים" ויוֹרשיה.

בסוף המאה ה18 הגיעו לאה"ב מוּסיקאים אירופיים מרוּבּים. וכן הגיעו אליהן באותו זמן החיבורים המוּסיקאליים, שנדפסו בלונדון ובפאריס. לאה"ב הגיעה אז תקופה של עליה גדולה באוֹכלוּסיה ובהוֹן הפרטי והלאומי, וּמוּסיקאים־וירטוּאוֹזים עמדו עד מהרה על האפשרויות הכבירות הצפוּנות להם בארץ החדשה. האגודות המוּסיקאליוֹת החשובות הראשונות נוסדו זמן קצר אחר 1800: האגודה על שם הנדל והיידן בבוֹסטוֹן (1815), אגודת הקרן למוּסיקה בפילאדלפיה (1820) והחברה הפילהארמוֹנית של ניוּ־יוֹרק (1842). עם הקמת בניין ה„מיוּזיק הוֹל" בבוֹסטוֹן ב1852 והאקאדמיה למוּסיקה בניוּ־יוֹרק ב1859 כבר יצאה המוּסיקה האמריקנית מחיתוּליה בכל הנוגע לביצוּע.

הקוֹמפוֹזיציה המוּסיקאלית היתה מוּשפעת בעיקר מן האידיאלים של המוּסיקאים הגרמניים של אותה תקופה. המוּסיקאים באה"ב היו ברוּבּם יוצאי גרמניה או שלמדו אצל אמנים, שקיבלו חינוּך גרמני. החשוב שבקוֹמפוֹזיטוֹרים האמריקנים של אותו זמן היה לוֹאל מֵיסוֹן (1792—1872), שנתן

דחיפה לחינוך מוסיקאלי מעולה. 1825 היתה שנה מרובת חשיבות בתולדות האופרה באה״ב. באותה שנה התחילה מופעת ב„פארק תיאטר״ בניו־יורק משפחת גארסיה מאיטליה, שגילתה לקהל האמריקני את האופרה האיטלקית, ועם זה הגדילה את הערבוביה של הסיגנתות המוסיקאליים. עיקר תרומתה של משפחה זו להתפתחותה של האופרה באה״ב היתה במה שעוררה בזַמָרים ובזַמָרות האמריקנים את השאיפה לשמש כזמרי־אופרה. וכך התחילה באה״ב התפתחות מפליאה בכיוון הביצוע האופרי, שהגיעה לשיאה ב„אופרה המטרופוליטנית״ בניו־יורק. בעשרות השנים האחרונות הוצגו במוסד זה, שזכה להכרה עולמית, גם כמה וכמה אופרות אמריקניות. בין אלו ראויות לציון האופרות של ואלטר דאמרוש, טֵילור.(„פיטר איבֶּטסון״), קארפנטר, פארקר, גרינברג („הקיסר ג׳ונְז״), ג׳. ק. מֶנוטי, ועוד. „פּוֹרְגִי ובֶּס״ לגרשווין היא יותר קומדיה מוסיקאלית משהיא אופרה.

במחצה השניה של המאה ה19 כבר נראים הגילויים הלאומיים הראשונים במוסיקה של אה״ב. מלחמת־האזרחים עוררה את המוסיקאים לחבר שירים עממיים ומנגינות־לכת פאטריוטיות. בין אלה הצטיינו ביחוד שיריו של סטיפן קולינס פוסְטֶר (ע״ע), שהַרבה מהם הפכו לשירי־עם ממש. פוסטר, שזכה לכינוי „שוברט האמריקני״, הושפע מנעימות של האופרה האיטלקית, אך עם זה נתן את דעתו על שירים כושיים מקוריים. כמה קומפוזיטורים חשובים חיברו מוסיקה, שהיתה מושפעת משיריהם של האינדיינים ומצלילי כלי־הנגינה שלהם, בעוד שמחברים אחרים טיפחו את הקשרים עם האסכולות השונות של המוסיקה האירופית וביחוד — הגרמנית, שעדיין היתה לה השפעה שלטת. חלוציה של המוסיקה האמנותית באה״ב הם: ג׳ון נוֹלְס פֵּין (1839–1906), שהיה מן הראשונים במחברי־הסימפוניות (ה„סימפוניה הראשונה״ שלו בוצעה בבוסטון ב1876, ואח״כ בוצעה שורת סימפוניות אחרות שלו), אע״פ שקדם לו בזמן ויליאם הנרי פֵּרִי, שחיבר כמה סימפוניות תכניתיות בעלות שמות ספרותיים. פין, שהורה מוסיקה בהארוארד, הקים דור של קומפוזיטורים ומוסיקולוגים ידועים כדניאל מיסון, ג׳. א. קארפנטר, ארתור פוּט (1853—1937), ג׳ורג׳ ו. צ׳אדוויק (1854—1931), אדגאר סטילמאן קֶלִי (1857—1944), ועוד, אך האמן המעולה שבכולם היה אדוארד מקדוֹאֶל (ע״ע). בשמותיהם של פין ותלמידיו, ובאלה של צ׳אדוויק ומקדוֹאֶל ותלמידיהם, קשורה ה„אסכולה״ האמריקנית החשובה ביותר — ואפשר, אף היחידה במוסיקה — „אסכולת ניו־אינגלנד״, שנתרכזה מסביב לתזמורת הסימפונית של בוסטון.

בראשית המאה ה20 התחילה שוב עליה גדולה בהתפתחותה של המוסיקה באה״ב. כיום קיימות תזמורות סימפוניות וחברות־אופרה כמעט בכל המדינות ובכל הערים הגדולות. מספר הקונסרוואטוריות נתרבה ביותר ולקומפוזיטור האמריקני יש אפשרויות מרובות לביצוע יצירותיו. ואולם על אירגון הקונצרטים והחיים המוסיקאליים בערים הגדולות והקטנות שולטים „מנהלי הקונצרטים״ הגדולים, שקובעים במידה מרובה גם את טעמם של המוני המבקרים בנשפים המוסיקאליים. מצב זה גורם לשמרנות יתירה בקביעת התכניות, וכמה מן המנצחים והאמנים היו צריכים להילחם קשות עד שעלה בידם לחנך את קהל־המאזינים להבנת דרכים חדשות במוסיקה. כמו־כן קיימות כמה חברות ואגודות, שמשתדלות לעודד בדרכים שונות את המוסיקה הנדירה הטובה. אחר מלחמת־העולם II נתפתח טיפוח המוסיקה על־ידי חובבים, ובעיקר בבתי־הספר, בצורה מַפליאה. לעומת כ250 התזמורות הסימפוניות, הפועלות כיום באה״ב, מגיע מספרן של תזמורות בתי־הספר (כולל בתי־הספר הגבוהים) ל200,000 בקירוב; מספר התזמורות של כלי־נשיפה עולה על 50,000. תחנות־השידור הגדולות משדרות עפ״ר — משום אָפיין המסחרי של התכניות — מוסיקה קלה ומשעשעת; אולם קיימות גם תחנות־שידור (כדוגמת תחנת־ה„טיימז״ בניו־יורק), שמשדרות מוסיקה טובה מבוקר עד ערב; תחנות אחרות משדרות את רוב הקונצרטים הסימפוניים הגדולים וכן את הצגותיו של בית־האופרה המטרופוליני. ב1952 התחילו גם שידורי־הטלוויזיה מביאים קונצרטים מעולים והצגות של אופרות לביתם של חובבי־המוסיקה, וכך רכשו לקונצרט ולאופרה מעריצים ומבינים חדשים. האפשרויות הטכניות והחמריות המיוחדות, שיש למוסיקה באה״ב, משתקפות גם בחיבוריהם של קומפוזיטורים אמריקנים, שנכתבו במיוחד לשידור, לסרט, להקלטה או הסרטה קולנית, או לכלי־נגינה חדשים. „בתי־אולפן״ לקומפוזיטורים נוסדו על־ידי אוניברסיטות, בתי־ספר למוסיקה, תיאטראות ואולפני־באלט, תחנות־שידור, אולפני־סרט וב„מתנות־הקיץ המוסיקאליים״ הקיימים במקומות שונים באה״ב. המפורסם שבהם הוא „מרכז המוסיקה בברקשיר״ (טאנגלווד) מיסודו של ד״ר סרגי קוּסֶביצקי (ע״ע).

את ההתפתחות העצומה של היצירה המוסיקאלית והחיים המוסיקאליים באה״ב זירזה, מ1933 ואילך, הגירתם של מוסיקאים וקומפוזיטורים מתקדמים מארצות־אירופה לאה״ב; רובם נתאַזרחו באה״ב, והעמידו את ידיעותיהם וכשרונותיהם לרשות מוסדותיהן המוסיקאליים, וכך סייעו בחינוך דור חדש של אמנים־יוצרים אמריקנים. מתוך המספר המרובה של קומפוזיטורים אמריקנים חשובים בולטים ביחוד — מן הדור הקשיש, שקיבל בדרך כלל את השכלתו המוסיקאלית באירופה, בעיקר בגרמניה: ואלטר דאמְרוֹש (1862—1952), הנרי האדלי (1871—1837), דימְז טילור, צ׳ארלז וַיקפילד קאדמאן (1881—1946); מאנשי דור־הבינים, העצמאיים ומקוריים יותר: אדוארד ברלינגֵים היל, האוארד האנסון, דאגלאס מוּר, ראנדאל תומפסון (1899—); מבניו של אותו דור, שהם בעלי סיגנון מתקדם: צ׳ארלז מארטין לֶפלר (1861—1920), צ׳ארלז אַיווז, קארל רַגְלְז, הנרי קַאוּאֶל, רוי הַריס (ע״ע), אהרן קופלנד (ע״ע), רוג׳ר סֶשְנז (ע״ע), וַלטר פִּיסטון (ע״ע); מבני הדור הצעיר, שרובם נתחנך באה״ב: פול קרסטון, ויליאם שומאן, סמואל ברבר (ע״ע), דיויד דיאמונד, ליונארד ברנשטין (ע״ע) ולוּקַס פוֹס.

מן הקומפוזיטורים הכושיים תרמו תרומות חשובות למוסיקה של אה״ב ר. נתניאל דֶט (1882—1943) וויליאם גראנט סְטִיל. הצלחה יחידה במינה והשפעה מכרעת גם על ארצות אחרות נודעה לקומפוזיטורים של אה״ב ביחוד בתחום המוסיקה הקלה. מנגינות־הלכת של ג׳ון פיליפ סוּסָה (ע״ע) נבדלות במרץ ובתנופה שלהן מכל שאר המארשים, ושיר־הלכת שלו „הדגל הזרוע כוכבים״ הוא פופולארי באה״ב לא פחות מן ההימנון הלאומי (שחובר ע״י פראנציס סקוט קי ב1814 ושהוא מושר לפי המנגינה של האנגלי ג׳ון סטאפורד סמית; נקבע כהימנון רשמי ב1931). אמן־האופרטה הראשון שקם להן, לאה״ב, היה ויקטור הרברט (ע״ע); בין יוצרי

האופרטה המודרניים יש לציין את ריצ'רד רוג'רס (ע"ע), רודולף פרימל, זיגמונד רומברג, ג'רום קרן וארוינג ברלין (ע"ע). התיאטרון המוסיקאלי באה"ב נתפתח בדרכים מקוריות וחדשות בהשפעת יצירתו של ג'ורג' גרשווין (ע"ע): „פורגי ובס". קורט וייל (ע"ע) המשיך בדרכו של גרשווין, ואילו ג'אן קארלו מנוטי יצר סוג חדש של יצירה בימתית-מוסיקאלית, שיש בה משום מזיגה של מחזה מוסיקאלי ואופרה ממש. ענף-מוסיקה חשוב ובעל השפעה מכרעת באה"ב בזמננו הוא הג'ז (ע"ע). ג'ורג' גרשווין הוא הקומפוזיטור האמריקני הראשון, שניסה לחבר מוסיקה סימפונית מבוססת על יסודות הג'אז.

John Howard, *Our American Music*, 1946.

פ. ע. ג.

3. המוסיקה של האינדיינים היא מענפיה של האתנולוגיה המוסיקאלית, שזכו למחקר מעולה ביותר. המחקר המדעי החדיש של מוסיקה זו התחיל עם חיבוריו של ב. ג'. גילמן וג'. ו. פיוקס (Fewkes), שהיו ראשונים בניצולו של הפונוגראף לשם הקלטת שירי-עם וכן לעריכת אספי-שירים של שבטי הזוני, הפואבלו וההופי (1890). מ-1911 ואילך שקדו ה„מוסד הסמיתסוני" והמחלקה האתנולוגית האמריקנית על איסוף-חומר ופירסום מחקרים על המוסיקה האינדיינית. בחקר המוסיקה האינדיינית מבחינים בין זו של השבטים הצפון-אמריקניים (תושבי אלאסקה וקאנאדה), שמוצאם מונגולי, ובין זו של הדרום-אמריקניים (תושבי קאליפורניה וניו-מכסיקו), שמוצאם מאסיה הדרומית-מזרחית. ביצירה המוסיקאלית של כל אחת משתי הקבוצות הללו ניכרות השפעות של תרבות-המוצא: המונגולית או הסינית-מלאית.

המוסיקה האינדיינית קשורה בעיקרה בטכסים דתיים או חברותיים. יש זמירות על אגדת-הבריאה ועל טכסים מכוונים להורדת גשמים, שירי-נסיעה, השבעות של רוחות ושל זבובים, לחשי-ידעוניות, פולחן של הביבר הלבן, שירי-מולד, שירי-ערש ונגינות חתונה ואשכבה, ונוסף על כל אלה — שירי-קוסמים, שירי-ידעונים, ולסוף — שירים, שבאים מתוך השראה של חלום, שירי אהבה וציד, משלי-שועלים; ועוד. שיריהם של קבוצות, שהן ממוצא אתני אחד או שעוסקות במשלח-יד דומים, מגלים צביונות ספרותיים ומוסיקאליים משותפים.

שירים אינדיאניים

שירי-האינדיינים הם פריה של תרבות נמוכה, ועל-כן עדיין חסרים הם סולמות קבועים. לכל אחד ואחד יש סולם משלו, אע"פ שמרובים ביותר בתוכם הסולמות הפנטטוניים, בהתאם למוצאם הסיני-מונגולי.

גון-קולו של האינדייני מצטיין בנימה פאתטית מיוחדת, שנוטה לטעמי-נגינה מודגשים: הקצב מפתיע ע"י דילוגים

חלילים וחליליות אינדייניים

(סינקופות) מרובים בלא „אקדמות". הנעימה מופנית כלפי מטה: תחילתה צווחה במלוא-הקול והיא יורדת בהדרגה אל המוקד המלודי הנמוך ביותר, בהקף קולי רחב. צורות רב-קוליות אינן מצויות כלל.

כלי-הנגינה המקוריים של האינדיינים הם: תופים, שמשמשים לליווי-זמירות, חלילי-אבן, שמדברים(!) לתוכם כדי להביא מטר, קשתות-פריסה, שבהן קוסמים קסמי-אהבה, רעשנים, שמשמשים לציד, שופרות, שבהם קוראים לעצרת, ומשרקות, שהקולות המופקים מהם מסמלים את נשמות-האבות. כל הכלים הללו, שהאינדיינים היו מרבים להשתמש בהם, הולכים ונעלמים במהירות. — למוסיקה של האינדיינים היתה השפעה על מחברים מרובים של מוסיקה אינסטרומנטאלית וקולית ממוצא אירופי-אמריקני בזמן החדש, כמו: דבוז'אק: „הסימפוניה מן העולם החדש" (1893); מק-דואל: „סויטה אינדיינית" (1890); פ. בוזוני: „יומן אינדייני (לפסנתר); ש. ו. קאדמאן: „סויטה אמריקנית" לתזמורת-מיתרים (1938); ה. קואל: „אמרינד-סוויטה" (1940).

מאראקה. קשקשן עשוי מקליפת רימון מיובש (או בצורת-רימון) וממולא גרעינים

F. Densmore, *Yuman and Yaqui Music*, 1932; H. Roberts, *From the Primitive Music* (South Californian Songs); M. Barbeau, in: *The Tsimshian, Their Arts and Music*, 1951.

א. ג.—ק.

היסטוריה 1763—1953 (על ההיסטוריה של צפון-אמריקה עד 1763 ע"ע אמריקה, ע' 189—202).

א. מסוף המלחמה בצרפתים עד תחילת מלחמת-השיחרור (1763—1774). ההוצאות הגדולות של המלחמה נגד צרפת הכניסו את אנגליה לחובות מרובים. ומפני שאנגליה ניהלה את המלחמה כדי לשמור על בטחונן של המושבות, רצו ממשלת-בריטניה והפארלאמנט הבריטי, שהמושבות תשתתפנה בסילוקם של חובות אלה וביחוד בהוצאות על חיל-המצב הבריטי, שכלל 10,000 איש. לשם כך הוטל ב-1764 מכס לא גבוה על סוכר, יינות, משי, קפה ודברי-מותרות אחרים. ב-1765 יצא „חוק האיכסון", שחייב את המושבות לספק שיכון וציוד לצבא-המלך. הדבר עורר התמרמרות מרובה במושבות. ואולם את אש-המרד נגד אנ-

גליה הצית „חוק־הבולים". חוק זה קבע, שיש להדביק בולי־הכנסה על כל עיתון, גליון־דפוס, רשיון, חוזה־שכירות או מסמך חוקי אחר, וההכנסה נועדה לשמש, לפי החוק, „להגנתן, שמירתן ובטחונן" של המושבות. אלו האחרונות עם אוכלוסייתן הניכרת (2,500,000 תושבים, לעומת 7,000,000 התושבים של אנגליה הרחוקה) הרגישו את עצמן די חזקות, כדי לשמור על בטחונן בכוחותיהן שלהן.

חוגים רחבים של האוכלוסיה, ביחוד אלה שהושפעו ע"י סיסמות־ההשכלה החדשות מייסודם של לוק, מונטֶסקיה ורוסו (ע"ע), מצד אחד, ושהתנגדו להגבלות־המסחר, שהטילה עליהם אנגליה (ע"ע אמריקה, ע' 194), מצד שני, שאפו למידת־חופש מרובה יותר, וביחוד סירבו לשלם מיסים, שלא הוחלט עליהם באסיפותיהם המחוקקות. ברוב המושבות, ביחוד בווירג'יניה ובמאסאצ'וסֶטס, מחו האסיפות הללו בחריפות נגד „חוק־הבולים" וכן נתארגנו אגודות של „בני־חירות", שהטיפו לשיחרורן של המושבות מעולה של אנגליה. בבוסטון, בירת־מאסאצ'וסטס העשירה, נערכו הפגנות נגד השלטון האנגלי, סוכני־הבולים הוכרחו להסתלק, הבולים הושחתו, וכן הוטל חרם על היבוא מאנגליה.

ב25—27 באוקטובר 1765 נועדו, ביזמת בית־הנבחרים של מאסאצ'וסטס, 27 ב"כ של 9 מושבות (מאסאצ'וסטס, רוד איילנד, קונֶטיקוט, ניו־יורק, ניו־ג'רסי, פנסילווניה, דֶלאוור, מרילנד, קארוליינה הדרומית) לקונגרס בניו־יורק. הקונגרס שלח תזכירים למלך ולשני הבתים של הפארלאמנט הבריטי, שבהם הוטעמה נאמנותן של המושבות למלך וצייתנותן לפארלאמנט, ועם זה — סירובן לשלם מיסים, שבתי־המחוקקים שלהן לא אישרו אותם. כמו־כן הוזהרו הבריטים בתזכירים אלה, שבני־המושבות יפסיקו לקנות סחורות בריטיות אם יטילו עליהם מיסים שלא בהסכמתם. סוחרי־בריטניה חששו לחרם זה ומדינאים בריטיים חשובים כמו ויליאם פיט ואדמונד בֶּרק (Burke) צידדו עם האמריקנים. מפני־כן בוטל חוק־הבולים במארס 1766 ע"י הפארלאמנט הבריטי, שאגב כך חזר והכריז על זכותו להטיל מיסים על המושבות כראות־עיניו.

בנימין פרַנקלין (ע"ע), בא־כוחן של המושבות בלונדון, הצליח לשכנע את הפארלאמנט, ששום אדם במושבות, „כפיכח כשיכור, אינו חולם על עצמאות", וגם הסביר את ההבדל בין מכסים ומיסים. מתוך שימוש בהבחנה זו קיבל הפארלאמנט את הצעתו של מיניסטר־הכספים לורד טַאונזֶנד (Townshend) להטיל מכס על נייר, כלי־זכוכית, חרסינה, צבעים, עופרת ותה, שיובאו למושבות. אך המושבות התנגדו גם למֶכֶסים אלה ולא ראו בהם אלא מיסים מוסווים. המושל של מאסאצ'וסטס פיזר את אסיפת־המחוקקים, אבל ההתייעצויות של אסיפה זו נמשכו. ב5.3.1770 התנגשו אזרחים מפגינים בבוסטון עם חיל־המצב הבריטי ובהתנגשות זו נהרגו חמשה אזרחים („טבח בוסטון", "Boston Massacre"). מיד אחר תקרית זו ביטלה ממשלת־בריטניה (אפריל 1770) את המֶכֶסים של טאונזֶנד, פרט למכס על תה. אעפ"כ לא פסקו ההתנגשויות בין בני־המושבות והשלטונות הבריטיים, וכדי להימנע מתשלום המכס על התה נתארגנה הברחה של תה, שהובא למושבות מֵעֵבר לים. ביוני 1772 שרפו יורדי־ים מרוד איילנד את הספינה הבריטית „גַסְפִּי" (Gaspee) — אחת מן הספינות, שהיו מיועדות למנוע הברחה של סחורות לאה"ב. וכשהמכס על תה קושר (ב1773) במונופולין, שניתן

הטבח בבוסטון (5.3.1770). פיתוח־נחושת של פּוֹל רֶויר (Revere). המוזיאון המטרופוליני, ניו־יורק

לחברת הודו המזרחית (East Indian Company) על מכירתו של התה במושבות, עורר הדבר התנגדות חריפה בחוגי־הסוחרים, ובלילה של ה16 בדצמבר 1773 עלתה חבורת מתמרדים, שהתחפשו כאינדיינים, לשלוש ספינות טעונות תה והשליכה את המטען, ששוויו היה 18,000 לירות שטרלינג, לים. באנגליה גינו את „מסיבת־התה של בוסטון" והממשלה קיבלה שורה של „חוקי כפיה" נגד המתיישבים: „חוק נמל־בוסטון", שנָעל נמל זה עד שישולם מחירו של התה שנשמד; למלך ניתנה הזכות למַנות חברים למועצת־מאסאצ'וסֶטס, שעד אז היו נבחרים; הישיבות של המועצה העירונית תוכלנה להתקיים רק ברשותו של המושל; למושל ניתנה הסמכות למנות ולפטר שופטים ופקידי־מחוז; חוק־איכסון מיוחד חִייב את השלטונות המקומיים למצוא מעונות לחיילים; המושל היה רשאי להחרים לתכלית זו אכסניות, בתי־מרזח וכד'; „חוק קוויבק" סיפח את התחומים שמצפון לנהר־אוהאיו למחוז־קוויבק, ז. א. לקאנאדה, ומנע בדרך זו את הגירתם של אנשי־הסְפָר מערבה. חוק־ההעברה (Transportation Bill) איים להעביר לאנגליה פקידים וחיילים בלתי־צייתנים כדי להעמידם לדין. מספרם של החיילים הבריטיים במאסאצ'וסטס הוגדל. המושל הצבאי נעשה גם מושל אזרחי.

החוקים ואמצעי־הדיכוי הללו עוררו את שאר המושבות לבוא לעזרתה של מאסאצ'וסטס. בסוף 1772 כבר הוקמו, לפי הצעתו של סמיואל אַדַמְס (ע"ע), „ועדות לתיאום" (Committees of Correspondence) בתוך המושבות כדי להדק את היחסים ביניהן ולארגן התנגדות משותפת לאנגליה, ולפי יזמתן של וירג'יניה ומאסאצ'וסטס נועדו ב5 בספטמבר 1774 בפילאדלפיה 55 צירים, ב"כ 12 מושבות לקונגרס הקונטיננטאלי הראשון, שנתכנס שלא כחוק. רק ג'ורגָה הרחוקה לא שלחה באי־כוח. הקונגרס נמשך שבעה שבועות וישיבותיו היו סודיות. רוב חבריו היה מורכב מ„פאטריוטים" או „ויגים", בניגוד לחסידי־בריטניה, שהיו „טורים" או „לויַליסטים". נתקבלו החלטות מתונות ברוחו של ב"כ ניו־יורק, ג'ון ג'י (Jay): נערכה „בקשה" למלך כאֵל האב, האוהב את כל העם, ובה ניתן ביטוי לטענות המסָרתיות, וכן להכרה בזכותו של הפארלאמנט להסדיר את סחר־החוץ ואת ענייני־האימפריה המיוחדים; ואולם עם זה הובעה

התביעה למתן „חופש לנו, בדיוק כמו לכם. ואז נהיה מאוחדים עמכם", לביטול „חוקי הכפיה" של מאסאצ'וסטס, וכן לביטול מיסים ומכָסים, שהוטלו בלא הסכמתן של המושבות. ובצידן של התביעות באה אזהרה מפורשת, שאם הממשלה לא תֵעָנה להן, ייאסֵר יבוא של סחורות אנגליות למושבות מן ה1 בדצמבר 1774 ואילך. הקונגרס הקים „התאחדות" לשם אירגונו של החרם הכלכלי: הוקמה רשת של ועדות־פיקוח בכל עיר ובכל מחוז; הוועדות נטלו בידיהן את הנהלת־העניינים בכל מקום ומקום: הן חיסלו את שארית־הפליטה של הסמכויות הממלכתיות; את המתנגדים העַנישו בכל חומר־הדין; כן התחילו בגיוס ובציוד של חיילים.

באנגליה היו המלך והפארלאמנט משוכנעים (נגד דעתו של מיעוט קטן, ביניהם פיט ובֶּרק), שצריך לפתור את בעיית־המושבות ע"י שימוש בכוח. חיל־המצב במושבות הוגדל, ובאפריל 1775 שלח הגנראל גֵיג' (Gage), מפקד־הצבא והמושל של מאסאצ'וסטס, גדוד לקונקורד (Concord, ממערב לבוסטון), כדי להחרים מחסני־נשק של ה„פאטריוטים". ב19 באפריל נפגש גדוד זה על־יד לֶכְּסינגטון (Lexington) באנשי־המיליציה של מאסאצ'וסטס והוכרח לסגת לבוסטון. אסיפת־המחוקקים של מאסאצ'וסטס הכריזה על הגנראל גֵיג' כאויב־המולדת והמלחמה התחילה.

ב. מלחמת־השיחרור והשגת החירות (1775—1783). — 1. הכרזת־העצמאות. ב10 במאי 1775 התכנס בפילאדלפיה הקונגרס הקונטיננטאלי השני, שסיים את פעולתו רק ב1788 (ר' למטה). מתחילה היו הדעות בו מחולקות מאוד, כי חלק ניכּר של חברי־הקונגרס, בייחוד באי־כוחן של ניו־יורק ופנסילוויניה, התנגדו להצעה, שהמושבות תקָרַענה מעל אנגליה. ברוב קטן הוחלט ב31 במאי, שהצבא של מאסאצ'וסטס הוא צבָאן של כל המושבות, וב15 ביוני נתמנה ג'ורג' וָשינגטון (ע"ע) כמפקדו של צבא זה. נשלחו שליחים לאירופה כדי להשיג את עזרתן של צרפת ומעצמות אחרות. מיד אחר־כך (17.6) ניצחו האנגלים, אמנם באבידות כבדות, את המיליציה של מאסאצ'וסטס על־יד באנְקֶר היל (Bunker Hill, סמוך לבוסטון). לאחר כמה חדשים הגיעה למושבות הידיעה, שהמלך ג'ורג' III הכריז במנשרו מן ה23.8.1775 על „מצב של התמרדות במושבות" ושהוא מתכוון לשלוח אלפי שכירים גרמניים כדי לדכא את המרידה. רוח־ההתקוממות הקיפה את רוב האוכלוסיה, וביחוד גברה התנועה כשהופיע (בינואר 1776) חיבורו של תומאס פֵּין „השֵׂכל הישר" (Common Sense), שהטיף לעצמאותן הגמורה של המושבות. ב15 במאי 1776 החליט הקונגרס, שעל כל המושבות להקים ממשלות עצמאיות. ונבחרה ועדה של 5 חברים, ביניהם פראנקלין, ג'ון אַדַמס ותומאס גֶ'פרסון, שהוטל עליה לנסח את הכרזת־העצמאות (Declaration of Independence). הכרזה זו פורסמה ב4 ביולי 1776 — יום, שמאז הוא נָחוג באה"ב כיום־העצמאות.

ב„הכרזת־העצמאות" הוטעמו, קודם כל, זכויותיו של היחיד בהתאם לפילוסופיה החֶברותית של ג'ון לוק (ע"ע) ושל שאר הוגי־הדעות של ההשכלה. אח"כ תואר בפרטות

אזרחים בוסטוניים מתעללים בגובה של מכס־התה, מורחים אותו בעטרן ומצמידים לגופו נוצות. פיתוח־נחושת של פ. גודפרוי (Godefroy)

משטר העֶוֶל והדיכּוי, שהנהיג ג'ורג' III במושבות, ובזה נומקה זכותן להכריז על עצמאותן. חותמי־ההצהרה מכנים את עצמם „באי־כוח המדינות המאוחדות של אמריקה" (Representatives of the United States of America), אך ביחוד הוטעמה בהצהרה אי־תלותן הגמורה של כל אחת ואחת מן המושבות לחוד. אלו האחרונות חוקקו לעצמן עד מהרה חוקות, שבהן הובלטה חירותן המדינית והכלכלית.

לא נקבעה ב„הצהרה" הדרך, שבה עתידה היתה הברית החדשה להתארגן מבחינה מדינית. ואולם באֶכֶּף המלחמה הוכרחו חברות־הברית להקים אירגון מדיני, שינהל את ענייניהן, וב15 בנובמבר 1777 החליט הקונגרס הקונטיננטאלי על „סעיפי־הברית" (Articles of Confederation). אך גם ע"י כך עדיין לא הוקמה ממשלה מרכזית. רק הוכרז, ש13 המדינות כרתו „ברית ידידות" (League of Friendship) ושהקונגרס רשאי להכריז מלחמה ולכרות ברית־שלום, להקים צבא וצי, לטבוע מטבעות, ללוות הלוואות, לקבוע את סדרי־הדואר, להחליט על סיכסוכי־גבולות בין המדינות ועל ענייני־האינדיינים. לעומת זה לא ניתנה לקונגרס הזכות לגבות מיסים. כדי שהקונגרס יוכל לחוקק חוקים היה צריך להסכמתן של — לכל הפחות — 9 מדינות, וכדי להכניס שינוי ב„סעיפי־הברית" — להסכמתן של כל 13 המדינות כולן. בהתאם לכך נכנסו ה„סעיפים" לתקפם רק ב1781, לאחר שחתמה עליהן המדינה ה13 — מרילאנד.

2. מהלך־המלחמה. במבנה שלהם היו הצבאות של הצדדים הלוחמים שונים זה מזה תכלית שינוי. לבריטים היה צבא סדיר, מזויין יפה, והצי הבריטי שלט על הים וסיפק את חמרי־המלחמה. אך צבא זה היה כבד־תנועה והורגל בטכסיסי־המלחמה המסָרתיים שלו, שהיו מותאמים לאירופה. לעומת זה היה הצבא של האמריקנים חיל־מתנדבים, שלא היה מצויד כהלכה ואף היה לקוי בחוסר־משמעת. מתוך מלחמותיהם המרובות באינדיינים נעשו בני־המושבות לוחמים מצויינים והיו מוכשרים ביחוד למלחמת־גֶרילה, שבה סיכּנו תכופות את תנועות־האויב ואת קשריו בעורף. ואולם חוסר־המשמעת גרם לעריקות הרבה, וגם השתתפותה של האוכלוסיה במלחמה היתה בכללה דלה: בעוד שמספרם

של תושבי־המושבות היה ב1776 כ2½ מיליון, מנה הצבא כ90.000 איש — כלומר, רק כל שמיני בַּגברים נשא נשק. ובשנות־המלחמה האחרונות היה רק 1 מ16 בין גברים אלה בתוך הצבא.

גם היחסים בין המושבות היו גרועים. הן לא פעלו במלוכד והתייחסו זו לזו מתוך חשדנות. זמן ומרץ מרובים הופסדו ע״י חיכוכים. כשליש מן האוכלוסיה היו „לויאליסטים", חסידי בריטניה, שהיו מרובים ביחוד במדינות המרכזיות (ניו־יורק, ניו־ג׳רסי, פנסילווניה) ובמידה פחותה יותר — בקצה הדרום. הלויאליסטים סיפקו לצבא הבריטי חיילים לאלפים, ועם סיום המלחמה עזבו יותר מ60.000 מהם את אה״ב והיגרו לקאנאדה ולמושבות בריטיות אחרות. מרכזי־ההתנגדות לבריטניה היו ניו־אינגלנד ווירג׳יניה.

מפני־כן היתה ידם של הבריטים בשנתיים הראשונות של המלחמה (1775—77) על העליונה. בחורף 1775/6 נכשל, לאחר הצלחות אחדות בשדה־הקרב, הנסיון לכבוש את קאנאדה, ובְּנֵיהָ של ארץ זו נשארו נאמנים לבריטים. לעומת זה הכריח ואשינגטון את הגנראל הַאו (Howe), שמילא את מקומו של גֵיג׳ כמפקד, לפַנות את בוסטון (במארס 1776). אך בקיץ אותה שנה הגיעו לאמריקה 30.000 שכירים גרמניים, שאנגליה קנתה מנסיכי־גרמניה, ביחוד מהֶסֶן (ע״ע), באופן שלבריטים היו אז במושבות 55.000 חייל, לעומת 17.000 החיילים (אנשי־המיליציה) של האמריקנים. באוקטובר 1776 הוכה ואשינגטון על־יד ברוקלין, הוכרח לפנות את ניו־יורק ולסגת אל עבר נהר־דֶלַאוור, לפנסילווניה. מעברו הנועז המפורסם על נהר זה בדצמבר 1776 והצלחותיו על־יד טרֶנטון (26.12) ופרינסטון (3.1.1777) לא שינו את המצב הכללי. בספטמבר היכה אותו הגנראל קורנוואליס (Cornwallis) על־יד נהר בְּרַנְדִיוַין (Brandywine), פילאדלפיה נפלה בידי המנצח והקונגרס הוכרח לברוח. אחר מפלה שניה על־יד גֵ׳רמַנטַאון (4.10) נסוג ואשינגטון לוואלי פורג׳ (Valley Forge) — במקום שחייליו סבלו קשות מחמת החורף — והשתדל, בעזרת הקצין הגרמני פרידריך פון שטויבֶּן (Steuben; 1730—1794), לארגן את צבאו מחדש (1777/8).

בינתיים השתפר המצב בשדה־הקרב הצפוני. כאן נתכוונו הבריטים להפריד את המושבות הצפוניות מן הדרומיות, לכבוש את אלו הראשונות ולהכות בדרך זו את המתקוממים מכה ניצחת. הגנראל בֶּרגוין (Burgoyne) יצא עם גדודים בריטיים, אינדייניים ולויאליסטיים מקאנאדה אל עמק ההאדסון וקיווה לאַחד על־יד אלבני את כוחותיו עם הגדודים של הגנראל הַאו, שבא מניו־יורק. אך הצבא האמריקני בפיקודו של הגנראל גֵיטְס (Gates), שהוגדל ע״י הצטרפותם של מתנדבים מרובים והגיע למספר של 20.000 איש, הצליח למנוע איחוד זה ועל־יד סאראטוגה הכריח את ברגוין עם 6.000 חייליו להיכנע לו (17 באוקטובר 1777).

ניצחון זה היה מאורע מכריע במלחמת־השיחרור של אה״ב. הוא גרם לכך, שצרפת צידדה רשמית עם אה״ב והניעה ב1779 את ספרד וב1780 את הולאנד להצטרף למלחמה נגד בריטניה.

הצרפתים הראו את אהדתם לאה״ב עוד בתחילת־המלחמה. רעיונות החירות ושיווי־הזכויות עוררו הד מרובה בחוגים רחבים בצרפת, וצרפתים צעירים, ביניהם הקצין הצעיר לַפַּיֶט (ע״ע), ועמהם אוהבי־חירות מאומות אחרות, כמו הפולנים קושצ׳ושקו (ע״ע) ופולאסקי והגרמני שטויבן, עברו את הים והצטרפו לצבא־המתקוממים. אך צרפת תמכה באה״ב גם מסיבה מדינית, כי בדרך זו קיוותה לכבוש חזרה את קאנאדה ולצמצם את יתרון־כוחה של בריטניה בים. מפני־כן התירה — מיד אחר „הכרזת־העצמאות" — למעשה, אף אם לא בדרך רשמית, העברה של אנשים וחמרי־מלחמה לאה״ב ואחר קרב־סאראטוגה כרתה ברית עם המדינה הצעירה (6.2.1778). צרפת גם תמכה באה״ב בסכום גדול של כסף (כ20 מיליון פראנקים) ושלחה לעזרתן צי בפיקודו של האדמיראל אֶסְטֶן (ע״ע), שהכריח את הבריטים לפנות את פילאדלפיה (יוני 1778). ואשינגטון רדף אחר הבריטים הנסוגים, אך לא הצליח לגרשם מניו־יורק.

עכשיו העבירו הבריטים את נקודת־הכובד של המלחמה דרומה בתקווה לנתק מברית־המושבות את ג׳ורגָה, שבה היו הרבה לויאליסטים, ואת קארוליינה הדרומית. בסוף 1778 כבשו את סאוואנה (ג׳ורג׳ה) ובאביב 1780 — את צ׳ארלזטון (קארוליינה הדרומית). ואשינגטון, שלא קיבל מן המושבות כסף כדי סיפוק המחסור, שצבאו סבל ממנו, לא היה בכוחו למנוע כיבושים אלה. באותו זמן (ספטמבר 1780) עבר הגנראל האמריקני בנדיקט ארנולד (ע״ע), אחד מגיבורי־סאראטוגה, אל הבריטים.

ההצלה באה מצרפת, ששלחה ביולי 1780 את הגנראל רושַנבּו (ע״ע) עם צבא של 6.000 איש לניו־אינגלנד ומשם יצאו בסתיו 1781 הגדודים המאוחדים, האמריקנים והצרפתיים, דרומה נגד הגנראל קורנוואליס, שנלחם בהצלחה בקארוליינה. הצי הצרפתי מנע את העברתו של צבא בריטי מניו־יורק, וקורנוואליס וצבאו, שמנה 11.000 חייל, הוכרח להיכנע על־יד יורקטאון (19.10.1781). סאוואנה וצ׳ארלזטון פונו ע״י הבריטים.

בבריטניה התחילו מבינים, שאין תקווה לנצח את המושבות, והתחילו מרַכזים את הכוחות לשם הגנה מפני צרפת וספרד. ממשלת־בריטניה שלחה את הסוחר ריצ׳ארד אוסואלד, ידידו של בנימין פראנקלין, לפאריס לשם משא־ומתן

חשאי עם המושבות. משא־ומתן זה נמשך אח״כ ע״י המיניס־
טרים שֶׁלְבֵּרן (Shelburne) ופיט הצעיר, וב־30.11.1782
חתמו באי־כוח בריטניה ואה״ב (פראנקלין, ג׳ון אדמס וג׳ון
ג׳י) על חוזה־שלום מוקדם, שבו הכירה בריטניה בעצמאותן
של אה״ב. כגבול צפוני נקבע שוב קו האגמים הגדולים
(בניגוד ל„חוק קויבק״, ע׳ למעלה עמ׳ 160) ובמערב הורחק
הגבול עד נהר־מיסיסיפי. אה״ב קיבלו גם את זכות־הדַיִג
החשובה במי ניו־פאונדלנד ובשפכו של נהר סט. לורנס.

הצרפתים לא הסכימו לתנאים אלה. הם תבעו בשביל
עצמם את השטחים הנרחבים בין הרי־האַלֶגֶנִים ונהר־מיסי־
סיפי כדי לחדש בהם את פעולתם ההתיישבותית. אך לכך
התנגדו הבריטים, אדוניה של קאנאדה השכנה, ובחוזה־
השלום הסופי (ורסאי, 3.9.1783) אושר ההסכם המוקדם.
פלורידה (ע״ע) נשארה בידי הספרדים, ששלטו גם על השט־
חים שממערב למיסיסיפי (לואיזיאנה).

ג. שנות־המשבר. החוקה (1783—1789). המושבות
המאוחדות, שהשיגו את אי־תלותן בבריטניה, עדיין היו רחו־
קות מהוויה של מדינה ממש. גם באמריקה וגם באירופה
מרובים היו המטילים ספקות בעתידן מבחינה מדינית,
וההיסטוריונים האמריקנים מכנים את שנות 1783—1789
כ„שנות־המשבר״ של אה״ב. כל מדינה ראתה את עצמה
כעצמאית, היתה מסוכסכת עם שכנותיה בענייני־גבולות
והטילה מכסי־מגן על הסחורות של שאר המדינות. בניו־יורק,
למשל, דרשו להטיל מכס על העצים, שהובאו מקוֹנֶטיקוּט,
ועל הירקות, שהובאו מניו־ג׳רסי. מצד שני היה המצב
הכלכלי חמור מאוד. במרוצת־המלחמה הוצאו שטרי־נייר,
וערכו של הדולאר נפל ל־1/50. אינפלאציה זו היתה נוחה
לחוואים בעלי־החובות, שהיו באותה תקופה הרוב הגדול של
האוכלוסיה ושילמו את חובותיהם בכסף, שערכו הופחת.
לעומת זה דרשו הסוחרים והתעשיינים שער קבוע של המטבע
וביצוע קפדני של החוקים לטובת המלווים. ניגוד זה גרם בין
השאר למרד־איכרים במאסאצ׳וסֶטס המערבית, ב־1786, כשה־
שלטונות ניסו לגבות את חובותיהם של החוואים ביד חזקה.
ההתמרדות שמנהיגה היה הקצין שֵׁיז (Shays), דוכאה בכוח
צבאי.

על קְשָׁיִים אלה, וכן על חולשתה של הממשלה המרכזית
ועל הליקויים שב„סעיפי־הברית״ מ־1777 (ר׳ למעלה), הת־
ווכחו הרבה בעיתונות ובוועידות שונות, וב־25 במאי 1787
נתכנס, בהסכמתו של הקונגרס הקונטיננטאלי (עיין למעלה)
כֶּנֶס (Convention), שבו השתתפו 55 באי־כוח של כל
המדינות, פרט לרוד־איילנד, כדי לדון על חוקה בשביל אה״ב.
יושב־ראש הכּנס היה ואשינגטון, והשתתפו בו בין השאר
פראנקלין כבא־כוחה של פנסילווניה, ג׳ימז מדיסון (ע״ע),
איש וירג׳יניה, ואלכסנדר המילטון (ע״ע) מניו־יורק. נתגלו
שני כיוונים מנוגדים: שלטון חזק של הברית כולה, כפי שדרש
המילטון, או שלטונה של כל מדינה ומדינה עם סמכויות
מצומצמות של המרכז, כפי שדרשו אחרים, ביחוד אנשי המדי־
נות הקטנות. מספר האוכלוסים של חמש המדינות הגדולות
(מאסאצ׳וסטס, ניו־יורק, פנסילווניה, וירג׳יניה וקארוליינה
הדרומית) היה כפול מזה של שמונה המדינות האחרות (ניו־
המפשיר, רוד־איילנד, קונֶטיקוט, ניו־ג׳רסי, דֶלַאוור, מרילנד,
קארוליינה הצפונית וג׳ורג׳ה), ואלו האחרונות חששו להש־
פעתן המכרעת של המדינות הגדולות על הממשלה המרכזית.
לאחר התייעצויות, שנמשכו ארבעה חדשים, הוסכם בספ־
טמבר 1787 על פשרה זו: (1) הכוח המחוקק יהא מסור
לקונגרס מורכב משני בתים: א) בית־הנציגים (House of
Representatives), שיִבָּחר לפי גדלה של האוכלוסיה בכל
מדינה, ומפני־כן תהא בו ההשפעה המכרעת בידי המדינות
הגדולות, שציריהן מרובים יותר; ב) סנאט, שבו תהא כל
מדינה מיוצגת על־ידי שני צירים נבחרים, ומפני־כן יהא
רוב הצירים בו מורכב מבאי־כוחן של המדינות הקטנות.
(2) השלטון המוציא לפועל יהא מסור לידיו של **נשיא**,
שיִבָּחֵר על־ידי הקונגרס ושיקבל סמכויות מרחיקות לכת.
(3) בית־משפט עליון ישמור על החוקה (ראה להלן, החוקה
והמשטר). הוחלט, שהחוקה תיכנס לתקפה לאחר שתבוא
עליה ההסכמה של — לכל הפחות — 9 מדינות. אף לאחר
מכן נתקיימו ויכוחים חריפים בכל השאלות הללו, אך ידם
של ה„פדראליסטים״ (לאטינית foedus — ברית), חסידיו
של השלטון המרכזי החזק בהנהגתו של האמילטון, נשארה
על העליונה. ביוני 1788 קיבלה המדינה התשיעית (ניו
המפשיר) את החוקה וע״י כך נוצר המכשיר, שליכד את
החלקים העצמאיים למדינה בעלת כוח. ב־6 באפריל 1789
בחר הקונגרס פה אחד בוואשינגטון כנשיאה הראשון של
המדינה.

חוקה זו היא החוקה הראשונה בתולדות האנושות, שנוסחה
בכתב, והיא השפיעה על כל החוקות, שהונהגו באירופה
ובאמריקה בסוף המאה ה־18 ובמאה ה־19.

ד. התחזקותה של ברית־המדינות (1789–1829). —
I. ההשפעה המכרעת של הפדראליסטים. — נשיאו־
תם של ואשינגטון (1789–1797) וג׳ון אדמס (1797–
1801).

1. האמילטון וג׳פרסון. הניגוד בין ה„פדראליסטים״
ובין חסידי הזכויות המיוחדות של כל אחת מ־13 המדינות
לא בטל עם התקבלותה של החוקה. מתנגדי־הפדראליסטים,
שמנהיגם היה תומס ג׳פרסון (ע״ע), כינו את עצמם אנטי־
פדראליסטים, ובערך משנת 1791 — „רפובליקנים״, מפני
שראו בדעותיהם של הפדראליסטים מגמה להעניק לנשיא
זכויות של מלך ולפקידי־הברית — זכויות של הפקידות האנ־
גלית הקודמת. כדי להראות את עמדתו הבלתי־מפלגתית,
מינה ואשינגטון, שהיה מקורב בהשקפותיו לפדראליסטים, את
ג׳פרסון כ„מזכיר־המדינה״, ז. א. כשר־החוץ, בעוד שהאמיל־
טון נעשה שר־האוצר. הפדראליסטים חששו לשלטון־ההמו־
נים ורצו בהשפעתם המכרעת של המוכשרים, המשׂכילים
והאמידים. לעומת זה היה לג׳פרסון, שזכה לכינוי של „אבי
הדמוקראטיה האמריקנית״, אימון גמור בהמוני החקלאים
החפשים, שהיו אז כ־96% של האוכלוסיה. הם בחרו בצירים
לפארלאמנט של המדינות ורחשו אי־אימון לשלטון המרכזי
הרחוק. ביזמתם של הרפובליקנים החליט הקונגרס בספטמבר
1789 על 10 התיקונים (amendments) הראשונים של החוקה,
שהבטיחו את חופש־האזרח, חופש־הדת, חופש העיתונות,
הדיבור וההתכנסות, משפט מסודר, וחוץ מזה קבעו, שכל
סמכויות־השלטון, שהחוקה לא מסרה אותן בפירוש לממשלה
המרכזית, שייכות למדינות. הניגוד בין שתי הקבוצות בא
לכלל ביטוי גם במדיניות־הפנים וגם במדיניות־החוץ.

2. מדיניותו הכלכלית של האמילטון. האמילטון
שאף לבסס את החיים הכלכליים של המדינה הצעירה על
יסודות בריאים, ליַצֵּב את שער־המטבע ולשלם את רבית
החובות הגדולים של הברית (54 מיליוני דולר לאזרחי
המדינה ו־20 מיליונים לארצות־חוץ). כדי לבטל את האינ־
פלאציה ייסד ב־1791 את „באנק אה״ב״ בהון של 10 מיליון

דולאר, שמהם נטלה הממשלה לעצמה 20% של המניות. הבאנק קיבל לתקופה של 20 שנה את הרשות להוציא שטרות־כסף, שנתקבלו בכל רחבי־המדינה, ובדרך זו חוסלה העירבוביה בתחום־המטבע. נוסף על כך הנהיג האמילטון ב1792 מכסי־יבוא של 9% בממוצע ובזה הגדיל את הכנסותיה של המדינה והגן על תעשיית־הארץ בפני ההתחרות האנגלית; כבר אז ראה האמילטון את עתידן של אה״ב כארץ־תעשיה.

ג׳פרסון וחסידיו נלחמו במדיניות כלכלית זו, שהיתה, לפי דעתם, רק לטובתם של הסוחרים העשירים, בעלי־התעשיה והספסרים המרובים בערי החוף האטלאנטי, ולרעתם של המוני־החקלאים, שהוכרחו בסיבתה לשלם סכומים מופרזים במחיר הסחורות הדרושות להם, שהובאו מחוץ־לארץ. הניגודים בין שני המחנות החמירו כשוואשינגטון דיכא בכוח־הצבא את התמרדותם של איכרי פנסילווניה נגד תשלום המס, שהאמילטון הטיל על ייצור הוויסקי (Whisky Rebellion, 1794).

3. ניגודים בנוגע למדיניות־החוץ. ג׳פרסון, שמ1785 עד 1789 שימש ציר של אה״ב בפאריס, ראה בצרפת את תקותיה של האנושות לגישום רעיונות החירות והשוויון והראה יחס של אהדה לצרפתים, כשהתחילה מלחמתם באנגלים ב1793. במלחמה זו דרשה צרפת את תמיכתן של אה״ב והזכירה להן את העזרה המַכרעת, שהושיטה להן בימי מאבקן על השיחרור; אבל ואשינגטון, שביקש להימנע ממלחמה באנגליה, הכריז ב22.4.1793 על הניטראליות של אה״ב ובאפריל 1794 שלח את חברו ג׳ון גֵ׳י (ע״ע) ללונדון כדי למצוא פשרה בכמה שאלות, ששתי המדינות עדיין היו מחולקות בהן. החלטתו זו של ואשינגטון גרמה, בין השאר, להתפטרותו של ג׳פרסון מן הממשלה בסוף 1793. ג׳י השיג באנגליה רק כמה תיקונים בגבול הקאנאדי, אך נכשל בדרישתו, שתִנָתן תנועה חפשית לספינות האמריקניות ההולכות לאירופה, וכן בשאלות אחרות. חתימת־החוזה (19.11.1794) עוררה התקפות חריפות על הממשלה וזו היתה אחת מן הסיבות, שהניעו את ואשינגטון לסרב ב1796 להיבָחרותו כנשיא בפעם השלישית. זמן קצר קודם לכן (27.10.1795) חתמו אה״ב על חוזה עם ספרד, שלפיו קיבלו אה״ב את השימוש החפשי בנמל ניו־אורלינְז, וכגבול בינן ובין פלורידה הספרדית נקבע קו־הרוחב °31. — ידידו של ואשינגטון, ג׳ון אַדַמס (ע״ע), נבחר לנשיא ברוב קטן של 71 קולות נגד 68, שקיבל ג׳פרסון, וזה האחרון נעשָׂה סגן־הנשיא.

4. נשיאותו של אדמס. מצבו של הנשיא החדש היה קשה גם כלפי חוץ גם כלפי פנים. היחסים עם ממשלת הדירקטוריון בצרפת (ע״ע) היו מתוחים עד כדי כך, שב1798/9 נשקפה סכנת־מלחמה בין צרפת ואה״ב, ורק כשנאפוליון אחז בהגה־השלטון (נובמבר 1799) נעשו היחסים שוב תקינים. אדמס השתמש במתיחות זו כדי להחליש את ידידיה של צרפת ואת מתנגדיה של הממשלה בכלל וב1798 עלה בידו להניע את הקונגרס, שיקבע שני חוקים: החוק נגד הזרים (Aliens Act), ז. א. הצרפתים, התיר את גירושם של אזרחים זרים, שנחשבו כ„מסוכנים", והחוק נגד מרד (Sedition Act) איפשר לממשלה להעניש כל נסיון של ביקורת חריפה ביותר. הרפובליקנים ראו בחוקים אלה חיזוק של עמדת־הנשיא עד כדי דיקטאטורה ושתי מדינות (קנטאקי ווירג׳יניה) הודיעו, שב„חוק נגד מרד" הן רואות הפרה של החוקה ועל כן הוא בעיניהן בטל ומבוטל. תעמולת־הרפובליקנים גרמה לכך, שהאוכלוסיה פנתה עורף לפדראליסטים ובנובמבר 1800 נבחר ג׳פרסון ברוב גדול לנשיא. בזה נסתיים שלטונם של הפדראליסטים — שלטון, שזכותו ההיסטורית כלולה בעיקר באירגונו של מינהל יציב בשביל הברית. בסוף כהונתו מינה אדאמס בהסכמת הסנאט את ג׳ון מרשל (ע״ע) לשופט העליון, שכיהן במשרה זו עשרות שנים (1801–1835), העלה אותה לחשיבות בולטת וחיזק ע״י פסקי־דינו המפורסמים את השלטון המרכזי. באותו זמן עצמו (סוף 1800) עברו הקונגרס והממשלה המרכזית מפילאדלפיה לעיר־הבירה החדשה וַשינגטון (ע״ע), שנוסדה על גבולן של מדינות הצפון והדרום.

II. נשיאים רפובליקניים (1801—1829). ג׳פרסון (1801—1809), ג׳ימז מדיסון (1809—1817), ג׳ימז מונרו (1817—1825), ג׳ון קְוִינְסִי אדמס (1825—1829).

1. קניית לואיזיאנה. פעולתו החשובה ביותר של ג׳פרסון היתה קניית־לואיזיאנה. שטח ענקי זה (יותר מ2,000,000 קמ״ר) הועבר ב1800 מספרד לצרפת. תושבי המדינות המערביות של אה״ב (אוהאיו, קנטאקי, טֶנֶסִי), שסחורותיהם היו נשלחות דרך המיסיסיפי ונמלה של ניו־אורלינְז למפרץ־מכסיקו, חששו לסגירתו של נמל זה לסחרם. נוסף על כך ראה ג׳פרסון חשיבות מרובה בהרחבת תחום ההתישבות במערב ובשיחרורם של שטחים נוספים ביבשת משלטונה של מעצמה אירופית. לעומת זה היה נאפוליון סבור, ששטחים אלה היו מחוסרי־ערך בשביל צרפת, מפני שהצי האנגלי היה יכול לנתק אותם מעל צרפת או לכבוש אותם בשביל אנגליה. לפיכך החליט למכור אותם לאה״ב במחיר של 15 מיליוני דולאר. המכירה יצאה לפועל ואה״ב הכפילה בדרך זו את גבולן (חוזה 30.4.1803).

2. סחרן של אה״ב בתקופת המלחמה בין צרפת ואנגליה. ואולם סחר־המדינה, שב1791—1810 גדל בכמותו מ363,000 טונות למיליון טונות ובשוויו — מ20 מיליוני דולאר ל60 מיליון, הופרע מאוד ע״י המלחמה בין צרפת ואנגליה. שתי המדינות היריבות ביקשו למנוע, שתוצרת־אה״ב (עץ, דגים, כותנה, אורז) תגיע לידי האויב, והספינות האמריקניות הוחרמו על־ידי שני הצדדים. בדומה לוואשינגטון רצה גם ג׳פרסון להימנע ממלחמה בבריטניה בכל תנאי, וב1807 הטיל אֶמְבַּרְגוֹ (ע״ע) על הספינות האמריקניות, שעמדו לנסוע לחוץ־לארץ. ב1809 הגביל ג׳פרסון אמבארגו זה באופן שאָסַר הפלָגוֹת של ספינות אל הארצות הלוחמות בלבד, ז. א. לבריטניה, לצרפת ולבעלות־בריתן.

3. המלחמה באנגליה ותוצאותיה (1812—1814). הרחבת הייצור והמסחר של המדינה והתפשטותה המהירה למערב (ר׳ למטה ע׳ 170) פיתחו את הכרת הערך העצמי של תושבי אה״ב. הנזקים שנגרמו לסחרם ע״י הבריטים, ובייחוד תמיכתם של אלה האחרונים במנהיג־האינדיינים טֶקוּמְסֶה, שנלחם במתישבים באוהאיו ואינדיאנה (1811), עוררו תרעומת מרובה בחלקי־הארץ השונים, וצירי המערב והדרום הצעירים בקונגרס, בהנהגתם של הנרי קלֵי (1777—1852) מקנטאקי וג׳ון קַלְהוּן (ע״ע) מקארוליינה הדרומית, הניעו את הנשיא מדיסון להכריז מלחמה על אנגליה (18.6.1812). המלחמה נראתה רצויה רק בדרום ובמערב, ואילו מדינות ניו־אינגלנד התנגדו לה. האמריקנים ניסו שוב בלא הצלחה לכבוש את קאנאדה (ראה למעלה ע׳ 163), בעוד שהאנגלים כבשו את עיר־הבירה ואשינגטון,

שהיתה לבז ולשרפה (אוגוסט 1814). לעומת זה עלה בידי אנדרו ג'קסון (ע"ע) בסוף 1814 להגן בהצלחה מפליאה על ניו־אורלינז מפני התקפה אנגלית. באותה שעה (24.12.1814) נחתם בגנט חוזה־שלום, שלפיו ויתרו אה"ב סופית על קאנאדה והאנגלים — על כל נסיון להפריד את חלקן הדרומי של אה"ב משאר המדינות.

קרבנות־המלחמה היו, קודם כל, מדינות־החוף, שסחרן הושמד כמעט כליל. יצואן של אה"ב ירד מ110,000,000 דולאר ב1807 ל7,000,000 ב1814, וההתמרמרות במדינות ניו־אינגלנד היתה מרובה כל־כך, שבכנס של נציגיהן, שנת־קיים בהארטפורד, קונטיקוט, באוקטובר 1814, שללו את זכותה של הברית לערוך מלחמות בלא הסכמתה המפורשת של כל מדינה ומדינה. הן אפילו איימו לפרוש מן הברית, אם לא יובא סוף למלחמה וכן אם לא תצטמצם השפעתם של הדרום והמערב. מצוקתה של האוכלוסיה במדינות אלו גרמה, מצד אחד, להגירה גדולה למערב, ומצד שני — להתפתחות מהירה של התעשיה, מפני שסחורות חיוניות, שהיו נוהגים להביא מאנגליה, לא הגיעו עוד לאה"ב, וסוחרים מרובים השקיעו את הונם בפיתוחה של תעשיה מקומית. על־ידי כך הוחש המעבר מן העבודה בבית־המלאכה לעבודה בבתי־חרושת חדשים („המהפכה התעשיינית"). מספר הכישורים, למשל, עלה מ8,000 ב1807 ל130,000 ב1815. גם תעשיית־הברזל בפיטסבּ־רג התחילה בשנים אלו.

המלחמה בבריטניה הגדילה את חובות־הברית מ33 מיל־יוני דולרים ל 127 מיליונים. מכיוון שהבאנק הלאומי, שקיבל מהאמילטון את הפריווילגיה להוצאת שטרות של כסף (ר' למעלה), חוסל ב1811, הוציאו המדינות שטרי־כסף חדשים וכדי ליצב את שער־המטבע ולחסל את המשבר הכספי היו הרפובליקנים מוכרחים ללכת בדרכיו של האמילטון — להקים באנק לאומי חדש ולהעלות את המכסים. מתוך כך נחלשו הניגודים בין המפלגות, ומפלגת־הפדראליסטים נעלמה לאט־לאט. נשתלט רגש של קירבה לאומית ותקופת־נשיאותו של ג'ימז מונרו (1817—1825) מכונה בשם „תקופת ההרגשה הנעימה" (Era of Good Feeling).

4. **פשרת־מיזורי. הצהרת־מונרו.** ב1819 נקנתה פלורידה מספרד וב1820 הוסכם בשאלת־העבדות על פשרת־מיזורי (Missouri Compromise), שאמנם התירה את העב־דות במדינה חדשה זו, אך קבעה את קו־הרוחב 36°30′ כגבול בין מדינות־העבדות ומדינות־החופש. כדי שמדינות־העבדות (דלאוואר, מרילנד, וירג'יניה, קארוליינה הצפונית והדרומית, ג'ורג'ה, אלאבאמה, מיסיסיפי, לואיזיאנה, קנטאקי, טנסי ומיזורי) לא תשגנה רוב של קולות בסנאט, נתקבלה באותה שעה לברית מין כמדינה ה24.

זמן קצר אח"כ הוכרחו אה"ב להתערב במאורעות־העולם. ב1822 הכירו אה"ב בעצמאותן של מושבות־ספרד לשעבר (ע"ע אמריקה, ע' 186) וכשהמעצמות של ה„ברית הקדושה" (ע"ע אירופה, ע' 159) החליטו לתמוך בנסיונה של ספרד לחזור ולכבוש את מושבותיה, הכריז מונרו בהצהרה, שזכתה לפירסום (2.12.1823) ושמחברה היה ג'ון קוינסי אדמס (ר' למטה), שאה"ב לא תרשינה התפשטות נוספת של מעצמות־אירופה באמריקה או את התערבותן בענייניה של היבשת האמריקנית, וכן הכריז, שאה"ב לא תתערבנה בענייניה המדיניים של אירופה. בהתאם לעקרון זה של אי־התערבות הוכרחה ב1824/5 רוסיה, שדרשה את חופה המערבי של

המועמדים לנשיאות של אה"ב מתחרים בריצה (להיבחר), 1824. קאריקטורה. המקור שמור בחברה ההיסטורית הניו־יורקית

צפון־אמריקה עד קו־הרוחב 51°, להסתפק ברצועת־החוף עד הקו 54°40′ (ע"ע אלסקה).

ה„תקופה הנעימה" הגיעה לסופה כשאחר מלחמת־בחירות קשה בין ג'ון קוינסי אדמס (ע"ע) ואנדרו ג'קסון, גיבור־המלחמה ומנהיגו האהוב של המערב, נבחר אדמס לנשיא (1824). עכשיו נתפצלה המפלגה הרפובליקנית לשני אגפים: אדמס נתמך ע"י הרפובליקנים השמרנים, שהיו, כמו קודם לכן הפדראליסטים, באי־כוח התעשיינים והסוחרים של החוף המזרחי, בעוד שחסידיו של ג'קסון, הרפובליקנים הדמו־קראטיים, היו מנוטעי־הכותנה בדרום ובייחוד מן האיכרים החפשים במערב. הדרום והמערב נלחמו — קודם כל — נגד מכסי־המגן, שהוגדלו ב1828 לטובת התעשיה המזרחית וגרמו שוב להעלאת המחירים („תעריף התועבה" — Tariff of Abominations). באותה שנה נבחר ג'קסון (ב178 נגד 83 קולות) לנשיא.

ה. **ההגירה למערב.** נצחונו של ג'קסון, שביטל סופית את השפעתן המכרעת של מדינות־המזרח, בא כתוצאה של ההגירה הגדולה של לבנים מ13 המושבות הישנות אל הארץ הרחבה והפוריה בין הרי־האפאלַיצ'ים ועמק־המי־סיסיפי בין 1770—1820. ההתיישבות של ראשוני החלוצים האמריקנים באיזור זה התחילה ב1770 לערך, לאחר שדניאל בון (Boone; 1734—1820) וג'ורג' רוג'רס קלארק (1752—1818) מצאו את המעבר דרך האפאליצ'ים אל עמק־האוהאיו. אז נוצרו הישובים הלבנים במדינות קנטאקי וטנסי של היום.

כדי לארגן את ההתישבות באופן מסודר קבע חוק של הקונגרס מ20.5.1785, שכל השטחים ימדדו ע"י פקידי־הברית ויחולקו לחלקים של 36 מילים מרובעים = 90 קמ"ר (או 90,000 דונאם), שקראו להם „טאונשיפ" (township = קהילה). כל „טאונשיפ" נחלק ל36 חלקות (sections), שכל אחת מהן היתה בת 650 אקרים (שהם 250 הקטאר או 2,500 דונאם). שטחים אלה נמכרו למתיישבים במחיר של שני דולארים לאקר (= 4,200 מ"ר). ב1820 הופחת המחיר ל1.25 דולאר, ומ1862 היתה קרקע־המדינה נמסרת לחקלאים חינם (לפי חוק של חזקה על הקרקע — Homestead Act). אמנם בעשרות־השנים הראשונות עברו שטחי־קרקע גדולים לידיהם של ספסרים.

את האירגון הפוליטי קבע חוק מ13.7.1787: כשמספר התושבים בשטח מסויים הגיע ל5,000, נעשה השטח טריטו־ריה (territory). המתישבים היו רשאים לבחור אז באסיפה מחוקקת, וזו היתה שולחת בא־כוח לקונגרס. כשאוכלוסיית

ספינות־קיטור בנהר דלאוור בין טרנטון ופילאדלפיה (כערך 1820)

השטח עלתה ל60,000 נפש, נעשתה הטריטוריה מדינה. בדרך זו נתקבלו קנטאקי ב1792 וטנסי ב1796 כמדינות ה15 וה16 (המדינה ה14 היתה וֶרמונט [ע"ע], שנתקבלה לברית ב1791). אח"כ נצטרפו לברית כמדינות אוהאיו (1803), אילינוי (1812), אינדיאנה (1819) ובזמן מאוחר יותר — מישיגאן (1837) וְויסקוֹנְסִין (1848). בכל השטח שמצפון לאוהאיו היתה העבדות אסורה.

ב1780 היה שטח זה כמעט בלתי־מאוכלס. חיו בו שבטים אינדייניים נודדים, שנדחקו מערבה ע"י תוזי־קניה, מעין החוזה של הגנראל וֵין (Wayne), שקנה ב1795 שטח של 60,000 קמ"ר באוהאיו המערבית ואינדיאנה המזרחית של היום. לעיתים קרובות פרצו קרבות בין המתיישבים והאינ־דיינים; ביחוד חמורות היו התקפותיו של מנהיג האינדיינים טֶקוּמְסֶה, שהוכה על־ידי האריסון, מושלה של הטריטוריה של אינדיאנה, ב1811 (ראה למעלה).

מפני־כן היו החיים בתחום זה כרוכים בסכנות מרובות ונתפתחה „רוח־הסְפָר" (Frontier Spirit) המפורסמת, שיצרה חברה חדשה, שונה שינוי יסודי מן החברה המסָרתית של המושבות הישנות. באלו האחרונות עדיין שלטה שכבה אריסטוקראטית של אמידים וזכות־הבחירה לאסיפות המחו־קקות היתה מצומצמת. בניגוד לכך שלט במערב שוויון־זכויות גמור גם בחברה וגם במדינה. מספרם של המהגרים מן המושבות הישנות בין 1790 ו1820 הגיע ל2,500,000. בעוד שהאוכלוסיה של מדינות ניו־אינגלאנד גדלה בין 1800—1820 ב35%, היה הריבוי באוהאיו, קֶנטאקי וטֶנֶסי ב300% ויותר. והשפעת המערב על מדיניות־הברית גברה והלכה משנה לשנה.

התפתחותם של השטחים הנכבשים נעשתה בדרך כלל באופן זה: החלוצים הראשונים היו מכשירים את הקרקע, מגדלים כמה חזירים ופרה, ומתפרנסים במידה מרובה מן הצַיִד. אח"כ היו מוכרים את אדמתם למתיישבים חדשים, שהיו מקימים בתים בני־קַיָם ובונים טחנה, בית־ספר, וכד'. וכך קמו כפרים וערים.

בערך מ1810 ואילך הוקלה ההגירה למערב ע"י השיפו־רים, שבאו בתחבורה. מ1807 ואילך היו ספינות־קיטור מַפלי־גות בנהרות הגדולים, ב1817—1825 נבנתה תעלת־אִירִי, שקישרה את עמקו של נהר־האדסון אל האגמים הגדולים. בין 1790 ו1820 נסללו כבישים לאורך של אלפי ק"מ והוקמו גשרים על פני הנהרות הגדולים.

ההתפתחות בדרום היתה בכיוון אחר. משהומצאה מכונה לניקוי הכותנה מזרעים (1793) באה הרחבה עצומה של המטעים. התוצרת גדלה מ1,000,000 ק"ג ב1791 ל16 מיליו־

ברכבות הראשונות היו הקרונות נמשכים ע"י סוסים (בערך 1830)

נים ב1800, ל73 מיליונים ב1820 ול304 מיליונים ב1840, והביקוש העולמי לכותנה עוד גבר והלך. הרבה בעלי־מטעים ממדינות־החוף הדרומיות היגרו מערבה, ועד מהרה קמו שם המדינות החדשות לואיזיאנה (1812), מיסיסיפי (1817), אלאבאמה (1819) ומיזורי (1821). המטעים עובדו רק ע"י עבדים כושיים, שמספרם במדינות הללו היה כמעט כאותו של הלבנים.

בעלי־המטעים בדרום היו קשורים קשר כלכלי הדוק באיכרים של צפון־המערב, שהיו מוכרים לראשונים את תבואתם ואת חזיריהם. צפון־המערב היה ארץ של איכרים חפשים, בעוד שבדרום שררה העבדות; הצד השווה שבשני החלקים היה מה שתושביהם היו ברובם חקלאים עמוסי־חובות, מעוניינים בכסף זול (אפילו ע"י אינפלאציה), בקרקע זולה ובמוצרי־תעשיה זולים, ומתוך כך היו מנוגדים לצפון־המזרח, ארצם של התעשיינים, הבאנקאים והספסרים (ראה למעלה עמ' 167, 170).

ו. שלטונם של אנדרו ג'קסון ויורשיו. התפשטותן של אה"ב עד האוקיינוס השקט (1829–1861). — ג'קסון היה הנשיא הראשון, שלא בא מן האריסטוקראטיה המזרחית, אלא מן העם הפשוט. שלטונו הביא לידי שינויים עמוקים. המוני־העם, גם במזרח, אהבו את ג'קסון, שנתפרסם כַמנצח מניו־אורְלִינְז וכלוחם מוכשר באינדיינים, וג'קסון ראה את עצמו כבא־כוחם ומשל במרץ אוטוקראטי. כהמוני־העם כך רחש אף הוא אי־אימון לפקידות, שמונתה בוואשינגטון הרחוקה והיתה תכופות זרה לעם. מפני־כן פיטר ג'קסון אלפי פקידים ומינה במקומם את חסידיו. בזה הנהיג את „שיטת־השלל" (spoils system), שלפיה העניקה המפלגה המנצחת בבחירות את המשרות לאנשיה. שיטה זו, שהשחיתה את המינהל, לא בוטלה אלא בשנות השמונים (ראה למטה).

באותו זמן עצמו התחילו ההמונים משפיעים על בחירתם של הנשיאים. עד 1824 בערך בחרו האסיפות המחוקקות של המדינות את בוחרי־הנשיא. בשנות העשרים הונהגו חוקים במדינות, שלפיהם נבחרו בוחרי־הנשיא (electors) על־ידי העם — ברוב המדינות, לפי זכות־בחירה כללית. ע"י כך קיבלו גם המפלגות אירגון יציב יותר ודמוקראטי יותר: בעוד שקודם לכן היו חברי־הקונגרס קובעים את המועמדים לנשיאות ב„קוקוס" (caucus=אסיפת־בוחרים סודית), נערכו מ1831 ואילך אסיפות של חברי־המפלגה, שבחרו באנשי־שלומם כצירים לכֶנֶס (convention), שמתפקידו לקבוע את מועמד־המפלגה לנשיאות. מתוך שיטה זו, שהיא קיימת עד היום, התפתחו „מכונות־המפלגות", שבהן יש חשיבות יתרה למנהיגי־המפלגה המקומיים — ה„בוסים" (bosses).

כדי לספק את הרעב לקרקע של אנשי המערב והדרום השפיע ג׳קסון על שבטים אינדיינים, שיסכימו ל94 חוזי־קניה שהוצעו להם, וכך העמיד מיליוני הקטארים של קרקע לצרכי־התיישבות. את האינדיינים העביר אל השטח הגדול, שהוא כיום מדינת אוקלַהומה (ע״ע) ושבו נמצא עד היום היישוב האינדייני הגדול ביותר.

בהתאם להשקפותיו שמר ג׳קסון על זכויותיהן המיוחדות של המדינות, אך עם זה לא התיר להן לרופף את אחדות־הברית. כשמדינת קארוליינה הדרומית, בהנהגתו של ג׳ון קַלהוּן, הכריזה ב1832 על תעריף־המכס כבטל ומבוטל ואִיימה לעזוב את הברית, הכריח אותה ג׳קסון בכוח־הצבא לחזור בה מהחלטתה. מצד אחר שאף ג׳קסון לבטל את הפריווילגיה של הבאנק המרכזי כאירגון של בעלי ההון הגדול, וב1832 כבר הודיע על סירובו לחדש את הפריווילגיה, כשתקפה יפוג ב1836. הוא ציווה, שאוצר־הברית לא יפקיד להבא את הכנסותיו בבאנק זה, אלא בבאנקים שונים בתוך המדינות. כתוצאה מכך קמו הרבה באנקים חדשים, שהוציאו שטרי־נייר והילווּ את הונם בריבית קטנה — מה שגרם לספסרות מופרזת. ב1836, כשהממשלה קבעה, שיש לשלם בעד קרקע רק במטבע קשה, זרמו שטרי־הנייר למזרח, ומאחר שאי־אפשר היה לפרוע אותם במטבע קשה פרץ ב1837 משבר כלכלי, שממנו הבריאו אה״ב רק לאט־לאט.

המשבר חִיזק את כוח מתנגדיה של המפלגה הדמוקראטית של ג׳קסון. מנהיגיהם היו ג׳ון קווינסי אַדַמס, הנרי קְלֵי ודניאל וֶבְּסְטֶר (ע״ע) והם כינו את עצמם מ1834 בשם „וִיגים״, מפני שנלחמו ב„מלך״ ג׳קסון האוטוקראטי, כמו שאבותיהם נלחמו במלך־אנגליה (ראה למעלה עמ׳ 160). הם הטילו את האחריות למשבר על הנשיא פַן בּוּרֶן (1837—1841), שג׳קסון המליץ עליו כעל יורשו, ובבחירות של 1840 נוצח פן בורן ע״י ה„וִיג״ ויליאם האריסון, בן 70, גיבור המלחמה נגד טֶקוּסֶמֶה (ראה למעלה עמ׳ 171). כסגנו נבחר ג׳ון טיילֶר (Tyler), דמוקראט בלתי־תלוי, שניהל את המדינה אחר מותו של האריסון (אפריל 1841).

מזכירו של טיילר לענייני־חוץ, דניאל וֶבְּסְטֶר, חתם ב1842 על חוזה ובסטר־אַשְׁבֶּרְטוֹן (Ashburton), שקבע — לאחר מחלוקת שנמשכה עשרות שנים — את הגבול בין קאנאדה ואה״ב בתחומה של מֵין ובשטח שממערב לימת־סאפיריוֹר. כמו־כן שלח טיילר לסין את חברו כָּלֵב קַשִׁינג (Cushing), שהשיג ב1844 את חוזה־המסחר הראשון בין סין ואה״ב. בסוף תקופת כהונתו (ב1.3.1845) הכריז טיילר על סיפוחה של טכסאס לברית.

שטחה של טכסאס השתייך מתחילה לספרד, ומ1821 ואילך — לרפובליקה של מכסיקו. בתקופה זו היגרו אמריקנים דרומיים מרובים עם עבדיהם לארץ, וב1835 מרדו במכסיקו ועשו את טכסאס מדינה עצמאית, בלא שמכסיקו הכירה בעצמאות זו. אנשי־טכסאס שאפו להיספח על אה״ב, אולם בעניין זה היתה מחלוקת באה״ב בין אנשי־הדרום, ששאפו להרחיב את תחומי־העבדות (ע׳ למטה), ובין מדינות־הצפון, שהתנגדו לכך. כשנודע באה״ב, שגם אנגליה וגם צרפת, ששתיהן היו זקוקות מאוד לכותנה בשביל תעשייתן, היו מעוניינות לקחת את הארץ הגדולה תחת חסותן, הסכימו כל מדינות־אה״ב לסיפוח זה, שגרם, בימי נשיאותו של ג׳ימז פּוֹלְק (Polk;1845—1849), למלחמה במכסיקו (1846—1848; וע״ע מכסיקו). דעותיהם של ההיסטוריונים מחולקות ביחס לשאלה, מי היה המתקיף במלחמה זו, שנוֹהֲלה בהצלחה מרובה מצד אה״ב על־ידי הגנראלים זכריה טֵילוֹר (ע״ע) ווינפילד סקוט (ע״ע) ונסתיימה בשלום שנחתם בגְוָדאלוּפֶּה אִידַלגוֹ (Guadalupe Hidalgo), סמוך לעיר מכסיקו. אה״ב קיבלו את טכסאס, ניו־מכסיקו וקאליפורניה תמורת תשלום של 15 מיליוני דולאר ותמורת ויתור על 3,000,000 דולאר, שמכסיקו היתה חַבה לאזרחים של אה״ב. הקפם של השטחים החדשים היה 2,500,000 קמ״ר. ב1853 נקנה איזור גובל בהקף של 100,000 קמ״ר מדרום לנהר־חִילָה (Gila, באריזונה הדרומית־מערבית של היום) בתיווכו של הדיפלומאט ג׳ימז גֶדסדֶן, ובזה נקבע סופית גבולן של אה״ב עם מכסיקו.

מן השטחים החדשים, שנרכשו בדרכים אלו, הגיעה קאליפורניה לחשיבות מיוחדת, לאחר שגילו בה, ב1848, אוצרות־זהב, ומאה אלף איש מאה״ב וגם מאירופה זרמו אליה. — באותן השנים נסתיימה המחלוקת הממושכת בין אה״ב ובריטניה על אוֹרֶגוֹן, שכנתה הצפונית של קאליפוֹניה; חוזה, שנחתם ב1818, קבע מינהל משותף לשתי המדינות בכל תחומו של נהר־קולומביה. השטח היה חשוב בשביל מסחר־הפרוות. ב1840 פרץ סכסוך בשאלת הסמכויות עליו בין אה״ב ובריטניה; בימי התעמולה לבחירות־הנשיא ב1844 תבעה דעת־הקהל שלטון של אה״ב עד קו־הרוחב 54°40′ והיתה סכנת־מלחמה בין בריטניה ואה״ב. ואולם ב1846 הגיעו שתי המדינות לידי הסכם, שקבע כגבול את קו־הרוחב 49° ביבשה, בעוד שהאי וַנקוּבֶר נשאר בידי בריטניה. הסכם זה והמלחמה במכסיקו הרחיבו את גבולן של אה״ב עד האוקיינוס השקט.

כיורשו של פּוֹלְק נבחר ב1848 המועמד של הוויגים, זכריה טֵילוֹר, גיבור המלחמה במכסיקו, ובזה הופסקה בפעם השניה שורת הנשיאים הדמוקראטיים. בינתיים נעשתה בעיית־העבדות הבעיה המרכזית במדיניות־הפנים של אה״ב.

ז. **שאלת־העבדות.** תיירים מאירופה, שביקרו באה״ב ב1830 לערך, ביניהם הצרפתי אלכסיס דה טוֹקְויל (ע״ע), ראו בשוויון החברותי, שמצאו בארץ, את אחד מקווי־אָפיה הראשיים, אלא שעם זה ראו, שמלבד אמריקה הדוגלת בשוויון קיימת גם אמריקה אחרת — ארצם של בעלי המטעים האריסטוקראטיים עם צבאות־עבדיהם. ואשינגטון וג׳פרסון, שהיו שניהם בעלי עבדים, כבר רצו בביטולה המודרג של העבדות; והפוּריטנים בניו־אינגלנד והקְוֵיקרים בפנסילווניה שללו את העבדות מאז ומתמיד. אבל בדרום היתה העבדות מוסד בן 200 שנה וההתפשטות המרובה של גידול־הכותנה הגדילה את חשיבותו.

משנות־השלושים ואילך עברה נקודת־הכובד הכלכלית והחברותית יותר ויותר אל הצפון. במדינות אלו התיישב הרוב המכריע של המהגרים מאירופה, שמספרם הגיע בין 1830 ו1860 לחמישה מיליונים. אל הדרום כמעט שלא באו עוד מתיישבים מאחר שהעבדות מנעה כאן התפתחות של עבודת־שכירים בהקף רחב. גם התנאים האקלימיים של הצפון התאימו יותר להתיישבותם של בני־אירופה. מתיישבי־הצפון היו ברובם שוחרי־חופש, מיוצאי אירלאנד וגרמניה. בצד החקלאות החפשית נתפתחה כאן תעשיה גדולה ומתקדמת, שדרשה מומחיות מקצועית ושהכושים לא היו מסוגלים לעבוד בה.

ב1831 התחיל ויליאם לויד גאריסון (1805—1879) מוציא כתב־עת בשם „המשחרר״ (The Liberator), שבו הטיף במרץ ובהתלהבות לביטולה הגמור של העבדות. אך משום

הפרישה של מדינות-הדרום מן הברית. קאריקאטורה של בן-הזמן.
ספריית-הקונגרס, וואשינגטון

עמדתו הקיצונית בשאלה זו לא מצא גאריסון תומכים מרובים בדעותיו. הצפון התנגד, קודם כל, להתפשטות נוספת של העבדות, והעיקר היה בשבילו אחדותה של הברית. מכיוון שבאי-כוחו של הדרום עמדו על דעתם, שכל מדינה רשאית להחליט בשאלה זו כרצונה ואף לעזוב את הברית (נאום מפורסם של קַלְהוּן ב1850), ניסו מדינאי-הצפון לגשר את הניגודים ע"י פשרות. הפשרה מ1850 קבעה, שקאליפורניה החפשית תתקבל כמדינה ה31 לברית, באופן שהברית כללה מאז 16 מדינות חפשיות לעומת 15 מדינות-עבדות, ולעומת זה הותרה העבדות בטריטוריות החדשות ניו-מכסיקו ויוטה. במחוז של עיר-הבירה וואשינגטון הותרה העבדות, אך נאסר סחר-עבדים. חוץ מזה הוחלט על חוק, שלפיו התחייבו מדינות-הצפון להסגיר עבדים בורחים לבעליהם. אולם חוק זה לא היה קיים אלא להלכה בלבד, כי מתנגדי-העבדות עשו כל מה שהיה בכוחם כדי להכשילו. הפשרה מ1854, שהציע סטיפן דַגְלַס (ע"ע), סנאטור דמוקראטי מאילינוי, היתה רצויה עוד יותר למדינות-הדרום: פשרת-מיזורי (ראה למעלה, עמ' 169) בוטלה ולטריטוריות קאנסאס ונֶבְּראסקה, שנמצאו מצפון לקו 36°30', ניתנה הרשות לחוקק חוקים בשאלת-העבדים בהתאם לרצונם של המתיישבים (Squatter Sovereignty) — דבר, שגרם בקנסס (ע"ע) ב1854—1858 לסיכסוכי-דמים (Bleeding Kansas). הרוב של האוכלוסיה הסכים לפשרות אלו והעלה לנשיאות ב1852 את פרנקלין פירס (Pierce) וב1856 את ג'ימז ביוּכֶּנֶן (Buchanan), שניהם מועמדיה של המפלגה הדמוקראטית, שהיתה היוזמת של פשרות אלו. להתרגשות ציבורית מרובה גרם ב1857 פסק-דינו של בית-המשפט העליון בעניין הכושי דרֶד סקוט (Dred Scott) ממיזורי. סקוט עזב עם אדוניו את מיזורי בנערותו וחי כמה שנים כאיש חפשי בצפון. כשחזר למיזורי ניסה לחיות אף במדינת-עבדים זו כאזרח חפשי, אך לאחר שורה של פסקי-דין נגדו של בתי-משפט שונים פסק אף בית-הדין העליון של אה"ב, שהאיש יישאר עבד ושאין לעבד שום זכות לבקש פסק-דין מבית-משפט של אה"ב.

בינתיים גדל כוחם של מתנגדי-העבדות בעלי-ההכרה בהשפעת הסיפור „אוהל הדוד תום" (Uncle Tom's Cabin) של הריאֶט ביצֶ'ר-סטו (ע"ע) — סיפור מחיי-העינויים של העבדים, שזכה לתפוצה עצומה. ב1848 קמה במדינת ניו-יורק „מפלגת הקרקע החפשית" (Free Soil Party), שהתנגדה להתפשטותה של העבדות אל השטחים, שנרכשו ממכסיקו (ע' למעלה), וב1854 נתאחדה מפלגה זו עם הוויגים וחלק מן הדמוקראטים למפלגה הרפובליקנית, שקראה לעצמה בשם מפלגתו של ג'פרסון לשעבר. בבחירות לנשיאות של 1856 השיג המועמד של מפלגה זו ג'ון פרימונט (ע"ע) מיעוט ניכר של קולות-הבוחרים (114 מתוך 288), ובאותה שנה מצאה המפלגה באישיותו של אברהם לינקולן (ע"ע) את מנהיגה הגדול. כמועמד של המפלגה בבחירות לנשיא ב1860 דרש לינקולן קרקע חפשית בשביל המתיישבים במערב, מכסי-מגן לתעשיה, בניית מסילת-ברזל לאוקיינוס השקט והתנגדות נמרצת לכל התפשטות נוספת של העבדות. בתכנית זו משך לצידו את צפון-המערב, שהיה קודם לכן (ר' למעלה, עמ' 172) בעל-בריתו של הדרום, ובנובמבר 1860 נבחר כנשיא.

ת. מלחמת-האזרחים, 1861—1865. 1. פרישת הדרום מן הברית. עוד בימי מלחמת-הבחירות הכריזו מנהיגי-הדרום, שיֵצאו מן הברית אם ייבחר מועמדם של הרפובליקנים. בהתאם לכך הצהירה קארוליינה הדרומית בדצמבר 1860 על פרישתה מן הברית, וכך נהגו (ביאנואר 1861) אף מיסיסיפי, פלורידה, אלאבאמה, ג'ורג'ה, לואיזיאנה וטֶכסאס. שבע המדינות הפורשות התלכדו ל„ברית המדינות של אמריקה" (Confederate States of A.). באי-כוחן, שנתכנסו בפברואר 1861 במונטגוֹמֶרי, בירת אלאבאמה, החליטו על חוקה זמנית והתכוננו למלחמה. הם בחרו לנשיא את ג'פרסון דֵיוִיס (ע"ע) ממיסיסיפי, שהצטיין כקצין גבוה במלחמת-מכסיקו, ולסגנו את היזוריסטן אלכסנדר סְטיפֶנס (1812—1883) מג'ורג'ה. באפריל הצטרפה לברית זו וירג'יניה, במאי — קארוליינה הצפונית, אַרְקַנסוֹ וטֶנֶסִי, בעוד שמדינות העבדות, הגובלות עם שטח-הצפוניים — דלוואר, מרילנד, קנטאקי ומיזורי, נשארו נאמנות לברית. כעיר-הבירה של ה„קונפדראטים" נקבעה ריצ'מונד בווירג'יניה.

חוגים רחבים בצפון התנגדו למלחמת-אחים ובחדשים הראשונים של שנת 1861 הוצעו פשרות שונות. צבא-הברית (ז. א. צבא-הצפון) מנה רק 17,000 איש, שהיו מפוזרים בספר המערבי כחילות-משמר מפני האינדיינים, ולינקולן הצהיר בשעת חנוכת-משרתו (4.3.1861), שהעבדות תוכל להימשך בכל המדינות, שבהן החוק מתיר אותה, ושעל כל פנים יש לשמור על אחדותן של אה"ב. אבל כשצבא-הדרום התקיף את מבצר סאמְטֶר (Sumter) במפרץ צ'ארלזטון (Charleston) וכבש אותו, הכריז לינקוֹלן על גיוס של 75,000 מתנדבים והמלחמה התחילה.

2. כוחותיהם של שני הצדדים. עמדתן של בריטניה וצרפת. פעולות-הצי. ב11 מדינות-הדרום היו 9,000,000 תושבים, ביניהם 3,500,000 עבדים, תעשיה דלה ומסילות-ברזל מועטות. האוכלוסיה של 23 מדינות-הצפון מנתה 22,000,000 נפש, מאלה 19,000,000 ב19 המדינות החפשיות ו3,000,000 ב4 מדינות-העבדות שלא פרשו. כמו-כן היו לצפון תעשיה מפותחת, הרבה מסילות-ברזל ומכרות של זהב וכסף. במשך המלחמה גייס הצפון

המדינות של הקונפדרציה מסומנות באותיות שחורות - כמו: טנסי
המדינות הצפוניות מסומנות באותיות חלולות - כמו: אוהיו
מדינות־עבדות שלא הצטרפו לקונפדרציה מסומנות באותיות חלולות למחצה - כמו: קנטקי

2,500,000 חייל, בתוכם 750,000 מן המתיישבים החדשים או מבניהם. כשמספר המתנדבים לא הספיק, הונהגה במארס 1863 חובת־שירות כללית, אלא שעם זה נקבעה תקנה, שאדם יכול לפטור עצמו מן השירות ע"י תשלום של 300 דולארים. תקנה זו, שהיתה לטובתם של בעלי־האמצעים, הביאה ביולי 1863 לידי התפרצותן של מהומות רציניות בניו־יורק, וכתוצאה מכך בוטלה. — הדרום גייס 650,000 חייל, כלומר, כמעט את כל הלבנים, שהיו מסוגלים לשירות צבאי. בסוף־המלחמה גייסו שני הצדדים גם כושים.

כשליש מקציני צבא־הברית עבר לדרום, ביניהם מצביאים מוכשרים מאוד כמו רוברט לי (ע"ע), אלברט סידני ג'ונסטון (1803—1862), יוסף ג'ונסטון (1807—1891), תומס ג'קסון, שכּוּנה בשם „איש חומת־האבן" (Stonewall Jackson; 1818—1863), פִּיֶר בּוֹרגאר (Pierre Beau-regard; 1818—1893). הנשיא דֵיוִיס עצמו היה קצין מקצועי, בעוד שלינקולן היה מחוסר נסיון צבאי. מנהיגי־הדרום היו סבורים, שרק מיעוט קטן בצפון ירצה באמת בביטולה של העבדות ושרוב האוכלוסיה לא יֵעָנֶה לקריאה לנשק. כמו־כן היו משוכנעים, שצבא־הצפון לא יוכל לעולם לכבוש את שטחי־הדרום העצומים, שהקיפו כ2,000,000 קמ"ר (כשטחן של בריטניה, צרפת, ספרד, איטליה וגרמניה גם יחד). חוץ מזה ידעו, שהחוגים השולטים באנגליה ובצרפת התייחסו מתוך אהדה לדרום ושתעשייתן של הארצות הללו היתה זקוקה מאוד לכותנה. בריטניה וצרפת הכירו גם בקונפדראציה כב„צד לוחם", אע"פ שמדיניותו הנבונה של ויליאם סיוארד (ע"ע), שר־החוץ של לינקולן, מנעה את אנגליה וצרפת מלהכיר בקונפדראציה כבמדינה עצמאית.

ביחוד סמכו אנשי־הדרום על יתרון־כוחם בשדה־הַקרב והאמינו בנצחון מהיר ומכריע. בשנתיים הראשונות אף זכו להצלחות, אך מ1863 ואילך הורגש יתרונו של הצפון בכוח־אדם ובכלכלה. כמו־כן שלט הצפון על הצי של אה"ב ובמשך המלחמה הגדיל אותו מ42 ליותר מ600 ספינות. הצי סגר את נמלי־הדרום והפסיק את יצוא־הכותנה. בשנתיים הראשונות הצליחו לפעמים יורדיים של הדרום לפרוץ את ההסגר ולהפריע במידה ניכרת למסחרם של הצפוניים. מפני שספינות הדרומיים זוינו בדרך כלל באנגליה, התפתחו סכסוכים ממושכים בין אה"ב ובריטניה, שהעסיקו את שתי המדינות שנים הרבה (לדוגמה: עניין ספינת „אלבמה", ע"ע). — שני הצדדים כבר השתמשו בספינות משוריינות ואפילו בצוללות, וידועה ההתנגשות בין ספינת־השריון של הצפוניים „מוניטור" ובין זו של הדרומיים „וירג'יניה" (קודם לכן: „מֶרִימֶק", Merrimac) בשפכו של נהר ג'ימז (מארס, 1862) בווירג'יניה, שבה גירשה „מוניטור" את יריבתה.

3. שדה־הקרב המזרחי. אולם הקרבות המכריעים נערכו בשני תחומי־היבשה שמשני עבריהם של הרי־האפאליצ'ים (עיין המפה). במזרח התרכזה המלחמה בגלילו של נהר־פוטומאק בין שתי ערי־הבירה ואשינגטון וריצ'מונד, שהמרחק ביניהן היה רק 180 ק"מ, ובמערב — בעמק־המיסיסיפי.

במזרח היתה ידם של הדרומיים זמן מרובה על העליונה. אמנם ג'ורג' מק קלֶלן (Mac Clellan; 1826—1885), המפקד של הצפוניים, השתלט בקיץ 1861 על וירג'יניה הצפון־מערבית, שתושביה — שלא העסיקו עבדים — התייחסו

קרב־הים בין „מוניטור" ו„מרימאק" (ציור של י. ד. דאווירסון בספר (Battles and Leaders of the Civil War

כניעתו של לי לגראנט. כתב־הכניעה נחתם ב9 באפריל 1865 בבנין של בית־המשפט באפומאטוכס, וירג׳יניה. פיתוח־פלדה של בן־הזמן

באהדה לצפון, וסיפח אותה לצפון כמדינה עצמאית (ע״ע וירג׳יניה המערבית); אך כשהצפוניים ניסו, בפיקודו של מק דוֹאֶל (Mac Dowell), לחדור לשאר חלקי וירג׳יניה, נהדפו באבדות קשות ב21.7.1861 על־יד נהר בּוּל רַן (Bull Run). עכשיו גייס לינקולן 500,000 מתנדבים ומסר את הפיקוד למק קֶלֶן, שאירגן צבא חדש. אבל גם זה האחרון לא זכה להצלחות מכריעות בקרבות, שנערכו ממזרח לריצ׳מונד ביוני ויולי 1862, וצבא חדש של הצפון בפיקודו של הגנראל פּוֹפּ (Pope) נוצח ע״י לִי בקרב השני, שנערך על־יד בּוּל רַן או מאנאסֶס (Manasses) ב29 ו30 באוגוסט 1862. צבא־הדרום חדר למרילנד, אולם כאן, על־יד אנטיאֶטַם (Antietam) ושַרפּסבּוּרג, הכריח אותו מק קללן לסגת ב16 וב17 בספטמבר, והצלחה זו עודדה את לינקולן להכריז על ביטול העבדות במדינות המורדות (22.9.1862). לינקולן קיווה, שהכרזה זו תמריץ את העבדים לברוח מבעליהם, אבל תקווה זו לא נתקיימה. נוסף על כך בא שוב מפנה במלחמה לרעת הצפון. בדצמבר אותה שנה ניצח לִי שוב על־יד פרדריקסבּוּרג ובמאי 1863 על־יד צ׳אנסְלוֹרזוויל (Chancellorsville) ונכנס לפנסילוויניה (זו היתה הפעם היחידה שהדרומיים חדרו לצפון). ואולם כאן היכה אותו צבא הצפוניים של ג׳ורג׳ מיד (Meade; 1815—1872) על־יד גטיסבּוּרג (Gettysburg). ניצחון זה, שפוֹאַר בנאומו המפורסם של לינקולן (19.11.1863), היה, ביחד עם ההצלחות על־יד המיסיסיפי, מאורע מכריע במהלך־המלחמה.

4. שדה־הקרב המערבי. הבעיה האסטרטגית העיקרית בחזית זו היתה קשורה בשליטה על עמק־המיסיסיפי. במשך שנת 1862 הצליחו מצביאי־הצפון—ג׳ורג׳ תוֹמס (1816-1870), הנרי האלק (Halleck; 1815-1872) ויוליטס גרנט (ע״ע) — להעביר את טנסי המערבית ואת עמק־המיסיסיפי עד העיר ממפיס לידיהם, והאדמיראל דוד פַּרַגַט (Farragut; 1801—1870) כבש בציו את ניו־אורלינז (אפריל 1862). בסוף השנה ניצח הגנראל של הצפוניים ויליאם רוֹזְקְרַנז (Rose-crans; 1818—1898), לאחר קרב־דמים על־יד מֶרְפְרִיזְבּוֹרוֹ (Murfreesboro), את הגנראל של הדרומיים בְּראַכְּסטון בּראג (Braxton Bragg; 1817—1876). באביב 1863 חזר גראנט ופנה דרומה ולקח את ויקסבֶּרג (Vicksburg; 4.7.63), בעוד שהצי התקדם מניו־אורלינז וכבש את פּוֹרט האדסון. ע״י כך עבר כמעט כל עמק־המיסיסיפי לידי הצפון ומדינות־הדרום המערביות נקרעו מעל חברותיהן. נצחונו של בּראג על־יד צ׳יקאמוֹגה (Chickamauga; 20.9.63) לא שינה את המצב, כי גראנט היכה אותו מכה מכרעת על־יד צ׳אטאנוגה (Chattanooga; 25.11), וכך נפלה כל מדינת־טנסי בידיהם של הצפוניים.

5. נצחון־הצפוניים. במארס 1864 מוּנה גראנט כמפקד של כל צבאות־הצפון וקיבל עליו את הפיקוד הישיר בווירג׳יניה. לרשותו עמדו 100,000 חייל נגד 45,000 חיילי־הדרום. ואולם ההכרעה לטובת הצפוניים, שכבר נראתה באופק, עדיין היתה מהם והלאה. בקרבות, שנערכו במאי ויוני, גילה לִי כוח־התנגדות כביר וגם הסתערותו של גראנט על המבצר החשוב פיטרסבּוּרג נכשלה (18.6). חלק מצבאו של לִי אף איים לעלות על עיר־הבירה ואשינגטון דרך עמק שֶנאנדוֹאה (Shenandoah) בספטמבר ואוקטובר 1864.

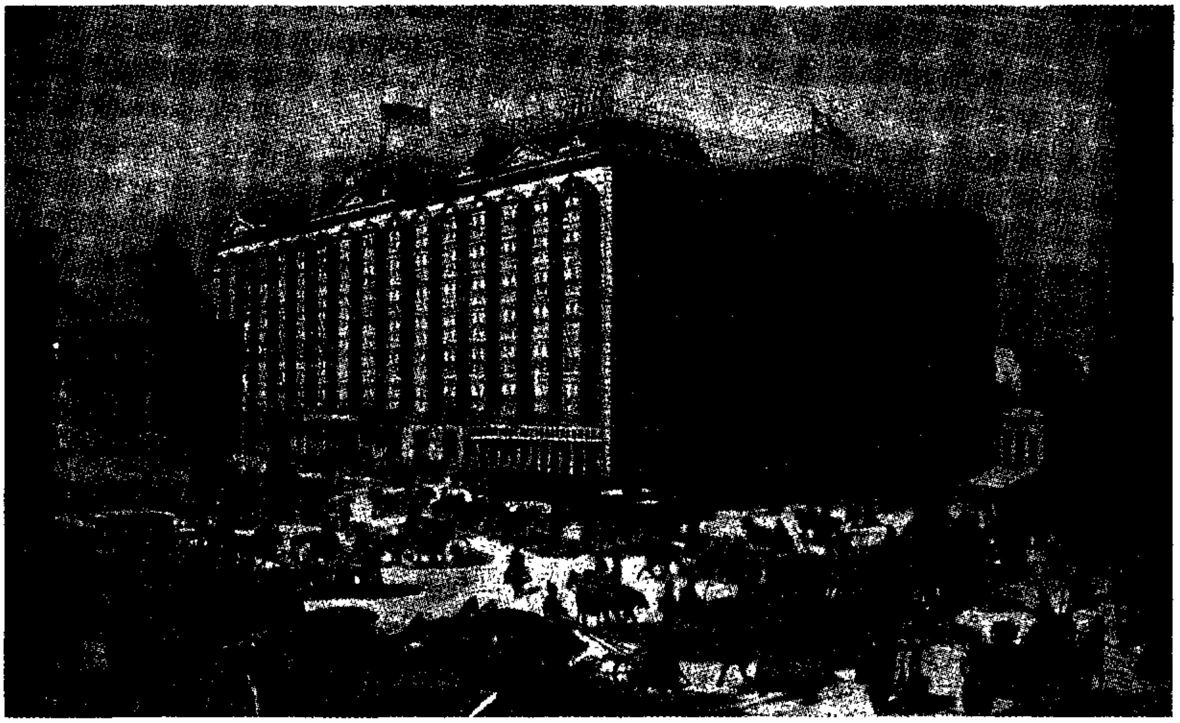
ההכרעה באה מדרום־המערב. כאן התחיל הגנראל ויליאם שֶרמן (ע״ע) במאי אותה שנה את מצעדו המפורסם מצ׳אטאנוגה לג׳ורג׳ה, כבש לאחר קרבות עזים את אטלַנטָה (2.9), אח״כ (ב21.12) כבש, אחר מצור קצר, את סַוַנָה ופנה צפונה, לקארוליינה.

בחדשים אלה התחילו שיחות על שלום, אבל בפגישה, שנתקיימה ב3.2.1865 בין לינקולן וסיוּאַרד ובין שליחי־הדרום, לא רצו האחרונים לוותר על עצמאות־הדרום, והמלחמה נמשכה. ב18.2.1865 נכבשה צ׳ארלזטון ע״י הצי, ושרמן הדף את האויב צפונה ונכנס לווירג׳יניה. גראנט בא עכשיו מצפון ומפקד־הפרשים פיליפ שֶרידאן (Sheridan) ממערב. ב3 באפריל נכבשו ריצ׳מונד ופיטרסבּוּרג, ולִי, מכותר מכל הצדדים, מסר את עצמו ב9 באפריל בידי גדאנט על־יד אַפּוֹמַטוֹכְּס קוֹרט הַאוּז (Appomatox Court House). צבאו נתמעט ל28,000 איש. הגנרל יוסף ג׳וֹנסטון נלחם עוד כמה ימים בקארוליינה הצפונית ונכנע ב26.4 עם 31,000 איש לשרמן על־יד גרינזבּוֹרוֹ (Greensborough). במשך חודש מאי הודיעו על כניעתם הגדודים באלאבמה, מיסיסיפי ואלה שהיו ממערב לנהר. מפלת־הדרום היתה שלמה. לינקולן זכה לראות את הניצחון. אך ימים מועטים אחר כניעתו של לִי נהרג ע״י קנאי דרומי (14.4).

הצבאות, שגויסו למלחמה זו (ר׳ למעלה), היו הגדולים ביותר, שהעולם ראה עד אז. מספר ההרוגים היה 360,000 מן הצפון, 260,000 מן הדרום.

ט. סדר חדש ורקונסטרוקציה במדינות־הדרום (1865—1877). נצחון־הצפון פתר פתרון גמור שלוש שאלות יסודיות: הכושים שוחררו, המרות של הברית על המדינות הבודדות הובטחה, נקודת־הכובד של הברית עברה סופית לצפון התעשייני.

התפקיד הראשון של מנהיגי־המדינה היה עכשיו תיקון המצב במדינות־הדרום, שחלק מהן נחרב כתוצאה מן המלחמה ושבכולן סבלו בעלי־המטעים הפסדים עצומים, בייחוד מחמת שיחרורם של העבדים, שהיו רכושם העיקרי. כמו־כן בטל ערך־המטבע, כי לשטרי־הנייר, שהוציאה ממשלת־הקונפדרא־

סאן־פראנציסקו שבקאליפורניה ב־1875

סים בסכומים של מאות מיליוני דולארים, לא היה עוד כל ערך. חוץ מזה גרם שיחרור הכושים, שהיו כמעט אנאלפביתים ומחוסרי כל קנין וכל תרבות, לבעיות מסובכות.

לינקולן רצה ביחס סבלני כלפי המורדים המוכים ובשיבה מהירה למצב תקין. לפיכך הכריז עוד ב־8.12.1863, לאחר שצבאות־הצפון כבשו את שלוש מדינות־העבדים טנסי, ארקאנסו ולואיזיאנה, על חנינה: אזרחי המדינות הללו הוזמנו להישבע שבועת־אמונים לאה"ב. וכן הודיע, שלאחר שיעשו כך 10% מבעלי זכות־הבחירה, תיבחרנה אסיפות מחוקקות וממשלות חדשות — מה שבאמת אירע בשלוש המדינות הנזכרות (1864/5).

ביאנואר 1865 החליט הקונגרס על התיקון ה־13 לחוקה, שביטל את העבדות בכל רחבי אה"ב, ובמארס אותה שנה הוקם המשרד ל„טיפול במשוחררים" (Freedmen's Bureau), שמתפקידו היה לדאוג לפרנסתם והלבשתם של הכושים העניים ולסייע להם בחכירת־קרקעות.

אחר מותו של לינקולן הלך יורשו אנדרו ג'ונסון (ע"ע) בדרכיו. הוא מינה מושלים זמניים במדינות־הדרום, שערכו בחירות על היסוד שפורש למעלה, ועד סוף 1865 נבחרו בכל מדינות־הקונפדראטים־לשעבר בתי־המחוקקים והממשלות, והללו אישרו את התיקון ה־13. אבל בתי־מחוקקים אלה החליטו גם על חוקים, שצימצמו את חירותם של הכושים ושביחוד היו מכוונים להכריח אותם לעבוד בחקלאות.

תוצאות אלו של מדיניותו של ג'ונסון עוררו תרעומת בצפון. דעתם של מנהיגי הרפובליקנים הראדיקאליים, כמו תאדאוס סטיוונס (Thaddeus Stevens; 1792—1868) וצ'ארלז סאמנר (Sumner; 1811—1874), היתה, שמדינות־הדרום איבדו ע"י התמרדותן את זכויותיהן ושצריך לנהוג בהן כמו בפרובינציות כבושות או בטריטוריות. בהתאם לכך חקק הקונגרס ביולי 1866 את התיקון ה־14, שהעניק לכושים כל זכויות־אזרח, בין השאר את זכות־הבחירה לאסיפות המחוקקות (שגם כמה מדינות צפוניות, כמו קונטיקוט, אוהאיו וויסקונסין, היססו מתחילה לתת להם). ושלל ממנהיגי המדינות המורדות לשעבר ומפקידיהן את הזכות להתמנות למשרות פומביות וכן את הזכות להיבחר לאסיפות המחוקקות. מדינות־הדרום סירבו לאשר תיקון זה. לאחר שהבחירות לקונגרס בנובמבר 1866 הביאו לרפובליקנים הראדיקאליים ניצחון גדול, החליט הקונגרס, למרות התנגדותו הנמרצת של ג'ונסון, במארס וביולי 1867, על חוקי הרקונסטרוקציה, שתכליתם היתה להקנות למפלגה הרפובליקנית, בעזרת הכושים, את השלטון במדינות־הדרום ולחזק בדרך זו בתוכן את השפעתו של הצפון התעשייני והקאפיטאליסטי. לפי חוקים אלה הוקם בכל מדינות־הדרום, חוץ מטנסי, שלטון צבאי. על המפקדים הוטל לערוך רשימות־בוחרים, לכלול בהן את הכושים, ולהוציא מתוכן את כל אלה מן הלבנים, שהשתתפו באיזו צורה שהיא במלחמה נגד הברית. על יסוד רשימות אלו נבחרו במשך שנת 1868 אסיפות־מחוקקים חדשות, שברובן ישב רוב של כושים בלתי־משכילים. נחקקו חוקות חדשות וב־1868—1870 נתקבלו כל מדינות־הדרום שוב לאה"ב. כדי להבטיח את זכות־הבחירה של הכושים, החליט הקונגרס בפברואר 1869 על התיקון ה־15, שאסר כל צימצום של זכות־הבחירה על יסוד גזע, צבע־העור, או תנאי־עבדות לשעבר. וכדי להבטיח שתיקון זה יוצא לפועל, חוקקו מ־1870 ואילך חוקים, שחייבו השגחה על מהלך הבחירות על־ידי קצינים ופקידים של הממשלה המרכזית. אנשי־הדרום כינו חוקים אלה בשם „חוקי־אונס" (force bills). רוב המשרות בדרום עברו בשנים אלו לידיהם של לבנים, מקצתם ילידי־הארץ, שלא השתתפו במלחמה, ה„סקאלאוואגים" (Scalawags, מוצאו של הביטוי אינו ידוע), ומקצתם להרפתקנים צפוניים, שנקראו „בעלי־האמתחות" (Carpet baggers). הללו שאפו עפ"ר רק להתעשר, וכך גרמה פקידות זו לשחיתות מרובה, והשנאה בין הצפון והדרום נתלהטה מתוך כך מחדש. אעפ"כ יזמו ממשלות אלו גם רפורמות סוציאליות והנהיגו בין השאר חינוך־חובה לכל העם, ולכושים בכלל.

הסתערות של אינדיינים על מצודת-מקנזי, 1833. לפי ציור של קארל בודמר

בין 1870 ו-1877 עבר השלטון במדינות-הדרום שוב לידיהם של הלבנים. אחוזות המטעים הגדולות עובדו ע"י פועלים שכירים, שהיו ברובם כושים. חלקים ניכרים של הקרקעות נחכרו או נמכרו לכושים. ב-1900 היה רבע מעובדי-האדמה הכושיים בעלי-אדמתם. אך זכויותיהם האזרחיות והחברותיות צומצמו שוב. בתוך הלבנים קמו חברות סודיות כמו קוקלאכּס קלן (Kuklux Klan; מ-1866 ואילך) ואבירי הקאמֶליה הלבנה (מ-1867), שמנו לאחר זמן קצר יותר מ-500,000 חברים. הם הטילו פחד על השחורים ע"י כל מיני פעולות-חמס ובייחוד מנעו את השתתפותם בבחירות. בדרך זו קיבלו הלבנים, חסידיה של המפלגה הדמוקראטית לשעבר, שוב את הרוב באסיפות המחוקקות, וכך התפתח „הדרום המוצק" (Solid South), שהצטיין בהתנגדות חריפה לצפון השולט. ב-1877 עזבו הגדודים האחרונים של צבא אה"ב את הדרום.

א. מ. י.

י. ההתפתחות הכלכלית במחצה השניה של המאה ה-19. נצחונו של הצפון במלחמת-האזרחים לא רק פתר את שאלת-העבדות, אלא גם הבטיח את עליונותה המוחלטת של הממשלה המרכזית. שום מדינה לא איימה עוד לצאת מן הברית או להכריז על איזה חוק מחוקיה כבטל ומבוטל (ראה למעלה עמ' 168, 173), ומעכשיו ריכזה האומה את כוחותיה בפיתוח הטכניקה והכלכלה. ההתקדמות שבאה בתחום זה, ושמבחינת המהירות אין למצוא בדומה לה בתולדות האנו־שות, נעשתה לפי עקרונותיו של האינדיווידואליזם הכלכלי הקיצוני, שהיה קשור בהתחרות אכזרית ובהשפעה משחיתה של העשירים על מנהל-המדינה. קילקולים אלה כבר הורגשו בזמן נשיאותו של יוליסֶס גראנט (1869—1877), המנצח במלחמת-האזרחים; אך עד 1890 לערך ניתנה לכל אדם בלתי־מרוצה האפשרות להתיישב במערב בלא שהיה צריך לשלם בעד הקרקע (ראה למעלה ע' 170). מפני-כן התחילו פורצים סיכסוכים בעלי-ממדים עם בעלי-ההון רק בסוף המאה ה-19 (ראה למטה).

בעוד שמלחמת-האזרחים גרמה בדרום אה"ב לנזקים כבדים ולשינויים כלכליים מרחיקי לכת, עברו שנות-המלחמה בצפון בלא הפרעות כלכליות, ולא עוד אלא שההוצאות הגדולות, שהוצאו לצרכי-המלחמה ע"י השלטונות, העשירו שכבות רחבות. גם בתקופת-המלחמה נמ־שכה ההגירה אל השטחים הענקיים שמ־מערב למיסיסיפי, שהיו ברובם מיושבים זעיר שם זעיר שם ע"י שבטים אינדייניים. עם שבטים אלה נעשו עפ"ר חוזים לפי דוגמת החוזים שערך ג'קסון (ראה למעלה ע' 173) והאינדיינים הועברו לטריטוריות מיוחדות, שנקראו בשם „רזרוואטים". כמה משבטי-האינדיינים התנגדו בכוח להתייש־בותם של הלבנים והתנגשויות חריפות ארעו עד 1880 בערך. הידועה ביותר היא השמדת הגדוד של הגנראל ג'ורג' קאסטר (Custer; 1839—1876) בדאקוטה המער־בית על-ידי אנשי השבטים פּוני ושַיֶן (Pawnee, Cheyenne) בקיץ 1876.

גורם חשוב לחיזוק-הביטחון שימש גֶמֶר סלילתה של מסילת-הברזל הראשונה, שקישרה את מזרח-אה"ב עם האוקיינוס השקט. בִּנְיָתן של מסילות-הברזל הֵקלה והחישה את ההתיישבות של הלבנים, ששינתה את צורת-המערב תכלית שינוי. עדרי-הבקר דחקו את עדרי-התאו. אע"פ שהזהב ומחצבים אחרים משכו מת־יישבים לאיזור ההרים המערביים, היה עשרן האמיתי של מונטאנה, קולוראדו, ויאומינג, איידאהו וקאליפורניה בשדות-המרעה.

בכל הארצות הללו, וכן בטכסאס, קאנזאס, נבראסקה ודאקוטה, הופיעו חוות-בקר ענקיות (ranches). מתוך כך נוצר כאן אורח-החיים היחיד במינו של הבוקר („קאובוי"), שתור-הפריחה שלו הגיע לשיאו סמוך ל-1885. משקי-האיכ־רים ורשת מסילות-הברזל חיסלו אורח-חיים זה. בתוקף „חוק-המשקים" כבשו האיכרים לעצמם שטחים וגדרו אותם בתיל דוקרני. „המערב הפראי" הרומאנטי פינה את מקומו ליישובי-קבע, לשדות חיטה, תירס ושיבולת-שועל. בערי־המערב נתפתחה תעשיית-הבשר.

מ-1865 עד סוף המאה ה-19 נערכה פעולת-התיישבות על שטח, שהגיע בגדלו לשטח שיושב ב-250 השנים שקדמו ל-1865. ב-1870—1880 נפתח בשביל המחרשה שטח-אדמה, שגדלו היה כשטחה של צרפת. הודות לסלילת מסילות־ברזל, גילוי המחצבים בהרים, והמדיניות הקרקעית של הממ־שלה, נתפתחו מתחילה האיזור של הרי-הסלעים והמערב הרחוק. המחצבים הביאו את המהגרים לקאליפורניה, ניו־מכסיקו, קולוראדו, איידאהו, מונטאנה. ואולם מספרם של הפארמרים עלה עד מהרה על מספרם של הכורים. בהתאם לחוק החזקה על הקרקע (ר' למעלה), שלפיו היה זכאי כל אזרח של אה"ב, משהגיע לגיל של 21, לקבל חינם 160 אקר, הועברו עד 1880 לידיים פרטיות כ-22,400,000 הקטאר. הכורים פשטו באיזור ההרים שבמדינות נוואדה, מונטאנה וקולו־ראדו. הבוקרים התפשטו מטכסאס עד מעלה המיזורי. בעקבו־תיהם הלכו נוקדים ואחריהם — פלחים. עד 6 מיליוני נפש נתיישבו בשטחים, שעשרים שנה קודם לכן היו מרבץ-תואים בלבד.

משנת 1860 עד 1910 עלה יבול-החיטה מ-60,000,000 ל-230,000,000 הקטוליטר, יבול-התירס עלה מ-300,000,000 ל-1,200,000,000 הקטוליטר, יבול-הכותנה — מ-3,841,000 חבילות ל-11,609,000.

רדך־הרים קשה, שהוליכה למכרות בקולוראדו. ציור של פּוֹל פֶרְנְזֶי וז'יל טאוורנְיֶה, מן הHarper's Weekly, 1874

בחקלאות באה מהפכה. המכונה דחקה את רגלי־הבהמה. האיכר של 1800 היה מספיק לקצור במגל שבידו — במשך יום־עבודה אחד — את התבואה בחלק החמישי של הקטאר. ב1840 קצר מאק־קורמיק במשך יום אחד, באמצעות המקצרה שהמציא, כשני הקטארים וחצי. זו אחר זו הופיעו מכונות חקלאיות אחרות, שכל אחת מהן היתה משוכללת מקודמתה: המַאלמת, מכונת־הדיש ולסוף הקומביין, מכונה לזריעת־תירס, מכונה לקצירת־תירס, מכונה לקילופו; הספאראטור, מכונות לזיבול, לזריעת תפוחי־אדמה ולייבוש חציר, המדגרה, ועוד. המכונות החקלאיות למיניהן היו יפות ביחוד לצרכי החקלאות החדגונית, האֶכסטנסיווית, שהיתה רווחת בשטחיו הענקיים של המערב. מארק קארלסון הביא מרוסיה את החיטה הקֵרפית, העומדת בפני שידפון ובצורת והמסַפקת כיום יותר ממחצית יבול־החיטה באה"ב. מריון דורסטיג גילה תרופה לחלי־רע של חזירים. ג'ורג' מודלר התגבר על מחלות הפה והטלפיים. מאפריקה הצפונית הובאה הדורה (Kaffir Corn), ומטורקיסטאן — האלפאלפה. לותר בֶרבנק (ע"ע) גידל בקאליפורניה עשרות זנים חדשים של פירות וירקות. סטפאן באבקוק מוויסקונסין המציא שיטה לקביעת אחוז־השומן בחלב. ג'ורג' ושינגטון קָרוֶר (ע"ע) גילה דרכים חדשות לשימוש בבטנים, תפוחי־אדמה מתוקים, פולי סויה. 1860 הגיע אָרכן של מסה"ב באה"ב ל50,000 ק"מ, בעיקר ממזרח למיסיסיפי. ב1900 הגיע אָרכן ל330,000 ק"מ. מ10 במאי 1869 ואילך אפשר היה לנסוע ברכבת מאוקיינוס לאוקיינוס.

ההתפתחות הכלכלית התבטאה בניצול הברזל, הקיטור, החשמל ובהתקדמות המדע השימושי. אחר 1880 באה מהפכה בחיי אה"ב, כשאֶדיסון ואחרים פיתחו את הדינאמו לצרכים של שימוש מעשי. 1876 המציא אלכסנדר גראם בֶּל (ע"ע) את הטלפון; 1867 הומצאה מכונת־הכתיבה; 1888 — מכונת־החישוב; 1897 — הקופה האוטומאטית; 1886 הומצא הלינוֹטיפ ואחריו הומצאו מכונת־הרוטאציה ומכונת־הקיפול. אֶדיסון המציא את המאור החשמלי ואחר־כך את הגראמופון, הראינוע.

ב1859—1914 גדלה תעשיית־הפלדה פי 11. ב1894 הגיעו אה"ב לדרגה של ארץ־התעשיה הראשונה בעולם. בסוף המאה ה19 נתפתחה התעשיה של שימורי־הבשר, הודות להתפתחות ההקפאה והתרחבותו של השוק האירופי. משנסתיימה מלחמת־האזרחים נפתח שדה חדש לספסרות ולהתעשרות על רגל אחת עם גילוים של שדות־הנפט בפנסילוויניה ואוהאיו ומכרות הזהב והכסף בהרי המערב הרחוק.

בתקופה זו היתה תעשיית־הפלדה הענף הכלכלי היסודי של אה"ב, כמו שקודם לכן היה ייצור־הכותנה. פיתוח הפלדה אופשר על־ידי תהליך־בֶּסֶמר (Bessemer Process), על־ידי

גילוי איזור־הברזל בהרי־מֶסאבי, בצפון־המזרח של מינֶסוטה, והודות למכסי־מגן גבוהים. נתגלו אז מכרות בקולוראדו, נוואדה, אריזונה, איידאהו, מונטאנה. 1880 הושקע במכרות ובמחצבים של אה״ב הון של 1,500,000,000 דולאר.

ההיסטוריה של אה״ב ב15 השנים האחרונות למאה ה19 היתה כלכלית וחברותית יותר משהיתה מדינית. היסוד ההאמילטוני־מרקאנטילי־פרוטקציוניסטי גבר על היסוד הג׳פרסוני־פיסיוקראטי, שתמך במסחר חפשי. אה״ב, שהיו עד שנות ה60 ארץ כפרית, ארץ של ערים קטנות בעיקרה, הפכו אחר מלחמת־האזרחים לארץ של כרכים, ערים ותעשיה. ב1880—1900 גדלה האוכלוסיה ביותר מ50%: מ50,155,000 נפש ל75,994,000 נפש. 1830 היה רק אחד מתוך 15 איש מאוכלוסי אה״ב ביישובים, שמנו 8,000 נפש או יותר; ב1860 כבר דרו ביישובים כאלה כל אחד משישה וב1890 — שלושה מכל עשרה. ב1860 לא היתה באה״ב אף עיר אחת שמנתה מיליון נפש, אבל ב1890 כבר הגיעה האוכלוסיה של ניו־יורק לשני מיליונים; שיקאגו ופילאדלפיה מנו כל אחת למעלה ממיליון נפש.

יא. **המשבר והתיקונים החברותיים.** לפריחה הכלכלית העצומה נתלוו הופעות שליליות: המשבר בחקלאות; המונופולין; תנאי־העבודה הקשים בתעשיה; הערים, שהתפתחו במהירות, לא יכלו לקלוט ביעילות את האוכלוסיה; השירות היה גרוע; הייצור התעשייני עלה על התצרוכת.

החקלאות סבלה מדילדול־הקרקע (ביחוד בדרום—מחמת גידול חדגוני של טאבאק וכותנה), בצורת, שטפונות, ארבה. במערב נוספו על אלה הסחף והסופות. האיכר האמריקני היה מוכר את פרי־אדמתו בשוק העולמי, שבו שרר משבר בתוצרת החקלאות, ואת צרכיו קנה בשוק האמריקני, שהיה מוגן מפני התחרות של סחורות חוץ־לארץ. 1870—1890 עלה ערך הייצור החקלאי באה״ב בחצי מיליארד דולאר וערך הייצור התעשייני עלה בשישה מיליארד דולאר. 1790 היו תשע עשיריות של אוכלוסיית אה״ב איכרים. 1890 היו שלוש עשיריות של האוכלוסיה איכרים. 1867 נוסדה „תנועת החוואים" (Granger movement), שהגיעה לשיא־כוחה ב1874, כשיותר משלושה רבעי מיליון איכרים, בעיקר בדרום ובמערב, היו מאורגנים בה. בסוף שנות ה80 נוצרה „ברית־האיכרים", שמנתה כשני מיליון חברים ושהפכה ל„מפלגת־העממיים" (Populists). 1890 היו למפלגה זו בקונגרס כעשרים סנאטורים וצירים, ודרישותיה היו: מס־הכנסה מודרג, אשראי לחקלאים, הלאמת מסילות־הברזל, יום־עבודה בן 8 שעות, טביעת מטבעות־כסף ללא הגבלה. בשנות ה90 נבלעו הפופוליסטים במפלגה הדמוקראטית.

1873 ביטל הקונגרס את דולאר־הכסף והעמיד את המטבע על דולאר־הזהב בלבד. אבל מכרות־הכסף, שנתגלו בנוואדה, והשימוש בכסף ליציקת מטבעות באירופה, עורר דרישה למטבע־כסף. החקלאים במערב ובדרום ואירגוני־הפועלים במזרח דרשו לטבוע מטבעות כסף וזהב במיכסה קבועה של 16 מטבעות־כסף למטבע־זהב אחד מתוך אמונה, שהגדלתו של מחזור־הכספים תגרום לעליה במחירי התוצרת החקלאית ובשכר־העבודה ומתוך כך — להקלה בתשלומי החובות. מנהיג המצדדים של מטבע־הכסף היה הנואם המזהיר ויליאם ג׳נינגס בריאן (ע״ע) מנבראסקה. לשיבה אל מטבע־הכסף התנגדו הרפובליקנים, שראו בזהב גורם ליציבות וחששו לאינפלאציה.

קאריקאטורה נגד הטראסטים (שרטוט של קפלר ב Puck הניו־יורקי)

אנשי־העסקים התחילו מתאחדים לשם שליטה על הייצור והשיווק כאחד ב„קורפוראציות" ו„טראסטים", שמרכזם היתה ניו־יורק. 1904 היו מלוכדים כ5,300 בתי־חרושת ב318 טראסטים, שהונם הכללי הגיע ל7,246,000,000 דולאר ושהגדול שבהם היה חברת־הפלדה של אה״ב. קבוצות מורגאן ורוקפלר פיקחו על 112 באנקים, מסילות־ברזל, חברות־ביטוח ועוד, וריכזו הון של 22,245,000,000 דולאר. זה אחר זה הופיעו טראסט הנפט „סטאנדארט אויל קומפאני" והטראסטים בתעשיות השמנים, הכותנה, העופרת, הסוכר, הטאבאק, הגומי. נוצרו „מעצמות" תעשייניות, קמו „מלכי"־תעשיה. התמזגות של 4 חברות גדולות הקימה את טראסט הבשר. משפחת מאק־קורמיק הקימה את טראסט המכונות החקלאיות. נוצרו טראסט הטלגראף „וסטרן יוניון", רשות־הטלפונים של בל ולסוף — „החברה האמריקנית לטלפון ולטלגראף". בשנות ה60 נתארגן טראסט מסילות־הברזל בפיקוחו של קורנליוס ונדרבילט (ע״ע), שלהערתו „לעזאזל הציבור" יצאו מוניטין. הטראסט קבע את תנאי־ההובלה, השפיע על מהלך העניינים המדיניים, וצימצם את ההתחרות. ביחוד גדול היה הריכוז בבאנקאות. ראשי הטראסטים היו חדורים בהשקפה, שעתידה של המדינה הוא באגירת ממון ושאין לחקור בנוגע לאמצעים. הפוגע בג׳ון פירפונט מורגן (ע״ע) היה מסכן את עסקי עצמו. המחירים של חמרי־גלם, עבודה ומזונות היו פחותים מן המחירים התעשיינים המונופוליסטיים.

כתוצאה מכך קמה תנועה ציבורית לטובת תחוקה נגד הטראסטים. בשנות ה80 הותקפו הטראסטים ע״י המטיפים לתיקונים חברותיים הנרי ג׳ורג׳ (ע״ע) ואדוארד בלמי (ע״ע).

השחיתות הציבורית, על הופעותיה השונות (בכלל זה — השלטון במדינות ובעיריות, שנמצא בידי „בוסים"), שימשה נושא ליצירות ספרותיות, שמהן ראויות לציון במיוחד: „התור המוזהב" (1873) — תיאור החברה של מרק טוין (ע״ע), וספרו של אפטון סינקלר (ע״ע) „הג׳ונגל" (1906), שבו הוקיע את תנאי־העבודה הגרועים בבתי־המטבחיים בשיקאגו. תאודור דריזר (ע״ע), בספריו „איש הממון" (1912) ו„הענק" (1914), תיאר את מעלליהם של בעלי העסקים הגדולים. ספרו של פראנק נוריס „הפחת" (1903) הבהיר את מחאת אנשי־הקרקע. „חרפת הערים" (1904) ללינקולן סטיפנס (ע״ע) הוקיע את השחיתות הפוליטית.

הנסיונות של הסוציאליזם הטרם־מארכסיסטי לייסד באמצע המאה ישובים שיתופיים בארץ החדשה, נכשלו זה אחר זה. 1866 נוסדה „הברית הארצית של הפועלים" (National Labor Union). 1869 קמה תנועת „האבירים של העבודה" (Knights of Labor), שמספר חבריה הגיע ב1886

ל730,000. אבל עד מהרה התחילה ירידה בתנועת-העבודה הסוציאליסטית באה"ב. שביתת פועלי-ההובלה ב1877 גרמה למהומות-העבודה החמורות ביותר, שפרצו בזמן מן הזמנים באה"ב. 1886 קמה „הפדראציה האמריקנית של הפועלים" (American Federation of Labor), שמנתה בשנת 1920 כ4 מיליון חברים. מייסד הפדראציה ומנהיגה במשך שנים מרובות היה סמואל גומפרס (ע"ע). תנועת-הפועלים באה"ב משנות ה90 ואילך לא היתה סוציאליסטית והיתה חדורת אימון במשטר הכלכלי והמדיני של אה"ב. כדוגמה שימש ל„פדראציה" הטרֵיד-יוניוניזם הבריטי בראשיתו, שהתנגד לפעולה מדינית ודאג ל„יום-קטנות", לחיי יום-יום של הפועל, ושהתחיל במלחמה על יום-עבודה בן 8 שעות, שכר-עבודה גבוה יותר ותנאי-עבודה יותר נוחים. לא כל הפועלים היו מאורגנים ב„פדראציה". פועלי-הרכבות היו מאורגנים ב4 יוניונים. אחר מלחמת 1914—1918 קם אירגון-פועלים חזק, מתחרה בפדראציה, בשם „הקונגרס של האירגונים התעשייניים" (Congress of Industrial Organizations). 1890 היו הפועלים באה"ב כוח, ששום מדינאי לא היה יכול להתעלם ממנו.

בימי נשיאותו של הֵיז (1877—1881) פתחה הממשלה בתיקונים חברותיים. למרות הוֶטו של הנשיא נתקבל „חוק בלאנד-אֲליסון", שהעמיד את הזהב והכסף ביחס של 1 ל16. לאחר 30 שנות-מאבק נתקבל ב1883 „חוק השירות האזרחי", הוא „חוק פֶּנדלטון", שהנהיג בשירות הממלכתי שיטה מבוססת על כשרם של הפקידים. נתקבל „חוק שֶרמן נגד הטראסטים" (Sherman Anti-Trust Act), שאסר איגודי-חברות, שעלולים היו לשים מכשולים בפני המסחר הבינלאומי. 1913 קמה ועדת-קלֵיטון לחקירה קונגרסאית של פעולות הטראסטים, ובהשפעתה של ועדה זו נחקק חוק, שדרש רפורמה באנקאית, דצנטראליזאציה של פיקוח האשראי ופיקוח על שיווק המניות.

תקופת הרפורמות במדיניות הפנימית של אה"ב קשורה בשמותיהם של הנשיא קליְולנד, הדמוקראט היחידי בנשיאות (1885—1889 ו1893—1897) בתקופת 1861—1913, המנהיג הדמוקראטי בּרַיאן והנשיאים תאודור רוזוולט (1901—1908) ווילסון (1913—1921). מטרותיהן של רפורמות אלו היו אידיאליסטיות, ואילו דרך-הגשמתן היתה רֶאליסטית. ב15 השנים הראשונות למאה ה20 נחקקו באה"ב חוקים מכוונים לתיקונים חברותיים יותר משנחקקו בהן בכל תקופת-קיומן עד אז: הוחמרו החוקים בנוגע לעבודת-ילדים, הועלה הגיל המינימאלי של העובד, צומצם מספרן של שעות-העבודה, הוטלו הגבלות על עבודת-לילה, נקבע לימוד-חובה חינם, הונהג (ברוב הערים והמדינות) יום-עבודה של שמונה שעות; הוקטן יום-העבודה בשביל עובדי עבודות מסוכנות, הונהגו חוקי-פיצויים, הוטלה אחריות חוקית על נותני-העבודה לחַבלות, שנגרמו לעובדים בשעת עבודתם, נחקקו חוקי-מיסים בנוגע לירושה, הכנסה, רכוש.

קליוולאנד ניהל מדיניות בלתי תלויה במפלגה הדמוקראטית, דרש שיפור השירות, הורדת-המכס, ביטול חוק בלאנד-אליסון, חידוש הצי, פיקוח על הקרקעות הציבוריות, הגנה על האינדיינים, וביחוד תיקונים בתחבורה: בוטלו ההנחות לגבי מטענים גדולים והמחירים הגבוהים-ביחס בעד משלוחי מטענים קטנים. הונהגו תשלומים בהתאם למרחקים, חוסלה „היד האחת", שעשו חברות מסילות-הברזל בקביעת המחירים. 1887 נקבע „חוק המסחר בין המדינות" (Interstate Commerce Act), שחייב את פירסום המחירים והטיל איסור על הפקעת-שערים ועל הפליות בלתי-צודקות של לקוחות, מקומות ומצרכים מצד הנהלת-הרכבות; „הוועדה למסחר בין המדינות" (Interstate Commerce Commission), שהוקמה באותה שנה, דאגה להסדר דמי-ההובלה ולשיפור תנאי-הנסיעה ברכבות. 1887 הוקיע קליוולאנד את הקיצוניות בהגנה על תעשיית אה"ב מפני התחרות-חוץ.

1888 נבחר כנשיא מועמדם של הרפובליקנים, בנימין האריסון, שהגן על העקרון של מכסי-מגן. 1890 נתקבל חוק המכס של מאק-קינלי, שהעלה את גובה-המכסים ב50% בממוצע. תכליתו של חוק זה היתה: הגנה על התעשיה הקיימת, עידוד תעשיות צעירות והגנה על רמת-החיים של הפועל. 1890 נקבע „חוק קניית-הכסף של שרמאן": האוצר קנה 4,500,000 אוקיות של כסף בחודש, הגדיל את כמות-הזהב במטבעות וע"י כך גרם לאינפלאציה. 1890—1893 ירד דולאר-הכסף בהשוואה לדולאר הזהב מ80 עד 60 סנט. דברים אלה גרמו לשיבתו של קליוולאנד לנשיאות ב1892. שנת 1893 היתה שנת-משבר וקליוולאנד ניסה לשמור על דרגת-הזהב. 1894 נתקבל חוק וילסון-גורמאן, שצימצם במידה ניכרת את התעריפים — חוק, שבדומה לו לא נקבע מימי מלחמת-האזרחים. האיכרים של המערב ראו את קליוולאנד כשמרני מדי, והמועמד לנשיאות מטעם המפלגה הדמוקראטית בבחירות של שנת 1896 היה הראדיקאל ברייאן. סיסמת הדמוקראטים בבחירות היתה: „טביעה חפשית ובלתי-מוגבלת של מטבעות זהב וכסף ביחס של 1 ל16", אבל המנצחים היו הרפובליקנים, וכנשיא נבחר מק-קינלי. פירושו של דבר היה, שהשלטון עבר לקאפיטאליזם השמרני — מה שהתבטא עד מהרה בתעריף גבוה יותר (חוק דינְגְלי), בקביעת דרגת-הזהב ובהתפשטות טריטוריאלית מעבר לים.

בספטמבר 1901 נרצח מאק-קינלי בתערוכה בבאפאלו ע"י האנארכיסטאן הפולני צ'ולגוש (Czolgosz). את מקומו של הנשיא הנרצח מילא סגנו תאודור רוזולט (ע"ע). תקופת laissez faire נסתיימה. זועזעה אמונתם של ההמונים האמריקנים במדיניות המסרתית, שהיתה מבוססת על חולשתם של הפועל והצרכן. נתבלטו הצדדים האפלים של הציוויליזאציה האמריקנית: אי-שוויון ברכוש, דלות של המונים, הפליה גזעית, השפעת אנשי-העסקים במדיניות, בדת, בחינוך, במשפט.

1909—1913 שימש כנשיא ויליאם האוארד טפט (ע"ע) הרפובליקני, אולם בבחירות של שנת 1912 נתפלגה מפלגתו: הכיוון הרשמי, השמרני, תמך במועמדותו של טאפט, והפלג הליבראלי במפלגה, שנתארגן כ„מפלגה הפרוגרסיווית", תמך בתאודור רוזוולט. הפילוג בין הרפובליקנים גרם לבחירתו של מועמד הדמוקראטים וודרו וילסון (ע"ע). „תעריפי אֲנדרווּד" (ע"ע), שאושרו ב3 באוקטובר 1913, הביאו לידי הפחתה ניכרת במכס על חמרי-גלם ומזונות חשובים, מוצרי-כותנה וצמר, ברזל ופלדה, ועוד, ולידי ביטול המכס על כמה סוגים אחרים של מצרכים. וילסון הכריז: „חייבים אנו לבטל כל דבר, שיש בו אפילו שמץ של אי-שוויון". ב23 בדצמבר 1913 נתקבל החוק הפדראלי לקרן שמורה, שלפיו חולקה הארץ ל12 איזורים, ובכל אחד מהם הוקם „באנק לבאנקים", שנועד לסייע בזמנים קשים לבאנקים

המקומיים. לשם הגדלת הגמישות בהמצאת כספים ניתנה רשות להוציא שטרי-רזרווה פדראליים, והפיקוח על הוצאה זו נמסר למועצה הפדראלית לקרן שמורה. בקשר לחוק זה אמר וילסון, ש„הפיקוח צריך להיות ציבורי, לא פרטי; הוא צריך להיות בידי הממשלה באופן שהבאנקים לא יהיו שליטים, אלא כלי-שרת בעולם-העסקים ובידי היזמה והמפעל הפרטיים".

לידי ה„ועדה הפדראלית למסחר" (Federal Trade Commission), 1914, נמסרה הסמכות לחקור עבירות של קורפוראציות, וכן הסמכות של איסור התחרות בלתי-הוגנת. „חוק קלייטון" אסר התאגדות של הנהלות בקורפוראציות שונות להנהלה אחת, הפליות במחירים, והחזקת המניות של קורפוראציה אחת בידי קורפוראציה אחרת מאותו סוג. החוק הפדראלי בדבר אשראי חקלאי העמיד לרשות האיכרים אשראי בריבית נמוכה. „חוק הספנים" 1915 חייב שיפור של תנאי-הספנים. „החוק הפדראלי לפיצוי עובדים 1916" קבע מתן הענקות לעובדי-הממשלה, שנפגעו בשעת מילוי תפקידיהם. „חוק אדאמס" 1916 קבע יום-עבודה של שמונה שעות לעובדי-הרכבות. עוד קודם כניסתן של אה"ב למלחמת 1914—1918 נאסר המסחר במשקאות משכירים ב32 מדינות בהשפעתה של תעמולה ממושכת, ביחוד מצד גופים דתיים. באוגוסט 1917 פירסם הקונגרס צו של איסור על השימוש בחמרי-מזון לזיקוק משקאות משכירים. מיד אח"כ (יוני 1919) נתקבל „התיקון ה18", שאסר ייצור, העברה ומכירה של משקאות אלה. התיקון אושר בהתלהבות ע"י 46 מדינות — עשר מדינות יותר מן הדרוש על-פי החוק. אבל המציאות גילתה פנים אחרות. גל של הפקרות, פריחה של הפרת-החוק בממדים רחבים, פתח תקופה של מעשי-אלמות ושחיתות, שלא היתה בדומה לה בתולדות אה"ב. 1932, לאחר נצחון הדמוקראטים בבחירות, קיבל הקונגרס את „התיקון ה21", שביטל את החוק הפדראלי בעניין איסור-המשקאות. 1920 אושר „התיקון ה19" בנוגע לזכותן של הנשים להשתתף בבחירות הכלליות.

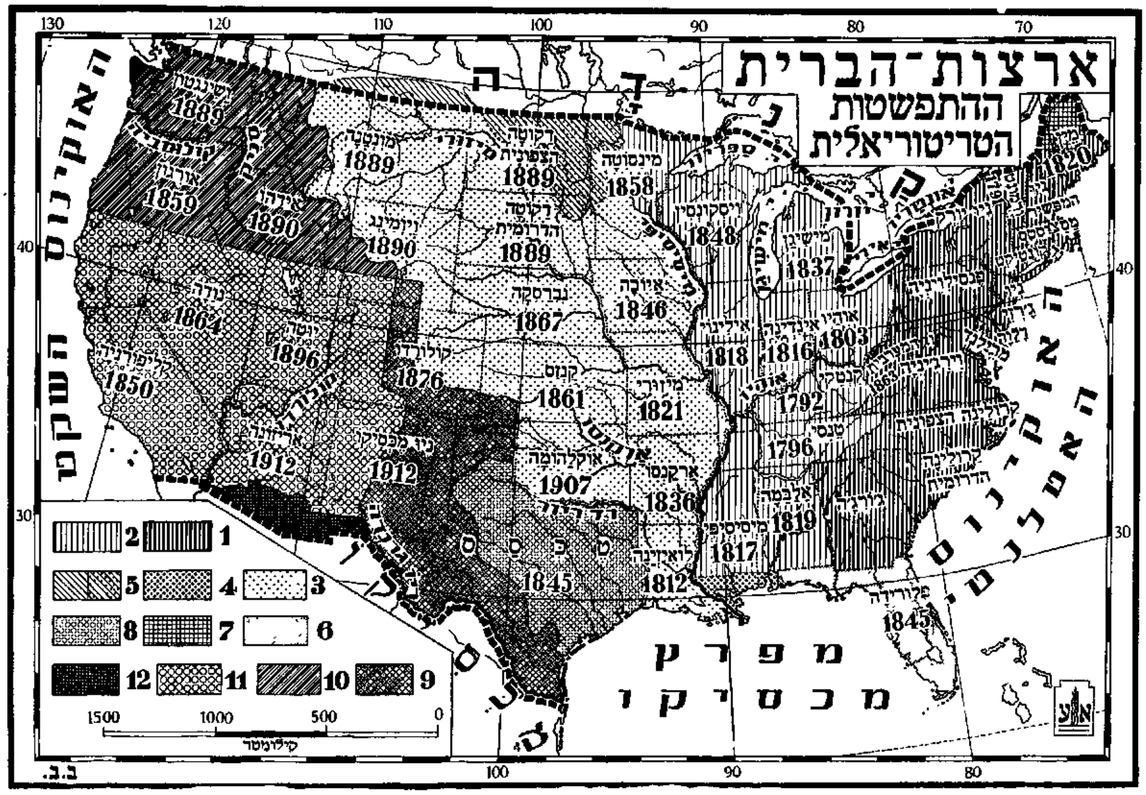
יב. **האימפריאליזם הקולוניאלי.** בתקופה שבין מלחמת-האזרחים ומלחמת-העולם 1 היו אה"ב נאמנות למדיניות-הבדידות המסרתית שלהן; הן לא התערבו במדיניות-החוץ של מעצמות-אירופה ולא יצאו מתחומי היבשה המערבית, האוקיינוס השקט והמזרח הרחוק.

הודות לפעולתם של מיסיונרים, סוחרים ובעלי-מטעים אמריקנים גברה השפעתן של אה"ב באיי-האוואי. 1875 בוטל באה"ב המכס על סוכר מהאוואי ונאסרה החכרת טריטוריה האוואית לכל מעצמה שהיא, פרט לאה"ב. 1884 קיבלו אה"ב ממלך האוואי את הזכות להקים בפרל הארבור תחנה לאספקת-פחם לספינות ולתיקונן. 1893 סופחו איי-האוואי לאה"ב למעשה; ב7 ביולי 1898 סופחו אליהן גם להלכה.

בקובה, ששימשה, ביחד עם מכסיקו, השדה העיקרי להשקעות אמריקניות, השקיעו אה"ב כ50 מיליון דולאר, והמסחר השנתי של אה"ב עם אי זה הגיע ל100 מיליון דולאר. הסיבה הבלתי-אמצעית למלחמה בספרד (1898) היה תעריף-הסוכר של וילסון-גורמן (1894), שהביא בקובה לידי משבר כלכלי ולמרידה בשלטון הספרדי. „העתונות הצהובה" של אה"ב ניהלה תעמולה למלחמה, כשהיא מפרזת בתיאור אכזריותם של הספרדים. באה"ב ראו במרד הקובנים את המשך מלחמתה של אמריקה הלאטינית על עצמאותה בהתאם ל„עקרון מונרו".

התפוצצותה של ספינת-המלחמה האמריקנית „מין" בנמל האוואנה — התפוצצות, שהיתה כרוכה ב260 קרבנות —, שימשה דחיפה אחרונה לכניסתן של אה"ב למלחמה. הסיסמה היתה: „זכור את מין", אע"פ שאשמתה של ספרד בפיצוץ זה לא הוכחה. למרות מה שאה"ב לא היו מוכנות למלחמה, היו פעולות-האיבה מהירות ומכריעות. ג'ורג' דיואי (ע"ע), המפקד של שייטת אמריקנית בת שש ספינות, השמיד בקרב שנמשך חצי-יום את כל הצי הספרדי, שהתרכז במפרץ-מאנילה שבפיליפינים, ללא אבדה של נפש אחת בשביל אה"ב. במפרץ-סאנטיאגו שבקובה הושמדו ארבע ספינות-מרוץ משוריינות ספרדיות. לאחר שבעה חדשים וחצי (מ25 באפריל 1898 עד 10 בדצמבר אותה שנה) נסתיימה המלחמה. קובה נעשתה רפובליקה אוטונומית בחסותן של אה"ב, ואה"ב קיבלו את פורטו ריקו, את האי גואם ואת הפיליפינים (שתמורתם שילמו אה"ב לספרד 20 מיליון דולאר). ההשתלטות על הפיליפינים הפכה את אה"ב למעצמה מעוניינת בענייני המזרח הרחוק — עובדה, שהיתה לה השפעה מרחקת לכת במדיניות הבינלאומית ביחוד משעה שהופיעה יאפאן בזירה המדינית. בספטמבר 1899 הודיע מזכיר-המדינה ג'ון הי למעצמות המעוניינות, שמדיניותן של אה"ב בסין מבוססת על העקרון של „הדלת הפתוחה" לכל האומות, כלומר, על שוויון באפשרויות הכלכליות. לאחר שהמעצמות התערבו בענייני-סין בשל מרד-הבוכסרים (יוני 1900), הודיע הי למעצמות, שאה"ב תתנגדנה לכל פגיעה בזכויות הטריטוריאליות או האדמיניסטראטיוויות של סין ובעקרון של „הדלת הפתוחה". לאחר שדוכא מרד-הבוכסרים עמד הי על כך, שלא יוטלו על סין פיצויים הרסנים. ב1901 נחתם חוזה בין אה"ב וקובה, שלפיו ניתנו לאה"ב באי בסיסים ימיים ותחנות-פחם. אחת מתוצאות המלחמה בספרד היתה חפירתה של תעלת פנמה (ע"ע). 1917 נקנו איי ורג'ין מדאניה.

יג. **אה"ב במלחמת-העולם 1.** ב1914 מנה הצבא של אה"ב 107,000 איש בערך, בעוד שהציוד שלו כלל 800 אלף רובים ו4 תותחי-שדה כבדים. אה"ב לא היו מוכנות למלחמה מבחינה צבאית, וגם המדיניות החיצונית והאירגון הדיפלומאטי שלהן לא הלמו את תקופת-המשבר. ב4 באוגוסט 1914 הכריז וילסון על ניטראליות ועל „חופש-הימים" — כלומר על מסחר עם שני הצדדים הלוחמים. ב1914 פתחו הממשלה והציבור של אה"ב בפעולת-סיוע — מתחילה לטובת בלגיה, אח"כ לטובת הפליטים הצרפתיים, הסרביים, הארמניים, ולטובת היהודים בא"י. בשבועות הראשונים למלחמה טאטא הצי הבריטי את המסחר הגרמני מעל פני הימים, וגרמניה פסקה להיות לקוח של אה"ב. לעומת זה התחילו בריטניה, צרפת ורוסיה לוות כספים באה"ב, שהוצאו בו במקום על מזונות, מלבושים, בהמות, ובעיקר — על תחמושת. המלחמה גרמה למאזן-מסחר חיובי בשביל אה"ב במידה יוצאת מגדר הרגיל: ב1913 הגיע העודף ל690 מיליון דולאר, ב1915 — ל1,770,000,000 דולאר וב1916 — ל3 מיליארד דולאר. אה"ב קיבלו 3 מיליארד דולאר בזהב ובמשכנתות ו2 מיליארד דולאר בניירות-ערך זרים. הניטראליות המסרתית נעשתה בלתי-מציאותית. ב26 בדצמבר 1914 התחילה בריטניה עורכת חיפושים בספינות של אה"ב והגדילה את רשימת הסחורות, שאסרה להעבירן לגרמניה. מזכיר-המדינה ברייאן מחה על כך. במשך 1915 ערכה אנגליה מלחמה על שיטת ה„נסיעה ממושכת" (continuous voyage),

1. 13 המדינות הראשונות של אה"ב; 2. השטח שנוסף לאה"ב לפי שלום 1783; 3. קנית לואיזיאנה, 1803; 4. סיפוח פלורידה המערבית, 1810; 5. קביעת־הגבול עם בריטניה (קאנאדה) ב1818; 6. סיפוח פלורידה, 1819; 7. קביעת הגבול של מין, 1842; 8. הרפובליקה של טכסאס, 1835—1845; 9. סיפוח הרפובליקה של טכסאס בגבולותיה המורחבים, 1845; 10. קביעת הגבול הצפוני־מערבי עם בריטניה, 1846; 11. קריעת שטחים ממכסיקו, 1848; 12. קנית גאודן ממכסיקו, 1853

שלפיה נהגו ספינות ניטראליות להעביר מצרכים לגרמניה במסווה של מסחר עם ארצות ניטראליות. על ההסגר הימי הבריטי, שכבר היה מושלם ב1916, השיבה גרמניה במלחמת־הצוללות. אה"ב מחו על כך. ב7 במאי 1915 הטביעה צוללת גרמנית את ספינת־הנוסעים הבריטית „לוזיטאניה" וגרמה לאבדן חייהם של 113 אמריקנים. ימים אחדים אחר הטבעת „לוזיטאניה" עדיין נאם וילסון על „הלאום שהוא יותר מדי גאה כדי להילחם", אבל בחוזר מדצמבר 1915 דרש וילסון הגנה לאומית והגנה על הספנות של אה"ב.

המלחמה גרמה להאמרת מחירי הדגנים והמזונות בכלל, להעלאת שכר־העבודה במפעלי־התחמושת, לזרימת מאות־אלפים של בני־אדם לערים, ולהפסקה כמעט גמורה של ההגירה לאה"ב. בבחירות של הנשיא ב1916 לא היו המפלגות היריבות מחולקות בנוגע לשאלות פנימיות (כגון: זכות־הבחירה לנשים, חוק־עבודה לנערים), וכן צידדו שתי המפלגות בעקרון מונרו. ברוב קטן ניצח וילסון בבחירות של 1916 מאחר שהציבור הרחב ראה בו את הנשיא, ש„ישמור את אה"ב ממלחמה". המועמד הרפובליקני יוז (Hughes), חבר בית־הדין העליון וקודם לכן — מושל־ניו־יורק, שנתגלה בתפקיד זה גם כמתקן חברותי חשוב, נתמך ע"י רוזוולט, שעוד בתחילת־המלחמה הטיף לכניסתן של אה"ב למלחמה לטובת בעלי־הברית. ב18 בדצמבר 1916 פנה וילסון לשני הצדדים הלוחמים בהצעת תכנית, שעיקריה היו „שלום ללא נצחון" ו„הגדרה עצמית". מעצמות־המרכז הודיעו על נכונותן להיפגש עם האויב לשם דיון על השלום. ואולם ה„אנטאנטה" דרשה ערבויות לסידור משביע רצון.

31 ביאנואר 1917 הודיע הציר הגרמני ברנסטורף לממשלת אה"ב, שהצוללות הגרמניות תטבענה מכאן ואילך ללא אתראה כל ספינה שתחצה את האוקיינוס. בפברואר ובמארס 1917 הטביעו הצוללות הגרמניות כמה ספינות אמריקניות. ב8 בפברואר 1917 פירסמה ממשלת־אה"ב ברבים את הידיעה הסודית, שנפלה בידי השירות החשאי הבריטי, על ההבטחה, שנתנה גרמניה למכסיקו, להחזיר לזו האחרונה את „הפרובינציות המכסיקניות הקודמות" אם מכסיקו תיכנס למלחמה על צידה. ב6 באפריל הכריזו אה"ב מלחמה על גרמניה, וב7 בדצמבר 1917 — על אוסטריה. הכרזת־המלחמה נתקבלה בבית התחתון של הקונגרס ב373 קול נגד 50, ובסנאט — ברוב של 82 נגד 6.

השתתפותן של אה"ב במלחמה נתבטאה מתחילה במתן סיוע כספי לאנטאנטה בצורת הלוואות לבעלי־הברית בסכום של 9,500,000,000 דולאר. ב26 ביוני 1917 התחיל מגיע לאירופה הצבא האמריקני בפיקודו של הגנראל פרשינג (ע"ע), ובאוגוסט 1917 כבר מנה הצבא האמריקני 700,000 איש והצי — 230,000. ב10 באוגוסט 1917 פורסמה פקודת הפיקוח על מזון ודלק. נקבעו ימים „ללא בשר", „ללא חיטה", וכן נקבעו מחירים לדגנים. במארס 1917 הוטל פיקוח ממשלתי על כל מסילות־הברזל ובתחילת 1918 — גם על הטלגראף, הטלפון, הכבל והראדיו. כמו־כן גוייסו אנשי מדע ומחקר. 9 באפריל 1918 הוקם משרד־העבודה. התחילה פעילות של חברות ציבוריות: הצלב האדום, YMCA, YWCA, „אבירי קולומבוס" הקאתולית, משרד־הצדקה היהודי, ועוד. במשך 19 החדשים האחרונים של המלחמה הועברו אל מעבר לים בלא אבדות בנפש 2,086,000 חייל (מן הספינות, שהשתתפו בפעולה זו, נטבעו רק שלוש בדרכן חזרה). בקיץ 1918 היו

מגיעים לצרפת מאה"ב יותר מ300 אלף חיילים מדי חודש בחדשו. כמו־כן הועברו דרך האוקיינוס 7,500,000 טון תחמושת.

אה"ב נכנסו למלחמה לטובת האנטאנטה, כשמצבה של זו האחרונה היה חמור; לאחר שרוסיה שלאחר המהפכה פרשה מבעלי־בריתה, החזיק הצבא הבריטי בקושי מעמד באיזור־התעלה והצבא הצרפתי — באיזור ההגנה על פאריס. עם כניסתן של אה"ב נמסרו לפיקוח צבאן הנמלים הדרום־מערביים של צרפת ורשת מסילות־הברזל שמדרום לפאריס. האמריקנים הקימו בצרפת 83 מעגנות חדשות לספינות, סללו מסילות־ברזל חדשות לאורך של 2,500 ק"מ, מתחו קווי־טלגראף לאורך של 4,000 ק"מ. העמידו לרשות הצבא 1,500 קטרים ו20,000 קרונות. כמו־כן תיקנו האמריקנים 2,000 קטרים ו58,000 קרונות צרפתיים. בפעולות עָרפיות אלו היו עסוקים בנובמבר 1918 עד 650,000 איש. באביב ובקיץ 1918 השתתפו גדודי אה"ב בהדיפת ההתקפה הגרמנית הגדולה על־יד שאטו־תיֶירי (בסוף מאי) ובקרבות בסביבת סואסון (ביולי). חיילי אה"ב נלחמו בחזית־הווֹגֶזים ובמידה מכרעת — על־יד סאן־מייֶל (St. Mihiel). ב26.9 כבשו את סֶדָן. כמו־כן נלחמו עם הבריטים על־יד לֶה קאטו (מזרחית לקאמְבֵּרי) וביחד עם גדודים צרפתיים התקדמו עד נהר סְקֶלְד (Schelde). יחידות אמריקניות עזרו גם לאיטלקים בפיאוֶה. הוצאות־המלחמה של אה"ב הגיעו ל35 וחצי מיליארד דולאר, בכלל זה — 9,500,000,000 דולאר, שניתנו בהלוואה לבעלי־הברית. מספרן של האבידות בנפש של האמריקנים במלחמה זו היה כ55,000.

יד. התקופה שבין שתי מלחמות־העולם (1919—1939). — 1. הפריחה הכלכלית והאיזולאציוניזם. כל עוד נמשכה המלחמה היה העם האמריקני מוכן לתת סמכויות דיקטאטוריות לנשיא, ואולם אחר המלחמה סירב לסבול סַמכויות אלו אף זמן קצר. וילסון היה אידיאליסטן, בעל־חזון ואיש־מפלגה קיצוני. הבחירות באוקטובר 1918 יצרו בקונגרס רוב רפובליקני. בניגור למסורת של נשיאֵי־אה"ב, שלא יצאו בתקופת־כהונתם מארצם, נסע וילסון לאירופה לוועידות־השלום. וילסון בא לפאריס, והשאיר בוואשינגטון רוב אופוזיציוני בקונגרס. עמדתו של וילסון, שנחלשה בוואשינגטון, השפיעה על עמדתו בפאריס. עוזריו הקרובים של וילסון בוועידת־השלום היו כולם חברי המפלגה הדמוקראטית, ואף אחד מהם לא היה חבר של הקונגרס. הרפובליקנים טענו, שהנשיא שואף לשלום „דמוקראטי", כמו שֶאַף המלחמה היתה, לדעתם, „דמוקראטית". ביחוד מתחו ביקורת על תכנית „חבר לאומים" (ע"ע) של וילסון, שלפיה היו אה"ב חייבות לבוא לעזרתה של צרפת במקרה של פלישה גרמנית. נתגלו חילוקי־דעות בין וילסון ובין הַאוז (House), יועצו המדיני וידידו האישי. 28 ביוני 1919 חתם וילסון, בשם אה"ב, על חוזה־השלום ועל אמנת חבר־הלאומים, שהיו משולבים זה בזו ללא הפרדה. בקונגרס התנגדו ביחוד לסעיף 10 של האמנה, שחייב את כל חברי „חבר הלאומים" להיות אחראים לשלמות הטריטוריאלית של כל אחד מחברי־החֶבר. בהצבעה של הסנאט ב19 בנובמבר 1919 היו 55 סנאטורים בעד אישור האמנה, 39 נגדו: האישור היה חסר רוב חוקי של ⅔. בעצם מסע־התעמולה, שערך וילסון בספטמבר 1919, אחזו השיתוק.

כתוצאה מכך נמצאה המפלגה הדמוקראטית בערב הבחירות לנשיא ללא הנהגה וללא מועמד מתאים לנשיאות. המדיניות הבינלאומית של הממשלה ותכנית־השיקום שלה לא היו ברורות כל צרכן. מצד שני נתגלו במפלגה הרפובליקנית חילוקי־דעות אישיים, ולפיכך נבחר כמועמד לנשיאות „סוס שחור", וורן הארדינג, סנאטור מאוהאיו. בפעם הראשונה בתולדות אה"ב השתתפו נשים בבחירות בכל המדינות. ברוב עצום נבחר הארדינג, שנתגלה בתקופת־כהונתו כאחד מן הנשיאים הפחות חשובים והפחות מנוסים במדיניות הבינלאומית. הארדינג נגרר ולא נהג. הממשלה נמצאה בידי שלושה אנשים תקיפים וכשרוניים: יוז (Hughes), מזכיר־המדינה, מֶלון (Mellon), שר־האוצר, והוּבֶר, שר־המסחר. תקופת נשיאותם של הארדינג, קוליג' והובר (1920—1933) היתה תקופת־השלטון של הרפובליקניזם השמרני, שהיה שליט באה"ב — בהפסקות מועטות וקצרות־ביחס — מסוף מלחמת־האזרחים עד הופעת הרפובליקאניזם הראדיקאלי של תאודור רוזוולט. היה זה שלטון של מדיניות, שדגלה בתעריפי־מכס גבוהים ובהתערבות מינימאלית של השלטון בכלכלה, בהפחתת־המיסים, בתמיכה בהכנסות גבוהות, בהגבלת־ההגירה, בהתנגדות למחירים יציבים בתוצרת החקלאית, בצימצום הפיקוח הממשלתי, בהתעניינות מועטת בתחיקה סוציאלית ובאי־השתתפות ב„חבר־הלאומים".

מ12 בנובמבר 1921 עד 6 בפברואר 1922 התקיימה בוואשינגטון ועידה מוקדשת לבעיות האוקיינוס השקט והגבלת הזיון בהשתתפותן של אה"ב, בריטניה, יאפאן, צרפת, איטליה, סין, בלגיה, הולאנד ופורטוגאל. ראשי המדברים היו נציגיהן של אה"ב, בריטניה ויאפאן. נתקבלה תכניתן של אה"ב: הגבלת הזיון, וביחוד הימי; עקרון „הדלת הפתוחה" ביחס לסין; אה"ב, בריטניה, יאפאן, צרפת ואיטליה מצמצמות את כוח ספינות־המלחמה הגדולות שלהן בפרופורציה של 5 : 5 : 3 : 1.75 : 1.75. תחת לחצן של אה"ב החזירה יאפאן לסין את המושבות הגרמניות שבשאנטונג.

הארדינג מת פתאום ב2 באוגוסט 1923, וכנשיא בא במקומו סגנו קוליג', בעל האופי החזק, השתקן. מדיניותו של קוליג' היתה מדיניות של חיסכון, יזמה פרטית ופוריטאניות. במשך שנת המיסים 1924/5 נאסרו באה"ב 77 אלף איש משום עבירות על חוקי ה„יוֹבֶש" — מה שגם הוכיח, שהגזירה על הנזירות מאַלכוהל היא גזירה, שרוב הציבור האמריקני אינו יכול לעמוד בה.

עוד קודם 1914 הועמדה ההגירה לאה"ב מארצות־אסיה, וביחוד מן המזרח הרחוק, על מכסות מינימאליות ביותר. ההגירה של יאפאנים צומצמה עד כדי ביטול מתוך חשש, שאוכלוסיה יאפאנית מרובה באה"ב תשמש כלי בידיה של המעצמה היאפאנית האדירה, שעמדה מאחרי מהגרים אלה, וההגירה מסין נאסרה מחשש הצפת המערב של אה"ב ע"י פועלים זולים. אחר המלחמה חששו באה"ב, שההגירה תזרום בעיקרה מארצות אירופה המזרחית והדרומית (איטליה), שסבלו במיוחד מן המלחמה ושבהן היתה האוכלוסיה רגילה ברמת־חיים נמוכה. באה"ב רצו בהגירה ממערב־אירופה וביחוד מצפון־המערב. ההגירה מקאנאדה וממכסיקו נשארה בלתי־מוגבלת. ההגירה השנתִית לאה"ב משאר הארצות הוגבלה ל165,000 מהגרים ול150 אלף בעלי ויזות־מַעבר.

ב1924 הקימו אה"ב ועדה, שעיבדה את „תכנית־דוס" (Dawes) — (היא נקראה כך ע"ש היו"ר שלה ובא־כוחן של המעצמות המעוניינות) —, שלפיה היתה גרמניה צריכה לשאוב את כספי־השילומים, שהיתה חייבת למעצמות המנצחות,

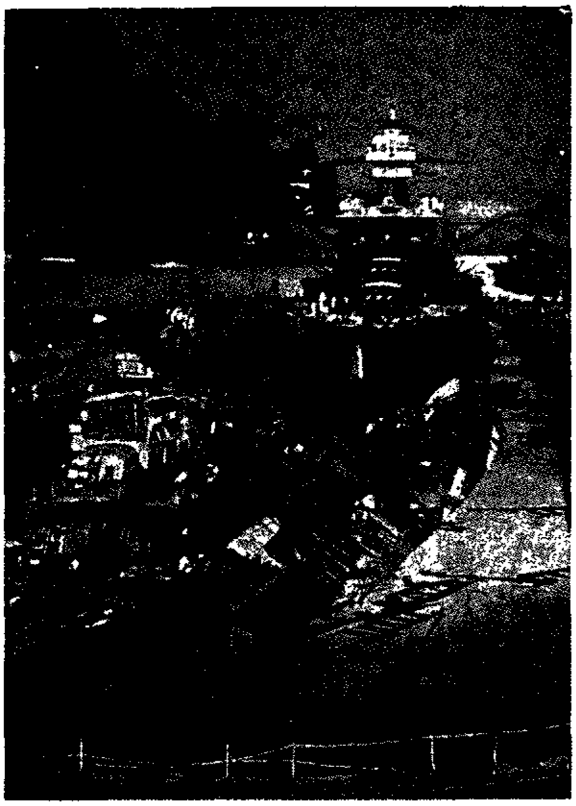

רוזוולט תובע מן הקונגרס להכריז מלחמה על יאפאן. 8.12.1941

מן ההכנסות, שהיתה עתידה לקבל מחכירת מסילות־הברזל ובתי־החרושת הגרמניים ע״י אזרחים של מעצמות אלו. תכ־נית־דוס, שנתקבלה ע״י אנגליה, בלגיה וצרפת, גרמה להש־קעות גדולות של הון אמריקני פרטי בגרמניה.

ב1923 פינו אה״ב את שארית חיל־המצב שלהן בגרמניה. החוב המלחמתי של בעלות־הברית לאה״ב הגיע ב1922 ל10 מיליארד דולאר, וכן היו חייבות להחזיר לאה״ב נשק בשווי של מיליארד וחצי דולאר. אנגליה התחייבה לסלק את חובה לאה״ב בתשלומים שנתיים (מ23 מיליון דולאר לשנה ומעלה), באופן שסילוקו של החוב היה צריך להסתיים במשך 62 שנה. 1925 התחייבה איטליה בתשלומים שנתיים של 5 מיליון דולאר במשך 57 שנה, וצרפת התחייבה לסלק את חובה לאה״ב, שהגיע ל4,025,000,000 דולאר, במשך 62 שנה. בהתאם לסידורים אלה התחייבה אנגליה לסלק 80% מחובה לאה״ב, צרפת — 50%, ואיטליה 26%. רק חובה של רוסיה, בסכום של 193 מיליון דולאר, נשאר תלוי ועומד. חובה של יוון לאה״ב הועמד על 15 מיליון דולאר. תשלום החוב האוסטרי לאה״ב (12 מיליון דולאר) נדחה ל1943. 28 באפריל 1928 חתמו בפאריס 15 מעצמות על „חוזה בריאַן־קֶלוֹג״ (מיניסטר־החוץ הצרפתי ומזכיר־המדינה של אה״ב), שהוקיע את המלחמה כפעולה בלתי־חוקית.

העושר הלאומי של אה״ב, שנאמד ב1850 ב7 מיליארד דולאר, נאמד ב1870 ב25 מיליארד, ב1890 — ב65, ב1920 — ב350 וב1929 ב450 מיליארד דולאר. ההכנסה השנתית בת־קופת קוליג׳ (1923—1929) נאמדה ב90 מיליארד דולאר והחסכונות השנתיים ביותר מ17 מיליארד. באותו זמן הגיעו ההשקעות של אה״ב בחוץ־לארץ ל2 מיליארד. יותר מחצי ההכנסות של האוצר הפדראלי בא ממיסי־הכנסה. בפברואר 1926 הופחתו מיסי־ההכנסה ב388 מיליון דולאר, והמכסות של מיסי־ההכנסה הופחתו מ2% ל1½% מהכנסות של עד 4.000

ספינת־המלחמה „פנסילווניה״ בשעת ההתקפה על פרל הארבור

דולאר לשנה, מ4% ל3% מהכנסות של 4,000 דולאר ומעלה, מ6% ל5% מהכנסות של 8 אלפים דולאר ויותר. ממיסי־הכנסה שוחררו כל הרווקים, שהכנסותיהם היו מאלף עד אלף וחמש מאות דולאר לשנה, והנשואים, שהכנסותיהם השנתיות היו מ2,500 עד 3,500 דולאר. לאחר זה הופחתו הכנסות־הממשלה ב220 מיליון דולאר נוספים. אעפ״כ בוצעו על־ידי השלטונות הפדראליים עבודות ציבוריות, ביחוד בשטחים של המיסיסיפי התחתון, שסבלו משטפונות.

המצב בחקלאות לא התאים לפרוספריטי הכללי. השקעות־ההון בחקלאות ירדו ב1922—1927 מ79 ל59 מיליארד דו־לאר. הפארמרים דרשו, שהממשלה תקנה את עודף־התוצרת שלהם, שביחוד היה מורגש בחיטה, שיפון, כותנה, חזירים, טאבאק. לכך התנגד קוליג׳, שראה בהצעה זו נסיון להכניס את הממשלה לעסקי־חקלאות. בבחירות לנשיאות ב1928 ניצח ב40 מדינות ובאיזורים העירונים הרפובליקני הרברט הובר, ש„רכב על סוס הפרוספריטי״, את הדמוקראט אלפרד סמית, המושל המוכשר של ניו־יורק, שקיבל את קולותיהן של 8 מדינות ושל האיזורים הכפריים בלבד. זו היתה הפעם הראשונה מזמן מלחמת־האזרחים, שמדינות אחדות של „הדרום המוצק״ (וירג׳יניה, קארוליינה הצפונית ופלורידה) הצביעו בעד מועמד רפובליקני. תלוי דבר זה בקאתוליות של סמית וברמזיו על ביטול ה„יובש״.

פרט לחקלאות, פחם ואריג, שסבלו מעודף של תוצרת, היתה זו תקופת־שיגשוג לאה״ב, שהורגשה במיוחד בתעשיית־המכוניות, בסלילת־הכבישים, בבניין־בתים ובשימוש בחש־מל. בהשפעת הפרוספריטי פחתה הרגשת הצורך בתיקונים חברותיים.

טו. המשבר וה„משטר החדש״ (New Deal). בסתיו 1929 פרץ המשבר הכלכלי הקשה ביותר בתולדות אה״ב. בשעתו תלו משבר זה (1) במכסי־המגן, שנתקבלו ברוב

ארצות־העולם ושצימצמו את השווקים לתוצרת האמריקנית, ו(2) בספסרות הקיצונית, שנעשתה רווחת באה"ב עצמן. דעת־הקהל ראתה בשמרנות של הובר את המכשול לשימוש באמצעים חדשים לשם מלחמה במשבר. לפי חוק השיווק החקלאי מ1929 הוקמה ועדת־מלווה פדראלית, שלרשותה הועמד סכום של 500 מיליון דולאר. לשם עידוד־השיווק וייצוב־המחירים המליצה ועדה זו על שיווק קואופראטיווי ועל תמיכה במכירה שיתופית של דגנים וכותנה. אמצעים אלה לא התאימו לתכליתם, ומצבם של הפארמרים ושל האוכלוסיה כולה החמיר והלך. ב1930 הועלה המכס על היבוא, אלא שאף דבר זה לא תיקן את המצב. ב1931 הוכרז מוראטוריום של חובות־המלחמה, שנראה כאמצעי בלתי־מספיק ומאוחר. מספרם של מחוסרי־העבודה הגיע ל12 מיליון.

מכיוון שהרפובליקנים, שדגלו בשיטת laissez faire, לא הציעו שום תכנית לחיסול המשבר, נסתיימו הבחירות לנשיאות ב1932, שנערכו בתנאי השפל הכלכלי, בנצחונו של הדמוקראט פרנקלין דֶלָנוֹ רוֹזוֶלט (ע"ע). הפעולה הראשונה של רוזוולט למלחמה במשבר היתה הכרזת מוראטוריום כללי וסגירת הבאנקים עד תום המבוכה. לשם עריכת תכניותיו הכלכליות החדשות, שקיבלו את הכינוי New Deal, ריכז הנשיא חבר של יועצים ומומחים כלכליים („טראסט המוחות"). הנקודה המרכזית בתכניות הNew Deal היתה פיקוח עליון של הממשלה המרכזית על החיים הכלכליים. ב16 ביוני 1933 פורסם „חוק ההבראה הלאומית של התעשיה", שלפיו קיבלה עליה הממשלה את הפיקוח על הכלכלה, בלא לפגוע בבעלות הפרטית. אות „הנשר הכחול" סימל את רצונו של בעל־המפעל לשתף פעולה עם הממשלה. נתפרסמו חוקים, שבאו לבטל את הרזרוות הכספיות הפדראליות ולהטיל פיקוח על הבאנקים כדי להבטיח, שלא ינצלו לרעה את המצב, שנוצר ע"י המשבר. הממשלה קיבלה רשות להוריד במידה מצומצמת את שער־הדולאר ולעיין בספרי־החשבונות של המפעלים, וכן נעשתה אחראית לגובה המחירים. הבאנקים התחילו נותנים אשראי בתנאים יותר נוחים, והממשלה התחילה מספקת אמצעים לשם ניהול המפעלים והפסקת פשיטות־הרגל. כמו־כן תמכה בתעשיה ובסחר־החוץ על־ידי מתן־הלוואות. עם זה הורידה רמת־המיסים ונעשו עבודות ציבוריות בהקף עצום, שהחשובה שבהן היתה „פיתוח עמק טֶנֶסי". אולם מדיניותו של רוזוולט בשאלת־הפועלים נתבטאה לא רק במלחמה בחוסר־העבודה, אלא גם בהעלאת שכר־העבודה, בתמיכה בעבודה מאורגנת, בעבודות ציבוריות ובתמיכה במפעלים המעסיקים מובטלים. פורסמה תחוקת־עבודה, שקבעה מאכסימום של שעות־עבודה ומינימום של שכר־עבודה; נאסרו „שיטת ההזעה" ועבודת־ילדים; ניתנה רשות לפועלים להתארגן ולנהל מו"מ במשותף בלא שנותן העבודה יהא רשאי להתערב בפעולותיהם של אירגוני־הפועלים. 1935 ניתן ביטוח ממשלתי לחוסר־עבודה. 1936 סופקה עבודה ל 3,800,000 מובטלים. כתוצאה ממדיניות זו גבר כוחם של היוניונים, שמָנוּ 3 מיליון חברים ב 1932 ו 15 מיליון ב1947.

מכמה בחינות סטה רוזוולט מן המדיניות המסָרתית של אה"ב. בתחומי הכלכלה ביטא ה„ניו־דיל" את התערבותה של הממשלה בפעילות הכלכלית של הפרט לעומת המדיניות המסָרתית של laissez faire. במדיניות־החוץ פנה רוזוולט עורף למדיניות, שהיתה מבוססת על התבדלות ועל עקרון־מונרו והתערב בענייני־אירופה עוד קודם שאה"ב נכנסו למלחמה. ב1933 הכירו אה"ב בשלטון הסובייטי. ב1934 ויתרו על שלטון־החסות שלהן באיים הקאריביים וב1935 העניקו עצמאות לפיליפינים. רוזוולט ביטל את הנוהג, שלפיו אין אדם אחד מועמד למשרת הנשיא יותר משתי פעמים.

טז. מלחמת 1939—1945. ב1935—1937 פירסמה ממשלת אה"ב שורה של פקודות על ניטראליות: נאסרה מכירה וקנייה של נשק מֵאומה שנמצאת במצב מלחמה; נאסר יצוא של נשק לאומה, שנמצאת במצב־מלחמה; הוטל איסור על ספינות־אה"ב להוביל נשק ללוחמים; הותר לנתינים אמריקנים לנסוע בספינות של צדדים לוחמים על אחריותם שלהם בלבד; אה"ב ויתרו על ההשגחה על דרכי־הים.

כשפרצה מלחמת־העולם II התקיימה בפאנאמה ועידת המעצמות של היבשת המערבית, שבה הוחלט על הסולידאריות של עמי־אמריקה ועל הניטראליות שלהם כאחת, וכן הוטל איסור על הצדדים הלוחמים לערוך מלחמה במימי אמריקה. אחר כניעת־צרפת (1940) הודיעו אה"ב שלא תכּרנה „בהעברת אילו שטחים שהם ממעצמה לא־אמריקנית אחת למעצמה לא־אמריקנית אחרת". בוועידת־האוואנה (1940) נתקבלו החלטות על אמצעי הגנה הדדית של מעצמות אמריקה. אה"ב הכריזו, שלא תעמודנה מן הצד אם תותקף קאנאדה, התחילו מבררות את אפשרויות־ההגנה על החלק הצפוני של היבשה האמריקנית והכריזו על גיוס־חובה. ב1940 מסרו אה"ב לבריטניה 50 ספינות־משחית ישנות תמורת הרשיון להקים בסיסים ימיים אוויריים בניו־פאונדלנד, ברמודה, איי־באהַמה, ג'אמייקה, סט. לוציה, טרינידאד, אנטיגואה, גוויאנה הבריטית. בהסכמתה של דאניה העלו אה"ב ב1941 צבא בגרנלאנד ובאיסלאנד. תוכננה השיטה של ציים נפרדים לשני האוקיינוסים.

בחירתו של רוזוולט לנשיאות בפעם השלישית ב1940 עודדה אותו בהחרפת מדיניותו נגד ה„ציר". „חוק הַשְאֵל והחכר" (Lend-Lease Act) נתן לו, כנשיא, את הסמכות למכור, להחליף או להשאיל כל תחמושת צבאית לכל מעצמה, שהגנה עליה עלולה לדעתו של הנשיא להיות חיונית להגנתן של אה"ב. בהתאם לכך נמסרו לבעלות־הברית סחורות בשווי של כ 49 מיליארד דולאר — מזה 50% ויותר לבריטניה, 22% לרוסיה. בפועל חיסל חוק „החכר והשאל" את חוק הניטראליות והחזיר את אה"ב למדיניות, שדגלה בחופש של דרכי־הים. בתקופה זו עדיין היו חזקות באה"ב נטיות הבדלנות, ואע"פ שגרמניה ואיטליה היו מַטביעות ספינות של אה"ב, נכנסה זו האחרונה למלחמה רק ב7 בדצמבר 1941, לאחר ההתקפה היאפאנית על פֶּרל הארבור.

ב8 בדצמבר הכריזו אה"ב מלחמה על יאפאן, ושלושה ימים אח"כ — לאחר שגם גרמניה הכריזה מלחמה על אה"ב — כבר היו אה"ב במצב־מלחמה עם גרמניה ואיטליה, וב5 ביוני 1942 — גם עם בולגאריה, הונגאריה, רומניה. מכל מעצמות־ה„ציר" היתה פינלאנד היחידה, שאה"ב לא הכריזו מלחמה עליה. כתוצאה מן המכה, שהוכּה הצי האמריקני בפרל הארבור, הוכרחו אה"ב במשך 6 חדשי־המלחמה הראשונים להילחם באוקיינוס השקט מלחמת־הגנה. באוגוסט 1942 התחילה ההתקפה. ב1942 התאחדו כוחותיהן של אה"ב ובריטניה לשם פלישה בצפון־מערבה של אפריקה — פלישה, שנסתיימה

בחיסולו של הכוח הגרמני בטוניסיה. אח״כ באו פלישות רחבות־ממדים לאיטליה ולצרפת, שהביאו לידי נסיגתם של הגרמנים ולשבירת־כוחם במערב. בסוף המלחמה שירתו בצבא של אה״ב יותר מ8,300,000 איש ובצי ובאווירייה שלהן — כ3,300,000 איש. האבדות בנפש של הצבא, הצי והאווירייה כאחד הגיעו ל296,000. ההוצאות הכספיות הישירות הגיעו ל300 מיליארד דולאר.

המלחמה הכריחה את העם האמריקני לחשוב באַמת־מידה גלובאלית. כשפרצה המלחמה הכריז רוזוולט בקונגרס, שחייה של האנושות אחר המלחמה יהיו מבוססים על ארבע חירויות: חירות הדיבור והביטוי, חירות הדת, חירות ממחסור וחירות מפחד. ב1943 קיבלו שני בתי־הקונגרס החלטה על הקמתו של אירגון בינלאומי לשם שמירה על השלום והצדק. ב1944 נתקיימה בדאמבּארטון אוֹכּס (Dumbarton Oaks) שעל־יד וואשינגטון ועידה, שבּה השתתפו באי־כוחן של אה״ב, בריטניה, רוסיה וסין, ובה הוחלט על הצ׳ארטר של האומות המאוחדות. 1944 נבחר רוזוולט ברביעית, אבל זמן קצר לאחר מכן (12.4.45) מת מיתה חטופה.

יז. „המלחמה הקרה״ ו„משטר ההגינות״. תקופת 1945—1952 ידועה ביחסים הבינלאומיים כתקופת „המלחמה הקרה״, לפי ביטויו של העיתונאי האמריקני ואלטר ליפמן, ובחיים הפנימיים של אה״ב — כתקופה של „משטר ההגינות״ (Fair Deal), לפי ביטויו של טרומן (ע״ע). יורשו של רוזוולט בנשיאות של אה״ב, סגנו הַרי טרומן, הטביע את חותמו האישי על תקופה זו, שהתחילה במזל של ניצחון מכריע על גרמניה (8 במאי) ויאפאן (16 באוגוסט) והועמדה עד מהרה בסימן של סיכסוך מסוּכּן בין רוסיה ואה״ב. הבעיה הרוסית עוררה כמה בעיות פנימיות באה״ב: קיום רמה גבוהה של תוצרת, שמירה על כוח־הקניה, פיקוח על ירידת שער־המטבע, שיפור היחסים בין בעלי־המפעלים והעובדים, שמירה על האידיאלים הלאומיים האמריקנים. „המלחמה הקרה״ שימשה גורם ממדרגה ראשונה בחיים הכלכליים של אה״ב: ההזדיינות, והסיוע לארצות ידידותיות — ביחוד משפרצה המלחמה בקוריאה — גרמו לקדחתנות כלכלית באה״ב: תעסוקה מלאה, עליית המחירים, ירידת שער הדולאר.

מלחמת־העולם II חיסלה את כל המעצמות הגדולות, פרט לאה״ב, רוסיה, ומכמה בחינות גם — בריטניה. ההגמוניה המדינית עברה מן המערב, מאירופה, למערב הרחוק — לאה״ב מזה, ולמזרח — לרוסיה — מזה. כבר בוועידת־היסוד של האו״מ (אפריל 1945) ובפגישה (בקשר למלחמה בגרמניה) של „שלושת הגדולים״ (אה״ב, רוסיה ובריטניה), נתברר, שנסתיימה תקופת ה„עולם האחד״, לפי ביטויו של וֶנדֶל וילקי, ושהעולם מבותר לשנים ע״י „מסך־ברזל״. עוד לא נסתיימה המלחמה ב„מעצמות־הציר״ וכבר נפתחה ה„מלחמה הקרה״. בניגוד לקו הבּדלני, שניצח במדיניות־החוץ של אה״ב אחר מלחמת־העולם I, ניצח אחר מלחמת־העולם II הקו הבינלאומי. הסנאט של אה״ב, שב1919 דחה את אמנת חבר־הלאומים, אישר ב28 ביולי 1945 (ברוב של 90 נגד 2) את אמנת־האו״מ. יֶתֶר על כן: אה״ב אף קיבלו עליהן את חלק־הארי של ההתחייבויות הכספיות, המדיניות והצבאיות, הקשורות באו״מ.

עם הטלת הפצצה האטומית על העיר היאפאנית הירושימה, באוגוסט 1945, הוכנס הנשק האטומי לראשונה לשימוש הצבאי. פצצת־האטום ופצצת־המימן, שנוצרה אחריה, שימשו הנושא העיקרי של הדיונים המדיניים. הנשק האטומי, שנותן לבעליו אפשרות להשמיד קיבוצים שלמים בהתקפת־פתע, הגביר את אי־האמון בין מעצמות המערב והמזרח, והעובדה, שלא הוסכם על פתרון לבעיית הביטחון ההדדי, יצרה מתיחות בינלאומית חמורה. בפברואר 1945 נאסרו בקאנאדה המרגלים האטומיים הראשונים של רוסיה. משפטם של אלה שימש גורם חשוב להתעוררותה של דעת־הקהל האמריקנית על הסכנה הקומוניסטית. בקונגרס הוקמה ועדה לחקירת „הפעולות הבלתי־אמריקניות״, ביחוד בהוליווד ובוואשינגטון, במפעלי־הסרטים ובמשרדים הפדראליים. פעולה זו כוּנתה ע״י הקומוניסטים — וכן גם ע״י ליבּראלים, שראו בדרכי־החקירה סְטִיָה מן המסורות האמריקניות — בשם „ציד־המכשפות״. בגילוי הטכסיסים והפעילות של רשת־הריגול הסובייטית הצטיינו קומוניסטים לשעבר. בין הנדונים על ריגול אטומי היו שנַים (הזוג רוזנבּרג) שנידונו למיתה; הם הוצאו להורג ב1953.

המלחמה בקומוניזם התנהלה גם באמצעים בלתי־ישירים. בתמיכה בארצות, שסבלו מן המלחמה או בארצות הנחשלות, התחילו רואים באה״ב לא רק פילאנטרופיה, אלא אמצעי יעיל למלחמה בקומוניזם. בהתאם לכך הקציבו אה״ב לסיוע ולשיקום של ארצות־אירופה מגמר המלחמה עד סוף מארס 1947 19.7 מיליארד דולאר. ב5 ביוני 1947 פורסמה „תכנית מרשל״ (ע״ע), שהציעה לאירופה למשך 4 שנים תמיכה בסך של 22.4 מיליארד דולאר. רוסיה וגרוריה הסתלקו מקבלת תמיכה זו.

ב1947 נעשו היחסים בין אה״ב והמדינות הקומוניסטיות מתוחים עד כדי סכסוך גלוי: אה״ב מחו על האופן, שבו נערכו הבחירות בפולניה; בפברואר האשימו אה״ב את רוסיה במדיניות תָקפנית; לאחר שבוטלו בפולניה זכויות־האזרח, ביטלו אה״ב במאי 1947 את המלווה לפולניה; כמו־כן הפסיקו אה״ב מתן הלוואות להונגריה לאחר שהשתלטו בה הקומוניסטים, וגם מחו על התערבותה של רוסיה בענייניה הפנימיים של הונגאריה. ב1948 הוכרז באה״ב גיוס־חובה של גברים בגיל של 19—25. לאחר שהשלטונות הסוביטיים ניתקו את דרכי־היבּשה בין בּרלין המערבית ובין גרמניה המערבית (בסוף יוני 1948), סיפקו השלטונות של אה״ב את צרכיה של ברלין המערבית „ברכבת־אויר״, שהפגינה את תנופת־האירגון של אה״ב. משרד־המודיעין האמריקני בבודאפסט נסגר, לאחר ששלושה מחברי הצוות של הצירות האמריקנית בבודאפסט נאשמו בריגול. בצ׳כוסלובאקיה נאסר העיתונאי האמריקני אוטיס — דבר, שגרם לניתוק היחסים המסחריים עם צ׳כוסלובאקיה.

ב1948 העניקו אה״ב לסין 400 מיליון דולאר, שלא הצילו אותה מן הכיבוש הקומוניסטי. 18 במארס 1949 נחתם לעשׂרים שנה „החוזה הצפון־אטלאנטי״, שאיחד בברית־הגנה נגד הקומוניזם את המדינות שמצפון לקו־הסרטן. 1950 ניתקו אה״ב את יחסיהן הדיפלומאטיים עם בולגאריה. ב16 במארס 1950 הציע מזכיר־המדינה דין אצ׳יסון לרוסיה תכנית־שלום בת שבעה סעיפים, שהחשובים שבהם היו: שלום עם גרמניה, אוסטריה ויאפאן; גרמניה מאוחדת, שישלוט בה משטר של בחירות חפשיות; אי־התערבות בענייני דרום־מזרח אסיה; הוצאת הכוחות הסובייטיים ממרכז־אירופה; מו״מ על פיקוח של ממש על הנשק האטומי; הפסקת הפעילות הקומוניסטית. 25 ביוני 1950 התחילה פלישת הקומוניסטים

מצפון קוריאה לדרומה. ה„מלחמה הקרה" הגיעה לשיאה.

לקח־סין עמד לפני מדינאי אה"ב בקוריאה, וכדי למנוע את השתלטות הקומוניסטים בדרומו של חצי־האי שיגרו האומות המאוחדות בהנהגת אה"ב צבא לקוריאה. בהשפעתה של מלחמת־קוריאה הוכרז באוקטובר 1950 על אמוני־צבא כלליים באה"ב. ב1950 ניתנה הקצבה לפיתוחה של פצצת־המימן. כשהגיעו הכוחות האמריקנים עד נהר יאלו, על גבול קוריאה ומאנג'וריה, באו לעזרתם של הקומוניסטים הקוריאנים חבריהם שבסין, וכוחות־האו"ם הוכרחו לסגת. באפריל 1951 פיטר טרומן את הגנראל מק־ארתור, ראש משטר־הכיבוש ביאפאן ומפקד צבא־האו"ם בקוריאה, מכל תפקידיו במזרח הרחוק. בניגוד למק־ארתור, סברו טרומן ויועציו, מארשאל (שר־הבטחון), אצ'יסון (מזכיר־המדינה) ובראדלי (ראש המטה הכללי), שיש „לצמצם את המלחמה" בתחומי קוריאה. מק־ארתור הציע בלוקאדה על סין ומתן התר של פעולה צבאית לכוחות הסיניים הלאומיים שבפורמוזה. ב10 ביולי 1951 התחיל המו"מ על שביתת־הנשק בקוריאה, שהופסק ב7 במאי 1952, מאחר שהקומוניסט ; דרשו את החזרתם של כל השבויים — ז. א. גם את המתנגדים לקומוניזם — לארצות־מוצאם. 1951 נתפרסמה הודעה מטעם אה"ב על 5,790 שבויי או"מ, שנפלו בידי הקומוניסטים ושמהם נרצחו כ 5,500 ע"י שוביהם. במידה מרובה בהשפעת המלחמה בקוריאה נחתם בסאן פראנציסקו (ב 28 לאפריל 1952) חוזה־השלום עם יאפאן, שלפיו נשאר ביאפאן צבא אמריקני.

את התקציב של 1952 העמיד טרומן על 85.5 מיליארד דולאר — „מחיר השלום", לפי ביטויו. היה זה תקציב־השיא בתולדות האנושות בזמן של שלום, ורובו נקבע בהשפעת ה„מלחמה הקרה": 60% ממנו הוקדשו לצרכי־צבא ו13% לסיוע לארצות־חוץ. הוצאותיהן של אה"ב על צרכי־הגנה היו 34 סנט מכל דולאר, שבא ממיסים.

מדיניות־החוץ של אה"ב היתה ברובה של תקופת־טרומן דו־מפלגתית. מדיניות זו לא נתמכה ע"י הרפובליקנים ממדינות־הפְנים עם הובר, טאפט ומק־ארתור בראשם. אע"פ שאלה האחרונים לא תמכו בבדלנות, דרשו את ריכוזה של הפעילות המדינית לא באירופה, אלא במזרח הרחוק, לא באוקיינוס האטלאנטי אלא באוקיינוס השקט, וכן דרשו צימצום הסיוע הכספי והצבאי לארצות שמחוץ ליבשה המערבית ואירגון ההגנה על יבשה זו בעיקר באמצעות האווירייה (על יחסה של ממשלת־טרומן לשאלת־היהודים ולהקמתה של מדינה יהודית בארץ־ישראל ר' להלן, אמריקה והציונות).

הניגודים העיקריים בין האדמיניסטראציה הדמוקראטית ובין האופוזיציה הרפובליקנית היו קשורים בעיקר בבעיות פנימיות. ב1945 השתייכו לממשלה הפדראלית 20% מכל המפעלים התעשייניים של אה"ב, שבהם הושקעו 15 מיליארד דולאר. התוצרת לצרכי־מלחמה הגיעה ל50 מיליארד דולאר. באמצעות משרדים שונים (משרדי המלחמה, הגיוס, העבודה, כוח־האדם, ועוד) פיקחה הממשלה על רוב המפעלים הפרטיים — פיקוח, שגרם להוצאות יתרות. משאר פעולותיה של האדמיניסטראציה של טרומאן יש לציין את הנהגתו של ביטוח־חובה בבריאות והרחבת הפיקוח הרפואי על האוכלוסיה; הרחבת הביטוח הציבורי, סיוע פדראלי ומדינתי לשיכון, הגנה על הדייר, השתתפות הממשלה בחינוך, תוספת סיוע למחוסרי־עבודה, תמיכה כספית בחקלאות, ובכלל זה — הרחבת השימוש בחשמל באיזורים כפריים; ולסוף — המשכת הסיוע לארצות־חוץ, וביחוד לאיזורים בלתי־מפותחים, כאמצעי־מלחמה בקומוניזם. בתקופת ה Fair Deal הגיע מספרם של הפקידים הפדראליים, פקידי המדינות השונות ופקידי־העיריות ל7,685,000 ומשכורתם השנתית הכללית — ל22 מיליארד דולאר. מכל שמונה אמריקנים פעילים הועסק אחד ע"י השלטונות. מכל ששה דולאדים מהכנסותיהם של השלטונות הוציאו השלטונות על משכורת דולאר אחד. שכר־העבודה המינימאלי הועלה מ40 ל75 סנט לשעה; שכר־העבודה החדשי המינימאלי הועמד על 130 דולאר; טרומאן דרש הקלות במכסות־ההגירה לאה"ב והגנה על בעלי־העסקים הקטנים מפני המונופוליסטיים. בחנוכת סכר גראנד קולה, במאי 1950, ציין טרומאן, שמפעל בעל תנופה כזו אין בכוחה של היזמה הפרטית להקים. טרומאן כינה את מדיניותם של הרפובליקנים והדמוקראטים הדרומיים כמדיניות של „שב ואל תעשה" (do nothing). כמו־כן הכריז טרומאן על הנהגת שוויון גזעי בשירותי־ההגנה וציווה על המפקדים בחילות אה"ב בקוריאה להכניס כושים לתוך יחידות־הצבא כ„מבצע נוסף" נגד ההפליה הגזעית. ב 1945 הגיע מספרם של הכושים ששרתו בצי ל5%; ב1950 הגיע מספרם ל42.6%. בצי האווירי הצבאי הוגבל מספר הכושים ל 10%

ב1950 נעשו הקלות להגירתם של עקורים (DP) לאה"ב. למשך 1950 הועלה מספרם של מהגרים אלה מ205,000 ל 341,000. ניתנה רשות־כניסה ליותר מ 54 אלף גרמנים, שנמלטו מאירופה המזרחית, ל5 אלפים יתומים שאומצו ול15 אלף פליטים בעלי ויזות זמניות. כמו־כן בוטלו ההגבלות, שלפיהן צריכים להיות 40% ממהגרים אלה מן המדינות הבאלטיות ו30% חקלאים.

לתכנית ה Fair Deal התנגדו הרפובליקנים, שראו בה כוונות סוציאליסטיות, והדמוקראטים הדרומיים, שחששו להתחזקות יתרה של השלטון הפדראלי על חשבון שלטון המדינות. האופוזיציה שאפה להחזיר את אה"ב לשנות ה20, בעוד שהאדמיניסטראציה ראתה את תקופת־הזוהר של הממשל בתקופת הNew Deal של רוזוולט, ששימשה דוגמה בשביל ה Fair Deal של טרומאן. האופוזיציה האשימה את האדמיניסטראציה בביזבוז, בהטלת עול כבד של מיסים על האוכלוסיה, בהחדרת קומוניסטים לעמדות־מפתח בשלטון, והתנגדה לכך, שביטוח־חובה, כציבורי וכרפואי, ימצא בידי הביורוקראטיה.

מספרם של הפועלים המאורגנים — ברובם בשלושת האירגונים העיקריים — „פדרציית הפועלים האמריקנית", „קונגרס האירגונים התעשייניים" ו„היוניון של פועלי־הפחם" — הגיע ל14 מיליון. הפועלים דרשו את חלקם בפרוספריטי. הם לא חששו לשבות, מאחר שהזיון והאינפלאציה גרמו לתעסוקה מלאה. ב 1946 הגיע ההפסד של ימי־עבודה מחמת שביתות ל116 מיליון; ב1949 — ל53 מיליון. ב1946 נמשכה השביתה ב„ג'נרל מוטורס" 113 יום — הארוכה בשביתות, שפרצו באה"ב בזמן מן הזמנים. 53 ימי־שביתה במפעלי־הפלדה, שנסתיימו ב24 ביולי 1952, גרמו להפסד של כ30% בתוצרת של חמרי־מלחמה. שביתת הכורים של הפחם הרך ב1945 גרמה לצימצום תנועת־הרכבות עד למחצה, להוצאה של יותר ממיליון איש ממעגל־התעסוקה ולהפסד של 90 מיליון טון פחם. שביתת פועלי־קרייזלר, מפעל־המכוניות השני בגדלו בעולם, ב1950 נמשכה 82 יום וגרמה להפסד של 85 מיליון דולאר בשכר־עבודה. הפועלים המאורגנים הירבו

בשביתות לעומת חבריהם הבלתי־מאורגנים. בדרך כלל לא פרצו שביתות באותן המדינות, שבהן היתה מוגבלת זכות־הפעולה של אירגוני־הפועלים. מחמת הפרוספריטי הכללית נשתפרו תנאי־העבודה יותר ויותר. שכר־העבודה עלה ב18.5 סנט לשעה. פועלי־קרייזלר, למשל, קיבלו אחר 25 שנות־עבודה במפעל פנסיה של 100 דולאר לחודש.

סכנת האימפריאליזם הרוסי, סכנת הריגול הסובייטי והתעמולה הקומוניסטית וגל־השביתות גרמו לסטיות ממדיניותו של רוזוולט. סטיות אלו נתבטאו לא רק ב„ציד־המכשפות", אלא גם (1) בחוק־ההגירה של מק־קאראן (1952), (2) בחקירת השחיתות באדמיניסטראציה ו(3) בחוק העבודה של טאפט־הארטלי.

(1) חוק ההגירה הנזכר (McCarran Alien Act) לא פגע בעקרון של שיטת־המכסה, המבוססת על מקורה הלאומי של אוכלוסיית אה״ב. בהקף הכללי של ההגירה השנתית לא בא למעשה כל שינוי (היא הועלתה מ154,277 ל154,657). כל ארצות־אסיה והאוקיינוס השקט קיבלו ביחד זכות של הגירה לאלפיים נפש, וכל אחת מהן — מכסה מינימאלית של פחות ממאה נפש. ההגבלה חלה גם על ילידי החלק המערבי של כדור־הארץ, שהם ממוצא אסייתי. בוטלו ההגבלות הקודמות לטובת גברים על חשבון נשים. טרומאן הטיל וטו על הצעת החוק של מק־קאראן ודרש התר־כניסה ל300,000 אירופים במשך שלוש השנים הבאות.

(2) במאי 1950 התחילה פועלת בנשיאותו של הסנאטור הדמוקראטי קיפובר ועדה לחקירת השחיתות באדמיניסטראציה. לפי אומדן של המשטרה הגיע מספרם של שובבי־זכר ושאר מושחתים ומגונים בפקידות בוואשינגטון ל3,750, בכללם כ400 במשרד־החוץ.

(3) השביתות, שבמקרים מרובים איימו על שיתוקו של המשק הלאומי, גרמו לכך, ששני בתי־הקונגרס קבלו ברוב גדול את ה„חוק להסדר היחסים בין הפועלים וההנהלה" (1947), שנתפרסם על שם שמות־מציעיו כ„חוק טאפט־הארטלי". חוק זה הכניס שינויים בחוק־העבודה של ואגנר־נוריס־לה גארדיה מתקופת ה New Deal. עיקריו של „חוק טאפט־הארטלי" הם: תיווך פדראלי בענייני־עבודה; ששים יום קודם שביתה או השבתה צריך כל צד להודיע את כוונותיו לצד שכנגד. 30 יום קודם שביתה צריך, שהכוונה לשבות תהא ידועה לוועדת־התיווך של המדינה או של השלטון הפדראלי. במיוחד מכוון חוק זה לצימצום כוחם של אירגוני־הפועלים: מן היוניונים נשללה זכות־הכפיה של שביתה; הוטל עליהם להגיש דו״ח כספי וציבורי שנתי למשרד־העבודה הממשלתי; נאסר עליהם להשתמש בהון ההסתדרותי שברשותם לצרכי בחירות פדראליות; וכן נאסר עליהם להלחם על דוקטרינה מסויימת או לטובת משטר של ארץ מסויימת. טרומאן הטיל וטו על חוק טאפט־הארטלי. בינואר 1949 נתקבל חוק־ואגנר כתיקון לחוק טאפט־הארטלי, שעיקריו הם: על שביתה יש להודיע 30 יום קודם שפרצה; ואז יש להקים ועדה לשעת־חירום, שמתפקידה לחקור את סיבות־השביתה; היוניונים אינם מחוייבים להודיע על מציאותם של קומוניסטים בתוכם; הם פטורים מלהגיש דו״ח כספי והם רשאים לקבל לשורותיהם גם פקידי־הממשלה. הם זכאים להכריז שביתה בלא לקבל אישור על כך מצד הוועדה הממשלתית.

התוצאות של בחירות 1948 היו מפתיעות ביותר: נבחר טרומאן למרות מה שהעיתונות היתה ברובה רפובליקנית, למרות מה שה„בוסים" של המפלגה הדמוקראטית בדרום העמידו מועמד משלהם, את תרמונד, מושל קארוליינה הדרומית, שדגל בזכויותיהן של המדינות וקיבל את קולותיהן של אלאבאמה, לואיזיאנה, מיסיסיפי וקארוליינה הדרומית; למרות מה שוואלאס, המועמד של הפרוגרסיוויים, פיצל את קולותיהם של הדמוקראטים וגרם לכך, שדיואי, מועמדם של הרפובליקנים, קיבל את רוב הקולות במדינות ניו־יורק, מישיגאן ומרילנד. נצחונו של טרומאן היה נצחונו האישי, ופירושו של דבר היה — קבלת אישור למדיניותו.

בבחירות לנשיאות ב1952 העמידו שתי המפלגות לא מועמדים מפלגתיים בולטים, אלא אישים שראו אותם כמוכשרים ביותר למשוך את קולות־הבוחרים. הרפובליקנים ביכרו את הגנראל אייזנהאואר, שזיקתו אל המפלגה היתה חלשה, על רוברט טאפט, הסנאטור מאוהאיו, איש־המפלגה המושבע. מועמדם של הדמוקראטים היה עדלי סטיוונסון, שנבחר 1950 כמושל של מדינת־אילינוי הרפובליקנית המסרתית. בעד אייזנהאואר הצביעו 33,938,285 ובעד סטיוונסון — 27,312,217. אייזנהאואר ניצח ב39 מדינות, ובכלל זה

נשיאי ארצות־הברית

1. ג׳ורג׳ ואשינגטון, 1789—1797
2. ג׳ון אדאמס, 1797—1801, פדראליסט
3. תומאס ג׳פרסון, 1801—1809, רפובליקני*
4. ג׳ימז מדיסון, 1809—1817, רפובליקני*
5. ג׳ימז מונרו, 1817—1825, רפובליקני*
6. ג׳ון קווינסי אדאמס, 1825—1829, רפובליקני*
7. אנדרו ג׳קסון, 1829—1837, דמוקראט
8. אנדרו ון בורן, 1837—1841, דמוקראט
9. ויליאם האריסון, 4.3.1841—4.4.1841, ויג**
10. ג׳ון טיילר, 4.4.1841—1845, דמוקראט
11. ג׳ימז פולק, 1845—1849, דמוקראט
12. זכרי טילור, 1849—9.7.1850, ויג**
13. מילרד פילמור, 9.7.1850—1853, ויג**
14. פראנקלין פירס, 1853—1857, דמוקראט
15. ג׳ימז ביוכאנאן, 1857—1861, דמוקראט
16. אברהם לינקולן, 1861—15.4.1865, רפובליקני
17. אנדרו ג׳ונסון, 15.4.1865—1869, רפובליקני
18. יוליסס גראנט, 1869—1877, רפובליקני
19. רתרפורד הייז, 1877—1881, רפובליקני
20. ג׳ימז גארפילד, 4.3.1881—19.9.1881, רפובליקני
21. צ׳סטר ארתור, 19.9.1881—1885, רפובליקני
22. גרובר קליוולאנד, 1885—1889, דמוקראט
23. בנימין האריסון, 1889—1893, רפובליקני
24. גרובר קליוולאנד, 1893—1897, דמוקראט
25. ויליאם מקקינלי, 1897—14.9.1901, רפובליקני
26. תיאודור רתוולט, 14.9.1901—1909, רפובליקני
27. ויליאם טפט, 1909—1913, רפובליקני
28. וודרו וילסון, 1913—1921, דמוקראט
29. וורן הארדינג, 1921—2.8.1923, רפובליקני
30. קאלווין קוליג׳, 2.8.1923—1929, רפובליקני
31. הרברט הובר, 1929—1933, רפובליקני
32. פראנקלין דלאנו רוזוולט, 1933—12.4.1945, דמוקראט
33. הארי טרומן, 12.4.1945—1953, דמוקראט
34. דוויט דוד אייזנהאואר, מ1953, רפובליקני

* מקביל ל„דמוקראט" בזמננו.
** מקביל ל„רפובליקני" בזמננו

ב4 מדינות מתוך 11 המדינות הקונפדראטיוויות לשעבר (וירג׳יניה, טנסי, טכסאס ופלורידה). סטיוונסון, הדמוקראט הצפוני הליבראלי, קיבל את קולותיהן של שמונה מדינות הדרום השמרני ואת קולותיה של וירג׳יניה המערבית. התו־צאות של בחירות 1952 היו בעיקרן פרי ההכרה, ש„הגיעה השעה להחליף את הסוסים״, ופרי הפופולאריות, שזכה לה אייזנהאואר.

א. אח.

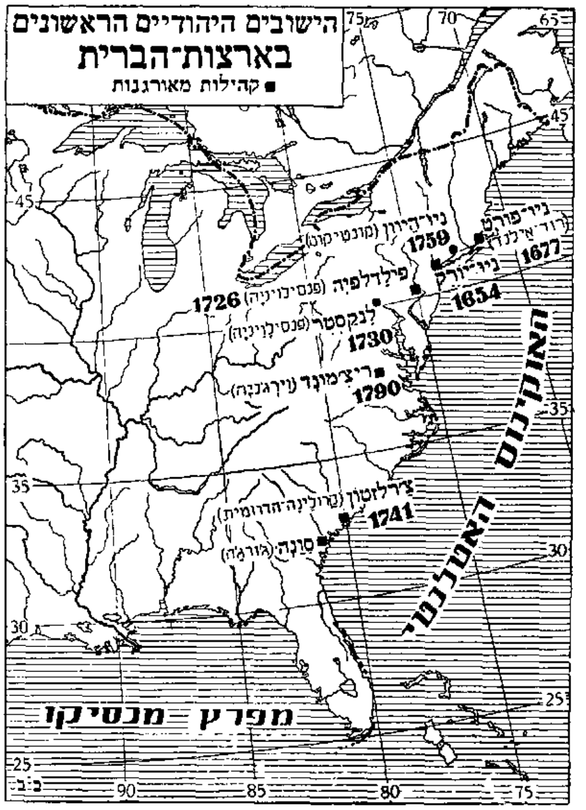
1) קבצי מקורות: Commager and Nevins (ed.), *The Heritage of America*, 1950[8]; R. D. Heffner, *A Documentary History of the United States*, 1953[2]; *The Chronicle of Amerisan Series* (50 vol.), 1919 sqq.

2) ספרות: F. Merk, S. E. Morison and A. M. Schlesinger (ed.), *The Harvard Guide to American History*, 1951; H. Hale Ballot, *American History and American Historians*, 1952; James T. Adams, *The Epic History of America* 1931 (new ed. 1950; תרגום עברי 1948); George Bancroft, *A Hist. of the U. S.* (10 vol.), 1880; John Back McMaster, *A Hist. of the People of the U. S.* (8 vol.), 1883–1913; Edward Channing, *A History of the United States* (6 vol.), 1905–1925; A. M. Schlesinger (ed.), *A History of American Life* (13 vol.), 1927–1948; Charles and Mary Beard, *The Rise of American Civilization*, 1946; M. I. Bonn, Geld und Geist, *Vom Wesen und Werden der amerikanischen Welt*, 1927; James Bryce, *The American Commonwealth*, 1877 (new edition 1911); H. St. Commager and S. E. Morison, *The Growth of the American Republic*, 1942; A. Nevins and H. St. Commager, *America, the Story of a Free People*, 1947 (תרגום עברי: תולדות אה״ב, ח. ש. ד.); H. U. Faulkner, *American Political and Social History*, 1945[10]; S. E. Morison, *The Oxford History of the United States*, 1927; F. Roz, *Histoire des États-Unis*, 1930; H. G. Dahms, *Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika*, 1953; A. M. Schlesinger, *The Rise of Modern America, 1865–1951*, 1951; F. L. Allan, *The Big Change: America Transforms Itself, 1900–1950*, 1952; F. J. Turner, *The Frontier in American History*, 1921; M. L. Hansen, *The Immigrant in American History*, 1942; Henry Nash Smith, *Virgin Land, The American West as Symbol and Myth*, 1950; G. Myers, *Geschichte der grossen amerikanischen Vermögen*, 1916; C. Wissler, *The American Indian*, 1922; P. Radin, *The Story of the American Indian*, 1944[3]; Arnold Rose, *The Negro in America*, 1948.

היהודים באה״ב. א. היסטוריה. 1. התקופה הקו־לוניאלית (1654—1790). המושבות האמריקניות של מדי־נות-אירופה הפרוטסטאנטיות נפתחו לפני היהודים במאה ה17 בתקופת ההתפשטות של המֶרקאנטיליזם והמדיניות הקולוניאלית. אולם הגירה המונית של יהודים אל מֵעבר לאוקיינוס האטלאנטי לא התחילה אלא בשנות ה80 של המאה ה19.

ראשוני המתיישבים היהודים באמריקה הצפונית (23 במספר) הגיעו לניו-אמסטרדאם בספטמבר 1654 מבראזיל, שממנה ברחו לאחר שארץ זו חזרה ונכבשה בידי הפורטוגיזים. יהודים אחרים באו אח״כ לצפון-אמריקה מארצות גִיאַנה ומאיי הודו המערבית של ההולאנדים ושל הבריטים. אנוסים הרבה באו לנמלים צפוניים במישרים מספרד ופורטוגאל. ברובם נשתקעו באיזורי-החוף.

האנוסים שבאו לצפון-אמריקה מספרד ופורטוגאל ביקשו כאן חירות-הדת, יתרונות כלכליים, ואפשרות מרובה יותר של פעילות בשטח הפוליטי. כמעט כל המהגרים לאמריקה בתקופה זו, שנמנו על מעמד-הסוחרים, נתיישבו בערים, בעיקר בניו-אמסטרדאם. בעיר זו, שנכבשה ע״י הבריטים ב1664 ושמה הוסב אז לניו-יורק, נתפתחה הקהילה היהודית הגדולה ביותר באמריקה הצפונית עוד קודם מלחמת-העצמ־אות. ערים אחרות, שנתארגנו בהן קהילות קודם מלחמת-

העצמאות, היו: ניו-פורט (רוד איילנד), סאוואנה (ג׳ורג׳ה), פילאדלפיה וצ׳ארלְזטון (קארוליינה הדרומית). מ1730 ואילך נזכרים יהודים בודדים גם בערים ובמושבות אחרות, אבל העדר של סבלנות דתית מנע את היהודים מלהקים קהילות בערים מסויימות, כגון בוסטון. במאה ה17 היו כ250 יהודים במושבות האמריקניות; ב1790, שנת המיפקד הראשון מטעם ממשלת אה״ב, לא עלה מספרם של היהודים (ילידי-הארץ ומהגרים) באמריקה הצפונית (בכלל זה קאנאדה) ליותר מ2,500.

אחר מלחמת-העצמאות התחילה עליה במספר היהודים בבוסטון, ולעומת זה התחילה הקהילה היהודית בניו-פורט גוססת. בשאר חלקיה של ניו-אינגלאנד, בניו-המפשיר, במאסאצ׳וּסֶטס ובקוֹנֵטיקוּט נמצאו עד 1790 רק משפחות יהודיות מועטות.

עד 1790 עסקו היהודים באמריקה בעיקר במסחר. מועטים היו בהם עובדי-אדמה, אך היו ביניהם גם בעלי-מטעים ומגדלי-בקר בודדים. למעשה היו כל היהודים מרוכזים בעיירות ובכפרים ומבחינה כלכלית היו מושרשים בחיים עירוניים ובעסקים עירוניים. וכך אנו מוצאים בתוכם גם אומנים ובעלי מקצועות חפשים. ידועים לנו שני צורפי-כסף יהו־דיים ידועי-שם וחרש פליז יהודי אחד. אחדים מהם היו רופאים ומועטים מאוד עסקו בתעשיה. מרדכי גוֹמֶס היה בעליו של מפעל לייצור טאבאק-להרחה. אהרון לוֹפֶּס וחותנו, יעקב רודריגֶס רִיוֶרה, היו ייצרני-נברשות.

הסוחרים היהודיים יצרו מעין היארארכיה, שכללה רוכלים, לבלרים, חנונים זעירים, סוחרים גדולים יותר וסוחרים שעסקו ביצוא אל מעבר לים. יהודים מועטים עסקו גם בסחר-העבדים עם אפריקה. הם החליפו סוכר מאיי הודו המערבית ברום מניו-אינגלאנד, שנשלח לאחר מכן בדרך-הים לחופה של אפריקה המערבית והוחלף בעבדים, שהובאו

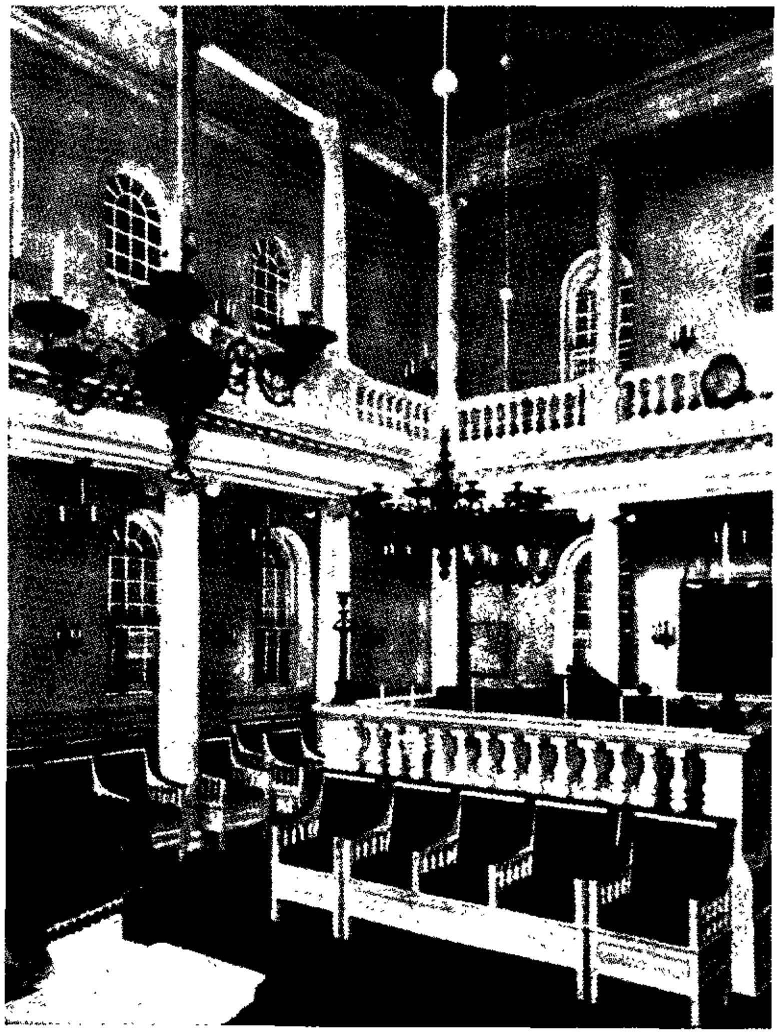
למדינות של הודו המערבית. יהודים אחרים השתתפו בשוד ימי בזמן־המלחמה ואחדים שימשו סַפָּקים לצבא במאה ה18. מספר מועט של יהודים עסק בסחר פרוות עם האינדיינים ובספסרות בקרקעות של המערב ואף בהתיישבות.

הקהילה היהודית בניו־אמסטרדאם (ניו־יורק) היתה הראשונה ביבשת־אמריקה (1654) והיחידה קודם 1728, שזכתה לחיי־קהילה מאורגנים. אחר ירידתה של קהילת ניו־פורט (1670—1690) לא היה בעיר זו ליהודים שום מוסד לסיפוק צרכי־הדת שלהם עד 1750 בערך. בצ׳ארלזטון שבקארוליינה הדרומית ובפילאדלפיה ישבו יהודים בודדים במשך דור שלם או יותר, ואולם חיי־קהילה התחילו בשתי ערים אלו בין 1740 ו1760. קהילת־סאוואנה, שנוסדה ב1733 ע״י 100 מהגרים יהודים מאנגליה, בטלה פעמים אחדות עד שלסוף נתארגנה בשנת 1790 לערך. הקהילה בריצ׳מונד, וירג׳יניה, הוקמה בשנת 1789.

עד המאה ה20 היה בית־הכנסת המוסד העיקרי והחשוב ביותר בקהילה היהודית־האמריקנית. קהילת ניו־יורק בנתה את בית־הכנסת הראשון שלה ב1730, קהילת ניו־פורט — ב1763, קהילת פילאדלפיה — ב1782 וקהילת צ׳ארלזטון — ב1794. בסאוואנה ובריצ׳מונד לא נבנו בתי־כנסת עד המאה ה19. בית־כנסת אשכנזי קבוע, הראשון באמריקה הצפונית, נוסד בפילאדלפיה ב1802. במאה ה18 היו היהודים האשכנזיים ממרכז אירופה הרוב בבתי־הכנסת; אך עד המאה ה18 היו מתפללים בכל בתי־הכנסת האמריקנים ע״פ נוסח־ספרד, שנשתרש ע״י מיסדי־הקהילות.

בתי־הקברות הראשונים בפילאדלפיה ובצ׳ארלזטון היו מתחילה בתי־עולם פרטיים של בעלי־בתים בודדים. אח״כ התחילו בתי־קברות אלה משמשים את כל הקהילה כולה. לעיתים קרובות היה בית־הקברות המוסד היהודי הראשון בעיר, כפי שאנו מוצאים בבאלטימור, בוסטון, האליפאכס, ניו־פורט ופילאדלפיה. לאחר שהכירו הבריטים בעצמאותן של אה״ב ב1783, התירו מדינות אחדות ליהודים לרשום את מוסדותיהם, ביחוד את בתי־הכנסת ובתי־הקברות שלהם, כאגודות מאושרות.

למרות משפטים קדומים והפליות לרעה, נתקבלו ראשוני המתיישבים היהודיים לתוך החברה הנוצרית. לא־יהודים התרועעו עם יהודים והשפיעו על האחרונים באורח־חייהם והלך־מחשבותיהם כאחד. היה תהליך רצוף של הסתגלות לתרבות האנגלית־הנוצרית השלטת מצד היהודים, שביקשו להחליף את צורות־חייהם הפולנית, הספרדית, הפורטוגיזית או הגרמנית בדפוסי־חיים אמריקניים. יהודים מרובים מבני המעמד העליון השתדלו להתיידד עם נוצרים בני אותה שכבה חברותית, ונישואי־תערובת בין יהודים ונוצרים נתקיימו לעיתים קרובות. יהודים מרובים נכנסו לשותפות עסקית — ארעית או קבועה — עם לא־יהודים, ומספר ניכר של יהודים

בית־הכנסת על שם טורו בניו־פורט (1763)

המירו את דתם מפני שנוכחו לדעת, שקל יותר להגיע בדרך זו לעושר ולהיות מקובלים על הבריות. תנועת ההתנצרות ונישואי־התערובת של אותה תקופה השאירה רושם ניכר בחיי הקהילות היהודיות באמריקה.

ואולם הרוב הגדול של המתיישבים היהודיים באה״ב התגבר על סכנות ההתבוללות והטמיעה הדתית, אע״פ שאף הוא זנח מעט־מעט את המנהגים והנימוסים של ארצות־המוצא והתאים את עצמו לעולם־התרבות האמריקני, אלא שעם זה הוסיף לשמור על המצוות והמנהגים הדתיים. רוב זה יצר מֵעֵין שיווי־משקל בין השמירה על המסורת הדתית ובין ההשתתפות בחיים של הציבור הרחב. מתוך טישטוש מוצאם הבריטי, הפולני, או הגרמני נעשו יהודים אלה אמריקנים, שהוסיפו לקיים את יהדותם. אחדים מהם היו פעילים מאוד בחייה של הקהילה היהודית, שבתקופה הקולוניאלית ובזמן מלחמת־העצמאות היתה גורם אדיר בהשתרשותם של היהודים המפוזרים בתוך הקיבוץ היהודי המיוחד.

היהודים, שבאו לאמריקה, השיגו בה חירות דתית, ובאמצעות מכתבי־ההתאזרחות, שקיבלו מטעם מלך־אנגליה, עלה בידם להיכנס למושבות השונות ולהתבסס בהן, אע״פ שמתחילה היו מעוניינים בעיקר בזכויות כלכליות, שקיבלו אותן לא מאוחר מ1700. האפשרויות של התאַזרחות (בלא שיוויון פוליטי) הוקלו בשבילם ע״י חוק־ההתאַזרחות מ1740.

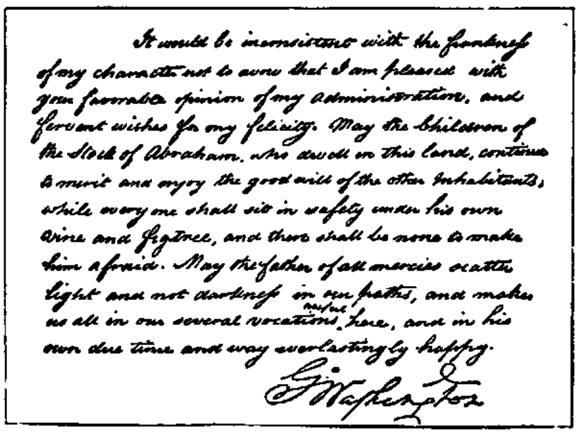
הרי קודם מלחמת־העצמאות וההסכם נגד יבוא סחורות בריטיות התייחסו היהודים ברובם באדישות לעניינים פולי־טיים מאחר שהסתפקו כנראה בזכויות הכלכליות והאזרחיות, שהיו להם. אולם בעשור השנים שקדם למלחמת־העצמאות נתעורר בהם הרצון לרכוש גם זכויות מדיניות מסויימות. הרוב הגדול של יהודי המושבות האמריקניות, והקהילות היהודיות בכללן, נלחם עם הצד, ששאף לנתק את התלות באנגליה ותבע חירות ועצמאות. אולם היה גם מספר של יהודים, שנשארו נאמנים לאנגליה. יהודים מרובים־ביחס שירתו בצבא־המתקוממים; המפורסמים שבהם היו הקולונל סלומון בוש, הקולונל מרדכי שֶפְטל ודוד סולִזְבֶּרִי פראנקס. כמה מהם שירתו במיליציה ואחרים סייעו במלחמה על העצמאות כסוחרים וספקים לצבא ולאוכלוסיה האזרחית. חיים סלומון (יליד פולניה) מפילאדלפיה נתן במשך כמה שנים שירות רב־ערך לרוברט מוריס, המפקח על ענייני־האוצר של אה"ב, במכירת שטרי־חליפים, שהוצאו על־ידי הממשלה הצרפתית, ושטרות אחרים.

מלחמת־העצמאות נתנה ליהודי־אמריקה הזדמנות להשיג זכויות פוליטיות במדינות השונות. מאחר שברובם תמכו במרד היו תקיפים יותר בתביעה, שתִנָתֵנָה להם הזכויות המשותפות לכל שאר חלקי־האוכלוסיה. ואולם משהוכרזה העצמאות העניקה ליהודים רק מדינה אחת, ניו־יורק, שיוויון מדיני וחירות על־פי החוק (1777). בכל שאר המדינות לא קיבלו היהודים זכויות מדיניות שלמות מיד. וירג'יניה, קארוליינה הדרומית וג'ורג'ה שללו שיוויון פוליטי מן היהודים לא רק קודם ההתקוממות, אלא אף במשך עשר־עשרים השנים הרא־שונות אחר מלחמת־העצמאות.

בחוקותיהן הראשונות קבעו רוד איילאנד, פֶּנסילְוֵניה, קאר־רוליינה הדרומית והצפונית וג'ורג'ה זכויות פוליטיות שוות בשביל פרוטסטאנטים בלבד. אולם כמה אישים רבי־השפעה כג'ֶפֶרסון, מֶדיסון ומֵיסון התנגדו לקביעת הנצרות כדת־המדינה בווירג'יניה ומנעו בבית־המחוקקים של המדינה קבלת החלטה חיובית על כך (1784). ב1786 נתאשר בוויר־ג'יניה חוק קובע חופש דתי. לפי תנאי החוקה הפדראלית, שאישרו רוב המדינות ב1788, נתן סעיף VI ערובה, שלעולם לא תשמש הדת של האזרח תנאי קודם למועמדות שלו לאיזו התמנות ממשלתית או תפקיד ציבורי באה"ב, והתיקון הרא־שון לחוקה הניח את העקרון של הפרדת הכנסיה מעל המדינה. ב1789 העניקה ג'ורג'ה ליהודים שיוויון גמור של זכויות מדיניות וב1790 שיחררו פנסילווניה וקארוליינה הדרומית את יהודיהן מכל ההפליות לרעה, שהיו קיימות ביחס אליהם. ב1792 סילקה דֶלאוור את כל קני־המידה הדתיים, שהיו קיימים ביחס ליהודים, ושבע מתוך שמונה המדינות האחרות, שעדיין החזיקו בסעיפי־הפליה, תיקנו את חוקותיהן במשך המאה ה19. רק בחוקת־המדינה של ניו־המפשיר נשאר ניסוח, שמגביל להלכה, אם לא למעשה, את זכויותיהם של אזרחיה היהודיים.

י. ר. מ.

2. מיסוד הרפובליקה עד ימינו. — א. אמאנציפאציה שלמה. בפעם הראשונה בתולדות היהודים בתפוצה קיבלו היהודים באה"ב אמאנציפאציה שלמה, בלא שהוצרכו להילחם עליה מלחמה של ממש. ולא עוד אלא ששיווי־הזכויות, שממנו נהנו, לא היה עניין שבפורמאליות בלבד, שהרי קדמו לו יחסי־ידידות בין הלא־יהודים והיהודים. דבריו

It would be inconsistent with the frankness of my character not to avow that I am pleased with your favorable opinion of my administration, and fervent wishes for my felicity. May the Children of the Stock of Abraham, who dwell in this land, continue to merit and enjoy the good will of the other Inhabitants; while every one shall sit in safety under his own vine and figtree, and there shall be none to make him afraid. May the father of all mercies scatter light and not darkness in our paths, and make us all in our several vocations useful here, and in his own due time and way everlastingly happy.
G. Washington

קטע ממכתבו של ג'ורג' ואשינגטון לקהילת ניו־פורט

של הנשיא הראשון ג'ורג' ואשינגטון במכתבו לקהילה היהו־דית בניו־פורט: „יהי רצון שאלה מזרע אברהם הגרים במדינה זו יוסיפו לזכות וליהנות איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו באין מחריד" משקפים את יחסה של צמרת־השלטון במדינה לאזרחיה היהודיים. חזן (בעצם רב) הקהילה „שארית ישראל" בניו־יורק, גרשום סיישס (Seixas), נמנה משנת 1784 על חבר־הנאמנים של מכללת קולומביה. בין מייסדיהן של לשכות הבונים החפשים ופקידיהן הגבוהים נמצא מספר ניכר של יהודים. בסוף המאה ה18 אנו מוצאים מספר של יהודים פעילים במפלגה הדמוקראטית (שאז נקראה בשם „רפובליקנית"), ואחדים מהם אף שימשו כמנהיגים מקומיים. מנהיג הקהילה הניו־יורקית שלמה שמשון היה סגן־נשיאה של החברה הדמוקראטית, ואח"כ (ב1797) — נשיאה. בפילא־דלפיה היה פרנס־הקהילה בנימין ג'ונז פעיל בחברה הדמו־קראטית ב1791—1799. אמאנציפאציה שלמה זו, שהקיבוץ היהודי הקטן באה"ב כבר זכה בה בסוף המאה ה18, וההת־ערבות שלו בחיים המדיניים של הארץ, הפכו ממילא לקניינם של היהודים המרובים שבאו אח"כ לארץ זו.

ב. האופי האימיגראנטי של חלק מכריע מן הישוב היהודי. המהגרים שבכל דור ודור הכירו — לאחר תקופת־הסתגלות מסויימת לסביבה החדשה — שלא כאירופה אמריקה, ומכאן נבע גם יחסם המיוחד לארץ זו. אלא עד שהספיקה קבוצה אחת להתעָרות ולתָאם את יהדותם לאמריקניות בא גל חדש של מהגרים חדשים והפך את הקערה על פיה. לגבי מהגרים חדשים אלה הבליטו הוותיקים את האמריקניות שלהם בבחינת ימין דוחה ושמאל מקרבת — גם משום רצתם להקים מחיצה ביניהם לבין החדשים ולהס־עים את ה„יחוס" של עצמם, וגם משום שרצו, שהחדשים יתבלטו פחות בזרותם ובאורח־חייהם הזר, כדי שעם־הארץ לא יתחיל להתייחס לכל היהודים כאל זרים. אולם במשך רובה של התקופה, שאנו דנים בה, עלה מספרם של החדשים על מספרם של הוותיקים במידה מרובה.

ג. גידול מהיר של האוכלוסיה היהודית. גידולו המספרי של הישוב היהודי באה"ב — מ2,000—3,000 בסוף המאה ה18 ל5,000,000 בימינו — גידול של 2,000 מונים — בא בעיקרו ע"י ההגירה. החלוקה המקובלת מכּרת בשלושה גלי־הגירה עיקריים: ספרדי (עד סוף המאה ה18), גרמני (עד שנות ה80) ורוסי (משנות ה80 ואילך). אפשר להוסיף עוד שלושה גלים קטנים יותר: יהודי פולניה וארצות אירופה

המזרחית אחר מלחמת־העולם I, פליטי הנאצים בשנות ה30 ושארית הפליטה ב8 השנים האחרונות.

לאמיתו של דבר, לא היו גלי־הגירה אלה אחידים כל־כך. אף במאה ה18 כבר לא היתה קהילת היהודים באמריקה הצפונית אחידה מבחינת הרכבה. בקהילות הגדולות היה מספרם של האשכנזים שווה למספרם של הספרדים או שעלה עליהם — והקבוצות היהודיות הקטנות בערי־השדה היו ברובן מורכבות מאשכנזים. גם האשכנזים עצמם לא היו אחידים: היו ביניהם גרמנים, יהודים מפולניה, מהונגאריה, ועוד. וההגירה במאה ה19 — „ההגירה הגרמנית" — היתה מורכבת רק מקצתה מיהודים יוצאי גרמניה, ואילו השאר באו מארצות אירופה המזרחית. בדומה לכך לא היתה ההגירה הרוסית משנות ה80 ואילך מורכבת מיהודי רוסיה־פולניה בלבד. באו בהמוניהם גם יהודים מרומניה, מגאליציה ומהונגאריה, בצד מהגרים מארצות הבאלקאן ומן המזרח התיכון. גם גלי־ההגירה בעשרים השנים האחרונות היו מגוונים מבחינת הרכבם. יוצא, שנוסף על החלוקה בין גלי־ההגירה השונים, יש להבחין בפיצול פנימי בתוך כל גל וגל, וכן בהבדלים שבין המהגרים לילדיהם — הדור השני להגירה, שגודל וחונך באמריקה עצמה.

ד. **עליית ערכו של הישוב היהודי האמריקני בהקבלה לעליית ערכן של אה"ב בעולם.** ריבויו של הישוב היהודי באמריקה, עלייתו מבחינה כלכלית וגידול הסיוע, שהגיש ישוב זה ליהודים שמעבר לים, באו באופן מקביל לשינויים, שבאו ביחסי־הכוחות במדיניות העולמית. בסוף המאה ה18 היתה אמריקה על ארבעת מיליוני תושביה מדינה קטנה, בלא השפעה בעולם ו2,000—3,000 יהודיה היו רק חלק אחד מאלף באוכלוסיה היהודית בעולם. ב1880 התחילה השפעתה של אמריקה גוברת בעולם גם מחמת ריבוי תושביה גם מחמת התפתחותה הכלכלית (היא עולה כמתחרה בשוק־התבואות באירופה), ורבע מיליון יהודיה כבר הם 3½% של היהדות העולמית. אחר מלחמת־העולם I נעשו אה"ב אחת מן המעצמות הגדולות בעולם, והישוב היהודי בה הגיע ליותר מרבע של אוכלוסיית־היהודים בעולם. ולאחר מלחמת־העולם II הפכה אמריקה למעצמה הגדולה והעשירה ביותר ויהדות־אמריקה — לישוב היהודי הגדול ביותר (רק קצת פחות ממחציתם של יהודי־העולם מרוכזת בה) מבחינה מספרית ומבחינת ההשפעה בעולם היהודי.

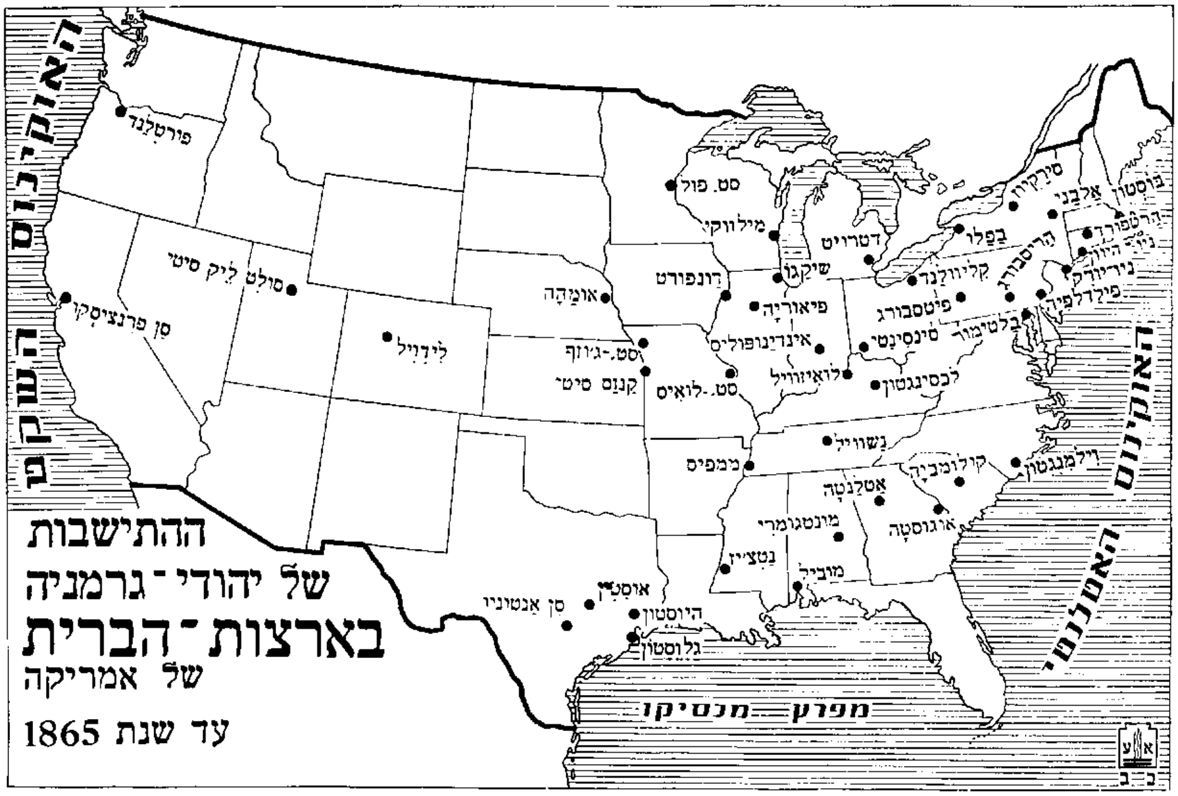
תקופת ההשתרשות. התקופה שלאחר יסוד הרפובליקה עד שנות ה20 של המאה ה19 היתה תקופה של ייצוב הישוב היהודי הקטן באה"ב. מפאת שיבוש־הדרכים, שנגרם ע"י המהפכה הצרפתית ומלחמות נאפוליון, כמעט שלא הגיעו לאה"ב מהגרים יהודיים חדשים. בחצי יובל־שנים זה גדל דור חדש, שנולד ונתחנך באמריקה.

יהודה טורו (ע"ע), שנולד ב1775, ומרדכי עמנואל נח (ע"ע), שנולד עשר שנים אח"כ, הם מייצגים טיפוסיים של דור זה. אין להם אלא ידיעות מועטות בתורה, אך הם קשורים קשר חי ליהודים ולעניינים יהודיים. בחיים היום־יומיים הם מתנהגים ככל שאר האמריקנים: עוסקים במקצועם, מקיימים קשרים הדוקים עם לא־יהודים וממלאים לפעמים תפקידים כלליים שונים; מרדכי עמנואל נוח למשל, שימש כפקיד, עיתונאי, דראמאטורגן, קונסול של אה"ב, שופט, ועוד. אין הם מדקדקים במצוות, אך נאמנים הם באופן רשמי למסורת. את הקשר האירגוני שלהם לעמם הם מקיימים באמצעות האירגון הדתי — הקהילה הדתית — וכן הם שומרים על הקשרים ליהודים בארצות־מוצאם. יהודה טורו התעניין במצב היהודים בא"י (מכספי־עזבונו בנה מונטיפיורי את הבתים הראשונים מחוץ לחומה בירושלים). ונוח ביקש דרכים לעזור ליהודי־גרמניה ותיכן גם הכנית של „מקלט־לילה" על אדמת־אמריקה. עם זה ראה את עצמו כאמריקני גמור ונעלב כשפוטר ממשרת קונסול משום יהדותו.

התכונות הללו: אורח־חיים אמריקני, שימוש בלשון הארץ כבלשון־הדיבור, קשר אמוציונאלי ליהדות בלא להזדקק אליה מבחינה דתית או תרבותית, שמירה על הקשר ליהודי ארצות אחרות ונכונות לסייע להם, קנאות לזכויות היהודים באמריקה ומחוצה לה — תכונות אלו קבעו את דמותם של יהודי־אמריקה במשך 150 השנים האחרונות.

תנועת הרפורמה באה"ב. התגברותה של ההגירה היהודית מגרמניה בשנות ה40 גרמה להתפתחותה של עדה רפורמית באה"ב. עם התפשטותה של המדינה מערבה גדל הפיזור של היהודים באה"ב, וכתוצאה מפיזור זה וכן בהשפעת הנטיה לטמיעה של היהודים הגרמניים הוותיקים בארץ, הלכה המסורת היהודית ונתרופפה. תופעה זו שימשה רקע מתאים להנהגתה של הרפורמה הגרמנית־היהודית באה"ב ע"י הרבנים שבאו מגרמניה (מאכס ליליינטאל, דוד איינהורן, יצחק מאיר וייז, ואחרים), אם כאמצעי להחזיק את היהודים ביהדותם — יהדות שאין בה משום עול כבד, שהרי היא מקילה בקיומן של המצוות המעשיות—, ואם כאמצעי להתאים את עצמם לרקע האמריקני ולא להתבלט ביותר ביהדותם, אע"פ שביקשו להוסיף ולטפח את ידיעת הלשון הגרמנית ותרבותה. בדומה לרפורמה בגרמניה, התאמצה גם הרפורמה באמריקה להדר את בתי־התפילה, ליתן צורה חדשה — כלומר, דומה לזו של הלא־יהודים — לעבודת־האלוהים, להשתמש בלשון המדוברת בפולחן ולצמצם את מקומה של העברית בתפילה. בקיום המצוות הקפידו רק על הציוויים המוסריים. בדומה לבעלי־הרפורמה בגרמניה ראו אף הם את היהדות כנושאת רעיון־התעודה, כפרו בשיבת־ציון ובהנחה, שעם־ישראל הוא חטיבה לאומית (העיקרים נוסחו בוועידת פיטסבורג, 1885).

ה„קונסרוואטיווים". בעיניהם של יהודים גרמניים אלה נראו היהודים ה„פולניים" — כלומר, אלה שבאו מאירופה המזרחית — כבורים ופראים, שמן הראוי להתרחק מהם או שלכל היותר, יש לנסות ל„אמרק" אותם כדי שלא יתבלטו בשוני שבהם. בין שתי קצוות אלו נמצאה קבוצה מתונה יותר, זו של ה„שמרנים" או ה„קונסרוואטיווים". חלק ממנהיגיה של קבוצה זו היו מיוצאי גרמניה (למשל, יצחק ליסר), חלק בא מארצות סמוכות לגרמניה (כמשה ראפאל, שנולד בסטוקהולם; וישב שנים הרבה באנגליה); וחלק מארצות אחרות (כשבתי מוראייס, שבא מאיטליה; בנימין סאלד וקוהוט, שבאו מהונגאריה; מרדכי יאסטרוב, שבא מפוזנה). אמנם גם הם הושפעו מהלכי־הרוח, שהיו רווחים בגרמניה — אלא שהיו מושפעים בעיקר מרעיונות „היהדות ההיסטורית" מיסודם של זכריה פראנקל, צבי גרץ, וחכמים אחרים. בניגוד לרפורמיים לא הטעימו את הצורך לטפח את ידיעת הלשון הגרמנית וניסו להסתגל לאנגלית. ליסר היה הראשון, שהנהיג את הדרשה באנגלית בבית־הכנסת, ואף הוציא בלשון זו ספרי־קריאה והוראה בשביל בתי־הספר היהודיים. כן תירגם לאנגלית את סדר־התפילה ואת התנ"ך.

בדומה לאנשי הרפורמה שקדו ה„שמרנים" על ההידור החיצוני של הפולחן ושל ביהכ"נ, אך בניגוד להם השאירו את הלשון העברית כיסוד בפולחן והכירו בערכה, כמו שחייבו את העקרון של כלל ישראל ושל יחודו הדתי־לאומי של עם־ישראל. מצד אחד, דרשו סיגול היהדות לתנאים החדשים באמריקה — ארץ של חירות דתית, שיוויון־זכויות והשכלה חולונית —, ומצד שני, דרשו את קיומן של המצוות המעשיות. תנועה זו שאבה את כותותיה האנושיים מתוך יוצאי אירופה המזרחית והמרכזית — מתוך אלה ביניהם, שכבר הצליחו ל„התאַמרק" במובן מסויים. אך רוב רובם של מהגרים אלה נשאר באמונתו ובאורח־חייו הישן. ואורח־חיים זה קיבל תוקף נוסף עם זרימת אלפים ורבבות של יהודים לחופי אמריקה בשתי עשרות השנים האחרונות של המאה ה19.

הדור הראשון של מהגרים ממזרח־אירופה. ההגירה ההמונית מאירופה המזרחית בשנות ה80 הביאה לאמריקה קיבוצים שלמים של יהודים, שנפגשו ע"י היהודים המקומיים — ובעיקר ע"י יוצאי־גרמניה — שהספיקו לתפוס את ההגמוניה בחיים הציבוריים היהודיים — בעין צרה. כתוצאה מכך היו המהגרים החדשים הללו מבודדים לא רק מן הלא־יהודים, שאת לשונם לא הכירו, אלא אף מן היהודים שבאו לאמריקה לפניהם וכבר הספיקו להתאַמרק. הם התיישבו בצפיפות, במרוכז, וכך קם מרכז יהודי, בעל שרשיות יהודית דומה לזו שבאירופה המזרחית — מרכז, שלתוכו הועברו אורח־חיים ומנהגי עיירות־מוצאם של המתיישבים. בידוד גאוגראפי ורוחני זה, או כמו שהיו רגילים לכנותו „הגטו", ליכד את קבוצת־המהגרים החדשה לגוש אחד. רובם של המהגרים, יוצאי השכבות הנמוכות והעניות בפולניה, גאליציה ורומניה, ניסה לשמור על דרכם של היהודים האדוקים. וקבוצות־המיעוט שבתוכם — יהודים לומדי־תורה ורבנים; סופרים ומשכילים עבריים; סוציאליסטים, אנארכיסטים, וכד׳ — קיוו למצוא באמריקה אפשרות להמשכת אורח־חייהן הישן או אפילו למימוש האידיאלים שלהן. כל אחד ואחד ממהגרים אלה נתקל בדרכו בקשיים עצומים. ענייני־הפרנסה היו יגעים, העבודה ב„שאפ" היתה קשה ומפרכת. לא קלה ממנה היתה הרוכלות. והרווחים לא הספיקו כדי פרנסת המשפחה. לרבים גם נראה היה, שהאנטישמיות באמריקה קשה מזו שבאירופה.

מעמד־הפועלים. הפועל היהודי — רוב רובו של הישוב היהודי באמריקה בסוף המאה ה19 ותחילת המאה ה20 — שהיה ביסודו זעיר־בורגני שהפך לפועל מאונס, היטה אוזן להטפות בדבר שינוי פני־החברה, שעל־ידיו קיווה להיגאל מעבודתו הקשה. רעיונות ואירגונים סוציאליסטיים ואנארכיסטיים מצאו להם מפני־כן מהלכים בציבור היהודי, אע"פ שציבור זה היה בעיקרו חרדי־דתי, והצעירים הסוציאליסטיים — וביחוד האנארכיסטיים — נלחמו גם בדת. הפועלים היהודיים נענו לנסיונות לאַרגן אותם, שנעשו בשנות ה80. ב1888 הוקם המרכז של „האגודות המקצועיות היהודיות המאוחדות" (פאראייניגטע יידישע געווערקשאפטן), שהקיפו את האירגונים המקצועיים של אופים, צַבָּעים, נגרים, נַגָּנים, שחקנים, מדפיסים, ועוד. ובשנות ה90 קמו איגודים מקצועיים של חייטים, שאירגנו שביתות ונלחמו על שיפור המצב של חבריהם. אמנם קיומם של איגודים אלה לא היה בטוח. היסוד הזעיר־בורגני היהודי, שממנו הורכב רוב מניינם של הפועלים, לא היה מטבעו נוטה לסוציאליזם או אנארכיזם ולא לאיגוד מקצועי שיטתי. בזמן של שביתה גברה ההתלהבות והרבה מן הפועלים האמינו שעוד מעט „ייגאלו משיעבודם". אבל עברה השביתה ונתברר שהעולם כמנהגו נוהג, אף אם קיבלו העלאה בשכר — ונתפרדה החבילה. האגודות היו קיקיוניות ונעלמו כלעומת

שבאו. רק בשנים האחרונות שקודם מלחמת־העולם I קמו — אחר שביתות ממושכות וקשות ב־1914 — שתי האגודות הגדולות „ההתאחדות הבינלאומית של פועלי בגדי נשים" (International Ladies Garment Workers Union) ו„ההתאחדות של פועלי הבגדים לגברים" (Amalgamated Clothing Workers Union), שמספר חבריהן עלה למאות־אלפים והיו בנות־קיָם. כן קמו איגודים מקצועיים אחרים (פועלי הכובעים, הפרוונים וכד').

הדור השני של יוצאי מזרח־אירופה. לא עברו כמה עשרות שנים והמהגרים מצאו את מקומם בחיי הכלכלה האמריקנית. הרבה מהם החליפו את מקצועם ואף במצבם של אלה שהוסיפו לעבוד כפועלים־שכירים בא שיפור ניכר בעזרת האיגודים המקצועיים, שעלה בידם להקים. חלק מהם עקר לשכונות אחרות, נאות יותר, והדור הצעיר התחיל מרגיש, שאמריקה היא ארצו. כתוצאה מכך נתאזרחו הרבה מן המהגרים באמריקה לא רק מבחינה פורמאלית — במה שהפכו לאזרחים מוכרים ע"י החוק — אלא גם מבחינה נפשית. הם למדו להבחין במוסדות הדמוקראטיים האמריקנים, והתחילו משתתפים בעיצובם.

עליית מעמדה של היהדות האמריקנית בעולם היהודי. הפוגרומים שפרצו ברוסיה אחר המהפכה הראשונה, הלחץ והרֵאקציה שבאו אחריה ומלחמת־העולם I, שגרמו סבל וצרות למיליוני היהודים באירופה המזרחית, גרמו לכך, שיהודי אמריקה הכירו יותר ויותר עד כמה שפר גורלם מגורל אחיהם בעולם הישן. ההתעוררות להגשת עזרה לאחיהם שמעבר לים, שבאה בעקבות המהפכות בכמה מארצות־אירופה וכן בהשפעת הכרזת־באלפור, וכן בואם של כוחות אינטלקטואליים מאירופה המזרחית בשנים שלפני מלחמת־העולם ואחריה — רבנים, מורים, סופרים, עסקנים סוציאליסטיים וציוניים — העלו גל אדיר של מרץ חברותי יהודי ביישוב היהודי המזרח־אירופי באה"ב, וגל זה סחף עמו גם את הפעילים שבין יוצאי־גרמניה, שבידיהם היתה נתונה ההגמוניה בחיים הציבוריים היהודיים.

יסוד הוועד היהודי האמריקני ב־1906, פעולת העזרה בשנות המלחמה ויסוד הג'וינט, יסוד הקונגרס היהודי האמריקני והמשלחת היהודית לוועידת־השלום בוורסאיי, הפעולה לשם א"י ויסוד קרן היסוד, הקמת בתי־ספר, יסודם של כתבי־עת ביידית ובעברית ושל הוצאות־ספרים, בתוכם „הוצאת שטיבל" והוצאת „מקלט", התפתחותה של ספרות יידית ענפה, הפעילות של המפלגות הציוניות השונות והתכונה מסביב לפעולות פוליטיות שונות לטובת היהודים בארצות שונות — כל אלה יצרו חיים ציבוריים ערים ומפכּים.

כך הפכו אה"ב בשנות ה־20 למרכז היהדות העולמית. היהודים הלכו ונתבססו והקימו שם חיים יהודיים משלהם. אלא שבהתפתחות זו כבר היה טמון גרעינה של הירידה, שבאה אח"כ. ההגירה הגדולה נפסקה ע"י החוק מ־1924. כוחות חדשים מן החוץ באו רק במידה מועטת. ומבפנים התחיל מתבגר דור חדש, שזרים היו לו אורח־החיים והתרבות של ארצות אירופה, שהפעולות הציבוריות היהודיות היו קשורות בהם.

וכך נשמטה הקרקע באיטיות, אך בשיטתיות, מתחת רגליו של דור המהגרים. אך כוחם היה עדיין חזק, ומתוך הרגשת מעמדם המיוחד יש לבאר את העובדה, שיהדות אה"ב נענתה במידה מרובה כל־כך לעזרתם של קיבוצי־היהודים שמעבר־לים. אוסף הכספים מטעם המוסדות השונים נתפתח ל„תעשיה" גדולה, שהכניסה עשרות מיליונים — ומאמצע שנות ה־40 למאה זו גם מאות מיליונים — של דולארים. כדי לעורר את הלבבות קל היה להשתמש בנימוק, שחיים יהודיים מקוריים, ערכי־תרבות בני־קיָם, מסורת אמיתית, ספרות עברית או יידית שרשית, סוציאליזם או לאומיות אמיתיים אפשר למצוא רק שם — בפולניה, ליטה, רומניה או ארץ־ישראל, ורק יהודי הארצות הללו יבטיחו את עתידו של עם־ישראל. והתוצאה היתה התפתחות של עמדה פאראדוכסאלית בתוך היהודים יוצאי אירופה המזרחית באה"ב. מצד אחד, רואים גם יהודים אלה את עצמם מושרשים באמריקה, בכלכלתה ובחייה המדיניים ובטוחים שמצבם הוא איתן, ומצד שני, אין חלק ניכר מהם מאמין באפשרות לפתח באה"ב תרבות יהודית של ממש. הניגוד בין ה„אבות" וה„בנים" והיחס השלילי לאמריקה היהודית, או ליהדותם של יהודיה, מצאו ביטוי בספרות היידית והעברית, שצמחה באה"ב. היחס הרומאנטי לעבר, הגעגועים על ה„עיירה" או כשלונם של מהגרים יהודיים (וביחוד אנשי־הרוח שבהם) באמריקה — הם הנושאים העיקריים של ספרות זו.

שינויים מעמדיים ומעבר ההגמוניה לידיהם של ילידי־הארץ. מתחילת שנות ה־30 ואילך הלכו ונתהוו גם שינויים מסוג אחר ביהדות של אה"ב. עשרים שנות השלטון של המפלגה הדמוקראטית היו שנים של עליה כלכלית ותיקונים חברותיים. הונהג חוק ביטוח סוציאלי; האיגודים המקצועיים נתחזקו. הרוח הדמוקראטית גברה ונעשתה כוח פעיל בחברה. היהודים נהנו מתקופת־גאות זו. הרבה מהם נתעשרו או נתעלו לדרגות כלכליות וחברותיות גבוהות יותר ועזבו את העבודה בבתי־חרושת. אחרים נקלטו במקצועות חפשים או בפקידות הממשלתית, ואף הפועלים, שנשארו בעבודתם, מצבם נשתפר ונעשה יציב יותר. בעקבות תהליכים אלה באה תמורה בתנועת־הפועלים היהודית. ההסתדרויות של הפועלים היהודיים הפכו לאירגונים של בעלי־בתים זעירים, סוחרים, חנוונים, וכד'. והאיגודים המקצועיים היהודיים הם כיום רק בחלקם יהודיים מבחינת הרכבם. המנהיגות עדיין היא בידיהם של יהודים, אך החברים הם ברובם לא־יהודים. בא שינוי גם בעמדותיהם של האיגודים המקצועיים. בכללם איבדו את הזיקה הראדיקאלית הסוציאליסטית, ובמקומה נשתלטה רוח של דמוקראטיה בורגנית או זעיר־בורגנית, ועמה — רוח יהודית־לאומית.

גם תהליך האמריקניזאציה הלך ונשלם. יהודים הרבה, בעיקר מאלה שנולדו ונתחנכו באמריקה, הם אמריקנים לכל דבר. הם גם נשתרשו בחיים התרבותיים של הארץ — במדע, בחינוך, בפוליטיקה, בספרות ובעיתונות. היהודים תופסים מקום ניכר כמו"לים, עורכים, כַּתָבים וסופרים.

באו גם תמורות אחרות ביהדות אמריקה. דור־האבות שנזדקן התחיל מפנה את מקומו לבנים גם בחיים הפרטיים וגם בחיים הציבוריים. כ־¾ של יהודי אמריקה הם כיום ילידי־הארץ. ההסתדרות הציונית עברה לידיהם של בני הדור הצעיר, שגדל ונתחנך באמריקה. הוא הדין בכמה אירגונים אחרים. רק בשמאל הציוני ובשאר אירגוני הפועלים היהודיים עדיין ידם של האבות על העליונה. באירגוני הקהילות השונות, המגביות ומוסדות הצדקה והסעד הולך ומתבלט שידוד־דורות זה, ביחד עם שידוד־מערכות שני — העברת

ההגמוניה מיהודי גרמניה ליהודי אירופה המזרחית. סיבתה של תופעה זו נעוצה בעובדה, שהדור הצעיר של יהודי־גרמניה — או כמו שכינו אותם ה„יאהודים" — מתעניין פחות בעניינים יהודיים, וכן בעובדה, שיהודי פולניה, רוסיה, גאליציה, רומניה, ועוד, ובניהם עלו בינתיים בדרגת עשרם ונעשו ראויים להנהגה. על כל פנים הם שתפסו ותופסים את עמדות ההנהגה בחיים הציבוריים היהודיים כפקידים ומנהלים בשכר או כעסקנים שלא על־מנת לקבל פרס.

הדור הצעיר, אע"פ שאין בו מן הלחלוחית היהודית של אבותיו והוא חסר עממיות יהודית ושרשיות, רואה בדת־ישראל סימן־הכר של יהודותו. בפועל כמעט אינו נזקק לדת־ישראל ומחוץ למיעוט קטן בתוכו אינו מקיים את המצוות המעשיות ואינו שומר שבת ומועד. רק מעטים מבני הדור הצעיר מבקרים בבתי־התפילה בראש־השנה ויום־הכיפורים; מספר המתפללים בבתי־התפילה בשבתות הוא מועט, ובימות־החול הוא אפסי. אך דור צעיר זה, שהוא רחוק מחיים יהודיים מסרתיים, התקרב יותר לעניינים יהודיים ונתעורר בו הרגש

החותמת של דארטמות קולג׳, האנובר, ניו־המפשיר,
שעליה חקוקות מלים עבריות

ה„יהודי" בהשפעת עלייתה של האנטישמיות בעולם—ובא־מריקה — בשנות ה30, השמדת היהודים ע"י הנאצים בשנות מלחמת־העולם II והמאבק על הקמתה של מדינת־ישראל. גם תהליך אחר גרם לתוצאות דומות. 10—15 השנים האחרונות הן שנות דיסאורבאניזאציה, עזיבת הערים הגדולות והש־תקעות בפרברים שבסביבותיהן. בין מיליוני האמריקנים שנתיישבו בזמן האחרון בישובים כאלה נמצאים גם רבבות ואפשר מאות־אלפים של יהודים — בעיקר מן הדור הצעיר. פיזור זה מביא לידי הידוק הקשרים הפנימיים בין היהודים עצמם. בעיר גדולה, בניו־יורק או שיקאגו, נמצאים יהודים הרבה, שאין להם זיקה אירגונית לשום מוסד יהודי. מה שאין כן בפרברים או בישובים הקטנים. קבוצה קטנה של כמה מאות או כמה אלפי משפחות יהודיות מרגשת יותר בצורך של שיתוף־פעולה, השתייכות הדדית, התרכזות במוסד יהודי, ומתן חינוך יהודי לבנים. המרכז היהודי, הקהילה, ביה"ס היהודי ומוסדות יהודיים דומים תופסים כאן חלק חשוב יותר בחייהם של היהודים. ובתקופה זו גדל גם דור של צעירים — שמספרם מגיע לכמה אלפים ושהם יושבים על התורה ועל העבודה בכמה ישיבות, או שמצרפים את לימוד־התורה ללימודי־חול.

כיום יהדות־אמריקה, שמונה 5 מיליון נפש, דומה מבחינת הרכב־הדורות שלה לזו של סוף המאה ה18 — כלומר, היא מורכבת בעיקרה מבני הדורות השני והשלישי. במובן מסויים היא שכבה הומוגנית ואחידה. רבגונותו של הישוב היהודי (מחמת מוצאו מארצות שונות) וניגודי השכבות שבו (מחמת ההבדלים בזמני בואם של המתיישבים לארץ או במידת „התאמרקותם") הולכים ומיטשטשים. גם היחס אל „האמ־ריקניזאציה", שבדור המהגרים היה פירושה התבוללות והתאמצות לבטל את החשד שהיהודים שונים מבני עם־הארץ, איבדה את משמעותה הקודמת. הדור של ילידי־הארץ מרגיש את עצמו כאמריקני לכל דבר ואין לו צורך להבליט עובדה זו. מצד שני, דלל כוחו של האינטלקטואליסטן היהודי; ידיעותיו בתורה, קשריו למורשת היהודית ושרשיו בתרבות היהודית הם מועטים ורופפים או שאינם קיימים כלל. יהדותו מתבטאת בעיקר בקשר אמוציונאלי לקבוצה היהודית או בקשר אירגוני למוסדות היהודיים.

מצב פוליטי ופעילות פוליטית. ההפרדה בין הדת והמדינה ושיווי־הזכויות, שבאו עם התחוקה של אה"ב, לא נתקבלו, כאמור, מיד על כל שכבות האוכלוסיה. נתקיימו הגבלות נגד קאתולים ונגד יהודים (או נגד יהודים, מורמו־נים וכד׳) במינויים למשרה ציבורית במדינת ניו־יורק עד 1806, במרילאנד — עד 1826, בקארוליינה הצפונית — עד 1835, במאסאצ׳וסטס — עד 1833, בניו־ג׳רזי — עד 1844 ובניו־המפשיר עד 1876, וביטולן של הגבלות אלו היה כרוך במאבק מסויים, שהשתתפו בו יהודים ולא־יהודים כאחד.

האופי הנוצרי של המדינה, או הרצון מצד הנוצרים לשוות לה אופי כזה, בא לידי ביטוי גם במסיבות אחרות. בבתי־הספר הציבוריים נתעוררה השאלה של קריאת התנ"ך, במהדורה נוצרית, שהיהודים התנגדו לה. גם הנהגת יום א׳ כיום־שבתון כללי בכמה ממדינות־אמריקה היתה מיוסדת על עמדה זו. הוא הדין בנוגע ליום־ההודיה האמריקני. חג זה, שהוא מעין חג האסיף היהודי, שהפוריטאנים הנהיגוהו, נחוג בסוף נובמבר. הנשיא ומושלי־המדינות היו מפרסמים כרוזים לכבודו, ולפעמים הוכנסו לכרוזים אלה נעימות נוצריות.

למגמות נוצריות אלו נוספו גם המגמות האנטישמיות, שקבוצות־מהגרים שונות, כגון האירים או הגרמנים, הביאו לארץ. כמו־כן נתבלטה התנגדות מצד שכבות שונות של אנגלו־סאכסים לכל המהגרים, וליהודים בתוכם. המגמות הללו הביאו בשנות ה30 למאה שעברה לידי תנועה נגד האירים, ליסוד המפלגה השוביניסטית־הראקציונית Native American Party או Know Nothing Party, שהיו מופנות נגד כל המהגרים, והיהודים בכלל. היו גם מקרים, אמנם לא מרובים, של הפליה בתעסוקה, בצבא, והיו גם חברות־ביטוח, שנמנעו מלבטח רכוש של יהודים. בזמן מלחמת־האזרחים בשנות ה60, כשנתקל הגנראל גראנט בהברחת־סחורות באיזור החזית — הברחה, שגם יהודים עסקו בה — האשים את היהודים כולם בספסרות ובהברחה והוציא פקודה לגרשם משטח מסויים (הנשיא לינקולן ביטל את הפקודה והגנראל גראנט הצטדק אח"כ, שחתם על נייר חלק, ואילו הפקודה, שהיתה מעל לחתימה, נכתבה ע"י אחד מעוזריו). פקודותיו של הגנראל גראנט לא היו אלא חלק של מסע־תעמולה נגד היהודים.

בימי מלחמת־העולם I ואחריה, עם התגברות הלאומיות והבדלנות באה״ב ועם גידול ההשפעה של האנטישמיות האירופית, גברו המגמות נגד חופש ההגירה — בעיקר מאירופה המזרחית והדרומית — וההרגשות האנטי־יהודיות, שהיו עד אז סמויות מן העין, התחילו מקבלות צורה מוחשת. התנועה נגד ההגירה הפכה סוף סוף לחוק המִכְסָה של שנות 1921—1924. תנועת ה„קוקלַאפס־קלאן" הרימה על נס את תורת השנאה הגזעית, ומתוך תביעה של הגנה על האמריקניות נגד היסודות ה„זרים" — כושים, יהודים, קאתולים — הפיצה את נגע האנטישמיות. תוצאות בעלות אופי דומה היו גם לפעולתה של אגודת „בנות המהפכה האמריקנית", שהתאַמרה במסירותה לאמריקה וניהלה תעמולה נגד ילידי־חוץ, השונים בתרבותם ובאורח־חייהם מן האמריקנים האמיתיים. הנרי פורד ניהל במשך כמה שנים באמצעות עיתונו „דירבּוֹרן אינדֶפֶּנדֶנט" תעמולה אנטישמית חזקה.

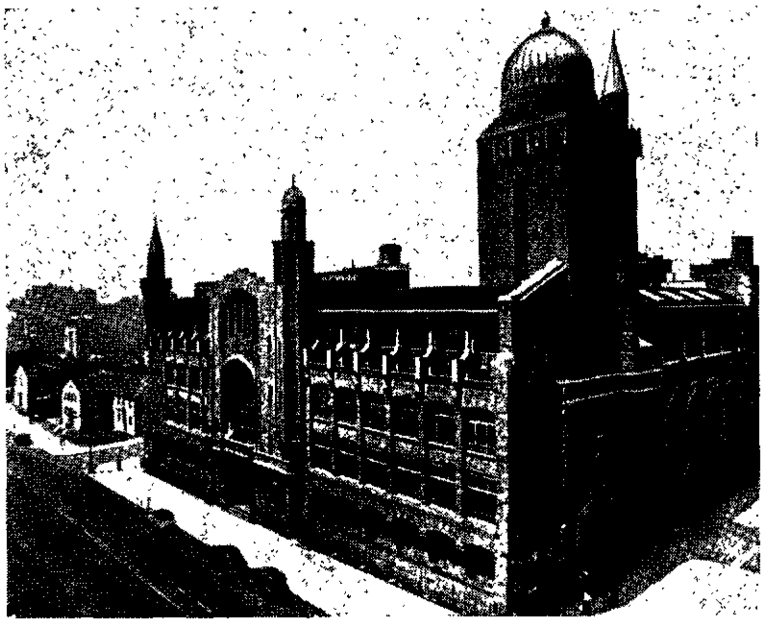
בשנות ה30 נתחדדו היחסים החברותיים מחמת המשבר הכלכלי וגברה ההשפעה הנאצית־הפאשיסטית, שמקורה היה באירופה. אז גדלה האנטישמיות באה״ב בממדים ניכרים. אירגונים שונים—ה„בונד" הנאצי־הגרמני, „חולצות הכסף", „האגודה הארצית למען צדק סוציאלי", ה„הקוקלאפס־קלאן", ועוד — היו מרעילים את דעת־הקהל בתעמולתם על „קומוניזם יהודי", על „ממשלה יהודית סודית" ובסיסמותיהם, שהיהודי הוא מקור כל הרעה, שהוא זר לאמריקה, וכד׳. לתעמולה האנטישמית היתה השפעה על חוגים שונים. היא הגבירה את הנטיה להפלות את היהודים לרעה במסחר, בפקידות, במוסדות־החינוך (בעיקר בבתי־הספר לרפואה), בשיכון, במעונות־הקיץ, ועוד. מלחמת־העולם II גרמה לכך, שהרבה לא־יהודים הכירו בדבר, שתעמולה אנטישמית זו שימשה כלי־זין בידי הנאצים, ומתוך כך פנו לה עורף. ירידת האנטישמיות נמשכה גם בשנים שלאחר המלחמה. לעומת זה קיימת הפליה לרעת היהודים — עפ״ר סמויה מן העין — בבתי־הספר לרפואה, בשיכון ועוד.

נגד התעמולה והפעולה האנטישמיות וכן נגד ההפליה נערכת מלחמה שיטתית, שבה משתתפים יהודים ולא־יהודים כאחד. היהודים נלחמו בחוקים, שקבעו את יום א׳ כשבתון כללי — משום שחוק זה פירושו שאמריקה היא מדינה נוצרית — ונמנעו מלהשתתף בחגיגת יום־ההודיה בשעה שניתן לה צביון נוצרי. בשנות ה60, תקופת מלחמת־האזרחים באה״ב, עוררה פקודת־הגירוש של גנראל גראנט התנגדות נמרצת מצד היהודים, שמחו על כך בפני הנשיא לינקולן והביאו לידי ביטול הגזירה. ב1859 נוסד באה״ב, בהשפעת מאורע מורטארה באיטליה וסירובו של נשיא אה״ב להתערב בדבר, ועד־הצירים של בני ישראל באמריקה (דוגמת ועד־הצירים שבאנגליה), שייצג חלק ניכר של יהדות אה״ב. אָמנם קמו לו, לוועד זה, מתנגדים ולא נתברך באריכות־ימים, אך היה זה הניסיון הראשון ליצור נציגות כללית של יהודי אמריקה. היה זה ג״כ המוסד היהודי הראשון, שקשר את שמירת שיווי־הזכויות של היהודים באמריקה בהגנה על יהודים מחוצה לה. מאז נעשה צירוף־מטרות זה אָפייני לכל האירגונים הגדולים של יהודי אה״ב. ב1906 נוסד הוועד היהודי האמריקני לשם הגנה על זכויותיהם של היהודים בחו״ל, בעיקר באירופה המזרחית, אך ב15 השנים האחרונות הפכה הפעולה נגד האנטישמיות באמריקה עצמה אחד מן התפקידים החשובים שלו; מצד שני, „הליגה להגנה מפני השמצה", מיסודם של „בני־ברית", הוקמה ב1913 לשם מלחמה באנטישמיות באה״ב, אך היא עוסקת גם בהגנה על זכויותיהם של היהודים בחו״ל.

בדרך כלל היה הקיבוץ של יהודי אמריקה — כקיבוץ של מהגרים בעיקרו — קשור לארצות מוצאו וֵעֵר למה שנתרחש בארצות־חוץ וליהודים שישבו בתוכן. בתחילת שנות ה20 למאה ה19 היה מרדכי עמנואל נח כמעט בודד בהגבתו על מצוקת־היהודים בגרמניה, ואולם לאחר פחות מ20 שנה, בימי עלילת־דמשק, הגיבו יהודי־אמריקה על עלילה זו כקיבוץ. בכמה ערים נערכו אספות־מחאה ושר־החוץ של אה״ב שלח הוראות לנציגי־המדינה במזרח התיכון, שיעשו מאמץ „לשם מתן צדק אנושי לנרדפים אלה". לא עבר זמן מרובה (1851) ונתעוררה שאלת החתימה על הסכם מסחרי בין אה״ב ושווייץ, שבחלק גדול ממנה לא ניהנה דריסת־רגל ליהודים. יהודים הריצו מכתבים לסנאטורים והשתמשו באמצעי לחץ ציבורי אחרים, כדי למנוע את אה״ב מלחתום על חוזה, שלפיו הותרה ההתיישבות בשווייץ רק לאמריקנים נוצריים.

פעולתם של היהודים באמריקה ושל הנציגות הדיפלומאטית של אה״ב לטובת יהודי־רומניה נמשכה כיובל־שנים, משנת 1867, שבה פנה ועד־הצירים של יהודי אמריקה ל„מחלקת־המדינה" בבקשה להשפיע על השלטונות ברומניה לטובת היהודים. פעולה דומה לזו נעשתה להגנתם של יהודי רוסיה. אלא שכאן היה המאמץ מרוכז יותר וגם הביא לידי תוצאות. מפני שכמה יהודים, שהיו ילידי פולניה הרוסית ואזרחי אה״ב, נאסרו בערי־מולדתם בשעה שביקרו בתוכָן, התחילה מחלקת־המדינה של אה״ב מתעניינת בגורלם של היהודים ברוסיה בשנות ה60 למאה שעברה. אח״כ נתעוררה השאלה של זכות הישיבה של יהודים אזרחי־אמריקה מחוץ לתחום־המושב. הפוגרומים והרדיפות, שפרצו ברוסיה בשנות ה80—ה90 למאה שעברה, עוררו את דעת־הקהל באמריקה על המצב, שבו נתונים היהודים ברוסיה. בבית־הנבחרים באה הגבה על מצב זה בשנת 1890, ושנתיים אחר־כך נתקבלה ההחלטה בשני בתי־הקונגרס, שדרשה את שינוי החוזה עם רוסיה, באופן שלא ינתן בו תוקף לשום הפליה בין יהודים ללא־יהודים. בעוד שהתנהלה חליפת־מכתבים בדבר יהודים אמריקנים בודדים, שלא ניתנה להם רשות־כניסה לרוסיה, בא הפוגרום בקישינוב ב1903. הציבור היהודי והלא־יהודי באמריקה נזדעזע. היהודים לא הסתפקו בעשרות אספות־מחאה. הם גם אספו כספים לטובת נגועי הפוגרומים וביקשו מן הממשלה האמריקנית להעביר פטיציה שלהם לקיסר הרוסי. ואחר הפוגרומים בשנות 1905/6 קיבלו שוב שני בתי־הקונגרס האמריקני החלטת מחאה, ולאחר חמש שנים נתקבלה שוב החלטה על חיסול החוזה המסחרי עם רוסיה — דבר, שיצא לפועל בשנה שלאחריה. ב1917, כשנתפשטו שמועות באמריקה, שהממשלה הזמנית (של קרנסקי) עומדת לכרות חוזה־שלום עם גרמניה, חששו יהודי־אמריקה שמא יגרום שלום זה נזק ליהודים בתחומי־רוסיה, וחששות אלו הובעו בטלגראמה, שנשלחה באמצעות משרד־החוץ האמריקני לפטרבורג. באותו זמן כבר פעל ה„ג׳וינט", שהגיש עזרה לנפגעי המלחמה, ואחר המלחמה השתדל בשיקום היהודים בארצות שהשתייכו לרוסיה.

אחר מלחמת־העולם I עשו יהודי אה״ב ניסיון לגייס את דעת־הקהל באמריקה לטובתם של יהודי־אירופה, ואף פעלו

בנין ה„ישיבה יוניברסיטי", ניו־יורק

לתכלית זו בדרך מדינית. פעולות דומות, ובממדים גדולים יותר, נעשו בשנות ה30 עם עלייתם של הנאצים לשלטון ועם החרפת מצבם של היהודים בגרמניה ובארצות אירופיות אחרות. ההסתדרויות היהודיות ואישים יהודיים ולא־יהודיים לחצו על הממשלה להתערב בדבר. היו גם הצעות להפסיק את הקשרים הדיפלומאטיים עם גרמניה ונעשה ניסיון של הכרזת חרם על סחורות־גרמניה. אישים שונים, כמו ראש העיר ניו־יורק לאגארדיה ושר־הפנים הארולד איקס יצאו בנאומים פומביים נגד גרמניה — דבר, שגרם למחאות רשמיות מצד מדינה זו; וב1938, נתכנסה באוויאן ועידה למען הפליטים (גרמניה, אוסטריה), שנקראה ביזמתו של פראנקלין דלאנו רוזוולט, נשיא אה"ב.

כיתות דתיות. לכל אחת משלוש הקבוצות הדתיות העיקריות, שנוצרו בין יהודי אה"ב במחצה השניה של המאה ה19: החרדים, השמרנים והמתקנים (בעלי־הרפורמה), יש אירגון משלה ומערכת־חינוך משלה, שמתחלת בדרגה האלמנטארית ביותר (לימוד הא"ב) ומסתיימת בהכתרת רבנים. החרדים מקיימים את „ישיבה יוניברסיטי", הכוללת את ישיבת ר' יצחק אלחנן לחינוך רבנים, מכללה ומחלקות גבוהות לחינוך והנהלת־הקהילה. הרפורמיים מקיימים את ה„היברו יוניון קולג'" בסינסינאטי, שיש לו סניף בניו־יורק: המכון היהודי לדת (Jewish Institute of Religion), שנוסד על־ידי סטיפן ווייז. והשמרנים מקיימים את ה Jewish Theological Seminary („בית מדרש לרבנים") מיסודו של ש. ז. שכטר, הכולל מחלקה לחינוך רבנים וסמינריון למורים עבריים.

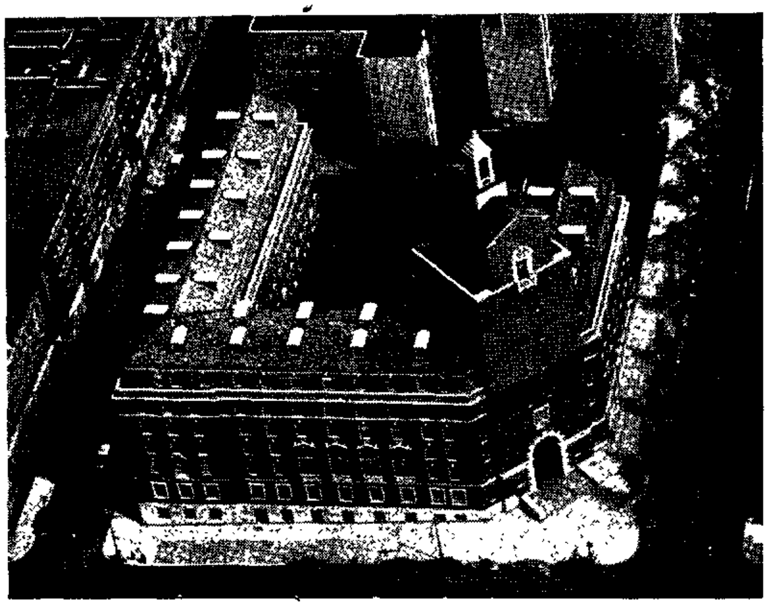
בחוגי היהדות החרדית נעשו בזמן האחרון ויתורים מסויימים לתביעות־החיים באה"ב. הרבנים של חוג זה דורשים את דרשותיהם באנגלית ומבקשים להשפיע בדרך זו על הצעירים.

היהדות הרפורמית, שרואה את עיקר חשיבותה של היהדות בתורת־המוסר שלה, ביטלה את דיני הכשרות ואינה מדקדקת במנוחת השבת או החגים — פרט לראש־השנה וליום־כיפור. עד לפני זמן לא ארוך היתה היהדות הרפורמית ברובה אנטי־ציונית, וכל הפסוקים בסידור־התפילה המדברים על שיבת־ציון הושמטו.

היהדות השמרנית נקטה בעמדה של יהדות מבוססת על התפתחות היסטורית, כלומר, לדעתה אין כל המצוות המעשיות מחייבות תמיד, ומתוך רצון להסתגל לסביבה האמריקנית הסכימה לפשרות קלות בקשר לשמירת השבת, הכשרות, וכד'. היהודים הנמנים על קבוצה זו רואים בעם־ישראל חטיבה לאומית, מקווים לשיבת־ציון ומטפחים את לימוד הלשון העברית.

בעשר השנים האחרונות נראים תהליכים בכיוון של יישור ההבדלים העקרוניים בין שלוש הקבוצות. מצד אחד, נוטים החרדים להקל במה שנוגע לקיום המצוות, ומצד שני הולידו הרדיפות של הנאצים והמאבק על הקמתה של מדינת־ישראל גם בתוך היהודים הרפורמיים זיקה לאומית לישראל וללשון העברית. בשנים האחרונות באו מנהיגי ההסתדרות הציונית מחוגי ה„רבייס" של תנועת־הרפורמה דוקה. וכן גבר הרגש היהודי הלאומי אף בתוך הקבוצה השמרנית. לפי מצב־הדברים כיום, ההבדל בין הקבוצות המאורגנות הוא קטן בכללו. ההבדלים העיקריים הם בעיקר הבדלי מסורת ואירגון.

מרכזים. מוסד קרוב לעדה הדתית הוא „מרכז הקהל היהודי". לפני כמאה שנים התחילו באה"ב באירגון של

בנין „בית־המדרש לרבנים" (Jewish Teological Seminary), ניו־יורק

מועדוני־נוער בדומה למועדוני־הנוער הנוצריים (YMCA), שתפקידם העיקרי היה לספק בידור ופעילות חברותית לצעירים. בשנים האחרונות קודם מלחמת־העולם I התחילו מקיימים מועדוני־נוער, שעסקו גם בפעולות תרבותיות ודתיות. „מרכז־קהילה” מעין זה כולל בתוכו: מקום תפילה, בי״ס עברי, אולמי הרצאות, ספריה, גן־ילדים, ברכת־שחיה, מגרש־ספורט, אולמות לקונצרטים, תערוכות והצגות, ועוד. מעט־מעט הפכו גם מועדוני־הנוער (YMHA או YWHA) למרכזים כאלה. בשנים שלאחר מלחמת־העולם I הפך „ועד הסעד היהודי” (Jewish Welfare Board), שטיפל במשך המלחמה בחיילים יהודיים, להסתדרות מרכזית של „מרכזי־קהילה”. הוא מתאם את הפעולות ועורך תכניות, אספות ופגישות. ב1950 הגיע מספרם של המרכזים הקשורים ב JWB ל331, ומספר חבריהם — ל1,200,000.

ס ע ד. תהליך דומה של גיבוש בא גם בתחום האירגונים של צדקה. מתחילה היתה פעולת הסעד תלויה בביהכ״נ. אך מתחילת המאה ה19 הוקמו מוסדות נפרדים, וכל גל חדש של הגירה גרם להקמתם של עשרות אירגונים חדשים ממין זה. הואיל וקיומם של המוסדות הללו תלוי בתשלומי־חבר ובתרומות שנאספו, הוצרכו לערוך מגביות. ולפעמים התחרתה המגבית של אירגון אחד בזו של השני. במרוצת הזמן התחילו אירגונים כאלה מתאחדים לפדראציה מקומית או ל„קופת הצדקה של הקהילה”, שמתפקידיה היה לתאם את קיבוץ־הכספים ולחלק את הכספים שנאספו בין האירגונים. הפדראציה הראשונה מסוג זה נוסדה בבוסטון ב1895, ואח״כ בניו־יורק ובערים אחרות. במשך הזמן קיבלו הממונים על קופת־הצדקה השפעה גם על האירגונים עצמם, שהרי ע״י התקציב, שקבעו בשבילם, היה בכוחם גם לקבוע את אפשרויות־הפעולה שלהם. משנות ה30 ואילך קיימת גם „מועצה ארצית של הפדראציות וקרנות־הסעד”, שמתפקידה לתאם את פעולותיהן ולשמש גם כמקור לאינפורמאציה.

איחוד מקיף יותר הושג בתחום הגשת סיוע ליהודים בחו״ל וסיוע לפליטים או מהגרים באמריקה. חברה שמסייעת למהגרים מיד לאחר שהגיעו לחופי אמריקה קיימת מ1887 ואילך: HIAS (ראשי־תיבות של Hebrew Immigrant Aid Society). אחר מלחמת־העולם I פיתחה HIAS עבודת־סיוע למהגרים גם בארצות אירופה המזרחית. כיום, עם התמעטות מספרם של המהגרים לאה״ב, התחילה HIAS פועלת גם במדינת־ישראל.

בהקף רחב ובדרך שיטתית התחילה הגשת העזרה החמרית ליהודי חו״ל עם התפרצותה של מלחמת־העולם I. כמה אירגונים נוצרו כדי לסייע ליהודים בחלקי־העולם, שסבלו מן המלחמה. לשם פעולה יעילה יותר נוסד ועד מאוחד לחלוקת העזרה: Joint Distribution Committee.

מ ס ד ר י ם ו ל א נ ד ס מ א נ ש א פ ט י ם. מרובים הם המסדרים ואירגונים דומים, שנוסדו באמריקה כמעט מראשית ההתישבות האירופית. היהודים השתתפו השתתפות פעילה במסדרי ה„בונים החפשים”, וה„רֵעים המוזרים” (Odd Fellows). אך עם זה יסדו להם מסדרים משלהם — מטעמים חברותיים, מוסריים או כלכליים. מסדר „בני־ברית”, המונה כיום יותר מרבע מיליון חברים, הוקם ב1843 ע״י 12 מהגרים יהודיים מגרמניה. מטרותיו של מסדר זה, כפי שנוסחו ע״י המייסדים הן: „עזרה הדדית במקרה של מחלה ואסון, העלאת הרמה המוסרית של היהודים, איחוד היהודים, והשפעה על לא־יהודים, שיתייחסו בדרך־ארץ ליהדות”.

המסדר של „בני־ברית” נעשה אח״כ אב ללשכות של „בני־ברית” בארצות שונות וא״י בכללן, ובאמריקה נוצרו בעקבותיו מסדרים יהודיים אחרים, במידה מסויימת — מפני ש„בני־ברית” לא קיבלו בעין יפה יהודים מיוצאי אירופה המזרחית. מסדר „ברית אברהם” נוסד ב1859, ובשנות ה80 נוסד „המסדר הבלתי־תלוי של ברית אברהם”, שהיה עממי יותר והתפתח בממדים גדולים. במרוצת־הזמן קמו גם מסדרים יהודיים אחרים, כמו מסדר „בני־ציון”, שהוא בעל מגמה ציונית (נוסד 1910), „חוג־הפועלים”, שהיה מעיקרו בעל מגמה סוציאליסטית ושנתארגן ב1892 (מספר חבריו מגיע כיום ל70,000 לערך), „התאחדות הפועלים היהודיים הלאומיים” („אידיש נאציאָנאלער ארבעטער פארבאנד”), שהוא בעל צביון ציוני־סוציאליסטי (כיום הוא מונה כ80,000 חבר), ועוד.

ב„חוג הפועלים” וב„התאחדות הפועלים היהודיים הלאומיים” נשתנה במשך הזמן הרכב החברים. ברובם נעשו בעלי־עסק זעירים או בינונים ואנשי־מסחר, ועם זה נשתנתה גם האידיאולוגיה שלהם. הסוציאליזם נעלם ואיננו ובמקומו באה הלאומיות, ולסוף גם הציונות. בכל המסדרים נעשה התפקיד המקורי — עזרה הדדית, ביטוח ממחלה וממוות של החברים — טָפֵל, הואיל ומצבם החמרי של החברים נשתפר עד כדי כך, שעפ״ר לא היו זקוקים עוד לעזרה מסוג זה, ולביטוח בסכומים קטנים שוב לא היתה חשיבות מרובה בעיניהם. המסדרים נעשו, איפוא, בעיקר אירגונים בעלי תפקידים כלל־יהודיים. אירגון „בני־ברית” אף ויתר על האופי של מסדר ואינו נותן לחבריו שום שירות מיוחד. גם על ה„לאנדסמאנשאפטים”, האיגודים של יוצאי עיר או איזור מסויים, עברה תמורה מרחקת לכת במשך הדור האחרון. ה„לאנדסמאנשאפטים” מילאו תפקידים הרבה: המהגרים החדשים היו זקוקים לבית־תפילה, לבית־קברות (אין באה״ב לא קהילה מאורגנת ולא בית־קברות של הקהילה), לעזרה במקרה של מחלה או אסון, וכד׳. ה„לאנדסמאנשאפטים” הראשונים היו קשורים במטרה דתית; כל אחד מהם היה „חברת אנשי” עיר מסויימת, כמו שכינו את עצמם — עם בית־כנסת או מניין משלו, שמסביב לו נתרכזו שאר הפעולות. טיפוס זה של „לאנדסמאנשאפט” הוקם עוד קודם שהתחילה ההגירה הגדולה ועד מהרה נעשה רווח בציבור היהודי. לאחר מכן נוסדו גם חברות של נשים לעזרה הדדית, כחלק של אירגוני הבעלים או כמוסדות עומדים ברשות עצמם. בתחילת המאה ה20, עם התרבותם של המהגרים הבלתי־דתיים, נוצרו גם לאנדסמאנשאפטים בעלי תפקידים חולונים־תרבותיים ומימי מלחמת־העולם I ואילך — גם כאלה, שתפקידם העיקרי היה לתמוך באנשי עיר־מולדתם. פעמים שאירגון אחד עסק בענייני־תרבות, עזרה הדדית, ובעזרה לעיר־המוצא כאחד. מחקר שנערך ב1938, מראה, שבניו־יורק נמצאו אותה שנה כשלושת אלפים אירגונים כאלה שמנו כחצי מיליון חבר, וכך הקיפו (ביחד עם בני משפחותיהם) יותר ממחציתם של יהודי ניו־יורק.

העזרה, שהושיטו ה„לאנדסמאנשאפטים” לקהילות ערי־המוצא של חבריהם, נתנה טעם חדש לקיומם וחידשה את כוח־הפעולה שלהם בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. אך אחר מלחמת־העולם II התחיל גם „טעם” זה מתבטל

שנדחו ממוסדות־לימוד אחרים מחמת הפליה דתית או גזעית. המחזור הראשון סיים בקיץ האחרון את לימודי־היסוד וזה לא כבר (1953) נפתחו כמה מדורים ללימודים גבוהים.

לחינוך היהודי, על כל זרמיו, היו תקופות של עליה וירידה. שנות ה20, שהיו גם שנים של התעוררות לאומית, היו שנות־פריחה לחינוך היהודי, בעוד ששנות ה30 היו לו שנות־ירידה — ביחוד מחמת המשבר הכלכלי. משנות ה40 ואילך הורגשה שוב תסיסה בשדה־החינוך, אלא שבינתיים נשתנה הרקע. מצד אחד, אין האוכלוסיה היהודית, המורכבת ברובה מילידי־הארץ, קשורה קשר אמיץ בערכיה של היהדות, ואינה יודעת עברית אלא במקצת. מצד שני, רוצים בני הדור הצעיר, האבות והאימהות של היום, היוצאים מן העיר הגדולה להתיישב בפרוורים ובישובים כפריים, שילדיהם יקבלו חינוך יהודי, אלא שהם מסתפקים במועט. והתוצאה היא: הפחתת שעות הלימודים בבתי־הספר של אחר־הצהריים. נשתנה גם הרכב המורים בבתי־הספר העבריים. רוב המורים הם מילידי אה״ב ומחניכיה, בעלי השכלה כללית, ומתוך כך הוכנסו שינויים גם בשיטת־הלימוד וגם בתכנית־הלימודים.

בהתפתחותם של בתי־הספר היידיים הורגש גם המשבר הרוחני, שבא בשכבות של הפועלים היהודיים, והפיכתם של אלה לזעיר־בורגנים בעלי גישה יהודית־לאומית. יחסם של ההורים ללאומיות ולמסורת נעשה חיובי יותר. החולוניות פסקה מלהיות אידיאל. התוצאה היא הפחתת מספרם של ב״ס אלה, וכן הכנסת פשרות בנוגע לתוכן־הלימודים. מתחילים ללמד בהם מעט עברית, משהו על מדינת־ישראל, מכינים את הילד לבר־מצווה. במצב זה של ירידה בחינוך היידי אין בני אמריקה נוטים להתמסר להוראה ביידית. משום כך נשאר מקצוע זה (בניגוד להוראה בעברית) כמעט כולו בידיהם של יוצאי אירופה.

בהתפתחותו של החינוך היהודי בכללו נראות כיום כמה מגמות מנוגדות: הפחתת שעות־הלימודים בביה״ס של אחר־הצהריים; גידול מספרם של בתי־הספר ומספר הילדים בהם (פרט לבתי־הספר היידיים); תגבורת הנטיה לבתי־ספר כל־יומיים; התמעטות של ידיעת העברית והלימודים היהודיים בין גומרי בתי־הספר; התפשטותו של לימוד העברית בבתי־ספר תיכונים כלליים; התרבות של מחנות־קיץ עבריים או יידיים, או של מחנות־קיץ שמתנהלים ברוח המסורת היהודית, וריבוי הילדים המבלים בהם את חופשת־הקיץ, והתבססותו הכלכלית והחברותית של המורה העברי. בחינוך היסודי היהודי על כל גוניו משתתפים כיום כרבע מיליון ילדים. אך הרבה מהם נמצאים במוסדות־החינוך רק זמן קצר־ביחס (כשנה־שנתיים) ורק מועטים מהם ממשיכים את לימודיהם בבתי־ספר תיכונים יהודיים. במוסדות גבוהים — בתי־מדרש למורים, מוסדות לחינוך רבנים, ה„אוניברסיטה של הישיבה", מחלקות ללימודי־היהדות באוניברסיטות כלליות — נמצאים כ5,000—10,000 סטודנטים. לעומת הירידה במספר הילדים המקבלים חינוך יהודי יש למצוא עליה במספר המתלמדים במוסדות יהודיים לחינוך גבוה.

ספרות ועיתונות. את הפעולה הספרותית והעיתונאית של היהודים באה״ב אפשר לחַלק לארבע קבוצות (לפי הלשון): א. אנגלית; ב. גרמנית; ג. עברית; ד. יידית.

הפירסומים היהודיים הראשונים באנגלית דאו אור בשנות ה60 למאה ה18: דרשות ותרגום של סידור־התפילות. בתחילת המאה ה19 נתפרסם באנגלית ספר ללימוד הלשון העברית; בשנות ה30 התחיל בפירסומיו הרב יצחק ליסר (ע״ע). מאז נתפתחה הוצאה של ספרים בעלי תוכן יהודי באנגלית בממדים ניכרים.

בין המפעלים בעלי ערך של קְיָם יש להזכיר את הוצאת „האֶנציקלופדיה היהודית" (Jewish Encyclopedia) לפני כיובל שנים, שהיתה האֶנציקלופדיה היהודית הראשונה. הרמה המדעית שלה היתה גבוהה והיא סללה דרך לשאר האֶנציקלופדיות היהודיות, שנתפרסמו במשך יובל־השנים האחרון. „החברה היהודית להוצאת־ספרים" (Jewish Publication Society), המתקיימת זה יותר מיובל שנים, מוציאה ספרים בעלי רמה שונה מדי שנה בשנה. ספרים אנגליים בעלי תוכן יהודי יוצאים גם ע״י מו״לים פרטיים וגם ע״י חברות מדעיות יהודיות („האקאדמיה האמריקנית למדעי־היהדות"), אירגונים יהודיים ומוסדות יהודיים אקאדמיים.

לעומת הספרים על נושאים יהודיים היוצאים באנגלית, שתפוצתם אינה מרובה־ביחס, קיימת עיתונות יהודית־אנגלית בעלת תפוצה ניכרת. יוצאים לאור שבועונים וירחונים יהודיים, שהתפוצה הכללית שלהם מגעת למיליון וחצי טפסים — כלומר, יותר מטופס אחד של כתב־עת יהודי לכל משפחה יהודית בממוצע.

העיתונות היהודית־האנגלית היא בעיקרה שבועית וחדשית, והיא מטפלת עפ״ר בעניינים הנוגעים ביהודים. בין 132 כתבי־העת מסוג זה, הנזכרים בשנתון היהודי האמריקני לשנת 1952, היו 76 שבועונים ו45 ירחונים.

את ראשיתה של העיתונות היהודית באנגלית יש לראות בירחון The Jews („היהודים"; 1823—25), שנוסד לשם מלחמה במיסיון, ובשבועון The Occident („המערב"), שהוצא על־ידי יצחק ליסר בשנות ה40 למאה ה19. לאחר שנים מועטות נתווסף אליו שבועון אחר The Hasmonean („החשמונאי"), שיצא בניו־יורק. „החשמונאי" הדגיש, שהוא „כתב־עת משפחתי למסחר, פוליטיקה וספרות", בעוד ש„המערב" של ליסר התרכז בעיקר בעניינים תרבותיים וספרותיים.

עם גידולו של הישוב היהודי משנות ה50 ואילך ועם התפשטותו מערבה נוסדו כתבי־עת יהודיים במקומות שונים באמריקה. יצחק מאיר וייז, מייסדה של תנועת־הרפורמה באמריקה, התחיל מוציא ב1854 כתב־עת בשם The Israelite („הישראלי"), שהחזיק מעמד שנים הרבה. שנה אחר־כך נוסד בסאן פראנציסקו שבועון יהודי באנגלית, שגם הוא יצא במשך זמן מרובה.

מאמצע המאה שעברה עד שנות ה30 של המאה הנוכחת נוסדו באה״ב כתבי־עת יהודיים הרבה — ברובם שבועונים, וכמה מהם ירחונים ורבעונים. חלק ניכר של כתבי־העת היהודיים זכה להתקיים עשרים שנה ויותר. ואולם מצויים כיום גם עיתונים אנגליים־יהודיים, שמופיעים זה חמישים או שבעים שנה ויותר.

חלוצי העיתונות היהודית־האנגלית של המאה שעברה התעניינו בבעיות דתיות, בשאלות ספרותיות ובחקרי היהדות. מפני־כן הרבו העורכים, שחלק מהם היו רבנים, לדון בשאלות הללו. העורכים שאפו גם לאמריקאניזאציה של המהגרים והשתדלו להרביץ בתוכם את הידיעות על דברי ימי אה״ב, מוסדותיה ומסרותיה. לעומת זה, רובם של כתבי־העת האנגליים־היהודיים שבימינו עוסק ביחוד בבעיות

האירגוניות ושאר הבעיות של הקהילה, שבה הם קשורים.

מצויים גם כתבי־עת יהודיים באנגלית שאינם בעלי אופי מקומי או קהילותי מוגבל ושתפוצתם היא גדולה יותר. כאלה הם בעיקר השבועונים והירחונים היוצאים בניו־יורק (ובכמה מרכזים אחרים) מטעם הסתדרות או תנועה מסויימת. כן יש להסתדרות הציונית, ל„הדסה", ל„בני־ברית", ל„פועלי־ציון", ל„ועד היהודי האמריקני" ול„קונגרס היהודי" בטאונים משלהם. כתב־עת כזה מטפל בעיקר בנושאים, שבהם מעוניינת ההסתדרות המוציאה אותו — אך בדרך כלל הוא עוסק גם בעניינים יהודיים כלליים, אמריקניים ועולמיים.

נוסף על כתבי־העת הללו מופיעים באמריקה גם כמה רבעונים ושנתונים יהודיים, שכמה מהם מוקדשים למדעי־היהדות ושכולם בעלי רמה גבוהה למדי. בין הרבעונים ראוי להזכיר את ה Jewish Quarterly Review, שהועבר לכאן מלונדון לפני יותר מ40 שנה ויוצא עכשיו ע"י „דרופסי קולג'" בפילאדלפיה בעריכתם של אברהם ניומן ושלמה ז. צייטלין. ה„היברו יוניון קולג'" בסינסינאטי מוציא שנתון למדעי־היהדות באנגלית; ה„ועד היהודי האמריקני" מוציא באנגלית שנתון יהודי־אמריקני, שמביא ידיעות על היהודים בכל העולם. בניו־יורק יוצא רבעון מוקדש למחקרים סוציאליים יהודיים בשם Jewish Social Studies. בשיקאגו יוצא רבעון יהודי באנגלית בעל רמה ספרותית בשם Chicago Jewish Forum.

הועדה לספרי־מופת (הוקמה ב1914), ששימשה עליר ה„חברה היהודית להוצאת־ספרים" (The Jewish Publication Society of America). במרכז יושבים: סירוס אדלר (מימין) וקאופמאן קולר (משמאל).

בגרמנית התחילו המהגרים היהודיים מגרמניה מוציאים עיתונות משלהם עוד בסוף שנות ה40 של המאה ה19. ב1849 הוציא איזידור בוש את השבועון הגרמני היהודי 'Israels Herold', ובעשרות השנים שלאחר מכן ראו אור כמה שבועונים וירחונים יהודיים בגרמנית. גל־ההגירה, שהגיע מגרמניה הנאצית בשנות ה30, גרם ליסוד שבועון גרמני־יהודי בשם 'Der Aufbau', שתפוצתו מגעת כיום ל35,000.

הספרים העבריים הראשונים, שנתחברו על אדמת אמריקה, היו מתחום הספרות התלמודית; שו"ת „מטעי משה" מאת ר' יוסף משה ארונסון הוא כנראה הספר ה„אמריקני" הראשון מסוג זה (נדפס בירושלים). הראשון לספרי־הדרוש, שנתחברו באה"ב, הוא „האמת העבריה" (שיקאגו, 1877) מאת ר' יחיאל יהודה לווינסון. הספר העברי הראשון שנדפס באמריקה עצמה הוא „אבני יהושע" (ניו־יורק, 1860) מאת ר' יהושע פאלק בן מרדכי הכהן.

מאז ואילך, עם גידול האוכלוסיה היהודית, הלכה ונתפשטה הוצאת ספרים עבריים בעלי תוכן דתי. ובשנים האחרונות, לאחר שחרבו מרכזי־היהדות באירופה, נעשתה אמריקה מרכז להדפסת ספרים ממין זה. כך נדפסו בה הוצאות חדשות או מצולמות של התנ"ך, המשנה, התלמוד (הבבלי והירושלמי), „יד החזקה" לרמב"ם, „אבן העזר", ועוד.

הופעתן של ספרות ועיתונות חולונית בעברית וביידית התחילה, בעיקרו של דבר, בערב ההגירה ההמונית של שנות ה80. קומץ המשכילים שבאו אז לאה"ב, ניסו את כוחם בהוצאת ספרים או כתבי־עת בעברית או ביידית או בשתי הלשונות כאחת. בשנים שקדמו למלחמת־העולם I ובשנות ה20 באה פריחה בהוצאת ספרים בלשונות אלו. באמצע שנות ה30 התחילה ירידה בתחום זה, שהיא נמשכת עד היום.

גם מבחינת התוכן והגישה אפשר למצוא דמיון בין הספרות העברית והיידית בתקופותיהן השונות. בתקופה הראשונה (משנות ה70 — ה80 למאה שעברה עד תחילת המאה הנוכחת) אפשר להבחין בכל אחת משתי הספרויות שני כיוונים אלה: ראליזם וגישה פסימית מתוך תיאור עניו ובדידותו של המהגר באמריקה, ורומאנטיות נפרזת ביחס לעבר או תקוות לעתיד שכולו טוב. מתוך דבריהם של גרשון רוזנצווייג ומ. מ. דוליצקי נשקפת אותה הפסימיות, שהפכה לפעמים לסאטירה עוקצת. ודוליצקי, אימבר ואחרים נושאים את עיניהם לציון גם בגעגועי־העבר שלהם וגם בתקוותיהם לעתיד. בספרות ביידית מטפלים הרומאן, הסיפור והשיר (עד כמה שאינו עיבוד או תרגום מספרות לא־יהודית) בעָניו ובבדידותו של הפועל היהודי (מוריס רוזנפלד), או שהם מתארים מתוך געגועים את חיי היהודים בפולניה וליטה (ב. גורין, ל. קוברין, י. גורדין, אליקים צונזר), או שמצרפים לכך תקוות לעתיד — ביחוד לעתיד סוציאלי (דוד אדלשטאדט, יוסף בובשובר, א. ליסין).

בפני מכשולים; כשרון אדמיניסטראטיווי בלתי מצוי, ביחוד בין המנהיגים הציוניים. ההתנגדות לסילבר נבעה עפ"ר מתוך חוגי המנהיגים באמריקה ובא"י, שראו בו נטיות רודניות ותאוות־שלטון וחשדו בו בדעות ראקציוניות ובהשתעבדות לרפובליקנים. האשימו אותו גם כן, שמשום חוסר־הטאקט שלו השניא את עצמו על הבית הלבן ועל שהוא משתמש בתחבולות צעקניות. רוב הציבור היהודי נטה אחר סילבר: כאזרחים אמריקנים, שהם בקיאים בדרכי הפוליטיקה האמריקנית, אישרו את דרכי פנייתו אל הנבחרים ואל הציבור הרחב. לסוף, כשחזר רוזוולט מפגישתו עם אבן־סעוד בשנת 1945, נתברר לרוב המכריע של הציונים, שסילבר צדק באי־אמונו אל רוזוולט. מאז, במשך שלוש שנים, היה סילבר המנהיג המקובל ורב־השפעה מכל מנהיגי־היהודים באה"ב.

כשנתמנתה בהשפעת הממשלה האנגלית הוועדה האנגלית־האמריקנית לבירור הבעיה הא"י, סירב סילבר להופיע לפניה בטענה, שהקמתה של ועדה זו לא היה בה אלא משום השתמטות מן הבעיה, אך שיתף פעולה עם ב"כ הציונים, שהעידו לפניה. כשהגישה בריטניה את שאלת א"י לפני או"ם פתחה הסוכנות סניף אמריקני (בניו־יורק ובוואשינגטון), שסילבר נעשה היושב־ראש שלו. כן עמד בראש הוועדה מטעם הסוכנות, שבה השתתפו גם נציגים מירושלים ושהציעה את עניינו של עם־ישראל בפני האו"ם. הופעתו של סילבר לפני האו"ם היתה שיא הופעותיו הפומביות. הוא ושליחיו פעלו מאחרי הקלעים והשתדלו להשפיע על הצירים של כל הממשלות, חברי העצרת המיוחדת של האו"ם, שנתכנסה לדון בשאלת־א"י.

במשך התקופה, שסילבר עמד בראש המועצה הציונית לשעת־חירום, שימש במשך שתי שנים גם כנשיא ה ZOA. חוץ ממנו, שימשו באותה תקופה כנשיאיה של הסתדרות זו ד"ר ישראל גולדשטיין ועמנואל ניומן. בידו של זה האחרון עלה לבצע באותן השנים שתי תכניות חשובות, שהתחיל בהן עוד בשנת 1939: לארגן חבורה בעלת השפעה של נוצרים אוהדי־הציונות ולעסוק במחקר באפשרויותיה הכלכליות של ארץ־ישראל. פעולת־התעמולה הנרחבת בציבור הרחב עלתה לרמה נוספת עם ביצוען של שתי התכניות הללו, שאחדות מתוצאותיהן היו ספרו של לאודרמילק על ניצול מימי הירדן, והספרים של בארטלי קראם ושל גארסיו גראנאדוס על ועדות־החקירה בארץ. בתקופת נשיאותו, כמו בתקופת נשיאותו של סילבר, שימשה ההסתדרות הציונית כעתודות ראשיות לפעולותיה של המועצה הציונית לשעת־חירום. מתוך חבריה נתארגנו קבוצות ומשלחות, שהופיעו בפני המחוקקים, שלחו טלגרמות־מחאה למדינאים, אירגנו אסיפות והפגנות. זה היה העורף העיקרי של המועצה, אע"פ שגם הסתדרויות אחרות שיוצגו בה — „הדסה", „פועלי־ציון" ו„המזרחי" — פעלו לא מעט בכיוון זה מתוך שיתוף־פעולה מתמיד. הרוויזיוניסטים, שאף הם השתתפו במועצה, ניהלו פעולת־תעמולה ופעולה מדינית עצמאית עד הכרזת־החלוקה. פעולתם המדינית (בסנאט, במשרד־החוץ ובהנהגת־הצבא) גברה ביחוד בשנות 1946—1947.

עוד בימים שהסניף האמריקני של הסוכנות מילא תפקיד חשוב כנציג הענין הציוני לפני האו"ם, נתעוררה שאלת הסמכויות בין המועצה ובין סניף־הסוכנות (שסילבר עמד בראש שניהם). לאחר שקמה המדינה קשה היה למצוא תפקיד גם למועצה וגם לסוכנות בניו־יורק. בוועידה של הסתדרות ציוני אמריקה בפיטסבורג, ביוני 1948, הציע ניומן תכנית־פעולה, שנתכוונה לרכז את כל הפעולות לישוב הארץ ולקליטת העולים בידי ההסתדרות הציונית העולמית, שאזרחי־ישראל, לדעתו, לא היו צריכים להשתייך אליה עוד. סילבר תמך בתכנית זו, ואילו הצמרת בתל־אביב ראתה בה ניסיון להשתלט על חיי־המדינה וקיבלה אותה רק לאחר שהוכנסו בה שינויים, שהשאירו את ההכרעה בכל שאלות־היסוד בידיה של מדינת־ישראל. ביאנואר 1949 החריף הסיכסוך וכשנתעוררה שאלת השלטון במגבית, ניטלו עמדות־ההשפעה בתחום זה מידיהם של סילבר וניומן. כתוצאה מכך פרשו שניהם מן הגופים המנהלים של הציונות באה"ב.

במקומו של סילבר, שנתפטר מראשותה של ה„מועצה הציונית" — השם, שניתן ל„מועצה הציונית לשעת־חירום" אחר הקמתה של המדינה — נבחר כנשיא ליפסקי. בתקופת נשיאותו של זה האחרון נעשו נסיונות לעשות את „המועצה" גרעין של פדראציה של כל המפלגות, אבל עד 1954 לא עסקה המועצה אלא בהפעלתו של לחץ פוליטי ובתעמולה לטובת המדינה. בשיתוף־פעולה עם לא־ציונים הצליחה המועצה להשפיע על הקונגרס של אה"ב, שיתן הענקת־כסף למדינת־ישראל (בפעם הראשונה ב1951). בסוף 1953 נתכנסה „כנסיה ציונית" של נציגי כל המפלגות. בפברואר 1954 הוחלט להפריד בין פעולות הלחץ הפוליטי, שלשמן הוקם משרד מיוחד בוואשינגטון בראשותו של ליפסקי, לבין פעולות הסברה כלליות ופעולות אחרות — חינוך, תרבות, חלוציות, תיירות —, שנתרכזו במוסד הישן, שהרב ארווינג מילר נבחר כנשיאו.

ם. צ. פ.

אסיפת־מחאה המונית במדיסון סקוויר פארק, יולי 1947 הנואם: ד"ר א. ה. סילוור

ב. דמוגראפיה וסטאטיסטיקה. 1. חלקם של היהודים באוכלוסיה הכללית.— האחוז של היהודים באוכלוסיה של אה"ב עמד בסימן של עליה מַתמדת עד 1925. עד אז היתה ההגירה היהודית לאה"ב גדולה והגיעה ל10% מכלל ההגירה לארץ זו. נוסף על כך היה האחוז של הגידול הטבעי גבוה יותר בין היהודים, מפני שבתוך הדור הראשון של המהגרים ממזרח־אירופה, וכן בתוך המהגרים מארצות־המזרח — שביחד קבעו כ98% של כל המהגרים היהודיים — היתה הילודה גבוהה ביותר, בעוד ששיעור התמותה בתוך קיבוצים אלה ירד באה"ב הודות לתנאים הכלכליים וההיגייניים של הארץ. מ1925 ואילך נשאר האחוז של היהודים באוכלוסיה יציב בכללו משום הירידה הגדולה שבאה בהגירה היהודית ומשום חוק המיכסה של 1924, שפגע בעיקר בהגירה זו. השפעה יתרה נודעה לירידה שבאה בגידול הטבעי של היהודים — ירידה, שב20—25 השנים האחרונות היתה גדולה מזו שבאוכלוסיה הלא־יהודית.

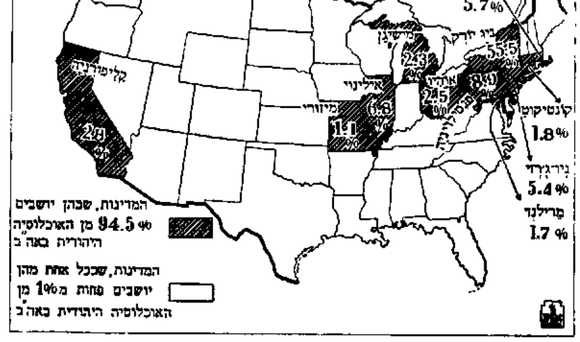
טבלה 1

גידול האוכלוסיה היהודית באה"ב*

השנה	מספר היהודים: המספר המוחלט	% באוכלוסיה הכללית	% בעם היהודי
1820	5,000	0.05	0.16
1850	50,000	0.21	1.06
1880	275,000	0.55	3.44
1900	1,100,000	1.45	10.00
1925	3,800,000	3.25	27.14
1940	4,500,000	3.36	27.00
1951	5,100,000	3.31	45.00
1953	5,200,000	3.30	45.00

* חומר רשמי על מספרם וחייהם של היהודים באה"ב איננו בנמצא. נתונים רשמיים על ההגירה היהודית מצויים מן השנים 1899—1943. לאחר מכן אין הציון „יהודי" מופיע אף בסיכומים הרשמיים של ההגירה. כל הנתונים שבטבלה שאובים ממפקדים פרטיים — פרי מחקרים חלקיים ואומדנים. אעפ"כ יש בהם כדי לשקף את מצבו של הקיבוץ היהודי באה"ב ואת תהליכי־התפתחותו.

האחוז של יהודי אה"ב בתוך עם־ישראל כולו עלה עליה מהירה מ1% ב1850 עד ליותר מ27% ב1925. משנצטמצמה ההגירה מחמת חוק־המיכסה של 1924 שוב לא הספיקה ההגירה מאירופה אף כדי להשלים מה שנגרע מן הגידול

הטבעי, שירד במידה ניכרת. העליה הפתאומית, שבאה בשנים האחרונות במעמדם המספרי־היחסי של יהודי אה"ב (באופן שהם כיום כ45% מכלל העם היהודי), אינה אלא תוצאה מאבדנם של ששה מיליוני יהודים באירופה. יהודי אה"ב הם בכללם עירונים, ולא עוד אלא שברובם הם אף תושבי כרכים. בטבלה הבאה ניתנת חלוקת היהודים ב1950 לפי הערים, שמספר תושביהן היהודיים עולה על 20,000.

טבלה 2

גידול האוכלוסיה היהודית בערים, שמספר היהודים בהן עלה על 20 אלף ב1950

הערים	מספר היהודים: 1900	1925	1950	1950 - %
ניו־יורק	500,000	1,600,000	2,100,000	28.0
שיקאגו	60,000	70,000	310,000	9.0
לוס אנג'לס	2,000	40,000	275,000	12.0
פילאדלפיה	75,000	250,000	260,000	12.0
בוסטון	40,000	70,000	140,000	18.0
דיטרויט	10,000	45,000	95,000	5.0
באלטימור	25,000	55,000	78,000	8.0
קליוולאנד	20,000	80,000	78,000	9.0
ניוארק	15,000	50,000	58,000	12.0
פיטסבורג	50,000	53,000	55,000	8.0
סאן פראנציסקו	17,000	25,000	52,000	8.0
סט. לואיס	25,000	50,000	46,000	6.0
מיאמי	1,000	5,000	45,000	20.0
מילווקי	7,000	20.000	30,000	5.0
וואשינגטון	1,000	12,000	30,000	5.0
הארטפורד	2,000	10,000	27,000	13.0
פרובידנס	3,500	15,000	27,000	9.0
פטרסון	4,000	13,000	22,000	12.0
מיניאפוליס	6,000	14,000	21,000	4.0
רוצ'סטר	5,000	9,000	21,000	6.0
סינסינאטי	15,000	23,000	21,000	4.0
ניו־הייון	5,000	18,000	20,000	12.0
באפאלו	6,000	18,000	20,000	3.0
קאנזאס־סיטי	6,000	10,000	20,000	5.0
ג'רזי־סיטי	8,000	11,000	20,000	6.0
בס"ה	968,000	2,766,000	3,871,000	

בעשרים וחמש הערים שבטבלה 2 ישבו ב1900 82.6% מכלל יהודי אה"ב; ב1925 — 72.8% וב1950 — 76% מכללם. ההתרכזות בכרכים בולטת עוד יותר אם ניתן את דעתנו על כך, שבחמשה כרכים של אה"ב, שמספר היהודים בכל אחד מהם עולה על 100,000, יושבים יותר משלושה מיליוני יהודים, שהם יותר מ60% מכל יהודי אה"ב. ואילו ב11 ערים שבכל אחת מהן קיימת קהילה יהודית בעלת 50,000 נפש ויותר, יושבים יותר מ3,500,000 יהודים, שהם יותר מ68% מכל יהודי אה"ב.

ריכוז כזה של המונים יהודיים מסייע להקמתם של מוסדות ואירגונים יהודיים, ולכאורה צריך היה לסייע לליכודו של הישוב היהודי באה"ב. אך בפועל אין הדבר כך. סיבת הדבר היה מה שהמרחקים בין הערים — כמו בין ניו־יורק

ולוס אנג׳לס או בין בוסטון וקליוולאנד — הם גדולים ביותר, והקשרים בין הקהילות השונות בערים אלו הם מפני־כן מכמה בחינות רופפים. מהעדר של אינטרסים יהודיים משותפים בעלי אופי כל־ארצי (פרט לאינטרסים הקשורים במגביות) כמעט אין למצוא שיתוף־פעולה ומגע אף בין קהילות בערים סמוכות. רק בשנים האחרונות התחילו מתרקמים קשרים בענייני חינוך ותרבות. הריבוי המפליא של היהודים באה״ב מ5,000 ב1820 ליותר מ5,000,000 ב1953 נתאפשר בעיקרו ע״י ההגירה.

2. ההגירה היהודית לאה״ב. — כמעט 3 מיליוני יהודים נכנסו לאה״ב ב1840—1950. הריבוי הטבעי באותו פרק־זמן הגיע לקצת יותר משני מיליונים.

האחוז של המהגרים היהודיים בתוך כלל המהגרים לאה״ב עלה מ2% ב1840—1880 ל13% בערב התפרצותה של מלחמת־העולם I. בחמש השנים הראשונות אחר מלחמה זו הוסיף האחוז של המהגרים היהודיים לעלות והגיע ליותר מ14% מתוך כלל המהגרים. חוק המיכסות משנת 1924, שפגע בעיקר בארצות מזרח־אירופה, שמהן היה בא הרוב הגדול של המהגרים היהודיים, הוריד את האחוז של היהודים בין המהגרים. המשבר הכלכלי שפרץ באה״ב (1930), מצד אחד, והשינוי הקאטאסטרופאלי שבא במצבם של יהודי אירופה מ1933 ואילך, מצד שני, הביאו לידי תמורה ביחס המספרי בין המהגרים היהודיים והלא־יהודיים אל הארץ וממנה: בין הלא־יהודים גדל מספרם של היוצאים על הנכנסים, בעוד שבין היהודים היה המצב ההפך מזה. ב1931—1935 הגיעה ההגירה לאה״ב לכ18,000 נפש לשנה. גידולה של ההגירה היהודית מאירופה משעלו הנאצים לשלטון בגרמניה גרם לכך שבערב מלחמת־העולם II היו היהודים יותר משני שלישים מכלל המהגרים לאה״ב ובשנות המלחמה — כ45% מכלל זה. התמונה משתנית אחר המלחמה עם התפרסמותו

טבלה 3

הגירת היהודים לאה״ב בהקפה המוחלט והיחסי*

השנים	הגירה יהודית: המספר המוחלט	% מכל המהגרים	% מכל המהגרים היהודיים
1880—1840	200,000	2.1	90.5
1900—1881	675,000	7.5	88.4
1907—1901	736,800	11.8	86.0
1914—1908	609,560	13.1	82.0
1920—1915	76,450	11.0	85.5
1925—1921	280,280	14.5	65.5
1930—1926	55,000	5.0	31.7
1935—1931	17,900	—	7.6
1940—1936	116,760	68.3	30.0
1945—1941	65,000	44.8	47.0
1950—1946	115,000	10.5	17.2
בס״ה . . .	2,947,750	8.8	61.7

* הנתונים עד 1907 ומ1944 ואילך נוגעים לתנועת ההגירה ברוטו של יהודים ולא־יהודים. לשאר השנים הנתונים הם של הגירה־נטו, לאחר ניכוי של החוזרים. ב1931—1935 גדל בין הלא־יהודים מספר היוצאים על הנכנסים ב103,654 הואיל והרבה לא־יהודים חזרו לארצות־מולדתם מחמת המשבר הקשה, ששלט אז באה״ב.

של חוק העקורים, שהתיר את כניסתם של מאות־אלפים של מהגרים לא־יהודיים. לגידול ההגירה היהודית מאירופה בזמן המלחמה היה גורם אובייקטיווי. המיכסה, שנקבעה למהגרים יוצאי־גרמניה, היא השניה בגדלה במיכסות הארציות (גדולה ממנה אך המיכסה בשביל אנגליה) והיא מגעת ליותר מ25 אלף נפש לשנה. מיכסה גבוהה זו היא שאיפשרה יחס חיובי מצד ממשלת אה״ב להגירה המונית של יהודי גרמניה.

הטור האחרון בטבלה 3 מעמיד אותנו על התפקיד הגדול, שמילאו אה״ב בזרם ההגירה היהודית במאה האחרונה — זרם, שחולל שינוי קיצוני במעמדו ובגורלו של העם היהודי. מ1840 עד 1920 קלטו אה״ב 85%—90% מכלל המהגרים היהודיים בעולם. בשנים הראשונות אחר מלחמת־העולם I עדיין קלטו אה״ב כ2/3 מכל המהגרים היהודיים. ורק משהונהגו מיכסות־ההגירה (ב1924) לא קלטו אה״ב אלא כ17% בלבד מכל המהגרים היהודיים. אחוז זה ירד גם משום התגברותה של העליה לארץ־ישראל.

תמונה שלמה יותר משיעורי־ההגירה מתקבלת מן המספרים המוחלטים שבטבלה הבאה.

טבלה 4

ההגירה השנתית הממוצעת של יהודים לאה״ב
(במספרים עגולים)

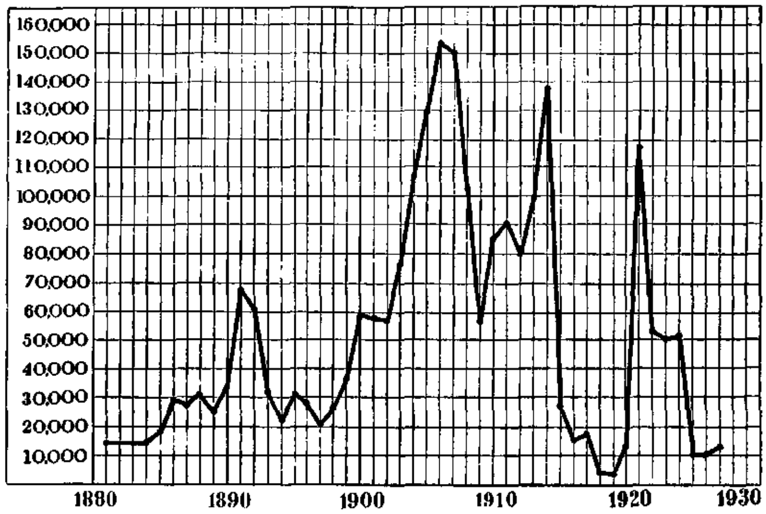
השנים	הגירה שנתית ממוצעת	השנים	הגירה שנתית ממוצעת
1880—1840	5,000	1925—1921	56,000
1900—1881	33,700	1930—1926	11,000
1914—1901	96,170	1940—1931	13,475
1920—1915	15,290	1950—1941	18,000

עד 1914 היתה ההגירה לאה״ב חפשית בהחלט. הארץ היתה סגורה רק בפני חולים, פושעים ואנארכיסטים. מספרם של המהגרים היהודיים גדל והלך מ5,000 לשנה לכמעט 100,000 לשנה. אחר מלחמת־העולם I (עד 1926) הגיע מספרם של המהגרים היהודיים ל56 אלף לשנה. מ1926 ואילך מצטמצמת ההגירה היהודית למינימום, שלא היה בו כדי ליתן תשובה מספקת לצורך־ההגירה המשווע של יהודי אירופה.

3. קיבוץ־גלויות באה״ב. באה״ב נתקיים קיבוץ־גלויות, שלא היה כמותו להקף בתולדות־ישראל. כאן נפגשו יהודים משלושים ארצות אירופיות ויותר מעשר ארצות אסיה ואפריקה. קיבוץ־הגלויות באה״ב התחיל ע״י קשירת קשרים בין קבוצות פחות או יותר קרובות זו לזו, ולפי טבע־הדברים הטמיעה בתוכה קבוצת־הרוב את קבוצת־המיעוט. בין יהודי מערב־אירופה הטביעו יוצאי גרמניה את חותמם על כל האירגונים, שהוקמו ע״י אגף זה של יהדות אה״ב, ואילו האגף הרוסי־פולני מילא את התפקיד השליט בחוגים של יהדות מזרח־אירופה.

בשלב השני באה התמזגות אינטנסיווית של כל יהודי אירופה והתכונות האפייניות לטיפוסים של מערב־אירופה ומזרחה מיטשטשות והולכות. השלב השלישי של התמזגות בין יהודים אירופיים לספרדיים־ערביים עדיין הוא בתחילתו. אך גם כאן ניכרים סימנים ברורים של התקרבות והתמזגות. קרוב לשלושת המיליונים של המהגרים היהודיים, שבאו

עקומת ההגירה היהודית לאה"ב ב1881—1927

לאה"ב בין 1840 ו1950, מתחלקים לפי הקבוצות של ארצות-מוצאם כלהלן (במספרים עגולים):

1)	יהודי מזרח-אירופה	2,550,000	—	86.4%
2)	יהודי מערב-אירופה	300,000	—	10.2%
3)	יהודים ספרדיים ומזרחיים	100,000	—	3.4%
		2,950,000	—	100.0%

בקבוצת-המהגרים הראשונה הגיע מספרם של היהודים הרוסיים-פולניים ל75%—78%. היהודים הגרמניים היו כ90% מכל המהגרים בקבוצה המערב-אירופית. ואילו הקבוצה השלישית מורכבת בערך מ50% של ספרדים ו50% של יהודים מזרחיים אחרים.

בפרק הזמן שבין 1840 ו1870 עלה מספרם של המהגרים מגרמניה לכדי שני שלישים מכלל המהגרים היהודיים. מתוך 220—230 אלף המהגרים היהודיים, שבאו באותו פרק זמן לאה"ב, היו כ140—150 אלף יהודים גרמניים. מ1870 עד 1933 באו לאה"ב רק כעשרים אלף יהודים גרמניים, ואולם מ1933 ואילך התחיל בא לאה"ב זרם חדש של מהגרים מן הארצות הגרמניות, שמספרם הגיע למאה אלף. הזרם השלישי המזרח-אירופי, שנמשך מ1870 עד 1933, הביא ממזרח-אירופה כמעט 2 מיליונים של יהודים. מ1933 עד 1939 היה הרוב של המהגרים היהודיים מיוצאי-גרמניה. ואילו אחר מלחמת-העולם II חזרו ותפסו יהודי מזרח-אירופה את המקום הראשון בין המהגרים הללו, מאחר שהרוב המכריע של 60 אלף העקורים היהודיים היה מיוצאי מזרח-אירופה.

מאת אלף היהודים הספרדיים ובני עדות-המזרח שהיגרו לאה"ב באו לכאן בקבוצות קטנות מ1840 עד 1924. עם קביעת המיכסות ב1924 כמעט פסקה ההגירה מארצות-האס-לאם. ההגירה הנמרצת ביותר של יהודים אלה התנהלה ב14 השנים שקדמו למלחמת-העולם I.

היהודים הגרמניים — חלוצי ההגירה במאה ה19 — נת-פזרו בתוך הרבה מדינות ונקודות-יישוב. ובשנים הראשונות להתיישבותם באה"ב עסקו על-פי-רוב ברוכלות. משום כך אי-אפשר היה להם להקים איגודים של יוצאי מקום אחד. האירגון הראשון שלהם, שנתפתח יפה, היה המיסדר של „בני-ברית". גם בין יהודי מזרח-אירופה גדול היה האחוז של הרוכלים, אך רובם הגדול פנה לעבודה בבתי-חרושת ובתי-מלאכה. לפעמים קרובות ביותר התרכזו פועלים יהודיים בבתי-חרושת, שבעליהם היו מבני-עירם, ולפעמים היו בעלי בתי-חרושת, שהצליחו בעסקיהם, מזמינים את בני-עירם לבוא לאה"ב כדי לעבוד אצלם. האירגונים הראשונים של יהודי מזרח-אירופה היו, איפוא, איגודים של מהגרים יוצאי מקום אחד („לאנדסמאנ-שאפטים"). איגודים אלה מילאו תפקיד חשוב מאוד מכמה בחינות: בשנים הראשו-נות להגירה ההמונית, שנתרחבה אחר הפרעות בקישינֶב, החישו אירגונים אלה עזרה כספית לבני-עירם לשם הוצאות-הדרך או לצרכי הוצאותיהם הראשונות בארץ החדשה. אחר-כך נתרחב הקף-הפעולות של ה„לאנדסמאנשאפטים": הם התחילו מגישים אף עזרה רפואית ועזרה סוציאלית. אחר מלחמת-העולם I תפס הסיוע לקהילות בארצות-המוצא את המקום הראשון. אף כיום עדיין מקיים הג'וינט קשרים עם יותר מ2,000 „לאנדסמאנשאפטים" בניו-יורק בלבד, שמכניסים סכומים ניכרים למגבית היהודית המאוחדת. עם חורבן הקהילות במזרח-אירופה באה ירידה גדולה בפעילותם של ה„לאנדסמאנשאפטים", שהרי שוב לא היה להם למי להושיט עזרה, אולם לפי דוגמת האיגוד של יוצאי ביאליסטוק — אחד מן ה„לאנדסמאנשאפטים" הוותיקים והפעילים ביותר —, שיזם להקים „קרית ביאליסטוק" בישראל, מבקשים להם כעשרה „לאנדסמאנשאפטים" אחרים שדות-פעולה חדשים.

ב1938 היו קיימים בניו-יורק קרוב ל3,000 „לאנדסמאנ-שאפטים", שמנו בערך כחצי מיליון חברים. כל יהודי רביעי בניו-יורק היה חבר ב„לאנדסמאנשאפט". באה"ב כולן היו, כנראה, באותה שנה יותר מ4,000 „לאנדסמאנשאפטים", שמנו בערך כ700 אלף חברים. ב1938 היתה חלוקת החברים לפי משלח-היד בערך כך: 75% פועלים ופקידים, 15% סוחרים זעירים, ו10% בעלי מקצועות חפשים, פקידי-ממשלה ופקידים גבוהים. 85% מכל החברים היו בני דור המהגרים ורק 15% היו ילידי אה"ב. ה„לאנדסמאנשאפטים" הראשונים קמו בשנות ה60 של המאה ה19, אולם רובם המכריע (יותר מ80%) נוצר בין 1903 ו1909 (תקופת הפרעות ברוסיה).

„איגוד יוצאי ביאליסטוק" עשוי לשמש דוגמה מבחינת התפקיד, שמילאו ה„לאנדסמאנשאפטים" בחיי-היהודים באה"ב. האירגון הראשון של יהודי ביאליסטוק נוסד ב1876 מסביב ל„בית-הכנסת של אנשי ביאליסטוק", שהוא קיים עד היום. ב1886 נוסדה ע"י יוצאי ביאליסטוק אגודת „סומך נופלים", שהקימה אח"כ מושב-זקנים ליותר מ300 ישישים וישישות. מושב-זקנים זה הוא מן המוסדים העשירים והמפור-סמים ביותר מסוג זה שבאה"ב. ב1919 התחיל איגוד יוצאי ביאליסטוק בפעולות-העזרה שלו לבני עירם במולדת הישנה. במשך שנתיים שלח כחצי מיליון דולאר לשם תמיכה במוסדות הקהילה הביאליסטוקאית. כמו כן אירגן תמיכה (בסך של כ5 מיליון דולאר) ל60 עיירות בקירוב בסביבות ביאליסטוק. ב1920 הוקם הירחון של איגוד יוצאי ביאליסטוק, הקיים עד היום והמביא ידיעות על חייהם של היהודים במולדת הישנה וכן על חייהם באה"ב. המרכז של האיגוד, שמושבו בניו-יורק, קשור בעשרות איגודים של יהודי ביא-ליסטוק בערי-השדה והוא מקיים קשרים עם יוצאי ביאלי-סטוק בארצות אמריקה הלאטינית. איגוד יוצאי ביאליסטוק

הקים בשנים האחרונות הוצאת ספרים גדולה, שהוציאה לאור שני כרכים גדולים של „פנקס ביאליסטוק" מאת א. ש. הרשברג וקובץ של צילומים, שכולל מאות תמונות מחייהם של היהודים בביאליסטוק בעבר. כמו־כן אוסף המרכז הניו־יורקי חומר היסטורי על חיי היהודים בביאליסטוק ומפרסם אותו מפקידה לפקידה. פנקסים של קהילות שחרבו הוצאו ע"י כמאה „לאנדסמאנשאפטים". כמה וכמה „לאנדסמאנשאפטים" פועלים בחטיבות אירגוניות משותפות, כגון ההתאחדויות של יהודי פולניה ורומניה.

במרוצת הזמן הוקמו על־יד ה„לאנדסמאנשאפטים" מוסדות־לוואי שונים, וביחוד קופות לגמילות־חסדים. קופות, שנתפתחו יפה, פרשו מן ה„לאנדסמאנשאפטים" והתחילו עובדות עבודה עצמאית. אחת מן הקופות הללו בניו־יורק (Hebrew Free Loan Society — „אגודת עברים לגמילות־חסדים"), שהיא קיימת כ60 שנה, חילקה הלוואות בסך של יותר מ40 מיליון דולאר. ההון העצמי של הקופה מגיע כיום למיליון דולאר בערך — סכום, שנאסף על־ידי תרומות — עפ"ר של בני־אדם, שהיו פעם בין הלווים.

שלב שני להתארגנותם של יהודי מזרח־אירופה יש לראות במיסדרים, שאמנם הוקמו ברובם ע"י יוצאי מערב־אירופה, אך הוצפו במרוצת־הזמן ע"י הדור השני של היהודים יוצאי מזרח־אירופה, ועל־ידי כך גם נשתנתה דמותם החברותית. אפיינית מאוד מבחינה זו היא התפתחותו של מיסדר „בני־ברית", שנוסד ב1843 ע"י כמה עשרות של יהודי־גרמניה ושמונה כיום יותר מ200 אלף חברים (ועם אגודות־הנוער המסונפות אליו יותר מ335 אלף חברים). לפני כעשרים שנה עמדו בראשו יהודים גרמניים נוטים להתבוללות. אחר־כך התחילה מסתמנת בחוגים אלה הנטיה לתכנית לאומית, שלא תתנגש עם פאטריוטיזם אמריקני. בעשר השנים האחרונות כבר עומדים בראש „בני־ברית" בניהם של יוצאי מזרח־אירופה, והמיסדר הוא מן התומכים הפעילים במדינת־ישראל. ל„בני־ברית" מצורפת אגודה בשם „מוסד הלל", שמנהלת עבודה תרבותית בין סטודנטים יהודיים. יותר מ100 אלף סטודנטים יהודיים מאורגנים באגודה זו, והרבה מהם משתתפים בשיעורים לתולדות־ישראל ובלימודים יהודיים אחרים.

טבלה 5

מספר החברים במיסדרים היהודיים השונים באה"ב

מיסדרים	שנת היסוד	מספר החברים (1950)
בני־ברית	1843	335,000
חוג הפועלים	1900	70,000
ההתאחדות של פועלים יהודיים לאומיים	1912	30,000
מיסדר האחווה היהודית. . .	1930	30,000
בני־ציון	1910	45,000
שונים *	—	63,000
		673,000

* ברית־אברהם — 25,000; האחיות היהודיות — 15,000; ברית־שלום — 11,000; בני־ישראל — 8,000; מיסדר הקידמה של המערב — 4,000.

מיסדרים מסויימים הוקמו מתוך שאיפות רעיוניות (חברותיות או מדיניות) מסויימות, אך הללו היו ונשארו אירגונים של יוצאי מזרח־אירופה בלבד. „חוג הפועלים" („ארבעטער־רינג") נמנה בגלוי עד לפני שנים מועטות על ה„בונד". הוא נשאר ידישיסטי, אך הוא תומך במפעלים ישראליים. ה„התאחדות של פועלים יהודיים לאומיים" היא מייסודם של פועלי־ציון התומכים במפא"י. „מיסדר־האחווה היהודית" הוא בעל כיוון קומוניסטי. כל המיסדרים הללו מנהלים פעולות תרבותיות בקנה־מידה רחב. שלושתם מקיימים בתי־ספר, שתכניותיהם מתאימות לכיווניהם הרעיוניים; בבתי־ספר אלה משלושת הכיוונים לומדים כ20 אלף ילדים. כן יש לציין, שכל המיסדרים הללו מקיימים קרנות־ביטוח לחבריהם, אלא שפעולותיהם העיקריות הן מדיניות או תרבותיות.

המיסדרים שימשו כורי־היתוך למיזוג יהודים יוצאי ארצות שונות. בבידוד עדיין נשארים היהודים הספרדיים וביחוד עדות־המזרח. אך למיסדרים של בני המעמדות הגבוהים, כמו „בני־ברית", שבהם כבר נעלמו המחיצות הלשוניות כליל, משתייכים גם יהודים ספרדיים. בוועדי המגבית המאוחדת, שבהם מאורגן איסוף־הכספים לפי משלח־היד, כבר נעלמו כליל המחיצות בין טיפוסי־יהודים שונים.

4. הגידול הטבעי של האוכלוסיה היהודית באה"ב. כמו בין כל עמי־התרבות ב50—60 השנים האחרונות, כך אף בין יהודי אה"ב היתה הירידה, שבאה במספר הלידות, מרובה מן הירידה, שבאה בתמותה. כתוצאה מכך פחת הריבוי הטבעי במידה ניכרת. בתקופת מלחמת־העולם II, וביחוד אחר המלחמה, התחילה עליה של הילודה אצל רוב עמי־התרבות והתמותה פחתה. אף תהליך זה ניכר בתוך הקיבוץ היהודי האמריקני.

על תהליכי הירידה בילודה ובתמותה השפיעה העובדה, שליהודים אחוז גבוה יותר של אוכלוסיה עירונית, שבתוכה הריבוי הטבעי הוא, כרגיל, קטן יותר. כן יש להביא בחשבון את המיבנה החברותי של היהודים, שבו מכריעות השכבות של המעמד הבינוני והאינטליגנציה המקצועית, ובשכבות אלו שיעור־הילודה קטן הרבה יותר משהוא בתוך המוני־הפועלים.

הריבוי הטבעי לכל אלף נפש באה"ב היה: ב1900 — 13.8; ב1915 — 11.8; ב1930 — 7.6; ב1940 — 6.7; ב1946 — 13.3; ב1951 — 17.0. עד 1940 אנו מוצאים בריבוי הטבעי ירידה כמעט בלתי־פוסקת, ואילו ב1940 מתחלת עליה, שמביאה לידי ריבוי טבעי גבוה אף מזה שהיה לפני 50 שנה. תהליך זה מתחוור בדרך כלל מתוך האחוז של הילדים עד גיל 14: ב1900 — 33.3; ב1920 — 31.8; ב1940 — 25.1; ב1950 — 29.0.

ב1889 ערך משרד המיפקדים של הלשכה המרכזית האמריקנית לסטאטיסטיקה מיפקד בין 10,618 משפחות יהודיות, שמנו 60,630 נפש ושרובם היו מיהודי מערב־אירופה. מתוך 60,630 נפש אלו נולדו באה"ב 40,666 או 67.1%. מתוך 10,618 המשפחות הנזכרות ישבו 8,263 — או 77.8% — באה"ב במשך יותר מ15 שנה; ובכן נכנסו לאה"ב קודם שנת 1874, כשיותר משני שלישים מן המהגרים היהודיים היו מיוצאי־גרמניה. המיפקד הקיף יהודים מכל חלקי אה"ב וכך שיקף את המצב בין יהודי־אמריקה בכללם. אנו רואים, שלכל 1,000 נפש היו: לידות — 20.8; פטירות — 7.1; ריבוי טבעי — 13.7. הריבוי הטבעי מזדהה עם זה של כלל האוכלוסיה ב1900. ילדים עד גיל 14 היו 32.1%. אף אחוז זה קרוב מאוד לאחוז של הילדים, שהיו בכל אה"ב ב1900. והרי המספר הממוצע של ילדים במשפחה:

אצל אמהות ילידות אה"ב	3.56
אצל אמהות ילידות גרמניה	5.24
אצל אמהות ילידות הונגריה	5.27
אצל אמהות ילידות בוהמיה	5.44
אצל אמהות ילידות רוסיה ופולניה	5.63

לאמהות האמריקניות היה מספר הילדים הקטן ביותר ואילו לאמהות מרוסיה-פולניה הגדול ביותר.

שיעור התמותה אצל יהודים בכל העולם הוא נמוך מזה שאצל לא-יהודים. תופעה זו מתאמתת גם בניו-יורק. התמותה לאלף נפש היתה:

השנים	באיזורים היהודיים של העיר ניו-יורק	בשאר חלקי-העיר
1920	7.45	14.58
1922—1921	8.50	13.63

חשיבותם הגדולה של כל הנתונים בנוגע לריבוי הטבעי אצל יהודים באה"ב, שהובאו עד עכשיו, תתברר כשנעיין במספרים מ-10—15 השנים האחרונות.

אין לנו ידיעות מפורשות על הילודה והתמותה בין יהודי אה"ב, אולם בעקיפים אפשר לעמוד על המצב מבחינה זו לפי אחוז-הילדים של הישוב היהודי.

טבלה 6

מיבנה הגילים של האוכלוסיה היהודית באה"ב

ערים	קבוצות גיל (%) 4—0	14—5	34—15	54—35	55 ומעלה	ביחד
שיקאגו (1930) .	7.8	16.0	40.7	26.1	9.4	100.0
דיטרויט (1935) .	7.7	18.3	39.2	27.9	6.9	100.0
טְרֶנְטוֹן (1937) .	6.4	15.6	38.2	29.8	10.0	100.0
פַּסַיאִיק (1937) .	6.1	16.4	39.4	28.1	10.0	100.0
פיטסבורג (1938) .	6.6	16.1	38.2	27.4	11.7	100.0
סַן-פְרַנְצִיסקו (1938)	5.3	11.7	32 9	31.3	18.8	100.0
בַּאפַאלוֹ (1938) .	7.6	17.8	37.8	27.3	9.5	100.0
מִינִיאַפּוֹלִיס (1938) .	6 9	16.8	38.0	27.2	11.1	100.0
ניו לונדון (1938) .	7.1	17.1	36.3	27.8	11.7	100.0
נוֹרְוִויץ' (1938) .	8.0	17.4	35.4	25.6	13 6	100 0
גראנד ראפִּידְז (1944)	9.9	13.3	32.3	30.6	13 9	100 0
סוֹלֵידוֹ (1944) .	8.6	11.4	34 8	30.6	14.6	100.0
אטלנטה (1947) .	7.7	13.3	:0.5	32.0	16.5	100.0
פוֹרְטְלאנד (1947) .	9.2	10.7	29.2	32.7	18.2	100 0
ניוּאַרק, העיר (1948)	7.5	13.1	34.0	30.7	14.7	100 0
ניוּאַרק, הפרבר (1948)	12.5	14.5	31.7	31.7	9.6	100.0
קֶמְדֶן (1948) . .	9.7	14.0	29.1	34.4	12 8	100.0
אינדיאנאפּוֹליס (1948)	9 6	11.6	31.0	31.8	16.0	100.0
טוּסוֹן (1948) . .	8.8	14.9	25.5	32.8	18.0	100.0
יוּטִיקָה (1948) . .	9.5	12.1	29.9	35.7	12.8	100.0
צ'ארְלְזטוֹן (1948) .	12.5	14.7	32.8	27.9	12.1	100.0
טְרֶנטוֹן (1948) . .	9 0	13.6	30.2	32.5	14.7	100.0
נאשוויל (1949) .	9.0	12.6	27.4	30.8	20.2	100.0
גֶרִי (1949) . .	11.0	13.8	30.2	31.3	13.7	100.0
סוֹלְט לֵיק סִיטִי (1949)	11.1	11 2	27.8	31.9	18.0	100.0

החומר המצוי בידנו על האוכלוסיה היהודית ב-25 ערים, שהמספר הכולל של תושביהן היהודיים אינו פחות מ-700 אלף, מספיק כדי להסיק מסקנות בנוגע לריבוי הטבעי אצל היהודים, ביחוד מאחר שיש לנו כאן ידיעות על ערים גדולות, בינוניות וקטנות. בדרך כלל דומים מאוד היישובים היהודיים בכל סוגי הערים האמריקניות מבחינת המיבנה החברותי שלהם, שהוא הקובע את דרכי ההתפתחות הביולוגית. אולם בדרך כלל גבוה בערים הגדולות האחוז של הפועלים היהודיים והחנוונים הזעירים משהוא בערים הקטנות: באלו האחרונות גבוה יותר האחוז של המעמד הבינוני והאינטליגנציה המקצועית. השפעתו של גורם זה היא ודאי ניכרת. אך לא כמו בתוך האוכלוסיה הלא-יהודית, שבה האחוז של הפועלים ובייחוד של האיכרים הוא גבוה מאוד. כמו-כן משפיע על הריבוי הטבעי אצל היהודים האחוז של ילידי אה"ב, שהרי מספרם של הילדים אצל ילידי אה"ב קטן יותר (במידה ניכרת) משהוא אצל המהגרים.

מתוך עשר הערים הראשונות שבטבלה 6 הגיע — בפרק-הזמן של 1934—1938 — האחוז של הילדים מגיל 4 עד 8 רק בעיר אחת בלבד; ואילו ברוב הערים היה נמוך יותר והגיע עד למינימום של 5.3. בממוצע לא היה בשנות ה-30 מספר הילדים עד גיל 4 מרובה מ-6.9%. בשנות ה-40 הגיע ב-15 הערים האחרונות שבטבלה 6 מאכסימום הילדים עד גיל 4 ל-12.5% והמינימום ל-7.5%, ברוב הערים — ליותר מ-9% ובממוצע — ל-8.4%. באוכלוסיה הכללית באה"ב, כמו בקיבוץ היהודי בארץ זו, באה אחר מלחמת-העולם II הפסקה במגמת-הירידה של השנים הקודמות והתחילה סידרה של עליות בילודה. באוכלוסיה הלא-יהודית היתה עליה זו, כמו הריבוי הטבעי בכללו, גבוהה יותר ב-20—25% — תופעה שיסודה במיבנה החברותי השונה של אוכלוסיה זו.

בשביל האוכלוסיה היהודית, שהראתה סימני-ירידה בשיעור-הילודה בצורה בולטת הרבה יותר משניפר הדבר באוכלוסיה הלא-יהודית, שאלת הריבוי הטבעי היא חיונית יותר משהיא אצל קיבוצים אחרים, הואיל ודרך התפתחותה של תנועת-האוכלוסיה הטבעית אצל יהודי-אמריקה גילתה סימנים בולטים של דמיון לזו שנתגלתה באותה תקופה בתוך יהודי-גרמניה, שהגיעו לגרעון ביולוגי. ירידה בריבוי הטבעי אפשר לראות בצורה ברורה ובולטת בטור השלישי של הטבלה המציין את האחוז בין היהודים של קבוצת-הגילים מ-15 עד 34 ב-30 השנים הראשונות של המאה ה-20. כאן הכיוון הוא הפוך מזה, שעליו מעיד הטור הראשון. בעשר הערים הראשונות, שהמסקנות הסטאטיסטיות ביחס אליהן מיוסדות על חומר מסוף המאה ה-19 ומן השנים הראשונות של המאה ה-20, מגעת קבוצת הגילים 15—34 למאכסימום של 40% ויותר ולמינימום של 35.4%. ברוב הערים האחוזים הם בין 38 ו-39. ב-15 הערים האחרונות — וכאן הנידון הוא בתקופה שאחר מלחמת-העולם I, שבה נתמעטה ההגירה ואח"כ כמעט פסקה, והמצב הכלכלי של המוני-יהודים נשתפר באופן ניכר — מגיע מאכסימום האחוזים של קבוצת הגילים 15—34 ל-34 ויותר והמינימום יורד עד 25.5. האחוז הממוצע בקבוצת-הערים הראשונה הוא 37.6 ובקבוצה השניה רק 30.4.

נשווה נא את מיבנה-הגילים של היהודים לזה של הלא-יהודים. על האוכלוסיה הלא-יהודית בשנות ה-30 בעשר הערים הראשונות אנו למדים מן המפקד של 1930.

קבוצות-גיל	אצל יהודים (1930–1938)	אצל כל האוכלוסיה (1930)
0 –14	23.5	26.5
15–54	64.9	62.1
55 ומעלה	11.6	11.4
ביחד .	100 0	100.0

מאחר שלפי נתוני 1889 הגיע בין היהודים האחוז של הילדים עד גיל 14 ל־32.1 מעיד האחוז של בני גיל זה שבטבלה על ירידה בריבוי הטבעי של היהודים באה"ב. אם נשים לב למספר הנפשות במשפחה, במקום שיש לנו חומר על ילידי־הארץ והמהגרים, תהא התמונה ברורה ומוגדרת עוד יותר.

טבלה 7

חלוקת המשפחות היהודיות לפי מספר הילדים (1937 — 1938)*

המספר הממוצע של ילדים במשפחה	אצל ילידי־אמריקה		אצל מהגרים	
	מספר מוחלט	%	מספר מוחלט	%
בלי ילדים	962	30 0	740	11.8
ילד אחד	1,053	32.6	1,025	16.3
2 ילדים	869	26.9	1,716	27.4
3 ילדים	267	8.3	1,277	20.4
4 ילדים	52	1.6	752	12 0
5 ילדים ויותר	28	0.6	764	12.1
בס"ה . . .	3,231	100.0	6,274	100.0

* מן הערים הבאות: טרֶנטון, פַאסֵיאִיק, בַּאפאלו, ניו־לונדון ומיניאפולים.

האחוז של המשפחות בעלות 5 ילדים ויותר גדול בין המהגרים פי 20 משהוא בין ילידי־אמריקה. אפשר לומר, שאצל ילידי־הארץ כמעט אין משפחות בעלות 5 ילדים ויותר. האחוז של המשפחות בלא ילדים גדול פי שלושה אצל ילידי אמריקה משהוא אצל המהגרים. כמעט שני שלישים מן המשפחות של ילידי־אמריקה הן חסרות ילדים או בעלות ילד אחד בלבד. אך אפשר, שמקורם של הבדלים אלה הוא במה שהמשפחות של ילידי־אמריקה הן צעירות מאלו של המהגרים.

טבלה 8

חלוקת המשפחות היהודיות בבאפאלו לפי מספר ילדיהן 19 שנה ויותר אחר הנישואים (1938)

המספר הממוצע של ילדים במשפחה	אצל ילידי־אמריקה		אצל מהגרים	
	מספר מוחלט	%	מספר מוחלט	%
בלא ילדים	38	12.3	44	3.3
ילד אחד	58	18.8	90	6.8
2 ילדים	114	36.9	262	19.8
3 ילדים	56	18 1	290	21.9
4 ילדים	20	6.5	252	19.1
5 ילדים ויותר	23	7.4	384	29.1
בס"ה . . .	309	100.0	1,322	100.0

האחוז של המשפחות המחוסרות ילדים הוא בין ילידי־אמריקה גבוה מאוד — כמעט פי ארבעה משהוא בין המהגרים. לעומת זה: האחוז של המשפחות בעלות 5 ילדים ויותר הוא אצל המהגרים גדול כמעט פי ארבעה משהוא אצל ילידי אה"ב. כמעט שליש שלם של משפחות הילודים באמריקה הן מחוסרות ילדים (12.3) או בעלות ילד אחד בלבד (18.8).

מסקנותיה של חקירה, שנעשתה באינדיאנאפוליס, בשנת 1941, מאַפשרות לנו להשוות את המצב אצל היהודים והלא־יהודים מבחינת ההמשך הביולוגי. מספר הילדים, שהיו לכל מאה נשים בגילים של 25—29, היה כלהלן: 1) לקאתוליות — 128; 2) לפרוטסטאנטיות — 120; 3) ליהודיות — 79. בגילים של 35—39 היו לכל מאה נשים: 1) קאתוליות — 243; 2) פרוטסטאנטיות — 199; 3) יהודיות — 178. ואע"פ שהאחוז של הילדים עד גיל 4 גדל בשנים האחרונות בין היהודים ביותר, יש לציין, שהריבוי הטבעי היהודי נפגע יותר ויותר ע"י נישואי־תערובת. אמנם נישואי־תערובת עדיין אין פירושם התנצרות, ואחוז המתנצרים באה"ב הוא בדרך כלל קטן מאוד. אך הצאצאים של נישואים אלה היו ברוב המקרים אבודים לעם היהודי. הרוב של נישואי־התערובת הוא בין גברים יהודיים ונשים נוצריות ומשום כך אין הדבר גורר אחריו טמיעה מיד. לעומת זה מעמידים עפ"ר נישואים בין נשים יהודיות ובין גברים נוצריים בנים נוצריים. לפני כארבעים שנה היו נישואי־תערובת תופעה שכיחה בין היהודים יוצאי מערב־אירופה בלבד. בשנים האחרונות חל שינוי בנידון זה. הטבלה הבאה כוללת מספרים בנוגע לנישואי־תערובת בקבוצות יהודיות שונות ב־1908—1912.

טבלה 9

האחוז של נישואי־התערובת באה"ב בין יהודים יוצאי ארצות שונות (1908—1912)

הקהילות	% נישואי־התערובת	הקהילות	% נישואי־התערובת
יהודים מצרפת .	6.54	יהודים מאוסטריה	0.99
" מגרמניה .	5 16	" מתורכיה .	0.80
" מהולאנד .	4.00	" מפולניה	
" מאנגליה .	3.47	ומרוסיה .	0.62
" מהונגאריה	2.24	" מרומניה .	0.45

מחקר, שנערך ב־1900 מטעם הכנסיות, קבע, שהיו 78 מקרים של נישואי־תערוֹבת בתוך 9,668 משפחות יהודיות בניו־יורק — כלומר, פחות מ־1%.

על המצב בשנים האחרונות אפשר לעמוד מתוך מחקר, שנערך בניו־הֵיוון. והרי תוצאותיו: ב־1870 לא היה בניו־הֵיוון אף מקרה אחד של נישואי־תערובת בין יהודים. ב־1931 הגיע האחוז של נישואי־תערובת בעיר זו ל־5.6; ב־1940 — ל־9.

בסטאמפוֹרד (קונטיקוט) היו ב־1942 59 נישואי־תערובת לעומת 823 חתונות יהודיות טהורות — כלומר 7.2%.

במידה שהקהילה היהודית היא קטנה יותר, בה במידה גדול בה בדרך כלל האחוז של נישואי־התערובת. בעיר פיאוֹרִיָה שבאילינוֹי, שבה יושבות בסך הכל כ־500—600 משפחות יהודיות, היו ב־1951 76 מקרים של נישואי־תערובת, בערך 15%. כאן יש לנו נתונים גם על הרכבם של נישואי־

התערובת: 64 גברים יהודיים ו־121 נשים יהודיות. בסיראקיוז היו בין 330 החברים של הקהילה הרפורמית 54 מקרים של נישואי תערובת, כלומר בערך 16%. כ־⅔ מאלה היו מקרים שבהם נשאו יהודים נשים נוצריות וכ־⅓ — שבהם נישאו יהודיות לנוצרים. אולם אף אחד מבני הזוג היהודיים לא התנצר וכולם נשארו חברי בית־הכנסת. בפרבר פורֶסט פארק שעל־יד שיקאגו, שנוסד זה לא כבר, היו ב־1950 15 זוגות של נישואי־תערובת ב־141 משפחות יהודיות, כלומר 10.6%. כיום הסכינו יהודי אה״ב לתופעה של נישואי־תערובת, ושוב אינם תמהים עליה.

מתוך כמה מיפקדים ומחקרים בשאלה זו אפשר לבוא לכלל מסקנה, שהאחוז של נישואי־תערובת אצל היהודים בכל אמריקה הוא בערך 10: מזה 70—75% נישואי־תערובת של יהודים עם נוצריות והשאר של יהודיות עם נוצרים. בעוד שבאירופה היו נישואי־תערובת מצויים כמעט אך ורק במעמדות האזרחיים הגבוהים, לרבות האינטליגנציה, הרי באה״ב אין נישואי־התערובת מצומצמים במעמדות אלה בלבד. נישואי־תערובת נעשו באה״ב תופעה שכיחה אף במשפחות של הורים בעלי הכרה יהודית מובהקת, ורווחת הדעה, שהאחוז של נישואים אלה עוד יגדל וילך. מחקר, שנערך בין תלמידי בתי־ספר תיכונים, קבע ש־72% מן הנערים היהודים חייבו נישואי־תערובת בעוד ש־58% מן התלמידים הקאתוליים ו־51% מן הפרוטסטאנטיים שללו נישואים עם בני־זוג יהודיים.

5. **העבריינות בין היהודים**. ההנחה המקובלת, שאחוז העבריינים מצומצם יותר בין יהודים משהוא בין עמים אחרים וכן שהעבירות המבוצעות ע״י יהודים הן מסוג הפשעים הקלים — כלומר, פחות כלפי בני־אדם ויותר כלפי דברים —, מתאַמתת באה״ב מתוך הנתונים הבאים: בבתי־הסוהר בניו־יורק נמצאו אסירים: ב־1902 — 4,115, מהם 381 יהודים או 9.2%; ב־1903 — 4,015, מהם 378 יהודים או 9.4%; ב־1904 — 3,251, מהם 479 יהודים או 14.7%. באותן השנים היו היהודים 17—18% מאוכלוסייתה של ניו־יורק. בבתי־הסוהר של מדינת ניו־יורק היו חבושים ב־1903 9,820 אסירים ומהם 257 יהודים, כלומר, רק 2.7%. האחוז של היהודים במדינה, בלא ניו־יורק, הגיע באותו זמן ל־7% בערך. בדרך כלל אפשר להניח, שהאחוז של האסירים היהודים בבתי־הסוהר של העיר ושל המדינה ניו־יורק היה בערך החצי מן האחוז של היהודים באוכלוסיה.

במשך 10 שנים (1920—1929) הגיע מספר הנידונים ע״י בתי־משפט בכל בתי־הסוהר שבאה״ב ל־394,080, מהם 6,846 יהודים או 1.74%, כלומר כחצי מתוך אחוז היהודים באוכלוסיה באותן השנים (3.43%).

האחוז של הנשים בין האסירים הגיע ל־10 באוכלוסיית בית־הסוהר היהודית כמו בלא־יהודית.

מספר הפשעים פחת בשני חלקי האוכלוסיה, אולם בין היהודים היתה הירידה מהירה יותר. משנת 1920 עד 1929 הגיעה ירידה זו בין היהודים עד כדי החצי, ובין הלא־יהודים עד כדי רבע בלבד. מחקר, שנערך ב־1932 בבית־הסוהר הגדול ביותר במדינת ניו־יורק (סינג־סינג), שבו חבושים הפושעים החמורים ביותר, ובכללם הנידונים למיתה, גילה, שהאחוז של היהודים בין האסירים לא הגיע אלא ל־3.9, בעוד שהאחוז של היהודים במדינה היה 17.

באביב 1947 היה מספרם של החבושים בבתי־הסוהר במדינת ניו־יורק 15,225, מהם 722 יהודים, כלומר 4.7% או כמעט רבע מאחוז היהודים באוכלוסיה. מכל הפשעים המבוצעים ע״י יהודים, פשעי־מין, כגון אונס, הם רק 2.4%, ואילו בכלל פשעיהם של הלא־יהודים הם 6.2%. הפשעים המבוצעים נגד בני־אדם, כגון רצח, גרימת פצעים, אונס וכיו״ב הם בין היהודים 25% מכל הפשעים ואילו בין הלא־יהודים 50%. הדעה הרווחת, שיהודים מרבים לחטוא בהצתות בזדון אינה נכונה, שכן לא יותר מ־15% של כל הפשעים שנעשו על־ידי יהודים הם של הצתות מאורגנות.

בכל בתי־הסוהר שבמדינת ניו־יורק ישבו ב־1949 כ־17 אלף אסירים ומהם רק כ־700 יהודים, כלומר, לא יותר מ־4.1%, כלומר, כרבע מן האחוז של היהודים במדינה. בעיר ניו־יורק היו בערך חמשת אלפים אסירים, מהם רק 174 יהודים, שהם לא יותר מ־3.5%, כלומר, כשמינית מן האחוז של היהודים בעיר. יָתֵר על כן: מספר הפשעים אצל היהודים פוחת והולך.

נתונים מֻאֲלָפים ממקורות רשמיים יש לנו על היהודים בלוס אנג׳לֶס. הטבלה שלפנינו נותנת ידיעות על מצב הפשעים בין היהודים בעיר זו על־יסוד אומדן קרוב למציאות בנוגע למספרם של היהודים בתוכה ובנוגע לגידול אוכלוסייתם.

1932	—	75,000	יהודים	—	5.8%	מכל	האוכלוסיה
1939	—	100,000	״	—	6.9%	״	״
1941	—	130,000	״	—	8.4%	״	״
1948	—	225,000	״	—	11.6%	״	״
1950	—	275,000	״	—	12.0%	״	״

מיולי 1933 עד סוף 1947 היו בלוס אנג׳לס 16,800 אסירים יהודיים, מהם 1,042 או 6.2% נשים.

טבלה 10

האחוז של היהודים בין אסירי לוס אנג׳לס

(פרט לשיכורים)

השנים	האחוז של היהודים בתוך: כלל האסירים — כס״ה	כלל האסירים — גברים	כלל האסירים — נשים	אסירים לבנים — בס״ה	אסירים לבנים — גברים	אסירים לבנים — נשים
1936—1933	3.35	3.52	1.97	4.68	4.81	3.36
1938—1937	3.28	3.40	2.04	4.55	4.69	3.08
1941—1939	3.54	3.72	2.23	5.26	5.48	3.53
1944—1942	1.89	2.01	0.94	3.56	3.89	1.45
1947—1945	1.88	2.02	0.89	3.91	4.26	1.69
1947—1933	2.70	2.85	1.52	4.42	4.65	2.54

אנו רואים, שהאחוז של היהודים בעיר גדל והלך בקביעות, בעוד שהאחוז של העבריינים פחת והלך באותו זמן עצמו. בפרק הזמן האחרון כבר היה אחוז העבריינים היהודיים קטן פי 5—6 מן האחוז של היהודים בעיר. בייחוד היה נמוך בין האסירים האחוז של הנשים היהודיות. הוא היה קטן פי שניים מן האחוז של הגברים בין האסירים היהודיים. הירידה בחלקם של היהודים בין האסירים מתאמתת גם ע״י נתונים על האסירים הלבנים.

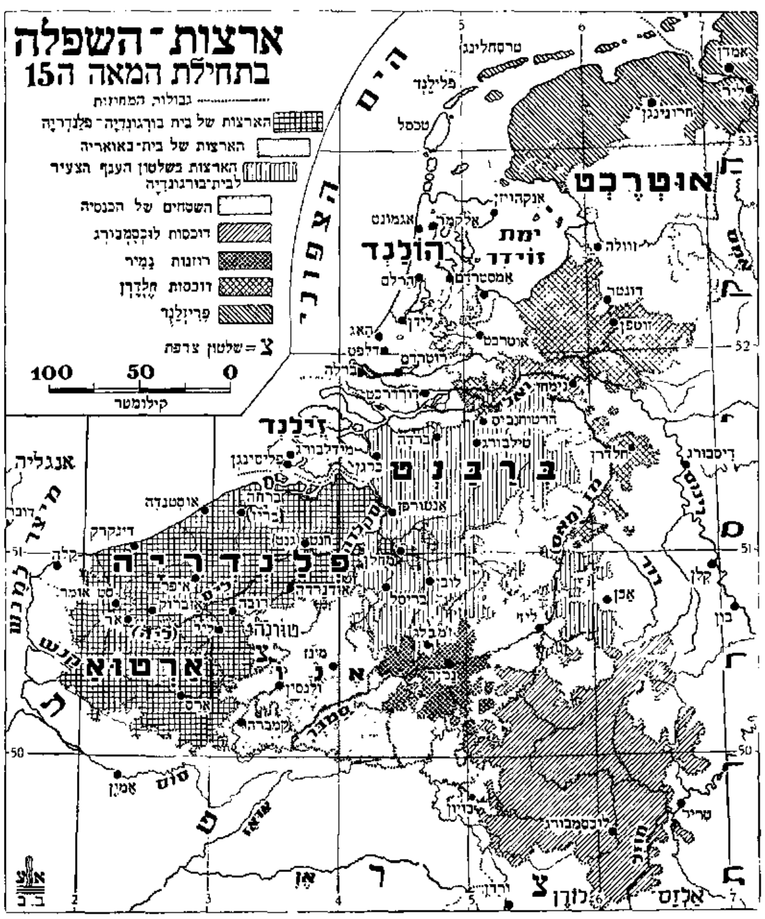
שיכרות היא העבירה הנדירה ביותר בין היהודים; במקום השני מבחינת הנדירות באה נהיגה במכונית במצב של שיכרות. רוב העבירות אצל יהודים הן עבירות על תקנות־העיריה — כנראה, עבירות על האיסור לסחור ביום א׳ או בחגים נוצריים אחרים וכיוצא באלו. האחוז של היהודים

לשונם של המתיישבים הגרמניים החדשים, היא לשון הפראנקים, שממנה נתפתחה לשון אה"ש, הלשון ההולאנדית־הפלֶמית; צפונה יותר — התפתח ניבם של הפריזים. הפראנקים הקימו את „דוכסות בלגיה השניה", שבימי המרובינגים היתה חלק מנֵיסטריאה, בעוד ש„בלגיה הראשונה" היתה חלק מאוסטרַזיה. בתקופת הקיסרות הפראנקית של המרובינגים והקארולינגים (מתחילת המאה ה6 עד סוף המאה ה9) הגיעו אה"ש — שהיו מרכזה של הקיסרות — לשיא חסנן המדיני, ותקופה זו היתה חשובה בתולדות אה"ש גם מבחינה תרבותית. בין השאר בוצע בה, בתקופה זו, עיקר ניצורן של אה"ש, שהתחיל במאה ה4 עם ניצור הדרום (ע"י מיסיונרים שבאו מגאליה) ונסתיים במאה ה9 עם ניצור הצפון, שהיה קשה וממושך הרבה יותר. קארל הגדול, המושל והמדינאי הגדול ביותר שקם באה"ש, הכניע, אחר קרבות קשים, את הפריזים ואת הסאכסים והכריחם להתנצר. בימי קארל הגדול התחילה מתפתחת באה"ש התעשיה, וביחוד התעשיה של אריגים. חוזה ורדן (843) אישר למעשה את התפוררותה של הקיסרות הפראנקית: אה"ש שממזרח לנהר־סקלדה נפלו בידי הקיסר לותר ואה"ש שממערב לו — בידי צרפת. בחלוקה של 855 נפלו בלגיה המזרחית והולאנד בחלקה של לותרינגיה. 925 סופחה לותרינגיה לקיסרות הגרמנית. החלקים דוברי ואלונית הם דוקה שנפלו בחלקה של הקיסרות הגרמנית, ואילו פלאנדריה, שאוכלוסיה היו דוברי גרמנית, נעשתה חלק של צרפת. אכן הסקלדה שימש גבול להלכה בלבד.

ב820 פתחו הנורמאנים בפלישתם לאה"ש ועשו בהן שמות. הקיץ הקץ על הקיסרות הפראנקית, כלומר על ההגמוניה המדינית של אה"ש במערב־אירופה, ועם זה על הציוויליזאציה הפורחת הראשונה של אה"ש, שרק דבר אחד נשתייר ממנה: הנצרות.

ימי הביניים: המחצה השניה. לאה"ש של תקופה זו אָפייניות שלוש תופעות: החרב, הצלב והזהב, כלומר: הפאודאליזם, הבישופיות והערים. פלישת הנורמאנים שימשה גורם עיקרי בהתפתחותו של הפאודאליזם. מרכזי הקיסרות והאפיפיוריות היו רחוקים מאה"ש, וכל עומס המלחמה בנורמאנים היה מוטל על האצילים המקומיים. דבר זה גרם להתחזקותם של אצילים אלה ומתוך כך היו אה"ש מפוררות במשך המחצה השניה של יה"ב לכמה מדינות בלתי תלויות זו בזו. מכאן השם „ארצות־השפלה" (בלשון רבים). בתולדות אה"ש במאות ה12 וה13 בולטות שלוש עובדות יסודיות: הכיבוש של צרפת, התפשטותה של בראבאנט, התפתחותן של הולאנד וגלדרלאנד.

ב1185 התחילה מלכות־צרפת מתפשטת על חשבונן של אה"ש ע"י כיבוש שטחים רחבים של פלאנדריה. חדירתה של צרפת לאה"ש נתבטאה גם בתרבות: הבניה הגותית המרובה באה"ש במאות ה13 וה14 מעידה על ההשפעה הצרפתית. לותרינגיה התחתית, הצפונית, שבמאה ה12 הוחלף שמה לרוזנות ברבנט (ע"ע), בלעה את רוזנות אָנוֹ (ע"ע) ובמשך המאה ה12 סיפחה בראבאנט את המרקיזות של אנטוורפן ואת לימבורג. הדוכס הנריק I (1190 — 1235) קרע מעל הבישופות של לייז' את הרוזנות של לוֹז (Looz). אבל נסיונו של הדוכס לכבוש את הבישופות של לייז' נכשל ע"י המיליציה של העיר לייז', שהיכתה 1213 על־יד סטֶפֶּס (Steppes) את הדוכס של בראבאנט. במאה ה10 התחילה מתגבשת הרוזנות של הולאנד. בקרב פלארדינגן (Vlaardingen) 1018 ניצחה הולאנד את הבישופות של אוטרֶכט ואת בעלי־בריתה. בסוף המאה ה12 כבשה הולאנד את פריזלאנד המערבית וקרעה את זלאנד מעל פלאנדריה. ע"י כך נשתלטה הולאנד על כל חוף־הים מן הסקלדה עד הזוידרזֶה.

ראשיתן של הערים באה"ש נעוצה ב civitas וב castrars הרומיים. בימי הפראנקים נתפתחו הערים הבישופיות טורנֶה וקאמברֶה ובזמן מאוחר יותר לייז' ואוטרכט. הפלישות של הנורמאנים הפסיקו את התפתחותן של הערים באה"ש. מסוף המאה ה11 ואילך היו מייצאים את הצמר הפלמי המעובד לסקאנדינאוויה ולנובגורוד (ע"ע). בתחילת המאה ה12 התחילו מביאים לאה"ש צמר גלמי מאנגליה. אה"ש לקחו חלק עיקרי במסעי־הצלב. בראש מסע־הצלב הראשון עמדו בלדווין, הדוכס של פלאנדריה, וגודפרואה מבויון, הרוזן של לותרינגיה. מסעי־הצלב שימשו גורם לפיתוח־המסחר, ומתוך כך לפיתוחן של הערים באה"ש. נוצר קשר בין אה"ש ובין איטליה והמזרח, לאורך הנהרות והמעברות באלפים. ג'נובה

נעשתה שוק של האריג הפלמי. ספינות ג'נובניות וויניציאניות הפליגו לבְּרֻחֶה (Brugge; בצרפ' Bruges, בּריז'). סוחרים איטלקיים עסקו ביבוא אַלוּם ומשי לאה"ש.

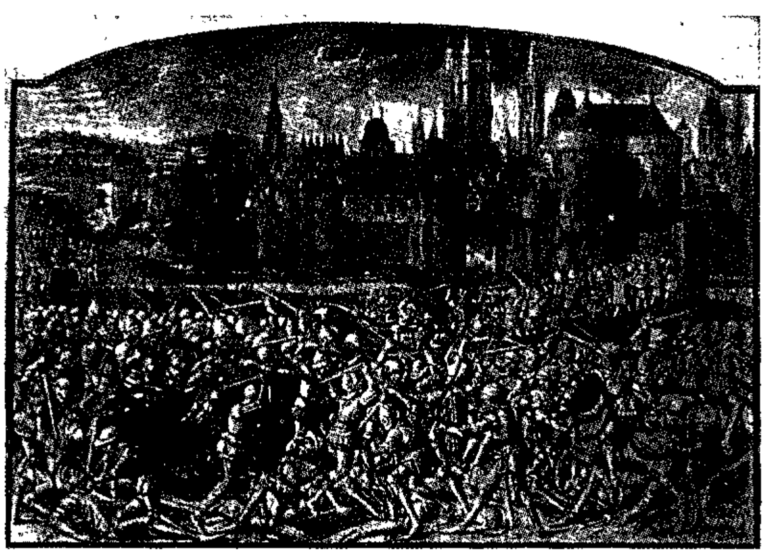
במאה ה13 היתה בְּרֻחֶה עיר־המסחר החשובה ביותר בכל המערב. היא היתה השוק של הצמר הגלמי האנגלי, של הצמר המעובד של אה"ש ושל התַּבְלים שהובאו מן המזרח. ערי בראבאנט מופיעות לראשונה במאה ה11; התפתחותן היתה קשורה בדרך־המסחר שבין בְּרֻחֶה וקלן. התפתחותן של ערי־הולאנד התחילה מאה שנה לאחר מכן. מן המאה ה11 ואילך פרחו באה"ש בעיקר שתי תעשיות: תעשיית־הפליז באיזור המָז ותעשיית־האריג בפלאנדריה. תעשיית־הבד הגיעה לשיאה בפלאנדריה במשך המאה ה13 ובבראבאנט במאה ה14. את התעשיה מימנו סוחרים. במשך המאות ה13—15 התפתחה גם הבאנקאות בפלאנדריה, והבאנקאים היו לא רק מקומיים, אלא אף גרמניים ואיטלקיים.

המסחר היה אבי החופש של אה"ש. ההתפתחות הכלכלית וגידול האוכלוסיה העירונית גרמו לפיתוח עמדתה העצמאית של העיר כלפי האציל השליט. העירונים התחילו מבצרים את העיר ופרבריה. השליטים החוּלוֹנים העניקו זכיונות לערים ביד רחבה מכיוון שהיו מעוניינים בפיתוחן. ערי־המָז זכו בזכויות קודם לערי־פלאנדריה: הראשונה שבהן, שקיבלה מגילת־זכויות, היתה הוּאִי (1066). סט. אוֹמֶר וּברֻחֶה היו הערים הפלמיות הראשונות, שקיבלו כתב־זכיון (1127). ערי־בראבאנט זכו לכתבי־זכויות מסוף המאה ה12 ותחילת המאה ה13. ערי־הולאנד — במשך המאה ה13. הזכיון (keur) הראשון בצפון ניתן למידלבורג, 1217, ושימש דוגמה לזכיונות, שתבעו שאר ערי הולאנד וזלאנד. המשטר בערים הפלמיות, ביחוד בחשובות שבהן, היה מתחילה אוליגארכי, אך עד מהרה הוחלף בדמוקראטי. היו שני טיפוסים של ערים: „עיר חפשית" ו„קוֹמונה". הקומונה היתה דמוקראטית יותר וטיפוס זה היה רווח בדרום, ביחוד בפלאנדריה. בצפון היה רווח הטיפוס של „ערים חפשיות", דוגמת ערי־הרינוּס. החוקה בצפון היתה יותר אוליגארכית.

ההמון העירוני היה מאורגן באגודות מקצועיות: „גילדות". החשובה בין אגודות אלו היתה זו של האורגים. אלה האחרונים התקוממו לפאטריצים ודחקו אותם מן השלטון. הפאטריצים פנו לעזרתו של מלך־צרפת, אבל בקרב קוּרְטְרֵה (Courtrai), 1302, היכו בעלי־המלאכה הפלמיים את האבירים הצרפתיים. שלטונן של הערים הפלמיות הגיע לשיאו בימי המדינאים של גנט יעקב ופיליפ ואן אַרְטֶפֶלְדֶה (ע"ע).

בסוף המאה ה14 מופיעים במועצת־המדינה נציגים של ערי־פלאנדריה ביחד עם באי־כוחה של האריסטוקראטיה. במשך המאה ה15 מופיעות במועצת־המדינה גם שש הערים הראשיות של הולאנד (דורדרכט, הארלֶם, דֶלְפְט, ליידן, חַאודה [Gouda] ואמסטרדאם).

תקופת בורגונדיה־האבסבורג. פעולת הליכוד של אה"ש נסתיימה בעיקרה בימיו של דוכס בורגונדיה, פיליפ הטוב (1419—1467). הוא איחד את מדינות־אה"ש באמצעות ירושות, נישואים ורכישת־שטחים בכסף, בערמה

הקרב על־יד שעריה של העיר בְּרֻחֶה (1381), שנסתיים בנצחונם של אנשי־גנט, שמרדו — בהנהגתו של פיליפ ואן אַרְטֶפֶלְדֶה — בשלטונו של הרוזן מפלנדריה. מיניאטורה צרפתית סמוך ל1470. הספריה העירונית, ברסלאו

ובכוח־הזרוע. לעוצמת דוכסי־בורגונדיה, בעלי המגמה הצנטריפטאלית, עמדו הערים באה"ש, שהמגמה שלהן היתה צנטריפוּגאלית. פיליפ הטוב קבע את מספרם של חברי־העיריות ובנה את שלטון־היחיד שלו על הפריחה הכלכלית של נתיניו. הוא הגן על המסחר והתעשיה של הפלמים וההולאנדים ותמך באנשי־רוח. בזמנו פעלו בברחה האחים האמנים יוהאן והוברט ואן אַיק (ע"ע); כמו־כן תמך הדוכס באוניברסיטה של לוֹבֶן ויסד את ספריית־בורגונדיה בבריסל. אוצרו של הדוכס היה מלא. תקופתו נסתיימה בשני מפעלים, שהיו מכוונים לליכוד נוסף של בורגונדיה: 1473 הוקמה מועצה, שכמקום־מושבה נקבעה מֶחְלֶן ושניתנה לה הסמכות העליונה בשיפוט בענייני־כספים; 1465 הוקמה מועצה מדינית מב"כ המדינות, שמקום־מושבה היתה בריסל.

יורשו של פיליפ הטוב היה בנו, שארל האמיץ (1467—77), שהוסיף את גלדרלאנד על הנחלות, שקיבל בירושה מאביו. אבל שארל הוכה והומת על־ידי האיכרים השווייצריים בקרב נאנסי ב1477. מיד אחר מפלתו נתכנסו בגנט ב"כ הערים של אה"ש לשם דיון על החזרת החירויות, שאבדו להם. ב10 בפברואר 1477 הוכרחה הדוכּסת מרי (1477—82), בתו של שארל האמיץ, לאשר את ה„זכות הגדולה" (Groot Privilegie), שבמרוצת־הזמן נעשתה חוקת־היסוד של אה"ש. הנקודות העיקריות של חוקה זו היו: בלא הסכמתן של המדינות אין השליט רשאי להכריז מלחמה, להטיל מיסים ולהתחתן; רק בני אה"ש יכולים להתמנות למשרות מדיניות; בתעודות רשמיות יש להשתמש בלשון אה"ש בלבד; למועצות ולערים מוחזרות זכויותיהן הקודמות; המדינות והערים רשאיות לכנס את מועצותיהן בכל שעה שתרצינה בכך; מועצת־המדינה תתארגן מחדש באופן שתשמש באות־כוח של העם; לטבוע מטבעות מותר רק ברשותן של המועצות; הערים ממַנות את העיריות שלהן, ועוד.

מרי נישאה ב1477 למאכסימיליאן מאוסטריה, בנו ויורשו של הקיסר ההאבסבורגי פרידריך III, וכשמתה נעשה הוא המושל של אה"ש בשם בנו הקטן פיליפ (1482—1506). הוא משל עד שנת 1494, שבה הגיע פיליפ לבגרות. זה האחרון נשא (1500) את חוּאַנה ה„משוגעת" (בתם של פרנאנדו

ואיזאבל, מלכי־ספרד), וכשמת ב1506 עברו אה"ש לבנם קָרל V (ע"ע), שהיה אז בן חמש. כך באו אה"ש תחת שלטונה של משפחת־האבסבורג ונתקשרו באימפריה הספרדית.

1524 קנה קארל V את פריזלאנד המערבית; 1528 סיפח לאה"ש את הבישופות של אוטרכט; 1538 הכניע את האופוזיציה בגלדרלאנד; 1543 היה קארל V השליט על 17 המדינות, שמאז קיבלו את השם המשותף של „ארצות־השפלה". בתקופה זו מנתה האוכלוסיה של אה"ש 3 מיליון נפש. החקלאות והימאות היו מפותחות. ב17 המדינות של הארץ הקטנה היו 208 ערי־חומה, 150 ערים בעלות מגילות־זכויות, 6,300 כפרים. זו היתה אחת מן הארצות המשגשגות ביותר באירופה.

הרפורמאציה התפשטה באה"ש במהירות, ביחוד בצפון. הקרקע היתה מוכנת לכך זה מכבר, כי המינים של יה"ב מימי ויקליף ואילך מצאו באה"ש מצדדים. ההומאניזם בצפון קיבל כיוון ביקרתי. מרוטרדאם יצא אֶרַסְמוּס (ע"ע), הראש והראשון להומאניזם זה. האוניברסיטה של לובן, שנוסדה ב1427, היתה אף היא חדורה ברוח־ביקורת. ההתפתחות הכלכלית של אנטוורפן, גדול הנמלים של אירופה באותו זמן — העיר בעלת האוכלוסיה הקוסמופוליטית, שכָּללה שכבה פרולטארית רחבה — היתה יפה לפרוטסטאנטיות. 1550 נוסד באנטוורפן בית־הדפוס של פלאנטֶן, שסייע להפצתם של כתבי־הקודש בתרגומו של לותר, ומתוך כך — להתפשטותה של הפרוטסטאנטיות. מתחילה חדרה לאה"ש הלותראניות. 1523 כבר הועלו בבריסל על המוקד שני רפורמאטורים. יוהאן בֶּקֶלס (Beukelsz) מליידן, מראשי האנַבַּפטיזם (ע"ע), ניסה ב1529 להפיץ את דעותיו בליידן ובאמסטרדאם. קיצוניותו הכשילה את התפשטותו של האנאבאפטיזם, אבל ב1543 התחילה חודרת לאה"ש הקאלוויניות הקיצונית. אזהרות נגד הכפירה כבר פורסמו ע"י קארל V. מ1550 עברו ענייני־השיפוט לידי האינקוויזיציה.

ה מ ר ד. ב25 באוקטובר 1555 ויתר קארל V על המלוכה ומסר אותה לבנו פיליפ II. האוצר של אה"ש היה ריק ופיליפ II מוכרח היה לכנס, ב12 במארס 1556, את מועצת־המדינות לשם אישור הקצבה של *1,360,000* זהובים. באי־כוחן של המדינות הגדולות דחו את הדרישה הכספית של המלך. הבעיה הכספית שימשה אחד מן הגורמים למרד, אע"פ שהגורם הדתי הובלט יותר במרוצת־הזמן.

בשם פיליפ II משלה באה"ש אחותו החורגת מרגריטה, הדוּכֶּסֶת של פארמָה, שיועצה החשוב ביותר היה הקארדינאל גראנוֶל, הבישוף של אראס, יועצו של פיליפ II בענייני אה"ש. מתנגדו היה וילֶם, נסיך אוראנז' שבדרום צרפת (ע"ע), ששימש נציב (stadhouder) של מחוזות הולאנד, זלאנד ואוטרכט והיה בעל נחלאות באה"ש.

וילם לא היה מפקד־צבא, אלא מדינאי. כראש האופוזיציה תפס עמדת־ביניים — בין הכיוון הלגיטימיסטי מזה והכיוון הקיצוני מזה. וילם היה אדיש לענייני־דת והתנגד לקנאות של הקאתולים ממפלגת־המלך ולקנאות של הקאלוויניסטים גם יחד. במידה שהקרע בין המלך ובין אה"ש התרחב, בה במידה נעשה וילם ראדיקאלי.

לשמחתם הכללית של תושבי אה"ש הורחק גראנוול מעמדתו ב1564, אך כשהמצב לא נשתנה לטובה קמה בצד האופוזיציה המתונה האריסטוקראטית, אופוזיציה ראדיקאלית יותר מחוגי האצולה הבינונית והנמוכה, מבעלי האחוזות המקומיים, מן הסוחרים ומעירונים סתם. 1556 עיבדה אופוזיציה זו את עיקריה, הידועים בשם „הפשרה". טענתה של אופוזיציה זו היתה, שהמלך מוקף יועצים רעים, בני חו"ל ברובם, שמטרתם היחידה היא חיסולה של החוקה הקיימת. כאלפיים איש התחייבו בשבועה ובחתימה על שמירתה של ה„פשרה" וקראו לעצמם בגאווה בשם „גֶזים" (מצרפ' gueux, קבצנים), שבו כונו לגנאי על־ידי מתנגדיהם. עכשיו התחילו זורמים לאה"ש מטיפים, בעיקר קאלוויניסטים, שמתחילה היו מטיפים לדעותיהם בסתר, אבל אח"כ גם במקומות פומביים. התנועה קיבלה צורה המונית בעיקר בערי פלאנדריה. באנטוורפן נשתלטה אנארכיה: העסקים נשתתקו, על הסוחרים העשירים, שברובם היו קאתולים, נפל פחד ההמון הקאלוויניסטי, שוילם מאוראנז', מושל אנטוורפן, השתדל לרסן אותו.

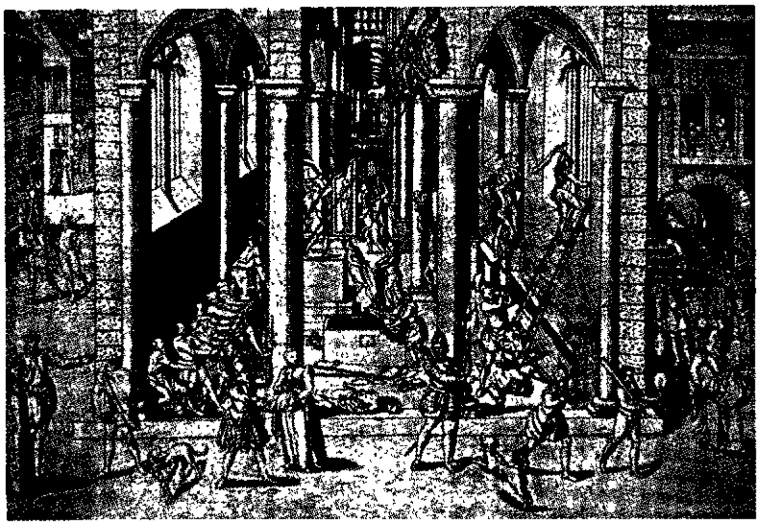
ב10 באוגוסט 1566 עברה ההטפה הקאלוויניסטית למעשים, כגון הריסת תמונות הקדושים ופסליהם — מה שהרחיק מתנועת־העצמאות את הקאתולים המתונים. וילם פתח במשא־ומתן עם נסיכים פרוטסטאנטיים בגרמניה על הקמתה של ליגה להגנת הפרוטסטאנטיות באה"ש. הקאלוויניסטים התחילו מארגנים יחידות צבאיות, בעיקר באנטוורפן, שהשתלטו על האי ואלחֶרֶן (Walcheren) ושלסוף הושמדו (במארס 1567) על־ידי יחידות צבאיות ואלוניות וגרמניות, שפעלו בשירותם של הספרדים. וילם יצא לחו"ל כדי לארגן כוח מבחוץ והדוכס מאַלבה נשלח על־ידי המלך לדכא את המהפכה. באוגוסט 1567 הגיע אלבה לבריסל בראש צבא של 20,000 איש, ומרגריטה פוטרה מתפקידה.

אלבה הקים מיד את "המועצה למהומות", שכונתה אחר־כך בשם „מועצת־הדמים". כמה מן האריסטוקראטים של אה"ש עם הנסיכים אגמונט והורן בראשם נאסרו. מדילֶנבורג שבנאסאו פתח וילם מאוראנז' בהכנות למלחמה והצליח לאסוף 200,000

ההוצאה להורג של הנסיך אגמונט והרוזן הורן בבריסל ב5.6.1568.
תחריט של פ. הוגנברג

זהובים מערי פלאנדריה, הולאנד, זלאנד, מתרומות פרטיות וממכירת חלק מתכשיטיו. וילם תלה את תקוותיו לא בניצחון צבאי על ספרד, אלא במצב הבינלאומי, שגרם לניגודים בין ספרד מזה ובין צרפת, אנגליה והנסיכויות הגרמניות מזה, ובפעולות הצבאיות לא ראה אלא אמצעי להשגת מטרותיו המדיניות. באביב 1568 פלש צבאו של וילם לאה"ש בשלושה ראשים, שכולם נחלו מפלה. תחת הרושם של פלישות אלו פקד אלבה להוציא להורג ב5 ביוני 1568 את אֶגמונט ואת הורן. הוצאתם להורג של שני הנסיכים הרסה את הגשר בין הצדדים היריבים. באוגוסט כרת וילם ברית עם ראשי ההוגנוטים בצרפת, האדמיראל קוליניי (ע"ע) וקונדֶה (ע"ע). אולם כל נסיונות־הפלישה לאה"ש, שנערכו מצד היבשה, נכשלו. לעומת זה הצליחה הפלישה מצד הים של „קבצני־הים" (Gueux de Mer). באפריל 1572 תפסו הללו את נמל בּרֶלֶה (Brielle) שבשפך המָז ונתבצרו בו. המרד נתפשט במהירות בזלאנד, הולאנד, גלדרלאנד, אוטרכט ופריזלאנד. המורדים הכירו בווילם כבנציבו של המלך. ב29 ביוני 1572 פלש וילם בראש צבא של 30,000 איש לגלדרלאנד מאחר שתלה תקוותו בקוליניי, ראש ההוגנוטים. והנה הגיעה הבשורה על הטבח של ליל ברתולומֶאוס, שנערך בהוגנוטים, ומתוך כך נתברר לו, שהדרום היה אבוד. ב15 ביולי 1572 נבחר וילם פה אחד ל„סטאדהאודר" של הולאנד „בשם המלך" ועם זה הוכרז על חופש־הדת לפרוטסטאנטים ולקאתולים כאחד. באותו זמן עבר צבאו של אלבה באש ובחרב בעיר אחר עיר. באוגוסט 1573 שם דוֹן פֶּדְרִיקוֹ, בנו של אלבה, מצור על אַלְקְמַאר, שנמשך שבעה שבועות. לפי פקודתו של וילם הרימו ההולאנדים את סכרי־הים, השטח בסביבות־העיר הוצף והספרדים הוכרחו לסגת. 18 דצמבר 1573 עזב אלבה את אה"ש ובמקומו בא רֶקֶסֶנְס (Requesens). 23 אוקטובר 1573 הכריז וילם על עצמו כבעל קאלוויניסטן וע"י כך קישר את גורלו עוד יותר בגורלה של הולאנד. בתחילת 1574 שמו הספרדים מצור על לײדן. לודוויג מנאסאו, אחיו של וילם, ניסה לשחרר את לײדן, אבל הוכה בסביבת ניימֶחֶן ואף נפל בקרב (ביחד עם אחיו היינריך). לשם הצלתה של לײדן הורמו הסכרים, וצי ה„גֶזים" הגיע אל העיר על פני השטח המוצף ב3 באוקטובר, כשלײדן עמדה ליפול מחמת רעב. 25 אפריל 1576 נפגשו בדֶלְפְט ב"כ הולאנד וזלאנד ונחתמה הפקודה על הקמתה של הפדראציה, הגרעין לרפובליקה של ה„פרובינציות המאוחדות". וילם הוכרז כשליט וכרוזן של הולאנד. ה„פרובינציות המאוחדות" היו קבוצה של רפ:בליקות עצמאיות. 1576, לאחר שמת רֶקֶסֶנס, שיגר פיליפ II לאה"ש את אחיו החורג, דוֹן הואן מאוסטריה, שנתמנה כמושלה של הארץ, ולעזרתו נשלח אלכסנדר פַרְנֶזֶה (ע"ע). 31 יאנואר 1578 היכה פרנזה את וילם ובאוקטובר 1578 ירש את מקומו של דון תואן, והתחיל זורע את זרע הפירוד בין שני הצדדים שבאה"ש. ב5 ביאנואר 1579 נחתם „חוזה אראס", שלפיו הוכרה הדת הקאתולית כדת היחידה במדינות הוואלוניות. בתשובה לכך נחתם ב29 ביאנואר 1579 „חוזה אוטרכט" של המחוזות

הקאלוויניסטים הורסים את תמונות־הקדושים בארצות־השפלה.
תחריט של פ. הוגנברג (1540—1590)

הצפוניים: זלאנד, הולאנד, אוטרכט, גלדרלאנד, זוטפֶן, „כאילו היו מחוז אחד", להגנת חירויותיהם ודתם „בחיים, בדם וברכוש". חוזה אראס וחוזה אוטרכט אישרו את הקרע של אה"ש. ב19 בספטמבר נחתם חוזה עם שליטי אנז'ו, שקיבלו את השלטון באה"ש בתנאים מסויימים: „הולאנד וזלאנד תזכינה בזכויות־יתר ותישארנה במצבן הנוכחי במה שנוגע לשאלת הדת ובעוד שאלות". ב26 ביולי 1581 נתכנסו בהאג נציגי המדינות הצפוניות והכריזו על הדחתו של פיליפ II מן השלטון משום עריצותו. ב19 בפברואר 1582 הוכרז הדוכס של אַנז'ו חגיגית באנטוורפן גם כדוכס של בראבאנט, ואח"כ הוכרז כשליטן של שאר המדינות. לא עברו ימים מרובים וריב פרץ בינו ובין נציגי המדינות: הוא עזב את אה"ש ולא חזר אליהן.

כך נתפרדו אה"ש של יה"ב למשך כל התקופה שלאחר מכן (פרט לתקופת המהפכה הצרפתית והדור שלאחריה) לשתי מדינות: לבלגיה (ע"ע), שנשארה עוד כמאתיים שנה תחת ממשלת בית־האבסבורג, ולהולנד (ע"ע), שעד היום היא שומרת באופן רשמי על שמה הקדום Nederland, שפירושו „ארץ השפלה".

W. H. Prescott, *History of the Reign of Philip II,* 1856; J. L. Motley, *The Rise of the Dutch Republic,* 1926; F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand,* 1906–1908, 1924; P. J. Block, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk,* 1923–1926, 4 vols; H. Pirenne, *Histoire de Belgique,* I^{6}, 1929; II^{3}, 1929; III^{3}, 1923; IV^{3}, 1927; V^{2}, 1926; VII, 1932; J. Huizinga, *Herbstzeit des Mittelalters,* 1938^{9} (תרגום מהולאנדית).

א. אח.

אַרְצִיבַּשֶׁב, מִיכַאִיל פֶּטְרוֹבִיץ — М. П. Арцыбашев — (1878, פלך חארקוב — 1927, ווארשה), סופר רוסי נאטוראליסטן. א' הירבה לחבר סיפורים, מהם ברוח ליבראלית; אח"כ ניסה את כוחו גם בפובליציסטיקה. אך עיקר פירסומו, גם מעֵבר לתחומי רוסיה, בא לו על־ידי הרומאן „סאנין" (1907), שתורגם לכמה לשונות אירופיות (וב1953 גם לעברית). הספר שימש ביטוי לרגש האכזבה המדינית, שתקף את חוגי האינטליגנציה ברוסיה עם כשלון המהפכה של 1905. „סאנין", שעורר בשעתו ויכוח סוער ותגובה של

התלהבות, ביחוד בחוגי הנוער הרוסי, הטיף לאֶגואיזם ולניהיליזם, שמצדיקים את ההענות המלאה לתביעות הבהמיות של האדם. הלך־רוח זה נשתלב ברעיון „האדם העליון" של ניטשה, שכבש באותו זמן את הלבבות. רמתו האמנותית של הרומאן ושל שאר יצירותיו של א' אינה גבוהה ביותר. העלילה ערוכה בהם, בדרך כלל, לפי סכֵמה סיפורית שגרתית, שבמרכזה עומד גיבור ראשי, שקווי־אָפיו העיקריים חוזרים ברוב היצירות. אחר מהפכת־אוקטובר עזב א' את ברית־המועצות ומאז נמנה עם סופרי האֶמיגראציה. יצירותיו כונסו ב10 כרכים (1913/17).

אַרְקַדְיָה (ἡ 'Αρκαδία), ארץ הררית בטבורו של הפֶּלופּוֹנֶסוס. מתחילה היה גם עמקו של נהר־אַלְפֵיאוס וארץ־טְרִיפִילְיָה שבמערב קשורים בא', אולם לאחר שמקומות אלה עברו לידי האֶלֵיאים נותקה א' מן הים. לפי האגדה היו הארקאדים אוטוכתוניים: אַרקאס, אביהם המיתולוגי, היה נינו של פֶּלַסְגוֹס, והפלאסגים נחשבו כתושביה הקדומים ביותר של יוון. לאמיתו של דבר, היו הארקאדים יוונים ונמנו על האַכַיאִים (ע"ע). הדורים לא הצליחו לחדור לא' ועל־כן נשתמר בה הניב האכיאִי הקדום, שמלבד בא' לא נשתמר אלא בקפריסין בלבד.

המבנה של א', שהיא כולה הרים וגבעות, גרם להתפוררות הכוחות המדיניים בתוכה. בתוך העמקים הסגורים בין ההרים היו כפרים וערים קטנות לעשרות, וכל ישוב קטן נהנה מאוטונומיה גמורה. אע"פ שלהלכה היתה קיימת ברית (τὸ κοινόν) של הארקאדים, נודע לה, לברית זו, תפקיד פוליטי רק לעיתים רחוקות (כגון במאה ה4 לפסה"נ), והקשר שאיחד את הארקאדים היה בעיקרו דתי (פולחנות משותפים של זֶוס ליקאַיוֹס, דֶמֶטֶר ופֶרסֶפוֹנֶה, פאן, ועוד). א' היתה חסרה מרכז עירוני טבעי, שעלול היה למלא בה תפקיד דומה לזה שמילאה אתונה באטיקה; הערים החשובות של א', כגון טֶגֶאָה, מַנְטִינֵיאָה, אוֹרְכוֹמֶנוֹס, נוסדו מ„סינאויקיזם" (איחוד) של מספר כפרים מועט (מנטיניאה מ5 כפרים, טֶגֶאה מ9) ולא היה בכוחן לאַחד את הארץ כולה. כארץ מנותקת מן הים, לא הירבתה א' לעסוק במסחר; תושביה היו איכרים ורועים, גזע חזק של אנשי־עמל, שיצא להם שם בחוץ־לארץ כחיילים שכירים מצויינים. כוח־זרועם עמד להם, לארקדים, שיָגֵנו בהצלחה על ארצם בפני אויביהם. מלחמות מרובות פרצו בין ספרטה והארקאדים, שבהן הצטיינו ביחוד אנשי טֶגֶאָה. מתחילה נחלו הספרטנים מפלות קשות, ורק במאה ה6 נצטרפו ערי־א' לברית הפלופונסית בהנהגתה של ספרטה. כבעלי־בריתה של ספרטה נטלו הארקאדים חלק במלחמת היוונים בפרסים. תקופה חדשה באה לא' אחר מפלתם של הספרטנים בלֶוּקְטְרָה (371): א' נשתחררה מהשפעתה של ספרטה ונתארגנה שוב בצורת „ברית". אֶפַּאמֵינוֹנדאס, מנהיג התבאיים, הקים עיר חדשה בא', מֶגאלופוליס („העיר הגדולה"), שנועדה לשמש תריס בפני ספרטה; העיר החדשה, שבה נתמזגו כארבעים ישובים קטנים, שימשה מרכז למוסדות ה„ברית". אולם גם הקמתה של מגאלופוליס לא הפכה את א' למדינה מאוחדת: ערים חשובות , כגון מנטיניאה וטגאה, לא השתתפו ב„סִינְאוֹיקיזם" של מֶגאלופוליס, ומאורעות מדיניים הרסו עד מהרה את ההסכם הזמני, שנוצר בין ערי־א': בשעה שאנשי טגאה ומגאלופוליס עמדו על צידה של תבאי, תמכה מנטיניאה בקואליציה שנתארגנה נגד תבאי. תחת שלטונה של מוקדון (מ338 ואילך) נמשכה התפוררותה הפנימית של א'. במחצה השניה של המאה ה3 נכנסו ערי־א' לברית האכיאית (ע"ע אכיאים). בתקופה זו סבלה א' קשות מן המלחמות שפקדוה: מגאלופוליס נהרסה על־ידי קלֶאוֹמֶנֶס מלך־ספרטה, ומנטיניאה — ע"י אנטיגונוס דוסון מלך מוקדון. ב146 לפסה"נ עברה א' לידיהם של הרומים. סטרַבּוֹ (ע"ע; תקופת־אוגוסטוס) מכיר את א' כארץ הרוסה ואף „העיר הגדולה", מגאלופוליס, היתה בימיו „שממה גדולה".

בשם א' נקראת כיום נפה (נומוס) במרכז הפלופונֶסוס, ששטחה 4,310 קמ"ר ומספר אוכלוסיה 171,000 (1953). א' מגדלת חיטה, טאבאק, תפוחי־אדמה וגפנים. כמו־כן מגדלים בה צאן. תושביה של עיר־הבירה טריפוליס (כ18,000) מתפרנסים ממלאכה ומתעשיות קטנות; בהרים יש כמה קייטנות.

סטראבו, VIII, 8, עמ' 388/9; פאוסאניאס, VIII; ארץ א' ושבט הארקאדים נזכרים תכופות אצל הרודוטוס, תוקידידס וכסנופון (הלניקה).

א. צ'.

אַרְקַדְיָה (Arcadia), שם של זרם בספרות האיטלקית של המאות ה17 וה18. הנוף היווני א', המהווה באֶקלוגות (ע"ע) של תאוקריטוס, וֶרגיליוס ותלמידיהם את הרקע האידיאלי לחייהם המאושרים של רועים ורועות בחיק־הטבע, נעשה בתקופת הרנסאנס באיטליה ומחוצה לה, ע"י הצלחתו העצומה של רומאן־הרועים „א'" של יאקופו סַנַצַרוֹ (1504, ע"ע; על הרומאן האנגלי „א'", 1590, ע"ע סידני, פיליפ), סמל לגעגועיה של התקופה על עולם אידיאלי, רחוק מן המציאות, שכולו אהבה וסיפוק־הנפש.

חשיבות ספרותית נודעת למונח א' מ1690, כשכמה משוררים ומלומדים מתוך אותם שהמלכה כריסטינה משודיה היתה נוהגת — לאחר שויתרה על המלוכה בארצה (1654)— לכנס בארמונה ברומא, החליטו להתועד בתור אקאדמיה, שקראו לה בשם „האקאדמיה של א'" (Accademia dell' A.). לאקאדמיה זו, שעדיין היא קיימת, היתה במאה ה18 השפעה מכרעת על הטעם הספרותי באיטליה ובשאר ארצות. החשובים בין 14 מייסדיה היו המשורר פֶליצ'ה צאפי (שאשתו היפה, הציירת והמשוררת פאוסטינה מאראטי, סימלה את טיפוס ה„רועָה", השוחרת שירה ואמנות), המשפטן ג'אנוִינצ'נצו גראוינה, שחיבר את חוקת־האקאדמיה (1696) בסגנון של „שנים־עשר הלוחות" הרומיים, והמשורר וההיסטוריון ג'ובאני מריה קרֶשימבֶּני (Crescimbeni), ה„פקח" (custode) הראשון של רפובליקה ספרותית זו והמחבר של היסטוריה מפורסמת של השירה (Istoria della Volgar Poesia, 1690), שכוללת את המחקר הרציני הראשון של השירה הפרובנסאלית, ושל ספר בשם „א'" (1709), שמוסר את תולדותיה ותורתה של האסכולה הארקאדית, ערוכות בצורת רומאן־רועים. ה„אקאדמיה של הא'", או כפי שנוהגים לומר בקיצור: „הא'", גדלה ונתפשטה בממדים מפליאים: בתחילת המאה ה18 היו לה מאות של חברים, כולם משוררים או חובבי־שירה (ביניהם גם האפיפיור בֶּנֶדִיקְטוּס XIV) ו„מושבות" (colonie, כלומר סניפים) ברוב ערי־איטליה ואפילו בפרובאנס, ספרד, גרמניה, הולאנד, ועוד. גם משוררים זרים צורפו מזמן לזמן לא' הרומית, כמו, למשל, גתה בשעת ביקורו ברומא ב1786. הישיבות היו מתקיימות תחת כיפת־השמים, בגן הנקרא בשם

Bosco Parrasio (על שם נוף פַּרַזְיָה בא' שביוון, שנעשה שם נרדף לא'); כל חבר בחר לו, עם הצטרפותו לא', שם־רועה יווני.

תכניתם של המיַסדים היתה „לבער מן הספרות האיטלקית את הטעם הרע, שנשתרש בתוכה במאה האחרונה", כלומר את הסגנון המחוכם והמגובב של אבי השירה הבארוקית, ג'אמבאטיסטה מַרינוֹ (ע"ע) ושל תלמידיו, ולהחזיר לה את הפשטות, הטבעיות והכנות, שנעלמו ממנה. צורות־המופת של השירה ה„ארקאדית" היו האוֹדָה של פינדארוס, הקאנצוֹנה של פֶּטראָרקה והשיר הזעיר (שנקרא אז „קאנצוֹנֶטָה") ברוחו של אנאקרֶאוֹן. משורריה הראשיים של הא' היו פֶּליצ'ה צאפי הנזכר, פאוֹלוֹ רוֹלִי (1687—1765), קארלוֹ אינוֹצֶ'נצוֹ פרוּגוֹני (1692—1768) ופֵּיטרוֹ מֶטַסְטַסיוֹ (ע"ע), החשוב שבכולם. במשך תשע שנים פירסמה האקאדמיה קובץ שנתי בשם Rime („שירים"), שאח"כ יצא בהפסקות ארוכות; הכרך האחרון, ה13, הופיע ב1780.

באמצע המאה ה18 נעלמה, בהשפעת הלעג ששפך עליה ג'וּזֶפֶּה באָרֶטי בירחונו המפורסם La Frusta letteraria („הצלָף הספרותי", 1753/4), האָפנה של מנהגי „רוֹעים" מדוּמים, ובאותה תקופה נתמעטה גם השפעת האקאדמיה של הא'. בתנועת הקלאסיציזם לא היה לה עוד מעמד ניכר, אע"פ שרוב הסופרים הראשיים של הקלאסיציזם — פּאריני, אל־פיאֶרי, פוסקולו ומוֹנְטִי — היו מחבֵריה. סניפי־הא' השונים בטלו, אבל האקאדמיה הרומאית הוסיפה להתקיים קיום צנוע עד זמננו, כמועדון ספרותי וחברותי. בשנת 1925 נתארגנה הא' מחדש, בשם „אקאדמיה ספרותית איטלקית"; היא יוזמת מפעלים תרבותיים שונים ומפרסמת בטאוֹן בשם „א'".

A. Carini, *L'A. dal 1690 al 1890*, 1891; E. Bertana, *A., saggi e profili*, 1909; H. Wendel, *A. im Umkreis bukolischer Dichtung*, 1934.

ה. פ.

אַרְקַדְיוּס, פְלָוְיוּס — Flavius Arcadius — (378—408 לסה"נ), הקיסר הראשון של האימפריה הרומית המזרחית (395—408). כמו שותפו לשלטון, הוֹנוֹריוּס אחיו, שקיבל את החלק המערבי של הקיסרות, היה א' כרוך אחר יועציו ותלוי בדעותיהם, באופן שימי־שלטונו הגבירו את הקרע בין המזרח והמערב והפכו את חלוקת הקיסרות לעובדה קיימת. השאלה החשובה, שעמדה באותם הימים על הפרק בפני א' ויועציו, היתה ההגנה על איליריה, שנכללה בתחומה של הקיסרות המזרחית, אלא שמחמת תכונותיה של האוכלוסיה בפרובינציה זו, שסיפקה חיילים משובחים לצבאות־רומי, קשה היה גם לרומי המערבית לוותר עליה. החיכוכים בין הקיסרות המזרחית והמערבית בשאלה זו ובשאלות אחרות חיזקו ביותר את מנהיג־הגוֹתים אַלַריך (ע"ע) ואת מנהיגיהם של שבטים גרמניים אחרים, שפלשו ליוון ולאסיה הקטנה. אולם הסכסוכים שפרצו בין מנהיגי השבטים הגרמניים, ומעשי הביזה והשוֹד, שבהם עסקו באסיה הקטנה, עוררו נגדם תנועה חזקה מצד התושבים, שנסתיימה בגירושם של הפולשים מן הארץ (בתחילת המאה ה5). למאורע זה היו תוצאות חשובות ביותר, שהרי בסיבתו הורחקו שבטי־הגרמנים מכל חבליה של הקיסרות המזרחית. ערך היסטורי יש ליחד גם לגירושו של יוֹהַנס כריסוֹסטוֹמוֹס (ע"ע) מקוֹנסטאנטינוֹפּוֹל על שתקף את הקיסָרת אֶודוֹכּסיה על שחיתוּת־מידוֹתיה. בסיכסוך זה עם ראש־הכנסיה, שהיה נערץ על העם, נתגלתה מידת תקפו של השלטון הקיסרי.

E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (ed. Bury), 1929, 29; A. Güldenpenning, *Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arkadius und Theodosius*, II, 1885; J. B. Bury, *The History of the Later Roman Empire*, 1923.

יחסו של א' ליהודים. א' אישר את הזכויות המיוחדות, שקיבלו היהודים מידי קודמיו ושהיו מכוּונות להבטיח את חירותם הדתית. חשיבות מיוחדת יש ליחס לחוק משנת 396, המאיים בעונש על פקידי הקיסרות, אם יתערבו בקביעת שערי המחירים של הסחורות, שהיהודים מביאים לשווקים (Cod. Theod., XVI, 8, 10). קביעת השערים לסחורות אלו נמסרה לידי הסוחרים היהודיים בלבד. בפקודות אחרות אנו מוצאים את א' מצהיר, כדבר ידוע ומקובל, שאין היהודים מוגבלים בשום דבר מבחינת החוק הרומי (שם, 9, 8, XVI) והוא גם דורש מן הממונה על חבלי־המזרח לדאוג לכך, שלא יפגעו בכבודו של הנשיא (שם 11 §). על השלטונות של חבל־איליריה הטיל א' את החובה לשמור על בתי־הכנסת מכל פגיעה (שם, 12 §). א' אישר גם את הזכויות המיוחדות לשמור על הפקידים המשמשים בעבודת־הקודש בבתי־כנסת, בדומה לזכויות שהיו לפקידים מאותה דרגה בכנסיה הנוצרית. בענייני־שיפוט היו היהודים רשאים להיות נידונים בבתי־דין משלהם, אע"פ שהביצוע של פסקי־הדין, שהוצאו ע"י בתי־הדין היהודיים, היה מוטל על השלטונות הרומיים. אחד מחוקיו של א' כולל התראה נגד יהודים, שמתנצרים מטעמים חמריים (שם, 8, 2, XXI).

מ.

אַרְקוֹזָה (arcose), מין של אבן־חול (ע"ע), שהיא בנויה בעיקרה גרגרים קצוצים או מעוגלים־במקצת של פצלת־השדה (ע"ע), ולא כמינים הרגילים של אבני־חול, שהן בנויות מגרגרי־קוארצה. א' נוצרת על־פני יבשות ע"י התפוררות של גְרַנִיט (ע"ע), גְנַיס (ע"ע) וכד', במקום שפירורי־הסלעים שוקעים ומתלכדים במהירות. יש להניח, שרוב אבני־הא' נוצרו בתנאים של אקלים מדברי יבש. בא"י מצויים מרבצי־א' בשכבות עד־קמבריות ובדרום ים־המלח.

אֶרְקוּלָנוּ דֵי קַרְוַלְיוּ אִי אַרַאוּז'וּ, אַלֶשַׁנְדְרֵי — Alexandre Herculano de Carvalho e Araújo — (1810, ליסבון — 1877, ואל־דֵי־לוֹבּוּש, מחוז סאנטארֶם), היסטוריון, סופר ומשורר פורטוגיזי. א', בן למשפחה עֲניה, שהשתתף בנסיון של התקוממות לרוֹדן מיגֶל I ב1831, ברח עם רוב הקושרים לאנגליה ומשם עבר לצרפת; אולם בשנה שלאַחַר מכן חזר לפורטוּגאל ונלחם תחת פֶּדְרוֹ IV על שחרור ארצו. מאז היה במשך עשרות־שנים מראשי המפלגה הליבראלית, ונוסף על יצירתו כמשורר, מסַפר והיסטוריון, הירבה לכתוב בעיתונים מאמרים נמרצים ושנונים על הבעיות המדיניות והדתיות של פורטוּגאל. מאמרים אלה, שנכתבו ברוח קידמתית מתוּנה ומתוך התנגדות גוברת והולכת לכנסיה הקאתולית, כונסו על־ידיו בקובץ Opusculos (8 כרכים, 1876–1901). מ1837 ואילך שימש א' מנהל הספריה המלכותית ומ1844 ואילך עורך (מטעם האקאדמיה למדעים) של אוסף המקורות של ההיסטוריה הפורטוגיזית ביה"ב: Monumenta

Portugaliae Historica (ארבעה חלקים, 1856–1917). ב1867 פרש, מאוכזב ומר־נפש, מכל פעילות ציבורית ועד סוף־ימיו התבודד בעיירה ואל־די־לובוש, במקום שעסק במחקרים היסטוריים ובעבודה חקלאית.

א' ואלמֵידָה גארֶט הם מייסדיו וראשיו של הרומאנטיזם בפורטוגאל, אבל בניגוד לאלמידה גארט, שהיה משורר בכל יצירותיו (שירים, אֶפוסים, מחזות), עבר א' עד מהרה מן השירה אל ההיסטוריוגראפיה, והחשיבות של פעולתו כהיס־טוריון היתה מרובה כל־כך, מבחינה מדעית ומדינית־לאומית כאחת, שהאפילה — יותר מן הראוי — על יצירתו כמשורר ומסַפר. ברומאנטיזם של א' ניכרות ההשפעות הצר־פתיות (לעומת ההשפעות האנגליות, שהן המכריעות אצל אלמידה גארט); צביונו הרומאנטי בולט ביחוד בעצבות ובהשתפכות־הנפש שבשיריו, בחיבתו העמוקה לתקופת ימי־הבינים, שבה חדורים הרומאנים וספרי־המחקר שלו, ובמזיגת ההערצה של חופש־היחיד עם מיסטיציזם דתי, שבה נתייחדו כתביו המדיניים.

קבצי־שיריו (שבהם כבר מצויים גרעינים של כל המוטי־ווים הרומאנטיים הנזכרים) שייכים לתקופת־נעוריו: „קול הנביא" (A voz do propheta, 1836) ו„נֵבֶל־המאמין" (A harpa do crente, 1838). כתחנה בדרכו מן השירה אל ההיסטוריה שימש לו הסיפור. כשרונו בתחום זה נתגלה מתחילה בעיבודים של אגדות־עם על נושאים היסטוריים (כונסו ב Lendas e Narrativas — „אגדות וסיפורים", 1851), אח"כ בטרילוגיה (בלתי־גמורה) של רומאנים היסטוריים בשם Monasticon („חיי־נזירים"), לפי דוגמת ואלטר סקוט, שא' העריצו. מטרילוגיה זו השלים א' שני רומאנים, שהראשון שבהם Eurico o Presbitero („אוריקו הכומר", 1843) מטפל בוויזיגותים האחרונים ובפלישת הערבים לספרד ב711, והשני: O monge do Cister („הנזיר הציסטרציָני", 1848) בתקופת המלך ז'ואַו I, שמת ב1433. שני הרומאנים מתארים, בין שאר הליקויים והקלקלות, שא' מוצא במשטר־הכנסיה, את המגרעות הכרוכות בהתנזרות מן הנישואים (א', שחיבר בשנת 1850 ספר־פולמוס נגד הכנסיה הקאתולית Eu e o Clero — „אני והכמורה", פרש בסוף־ימיו מכנסיה זו והצטרף לכת של דלינגר [Döllinger], שנתפרסמה בשם „קאתולים ישנים"). רומאנים אלה, שהם נמנים על מבחר היצירה הסיפו־רית בפורטוגיזית, ניתרגמו לכמה לשונות. מקום־העלילה של הרומאן השלישי והאחרון של א' O Bôbo („הכסיל"), הוא חצר המלכה הראשונה של פורטוגאל, תֶרֶזה, שמתה ב1130.

ואולם עיקר מפעלו של א' היה בתחום ההיסטוריה. העריכה המדעית של שתי כרוניקות עתיקות, Chronica de Dom Sebastião (1839) ו Annaes del rei Dom João III (1844), שימשה הכנה לספרו העיקרי, בן ארבעת הכרכים, „תולדות פורטוגאל" (História de Portugal, 1846—1853). בספר זה שלא נגמר (הכרך הרביעי מסתיים במותו של אלפונסו III ב1279) הגיעה ההיסטוריוגראפיה הפורטוגיזית המודרנית לשיאה: הוא מבוסס על טיפול קפדני במקורות, ועם זה הוא מצטיין במעוף רעיונותיו ובעמקותם וכן בסגנון, שהוא כאילו סוחף את הקורא. בין שאר מחקריו ההיסטוריים של א' בולט הספר המרתק על „ראשיתה של האינקוויזיציה בפורטוגאל" (Do origem da Inquisição em Portugal, 1855), שמגלה את השחיתות והכוונות השפלות, שגרמו לייסוד האינקוויזיציה בארצו.

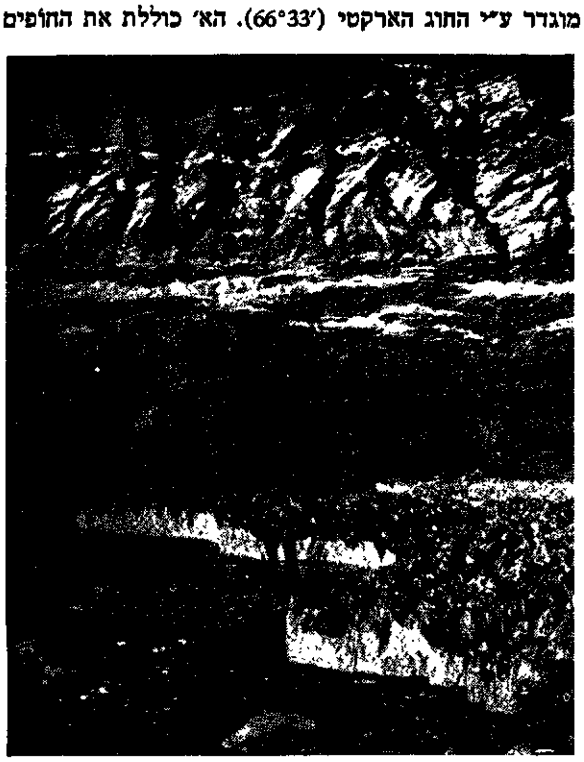
א' הוא אחד מן ההיסטוריונים הגדולים של המערב במאה ה19; הוא יחיד במזיגה השלמה של שני כשרונות: איש־מדע בחקירת החומר, משורר בהרצאתו.

F. de Almeida, *A. H. o historiador*, 1910; V. Nemerio, *A. H.*, 1934.

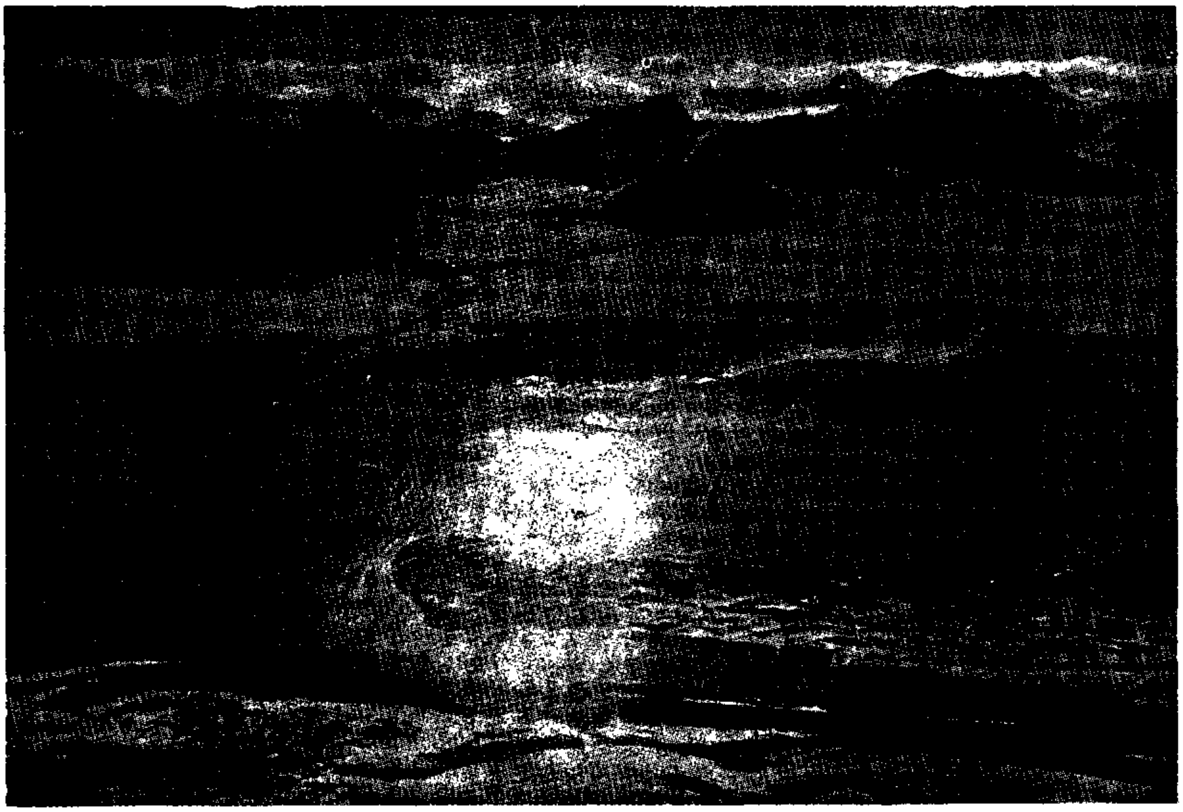
ח. פ. — ח. אר.

אַרְקְטוּרוּס (יור' Ἀρκτοῦρος, שומר־הדובים), כוכב מדרגה ראשונה (m= 0.24) במזל רועה־השוורים: α-Boötis (בהמשך „זנבו" של הדוב הגדול); אחד מ4 הכוכבים המַב־היקים ביותר שברקיע הצפוני. א' הוא ענק צהוב־אדמדם מן הטיפוס הספקטראלי gK0; הטמפראטורה: 4,300°, קטרו: לערך פי 25 מקוטר־השמש, מסתו: כ4 מסות־שמש, ומכאן שצפיפותו אינה אלא כ0.00025 מצפיפות־השמש. רחקו: 11½ פארְסֶק (38 שנות־אור), עצמת־אורו: פי 80 מזו של השמש, דרגת־אורו המוחלטת: M=⁻0.1. — כאחד מגרמי־השמים הבולטים, שימש א' נושא לאמונות ואגדות של עמים הרבה. לפי המיתולוגיה היוונית, א' הוא אַרקאס, בן מלך ארקאדיה, שערך צייד על אמו קאליסטו, לאחר שזו שונתה לדובה; כדי למנוע רצח־אם, העלה זֶוּס את שניהם השמימה והפך את קאליסטו למזל הדוב הגדול ואת ארקאס — לכוכב א'. — הוולגאטה מזהה — ללא הוכחות מספיקות — את עש או עיש (איוב ט, ט; לח, לב) או את כימה (עמוס ה, ח; איוב ט, ט) המקראיים עם א'.

אַרְקְטִים או **אַרְקְטִיקָה** (מיור' ἄρκτος=דוב, ע"ש המזלות הצפוניים הדוב הגדול והקטן), האיזור של כדור־הארץ שמסביב לקוטב הצפוני, שבו הטמפראטורה הממוצעת בחודש החם ביותר היא למטה מ10°. איזור זה משתרע מן הקוטב עד סמוך לקצהו הצפוני של תחום־היערות. הגבול הדרומי של הא' נקבע על־ידי הגורם האקלימי־צמחי ואינו מוגדר ע"י החוג הארקטי (66°33'). הא' כוללת את החופים

גרנלאנד: לשונו של קרחון לרגלי קיר־סלע, שסתרומם על שפת ים־הקרח לגובה של 3,000 מ'

זריחת־החמה בחצות־הלילה על אי־אימר שממזרח לגרנלאנד; ברקע — הרי־ורמלאנד (800 מ')

הצפוניים של אלאסקה וקאנאדה, הארכיפלאגוס הארקטי הקאנאדי, חלק גדול של לאבראדור, רובה של גרנלאנד, הארכיפלאגוס של שפיצברגן, סיביר הצפונית והים הארקטי.

עיקרה של הא' הוא ים. שטחו של ים־הא' הוא כ14 מיליון קמ"ר — לערך החלק ה13 של שטח האוקיינוס השקט. הטמפראטורה של פני המים העליונים היא מ°2.2− עד °0, ובסוף הקיץ מכסים גושי־הקרח, בעובי של 2—3 מ', שני־שלישים משטח הים. הים הארקטי הוא ים תיכוני, שמפריד בין אירסיה ואמריקה הצפונית. צורתו היא של חצי־מעגל, שבסיסו הוא כמעט קו ישר, שנמשך מאקלאוויק, בשפך נהר מקנזי בקאנאדה (°68 רוחב צפוני), לאורך החופים הצפוניים של איי הארכיפלאגוס הארקטי הקאנאדי, ארץ־פירי (83°2') וגרנלאנד הצפונית, ומגיע עד הכף הצפוני בנורווגיה (°71). קצהו המעוגל של ים־הא' נוגע בחלקים הצפוניים של הא' הרוסית ושל סיביר ומגיע לחוף אלאסקה. בין סיביר ואלאסקה נמצאים ים־ברינג ומיצר־ברינג, שצורתם היא כשל משפך ושמפרידים בין שתי היבשות. ימי־הא' מתחברים עם האוקיינוס האטלאנטי הצפוני בשטח הרחב שבין גרנלאנד לנורווגיה.

הא' של סיביר היא רצועת־יבשה, שהיא צרה לצד מערב ומתרחבת לצד מזרח וכוללת את אגני הנהרות אוב, יניסי ולנה, שזורמים צפונה. חופה של סיביר (ביבשה) חפשי מקרחונים ובשטחים גדולים אין בו אף שכבות־שלג עמוקות. ארץ פראנץ־יוסף כוללת קבוצה של איים־רמות, שהם מכוסים בקרח באיזורים הצפוני והמערבי.

הארכיפלאגוס של שפיצברגן נמצא במרחק של 720 ק"מ מצפון לנורווגיה. שפיצברגן המערבית, האי הראשי, היא רמה, שהרבה פיורדים עמוקים בה. יש בה הרים במזרח ובדרום ומישורים בצפון ובמערב. הבקעות, פרט לאלו שבשטח הפנים בדרום, מלאות קרחונים.

רחבה של גרנלאנד, הגדול שבאיי־העולם, הוא כ1,100 ק"מ בחלקו הרחב ביותר; ארכה 2,550 ק"מ, וטורי־הרים בגובה של 2,100—3,600 מ' עוברים לארכה. יותר משלושה רבעים מגרנלאנד מכוסים בכיפת־קרח (רק כיפת־הקרח באנטארקטיקה היא גדולה מזו), שעביה בחלקה האמצעי הוא כ2,400 מ'. החופים הם מן המפורצים ביותר בחצי־הכדור הצפוני. הקרחונים שבבקעות מגיעים מכיפת־הקרח עד החוף והקרח גולש מהם לאט־לאט לתוך הים. רובו של חוף־גרנלאנד (פרט לזה של גרנלאנד הצפונית־מערבית והצפונית־מזרחית, שבו מגעת כיפת־הקרח עד הים) הוא מחוץ לכיפת־הקרח ואדמתו ההררית נגזרת ע"י פיורדים עמוקים מרובים. האדמה מלאה חתחתים והמעבר בה קשה.

ארץ־פירי היא בקצה הצפוני־מזרחי של גרנלאנד. אע"פ שהיא הארץ הארקטית הצפונית ביותר, יש בה שטח גדול פנוי משלג בקיץ, בעוד שכמעט כל שאר שטחה של גרנלאנד שמדרום לארץ־פירי מכוסה שלג כל ימות־השנה. בזה חשיבותה המיוחדת של ארץ־פירי. היא רמה נמוכה ויש בה משקעים מועטים. הצומח והחי מפותחים בה במידה מרובה; אולם נראה, שהקאריבו, שהיה כאן, הושמד או הוברח ע"י הזאבים.

לאבראדור הצפונית־מזרחית דומה במידה מרובה לא' הקאנאדית המזרחית. היא הררית בחלקיה הצפוניים, שבהם מגיעים הרי טורנגאט לגובה של 1,650 מ', ויש בה פיורדים, שמעמיקים לחדור לתוך היבשה. במחצה הדרומית הפיורדים מועטים יותר, אך אחד מהם, לשון־האמילטון (Hamilton Inlet), הוא ארוך מאוד. המחצה הצפונית היא ללא עצים; המחצה הדרומית היא מיוערת. הארכיפלאגוס הקאנאדי —

קרחונים צפים בים־הקרח הצפוני

שמן הראוי, אפשר, לראותו כשייך בחלקו לא׳ הקאנאדית המערבית ובחלקו למזרחית — כולל איים מרובים, שהגדולים בהם הם: איי באפין, ויקטוריה, סוֹמֶרסֶט, בַּנְקס, דֶוון, אַכְּסל הַיבֶּרְג, הנסיך פאטריק, בַּתֶּרְסְט, מֶלְוִויל, בַּילוֹט, איי המלך ויליאם ואֶלְזְמִיר. האיים של ארכיפלאגוֹס זה הם בדרך־כלל הרריים וגבנוּניים, בעלי קרחוֹנים מרוּבים ופיוֹרדים מפותחים, ביחוד בחלק המזרחי. השטחים הגבוהים מכוּסים סלעים והנמוכים טונדרה. הא׳ הקאנאדִית המזרחית כוללת גם את חוֹפוֹ של חצי־האי בוּתִיָה עד לאבראדוֹר.

הא׳ הקאנאדית המערבית שונה מן המזרחית בטוֹפוֹגראפיה שלה וגם במַה שאֶל כל חלק ממנה יש להגיע מכּיוון אחר. הא׳ הקאנאדית המערבית כוללת את היבּשה מדֶמארקישוֹן פוֹינט עד חצי־האי בוּתיה וחלק הארכיפלאגוֹס שמצפון לו, ובו איי וִיקטוֹריה, מלוויל, הנסיך פאטריק ובּאנקס. היבּשה היא בדרך כלל נמוּכה וסלעית ויש בה הרים מוּעטים, ומשום כך היא ברוּבּה ארץ פּוֹריה ללא קרחוֹנים.

לאורך צפוֹנה של אלאסקה הארקטית עובר הרכס של הרי־בּרוּקס, שגבהוֹ בין 2,100 ו־3,000 מ׳ ושהוּא תוֹחם שפלה בצוּרת משוּלש, שמימיה זורמים דרומה לנהר־יוּקוֹן ומערבה לים־בֶּרינג. רכס זה, שכּוֹלל קבוּצות הרריות מרוּבות, משמש מעצוֹר קשה לסיירים, אע״פ שיש בו מעברים נמוּכים מרוּבים. רחבּה של השפלה שמצפוֹן לרכס־בּרוּקס הוא רק כ־32 ק״מ (מן החוף עד הגבעות החוֹצצות בין אלאסקה וקאנאדה), אך היא מתרחבת יותר ויותר כלפי דרום, ובנקוּדת־בּארוֹ (Point Barrow) שבאלאסקה מגיע רחבּה ל־320 ק״מ בערך. החוף הארקטי של אלאסקה, פרט לסביבת כּף־ליסבֶּרן (Lis-burne) וחלקים מחצי־האי סְיוּאַרד (Seward), הוא בדרך כלל ישר ונמוך.

האיזור, המשתרע מדרום לא׳ עד לתחומי האקלים הממוּזג, נקרא תת־א׳ ושטחוֹ, המיוּער בּרוּבּוֹ, גדול מזה של הא׳ עצמה. רוּבּה של אלסקה (ע״ע) הוא תת־ארקטי — איזור, שיש להבחין בו שני חבלים שוֹנים זה מזה (1) בגוֹבה הקרקע ובצוּרתה ו(2) באקלים: א) חבל־החוף, שברוּבּו הגדול הוא שפלה; ב) חבל של רמות והרים עם עמקי־נהרות ביניהם. בחבל־החוף יש לכלול גם את איי האלֶאוּטים (ע״ע).

קנדה (ע״ע) התת־ארקטית כוללת שטח גדול של יבּשת אמריקה הצפוֹנית ואף כמה חלקים של החוף הצפוני, וכן את רוּבּה של לאבּראדוֹר. באֶירַאֲסיה נמשכת רצוּעה תת־אַרקטית לאורך חוֹפיהן של נוֹרווגיה ושל פינלאנד ולכל אָרכּה של סיבּיר (ע״ע). התת־א׳ כוללת שטחים גדולים של טוּנדרה, שיח וטאיגָה. השלגים מרוּבים בה והקוֹר בחורף גדול בה ביותר, אך הקיץ הקצר עלול להיות חם למדי; פרט לאיזורי־גבהים מסוּיימים התת־א׳ חפשית משלג בקיץ.

הים הארקטי. חלקים שונים של ים זה נקראים בשמות מיוחדים, כגון: ים־בּוֹפוֹרט, מצפון לאלאסקה; ים־בּארֶנְץ, ממערב לנוֹבַאיָה זֶמְלְיָה; הים הסיבּירי המזרחי, מצפוֹן לסיבּיר; ים־גרנלאנד; מפרץ־באפין ומפרץ־האדסון; ים־בּרינג וים־קארָה.

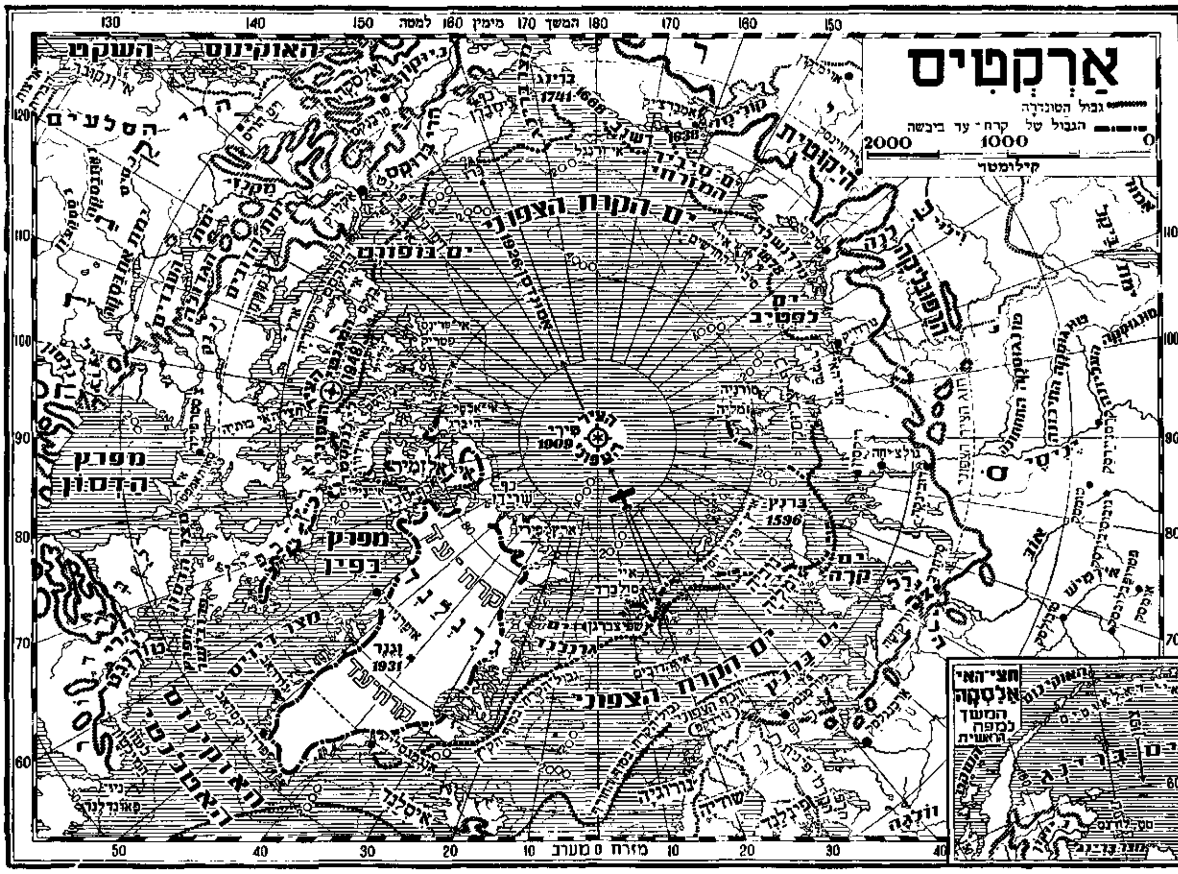
הים הארקטי מוּקף כמעט כוּלו ע״י היבּשה והוּא ממלא את האגן הארקטי, התופס את החלק המרכזי של איזור־הקוטב. מוסד־יבשה לא־עמוק מקיף את האגן הארקטי בעומק של פחות מ־200 מ׳, וההבדלים ברחבּוֹ של מוסד זה הם מ־100 ק״מ מול נקוּדת־בּארוֹ עד 700 ק״מ לערך מול סיבּיר, בקרבת איי־סיבּיר החדשים. רוּבּוֹ של הארכיפּלאגוֹס הארקטי הקאנאדי נשען על מוסד־יבשה זה. קצותיו של מוסד־היבשה הם מדרוֹנים תלוּלים, היוֹרדים לעומק של כמה אלפי מ׳. מדידות־העומק העמוּקות ביותר באגן הקטבי נעשו ע״י וילקינס ב־1927 — 5,442 מ׳ ב־77°45′ רוֹחב צפוני, 175° אורך מערבי. מדידת־עומק של 5,100 מ׳ נעשתה ע״י המשלחת של פּאפאנין ב־86°30′ רוֹחב צפוני, 39° אורך מזרחי, בלא להגיע לקרקע־הים.

לשכבות־הקרח של הימים הצפוניים שתי צורות: (1) גוּשי־קרח שזזים תמיד ו(2) שדות־קרח יציבים שאינם נעים. כאלה כן אלה הם מי־ים קפוּאים, שמלחוּתם הוֹלכת ופוֹחתת; מי־ים, שהם קפוּאים כשנה בערך, כבר ראויים הם לשתייה. גוּשי־הקרח מכסים שני־שלישים של הים הארקטי אפילו בסוף הקיץ. גוּשי־הקרח זזים תמיד ושכבות־הקרח הנשבּרות מוּשטוֹת ע״י הרוּחות והזרמים — מה שמביא ליצירת בקיעים ברחבים שונים (מ־10 מ׳ עד כמה ק״מ). גוּשי־הקרח הם בעלי גדלים שונים: מקוטר של שליש מ׳ עד של כמה מאות מ׳. שכבות־הקרח מתחַכּכוֹת לפעמים זו בזו ומתוך הלחץ נערמים ערמוֹת ותילים. העוֹבי של גוּשי־הקרח מגיע בקצוֹתיהם עד 60 מ׳, אולם בדרך־כלל עָבְיָם הוא מ־2 עד 4 מ׳. פני השטח הם לפעמים חלקים ומתאימים לנחיתת מטוֹסים (ביחוד במעברים קפוּאים), אך לפעמים הם מחוּספסים עד כדי כך, שאי־אפשר אף לנסוע על־פניהם במגררות.

קרח יציב נוצר במפרצים ובמְצָרים, במקום שהוּא מוּגן מפני זרמים חזקים, ונשאר במצב זה עד ימי הקיץ, שבּהם הוּא משתבּר.

קצוֹת־הקרחוֹנים, הפּוֹנים אל הים ומוּתקפים ע״י שטפי־הגאוּת, מסתיימים בשוּניות כּבּירוֹת, שגוּשי־קרח גדולים נוֹפלים מהן לתוך הים. גוּשים אלה צפים על פני המים ומצטרפים לגוּשי־הקרח הארקטיים. מפני שהם באים מקרחוֹנים גדולים שכיחים הרי־קרח („אַיסבּרגים”) עצוּמים בפיוֹרדים של גרנלאנד, המלאים קרחוֹנים, יוֹתר מבכל מקום אחר בחצי־הכדור הצפוני.

האקלים של חלקים שונים בא׳ מוּשפּע במידה מרוּבּה

מזרמי־הים. שכבת־המים העליונה בים הארקטי זורמת מאלאסקה וסיביר דרך איזור הציר הצפוני לגרנלאנד ושפיצ־ברגן. אולם רובם של הזרמים, העוברים את איזור־הציר, פונה צפונה לאורך החופים המזרחיים של גרנלאנד ושפיצ־ברגן.

בגאות המים ושפלם יש הבדלים מרובים בין מקום למקום. תנודות הגאות והשפל הן כמעט תמיד קטנות יותר לאורך חלקים ישרים של החוף משהן בפתחם של מפרצים בעלי צורת־משפך. למפרץ־פְרוֹבִּישֶר שבדרום־המזרח של ארץ־באפין יש צורת משפך ותנודת הגאות והשפל שלו היא מ6 עד 10.5 מ׳. אולם בלשון־הים קְלַיד, הנמצאת באיזור־מים פתוח בחוף הצפוני־מזרחי של אותו אי, תנודת הגאות והשפל היא רק מ60 עד 90 ס״מ.

ה א ק ל י ם. הממוצע השנתי של הטמפראטורה בא׳ הוא מ°0 ומטה; ערך זה, וכן הממוצע הקיצי, הם הנמוכים ביותר בחצי־הכדור הצפוני. אולם המקום הקר ביותר בחצי־הכדור הצפוני אינו בא׳ אלא באיזור התת־ארקטי, כ320 ק״מ מדרום לחוג הארקטי, באוֹימְיַאקוֹן (סיביר המזרחית). הטמפראטורה המינימאלית, שנמדדה באיזור וֶרחוֹיַאנְסְק היא $-70°$, אך יש לנו גם ידיעות על טמפראטורה של $-74°$. לעומת זה נמדדו לעתים קרובות בקיץ טמפראטורות של $26.5°$ בצל במקומות מרובים, ולשיא של $37.8°$ בצל הגיעה הטמפראטורה בפוֹרט יוּקוֹן (אלאסקה).

הרוחות בא׳, גם כשאינן חזקות ביותר, מגבירות את פעולת הקור ומפריחות את השלג, המתרומם ומתעופף באויר, באופן שהנסיעה בו נעשית כמעט בלתי־אפשרית. רוחות בעָצמָה של 24 ק״מ לשעה מפריחות את השלג האבקני עד לגובה של 6—7.5 מ׳, ורוחות בעצמה של למעלה מ50 ק״מ לשעה מפריחות ענני־שלג עד לגובה של 30 מ׳.

גשם ושלג אינם שכיחים בארץ־הצפון, והממוצע השנתי של המשקעים הוא פחות מ400 מ״מ — ממוצע קרוב לזה שבחלקים היבשים־למחצה באה״ב. באיי־האַלֶאוּטים יש שפע של משקעים (כ1,500 מ״מ), אך זהו יוצא מן הכלל. הקיץ והאביב (האחרון במידה פחותה יותר) הן העונות, שבהן ירידת־המשקעים היא המרובה ביותר, ועל כן גדולה כמות־הגשמים מכמות־השלג. המשלחת הסוביייטית, בהנהלת פאפא־נין, ששטה מן הציר הצפוני לגרנלאנד, הודיעה על ירידת־גשמים באיזורי־הקוטב מסוף יוני עד סוף אוגוסט.

למרות הכמות המועטת של המשקעים שבה, הא׳ היא ארץ־ביצות, פרט למקומות שאדמתם אדמת־טרשים. סיבת־הדבר היא מיעוט הניקוז התת־קרקעי, שהוא לקוי מחמת הקיפאון התמידי, והמידה המועטת של ההתאַדוּת בא׳.

מידות תדירותו ודחיסותו של הערפל הארקטי דומות לאלו של השלג; שניהם שכיחים ביותר באביב. התהוותם של ערפלים מותנית במידה מרובה בנשיבה של רוחות יבשתיות חמות על פני הים הקר בקיץ ושל רוחות ימיות חמות על פני היבשה הקרה בחורף. אולם על כל אלה משתלטת תנודה עונתית כללית: ביחוד חשובה העובדה, שערפלי־החוף מוע־טים ביותר במשך החורף הארקטי הארוך; גושי־ערפל קְטבִּיים כמעט שאינם מצויים מדצמבר עד אפריל.

לתעופה נשקפת סכנה מכמה סוגים של ערפל, ביחוד מערפל־הקרח, המורכב מגבישי־קרח דקיקים. ערפל זה הוא בדרך־כלל נדיר והוא מצוי בעיקר מעל לשדות־הקרח שבפנים־הארץ, ביחוד מעל לכיפה הגרנלאנדית. ערפל זה

יוצר התקרחות כבדה כל־כך על כנפי־המטוס מיד לאחר ההמראה או הנחיתה, שהוא עלול להוציא את המטוס מכלל שימוש.

עשן־מים נוצר ע״י מקווי־מים פתוחים כשמזג־האויר הוא קר מאוד, וביחוד מעל למעברים פתוחים ורחבים בימים ומעל לנהרות שעלו על גדותיהם או אגמים ארקטיים גדולים בעלי עומק מרובה כל־כך, שהם נקפאים רק באיטיות מרובה. לאחר שהמים קופאים פוסק הערפל. הים הארקטי אינו מתכסה שכבת־קרח רצופה לעולם. הקרח שעליו נשבר תמיד לגושים.

הצומח והחי. חזזיות, עשבים ושיחים הם הצמחים השולטים בטונדרה הארקטית, שהצומח שלה הוא חדגוני ביותר בהרכבו, למרות שטחה העצום של הא׳. באשדות השטופות מים שעל גדות אגמים ונהרות מצויה צמחיה עשירה במקצת — צמחים ושיחים גדולים עד לגודל של 2 מ׳. טחב איל־הצפון (Cladonia rangiferina) וחזזית־הסלעים (tripe de roche) מכסים את הרכסים הסלעיים והחוליים. שטחי־ביצות שכיחים מאוד, ובביצות אלו ולאורך הנהרות והאגמים צומח בשפע עשב־הכותנה (Eriophorum callithrix). באפרים גדלים שיחים נמוכים, טחבים וחזזיות, ובקיץ — פרחים ארגמניים, צהובים וכחולים.

בחבלים התת־ארקטיים שמדרום לטונדרה קיים איזור, שבו מעורבים שטחי יערות וטונדרה, וכן יש בו שדרות־עצים, שמופיעות תחילה לאורך אפיקי־הנהרות. ביערות התת־ארקטיים מצטופפים האשוחית הלבנה (Picea alba), האשוחית השחורה (Picea mariana), העפרוני (Larix laricinia), הצפצפה הרעדנית (Populus tremuloides), אשוח־הבושם (Abies balsamea) ושדר־הנייר (Betula papyrifera). בכל האיזור, שמרובים בו אגמים ומפרצים, שכיחים עשבים ושיחים נמוכים ומיני כבולית (Sphagnum); אחריהם מופיעים שיחי האוכמנית (Vaccinium oxycoccus), תה־לאבראדור (Ledum groenlandicum) ועלי־עור (Cassandra calyculata), ולסוף — אשוחית שחורה, עפרוני ואלנוס (Alnus).

בעלי־חיים מצויים אף על פני קרח־הקוטב, ובכללם: הדוב הלבן (Thalarctos maritimus), כלב־הים (Phoca vitulina), סוס־הים (Odobenus rosmarus), לוויתנים, שועלים, זאבים. הדוב הלבן שוכן על פני גושי הקרח וניזון מכלבי־ים בלבד. כלבי־ים שונים מצויים בחבלים שונים; כמה מינים מהם נוהגים להתחמם על פני גושי־קרח צפים, אחרים — על פני תלי־חול ועל איי־סלעים (בקיץ). ארי־הים (Otaria) הוא כלב ים גדול, שממליט בסביבות האיים האלאוטיים ונודד בחורף דרומה. סוסי־הים — שהם עבי־עור ומשקלם מגיע עד כדי 1½ טון — ניזונים מצדפות.

יש מינים אחדים של לוויתנים. כל הימים הארקטיים (פרט לחופה של אלאסקה הצפונית) מאוכלסים על־ידי הבלוגה (הלויתן הלבן, Delphinapterus leucas). הלוויתנים ממין זה הם קטנים־ביחס (ארכם 4—5 מ׳), שטים בקבוצות של 12—20 סמוך לחופים ולפעמים אף עולים בשפכי־הנהרות. הלוויתן כצוף־הראש או הגרנלאנדי (Balaena mysticetus) גדול הרבה יותר ושוכן במים עמוקים יותר. מין זה נצוד ע״י ציידי־לוויתנים במשך דורות ונעשה נדיר.

שלושה מיני־דובים שוכנים ביערות התת־ארקטיים: הדוב האלאסקני החום (Ursus arctus), הדוב האפור (U. horribilis) והדוב השחור (U. americanus). משקלו של הדוב האלאסקני החום, השוכן בחופי אלאסקה בלבד, מגיע ל־¾ טון. הדוב האפור משוטט בלב הא׳; הדוב השחור מגיע עד שפך־המקנזי, אבל עפ״ר הוא מוגבל לאיזורי־היערות.

הטונדרה הארקטית מאוכלסת במיני קאריבו (אייל־הצפון) אלקס (Alces alces), השור הכבשי (Ovibos moschatus), הזאב הארקטי (Coyote), השועל הארקטי (Alopex lagopus), כבש הרי־הסלעים (Ovis cervina), עז הרי־הסלעים (Oreamnos montanus), הארנבת הארקטית (Lepus arcticus), סנאי־הקרקע (Tamias), הלמינג (Lemmus lemmus). עופות נודדים, ובכללם אווזים, ברווזים וברבורים, מקננים באיים הארקטיים במספר מרובה. הקשש (ממשפחת Sterninae), השחף (ממשפחת Laridae), הטבלן הגדול (Podiceps), נחירי־האבוב (Fratercula artica), מיני יוכני (Gullemot, Uria, Murre), לייליות־השלג (Nyctea scandiana), מיני שרוני (Charadrius pluvialis) ותרנגול־הבר פטארמיגאן (Lagopus mutus) מצויים בארץ־הצפון.

הדגים מצויים בשפע בכל הימים הארקטיים והתת־ארקטיים והם עיקר מזונם של התושבים. הסלמון, חמור־הים (בקלה, Gadus morrhua) וה־Microgadus tomcadus הקרוב אליו, האספרון (הדג הלבן, Coregonus) והמין Coregonus tullibee, הסנדל (Platichtys stellatus), המולוה (Molva molva), המליח (הטרית הצפונית, Clupea), השמק (Thymallus), ה־Cottus, זאב־המים (Esox), האוקונוסי Epinephellus, ״הדג המוצץ״ (sucker, מן הסוג Catostomidae), ה־smelt (Osmeries eperlanus) — אינם אלא קצת מתוך כ־135 המינים השוכנים בימים אלה.

בניגוד לדעה המקובלת, מרובים בא׳ במשך הקיץ החרקים. מספר סוגיהם אינו מרובה, אך היתושים, שמהם מצויים 30 מינים, זבוב־החול (Simulium novicum), זבוב־התכלת (Musca Vanitaria) והזבובים הטפיליים ממשפחת Oestridae הם בגדר מכות־מדינה. היתושים וזבובי־החול הם גורמים של הטרדה קשה, וידועים מקרים שבהם נרדף קאריבו ע״י חרקים אלה עד כדי מיתה מחמת אפיסת־הכוחות. תנאי־הדגירה לחרקים בא׳ הם משובחים; המון הימות והביצות הקטנות ושלוליות־המים המצויות בכל מקום משמשים קינים להתרבות בלתי־מוגבלת של יתושים.

האוכלוסיה. האוכלוסיה באיזור הארקטי והתת־ארקטי שבחצי כדור־העולם המערבי היא דלילה. אוכלוסיית הילידים כוללת אסקימואים (בא׳) ואינדיינים (בתת־א׳). בחוף האיזור הארקטי יש כ־9,000 אסקימואים בקאנאדה הארקטית ובלאבראדור וכ־4,000 באלאסקה הארקטית. באיזור התת־ארקטי יש כ־11,000 אסקימואים ו־18,000 אינדיינים ואלאוטים באלאסקה וכ־73,000 אינדיינים בקאנאדה. אוכלוסיית הילידים באמריקה הצפונית הארקטית והתת־ארקטית כוללת, איפוא, כ־115,000 נפש. הרבה מן הילידים הם נודדים, שעוברים ממקום למקום מתוך ביקוש מזונות ופרוות. קיומם תלוי בראש וראשונה בבעלי־החיים המשמשים להם מזון ורק באופן משני בצמחים; לפיכך הם נודדים לפי ההגירה העונתית של בעלי־החיים הללו, שגם הם מבקשים מזונות. יוצאים מן הכלל האסקימואים בחופה המערבי של גרנלאנד, שמקיימים מעונות־חורף קבועים ומתפזרים לשם ציד רק בקיץ.

עם בוא מזג־האויר החם עוברים האסקימואים שבחופי הא׳ הקאנאדית לפנים־הארץ לשם ציד הקאריבו במקומות מרעה־הקיץ שלו ולשם השגת עצים להתקנת מוטות־אהלים ורמחים. אחרים מחפשים נחילי סלמון או את מקומות־הדגירה

של ברווזים ואווזים, אולם הצַיִד ביבשה תופס מקום מִשְׁנִי. בא׳ הצפון־אמריקנית מרוּכּז הישוב ביחוד באיים ובחופים. חלקים מרובים של הא׳, ואף של החלקים המיוערים של התת־א׳, הם בלתי־מאוכלסים, ואפילו רגל־צייד אינה דורכת בהם אלא לעיתים רחוקות. רק במקומות־יישוב אחדים בא׳ (פרט לכמה מרכזי־מכרות) יש יותר מכמה מאות־תושבים. רוב היישובים נמצאים על־יד אגמים או מפרצים גדולים או על שפכי־נהרות. סיבת־הדבר היא מה שהא׳ חסרה כבישים ומסילות־ברזל ועד הזמן האחרון לא היו בה אף שדות־תעופה, באופן שעיקר־התחבורה נעשה באמצעות המים; וכן מה שרוב האוכלוסיה מתפרנס מציד־דגים, כלבי־ים ולוויתנים וממסחר בפרוות. גם הציד של חיות־היבשה עולה יפה יותר בסביבת ימות ונהרות.

אוכלוסיית איזורי־הא׳ שבעולם הישן היא בעלת אופי אחר לגמרו. בגרנלאנד יש כ20,000 תושבים אֶסקימוֹאים, שיש בהם — פרט לשבט החוף המזרחי ושבט אֶטָה (Etah) — ערב של דם דאני והם נקראים בימינו גרנלאנְדיים. הללו מתעסקים ביחוד בדיג ובציד כלבי־ים. מספר התושבים בגרנלאנד הדרומית הוא קרוב ל9,000, בגרנלאנד הצפונית 7,000, ובגרנלאנד המזרחית — כ700 (ע״ע גרנלנד).

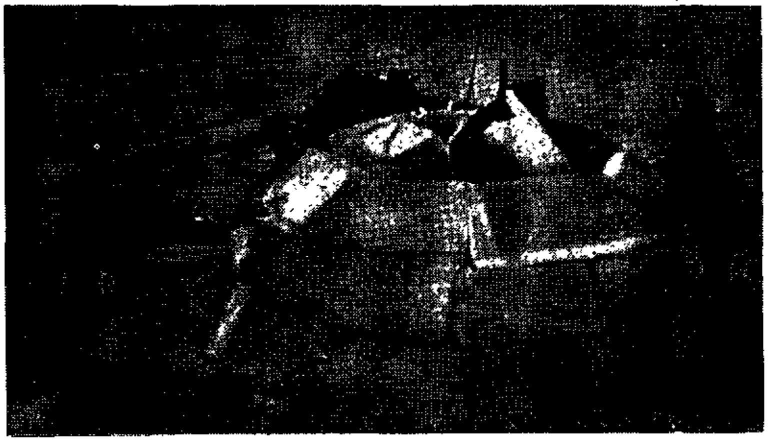
הלאפים או הלאפלאנדים יושבים באירופה הארקטית: חצי־האי קוֹלָה שברוסיה הצפונית, פינלאנד הצפונית, שודיה הצפונית (מחוזות נוֹרבּוֹטֶן, וֶסְטֶרבּוֹטֶן, יֶמְטְלאנד) ונורווגיה הצפונית (מחוזות פִינמארק, טְרוֹמְס וחלק מנוֹרְלאנד). הם עם מונגולואידי, שמונה 30,000 נפש; ברובם הם נודדים ועיקר התעסקותם — גידול איילי־הצפון.

האוכלוסיה של הא׳ הסובייטי גדולה הרבה מזו של כל שאר האיזורים בא׳ ביחד. היא גָדְלָה ביוחד בדור האחרון על־ידי הפעולה הישבנית של השלטון.

האוכלוסיה בא׳ ובתת־א׳ הסובייטית

	1926	1936	1947 (אומד)
הצפון האירופי:			
חבל מורמנסק . . .	23,006	291,200	450,000
הרפובליקה הסובייטית הקארֵלו־פינית .	269,734	469,000	600,000
חבל אַרכאנגֶלְסְק . . .	429,184	1,119,000	1,050,000
הרפובליקה הסובייטית קוֹמִי	207,302	319,000	450,000
חבל וולוֹגְדָה . . .	500,000	800,000	750,000
סיביר:			
סיביר המערבית . . .	55,784	115,000	150,000
סיביר המרכזית . . .	60,000	120,000	120,000
הרפובליקה הסובייטית היאקוטית	289,085	401,000	450,000
המזרח הרחוק הסובייטי .	35,000	100,000	190 000
סה״כ . . .	1,869,095	3,734,200	4,210,000

הפעילות הישבנית של הא׳ ע״י הממשלה הסובייטית גרמה, שהאוכלוסיה כיום היא ברובה של בלתי־ילידים.

בניית אינגלו ע״י אסקימואים

הנתונים שבידנו בנוגע ליותר מ20 מיעוטים של ילידים בצפון הרחוק אינם מדוייקים. לפי מפקד מ1926 ישבו מצפון ל66°33׳ 16,282 משפחות מקבוצות אֶתניות אלו: לאפארים, קוֹמִי (או זִירְיאנִים), סאמוֹיֶדים (או נֶנֶצים), אוֹסְטִיאַקים, בּוּרְיאטִים, יאקוּטִים, טוּנְגוּסים, סאכים, לאמוּטים, יוּקאגירים, צ׳וּבאנְצים, צ׳וּקְצִ׳ים, אֶסקימוֹאים.

כלכלה. התנאים הכלכליים בא׳ קשורים קשר אמיץ בּמִמְשָׁלים השונים שבאיזוריו. הגישה הסובייטית לניצול הצפון הרחוק שונה תכלית־שינוי מן הגרנלאנדית, הקאנא־דית, או האלאסקנית. חסידי פיתוח־הא׳ מטעימים את גדלם של אוצרות־הטבע שבאיזורים הבלתי־מאוכלסים, מציינים את האפשרויות של גידול בהמות, איילי־צפון ושוורים כב־שיים, וכן של פיתוח חוות לגידול חיות בעלות פרוות יקרות, של כריית פחם, ניקל, ברזל, זהב, נחושת, אוראניום ונפט. האפשרויות הכלכליות של הא׳ עדיין לא נחקרו כל צרכן, אבל עושר מרובה כבר הופק מן האדמה.

בעיית־התחבורה היא קשה ואמצעי־התחבורה מצומצמים. רק קווי מסילות־ברזל אחדים קיימים; באלאסקה — מסְיוּאַרד לפֶרבֶּנְכּס; בקאנאדה — מאדמונטון לווייט הוֹרְס (יוּקוֹן) ומווינִיפֶּג דרך דֶה פַּז (The Pas) לצֶ׳רְצִ׳יל. בברית־המועצות יש קווים שונים למוּרְמאנְסְק, לאַרְכאנְגֶלְסק ולמכרות־הפחם בּווֹרְקוּטָה. קווי־הים הם מרובים יותר, אלא שאפשר להש־תמש בהם במשך עונות ידועות בלבד. בחצי־הכדור המערבי עובר הקו הימי שבצד הפאציפי דרך מצרי־בֶּרינג לצפון ולמזרח, לאי הֶרְשֶל או אקלאוויק. בצד האטלאנטי הוא עובר דרך מפרץ־באפין, לשון־הים של לאנקאסטר ולשון־ים מֶלְוִיל, מצרי הנסיך מווילְז, או דרך מצרי־פרנקלין למפרץ המלכה מוֹד, מפרץ־קוֹרוֹנֵישון ומפרץ־אַמוּנְדְסֶן. במזרח אפשר גם לעבור דרך מצרי־האדסון ומפרץ־האדסון לצ׳רצ׳יל. קווי־הים לחופה הצפוני של אלאסקה ולמפרץ־האדסון הם בשימוש מרובה יותר מן המַעברים הצפוניים יותר. מ1945 ואילך שלח צי אה״ב שיירוֹת של ספינות, שהביאו מזונות ומצרכים למשלחות־הסיירים הארקטיות בנקודת־בארו, ובמשך שנים מרובות שלחה חברת מפרץ־האדסון מצרכים דרך צ׳רצ׳יל לתחנותיה בסביבות המפרץ. במעבר הצפוני־מזרחי, ממוּר־מאנסק וארכאנגלסק לקארה, גולצִ׳יחָה, נוֹרְדְוִיק, טִיקְסִי, אַמְבּארְצִ׳יק ועד ולאדיווֹסטוֹק, הירבו להשתמש הרוסים. מרובה גם השימוש בקיץ בנהרות הזורמים צפונה: נהר מֶקֶנְזִי בקאנאדה, אוֹבּ, יֶנִיסֵי ולֶנָה ברוסיה הסובייטית.

וילֶם בארֶנץ ומלוויו מותקפים ע"י דובי־קרח

ההובלה של מטענים כבדים בחורף נעשית באמצעות רכבות־טראקטור על פני אדמות־הטונדרה הקפואות. הכביש האלאסקני, המחבר את אדמונטון שבקאנאדה עם פרבאנקס שבאלאסקה, משמש לכלי־רכב במשך כל ימות־השנה.

בחורף נערכות נסיעות ביבשה בחצי־הכדור המערבי במגררות נמשכות ע"י כלבים, בלאפלאנד — ע"י איילי־הצפון ובסיביר — ע"י כלבים וסייחים סיביריים. כדי למשוך מגררה טעונה אחת משתמשים האסקימואים ב19—21 כלבים; את הכלבים רותמים בשורה ישרה בא' האלאסקית והקאנא־דית, ובצורת מניפה בגרנלאנד. נמצאות בשימוש גם מגררות מונעות ע"י מנועי־פטרול, אבל הצורך בדלק מצמצם את התצרוכת בהן. בקיץ נוסעים בדוגיות בתת־אי ובקאיאקים בא'. באומיאקים משתמשים לציד־לוויתנים ולהסעת חבורות גדולות של בני־אדם. סירות־מנוע וספינות־משוט קטנות גם הן בשימוש.

ההליכה ברגל היא כמעט בלתי־אפשרית בקיץ מפני החתחתים והביצות שבטונדרה. בחורף, כשהאדמה קפואה, ההליכה בטונדרה קלה.

התעבורה היעילה ביותר בזמננו היא בדרך־האויר. תנאי־הטיסה בא' הם טובים מאוד בכל תקופות־השנה, פרט לכמה שבועות בתחילת־הקיץ, שבהם שורר ערפל כבד. ימות קפואות, נהרות ושטחים שונים שבימים משמשים שדות־נחיתה מצויינים.

על תנאי־הדיור, המזונות וההלבשה של ילדי הצפון הרחוק ע"ע אסקימו; וע"ע גרנלנד, לברדור, קנדה, סיביר.

Römer–Schaudinn, *Fauna Arctica*, 6 Bde., 1900–1932; F. Nansen, *In Northern Mists*, 1911[20]; V. Stefansson, *Friendly Arctic*, 1921; R. N. Rudmose–Brown, *The Polar Regions*, 1927; O. Nordenskjöld, *The Geography of the Polar Regions*, 1928; W. C. Bethune, *Canada's Eastern Arctic*, 1935; idem, *Canada's Western Northland*, 1937; T. A. Taracouzio, *Soviets in the Arctic*, 1938; *Arctic Manual*, 1944.

מ. ח. ש.

גילוי הא'. בתקופה העתיקה וביה"ב היתה רווחת הדעה של האסכולה הפיתאגוראית, שבאיזור־הצפון האקלים הוא קר כל־כך, שאי־אפשר לבעלי־חיים לעמוד בו. אמנם, פיתאס (ע"ע) עבר, לדבריו, מצפון לסקוטלאנד, הפליג צפונה־מערבה מתולה (שהיא, אפשר, איסלאנד) וייתכן שהגיע עד גרנלאנד הדרומית. אולם פיתיאס הוחזק שקרן בין היוונים, וגם ביה"ב לא ניתן בו שום אימון אע"פ שכבר בסוף המאה ה8 גילו האירים את איסלאנד, והנזיר האירי דיקול (Dicuil) הזכיר בחיבורו De mensura orbis terrae (820) את נסיעתם של כמה מבני־עמו לאיסלאנד. לעמי־אירופה נודע על קיומו של אי זה רק לאחר שהוויקינגים כבשו את איסלאנד מידי האירים ויסדו בה רפובליקה ב930. משם הפליג אריק האדום מערבה וגילה את גרנלאנד (983). במאות ה10—12 יושב חופה המערבי של ארץ זו. בתקופת־פריחתו הגדולה ביותר מנה היישוב של גרנלאנד כ10,000 נפש, ועד סוף המאה ה14 נערכו לשם נסיעות שנתיות קבועות מנורוגיה. מאז נידלדל היישוב מעט־מעט עד שנעלם כליל.

הגורם החשוב ביותר לגילויים במאה ה15 היה בקשת דרכי־מסחר ימיות חדשות להודו. אחר גילוי אמריקה התחילו חיפושים ממושכים של „מעברים", ז. א. של נתיבי־ים ארקטיים, בצפון־המזרח ובצפון המערב אל מזרחה ודרומה של אסיה.

האנגלים ווילובי וצ'אנסלור עמדו בראש הניסיון הראשון (ב1554) למצוא את „המעבר הצפוני־מזרחי" (מסביב לצפונה של אירַאסיה). מתוך שלוש ספינותיהם אבדו שתיים ורק השלישית, בפיקודו של צ'אנסלור, הגיעה לים הלבן. ב1556 הגיע עוזרו של צ'אנסלור, סט. בורו (Borough), לשפכו של נהר־אוב, לאחר שגילה את המיצר שבין שני האיים של נובאיה זמליה.

ההולאנדי וילֶם בארֶנץ גילה את אי־הדובים ואת שפיצברגן ב1586 והוסיף לנסוע צפונה מנובאיה זמליה. הוא נספה בדרך, אבל שאר חברי־המשלחת הצליחו לחזור ללאפלאנד.

הנרי האדסון הפליג מלונדון ב1607 כדי לבקש מעבר חדש דרך הקוטב הצפוני והגיע עד רוחב 80°23'. ב1608 חזר וניסה למצוא מעבר זה, אבל לסוף בא לכלל דעה, שאין להגיע לקוטב בדרך הים; אולם סיפוריו על סוסי־ים ולוויתנים, שראה בימי־הצפון, נתנו דחיפה לפיתוח סחר־הים באיזורים הללו. מימי פיוטר הגדול ואילך סיירו הרוסים חלק חשוב מחופה הצפוני של סיביר. ב1728 גילה ויטוס בֶרינג (ע"ע), דאני בשירות הצי הרוסי, את המיצר בין סיביר ואלאסקה, הנקרא על שמו. צֶ'ליוסקין הגיע לחלק הצפוני ביותר בסיביר ב1742; ב1765 נסע צ'יצ'אגוב לשפיצברגן וצפונה משם עד לרוחב של 80°30'. פרדינאנד וְראנֶגל סייר את חוף־סיביר בין כף צֶ'ליוסקין וקולימה (Kolyma) ב1820—1823. אולם את המעבר הצפוני־מזרחי צלח ממערב למזרח רק ב1879 השוודי א. א. נורדֶנשֶלד (Nordenskjöld).

את „המעבר הצפוני־מערבי" (מסביב לצפונה של אמריקה) התחילו האנגלים מבקשים ב1576. מארטין פרובישר הפליג מערבה, גילה מחדש את גרנלאנד והגיע ברוחב של 63° למפרץ הנקרא כיום על שמו. מ1585 ואילך ערך ג'ון דֵיוויס, בשליחות־סוחרים מלונדון, 3 סיורים לאיזור שממערב

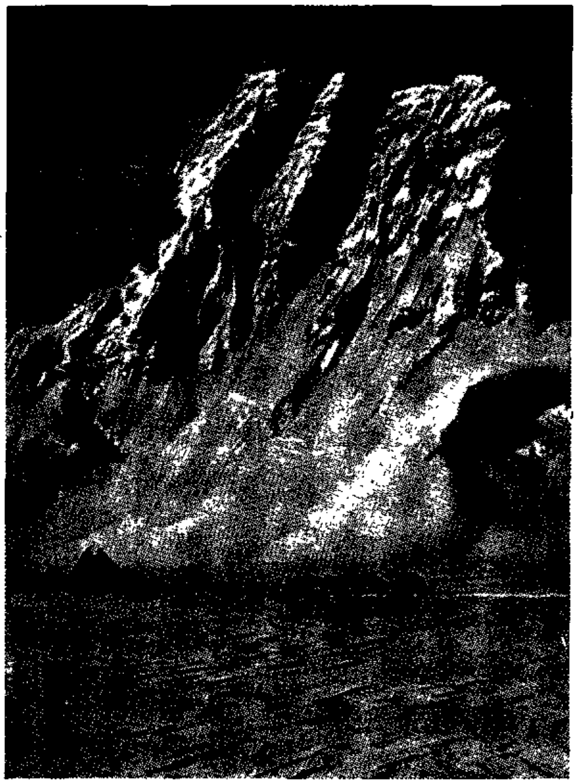
לגרנלאנד וממזרח לחופי אמריקה הצפונית, עבר במצרי־דיוויס והגיע עד רוחב של °72. דיוויס גילה איזורים חדשים, שרשם אותם במפות ותיארם בפרטות, וכך גרם להתחלת הדיג של חמורי־הים בניו־פאונדלנד ושל התעשיה הקשורה בו. ב1609 גילה הנרי האדסון את הנהר, שנקרא על שמו ושהפליג בו. ב1610 יצא האדסון למסע צפונה דרך מיצר־האדסון, אך כשהגיע למפרץ־האדסון מרדו בו אנשי־הצוות והטילוהו לים ביחד עם 8 ממצדדיו, ומאז נעלמו עקבותיהם.

„חברת הסוחרים ומגלי המעבר הצפוני־מערבי" נוסדה לונדון על סמך ההנחה המוטעית, שהאדסון גילה את המעבר הצפוני־מערבי. נשלחו עוד שתי משלחות למפרץ־האדסון, שהאחת מהן היתה בפיקודו של רוברט בילוט ובה שימש כספן ויליאם באפין. בדין־וחשבון שלו פיקפק באפין במציאותו של מעבר דרך מפרץ־האדסון, וב1616 חקר ביחד עם ביילוט את מצרי־דיוויס. הם נלכדו בקרח במיצר־סמית וגילו את מיצר־לאנקסטר ומיצר־ג'ונז ממערב למפרץ־באפין. אע"פ שדרך מצרים אלה עתידים היו הסיירים במאה ה19 למצוא את המעבר, החליט באפין, שאי־אפשר להתקדם מעבר למקום שהגיע אליו. החיפוש של מעבר צפוני־מערבי הוזנח לפי שעה.

במאות ה17—ה18 סויירה מעט־מעט יבשת אמריקה הצפונית. שני סוחרי־פרוות צרפתיים, פייר רודיסון (Rodisson) ומידר גרוזייה (*Médart Groseillers*), קיבלו בשנת 1668 מצ'ארלז II צ'ארטר בשביל „חברת הסוחרים־ההרפתקנים האנגליים במפרץ־האדסון", שמגמותיה היו לא רק קידום המסחר אלא גם גילויים גאוגראפיים. אחד מעובדיה של חברה זו, סמיואל הרן (Hearne), ערך ב1770 סיור מפליא ביבשה על פני הא' הקאנאדית, ירד בנהר מכרה־הנחושת (Copper-mine) והיה האירופי הראשון, שהגיע לחוף הארקטי של אמריקה. בדרכו חזרה גילה את ימת־העבדים הגדולה (Great Slave Lake). אלכסנדר מקנזי, מן החברה הצפונית־המערבית היריבה, ערך ב1788 אחד ממסעות־הגילוי המצויינים שנערכו בזמן מן הזמנים בפנים־הארץ, כשירד בנהר־העבדים לתוך ימת־העבדים והמשיך בנהר־מקנזי עד שהגיע לשפכו בים הארקטי; אח"כ חזר למקום־מוצאו בימת־אתאבאסקה — באופן שבס"ה עבר מרחק של קרוב ל5,000 ק"מ במשך 102 יום.

צורת החוף הארקטי של אמריקה הצפונית שורטטה במחצה הראשונה של המאה ה19. לשם זכיה בפרס של 20,000 לי"ש, שהוצע למי שיעבור לאורך החוף הצפוני־מערבי, נסעו ב1818 ו1819 ג'ון רוס ואדוארד פארי בשתי ספינות דרך מפרץ־באפין, מיצר־לאנקאסטר, מיצר־בארו (Barrow) ולאורך חופו של אי־מלוויל; פארי אף סייר בפנים־האי.

ב1819 התחיל ג'ון פראנקלין במסעיו הגדולים באיזור הקאנאדי הארקטי. תחילה עבר מימת־העבדים הגדולה לשפכו של נהר מכרה־הנחושת ומשם לאורך החוף הארקטי מזרחה. ב1826 ירד פראנקלין בנהר מקנזי. משלחתו נתחלקה לשתי קבוצות — אחת נסעה מערבה לנקודת־ביצ'י, והשניה שירטטה מפה של החוף עד נהר מכרה־הנחושת וגילתה את חלקו הדרומי־מערבי של אי־ויקטוריה. ב1833—1835 ניהל באק, מעוזריו של פראנקלין, סיור בנהר הדגים הגדולים (כיום: נהר־באק) בכיוון אל החוף הארקטי. תומאס סימפסון, מעובדי חברת מפרץ־האדסון, עמד ב1836—1840 בראש סיור לאורך חופיה של אמריקה הצפונית משפך נהר־מקנזי עד נקודת־

מהנה של משלחת ארקטית לרגלי אחת מן הפסגות של הרי־אליאס (אלאסקה)

בארו באלאסקה ומשפך נהר מכרה־הנחושת עד ממזרח למפרץ־בותיה.

במאי 1845 הפליג פראנקלין בראש שתי ספינות עם 129 איש למסע ארוך ממיצר־לאנקאסטר בכיוון למיצר־ברינג. המשלחת סבלה הרבה ממחלות ומרעב. פראנקלין עצמו מת ב1847, שרידי־אנשיו עזבו את הספינות, אך לסוף נספו כולם — דבר, שנתגלה רק ב1857. משלחות מרובות נשלחו לבקש את פראנקלין. ב1849 עבר ג'ימז רוס במיצר־בארו וערך מסע ארוך במגררות לצד דרום, אך לא הצליח למצוא את עקבותיה של המשלחת האבודה. בפקודת הממשלה האנגלית נשלחו שוב ספינות מן המערב דרך מיצר־ברינג, בפיקודם של ריצ'ארד קולינסון ורוברט מקלור, ומן המזרח, ממיצר־לאנקאסטר, בפיקודו של הורישו אוסטין. לחיפושים הצטרפו ספינות בפיקודו של צייד־הלוויתנים ויליאם פני וספינות אמריקניות. ב1851 עברו משלחות שונות כ12,000 ק"מ במגררות, אבל חיפושיהן לא העלו כלום. מקלור עבר את „המעבר הצפוני־מערבי" מן המערב אל המזרח וזכה בפרס ובתואר־כבוד שהוענקו לו, אך מבחינה גאוגראפית היתה חשיבות מיוחדת לגילויים, שנעשו בשעת מסעו של קולינסון —, מסע, שערך 5 שנים ושבו סויירו אי־ויקטוריה ומפרץ־קורונישון. היו גם משלחות אחרות, ששוגרו לבקש את פראנקלין.

הסייר ד"ר ג'ון רי (Rae), מחברת מפרץ־האדסון, שעשה את הנסיונות הראשונים לנסוע בא' לפי שיטת האסקימואים, גילה ב1854 ע"פ עדותם של כמה אסקימואים בחוף המערבי של חצי־האי בותיה את עקבותיה של משלחת־פראנקלין. הספינה „פוכס", שנשלחה על־ידי לידי פראנקלין ב1857 בפיקודו של מקלינטוק לבותיה, בירדה ע"פ שרידים, שנמצאו בידי האסקימואים, ומרשימות שנמצאו בתל־אבנים בנקודת־

ויקטורי, את סופה הטראגי של המשלחת. ע״י המשלחות שיצאו בעקבות פראנקלין נחקר כל החוף הארקטי של אמ־ריקה הצפונית, אך המעבר הצפוני־מערבי ממזרח למערב נִצלַח רק ב1904/06 ע״י אַמוּנְדְסֶן (ע״ע).

האסון, שאירע למשלחת־פראנקלין, הפסיק את הסיורים בא׳ למטרות מסחריות. אולם סַיירים הוסיפו לחדור לצפון מתוך מניעים של הרפתקנות ושאיפה לגילויים גאוגראפיים לשמם. המרוץ לציר הצפוני התחיל להיות נחשב כמבצע של אֶספּורט ושל התמודדות עם הטבע.

ב1871 הגיע צ׳. פ. הוֹל (Hall) בספינה „פּולאריס״ לרוחב של 82°16′, וב1876 הביא ג׳. ס. נֵרז (Nares) את הספינה „אַלֶרט״ (Alert) עד כף־שֶׁרִידאן, וא. מארקאם (Markham) הגיע לרוחב של 83°20′ באמצעות מגררות וסירות קטנות ואסף הרבה חומר גאוגרפי על ארץ גרנט וגרנלנד הצפונית־מערבית, אע״פ שאנשי־חבורתו נתייגעו מתוך השימוש הלקוי שלהם במגררות ומתוך שלא למדו, כנראה, את דרכי־השיוט המצויינים של מקלינטוק. כל המשלחות הללו היו אנגליות.

ביזמתו של כינוס בינלאומי של גאוגראפים ב1879 הקימו כמה ארצות ב1882 תחנות־תצפית ארקטיות על החופים הצפוניים של אירַאסיה ואמריקה, באיי הים הארקטי ובגרנ־לאנד. מן התחנה האמריקנית שבמיצר־סמית (81°44′) יצא בשנת 1883 א. ו. גְרִילִי (A. W. Greely) למסע צפונה בלוויית 24 קצינים וחיילים. המשלחת נתקעה בשלג ובקרח על־יד כף־סאבין, ושם עבר עליה חורף נורא. כשנחלצה ממצוקתה ביוני 1884 ע״י משלחת־סיוע בפיקודו של ו. ס. סְלֵי (Schley), היו רק גרילי ו6 מאנשיו בחיים. למרות כל הקשיים והסבל שנתנסו בהם, ערכו גרילי ועוזריו תצפיות מדעיות עד עצם היום שבו ניצלו, ובמשך התקופה הראשונה של סיורם הגיעו לפנים אי־גְרִינֶל ועברו בחופו המערבי.

ב1879 שיגר העיתון „ניו־יורק הראלד״ את משלחת „ז׳אנט״ בפיקודו של ג. ו. דֶה לונג מצי אה״ב לסיור מצפון למיצר־בֶּרינג. הספינה נחסמה בקרח בספטמבר 1879 ושטה בו לאט־לאט בכיוון צפוני־דרומי. לסוף נתרסקה וטבעה כ240 ק״מ מצפון לאיי סיביר החדשה, ורוב אנשיה, ביניהם דה לונג, ניספו. רק 10 מאנשיה הגיעו לאחר תלאות קשות לכפר רוסי על נהר־לֶנָה.

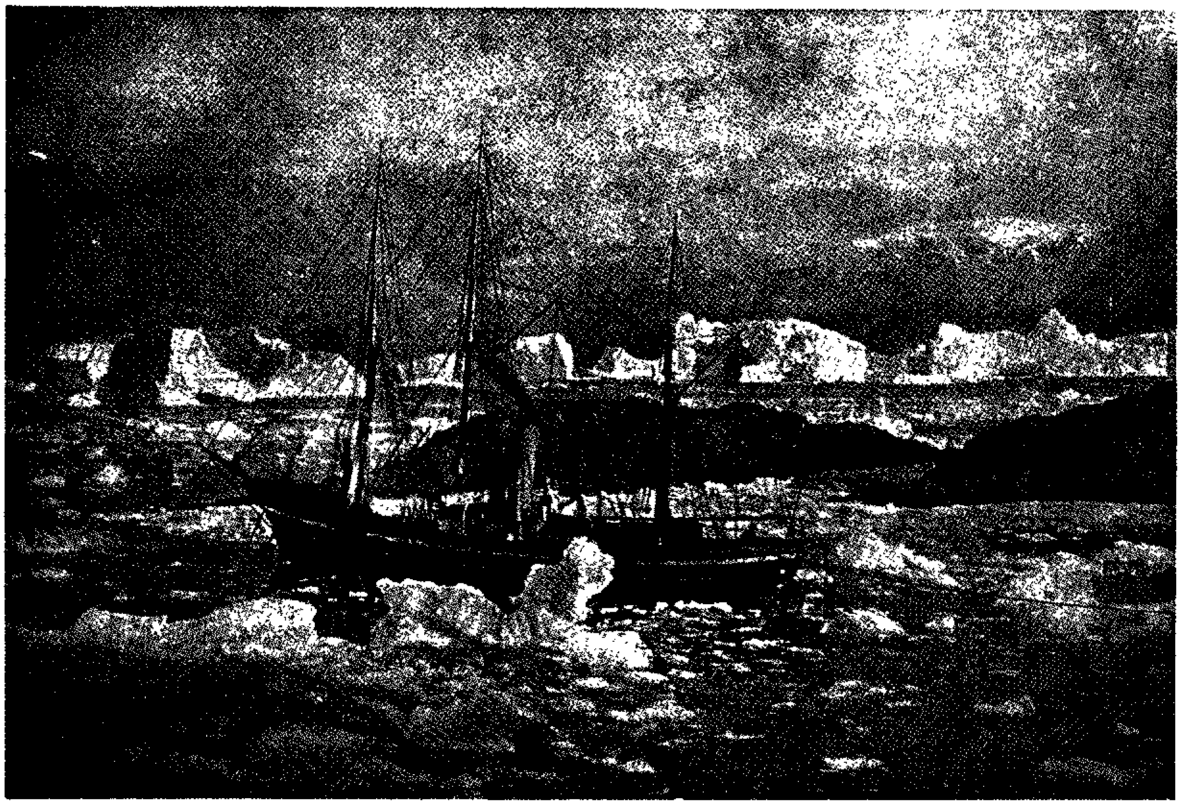
שלוש שנים לאחר שטבעה „ז׳אנט״ נמצא חלק מן המלאי שלה, שנגרף ע״י הגלים אל החוף הדרומי של גרנלאנד. נַנסֶן (ע״ע) — הראשון, שעבר את כיפת־הקרח של גרנלאנד ב1888 — הביע את הדעה, שהזרם הארקטי שהוביל את השרידים הללו יעשה כך גם לספינה שנלכדה בקרח. הוא יצא ב1893 בספינת־הקרח „פראם״ (Fram), שהיתה טעונה מזונות ל5 שנים, למקום שבו טבעה „ז׳אנט״ והניח ל„פראם״ להילכד בתוך הקרח. הספינה שטה עם שדה־הקרח והגיעה בנובמבר 1895 לרוחב של 85°55′, כ640 ק״מ מן הקוטב. אך מכאן ואילך הופנתה שוב דרומה. ברוחב של 84° עזבו נאנסן ועוזרו פ. ה. יוֹהאנסֶן את הספינה והמשיכו את דרכם במג־ררות עד 86°13′ רוחב צפוני, והואיל ולא יכלו לקבוע את מקומה המדוייק של „פראם״, שהוסיפה בינתיים לשוט, פנו לארץ פראנץ־יוסף והגיעו לשָם לאחר קשָיים מרובים. הם הצליחו להקים להם בית מאבנים, שפיסו אותו בעורות, וחיו במשך החורף על בשר סוסי־הים, עד שנחלצו ע״י משלחת אחרת. „פראם״ עצמה חזרה לנורווגיה בפיקודו של אוטו סוורדרופ, איש־המדע הראשי ומפקד־המשנה של הספינה.

המהנדס והסייר השוודי ס. אַנְדְרֵי (S. Andrée) עשה ב1897 את הניסיון הנועז להגיע לקוטב הצפוני באמצעי־הטיסה הפרימיטיווי של הימים ההם — בכדור־פורח. הניסיון נכשל, ועקבותיהם של אנדרי ושני מלוויו נעלמו. רק לאחר דור, ב1930, נמצאו גוויותיהם הקפואות וחפציהם — ביניהם גם רשימותיהם — ע״י צייד כלבי־ים בקרבת שפיצברגן. מן הרשימות מסתבר, שהוכרחו לנחות ברוחב 84°, וכנראה ניספו מקור ומרעב. — ב1899—1900 ניהל הדוכס מן האברוצים משלחת איטלקית, שהגיעה עד רוחב של 86°33′.

רוֹברט פֵּירִי (ע״ע), מהנדס בצי אה״ב, התחיל במסעותיו הארקטיים ב1886. ב1892—1893 חצה את כיפת־הקרח של גרנלאנד הצפונית. את שנות 1898—1902 בילה בא׳ בראש משלחתו הששית, שניסתה להגיע לקוטב עצמו, אך הוא הגיע רק לרוחב של 84°17′. ב1905 הגיע בספינה „רוזוולט״ לכף־שרידאן בארץ־גראנט. ע״י שיטה של שימוש בקבוצות־עזר עלה בידו להגיע באפריל 1906 לרוחב של 87°06′, אך שוב נכשל במאמציו להגיע לקוטב. ב1908 הפליג לכף־שרידאן, ושם בילה את החורף בהכנות למסע נוסף. הוא אירגן 5 קבוצות־עזר, שכל אחת מהן היתה מורכבת מאחד מעוזריו ו3 או 4 אסקימואים, שנהגו מגררות רתומות לכלבים, שכל אחת מהן סחבה מטען של 295 ק״ג. נקודת־המוצא היתה כף־קולומביה, והבסיס הקדמי האחרון היה ברוחב של 87°47′, שהגיעו אליו ב30 במארס 1909. לסוף הגיע פירי עם אחד מעוזריו ושני אסקימואים ב7 באפריל לקוטב והניפו עליו את הדגל האמריקני.

פירי בא אל הקוטב ככובש ולא כגאוגראף או אתנולוג; מסעו המאורגן למופת לא היה מכוון לגלות את סודות־הקיום באיזור זה. אולם עוד בתחילת 1906 התחיל הנורווגי ו. סְטֶפַנְסוֹן (ע״ע) בהכנת תכניות מדעיות מפורטות לחקירות פיטו־זואוגאוגראפיות, וכן אַנְתְרוֹפּולוגיות ואֶתנולוגיות, של הא׳. מטעם המוזיאון האמריקני למדעי־הטבע ערך סטפאנסון (ביחד עם ד״ר א. מ. אַנְדֶרְסוֹן) סיור אתנולוגי של הא׳ המערבית, שנמשך מ1908 עד 1912. הוא יצא מבסיס במפרץ־קוֹרוֹנֵישון, חי עם האסקימואים, ועבר מרחק של יותר מ3,000 ק״מ, מהם כ1,125 ק״מ דרך אי־ויקטוריה והשטחים הסמוכים לו, שעד אז לא דרכה בהם כף־רגלו של אירופי. הסיור הוסיף הרבה לאוצר־ידיעותינו על החי והצומח בא׳. מ1913 עד 1918 שוב ניהל סטפאנסון מטעם הממשלה הקאנאדית משלחת, שיצאה מנקודת־מארטין שבאלאסקה ועברה במגר־רות את ים־הא׳ הקפוא. למעלה משנה חנה סטפאנסון על גושי־הקרח וכמעט את כל מזונותיו קיבל מציד בים. בדרכו גילה איים חדשים הרבה, ביניהם את מֵיאַן (Meighen) ובּוֹרדֶן, והרחיב הרבה את ידיעותינו הגאוגראפיות על הארכיפלאגוס הארקטי במערבה של קאנאדה. מסעותיו של סטפאנסון שימשו — נוסף על תוצאותיהן המדעיות החשו־בות — דוגמה לחלוציות, יזמה והבנה באורח־החיים של הא׳.

משנת 1913 ואילך ערך דונאלד ב. מַקְמִילַן יותר מ30 מסעות לא׳. ב1913—1917 חדר לאיזורים בלתי־ידועים של גרנלאנד הצפונית־מערבית ושל ים־בּוֹפוֹרט ותיקן כמה טעויות שברשימותיו של פֵּירִי. את מסעו הבא ערך לארץ־באפין, שרטט מפה של החוף, סייר בפנים־הארץ ואסף דְגָמים של החי והצומח. ב1923—1924 עבר בקרחונים של סביבות ים־קֵין. ב1925 ערך מסע לאֶטָה שבגרנלאנד והסתייע במטוסים של צי אה״ב בפיקודו של ר. א. בֶּרְד (ע״ע). זה

ספינת־קיטור בחוף גרנלאנד; ספינות מסוג זה משמשות בסיסים לחקר־הקוטב בעזרת אוירונים

היה הניסיון הראשון — לאחר כשלונו ואסונו של אנדרי — להשתמש בחקירת הא' באמצעי־הטיסה החדישים. באותה שנה המריאו אמונדסון (ע"ע) עם שני אנשים במטוס אחד ולינקולן אלזוורת במטוס שני ממפרץ־קינגס שבשפיצברגן בניסיון להגיע לקוטב, אך הוכרחו לנחות במרחק של כ217 ק"מ ממנו ולחזור לשפיצברגן.

ב1926 טס ברד במטוס „פוקר" לקוטב הצפוני, הגיע אליו וחזר תוך 15½ שעה. באותה שנה טסה משלחת אלזוורת (אמריקני)־נוביליה (איטלקי) מעל לציר בספינת־אויר, שיצאה ממפרץ־קינגס שבשפיצברגן ונחתה בטלר שבאלאס־קה. ב1926 יצאו צ'. ה. וילקינז (אנגלי) עם בן־לוויה אחד מנקודת־בארו במטוס קל וקטן לטיסה מעל לקוטב. טיסתם היתה מלווה בהרפתקאות מסוכנות: הם הוכרחו לנחות מעל לים הארקטי מפני קלקול במנוע, אך התקינו מגררות מקורות־העץ של המטוס והגיעו, לאחר קשיים מרובים, למחנה אסקימואי בנקודת־ביצ'. ב1928 שוב ביצע וילקינז טיסה מוצלחת מעל לקוטב מנקודת־בארו לשפיצברגן.

משלחת־טיסה, שנסתיימה באסונות לא רק בשביל חבריה אלא גם בשביל משלחות ההצלה שיצאו לבקשה, היתה זו של נוביליה בשנת 1928. ספינת־האויר „איטליה" הגיעה לקוטב הצפוני, אך בדרכה חזרה נתרסקה מצפון לכף לי סמית (Leigh Smith) שבארץ הצפונית־מזרחית (North-East Land), ומשלחות־הצלה יצאו לעזרתה מארצות שונות. נוביליה עצמו ניצל ע"י הטייס הרוסי צ'וחנובסקי, ואח"כ הגיעה למקום־חנייתה של חבורת־נוביליה שוברת־הקרח הרו־סית „קראסין". אולם סיר־הא' השודי מאלמגרן איבד את חייו במאמץ להגיע ליבשה בלווית שני איטלקים, וכן ניספו אמונדסן ועוד 5 אנשים כשטסו להושיט עזרה לנוביליה.

מאמצע שנות העשרים ואילך התחילו הרוסים עורכים סיורים רחבים וחקירות מדעיות בא'. ב1929 הוקמה התחנה המטאורולוגית הקבועה הראשונה באיזור־הקוטב באי־הוקר, בארץ פראנץ־יוסף, על־ידי קבוצת־חוקרים, שהובאה לשם בשוברת־קרח. טיסות ראשונות מעל לקוטב נעשו על־ידי טייסים רוסיים ב1937. שתי קבוצות יצאו ממוסקווה ונחתו בהצלחה במערבן של אה"ב לאחר טיסות של כ9,000 ק"מ. אולם נסיון שלישי, שנעשה באותה שנה, נכשל: המטוס וכל אנשיו אבדו, ועקבותיהם לא נמצאו למרות חיפושים נרחבים.

ב21 במאי 1937 נחתו 11 טייסים רוסיים על הקרח במרחק של ק"מ אחדים מן הקוטב הצפוני ופתחו תקופה חדשה בחקר־הא'. הם הקימו על־יד הקוטב הצפוני תחנה מדעית, שצויידה יפה במיצרכים ובמכשירים מדעיים. בראש הקבו־צה עמדו החוקר א. שמידט והטייס א. פאפאנין. המתנה צף על גוש־קרח כ3,000 ק"מ מן הקוטב הצפוני לאורך חוף גרנלאנד במשך 9 חדשים, עד שנאסף ע"י שוברת־קרח רוסית בפברואר 1938. במשך כל הזמן אספו החוקרים חומר מדעי מרובה ובעל־חשיבות, שלא היה ידוע עד אז.

מ1930 ואילך נתרבה מספר המשלחות היוצאות לא' לשם חקירות מדעיות. ב1940 היו 23 חברות בארצות שונות, שהקדישו את כל פעולותיהן, או את רובן, לחקירת הא'. נוסף על כך מקיימת ברית־המועצות מנגנון גדול לחקר הא' ומאות סיירים ואנשי־מדע הולכים לא' כדי לערוך תצפיות. חקירת הא' נעשתה מקצוע בעל אופי מדעי מובהק.

J. E. Nourse, *American Exploration in the Ice Zones*, 1884; A. W. Greely, *Handbook of Polar Discoveries*, 1896, 1910[5]; G. Braun, *Die Erforschung der Pole*, 1912; H. Houben, *Der Ruf des Nordens*, 1931[2]; V. Stefansson, *Unsolved Mysteries of the Arctic*, 1938; A Croft, *Polar Exploration*, 1939; L. Breitfuss, *Das Nordpolargebiet*, 1943; *The Polar Record* (publ. Scott Polar Research Institute), 1931 ff.

מ. ח. ש.

אַרְקִיווֹלְטִי, שְׁמוּאֵל בֶּן אֶלְחָנָן יַעֲקֹב — Samuel de Archivolti — (1530°— 1611, פאדובה), סופר, מדקדק ופייטן עברי. מתלמידיו של מאיר קצנלנבוגן (מהר״ם מפאדובה). ישב באופן ארעי בווינציאה ועסק בהגהת־ספרים. מ1568 ואילך ישב בפאדובה, שבה שימש כמזכיר־הקהילה, ראש־ישיבה ואב־בית־דין. תלמידו המובהק היה ר׳ יהודה אריה ממודנה, וכן נמנה עם תלמידיו ההגמון הנוצרי מארקו מאריני. חיבוריו החשובים ביותר הם: 1) הערות לס׳ הערוך — מראי־מקומות למאמרי התלמוד והמדרש המובאים בספר הערוך (ויניציאה 1553); 2) ס׳ דגל אהבה, שעוסק בענייני־מוסר (ויניציאה 1551); 3) ס׳ מעין גנים, שכולל 25 איגרות־למופת כדי ללמד על־פיהן לתלמידים את הסיגנון הספרותי הקלאסי (ויניציאה 1553); 4) ספרו העיקרי: ערוגת הבושם — ספר־לימוד של הדקדוק העברי (ויניציאה 1602; אמסטרדאם 1730). הספר כולל גם הסברה על דרכי־השירה. בפרק ל״ב נמצאים כמה שירים של א׳, שמובאים כהדגמות למשקלים של השירה העברית בספרד. יוהאנס בוכסטורף II (ע״ע) תירגם פרק זה ללאטינית וצירפו לתרגום הלאטיני שלו לס׳ הכוזרי (1660); 5) שירים ופיוטים שונים, שמהם נתפרסמו 76. כמה מפיוטיו נדפסו בסידורים נוסח איטליאני. שירי־א׳ משקפים את המצב התרבותי באיטליה בזמנו ואת יחסם של היהודים לשכניהם הנוצריים; 6) בכת״י שונים נמצאות תשובותיו ואיגרותיו, הדנות בשאלות הלכיות שונות.

א. קאהוט, מבוא לערוך השלם, עמ׳ LVI–III; דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ד׳, עמ׳ 477 (רשימת שיריו); ש. ברנשטין, שירים חדשים לר׳ שמואל ארקיוולטי, תרביץ, שנה ח׳ (תרצ״ז), עמ׳ 55–68; L. Zunz, *Synagogale Poesie*, 417; D. Kaufmann, *Ges. Schriften*, I (1908).

י. הו.

אַרֶקִיפָּה (Arequipa), העיר הראשה של מחוז־א׳ בפרו. יושבת בבקעה פוריה לרגלי הר־הגעש העשן מיסטי (Misti) במרחק של 90 ק״מ מחוף האוקיינוס השקט ובגובה של 2,329 מ׳ מעל פני־הים. א׳, שבסביבותיה יש גם מעינות חמים, סובלת תכופות מרעידות־אדמה, וברעש של 1868 נחרבה כמעט כליל. היא מצטיינת ביפי־נופה וביפי בתיה, הבנויים אבן לבנה. תושביה של א׳ (כ97,000) מתפרנסים בעיקר ממסחר בכותנה, חיטה, אורז וסוכר ומתעשיות של אריגים ומתכות (זהב, כסף) וכן מליטוש אבנים טובות. מס״ב מחברת את א׳ עם עיר־הנמל מולנדו ועם פנים־הארץ (עד ימת־טיטיקאקה). א׳ היא עיר של אוניברסיטה.

אֶרְקְמַן־שַׁטְרִיאַן (Erckmann-Chatrian), כינוי של שני סופרים צרפתיים: אמיל ארקמן (1822, פאלסבור [Phalsbourg], אלזאס — 1899, ליניויל [Lunéville]) ואלכסנדר שאטריאן (1826, זולדאטנתאל, על־יד פאלסבור — 1890, פאריס). ארקמן למד משפטים באוניברסיטה של פאריס, אך קודם שסיים את לימודיו חזר לעיר־מולדתו, שבה פגש ב1848 את שאטריאן, שהיה שם מורה בגימנסיה. ידידותם הולידה מיד שותפות־יצירה, שאין למצוא בדומה לה בספרות מצד פוריותה ורציפותה; מאז פירסמו את כל חיבוריהם המרובים בכינוי א׳—ש׳, עד שפרץ סיכסוך ביניהם, שהובא לפני בית־הדין ב1889; מאותה שנה ואילך פירסם א׳ (שכיוצר היה מוכשר יותר מחברו) סיפורים ומחזות בשמו בלבד. קבצי־הסיפורים, הרומאנים והמחזות של א׳—ש׳ זכו להצלחה עצומה, אבל פירסומם פחת והלך עוד בחייהם. בסיפוריהם מתבטאים התלהבות לסבלנות דתית ולרעיון השלום הנצחי ורגש דמוקראטי חזק, ומכאן שנאתם הלוהטת לאימפריאליזם של נאפוליון I ונאפוליון III, וכן למיליטאריזם הגרמני; בסיפורים שחיברו מימי מלחמת 1870 ואילך גובר היסוד השוביניסטי. מיצירותיהם נתפרסמו ביחוד שלושה רומאנים מתקופת המהפכה הצרפתית ונאפוליון: „הגב׳ תרזה או המתנדבים מ1792״ (1863), „מעשה במגויס מ1813״ (1864), ו„ואטרלו״ (1865). אך יותר מכולם נתפרסם סיפ־רם L'Ami Fritz („הידיד פריץ״, 1864), כעין אידיליה כפרית על רנק עשיר וטוב־לב, שמתערב עם ידידו — הרב שבכפרו, דוד זיכל, אדם אציל ומבין לנפש־האדם — שלא יתחתן לעולם, אבל הודות לתחבולה של ידידו זה הוא נושא לסוף נערה עניה, אך טובה וחמודה. כמה מסיפוריהם של א׳—ש׳ הפכו המחברים עצמם למחזות, שהועלו על הבימה, ביניהם הקומדיה „הידיד פריץ״, 1876 (שהוצגה בהצלחה מיוחדת ושעל יסודה חיבר פייטרו מאסקאניי אופרה נאה באותו שם עצמו, 1891) ומחזה בשם „היהודי הפולני״, 1869 (ששימש יסוד לאופרה של הקומפוזיטור הצ׳כי קארל וייס, 1901). א״ש הם מן המייצגים העיקריים של הרומאן הפרובינציאלי אחר ז׳ורז׳ סאנד. הסיפורים הכפריים שלהם, שכולם מתארים את אנשי־אלזאס ואת הלכי־רוחם, מצטיינים בלבביות חמה ובהומור.

L. Schoumacker, *E.-Ch.*, 1933.

ח. פ.

אַרַקָן (Arakan), 1) גליל טבעי במערבה של בורמה (ע״ע), שמשתרע בין שפלת נהר־איראואדי במזרח ומפרץ־בנגאל במערב ומכף־נגראיס בדרום, עד גבעות לושאי בצפון. בתוך גליל זה כלול 2) החבל האוטונומי א׳; שטחו כ48,000 קמ״ר ומספר אוכלוסיו כ910,000.

בחופה של א׳ מרובים המפרצים, ובקרבתו מצויים איים קטנים הרבה (שהגדולים שבהם הם ראמרי וצ׳דובה). שפלת־החוף היא צרה ונפסקת בכמה מקומות ע״י גבעות תלולות, שמגיעות עד הים. השפלה האלוביאלית הגדולה והחשובה ביותר היא בתחום גלילו של נהר־קאלאדאן (שנקרא גם נהר־א׳), שעל שפכו יושבת אקיאב, עיר־הבירה של חבל־א׳, שהיא מרכז לגידול־אורז וליצוא־אורז כאחד. לכל ארכו של הגליל הטבעי נמשכת מדרום לצפון, באורך של 600 ק״מ, שלשלת הרי א׳—יומה. הגובה של שיאם, הר־ויקטוריה, קרוב ל3,100 מ׳. הרי־א׳ קשים למעבר מפני תלילותם וסבכי־יערותיהם. המעבר הנוח ביותר הוא דרך אן, כ120 ק״מ דרומית־מזרחית לאקיאב. — אקלימה של א׳ הוא טרופי ולח מאוד. בשפלה הטמפראטורה היא בין 22° ו24° בינואר ובין 26° ו28° ביולי. הגשמים מרובים ביותר (עפ״ר יותר מ3,000 מ״מ בשנה). הצמחיה עשירה מאוד.

כלכלתה של א׳ מיוסדת בעיקרה על גידול אורז, על דיג (בים ובנהרות) ועל יצוא של עצי־היער. התחבורה בין א׳ ובורמה וכן בינה ובין כל שאר ארצות־חוץ היא רק בדרך־הים. בעיר־הבירה אקיאב יש כ40,000 נפש.

תושבי־א׳ הם מצאצאיו של שבט קרן, מן הגזע המונגולי, שהוא קרוב בלשונו לבורמאים ושהתערב במהגרים מהודו (צ׳יטאגונג). א׳ שימשה שער עיקרי שדרכו נתפשטה התרבות ההודית, בגילויה הבודהאי, על פני דרום־מזרחה של אסיה, במידה שהתפשטות זו היתה בדרך היבשה.

לפי מסורת התושבים מלכו בא׳ 226 מלכים במשך אלפי שנות חירותם (2666 לפסה״נ ואילך). בזמנים היסטוריים הגיעה מלכות זו לשיאה בימי המלך רזגרי (1593—1612), שנלחם בהצלחה בבורמה ובהודו, הקים בניינים הרבה והכריז על עצמו כמלך ראשי של מאמיני בודה. ב1784 נכבשה א׳ בידי בודופיה מלך בורמה, שהיגלה לארצו כשתי רבבות מבני־א׳ והעביר אליה גם את החפץ הקדוש ביותר שלהם (צלם מפורסם של בודה, כיום ב„מקדש־א׳״ שבעיר מנדאלי שבבורמה). הדיכוי הקשה של הבורמאים, וביחוד הגיוסים לעבודות־כפיה ולמלחמות, עוררו מרידות מצד בני־א׳. מנהיגי־המורדים פעלו מהודו הבריטית — מה ששימש גורם למלחמה הבריטית־הבורמאית הראשונה, שכתוצאה ממנה סופחה א׳ להודו (1826). ב1862 צורף חבל־א׳ לבורמה הבריטית. האספה המכוננת של בורמה ב1947 העניקה לו את מעמדו הנוכחי.

א. י. בר. — אב. ג. פ.

אַרְקַנְסוֹ או אַרְקַנְזַס (Arkansas), 1) מדינה בדרום אה״ב; נקראת על שמו של שבט אינדייני, שישב בתחומה. גבולותיה: בצפון — מדינת־מיזורי, במערב — מדינת־אוקלאהומה, בדרום־המערב — מדינת־טכסאס, בדרום — מדינת־לואיזיאנה, ובמזרח — נהר־מיסיסיפי המפריד בינה ובין מדינות מיסיסיפי וטנסי. שטחה כ137,000 קמ״ר. מספר תושביה כ1,910,000 (1950).

מבחינת המבנה שלה נחלקת א׳ לארבעה איזורים: בצפון־המערב: שני איזורים של רמות וגבעות — של הרי־בוסטון והרי־וושיטה (Ouachita). ביניהם מפריד עמקו של נהר־ארקאנסו, שזורם ממערב למזרח. במזרח ובדרום משתרע מישור, שהוא חלק משפלת־המיסיסיפי. הרמה והגבעות בנויות אבני־חול פאלאוזואיות ובמקצת גם אבני־יסוד. כאן מצויים מכרות של פחם שחור ונחושת ומחצבות של בוכסיט, שמספקות 95% מן הבוכסיט הנחצב באה״ב, וכן של מאנגאן, באריט, ומעט יהלומים. בדרום־המערב עשירה א׳ גם בנפט ובגאז טבעי. חלקה הצפוני־מערבי מגיע לגובה של 860 מ׳, ואילו חלקה הדרומי־מזרחי — ל92 מ׳ בלבד.

אקלימה של א׳ נוח ובריא. ימי השלג והקיפאון בה מועטים במשך השנה. מידת־המשקעים השנתית היא בין 120 ל150 ס״מ. גדיעת היערות, שרוב שטחה של א׳ היה מכוסה בהם קודם התיישבותם של הלבנים, חרישת־הקרקע והשימוש המופרז במרעה הביאו במשך שני דורות לידי סחף־קרקע מרובה כל־כך, שההגנה על הקרקע היא כאן בעיה חמורה, ולשם פתרונה הוקמו עשרות תחנות־פיקוח ממשלתיות.

א׳ היא בעיקרה ארץ חקלאית: כ65% מתושביה מתפרנסים מן החקלאות ומגידול־המקנה הקשור בה. בניגוד לשכנותיה שבמזרח, א׳ היא מראשית ההתיישבות הלבנה ארץ האיכר הבינוני והזעיר. האחוזות הגדולות המעובדות ע״י שחורים אינן מרובות בה. בין גידולי־החקלאות בצפון תופס את השטח הגדול ביותר המאיס, אחריו שבולת־שועל, תפוחי־אדמה, מספוא ותצירים, ובדרום — הכותנה (כ9 מיליון דונאם), שמהוה (מבחינת ערכה הכספי) כמחצית־היבול. ביצוא החקלאי חשוב גם תות־השדה. בגידול־מקנה תופס את המקום הראשון הבקר (ב1950: כ1.1 מיליון גולגלות, ומהן כ430,000 פרות חולבות). כמו־כן מגדלים בכמות מרובה חזירים (950,000 ראש). ענפי־התעשיה העיקריים הם: רהיטים ומוצרי־עץ אחרים, זיקוק־נפט, עצירת שמני־מאכל, שימורים של פירות, ירקות ובשר, ציוד־רכבות. כמקור־הכנסה משמשים גם המעיינות החמים שברמה, בעיר הוט־ספרינגס ובמקומות אחרים.

האוכלוסיה היא ברובה כפרית (87.8%). הכושים הם בה 24.7%, ובתשעה מתוך 75 המחוזות של המדינה הם למעלה מ50%. קיימת גם אוכלוסיה קטנה של אינדיינים ובני המזרח הרחוק. החוק מחייב הפרדה גמורה בין לבנים ללא־לבנים במוסדות־החינוך (פרט לבתי־חינוך לעיורים וחרשים־אלמים), בכלי־רכב ציבוריים, במגרשי־אספורט, בבתי־חולים לשחפנים ובקלפיות. נשואי־תערובת אסורים. א׳ היא אחת משבע המדינות באה״ב, שזכות־הבחירה תלויה בהן בתשלום מס־הגולגולת. המדינה מקיימת בתי־ספר עממיים, תיכונים וגבוהים נפרדים ללבנים ולכושים, והוצאותיהם מכוסות ע״י מס־החינוך. קיים חוק לימוד־חובה. בליטל־רוק קיימים בתי־חינוך לעיורים ולחרשים־אלמים, שנותנים חינם כלכלה, שיכון והוראה במשך עשר שנים.

עיר־הבירה ליטל רוק (Little Rock) יושבת על נהר־א׳ בלב הארץ ובצומת־הדרכים שעל הגבול בין הרמה והשפלה. מספר־תושביה כ102,000. העיר השניה בחשיבותה היא פורט סמית (Fort Smith; 48,000 תושבים), שאף היא יושבת על נהר־א׳ בגבול המערבי. עיר־המרפא הוט ספרינגס היא השלישית בגדלה (כ30,000 תושבים). עיר האוניברסיטה הממשלתית היא פאיטוויל (Fayetteville), בהרי־בוסטון.

א. י. בר.

היסטוריה. הסייר הספרדי ארנאנדו דה סוטו (Hernando de Soto) והבר־מלוויו היו האירופים הראשונים, שביקרו בתחומי־א׳ ב1541. הם חצו את המיסיסיפי סמוך להלנה (Helena) של היום. דה סוטו מת ובני־לווייתו חזרו למכסיקו. רק לאחר 132 שנה חזרו אירופים וביקרו במקום. ביוני 1673 הגיעו לאיזור של האינדיינים משבטי־א׳ המיסיונר הצרפתי הישועי ז׳אק מארקט (Jacques Marquette) והפרוון הצרפתי לואי ז׳וליה (Louis Joliet), ועמהם התחילה התקופה הצרפתית בתולדותיה של א׳. לאחר 9 שנים ביקר כאן לה סאל (La Salle) בדרכו לשפך־המיסיסיפי. ב1682 מסר לה סאל שטח־אדמה לעוזרו אנרי דה טונטי או טוני (Toni, Tonti). בני־לוויתו של דה טונטי רצו להשתקע במקום ולסחור עם האינדיינים וכך נוסדה ב1686 ארקאנסו פוסט — הישוב האירופי הקבוע הראשון בתחומיה של מדינת־א׳. בתחילת המאה ה18 הוקם חיל־מצב בארקאנסו פוסט על־ידי ברנאר דה לה ארפ (Bernard de la Harpe), שפעל בפקודתו של הדוכס מאורליאן. ב1748 עמדה ארקאנסו פוסט — שהורסיפה לשמש תחנת־מסחר עם האינדיינים — בפני התקפת האינדיינים של צ׳יקאסו (Chickasaw). ב1762 עבר השטח לספרד, ב1800 חזר לצרפת; 1803 עברה א׳ לאה״ב, כחלק מן ה„קניה של לואיזיאנה״, ועד מהרה התחילו זורמים לכאן מתיישבים מן הארצות שמעבר למיסיסיפי. 1812 נפרד השטח מעל לואיזיאנה כחלק מן הטריטוריה של מיזורי. לאחר שמיזורי הגישה בקשה להתארגן כמדינה בפני עצמה, נוצרה, לפי צו הקונגרס מן ה2 במארס 1819, הטריטוריה של א׳, שכללה גם את אוקלאהומה של היום. באותו זמן כבר היו דוברי־האנגלית הרוב של האוכלוסיה בתחומי־א׳. בירת הטריטוריה היתה ארקאנסו פוסט. ב1821 הועברה הבירה לליטל רוק וב1836 הוכרזה א׳ כמדינה. היתה זו המדינה ה25 בברית.

א׳, הנחשב כראש ה„אסכולה מסביליה", שעליה נמנים בין השאר גם המשוררים אלקאסר, מאל־לארה ופצ׳קו (שהוציא ב1619 את שירי־א׳), הוא הגדול במשוררים הקלאסיציסטיים של ספרד ומקומו בין גארסילאסו הקלאסי וגונגורה הבארוקי. שירתו מורכבת משני סוגים: שירה „הרואית" (לאומית, פאטריוטית) ושירת־אהבה. בשירתו ההרואית, הכוללת כמה אודות, שהן מן המפורסמות בשירה הספרדית — על הנצחון בקרב הימי של לפאנטו, על מלך פורטוגאל הצעיר דום סבאסטיאן שנעלם בקרב, על המצביא הנערץ דון חואן די אוסטריה, על המלך פרנאנדו הקדוש ועוד — שואף א׳, קודם כל, להדר ולשגב: לבתי־השיר המצלצלים, העשויים משפטים ארוכים ומסועפים מאוד והמקושטים בשפע של תמונות תנ"כיות ומיתולוגיות, בשמות־תואר נועזים ובלאטיניזמים נדירים, יש פאתוס ומעוף אוראטורי, שאין בדומה להם בספרות־עמו, אבל הראציונאליות והלמדנות מרובים בהם מן הרגש.

בשירת־האהבה שלו (שאין למצוא בה אותה שאיפה יתרה לפאר מילולי ותמונתי) מתחברת ההשפעה של פטרארקה עם ההשקפה האפלאטונית על האהבה; א׳ הוא המייצג הספרדי העיקרי של צירוף זה, שאת נציגו הראשון אנו מוצאים במאה ה16 באיטליה בפייטרו במבו. במאות של סונטות, קאנצונות, אלגיות ואקלוגות יפות מביע א׳ את געגועיו על זיווג נפשי ורוחני עם אהובתו האחת והנצחית, שהוא קורא לה בשם „אליודורה" (והיא הרוזנת די חלוס). מרובים הם בשירי־האהבה שלו הדים מיצירתם של סופרים ומשוררים אפלאטוניים של הרנסנס, כמו במבו, קאסטיליוני, יהודה אברבנאל, הקאטאלאני אוזיאס מארך׳ ועוד, ואולם תכופות—וביחוד בכמה מן השירים, שגנז המשורר כשפירסם לסוף לקט מתוך שירתו בשם Algunas Obras („יצירות מספר", סביליה 1582) ושנתגלו רק בימינו — בוקעת מתוך המליצות הפטראקיות המלוטשות החושניות העצורה, בניבים עזים ונוגעים עד הלב. — את דעותיו על אמנות־השירה הביע א׳ בפירושו הגדול לשירי גארסילאסו דה לה וגא (Anotaciones a Garcilaso, 1580), הכולל מספר עצום של דוגמות מתוך השירה הקלאסית והאיטלקית; ספר עמוק זה שימש בלא ספק מופת לפירוש המפורסם לשירי פיליפ דפורט, שחיבר פראנסוא דה מלרב (Malherbe), וכן חיקה זה האחרון את א׳ באודות שלו. מא׳ נשאר לנו גם תיאור (בפרוזה) של הקרב הימי של לפאנטו (1572). ספר תולדות־העולם, שחיבר, לדברי מספידיו, לא נשתמר.

F. de H., *Poesías* (Clásicos Castellanos), 1914; *Rimas* (ed. Blecua), 1948; A. Coster, *F. de H., "el Divino"*, 1908.

ח. פ.

אררט, (א) ארץ אררט (מ"ב, יט, לז — ישע׳ לז, לח) או ממלכת אררט (ירמ׳ נא, כז), באשורית אוררטו (ודומה לזה במגילת ישעיה א׳ מחרבת קומראן: הוררט), מדינה בסביבותיה של ימת־ואן, שבימי גדולתה כללה בתחומיה את רובה של ארמניה המאוחרת וגבלה עם סוריה הצפונית ועם אשור. כנראה, קמה מדינה זו מתוך סכנת ההתפשטות האשורית, שגרמה להתאחדותן של כמה ממלכות קטנות בגבול מוצאיהם של החידקל והזאב הגדול, שהאשורים כללו אותן בשם „ארצות נארי" או „ארצות א׳" (תגלת־פלאסר מונה 60 מלכים בתחום זה). מלכי־א׳ עצמם קוראים את ארצם בכתבותיהם באשורית „גאר" ומכנים את עצמם בלשונם הלאומית „מלכי ביאינ (או ביאנא — ארץ ואן) ושוך ואדוני טספש". כראש כל הממלכות הקטנות הכפופות לו נקרא מלך א׳: „מלך־המלכים".

המלך הראשון של א׳ המאוחדת היה, כנראה, ארם (ארמ), בן־דורם של אשורנאצרפל II (884—859) ושלמנאסר III (859—824), מלכי־אשור. במלחמתו בארם כבש שלמנאסר III את „ערי־מלכותו" של ארם שמצפון לימת־ואן, וארם היה אנוס להימלט „אל ההר". אחר ארם קמה שושלת חדשה בידי סרדרש בן לטפרש (לערך בין 844—822), שקבעה את מושבה בטספש (או כפי שהיוונים קראו לה, טוספיטיס, כיום העיר ואן, על החוף המערבי של ימת־ואן). שושלת זו הצליחה להרחיב את גבולות־המדינה מצדדים שונים. אמנם גם בימי סרדריש I פשט שלמנאסר שלש פעמים (ב831 ו828) בגבול א׳, אך ירידתה של אשור אחר שלמנאסר III נתנה לא׳ אפשרות להתרחב. בנו של סרדריש — אספואנש (לערך משנת 828 ואילך) ובנו של זה מנאש (עד 785 לערך), שמשלו זמן מרובה ביחד, סיפחו לא׳ את מצצר (שמזהים אותה עם החבל שבין רנדוז ובין אשנו הסמוכה לימת־אורמיה) ואת מני, מדרום לימת־אורמיה. במערב הגיעו עד פלו שעל הפרת המזרחי העליון ועד מלתיה, בדרום־המזרח — עד להר ג׳ודי, ובצפון עד לסביבות ארזניאס, רכס אגרי־דג ואלשקרת. מנואש הרחיב אחר־כך את גבולות שלטונו עד לאגן הנהרות קארס, ארכסס וימת־צ׳אלדיר. הרחבה זו נמשכה כל ימי ארגשתש I (לערך 785—753). בימיו נכבשו בצפון־המזרח חבל סאריקאמיש עד מצפון לימת־סנאן (ג׳וקצ׳ה). בדרום פשטו צבאות־א׳ עד לדהוק שמצפון לנינוה — כפי שיש לשער מתוך כתובת אררטית משנת 766 שנמצאה שם. לשיא גדולתה הגיעה ממלכת־א׳ בתחילת ימיו של סרדוריש II (לערך 753—735), שכבש ארצות נוספות מסביב לימת־ואן, אורמיה וצ׳אלדיר. גם בצפון סוריה נעשו המדינות מלתיה, קומח (קומאגני), גרגם (כיום: מרעש) ושמאל (זנג׳רלי) מעלות־מס לא׳. בגבול הים השחור נלחם סרדוריש II בקולקים, שכנראה, הם הקולחים.

עם עליתה־מחדש של אשור בימי תגלת־פלאסר III (741—724) נשתנו פני הדברים. במלחמה על ארפד (ע"ע), שתגלת־פלאסר צר עליה בשנת 743, הוכו מלך א׳ ובעלי־בריתו הכפופים לו ממלתיה, קומח וגרגם, וכל הארצות הללו עברו משעבוד א׳ לשעבודה של אשור. ב733 סיפח תגלת־פלאסר III את ארץ אולוקה שעל נהר בוטמן, שהוא פלג צפוני של החידקל, ובשנה שלאחריה צר על טספש, בירתה של א׳. אמנם עיר־הבירה ניצלה ובידי רוסש I (לערך בין 735—713) — יורשו של סרדוריש II — וכנראה אוזורפאטור (בכתובת על גבי הפסל, שהקים לעצמו במוצציר, הוא מתפאר: „בשני סוסי וברוכב אחד השיגה ידי את מלכות א׳") — עלה מתחילה לבצר את מדינתו ולהכניע תחתיו כמה מושלים, ובהם גם נסיכים מדיים. אך הפשיטות של בני־גומר מצפון, וביחוד התקפתו של חיל־אשור בהנהגת סרגון (722—705) מן הדרום, התישו מאד את כוחה של א׳: אחד־אחד הוכו בעלי־הברית (תובל, קומח) והמדינות הכפופות על הגבול (מני). לסוף, ב714, פרץ סרגון לפנים א׳, הגיע עד החבל שמצפון לימת־ואן, ולפי דבריו, כבש במסעו 430 עיר ו71 מדינות, ובכללן גם את מוצציר, שהיתה מקודשת לאל הראשי חלדיש. אבדה זו היתה,

כנראה, קשה ביותר: לשמעה התאבד רוסַש I. בימי בנו ארגִסתִש II (לערך 713—680) נתאוששה א׳ במקצת. שוב הגיע גבולה עד חַרפּוּת ועד מצפון להר ג׳ודִי. ארץ־א׳ נשארה אמנם אויבתה של אשור, וכשבני־סנחריב הרגו את אביהם נמלטו „לארץ א׳״ (ישעיה, לז, לח); אך המלחמות הגלויות באשור פסקו מזמן זה ואילך. ההתפרצויות מן המערב — מצד שבטי המֻשְׁכִּי (מֶשֶׁך במקרא) מאסיה הקטנה, ומן הצפון — מצד הגומרים והאשכּוזים (סקיתים; ע״ע אשכנז) הפנו את תשומת־הלב לצד אחר. רוּסַש II (680—646 בערך), בנו של המלך הקודם, שלח ב656 צירים לאשורבּניפל (669—626), וכמותו עשה יורשו סַרדורִיש III (מ646 ואילך), שבֵּרך את המלך האשורי לרגל נצחונו על עילם.

המלך הארטי האחרון הידוע לנו מכתָבותיו היה רוסַש בן ארִימֶנַש, ואת הזֵכֶר האחרון למלכות־א׳ אנו מוצאים בנבואת ירמיהו (נא, כז) מן השנה הרביעית לצדקיהו (593). במלחמותיה בעמים הצפוניים נידלדל כוחה של א׳, וכשגברו המָדיים (אחר כבוש נינוה ב612) עברה א׳ לרשותם, ולאחר זמן, עם עליתו של כורש לגדולה — עברה לידי הפרסים, ששלטו בה יותר ממאתים שנה (549—330). אמנם, בזמן המרד, שפרץ במלכות־פרס אחר מותו של כנבוזי (קַמְבִּיזֶס, ע״ע), שמשה א׳ מבצר־עוז למורדים, ואררטי אחד, אֲרַחַ׳א בן חַ׳לְדִיתה, אף השתלט אז כמלך בבבל בשם נבוכדנאצר III. על כל פנים ידוע, ששרידים של הארטים והאַלַרודִים מצאו להם מפלט בהרים שמשני גדות האַרַכְּסֶס (בצפון־מזרחה של א׳).

הארטים היו „ארמנואידים״ על־פי גזעם (ע״ע אנתרופולוגיה; גזע). לשונם היתה קרובה, כנראה, לחורית (ע״ע חורי) העתיקה, ומן הלשונות הקיימות — לגרוזית. בראש הפאנתאון עמדה שלישיה: חַ׳לְדִש, האֵל הראשי, תְּשֶׁבַּש, אל־הסערה (זהה עם תֶּשֶׁפּ, האֵל של החורים), וארדִנִש, אלהות־השמש. עיר קדושה לחַ׳לדש נחשבה מוּצַצִיר: בה הועמדו גם צלמי האלים הראשיים וצלמי המלכים מימי סַרדוריש I ואילך. מבחינה תרבותית נזקקו הארטים במידה מרובה לאשורים: הרי מהם קיבלו גם את כתב־היתדות, שבו השתמשו בכתובותיהם המרובות; אבל הארטים מצידם שימשו צינור להעברתם של ערכי תרבות ואמנות לעמים הפרימיטיוויים שבצפון. עבודת שדה וכרם היתה מפותחת במדינה והמלכים דאגו להשקאה. כמעט כל המלכים מספרים בכתבותיהם על תעלות, שחפרו במקומות שונים בא׳ (בשִׁינַך, על־יד ארמוִיר, ובוַלְרְשָׁפָּט, על־יד אֶרִינַן). ביחוד נודעת חשיבות לאמַת־המים, שבנה מֶנוּאַש לשם השקאת המישור של ואן ושהיא קיימת עד היום בשם שַׁמִירַם־סוּ (אָרכה 75 ק״מ). בא׳ נמצאו גם שדות־מרעה למקנה וביחוד לגידולם של סוסים משובחים. הבניה היתה בסלע והיתה מושפעת מן הבניה האשורית. מפותח היה עיבוד הנחושת והברונזה. את נשקם הכינו הארטים מברזל.

מבחינה היסטורית היה ערך כפול למלכות־א׳: היא שימשה מעצור בפני התפשטותה של אשור צפונה, לגבול הים השחור, ומחסום בפני התפרצותם של השבטים הפרימיטיוויים שישבו מצפון לה. כמו־כן שימשה א׳ לעמים פרימיטיוויים אלה גם מורת־דרך באומנות ובחקלאות.

(ב) הרי־אררט. לפי בראשית, ח, ד, נחה תיבת־נוח על „הרי־אררט״, כלומר, על אחד מן ההרים הגבוהים שבארץ א׳ (ראה ביטוי דומה בשופ׳, יב, ז). ואמנם, המסורת היהודית והסורית (בתרגומים הארמיים ובפשיטתא לפסוק הנזכר) מתרגמת את הביטוי „הרי אררט״ במלים: „טורי קרדו״ (או קרדון), כלומר, הרי־קורדיסטאן, כיום גֶ׳בל ג׳ודִי, דרומית־מזרחית לימת־ואן, שמשקיפים על ארם־נהריים ומפרידים בינה ובין ארמניה. כך הוא גם הזיהוי של בֵּרוֹסוס הכשדי, שחי בתחילת המאה ה3 לפסה״נ (לפי „קדמוניות היהודים״ א, ג, ו). מסורת זו מצויה גם בקוראן (סורה יא, 46) ועדיין היא קיימת בין תושבי־המקום. מסורת אחרת קובעת את ההר, שעליו נחה תיבת־נוח, ברכס־ההרים שמצפון לנהר־אַרַכְּסֶס, בשיא, שהארמֶנים קוראים לו מַסִיס. הטעם לזיהוי זה הוא, ודאי, בְּמָה שסברו, שהתיבה נחה על הגבוה שבהרי ארמניה, והמסיס הוא ההר הגבוה ביותר שבסביבה (5,156 מ׳). מתוך אותה הנחה מוטעית, שהשם א׳ שבתורה הוא שמו של הר, התחילו מכנים רכס זה בשם א׳ (בפרסית כּוּה־אֶי־נוח — הר נוח; בתורכית אַרְגִ׳י־דַג — הר־התיבה). אפשר, שלזיהוי זה, שכבר הוא מצוי אצל אבי־הכנסיה היאֶרונימוס, מתכוון גם ניקולאוס מדמשק (ע״ע), שלפיו („קדמוניות היהודים״, א, ג, ו) נחה התיבה על הר בָּריס מעבר למִינְיַאס (כנראה, מִנִּי, מדרום לִיַמַּת־אורמִיה).

בסיפור־המבול שבעלילות־גילגמש (XI, 140—144), בנו־סחו האשורי, נקרא הר־התיבה נִצִר (הר־ההצלה) — כיום עומר גודרון, מדרום לזַאבּ התחתון וממזרח לאשור — ובכן דרומית יותר מן המקום שנקבע במקרא. ב„ספר־היובלות״ נקרא הר־התיבה לֻבַּר, ואין לדעת מה המכוון בשם זה. וע״ע ארמניה.

מ. ד. קאסוטו, מנח עד אברהם, תש״ט, עמ׳ 57–59; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I–II, 1925–27; Adontz, *Histoire Ancienne de l'Arménie;* René Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, 1947, pp. 26–64; A. H. Sayce, *Camb. Anc. Hist.*, III, pp. 169–186; Sidney Smith, *ib.*, 19 ff., 51 ff., 56; C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, 1910; A. Heidel, *The Gilgamesh Epic and the Old Testament Parallels*, 1952; Б. Пиотровский, История и культура Урарту, 1944.

י. מ. ג.

אֲרָרַט הַגָּדוֹל וַאֲרָרַט הַקָּטָן, שמותיהם של שני הרים בקצה הצפוני־מזרחי של תורכיה, בקרבת אזרבאיג׳אן הפרסית והרפובליקה הארמנית שבס.ס.ס.ר. הרי־א׳ מִתרוממים מעל רמת נהר אַרַס (ע״ע), שגבהה כ1,000 מ׳. גבהו של א׳ הגדול מגיע ל5,205 מ׳, ושל א׳ הקטן — שממזרח לו — עד 3,915 מ׳. המרחק בין הפסָגות הוא כ13 ק״מ, והגב המחבר את ההרים הוא בגובה של 2,540 מ׳. שני ההרים הם הרי־געש כבויים בנויים לבה אַנְדֶסיטית, רובצת על שכבות פּאלֶאוֹזואיות, שמעבירות מים. מפני־כן דלים הם המעיינות שבסביבתם. רק לא׳ הקטן יש הצורה הטיפּוסית של הר־געש (קוֹנוּס מחודד), ואילו ראשו של א׳ הגדול דומה יותר לכִפָּה. שני ההרים מבותרים ומחוספסים מאוד. בצלע הצפונית של א׳ הגדול יש גיא תלול — גיא יעקב הקדוש (על שמו של הפאטרון של הכנסיה הארמנית)—, שעָמקו מגיע עד 1,000 מ׳. ב1840 גרמה רעידת־אדמה חזקה לתמורות ניכרות בצורת הצלעות של הרי־א׳. הרי־א׳ חשופים ברוב שטחם. מגובה של 2,400 מ׳ ומעלה יש בהם צמחיה אלפינית דלה. למטה מזה יש בהם איזור צר של יער ומרעה, ובשטחים הנמוכים ביותר אין אלא מחשוף של טרשים בלבד. פסגתו של א׳ הגדול מכוסה שלג־עד, ויש בו גם קרחונים קטנים.

הרי־א׳ העסיקו ביחוד את דמיונם של נוצרים הרפתקנים,

הרבה מעשיות על יצורי־דמיון, כגון דראקונים ופיות, על מעשי־כשפים וכד׳) מתמזגת הגבורה האבירית עם אהבה „חצרנית" (לאנצלוט, טריסטאן ואחרים) ועם מגמה דתית (פרצוואל והחיפוש אחר ה„גרל", ע״ע). בין העיבודים וההמשכים המרובים של סיפורי־כרסטיין בלשונות שונות חשובים ביחוד אותם שנתחברו באנגלית („ברוט" מאת לאיאמון [Layamon], „סר גאוין והאביר הירוק", ועוד), בגרמנית (מאת הארטמן פון אוּאֶה [Aue], וולפראם פון אֶשֶנבאך, גוטפריד פון שטראסבורג, ועוד), ובואליזית (מבי־נוֹגיוֹן, ע״ע).

במאה ה14 מופיע בצרפתית ובלשונות אחרות סוג של חיבורים, שנקרא בשם „מחזורים ארתוריייניים", כלומר, חיבורים, שבהם נתגלמה השאיפה לאחד את כל האגדות על א׳ ואביריו לסיפור־ענק אחד. היפה והמפורסם שבמחזורים אלה — „מות א׳" (Morte d'Arthur, 1470), באנגלית — למרות השם הצרפתי!) מאת סר תומס מַלוֹרי (ע״ע) — שימש מקור לרוב היצירות הקשורות בא׳ ואביריו שבספרויות המודרניות. העיקריות ביצירות אלו הן: המחזור האפי „אי־דיליות של המלך" (Idylls of the King) מאת לורד אלפרד טֶניסון (1842), השיר האפי „ההגנה על גְוִינֶוִר" (The Defence of Guenevere) מאת ויליאם מוֹריס (1858), האופרות „טריסטאן" ו„פארסיפאל" מאת ריכארד ואגנר (1859, 1882), ששת המחזות המחורזים, המהווים את המחזור „הגראל" (1902—1924) מאת הגרמני אדוארד שטוקן, האפוס „פאר־ציואל" (1922) מאת אלבּרֶכט שפר (Schaeffer) והרומאן „גוילי בֵּידוֹן" (Badon Parchments) מאת ג׳וֹן מֵיזפילד (Masefield), 1948.

5. א׳ בעברית וביהודית־גרמנית. בכ״י Hebr. Urb. 48, דף 75—77, של ספרית הוואטיקאן משנת הל״ט (1279) יש קטעים של מחזור ארתורייני בפרוזה (בשם „ספר השמד, הטבלה העגולה של המלך ארטוש"), שבהם מספר יהודי איטלקי עלום־שם, לפי מקור איטלקי שאבד, על לֶדת־א׳, על מעשי־גבורה של לאנצלוט, על אהבת־הסתר של זה למלכה גינוורה ועל יציאתם של האבירים לחיפוש הגראל (את הקטעים הללו פירסם א. ברלינר בירחון „אוצר טוב", 1885, ע׳ 1—11). כן נמצא אפוס ארוך ביהודית־גרמנית, בשם „קעניג ארטיס הוף" („חצרו של מלך א׳"), מאת משורר עממי בלתי־ידוע, שחי, כנראה, על שפת הרינוס וכלל בעי־בודו אפוסים צרפתיים וגרמניים שונים מן המאה ה13. הנוסח הראשון של אפוס יהודי זה שייך למאה ה14, הנוסח השני למאה ה15, והשלישי למאה ה16; במשך המאות ה17 וה18 יצאו לא פחות משבע הוצאות של אפוס זה בנוסחים שונים, ביניהם אחד בצורת באלאדות ואחד בפרוזה.

מ. עריק, וועגן אלט־אידישן ראמאן און נאוועלע, 1926, ע׳ 142–93; J. Rhys, *Studies in the Arthurian Legend*, 1891; O. Sommer, (ed.), *The Vulgate Version of the Arthurian Prose Romances*, 1909–13, 7 vols.; M. Schüler, *Die hebr. Version der Artus-sage* (in: *Arch. f. d. Stud. d. neuer. Sprachen u. Literaturen*, 1909); L. Landau, *Arthurian Legends in Judaeo-German versions*, 1912; E. K. Chambers, *A. of Britain*, 1927; J. D. Bruce, *The Evolution of Arthurian Romance from the Beginning Down to the Year 1300*, 1928²; E. Faral, *La Légende arthurienne*, 1929, 3 vols.; J. Parry (a. others), *Annual Bibliography of Critical Arthurian Literature* (in: *Mod. Lang. Quart.*, 1931 ss.); W. Nitze, *Arthurian Romance and Modern Poetry and Music*, 1941.

ח. פ.

אַרְתּוּר, צֶ׳סְטֶר אֶלֶן — Chester Alan Arthur — (1830—1886), נשיאה ה21 של אה״ב. א׳ היה עורך־דין לפי מקצועו. הצטרף למפלגה הרפובליקנית ונלחם בבתי־המשפט על שוויון־זכויותיהם של הכושים במדינת ניו־יורק. בזמן מלחמת־האזרחים (1861—1865) היה אחראי לציוד הצבא, שסיפקה מדינת ניו־יורק. ב1871 נתמנה מנהל משרד־המכס בנמל ניו־יורק. את עבודתו זו עשה בנאמנות, אע״פ שהעסיק כפקידים מספר מרובה מחסידי־מפלגתו. משום כך פוטר ב1878 על־ידי הנשיא הֵיז (ע״ע), שביקש לשחרר את שירותי־המדינה מהשפעות מפלגתיות. בבחירות־הנשיא ב1880 נבחר א׳ כסגן־נשיא, ולאחר שנרצח הנשיא גארפילד (2.7.1881) ירש א׳ את משרתו. בתקופת־נשיאותו תבע הגשמת רפורמות בשירותי־המדינה ונלחם בשחיתות. א׳ לא נתחבב ביותר על הציבור, אך היה מכובד בעיני רוב בני־ארצו.

George F. Howe, *Chester A. A.*, 1933.

אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא (בפר׳ ארתכשתרא; ביוו׳ Ἀρταξέρξης), שמם של שלושה ממלכי־פרס משושלת האחמנידים (ע״ע).

א׳ הראשון (465—424 לפסה״נ), הנקרא „ארוך־היד" (Μακρόχειρ), היה בנו של אחשורוש I (ע״ע). לפי מסורת, שאנו מוצאים אצל קְטֵסִיאַס, רצח אַרְטַבָּנוּס, מפקדם של שומרי ראש־המלך, את אחשורוש, המליך במקומו את א׳ והסית אותו לרצוח את דריוש אחיו. לאחר חדשים נודעה האמת לא׳, וארטבנוס ובניו נהרגו ע״י א׳ בקרב בארמון־המלכות. לפי אֲרִיסְטוֹ רצח ארטבנוס את דריוש ואח״כ את אחשורוש מחשש שמא ינקום ממנו המלך את דם בנו.

בתחילת ימי־שלטונו נלחם א׳ בארטבנוס, הפחה של באקְטְרִיָה, שמרד בו, וניצח אותו בשני קרבות. כמו־כן הוכרח א׳ לדכא מרידה, שפרצה במצרים בהנהגתו של אִינָרוֹס. אינארוס היכה את הצבא הפרסי והרג את המפקד אַחֲימֶנֶס, אחי־המלך. אולם מֶגַבִּיזוֹס, פחת־סוריה, התגבר על המורדים לאחר מלחמה, שנמשכה כמה שנים (460—454), והשפיע על אינארוס שיִכָּנע לאחר שהבטיח לו, שלא יהרגוהו. הבטחה זו הופרה ע״י א׳, ומתוך התמרמרות על מעשה זה מרד מגביזוס במלך. במצרים לא פסקו המהומות גם אחר מותו של אינארוס. אַמוּרטַאִיוֹס, מנהיג אחר של המורדים, החזיק מעמד בביצות של הַדֶּלְתָּה. בזמן מאוחר יותר (449) השתתפו גם האתונאים במלחמה על צידם של המורדים. מלחמתו של א׳ באתונה נסתיימה בשלום קַלִיאַס (448; ע״ע יון). לפי תנאי־השלום עזבו האתונאים את מצרים ואת קפריסין, וא׳ השאיר את עניין הערים היווניות על חוף אסיה הקטנה תלוי ועומד בלא שוויתר בפירוש על זכ־יותיו ותביעותיו. במלחמה הפלופונסית לא השתתף א׳ לא על צידה של אתונה ולא על צד ספרטה. שלטונו של א׳ בפנים־המדינה היה, כנראה, ללא זעזועים מיוחדים. הסופרים העתיקים משבחים אותו כמלך טוב־לב ונוח לבריות. מדיניותו כלפי היהודים היתה בדרך כלל נוחה. א׳, שבימיו פעלו עזרא ונחמיה, הוא, כנראה, א׳ I (ע״ע עזרא, נחמיה, פרס).

א׳ השני (404—358) נקרא בפי היוונים מְנֵמוֹן (ביוו׳= בעל הזכרון) משום כוח־זכרונו המופלא. לפי קְטֵסִיאַס (ע״ע) היה שמו הראשון ארשך, ואילו ההיסטוריון היווני דינוֹן קורא לו אוֹאַרסֵס. וידיעה זו אושרה ע״י לוח־חמר משנת 397 לפסה״נ, שנמצא בבבל. בתחילת־מלכותו מרד בו אחיו כורש

ועלה להילחם בא׳ בעזרת שכירים יווניים. אולם כּוֹרש נפל בקרב ממערב לעיר בבל (401), והשכירים היווניים נסוגו מתוך קְשָׁיִים מרובים מבבל עד לדרומו של הים השחור וחזרו ליוון (ע״ע כּסנוֹפוֹן). למסע־מלחמה זה היו תוצאות מרחיקות לכת ביחס לעתידה של מלכות־פרס; הוא הוכיח, שצבא יווני קטן היה בכוחו להחזיק מעמד נגד המונים גדולים בלב אסיה. מאותו זמן ואילך נעשו השכירים היווניים משענתו העיקרית של מלך־פרס, ואף הפַּחוֹת העסיקו בצבאו־תיהם שכירים במספרים גדלים והולכים ובאמצעותם השתדלו לבצר את שלטונם, לפעמים בניגוד לרצונו של השלטון המרכזי בשושן. בא׳־מְנֵמוֹן מרדו זה אחר זה הפחוֹת השונים, ביחוד באסיה הקטנה. גם מצרים בהנהגת אַמִירְטֵוֹס מרדה בשלטון הפרסי והמרד לא דוּכּא. ב399 פרצה מלחמה בין פרס לספרטה והמלך הספרטני אֲגֶסִילָאוֹס זכה להצלָחות גדולות באסיה הקטנה במלחמותיו בפחה טִיסַפֶּרְנֶס, יד־ימינו של א׳ במלחמתו באחיו כּוֹרש. נצחונו של המצביא האתוּנאי קוֹנוֹן על הספרטאים על־יד קְנִידוֹס נתן לבעלות־בריתה של פרס ביוון את האפשרות להמשיך במלחמה הקוֹרינתית נגד ספרטה, באופן שספרטה הוכרחה להחזיר את אֲגֶסילאוֹס מאסיה הקטנה. בינתים מרד בא׳ אֶוַאגוֹרַס מלך סַלַמִיס שבקפריסין וכבש את כל האי; ובהשפעתה של עובדה זו כרתה פרס ברית־שלום עם ספרטה („שלום אַנְטַאלקידס״, 387/6). שלום זה נתן יתרונות גדולים לפרס, שנעשתה — למרות חולשתה הצבאית — מעין פוסק אחרון בסכסוכים בין מדינות־יוון. נוסף על כך יכול היה עכשיו א׳ להילחם באֶוַאגוֹרַס, ואע״פ שהחזיר לידיו את כל החבלים, שנכבשו ע״י אֶוַאגוֹרַאס, הוכרח להכיר בזה האחרון כמלך־סאלאמיס. לעומת זה נכשלו נסיונותיו להכניע את מצרים, לא דוּכּאו כליל גם המרידות, שזיעזעו את רוב חלקיה של אסיה הקטנה, ומרידות פרצו אף בארמניה ובאיראן. בסוף ימיו נשתקע א׳ יותר ויותר בחיי־תענוגות. בניו נלחמו זה בזה על השלטון וביד אחד מהם, אוֹכוֹס, עלה לפתות את א׳, שימית שלושה מבניו הגדולים. כך פילס אוֹכוֹס לעצמו את הדרך לכסא־המלכ׳ת.

בימיו של א׳ II רצח הכהן הגדול יוחנן את אחיו ישוע, שהיה מאנשי־חסותו של בגוהי, בבית־המקדש בירושלים — מה שגרם להטלת עונש על המקדש מטעם הפחה הפרסי, בגוהי (ע״ע). לפי יוסף בן־מתתיהו (נגד אפיון I, 191) היו גם מקרים אחרים, שבהם נרדפו היהודים על דתם בימי א׳ וע״ע פרס.

א׳ ה ש ל י ש י (358—338 לפסה״נ), המכונה אוֹכוֹס, היה המלך הפרסי האחרון, שעלה בידו לאַחוֹת את קרעיה של הממלכה המתפוררת ולהשליט בה סדר. כשעלה לשלטון רצח את כל קרוביו כדי להימנע מחיכוּכים בהנהגת־המדינה. אף הוא רדה ביד חזקה בפַּחוֹת, ביחוד באַרְטַבַּזוֹס, פחת פריגיה, שברח מפני א׳ (לאחר שנוצח) אל פיליפּוֹס מלך־מוקדון. לאחר שנכשלו נסיונותיו הראשונים להכניע את מצרים מרדו בא׳ גם ערי־הכנענים (ביחוד צידון) וגם מושלי קפריסין. נראים הדברים, שגם היהודים השתתפו במרד זה, כפי שיוצא מן הידיעה המוּבאת אצל אֶוּסֶבִּיוֹס ואוֹרוֹסיוֹס, שיריחו נחרבה בימיו של א׳ ויהודים מרוּבים הוּגלוּ על־ידיו לסביבות הים הכּספּי. ב346 עמד א׳ עצמו בראש מסע־כיבוש למצרים, אולם נהדף ע״י השכירים היוו־נִיים, שפעלו בשירותה של הממלכה המורדת. א׳ עלה אז על צידון ולכדה; תַּבְנית, מלך־העיר, הוצא להורג וצידון נהרסה, ואילו השכירים היווניים בפקודתו של מֶנטוֹר, שנשלחו להגנת צידון ועברו אל הפרסים, זכו ליחס טוב מצד המלך. מנטוֹר והסריס בגוהי, משנהוּ של א׳, עשו יד אחת ושלטו במדינה. בעזרתם של השכירים היווניים עלה סוף־סוף בידי א׳ לכבוש את מצרים והוא העניש את הארץ המתמרדת באכזריוּת. אחר הניצחון על מצרים השליט מנטוֹר סדר גם בחלקי־המדינה המערביים, באופן שמלכות־פרס היתה שוב מאוּחדת וחזקה. אולם ב338 נרצחו א׳ ובניו הגדולים בידי בגוֹהי, שהמליך את ארשם, בנו הקטן של א׳.

יש משערים, שהמאורעות המתוארים בס׳ יהודית (ע״ע), קשורים בתקופת מסעות־המלחמה של א׳ דרך א״י למצרים. וע״ע הולופרנס.

E. Meyer, *Die Entstehung des Judentums*, 1896; V. Hirschy, *Artaxerxes III Ochos and His Reign*, 1909; P. M. Sykes, *History of Persia*, 1921; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*, III⁴, 7 sq, 232 sqq.

א. ש.

אַרְתְּרִיטִיס, ע״ע פְּרָקִים, דַּלֶּקֶת הַ־.

אֵשׁ, ההופעה התֶּרמית והאוֹפּטית הצמודה לגוף בוער או לוהט, כלומר: לגוף פּולט חוֹם ואור (נִרְאֶה) מחמת הטמפראטוּרה הגבוהה, שבה הוא שרוי. תופעת־הא׳ נגרמת ע״י תהליכים כימיים — עפ״ר תהליכי חִמצוּן (ע״ע) —, פיסי־קאליים (חימוּם, חישמוּל) או גרעיניים (כבא׳ היוצאת מתוך גרמי־השמים או בפצצה האטוֹמית). כשנושאה של תופעה זו הוא גאז, נראית הא׳ בצורת להבה (ע״ע). תופעות־הא׳ קשוּ־רוֹת בעצמים או בתהליכים טבעיים מרוּבים, כגון השמש, הברק, פעילותם של הרי־געש, וכד׳.

1. מ ק ו ר ה א׳ ש ב י ד י א ד ם. ברור, שבימים קדוּמים ביותר כבר הבחין האדם בהשפעתם המיטיבה והמַּזֶקת של תופעות־הא׳ הטבעיוֹת על גופו וסביבתו וטרח לעמוד על סוד תכונותיהן כדי לכבשן לצרכיו, וכן השתדל ליצור א׳ בדרך מלאכוּתית כדי לשפר באמצעותה את תנאי־חייו או כדי לפגוע באויביו. מסתבר, שהאדם כבר השתמש בא׳ בתקופה האינטֶרגְלַציאלית השניה (כלפני 400,000 שנה), וקרוב לוודאי, שבתחילת התקופה הפָּלֶאוֹליתית היה השימוש בה רוֹוֵחַ מאוד. הרבה מסוֹרות מיתיוֹת ופולחניוֹת רומזות לכך, שהאדם נטל את הא׳ לראשונה מן המוכן, כגון מעצים ושיחים שנפגעו בברק או ממקורות וולקאניים; ואעפ״כ נוטים כמה מן החוקרים האחרונים לדעה, שעיקר השימוש בא׳ בא לו, לאדם, מתוך הסתכלותו בניצוצות, שניתזו לנגד עיניו אגב עשייתו בכלי־צוּר.

2. מ ק ו מ ה ש ל ה א׳ ב ת ו ל ד ו ת ה ת ר ב ו ת. באיזורי האקלימים הקרים שעל פני האדמה אין מציאותו של האדם אפשרית כלל בלי השימוש בא׳. פיתוחן של שיטות בדר־קות בייצוּרה של הא׳ ובאפני השימוש בה הניח את היסוֹד לתרבות של מלאכת־מתכות, שהיא הסימן המובהק של ההפיכה העמוקה, שבאה במצבו הרוחני והישובי של האדם בסוף תקופת־האבן (ע״ע פרהיסטוֹריה). התפתחות זו הני־חה את היסודות החמריים הראשונים לטכניקה מתוכננת ולכלכלה חברותית, שהן מיוסדות על שיעבּוּד האֶנרגיה שבטבע לצרכי־האדם. ולפיכך לא ייפלא, שתופעות הא׳ ותכונותיה תפסו בכל הדורות ובכל העמים מקום חשוב במחשבה ובמעשה: באמונות ובדעות, בפולחן ובהליכות־החיים, במלאכה ובשעשועים, ואף בתולדות המחשבה המדעית.

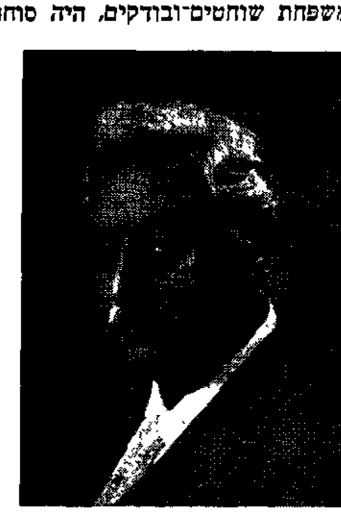
כל גילגוליו וחליפותיו: העולם הוא „אש חיה־תמיד, העולה ויורדת ע"פ מידותיה", והיא החכמה והתבונה והקדושה; היא העצם הכולל, שממנו נחצבו נשמות בני־האדם ואליו הן חוזרות לאחדותן אחר הפטירה. תורת הסטואָה (ע"ע) קיבלה מהראקליטוס את מושג הנפש החצובה מיסוד־הא' ותיארה את סופו של כל מחזור קוסמי כתבערה, שבה כל היקום עולה בא'; וכך היא גם תמונת „שקיעת־האלים" באחרית־הימים של המיתולוגיה הגרמנית הצפונית. בתרבות־המערב הגיע כוחה של הא' מבחינה עיונית ומדעית לקיצו עם ביטולה של תורת הפְלוֹגִיסְטוֹן (ע"ע כימיה) בידי לַווֹאַזיה (ע"ע) בסוף המאה ה18. בחינה עיונית ושימושית כאחת קשורה בתכונת החום של הא' — החום משַנֶה את המבנה הפיסיקאלי או הכימי של כל הגופים הגשמיים. הבחינה השימושית הטהורה מַקֶפֶת את כל תשמישי האור והחום של הא', כגון בשול (ע"ע) וַאֲפִיָה, חימום־בית וחימום חמרי־מלאכה, שריפת חמרי־דלק לשם הפקת־אור, ועוד הרבה כיוצא בהם, שבלעדיהם לא תשוער כל התפתחות טכנית וישובית של האדם על פני־הארץ. בעיית הא' נעשית כאן בעיית חמרי הדלק (ע"ע) ודרכי־שריפתם.

A. Bastian, *Die Vorstellungen von Wasser und Feuer (Zeitschr. f. Ethnologie*, 1869); S. Mühsam, *Das Feuer in Bibel und Talmud*, 1869; E. B. Tylor, *Researches into the Early History of Mankind*, 1878; A. Kuhn, *Herabkunft des Feuers*, 1886; E. Coblet d'Alviella, *Histoire réligieuse du feu*, 1887; Monnier-Williams, *Brahmanism and Hinduism*, 1891; J. A. G. Pauschmann, *Das Feuer und die Menschheit*, 1908; H. Balfour, *The Fire-Piston* (Anthropological Essays presented to E. B. Tylor), 1907; H. G. Graves, *Invention of Fire (Journ. Asiat. Soc. Bengal*, 12, 1916); W. Hough, *Fire as an Agent in Human Culture (U. S. National Museum Bulletin*, 139, 1926); *Fire-Making Apparatus in the U. S. National Museum (U. S. National Museum Proc*, 73, 1929); R. Otto, *Das Heilige*, 1917, Kap. 13.

מ. ה. ב.

אֵש, שמוש צבאי, ע"ע טַקְטִיקָה.

אַש, שָלום (נו' 1880, קוטנה, פולניה), סופר יידי; מחבר של רומאנים, מחזות ומסות. אביו, משה, בן למשפחת שוחטים־ובודקים, היה סוחר־בהמות ובעל־פונדק.

שלום אש

אמו נתיחסה על אחד מרבני־לֶנצ'יצה. לדבריו של א', ירש מאמו לב, שאינו יודע מנוחה ושוגה בחלומות, ואילו מאביו ירש אמונה ובטחון. תחילת חינוכו של א' היתה ב„חדר" ואח"כ ב„ישיבה". כשיצא מ־בית־המדרש (והוא בן 17) נזדמן לו תרגום גרמני של תהילים באותיות עבריות ועל־פיו ניסה ללמוד גרמנית. אחר־כך למד את האלפבית הגרמנית והתחיל קורא את הקלאסיקנים הגרמניים. מפני־כן נחשד בביתו על מינות. מלבד זה נכנסה בו רוח של אי־מנוחה ולא יכול עוד לשבת במקום אחד. וכך נקלע לכפר אחד לבית־קרובים; שם הרביץ תורה לבניהם, ואגב מעשה היה מסתכל בחייהם של האיכרים הפולניים. זה היה, לפי דבריו, „בית־הספר היסודי של חייו". „בית־ספר גבוה" מזה היתה לו העיר וְלוֹצְלַאוֶק, שבה היה מתפרנס מכתיבת מכתבים — מלאכה, ש„פתחה לפניו פינות מוצנעות של החיים".

בהשפעת כתבים עבריים, יידיים, רוסיים, פולניים וגרמניים התחיל א' מנסה את כוחו בחיבור דברי־ספרות — מתחילה בעברית. ב1899 הראה את כתביו לי. ל. פרץ בוואַרשה, ועל־פי עצתו התחיל א' כותב יידית. ב1900 נתפרסמה ב„דער יוד" רשימתו הראשונה בשם „משה'לע". באותו זמן נתפרסמו ב„הדור" וב„הצפירה" ציורים וסיפורים קצרים אחרים משלו, וב1902—1903 פירסם סיפורים ודראמות קצרות בעברית ב„השלח" וב„לוח־אחיאסף"; באותן השנים נתכנסו ויצאו ציוריו לראשונה בצורת ספרים — בעברית: „ספורים" (בהוצאת „תושיה"), וביידית — „אין אַ שלעכטער צייט" — „בימים רעים" (בהוצאת „פרוגרֶס"). על כתביו הראשונים נסוך העצבון של שנות־ילדותו, ואפשר, שיש כאן גם מהשפעתם הספרותית של אברהם דייזין וה. ד. נומברג, שא' נתרועע עמהם מיום שבא לוואַרשה והיה „דר ביחד עמהם בחורים חשוכים וטחובים, ובא במגע עם מצוקות־האדם". תמורה חלה בחייו כשהכיר את הסופר היהודי־פולני מ. מ. שפירא, שאחר־כך נשא א' את מתילדה בתו. צרכי־חייו נתרבו, ועם זה נתרחבו השגותיו הספרותיות.

ב1904 פירסם א' ב„פריינד" פרקים־פרקים את סיפורו „דאָס שטעטל" („העיירה"; עברית: תרע"ג), וסיפור זה שהופיע בשנה שלאחריה בצורת ספר, פתח פרק חדש לא ביצירתו של א' בלבד. נימה חדשה, עליזה יותר, הורגשה מאז בספרות היידית. את מקום העוני הצונן של „הזמנים הרעים" יורשת האידיליה החמימה של „העיירה", זו המלאה מרוח המשפחתיות. בדומה ל„סיפורי־העם" של פרץ, לסיפוריו ההומוריסטיים של שלום עליכם ול„חיי־שלמה", סיפורו האחרון של מנדלי, מורגש גם ב„עיירה" של א' המפנה החדש, שחל כמעט בכל הספרות של עם־ישראל על סף המאה העשרים: התפעלות רומאנטית מאורח־חייו של העם, במקום היחס השלילי אליו של המשכילים, אמונה במקום יאוש, הומור במקום סאטירה.

באותה שנה (1904) כתב א' את המחזה הראשון שלו „יצא וחזר" (נתפרסם ב„השלח"), שיצא ביידית בצורת ספר בשם „מיטן שטראָם" („עם הזרם", ב„יידישע ביבליאָטעק" של פרץ). לאחר „העיירה" היתה זו פסיעתו השניה בדרך לתהילה. שנַים מן המחזות, שכתב אחר־כך: „משיח'ס צייטן — אַ חלום פון מיין פאָלק" (ימות המשיח — חלום־עמי", 1906) ו„גאָט פון נקמה" („אל נקמות", 1907) הוצגו ברוסית, בפולנית, בגרמנית ובלשונות אחרות. שמו של א' נתפרסם אז במרכזים של ספרות־העולם כפטרבורג, ברלין ומינכן. בשנים שלאחר מכן כתב את המחזות „שבתי צבי", 1908 (עברית: תרפ"ח), „יחוס" (1909), „דער לאַנדסמאַן" („בן־עיר", 1910), „דער בונד פון די שוואַכע" („ברית החַלָשים", 1912), „יפתח'ס טאָכטער" („בת יפתח", 1913), „אונזער גלויבן" („אמונתנו", 1914), „דאָס הייליגע מיידל" („הנערה הקדושה", 1916), „דער טויטער מענש" („האדם המת", 1920), „יוסף" (1924), „קוילן" („פחמים", 1928), ועוד מחזות בני שלש מערכות ובני מערכה אחת.

ביצירותיו הדראמאטיות, שנושאיהן והמוטיווים שלהן הם אינדיווידואליים־פסיכולוגיים או לאומיים וסוציאליים, מורגשת שאיפתו החזקה לפרוץ את גבולות העיירה ולהעשיר את יצירתו הספרותית מבחינת התוכן והצורה כאחד. שאיפה זו מורגשת גם בסיפוריו החדשים. הראשון ברומאנים שלו, „מערי" (1912) והמשכו: „דער וועג צו זיך" („הדרך אל עצמו", 1913), עוסק בחיים ובבעיות של היהודים בערים וארצות הרבה. לפי הקפו „מערי" הוא רומאן של התפוצות, אבל הוא חסר אחדות ארכיטקטונית.

א' התחיל בכתיבת רומאנים לאחר שערך כמה מסעות גדולים, מתחילה באירופה ואחר־כך בארץ־ישראל (1908) ובאמריקה (1910). פריו הספרותי של המסע לארץ־ישראל היה „אין ארץ־ישראל" (וארשה, 1911), ופרי הנסיעה לאמריקה — מחזות וסיפורים מחיי היהודים באמריקה. ב1908 השתתף עם פרץ וסופרים יידיים אחרים ב„ועידת־הלשון" בצ'רנוביץ, ושם הירצה על כינוס אוצרות הספרות הישראלית העתיקה ביידית (הוא עצמו תירגם ליידית את מגילת „רות").

באותן השנים כתב את הסיפור הגדול „ר' שלמה נגיד (1913, עברית: תרע"ז), שבו חזר לטפל בנושא של העיירה, אלא שעכשיו טיפל בו לאחר שהבשיל כשרונו: בסיפור החדש נתכוון א' לומר משהו ולא לשיר בלבד. סיפור זה נעשה לו קנה־מידה אמנותי, ובסיפ:רים שחיבר אה:ריו ביקש א' לחזור ולהגיע לשיא זה. ואולם לא עד מהרה נתגשמה שאיפה זו. הרומאן הסוציאלי „מאָטקע גנב", 1917 (עברית: תרפ"ט) — חלקו הראשון נוגע הרבה אל הלב, אבל השאר אינו אלא סיפור מן המין המצוי על חיי „העולם התחתון". „אָנקעל מאָזעס" (1918), אע"פ שאינו שופע חיים כ„מאָטקע גנב", עולה עליו מצד אחדותו ושלמות־חלקיו. שוב תופסת כאן מקום בראש העיירה הפולנית, אבל במהדורה אמריקנית, ואינה עניין עוד לאידיליה פאטריארכאלית, אלא היא דומה יותר לדראמה קומית. מרובה מזו היתה הצלחתו ב„קידוש השם", 1920 (עברית: תרפ"ז), סיפור מימי הגזירות של ת"ח ות"ט — אחד מן הסיפורים ההיסטוריים הראשונים בספרות היידית החדשה. כדרכו של א' גם בסיפורים אחרים, הציג כאן כנגד החולין האפורים שבחיי־היהודים את השבת הקדושה, כנגד שיעבוד־חוץ — חירות־פנים. היצירה המלודראמאתית־למחצה, „די כישוף־מאַכערין פון קאַסטיליע", 1921 (עברית: „המכשפה מקשטיליה", תרפ"ח), היא המשך של „קידוש השם" לפי רוחה, אף אם לא לפי הכנה.

בתחילת מלחמת־העולם I היגר א' לאמריקה, אבל שנים אחדות אחר המלחמה חזר לפולניה, ואח"כ נתיישב בצרפת. ב1938 נשתקע באה"ב ונעשה אזרח אמריקני.

ב1920 נוסד בניו־יורק, לרגל יום־הולדתו ה40 של א', ועד (בראשותו של ד"ר י. ל. מאגנס), שהוציא ב1921 את כתביו המקובצים ב12 כרכים בצירוף הקדמה של ש. ניגר. ב1930 הוחג יום הולדתו ה50, וב1932 נתכבד מטעם הרפובליקה הפולנית באות־הכבוד „פּולוֹנִיָה רֶסְטִיטוּטָה". באותו זמן נתמנה נשיא־הכבוד של הפאָן־קלוב היידי (משרה, שפרש ממנה ב1936) והיה ציר בכמה קונגרסים של האינטרנציונאל הספרותי. ב1937 העניק לו „המכון היהודי לחקר הדת" בניו־יורק את התואר „דוקטור־של־כבוד לספרות העברית". הרבה שנים היה חבר של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל.

א' נטל את החומר לסיפורים ולרומאנים שלו מן החיים הכלליים והיהודיים של הארצות, שבהן ישב. „די מוטער", 1923 (עברית: „האֵם", תרפ"ט) הוא רומאן בשני חלקים, אחד יהודי־פולני ואחד אמריקני. רומאן זה עשיר בתיאורי סביבה ודמויות של יחידים, אבל לקוי בחוסר־שלמות. „טויט אורטייל", 1924 (עברית: „משפט־מוות", תר"ץ) — סיפור ארוך מחיי אמריקה בכללה — נקי מפגם זה, והוא הדין בסיפורו „חיים לעדערערס צוריקקומען", 1927 (עברית: „חזירתו של חיים לדרר", תר"ץ). בדומה לדמות הראשית של „משפט־מוות", שייך חיים לדרר לקבוצת־אישים, שהיא אָפיינית מאוד לא': כל אחת מהן, כמחבר עצמו, מתגעגעת על אידיאל, מבקשת אמונה. ממין הנפשות מלאות־הגעגועים ומבקשות־הדרך הללו הוא גם זאכארי מירקין, גיבורה הראשי של הטרילוגיה „פאַרן מבול" („לפני המבול": פעטערבורג", 1927; „וואַרשע", 1930; „מאָסקווע", 1932) — יצירה מונומנטאלית, שמכמה בחינות יש לראות בה המשך של הרומאן הראשון של א' („מערי") ומהמשכו („הדרך אל עצמו"), אבל המבנה שלה משופר משל רומאנים אלה לאין ערוך והקפה גדול הרבה יותר. בחלק הראשון מתוארת פטרבורג, בירת־רוסיה לשעבר, מרכז האינטליגנציה היהודית־הרוסית בתקופה שקדמה למהפכה. בחלק השני מתוארת וארשה — המרכז של חיי העם היהודי לשעבר ושל תנועות מרכזיות בחיי האומה כתנועה הציונית וכתנועה הסוציאליסטית בפולניה; בחלק השלישי — „מוסקוָה" — מתוארים מאורעות ומנהיגים של המהפכה הקומוניסטית. מבחינה אמנותית המשובח שבשלושת חלקי הטרילוגיה הוא החלק האמצעי, שבו מגולל א' יריעת־חיים בעלת שרשים עמוקים, שהיטיב להכיר אותה מאֵת זרמי־החיים הסוערים של מוסקוָה המהפכנית.

לאחר רומאן־הדור הסוציאלי הגדול „לפני המבול" ביקש א', כביכול, להינפש בספר שקט — סיפור של חיים מוצנעים־אישיים: „גאָטס געפאַנגענע (דער גורל פון אַ פרוי)", 1933 („שבויית אלוהים, [גורלה של אשה]"). שנה לאחר מכן כתב את „דער תהילים ייד", 1934 („בעל התהלים", תרצ"ה־ו'),— ספר, שאפשר לומר עליו, שבו חוזר ומקפל א' את עיקרי המוטיווים של כמעט כל כתביו, וביחוד את המוטיוו של האמ נה באמונה. ב1937 פירסם את „ביים אָפגרונט" („על פי תהום"). רומאן מימי האינפלאציה בגרמניה שלאחר מלחמת־העולם I, שא' ראה בה אינפלאציה של כל הערכים, ושל ערכי־הרוח בכלל. „געזאַנג פון טאָל" („שירת העמק"), שיצא ב1938, הוא תיאור פיוטי של חיי־חלוצים בארץ־ישראל, במקום שא' ביקר ב1936.

החלק הראשון של הטרילוגיה השניה שלו, שעוסקת ביוצריה של הנצרות („האיש מנצרת" — המקור היידי יצא רק ב1943, ואילו תרגומו האנגלי — ב1939; „השליח" — עדיין לא יצא במקורו היידי ונתפרסם רק באנגלית ב1943; „מרים" — באנגלית ב1949), הוא מבחינה פסיכולוגית המשך ל„בעל־התהילים", ומבחינת־הנושא — של כמה מסיפוריו הראשונים. „האיש מנצרת" נתקבל בהתלהבות בעיתונות האנגלית, אך לא כן — בעיתונות היידית. לא זו בלבד ש„פאָרווערטס", ששימש עד אז לא' אכסניה קבועה, סירב לפרסם את הרומאן, אלא שיצא בגלוי נגד המחבר בטענה שהוא „מטיף לנצרות", „מוליך לשמד", וכדומה. רק סופרים יידיים, עבריים ואנגליים מועטים דנו ברומאן מבחינה ספרותית טהורה. רוב העיתונות היהודית נמשך אחר מערכת ה„פאָרווערטס" — ומאז הוקמה מחיצה בין א' ובין הספרות

והתפתחותה לפי מידת הזכויות הכלכליות והמדיניות, שהרענקו לא׳.

הגורם השני, שהטביע את חותמו על צורות־האירגון של חברות הרבה, הוא היחס אל הא׳, שנוצר בהשפעת תפקידיה הביולוגיים המיוחדים — וסת, הריון ולידה. תפקידים אלה ראו בני־האדם לפעמים כנתעבים או מפחידים, לפעמים — ככוחות־פלא יוצרי־חיים, לפעמים — כסגולות, שמכשירות את הא׳ לבצע פעולות קשורות במגיה ודת, ולפעמים — כהופעות, שפוסלות אותה מעיקרה לביצוע פעולות כאלו. עמדתם של שני המינים בחברה החדשה, שבה כמעט נעלמו הדעות הישנות ביחס למעשי־להטים, פוריות, כישופים וכד׳, מעידה, שהגילויים התרבותיים המיוחדים הקשורים בפריונה של הא׳ הם תוצאה לא רק של מסיבות היסטוריות, אלא אף של גורמים פסיכולוגיים עמוקים.

אע״פ שסיבת־הדבר לא נתבררה כל צרכה, הרי עובדה היא שפריונה של הא׳ שימש לה לעתים קרובות אבן־נגף במילוים של תפקידים דתיים — ביחוד בחברות, שבהן היה קיים קשר הדדי בין הדת והשלטון המדיני. לעומת זה אנו מוצאים מקרים הרבה, שבהם הותר לה, לא׳, להשתתף בפעולות דתיות בעלות חשיבות שניה־במעלה, ביחוד בכיתות נחותות מבחינה כלכלית. נוסף על כך, המגמה של כל דת גדולה לנקוט עמדה כלפי המשפחה כדי להשתמש בה לשם הנצחת עקרונותיה ותורותיה, וכן העובדה, שרעיונות מסויימים ביחס לצניעות, בתולים ופרישות נכללו בתפיסת־עולמם של אנשי־הכהונה והנביאים של הדתות הגדולות, גרמו לכך, שנתעורר מחדש רגש־המסתורין ביחס לתפקידיה הביולוגיים של הא׳.

התיאוריה הסוציאלית במאה האחרונה הקדישה תשומת־לב מרובה מדי להופעות של קביעת השם לפי שמה של משפחת־האם (מַטְרִילִיניה), קביעת־המגורים לפי מקום־מגוריה, וכן להופעות של שלטון־האם (מַטְריארכיה), שאנו מוצאים במספר מצומצם של חברות פרימיטיוויות. פסֶודו־אֶוולוציוניזם, מצד אחד, והזמן, שבו הופיע חיבורו של לואיס מורגאן — שבמקרה חָקר את אורח־חייה של חברה פרימיטיווית אחת, שבה יש לא׳ תפקיד חשוב אבל בשום פנים לא מכריע — מצד שני, השפיעו על חוקרי־החברה, שיראו במַטריליניה ש ל ב בהתפתחות האנושית. אולם אין כל הוכחות לדעה זו. לא זו בלבד שאף בתוך עמים מפותחים ומתקדמים למדי אפשר למצוא מוסדות מַטריליניים שונים, בעוד שאין למצוא אותם בכמה וכמה עמים, שעדיין הם נמצאים בשלב כלכלי פרימיטיווי של צַיִד וְלֶקֶט־מזונות, אלא שאין גם כל הוכחות לדבר, שמוסדות מאטריארכיים כאלה מופיעים באיזה שלב מאוחר בתהליך הדיפרנציאציה הסוציאלית. הנסיון להניח, שהיה קיים מצב פרימיטיווי, שבו לא היה הקשר בין האב והולדת־ילדיו ידוע לגבר ושכתוצאה מכך היה שלטון־האם בלתי־נמנע, מתעלם מקדמות תפקידו של הזכר לדאוג להגנתם והזנתם של הנקבות והטף. כמו־כן אין השקפה זו על מַטריליניה מַכּרת בעובדה, שרוב המוסדות הללו אינם, בעיקרו של דבר, אלא צורה מסויימת של אירגון חברותי, שבו מוטעם הקשר בין הגבר לאחותו, ומתוך כך — לבן־האחות או לבן־הבת, יותר מלאשתו ולבנו שלו.

חשיבותה של הא׳ כנושא פוטנציאלי למריבה בין גברים קרובים קירבת־משפחה, בין הבעל וקרוביו ובין קרובי־הא׳ וכן בין הגבר למכריו, אחיו, חבריו־בעבודה, הממונים עליו והסרים לפקודתו, מתגלית בהיסטוריה בצורות שונות, כגון — תקנות בדבר גילוי־עריות, איסור נישואים בין בני־משפחה קרובים, „פּוּרדה" (ע״ע נשואים), ושאר צורות הבידול של צעירות בלתי־נשואות או של נשים נשואות, תקנות־האבירות ואמצעים מופרזים לשמירת הנשים בנות המעמד העליון מפני התקרבותם של גברים משכבות נמוכות יותר. תקנות אלו פעלו להגבלת חירותה של האשה להיכנס לשוק, לעסוק בכל משלח־יד שתרצה בו, ובכלל — להיות חפשית בבחירתה וברצונה. התקנות הסוציאליות השונות, המגינות באופן זה על קיבוצים של גברים מפני ההתפוררות, שבאה מתוך התחרות על נשים, פעלו לעתים קרובות בכיוון של בידוד הנשים וצימצום שיתוף־הפעולה ביניהן.

בין ההמצאות הסוציאליות והמכאניות השונות, שנודעה להן חשיבות לשיחרור הא׳ מכבלי הפונקציות הביולוגיות שלה, יש למנות כמה המצאות עתיקות, כגון העריסות והערסלים לסוגיהם השונים. אולם החשובות שבהן הן ההזנה המלאכותית ועגלת־התינוק. שתי המצאות אלו פטרו את האמהות מן הצורך לשאת את תינוקותיהן לכל מקום שהן הולכות — מה שהגביל בעבר את חירות־תנועתן ואת כושר־הפעולה הגופני שלהן. האמצעים המקובלים למניעת־ההריון השפיעו אף הם השפעה עצומה על עמדתן של הנשים בחברה, אולם נוהג זה היה קיים במשך דורות מרובים בהיסטוריה, הן בחברות פרימיטיוויות והן בחברות מתקדמות, בלא ליעשות דבר של קבע, כפי שאפשר להניח בעניין ההזנה המלאכותית. קיבוצים חברותיים, שרואים צורך בגידולה של האוכלוסיה, ונשים בודדות, שסובלות מן העקרות המלאכותית, שבאה מתוך שימוש באמצעי־המניעה המקובלים, גורמים לפעמים לשינוי ביחסה של החברה לאמצעי מניעת־ההריון.

תרומתן של הנשים בשדה ההמצאות באומנויות ובמדעים היתה, לאמיתו של דבר, קטנה מאוד לעומת תרומתם של הגברים. אפשר להסביר דבר זה בעובדה, שבכל התרבויות הידועות לנו פעילים עפ״ר גברים באותם שטחי־הפעולה, שמבחינה תרבותית הם עלולים להביא לידי השגים. שטחי־פעולה אלה שונים בתרבויות השונות ולפרקים הם אף כוללים פעולות, שבתרבות אחרת הן נראות כנשיות, כגון בישול, תפירה, רקימה, וכד׳. ואולם אפשר לבטל הסבר זה בטענה, שהופעות אלו אינן אלא פרי של מסיבות היסטוריות, או שאפשר ליתן להן הסברה פסיכוביולוגית, שרואה את הצורך המועט־ביחס של הנשים להשיג השגים תרבותיים כגילוי נפשי של השגיהן הביולוגיים החשובים בהמשכת קיומו של המין האנושי.

היתרונות הכלולים בניצול אפשרויות־הפעולה של מין שלם נראים גדולים למדי. ביחוד חשב דבר זה אם נשים לב לדבר, שהחברות שגילו כוח־קיום ושיווי־משקל במשך תקופות־זמן ארוכות ביותר — כגון האינדיינים של הפואבלו (בדרום־מערבן של אה״ב) וסין, מן האומות הגדולות — היו אותן החברות עצמן, שאירגונן הסוציאלי איפשר בהן לנשים את מילוים של תפקידים גדולים ומכובדים.

Robert Briffault, *The Mothers* (3 vol.), 1927; John Lengdon-Davies, *A Short History of Women*, 1927; W. I. Thomas, *Sex and Society*, 1907; Amram Scheinfeld, *Women and Men*, 1944; Margaret Mead, *Male and Female*, 1951; George P. Murdock, "Comparative data on division of labor by sex", *Journal of Social Forces*, May 1937; H. Havelock Ellis, *Man and Woman*, 1934.

מ. מ.

הפסיכולוגיה של הא׳. כבר הבחינו הקדמונים בדבר, שלמבנה־הגוף של הא׳ ולתיפקודה המיני המיוחד יש השפעה מכרעת על התנהגותה הנפשית, שהיא שונה מזו של הגבר. ואולם עד היום לא נתבררה כל־צרכה שאלת ההבדלים הנפשיים בין הגבר והא׳, ובכלל זה — שאלת התכונות הנפשיות המיוחדות של הא׳. בדיון בבעיה זו נסתמנו בימינו שתי השקפות מנוגדות: האחת רואה את יסוד ההבדלים הנפשיים בגורמים ביולוגיים, והשניה — בראש ובראשונה בתנאי־תרבות.

הפסיכולוגיה הדיפרנציאלית (ע״ע) מיסודם של ו. שטרן וג. היימאנס עסקה גם בהבדלים הנפשיים בין בני שני המינים. נבדקו בדרך ניסויית כְּשָׁרים וכשרונות שונים של בנים ובנות וכן של גברים ונשים, כגון — תחושות, זכירה, קשב, חישוב וחשיבה וכשרונות טכניים. א. ליפמאן, שסיכם (1912) את כלל הממצאים על נושא זה, טען, „שאין אפילו תכונה נפשית אחת, שהיא מצויה במין זה או זה" בלבד, כלומר — הפסיכיקה של הגברים והנשים מבוססת על כְּשָׁרים וכשרונות זהים. כמו־כן אין, לדעתו, הבדלים של ממש בשיעור הופעתם של הכשרים והכשרונות המשותפים; על כל פנים, הבדלים אלה מועטים הם הרבה מכפי שקובעים הבריות על יסוד התרשמותם הבלתי־אמצעית. עם זה בולטת העובדה, שהנשים נוטות יותר לשיעורים הבינוניים של רמת־הכשרונות, ואילו בגברים שכיחים יותר השיעורים הפחותים (כגון אידיוטים ועבריינים) והעליונים (כגון גאונים או מתקנים סוציאליים). כמו־כן קבע היימאנס, שהשוני בהתנהגות הנפשית בשני המינים נובע בעיקר מן האמוציונאליות המפותחת יותר של הא׳.

שוני זה כבר הוא ניכר בימי־הילדות; הוא מתבטא ביחסם השונה של הילדים והילדות אל הסביבה החברותית, במידת העניין, שמעורר בהם העולם ומלואו, וכן באופן שבו הם מטפלים בעולם חיצוני זה. הילדים מתעניינים בעיקר במרחבי־העולם, בלא־נודע, בהרפתקני, ופחות מזה במשפחה; לעומת זה מגלות הילדות עניין מרובה יותר במשפחה. הבדל זה ניכר גם במשחקים; הילדות נוטות למשחקים, שמשקפים חיי־משפחה או פעולות של חינוך וטיפול (בתינוקות, בחולים, וכד׳), בעוד שהילדים להוטים אחר משחקים, שהם קשורים בפעילות מרובה (חיילים, נהגים, אינדיינים, גנבים). החשיבה של הילד צמודה, קודם כל, אל העצם האובייקטיווי, ואילו זו של הילדה — אל היצור החי ואל הוויותיו. הילדים נוטים להתעסק בטכניקה יותר מן הילדות, והם אף מוכשרים לכך יותר מהן; אלא שבזמן האחרון נמצאו עוררים גם על נכונותו של משפט אחרון זה (כגון שפילריין בבה״מ).

גם התבגרותם הנפשית והסוציאלית של הילדים שונה מזו של הילדות, כפי שמוכחת ש. בילר (ע״ע). הילדות מקדימות להתבגר מן הילדים, ותקופת־התבגרותן קצרה יותר. התבגרותם של הילדים ניכרת יותר כלפי חוץ, בעוד שגילויי התבגרותן של הילדות הם פנימיים יותר. את ראשית התבגרותן של הילדות מציינת תקופה קצרה־ביחס של ירידת כוחות־הגוף והתמעטות ההספק הרוחני: „שלב־השלילה" (בגיל של 11—13 שנה בממוצע). במרוצת ההתבגרות גוברת הנטיה הפסיכו־סוציאלית בשני המינים, אלא שבנערות מבוססת הנטיה לזולת על זיקה אישית (יחס של הערצה למחנך, האלהת כוכב־קולנוע או רגש של אהבה אל חברה־ידידה), בעוד שהנערים נמשכים לחֶברה או לכנופיה מסויימת בעיקר מחמת גורמים אובייקטיוויים (פעולות־ספורט, מועדון, וכד׳) ולא מחמת גורמים אישיים־סובייקטיוויים.

מתוך האמוציונאליות שלה נוטה הא׳ לשירות סוציאלי, כגון גמילת־חסדים או טיפול ביתומים ובחולים. התמורות החברותיות, שבאו במאה ה19, פתחו לפני הא׳ אפשרויות מרובות בתחום זה באופן שמצויים בו מקצועות, שעוסקות בהם נשים בלבד (מטפלות, אחיות, גננות, עובדות סוציאליות), ואף מקצוע־ההוראה הופך יותר ויותר להתעסקות נשית מובהקת, עד שבספרות הפדאגוגית האמריקנית מכוּנה מוֹרה סתם בלשון נקבה she. גישה נפשית „נשית" זו לאדם ולבעיותיו היא שקירבה ומקרבת נשים גם לבעיות חברותיות מסויימות, כגון מלחמה באלכוהוליזם, בזנות, בעבדות (ביצ׳ר סטו) ובמלחמה (ברתה פון זוטנר), שיפור הטיפול באסירים ובשבויי־מלחמה או חיסול שכונות־העוני (ג׳ין אדמס).

האינדוסטריאליזאציה, וביחוד חדירתן של נשים לתעשיה במשך שתי מלחמות־העולם, הבליטה שאלה פסיכולוגית נוספת: כלום מוכשרת הא׳ מבחינה פיסיולוגית ופסיכולוגית לעסוק בכל מקצוע־עבודה שהוא? עוד בסוף המאה ה19 טען הפיסיולוגן המפורסם, פאול מֶביוס (Möbius) בספרו „על נחשלותה הפיסיולוגית של הא׳", שהא׳ אינה מוכשרת לחשיבה עצמאית ושהיא נתונה למָרוּתם של האינסטינקטים; מפני־כן סבור היה, שאין זה מן הראוי שהא׳ תעסוק בעבודה מקצועית. לעומת זה מטעימים פיסיולוגים ופסיכולוגים בני זמננו, שזריזות־הכפיים של הא׳ ועדינות־שריריה הן דוקה שמכשירות אותה הכשרה מיוחדת לעסוק במלאכות עדינות, כגון אריגה או ייצור־שעונים. ולא עוד אלא שפסיכולוגים בעלי שם מסבירים את ההספק המקצועי המצומצם יותר שלה, במקום שמתגלה צמצום כזה, כפרי של הרגשת־נחיתות (א. אדלר), שנתפתח מתוך היחס הביקרתי־השלילי אל עבודתה, או מתוך הערכה „גברית" כללית, שהיא רווחת בימינו (מ. פרטינג — Vaerting). אולם השתתפותן של נשים במפעלים של תעשיה עדינה, פעולתן כנהָגות ואפילו כחיילות, וכן השגיהן ברפואה, בהוראה בבתי־ספר גבוהים, במדיניות, בהנהלת־באנקים, במפעלי תעשיה ומסחר — כל אלה מזימים את המשפטים הקדומים על מיעוט כְּשריה לעומת אלה של הגבר ומוכיחים, שהא׳ מסוגלת לכל עבודה מקצועית.

מהו היחס בין כְּשרה של הא׳ לעבודה מקצועית ובין כְּשרה לאימָהות ולעבודה במשק־הבית? לדעת הלנה דויטש (1946) אין השגי־הא׳ בעבודה, שהם אפיינים לתרבות ימינו, מקטינים את כיסופיה לאימהות ולמשק־בית. המהות הפנימית שלה אינה משתנית אף כשהיא מוסתרת במסווה חיצוני של השגים בעבודה מקצועית. ולעומת זה טוענת אנה בייל, שהשאיפה לאימהות אינה מוטבעת בא׳ ושעל כן אינה אפיינית לכלל הנשים. בדיון בשאלה זו צויינה גם התופעה, שילדות מסויימות, מגיל של שמונה שנים ועד ימי־ההתבגרות, מביעות את מורת־רוחן על שייכותן למינן („תסביך דיאנה").

אפשר, שיש יסוד לטענה, שהשגיה של הא׳ בעבודה מקצועית ובפעולה ציבורית נובעים מהתמדה, חריצות, סבלנות וכושר־הסתגלות, ולא מתוך כשרונותיה. ואולם תהא סיבתם של השגים אלה מה שתהיה, אין יסוד לדיבורים ספקולאטיוויים כאותם שהשמיע בתחילת המאה ה20 אותו

ויינינגר („מין ואופי"), שזיהה את „עקרון־הגבריות" עם „עקרון־הטוב" ואת „עקרון־הנשיות" עם „עקרון־הרע".

A. Anastasi, & J. P. Foley, *Differential Psychology*, 1949, ch. 18–19; F. Baumgarten, *Zur Frage der psychischen Geschlechtsunterschiede bei Schulkindern*, in *Criança port.*, 1945/46; H. Deutsch, *Psychology of Women*, 1946; L. W. Ferguson, *The Cultural Genesis of Masculinity-feminity* (Psych. Bull., 1941, 38); E. Heidbreder, *Interversion and Extroversion in Men and Women (Jour. Abnorm, Soc. Psych.*, 1927, 22); H. Hetzer & L. Večerka, *Soziales Verhalten pubertierender Mädchen*, 1926; G. Heymans, *Die Psychologie d. Frauen*, 1910; A. P. Jephcott, *Girls Growing Up*, 1942; N. Klein, *The Feminine Character*, 1946; O. Lipmann, *Psychische Geschlechtsunterschiede*, 1917; C. Lombroso & G. Ferrero, *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, 1903; M. Mead, *Women's Social Position (Journ. Educ. Social.*, 1944, 17); Mendouse, *L'ame de l'adolescente*, 1948; P. Möbius, *Ueber den physiologischen Schwachsinn des Weibes*, 1908[9]; M. Moers, *Das weibliche Seelenleben*, 1949; A. Scheinfeld, *Women and Men*, 1943; G. H. Seward, *Cultural Conflict and the Feminine Role (Journ. Soc. Psych.*, 1945, 22); E. K. Strong, *Vocational Interest of Men and Women*, 1943; F. Techoueyres, *La Femme*, 1938; L. M. Terman & C. C. Miles, *Sex and Personality*, 1936; M. Vaerting, *Neue Begründung der Psychologie von Mann und Weib*, 1921; O. Weininger, *Geschescht und Charakter*, 1906[6]; H. Welshimer, *The Questions Girls Ask*, 1949; M. Zillig, *Psychologie des Jungmädchens*, 1949.

פר. ב. ט.

הא' במשפט הציבורי. בעיית מעמדה של הא' במשפט הציבורי מתעוררת בעיקר לגבי שלושה שטחים: לגבי השתתפותה של הא' בחיים הציבוריים, לגבי נתינותה, ולגבי התחיקה הסוציאלית.

1. תולדות האנושות יודעות על קיומן של חברות מאטריארכאליות בתקופות ובמקומות מסויימים; אעפ"כ נשתרשה בכל התרבויות העיקריות המסורת, שלפיה אין לא' מקום בחיי־הציבור. אמנם, עד לדורנו לא היתה הא', חוץ מבמקרים יוצאים מן הכלל, ממלאת תפקידים ציבוריים, ולא השתתפה לא כמצביעה ואף לא כנבחרת במוסדות מדיניים. הצעתו של אפלטון בספר „המדינה" להתיר לא' ליטול חלק בחיים המדיניים, אם יש לה ההכשרה לכך, נשארה ללא השפעה במציאות המדינית עד המחצה השניה של המאה ה19. כהופעה מנוגדת לכך יש לציין, שברוב המונארכיות האירופיות היו נשים זכאיות לרשת את המלכות או הנסיכות, אף אם לא על בסיס של שוויון (הבן הצעיר היה עדיף מן הבת הבכירה), אך גם יוצא מן הכלל הזה מקורו במסורת עתיקה.

במאה ה19 גברה בארצות המערב, וביחוד באנגליה ובאה"ב, השאיפה לשיווי־זכויותיה של האשה בכל התחומים — במשפט הפרטי, במשפט הציבורי, ובחיי־החברה בכלל. ביחוד נתרכזה שאיפה זו בדרישת זכות הבחירה האקטיווית והפאסיווית (ז. א. הזכות לבחור ולהיבחר) לגופים מחוקקים ולמוסדות השלטון המקומי. בסופה של אותה מאה מצאה שאיפה זו את ביטוייה הנמרץ ביותר בתנועה הסופראז'יסטית (suffrage = זכות־הצבעה). מדינת ואיומינג באה"ב היתה הראשונה, שהיקנתה זכות זו לנשים ב1869, ובהדרגה ניתנה להן זכות זו גם במדינות אחרות באה"ב. ניו־זילאנד התירה לנשים להשתתף בבחירות מקומיות ב1892, וב1940 הורחבה זכות זו גם לגבי בחירות לפארלאמנט. באוסטראליה התחילו המחוזות מעניקים זכות־הצבעה לנשים ב1894, ובמדינה כולה זכו הנשים לקבלה ב1914. באנגליה ניתנה לנשים הזכות לבחור בבחירות מקומיות ב1894, והזכות להיבחר — ב1907.

את דחיפותה העצומה ביותר קיבלה תנועה זו על־ידי מלחמת־העולם I. בהשפעתה קיבלו הנשים זכות בחירה אקטיווית ופאסיווית ברוסיה (1917), אנגליה (1918), גרמניה (1919), אה"ב וקאנאדה (1920) וברובן של שאר מדינות אירופה ואמריקה. צרפת (1944), יאפאן (1946), ארגנטינה (1947), צ'ילה (1949) ולבנון (1952) היו מן המדינות האחרונות, שנתנו זכות זו לנשים, ובסוף 1952 לא היו אלא מדינות מועטות, מתוך אלו שמתקיימות בהן בחירות מדיניות בהקף רחב, שעדיין שללו זכות זו מנשיהן, ואלו הן: באירופה — שווייץ; באמריקה — בוליוויה, האיטי (אף אם ניתנה בה לנשים הזכות להיבחר), הונדוראס, פרו (אע"פ שהנשים רשאיות בה להצביע בבחירות מקומיות), קולומביה וקוסטה־ריקה; באסיה — אפגאניסטאן, ירדן, סוריה, עיראק ופרס; באפריקה — אפריקה הדרומית ומצרים. אבל בכמה מדינות מותנית זכות־הבחירה של נשים בתנאים חמורים מאותם שנקבעו לגבי גברים. כך, למשל, ניתנה בפורטוגאל זכות־ההצבעה בבחירת־הנשיא לנשים בעלות השכלה תיכונית בלבד, בעוד שבין הגברים נהנים מזכות זו גם אלה שאינם יודעים קרוא וכתוב, אם הם אך משלמים מסים; ובאקוואדור השתתפותן של הנשים בבחירות היא רשות, בעוד שהשתתפותם של הגברים בהן היא חובה.

במה שנוגע למילוי תפקידים ציבוריים ע"י נשים מקובל הדבר, שכל משרה שהנשים רשאיות להשתתף בבחירת נושאה, הן רשאיות גם להיבחר לה אם הן ממלאות אחר התנאים הרגילים לגבי זכות הבחירה הפאסיווית; וידועים מקרים, שבהם קיבלו סוגי־נשים מסויימים את הזכות להיבחר קודם שקיבלו את הזכות לבחור. במשרות ציבוריות, שנושאיהן נקבעים ע"י מינוי, לא שרתו נשים (חוץ מבמקרים בודדים) עד תחילת המאה ה20. בימינו רשאיות נשים להתמנות למשרות ציבוריות כמעט בכל המדינות התרבותיות בעולם, ובפועל הן גם הרוב של העובדים בסוגים מסויימים של הפקידות הציבורית, כגון מזכירות וכתבנות. ואולם פרט לסוגים מיוחדים אלה, שבהם מתרכזות הנשים, השתתפותן בחיים הציבוריים קטנה מזו של הגברים. כן יש לציין, שבמקומות הרבה הן מופלות לרעה במה שנוגע למשכורת, ובעד אותן העבודות עצמן מקבלים הגברים משכורת גבוהה יותר מזו שניתנת לנשים. בנוגע לתפקידי־חובה יש לציין, שבכמה מן הארצות, שההשתתפות בבחירות היא בהן חובה, חלה חובה זו על הנשים והגברים כאחד (אוסטראליה, בלגיה). ברוב המדינות, שבהן קיים מוסד של חבר־מושבעים, חלה חובת ההשתתפות בו גם על נשים. בתקופת מלחמת־העולם II הוטלה בכמה ארצות חובת ההתגייסות לצבא גם על סוגים מסויימים של נשים. חובה זו מוטלת כיום בישראל, ויחידות של נשים מוסיפות לשרת בצבאות של אנגליה, אה"ב וכמה ארצות אחרות על יסוד של התנדבות.

2. עד הזמן האחרון היה מקובל, שהא' היתה מקבלת את נתינותו של אביה או בעלה, ושינוי של נתינות מצידו היה גורר גם שינוי בנתינותן של הנשים שבמשפחתו; וכן לא היתה נתינותו של קטן (במידה שלא היתה נקבעת לפי מקום־מולדתו) נקבעת לפי נתינות־האם אלא במקרים יוצאים מן הכלל, שבהם אי־אפשר היה לקבוע את נתינותו של האב. אך בדורנו גברה בכמה ארצות הנטיה לטפל בנתינותה של א' בוגרת לחוד, ולאפשר לה לקבל נתינות חדשה, להישאר בנתינותה הקודמת או לנתר עליה, בלא קשר

לנתינותו של אביה או בעלה; וכן גוברת הנטיה להקנות לילד את נתינות־האם במקרים מסויימים, שבהם שונה נתינות זו מנתינותו של האב. בהתאם להשקפה זו נקבע חוק־האזרחות בישראל, וכן מקובלת השקפה זו באה״ב וברית־המועצות. ואולם ברוב הגדול של הארצות נקבעת אף כיום נתינותה של הא׳ לפי הנתינות של אביה או בעלה.

עם יציאתה של הא׳ ממסגרתה של המשפחה הפאטריארכאלית ועם השתתפותה הגדלה והולכת בפקידות ובמסחר, נתפתחה גם הנטיה להגן על האשה הגנה מיוחדת. מפני־כן דואגת המדינה החדשה לבריאות ולתנאי־העבודה של האשה יותר מלאֲלה של גברים. חוץ מבַּמֶה שנוגע לשכר־העבודה, נמצאת האשה מבחינת התחיקה הסוציאלית במעמד של עדיפות לגבי הגבר. אפילו באותן הארצות, שבהן מכירים להלכה או למעשה בעקרון של שיווי־זכויות בין המינים, אין עקרון זה מונע הגנה יתרה על הא׳. יש רואים בהגנה זו פגיעה בעקרון שיווי־הזכויות, ובאה״ב אף קיימת תנועה, שתובעת להכניס תיקון לחוקת־המדינה, שלפיו יונהג שיווי־זכויות גמור של נשים וגברים, למרות מה שהדבר עלול להעמיד בסכנה את החוקים והתקנות המגינים על האשה הגנה מיוחדת.

ב. א.

הא׳ במשפט האזרחי. מעמדה המשפטי של הא׳ הנשואה הולך ומשתפר בשיטות המשפטיות החדישות, הנוטות לצמצם את הכללים הקובעים מצב של נחיתות בשביל הא׳ ובכלל זה את כל ההגבלות בדין, שהיו חלות עליה מתוך ההנחה, שבראש שותפות־החיים הנוצרת ע״י הנישואים עומד הבעל. המגמה הרווחת בשיטות אלו מכוונת לטיפוח השוויון והאינדיווידואליות, אף־על־פי שמכמה בחינות עדיין שלטת ברובן ההכרה בעדיפותו של הבעל. הא׳ הנשואה מקבלת את שם־המשפחה של בעלה, ואם משתנה שם־משפחה זה, חל שינוי גם בשמה. רק בצידו של שם זה מותר לה, עפ״ר, להיקרא בשם־המשפחה שלה (אחר הגירושים ניתנת לה, כרגיל, הזכות לבחור באחד משני השמות הללו). כמו־כן מקבלת הא׳ כמעט בכל הארצות את נתינות־בעלה. הבעל זכאי לקבוע את מקום־מושבו, ומקום זה נעשה גם מקום־מושבה של הא׳. ההתקדמות הניכרת ביותר במעמדה של הא׳ הנשואה מתגלה במה שההגבלות בדיניה בטלות והולכות, וגדלה והולכת ההודאה בדבר, שכוחה יפה לעסקים משפטיים בלא נטילת רשות מבעלה. יש ארצות, שבהן נחשבת הא׳ הנשואה בלתי־כשרה לעסקים משפטיים (צרפת, בלגיה, הולאנד, ספרד, פורטוגאל, ועוד), אע״פ שגם בארצות אלו נוטים להקלות שונות; לעומת זה מכיר הרוב של שאר המדינות (אנגליה, אה״ב, גרמניה, אוסטריה, שווייץ, הארצות הסקאנדינאוויות, איטליה, תורכיה, ארגנטינה, ועוד) בדבר, שאמנם כשרה הא׳ לעסקים משפטיים בכלל, אלא שלפעמים יש לצמצם את כוחה במה שנוגע להעברת נכסיה. הפליה לרעת־הא׳ היתה קיימת בכמה ארצות בנוגע לגירושים; תנאי־הניאוף, המקנים לאחד מבני־הזוג זכות לתבוע גירושים, שונים היו במקרה שניאף הבעל מבמקרה שניאפה הא׳. הפליה זו סולקה בצרפת ב1883 ובאנגליה ב1923. בזמננו נוטים להטיל על כל אחד מבני־הזוג חובת מתן מזונות, בעוד שקודם לכן היתה חובה זו מוטלת על הבעל בלבד. לפי המשפט האנגלי, למשל, לא היתה אמנם לאִשה שום זכות לתבוע את הוצאות־קיומה מבעלה כל עוד לא נפרדה ממנו בדרך חוקית; אולם רשאית היתה לחייב את בעלה כשקנתה בהקפה מצרכים דרושים לה. כיום הוכרה החובה של מתן־מזונות כחובה הדדית, אך עפ״ר בתנאים שונים ביחס לא׳ (הא׳ מחוייבת לדאוג לפרנסת בעלה רק כשהוא במחסור). כוחה של א׳ נשואה לנהל עסקים נוגעים לבית, ולחייב בהם את בעלה, יפה בכמה ארצות, והוא ידוע בשם „רשות המפתח" (כך הדבר בגרמניה, שווייץ, הונגאריה, הארצות הסקאנדינאוויות, ועוד). דומה בתוצאותיה לרשות־המפתח היא ההשקפה המקובלת בארצות אחדות, שהבעל ייפה את כוח אשתו לעסקים הדרושים לניהול הבית (המשפט האוסטרי, האנגלי, הצ׳כוסלובאקי, ועוד) או נתן לה רשות לכך (כך הדבר בצרפת, בהולאנד, בספרד, בפורטוגאל, ועוד). בזמן האחרון נתעוררה שאלת זכותה של א׳ נשואה לפרי־עבודתה — שאלה, שבה קשורה שאלה אחרת: אם הא׳ הנשואה רשאית להשתכר בלא נטילת רשות מבעלה. אף כמה מן המדינות, שבדרך כלל הן מחייבות את הא׳ לקבל רשות מבעלה לשם כל עסק משפטי, המתיקו את דינה של הא׳ בתחום מיוחד זה על־יסוד ההנחה, שמתן הרשות של הבעל לעבודת הא׳ בשכר הוא משוער בחוק (הולאנד, בלגיה); לעומת זה יש מדינות, שנוהגות לפטור את הא׳ מן הצורך לקבל את הסכמת־הבעל לעסקים משפטיים, אך מחייבות את הא׳ לקבל את הסכמתו להתעסקותה בעבודה לשם רוַח. שאלת זכותה של הא׳ לפרי־עבודתה (חוץ מעבודת־הבית שהיא מחוייבת לעשותה) קשורה ביחסי הבעל והאשה לנכסיהם. אם הנכסים הם נפרדים, יכולה הא׳ להשתמש בפרי־עבודתה כרצונה, אלא שהיא צריכה להשתתף בהוצאות־המשפחה. אבל כשקיימת שותפות־נכסים בין הבעל והא׳ או כשהבעל מנהל את נכסי־אשתו ויש לו זכות לפירותיהם, אף שכר עבודת־האשה הוא, מבחינה עקרונית, בכלל הנכסים הכפופים להנהלת־הבעל. בארצות הרבה נקבעו חוקים מיוחדים, שמבטיחים לא׳ הנשואה את פרי־עבודתה אף כשהיא שותפת עם בעלה בבעלות על נכסיהם.

במדינת־ישראל הונהג חוק מיוחד, חוק שיווי־זכויות האשה, תשי״א—1951. לפי חוק זה, דין אחד לא׳ ולאיש בכל פעולה משפטית; וכל הוראת חוק, שמפלה לרעה את הא׳, אין נוהגים לפיה. א׳ נשואה כשרה כשרות גמורה לקנין, ואין קניינים שרכשה קודם נישואיה נפגעים ע״י קשר הנישואים. האם והאב הם האפיטרופסים הטבעיים של ילדיהם; מת אחד מן ההורים, הנשאר בחיים הוא האפיטרופוס הטבעי. הוראות אלו מחייבות אף את בתי־הדין הדתיים, וכך הן באות לתקן את מצבה של הא׳ הכפופה למשפט העברי. לעומת זה אין חוק שיווי־זכויות הא׳ בא לפגוע בדיני איסור והתר לנישואים ולגירושים (אף אם הוא משפיע על הזכויות ההדדיות הנובעות מן הנישואים). כמו־כן אין החוק קובע שיווי־חובות לגבי הא׳: אין הוא מטיל על הא׳ חובה של מתן מזונות לבעלה ולבניה, דוגמת חובתו של הבעל לא׳ ולבניו. — וע״ע אשות; ארץ־ישראל.

Roguin, *Traité de droit civil comparé, Le mariage*, 1904; Cosentini, *Droit civil comparé, européen et americain, Le droit de famille*, 1928; D'Abbadie D'Arrast, *Die Stellung der Frau im Recht der Kulturstaaten*, 1912; A. Bergmann, *Internationales Ehe-und Kindschaftsrecht*, 1952; Eversley, *Domestic Relations*, 1951.

ג. ט.

הא׳ בהלכה. א. מעמדה החוקי. — במשפט העברי — האזרחי והפלילי — שווה הא׳ לאיש בדרך כלל: „השווה הכתוב אשה לאיש לכל דינים (= דיני ממונות) שבתורה... השווה הכתוב אשה לאיש לכל מיתות (= דיני נפשות)

שבתורה" (קידושין ל"ה, א'; בבא קמא ט"ו, א'). אולם גם בתחומים אלה יש כמה הבדלים בין איש לאשה:

אין הא' זכאית למלוך בישראל, וכך דרשו את הכתוב: „שום תשים עליך מלך" (דברים יז, טו) — „מלך ולא מלכה" (ספרי, דברים, פ' קנ"ז; הרמב"ם מרחיב הלכה זאת: הלכות מלכים א', ה': על „כל משימות שבישראל" ש„אין ממַנים בהם אלא איש"). ואע"פ שמלכותה של שלום-ציון נתקבלה בקורת-רוח ע"י חכמי-ישראל, אין לראות בכך אלא יוצא מן הכלל. התארים: אֵם-הכנסת (ע"ע אב-הכנסת), ראש-הכנסת, וכיו"ב, שאנו מוצאים בכתובות יווניות או רומיות, שמוצאן מארצות-הגולה, לא היו, כנראה, אלא כינויי-כבוד, שזיכו בהם נשים מכובדות על השתתפותן הפעילה בבנייני בתי-כנסת והחזקתם (וע"ע בית-כנסת).

ביחס לאשה כדיינת — נאמר בירושלמי במפורש „אין האשה דנה" (ירוש' יומא פ"ו, ה"א, דף מ"ג ב'; סנהדרין פ"ג, ה"י, דף כ"א ג'; שבועות פ"ד, ה"א, דף ל"ה ב'). בתלמוד בבלי אין איסור מפורש על כך, אבל מפרשים ופוסקים הסיקו גם מן הבבלי שאשה פסולה לדון (טור, חו"מ, ז'). ובנוגע ל ד ב ו ר ה הנביאה, שהיתה „שפטה את ישראל" (שופטים ד' ד), יש מפרשים שכיוון שהיתה נביאה — קיבלוה ישראל עליהם לשופטת (ספר החנוך, ע"ז), שהרי יכול אדם לקבל על עצמו להשפט גם בפני דיין פסול, אם רצונו בכך (משנ' סנהדרין, ג', ב'); או שדבורה היתה כשרה לדון משום שדנה „על-פי הדיבור" — בנבואה (תוספות, נדה נ', א', ד"ה כל) כהוראת-שעה (באר-הגולה, חו"מ ר', ס"ק י'); או שדבורה לא היתה דנה בעצמה אלא מלמדת את הדינים (טור, שם). לעומת זה, יש שהסיקו מן הבבלי שא' כ ש ר ה לדון (ספר החנוך, שם). אולם ההלכה נפסקה שהא' פ ס ו ל ה לדון (חו"מ, ז', ד').

א' פסולה לעדות (ספרי, דברים, ק"צ; בבא קמא פ"ח, א'; שבועות ל', א'). וזה במקום שיש צורך ב ש נ י עדים — כגון בדיני ממונות ונפשות; אבל במקום שאין צורך אלא בעד אחד — בענייני איסור והתר — גם א' נאמנת (ע' כתובות ע"ב, א' ו„שיטה מקובצת" שם; תוספות, גטין ב', ב', ד"ה עד), חוץ מבמקרים מיוחדים. בדבר שעשוי להיגָלות — „שאפשר לעמוד על בוריו שלא מפי העד הזה ואין העד יכול להשמט אם אין הדבר אמת" (רמב"ם, הל' גירושין ג', כ"ט) — גם א' נאמנת (רמב"ם שם ובהל' יבום וחליצה, ד' ל"א — ע"פ יבמות ל"ט ב'). א' שהעידה על מותו של אדם — מתירים לאשתו להינשא (מש' יבמות ט"ז, ז'). יש אומרים, שתקנת קדמונים היא, שעל-דבר שאין אפשרות לקבל עליו עדות-גברים, כגון דבר, שקרה במקום שרק נשים מצויות שם וכדומה — מקבלים עדות-א' (רמ"א, חו"מ, ל"ה, י"ד).

יש כמה זכויות-קדימה לנשים: אשה שנזקקת לתמיכה בלבוש או במזון — מקדימים לתת לה מלאיש הנזקק לכך (משנה, הוריות ג', ז'; תוספתא כתובות, ו', ח'; בבלי, שם ס"ז, א'); מקדימים לפדות את האשה מן השבי (משנה, שם); איש וא', שבאו כתובעים לבית-הדין, מקדימים לדון בתביעת-הא' (רמב"ם, הל' סנהדרין כ"א, ו'; טוש"ע, חו"מ, ט"ו, ב').

יש הבדלים בין איש לא' ביחס למועד-הבגרות (ע"ע בגרות) ובדיני-ירושה (ע"ע ירושה).

ב. ח י ו ב ה ב מ צ ו ו ת. א' יהודיה חייבת בקיום מצוות-התורה, חוץ ממצוות-„עשה", שחובת-קיומן היא רק בזמן מסויים, כגון „סוכה ולולב ושופר וציצית ותפילין" (קידושין ל"ה, ב'). ונקבע כלל: „כל מצות-עשה ש ה ז מ ן ג ר מ א (=„שהזמן גורם לה שתבוא" — רש"י) — אנשים חייבים ונשים פטורות; וכל מצות-עשה ש ל א הזמן גרמא — אחד אנשים ואחד נשים חייבין" (משנה, קידושין, א', ז'). אבל יש כמה מצוות יוצאות מכלל זה, כגון אכילת-מצה ושמחת יום-טוב, וכן גם המצווה להיקהל אחת בשבע שנים, בעונת חג-הסוכות, לשמוע לקריאת-התורה (דב' לא, י—יג), שאע"פ שהן מצוות ש„הזמן גרמא" — נשים חייבות בהן (קידושין ל"ד, א').

כמו-כן יש מצוות-עשה שלא „הזמן גרמא", שהן יוצאות מן הכלל — ונשים פטורות מהן, כגון מצות ת ל מ ו ד - ת ו ר ה (קידושין כ"ט, ב'; שם ל"ד, א'; ועוד). אבל מצויה בדברי תנאים דעת-יחיד — ב ן - ע ז א י — שאמר: „חייב אדם ללמד את בתו תורה" (משנה, סוטה ג', ד'). לעומת זה אמר ר' א ל י ע ז ר: „כל המלמד את בתו תורה — כאילו מלמדה תיפלות" (שם) — וביאור הרמב"ם: „מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד, אלא מוציאות דברי-תורה לדברי הבאי, לפי עניות דעתן" (הל' תלמוד-תורה, א', י"ג). הפוסקים פסקו כדעה האחרונה (רמב"ם, שם; יו"ד, רמ"ו, ו'; ועוד), אבל הבחינו בזה בין תורה שבעל-פה לתורה שבכתב, שגם אותה אין ללמד לכתחילה, אבל „אם מלמדה — אינו כמלמדה תיפלות" (רמב"ם, שם; יו"ד שם — כנראה לפי משנ' נדרים, ד', ב'; „מלמד הוא את בניו ואת ב נ ו ת י ו — מ ק ר א"). וכן אמרו: „אשה שלמדה תורה — יש לה שכר, אבל אינו כשכר-האיש — מפני שלא נצטוית, וכל העושה דבר שאינו מצווה עליו לעשותו — אין שכרו כשכר המצווה שעשה, אלא פחות ממנו" (רמב"ם, שם — ע"פ סוטה כ"א א', קדושין ל"א א. ועוד; ומעין זה — יו"ד, שם). אחדים מן הפוסקים קבעו שהנשים חייבות ללמוד „דינים השייכים לאשה" (רמ"א יו"ד רמ"ו ר), שהרי אי-אפשר לקיים מצוות בלא לדעת את פרטי-דיניהן. כן נקבע בפוסקים, שחייב אדם לחנך את הבת — כמו את הבן — בקיום המצוות (מגן אברהם, או"ח, שמ"ג, ס"ק א'). ביחס לשאלה אם חייבת האשה לחנך את בנה בקיום מצוות — היו, כנראה, דעות שונות בין התנאים והאמוראים (תוספתא, ערובין, ג' (ב), י"א; בבלי, נזיר כ"ט א' וסוכה ב' ב' ורש"י שם) וכן נחלקו בדבר מפרשים ופוסקים.—בשאלת המצוה של פריה ורביה נחלקו הדעות, אם חייבת בה האשה (יבמות ו', ו').

נשים חייבות בכל מצוות „לא ת ע ש ה", בין אם „הזמן גרמא", ובין אם „לא הזמן גרמא", חוץ מבמצוות אחדות בלבד (משנ' קדושין, א', ז').

הכתוב: „לא יהיה כלי-גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה" (דב' כב, ה) — נתפרש ע"י חכמים: „שלא ילבש איש שמלת אשה וישב בין הנשים ואשה שמלת איש ותשב בין האנשים" (נזיר נ"ט, א'; ומעין זה — ספרי, דברים רכ"ו); ויש שפירשוהו: „שלא תצא אשה בכלי-זין למלחמה" (נזיר, שם; ומעין זה — ספרי, שם; ועיין תרגומי אונקלוס ויונתן לפסוק זה), אע"פ שלגבי מ ל ח מ ת - מ צ ו ה („מלחמת שבעה עממים ומלחמת עמלק ועזרת-ישראל מיד צר שבא עליהם"— רמב"ם, הל' מלכים, ה', א') אמרו: „הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" (משנה, סוטה, ח', ז'; רמב"ם, שם ז', ד'; ועיין מנחת-חנוך, מצווה תקכ"ה, תקכ"ז ותקס"ז).

יש מצוות, שאע"פ שגם גברים חייבים בהן, הוזהרו עליהן הנשים במיוחד: כמו נדה (ע"ע), חלה (ע"ע מתנות-כהונה) והדלקת נ ר ש ל ש ב ת (מש' שבת, ב', ו').

רוב עבודות-הקרבנות שבבית-המקדש נשים פסולות

לעשותן (מ׳ קדושין, א׳, ח׳; משנ׳ זבחים, ג׳ א׳). ביחס לשחיטה חלוקים המפרשים והפוסקים בשאלה אם היא מותרת לנשים (שו״ע, יו״ד, א׳, א׳). המנהג הוא שאין הנשים שוחטות (רמ״א, שם).

מחלוקת־תנאים היא אם מותר לנשים לקיים את המצוות, שהן פטורות מהן (עיין ספרא, דבורא דנדבה, פרשתא ב׳; עירובין צ״ו, ב׳; חגיגה ט״ז, ב׳; ועוד). היו שאמרו: מיכל בת־שאול היתה לובשת תפילין, אשת יונה היתה עולה לרגל — ולא מיחו בידם חכמים״ (ירוש׳, עירובין, פ״י, ה״א, דף כ״ו, א׳; בבלי עירובין צ״ו א׳), אבל מצויה גם דעה מנוגדת: „אשתו של יונה — הושבה, מיכל בת־שאול — מיחו בה חכמים״ (ירוש׳, שם). ונחלקו מפרשים ופוסקים ביחס לפסק־ההלכה בשאלה זו. ויש מבחינים בין מצוות שונות, מהן שנשים מותרות לקיימן אע״פ שהן פטורות מהן, ומהן שאסורות לקיימן (רמב״ם, הלכ׳ צצית, ג׳, ט׳; שו״ע, או״ח, תקפ״ט, ו׳; רמ״א, שם, י״ז, ב׳).

במצוות שהן מתקנת־חכמים ולא מן התורה נחלקו חכמים אם חל עליהן הכלל של „מצוות עשה שהזמן גרמא״, שהנשים פטורות מהן (שאלתות, כ״ו, לחנוכה; אבודרהם: סדר תפילות של חול, שער ג׳). מכל מקום, חייבו את הנשים בקיום אותן מצוות, שתיקנו חכמים לזכר ניסים שאירעו לישראל, כגון נר־חנוכה, שמיעת קריאת־המגילה בפורים וכל המצוות הנהוגות בליל הסדר של פסח — משום „שאף הן היו באותו הנס״ (שבת כ״ג, א׳; פסחים ק״ח, א׳—ב׳; מגילה ד׳, א׳; ירושלמי — מגילה, פ״ב, ה״ד, דף ע״ג ב׳; שו״ע, או״ח, תע״ב, י״ד) — אע״פ שהן „מצוות־עשה שהזמן גרמא״.

נשים פטורות מקריאת־שמע (משנ׳ ברכות, ג׳, ג׳), שהיא „מצות־עשה שהזמן גרמא״ (רש״י, ברכות, כ׳, א׳), אבל חייבות „בתפילה ובמזוזה ובברכת־המזון״ (משנה, שם). חיובן של נשים בתפילה נתפרש באופנים שונים. יש מפרשים, שהמכוון הוא לתפילת „שמונה עשרה״ (ע״ע תפילה) ומכיון שהיא תקנת־חכמים — חייבות בה אף הנשים (עיין: רש״י, ברכות כ׳, ב׳, ד״ה וחייבין). ויש מפרשים, שמצוה היא מן התורה להתפלל בכל יום, אלא שאין לה זמן קבוע מן התורה (ורק חכמים תיקנו לה זמנים) (רמב״ם, הל׳ תפילה, א׳, א׳—ב׳; טוש״ע, או״ח, ק״ו, א׳); ומשום כך יש סוברים, שאין הנשים צריכות להתפלל אלא פעם אחת ביום, באיזה זמן שהוא ובאיזה נוסח שהוא, שהרי מן התורה די בכך, ונוסח־התפילה שהתקינו חכמים (תפילת „שמונה עשרה״) וכן זמני־התפילה שהתקינו — אינו מחייב את הנשים (מגן־אברהם, או״ח, ק״ו, ס״ק ב׳). מנהג הוא שבמקום הברכה שמברכים הגברים בשחר: „ברוך אתה ה׳... שלא עשני אשה״ (תוספתא, ברכות, ז׳, (י) י״ח; בבלי, מנחות, מ״ג ב׳) — מברכות הנשים „ברוך... שעשני כרצונו״ (טוש״ע, או״ח, מ״ו, ד׳). יש מבארים, שזה „כמי שמצדיק את הדין על הרעה הבאה עליו״ (אבודרהם: סדר תפילות של חול); ויש מבארים, שברכה זו היא משום „שיש מעלה בבריאת האשה — על כן... חייבת היא לברך על מעלה שלה״ (ט״ז, או״ח, מ״ו, ס״ק ד׳).

מנהג עתיק הוא בישראל, שנשים מכסות את ראשן; ויש לזה זכר במקרא, בפרשת סוטה (ע״ע אִשות, מעילה בא׳, סוטה): „ופרע את ראש האשה״ (במדבר ה, יח) — ודרשו חכמים: „לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהם״ (ספרי, נשא, י״א). בתלמוד נמסרה הדרשה בסיגנון מחייב יותר: „אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע־ראש״ (כתובות, ע״א א׳). בתקופת־התלמוד היו הנשים לבדן רגי־לות להקפיד על כיסוי־הראש ולא הגברים (ע׳ נדרים ל׳, ב׳), וכן היו רגילות לחבוש לראשן פאה נכרית (משנה, שבת, ו׳, ה׳; בבלי, סנהדרין, קי״ב, א׳; ועוד). במשנה (כתובות, ז׳, ו׳) נחשבת א׳ שהיא „יוצאה וראשה פרוע״ — כעוברת על „דת יהודית״ (= „מנהג הצניעות שנהגו בנות־ישראל״ — רמב״ם, הל׳ אישות, כ״ד, י״ב); בתלמוד נתבאר שאם הא׳ יוצאת כשראשה אינו מכוסה כלל — היא עוברת על „דת־משה״, על איסור מן התורה, ורק אם היא מכסה את ראשה — אבל לא בכיסוי הרגיל — אינה עוברת אלא על „דת יהודית״ (עי׳ כתובות ע״ב א׳—ב׳). וכן נקבע בפוסקים (רמב״ם, שם; שו״ע, אבן־העזר, קט״ו, ד׳). לא נאסר על הא׳ לגלות את ראשה כשהיא בביתה (ע׳ כתובות, שם), ואעפ״כ נחשבה הזהירות בכיסוי־ראש־הא׳ גם בבית כמידת־חסידות, ומסופר על א׳ כבודה, שטענה לזכותה: „מימַי לא ראו קורות־ביתי קלעי־שערי״ (יומא מ״ז, א׳). בפוסקים נתבאר שהאיסור הוא רק בנשים נשואות, אבל לא בבלתי־נשואות — שדרכן לילך פרועות־הראש״ (שו״ע, או״ח, ע״ה, ב׳; מגן־אברהם, שם). בין יהודי־תימן נהגו להקפיד גם על כיסוי־ראשן של בלתי־נשואות.

מנהג קדום הוא שאין נשים עושות מלאכה בראש־חודש (ירוש׳, פסחים, פ״ד, ה״א דף ל׳, ד׳; שם תענית, פ״א, ה״ו, דף ס״ד, ג׳), ולפי האגדה, נקבע להן ראש־חודש כחג בשכר מה שלא רצו לתת נזמיהן לבעליהן לשם עשיית העגל (פרקי דר׳ אליעזר, פר׳ מ״ה). אחדים מן המפרשים והפוסקים כתבו, שאסור לנשים לעשות מלאכה בראש־חודש (תוספות מגילה, כ״ב ב׳, ד״ה ושאין); אבל גם אלה שאינם רואים בזה איסור סוברים, ש„מנהג טוב״ הוא שלא תעשינה נשים מלאכה בראש־חודש ושאין לבטלו (או״ח, סי׳ ת״ז).

אשה בלתי־יהודיה חייבת בקיום מצוות „בני־נח״ (ע״ע), כמו איש בלתי־יהודי (סנהדרין נ״ז, ב׳).

J. Doeller, *Das Weib im Alten Testament*, 1920; N. Peters, *Die Frau im Alten Testament*, 1926; E. M. Macdonald, *The Position of Women as Reflected in Semitic Codes of Law*, 1931; M. Kayserling. *Die jüd. Frauen in der Geschichte, Literatur u. Kunst*, 1879.

צ. ק.

אַשְהַים־צוֹנְדֶק, מִבְחַן־, שיטה של בדיקה מעבדתית לשם הכרת ההריון בראשיתו. המבחן מבוסס על התגלית של מ. אשהים וב. צונדק (ע״ע) מ1926, שבתקופת ההריון נוצר ההורמון הגונאדוטְרוֹפִי (ע״ע הורמוני מין) — המעורר את הפעולה של בלוטות־המין — בכמות עצומה בשליה ונפרש ממנה לדם, ומשם הוא עובר לשתן. הפרשתו בשתן מאַפשרת להיכר את ההריון באשה מראשיתו (משבוע לאחר העדר הווסת). בסוּסָה נמצא הגונאדוטרופין בנסיוב־הדם מן היום ה42 אחר ההרבעה עד היום ה120.

המבחן מבוצע במעבדה, ומשתמשים בו בחיות נקבות צעירות בלתי־מבוגרות, ביחוד בח־לדות ועכברות, וגם באר־נבות (מבחן־פרידמאן). כשמזריקים בחיות אלו שתן של אשה הרה או נסיוב של סוסה מעוברת או שתן ודם של קופות מעוברות, מפתחות חיות הניסוי באברי־המין שלהן את כל התופעות האפייניות של ההריון — פרט לייצור עוברים: 1. התבשלותו של הזקיק, שבו נוצר ההורמון האֶסְטרוֹגֶני (ע״ע הורמוני מין), הגורם לתפיחת־הרחם ולהתהוות של קשקשים בקרום־הציפוי של נרתיק העכבר והחולדה; תופעה זו בלבד אינה מספקת לקביעת הריון. 2. יתר־דם של השחלה,

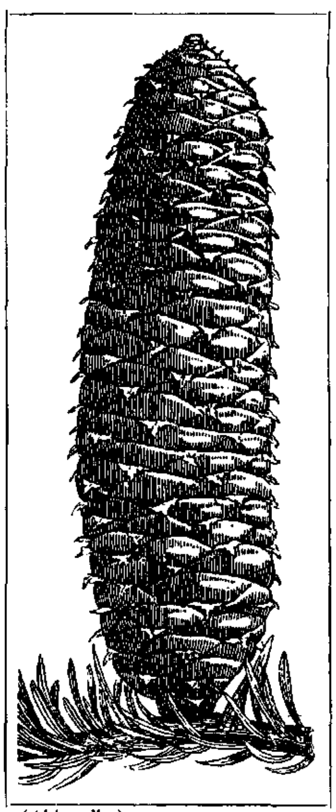
העלול להגיע עד כדי גרימה של זיבת־דם לתוך הזקיקים (התהוות „נקודות־דם"); תגובה זו מלמדת, שהחומר הנבדק בא מנקבה הרה. 3. יצירה של גופיפים צהובים בשחלה; גם תגובה זו היא אפיינית להריון. שלוש התגובות הללו דורשות מועדים שונים להתפתחותן בחיות־המבחן השונות. המבחן בחולדה הוא המהיר ביותר ומאפשר מתן תשובה ברורה לחיוב או לשלילה במשך שעות ספורות (2—10—24); המבחן בשפן דורש יומיים; מבחן בעכברים מסתיים רק לאחר 4 ימים.

מבחן א־צ׳ הוא הבטוח ביותר לשם קביעת־הריון; מידת הוַדאות של תשובותיו היא 98—99%. הערך של המבחן אינו מצטמצם בהכרת ההריון בראשיתו בלבד, אלא נודעת לו גם חשיבות מיוחדת באיבחון המבדיל בין הריון ובין גידולים ברחם. כמו־כן הוא חשוב להכרת הריון מחוץ לרחם ומאפשר את האיבחון של גידולי־שליה מן הסוג המַמאיר. הוא גם מאַפשר את האיבחון של מות העובר ברחם־אמו.

ב. צ.

אַשׁוּחַ (Abies), סוג של צמחים ממשפחת הארניים (ע"ע).

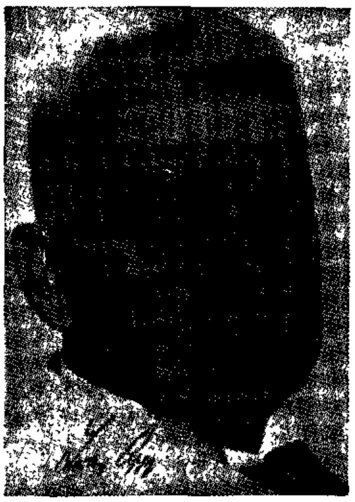
הסוג כולל 40 מינים של עצי־מחט, שרובם עצי־יער מובהקים ואפיינים לסביבותיהם, ותפוצת כולם מוגבלת למחצה הצפונית של כדור־הארץ: אירופה הצפונית וסיביר, אמריקה הצפונית, האיזור הסיני־יאפאני והאיזור הים־תיכוני־מזרחי. הא׳ ניכר בקומתו הגבוהה, בדמות־הפיראמידה שלו ובעלי־מחטיו דמויי־האיזמל, המתקיימים על העץ שנים אחדות; פני־העלה העליונים הם עפ"ר מבריקים, ואילו צדו התחתון מַלבין. אצטרובלי־הא׳ עשויים בדמות גליל או ביצה מארכת, ולעת ההבשלה הם מתפרקים לקשקשים, שנושאים זרעים בעלי כנפיים. הרבה ממיני הא׳ משמשים כעצי־נוי, ואחדים מהם נחשבים לעצי־חרושת. המין A. Picea, הרווח באירופה, מספק טֶרְפֶּנְטִין ועצה בעל ערך תעשייני. הא׳ הסיבירי (A. sibirica) הוא אחד מן המרכיבים של יערות־הטאיגה. א־הבושם (A. balsamea) הוא יליד קאנאדה ומשרפו מכינים את השרף הקאנאדי. באיזור הים התיכון מצויים מיני־א׳ אחדים, כגון הא׳ הקיליקי (A. cilicica), המצוי במידה ניכרת בלבנון ובתורכיה הדרומית־מערבית.

אצטרובל בשל של אשוח (Abies alba)

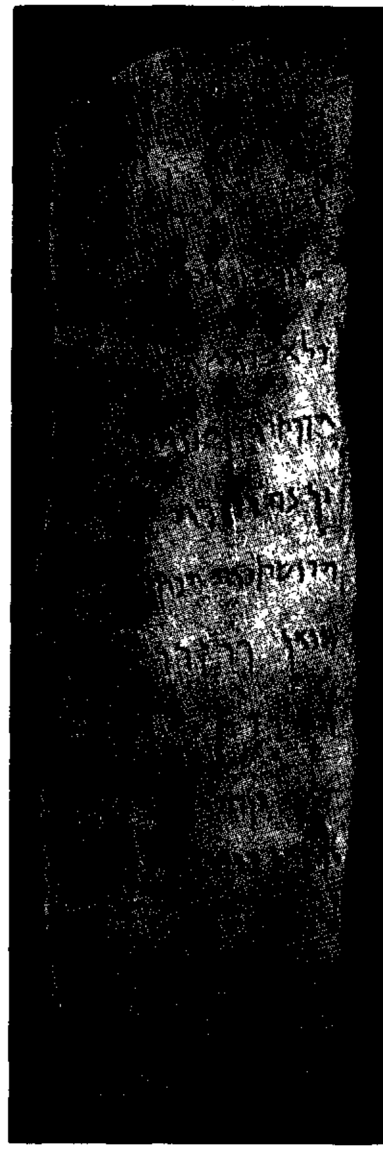
אֲשׁוּחִית (Picea), סוג של צמחים ממשפחת הארניים (ע"ע), כולל 44 מינים של עצי־יער, שתפוצתם מוגבלת לחצי־הכדור הצפוני. בדומה לאשוח (ע"ע) מצויה הא׳ בעיקר באסיה המזרחית ובאמריקה הצפונית. מיני־הא׳ הם עצים ירוקי־עד, שענפיהם ערוכים עפ"ר בצידיהם; העלים שטוחים או בעלי ארבע מקצועות; האצטרובלים מארכים או דמויי־ביצה, והם נושרים חטיבות־חטיבות זמן מרובה לאחר שניתקו מעליהם הזרעים בעלי־הכנפיים.

הרבה ממיני־הא׳ מגודלים כעצי־חרושת, צמחי־נוי, עצי־משוכה ושוברי־רוח. אך בעיקר משתמשים בהם באיזורי תפוצתם הטבעיים כבעצי־יער. לרבים מהם עץ טוב לבניין ולסַפָּנוּת. קליפתם של אחדים מהם משמשת בבורסקאות; מינים אחרים מקובלים כחומר גלמי חשוב ביותר לתעשיית־הנייר. החשובים שבהם הם P. rubra (קאנאדה ואמריקה הצפונית־מזרחית), P. glauca (אמריקה הצפונית־מערבית) ו P. sitchensis (אלאסקה וקאליפורניה). באירופה רווחת בעיקר הא׳ הגבוהה (P. excelsa).

אַשׁוֹף, לוּדְוִיג — Ludwig Aschoff — (1866—1942), פאתולוג גרמני. א׳ היה פרופסור לפאתולוגיה באוניברסיטה של מארבורג מ1903 עד 1906 ואח"כ שימש פרופסור באותו מקצוע באוניברסיטה של פְרֵיבּוּרג (באדן). הוא היה מחשובי החוקרים והמורים במקצועו בדורו ונחשב למייסדה של הפאתולוגיה הפונקציונאלית; אפיינית לו ההתעניינות בקשריה של הפאתולוגיה עם הפיסיולוגיה. מחקריו דנים בדלקת־הכליות, בפאתולוגיה של אי־ספיקת־הלב, בפַּקֶקֶת, ועוד; הוא תיאר את הקיטריות האפייניות למחלות הרֶומאטיות של שריר־הלב. א׳ הכיר את תיפקודה של המערכת הרֶטִיקולוֹ־אֶנְדוֹתֶלית (ע"ע) כאמצעי־הגנה של הגוף מפני זיהומים. תרומתו העיקרית של א׳ לפיסיולוגיה היא בחידושיו לתורת התיפקוד של מערכת הוֹבלת־הגירוי בשריר־הלב ובמיקום של אחד מן המרכזים של מערכת זו (קיטר א־טאווארה, ע"ע לב). ספרו Pathologische Anatomie („אַנאטומיה פאתולוגית"), שהופיע לראשונה ב1906, מקובל מאוד כספר־לימוד של המקצוע. נוסף על כך הצטיין א׳ גם כהיסטוריון של הרפואה.

5. אשוף

אַשׁוֹקָה — Aśoka — (273—232 לפסה"נ), המלך השלישי בשושלת מאוּרִיָה (Maurya), שמשלה בהודו ובאפגאניסטאן; מבסס הבודהיזם בהודו ובצילון. זקנו צַ׳אנְדְרַגוּפְּטָה (בערך 324—300 לפסה"נ), מייסד השושלת, שיחרר את המחוזות של הודו ואפגאניסטאן, שנפלו בידיו של אלכסנדר מוקדון, מידיו של סֶלֶוּקוֹס נִיקַטוֹר (ע"ע). קודם שעלה על כסא־המלכות היה א׳ משנה־למלך בטַכְּסִילָה (ע"ע) שבמחוז גַנְדְהַרָה, בירכתי הצפון של חצי־האי ההודי, ואח"כ באוג׳יין השוכנת במרכזו. לאחר מותו של אביו בינדוסָרָה נעשה א׳ המושל של כל הממלכה. ב261 כבש את קַלִינְגָה בחוף המזרחי המרכזי, וע"י כיבוש זה נתפשט שלטונו על כל הודו, פרט למחוזות טַמִל (דְרַוִדָה) בדרום, וכן על חלקים ניכרים של אפגאניסטאן ובֵּלוּצ׳יסטאן. אולם קרבות־הדמים

כתובת ארמית מתקופת אשוקה, שנמצאה בסירקאפ

השפיעו על א׳ באופן שהחליט להתמסר ל„כיבושים מוסריים״ בלבד. הוא הצטרף לכת־הבודהיסטים ונעשה נזיר. בשנת 237 נעשה חבר של המיסדר.

בחריצות מרובה פעל א׳ להפצתו של הבודהיזם בהודו ויצא בכבודו ובעצמו למסעות־הטפה כדי ללמד את העם דְהַרְמָה (מוסריות וחסידות, ע״ע). א׳ לא הסתפק בהטפותיו בתחום ממלכתו, אלא אף שלח משלחות לצילון (השְלָטַת הבודהיזם באי זה מיוחסת לשליחיו, שבראשם עמד הנסיך מַהֶנְדְרָה) ולארצות־המערב: אל אנטיוכוס II תאוס מסוריה, אל פטולומיאוס II פילאדלפוס ממצרים, אל אנטיגונוס גונאטאס ממוקדון, ואל אלכסנדר מלך אֶפירוס ומַגס מלך קיריני.

על המשלחות למערב, כמו על שאר פעולותיו, אין אנו למדים ממקורות יוניים, אלא רק מתוך המסורת הבודהיסטית, ובעיקר מתוך הכתְבות שעל מצבות־האבן הגדולות, שא׳ הקים בחלקים מרובים של ממלכתו, באופן שתפוצתן משמשת עדות להקפה של ממלכה זו. מלבד חומר היסטורי אנו מוצאים בכתבות אלו, שנכתבו בשלושה ניבים שונים ובשני אלפביתים, השקפות בענייני מוסר ודת, וכן תקנות מטעם המלך. א׳ קורא בהן לעצמו דֶוָנַמְפִּיָה פִּיַדַסִי („ידיד־האלים יפה־התואר״).

א׳ העשיר את ארצו בבניינים מרובים ומפוארים, בהם הרבה מטיפוס סטוּפָּה (ע״ע), בנייני־זיכרון למאורעות חשובים בחייו של בודהא, שאירעו במקומות בניָתם, או גנָזים, שבתוכם נשמרים שרידים של קדושים. בניין־הסטופה המפורסם ביותר של א׳ נמצא בסאנצ׳י בקרבת בּוֹפַּל, במרכזה של הודו, ובדומה לבניינים אחרים של א׳ הורחב אחר מותו, ואף קושט בקישוטים חדשים. דוגמות חשובות אחרות לאמנות של זמנו הם העמודים המונוליתיים, שעליהם נחרתו כמה מכתבותיו ושכותרותיהם נושאות פסלים נהדרים.

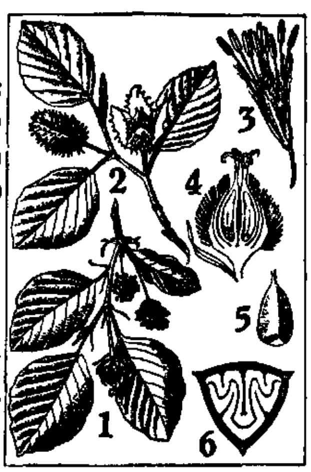
ראש השער המזרחי בסטופה הגדולה, סאנצ׳י

התמסרותו המופרזת של א׳ לענייני דת ומוסר גרמה להחלשת כוחה המדיני של ממלכתו, ואחר מותו לא האריכה ימים. אולם הבודהיזם נשתרש בהודו ונעשה דתה העיקרית.

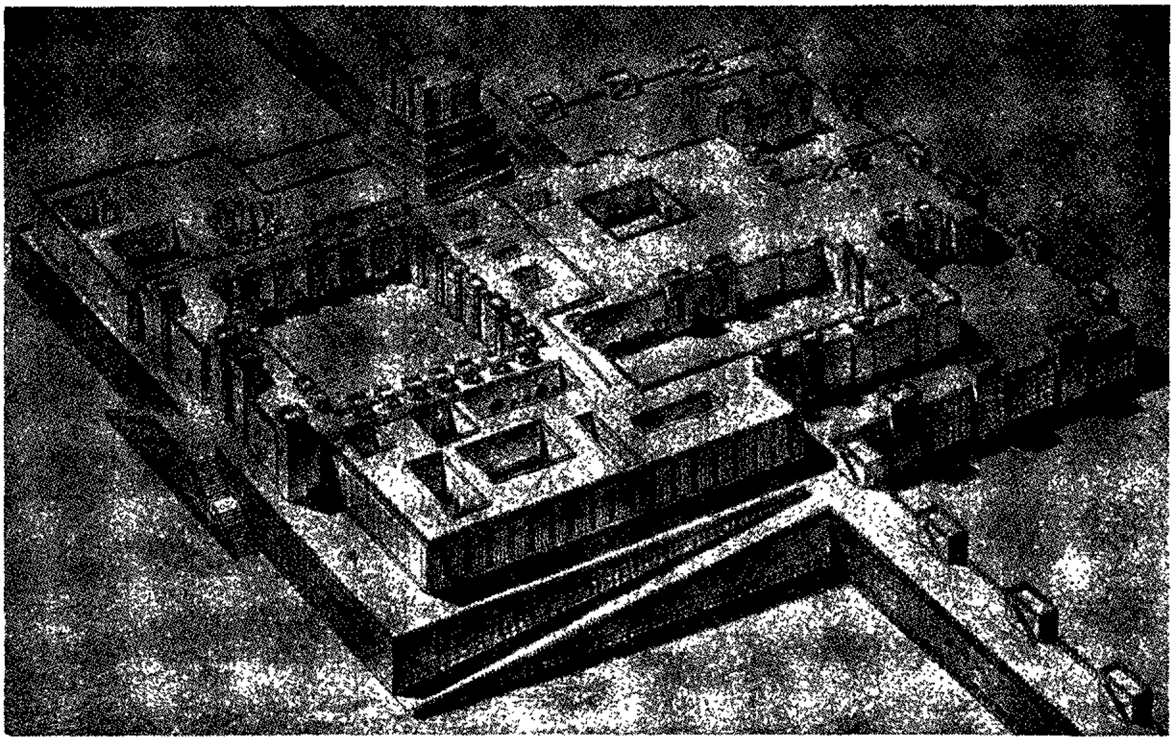
R. C. Majumdar etc.,*An Advanced History of India,* 1948, ch. VII, IX, XVI; Sir John Marshall, *A Guide to Taxila,* 1921; A. Grünwedel, *Buddhistische Kunst in Indien,* 1920²; V. A. Smith, *Aśoka,* 1920³; E. Hutzsch, *Inscriptions of Aśoka,* 1925.

מ. פ.

אַשוּר (Fagus), סוג של צמחים ממשפחת האלוניים (ע״ע), הנקראים גם אשוריים; כולל 10 מינים של עצי־יער, שתפוצתם מוגבלת לחצי־הכדור הצפוני. אחדים ממיני־הא׳ מגודלים גם לנוי. הא׳ האירופי (F. silvatica) רווח באירופה כאחד מן העצים העיקריים באיזור היערות מַשירי־העלים. זהו אילן רחב־נוף, שמגיע לגובה של 25—33 מ׳. חד־ביתי, ומשיר את עליו בחורף. עליו דמויי־הביצה הם רחבים, משוננים בשפתם, וארכם 5—10 ס״מ. הפרחים הם זעירים, חד־מיניים, והאבקתם נעשית ע״י הרוח. הזכריים ערוכים בעגילים ארוכים משולשלים כלפי מטה, ולכל פרח 6—20 אבקנים; הנקביים ערוכים זוגות־זוגות בתוך חיקי־העלים. כל פרח מכיל עלי, שהוא מוקף 6 עלי־עטיף. הפרי — אגוזית בעלת שלושה מקצועות: כל זוג של פירות עטוף בתוך ספלול מיוחד. — הפרי מכיל 17%—20 שמן והוא כשר למאכל־אדם; אך על־פי־רוב משמשים הפירות מזון לבהמה. עצה־הא׳ משובח מאוד

אשור (Fagus)
1. עָנף נושא פרחי־זכר ופרח נקבי אחד; 2. ענף נושא פרי סגור, פרי פתוח ׳ניצן; 3. פרח זכרי; 4. פרח נקבי; חתך־אורך; 5. פרי; 6. פרי; חתך־רוחב

שיחזור של ארמון סרגון II בחורסבאד, צפונית לנינוה (722 לפסה"נ)

בבניה ובתעשיה (ידוע כעץ בּוּק, בוק או ביץ׳), ומשום כך מרבים לגדלו בארצות הממוזגות. — הא׳ האמריקני (F. grandifolia) הוא מן העצים העיקריים ביערותיה העצומים של אמריקה הצפונית־מזרחית; גם הוא משמש יסוד לתעשיות־עץ שונות.

אַשּׁוּר (ביוו׳ Ἀσσυρία, בלאט׳ Assyria), מדינה עתיקה בקידמת־אסיה. א׳ במובן המצומצם היתה מדינה קטנה בעמק החידקל העליון, שגבולותיה היו: במערב — רמת־המדבר של ארם־נהריים המרכזית ממערב לחידקל, ובמזרח ובצפון — הרי קורדיסטן וארמניה הדרומית. א׳ היתה מורכבת ברובה ממישורים של משקע־סחף (אֲלוּביון) ובמיעוטה — גם מרמת־מדבר ומרְכָסים גַלִיים של אבני־סיד, וביניהם — עמקים פורים. האקלים של ארץ זו הוא קר וגשום יותר מזה שבתחומה של בבל (ע"ע); אעפ"כ הוצרכה אף א׳ להשקאה מלאכותית כדי להוציא יבול, שיהא מספיק לקיומה. על שני עברי החידקל, במרחק של קרוב ל־100 ק"מ זו מזו בקו ישר, שכנו שתי ערי־הבירה הראשיות: עיר־הבירה הדרומית, א׳ (האשורים עצמם היו מבטאים שם זה: אֲסוּר), התפשטה על הגדה המערבית, ואילו העיר הצפונית, נינוה (באשורית נינוּאַ), שכנה על הגדה המזרחית, מול מוצול. ביניהן היה מקומה של עיר שלישית, כֶּלַח, ששימשה בירה רשמית במשך כמה דורות במאות ה־9 וה־8 לפסה"נ. ערים חשובות אחרות היו אַרְבֵּאל (אורבילום הקדומה), ששכנה במרחק־מה מן הנהר צפונית־מזרחית לא׳ העיר, והעיר דור־שָׁרוּכִּאן (חוֹרְסַבַּאד המודרנית), צפונית־מערבית לנינוה, שלא נתקיימה אלא זמן קצר. עיר זו היתה בירתו של המלך סרגון II (ע"ע) הנזכר בתנ"ך.

מצבה הגֵאוגראפי של א׳ גרם, שהיתה פתוחה במישרים לפלישות של עמים הרריים מצד מָדַי וארמניה ושל שבטים נודדים מצד ארם־נהריים הצפונית; ומתוך כך למדו תושביה את אמנות־ההתגוננות בתקופה קדומה ביותר. כבני גזע מעורב משבטים שונים, שמזמן לזמן נתמזג בהם דם חדש של עמים שבאו מחוץ לגבולות־המדינה, וכן בהשפעת החורף הקר שלא הניח להם לשקוע בעצלות, נתפתחו בתוך העם האשורי חיוניות וקשיות־עורף מפליאות. את יסודותיה העיקריים של תרבות־האשורים, כפי שנתגלמה במאה ה־7 לפסה"נ, אפשר להבחין יותר מ־1,000 שנים קודם־לכן, קרוב למאה ה־20 לפסה"נ. במשך כל תקופה זו היתה התרבות האשורית חמורה יותר מבחינת אָפיה ויותר צבאית במִבנה שלה מזו של בבל. היחס בין שתי מדינות אלה הושווה, לא שלא בצדק, לזה שהיה קיים בין אתונה ואספארטה או בין אוסטריה ופרוסיה.

עד שהתחילו החפירות בא׳ לא היה ידוע כמעט שום דבר בפועל על ההיסטוריה של הארץ ושום דבר ממשי על תרבותה. החפירות של הצרפתי בּוֹטָה (Botta) והאנגלי לֵיאַרְד (Layard) חשפו את הארמונות של אשור המאוחרת (1842–1851), ואחריהן באו אלו של פְּלַיס (Place), רַסַּם (Rassam) וג׳ורג׳ סמית (1851/55, 1873/78). החפירות השיטתיות בא׳ העיקרית לא נתחדשו עד שהגרמנים התחילו בחפירות בא׳ בהנהלתו של אַנְדְרֵי (Andrae; 1902—14)—חפירות, שהפיצו אור על תולדותיה הקדומות של א׳, שעד אז כמעט שהיו מעורפלות לגמרן. מאז לא נערכו בא׳ אלא חפירות מועטות בלבד (אם לא נביא בחשבון את עבודתו של קאמבֶּל תּוֹמְפְּסוֹן בנינוה), עד שהתחיל המכון המזרחי של האוניברסיטה בשיקאגו בחפירות שיטתיות בחורסַאבּאד, עיר מלכותו של סרגון II (1929/35). בעשור־השנים שקדם למלחמת־העולם II הירבו לחפור בא׳ במקומות שונים ולאחר גמר־המלחמה נתחדשו העבודות בכֶּלַח (נמרוד) על־ידי מאלוואן (Mallowan).

ידיעותינו על סדר־הזמנים בתולדות א׳ מרובות הן מן

הידיעות שיש ברשותנו על שאר הארצות של המזרח העתיק מלפני תקופת היוונים. במשך כל ההיסטוריה האשורית מן האלף השני לפסה"נ ואילך סומנו כל המאורעות והעסקים המסחריים בתאריכים ע"י פקידים שנתיים, שנקראו „לאמו"; רשימותיהם של הפקידים הללו נשתמרו ונתגלו בשלמותן מסוף המאה ה10 עד אחר אמצע המאה ה6 לפסה"נ. מזמנים קדומים יותר נשתמרו רשימות מקוטעות, שמתייחסות לכמה מאות־שנים קודם־לכן, ושמות בודדים הרבה, שאי־אפשר להכניסם לסדר־זמנים מדוייק, משנות המאות ה19—18 ומן המאות ה15—11, וכן נשתמרו שמות בודדים מן המאה ה7 לפסה"נ. את התאריכים של לוח־השמות העיקרי, שנשתמר בשלמותו מתקופת הממלכה האשורית המאוחרת, אפשר לקבוע בדיוק ע"פ ליקוי־חמה, שנזכר בלוח זה ושאירע בשנת־שלטונו של אחד מן ה„לאמו" ב763 לפסה"נ. מאחר שהתאריכים של המלכים האשוריים המאוחרים, שנקבעו לפי לוח זה, מתאימים לתאריכים, שעליהם אנו למדים מתוך הקאנון של תלמי — רשימה יוונית של מלכי אשור ובבל משנת 747 לפסה"נ ואילך, — יש לראות כקבועים את כל התאריכים האשוריים החשובים מן המאה ה10 ועד אמצע המאה ה7; ומתוך צירופים של רשימות הפקידים עם הרשימות של מלכי־א' אפשר לקבוע בתוך הבדל של עשר־שנים את התאריכים הקדומים יותר — עד המאה ה16 לפסה"נ. ואילו היינו בטוחים בדייקנות של לוח־המלכים, שנתגלה ב1933 בחורסאבאד ושנתפרסם ב1942/43, יכולים היינו לקבוע תאריכים קרובים לוודאי עד המאה ה20 לפסה"נ. אלא שהתאריכים הללו אינם מתאימים בדיוק להודעותיהם של המלכים האשוריים מן המאה ה13 ואילך בדבר אורך התקופות שבין ימיהם וימי מלכים מסויימים שקדמו להם. ומכיוון שאנו תלויים במידה מרובה בקביעת התאריכים בהיסטוריה הבבלית בכרונולוגיה האשורית שלנו, יש הכרח בקביעתה של כרונולוגיה נכונה בשביל הזמנים הקדומים של א' לשם הבנה יסודית של כל ההיסטוריה הקדומה של מסופוטמיה. הכרונולוגיה, שהנחנו כאן, נקבעה באופן בלתי־תלוי על־ידי המחבר ופ. קורנליוס ב1942; היא מאוחרת ב64 שנים מזו של סידני סמית וב120 שנה מזו של א. גצה (Goetze), ולעומת זה היא מוקדמת ב20 שנה לערך מזו של א. פ. וידנר (Weidner). בשים לב לקצב המהיר של התגליות בזמננו יש לקוות, שהשאלה תיפתר במשך שנים מועטות.

התחלותיה של א'. החפירות של מאלוואן בארפטשיה, של ספייזר בטפה־גורא ושל קאמבל תומפסון בנינוה, קבעו את דרגות־התרבויות השונות של תקופות־ההתיישבות הקדומות ביותר בא', — מתקופת־החרסים הנאוליתית, סמוך ל4500 לפסה"נ (תאריך, שנקבע לפי מבחן ראדיו קארבון), דרך התרבות של חאסונה מסוף האלף ה5 ועד לתרבויות של חלאף ועוביד מן התקופה שבין קרוב ל4000 ובין קרוב ל3300 לפסה"נ. בחפירות, שנערכו בנינוה, וביחוד בגורא, נתגלו שרידים של תרבויות צפוניות, שהם בני־זמנן של תרבויות ארך וג'מדת־נצר בבבל. השכבות של אשור G ו H מביאות אותנו לתקופת־השומרים העיקרית, שפרחה הן בא' והן בבבל, אע"פ שעדיין לא נמצאו כתבות מתקופה זו בצפון. אשור G נתנה לנו מקדש של עשתר ובו פסלים אפיינים מן הטיפוס של השושלת הבבלית הקדומה (B III), שהם שייכים בערך למאות ה25—24 לפסה"נ. ומכיוון שהשמות א' ונינוה הם, כנראה, שומריים ומכיוון שהמקדשים הקדומים הראשיים מסוף האלף ה3 ותחילת האלף ה2 בערים אלו הם בעלי שמות שומריים, יש להניח, שההשפעה השומרית היתה מרובה ביותר בשעת לידתה של התרבות האשורית הלאומית. מספר מסויים של כתבות ושרידים אחרים של מצבות־זיכרון מזמנה של שושלת־אכד נמצאו בתלים אשוריים, ויש ידיעה, שהמייסד של מקדש־עשתר החשוב בנינוה היה מנישטוסו מאכד. א' נזכרת לפרקים במסמכים בבליים מתקופה זו ומן התקופה שבאה אחריה.

כשנתפרסם לוח־המלכים של חורסאבאד נתברר, שההיסטוריונים האשוריים מן המאה ה8 לפסה"נ ידעו רק מעט על מלכי ארצם מלפני המאה ה20 לפסה"נ. הלוח מציין 29 מלכים, שקדמו למלך הראשון הידוע לנו מן הרשימות של זמנו, הוא פוזור־אשור I. הם מחולקים לשלוש קבוצות, אך המלכים הראשונים של הקבוצה השניה והשלישית סומנו כבני המלכים האחרונים של הקבוצות הקודמות, ובכן הם כולם קשורים בשושלת יחידה. שמותיהם של מלכים אלה הם מקצתם שמיים־מערביים מובהקים, מקצתם לא־שמיים ומקצתם הם אגדותיים; המלכים ה17, ה27 וה28 נזכרים ברשימות אשוריות מאוחרות יותר כשליטים חשובים מתקופה עתיקה מאוד. לפי לוח־חורסאבאד ישבו המלכים הראשונים באהלים, כלומר, היו נוודים. קשה לקבוע עד כמה יש לסמוך על הלוח של 29 המלכים; ייתכן, שהוא משקף את ההיסטוריה של א' בתקופה שבין מפלתה של האימפריה האכדית ב2200 לפסה"נ לערך ובין התחלתן של הכתבות בנות־זמנן, שנמצאו בא'.

השושלת של פוזור־אשור I נזכרת הרבה בכתבות ובתעודות מסחריות, שנמצאו בא' ובקפאדוקיה. שושלת זו כללה תשעה מלכים, שתקופת־חייהם הקיפה, לכל הפחות, 8 דורות. את זמנם אפשר לנו לקבוע בוודאות מ1950 ועד 1748 לפסה"נ בערך, זמן מקביל לשושלות של איסין ולרסה בבבל. אע"פ שעדיין הם מכנים את עצמם „אנסי" (משנה למלך) או „שנגו" (כהן), אין להטיל ספק בדבר, שהיו שליטים תקיפים. המלך אילושומה כבש את בבל בשנת 1900 בערך (ולא בתקופתו של סומו־אבום, מלכה הראשון של בבל I [הקדומה], כפי שיש להסיק מכרוניקה מאוחרת בכתב־היתדות), וארבעת המלכים שבאו אחריו אירגנו מסחר מפותח, וכנראה משתלם מאוד, עם אסיה הקטנה, כפי שמאשרות אלפי תעודות מסחריות באשורית עתיקה, שנמצאו בכניש ובערים אחרות של קפאדוקיה. זמנה ואפיה של התיישבות זו בקאפאדוקיה היו שנויים במחלוקת עד שנמצאו כתבות וחותמות של מלכי־א', שמתוכם נתברר, שמושבות־המסחר הקאפאדוקיות נתקיימו כמעט מאה שנה (לערך מ1875 ועד 1775 לפסה"נ). מושבות אלו משמשות דוגמה יחידה־במינה ליחסים יציבים בין נתינים של מושלים זרים (מארץ רחוקה 750 ק"מ בדרך־האויר וכ1,200 ק"מ בדרך רגילה) ובין אוכלוסיה מקומית, שהיתה כפופה למושלים חתיים. המסחר העיקרי בתקופה זו היה באבץ, שנמצא אז בכמות מרובה באסיה הקטנה. כתבות קאפאדוקיות אלו — שבהן עסק בעיקר יוליוס לוי — סיפקו לנו ידיעות שאין ערוך לחשיבותן על החיים והמנהגים בתקופת־האבות הקדומה.

שמשי אדד I והבאים אחריו. במאה ה19 ותחילת המאה ה18 לפסה"נ הוצפה ארם־נהריים בהדרגה ע"י שבטים שמיים־מערביים, נוודים למחצה, שנקראו בפי האשורים בשם „אמורו" (אמורים, מלה, שפירושה „מערביים"). סמוך ל1748

לפסה״נ הכריז על עצמו שַׁמְשִׁי אֲדַד (בנו של אִלָה־כַּבְּכַּבּ), אחד מראשי השבטים האמוריים, כעל מלך א׳. הוא ובנו אִשְׁמֵי־דָגוֹן שלטו במשך שני דורות שלמים, ובמשך הקופה זו נעשתה א׳ המעצמה החשובה ביותר של העולם הידוע אז. שמשי־אדד כבש את כל השטח שבין הים התיכון ובין עילם — מה שאנו למדים מתוך מכתביו, שיותר ממאה מהם נתגלו בחורבות הארמון של בן־זמנו הצעיר ממנו זִמְרִי־לִים בעיר־הבירה של האחרון, במַרִי, על־יד הפרת התיכון בקיר־בת אֲלְבּוּ־כָּמַל של היום.

אחר מותו של אִשְׁמֵי־דָגוֹן I, בנו של שמשי־אדד, סמוך ל1676, נשתלט בארץ תוהו־ובוהו גמור, וכל אחד משבעת המלכים שבאו אחריו מסומן בלוח־חורסאבאד כ„בנו של בן בלי שם״, וליד שמותיהם לא צויינו שנות־מלוכה. אם רשאים אנו לדון על־פי מקורותינו הבבליים והמצריים הדלים, היתה זו אותה תקופה ממש, שבה הוצפה אסיה המערבית על־ידי גדודים פראיים, שבאו מצפון־המזרח. עם התבהרות האופק ההיסטורי, בערך 200 שנה לאחר מכן, אנו מוצאים התיישבות של חורים, הודו־אריים ובני שבטים אחרים, שנתפשטה עד דרומה של א״י. לא שרדו שום כתבות של מלכים אשוריים בין מלכותו של שַׁמְשִׁי־אֲדַד I ועד לזו של אשור־נִירָרִי I (לערך 1516—1491). מכאן יש להסיק, שכוחם של האשורים נצטמצם בתקופת־ביניים זו בשטחים שמסביב לעיר אשור — הבירה העתיקה של הארץ. יש לשער, שנינוה היתה בידיים אשוריות בזמן המלכים החזקים יותר של שושלת בַּלְבַנִי (לערך מ1660 ואילך), אבל אחר־כך עברה לידי המִיתַּנִים, שהחזיקו בה במשך המחצה השניה של המאה ה15 ותחילת המאה ה14. בדרך מקרה ידוע לנו על היחסים בין מלכי א׳ ובבל בתקופה של עליית־המיתנים יותר משאנו יודעים על היחסים בין האשורים והמיתנים באותה תקופה עצמה. וכשנשבר כוחם של המיתנים מחמת ההתקפות של החיתים עליהם סמוך ל1365, ניתנה ההזדמנות לאֶרִיבָּ־אֲדַד I (1383—1357) לחדש את מעמדה של הממלכה האשורית.

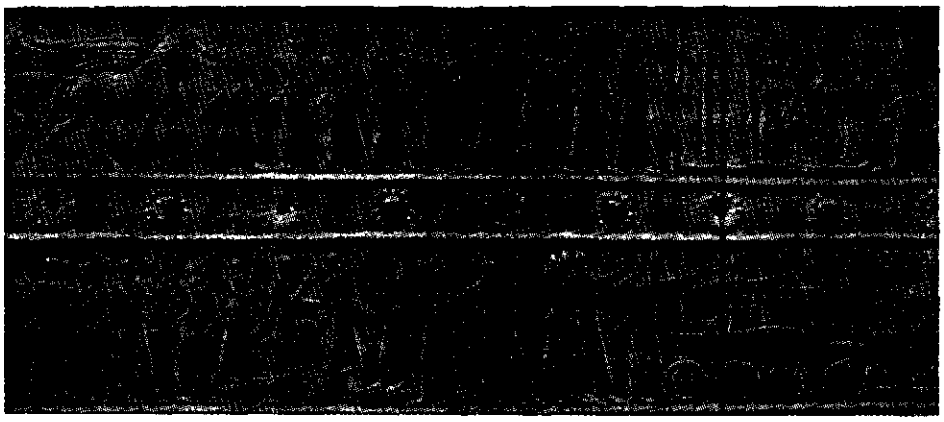
ה א י מ פ ר י ה ה א ש ו ר י ת ה ת י כ ו נ ה. עם עלייתו של אַשּׁוּר־אֻבַּלִּיט I (לערך 1356—1321), בנו של אֶרִיבָּ־אֲדַד, לשלטון, התחילה ההתפשטות המדינית והצבאית של א׳ שהביאה אותה תוך מאה שנה לשיא חדש של עָצמה. המצויינים שבין המלכים שגרמו להתפשטות זו, היו: אֲדַד נִירָרִי I (לערך 1298—1266), בנו שַׁלְמַנְאֶסֶר I (לערך 1265—1236) ובנו של זה האחרון תּוּכּוּלְתִּי (= תגלת)־נִינוּרְתַּ (לערך 1235—1199). כפי הנראה נלחם אַשּׁוּר־אֻבַּלִּיט מלחמה ממושכת בחיתים על השלטון במִיתַּנִי, ובחלק משנות־מלכותו שלט גם בבבל. בתקופת שלטונם של שני המלכים, שבאו אחריו (1320—1299), נתחזק השלטון האשורי מעט־מעט, בעיקר ע״י כיבושים של ארצות־השכנים מצד צפון ומצד מזרח. רק על מיתני ובבל לא היו האשורים יכולים להתגבר, ביחוד מפני תמיכת החיתים במיתני, שהיתה בעלת־בריתם.

אֲדַד־נִירָרִי ניצח בתחילת מלכותו את נַזִי־מָרוּטַשׁ מלך בבל, ובזה הרחיב את גבולות־ארצו לצד דרום; והוא גם כפה על מיתני מעמד של ואסאליות לא׳, וכך הרחיב את גבולות א׳ במערב עד נהר־פְּרָת. עצמתה ההולכת וגְדֵלה של א׳ הפחידה גם את החיתים וגם את המצרים עד כדי כך, שעשו שלום ביניהם ב1270 — זמן קצר קודם מותו של אדד־נירָרי. בנו של אדד־נירָרי, שַׁלְמַנְאֶסֶר I, המשיך את מסעי־הניצחון של צבאות־א׳, החריב וסיפח את מיתני לא׳ והילותי־פלשו לארמניה הדרומית ולאיזור זַגְרוֹס מצפון וממזרח לא׳. כיבושה של בבל בוצע על־ידי המלך האשורי שבא אחריו, תּוּכּוּלְתִּי־נִינוּרְתַּ I; אך לאחר ששלט בה זמן קצר נשתחררו הבבלים מעולו. הוא נרצח ע״י בנו, וכתוצאה מן האנארכיה, שקמה בא׳ לאחר הרצח, לא רק הוכתה א׳ כמה פעמים על־ידי הבבליים, אלא, כנראה, אף היתה כפופה להם במשך זמן מסויים. אך נראה, שעל גבולות נהר־פרת הצליחה א׳ לשמור אף בתקופת־ירידה זו, שהגיעה לסופה עם הנצחונות על הבבלים, שזכה להם אַשּׁוּר־רֵשׁ־אִישִׁי (לערך 1134—1117), אביו של תִּגְלַת־פִּלְאֶסֶר I (לערך 1116—1078).

במשך שנות־מלכותו הארוכות של תִּגְלַת־פִּלְאֶסֶר I הגיעה א׳ לשיא של התפשטות, שעברה אותו רק 300 שנה לאחר מכן, בימי מלכותו של אֲדַד־נִירָרִי III. בתחילת שנות־מלכותו גירש תגלת־פלאסר את ה„מוּשְׁכֵּי״ ההודו־אירופיים („מֶשֶׁך״ שבמקרא) מארמניה הדרומית, שלתוכה חדרו לאחר פלישתם של גויי־הים ומפלתה של האימפריה החיתית שני דורות קודם־לכן. הוא כבש את סוריה הצפונית ואת פיניקיה וערך שורה ארוכה של מסעות־מלחמה נגד הארמים, שכוחם הלך וגבר ושהתחילו מתנפלים אז על הישובים הקבועים של סוריה וארם־נהריים. העמים ההרריים, שישבו בשטח נרחב צפונית ומזרחית לא׳, נשתעבדו אף הם לא׳. ולעומת זה לא עלה בידי האשורים להשתלט על בבל, אע״פ שצמצמו את תחומי־השלטון של מלכי השושלת הרביעית הבבלית בתוך בבל גופה, ואפילו תפסו את העיר בבל.

בדומה למה שאירע במאה הקודמת, באה אף עכשיו, אחר מיתתו של המלך הגדול, ירידה איטית, אבל מתמדת, בתקופת שלטונם של יורשיו. האשורים לא יכלו עוד לעמוד בפני התפשטותם של הארמים, שבימי המלך אַשּׁוּר־רַבִּי II (1012—972) חדרו אל מֵעֵבֶר לפרת הצפוני — כנראה, כתוצאה מנצחונותיו של הֲדַדְעֶזֶר מלך ארם־צובא (שמ״ב, ח, ג). ובימיו של תִּגְלַת־פִּלְאֶסֶר II (966—935), נכדו של אשור־רבי הנזכר, הרחיבו הארמים את גבולם עד חופי החידקל. א׳ נעשתה ארץ של דלות בזויה, שהיא מתוארת בצבעים עזים בכתבות מימי יורשו של תגלת־פלאסר II, ואילו היו הארמים מאוחדים, יש להניח שא׳ היתה נופלת להם לשלל. על כל פנים, מאחר שאיבדו הארמים את קרש־הקפיצה הטבעי שלהם בסוריה, מחמת נצחונותיו של דויד וצבא־המצב החזק של שלמה, ניצלה א׳ ואף הגיעה לאחר זמן לשיא של עָצמה ועושר, שלא ידעה כמותו קודם־לכן.

ה א י מ פ ר י ה ה א ש ו ר י ת ה מ א ו ח ר ת : ה ת ק ו פ ה ה ר א ש ו נ ה. בתקופת מלכותו של אשור־דַּן II (934—912) התחילה א׳ מגעת שוב, מתוך מאמצים מרובים, לעצמה מדינית. מלך זה ובנו אֲדַד־נִירָרִי II (911—891) עסקו קודם כל בחידוש כוחה הצבאי והכלכלי של א׳ ע״י מה שעודדו גידול־סוסים והרחיבו את שטחה של האדמה המעובדת. מזמן לזמן התקיפו את הממלכות הארמיות, שצצו ועלו בין הפרת והחידקל. נוסף על ההתנפלויות הצבאיות מצידם, שהגיעו למרחק גדול, עד לנהר־פרת, הביאו מדינה אחר מדינה תחת שלטונה של א׳. אשור־דן הפחית את מִסְפָּרָן של המדינות הארמיות בגליל החידקל, צפונית־מערבית לנינוה, ויורשו כבש את נציבין. המלך שבא אחר אדד־נירָרי, תּוּכּוּלְתִּי־נִינוּרְתַּ II (890—884), המשיך בהכנעת הארמים בארם־נהריים הצפונית, אולם רק ביד בנו, אַשּׁוּר־נַצִּיר־אַפְּלִי II (883—859), עלה לסיים תפקיד זה. במסעות־מלחמה אכזריים

שלמנאסר השלישי עורך מצור על עיר. תבליט משער־הברונזה בבלאוואת, 805 לפסה"נ. המוזיאון הבריטי, לונדון

לאין שיעור החריב מלך זה את מדינות הארמים ורצח את התושבים בעינויים איומים. לשום מלך אשורי אחר לא היו נטיות אכזריות קרובות לשלו אפילו במקצת — נטיות, שאפשר לקרוא להן „סאדיסטיות" ממש. אך עם זה נַחַן גם במרץ וכוח־החלטה, שהביאו את צבאו אל מעבר לפרת ועד לים התיכון, וכן החזיר לְיָשנה את האימפריה של תגלת־פלאסר I.

למזלה של א' ירש המלך הבא, שַׁלְמַנְאֶסֶר III (858—824), את יצר הרדיפה אחר השלטון של אביו, בלא שירש את אכזריותו; וכך נמשך, כנראה, איחודה של האימפריה האשורית בלא ההתקוממויות הנואשות, שהיו אָפייניות למלכות־אביו. חמש שנות־מלכותו הראשונות היו מוקדשות לחיזוק מצבו בארם־נהריים ובסוריה הצפונית הקיצונית לשם הכנת התקפה כללית על סוריה. ההקף של ההכנות האשוריות היה ידוע היטב במערב, ועל־כן הועמד נגדו צפונית לעיר חֲמָת צבא אדיר, שנכללו בו חיילים כמעט מכל המדינות העצמאיות שבסוריה התיכונה והדרומית, בפיניקיה ובארץ־ישראל הצפונית. חמת שלחה למלחמה זו 1,200 רכב־מלחמה, 700 פרשים ו־10,000 רגלי; דמשק העמידה 1,200 רכב־מלחמה, 1,200 פרשים ו־20,000 רגלי, ומישראל (מלכות־שומרון) באו 2,000 רכב־מלחמה ו־10,000 רגלי. גדודים באו אף מראש־השבט הערבי גִינְדִיבוּ, ששלח 1,000 רוכבי גמלים, וממצרים, שהעמידה 1,000 רגלי. היוצאות מן הכלל המתמיהות, שלא השתתפו באיחוד זה, היו הממלכה הכפולה של צור וצידון, שכנראה, חששה מדמשק יותר מְשֶחָשְשָה מן הסכנה האשורית הרחוקה ממנה ביחס, ויהודה, שכנראה לא הצטערה על צימצום כוחותיהן של ישראל ודמשק כאחת ע"י ההתנגשות עם א'. הקרב בקַרְקַר (853) לא היה מכריע: האשורים ניצחו, כנראה, בשדה־המלחמה, אך במחיר גדול כל־כך, שחזרו לבסיסם כדי להתכונן להתקפה חדשה. בפלישות נוספות של האשורים לסוריה הצליחו בעלי־הברית פעם בפעם להגן על עמדתם. אולם אחר מותו של בן־הדד מלך דמשק (לערך 845) הוכרח יורשו של זה, חֲזָאֵל, להיסוג לתוך ההרים, וגם פיניקיה וגם ישראל (תחת שלטונו של יֵהוּא) הוכרחו לשלם מס לא' (841).

דמשק ניצלה מחורבן נוסף ע"י מרידתו של אַשוּר־דָּנִין־אַפְּלִי בשלמנאסר אביו (826). רוב האימפריה האשורית תמך במורד, שנוצח רק שנתיים לאחר שעלה לשלטון המלך החוקי שַמְשִי־אֲדַד V (823—811). ארבע שנים אלו של מלחמת־אזרחים החלישו את כוחה של א' עד כדי כך, שהוכרחה להדוף התקפות מן הצפון ומן המזרח קודם שאפשר היה לה להתחיל מחדש בניסיון של כיבוש־סוריה. בתקופת־הפוגה זו הצליח חזאל, מלך דמשק, לשעבד את ישראל (לערך ב־815 לפסה"נ). שמשי־אדד מת בדמי־ימיו, ובנו הצעיר אדד־נִירָרִי III (810—783) היה כפוף ארבע שנים לשלטונה של אמו שַמּוּרַמַת (ע"ע). ואולם מיד לאחר שנעשה שליט בפועל, ב־806, היפנה את הצבא האשורי לסוריה, ועד מהרה שיעבד את דמשק, מה שנתן הזדמנות לישראל להשתחרר משלטון־ארם. ברשימת הארצות, ששילמו מס לא', מופעת גם ישראל, אך מפליא הדבר, שיהודה אינה נזכרת ברשימה זו. אדד־נירריי כבש גם את בבל והרחיב את שלטון א' עד לתוך מחוזותיה הפנימיים של מָדַי. רק בצפון, שבו נתחזק יותר ויותר שלטונה של אוּרַרְטוּ (אֲרָרַט, ע"ע), לא נעשתה התקדמות כלשהי, ואף יתכן, שא' ויתרה על שטחים, שכבשה קודם־לכן בעמקים של החידקל העליון ושל הפרת.

בתקופת שלוש המלכויות הבאות, של שלמנאסר IV, אשור־דן III ואשור־נירריי V (ביחד מ־782 עד 745), באה ירידה מדהמת של הכוח האשורי. בצפון הוסיפה מלכות־אררט להתפשט למרות כל מאמציה של א' לבלום את התקדמותה. ואף בסוריה עצמה החזיקו האשורים מעמד בצורה חלשה ביותר רק בצפון — עד שבסופה של תקופה זו לא היה בו, במעמד זה, אלא עליונות להלכה בלבד על מספר מדינות. בתנאים אלה יכול היה ירבעם II להקים מדינה חזקה בצפונה של ארץ־ישראל, ולאחר שמת הוכר, כנראה,

סוחרי צור מעלים מס לשלמנאסר השלישי. תבליט משער־הברונזה בבלאוואת, 850 לפסה"נ. המוזיאון הבריטי, לונדון

שבויים וביזה מועברים לפני תגלת־פלאסר III. תבליט מן הארמון כלח (730 לפסה"נ). המוזיאון הבריטי, לונדון

עוזיהו מלך יהודה כראש הברית המערבית נגד א' המתחדשת. אי־ההצלחה בחוץ הביאה גם לידי מרידות בפנים. הן אמנם, א' עדיין היתה המעצמה החזקה ביותר באסיה המערבית, אך השפעתה הלכה וירדה במהירות.

האימפריה האשורית המאוחרת: התקופה השניה. ב745 עלה על כיסא־המלוכה תִּגְלַת־פִּלְאֶסֶר III והתחילה תקופה חדשה לא'. הוא היה, כנראה, אדם משפל־המדרגה; על כל פנים אין אנו מוצאים שום הוכחה ברורה, שהתייחס לשושלת־המלוכה העתיקה. כשעלה על כיסא־המלוכה מצא את א' במצב הירוד ביותר, שהיתה בו במשך מאה וחמישים השנים שקדמו לכך. שאיפתו הראשונה היתה להביא בעולו את שבטי־הנוודים הכשדיים, שהציפו את בבל, ולהחזיר ארץ זו למָרותה של א'. אחר־כך הכניע את ארץ זַגְרוֹס ואת מָדַי המערבית, ולאחר מכן פנה לַדו־קְרָב העיקרי עם אררט. ב743 נלחם באררט וניצח במלחמה, ואז התחיל בכיבושה־מחדש של סוריה. אַרְפָּד נפלה ב740 אחר מצור של קרוב לשנתיים. ב734 הכניע הצבא האשורי את שפלת־הפלשתים וכבש את עזה; בשנה שלאחריה פלש לתוך מלכות־ישראל, ומחוזות הגליל, מגידו, השרון והגלעד נקרעו מעליה ונעשו פרובינציות אשוריות. ב732 נפלה דמשק וארצות־ארם נעשו חלק של האירגון הפרובינציאלי האשורי. בזמן מאוחר יותר סטה תגלת־פלאסר מן המסורת העתיקה של מינוי מלכים בבליים כשליטים משועבדים ונטל לעצמו את התואר „מלך בבל" בשם פּוּל — כנראה, צורת־הקטנה של שמו הארוך יותר. תגלת־פלאסר סטה מן המסורת גם בדרך אחרת. במקום להשמיד מורדים מועדים בהמון הוציא להורג רק מספר קטן־ביחס ממנהיגי־המרד והעביר חלק ניכר מתושבי־המחוז, או אף את כולם, למקום אחר, שאף אותו היה משקיט ע"י הַגְלָיָה של אוכלוסיו. שיטה זו שיברה את עצמתן של התנועות הלאומיות במידה ששום מעשה אחר, זולת הוצאה כללית להורג, לא היה יכול לשברה. ומאז נתקבלה שיטה זו בא' כאמצעי היעיל ביותר לדיכוי התנגדות עקשנית של עמים משועבדים. ואולם שיטה זו עצמה מיגרה במרוצת־הזמן גם את כוחה של האימפריה כולה מאחר שבסופו של דבר איבדה הארץ כל רגש של אינטרס פאטריוטי־עצמאי, וכך היתה בקלות לשלל לכל פולש חזק.

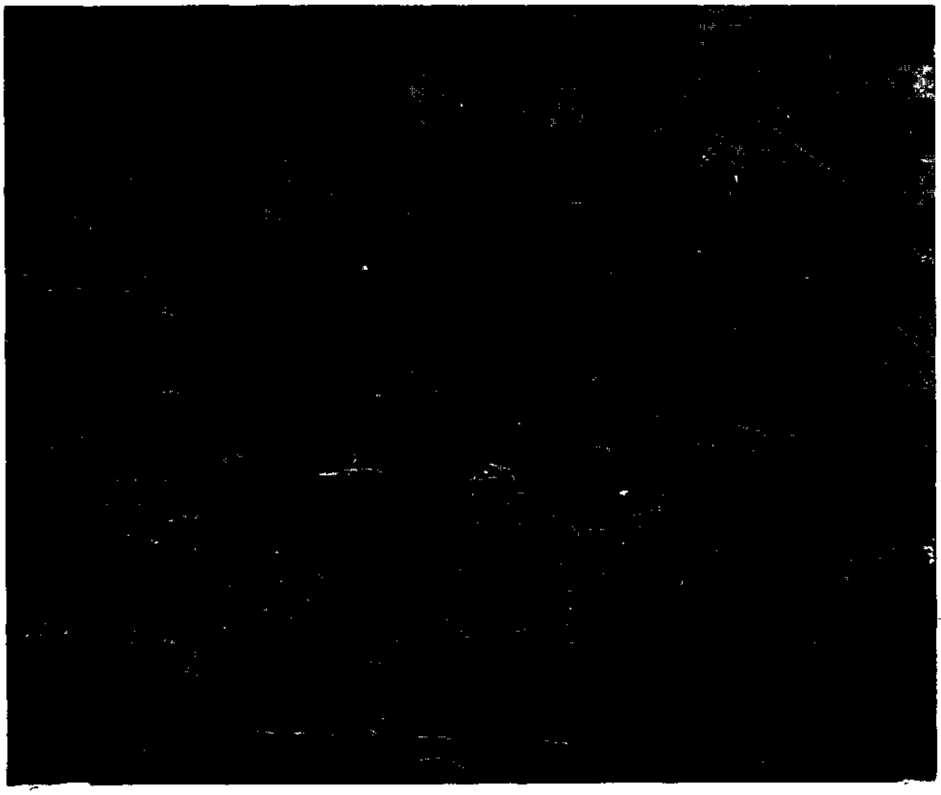
אחר מלכותו הקצרה של שַׁלְמַנְאֶסֶר V (726—722), שרק מעט מאוד ידוע לנו עליו זולת מה שצר על שומרון שלוש שנים ושמת קודם שנפלה העיר, נתמַלך סַרגוֹן II (721—705). סַרגון המשיך במצור־שומרון, שנכבשה ע"י צבאו תוך שלושת החדשים הראשונים למַלכותו. האוכלוסיה הישראלית של המדינה הקטועה, שכמה מחבליה כבר נקרעו מעליה ע"י תגלת־פלאסר, הוגלתה לארם־נהריים הצפונית ולמָדַי המערבית. ב720 נכבשה חֲמָת, וארצה נעשתה פרובינציה אשורית, ולאחר שלוש שנים זומן אותו גורל גם לכַּרְכְּמִיש ומדינות אחרות של סוריה ואסיה הקטנה. לאחר כמה מסעות־הכנה צבאיים נגד אררט, שחזרה לאיתנה במשך הדור שעבר מימי התבוסות, שהנחיל אותה תגלת־פלאסר III, פלש סַרגוֹן ב714 לארמניה. תיאור חי ומפורט של מסע־מלחמה זה נשתמר באחת מן הכתבות האשוריות הארוכות ביותר שבידינו — בהודעה על מסע־המלחמה השמיני. כתוצאה ממסע זה הוחרבה אררט כולה וכוחה נשבר לחלוטים. במשך כל תקופת־מלכותו של סרגון גרם מְרוֹדַךְ־בַּלְאֲדָן, מנהיגם של הכשדים, צרות לא' ואף שליחותו לחזקיהו מלך יהודה היתה מכוונת לקבל עזרה מזה האחרון לשם מרידה בא'. סרגון בחר בשטח חדש ונרחב כדי להקים עליו את עיר־מלכותו — אפשר, מפני שחשב את עצמו למייסד של שושלת חדשה או מפני שנינוה וכָלַח היו מאוכלסות יותר מדי — ולעיר המלכות החדשה קרא „מבצר־סרגון" (דוּר־שַׁרוּכֵּאן), היא חורסאבּאד של ימינו. כל הבניינים והחפצים, שנמצאו במקום זה, הם מימי־מלכותו, ול„מבצר־שרוכּאן" יש משום כך חשיבות מרובה בעיני החוקר של התרבות העתיקה.

סנחריב (704—681), בנו של סרגון, לא נֶחֱן, כנראה, בכשרונות של אביו ואף לא היה בר־מזל כמותו. במשך רוב שנות־מלכותו נסתבך במלחמה עם בבל ועֵילם. פעם בפעם פלש לבבל, החריב את המדינה והביא עמו שלל רב. אויבם הראשי של האשורים, מְרוֹדַךְ־בַּלְאֲדָן, עלה פעם בפעם על הבמה, ואף לאחר בריחתו לעֵילם נמשכה המלחמה הממושכת בכשׂדים. ב691 נוצח הצבא האשורי בחַלוּלֵי ע"י בעלי־הברית הבבליים והעֵילמיים, אבל ב689 חזר סנחריב לשדה־הקרב, הסתער על בבל והרס אותה. בינתיים הוכרח סנחריב לדכא התקוממות אחת או שתיים בארץ־ישראל — התקוממויות, שבראשן עמד חזקיהו מלך יהודה, בעל־בריתם

של המצרים. המצרים והנובים הוכו מכה ניצחת באֶלְתְקֵה (701), וחזקיהו נכנע לאחר שאיבד את כל הערים הבצורות שלו, שנפלו בידי האשורים, ושילם מס כבד של 30 כיכר־זהב ו300 כיכר־כסף (800 לפי הכתבות האשוריות). אפשר (אבל בשום אופן אין זה ודאי), שחזקיהו חזר ומרד כשהגיעה אליו השמועה על מפלת סנחריב בחלולי (691). עכ"פ נאמר במל"ב (לז, ט), שבאותו זמן ישב תִרְהָקָה על כיסא־המלוכה במצרים (והרי זה האחרון לא נעשה מלך אלא בשנת 689). אם נכון הדבר, נתקיימה הפלישה השניה של האשורים ליהודה לאחר שהחריבו את בבל, כלומר, לאחר התקופה, שבה עוסקות רשימות־הזיכרון האשוריות, שנשתמרו בידינו. לפי המסורת המקראית הוכה צבאו של סנחריב בדֶבֶר. שלטונו של מלך זה, שהיה שנוא על נתיניו, נסתיים שנים מועטות לאחר מכן כשנרצח בידי שניים מבניו. ימי־מלכותו של סנחריב נסתמנו במעשי חמס ואַלְמות, ואולם הוא גם טיפח את האמנויות של שנות־השלום; בין השאר התעניין בגידולה ושיפורה של נינוה, וצינור־המים הגדול בגֶ׳רואן נבנה בתקופת שלטונו.

אֵסַרְחַדּוֹן (680—669) היה עלול להשאיר רישום עמוק יותר על תולדותיה של א׳ אילו שלט זמן ארוך יותר. אחר מלחמה קצרה בשני אֶחיו רוצחי־אביו עבר צבאם לצידו, ושני רוצחי־המלך ברחו על נפשם ל„ארץ לא ידועה". הוא בנה מחדש את בבל העיר וחיזק את שלטון א׳ בבבל למרות התערבותם של העֵילמים. הוא קיבל מחדש את ההשגחה העליונה על חלקים של מָדַי ועֲרָב הצפונית, שכנראה אבדו לא׳ בימי שלטון־סנחריב. ואולם מפעלו המזהיר ביותר היתה פלישתו למצרים. המסע הראשון (673) לא הוכתר, כנראה, בהצלחה; אך במסעו השני (671) כבש את מוף (ממפיס), ובזמן התקדמותו במסע השלישי מת. בין שאר פעולותיו החשובות ביותר היו מלחמותיו בצידון, שנסתיימו בכיבושה של עיר זו ובמיתתו של מלכה, ובצור, שמלכה בַּעַל נכנע לו וכרת ברית־שלום עם האשורים.

מלכה הגדול האחרון של א׳ היה בנו של אסרחדון, אשורבַּנִאַפְּלִי (=אשורבַּנִיפַּל; 668—633), שנקרא בפי היוונים סַרְדַנַפּאלוס. מטרתו הראשונה היתה — סיום המסע הצבאי השלישי של אביו במצרים, מה שעלה בידו. א׳ כבש את מצרים, אך מיד לאחר שחזר משם לארצו פרץ שוב מרד במצרים. וכשדוכאה מרידה זו פלש יורש־העצר הנובי, טַשְׁדַמָנֵה, למצרים, ואף הוא הוכה מכה ניצחת במלחמה,

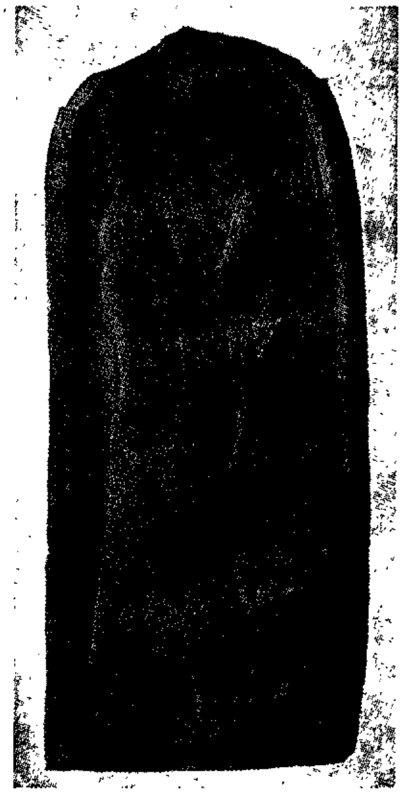
מצור על עיר (ירושלים?). תבליט מארמון־סנחריב בנינוה (המאה ה7 לפסה"נ).
המוזיאון הבריטי, לונדון

שנסתיימה בשדידתה של נוא־אמון (תֶּבִּי) ב663 (נחום ג, ח). אין הוכחות לדבר, שפרצה מרידה שניה במצרים, והמייסד של השושלת ה26, פְּסַמְתִיכוֹס, היה בעל־בריתה של א׳ עד סוף־ימיו — מה שמעיד שכפיפותה של מצרים לא׳ נתחסלה בהדרגה ולא לפתע־פתאום.

אסרחדון חילק את האימפריה האשורית בין אַשּוּרבַּנִאַפְּלִי ובין אחיו של זה האחרון מצד אמו (אַח תַּלִימָ), שַׁמַשׁ־שׁוּם־אוּכִּין, שקיבל את מלכות־בבל. זה האחרון התמרמר על נחיתות מעמדו, ובין שני האחים פרצה מלחמה, שנסתיימה בהרג איום של הרבה מתושבי־בבל ב648. מלחמת ארבע שנים זו החלישה מאוד את האימפריה, שהרי גם העֵילמים וגם השבטים הצפון־ערביים היו על צידו של שַׁמַשׁ־שׁוּם־אוּכִּין. העילמים, שכבר נענשו קודם־לכן על פעולותיהם האנטי־אשוריות, הותקפו עכשיו מחדש בכוח גדול וארצם חרבה מן הקצה אל הקצה. עיר־הבירה העתיקה שושן נלכדה בסערת־מלחמה ונהרסה. אולם חורבנה של עילם פתח את הדרך לעלייתה של פרס, שמעכשיו הלכה ונתחזקה במהירות כשהיא מתבססת על המדינה העילמית העתיקה אַנְזַן. כורש I מלך פרס שלח מס למלך א׳, בלא שעלה על דעתו שלאחר מאה שנה תקבל פרס את הירושה האשורית־הבבלית ומלך פרסי אחר שישא את שמו יסלול את הדרך לטמיעתם של האשורים־הבבלים בפרסים.

במשך מאתיים השנים או יותר, שקדמו לזמן זה, התחילה נדידה חזקה לצפון של שבטים ערביים ממולדתם בנֶגֶ׳ד — ביחוד שבטי קֵדָר ונְבָיוֹת — לשטחים החקלאיים שבגבול המדבר הסורי ובתקופת־המלחמה הציפו שבטים אלה את המבואות המזרחיים של ארץ־ישראל וסוריה, משֵׂעיר בדרום עד ארם־צובא בצפון. בארץ־ישראל הסתערו על עמון,

מואב ואדום. לאחר מלחמה קשה, שבה צידדו התושבים המקומיים עם האשורים נגד הנוודים הפראים, נוצחו הערבים, אך כנראה הוכרחו המנצחים להניח להם להישאר בתחומי השטחים, שפלשו לתוכם. לאחר תקופה זו נעלמת מואב מן האופק ההיסטורי, ואדום הוכרחה להיסוג להר־שעיר, שמשם

אסרחדון מתפלל לסמלי־אלים, כשהוא מחזיק במתגים את פרעה תרהקה ואת בעל מלך צור (670 לפסה"נ). המוזיאון לקידמת אסיה, ברלין

הרחיקה לפלוש לאחר שנים או שלושה דורות לארץ־הגבעות של יהודה הדרומית.

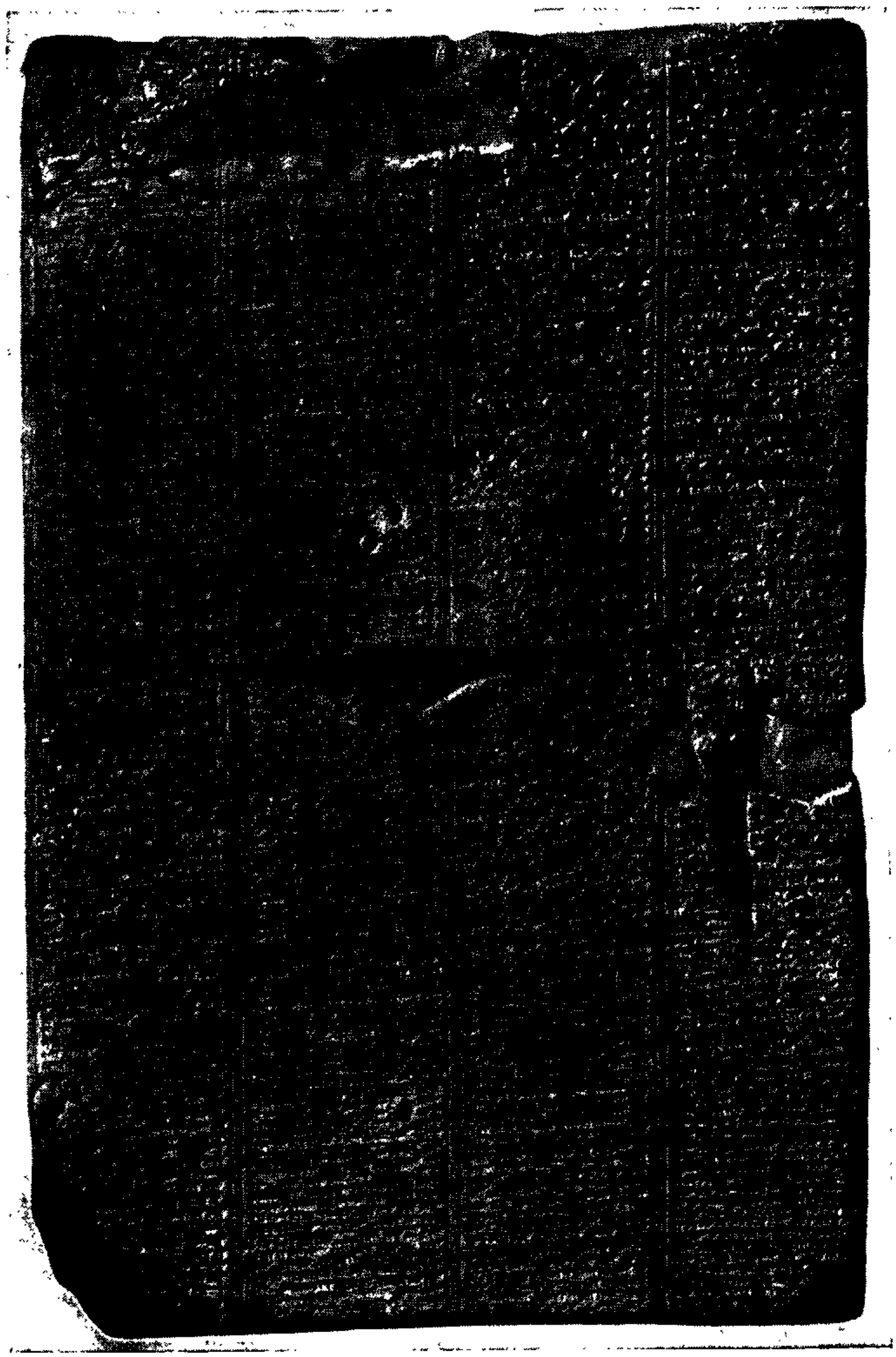
גם בצפון זכה אַשׁוּרְבָּנִאַפְּלִי להשפעה ניכרת הודות למבוכה, שבה נמצאו שכניו. אררט נלחצה קשה כל־כך ע"י הסקיתים והקִימֶרִים (בני־גוֹמֶר), שעברו את הקאווקאז וחדרו לאסיה הקטנה בתחילת המאה ה7, עד שמלכה של אררט היה מוכן לקבל עליו את מרותה של א' תמורת עזרה צבאית, שא' לא היה בכוחה לתת לו. אפילו מלוּדְיָה הגיעה משלחת למלך האשורי, שפירסומו הגיע לשיא באותו זמן דוקה שכוחו הצבאי היה, כנראה, בשפל־המדרגה.

התרבות האשורית הגיעה למרום־התפתחותה בימי מלכותו של אַשׁוּרְבָּנִאַפְּלִי. מעולם לא השיגו האמנויות היפות גובה של נאטוראליזם מפותח וביצוע טכני מושלם כל־כך כמו שהגיעו אליהם בימי־מלכותו. המלך טוען, שהוא עצמו התגבר בידיעותיו על הקְשָׁיים של לימוד כתב־היתדות. הרבה מזמנו הקדיש לעידודם של המלומדים, שטרחו באיסוף לוחות יקרי־מציאות מבבל. לוחות אלה הועתקו אז לכתב־היתדות של סופרי־הספריות, שהוא קל לקריאה, ואחר־כך הוחזרו למקום־מוצאם. התעניינותו זו של המלך האשורי בכתבים עתיקים נתנה לנו את האפשרות להכיר את תרבותה של א' בתקופת־השיא שלה.

לאחר שמת אשורבנאפלי (כנראה ב633) באה לא' תקופה של ירידה מהירה, שלא היינו מבינים אותה כל־צרכה אלמלא נתפרסם (בשנת 1923) חלק מן הכרוניקה הבבלית, שמטפל במאורעות בעלי החשיבות המדינית, שאירעו בארם־נהריים מ616 עד 609, בימי מלכותם של סִין־שַׁר־אִשְׁכּוּן (סַרַקוֹס של היוונים) ואַשּׁוּר־אֻבַּלִּיט II. מכרוניקה זו אנו למדים, שהיתה מלחמה ארוכה בין אשור ובין הברית הבבלית־המדית, שבראשה עמדו המלכים נְבּוּ־פַּלְאָסֶר (בבל) וקִיאַכְּסָארֶס (מדי). עיר־הבירה הישנה — א' — חרבה עד היסוד ב614; וב612 לא נמלטה מאותו גורל נינוה עצמה. אשור־אֻבַּלִּיט הכריז על עצמו כמלך בעיר־העתיקה חָרָן (בארם־נהריים המערבית), אך תוך שנים מספר נכבשה אף עיר זו. המצרים, שפעלו כבעלי־בריתו למראית־עין, כבשו אז את ארץ־ישראל וסוריה עד לנהר פרת למשך שנים מועטות, בעוד שהמָדים כבשו את ארץ־המוצא האשורית העתיקה והכשדים את שאר הממלכה. וע"ע בבל; מדי.

ה ס פ ר ו ת ה א ש ו ר י ת. האשורים שואפי־המלחמה לא פיתחו מעולם את אמנויות־השלום בשקידה ובכשרון כמו שפיתחו אותן הבבלים. כמעט כל הספרות היפה האשורית הושאלה במישרים מן הבבלים ונוצרה בלשונה של בבל התיכונה ובכתב־היתדות האשורי. למרות מה שבפועל כל ההעתקים מן הטכסטים הספרותיים הבבליים, שנמצאו בא' הם מן המאות ה9—ה7 (מן העיר א') או מן המאות ה8—ה7 (מנינוה וחרן), אין להטיל ספק בדבר, שכל ההעתקים הללו כבר היו ידועים בא' מאות שנים קודם־לכן, לא הרבה שנים לאחר שנתפרסמו בבבל בצורתם הבבלית העתיקה והמקודשת. אף אחת מן היצירות העתיקות יותר, שנתחברו בלשון אֶפִּית־הימנונית ושמוצאן מימי השושלות של אַכַּד ואור (לערך 2300—1950 לפסה"נ), אע"פ שהיו מעתיקים ומחקים אותן בבבל עד סוף ימי השושלת הבבלית הראשונה (לערך 1830—1530 לפסה"נ), — אף אחת מיצירות אלו לא נשתמרה בלבוש אשורי, מחוץ ל„אפוס של הבריאה", שהוא נסיון מאוחר־ביחס ובלתי־מוצלח לחקות את הסיגנון העתיק. ואולם זולת זה הועתקו כמעט כל סוגי־הספרות בנוסחאות אשוריים. עד עכשיו נמצאו בספריות האשוריות רק מועטים מן הטכסטים הדיקדוקיים המעובדים של הבבלית העתיקה, ונראה, שידיעת האלגברה של בבל העתיקה אבדה מן האשורים.

רוב הכתָבות המלכותיות, שנשתמרו מימי הממלכה האשורית העתיקה, וכן התעודות המסחריות (מכתבים ומיסמכי־עסק) שנשתמרו, כתובות בניב האשורי, חוץ מן הכתבות של שַׁמְשִׁי־אַדַד I, שנערכו ברוחה של הבבלית העתיקה מן המאה ה18 לפסה"נ. בכתבות האשוריות המלכותיות מן התקופה האמצעית ניכר, שהסופרים האשוריים השתדלו לכתוב בלשון הבבלית האמצעית, שנעשתה הלשון הספרותית המקובלת של המדינה, ובדרך כלל עלה הדבר בידם. דבר זה הוא נכון גם ביחס לכתבות של מלכי־א' באשורית המאוחרת, שלפעמים אנו מוצאים בהן שימוש רחב בביטויים אשוריים (לדוגמה: הכתבות של אַשּׁוּר־נַצִּיר־אַפְּלִי II) ולפעמים — את הלשון הבבלית האמצעית המלוטשת (שהיא אפיינית לכתבות של סרגון II). במכתבים, וביחוד בטכסטים אשוריים דתיים ובתעודות חוקיות, ניכר אחוז גבוה הרבה יותר של אשוריזמים, והרבה מהם בניב אשורי כמעט טהור. היצירות החשובות ביותר מסוג זה הן החוקים האשוריים, שהועתקו — בצורה, שבה הם מצויים בידינו — בימי תִּגְלַת־פלאסר I, אך בלא ספק כבר היו קיימים מאות־שנים קודם לכן.

לוח־חרס, שעליו חרותים חוקים אשוריים מתקופת המלך אשור־אובליט (סמוך ל־1380 לפסה"נ).
המוזיאון לקידמת־אסיה, ברלין

היצירה הספרותית האשורית המפליאה ביותר, שנשתמרה מימי־הבינים האשוריים, הוא אֶפּוֹס־הניצחון של תּוּכּוּלתי־נִינוּרְתַ I, שמפאר את נצחונו של מלך זה על המלך הכַּשִי קַאשְׁטִילִיאַשׁ — ניצחון, שגרר את כיבוש־בבל. אע"פ שאֶפּוֹס זה לא נשתמר בשלמותו, אפשר להשוותו לאֶפּוֹס המצרי הקדום ממנו במקצת, שמפאר את נצחונו של רעמסס II על החיתים בקָדֵש, על נהר אורוֹנְטֵס. עם החיבורים המעניינים ביותר מן התקופה האשורית המאוחרת יש למנות את ה„נבוּאוֹת" (האוראקולים) מן המאה ה7 לפסה"נ, שיש בהן הקבלה מסויימת לחזיונות של נביאי־ישראל, אע"פ שבדרך כלל הן שונות מאוד מאלה האחרונים.

י. קלתנר, מפלת־נינוה על־פי תעודה חדשה, השלח, XLIII (תרפ"ה), 336–342; ש. זמירין, יאשיהו ותקופתו, תשי"ב; *Cambridge Ancient History*, vols. II–III (1924–25); Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, II, 1–2, הוצאה שניה, 1928–31; R. W. Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, 5 ed., 1915; A. T. Olmstead, *History of Assyria*, 1923; Sidney Smith, *Early History of Assyria*, 1928; Bruno Meissner, *Könige Babyloniens und Assyriens*, 1926; *Reallexikon der Assyriologie*, 1929–30 (הערך "Assyrien" שנתחבר ע"י אמיל פורר ואחרים); D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vols. I–II; *Historical Records of Assyria*, 1926–27; E. Ebeling, B. Meissner, E. F. Weidner, *Die Inschriften der altassyrischen Könige*, 1926; C. J. Gadd, *The Fall of Nineveh*, 1923.

ו. פ. א.

משפט. המשפט האשורי ידוע לנו מתוך שלוש קבוצות של תעודות, שהן מתקופות שונות:

א. מתוך „התעודות הקאפאדוקיות" מימיו של סרגון I, לערך 2000 לפסה"נ. תעודות אלה, שמספרן מגיע לאלפים, נמצאו — בעיקר בשלושים השנים האחרונות — בקילְטֶפֶּה, ליד קיסריה (קַאנֶשׁ הקדומה) במזרח אסיה הקטנה, שנקראה בתקופה ההלניסטית בשם קאפאדוקיה. מתוך תעודות אלו אנו למדים על המסחר המפותח שהתנהל באסיה הקטנה, בהסכמתם של השליטים המקומיים, ע"י מתיישבים אשוריים, שהיו מאורגנים בקהילות־סוחרים, עם תושביהן הלא־שמיים של ערי אסיה הקטנה. בעיקר הביאו סוחרים אלה לקאפאדוקיה אריגים ועופרת, שבמחירם קיבלו זהב, כסף ונחושת.

ב. מתוך תעודות משפטיות ומינהליות מן העיר אשור עצמה, מן השנים 1500—1200 לפסה"נ. — הרבה מ300 התעודות שנמצאו כאן הן שטרי הלוואות, שניתנו בכסף או בתבואה ושכוללים תנאים בדבר שיעבודם של נכסי הלווה ועבדיו — ואף של קרוביו בני־החורין, כגון אשתו, בניו או בנותיו — למַלוה. נוסף על תעודות אלו נמצאו גם שברי־לוחות שונים (שני קטעים גדולים וארבעה קטנים) של המשפט העירוני של א' (המכונה בפי החוקרים „המשפט האשורי התיכוני"), שאפשר לקרוא בהם כמאה סעיפים. הלוח המפורט ביותר כולל 58 סעיפים בתחום של דיני־משפחה והחוק הפלילי. הענשים הם אכזריים ביותר; חוץ מעונש מלקות, עבודת־פרך, עונש־מוות, מפורטים כעָנשים גם כריתת אברים שונים, כגון האצבע, האף והאוזן, ניקור־העיניים וסירוס — העונש האחרון בעוון משכב־זכור.

ג. מתוך מכתבים וחוזים מרובים מן המאות ה8 וה7 לפסה"נ, בעיקר מן העיר נינוה. — ממקור זה אנו למדים על החיים המשפטיים, החברותיים והכלכליים בתקופת־הפריחה האשורית, בימי יורשיו של סרגון. ככל שאר גילויי־התרבות של אשור בתקופה זו, מושפעים אף החיים המשפטיים של א' במידה מרובה מן התרבות הבבלית.

לצרכי השוואה עם המשפט העברי הקדום בא בחשבון רק המשפט האשורי התיכוני מן המאה ה13. בדיני־אישות שבמשפט זה אנו מוצאים במה קווים, שהם אָפיינים למשפט השמי הקדום.

כמו בתוך שאר עמי־שם הקדומים, היו הנישואים נערכים אף בא' ע"י מה שהחתן או אביו היה נותן לאבי־הכלה — המכונה כאן זִבְּלוּ (לוח א', סע' 30—31; השווה שרשו של שם זה לשרשו של השם „זבלון") — את המוהר המוסכם, בטקס רשמי, כלומר בשעת מסיבה חגיגית. מאותה שעה ואילך נחשבת הנערה לאשת־איש (אַשְׁתוּ), אף אם עדיין לא נמסרה לידי בעלה. לאחר טקס זה שוב לא יכול היה אביה לבטל את ברית־הנישואים באופן חד־צדדי, ונערה נשואה מעין זו, אם היו לה יחסי־מין עם איש אחר, נחשבה לנואפת — מה שגרר אחריו עונש־מיתה גם לה גם לנואף. ואולם אם אנס איש נערה זו בשדה, נתחייב מיתה רק האונס (לוח א', סעיף 12); השווה דברים כב, כה ואילך. כמו במשפט העברי, כך אף במשפט האשורי זכאי רק הבעל לגרש את אשתו ללא משפט (עֶזֵבּוּ), וכך הוא גם כשיש לזוג ילדים; אמנם בא' היה הבעל מאבד ע"י כך את המוהר ששילם, שהוא קנין־האשה ומיועד לכלכלתה במקרה שתתאלמן או תתגרש (לוח א', סעיף 37, 38).

עד כמה הדוקים היו הקשרים המשפחתיים־משפטיים שנוצרו עם כריתת ברית־הנישואים, מעידים דיני־הייבום האשוריים, שהם שונים ביסודם מדיני המשפט העברי. לפי המשפט האשורי, קיימת חובת־ייבום גם כשמת הבעל וגם כשמתה האשה. כשמת הבעל רשאי אביו להשיא את האלמנה לאחי־הנפטר, או אף לבנו של הנפטר מנישואים קודמים (לוח א', סעיף 43). כשמתה האשה יכול האלמן לשאת, בהסכמת חותנו, את אחותה של הנפטרת (לוח א', סעיף 31). הקו המוסרי המיוחד למשפט העברי: „והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת, ולא יימחה שמו מישראל" (דברים כה, ו) אינו מצוי במשפט האשורי כלל. נראה, שבמסיבות ובתנאים מסויימים, שאינם ידועים לנו, חייב המשפט האשורי ייבום של האלמנה על־ידי חמיה (לוח א', סעיף 33). אם נניח, שדין זה היה חלק ממשפט־הייבום השמי הקדום בצורתו המקורית, אפשר לראות בפרשת יהודה ותמר (בראשית לח) זכר למנהג זה.

כמו במשפט המקרא, כך אף במשפט האשורי נוטל הבן הבכור פי־שניים מכל אחד מאחיו בירושת־מקרקעים (לוח ב', סעיף 1). מעניין הוא גם החוק האוסר על נשים נשואות ואלמנות להיראות בפנים גלויות ברשות־הרבים (לוח א', סעיף 40). בהתאם לחוק זה הופכת פילגש לאשת־אדוניה בטקס שבו מכסה הבעל את פניה וראשה בנוכחות חמשה או ששה עדים (לוח א', סעיף 41).

בדינים ובמנהגים של המשפט העברי הקדום, שיש בהם דמיון לדיני המשפט האשורי, אין לראות השפעה אשורית דוקה. הסביבה והמסיבות הדומות, שבהן צמחו שתי התרבויות, הן שגרמו לדמיון זה. בדיני־ממונות, שהם מותנים תמיד במסיבות כלכליות, אין למצוא כל נקודות־מגע שהן בין התרבות המקראית והתרבות האשורית, שבה נודע למסחר תפקיד מכריע.

G. Eisser - J. Lewy, *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, 1935; M. David - E. Ebeling, *Assyrische Rechtsurkunden*, 1929; G. R. Driver - J. C. Miles, *The Assyrian Laws*, 1935; J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 1950, 180–188; J. Kohler - A. Ungnad, *Assyrische Rechtsurkunden*, 1913.

מ. ד.

אַשּׁוּר, עיר־הבירה הראשונה של ממלכת אשור (ע״ע); ישבה על החוף המערבי של החידקל. כיום קַלְעַת שֶׁרְקָאת, כ80 ק״מ מדרום למוצול. נקראה, כנראה, בשם א׳ משום שהיתה קדושה לאֵל אשור (ע״ע). בכתובות מארי נזכרה א׳ בשם „שֻׁבַּת אֶנְליל״ — כלומר, מושבו של האל אנליל, האל הראשי של בבל עוד בתקופה השומרית. ואמנם פולחן־אנליל תפס מקום חשוב בא׳ בתקופה קדומה ביותר. — א׳ נזכרת במקרא רק פעם אחת (בראש׳ ב, יד) כדי לציין את מקומו של נהר חידקל „ההולך קדמת אשור״. נראה, שנוסדה כעמדת־מגן בפני התנפלויות מן הצפון על בקעת שני הנהרות, וכבר בימים קדומים היתה נתונה להשפעתם התרבותית ולשלטונם של השומרים שמדרום לה. כן מרמזים שמותיהם של כמה מן המלכים הקדומים (כגון אֻשְׁפִּאַ, המלך ה16, שבנה בא׳ את מקדש האל אשור, וכִּכִּאַ, שבנה את חומת־העיר) על אוכלוסיה בלתי־שמית בצד האשורים השמיים. בתקופת השושלת השלישית של אור היתה א׳ נתונה למרותו של נציב בשם זָרִיקֻו, שהיה כפוף לבור־סין (בערך 2100 לפסה״נ). במאה ה19 שלטה בא׳ שושלת חזקה, שהפכה את העיר למרכז כלכלי ומדיני חשוב. לתקופה זו שייכים הלוחות הקאפאדוקיים, המראים על התפשטותם של האשורים צפונה ועל פיתוח מושבות־המסחר שלהם בקאפאדוקיה שבאנאטוליה. אולם לשיא גדולתה הגיעה א׳ בימיו של שמשי־אדד I (המאה ה18) — המייסד של שושלת חדשה — שמית־מערבית. בתקופת־שלטונו של חמורפי מלך בבל נכללה א׳ בתחום ממלכתו. באותה תקופה התחילה ירידתה, שנמשכה והלכה עד שסופחה (במאה ה15) לממלכת־מיתַּני החורית. אַשּׁוּר־אֻבַּלִט (בערך 1360 לפסה״נ), מייסדה של ממלכת־אשור התיכונה, שיחרר את א׳ מעולה של מיתני ופתח בשבילה תקופה חדשה של התפתחות ושיגשוג, שנמשכה עד סוף שלטונו של תגלת־נִנֻרְתַּ I (בערך 1240 לפסה״נ). בתקופה זו נבנתה מחדש חומת־העיר ותעלה עמוקה נחפרה לאָרכה. כן חודשו בה מקדשי־האלים אַשּׁוּר ואִשְׁתַּר ומחוץ לעיר נבנתה בירה חדשה, שנקראה על שמו של תגלת־נִנֻרְתַּ ושבה הוקמו, בין השאר, מקדש לאל אשור וארמון נהדר. אחר־כך ירד ערכה של א׳ למשך מאה שנה ויותר, ורק בימי שלטונו של תגלת־פלאסר I (בערך 1115 לפסה״נ) זכתה שוב לחשיבות לזמן קצר. תִּגְלַת־פִּלְאֶסֶר חידש ושיכלל את א׳ ואת מקדשי אַנֻ ואַדַד בתוכה. אחר מותו של תגלת־פלאסר I פסקה א׳ לשמש בירה לממלכת־אשור, אך הוסיפה להיות מקום פולחנו היחיד של האל אשור, וכמעט כל מלכי־אשור ראו להם לחובה לדאוג למקדש אשור ולעיר הקדושה בכללה. כך בנה בה סנחריב (705—681 לפסה״נ) את בית־החג ופתח את רחוב־התהלוכות המפורסם, שבו היו עוברות תהלוכות־האלים בחגיגות של ראש־השנה. ב614, שנתיים קודם מפלתה של ממלכת־אשור, נפלה א׳ בידי צבאות הכשדים והמדים ונהרסה ונשרפה כליל. אולם חלק ממנה נבנה מחדש וא׳ נתקיימה — אמנם קיום עלוב — עוד מאות־שנים, כפי שמוכיחים שרידים ארכֶאולוגיים מתקופת הפרתים.

החפירות הארכֶאולוגיות הראשונות נערכו במקום באמצע המאה ה19 על־ידי לֵיאַרד ורסאם, אך המִמְצָאים העיקריים נתגלו בחפירות, שנערכו כאן בין 1903—1913 בהנהלתו של אנדרי מטעם החברה הגרמנית לחקר המזרח. בין השאר נחשפו כאן החומות החיצונית והפנימית של העיר ביחד עם שעריהן ומגדליהן, מקדשי אַשּׁוּר, אִשְׁתַּר, אנלל, סִן, שַׁמַשׁ, המקדש הכפול של אַנֻ ואַדַד, וכן הזִקֻּרַת (ע״ע בבל, מגדל), ארמנות־המלכים וכתבות מרובות מאוד באכדית, חיתית וארמית, ששופכות אור מרובה על ההיסטוריה של א׳ ועל תולדות התרבות של המזרח הקדום בכלל.

E. Unger, *Das Stadtbild von Assur*, 1929; W. Andrae, *Das wiederstandene Assur*, 1938; A. Parrot, *Archéologie Mesop.*, 1946; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I, II, 1926–7; *Cambridge Ancient History*, I, III.

מ. ב.

אַשּׁוּר, האֵל הראשי של האשורים, שעל שמו נקראו גם ארץ אשור (ע״ע) וגם העיר אשור (ע״ע). מתחילה נחשב, כנראה, א׳ כאֵל הצמיחה וההתחדשות, והיו סבורים, שכתמוז כך אף הוא מת בקיץ ויורד אל השאול, ובאביב הוא קם לתחיה. מפני־כן תארו אותו האשורים בדמות עץ־החיים ואת מצבתו היו מעמידים באביב על־יד מעיינות. בתקופה מאוחרת יותר הושפעו האשורים בתאור אֵלם מדמותו של

שני גברים בעלי־כנפים עובדים את האל אשור מעל לעץ קדוש. חותמת גלילית (מתקופת אשור־נצירפל). לובר, פאריס

מַרְדֻּךְ בבבל וא׳ נעשה אבי כל האלים ומלכם. לפי המיתולוגיה האשורית, ברא את עצמו ואח״כ עמד בראש האלים שנלחמו בתִאַמַת (תהום). כבורא השמים והארץ וכל אשר בם נחשב גם כמלך היקום כולו. הוא גם יצר את בני־האדם והפקיד עליהם כשליטים את האשורים, עם־סגולתו, והוא עצמו, כגיבור־מלחמה, יצא עם האשורים למלחמותיהם וסייע בידם לכבוש את „ארבע כנפות־הארץ״. טכס־פולחנו היה נערך בעיר אשור בהוד ובהדר, ולכבודו היו האשורים מוציאים להורג שבויי־מלחמה באכזריות ובעינויים איומים. במצבות מתואר א׳ כגיבור מחזיק קשת דרוכה בתוך גלגל־חמה בעל כנפים פרושות. שמו של א׳ מרומז כנראה במיכה ה, ה.

E. Ebeling, *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts*, 1919–1933; P. Dhorme, *La religion assyro-babylonienne*, 1910; *C. A. H.*, III; M. Jastrow, *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, 1911; Hehn, *Die biblische und die babyl. Gottesidee*, 89 ff.

אַשּׁוּרְבָּנִיפַּל (אשור־בַּנִ־אַפְּל = אשור בורא בן), מלך אשור (669–633/1 לפסה״נ); בנו של אסרחדון (ע״ע). אע״פ שא׳ לא היה הבן הבכור, מינה אותו אביו כיורש־עצר. כשמת אסרחדון בשעת מסעו נגד מצרים, עלה א׳ על כסא־המלוכה ומיד נטל לידיו את הפיקוד על הצבא. תרהקה מלך־מצרים ברח לכוש, וצבא־אשור התקדם בעקבותיו, כבש את מוף והגיע עד נוא־אָמון. א׳ ניסה לפייס את המצרים והשאיר את הפקידים המקומיים במשרותיהם. אבל הארץ לא שקטה, ובמשך שנים אחדות ניסו המצרים להתקומם לו כמה פעמים. ב663 לפסה״נ הצליח תַּנְת־אָמון, בנו של תרהקה, להשתלט מחדש על מצרים העליונה, אך לא היה יכול להחזיק בה, ולסוף

הוכרח גם הוא לברוח. נוא־אָמון נפלה בידי צבא־אשור, נבזזה ונשרפה, ומאז לא חזרה למעמדה הקודם. באותו זמן הגיעה ממלכת־אשור למעמד של שלטון־בכיפה בקדמת־אסיה כולה. בעל מלך־צור נכנע לה, גיגס (גוג) מלך־לוד כרת עמה ברית־שלום והודה בשלטונו העליון של א׳, וגם המרד שפרץ בעילם דוכא בלא רחמים. בינתיים עלה פסמטיך לשלטון על מצרים בחסותה של אשור; אך אחר שנים אחדות התקומם לה ובסיועו של גיגס עלה בידו לגרש ממצרים את צבא־אשור לעולמים (651 לפסה״נ).

ב654 לפסה״נ התחבר שַמַש־שֻם־אֻכִין נציב־בבל, אחיו של א׳, עם מלכי־עילם הכשדים, ארם וערב, וקָשַר קשר על אחיו. בתנועת־מרי זו השתתף, כנראה, גם מנשה מלך יהודה, ואפשר, גם שרידי בני־ישראל בשומרון. ב652 לפסה״נ פרץ המרד, שנמשך שנים אחדות, אך גם ממנו יצא א׳ כמנצח.

תבליט של אשורבניפל על לוח, שעליו חרותה כתובת.
המוזיאון הבריטי, לונדון

שַמַש־שֻם־אֻכִין נשרף חיים בתוך ארמונו ובבל נחרבה. המלחמה בעילם נמשכה עוד כמה שנים, אך לסוף נוצחה גם היא, והעיר שושן נשדדה ונהרסה כליל. גם שאר המורדים נחלו מפלה ונענשו קשות (640 לפסה״נ). לתקופה זו יש לייחס, כנראה, את המסופר בעזרא ד, ט—י, על אָסְנַפַּר (אשורבניפל), שהושיב בני עמים שונים בשומרון, לאחר שהיגלה, כנראה, את שרידיהם האחרונים של בני־ישראל (אפשר, כעונש על השתתפותם במרידה הגדולה).

בימיו של א׳ הגיעה אשור לשיא־גדולתה מבחינה צבאית, כלכלית ותרבותית. הנצחונות הצבאיים הרחיבו את גבולותיה. ביזת הארצות הכבושות העשירה את תושביה והמסחר הביא גם הוא רווחים גדולים. כתוצאה מכך פרחו ושגשגו בה התרבות החמרית והרוחנית. על התעניינותו המרובה של א׳ בבנְיָה, באמנות ובספרות מעידים שרידי ארמנותיו ואוצרותיהם. א׳ עצמו מתפאר בידיעתו את מלאכת־הכתב, ומספרייתו הענקית בארמונו בנינוה העלו החפירות עשרים ושנים אלף לוחות־חמר, שמכילים חומר רב־ערך מתחומי ההיסטוריה, הדת, המשפט, הצבא, המסחר והספרות של האשורים (בין אלה נמצא גם האֶפּוֹס של גילגמש). על זהרה של אשור בתקופה זו מעידות גם האגדות המספרות על עשרו וגדולתו של סַרְדַנַפַּלוֹס (אשורבניפל) בספרות היוונית.

בשנותיו האחרונות של א׳ הֵתחילו שבטי הקימֶרים (גוֹמֶר), הסקיטים (אשכנז?) והמדים לוחצים על גבולותיה הרחבים של הממלכה. גם הכשדים נוספו על צריהם ולא עברו שנים מועטות אחר מותו של א׳ וממלכת־אשור האדירה נפלה ולא קמה עוד.

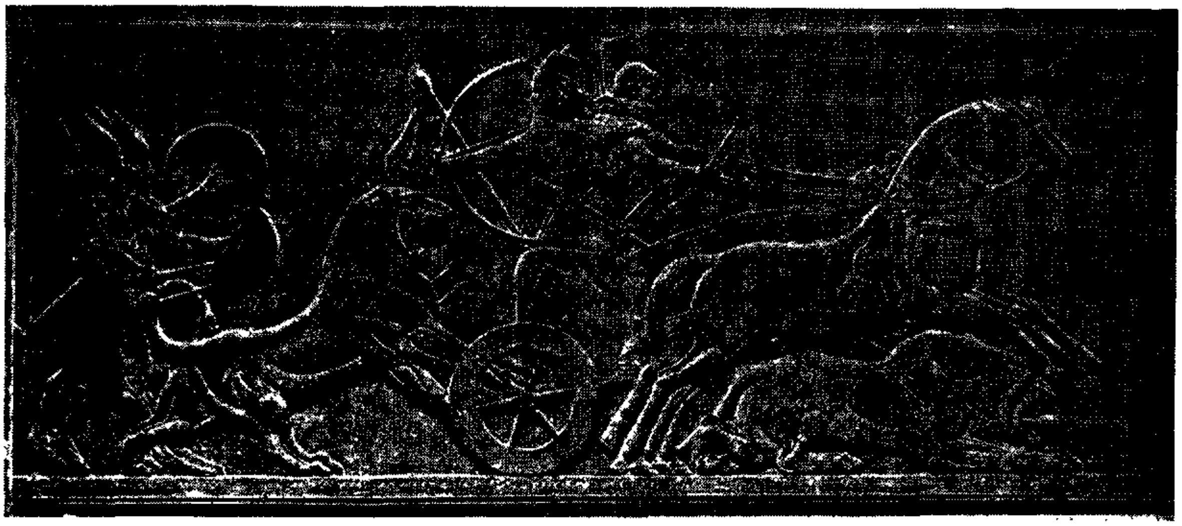
M. Streck, *Assurbanipal*, 1916; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, 1926–27; *C. A. H.*, III; A. C. Piepkorn, *Historical Prism Inscription of Assurbanipal*, 1933; Duberstein, in *Journal of Near Eastern Studies*, II, 1943; R. C. Thompson and R. W. Hutchinson, *A Century of Exploration at Nineveh*, 1929; Th. Bauer, *Das Inschriftenwerk Assurbanipals*, 1933.

מ. ב.

אַשוּרִים, נוצרים נֶסְטוֹרְיָנִים (ע״ע), שמתייחסים על האשורים הקדומים, אך יחס זה מוטל בספק. הא׳ קיימו בפיהם ניב סורי־ארמי, שבו נערכים גם טכסי־פולחנם. הם נתפשטו ממרכזם המקורי באיזור־הגבולות שבין תורכיה ובין איראן ועיראק אל ארצות קאוקאז, איראן, עיראק וסוריה, והרבה מהם היגרו לאמריקה, לקפריסין ולשאר ארצות. מספרם בעולם נאמד כיום ב80,000 — 100,000. מנהיגם הרוחני יושב בקפריסין או באה״ב. עד 1933 ישבו בעיראק כ25,000—35,000 א׳, כולם באיזור מוצול ובצפון־מערבה של המדינה; פלוגות־הצבא של השלטונות הבריטיים בעיראק קודם שיחרורה היו מגוייסות בעיקר מתוכם. ב1933 ערכו בהם הערבים העיראקיים, בהשתתפות הצבא העיראקי והמנגנון הממשלתי, טבח המוני. טבח זה הגביר את רצונם להגר מעיראק — רצון, שכבר היה ניכר קודם־לכן (ב1930 הועברו בעזרת הצרפתים כמה מאות משפחות אשוריות לסוריה). התכנית של חבר־הלאומים לארגן הגירה זו ולהמציא לא׳ „בית לאומי" חדש לא נשאו פרי, והא׳ הוכרחו להגר על דעת עצמם ובלא עזרה בינלאומית. כיום יש מן הא׳ בעיראק כ20,000—30,000, באיראן — כ10,000—20,000, בסוריה — כ10,000 ובשאר ארצות ערב — מאות בודדות. בברית־המועצות יושבים כ20,000 ובאה״ב אלפים אחדים. הא׳ היושבים בעיראק ובסוריה הצפונית מאורגנים בשבטים. אותם מן הא׳, שפרשו מן הכנסיה הנסטוריינית ונצטרפו לכנסיה הקאתולית, קוראים לעצמם על־פי רוב כלדיים (ערבית כַּלְדָאנִי). גם הם נפוצו בעולם, אך מרכזם־הלאומי והדתי הוא בעיראק (מוצול), שבה הם מונים כ100,000 נפש. וע״ע כלדיים.

י. שמ.

אַשוּרְנַצִרְפַּל (אשור־נַצִר־אַפְלִי = אשור יוצר בן) II, מלך אשור (885—859 לפסה״נ); בנו של תגלת־נִנֻרְתַ II. בכיבושיו המרובים הניח את היסוד לממלכה האשורית החדשה, הרחיב את גבולותיה והבטיח את שלטונה בכיפה למשך יותר ממאתיים שנה. א׳ אירגן מחדש את הצבא האשורי וכן את מוסדות־השלטון ברחבי־ממלכתו באמצעות שרים ופקידים מסורים ונאמנים. יחסו אל העמים המנוצחים היה קשה ביותר. ידועים לשמצה תיאורי העינויים האכזריים, שבהם היה מענה את שבוייו ואת המורדים בו, אך בדרך זו הצליח

אשורנצירפל השני בציד־אריות. תבליט־בהט מכלח. המוזיאון הבריטי, לונדון

להטיל את אימתו על אויביו ולהכניעם על נקלה. א' העביר את עיר־בירתו מנינוה לכלח, שביצר את חומותיה, הרס את בנייניה הישנים ובנה במקומם ארמנות־פאר, שקישט אותם בפסלי־ענק ובתבליטים צבועים. ע"י כך נתן תנופה חדשה להתפתחותה של האמנות האשורית, שהגיעה בימיו לשיאה. וע"ע אשור.

אִשׁוּת, מונח, שמציין את כלל היחסים בין איש ואשתו וכן את חובותיהם וזכויותיהם זה לזה.

א. א' במקרא. — לפי השקפת המקרא נושא אדם אשה כדי להעמיד בנים ולקיים על־ידיהם את שמו בישראל. אצל עם חי לשבטיו, כעם העברי העתיק, לא היתה הא' עניין שבינו לבינה בלבד, אלא עניין של המשפחה כולה. עצמתה של המשפחה היתה תלויה במספר בניה, ומשפחה שבניה מרובים היה אף כבודה מרובה בתוך השבט, שכן הבנים מגינים וכובשים: „פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה". הבן היה בן־חורין מלידה וזכותו של האב עליו היתה מוגבלת מפני שהבן עומד תחת חסותו של השבט, שהיה צריך לו. אעפ"כ היה הבן מקבל עליו את מרותו של האב, ראש־המשפחה, בכל דבר שיש למשפחה עניין בו. האב לא היה יכול להשיא לבנו אשה שלא מדעתו, אבל, אם הבן חי בתוך המשפחה, היה האב בוחר לו את האשה, שהרי האשה נכנסת לתוך משפחתו. לא כן הבת, אין לשבט עניין בה, אין דרכה להש־תתף במלחמה, והרי היא כולה ברשות אביה והוא יכול למכרה לאָמה ולהשיאה למי שהוא רוצה. האיש „לוקח" את האשה, אבי הבת „נותן" את בתו לאשה; רק נשים שאביהן מת עליהן „לטוב בעיניהם תהיינה לנשים" (במדבר לו, ו).

מוהר. כשאב היה משיא את בתו היה מקבל עליה מֹהַר. המוהר היה נהוג בכל שכבות העם, ואף המלך היה מקבל מוהר על בנותיו. המוהר היה משתלם לא רק בכסף, אלא אף בעבודה (יעקב ולבן) או במעשה־גבורה, שיש בו הנאה לאב (דוד ושאול; שמ"א יח, כה—כז). במשפחות כבודות היה האב נוהג להחזיר לבת את כסף המוהר. לָבן, שכבש לעצמו את שכר־עבודתו של יעקב, בנותיו מתלוננות עליו „כי מכרנו ויאכל גם אכול את כספנו" (בראשית לא, טו). סכום־המוהר אינו קבוע וזכותו של האב היה להרבות בו או למעטו. אבל היה מוהר ממוצע, וכשאמרו מוהר סתם אליו נתכוונו. המפתה את הבתולה, ואביה ממאן לתתה לו לאשה, משלם לאביה „כמוהר הבתולות" (שמות כב, טו—טז). כמה הוא מוהר הבתולות לא נתפרש כאן, אבל באונס מפורש: חמישים כסף (דברים כב, כט). האב מפסיד על־ידי האונס או המפתה את המוהר, מאחר שעל הבעולה לא היו משלמים, כפי הנראה, מוהר ולפיכך הם חייבים לשלם לו את הסכום שהפסידוהו. אף אצל האשורים היה מוהר ממוצע, והמפתה והאונס היו משלמים פי שלושה ממנו לאבי הנערה (Ehelolf, Ein altassyr. Rechtsbuch, סעיף 54, 55 והשווה הוצאת G. R. Driver-John Miles, 1935). את המוהר היה מקבל האב, אבל אף שאר בני־המשפחה היו מקבלים מתנות מן החתן, ואף משת־תפים במשא־ומתן (בראשית כד). בחוקי חמורפי (סעיף 159—161) נזכר מעין מוהר ואף המתנות שהחתן מביא. וכן מדובר בחוקים אלה על נדוניה כעל דבר רגיל. אצל העברים הקדמונים לא היתה, כנראה, הנדוניה מנהג קבוע, אלא שהיו אבות שנתנו נדוניה (יהושע טו, יט). המלה „נדוניה" בעברית היא מאוחרת, „נֵדֶה" אינה נדוניה, אלא מעין אתנן זונה (יחז' טז, לג). לנדוניה קראו „שִׁלּוּחִים" (מלכים א, ט, טז). המינקת והנערות ששימשו את הבת בבית אביה היו עוברות לרשותה לאחר שנישאה (ברא' כד, נט, סא). וכן היה האב נותן אחת משפחותיו מתנה לבתו (שם כט, כד, כט). שפחה זו היתה נשארת קניינה הפרטי של האשה (אך אין מכאן ראיה על חלוקת נכסים בין בעל לאשתו). לפעמים היתה הגבירה נותנת שפחה זו בחיק־בעלה, ביחוד כשהיא עצמה היתה עקרה. העקרה היתה האומללה בנשים, ואף באהבת־בעלה לא היתה מוצאת נחומים (ש"א א, ח). כיוון שהשפחה היתה שלה, אף פרי־בטנה של השפחה נחשב כשלה, ומעלים עליה כאילו היא עצמה יָלְדָה; אעפ"כ אין חרפת־העקרות נאספת ממנה עד שהיא עצמה יולדת (בראשית ל, כג). אף אשה שילדה לבעלה ועמדה מלדת היתה עושה נחת־רוח לבעלה ומוסרת לו את שפחתה להרבות בניו (שם ל, ט). שפחה שהרתה לאדונה היתה מרשה לעצמה לזלזל בכבוד גבירתה העקרה, אבל הגבירה היתה יודעת לשמור על זכויו־תיה (שם טז, ד—ו; חמורפי 146).

ע ר י ו ת. — לפי המקרא, ראוי לו, לאדם, שישא אשה מקרובותיו, אף אם היא נמצאת בריחוק־מקום. את יעקב שלחו מכנען לפדן ארם לקחת אשה מבנות דודו. כדי לפייס את אביו

חלך עֵשׂו לדודו ישמעאל ולקח את בתו לאשה (שם כז, ט). קודם שניתנה תורה לישראל היו כל הקרובות מותרות חוץ מאחות מן האם (ברא׳ כ, יב), שבה, כפי הנראה, היו זהירים אף בזמן שהיו פרוצים בעריות. יחזקאל מייסרם על אחות מן האב (כב, יא), משמע שבאחות מן האם היו זהירים. התורה אסרה קרובות אלו: האם, אשת האב, האחות בין מן האב ובין מן האם מולדת בית או מולדת חוץ, בת הבת ובת הבן (הבת עצמה לא נתפרש איסורה בתורה, אבל אם בת הבת אסורה, הבת עצמה לא כל שכן), אשת האח (הותרה במקום יבּוּם), אשה ובתה ובת בנה ובת בתהּ ואחות אשתו בחיי אשתו (ויקרא יח, ו ואילך). היו כיתות שפירשו את הכתוב „ואשה אל אחותה לא תקח לצרור עליה בחייה", כמו אשה אל רעותה, שהתורה אסרה לאדם לשאת אשה על אשתו, אבל אין ספק בדבר, שהתורה לא אסרה ריבּוּי־נשים. בספר דברים נזכר אף איסור החותנת, אבל איסור זה הוא בכלל אשה ובתה. חוץ מאיסורי־עריות יש עוד איסורי־חיתון. אסור להתחתן בשבעת העמים תושבי ארץ־ישראל בזמן כיבוש הארץ (דברים ז, ג). אף אלו שכתוב בהם לא יבואו בקהל, ודאי אסור היה להתחתן בהם, והם פצוע דכּא וכרות שפכה, ממזר, עמוני ומואבי (שלושת האחרונים גם דור עשירי לא יבוא להם בקהל ה׳), אדומי ומצרי (שניים אלה עד דור שלישי; דברים כג, ב, ג, ד, ט). הכוהנים, מפני קדושתם, נאסרו עליהם זונה, חללה וגרושה. כוהן גדול שקדושתו מרובה אסור אף באלמנה ומצווה לקחת בתולה (ויקרא כא, ז, יג—יד).

אירוסים. ע״י תשלום דמי־המוהר לאב מאָרס לו האיש את בתו. הוא קנה אותה מידי אביה והרי היא שלו אף־על־פי שעדיין אינה ברשותו. היא נחשבת לאשת־איש ואסורה לכל אדם (דברים כב, כד). בימים שבין האירוסים והנישואים יושבת הארוסה בבית אביה ואין הארוס בא אתה במגע־אישות. משום־כך, מי שארס אשה ולא לקחה חוזר ממערכות־המלחמה; שהדאגה „פן ימות במלחמה ואיש אחר יקחנה" מסיחה את דעתו מהמלחמה (שם כ, ז), ובקללות נאמר „אשה תארש ואיש אחר ישגלנה" (שם כח, ל). גם לאחר שלקח ארוסתו לביתו אינו יוצא בצבא והוא נקי לביתו שנה אחת „ושמח את אשתו אשר לקח" (שם כד, ה).

נישואים. — מסירת האשה לרשות־הבעל עושה נישואים. אין לקבוע אם די היה במסירה בלבד או שהיו עוד פעולות, שהיו דרושות לצורך השלמת הנישואים. ביחזקאל (טז, ח) נאמר: "ואפרשׂ כנפי עליך ואכסה ערוָתך ואשבע לך ואבוא בברית אותך..." פרישׂת־כנף נזכרת אף במגילת רות (ג, ט). בן שלוקח אשת־אביו מגלה כנף אביו (דברים כג, א) ולפי פירוש תרגום ירושלמי שם, כנף שגילה אביו לא יגלה (ובמסכת יבמות ד׳, עמ׳ א׳: כנף שראה אביו לא יגלה). „ואכסה ערוָתך", אינה לשון נקיה, שבאה במקום ואגלה ערוָתך, אלא שהיה מכסה ערוָתה לאות שהיא אסורה לכל אדם. השבועה והברית עניין אחד הן: הברית נכרתת על־ידי שבועה (דברים ד, לא). בכלל, כל מקום שאתה מוצא ברית, שבועה בצדה. בשעת הנישואים היה אבי הבת עורך משתה לכל תושבי המקום (בראשית כט, כב). אצל שמשון (שופטים יד, י) החתן עושה את המשתה. אפשר, שכל האמור בנשואי־שמשון היה ממנהג אנשי־המקום, הפלשתים. מַתקינים חדר לחתן, ובו אף החופה שהכלה בתוכה, ואינם יוצאים משם אלא לצורך גדול (יואל ב, טז). פעמים שהאשה לא היתה עוברת למשפחת־בעלה, אלא בעלה היה עובר למשפחתה ונקרא על שמה (נחמיה ז, סג). אך מקרים כאלה היו מועטים. בדרך כלל לא היה האיש עוזב את משפחתו ומשום כך לא היתה מקבלת הבת נחלה: שלא לגרוע מנחלת־השבט. אצל העמים הקדומים היתה אשה יורשת נחלה מושכת את בעלה אחריה, אבל אצל העברים היתה עוברת עם נחלתה לרשותו של הבעל, ומשום כך צריכה היתה להינשא לבן שבטה (במדבר לו, ח). מי שאין לו אלא בת נותן אותה לעבדו, שהעבד שאין לו משפחה משלו דבק במשפחת אשתו וממשיך את שושלתה (דה״א ב, לד—לה). ע״י המסירה לרשות הבעל נפקעות כל זכויותיו של האב על בתו (אע״פ שהתקיפים היו מרשים לעצמם לבטל את נישואי־בנותיהם, ש״א כה, מד; בראשית לא, מג). האשה רשות אחרים עליה: או רשות האב, או רשות הבעל; רק אלמנה או גרושה הן ברשות עצמן, ואינן חוזרות לרשות־האב, כי רשות זו כיוון שפסקה פסקה. נוח לה, לאשה, בבית־בעלה מבּבית־אביה; אביה יכול למכרה בקטנותה לאָמה, מה שאין כן בעלה; אפילו לקח אדם לאשה שבוית־מלחמה אסור לו למכרה (דברים כא, יד). בבית־האב, הבן והבת אפשר להם שייכבשו בחוב אביהם (מל״ב ד, א; נחמיה ה, ד—ה), ואילו את האשה אין גובים בחוב־בעלה; רק כשהבעל נמכר לעבד נכנסת אשתו עמו (כפי הנראה, כדי שתהא ניזונת עמו) ויוצאת עמו (שמות כא, ג). תחילתה של האישות, האירוסים, באה ע״י קניין שהוא קונה אותה מידי אביה, המשכה, הנישואים — היא ברית בינו לבינה: „והיא חברתך ואשת בריתך" (מלאכי ב, יד). אשת חיל כל ענייני־הבית נחתכים על פיה ובעלה יושב בשער בין הזקנים המהל־לים את מעשיה (משלי לא, לא), ויש שהבעל מבטל את רצונו מפני רצונה (ברא׳ כא, י—יד). לגבי הילדים אין הבדל בין אב לאם, ששניהם שווים לכבוד ולמורא (שמות כ, יב; ויקרא יט, ג). — לבעל אוהל לעצמו וכן לכל אחת מנשיו, חוץ מן השפחות שאף כשהן משמשות לאישות הן גרות באוהל משותף (בראשית לא, לג). מכאן הביטוי „בא אליה" — בא אל אהלה — וכן מובנו אף בערבית, אין לראות בזה שריד מתקופת שלטון־האם. כל הנשים זכותן שווה לעונה והלילות קבועים ועומדים, וביד האשה להשׂכּיר את עונת הלילה המגיע לה והבעל מחויב לקיים את השכירות. אף אם המַשׂכרת חביבה עליו יותר (שם ל, טו, טז). שחייב אדם בפרנסת אשתו, בכסותה ובעונתה אנו שומעים מדין אמה עבריה, שאם לקח לו אחרת „שארה כסותה ועונתה לא יגרע" (שמות כא, י).

מעילה בא׳. — אין האיש מועל באשתו, שהרי מותר לו להרבות נשים. האשה המועלת בבעלה דינה ודין־הנואף מיתה. לדין זה היא אשתו משעת האירוסים. רק אם היא אנוסה פטורה היא מעונש וממיתים אך את הנואף לבדו (דברים כב, כג—כז). הבדל זה מצוי אף בחוק האשורי (סעיף 13, Eheloff 12 ושם Driver-Miles). לפי החוק האשורי וחוק חמורפי הניאוף הוא חטא רק כלפי הבעל, ולפיכך אם הבעל מוחל פטורה היא מעונש. לפי התורה החטא הוא פריצת־המוסר, ומשריש רע בקרב ישראל („ובערת הרע מישראל", דברים כב, כב) ואין הבעל יכול למחול. בעל שמקנא לאשתו וחושד בה במעל, מביאה לכוהן והכוהן בודק אותה במים קדושים בכלי־חרשׂ, שמערב בהם עפר מקרקע המשכּן. הכוהן משביע את האשה בשבועת האָלה. את האָלות הוא כותב על ספר ומוֹחה אל המים המרים ומשקה את האשה במים המרים הללו ומקריב עליה קרבן. אם צבתה בטנה של האשה ונפלה ירכה, נחשב הדבר לסימן שנטמאה,

ואם לא — ונקתה ונזרעה זרע. על כל פנים האיש מנוקה מעוון, הוא עשה את שלו (במדבר ה, יב—לא). לפי חמורפי (סעי׳ 131, 132) בודקים את האשה החשודה בנהר וחזקה על אלוהי הנהר, שאם היא טהורה לא יטביע אותה.

גירושים. — כשהבעל „מצא בה (באשתו) ערוַת דבר", הוא מגרשה מביתו. אין הגירושים מַתירים אלא אם כן נתן הבעל בידה ספר־כריתות, שבו הוא מוותר על זכויותיו. בלא ספר־כריתות הוא יכול להשיבה אליו (ישעיהו נ, א). אין במקרא נוסח של ספר־כריתות. בּלוֹי רואה בכתוב „היא לא אשתי ואנכי לא אישה" (הושע ב, ד) קטע מספר־כריתות, אבל כתוב זה אינו מדבר בגירושים, אלא באשה מנאפת שבעלה מבקש להחזירה למוטב. הרשות ביד הבעל להחזיר גרושתו, אם לא נישאה בינתיים לאחר. אם נישאה לאחר, אע"פ שהוציאה השני בגט, אין הראשון יכול לשוב ולקחתה (דברים כד, א—ד).

פילגש. — מוּתר לו, לאדם, לקחת לו פילגשים. הפילגש מיועדת למעשה אישות ולא לחיים משותפים. יש שהפילגש יושבת בעיר אחרת (שופטים ח, לא), שאם ילך לשם לא יעמוד בלא אשה. אף השפחה, שהגבירה נותנת בחיק בעלה, קרויה פילגש (בראשית לה, כב). לא נתפרש במקרא מה היא חובתו של הבעל כלפי פילגשו. כשדוד בורח מפני אבשלום הוא לוקח את נשיו עמו, ואת הפילגשים הוא משאיר לשמור על הבית (ש"ב טו, טז). מה דינה של פילגש שזינתה, לא ברור במקרא. בתורה (ויקרא יט, כ) כתוב, ששפחה חרופה לאיש שזינתה, היא ובועלה פטורים ממיתה, אבל פשוטו של מקרא זה אינו ברור. ממעשה פילגש בגבעה אנו למדים, שהפילגש לא היתה נחשבת בעיניהם כאשה גמורה, שהרי לאחר שזינתה הוא הולך אחריה להחזירה לו (שופטים יט, א—ג). אבשלום בא אל פילגשי אביו לעיני כל ישראל (ש"ב טז, כב); אפשר, שהמלך היה יורש את פילגשי אביו ואבשלום ביקש להראות לכל ישראל, שירש את המלוכה וממילא אף את פילגשי־המלך. דינם של בני־הפילגשים היה כדין בנים לכל דבר, אבל כשהגבירה היתה מוחה, או כשהאב היה רוצה להנחיל את כל רכושו לבן הגבירה, היה נותן להם מתנות ומשלחם מעל פניו בעודו חי (בראשית כא, י; כה, ו). לפי חוקי חמורפי (סעיף 170) אין בן הפילגש נחשב לבן אלא בהודאה מפורשת מצד האב, ואף אחר ההודאה בן הגבירה הוא היורש העיקרי.

אָמה עבריה היא זו שאביה מוֹכרה בעוֹדה בקטנותה כדי שתהיה לאדוניה לאשה כשתגדל. אם אין אדונה רוצה בה אחר־כך, הוא משחררה; למכרה אסור, שאין עושים סחורה בבת־ישראל. רשות בידו ליעדה לבנו, ובמקרה זה „כמשפט הבנות יעשה לה". מה הוא „משפט הבנות" לא נתפרש. אפשר, שמקרא זה נדרש לאחריו „אם אחרת יקח לו שארה כסותה ועונתה לא יגרע" (שמות כא, ז—יא), וזהו משפט הבנות.

ב. א׳ בתלמוד ובפוסקים. — מימות עזרא ואילך טבועה הא׳ בחותמה של הדת. הצורה החיצונית של האירוסים, שקיבלו אח"כ את השם קידושים, מפני שראו בהם דבר שבקדושה, עדיין קיימת היא בכללה, אלא שבאו בה שינויים ניכרים. המוהר של חמישים כסף, שהם מאתיים זוז, משנה את שמו ואופן תשלומו. המוהר כאילו מתחלק לשני חלקים: החלק הקטן בא לידי האשה ככסף קידושים, והחלק העיקרי עוֹבר מידי האב לידי הבת בצורת כתובה, להבטיח את פרנסתה לכשתצא מבית בעלה כאלמנה או כגרושה (קידושי שטר וביאה לא היו שכיחים ואף בהם היתה הכתובה, שבאה במקום המוהר, חובה). הכתובה קיבלה את צורתה השלמה ע"י שמעון בן שטח, אבל קודם לכן עברה דרך התפתחות ארוכה (עיין כתובות פ"ב, ב׳; וירוש׳ כתובות סוף פרק ח׳). אצל השומרונים היה המוהר מורכב משני חלקים, האחד ניתן לאשה קודם כניסתה לרשות בעלה והשני כשהיתה יוצאת מבית בעלה. יש להניח, שכל מנהג משותף ליהודים ולשומרונים מקורו בתקופה שקדמה לפירוד בין השומרונים והיהודים, שהרי השנאה העמוקה ששררה אחר־כך ביניהם שימשה תריס בפני חדירת מנהגים מתחומי אלו לאלו. אף אצל הקראים ואצל יהודי מצרים בזמן הרמב"ם ולפניו היה המוהר מחולק לשניים, ל„מוקדם" ו„מאוחר" (עי׳ ספר השטרות לרב האיי, עמ׳ 62).

החובה לשאת אשה. — הא׳ נחשבת למצווה גדולה, שהרי על־ידיה מתקיים העולם: „כל יהודי שאינו עוסק בפריה ורביה כאילו שופך דמים", „ממעט את הדמות" „וגורם לשכינה שתסתלק מישראל" (יבמות ס"ג, ב׳, ס"ד, א׳). מצוות פריה ורביה מקיים האדם, לפי ההלכה, בהולדת בן ובת, זכר ונקבה, כברייתו של עולם. אעפ"כ לא יִבָּטל אדם מפריה ורביה כל זמן שכּוחו עמו, שכל המוסיף נפש אחת בישראל כאילו בנה עולם, ואף בזקנותו מצוות־חכמים היא שלא ישב אדם בלא אשה (רמב"ם, אישות, פרק ט"ו, הל׳ ט"ז), „וכל יהודי שאין לו אשה שרוי בלא שמחה, בלא ברכה, בלא טובה" (יבמות ס"ב, ב׳). אין האיש חייב במצווה זו עד שנתו הי"ח, „ועד עשרים שנה יושב הקב"ה ומצפה לאדם, מתי ישׂא אשה, כיוון שהגיע כ׳ שנה ולא נשׂא אומר תיפח עצמותיו" (קידושין כ"ט, ב׳). לא חייבו את האיש לישא תיכף לבגרותו, כדי „שילמד תורה ואח"כ ישא אשה" (שם). ועוד „לימדה תורה דרך ארץ, שיבנה אדם בית ויטע כרם ואחר כך ישא אשה" (סוטה מ"ד, א׳). במדרש שהש"ר (ז׳, ז׳) אמרו: „בנוהג שבעולם, אדם נושא אשה בן ל׳ שנה, בן מ׳ שנה". דברים אלו נאמרו בא"י, כפי הנראה, בזמן שגָבר השיעבוד ופרנסת משפחה היתה עוֹל כבד (עי׳ שי"ר, ערך מילין, א"י). מחובת הנישואים פטור רק מי שנפשו חשקה בתורה והוא דבק בה בכל מחשבותיו (רמב"ם, אישות פרק ט"ו, הל׳ ג׳). האשה אינה מצווה על פריה ורביה, אעפ"כ מצוות־חכמים היא, שלא תשב אשה בלא איש, שלא תֵחשד (שם שם, ט"ז). אשה, שפטוּרה היא מתלמוד תורה ואף פרנסת־הבית אינה מוטלת עליה, משיא אותה אביה סמוך לפרקה, ומי שמַשהה את בתו בוגרת כדי שתעשה לו מלאכתו, הרי זה „רשע ערום" (סנה׳ ע"ו, ב׳). משום אנשי ירושלים אמרו: „בתך בגרה שחרר עבדך ותן לה" (פסחים קי"ג, א׳).

היחוס. התורה לא אסרה אלא על בת יורשת נחלה שלא תינשא לבן שבט אחר, ואף באיסור זה לא נאסרו אלא בנות הדור הראשון, באי הארץ, ואילו אח"כ הותרו שבטים לבוא זה בזה (בבא בתרא קכ"א, א). אעפ"כ הקפידו, שיהא אדם דבק בשבטו ובמשפחתו (ירושלמי, כתובות פ"א, ה"ה). הכוהנים היו זהירים בזה ולא נתערבו בזרים. לפי יוסף בן מתתיהו (נגד אַפּיון א׳, ז׳) היו הכוהנים, ואף אלו שבחוץ לארץ, נושאים נשים רק מבנות־כוהנים. אסור היה להם לתת עיגם בכסף או במעלות אחרות, אלא ביחוס־משפחה בלבד. מגילות־היוחסים של משפחות־הכוהנים היו שמורות בירושלים ע"י הכוהנים, וכל כוהן שבא לישא אשה היה בודק, אם

היא ממשפחה מיוחסת. במשנה (קידושין פרק ד׳, ד׳) אמרו „הנושא אשה כוהנת צריך לבדוק אחריה ארבע אמהות שהן שמונה", המתיקו אח"כ את הדין ואמרו שרק משפחה שקרא עליה ערער צריכה בדיקה, „שכל המשפחות בחזקת כשרות הן עומדות" (שם, שם ב׳). לא רק הכוהנים אלא אף ישראלים היו מקפידים שלא ימצא פסול במשפחת האשה. למעשה היו אף המשפחות המיוחסות שבישראל משיאות את בנותיהן לכהונה. נשא אדם „אשה שאינה הוגנת לו, היו קרוביו ממלאים חביות קליות ואגוזים ושוברים לפני התינוקות והתינוקות מלקטים ואומרים: נקצץ פלוני ממשפחתו..." (ירושלמי כתובות פ"ב בסופו), ש„אוי לו לפוסל את זרעו ופוגם את משפחתו" (קיד׳ ע׳, א׳). וכל כך למה? ש„כשהקב"ה מַשרה שכינתו אין מַשרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל" (שם, שם, ב׳). משרבו הפסולים בין העשירים ומחמת ממונם נטמעו במשפחות המיוחסות והחכמים נתייראו לגלותם מפני הסכנה, אמרו: „צדקה עשה הקב"ה עם ישראל, שמשפחה שנטמעה נטמעה" (שם ע"א, א׳). במקומו של המיוחס בא תלמיד־החכם. „לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא לו בת תלמיד־חכם, שאם מת או גולה מובטח לו שבניו תלמידי־חכמים..." (פסחים מ"ט, א). וכן צריך אדם לעשות כל מה שבידו כדי להשיא את בתו לתלמיד־חכם (שם). זה הכלל, הזיווג צריך שיהא דבר נאה ומתקבל, „ענבי הגפן בענבי הגפן" ולא „ענבי הגפן בענבי הסנה" (שם), לפיכך ישא אדם קרובתו. „נשא אדם אשה מקרובותיו עליו הוא אומר, עצם מעצמי" (בראשית רבה י"ח, ה׳). מצווה היא לאדם שישא את בת־אחותו (יבמות ס"ב, ב) והוא הדין בבת אחיו (רמב"ם איסורי ביאה, פרק ב׳, הל׳ י"ד). אפשר, שמצווה זו באה להוציא מלב הכיתות, שאסרו קרובות אלו מטעם ערווה.

עריות. על העריות המנויות בתורה (עיין למעלה) הוסיפו החכמים עשרים נשים, שהן שניות לעריות (מְנָאָן הרמב"ם, אישות, פרק א׳, הל׳ ו׳; ועיין ש"ע אבן העזר סימן ט"ו). חוץ משניות אלו יש עוד איסורי־חיתון מדברי־סופרים, כמו חלוצה לכוהן. יש הבדל גדול למעשה בין האסורים: כל שהוא איסור ערווה (מן העריות הכתובות בתורה) אין הקידושים תופסים והרי זה כאילו לא היו כאן קידושים מעולם. כל שהאיסור הוא משום שניות לעריות, שהן מדברי־הסופרים, הקידושים תופסים, אלא שהוא מחוייב להוציאה בגט. אף באיסורי־התורה, אם אינם משום ערווה, אלא מאיסור „לאו" או „עשה" הקידושים תופסים וצריכה גט. אין חיתון אלא בין ישראל ובת־ישראל. נכרי שקידש בת־ישראל או ישראל שקידש נכריה אין הקידושים תופסים (קידושין ס"ו, ב׳—ס"ח, ב׳; רמב"ם, אישות, פרק ד׳, י"ד—ט"ו).

איסורי אישות לזמן. יש איסורים שאינם אלא לזמן. לא ישא אדם מעוּבּרת חברו, שזה יכול להזיק לעובּר, ולא מינקת חברו, שיכולה לצאת מזה קלקלה לתינוק. אלמנה וגרושה צריכות להמתין שלושה חדשים, כדי להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של שני. לא חלקו בגזרה זו ואף אשה שאינה ראויה לילד צריכה להמתין (יבמות מ"ב, ב׳; מ"ג, א׳).

נישואים בימי־אבלות. על אָבל אסרו לישא אשה כל השלושים. מתה אשתו אסור באחרת עד שיעברו ג׳ רגלים. אע"פ שאינו מתאבל עליה אלא שלושים יום, צריך שיעברו עליו זמני השמחה של השנה ולא ישכח אהבת־אשתו. אם אין לו בנים, או שבניו קטנים וזקוקים לטיפול, נושא לאלתר (ויש סבורים, שהכוונה לאחר שבעה) ומזדקק לה לאחר שלושים (מו"ק כ"ג, א׳), וכן אם אין לו מי שישמשנו (ירוש׳ יבמות פ"ד, סוף הלכה י"א).

קטלנית. אשה שנישאה לאחד ומת, לשני ומת שלא מן הזקנה, לא תינשא עוד, שהוחזקה קטלנית (יבמות ס"ד, ב׳). יש סבורים, שאף אם נישאת תצא, ש„סכנה חמורה מאיסור". בבית דינם של הרי"ף ור"י אבן מיגאש והרמב"ם היו אומרים לאשה שהיתה מוחזקת קטלנית: אם יִמָצא מי שיקדש אותך לא נחייבנו לגרש (עיין „כסף משנה", איסורי ביאה כ"א, ל"א). לפי רש"י (יבמות כ"ו, א), אף אם נתגרשה פעמיים לא תינשא עוד. אך בעלי התוספות (שם) חולקים עליו.

עריות אצל הקראים (רכוב). — הקראים הראשונים לא ידעו גבול בחומרותיהם באיסורי־עריות. כיוון שפירשו את הכתוב „והיו לבשר אחד", שגוף־האשה נעשה כגוף־הבעל וגוף־הבעל כגוף־האשה, הרי כל קרובים מחמת חיתון הם קרובים מלידה ואין לדבר סוף. ישועה הזקן ויהודה האבל (הדסי) שראו שלא „נמצא אשה מותרת", צימצמו את האיסורים במקצת. הקראים הוציאו אף את דברי־התורה מידי פשוטם ואמרו, שאין אחות אשתו מותרת לו אפילו לאחר מיתת אשתו; כיוון שנאסרה עליו כאחותו שוב אין לה התר עולמית. וכן אמרו, שאין מצוות יבום באחים, שהרי הוא אחיה, ואמרו שהאחים פירושם קרובים (הדסי, „אשכול הכופר", קי"ח, קכ"ד).

שידוכים. הא׳ צריכה שיקול־דעת והסכמה גמורה בלב, ואלה באים ע"י משא־ומתן בין הצדדים. משא־ומתן זה קרוי שידוכים, והמקדש בלא שידוכים מלקים אותו (קיד׳ י"ב, ב). המשא־ומתן היה אף על סכום־הכסף שהורי שני הצדדים היו נותנים. „כמה אתה נותן לבנך? כך וכך. לבתך? כך וכך". התחייבויות אלו לא היו צריכות קניין: „הן הן הדברים הנקנים באמירה" (שם, ט׳, ב׳). היו שכתבו את פסיקת הנדוניה בשטר, וזהו „שטר פסיקתא".

תנאים ראשונים ואחרונים. „שטר פסיקתא" לא הועיל להכריח את הצדדים שלא יחזרו בהם, שהרי לא גבו בו אלא אחר הנישואים. בתקופות המאוחרות קיבלו השידוכים צורה של חוזה מוקדם. שני הצדדים מתחייבים בקניין לקיים את דבריהם ולשלם קנס אם יחזרו בהם. לאחר שבאו לידי הסכם עושים משתה, מכאן השם „תנאים", „קניין" ו„קנס" למשתה זה. בשטר־התנאים היו מפרטים את סכום־הנדוניה ואת ההתחייבויות ששני הצדדים התחייבו בהן, כמו, למשל, הזמן, שאבי־הכלה יספק בו לזוג דירה ומזונות על שולחנו. אם החתן היה עוד נער, היה אבי־הכלה מתחייב לשכור לו „מלמד ספר" לשנה הראשונה שלאחר הנישואים וכדומה. כיוון שמרובים היו מקרי חרטה הוצרכו לחזק את הקניין ב„חרם" על מי שיחזור בו, „והקנס לא יפטור את החרם והחרם לא יפטור את הקנס". החרם היה נהוג והולך והיה ל„חרם הקהילות", שלא יבטל אדם את שידוכיו. אימת־החרם גרמה לכך, שרבים שרצו לחזור בהם, לא חזרו בהם לפני הנישואים, אלא נישאו והוציאו בגט. רק אם היתה סיבה מספקת לביטול ה„תנאים" מותר היה לחזור, כגון שהמירה אחות המשודכת את דתה וכדומה. „תנאים" אלו היה כוחם יפה רק לגבות את הקנס המותנה כשחזר בו אחד מן הצדדים, כיוון שרק על כך נתחייבו בקניין. על עצם החיובים שבשטר־התנאים לא שיעבדו את עצמם בקניין, מחשש שמא יצטרכו לחזור בהם ויהיו חייבים למלא אחר ההתחייבויות שקיבלו

לחייב את עצמם בגוף הדברים המותנים. — מקום גדול במשא־ומתן זה תופסת הנדוניה. בזמן בית שני כבר נתפשט המנהג, שאבי־הכלה פוסק מעות לחתנו. דעת החכמים לא היתה נוחה מזה, ואמרו „כל הנושא אשה לשם ממון הווין לו בנים שאינם מהוגנים... וממונם אבד" (קידושין ע׳, א). אף בימי־הביניים נלחמו החכמים במנהג זה, אבל ללא תועלת והדבר קיבל כמעט צורה של עסק ועמידה על המקח. אבי־הכלה מבקש להוריד את הסכום ואבי־החתן מבקש להעלות את הסכום והוצרכו למתווך, לשדכן.

שדכן. עבודת השדכן לא היתה קלה ונעימה, ומתוך כך עוסקים בה רק בני־אדם שעל השדכנות פרנסתם. קבעו לו, לשדכן, שכר קבוע, ובדרך כלל דין השדכן כדין הסרסור. אין השדכן רשאי לקבל יותר משכרו הקבוע, אף אם אחד מן הצדדים מבטיח לו יותר מכן. לפי דעת הרא"ש, מקבל את דמי־השדכנות מי שסיים את השידוך, אבל נתיישב המנהג בדרך כלל, שהמתחיל מקבל חצי וחצי מקבל המסיים. סכסוכים בשכר השדכנות היו שכיחים ביותר ותופסים מקום בספרי שאלות ותשובות של הרבנים (עיין „פתחי תשובה" לשו"ע אבן העזר סוף סי׳ נ׳). ביה"ב עסקו בשדכנות גם קצת מגדולי־ישראל, כגון מהרי"ל, כי ראו בזה מעין אומנותו של הקב"ה שהוא מזווג זיווגים, ומתוך שדבריהם היו נשמעים היתה עבודתם קלה, כעצה טובה.

אירוסים, קידושים. האירוסין או, בשמם השגור בתלמוד, קידושים, הם מעשה הקניין מצד האיש. מעשה הקניין נעשה באחד משלושה דרכים: בכסף, בשטר או בביאה.—כבר בדור הראשון של האמוראים אסרו לקדש בביאה מפני פריצות. אף השטר יצא מכלל שימוש בקידושים, „ונהגו כל ישראל לקדש בכסף ולא בשני דרכים אחרים" (מטה משה). כסף־הקידושים אינו סכום שוויה של האשה, שהרי אין הוא קונה אותה ממש, אלא הסכום שבו היא מתרצית להתקדש. אין לסכום זה שיעור למעלה, אבל יש לו שיעור למטה: דינר לדעת בית שמאי ופרוטה לדעת בית הלל, והלכה כבית הלל. אף בכסף פסקו להשתמש בקידושים. קשה היתה, כפי הנראה, בעיניהם צורת המקח שבדבר וחזרו לקדש בחפץ. בבבל היו נותנים דבר של כסף בתוך הכוס שמברכים עליה ברכת האירוסים ואחר הברכה היה החתן, שהכוס ומה שבתוכה היו שלו, מקדשה בכוס ובמה שבתוכה (עיין סידור רב סעדיה עמ׳ צ"ז). בארץ־ישראל נתפשט המנהג לקדש בטבעת ומארץ־ישראל נתפשט מנהג זה אף בארצות אחרות. בימי הרשב"א כבר היתה הנוסחא שגורה „הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל" והיו אף אלו שקדשו בדבר אחר, משתמשים בטעות בנוסחא הקבועה (תשובות הרשב"א, סי׳ אלף קפ"ו). ובעל הטורים מודיע: „נהגו העולם לקדש בטבעת" (אה"ע סי׳ ל"א). אצל הקראים האשה מתקדשת בשלושת הדרכים ביחד: „מוהר, כתב וביאה" ועוד הוסיפו ע"פ יחזקאל (טז, ח) ברית ושבועה.

קידושים צריכים רצון שני הצדדים — כיוון שכן צריכים המקדש והמתקדשת להיות גדולים ובני דעה, אבל חכמים תקנו גם קידושים לחרש ולחרשת ולקטנה שאין לה אב. — קידושי־טעות בטלים, בין שהטעות היא באישיותם של המקדש או המתקדשת בין שהיא בדבר שנתקדשה בו (רמב"ם, אישות פרק ח׳). שני הצדדים רשאים להתנות תנאים מסויימים בקידושיהם, ואם נתקיים התנאי היא מקודשת ואם לא אינה

שם פרק ו׳). אפשר אף לקבוע את תחילת־הזמן, שבו חלים הקידושים: לכשתיכנס לחופה. „אנשי אלכסנדריה היו מקדשים את נשותיהם ובשעת כניסתן לחופה באים אחרים וחוטפים אותן מהם, וביקשו חכמים לעשות בניהן ממזרים. אמר להם הלל הזקן: הביאו לי כתובת אמכם! הביאו לו כתובת אמם ומצא שכתוב בהן: לכשתכנסי לחופה היי לי לאשה, ולא עשו בניהן ממזרים" (בבא מציעא ק"ד, א). אין הקידושים מתקיימים אלא בפני שני עדים. ומברכים ברכת־אירוסים על הכוס ואין הכוס מעכבת את הברכה. לפי רב סעדיה משתדלים להביא אף הדס, ומברכים עליו בורא עצי־בשמים, ואילו הרמב"ם אינו מזכיר הדס בברכת־אירוסים, אלא בברכת־חתנים. והיו עושים סעודת־אירוסים והיא סעודת מצווה (פסחים מ"ט, א). כל זמן שהארוסה היא בבית־אביה אסורה היא לבעלה מדברי סופרים. אבל כשגזרו שמד ביהודה (בימי שלטון היוונים) והיה האיסטרטיוס (שר־הצבא) בועל תחילה, היו פרוצות שמסרו את עצמן לזנות מרצונן ותולות אבדן בתוליהן באיסטרטיוס, התקינו שיהא בא עליה עודה בבית אביה, כדי שתהא אימת בעלה עליה. אע"פ שבטל השמד לא בטל המנהג וכלתו של רבי הושעיה נכנסה לחופה מעוברת (ירוש׳ כתובות א׳, ה׳).

סבלונות. החתן היה נוהג לשלוח לכלה מתנות, שקראו להן סבלונות. היו מקומות, שבהם היו שולחים סבלונות קודם האירוסים והיו מקומות שבהם היו שולחים אותם לאחר האירוסים (קידושין נ׳, ב). דורונות אלה היו מכלים נאים (רש"י פסחים מ"ט, א). לאחר ששלח את הסבלונות היה החתן בא לבית חמיו וסועד שם ואף סעודה שניה זו סעודת מצווה כמו הראשונה (פסחים שם).

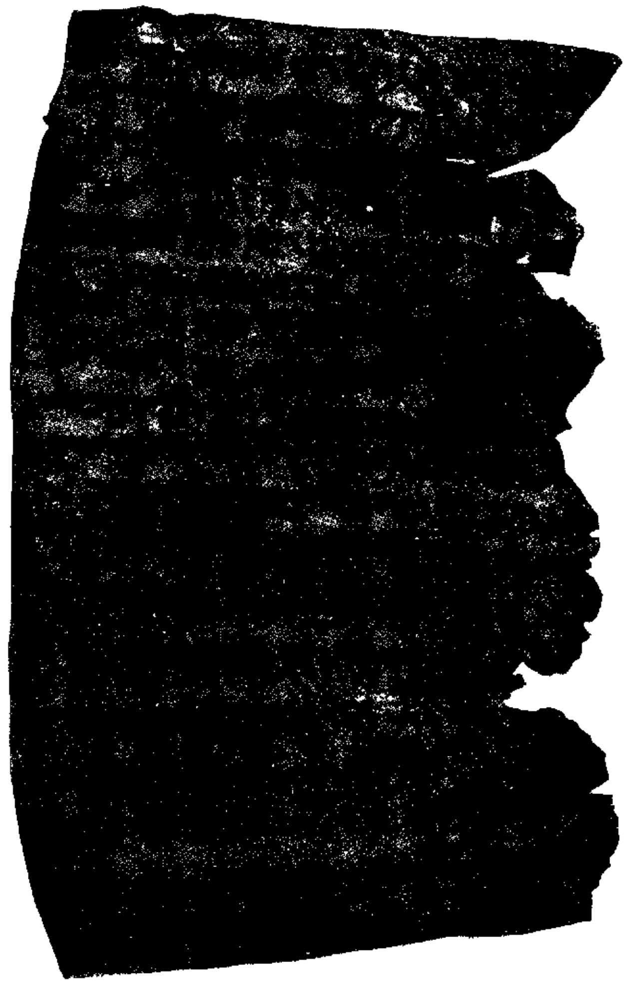
קידושי קטנה. הקטנה (עד שתהא בת י"ב שנה גמורות) והנערה (מי"ב שנה ויום אחד ומעלה אם הביאה שתי שערות למטה בגוף במקומות הידועים להבאת־שיער, היא נערה עד ששה חדשים גמורים, מכאן ואילך היא בוגרת) שתיהן ברשות האב ומקדשן למי שהוא רוצה ונוטל כסף קידושים לעצמו. רב אסר „לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה עד שתגדל ותאמר: בפלוני אני רוצה" (קידושין מ"א, א). כיוון שאיסור זה הוא משום תקנת הבת, לא נזהרו בו כשטובת הבת דרשה שיקדשו אותה בקטנותה. בעלי־התוספות (שם) כתבו: „ועכשו שאנו נוהגים לקדש בנותינו אפילו קטנות, היינו משום שבכל יום ויום הגלות מתגבר עלינו, ואם יש סיפק ביד אדם עכשו לתת לבתו נדוניה, שמא לאחר זמן לא יהיה סיפק בידו ותשב בתו עגונה לעולם". בתקופת הגאונים לא היו הבנות משתמשות בזכותן לבחור בעצמן את בעליהן, ואפילו בת עשרים לא העיזה פניה לומר: בפלוני אני רוצה, אלא היתה סומכת על אביה (תשובות הגאונים, הוצ׳ הרכבי, סי׳ קצ"ה). לפי הדין אפשר לקידושים שיתקיימו ע"י שליח, אבל „מצווה בו יותר מבשלוחו". רב אסר אף לקדש אשה קודם שיראנה, שמא יראה בה אח"כ דבר מגונה ותתגנה עליו (קידושין מ"א, א), ומזה נשאר המנהג במקומות הרבה לגלות פני הכלה קודם הקידושים (צידה לדרך). קטנה שאין לה אב אינה יכולה להתקדש מדין־תורה, אבל חכמים ראו הכרח לתקן לקטנות „קידושין דרבנן", כשאין לה אב. קידושים אלה נעשים, בהסכמת הקטנה, ע"י אמה ואחיה. בת עשר שאין לה אב יכולה להתקדש בעצמה, ואם היא נבונה ביותר מבת שש ומעלה. קידושים אלה אינם גמורים

הורי־הכלה חייבים להכין על המיטה שמלה, שנחתמה בחותמו ידיה הם כנגד מזונותיה, פדיונה כנגד אכילת פירות נכסיה,

כתובת בנים זכרים כבר בטלה בימיהם של הגאונים, שראו ומרוויה. אם הכניסה לו בגדים או כלים היו שמים אותם

וקבורתה כנגד ירושתו לכתובתה (כתובות מ"ז, ב'). דשאית

לאחר י"ב חודש, הולכות ותולות את עצמן בגויים, התקינו

הגט העתיק ביותר שנשתמר, פוסטאט, 1020

(Zwei Aegyptische Eheverträge), ובחוק המוסלמי מוצאים אנו את ה„כול", הפדיון מידי הבעל, שעבר לאִסלאם מן הערבים העתיקים. רבי יותנן מספר, שבן נח „אשתו מגרשתו ונותנת לו דופרין" (מוהר כפול, בר"ר י"ח, ח'). אף ההלכה היהודית קבעה, שאצל בני נח „אין הדבר תלוי בו בלבד אלא כל זמן שירצה הוא או היא לפרוש זה מזה פורשים" (רמב"ם, מלכים, פ"ט, ה"ח, ועיין ירושלמי ריש קידושין).

כפיה לגרש. בדינינו אין הבעל מגרש אלא לרצונו, אבל יש שבית־דין כופים אותו להוציא בשביל מומים שנולדו בו אחר הנישואים כגון ריח רע, בין שריח זה בא לו מחמת המלאכה שהוא עושה בה ובין שבא מתוך מום שבגוף. יש מום שאפילו אם היא רוצה להשאר תחתיו אין שומעים לה, כגון שהוא מוכה שחין (משנה, כתובות פ"ז, א'). האשה שנולדו בה מומים אין הבעל יכול להוציאה בלא כתובה, שנסתחפה שדהו (שם, שם, ח'). אף בחוקי המורפי (143 ואילך) אין המומים, שנולדו בה אחר הנישואים, נותנים זכות לבעלה לגרשה. יש שהבעל מחוייב להוציא וליתן כתובה מחמת מקום־הישיבה. אם הם גרים בחוץ־לארץ והאשה רוצה לעלות לא"י והבעל אינו רוצה לעלות, יוציא ויתן כתובה, והוא הדין בעליה לירושלים ממקומות אחרים בא"י; אם אין

ע"ז, א), שלא יבטל מפריה ורביה (יבמות ס"ד, א'). אם הסיבה היא ממנה מוציאה שלא בכתובה (רמב"ם, אישות פט"ו, ה"ח וראב"ד שם). אבל בימינו אין כופים להוציא (שו"ע אה"ע סי' א').

הפקעת־קידושים. יש הפקעה, שעוקרת את הקידושים מעיקרם או שאינה נותנת להם לחול, והיא הפקעת־קידושים ע"י החכמים „אפקעינהו רבנן לקידושין מניה". הפקעה זו מיוסדת על הכלל, שכל קידושים נעשים על דעתם של החכמים ומשום כך אומר המקדש: „כדת משה וישראל", באופן שחיי אישות שאין רוח־חכמים נוחה מהם, כגון שנעשו בדרך שאינה הגונה, אינם חלים כל עיקר: „הוא עשה שלא כהוגן לפיכך עשו עמו שלא כהוגן ואפקעינהו רבנן לקידושין מניה" (ב"ב מ"ח, ב'; יבמות ק"י, א'). כן יש שהקידושים נעשו כהוגן וחלו בזמנם, אלא שהבעל נתן גט לאשתו והוא מבקש לבטל את הגט ומן התורה הרשות בידו, אלא שהחכמים לא רצו בביטולו והשתמשו בכוחם להפקיע את הקידושים. שלושה מקרים מסוג זה נמצאים בתלמוד (כתובות ג', א'; גטין ל"ג, א'; שם ע"ג, א'), וחכמי הדורות שלאחר התלמוד נחלקים בדבר אם אפשר ללמוד משלושה מקרים אלה על מקרים דומים או לא. יש שאמרו, שהמקרים שנזכרו במפורש בתלמוד הם בניין־אב לכל המקרים הדומים להם, ואף עשו תקנות, שהן מיוסדות על כלל זה. ויש אומרים, שאין לנו אלא מה שאמרו, במקום שאמרו אמרו, ובמקום שלא אמרו לא אמרו (תשובות הרשב"א סי' אלף קפ"ה), אף בשלושת המקרים המפורשים בתלמוד דעתו של הרשב"א היא שלמעשה לא הפקיעו את הקידושים למפרע, אלא שאמרו, כיוון שנותן הגט יודע שאם לא יתנהג לפי דעת החכמים הם יפקיעו את קידושיו למפרע ונמצא חי כל הימים עם אשתו חיי־זנות, הוא מכוון דעתו שיתנהגו בגט לפי דעת החכמים ונמצא שהגט הוא כשר (שם אלף קס"ב). נגד מעשיהם של אנשים בלתי־מהוגנים, שבסיוע עדי־שקר היו עושים מעשה דומה לקידושים או היו מוציאים קול קידושים על בנות־ישראל ואוסרים עליהן להתקדש למי שירצו, תיקנו החכמים תקנות, שלפיהן יכולה כל קהילה במעמד כל חבריה להפקיע ולהפקיר כל סכום כסף, שאיש נותן לאשה לקידושים, אם לא באה הסכמה גמורה לקידושים מצד המתקדשת ואביה, או אם לא נעשו הקידושים בפני פלוני ופלוני; נמצא שמי שלא נהג כך קידש את האשה בכסף שאינו שלו ואין כאן קידושים (שם סי' תקנ"א). ואולם משום חומר האיסור של אשת־איש הוא כותב במקום אחד „ומכל מקום עוד צריך להתישב בדבר" (שם סי' אלף ר"ו). ואף לגבי הריב"ש (סי' שצ"ט), שגם דעתו היא שהקהל יכול לתקן תקנה ומי שמקדש שלא לפי תקנה זו קידושיו אינם קידושים ואינה צריכה גט, לא היה כל זה אלא להלכה בלבד; חשש לעשות מעשה „אם לא בהסכמת כל חכמי הגלילות", ועדיין לא הוכרע הדבר.

ריבוי נשים. ר' אמי, מחכמי א"י, הורה, „שהנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה" (יבמות ס"ה, א) אבל לפי דעת רבא, מחכמי בבל, נושא אדם נשים על אשתו אם בידו לפרנסן (שם). בדרך כלל לא היה ריבוי נשים נהוג בתקופת המשנה והתלמוד. רבנו גרשום מאור הגולה גזר חרם על הנושא אשה על אשתו. אע"פ שגזרתו היתה רק עד סוף האלף

וכתובתה ומתירים לו לישא אחרת בהסכמת מאה רבנים מג׳ ארצות. החרם של רבנו גרשום לא נתקבל בכל ישראל, ויש מן היהודים, בין התימנים והספרדים, שנושאים שתי נשים. אבל ברוב המקומות היו מַשביעים את החתן בשעת הנישׂו־אים, שלא ישׂא אשה על אשתו ומַתנים את הדבר בכתובה.

פ י ל ג ש. כאמור (עיין א׳ במקרא), היתה הפילגש מש־משת למעשה אישות ולא לחיים משותפים. פעמים היתה משמשת אף את הבית (ראב״ד בהשׂגה להל׳ אישות פ״א, ה״ד). לפי הירושלמי (כתובות פ״ה, ה״ב) אין לפילגש כתובה, לדברי רבי מאיר, ויש לה כתובה אבל לא תנאי־כתובה, לדברי רבי יהודה. אם היא צריכה קידושים לא הזכירו. לפי גירסתנו בדברי רב בבבלי (סנהדרין כ״א, א), אין לפילגשים כתובה ואין מקדשים אותן, וכן היא גירסתם של הרמב״ם (מלכים פ״ד, ה״ד) והרמב״ן, אבל גירסת רש״י בפירושו לבראשית כה, א: פילגשים בקידושים ובלא כתובה. לפי הרמב״ן כל אדם מותר בפילגש, ואין מקדשה אלא מיחדה לו. בספרד היו רגילים בפילגשים, וגם אם היו נשבעים שלא לקחת אשה שניה היו לוקחים פילגשים, ור׳ מנחם ב״ר זרח (בתחילת המאה השניה לאלף השישי) מאשים אותם רק בזה, שהם מקדשים את הפילגשים ואין מברכים ברכת חתנים (צידה לדרך מאמר ג׳, כלל א׳, פ״ב). לפי הרמב״ם (מלכים פ״ד, ה״ד) אין הפילגש מותרת אלא למלך, ואילו ההדיוט אסור בפילגש ומותר רק באָמה עבריה.

אָמה עבריה. רשות בידי האב, כשנתרושש ולא נשאר לו כלום, למכור את בתו הקטנה לאָמה. תיכף כשמצאה ידו די פדיונה כופים אותו לפדותה מפני פגם־המשפחה. אם היא נשארת אצל אדונה, הריהו מצווה ליעדה, בתוך שש שני עבודתה, לו או לבנו לאשה. אין האדון חייב ליתן לה כסף קידושים, ש„המעות הראשונות לקידושין ניתנו״, אלא אומר לה בפני שני עדים: הרי את מקודשת לי או לבני. אעפ״כ אין יעוד אלא מדעתה (קידושין י״ח—י״ט; רמב״ם, עבדים, פ״ד). אחר היעוד אינו נוהג בה מנהג שפחות (שם) והיא אשתו לכל דבר. דין אָמה עבריה אינו נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג (ערכין כ״ט, א). אָמה עבריה ועבד עברי דינם שווה ומשגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי מנשה בטלו היובלות (שם ל״ב, ב׳; ע״ע עבדים).

א ל מ נ ה. מיתת הבעל מַתרת את האשה להינשׂא לכל אדם, אם אך אינה שומרת יבם (ע״ע). כל עוד לא נישׂאה ואף לא תבעה כתובתה בבית־דין, מחוייבים יורשי־הבעל לזון אותה (אף רפואה שאין לה קצבה בכלל מזונות היא) מנכסי בעלה המת. כשם שהיורשים חייבים במזונותיה, כך חייבים הם ליתן לה כסות כפי שהיתה מתכסית בחיי בעלה; והיא דרה באותה דירה שדרה בו בחיי בעלה ומשתמשת בכלים, בעבדים ובשפחות שהיתה משתמשת בהם בחיי בעלה. נהרסה הדירה שוכרים לה דירה אחרת לפי כבודה וכבוד הבעל, שהאשה בין בחיי בעלה ובין לאחר מותו עולה עמו ואינה יורדת עמו. חיובים אלה מתנאי כתובה הם, ואפילו לא נכתבו — חובה הם, שתנאי בית־דין הם. ואפילו ציווה הבעל קודם מותו שלא לזון את אשתו מנכסיו אין שומעים לו. אם אינה יכולה לדור עם היורשים, רשאית היא לחזור לבית־אביה והיורשים מחוייבים להעלות לה שם מזו־נות מספיקים לה. אם עזבה את בית היורשים בלא סיבה מַספקת, הם מעלים לה מזונות רק בשיעור שהם חוסכים ע״י מה שאינה אוכלת ביחד עמהם (רמב״ם, אישות, י״ח, א׳—ה׳).

כשהאלמנה היתה עוברת לדור אצל אביה היה אביה בונה לה לפעמים בית אלמנות (משנה ב״ב, ו׳, ד). אף באלמנה תקנו מעשי־ידיה כנגד מזונותיה ו„כל מלאכות שאשה עושה לבעלה, אלמנה עושה ליורשים חוץ ממזיגת הכוס והצעת המטה והרחצת ידיו ורגליו״ (כתובות צ״ו, א); מתה — יורשי־כתובתה חייבים בקבורתה.

לפי מנהגם של אנשי־יהודה ש„חסו על ממונם ולא חסו על כבודם״, רשות ביד היורשים לסלק לאלמנה כתובתה אף שלא ברצונה, כדי לפטור עצמם ממזונותיה, אבל הרוב המכריע של הפוסקים קבע הלכה כאנשי ירושלים והגליל, ש„חסו על כבודם ולא חסו על ממונם״, ואין זה כבוד למת, שאלמנתו תהא תלויה בחסדי־היורשים (משנה כתובות ד׳, י״ב; ירוש׳ שם, שם, הל׳ י״ג—י״ד; אה״ע סי׳ צ״ג—צ״ד).

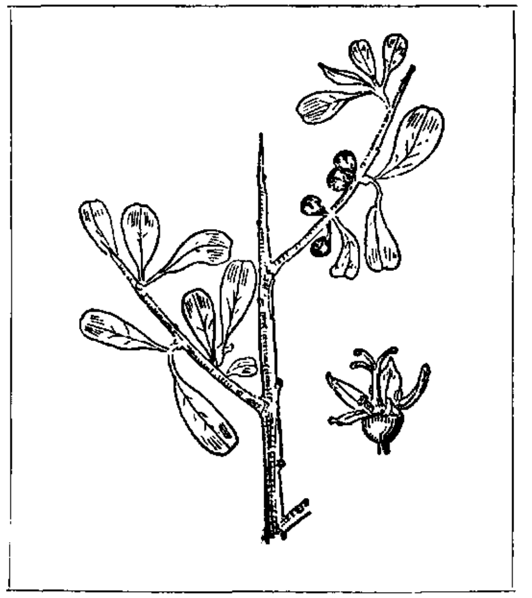
התורה וחכמי־התלמוד הזהירו הרבה, שלא לפגוע באל־מנה ושלא להכאיב את גופה בעבודה קשה ואת לבה בדברים קשים; ואין הבדל בין עניה לעשירה, שכל אלמנה רוחה נמוכה ודמעתה מצויה ואף עלבון קל גורם לה צער מרובה. וכשם שחייבים בשמירת גופה כך חייבים בשמירת רכושה שלא ינזק (רמב״ם דעות ו׳, י׳), ובין שהיא עניה בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותו, שנאמר „ולא תחבול בגד אל־מנה״ (דב׳ כד, יז; מש׳ ב״מ ט׳, י״ב).

שם אלמנה עליה עד שתתארס לאחר; נתארסה, שוב היא אשת־איש, שבעלה עומד לצידה והוא לה לפה. אלמנה יכולה להתארס ולהינשׂא לכל אדם חוץ מלכוהן גדול, אבל רק אחר שעברו עליה תשעים יום ממחרת מות בעלה. תשעים יום אלה ניתנו כדי להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של שני. היתה מעוברת או מיניקה חייבת היא להמתין עד שימלאו לוולד כ״ד חודש, ימי־הנקה, מחשש שמא תתעבר מן השני ויעכר החלב (יבמות מ״ב, א). כתובתה של אלמנה היא מאה זוז — מחצית הסכום של כתובת־בתולה, וזה בכל אשה שאינה בתולה.

חכמים התקינו, שתהא אלמנה נישׂאת ליום החמישי, כדי שיהא בעלה שמח עמה שלושה ימים רצופים ולא יצא למלאכתו, שכשכונסה בחמישי שני הימים הראשונים אינו יוצא למלאכתו מפני החיבה ושבת הוא יום שאסור במלאכה (כתובות ה׳, א). יש אומרים, שבחור שנושא אלמנה שמח עמה שבעה ימים כנושא את הבתולה (עיין מגיד משנה להל׳ אישות י׳, י״ב).

א. גולאק, יסודי המשפט העברי, ג׳, תרפ״ג; ש. קרויס, העתיד, ו׳ (תרפ״ו), 63—76; ח. טשרנוביץ, תולדות ההלכה, ג׳, תש״ג; פ. קורנגרין, חוקי המזרח הקדמון, תש״ד; Z. Frankel, *Grundlinien des mosaisch-talmud. Eherechts*, 1860; M. Duschak, *Mosaisch-talmudisches Eherecht*, 1864; M. Lichtschein, *Die Ehe nach mosaisch-talmud. Auffassung und das jüd. Eherecht*, 1879; J. Bergel, *Die Eheverhältnisse der alten Juden im Vergleich mit den Griechen und Römern*, 1881; L. Löw, *Eherechtliche Studien, Ges. Schr.* III, 1893; M. Mielziner, *The Jew. Law of Marriage and Divorce in Ancient and Modern Times*, 1901; E. Weill, *La femme juive, sa condition légale d'après la bible et le talmud*, 1907; A. Büchler, *Eherecht*, in *I. Levy-Festschrift*, 1911; L. Blau, *Die jüd. Ehescheidung und der jüd. Scheidebrief*, I–II, 1911–2; idem; *Zur Geschichte des jüd. Eherechts*, in *Schwarz-Festschrift*, 1927; S. Bialoblocki, *Materialien zum islamischen und jüd. Eherecht*, 1928; G. R. Driver–J. C. Miles, *The Assyrian Law*, 1935; P. Cruveilhier, *Commentaire du Code d'Hammourabi*, 1938; L. M. Epstein, *Marriage Laws in the Bible and in the Talmud*, 1942; E. Neufeld, *Ancient Hebrew Marriage Laws*, 1944; A. van Praag, *Droit matrimonial assyro-babylonien*, 1945.

ש. בי.

אשחר (Rhamnus) ענף ועל־ידו פרח

אֶשְׁחָר (Rhamnus), סוג של צמחים ממשפחת האשחריים (ע"ע); מונה כ100 מינים, שרובם נפוצים בחצי־הכדור הצפוני. אלה הם עצים או שיחים בעלי פרחים זעירים בלתי־בולטים לעין. פירותיהם—בתי־גלעין קטנים, שמכילים 2—4 גלעינים. יש מיני־א' שפירותיהם או קליפות־עציהם משמשים להכנת חמרי־צבע או לרפואה, למשל Fructus Rhamni catharticae — חומר משלשל מענבי השיח Rh. cathartica, שממנו מופק גם חומר־צבע צהוב לצביעת עור או נייר. בתעשית־העץ אין מיני־הא' ממלאים תפקיד חשוב. הא' רחב־העלים (Rh. alaternus) הוא אָפייני לצומח של הים־התיכון ומצוי גם בחרשים של א"י. הוא מקובל כשיח־נוי או כשיח־משוכות; עליו גלדניים, ירוקי־עד ושפתם משוננת במקצת.

אֶשְׁחָרִיִּים (Rhamnaceae), משפחה של צמחים דו־פסיגיים, שמונה כ50 סוגים וכ500 מינים, שברובם הגדול הם עצים ושיחים נפוצים באיזורים הממוזגים והטרופיים של כדור־הארץ. המשפחה קרובה מבחינה סיסטמאטית למשפחת הגפניים (ע"ע); רק מעטים מסוגיה ידועים כצמחי־תועלת. הפרחים קטנים, עטיפותיהם אינן בולטות לעין, ופעמים שאין להם עטיפות כלל; הפירות — בתי־גלעין או הלקטים. מן הסוגים החשובים של המשפחה הם האשחר (ע"ע), השיזף (ע"ע) והקיאנטוס (ע"ע).

אַשִׁי, רַב — נקרא גם בתואר־הכבוד רבנא — (335°— 427/8), ראש חכמי־התורה במחצה השניה של המאה ה4 וברבע הראשון של המאה ה5 לספה"נ. בימי־עלומיו היה מתלמידיו של רבא, ואח"כ קיבל תורה כמעט מכל המפורסמים שבחכמי־דורו. לאחר שמת רבו רב פפא (371/72) נעשה רב א' ראש ישיבת־סורא וקבע את דירתו במתא מחסיא הסמוכה לסורא. בתפקידו כראש ישיבת־סורא שימש רב א' חמשים ושש שנים, ובזכות פעולתו חזרה ונעשתה הישיבה, שירדה מגדולתה עם מותו של רב חסדא (309), מרכז תורני רב־השפעה. כאן נתקבצו אליו, מלבד כמה מאות תלמידים, עשרות חברים קשישים, גדולי־תורה, שנקראו „רבנן דבי רב אשי", ושהחשוב שבהם היה רבינא הראשון, שהיה גדול מרב א' בשנים (פסחים ק"ה, ע"א; גיטין ל"ז,ע"א; מנחות ס"ו, ע"א). בהשתתפותם התחיל ר' א' מבצע את המפעל הכביר של עריכת התלמוד הבבלי, כלומר, את כינוס חומר־הלימוד המרובה והמסועף של דורות־האמוראים הקודמים, שנצטבר בישיבות־בבל במשך 200 שנה ויותר, ואת קביעתו של כל עניין במקום הראוי לו לפי סדר־המסכתות. אמנם עבודת־העריכה לא נסתיימה בחייו של רב א' ונמשכה אחר פטירתו ע"י אחרוני־האמוראים, ביחוד ע"י רבנא אבינא בר רב הונא, ששימש ראש ישיבת־סורא משנת 470 ואילך, ואף ע"י ראשוני הסבוראים בתחילת המאה ה6, אבל היא נקראת על שמו של רב א' כמי שהתחיל בעבודה זו ועשה את רובה. על מַשמעותה של פעולת רב א' אנו למדים מן המסורת, המובאת באיגרתו של רב שרירא גאון, שלפיה היה לראשוני־האמוראים מעין תלמוד מחובר, ובכל דור ודור הוסיפו עליו שמועות שנת־חדשו בימיהם עד שבא רב א' ואחריו רבינא השני והם בירו והשלימו את כל החומר שנתקבץ וחתמו את הגמרא. רבינא הראשון מזכיר בבבא בתרא (קנ"ז, ע"ב) את המחזור הראשון („מהדורא קמא") ואת המחזור האחרון („מהדורא בתרא") של רב א' בישיבת מתא מחסיא. מן הרשב"ם, שמסתמך על תשובת רב האיי ופירוש רבנו חננאל, ומאיגרת רב שרירא גאון אנו למדים על טיבם של מחזורים אלה כלהלן: רב א', שכיהן כראש־ישיבה קרוב לששים שנה, היה שונה כל שנה עם תלמידיו בשני חדשי הכלה אדר ואלול שתי מסכתות, ומקץ שלושים שנה סיים את כל ששים המסכתות של התלמוד, וכך עשה גם אח"כ במשך שלושים שנה. המחזור הראשון כולל, איפוא, את תלמודו בשלושים השנים הראשונות, והמחזור האחרון — את מה ששנה בשלו־שים שנותיו האחרונות. מסתבר, שלרמב"ם היתה דעה אחרת על פעולתו של רב א' כעורך־התלמוד (וע"ע תלמוד).

פעולותיו והשפעתו של רב א' לא נצטמצמו בין כתלי בית־המדרש ובתוך קהל חבריו ותלמידיו. בכוח אישיותו, מידותיו וכשרון־המעשה שלו ביצר לעצמו עמדה מיוחדת כדַבָּר ופרנס לדורו, ובכל חוגי־האומה התייחסו אליו ביראת־כבוד ובהערצה. רב א' היה גם מבורך בעושר ובנכסים (מועד קטן י"ב, ב'; נדרים ס"ב, ב') ונהג נשיאותו ברמה. אפילו ראש־הגולה רב הונא בר נתן, שהיה גדול בתורה וחשוב בעיני השלטונות (זבחים י"ט, א'), קיבל עליו את מרותו של רב א' (גיטין נ"ט, א'; סנהד' ל"ו, א'). מן המסופר בכתובות ס"א, א' אפשר להסיק, שרב א' היה גם מבאי היכלו של מלך־פרס. בצדק העידו עליו בני־דורו: „מימות דבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד". על תכונותיו האישיות מעיד מאמרו: „כל אדם שיש בו גסות־רוח לסוף נפחת" (סוטה ה', א'), כלומר, כבודו מתמעט והוא נוחל קלון. מתלמידי־חכמים דרש רב א' אומץ־לב ותקיפות בהתנהגותם עם העם והיה אומר: „כל תלמיד־חכם שאינו קשה כברזל אינו תלמיד־חכם" (תענית ד', א'). כמו־כן תיקן כמה תקנות חשובות. את הטקסים העיקריים, שהיו נהוגים בתעניות־ציבור בא"י ואח"כ הונהגו ע"י חכמי־בבל בנהרדעא, מקום מושבו של ראש־הגולה, קבע רב א' בעירו מתא מחסיא, וכן קבע שם את חגיגת שבת־הרגל (שבתא דריגלא), שהיתה נערכת בשבת השלישית אחר חג־הסוכות. בחגיגה זו היו ראשי־העם וחכמיו נוהגים להקביל את פני ראש־הגולה בנהרדעא, ואולם מימיו של רב א' התחילו ראשי־הגולה וכן ראשי ישיבת־פומבדיתא הולכים לשבת־הרגל למתא מחסיא.

מלבד בנו מר בר רב אשי, שהיה חותם את שמו טביומי (בבא בתרא י"ב, ע"ב) ונתמנה ראש־ישיבה במתא מחסיא

אחר רב נחמן בר רב הונא ב-454/55, כעשרים ושבע שנים אחר מות אביו. היו לו גם בן בשם רב סמא (או רב סימא, מנחות כ"ה, א') ובת, שהיא נזכרת בכתובות ס"ט, א' ובגיטין ס"ט, ב'.

ז. יעבץ, תולדות ישראל, חלק ח', 128 ואילך; א. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, בערכו; י. א. הלוי, דורות ראשונים, ח"ב וח"ג; א. ה. וייס, דור דור ודורשיו, ח"ג, 184 ואילך; Graetz, IV, 278; S. Funk, *Die Juden in Babylonien*, 1902, II, 98, 140; W. Bacher, *Agada d. babylonischen Amoräer*, 1913[2], 144; idem, *Tradition und Tradenten*, 1914, 408.

מ. נ. צ.

אֶשֶׁךְ (testis), בלוטת־המין של הזכר: האבר, שבו מיוצרים תאי־הזרע והורמוני־הזכרות. אבר מעין זה נמצא בכל בעה"ח הרב־תאיים מלבד הספוגים (ע"ע), אך מבנהו שונה בקבוצות השונות. א' פרימיטיווי כבר נמצא בנבוביים (ע"ע); תאי־הזרע נפלטים ממנו לאחר שהם פורצים את קירו ומעטפתו. א' דומה לזה נמצא גם בקבוצות אחרות של

האשך, עילית־האשך וצינור־הזרע (סכימה)
1. צינור־הזרע; 2. האבוביות הישרות; 3. התחלת צינור־הזרע; 4. האבוביות המפותלות; 5. הגלימה הלבנה של האשך; 6. מחיצה בין הקבוצות האבוביות המפותלות; 7. ראש עילית־האשך

חולית־מים ירודות. בתולעים (ע"ע) השטוחות נמצא מספר מרובה של גופיפי־א' נפרדים, שהם מפוזרים בגוף; כולם קשורים במערכת של צינורות, שדרכם מגיעים תאי־הזרע אל הפתח המיני. בבע"ח מסויימים, כגון בשבלולים (ע"ע), הא' הוא חלק של בלוטת־מין, שכוללת מרכזים להפקתם של תאי־זרע ותאי־ביצה כאחד (ovotestis, א־שחלה).

את פעולת הא' יש לראות משתי בחינות — אכסוקרינית ואנדוקרינית. מצד אחד — הא' הוא בלוטת־הפרשה חיצונית, שהפרשתה מורכבת מתאים חיים. א־היונקים עשוי מספר מרובה מאוד של צינוריות, שצידיהן הפנימיים מצופים בשכבות אחדות של תאי־אֶפִּיתֶל. תאים אלה הופכים תוך כדי תהליך־הבשלה אפייני לתאי־זרע (ע"ע רביה). צמודה אל הא', ובתוך עטיפה משותפת לשניהם, היא **ע י ל י ת ־ ה א'** (epididymis), שאינה אלא צינור אחד מפותל וארוך מאוד; היא משמשת מחסן למלאי של תאי־זרע, שעזבו את הא' אחד הבשלתם ושהם מוכנים להפרשה. צינוריות־הא' קשורות לצינור עילית־הא' באמצעות רשת־תעלות (rete testis) ומספר מועט של צינורות ישרים. מצד שני, נמצאים בתוך רקמת־החיבור שבין צינוריות־הא' התאים הבֵּינְרִקְמִיִּים (interstitial cells), שהם בעלי הפרשה פנימית ומפיקים הורמוני־מין זכריים — הורמונים, שגורמים לתופעות־המין המשניות ולאינסטינקטים המיניים של הזכר.

בכל בעלי־החוליות, פרט ליונקים, הא' והכליה נמצאים בחלל־הבטן זה בצד זה. שכנות זו היא תוצאה של העובדה, שההתפתחות העוברית של שני אברים אלה באה מן המֶסוֹדֶרְמָה של הקֶלוֹם (ע"ע אמבריולוגיה) ומכליית־הבינַיים (ע"ע שתן, כלי ה־). אולם בשלב מאוחר של התפתחות־העובר ביונקים מתרחשת נדידת הא" אל כיס־עור מיוחד, שהוא סמוך לאבר־ההזדווגות. ייתכן שהימצאותו של הא' מחוץ לחלל־הגוף קשורה בטמפראטורה החיצונית, שהיא נמוכה מזו שבפנים־הגוף — דבר, שמאפשר קיום ממושך יותר של תאי־זרע נורמאליים. ביונקים מסויימים (אוכלי־חרקים, מכרסמים ועטלפים מרובים) אין הא' נכנס לכיסו אלא בתקופת־הייחום בלבד, ואחריה הוא חוזר לחלל־הגוף; ברוב היונקים מקומו הקבוע הוא בכיס־הא". ה. ש.

א' ־ ה א ד ם הוא אבר זוגי. כל אחד משני הא" מורכב מחלק בלוטי ומחלק צינורי. לפי צורתו הוא דומה לביצה מָארכת, והוא גדול במקצת מביצת־היונה. הא' בנוי ממספר מרובה של צינוריות דקות־מן־הדקות וארוכות (כדי 50 ס"מ כל אחת). ע"י קיפול ופיתול (מכאן שמָן: tubuli contorti — אבוביות מפותלות) נמצא מקום לכולָן בבית־קיבולָן הקטן. דופן־האבוביות עשוי קרום דק מאוד של רקמה חיבורית, והוא מצופה כמה שכבות של תאים מולידי־זרע, ואילו הרקמה שבין האבוביות עשויה תאים, שמפרישים את הורמון־הזכרות טֶסְטוֹסְטֶרוֹן (ע"ע הורמוני מין). התאים מולידי־הזרע נמצאים בתהליך תדיר של התחלקות ומשַנים את צורתם, עד שהם מגיעים למעמד של תאי־זרע או זרעינים, שניתקים מדפנות־האבוביות וממלאים את חלליהן בכמויות עצומות. — האבוביות המפותלות פונות אל החלק האחורי של הא', וכאן הן מתמזגות למספר מצומצם יותר של צינוריות ישרות, שבצירופן הן מהוות את **עילית־הא'**. הצינוריות הישרות מתמזגות אף הן זו בזו ומתאחדות לצינור גדול אחד, שמוביל את הזרע אל השפכה — הוא **צ י נ ו ר ־ ה ז ר ע** (ductus deferens s. spermaticus).

כל אחד משני הא" עטוף קרום לבן וקשה — הגלימה הלבנה (tunica albuginea), ושניהם נתונים, כשהם עטופים בעטיפותיהם, בתוך כיס של עור — **ש ק ־ ה א ש כ י ם** (scrotum) —, שחללו הוא המשכו של חלל־הבטן. כרגיל נמצאים הא" בשק־הא" משעת־לידתו של הילד. משום התהוותם מכליית־הבינַיים מצויים הא" בעובר בחללו של אגן־הירכיים. עם גמר הבשלת־העובר, זמן מועט קודם יציאתו לאויר־העולם, מתחילים הא" לנדוד ממקום־מוצאם, יוצאים מחלל־האגן ויורדים אל שק־הא". תהליך זה מודרך, כנראה, ע"י גורמים הורמוניים מצד ההיפופיזה (ע"ע). יש שתהליך זה של נדידת הא" מן האגן מתעכב מסיבות שונות: הם נשארים טמונים בתוך חלל־האגן ושק־הא" נמצא ריק בשעת־הלידה — מצב, שנקרא **ט מ י ר ת ־ א ש כ י ם**. במקרים מסויימים מושלמת הירידה מאליה בתקופת־ההתבגרות. אם אין טמירת־הא" מסתיימת עד גיל זה, עלולה הרקמה יוצרת־

הזרע להתנוון, והתוצאה היא עֲקָרוּת. לעומת זה אין הרקמה יוצרת־ההורמון נפגעת ע"י הטמירה, ולפיכך אין הטמירה גוררת סימני־סריסות. עדיין לא נמצאה שיטה יעילה לטיפול בטמירת־הא'. — על הפונקציה של הא' ע"ע רביה.

א. ר.

אַשְׁכָבָד — Ашхабад — (לשעבר פוֹלטוֹרַצְק), בירת הרפובליקה הסובייטית של טורקמֶניסטאן באסיה המרכזית ומרכזו של חבל־א'. מספר תושביה 127,000 (1939). א' אינה רחוקה מן הגבול האיראני והיא משמשת תחנה מרכזית למסה"ב קראסנובודסק־טאשקֶנט. העיר וחלק מן המחוז נמצאים בנוה פורה על גבולותיו של מדבר־קַרַקוּם (ע"ע) ובאיזור געשני. רעידות־אדמה תכופות (ב1893, 1895, 1929 ו1948) גרמו לא' נזקים חמורים. בא' קיימים מפעלים תעשייניים למוצרי זכוכית, מזון, טכסטיל, מתכת, ועוד. כן קיימים בא', שהיא גם מרכז תרבותי של העם הטורקמני, 2 בתי־ספר גבוהים (לרפואה ולחקלאות), מוזיאונים, תיאטרון ואופרה, ספריה גדולה, וסניף של האקאדמיה הרוסית למדעים. בא' יוצאים 6 עיתונים בטורקמֶנית.

בתקופת שלטון־הפרתים כבר היו בסביבותיה של א' ישובים. העיר נוסדה בשנת 1881, כשהשלטונות הרוסיים הקימו במקום נקודה צבאית ומרכז אדמיניסטראטיווי לחבל הטראנסכספי. ב1884 מנתה אוכלוסיית א' 4,000 נפש בלבד; באותו זמן היתה א' ישוב קולוניאלי טיפוסי, שתושביו היו ברובם אנשי־צבא ופקידי־ממשלה, ובמיעוטם סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה. עם התפתחותה הכלכלית של העיר נתרכז המסחר בידיהם של הפרסים והארמנים, שקשרו קשרי־מסחר עם כוראסאן. ב1899 הוכללה א', ביחד עם החבל הטראנסכספי כולו, בפלך טורקסטאן. ב1917—1919 ניטשה בא' מלחמת־אזרחים בין הקומוניסטים ומתנגדיהם והשלטון עבר מיד ליד, עד שבאוגוסט 1919 נשתלטו בה הסובייטים. ב1921 ניתן לעיר, ששמה הקודם היה אַסְכַבַד, השם פולטורַצק, לזכרו של אחד מן הקומיסארים, שהוצא להורג ב1918 ע"י מתנגדיהם של הקומוניסטים. עד 1924 שימשה א' מרכז לרפובליקה האוטונומית טורקסטאן. באותה שנה הוקמה הרפובליקה הסובייטית של טורקמֶניסטאן, וא' נקבעה כעיר־הבירה שלה בשם אַשְׁכַבַד. — **חבל א'** אורגן כיחידה אדמיניסטראטיווית ב1939. שטחו 226,800 קמ"ר, ומספר מחוזותיו 13.

היהודים בא'. במערכה הצבאית, שניטשה בא' בזמן כיבוש המקום ע"י הרוסים ב1881, נפלו גם כמה מן החיילים היהודיים, שהיו בצבא הרוסי. החיילים היהודיים שנשתקעו בא' גורשו ע"י המושל הכללי קורופטקין, אולם אחר־כך התחילו מתיישבים כאן בעלי־מלאכה יהודיים, שבאו מרוסיה האירופית; ב1897 מנתה הקהילה היהודית בא' 310 נפש.

ש. כ.

אֶשְׁכּוֹל (שְׁקוֹלְנִיק), **לֵוִי** (נו' 1895, אוֹרַאטוֹבוֹ, פלך קיוב, רוסיה), שר־האוצר בממשלת־ישראל; ממנהיגי הסתדרות העובדים ומפא"י. למד בגימנסיה בווילנה. שם נצטרף לתנועת "צעירי־ציון", וב1914 עלה לא"י. כאן היה פועל חקלאי ושומר. ב1918—1920 שרת בגדוד העברי. ב1920 היה בין המייסדים של קבוצת דגניה ב', שעם חבריה נמנה במשך שנים הרבה. א' היה ציר באספות־הנבחרים של יהודי א"י ובקונגרסים הציוניים, שבכמה מהם שימש יו"ר הוועדה לענייני־ההתיישבות. כן מילא תפקידים מרכזיים בהסתדרות העובדים ובמפא"י. אך עיקר פעילותו היתה בהנהלתם של מוסדות משקיים וכספיים של ההסתדרות ובתחום הבטחון. מ1949 משמש א' חבר הנהלת הסוכנות היהודית וראש מחלקת ההתיישבות החקלאית שלה, וזמן־מה אף שימש כגזבר הסוכנות (1950—1952). עם הקמת המדינה היה מראשי משרד הבטחון. באוקטובר 1951 נתמנה כשר החקלאות והפיתוח וביוני 1952 כשר האוצר במקומו של אליעזר קפלן (ע"ע).

אֶשְׁכּוֹלִי, אַהֲרֹן זְאֵב (1901/תרס"ב, לודז' — 1948/תרצ"ט, ירושלים), סופר עברי וחוקר בתולדות־ישראל ובאֶתנולוגיה יהודית. ב1920/24 ישב בברלין וכאן למד בHochschule für die Wissenschaft des Judentums ובאוניברסיטה. בשנת 1925 עלה לארץ. ב1925/30 ואח"כ ב1937/39 ישב בפאריס, שבה יצאה (1928) הדיסרטאציה שלו על הקבלה והחסידות (בצרפתית). ב1939 יסד בירושלים את הסמינאריון לגננות ע"ש י. אפשטיין, ומאז ואילך שימש כמנהלו (בהפסקות בזמני שירותו בצבא). ב1941 נתגייס לצבא הבריטי, וב1942/5 שירת כרב צבאי ביחידות היהודיות מא"י.

נושאי־התעניינותו העיקריים של א' היו התנועות המשיחיות בישראל, החסידות ושבטי־ישראל הנידחים. מתוצאות מחקריו בתנועות המשיחיות הוא „סיפור דויד הראובני, ע"פ כ"י אוכספורד, בצירוף כתבים ועדויות מבני הדור, עם מבוא והערות", שהוציא לאור בירושלים, ת"ש. במבוא לספרו זה הגיע א' למסקנות נועזות ביחס לאישיותו, מוצאו ופעולתו של דויד הראובני — מסקנות, שעדיין הן שנויות במחלוקת. לתנועה משיחית אחרת מוקדש הספר „תנועת טוביאנסקי בין היהודים (אֶפיסודה משיחית)", תרצ"ח. בחיבורו „ילקוט התנועות המשיחיות" בשני כרכים, שנשאר בעזבונו בכ"י, נתכוון א' לסכם את עבודת־המחקר על התנועות המשיחיות בישראל. פרי התעניינותו באַנתרופולוגיה ואֶתנולוגיה הוא ספרו על „גזע האדם" (תרצ"ז), שאפשר לראותו כמבוא לספרו „ישראל, ידיעת עמנו, מהותו, שבטיו ולשונותיו", תרצ"ח (מהדורה ב': תשי"ג). לתחום עבודותיו על שבטי־ישראל הנידחים שייך „ספר הפלשים, יהודי חבש, תרבותם ומסורותיהם", תש"ג. ספר זה היה מכוון מלכתחילה לשמש מעין בן־לוויה להוצאה ביקָרתית של טכסטים חבשיים, בצירוף תרגום צרפתי, שא' כבר הכין לדפוס בתרפ"ט ושנתפרסם רק אחר מותו בשם Recueil de textes falachas etc. (1951) בתוך סדרת המחקרים של המכון לאֶתנולוגיה שעל־יד האוניברסיטה בפאריס.

מלבד הספרים הנזכרים כתב א': „מאמר הספרות" (על בעיות הספרות והסופר בזמננו), 1941; קהילת לודז', תש"ח; „האֶמאנסיפאציה היהודית, המהפכה הצרפתית ומלכות נפוליון", תשי"ב. א' פירסם גם מונוגראפיות ומאמרים על נושאים היסטוריים בקבצים מדעיים שונים, פעל כעיתונאי וכתב גם סיפורים. כן פירסם תרגום עברי (מלשון אירופית) של „ספר הדרך ואורח מישרים" של לָאוֹ־טזוֹ, תרצ"ז.

ש. כ.

אֶשְׁכּלִית (grapefruit, Citrus paradisi Macf.), **עץ** מקבוצת הפוֹמֶלוֹ של הסוג הָדָר (ע"ע). הא' גְדֵלה עד לגובה של 10 מ' ויותר; עליה כהים, דמויי־איזמל ובעלי פטוטרת מכונפת; נופה מעוגל ועַלְוָתה סמיכה. פרחיה הלבנים ופירותיה מסודרים עפ"ר באשכלות — ומכאן שמה.

פרי־הא׳ דומה לכדור שלם או פחוס, עינו כעין הלימון ולציפתו טעם חמצמץ — שבא מתוך נוכחותו של הגליקוזיד נארינגין בחלקיה הלבנים — ועם זה הוא מרענן ומעורר תיאבון. — נראה, שהא׳ נוצרה במאה ה18 כמוטאנט של הפומֶלו באחד מאיי הודו המערבית — בַּרבֵּידוֹז (Barbados) או ג׳אמאיקה —, מזרעים שהובאו מאינדונזיה; אך יש סבורים, שהא׳ היא תולדה של הכלאת הפומֶלו בתפוח־הזהב הסיני. — לשם הבשלת פריה צריכה הא׳ לאקלים חם; מפני־כן מגדלים אותה בעיקר באיזור הטרופי, שבו מגיע הפרי לשלמות טעמו, כגון באיים ובחופים של מפרץ־מכסיקו, אך היא עולה יפה גם באיזורים יבשתיים, מדבריים וחמים, כגון בקאליפורניה ואריזונה. רק בסוף המאה ה19 נתקבלה הא׳ כפרי־מאכל, לאחר שהתרגלו הבריות לטעמה המריר. מרכז־הגידול של הא׳ הוא במדינות הדרום והמערב של אה״ב, בעיקר בפלורידה, ואחריה בטכּסאס, אריזונה וקאליפורניה, וכן מַרבּים בדור האחרון לגדלה בבראזיל ובאפריקה הדרומית. תפוקת־הא׳ השנתית של אה״ב היא כ60 מיליון תיבות. — לא״י הובאה הא׳ מפלורידה ב1912 ע״י חברת „פיק״א", והיא התאַקלמה יפה בעמק־החוף ובעמקים הפנימיים. מרכיבים אותה על החשחש ומגדלים אותה באדמות כבדות; היבולים גדושים: עד 300 תיבות־יצוא מדונאם. מן הזן Marsh („מחוסר־הזרעים") מפיקה ישראל כ1.5 מיליון תיבות לשנה; עונת־המשלוח היא מסוכות עד פסח.

ה. או.

אַשְׁכְּנַז, (1) בימי־קדם — עם ומדינה בגבול ארמניה והפרת העליון. השם בא במקרא ב„לוח העמים" (ברא׳ י׳, ג; דה״א, א, ו) בין בני גֹּמֶר (ע״ע) ביחד עם ריפת ותוגרמה (ע״ע) שבצפון ארם נהרים, ופעם הוא נזכר ע״י ירמיהו, הקורא למלכות אררט (ע״ע) ומני (ע״ע) וא׳ לבוא ולהחריב את בבל. העובדה, שהשם א׳ נזכר עם שמותיהם של עמים, שישבו בחבל ארמניה, מעידה, שגם א׳ היתה ארץ בסביבות ארמניה. בּוֹשַׁר (במאה ה17) זיהה את א׳ עם אַסכַּניה, שמם של כמה מקומות במערבה של אסיה הקטנה, ואולם הקשר בין השמות אסכניה ואשכנז רופף מבחינה אטימולוגית וגם המקומות הנקראים „אסכניה" רחוקים מתחום שכניו של א׳ במקרא (ע״ע תוגרמה). בדורות האחרונים ניסו לזהות את האשכנזים עם אַשְׁכֻּזַ (אִשְׁגֻזַ), שלפי הכתובות האשוריות נלחמו באשור בימי אסרחדון ביחד עם המַנִיים. נראה, שהאשכּוּז זֵהים עם קבוצה של שבטים, שהסופרים היווניים (הרודוטוס I, 103) כינו אותם בשם סקיתים; אבל אף שם זה, בדומה ל„אַשְׁכֻּזַ", אינו מסביר את הנ׳ שבמלת א׳.

A. H. Sayce, *JBL*, 1915, p. 196; Schmidtke, *Japhetiten*, pp. 42 ff; Ed. Dhorme, *Recueil*, 1951, pp. 181–2; Winckler, *Altorientalische Forschungen*, I, pp. 484–496; Fr. Hommel, *Ethnologie und Geographie des Alten Orients*, pp. 212; J. A. Knudtzon, *Assyrische Gebete an den Sonnengott*, pp. 327, No. 35; S. Kraus, *MGWJ*, 1895, 1–11; A. Neubauer, *La Géographie du Talmud*, 1868. p. 421.

י. מ. ג.

(2) שם־תואר, שיוחד בספרות־ישראל לגרמניה, ומכאן הכינוי „אשכנזים" ליהודים שישבו בגרמניה, ליהודים יוצאי גרמניה וכן לצאצאיהם בארצות אחרות. קשה לעמוד בדיוק על הזמן, שבו נתייחד השם א׳ לגרמניה. בתלמוד (יומא י׳, א׳) מזַהים את גומר, אבי א׳, עם גרמניה, אבל כאן הכוונה היא לגרמניקיה שבצפון־מערבה של סוריה (ע׳ ב״ר ל״ז, א׳; ירו׳ מגלה, ע״א, ב׳). ייתכן, שהשפיע כאן השם Scandza, Scanzia, שמה של סקאנדינאוויה במקורות שונים, וסקאנדינאוויה נחשבה, כידוע, כמקום־מולדתם של כמה שבטים גרמניים. את הזיהוי של א׳ עם Scanza כבר מוצאים אנו במאה ה6 בתוספת הלאטינית לכרוניקה של אֶוזֶבּיוּס. יש גם סברה, שהכינוי נובע מן הדמיון של השם א׳ ל„סאכּסונים", שבימי קארל הגדול היו המייצגים העיקריים של היסוד הגרמני במלכות־הפראנקים.

במאות ה11 וה12 עדיין קראו לחבל, שבו כלולות מגנצה וּוָרמייזה, בשם „לותר" (לותרינגיה, פרדס, ל״ה, א׳, תוס׳ ב״ב ע״ד, א׳, ד״ה פסקי) ואת רבני רגנסבורג היו מכנים „רבני ריינוס" (תשובת הראב״ן, שו״ת מהר״ם, ד״ל, פ״א). אולם עם זה הלך ונשתרש באותו זמן השימוש „אשכנז" ביחס לגרמניה. רש״י מביא מלים גרמניות כ„לשון אשכנז" (סוכה, י״ז, א׳, ד״ה וכן חצר, גיטין, נ״ה, ב׳, ד״ה שקא; ב״מ, ע״ג, ב׳, ד״ה גוהרקא), וכשהוא כותב: „אבל באשכנז ראיתי" (כתובות ע״ז, א׳) ודאי נתכוון לקהילות של מגנצה וּורמייזה, שבתוכן ישב, וכן אין ספק בדבר, שבמלות „ארץ אשכנז" שבפירושיו (חולין, צ״ג, א׳) המכוון הוא לגרמניה. ר׳ אליעזר בן נתן (ע״ע) קורא את נוסעי־הצלב בשם „עם לועז, גוי המר והנמהר, צרפתים ואשכנזים" (גזרות אשכנז וצרפת, עמ׳ ע״ב), ואף במכתבים, שנשלחו בזמן מסע־הצלב הראשון מקהילה ביזאנטית ומקהילה אחת בסוריה, נקראים נוסעי־הצלב „אשכנזים" ואף מדובר על „פחד האשכנזים" (י. מאן, התקופה, כרך כ״ג, 253, 256, 260)

הבחנה של יהדות־א׳ כחטיבה תרבותית מיוחדת, שאליה נשתייכו גם הקהילות של צרפת הצפונית וגם אלו של הארצות הסלאוויות, שקודם לכן נקראו בשם „ארץ כנען", כבר מוצאים אנו במאה ה14. כך כותב הרא״ש, לאחר שנתישב בטוֹלֶדוֹ: „ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז״ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת יותר מקבלת בני הארץ הזאת" (שו״ת הרא״ש, כלל כ׳, סי׳ ב׳).

שלא כיהודי הספרדי המשכיל, שבהשפעת המגע שלו עם זרמי־מחשבה ראציונאליסטיים היתה אמונתו הדתית נתונה לביקורת מתמדת, היה היהודי האשכנזי מאמין תמים. חוג־התעניינותו היה מוגבל בלימוד התלמוד, וגם בלימוד זה לא קבע לו כמטרה את גיבושה של ההלכה וסידורה השיטתי. אעפ״כ היתה ניכרת השפעת־גומלים בין מרכזי־התרבות של האשכנזים והספרדים. חסידי־א׳ התעניינו בדעותיהם של הרס״ג והרמב״ם, ולעומת זה מצאה לה תורתם של הראשונים מהלכים בחוגי המקובלים בפרובאנס ובספרד. כמו־כן קיבלו הרמב״ן והרשב״א את דרך לימודם של בעלי־התוספות. אולם נוסח־א׳ ונוסח־ספרד נשארו קבועים ועומדים כמחיצות מפרידות בין יהדות־א׳ ויהדות־ספרד בהלכות־החיים, במנהגים ובסדר־התפילה.

במאות ה15 וה16, עם הגירתם של יהודי א׳ ממערב אירופה למזרחה, עברה נקודת־הכובד של יהדות־א׳ לפולניה וליטה. בתחום העולם הסלאווי נעשתה הלשון היהודית־האשכנזית סימן־הכר מובהק של יהדות א׳. מחזור־התפילות האשכנזי כלל את פיוטיהם ואת סליחותיהם של פייטני א׳ וצרפת הצפונית. אמנם גם נוסח־א׳ לא היה אחיד: היו הבדלים בין נוסח א׳ הדרומית־מערבית, הקרוב לנוסח של

צרפת והולאנד, ובין נוסח א׳ שממערב לאלבה, בין מנהג־בוהמיה ומנהג־ליטה; אבל הבדלים אלה קטנים הם לעומת ההפרש היסודי שבין מנהג־א׳ ומנהג־ספרד.

השפעה מרובה על התפתחות ההבדל בין האשכנזים והספרדים בנוהג הדתי ובאורח־החיים היתה לפעולתם של ר׳ יוסף קארו ור׳ משה איסרליש. אמנם הראשון ביסס את ה„שולחן ערוך" על ס׳ הטורים של ר׳ יעקב בן הרא"ש, שסיכם את ההלכה של חכמי־א׳, אבל הכריע ברוב המקרים כדעת הפוסקים הספרדיים. הרמ"א בא והוסיף את הגהותיו בכל מקום שהפוסקים האשכנזיים חלקו על הכרעתו של ר׳ יוסף קארו. הא׳ קיבלו את הכרעותיו של הרמ"א והספרדים קבעו הלכה כר׳ יוסף קארו.

לערך מן המאה ה17 ואילך נתמעטה חשיבותם של הספרדים ביהדות, ולעומת זה נתרבו מספרם וחשיבותם של האשכנזים. לאחר גזרת ת"ח בפולניה התחילו יהודי־א׳ מתפשטים בכל ארצות אירופה המערבית ואף מעבר לאוקיינוס האטלאנטי, ובמשך דורות אחדים עלו במספרם על הקהילות הספרדיות, שישבו בארצות אלו.

בסוף המאה ה19, בהשפעת הרדיפות של היהודים ברוסיה, גדלה ההגירה האשכנזית עוד יותר, באופן שיהדות־א׳ נעשתה הרוב המכריע ביהדות של ארצות אירופה, אוסטראליה, אפריקה הדרומית, ארצות־הברית וארץ־ישראל. רק בצפון אפריקה, באיטליה ובמזרח התיכון, חוץ מבא"י, שמרה היהדות הספרדית על רוב מספרי.

מספרם של היהודים האשכנזיים בעולם הגיע קודם מלחמת־עולם II ל90% מן היהדות העולמית. השמדת רובה של יהדות־אירופה הפחיתה את מספרם, ועם בידודם של יהודי־רוסיה מכלל עולמה של היהדות נעשו אה"ב המרכז העיקרי של היהדות האשכנזית.

היחסים בין האשכנזים והספרדים היו שונים בתקופות שונות ובחבלי־תרבות שונים. בהולאנד ובצרפת סירבו הקהילות הספרדיות להתיר לא׳ להצטרף אליהן. דוגמה קיצונית ליחס זה אנו מוצאים בקהילת־בורדו: יצחק דה פינטו (ע"ע) הודיע לשלטונות, שהספרדים והא׳ אינם מתחתנים אלו עם אלו, ועל־יסוד נימוק זה השיג בשביל קהילת־בורדו את הזכות להחליט ברוב־דעות על גירושם של מתיישבים חדשים בלתי־רצויים. באיטליה לא היו הניגודים בין האשכנזים והספרדים חריפים כל־כך. בירושלים, אחר העליות של האשכנזים במאות ה17 וה18, נתפתחו ניגודים ביניהם ובין הספרדים מתוך טעמים כלכליים. בתחילת המאה ה19 נתמכו הא׳ ע"י הספרדים במאמציהם להשיג את רשיונם של השלטונות התורכיים לחידושה של הקהילה האשכנזית בירושלים. שתי העדות התקיימו זו בצד זו וקיימו את מוסדותיהן המיוחדים. חלוקה זו נקבעה בארגון חייו הדתיים של הישוב החדש ובצורת הרכבה של הרבנות הראשית. וע"ע גרמניה, היהודים; צרפת, היהודים.

שדה צופים, לבוב תר"ד; ש. קרויס, השמות אשכנז וספרד, תרביץ, ג׳, ע׳ 423; י. מאן, האשכנזים הם הכותים? תרביץ, ד׳ ע׳ 391; L. Zunz, *Ritus*, 66; *Germania Judaica*, s. v. Deutschland, Lothringien, Rhein; S. W. Baron, *The Jewish Community*, II, 19, 365; L. Wallach, in *MGWJ*, 1939, 302.

א. א. א.

אַשְׁכְּנַזִי, ר׳ אֱלִיעֶזֶר בֶּן אֵלִיָּה הָרוֹפֵא (רע"ג/1513—כ"ב בכסלו שמ"ו/1586), רב ומחבר; מגדולי בעלי־ההלכה במאה ה16. א׳ היה מתלמידיו של ר׳ יוסף טאיטאצאק ור׳ יוסף קארו. ב1539—1561 שימש דיין במצרים. משם עבר לפאמאגוסטה שבקפריסין וישב בה 15 שנה. ר׳ אליהו מפיזארו, משבח את א׳ כגדול בתורה ובחכמה, כבקי בשתים־עשרה לשונות וחכם בכמה מקצועות, וכן הוא מציין את רוב עשרו וצדקתו בעניינים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. א׳ ביקר גם בוויניציאה (ב1576) ונתמנה לרב בקרֶמוֹנָה. ב1578 עבר לפוזנה ושימש בה אב־בית־דין. לסוף נתיישב בקראקא ובה נפטר.

ספרו החשוב ביותר של א׳ הוא „מעשי ה׳" (ויניציאה שמ"ג/1583) — פירוש לסיפורי־התורה, שבו משתדל המחבר להראות את מוסר־ההשכל, שיש להסיק מן הסיפורים הללו. א׳ משתדל להראות בספרו, שכמה ספקות, שנתעוררו בקשר לסיפורי־התורה, יסודם בהבנה מוטעית של דברי־התורה. ידיעותיו בחכמות חיצוניות לא נחשבו בעיני הבקיאים בדבר ליסודיות ביותר, אבל בתביעתו מכל יהודי לחקור ולהתעמק בשאלות הדת והאמונה השפיע על רבים מבני־דורו וגם על כמה מבני הדורות שלאחריו. כמה רמזים בכתביו מעידים, שבריכוז מדיני של עם־ישראל ראה א׳ פתרון לבעיית קיומו הלאומי של ישראל. פירושו למגילת־אסתר, „יוסף לקח", נקרא על שמו של דון יוסף נשיא, שלו הוקדש החיבור (קרמונה של"ו/1576). א׳ חיבר גם כמה תשובות, שחלק מהן נדפס בספריהם של חכמי־דורו, וכן חיבר סליחות ופזמונים (שמ"ג).

אַשְׁכְּנַזִי, בְּצַלְאֵל, מגדולי הרבנים במאה ה16. נולד בארץ־ישראל, כנראה בצפת, למשפחה, שמוצאה היה מאשכנז, ומכאן כינויו — א׳. א׳ היה חבר־נעורים לר׳ ישראל נג׳רה (ע"ע), תלמידו במצרים של ר׳ דוד בן זמרא (ע"ע) וממוריו של ר׳ יצחק לוריא (האר"י). כשעלה ר׳ דוד בן זמרא לא"י, מילא א׳ את מקומו כראש רבני־קאהיר. בזמן ששימש בתפקיד זה נתעוררה מחלוקת חריפה בינו ובין ר׳ יעקב בן חיים, הנגיד של יהודי־מצרים באותה שעה. הדברים הגיעו לידי כך, שא׳ הטיל חרם על הנגיד, ובהתערבות השלטונות המקומיים נתבטלה הנגידות — מוסד, שכבר קודם לכן נתרוקן מתכנו. מכאן ואילך היה ראש־היהודים במצרים מכונה בכינוי צֶ׳לֶבִּי (בתורכית — „אדון") ותחום־סמכויותיו נצטמצם. — משום מחלוקת זו עזב, כנראה, א׳ את מצרים. ב1588 בערך אנו מוצאים אותו בירושלים, במקום שנבחר כראש רבני־העיר. בתפקיד זה עלה בידיו לפטור את תלמידי־החכמים שבארץ מחובת ההשתתפות במיסים, שהיו נגבים מבני הישוב, וכן הצליח להשפיע על האשכנזים, שאף הם ישאו בעול־המיסים, למרות מה שבאופן רשמי היו ברובם, כנתיני חו"ל, פטורים ממנו. הוא ביקר בכמה מארצות־הגולה כשד"ר והשפיע על יהודי הארצות, שביקר בהן, שיקבעו את יום־הפורים כיום־תרומה לטובת הישוב בא"י.

חיבורו העיקרי הוא: „אסיפת זקנים" או „שיטה מקובצת", שחלק ממנו נשאר בכ"י. ספר זה הוא אוסף גדול וחשוב של הפירושים למסכתות הש"ס של חכמי אשכנז וספרד מסוף תקופת־הגאונים ואילך. הודות לאוסף זה הגיע אלינו חלק ניכר מפירושיהם ותשובותיהם של ר׳ גרשום מאור הגולה, ר׳ חננאל, ר׳ יוסף אבן מיגאש, ר׳ מאיר הלוי אבולעפיה, המאירי ואחרים, ומשום כך הוא משמש מעין מילואים לתוספות. באמצעות ספרו של א׳ הגיע אלינו גם חומר חשוב ממשנת ראשונים בתלמוד, שלא היה ידוע לנו ממקורות

אחרים. וכן חשובים תיקוניו לכמה נוסחות בש"ס, שנעשו על־יסוד כתבי־היד המרובים, שעמדו לרשותו. — חלקים מחיבוריו „כללי הש"ס" נתפרסמו על־ידי אלכסנדר מארכס בספר־היובל לכבוד דוד הופמאן (ברלין 1914). קובץ „שאלות ותשובות" שלו, שנדפס בחייו (ויניציאה 1595), מכיל חומר מרובה לתולדות־התקופה.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"ב, ע' 185; א. ל. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"א, ע' 115.

א. א. א.

אַשְׁכְּנַזִּי (אוּלִיף), גֵּרְשׁוֹן (— אדר שני, תנ"ג/1693, מץ), מגדולי הרבנים במחצה השניה של המאה ה17.

א' היה תלמידם של ר' יואל סירקיס (הב"ח) ור' מנחם מנדל קרוכמל (בעל „צמח צדק"). בצעירותו נבחר לדיין בקראקא, ואח"כ שימש ברבנות בפְּרוֹסְנִיץ (1650), הֶנָאוּ וניקולסבורג שבמוראוויה. מכאן עבר לווינה, במקום ששימש רבה הראשי של מדינת־אוסטריה עד גירוש־היהודים מווינה, וכאן גם נתפרסם על־ידי מלחמתו בשבתאות (1670). 1671 נתקבל באישורו של לואי XIV לאב"ד במץ, ובשנה שלאחר מכן יסד בעיר זו ישיבה באישורו של הפארלאמנט הפאריסאי. מחי־בוריו של א' זכה לפירסום מיוחד אוסף ה„שאלות ותשובות" שלו בשם „עבודת הגרשוני" (תנ"ט). בתשובותיו הסתמך א' לא רק על התלמוד בלבד, אלא אף על כל ספרות־ההלכה ועל מפרשי־הש"ס, כראשונים כאחרונים. א' היה ידוע גם כדרשן ומבחר דרשותיו כונס בקובץ „תפארת הגרשוני" (תנ"ט). א' שילב לתוך דרשותיו משא־ומתן בהלכה, וכדוגמת ר' יהודה רוזאנס בספרו „פרשת דרכים", שם אף הוא בפי אישים שונים מתקופת־המקרא ויכוחים בשאלות הלכיות שונות. בדרשותיו, כמו ב„שאלות ותשובות" שלו, דן א' גם בנושאים של הקבלה. עם תלמידיו המרובים נמנה ר' דוד אוֹפֶּנְהֵים (ע"ע).

ש. א. הורודצקי, לקורות הרבנות, ורשא, תרע"א, 50 ואילך; D. Kaufmann, *Die letzte Vertreibung d. Juden aus Wien*, 1889, 84 sqq; H. Flesch, *Jüdische Familienforschung*, Berlin, 1930.

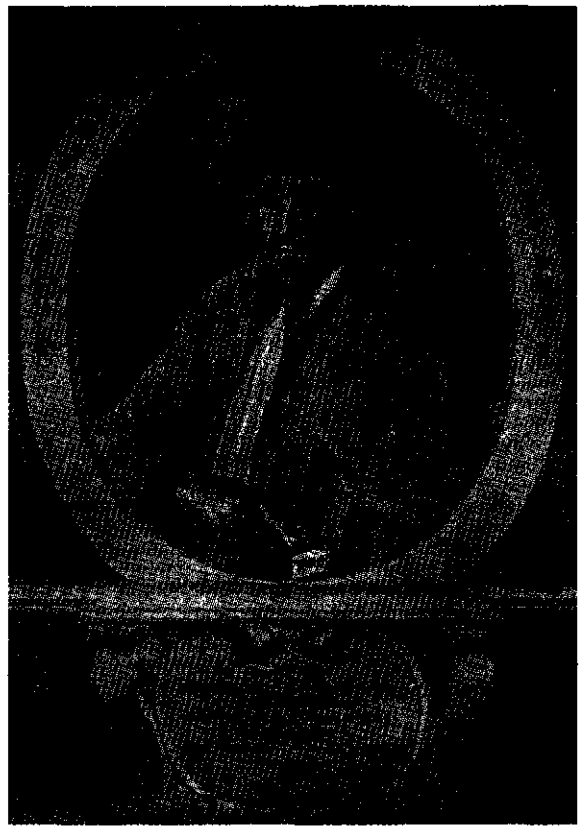
אַשְׁכְּנַזִּי, יַעֲקֹב בֶּן יִצְחָק (1550, יאנובו, מחוז לובלין, פולניה — 1625, פראג), רב ומחבר. חיבר ביידית כמה ספרי־פירושים למקרא: 1) „המגיד", תרגום מפורש של נביאים וכתובים (פראג של"ו/1576); הפירוש היידי נדפס עם נ"ך ופירוש רש"י; 2) „צאינה וראינה" (נדפס לראשונה בלובלין 1616; אח"כ — בקראקא; הדפוס הראשון, שהגיע לידינו [באזל 1622], שמור במוזיאון הבריטי), תרגום מפורש לחומש עם ההפטרות וחמש המגילות; 3) „מליץ יושר" — פירוש לחומש וכעין המשך של „צאינה וראינה" (לובלין שפ"ב/1622).

החשוב שבחיבוריו הוא ספר „צאינה וראינה" (שמו המלא: „צאינה וראינה בנות ירושלים"), שנועד לקוראות מישר־אל. המחבר גילה בו דרך חדשה בפרשנות היידית. בניגוד לפירושים הקודמים של החומש ביידית, שהסתפקו בתרגום־מלות ובתוספת של פירוש רש"י ומדרשים בשולי־הספרים, ידע א' ליתן מזיגה הארמונית של רוח כתבי־הקודש וכוָנתם הפנימית, כפי שנתפסו על־ידיו, עם מה שמצא ברש"י, במדר־שים ובדבריהם של מפרשים שונים. השילוב של היסוד הסיפורי־תיאורי שבמקרא עם היסוד הדתי־מוסרי של היהדות בכל התקופות עשה את „צאינה וראינה" לספר העממי הנפוץ ביותר בישראל במשך שלוש מאות שנה (שטיינשניידר רשם 26 מהדורות במאה הי"ז בלבד). הספר סייע לגיבוש השקפת־עולמה של האשה היהודית ושימש לה מעין תחליף לספרות יפה (ביחוד פעל בכיוון זה החלק הסיפּוּרי של התנ"ך במעשיות־המשפחה שבו וברוח הלירית השפוכה עליהן). הסגנון של „צאינה וראינה" השפיע על התפתחותה של הלשון היידית ושיחרר אותה מן הסיגנון של „הגרמנית הגבוהה האמצעית". ב1611 ניתרגם ספר „בראשית" של „צאינה וראינה" ללאטינית ע"י יוהאן זַאוּבֶּרט (Saubert); בשנת 1846 ניתרגם לצרפתית על־ידי אלכסנדר קְרֵיהאוּז (Krähhaus). תרגום גרמני שלם של הספר תירגם גולד־שמידט (נתפרסם ב Mitteilungen zur jüd. Volkskunde מ1911 ואילך).

יידישע ענציקלאפעדיע, כרך 5 וכרך „יידן" — 3; מאקס עריק, די געשיכטע פון יידישער ליטעראטור, 1928, עמ' 222; Staerk–Leitzmann, *Jüd.-deutsche Bibelübersetzungen*, 1923.

א. ל.

אַשְׁכְּנַזִּי, ר' צְבִי הִירְשׁ בֶּן יַעֲקֹב [ידוע גם בכינויו „חכם צבי"] — (1660, מוראוויה — 1718, לבוב), רב ופוסק. בילדותו למד א' אצל אביו, ר' יעקב זאַק, שהיה מן החכמים המפורסמים של קהילת־וילנה, ואצל אבי אמו, ר' אפרים בן יעקב הכהן (ע"ע), שבזמן פרעות הקוזאקים (1655) נמלטו מווילנה ושהו במשך זמן מסויים במוראוויה. ב1676 חיבר את תשובותיו הראשונות. סמוך לאותו זמן נשלח לסאלוניקי, כדי להכיר בישיבתו של ר' אליהו קובו את שיטת־הלימוד של החכמים הספרדיים. במשך ימי ישיבתו בתורכיה ובבלגראד (1679) סיגל א' לעצמו את מנהגי הספרדים ונימוסיהם, התחיל להיקרא בכינוי „חכם" המקובל בין הספרדים ואף התרגל לחתום בסופי תשובותיו בכינוי: ס"ט, כפי שנוהגים הספרדים. שמו „אשכנזי" ציין, ודאי, את מוצאו הפולני־אשכנזי. מ1680 ואילך ישב בקביעות באופן. בשעת כיבושה של אופן ע"י צבא־גרמניה (1686) נספו אשתו ובתו, ורק א' ניצל וברח משם לסאראייבו, במקום שנתמנה כחכם. בינתיים הובאו הוריו כשבויים ע"י הצבא הגרמני המנצח מאופן לברלין ובחיפושיו אחריהם הגיע א' לברלין (1689) ושם נשא את בתו של ר' משולם זלמן נוימרק־מירלס, אב"ד של קהילות אה"ו (אלטונה, האמבורג, וַנדסבֶּק). הוא קבע את מקומו באלטונה ובמשך 18 שנה הרביץ כאן תורה. ב1705 הביע רבה של לונדון, ר' דוד ניטו, באחת מדרשותיו בבית־הכנסת, את הדעה על זהותם של הטבע והאלוהות. בעיניהם של בני־הקהילה בלונדון נתעוררו חששות שמא יש כאן שמץ מדעותיו של שפינוזה, והחליטו להציע את חששותיהם לפני א' (שו"ת חכם צבי, י"ח). א' קיבל את נימוקיו של ר' דוד ניטו ומצא, שהם מתאימים לשיטתו של ר' יהודה הלוי (בס' הכוזרי) ושל ר' ישעיה הורוויץ (בס' שני לוחות הברית). במותו של ר' זלמן מירלס (1707) נבחר א' לרב של קהילות האמבורג־ונדסבק, בעוד שבאלטונה כיהן ברבנות ביחד עם ר' משה רוטנבורג. משום חילוקי־דעות חריפים, שפרצו בינו ובין ר' משה בשאלה אחת בעניני איסור והתר, הוכרח ר' צבי להתפטר ב1709 ממשרת הרבנות של קהילות אה"ו, אבל הוסיף לכהן כראש־ישיבה באלטונה. ב1710 הוזמן לשמש ברבנות באמסטרדאם, ושנים אחדות לאחר מכן (ב1713) הוטל עליו ועל ר' משה חגיז, ששהה אותה שעה באמסטרדאם כשד"ר מירושלים, לטפל בעניינו של השבתאי נחמיה חיא חיון, שבא לאמסטרדאם כדי לבקש

ר' צבי בן יעקב אשכנזי

מן העדה הפורטוגיזית סיוע בהפצת־ספריו. א' וחגיז הוציאו פסק־דין שלילי על חיון וספריו ואח"כ אף הטילו עליו חרם; אולם העובדה, שבראש ההתנגדות להיון עמד א', בן העדה האשכנזית באמסטרדאם, שימשה גורם לסיכסוכים חריפים בשאלת ההגמוניה של שתי העדות, הפורטוגיזית והאשכנזית, ואף בשאלת ספריו של חיון נתפלגו חכמי־הזמן בדעותיהם. מחמת ההתקפות התכופות עליו מצד מתנגדיו התפטר א' בשנת 1714 ממשרתו („לפי שהגישו [מתנגדיו] עצומותיהם בערכאות ולא רצה שיתחלל שם שמים בין האומות": ר"י עמדין). לאחר ששהה זמן־מה בלונדון נבחר ב1718 כרבה של קהילת־לבוב. לפי עדות בנו, ר' יעקב עמדין (בס' מגילת ספר), „תיקן שם תקנות גדולות והרים קרן הקהילה לשם ולתפארת", ובין השאר דאג לשיפורו של לימוד־התנ"ך. ספרו העיקרי של א', „שאלות ותשובות וחדושים ובאורים" (אמסטרדאם 1712), הוא מקור חשוב לתולדות חייו ולתולדות המצב התרבותי של יהודי־אירופה בזמנו. ב1692 פירסם את הגהותיו לטורי זהב על חו"מ. הוא התנגד לפלפול בלימוד־התלמוד ותבע ניתוח שיטתי ומעמיק של החומר. — בנו ר"י עמדין משבחו על מידות „הפרישות והזהירות ומנהג חסידות אמתית ויראה פנימית", שהיו בו.

ר' י. עמדין, ס' תורת הקנאות, מגילת ספר (הנדפס בסוף ח"א של ס' נחות יעקב לר"י מליסא); שם הגדולים, הוצ' קרענגיל, עמ' פ"ד בערכו; גרץ־שפר, VIII, עמ' 370–376; שם, ציון ר' עמ' 598—613; דמביצר, כלילת יופי, ח"א, 1888, עמ' צ"א—צ"ט; דוקס, אוה למושב, עמ' 11—17; ש. בובר, אנשי שם, עמ' 187–192; ראובן מרגליות, לתולדות אנשי שם בלבוב, סיני, כרך כ"ט, עמ' שע"ט–שפ"ח; כרך ל"א, עמ' ס"ח; D. Kaufmann, *R. Naftali Cohen im Kampfe gegen Chajun* (*Jahrbuch f. jüd. Gesch. u. Literatur*, II, 1899, p. 123–147); idem, *Ges. Schriften*, II, 1910, p. 303.

י. הן.

אַשְׁכְּנַזִּי, שְׁלֹמֹה בֶּן נָתָן (1520°, אודינֶה, איטליה הצפונית — 1600°, קושטה), רופא ודיפלומאט יהודי בתורכיה. אביו התייחס על משפחת בת־שבע או בַּסֶּווי (Basevi), אך השם א' מעיד על מוצאו מגרמניה, ואף בתורכיה נתפרסם בשם אַלְמַן אוֹגְלוּ (בנו של גרמני). לאחר שסיים את חוק לימודיו ברפואה בפאדובה נסע א' לקראקוב, ושם נתמנה כרופאו של המלך הפולני זיגיסמונד אוגוסט. ב1564 נשתקע בקושטה. כאן שימש רופאו של שגריר ויניציאה, מַרְקַאנְטוֹנְיוֹ בַּרְבַּרוֹ, שבשירותו פעל גם כמתורגמן. בזמן המלחמה על קפריסין, שפרצה ב1570 בין ויניציאה ותורכיה (במידה מרובה בהשפעתו של דון יוסף נשיא, ע"ע), נסתייע בארבארו בא' לשם שליחויות סודיות לווזיר הגדול מֶהֶמֶט סוקולי (מתחרהו הפוליטי של יוסף נשיא), שהשתמש בא' גם כרופא. לאחר המפלה התורכית בקרב של לֶפאנטו, כשגברה השפעתה של מפלגת־השלום בקושטה, השתתף א' בשיחות עם חוֹרָם בֵּי, המתורגמן הראשי ב„שער העליון", שהביאו לידי חתימת חוזה־השלום של 1573. שנה לאחר מכן נשלח א' לוויניציאה ע"י הווזיר כדי להגיש לממשלת־וויניציאה הצעות לברית ויניציאנית־תורכית. למרות מה שהוויניציאנים התנגדו לתכנית זו התייחסו אליו בכבוד, כשגרירו של השולטאן. הוא נתקבל ברוב פאר על־ידי הדוג'ה והסיניוריה ב7 ביולי, 1574. היהודים ערכו תפילות לכבודו בבית־הכנסת של ה„מזרחיים", ודבר בואו נזכר בקולופון של „יורה דעה", שנדפס בוויניציאה בשנת של"ד (1574) כמאורע יוצא מן הכלל. מאז, ובמשך עשרות שנים, היתה לא' השפעה עצומה על הנהגת העניינים המדיניים בקושטה. שמו נזכר לפעמים קרובות באגרותיהם של צירים ויניציאניים, שנסתייעו בו. לפי דבריו של א' היה הוא האחראי להצלחתה של השתדלות תורכיה לטובת אנרי דה וָאלוּאָ (Henri de Valois) כשזה האחרון נבחר למלך פולניה ב1573. ב1578, כשביקש הדוכס הגדול של טוסקאנה לחדש את היחסים הדיפלומאטיים עם תורכיה, נמלך בא' בנוגע לנוהל. ב1583 סייע בישוב מחלוקת בין ציר־אנגליה וציר־ויניציאה בקושטה. ב1586 חתם א' בשם השולטאן על הטיוטה של החוזה עם ספרד ולאחר חמש שנים עדיין היה נחשב כאיש־סודו של הווזיר הגדול, פֶרהאד פחה, שא' הציל אותו (ב1594) ממות כשהשולטנה־האֵם זממה להרגו.

ב1591 השתמש א' בהשפעתו להשיג את מינויו של עמנואל ארון (שהיה, אפשר, ממוצא יהודי) כווֹיֶווֹדָה (שליט) של מולדאוויה. כשנסע ליאסי ב1593 כדי לבוא על שכרו תמורת מאמציו, הוסגר לידי נסיך טראנסילוואניה ונחבש בבית־הסוהר. לסוף שוחרר ממאסרו בהשפעתו של השגריר הבריטי בקושטה. זמן קצר אחר־כך מת. אלמנתו בולה אֶכְּסֶטִי ירשה חלק מסודותיו הרפואיים וזכתה לכבוד בחצר התורכית כשריפאה (בתחילת המאה ה17) את השולטאן־הילד אחמד I ממחלת־האבעבועות.

בנו, נתן אשכנזי, שהיה אף הוא רופא, זכה לקבלת־פנים רשמית ע"י הדוג'ה כשביקר בוויניציאה ב1605 — כפי הנראה, בשליחות דיפלומאטית חשאית מטעם השולטאן.

ש. רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה ובארצות־הקדם, ב' 1938[2]; ב. רות, בית נשיא, תשי"ג; M. A. Levy, *Don Joseph Nasi, Herzog von Naxos, seine Familie, und zwei jüdische Diplomaten seiner Zeit*, 1859; M. Diena, *Rabbi Scelomo Askenazy e la Republica di Venezia* (*Atti del R. Istituto Veneto*, VII. IX, 611–637); I. Zoller, *Una lettera di Salomone Aschanazi al Granduca di Toscana* (*Rivista Israelitica*, 1909, 145–151).

ב. ר.

אַשְׁכְּנַזִי, שִׁמְעוֹן (1867—1937), מלומד יהודי, שהיה מחשובי־ההיסטוריונים של פולניה. א' למד באוני־ברסיטות של וארשה וגטינגן. ב1897—1907 שימש מרצה להיסטוריה חדשה באוניברסיטה בלבוב וב1907—1914 — פרופסור מן המנין למקצוע זה באותה אוניברסיטה עצמה. בתקופת מלחמת־העולם I היה חבר הועד הלאומי הפולני בשווייץ והטיף לעצמאותה השלמה של פולניה. אחר הקמתה של פולניה העצמאית שימש נציגה הראשון בחבר־הלאומים עד 1923. הממשלה הנאציונאלדמוקראטית פיטרה אותו מתפ־קידו משום יהדותו. ב1927—1937 כיהן כפרופסור־כבוד באוניברסיטה של וארשה. הנושאים העיקריים של מחקריו ההיסטוריים הם מתקופת 1772–1863 (מן החלוקות של פולניה עד המרד הגדול ברוסים). עבודותיו העיקריות הן: המונו־גראפיה על „הנסיך יוסף פוניאטובסקי" (1905; ניתרגמה לאנגלית, צרפתית וגרמנית); ואלֶריאן לוקאשינסקי (1908); נאפוליון ופולניה (3 כרכים; 1918—1920); Uwagi (הערות על הבעיה הפולנית), 1924; דאנציג ופולניה (1921). כן כתב פרקים על רוסיה ופולניה ב Cambridge Modern History. ב1929 גילה כתבי־יד של נאפוליון, שפירסם אותם בשם Rękopisy Napoleona (1793—1795). ב1912 נוסד ביזמתו הרבעון לחקר תולדות־היהודים בפולניה (Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce). בחו־ברות של רבעון זה נתפרסמו מאמרים ארכיוניים של א' על שאלת־היהודים בדוכסות־וארשה ובימי הקונגרס הווינאי. מחקריו של א' מצטיינים בניתוח מזהיר ובסיגנון מעולה. הוא הקים דור של תלמידים־היסטוריונים פולניים, שתפסו מקום בחייה הרוחנים והמדיניים של פולניה. בתחום היהדות היה א' מוחזק כדַבָּרם של המתבוללים.

M. Kukiel, *Szymon Askenazy*, 1935.

אֶשְׁכְּרוֹעַ (Buxus), סוג של צמחים, שהוא החשוב ביותר בששת הסוגים של משפחת האשכרועיים (Buxaceae). הסוג א' כולל כ20 מינים של שיחים או עצים קטנים, שהם רווחים באיזור הים התיכוני, בצפון־המערב של ההימא־לאיה, ביאפאן, במאד־גאסקאר ובאיי הודו המערבית. — הא' ירוק־העד (B. sempervirens) הוא שיח או עץ לא־גבוה, בעל עלים קשים ירוקי־עד ופרחים קטנים צהו־בים־ירוקים. הוא גדל בר באירופה ובאסיה הקדמית. עצו הצהב־הב, שמצטיין גם בצפיפותו וגם בעדי־נות טבעות־השָׁנָה שבו, מקובל מאוד בחרושת הזעירה של חריטה וחיטוב ובתעשיית חלילים, מסרקות, קופסאות וכד'. כמו־כן מרבים לנטוע צמח זה — שהוא נוח לזימור — כשיח־שפה לערוגות.

אשכרוע (Buxus sempervirens)
1. ענף; 2. פרח זכרי; 3. פרח נקבי; 4. חתך־אורך של שחלה; 5. חתך־אורך של פרח; 6. זרע; 7. חתך־אורך של זרע.

אֲשְׁלָג (גרמ' Kali [ע"ע אלקלי] או Pottasche, אנג' potash — אפר־הסירים, צרפ' potasse), בטֶכנו־לוגיה הכימית ובחקלאות — שם כולל לתרכבות האשלגן (ע"ע) — כגון אשלגן כְלורידי, קארבונאטי וכְלוראטי —, שהפקתן או ייצורן וסחרן נעשו ענף חשוב של המשק והכלכלה העולמיים משום חשיבותן לחקלאות ולחעשיה. — המונח העברי־הארמי המקורי א', המצוי בספרות התלמודית (שבת צ, ע"א; נדה סב, ע"א; תוספתא שם ח, י), ציין צמח ששימש לכביסה, או תכשירים שהוכנו ממנו לצורך זה. ז. א. הוא ציין, כנראה, גם א' וגם סוֹדָה (ע"ע). לאחר שהוכר ההבדל שבין קארבונאטֵי הנתרן והאשלגן במאה ה18, יוחד המונח א' לאשלגן הקארבונאטי, שסגולותיו כמרכיב של אפר־צמחים כבר היה ידוע לאריסטו ושהרומים ניצלוהו לעשיית סבון. באמצעות הערבים נודע הא' לאי־רופים ביה"ב; האלכימאים ליבּאניוס וגְלַאוּבֶּר הורו כיצד מכינים אשלגן קארבונאטי נקי. לשם הפקתו היו שורפים צמחים בסירים גדולים, שוטפים את אפר־השרפה במים ומקבלים את הא' מן התמיסה המאויידת (מכאן שמו של הא' בכמה לשונות אירופיות). הוא שימש חומר־גלם לתעשיית סבון וזכוכית, וכן להכנת אשלגן הידרוכסידי, שנקרא א' מאכל (ע"ע אשלגן). בארצות מרובות־היערות (רוסיה, טראנסילוואניה, קאנאדה) היתה הפקת א' מאפר־עץ מקו־בלת עד הדור האחרון, וכן משמשת לצורך זה המולאסה הקלויה מן הפסולת של ייצור סוכר־הסלק.

שיטות סינתטיות להכנת א' קארבונאטי הן:

1) שיטה אנאלוגית לשיטת לֶה־בְּלאן בהכנת הסודה (ע"ע).

2) הפעלת גאז־CO_2 על תרחיף של מאגנֶזיום קארבונא־טי שלֶש־הידראטי בתמיסת אשלגן כלורידי:

$$2KCl + 3(MgCO_3.3H_2O) + CO_2 \rightarrow MgCl_2 + 2(MgCO_3.KHCO_3.4H_2O).$$

המלח הכפול המאגנֶזי־אשלגני ניתן לפירוק, בחימום קל עם מאגנֶזיה או בחימום נמרץ יותר כשלעצמו; המאגנזיום הקאר־בונאטי השלֶש־הידראטי חוזר ושוקע, והא' נשאר בתמיסה:

$$2(MgCO_3.KHCO_3.4H_2O) + MgO \rightarrow 3(MgCO_3.3H_2O) + K_2CO_3;$$

$$2(MgCO_3.KHCO_3.4H_2O) \rightarrow 2(MgCO_3.3H_2O) + K_2CO_3 + CO_2 + H_2O.$$

3) אלקטרוליזה של תמיסת־KCl עם העברת CO_2 דרך ההידרוכסיד המצטבר מסביב לקאתודה.

המפנה הגדול בתולדות השימוש בא' חל במחצה השניה של המאה ה19 כתוצאה משני גורמים אלה: (1) ייסודה של הכימיה החקלאית ע"י ליביג (ע"ע), שגילה ב1839/40 את האשלגן כמרכיב קבוע של הרקמה הצמחית ונתן ב1865 הוראות להשתמש במלחיו של יסוד זה לשם דישון מלאכו־תי; (2) גילוי מקורות מינראליים גדולים של מלחי־אשלגן באירופה המרכזית, מתחילה בשְׁטַסְפוּרְט (ע"ע) ב1843 ואח"כ על־יד מילְהוּז באלזאס ב1867. תעשיית־הא' החדישה נוסדה ב1861, כשהוחל בניצולן של שכבות־המינראלים העליונות שבמכרות־שטאספורט — שכבות, שמחפות על שכבה של מלח־בישול ושנחשבו עד אז לפסולת שיש לסלקה (מכאן כינויין „מלחי־פינוי", Abraumsalze). הייצור נתפתח ונת־רחב במהירות, בהתאם לגידול צרכיהן של החקלאות

החדישה והתעשיה הכימית. המוצר שהוצא לשוק היה בעיקרו אשלגן כלורידי (KCl), והשם א׳ הוסב גם על חומר זה. מאחר שערכו השימושי העיקרי של המלח הוא באשלגן שבו, הוסכם להעריך את התכשירים השונים של הכלוריד, וכן של שאר מלחי האשלגן, לפי השיעור של בסיס־האשלגן (אשלגן חמצני, K_2O) שבהם ולקבוע לפיו את התפוקה; ויש נוהגים לקרוא לתחמוצת זו עצמה בשם א׳.

משום בעלותה על מכרות־שטאספורט, וגם (מ1871 ואילך) על מכרות־אלזאס, היה לגרמניה עד מלחמת־העולם I מונופולין־בפועל על ייצור־הא׳ העולמי. משהוחזרה אלזאס לצרפת בשלום־וֶרסַי נעשתה צרפת מתחרה בגרמניה בתחום של ייצור זה. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם נמצאו מכרות־א׳ חשובים בחלקים שונים של כדור־הארץ והוחל בעיבודם: ב1922 בקאלוש (גאליציה המזרחית, פולניה), ב1925 בקארדונה ובסוריה (ספרד הצפונית), ב1930 בסוליקאמסק (אוראל, רוסיה), ב1931 בקארלסבאד (ניו־מכסיקו, אה״ב); וכן הוחל בניצול אוצרות־הא׳ העצומים שבכמה מן הימות המלחות: ימת־אֶלְטוֹן (בין הוולגה התחתית ונהר־אוראל), ימת־סֶרְל (Searle's, קאליפורניה), ים־המלח (א״י). מסתבר, שאף מכרות־הא׳ אינם אלא שרידי אגמים מלחים עצומים, שמימיהם נתנדפו במשך תקופות גיאולוגיות בעבר.

המינראלים העיקריים, המשמשים יסוד לתעשיית־הא׳, הם:

אשלגן כלורידי מינראלי, סִילְוִין, או סילוויס או סילוויניט — KCl; מכיל להלכה 63.2% K_2O. אולם המינראלים הטבעיים מעורבים במידות שונות במלחים אחרים, עפ״ר במלח־בישול, ואינם מגיעים אלא ל40%—30 א׳.

שכיחים ממנו מינראלים, שהם מלחים כפולים (או משולשים) של מלחי־אשלגן עם מלחים אלקאליים־אדמתיים, עפ״ר כהידראטים; החשובים שבהם הם:

קארנאליט — $KCl.MgCl_2.6H_2O$ (16.9% א׳);
קִינִיט — $KCl.MgSO_4.3H_2O$ (18.9% א׳);
שֶׁנִיט — $K_2SO_4.MgSO_4.6H_2O$ (23.4% א׳);
לאנְגְבֵּינִיט — $K_2SO_4.2MgSO_4$ (22.7% א׳);
לֶאוֹנִיט — $K_2SO_4.2MgSO_4.4H_2O$ (19.4% א׳);
פּוֹלִיהאליט — $K_2SO_4.MgSO_4.2CaSO_4.2H_2O$ (15.6% א׳).

הפקת הא׳ ממחצביו מושתתת על המסתם במים ועל תהליך שיטתי של גיבוש־למקוטעים, שבו מנוצלים הבדלי־המסיסויות של המרכיבים השונים והשפעות־הגומלים שביניהם מבחינת המסיסות.

אחר מלחמת־העולם II עברו מכרות־הא׳ שבגאליציה לבעלות רוסית, וכן הועמדו כ60% מתפוקת־הא׳ הגרמנית תחת פיקוח רוסי. ייצור הא׳ באירופה המרכזית, ששותק בשלביה הסופיים של המלחמה, חודש במילואו אחר המלחמה. כיום צועדת גרמניה (בעיקר המזרחית) שוב בראש היצרנים, ואחריה באירופה — צרפת. אולם הייצור האמריקני, שלרשותו עומד מלאי של כ120 מיליון טון א׳, נמצא בגידול עצום. המרבצים הרוסיים, הנאמדים ביותר ממיליארד טון, הם, כנראה, הגדולים שבעולם, אולם אין ידיעות על מידת ניצולם אחר המלחמה. הייצור השנתי העולמי קודם מלחמת־העולם II היה כ$2\frac{3}{4}$—3 מיליון טון, בשנים האחרונות — כ4—5 מיליון טון. מחירו של הא׳ בשוק העולמי בשנים האחרונות היה בין 40 ל60 דולר לטון.

התפוקה העולמית של א׳ בארצות־ייצורו העיקריות
(באלפי טון)

	1938	1945	1947	1950
גרמניה	1.860	?	940	1,700
צרפת	530	145	630	1,020
פולניה	110	?	?	?
ספרד	120	270	200	150
ס.ס.ס.ר.	270	?	?	?
אה״ב	290	790	930	1,170
א״י	50	75	120	—
ייצור עולמי (אומדן)	2,870	2.300	3,000	4,400

כ90%-80 מן התפוקה העולמית של הא׳ משמשים כדשנים כימיים בחקלאות (ע״ע דשון). השייר מעובד לא׳ מאכל, א׳ קארבונאטי, א׳ כלוראטי, וא׳ ניטראטי (ע״ע כלור; מלחת; נפץ, חמרי־) ומלחי־אשלגן אחרים.

הפקת א׳ (בצורת KCl) ממי ים־המלח בא״י התחילה ב1930. המלאי של מלחי־האשלגן בים־המלח נאמד ב10^9 טון. עד לחורבנו במלחמת־העצמאות ב1948 הפיק מפעל־הא׳ של ים־המלח 1,040,000 טון א׳. ב1947 הגיע הייצור ל120 אלף טון, שהיו כ4% מן הייצור העולמי השנתי.

ייצור א׳ מים־המלח בשנים האחרונות

שנה	בטון	בלי״ש
1945	75,000	1,100,000
1946 (הפרעה מחמת שביתה)	57,000	950,000
1947	121,000	1,850,000

י. ל. — מ. ה. ב.

אַשְׁלְגָן (Kalium, אנג׳ וצרפ׳ potassium), יסוד כימי; מתכת מקבוצת המתכות האלקליות (ע״ע). סמלו הכימי: K. מספרו הסידורי: 19. משקלו האטומי: 39.096; איזוטופים טבעיים: 39 (93.44%), 40 (0.011%), 41 (6.54%). הא׳ הוא מן היסודות הראדיואקטיוויים המועטים שבין היסודות בעלי מספר סידורי למטה מ80. הראדיואקטיוויות שלו קלושה מאד ומקורה באיזוטופ K_{40}, שהוא קורן־β^- (תקופת־החצייה 5.5×10^8 שנים). הוכנו גם ראדיו־איזוטופים מלאכותיים: 38 (קורן־β^+), 42 (קורן־β^-), 43 (קורן־β^-); משך־חייהם הוא קצר.

בצורת הקארבונאט, שהופק מאפר־צמחים (ע״ע אפר) או מן המשקע הגבישי שבחביות־יין (ע״ע יין, חמצת ה־), כבר היה הא׳ ידוע לקדמונים, אלא שלא הבחינו בין קארבונאט זה (אשלג, ע״ע) ובין סודה (ע״ע). הבחנה זו נעשתה רק במאה ה18, אולם אז עדיין ראו את האשלג עצמו כיסוד כימי. ב1797 גילה קְלַפְּרוֹת (ע״ע) את האשלג בעולם המינראלי — כמרכיבו של הסיליקאט לֶוּצִיט. דֵיוִי (ע״ע) הוכיח ראשון בדרך האלקטרוליזה, שהאשלג הוא תרכובת של יסוד מתכתי (1807). מיד אחריו (1808) קיבלו גם גֵי־לִיסַק (ע״ע) ותֶּנַר (ע״ע) את המתכת ע״י חיזור האשלג המְאַכֵּל (ע״ע אלקלי) בשבבי־ברזל לוהטים, וקירודו (Cureaudeau) — ע״י החיזור בפחם. ב1840 עמד לִיבִּיג (ע״ע) על חשיבותו של הא׳ בהזנת הצמחים, ומרבצי המלחים האשלגניים שבשְׁטַספוּרט (ע״ע), שנחשבו תחילה

כפסולת שיש לפנותה, נעשו (בערך מ1860 ואילך) יסוד לתעשיה כימית של דשנים ושל תרכבות אשלגניות אחרות.

הא׳ בטבע. הא׳ האלמנטארי אינו מצוי בטבע, אבל כמעט בכל מקום בשכבה הסלעית של קרוט־הארץ מצויות תרכבות־א׳ כסיליקאטים, למשל באורתוקלז (ע״ע) ובמיקה (ע״ע) אשלגנית. מאחר שאחוז הא׳ בסלעים הגראניטיים הוא כ2.5%, תופס הא׳ את המקום הששי או השביעי בשורת היסודות לפי חלקם בהרכבתה של קליפת כדור־הארץ. בדרך־כלל עולה שיעור הא׳ על זה של הנתרן בסלעי־משקע כמעט פי 3; בסלעי־פרץ שיעוריהם כמעט שווים, ואילו במי־האוקיינוסים אין שיעור הא׳ אלא כ$1/_{30}$ מזה של הנתרן. את ההבדלים הללו בין היחסים Na:K ביבשה ובים יש להסביר, כנראה, ע״י פעולת־סיפוח בוררת של מינראלי־קרקע מסויימים (כגון הזאוליטים, ע״ע) וע״י הקליטה הבוררת של האורגאניזמים החיים. — הובעו השערות, שבתקופות גאולוגיות קדומות ביותר היה הא׳, בצורת האיזוטופ הראדיואקטיווי שלו, שכיח הרבה יותר בקרום־הארץ, ושחום התפרקותו הראדיואקטיווית הספיק אז להחזיק את גוף־הארץ במצב מותך, וכן שהסידן המצוי עכשיו בקרום־הארץ נתהווה מהתפרקות זו; אולם השערות אלו אינן מבוססות כל צרכן.

רוב־רובה של הכמות העצומה של א׳, המצויה בסלעים, אינה משתתפת במחזור־החמרים בטבע, ואף קשה לנצלה לצרכים טכניים. אולם קיימים גם מרבצים מינראליים מסויימים, שהם הצטברויות של מלחי־א׳ מסיסים — באירופה המרכזית (גרמניה התיכונה ואלזאס) והמזרחית (גאליציה המזרחית), בספרד, בטוניס, בדרום־מערבן של אה״ב; וכן יש כמה ימות מלחות, שהן תמיסות מרוכזות של מלחי א׳ — בקאליפורניה, בדרום־מזרחה של רוסיה, בא״י (ע״ע אשלג). מי־האוקיינוסים הם עניים־ביחס בא׳ — פחות מ0.1%, אע״פ שהכמות המוחלטת של א׳ (בעיקר בצורת הסולפאט K_2SO_4) שבהם נאמדת ב1.15×10^{16} טונות. מלחי־א׳ בריכוז מועט נמצאים ברוב הקרקעות. מן הקרקע ניטל הא׳ ע״י הצמחים, ומהם הוא מגיע לבעלי־חיים. א׳ הוא מרכיב קבוע של כל רקמה חיה. אפר של עצים ושל צמחי־יים שימש לפנים מקור חשוב להפקתם של מלחי־א׳. עשיר ביותר בא׳ הוא סלק־הסוכר, והאפר של פסולת־המולאסה של ייצור הסוכר מכיל עד 30% אשלג (ע״ע). בבע״ח יש לציין — מלבד מציאותן של א׳ ברקמות ובדם (ר׳ ע׳ 428) — את הצטברותו בצמר־הכבשים, מן הזיעה והחלב המופרשים בו; מקליית הצמר אפשר לקבל כ5 חלקים של אשלג לכל 100 חלקים של צמר.

א׳ מתכתי מוכן בטכניקה:

1) ע״י חיזור אשלג (הקארבונאט) באמצעות פחם בחום:

$$K_2CO_3 + 2C \longrightarrow 3CO + 2K;$$

2) ע״י אלקטרוליזה של אשלג מאכל (ההידרוכסיד), שניתך בקלות, אלא שהא׳ נוטה להתמוסס בהידרוכסיד המותך;

3) ע״י אלקטרוליזה של א׳ כלורידי, שלשם הנמכת נקודת־היתוכו מערבים בו סידן כלורידי.

הא׳ הוא מתכת לבנה, נוצצת כעין הכסף, רכה (קשיות: 0.5) ונחתכת בנקל ע״י סכין, קלה מן המים (משקל סגולי: 0.86), בעלת נקודת־היתוך נמוכה (62^0), רותחת ב760^0. אדיו ירוקים, והמולקולה שלו במצב גאזי היא חד־אטומית. נמס באמוניה נוזלית. מצטיין בפוטו־אלקטריות (ע״ע) מובהקת. המתכת וכל תרכבותיה הנדיפות מקנות לשלהבת צבע סגול מחמת הקווים האדומים והסגולים שבספקטרום של K. המתכת רגישה מאד לחמצן ולרטיבות, ובנוכחות אויר היא מתכסית מיד בשכבה של תחמוצת (או הידרוכסיד). לפיכך נוהגים לשמר אותה תחת בנזין או נפט.

הא׳ המתכתי ערכו המעשי ושימושיו מועטים. משתמשים בו בתאים פוטואלקטריים של מכשירים אופטיים, של סרטי־קולנוע ושל הטלוויזיה. במעבדה ובתעשיה הכימית הוא נדחה עפ״ר ע״י הנתרן הזול ממנו. לעומת זה נודעת חשיבות עצומה לתרכבות־הא׳ — בעיקר בצורת מלחיו — הן בטכניקה והן בתהליכי־החיים.

מתרכבות הא׳ (1) ההידריד הבלתי־יציב, KH, הוא חומר־מחזר נמרץ. — (2) קיימות, לכל הפחות, שתי תחמוצות מוגדרות יפה, K_2O וK_2O_4, ואולי עוד כמה דרגות־ביניים לא־יציבות. התחמוצת K_2O, הנוצרת בחימצון הא׳ או בשרפתו בכמות־חמצן מועטת, היא חומר לבן־צהבהב והיא האלמימה של בסיס־הא׳. הטטרוכסיד K_2O_4 נוצר כאבקה צהובה עם שרפת הא׳ באויר או בחמצן יבש; הוא על־תחמוצת, שמתפרקת עם מים למי־חמצן ולחמצן:

$$K_2O_4 + 2H_2O \longrightarrow 2KOH + H_2O_2 + O_2.$$

(3) בסיס־הא׳, **א׳ הידרוכסידי או אשלג מאכל**, KOH, הוא מן החמרים החשובים בתעשיה ובמעבדה הכימית. הוא מתהווה בפעולת מים על התחמוצת:

$$K_2O + H_2O \longrightarrow 2KOH,$$

או בפעולת מים על המתכת עצמה:

$$2K + 2H_2O \longrightarrow 2KOH + H_2.$$

הראקציה האחרונה היא נמרצת מאד, והמימן המשתחרר עם המסת הא׳ במים נדלק מחמת חום־הראקציה. בטכניקה מופק אשלג מאכל בפעולת מי־סיד על א׳ קארבונאטי או סולפאטי:

$$K_2CO_3 + Ca(OH)_2 \longrightarrow 2KOH + CaCO_3\downarrow,$$

או — לפי השיטה החדישה — ע״י אלקטרוליזה של תמיסה מימית של א׳ כלורידי, שבה הא׳ המופק על פני הקאתודה חוזר ונמס במים. האשלג המאכל הוא גוף גבישי, שמשקלו הסגולי הוא 2 ונקודת־היתוכו — 360^0. הוא היגרוסקופי ומסיס מאד במים: ב100 ג׳ מים—97 ג׳ ב0^0, 140 ג׳ ב50^0, 213 ג׳ ב125^0; וכן הוא מסיס בכוהל. הוא אחד מן הבסיסים החזקים ביותר. הוא עובר לסוחר בצורת מקלות יצוקים או גריסים, שיש לשמרם מפני הרטיבות. השימוש המרובה בו נובע ממסיסותו הגדולה ובסיסיותו החזקה; ביחוד הוא משמש לייצור סבון רך.

(4) ההאלוגנידים: הכלוריד, KCl, מצוי בטבע ומופק ממנו בכמויות גדולות ביותר. הברומיד, KBr, והיודיד, KJ, אף הם מצויים בטבע, אך הם גם מוכנים בדרכים סינתטיות שונות (ע״ע ברום; יוד). הפלואוריד, KF, נוצר ע״י סתירת החומצה ההידרופלואורית באשלג מאכל. כל ההאלוגנידים שייכים למערכת הקובית־איזומטרית של הגבישים והם מלחים יציבים מאד, שניתכים ומתנדפים בלא פירוק. נקודות היתוכם ורתיחתם יורדות בהתמדה מן הפלואוריד עד היודיד. הפלואוריד מצטיין ביצירת הידראטים ומלחים חומציים, היודיד — במסיסות בנוזלים אורגאניים שונים.

	משקל־סגולי	נקודת־היתוך	נקודת־רתיחה	מסיסות במים (ג׳ ב 100 ג׳)	
				ב 0°	ב 100°
KF	2.48	846°	1505°	כ 80	גדולה מאד
KCl	1.99	768°	1417°	28.1	56.1
KBr	2.75	728°	1381°	53.5	102.0
KJ	3.12	693°	1331°	127.9	209.0

שימושי ההאלוגנידים הם מרובים וחשובים. הכלוריד משמש בטכניקה בייצורם של רוב המלחים האשלגניים האחרים. הברומיד משמש בצלום (ע״ע) וכסם־מרגיע ברפואה (ע״ע ברום). היודיד משמש הרבה בכימיה האנליטית (ע״ע; וע״ע יוד). — חשיבות מרובה יש גם לכְלוראט ולעל־כְלוראט של הא׳ ($KClO_3$ ו $KClO_4$): לראשון כמרכיב של חמרי־נפץ וחמרי־הדלקה, לשני — באנאליזה (וע״ע כלור).

(5) א׳ קארבונאטי, K_2CO_3, **האשלג** (ע״ע) של יה״ב, מוכן בשיטה חדישה מא׳ כלורידי ע״י CO_2 ומאגנזיום קארבונאטי. כמויות ניכרות מופקות גם מן הפסולת של ייצור סוכר־הסלק. האשלג הוא גוף גבישי לבן, היגרוסקופי ומסיס מאד במים (112% ב20^0), ובמידה ניכרת גם בכוהל. הוא משמש בעיקר בתעשיות הסבון והזכוכית.

(6) א׳ ניטראטי הוא **מלחת־הודו** (ע״ע מלחת). — על א״ פוספאטיים ע״ע זרחן; פוספטים. — על א׳ פֶּרְמאנ־גאנאטי ע״ע מנגן.

(7) מן המלחים האורגניים של הא׳ יש להזכיר את האוֹקְסאלאט החומצי, המצוי בצמחים (ע״ע אוכסלית, חמצה), ואת הטארְטְראט החומצי שֶׁמִּן היין (ע״ע יין, חמצת ה־).

רק מלחי־א׳ מועטים — ביחוד מלחים של חומצות קוֹמְפְּלֶקְסיות נדירות — הם לא־מסיסים במים ומסוגלים לשמש לזיהוי ולקביעה של יון־הא׳ בתמיסות. באנאליזה הכימית רווח השימוש בעל־כלוראט $KClO_4$ (בנוכחות כוהל), בפלאטיני־כלוריד K_2PtCl_6, ובקובאלטי־ניטריט $K_3Co(NO_2)_6$. השיטה הנוחה ביותר לזיהוי האיכותי ולקביעה הכמותית של הא׳ היא הבדיקה הישירה והסְפֶּקְטְרוֹסקוֹפית של צבע־השלהבת.

הא׳ בביולוגיה. כל תא חי מכיל א׳ כמרכיב קבוע בעל חשיבות פיסיולוגית מרובה, וכל אורגאניזם זקוק לאספקת־א׳ לשם קיומו. חולדות צעירות, שניזונות על דיאטה עניה בא׳, לוקות בעיכוב התפתחותן. באדם ידועה מחלה תורשתית נדירה — השיתוק המשפחתי המחזורי —, שסימניה הם שיתוקי־שרירים חולפים, וסיבתה היא מיעוט־א׳ בדם; היא ניתנת לריפוי ע״י הוספת KCl לדם. כל צמח זקוק למקור של א׳ בקרקע; המינימום של ריכוז־הא׳ בקרקע פוריה הוא כ0.01% K_2O. כל יבול נוטל מן הקרקע כמות של א׳, הכל לפי טיבו של הצמח: עצים נוטלים בכל שנה כ½ ק״ג K_2O מדונאם אחד של קרקע; סלק־סוכר ותפוחי־אדמה נוטלים כ25 ק״ג מדונאם; דגניים נוטלים כ6 ק״ג, וכו׳. מפני־כן אין התמדת פוריותה של האדמה בשטח מסויים אפשרית אלא במידה שהא׳ חוזר אליה בדרך־הטבע מאורגאניזמים מתים ומתפרקים או מוחזר אליה בדרך מלאכותית ע״י תוספת של מלחי־א׳. מכאן החשיבות המכרעת, שיש לדישון אשלגי לחקלאות (ע״ע אשלג: דשון). בגוף החי מצטבר הא׳ בפנים התאים, ומבחינה זו הוא מופיע כעין אַנְטאַ־גוניסט של הנתרן, שעיקרו נמצא בנוזלים הבין־תאיים. גוף האדם החי מחזיק כ200 ג׳ של א׳, ורק כ3 ג׳ נמצאים מחוץ לדפנות־התאים — בפלאסמה של הדם ובלימפה. שיעור־הא׳ בנסיוב־הדם הוא קבוע וכמעט שווה בכל היונקים — כ0.022%. שיעור זה מיוצב ע״י פעולת־ההפרשה של הכליות ופעולת־הקליטה של הרקמות; אין הוא משתנה בהשפעת השינויים בשיעור־הא׳ במזונות, שבדרך־כלל הם מכילים עודף גדול של א׳. אולם זריקה תוך־ורידית של 0.1—0.2 ג׳ KCl בכלב, חתול או ארנב גוררת תופעות־הרעלה קשות ועלולה לגרום מיתה.

השיעור המסויים של א׳ בנוזלי הגוף הוא הכרח חיוני לקיומו התקין, ביחוד לפונקציה התקינה של השרירים (ושל שריר־הלב בפרט) והעצבים. מבחינה פונקציונאלית מופיע יון־הא׳ כעין אנטאגוניסט של יון־הסידן; בשרירי־השלד קובעת מציאותו של א׳ את יכלתם להגיב על גירויים; בשריר־הלב מופיע הא׳ כמשכך, שהעדרו גורם להפסקת פעולת־הלב במצב עוויתי של כיווץ מתמיד, ומציאותו במידה יתירה — להפסקת הפעולה במצב של דיאַסְטולה. הא׳ דרוש לקיום כושר־ההובלה בעצב המגורה. גירוי של עצב, התכווצות של שריר ותהליכים של תסיסה וגליקוליזה של סוכר וגליקוֹגֶן ברקמות או בשמרים וחידקים מלווים חילופים של יוני א׳ ונתרן בין פנים־התאים ובין נוזלי־הסביבה דרך קרומי־התאים. — המֶּכאניזם של הפעולה הפיסיולוגית של הא׳ עדיין לא הוברר כל צרכו.

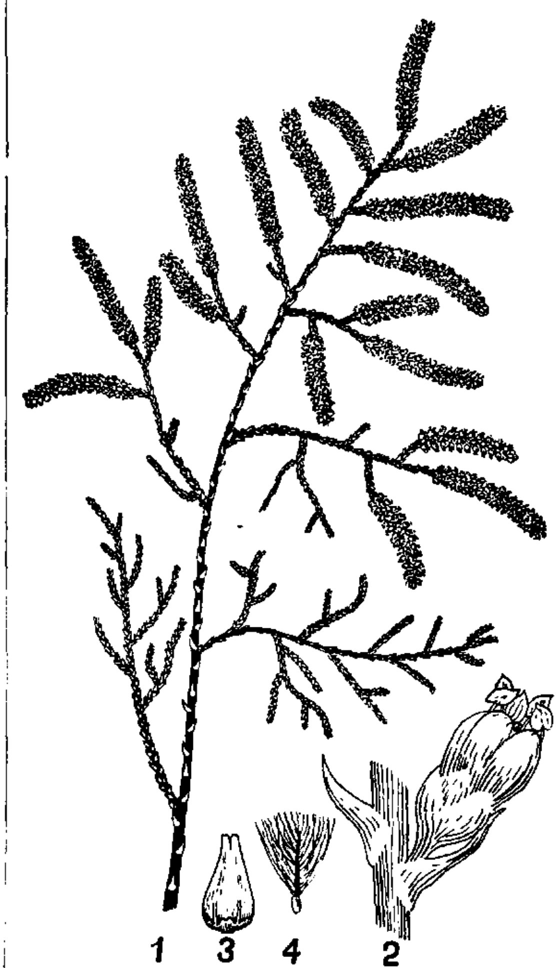
מ. ה. ב. — י. ל.

אֶשְׁלִיִּים (Tamaricaceae), משפחה של צמחים דו־פסיגיים מסדרת הדפניים (ע״ע); בעלת קרבה למשפחת הערבתיים (ע״ע). הא״ הם עצים או שיחים, שהם רווחים בעיקר במחצה הצפונית של העולם הישן (ים־התיכון, אסיה התיכונה). רובם ככולם צמחים אָפיינים למלחות, חולות, מד־בריות וערבות. הם מצטיינים בעלים זעירים דמויי־קשקש; הפרחים קטנים, עפ״ר נכונים, מורכבים מ4—5 עלי־גביע ועלי־כותרת, 4—10 אבקנים ועֲלי בן 2—5 עלי־שחלה. הפרי הוא הלקט קטן בעל הרבה זרעים, שהם שעירים בכל שטחם או מצויידים בציצית של שערות.

המשפחה מונה כ100 סוגים. מבחינים בה 2 שבטים:

1. Réaumurieae — הפרחים בודדים, הזרעים בשרנים, בעלי אֶנְדוֹסְפֶּרְם, ומכוסים שערות. תחום־תפוצתם — מרכז־אסיה וצפון־אפריקה. הסוג החשוב שבהם הוא **האֲשְׁלִיל** (Réaumuria). **אשליל־א״י** הוא בן־שיח בעל עלים בש־רנים ומפרישים מלח; פרחיו לבנים; גדל במדבריות וכן בקרקע מלוח או גבסי.

2. Tamariceae — הפרחים ערוכים בתפרחות דמויות־שיבלים, הזרעים חסרי־אֶנדוספרם, מצויידים בציצית של שע־רות, שבסיועה הם נפוצים ע״י הרוח. השבט מונה 2 סוגים: **אֶשֶׁל** (Tamarix) ו Myricaria. הסוג החשוב **אשל** מונה כ100 מינים של שיחים ועצים, שהם גדלים עפ״ר במלחות, בחופי־הים, על גדות־נהרות, בחולות, במדבריות ובערבות. עפ״ר מצטיינים הא״ בשרשים מעמיקים מאוד, שחודרים עד למי־התהום. מינים מרובים מוכשרים לגדול בקרקע מלוחה שאין החקלאות יכולה לנצלה. מינים אחרים מצטיינים בכושר

אשל צרפתי (Tamarix gallica).
1. ענף; 2 פרח; 3. פרי; 4. זרע

עמידה בפני חורב משום יכלתם להוציא מים משכבות־קרקע עמוקות. מינים אלה יפים ליעור של מדבריות.

בא״י מצויים 7 מיני־א׳, ולכל אחד מהם בית־גידול משלו. א׳־הפרקים (T. articulata) גדל בר בחולות־הנגב של א״י, גם במקום שמידת־המשקעים השנתית אינה עולה על 100 מ״מ. צמח זה הוא מחוסר־עלים וענפיו הירוקים עשויים פרקים־פרקים, שמטמיעים ומְאַדים כעלים; הוא פורח בסוף־הקיץ. עוד בימי־קדם הוכנס צמח זה לתרבות במקומות שונים בא״י, ואין ספק שבאֵשל שבמקרא (ברא׳ כא, לג) המכוון הוא אליו; אולם לפעמים מתחלף במקרא שם הא׳ בשם האֵלה (השווה ש״א לא, יג ודבהי״א, י, יב). כיום מרבים לנטוע את הא׳ בעיקר בחלקים השחונים ובשטחי־החולות של הארץ. הוא מצטיין בגידולו המהיר ובשרשיו הארוכים, עצו טוב לסוגי־תרושת מסויימים, והוא מבטיח טובות ביעורם של שטחי־מדבר מסויימים שבנגב. גם בארצות שחונות אחרות הצליחו לגדלו ולהפיצו. אף האשל הצרפתי (T. gallica), המצוי בחולות חוף־הים של א״י, טוב ליעור של חולות ויעיל מאוד בבלימתם. א׳־הירדן (T. jordanis) קשור בעיקר לגדות־נהרות ונחלי־איתן, הא׳ המרובע — (T. tetragyna) לביצות מלוחות; זה האחרון מסוגל לסבול אחוז גבוה מאוד של מלח בקרקע, ובלבד שתהא הקרקע לחה. בסביבות ים־המלח מצויים מינים אחדים של סוג זה, שיחים ועצים, וביניהם גם המין הנקרא א׳־המן (T. mannifera) (ע״ע מן).

הסוג מיריקַריה (Myricaria) כולל 10 מינים של שיחים קטני־עלים. איזור־התפוצה של רובם הוא מרכז־אסיה. מצוי מין אירופי־תיכוני אחד — M. germanica; מין אחר חדר אף לסקאנדינאוויה.

מ. ז.

אַשְׁמְדַאי, „רוח רעה״ או „שד רע״. כך הוא מתואר לראשונה בספר טוביה (ג׳, ח׳ וי״ז, וכן גם שם, ח׳, ג׳): Ἀσμοδαῖος τὸ πονηρὸν δαιμόνιον. המלאך רפאל הוא הניגוד לא׳: הוא מרפא את מי שא׳ מזיק לו. באגדה התלמודית נקרא א׳ „מלך השדים״ („מלכא דשידי״, פסחים, ק״י ע״א). הוא שהוריד את שלמה מעל כסאו וישב תחתיו ומשל בשמו בעריצות (גיטין, ס״ח, א׳ וב׳; במד״ר, פר״א). יש דעה, שהביע לראשונה ש״ר (ערך מלין, ערך אשמדאי, הוצאת תבונה, תרע״ד, עמ׳ 106—122), שכל עניין א׳ הוא „מאגדות הבבליים״, והשם הוא שם עברי נגזר מן „שמד״, והראיה — „שידא שמדון״ (או „שידא אשמדון״) שבמדרש (ב״ר, פל״ו); ואולם לדעה זו, שקיבלו אותה גם קֶיניג ושֶפטלוביץ, קשה להסכים: יותר מדי דומה השם א׳ לשם הפרסי aesma daiva או aeshmadiv, שהוא רוח־הכעס, שמלַוה את אל־הרע אַנְגְרָה־מַיְניאוּש.

בסיפורי־האגדה המאוחרים מתואר א׳ כבריה עליזה, שנוטה לשיכרון ולמעשי זימה ופריצות, אולם הוא גם בכל יום עולה „ממשכנו בהר לרקיע ולומד בישיבה של מעלה ויורד לארץ ולומד בישיבה של מטה״ (גיטין, ס״ח, א׳). באגדה התלמודית ממלא א׳ תפקיד מסויים בשמירה על סדר העולם המוסרי, שנקבע במרום, ואין בה זכר לתפקידו כמקור הרע בעולם. כשביקשה אשה אלמנה, שלא יגע בצריפה, שמא יפיל אותו, כפף קומתו עד שנשברה אחת מעצמותיו. אף באגדה על פגישתו עם שלמה יותר משהוא גורם רעות למלך, הוא מעיר את המלך על אפסותם של הבלי־הזמן ושל ערכי העושר והכבוד, שנראים כחשובים בעיני בני־אדם.

כמסייע לבני־אדם הביא א׳ לשלמה המלך את השמיר, שבו יכלו הבונים לסתת את האבנים לבניין בית־המקדש בלא להניף עליהן ברזל (גיט׳, ס״ח, א׳ וב׳). כבקי במעשי־כשפים שלח א׳ את ידו לארץ „תבל״ והעלה מתוכה אדם בעל שני ראשים וארבע עינים והראה בריה זו לשלמה, שלא ראה כמותה מימיו (אוצר מדרשים, II, 533). כמי שמיטיב להכיר את אָפְים של בני־אדם אמר פעם, כשחיטה שיכור תועה לדרך: עליו הכריזו בשמים, שרשע גמור הוא, ועשיתי לו נחת־רוח כדי שיראה את עולמו בחייו. וכשהיטה פעם סומא תועה לדרך אמר: „עליו הכריזו בשמים, שצדיק גמור הוא, ומי שעוזר לו, יזכה לחיי עולם הבא״ (גיטין ס״ח, ב׳).

לפי אמונה, שהיתה רווחת בין יהודי־בבל היה א׳ ממונה על הזוגות (פסחים ק״י, א׳). במסעות ר׳ בנימין מטודלה מסופר על ארמון בבעלבֶּק, שבנה אותו שלמה בשביל בת פרעה „מאבנים גדולות ואין בין אבן לאבן כלום ואומרים, שלא נעשה בניין זה אלא על ידי אשמדאי״ (אייזנשטיין, אוצר מסעות, 30). אגדה זו היא ממקור ערבי (עיין: קלוזנר, שלמה המלך ומלכת־שבא, „השלח״, XIII [1904], 456).

כמתבל ומשחית, שמתעה בני אדם בדרכיהם, כדי להורידם

לאבדון ולשחוק אחר־כך על משפתם, מתואר א׳ רק ב„צוואת שלמה״.

יוסף קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, II³, 59–60;
J. H. Moulton, *Early Zoroastrianism*, 1926, pp. 322–340;
Ed. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, II (1925), 96.

י. בר.

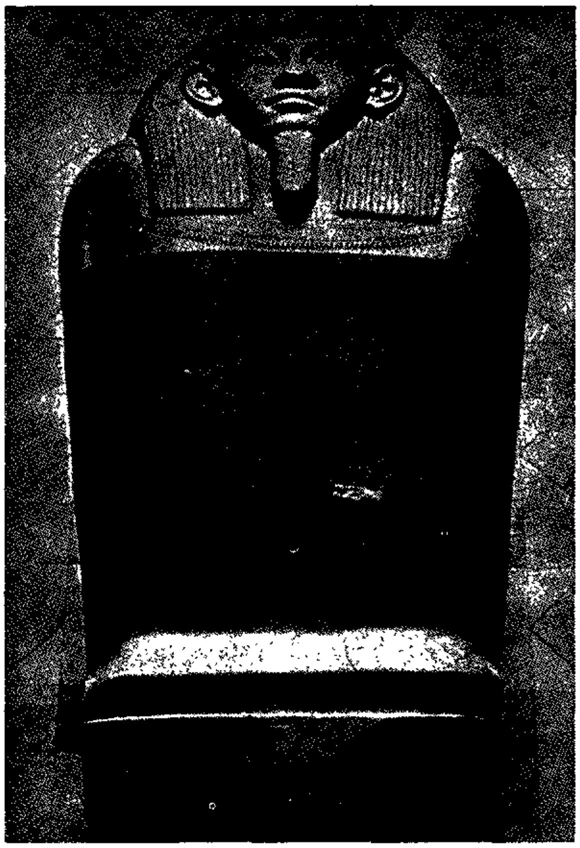
אֶשְׁמוּן או אַשְׁמוּן (בכתבות לאטיניות — Asmun; ביוו׳: Ἔσμουνος), אֵל־רפואה פיניקי, שזוהה בתקופה היוונית־הרומית עם אַסְקְלֵפִּיוּס. כמו־כן זיהו אותו עם מֶלְקַרְת, אל השאול הפיניקי־הסורי („אשמן־מלקרת״) וגם קישרו אותו אל האֵלָה עשתורת („אשמן־עשתרת״). על שמו קראו, לפי דיוסקורידֵס (De materia medica, IV, 7), את הצמח הרפואי solanum (ἀστυρσμουνίμ). לפי פילון מִגְּבָל, שכתב חיבור על המיתולוגיה של הכנענים, נחשב א׳ כבנו של צדק (Σάδυκος, Σύδεκ) וכַשמיני בין ה„כבירים״ (ע״ע). לפי מיתוס אחר, שכנראה נתערבו בו מוטיווים שונים, היה א׳ מתחילה עלם נאה. „אֵם האֵלים״ אַסטרונוֹאֵי (עשתרת?) נתאהבה בו וא׳ ברח מפניה, סירס את עצמו ומת. אולם האֵלה השיבה אותו לתחיה „בחום משיב חיים״ ועשתה אותו אֵל. — השם א׳ נזכר לראשונה (בצורת יַסְמֻן) בחוזה שבין אֵסַרְחַדּוֹן, מלך־אשור, ובין בַּעַל, מלך־צור (משנת 675 לפסה״נ), ביחד עם מלקרת ועשתורת. פולחנו היה רווח ביחוד בצידון — שבה נחשב כאחד משלישיית־האֵלים (בעל, עשתורת, א׳) וכינויו היה: שר־קדש —, בקפריסין, בסארדיניה וגם בחָרן. על שמו של א׳ נקרא בתקופה ההלניסטית הנהר עַוָלִי שמצפון לצידון בשם אסקליפיוס. בקרבת נהר זה נבנה מקדש לא׳ (כנראה בסוף המאה ה5) על־ידי בּדעַשְתַּרת, בן בנו של אֶשְמֻנְעֲזַר I (ע״ע אשמנעזר). כן הוקדש לא׳ יער בין צידון ובירות, שנקרא „יער־אסקליפיוס״. גם בקרת־חדשת היה לא׳ מקדש מפואר, שבשעת־חירום היה מתאסף בו הסנאט. כשנהרסה קרת־חדשת נשרף גם המקדש, ואשתו של עזרובעל וילדיה בתוכו. במקומו בנו הרומים מקדש לאסקליפיוס.

בתקופה העתיקה נטבעו במקומות־פולחנו של א׳ מטבעות ועליהם דמות נחש כשהוא כרוך על נס (ע׳ במדבר כא, מל״ב יח, ד) — כנראה, סמלו של א׳ כאליל־הרפואה. פשרו של השם א׳ אינו ברור.

מקורות: Strabo, XVI, 756; XVII, 832; Appian, *Punica*, 130; Livius, XLI, 22, 2; XLII, 29, 3; Apuleius, Florida, 18; Δαμάσκιος, Βίος Ἰσιδώρου 302; Phil. Bybl. 2, 27; FHG III, 569.
ספרות: M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, p. 417 passim; *Ephemeris für nordsemitische Epigraphik*, p. 153 passim; T. Macridy, *Le Temple d'Echmoun à Sidon* (*RB*, XI, 1902 p. 487 ss. XII, 1903 p. 69 ss. XIII, 1904 p. 790 ss.); W. Graf Baudissin, *Adonis und Eschmun*, 1911; Contenau, *La Civilisation phénicienne*, 1949.

י. מ. ג.

אֶשְׁמֻנְעֲזַר, שמם של שנַים ממלכי־צידון. א׳ I היה אביה של שושלת חדשה, שזמנה עדיין לא נקבע בבירור. יש חוקרים (ריינאך, סְטוּדְנִיצְ׳קָה, ועוד) שהקדימו אותו עד סופה של המאה ה6, בעוד שאחרים (קלרמון־גאנו, ועוד) קבעו אותו בתחילת התקופה ההלניסטית (בין 322 ל280 לפסה״נ). אולם לדעתם של רוב החוקרים (לידזבארסקי, דיסו, שירד, ג׳ונז, ועוד) משלה שושלת זו במאה ה5 (470—410 בערך) — כלומר, בתקופה הפרסית.

ארונו של אשמונעזר השני מלך־צידון
ארון מצרי ועליו כתובת פיניקית. לובר, פאריס

לפי הכתובת שעל ארונו של א׳ II (שהיא אחת מן הכתבות הכנעניות הארוכות ביותר שנשתמרו) קיבל מלך זה מידי „אדון־המלכים״ (המלך הפרסי) בעד שירות שעשה לזה האחרון את הערים דואר ויפו, שמאז היו ברשותם של הצידונים במשך כמה דורות. נוסע יווני („פְסֵוּדוֹסְקִילַאכּס״), שעבר בחופה של א״י בסוף מלכות־פרס, מציין, שדואר שייכת לצידונים.

א׳ II בנה מקדשים ל„אשמן (ע״ע) שר קדש״, „לבעל צידון״ ול„עשתרת שם־בעל״. בימיה של שושלת זו גברה בצידון ההשפעה המצרית. ארונו של א׳ II נעשה בצורה מצרית מובהקת, ואף ארונו של אביו תַּבְנִת הובא ממצרים ושם בעליו הקודם, שנחקק בו, נשתמר עד ימינו.

M. Lidzbarski, *Altsemitische Texte*, 1907.

אֶשְׁנוּנָה, שמה של ממלכה זעירה בתקופה הבבלית העתיקה. נקראה על שם עיר־הבירה שלה, ששכנה במקום הקרוי כיום תל־אַסְמַר, במרחק של 50 ק״מ צפונית־מזרחית לבאגדאד. ראשיתה של הממלכה — בנקודות־התיישבות שומריות, וסופה (אבדן עצמאותה) — בימי חמורפי (לערך 1750 לפסה״נ). באחת מערי־הממלכה, כיום תל אבו־חַרְמַל, בגבולה הדרומי של באגדאד, נמצאו ב1945 ו1947 בין לוחות מרובים אחרים גם שני העתקים מקובץ־חוקיו של המלך דארושה, שכולל כ60 סעיפים; הראשונים שבהם קובעים מחירים מאכסימאליים לצרכי־מזון, לשכרם של פועלים חקלאיים ולשירותי־תחבורה. חוקים אלה, שהם מן המאה ה18 לפסה״נ, הם החוקים הקדומים ביותר שנתגלו עד עכשיו בעולם התרבות השמית.

לפי חוקים אלה — כמו בעמים אחרים בעולם השמי — הנישואים הם שרירים משהביא החתן (או אביו) לבית־חותנו את המוהר (במזומנים ובמצרכי־מזון). כמו במשפט העברי, כך אף בחוקי־א׳ רשאי רק הבעל לגרש את אשתו; אלא שחוקי־א׳ מכוונים למעט את הגירושים במקרים שבהם יש לזוג ילדים על־ידי מה שהם קובעים, שהבעל־האב המגרש את אשתו מאבד את ביתו ואת שאר רכושו.

הסעיף הקובע: „אזרח שבא במצוקה ומכר את ביתו, זכאי לגאול אותו אם קונהו מתכוון למכרו״ — מזכיר את משפט גאולת הבית שבמקרא (ויקרא כה, כט ואילך).

מעמדו של העבד במשפט א׳ נופל הרבה ממעמדו במשפט העברי. אין הוא רשאי לצאת את עירו ללא נטילת־רשות מאדוניו; אזרח, שנותן מקלט לעבד בורח, נחשב לגנב וצפוי להיתבע לדין.

הדמיון בין חוקי־א׳ והמשפט העברי הקדום מרובה ביותר בנזקי השור הנוגח (שמות כא, כח ואילך): „כי יגוף שור איש את שור רעהו ומת ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצון״ (סעיף 53). „אם שור נגח הוא, וזקני־העדה הזהירו את בעליו והוא לא שמר את שורו, ונגח איש ומת — כסף ארבעים שקלים יתן בעליו״ (סעיף 54). „אם עבד נגח ומת — כסף חמישה־עשר שקל יתן״ (סעיף 55). הקובץ של חוקי־א׳ קובע גם דינים בדבר הזקיו של כלב שוטה, שבעליו לא השמידו אע״פ שהוזהר על כך. וע״ע חמורפי.

T. Jacobsen, *Philological Notes on Eshnunna and its Inscriptions* (The Oriental Institute of the University of Chicago. *Assyriological Studies,* VI), 1934; A. Goetze, *The Laws of Eshnunna: Sumer* (A Journal of Archaeology in Iraq, IV, 1948, 63–102); M. David, *Een nieuw-ontdekte Babylonische Wet uit de tijd voor Hammurabi,* 1949; James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament,* 1950, 161–163.

מ. ד.

אַשַׁנְטִי (Ashanti), חבל בפנים „חוף־הזהב״ שבאפריקה המערבית. שטחו כ63,700 קמ״ר ומספר אוכלוסיו: כ580,000. — דרומה של א׳ הוא מישור, שמתרוממם כלפי צפון עד כדי גבעות ורמות בגובה של 400 מ׳. בגבולה הצפוני זורם נהר וולטה השחור המתאחד עם הוולטה הלבן ועובר לאורך גבולה המזרחי. אקלימה טרופי וכמות־משקעיה מגעת ל1,300 מ״מ (בממוצע שנתי). הגשמים יורדים בשתי עונות כשהשמש קרובה לזֶניט. רובה של א׳ מכוסה יער־עד, שכולל כמה מיני־עצים יקרים (ביחוד מאהאגוני), ובכללם גם דקלי־שמן ועץ־הלחם. מחיות־הבר הגדולות נמצאים בא׳ הפיל, הקרנף, הבאפאלו, האריה והבהמות. — האשנטים מתחלקים לשבטים מרובים, שלשונותיהם שייכות לקבוצת־הלשונות טְשִׁי. הם מצויינים בחוסן־גופם ובאומץ־לבם, ועוד קודם שבאו האירופים לארצם הגיעו לרמה של תרבות חמרית ורוחנית, שהיתה גבוהה הרבה מזו של שכניהם. הם ידעו לארוג אריגי־כותנה נאים ולעבד עורות, וכן הצטיינו בקַדָּרוּת ובחרושת־ברזל, ביחוד בעשיית־חרבות ובצריפה של הזהב, המצוי בא׳ בחולות־הנהרות ובאבני־ההרים. קודם שבאו בעולם של הבריטים היו נוהגים להקריב קרבנות־אדם. כלכלתם מבוססת בעיקרה על עבודת־האדמה ועל גידול בקר וצאן לצרכי־המשפחה. מסוף המאה ה19 ואילך התחילו הבריטים מבָרְאים את היער וניטעים עצי קאקאו, עצי קאוצ׳וק ודקלי־שמן. גם סללו כבישים ומס״ב, שמחברים את א׳ עם הנמלים אַקְרָה וסֶקוֹנְדִי המשמשים ליצוא של יבול־המטעים וכן של עצי־היער. הקאקאו תופס את המקום הראשון ביצוא (כ70% משוויו הכללי); מקום שני תופס הזהב ואחריו — המאנגאן, עצים, יהלומים. — עיר־הבירה של א׳ היא קומאסִי (כ80,000 נפש), שבחלקה המרכזי היא דומה לעיר אירופית.

היסטוריה. הבריטים באו לראשונה במגע עם א׳ ב1807. א׳ היתה אז ממלכת־ילידים חזקה, שנוסדה כנראה ב1719 ע״י אוֹזָאי טוטו. לאחר מלחמות מרובות עלה בידי הבריטים (ב1895) להטיל את מרותם על בית־המלוכה, ששלט בא׳ ושהוא שולט בה להלכה אף כיום. ב1901 סופחה א׳ למושבת חוף־הזהב (ע״ע). ב1951 מסרו הבריטים לממשלת־ילידים, שנבחרה לפי שיטה דמוקראטית, את רוב הסמכויות של השלטון.

מ. בר.

אַשְׁעַרִי (الأشعري), **אַבּוּ אלְחַסַן עַלִי אִבְּן אִסְמַאעִיל אַל־**, (260/873, בצרה — 324/935, בגדאד), אבי התאולוגיה האורתודוכסית באסלאם. בנערותו למד את השיטה התאולוגית (כַּלַאם, ע״ע) של המֻעְתַּזִלַה (ע״ע), שנדחתה ע״י האורתודוכסיה משום השקפותיה על תארי־אלהים, חופש־הבחירה ועוד, שהיה בהן משום גישה ביקרתית לתפיסה המקובלת של תורות הקֻרְאן. כבן ארבעים חזר א׳ בתשובה אל האסלאם הרשמי, ומאז השתמש בשיטה הדיאלקטית של המעתזלה כדי לבנות שיטה תאולוגית אורתודוכסית וכדי להילחם במעתזלה בכֵּלֶיהָ שלה. ע״י כך עורר בית־מדרשו של א׳ את האורתודוכסיה האסלאמית לדיון עיוני בשאלות הכרוכות בעיקרי־האמונה, באופן שהתאולוגיה המדעית נעשתה נחלת האִסלאם כולו, פרט לחסידיו של אחמד אבן חנבל (ע״ע).

מספריו המרובים של א׳ לא נשתמר אלא חלק קטן־ביחס. ה„אני מאמין״ שלו (שהוא מוסבר מתוך פולמוס נגד דעות אחרות) מצוי ב„אַלְאִבַּאנַה עַן אֻצוּל אַלדִּיַאנַה״ („הסברת שרשי התאולוגיה״), חידראבאד, 1903/1321 (תרגום אנגלי: Walter C. Klein, American Oriental Series, XIX, 1940). בספרו הגדול „מַקַאלַאת אַלְאִסְלַאמִיִּין״ („דעות אנשי־האסלאם״, הוצאת ה. ריטר, קושטה, 1928—1930) חוזר א׳ על הרצאת עיקרי־האמונה שלו, ועם זה הוא מציע באריכות את דעותיהן של האסכולות השונות באסלאם, בלא להתפלמס עמהן. ספר זה שימש דוגמה ומקור לסופרים מאוחרים, שתיארו את חילוקי־הדעות התאולוגיים.

א׳ לא יצר תורות חדשות. חידושו הוא מתודי: הוא נתן לאמונה האורתודוכסית, המבוססת על הקֻראן ועל המסורת, ביסוס רעיוני. אולם תלמידיו, המהווים את האסכולה האשערית באִסלאם, הגיעו במרוצת־הזמן לכלל ניסוחי־רעיונות, שהיה בהם משום ריכוך של הדוגמה הקדומה, ועל כן יחסו המאוחרים גם לא׳ עצמו עמדה „מְתַוֶּכֶת״ כזו. הדעה של האסכולה האשערית המאוחרת מובאת ב„מורה נבוכים״, ח״א פרק ע״א בין דעותיהם של שאר נציגי־הכלאם.

W. Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-'Aš-'aris,* 1876; A. J. Wensinck, *The Muslim Creed,* 1932; L. Gardet–M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane,* 1948; R. Strothmann, *Islamische Konfessionskunde u. d. Sektenbuch des Aš'ari* (*Der Islam,* XIX, 1931, p. 193–242).

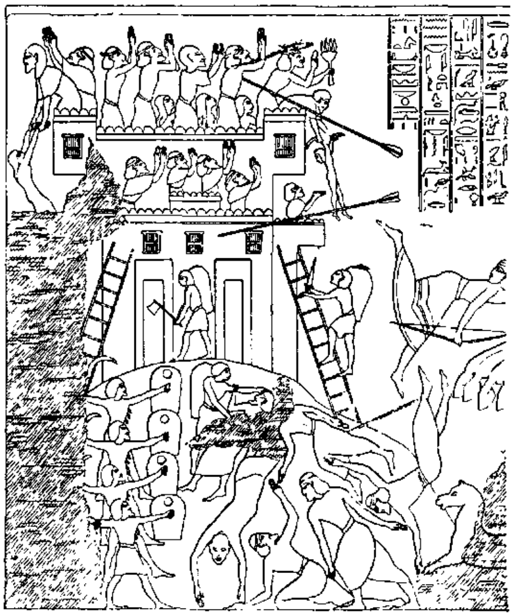
מ. ג. — מ. פ.

אַשְׁפֶנְבּוּרְג (Aschaffenburg), עיר בגרמניה, בקצה הצפוני־מערבי של באוואריה, כ38 ק"מ דרומית־מזרחית לפראנקפורט. יושבת על שפכו של נהר־אשאף לנהר־מיין. מספר תושביה כ45,000 נפש (1950). מקורות־הכלכלה: תעשיות של הלבשה, נייר, צלולוזה, מכאניקה עדינה, כלי־מלאכה, מנועים ומסחר בעצים, אבני־בניין ופחם, וכן בפירות ויינות של הסביבה, המיוצאים בנהר־מיין ובמסילות־ברזל, שא' משמשת צומת להן.

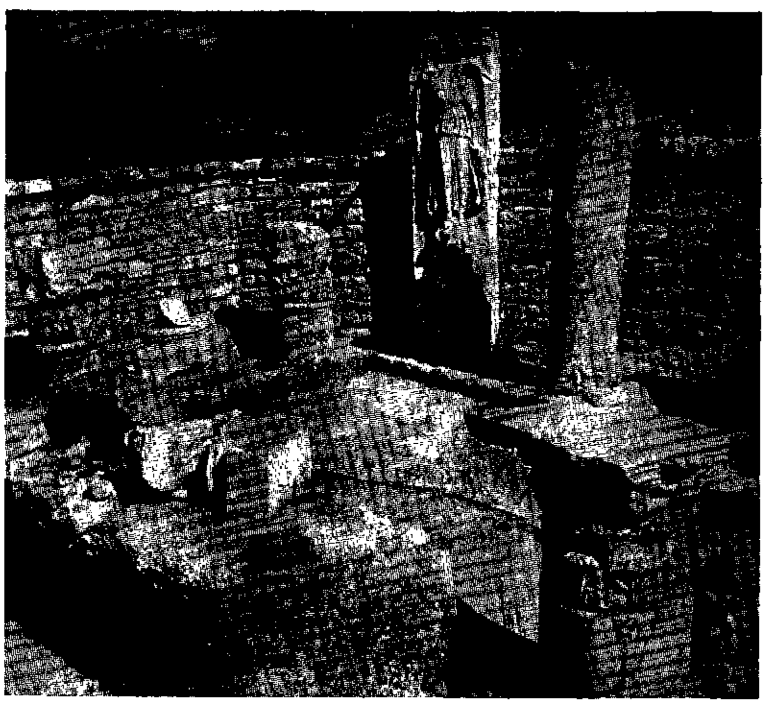
בתקופה העתיקה היה במקומה של א' ישוב־מבצר רומי. הפראנקים הקימו כאן מצודה. במאה ה8 עברה א' לידיהם של דוכסי־באוואריה ומהם עברה במאה ה10 לארכיהגמון של מיינץ, שהיה קובע בה לפרקים (ביחוד בקיץ) את מושבו. ב1447 התקיימה בא' ועידה, שבה אושר הקונקורדט בין הקיסרות והאפיפיור. במלחמות המרובות, שנערכו בסביבות א', באה העיר כמה פעמים במצור ונפגעה על־ידי כיבוש ושוד, ביחוד במלחמת 30 שנה וב1672 (מצד הצרפתים). בתקופת נאפוליון (ב1803) בוטלה הארכיהגמונות ונוסדה נסיכות־א' עם א' כבירתה. אולם נסיכות זו בוטלה ב1806 וא' נעשתה חלק מדוכסות־פראנקפורט ואח"כ עברה ב1814 לידיהם של מלכי־באוואריה. ב1866 ניגף על־יד א' צבא אוסטרי בפני צבא פרוסי. במלחמת־העולם II ניזוקה א' קשה בהפצצות של בעלי־הברית. כמעט כל בנייניה ההיסטוריים נהרסו, אך שרדו חפצי־אמנות, כתבי־יד ואינקונאבולים חשובים, שהיו שמורים בבית־הנכות של א'. כן הצליחו לתקן (עד 1953) את בניין הקאתדראלה, שנבנה בעיקרו ע"י הדוכס אוטו I מבאוואריה ב976.

אַשְׁקְלוֹן, עיר־נמל בשפלה של ארץ־ישראל. נזכרת לראשונה בכתבי המארות המצריים בימי השושלת הי"א (במאה ה19 לפסה"נ) כ„אשכאנו". בדברים ב, כג אין אשקלון נזכרת; ביהושע יג, ג נזכרים העַוִּים, נוסף על חמשת סרני הפלשתים. ב1280 היא נזכרת בין כיבושיו של רעמסס II. בסוף המאה ה13 נכבשה על־ידי הפלשתים ומאז נחשבה לאחת מחמש עריהם הראשיות (יהושע יג, ג; שמ"א ו, יז; שמ"ב א, כ). בא' קשורים כמה פרטים מסיפורי שמשון (שופטים א, יח [בנוסח השבעים]; שם יד, יט). בתקופת המלוכה הישראלית שמרה א' על עצמאותה, אך נכנעה ב734 לפני אשור; ב703 הוחרם רכושה בסביבות יפו על־ידי סנחריב; ב630 פלשו לתוכה הסקיתים והחריבוה. בתקופה ההלניסטית נעשתה א' מרכז חשוב לתרבות היוונית והיחסים בינה ובין היהודים היו יחסי־איבה. עם שקיעתה של ממלכת־הסֶלֶוקיים נשתחררה א' משלטונה (ב104), ואז התחיל מנין־השנים המיוחד שלה. א' שמרה על עצמאותה גם בזמן התפשטותו של השלטון החשמונאי בימיהם של יוחנן הורקנוס וינאי, ובימי הרומיים נחשבה ל„עיר חפשית ובעלת־ברית". הורדוס לא משל בא', אך קישט את העיר בגנים, וכן בנה בה שווקים ובתי־מרחץ. בתקופת המשנה והתלמוד ישבו בא' יהודים, אולם היא נחשבה כעיר שמחוץ לתחום־הארץ. פרדסיה והיריד שלה נזכרים במקורות העבריים. בתחילת התקופה הביזאנטית התנגדה א' זמן מרובה להתפשטותה של הנצרות בתוכה; תושביה שמרו אמונים לאליליהם עתראתה (דֶרְקֶטוֹ), שתוארה בצורת אשה בעלת זנב של דג, ובהיכלה היו בריכות לדגים קדושים.

בתקופת השלטון של הערבים שימשה א' בין השאר מבצר לפאטמיים נגד הצלבנים. אלה האחרונים כבשו אותה לאחר מאמצים מרובים ב1153 ובאותה שעה גם השמידו את הקהילה היהודית החשובה, שהיתה אז בא'. העיר נמסרה לאבירי מסדר־ההוספיטאלרים ושימשה מרכז לכל הסביבה עד יפו. ב1187 לכד אותה צלאח־א־דין, ב1191 הרס את ביצוריה, שהוקמו

רעמסס השני לוכד את אשקלון

אשקלון: תבליט של ניקי ושרידי עמודים מן התקופה ההלניסטית הרומית

אחר־כך שוב על־ידי ריצ׳ארד לב־ארי. ב1192 נהרסו שוב, וב1240 נבנו מחדש. ב1247 עברה א׳ לידי השולטנים מבית אַיוּבּ, וב1270 הרס אותה השולטן בַּיבַּרס סופית. ביום לא נשארה מא׳ אלא חורבת עסקלן שעל־יד הכפר ג׳ורה. בחלק המרכזי של חרבותיו בולט תל, שתופס שטח של 60 דונאם ועל־ידו נמל פנימי, שנקרא בזמננו „שער המים". העיר הרומית השתרעה על שטח של 550 דונאם, בתוך חומה עגולה למחצה; ניכרים גם שרידי נמל מתקופת הרומים. כמו־כן ניכרים שרידי־חומה מימי־הצלבנים בשטח קטן יותר. בימי מלחמת העצמאות (1948) נטשו הערבים של אל־מג׳דל והכפר הערבי ג׳ורה הסמוך את כפריהם, ומג׳דל הפכה לאחר זמן קצר לישוב העברי מגדל־אשקלון. על־יד א׳ מקימה חברת „אפרידר" ישוב ומרכז להסרטה.

בחפירות מצומצמות, שנערכו בא׳ על־ידי הפרופ׳ י. גארסטאנג בתחילת שנות העשרים של מאה זו, נתגלו שרידי־שכבות מכל התקופות — מן התקופה הכאלקוליתית עד החדשה. מסוף תקופת הברונזה ניכרים סימנים של שרפה גדולה, שמייחסים אותה לכיבוש הפלשתי. חרסים יווניים מן המאה ה7 לפסה"נ מעידים על קשרי־מסחר קדומים עם הים האֶגֵיאִי. השכבות הקדומות מכוסות ברובן שכבה עבה של שרידי־פאר מן התקופה הרומית. בין השאר נתגלה בנין בּוּלֵי (מועצת־העם) מפואר.

ספר היישוב ב׳, תש"ד, עמ׳ 4–6; E. Schürer, *GDJV*, II⁴, p. 119 ff.; J. Garstang, *Joshua, Judges*, p. 357 ff.; Beyer, *ZDPV*, 1933, pp. 250 ff.; *QST*, 1921–1923 (דו"ח של גארסטאנג).

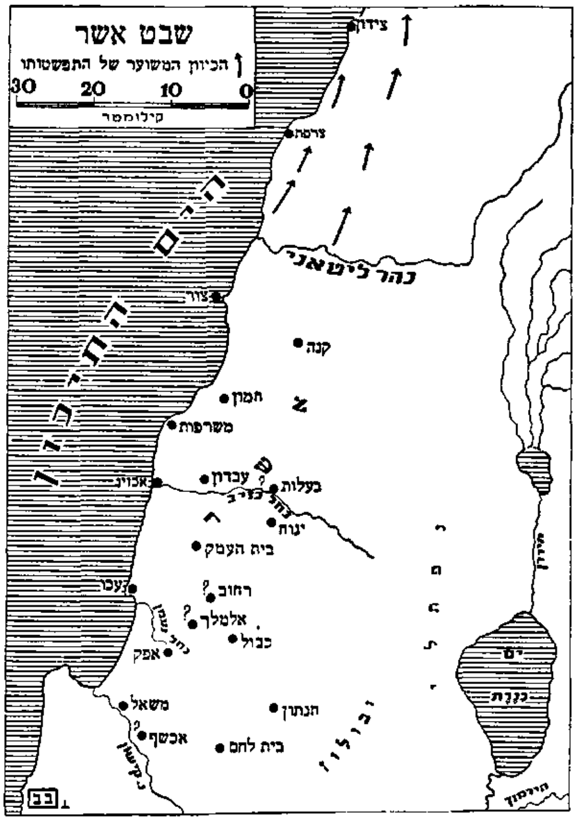
מ. א. י.

אָשֵׁר (בנוסחות השבעים: Ἀσηρ), בנו השני של יעקב אבינו מזלפה, שפחתה של לאה, והשמיני בבניו (בר׳ ל, יב) לפי סדר לידתם; אביו של שבט בישראל. לפי המסורת ניתן לו השם א׳ ע"י לאה, גבירתה של אמו, שנימקה את מתן־השם בדבריה: „בְּאָשְׁרִי כִּי אִשְּׁרוּנִי בָּנוֹת" (שם, שם, יג); אבל כבר הסכימו רוב החוקרים, שמוצאו של השם א׳ קשור באֲשֵׁרָה (ע"ע), ומה גם שאף בנה האחר של זלפה נקרא בשמו של אל זר (ע"ע גד).

נ ח ל ת ־ ה ש ב ט. לפי יהושע (יט, כד—לא) התיישב שבט־א׳ בצפון־מערבה של הארץ, וחבל־אחוזתו כלל את עמק עכו, את מערבו של הגליל (העליון והתחתון) ובכלל זה — את שטחי־העורף של צור וצידון הכנעניות ואת חלקו המערבי של עמק־יזרעאל. קביעתם המדוייקת של גבולות־א׳ כרוכה בשני קְשָׁיים: א) חילוקי־הדעות בין החוקרים על זיהוים של כמה ממקומות־הגבול הנזכרים ביהושע יט (כד—לא); ב) מתוך קטעים אחרים, שמדברים בנחלות־השבטים, נראה, שבפסקה הנזכרת ביהושע נתערבבו שתי רשומות, שהאחת מהן תיארה את גבולות־הנחלה ואילו השניה כללה את רשימת־עריה. תיאור־הגבול פותח ברשימה של שבע ערים, שכולן, פרט לאחת מהן, הן בעמק עכו (במידה שהן מזוהות). לאחר מכן ניתן ציון הגבול הדרומי: „ופגע בכרמל הימה ובשיחור לִבְנָת". יש מזהים נחל זה עם נחל דליה (ואדי א־דִפְלֶה) או עם נחל התנינים (ואדי א־זֶרְקַא) ומצרפים לנחלת־א׳ את קצהו הצפוני של השרון המקביל לרכס־הכרמל. ואולם נראית ביותר דעתו של מַזָר, שמזהה את שיחור לבנת עם מירוצו התחתון של הקישון (ראה המפה). גבולה המזרחי של נחלת־א׳, כפי שהוא מתואר בפיסקה הנזכרת, עובר את גֵי יִפְתַּח־אֵל (בקעת בית־נטופה) ועולה צפונה דרך כָּבוּל עד שטח־העורף של צידון הכנענית. גם כאן מובלעת בתיאור הגבול רשימה של ארבע ערים, ששתים מהן שכנו בעמק עכו. לאחר מכן מתואר גבולה המערבי של הנחלה: בצפון עבר ממזרח לרצועת־החוף הכנענית (של צידון וצור), יצא אל הים על־יד חוֹסָה, ומשם נמשך דרומה על שפת־הים. הפיסקה כולה מסתיימת ברשימה של חמש ערים, שאף הן כולן בעמק־עכו. ברשימה זו יש לגרוס, כפי הנראה, במקום: „מֵחֶבֶל" — „מַחֲלָב" (?), כשמה של עיר בסביבה זו, שהיא נזכרת גם בתעודות אשוריות: מחלב; וכן יש לגרוס „עכו" (כגרסת כמה מנוסחות־השבעים) במקום: עֻמָּה. כלל מספרן של הערים הנזכרות בפסקה הנדונה עולה יפה עם הסיכום: ערים עשרים ושתים ותצריהן (יהו׳ יט, ל). במרוצת־הזמן נשתנו, כנראה, תחומי־הנחלה וחלק ממנה עבר לשבט־זבולון, שאם לא כן אין להבין את האמור בברכת־יעקב: „זבולון לחוף ימים ישכון" (בר׳ מט, יג; וע"ע בראשית, ברכת יעקב), שהוא בניגוד למה שאנו מוצאים בשירת דבורה: „א ש ר יָשַׁב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון" (שופ׳ ה, יז). כנראה, אירע שינוי זה זמן קצר לאחר המלחמה בסיסרא; בני־זבולון, שכוחם עלה ע"י השתתפותם הפעילה במלחמה זו, פרצו מערבה ונטלו לעצמם חלק מנחלת בני־א׳, שלא שיתפו פעולה בקרב המכריע. במאה ה10 נתן שלמה המלך חלק מנחלת א׳ (עשרים עיר בגליל — מל"א ט, יא—יג) למלך־צור כשילומים על החמרים, שסיפק לו מלך זה לצרכי עבודות־הבניה שלו. שטח זה היה חיוני ביותר למלך־צור, שלא היה לו כמעט כל שטח־עורף על־יד החוף (ור׳ להלן). כפיצויים על כך סיפח שלמה למחוז זה (של נחלת־א׳ לפנים) חלק מנחלת־נפתלי — את סביבת עָלוֹת שעל גבול א׳ (מל"א ד, טז).

ת ו ל ד ו ת ה ש ב ט. על משפחותיו של שבט א׳ נשתמרו כמה רשימות במקרא (בר׳ מו, יז; במ׳ כו, מד—מו; דה"א ז, ל—לט), והמפורטת שבכולן היא זו שבספר דה"א. ברשימה זו נמצאים עשרה שמות, שאפשר לקשרם לשמות של ישובים או שטחים מסויימים בארץ־ישראל. אולם רק שנַים מאלה, בִּמְהָל (=בן מַהל; השווה: עין מַהֶל) וחַנְיאֵל (אפשר, צורה עברית של השם חנתון = תל אל־בַּדַוִיֶה (?) בעמק בית נטופה), נמצאים בתחומיה של נחלת־א׳; ואילו שאר שמונה המקומות נמצאים בתחומי התיישבותם של שבטי־רחל (אפ־רים ובנימין): יִשְׁוָה (השווה: ח׳רבת אֶשְׁוַה), שֶׂרַח (השווה: תמנת סרח), בִּרְזָוִת (כתיב; קרי: ברזית, השווה: בְּאר־זֵית), בְּאֵרָא (השווה: בארות), שׁוֹמֵר = שֶׁמֶר (השווה: שומרון, ששטחה נקנה משמר אדוני־ההר), שׁוּעָל וּשְׁלִשָׁה (השווה: ארץ שועל וארץ שָׁלִשָׁה), וכן יַפְלֵט (השווה: גבול היפלטי הנזכר בתיאור נחלתם של בני־יוסף). ולא זו בלבד אלא שברשימת המשפחות הנזכרות כאן מצויות גם משפחות, שנמנות עם משפחות אפרים (בְּרִיעָה), בנימין (אחי; בריעה), יהודה (אֲחִי; ימין = יִמְנָה; יְפֻנֶּה; שׁוּבָל, כגירסת השבעים במקום: בֵּצֶר) ושמעון (ימין = ימנה). קשרים אלה לשטחים שבהרי יהודה ואפרים, למן שובל בדרום־מערב ועד בארות בצפון ועד ברזית ותמנת־סרח בצפון־מערב, אפשר להסביר רק מתוך ההנחה, שבזמן מן הזמנים ישבו או נדדו בני־א׳ בשטחים אלה.

השם א־ס־סא־רא, שאין לפקפק בזיהויו עם א׳ העברי, נזכר בתעודות מצריות מימי סתי I (1309—1390 לפסה"נ

בקירוב) ואילך. ב„מגילת השנינה", שאף היא מימי השושלת הי"ט, אומר מחברה האלמוני על הסופר, שהוא לועג לו: „יהיה שמך כשמו של ק־א־צא־י־רא־די, מושל א־סא־רא, כאשר מצא אותו הצבוע ב[עץ] הבכא" (פאפירוס אנאסטאסי, א', 23, 6). אין אנו יודעים מהו סיפור־המעשה, שאליו מרמזים דברים אלה, אבל נראים הדברים, שהיו לה, למימרה זו, מהלכים בקרב משכילי־הדור, באופן שלא היתה זקוקה לפירושים. מכל מקום שמו של המושל, גזראד או קצראד, הוא שֵם שמי־מערבי מובהק מטיפוס תאופורי, שהרי הוא כולל את שמו של האל הדד (אד). לדברי גותיֶה, נזכר השם א' גם בפפירוס מאוסף גולֶנישֶצֶ'ב, שעדיין לא נתפרסם.

לתולדותיו של חבל זה חשובות הן הידיעות שאנו מוצאים במכתביו של אֲבִמִלְכִּ, מלך צור, אל השלטונות המצריים. במכתבים אלה מתאונן אבמלכ על זִמְרִדַ, מלך־צידון, שהוא נלחָם בו בעזרתם של סא־גז (שבטי־נודדים מקבילים לבני חַ'פִּרו, שזכרם בא במכתבים מדרום א"י) ומוסר את ארצו למלך אַמֻרו ולמלך החיתים. מלך־צור דורש, שמצרים תעזור לו להשתלט מחדש על אֻס (חוסה), שאם לא כן לא יוכל לספק מים לעירו (והשוה עניין מסירת ערי־א' למלך־צור בימי שלמה המלך). כמו־כן חשובים דברי זִרַתַ ויורשו זַתַּתְנַ, מלכי־עכו, המבטיחים לפרעה, שהם שומרים לו אמונים ועם זה הם באים, כפי הנראה, בדברים עם מלכי צידון ואַמֻרו. גם בִּירִדִיַא, מלך מגידו, טוען, שהוא מגן על עירו, ובשעות־היום גם על השדות, אך אנשי סא־גז מתנכלים לכל הארץ.

מקטעי־ידיעות אלה אנו למדים, שבתחילת המאה ה14 הציף את צפון־הארץ גל של נודדים, שבאו מן המזרח אל עמק יזרעאל ועמק עכו ופשטו גם בהרים שבסביבות העמקים הללו. נודדים אלה חדרו, כנראה, לארץ כרועים, שמבקשים ליהנות משלף השדות, אך בכל עת מצוא לא מנעו את עצמם גם מלשלוח ידם בביזה; כמה מן המושלים המקומיים נסתייעו בהם כבעלי־ברית, כדי להרחיב את תחומי־שלטונם על חשבון שכניהם־יריביהם. השלטון המצרי העליון העלים עין מסיכסוכים מקומיים אלה מאחר שלא יחס להם חשיבות מרובה. הכמויות הפעוטות של נשק והמספר המועט של אנשי־צבא, שהמושלים הנכנעים ביקשו לספק להם, לא היו עשויים לעורר בשליטי־מצרים את ההרגשה, שסכנה של ממש נשקפת לשלטונם בחבל־ארץ זה. דוגמה לדבר: מלך־מגידו דרש רק במקרה אחד 100 חיילים, ואילו במקרים אחרים לא דרש אלא 10—20 אנשי־צבא. מתוך כך הצליחו שבטי סא־גז הנזכרים, שהיו, כנראה, משפחות של בני־א' ובני־יששכר — גל הכובשים העבריים הראשון בתחילת המאה ה14 לפסה"נ — להכות שרשים בארץ, וכשבאו פרעוני השושלת הי"ט לחזק את שלטונם בארץ הם מזכירים את א' וגם את עפר = ח'ברו בסביבה ההררית של הארץ. מלחמותיהם הממושכות של סתי I ורעמסס II (בעשרים השנים הראשונות למלכותו) בחיתים, והצורך שהיה להם להבטיח את השלום בעורף־צבאותיהם, חייבו אותם לתמוך בשלטונם של המושלים הכנעניים בתחומי ערי־ממלכותיהם, ודבר זה נתן למושלי־כנען את האפשרות לשוב ולהשליט סדרים בעמקי־אחוזותיהם, ובני־א' נדחקו בהכרח אל שטחי־ההרים (מדרום ומצפון לעמק־יזרעאל), שעדיין לא היו מיושבים ביותר. וכך הגיעו משפחות־א' להרי אפרים ויהודה מזה ואל הגליל המערבי מזה, בעוד שבגליל המזרחי התחתון פשטו בני־יששכר.

כשבא הגל השני של הכובשים הישראליים (בני־רחל) בסוף המאה ה14 מצא פלגים ממשפחות של א' (ואפשר, גם של יששכר) יושבים בהר־אפרים עם שרידים ממשפחות דינה (ע"ע). מתוך כך מוסברת העובדה, שבני־רחל נקלטו בקלות מרובה כל־כך בשטחי־מושבם (ע"ע ארץ־ישראל, תולדות). קצתן של משפחות־א' (ויששכר) נטמעו בין הכובשים החדשים (ומכאן משפחות בריעה, היפלטי, ועוד, בין בני אפרים ובנימין) וקצתן חזרו ונדדו, כנראה, אל תחום־מושבן של שאר משפחות האשרי בגליל המערבי.

בינתיים ניסו בני־א' שבגליל להתפשט גם צפונה בסביבות־צידון, שנכללו בתחומיה של הפרובינציה המצרית כנען (ע"ע), אלא שכאן נתקלו במלכות אַמֻרו, שנתחזקה ונתפשטה בימי עבדאשרתא ועַזִר בנו בתקופת אל־עמארנה. שלא כראובן ושמעון, שבטי־הגבולים בדרום, לא כילו בני־א' את כוחם בנסיונות של התפשטות לצפון או בבלימת חדירתם של האמורים לדרום, שהרי אחר הברית, שכרת רעמסס II עם חַתּושִלִש, מלך־החיתים, עבר סמוך לצפון נחלתו של שבט־א' הגבול המדיני בין שתי המעצמות, ושתיהן הקפידו לשמור על השלום ביניהן ולמנוע סיכסוכים בין התושבים שמשני עברי הגבול. כך ניצל שבט־א' מגורלם של אחיו בדרום, ורק הקצה הצפוני־המערבי של נחלתו נשאר בידי תושביו הקדומים.

על השינויים, שחלו במרוצת־הזמן בשטח נחלתו של א' כבר נרמז ברשימות על א', שאנו מוצאים במקורות. מקומה של נחלתו (בקצהו הצפוני־המערבי של השטח הישראלי), תנאי־השלום ששלטו בגבולו הצפוני, וכן פוריותה של נחלתו („מֵאָשֵׁר שמנה לחמו והוא יתן מעדני־מלך", בראשית מט, כ) ואפשרויותיה הכלכליות („טובל בשמן רגלו; ברזל ונחושת מִנְעָלֶךָ, וּכְיָמֶיךָ דָּבְאֶךָ", דב' לג, כד—כה; „אָשֵׁר יָשַׁב לחוף

ימים ועל מפרציו ישכון", שופ׳ ה, יז), הניחו לו להתפתח בשלווה יחסית, אבל גם שללו ממנו את הכוח המעודד והמזרז לפעולה לאומית ולמנהיגות מדינית. מלבד ראובן ושמעון, שנשחקו בתגרות בלתי־פוסקות על גבולותיה הדרומיים של ארץ־ישראל, היה א׳ השבט היחיד שלא הקים מקרבו דַבָּר ומנהיג לכלל ישראל בתקופת־השופטים (בנוגע לגָד קיים מבחינה זו ספק, שהרי יתכן, שיפתח הגלעדי היה גדי). כנראה, בתחילת העשור השני למלכות־דויד נתהדקו קשריו הטריטוריאליים של שבט־א׳ למלכות־דויד, באופן שנכלל בחלוקה האדמיניסטראטיווית של הממלכה ובאירגון ההנהגה המדינית, שנתבטא במתן ערים ללויים (ע"ע ארץ־ישראל, תולדות; דוד; לויים). ארבע מערי־א׳, שניתנו ללויים, הן: מִשְׁאָל, עַבְדוֹן (כנראה, זוהי הגירסה הנכונה, ולא: עברון, הנזכרת בפיסקה, שבה מוגדרת נחלתו של השבט), חֶלְקַת ורְחוֹב (יהו׳ כא, ל—לא). אמנם ברשימה המְקבלת שבספר דברי־הימים א׳ באה חוקק במקום חלקת; אך נראה שאין כאן אלא טעות סופר, שהרי חוקק נמצאת הרחק לצד מזרח, בלבה של נחלת־נפתלי.

זמן קצר קודם חורבנה של ממלכת־אפרים נכללה נחלת־א׳ בפחוות־מגידו האשורית; אך מלכי־יהודה ניסו פעם בפעם לפרוש את שלטונם עליה כמו על חלקים אחרים של ממלכת־ישראל (דה"ב ל, י—יב; לד, ו). לאחר שיבת־ציון לא עלה בידי החשמונאים להכליל בממלכתם את עכו ואת עמק־החוף שבסביבתה, וברובו של חוף־הגליל היה ישוב ניכר של נכרים, שנחשב גם מבחינת ההלכה לחוץ־לארץ.

ש. קליין, מחקרים בפרקי היחס שבספר דברי־הימים, מאסף ציון ד׳ (תר"ץ), 25–26; ש. ייבין, א"י בימי הכיבוש, שם, 1–13; הנ"ל, מערכות כ"ד–כ"ה (תש"ה), 61 ואילך; כ"ו–כ"ז (תש"ה), 59 ואילך; הנ"ל, ארץ ישראל ג׳ (תשי"ד), 32 ואילך; י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית ב׳, 312–314; ב. מייזלר, ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, ה׳ (תרצ"ז–תרצ"ח), 42–43; הנ"ל, שם, י"א (תש"ה), 35 ואילך; E. Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, 1906, 540; O. Procksch, *Das nordhebräische Sagenbuch*, 1906, 161 ss.; *Die El-Amarna Tafeln*, ed. Knudtzon 232–236, 243–248; C. F. Burney, *Israel's Settlement in Canaan*, 1921, Reg. s. v. *Asher;* A. Alt, *Palästina-Jahrbuch*, 20 (1924), 35 ss.; 21 (1925), 100–116; idem, *Landnahme*, passim; Gauthier, *Dictionnaire*, I, 105; A. Alt, *ZAW*, 45, (1927), 59–81; L. T. M. Noth, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung*, 1928, 131; idem, *System der zwölf Stämme Israels*, 1930, passim; K. Ellinger, in *ZDPV*, 53 (1930), 265–301; H. Ranke, *Die aegyptischen Personennamen*, 1935; Simons, *Handbook*, 147 (XVII, 4), 162 (XXV, 8); L. T. M. Noth, in *ZDPV*, 58 (1935), 215–230; W. F. Albright, *Archeology of Palestine and the Bible*, 1935[2], 59–61, 121, 132; A. H. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*, I, 1948, 191–193, No. 265.

ש. י.

אָשֶׁר (Asser), משפחה יהודית בהולאנד, שהעמידה מתוכה עסקנים מדיניים וחכמי־משפט חשובים. הידועים שבהם הם:

1. **משה שלמה א׳** (1754—1826), אביה של משפחת־א׳. היה חבר ועדת־החקיקה, שעסקה בהתאמתם של חוקי־הולאנד לתנאים החדשים, שנוצרו עם הקמתה של הרפובליקה הבאטאווית. כן היה חבר ועדת־השלשה, שב1808 הטיל עליה לואי נאפוליון את התפקיד של חיבור ספר־חוקים חדש של המשפט המסחרי. ע"י עבודתו זו נעשָׂה א׳ מיוצרי המשפט המסחרי בהולאנד. — א׳ היה גם ממייסדי האגודה Felix Libertate, שדגלה ברעיון האֶמאנציפאציה ליהודי־הולאנד, וגם חיבר תזכיר בשאלה זו, שהוגש מטעם האגודה הנזכרת לפארלאמנט של הרפובליקה הבאטאווית. כן היה חבר פעיל ב„עדת ישורון" הרפורמית, שחבריה פרשו מן הקהילה האשכנזית.

S. Seeligmann, *De emancipatie der Joden in Nederland*, 1913.

2. **קָרל א׳** (1780–1836), בנו של 1. חכם־משפטים ועסקן מדיני. למד משפטים ופילולוגיה. היה מעורכי־הדין היהודיים הראשונים ברפובליקה הבאטאווית. א׳ המשיך במלחמתו של אביו על האמנציפאציה של יהודי הולאנד, ואף היה מחבֵריה של האגודה Felix Libertate ומראשי „עדת ישורון". ב1807 השתתף בסנהדרין הגדולה בפאריס, שכונסה ע"י נאפוליון. ב1808 הוקמה הקונסיסטוריה המרכזית ליהודי הולאנד על יסוד התזכיר, שהגיש א׳ לנאפוליון על מצבם ומשאלותיהם של היהודים במדינה זו. לאחר שחזרה העצמאות להולאנד הכין את חוק הקהילות היהודיות. א׳ כיהן בתפקידים חשובים שונים בהנהלת משרד־המשפטים בהולאנד וזמן־מה אף שימש שופט־שלום. כן כתב שורת חיבורים בתחום המשפט הפלילי וספר, שעוסק בהשוואתו של המשפט האזרחי בהולאנד לספר־החוקים של נאפוליון. אשתו רוזה לוין היתה אחותה של רחל לוין־וַרנהאַגן פון אנזה, ולפי הזמנתה של זו האחרונה חיבר א׳ סקירה היסטורית על מצבם של היהודים במלכות־הולאנד, שנשארה בכ"י.

3. **טוביה מיכאל קרל א׳** —Tobias Michaël Carel— (1838, אמסטרדאם — 1913, האג), מדינאי וחוקר של המשפט הבינלאומי. למד באוניברסיטה של אמסטרדאם, וזכה ב1858 במדליית־הזהב של האוניברסיטה בליידן בעד עבודתו על המלחמה מבחינת משפט־המדינה. עבודת־הדוקטור שלו (1860) עוררה התעניינות בחוגיהם של חכמי־המשפט בהולאנד, וא׳ נתמנה כנציגה של ממשלת־הולאנד בוועדה הבינלאומית לחופש השַיִט ברֵינוּס. כמה מעבודותיו לבירורן של בעיות שנויות במחלוקת בשאלת הרֵינוּס שימשו נקודת־מוצא להחלטותיה של הוועדה. ב1862—1893 כיהן כפרופסור למשפט בינלאומי באוניברסיטה של אמסטרדאם. ב1893 נתמַנה חבר של מועצת־המדינה, וב1898 — יו"ר הוועדה הממלכתית למשפט הבינלאומי הפרטי. א׳ השתתף בוועידות־השלום בהאג (1899, 1907), וב1900 נתמנה כחבר של לשכת־הבוררות הבינלאומית בהאג. ב1911 קיבל פרס־נובל לשלום. עם הבלגי ז׳אקמֶן (Jacquemyns) והאנגלי וֶסטלֵיק (Westlake) היה א׳ ממייסדיו (1868) ועורכיו של כתב־העת למשפט הבינלאומי ולמדע המשפט המשווה (Revue [תחילה Archives] de droit international et de législation comparée) וב1873 היה ממקימיו של „המכון למשפט בינלאומי" (Institut de droit international). א׳ כתב גם כמה מחקרים בעלי ערך במשפט הבינלאומי הפרטי. ספרו Schets van het internationaal privaatrecht (1880) — ניתרגם ללשונות הרבה; La codification du droit international privé (1901); במקצוע המשפט המסחרי חשוב ספרו Schets van het Nederlandsch handelsrecht (1873, 1908[13]).

כבן־סמך עולמי במשפט הבינלאומי נקרא א׳ כמה פעמים לתווך בסיכסוכים בין מעצמות, כמו ב1899 בסיכסוך בין

רוסיה ואה"ב בשאלת זכויות־הדיג במיצר־בֶּרינג. — א' היה גם פעיל בקהילה היהודית באמסטרדאם.

C. van Vollenvoven, *Tobias Asser* (Jaarboeken der Koninklijke Akademie), 1914; *Gedenkboek v. h. Athenaeum en de Univ. v. Amsterdam*, 1932.

ש. כ.

אָשֶׁר, שָׁאוּל (1767, ברלין — 1822, שם), סופר והוגה־דעות יהודי בגרמניה; חלוץ של רעיון התיקונים בדת. חיבורו הראשון של א' היה חוברת (בגרמנית) „על שיפור מצבם האזרחי של היהודים" (1788), שבה תבע אֶמאנצי־פאציה, ועם זה דרש מן היהודי ש„יניח את אורח־חייו ודעותיו הקדומות". ב־1794 פירסם חוברת־פולמוס נגד דעותיו האנטישמיות של פיכטה ומתח ביקורת אף על כמה עיקרים במשנתו הפילוסופית. בספרו: Leviathan, oder: über Religion in Rücksicht des Judentums (1792), שהוא החשוב בחיבוריו, ראה א' את עיקרה של היהדות בתכנה הרעיוני בלבד. בניגוד למשה מנדלסזון (ע"ע) היה א' סבור, שייחודה של היהדות אינו במצוות מעשיות, אלא בתפיסת־עולם מסויימת, שא' סיכם אותה בי"ג דוגמות, שהן ערוכות בהקבלה לי"ג ה„עיקרים" של הרמב"ם. אמנם אף לדעתו של א' מתגלית היהדות בראש וראשונה כחוק, אלא שכל כוונתו של החוק הדתי אינו אלא לעורר אותנו לראות את הגרעין הרעיוני הגלום בו. מתורתו העיונית הגיע א' לדרישת תיקונים בדת במידה שהם מחוייבים ע"י התנאים החברו־תיים, שבהם נתונים היהודים. לדבריו של א' נתעורר שלמה מימון (ע"ע) לחבר את ספריו בהשפעתו.

צ. גרץ, דברי ימי היהודים, תרס"ט, ט', ע' 110, 179; M. Wiener, *Jüdische Religion im Zeitalter der Emanzipation*, 1933, p. 9, 40, 41, 46, 47.

ר' אָשֵׁר בר' יְחִיאֵל — ידוע גם בשמות: אשרי, רא"ש — (1250?—1327), מגדולי הפוסקים ומפרשי־התלמוד. אביו של הרא"ש, ר' יחיאל, היה מ„חסידי אשכנז", שהלכו בעקבותיו של ר' יהודה החסיד, ור' אברהם זכות (ס' יוחסין) כתב על משפחתו ש„נקראו קדושים כי בכל השמדות קדשו את השם". את ראשית תורתו למד הרא"ש אצל אביו ואצל אחיו הגדול ר' חיים. זמן מה שהה בצרפת, כנראה בטרויש (Troyes). אחר נישואיו ישב בקולוניה ובקובלֶנץ, ומשם עבר לוורמייזה, שבה שימש ברבנות מ־1281 רבוֹ לשעבר ר' מאיר מרוטנבורג (מהר"ם). המהר"ם הראה יחס מיוחד של הערכה וחיבה לר' א' תלמידו וצירף אותו לבית־הדין המקומי. לאחר שנאסר המהר"ם עברה המנהיגות של יהדות־אשכנז לרא"ש, שעמד בראש המשתדלים לשם שיחרורוֹ של המהר"ם והיה מוכן לתת חלק גדול מרכושו לתכלית זו. הרא"ש הצטיין בפעילותו המרובה בתקופת הגזירות של רינדפלייש, שבסיבתן נתעוררו שאלות חמורות בחיי המש־פחה והציבור, ולהכרעותיו של הרא"ש בשאלות אלו, וכן בשאלות שנגעו בתקנת הקהילות החרבות, היה ערך מרובה. כדי להימלט מן הגורל, שפגע במהר"ם, עזב הרא"ש את „ארץ־הגזרה" ב־1303. הוא עבר דרך קהילות צפון־איטליה ופרובאנס, וב־1304 הגיע לבארצלונה ונתקבל בכבוד גדול ע"י ר' שלמה בן אדרת (ע"ע). ב־1305 בחרו בו בני טוֹלֵדוֹ כרב בעירם. בנו של הרא"ש, ר' יהודה, מספר שהשלטונות המקו־מיים בגרמניה פנו לאחר זמן־מה לאביו וביקשו ממנו שיחזור למקום־מולדתו, „לפי שהיו מכירין חכמתו ומעלתו וכל עניניהם היו עושים בעצתו". הם הציעו לו כתב־חסות של הקיסר וליווי של 50 חיילים, אולם הרא"ש בחר להישאר בספרד. היו אלה ימי הסיכסוך בשאלת לימוד הפילוסופיה. כשהיה בפרובאנס מצא הרא"ש רק „יחידים שרידים... אשר נגע ה' בלבם להתחזק בתורתו" — מצב, שבא, לדעתו, כתו־צאה מהשפעתם של לימודי־הפילוסופיה. מבארצלונה שלח הרא"ש מכתב־עידוד לר' אבא מארי ממוֹנפֶּלייה, ראש מפ־לגת־הקנאים. הרא"ש לא התעלם מן הסכנה, שהיתה כרוכה במחלוקת. הוא הציע לכנס אסיפה של כל הקהילות, שתמצא את הדרכים „להטות לב איש ישראל כאיש אחד לאחוז בדת משה וגם משאר החכמות לא ירפו ידיהם לעתים ידועות" (מנחת קנאות, נ"א). כשהרשב"א הוציא בשנת ס"ה (1305) את החרם על הקוראים בספרי היוונים קודם שמלאו להם כ"ה שנה, השפיע הרא"ש, שכבר היה בטוֹלֵדוֹ, על הזקנים ועל החכמים שבעיר, שיצטרפו לחרם זה (שם, צ"ט).

הרא"ש התנגד לטענת „הגדולים ההולכים בחצר המלך", שרצו להידמות ל„הנהו דבי ריש גלותא" („לאותם שהם מבית ראש־הגולה") וליהנות מן הזכויות המיוחדות, שניתנו להם. הוא התנגד למנהגי־ספרד, שהשפעת הסביבה הנוצרית היתה מורגשת בהם, כגון: הענקת זכות שווה לבעל ולאשה בירוש־תם והורשת כל הרכוש לבן הגדול, כמנהג־האצילים. הוא נלחם במנהג לאסור את הלווה באזיקים ובמנהג לכוף את הבעל לגרש את אשתו, אם היא טוענת „איני חפצה בו". ובכוח השפעתו ותקיפותו המוסרית עלה בידו להתגבר על הקשיים, שהיה נתקל בהם בתחומים אלה. בהשפעתו הרוח־נית הכירה גם מלכת קאסטיליה, מאריה דה מולינה.

תשובותיו של הרא"ש נכתבו לפעמים ברוחו של חסיד אשכנזי, צנוע וענוותן, ולפעמים בצורת החלטות ופקודות של אדם תקיף, שמדבר בשם המוסד הפוליטי והמשפטי העליון של היהדות הספרדית. כשהרב של ואלנסיה עמד על דעתו, בניגוד לדין מקובל ולדעתו של הרא"ש, כתב הרא"ש אל אחד מחכמי־הקהילה: „שינהגו בו נידוי באותו המשוגע יעקב בר משה... ואם יעמוד במרדו ולא ינהוג דין מנודה בעצמו... אני גוזר עליו במצות אדונינו המלך יר"ה שיתן אלף זוז למושל העיר ואני גוזר עליך... שתמסור כתב זה למושל העיר... ואם כל זה לא יועיל גוזרני עליך שתודיעני הכל, ומצוה לנדותו בכל קהילות ספרד וגם ידונו אותו למות בדין זקן ממרא, כי אנו חייבים למסור נפשותינו על תורת האלהים, ולבער אותה הרעה מקרבינו" (שו"ת הרא"ש, ק"ז, ו'). למרות פיקפוקיו והיסוסיו בנוגע לזכותם של הרבנים לדון דיני־נפשות, הניח להם, לבני־ספרד, לנהוג כמנהגם והסכים להטיל ענשים של חיתוך־אברים, כפי שהיה מקובל בספרד, בעיקר על מלשינים.

הרא"ש הנהיג בספרד את דרך־הלימוד של בעלי־התו־ספות וגם השתדל להשליט את מנהגי־האשכנזים. הרא"ש נחשב כ„עמוד ההוראה", כמסכם את עבודתם של פוסקי אשכנז וצרפת מתוך מזיגה עם ההלכה הספרדית. כפוסק היה עצמאי ביותר. מתוך נאמנות לדרכם של בעלי־התוספות ביקר את דברי הראשונים והגאונים וחָלק עליהם בכל מקום שהמקורות התלמודיים לא סבלו את פירושיהם ומסקנותיהם.

אל בית־דינו של הרא"ש פנו כמעט כל קהילות־ספרד בשאלותיהן ולבית־מדרשו באו תלמידים מרוב ארצות־אירו־פה, ואף מרוסיה.

כשהיה נתקל בהתנגדות חזקה, היה מוכן לוותר על דעתו למען השלום, ביחוד במקרים שלא היה בהם משום איסור מן התורה, אבל מעולם לא נרתע מלהשמיע דברים קשים לגבי כל תופעה שלילית בחיי הקהילות. לשואל אחד, שקָבל לפניו על שאין ממַנים כחזנים בני־אדם מיוחסים, השיב הרא"ש: „גם אני נתרעמתי מיום בואי הנה על חזני העיר הזאת, אבל לא נתרעמתי על שלך, שתלית הדבר ביחס המשפחה ואינו כן בעיני המקום. אם הוא מיוחס ורשע מה תועלת לפני המקום ביחוס שלו... אבל נתרעמתי כי חזני הארץ הזאת הם להנאתם לשמוע קול ערב ואפילו הוא רשע גמור אינן חוששין, רק שיהיה נעים זמירות, והקב"ה אומר נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה" (שו"ת, ד', כ"ב).

יחסו השלילי ללימוד הפילוסופיה לא כלל יחס של שלילה למדעים בכללם, וביזמתו חיבר ר' יצחק בן יוסף בן ישראל את ספרו „יסוד עולם". הוא הכיר את המשפט הגרמני וידע את המשפט, שהיה מקובל בספרד. ידיעותיו בערבית היו מוגבלות: ידע את לשון־ההמון המדוברת, אבל לא את הער־בית הספרותית. פרנסתו של הרא"ש היתה בדוחק. את רכושו השאיר בגרמניה, ובנו מעיד, ש„כל מה שהיה לו בשעת פטירתו עם כלי ביתו לא היה בו כדי להשלים צואתו". אעפ"כ הוסיף הרא"ש גם בספרד להפריש מַעשׂר מכל הכ־נסותיו, כמנהג־אבותיו.

חיבוריו של הרא"ש בהלכה הם:

א) פסקי הרא"ש, או: הלכות הרא"ש, או ס' האשרי. בספרו זה הלך בעקבותיו של ר"י אלפסי (ע"ע): סיכם את ההלכה שבסוגיות־התלמוד ואת דעותיהם של הפוסקים והמפרשים שקדמו לו. החיבור מקיף את רוב מסכתות הש"ס ונוספו עליהן הלכות קטנות, כגון: סדר עבודה, טומאה, ציצית, תפילין, מזוזה, חליצה, מילה.

ב) שאלות ותשובות הרא"ש (נדפסו לראשונה בקושטה, 1517). הקובץ שהגיע לידינו כולל ק"ח כללים, שהם מחולקים לסימנים, ויותר מאלף תשובות. התשובות חשו־בות ביותר לחקר תולדות ההלכה וגם כמקור לחיי־התרבות של יהדות אשכנז וספרד. קובץ התשובות „בשׂמים ראש" יוחס לרא"ש בטעות (וע"ע ברלין, שאול).

ג) פירוש המשניות לזרעים וטהרות (נדפס בש"ס וילנה) הוא בעיקרו קיצור של פי' הר"ש משאנץ לסדרים אלה. הרא"ש השתמש גם בפירוש המשניות לרמב"ם, שתורגם בשבילו ע"י ר' ישראל בן יוסף. כן חיבר הרא"ש פירושים למשניות סוטה, מדות וקינים.

ד) תוספות הרא"ש, שהן קיצור תוספות שאנץ בתוספת של חידושי ר"מ מרוטנבורג ודעותיהם של חכמי־ספרד, היו, כנראה, פרי שיעוריו בבית־המדרש והקיפו כמעט את כל המסכתות של תלמוד בבלי. מקצתן נדפסו ומקצתן נשתמרו בכתב־יד. נראה שהרא"ש חיבר גם פירוש לתורה, אבל הפירוש הנדפס ב„הדר זקנים" (ליוורנו, 1840) נתחבר ע"י תלמיד אשכנזי של הרא"ש קודם 1327.

חסידותו של הרא"ש וטהרת־מידותיו באות לכלל ביטוי בספרו הידוע בשמות: „הנהגות הרא"ש", „ארחות חיים" ו„צוואת הרא"ש" (נדפס לראשונה בוויניציאה, 1579). החי־בור כולל קל"א מאמרי־מוסר, שהם מחולקים לששת ימי־השבוע. מפורטות כאן דרכי־ההנהגה הראויות לאדם מישראל בחייו הפרטיים, המשפחתיים והציבוריים, ביחסיו לזולתו מבני־ברית ומשאינם בני־ברית. הרא"ש היה רחוק מכל שנאה גם לנכרים ודרש הגינות, אדיבות וכנות במו"מ עמהם.

מיכאל, אור החיים, ע' 257; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תש"ה, ח"א, ע' 205–211; A. Ch. Freimann, *Ascher b. Yechiel (Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, 1918).

א. א. א.

ר' אָשֵׁר בר' מְשֻׁלָּם הַכֹּהֵן מִלּוּנֶל (מכונה הרא"ש מלונל), פוסק, שעיקר פעולתו חל במחצה השניה של המאה הי12. ר' א' היה בנו של ר' משולם בר' יעקב מלונל (רבו של הראב"ד בעל ה„השגות") ואחיו של ר' אהרן מלונל (בעל „ארחות־חיים"). הוא היה חי חיי־נזירות ור' בנימין מטודלה קורא לו „הפרוש". יתכן, שר' א' היה מ„אבלי ציון", ששרי־דים מהם עדיין היו מצויים בזמנו. ר"י אבן תבון, שהעתיק בשביל ר' משולם, אביו של ר' א', את ס' חובות־הלבבות, העתיק בשביל ר' א' את ס' „תקון מדות־הנפש" לר"ש בן גבירול (שטיינשניידר, אוצרות־חיים, עמ' 366). ידוע גם יחסו החיובי של ר' א' למדע, ור"י אבן תבון משבחו על כך ומעודד את בנו לחזק את קשרי־הידידות עמו.

הרבה מתשובותיו ופסקיו של ר' א' נזכרו בספרות הרבנית. אולם מספרי־ההלכה שחיבר נשתמרו רק קטעים. מייחסים לו כמה מן הפירושים לתלמוד המובאים בס' ההש־למה, שחיבר בן אחותו ר' משולם בר' משה, וכן קונטרס בדיני נידוי וחרם. לפי עדותו של ר' יצחק בר' יהודה לאטס (שערי ציון, עמ' 73) חיבר ר' א' את ס' המתנות, שקטעים ממנו פירסם הרב שמחה אסף מתוך כת"י (תורתן של גאונים וראשונים, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 5—31). לדעתו של אסף, נכתב ס' המתנות של ר' א' לפי דוגמת ס' המתנה של רב שמואל בן חפני. כנראה, חיבר ר' א' ספר גדול, שכלל את כל דיני־ממונות, וס' המתנות הוא רק חלק ממנו. ליסוד חיבורו של ר' א' הונח ס' הדין של ר' יהודה ברצלוני.

שם הגדולים (הוצ' קרנגיל), עמ' 34 בערכו; י. לובצקי, מבוא לס' ההשלמה ח"א, פאריס תרמ"ה, עמ' X–XII; ברלין תרנ"ג, עמ' VIII; ש. אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 1–4; *Gallia Judaica*, pp. 280–81.

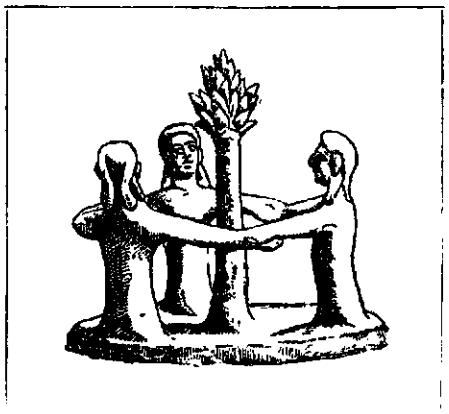
י. הו.

אַשְׁרָאי, ע"ע בַּנְקָאוּת וְאַשְׁרָאי.

אֲשֵׁרָה, שמה של אֵלָה כנענית ושמו של עץ, ששימש כסמלה.

בכתבי אוגרית נחשבת א' (אתרת) כבת־זוגו של אבי־האלים „אֵל" (ע"ע) ואמם של שבעים אלים, שבעל הוא אחד מהם (אע"פ שא' נחשבה כאויבתו). מטעם זה נקראה גם בשם: „אלת" (האלה) סתם וגם „קונת־ [כלומר, יוצרת] אלים", וכן היו מקדימים לשמה את התואר: „רבת" (הגב־רת). שמה המלא היה „אתרת־ים", שפירושו הוא, כנראה: „הצועדת־בים" (או: אלת־הים). בכתבי־אוגרית נזכרים גם השמות של עבדה ואמתה, וכן שמו של רותם חמורה. נראה, שהכנענים ראו בא' אלה רָאשית: בתחילת התקופה של אל־עמרנה (בש' 1400 לערך) נקרא מלך האמורי (ע"ע) שבלבנון המערבי בשם עַבְד־אַשִׁרְתָּ (כלומר, עבד־אשרה), ובאפוס האוג־ריתי על מלך „כרת", היא נקראת לפעמים קרובות: „אתרת צרם" (א' של הצורים) ו„אלת־צדנם" (צידונים). שעבדו לה בצידון ובצור אנו יודעים גם מספרי־המקרא (מלכים־א', יח, יט, ועוד). פילון מגְּבָל מזהה את א' עם האלה היוונית Rhea, אמם של זֵוּס ושל אלי־יוון אחרים. זכר לפולחנה

של א' בארץ־ישראל בתקופה שקדמה לכיבוש נמצא במכתב אכדי, שנתגלה בתענך ושבו מדובר על „אֻמַּ־אַן אַשְׁרַת" — כלומר, קוסם, נביא לאשרה (השווה מל"א יח). בבבל נתפשט פולחנה בתקופה קדומה. בכתובת שומרית על מצבת־זכרון לחמורבי (ע"ע), נזכרת א' ככלתו של אַנוּ, אל־השמים, וכן היה לה מקדש בבבל. ברשימה אחת מנפור (מתקופת מל־כות־אור השלישית: 2200—2100 לפסה"נ) נמנית א' עם האלים הבבליים ונזכר גם בעלה (רמון, אמורו). בתקופה

מחול מסביב לעץ קדוש (פולחן קרוב לפולחן האשרה?)
תכנית־חרס מקפריסין

מאוחרת יותר עבדו לה, כנראה, גם בתימא שבצפון־ערב (בצורת: אשירא). בשם אתִירַת היתה א' ידועה בדרום־ערב כאשתו של אֶל־הירח וַד.

א' נחשבה כאלת־הפריה, וכדרך שאר האלות הכנעניות — גם כאלת־הקדשות. בעלילות־אוגרית מכנים אותה לפעמים בכינוי: „קדש", ובתמונות המצריות מתקופת המלכות החד־שה מצויירת האלה „קדש" בדמות צעירה ערומה, קלועת־מחלפות כשהיא ניצבת על ארי; בידה האחת שושן ובשניה נחש. במצרים נחשבה א' כפטרונית של הקדשים, וכיוצא בכך אנו מוצאים גם במקרא (מל"ב כג, ז והשווה מל"א יד, כג; טו, יב—יג).

במקרא יש למלה א' מובן כפול: א) שם האלה; ב) שם סמלה. מעכה, אמו של אסא (ע"ע), עשתה „מפלצת" [כלומר, פסל] לא' (מל"א טו, יג; דה"ב טו, טז). בימי אחאב נמצאו בישראל מלבד 450 נביאי־הבעל גם 400 נביאי־הא', „אוכלי שלחן איזבל" (מל"א יח, יט). מנשה העמיד את פסלה של א' בבית־המקדש ורק יאשיהו הוציא אותו משם עם „כל הכלים העשויים לבעל ולא' וישרפם לאפר בנחל קדרון, ויתץ את בתי הקדשים אשר בבית ה' אשר הנשים ארגות שם בתים לא'" (מל"ב כג, ד, ו, ז). נראה, שבמלה „אשרות" הבאה במקרא ביחד עם ה„בעלים" (שופ' ג, ז ועוד) הכוונה היא לפסלי־האלה במקומות שונים בארץ.

את עץ־הא' היו נוטעים כרגיל אצל מזבח־הבעל (שמות לד, יג; דברים יב, ג; שופטים ו, כה—ל, ועוד). הפעלים כרת, גדע, נתש, שמשמשים במקרא ביחס לא', מראים שהכוונה היא לעץ (או לסדן) בעל מידות, ששימש סמל־פריה לאלה. מן המסופר במשנה (ע"ז, ג', ז') על מעשה שהיה בצידון — מקומה העתיק של עבודת הא' — בימי רבי שמעון בן יוחאי („ומעשה בצידון באילן שהיו עובדים אותו ומצאו תחתיו גל, אמר להן ר' שמעון בדקו את הגל הזה, ובדקוהו ומצאו בו צורה"), יש מקום לסברה, שבצילו של עץ־הא' היו מעמידים גם את פסל־הא'. בישראל נתפשטה, כנראה, עבודת־הא' זמן קצר אחר הכיבוש ביחד עם הפולחן הכנעני (שופ' ג, ז). יואש בנה מזבח לבעל בעירו בעפרה, שעליו הציב פסל־א', וגדעון בנו הרס את המזבח והפסל כאחד (שופ' ו). ביהודה אנו מוצאים את עבודת־הא' אחר הת־פלגותה של הממלכה (מל"א יד, כג). אסא (שם טו, יב—יג; דה"ב יד, ב) ואחריו יהושפט (דה"ב יז, ו; יט, ג) ביערו את האשרים, אבל פולחנה של הא' חזר ונתחדש. אמנם חזקיה „כרת את האשרה" (מל"ב יח, ד. ועי' ישעי' יז, ח; כז, ט, ומיכה ה, יג, שאף הם מתקופה זו), אבל בימי מנשה הוכנס פסל הא' למקדש, והיה מצוי שם עד ימיו של יאשיהו (ראה למעלה). — מצב דומה לזה היה גם בישראל. אחאב הקים מזבח לבעל ועשה „את האשרה" (מל"א טז, לג), ואע"פ שאליהו הרג את נביאי־הבעל (מל"א יח) ויהוא השמיד „את הבעל מישראל" (מל"ב י, כח), עדיין עמדה האשרה בשומ־רון בימיו של יהואחז (שם יג, ו).

ח. א. גינזבורג, כתבי אוגרית, ירושלם, תרצ"ו, לפי המפתח; מ. ד. קאסוטו, האלה ענת, ירושלם, תשי"א, במבוא (עמ' 45) ובגוף־הספר (בכמה מקומות); ו. פ. אולברייט, מתקופת האבן ועד הנצרות, תשי"ג (מפתח); J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, 1915, p. 1555 f.; E. Sellin, *Tell Ta'annak*, 1904, p. 108; E. Chiera, *Sumerian Lexical Texts From the Temple School of Nippur*, 1929, No. 122, v. 17; No. 124, VII, 29; T. G. Pinches, *The Temple of Ancient Babylonia*, I (*Proceedings of the Society of Biblical Archeology*, XXII, p. 359); J. Halevy, *REJ*, XII, pp. 112 f.; M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, 1898, I, p. 447; W. F. Albright, *Archeology and the Religion of Israel*, 1946 (לפי המפתח); W. L. Reed, *The Asherah in the Old Testament*, 1949.

י. מ. ג.

אֶשֶׁרִיכִיִּים (Eschericheae), שבט של חידקים (ע"ע) ממשפחת Enterobacteriaceae. הא' הם מתגים גראם־שליליים, שאינם יוצרים נבגים; הם מתסיסים סוכרים, ביחוד את סוכר־החלב, וגורמים מתוך כך ליצירת מימן, דו־תחמוצת פחמן וחומצות. הא' נקראים על־שם ת. אֶשֶׁרִיךְ (Th. Escherich), שגילה ב1886 אחד מגזעיהם במעיים וקרא לו Bacterium coli commune (colon — מעי דק). השבט מתחלק לשני סוגים: אֶשֶׁרִיכִיָּה (Escherichia) וקְלֶבְּסִיֶּלָה (Klebsiella), שהם נבדלים זה מזה ע"י שורה של ריאקציות כימיות.

1. א ש ר י כ י ה. מספר עצום של חידקים מסוג זה נמצא במעיהם של בני־אדם ובעלי־חיים בריאים; בשעת־הגסיסה הם עלולים לחדור דרך דופן־המעי ולהגיע לאברי־הבטן ולזרם־הדם. לאחר אכילת כמויות גדולות של פחמימות גורמים חידקים אלה לפעמים גירויי־מעיים מחמת יצירת כמויות מרובות של גאזים ושל חומצה ע"י תסיסה; לפעמים הם נמצאים במרכזיהם של אבני־מרה או בדלקות של כיס־המרה או של שלפוחית־השתן, שנוצרו ע"י סתימת דרכי־ההרקה של הכיסים הללו. עד לפני זמן מועט נחשבו גזעיו של סוג זה כבלתי־פאתוגניים בדרך־כלל, אולם בשנים האחרונות הוכרו גזעים מסויימים של אשריכיה כגורמי מחלות־שילשול אצל תינוקות, שהן מלוות תופעות־הרעלה קשות.

גזעי־אשריכיה הם החידקים השכיחים ביותר בצואה של האדם ושל הבהמה; אולם אין הם מאריכים ימים מחוץ לגוף. נוכחותם במקורות־מים מעידה, שהמים זוהמו זה לא כבר ע"י צואה ושסכנה נשקפת לתושבי־הסביבה משתיית־המים.

קביעה כמותית של מספרם בתוך המים משמשת מדד לדרגת־הזיהום של המים ע״י צואה, ובדיקה זו מקובלת כשיטת־ביקורת לטיבם של מי־השתיה (מבחן־קולי — Coli-test).

2. קלבסילה: החידקים מסוג זה מצטיינים ביצירת נרתיקים עבים ורירייים, שמקנים למושבותיהם צורה מבריקת ורירית. הם נמצאים בצואה רק בכמויות מועטות, אולם הם מתפתחים ומתרבים במים ובאדמה מזוהמים ע״י חומר אורגאני. מציאותם במים מעידה על כך, שזמן מרובה קודם שנמצאו בהם זוהמו המים ע״י שתן או צואה, ואין היא סימן לסכנה חמורה. כמה מינים של קלבסילה בודדו מדרכי־הנשימה במצבים פאתולוגיים, למשל במקרים של דלקת־הריאות, של צחנת ושל מחלות־אף אחרות.

א. ל. אוליצקי וחבריו, בדיקות בקטריולוגיות של בורות־המים בירושלים, הרפואה, 38, 153; 39, 53, 80, 1950; שם, 40, 21, 1951. F. Kauffmann, *Enterobacteriaceae*, 1951

א. או.

אֶשְׁתָּאֹל, עיר בשפלת־יהודה, בנחלת שבט דן. בין א׳ ובין צָרְעָה היה „מחנה דן״, שממנו יצאו בני־דן במסעם ללַיִשׁ (יהושע טו, לג; שם, יט, מא; שופטים יח, ב, ח, יא). גם בסיפור שמשון נזכרו הערים צרעה וא׳ ביחד; ביניהן נמצאו קברי מנוח ושמשון בנו (שופ׳ יג, כה; טז, לא). במאה ה4 היה קיים כפר בשם א׳ בתחום בית־גוברין, כ10 מיל צפונית לעיר זו. לפיכך מזהים את א׳ עם אִשְׁוַע, שבקירבתו נמצאת צַרְעָה. מקומה העתיק של א׳ הוא, כנראה בתל אבו־קַבּוּס על־יד המעיין הסמוך לכפר. כאן נתגלו שרידים מתקופת־הכיבוש (תקופת־הברונזה המאוחרת) ומתקופת־השופטים (תקופת־הברזל הראשונה). — בימי מלחמת־העצמאות ב1948 נכבש הכפר הערבי (600 תושׁ׳) בשעת הפריצה של כביש־„בּוּרמה״ לירושלים ותושביו נטשו אותו. בדצמבר 1949 נוסד במקומו יישוב כפרי עברי בשם אשתאול. תושביו עוסקים בהכשרת קרקע־ההרים שבסביבה, בנטיעת־כרמים וביִעוּר.

אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, ש״ב; J. Garstang, *Joshua-Judges*, 1931, p. 375.

אֶשְׁתּוֹרִי (בֶּן מֹשֶׁה) הַפַּרְחִי (1280°, פרובאנס — 1355°, ארץ־ישראל), הראשון לחוקרים בטופוגראפיה של ארץ־ישראל. מוצאה של משפחתו מפלוֹרֶנסה (Florenza) שבאנדאלוּסיה (ספרד), ומכאן כינויו „הפרחי״ (flor — פרח בספרדית). בהקדמת ספרו העיקרי (עיין להלן) הוא קורא לעצמו „א י ש ת ו ר י״. א׳ הפ׳ למד תורה במוֹנְפֶּלְיֶה מר׳ יעקב בן מכיר ור׳ אשר בן יחיאל. כמנהג מדינתו קנה לו גם השכלה כללית רחבה ולמד אף את תורת־הרפואה. כשגורשו היהודים מצרפת (1306) נדד א׳ הפ׳ לבארצלונה ומשם לטוֹלֵדוֹ. אח״כ ישב שנים אחדות בקאהיר ולסוף עלה לארץ־ישראל. לאחר שישב זמן מה בירושלים יצא משם מפני היחס השלילי אל הרמב״ם, שהיה רווח אז בעיר, ונשתקע בבית־שאן. כרופא היה א׳ מכובד על יושבי־הארץ והיה יכול להתפרנס ממשלח־ידו בכל מקום שבא אליו. מבית־שאן היה נוהג לעבור בארץ לארכה ולרחבה ולחקור את מקומותיה על שמותיהם העתיקים. שנתיים חקר את הגליל וחמש שנים את שאר חלקי־הארץ. בבית־שאן חיבר את ספרו „כפתור ופרח״, שבו הוא קובע את שמות הערים והכפרים בארץ, ונושא ונותן בהלכות התלויות בארץ לסעיפיהן ולענייניהן. הספר, הכולל ששים פרקים, עשיר בידיעות ובמחקרים על ארץ־ישראל, שהם מבוססים על סיור, ראיה ובדיקה. בו דן א׳ הפ׳ על גבולותיה של ארץ־ישראל במקרא ובהלכה, מתאר את ירושלים ואת חבלי־הארץ השונים, ומביא רשימת שמות מקראיים, תלמודיים וערביים של מקומות, שאת רובם ראה בעיניו. א׳ זיהה בספרו כ180 מקומות עתיקים וזיהוייו הם ברובם נכונים. הוא שקבע לראשונה את מקומן של אושא, מודיעין, ביתר, ועוד. כן קבע את הכלל: „ואודיעך כי שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש שבכתב ושבעל־פה מעט הוא מה שנשתנה שמם בין הישמעאלים״ — כלל, שאף המחקר בזמננו אינו יכול להתעלם ממנו.

חשיבות מיוחדת יש לדיוניו על המטבעות העתיקים, שהישווה אותם למטבעות של תקופתו. וכן הישווה את המידות והמשקלות של המקרא והתלמוד למידות ולמשקלות של זמנו. הוא חקר גם את צמחי ארץ־ישראל, רשם את שמותיהם הערביים והשתדל לקבוע את שמותיהם העבריים במשנה ובתלמוד. הוא תיאר גם את צורותיה של תלבושת היהודי בארץ ובגלויות, שהיו ידועות לו. בבית־שאן גילה א׳ הפ׳ חורבות של בית־כנסת קדמון וגם תיאר שרידים של בית־כנסת עתיק בחקוק. מעניינות הן הידיעות שהוא מוסר על העדות השונות בארץ: יהודים, קראים, שומרונים (בלשונו: „צדוקים״), מוסלמים ונוצרים, וכן חשובה עדותו על הישוב היהודי בא״י בימיו. הוא מזכיר בספרו 11 קהילות יהודיות בארץ, מהן 3 בעבר־הירדן.

שאר חיבוריו של א׳, שהם נזכרים ב„כפתור ופרח״ ושכמעט כולם עסקו בענייני־רפואה, לא נשתמרו. יש ידיעה, שא׳ תירגם לעברית את ספרו של רופא ממונפלייה על תרופות משלשלות וקרא לו בשם: „ספר הכּבּוּסים״. מן הספר „כפתור ופרח״ יש ארבע מהדורות. מהדורה ראשונה נדפסה בוויניציאה, ש״ט/1549, מהדורה ב׳ של אֶדֶלמאן, ברלין תרי״ח, מהדורה ג׳ של לוּנץ, שני כרכים, ירושלים תרנ״ז—תרנ״ח, ומהדורה ד׳, של מוסד הרב קוק, ירושלים תש״ו.

המבואות לכל 4 המהדורות של „כפתור ופרח״; א. מ. לונץ, לוח־ארץ־ישראל, תרנ״ז, עמ׳ 108–130; ש. קליין, החומר הטופוגראפי הארצישראלי בספר „כפתור ופרח״ (הצופה לחכמת ישראל, תרפ״ג); הנ״ל, תולדות הישוב, מהדורה ב׳, תש״ב, 156–160; א. גרינהוט, הארץ לגבולותיה, 1912; א. מ. לונץ, „המעמר״ III (תר״פ), 69–76 (ליקוטים מספר „כפתור ופרח״); L. Zunz, *Ges. Schr.*, II 265–304; E. Grünhut, *Die Geographie Palästinas nach Estori Farchi (ZDPV*, XXXI, 281–296).

י. א.

אֶשְׁתְּמוֹעַ, עיר־לויים ביהודה (יהושע, טו, נ; שם, כא, יד; שמ״א, ל, כח), שנכללה בנחלתה של משפחת כָּלֵב (דה״א ד, יז ויט; שם, ו, מב). במאה ה4 לספה״נ עדיין היה כאן כפר יהודי גדול, שניצל מן החורבן הכללי ונמנה עם הישובים היהודיים בדרום. הכפר היה בתחומה של בית־גוברין (אֶלֶוּתֵרוֹפּוֹליס). כיום נמצא במקומה של א׳ הכפר הערבי א־סמוּע, שיש בו כ2,500 תושבים מוסלמיים (השטח: 140,000 דונאם, 75% מהם מעובדים, כמעט כולם פלחה). בכפר נשתמרו שרידים מרובים של קישוטי בית־כנסת, כגון תבליטי־מנורות וכד׳. ב1935—1936 חפרו במקום פרופ׳ ל. א. מאיר ופרופ׳ א. רייפנברג ומצאו שרידים של בית־כנסת, שהיה שונה בתכניתו ובכמה פרטים מן הטיפוס, שהיה רווח בגליל במאות ה3—ה4.

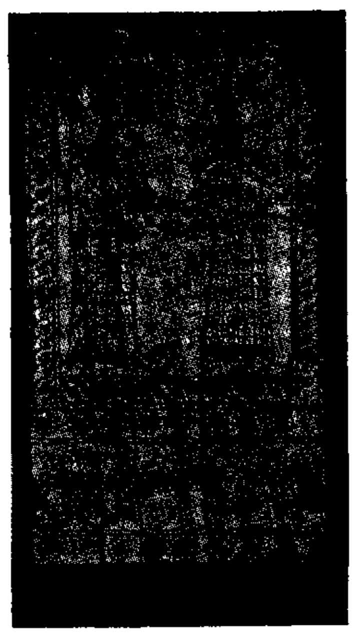
ל. א. מאיר וא. רייפנברג, ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה, ט׳, עמ׳ 42–44; שם, י׳, עמ׳ 10–11.

אשתר (עשתרת), בדת הבבלית־אשורית — אחת מן האלהויות החשובות ביותר; בתו של סן, אל־הירח, ובת־זוגו של מרדך־אשור (ע"ע). א' היתה נערצת כאם כל חי, כאלת הפריון והחיים, כאלת־האהבה וכאלת־המלחמה. שלא כשאר האלות, שחשיבותן באה להן ממה שהיו בנות־זוגם של האלים בעליהן, היתה א' עצמאית ובלתי־תלויה בבעלה ונקראה גם בשם בלית (מלשון בעל), „הגברת, הראשונה בין האלים". א' תוארה בדמות אשה ערומה, שתומכת בידיה את שדיה, השופעים חלב וברכה לכל היקום, או בדמות אם חובקת תינוק בזרועותיה. האמינו, שמתוך כעס היא יכולה למנוע את

האלה אשתר מצעת את שדיה. פסלון־חמר מתקופת חמורפי, המוזיאון הבריטי, לונדון

ברכתה מבני־אדם, ואז יבול כל עשב, כל ירק וכל עץ. א' נחשבה גם כאהובתו של תמוז, אל הנעורים והאביב, וכשתמוז מת בקיץ היא יורדת אל השאול לחפשו ולהעלותו שוב אל עולם־החיים. במזגה החם ובתאות־אין־קץ שלה היא עוגבת אפילו אחר בני־האדם, וכשגלגמש אינו שם לב לעגביה, היא מתמלאת חמת קנאה ונקם ומשפעת על אנו, אבי־האלים, לברוא את הפר, שנועד לנקום את עלבונה.

אשתר כאלת־מלחמה. פיתות על קופסת־שנהב, שנמצאה בכלח (מן המאה ה9 או ה8 לפסה"נ). המוזיאון הבריטי. לונדון

פולחנה כאלת האהבה והפריון היה קשור בפריצות ובהת־להבות מינית. כאלת־המלחמה היה לא', לדעתם של האשורים — וכן של הבבלים בתקופה מאוחרת —, תפקיד דומה לזה של האלה אתני (ע"ע) ביוון. בתור כזו תוארה כאשה לבושה בגדי־קרב ובידה קשת וחץ, או כגיבורת־מלחמה, שנושאת אשפה על כל אחת מכתפיה; בידה האחת קשת דרוכה ובשניה חרב לטושה. — כבתו של סן סומלה על־ידי כוכב בעל שמונה קצוות ולפי האסטרולוגיה הבבלית יוצגה בכיפת־השמים ע"י הכוכב ונוס. — על ירידתה של א' אל השאול ר' תרגומו של טשרניחובסקי מספרות המיתולוגיה הבבלית־השומרית: „עשתר בשאול תחתית" (כל שירי ט., תרצ"ח, עמ' תר"ה).

מ. ב.

אתאולף — Athaulf — (מת 415 לסה"נ), מלך הויזיגותים. א' ירש ב410 את מקום גיסו אלריך (ע"ע), העביר ב412 את עמו מאיטליה לדרום־גאליה, במקום שנלחם באויביו של הקיסר הונוריוס. בינואר 414 נשא את גלה פלצידיה (Galla Placidia), אחותו החורגת של הקיסר, שהוחזקה כבת־תערובות בשבי הגותים מן היום שרומי נכבשה ע"י אלריך (410). ההיסטוריון אורוסיוס מוסר, שא' הוקיר מאד את התרבות הרומית ושאף לבולל את עמו עם העם הרומי. אך הקיסר הונוריוס לא נתן אמון בכוונותיו של א', שלסוף הוכרח לעזוב את גאליה, פנה לספרד, וכבש את ברצלונה, שבה נרצח.

אתאיזם (מיוו' (ἄθεος), תפיסת־עולם, ששוללת את מציאותה של האלהות. תכנו של הא' משתנה מזמן לזמן וממקום למקום, מאחר שמושג־האלהים אינו אחיד בתקופות ובתרבויות השונות. כך האשימו מתנגדיהם של הנוצרים הראשונים את הנוצרים בא', מפני שאלה האחרונים שללו את מציאותם של האלים המרובים, בעוד שהנוצרים האשימו את רודפיהם בא' מפני שהללו שללו את מציאותו של אל אחד. הכופר של היום אינו מכיר במציאותו של אל אחד, או של עצם אחד הנקרא בשם אלוהים. לא כן הא' של הזמן העתיק. הא' היווני עלול היה לכפור באלים של עיר או ארץ מסויימת, ועם זה להאמין במציאותו של אל אחד. הפילוסוף היווני כסנופנס (המאה ה6 לפסה"נ) אמר: „אילו היו לשורים הידיים והכשרונות של בני־אדם, היו יוצרים את אליהם בצורת שוורים", ומימרה זו, שנראתה לבני־עירו כאתאיסטית, באה להגן על המונותאיזם הפילוסופי נגד הדת העממית, המיוסדת על אינוש־האלים. אוהמרוס (בערך 300 לפסה"נ) לימד, שהאלים אינם אלא בני־אדם של זמנים קדומים בעלי כוחות וכשרונות נעלים, אך אוהמרוס הניח גם את האפשרות, שהשמש היא האל האחד, ועל־כן קשה למנותו עם הנוהים אחר הא', אע"פ שתורתו קרובה מאוד לא' של פויארבך (ע"ע) במאה ה19. ושוב: אבי־הכנסיה טרטולינוס (ע"ע) הורה (adv. Marcionem, I), שאם אלהים אינו אחד, הרי אינו נמצא כלל. במלים אחרות: הוא האשים את עובדיהם של אלים הרבה בא'. בתקופה החדשה הטיחו אשמה זו כנגד אלה שביקרו את המושג המקובל של אלהים ודרשו את טיהורו ועידונו (השווה J. G. Fichte, Apellation an das Publikum über die ihm beigemessenen atheistischen Äusserungen, 1799).

רק במאה ה19 מופיע הא' כהשקפת־עולם מדעית מפורשת

(פוֹיארבּאך, מארכּס, ניטשה) וכתנועה חברותית מאורגנת ("freethinkers"; „החושבים החפשים"). הא' חדר אל ההמונים ביחוד ע"י ההפצה של מסקנות־המדע. עם זה נתגלתה בתהליך זה הסכנה של הפיכת המדע או של מושגים מדעיים אחדים, כגון ‚חוק־הטבע', ‚חוקיות־העולם' ודומיהם, לנושאים של דת אתאיסטית חדשה. נגד מגמה זו יצא לאופולד ציגלר (Ziegler) בפרק ‚המיתוס האתאיסטי של המדע' שבספרו ‚שינוי־דמותם של האלים' (Gestaltwandel der Götter, 1920). ב„אכּסיסטנציליזם" (ע"ע) של זמננו יש אגף אתאיסטי, שעליו נמנים סארטר וגם (לפי אחדים) היידגר. בססס"ר היה הא' נהנה מן התמיכה של המפלגה השלטת עד 1941.

אין לערבב את הא' עם הספקנות או עם האגנוסטיציזם (ע"ע), שאינם שוללים את מציאות־האלהים, אלא רק את כוחו של השכל האנושי להכריע בשאלת מציאותו או אי־מציאותו. לפעמים קרובות מייחסים, שלא בצדק, את הא' לפאנתאיזם.

J. M. Guyau, *L'irréligion de l'avenir*, 1887; F. Mauthner, *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*, 4 vols., 1922–23; A. B. Drachmann, *Atheism in Pagan Antiquity*, 1922; A. Ziegler, *Die russ. Gottlosenbewegung*, 1932; S. Dark and R. S. Essex, *War against God*, 1937.

ש. ה. ב.

אַתָּא תוּרְק, כֶּמַאל, ע"ע כֶּמַאל פַּאשָׁא, מֻצְטַפָא.

אַתַּבָּסְקָה (Athabasca), שמם של נהר וימה בחבל אַלְבֶּרְטָה (ע"ע) בקאנאדה המערבית.

1. נהר א' יוצא מפארק ג'אספר (אחד מן הפארקים הלאומיים של קאנאדה) שבהרי־הסלעים, זורם צפונה־מזרחה לאורך של 1,150 ק"מ ונשפך לימת־א'. הוא נחשב לחלקו העליון של נהר מֶקֶנְזִי (ע"ע), היוצא מימת־א' וזורם לים־הקרח הצפוני. משום המפלים שבו אין נהר־א' מתאים לספנות אלא מן העיירה פוֹרט מֶק־מַארי צפונה. הוא קפוא כ4 חדשים בשנה. על גדותיו נתגלו לפני שנים מועטות בארות־נפט עשירות.

2. ימת־א' ארכה כ320 ק"מ, רחבה כ30 ק"מ ושטחה כ7,330 קמ"ר. הגובה של פני־מימיה: כ200 מ' מעל פני־הים. מקומה על פרשת־המים שבין ים־הקרח הצפוני ומפרץ־הַאדסון ומימיה יוצאים לים ולמפרץ הנזכרים כאחד. במשך 4—5 חדשים בשנה היא קפואה. היא עשירה בדגים.

קודם 1905 היתה בגליל של הנהר והימה יחידה אדמיניסטראטיווית בשם א'. יחידה זו בוטלה וצורפה לאלבּרטה ולסאסקאצ'וואן.

אֶתְבַּעַל — בכנענית אתובעל, ביוו' Ἰθώβαλος — (887—856 לפסה"נ), מחשובי המלכים של פיניקיה. א' עמד בראש הקושרים על פֶּלֶט (מבית חירם, שמלך בימי שלמה), המלך שקדם לו, והקים שושלת חדשה בצוֹר, שממנה יצאה לאחר כמה דורות דידוֹ, המייסדת של קרת־חדשת (נגד אפיון א', י"ח, 123). א' הרחיב את ממשלתו גם על צידון ועל חבלים גדולים של החוף הפיניקי עד מֵעֵבר לבּוֹטְרִיס שמצפון לבירות, וכן הרחיב את ההתישבות הפיניקית באפריקה: לפי יוסף בן־מתתיהו (שם) ייסד את אוּזָה שבלוב. עליית תקפה של צור בימיו — עוררה את עמרי ואחאב לכרות ברית־ידידות עם „מלך צידונים" (מל"א, טז, לא) זה ואחאב גם נשא את בתו איזבל (ע"ע). אמנם שושלת זו כמעט לא נתנה את דעתה על העניינים בסוריה — בברית של מלכי־סוריה נגד אשור, שנתארגנה בימי אחאב (ע"ע), לא נטלה כל חלק — ועיקר עניינה היה, כנראה, בהרחבת מושבותיה של צור מעבר לים. א' גופו היה מתחילה כוהן לעשתורת (נגד אפיון, שם), וכנראה נחשב בארצו לאדם קדוש. לפי מה שמספר עליו מֶנַנְדרוֹס (קדמ' ח', י"ג, ב'), היתה בימיו בצורת, שנמשכה שנה שלמה, אבל לאחר שערך תפילה לאלים הרעימו רעמים וירדו גשמים. יוסף בן־מתתיהו (שם) מקשר מאורע זה בבצורת, שהיתה בימי אחאב (מל"א, יז). על־ידי נישואי בתו של א' עם אחאב גברה השפעתה של הדת הכנענית בישראל ולאחר זמן — בימי שלטונה של עתליה (ע"ע) — גם ביהודה, וכך גרם א' בעקיפים לפעולתם הדתית־הלאומית הגדולה של אליהו ותלמידיו (ע"ע אליהו).

O. Eissfeldt, Phoiniker und Phoinikia, *PW*, XXXIX (1941) pp. 350 ff.; H. Dessau, *Auzia*, ib. IV (1896), pp. 2623–4.

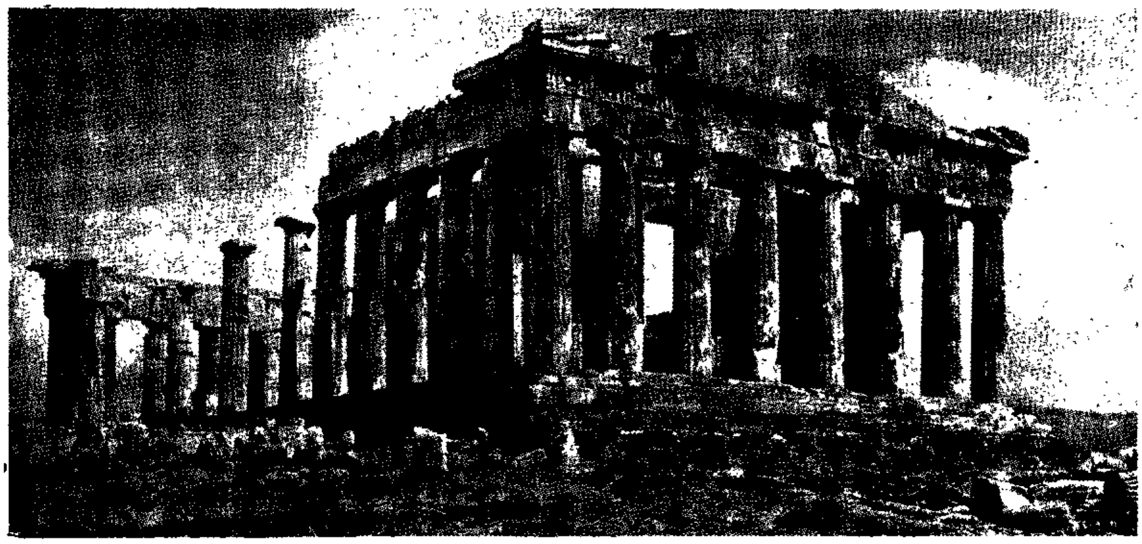
י. מ. ג.

אַתוּנָה (Ἀθῆναι), עיר־הבירה של ממלכת־יוון. מספר תושביה של א', ביחד עם פרבריה, ובכללם נמל־פיריאוּס, הוא כ1.4 מיליון (1953).

א' שוכנת בדרום־מערבו של חצי־האי אַטִיקה (ע"ע) ופרבריה הדרומיים מגיעים עד המפרץ הסארוֹני. ברובה היא בנויה במישור, ורק במזרח היא מתפשטת בגבעות, העוטרות את השפלה. בקו־אֻפקה של א' נראים בצפון הרי־פַּרְנֵס (השיא: 1,380 מ'), בצפון־המזרח הרי־פֶּנְטֶלִיקוֹס (השיא: 1,092 מ'), שמהם הובא השיש המצוין בשביל בנייני א' ופסיליה, במזרח הרי־הִימֶטוֹס, שגם בהם מצויות אבנים טובות לבנין ופיסול, במערב הרי־אֵיגַלֵיאוֹס (כיום: סְקַרְמַנְגָה, 468 מ'), היורדים תלולים למפרץ הסארוֹני, מול האי סאלאמיס. השלוחה של גבעות־בְּרִילֶסוֹס (טוּרְקוֹבוּנְיָה, 330 מ'), החוֹצה את השפלה, חודרת מצפון־המזרח לתוך העיר, באופן שבתחומה של א' נמצאות הגבעות ההיסטוריות הללו: לִיקַבֵּטוֹס (270 מ'), אַנְכֶּסְמוֹס (150 מ'), אַקְרוֹפּוֹלִיס (156 מ'), אַרֵיאוֹס פַּאגוֹס, גבעת־הנימפות (148 מ'), שעליה הוקם בית־תצפית־הכוכבים החדיש, הַפְּנִיכְּס (109 מ') וגבעת־המוזיאון (147 מ').

ממערב לשלוחת־גבעות זו עובר נחל־קֶפִיסוֹס הבא מהרי־פֶּנְטֶלִיקוֹס, וממזרח לה זורם נחל־אִילִיסוֹס היורד מהרי־הִימֶטוֹס. שני הנחלים הללו דלים במים (במידה ידועה מפני שכבר בתקופה קדומה נגדעו היערות בהרים שבסביבותיהם) והאִילִיסוֹס אף מכַזב בימות־החמה. מאחר שקרקעה של שפלת־אטיקה בנויה שכבות־גיר, מחלחלים המים לתוכה בעומק מרובה — מה שמונע התהוות של מעיינות וחפירת בארות — וכך היו תושבי־א' צריכים לאגור מי־גשמים; וכשגדלה א' והיתה לכרך הוכרחה (מימי פיסיסטראטוס ואילך) להביא את מימיה מרחוק באַמות־מים. מ1930 ואילך מקבלת א' מים בשפע מתוך בְּרֵכָה גדולה (מכילה 30 מיליון ממ"ע של מים) שבקירבת מאראתוֹן.

אקלימה של א' הוא ממוזג. הטמפראטורה השנתית הממוצעת בה היא למעלה מ17°. המאכסימום ביולי מגיע לפרקים עד למעלה מ37° והמינימום בינואר יורד לפעמים עד למטה מנקודת־הקיפאון. רוחות מצויות בא' בכל תקופות־השנה. רוח־ים מצננת את האויר בקיץ. האויר שקוף ברוב הימים. הסביבה אינה פוריה ביותר ויבול־הדגן שלה לא הספיק לא'

הפארתנון. נבנה 447—438 לפסה"נ

אף כשהיתה עיר קטנה, ולעומת זה גידלה סביבת־א' זיתים במידה, ששמנם שימש אף ליצוא.

א' נעשתה (ב1833) עיר־הבירה של מלכות־יוון המחודשת בזכות חשיבותה ההיסטורית, שהרי אין במצבה הגאוגראפי של א' גורמים מסייעים להתפתחותו של כרך. ב1834 היתה א' עיירה, שתושביה היוונים והאלבניים ישבו בבתים דלים מצפון וממזרח לאקרופוליס. הרחובות שבסביבה זו נשארו בחלקם עד היום קצרים ועקלקלים כשהיו. העיר החדשה נבנתה על־פי כמה תכניות, שאף אחת מהן לא בוצעה בשלמות, ועקבותיו של דבר זה ניכרים ברשת־הרחובות. מן העיר הישנה יוצא צפונה רחוב, שחלקו הדרומי נקרא על שם האל איולוס, וחלקו הצפוני — על שם הכפר פאטיסיון, שהיה במקום זה. ממערב לרחוב זה, שהוא נמשך עד קצה העיר, נמצא רחוב [האלה] אתונה, שחלקו הצפוני נקרא רחוב ה3 בספטמבר. רחוב זה חוצה את רחבת אומוניה (האחדות), המשמשת מוצא לתריסר רחובות, והיא מרכז התנועה, המסחר והתיירות של א' החדשה. יש עוד כמה רחבות בא', שמשמשות צמתים לרחובות. ברוב חלקי־העיר חוצים הרחובות זה את זה בקווים ישרים, אך יש גם שכונות גדולות (כשכונת פסיכיקו בצפון־המזרח), שלרחובותיהן צורת אליפסה. הגדול בגני־העיר הוא הגן הציבורי שעל־יד ארמון־המלך והמשכו שמסביב לזאפיאון (בנין ציבורי, שמש־מש לתפקידים שונים).

פרנסתה של א' היא על המסחר, הספנות, התעשיה והתיי־רות. נמל־פיריאוס, שיש בו גם מספנות (לתיקון־ספינות), הוא הגדול בנמלי־יוון והשני אחר קושטה בחצי־האי הבאל־קאני. דרכו עובר רובו של סחר־החוץ היווני: היצוא של שמן־זית, טאבאק, שלחים, שטיחים, פירות מיובשים וטריים וכמה מחצבים גלמיים (ברזל ועוד), והיבוא של חיטה, דלק, עצים, מכונות ומכוניות. התעשיה של א' מייצרת מוצריי טכסטיל, שטיחים, סבון ומוצרים כימיים אחרים. א' ונמלה מחוברים במס"ב עם סאלוניקי ובאמצעותה — עם רשת מסה"ב האירופית, ומס"ב אחרת מחברת אותה עם הפלופונ־סוס. א' היא גם המרכז התרבותי של העם היווני, ובכלל זה של יוונים הרבה, שהם מחוץ ליוון. קיימת בה אוניברסיטה, שיש בה ספריה גדולה, כמה בתי־ספר מקצועיים גבוהים, ותיאטרון („התיאטרון הלאומי"), שמצטיין בהצגתם של המחזות הקלאסיים. כן יש בא' פעילות מרובה בהוצאת ספרים ועיתונים. שרידי האמנות הקדומה ובתי־הנכות הטובים שבה מושכים אליה תיירים וחוקרים מכל עמי התרבות המערבית, והגדולים שבהם הקימו בא' מוסדות למחקר ארכיאולוגי.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

היסטוריה. א. התקופה העתיקה. — שרידי הישוב העתיק ביותר של א' נתגלו בחפירות, שנערכו בסוף המאה ה19 ובעיקר במאה זו. ישוב זה ישב על האקרופוליס, במרחק 6—7 ק"מ מן הים. גם הסביבה הקרובה ביותר לאקרופוליס היתה מיושבת עוד בתקופת־האבן המאוחרת, כפי שיש לראות מן הקברות ושרידי הקראמיקה שנמצאו כאן. לישוב הטרם־הלני של א' קראו היוונים בשם „פלסגים" (ע"ע), ואפשר, שעל שמם נקראה החומה העתיקה, שהקיפה את האקרופוליס, בשם „פלסגיקון" (נוסח אחר: „פלרגיקון", שפירושו „מקום החסידות"). האתונאים חשבו את עצמם ל„אוטו־כתונים" (= בני־המקום), כלומר, לצאצאיהם של הפלסגים; אבל הם נמנו על השבט האיוני של היוונים, וברור הדבר, שבזמן מן הזמנים פלשו לאטיקה וכבשו אותה מידיהם של התושבים הקדומים. על כל פנים בסוף האלף השני כבר היתה אטיקה בידיהם של היוונים, והישוב הקדום של א' נתמזג עם הפו־לשים. השרידים, שנמצאו על האקרופוליס, מן הפולחנים הטרם־הלניים, כגון פולחן ארכתאוס, אל בצורת נחש, שנחשב אח"כ לאחד מן המלכים הקדומים של א' (ע"ע), הם עדות לדבר, שהישוב היווני החדש קיבל מקודמיו את מנהגיו הדתיים.

בתקופה המיקנית (המחצה השניה של האלף השני) שימש האקרופוליס מבצר טבעי לתושבי־הסביבה; אך הוא היה מוגן גם ע"י חומה, שהקיפה אותו, ובאמצעו התנשא ארמון־השליט, „ביתו האיתן של ארכתאוס" (אודיסיאה ז', 81). שרידי הבניינים מתקופה זו, שנתגלו בחפירות, מגלים דמיון מרובה לבניינים מאותה תקופה, ששרידיהם נתגלו במיקני ובטירינס. עם שקיעתה של התרבות המיקנית באה ירידה תרבותית ביוון כולה; אולם א', שלא היתה מרכז מיקני חשוב, גילתה סימני־התפתחות בתקופה זו דוקה (המ־אות ה11—8). בחפירות, שנערכו מ1863 ואילך במישור

מראה־האקרופוליס מצד מערב

המשתרע מצפון לאקרופוליס והידוע בשם „קראמיקוס" (רובע הקדרים), נתגלו קברות לרוב וקנקנים מצויירים בסיגנון דקוראטיווי מיוחד, שהוא ידוע כ„גאומטריי". בין הקנקנים הללו מצטיינים בגדלם וביפי־ציוריהם „קנקני־דיפילון" (על שם שער־דיפילון, שעל־ידו נמצאו), שכמה מהם שימשו כמצבות על קברים; הציורים שעליהם מעידים על אמנות־ציור מפותחת למדי, ונושאי־הציורים (קבורה, תהלוכות־חיילים, נשים ומרכבות, ריקודים, ספינות, קרבות ימיים, ועוד) משמשים חומר מרובה להכרתם של חיי־החברה באתונה במאות ה9 וה8.

גידול הישוב בא' שימש גורם לדבר, שתושבי־אטיקה נתאחדו בהנהגתה של א'. זהו ה„סינאויקיזם" (συνοικισμός) של אטיקה, שאת זכרו היו האתונאים חוגגים שנה־שנה אף בתקופות מאוחרות. ההיסטוריונים של יוון תארו את הסינאויקיזם כרפורמה, שבוצעה ע"י מנהיג דגול, תסוס (ע"ע), בדרכי־שלום ובהסכמתם של כל תושבי־אטיקה (תוקידידס, ב', 15; פלוטארך, חיי תסוס, 24). ואולם יש לשער, שהסינאויקיזם היה מעין סיכום של תהליך ממושך ושלא כל נקודה ישובית באטיקה הסכימה בקלות להתמזג עם א' ולוותר על עצמאותה; כך, למשל, נשתמר זכרה של איבה ממושכת, שנתקיימה בין א' ואלוסיס קודם הסינאויקיזם. האיחוד היה בעיקרו פוליטי: הישובים הקטנים באטיקה ביטלו את מרכזי־השלטון העצמאיים שלהם, והנהלת העניינים המדיניים רוכזה בא' בלבד. ל„דמים" (לכפרים ולשכונות) של אטיקה נשאר רק שלטון מקומי מוגבל מאוד. מאז ואילך זוהתה אטיקה עם א', שמבחינה מדינית היוו עיר־מדינה (פוליס, πόλις) אחת. את זמן סיומו של תהליך הסינאויקיזם יש, כנראה, לקבוע במאה ה8 לערך.

הסינאויקיזם של אטיקה נתן דחיפה מרובה להתפתחותה של א' מבחינה כלכלית ומדינית. במאות ה7 וה6 גדל הישוב בעיר והונחו היסודות של מוסדותיה העיקריים, כגון האקלסיה (אספת־עם), האריאופאגוס (מועצה, אח"כ בית־דין עליון), ה„בולי" (המועצה של ה400, אח"כ של ה500 — באות־הכוח של כל תושבי־אטיקה), וכד'. שלטון־המלכים, שהיה קיים בא' בימי־קדם, נתחלף בשלטון־האריסטוקראטיה, שפינה אחר־כך — לאחר שלטון קצר של הטירנים מבית פיסיסטרטוס (ע"ע) — מקום לדמוקראטיה. במאה ה6, בימי שלטונו של פיסיסטראטוס, ניסתה א' להשתלט על דרכי־המסחר מן הים האגיאי לים השחור ופתחה בהתחרות עם ערי־מסחר גדולות כגון איגינה, קורינתוס ומגארה. ב480 נפלה א' בידי הפרסים; האויב הרס ושרף את בנייניה ולא חס אף על בתי־המקדש שעל האקרופוליס. אולם האוכלוסיה של העיר ניצלה הודות לצי הגדול שהקימה א', ביזמתו של תמיסטוקלס (ע"ע), זמן קצר קודם הפלישה של הפרסים. כל האתונאים עלו על הספינות וכך שמרו על קיום ה„פוליס" אף בשעה שהעיר עצמה נמצאה בידי האויב. על־יד סאלאמיס ניצח הצי האתונאי את הפרסים. זה היה צעדה הראשון של א' כמעצמה ימית גדולה. מיד אחר המלחמה נתקשרה א' בעיר־הנמל שלה פיריאוס (ע"ע), שבה נתרכזו חיי־המסחר שלה. בשלושת מפרציה הנוחים היה בכוחה של פיריאוס לאכסן ספינות־מסחר מרובות מאוד.

א' ופיריאוס, כל אחת מהן לחוד, היו מוקפות חומות; חומת־א', שנהרסה ע"י הפרסים, נבנתה מחדש ע"י תמיסטוקלס; ארכה היה 9 ק"מ ועביה — מ2.5 עד 5 מ'. ארכה של חומת־פיריאוס היה 10 ק"מ ועביה — מ3 עד 8 מ'. ב459/8 נבנו ה„חומות הארוכות", שאיחדו את א' ואת עיר־הנמל שלה לחטיבה ישובית ואיסטראטגית אחת; בניינן של ה„חומות הארוכות" נתן אפשרות לא' לאכסן בשעת־סכנה את כל הישוב של אטיקה בתוך תחומיה, והואיל והעיר היתה פתוחה כלפי הים היתה א' יכולה לעמוד במצור מצד היבשה זמן בלתי־מוגבל.

עם ניצחונה בסאלאמיס התחילה התקופה המזהרת ביותר בתולדותיה של א'. ב478/7 אירגנה א' ברית ימית (הברית האטית־דלית), שהקיפה בהדרגה את כל תושבי האיים של הים האגיאי ואת היוונים, שישבו במערבה של אסיה הקטנה. א', המנהגת של התאחדות זו, משלה בים ונעשתה האדירה והעשירה שבערי־יוון. לשיא התפתחותה הגיעה א' באמצע

המאה ה5, בימי שלטונו של פֶּרִיקְלֶס (ע״ע). יש יסוד להנחה, שמספר־אזרחיה (גברים מגיל 18 ומעלה) של א׳ הגיע באותו זמן ל42—45 אלף איש, ומכאן שהישוב האזרחי הכללי שלה מנה כ140—170 אלף נפש. נוסף על כך היו בא׳ כעשרת אלפים „מֶטוֹיקים״ (ילידי־חוץ, שישבו בא׳ ישיבת־קבע) וכמאה או מאתיים אלף עבדים. מכאן שהמספר הכללי של תושבי אַטיקה וא׳ הגיע ל300—400 אלף. משערים, שכמחציתו של מספר זה ישבה באתונה ופיריאוס ומחציתו בכפרי־אטיקה.

בימיו של פריקלס נעשתה א׳ היפה שבערי־יוון. האקרופוליס קושט בבתי־מקדש חדשים, וגם בשאר חלקי־העיר הוקמו בניינים ציבוריים. העבודות על האַקרוֹפּוליס (הקמת הבניינים, שנהרסו על־ידי הפרסים), שכבר התחילו בימיו של תמיסטוקלס ונתחדשו ביזמתו של פריקלס, היו חלק מתכניתו של זה האחרון לספק עבודה לשדרות הרחבות של הישוב האתונאי. המוני פועלים מקצועיים, כגון סַתתים, נַגרים, צבעים, ציירים, זהבים, פועלי־הובלה, וכד׳, היו עסוקים בעבודות־הבניין (ע׳ פלוטארך, חיי־פריקלס, 12), שהמפקח העליון עליהן היה פידיאַס (ע״ע). מן הבניינים המרובים, שפיארו את האַקרופוליס, יש לציין בעיקר את הפארתנון, הפרופיליאים והאֶרֶכְתֵיאוֹן. הפארתנון היה בית־מקדשה של אלת־העיר, אַתֵנֵי (ע״ע), שפסלה הגדול, עשוי עץ מצופה זהב ושנהב, מעשה־ידיו של פידיאס, עמד בו. הבניין הוקם ב447—438, לפי תכניתם ובהשגחתם של שני ארדיכלים: קאליקראטס ואיקטינוס, והוא משמש עד היום הדוגמה המושלמת ביותר של בית־מקדש יווני בסיגנון דורי. הבניין מכיל שני חדרים — את „חדר־הבתולות״ (ה„פארתנון״ במובן הצר של המלה) ואת חדר־האוצר. הוא מוקף מכל צד עמודים דוריים, שמונה לרוחב ושבעה־עשר לאורך; מעל לעמודים, על האַפְרִיז, היתה מתוארת בתבליטים התהלוכה החגיגית לכבוד האלה אתני, שהיתה נערכת בא׳ פעם בארבע שנים (התהלוכה ה„פאנַאתֵנַאִית״). מעל שערי־הכניסה, בחזיתות המזרחית והמערבית, היו מתוארות סצנות מיתולוגיות מחייה של האלה. הבניין נבנה מאבני־שיש, שהובאו מהרי־פֶּנְטֶלִיקוֹס. הפרופיליאים, שאף הם נבנו אבני־שיש מאותו מקור, שימשו כניסה מרובת־רושם לאַקרופוליס. הם הוקמו ב437—432, אך תכניתם הראשונה, שנערכה על־ידי הארדיכל מְנֶסִיקְלֶס ושלפיה צריך היה בניין הפרופיליאים לתפוס את כל החלק המערבי של האַקרופוליס, לא בוצעה מעולם בשלמותה, גם מפני המחסור בכספים, שנגרם ע״י המלחמה הפֶּלוֹפּוֹנֶסִית, גם מפני שביצועה השלם היה פוגע פה ושם במקומות שנתקדשו ע״י המסורת הדתית. הפרופיליאים כללו חמשה שערים בחומת־האַקרופוליס, שאליהם הוליכו מדרגות רחבות, וחדרים וקולונאדות בפנים־החומה; חלק מן הבניין שימש חדר־התמונות (פינאקותֵקה). האֶרֶכְתֵיאוֹן היה אף הוא בית־מקדש של אַתֵנֵי, ובו נשתמר גם הפולחן של ארכתיאוס, האל־הנחש הטֶרֶם־הֶלֶנִי. בית־מקדש זה, מקושט בעמודים בסיגנון יוני, נבנה בסוף המלחמה הפֶּלוֹפּוֹנֶסִית. תכניתו היתה שונה מן התכניות הרגילות של בתי־מקדש יווניים, הואיל וכאן הוכרחו

הבנאים להתחשב בשרידיהם של כמה בניינים עתיקים. חלק מן הארֶכתיאון עמד בראש־ההר, על גבול המדרון, ונשען על ששה פסלים נהדרים של נערות (κόραι); אחד מהם הועבר ללונדון בתחילת המאה ה19 ע״י הלורד אֶלְגִין (ע״ע) וכיום הוא נמצא במוזיאון הבריטי; במקומו הועמד העתק מחומר. מלבד הבניינים הללו נמצאו באַקרופוליס עוד כמה בניינים ופסלים מפורסמים, כגון בית־מקדשה של אתני־ניקה (אתני אלת־הנצחון), הפסל הענקי של „אתני פְּרוֹמאכוֹס״, שאת קצה־חניתה ואת ראש־קובעה ראו יורדי־הים הרחק מחופי־אטיקה, וכן פסלים של זֶוס, אַרְטֶמִיס, פֶּרִיקְלֶס, ועוד. לפי עדותם של היוונים הקדומים (פלוטארך, חיי־פריקלס, 13; פאוסאניאס, א׳, 22 ואילך) היה האקרופוליס מן המקומות היפים ביותר ביוון, ועד היום מושכים חורבות בנייניו הנהדרים את לבותיהם של תיירים מכל חלקי־העולם. הארדיכלות היוונית הגיעה כאן לשיא השגיה האמנותיים.

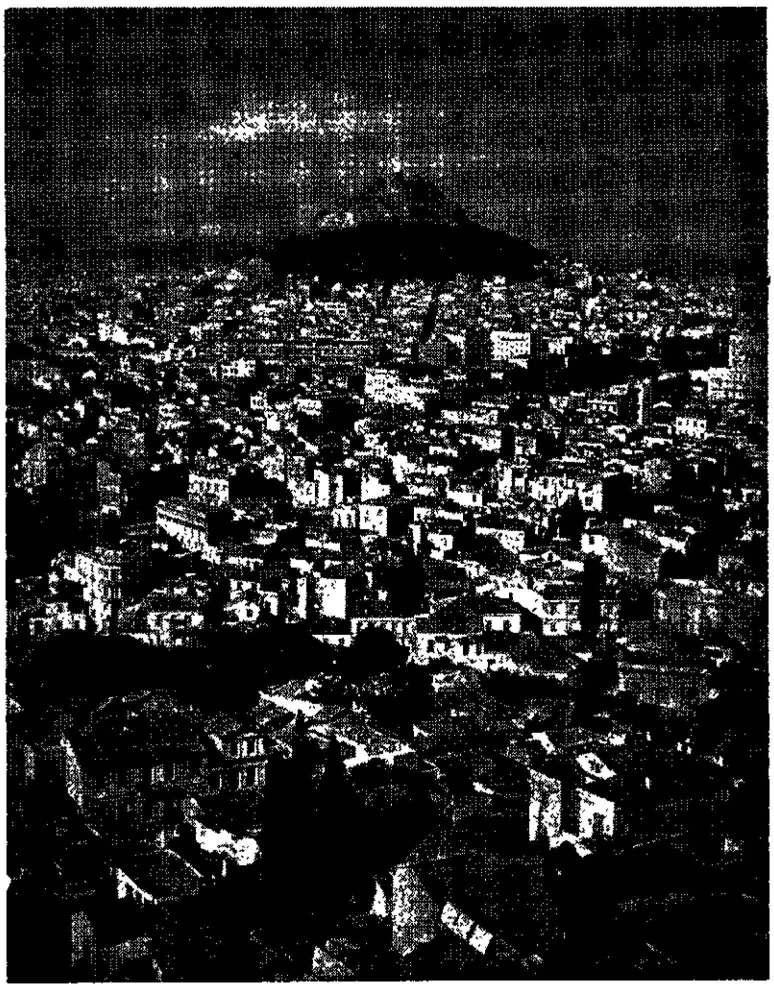
העיר א׳ התפשטה לרגלי האַקרופוליס, בעיקר מצפון וממערב לו. מצפון לאַקרופוליס היה ה„שוק״, ביוונית „אגוֹרה״ (ἀγορά), ששימש מרכז לחייה המדיניים של א׳. מתחילת שנות השלושים של המאה הנוכחת ואילך שימשה האגורה מקום־חפירות, ביחוד בשביל ארכֶאולוגים אמריקנים; כאן נתגלו וזוהו שרידיהם של כמה בניינים עתיקים (ע׳ הדינים־וחשבונות על החפירות הללו בעיתון Hesperia מ1933 ואילך). החיים הציבוריים של א׳ נתרכזו בעיקר בקולונאדות המפוארות של האגורה. המפורסמות שבהן היו ה„סטואה המלכותית״ (στοὰ βασιλική) וה„סטואה המגוונת״ (στοὰ ποικίλη). הסטואה המלכותית שימשה מעין ארכיון פומבי: כאן עמדו לוחות־אבנים, שבהם היו חרותות כתבות חשובות, כגון החוקים של דראקון וסולון. כאן היה מתאסף לפעמים גם בית־הדין. ה„סטואה המגוונת״ קיבלה את שמה מן התמונות המרובות, שקישטו את חומותיה; היא שימשה מקום של פגישות ושיחות, שהיה אהוב ביותר על הוגי־הדעות בעיר. מן הבניינים הציבוריים של האגורה יש לציין את ה„בּוּלֶוּטֶריוֹן״ (βουλευτήριον = מקום־הישיבות של המועצה) ואת ה„תוֹלוֹס״ (θόλος = בניין עגול, ששימש לחברי־המועצה גם כבית־אוכל). בתי־מקדש מרובים נמצאו באגורה, בכללם המקדשים של זֶוס, דֶמֶטֶר וּאָרֶס. גם פסלים של גיבורי־האומה, כגון „הורגי הטירנים״, הרמודיוס ואריסטוגייטון, קישטו את

התהלוכה הפנאתניאית. תבליט מן האפריז הצפוני של הפארתנון

תיאטרון־דיוניסוס

מראה אתונה החדשה מן הפארתנון וגבעת־ליקאבֶּטוס

הפסלים־העמודים באולם המזרחי של הארכתיאון

השוק. ממערב לאגורה, על גבעת־קולונוס, עמד בית־מקדש בסיגנון דורי, שזוהה ע״י החופרים כבית־מקדשו של הֶפַיסְטוֹס; בניין זה, שהוקם במאה ה5, נשתמר עד זמננו באופן מצויין. דרומה ודרומה־מערבה מכאן נמצאה גבעת ה„אַרֵיאוֹפאגוֹס" והאמפיתיאטרון הטבעי בין הגבעות נקרא „פְּנִיכְּס" (πνύξ); כאן היו נערכות אספות־העם של א׳. בין שאר הבניינים הגדולים יש עוד לציין את אלה שנמצאו מדרום לאקרופוליס: ה„אוֹדֵיאוֹן", אולם להצגות מוסיקאליות ולדיקלומי־שירים, שנבנה בימיו של פֶּריקלס, ואת התיאטרון של דיוניסוס, ששרידיו העתיקים הם מן המאה ה6 (תקופת פיסיסטראטוס) ושבניינו חודש כמה פעמים בתקופות מאוחרות. בתיאטרון זה, שהכיל מ14,000 עד 17,000 מקומות לצופים, הוצגו כל היצירות המפורסמות של הדראמאטורגים האתונאים. א׳ היתה עיר שופעת חיים ולחגיה המרובים, שהיו נְהוגים ברוב פאר (כגון חגי דיוניסוס והתהלוכה הפאנאתֵנָאית), יצא שם ביוון כולה.

מפלתה של א׳ במלחמה הפלופונסית שׂמה קץ לשיגשוגה המדיני והכלכלי. ב322 נוצחה א׳ ע״י מוקדון, משטרה הדמוקראטי בוטל ומספר אזרחיה נתמעט. בסוף המאה ה4 היו בא׳ 21,000 אזרחים — ובכן ישוב אזרחי של כשמונים אלף נפש (כמחצית המספר, שהיה בה בימי פריקלס), בעוד שתושבי אטיקה כולה באותו זמן מנו, כנראה, כ250 אלף נפש. שוב לא זכתה א׳ למלא ביוון תפקיד מדיני ראשון־במעלה. חשיבותה נתמעטה יותר ויותר עד שלא נחשבה עוד אלא כמרכז תרבותי בלבד. בתקופה ההלניסטית דאגו מלכים מרובים, כאטאלוס מלך פֶּרְגָאמוֹן ואנטיוכוס אפיפאנס מלך סוריה, לשיפורה של א׳, ובניינים גדולים ונהדרים הוקמו בתוכה; מהם יש לציין את ה„סטואה של אטאלוס" באגורה. גם אזרחיה של א׳ עצמם דאגו לשיפור העיר ולתיקון בנייניה הישנים; כך נבנה בה בסוף המאה ה4 האיצטדיון וחודש התיאטרון של דיוניסוס, וכן שופרו הבניינים, שהיו ב„פניכְּס". בתקופה הרומית נחשבה א׳ כמרכז־התרבות החשוב ביותר ביוון ורומים מרובים ביקרו בה כדי ללמוד מפי חכמיה חכמה ומדע. באפיטרופסות של רומי חיתה א׳ את חייה השקטים במשך דורות הרבה. רק ב87/6 לפסה״נ, כששָׂהה סולה ביוון, נועזה א׳ להתנגד למצביא רומי זה ונענשה קשה על־ידיו: העיר נהרסה, האקרופוליס נבזז, ואף בנייני־הנמל בפיריאוס ניזוקו קשה. בתחילת תקופת הפְּרִינְקִיפאט הוקמה בא׳ אֲגורה חדשה (בקרבת האגורה הקודמת) שאף היא קושטה בבניינים נהדרים. ימי־פריחה חזרו ובאו לא׳ בימיו של הדריינוס, שהעריץ מאוד את תרבות־יוון. ביזמתו נוסדו בא׳ משחקים „פאן־הֶלֶניים", — מה שהעלה אותה לדרגה של מרכז רשמי לתרבות היוונית. בגבולה המזרחי של א׳ הוקמה עיר חדשה ועל השער, שהועמד בתחומן של שתי הערים, נחרתה כתובת כפולה: מצד האקרופוליס — „זוהי א׳, עירו הישנה של תֶסֶוס", ומן הצד השני — „זוהי עירו של הדריינוס ולא של תֶסֶוס". הבניין הגדול והנהדר ביותר, שהוקם בעיר החדשה, היה ה„אולימפיאיון" (Ὀλυμπιεῖον), בית־מקדשו של זֶוּס האולימפי, הכביר שבכל הבניינים שהוקמו פעם ביוון לאחר התקופה המיקֵנית. הרחבת העיר ושיפורה, שהתחילו בהם בימי הדריינוס, נמשכו זמן מה גם אחריו, ביחוד הודות לפעולתו של אחד מאזרחיה העשירים של א׳, הירודס אַטיקוס, שהקים על חשבונו כמה בניינים מפוארים — בכללם איצטדיון ענקי, שהיה בו מקום ליותר מ50,000 צופים.

מכאן ואילך התחילה שקיעתה של א׳. ב267 נבוזה העיר ע״י השבטים הבארבאריים של הגותים וההֶרולים וכמה מבנייניה נשארו מאז במצב של חורבן. כעיר נוצרית, תחת שלטונם של קיסרי־ביזאנטיון, איבדה א׳ את משמעותה התרבותית והפכה לעיר מחוסרת כל חשיבות והשפעה.

J. E. Harrison and M. Verrall, *Mythology and Monuments of Ancient Athens*, 1890; E. Gardner, *Ancient Athens*, 1902; C. H. Weller, *Athens and Its Monuments*, 1913; W. Judeich, *Topographie von Athen*, 1931; M. D'Ooge, *The Acropolis of Athens*, 1908; N. Balanos, *Les monuments de l'Acropole*, 1939; W. Dörpfeld, *Alt Athen und seine Agora*, 1937, 1939; idem, *Erechtheion*, 1942; J. T. Hill, *The Ancient City of Athens*, 1953; A. W. Gomme, *Population of Athens*, 1933.

א. צ׳.

ב. ימי־הביניים והזמן החדש. 1. א׳ בתקופה הביזאנטית (395—1204). הנצרות היכתה שרשים בא׳ בזמן מאוחר יותר מבמקומות אחרים ונעשתה דת שלטת בא׳ רק על־ידי יוסטיניָנוס קיסר (ע״ע), שהטיל ענשים חמורים על עובדי־האלילים וסגר את ה„אקדמיה האפלטונית" (529). היכלי־האלים (הפארתֶנון, ועוד) והפרופילֵיאים הפכו לכנסיות.

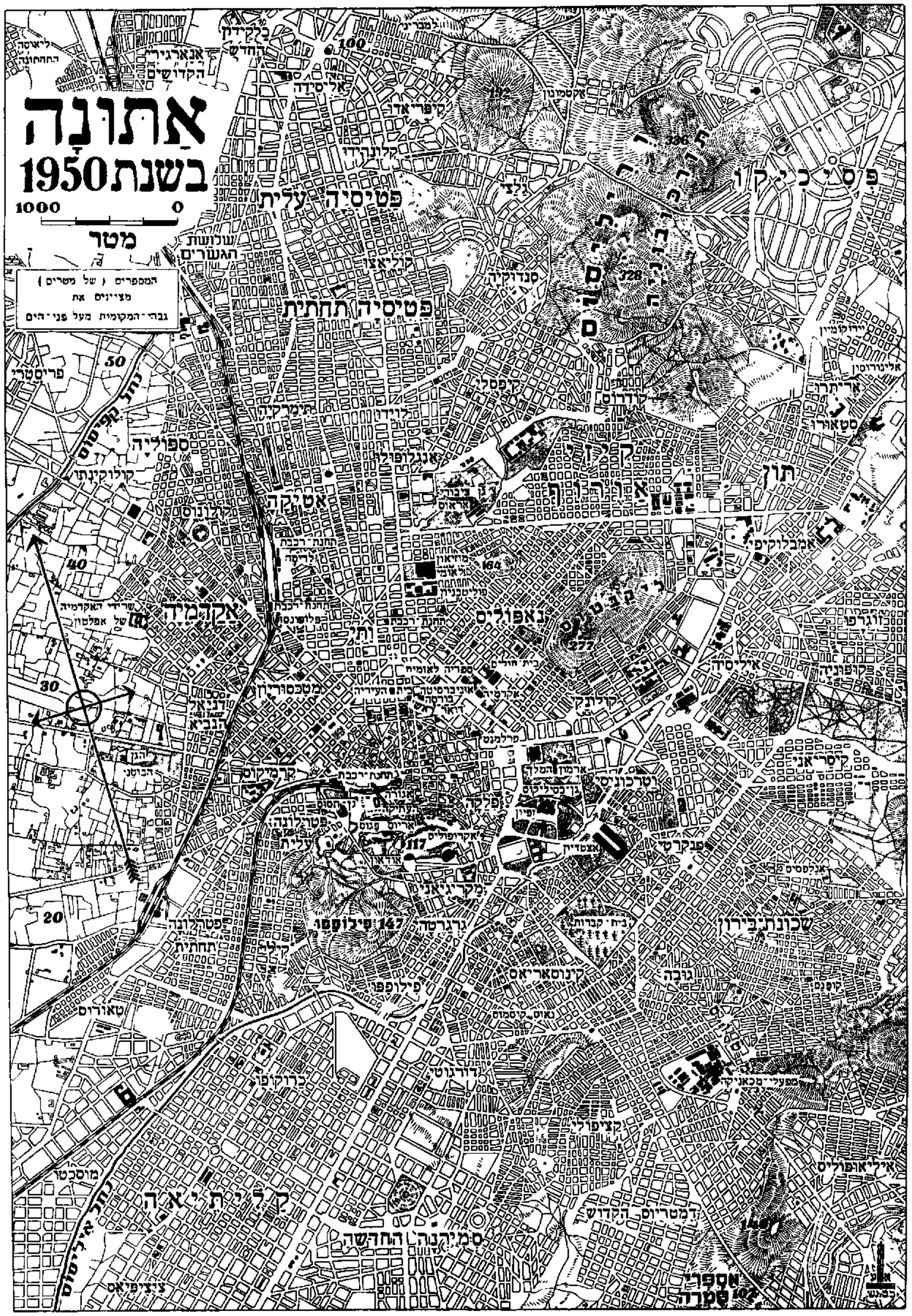
חומותיה החזקות של א׳ הגנו עליה מן המאה ה6 עד ה9 מפני מסעות־השוד של האווארים והסלאווים, אולם סחרה של העיר נצטמצם; היא כמעט נתרוקנה מתושביה וירדה לדרגה של עיירה. מן המאה ה9 ואילך ישב בא׳ ארכיהגמון, אך עיר־הבירה של מחוז הלאס (θέμα Ἑλλάς) — כפי שנקראה יוון בממלכה הביזאנטית — היתה תבאי ולא א׳.

2. שליטים צרפתיים, קאטאלאניים, איטלקיים (1204—1456). אחר כיבושה של קושטה על־ידי נוסעי־הצלב (1204) העניק הקיסר ה„לאטיני" של ביזאנטיון את אטיקה ותבאי כנסיכויות פֶאודליות לאציל הבורגונדי אוֹטוֹ דֶה לַה רוֹש (de la Roche). יורשיו של אציל זה קיבלו ב1270 את התואר „דוכּס" ושלטו בא׳ עד 1311. אותה שנה ניצחה „חברת השכירים הקאטאלאנית" (ע״ע קטלוניה, היסטוריה) את הדוכס גוֹטְיֶה דֶה בְּרְיֶן (Gautier de Brienne), השתלטה על א׳ ותבאי והעמידה את עצמה תחת מרותם הנוחה של מלכי־סיציליה, שהשתייכו לשושלת־משנה של משפחת־המלכים של אַרַגוֹן־קַטַלוֹניה (ע״ע ארגון). מלכי־סיציליה לא הירבו להתערב בשלטון־הקאטאלאנים. אלה האחרונים גורשו מא׳ ב1387/8 ע״י המצביא האיטלקי רַנְיאֶרִי אַצַ׳יוֹלי (ע״ע) בתמיכתו של המלך הצרפתי של נאפולי, וצאצאיו של רַנְיאֶרִי משלו בא׳ עד שנכבשה ע״י התורכים ב1456.

250 השנים של השלטון ה„לאטיני" היו תקופת־פריחה לא׳. השליטים הקאתוליים התנהגו בסבלנות כלפי האוכלוסיה היוונית־האורתודוכּסית.

3. התקופה התורכית (1456—1833). אחר הכיבוש התורכי נעשתה א׳ שוב עיר פרובינציאלית מחוסרת חשיבות, שמספר תושביה נאמד ב1578 ב12,000. במחצה הראשונה של המאה ה17 הקימו צרפת ואנגליה קונסוליות בא׳. ביזמתם של הצרפתים נעשו תרשימים של הבניינים העתיקים, ביניהם תרשים של הפארתנון קודם שנהרס במלחמה התורכית־ויניציאנית, כשוויניציאה כבשה את א׳ לזמן קצר (1687/8).

4. א׳ כבירת־יוון (מ1833 ואילך). בתחילת המרד היווני (1821, ע״ע יוון, היסטוריה) גורשו התורכים מן העיר. הם כבשו אותה שוב ב1827 ופינו אותה רק ב1833, לאחר שנוסדה ממלכת־יוון החדשה. העיר היתה חרבה ומספר בתיה

אתונה
בשנת 1950
1000 0
מטר
המספרים (של מטרים) מציינים את גבהי המקומות מעל פני הים
פטיסיה עלית
פטיסיה תחתית
שלושת הגשרים
פריסטרי
נחל קפיסוס
ספוליה
קולוקינתו
קולונוס
אטיקה
אקדמיה
שרידי האקדמיה של אפלטון
נאפוליס
אמבלוקיפי
אליסיה
קיסריאני
פנקרטי
פטרלונה עלית
פטרלונה תחתית
מקריאני
פילופפו
שכונת בירון
גובה
טאורוס
קינוסאריאס
נאוס קוסמוס
מוסכטו
נחל אילינוסוס
קליתיאה
סמירנה החדשה
דמטריוס הקדוש
אליאפוליס
קצפולי
כרוקופי
פסיכיקו

לא עלה על 300 (הפרופיליאים שימשו לתורכים מחסן של נשק ואבק־שׂרפה והפארתנון שימש כמסגד מוסלמי). אולם היא נעשתה עיר־הבירה של הממלכה והתפתחותה היתה מעכשיו מהירה: האוכלוסיה של א׳ (בלא הפרברים) מנתה:

ב1815	15,000 תושבים
ב1853	30,000 "
ב1921 . . . . : . .	305,000 "
ב1928, לאחר שהגיעו לכאן פליטי היוונים מתורכיה . . .	393,000 "
ב1940	481,000 "
ב1951	560,000 "

במלחמת־העולם I (באוקטובר 1916) נכבשה א׳ על־ידי הצרפתים (ע״ע יון, היסטוריה) ובמלחמת־העולם II היתה מ27.4.1941 עד 14.10.1944 בידי הגרמנים.

F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, 1889; L. de Laborde, *Athènes aux 15me–17me siècles*, 1855; H. Omont, *A. au 17me siècle*, 1897; Th. Philadelpheus, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας (יוונית: תולדות א׳ תחת שלטון התורכים), 1902; W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, 1921; K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311–1388* (1948); Ch. Diehl, *L'Europe orientale de 1081–1453 (Histoire générale*, ed. G. Glotz, vol. 9, 1945).

א. מ. י.

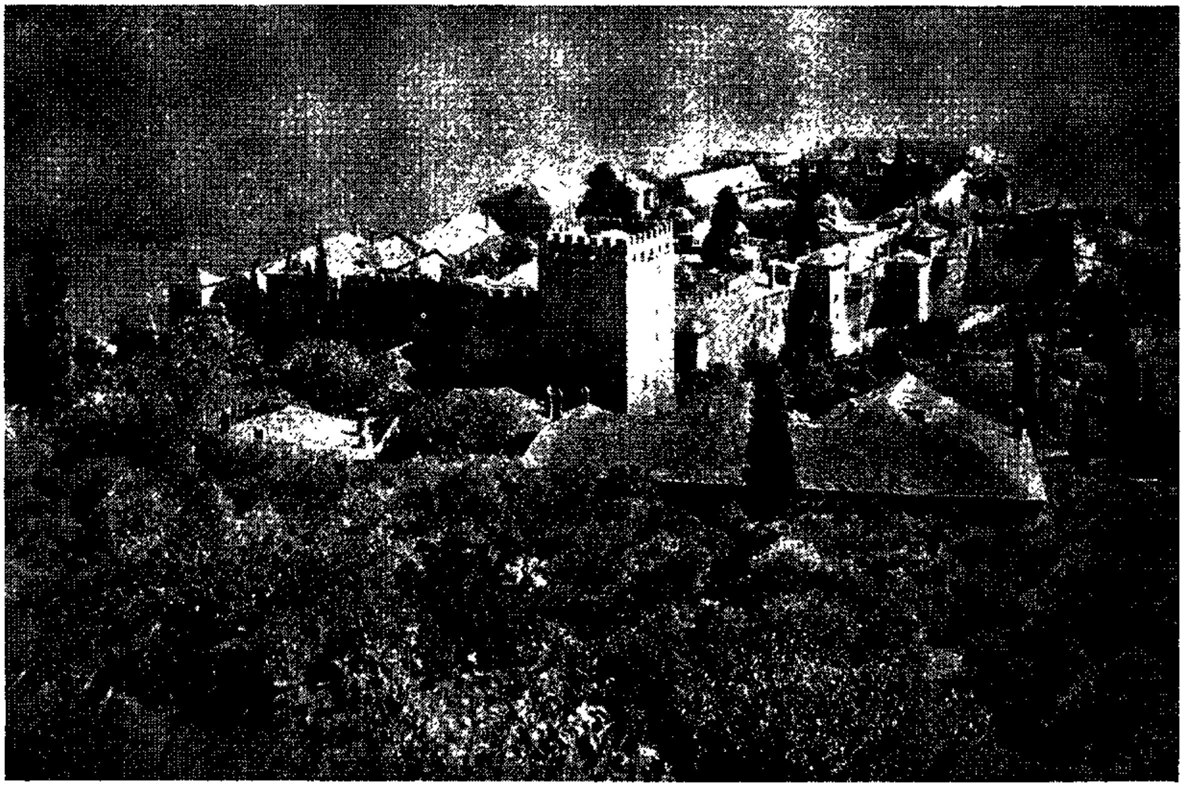
היהודים בא׳. משא־ומתן בין א׳ וערי ארץ־ישראל כבר היה קיים בתקופות קדומות למדי. לעזה, ששימשה מרכז בינלאומי למסחר בבושם, שהיה בא מֵעֲרָב, הגיעו, כנראה, עוד במאה ה5 לפסה״נ סוחרים מאתונה, ואפשר, שלעובדה זו יש לייחס את מציאותם של שער־המטבע האַטי ומטבעות מן הטיפוס האתונאי בעזה באותה מאה. על ספינות־משא אתונאיות, שהיו מבקרות בערי־פיניקיה בימי פריקלס, מסופר במפורש במקורות (Thucyd. II, 69). נמלה של דאר היה כפוף, כנראה, לא׳ בתקופת־שלטונה של א׳ בים במאה ה5 לפסה״נ, ויש לשער, שדאר היתה מעלה מס לא׳ באותה תקופה (Steph. Byz., s. v. Δῶρος). מן המאה ה4 לפסה״נ הגיעו אלינו ידיעות על מו״מ בין אתונה ועכו (Demosthen., Orat, 52, §24; Isaeus, Orat., IV, 7 C. Callip.). למו״מ בין א׳ וצידון היה ערך מרובה במאה ה4 לפסה״נ, ולפי כתובת משנת 370 לפסה״נ (CIA, II, I, Nr. 86) נהנה אחד ממלכי־צידון מזכויות מיוחדות בא׳. המו״מ עם צידון לא פסק גם אח״כ וידיעות על אחד ממלכי־צידון, שהאתונאים זיכוהו בכיבודים מיוחדים, הגיעו אלינו גם מן המאה ה3 לפסה״נ. בתקופות מאוחרות יותר אף הקימו הצידונים בית־מקדש לבעל־צידון בפיריאוס. אין זה מן הנמנע, שלתקופת־התיישבותם של סוחרים מא״י בא׳ יש לייחס את החרוזים בקומדיה „פלוטוס" לאריסטופאנס (265 ואילך), שבה מתאר הקומיקן איש מהול, שהוא נאלח ומעורר בוז, אך כיסיו מלאים זהב, ואריסטופאנס מעיר כאן בלעג, שיש לחשוש, שמא טיפוס בזוי זה הוא אלוהי העושר פלוטוס בכבודו ובעצמו, המופיע בצורה כזו עלי אדמות.

ידיעות מפורשות על מו״מ בין יהודה וא׳ אנו מוצאים בתקופה מאוחרת יותר. בקדמוניות (י״ד, 149 ואילך) מסופר, שהעם האתונאי החליט להביע הוקרה מיוחדת להורקנוס (כנראה, השני) על יחסו הטוב לעם האתונאי או לאתונאים בודדים, שהגיעו ליהודה במלאכות רשמית או לשם עסקיהם הפרטיים. הורדוס זיכה, כנראה, את א׳ במתנות שונות (CIA, III, I, Nr. 550). גם את בּירינִיקה כיבדו האתונאים על חסדים, שגמלה לא׳ (שם, מס׳ 556). כתבות שונות מעידות על ישוב יהודי, שהיה מצוי בא׳, ומ„מעשי השליחים" (י״ז) אנו למדים, שהיה בה בית־כנסת והיו חוגים בין בני־א׳, שנטו ליהדות. במאה ה3 נמצאו בא׳ יהודים ושומרונים. במשך כל יה״ב היו בא׳ יהודים מועטים, שלא היה בכוחם להוות קהילה. בנימין מטודֶלה (ע״ע) אף אינו מזכיר את א׳. עם הכיבוש התורכי העניק השולטן מוחמד II לתושבי־אתונה את הזכות לאסור על היהודים את הישיבה בעיר. ב1705 היו בא׳ כ15—20 משפחות יהודיות, לפי עדותו של הצורף הצרפתי פול לִיקָה (Paul Lucas).

תחילתה של הקהילה היהודית בא׳ היתה ב1834, כשא׳ נעשתה עיר־הבירה של ממלכת־יוון המחודשת. המלך הצעיר אוטו הביא בפמלייתו את היהודי הבאווארי מאכּס די רוט־שילד. בעיר הקמה לתחיה באו להשתקע כמה משפחות יהודיות מאי זנטה (ע״ע), מכאלקיס ומסמירנה. דויד פאסיפיקו (Pacifico), יליד גיבּראלטאר ונתין אנגלי, ששימש קונסול כבוד של פורטוגאל, נחשב אז לאישיות המכובדת ביותר בין יהודי א׳. בהשפעתה של הדוּכֶּסֶת מפיאצֶ'נצה סופי בַּרְבֶּה־מַרבּוּאַ (Sophie Barbé Marbois), שבאה להשתקע בא׳ ב1831 ושראתה את עצמה קרובה ביותר ליהדות (מתוך מה שהגתה במקרא יומם ולילה), נמסר לקהילת־א׳ שטח של 3,200 ממ״ר להקמת בית־כנסת ובית בשביל רב־העדה, ופאסיפיקו נתמנה על־ידי הדוכּסת כאחראי לביצועה של תכנית זו. אולם באפריל 1847, בערב הפסחא הנוצרית, כשנאסרה מטעם השלטונות תהלוכה מסורתית ברחבת הכנ־סיה הַגִיוֹן אַסוֹמַטוֹן (Ἅγιον ἀσώματον) — שבה היו נוהגים להעלות על המוקד בובת־עץ, סמל ליהודה איש קריות — מחשש שהבארון רוטשילד, ששהה אז בא׳, יראה בזה עלבון לעצמו, התקיף האספסוף את ביתו של פאסיפיקו, שהיה סמוך לכנסיה הנזכרת, והרס אותו. הממשלה הבריטית הגישה תביעת פיצויים על פגיעה בנתין שלה, וכשמשרד־האוצר היווני השהה את מילוי־התביעה, נשלח צי אנגלי לנמל־פיריאוס (4.1.1850), שתפס את כל הספינות שבנמל. דרישתה של הממשלה האנגלית נתמלאה כמעט בשלמותה. פאסיפיקו עקר מאתונה וב1852, ביטלה הדוכסת, ע״י צו של בית־המשפט, את מתנת־הקרקע.

בתקופת ההתפתחות הכלכלית, שבאה לא׳ עם הרחבת גבולותיה של יוון אחר חוזה־ברלין (1878), נשתקעו בא׳ כמה משפחות אשכנזיות מאירופה המרכזית והקימו בה מפ־עלים כלכליים ומסחריים, שתרמו להתפתחותה של המדינה כולה. ב1890 נתאַרגנה קהילת־א׳ בנשיאותו של שארל דה רוטשילד (1843—1918). הספרדים, שעד אז היה מספרם קטן, התחילו נוהרים לא׳ מסמירנה, לַרִיסָה, וולו, וכמה מהם תפסו עמדה כסוחרים גדולים.

משנמסרה סאלוניקי ליוון (1912) העבירו יהודים הרבה את עסקיהם לא׳ ולפיריאוס. ביחוד גברה הגירת היהודים לא׳ לאחר 1917, כש50,000 יהודים נשארו בלא קורת־גג מחמת הדליקה הגדולה, שפרצה בסאלוניקי. כן נשתקעו בא׳ משפחות מיאנינה וסמירנה. בערב מלחמת־העולם II נמצאו בא׳ 3—4 אלפים של יהודים. עליהם נוספו פליטים מסאלו־ניקי, שברחו מן ההפצצות של האיטלקים. אחר יולי 1942, כשהתחילו הנאצים עורכים בסאלוניקי ציד על יהודים, עברו כ4,000 יהודים לא׳ מסאלוניקי. אולם אע״פ שא׳ היתה בתחום הכיבוש האיטלקי, לא ניצלו יהודי־א׳ מסכנה. הגס־טאפו התחילה אוסרת אישים יהודיים, החרימה את ארכיון־

מנזר לַוְרָה (נוסד 963), העתיק במנזרים שעל הר־אתוס

הקהילה ותבעה לעצמה את המָרוּת על התושבים היהודיים.

לאחר שנפלה סיציליה בידי בעלות־הברית (1943) נשארו הגרמנים השליטים היחידים בא׳, ולאחר שחיסלו את הקהילות של מקדוניה התחילו בהשמדת היהודים ביבשת יוון ובאיים. ב7 באוקטובר 1943 ציווה הגנראל שטרופ (Stroop), שהיה בין המחסלים של גטו וארשה, על יהודי־א׳ להירשם בבית־הכנסת. בידי הרוב הגדול של היהודים עלה להסתתר, וסייעו להם בדבר המשטרה היוונית, הכנסיה האורתודוכסית והאוכלוסיה כולה. באותו זמן עצמו נמלטו מאות משפחות בסירות קטנות לחופי אסיה הקטנה ומשם הגיעו לארץ־ישראל. ואולם מיעוט ניכר נפל בידי הנאצים. ב24.4.1944 נצודו בא׳ כ800 יהודים, שהיו נתינים יווניים ואיטלקיים, ו185 יהודים, שהיו נתיני ספרד ופורטוגאל. נתיני יוון ואיטליה נשלחו לאַושוויץ, נתיני ספרד ופורטוגאל — לברגן־בלזן. ב4 באוקטובר 1944, יום־שיחרורה של יוון, נמ־צאו בא׳ 4,500—5,000 יהודים. הרבה מהם יצאו עד מהרה לא״י או לאה״ב.

ב1953 היו בא׳ כ3,200 יהודים, מחציתם מיוצאי סאלוניקי. קהילת־א׳ היא הגדולה שבקהילות־יוון. היא אורגנה מחדש ע״י הג׳וינט. מצבה החמרי מניח את הדעת. יש בה בית־כנסת, בית־קברות, חברה קדישא, בית־ספר, קופת גמילות־חסד (ההון הושקע ע״י הג׳וינט) וביה״ס מקצועי של אורט.

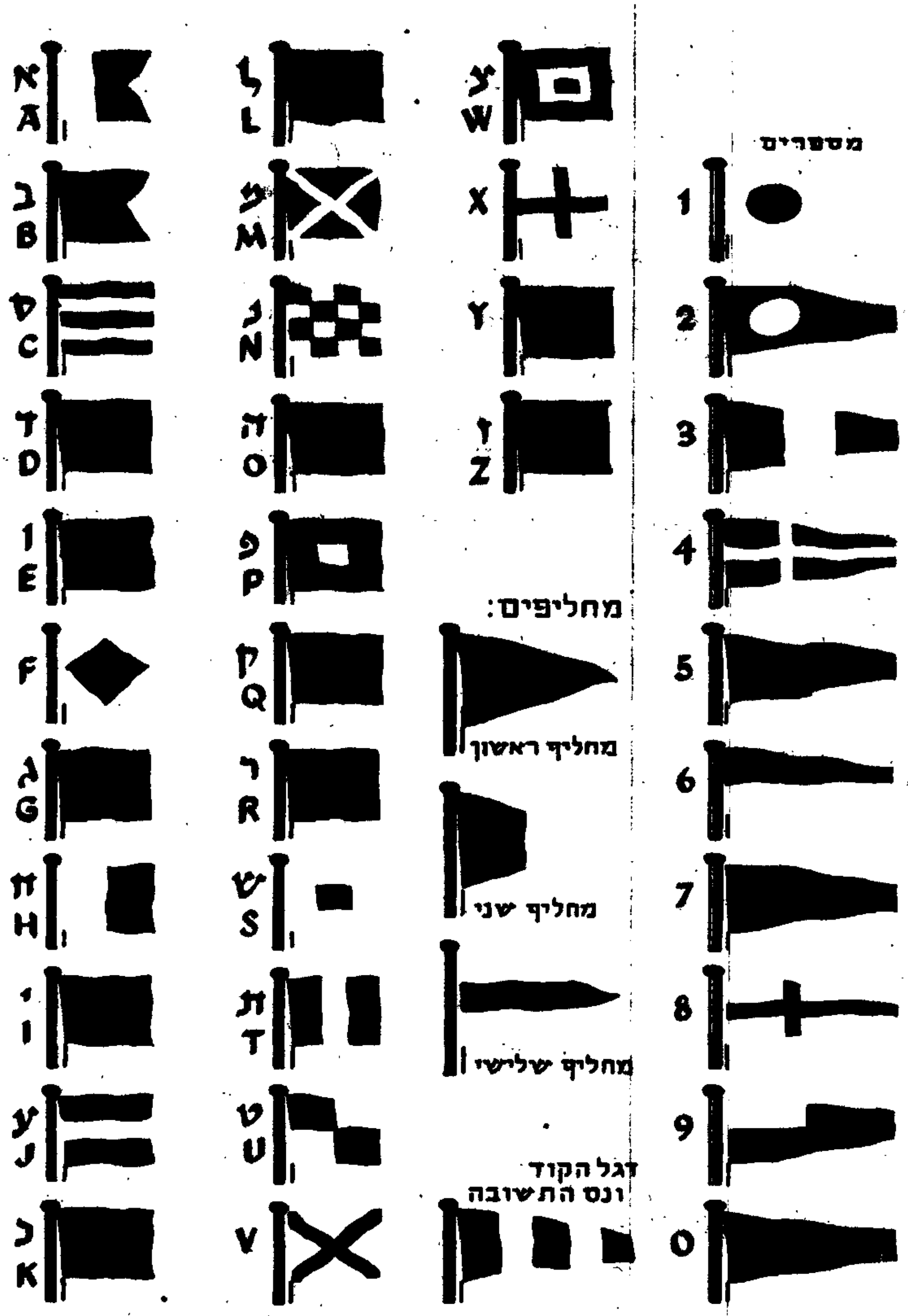
פילון, המלאכות אל גיוס, 36–39; יוסף בן מתתיהו, קדמוניות XIV, 149; CIA, 3545–6–7; Ch. Clermont-Genneau, *Recueil d'archéologie orientale*, 1888, 9312–9900; E. Schürer, *GJV*, Reg. s. v.; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, 2 vol., 1914; C. Bayer, *De Titulis Atticae*, 122; Edmond About, *La Grèce contemporaine*, 1854, 90–350; Ἑβραϊκὴ Ἑστία 28/3/1952; K. Paparrigopoulo, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, tome 6/2 pp. 275–282, 1877; Jos. Nehama, *In Memoriam*, II, passim, 1949.

י. ג.

אַתּוֹס (Athos) או **הַגְיוֹן אוֹרוֹס** (Ἅγιον Ὄρος — ההר הקדוש), הר בנוֹמוֹס (מחוז) של תֶּסאלוניקי שביוון, שעל שמו נקראו לשון־יבשה ורפובליקה אוטונומית של נזירים נוצריים אורתודוכסיים. לשון־היבשה א׳ היא המזרחית שבשלש לשונות־היבשה היוצאות מחצי־האי חַלְקִידִיקֵי (ע״ע) לצד דרום־המזרח. ארכה כ50 ק״מ, רחבה המאכסימאלי כ10 ק״מ, שטחה 314 קמ״ר ומספר אוכלוסֶיהָ, שכולם גברים, 3,100 (1951). לתוך לשון זו, שכולה הררית, חודרים מפרצים צרים מרובים, ובקצה־הדרום שלה מתנשא שיאה — הר־א׳ —, שגבהו 2,033 מ׳. מיצר־יבשה, שרחבו 2,300 מ׳ וגבהו המאכ־סימאלי 16 מ׳, מחבר את א׳ עם היבשה. במיצר זה ניסה אחשורוש I לחפור תעלה בשביל צי־המלחמה שלו (485 לפסה״נ). — השטח מקצתו מיוער או מכוסה חורש־שיחים ומקצתו נטוע כרמים.

הנזירים מרוכזים ברובם ב20 מנזרים גדולים, שאליהם מסונפות שכונות קטנות („סְקִיטִים" ביוונית) ובתים ותאים של מתבודדים. ב16 ממנזרים אלה שולטת הלשון היוונית; לרוסים, לרומֵנים, לבולגרים ולסרבים יש מנזרים מיוחדים עם כמה „סקיטים". מרכז ההנהלה של הרפובליקה א׳ ומושב בא־כוחו של השלטון היווני הוא ב„סְקִיט" קַארְיאֶה שבאמצע לשון־היבשה.

כל נזירי־א׳ נימנים על מסדר־באַסִילֵיאוֹס־הקדוש, שתק־נותיו חמורות מאוד. ללא־נוצרים הכניסה אסורה, וכן גם לנקבות מן האדם, הבהמה והעוף. לכל הנזירים נתינות יוונית, ואף הזרים מקבלים נתינות זו כשהם נספחים לאחד מן המנזרים. ב11 ממנזרי־א׳ אין קנין פרטי, והמנהל (ἡγούμενος) נבחר לכל ימי־חייו. ב9 ממנזרי־א׳ יש קנין פרטי; הנזירים מקבלים מן המנזר רק אספקה מסויימת ומותר להם לשם פרנסתם לעסוק גם בעבודות־חוץ. ההנהלה נבחרת

הקוד הבינלאומי לאותות

לזמן מסויים לפי סדרים שונים. 4—3 מנזרים שכנים מהווים יחידת־הנהלה. פעמַים בשנה מתכנסים הנזירים לוועידה בקאריאֶה. הם בוחרים (ל4 שנים) ביו״ר ובוועד פועל, שאחד מתפקידיהם הוא לבוא במגע עם נציגו של השלטון היווני ועם הפאטריארך שבקושטה.

ה י ס ט ו ר י ה. ידיעות נאמנות על מציאותם של נזירים בודדים בא׳ יש רק מ842 ועל קיומו של המנזר הראשון כאן — מ963, אע״פ שמסורות מקובלות בין נזירי־א׳ מקדימות את התישבותם של הנזירים הראשונים בא׳ לזמנו של הקיסר קאראקאלה ומייחסות את יסודו של המנזר הראשון לקיסר קונסטאנטינוס I. כמה מקיסרי־ביזאנטיון תמכו ביד נדיבה ב„הר הקדוש״ והקימו כאן בניינים, שכמה מהם שרדו עד היום. כך נהגו גם מלכים ושרים אורתודוכסיים אחרים, ובכללם (בתקופת־התורכים) ההוספודארים (הנסיכים) של וַאלַאכִיָה ומולדַאוִיָה. המנזר הרוסי הראשון הוקם בא׳ ב1080. בימי שלטונם של הלאטינים בקושטה (1261-1204) נרדפו נזירי־א׳ ע״י הקאתולים. פעמים הרבה פלשו מוסלמים לא׳ ובזזו את המנזרים עד שב1430 קיבלו עליהם נזירי־א׳ את מרותו של השולטן העותומני, שישב אז באדריאנופול. בכל ימי־שלטונם בא׳, שנסתיימו ב1912, הסתפקו התורכים במס־גולגולת קטן ושלחו לא׳ בא־כוח אחד (בלא משפחתו), שלא התערב בענייניהם הפנימיים של המנזרים. ב1913—1921 היתה א׳ שטח ניטראלי ואח״כ עברה לידיה של יוון, שקבעה ב1922 את חוקתו. ככל שאר הנזירים האורתודוכסיים לא הירבו גם נזירי־א׳ לעסוק במדע ובאמנות; מגמתם העיקרית היא תיקון־הנפש, ואחת מן הדרכים לכך היא, לדעתם, ההתרחקות מחיי העולם הזה, שהמדע והאמנות הם חלק מהם. אעפ״כ נשתמרו במנזרי־א׳ כמה אלפים של כתבי־יד, ובהם גם כ״י יווניים קלאסיים, וכן נשתמרה כאן המסורת הביזאנטית בבנין־כנסיות ובקישוטן בתמונות, פסילים וחיטובי־עץ.

F. W. Hasluck, *Athos and Its Monasteries,* 1924; G. Millet, *Monuments de L'Athos,* 1927.

א. י. בר.

אִתּוּת (אנג׳ signalling, מלאט׳ signum, אות), העברת ידיעות לפי שיטה קבועה מראש במסיבות שבהן קשר ישיר של דיבור או כתיב אינו דרוש, אינו רצוי או אינו אפשרי. שיטות־הא׳ הן שונות בהתאם לתנאים, שבהם נעשה הא׳; כאמצעי־א׳ משמשים: אור, קול, תנועה.

א׳ כבר נתפתח בתקופה הקדומה ביותר, ושרשה של התפתחות זו היה נעוץ בצורך החיוני להעביר במהירות ידיעות — כגון אזעקה לצַיד או אזהרה מפני סכנות. השיטות הפרימיטיוויות של א׳ הן השימוש במדורות־אש ועשן (כמנהג האינדיינים באמריקה) או בקולות־תופים (כמנהג הכושים באפריקה, ועוד). עד המאה ה17 חלו רק שינויים קלים בשיטות השימוש באמצעים אופטיים ואַקוּסטיים מוסכמים למסירת ידיעות על מאורעות מסויימים. השימוש בא׳ למטרות צבאיות הוא קדום ביותר. המומחה הצבאי הסיני סון־טצו כבר תיאר כ550 שנה לפסה״נ את חשיבותו של הא׳ הצבאי, המסוגל ללכד פלוגות קטנות לחטיבה מוצקת אחת. מחברים קדומים, כגון פוליביוס, מרמזים על שימוש בסימני־עשן או בדגלים לשם א׳. גם ההיסטוריה העברית העתיקה מסַפקת דוגמות מרובות לא׳ צבאי, ביחוד ע״י תקיעת־שופר, כגון תקיעת גדעון ושלוש מאות אנשיו מסביב למחנה־מדין; במקרה זה שימש הא׳ הצבאי גם אמצעי־קרב ממש.

מערכת־א׳ קבועה נוצרה לראשונה בישראל בימי הבית השני, כשהיו „משיאין משואות מהר להר״ בהרי־הארץ מירושלים עד גבול סוריה כדי להודיע על מולד־הלבנה וקידוש־החודש (משנ׳ ר״ה, פרק ב׳). א׳ קבוע עתיק מסוג אחר הונהג במצרים במאה ה3 לפסה״נ (בתקופת־מלכותו של תלמי II) באמצעות המגדלור של אלכסנדריה, שנחשב לאחד משבעת פלאי־העולם. מגדלור עתיק אחר בשביל א׳ לספינות שימש הפֶּסֶל הענקי של האל הֶלְיוס בכניסה לנמל־רודוס, שהוקם ב260 לפסה״נ. — ג׳ינגיס חאן הירבה להשתמש בשיטות־א׳ שונות, שאיפשרו העברת ידיעות מנקודה לנקודה לאורך אלפי ק״מ בארצות־כיבושיו. במאה ה17 פיתח האַדמיראל ויליאם פֶּן (William Penn) שיטה קבועה של סימנים, שאע״פ שהיתה בלתי־מושלמת, שימשה התחלה להעברת ידיעות חדשות מעיקרן, ז. א. גם למסירת הודעות, שעליהן לא הוסכם מראש. הא׳ הימי התפתח עד סוף המאה ה18 ביזמתם של האדמיראלים נֶלְסוֹן וקֶמְפֶּנְפֶלְט לשיטה, שעליה מבוסס א׳־הדגלים של ימינו.

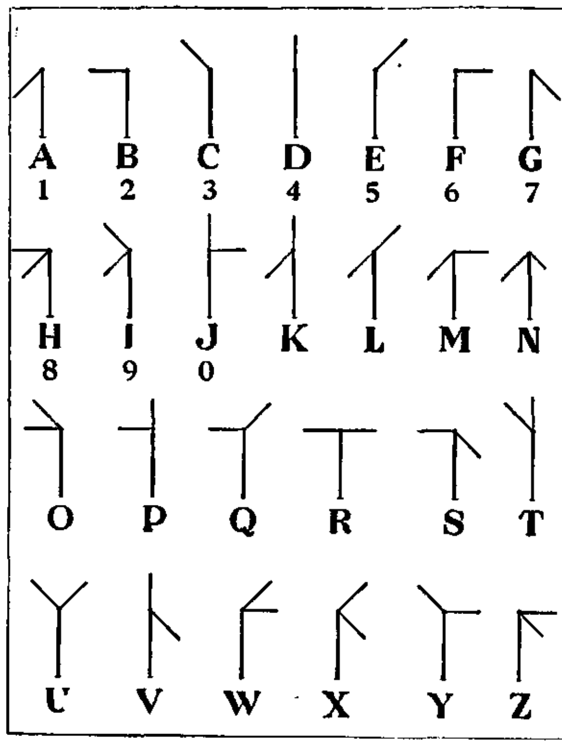
הא׳ המודרני נתפתח רק במאה ה19 ונעשה אחד מיסודות הציוויליזאציה של ימינו. מן הספָּן בספינה המיטָרפת בים עד איש־העסקים בהקף בינלאומי ועד המפקד של צבא בשעת מלחמה — הכל זקוקים לשיטות־א׳ מהירות ובטוחות.

צרפת היתה הארץ הראשונה, שפיתחה את המאוֹתֵת המֶכאני, הסֶמאפור (semaphore, מיוו׳ σῆμα, סימן, ו φορός, נושא), כשיטת־א׳ קבועה, וב1784 התקינה רשת של מגדלי־א׳, מרוחקים זה מזה מרחק של 10 ק״מ; בכל מגדל היו 6 זרועות, שמצביהן השונים — הניראים מרחוק — ציינו את אותיות האלף־בית ומספרים. בקְרָב טראפאלגאר (1805) השתמשו גם האנגלים בא־סמאפור לשם העברת ידיעות על מהלך־הקרב מרחוק.

ב1835 בנה הממציא האמריקני סמואל מוֹרְס (ע״ע) את הטלגראף הראשון וקבע את שיטת־הסימנים הנקראת על שמו — את ה„קוד״, המציין בקווים ונקודות, לפי סדר קבוע מראש, את אותיות האלף־בית ואת המספרים.

ה„קוד״ הבינלאומי לא׳, שנקבע ב1855 ותוקן ב1887 ושנית ב1931, מאַשר 4 שיטות סטאנדארדיות לא׳: 1. שיטות אלקטרוניות — ראדיו, טלגראף או טלפון; 2. אור — אבוקות, ראקֶטות, פנסים או ראי מְשַקף את אור־השמש (הֶליוגראף); 3. סֶמאפור — שתי זרועות מֶכאניות או תנועותיהן של זרועות־האדם; 4. דגלים — בצורות ובצבעים שונים, שמציינים את אותיות האלף־בית, מספרים או משפטים שלמים. — קיים א׳ בינלאומי, שסימניו המוסכמים מובנים בכל לשון, אך אפשר להשתמש גם בא׳ סודי, לפי סימנים מובנים רק למאותת ולמקבל.

הא׳ נתפתח לחלק ממדעי־הקשר (תורת־הקומוניקאציה); כיום אפשר להבחין בו שלשה חלקים: א׳ י ב ש ת י — צורתו המתבלטת ביותר לעיני האזרח היא הטלגרף (ע״ע). לאחר שהותקן קו־הטלגראף הראשון בין ואשינגטון ובאלטימור ב1844 זכה הטלגראף לשימוש מרובה בחיים האזרחיים. למטרות צבאיות השתמשו בו האנגלים לראשונה במלחמת־קרים ב1854. חשיבותו הוכרה בייחוד בימי המרד ההודי ב1857. באמריקה השתמשו לראשונה בטלגראף למטרות צבאיות בתקופת מלחמת־האזרחים (1861/65). צורה אחרת של א׳ יבשתי הוא א־הרכבת וא׳ כלי־הרכב. א־הרכבת מכוון את תנועת־הרכבות וע״י כך הוא מגדיל את המהירות

הקוד הבינלאומי לסמפור

והביטחון של הנסיעה. השיטה הרווחת ביותר היא שיטת־הבְּלוֹק: רכבת, שנמצאת בתוך הבְּלוֹק, חוסמת אותו אוטו־מאטית (ע״י הוראת הסימן המתאים) בפני רכבות אחרות. השיטה החדישה ביותר מַפעלת א׳ מתאים בשעת סכנה אף בתוך קטר־הרכבת, או אפילו עוצרתו אוטומאטית.

הא׳ להזהרת הרכבות נעשה כיום בשיטת מנופי־סמאפור (זרוע אפקית — עצור, אלכסונית — התקדם בזהירות, אֲנָ־כית — עבור) או לפי שיטת־הצבעים (אדום — עצור, צהֹב — התקדם בזהירות, ירוק — עבור), ובלילה רק לפי שיטת האורות הצבעונים. א׳ לכלי־רכב נעשה באמצעות הידים (שוטר־התנועה), בשיטה מֶכאנית (זרועות־סמאפור) או לפי השיטה המודרנית — בא׳ חשמלי (רַמְזורים), שבדומה לא׳־הרכבת משתמש אף הוא בצבעי אדום, צהוב וירוק.

מלחמת־העולם II נתנה דחיפה עצומה להתפתחותן של שיטות־א׳ חדשות ולשיכלולן של הקודמות. הצבא משתמש כיום בשיטות מרובות של א׳, כגון ראקֶטות צבעוניות, קולות (תותחים, צופרים ומשרוקיות), א׳־מוֹרס באמצעות סימני־אור (פנסים או הֶליוגראף), סֶמאפור; אך הא׳ המשוכלל והרווח ביותר בימינו הוא הא׳ הטלגראפי־האלחוטי, הטלפוני ומכ״ם (= רַדָר, ע״ע). קשר באמצעוּת יוני־דואר או שליחים, שהיה מקובל לפנים, פסק כמעט כליל מחמת הפסד־הזמן ומיעוט־הבטחון בהעברת הידיעה, שהיו כרוכים בשיטות אלו.

א׳ ימי. — אמצעיו הראשונים היו המגדלורים. בתקופה מאוחרת יותר נתפתחו שיטות־א׳ שונות לשם העברת ידיעות מן הספינה לחוף או מספינה לספינה, כגון יריות־תותחים, צלצול־פעמונים, צופרים, ראקטות צבעוניות; א׳־מורס (פנ־סים או זַרקוֹרים), סמאפור, א׳־דגלים — עד לא׳ אלחוטי. בזרקור אפשר להתקשר מספינה לספינה אפילו כשהספינה שאליה מופנית הידיעה נמצאת מתחת לאופק, עד למרחק של כ80 ק״מ, ע״י החזרת קרני־האור מן העננים. — בא׳־דגלים משתמשים גם לצרכים מֶטאורולוגיים, בייחוד לשם ציון כיוון הרוח ועצמתו.

בתקופת מלחמת־העולם II נשתכללו שיטות א׳ בקרניים אִינְפְּרָה־אדומות, מכ״ם וא׳ אַקוסטי תת־מימי. בספינות נושאות־מטוסים פותח א׳־סמאפור מיוחד להדרכתם של המטוסים בשעת נחיתה.

א׳ אוירי. — א׳ זה נתפתח בייחוד בתקופת מלחמת־העולם II. הומצאו שיטות חדשות, שמאַפשרות למטוסים לנחות בשדה־תעופה אף בערפל סמיך ביותר. נבנו מגדלו־רים מיוחדים, שהם ,מאירים׳ את סביבתם בקרן־מכ״ם, שמאַפשרת למטוסים לדעת את מקומם בדיוק גם בחשכת־הלילה. הא׳ בין מטוס למטוס ובין מטוס לקרקע נעשה כיום בייחוד ע״י האלחוט, אך מן הקרקע למטוס אפשר לאותת גם בראקטות, בפנסים או באמצעות לוחיות, או יריעות גדולות, שאופן הנחתן בצורות גאומטריות מוסכמות מראש משמש להעברתן של ידיעות שונות.

זאב הים, הדגלים, תשי״ד.

י. ז.

אֶתְיוֹפְּיָה, ע״ע חַבָּשׁ.

אֶתִיל כְלוֹרִידִי (ethyl chloride), חומר כימי סינתֶטי, שמשתמשים בו בטכניקה וברפואה: C_2H_5Cl, נוזל חסר־צבע ובעל ריח אֶתֶרי מתוק; המשקל הסגולי: 0.92, נקודת־הרתיחה: 12°; מעוט־מסיסות במים, מתערב בכוהל ובאתר; דליק ונשרף בשלהבת בעלת שפה ירקרקת. א״כ מופק בטכניקה ע״י העברת זרם של מימן כלורידי דרך כוהל רותח בנוכחות אבץ כלורידי:

$$C_2H_5OH + HCl \rightarrow C_2H_5Cl + H_2O$$

בקנה־מידה גדול הוא משמש בטכניקה להכנת עופרת טֶטְרָ־אֶתִילית כחומר „אנטי־נוק" (ע״ע אוקטן; בנזין), וכן בהכנת צֶלוּלוֹזה אֶתִילית בתעשיית החמרים הפלאסטיים. הייצור העולמי של א״כ היה בשנים האחרונות בממוצע כ150 אלף טון לשנה, ומחירו של המוצר בשוק העולמי היה כ0.30 דולאר לק״ג.

א״כ משמש כחומר אַנֶסתֶטי (ע״ע אַנֶסְתֶסְיָה) בכירורגיה הקטנה ובביצוע ניתוּחים קלים. לאחר שהוא נקלט בדרכי־הנשימה פעולתו מהירה מאוד, אך אסור להאריך בה מחשש של גרימת תֶמֶט. נדיפותו של הא״כ מכשירה אותו לפעולה אנסתטית מקומית: כשהוא מותז על העור הוא מתנדף עד מהרה וגורם קירור נמרץ, שהוא מלווה שיתוק חולף של התחושה במקום שעליו הותז.

א״כ כבר היה ידוע ל„בסיליוס וָלנטינוס" (ע״ע); הפקתו מכוהל ומימן כלורידי תוארה ע״י גלַוּבר (ע״ע) ב1648.

י. ל.

אֶתִילֶן (ethylene), $CH_2=CH_2$, הפחמימן הראשון והפשוט ביותר בשורת האולֶפינים (ע״ע). גאז חסר־צבע וכמעט חסר־ריח; נקודת־הרתיחה: −102.7°; נקודת־ההיתוך: −169°; נמס במים רק במקצת, ובמידה מרובה יותר — בכוהל; דולק בשלהבת מאירה ומפייחת. — הא׳ נתגלה ב1795 ע״י קבוצה של כימאים הולאנדיים ונקרא תחילה — על שם תכונותיהן של הרבה מתול־דותיו — „גאז יוצר־שמנים" (gaz oléfiant). א׳ מצוי בשיעור של 4—5% בגאז־המאור; נפלט בכמויות זעירות

מתפוחים בשלים. בכמויות קטנות (במעבדה) מכינים אותו ע״י נטילת־מים מכוהל אתילי באמצעות חומצה גפרית־נית (I):

$$. CH_3.CH_2.OH \underset{(II)}{\overset{(I)}{\rightleftharpoons}} H_2O + CH_2 = CH_2$$

בטכניקה מבוצע תהליך זה של פירוק הכוהל ע״י העברת אדיו על פני תחמוצת־אלומיניום מחוממת. בקנה־מידה תעשייני מופק א׳ מפיצוח הנפט (ע״ע).

א׳ משמש אב־חומר לסינתזות כימיות, ביניהן של כהל אתילי (ע״ע), של אצטון (ע״ע), של גליקול (ע״ע) ושל חמרים פלסטיים (ע״ע); אה״ב צורכות כ200.000 טון א׳ לשנה בתעשיה של חמרים אלה. בשנים האחרונות הולך ומתרבה השימוש בא׳ בחקלאות בענף גידול־הפירות; הא׳ פועל כעין הורמון צמחי מֵחיש־הבשלה. בגידול־פירות לצרכי יצוא נוהגים — לשם הפחתת סכנת־הרקבון — לקטוף את הפירות כשעדיין הם בוסר ולארוז ולשלוח אותם במצב זה; כשהמשלוח מגיע למקומו, מפעילים עליו א׳, שגורם לגמר ההבשלה ולהפקת הצבע הנכון בפרי. השפעה זו ניכרת אפילו במיהול של 1:20,000,000 א׳ באויר. א׳ מחיש גם את הנביטה בתפוחי־אדמה. — ברפואה הונהג הא׳ כחומר אַנֶסְתֶטִי (ע״ע) יעיל מאד, שנקלט דרך הנשימה.

מחמת הקשר הכפול שבו הא׳ הוא גוף פעיל מאד מבחינה כימית. תערובת של א׳ עם אויר או חמצן עלולה להתפוצץ. בדרך־כלל מועדת המולקולה של הא׳ ל4 סוגי־רֵאַקציות: חיזור, חימצון, סיפוח ופּוֹלימֶריזאציה. בנוכחות מימן וקאטאליזטור מתאים (שחור־פלאטינה, אבקת־ניקל וכד׳) הוא נהפך לאֶתאן:

$$; CH_2 = CH_2 + H_2 \longrightarrow CH_3 - CH_3$$

בתמיסת - פֶּרמאנגאנאט הוא מתחמצן לא׳ - גליקול: $HO.CH_2.CH_2.OH$, ובמי־כלור מהולים — לא׳־כלורהידרין: $HO.CH_2.CH_2.Cl$. בנוכחות קאטאליזאטורים מספח הא׳ מולקולת־מים ונהפך לכוהל אתילי (II). — הפולי־מריזציה של א׳ יכולה להעשות בטמפראטורות ובלחצים שונים בסיוע קאטאליזאטורים או בלעדיהם; היא מביאה לידי התהוות של פחמימנים נוזלים או מוצקים (שרשרות וטבעות; נפט סינתטי). לחץ של 1,000 אטמוספירות וחימום ל$100-400°$ בנוכחות כמויות קטנות של חמצן הופכים א׳ נוזל לחומר הפלאסטי החשוב פּוֹלִיתֶן או אַלְקאתֶן, $(CH_2.CH_2)_n$ $(n = 100-1000)$ — חומר מוצק־משיך ויציב כלפי גורמים כימיים, שמתנזל בערך ב$118°$ ושמשמש חומר־בידוד מעולה בחשמלאות ובאלקטרוניקה. — ע״י סיפוח־הַלוֹגֶן לקשר הכפול נוצרות תולָדות דיהאלוגניות של א׳, שנקראות על שמו, אע״פ שלאמיתו של דבר הן תולָדות של האֶתאן, כגון א׳־דיברומיד, $CH_2Br.CH_2Br$. חמרים אלה הם שְׁמָנים כבדים ועפ״ר ריחנים, שמרובה השימוש בהם בין כשלעצמם בין כאבות־חמרים לסינתזות אחרות. כל הדיהאלוגנידים פועלים כמשמידי־חרקים במחסני־תבואה וכחמרי אנטי־נוֹק (ע״ע אוקטן) בבנזין; הדיכלוריד, $CH_2Cl.CH_2Cl$ („שמן הכימאים ההולאנדיים״), משמש כממוסס לשומנים ולשעוות. הדיברומיד — כחומר אנסטתי. א׳־דיאמין, $H_2N.CH_2.CH_2.NH_2$, משמש כממוסס לצבעי־יוֹרה מסויימים, לקאזֶאין, לשרפים וכאֲב־חומר לחמ־רים פלאסטיים. משאר תולדות־החיבור של הא׳ נודעת חשיבות לכלורהידרין (ע׳ למעלה): נוזל כבד נמס במים, מחוסר־צבע ובעל ריח אתרי חלש; נקודת־הרתיחה: $129°$; משמש בכמה סינתזות חשובות (כגון אינדיגו, ע״ע). ממנו אפשר להפיק (ע״י נטילת HCl) א׳ חמצני, $\underbrace{CH_2 - CH_2}_{O}$, שמשמש משמיד־חרקים מעולה.

מ. ה. ב.

אֶתִיקָה, ע״ע מִדּוֹת, תּוֹרַת־הַ־.

אַתִּיל, ע״ע כּוֹזָרִיָּה.

אֶתֶלְבֶּרְט (Aethelberht, Ethelbert), מלך קֶנט (ע״ע) והנסיך האדיר ביותר בין נסיכי־אנגליה מ560 עד 616 (לפי עדותו של בֶּדָה, ע״ע). נשא נסיכה נוצרית, בתו של חַריבֶּרט, מלך פאריס, וע״י כך הכשיר את הקרקע להתפשטותה של הנצרות באנגליה עוד קודם שבא לשם אוגוסטינוס מקנטרברי (ע״ע). א׳ התנצר, בלא שכפה את הנצרות על נתיניו. הוא יזם את הקובץ הראשון של חוקי־אנגליה, שכולל בעיקר רשימה של עֳנָשים על עבירות שונות.

אַתְלֶטִיקָה, ע״ע סְפּוֹרְט.

אֶתֶלְסְטַן — Aethelstan, Athelstan, Ethelstan — (895?—939), מלך אנגליה; בנו המוכשר ויורשו (מ924) של אדוארד הזקן (ע״ע). ב927 התערב במלחמה בין נסיכים דאניים ונורווגיים בנורתמבריה (ע״ע בריטניה, היסטוריה) ומתוך כך סיפח את מלכוּת יורק (ע״ע) לממלכתו. 934 יצא עם צבא וצי נגד קונסטאנטין, מלך־סקוטיה, ועל־יד בְּרוּנֶנְבֶּרְג (Brunanburh) ניצח אותו ואת בעלי־בריתו (937). א׳ קרא לעצמו „מלך כל בריטניה״. מחוץ לִתחומי־בריטניה היה שמו גדול כל־כך, שהשיא את אחיותיו למלכי צרפת וגרמניה. נראה, שלא היה נשוי. מן התעודות והחוקים מימי־שלטונו אנו למדים על התעניינותו בתמיכת־עניים, שיחרור־עבדים, תיקון־המטבע וענשים קלים לפושעים צעירים.

F. L. Attenborough, *The Laws of the Earliest English Kings*, 1922.

אֶתֶלְרֶד (Aethelred, Ethelred), שמם של שני מלכים אנגליים, שמשלו במאות ה9 — ה11 לסה״נ.

1. א׳ I היה מלך וֶסֶכּס וקֶנט (ע״ע) ב866—871. נלחם עם אחיו אלפרד (ע״ע) בכובשים הדאניים ונחל נצחונות ומפלות חליפות.

2. א׳ II (בערך 968—1016) נעשה מלך־אנגליה ב978 לאחר שנרצח אחיו אדוארד המעונה (ע״ע). היה חלש מכדי להגן על ארצו בנשק מפני התקפותיהם של הדאנים (ע״ע בריטניה, היסטוריה) ואת השלום עלה בידו לקנות מזמן לזמן רק בכספים עצומים. ב1002 יזם את רציחתם של כל הדאנים בסביבתו — מה שהביא לידי התקפות חדשות של הדאנים, ושוב הוצרך לשלם מחיר עצום תמורת הסכם של שלום. ב1013 חידש סֶוֶן (Sven), מלך־דאניה, את הקרבות, שנסתיימו בכיבושה של אנגליה ע״י קנוט הגדול (ע״ע). מפני־כן זכור א׳ לרעה בתולדות־אנגליה ואף נתפרסם בכינוי „מחוסר־העצה״ (Unred, Unready), בעוד שהמובן של שמו (Ethelred) הוא „עצה נעלה״.

אתמס (Ἀθάμας), באגדה היוונית — מלכם של המיניים, שבט טרם־היסטורי, שענפיו העיקריים ישבו באורכו־מנוס שבבויאוטיה וביולקוס שבתסאליה. א' הוא דמות מרכזית בכמה אגדות קדומות של תסאליה ובויאוטיה. לפי מסורת שהיתה מקובלת בבויאוטיה היה אביו של א' מינאס, אביו של השבט הנזכר. כמו־כן התייחס עליו גם שבט האתמנים (Ἀθαμᾶνες), שישב בסביבותיו של הר־פינדוס שבתסאליה. לפי נוסח, שהיה רווח יותר ברחבי־יוון, היה א' בנו של איולוס ואחיהם של סיסיפוס (ע"ע) וקרתוס, סבו של יאסון (ע"ע ארגונאוטים). אשתו הראשונה נפלי (=ענן) ילדה לו בן בשם פריכסוס וב; בשם הלי, אולם אשתו השניה אינו זממה להמיתם. נפלי אמם הצילה אותם על־ידי מה שהרכיבה אותם על איל בעל פרוות־זהב, שצריך היה להעביר אותם לקולכיס. בדרך לשם נפלה הלי לים, שעל שמה נקרא הלספונטוס (= ימה של הלי). ואולם פריכסוס הגיע לקולכיס, ואיטס, מלך־הארץ, נהג בו הכנסת־אורחים ואף נתן לו את כאלקיופי בתו לאשה; את האיל הקריב פריכסוס לזוס ואת פרוות־הזהב שלו תלה במקום בטוח. סיפרו, שעל פרוות־זהב זו שמר דראקון עד שבאו הארגונאוטים (ע"ע). שמו של א' קשור באגדות־יוון גם בסיפורי־זוועה אחרים על אם חורגת, שממיתה את בני האשה הקודמת של בעלה.

על א' ובני־ביתו הירבו הסופרים היווניים (סופוקלס, אוריפידס ועוד) והרומיים (ליויוס אנדרוניקוס, אניוס, אקיוס) לחבר מחזות, שכולם אבדו.

H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology*, 1950, pp. 150, 196, 259; M. P. Nilsson, *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, 1932, pp. 133.

ד. פ.

אתנ, במיתולוגיה השומרית־בבלית — שמו של רועה, שביקש את סוד חיי־הנצח. בדרכו מלאת־ההרפתקאות פגע א' בנשר, שכנפיו נתקצצו על שהפיר את בריתו עם הנחש. אתנ טיפל בו וריפא אותו, והנשר נשאו על כנפיו והעלהו לשמי אנ, אל־השמים ואבי־האלים. אך את סם חיי־הנצח לא מצא שם, וא' המריא, לפי עצתו של הנשר, אל שמי אשתר, שבידה, כפי שהניח, נמצא הסם. אולם כשהתרוממו מעלה־מעלה, עד ששוב לא ראו את הארץ, נבהל אתנ פתאום ושניהם נפלו מטה. שיר קדום, שמספר על מעשה־א', ניתרגם עברית ע"י ש. טשרניחובסקי („אתנה"; כל שירי ס., תרצ"ח, עמ' תר"ה).

אתנאום (Athenaeum), מוסד להרצאות והקראות של רטורים ואנשי־ספרות אחרים, שנקרא על שמה של אתני (ע"ע), אלת־החכמה, ושהוקם ברומי ע"י הדריינוס קיסר. הא', שאורליוס ויקטור קורא לו בשם: „בית־ספר למדעים חפשיים", היה קיים עד המאה ה5 ושימש דוגמה למוסדות דומים בתקופת הקיסרות הרומית; המפורסם שבהם הוא המוסד, שהוקם בקושטה ע"י הקיסר תיאודוסיוס II.

בזמן החדש ניתן השם א' לחברות־מלומדים שונות באי־טליה. בספרד קיים „הא' המדעי והספרותי של מאדריד" (נוסד 1820), המשמש מרכז חשוב לחיי התרבות והאמנות של ספרד. מוסד דומה לזה, שהוקם בצרפת ב1785, נקרא תחילה בשם „מוזיאון", אח"כ — „ליציאון", ולסוף א'. מוסד זה, ששימש בית־ועד למלומדים בעלי־שם, הפסיד הרבה מחשיבותו אחר חידוש־המלוכה. בהולאנד נקראו בשם א' מוסדות, שהכשירו תלמידים ללימוד באוניברסיטה; רובם נוסדו במאה ה17 והמפורסם שבהם נוסד באמסטרדאם ב1632. בבלגיה נקראים מ1830 בשם א' בתי־ספר ממלכתיים תיכונים.

גם מועדונים של סופרים ואנשי־מדע נקראים בשם א'. המפורסם שבאלה הוא הא', שנוסד בלונדון ב1824 ע"י ולטר סקוט (ע"ע) ותומס מור (ע"ע). בשם א' נקראו גם כתבי־עת חשובים וביניהם חצי־שנתון גרמני (1798—1800; הדפסה חדשה ב1924), שהאחים שלגל (ע"ע) היו עורכיו ושנתן מבע לשאיפותיה והשקפותיה של הרומאנטיקה הגרמנית בתחילתה. באנגליה נקרא בשם א' שבעון לספרות, אמנות ומדע, שנוסד ב1828 ע"י ג'ימז סילק באקינגאם. כתב־עת חשוב בשם א' נוסד ב1883 ע"י ת. ג. מסריק (ע"ע).

P. D. Idenburg, H. van der Bijll, *Van Athenaeum tot Universiteit*, 1927; John C. Francis, *John Francis and the A.*, 1888.

ד. פ.

אתנגורס (Ἀθηναγόρας), אפולוגטיקן נוצרי מן המאה ה2 לספה"נ. לפי מה שרשום ב„שער" האפולוגיה שלו היה אתונאי וחיבר כתב־הגנה על הנצרות בשם: Πρεσβεία περὶ χριστιανῶν (כתב־בקשה בעניין הנוצרים), שהיה מכוון למארקוס אורליוס וקומודוס בנו, כנראה בין שנות 176—178 לספה"נ. א' מבקש בו מן הקיסרים מתן רשות לעריכת הפולחן הנוצרי וכן להכחיש את העלילות, שהעלילו על הנוצרים ושלפיהן הם אתאיסטים, מקיימים יחסי־מין בין קרובי־משפחה ואוכלים בשר־אדם לצרכי פולחנם („עלילת־דם"). באופן מפורש ביותר עוסק א' בסתירת ההאשמה באתאיזם. הוא מציין, שאף אותם מן המשוררים והפילוסופים שדיברו על אל אחד בדרך של השערה בלבד לא הואשמו באתאיזם, בעוד שתפיסת־האלהות של הנוצרים מבוססת על הכרה מוצקת, שמסתמכת בין השאר על עדותם הנאמנת של הנביאים, שדיברו על האל מתוך רוח־הקודש. א' טוען, שאין זה מתקבל על הדעת, שהנוצרים המאמינים בתחיית־המתים יאכלו בשר־אדם.

לא' מייחסים גם חיבור „על תחיית המתים" (Λόγος περὶ ἀναστάσεως τῶν νέκρων). האמונה בהישארות־הנפש היא בעיניו למעלה מכל ספק ואין הוא מבקש בחיבורו אלא להוכיח, שתחיית־המתים פירושה גם תחיית־הגופות. שהרי קיומה של הנפש בלא הגוף הוא מחוסר־שלמות. ועוד: הרי ביום־הדין האחרון ידון האל גם את חטאי־הגוף, ומן ההכרח, איפוא, שאף הגוף יקום לתחיה.

א' היה בקי בדבריהם של הפילוסופים והמשוררים הקלא־סיים, שהכירם מכלי ראשון או שני, ובחיבוריו נשתמרו כמה ידיעות חשובות עליהם, שלא הגיעו אלינו במקורות אחרים.

J. Geffcken, *Zwei griechische Apologeten*, 1907; P. Ubaldi, *Atenag. supplica per i cristiani*, 1920; F. A. March, *Athenagoras*, 1876; A. v. Harnack, *Gesch. der altchrist. Litt.*, 1893, p. 526–558; A. Puech, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, II, 1928, pp. 196–203.

ד. פ.

אתני (Ἀθήνη), במיתולוגיה היוונית — אלת המלחמה, מלאכת־המחשבת והחכמה, וכן אלת העיר אתונה. אם הפיענוח החדש של הכתב המיקני הוא נכון, כבר נזכרת א' בצורת Ἀθᾶνα πότνια („א' הגברת") בכתבות היווניות המיקניות, שנמצאו בקנוסוס שבכרתים ובפילוס שבפלופונסוס ושהן מן התקופה שקדמה ל1400 לפסה"נ. לפי איליאס (II, 547 ואילך) היה באתונה היכל, שהיה משותף לא' ולארכ־תאוס (ע"ע), ולפי האודיסיאה (L, 81) נקרא היכל זה בשם:

אתני שומרת על קבר. תבליט־שיש. המוזיאון של האקרופוליס, אתונה

פסל קרום של אתני. מן הגמלון של מקדש־אַפַיאָה באֶגינה. גליפתותקה, מינכן

„היכלו של ארכתאוס". מידיעה זו וכן מן הידיעה, שהיכלה של א' במיקני היה בנוי מעל להיכל־המלכים, יש להסיק, שא' היתה אלת־הבית של מושלי־יוון הקדומים ביותר, ובמרוצת־הזמן, עם ביטולה של המלכות, הפך היכל־המלך להיכלה של האלה. שמה של א' אינו ניתן להתפרש כשם ממוצא יווני. מצד שני אין לראות בזיהוי של ענת עם א', שהיה מקובל על אנשי־צידון, שישבו באתונה, עדות לקשרים היסטוריים. לזיהוי זה גרמו, כנראה, הדמיון בצילצול השם ותכונותיהן של שתי האלות, שהוחזקו בתולות ואלות־מלחמה.

בניגוד לאָרֶס (ע"ע), שנחשב כאל המלחמה המשתוללת, ראו היוונים בא' את אלת המלחמה המנוהלת בחכמה. באגדה ובשירה היווניות אנו רואים אותה כשהיא מסייעת לגיבורים, ביחוד לאודיסֶוּס רב־התחבולות. כענת, שנלחמה בשר־של־ים, נלחמה גם א' בפוסידון על השלטון בארץ־אטיקה. במלחמה זו זכתה א' לפי החלטת השופטים, שראו בעץ־הזית, שיצרה א', תרומה חשובה יותר מן הסוס, שיצר פוסידון.

בין היוונים היה רווח המיתוס, שלא' לא היתה אֵם; היא נולדה מראשו של זֶוּס. אולם הסיודוס מספר, שאמה היתה מֵטיס (Μῆτις, „עצה"); זֶוּס, שחשש שמא הילדים שתלד מטיס יתגברו עליו, בלע את מטיס, אולם כשהגיעה שעתה ללדת פתח אחד מן האלים את ראשו של זֶוּס וא' יצאה מתוכו לבושה בגדי־מלחמה וחנית בידה כשהיא משמיעה צעקת־קרב. בדומה לזֶוּס מסתייעת אף א' במלחמה ב„אֶיגיס", שהיא לובשת אותו או משתמשת בו כבמגן ביד שמאלה. האֶיגיס היה, כנראה, בעיקרו עור־עזים, שבאמצעו היה מצוייר הראש האיום של גורגו (ע"ע) — ציור, שבא להטיל אימה על האויבים. את א', כאלת־המלחמה, תיארו הפַּסָלים כמעט תמיד כשהיא לובשת בגדי־מלחמה ואוחזת בנשק, וכן כשניקי, אלת־הניצחון בעלת־הכנפיים, עומדת על כף־ידה. לפי האגדה היוונית הגן פסלה של א' (המכונה בשם פַּלַדיון, שמוצאו ממלת פַּלַס — כינויה של א') על העיר טרויה, ורק לאחר שדיומדס ואודיסֶוּס הרחיקוהו מטרויה נפלה העיר.

האלה אתני והאוח (סמלה). מטבע אטי מתחילת המאה ה5 לפסה"נ

לפי אגדה רומית הועבר הפאלאדיון על־ידי אֶנֵאַס (ע"ע) לאיטליה ושימש מגן־תמיד לרומי; אולם גם ערים אחרות ביוון ובאיטליה טענו, שהפאלאדיון מצוי ברשותן. — המפורסם שבשלושת פסלי־א' של פידיאס (ע"ע) היה הפֶּסל, שנעשָׂה משנהב וזהב והוצב בפארתנון, היכלה של א' באקרופוליס שבאתונה. כאלת המלאכה ומלאכת־המחשבת היתה א' נערצת ביחוד בחוגיהם של בעלי־המלאכה באתונה, וביחוד בחוגי־הקַדרים. כאלת־התעשיה (ἐργάνη, „הפעלהנית") עבדו את א', ביחד עם הֶפייסטוס, במקדשם שעל־יד השוק ההֶפייסטיון (הנקרא בטעות גם תֶסֵיוֹן). עצי־הזית של אתונה, שנחשבו לרכוש־העיר, היו קדושים לא', אלת־העיר. חשוב היה החג, שהוחג באתונה לכבודה של א' ושנקרא בשם פַּאנַ־אתֵנַיָה. לפי המסורת נקבע חג זה ע"י אֶרֶכתֶוּס; היו חוגגים אותו שנה־שנה ב28 לחודש הֶקַאטוֹמְבַּיוֹן (באמצע אוגוסט), ובפאר גדול יותר — אחת לארבע שנים, בשנה השלישית לאולימפיאדה; תהלוכת אנשי־אתונה, שהיו מביאים בחג זה מעיל (פפלוס) לאלה, מתוארת באפריז שבפארתנון (כיום

אתני מלמנוס. העתק־שיש לפי פידיאס. המוזיאון העירוני, בולוניה

במוזיאון הבריטי שבלונדון). החגיגה היתה קשורה בהבאת קרבנות לאלה, בתחרויות של דיקלום, מוסיקה וספורט; הפְּרָסים, שהיו ניתנים למנצחים בתחרויות, היו אַמפורות (כדים) מלאות שמן־זית. בתקופת אריסטופאנס קישרו בא' את הינשוף, שאת דמותו כבר מוצאים אנו על מטבעות־אתונה מסוף המאה ה7 לפסה"נ. מטבעות מעין אלה נמצאו גם בארץ־ישראל. פידיאס מתאר בפסלו את א' כשנחש כרוך בעקבה, ואמנם אנשי־אתונה האמינו (לפי הרודוטוס), שנחש גדול שומר על היכלה. כאלה של העיר אתונה ראו בא' את המקור לחוקי המדינה ולמשטרה, כפי שנראה, למשל, מתוך תפקידה בעלילות אורסטס (ע"ע). בתקופה ההלניסטית ובהגות הנֶאוֹ־אפלטונית נחשבת א' לסמל החכמה העליונה. הרומים זיהו את א' עם האלה האיטלקית מִינֶרְוָה (ע"ע).

M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 1950, pp. 488–501; id., *Geschichte der griechischen Religion*, 1941, p. 405 sqq.; H. J. Rose, *Handbook of Greek Mythology*, 1945, p. 107 sqq; M. Ventris, J. Chadwick, *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives* (*Journal of Hellenic Studies*, 1953, p. 95).

ד. פ.

אֶתְנוֹל, ע"ע כֹּהַל.

אֶתְנוֹלוֹגְיָה וְאֶתְנוֹגְרַפְיָה ע"ע אַנְתְּרוֹפּוֹלוֹגְיָה; גְּזָעִים.

אַתֵנַיּוֹס (Ἀθήναιος) **מִנַּאוּקְרַטִיס** שבמצרים, רֶטוֹר ומדקדק יווני, שחיה בסוף המאה ה2 ותחילת המאה ה3 לסה"נ. שנים מחיבוריו — אחד על הדג „תְרַאטָה" ואחד על מלכי־סוריה — אבדו, אך חיבורו הגדול Δειπνοσοφισταί („סעודת־הסופיסטים"), שהוא מחולק ל15 ספרים, נשתמר בכ"י לקוי בחסר, אולם על תכנם של החלקים החסרים אנו למדים מקיצור־הספר, שנעשה בתקופה הביזאנטית והגיע לידינו. הספר נתחבר, כנראה, זמן־מה אחר מותו של קומודוס (192 לסה"נ). כה„משתה" של אַפלטון כך ערוך אף ספרו של א' בצורת דין־וחשבון על שיחות־חכמים, שהתנהלו

כביכול בשעת משתה. הסעודה, המשמשת מסגרת לספר, נמשכה לדברי א׳ כמה ימים ונערכה ע״י רומאי בשם לארֶנסיס. לסעודה הוזמנו 29 אורחים, משפטנים, פייטנים, מדקדקים, פילוסופים מאסכולות שונות, רטורים ומוסיקאים, אך לא כולם השתתפו בוויכוחים. ראשי־המדברים היו מארוסינוס המשפטן, קינוּלֶס הפילוסוף הקיניקָן והרֶטור אולפִּיָנוס מצור, שכנראה אינו זהה עם אוּלְפִּיָנוּס (ע״ע), המשפטן המפורסם. המסובים שוחחו מתחילה שיחת־מלומדים על המאכלים ועִנייני־סעודה בכלל, ואח״כ דנו גם בענייני מוסיקה, שירים, ריקודים, משחקים, באורח־חייהן של הֶטֵירוֹת מפורסמות, בשאלות דיקדוקיות ובדרכי הביקורת הסיפרותית. בשיחות הדמיוניות הללו מוסר א׳ את הידיעות המעניינות, שרכש מתוך נסיונותיו ומתוך קריאה בספרים, באופן שבשביל חוקרי התקופה העתיקה ספרו של א׳ הוא מעין אוצר בלום. חשובות ביותר הציטאטות המרובות שבספר מתוך יצירותיהם של סופרים קדומים, שכתביהם אבדו, וביחוד מתוך הקומדיה היוונית שלאחר אריסטופאנס, מחיבורי ההיסטוריונים ומספרי התקופה ההלניסטית בכללה. א׳ מזכיר בספרו כ־800 מחברים, אולם נראה, שלא קרא את כל הספרים שהזכיר, אלא השתמש במידה מרובה גם במילונים ובאֳסָפִים שונים.

ההוצאה הטובה ביותר מחיבוריו של א׳ היא זו של קיבל (G. Kaibel; 1887—90); הנוסח היווני בצירוף הרגום אנגלי יצא בשבעה כרכים ע״י גיוליק (Ch. B. Gulick) בהוצאת לֶב (1927—1941).

W. Christ-W. Schmid. *Gesch. der griech. Literatur*, II, 1924, pp. 791–795; K. Mengis, *Die schriftstellerische Technik im Sophistenmahl des Athenaios*, 1920.

ד. פ.

אַתַנַסְיוּס (Ἀθανάσιος) „הגדול" (295°—373), מאבות־הכנסיה היוונים. א׳ נולד, כנראה באלכסנדריה של מצרים וקיבל חינוך נוצרי וקלאסי. ב־319 נעשה דיאקונוס. הוא השתתף בכנסיית ניקיאה (325), שבה שימש יועץ להגמון האלכסנדרוני אלכסנדרוס, ולאחר שמת אלכסנדרוס (328) נבחר א׳ להגמון במקומו. כל פעולתו, גם בימי כהונתו כהגמון וגם קודם לכן, קשורה במלחמתו בתורתו של אריוס (ע״ע), שנפסלה בניקיאה. מלחמה זו לטובת החלטותיה של כנסיית ניקיאה (שהקיסרים פעמים הכירו ופעמים לא הכירו בהן) גרמה לכך, שא׳ הוגלה מאלכסנדריה חמש פעמים והוכרח לבלות 17 שנים בגלות, מקצתן בצרפת ומקצתן במצרים. א׳ גילה אומץ־לב מרובה גם כלפי הקיסרים ועמד כל הזמן בתוקף על דעתו, שזכות־ההחלטה בענייני הכנסיה נתונה לבאי־כוחה של הכנסיה בלבד. בגיל צעיר נקבעו השקפותיו, וא׳ נשאר נאמן להן עד סוף ימיו.

כתביו עוסקים ברובם בשאלות של הדוגמאטיקה הנוצרית. כשהיה בן 23 נתפרסם חיבורו העיקרי (המורכב משני חלקים: „נגד הגויים"; „על הגשמת הדיבור"), שיש בו הגנה שיטתית על הדת הנוצרית; בחלקו הראשון נלחם א׳ ביהדות ובאלילות, בשני הניח יסוד לתורת־הגאולה הנוצרית. לדעתו של א׳, האדם, שיצרו טוב מיסודו, נסתבך בחטאים וכך נעלמה ממנו ידיעת האל היחיד. כדי לזַכּות את בני־האדם בידיעת האל ובהכרת מעשיו, שנבראו בחכמתו באמצעות הדיבור (ה„לוגוס" במובן הפילוני), ועי״כ — לגאול את בני־האדם מן העונש, שהם ראויים לו על חטאיהם, קיבל הדיבור (הלוגוס), בנו הנצחי של האל, צורה אנושית, נעשה אדם, סבל ומת מיתה משונה במקומם של החַטָאים. באלוהותו של הבן תלויה, איפוא, גאולת האדם מחטאיו, ולפיכך מן ההכרח הוא שהבן יהא שווה, ולא רק דומה — כפי שטענו האריאנים — במהותו לאב, שממנו בא. בזה קבע א׳ את המושגים העיקריים של תורת־השילוש (trinitas), שעליהם מיוסדת האמונה הקאתולית.

ברוח חיבורו הראשי של א׳ נתחברו גם ספרי־הפולמוס שלו: ה„נאומים נגד האריאנים", ה„אפולוגיה נגד האריאנים" ו„התנצלותו על בריחתו". חיבוריו של א׳ אינם מצטיינים בסגנון ובמבנה שלהם, ובשטף הפולמוס חוזר א׳ לפרקים על נושא אחד כמה פעמים ללא צורך מיוחד בדבר. א׳ עסק גם בפרשנות, ונשתמרו קטעים מתוך פירושיו לתהילים, איוב, שיר־השירים ולחלקים בודדים של הברית החדשה. קרוב לוודאי, שחיבר גם את „חיי אנטוניוס הקדוש" המיוחס לו. אוסף של אגרותיו נשתמר רק בתרגום סוּרי, שיצא בהוצאת W. Cureton (1948).

Migne, *Patrol. Graeca*, XXV–XXIX; H. Voigt, *Die Lehre des Athanasius von Alexandria*, 1867; N. W. Sharpe, *Athanasius the Copt and His Times*, 1915; G. Bardy, *Saint Athanase*, 1925; K. F. Hagel, *Kirche und Kaisertum in Lehre und Leben des Athanasius*, 1933; A. Robertson, *Select Writings and Letters of Athanasius*, 1908.

אֶתֶר (ether, יור׳ αἰθήρ, האויר העליון הדליל, שמי־הזוהר), בפיסיקה — החלל הריק כיֵשות גשמית בעלת תכונות פיסיקאליות. — מושג הא׳ הוכנס למדע לראשונה ע״י הפילוסופים היווניים (האטומיסטים, אַנאכְּסאגוֹרַס, וביחוד אריסטו) כ„יסוד החמישי". בהגדרת הא׳ אצל אריסטו כבר בולטת תכונתו ההיפותֶטית של יסוד זה, בניגוד ל־4 היסודות האחרים של הפילוסופיה היוונית: אדמה, מים, אויר ואש, שתפיסתם נובעת מן הנסיון הישיר. לפי אריסטו מקומו של הא׳ הוא בשמַים העליונים, ותכונתו — לנוע „באופן טבעי" לא בכיוון מעלה־מטה, כשאר היסודות, אלא במעגל נצחי — כנושא הכוכבים במהלכם היום־יומי מסביב לארץ.

עם השתלטותה של ההשקפה הקוֹפֶּרניקנית במאה ה־16 נעלם מושג הא׳ במובן היווני מן המדע, והשם א׳ נתקשר למושג חדש. בתמונת־העולם הקופרניקנית נמצאים הכוכבים בחלל ריק מחומר, במרחקים עצומים זה מזה. האור עובר את המרחקים האסטרונומיים בחלל הריק ומגיע אלינו; הוא מקור ידיעתנו על קיומם של הכוכבים, על מקומם ותנועותיהם. הוא, איפוא, השפעה, שעוברת דרך החלל הריק. תנועת כוכבי־הלכת מסביב לשמש, תנועת־הירח מסביב לכדור־הארץ, השפעת סיבוב־הירח על הגאות והשפל באוקיינוסים — כל אלה מעידים על קיומה של השפעה שניה, שעוברת את החלל הריק: ניוטון (ע״ע) הצליח להראות את הקשר בין תופעות אלו ובין כוח־הכובד או הגְראוויטאציה הארצית, הגורמת לנפילת הגופים על פני הארץ. משום כך נקראה השפעה שניה זו בשם גְרַוִיטַציה (ע״ע) כללית.

בהתאם לנסיון היום־יומי, הכירו מניחי־היסוד של המדע המודרני הקלאסי רק בשתי אפשרויות של השפעת־גומלים בין גופים: לחץ של מגע ישיר, ומסירת דחיפה ע״י התנגשות. „הרעיון, שגוף אחד ישפיע על גוף שני למרחקים, דרך חלל ריק ובלא אמצעי אחר, הוא בעיני אַבסורד גמור", כתב ניוטון, כשדחה את ההנחה של „ההשפעה למרחוק". בהתאם

לעמדה זו ראו אנשי־המדע צורך להניח, שגם כוח־הגראוויטאציה וגם האור אינם יכולים לעבור את החלל הריק בין הכוכבים, אלא אם כן הם נישאים על־ידי חומר היפותטי, שממלא את כל החלל. דֶקַרט (ע"ע) היה הראשון, שקבע הנחות מסויימות בנוגע לסגולותיו המֵכאניות של חומר היפותטי זה. הוא ראה את הא' כחומר גמיש חסר־משקל ומלא מערבלות, שבעזרתן מועברים הגראוויטאציה והאור, והוא שנתן לו את השם, המקובל במובן זה מאז — „אֶתֶר". בעקבותיו דחו רוב גדולי־המדע עד לתקופה החדשה את הרעיון של השפעת־גומלים למרחקים בלא מְמַצֵּעַ מקשר.

יתרונה העיקרי של הנחה זו הוא באפשרות לייחס לפי הצורך סגולות מוגדרות לחומר היפותטי זה ולבדוק באופן נסיוני את נכונותן של תכונות משוערות אלו. חלק ניכר מתגליותיה של הפיסיקה הקלאסית, ביחוד בתחומי האור, החשמל והמאגנטיות, פותח לאור ההיפותזה של הא' — בחינת גילויים של סגולותיו. הסבר לכוח הגראוויטאציה נתן לֶה סאז' (Le Sage) במאה ה17 על יסוד תפיסת־הא' שלו: הא' הוא ענן של חלקיקים קטנים ביותר, „קָרְפּוּס אוּלְטְרָה־מוּנְדָנִיִים", שנמצאים במספר מרובה בכל חלקי־החלל ונעים בהתמדה ובמהירות לכל הכיוונים. קטריהם קטנים מאוד ביחס למרחקיהם זה מזה, ולפיכך פגישות ביניהם נדירות ביותר. כל גוף בחלל נתון ללחצו של הא', שחלקיקיו פוגעים בו בשווה מכל צדדיו. שני גופים, שנמצאים בתוך ענן זה, מחפים זה על זה מפני המטרת החלקיקים; לפיכך מספר הפגיעות בהם בצידיהם הפונים זה לזה מועט ממספר הפגיעות בצידיהם הפונים כלפי חוץ. הפרש זה בין לחצי־הא' בשני הכיוונים הוא כוח המשיכה ההדדית שבין שני הגופים, שגדלו פרופורציוני בהיפוך לריבוע הרוחק שביניהם. לֶה סאז' זיהה כוח־משיכה זה עם כוח־הגראוויטאציה של ניוטון.

תורתו של הויגֶנְס (ע"ע) על הטבע הגלי של האור (ע"ע) נתבססה על הנחת הא' כנושא התנועה הגלית. הויגנס ייחס לא' צפיפות מועטת ביותר וגמישות מרובה ביותר. תכונות אלו עלולות להסביר לא רק תופעות־יסוד של האור, כגון מהירותו הגדולה והסופית והחזרתו ושבירתו של האור, אלא גם פרטים מסובכים, כגון השבירה הכפולה: „מתקבל על הדעת, שבחלל הממולא ביותר ממין אחד של חומר מתפשט האור במינים שונים של גלים, שהם נבדלים זה מזה במהירויותיהם" (הויגנס). מדידת המהירות הסופית של התפשטות־האור, חוקי שבירת־האור והתפצלותו לצבעים ע"י נפיצה (ע"ע) והתאבכות (ע"ע) — כל אלה מצאו הסבר מַמצה בתורה הרואה את האור כגלים, שהם מתפשטים בא' הגמיש בדומה להתפשטות של גלי־הקול באויר. גילוי הָאַבֶּרַציה (ע"ע) של האור, שהוכיחה את ההרכבה של מהירות־האור עם מהירות כדור־הארץ, וגילוי תופעת דוֹפְּלֶר (ע"ע) על שינוי הצבע באור, שבא ממקור נע כלפי המסתכל — כל אלה הוסיפו תוקף להנחת קיום־הא'. תגלית קִטוּב־האור (ע"ע) הביאה לידי הכרת הטיב הרחבי של גלי־האור. יַנְג (ע"ע) ופְרֶנֶל (ע"ע) נתנו הסבר מקיף של כל תופעות־האור, שהיו ידועות בזמנם. הא' כממצע של גלי־האור צריך היה להיתפס כגוף מוצק גמיש, מאחר שרק בו יכולים להתפשט גלי־רוחב.

בכל ההתפתחות המפליאה של הפיסיקה הקלאסית הוכיחה ההיפותזה של הא' את כוחה כמדריך לגילויי עובדות חדשות ולהסברתן. אבל במשך מאות־שנים אלו נכשלו כל הנסיונות להגיע למודֶל מֵכאני מוסכם ואחיד של הא'. כל תיאור של הא' כחומר בעל תכונות מסויימות, שיש לייחסן לו על סמך התופעות הניסויות, נראה מלא סתירות וניגודים. על הקושי שבתפיסת־הא' כממצע חדיר ללא התנגדות, שביחד עם זה הוא מוצק, ניסה לורד קֶלְוִין (ע"ע) להתגבר ע"י המוֹדֶל של הא' הגירוסקופי: הא' כמוֹדֶל מֵכאני אינו רֶצֶף, אלא צירוף והרכב של תאים בודדים מרובים; כל התאים מסתובבים במהירות על ציריהם, שכיווניהם שונים בכל תא ותא; התאים זזים זה כנגד זה ללא כל התנגדות. בזה דומה הא' לנוזל: הוא חדיר לגבי גופים אחרים. אולם סיבוב התאים על הצירים הבלתי מסודרים מונע כל פיתול בתוכו ומקנה לא' את תכונת המוצק, שנדרשת ע"פ הרְחָבִיּוּת של גלי־האור. בחוקי הגראוויטאציה לא הוסיפו כל המוֹדֶלים של הא' שום דבר על המשוואות המאתימאטיות של ניוטון, המַמצות את כל העובדות בשלמותן. לפיכך נמצאו במשך כל התקופה הנזכרת גם חוקרים, שרעיון ה„פעולה למרחוק" בלא א' ממצע הדריך בהצלחה את מחשבתם.

במאה ה19 באו שני שינויים יסודיים בתפיסה של יסודות הפיסיקה: המעבר מהשקפה מֵכאנית אל השקפה אלקטרודינאמית, ונצחון התמונה האטומיסטית של החומר. פיתוח האלקטרודינאמיקה ע"י פַּרַדֵי (ע"ע) ומַכְּסְוֶל (ע"ע) הודרך אף הוא ע"י שימוש עקבי ברעיון פעולת־הגומלים ע"י מגע ישיר והעברתה של פעולה זו ע"י הא'. פאראדי הניח — בניגוד להשקפותיהם של קולון באֶלקטרוֹסטאטיקה ושל ביו וסאוואר במאגְנֶטוֹסטאטיקה, שהתבססו על הנחת „כוחות למרחקים" —, שההשפעות החשמליות והמאגנטיות עוברות מגוף אחד לשני ע"י „שדה" חשמלי ומאגנטי, שמהווה מצבי־מתח בכל החלל. נושא המתחים החשמליים והמאגנטיים הוא הא'. בדרך זו הצליח פאראדי לגלות את הקשר ההדוק שבין תופעות החשמל והמאגנטיות ולבסס את תורת האֶלקטרו־מאגנטיות כתורה אֶלקטרוֹדינאמית, שבה נתפסת המאגנטיות כתוצאה מחוקי־התנועה של זרם חשמלי.

מאכסוול הראה, שלהתפשטות השדות החשמליים והמאגנטיים בחלל דרוש זמן — כלומר, שהכוחות החשמליים והמאגנטיים אינם פועלים „מיד", אלא מתפשטים — בדומה לגלים ולמתח מֵכאני בתוך גופים — במהירות סופית. אמנם מהירות־התפשטות זו בא' היא גדולה מאוד: נתברר, שהיא שווה למהירות־האור.

תורתו של מאכסוול מצאה את אישורה הניסויי ע"י תגלית גלי הרַדְיוֹ (ע"ע) ע"י הַיְנְרִיךְ הֶרְץ (ע"ע). הוכח, שגלי־האור הם גלים אלקטרומאגנטיים, שנבדלים מגלי־הראדיו רק בארכם ובתדירותם. ע"י תורתו של מאכסוול נעשית תורת החשמל, המאגנטיות והאור לתורה מושלמת ואחידה בדבר סגולותיו של הא', וסגולות אלו ניתנות בשלמותן על־ידי המשוואות המאתימאטיות של מאכסוול. אמנם, מושג הא' נתרוקן כמעט מכל התכונות שאנו מיחסים לחומר בפועל, ולא נשארו לו אלא התכונה של מילוי־החלל והכוח לשמש נושא של שדות חשמליים ומאגנטיים.

חשיבות נוספת קיבלה בעיית־הא' באותה תקופה בהשפעתה של התורה האטומיסטית. האטומיסטים היוונים כבר עמדו על כך, שההנחה, שכל החמרים הנראים לנו כרציפים והומוגֶניים מורכבים מגופיפים קטנים נפרדים — אטומים —, מחייבת אמצעי־השפעה בין האטומים הנפרדים הללו, ומשום כך טענו, שהחלל בין האטומים מלא א' רציף. במאה ה19 הוכח

ע״י הכימיה, הקריסטאלוגראפיה והתורה הקינֶטית של החום, שההנחה האטומיסטית משקפת את המציאות. הכוחות הפועלים בין האטומים נתגלו ככוחות חשמליים ומאגנטיים; להעברתם בין האטומים נדרש, איפוא, — לפי ההנחה של „כוחות־מגע" —, קיום הא׳ לא רק בחלל הבין־כוכבי, אלא אפילו בתוך החמרים הרגילים; הא׳ צריך למלא את כל החלל. תפיסת המבנה הפנימי של האטומים הבליטה עוד יותר את חשיבות הכוחות האֶלקטרומאגנטיים: כל אטום מורכב מגרעין כבד, שהוא קטן הרבה מן האטום, וממספר של אֶלקטרונים קטנים, שמקיפים את הגרעין. המרחקים ביניהם גדולים ביחס לגודל הגרעין והאֶלקטרונים, בדומה למרחקים האסטרונומיים בין הכוכבים במערכת־השמש: גם החלל בתוך כל אטום ואטום נמצא בעיקרו „ריק" מחומר, ורק שדות חשמליים ומאגנטיים שבא׳ ממלאים אותו.

לאור התורה האֶלקטרומאגנטית והאטומיסטיקה בסוף המאה ה19 נראתה, איפוא, תורת הא׳ כמושלמת ומבוססת ביותר. מאכסוול עצמו הוא אחרון החוקרים, שניסה את כוחו בחיפוש מוֹדֶל מֶכאני של הא׳ לשם „הסברת" תורתו.

ואולם האופן שבו אנו מבינים את סגולות־החומר לאור התורה האֶטומיסטית־חשמלית — הוא דוקה שהביא לידי שינוי יסודי בעמדה כלפי בעיית־הא׳. יותר ויותר נתברר הדבר, שיש להסביר את הסגולות המכאניות של החמרים, ובפרט את גמישותם, כתוצאה מכוחות חשמליים, שפועלים בין אטומים נפרדים, ושרציפות־החומר אינה אלא אשליה שנגרמת ע״י קטנותם ומספרם העצום של האטומים הללו. לאור הכרה זו נראה הנסיון להסביר את חוקי־החשמל עצמם ע״י מודל מכאני של החומר ההיפותֶטי א׳ כמחוסר יסוד והצדקה, והפיסיקנים התרגלו לראות בא׳ רק את הנושא של השדות האֶלקטרומאגנטיים — נושא, שסגולותיו מוגדרות בשלמות ע״י משוואות־מאכסוול ושבו מתפשטים השדות האֶלקטרומאגנטיים במהירות־האור.

המקום המרכזי, שמהירות־האור תפסה בפיסיקה אחר גילויין של מאכסוול, גרמה בסוף המאה ה19 לריבוי של ניסויים לשם מדידה מדוייקת של מהירות זו. במדידות אלו נתעוררה בעיה יסודית: אם מהירות־האור היא מהירות ההתפשטות של שדות אֶלקטרומאגנטיים בתוך הא׳, הרי צריכה מהירות־האור להיות תלויה במהירות התנועה של המסתכל כלפי א׳ זה, דוגמת מהירות־הקול באויר. מהירות־הקול תלויה בגמישותו של האויר, והיא שונה במערכת שהיא נעה כלפי האויר — או שהאויר נע כלפיה (ברוח חזקה מרובה מהירות־הקול בכיוון הרוח, ומועטת בכיוון ההפוך!). לבירור השאלה, אם הא׳ משתתף בתנועת כדור־הארץ או אם הוא נח באופן מוחלט, נעשו הניסויים של מַיְכֶּלְסוֹן (ע״ע) ומוֹרְלִי בסוף המאה ה19. תמונת ההתאבכות שנתקבלה לא הראתה שום תנועה יחסית בין הארץ ובין הא׳. תוצאה זו אושרה על־ידי ניסויים מרובים, שנעשו ע״י חוקרים שונים בעקבות מיכלסון־מורלי.

אולם המסקנות התאורטיות המבוססות על ניסויים אלה לקויות בסתירות פנימיות, שהרי האַבֶּראציה ניתנת להסברה רק על יסוד ההנחה, שהא׳ נח ביחס לארץ המוסעת. מתוך מאמץ ליישב סתירות אלו נוצרה תורתו של ג. פ. פִּיצְגֶ׳רַלד (ע״ע) על השפעת התנועה על מידת־האורך: מחמת תנועתו דרך הא׳ מתכווץ הקטע של קרן־האור, שהותאם בניסוי של מיכלסון־מורלי לכיוון תנועת־הארץ; מידת־ההתכווצות לפי נוסחתו של פיצג׳רלד מַסבּרת את העדרן של תופעות־ההתאַבכות ומהווה תמורה שוות־ערך למסקנה התיאורטית השלילית בדבר מנוחת־הא׳. בעקבותיו של פיצג׳רלד פיתח ה. א. לוֹרֶנְץ (ע״ע) את תורת־האלקטרונים שלו: הוא קבע את התלות של מסת־האֶלקטרון הנע במהירותו ביחס לא׳.

המנוחה המוחלטת היא התכונה המציינת את הא׳ של פיצג׳רלד ולורנץ; היא הוציאה את הא׳ מכלל מערכות־היחס שלגביהן גופים נעים. היא נתנה לא׳ החלטיות, אך זו לא עמדה בפני ביקרתו של א. אַיְנְשְׁטַין (ע״ע). באנאליזה תאורטית ממצה הצליח אינשטיין בתורת היחסות (ע״ע) הפרטית להראות, שאפשר להשתחרר מכל הסתירות הנסיוניות ע״י ההנחה היסודית, שמהירות־האור קבועה כלפי כל המערכות, אף כשמהירותן היחסית גדולה מאוד. כל המסקנות החדשות של תורת־היחסות הוכחו תוך זמן מועט כנכונות ומדוייקות במידה מפליאה.

בזה סולקה גם הסגולה האחרונה, שנשארה לא׳ מסגולות החומר הרגיל: הגדרת מקומו ומהירותו. על כרחנו אנו מניחים, שבאותו הזמן ובאותו המקום מתפשטים גלי־האור במהירויות שוות כלפי כל הגופים, אעפ״י שהללו מתנועעים במהירויות שונות. אם מהירות־האור היא מהירות של גלים בא׳, שמהירותם כלפי הא׳ קבועה, אי־אפשר עוד להגדיר את מהירות הא׳ — הוא צריך לנוח כלפי כל הגופים (הנעים זה כלפי זה!). תורת־היחסות מצאה גם הסבר חדש של הגראוויטאציה, שאינו נובע מתכונות פיסיקאליות מדומות של החלל אלא מתכונותיו הגאומטריות, וע״י כך עשתה את הא׳ מיותר בהחלט גם מבחינה זו. מתוך כך הגיעה לכלל מסקנה, שאין שום טעם לקבל את ההיפותֶזה של קיום הא׳ כחומר ממלא את החלל הריק.

ויתור זה, שוויתרה הפיסיקה על הא׳ בתחילת המאה ה20, נתמך ע״י העובדה, שהיתרון של מוֹדֶל מֶכאני מבחינת האפשרות להפיק ממנו מסקנות חדשות נעלם בינתיים כליל: המשוואות המאתימאטיות של ניוטון לגבי הגראוויטאציה ושל מאכסוול לגבי האור והחשמל ממצות, לצרכי הפיסיקה, את סגולותיו של החלל הריק במידה שלמה יותר מכל מודל שהוא.

תמונת־העולם הפיסיקאלית נשתנתה הרבה מן הזמן, שבו הוצעה תורתו של אינשטיין. כיום אנו יודעים, שתורת־הגלים של האור אינה ממצה את כל התופעות הפיסיקאליות של האור ושיש ליחס לאור גם סגולות של חלקיקים. חוקי־המכאניקה של ניוטון עורערו באסטרונומיה ע״י תורת־היחסות, ובפנים האטום — ע״י תורת המכאניקה של הקוואנטים. סיבות הקיום של היסודות הפיסיקאליים הראשוניים של החומר — אֶלֶקְטְרוֹנים, פְּרוֹטוֹנים ונֵיטְרוֹנים — וכוחות־הקשר ביניהם, המתבטאים בתוך הגרעין האטומי (ע״ע) וברדיואקטיוויות (ע״ע), נעשו בעיות־היסוד של הפיסיקה, שלשם פתרונן נעשו בשנים האחרונות נסיונות חדשים להניח קיום של חומר, שממלא את החלל הריק בין החלקיקים האלמנטאריים; תאוריה שיטתית בכיוון זה פותחה ע״י דִירַק (ע״ע). הנחות חדשות אלו הצליחו — עכ״פ לפי שעה — רק הצלחה חלקית, וכיום אין בידי הפיסיקה תשובה ברורה אם קיים א׳ או לא.

H. Weil. *Raum, Zeit, Materie*, 1923; E. Whittaker, *History of the Theories of Aether and Electricity*, I, 1951, II, 1953.

א. א.

אֶתְרֹג (.Citrus medica Linn), שיח או עץ קטן מקבוצת הלימוניים של הסוג הדר (ע״ע); פריו הוא אחד מארבעת־המינים של חג הסכות (ע״ע). הא׳ נבדל מן הלימון החמוץ בקומתו הנמוכה יותר, בעליו הגדולים, המעוגלים והקשים יותר, ובקוציו הקצרים והמוצקים. הפרי הוא סגלגל או דמוי־ביצה, צהוב כלימון, מחודד בראשו, שאליו מצומד היטב עמוד־העלי; מפני־כן אינו נושר אחר הפריחה כפירו־תיהם של הדרים אחרים. קליפת־הפרי הריחנית היא עבה ועפ״ר מחוספסת ובעלת יבלות בולטות. תוך־הפרי הוא חמוץ ולא טעים ביותר.

המין הבוטאני א׳ מורכב מ3 קבוצות של זנים — חמוצים, מתוקים ויוצאי־דופן. הא׳ המקובל לארבעת־המינים ברוב העדות היהודיות הוא מִזַּן אחד בלבד, בעל פרי קטן; אך התימנים הביאו לא״י גם זן אחר, שפריו מגיע לאורך של 20—25 ס״מ והוא צר באמצעו, כעין זני־דלעת מסויימים דמויי־בקבוק ובעלי יבלות גדולות.

מולדת הא׳ היא הודו או דרום־ערב. מהודו הגיע לפרס (מדי), ומכאן השם הבוטאני של הצמח וכינויו „תפוח מדי״ בפי תאופראסטוס ורגיליוס. יתכן, שהיהודים הכירו את השיח בגלות־בבל והביאו אותו משם לא״י, אך יש מאחרים את הכנסת הא׳ לישראל עד ימיו של שמעון החשמונאי, שעל מטבעות שטבע אחר כיבוש יפו מידי היוונים ב136 לפסה״נ מתואר א׳. לא ברור הדבר, אם „פרי עץ הדר״, שמוזכר בתורה (ויק׳ כג, מ) ושמדרש־ההלכה מזהה אותו עם הא׳, היה מכוון מלכתחילה לפרי זה. השם א׳ נתפתח מן השם ההודי העתיק מטלונגה, שלבש בפרסית את הצורה ترنج (תְּרֻנְג׳) ובערבית أترج (אֻתְרֻג׳). בעקבות מסעי־כיבושיו של אלכסנדר מוקדון הובא הא׳ ליוון ומשם הגיע לרומי. בסוף התקופה העתיקה התקיימה ביוון ובאיטליה — ואפשר, גם בא״י בסביבת יפו — כעין פרדסנות־א״ מסחרית.

כיום מגדלים את הא׳ בכמה מאיי־יוון (כרתים, נאכסוס, קורפו — שהיה זמן מרובה מרכז־הגידול העיקרי שלו), בדרום־איטליה (במחוזות קוֹזֶנצה, פּוֹטֶנצה וסאלרנו), בקאלי־פורניה, במארוקו, בתימן ובא״י. הפרי משמש בעיקר לצרכי ארבעת־המינים של סוכות; לתעשיה הוא נמכר בקנה־מידה מצומצם לשם הכנת מֶמְתָּק מקליפתו (ציטרונאט) ולהכנת עוגות: לתכלית זו חוצים את הפרי לשנים, מתסיסים אותו במיים במשך כ6 שבועות ואורזים אותו בחביות מלאות מים מלוחים; אחר שטיפה ורתיחה בסוכר מתקבל הציטרונאט. עם חורבנה של יהדות־אירופה במלחמת־העולם II וצימצום שוק־הא״ האירופי, ומשום חוסר ביקוש של א״ לצרכי־תעשיה, הוזנחו וניטשו רוב נטיעות־הא׳ שבארצות דרום־אירופה.

גידול הא׳ מצליח בכל סוגי־קרקע, חוץ מן הכבדים ביותר. משום רגישותו המרובה לקור יש לנטוע אותו במקומות מוגנים ולא בעמקים סגורים, שבהם נשקפת לו סכנת־קפיאה. באיטליה וקורסיקה, וכן בא״י, נוהגים להרבות את הא׳ מייחורים מְעֻוָּצים, מאחר שא׳ מעץ מורכב על עץ אחר פסול, לדעת המהדרים, לארבעה־מינים. אך שיח־הא׳ המושרש על שרשיו עלול להיפגע במחלת־הצרבון ואינו מאריך ימים; לפיכך יש מרכיבים אותו על החושחש או על הלימון המתוק (לימטה). במצרים משמש עץ־הא׳ אף כַּנָּה להדרים אחרים.

בא״י מרוכז גידול הא׳ בעיקר בסביבות פתח־תקוה, ובמקצת בסביבות חדרה ורחובות. בגידול זה התחילו בשנות ה80 של המאה ה19 מתוך כוונה לייצאו לרוסיה ולפולניה (כדי לקבל „דמי־א״״), לאחר שהשלטונות הרוסים הטילו איסור על משלוח תרומות לא״י; אולם אתרוגי־קורפו, שהם נאים יותר, היו מקובלים יותר בין יהודי־אירופה. הרב קוק (ע״ע) עודד בין יהודי א״י את גידול־הא׳, שהיה עד אז בעיקרו בידי הערבים. בהשפעת התנועה הציונית־הדתית הוטל איסור על אתרוגי־קורפו, ומאז גדל הייצוא מא״י במידה מרובה. הוא הגיע לפני מלחמת־העולם II בממוצע ל60,000 יחידות לשנה, שכמחציתם היתה נשלחת לאירופה והשאר לאמריקה. אחר המלחמה הגיע היצוא השנתי לאמריקה בערך ל20,000, ואילו היצוא לאירופה נצטמצם עד כדי 5,000. בשנים האחרונות נעשית פעולה להרחבת מטעי־הא׳ בישראל ולהגדלת הייצוא של א׳ ממנה כאמצעי להשגת מטבע־חוץ (וע״ע הדר).

ה. או.

אֶתֶרִים (א״), בכימיה — תרכבות אורגאניות בעלות טיפוס־המבנה $R-O-R'$, שבהן R וR' הם שיירים אַלי־פאטיים או אֲרוֹמאטיים, אַלקילים או אֲרילים או תולדותיהם (I—IV); לשון אחרת — מים, שבהם הוחלפו שני המימנים בשיירים אורגאניים:

$$\text{I. } CH_3-O-CH_3 \qquad \text{III. } C_6H_5-O-CH_3$$
$$\text{II. } C_2H_5-O-CH_3 \qquad \text{IV. } C_6H_5-O-C_6H_5$$

אם שני השיירים שווים ($R=R'$), הא׳ הוא פשוט (I: א׳ דו־מֶתִילִי, IV: א׳ דו־פֶנִילִי); אם שני השיירים שונים, הא׳ הוא מעורב (II: א׳ מֶתִילִי־אֶתִילִי, III: א׳ מֶתִילִי־פֶנִילִי [אֲנִיזוֹל]). I וII הם א״ אליפאטיים, IV הוא א׳ ארומאטי, III — א׳ אליפאטי־ארומאטי. לפי מבניהם ואחת מדרכי־התהוותם אפשר לראות את הא״ כאלמימות של כהלים (ע״ע):

$$R-OH + H-O-R' \longrightarrow H_2O + R-O-R'$$

בשאר השיטות להפקת הא״ החשובה היא הסינתזה של ויליאמסון — מהאלוגניד וכוהלאט —, שממנה מוכח מבנה הא״:

$$R-Hal + Na-O-R' \longrightarrow NaHal + R-O-R'$$

רוב הא״ הם נוזלים חסרי־צבע ובעלי ריח נעים; רק א״ ארומאטיים מסויימים והא״ האליפאטיים הגבוהים הם מו־צקים גבישיים. הא״ נמסים במים במידה מועטת, אך הם מסיסים בהרבה ממסים אורגאניים. נקודות־הרתיחה שלהם הן בדרך־כלל נמוכות מאלו של הכהלים בעלי מספר שווה של פחמנים וגבוהות מאלו של הפאראפינים המקבילים. הפעילות הכימית של הא׳ היא בדרך־כלל מועטת מזו של הכהלים. מחמת העדר של מימן הידרוכסילי בתוכם אין מתכות אלקאליות פועלות עליהם. הקשר האֶתֶרִי הוא יציב מאד, והא״ אינם ניתנים לסיבון ע״י בסיס או ע״י חומצות מהולות — וזהו ההבדל העיקרי ביניהם ובין האֶסְטֶרים (ע״ע). הקשר האתרי ניתן לפירוק ע״י טיפול בחומצה הידרויודית. עם חומצות ומלחים מרובים מתחברים הא״ לתרכבות קוֹמְפְּלֶכְּסִיּוֹת, שבהן מופיע הא׳ כיון אוֹכְּסוֹנְיוּם (ע״ע), שחמצנו הוא בסיסי.

הא׳ החשוב ביותר מבחינה שימושית הוא הא׳ **הדו־אֶתִילִי**, $C_2H_5-O-C_2H_5$, או אֶתֶר סתם, הנקרא (בטעות) גם „א׳ גפריתי״. זהו נוזל חסר־צבע וקל־תנועה, בעל ריח תמוק אפייני מאד; משקלו הסגולי: 0.71. הוא נדיף מאד;

נקודת־רתיחתו 34.5°. אדיו בתערובת באויר או בחמצן ניצתים ומתפוצצים בקלות. התנדפותו מלווה בליעת חום מרובה וגורמת קירור: תערובת של א׳ ושלג־CO_2 מתקררת עד ‎−80°‎. הא׳ מתמוסס במים בשיעור של 7%, ומים מתמוססים בו בשיעור של 2% (ב־20°); בכוהל אתילי הוא מתערב בכל שיעור. — הא׳ הוא ממוסס מצויין לשומנים, שרפים והרבה חמרים אורגאניים אחרים, ומכאן השימוש העצום בו במעבדה הכימית וגם בתהליכים תעשייניים, כגון בייצור של אבק־שרפה בלתי־עשן (ג׳לאטיניזאציה של ניטרו־צלולוזה), של סוגים מסויימים של משי מלאכותי ושל קולודיום, וכן כאמצעי־מיצוי להפקת שמנים, שומנים, שעוות, אלקאלואידים וכד׳ ממקורותיהם הצמחיים או האנימאליים.

הא׳ מופק בטכניקה בקנה־מידה גדול ע״י נטילת מים מכוהל אתילי (1):

$$2\,C_2H_5OH \underset{(2)}{\overset{(1)}{\rightleftarrows}} H_2O + (C_2H_5)_2O$$

דהידראטאציה זו מבוצעת, למשל, ע״י זיקוק כוהל עם חומצה גפריתנית מרוכזת (מכאן השם ההיסטורי המטעה „א׳ גפריתי״). תהליך זה שימש נושא להרבה מחקרים, שעסקו בהבהרת המכאניזמים של ראקציות כימיות. לפי ויליאמסון, החומצה הגפריתנית מאוסטרת ע״י הכוהל — מתחילה לחומצה אתיל־גפריתנית (ראקציה 3) ואח״כ לדו־אתיל סולפאטי (ראקציה 4), ומולקולה נוספת של כוהל גורמת לאלכוהליזה של האסטר עם יצירת א׳ וחידוש החומצה האתיל־גפריתנית (ראקציה 5), ותוזר חלילה (4); לסוף נעצר התהליך מחמת מיהול החומצה ע״י המים המופקים בשלב (4):

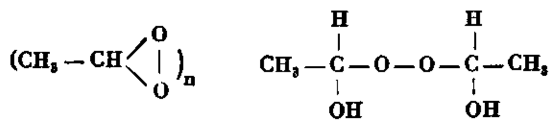
$$(3)\quad C_2H_5-O\boxed{H + HO}SO_2OH \longrightarrow$$
$$\longrightarrow H_2O + C_2H_5-O-SO_2OH$$

$$(4)\quad C_2H_5-O-SO_2\boxed{OH + H}O-C_2H_5 \longrightarrow$$
$$\longrightarrow H_2O + C_2H_5-O-SO_2-O-C_2H_5$$

$$(5)\quad C_2H_5-O-SO_2\boxed{O-C_2H_5 + C_2H_5}OH \longrightarrow$$
$$\longrightarrow C_2H_5-O-SO_2OH + C_2H_5-O-C_2H_5$$

מחקירות מאוחרות יותר מסתבר, שכל חומצה חזקה וכל חומר קולט־אלקטרונים מסוגלים לסייע לראקציה (1), מאחר שיוני־מימן משמשים קאטאליזאטורים להתהוות שיווי־המשקל בין (1) ובין (2). — לפי שיטה חדשה מבוצעת הדהידראטאציה (1) ע״י העברת אדי־כוהל על פני אלומינה מחוממת. הא׳ כמוצר טכני מכיל עפ״ר קצת מים וכוהל ומזוהם בעקבות של חמרים אורגאניים אחרים; אפשר ליבשו כליל („א׳ מוחלט״) ע״י נתרן מתכתי, שפועל על התרכבות ההידרוקסיליות בלבד. ככל הא״ יוצר הא׳ האתילי מלחי־אוקסוניום עם חומצות ותרכבות־חיבור עם מלחים שונים.

במגע ממושך באויר, ביחוד בהשפעת האור, נקלט חמצן בא׳ ומתהוות בו על־תחמצות נפיצות ומסוכנות מאוד, שבהן זוהו התרכבות V ו־VI:

VI. V.

הפקת הא׳ מכוהל וחומצה גפריתנית תוארה ע״י ואלריוס קורדוס בויטנברג ב־1540 וע״י קונראד גסנר ב־1552, והא׳ היה מוחזק זמן מרובה תרכובת גפריתית. א׳ נקי הוכן ע״י האנגלי פרובניוס ב־1720, אולם רק ואלנטין רוזה הוכיח ב־1800, שהא׳ אינו מכיל גפרית. נוסחתו נקבעה ע״י סוסיר (1807) וגי־ליסאק (1815); הוא נחקר ע״י ליביג וע״י רניו (1839); את מבנהו קבע ויליאמסון ב־1851.

הא׳ הוא בעל פעילות פארמאקולוגית מובהקת. בפעולה מקומית הוא מגרה את הקרומים הריריים ומעורר טעם צורב בפה. בקליטה פנימית הוא פועל על מערכת־העצבים המרכזית — הכל לפי ריכוזו — כחומר מגרה ומשכיר או כגורם משכך, מרדים ומשתק. הפעולה מתפשטת בהדרגה מן המרכזים העליונים שבמוח על מרכזי־הרפלכסים שבחוט־השדרה עד למרכזים החיוניים שבמוח המארך. התופעות הן לפי הסדר: (1) הפחתת תחושת־הכאב; (2) תקופה קצרה של התרגשות ושכרון, שהוא דומה לשכרון הכהלי; (3) איבוד־ההכרה ותרדמה; (4) איבוד התגובה הרפלקטורית ושיתוק תחושני גמור. הא׳ הנדיף ניתן להיקלט בגוף דרך הנשימה, ואת המצבים (3) ו(4) — שהם חולפים — אפשר לקיים זמן ממושך. רק בהפעלה יתרה של א׳ או במקרים של רגישות־יתר באדם יש חשש לשלב (5) של ההרעלה: שיתוק מרכז־הנשימה ואחריה הפסקת פעולת הלב. סגולות אלו עשו את הא׳ חומר אנסתטי ממדרגה ראשונה (על הכנסת הא׳ לשימוש הרפואי ע״ע אנסתסיה), והשימוש בו בכירורגיה הוא כיום מרובה מאוד. הסיכון בכך קטן מזה שכרוך בשימוש בכלורופורם: התמותה בנארקוזה האתרית אינה עולה על 1 ל־15.000, וגם פעולות־ההרעלה שלאחר הנארקוזה מועטות בא׳. השימוש בא׳ לנארקוזה ללא סיכון מותנה בניקוי קפדני של החומר מכל חמרי־לוואי מרעילים ומעל־תחמצות, שנוצרות בו בהשפעת חמצן־האויר. — בכמויות קטנות פועל הא׳ כמעודד ומדרבן של פעולת הלב והעצבים („טיפות־הופמן״ — תערובת של כוהל וא׳).

הא׳ הוא מוצר של התעשיה הכימית הכבדה. התפוקה השנתית העולמית שלו נאמדה בשנים האחרונות ל־10 מיליון גאלון (בממוצע), אולם במלחמת־העולם הגיע הייצור השנתי באה״ב בלבד ל־13 מיליון גאלון. מחירו בשוק העולמי מתנודד בתחומי 3/4—1 דולאר לגאלון של המוצר הטכני, ואילו המוצר לצרכי שימוש רפואי עולה פי 10 מזה.

י. ל.

ב (בֵּית), האות השניה באלפבית העברי; בֵּית או בֵּיתא בארמית־יהודית ובסורית, בֵּית בחבשית, בָּא בערבית. ב׳ מסמנת עיצור שפתי קולי, וכשאר העיצורים מקבוצת בגדכפ״ת הגייתה היא — כפי שאנו מוצאים בתקופות שונות ובארצות שונות — כפולה: א) קשה, פוצצת (explosive); ב) רפה, חוככת (spirant). הסימן המבדיל כיום בין שתי ההגיות הוא הדגש (ע״ע), המסמן את ההגיה הקשה; בכתבי־יד קדומים ומנוקדים של המקרא מסומנת ההגיה הרפה על־ידי קו מאוזן מעל האות (רָפֶה). ב׳ דגושה מסמנת, איפוא, את העיצור השפתי הקולי הפוצץ b; ב׳ רפה מסמנת — ברוב המבטאים העבריים — את העיצור השפתי־השיני הקולי החוכך (כמו v באנגלית ובצרפתית). יהודי קורדיסטאן ופרס ואחרים הוגים ב׳ רפה כעיצור דו־שפתי או כתנועה למחצה (כמו ו׳ [و] בערבית, w באנגלית). בין העדות, שמבטאן מושפע מערבית (שבה אין אלא ב׳ פוצצת ب), יש הוגים את ב׳ הרפה כב׳ דגושה. אף במבטא השומרונים יש ב׳ אחת בלבד: קשה, פוצצת.

כשאר העיצורים מקבוצת בומ״ף גורם העיצור ב׳ — לפי הדיקדוק המיוסד על הניקוד הטבריני — טישטוש בהגייתה הקונסונאנטית של וי״ו החיבור הבאה לפניו, והופך אותה לתנועת וּ: וּבָאתָ, וּבַקַּשְׁתֶּם.

בשרשים עבריים שונים וכן בשרשים מקבילים בעברית ובלשונות שמיות אחרות מצוי חילוף ב—פ, כמו נשב—נשף; בקע—פקע; פזר—בזר (בארמית בדר); במלים שונות מצוי חילוף ב—ו: פַּרְבָר—פַּרְוָר; צֶבֶת (רות ב, טז) — צְוָת, צַוְתא (בלשון התלמוד), וכד׳.

האות ב׳ משמשת סימן למספר שניים (2). כך ציינה את מספרה של אחת מן הקופות של לשכת המקדש (שקלים ג׳, ב׳). במטבעות עבריים מימי הבית השני, שהיא חקוקה עליהם, היא מציינת את השנה השניה למניין מסויים (ע״ע מטבעות היהודים). בזמן מאוחר יותר התחילה האות ב׳ משמשת גם סימן למספר שני אלפים.

היורשות האירופיות של האות הכנענית ב׳ הם β (ביטא) היוונית, b האיטאלית־לאטינית וB וБ הקיריליות (ראה להלן). במקורה שימשה הβ היוונית, כאבטיפוס הכנעני שלה, לסימונו של הגה עיצורי שפתי פוצץ קולי (b; כהגה הראשון במלה האנגלית bit או העברית „בַּיִת״), אך היגוי זה עבר בכמה לשונות אירופיות (יוונית, רומית, ספרדית) באופן בלתי־תלוי להגה חוכך קולי שפתי־שיני (v; כהגה הראשון במלה האנגלית vast ובמלה העברית „וֶרֶד״, במבטא העברי־הישראלי); וכך מוצאים אנו, שאות זו מציינת לפעמים קרובות גם הגה זה: ביוונית החדשה βίος (חיים) מבטאים „וִיאוֹס״; ערך הגאי דומה [β], חוכך דו־שפתי, קיבלה האות בספרדית, כגון במלה hablar — „לדבר״. מכאן הצורך לסימון ההגה ב׳ (הפוצץ) בסימן שונה, כמו ביוונית החדשה: ב׳ בתחילת המלה מועתקת ב μπ ולא בβ.

מ. מ. — ח. ר.

בָּאבּ אֶל־מַנְדֶּבּ (باب المندب = „שער־הדמעות״; מנדב = „מקום הקינה על מת״ — שמו של הר בחצי־האי ערב על חוף ב׳ א־מ׳), מיצר־ים בקצהו הדרומי של ים־סוף; מפריד בין חצי־האי ערב ובין אפריקה (סומאלי הצרפתית) ומחבר את ים־סוף עם האוקינוס ההודי. רחבו של ב׳ א־מ׳ במקומו הצר ביותר הוא 27 ק״מ. האי הפעוט פֶּרִים (בערב׳ מַיוּם) מחלק אותו לשנים: בינו ובין ערב מפרידים 3.25 ק״מ של ים רדוד וזרוע כֵּפִים, שהוא מסוכן אף לסירות קטנות מפני הזרם החזק העובר בו; המרחק בינו ובין אפריקה הוא כ20 ק״מ, והים, שמגיע כאן לעומק של 340 מ׳, משמש נתיב לסַפָּנות. המסגרת היבשתית של המיצר מן הצד הערבי היא לשון־יבשה, שארכה 450 מ׳, ומאחוריה מתרומם הר שֵׁיךְ סַעִיד (הגובה: 264 מ׳). מן הצד האפריקני מתנשאים על חופו שבעה כיפים תלולים (הגובה: 108 מ׳), שספני־אירופה קראו להם בשם „שבעת האחים״ (והערבים קוראים להם רַאס סֶג׳אן). האי פֶּרִים הוא המשך של לשון־היבשה שבמזרח; ששחו 13 קמ״ר, הוא בנוי מטראכיט, אין בו מים, כולו שמם, והוא משמש כבסיס למגדלור וכמשלט־ים לבריטים. נמלו הטוב נסגר ב1936 לספנות אזרחית. ב1946 היו בו 360 נפש. האי כבר היה ידוע ליוונים הקדמונים, וב„מורה־הדרך לספנים בים האדום״ (Periplus maris Erythraei) מן המאה ה1

לסה"נ הוא נזכר בשם אי דיודורוס. ב1513 ביקר בו אלבוקרק (ע"ע), שקרא לו בשם וֶרָה קְרוּס. הבריטים נאחזו בו לראשונה ב1799, אח"כ נטשו אותו וב1857 חזרו ותפסו אותו.

בָּאבִּיזִם, ע"ע בָּהָאִים.

בָּאבֶּר (بابر), **זַהִיר אַלדִין מֻחַמַד אִבְּן עֻמַר שֵׁיח' מִירְזָא** (1483—1530), המיסד של שושלת־המוגולים בהודו. אביו, שליטה של פֶרגאנה, היה נינו של מִירַאן שַאה, אחד מבניו של טימור, ואמו, קוּטְלוּק נִגַאר, היתה מצאצאיו של צַ'גַטַאי, בנו השני של ג'ינגיס חאן. ב', שירש את כסא־אביו כשהיה בן 12, שם לו למטרה את החזרתה של ממלכת־טימור לְיָשְנָה. לאחר שנכשל פעמיים בנסיונותיו לכבוש את סאמארקאנד (ב1497 וב1503), עבר ב' את הרי־הינדוקוש, כבש ב1504 את כאבול, ניסה בשלישית לכבוש את סאמארקאנד (1511) ונכשל שוב. הוא גודש משם ב1514 ע"י האוּזְבֶּקִים. ע"פ הזמנה מצד אצילים בהודו, שמאסו בשלטון הרודני של אברהים לודי, השולטן האפגאני של דלהי, נכנס ב' לפַּנְג'אָב וכבש ב1524 את לאהור. במשך השנה שלאחר זו הרחיב את תחום־כיבושיו באופן שכלל את כל פנג'אב, וב21.4.1526 ניצח את אברהים בקרב של פאניפט, שבו השתמש גם בתותחים.

רישום הודי מן המאה ה16

ניצחון זה סלל לפני ב' את הדרך לכיבושן של דלהי ואגרה; אלא שאז נתקל בראג'פוּטים, מתחריו בשאיפה להשתלט על דלהי, שהקימו, בהנהגתו של ראנא סַנגא, קואליציה צבאית נגדו. למרות העדיפות המספרית העצומה של צבאותיהם על צבאו של ב', היכה אותם ב' מכה ניצחת בקרב, שנערך על־יד קאנְוַא (קְהַאנוּא), מערבית לאגרה, ב16.3.1527. ניצחון זה עשה אותו שַלִיטָה של כל הודו הצפונית. ב6.5.1529 זכה לניצחון נוסף, כשהיכה את האפגאנים של ביהאר ובנגאל על גדותיו של נהר גוֹגְרַא, סמוך להשתפכותו של נהר זה לגאנגס. ממלכתו של ב' השתרעה עכשיו מהרי ההימאלאיה עד גְוַאלְיוֹר. אולם ב' לא הספיק להשלים את נצחונותיו ע"י הקמתו של שלטון יציב, כי ב26.12.1530 מת באגרה. קברו נמצא בכאבול.

ב' היה בעל השכלה ואף משך בעט־סופרים. זכרונותיו, בשם „בַּאבֶּר נַאמֶה", שנכתבו בדיאלקט תורכי־מזרחי, יצאו לאור בקאזאן ב1857; תרגום צרפתי מהם יצא ב1871. בין השאר מעיד הספר על התעניינותו המרובה של ב' בתופעות־הטבע. הספר ניתרגם 3 פעמים לפרסית, ומן התרגום האחרון ניתרגם הספר לאנגלית ע"י לידן (Leyden) ואֶרסקין, 1826; תרגום אנגלי חדש של בֶּווריג' (A. S. Beveridge) יצא ב1916/22. ב' הניח אחריו גם דיוואן תורכי וספר־שירים אחר בשם מֻבִין.

R. C. Majumdar etc., *An Advanced History of India,* 1948, p. 425–32; St. Lane-Poole, *Babur (Rulers of India),* 1899; Geiger-Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie,* II, p. 361-63.

מ. פ.

בָּאוּאֶר, אוֹטוֹ — Otto Bauer — (1882, וינה — 1938, פאריס), מנהיג סוציאליסטי אוסטרי. ב', בנו של בעל־תעשיה יהודי, נתחנך בבית־הספר התיכון של רייכֶנְבֶּרְג (לִיבֶּרֶץ), בוהמיה, ובאוניברסיטה של וינה. בגיל צעיר מאוד הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקראטית, נעשה המזכיר של סיעתה בבית־הנבחרים, ועד מהרה קנה לו את השם של אחד מראשי התֶאורטיקנים של הסוציאל־דמוקראטיה האוסטרית. בימי מלחמת־העולם I נפל בשבי הרוסים והכיר את הבולשוויזם מכלי ראשון. כשחזר לאוסטריה (1917) נעשה מיניסטר לענייני־חוץ (נובמבר 1918 — יולי 1919) וחבר בבית־הנבחרים (עד 1933). נטל חלק פעיל בהתקוממות הסוציאליסטית בווינה בפברואר 1934, נפצע, ברח לצ'כוסלובאקיה, ואח"כ הלך לפאריס.

יחד עם מאכס אדלר ורודולף הִילְפֶרְדִינג ייצג ב' את מה שנקרא בשם אוסטרו־מארכסיזם (ע"ע מרכסיזם), שהיווה את האגף השמאלי של האינטרנאציונאל הסוציאליסטי. הצטיין בחקר בעיית־הלאומים ונתן הגדרה מקורית לאומה: „אומה", אומר הוא, „היא מכלול של בני־אדם, שהגיעו מתוך שותפות בגורל לכלל שותפות באופי". כידידו קארל רֶנֶר (ע"ע) צידד אף ב' במתן אוטונומיה לאומית לכל לאום בקיסרות האוסטרית־הונגארית (פרט ליהודים). אוטונומיה זו, שצריכה היתה, לדעתו, להיות רחבה ביחוד בענייני־תרבות, נועדה להיות אישית ולא רק טֶריטוריאלית, באופן שזכויותיהם הלאומיות של בני הלאום תִשָמרנה בלא תשומת־לב למקום־מגוריהם, בתוך כל שטחה של המדינה הפֶדֶראטיווית. זכות האוטונומיה הלאומית לא נועדה להינתן ליהודים — אע"פ שגם הם לאום, על־פי ב' —, מפני שההגנה על קיומו של הלאום היהודי לא היתה, לדעתו, לטובת הפרולטאריון היהודי והלא־יהודי. מפני כן ראה ב' את הפתרון האפשרי והרצוי היחידי של הבעיה היהודית בהתבוללותם הגמורה של היהודים. אעפ"כ היה מן המועטים מתוך מנהיגי הסוציאל־דמוקראטיה, שלא פרשו מן הקהילה היהודית של וינה.

בניגוד לרוב מנהיגי הסוציאל־דמוקראטיה לא היתה עמדתו של ב' כלפי הבולשוויזם שלילית בהחלט. בבולשוויזם ראה תנועה קונסטרוקטיווית, שמתאמת לארצות נחשלות כגון רוסיה, אך לא לארצות המתקדמות יותר של העולם המערבי.

ספריו החשובים ביותר, שכולם נכתבו גרמנית, כוללים את „שאלת הלאומים והסוציאל־דמוקראטיה" (1907; תרגום עברי: „השאלה הלאומית", 1940), „בולשוויזם או סוציאל־דמוקראטיה" (1920), „המהפכה האוסטרית" (1923); וכן „בין שתי מלחמות־עולם" (1936), תרגום עברי תש"ד, ותמצית של מה שנועד להיות חיבורו העיקרי בארבעה כרכים — „הקאפיטאליזם והסוציאליזם לאחר מלחמת־העולם", שלא הופיע מעולם (התמצית ניתרגמה לעברית בשנת תרצ"ג).

Der sozialistische Kampf (Paris), Nos. 4–5; Karl Kautsky, in *Zeitschrift für Sozialismus*, 1935, Nos. 26–27; E. Silberner, in *Historia Judaica,* XIII (121), pp. 133 ff.

א. ז.

בָּאוּאֶר, בְּרוּנוֹ — Bruno Bauer — (1809, אייזנברג, סאכסוניה — 1882, ריכסדורף), תֶאולוג והיסטוריון גרמני. ב' למד באוניברסיטה של ברלין, שבה הושפע ע"י האגף הימני של חסידי־הגל ובה נתמנה כמרצה ב1834. ב1839 עבר לאוניברסיטה של בון. משום חיבוריו, שפירסם

ב1840—1842 ושבהם נתגלתה גישתו הקיצונית בביקורת הברית החדשה, פוטר מן האוניברסיטה, עבר לאחוזתו בריכסדורף שעל־יד ברלין, והתחיל עוסק בהיסטוריה של התרבות ושל המדיניות בתקופה החדשה. החשוב שבחיבוריו על נושא זה הוא ספרו Geschichte der politischen Kultur und Aufklärung des 18. Jahrhunderts („תולדות התרבות הפוליטית וההשכלה של המאה ה18", 4 כרכים, 1843–1845), שבו גילה בין השאר גם את השקפותיו השמרניות הקיצוניות בשאלת־היהודים; אחר שנת 1848 חזר להתעסקותו בביקורת הנצרות הקדומה ועם זה כתב עבודות על האימפריאליזם של דיזרֶאלי וביסמארק. הוא מת כפקיד־באנק.

שני הספרים, שגרמו לסילוקו מן ההוראה, הם Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes („ביקורת ההיסטוריה האוואנגליונית של יוחנן", 1840) ו Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker („ביקורת ההיסטוריה האוואנגליונית של הסינאופטיקנים" [כלומר, של שלושת האוואנגליונים הראשונים], 1841). ב' החזיק בדעה, שהאוואנגליון המקורי הוא האוואנגליון על־פי מארקוס, וחשב, ששאר בעלי־האוואנגליונים נהגו בו מתוך שרירות־לב גמורה, וביחוד נהג כך מחברו של האוואנגליון על־פי יוחנן, ששינה בו, לדעתו של ב', את החומר הביוגראפי על ישו ברוח הגנוסיס האנטי־יהודית. אולם אף האוואנגליון ע"פ מארקוס נוצר מתוך חוויותיו האישיות של מחברו; הדמות של ישו, כפי שהיא מתוארת על־ידיו, לא היתה במציאות, ואילו היתה קיימת דמות כזו לא היתה מעוררת בבני־האדם אלא ניגוד גמור בלבד. מתחילה חשב ב', שישו היה במציאות, אלא שאין אנו יודעים מי היה ומה עשה; אבל בחיבוריו המאוחרים יותר (למשל, בחיבורו: Christus und die Cäsaren, Der Ursprung des Christentums aus dem römischen Griechentum; „ישו והקיסרים. צמיחתה של הנצרות מתוך היוונות הרומית", 1877) הרחיק ב' ללכת יותר ויותר: בו הוא מחזיק בדעה, שישו לא היה ולא נברא ואינו אלא יצור דמיוני; המקור האמיתי של הנצרות הקדומה ושל כתביה המכונסים ב„ברית החדשה" הוא העולם האלילי; מחברו של האוואנגליון ע"פ מארקוס חי, לדעתו של ב', בתקופת הדריינוס קיסר; הוא היה, לפי מוצאו, איטלקי ומולדתו הרוחנית היתה — רומי ואלכסנדריה של מצרים; גם האוואנגליון ע"פ מתיא נתחבר אח"כ ע"י רומי, ברוחו של סנקה הסטואיקן, וסופרים בעלי שאר־רוח חיברו במאה ה2 את האגרות, שיוחסו לפאולוס השליח. הנצרות הקדומה היתה מערבית ביסודה — היא מטאמורפוזה יהודית של אמונת־הסטואיקנים; המונותאיזם והמשמעת־לחוק היהודיים שימשו לה מצע לדעות לא־יהודיות. הכוחות הרֵאַליים, שגרמו ליצירתה של הנצרות ולתחילת התפתחותה, לא היו ישו ותלמידיו, ואף לא פאולוס, אלא פילון האלכסנדרוני, סנקה והגנוסיס. זיווג של פילון וסנקה עיצב את דמותו של ישו. תחילתה של הנצרות מְשַקפת, לדעת ב', את הלך־הרוחות בעולם היווני־הרומי במחצה הראשונה של המאה השניה לספה"נ.

בחיבוריו העוסקים בשאלת־היהודים — Die Judenfrage („שאלת־היהודים", 1843), Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen frei zu werden („יכלתם של היהודים והנוצרים של ימינו ליעשות חפשים", 1843) ו-Das Judentum in der Fremde („היהדות בנכר", 1863) — טוען ב', שאין ליהודים שום זכות לדרוש אמאנציפאציה, שהרי זו תפסיק את התבדלותם מן האומות, שהיא מעיקריה של היהדות. ב„היהדות בנכר" הגדיר ב' את היהודי כ„כושי לבן". מצד היהודים התפלמסו בגישתו האנטישמית של ב' קארל מארכס, גבריאל ריסר, אברהם גייגר, ועוד.

יוסף קלוזנר, ישו הנוצרי, הוצאה ה', תש"ה, עמ' 86—87; M. Kegel, *Bruno Bauer und seine Theorie über die Entstehung des Christentums*, 1908; A Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*, 1926, pp. 141—161 idem, *Geschichte der paulinischen Forschung*, 1911, 94 ff.; E. Barnikol, *Das entdeckte Christentum in Vormärz*, 1927.

ד. פ.

בָּאוּאֶר, הַנְס — Hans Bauer — (1878, גראסמאנסדורף, באווריה — 1937, האלֶה), בלשן וחוקר של הלשונות השמיות. ב' למד, חוץ מתאולוגיה (קאתולית), את לשונות־המזרח, וב1922 נתמנה פרופ' לבלשנות שמית באוניברסיטה של האלֶה. לאחר שעסק בפילוסופיה הערבית של יה"ב (אלגזאלי), התרכז בחקר הדקדוק העברי במסגרת הלשונות השמיות בכללן ולפי השיטות הנהוגות בבלשנות ההודו־אירופית. בספרו „הזמנים בלשונות השמיות" (Die Tempora im Semitischen, 1910), ביקש ב' לפתור את בעיות ה„זמנים" של הפועל השמי על־יסוד ההנחה (שבה קדמו לו אחרים), שלפיה היה ה„עתיד" בראשיתו צורת־הפועל המוגדרת היחידה, „כל־זמנית" (Aorist), ואילו ה„עבר" היה מעיקרו צורת־שם, מעין שם־פוֹעַל (Nominal), ועל־כן הוא קרוב במשמעותו להווה. לשם־פוֹעַל יש שני גונים זמניים לפי משמעותו של כל פועל ופועל: (1) פעולה, שנעשית עכשיו או תמיד; (2) פעולה, שנעשתה בעבר ותוצאותיה קיימות בהווה. הגון השני (perfectum praesens) עלול להתרחב לpraeteritum. בכל אחת מן הלשונות השמיות השונות השתלט אחד משני הגונים הללו: באכדית — הגון הראשון (ב' מזהה את הצורה ikašad עם צורת ה„עבר" בשאר הלשונות); בארמית, בערבית ובחבשית, ואף בפיניקית — הגון השני. לפיכך הצטמצם התחום המשמעותי של הצורה הקדומה הכל־זמנית: היא משמשת עבר סיפורי באכדית, ואילו בשאר הלשונות — הווה־עתיד. העברית המקראית, שב' רואה בה לשון מעורבת, תופסת מבחינה זו מקום־ביניים: הזמנים ה„מהופכים" משקפים את השימוש האכדי, ואילו הזמנים הרגילים מתאימים לשימוש בשאר הלשונות. השקפתו על אָפיה המעורב של העברית („יסוד כנעני קדום", קרוב לאכדית, בצירוף „שכבה מאוחרת", שהיא קרובה לשאר הלשונות השמיות) מבוססת על מקרים מסויימים של אי־עקביות פונטית, כגון תנועות הקו"ף ב„קָם" לעומת „מָקוֹם" המקבילות ל־„א" בערבית. הבעיה נידונה בספרו „לשאלת מיזוג הלשונות בעברית" (Zur Frage der Sprachmischung im Hebräischen, 1924). יחד עם פ. לֶאנְדֶר חיבר ב' „דיקדוק היסטורי של העברית המקראית" (Hist. Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments, 1922) — שכולל פרק גדול מאת פ. קאלֶה על מסורות הניקוד והטעמים — ו„דיקדוק של הארמית המקראית" (Grammatik des Biblisch-Aramäischen, 1927). ב1930 הצליח ב' לפענח את רובו של האלפבית האוגריתי; תוצאות המחקר מובאות בספרו „הטכסטים האלפביתיים בכתב־היתדות, שנמצאו בראס־שמרה" (Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras Schamra, 1936), ואחרים השלימו מלאכה זו בעקבותיו.

ת. י. ס

בָּאוֹבָב, ע״ע אֲדַנְסוֹנְיָה.

בֵּאוֹבוּלְף (Beowulf), סיפור־עלילה באנגלית עתיקה, שהוא האֶפּוֹס הקדום ביותר, שנשתמר באחת מן הלשונות החיות של המערב. כתב־היד המקורי של אֶפּוֹס זה הוא מן המאה ה10, אך אפשר, שנתחבר בתחילת המאה ה8. הנושא העיקרי מתחלק לשני חלקים. בחלק הראשון מציל ב׳, השר של שבט הגֵאַטים, את ממלכת־הדאנים מן השואה, שממיטים עליה יצורי־האימים גְרֶנְדֶל ואמו; בחלק השני מסופר כיצד ב׳ — שהוא עכשיו מלך זקן — ממית דראקון, שהפך את ארצו לשממה, וכיצד נפל בקרב זה. — לשני נושאים אלה משולבים מאורעות־משנה מרובים, שמקורם ההיסטורי הוא בנקמות־הדם ובסיכסוכים, שהיו רווחים בין משפחות או שבטים בארצות סקאנדינאוויה במאה ה5 ובתחילת המאה ה6. הפּוֹאֶמה היא המסמך החשוב ביותר שנשתמר ביחס לאותה תקופה, מאחר שבה משתקפים המבנה החברותי, אורח־החיים והערכים של החברה הטֶוטוֹנית הקדומה. אע״פ שהרבה מן הרגש המוסרי המפעם יצירה זו הוא נוצרי ביסודו, הרי המנהגים והפולחנים הם של עובדי־אלילים, ואין מזיגה שלמה בין שני היסודות. הגיבור המרכזי ועלילותיו אינם היסטוריים, אלא הם מתבססים על אגדות־עם ואגדות־אלים קדומות. באגדות המאוחרות יותר של ארצות־סקאנדינאוויה ואיסלאנד מצויות הקבלות לסיפור־גרנדל, בעוד שהאפיזודה על הדראקון טבועה בתחומו של מיתוס רווח. צורות־החריזה המסובכות, המבוססות על עקרון־האליטרציה, אוצר־המלים המפותח והתיאורים המרובים — שבהם מתגלה כשרון סיפורי ודראמאטי — כל אלה מעידים על כך, שב׳ הוא דוגמה מצויינת למסורת ספרותית, שנתפתחה מתוך אחדות מעלילות־הגיבורים, שתוארו בדורות קודמים ע״י מספרים מקצועיים בליווי הנֶבֶל.

מקום־העלילה הוא בדאניה ובדרום־שוודיה, ואנגליה אינה נזכרת בסיפור כלל; אך המחבר עלום־השם היה אנגלי נוצרי, שהכיר יפה את כתביו של וֶרגיליוס ועדיין היה מעוניין במסורת־הגבורה ובאגדות־הגיבורים של אבותיו. הנושא המרכזי — ביטול של קללה ע״י מושל גיבור וחכם, שמצטיין בתכונות על־טבעיות, שנלחם בכוחות הרע והאָלְמוּת הקדומים — הוא סמל מובהק למלחמה על ערכי השכלה ותרבות בעולם בארבארי.

R. W. Chambers, *B.*, 1932²; H. Hoops, *Kommentar zum B.*, 1932; A. Girvan, *B. and the Seventh Century*, 1936; F. Klaeber, W.J. Sedgefield, A. J. ההקדמות בהוצאות של Wyatt & R. W. Chambers.

א. א. מ.

בַּאוּדִיסִין, וּוֹלְף וִילְהֶלְם — Wolf Wilhelm, Graf v. Baudissin — (1847, סוֹפִיאֶנְהוֹף) הולשטיין — 1926, ברלין), חוקר גרמני־פרוטסטאנטי של המקרא ותולדות הדתות. הורה באוניברסיטות של לייפציג (1874—1876), שטראסבורג (1876—1811), מארבורג (1881—1900) וברלין (1900—1921). בביקורת־המקרא היה בדרך כלל נאמן לאסכולת־וֶלְהָאוזן (ע״ע), אך שלא כדעתה של אסכולה זו הקדים את „תורת כהנים" לזמן שקדם לגלות־בבל. חשובים בנידון זה הם ספריו: Geschichte des alttestamentlichen Priestertums, 1889 („תולדות הכהונה בתקופת־המקרא") והספר שיצא לאחר שמת, Kyrios als Gottesname im Judentum und seine Stellung in der Religionsgeschichte („ה׳ כשם־האלוהים ביהדות ומקומו בתולדות הדת", 4 כרכים, 1929). כן חקר ב׳ את השפעתה של הדת הכנענית על דת־ישראל ועל הנצרות בספריו: „מחקרים לתולדות הדת של השמיים" (Studien zur semitichen Religionsgeschichte), 1876-8, ו„אדוניס ואשמון" (Adonis und Esmun), 1911.

O. Eissfeldt, ZDMG, LXXX (1926); H. Frankfurt, *B.*, 1927.

בַּאוּטֶנְס, פִּיטֶר קוֹרְנֶלִיס — Pieter Cornelis Boutens — (מידֶלבורג, 1870 — האג, 1943), משורר הולאנדי. ב׳ למד בלשנות קלאסית, וב1899 קיבל את התואר ד״ר לפילוסופיה; במשך תקופה קצרה שימש מורה בגימנסיה, אך מ1904 ואילך התפרנס ממתן שיעורים פרטיים והתמסר לספרות; מקום־מגוריו היה בהאג.

ביחד עם י. ה. לֵאוֹפּולד והֶנריאֶטה רוֹלַנד הוֹלְסְט נמנה ב׳ על גדולי משורריה של הולאנד בזמן האחרון. ביצירותיו הראשונות ניכרת ההשפעה של הזרם האימפרֶסיוניסטי, אך עד מהרה נשתחרר מאהבת היופי החושנית של האימפרסיוניסטים, ובהשפעת כתביו של אפלטון, שב׳ אף תירגם כמה מהם להולאנדית, נעשה מעריץ של היופי הבלתי־חושני, שהיופי הארצי אינו אלא אספקלריה שלו. גישה אפלטונית־הומאניסטית זו מטעמת את חשיבותם של הערכים העל־זמניים, ומכאן הרוח של שלוה ואצילות, שבה חדורה יצירתו של ב׳, וכן העובדה, שכמעט אין למצוא בה רמז למאורעות חייו וסביבתו. בנימה של התפעלות והתעלות כלל־אנושית שר ב׳ על המסתורין שבאהבה, על היופי, האושר, הסבל והמוות. ואולם ב׳ חיבר גם שירים לירייים פשוטים ולבביים, שמביעים בשלוה שפע של רגשות.

ב׳ הוא אמן של הצורה השירית — מה שניכר אף בתרגומיו מיוונית. הוא מצטיין הן במסירת ההֶכְּסָמֶטר (בתרגומו השלם ל„אודיסיאה" ובתרגומו החלקי ל„איליאס") והן במסירתן של צורות־המשקל המסובכות של יצירות־אֵיסכילוס, שב׳ תירגם אותן בשלמותן.

ספרי־שיריו העיקריים הם: „שירים" (1898), „אקדמות" (1902), „קולות" (1907), Carmina (1912), „ירח של אביב" (1916), „ענני־קיץ" (1922), „מרובעים הולאנדיים" (1932). כן חיבר שיר ארוך, „בֵּאַטְרִיס", ואת המחזות „אֶלְיאָנוֹרָה" (1910) ו„מֵעֵבֶר מידֶלבורג" (1924). — אחר מותו יצאה מהדורה של כל כתביו.

J. van Ginneken, *De taaltechiek van P. C. B.*, in: *Studiën*, 1919: A. Reichling S. J., *Het platonisch denken bij P. C. B.*, 1925; A.A. M. Stols, *Bibliografie van B.' werk*, 1926, 1930.

מ.

בַּאוּטְס, דִירִיק — Dierick (Dirk) Bouts — (1415, הארלם — 1475, לובן), צייר הולאנדי; מן האמנים הקדומים ביותר של האסכולה הנידרלנדית. סמוך ל1448 נשא אשה בלובן שבבלגיה וב1457 התיישב בעיר זו. השפעתו של רוגיר וַן דֶר וֵידֶן (ע״ע) ניכרת בתמונותיו הראשונות הידועות לנו: תמונת־מזבח (בפראדו במאדריד) ו„אשכבת ישו" (בגלריה הלאומית בלונדון; סמוך ל1455?). כתמונות־נעורים שלו נחשבות גם התמונות הבאות: „פִּיֶטה" (בלובר), „הצליבה" (ברלין), „יוחנן הקדוש" (רוטרדאם), וכן כמה עיבודים של הנושא „מריה והתינוק". יצירותיו מ1457 ואילך מצטיינות בסיגנון מבוגר ועצמאי יותר, שהוא ניכר יפה ב„עינוייו של אראסמוס הקדוש" (1458; בכנסיית פטרוס בלובן) וב„דיוקן של גבר" (1462; הגאלריה הלאומית, לונדון). — יצירתו העיקרית, שבוצעה בין 1454 ו1468, היא תמונת־מזבח, שבמרכזה מצוירת „הסעודה האחרונה"

דיריק באומס: משפטו של הקיסר אוטו השלישי.
המוזיאון המלכותי, בריסל

ובשני אגפיה יש ציורים על הנושאים: „אברהם ומלכיצדק", „לקט המָן", „אליהו במדבר" ו„חג הפסח". ב-1468 צייר ב', לפי הזמנתה של עיריית לוּבֶן, את „אחרית־הימים" — תמונה, שנשתמרו ממנה אך האגפים בלבד (האחד בליל והשני בלוּבר). עבודותיו האחרונות של ב' — שאחת מהן לא נסתיימה — הן שתי תמונות גדולות על „משפטו של הקיסר אוטו"; גם בביצוען של תמונות אלו התחיל ב' לפי הזמנת העיריה בלוּבן בין 1470 ו-1475.

ב' — שהוא הצייר ההולאנדי החשוב הראשון, הידוע לנו — לא הגיע לשיעור־קומתם של יאן ון אַיק (ע"ע) או רוֹגֶ'ר וַן דֶר ויידֶן. ואולם בתמונותיו מצויים יסודות מסויימים, ששימשו גורמים חשובים בהתפתחות הציור של האסכולה הנידרלאנדית: הוא היה הצייר הראשון באירופה, שהקצה בתמונותיו מקום בעל חשיבות לתיאור הנוף כשלעצמו. ב' תיאר את הנוף מתוך חיבה ותחושת־טבע אמיתית, שנשקפת גם מתוך כלל הקומפוזיציה וגם מתוך הטיפול המדוקדק והנאה בצמחים שבמשטח הקדמי של כמה מתמונותיו. גם התיאור של פְּנים־הבתים שבתמונותיו עולה בנאמנותו על זה של קודמיו, ביחוד משום שהיטיב להשתמש באמצעי הפרספקטיווה. אך עיקר תרומתו היה בהארמוניות־הצבעים החדשות שלו, שבהן מופיעים זה בצד זה גוֹנים בלתי־רגילים, כירק־הזית והארגמן, וגוֹני האדום והכחול מזהירים כאבני־יקר. ביצירותיו של ב' קיים ניגוד מוזר בין הצבעים החיים והמרהיבים שלו ובין הדמויות הדקות והנוקשות, שהן כאילו משוללות־גוּף מתחת לקפלי־בגדיהן וכמעט מחוסרות־תנועה אף בסצֶנות הדראמאטיות ביותר; ואולם מעל לכתפיים הצרות של דמויות אלו נישאים ראשים בעלי הבעה אישית ביותר, שהם מעוטרים בכובעים דמיוניים מחודדים.

ב' היה אמן תמים, ובמידה ידועה אף קפדן עד כדי דקדוקי־עניות, אך עם זה כן ובעל רגש. היתה לו השפעה מרובה על בני־דורו — השפעה, שחדרה גם לגרמניה ונתפשטה אף מעבר לגבולותיה. אחד מבניו, אלברט ב', היה אף הוא צייר ידוע, אף אם לא זכה לפירסום דומה לזה של אביו.

K. Voll, *Die altniederländische Malerei von Jan van Eyck bis Memling*, 1906; Fierens-Gevaert, *Les Primitives Flamands*, I, 1909; Ernest Heidrich, *Altniederländische Malerei*, 1924; M. J. Friedländer, *Altniederländische Malerei* (III: *D. B. und Joos van Cleve*), 1925; W. Schöne, D. B. *und seine Schule*, 1938.

ע. י.־ה.

בָּאוּמְגַרְט (Baumgardt), דָּוִד (נו' 1890, אֶרפורט, גרמניה),

פילוסוף יהודי. למד באוניברסיטות של פרייבּוּרג, מינכן, וינה, היידלברג, ברלין; נתמנה ב-1924 דוֹצנט לפילוֹסופיה באוניברסיטה של ברלין, שבה שימש אח"כ (ב-1932—1935) כפרופסור. ב-1935 היה פרופסור־אורח באוניברסיטה של מאדריד, שבה הירצה על הרמב"ם בכינוס לזכרו, שנערך על־ידי מדינת־ספרד. 1935—1939 היה פרופסור בבֶּרמינגאם (אנגליה). ב-1939 נתמנה פרופסור בפֶּנדל הִיל (Pendle Hill) בפנסילוויניה (אה"ב). מ-1941 ואילך הוא משמש יועץ במקצוע של הפילוסופיה בספריית־הקונגרס בוואשינגטון. — ב' היה ציוֹני מנעוריו והגה את הרעיון של יסוד בטאון פילוסופי עברי. בספריו הראשונים (וביחוד בספרו הגרמני „בעיית האפשרות בביקורת התבונה הטהורה, בפנוֹמנוֹלוֹגיה המודרנית ובתורת המוּשׂאים", 1920) עסק בבעיית האֶפְשָׁרוּת (אפשרות, ממשות, הכרחיות) בפילוסופיה של קאנט, הוּסֶרל, מיינוּנג. אח"כ התרכז במחקרים היסטוריים וחקר את תולדות הרוֹמאנטיקה הפילוסופית בגרמניה בתחילת המאה ה-19. פריה של עבודה זו היה ספרו על פרַנץ פון בּאדר והרוֹמאנטיקה הפילוסופית (1929). עבודה אחרת של ב' עוסקת בחקר הקשרים בין שפינוֹזה ומנדלסזוֹן (1932). בספרו „המאבק על משמעות־החיים אצל חלוצי האתיקה המודרנית" (Der Kampf um den Lebenssinn unter den Vorläufern der modernen Ethik, 1933) קשר ב' את המחקר השיטתי בתחום תורת־המידות במחקר ההיסטורי. בספר זה מותח ב' ביקורת על שיטתו של קאנט בתורת־המוּסר. כשם ששלמה מַימון (ע"ע) הראה בזמנו, שקאנט בנה — בתחומה של תורת־ההכרה — תורת־מדע מושלמת ועקבית, בלא שעלה בידו להוכיח, שתורה זו חלה על המציאות ושאפשר להשתמש בה לגבי המציאות (שאלת quid facti?), כך מראה ב', שתורת־המידות של קאנט נגזרה אמנם מתוך הרעיון היסודי של אחדוּת עליונה, שחודרת את כל מגמותיו המרוּבות של האדם, אלא שגזירה זו היא כולה צוּרָנית, ריקה מתוכן. ב' מברר את נסיונו של הרמאן כהן להציל את תורת־המידות של קאנט, אך גם כאן הוא מגיע למסקנות שליליות. כמרכז חקר ב' את הנסיונות ליצירת אֶתיקה בעלת־תוכן בסוף המאה ה-18 (הֶרְדֶר, הֶמסטֶרהויס, יַעקבי). כנגד קאנט הרים הרדר על נס את תורת־המידות הישראלית, שאינה קורעת את אחדותו של האדם. אגב חקירה זו אסף ב' את החומר הספרותי על הקשרים

בין הרדר ושפינוזה. חיפושיו אחר יסודות תָּכניים של המוסר, בניגוד ליסודות הצוּרָנים שבתורת־קאנט, הביאו את ב׳ לידי התעניינות מיוחדת בתורת־המידות של בֶּנתאם, שלה מוקדש ספרו הגדול „בנתאם ותורת־המידות של היום" (Bentham and the Ethics of Today), 1952. בעברית כתב על אותו נושא ב„עיון" (כ״א, ע׳ 48 ואילך: „לקראת מפנה קופרניקאי באֶתיקה") ובאֶנציקלופדיה העברית (מאמרו על בנתאם).

ש. ה. ב.

בָּאוּמְגַרְטֶן (Baumgarten), **אַלֶכְּסַנְדֶר גוֹטְלִיבּ** (1714–1762), פילוסוף גרמני מן התקופה הטְרַם־קאנטית; מתלמידיו של כריסטיאן וולף וממפתחי־שיטתו; אבי האֶסתטיקה הגרמנית. ב׳ היה הראשון, שהשתמש במונח ‚אֶסתטיקה' במובן המקובל כיום (כתורת היופי) — מונח, שנתאזרח לאחר זמן בעיקר בהשפעתו של פרידריך שילר. בספרו העיקרי „אֶסתטיקה" (Aesthetica), בשני כרכים (1750—1758), מַגדיר ב׳ את היופי כperfectio phaenomenon (שלמות נגלית) או כperfectio cognitionis sensitivae (שלמות של ההכרה החושנית), כלומר: היופי הוא השלמות הנתפסת ע״י החושים. ההכרה החושנית מַשלֶמת את ההכרה, שאליה מגיעים על־ידי כשרון־הכרה עליון, שאינו זקוק לחושים. תורת־ההכרה כוללת, איפוא, את האֶסתטיקה כתורת־ההכרה החושנית ואת הלוגיקה כתורת־ההכרה השכלית.

קאנט בצעירותו (1756) ראה את ב׳ כמטאפיסיקן החשוב ביותר של תקופתו, וה„מטאפיסיקה" של ב׳ שימשה לו כיסוד להרצאותיו. ב׳ השפיע הרבה על יצירת המונחים בפילוסופיה הגרמנית.

Ernst Bergmann, *Die Begründung der deutschen Aesthetik*, 1911; Albert Riemann, *Die Ästhetik A. G. Baumgartens*, 1928.

בָּאוּמְגַרְטֶן, עִמָּנוּאֵל מֶנְדֶל (1828, קְרֶמְזִיר, מוראוויה — 1908, וינה), סופר ועיתונאי עברי וגרמני. מלבד השכלה כללית רכש לו ידיעות יסודיות במקצועות־היהדות. השתתף בעיתונים ובכתבי־עת גרמניים־יהודיים. היה עורך העיתון הכלכלי־המדיני Der Fortschritt; הוציא — בצירוף מבוא משלו — את „מגילת סדרים" (על המאורעות שגרמו לגירוש היהודים מאוֹסֶזי, ע״ע) מאת ר׳ אברהם ברודא בן ר׳ מרדכי לייפניק (תרנ״ה), וכן הוציא בצירוף מבוא והערות את „ישועות־ישראל" — כרוניקה לתולדות־ישראל במוראוויה של ר׳ ישראל פרֶנקל (תרנ״ו). ב1854 יצא תרגומו הגרמני לחובות־הלבבות וב1865—66 ערך, ביחד עם אייזיק הירש וייס, את הירחון המדעי „בית־המדרש", שיצאו ממנו רק 4 חוברות. במשך שנים הרבה היה ב׳ חבר של ועד־הקהילה בווינה, וכן היה ממייסדי ה"Israelitische Allianz" בווינה (1873) ובית־מדרש לרבנים באותה עיר. הוא הירבה לפעול לטובת הפליטים היהודיים מרוסיה ורומניה, שבאו לווינה, ותמך בייסוד בתי־ספר ליהודי גאליציה. ליום־הולדתו השבעים הוציאו בניו ספר־יובל לכבודו (וינה, 1899).

A. Frankel-Grün, *Geschichte d. Juden in Kremsier*, 1896, II, 153–156; Josef Samuel Bloch, *Erinnerungen aus meinem Leben*, 1922, 156 ff.; B. Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien*, 1930, 9–10, 296.

בָּאוּנַגַר (Bhavnagar או Bhaunagar), עיר נמל והעיר הראשה של מחוז גוהילוואד בברית־המדינות סאורַשְטְרָה (ע״ע) שבהודו; במזרחו של חצי־האי קאתְיאוואר ובמערבו של מפרץ־קאמבֵּי. מספר תושביה כ103,000 (1941). מפני הסחף המצטבר במפרץ וסותמו נכנסות לנמל ב׳ רק ספינות קטנות. תושבי ב׳ מתפרנסים בעיקר מן העיבוד של כותנה והמסחר בה, אך יש בעיר גם תעשיות של ברזל ולבֵנים. בסביבתה של ב׳ מייצרים מלח, שהוא מוצא מברכות של מי־הים, שמתאדות במהירות הודות לטמפראטורה הגבוהה ולגשמים המועטים־ביחס. ב׳ נוסדה ב1723 ע״י באוּסינְגג׳י, מושלה של מדינת סאורשטרה, ועל שמו נקראה. עד הקמתה של הודו העצמאית ב1948 נמצאה ב׳ במדינת־ב׳ — מדינה, שאינה פוריה ביותר מפני מיעוט גשמיה (260—750 מ״מ בשנה) ואי־קביעותם. שטחה של מדינת־ב׳ היה 7,640 קמ״ר ומספר תושביה כ618,000 (1941).

בָּאוּסְקָה (Bauska; Бауска; בויסק ביידית), עיירה בדרומה של הרפובליקה הלאטווית הסובייטית; כ60 ק״מ מדרום לריגה וסמוך לגבולה של ליטה; העיר הראשה של הנפה (ראיון) הנקראת על שמה. מספר תושביה 5,000 (1953). יושבת על נהר לֶיְלוּפֶּה (בגרמנית: אַאָ), הנוצר כאן מהתחברותם של שני נחלים וזורם למפרץ־ריגה. ב׳ משמשת שוק לסביבתה החקלאית; נמצאים בה בתי־בורסקאות, מנסרות לעצי־יערות ובתי־מלאכה לחמרי־בנין. בב׳ נמצאות חרבות של מבצר, שהוקם ע״י מסדר האבירים הצלבניים. מתחילה היתה כלולה בדוכסות קורלַנד (ע״ע), ומשסופחה זו לרוסיה שימשה עיר־מחוז בפלך־קורלאנד. לפי החלוקה האדמיניסטראטיבית של לאטוויה העצמאית בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם היתה ב׳ שייכת לזֶמְגַלֶה (אחד מארבעת חלקי המדינה).

לפי חוק מיוחד מ1799 הותר ליהודים להתישב בב׳ רק לאחר שסופחה קורלאנד לרוסיה. מתחילה היתה זכות־ישיבתם בב׳ מוגבלת לפרבר שעל אחת מגדות האָאָ, ורק בשנות ה20 של המאה ה19 נתבטלה הגבלה זו. בשנת 1835 היה מספר היהודים בב׳ 2,669; בשנת 1850 פחת מספרם ל2,266. התמעטותה של האוכלוסיה היהודית נגרמה על־ידי מגיפת־חולירע, שפרצה בעיר, וגם ע״י התישבותן של 82 משפחות מב׳ במושבות החקלאיות שבפלך חרסון. ב1897 עלה שוב מספר היהודים בב׳ והגיע ל2,745 נפש. ב1910 ישבו בב׳ 2,000 יהודים; בימי מלחמת־העולם I יצאו הרבה יהודים מב׳, שהיתה באיזור־החזית, וב1920 לא היו בה אלא 834 בלבד. במחצה השניה של המאה ה19 שימשו בב׳ רבנים ידועי־שם: ר׳ מרדכי אליאשברג (ע״ע) והרב אברהם יצחק הכהן קוק (ע״ע).

ל. אובצ׳ינסקי, תולדות ישיבת היהודים בקורלאנד, 1911[2], 48–55.

בַּאוּצֶן (Bautzen), עיר־תעשיה בדרומה של גרמניה המזרחית, בחבל ההיסטורי של לַאוּזִיץ (לוּז׳יצָה בוֶנְדִית, ע״ע וֶנְדִים) שבסאכּסוֹניה; כ45 ק״מ ממזרח לדְרֶזְדֶן וכ20 ק״מ מצפון לגבול־צ׳כיה. מספר תושביה כ42,000 (1939). ב׳ יושבת על נהר־שְפְּרֶה בגובה של כ200 מ׳ מעל־פני הים ועל קו־מסה״ב ורוצלאוו—דרזדן. היא מרכז למחצבות של קָאולין, חומר־הגלם של החרסינה הסאכּסונית, וכן יש בה בתי־חרושת למכונות, לקטרים, לקרונות־רכבת, למרכבי־מכוניות, לטכּסטיל, לנייר ולסחורות כימיות שונות. התושבים הם ברובם גרמנים ובמיעוטם וֶנְדִים; כ90% מהם פרוטסטאנטים והשאר קאתולים. — ב׳ היתה מצודה סלאווית במאה ה10, ושמה הסלאווי (בּוּדִישִין) מקובל עד היום. כחלק

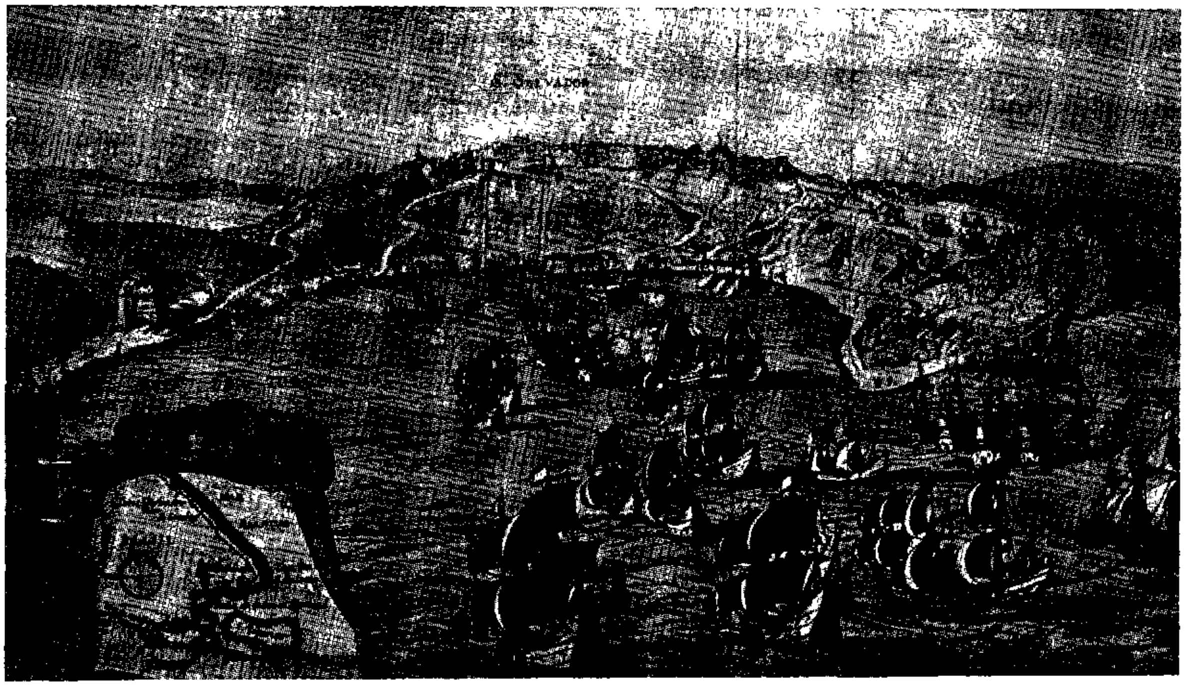

באוצן: חלק מן המצודה והכנסיה

מחבל־לַאוזיץ שימשה ב׳ סלע־מחלוקת בין פולניה, צ׳כיה וגרמניה. ב1635 עברה מצ׳כיה לסאכסוניה. מיה״ב שרדו בה מצודת־אורטֶנבורג, המתנשאת מעל לעיר, וכנסיה על שם פֶּטרוס ובה „זרוע פטרוס״, שאליה היו קאתולים עולים לרגל. מ1635 ואילך מחולקת כנסיה זו ע״י מסך, באופן שחציה משמש לקאתולים וחציה לפרוטסטאנטים. בקיץ 1813 ניצח נאפוליון בקירבת ב׳ את הרוסים והפרוסים.

בָּאוּר, פֶּרְדִינַנְד כְּרִיסְטִיַן — Ferdinand Christian Baur — (1792, שמידן, על־יד קאנשטאט — 1860, טיבינגן), תאולוג פרוטסטאנטי וחוקר בתולדות־הנצרות. ב׳, בנו של כומר פרוטסטאנטי, היה חניך של הסמינאר התאולוגי בבלַאובוירן (Blaubeuren) והאוניברסיטה של טיבינגן, שאף בה למד תאולוגיה. מ1826 ואילך היה פרו־פסור לתולדות הכנסיה והדוגמאטיקה הנוצרית בטיבינגן. מתחילה עסק במיתולוגיה ובתולדות־הדוגמות. חיבורו החשוב הראשון הוא Symbolik und Mythologie oder die Naturreligion des Altertums („הסימבוליקה והמיתולוגיה או הדת הטבעית בעולם העתיק״, 1824—25); בחיבור זה ניכרת השפעתו של שלינג (ע״ע) וביחוד של שלַייֶרמאכר. „בלא פילוסופיה — אמר ב׳ — נשארת ההיסטוריה בשבילי מתה ואילמת לנצח״. בספרו על „השיטה המאניכֶאית״ (Das manichäische Religionssystem, 1831) הראה ב׳ ראשון, שהמניכאיזם היה דת עצמאית. שאר חיבוריו של ב׳ מאותה תקופה עוסקים במקומה של הנצרות בתחומם של חיי־הרוח בעולם העתיק: Apollonius von Tyana („אפולוניוס מטיאנה״, 1832), Die christliche Gnosis („הגנוסיס הנוצרית״, 1835), Über das Christliche im Platonismus oder Sokrates und Christus („על היסוד הנוצרי שבפילוסופיה האפלטונית או סוקראטס וישו״, 1837). בהתאם לשיטתו של הגל הבחין ב׳ אף בשלבים הראשונים של הנצרות מעין משחק של כוחות מתנגשים זה בזה ומתפשרים זה עם זה: היהודים־הנצרנים (שמעון־פטרוס) והכוחות האוניברסאליס־טיים (פאוליניזם). בשני כוחות מנוגדים אלה, שפעלו בנצרות הקדומה, כבר הבחין זמלר (Joh. Sal. Semler; 1725—1791), אך תיאור מדעי שיטתי של המאבק ביניהם נתן לראשונה ב׳. אמנם החוקרים הנוצריים (ע״ע בולטמן, רודולף) דחו את הנחתו היסודית של ב׳, שלפיה יש לראות בהתהוותה של הכנסיה הנוצרית תוצאה של ניגוד בין הנצ־רנים־היהודיים ובין מתנגדיהם, ולעומת זה נראית הנחה זו לחוקרים היהודיים. התעודות המשקפות את הניגוד לתורתם של פאולוס ומצדדיו הן, לדעתו של ב׳, חזון־יוחנן והאיגרת ע״ש יעקב. המשך לנצרנים־היהודיים רואה ב׳ באביונים, וב׳ הכיר לראשונה, ש„ההומיליות״ ע״ש קלֶמֶנס מקורן בתו־רת־האביונים.

כנקודת־מוצא לבירור השקפותיו שימש מאמרו: Die Christuspartei in der korinthischen Gemeinde („מפלגת־ישו בקהילת־קורינתוס״, 1831). אחר־כך התחיל מנתח את כתבי הברית החדשה והשתדל לקבוע, לפי המגמות שגילה בהם, את מקומו של כל אחד מהם בהתפתחותה של הנצרות ואת זמנו. במחקרו Über die sogenannten Pastoralbriefe („על האיגרות הקרויות פאסטוראליות״) ניסה להוכיח, שהמתנגדים הנזכרים באיגרות אלו, היו ממצדדיה של הגנו־סיס הנוצרית, או ביתר דיוק: מתלמידיו של מרקיון (ע״ע) במאה השניה. את זמן חיבורן של איגרות אלו הוא קובע באמצעה של אותה מאה ואת תכליתן העיקרית הוא רואה בפולמוס נגד הגנוסיס. בספרו Paulus, der Apostel Jesu Christi, sein Leben und Wirken, seine Briefe und seine Lehre („פאולוס, שליחו של ישו המשיח, חייו ופעולתו, איגרותיו ותורתו״, 1845) ניסה ב׳ להראות, שרק האיגרות, שנכתבו לשם פולמוס נגד הנצרנים מן היהודים, הן פרי עטו של פאולוס. כאלו הן: האיגרת לגאלאטיים, האיגרות לקו־רינתיים והאיגרת לרומיים. דמותו של פאולוס, כפי שהיא משתקפת באיגרות אלו, שונה מזו שנשקפת אלינו מתוך שאר האיגרות המיוחסות לפאולוס וגם מתוך „מעשי־השלי־חים״. מחברו של הספר האחרון ניסה לבטל את הניגוד שבין פטרוס לפאולוס ומתוך כך ניטשטשה דמותו של פאולוס. בחקירתו Kritische Untersuchungen über die kanonischen Evangelien („מחקרים ביקרתיים על האֶוואנגליונים הקאנוניים״, 1847) כולל ב׳ אף את האוואנגליונים במסגרת של הניגוד בין הפאוליניזם ובין הנצרנות היהודית. ארבעת האוואנגליונים הם בעיניו חיבורים, שביסודם הונחו חיבורים קדומים, שהכנסיה הוציאה אותם מכלל הברית החדשה, ועל כן לא נשתמרו אלא בצורת שרידים בלבד. מחבריהם של האוואנגליונים בצורתם הקיימת עמדו על הניגוד שבין שתי המפלגות שבנצרות הקדומה, אלא שנתכוונו לטשטש אותו — מה שניכר יפה באֶוואנגליונים. אעפ״כ עדיין אפשר להכיר מתוך האֶוואנגליונים לאיזו מן המפלגות הללו נשתייכו מחב־ריהם. מַתַּי, למשל, היה קרוב מן האחרים לתלמידי־ישו הנצרנים, מארקוס הוא פרי השלב הפייסני, לוקאס היה פאוליני נאמן, ואילו אצל יוחנן מתבלטת המגמה לבטל את הניגודים בין היסודות השונים ע״י נסיון להגיע לאחדות גבוהה יותר. האֶוואנגליון ע״ש יוחנן נתחבר, לדעתו של ב׳, במאה השניה; אין לבקש בו אמת היסטורית, והמחבר עצמו אף אינו מתאַמֵר למסור אותה.

כיבוש העיר סאן סאלוואדור (באיה) בידי ההולאנדים 1624. תחרים מתוך ספר מ1629

ב׳ עסק גם בפולמוס בין הקאתולים והפרוטסטאנטים. בניגוד לקאתולים ראה בדוגמאטיקה פרי של התפתחות היסטורית, שהתאימה, לדעתו, לכללי ההתפתחות ההיסטו־רית, שצויינו על־ידי הגל. בתקופת־חייו האחרונה עסק ב׳ בחקר תולדות־הכנסיה. ספרו „תולדות הכנסיה" (-Kirchen geschichte, 1853) הוא הניסיון הראשון לברר את התפת־חותה של הכנסיה הנוצרית מנקודת־מבט היסטורית.

בהשפעת תורותיו ומסקנותיו של ב׳, שהיו בזמנן חדשות מיסודן, נוצרה אסכולה מיוחדת לחקר הנצרות — האסכולה של טיבינגן, שימי־פריחתה היו שנות ה40 של המאה ה19. בכמה וכמה שאלות הגיעה החקירה החדישה לכלל דעות שונות מאלו של אסכולה זו, אבל הרבה ממסקנותיה קיימות ועומדות עד היום.

R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, 1953, pp 583–585; H. J. Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, 1949; K. Barth, *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert*, 1947, p 450–458; A. Schweitzer, *Geschichte der paulinischen Forschung*, 1911; G. Frädrich, *F. C. Baur*, 1909; E. Schneider, *F. C. Baur*, 1909.

ד. פ.

בַּאִיָה (Bahia או Bafa), מדינה במזרחה של ברזיל (ע״ע), בין מעלות הרוחב הדרומי ′8°45 ו′18°15 ומעלות האורך המערבי ′37°30 ו′46°30. ב׳ מוקפת משלוש רוחותיה מדינות בראזיליות; בצפון־המזרח היא גובלת עם סֶרזִ׳יפֶּה, בצפון — עם פֶּרְנַמְבּוּקוֹ ופִּיָאוּאִי, במערב — עם גוֹיאַס, בד־רום — עם מִינַס זֶ׳רַיְס ובדרום־המזרח — עם אֶסְפִּירִיטוּ סַנְטוֹ. במזרח היא גובלת באוקיינוס האטלאנטי (אָרכּוֹ של קו־החוף על כל פיתוליו מגיע ל1,390 ק״מ). — השם ב׳ פירושו מפרץ. בשם זה נקראה מתחילה עיר־הבירה היושבת על בַּאִיָה דֶה טוֹדוֹס אוֹס סַנְטוֹס („מפרץ כל הקדושים") — הגדול במפרצי־ב׳ (יותר מ1,000 קמ״ר), שמסתעף מן האוקיינוס האטלאנטי. כיום נקראת עיר זו סַן סַלְוַדוֹר (ע״ע) ואילו המדינה, שתחי־לת יישובה האירופי היתה בעיר זו ובסביבות־המפרץ, נקראת בשמה הראשון של העיר.

ב׳ היא ברובה ארץ של רמות־מישור (צ׳אפאדאס) ושל טורי־הרים וגבעות (סֶרָאס), שרק במקומות מועטים הם מתרוממים עד למעלה מ1,000 מ׳. בטורים הגבוהים ביותר עוברת פרשת־המים הראשית של ב׳ — זו שבין נהר־סאן־פראנסיסקו, החוצה בחלקו התיכון את ב׳ מדרום לצפון, ובין הנהרות הקטנים ממנו, הזורמים מזרחה, אל האוקיינוס. הארוך שבטורים הללו — סֶרָה דוּ אֶשְׁפִּינְיַאסוּ — נמשך מצפון לד־רום, ואת המשכו אפשר לראות ברמת־דִיאמאנְטִינָה (כ350 ק״מ ממערב למפרץ הראשי), הידועה ביהלומיה. שפלת־חוף, שרחבה הממוצע הוא כ80 ק״מ ושבכמה מקומות יש בה ביצות ולאגונות קטנות, מַפְרֶדת בין הים ואיזור־הגבעות. פרשת־המים הראשית משמשת גם גבול אקלימי, צמחי, כל־כלי וישובי חשוב: ממזרח לה מרובה השפעת־האוקיינוס — מה שגורם לשפע של גשמים (כ2,500 מ״מ בשנה בעיר־הבירה), לריבוי הלחות באויר ולמציאותו של יער טרופי ברוב השטח. בשפלת־החוף ובאיזור של הגבעות והרמות, הפונה לים, מרוכזת החקלאות, שהיא מקור־הפרנסה החשוב ביותר של תושבי ב׳. ממערב לפרשת־המים הגשמים מועטים־ביחס, הצמחיה היא סאוואנָה או ערבת־שיחים, והענף החשוב ביותר של הכלכלה הוא גידול בקר (לבשר) וצאן (לגיזה). ב׳ היא אחת ממדינות־בראזיל, שמייצאת בשר למדינות בראזיליות אחרות ולארצות־חוץ.

מלבד צמחי־מאכל שונים לצרכי־המקום מגדלים בב׳ גם מַטָעים לצרכי־יצוא (סוכר, קאקאו, טאבאק וכותנה). כ95% מן הקאקאו המוצא מבראזיל גדל באיזור־החוף הדרומי של ב׳. מגידולי־היער החשובים יש בב׳ עצי־רהיטים יקרים וקצת קאוצ׳וק מסוגים מיוחדים. היהלומים, שנתגלו בב׳ ב1844, שימשו לה במשך עשרות־שנים מקור־הכנסה חשוב. כיום נתמעטה חשיבותה של ב׳ בשוק־היהלומים העולמי, אבל

עדיין היא מייצאת יהלומים שחורים לצרכי־תעשיה. זהב בכמות מועטת נמצא בגלילו העליון של נהר (ריו) דֶה קוֹנ־טַאס, הזורם לאוקיינוס האטלאנטי. חשיבות כלכלית יש גם ליצוא של גבישי־קוארץ ושל כמה מאבני־החן הזולות. התעשיה מכשרת את תוצרת החקלאות והיער המיועדים ליצוא.

חשמל מופק מכמה ממפלי־הנהרות, וכיום (1953) מרחיבים את ניצול כוחות־המים בנהר סאן פראנסיסקו. רשת של מס"ב מצויה רק בשליש המזרחי של ב׳. לנהר סאן־פראנסיסקו מגיעים רק שני קווים, ומעבר לנהר זה עוברת מס"ב רק בפינה הצפונית־מערבית של ב׳. נהר סאן פראנסיסקו (חוץ מבסביבות המפלים שבו), וכן כמה מפלגיו של נהר זה וכמה מן הנהרות הזורמים לאוקיינוס האטלאנטי, משמשים לסַפָּנות.

הישוב מרוכז ברובו הגדול בשפלה ובגבעות הסמוכות לה. בתקופה שקדמה לייסוד הרפובליקה הבראזילית היה בב׳ משק־מטעים קולוניאלי, שהירבו להשתמש בו בעבדים שחורים. מכאן האחוז הגבוה של השחורים והמולאטים באוכלוסיה. אחוז זה ירד הרבה במאה ה20 כתוצאה מן ההגירה של אירופים, ביחוד של איטלקים ופורטוגיזים, לב׳. החשובות שבערי־ב׳, חוץ מעיר־הבירה, הן: איליֵאוּס (Ilhéus; 23,000 תושבים), קשוירה (10,000 ת׳), נַזָרֶה (נצרת; 13,000 ת׳), וסאנטו אמארו (11,000 ת׳) באיזור־המפרץ; עיר־הגמל בֶּלְ־מוֹנטֶה (6,000) בדרום וז׳ואֵזירו (43,000 נפש) בצפון.

היהודים האנוסים, שישבו בב׳ בתחילת ימי ההתיישבות האירופית, נטמעו בתוך המשפחות הנוצריות הוותיקות (ע"ע ברזיל, יהודים).

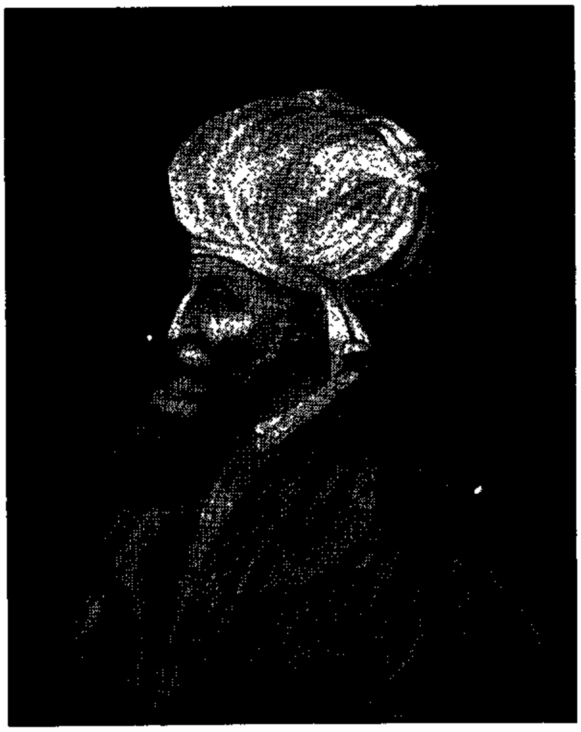
א. י. בר.

בָּאיָה בְּלַנְקָה, ע״ע אַרְגֶנְטִינָה.

בָּאיָזִיד (بايزيد), שמם של שני שולטנים עותמאניים.

1) **באיזיד I יילדירם** („הבזק"). שלט מ1389 עד 1402. כינויו "בזק" ניתן לו משום המהירות של מסעותיו הצבאיים. תאריך־לידתו שנוי במחלוקת. ב׳ עלה לשלטון לאחר שנרצח אביו מוראד I בשדה־הקרב של קוסובו, שבו הכניעו העותמאנים את מלך סרביה (1389). כשאך נתמלך נתן פקודה להרוג את אחיו יעקוב. לאחר שעשה שלום עם הסרבים, כבש בלא קושי מרובה את הנסיכויות התורכיות במערבה של אנאטוליה. ב1391 הטיל הסגר על ביזאנטיון, שנמשך, בהפסקות אחדות, עד פלישתו של טימור. בשנים שלאחר מכן ניצחו חילותיו את הבולגארים ופלשו ליוון, לאלבניה ולבוסניה. בפני הסכנה התורכית הגוברת קרא האפיפיור למסע־צלב חדש, אך הצבא הגדול, שנתקבץ לקריאתו ושהורכב מאבירים וחיילים מארצות נוצריות שונות, נחל תבוסה על־יד ניקופוליס (1396). באנאטוליה כבשו צבאותיו של ב׳ כמה איזורים נרחבים, ובמקום לשתף פעולה עם שכניו הממלוכים יצא ב׳ למלחמה גם עליהם וכבש כמה ממבצריהם באנאטוליה הדרומית.

ב1400, כשהגיע ב׳ לשיא גדולתו — כשממלכתו השתרעה מן הדאנובה עד הפרת, ואף ביזאנטיון הנצורה עמדה ליפול לידיו — פלש טימור־לנג (ע"ע) לאנאטוליה והחריב את סיוואס ואת מַלַטְיָה. לאחר כיבוש סוריה ובגדאד חזר הכובש המונגולי לאנאטוליה, ובקיץ 1402 נחל ניצחון מכריע בקרבת אנקארה. ב׳ נשבה, ואנאטוליה כולה נכנעה למונגולים. טימור הקים מחדש את הנסיכויות העצמאיות באנאטוליה, ואת

באיזיד השני

שארית הממלכה העותמאנית חילק בין בניו של ב׳. ב׳ מת ב1403 באַקְשֶהִיר; גופתו הועברה ברשותו של טימור לקבורה בבְּרוּסָה. מלחמת אנקארה הביאה לידי התפוררות זמנית של האימפריה העותמאנית והאריכה את קיומה של ביזאנטיון בחמישים שנה.

2) **באיזיד II** (1481—1512). לפי הדעה המקובלת נולד ב1447. אחר מות אביו, מֶחְמֶד II, כובש קושטה, המליכו אותו היֶנִיצַ׳רִים (1481). אחיו גֶ׳ם, שאף הוא הכריז על עצמו כשולטן, אך נוצח בקירבת יֶנִישֶהִיר, ברח ויצא שנית נגד ב׳, אך הוכנע והוכרח להימלט — מתחילה אל אבירי־רודוס (1482) ואח"כ לאירופה; לסוף מת בנאפולי (1495) — אפשר ברעל.

בימיו של ב׳ נחלשה במידה מרובה תנופת כיבושיהם של העותמאנים. צבאותיו פינו את איטליה הדרומית. לעומת זה פלשו למולדאוויה וכבשו את כל החוף המערבי של הים השחור (1484). כוחות תורכיים פשטו לבוסניה, להונגאריה, לאוסטריה ולפולניה. במלחמות הממושכות בממלוכים (1485–1491) לא הצליח ב׳ להשתלט על קיליקיה. מידי ויניציאה כבש את לֶפַּאנְטוֹ שעל־יד מפרץ־קוֹרִינְת, מבצרים אחדים בפֶּלוֹפּוֹנֶסוֹס ואת דוּרַצוֹ שבחוף אלבניה; אך הוכרח לפנות את האי קֶפַלוֹנְיָה לאחר שהותקף ע"י צי גדול, שהורכב מספינות של ויניציאה, ספרד, צרפת והאפיפיור (1501). מרידה שיעית באנאטוליה, שעורר שאה אסמאעיל, מייסד השושלת הצַפָוִית בפרס, דוכאה רק אחר קרבות קשים (1511).

בשנותיו האחרונות חי ב׳ חיי התבודדות וחסידות. בניו, ששימשו מושלים במחוזות שונים, התחילו נאבקים זה עם זה על הירושה. סלים יצא בראש צבא נגד אביו, שביקש למנות בן אחר כיורשו, אך נוצח וברח לקרים. בשנה שלאחר מכן חזר לקושטה והיאניצ׳ארים הכריחו את השולטן הזקן להתפטר לטובתו. ב׳ יצא מן הבירה ומת בדרך למקום גלותו (1512).

ב׳ היה שליט חלש, חובב־שלום, מיסטיקן ומשורר. הוא כינס לחצרו תלמידי־חכמים, דרווישים ומשוררים, בזמנו נעשתה קושטה מרכז תרבותי חשוב. כמו־כן בנה בניינים מרובים בקושטה (ביניהם את המסגד המפואר הנקרא על שמו), באדריאנופול ובמקומות אחרים והקים את הריסות בירתו לאחר הרעש הנורא, שהיה בה ב1509. ב׳ חיזק את צבא־היאניצ׳ארים ואת הצי העותמאני, שבפקודת כֶּמַאל רֶאִיס ניסה להושיט עזרה למוסלמי ספרד. בימיו מצאו יהודים מרובים מגולי־ספרד מקלט בממלכה העותמאנית.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח״א, מהדורה שניה (תר״צ), עמ׳ 43–47; J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 1827–35; N Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 1908–13.

או. ה.

בַּאִיף, ז׳ן אַנְטוּאַן דֶה — Jean-Antoine de Baïf —

(1532, ויניציאה — 1589, פאריס), משורר צרפתי. בנם של לאזאר דה באיף, שהיה שגריר צרפת בוויניציאה והומאניסטן חשוב (1490—1547), ושל אהובתו האיטלקית, שלא נישאה לו. ב׳ למד יוונית בפאריס אצל גדול ההלניסטים שבצרפת, ז׳אן דוֹרָה (Dorat), ביחד עם קרובו רונסאר (Ronsard), שצירף אותו לחוגו — כלומר, לאותה קבוצה של שבעת מחדשי הלשון והשירה, שנתפרסמה בשם la Pléiade (הכימה); ב׳ היה המלומד ביותר בכל המשוררים

ז׳. א. דה באיף
דיוקן מתוך
Chronologie Collée

הללו, ואף־על־פי־כן שירתו מלאת חן ורעננות. לאחר שסייר בכמה מארצות־אירופה (בכללן באיטליה), נעשה ב׳ איש־חצרו של שארל IX, מלך צרפת, וב1567 יסד את „האקאדמיה לשירה ולמוסיקה" — ניסיון ראשון לאקאדמיה צרפתית. ב1586, אחר מותו של רונסאר, הוכתר ב׳ כנסיך־המשוררים על־ידי „האקאדמיה לתחרויות הפרחים" בטולוז. חרוזיו מעידים על השפעה — לפעמים עד כדי חיקוי — של הספרות העתיקה ושל המשוררים הלאטיניים והאיטלקיים בני־דורו; הוא גם הירבה לתרגם את כתביהם של אלה והללו. שירתו אינה נובעת מתוך חוויות, אך המצאותיו בתחום הקצב מייחדות לו חשיבות היסטורית (Oeuvres en rime, 1573, שכוללים „שירים", „אֲהָבִים", — בתוכם Amours de Méline, 1551, שהם מוקדשים לאשה דמיונית ו Amours de Francine, 1555, המכוונים לאשה שהכיר בפועל, פרנסואז די ז׳ֶן [Gennes] —, „משחקים" ו„שעשועים"). ב׳ רצה לבסס את החרוז הצרפתי על ההבחנה בין הברות ארוכות וקצרות, שהיתה נהוגה ביוונית ובלאטינית (חרוזים, שנכתבו מתוך הבחנה זו, נקראים לפעמים vers baïfins); אך הרחיק ללכת בשאיפתו לחידוש הלשון והשתמש בספריו בכתיב מתוקן באופן קיצוני (Étrénes de poézie fransoêze an vers mezurés, 1574) אע״פ שידע לתאר נופים ודמויות בלשון קלה וציורית, השואבת גם מאוצר הדיבור העממי, היתה תנופת־שירתו חלשה והצלחתו לא תמיד היתה מרובה. אולם ב׳ פעל וחידש גם בתחומים אחרים הרבה: בתאטרון (עיבודים של מחזות עתיקים לפי רוח־זמנו: „אנטיגוני" של סופוקלס, „החיל המתרברב" של פלאוטוס, „הסריס" של טֶרֶנְטִיוּס), „זמירות שקולות" (Chansonnettes mesurées, 1586), פיוטים בלאטינית (Carmina, 1577), וביחוד כתב (מ1567 עד סוף־ימיו) שירים פוליטיים ודידאקטיים: שירי־ניצוח (בעיקר נגד ההוגנוטים), תהילים (לפי התנ״ך), תפילות (קצתן ברוחו של ספר איוב), משלים ופתגמים (Mimes, Enseignements et Proverbes, 1576; וכמה מהדורות חדשות עם תוספות — ספרו העיקרי). אחת משאיפותיו של ב׳ — שמצאה את ביטויה בייסודה של ה„אקאדמיה לשירה ולמוסיקה", בחיבור מנגינות ובמשקל שביקש להנהיג — היתה קירובן של המלים אל המנגינה. המנגינות שהוא עצמו חיבר לא נשתיירו, אך שרדו אלו שנתחברו לשיריו ע״י ידידיו מוֹדְוִי (Mauduit) ב1586 ולֶה זֶ׳ן (Le Jeune) ב1603. — ב׳ הניח אחריו כתבי־יד לא מועטים, שמקצתם אבדו.

הניסויים בצורות־שירה וצורות־לשון ביצירתו של ב׳ מרובים מן הגילויים של אמנות טהורה; מפני־כן נשתכח זמן קצר אחר מותו, אבל סט.־בֶב החזיר לו את המעמד, שהוא ראוי לו: זה של המשורר השלישי בדרגה ב„פְּלֵיאדה", אחר רונסאר ויוֹאָקים דִי בֶּלֶה (Du Bellay).

J. A. de B., *Oeuvres complétes* (ed. Martly-Laveaux, 5 vols.), 1881—1890; Sainte-Beuve, *Tableau de la poésie franç. au 16e siècle*, 1828; M. Augé-Chiquet, *La vie, les idées et l'oeuvre de J.-A. de B.*, 1909; H. Chamard, *Hist. de la Pléiade*, 1944.

ח. פ. — מ. ק.

בַּאֶנָה, חוּאַן אַלְפוֹנְסוֹ דֶה — Juan Alfonso de Baena —

(1380°, בַּאֶנָה, בקרבת קורדובה — אחר 1445, שם?), טרובאדור ספרדי, מלקט ספר־השירים החשוב, הנקרא על שמו (Cancionero de B.). הדעה, שלפיה היה ב׳ יהודי מומר, מתבססת בעיקר על העובדה, שבהקדמה לספר־השירים הנזכר הוא קורא לעצמו Johan Alfon de B. el judino. כמה חוקרים סברו, שיש לקרוא כאן לא judino אלא indino, אבל מלה זו, אע״פ שאפשר לפרשה כביטוי של ענווה, אין הוראתה ברורה למדי, ואף צורתה של המלה judino היא בלתי־רגילה. אעפ״כ סבור הרוב הגדול של החוקרים, עד האחרונים — וביניהם מומחים גדולים כאמאדור דֶה לוֹס ריוֹס ומֶנֶנְדֶס פֶּלַאיוֹ — שב׳ היה ממוצא יהודי.

מחייו של ב׳ אין אנו יודעים אלא שהיה escribano (כלומר, מזכיר) של המלך חוּאַן II מקאסטיליה וש1445 סיים את עריכת הקַנְסְיוֹנֶרוֹ שלו והגיש אותו למלכו. קובץ זה, שהוא הקאנסיונרו הקאסטילייני הראשון והחשוב ביותר לספרות ולהיסטוריה של קאסטיליה במאה ה15, כולל בכתב־היד היחיד ממנו שנשתמר (כיום בספריה הלאומית בפאריס), 575 שירים של 54 משוררים, שנקראים בשמם, ו351 שירים של משוררים עלומי־שם. שני זרמים בולטים בקאנסיוֹנֶרוֹ זה: הזרם הקדום יותר הוא הגלִיאֶגי־פורטוגיזי (הלשון הגליאֶגית שימשה כלשון־פיוט בקאסטיליה עד המאה ה15), והשני, שהוא העיקרי — הקאסטילייני. מתוך המעבר מן הסיגנון הראשון אל השני אנו למדים על טעמה של התקופה ועל נטיותיה בשירה. כמה מן השירים כתובים אף בסיגנון האֲלֶגוֹרי של דאנטה — סיגנון, שבאותם הימים התחיל חודר מאיטליה לספרד.

בספר־השירים של ב׳ יש הרבה חרוזים ומעט שירה. אעפ״כ יכול גם הקורא של זמננו ליהנות מרעננות־לשונו ומתכנו. יש בו סוגים מרובים של שירים, וביניהם ביחוד שירי־אהבה, שנכתבו בסיגנון השירה הפרובנסאלית (שגם

נזכר בכתבות של תְחוּתְמֶס III (המאה ה15 לפסה״נ) ביחד עם עפרה. בתרגום השבעים נזכרת „בארות״ בנחלת יששכר, מיד אחר שיאון, ז. א. בקרבת הר־תבור. סמוך לכפר נמצאת חורבת אל־בירה, שבה נתגלו שרידים מימי הכיבוש והשופטים.

F. M. Abel, *JPOS*, 1937, p. 42 f.

בְּאֵר־טוּבְיָה, מושב־עובדים על אדמת הקהק״ל בנפת אַשְׁקְלוֹן; מסונף ל„תנועת המושבים והארגונים״. מספר התושבים: 620; מספר המשקים החקלאיים — 100; שטח־הקרקע — 6,000 דונאם. אדמתה של ב׳־ט׳ נרכשה ב1887 ע״י הבארון אדמונד רוטשילד. המתנחלים, כ25 משפחות מיוצאי בסראביה, השתתפו בכספם ברכישת־האדמה. מפני שהיתה ב׳־ט׳ מרוחקת ממרכזי היישוב העברי באותו זמן לא האריך היישוב בה ימים. נוסף על כך עמדה האדמיניסטראציה של הבארון רוטשילד, בהתאם לשיטתה, להפוך את המתנחלים לשכירי־יום במשקיהם שלהם — כל עוד התקיימו משקים אלה באמצעיו של הבארון. המתנחלים עזבו את היישוב אחד אחד ואדמתו עובדה ע״י אריסים ערביים.

ב1897 רכש „הוועד האוֹדסאי״ את האדמה מידי הבארון, כדי להקים עליה „מושבה למופת״ לפי תכנית־התיישבות חדשה: כמתנחלים נבחרו 30 משפחות־פועלים מתוך ותיקי העובדים במושבות. ביסוד המשק הונח גידול תבואות, בקר ועופות. אולם מחוסר אמצעים מספיקים ומחוסר נסיון בהתיישבות לא נתפתח היישוב כראוי, ובמשך יותר מ30 שנה נעשו נסיונות להכניס לב׳־ט׳ קבוצות־פועלים שיתופיות, שעבדו במשקי־האיכרים ובמשקים הזעירים, שהקימו לעצמן. ב1929 הותקפה ב׳־ט׳ ע״י פורעים ערביים, ולאחר שפונתה מתושביה נחרבה כליל.

בעזרת הקהק״ל ו„קרן העזרה״ (אח״כ אמיק״א) עלו ביום י״א באדר תר״ץ מתנחלים חדשים על אדמת ב׳־ט׳. הללו היו חברים באירגון של התיישבות, שהוקם ע״י יוצאי הגדודים העבריים במלחמת־העולם I. בניגוד לשאר יישובי המשק החקלאי המעורב, שלא צוידו כהלכה ע״י הקרנות הציוניות, שתמכו בהם, קיבל הישוב החדש בב׳־ט׳ ציוד מלא משעת הקמתו, וכך יכול היה להסתייע בתנאים הטבעיים הטובים של המקום (קרקע משובחת ומים בשפע) ולהגיע במשך זמן קצר לביסוס כלכלי. ב1935 אפשר היה להרחיב את המושב ע״י צימצום יחידת־הקרקע של כל בעל־משק וע״י מסירת קרקעות למתנחלים חדשים. במרוצת הזמן הוסיף היישוב לגדול, וכיום הוא נחשב לאחד מן המבוססים והמפותחים ביותר במשק החקלאי שבמדינת־ישראל.

א. ג.

בְּאֵר־יַעֲקֹב, מושבה בנפת רמלה בארץ־ישראל. שטחה כ7,000 דונם, מספר המשקים שבה — כ60, מספר התושבים — 6,600 נפש (בכלל זה: „מעברה״, שמונה 4,300 נפש). ב׳־י׳ נוסדה בעזרת אגודת „חובבי ציון״ בשנת תרס״ח (1907). המתנחלים נמנו על שתי קבוצות: הראשונה היתה מורכבת מפועלים חקלאיים בני העליה השניה, שעבדו ביקבי ראשון־לציון ובפרדסי נס־ציונה ורחובות; ברובם היו חברי מפלגת „פועלי־ציון״. השניה היתה מורכבת בעיקרה מעולים מדֶרְבֶּנְד שבקאווקאז, שבראשם עמד הרב יעקב יצחקי (שעל שמו נקראת המושבה). במרוצת־הזמן נצטרפו אליהם עולים מתורכיה, שנעשו הרוב של תושבי המושבה. אדמת ב׳־י׳ נרכשה ע״י חברת „גאולה״, וממנה רכשה אותה אגודת „חובבי־ציון״, שמכרה אותה למתנחלים בתנאי־תשלום נוחים. בזה נסתיים חלקם של „חובבי־ציון״ בבניין המושבה, שנתפתחה באיטיות מרובה בכוחות עצמה. מתחילה עסקו המתיישבים בנטיעת שקדים, שהכנסתם היתה זעומה, ואח״כ התחילו בנטיעת הדרים. מאז משמש משק־ההדרים מקור הכנסתה העיקרי של המושבה. מחנות־הצבא, שהוקמו בסביבתה בימי מלחמת־העולם I והורחבו בימי מלחמת־העולם II (צריפין—סרפנד), שימשו אף הם מקור־פרנסה חשוב לתושבי ב׳־י׳. משהוקמה מדינת־ישראל גדלה ב׳־י׳ ע״י תוספת של שיכונים לעולים חדשים.

בֵּאַרְן (Béarn), חבל־ארץ בדרום־מערבה של צרפת, בחלקו המזרחי של הדפארטמנט בַּס־פִּירֶנֵי (Basses-Pyrénées). שטחו כ4,500 קמ״ר. האוכלוסיה שלו (בערך 150,000), שחלק ניכר ממנה הם באסקים, מתפרנסת מגידול עצי־פרי, תירס, בקר, סוסים. — החבל, הנקרא על שם השבט הקלטי הקדום של ה„בֵּנַרְנִים״ (Benarni), נשתייך בתקופה הרומית לאַקויטניה (ע״ע). לאחר שנכבש חליפות ע״י הואנדאלים, הויזיגוטים והערבים, שכולם עשו בו שַׁמּוֹת, נתבצר בו במאה ה10 שלטון של מושלים מקומיים, שמן המאה ה11 ואילך היו נסיכים בלתי־תלויים ושלטו לפי חוקים מסרתיים. ב1290 סופח חבל־ב׳ לרוזנות־פוּאָ (Foix) ובמאות ה14 וה15 הגיע לפריחה כלכלית ורוחנית. בסוף המאה ה15 נתאחד עם נַבַּארָה, שבה שלטה משפחת ד׳אַלבְּרֶה (d'Albret). ב1555 ירשו הבורבּונים את ד׳אלבּרֶה. ז׳אן ד׳אלברה, אשתו של אַנטואן דה בורבּון (ע״ע), הכניסה לב׳ את הדת הקאלוויניסטית — מה שעורר בב׳ סיכסוכי־דמים. אחר מותה של ז׳אן (1572) קיבל בנה אנרי את ב׳. אנרי, שב1590 נעשה מלך־צרפת (ע״ע אנרי IV), התיר לב׳ מינהל מיוחד, בהתאם למסורת המדינית של החבל, ורק אחר מותו סופחה הארץ לצרפת (1620).

L. Cadier, *Les états de B.*, 1888.

בְּאֵר שֶׁבַע, 1. עיר בדרום־יהודה, על גבולו של מדבר הנגב. לפי המסופר בתורה חפרו כאן אברהם ויצחק בְּאֵרוֹת וכרתו בריתות עם אבימלך „מלך־פלשתים״. בעלי־הברית נשבעו על קיום־הבריתות ומזה, לפי התורה, קיבל המקום את שמו. למקדש „ה׳ אֵל עולם״, שהיה מצוי כאן, כנראה, בתקופה קדומה ביותר, נודעה חשיבות מרובה בתקופת־האבות (בר׳ כא, לג; כו, כג; מו, א—ד, ועוד). אחר הכיבוש היתה ב״ש עירם של בני שמעון ויהודה כאחד (יהו׳ טו, כח; שם, יט, ב). בימי השופטים שימשה, כנראה, מרכז לבני־ישראל שישבו בנגב, שהרי בני־שמואל נשלחו לכאן כשופטים; מקדש־ב״ש נחשב לנקודה הדרומית של הארץ לעומת מקדש־דן, שנחשב לנקודה הצפונית שלה (עמוס ה, ה ואילך), ומכאן המימרה „מדן ועד ב״ש״, שבה היו נוהגים לציין את כל שטח־הארץ עד ימי דוד ושלמה. אחר התפלגותה של מלכות־שלמה נשארה ב״ש הגבול הדרומי של מלכות־יהודה ובמקום „מדן ועד ב״ש״ היו אומרים מ„ב״ש ועד הר אפרים״, או „מגבע ועד ב״ש״. מב״ש, השוכנת בפתח המדבר, יצא אליהו בדרכו לסיני. אחר שיבת־ציון נמצאו יהודים בב״ש (נחמ׳ יא, כז. ל). עם כיבוש אדום ע״י יוחנן הורקנוס עברה ב״ש לתחום שלטונה של מלכות־החשמונאים. אחר החורבן היתה ב״ש אחד

ממרכזי־החוסן של קו־הגבול, שבוצר נגד הנבטים, ואף אח"כ נשארה מקום־חנייתו של מחנה רומי וכפר גדול. במאות ה4 וה5 היתה ב"ש שייכת מתחילה למחוז־גרר ואח"כ צורפה ל„פלשתינה השלישית". העיר נעזבה בתקופה הערבית ונשארה בעזובתה עד תחילת המאה ה20, כשהוקמה מחדש על־ידי השלטונות התורכיים כמרכז אדמיניסטראטיווי לנגב. עד ימי־המאנדאט היה בה מזמן לזמן גם ישוב יהודי לא גדול. בימי המאנדאט שימשה מושב לקצין־המחוז, וכן היה בה בית־משפט של בדוים ובית־ספר לבני שיכים. מספר תושביה היה 4,000 בקירוב, ברובם מוסלמים ובמיעוטם (5%) נוצרים. במלחמת־העצמאות נתפסה ב"ש ע"י הצבא המצרי, שפינה אותה בסתיו 1948 לאחר הסתערות היחידות המשוריינות של צה"ל במבצע „עשר מכות". כיום ב"ש היא עיר יהודית, העיר הראשה של נפת־הנגב. מסביב לעיר הערבית הנטושה הוקמו שכונות נרחבות. התפתחות החקלאות בנגב וחשיפת מחצביו משתקפת בגידולה של ב"ש. מספר תושביה נאמד כיום ב20,000 בקירוב, ברובם הגדול עולים חדשים. העיר של עכשיו בנויה מסביב לכפר הרומי־הביזאנטי, שנמצאו בו שרידים מרובים, ביניהם כתבות יווניות חשובות, כגון פקודה (מן המאה ה6) לדרום־הארץ בנוגע לתשלום מיסים וכתובת של בית־כנסת. העיר הישראלית הקדומה היתה בנויה בתל א־סבע (4 ק"מ מזרחית לב"ש החדשה), במקום שנמצאים שרידי־מצודה וחרסים מתקופת הברונזה והברזל.

כפתור ופרח, ש"ד; ספר הישוב א', עמ' 11; W. F. Albright, *JPOS*, 1924, p. 152; A. Alt. *JPOS*, 1935, p. 320; Lawrence & Wooley, *Wilderness of Zin*, pp. 45 f; 107 f.

2. מקום בגבול הגליל העליון והתחתון (מלח' ג', ג', א'). בוצר — ביחד עם מקומות אחרים בגליל — ע"י יוסף בן מתתיהו (ב66—67 לסה"נ) כדי לשמש מגן בפני ההסתערות הרומית בימי מלחמת היהודים והרומיים (שם, ב', כ', ו'; חיי יוסף, מ"ז). כיום חִרְבֶּת אַבּוּ אַ־שַׁבַּע, בין פָּרוֹד וכפר ענן וליד כביש עכו—צפת.

G. Dalman, *Orte und Wege Jesu*, 1924[3], p. 200.

מ. א. י.

בָּבָא־בּוּךְ, מַעֲשֶׂה־, ע"ע **מַעֲשֵׂה־בָבָא.**

בָּבָא בֶּן בּוּטָא, מחכמי־ישראל ומחברי בית־הדין העליון בירושלים בתקופת הורדוס (ע"ע). ב' ב' ב' היה מתלמידיו של שמאי, אבל במחלוקת הידועה בשאלה, אם יש לסמוך על קרבנות, שמקריבים בחגים, הכריע להתר כדעתו של הלל, בניגוד לדעתו של שמאי רבו, וגרם לכך, שתיקבע הלכה כהלל (ביצה כ', א'–ב'). בתפקידו כדיין (נדרים ס"ו, ב') הצטיין בדרך־חקירתו ובהוצאת פסקי־דין של צדק (ע' גיטין, נ"ז, א'). מסופר עליו, שהיה נוהג להקריב אשם תלוי יום־יום מחשש שמא חָטָא. קרבן זה היה נקרא בשם: אשם חסידים (משנה כריתות, ו', ג'). נשתמרה גם אגדה מאוחרת, שלפיה ויתר על עלבונו כדי להטיל שלום בין איש לאשתו (נדרים, ס"ו, ב'). לפי אגדה אחרת היה ב' ב' ב' היחידי מחכמי־ישראל, שלא נהרג ע"י הורדוס, אלא שהורדוס ניקר את עיניו, כדי שיוכל ליטול עצה ממנו בלא שיֵדע ב' למי הוא משיא את עצתו; וכשמצא הורדוס לנכון לגלות לו את זהותו ולבקש ממנו תיקון חטאיו, יעץ לו ב' ב' ב' לחדש את בניין בית־המקדש (בבא בתרא, ג', ב'; ד', א'). יוסף בן־מתתיהו מספר על בני־בבא מיקירי־ירושלים, שהיו אהובי־העם ומתנגדים חריפים של הורדוס; הם הסתתרו מפניו במשך זמן מרובה ולסוף נהרגו על־ידיו (קדמוניות, ט"ו, ז', י').

ז. יעבץ, תולדות־ישראל, חלק ה', פרק ב', עמ' 56–57; י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ד', ע' 27 ואילך.

בָּבָא בַּתְרָא, ע"ע **נְזִיקִין.**

בָּבָא מְצִיעָא, ע"ע **נְזִיקִין.**

בָּבָא קַמָּא, ע"ע **נְזִיקִין.**

בֶּבֶּג', צ'רְלְז — Charles Babbage — (1792—1871), מאתמאטיקן וממציא אנגלי. ב1829—1838 שימש ב' פרופסור למתֶמאטיקה באוניברסיטה של קֵימבּריג'. ב' המציא מכשירים שונים ושיכלל כמה וכמה מכשירים, הן לצרכים טכניים־תעשייניים והן לצרכים מדעיים. בין השאר המציא אוֹפְּתַלְמוֹסְקוֹפּ (ע"ע), שהיה מעין צורת־רֵאשית של המכשיר המשוכלל, שיצר הֶלְמְהוֹלץ. ב1822 המציא מכונת־חישוב פשוטה, אולם עיקר־חשיבותו הוא במה שהקדים את התפתחות המדע כמעט ב100 שנים בנסיון של יצירת מכונה אנאליטית, שבכוחה לבצע שלשלות ארוכות של חישובים שונים באופן אוטומאטי. ב' הציע את תכניתה של מכונה זו בשנות ה30, ואף השיג תמיכה ממשלתית למימושה. אולם תמיכה זו הופסקה ב1842, לאחר שב' הוציא 17,000 לי"ש מכספי־הממשלה ו6,000 לי"ש מכספו שלו בלא שסיים את בניית־המכונה. המכונה הבלתי־גמורה נמצאת כיום ב South Kensington Museum שבלונדון. רעיונות־היסוד של תכניתו היו נכונים בהחלט, אבל הוא נכשל בביצוע מחמת קָשָׁיִים טכניים, שלא ידע להתגבר עליהם, וחלומו נתגשם רק שני דורות לאחר שמת.

H. P. Babbage, *Babbage's Calculating Engnes*, 1889; D. R. Hartree, *Calculating Instruments and Machines*, 1949.

בַּבּוֹבִיץ', שִׂמְחָה בֶּן שְׁמוּאֵל (1790—1855), מעסקני הקראים בקרים. ב' ירש משמואל אביו את נטייתו לעסקנות ואת מסירותו לעדתו. בפניותיו ליקאטרינה II (ב1795) השתדל האב לפטור את הקראים מן ההגבלות, שהוטלו על היהודים ברוסיה. בכיוון זה פעל בהצלחה גם ב'. ביחד עם יוסף שלמה לוצקי (ע"ע) השתדל ב' לפטור את הקראים מגזרת עבודת־הצבא, שהוטלה על היהודים ב1827, והדבר עלה בידו. הצלחה זו עוררה התלהבות עצומה בחוגי־הקראים. לוצקי פירסם את פרשת ההשתדלות בפני השלטונות בפטרבורג לכל פרטיה ב„אגרת תשועת ישראל", שיצאה לאור בצירוף תרגום לטאטארית (1840), וגם חיבר תפילה מיוחדת לזכר המאורע, שהיתה נקראת כל שנה בבתי־הכנסת של הקראים בשבת של פרשת „כי תשא". בהשתדלותו של ב' קיבלה כת־הקראים ב1837 שיווי־זכויות ברוסיה, מה שמנעה הממשלה הצאריסטית מן היהודים הרבניים, וב' אף מוּנה ע"י השלטונות לראש של העדות הקראיות ברוסיה. ב' נענה לבקשתו של ההיסטוריון יוֹסְט, שימציא לו ידיעות וספרים נוגעים לקָרָאוּת, אולם עבודה בקנה־מידה רחב לאוסף ידיעות על הקראות התחילה בעזרתו של ב' רק לאחר ששר־הפלך של טאבְרִיָּה פנה אליו ב1839 בשאלות בדבר מקום־מוצאם ואורח־חייהם של הקראים, וכן בדבר זמן־בואם לקרים. לפי הוראותיו של ב' ערך אברהם פירקוביץ כמה מסעות לשם קיבוץ תעודות על הקראות. תכליתו של ריכוז־

אגרטל־כסף של אֶנְתֶּמֶנָה מלך לַגַשׁ (הגובה: 35 ס"מ). לובר, פאריס

המלך על ראשו סל מלא חמרי־בניין. שר־המשקים עומד לפניו ומגיש לו כוס־יין, ומאחריו עומדים שלושת בני־המלך. בחלק התחתון של התבליט נראה המלך כשהוא יושב על כסא־מלכותו ובידו כוס־יין. שר־המשקים עומד הפעם מאחוריו ולפניו עומדים ראש־השרים ושלושת בניו. הכתובת, שמשתרעת על כל מקום פנוי בלוח, מספרת, שמיעָרוֹת רחוקים הביא המלך עצים בשביל גג־המקדש ודלתותיו.

עבודות־המתכת של תקופה זו הן הממְצאים הנפלאים ביותר בכל מה שנתגלה בקברי־המלכים באור. מהן יש לציין קובע וחרב, שנדנה עשוי זהב. הקובע הוא מעשה־מִקשֶׁה, ועליו מתוארות בפרוטרוט השערות והאזנים. ניצב־החרב עשוי אבן־כחול משובצת זהב, והנדן עשוי פיליגראן־זהב דק ועדין ומשובץ אבנים יקרות. באור נמצא גם תבליט־נחושת גדול של נשר פורש כנפים, בעל ראש־אריה, כשהוא מרחף מעל זוג צְבָאים מסועפי־קרניים. בין עבודות־המתכת המעניין במיוחד הוא אגרטל־הכסף של אֶנְתֶּמֶנָה, מן השושלת של לַגַשׁ. אף בתחריט המרכזי שמסביב לאגרטל מופיע 4 פעמים הנשר בעל ראש־האריה, כשהוא מרחף מעל 4 קבוצות של אֲרָיוֹת, תְּיָשִׁים וַעֲפָרִים. למעלה מהם נראית שורה של 7 עגלים רבוצים, שכל אחד מרים רגל קדמית, כאילו הוא מתכונן לקום.

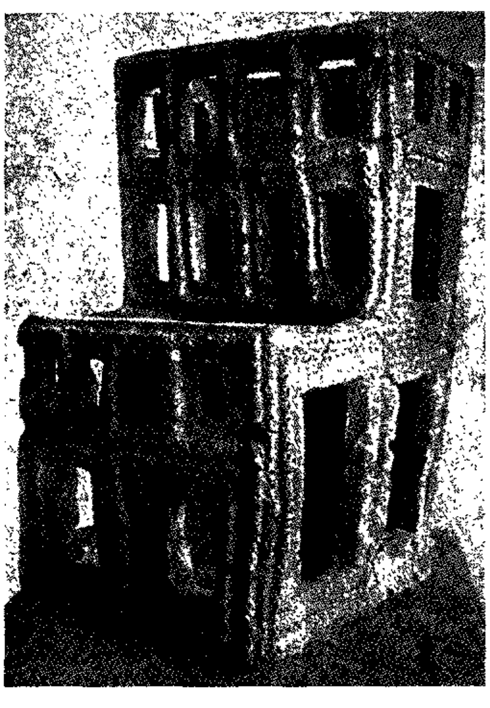
מן התגליות המעניינות ביותר, המפליאות בעשרן ומתארות את מנהגי־המקום, הן קברי־המלכים, שבהם הונחו לצידו של המת גם כל החפצים, שהיו יקרים לו בחייו: תכשיטים, כלי כסף וזהב משובצים אבנים יקרות, כלי־נגינה, משחקים וכלי־זין. המלכים ועשירי־העם לא היו מסתפקים בבנייני־קבר מפוארים ובחפצים וברהיטים יקרי־הערך, שהוטמנו עמהם, אלא היו נקברים ביחד עם בני־לווייתם: אנשי־משמר, עבדים ושפחות ואף עם השנָרים, שהיו רתומים למרכבותיהם. יתכן, שמנהג זה היה קשור באמונות בעולם הבא.

כן הגיעו אלינו מתקופת־אור פסלי־חיות עשויים חֵמר (על גבי שלד של עץ), שהעינים היו משובצות בהם בצדף ואבן־כחול. מעניינים הם ראש־העגל, המצופה זהב ומעוטר זקן ובלורית מסולסלים, על־גבי חלקו הקדמי של הנבל, שנמצא בקברה של שוּב־אַד, והאיל הנאחז בסבך, שצמרו סרוק בצורה של עלי־זהב. פסלי בני־האדם העשויים אבן מתקופת־אור עדיין הם פשוטים ומגושמים. בלַגַשׁ חשפו פסל של אֶנֶס עשוי אבן־גיר קשה, ועיבודו הוא טוב הרבה יותר. לפעמים קרובות מתוארות העיניים ע"י צדף ואבן־כְּחול.

הקַדָרוּת בתקופה זו מעידה על שימוש מושלם בגלגל־היוצרים. הצורות הן פשוטות וצבועות חום־צהוב והקישוט הוא של חריצים בעלי צורות גאומטריות. נמשך השימוש בחותמות־גליל; אך יש גם חותמות מרובעים. הנושא המקובל ביותר של הציורים על חותמות אלה הוא מלחמתו של גיבור מיתולוגי בחיות והביצוע הוא עדין ומדוקדק.

כמו־כן נמשכה באותה תקופה בנייתם של בתי טִין, שהיו כובשים אותו על מסגרות של קורות־עץ או על מחצלות של קְנֵי־סוּף, וגדל השימוש בלִבְנֵי־חֵמר מיובשות בשמש או שרופות באש. נפוצה ביותר היתה צורת ה Plano-convex (יושר־בליטה) של הלבנים, שאפשר היא מרמזת על מוצאם ההררי של הבנאים. אָפייני הוא סיפון־הכתלים (panelling), שאפשר, מוצאו מבנייני־עץ. בבניינים הציבוריים השתמשו עפ"ר בעצים, שהובאו מאיזור־ההרים במזרח, ובעיקר מן הלבנון. הערים היו עפ"ר מוקפות־חומה, כפי שכבר היו בתקופה הכאלקוליתית של אֶרֶך.

התרבות השומרית הקדומה, כפי שהיא מתגלית לפנינו

תבנית של בית בן שתי קומות, שנמצא בעיר אשור. אמצע האלף ה3 לפסה"נ. המוזיאון לקדמת־אסיה, ברלין

לוח־הצבעים של נערמר מלך־מצרים, שמעיד על השפעה שומרית קדומה. סוף האלף ה4 לפסה"נ. המוזיאון המצרי

בחפירות, שברובה היא מקורית וקשורה למקום ולתושביו, לא היתה יכולה להגיע לשיאים אלה אלמלא היתה קשורה קשרי מסחר ותרבות בארצות קרובות ואף רחוקות, שסיפקו את הצרכים ההולכים וגדלים של ישוב חרוץ, עובד ומתקדם. קשרים אלה מוכחים לא רק מתוך עצם השימוש במתכות, שלא היו בנמצא בבקעת־שנער, והיה צורך להביא אותן ממקומות אחרים ולשלם בעדן במיטב התוצרת המקומית — הן במזונות והן במוצרי תעשיה —, אלא גם מתוך ערכים חמריים ורוחנים, שנמצאו במרכזים שונים של העולם העתיק. כך, למשל, נמצאו ציורים של ספינות, שהיו מיוחדות למפרץ הפרסי, אפילו בנקודות מרוחקות כמצרים, ועל ידית של סכין מצרית שמוצאה ממצרים של התקופה הטרם־שושלתית, מתוארת דמות בלבוש, שהוא זר בהחלט למצרים, אך שכמותו ממש אפשר לראות על אסטלה של בזלת, שנמצאה בארך (מתקופת ג'מדת־נצר); וכן נשתמרו מתקופה זו במצרים מוטיווים שומריים אחרים, שלא היו אפינים למצרים כלל וכלל. על קשרים רוחנים, שהיו בין ב' ומצרים, מעיד גם לוח־הצבעים של נערמר, המתאר מלחמה של חיות מיתולוגיות, שצוואריהן הארוכים מסתבכים זה בזה. על קשרים להודו מעידים חותמות ורישומי־חותמות, שנמצאו באשננה ובכיש ושמקורם, כפי שמעידים סיגנונם ונושאיהם, היה בלא ספק בהודו. גם מציאותם של תכשיטים בדמות קופים מורה על מוצא זר.

ה ת ק ו פ ה ה א כ ד י ת. לוגלזגיסי פירסם את הכתבות שלו לא רק בשומרית אלא גם בלשון השמית, האכדית, של תושבי החבל הצפוני של הארץ. את מועד־בואם של האכדים השמיים לארץ קשה לקבוע עוד יותר מאת מועד־בואם של השומרים. על־כל־פנים, בזמנו של לוגלזגיסי כבר היו השמיים תושביה העיקריים של אכד, ואין ספק בדבר, שמציאותם בבקעת־שנער היא קדומה, ויתכן, שהגיעו אליה באותו זמן עצמו, שבאו אליה השומרים או זמן קצר אחריהם. ברשימות של השושלות שלפני סרגון הראשון מופיעים מלכים בעלי שמות שמיים. מלים שמיות כבר מצויות בכתבות השומריות מתקופת השושלת של לגש, ובמרי מלכו מלכים שמיים עוד בתחילת המאה ה27 לפסה"נ.

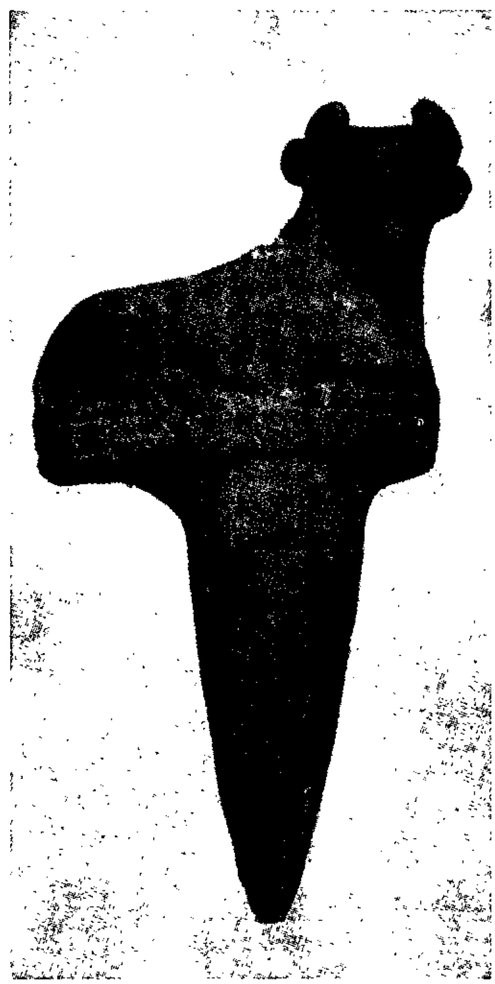
ס ר ג ו ן ה ר א ש ו ן (לערך במחצה הראשונה של המאה ה24 לפסה"נ) היה אביה של השושלת השמית, שהחזיקה מעמד קרוב ל200 שנה. כיבושיו נתפשטו מעילם במזרח ועד אסיה הקטנה והים התיכון במערב. ואלה לא היו מסעות של כיבוש בלבד: נוסדה כאן אימפריה אדירה בעלת שלטון מרכזי, שהטילה את מרותה, לכל הפחות, על כל שטחה של ארץ־נהריים וסרגון הקדיש תשומת־לב מרובה לכל הנעשה בשטח־חסותו. לא לחינם קראו לעצמם מלכיה של שושלת זו בשם „מלכי ארבע כנפות־הארץ". אחדות־השלטון בתקופה זו הביאה בעקבותיה את השפעתם ההדדית של התרבויות השומרית והשמית, ובעיקר את התחזקותה של זו האחרונה מתוך השפעתם הגוברת של יסודות הדת והמחשבה השומריות. ואע"פ שקודם־לכן סיגלו להם השמיים את הכתב השומרי בשביל הלשון האכדית, וכתבות באכדית מצויות עוד מזמנו של לוגלזגיסי, מעכשיו נכתב כמעט הכל באכדית, ולפעמים גם בתרגום ללשון השומרית.

רימוש ומנישתוסו, בניו ויורשיו של סרגון, עמלו קשה כדי להחזיק מעמד ולשמור על מפעלו הגדול של אביהם, שלא יתפורר; אך היה זה נרם־סין (2275—2235 לפסה"נ, לערך), בנו של מנישתוסו, שהחזיר את הממלכה למעמדה בימי סרגון וגם העלה אותה לשיאים חדשים. במסעות־כיבושיו הגיע נרם־סין ממגן בדרום עד זגרוס וקורדיסטאן בצפון ומן המפרץ הפרסי במזרח עד הים התיכון במערב. בתקופה זו נתפתחה אמנות־המלחמה ועמה השימוש בקשת ובחיצים, ומעכשיו היו גם האכדים, כשהיו יוצאים לקרב, חובשים קובעים של עור ונחושת. נתרבו השיירות ונתפתחה התחבורה הימית, ששלוחותיה הגיעו באותם הימים עד ערב ומצרים. לאורך הנהרות היו שטות ספינות מן הים הפרסי עד ב' הצפונית, ומשם היו השיירות עוברות ביבשה לסוריה ולאסיה הקטנה. צעד גדול לפנים צעדה האמנות. הפיסול הגיע לשיאו ב„אסטלת־הניצחון" של נרם־סין (ע' להלן, אמנות), ואף אמנות־הפיתוח בחומר ובאבנים התקדמה הרבה.

ת ק ו פ ת ־ ה ת ח י ה ה ש ו מ ר י ת. שלטונם של המלכים האחרונים משושלת־אכד נתערער ע"י פלישותיהם והתפרצויותיהם של שבטי־ההרים שבמזרח, ביחוד ע"י השתלטותם של שבטי־הגוטים מהרי־הזאגרוס (לערך 2200 לפסה"נ). באה תקופה של תוהו ובוהו, ולזמן קצר קמה לתחיה הממלכה השומרית של לגש תחת שלטונו של גודאה (לערך תחילת המאה ה21 לפסה"נ). גם זה האחרון ערך מסעות־כיבוש נרחבים, אך שלטונו נצטמצם, כנראה, על שומר בלבד. את רוב מרצו הקדיש להחיאתה של התרבות השומרית, בלא שעלה בידו לעקור את ההשפעה האכדית החזקה של 200 שנות־השושלת של סרגון. הוא תיקן את התעלות, שניזוקו בשנות־ההפיכה, והקים מחדש מקדשים הרבה, ולשם כך שלח משלחות ללבנון, לאסיה הקטנה ולערב, שמשם הביאו לו עצי־ארזים, דיאורית, בזלת, שיש וזהב.

תקופת־התחיה השומרית לא פסקה עם מותו של גודאה,

בימי ירידתה של לַגַש היתה אור נתונה למרותה של אֶרֶךְ. אור־נַמו, נציבו של אֻתו־חֶגַל, מרד באדוניו, כבש את כל ארץ־שומר, והשלטון עָבר לידי השושלת השלישית של אור. במשך יותר ממאה שנה שלטו „מלכי שומר ואכד" כמעט על כל ארץ ב' ועל שני הגזעים, שהלכו ונתמזגו זה בזה. מעט־מעט עוברת הבכורה ללשון האכדית לא רק בכתָבות, אלא גם בשימוש היומיומי; ואפילו המלכים של השושלת השלישית כבר נקראים בשמות אכדיים טהורים. בימי־שלטונם של מלכים אלה שוב שיגשג המסחר, והשפעת „ארץ

מסמר־הקדשה מלגש עשוי נחושת. הגובה: 21 ס"מ

שומר ואכד" ותרבותה הגיעה לפרקים עד סוריה וקאפאדוקיה.

כוחו של גודֶאָה נתגלה במפעליו התרבותיים יותר מבמפעליו הצבאיים. בימיו שוב פרחה האמנות השומרית. הוא בנה מחדש את מקדשו של נִנְגִרְסוּ והעמיד את פסלי עצמו במקדשים של ערים שונות. הפסלים של גודאה, שהגיעו אלינו, מתארים אותו במצב של ישיבה. כפות־הידים חובקות זו את זו כבתפילה, ולמבט־העינים, שהוא כאילו מכוון פנימה, הבעה דתית עמוקה. מזמנו ומתקופת השושלת השלישית של אור נמצאו הרבה „מסמרי־הקדשה". מסמרים אלה היו נהוגים עוד בזמנו של אור־נִנָה מלַגַש (לערך 2600 לפסה"נ), שהיה משַקֵע אותם ביחד עם טבלת־הקדשה ביסודות של הבניינים שבנה. בתקופה זו אנו מוצאים בראש המסמר פסל בתבנית החלק העליון של אדם או החלק הקדמי של חיה, ולמטה ממנו, על גוף המסמר, היתה חרותה כתובת־ההקדשה.

מלכי השושלת השלישית של אור דאגו גם לחידוש המקדשים. בין מלכים אלה נתבלט שולְגִי, שמשל בשומר ואכד 58 שנים (2092—2034 לערך). בשנותיו הראשונות ערך מסעות צבאיים, כבש את אשור וציווה לבנות בה מקדש. אף הוא הקדיש מאמצים הרבה לחידוש המקדשים בערים אחרות, הנהיג את פולחן־המלכים ודאג לייצוב השלטון בערים ולריכוזו מסביב לשלטון המרכזי. בימיו הופעל, כנראה, ספר־החוקים, שאח"כ שימש בסיס לספר־החוקים של חַמורַבִּי. שיגשוג־המסחר בזמנו גרם להתפתחותו של השימוש בשטרות וחוזים, שהעתקים מהם היו נוהגים להניח במקדש. גִמִל־סִין הוסיף לדאוג לריכוז־השלטון, וגם היה מוסר מספר ערים לנציבים. האחרונים במלכי השושלת השלישית של אור נלחמו כל ימיהם במתפרצים החדשים, שלא פסקו באותן השנים מלהסתנן לתוך המדינה. המלך איבִּי־סין לא יכול היה להחזיק עוד מעמד בפניהם וממלכת שומר ואכד נפלה (לערך 2000 לפסה"נ).

א י ס י ן ו ל ַ ר ְ ס ָ ה. מעכשיו באה תקופה של הפיכות, שנגרמו ע"י פלישות חדשות מצד עילם ממזרח ומצד מַרי במערב, בהשתתפותם הפעילה של שבטים שמיים מערביים — האמורים. קמו ממלכות־ערים, שנלחמו זו בזו על ההגמוניה עד שלסוף זכו בה שתי ערים: איסין — בשלטון־העילמים — בצפון, ולַרסה — בשלטון־האמורים — בדרום.

החשוב במלכי השושלת של לַרְסָה היה רים־סין. ב60 שנות־מלכותו (1779—1719 לפסה"נ לערך) בנה תעלות חדשות, שהגיעו לפעמים עד הים הפרסי, ובזה הביא לידי פיתוּחָן של החקלאות והתחבורה. בשנה ה24 לשלטונו כבש גם את איסין ולא נשארה לו אלא מתחָרָה אחת בלבד: העיר בבל.

ה ש ו ש ל ת ה ב ב ל י ת ה ר א ש ו נ ה. במשך כמה דורות (כ200 שנה), עוד קודם שנפלה ב' בידי הגוטים, הוצפה הארץ ע"י שבטי־האמורים, שהלכו ונתבוללו באוכלוסיה ותפסו מקום בחיים הכלליים, עד שלערך ב1850 לפסה"נ נשתלטו האמורים על חבל הארץ הצפוני. שומו־לַ־אִיל (1837 לפסה"נ לערך), בנו של שומו־אַבּו, המייסד של השושלת האמורית (1850 לפסה"נ לערך), קבע את בבל כעיר־בירתו. כ130 שנה נמשכו המלחמות עד שלסוף עלה בידי חַמורַבִּי (לערך סוף המאה ה18) לכבוש את איסין ואח"כ גם את לַרְסָה, לטהר את ב' מן העֵילמים ולאחד את כל הארץ מסביב לעיר ב'. בכשרונו האירגוני ובשקידתו המרובה במשך 43 שנות־שלטונו (1749—1706 לערך) ביסס חמורבי את האימפריה שלו והרחיב את השפעתה עד חופי קאפאדוקיה, סוריה וארץ־ישראל. כסרגון I החזיק אף הוא גדודים של צבא סדיר, שנועד להבטיח את השלום בגבולות ואף מֵעֵבר להם. חמורבי ריכז בידו את כל סמכויות־השלטון, הוא חילק את הארץ לנפות ומינה עליהן נציבים ופקידים הרבה, שהיו חייבים לשים את עינם בכל ולשלוח לו פעם בפעם דינים־וחשבונות ברורים ומדוייקים על כל מה שנתרחש בארץ.

באירגון המעמדי של החברה נתן חמורבי זכויות־יתר לכוהנים, לסוחרים העשירים ולאנשי־הצבא; אך גם עמד על כך, שיכניסו כסדרם את מיסיהם לאוצר־המדינה, כדי שיהא אפשר להחזיק צבא סדיר, לשמור על הביטחון ולשפר

את השירותים הציבוריים. עם זה שמר על זכויותיהם של המעמדות הנמוכים וקבע מחירים מאכּסימאליים למיצרכים חיוניים. אמצעים אלה הביאו לידי שיגשוג כלכלי. המסחר נתפשט על פני ארצות הרבה, שמהן הובאו אבנים, מתכות, עצים ושאר חפצים, שלא היו בנמצא בב׳. התעשיה הגיעה לשיאים חדשים, בעיקר תעשיית־הצמר והבורסקאות, והברונזה תפסה את מקומה של הנחושת הרכּה. מתוך החפירות אפשר לראות, שהוקדשה תשומת־לב מרובה לתיכנונה של עיר־הבירה. עד ימיו של חמורבּי לא נהגו לבנות את הערים לפי תכנית קבועה מראש, והרחובות נקבעו לפי הבתים, שנבנו בלא משטר וסדר. לעומת זה אפשר להבחין בשרידי העיר מזמנו תכנית ושיטה: הרחובות הראשיים מקבילים זה לזה ורחובות צדדיים חוצים אותם בזווית ישרה. גם בצורת־הבניה באו שינויים מסויימים. מעתה היו בונים את יסודות־הבתים מלבנים שרופות ואת הכתלים מלבנים מיובשות בשמש. שיטת־הקבורה קיבלה אף היא צורה חדשה, ואת המתים היו קוברים עכשיו מתחת לרצפת־הבית. חמורבּי בנה מקדשים הרבה, חפר תעלות חדשות ותיקן את התעלות הישנות כדי לְיַעֵל את עבודת־האדמה וגם כדי שתשמשנה כעורקי־תחבורה. ולא רק מבּחינה חיצונית אירגונית הושגה אחדות־המדינה בימי חמורבּי, אלא אף מבחינה גזעית ורוחנית. הלשון האכּדית נעשתה הלשון השלטת בב׳. הלשון השומרית כבר הפכה ללשון מתה, שלא שימשה עוד אלא למטרות דתיות בלבד. ועם התחזקותו של היסוד האמורי, שהוסיף לזרום לתוך המדינה, איבד הגזע השומרי את דמותו הלאומית, נתבולל ונתמזג בגזע השמי. חמורבּי עשה הרבה כדי להפוך את העיר ב׳ גם למרכזה הדתי של כל הארץ. בהשפעתו בא שינוי באגדות־האלים המקובלות ובתפילות וההודיות: מרוֹדך (מַרְדֻּךְ), האל של העיר ב׳, תפס מעכשיו את המקום הראשון בין האלים „בהסכמתם של האלים עצמם״.

התגלית הארכאולוגית החשובה ביותר מתקופה זו היא האַסְטֵלָה הכוללת את חוקי־חמורבּי, שנמצאה ע״י הצרפתים בשושן בתחילתה של המאה הנוכחת. היא נלקחה כשלל־מלחמה ע״י שֻׁתְרֻךְ־נַחֻנְתֶּ מלך־עילם (בתחילת המאה ה12 לערך לפסה״נ) והוצבה בפקודתו בעיר־בירתו שושן. זהו עמוד של דיאוריט בגובה של 2.25 מ׳ ובהקף של 1.90 מ׳ בתחתיתו. בחלקה העליון של האסטלה מתואר חמורבּי כשהוא עומד לפני שַׁמַשׁ, אל־המשפט, ומקבל מידיו את השרביט ואת הטבעת, שני סמלי־השלטון. מתחת לתבליט חקוקים 250 הסעיפים של חוקי־חמורבּי ב46 טורים. בזמנו היו כאן 5 טורים נוספים, אך הם נמחקו — כנראה, במתכּוון, כדי לחקוק במקומם את שמו של שֻׁתְרֻךְ־נַחֻנְתֶּ, כפי שאנו למדים ממצבות אחרות, שהעביר מלך זה לבירתו. אך את החסר אפשר למלא ע״י ההעתקים, שנעשו בזמנים שונים ושחלקים מהם נמצאו במקומות אחרים בב׳ ובאשור (ע׳ להלן, משפט). ואע״פ שאין זו מסכת־החוקים הראשונה בהיסטוריה (שהרי היא מבוססת על חוקים יותר עתיקים ועל מסרות קדומות, שבחלקם אף הגיעו לידינו), הריהי מסכת־החוקים השלמה ביותר עד זמנו ואף במשך מאות בשנים אחריו. חשיבותה של תגלית זו היא לא רק בחוקים כשהם לעצמם, אלא — אפשר, במידה שווה — גם בתמונה מחיי המשפחה, החברה, השלטון, המסחר, האומנות, המקצועות החפשים והמלאכה בב׳ של אותה תקופה, כפי שהיא משתקפת במסכת־חוקים זו. מכל מפעליו של חמורבּי היה זה המפעל הגדול ביותר.

ה ת ק ו פ ה ה כַּ שִּׁ י ת. אולם לא עמדו לה, לשושלת הבבלית הראשונה, כל ההשגים המדיניים, הצבאיים והתרבותיים של חמורבּי. בנו שַׁמְשׁוּ־אִלוּנָה (1706—1669) כבר הוכרח להילחם בפולשים כַּשִּׁיים (ביונ׳ Κοσσαῖοι), משבטי־ההרים הפראיים, שחדרו לב׳ קודם־לכן אחד־אחד או במשפחות שלמות — כפועלים שכירים או כעבדים. אמנם שַׁמְשׁוּ־אלונה הדף אותם אל מעבר לגבולות, אך הם הוסיפו להסתנן לתוך הארץ והתישו מעט־מעט את כוחה של הממלכה. באותו זמן עלו על ב׳ החיתים מאסיה הקטנה ובלחצם החזק פרצו את גבולותיה של הארץ. במסע־שוד מהיר כבשו את העיר ב׳ והפכו אותה לגלי־חרבות (1550 לפסה״נ לערך), ואת אוצרותיה השדודים נשאו עמהם לארצם. בבל השדודה נפלה עכשיו בלא קושי בידי הכַּשִּׁים, שנשתלטו על הארץ כולה. השליטים החדשים קיבלו את דת־ב׳ ואף סיגלו להם את תרבותה. אעפ״כ איבדה ב׳ בזמנם את מקומה הראשון בקידמת־אסיה וירדה למדרגה של ממלכה שניה־במעלה מבּחינה מדינית ותרבותית כאחת — בעיקר מפני ששליטים אלה לחצו את תושבי־הארץ וצימצמו את הזכויות, שהיו בידיהם מזמנם של חמורבּי ויורשיו. כמעט ההשג היחידי, שיש לזקוף לזכותם של הכַּשִּׁיים, הוא התפשטות־הסוסים במספר גדול בחיי־המשק של המזרח הקרוב. האפשרויות החדשות, שניתנו ע״י כך לתחבורה, סייעו לגדודי ההיכּסים להתפשט על־פני סוריה וארץ־ישראל ולהשתלט על מצרים לתקופה ממושכת. במשך כל זמן זה — תקופת שלטונם של הכַּשִּׁים — נמשך הלחץ על ב׳ מצד שבטים פראיים מביצות־הדרום, נודדי־המדבר הארמיים במערב והאשורים והחורים בצפון. ב׳ איבדה את השפעתה על שכנותיה וניתנה ההזדמנות לכל אותן המדינות, שהיו כפופות לה באיזו מידה שהיא, להיקרע מעליה ולארגן את חייהן מתוך עצמאות. כך קמה לתחיה אשור, וכך נוצרה מצפון לאשור מדינת־מִיתַּנִי העצמאית של החורים. ב׳ שקעה לתוך ימי־ביניים אפלים, ולמרות כמה נסיונות לחדש את חייה המדיניים לא עלה בידה להתאושש ולגרש את השליטים הזרים אלא לאחר קרוב לאלף שנים, וגם אז רק לזמן קצר ביותר.

ב ב ל ה ח ד ש ה. תקומתה של ב׳ החדשה התחילה עם התמוטטותה של האימפריה האשורית אחר אשורבּניפל ב625 לפסה״נ. הכשדים, שבטי־מדבר שמיים, שהתיישבו בשטח־הביצות מצפון למפרץ הפרסי, בראשותו של נבופלאצר (625—605) ובעזרת המדיים הנחיתו על אשור את מכת־המוות והשתלטו על ב׳ כולה. שלטונו של נבוכדראצר השני (604—561 לפסה״נ) שוב העלה את הארץ לשיאים, שלא הגיעה אליהם אפילו בימי חמורבּי וסרגון. במסעותיו הצבאיים נפלה לידיו האימפריה האשורית כולה. ב586 נפלה יהודה וירושלים הוחרבה, וכך היה גם גורלן של שאר הארצות השכנות. המלחמה בצור היתה קשה וממושכת יותר, אך גם אותה כבש נבוכדראצר אחר מצור ממושך של 13 שנה. בינתיים ניצח גם את צבא־מצרים והגיע אל תחומי־הדֶּלְתא (567 לספה״נ).

נבוכדראצר לא זו בלבד, שיצר מב׳ אימפריה גדולה, שלא היתה כמותה לפניו, אלא שגם ידע לשמור על שלמותה ואף השתדל לשפר את מצבה הפנימי. מאמצים הרבה השקיע בהקמתן של ערי־ב׳ מהריסותיהן, ובעיקר בשיפורה של העיר ב׳: הוא קישט ופיאר אותה במקדשים, בהיכלות, ב„גנים פורחים״ וברחוב־התהלוכה המפורסם, שהוליך דרך

שער־אִשְתַר אל המקדש ואל „מגדל־בבל", שהתנשא לגובה של קרוב ל100 מ׳. השער היה מורכב משלושה פתחים ושמונה כניסות, גבהו היה למעלה מ12 מ׳, רחבו כ5 מ׳, ומעליו התנשאו מגדלים עד לגובה של 20—25 מ׳ ומעלה. המגדלים הרמים, שהיו בנויים לבנים שרופות, וכן כל חזית־השער, וגם מקומות אחרים, נתקשטו בשורות־שורות של זוגות חיות, ופניהן אל השער. החיות בתשע השורות הראשונות היו עשויות מעשה־תבליט מלבני־חרסינה, ושתי השורות שלמעלה מהן היו עשויות חרסינה, בלא מעשה־תבליט; בשתי השורות העליונות היו גם הלבֵנים וגם החיות עשויות חרסינה ומעשה־תבליט.

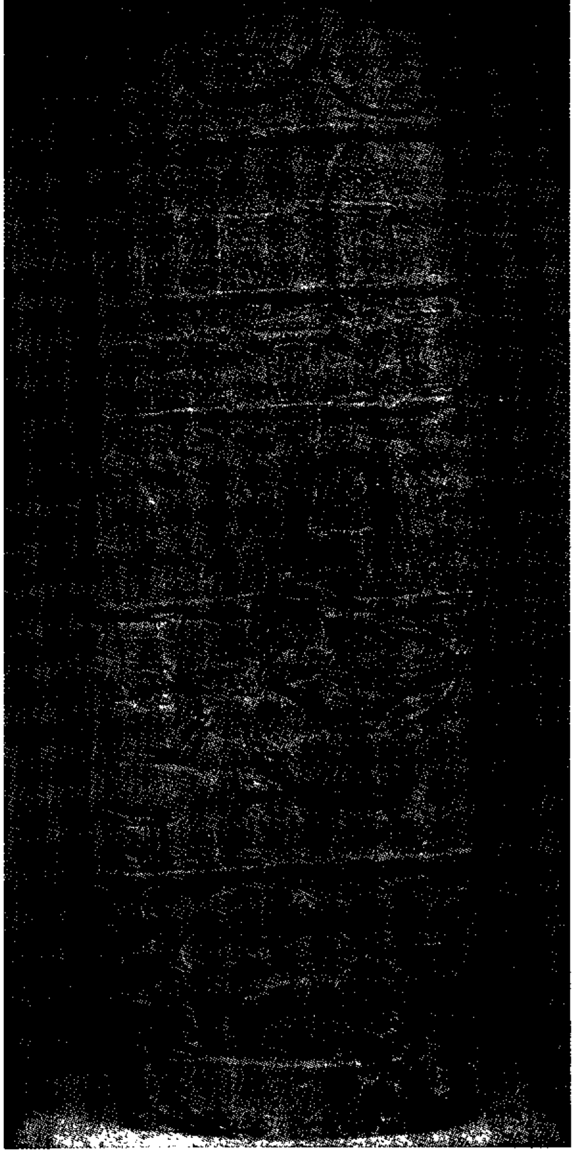
רחוב־התהלוכות רוצף באריחים של אבן־גיר קשה. לארכו נבנתה חומה ברוחב של 7 מ׳ ומעליה התנשאו מגדלים וביניהם כששים תבליטי־אריות. דרך השער עברו תהלוכות־האלים המפורסמות, שהיו נערכות בראש חודש ניסן, שהיה גם ראש־השנה של הבבלים. את פסלי־האלים היו מביאים מכל הערים החשובות. כשהיו הפסלים מגיעים אל הנהר היו מעבירים אותם בסירות ומניחים אותם במקדש־הגגים של בורסיף (ע"ע), הסמוכה לבבל, ובמשך 11 יום היו חוגגים בהתלהבות מרובה את החגיגה של „חתונת־האלים".

נבוכדראצר השאיר אחריו ממלכה אדירה ומפוארת, אך לא עברו יותר מעשרים וחמש שנים מיום מותו וב׳ נפלה בלא מערכת־מלחמה בידי הצבא של כורש מלך פרס (539 לפסה"נ) וכשלטת על עמים רבים ירדה מעל הבימה ההיסטורית.

L. W. King, *Sumer and Akkad*, 1910; H. R. H. Hall, *Ancient History of the Near Eeast*, 1913; L. W. King, *History of Babylon*, 1915; J. Jastrow, *The Civilization of Babylonia and Assyria*, 1915; B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 1920; *Cambridge Ancient History*, I–III, 1923–25; S. Langdon, *Excavations at Kish*, I, 1923–4; Sidney Smith, *Babylonian Historical Texts*, 1924; L. J. Delaporte, *Mesopotamia*, 1924; R. Koldewey, *Das wiedererstehende Babylon*, 1925; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, 1926–7; C. L. Woolley, *The Sumerians*, 1928; J. Jordan, *Uruk-Warka nach den Ausgrabungen durch die D. O. G.*, 1928; C. G. Gadd, *History and Monuments of Ur*, 1929; C. L. Woolley, *Ur of the Chaldees*, 1929; E. A. Speiser, *Mesopotamian Origins*, 1930; H. Frankfort, *Archeology and the Sumerian Problem*, 1932; W. F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, 1942; M. Rostovzeff, *A History of the Ancient World*, 1926–7; G. Childe, *Man Makes Himself; What Happened in History*, 1942; S. Smith, *Alalakh and Chronology*, 1940.

מ. ב.

ד ת ו מ ד ע. עיקרה של תרבות ב׳ ומקורותיה טבועים ברוחם היוצרת של השומרים, כפי שנתגלתה עוד בסוף האלף הרביעי ובתחילת האלף השלישי לפסה"נ. זוהי סיבת הדבר, שהלשון השומרית יש לה שרשים עמוקים כל־כך בפולחן הדתי של ב׳ במשך אלפי שנות־ההיסטוריה שלה. מתחילה היה לכל ממלכה־עיר בבלית מספר קטן של אלים מקומיים פרטיים ורק במרוצת הדורות, לאחר שהערים נכנסו לתוך אירגון רחב יותר, בעל קנה־מידה איזורי או ארצי, הוכנסו גם האלים המרובים של כולן לתוך הפאנתיאון הלאומי הכללי ולכולם יחסו קירבה משפחתית בלא לדייק במוצאם. כך מופעת אִ שְ תַ ר פעמים כבתו של אַנ ופעמים כבתו של סִין. אעפ"כ נשארו במשך כל הזמן הזה ערים, שבהן התרכז פולחנו של אל זה או אחר. כך היה מקום־פולחנו המיוחד של אֵיאַ בארִידוּ, של אֶנְלִיל — בניפּור, של סִין — באור, וכד׳. האלים היו מסמלים את כוחות־הטבע: השמים, הארץ

סמלים של אלים בבליים על תעודת־חכירה מימיו של נבוכדראצר. אבן־סיד (הגובה: 65 ס"מ). המוזיאון הבריטי, לונדון

והמים, הירח, השמש וכוכב נוגה, והם נחשבו כפטרוניה של התרבות. דמותם החיצונית ומידותיהם היו אנתרופומורפיות, ובתיאוריהם על גבי המצבות אפשר להבחין ביניהם רק לפי הסמלים המציינים אותם, כמו הקרניים או הסמל האישי המיוחד לכל אֵל ואל. ההבדל ביניהם לבין בני־האדם היה רק במה שהאלים נחשבו כנצחיים, טובים, רחמנים וצודקים תמיד. אך מידותיהם, רגשותיהם ואורח־חייהם היו, לדעת הבבלים, כשל בני־תמותה רגילים. כל הרע והשלילי שבעולם מקורם לא באלים אלא במיני יצורים דֶמוניים: שֵׁדים, רוחות רעות ומזיקים נוראים, „רעל מר לאלוהים ואדם". הם מופיעים בצורות שונות ומשונות של בעלי־חיים, שגופם גוף־אדם, ראשם ראש חיה או עוף, ורגליהם רגלי־עוף. הם אחראים לכל צרותיו ואסונותיו של האדם — מחלות, מגפות, תאונות, וכד׳, ויש להילחם בהם ולהרחיקם באמצעים של כישוף, קסמים והשבעות.

את עולם־האלים חילקו הבבליים לשתי קבוצות: האִגִיגִים, שנחשבו כשליטים בעולם הזה ובשמים, והאֲנוּנָקִים —

אלוהי העולם התחתון וארץ־הרפאים. לפי המסורת, היו כל האלים צאצאיהם של לַחְמוּ ולַחַמוּ (יסוד זכרי ונקבי), שנוצרו ע״י מיזוגם של אַפְּסֻ (מעמקי־הימים) ותְאַמַת (תהום, האוקיינוס). לַחְמוּ ולַחַמוּ הולידו את אַנְשַׁר (יסוד־השמים) ואת כִּישַׁר (יסוד־הארץ), שמהם יצאו אַנֻ, אֶנְלִיל וְאֵיאַ — שילוש־האלים הראשון והחשוב ביותר, ששלטונו פרוש על השמים, הארץ והימים.

אַ נ ֻ (ע״ע) היה אל־השמים, אבי האלים ומלכם. מקום־פולחנו הראשי היה במקדש אֵ־אַנַ (היכל־השמים) בעיר אֶרֶךְ; אך כבר בתקופה קדומה ביותר איבד משום־מה את סמכויותיו והפך למושג מופשט בלבד, בשעה שאלים אחרים תפסו את מקומו. אֶ נְ לִ ל (ע״ע) היה אל־הארץ, ואֵיאַ (ע״ע) או אֶנְכִּ, אביהם של מַרְדֻךְ (מרודך) ונַבּוּ (נבו), היה אֵל המים והימים, יוצר האדם ושומרו ואֵל החכמה והתרבות. אֵיאַ גם נחשב כמדריך את הכוהנים בעבודת־הקודש, בניחושים, בקסמים ובהשבעות, ובעיקר בכל הקשור במים הקדושים, שנובעים מן המצולות של אַפְּסֻ שבמקדש־אֶרידוּ, מקום־משכנו. בצידו של שילוש זה עמדה עפ״ר גם האלה הבתולה נִנְמַח׳ (האלה העליונה), מלכת־האלים ואלת־הפריון, שמילאה לפרקים גם כמה מן התפקידים של האלים עצמם, אך עפ״ר היתה מופעת כאֵלה־האֵם (בה״א הידיעה), שמלמדת סניגוריה על בני־האדם ומעוררת עליהם את רחמי־האלים.

סִ י ן, שַׁ מַ שׁ ו א ִשְׁ תַ ר או עִשְׁתַּר (בשוּמֶרית: זֻאֶן, בַּבַּר ואִנִינִי) הם שילוש־האלים השני. סִ י ן (המובן של שמו בשומרית הוא „אדון־החכמה") הוא אל־היָרֵחַ הממונה על הלילה, ולפיו נקבעו הימים, החדשים, השנים והמועדים. מקום־פולחנו העיקרי היה באוּר. שַׁ מַ שׁ, בנו של סין, היה אֵל־השמש, אל המשפט והצדק. סמלו היה גלגל־החמה וכוכב בעל ארבע קצוות, שביניהן זורחות קרניים מסולסלות. ובאסטֶלה של חמורבי הוא מתואר כשלשונות־אש פורצות מאחורי כתפיו. א שׁ ת ר היא הכוכב נוגה והיא החשובה שבין האֵלות, בת־זוגו של מַרְדוּךְ. היא גם בֵּלִית (הגברת) — אֵלת האהבה ותענוגות־הבשרים, אֵם כל חי ואלת־המלחמה. ובה היו שׂמים המלכים את בטחונם כשהיו יוצאים לקרב (הם תארו אותה בכתבותיהם כשהיא מַחזקת קשת וחיצים). כאלת החום והפריון היא שופעת ברכה לכל היקום, אך בכעסה יש בידה למנוע את ברכתה, ואז יבּוֹל כל עשב, כל ירק וכל אילן. כאלת־האהבה היא לוכדת בקסמיה גם את הגברים, ובאפּוֹס של גִילְגַמֶשׁ היא מנסה — ללא הצלחה — ללכוד ברשתה את גילגמש עצמו.

בזמנו של חמורבי עלה לגדולה מיוחדת מַרְדוּךְ, האל של העיר ב׳. כדי לרכז ולחזק את שלטונו לא הסתפק חמורבי בב׳ כבעיר־בירה מדינית. דרוש היה לו להפוך את העיר גם למרכז דתי, ולשם כך הושיב סופרים, ששינו את האגדות של המסורת והעמידו את מרדוך בראש כל האלים. מאז תפס אֵל זה את מקומם של כל האלים החשובים ביותר, ובסיפורי־הבריאה מיוחס לו הניצחון הגדול על תְּאַמַת. אַנֻ ואֶנְלִיל מוסרים לו את סמכויותיהם „מרצונם הטוב" ואֵיאַ אביו מעביר אליו ביחד עם חכמתו גם את שמו הפרטי. מרדוך הוא גם בורא־העולם, יוצר־האדם וקובע את גורלו, והוא גם אֵל הניחושים, הקסמים וההשבעות. סמליו ותיאוריו הם מרובים ושונים, כרוב התכונות והמפעלים, שנתייחסו לו. בציורים ובתבליטים הוא נראה כבעל אזניים גדולות, שמסמלות את רוחב־בינתו. בידו האחת הוא מחזיק בשרביט

ובטבעת, סמלי־השלטון, ובידו השניה הוא אוחז במַטֶּה, שבעזרתו עלה בידו לנצח את תְּאַמַת הרובצת לרגליו. החגיגות של ראש־השנה היו מתרכזות בעיקר מסביב לפולחנו, ומכל הערים היו מביאים את שאר האלים כדי להשתתף בתהלוכה לכבודו ולהביע את כניעתם לשלטונו.

מן האלים האהובים ביותר, ובעיקר על הנשים, היה האל ת מ ו ז, אֵל הנעורים והאביב, אֵל הצמיחה והרעננות. בכל שנה, כשמגיעים ימות־הקיץ החמים והשדות מתייבשים, מת תמוז ויורד אל השאול. אז גדול צער־העולם: הכל אבלים על העלם הצעיר והרענן, שנעלם ואיננו, והנשים הולכות אל המקדשים ו„מבַכּוֹת את־התמוז" (יחזקאל, ח, יד), אהובי־לבן. אך אשתר אינה מסתפקת בבכי ובמספד. היא יורדת אל השאול לבקשו, וכשהיא מוצאת אותו הוא נולד מחדש ועולה שוב אל הארץ, והעולם שב לצמות, מתכסה בירק ומחדש את נעוריו. בתקופה מאוחרת ממלא מרדוך גם את תפקידו של תמוז.

בין שאר מאות האֵלים יחסו סגולות אלוהיות גם ל נ ה ר, הנותן חיים, שזולתו לא היו בני־האדם יכולים להתקיים. יחסו לו כוח של שיפוט והבחנה, ועל־כן היו משליכים את הנאשם אל תוך הנהר כדי לראות אם הוא צדיק או רשע (דין־שמים). תפקיד חשוב מילא גם אֲדַד (הדד), אֵל־האַטְמוֹ־ספירה, שברצונו הוא מוריד את הגשם ומביא ברכה לארץ, וברצונו הוא משלח את ברקיו כדי להטיל את אימתו על בני־האדם. הוא מתואר במקורות כשהוא עומד על שור, בידו האחת ברק ובידו השניה הוא מניף את נשקו מעל לראשו.

בין האַנוּנָקים החשובים ביותר היו: אֶרֶשְׁכִּגַל, אֵלת „הארץ שכל באיה לא ישובון", ו נֶ רְ גַ ל, אל השמש הבוערת ושורפת הכל, שהוא גם מביא מגפות על פני־האדמה. שני אלה שומרים על השאול ואינם נותנים לבאיו לצאת ממנו לעולם.

המלכים נחשבו גם הם כאֵלים והוקדש להם מקום מיוחד בפולחן הדתי. באַסְטֵלַת־הניצחון של נַרַם־סין מופיע המלך בדמות של גיבור חובש קובע־מלחמה, שממנו יוצאות שתי קרניים — סמל־אלוהותו. שוּלְגִי, מלך אוּר (עיין למעלה), היה הראשון, שהכניס את פולחן־המלכים לעבודת־המקדש היום־יומית.

נהוג היה גם פולחן־המתים. אַמְדִתַּנַ, מן האחרונים שבשושלת הבבלית הראשונה (1686—1650 לערך), שלח לאחד מפקידיו לאמור:

„כה [אמר] אמדתנ: החלב והחמאה, למנחת־המתים החדשית, חסרים. מיד כשתראה לוח זה יקח נערך שלושים פרות וששים קא חמאה ויביא עמו לבבל. עוד בטרם תכלה מנחת־המתים יביא חלב. אל יתרשל, במהרה יבוא".

לפי מושגי־הדת הבבליים יצרו האלים את האדם לא לשמו, אלא לשמם, כדי שיהא מי שיבנה להם את מקדשיהם, יתן כבוד לשמם ויעבוד אותם באמונה. זהו, איפוא, תפקידו של האדם. תמיד יהא לאלים צורך באדם, אך אם יזלזל האדם בחובתו לאלוהיו, רעה תבואנו. את כל האלים חייב האדם לכבד, אך לכל אדם היה אל, שאותו עבד במיוחד, ואל זה מצידו שמר עליו ומילא את כל משאלותיו.

עבודת־הקודש כללה תפילה בציבור או ביחידות, הקרבת מנחה וקרבנות, שבהם הראה הבבלי את מסירותו לאלוהיו. הקרבן כאילו בא במקומו של האדם:

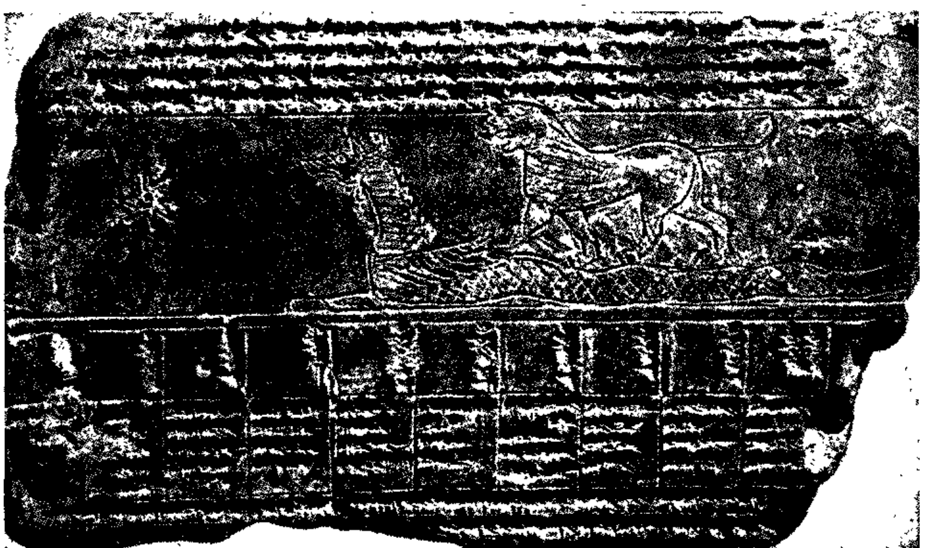
„הַשֶּׂה הוּא תְּמוּרַת הָאָדָם.
הוּא מַגִּישׁ אֶת הַשֶּׂה תְּמוּרַת־חַיָּיו.
הוּא מַגִּישׁ אֶת רֹאשׁ הַשֶּׂה תְּמוּרַת רֹאשׁ־הָאָדָם.
הוּא מַגִּישׁ אֶת צַוַּאר־הַשֶּׂה תְּמוּרַת צַוַּאר־הָאָדָם.
הוּא מַגִּישׁ אֶת קְבַת־הַשֶּׂה תְּמוּרַת קְבַת־הָאָדָם".

תורת העונש והשכר של הבבלים מלמדת, שסבלו של האדם בא לו כתוצאה מן החטא. אם עבר עבירה חייב הוא לכפר את פני־האלים, לבקש מהם סליחה ומחילה, להגיש להם מן המובחר שברשותו, שהרי רק בכך יוכיח, שהוא נאמן לאלוהיו ורשאי לצפות לחסדיו. כי החטא מרחיק מן האדם את אלוהיו וע"י כך הוא מאפשר לדֵמונים להיכנס לתוך גופו של האדם ולעשות בו כרצונם, לגרום לו מחלות ומכאובים, לקצר את חייו ולהוריד אותו לשאול. השאול הוא העולם התחתון, שאליו הולך האדם לאחר מותו וכל באיו לא ישובון. קיומו של האדם בשאול הוא עלוב, ואין הבדל בין צדיק לרשע ובין עשיר לעני. על־כן צריך האדם להשתדל להאריך את ימיו בעולם הזה; והוא עלול להצליח בכך רק אם יתרחק מן העבירה. לכפרת־עוונות ולגירוש־מזיקים נכתבו מזמורי־סליחות והשבעות, שכוללים דברי קסמים וכשפים, שבאמצעותם מועברת ההשפעה הרעה מן האדם הסובל לעצמים אחרים, שאפשר להשמידם וע"י כך — להיפטר מן השדים, שנכנסו לתוכם. הפחד מפני האלים היה נורא ואיום, וכדי למשוך את חסדם היה האדם משפיל את עצמו עד עפר ומתוודה לפניהם על כל מיני חטאים, שלפעמים אף לא חטא. אל התחנונים היו נלוות עפ"ר תהילות והודיות, שנאמרו ע"י כהן או קוסם מיוחד, שהיה נקרא אַשִׁיפּוּ (אַשָּׁף), ולפעמים השתתף בכך גם המתפלל עצמו בכעין דו־שיח בינו לבין הכהן־האשף.

מנחשים ומגידי־עתידות היו קשורים אף הם בדת ובמקדשים. רווח ביותר היה הניחוש בכבד (השווה יחזקאל, כא, כו) של הקרבן, שהיו מעלים לאל, וביחוד בכבד של כבשה. במשך מאות בשנים נרשמו ונלמדו אלפי צורות ומצבים של הכבד. מהם למדו אח"כ גזרה־שוה על הכבד הניתן לבחינה ועל גורלו של האדם המקריב אותו לאלוהיו.

על סמך התבוננות מתמדת ושיטתית בכוכבים ובמהלכם, בליקויי החמה והלבנה, וכן גם בסופות, בברקים וברעידות־אדמה, ועל־פי מציאותם של כמה מן הגורמים הללו במקום ובזמן אחד, יצרו חכמי־הבבלים תורה שלמה של ניחוש־הבאות. כן היו מנחשים באמצעות חלומות ותופעות־טבע בלתי־רגילות, ואף ע"י מעוף הצפרים ודרכי־החיות. כל אלה נחשבו כסימנים להחלטתם של האלים ביחס לעתידם של בני־האדם.

ביחסים שבין האדם לאלוהיו תפסו חגיגות ראש־השנה מקום חשוב מאוד והשתתפו בהן המוני־העם. בחגיגות אלו מילא המלך את התפקיד המרכזי. מתחילה היו חוגגים את ראש־השנה בתקופת תשרי, אך אח"כ נקבע חג זה בניסן, והיו מקומות (ביחוד בערי־הדרום, שהמסורת השומרית נשתמרה בהן עד תקופות מאוחרות), שחגגו אותו פעמיים — גם בסתיו וגם באביב. החגיגות נמשכו אחד־עשר יום וכללו, חוץ מן האַכִּיתֻ — תהלוכת־האלים המפוארת דרך רחוב־התהלוכות אל בֵּית־אַכִּית, מקדש־התהלוכה מחוץ לעיר — גם טכס מיוחד, שבו היו מסירים מעל המלך את כל אותות־המלכות, ובצורה זו, מתוך הכנעה וביטול עצמי, היה צריך להתאבק בעפר־רגליו של מרדוך (האקט הראשון בחזון־העינויים). הכהן הראשי היה סוטר על לחיו של המלך

סמלים אסטרולוגיים בלוויית כתבות אכדיות. לוח־חרס מן המאה ה־3 לפסה"נ. המוזיאון לקדמת־אסיה, ברלין

ומורט את אזניו, ואח"כ היה המלך צריך להתוודות, שלא עשה כל חטא, לא התרשל באמונתו באלוהיו, לא החריב את ב', לא הזניח את מקדש אֶסַגִּיל, לא היכה את נתיניו לֶחִי ולא השפילם („דאגתי היתה לבבל, את חומותיה לא הרסתי"). רק אז היה המלך מקבל שוב את אותותיו והכהן היה מעודדו ואומר לו: „אל תירא... יברכך בֵּל מעתה ועד עולם, יהרוס קמיך, ומשנאיך לארץ ישליך". ושוב סטר לו הכהן על לחיו, וכך, בדמעות על לחייו, היה המלך יוצא מלפני אלוהיו כדי להתכונן לתהלוכה, שהיתה מתקיימת ביום השמיני. שלושה ימים היו האלים שוהים בבֵית־אַכִּית וחוגגים את „חתונת־האלים", וביום האחד־עשר היתה התהלוכה חוזרת העירה ברוב פאר והדר ובהמון חוגג.

בדיון על התפתחות־המדעים בב' יש להתחשב ביחוד בכתבות המרובות בענייני־מדע שנמצאו באשור. ואע"פ שאין ספק בדבר, שהאשורים הוסיפו ופיתחו את המדעים על־פי דרכם שלהם, הרי העובדה עצמה, שהעתיקו את הכתבות השומריות והשתמשו במונחים שומריים, מוכחת, שאת היסודות של פעולתם המדעית יש לבקש בב' דוקא.

רפואה. מפני שהמחלות נראו בעיניו של הבבלי כהתקפות של שדים, רוחות ומזיקים על אדם שעבר עבירות, היתה הרפואה קשורה קשר אמיץ בטקסים של ניחושים, קסמים וכשפים, שעליהם ניצחו אנשי־הכהונה. עם זה השתדלו הרופאים, שהיו מבני העם הפשוט, למצוא את הסיבה

מפת־עולם בבלית מן המאה ה6 לפסה״נ. המוזיאון הבריטי, לונדון

הטבעית של המחלה והשתדלו לבטל אותה ע״י שימוש בחמרים רפואיים. התרופות למחלות השונות מנוסחות בצורה, שאינה משתמעת לשתי פנים: „איש כי יחלה במחלה פלונית, השקהו משקה פלוני וירפא״. נשתמרו גם עדויות למקרים של ניתוחים ושל שימוש במכשירים רפואיים. השימוש במחצבים ובחמרים אורגאניים, שהיו לקוחים מן הצומח והחי, היה רווח מאוד. חשיבותם של הרופאים היתה ניכרת, ובספר החוקים של חמורבי יש סעיפים, שקובעים את שכרו של הרופא וגם פיצויים על טיפול „בלתי־אחראי״.

האסטרונומיה נתפתחה אף היא בקשר לניחושים של האסטרולוגים. אלה האחרונים, בתוקף אמונתם ותפקידם, עקבו אחר תנועותיהם של הכוכבים והמזלות. ובתחילת האלף השלישי כבר נרשמו תשקיפים על הכוכב נוגה, וידעו לקבוע את יחסי־המרחקים בין מקומות הזריחה של כמה כוכבים ומקום זריחתה של השמש וכן את יחסי־המרחקים בינם לבין עצמם. כמו־כן ידעו לעַבֵּר את השנים ולהתאים את לוח־הלבנה למחזור־החמה. השיטה השישונית, שפיתחו בחישוב המאתמאטי, היתה בנויה, ודאי, על חלוקת־השנה ל12 ירחים וחלוקת־היום ל12 שעות, ובאלף הראשון לפסה״נ כבר היתה לבבליים ידיעה במסלוליהם של השמש, כוכבי־הלכת והמזלות כמעט לפי מצב־הדברים כיום.

המאתֶמאטיקה. השיטה השישונית, שתחילתה נעוצה בתקופה הקדומה ביותר של השומרים, הביאה לידי ידיעה באלגברה ולידי חישובים מעמיקים ומסובכים יותר של העלאה בחֶזְקָה, הוצאת־השורש וקביעת מרחקים אסטרונומיים, כפי שאפשר להיווכח מתוך כתבות מן המאה ה7 ואף מזמן קצר קודם לכן. נמצאו גם לוחות־חמר, שמעידים על התקדמות לא־מועטת בהנדסה, ובאחד מהם נידונות בעיות ההנדסיות של חישוב שטחי מרובעים ועיגולים בצירוף דיא־גראמות. בתקופה השומרית כבר נקבעו נוסחאות למדידתם של שטחי־משולשים, טראפציות ורב־צלעונים.

גֵאוגראפיה. הבבלים יצרו להם מושג מה מן הגאוגראפיה. עוד בתקופה השומרית הקדומה היו חכמי־הבבלים משרטטים מפות של ערים, שדות ותעלות, וכן נערכו רשימות של ערים, מקדשים ותעלות באיזורים שונים. נמצאה גם מפת־העולם, כפי שציירו אותו לעצמם הבבלים. העולם מתואר בצורת עיגול בתוך עיגול. העיגול הפנימי מציין את יבשת־העולם והעיגול החיצוני — את האוקיינוס המקיף אותה. העיר ב׳ מסומנת לא רחוק ממרכז־הארץ, וזולתה נזכרים עוד כמה מקומות, וביניהם מחוז דֵיר, אשור ובית־יָכִין מעבר לשטחי־ביצות. מעבר לים נמצאו, לדעת המַפָּאִי הבבלי, ארצות שונות, וביניהן „הארץ, שבה אין רואים את השמש״.

דיקדוק. בבלשנות היה כוחם של הבבלים גדול. התפתחות־הדיקדוק וידיעת הלשונות בתוכם נבעו בעיקר מן הצורך שהיה להם ללמוד גם את הלשון השומרית, הן כדי להכיר את לשון־השומרים היום־יומית, והן לשם השימוש בלשון זו בפולחן של הדת ובמדעים. כך נתחברו מסוף האלף השלישי לפסה״נ ואילך ספרי־עזר בלימוד של הלשונות המקובלות, ובכללם ספרי־דיקדוק, שכוללים לוחות שלמים של נטיות הפועל והשם, מילונים וספרי־פירושים. לעיתים קרובות נכתבו הספרים בשתי הלשונות, ולפרקים ניתרגמו מאַכַּדית לשומֵרית ולהפך.

R. C. Thompson, *Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon*, 1900; P. Dhorme, *La Réligion Assyro-Babylonienne*, 1910; M. Jastrow, *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, 1911; A. Jeremias, *Handbuch der Altorientalischen Geisteskultur*, 1913; A. Ungnad, *Die Religion der Babylonier und Assyrer*, 1921; S. Langdon, *Babylonian Wisdom*, 1923; G. J. Gadd, *Cuneiform Texts from Tablets in the British Museum*, pp. 28–29, 1926.

מ. ב.

הספרות. השומרים היו גם הראשונים בב׳, שפתחו בתנופה ספרותית בעלת־עצמה, שממנה ניזונו לא רק הספרות הבבלית־האשורית, אלא גם ספרויות של עמים אחרים, כגון החורים והחיתים. מהם עברה ההשפעה גם לעמים רחוקים יותר, ורישומיה ניכרים אף באֶפּוֹס היווני.

היצירה הספרותית הבבלית הגדולה והחשובה ביותר (חלקים ממנה נמצאו גם בשומרית) היא עלילות־גילגמש, שהגיעה אלינו בשנים־עשר פרקים כתובים על שנים־עשר לוחות־חמר והיא מספרת על גילגמש, מושלה של ארך, ש„שלישיתו אדם ושתי שלישיות בו אל״. ביצירה קדומה זו כבר מצויים הרבה מן הסממנים הספרותיים, שאנו מוצאים בספרות העולמית. היא כתובה במשקל ובתקבולת־צלעות, וכן באים בה התיאורים והחזרות האפיינים לאֶפּוֹס הספרותי־האמנותי. הקרב של הגיבורים בפגישתם הראשונה, הרפתקותיהם של שני הידידים כשהם יוצאים להרוג את ה„נוטר של יער־הארזים״, קנאתה וזעמה של האֵלה אִשְׁתַּר, שהיא מבקשת אהבה מגילגמש, תאור מיתתו של אֶנְגִידוּ — כל אלה הם רק חלק מן המקומות, שבהם מגיע התיאור לשיאים של מתח ספרותי. אף הטראגדיה של הגיבור עצמו, שלאחר סבל, תלאות ועמל, ולאחר שבאשמתו שלו, מחמת רשלנות

אנושית, נמנע ממנו הסוד של החיים הנצחיים והוטל עליו להכיר בהכרחו של המוות, יש בה עמקות פילוסופית מפליאה ברעננותה.

היצירה האֶפּית השניה בגדלה ובחשיבותה היא „בריאת העולם" או כפי שהיא נקראת באכדית אֶנֻמַ אֶלִש (כאשר מלמעלה), על שם שתי המלים הראשונות של השירה, באה לתאר את התעלותו של מַרדוּך, האל של העיר בבל, לאל הראשי של כל הארץ. העלילה מתרכזת בעיקר מסביב למלחמת־האלים, הכוחות של הטוב והחסד, בכוחות של התוהו ובוהו (תהום). אימתה של תִּאַמַת (תהום) נפלה על האלים, ואף אחד מהם לא מצא עוז בנפשו לצאת נגדה. אֶיאַ, אל־החכמה, הציע לשלוח את מרדוך, האל הצעיר, להילחם בה. ואמנם מרדוך היה היחיד בין האלים שהיה מוכן להילחם בכוחות־השחור; אך בשכר זה דרש שיכירו בו כראש־האלים. באין ברירה הסכימו האלים לתנאי זה, ומרדוך יצא למלחמה בתִּאַמַת וניצח אותה ואת כל בני לוויתה. הוא שיסע את גופתה של תִּאַמַת לשנים. מן המחצה האחת ברא את השמים וקבע בהם את הכוכבים ונתן לכל אחד את מקומו ואת מסלולו הקבועים, ומן המחצה השניה ברא את הארץ.

וְאָז... פָּתַח אֶת פִּיהוּ, עָנָה לְאֵ־אָה...
„לֶאֱסוֹף דָּמִים חָפַצְתִּי, לִצְרֹף עֲצָמוֹת,
הֲקִימוֹתִי אִישׁ, אָדָם יִקָּרֵא...
לַעֲבֹד אֶת הָאֱלֹהִים תִּהְיֶה תְּעוּדָתוֹ..." *)

אז יענוהו אלהי־השמים:...

„קִינְגוּ הוּא אֲשֶׁר עוֹרֵר אֶת הַמֶּרֶד,
פִּתָּה אֶת תִּאַמַת לֶאֱסֹר הַמִּלְחָמָה".
כַּאֲזִיקִים הֱבִיאוּהוּ לִפְנֵי אֵיאָה,
עָנְשׁוֹ בָּאָהוּ: חָתְכוּ אֶת עוֹרְקָיו.
מִדָּמָיו נִבְרְאוּ וְנוֹצְרוּ בְּנֵי־הָאָדָם.
וּלְיֶתֶר הָאֵלִים סָלַח הַמֶּלֶךְ מַרְדֻּךְ.

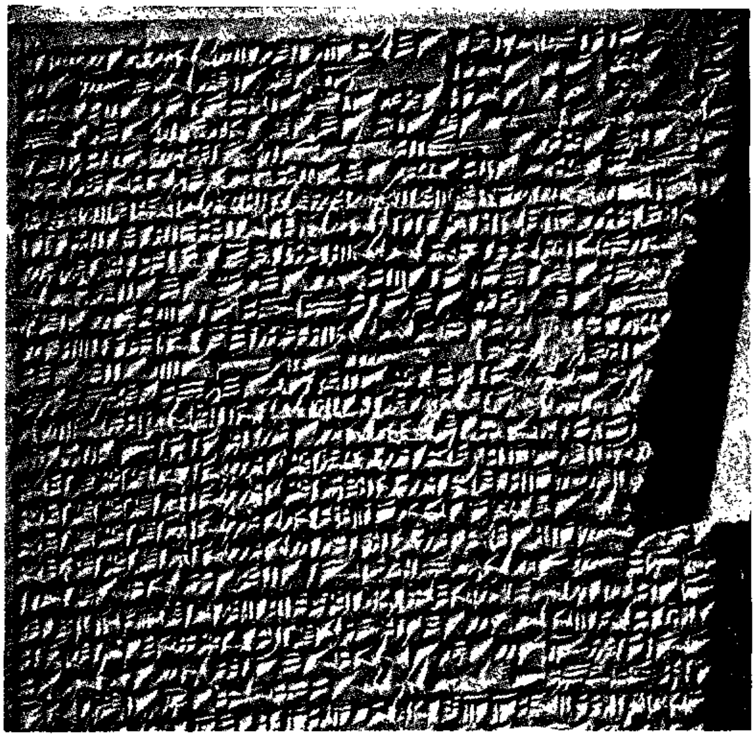
הלוח האחרון (שהוא לקוי בחסר) מכיל חמישים שמות־תהילה ותארים של מרדוך ומסיים:

כָּל הַשָּׂמֵחַ בְּמַרְדֻּךְ מוֹשֵׁל־הָאֵלִים
תְּהִי אַדְמָתוֹ פּוֹרִיָּה, יַאֲרִיךְ יָמִים...
לִבּוֹ מְרַחֵם כֹּל, חֲסָדָיו מְאֹד גָּדְלוּ,
חוֹמֵל עַל חוֹטֵא, סוֹלֵחַ לְעוֹשֵׂי־רָע.

יצירה זו, שהיא מלאה ציוריות רֵאלית של מעשי־אכזריות, יש בה הרבה מן הפרימיטיוויות. כן מתגלית בה ערמומיות מרובה בהנהלת משא־ומתן, בפרט באותו קטע, שבו מתואר, האיך השפיע מרדוך על האלים, שיסכימו לשליחותו:

לַמְרוֹת הַמְּחִיר שֶׁקָּבַע:
הִתְכּוֹנְנוּ הָאֵלִים וְיָשְׁבוּ לִזְבֹּחַ,
טָעֲמוּ מִן הַלֶּחֶם, מָזְגוּ הַיַּיִן.

* קטע זה וכל הקטעים שאחריו הם מן התרגום של ש. טשרניחובסקי.

קטע מעלילת־גילגמש. המוזיאון הבריטי, לונדון

הַמַּשְׁקֶה הַמָּתוֹק בִּלְבֵּל חוּשֵׁיהֶם,
מַהֵרוּ שָׁכְרוּ, כִּי אָכְלוּ, שָׂבֵעוּ.
שָׁכְחוּ דְאָגָה וַיִּחַד לְבָבָם:
גּוֹרָל יָעֲדוּ לְמַרְדֻּךְ הַגּוֹאֵל.

נראה, שאפילו גיבור כמרדוך לא יכול היה לשלוט בלא הסכמתה (לכל הפחות, הרשמית) של מועצת־האלים, ואין זה חשוב, אם הסכמה זו ניתנה בלב שלם או באה מתוך סחטנות ובמצב של שכרות. הדבר מלמדנו על יחסי־החברה בב' באותם הזמנים.

ליצירה זו נתייחד מקום חשוב בחגיגות ראש־השנה, שהיו קשורות בחידוש סמכויותיו של המלך ע"י האל למשך שנה נוספת. הכהן הראשי היה קורא אותה בציבור, וחלקים ממנה היו מציגים בצורת מחזות, שמזכירים את הצגות הייסורים של ישו, שהיו נהוגות ביה"ב.

מן השירה האֶפּית, העוסקת בבעיות של החיים והמוות, יש להזכיר גם את היצירה, המספרת על הרפתקותיה של אִשְׁתַּר, אלת האהבה והפריון, היורדת אל השאול, שכל באיה לא ישובון, כדי לבקש את תמוז אהובה, אל הנעורים והאביב. שירה זו נותנת לנו מושג־מה מן הצורה, שבה תארו להם הבבלים את העולם התחתון. המקום נקרא „גאות־מחשכים". קיומם של הרפאים הוא עלוב ומחוסר־תוחלת; אין להם שום תקווה לשוב ולראות אור:

אֲשֶׁר עָפָר לוֹ (להם) לְאָכְלָה וְטִיט לְחָמָם,
יִלְבְּשׁוּ מַסְוֶה־נוֹצוֹת כְּצִפֳּרֵי־כָנָף,
שַׁעַר וּבְרִיחִים אָבָק יְכַסֶּם.

כל הנכנס לשאול — או המנסה לצאת ממנו — צריך לעבור דרך שבעה שערים, שעליהם משגיחים שבעה שומרים קפדנים ואכזרים, שנתמנו על־ידי אֶרֶשְׁכִּגַל, מלכת־השאול הנוראה. אפילו אשתר עצמה, כשהיא רוצה לחזור, זקוקה

לעזרת האלים ולתחבולות־ערמתם. בכל שער מפשיטים השומרים מעל הנכנס חלק מלבושיו ותכשיטיו, עד שלאחר שהוא עובר את השער השביעי הוא נשאר ערום כביום־הִולדו. העלילה מרמזת מצד אחד, על צער הקיץ, כשהארץ עומדת חרבה וערומה, ואז „הנשים מבכות את התמוז", ומצד שני — על שמחת־החיים עם ראשית־האביב, כשאֵל־האביב ואֵלת־הפריון שבים ארצה אל בני־האדם.

גיבורי האגדות אֲדַפַּ (ע"ע) ואֶתַנַ (ע"ע) מנסים אף הם לפתור את חידת־החיים, אך שניהם אינם אלא בני־אדם, יצורים קטנונים ודמויות טראגיות, שלמרות כל מאמציהם אינם זוכים להשיג את מטרתם. והכל מחמת מקרים קלי־ערך ושלא באשמתם. אֲדַפַּ שומע לעצת־אחיתופל של אֵיאַ ואינו טועם ממטעמי־האלים, וע"י כך הוא מאבד את חיי־הנצח. ואֶתַנַ ממריא על כנפי־הנשר, עולה ועובר את שמי־אַנֻ ומוסיף להמריא לעומת שמי אִשְׁתַּר. ואולם כשהוא מתבונן לארץ מגבוה הוא רואה, והנה

הָפְכָה הָאָרֶץ לְעוּגָה
וְהַיָּם רַחַב־הַיָּדַיִם גָּדְלוֹ כְּגֹדֶל טֶנֶא...

וכשהוא מתרומם עוד במשך שעה כפולה הוא אומר:

רוֹאֶה אֲנִי אֵיךְ נֶעֶלְמָה הָאָרֶץ.
לֹא עוֹד תִּשְׂבַּעְנָה עֵינַי אֶת מֶרְחַב הַיָּם.
יְדִידִי, אֵינֶנִּי רוֹצֶה לְהִתְרוֹמֵם הַשָּׁמַיְמָה;

והוא נופל לארץ.

ספרות החכמה והמשל של הבבלים כוללת משלים ופתגמים הרבה, שהם מזהירים את האדם לסור מעל דרכיה של אשה זונה, להימנע מלדבר שקר ותיפלות, להיות נאמן עם אלוהיו, וכד'.

מעניינת ביותר היא היצירה הנקראת בספרות המדעית בשם „קינת איוב הבבלי" — יצירה, שעוסקת בבעית „צדיק ורע לו — רשע וטוב לו". בצר לו, כשהמשורר, שהיה צדיק ועשה אך טוב, מוטל חולה, סובל מכאובים וצער, הוא פונה אל אֵלוֹ, אל אֵלָתו, אל הנביא ואל בעל־אוב:

„לֹא הֶעֱבִירוּ קִלְלָתִי הַקּוֹסְמִים בְּלַטֵיהֶם"

ומה יעשה עוד ויוטב לו? הרי...

אֲנִי זֶה הֲגִיגִי אַךְ תְּפִלָּה וְתַחֲנוּנִים...
יוֹם קָרוֹב לֵאלֹהַי הָיָה שְׂשׂוֹן־לִבִּי,
יוֹם לֶכֶת אַחֲרֵי אֱלֹהַי לִי גִּילָה וְשִׂמְחָה.

וכתגמול על כל זה

גָּדֵל מַכְאוֹבִי, מַחֲלָתִי הִכְפִּלָה...
שַׁחָה עַד עָפָר קוֹמָתִי...
אֲנִי טֶרֶם מֵתִּי וּלְמִסְפֵּד לִי קָרָא:
אוֹיְבִי שָׁמַע וְנָהֲרוּ פָנָיו,
יָדְעָה אוֹיַבְתִּי וַיָּגֶל לְבָבָהּ.

בליריות שבה ובסיגנונה עולה יצירה זו על כל שאר מזמורי־ההשבעה הליריים הדתיים, שנמצאים בספרות הבבלית לרוב. ואף־על־פי שאף אותה אי־אפשר להשוות מבחינת העמקות הרעיונית לספר־איוב או למזמורי־תהילים, יש בה הרבה מן המשותף לשירה הלירית המקראית.

הפחד והחרדה מפני גדולתם של האלים והחשש מפני עבירה על כל הצורות של טַבּוּ, הצורך לגרש את הדֶמונים, השֵדים, הדיבוקים ושאר מזיקים, שנטפלים לאדם ומביאים עליו מחלות וצרות, הביאו בספרות הבבלית לידי יצירתן של מאות סליחות והשבעות, וכן נמצאו בספרות זו הרבה מזמורי תודה, תהילה ותפילה, שבהם משפיל האדם את עצמו, מגדל ומרומם את האלים ומבקש מהם כפרה וישועה:

הוֹי, אֵלַת הָאֲנָשִׁים, אֵלַת הַנָּשִׁים,
אַתְּ, אֲשֶׁר אֶת מְזִמּוֹתַיִךְ אִישׁ לֹא יֵדָע,
אֶל אֲשֶׁר תַּבִּיטִי יָקוּם וְיִחְיֶה.
בִּרְאוֹת אֶת פָּנַיִךְ יָקוּם הַחוֹלֶה מֵחָלְיוֹ.
פֶּצַע יַעֲלֶה אֲרוּכָה. וַאֲנִי בְּצָרָתִי,
בַּאֲנָחוֹת כְּאֵבִי, בְּצַר לִי אֵלַיִךְ אֶקְרָא:
עַבְדֵּךְ אָנִי.
הוֹי, גְּבִרְתִּי, הָאִירִי פָּנַיִךְ אֵלַי,
תִּיטַב־נָא תְּפִלָּתִי בְּעֵינַיִךְ.

לסוג של יצירות־הספרות שייכות גם כתבות לאלפים, הקדשות לבנייני־מקדשים, היכלות ותעלות, מצבות־ניצחון ולוחות, שמספרים על מפעליהם של המלכים בימי־מלחמה ובימי־שלום. גם חליפת־המכתבים בכל שטחי־החיים: בשלטון, במסחר, בחברה ובמשפט, יצרה שיטת־סיגנון ונימוסי־כתיבה מיוחדים. הרי מכתבו של עבד, שנכלא בבית־הסוהר, אל אדונו:

„שלח לי חצי־מנה של כסף, או שני מנים צמר לשימושי. אל ישוב שומר־השער ריקם אם יבוא בידים ריקות יאכלוני הכלבים. כמו שידעת וכמו שיודעים כל אנשי סיפר ובבל, לא בעוון־גזל ולא בעוון־פריצה הושיבוני בכלא. אתה, אדוני, שלחתני אל מעבר לנהר. דבר דבר לזכותי לפני אנשי־המלך. שלח לי דבר, ולא — מת אנכי בבית־המסכנות. שלח לי קא אחד שמן וחמשה קא מלח. מה ששלחת לי עד עתה לא נתן לי".

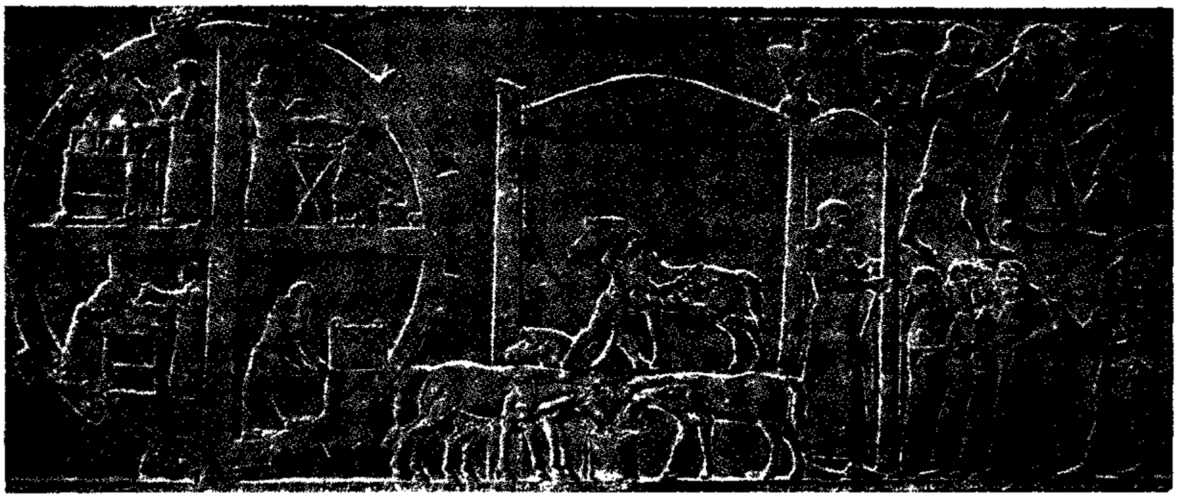
בספרות המדעית הירבו לדון בהשפעותיה של הספרות הבבלית על העברית (סיפור המבול; ישעיהו נא, ט; איוב יב—יג, ועוד). אולם אם נשים לב לכך, שמוצאם של העברים היה מאור־כשדים ושההבדלים בניסוח של התכנים הספרותיים המשותפים מרובים הם ביותר, נבוא, אפשר, לכלל מסקנה אחרת: שלעברים ולבבלים היתה פעם, בעבר הרחוק, תרבות משותפת ועם התרחקותם של שני העמים הללו זה מזה הוסיף כל אחד מהם לפתח את תרבותו המסרתית בדרכו שלו, הבבלים — בדרך האלילות האַנתרופומורפיסטית, והיהדות — בדרך המונותאיזם הצרוף.

„משירת־הבבליים", כל שירי טשרניחובסקי בכרך אחד, תרצ"ו, עמ' תקע"ג–תרל"ג; ש. טשרניחובסקי, עלילות־גילגמש, תרפ"ד (1924); A. Ungnad, *Gilgamesch-Epos und Odyssee*, 1923; H. Zimmern, *Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl* (*Der Alte Orient*, VII [1905], Heft 3; XIII [1911], Heft 1); P. Jensen, *Assyrisch-Babylonische Mythen*, 1900; C. F. Jean, *La Litterature des Babyl. & Ass.*, 1924.

מ. ב.

מ ש פ ט. השומרים והבבלים היו נוהגים לקבוע בכתב את משאם־ומתנם המשפטי, ומכאן האופי המשפטי של רוב התעודות, שנמצאו בב'. תעודות אלו נותנות לנו את האפשרות לעקוב אחר התפתחותו של המשפט הבבלי במשך ארבעת אלפים שנה (מ4000 לפסה"נ ואילך) — פרק־זמן, שיש להבחין בו ארבע תקופות.

א. ה ת ק ו פ ה ש ל פ נ י ש ו ש ל ת ־ ח מ ו ר ב י (מ4000 עד 1900 לפסה"נ). מתקופה זו נשתמרו בעיקר תעודות כתובות שומֶרית, וביניהן קטעים של שני קֹבצי־חוקים שומֶריים. הקדום שבהם נכתב בימי המלך אור־נַמוּ, הראשון במלכי השושלת השלישית של אור (לערך 2150 לפסה"נ).

מחנה אשורי. תבליט בהט (הגובה: 90 ס"ם) מארמונו של אשורנצירפל השני בכלח. המוזיאון הבריטי, לונדון

השני הוא מימיו של לִיפִּת־אִשְׁתַּר מלך איסין (לערך 1950). תעודות אלו נמצאו בעיקר בניפּור, לַגַש ואור, והן מעידות על קיומו של משטר חברותי, שיש בו מן היסודות של סוציאליזם ממלכתי: כל המקרקעים היו קניין של המדינה או של בתי־המקדש; השליטה על קרקעות־המדינה היתה בידי המלך או בידי מושל־העיר (אֶנסִי), שהיה כפוף למלך. האוכלוסיה העירונית היתה מחולקת לקבוצות, לפי המקצוע או ההתעסקות, ובראש כל קבוצה עמד מפקח. בסופה של תקופה זו גוברת השפעתם של השמיים, והמונחים השומריים הולכים ונעלמים מתוך התעודות המשפטיות.

ב. תקופת־השיא בהתפתחותו של המשפט הבבלי היתה בימי שושלת־חמורבי (1900 עד 1600 לפסה"נ), שמרכזה היה בעיר בבל. ביחוד זכה לפירסום ספר־החוקים של חמורבי (ע"ע); אך נוסף על כך ידועות לנו מתקופה זו רבבות תעודות משפטיות מב' הצפונית והדרומית. חשיבות מיוחדת יש לאוסף של כ־20,000 תעודות, שנמצאו ע"י חופרים צרפתיים ב־1934/36 במארי, כיום תֶל־חַרִירִי, מצפון לעיר בבל. תעודות אלו הן הארכיון של המלך זִימְרִילִים, האחרון במלכי העיר מארי, שהיה בן־זמנו של חמורבי.

ג. תקופת־הירידה. בימיהם של המלכים האחרונים משושלת־חמורבי, שבהם התחילה ממלכת ב' להתפורר, נתמעטו התעודות המשפטיות ויחסים משפטיים ומסחריים פרימיטיוויים התחילו תופסים את מקומם של היחסים המפותחים, ששלטו קודם־לכן. סחר־חליפים בא במקום מקח־וממכר בכסף וזהב. מן המחצה השניה של תקופה זו נשתמרו בעיקר מצבות־גבול (כּוּדֻר) — אבנים בגובה 25 עד 90 ס"מ —, ששימשו עדות להעברתה של זכות־הקניין על קרקעות.

ד. ב' החדשה. מתקופת־השיגשוג של ב' בימי ממלכת־הכשדים (625 עד 539 לפסה"נ) ואח"כ בימי ממלכת־הפרסים (539 עד 331 לפסה"נ) נשתמרו חוזים מסחריים מרובים, וכן ראשי־פרקים של קובץ־החוקים החדש, שנתקבל בב' באותה תקופה. סעיף 10 של קובץ זה קובע, שהאב רשאי להקטין את הנדוניה של בתו אם אחר הזמן, שבו נקבע הסכום של הנדוניה, ירד מנכסיו. סעיף 15 קובע, שירושתו של אב, שהיה נשוי פעמיים, מתחלקת בין ילדיו באופן שהילדים מנישואיו הראשונים מקבלים שני שלישים מן הירושה, ואילו הילדים מאשתו השניה — שליש אחד. גם בימיהם של השלטון הסֶלֶוּקי והשלטון הפַּרתי (312 לפסה"נ עד 224 לסה"נ) נהג בב' המשפט הבבלי, אלא שהלשון הארמית דחתה עכשיו בהדרגה את כתב־היתדות מן החוזים והתעודות המשפטיות. את גילגולו האחרון של המשפט הבבלי אנו מוצאים בממלכה הפרסית־החדשה של הסאסאנידים (224 עד 636 לסה"נ). בתקופה זו השפיע כנראה המשפט הבבלי גם על המשפט היהודי, שנתפתח אז בב'. — על היחסים בין המשפט הבבלי הקדום ובין המשפט העברי הקדום ע"ע חַמוּרַבִּי.

B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 1920, pp. 147–175; M. San-Nicolò, *Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bericht der keilschriftlichen Rechtsquellen*, 1931; M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts*, 1913; M. San-Nicolò - A. Ungnad, *Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden*, 1929; James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, 1950, pp. 159–161, 197–198.

מ. ד.

האמנות של בבל ואשור. בתקופה הטרס־היסטורית לא היתה בקעת הפרת והחידקל יחידה תרבותית אחת: דרום־הבקעה היה מאוכלס תושבים, שמוצאם מאיראן, ואילו צפונה היה שייך לתחום־התרבות של צפון־סוריה. בשרידי־האמנות של אותה בקעה, שנצטמצמה למעשה בקַדְרוּת, אנו מבחינים בין הכלים הפשוטים־ביחס מן הטיפוס של אל־עוּבּיד בדרום ובין הכלים היפים והמגוונים מן הטיפוס של תל חלף בצפון. באמצע האלף השלישי לפסה"נ נסתמן מפנה ניכר בתרבות של הדרום: במקום תרבות־האיכרים, שהיתה רווחת אז בכל אירופה ואסיה, באה תרבות גבוהה יותר, שסימני־ההכר שלה הם: הופעת העיר־המדינה, הכתב, האמנות המונומנטאלית ואמנות־הבניה. שרידיה החשובים ביותר של תקופה זו נמצאו בארך (ע"ע): כדי־אבן חטובים למופת וגלילים חרותים, ששימשו כחותמות ושציוריהם, אף במידותיהם הקטנות, מעידים על חוש אמנותי מפותח מאוד. שלוש היצירות החשובות ביותר מתקופה זו הן: א) ראש־אשה עשוי בהט, שגבהו 20 ס"מ ושהוא מפוסל בדייקנות מרובה. העינים והגבות היו עשויות, כנראה, מעשה־תשבץ, מאבן־כחול וצדף, אלא שהמילואים אבדו, וכן אבד ריקוע הזהב או הנחושת, שכנראה, כיסה את השֵׂעָר; ב) כד בגובה של מ' אחד בקירוב, ועליו תבליט שמתאר הבאת קרבנות לאלילה־האם אִינַנָה, שבתקופה מאוחרת יותר זוהתה עם אשתר; ג) מַצֵּבָה עשויה שַׁחַם שחור, ועליה מתואר אדם, שהורג אריות בחנית, קשת וחיצים.

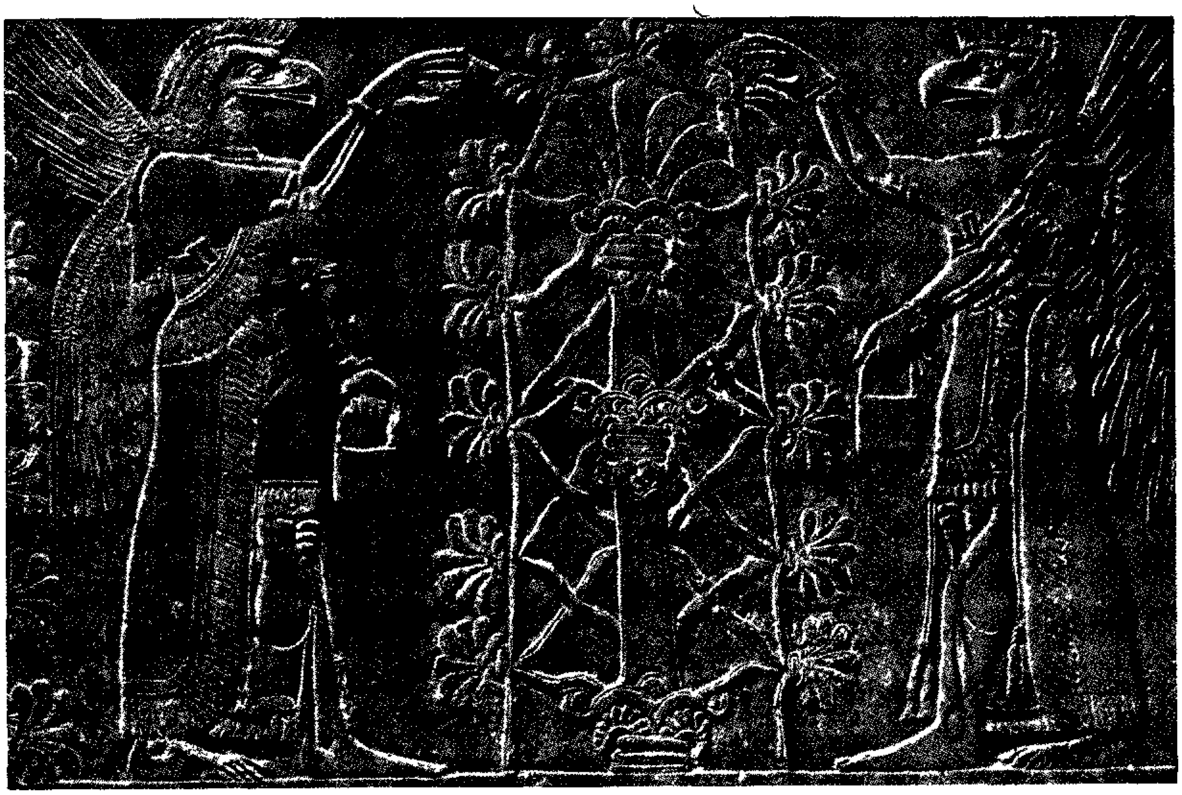
בתקופת השושלות הקדומות (3100—2340 לפסה"נ בקירוב) שיגשגה האמנות ביותר. מאותה תקופה הגיע אלינו מספר ניכר של פסלים מתל אסמאר, ח'פאג'ה, לגש, ניפור, ועוד. מתחילה היתה ניכרת בסיגנון האמנותי נטיה עזה לצימצום, באופן שהדמויות הפכו לצורות הנדסיות: לחלק העליון של הגוף יש צורת טראפציה, והוא מושם, ללא חיבור, על גבי חרוט, שמציין את השמלָנית. לסנטר יש צורת־יתד, ולאצבע כפופה — צורה של קו לוּלְיני. בזמן מאוחר יותר מתעגלות הצורות והולכת וגוברת ההתעניינות בסגולות־הגוף של הנושא. קמטי־העור, השפתיים ועצמות־העול מתוארים עכשיו בהבחנה מדוקדקת; ואולם עוז־הביטוי הפלאסטי ואחידות־הפסל הם פחותים משהיו. דמויות קטנות חינניות (כגון גברים כורעים, שנושאים כלים על ראשיהם; מתגוששים, שאף הם נושאים כלים) שימשו לקישוט של כדיי־תמרוקים וכיו"ב במקדשים. דמויות אלו היו עשויות נחושת או אבן. ב„קברי־המלכים" שבאור־כשדים, שהם מסוֹפה של תקופה זו, נמצאו רהיטים יקרי־ערך ביותר. כל אחת מן הלירגת, שנמצאו באור, קושטה בפסל־זהב של ראש־שור, פרה או עגל (ששימש, אפשר, כסימן למערכת־צלילים מיוחדת). הראשים פוסלו באמנות מרובה ושובצו בהם עיניים וזקנים של אבן־כחול. דפנות־הלירה היו מעוטרים בקישוטי־פסיפס של צדף, ישפה ואבן־כחול, שהיו משובצים בחֵמר, ועל גבי תיבת־הקול (שאליה היו מצומדים הראשים הנזכרים) היו קבועות דמויות מיתולוגיות, אף הן מעשה־פסיפס. אותה טכניקה ניכרת גם במימצא הנקרא „דגל־הניצחון" — כלי־עץ, שאין אנו יודעים למַה שימש. בכל אחד משני צדדיו הרחבים יש 3 שורות של ציורי־פסיפס: בצד אחד מתואר קרב, ובצד השני — סעודה חגיגית; הדמויות עשויות מצדף ומאבן־גיר ורודה והרקע מאבן־כחול. שרידים של כלים דומים ל„דגל־הניצחון" נמצאו גם מחוץ לאור. בקברי־המלכים נתגלו גם כלים עדיני־צורה של זהב, כסף וארד; גרזני־מלחמה, חניתות וסכינים בעלי ניצבים של אבן־כחול או של שן, שכמה מהם היו משובצים בזהב; ענקים, צמידים, שביסים, סיכות־שער ממתכות יקרות ומאבנים יקרות למחצה. כל החפצים הללו של אמנות שימושית מעידים על כשרון־מעשה מרובה ויש בהם משום ביטוי לאותה אווירה של אגדות, שבאה לידי גילוי גם בפיתוחים, שנעשו בגלילי־החותמות באותה תקופה. אחדים מחותמות אלה מקושטים בתיאורים, שנושאיהם היו, כנראה, מתחום המיתוס, ואחרים — בתיאורים דקוראטיוויים בלבד. נדירים בהם תיאורי מחזות מחיי יום־יום מתוך כוונה אמנותית בלבד. אפילו עניינים מיתולוגיים מובהקים — כגון קרבות בין אריות לבין יצורי־כלאיים של אדם ושור וכד׳, שנחשבו כנוטרי־עדרים — מתוארים בסיגנון דקוראטיווי מצומצם ועצמאי. דמויות אגדותיות הרבה, ששימשו בחותמות — כגון מפלצות בעלות שני גופים וראש אחד או בעלות רגליים בצורת נחשים —, נעשו נושאים מקובלים במזרח התיכון כולו והגיעו משם ליוון במאה ה7 לפסה"נ; שהרי התרבות מימי־השושלות הקדומות, שנולדה בדרום־הארץ, התפשטה בדרך כלל במעלה־הנהרות והגיעה עד אשור שעל החידקל ועד מארי שעל הפרת התיכון, ומשם נתפשטה הלאה בכמה כיוונים.

עוד בימי השושלות הקדומות התחילו מציבים אַסְטֵלוֹת־זיכרון למאורעות היסטוריים. דוגמה לכך היא „אֲסְטֵלַת־

אסטלת־הניצחון של נרם־סין מלך אכד. הגובה: 2 מ׳
לובר, פאריס

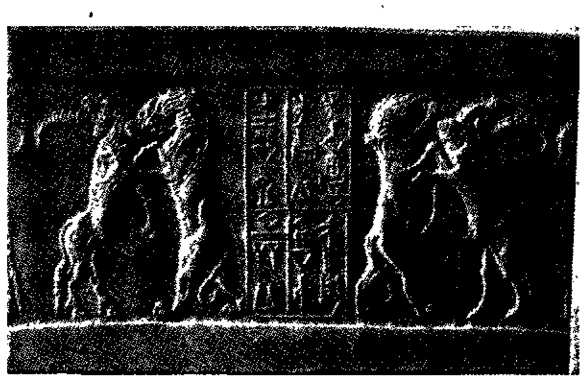
העֵיטים" של אֶאַנַתוּם מלַגַש, שהוקמה לזכר נצחונו על אוּמָה ושחלקים ממנה נשתמרו. בחזית־האסטלה מתואר המלך כשהוא עומד ברכב־מלחמה בראש חייליו הערוכים לקרב, וכן נראים פגרי־האויבים, שעיטים יורדים עליהם (מכאן שמה של האַסְטֶלָה בספרות המדעית של ימינו); הצד השני מראה את נינגירס, האל של לגש, שמחזיק בידו את סמל־העיר — נשר בעל ראש־אריה, שאוחז בשני אריות —, ולמטה מסמל זה נראית מכמורת ובתוכה — האויבים של לגש. אסטלת־הניצחון של נַרַם־סין — שמצטיינת בתבליטים ה„גבוהים" שלה — מתארת את המלך מהלך בראש הר מיוער. בידו השמאלית הוא מחזיק קשת, וידו הימנית, שהיא מחזקת חץ, מורדת למטה לאות חנינה לאויביו הנכנעים, שכורעים לפניו ברך ומבקשים על נפשם. מיד אחר המלך צועדים נושאי־סמליו, ואחריהם אנשי־צבאו; מעברו השני של ההר יורדים שרידי־האויב המוכים. התבליט בכללותו מלא הרמוניה ובולטת בו התנועה של כל האישים המתוארים. דמותו של נרם־סין עצמו, שהיא מופעת (כרגיל בזמנים קדומים) בגודל שלמעלה מן הטבעי, שופעת חיוניות מרובה. כן אנו מוצאים בתבליט זה את הניסיון הראשון באמנות הבבלית ליתן תיאור של נוף רחב. מתקופה זו לא נשתיירו אלא שרידים מועטים בלבד, ונראה, שאחד משרידים אלה הוא ראש של ברונזה בגודל כמעט טבעי. הפיתוחים של גלילי־החותמות מאותה תקופה הם עדות נוספת לטיבה המעולה של מלאכת־המחשבת בימים ההם. במקום למלא את השטח הזעיר כולו בדמויות, כפי שהיה נהוג עד אז,

דְמוֹנים עוסקים בהפראתו של „עץ החיים". תבליט־בהט (הגובה: 1.12 מ') מארמונו של אשורנצירפל השני בכלח. המוזיאון הבריטי, לונדון

הקדישו עכשיו את השטח כולו לתיאור של נושא או מאורע אחד בלבד: זוגות של גיבורים או יצורי־כלאיים נלחמים זה בזה, ונוסף על התיאורים של עלילות־האלים נַעשו רווחים גם תיאורים של מעשי יום־יום. גם בביצוע ניכר רֵאליזם חדש: מכאן ואילך אהבו להבליט את מבנה־הגוף לפרטיו — מה שמעניק לתבליטים צורה דראמאטית לעומת האופי הדקוראטיווי, שציין אותם קודם לכן.

בפסלים של גוּדֶאה מלך לַגַש, נשתמר משהו מן העוז והמריצות, שבהם הצטיינה האמנות האכדית, אע"פ שהאמ־נות בימיו היתה מצומצמת בעיקרה בתחום־הדת: התבליטים והחותמות מתארים את המושל כשהוא ניגש בהכנעה אל האלים. צימצום זה של תחום־האמנות היה אָפייני גם לימי השושלת השלישית של אור. בימי חמורבי מלך־בבל שוב גבר בפיסול סיגנון חולוני יותר. בלארסה נמצאו כמה פסלי־אָרָד ועליהם מסכות־זהב. על כתלי הארמון של מושל מארי נתגלה מספר מרובה של פסלים וציורים, שכמה מהם הם

חותם־גליל מתקופת השושלת של אכד

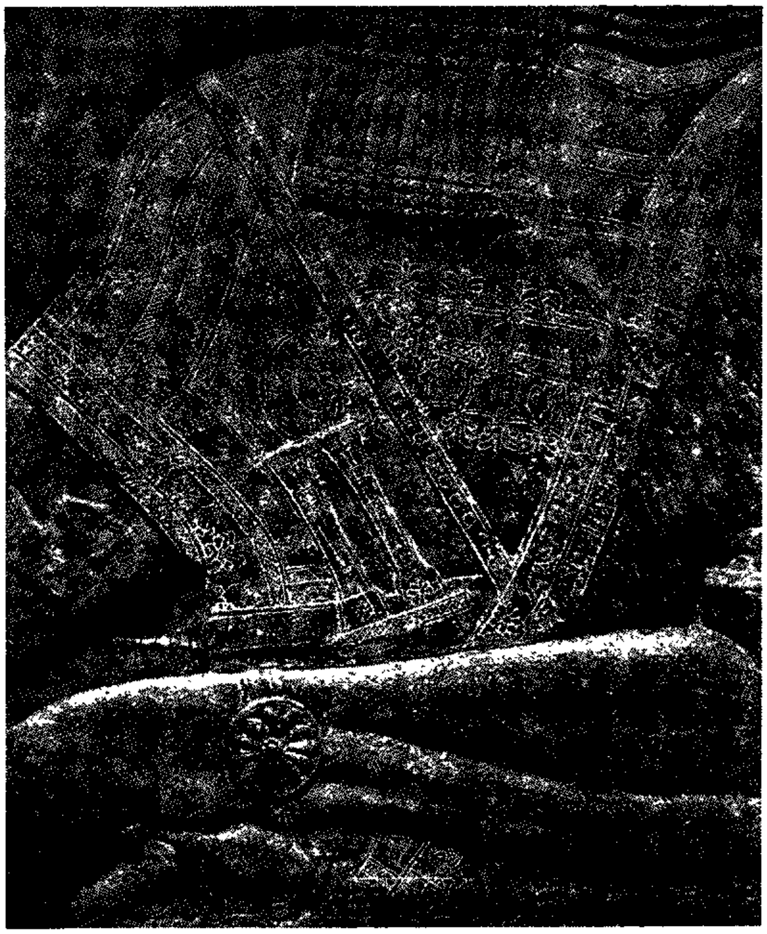
בעלי סיגנון רֵאַליסטי (למשל, התיאור של בהמות מובלות למזבח), ואילו אחרים מתארים בקנה־מידה גדול מחזות, שהם ידועים לנו יפה מפיתוחי־החותמות, כגון העברת המושל ע"י האל המקומי, המגן עליו, לחסותו של אחד מן האלים הראשיים. אף בראשה של האסטלה, שבה חקוק קובץ־החוקים של חמורבי, מתואר מעמד דומה: המלך החסיד עומד בהכנעה לפני שַמַש, אל־השמש, שהוא גם אל־המשפט.

המקורות לאמנות של תקופת הכַּשים, שהחזיקו בדרומה של הארץ (1595—1171), הם בעיקר אבני־גבול מקושטות תבליטים (כֻּדֻרֻ), שמראות את סמלי־האלים השומרים על הגבול. פעמים שעל אבנים אלו מתואר המלך. בחותמות־המלכים מתמעטים תיאורי־הדמויות, ובמקומם באות תפילות ארוכות, כתובות בכתב־היתדות. מתקופה זו נשתמרו גם ציורי־קיר (בקרבת בגדאד), שמתארים תהלוכות שונות.

צפון־הארץ נחלץ באותה תקופה מן השלטון הממושך של ב'. באמצע המאה ה14 לפסה"נ הגיעה אשור לעצמאות, ובאמנות שלה נתגלו שתי מגמות נבדלות: מצד אחד, נשמרו המוטיווים הבבליים הישנים, ומצד שני, חדרו מן המערב מוטיווים חדשים, כגון תיאורי פֶּרֶס אגדי, שגופו גוף־אריה ולו ראש־נשר, כנפיים וכרבולת — דמות, שהיתה מקובלת אז בסוריה ובארצות של הים האגיאי — ועיטורים סמליים של „עץ־החיים", שכנראה, מילא תפקיד חשוב בדתם של הסורים והאשורים. מוטיווים אלה ידועים לנו מתוך האפריזים, המקשטים את הכתלים בארמנות־אשור, וכן מתוך תבליטים על גלילי־חותמות. המגמה הבבלית באמנות האשורית ניכרת בתבליט של אל־פוריות, שיש מזהים אותו עם דומוזו (תמוז המקראי); תבליט זה, שהוא עשוי מחומר שרוף (טֶרא־קוטה), נמצא במקדשי־אשור ושימש בלא ספק לצרכי־פולחן; אל־פוריות דומה כבר מוצאים אנו בגלילי־החותמות מז

התקופה של ראשית־הכתב. בתבליטים האשוריים מבצבץ החלק העליון של גופו מתוך הר — סמל לארץ ולשאול כאחת; במורדות־ההר גדלים צמחים, שמהם אוכלות עיזים; ושני אלים־משרתים מחזיקים כלים שופעי־מים.

לשיא־התפתחותה הגיעה האמנות האשורית בזמן שעבר מימיו של אשורנצירפל עד סוף שלטונו של אשורבניפל (לערך 850—650 לפסה״נ). במקום תיאורי־אלים באים תיאורי־מלחמות. פסלי־המלכים והאלים הם מגושמים למדי, אע״פ שיש בהם מבע של הוד וכוח. השגי האמנות העיקריים של תקופה זו הם תבליטי־האבן, שבהם היו מצפים את החלקים התחתונים של כתלי־הארמונות. בתבליטים אלה אנו מוצאים מחזות מן המסעות הצבאיים של המלכים, והתנופה המורגשת בתיאורים של נושאים היסטוריים אקטואליים אין למצוא בדומה לה בכל שאר היצירות של המזרח הקדום. המערכת של המחזות המתוארים זה בצד זה על פני לוח, שגבהו פחות ממטר אחד, היא מעין כרוניקה ציורית: המלך וחייליו צועדים בסך, קרבות, שריפת־ערים, מעברי־נהרות, הבאת שבויים ועינויים, וערמה של ראשים ערופים (בצורת פירמידה) מונחת לפני המלך. יש שתיאורי־המלחמה מופסקים ע״י מחזות־טבח מסוג אחר: המלך צד אריות או שורי־בר. האווירה בתבליטים אלה היא נוראת־הוד ואדירת־מבע, ומחזה אחד של משתה הולם אף הוא אווירה זו: רואים בו את המלך כשהוא סרוח על מטה בגן ושותה בחברת המלכה, היושבת זקופה על כיסא גבה־מסעד. נוגנים מנגנים בין העצים, אך מעל אחד מן הענפים משתלשל ויורד ראשו של אויב שנערף. הביצוע של התבליטים הללו הוא מצויין: הטכניקה של התבליט השקוע והמעובד בקווים נמרצים מטעמת את הכוח הגופני של השרירים; אך הפנים מתוארים תמיד מן הצד והבעתם היא קפואה או אדישה. אע״פ שתכונות אלו אפייניות הן לכל יצירות־האמנות של התקופה הנזכרת, אפשר להבחין בה שלושה שלבים: (1) מימי אשורנצירפל ועד סרגון היו נוהגים לפסל תבליטים בשטחים צרים. למרות מה שעכשיו השתמשו באבן (במקום אָרָד) אין סיגנון־התיאור בתבליטים אלה שונה מזה שבתבליטי־הברונזה המורכבים מפסים צרים בגובה של 27 ס״מ, שהם מצויים בשערי ארמונו של שלמנאסר III בבאלאוואת; (2) בארמונו של סרגון בחורסבאד (לערך מ715 לפסה״נ) משמשים השטחים הצרים לתיאור של מחזות בודדים, כגון ציד של ציפרים וחיות קטנות בקשת וחיצים בחורשה או ביער. אולם רוב התבליטים מתקופה זו הם בעלי ממדים גדולים (הגובה: יותר מ3 מ׳) וגדלן של הדמויות הוא למעלה מן השיעור הטבעי. על פני שטח נרחב זה מתוארות תהלוכות של חצרנים, שנושאים דגלים וציוד או שנוהגים בסוסים ורכב; (3) בימי סנחריב ואשורבניפל חזרו האמנים לחלוקת השטח לפסים, וכך נפתרה כראוי הבעיה של תיאור מחזות סיפוריים בצורה חיה מזו שעלה בידם לעַצֵב על גבי השטח הנרחב והאחיד של האבן. מחזות של קרבות ומצור־ערים, חיי־מחנה, וכן ציד של אריות, שורי־בר, חמורי־בר ואילות מתוארים ביכולת יוצאת מן הכלל בגבולות הצרים של התבליט: האמן תפס את העיקרי שבהתנהגות האדם והחיה ברגע של המתיחות העליונה.

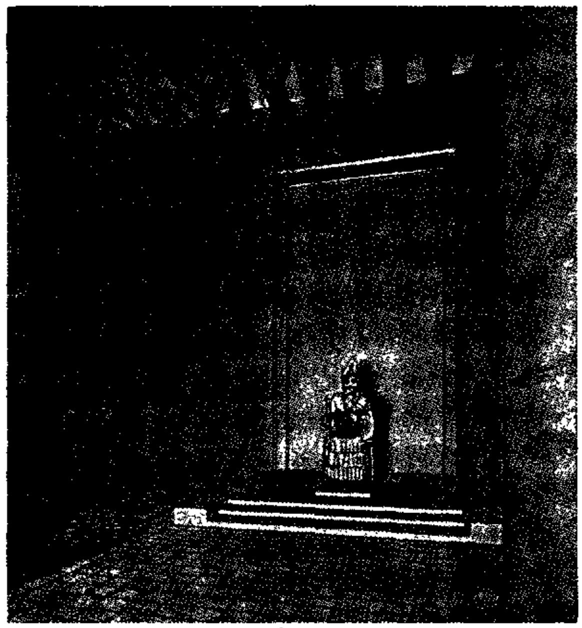

תיאור של קישוטי־רקמה על תבליט־בהט של אשורנצירפל השני, כלח.
המוזיאון הבריטי, לונדון

גם האמנויות השימושיות שיגשגו בתקופה האשורית והצטיינו בשפע של קישוטים מפוארים. הדברים אמורים בכדים של חרס מצופה זכוכית (פאיאנס) וכן בכלים של ארד או שן, שהרבה מהם הובאו, כנראה, מכנען (פיניקיה). מתבליטיו של אשורבניפל למדים אנו, כמה עשירי־דוגמות היו האריגים שבימיו. יש להניח, שהרבה מן הציורים, שהיו רווחים ביוון בתקופה, שבה היתה ארץ זו נתונה להשפעת־המזרח — תקופה מַקבלת לזו, שאנו עומדים בה באשור (המאה ה7 לפסה״נ) — נתפשטו בה, כנראה, באמצעות אריגים או בדים רקומים, שהובאו מן החוץ.

P. S. P. Handcock, *Mesopotamian Archaeology*, 1912; P. Conteneau, *L'art de l'Asie occidentale ancienne*, 1928; R. Koldewey, *Das Ischtar-Tor in Babylon*, 1909; W. Andrae, *Coloured ceramics from Ashur*, 1925; C. L. Woolley, *Ur Excavations, II, The Royal Cemetery*, 1934; H. Frankfort, *Cylinder Seals*, 1939; idem, *Sculpture of the Third Millenium B. C., from Tell Asmar and Khafājah*, 1939; E. Unger, *Summerische und akkadische Kunst*, 1927.

ח. פ.

קודש־הקדשים במקדש אַנו באַרך (לפי נסיון־השיחזור של י. יורדן, 1912/18). דוגמה לחלוקת המרחב בבניין בבלי

האדריכלות בב׳ ובאשור. האשורים סיגלו לעצמם — כנראה, בעקבות־החיתים — את המנהג לחזק את חלקי־הכתלים התחתונים של בניינים חשובים בלוחות־אבן זקופים. בארמנות־המלכים היו הלוחות מכוסים תבליטים. בכניסה לארמונות ולערים היו מתקינים תבליטים במקום גָבוה ונראה למרחוק, ומשני צידי המבוא היו קבועים תבליטי־דמויות של שומרים, שחלק גדול מגופם היה בולט מתוך הכותל. בכניסה הראשית לארמונו של סרגון בחורסבּאד, למשל, היו ניצבים שלושה זוגות של שוורים עצומים בעלי ראש־אדם וכנפים, שעמדו זקופים בצורת שומרים (אלה הם, קרוב לוודאי, ה„כַּרִבּ" בבבלית; ומכאן בעברית: ה„כרובים"). גם פסלי־אריות שימשו לתכלית זו. בארמונות שבערי־השדה באו במקום תבליטי־קישוט על לוחות־אבן ציורים על גבי הטיח; ואף בארמונות, שהיו בנויים אבנים, היו מכסים לפעמים קרובות את החלקים העליונים של הכתלים בציורי־קישוט בצבעי כחול, אדום ולבן. כחומר־בניין עיקרי שימשו לבֵנים מיובשות בחמה או לבנים מלובּנות בכבשן. בין השאר שימשו לבנים אלו לביוב ולריצוף של חדרי־רחצה ושל חצרות פתוחות. הבניינים היו מוצקים וכבדים עד מאוד. המקדשים והארמונות הוקמו על גבי בסיסים מלאכותיים, שביסודם הונחו מיליונים של לבנים. עָבְיָם של קירות־הבניינים הגיע לכמה מ׳. בצידי־הכניסות התנשאו מגדלים מרובּעים, שבחזיתם נעשו שקעים מאונכים. החלק העיקרי של המקדש היה חדר בצורת מלבן, ובקירוב מקום לאחד מן הכתלים היתה במה, שעליה הועמד פסל האל. שטח המקדש של האל נבו בחורסבּאד הגיע ל13,000 מ"מ בקירוב, ושטח־הדביר ל24.9 מ"מ. לפני המגדלים שמשני צדדיה של הכניסה עמדו במות, שגבהן היה 1.50 מ׳ ושהיו עשויות לבני־חרסינה ומקושטות בציורים סמליים. מעל הבמות התנשאו תרנים גבוהים של עץ־ארז, שהיו מצופים ברצועות של אָרָד. המגדל (הזיקוּרַת) של בתי־המקדש שימש לפעמים אצל האשורים (שלא כנהוג אצל הבבלים) ליותר ממקדש אחד. ודוגמה לדבר: בצד מקדשי אַנוּ ואַדַד היה בנוי זיקוּרַת אחד, וגם לשלושת המקדשים של ארמון חורסבּאד לא היה אלא זיקורת אחד בלבד. ובעוד פרט אחד שונה היה המבנה של הזיקורת באשור מזה שבבבל. בב׳ היו מוליכות שלוש שורות של מדרגות, שהיו נשענות אל אחת מן החזיתות של המגדל, אל ראש הזיקורת, ואילו בחורסבּאד הוליך לשם גרם־המעלות לוליני. הארמונות כללו הרבה חדרים, שהיו בנויים סביב חצרות מרובּעות ופתוחות. באשור נבנו המקדשים והארמונות בצורת מצודה בקצה הצפוני של העיר, שהתרומם הרבה מעל לחידקל. בחורסבּאד היה הארמון צמוד לחומת־העיר, ואילו מקדש־נבו הסמוך לו וכמה בניינים חשובים אחרים היו מוקפים חומת־מבצר מיוחדת. חורסבּאד היתה עיר מתוכננת, שצורתה היתה קרובה לצורת־ריבוע ובכל „צלע" של ריבוע זה היו שני שערים. פינות־העיר היו מכוונות לארבע רוחות־השמים ומצודתה היתה בפינה הצפונית־מערבית. הארמונות של אשורנצירפל, תגלת פלאסר III, סנחריב ואשורבּניפל, שהוקמו בנימרוד ובנינוה, היו מקושטים בתבליטים נהדרים. סנחריב גם בנה בג׳רואן אמת־מים מאבן, כחלק ממערכת־המים, שהעבירה מים מבאביאן שעל נהר גומל לנינוה (מרחק של כ60 ק"מ בקו ישר).

ה. פ.

המוסיקה הבבלית־האשורית. התרבות המוסיקאלית השומרית־בבלית־אשורית, שנתפתחה במשך שלושת אלפים השנים של ההגמוניות המדיניות השונות, הגיעה לרמה גבוהה למדי של צורות המוסיקה הטכסית והחברותית ואף פיתחה מבחר עשיר של כלי־נגינה.

המקורות העיקריים לידיעותינו על המוסיקה הבבלית הם: א) תבליטים, שמתארים כלי־נגינה (בשעה שמנַגנים בהם או בשעת יִצוּרם); תבליטים אלה נראים נאמנים למציאות; ב) תעודות ספרותיות, שמכילות ידיעות על כלי־נגינה, דרך השימוש בהם והחמרים שמהם נוצרו, וכן ידיעות על המוסיקאים, תפקידיהם, מעמדם החברותי וכד׳. ידיעות אלו מצויות בספרי ההימנונות, ברשומות דברי־הימים, בלוחות האצטגנינות וב„מילונים" של הבבלים. תיאור מאוחר — מן התקופה של גלות בבל — על הרכבה של תזמורת נבוכדראצר נמסר לנו בספר דניאל (ג, ה־ז, י, טו). שמות כלי־הנגינה הנזכרים בו: „קַרְנָא, מַשְׁרוֹקִיתָא, קַיתְרוֹס, שַׂבְּכָא, פְּסַנְתֵּרִין, סוּמְפֹּנְיָה וְכֹל זְנֵי זְמָרָא" — מעידים על השפעה הלניסטית מובהקת; ג) כ15 כלי־נגינה, שנתגלו בחפירות, וביניהם שלושה עוגבים (העוגב היה דומה ללירה) וזוג אבובים עשויים כסף, שנמצאו בקברות־המלכים באור־כשדים (בערך 2700 לפסה"נ).

נגנים מיתולוניים ובידיהם לירה, מצלתיים ותוף מרובע. לוח־פסיפס מקברות־המלכים באור. המוזיאון של האוניברסיטה, פילאדלפיה

הכלים העיקריים היו כלי־מיתרים, וביחוד נֵבֶל ועוּגָב (על הצורות המסתעפות מהן). בכולם היו מיתרים, שצלילם נקבע לפי ארכם. כל מיתר הפיק צליל אחד בלבד. מספרם של המיתרים היה מ5 עד 20 והם כוונו, כנראה, לפי סולם פֶּנְטַטוֹנִי.

לירה בצורת סירה, שנמצאה בקברות־המלכים באור. המוזיאון של האוניברסיטה, פילאדלפיה

הנבלים שימשו כלי־יסוד בתזמורות הגדולות של החצר. תיאור מעולה של תזמורת כזו אנו מוצאים בתבליט, שמתאר את התזמורת העילמית (—הפרסית) אחר מפלתה של שושן ב640 לפסה"נ. תזמורת זו כללה 8 נבלים, 2 אבובים כפולים, תוף אחד ומקהלה של נשים וילדים, שמחאו כפים.

כלי־הנגינה השומריים־האשוריים היו: א) נבל עשוי בצורת קשת; נבל זקוף; נבל מאוזן; צורות של לעוד ארוך־צוואר. ב) כלי־נשיפה: חלילים; אבובים; שופרות או חצוצרות. ב) כלי־תופים; ג) כלי־הקשה.

בכתבי־היתדות מצויים סימנים, שיש רואים בהם כתב מוסיקאלי — בדומה לטעמי־המקרא היהודיים או לסימנים שבספרי־ה„וֶדָה" ההודיים או בכתבי־הקודש החבשיים, שבהם מייצג כל סימן נוסחה ניגונית. אולם מאחר שמסורת־הניגונים אבדה, אין לצפות לפיענוח סופי של סימנים אלה.

F. W. Galpin, *The Music of the Sumerians*, 1937; C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World*, 1943; id., *The History of Musical Instruments*, 1939; id., *The Mystery of the Babylonian Notation*, Mus. Quart. 27, 1941; A. J. A, Lavignac, *Encyclopédie de la Musique*, I, 35; G. Reese, *The Music in the Middle Ages*, 1941.

א. ג.־ק.

בבל במקרא, ב„ספרים החיצונים" וב„ברית־החדשה". השם „בבל" במקרא מציין גם את העיר (ברא' י, י; יא, ט) וגם את הארץ (מל"ב כ, יב, יח; כד, א, ועוד הרבה במקרא). שמות אחרים לארץ הם: ארץ שנער (ברא' י, י; יא, ב; יד, א, ט; יהו' ז, כא; זכר' ה, יא; דני' א, ב), ארץ כשדים (ירמ' נא, נד) או כשדים (שם; יחז' יא, כד; ירמ' מא, יח) על־שם העם, שהתיישב כאן עוד בסוף האלף הראשון לפסה"נ. בירמיהו (כה, כו; נא, מא; נא, א) נקראת הארץ בלשון־חידות (כנראה, בדרך א"ת ב"ש), גם: ששך (=בבל) ו„לב קמי" (=כשדים). פעם אחת (נחמ' יג, ו) בא השם „בבל" ככינוי למלכות־פרס.

בתורה מופעת ב' כעריסת־האנושות, וגם כמקום ההתמרדות הראשונה של המין האנושי באלוהיו. שם למד האדם ללבון לבנים ולשרוף אותן באש (ברא' יא, ג) ושם עשה את הניסיון הנועז לעשות לו „שם" ולבנות עיר ומגדל ש„ראשו בשמים", שישמשו לו תריס בפני פיזורם של בני־האדם בעולם, בניגוד לעצת־האלוהים. אך עצת־האדם הופרה: המגדל הופסק באמצע בנייתו ובני־האדם נתפזרו בעולם כולו; השם „בבל" גופו מתפרש בתורה (ברא' יא, ט) משורש „בלל" כזכר לבלבול־הלשונות של בני־האדם ולהתפזרותם (בניגוד לאטימולוגיה הבבלית של השם ב', שהיא: בַּב־אִלְ או בַּב־אִלִי — שער־האל או שער האלים). בב' ובסביבותיה („ארך ואכד וכלנה בארץ שנער") נוסדה ע"י נמרוד גם הממלכה התקיפה הראשונה בארץ, ורק מכאן „יצא אשור ויבן את נינוה ואת רחובות־עיר ואת כלח ואת רסן בין נינוה ובין כלח" (שם, י, יא—יב). אחר המבול ועד לאחר דורי־ההפלגה שימשה ב' („בקעת שנער") מקום מרכזי לבני־האדם כולם (שם יא, ב), ושם, או בסביבה קרובה, ישבו גם בני שם ועבר (שם, י, כה). ואפשר, שלדעת התורה, ישבו שם, כדרך שאנו מוצאים בסיפורים השומרים־בבליים, גם הדורות הראשונים שלפני המבול, קודם שהגיעו נח ובניו בתוך ה„תיבה" לארץ־אררט (ח, ד). בסביבה קרובה לב', באור־כשדים, ישבו גם אבותיו של אברהם העברי ומשם יצאו תרח אבי־אברהם ובני־ביתו לארץ כנען (י, כח—לא, ועוד). בתקופתו של אברם־אברהם היתה פרושה מצודתם של מלכי־ב' ושכנותיה (אלסר, עילם, גויים) על סוריה־כנען (ברא' יד). על מגע מסחרי (או מדיני) בין ארץ־שנער ויריחו הכנענית בימים קרובים לכיבוש יש זכר במקרא (יהושע ז, כא).

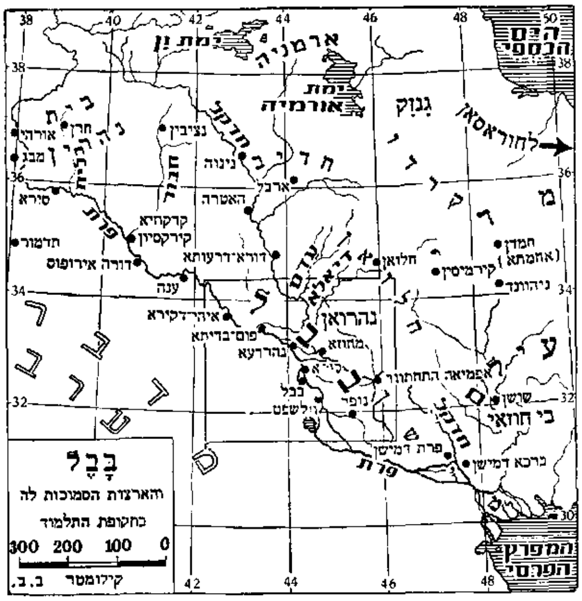
ב' נזכרת הרבה גם בספרי־הנבואה. בישעיהו (יג—יד) מתוארת ב' כ„צבי ממלכות, תפארת גאון כשדים" (יג, יט), ומלכה מתואר כ„חולש על גויים... מרגיז הארץ מרעיש ממלכות" (יד, יב, טז), ועם זה כסמל הגאווה והעריצות בעולם, „מטה רשעים שבט מושלים" (יד, ה), האומר להתנשא „ממעל לכוכבי אל", לשבת „בהר מועד, בירכתי צפון" ולהידמות „לעליון" (יד, יג). ה' עצמו „מפקד צבא מלחמה" (יג, ד), מ„קצה השמים" (יג, ה) „לשום הארץ לשמה וחטאיה ישמיד ממנה" (יג, ט) ולהפוך אותה „כמהפכת סדום ועמורה" (יג, יט). מלבד זה נחשבת ב' אצל הנביאים גם כמדינה האלילית האחרונה קודם שתבוא גאולת־עולמים. לפי מיכה (ד, י) תבוא לשם „בת ציון", אך שם תיגאל על־ידי ה'. — תפיסה זו משתקפת ביחוד בישעיהו מ—מה. הגאולה, שמבשר הנביא, נוגעת לגולים בארבע רוחות־השמים, בקצה־הארץ (מג, ה—ו), אבל עם זה משמשת „גברת־הממלכות", ב' (מז, ה, ז), כעין מרכז (מח, כ). גם אצל ירמיהו ב' היא הסמל של ארץ האלילים והפסלים בעולם בכלל (כא, א; נ, לב—לח) ומפלתה היא סופה של המלכות האלילית ותחילתה של אחרית־הימים (כה, כו). היא נוסדה אמנם ע"י אלוהים והוא שיעבד לה את הגוים „ואף את חית השדה" (כז, ו; כח, יד). אך גם זמן־שלטונה מוגבל וכשיעבור הזמן ישולם לה כפעלה (כה, א—יד): „לשום את ארץ בבל לשמה מאין יושב" (נא, כט) על „כל רעתם, אשר עשו בציון" (נא, כד). הד לביטויי ההתמרמרות והמבוכה של בני־הדור למראה „הכשדים, הגוי המר והנמהר, ההולך למרחבי ארץ לרשת משכנות לא לו" ומעשיו כלפי גולי־ציון, נשמע עוד בנבואות חבקוק (א, ו—יא) ובתהילים (קלז). חבקוק רואה בעלייתה של ב' הזדמנות לבוא בקובלנה על הטוב והרע בעולם בכלל, שבו מבלע „רשע צדיק ממנו" (א, יג). במזמור קל"ז שבספר תהילים מעוררים מעשי־ב' קריאה אדירה לנקמה: „בת בבל

השדודה! אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו; אשרי שיאחז ונפץ את עולליך אל הסלע" (קלז, ח—ט). בתקופת שיבת־ציון כבר היתה ב' זו שייכת לעבר, אבל עם זה לא נשתכחה התמונה הישנה של ב' כמושב־הרשעה. זכריה (ה, ז—יא) רואה את סמל ה„רשעה" בדמות איפה, נשאת ברוח, ההולכת „לבנות לה בית בארץ שנער".

תפיסה דומה לזו שבנביאים אנו מוצאים גם בסיפורים על ב' שבספר דניאל (א—ז). כאן עדיין קיימת ב' בכל הודה הארצי, אלא (שלא כבנבואה) היא הראשונה בארבע הממלכות, העתידות לקום בעולם קודם בואה של „מלכות העולמים" (דני' ב, לז—לח ומד). נבוכדראצר מלך בבל מופיע כאן כ„מלך־המלכים" וכשליט־העולם, ששלטונו פרוש (כמו אצל ירמיהו) אף על חית־השדה ועוף־השמים (שם, שם, לח), והוא מנסה להכניס בכוח את פולחן הצלם שעשה גם לתוך ישראל, אלא שלסוף הוא מכיר בגדולת האלהים וחוזר מנסיונו זה (שם, ג). עם זה כאילו שוקד אלוהים להודיע למלך את העתידות בחלומות (שם, ב; ד). במשתה של בלשאצר, המלך האחרון של בבל, מופיע גם המקרה המופלא: פס־יד מבשרת בכתב־סתרים על כותל ההיכל של המלך את סופה של הממלכה (שם, ה). מן הנבואה, וביחוד מספר־דניאל, עבר דימוי זה של ב' כסמל הגאוה האלילית והרשעה אל הספרות המאוחרת — אל ה„ספרים החיצונים". בחזון־עזרא, שנתחבר, כנראה, סמוך לחורבן הבית השני, מסמלת ב' את רומי, וכך הדבר גם ב„גליון־יוחנן" (שאף הוא מאותה תקופה בערך) שב„ברית החדשה", שבו נקראת ב־רומי בשם „הזונה הגדולה" ומוצא עליה משפט קשה מאוד (גליון־יוחנן, י"ז—י"ט, ג'). חורבן־ירושלים ע"י הבבלים שימש גם רקע לכמה ספרים אחרים מן ה„גנוזים" וה„גליונים" (האפוקליפטיקה), שיוחסו לברוך בן נריה. גם „איגרת ירמיהו", שהיא מתקופה קדומה יותר, רואה את ב' כנושאת האלילות ותועבותיה.

י. מ. ג.

הישוב היהודי בב' ובשכנותיה. גלות עשרת השבטים בידי מלכי־אשור וגלות־יהודה בידי נבוכדראצר הביאו לב' ולארצות הסמוכות לה: ארם־נהרים, מדי, עילם, מישן, ארמניה — המונים של ישראלים ויהודים. בתקופת התלמוד זיהו את מקומות־הישוב של גולי עשרת השבטים (מל"ב יח, מא; ועי' קדמוניות, י"א, ה', ב'; והש' משנה סנהדר', י', ג', וחזון־עזרא י"א, ל"ט) עם מדינות חלוַן, חֲדַיְב, גַנזַק וחַמדן (יבמ', ט"ז, ב'). בתקופה הפרסית הובאו לסביבות אלו עוד גולים, שמהם הושבו בסביבות הים הכספי, בהורקניה (Eus. Chron. ad ann., 1657; Syncellus, I, 486). מתקופת העליה הראשונה בימי זרובבל ואילך עלו בזמנים שונים לארץ מב' וסביבותיה ריבואות הרבה של יהודים (הש' עזרא ב, א וגו'; שם ד; יב; ז, א וגו', ועוד), אבל הגולים ברובם נשתקעו במקומותיהם וקנו להם שם שביתה לדורות. הכינוי „גולה" (כבר נמצא בירמ' כט, ד, לא; יחז' א, א; ג, יא) הפך לשם קבוע לישוב בב', והוא מקביל לשם ב' (קידושין, ע"א, ב'; ר"ה, כ"ג, ב'; ע"ז ל', ב', ומזה הכינוי „ראש־גולה"). מספרם של הגולים בב' עלה כמעט תמיד על כל ישוב ישראל בחוץ־לארץ (ואפשר אף בארץ). סמוך לחורבן הבית השני היה כאן, לדבריו של יוסף בן מתתיהו, ישוב של „רבואות לאין גבול, שאי־אפשר לדעת את מספרם" (קדמונ', י"א, ה', ב'; וקרוב לזה שם, ט"ו, ג', א'; שם, שם, ב', ב'). היו ערים שלמות, שיושביהן היו כולם

בבל והארצות הסמוכות לה בתקופת התלמוד

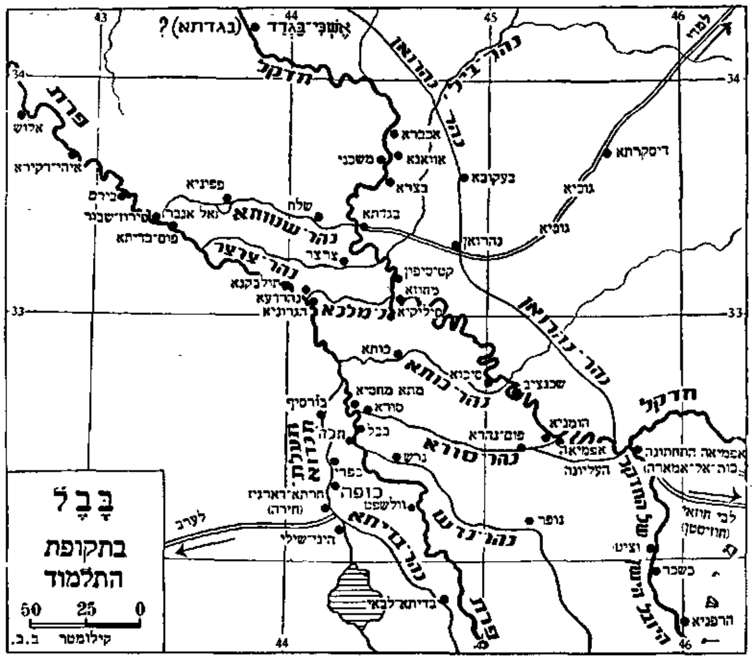
מישראל (כגון נהרדעא, נציבין ומחוזא שבקרבת מקום לנהרדעא — יומא, י"א, א'; ערובין, ו', ב'), והיו מוחזקות בידי היהודים ומוגנות על־ידיהם (קדמונ' י"ח, ט', א'). מרובה מאוד היה שם מספר־הגרים (קידוש', ע"ג, א'; ע"ו, ב', שבת, קמ"ו, א', ועוד) והגרים למחצה (ע"ז, ס"ה, א'; וחש' ערכין, ו', ב'). עוד בימי הבית השני נתגיירו מלכי־חדייב (אדיאבנה). כוחם של ישראל כאן היה גדול גם מבחינה צבאית. למשך עשרות שנים נתקיימה כאן ממלכה יהודית (שהקיפה גם ערי־גוֹיִם) ובירתה היתה נהרדעא (קדמונ', י"ח, ט').

הישוב בב' עצמה. השם „בבל" (וכמותו הכינוי „גולה") מציין את הארץ שבין הפרת והחידקל. במזרח נמשכה עד לנהר נהרואן בערך, ממזרח לחידקל, ובמערב — עד צפונית לפומבדיתא שעל הפרת, ובדרום — עד לאפמיאה במישן (על־יד כות־אל־אמארה שעל החידקל). בתחומים אלה בערך נודעת ב' גם לסופרים לועזיים, החל מכסנופון ועד לגאוגראפים הערביים. הארץ בגבולות אלו נחלקה לפלכים מיוחדים (נהרדעא, נרש, סורא, פומבדיתא, נהר פקוד, מחוזא, ועוד), שהיו שונים זה מזה בארחות־החיים של תושביה, ברמת התרבות שלהם, ואפילו במידות ומשקלות (ביצה, כ"ט, א'; ערובין, כ"ט, ב'; כתוב', נ"ד, א'; חולין, קכ"ז, א'; קידושין, ע', ב'; הוריות, י"ב, א'; סנהדרין, כ"ד, א'; תענית, כ"ו, א'). אבל בכלל נחשבה לחטיבה בפני עצמה. אף־על־פי שישבו כאן עממים שונים, הטביעה היהדות את חותמה על המקום ברובה של התקופה התלמודית. הסימן המיוחד לקיבוץ היהודי של ב' היה — טהרת־הייחוס, ומבחינה זו נחשב קיבוץ זה לעליון אף לגבי יהודי ארץ־ישראל. „כל הארצות עיסה (פסולת, „כעיסה מעורבת, שאינו ניכר בה מה בתוכה") לגבי ארץ־ישראל, וארץ־ישראל עיסה לגבי בבל" (כתובות, קי"א, א'; קדוש', ס"ט, ב'; ע"א, א'); „בבל בחזקת כשרה עומדת עד שיודע לך במה נפסלה (המשפחה, שבודקים אחריה לנישואים), שאר ארצות בחזקת פסול הן עומדות עד שיודע לך במה נכשרה" („וצריך לבדוק אחר המשפחה" — קדוש' ע"א, א', ורש"י). מובטחים היו בני ב' בעצמם, ש„לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה" (שם, ס"ט, ב'), ולעומת שאר הארצות הסמוכות (מישן, עילם ומדי), שנחשבו מבחינה זו „מתות, גוססות, חולות", נחשבה

ב' „בריאה" (שם ע"א, ב'), ורק תחומים בודדים שעל גבולה („בין הנהרות"; מחוזות ניהוונד וחלון במדי; העיר בירם שעל-יד פומבדיתא) נחשבו שווים לה (שם ע"ב, א'). מפני-כן נזהרו המהדרים שבהם להתחתן אפילו עם גדולי-הדור שבימיהם מארץ-ישראל (כרבי יוחנן, שם, ע"א, ב'), ויש שנמנעו אפילו ממשא-ומתן כלשהו עם מקומות „פסולים" (שם). חשיבות מיוחדת נודעה כאן לכמה מקומות, שהוד-דורות חפף עליהם, כמו הוצל דבי בנימין (כנראה: מיסוד שבט בנימין) בסביבות סורא (חולין, קל"ב, ב'; שם, ק"ז, א'), שנחשבה לעיר מוקפת חומה מימי יהושע בן-נון (מגילה, ה', ב') ונהרדעא. אמרו, ששכינה ירדה עם הגולים לב' והיא שרויה בבית-הכנסת של הוצל, ובביהכ"נ „שף יתיב" שעל-יד נהרדעא (מגילה כ"ט, א') ומשם היא מתגלית מזמן לזמן לחכמים שונים (אבי שמואל, ולוי; רב ששת, שם). כמו על ארץ-ישראל אמרו גם על הוצל, שלא תראה בחבלו של משיח (כתוב', קי"א, א'). סמוך לנהרדעא הראו — אמנם, לפי מקור מאוחר ביותר — את בית-מדרשו של עזרא (אגרת רש"ג). ולא רחוק מברניש (שהיתה סמוכה למתא-מחסיא שעל-יד סורא, הש' מו"ק, ד', ב'), במרחק ג' פרסאות מן העיר, הראו את בית-הכנסת של ד נ י א ל (עירוב', כ"א, א'). במקומות הללו נשתמרו גם מנהגים מיוחדים (הש' שבת, קס"ז, ב'; תענית, כ"ח, ב'). היו מראים בב' גם על כמה עתיקות, שיש בהן עניין למקרא: ביתו של נבוכדראצר (ברכ', נ"ז, ב'; ירו', שם, י"ב, ד'), כבשן-האש וגוב-האריות של דניאל וחבריו (שם), בית-נמרוד (ע"ז, נ"ג, ב'), מגדל-בבל (שם; ב"ר, פל"ח) ומקומה של אור-כשדים (ב"ב, צ"א, א').

ביחוד עלתה מעלתה של ב' מזמן שנוסדו בה ע"י רב ושמואל הישיבות הגדולות. מאותו זמן התחילו נוהגים בב' בכמה עניינים כפי שהיו נוהגים עד אז רק בארץ-ישראל (ב"ק, פ', א'; גיטין, ו', א'), ובכלל השתדלו — וביחוד עמדו על כך ראשי-הישיבה של נהרדעא (אח"כ פומבדיתא) — להשוות את מעמדה וקדושתה של ב' לאלה של ארץ-ישראל. עוד שמואל אמר: „כשם שאסור לצאת מארץ ישראל לב', כך אסור לצאת מב' לשאר ארצות" (כתוב', קי"א, א'), ורב יהודה תלמידו מפליג עוד על זה ואומר: „כל העולה מב' לארץ-ישראל עובר בעשה" (שם, ק"י, ב') ו„כל הדר בב' כאילו דר בארץ-ישראל" (שם, קי"א, א'). ובדור השלישי לאמוראי בבל כבר אומרים: „כשרין שבבבל — א"י קולטתן (קוברים מתיהם בא"י), כשרין שבשאר ארצות — ב' קולטתן" (וקוברים מתיהן שם — שם).

ב ב ל ו א ר ץ - י ש ר א ל. מעמדה המיוחד של ב' בין כל הישובים הישראליים בחוץ-לארץ ניכר ביחוד ביחסה של זו לארץ-ישראל (ע' למעלה) ובקשרים המתמידים, שהיו קיימים בין שתי הארצות במרוצת-הדורות. בתקופת הגולה הראשונה, ב' היא האוצר האנושי היחיד, שמפרנס את העליות של זרובבל ועזרא. איגרות ושליחים באים כל הזמן מארץ-ישראל לבבל ולהפך (הש' זכר' ז, א; נחמ', א, ב; וכבר

ירמ' כט, ואף נא, נט—סד). אין ספק בדבר, שסיועה המדיני של היהדות הבבלית הוא שעמד לישוב החדש של שבי-ציון גם במאבקם בשומרונים. על הזיקה המיוחדת לארץ-ישראל בדורות הללו מעידים השמות הפרטיים של יהודים יושבי ניפור — שמות שנזכרים בשטרות-מורשו ושיש בהם ביטוי לציפיה לגאולה ולבניין-הארץ (הש' פדיה, בנאל, בניה, חנני). שלא כיהדות המצרית, שהיו רווחות בה נטיות של התייחדות והתבדלות (שמצאו את ביטויין בבניין של מקדש-יב ומקדש חוניו), לא נמצאו ביהדות-ב' נטיות מעין אלו. מתוך המסורת של התנאים הראשונים שבפני הבית ידוע לנו, שבב' נהגו היהודים מדורות קדומים, מימי הנביאים האחרונים („מעשה ישן", „מעשה-נביאים") להפריש מעשר שני (גם בשביעית, ידיים, ד', ג'), וכן תרומות ומעשרות (ירו' חלה, ד', י' [ס', א']), ורק בדור שבין רבי יהושע בן חנניה לרבי נתבטל הדבר (הש' שבת קי"ט, א'). היה ניסיון מצידם של בני-ב' להביא גם בכורות למקדש, אלא שלא קיבלו מהם (חלה, ד', י"א; ירו' חלה, ד', י' [ס', א']). ב' עמדה גם בראש הארצות השוקלות את מחצית-השקל, (משנה, שקלים, ג', ד'). את הכסף המקובץ (בין ממחצית-השקל ובין משאר ההקדשות — הש' קדמונ', י"ח, ב', ב') מכל קצות-ב' היו מפקידים בנהרדעא ובנציבין המבוצרות, ובזמן מתאים היו מעבירים אותו לירושלים בליווי של כמה אלפי איש (קדמונ', י"ח, ט', א'; שם, י"ז, ב', ב').

העליה לרגל מב' לירושלים נמשכה בכל הזמנים (משנה, יומא, ו', ד', ובבבלי, שם, ס"ו, ב'; ביצה, ט"ז, א'; יומא, נ"ז, א'; זבחים, ס', ב'; קדמונ', י"ז, ב', ב'; משנה נזיר, ה', ד'). לצורך העולים התקינו בורות של מים בדרכים (משנה, ביצה, ה', ה'). מבבל הגיעו לומדים וחכמים, שעמדו עוד בפני הבית בראש הסנהדרין (כהלל — בבלי פסחים, ס"ו, א'; ירושלמי פסחים, ו', א' [ל"ג, א']) או בראש בתי-הדינים שבירושלים (נחום המדי — תוס', ב"ב, ט', א'; בבלי, כתוב', ק"ה, א'; משנה, נזיר, ה', ד'; בבלי, ע"ז, ז', ב'). ומצד אחר הכלילו בתפילות שבמקדש את צרכי ב', „בשנה, שגשמיה מרובים" (ויש חשש שיטפון בב') „אנשי-משמר שולחין

לאנשי־מעמד (ע״ע בית־המקדש): „תנו עיניכם באחיכם שבגולה שלא יהו בתיהם קבריהם" (תענית, כ״ב, ב׳, ועי׳ ברש״י).

כדי להודיע לגולה אימתי נקבע החודש, היו משיאים בתקופה קדומה משואות בראשי־ההרים, בהר־המשחה (= הזיתים), בסרטבא (בגבול של ים־המלח), באגריפינה (בעבר־הירדן) ובחורן (ומשם דרך תדמור, או בדרך הצפון לאורך הפרת) עד בית בלתין (שבתקופת־האמוראים זיהו אותה עם בירם שבקרבת פומבדיתא), „ומבית בלתין לא זזו משם אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש" (משנה, ראש השנה, ב׳, ד׳; בבלי, שם, כ״ג, ב). יותר מאוחר, כשהכותים השיאו גם הם משואות מתוך כוונה להטעות את ישראל, „התקינו שיהו שלוחין יוצאין" (משנה רה״ש, ב׳, ב׳). עיבור־שנים היו מודיעים ליהודי־ב׳ ע״י איגרות (תוס׳, סנהדרין, ב׳, ו׳; ירו׳ שם, פ״א, ה״ב [י״ח, ד׳]; ועי׳ ירו׳, מגילה, פ״א, ה״ז [ע״א, א׳]); וכן היו מתחשבים, כנראה, בצרכי־הגולה גם בקביעת החגים והמועדים (הש׳ ר״ה, כ׳, א׳), ומטעמים מסויימים היו שולחים לפעמים חכמים לעבר את השנים בב׳ (משנה יבמות ט״ז,ז׳). אחר מרד בר־כוכבא נעשה ניסיון מצד אחד מגדולי־החכמים בדורו, חנניא בן אחי רבי יהושע, לעבר שנים בב׳ באופן קבוע, אבל כשנתכוננה הסנהדרין בימי רבן שמעון הב׳ בן גמליאל (ברכ׳, ס״ג, א׳; ירו׳, נדרים, פ״ו, הי״ג [מ׳, א׳]; שם, סנהד׳, פ״א, ה״ב [י״ט, א׳]), ראו בכך משום פגם בסמכותה של א״י והדבר נתבטל. ואולם כשהשלטונות הרומיים התחילו פוגעים בזכותו של הנשיא לעיבור־שנים והיהודים בארץ־ישראל נזקקו לכתבי־סתרים כדי להודיע את קביעת־העיבור לגולה, ויש אפילו שהודיעו שלא בזמן הראוי, לפני ראש השנה (סנהד׳, י״ב, א׳), שלח הנשיא הלל השני לב׳ את „סדרי־המועדות", שהיו שמורים עד אז בסוד בידי הנשיאות בארץ־ישראל (ירו׳, עירובין, ספ״ג; רב האי גאון, ב„ספר העיבור" לר׳ אברהם בר חייא, עמ׳ 97; בעל המאור, ר״ה, פ״א). אעפ״כ היתה לא״י גם אח״כ מונופולין בתחום זה (ירו׳, סנהד׳, פ״א, ה״ב [י״ט, א׳]; שם, נדר׳, פ״ו, הי״ג [מ׳, א׳]; פדר״א, פ״ח) ועוד בסוף תקופת הגאונים, בימי רב סעדיה גאון, נתחדשה המחלוקת ע״י גאון בארץ־ישראל, בן מאיר, בשאלת סמכותה של א״י בעיבור־השנים כלפי ב׳.

גם בעניינים אחרים היה פרוש שלטונה של א״י על ב׳. לישיבות בב׳ לא ניתנה הרשות להעניק את התואר „רבי" (סנהדר׳, י״ד, א׳) ולא לדון דיני־קנסות (ב״ק, ט״ו, ב׳; כ״ז, ב׳; סנהדר׳, ל״א, ב׳; ועי׳ ערוך, ערך „אביי"). אמנם במשך הזמן כשנתבססו הישיבות הגדולות בב׳, היו חכמים שדנו גם בדינים אלה (ב״ק, כ״ז, ב׳; פ״ד, ב׳, ותוספות, שם), אלא שלהלכה הניחו גם אז, שברשות־ארץ־ישראל הם דנים. לעומת זה היו הדיינים, כשדנו בדיני־ממונות, נוהגים ליטול רשות מראש־הגולה (ע׳ להלן) ואז היה תוקף גמור לפסקיהם גם מחוץ לגבולות־ב׳, ואפילו בארץ־ישראל; שהרי ראש־הגולה היה מבית־דוד והיה לו שלטון ממשי, בעוד שלנשיאות בארץ־ישראל היתה רק סמכות מוסרית בלבד (סנהד׳, ה׳, א׳; אבל עי׳ ב״ק, פ״ד, ב׳). אבל גם באותו זמן עדיין היו קיימים קשרים בין שתי המדינות (ביצה, ח׳, ב׳), ואיגרות נשלחו „מהכא להתם, ומהתם להכא", ואפילו לאחר פטירתו של האמורא רב יהודה (ע״ע), השומר המובהק על עצמאותה של ב׳ כלפי א״י, שאלו מפומבדיתא את חכמי א״י במי לבחור לראש־הישיבה, ונהגו לפי ההוראה, שבאה משם (הוריות, י״ד, א׳). וכן היו מסתייעים בענייני־הלכות בקביעות, שנקבעו בארץ־ישראל (שבת, קט״ו, א׳; ב״ב, מ״א, ב׳; סנהדר׳, כ״ט, א׳; שבועות, מ״ח, ב׳).

ה ש ל ט ו נ ו ת. — 1. ה ש ל ט ו ן ה פ נ י מ י. — ליהדות הבבלית היתה אוטונומיה פנימית עוד מדורות קדומים: בתי־דינים משלהם, שתקפם נשתנה אמנם כשעברה הרשות הפרתית לפרסית. בראש הישוב היהודי עמד „ראש הגולה" (בארמ׳: „ראש גלותא", או: „ריש גלוותא", אך גם ,נשיא׳ — ב״ב פ״ט, א׳; קידוש׳, ל״א, א׳; תענ׳, כ״ד, א׳), שהתייחס על מלכי בית־דויד, מזרע יהויכין (ירו׳ כלאים ט׳, ד׳ [ל״ב, ב׳]; ב״ר ל״ב). אחד מאלה נודע בשמו אפשר עוד בימים שלאחר מרד בר־כוכבא (עי׳ רש״י לברכ׳ ס״ג, ב׳). על כל פנים בימי רבי היתה משרה זו מפורסמת מכבר וראש־הגולה היה דומה במעלתו לנשיא מא״י, ואף נעלה עליו (סנהד׳, ל״ח, א׳; שם, ה׳, א׳). מבחינה חיצונית נחשב ראש־הגולה כשליט מטעם המלך („שלטנותא דבי מלך", איגרת ר׳ שרירא) וכפקיד־המלך (עי׳ ערוך, ערך ,קמר׳) וקרוב למלכות (עי׳ גיטין, י״ד, ב׳). בהייראַרכיה הפרסית היה מקומו הרביעי אחר המלך (שבועות, ו׳, ב׳; ירו׳, שם, א׳, א׳ [ל״ב, ד׳]: שם, ברכ׳, ב׳, ד׳ [ה׳, א׳]). בראש־השנה הפרסי (נרוס — ירו׳, ע״ז, א׳, ב׳ [ל״ט, ג׳]) היה ראש־הגולה בא למלך ומביא לו מתנה בשווי של 4,000 אדרכמונים (דרהם). ראש־הגולה היה יושב בשכונה מיוחדת בנהרדעא („דסקרתא דבי ריש גלותא" — עירובין, נ״ט, א׳) ונוהג בגינוני־מלכות פרסיים. סריסים (גוזאי — רש״י לקידוש׳, ל״ג, א׳) היו משמשים לפניו ולפני בני־ביתו; כשהיה יוצא החוצה היה נישא בשידה של זהב, שסרבל של כרתי היה פרוס עליה (גיט׳, ל״א, ב׳); היה לובש מטכסא (מין משי — שבת, כ׳, ב׳) ומנהיג את ביתו ברווחות מרובה (מדרש איכה, ג׳, א׳; מגילה, ז׳, ב׳). כינויי השלטון שלו היו: קהרמנא (מושל — עירוב׳, נ״ט, א׳), ארדא או ארטא — הודמעלתו (גיטין, י״ד, ב׳). לשמו צורף כרגיל התואר „רבנא" (פסח׳, קט״ו, ב׳). הסימן החיצוני למשרתו היה ה„קמרא" — אבנט של זהב (הוריות, י״ג, ב׳; הערוך בערך זה), וחותם מיוחד (כנראה, צורה של אריה), שכל עבדיו (לרבות החכמים המשמשים בביתו) נתחייבו לשאתו בטליתם (שבת, נ״ח, א׳). מספרם של חצרניו ועבדיו היה מרובה ביותר (חולין, נ״ט, א׳; ס״ז, ב׳; עירוב׳, ל״ט, ב׳; גיטין, ס״ז, ב׳—ס״ח, א׳; ברכ׳, מ׳, א׳). הכנסותיו באו ממתנות ומנכסיו (שדותיו, יערותיו, פרדסיו) המרובים (ב״ב, ל״ו, א׳; ב״ק, קט״ז, ב׳; עירוב׳, פ״ה, ב׳). כפקיד פרסי לא ראה עצמו זקוק לדין־תורה (הש׳ ירוש׳, ב״ב, פ״ה, הי״א [ט״ו, א׳—ב׳]: היה מעמיד אגורנומוס — מפקח בשוק — על המידות ועל השערים — המחירים — שלא כרצון החכמים) והיה דן לפעמים לפי דיני־פרס (ב״ק, נ״ח, ב׳; ועי׳ סנהד׳, כ״ז, א׳). על דרך הפרסים היו נוהגים לגזור על כריתת ראשי־אברים (סנהד׳, כ״ז, א׳), אך לפעמים היו מוציאים, כנראה, גם משפט־מוות (עי׳ סנהד׳, נ״ב, ב׳). הם ראו את עצמם נעלים על העם, והיו לוקחים מהם בזרוע מה שהיה נראה בעיניהם (סוכה, ל״א, א׳). כמו־כן התנשאו על החכמים, ואף בהם נהגו עבדיהם של ראשי־הגולה בתקיפות, ופעמים — גם בזילזול (עי׳ ב״ק, נ״ט, ב׳; ב״ב, כ״ב, א׳; שבת, נ״ד, ב׳). לפעמים היו גם עוברים על דין־תורה (גיטין, ס״ז, ב׳; שבת, מ״ח, א׳; פסח׳, ע״ו, ב׳; חולין, צ״ז, ב׳). אעפ״כ היה שלטונם מקובל על העם ועל

החכמים. ראש־הגולה היה נעלה בעיניהם אף מן הנשיא שבארץ־ישראל (חולין, צ"ב, א', והש' למעלה), שהרי ראו בו שריד לבית־דויד, ואף הוא ראה את עצמו מושל על ישראל. בביתו שימשו חכמים, אוכלי־שולחנו (שנקראו: „רבנן דבי ריש גלותא", שבת, נ"ח, א'; סוכה, ל"א, א'), שכנראה, הדריכו אותו בתלמוד־תורה (ויש מראשי־הגולה, שעלו בבחינה זו למעלה גדולה) ובדרשה (סדר עולם זוטא, ביצה, כ"ט, א'; ועי' פסח', קט"ו, ב'). פעם בשנה, ב„שבת־הרגל" של ראש הגולה (אפשר, בסוכות — סוכה כ"ו, א'; בדורות מאוחרים — עי' „איגרת רב שרירא" — בפרשת „לך לך"), היה ראש־הגולה דורש בפומבי, ואז נאספו ריבואות מן העם והחכמים במדינה לשמוע את דרשתו (סנהד', ז', ב'; יומא, פ"ז, א'; סוכה, כ"ו, א'). החכמים היו הולכים במיוחד להקביל פניו (סוכה, י', ב') ולהסב עמו (ברכ', נ', א'). משום כבודו של בית־דויד היו מוליכים בקריאת התורה את הספר אצלו (ירו' סוטה, ז', ו' [כ"ב, א']). גם כשנזדמן ראש־הגולה לעיר אחרת היה דורש ברבים (ביצה, כ"א, ב') במעמד כל החכמים שבמקום (יומא, ע"ח, א'). ראשי־הדיינים בנהרדעא היו משכימים כל יום לפתחו, ברכוהו בשלום (ירו', תענית, פ"ד, ה"ב [ס"ח, א']). מבחינה משפטית נחשבה רשותו קובעת בפסקי־הדין של הדיינים במדינה (סנהד', ה', א') ואף בארץ־ישראל (שם, ה', א'—ב'; עי' למעלה). כשנתפשטה ידיעת־התורה בעם, לאחר שבאו רב ושמואל, הוצרך ראש־הגולה לוותר על זכותו לשמש כאב־בית־דין. אבל עדיין נזדקקו לבית־דינו חכמים שונים, שהיו דורשים בענייני־דינים על „פתחו" של ראש־הגולה (קידוש', ל"א, א'; מו"ק, כ"ד, ב'; חולין, פ"ד, ב').

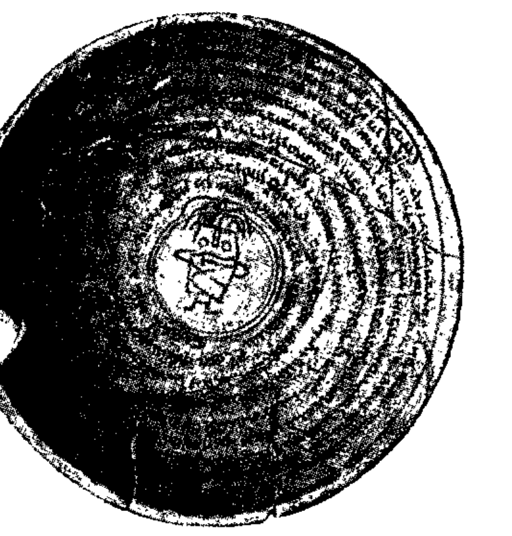
בימים קדומים (קודם שבא רב) עמדו בראשו של בית־הדין הראשי דיינים מטעם ראש־הגולה, שהיו נקראים „דייני־גולה" (סנהד', י"ז, ב'). מיום שבאו רב ושמואל נוסף בית־הדין בסורא על בית־הדין בנהרדעא, ולפיהם נחלקו לרשויות: סורא ופרווריה נהגו כרב, נהרדעא ופרווריה כשמואל; ואילו במישן נהגו כרבי יוחנן (כתוב', נ"ד, א'; ב"ב, קנ"ג, א'; שבת, ל"ז, ב'; עירוב', ס"ג, א'). מזמן שבא רב לבבל התחילו כותבים בבית־הדין פרוסבול (גיטין, ל"ו, ב'), ונהגו בגיטין כמנהג א"י (שם, ו', א'), שאין השליח המביא גט ממקום אחר צריך לומר „בפני נכתב ובפני נחתם". נהגו לישב בדין בשני וחמישי (בשעה שהיו באים לשמוע קריאת־התורה, ב"ק, פ"ב, א'). בית־הדין היה מזמין את הנתבע, ובכוחו היה להלקותו, לפרוט חטאיו בציבור, לנדותו ולשמתו בשופרות ולהפקיע את נכסיו. נהגו לנדות ולשנות לאחר שלושים יום, ואם לא ציית — להחרימו, אך קודם שנידוהו התרו בו שני וחמישי ושני (מו"ק, ט"ז, א').

כל קהילה התנהלה ע"י שבעה טובי־העיר (מגילה, כ"ו, א'). בדברים מיוחדים (כגון מכירת ספר־תורה, מכירת בית־כנסת, וכד') נזקקו להתנות תחילה על דעת ‚אנשי־העיר' (שם, כ"ו־כ"ז). הקהילה העמידה מפקחים על המידות (ב"ב, פ"ט, א') ודאגה לענייני־צדקה, לחלק לנצרכים שבעיר כסף מערב־שבת לערב־שבת („קופה") ו„תמחוי" — מזון — כל יום; ולשם כך היו ממשכנים את מי שהוא אמיד ולא תרם לצרכים הללו — אפילו בערב־שבת (ב"ב, ח', ב'). וכן היתה לה, לקהילה, „קופה" לפדיון־שבויים (שם, ג', ב'; ועי' גם תענית, כ"ב, א'), „ארנקי" להכנסת־כלה (עי' כתוב', ס"ז, א') ולתזונה של ילדי־עניים (כתוב', מ"ט, ב'). לצרכים הללו נהגו בני־הקהילה לקבל כספים גם מבני עיר זרה, שבאו לדור בעירם (מגילה, כ"ז, א'). הקהילה הטילה מיסים גם לפרנסת העיר וצרכיה: בניין החומה והשערים ותיקונם, שכירת הפרש הרוכב סביב העיר לראות בצרכיה, השומר על כלי־הזין של בני־העיר (ב"ב, ח', א'). חכמים ויתומים (ב"מ ק"ח, א'; ב"ב ח', א') נפטרו בדרך־כלל ממיסים, אבל על צרכים חיוניים (כריית־בארות, עניינים של שמירת־העיר) הטילו מיסים אפילו על יתומים, ובנוגע לכריית בארות — גם על חכמים (שם). הקהילה דאגה גם לחינוך־הילדים (שם, כ"א, ב'), והיו קיימות הוראות מיוחדות בנוגע למספר התלמידים בכל בית־ספר (שם). על־יד בית־הכנסת קיימה הקהילה גם בית־אורחים (פסח', ק"א, א').

2. השלטון החיצוני. שלטון זה היה בדרך־כלל נוח ולא התערב בחייהם הפנימיים של היהודים. דבר זה התאים למגמה הכללית, שהיתה קיימת בשלטון הפרתי הפאודאלי, שהניח עצמאות רחבה למדינות ולערים השונות. הדבר נשתנה לרעה בתקופה הראשונה למלכות הסאסאנידים, בימי ארדשיר, ולסירוגים — גם בתקופות הבאות, כשנתחזק כוחם של האמגושים במדינה (עיין להלן). אולם אף־על־פי שהשלטון בתקופה הסאסאנידית היה מרוכז ותקיף משהיה בתקופה הקודמת, לא היה בכללו בלתי־נוח גם אז, למרות מה שבאותו זמן גברה ההתעצמות בין האוטונומיה היהודית לבין השלטונות. ראשות־הגולה והקהילות נהגו כדרכן. אך יש יהודים, שפנו גם לבית־הדין של „פרהגנא דמלכותא" (פקיד־העונשים של המלכות), אע"פ שהחכמים היו משתמשים במקרה כזה בשמתא (ב"ק, קי"ז, א'). בני־ישראל יצאו בצבא הפרסי (סנהד', צ"ז, ב'). המלכות היתה סוללת דרכים, גושרת גשרים, בונה מבצרים (ע"ז, ב', ב') ומקיימת בתי־דואר (שבת, י"ט, א') כמעט בכל עיר; אך היתה נוטלת מן התושבים כל מה שהיה רצוי לה, ובכלל זה עצים, וגם ציפרי (ב"ק, קי"ג, ב'), שהיו חשובים ביחוד בבבל (עי' הרודוטוס, I, 193; גיטין נ"ו, א'), ומיסי ארנונה, כלומר, מיסים לשם כלכלת הצבא העובר ממקום למקום (ב"ב, ח', א'; נדר', ס"ב, ב', ועי' בר"ן שם), ואנגריא — סיפוק בהמות, כלים ומזונות לצרכי המלכות והצבא (ע"ז, ב', ב'; ל"ג, ב'; ב"מ, מ"ט, ב'; ע"ז, ע', ב'). על הכפריים הוטל לאפות ולבשל בשביל הגייסות (ביצה, כ"א, א', והש' פסח', ל', א'; חולין, צ"ב, ב'). האדמה נחשבה לקניין־המלך והוטל עליה מס־קרקעות כבד (בין $\frac{1}{3}$ ל $\frac{1}{6}$ של התבואה לפי פריון־האדמה) — „טסקא", וכל מי שלא שילם אותו נלקחה שדהו ממנו וניתנה למי ששילם במקומו (ב"מ, ע"ג, ב'). הכלל היה: ‚האדמה משועבדת לטסקא, והמלך אמר: מי שנותן את הטסקא הוא יאכל מן האדמה (שם; ב"ב, נ"ד, ב'־נ"ה, א'), ואפילו אם שותף אחד לא שילם את המס, אבדה השדה כולה (גיטין, נ"ח, ב'). מס כבד אחר, שהוטל על כלל התושבים, היה מס־הגולגולת (כרגא), ששולם שנה שנה, ואף כאן שלט החוק, שלהלכה הכל הם עבדיו של מלך, והילכך כל מי שאינו נותן את ה„כרגא" חייב להשתעבד למי שנתן מס זה במקומו (ב"מ, ע"ג, ב'; יבמ', מ"ו, א'). הגבאי (= גובה־המס, המוכסן), שהיה פועל מטעם המלכות (בערים של ישוב ישראלי פעמים שהיה הגבאי יהודי, עי' בכור', ל"א, א'), היה רשאי לקחת משכון מבן־עיר אחד על מיסיו של אדם אחר מאותה עיר (ב"ק, קי"ג, ב');

ומכאן השנאה הגדולה, שהיתה קיימת כלפי המוכסן. ומעשה בחכם גדול שנעשה גבאי ורחקו ממנו חכמים, ואף לאחר שחזר בו עוד היה מי שנמנע לבוא אליו (בכור׳, ל״א, א׳). מכס הוטל גם על הדרכים, המעברות והגשרים (שבת, ע״ח, ב׳; ע״ז, ב׳, ב׳). רצים מיוחדים היו למוכס הראשי, שהיו בודקים את העוברים (שם). החכמים היו, כאמור, פטורים ממיסים, אך, כנראה, רק מאלה שנקבעו ע״י חלוקת־המיסים הפנימית (ר׳ למעלה), ולא ממיסי־מלכות ישירים (נדר׳, ס״ב, ב׳). שלא כדיני־ישראל ניתנה זכות ,חזקה׳ על קרקע רק לאחר 40 שנה (ב״ב, נ״ה, א׳), וכן היו מעמידים מפקח („אגוראנומוס״) גם על המידות וגם על השערים (המחירים — שם, פ״ט, א׳). המלכות לא חששה, כשנגע הדבר בכבוד־המלך, להשתמש בשיטות־הענשים האכזריות של האשורים(„לפקוע עין״, ע״ז, ס״ה, א׳), אבל בתי־הדין הפרסיים לא נחשדו על שוחד לאחר הוצאתו של פסק־הדין (גיט׳, כ״ח, ב׳; ועי׳ יבמ׳, ס״ג, א׳) ולא על הוצאת אדם להורג בלא דין (ב״ק, קי״ז, א׳). הדין הפרסי הקפיד על תפיסת קרקעות מחמת חוב שלא נשתלם ובעל־השדה יכול היה לתבוע את שלו מיד האונס (גיטין, נ״ח, ב׳). החכמים היו משתדלים לקיים את הדין היהודי ביישובים היהודיים; אבל ביחד עם זה נקבע עוד בתחילתה של תקופת הסאסאנידים ע״י שמואל הכלל, ש„דינא דמלכותא דינא״ (ב״ב, נ״ד, ב׳; נ״ה, א׳; ב״ק, קי״ג, א׳; נדרים, כ״ח, א׳).

עיקר עיסוקם של ישראל בבבל היתה **ה ח ק ל א ו ת**. להלכה נחשב הקרקע לקניין המלכות כאמור; אך למעשה היה רוב האדמה נמצא ברשותם של בעלי־אחוזות גדולים ובינונים, שהיו מוסרים את הקרקע לעיבוד לאריסים על מנת שיקבל בעל־הקרקע חלק קצוב מראש: מחצה, שליש או רביע של פירות־הקרקע (ב״מ, ק״ג, ב׳), או שהיו מוסרים את הקרקע לחוכרים ע״פ מידה קצובה של כורים, שהובטחה ל,בעל־הבית׳ (בעל־השדה). כרגיל היה האריס משקה את השדה 3 פעמים ונוטל רבע מן התבואה, או גם משקה 4 פעמים ומקבל שליש ממנה (גיטין, ע״ד, ב׳). בחכירות היה החוכר קוצר את השדה בניסן ומקבל 4 כורים; או היה ממתין עד אייר, עד שתתמלא התבואה בגבעוליה ונוטל 6 כורים (ב״מ, ע״ג, א׳). החוכר נתחייב ב„שמירה יתרה״ ובעשיית החריצים (התעלות) משפת הנהר עד קצה השדה (ב״מ, ק״ג, ב׳). לכרמים היו שוכרים שַתָלים, שקיבלו עליהם להכשיר קרקע־בור ולנטוע אותו, או — אם הכרם היה נטוע — היו מוסרים אותו לאריסים. השתל היה מקבל מחצה מן הפירות, והאריס — שליש (ב״מ, ק״ט, א׳־ב׳, ורש״י, שם). זמני הקציר והבציר בשדות ובכרמים היו בעיקר החדשים ניסן ותשרי, ועל־כן היו נמנעים באותם שני החדשים להזמין אדם לדין (ב״ק, קי״ג, א׳) או אף לתבוע אותו, שיבוא לפני החכם (ברכ׳, ל״ה, ב׳). ומפני שבתשרי עדיין נמצאו הפירות בשדות, התחילו מתפללים על הגשמים רק בז׳ במרחשוון (תענית, ד׳, ב׳), ולא בשמיני עצרת כבארץ־ישראל. את האדמה היו מעבדים באופן אינטנסיווי: היו מסתייעים לשם כך במים המרובים שבנהרות ובתעלות ובאדמה הטובענית; פתגם שגור היה: „כחשא ארעא ולא לכחוש מרה״ („תכחש האדמה ולא יכחש בעליה״ — ב״מ, ק״ד, ב׳). לפי הרודוטוס, נתנה האדמה מ200 עד 300 שערים (I, 193). אעפ״כ היה מעמדם של החקלאים ברע והעם היה ברובו עני (שבת, קמ״ה, ב׳). פתגם היה: „נאה העניות

קערת־חרס יהודית (מתקופת בבל התלמודית), שכוללת השבעות

לישראל כרצועה אדומה לסוס לבן״ (חגי׳, ט׳, ב׳). בעל־הבית לא הגיע למעות כדי לשלם שכר־פועליו עד יום־השוק (שהיה חל כרגיל ביום ראשון — ב״מ, קי״א, א׳, ועי׳ שם, ע״ז, ב׳). היו אומרים, שאדם שעוסק במסחר במאה זוז יש לו כל יום בשר ויין; ואילו מי שמשקיע מאה זוז באדמה — מסתפק בתבואה לא־בשלה, ישן על גבי הקרקע ויש לו קטטות תמיד (יבמות, ס״ג, א׳). **ו ר ב** יעץ לבנו, שיעסוק במסחר ולא בעבודת־האדמה (פסח׳, קי״ג, א׳), שהרי הסוחר היה משלם רק מס־גולגולת והיה חפשי מעבודת־הצבא, שנתחייבו בה רק הכפריים. הקושי של עובדי־האדמה נבע משני דברים: מריפוז־הקרקעות וביחוד מכובד־המיסים. המלכות, שראתה כל קרקע כרשותה, שיעבדה את מי שלא השיג לשלם, והבצורת לא היתה בלתי־מצויה בבבל (כתוב׳, צ״ז, א׳). דבר רגיל היה, איפוא, שהבעלים ברחו מפחד של שיעבוד בעד מיסים ואדמתם נמסרה לבעלי האחוזות הגדולות („זהרורי״), ששילמו את המס (גיטין, נ״ח, ב׳), או גם ברחו מפחד חובות ללווים, שכבשו אותם לעבדים (גיטין, מ״ו, ב׳).

החקלאי היה מגדל **ח י ט י ם**, וביחוד **ש ע ו ר י ם** (ששימשו לתעשיית־שכר — שבת, ק״מ, ב׳; פסח׳, מ״ב, ב׳; קי״ג, א׳ — והיו גדולות ביותר; לדברי הרודוטוס [I, 193; ועי׳ גם סטראבון, XVI, 741] הגיע רחבן כדי ארבע אצבעות), **א ס פ ס ת** (לבהמות), שקצרו אותה תוך 30 יום שלוש פעמים (ב״ב, כ״ח, ב׳), **ש ו מ ש מ י ם** — הגידול היחיד, ששימש לתעשיית־השמן, כזית בארץ־ישראל וכאגוז במדי (הרודוטוס, I, 193; פליניוס, XVIII, 10; Diosc., II, 124; תוס׳, שבת, ב׳, ג׳) — **ו פ ש ת ן** (תענית, כ״ט, ב׳ — לאריגים). מעצי־הפרי היו רווחים בב׳ ביחוד הדקלים, שהיו משובחים ביותר (כסנופון, אנאבאסיס; II, 3, 15—16; כירופידיאה, VII, 5, 11). לפי אמונה עממית, היו „דקלי ב׳ קיימים מאדם הראשון ועד עכשיו״ (ברכות, ל״א, א׳). לפי אגדה אחת, נטעו תמרים בב׳ ארבעים שנה קודם שגלו ישראל לשם (איכה רבתי, פתיחתא). התמר היה משמש לכל מיני־צרכים: הפרי למרות גדלו (כסנופון, שם), היה נמכר בזול (שלושה סלים — טירינא — בזוז, פסח׳, פ״ח, א׳) והיו מפיקים ממנו דבש (הרודוטוס, שם; סטראבון, XVI, 741; ועי׳ משנה תרומות י״א, ב׳; ספרי, רצ״ז) ויין (הרודוטוס, שם; כסנופון, שם; סטראבון, שם);

מן העץ עשו כלי־בית; מן הסיבים עשו חבלים ומן הסנסינים — כברות (ב״ר, מ״א, א׳; ועי׳ גם סטראבון, שם), ובגרעינים השתמשו למאכל־בהמה (סטראבון). הבחינו בין דקלים ארמיים ובין דקלים פרסיים, שהיו משובחים יותר (שבת, כ״ט, א׳; ב״ק, נ״ט, א׳; נ״ח, ב׳).

מן התוצרת של יהודי ב׳ ידוע השכר המדי (שנעשה משעורים) והשכר הארמי (שהירבו בו בכישות — ע״ז, ל״א, ב׳). השכר היה המשקה הלאומי של ב׳ כיין בארץ־ישראל (שבת, ק״מ, ב׳). „כלי פשתן״ נחשבו לפרקמטיא העיקרית של יהודי ב׳ (ב״ב, צ״א, א׳). כמה מקומות נודעו בתעשייתם המיוחדת: בנהר אבא עובדו כותנות (שבת, ק״מ, ב׳), בבית־מוכסי יצרו כלי־חרס (ע״ז, ל״ג, ב׳), במחוזא — ארנקים (כתוב׳, ס״ז, א׳). רווחת היתה המלאכה של קליעת־הסלים (ב״ב, כ״ב, א׳, ועי׳ מגילה, ז׳, ב׳). משאר בעלי־מלאכה היו ידועים: אומנים — מקיזי־דם (ב״מ, ק״ט, א׳), בורסים (כתוב׳, ע״ז, א׳), חייטים, יוצרים של כלי־מתכת (שם), טבחים (סנהד׳, ז׳, ב׳; ב״מ, ק״ט, א׳), כדדים (עושי־כדים), משוחים — מודדי־קרקעות מוסמכים (ב״מ, ק״ז, ב׳), נוקבי־מרגליות (כתוב׳, מ׳, א׳ — נחשבה למלאכה חשובה), דייגים (מו״ק, י״א, א׳), קדרים, ציידי־עופות (שם, שם), עושי־תנורים (שם, שם), סַבלים (ב״מ, פ״ג, א׳), נַגָדים (חובלים), בּוֹקרים, גרדים (סוטה, מ״ח, א׳) ורוקמים (ברכות, ס״ג, א׳). לפי הפיתגם העממי: „שבע שנים היה רעב ועל פתח האומן לא עבר״ (סנהד׳, כ״ט, א׳), מצא בעל־המלאכה בב׳ את פרנסתו תמיד.

לעבודה בשדה ובכרם השתמשו מלבד בפועלים שכירים, שזכויותיהם היו מקוימות ושכרם קצוב (ב״מ, ע״ו, א׳) ובעבדים. את אלה היו קונים בשוק מיוחד (ב״מ, ק׳, א׳ ורש״י, שם). היו מוכרים „ערים״ שלמות של עבדים (גיטין, מ׳, א׳). לעבד עשוי היה ליהפך גם אדם, שלא שילם חוב (גיטין, מ״ו, ב׳) או לא שילם את מס־הכרגא (עי׳ למעלה).

המסחר. בתקופה זו שימשה ב׳ כארץ־ביניים למסחר, שהתנהל בינה ובין סין דרך אגן טרים להודו ודרך עמק כבול לפרתיה והלאה לצד־מערב. לשלש ערים היה אז ערך מכריע בדרך מסחר זו: לוַלַשְפַּט (וולוגסיה) בב׳; לחתרא בארץ־נהריים (ממערב לחידקל, מדרום למוצול) ולתדמור במדבר הסורי. גם ערים אחרות בסביבת סֶלֶוּקיה: ב׳, פרת דמישן, דורה־אירופוס, נציבין שבצפון, סינגרא ואורחי (אדסה) היו תלויות הרבה במסחר זה. כרכא דמישן במפרץ הפרסי היה מקום הנמל, ששימש למסחר עם הודו. הדברים שנאמרו כבר בימי האמוראים הראשונים (מפי רב — פסח׳, קי״ג, א׳, וגם מפי רבא — יבמ׳, ס״ג, א׳) בשבח המסחר הם עדות לשיגשוגו של המסחר בימיהם. בוולשפט היה שוק של יין (ב״ב, צ״ח, א׳) והמחיר שהיה מקובל שם, היה קובע לגבי שאר המקומות (ב״מ, ע״ג, ב׳). במקומות אחרים מדובר על שוק „דבי דיסא״ (חיטים כתושות לדייסא — ב״מ, כ״ד, ב׳), שוק של גלדאים (מוכרי עורות — שם; חולין, מ״ח, א׳—ב׳), שוק של בהמות (חגיגה, ט׳, ב׳), של מוכרי־צמר (ב״ב, כ״ב, א׳), של ירקות (קארי־קשואים — שם, פ״ח, א׳) ושל קנבוס. מהודו היו מביאים ברזל הודי (ע״ז, ט״ז, א׳), מסין — משי־שיראין (שנקרא כך על שמה של סין באותם הדורות, בלאטינית sericum — משי, גם בתלמוד „סיריקין״ — משי רך) ומשי גלמי — מטכסא (שבת, כ׳, ב׳: זיהו אותו עם „כלך״ שבמשנה, שבת, ב׳, א׳). ידועה היתה גם פסולת של משי: גושקרא (שם).

לתחבורה הפנימית השתמשו בחמורים ובגמלים (היו מבדילים בין ה„גמל הפרסי״ עבה־הצוואר לבין ה„גמל הערבי״ דק־הצוואר — ב״ק, נ״ה, א׳). בנהרות היו מהלכות ספינות וביציות (ב״ב, ע״ג, א׳). הספינה הרגילה היתה מוכשרת להסיע משא של 30 כור (ב״מ, פ׳, ב׳).

תורה בבבל. ידיעת־התורה היתה רוַחת בב׳ מימי גלות־יכניה. מלבד ספר יחזקאל, שהוא פרי ארץ זו, נתחַברו כאן, כנראה בסוף תקופת־פרס, סיפורי דניאל, מגילת אסתר, ומן החיצונים: ספר־טוביה. בתקופה שאחר חורבן הבית השני אנו שומעים על בית־דין, שהיה קיים בנציבין ושבראשו עמד רבי יהודה בן בתירא; לבית־דין זה, שהיה נחשב ל„בית דין יפה״ (סנהד׳, ל״ב, ב׳; ועי׳ ירו׳, נדר׳, פ״ו, הי״ג [מ׳, א׳]), היה דין־ודברים עם גדולי־החכמים בא״י, כגון רבי אליעזר (מש׳, נגעים, ט׳, ג׳; י״א, ג׳), רבי יהושע (מש׳, פסח׳, ג׳, ג׳) ורבי עקיבא (מש׳, כלים, ד׳, ד׳; בבלי, שבת, צ״ו, ב׳—צ״ז, א׳). אפשר, שאז כבר היתה קיימת הישיבה בנהרדעא, ומשם קיבל תורה רבי נתן, שהביא עמו מב׳ משניות („איגרת רב שרירא״). בהוצל הרביץ תורה ברבים רבי יאשיהו (גיטין, ס״א, א׳), אחד מגדולי־תלמידיו של רבי ישמעאל (מנחות, נ״ז, ב׳; סנהד׳, י״ט, א׳). בתקופה שלאחר חורבן־ביתר, כשגברה הירידה לב׳ (ספרי, פ׳ ראה, פ׳), ייסד חנניה, בן אחיו של רבי יהושע, בית־דין בנהר־פקוד (ברכות, ס״ג, א׳; ירו׳, נדרים, פ״ו, הי״ג [מ׳, א׳]) וניסה לייחד לו זכויות עיקריות של הסנהדרין (עי׳ למעלה). בזמן שבא רב לב׳ (219 לספירה) עמד בראש הישיבה בנהרדעא רבי שילא (יומא כ׳, ב׳; ירו׳ סוכה, פ״ה, ה״ה [נ״ה, ג׳]), שעל שמו נקרא מאז ישיבה זו גם בשם „דבי רבי שילא״ (קידוש׳, מ״ג, א׳), ובראש בית־הדין של ראש־הגולה עמד קרנא, שעל שמו היו ידועים „נזיקין דבי קרנא״ (סנהד׳, ל׳, ב׳; ירו׳, ב״ק, פ״ח, ה״ח [ו׳, ג׳]). בנהרדעא היה מפורסם גם בסמכותו בענייני־הוראה אבא בר אבא, אביו של שמואל (ביצה, ט״ז, ב׳). בו בזמן פעלו כאן גם שני חכמים — הראשונים, שהם ידועים בתואר „רב״: רב כהנא ורב אסי מהוצל (חולין, כ״ו, ב׳; סנהדר׳, ל״ו, ב׳; שבת, קמ״ו, ב׳), שעמד בראש ישיבה שנקראה בשמו (ירו׳, ביצה, פ״א, ה״ו [ס׳, ג׳]). ואולם עד אותה שעה עדיין היה עיקר־תורה בארץ־ישראל, אע״פ שלחכמים הבבליים ולתורתם (ירו׳ כלאים, פ״ט, ה״ד [ל״ב, ב׳—ג׳]; ב״ר, ל״ג, ג׳) כבר היה תפקיד ראשון במעלה בארץ־ישראל (רבי חייא, רבה בר חנה, רב אדא בר אהבה). על כל פנים ב׳ כבר הוכשרה אז לשמש מרכז, ועם חזרתו של רב (מבחירי תלמידיו של רבי, — חולין, קל״ז, ב׳) ושמואל (לפניו) למולדתם נעשתה מרכז בפועל. שמואל המשיך בהנהגת הישיבה בנהרדעא, ואילו רב בחר לישיבתו מקום „חדש״ ללא־תורה, סורא, שהיתה קרובה לבבל העתיקה (עיין חולין, ק״י, א׳). בואם של שני אלה (וביחוד של רב: „כי אתא רב לבבל״) מסַמֵן כעין תאריך בתולדות הפצתה של התורה בב׳. מספר התלמידים הקבועים של רב, שקיבלו את הספקתם מן הישיבה, הגיע ל1,200 (כתוב׳, ק״ו, א׳), מלבד התלמידים הזמניים, שהיו באים ללמוד ב„ירחי־כלה״. קרוב הדבר, שירחי־כלה כבר נקבעו באותה תקופה. בחדשים אלה, שני חדשים בשנה, באדר

ובאלול, היו התלמידים מתאספים מכל קצות־הארץ ללמוד תורה, וכינוסים אלה בהמון ובפאר גדול היו מעלים את כבוד־התורה (הש' דבריו של רב אשי בברכות, י"ז, ב'). לפי מסורת אחת, היה מספרם של המשתתפים בירחי־כלה בימי רבה בר נחמני (תחילת המאה ה4 לסה"נ) 12,000! (ב"מ, פ"ו, א'). פרנסתם היתה באה ממקורות שונים. מימי רב יהודה נהגו — לכל הפחות, בפומבדיתא — להעמיד „שופר" (תיבה מחודדת) לשם „קופה דרבנן" לצורך בני־הישיבה (גיטין, ס', ב'; איגרת רב שרירא). השבת שקודם פסח, שבועות וסוכות הוקדשה להשמעת דרשות לעם (שבת זו נקראה „שבתא דריגלא") בשחרית אחר קריאת־שמע (ב"ק, ק"ג, א', ברכות, ל', א'). וכן נהגו ראשי־הישיבה לדרוש ב„פרקא" כל שבת בשחרית (עירוב', מ"ד, ב'; ברכ', כ"ח, ב', ועי' ב"מ, ס"ד, א') ובמועד, וה„אמורא", המתורגמן, היה מסביר את הדברים לעם (קידוש', ל"א, ב'; עירוב', כ"ט, א'). וכן היו דורשים לפעמים בשער־העיר (ביצה, כ"ט, ב'). מותו של שמואל (ב254) וחורבן נהרדעא ע"י פפא בר נצר (ב261) גרם לפילוג של הישיבות. ר' נחמן עבר למחוזא, שהיא סמוכה לאקטיספון (קטסיפון) ורב יהודה הקים ישיבה בפומבדיתא. ישיבות אלו ריכזו מסביב להן המונים, אבל ביחוד קבעו להן מקום־של־כבוד שתי הישיבות: סורא, שבה המשיכו בפעולתם תלמידי־רב, ופומבדיתא, שבה נתרכזו תלמידי־שמואל. וחשיבותה התורנית של ב' עלתה יותר ויותר כשבעקבות הפגעים בארץ־ישראל נתרבו בב' „נחותי מערבא" (ברכות, ל"ח, ב'). ראשות־הגולה התחילה מוותרת ברבות הימים על זכויותיה לטובתם של ראשי־הישיבה. בימי רב אשי העבירו את חגיגות ה„ריגלא" של ראש־הגולה למתא מחסיא (כלומר, לסורא, מקום־מושבו של רב אשי), וראש הגולה ראה את עצמו כפוף לסמכותו של ראש־הישיבה (גיטין, נ"ט, א'; איגרת רב שרירא).

המסורה. ליד לימוד־התלמוד יש למנות עוד מקצוע חשוב אחד, שנתפתח בב' עוד מן התקופה שלאחר בר־כוכבא — „המסורה" של המקרא. אחד בשם נקיי, שברח מארץ־ישראל מחמת הרדיפות של טורנוס רופוס, ייסד בנהר־דעא מרכז גדול למסורה, שבדורות שלאחר מכן ראו בו מקור עיקרי של מקצוע זה (דיקדוקי־הטעמים, עמ' 56—57). מרכז אחר ייסד רב בסורא (עי' על זה יומא, פ"ז, א'־ב'; מגילה, ל"א, ב'; מנחות, כ"ט—ל'), ובימי רבא היו אנשי סורא נחשבים כדייקנים בקריאת המקרא (גיטין, ל"א, ב').

האגדה לא נתפתחה בב' באותה מידה שנתפתחה בארץ־ישראל. לעומת זה היתה כאן התפתחות בסדר־התפילה, שהקבילה לזו שמצאנו בארץ־ישראל. לרב, למשל, מייחסים את התפילות הנאות שבמוסף של ראש השנה (מלכויות, זכרונות, שופרות, „תקיעתא דרב" — ירו' ר"ה, פ"א, ה"ג [נ"ז, א']) ואת התפילה הנאמדת כיום בשבת שמברכים בה את החודש (יהי רצון מלפניך... שתתן לנו חיים ארוכים, וכו'); מרבא הגיעה אלינו התפילה הנאמרת בסוף תפילת־נעילה ביום־הכיפורים („אלהי עד שלא נוצרתי, וכו'") וממר בריה דרבינא — תפילת־הסיום לשמונה־עשרה („אלוהי נצור לשוני מרע, וכו', עי' ברכות, י"ז, א'). שמואל היה, אפשר, מחברה של התפילה הקצרה, שאפשר לאמרה במקום שמונה־עשרה (שם, כ"ט, א'). בב' היו מצויים גם מנהגים מיוחדים באמירת התפילות, שקדמו לימיו של רב. מן העיר בבל, שבראש־חודש היו קוראים בה את ה„הלל" בדילוג, נתקבלה קריאה זו בישראל (תענית, כ"ח, ב'). היו גם שינויים בקריאת־התורה: בארץ־ישראל סיימו את התורה תוך שלוש שנים, ואילו בב' — תוך שנה אחת (מגילה, כ"ט, ב'; ל"א, ב'). וכן היו קיימים הבדלים בדינים, שנקבצו אח"כ בספרים שונים (כגון ספר „החלוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל").

המצב המדיני והחברותי. מצב־היהודים בב' בתקופה הראשונה לישיבתם בה היה, כנראה, טוב למדי: היו בעלי־רכוש, בעלי שדות וכרמים ובעלי־מקנה (ירמ', כט, ד, וגו'; עזרא, א, ה־ו, ועוד). עוד בזמן קדום זה מגיעים הגולים למשרות רמות במלכות (מל"ב, כה, כח; דני', א), ועוד יותר עולים הגולים לדרגה החברותית בימיהם של הפרסים (הש' נחמ', ב, א, וגו'; אסתר, י, ג; שטרות מורשו). אלכסנדר מוקדון ויורשיו הסלוקיים (מ319 ואילך) קיימו בידי היהודים את זכויותיהם והישוו אותם למתיישבים היווניים (קדמוניות, י"א, ח', ו', 338; י"ב, ג', א', 119). מידם קיבלו היהודים את התאריך למניין־שטרות, שהיה רווח בישראל עד סוף תקופת־הגאונים. כוחם של ישראל היה גדול גם מבחינה צבאית. בזמנים שונים היו המלכים המושלים כאן מסתייעים בהם במלחמותיהם ומשתמשים בהם כחיילי־משמר, כנראה מן התקופה הפרסית (ע"ע יב) ואילך. בצבא הסלוקי השתתפו, כנראה, בגדודים מיוחדים. לפי מסורת אחת (חשמו"ב, ח', כ') ניצח צבא יהודי במספר של 8,000 איש, ביחד עם חיל מוקדוני קטן ממנו, המון גדול של חיל גאלאטים שכירים, שנלחמו, כנראה, באנטיוכוס III (פוליביוס, V, 58, 8). ידוע גם־כן, שאנטיוכוס III העביר (כנראה, ב212) יהודים מבבל ללודיה ולפריגיה והושיבם שם בערי־מבצר (קדמוניות, י"ב, ג—ד', 148).

אחר מותו של אנטיוכוס IV אפיפאנס (163 לפסה"נ), ביחוד מאז 129 לפסה"נ, השתלטו הפרתים על ב', ומכאן ואילך נתקיים השלטון הפרתי הדצנטראליסטי, שהניח חופש גדול למדינות הקטנות שבתחומו ופתח אפשרויות גדולות גם בפני היהודים לפיתוחו של שלטון עצמאי בחבל שהיה מיושב בצפיפות על־ידיהם. דומה, שהיהודים היו חלק ניכר מן האוכלוסיה של ב', אע"פ שביחד עמהם נתגוררו ערבים־טייעים (פסח', ס"ה, ב'; חולין, ל"ט, ב'; גיטין, מ"ה, ב'), ארמים (פסח', קי"ב, ב'; ע"ז, ל"א, ב'), וגם יוונים — בסלוקיה ובמקומות אחרים, שבהם יסדו להם היוונים „פוליס" משלהם. על משקלם המדיני של יהודי־ב' מעידה קבלת־הפנים, שערכה יהדות־ב' להורקנוס II, כשהובא כשבוי לב' לאחר שהתפרצו הפרתיים ליהודה כבעלי־בריתו של מתתיהו אנטיגונוס החשמונאי (40 לפסה"נ); בהשפעתה של היהדות הבבלית נהגו הפרתים כבוד בהורקנוס, ובחוגי היהודים התייחסו אליו כאל מלך וכוהן גדול. כמו בתקופת הסלוקיים נודעו חלקים ידועים של הישוב היהודי בב' גם בתקופה יותר מאוחרת כפרשים צבאיים. בימי־הורדוס יצא מצביא אחד, זמרי שמו, מסיבות, שאינן ידועות לנו, בראש 500 פרשים יהודיים מב' ונתיישב תחילה ליד אנטיוכיה, בסוריה הצפונית, ולאחר־מכן העתיק את מושבו, לפי בקשתו של הורדוס, לחבל טרכונה שבארץ־ישראל, ושם קיבל לרשותו את החבל, בנה בו עיר בשם בתירה וחסם את הדרכים בפני השודדים, שהיו מתנפלים על השיירות העובדות בדרכים מב' לארץ־ישראל (קדמוניות, י"ז, ב', א'־ג'; ועי' גם חיי יוסף א'). מבחינה רוחנית היה ערך גדול לעלייתו של

הלל הזקן מב׳ לארץ ישראל, שמציינת תקופה חדשה בהתפתחותה של התורה שבעל־פה בא״י. זמן־מה לאחר שמת הורדוס (ב10—30 לערך לסה״נ) ייסדו בכוח־הנשק שני האחים הבבליים־היהודיים, חנילאי וחסינאי, ממלכה יהודית, שבירתה היתה בנהרדעא. ממלכה זו נתקיימה כמה עשרות שנים, ובמשך זמן־מה — בתמיכתו של המלך הפרתי ארטבן III, שמצא במלכות זו תמיכה נגד האדונים הפאודאליים, שהטילו את מוראם עליו. כשנפלה ממלכה זו תוך התגרות עם הפאודאלים הפרתיים, הביאה מפלתה לידי הריגתם של פליטים יהודיים בסלוקיה ע״י התושבים היווניים במקום, שנתקשרו לשם כך עם שכניהם הארמים, אבל הערים הבצורות נהרדעא ונציבין הוסיפו להתקיים ביד הרשויות היהודיות (קדמוניות, י״ח, ט׳) וביד הכוח הצבאי היהודי. ירידתה של המלכות, שהוקמה בידי חסינאי וחנילאי, לא השפיעה על מעמדם הרוחני של יהודי־ב׳, שהרי זמן קצר אחר מאורע זה אנו מוצאים סימנים ניכרים של השפעת היהדות על בית־המלכות במישן (ע״ע), ובאותה תקופה עצמה אירע המאורע של קבלת היהדות ע״י מלכי בית חדיב (ע״ע).

היהדות הבבלית תפסה מקום ניכר גם ביחסם של שלטונות־רומי ליהודה. בשעה שאיימה הסכנה של העמדת צלם בהיכל בימי גאיוס קאליגולה רצה נציב סוריה, פטרוניוס, למנוע את גאיוס ממעשה זה מתוך נימוק, שהדבר עלול לעורר נגד רומי גם את היהדות הבבלית ולקומם ע״י כך את הפרתים לרומי. אף בזמן המלחמה הגדולה ברומי (66—70) צף ועלה כמה פעמים הגורם של היהדות הבבלית בשיקוליהם של המתקוממים. חלק מן הצבא היהודי, שעמד לרשותו של אגריפס ושמוצאו היה מב׳, הצטרף ללוחמים ברומי. בתקופת מלחמותיו של טריינוס בפרתיה (115—117) נכבשה ארם־נהריים ע״י טריינוס. אך ב116 לסה״נ התקוממו היהודים לרומי בקיריני, מצרים וקפריסין, ואף יהודי־ב׳ השתתפו ביחד עם בני־חדייב ומצביאי־פרתיה במלחמות אלו. טריינוס פקד לבער את היהודים מחבלי־ב׳. מצביאו קיטוס התקיף אותם פתאום ועשה בהם הרג רב. אעפ״כ הוכרח טריינוס לעזוב את ארם־נהריים, ואדריינוס, שמלך במקומו (117), ויתר עליה באופן רשמי. גזירות־אדריינוס הגדילו את מספר היהודים בב׳; וחכמי־ב׳ שלחו באי־כוח לא״י, כדי לעזור לישוב, שהיה מדוכא ומרושש אחר האסון של מפלת בר־כוכבא. בסופה של התקופה הפרתית גדלה השפעת־היהדות על בית־המלכות הפרתי, וכמה רמזים נותנים מקום להשערה, שהשאלה של קבלת היהדות עמדה על הפרק בבית־מלכות זה (ע״ע ארטבן IV).

עליית־הסאסאנידים והתגברות־האמגושים־החברים איימו זמן־מה על האוטונומיה היהודית (ב״ק, קי״ז, א׳; ברכ׳, נ״ח, א׳). הללו היו הורסים בתי־כנסיות (יומא, י׳, א׳), כופים עשיית־מלאכה בחול־המועד ומונעים קבורת מתים (יבמות, ס״ג, ב׳), וכן אסרו את השחיטה ואת השימוש במרחצאות (שם). גם היו מחטטים בקברים ופושטים מן המתים את בגדיהם (ב״ב, נ״ח, א׳) ובימי אידיהם לא הניחו להעלות אור בבתים (שבת, מ״ה, א׳; גיטין, י״ז, א׳), ואש שמצאו בבתים — הוציאוה (סנהדרין, ע״ד, ב׳). אך הדבר נשתנה עוד בימיו של המלך שבור I (241—271), שהיה ידידו של שמואל (סוכה, נ״ג, א׳; ועיין בבא קמא, קי״ט, א׳) ובא במגע עם חכמי־ישראל, ובכלל ניהל מדיניות של מתן־חופש לדתות השונות במדינה. מלחמותיו של שבור I ברומי ועלייתם הפתאומית של התדמוריים לדרגה של כוח מדיני מכריע במזרח עוררו, כנראה, בתוך היהדות הבבלית תקוות משיחיות, שנתמכו ע״י המדיניות כלפי המערב של שבור I. יתכן, שבתקוות אלו היתה קשורה העובדה, ששמואל מצא לנכון להצדיק את הדין על הרבה מיהודי מזיגת־קיסרי, במזרחה של אסיה הקטנה, שנהרגו בימי ההתקפות של חילות־פרס על עיר זו במלחמותיהם ברומי (מו״ק, כ״ו, א׳). במלחמותיו ברומי התנגש שבור I עם פפא בר נצר (אודנת), מושל־תדמור, שבאחת מהתקפותיו על פרס הרס את נהרדעא (261), — מה שגרם להעברתה של ישיבת נהרדעא לפומבדיתא ולמחוזא (איגרת רב שרירא; סדר תנאים ואמוראים; סדר־עולם זוטא). אחר מיתתו של שבור I באו למלכי־פרס ימי מלחמות, שבהם נחלו מפלות קשות, וכנראה, היתה זו גם תקופה קשה ליהודי־ב׳. המלכות נמנעה בזמן זה למנות יהודים למשרות במדינה („אפילו רישי נהרי — מוכסים ראשיים — וגזירפטי״ לא מינו, תענית, כ׳, א׳). בתחילת־מלכותו של שבור II (309—379), עד שנטל את המלוכה לידו (326), שלטה אמו, איפרא הורמיז, שנזכרת בתלמוד כשבור מלכא. ואם אמנם איפרא הורמיז היתה שולחת ליהודי־ב׳ כל מיני מתנות לצדקה (ב״ב, ח׳, א׳; תענית, כ״ד, ב׳) ואפילו קרבנות (זבחים, קט״ז, ב׳), לא היה, כנראה, בכוחה למנוע את הרדיפות על חכמים, שנראו כמשתמטים מתשלום־מיסים. מחמת עלילה ממין זה על רבה בר נחמני, שהוא מבטל בירחי־כלה 12,000 איש מן הכרגא, הוכרח הלה לברוח ומת בדרך לערך ב320 (ב״מ, פ״ו, א׳). בימי שבור II עברה הישיבה של פומבדיתא לעיר־מושבו של רבא — למחוזא, שנחשבה כחלק של קטסיפון, ושהיתה עיר־מסחר חשובה לסחר פנים וחוץ (גיטין, ו׳, א׳; שבת, י״ב, א׳; רה״ש, י״ז, א׳; ב״ק, קי״ט, א׳) ורוב יושביה היו גרים (קידוש׳, ע״ג, א׳). אפשר, שלהעברה זו גרמו גם פשיטות של ערבים, שבין השאר בזזו גם את פומבדיתא (עי׳ ב״ב, קס״ח, ב׳). החכמים ראו בתקופה זו של מלחמות באויבים המרובים של פרס במזרח ובמערב סיבה נוספת לשים לב אל צרכי הצבא הפרסי. רבא, למשל, משיא עצה לבני־מחוזא כיצד להעביר גם בשבת בגדים לצבא ברשות־הרבים בלא לעבור על האיסור של טלטול בשבת (שבת, קמ״ז, ב׳). ב262/3 פלש יוליינוס קיסר לב׳. בסערת־המלחמה נשרפה בירתא ויושביה היהודים ברחו (Amm. Marc., XXIII, 5), וכן גם נשרפו מחוזא וקטסיפון. אולם לאחר שנהרג יוליינוס במלחמה (363) הוכרחו הרומיים לוותר על כיבושיהם ולמשך תקופה ארוכה שלט שלום בסביבותיהן של ערים אלו. את הסיפור על חכמים יהודיים, שהיו מצויים בביתו של שבור המלך יש, כנראה, לייחס לשבור II (ע״ז, ע״ו, ב׳). יזדיגרד I (399—420), שאף הוא נזכר בתלמוד, הצטיין בסבלנותו כלפי דתות זרות (ביחוד בתקופת־מלכותו הראשונה); הוא כיבד מאוד את ראש־הגולה הונא בר נתן (זבחים, י״ט, א׳), ורב אשי, שהיה ראש־הישיבה במתא מחסיא (שעל־יד סורא) במשך הרבה שנים (371—427), וכן חכמים אחרים בני־דורו (אמימר, מר זוטרא), היו מבאי־ביתו של המלך ומן הסועדים על שולחנו (כתובות, ס״א, א׳—ב׳). בזמן זה מתיר רב אשי למכור כלי־זין לפרסים (בניגוד לדין במשנה, שאין מוכרים כלי־זין לנכרים) „הואיל והם מגינים עלינו״ (ע״ז, ט״ז, א׳). המצב נשתנה לרעה

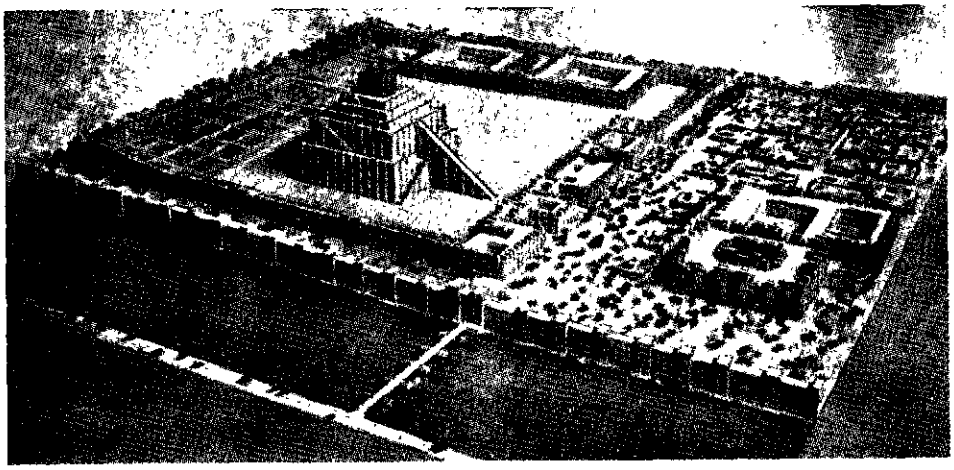
דרקון משער־אשתר בבבל, תבליט חרס מצופה אֶמַל. המוזיאונים הממשלתיים, ברלין

בימי יזדיגרד II (440—475) עם התגברות־כוחם של האמ־גושים. יזדיגרד II כפה את ארמניה לקבל את דת זרתו־שטרא, וכן גם רדף את הנוצרים בגבולו. בסוף־ימיו התחיל רודף גם את היהדות וגזר גזירה של ביטול־שמירת־השבת (455/6), ורק מיתתו הפסיקה את השמד („איגרת רב שרי־רא"). אולם המצב החמיר עוד יותר לאחר שנתיים, כשעלה למלוכה פ י ר ו ז, שנקרא בישראל „פירוז רשיעא (459—483). בימיו, שהצטיינו במפלות וסבלות אחרים (חרפת־רעב, ועוד), נאסרו והוצאו להורג ב470 כמה חכמים (אמי מרי בר מר ינקא, רב משרשיא בר־פקוד) ועמהם גם ראש־הגולה ה ו נ א מ ר י ב ר מ ר ז ו ט ר א. לאחר ארבע שנים נסגרו כל בתי־הכנסיות של ישראל וילדים יהודיים נתפסו לשמד. פגעים חדשים באו לישראל כשעלה על כסא־המלוכה כּוֹבַד (485—498). אותו זמן הצליח כוהן מזדאי, מזדק, למשוך לתורתו החדשה, שהטיפה לחיי שיתוף בנכסים ובנשים ולחיים של סגפנות (פרישה מאכילת־בשר), חסידים הרבה, ביחוד מבין השכבות העמלות, ועמהם גם את המלך כּוֹבד עצמו. יתכן שמעשי־מזדק, שסיכנו את טהרת חיי־המשפחה והביאו לידי רדיפות קשות על יהודי ב' — בין השאר נהרג ראש־הישיבה מר רב יצחק — הם שגרמו למרד של יהודי־ב' במלכות, שבראשו עמד מר זוטרא השני. הוא הצליח להחזיק מעמד במשך 7 שנים, ומחוזא, הסמוכה לקטסיפון, היתה עיר־בירתו. לסוף נשבה והוצא להורג. במשך שלוש שנים אחר המרד נרדפו יהודי־ב' קשות, ונראה, שהרבה מהם ברחו אז מן הארץ (על־כל־פנים, ידוע, שמר זוטרא, בנו של מר זוטרא השני, הוברח לארץ־ישראל). הרדיפות נמשכו, כנראה, לסירוגים עד בואם של הערבים. בשעה טרופה זו של צרות ושמדות נחתם התלמוד. פטירתם של ר ב י נ א האחרון בסורא (499) ו ר ב י ו ס י בפומבדיתא סימנה בעיני הדורות הבאים את סופה של תקופת־התלמוד (עיין איגרת רב שרירא).

וע"ע גאונים; ישיבות; סבוראים; עראק; תלמוד.

י. מ. ג.

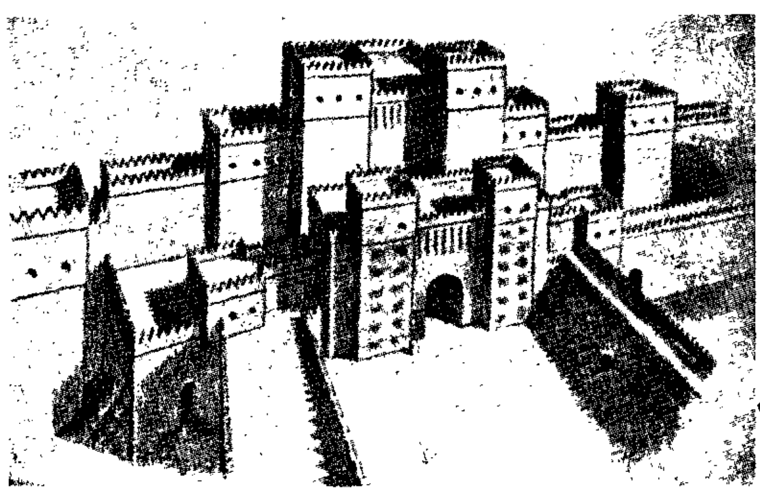
בָּבֶל (בבבלית בַּבִל, ובדומה לשם זה גם בלשונות של העמים השכנים), עיר קדומה, שמקומה היה על חו־פו המזרחי של נהר פרת, כ34 ק"מ מדרום לבגדאד. כיום — התלים שעל־יד העיירה חִלָּה: בַּאבִל, קַצְר, מֻרְגֶ'ז, אֶ־צַּחְן ואִשְׁין אֶל־אַסְוַד. הסופרים האכדיים גזרו את השם מן המ־לים: בַּבִ־אִלְ (שער־האל) או: בַּבְ־אִלֵי (שער האלים); ואילו בתורה (בראשית, יא, ט) נתפרש השם כאילו הוא מן השו־רש „בלל". לפי החפירות, שנערכו כאן ע"י הארדיכל ר. קוֹלְדֵוַי ב1899—1917, נמצאו בקַצְר שני ארמונות של נבו־כדראצר, ואילו בתל בַּאבִל שבקטע הצפוני עמד המבצר העתיק, שנסמך לחומה הפנימית של העיר (הרודוטוס, I, 181). מסביב לאחת מן החצרות נמצא שם ארמון־המלך (322 × 190 מ'), ובו אולם־הכיסא (52 × 17 מ'). החזית של הארמון היתה עשויה לבנים מצופות אֶמַל, שעליהן היה תיאור של עמודים וכותרות בצבעים שונים על רקע כחול. ב„גומחה" שבקיר מול הכניסה היה מקומו של כסא־המלכות. צפונית־מזרחית מכאן עמד בניין עבה־קירות, שהכיל מסדרון ושורות של חדרים מקומרים. לפי ההשערה, היה כאן מקומם של ה„גנים התלויים", שנזכרים ע"י הסופרים היוונים, ושנחשבו בשעתם לאחד מפלאי־העולם. בבניין זה נמצאו לוחות־החמר, שעליהם נרשמו מנות־המזון — קיצבת־המלך לסמוכים על שולחנו — ובתוכם גם הרשימות של המנות, שניתנו דבר

המראה המשוער של העיר בבל במאה ה6 לפסה"נ; במרכז — הזיקורת

יום ביומו ליהויכין (ע"ע) מלך יהודה. ממזרח לארמונות עבר הרחוב הראשי, ששימש לתהלוכות בחג אַכִּיתוּ, שהוא ראש־השנה הבבלי. בקצהו הצפוני עברו בו לעיר הפנימית דרך 'שַׁעַר־אִשְׁתַּר', שהיה מקושט מבחוץ תבליטים של שורי־בר וחיות דמיוניות בעלות איברים של נחש ורגלים של אריה וציפור־בר; ומבפנים היה השער מקושט תבליטים של אריות. מדרום לארמון נבוכדראצר, בקצהו של רחוב־התהלוכות, במקום שנקרא עכשיו אֶ־צַחְן (בעְמְרַאן אִבְן־עַלִי), היה מצוי המקדש הגדול של מרודך: אֵ־סַגְ־אִלָה, שקירותיו היו עשויים עצי־הלבנון ושהיה מקושט זהב, שיש ואבנים טובות. מצפון לו עמד הזִקּוּרַת (מגדל־המעלות) — בניין מרובע, שהיה סמוך על אומנות, ושארכו של כל אחד מצדדיו היה 91 מ'. במגדל העליון היה נמצא, לפי תיאורו של הרודוטוס (I, 181), „מקדש גדול". העיר הפרוורים, שהשתרעו גם ממערב לפרת, היו מחוברים ע"י גשר נע. „העיר עצמה, שחצו אותה רחובות ישרים, היתה מלאה בתים בני שלוש וארבע קומות" (שם, 180).

העיר ב' כבר היתה קיימת בימי סרגון הראשון (המאה ה24 לפסה"נ בקירוב), אך היא הגיעה לחשיבות בזמן מלכותה של השושלת הבבלית הראשונה. מיסד־השושלת, סֻמּוּ־אַבּוּם (המאה ה19 לפסה"נ), הקים חומה מסביב לעיר. לעָצמה יתרה זכתה העיר בימיו של חמורבי (1749—1706 לפסה"נ). לאחר שהשושלת נוצחה ע"י החיתים, היתה ב' כפופה במשך זמן־מה לשלטונה של „ארץ־הים"; אך החיתים גורשו מב' ע"י הכַּשִׁים. עם עלייתה של אשור (ע"ע) התחילה זו שואפת לשלטון על ב' ובזמנו של מלך אשור תגלת נִינוּרְתַּ (1255—1218), נשבה כַּשְׁתִּילִיאשׁ הIII, מלך ב', והוגלה לאשור. העיר ב' נהרסה, פסל־מרודך הובא אף הוא לאשור, ותגלת נִינוּרְתַּ הכריז את עצמו כמלך־ב'. לאחר שמת זה האחרון הוחזר הפסל של מרודך לב'. ואולם לאחר דור אחד כבש את ב' מלך־עילם שֻׁתְרוּק נַחֻנְתֶּה (1293—1203), שהוציא ממנה מצבות־זכרון שונות, וביניהן את מצבת־החוקים של חמורבי, והמליך על העיר את בנו כֻּדֻרְנַחֻנְתֶּה. עם ירידתם של הכשים (1171) ועלייתה לשלטון של שושלת־אִסִין (1170—1039) זכה המפורסם ביותר שבשושלת זו, נבוכדראצר (1146—1123), לנצחונות בעילם, בחבלים של הארמים ובאשור. אולם מזמנו של תגלת פלאסר I (1116—1090) מלך־אשור ואילך נתרבו ההתקפות על ב' מצד האשורים והארמים באופן, שאף את חגיגות „ראש־השנה" אי־אפשר היה לקיים כסדרן. במשך זמן מה קיימו הארמים כאן שלטון משלהם. מכאן ואילך הוכרחה ב' לוותר לאשור על כמה חלקים של ארצה והיא לא יכלה להתנגד אף להתערבותה של אשור בענייניה הפנימיים של ב' (בימי שלמאנסר III 852/3). לאחר שאשור עלתה, במחצה השניה של המאה השמינית, לגדולה מדינית, הוציא תגלת־פלאסר III (745—727) מב' את אלוהיה, ובשנת 729 הכריז את עצמו כמלך־ב' בשם פול (השׁ' מל"ב, טו, יט). גם בנו שלמנאסר V (727—722) המשיך למשול בב' בשם אוּלוּלַי. בימי סרגון II (722—705) חדר מרודך־בלאדן II, מלך בית־יַכִּין ב„ארץ־הים" שבמפרץ הפרסי, לב' והושיב בה את נציבו. הוא אף הצליח, בעזרת העילמים, להכות לזמן־מה את חיל־אשור. אולם כשנתפנה סרגון ממלחמותיו בצפון חזר וכבש את ב' (709), והגלה את תושבי בית־יכין לכּוּמִתּ (קוּמאגֶנה) שעל הפרת העליון. כשהגיעה השמועה, שמת סרגון, חזר מרודך־בלאדן, בעזרתה של עילם, לבבל; אפשר, שבפרק זמן זה שלח את שליחיו לחזקיהו מלך־יהודה (מל"ב, כ, יב־טו; ישע' לט). אולם מרודך־בלאדן הוכה ע"י סנחריב (705—681), שהֶגלה 200.000 איש מב' לאשור, ומכיון שנציביו של סנחריב לא החזיקו מעמד בב' שרף סנחריב את העיר ב' והגלה את תושביה (689). שנתיים לאחר מכן נתמנה אסר־חדון (ע"ע) נציבה של ב'. בסוף־ימיו חילק אסר־חדון את מלכותו

שער־אשתר בבבל (שיחזור)

בין־שני בניו: אַשורבַּנִיפַּל נתמנה עוזרו באשור, ושַמַש־שֻם־אֻכִּין נתמנה ליורשו בב׳. אך כשמת האב פרץ ריב בין האחים, שמש־שום־אוכין נתקשר עם עילמים וארמים נגד אחיו. כשפרצו העילמים לב׳ נתפייס שמש־שום־אוכין לשעה עם אחיו; אך ב652 אירגן נגד אחיו קואליציה רחבה מעילם עד סיני. כשהוכה שמש־שום־אוכין ואשורבניפל שם מצור על העיר, שרף שמש־שום־אוכין עליו ועל כל בני־ביתו את היכלו. אשורבניפל ערך טבח בעיר וצירף את ב׳ לאשור. עם ירידתה של אשור נשתלט נְבוֹפְּלְאֶצֶר (626—605) הכשדי על ב׳ והקים את השושלת הכשדית של ב׳ החדשה. לאחר שב׳ נכבשה ע״י כורש, מלך־פרס (בג׳ במרחשוון, 539) הוא דאג לכך, שיוכרז כ„מלך־ב׳״; אך את השלטון על העיר מסר לבנו כַּנְבּוּזִי, שקיבל אף הוא את התואר „מלך־ב׳״. כשמת כַּנְבּוּזִי (522), ובפרס פרץ מרד כללי, תפס את המלוכה בב׳ בבלי בשם נִדִנְתּ־בֵּל, שכינה את עצמו בשם נבוכדראצר III. בהתערבותו של דריווש דוכא המרד וגם זה שפרץ אחר־כך. המרד שפרץ בימי אחשורוש I (485—465) גרם לחורבנו של מקדש־בל בב׳, והנסיונות להקים אותו מחדש נעשו רק בימי אלכסנדר מוקדון. אך כשמת אלכסנדר בב׳ (323 לפסה״נ) התחילה תקופת שקיעתה האטית של העיר. במשך מאתיים שנה, שבהן שלטו בב׳ המלכים מבית־סֶלֶוּקוס הלכה ב׳ ונהפכה לתל־חרבות (ברכות, נ״ז, ב׳; גיטין, ז׳, א׳; וע״ע ב ב ל [המדינה] ב ת ק ו פ ת ב י ת ש נ י ו ה ת ל מ ו ד). בתקופת התלמוד (עירובין, ס״ג, א׳; גיטין, ס״ה, א׳) היה קיים סמוך לחרבות אלו, ישוב יהודי, ששמר על מנהגים משלו (תענית, כ״ח, ב׳). הישוב שם עדיין היה קיים בתחילתה של התקופה הערבית. בנימין מטודלה מספר, שבזמנו ישבו במקום, שהוא לא רחוק מ„ביתו של נבוכדראצר״ (במרחק של 1¾ ק״מ ממנו), כ3,000 יהודים. במאה הי״א הוקמה בקירבת חורבותיה של העיר ב׳ העיירה חִלָּה, ולשם עברו תושביה של ב׳.

R. Koldewey, *Die Tempel von Babylon und Borsippa*, WVDOG, 15 (1911); id., *Das Wiedererstehende Babylon*, *Sendschrift* No. 6, 1913; id., *Die Königsburgen von Babylon* 1–2, WVDOG, 54–55 (1931–1932; edited by F. Wetzel); O. Reuter, *Die Innenstadt von Babylon* (Merkes), WVDOG, 47 (1926); E. Unger, *Babylon die Heilige Stadt*, 1930; F. Wetzel, *Die Stadtmauern von Babylon*, WVDOG, 48 (1930); id., *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Ésagila und Etemenanki*, ibid., 59 (1938); W. Andrae, *Die alten Feststrassen in Nahen Osten*, *Sendschrift* No. 10, 1941; O. E. Ravn, *Herodotus, Description of Babylon*, 1942.

י. מ. ג.

בֶּבֶּל, אַוגוּסְט — August Bebel — (1840, קֶלן־דויץ — 1913, פאסוג, שווייץ) — מנהיג סוציאליסטי גרמני. אביו, שהיה חייל מקצועי בדרגת סגן־קצין, מת כשב׳ היה בן שנתיים. עשר שנים אח״כ מתה גם אמו. ב׳ נתחנך בבית־ספר לילדי־עניים בוֶצלַר ולמד את מקצוע־החָרָטוּת. כפאטריוט נלהב בצעירותו שאף מתחילה להיות איש־צבא מקצועי, אך משום חולשתו הגופנית לא נתקבל אל הצבא. ב1860 התיישב בלייפציג, שהיתה אז מרכז חשוב של פעילות מדינית, ובעיר זו נצטרף לאגודת־התרבות של הפועלים והכיר את כתבי־לאסאל. בהשפעתו של וילהלם לִיבְּקְנֶכְט (ע״ע), שהיה חבר באותה אגודה, התעמק ב׳ בכתביהם של אנגלס ומארכּס ונעשָׂה סוציאליסטן מארכּסיסטי. ביחד עם ליבקנכט יסד ב1866 את המפלגה העממית הסאכּסונית (Sächsische Volkspartei) והיה בא־כוחה בפארלאמנט של הברית הצפון־גרמנית (1867—71). 1867 נבחר ב׳ לנשיא הברית של אגודות־הפועלים. בקונגרס הסוציאליסטי, שנתקיים באַיזֶנאך ב1869, נתקבלה, הודות להשפעתו של ב׳, ההחלטה על ייסודה של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הגרמנית. ב׳ היה נציגה של מפלגה זו ברייכסטאג החדש מ1871 עד מותו, כמעט בלא הפסקה (1871—1881; 1883—1913). ב1872 נידון ב׳ ביחד עם ליבקנכט לשלש שנות־מאסר על העלבת הקיסר הגרמני. מ1890 ואילך ישב בברלין כמנהיגה של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הגרמנית וכעורך ה„פורוֶרטס״, בטאונה של מפלגה זו.

אוגוסט בבל

ב׳ התנגד לרֶוויזיוניזם מימין ולקיצוניות משמאל. הוא נלחם באימפריאליזם ובמיליטאריזם. בשעת המלחמה הצרפתית־הפרוסית (1870) הצביע נגד האשראי הצבאי וניהל תעמולה להפיכת הצבא למיליציה עממית. ב׳ היה נואם מזהיר והפועלים הגרמניים רחשו לו אימון. כמו־כן הצטיין כסופר. הוא חיבר ספר־תעמולה, שזכה לתפוצה מרובה: „האשה והסוציאליזם״ (1883; ב1910 הופיע במהדורה ה50); חיבור על שארל פוריה, חייו ותורותיו (1888); חוברת על הסוציאלדמוקראטיה והאנטישמיות (נאום, שנאם ב׳ בקונגרס הסוציאלדמוקראטיה הגרמנית בקֶלן ב1893), שיצאה ב1894 ואח״כ, בשינויים, ב1906; זכרונות (בשלושה כרכים): „מתוך חיי״ (1910—1914), ועוד.

ב׳ נלחם באנטישמיות, שסיבותיה הראשוניות היו נעוצות, לדעתו, בתחרות כלכלית וגם בשנאה דתית וגזעית. ב׳ טען, שהאנטישמיות, למרות אָפיה הרֶאקציוני, מסייעת בסופו של דבר לסוציאליזם, הואיל והיא דוחפת את ההמונים הזעיר־בורגניים המאוכזבים אל תנועת־הפועלים. בטעות מייחסים לב׳ את המאמר המפורסם, ש„האנטישמיות היא הסוציאליזם של השוטים״. לדעת ב׳, תכונותיהם השליליות של היהודים (התנהגות קולנית, קפיצה בראש, התפארות ואי־יציבות) הן בחלקן תכונות גזעיות ובחלקן תוצאה של הרדיפות שנרדפו וסופן להיעלם עם התבוללותם של היהודים בתוך שאר האוכלוסים.

F. Klühs, *August Bebel, der Mann und sein Werk*, 1923; Paul Kampffmeyer, in *Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog*, vol. XVIII (1913), 215–229; E. Silberner, *German S. D. and the Jewish Problem etc.* in *Historia Judaica*, XV (1953), 10–;

א. ז.

בָּבֶּל (Бабель), אִיסַק עִמָּנוּאִילוֹבִיץ [יצחק בן עמנואל] (1894, אודסה — 1938, נעלמו עיקבותיו), סופר יהודי רוסי. ב׳ נולד למשפחת סוחרים יהודיים. עד גיל 16 קיבל חינוך יהודי מסרתי. בשנות מלחמת־האזרחים הרוסית

היה פעיל במוסדות סובייטיים שונים ובכלל זה בצ'קה (שמה הראשון של הבולשת הסובייטית), ושימש קומיסאר פוליטי בחיל־הפרשים האדום, בפיקודו של בודיוני (ע"ע), שעלה על פולניה ב1920. ב1923 חזר ב' לחיים אזרחיים והתמכר לספרות. הוא ביקר בחוץ־לארץ, וכשחזר לרוסיה ניהל משק קולקטיווי באיזור קובאן. ב' הסתבך באהבה לאחותו של יגודה (ע"ע), שהוצא להורג ב1938, ואז הואשם בטרוצקיזם, וכנראה חוסל. — הופעתו הראשונה של ב' בספרות היתה ב1915, בירחון „לֶטוֹפִּיס" (Летопись), שנערך ע"י גורקי. עיקר פעילותו הספרותית של ב' חל ב1924–1928, בזמן הנא"פ, בתקופת הליבראליזציה היחסית של השלטון הסובייטי. הירושה הספרותית שלו, שהיא דלת־כמות, דנה בעיקר בשני נושאים: מלחמת־האזרחים ואודסה. ב„חיל הפרשים" (Кон-армия) חושף ב' את האכזריות של שני הצדדים במלחמת־האזרחים, שלפי תיאורו היתה מלחמת אב בבן ואח באח. ב' מתאר את גבורת המהפכה בלא לכסות על החורבן בחומר ובנפש שגרמה לו. בשנת 1924 פירסם בודיוני מאמר חריף נגד ב' על שתיאר ב„חיל הפרשים" את ההווי של הצבא האדום שלא ברוח הרשמית; ב' תיאר את החייל מן השורה ופסח על הקצינות. ב' היה סופרה של אודסה עיר־מולדתו. כס. יושקביץ (ע"ע) וז. ז'בוטינסקי (ע"ע) בני עירו שקדמו לו, מתאר ב' בעיקר את אודסה היהודית המתבוללת, על הניב הרוסי המיוחד, שהתפתח בעיר נמל קוסמופוליטית גדולה זו. הסיפור האוטוביוגראפי „הסיפור על השובך שלי" מתאר את הפוגרום באודסה באוקטובר 1905. ב„בְּנִיָה קריק" מתואר פרבר־העוני של אודסה, מולדאוואנקה. ב' הוא סופר הרשימה הקצרה. תיאוריו הם מועט המחזיק את המרובה. לעברית תורגמו משל ב': „חיל פרשים אדום" (תש"ג) ו„מעשה בשובך" (תש"ז).

D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, 1949; M. Slonim, *Modern Russian Literature*, 1953.

א. את.

בַּבְלִי, הִלֵּל (נו' 1893, פילווישקי, פלך סובאלק, ליטה), משורר עברי. ב1909—1911 ישב בווילנה. מ1912 ואילך באה"ב. גמר את חוק־לימודיו באונ' קולומביה. מ1919 הוא משמש מורה ומ1937 — פרופ' לספרות העברית החדשה בבית־המדרש למורים של בית־המדרש לרבנים בניו־יורק. את שיריו הראשונים פירסם בשנת תרס"ט ב„העולם" ובעתון לילדים „הפרחים". —שירתו היא בעיקרה ליריקה זכה, שמצטיינת בבהירות ובטבעיות רעננה. מתבטאת בה חיבתו לנופים אידיליים ולהזייה שקטה ומבדרת. שיריו כונסו ב„נגינות ארץ" (תרפ"ט) וב„שירים" (תרצ"ח). ב' כתב גם מסות ודברי־בקורת על הספרות העברית והלועזית ותירגם את „אנטוניוס וקליאופטרה" של שיקספיר ואת „אוליבר טוויסט" של דיקנס. כן ערך את המאספים: "נימים" (תרפ"ג) ו„מסד" (תרצ"ג, תרצ"ו). בתרצ"ט זכו שיריו בפרס מטעם ההסתדרות הציונית באמריקה.

מ. ריבולוב, אנתולוגיה של השירה העברית באמריקה, תרצ"ח, 173.

בַּבֶּנְבֶּרְגִים (Babenberger), שמה של משפחת־רוזנים בפראנקוניה. מצודתם נמצאה במקום, שכיום עומדת בו הכנסיה הראשית בבַּמְבֶּרְג (ע"ע). בסוף המאה ה9 שלטו הב' כדוכסים בפראנקוניה. אך ב„מלחמת הב'" (902—906) נוצחו על־ידי יריביהם הקונראדינים. — מ970 ואילך אנו

לוח־יְחָסים של בית באבנברג

לואיטפולד או לאופולד (976—994)
רוזן־סְפָר (Markgraf)

היינריך (994—1018)

אַדַלְבֶּרט (1018—1055)
ארנסט (1055—1075)
לֶאופולד II (1075—1095)
לאופולד III, „הקדוש" (1096—1136)
נשא את אגנס, בתו של הקיסר היינריך IV (ע"ע).

לאופולד IV (1137—1141)
רוזן־סְפָר של אוסטריה
מ1139 גם דוכס באוואריה

היינריך II (1141—1177)
(1143—1156 גם דוכס באוואריה,
מ1156 דוכס אוסטריה)

אוטו מפריזינג (ע"ע)

לאופולד V (1177—1194)
דוכס אוסטריה
(מ1192 גם דוכס סטיריה)

פרידריך I (1194—1198)
דוכס אוסטריה

לאופולד VI
דוכס סטיריה מ1194,
דוכס אוסטריה מ1198,
מת 1280

פרידריך II (1230—1246)
דוכס אוסטריה וסטיריה

שומעים שוב על משפחת ב' בפראנקוניה, אך לא ברור הדבר, אם הללו היו צאצאיהם של הב' הנזכרים. ב976 מסר הקיסר אוטו II (ע"ע) ללואיטפולד (או לֶאופולד) את הספָר המזרחי (Ostmark), כלומר את שמירת הגבול של האימפריה הגרמנית מפני התקפותיהם של המאדיארים. הב' היו ברובם שליטים מוכשרים וב270 שנות־שלטונם פיתחו את רוזנות־הספר שלהם למדינה חשובה, שעתידה היתה לשמש הגרעין של המונארכיה האוסטרית. ב1125 הוצע ללאופולד III כתר הקיסר הגרמני, אך הוא סירב לקבלו. בימיו של לאופולד VI שימשה חצר־הב' מרכז ספרותי (ע"ע אוסטריה, ע' 965).

G. Juritsch, *Geschichte der B.*, 1894; K. Lechner, *Die B. in Österreich*, 1947; *Urkundenbuch zur Geschichte der B.*, I (עד 1215), 1950.

בַּבֶּף, פְרַנְסוּאַ־נוֹאֶל — François-Noël Babeuf; ידוע בשם גראקכוס ב' — (23 בנובמבר 1760 — 27 במאי 1797, הוצא להורג על הגיליוטינה בוואנדום), מהפכן קומוניסטי צרפתי. כבן להורים עניים מאוד לא קיבל ב' חינוך מסודר. ב1782 נשא חדרנית, שלא ידעה קרוא וכתוב, ונולדו להם שבעה ילדים. משפחתו היתה גדולה מכדי הכנסתו הצנועה, וב' עבר ממשרה למשרה; הוא היה לבלר זעיר, משרת, פקיד אצל מודד־קרקעות ו„קומיסר של ספרי־אחוזה" ("Commissaire à terrier"), שמתפקידו היה לסייע לאצילים לקיים בפועל את זכויותיהם הפאודאליות כלפי האיכרים העניים. מתוך שראה את העוולות שנעשו לאיכרים, ומתוך שהגה בכתביהם של ה„פילוסופים", פנה אל הקומוניזם.

הנבט הראשון של הקומוניזם שלו כבר הוא נראה במכתבו מיום 21 במארס 1787 אל מזכיר האקדמיה בְּאַרַאס, שעמו החליף מכתבים על נושאים ספרותיים. במכתב זה שואל ב'

שאלה, מה היה מצבו של עם מן העמים, אילו היו מוסדותיו החברותיים מושתתים על השוויון הכלכלי הגמור והשלם, כלומר על הקניין המשותף. ב1789 פירסם את חיבורו „סקר הקרקעות התמידי" (Cadastre perpétuel), שבו הציע להטיל מס יחיד, הן על הקרקעות והן על ההכנסות האישיות. בשנות המהפכה הראשונות שימש במשרות קטנות שונות בפאריס ובערי־השדה ונאסר כמה פעמים. ב1790 יסד ב׳ בעיר רואה (Roye) עיתון פאטריוטי קיצוני בשם „הכַּתב של פיקארדיה" (Le Correspondant picard). ב1794 השתקע בפאריס והתחיל מוציא כאן את ה„יומן לחירות העיתונות" (Journal de la liberté de la presse), ששמו הפך אחר־כך ל„טריבון העם או המגן על זכויות־האדם" (Le Tribun du peuple ou le défenseur des droits de l'homme). בעיתוניו תקף ב׳ אלה אחר אלה את אנשי הז׳ירונדה, את היעקובינים ואת הדירקטוריון. בגליון ה33 מן הסידרה

פ.־נ. באבף

השניה של „טריבון העם" מובאת הרצאה ארוכה על תורת־השוויון שלו. הוא טוען שם, ש„כל מה שמחזיקים בידם אלה שיש להם יותר מכפי מכסתם האינדיווידואלית בנכסי־החברה, הוא גניבה וגזל; מן הצדקה, איפוא, להוציא עודף זה מידם." הוא מחוה שם את דעתו, ש„מן הראוי שמוסדות החברה יהיו מכוּוָנים להכרית מלבו של כל יחיד את התקוה להגיע בזמן מן הזמנים ליתר עושר, או ליתר כוח, או ליתר התבלטות, בזכות כשרונותיו, ממישהו מן השווים לו". בגליון 35 הוא קורא למלחמת־אזרחים, כי טוב המדון משלווה מאויימת, שבה בני־אדם מתים ברעב. „מי יתן והכל יחזור לתוהו־ובוהו", אומר הוא, „ומן התוהו־ובוהו יצא עולם חדש ומחודש". הוא אירגן את „אגודת השווים", שנסגרה רשמית ע"י בונאפארטה ביום 27 בפברואר 1796. אך האגודה המשיכה בפעולותיה באורח בלתי־חוקי. ב׳ התחיל מוציא עיתון חדש בשם „המאור לעם או המגן לעשרים וחמשה מיליון נדכאים" (L'Eclaireur du peuple ou le défenseur de vingt-cing millions d'opprimés). מן ה11 באפריל 1796 ואילך הודבקו על הקירות של בתי־פאריס מודעות מרובות, שהוכתרו במלים: „ניתוח של משנת־באבף, טריבון־העם", וניתוח זה המליץ על שוויונם הכלכלי של בני־האדם, על חובת־העבודה ועל החזרת הקונסטיטוציה של 1793. ב׳, דארתֶה (A. Darthé) ובוּאונארוֹטי (Ph. Buonarotti) הכינו התקוממות, שנועדה לפרוץ ביום 11 במאי 1796 ושהיתה מיועדת למגר את הממשלה, לשים קץ למשטר המדיני והחברותי של זמנם ולכונן שותפות של קנין. לקושרים היו אוהדים בצבא ובסדנות של פאריס, והם קיוו להסתייע במצוקה הכללית ובהתמרמרות שעוררו הספסרים. אולם אחד משלהם, ז׳ורז׳ גריזֶל (Grisel), בגד בהם ומסר אותם. ב10 במאי 1796 נאסרו ב׳ וחבריו וביניהם דארתה ובוּאונארוֹטי. לאחר משפט, שנתקיים בוואנדוֹם ושנמשך שלושה חדשים, נידונו ב׳ ודארתה למיתה. בואונארוטי וקושרים אחרים נידונו לגירוש.

הבַּאבֶּפיזם שאף ליסד משטר קומוניסטי על־ידי שימוש בכוח. החידוש שבו היה בזה, שמתוך שנתבסס על העקרונות של המהפכה הצרפתית, הגיע אל העקרונות הקומוניסטיים. המהפכה הצרפתית קובעת את השוויון הפוליטי בלבד; הבאבפיסטים ביקשו להרחיק לכת מזה ולכונן משטר של שוויון כלכלי וחברותי.

השפעתו של הבאבפיזם היתה ניכרת באגודות המהפכניות בצרפת במחצה הראשונה של המאה ה19. רישומו לגבי בלאנקי (Blanqui) גלוי לעין. בואונארוטי שימש חוליה מקשרת בין הבאבפיזם ובין הסוציאליסטים בימי המונארכיה של יולי. הרעיונות הבאבפיסטיים חזרו והופיעו במרוצת המהפכה של 1848 והקומונה של פאריס.

Ph. Buonarotti, *La Conspiration pour l'Egalité dite de B.* 1828; V. Advielle, *Histoire de Gracchus B. et du Babouvisme,* 1884; A. Lichtenberger, *Le Socialisme et la Révolution française,* 1898; E. B. Bax, *The Last Episode of the French Revolution,* 1911; G. Sencier, *Le Babouvisme aprés B.*, 1912; M. Dommanget, *B. et la conspiration des egaux,* 1922; idem, *Pages choisies de B.*, 1935; G. Walter, *B. et le Babouvisme,* 1937; D. Guérin, *La lutte des classes sous la première république,* 1946; D. Thomson, *The B. Plot: The Making of a Republican Legend,* 1947.

א. ז.

בַּבְּרִיוֹס, (Βάβριος), מחבר־משלים יוני (כנראה, ממוצא רומי), שחי במאה ה2 לסה"נ. משליו של ב׳ נכתבו בחרוזים יאמביים (כוליאמבים) והם ידועים בשם Μυθίαμβοι Αἰσώπειοι. בכ"י, שנמצא באחד מן המנזרים שבאתוס ב1842, נשתמרו כשני שלישים ממשליו; הם מסודרים לפי סדר האלף־בית — סדר שנקבע, כנראה, ע"י המחבר עצמו; כתב־היד נפסק באמצע האות O. חיבורו של ב׳, כפי שהוא בידינו, מחולק לשני ספרים, שלפני כל אחד מהם בא מבוא. במבוא הראשון מדבר ב׳ על „תור־הזהב" — אפשר, על־יסוד נוסח, שקדם לזה של הֶסיוֹדוֹס (ע"ע).

למשליו של ב׳ נודע ערך ספרותי מרובה. סיגנונם נאה ולשונם שוטפת — מה שסייע בלא ספק לפירסום, שזכו לו מיד לאחר שנתחברו. את עיקר החומר של משליו שאב ב׳ מתוך אֳסָפים של משלי איסופוס (ע"ע) — ומכאן שמם — וגם מסופרים אחרים (בין השאר הכיר גם את מעשה־אחיקר), ותרומתו לרוב משליו לא היתה אלא בצורה הפיוטית, שנתן להם. ואולם כמה ממשלי־ב׳ הם יצירות מקוריות בתכנם כבצורתם.

O. Crusius, *De Babrii aetate* (in *Leipziger Studien,* II, 1879).

בַּג׳, סֶר אֶרְנֶסְט אַלְפְרֶד וּוֹלִיס — Sir Ernest Alfred Wallis Budge — (1857, לונדון — 12.1934, שם).

מזרחן־אֶגיפטולוֹגן אנגלי. מנעוריו נמשך ב׳ אל מדעי־המזרח, ועוד כשהיה תלמיד בביה"ס למד עברית, סורית ואשורית. באוניברסיטה של קימבריג׳ היה תלמידו של ויליאם רייט. חוץ מבסורית נתמחה תחילה באשורולוגיה, אחר־כך באֶגיפטולוגיה (בכלל זה בקופטית) ובחבשית; הוא נתקבל כפקיד במחלקת העתיקות האשוריות והמצריות של המוזיאון

בגדאד: המסגד עם הכיפות המוזהבות

הבריטי ועלה לדרגת מנהל של אותה המחלקה. ב׳ ערך מסעות תכופים למצרים ולארם־נהרים לשם רכישת עתיקות וחיבר ספרים מרובים בתחומי־מקצועו, שנתחבבו על קהל־הקוראים. ב׳ נזדרז לפרסם אף כתבי־היד שרכש, בכללם כמה כ״י חשובים ביותר, אלא שפירסומיו לקויים בחוסר דיוק ובהסחת־הדעת ממה שנתחדש במדע.

R. Campbell Thompson, *Journal of Egyptian Archeology*, XXI (1935), 68–70, 114–5.

בַּגְדָאד (بغداد ; Bagdad או Baghdad), עיר־הבירה של עיראק; העיר הראשה של פלך, שנקרא על שמה; הגדולה בערים הערביות שבאסיה. מספר אוכלוסיה כ800,000 (1947). ב׳ יושבת על החידקל במקום שהמרחק בינו ובין הפרת מצטמצם ל40 ק״מ בלבד. במקום זה אין גדות־הנהרות גבוהות הרבה מעל לאפיק כמו שהן בצפון, באופן שאפשר להשקות בתעלות לא רק את עמקי־הנהרות אלא גם את השפלה שביניהם. השטח של בתי־השְׁלָחִים משתרע גם מזרחה משני עבריו של נהר־דִיאַלָה הנשפך לחידקל מדרום לב׳. דרך עמק־הדיאלה עוברת לב׳ הדרך העתיקה של מלכי־פרס, שחיברה את אַחְמְתָא (כיום חַמַדָן) עם בבל, והיא הדרך הנוחה ביותר שבין איראן ושפלת הפרת והחידקל. מפני היתרונות הכלכליים והאסטראטגיים של המיצר בין הנהרות שבסביבות־ב׳, נקבעו במיצר זה מימי־קדם ערי־הבירה של המלכים, ששלטו בארצות הפרת והחידקל: כִּיש (השומרית), בבל, סֶלֶוּקְיָה (של בית־סַלֶוּקוס), קְטֶסִיפוֹן (של הפרתים).

השם ב׳ קשור למקום זה כ4,000 שנה. הוא איראני על־פי מוצאו ומובנו: אֵל (בּאג) נתן. השם נזכר בתלמוד בבלי — בַּגְדַת (קידושין, ע״א, ב׳) — כשמו של אחד מישובי־הספר של התחום היהודי בבבל.

ב׳ בנויה משני עבריו של נהר־חידקל. חלקה המזרחי דומה בצורתו למלבן, שצלעותיו הארוכות מקבילות לנהר. הרחוב הראשי של ב׳ המזרחית ועורק התנועה והמסחר בה — רחוב הארון אל־ראשיד — עובר אף הוא בהקבלה לנהר, במרחק של כ300 מ׳ ממנו. הדרך המקפת את העיר מחוץ לחומתה (שנשתמרה בחלקה), מתחברת עם רחוב הארון אל־ראשיד בשני קצותיו. חוץ מרחוב זה והרחובות הקצרים ממנו הנמשכים בכיוון אל הנהר, שנבנו אחר שנת 1918, אין בב׳ המזרחית רשת־דרכים מתוכננת. בפינה הצפונית־המערבית נמצאת המצודה הישנה של ב׳ המזרחית; באמצע העיר נמצא שוק מקורה. מב׳ המזרחית יוצאת לצד צפון מס״ב לכֶּרְכּוּךְ, עיר־הנפט הגדולה. מקו זה מסתעפת מסילה לחאנקין, עיר־נפט קטנה על גבול־פרס.

ב׳ המערבית דומה למזרחית בארכה, אבל היא צרה ממנה הרבה. כצומת־תנועה היא חשובה מן המזרחית, שהרי בגבולה נמצאת התחנה של מסה״ב הבאגדאדית, המחוברת לרשת מסה״ב התורכיות ומקשרת את ב׳ עם מוצול בצפון ועם בצרה בדרום. שני חלקי־ב׳ — המערבית והמזרחית — מחוברים ע״י גשרים, שאחד מהם משמש למסה״ב. לשם העברת משאות מב׳ אל הערים שמצפון ומדרום לה, וכן מערים אלו אליה, חשובה התחבורה בנהר מזו שבאמצעות מסה״ב. שדה־התעופה של ב׳, שנבנה ע״י הבריטים בתקופת שלטונם בעיראק, נמצא באַלְהִנֵּידִי, כ12 ק״מ דרומית־מזרחית למרכזה של ב׳ המזרחית, והוא בעל חשיבות בינלאומית.

מ ק ו ר ו ת - ה כ ל כ ל ה של ב׳ הם (א): מסחר (יצוא של יבול־האדמה, צמר ועורות, ויבוא של מוצרי־תעשיה מן המערב) ו(ב) תעשייה (ביחוד של מזונות ומשקאות לצרכי־המקום, עיבוד טאבאק וייצור מועט של אריגים לצרכי הבדוים והפלחים. בצורפות־כסף ובציורי־מיניאטורה על כסף עוסקים בני הכת הדתית הקטנה של הצָבָּאִים או המַנְדָעִים, ששכונתם סמוכה לחידקל (הם מרבים בטבילות).

ב׳ בנויה לבנים רכות, בלתי־שרופות או שרופות רק במקצת. מועטים בה הבתים הבנויים לבני־חומר קשות או מלט וברזל. כמעט כל בית בנוי מסביב לחצר. הקומה התחתית שקועה בחלקה מתחת לפני הקרקע של החצר, באופן שקרני־השמש אינן מגיעות אליה במישרים. בכל בית יש, לכל הפחות, חדר מְקֵרָה אחד, שמשמש מחסה מחום־הקיץ הלוהט. בבתים החדשים יש בחדרי־המקרה מאוורר חשמלי גדול; בבתים הישנים — סדין מתוח על מסגרת־עץ, שהוא תלוי בחבלים מחוברים אל התקרה ומשמש להַשָׁבת רוח בחדר. בקומה התחתונה נמצאים המטבח וחדרי־השימוש ותא אפל מיוחד לחבית־חרס, שהיא יפה להחזקת מים צוננים. בקומה השניה והשלישית נמצאים חדרי־מגורים וחדרי־השינה בחורף. בקיץ ישנים בלילות על הגגות. למרות הטמפראטורות הגבוהות מאוד במשך 5—6 חדשים

(ע"ע עִראק, אקלים) אפשר לעבוד ביום בחדרי־המקרה ולישון מתוך נוחות בלילות על הגגות.

לתולדות בנינה של ב׳. כשיסד אַלְמַנצור, החליף העבאסי השני, את ב׳ החדשה, בנה אותה בצורת עיגול (או אליפסה) בעל קוטר של 2,500 מ׳. מרכזו של עיגול זה היתה חצר־המלכות, שהוקפה חומה כדי להפריד אותה מעיר־הפקידות, שנבנתה מסביב לה ושאף היא היתה מוקפת חומה (או יותר נכון: סוללה בנויה לבנים בלתי־שרופות), שרוחב בסיסה היה כ30 מ׳ ורוחב ראשה 11 מ׳. מסביב לעיר־הפקידות נבנתה עיר־האזרחים, שאף היא היתה מוקפת סוללה, ומסביב לסוללה חיצונית זו נמשכה תעלת־מים, ששימשה לצרכי־הגנה. ב768 התחיל אלמנצור מקים בניינים על החוף המזרחי של הנהר; בימי יורשו הוסיפה ב׳ להתפתח בכיוון זה ובמאה ה10 כבר היה החלק המזרחי גדול מן המערבי. בימי זהרה של ב׳ הגיע שטחה הבנוי ליותר מ60 קמ"ר.

מוסדות הוראה ומחקר. לאחר שנעשתה בירתה של עיראק החדשה (1920) נוסדו בב׳ כמה בתי־מדרשות להשכלה מקצועית גבוהה: למשפטים, לרפואה, לרוקחות, להנדסה, להוראה בב"ס תיכונים, ועוד. בכל המדרשות הללו היו ב1950 כ5,000 מתלמדים (בכללם כ900 נשים). מחלקת־העתיקות הממשלתית ובית־הנכות שעל־ידה משמשים גם כמוסד־מחקר. קיימים עוד שני מוסדות ארכאולוגיים, בריטי ואמריקני. בספריה של הואקף (הקדשות) נמצאים 4,360 כתבי־יד דתיים והיסטוריים. מחוץ לספריה הארכאולוגית שבבית־הנכות הממשלתי אין בב׳ ספריה מדעית.

א. י. בר.

היסטוריה. ב׳ נוסדה ב762 ע"י אלמנצור, החליף השני מן השושלת העבאסית. קודם לכן היו במקומה של ב׳ יישובים אחדים, ומאחד מהם — כפר נוצרי על הגדה המערבית של החידקל — קיבלה העיר החדשה את שמה הפרסי (ע׳ למעלה). העבאסיים העבירו את בירת־החליפות מסוריה לעיראק משום שנשענו בעיקר על צבאותיהם הפר־סיים והבירה החדשה נועדה לשמש מחנה ראשי לגדודיהם. לרגל מלחמת־האחים בין אַלְמַאמוּן ואַלְאַמִין, בניו של אַלְמַהְדִי, הושם ב812 מצור על ב׳ שנמשך 14 חודש, וחלק גדול מן העיר המערבית נהרס. בימי אלמאמון הועבר מושב השלטון לצד המזרחי של העיר, וחלקה המערבי הלך ונידל־דל. זו היתה תקופת־הזוהר בתולדותיה של העיר. ב׳ היתה אז עיר־הבירה של אימפריה גדולה ומרכז של המסחר העו־למי, וכן נתרכזו בה החשובים באנשי־המדע של הזמן. החליף אַלְמֻעְתַּצִם העתיק את מושב החליפות לעיר־החדשה סַאמַרָּה (מצפון לב׳), ששימשה במשך 55 שנים מושב לחליפים עד שאַלְמֻעְתַּמִד חזר ב892 לב׳. הבּוּיְהִיים (ע"ע), שהשתלטו ב945 על ב׳ והחזיקו בידיהם את השלטון בפועל, הקימו בצפונה של העיר המזרחית ארמונות יפים, שנקראו דַאר אַלְמַמְלַכַּה (בית המלוכה). לאחר שנשמט השלטון מידי החליפים ועבר לידי גדודי־הצבא השכירים נתרבו המהומות והפרעות בעיר. ב1055 נכנסו הסלג'וקים לב׳, אך השולטא־נים הסלג'וקיים לא קבעו את מושבם בב׳ אלא מינו בה נציבים. עם זה תיקנו את הארמונות שנפגעו בב׳ והקימו בה מסגדים ובתי־מדרש גבוהים (מדרסה). ב1065 יסד הוזיר נִזַאם אַלְמֻלְךּ את המדרשה המפורסמת, שנקראה על שמו „נִזַאמִיָּה". כל הבניינים הללו נבנו בחלק המזרחי של העיר.

במאה ה12 נבנתה גם מסביב לעיר המזרחית החומה, שעמדה עד סוף המאה ה19. העיר נתפשטה בימים ההם עד אַלְמֻעַזַּם בצפון. בנימין מטודלה, שביקר בב׳ במחצה השניה של המאה ה12, מספר על ארמון החליף שהוא „גדול מהלך שלושה מילין ובו יער גדול מכל אילני העולם". אע"פ שבאותו זמן לא היתה עוד ב׳ בירה של מלכות גדולה, היתה לה חשיבות מסחרית מרובה. חלק גדול מן התבלים של הודו היה נשלח למערב דרך ב׳, וכן היתה אז בב׳ תעשית־משי מפותחת. כמו־כן לא איבדה העיר את חשיבו־תה כמרכז רוחני־תרבותי של האסלאם. אִבְּן ג׳ֻבַיְר, שביקר בה בסוף המאה ה12, מונה בה שלשים מדרשות.

כיבוש עיראק בידי המונגולים שם קץ לפריחתה של ב׳. כשלכד הוּלַאגוּ את העיר ב1258 החריבו גדודיו חלק גדול ממנה והרגו הרבה מתושביה. כמו־כן הרסו את תעלות־ההשקאה בסביבותיה — מה שהביא חורבן על הארץ כולה. ב1393 כבש טימור את העיר, אך לא קבע בה את מרכז־שלטונו. מ1411 עד 1469 משלו בב׳ הטורקמנים „של הכבש השחור", ואחריהם הטורקמנים „של הכבש הלבן", שמרכזם היה בדִיאַר בַּכְּר. ב1514 נכנס השאה הפרסי אסמאעיל אַלְצַפַוִי בלא התנגדות לב׳. העיר היתה תחת שלטון הַצַּפַוִיים עד שנת 1534, שבה כבש אותה השולטאן העותמאני סולי־מאן I. מאז ואילך היתה ב׳ תחת שלטון תורכי ושימשה מושב של פחה. ב1623 פרצה בה מרידה נגד התורכים והמורדים באו בברית עם השאה עבאס I, שנשתלט על העיר. אולם ב־1638 כבשו אותה העותמאנים בחזרה. במאה ה18 התחילה ב׳ שוב להתפתח ומספר אוכלוסיה גדל הרבה; אלא שב1831 פרצה בה מגפת־דבר קשה, שבה נספה חלק גדול מתושביה. גילויה של דרך־הים להודו נטל מב׳ את סחרה הבינלאומי, ובמאה ה16 שוב לא היו בתוך התחום הנרחב של חומותיה אלא כ15,000 נפש בלבד. התחלת השימוש בספינות־קיטור בנהר־חידקל (באמצע המאה ה19) עוררה בב׳ תנועה כלכלית מסויימת וחשיבותה של ספנות זו, שהיתה בידי הבריטים, גדלה עם פתיחתה של תעלת־סואץ. הפיכתה של ב׳ לעיר מודרנית התחילה בימיו של הנציב מִדְחַת פחה (1869—1872), שהרס את חומת העיר, בנה בה בתי־ספר ופיתח את התחבורה. עם הכיבוש הבריטי של עיראק (1918) נעשתה ב׳ בירת־המדינה ואח"כ גם צומת למס"ב ולדרכי־מכוניות, שחיברו את עיראק דרך המדבר עם הים התיכון. מתוך כך, וגם בהשפעת ההכנסות הגדולות, שקיבלה עיראק מאוצרות־הנפט שלה, נכנסה ב׳ לתקופה של גידול והתרחבות שהולכת ונמשכת עד היום (1954).

G. Le Strange, *Baghdad During the 'Abbasid Caliphate*, 1900; Cl. Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps modernes*, 1901.

ע. א.

היהודים. בתקופת־התלמוד כבר נמצאה בב׳ קהילה יהודית, ומוצאו של האמורא ר׳ חנא בַּגְדָתָאָה מן המאה ה3 לסה"נ היה, כנראה, משם (ברכות נ"ד, ב׳). הקהילה היהו־דית בב׳ הלכה וגדלה משעה שב׳ נעשתה בירת העבאסיים (762) ובמרוצת־הזמן נעשתה הקהילה הגדולה ביותר בבבל ומקום־מושבו של „ראש־הגולה". בימי הגאונים ישבו היהו־דים בב׳ בשכונה מיוחדת, שנקראה בשם „דַאר אַלְיַהוּד" (שכונת היהודים). הגשר בחלק המערבי של העיר, המוליך לרובע המכונה בשם כַּרְךְּ, נקרא „קַנְטַרַת אַלְיַהוּד" (= „גשר

היהודים"). ברובע זה נמצא קבר, ששימש עד הזמן האחרון מקום־כינוס למתפללים, ויהודי־המקום רואים בו את קברו של הכהן הגדול יהושע בן יהוצדק. במאה ה10 נתפרסמו בב' המשפחות של מר נטירא ומר אהרן, שהיו מקורבות למלכות ודאגו לצרכי־הקהילה. מקום ניכר תפסו כאן גם הקראים. הקראי סהל בן מצליח היה נוהג לדרוש ברבים ברחובות־העיר נגד הרבנים. קרוב ל1070 נוסדה בב' ישיבה גדולה, שתפסה את מקומן של הישיבות, שבטלו בסורא ופומבדיתא; בראשה עמד ר' יצחק בן משה אבן סכני מספרד, שנסע לבבל „ונסמך שם גאון והושב על כסא רב האי ז"ל" (ראב"ד). ב1139 ביקרו בב' ר' אברהם אבן עזרא ויצחק בנו. באותו זמן נמצא כאן היהודי המומר אֲבּוּ אַלְבַּרַכָּאת הִבַּת אַלְלָה (נתנאל) אלבגדאדי, שהיו מלומד ומגדולי־הרופאים בזמנו וחיבר ספרים הרבה, ביניהם פירוש על קהלת. מצבם של היהודים בב' השתפר מאוד במאה ה12 מזמנו של החליף אַלְמֻקְתַּפִי בְּאַמְר אַלְלָה (1136—1160) ואילך. ר' בנימין מטודלה מצא בב' זמן קצר לפני 1170 „כמו ארבעים אלף יהודים", שיושבים בהשקט ובשלווה, והם תלמידי־חכמים ועשירים גדולים ולהם כ"ח בתי־כנסיות ועשר ישיבות. לדבריו היה דוד אלראי (ע"ע) מתלמידי ישיבת־ב' בימיו של חסדאי ראש־הגולה. בימיהם של החליף אַלְמֻקְתַּפִי והחליפים שבאו אחריו הורחבו סמכותו וזכויותיו של ראש־הגולה ומתוך כך עלתה חשיבותה של קהילת־ב', שהיתה מקום־מושבו. דניאל בן חסדאי ראש־הגולה היה מכונה באותם הימים בפי הערבים בשם „אדוננו בן דוד" וזכויותיו לא היו מוגבלות בהנהגת ענייני־היהודים בלבד. לשיא־פריחתה הגיעה קהילת־ב' בימיו של ראש־הישיבה ר' שמואל בן עלי הלוי (לערך 1164—1194), איש־ריבו של הרמב"ם, שהעלה את לימוד־התורה בב' לדרגה גבוהה.

בסוף המאה ה12 ובמחצה הראשונה של המאה ה13 נמצאו בב', מלבד תלמידי־חכמים גדולים וראשי־ישיבות, שנתמנו רשמית ע"י החליפים, גם משוררים בעלי שיעור־קומה. החשובים שבהם היו ר' יצחק ב"ר ישראל, שר' יהודה אלחריזי מכנה אותו בשם גדול משוררי־בבל ושעמד בראש ישיבת־ב' ב1221–1247, ור' אליעזר בן יעקב הבבלי (1195–1250). בתקופה זו נמצאו בין יהודי־ב' הרבה רופאים, בשׂמים, חנוונים, צורפים והלפנים. אולם תקופה זו נחשבת בעיני ר' יהודה אלחריזי כתקופת־ירידה בתולדות־ב' לעומת גדולתה בעבר.

ב1258 נכבשה ב' ע"י המונגולים. היהודים, שסבלו מן החליפים האחרונים, סייעו למונגולים בכיבוש העיר, ולפיכך לא פגעו בהם האחרונים לרעה כמו שפגעו במוסלמים. בימיו של ארגון־חאן (1284—1291), נתמנה היהודי סעד אל־דולה, שהיה רופאו של השולטן, לראש האדמיניסטראציה הכספית בב' ובכל עיראק. בשנים המועטות, שסעד אל־דולה שימש בתפקיד זה, העלה את חשיבותה הכלכלית של ב'. כתוצאה מזה נתמנה ב1289 לראש־הווזירים על כל האימפריה המונגולית. אחר מותו של ארגון הוצא להורג על יסוד עלילת־שקר, שלא ריפא את המלך כראוי. שנתיים לאחר מכן תפס רשיד אל־דולה (או רשיד אל־דין) — יהודי שנתאסלם ונתפרסם כרופא־החצר וכהיסטוריון של פרס — את משׂרת ראש־הווזירים, אך ב1318 הומת אף הוא באכזריות על־יסוד עלילה דומה. כתוצאה מהתאַסלמותם של המונגולים וממה שקיבלו את מנהגי המוסלמים ביחס ל„כופרים" נתחדשו גזירות מלבושי־הקלון נגד היהודים והנוצרים, וכן נתחדשו המיסים שנתחייבו בהם ה„כופרים" בתקופת השלטון האִסלאמי ושהמונגולים ביטלו אותם אחר הכיבוש. ברבע הראשון של המאה ה14 ישב בב' ראש־הגולה שׂר־שלום בן פינחס.

כשנכבשה ב' בפעם השניה (1400) ע"י טִימוּר־לֶנג ברחו הרבה מיהודי־העיר לערי קורדיסטאן וסוריה ועד סוף המאה ה15 כמעט שלא היו בב' יהודים. כיבושה של ב' ע"י השאה הפרסי אסמאעיל אִבְּן חַיְדַר אַלצַּפַוִי (1514) לא השפיע לרעה על מצב־היהודים בב', ולעומת זה הירבו יהודי־ב' לסבול בימי בנו תַהְמַאסְפּ שאה, שמלך מ1524 ואילך. מצב־היהודים הוטב הרבה בתקופת־השלטון הראשונה של התורכים (1534–1623). במאה ה16 עסקו יהודי־ב' במסחר עם ארצות אחרות והיו ביניהם עשירים ותלמידי־חכמים. בתחילת המאה ה17 מצא בה הנוסע טקסיירא (Texeira) כ25,000 בתים ובתוכם 250 בתים של יהודים. מצב־היהודים הורע הרבה בתקופת־השלטון השניה של הפרסים (1623—1638), וכשמֻרַאד IV, השולטן של התורכים, כבש את ב' ב1638 קיבל עזרה מיהודי־ב', שקבעו את יום־הכיבוש (ט"ז בטבת שצ"ט) ל„יום נס". לפי עדותו של נוסע צרפתי (Tavernier) משנת 1639, ביקש השולטן להשוות את בני הדתות הלא־מוסלמיות בזכויותיהם למוסלמים. על דרך שלטונם של התורכים בב' מעידה העובדה שביום י"א באב תצ"ג (1733), כשהדפו התורכים את הפרסים במערכה על העיר, קבעו יהודי־ב' גם יום זה כ„יום־נס". בחיי־הרוח של יהודי־ב' בא שינוי ניכר לטובה ב1743 עם בואו של ר' צדקה חוצין מחלב לב'. ר' צדקה שיפר את מצב־החינוך בעיר וידיעת־התורה נתפשטה בה. לפי עדותו של הנוסע קַרְסְטֶן ניהבור (1765) היתה קהילת־ב' גדולה למדי בימיו והשפעתם של יהודי־ב' על חיי־הכלכלה של העיר היתה ניכרת. תקופת־שלטונם של הממלוכים התורכיים (1750—1831), שלא הצטיינה בהנהגה מדינית מתוקנת, השפיעה לרעה על חיי־היהודים בב'. בימי השולטן מַחְמֶד II עזר הבנקאי היהודי יחזקאל גבאי להדיח את מושל־ב', שמרד בשולטן (1811). בימי הפחה הממלוכי האחרון, דהוד פחה (1817—1831), סבלו יהודי־ב' ביותר כשפחה זה ביקש להשתחרר מן ההגמוניה של קושטה. הרבה מנכבדי־היהודים של ב' ברחו לפרס, הודו ומקומות אחרים. בין הנמלטים היה גם דוד ששון — אביה של משפחת־ששון המפורסמת. אעפ"כ מצא ר' דוד דבית הלל בב', כשביקר בעיר ב1828, 6,000 משפחות יהודיות ובראשן עמד פחה, שהיה מכונה „מלך־היהודים" והיה ממונה על ענייני־השיפוט של הקהילה. על היהודים שנשארו בב' אחר מותו של דהוד פחה מספר הנוסע האנגלי וֶלְסְטֶד (Wellsted), שביקר בב' ב1831, שהם בעלי תכונות מוסריות מוצקות משום חינוכם הדתי המיוחד. רשאים היו לתפוס את המשרות הרמות ביותר במדינה. ביחוד מטעים ולסטד את רגש האחריות ההדדית, שהיה רווח בין יהודי־ב', באופן, שלדבריו, לא היו עניים ביניהם מפני שכל מי שירד מנכסיו היה נתמך ע"י חבריו. מצב דומה לזה היה קיים בקהילת־ב' בזמן ביקורו של בנימין השני (1848). ב1860 מצא ר' יחיאל קסטילמאן בב' 20,000 יהודים. עם פתיחתה של תעלת־סואֶץ (1869) ושיפור מצבה המסחרי של העיר, נשתפר גם מצבם של יהודי־ב'; ב1884 מצא בה אפרים ניימארק 30,000 יהודים, רובם „עוסקים בכל מלאכת־מחשבת". בתחילת המאה ה20 נמצאו בב' כ50,000 יהודים.

בין חכמי־היהודים בב' יש לציין במיוחד את ר' משה ב"ר בנימין בעל „מעשה רב" (1736) — פירוש על אגדות

רבה בר בר חנא; המשורר ר' עזרא ב"ר יחזקאל הבבלי, שספרו המחורז „תוכחות מוסר" כולל תמונה ראלית מחייהם של יהודי־ב' בימיו (1735), ואת ר' צדקה חוצין בעל „צדקה ומשפט" (ירושלים תרפ"ו). בין רבני ב' הצטיין ר' עבד־אללה סומך (1813—1889) — גדול רבני־בבל בדורות האחרונים, שייסד בשנת ת"ר (1840) בית־מדרש לרבנים — „בית זִלְכָּה", הקיים עד היום — והעמיד תלמידים הרבה, ששימשו ברבנות במקומות שונים. מגדולי תלמידיו היה ר' יוסף חיים (1835—1909), שחיבר כשלושים ספרים בנגלה ובנסתר (המפורסם שבהם „בן איש חי") ופיוטי־תפילה מרובים. ר' ששון ב"ר ישראל, שחי בב' (1820—1885), חיבר אף הוא פיוטי־קודש. מעשירי ב' ונדיביה זכו לפירסום מיוחד יעקב צמח (נפ' 1847), יחזקאל בן ראובן מנשה (נפ' 1851), יוסף גרג'י (נפ' 1894), אליעזר כדורי, מנחם דניאל ואחרים.

ה„נשיאים" וה„חכם־באשים". עד 1849 עמד בראש הקהילה היהודית בב' „נשיא", שהיתה לו הסמכות של „ראש־הגולה" לפנים. הוא היה מתמנה ע"י מושל־העיר ובתוקף תפקידו נעשה השולחני של המושל („צראף באשי"). מתחילה היה נהוג, שהנשיא יהא מזרעו של דוד המלך ומשרתו היתה עוברת בירושה; אח"כ נקנתה משרה זו בכסף. בין הנשיאים הללו נתפרסמו ביחוד: ששון ב"ר צאלח, אביה של משפחת ששון (1781—1819), ועזרא בן יוסף גבאי (1819—1824).

ב1849—1932 עמדו בראשה של קהילת־ב' י"ג „חכם־באשיים", שתיווכו בין הקהילה והשלטונות. הראשון שבהם היה ר' רפאל קצין והאחרון שבהם ר' אברהם אצלאן. התמנותם של מנהיגים אלה היתה כרוכה לפעמים במחלוקות, שהיו מסעירות את הקהילה. מ1932 ואילך בטלה משרה זו ובמקומה נתמנה „רַאִיס אַל טַאִיפַה" („ראש הקהילה").

מתחילה עמדו בראש־הקהילה „שבעה טובי העיר" וי"ב נבחרים (3 חכמים, 9 עשירים), שגבו מיסים וטיפלו בענייני־הקהילה. אח"כ נבחרו „ועד גשמי" ו„ועד רוחני". בזמן התורכים אירעו סיכסוכים מרובים מסביב לגביית מס כופר־הצבא („עסכרלי"). גם השטפונות של החידקל והמגפות, שהיו פוגעות בב' מזמן לזמן, השפיעו לרעה על מצבם של יהודי־העיר. בשנים האחרונות נמצאו בב' יותר משלושים בתי־כנסיות, מהם עתיקים מאוד. הגדול והעתיק שבכולם — „צְלַאת אַלְכַּבִּירַה", שבני־המקום מייחסים אותו לזמן גלות־יהויכין — נהרס כליל ונבנה מחדש ב1855. מ1863 ואילך נמצאו בב' יותר משבעה בתי־דפוס עבריים, שבהם נדפסו כחמש מאות ספרים וחוברות עבריים.

בתקופת השלטון האנגלי המאנדאטורי נתמנה סר ששון אפנדי יחזקאל ע"י הנציב הבריטי לחבר המועצה המדינית ובמשך כמה שנים שימש וזיר־הכספים של עיראק.

ב1920 נמצאו בב' 50,000 יהודים בין 250,000 תושבים. מספר זה הלך וגדל עד שהגיע לאחר עשר שנים ליותר מ100,000. במשך תקופה זו היתה בב' פעילות ציונית מרובה. נוסדו בה אגודות עבריות וציוניות, שהפיצו את הספר העברי בין יהודי־בבל.

בימיו של המלך פיצל I שימשו כמה מיהודי־ב' במשרות ממשלתיות גבוהות. פיצל הכריז על „חופש הדת, החינוך והתעסוקה ליהודי־עיראק, שהירבו כל־כך לעשות לטובתה ולקידומה". היהודים השתלטו על המסחר בעיר והעשירו. חלקם של היהודים ביבוא היה 70% וביצוא 40%. אחוז היהודים היה גדול בין העובדים בבאנקים, עובדי־הרכבות, המנגנים בראדיו, עורכי־הדין, הרופאים, הרוקחים ושאר המקצועות החפשים. הרבה מהם היו אמידים ובעלי־רכוש וכמה מהם גם שרתו בצבא העיראקי.

מן הרדיפות, שנרדפו יהודי עיראק משעה שהמדינה זכתה לעצמאות (1932), סבלו יהודי־ב' ביחוד, ובימי מלחמת־העולם II, כשרשיד עלי אלכילאני התקומם לבריטים והכריז על הצטרפותו לגרמניה הנאצית, הגיעו רדיפות אלו לשיא. בר—ו' בסיון תש"א (1941) נערך פוגרום ביהודי ב', שבו נהרגו כמה עשרות מהם ומאות נפצעו ונשדדו; הפוגרום הופסק עם כניסתם של האנגלים לעיר. לאחר מאורעות אלה נתארגנה בב' מחתרת יהודית, שפעלה הרבה להגנת חייהם של היהודים, ניהלה תעמולה לעליה לא"י ואף הבריחה אלפי יהודים לארץ.

ב1948, משהוקמה מדינת־ישראל, חזרו וגברו הרדיפות נגד יהודי־ב' ונשקפה להם סכנת־כליה. נזרקו עליהם פצצות, מאות מהם נאסרו והושמו בכלא, ואחדים מהם אף נתלו על לא עוול בכפם. אחר נצחונה של ישראל על מדינות־ערב ברחו מאות יהודים מב' והגיעו לארץ דרך אירן וארצות אחרות. ב7.3.50 התירה ממשלת־עיראק ליהודים לצאת מן הארץ וע"י כך שללה מהם את הנתינות העיראקית. אלפי יהודים נהרו מכל ערי בבל וקורדיסטאן לב' ומשם הועברו במטוסים מיוחדים לא"י ע"י הסוכנות היהודית. לאחר זמן קצר החרימה ממשלת־עיראק את רכושם של כל היהודים, שנרשמו לעליה — רכוש, שנאמד ביותר מ300 מיליון לי"ש. כיום נשארו בכל עיראק כ5,000 יהודים אמידים, שרובם נמצאים בב'. הם מנתקים את קשריהם אל ארץ זו ועומדים לצאת לארצות אחרות.

חינוך. עד שנת 1864 נצטמצם החינוך העברי בב' ב„חדרים" וב„תלמודי־תורה". מ1864 ואילך נוסדו בב' ב"ס לבנים ולבנות ע"י חברת כי"ח, שבהם לימדו בין השאר צרפתית ואנגלית. מ1907 מינתה הקהילה „ועדת בתי־ספר", שפיקחה על כל בתי־הספר של הקהילה.

ב1950 נמצאו בב' 29 מוסדות־חינוך יהודיים, מהם 10 פרטיים, 16 שנתמכו ע"י קופת־הקהילה, 3 מקצועיים. בכולם נמצאו 291 כיתות, 400 מורים, 13,448 תלמידים ותלמידות. בתי־ספר אלה כללו: גני־ילדים, ובתי־ספר יסודיים ותיכוניים. תקציבם השנתי נאמד ב150,000 דינר. מאות תלמידים יהודיים נתחנכו גם בבתי־ספר ממשלתיים ובבתי־ספר גבוהים, למרות ההגבלות וההפליות לרעה, שנקבעו ביחס אליהם ע"י משרד־החינוך הממשלתי. ב1930 נפתח בב' „בית־חינוך עוורים" על שם סילאס כדורי, שבו נתחנכו כ150 נערים חשוכי־אור. עם עלייתם של יהודי־עיראק לישראל עברו כל מוסדות־החינוך של יהודי ב' לידיה של ממשלת עיראק.

במשך עשרות השנים האחרונות (עד 1950) יצאו בב' 6 עיתונים יהודיים. מן האישים הבולטים בקהילה בתקופה זו יש לציין את מנחם צאלח דניאל ובני עזרא, שהיו חברים בסנאט העיראקי.

א. בן־יעקב, מקורות חדשים לתולדות יהודי בבל במאות הי"ב והי"ג, „ציון", תשי"א; הנ"ל, שלשה ימי נסים ליהודי בגדאד ובצרה, „הד המזרח", כ"ט באלול תש"ג; הנ"ל, החנוך העברי בעיראק, שם, תמוז תש"ג; הנ"ל, ר' דוד ששון ז"ל, „הד המזרח", ה' סיון תש"ה; A. S. Yahuda, *Bagdadische Sprichwörter*, 1906; S. A. Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter*, 1914; J. Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien*, 1929; D. S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, 1949.

א. ב. י.

בַּגּוֹהִי (ביונ׳ Βαγώας), שמו של פחת יהוד (= יהודה) בימי שלטון־פרס. בתעודו־ת יֵב (ע״ע) הגיע אלינו מכתב, ששלחו יהודי יב (מ408 לפסה״נ) אל „בגוהי פחת יהוד״ ואל „דליה ושלמיה, בני סנאבלט (סנבלט), פחת שמרון״ שבו הם מבקשים, שיסייעו להם בהקמת מקדשם, שנהרס ע״י כוהניו של מקדש חנוב (או חנום) המצרי. מתוך מכתב זה ניכר, שבשנת 411 פנו יהודי־יב באותו עניין ל„ב׳ פחת־יהוד״ וליוחנן הכהן הגדול שבירושלים ולא נענו — ואפשר, שסיבת־הדבר היתה נעוצה לא רק ביחסו השלילי של הכהן הגדול למקדש יב, אלא גם ביחסים המתוחים, שהיו בין ב׳ ובין יוחנן. כשרצח יוחנן הכהן הגדול את ישוע אחיו בבית־המקדש (כנראה, בתחילת המאה ה4) התפרץ ב׳ לבית־המקדש (לכהגים, שהתנגדו לכך, שנכרי יכנס למקדש, אמר, שאינו טמא יותר מרוצח־אחיו) והטיל, כעונש על מעשה־הרצח, קנס על כל קרבן למשך שבע שנים (קדמ׳, י״א, 297). וילריך וֶלהאוזן, שניסו לבטל את כל הסיפור כאגדה, נתבדו ע״י תעודות־יֵב. — השם ב׳, שהיה מצוי גם בין יהודים (בצורת בִּגְוַי, עזרא, ב, ב; נחמיה, ז, ז), היה במשמעו אחר־כך: סריס, ובמובן זה הוא משמש, כנראה, בס׳ יהודית (י״ב).

א. שליס, פרק במלחמת המפלגות בירושלים בסוף המאה ה5 ובראשית המאה ה4 לפסה״נ (ספר לזכר יוחנן לוי, תש״ט, עמ׳ 252–272); מ. צ. סגל, נשואי בת כהן, ספר אסף, עמ׳ 404–414; E. Meyer, *Der Papyrusfund von Elephantine*, 1912; Cowley, *Aramaic Papyri* (No. 30), 1923.

בֶּג׳וֹט וָלְטֶר — Walter Bagehot — (1826, לאנגפורט — 1877, סוֹמֶרְסֶטְשִׁיר), כלכלן, חוקר מדעי־החברה ומבקר ספרותי אנגלי. אביו היה היושב־ראש בבאנק של סוֹמֶרְסֶטְשִׁיר, שנוסד במאה ה18. ב׳ קיבל חינוך מקיף. ב1842 נכנס ל University College שבלונדון, והוסמך שם במתמא־טיקה ב1846 ובפילוסופיה ובכלכלה מדינית — ב1848. הוא הירבה לקרוא גם דברי־שירה וספרי־היסטוריה. לאחר מכן למד משפטים, הוסמך כעורך־דין ב1852, אך לא שימש במקצוע. במקום זה השתתף עם אביו בעסקיו כשולחני וכבעל־ספינות בלאנגפורט. פעולתו הספרותית התחילה ב1851, כששהה בפאריס בזמן ההפיכה של נאפוליון III. הוא כתב אז מאמ־רים בשביל The Inquirer, שבועון קטן, שיצא בלונדון, ובהם הצדיק את מדיניותו של נאפוליון על יסוד ההנחה, שהצרפתים הם פקחים מדי, שיצליחו כעם בעל ממשל־עצמי. הפסילות — חשב ב׳ בימים ההם — היא תנאי לחירות המדינית.

על התעניינותו הרבצדדית של ב׳ מעידים חיבוריו המרו־בים בתחומים שונים: ביקורת־הספרות, ביוגראפיה, מדע־החברה, מדע־המדינה ותורת־הכלכלה. כשעדיין היה עסוק במסחר פירסם מאמרים ביוגראפיים ומאמרי־ביקורת בכתב־העת Prospective Review, ולאחר 1855 בכתב־העת Natio-nal Review. מסותיו על גיבּוֹן, שֶׁלִי, דיקֶנס, וֶרדסוֶרת, טֶניסוֹן ובְּרַאוּנינג, נמנות עם החיבורים הנמרצים ביותר בשדה הביקורת הספרותית האנגלית. כתביו בתחום זה נאספו אחר מותו בשני קבצים: Literary Studies (1879, 2 כרכים) ו Biographical Studies (1881).

ב1858 נשא ב׳ את בתו של גֵ׳ימז וילסון, מייסדו ועורכו של השבועון Economist, שיָצא בלונדון, ובשבועון זה התחיל ב׳ מפרסם בקביעות מאמרים בענייני־כלכלה. ב1860 נעשה ב׳ עורכו של ה Economist, ובתפקיד זה נשאר עד מותו. בספרו Lombard Street (1873), שזכה לפירסום מרובה, נתן תיאור רֵאליסטי של מערכת־הבאנקאות האנגלית שבימיו וניתוח של דרכי־פעולתה.

ב׳ לא היה נוטה להחשיב ביותר את ההפשטות הקלא־סיות. בשורה של מסות, שנקראו בשם הכולל „דרישותיה של הכלכלה המדינית האנגלית״ (הן התחילו מופיעות ב1876 בכתב־העת Fortnightly Review, ונכללו בספר „מחקרים בכלכלה״, שכונסו על־ידי האטון [R. R. Hutton], 1880), העמיד ב׳ למבחן שתים מן ההנחות של האסכולה הקלאסית: אפשרות־ההעברה של הפועלים ואפשרות־ההעברה של ההון. בשתיהן נסתייעו התורות הקלאסיות על הערך, השכירות והמסחר הבינלאומי. אולם ב׳ ציין, שהתנאים הכלכליים, שהנחות אלו נתבססו עליהם, כבר התחילו להעלם, וראה בכך הוכחה, לדעתו, שהתורות הכלכליות אינן מוחלטות אלא יחסיות והן צריכות להיות קשורות ברקע הכללי. הכלכ־לה המדינית לא היתה בעיניו של ב׳ מדע של חוקים אלא מדע של מגמות.

ספרו „הקונסטיטוציה האנגלית״ (1867) זכה להשפעה מרובה באנגליה. נידונים בו החיים הקונסטיטוציוניים האנג־ליים במסגרתם התרבותית והמסָרתית. חיבורו המקורי ביותר בתחום מדע־החברה הוא המסכת שלו על „הפיסיקה והפולי־טיקה״ (1872), שבה דן ב׳ על החיים המדיניים מנקודת־המבט של תורת־ההתפתחות. זהו נסיון להראות, כיצד העקרון של שרידת המוכשר־ביותר חל על המדינות.

כתיבתו של ב׳ הצטיינה בשנינות, בהומור, בעוז, ובסיגנון של מכתמים. בדין ראו אותו — ועדיין רואים אותו כיום — כאחד מהוגי־הדעות הראשונים־במעלה בתחום של מדע־החברה. — הוא היה במגע מתמיד עם הרבה מן המנהיגים המדיניים בזמנו, וביחוד עם גלאדסטון ורוברט לוֹ (Lowe).

The Works and Life of Walter Bagehot, ed. Russel Barrington, 1915; Leslie Stephen, in *National Review*, XXXV (1900), 936–950; Bagehot, in *Dictionary of National Biography;* W. Irvine, *Walter Bagehot*, 1939; R. H. Murray, *Studies in the English Social and Political Thinkers of the Nineteenth Century*, 1929, vol. II, ch. VI.

א. ז.

בֶּגּוֹנְיִים (Begoniaceae), משפחה של צמחים דו־פסיגיים מסדרת הדפניים (ע״ע). המשפחה כוללת עשבים או בני־שיח סוקולֶנטיים, חד־ביתיים, שעליהם מסורגים ופר־חיהם בלתי־נכונים; השחלה היא עפ״ר תחתית, והפרי הוא בעל 1—6 כנפיים. צמחי־המשפחה נפוצים מאוד בארצות הטרופיות, אך מרכז־תפוצתם הוא החלק הצפוני של אמריקה הדרומית.

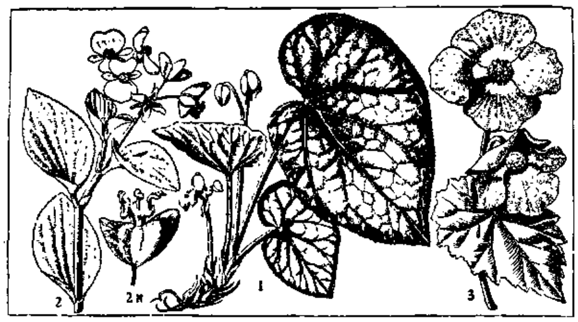
בין חמשת הסוגים של משפחת הב׳ החשוב ביותר הוא הסוג בגוניה (ב׳), הנקרא ע״ש חוקר־הטבע הצרפתי מישל בֶּגוֹן, שהיה מושל סאן־דומינגו במאה ה17. על סוג זה נימנים כ400—500 (ויש אומדים: כ800) מינים, ועם הזנים ובני־הזנים הגנניים השונים מגיע מספר הצורות הכלולות בו לאלפים. רוב המינים שייכים לאיזורים הטרופיים של כדור־הארץ, בעיקר לחלק הצפוני של אמריקה הדרומית.

רובם של מיני־הב׳ הם צמחי־נוֹי מובהקים, שהם מקובלים ביותר על הגננים וחובבי־הפרחים. פרחיהם ועליהם מצטיי־נים ביפי־צבעיהם וצורותיהם. תרבות הב״ אינה קשה ביותר; רוב הצמחים דורשים לחות מתמדת וקרקע מזובל לא־כבד. הב׳ (מן המין B. timida) הוכנסה לאירופה (אנגליה) ב1777.

מיני־הב׳ הם עשבים או בני־שיח סוקולנטיים בעלי גבעול

או קנה־שורש מעובה או בעלי־פקעות. העלים מסורגים ושונים מאוד בצורתם: דמויי־ביצה, עגולים או דמויי־תריס. העורק הראשי מחלק את העלה לשני חצאים בלתי־שווים; שפת־העלה משוננת או תמימה או בעלת־אונות; ראש־העלה מחודד. הפרחים הם עפ״ר חד־מיניים, בלתי־נכונים, ערוכים בתפרחות, שיוצאות מחיקי־הפרחים הנקביים עפ״ר בן 5 עלים. צבע העטיף: לבן, ורוד, סגול, אדום, צהוב. הפרי הוא עפ״ר הֶלְקט בעל 1—3 כנפיים, שגם הוא עפ״ר צבעוני.

ממיני הב׳: הב׳ הסוקוטְרית (B. Socotrana), שמוצאה מן האי סוקוטרה; גבעולה מורכב מקבוצת פקעות מחוברות.

בגוניה (Begonia), 1. בגוניית־המלך (Begonia Rex); 2. בגוניה פורחת־עד (Begonia semperflorens); 2א. פ. ח נקבי; 3. בגוניה (Gloire de Lorraine).

הירבו להשתמש בה להכלאות, וממנה יצאו זנים הדורים, שמצטיינים בפרחים גדולים עזי־צבעים ורחבי־עלים. — הב׳ הפקעתית (B. tuberhybrida) — קבוצה גדולה של צורות גנניות שונות, שמצטיינת בשלל הצבעים של פרחיה. — בגוניית־המלך (B. rex) — אחת מן הב״ הנפוצות ביותר בתרבות משום עליה המלוכסנים, שהם ירוקים־כהים עד ארגמניים ובעלי חגורות וכתמים כסופים; גם היא מרובה צורות וזנים. — הב׳ פורחת־העד (B. semperflorens) — צמח בעל גבעול זקוף; מוצאה מבראזיל, וממנה הופק מספר עצום של צורות וגונים, שהם מקובלים מאוד על הגננים.

מ. ז.

בְּגִידָה או **בֶּגֶד**, עבירה של הפרת־אמונים כלפי הריבון.

אמונים (באנג׳ allegiance, בצרפ׳ fidélité) פירושם: הציות הטבעי והמשפטי, שכל אזרח חייב לריבונו תמורת החסות, שהריבון פורש עליו, ותמורת ההגנה, שהוא מעניק לו. מלבד חובה תמידית וטבעית זו של אמונים, שהיא מוטלת על האזרח של המדינה, חלה חובה של אמונים לריבון על נכרים, אזרחי־חוץ, כל עוד הם נמצאים בתחומי המדינה ונהנים מחסותה או כל עוד נמצאים בה משפחותיהם ורכושם. ישיבה בחו״ל, ואפילו מספר שנים הרבה, אינה פוטרת אזרח מעונש על עבירת ב׳, אלא אם כן נתאזרח ונשתקע במדינת־חוץ. בימי מלחמה אין אדם יכול לוותר על אזרחותו, ופעמים שהתאזרחותו עצמה במדינה אויבת נחשבת (באנגליה, למשל) לעבירת ב׳. לפי חוק האזרחות הישראלי תשי״ב—1952, אין אדם יכול לוותר על אזרחותו הישראלית אלא בהסכמתו של שר־הפנים.

כל שיטת־משפט רואה במעשה ב׳ את העבירה החמורה ביותר במערכת חוקיה הפליליים. וכך הדבר לא רק משום שתפקידה הראשי של מדינה ריבונית הוא לשמור על קיומה העצמי, ומעשי־ב׳ עשויים לקעקע את אָשיותיה, אלא גם משום שמטבעה של עבירה זו שהיא גוררת עבירות מרובות ושונות, שהן עשויות לערער את בטחונם של יחידים ואת טובתה ושלומה של החברה כולה.

המשפט המקובל באנגליה הבחין בין „ב׳ קלה״ (petit treason) ובין „ב׳ חמורה״ (high treason), והבחנה זו הוכרה בחוק הב׳ משנת 1351 — הקדום בחוקים שבכתב, שנחקקו באנגליה בענייני־ב׳. לפי חוק זה, המגדיר בפרטות ומונה את עבירות־הב׳ השונות, שלושה הם עבריני הב׳ הקלה: א) משרת שהרג את אדוניו; ב) אשה שהרגה את בעלה; ו־ג) כוהן שהרג את ההגמון, שלו היה חייב מסירות ונאמנות שבקדושה. לפי חוק כתוב משנת 1828 בטל ההבדל בין ב׳ קלה ובין רצח רגיל. ההבחנה בין שתי עבירות אלו לא הוכרה מעולם באה״ב של אמריקה, וכן לא הוכרה בישראל.

רשימת המעשים המהווים ב׳ חמורה לפי החוק משנת 1351 היא ארוכה, ועליה הוסיפו המחוקקים במרוצת־הזמן וממנה גרעו. אך מעשי־הב׳ הראשיים במשפט האנגלי בזמננו הם: א) מזימה מוכַחַת ע״י פעולה גלויה לרצוח את המלך, את המלכה או את יורש־העצר; ב) אסירת־מלחמה על המלך במדינות־מלכותו; ג) הצטרפות לאויבי־המלך במדי־נות־מלכותו ע״י הושטת עזרה להם בתוך המדינות הללו או מחוץ להן.

באה״ב של אמריקה רואים ב׳ בשתי פעולות בלבד, והן: אסירת מלחמה על המדינה והצטרפות לאויביה ע״י הושטת עזרה להם.

על הרצינות המרובה, שבה מתייחס המשפט בכל מקום ומקום לעבירת ב׳, מעידות כמה עובדות, ביניהן — העונשים החמורים, שנקבעו בשביל בוגדים, שהורשעו בדין, וטיב הראיות הדרושות בכמה ארצות להוכחת העבירה. באנגליה, למשל, היה העונש על „ב׳ חמורה״ אכזרי ביותר: נשים נידונו לשריפה; גברים נגררו לגרדום על קרש־עץ, ראשם הותז, גוויתם נגזרה לנתחים, והראש והנתחים נתלו במקום פומבי, למען ישמעו וייראו. ב1870 הוגבל העונש לתליה בלבד, אך נראה הדבר, שעד היום רשאי המלך להורות — בכתב חתום בחתימת־ידו ובטבעתו ומאושר בחתימת־ידו של מזכיר־המדינה — שדין־מוות על גבר בוגד יבוצע בשריפה, ולקבוע — באותו כתב — מה ייעָשה לאחר מכן בראש ובגוויה השרופה. עד 1870 נהגו גם להחרים את נכסיו של העבריין לאחר ההרשעה. לפי המשפט הקיים בישראל, ב׳ היא העבירה היחידה — מחוץ לעבירות הנמנות בחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, תש״י—1950, ולעבירות מסויימות, כגון: נשיאת כלי־יריה וחמרי־נפץ בשעת־חירום, המנויות בתקנה 58 לתקנות־ההגנה (שעת־חירום), 1945 — שהעובר אותה מתחייב בנפשו (אשה הרה צפויה למאסר־עולם בלבד). באה״ב של אמריקה זוהי העבירה היחידה, שהוגדרה הגדרה שלמה בקונסטיטוציה הפדראלית. באנגליה כבאה״ב אין מרשיעים בעבירת ב׳ אלא על־פי שני עדים, או על־פי הודאתו של הנאשם בבית־המשפט, ובשתי המדינות הללו כאחת אין דין מיוחד למסייע לדבר־העבירה: כל המעורבים במעשה־ב׳ נחשבים לעבריינים ראשיים.

ב׳ שימשה נושא של תחיקה בארץ־ישראל עוד מלפני הכיבוש הבריטי, כשהארץ היתה חלק מן האימפריה העותו־מאנית. באותה תקופה נהג בה ספר החוקים הפלילי העותו־מאני — שהיה מבוסס בעיקרו על ספר החוקים הפליליים הצרפתי — ומקום חשוב באותו ספר־חוקים (סעיפים 48—66)

הוקדש לעבירות העשויות לערער את בטחונה של האימפריה מבית ומחוץ. החוק לא היה ברור כל צרכו; עריכתו היתה לקויה מבחינה מדעית ומעשי־ב׳ חמורים ופשעים קלים יותר נגד השלטונות שימשו בו בערבוביה. על החמורים שבמעשי־ב׳ נמנו (בסעיפים 48 — 55): נשיאת־נשק במערכות־האויב נגד המדינה, השתדלות להסית מעצמה זרה, שתאסור מלחמה על המדינה, מסירת מקומות ואספקת חמרים וכוח־אדם לאויב, גילוי סודות ע״י פקיד ממשלתי למעצמה זרה, הסתה למרד וחרישת מזימות לרצוח את השולטן או לפגוע בו, עשיית נסיון לשנות את החוקה או את צורת־הממשל. על מעשי־ב׳ אלה קבע החוק עונש־מוות. על מעשי־ב׳ קלים יותר (כגון הצפנת מרגלים, זיוף או השחתת מסמכים כדי לשבש את יחסיה של הממשלה עם מדינות אחרות) נקבעו ענשים קלים יותר: ענשי־מאסר לתקופות קצרות או ארוכות — עד מאסר עולם — בהתאם לחומרתה של העבירה.

דיני־ב׳ אלה נשארו בתקפם גם אחר הכיבוש הבריטי והקמתו של הממשל האזרחי, ולא בוטלו עד שנת 1929. לא נמחקו מספר־החוקים גם השמות והתארים, שהזכירו את המשטר הקודם (כגון: הממשלה העותומאנית, נתינים עותומאניים — מונחים, שהוחלפו במונחים אחרים רק כשהוחק דבר המלך במועצה על הנתינות הא״י, ועוד), והמחוקק המאנדאטורי אף לא ראה צורך בדבר לקבוע, שאת דיני־הב׳ — או את הסעיפים האחרים של החוק הפלילי העותומאני — יש לקרוא לאור השינויים, שנבעו מתוך חילופי־המשטרים.

דיני־הב׳ העותומאניים בוטלו ע״י פקודת חוק הענשים (עבירות הסתה למרד), 1929, ופקודה זו, על התיקונים שהובאו בה בשנת 1932, קבעה מערכת מפורטת של מעשי־עבירה נגד סמכותה של הממשלה, וקבעה ענשים בצידם. החמורים שבמעשים אלה היו: חבלת מזימה לאסור מלחמה על המלך הבריטי בכל חלק מן הדומיניונים שלו או בכל ארץ נתונה לחסותו כדי להכריח אותו שישַנה את דרכיו או את מעשיו, או כדי להטיל אימה על הרשות המחוקקת המקומית; הסתה לכבוש בכוח מזויין ארץ, שהיא בחסותו של המלך הבריטי; ניהול מלחמת־אזרחים; שימוש בכוח־הנשק כדי להשיג שינוי־משטר ותיקון־חוקים או למנוע את ביצועם של חוקים או פעולות בעלות אופי ציבורי או רשמי; התאמצות להדיח חייל או שוטר ממילוי תפקידו ומנאמנותו למלך הבריטי או לממשלת ארץ־ישראל; הסתה למרד, לבגידה או להתקוממות. העונש, שנקבע על מעשי־עבירה אלה, היה מאסר־עולם. קשה לומר, שבקביעות־חוק אלה היה גלום הרעיון של מניעת מעשי־ב׳ ממש, לפי מובנו של המונח בשיטות־משפט אחרות או במשפט הבינלאומי. נכון יותר לומר, שחוקים אלה הזמן גרמם ושהמחוקק המאנדאטורי נתכוון להגדיר בהם — כפי ששמם מעיד עליהם — את העבירות השונות הנוגעות בעיקר למעשי־מרד, להסתה למרד ולהתקוממות של חלק אחד של האוכלוסיה נגד השני, כלומר: לעבירות על הסדר הציבורי הפומבי, שאינן מגיעות לכלל ב׳. אמנם בסימן 81 לדבר המלך במועצה, 1922, נתבעו כל תושבי א״י לציית ולסייע לנציב העליון ולמנהלי הממשל בארץ, אך לא ברור הדבר, באיזו מידה הטילה תביעה זו חובה, שהפרתה גוררת עונש כעונש הנזכר במשפט המקובל האנגלי. ארץ־ישראלים לא היו חייבים אמונים לכתר הבריטי כאזרחים בריטיים, ואע״פ שנהנו מחסותו של הכתר, אין לקבוע בוודאות, שמשום כך בלבד אפשר היה להאשימם בב׳ לפי העקרונות של המשפט המקובל.

פקודות־חוק אלו בוטלו ע״י פקודת החוק הפלילי, 1936, שגיבשה את מערכת המשפט הפלילי הכללי בארץ והגדירה, בין השאר, גם את עבירות־הב׳ ואת שאר המעשים, שיש בהם משום עבירה נגד סמכותה של הממשלה. פקודת־חוק זו, שנתפרסמה בתקופת־המאנדאט, נשארה בתקפה עד היום, ועל־יסוד סעיף 11 לפקודת סדרי השלטון והמשפט יש לקראה לאור השינויים הנובעים מתוך הקמת המדינה ורשויותיה. המעשים המהווים עבירות ב׳ לפי פקודה זו — בשינויים הנזכרים — נחלקים לשלושה ראשים. והם: א) אסירת מלחמה על המדינה — נושאת הריבונות — כדי לאיים ולהטיל אימה על הממשלה — נושאת השלטון; ב) קשירת קשר עם אדם אחר, בין שאדם זה נמצא בתוך תחומי־ישראל ובין שהוא מחוצה להם, כדי לאסור מלחמה על המדינה; ג) הסתת נכרים לכבוש את ישראל בכוח מזויין (סעיפים 49—50 לפקודת החוק הפלילי, 1936).

קביעות־חוק אלו הועברו למשפט־הארץ מקובץ החוקים הפליליים הנוהג בקפריסין, שנערך בכללו לפי דוגמת המשפט האנגלי. והואיל ועבירות ב׳ לא נידונו בבתי־המשפט בארץ עד היום, ואין לנו משום כך תקדימי־הלכה, יש לסמוך על ההלכות שנקבעו ועל הפירושים שניתנו לדברי המקור (המשפט המקובל וחוק הב׳ משנת 1351) בבתי־המשפט באנגליה. מתוך פירושים אלה עולה העקרון, שקֶשר בלבד לשנוֹת את המשטר או למַגר את הממשלה, ולוּ גם בכוח הזרוע, עדיין אין בו משום עבירה של ב׳ ע״י אסירת־מלחמה. אין אסירת־מלחמה אלא כשנעשית פעולה גלויה של לחימה ממש, כלומר, כשמתארגנת קבוצה של בני־אדם לשם ביצועה של מזימת־ב׳ בכוח. אולם הביטוי „מלחמה" אינו מוגבל בהכרח לפעולות־איבה לפי מובנו של מונח זה במשפט הבינלאומי, אלא הוא כולל כל הפרעה בכוח, שנגרמת על־ידי מספר של בני־אדם לשם השגת מטרה ציבורית כללית. בנסיונות לשחרר אסירים מבתי־הסוהר שבמדינה, להרוס בנייני־ציבור ובנייני־כינוס, להפיל גדרות ומחיצות, שהוקמו ע״י הצבא, יש משום אסירת מלחמה על הריבון במטרה לאיים ולהשתלט על הממשלה. לא מספר האנשים הנוטלים חלק במזימה, ואף לא סיכויי־ההצלחה שלה, קובעים את מהותה של העבירה, אלא המטרה, שאותם אנשים משַוים לנגד עיניהם, המעשים הגלויים (באנג׳ overt acts) וההכנות שהם עושים כדי להשיג את מטרת־הב׳. למשל: בני־אדם, שמתאגדים כדי לתפוס, ותופסים בפועל ממש, נכסי־ציבור של המדינה, כגון מבצרים, שדות־תעופה, מחסני־מזון וכד׳, בני־אדם אלה אשמים בעבירת ב׳. כמו־כן קשר, שקושרים כמה בני־אדם כדי לפוצץ בנייני־ציבור מתוך כוונה להטיל אימה על הממשלה ולהביא בכוח שינוי של משטר, פירושו — עריכת־מלחמה.

חוקת השיפוט, תש״ח, שלפיה נדונים חיילים בבתי־הדין הצבאיים, מונה שמונה מעשי־ב׳, ביניהם גם עבירות קלות מאסירת־מלחמה, כגון סיוע לאויב בנשק ובתחמושת או במסירת ידיעות על הצבא, התנהגות בפני האויב כמוג־לב, גניבת נשק ותחמושת, וכל מעשה אחר כיוצא באלה, שעלול לסכן את בטחונם של כוחות־הצבא.

קרובות לעבירת־הב׳, אך קלות ממנה, הן העבירות של

„העלמת ב׳" (סעיף 51 לפקודה) ו„פשעי ב׳" (סעיף 52). „העלמת־ב׳" פירושה: ידיעה על מעשה־ב׳, שאדם מתכוון לעשותו, והסתרתה של הב׳ מעיני השלטונות אף כשאין המסתיר מסכים לב׳ עצמה. עבירה זו, שהיא מוגדרת בחוק כפשע, נוצרת בשתי דרכים: א) כשאדם נעשה שותף־לאחר־מעשה בעבירת ב׳, כלומר, שידע בחברו שבגד במלכות וקיבל את העבריין, או סייע בידו, להימלט מן העונש, שהיה צפוי לו; ב) כשידע שמישהו מתכוון לעשות מעשה־ב׳ ולא הודיע על כך לממשלה, למושל־מחוז או לשוטר בכל המהירות האפשרית, או לא עשה מאמצים אפשריים אחרים כדי למנוע את מעשה־העבירה. אין מרשיעים אדם בפשע זה אלא כשמוכיחים תחילה, שידע לא רק על מזימת־הב׳, אלא גם הכיר את האנשים המעורבים בה. העבריין צפוי לעונש של מאסר־עולם.

„פשעי ב׳": הסעיף 52 לפקודת החוק הפלילי קובע, שכל המחבל מזימה — שהיא מוּכַחַת ע״י פעולה גלויה — להוריד את הוד מלכותו מכס־המלכות באחת מן הארצות הנתונות לחסותו, לאסור עליו מלחמה בכל חלק מארצות־מלכותו, כדי ללחוץ עליו בכוח שישַׁנה את דרכיו או כדי להטיל אימה על הרשות המחוקקת המקומית, או להסית אדם, שיכבוש בכוח־הנשק איזה חלק שהוא ממדינות־מלכותו — יֶאֱשַׁם בפשע ויהא צפוי למאסר־עולם. עבירות אלו נקראות „פשעי־ב׳". לאור ההוראות המפורטות בסעיף 11 לפקודת סדרי השלטון והמשפט, יש לקרוא את הסעיף 52 הנ״ל בשינויים הנובעים מהקמת המדינה ורשויותיה, כלומר, במקום „הוד־מלכותו" כנושא הריבונות באה „מדינת־ישראל", וכד׳. אך אם כך נעשה, יוברר לנו, שהסעיף נתרוקן מתכנו ואינו אלא שריד של תחיקה מאנדאטורית, שאבד עליו כלח.

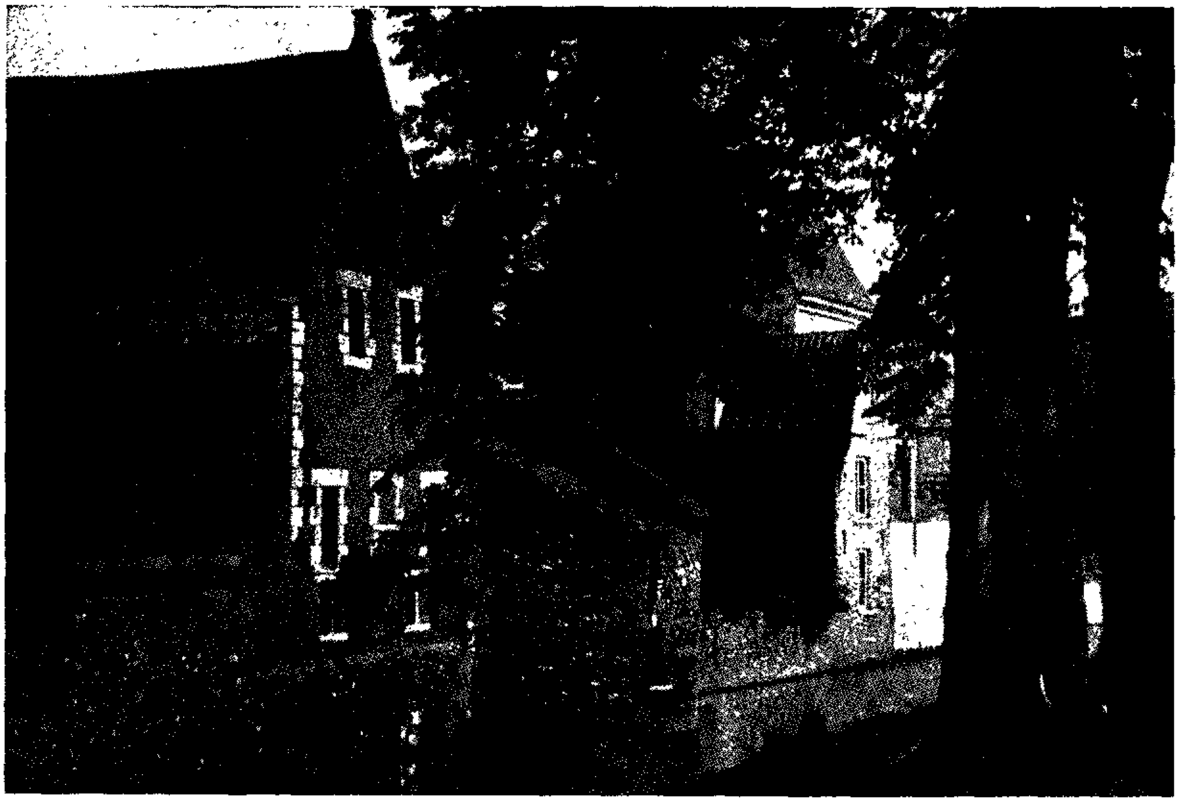
על כל העבירות הנזכרות אפשר לדון אדם בבתי־המשפט של הארץ, אף אם הפעולות המהוות אותן נעשו מחוץ לגבולות־המדינה. אולם מחמת הצביון הפוליטי שלהן אין הן נמנות עם העבירות, שביחס אליהן נעשות אמנות בינ־לאומיות על הסגרה.

J. F. Stephen, *History of Criminal Law of England*, 1883; Leon Radzinowicz, *A History of English Criminal Law and its Administration from 1750*, vol. 1, 1948; *Kenny's Outlines of Criminal Law*, ed. J. W. C. Turner, 1952; O. Hood Philips, *The Constitutional Law of Great Britain and the Commonwealth*, 1952; Frederic M. Goadby, *Commentary on Egyptian Criminal Law and the Related Criminal Law of Palestine, Cyprus and Iraq*, 1924.

ש. ז. ח.

בֶּגִין, מְנַחֵם (נו׳ 1913, בּריסק דליטא), מנהיגה של מפלגת „חירות" בישראל; מפקד אצ״ל בימי המלחמה על הקמתה של מדינת־ישראל. ב׳ גדל בבית ציוני. אביו, זאב, היה מזכיר של קהילת־בּריסק. ב׳ סיים את הפאקולטה למשפטים באוניברסיטה של וארשה. בילדותו היה ב׳ במשך זמן קצר חבר של „השומר הצעיר"; אחר־כך הצטרף לברית תרומפלדור (בית״ר). ב1931 נבחר ב׳ לחבר של נציבות־בית״ר בפולניה; ב1936 נתמנה כנציב־בית״ר בצ׳כוסלובאקיה וב1938 נתמנה כנציב־בית״ר של פולניה, שמנתה אז עשרות אלפי חברים. עם זה היה ב׳ חבר מרכז הצה״ר (הציונים הרוויזיוניסטיים) בפולניה. בתקופת המאורעות תרצ״ו—תרצ״ח אירגן ב׳ הפגנת־המונים על־יד הצירות הבריטית בוואַרשה, נאסר ע״י המשטרה הפולנית, אבל שוחרר אחר שבועות אחדים. כשפלשו הגרמנים לפולניה, נמלט ב׳ מוואַרשה לווילנה. בספטמבר 1940 נאסר ב׳ בעוון ציונות ע״י השלטונות הסובייטיים ונידון ל8 שנות־מאסר, והוגלה למחנה של עבודת־פרך בצפון־המזרח הרחוק של רוסיה האירופית. בסוף 1941 שוחרר ב׳, כאזרח פולני, בהתאם לחוזה סטאלין־שיקורסקי, ולאחר נדודים ברחבי־רוסיה הגיע כחייל פולני לארץ ב1942. בסוף 1943 נעשה ב׳ המפקד של הארגון הצבאי הלאומי (ע״ע). בתחילת 1944 הכריז ב׳ מלחמה מזויינת על השלטון המאנדאטורי הבריטי וניהל את מלחמת־המחתרת בבריטים בעקביות ובתוקף, מתוך הימנעות בכל מחיר ממלחמת־אחים. מטעם הבולשת של ממשלת־המאנדאט הוכרז פרס של 5,000 לירות פלשתינאיות בעד הסגרתו של ב׳, אבל הוא לא הוסגר. לא הצליחו גם החיפושים ההמוניים אחר ב׳, שנערכו בעזרת הצבא. בערב יציאת הבריטים מן הארץ (סוף 1947) דרש ב׳, שהמוסדות הלאומיים היהודיים יכריזו על הקמתה של מדינה עצמאית וירכיבו ממשלה, שתוּכּר ע״י המחתרת. ביזמתו של ב׳ הושג הסכם בין אצ״ל לבין הממשלה הזמנית הישראלית על הצטרפותם של 10,000 חיילי אצ״ל בגדודים שלמים לצבא הישראלי המתאַרגן. כשהגיעה ספינת־הנשק של אצ״ל „אלטלנה" לחוף תל־אביב נמצא ב׳ בתוכה כשהספינה הופגזה מן החוף. בקיץ 1948 הקים ב׳ את „תנועת החירות" וכמנהיגה של תנועה זו נבחר לכנסת הראשונה, ואח״כ לשניה. — את עיקר פעולתו המדינית רואה ב׳ בהחזרת שלמות הארץ תחת שלטון עברי. ב׳ הוא ליבּראל, שדורש את צימצום הסמכויות של הרשות ומתן חוקת־יסוד למדינת־ישראל מתוך אמונה, שבכוחה של חוקה ברורה לרסן את השלטון ולהרחיב את זכויות־האזרח. הוא מתנגד לכל מגע עם הגרמנים, וביחוד לשילומים, ומחאתו המאורגנת נגד השילומים גרמה להוצאתו מן הכנסת הראשונה למשך שלושה חדשים. ב׳ הוא גם פובליציסטן פורה. ספריו: „המרד" (1950), מתאר את מלחמת אצ״ל בשלטון המאנדאטורי; „לילות לבנים" (1953), זכרונותיו מרוסיה הסובייטית.

בֶּגִינוֹת (לאט׳ beguinae), חברות באירגוני־נשים של הכנסיה הקאתולית. הראשונים באירגונים אלה נוסדו בארצות־הַשפלה — לפי המסורת, ע״י הכומר לאמברט המגמגם (Lambert le Bègue, מת בערך ב1187), שנתכּוון לסייע לנשי הצלבנים ובנותיהם ויסד עדות־נשים („בגינַג׳וֹת"), שבהן אפשר היה לנשים להקדיש את חייהן לעבודת־אלהים בלא לקבל עליהן את נדרי־הנזירות לכל ימי־חייהן. יזמתו נשאה פרי ונשים הרבה — ביניהן ביחוד מאותן, שבעליהן לא חזרו ממסעי־הצלב — מצאו בחבורות החדשות מקלט. ב1180 לערך קיבל האירגון החדש את צורתו כאירגון מנזרי למחצה: הנשים חיו במנזר בבתים קטנים ונתחייבו לחיות חיי־נזירות כל עוד לא החליטו לעזוב את החבורה, אך הרבה מהן נדרו את נדר־הנזירות לכל ימי־חייהן. אחר מותו של המיסד התפשט המסדר גם מחוץ לארצות־השפלה — בצרפת היה מתומכיו לואי IX („הקדוש") — ותבורות של ב׳ צצו גם בגרמניה, בשווייץ ובארצות אחרות. מבּחינה חברותית אפשר היה להבחין מתחילה שלושה סוגים של מסדרי־ב׳: חבורות מורכבות בעיקר מנשים עשירות; חבורות, שנוסדו ע״י נשים בעלות אמצעים; וחבורות של נשים עניות, שהיו צריכות לדאוג לפרנסתן על־ידי עבודות־יד וטיפול בחולים. מן המאה ה13

השכונה של הבגינות בטונגרן (טונגר)

יש גם ידיעות על חבורות מקבילות של גברים, שנקראו בשם בֶגארְדִים (beghardi); חבורות־הבֶגארדים היו נתונות לניוון חברותי, מוסרי ודתי יותר מהיר מחבורות־הנשים, ולפיכך נתפוררו ושוב לא נתקיימו אחר המאה ה14. חבורות הנשים והגברים קיבלו במרוצת־הזמן אופי של חבורות עניים, שהיו נוהגים להתפרנס מבקשת נדבות למטרות דתיות, כביכול. ביחוד הפכו חבורות־הגברים, שנוצרו במקרים הרבה מבעלי־מלאכה מחוסרי־עבודה, לקבוצות קבצנים נעים ונדים, פושטי־יד וממלמלי־תפילות — ועל־כן נקראו גם בשם lollardi („מלמלנים"). אף המלים האנגליות beg (לבקש נדבה) ו beggar (קבצן), שמופיעות לראשונה במאה ה13, נוצרו, כנראה, מן השמות ב' ובגארדים. מן המאה ה13 ואילך ניכרת — ביהוד בגרמניה, איטליה וצרפת — השפעה מכרעת על חבורות הב' מצד המִסדרים החדשים של הפראנציסקנים והדומיניקנים, עד שלסוף נצטרפו חבורות מרובות של ב' ל„מסדרי ההדיוטות" של הדומיניקנים והפראנציסקנים. ההתלהבות הדתית, שיצאה ממסדרים אלה, מצאה קרקע פורה בין הב' והבגארדים (המלה הצרפתית bigot, כלומר, קנאי וקפדן בהלכות הדת, נתפשטה ברוב לשונות־אירופה מתוך סמיכות־עניין לשם ב'). מחמת מעמדם הסוציאלי בחברה של יה"ב היו הב' והבגארדים נוחים מטבעם לקבל את דעותיהן של התנועות הכופרות, שלא הכירו במרות של הכנסיה והמדינה וקיווּ לשינוי סדר־העולם. באמצעות הפראנציסקנים חדרה לתוכם התנועה של חסידי יואכים דֶה פְיורה (ע"ע), שציפו לבואה של מלכות־השמים, שתפטור את בני־האדם משיעבודם למלכות ולכנסיה. בפלאנדריה, צרפת הצפונית וגרמניה צידדו הרבה חברים וחברות ממסדרי הב' בתנועה הפאנתֶאיסטית האנארכיסטית של ה„אחים והאחיות של הרוח החפשית". המינוּיות תפסו מקום מרובה כל־כך בתוך הב' והבגארדים עד שהמלה Picardi (שיבוש עממי של המלה בגארדים) נעשתה כינוי של המינים בכלל, ובכינוי זה צויינו אף האחים הצ'כיים. סוף־סוף פתחה הכנסיה (במחצה השניה של המאה ה13) ברדיפות מקיפות נגד המסדרים הללו. בתחילת המאה ה14 כבר שימש השם beguinus בארצות רומאניות ככינוי למינים מחסידי יואכים דה פיורה, ובגרמניה שימש השם „בגרד" לציון של חסידי הכת של ה„אחים והאחיות של הרוח החפשית". מכה מכרעת הוכו המסדרים הללו בוועידת הכנסיה של וִין (Vienne), שנתקיימה ב1311 ושבה הוחלט לחסל את מסדרי־הב' — החלטה, שבוצעה בימי כהונתו של האפיפיור יוחנן XXII. בשעת הרדיפות לא הבדילו הרשויות בין ב' ובגארדים, שהיו כופרים ומינים, ובין ב' ובגארדים נאמנים לתורות־הכנסיה, ואלה האחרונים פנו לעזרה אל מסדרי־הפראנציסקנים. לאחר הפסקה קצרה חודשו הרדיפות בקנה־מידה גדול בעזרתו של הקיסר קארל IV; הוכרז נידוי על כל חברי המסדרים של הב' והבגארדים, רבים מהם הועלו על המוקד, ובתיהם הוחרמו והפכו לבתי־סוהר של האינקוויזיציה. מאחר שמסדרי־הנזירים ורשויות־הערים ניסו לפעמים להגן על הב', לא היתה עמדת האפיפיורים עקבית, ולסוף הותר קיומן של הב' ע"י האפיפיור אוגניוס IV. כיום קיימים אירגוני־ב' בבלגיה ובהולאנד בצורה המסרתית של „חצר" סגורה, שנמצאת בפיקוחה של „מַגיסטרה". הגדולה שבבגינג'ות היא זו של גנט, — מעין עיר בתוך העיר, שנוסדה ב1874 וכוללת כ500—600 ב', שיושבות ב18 מנזרים וב80 בתים קטנים.

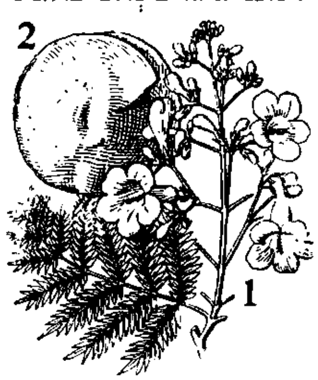
J. Greven, *Die Anfänge der Beginen*, 1912; Dayton Phillips, *Beguines in Mediaeval Strassburg*, 1941; A. Mens, *Beteekenis en oorsprong der Nederl. Begijnen en Begardenbeweging*, 1948.

ד. ס.

בַּגַנְדָה, שבט כושי, שיושב באוגאנדה, בסביבותיה של ימת ויקטוריה ניאנזה (ע"ע). מבחינה גופנית מייצגים הב' את הטיפוס של מערב־אפריקה: גבוהים, שריריים וכבדים. אך מספרם פוחת והולך; נשיהם ממעטות ללדת ומחלות־מין ונגעים אחרים עושים בהם שַׁמּות. — את מחייתם הם מוצאים בעיקר בחקלאות ובגידול־בקר. מאכלם — דגים, חגבים, נמלים לבנות, ובייחוד באנאנות. בתיהם העגולים, המכוסים גגות קוניים, מוקפים חצרות. כפריהם ועריהם קשורים אלה באלו בדרכים ישרות. לצרכי תשלום־מיסים, ביצוע עבודות ציבוריות וכדו', מחולקת ארץ הב' לעשרה מחוזות, שבראש כל אחד מהם עומד שר, שהוא אחראי לדרך המקשרת את מחוזו אל עיר־הבירה, מקום־מושבו של המלך. לשם ביצוע של תפקידים דתיים־פולחניים, שאף הם מרוכזים מסביב למלך, מחולק השבט ל־36 קלאנים. הנישואים מותרים בתוך הקלאן בלבד (אֶנדוגאמיה). את המתים קוברים במבואות־הבתים. להלכה קיבלו הב' את הנצרות, אך למעשה שולטות בתוכם האמונות הקדומות בשדים והם מוסיפים לקיים את פולחן־אבותיהם. לב' יש מיתולוגיה ענפה וסיפורי־עם מרובים על בעלי־חיים ועל רוחות, מן הטיפוס האפריקני האפייני. רווחת בתוכם צורה מיוחדת של שַׁמָּניזם; פועלים בתוכם אנשי־רפואה מגיים, וכנגדם גם רופאים בעלי ידיעות של ממש בטיבם הרפואי של עשבים וצמחים ובעלי זריזות בביצוע של ניתוחים. הנֵבֶל של הב' הוא יורש ישר של הנבל המצרי הקדום.

ר. פ.

בִּגְנוֹנִיִּים (Bignoniaceae), משפחה של צמחים — עצים, שיחים ומטפסים —, שוכני איזורים טְרוֹפיים. המשפחה מונה כ־500 מינים וכ־100 סוגים והיא קרובה ביותר למשפחת הלוֹעניים (ע"ע) — העלים שונים מאוד בצורתם, מהם פשוטים ומהם מורכבים. הפרחים עפ"ר גדולים ובלתי־נכונים; עלי־הגביע מאוחים, עלי־הכותרת, שמספרם 5, אף הם מאוחים; הכותרת דמויית פעמון או מַשפך, ובדפנותיה מעורים ארבעה אבקנים. השחלה העֶלית עשויה שני עלי־שחלה, ועמוד־העלי הנימי מסתיים בשתי צלקות. הפרי הלקט או ענבה.

בִּגְנוֹנִיִּים (Jacaranda cuspidifolia)
1. ענף פורח; 2. פרי

צמחי־התועלת של משפחת־הב' אינם מרובים; מינים אחדים של Tecoma ו־Jacaranda ידועים בעֵצָם הטוב. לעומת זה נפוצים מאד מינים אחדים כצמחי־נוי בגנים ובפרקים. מהם: הסוג בִּיגְנוֹנְיָה (שבזמן האחרון חילקו אותו לסוגים שונים), שמיניו הם בעלי פרחים יפים ומסוגלים לטפס לגובה מרובה ולכסות בזמן מועט בירקם המתמיד קירות וחומות. — Kigelia (עץ־הנקניקים), עץ מערב־אפריקני, שפרחיו תלויים על עֳקצים ארוכים מאד ופירותיו הכבדים דומים לנקניקים ארוכים. — הַיַּקְרַנְדָה הַכְּחוּלָּה (Jacaranda mimosaefolia) מבראזיל מצויה הרבה בתרבות כפרח־נוי בארצות טרופיות ותת־טרופיות, בכללן בא"י. — כמטפסים ידועים גם מיני הַטֶּקוֹמית (Tecomaria), שמולדתם היא אפריקה הדרומית.

מ. ז.

בַּגֶּסֶן, יֶנְס — Jens Baggesen — (1764, קוֹרסֶר [Korsør] — 1826, האמבורג), מגדולי המשוררים הדאניים וסופר גרמני. ב', שהוריו היו מדלת־העם, זכה לקבל השכלה גבוהה משום הענין המרובה, שגילו בו החוגים הספרותיים של דאניה, וביחוד חוגי האצולה הגרמנית, שנתפעלו מכשרונו הגדול. בדומה לרוב הסופרים בזמנו, ערך אף ב' מסעות נרחבים, הן משום שקיבל תמיכה לכך והן משום שהנדודים הלמו יפה את מזגו. מ־1789 ועד 1806 לא היה לו מקום־קבע, אלא ישב חליפות בצרפת, גרמניה, שווייץ ואיטליה. ב־1790 נשא את סופי, בתו של חוקר־הטבע הגדול אלברכט פון הַלֶּר (ע"ע); אך היא מתה בצעירותה וב' נשא ב־1799 אשה שניה. לאחר שישב שנים אחדות בקופנהאגן, נתמנה פרופסור לספרות גרמנית באוניברסיטה של קיל (1811–13). במשך שבע השנים שלאחר מכן ישב שוב בקופנהאגן וניהל מלחמה מרה בא. ג. אֶהלֶנְשְׁלֶגֶר (ע"ע), שאיכזב אז את הקהל הדאני בנסיונותיו לכתוב דראמות קלאסיציסטיות. אולם ב' וחוגו (הייבֶּרג, גרוּנְטְוִיג ואחרים) לא הצליחו במלחמה זו: אהלנשלגר כתב את יצירתו העיקרית — מחזור־השירים „הֶלְגֶה" (Helge) — במקום לבזבז את מרצו בוויכוח־סרק על הרצוי בספרות, וב' נתיאש מלכבוש לו מקום מכריע בחיים הספרותיים של ארצו. מ־1820 חזר לנדודיו, בעוד אשתו וילדיו התגוררו בקרבת־פאריס. ומן קצר אח"כ תכפו עליו הצרות. ב־1822 מתו אשתו השניה והקטן בילדיו. ב' הושלך מחמת חובותיו לזמן־מה לבית־הסוהר, ונראה, שלקה במחלת־רוח; הוא מת בהאמבורג, כשנמצא בדרכו לדאניה.

ינס באגסן

ב' הוא אחד מן המייצגים האפיינים ביותר של תקופת־המעבר מן ההשכלה אל הרומאנטיקה. הוא היה נתון להשפעות מרובות. מתחילה הלך בעקבותיהם של הקלאסיציסטים הגרמניים (ווילאנד, קלופשטוק, שילר), שב' נתקשר בהם בקשרי־ידידות. מתוך כך באה מלחמתו בזרם הרומאנטי המופרז, שטופח אז בספרות הדאנית. רושם עשה ב' בספרות הדאנית עם הופעת ספרו הראשון, „סיפורים קומיים" (1785) — ספר, שכולו מחורז ושאינו אלא חיקוי לספרו של ווילאנד, שנקרא באותו שם עצמו. בספר־מסעותיו „המבוך" (Labyrinthen, 1792/3) — הכתוב לפי דוגמת „המסע הרגשני" של לוֹרֶנס סטֶרן (ע"ע) — שיווה ב' ללשון הדאנית שלמות סיגנונית, שלא ידעה עד אז. באותה תקופה התלהב ב' מן הפילוסופיה של קאנט עד כדי כך, שקרא לעצמו „עמנואל". בגרמנית כתב — חוץ ממספר מרובה של שירים, שכמה מהם נעשו שירי־עם — אידיליה בסיגנון חגיגי בשם „עלילות־הבתולה" (Parthenais, 1803; מהדורה מורחבת, 1807), שמתארת את מסעם של בחור ושלוש בתולות להר־„הבתולה" (Jungfrau) שבשווייץ. כן כתב בגרמנית שיר אֶפִּי־הומוריסטי בשם „אדם וחוה" (Adam und Eva, 1826). ב־1806 פנה ב' לרומאנטיקה — כנראה בהשפעתה של סופי

אֶרסטֶט, אחותו של אֶהלֶנשְלֶגֶר. מאז התמסר לרעיונותיו של פִיכטֶה ואף הושפע ביותר מן הפילוסופיה המיסטית של יעקובי. אולם לאחר שנים מועטות פנה עורף לרומאנטיקה וכתב נגדה דראמה סאטירית בשם „פאוסט המושלם" (Der vollendete Faust, 1809 — שנה לאחר שנדפס „פאוסט" חלק ו של גתה!), שיצאה רק אחר מותו. כמו־כן הוציא ב1809 את ה Karfunkel- und Klingklingel-Almanach („אלמנח נצנצת וציל־צליל"), שהוא שופע לעג לרומאנטיקה ולמיסטיקה כאחת. ב1814 יצאו איגרותיו המחורזות (Po-etiske Epistlar), שנמנות מצד סיגנונן על מבחר־יצירותיו. הרבה מאיגרות אלו מוקדשות למלחמה באהלנשלגר, ועם זה חזר באותה תקופה עצמה לדגול במסתורין.
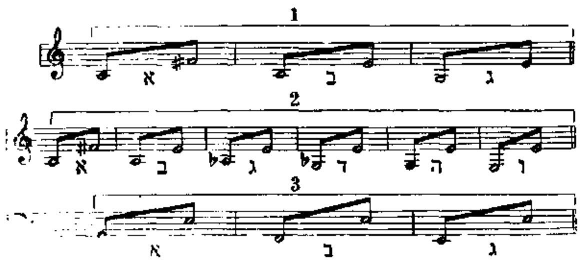
Aug. Baggesen, *B.'s Biographie*, 1843–54; *Timoleon und Immanuel, Dokumente einer Freundschaft. Briefwechsel zw. Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein und J. B.;* ed. H. Schulz, 1910; O. E. Hesse, *B. und die deutsche Philosophie*, 1914.

פ. ב.

בַּגְרוּת, בביולוגיה — תקופת־חיים, שמַתחלת עם גמר תקופת־ההתפתחות במחזור־חייו של בעל־חיים: התקופה, שבה אין מבנה־הגוף מוסיף בדרך־כלל להשתנות ושבה מופעלות בשלמותן כל הפונקציות הפיסיולוגיות, פרט לצמיחה. בשלמות זו של הפונקציות הפיסיולוגיות בתקופת הב' המכוון הוא בעיקר לשלמות של הפונקציה המינית; לפיכך ניתנת הב' להגדרה גם כתקופת כושר־הרביה בחייו של האורגאניזם.

המעבר מתקופת־ההתפתחות לתקופת־הב' הוא ה ה ת־ ב ג ר ו ת. תקופה זו בחייהם של שני המינים באדם אינה קצובה. בדרך־כלל חלה ההתבגרות בזכר בגיל שבין 12 ל16 שנים ובנקבה בגיל שבין 13 ל15, אך זמנים אלה ניתנים לשינויים בהשפעתם של גורמים גזעיים, אקלימיים, תזונ־תיים — ואפשר, גם בהשפעתם של גורמים אחרים (חיי עיר או כפר, עבודה פיסית וכד'), שטיב־פעולתם אינו ברור כל־צרכו ושהם נתונים לתנודות אינדיווידואליות ניכרות. הדעה הרווחת, שההתבגרות המינית באה בגזעים ובאיזורים דרו־מיים בגיל מוקדם יותר מבצפוניים, נכונה רק בקווים כלליים ביותר ואינה ניתנת לאימות מדוייק. גמר תקין של ההתבגרות בא — למרות תנודות אינדיווידואליות ניכרות — בזכר בגיל של 18—20 שנה, בנקבה — של 16—17 שנה; אלה הם הגילים, שבהם מסתיים בדרך־כלל גם תהליך הגידול והצמיחה, שהוא נמרץ ביותר בתקופת־ההתבגרות (פרט לתהליך של התגרמות־השלד, שנמשך עד תחילת שנות־העשרים של החיים).

ההתבגרות מסתמנת בהתפתחות של בלוטות־המין, בפעי־לות מושלמת של כל אברי־המין ובהופעת סימני־המין המשניים בהשפעת ההפרשה המינית הפנימית. בשני המינים צומחים שער בית־השחי ובית־הבושת ונוצרת החלוקה של שער־הגוף, האפיינית לכל מין; בזכר בולטת ביחוד התחלת צמיחת־הזקן. כל החלקים הגרמיים והשריריים של גוף־הזכר נעשים מוצקים ובולטים יותר. התפתחות בולטת באה במבנה־הגרון, שמתרחב ביחד עם מיתרי־הקול — מה שגורם להת־עמקות־הקול („חילופי־הקול"). האשכים מתחילים בייצור רצוף של תאי־זרע, שניתנים להפרשה בהשפעת גירויים פני־מיים או חיצונים, ותאי־הביניים שבאשכים מתחילים בייצור ובהפרשה של הורמון־הזכרות, הגורם להופעתם של סימני־הזכרות המשניים. הפעלת האֶשֶך לפעולות ההפרשה החיצונית והפנימית כאחת נעשית בהשפעת ההורמון הגונאדוטרופי של ההיפופיזה. תקופת־הכושר של הפעילות המינית, שנרכשה

חילופי־הקול בהתבגרות.
הגבול התחתון של הקף־הקול. 1. נערות — גיל: א. 3—7; ב. 8—14; ג. 15—20. 2. נערים לפני חילופי־הקול — גיל: א. 3—7; ב. 8—11; ג. 12—14; ד. 15; ה. 16; ו. 17—18. — 3. אחרי חילופי־הקול — גיל: א. 15; ב. 16—18; ג. 20

בהתבגרות אינה קצובה בזכר; עפ"ר פוחת כושר זה והולך, ואף מסתיים, בגיל ה50 וה60, עם גילויים אחרים של חולשת־זקנה; אך מרובים המקרים, שבהם הוא מוסיף להתקיים עד זקנה ושיבה.

בנקבה מתבטאת ההתבגרות בהתעגלותה והתעדנותה של צורת־הגוף מחמת התפתחותה של שכבת־שומן מתחת לעור, שמחַפָּה על התבלטותם של העצמות והשרירים. השדיים מתפתחים מחמת גידולה של בלוטת־החלב והתהוותה של שכבת־שומן מסביב לה. הסימן המובהק של התבגרות־הנקבה היא ראשית הוֶסֶת, שהיא תוצאה של התהליך המחזורי החדשי של הבשלת־הביציות בשחלה. הביצית הבְשֵלה מפיקה את תא־הביצה, ותיקה — את הורמוני־הנקבות, השולטים בתהליך הרחמי המחזורי, המתבטא בווסת, והמפיקים את כל שאר סימני־המין המשניים של הנקבה. הפעלת השחלה להפרשתה החיצונית והפנימית נגרמת אף היא ע"י ההורמון הגונאדו־טרופי של ההיפופיזה. התקופה של כושר הפעילות המינית, הנרכש בהתבגרות, מוגבלת בנקבה במספר הביציות בשחלה הניתנות להבשלה; מספר זה אינו מרובה מ300—400. לפיכך מסתיימת בכל אשה תקופת הב' המינית במשמעותה השלמה, ז. א. תקופת כושר־הרביה, בגיל שבין 40 ו50 שנה בערך.

מאחר שביסודם של כל תהליכי הפיסיולוגיה המינית וכל גילוייה מונחת פעולת ההיפופיזה, אפשר להגדיר את ההתבגרות כראשית התקופה של הפרשת ההורמון הגונאדו־טרופי; ההשפעה השלילית של הורמוני־המין על הפרשת הורמון־הצמיחה מן ההיפופיזה היא, כנראה, סיבת סיומה של תקופת־ההתפתחות בתחילתה של תקופת־הב'. את ההת־בגרות המינית מלווה גם התנוונות של בלוטת־התימוס, שאף היא קשורה בתהליכי־הצמיחה; תימוס מנוון הוא מן הסימ־נים האפיינים לב' לעומת תקופת־ההתפתחות.

בפאתולוגיה ידועות התבגרות מוקדמת ומפגרת, שהן נגרמות ע"י ליקויים הורמוניים — בהיפופיזה, ביתרת־הכליה, ואולי גם באֶפִּיפִיזה. עיכוב ממושך בהתבגרות המינים יוצר את מצב האינפנטיליזם (ילדותיות [במובן הביולוגי] קבו־עה). — וע"ע מין; רביה; הורמון.

י. ל.

הב' החברותית. א. תקופת ההתבגרות. בחברות פרימיטיביות סמוכה ראשיתה של הב' החברותית לזו של הב' הפיסיולוגית. בחברות מודרניות מַקדמת הב' הפיסיולו־גית את החברותית במספר שנים. בשכונות־עוני מוצאים

מקרים הרבה שבהם קודמת הב׳ החברותית לב׳ הפיסיולוגית. חוסר ההתאמה בין הבגרויות הוא מקור למתח פסיכי. — לב׳ החברותית יש כמה בחינות. אפשר להבחין בין ב׳ כללית, ב׳ מדינית (הזכות להצביע), ב׳ משפטית (הפסקת האחריות המשפטית של ההורים לפעולת בנם או בתם), ועוד. מידת הפיצול של סוגי הב׳ החברותית והמרחק הזמני בין מועדי־הב׳ השונים מותנים במידת ההתמחות או במידת חלוקת־העבודה המצויה בחברה.

בחברות פרימיטיוויות מרובות ובכמה חברות היסטוריות, שמידת ההתמחות בהן היא מועטת והמשפחה היא היחידה הבסיסית של חלוקת־העבודה החברותית, אין פַּעַר רחב בין הב׳ הפיסיולוגית והב׳ החברותית והמעבר מילדות לב׳ אינו מלווה משברים נפשיים. הכניסה למעמדו של המבוגר היא מודרגת. „לילד שצד ציפור קטנה מתייחסים באותה רצינות, שבה מתייחסים למבוגר שצד תאו ענק". אין איסור על משחקים אֶרוטיים בין הילדים ועל מגע מיני קודם הנישואים, באופן שנמנע מעבר פתאומי מיחס בלתי־מיני ליחסים מיניים שלמים. החובה לציית להורים מצטמצמת בהדרגה והזכות לקביעה עצמית של הפעולות גוברת בהתמדה. הב׳ בחברות אלו אינה מַתחלת במועד מיוחד ואין בה משום בעיה. היא מושגת בתהליך איטי ורציף. בחברות, שכבר הגיעו לדרגת התמחות מסויימת וחלוקת־העבודה בהן אינה מבוססת עוד על יחסים משפחתיים דוקא, כרוכה הכניסה לב׳ בתקופת־הֲכָנָה, בפעולות טכסיות ומָגיות ממושכות ובטכס מיוחד, שמציין את כניסתו של הצעיר לחברת־המבוגרים. בטכס זה באה לידי ביטוי סמלי, מוחש ודראמאטי שייכותו של האדם לשבט כולו ויציאתו ממסגרתה של משפחת־ההורים.

בחברה המודרנית, שדרגת־ההתמחות בה היא גבוהה, בולט ביותר הניגוד בין מעמדו של הילד ובין זה של המבוגר. ההתמחות מַצרֶכת תקופה ארוכה של לימוד והכשרה, וע"י כך נדחית ראשיתה של הב׳ החברותית. ההתמחות מביאה לידי פיצולה של ההתבגרות החברותית לתהליכים שונים, שמסתיימים במועדים שונים. הזכויות והחובות החברותיות של המבוגר מוטלות מפני־כן על האדם במועדים שונים, והנישואים נדחים לגיל מאוחר־ביחס.

הכניסה לב׳ בחברה המודרנית כרוכה בשורה ארוכה של הכרעות בין דרכי־חיים שונות. יש לבחור בתעסוקה מסויימת, בבן־זוג מסויים, לקבוע יחס עצמאי לדת וכד׳. יש להפסיק, כמעט בבת אחת, את חוסר האחריות של תקופת הילדות וההתבגרות, לקבל אחריות מלאה ולהיכנס למשטר של חיי־עבודה. מאיסור חמור על יחסים מיניים עובר המבוגר לחיי־נישואים. ממצב, שבו הוא חייב לציית להורים, הוא עובר למצב של עצמאות גמורה. שורת ההכרעות הגורליות, שיש לעשותן בפרק זמן קצר לערך והמִפנים המהירים בדרכי־ההתנהגות (במידת־האחריות, במידת־האוטונומיה וביחסי־המין) כרוכים בתופעות נפשיות מיוחדות, שמציינות את הכניסה לחברת המבוגרים בתרבות המודרנית. זוהי תקופה של סקרנות, תהיות, ניגודים פנימיים, של נטיה למרד בהורים, בערכים ובנְהָגים המקובלים של החברה, תקופה של משברים נפשיים ונטיה להתארגנות של בני־הנעורים בחברות מיוחדות להם.

הכניסה למעמדו של המבוגר מחייבת הינתקות מארגוני הנוער ומתרבות הנוער, שסייעו לו, לאדם, להתגבר על המשברים הכרוכים בתקופת ההכנה לב׳. דבקות יתירה בתרבות־נוער לאחר זמנה מביאה אף היא לידי משברים נפשיים וחברותיים. התופעות הקלות יותר של דביקות זו הן: רומאנטיזציה של גיל־הנעורים ונטיה לחזור פעם בפעם להתנהגות של בני־נוער. תופעה חמורה יותר: סירוב מצד הבוגרים של תנועות־נוער לקבל עליהם את תפקידי־המבוגר כפי שהם מוגדרים בחברת־המבוגרים. תופעה זו גוברת ביחוד כשקיים ניגוד בולט בין הערכים השולטים בחברה ובין ערכיו של איזה מיעוט בתוכה או כשקיימת אי־התאמה בולטת בין רמת־השאיפה של הצעירים והאמצעים העומדים לרשותם. תופעות אלו רווחות משום כך ביחוד בקבוצות של מהגרים ובשכונות־עוני.

ש. נ. אייזנשטדט, לדמותו של הנוער בחברה המודרנית („מגמות", אוקטובר 1950); י. כץ, נשואים וחיי אישות במוצאי ימי־הביניים („ציון", מס׳ 10, תש"ה); ח. אורמיאן, טפוסי ההתבגרות הנפשית בישראל, דברי־שיח, ב׳, 1951; Margaret Mead, *Coming of Age in Samoa*, 1928; id., *Growing Up in New Guinea*, 1930; id., *Adolescence in Primitive and in Modern Society*, in *Reading in Social Psychology*, 1947; B. Malinowski, *Sex and Depression in Savage Society*, 1927; T. Parsons, *Age and Sex in the Social Structure of the United States*, in *Essays in Sociological Theory*, 1949; R. Benedict, *"Continuities and Discontinuities" in Cultural Conditioning*, in *Psychiatry*, 1939, pp. 161–67.

א. ע.

ב. תקופת הבגרות. שנות הב׳ בתרבות של זמננו הן מבחינה פסיכולוגית תקופה של „התפשטות" (אכספאנסיה) נפשית ושל חיים „לשם" מטרות („נשגבות" או „ארציות", ציבוריות או אישיות), שהוצבו בתקופת ההתבגרות, בייחוד בתקופה של „התבגרות מוארכת", שהיא אפיינית לחברה „התרבותית". ואלה הם סימני הב׳ הפסיכוסוציאלית: היכולת לעבוד ולהתפרנס; הנכונות הנפשית למצוא בן־ או בת־זוג, להביא ילדים לעולם, לפרנסם ולחנכם; הכשרון להיות שורר בבית ולהביע דעה בענייני־ציבור; שאיפה גוברת והולכת לקֶבַע וליציבות במקום־העבודה, באורח־החיים ובבחירת חברים וידידים; ביקוש מעמד בחברה וביטחה אמוציונאלית, שבאות עם הקבע והיציבות הנכספים; ההתגבשות של אמונות ודעות, של הרגלים ושל יחסים לבריות, התבססות תכונותיה האפייניות של האישיות, כגון— אינטרוֹוֶרסיה או אכסטרַוֶרסיה, מזג, מנהיגות, נֶוְרַסְתֶניה (ע"ע). המבוגר שואף יותר ויותר להעלאת ההכנסה שלו ולהשבחת הנוחות בחייו, ליתר ביטחה, לנחת מילדיו, למעמד של השפעה וכבוד בחברתו, קיצורו של דבר — לעליה. הצלחה בכיוונים אלה גורמת לו קורת־רוח, ואילו כשלון מעורר בו דאגה, לפעמים עד כדי חרדה. תגובה אמוציונאלית זו של היחיד על נסיונות־החיים שלו קובעת את שיעור היציבות הנפשית שלו. בשנות ה45—ה55 לחייו מגיע האדם לשיא־התפתחותו; בשנים אלו מתברר בדרך־כלל, מה השיג האדם ומה לא השיג וכן מהו הניגוד בין מה ששאף להשיג ובין מה שהשיג בפועל. תודעת ההשג והכישלון מדרבנת, מעוררת יאוש, אדישות, שיגרתיות, המשך המאמצים הקודמים, או אף הגברתם — הכול בהתאם לתוצאות המאבק המתמיד בין ה„אישיות והתרבות".

בסוף שנות ה50 ובתחילת שנות ה60 יורד מעט־מעט שיעור העיסִיוּת (הפלאסטיוּת) של האישיות, השיגרה גוברת והולכת, דרכי־ההתנהגות נעשות מגובשות ביותר, ואף נוקשות, ואת מקומה של ההתנהגות הדינאמית יורשת

ההתנהגות הסטאטית, המסתייעת בנסיון־החיים ובטכניקה שנרכשו. הניסיון והטכניקה משמשים תחליף, לפעמים מוצלח מאוד, לכושר־הפעולה הדינאמי, היונק מכוחות ויטאליים, שנצטמק. במחצה השניה של שנות ה60 מתחילות שנות המעבר הנפשי מן הב׳ אל הזקונים.

ש. בילֶר (ע״ע) הוכיחה (1933), ש„עקומת ההתפתחות" בימי הב׳ והזקונים אינה אחידה בתחומי־חיים שונים. ראשונה לעליה ולהצטמקות כאחת היא „עקומת ההתפתחות הגופנית"; אחריה באה „עקומת המאורעות הנפשיים", העוברת בשלושה שטחים — הביוגראפיה „הביהֶיוויוריסטית" של האדם (מאורעות חיצונים), הביוגראפיה החווייתית (התרחשויות פנימיות), המפעלים האובייקטיוויים־הרוחנים שהקים. ואולם שיעור צמידותן של שתי עקומות־ההתפתחות הללו (הגופנית והנפשית) אינו גודל קבוע ועומד; במידה שפעילות נפשית מסויימת מבוססת על מבנה־הגוף ועל תיפקודיו, בה במידה היא מַקדמת להצטמצם. מפני־כן סדר הירידה של כְּשָרים ותהליכים נפשיים בימי־הב׳ הוא כלהלן: תחושות וּניעות (מוטוריות), למִידה, אינטליגנציה, התעניינות, אישיות, כושר־יצירה.

וזוהי הדינאמיקה של התפתחות־האדם בימי בגרותו: כושר הלמידה, הן למידת־תנועות והן למידת־מלים, פועל בלא הפרעות ראויות לשמן עד גיל של 50 שנה בערך. כשאין הפרעות אמוציונאליות קיימות, מסוגל מבוגר ללמוד לשונות חדשות, ואפילו לרכוש לו מקצוע חדש. א. ל. תורנדַיק (ע״ע) קבע (1928), שכושר־הלמידה, המגיע לשיאו בגיל 22, יורד לאחר מכן באיטיות מרובה מאוד עד גיל 45, ובהקף כללי של 15% לעומת מה שהיה בגיל 22. מכאן ואילך מורגשת הירידה יותר, אך גם אז אינה רצינית, ואף אינה מורגשת ביותר בחיי־המעשה; שכן מה שאנו מפסידים בירידת הכושר ללמוד, אנו מרוויחים בשיפור הטכניקה והאירגון של הלמידה שרכשנו. עוד באמצע ימי־הב׳ שָוָה הרמה של כושר־הלמידה לזו של בני 18—20, ואף רמת־כשרו של בן 55 שווה לזו של בן 14. אין, איפוא, כל יסוד לדעות המקובלות, שבן 50 כאילו חייב לוותר על התקדמותו בעבודה רוחנית. אולם בכל מקרה אינדיווידואלי יש ליתן את הדעת להבדלים שבין בני־אדם בכושר, בנסיון־החיים ובמצב האמוציונאלי.

קשה יותר לעקוב אחר ההתפתחות של האינטליגנציה בגיל הב׳ ולִמוד אותה. בדרך כלל ניכרת גם כאן, כפי שקבע (ב1935) ס. ס. מַילְז (Miles), ירידה קלה, שמַתחֶלת בשנות ה20 לחיי־האדם, וגוברת בתחילת שנות ה50 לחייו. דויד וכסלר (Wechsler) מצא (1943), שהאינטליגנציה מַגַעַת לשיאה בגיל 20—25; אח״כ באה ירידה איטית, אך מחוסרת משמעות מעשית. בגיל של 60 עדיין מצויים באדם כ75% מן האינטליגנציה, שהיתה לו בגיל 25. ירידת האינטליגנציה מורגשת פחות, לדעת ג׳ילברט (Gilbert; 1935), בבעלי אינטליגנציה גבוהה יותר ובבעלי השכלה מרובה יותר.

פּוֹפֶנבֶּרְגֶר (Poffenberger) ניסה לבטא (1942) בנוסחה מספרית כוללת את שיעור ההצטמקות הנפשית בתקופת־הב׳: בגיל 25—55 באה ירידה כללית בשיעור של 1%—2% לשנה; לאחר מכן גובר השיעור והולך.

גם בהתעניינותו של המבוגר בעולם החיצוני חלים שינויים (הנתונים על נושא זה נטולים מחייהן של אה״ב, וייתכן מאד, שאינם בעלי תחולה כללית). בימי הב׳ פוחת בהדרגה העניין בבני המין השני, אך הוא חוזר וגובר בשנות ה40 (!); פוחת העניין בקולנוע וגובר העניין בספרי־קריאה (במי שקורא!); מתמעטת ההשתתפות הפעילה בספורט וגובר הרצון להתבונן אל פעולות־ספורט של הזולת; גובר העניין במוסיקה; הראדיו מעורר עניין בגברים יותר מבנשים, שהעניין בו מצידן פוחת והולך במרוצת־הזמן; גובר העניין בשעשועים ובנופש בחברת־הזולת. בחלק השני של תקופת־הב׳ מתחילים בני־האדם להעדיף התעסקויות סבילות על פעילות.

באישיות ניכרת בתקופת הב׳ יותר ויותר השפעתה של הסביבה. בדרך כלל מתרבה כושר ההסתגלות והסבלנות כלפי הזולת. ה„אני העליון" של האדם (ויהא תכנו מה שיהיה) מאורגן יותר ותביעותיו מעצמו ומזולתו הן מגובשות בדרך כלל; אלא שהאידיאלים שלו עצמם ותכנן של תביעותיו הם גילוי של השפעת החברה, שבה הוא פועל. דיסאינטגראציה מסויימת של האישיות היא נחלת־הזקונים.

כושר היצירה המאתֶמאטית והאמנותית לרוב סוגיה (ביחוד המוסיקאלית והפיוטית), שכבר הוא מופיע לפעמים בגיל־ההתבגרות, מתבלט בשנות־הב׳ הראשונות. כושר היצירה המדעית, הטכנית והמעשית עולה בממוצע בשנות ה30 לחיי־היחיד. השיא של היצירה בא, לדעת רֶוֶס (Révész; 1952), בממוצע בשנות 35—50. קרובה לכך דעתו של להמאן (Lehmann), שקבע (1944) את שנות ה35—ה45 כשנות־השיא של היצירה. אולם כל אלה הם כללים, שמרובים היוצאים מהם, ובין היוצרים אנו מוצאים הרבה, ששיא־יצירתם בא להם קודם הגיל הנזכר או אחריו. כמו־כן תלוי מועד־השיא בסוג של היצירה, וכשרונו של היוצר גופו הוא תופעה אינדיווידואלית ביותר, שאינה ניתנת להתמצות בנוסחות בעלות תוקף כללי. אך מן הראוי להביא את דעתו של רֶוֶס (1947), שבמרוצת ההיסטוריה (ביחוד בתקופה החדשה) עלה הגיל, שבו מגיע היוצר לשיא פעילותו היוצרת.

לתוצאות אלו של החקירה הפסיכולוגית, אע״פ שעדיין הן לקויות בחסר, יש גם ערך מעשי חשוב. עִסִיוּתם של המבוגרים מרובה יותר וירידת כשרונותיהם מועטת הרבה משהיו סבורים במאה שעברה. הדינאמיות והסוציאליזאציה של החיים במאה ה20 הן נמרצות יותר. מבוגרים בני זמננו נזקקים להדרכה וחינוך בשיעור מרובה יותר מבני־גילם בעבר הקרוב; יתר על כן: נתברר שהם גם מסוגלים ללמוד ולקבל השפעה. מכאן הצורך במערכת־הפעולות הנקראת — חינוך למבוגרים.

E. L. Thorndike et al., *Adult Learning*, 1928; W. B. Pitkin, *Life Begins at Forty*, 1932; Ch. Bühler, *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*, 1933; W. R. Miles, *Age and Human Ability*, Psychological Review vol. 40 (1933), pp. 99–123; E. L. Thorndike. *Adult Interests*, 1935; S. L. Pressey et al., *Life*, 1939; *Ages of Man*, in *The Universal Jewish Encyclopaedia*, vol. I, 1939; E. V. Cowdry (ed.), *Problems of Ageing*, 1942; D. Wechsler, *The Measurement of Adult Intelligence*, 1944; G. Révész. *L'age et le talent*, 1947; J. E. Anderson, *The Psychology of Development and Personal Adjustment*, 1949, ch. 20; *Maturity*, in *Encyclopaedia of Psychology*, ed. P. L. Harriman, 1951; G. Révész, *Talent und Genie* 1952.

ח. א.

ב׳ במשפט. מבחינה משפטית ב׳ פירושה: הגיל שבו מטיל המשפט על האדם אחריות גמורה לפעולותיו ורואה אותו כשר לערוך עסקות ולבצע משימות, שקודם לכן לא היה כשר לעשותן או לקבל עליו את ביצוען.

כל אדם, ואפילו קטן, יכול להיות נושא של זכויות, אלא שבעודו עול־ימים אין האדם מוכשר לעשות פעולות משפטיות, שמצריכות שיקול־דעת ונטל־אחריות; למשל: לנהל את עסקיו, לישא וליתן בענייני־מסחר, לחוות דעה בענייני־הכלל ולמלא חובות ציבוריות. מטעם זה נוטה כל שיטת־משפט לראות אדם כעצמאי מבחינה משפטית רק משעה שדעתו נתיישבה עליו, כלומר, משהגיע לגיל שבו — כפי שאפשר להניח במידת ודאות כלשהי — באו כוחותיו הגופנים והרוחנים לידי התבגרות. השאלה היא רק מה הם סימני־ההכר המעידים על כך, ששעתו זו של אדם כבר הגיעה? — בדרך כלל נקבעת בגרותו המשפטית של אדם באחת משתי דרכים אלו: א) על־פי התפתחות כוחותיו הגופנים, כלומר, כשהוא פוסק להיות ילד ונעשה איש; ב) כשהוא מגיע לגיל מסויים, אחיד ושווה לכל נפש — תהא התפתחותו האישית מה שתהיה.

בעבר היו המחוקקים הולכים בדרך הראשונה. כך, למשל, היתה רווחת הדעה במשפט הרומי העתיק, שאת בגרותו של האדם יש לקבוע לפי התפתחותו המינית, בלא תשומת־לב למספר־שנותיו. ברור הדבר, שדרך זו אין בה קביעות. יש אדם, שהוא ממהר להתבגר, ויש אדם, שמביא סימני־בגרות במאוחר. אי־יציבות זו בקביעת בגרותו המשפטית של האדם עשויה לגרום תקלות מרובות בחיי־החברה. מטעם זה גברה ברומי בתקופה מאוחרת יותר דעתם של חכמי האסכולה, שהלכו בדרך השניה ודגלו בעקרון התועלתי, שלפיו יש לקבוע את בגרותו המשפטית של אדם ואת אחריותו למעשיו ולפעולותיו לפי גיל קצוב ומסויים בחייו. לסוף נתקבל כדבר־הלכה, שתחילתו של גיל ההתבגרות היא בשנה ה14 (לנקבות — בשנה ה12) וסופו בשנה ה25. בתקופה זו של „בין־הזמנים" היו ההגבלות המשפטיות על „בוגרים צעירים" — כפי שנקראו בני אותם הגילים במשפט — מועטות מבתקופת הקטינות: הזכר הורשה לנהל את רכושו, להתקשר בחוזה־נישואים ולכתוב צוואה; אך לידי ב׳ גמורה לא הגיע אדם אלא בשנתו ה25. אז נעשה הגבר major, כלומר, בוגר וכשר לכל דבר.

בדרך זו של קביעת גיל ב׳ אחיד הלכו מחוקקים וחכמי־משפט ברוב האומות וברוב הארצות. גיל זה הוא בזמננו גבוה משהיה בימי־קדם, והוא נקבע עפ"ר בין השנים 18 ו21. כך, למשל, לפי החוק הצרפתי, אין גבר יכול לבוא בברית־נישואים קודם שמלאו לו 18 שנה (ואשה — קודם שמלאו לה 15 שנה), אך בגיל 21 כשרים שני המינים לבצע כל סוגי־פעולות בחיים האזרחיים. במשפט האנגלי, וכמעט בכל המדינות האנגלו־סאכסיות, גיל הב׳ הוא 21 שנה לזכר ולנקבה („גיל מלא" — full age), ומכאן ואילך הם מתחילים ליהנות מזכויות משפטיות שלמות וגם חייבים לשאת בעולן של כל החובות המשפטיות. 21 שנה הוא גיל הב׳ המשפטית גם בסקוטלאנד, בלגיה, דאניה, הולאנד, שווייץ, גרמניה, איטליה, יוון, שוודיה, נורווגיה, פולניה, רומניה, פורטוגאל ובכמה ממדינות אמריקה הלאטינית. גיל הב׳ בסין הוא 20; בארגנטינה — 22; בספרד — 23. בצ׳ילה ובאוסטריה — 24. באה"ב של אמריקה נתקבל בדרך כלל העקרון של ה„משפט המקובל" האנגלי. אך יש מדינות באה"ב, שבהן מַגַעַת אשה ל„גיל מלא" בשנתה ה18, ויש מדינות, שבהן מגיעים גם האיש וגם האשה לגיל הב׳ עם נישואיהם.

במדינת־ישראל אין גיל ב׳ קבוע ואחיד. המג׳לה (ע"ע) משמש עד היום קובץ־החוקים האזרחי היסודי, וקובץ־חוקים זה היונק ממקורות המשפט המוסלמי־הדתי אינו מתאים כלל, ברובו המכריע, לתנאי־החיים בחברה מתקדמת. לפי הוראות המג׳לה רוכשים להם גם הזכר וגם הנקבה כושר משפטי שלם משמלאו להם 15 שנים. אך תחילתה של עונה זו קודמת לכך בכמה שנים, ואין היא באה בשני המינים בזמן אחד: בזכר מתחלת עונת־הב׳ משמלאו לו 12 שנים, ובנקבה — משמלאו לה 9 שנים; וסימניה של הב׳: פליטת שכבת־זרע וכוח־העיבור בזכר, והווסת וכושר־ההתעברות בנקבה. מי שהגיע לסוף עונת־הב׳ ולא הביא סימנים — דינו כדין גדול; ולהפך: קטן שטען „בגרתי" ולא הגיע לתחילת עונת־הב׳ — אין שומעים לו. זכר, שמלאו לו 12 שנים, ונקבה, שמלאו לה 9 שנים, ועדיין לא בגרו — כלומר, לא הביאו סימנים — קרויים „מתבגר" ו„מתבגרת", עד שיגיעו לסופה של עונת־הב׳. מתבגר או מתבגרת, שהודו לפני השופט שבגרו, אך מראה־גופם מכחיש את דבריהם — דוחים את הודאתם; ואולם אם ניכרים סימני־ב׳ בגופם הרי הם נאמנים והודאתם מועילה. באו לאחר זמן וטענו, שדיברו שקר, אין שומעים להם.

להלכה נוהג גיל־ב׳ זה, ונוהגים סימני־ההכר שלו, גם כיום במשפט האזרחי בישראל, מאחר שעדיין לא נקצב גיל־ב׳ קשיש יותר ומתקבל יותר על הדעת. אולם אף בימי המאנדאט כבר נסתמנה הנטיה להעמיד את גיל הב׳ המשפטית על 18 שנה. כך, למשל, מי שלא מלאו לו 18 שנה נקרא בפקודת הירושות בשם „קטן", ודינים מיוחדים הוקדשו באותה פקודת־חוק ל„יורש קטן" כדי להגן עליו ועל הרכוש, שבא לו בירושה. ומי שמלאו לו 18 שנה דינו כדין גדול. עבריין שלא מלאו לו 18 שנה לא היה חייב מיתה על עבירות־רצח אף קודם שבוטל עונש־המוות. והוא הדין בכשרו המשפטי של אדם לקבל עליו אחריות בנוגע לפעולות כלכליות או מסחריות שונות. לפי פקודת־השותפויות, למשל, כשר להיות שותף בעסק מי שמלאו לו 18 שנה (אולם כל עוד לא מלאו לו 21 שנה הוא צריך לקבל את הסכמת אֶפִּיטרוֹפּסוֹ להשתתפותו בעסק או אישור לכך מצד בית־המשפט המחוזי); לפי פקודת פשיטת־הרגל כולל המונח „חייב" את כל מי שגילו אינו פחות מ18 שנה; לאגודה שיתופית אין אדם מתקבל כחבר אלא אם כן מלאו לו 18 שנה, ובדבר־המלך במועצה על הנתינות הארצישראלית נאמר במפורש, שגיל־הב׳ למטרת אותו חוק הוא 18 שנה.

נטיה זו להעמיד את גילה של הב׳ המשפטית על 18 שנה ניכרת אף במשפט הישראלי. כך, למשל, קובע חוק האזרחות, תשי"ב־1952, ש„בגיר" לצורך אותו חוק הוא אדם מגיל 18 ומעלה. לפי הצעת חוק־הירושה, שעובדה ע"י משרד־המשפטים, כשר אדם לערוך צוואה, ולהיות עד לצוואה, משמלאו לו 18 שנה. „נער", לצורך ההוראות האמורות בחוק לימוד־חובה, תש"ט־1949, פירושו אדם בגיל 14—17. והוא הדין בכמה מִן הזכויות האזרחיות המוענקות ע"י הרשות, והחובות האזרחיות שהיא מֻטֶלֶת על סוגים שונים של בני־אדם. כך, למשל, העניק החוק את הזכות לבחור לעיריות ולאסיפה המכוננת (הכנסת הראשונה) לכל אדם, גבר ואשה, שמלאו לו 18 שנה (גיל הזכאים לבחור לכנסת השניה ולכל כנסת שלאחריה הועמד על 19 שנים). ומשהגיע אדם, אם גבר ואם אשה, לגיל זה, הריהו חייב בשירות־הביטחון. „מבוטח", לפי

חוק הביטוח הלאומי תשי״ד־1953. הוא „תושב״ של ישראל, שמלאו לו שמונה עשרה שנה. כאמור, עדיין קיים החוק, שנקבע במג׳לה בנוגע לגיל הב׳. אך אין חוק זה אלא בחינת „הלכה ואין מורין כן״, לפי שההוראות המפורשות בפקודות המאנדאטוריות ובחוקי המדינה המיוחדים עדיפות לגבי העניינים הנדונים באותן פקודות ובאותם חוקים.

י. פוקרובסקי, תולדות־המשפט הרומאי, תרגום א. ליטאי, תרפ״ח; ד״ר שמואל איזנשטדט, המשפט הרומאי, תולדותיו ותורתו, 1953; W. W. Buckland, *A Manual of Roman Private Law* 1939²; C. A. Hooper, *The Civil Law of Palestine and Trans-Jordan*, vol. 2, 1936.

ש. ז. ח.

ב׳ במשפט העברי. ביחס לב׳ מִבְחִנת ההלכה בין איש לאשה; ונחלקו התנאים בדבר: לדעתו של רבי יהודה הנשיא נעשה אדם „גדול״ כשמלאו לו שלש־עשרה שנה ויום אחד, והאשה — כשמלאו לה שתים־עשרה שנה ויום אחד, והטעם שניתן לכך הוא — „שנתן הקב״ה בינה יתירה באשה יותר מבאיש״ (נדה, מ״ה, ב׳); ולדעת ר׳ שמעון בן־אלעזר נעשה אדם „גדול״ כשהוא בן שתים־עשרה שנה ויום אחד, והאשה — כשהיא בת שלש־עשרה שנה ויום אחד, והטעם לכך: מתוך שהילד, בניגוד לילדה, „מצוי בבית־רבו״, „נכנסת בו ערמומית תחילה״. אך לגבי ההלכה נתקבלה דעתו של ר׳ יהודה הנשיא (משנה, שם, ה׳, ו׳; אבות, ה׳, כ״א; שו״ע, אורח־חיים, תרט״ז, ב׳).

נוסף על הגיל יש צורך בסימנים פיסיים מסויימים לשם קביעת הב׳: צריך שתגדלנה לכל הפחות שתי שערות באותם המקומות בגופו של אדם, שהופעתן בהם היא סימן לב׳ (משנה נדה, ו׳, י״א; גמ׳, שם, מ״ו, א׳; נ״ב, ב׳).

ביחס לאשה מכיר המשפט העברי בשני שלבים: „נערות״ ו„בגרות״. אמנם האשה נעשית „גדולה״ כשהיא מַגַּעַת לגיל של שתים־עשרה שנה ויום אחד וכשניכרים בגופה סימני־ב׳ — וכבר אז היא אחראית למעשיה — אבל גם אז עדיין היא „נערה״ ולא „בוגרת״; רק כשהיא נעשית בת שתים־עשרה שנה וששה חדשים הריהי „בוגרת״ (כתוב׳, ל״ט, א׳). צויינו גם סימני־ב׳, שצריכים להימצא בגופה של האשה (משנה, נדה, ה׳ ח׳; תוספתא, שם, ו׳; בבלי, שם, מ״ז, א׳). — „בוגרת״ — בניגוד ל„נערה״ — יוצאת מרשות אביה (כתובות ל״ט, א׳) ואין לו בה אותן הזכויות שהיו לו בה בקטנותה ובנערותה: מעשי־ידיה ומציאתה הם שלה ולא של אביה (עי׳ כתובות מ״ג, א׳) ואין אביה יכול לקדשה למי שהוא רוצה (ע״ע אִשּׁוּת, קדושי קטנה). וע״ע בר מצוה.

L. Löw, *Lebensalter*, 1875.

צ. ק.

בַּגְרַטִיאוֹן (Багратион), **פְּיוֹטְר אִיוָנוֹבִיץ׳** (1765—1812), מצביא רוסי ממשפחת הבאגראטידים, בית־המלוכה הארמני והגאורגי הקדום. ב׳ הצטיין במצוֹר אוצ׳אקוֹב (1788), בכיבוש פראגה, הפרבר של וארשה (1794), שירת בצבא־המשלוח הרוסי לאיטליה ולשווייץ בפיקודו של סוּבוֹרוֹב (1799). 1805 איפשר ב׳ את הנסיגה של עיקר הצבא הרוסי (בפיקוד קוטוזוב) בהולאברין, כשעמד מול כוח צרפתי גדול פי חמישה ואיבד את מחצית אנשיו. באוֹסטֶרליץ עמד ב׳ מול האגף השמאלי הצרפתי בפיקודו של מִירָא (ע״ע). הצטיין בקרבות של אֵילַאוּ, היילסבֶּרג ופרידלאנד — קרבות־הדמים, שהפתיעו את נאפוליון בכוח העקשנות של ב׳. ב־1808 עבר ב׳ בראש צבאו על פני הקרח את המפרץ הפיני, הופיע בעורף של האיים האולאנדיים וכבש אותם, וע״י כך הכריח את השוודים לבקש שלום. — במלחמת 1812 פיקד ב׳ על הגייס השני הרוסי והצליח להתאחד בסמוֹלֶנסק עם הגייס הראשון, שהיה בפיקודו של בַּרקלי דֶה טוֹלִי (ע״ע). בקרב בּוֹרוֹדִינוֹ (7 בספטמבר) פיקד ב׳ על האגף השמאלי ונפצע פצעי־מוות. ב׳ הצטיין באומץ־לבו ובעקשנותו בשדה־הקרב. היה תלמידו של סובורוב וצידד בהתקפה ובמלחמת־בזק. במלחמת 1812 התנגד ב׳ לטכסיסי־ההשהיה של בארקלי דה טולי וקוטוזוב — טכסיסים שתוצאות־המלחמה הצדיקו אותם.

בֵּדָה וֶנֶרַבִּילִיס — Beda Venerabilis; באנגל׳ Bede — (672/3—735), מלומד ותֵאוֹלוֹג אנגלי; המייצג החשוב ביותר של התנועה ההומאניסטית האנגלית ביה״ב וקדוש של הכנסיה הקאתולית (כינויו „וֶנֶרַבִּילִיס״ — המכובד — היה, כנראה, כינוי רגיל לכמרים בימיו). ב׳, שהיה בן למשפחה אנגלוסאכּסית, נכנס כשהיה בן 7 למנזר הבנדיקטיני על־שם פטרוס ופאולוס בּוֶרמוּת־יארוֹ (Wearmouth-Yarrow) שבנוֹרתוּמבריה ושם בילה את כל שאר ימי־חייו. הוא חיבר פירושים ברוח האלגוריה לפרקים מסויימים של כתבי־הקודש, שבהם הירבה להסתמך על אבות־הכנסיה. בחיבורו על דרכי־השירה בכתבי־הקודש (De schematis et tropis scripturae sanctae) משווה ב׳ את הסיגנון השירי של המקרא לזה של הספרות הקלאסית העתיקה. חיבוריו במניין־השנים ובלוח זכו לתפוצה מרובה והשפיעו הרבה על הכרוניסטים של יה״ב. החשוב בחיבוריו של ב׳ הוא Historia ecclesiastica gentis Anglorum („תולדות הכנסיה של האומה האנגלית״, 731), שפותח בימיו של יוליוס קיסר ומצטיין בפירוט ניכר כשהוא מגיע לתקופה שלאחר התנצרותם של הסאכּסונים באנגליה (596—731). ב׳ התייחס במידה יוצאת מן הכלל של ביקורת למקורותיו וידע להבחין בין עובדה היסטורית ובין מסורת. בהשפעת „תולדות־הכנסיה״ שלו נתקבל מניין־השנים לפי ספירת־הנוצרים מתחילה אצל הכרוניסטים של התקופה הקארולינגית ואחר־כך בכל העולם הנוצרי. ב׳ חיבר גם את „תולדות ראשי המנזר של וֶרמוּת־יארוֹ״ (Historia sanctorum abbatum monasterii in Wiremutha et Gyruum).

למדנותו של ב׳ היתה מרובה; הוא ידע יוונית ואפשר גם קצת עברית. כתביו כוללים את מבחר נכסי־ההשכלה של אירופה המערבית בזמנו, ובאמצעותם נשתיירו לדורות הבּאים. עם תלמידיו של ב׳ נמנה אֶגְבֶּרט — מייסדו של בית־הספר ביוֹרק, שבו למד אלקוין (ע״ע), מחדש הלימודים הלאטיניים ביבשת אירופה בימיו של קארל הגדול. כל כתביו של ב׳ יצאו ב Migne, Patrologia Latina, tom. XC—XCV. מהדורה חדשה מספרו „תולדות הכנסיה״ יצאה על־ידי קינג (J. E. King) ב־1930.

M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur im Mittelalter*, I. 1911, p. 70 sqq.; A. H. Thompson, *Bede, His Life, Times and Writings*, 1935; E. S. Ducket, *Anglo-Saxon Saints and Scholars*, 1947; E. R. Curtius, *Europäische Literatur u. lateinisches Mittelalter*, 1948, s.v.

ד. פ.

בִּדּוּד חַשְׁמַלִּי, ע״ע חַשְׁמַל.

בִּדּוּד תֶּרְמִי, הגנה מפני מַעֲבָר של חום או קור.

כל ב׳ ת׳ מבוסס על העובדה, שמוליכוּת־החום של האויר — כשאינו נמצא בתנועה — קטנה הרבה מזו של

חמרים מוצקים ונוזלים. מפני־כן מורכבים חמרי־הבידוד משלד, שכולל מספר מרובה מאוד של חללים קטנטנים. במידה שמועט האחוז של החומר המוצק בשלד זה ומרובה מספרם של החללים המלאים אויר, בה במידה גדול יותר כושר־הבידוד שלו, ומאותה סיבה עצמה משתפר הבידוד עם ירידת המשקל הסגולי של חומר־השלד. הגבול להקטנת־המשקל נקבע ע"י הדרישות לחוזק־החומר. מים מיטיבים להעביר חום, ועל־כן מאבד כל חומר־בידוד את כשרו כשחלליו מתמלאים לחות. הגנת הבידוד בפני חדירה של אויר נושא לחות, שהיא עלולה להתעבות, חשובה ביחוד בבידוד מפני קור

ב' ת' מושג בשיטות אלו:

כשלחומר־הבידוד צורת אבקה — כגון קִיזֶלְגוּר (ע"ע)—, מערבים אותו עם סיבים ושערות, מרטיבים את התערובת ומורחים אותה על־פני העצם שרוצים לבודדו.

לשם הכנתם של קירות מבודדים משתמשים בלוחות. החומר המקובל ביותר לתכלית זו הוא שַׁעַם, עפ"ר „נפוח" — כלומר, שעם, שנקבוביותיו (או חללי־האויר שבתוכו) מוגדלות באופן מיוחד. לשם בידוד בפני קור מכסים לוחות אלה בשכבת זפת, ולשם בידוד בפני חום — בשכבת־חמר.

חמרים אחרים, שמשמשים לתכלית זו, הם: לוחות מצמר־עץ, סיבים וכד' („סלוטֶכֶּס"), בֶּטוֹן־קצף, חמרים פלאסטיים חדישים, שנפחם, כתוצאה מתהליך־ניפוח מעולה, עלול לגדול עד פי ארבעים מנפחו של החומר המקורי.

שכבות של לוחות־אלומיניום דקיקים, שביניהם יש שכבות של אויר חסר־תנועה, משמשות אף הן כאמצעי־בידוד וגם מקטינות את קרינת־החום החוצה.

כן עלולים לשמש לשם בידוד חללים ממולאים בפסולת־שעם, נסורת, צמר־זכוכית, וגם בקש, או מכסים של אסבסט, כותנה וכד'.

בשיטת הבידוד ע"י רִיק (ואקואום) משתמשים בבקבוקי־תרמוס ובמיכלי דיוּאַר (ע"ע).

טיבו של הבידוד נקבע ע"י מדידת המוליכות. חמרי־הבידוד הטובים ביותר מקטינים את כמות־החום העוברת דרך שכבה בעובי של 1 מ' במשך שעה עד ל0.03 קילוקאלוריות למ"ר בהפרש־טמפראטורה של 1° (ב20°).

קיים גבול משקי להגדלת עביו של הבידוד. בידוד עבה ביותר לא רק כרוך בהוצאות מרובות, אלא שהוא אף עלול לגרום להפסדי חום (או קור) כתוצאה מהגדלת הקפו של הצינור. קודם שקובעים את צורת־הבידוד יש לברר אם ההפסד הכרוך בהוצאות עליו יוצא בשכר החיסכון, שהוא גורר בדלק (חום) או בחשמל (קור).

ר. ל

בֶּדוֹז, תּוֹמַס לֶוֶל — Thomas Lovell Beddoes — (1803, קליפטון — 1849, באזל), משורר ודראמאטורגן אנגלי. ב' היה בנו של רופא וחוקר מפורסם ובן־אחותה של המספרת מריה אֶג'וֹרת (1767—1849). ב' למד רפואה ושימש כרופא בבאווריה ובשווייץ ואף השתתף בתנועות מהפכניות באירופה. כמה פעמים ניסה לשלוח יד בנפשו ולסוף התאבד. בתקופת לימודיו באוכספורד פירסם כמה שירים ואת המחזה „הטראגדיה של הכלה" (The Bride's Tragedy, 1822). מחזהו השני, „ספר־הבדיחות של המוות או הטראגדיה של הליצן" (Death's Jest Book or The Fool's Tragedy), יצא אחר מותו. שני המחזות נכתבו בחרוזים לבנים. העלילה של המחזה השני, שב' כתב אותו במשך עשרים וחמש שנים (מ1825 עד שמת), מתרקמת מסביב לשני אחים — וולפרם ואיזבּרנד —, שמבקשים לנקום את מות־אביהם ואת אונס־אחותם במֶלֶוֶריק, הדוכס ממונסטרבֶּרג; לשם כך הם מצטרפים לפמליה שלו, הראשון כאביר והשני כליצן־החצר; הרפתקותיהם מלוות ביסודות על־טבעיים ומוזרים. אע"פ שיצירותיו העיקריות של ב' הן בעלות צורה דראמאטית, אין למצוא בו חוש מיוחד למבנה ואופי דראמאטיים; בעיקרו היה משורר לירי בעל כשרון בלתי־מצוי לריתמוס ולדימויים. ב' הושפע משֶׁלִי ומן האסכולה הרומאנטית בגרמניה, וביחוד מן הדראמאטורגים של תקופת אליזאבת, וֶבְּסטֶר וטוּרְנֶר (Tourneur). כוחו מרובה במתן־ביטוי לחולני ולמגוחך; אך מתוך דבריו על אימים ומוות נשקף חזון של יופי אידֶאלי — מזיגה מיוחדת, שהקנתה לב' את פירסומו ההולך וגדל. — עזבונו של ב' הגיע לידיו של בּרַאוּנינג, שהכיר בכשרונו.

H. W. Donner. *The Browning Box*, 1935; id., *T. L. Beddoes*, 1935.

א. א. מ.

בֶּדְוִים, נודדים ממוצא ערבי ודוברי־ערבית. השם בדוי („בַּדַוִי" بدوي) נגזר מן המלה בַּאדִיָה (بادية) שפירושה בערבית — מדבר. התואר „בדוי" אינו שגור, בדרך כלל, בפי בני־המדבר עצמם. הללו קוראים לעצמם „אַעְרַאב" (اعراب) או „עֻרְבַּאן" (عربان = ערבים).

הב' מצויים בחצי־האי־ערב, וכן בעיראק, ירדן, סוריה וישראל, ובמידה מצומצמת ביותר גם בלבנון. באפריקה הם מצויים בעיקר באיזורי הצפון, במצרים ובסודאן. שרידים של שבטי־ב' נמצאים לאורך החוף המזרחי של אפריקה, בדרום־פרס ובאיי המפרץ הפרסי. אין בידינו מספרים מדוייקים על גדלה של האוכלוסיה הבדוית בארצות הללו. בערב־הסעודית, שהאוכלוסיה שלה מנתה ב1948 (לפי האומדן של ממשלתה) 6,500,000 נפש, הב' הם רוב מכריע. בעיראק, שלפי אומדן של או"ם ב1950 יושבים בה 5,100,000 נפש, הב' הם חלק ניכר של האוכלוסיה. קודם שסופח חלק מארץ־ישראל המערבית לממלכת־ירדן ההאשמית, היו הב' רוב האוכלוסים של עבר־הירדן המזרחי. בסוריה הם יותר מעשירית האוכלוסיה.

רוב חוקרי מסורת־היחס של שבטי־הב' מחלקים אותם לשלוש קבוצות עיקריות: „ע ר ב עַ א רִ בָּ ה" (عرب عاربة), כלומר בני הגזע הערבי ה„טהור". על קבוצה זו נמנו תשעה (ולדעת אחדים — שבעה) שבטים, צאצאי ארם בן שם בן נח. משבטים אלה (כגון: „תַמוּד", „וַבַּאר", „עַאד" ואחרים), שלפי המסורת הערבית היו מראשוני המתאחזים בערב, לא נשאר בזמננו לא זכר ולא סימן. מהם שנעלמו כליל, ומהם שנקלטו ונתבוללו בשבטים אחרים. על הקבוצה השניה — „מֻתַעַרִבָּה" (متعربة) —, שמוצאה הערבי „הטהור" פגום במידת־מה, נמנים, לפי המסורת, צאצאי קַחְטַאן (قحطان), הוא יקטן בן עֵבר. בתוך שבטי־הב' מַקנה התיחסות זו מעמד גבוה ומכובד ביותר בסולם הגֶנֶאַלוגיה הערבית. ארץ־מוצאם של השבטים הנמנים על ענף־קחטאן היא ערב הדרומית. הם נקראים לפעמים בשם הכללי „אַהְל אַלְקִבְּלָה" (اهل القبلة) — כלומר, בני־הדרום. הקבוצה השלישית —

מן ההווי של הבדוים.
הצילומים נעשו ע"י א. אפשטיין (אילת)

„מ ס תַ ע ר בָּ ה" (مستعربة) — כוללת את אלה, שאינם מוחזקים בעלי מוצא ערבי, אלא שנטמעו בתוך הערבים וקיבלו את לשונם. כינוי זה ניתן גם לשבטים בדויים, שנמנים, לפי המסורת, על צאצאי ישמעאל בן אברהם אבינו. מוצאם — ערב הצפונית, ולפעמים הם נקראים בשם הכללי — „אַ הְ ל אַ ל שְׁ מַ א ל" (اهل الشمال)— כלומר, בני־הצפון. אחדים מן השבטים, שתחום־חניתם בזמננו הוא צפון־ערב, מתיחסים על צאצאי קחטאן. לפי המסורת הרווחת בתוכם נדדו במשך הדורות מדרום־ערב לאיזורי־הצפון של חצי־האי ערב ונתאחזו בהם. כן יש שבטים, כשבט „אַ ל צְ לַ יְ ב" במדבר־סוריה, ושבט „אַלְהֻטַיְם" בחג'אז, שמוצאם אינו ברור כל צרכו ושאין להם שלשלת־יחס בדוית. אין שבט בדוי משבטי ערב, שהוא בא בקשרי־נישואים עמהם או מכיר בשוויון מעמדם לזה של שאר השבטים.

במרוצת־הזמן היגרו ב' הרבה ממקומות־מוצאם לאיזורים אחרים — קרובים ורחוקים. פגעי־הטבע, מלחמה על התפשטות צבאית ומדינית גרמו לעיתים לנדידות המוניות של שבטים שלמים. בגבולות ערב והארצות הסמוכות הופיעו שבטי־ב' זמן מרובה לפני האיסלאם, ואף לפני ספירת־הנוצרים, אבל התפשטותם ההמונית בארצות המזרח התיכון ובאפריקה הגיעה לשיאה בתקופת מוחמד ואחריה.

הב' מאורגנים בשבטים שהם שונים זה מזה מכמה בחינות. יש בהם שבטים גדולים וקטנים; חזקים וחלשים; נודדים ונודדים־למחצה. ארגון השבט מסתעף מלמטה למעלה. היחידה היסודית בשבט היא המשפחה („עַ אִ י לָ ה"), כלומר, בית־אב על כל צאצאיו, עפ"ר עד דור חמישי. משפחות, שהן קרובות זו לזו על־פי מוצאן, מהוות מטה (שנקרא, בפי שבט „אַלרֻוַאלָה", „אַהְל", או „אָל"). מטות קרובים זה לזה מצטרפים לשבט („עַ שִׁ י רַ ה" או „קַ בִּ י לַ ה"). כל מטה ושבט ידוע בשמו המיוחד. לפעמים נקרא השבט על שם אביו, מייסדו המסרתי, כגון: „בַּ נ וּ חַ' א לִ ד" (בני־חַ'אלִד). יש שכמה שבטים, שכל אחד מהם ידוע בשמו המיוחד אלא שהם קרובים זה לזה קרבת־מוצא, נקראים גם בשם כולל אחד, אע"פ שאין שום קשר ביניהם. גוש כזה, מן הגדולים ביותר בתוך שבטי הב' בצפון־ערב ובמדבר־סוריה, הוא „עַ נַ א זֶ ה" („עֲנֶזֶה"); מספרם של בני השבטים הנמנים עליו מגיע לרבבות.

בראש השבט עומד שיך (شيخ — „זקן"), שהוא עפ"ר גם נציגו כלפי חוץ. בכל שבט יש לאחת מן המשפחות חזקה על השלטון וממנה יוצאים השיכים; משרת־השיך עוברת עפ"ר בירושה מאב לבן, אבל לפעמים תופס החזק במשפחה את השלטון ומתמנה לשיך. שלטון־השיך נשען בעיקרו על המסורת המקובלת על הב' — מסורת שקבעה את אורח־חייהם ואת יחסיהם החברותיים במדבר. מלבד מבמקרים בודדים, אין השיך רשאי לשנות ממסורת זו אף כקוצה של יו"ד. תפקידו להיות שומר עליה ולהקפיד שתקויים בשלמותה, ורק על־פיה הוא רשאי לשלוט ולשפוט. אחר מלחמת־העולם I דאגו שלטונות המאנדאט הבריטי בעיראק, עבר־הירדן וארץ־ישראל, וכן שלטונות המאנדאט הצרפתי בסוריה, להקנות לשיכים של שבטי־הב' מעמד רשמי במסגרת המשטר האדמיניסטראטיווי החדש במדינה. לשיכים של שבטים גדולים הוקצו מקומות בבתי־הנבחרים של סוריה ועיראק, וכן ניתנה להם קיצבה קבועה מקופת־המדינה. אמצעים אלה היה בהם כדי לחזק את שלטונם של שיכים אלה, אך גם להגביר את תלותם בשלטון המרכזי שבמדינה.

הב' הם ברובם המכריע מוסלמים, והשאר (כמה שבטים בעבר־הירדן) הם נוצרים. המוסלמים שבהם מחולקים לשבטים סוניים ושיעיים (בעיראק). פולחן הדת ומצוותיה אינם תופסים בחיי־הבדוי אלא מקום מצומצם בלבד. אמונת־היחוד שלו היא פרימיטיווית ביותר ולא נשתנתה במשך דורות. תפיסתו המוסרית, השקפותיו על יחסי הפרט והחברה, הושפעו במידה מועטת מן האִסלאם; בעיקרן הן פרי השפעות של אמונות ודעות, שקדמו למוחמד. אמונות תפלות, שהרבה מהן נשתמרו מתקופת „הבערות" (جاهلية) ועבודת־האלילים, תופסות מקום מרכזי בחייו.

חשיבות מיוחדת נודעת במסורת הבדוית למנהג של הכנסת־אורחים ולמנהג של גאולת־הדם (ע"ע). שני המנהגים הללו כאחד נתפתחו בתוך מסיבות־החיים במדבר. המנהג של הכנסת־אורחים, שהוא קדוש לכל בדוי, כעשיר כעני, מקורו בצורך של עזרה הדדית, שהיה מורגש ביותר בתנאי־החיים של המדבר. מנהג גאולת־הדם מקורו בצורך אחר — צורך של ערבות הדדית לחיים מצד כל הקשורים זה בזה קשרי־דם. אילמלא ערבות זו עלולה היתה להשתרר הפקרות בסביבה, שרק בתקופות קצרות בתולדותיה היה השלטון בה נתון בידי שומרי סדר וחוק.

בדומה לתפיסתו הדתית כך אף שאר גילויי חייו הרוחנים של הבדוי הם פרימיטיוויים ביותר. במסורת הבדוית נצטברו אוצרות של שירים, אגדות ופתגמים. בתוך כמה שבטים קמו משוררים ונוגני „רַבַּאבָּה" (ربابة) כלי־נגינה

דומה לכינור), שיצא להם שם בין נודדי־המדבר וזכרם שמור עד ימינו. בתי־הספר הנודדים לילדי הבדוים, שנוסדו אחר מלחמת־העולם I בכמה מארצות המזרח התיכון, מקרבים את הבדוי לחיי־החברה שמחוץ למדבר ומחזקים את קשריו אל בני־דתו ודוברי־לשונו בכפר ובעיר. מעמדה של האשה הבדוית עולה על זה של האשה המוסלמית בכפר; היא ממלאת תפקיד פעיל יותר בחיי־המשפחה ובמלחמת־הקיום הקשה של האדם במדבר.

חייו הכלכליים של הבדוי נשענים בעיקר על גידול גמלים וצאן, שמספק לו את רוב צרכיו — בשׂר, חלב וצמר. בכמה מחלקי מדבר־ערב מצויים עד היום שבטים, שגידול־גמלים משמש כמעט המקור היחידי לקיומם. הללו מתגאים בכך ורואים כנחותי־ערך את השבטים העוסקים גם בגידול בקר וצאן. אולם חייו של הנודד במדבר, שפרנסתו על המרעה ושהאוהל המיטלטל משמש לו בית (אגב, יריעות־האוהל ארוגות עפ״ר מצמר־עיזים, שהוא טוב מצמר גמלים וכבשים ויש בו כדי להגן על האוהל מפני גשם), לא היו מעולם חדגונים בתכנם ובצורתם המשקית. מפני ההבדלים בטיבם של מקומות־המרעה, בכמות־המשקעים ובמקורות־המים ברחבי המדבר ונאותיו, נמצאו שבטים, ביחוד אלה ששטחי־נדודיהם סמוכים לישובים, שגידלו, נוסף על גמלים וצאן, גם בקר ועיזים. ב׳ אלה, שנקראו בשם „מַעַאזֶה״ (معازة), כלומר: רועי־עיזים — שם, שיש בו לגבי נודדי־המדבר טעם לפגם, — הוכרחו לצמצם תחום־נדודיהם, ואם אדמת־המרעה היתה גם ראויה לעיבוד, היו מנסים לנצלה מתחילה באופן חלקי ולעיתים בלתי קבועות — לזריעת תבואה לצרכיהם בלבד. בתנאי שלום וביטחון היה התהליך של התקשרות לעבודת־אדמה גובר, ועם זה קיה מתפורר המשטר החברותי של הנודדים והיו נעלמים הרבה מגילויי־המסורת של המדבר. רק המבנה הארגוני (המיוסד על המשפחה והשבט) והחיים באוהל היו מציינים את שייכותם של נודדים־למחצה אלה לחברת הב׳. לפעמים היה תהליך זה נמשך דורות הרבה, ולסוף היו שבטי־הב׳ עוברים מחיים של נדודים־למחצה לחיים של ישיבת־קבע ונעשו עובדי־אדמה גמורים (פלאחים) ושוכני־בתים.

צאצאי־ב׳ מצויים בכפרים מרובים על גבול המדבר כמעט בכל ארץ מארצות המזרח התיכון; במסרתם ובמנהגיהם ניכרים רישומים של חיי־הנוודות שלהם בעבר. לעומת זה ידועות תקופות בתולדות המזרח התיכון — והן היו תכופות וממושכות בימי הקיסרות העותמאנית —, שבהן היה השלטון המרכזי במדינה מתרופף ושבטים בדויים היו מתפרצים לתוך איזורי־ישוב, הורסים ערים וכפרים והופכים אדמה חקלאית לאדמת־מרעה — מה שאירע, למשל, בנגב, וגם בחלקים שונים של עבר־הירדן המזרחי, סוריה ועיראק. ידועים גם מקרים, שבעקבות ההסתערות של בני־המדבר לתוך איזורים, שבהם תקעו יתד שבטי־ב׳ נודדים־למחצה, חזרו אלה האחרונים לחיי נדודים גמורים. דבר זה קרה במאה שעברה לשבט חֻוֵיטַאת, החונה באדום שבעבר־הירדן ובגבולות ירדן וערב־הסעודית.

מן ההווי של הבדוים.
הצילומים נעשו ע״י א. אפשטין (אילת)

במדבר יש לכל שבט בדוי איזור־נדודים משלו, שרק הוא זכאי לחנות בו, לרעות בו את מקנהו ולנצל את המעיינות ואת הבארות שבו. כשקיימים יחסי־ידידות בין שבטי־ב׳, חונים לפעמים, בחינת אורחים, בניו של שבט אחד בתחומיו של השבט השני ובהסכמתו. הסגת־גבול גוררת סיכסוכים; ביחוד בשנות מחסור ובצורת שימשה אחד מן הגורמים למלחמות במדבר.

סדרי־החיים המסרתיים של הב׳ התחילו משתנים יותר ויותר אחר מלחמת־העולם I, כשעל הריסותיה של הקיסרות העותמאנית התחילו מתכוננות מדינות לאומיות — עיראק, סוריה ועבר־הירדן. ממשלותיהן של מדינות אלו ניסו — אמנם, מתוך זהירות יתרה — להגביל ואף לבטל זכויות מיוחדות, שמהן נהנו שבטי־הב׳ שבגבולן ולהטיל עליהם מרות של משטר מרכזי. בעיראק, שהאחוז של שבטי־הב׳ באוכלוסייתה הוא גבוה ולשיכים יש בה כוח והשפעה מרובים גם מחוץ לתחומי־שבטיהם, גרמו השבטים לא־אחת, עם התמוטטות השלטון המרכזי, לזעזועים מדיניים. קודם מלחמת־העולם II היו מנהיגים מדיניים מסתייעים בהם במאבקם עם יריביהם. בחצי־האי ערב חולל המשטר, שהקים המלך עַבְּד אַלְעַזִיז אִבְּן סַעוּד, שינויים יסודיים בתוך חוגי־המדבר — גם ביחסים בין השבטים לבין עצמם וגם ביחסים בינם לבין שלטונות המלך. בסביבה, שקודם לכן לא הוכרה בה, לא להלכה ולא למעשה, המרות של שלטון מרכזי, מתקבלים עכשיו נציגי־המלכות כנציגיו של שליט יחיד ועליון.

השינויים שבאו בתקופה זו בכל תחומי־החיים של המזרח התיכון חוללו גם שינויים ניכרים במערכת־החיים הכלכליים של הב׳. כמה וכמה גורמים עיקריים השפיעו על משקו של הבדוי וזעזעו את יסודותיו המסרתיים. הגבולות שבין המדינות החדשות, שהותוו אחר מלחמת־העולם I, הגבילו את חופש־הנדודים של הב׳, ועם הרחבת איזורי העיבוד החקלאי, בתנאי השלום והביטחון היחסי שנוצרו, נצטמצמו שטחי־המרעה שעמדו לרשותם. לעומת זה לא גילו המדינות הערביות הצעירות יזמה בישובם של הנודדים־למחצה על

הקרקע. הנסיונות, שנעשו ע"י השלטונות הצרפתיים בתקו־פה של משטר המאנדאט בסוריה לבצע התישבות מתוכננת של ב' באיזורי הפרת והחאבור, לא הביאו לידי תוצאות ניכרות. בערב הסעודית נתרופפו במשך הזמן מאמציו של המלך לישב שבטים של ב' — כמשימה דתית וצבאית —, ומן ההתחלות הראשונות, שנעשו בכיוון זה, לא נשאר כמעט זכר. נסיונות, שנעשו ע"י שליחים אמריקנים לשפר את תנאי־החקלאות בערב הסעודית, הצליחו במידה ידועה בין התושבים החקלאיים, אך לא השפיעו על מצבם של שבטי־הב'. למרות חוסר העזרה והתיכנון מצד ממשלותיהם, נתונים שבטי הב' בעיראק, סוריה ועבר־הירדן בשלבים שונים של תהליך־מעבר מחיים של נדודים או נדודים־למחצה לחיים של ישיבת־קבע.

בין הגורמים, שפגעו ביסודות־הקיום המסרתיים של הב', יש לציין גם את ירידת חשיבותו של גידול־הגמלים, לאחר שהמכונית חדרה אף למקומות, שבהם היה הגמל משמש אמצעי־תחבורה עיקרי. גם פשיטות־השוד („גזו") של שבטים בדויים על מקומות־ישוב (או על שבטים בדויים אחרים) — פשיטות, שבימי מחסור או בצורת שימשו מקור של הכנסה „צדדית" לשבטים מרובים — כמעט פסקו מחמת הענשים החמורים, שהממשלות המרכזיות הטילו על המת־קיפים. חטיבות מיוחדות של צבא ומשטרה גיידת הוקמו ברוב המדינות הערביות לשם שמירה על הסדר במדבר. בתקופת השלטון העותמאני היה רווח המנהג של הטלת מס־חסות („חווה") מצד שבטים חזקים על שבטים חלשים, ואף על ישובים באיזורי־הספר, חלף הגנה על האחרונים מפגיעות ופשיטות מצד שבטים אחרים. בזמננו כמעט בטל מנהג זה, ומתוך כך נסתם מקור־הכנסה אחר בשביל הרבה שבטים בדויים.

עם גילוי מקורות־הנפט בחצי־האי ערב נוצר גורם, שאת השפעתו על חיי־הב' עדיין קשה להעריך. השפעה זו כבר ניכרת היא לא רק בתוך הב' החונים בקרבת מקורות־הנפט, שהרבה מהם הופכים מרועי־צאן לפועלים שכירים, אלא גם בתוך שבטים אחרים. בעיית־הב' היא אחת מן הבעיות החב־רותיות הקשות; לפתרונה יש חשיבות מעשית מרובה ביחוד בשביל המדינות במזרח התיכון, שהב' הם בהן אחוז מכריע או ניכר בתוך האוכלוסיה הכללית.

א. ראובני, שם, חם ויפת, תרצ"ב; ז. וילנאי, תולדות הער־בים והמוסלמים בארץ ישראל, תרצ"ב; א. אפשטיין (אילת), הבדוים, חייהם ומנהגיהם, תרצ"ג; מ. אסף, תולדות השלטון הערבי בארץ ישראל, תרצ"ה; א. נ. פולק, דברי ימי הערבים, תש"ו; ח. ז. הירשברג, ישראל בערב, תש"ו; י. שמעוני, ערבי ארץ ישראל, תש"ו; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, 1902[2]; J. L. Burckhardt, *Notes on the Beduins and Wahabys*, 1831; C. Ritter, *Arabien* (Erdkunde, XII–XIII), 1867; W. C. Palgrave, *Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia*, 1865; E. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, 1897[2]; D. C. Hogarth, *The Penetration of Arabia*, 1905; Sir R. F. Burton, *Pilgrimage to al Medinah and Meccah*, 1906 (new ed.); Gertrude L. Bell, *The Desert and the Sown*, 1907; H. St. J. B. Philby, *The Heart of Arabia*, 1922; *Arabia of the Wahhabis*, 1928; T. E. Lawrence, *The Seven Pillars of Wisdom*, 1926; C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, 1926 (new ed.); A. Musil, *Arabia Petraea*, 1908; *Arabia Deserta*, 1927; *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*, 1928; F. Buhl, *Das Leben Muhammeds*, 1930; A. de Boucheman, *Material de la vie bedouine*, 1935; H. R. P. Dickson, *The Arab of the Desert*, 1936; P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1943[3]; Robert Montagne, *La Civilisation du Desert*, 1947

א. אי.

בַּדּוֹלְיוֹ, פִּיֶטְרוֹ — Pietro Badoglio — (נולד 28.9.1871), מצביא ומדינאי איטלקי. ב1896 השתתף במלחמה בחבש, ב1911/12 במלחמה האיטלקית־התורכית בלוב, ב1916 הצטיין בקרבות בסביבת גוריציה ובנובמבר 1918 ניהל את המשא־ומתן על שביתת־הנשק עם אוסטריה. 1921 נשלח בשליחויות דיפלומאטיות לרומניה ולאה"ב, ב1924/5 שימש ציר של איטליה בבראזיל. אחר־כך נתמנה ראש המטה הכללי של הצבא האיטלקי; 1929—1933 היה מושל בלוב. 1935/6 שימש מפקד עליון של הצבא האיטלקי, שכבש את חבש. בתחילת מלחמת־העולם II היה ב' שוב ראש המטה הכללי, אך בדצמבר 1940 ויתר על משרתו כתוצאה מכשלונם של צבאות־איטליה ביוון. אחר התפטרותו של מוסוליני (יולי 1943) נעשה ב' ראש־הממשלה ובספטמבר אותה שנה חתם על חוזה כניעתה של איטליה. הוא התפטר מכהונת ראש־הממשלה במאי 1944.

בַּדַחוֹז (Badajos), 1. מחוז בדרום־מערבה של ספרד, סמוך לגבולה של פורטוגאל, בדרומו של גליל אֶסְטְרֶ־מַדוּרָה. מחוז־ב' הוא הגדול שבמחוזות־ספרד. שטחו 21,653 קמ"ר. מספר תושביו כ815,800 (1950).

רוב שטחה של ב' היא רמה נמוכה, שופעת לדרום־מערב. בצפון מגעת ב' עד רגלי הרי־טוֹלֵדוֹ. בדרומה מתנשאים רוכסי סִיֶרָה מוֹרֶנָה. במרכזה זורם נהר גְוַדִיאָנָה בעמק, שהולך ומתרחב לצד מערב.

חלקה המזרחי של ב' הוא שחון וראוי בעיקר למרעה, ואילו במערבה יש שטחים נרחבים של אדמה פוריה. 55% משטחה של ב' מעובדים ובהם מגדלים ביחוד חיטה, שעורה, תירס, גפן וזית. כשליש מן השטח משמש למרעה (מרעה־חורף במזרח הרמה ומרעה־קיץ בהרים): בב' מגדלים בקר, צאן וחזירים. כ10% מן השטח מכוסה יערות, שמהם מפיקים כמויות גדולות של שעם.

כמויות קטנות של עופרת, נחושת וצפחה נחצבות לרגלי סיירה מוֹרֶנָה בדרומה של ב'. מפעלי־תעשיה קטנים (למוצרי טכסטיל, צמר, עור, שעם, יין, שמן ומוצרי־מזון שונים) קיימים בערי־ב' ובסביבותיהן.

ב' דלה באמצעי־תחבורה מודרניים. מסה"ב והכביש הראשי ממאדריד לליסבון חוצים את ב' ממזרח למערב, ומס"ב שניה חוצה את ב' מצפון לדרום. הערים הראשיות: בַּדַחוֹז (עיר־הבירה; ר' להלן, 2), מֶרִידָה (25,000 ת'), אַל־מֶנְדְרַלֶחוֹ (25,000 ת'), דון בֶּנִיטוֹ (22,000 ת').

2. עיר־הבירה של מחוז ב'. יושבת על גבעה, שמתרוממת על הגדה הדרומית של נהר־גְוַדִיאָנָה, סמוך לגבול פורטוגאל. מספר־תושביה כ79,000 (1950). ב' היא מרכז של מסחר, תחבורה ותעשיה (מזונות, מוצרי־צמר, כובעים, קליעת־סלים). היא מוקפת חומה.

בתקופה הרומית היה במקום מבצר, שנקרא בשם באטא־לום (Batallum). ב' נעשתה עיר־מבצר ומרכז מסחרי לאחר שנקבעה ב1031 כבירתה של ממלכה מוסלמית קטנה בדרום־מערבה של ספרד, ומאז נקראה בַּטַלְיוֹס (بطليوس). ב1229 נכבשה ב' על־ידי אלפונסו IX מלֵאון. במחצה השניה של המאה ה13 בוצרה ב' ובאותה תקופה נבנו בה קאתדראלה מפוארת וטירה. במשך מאות שנים שימשה ב' מבצר חשוב על גבול ספרד ופורטוגאל. בתקופת מלחמות־נאפוליון הותקפה

ב׳ כמה פעמים ע״י הבריטים בפיקודו של וֶלִינגטוֹן (ע״ע), ולסוף נכבשה על־ידיהם (1812). גם בימי מלחמת־האזרחים בספרד (1936) התחוללו קרבות אכזריים מסביב לב׳. לאחר שנכבשה העיר ע״י צבאותיו של פראנקו נערך בה טבח של הסוציאליסטים ומצדדיהם. — בב׳ נולד הצייר לואיס מורֶלס (ע״ע), ששתיים מתמונותיו שמורות בקאתדראלה של ב׳.

מ. בר.

בַּדְחָן, ע״ע חֲתֻנָּה.

בַּדַתְשָׁן (Badakhshan), 1. חבל־ארץ בקצה הצפוני־מזרחי של אפגאניסטן, שהוא גם יחידה היסטורית ואד־מיניסטראטיווית; כולל את גליל־ואחאן, החוצץ בין ס.ס.ס.ר. ובין פאקיסטאן וקאשמיר. את שטחו אומדים ב52,000 קמ״ר ואת מספר־תושביו ב450,000. — חבל ב׳ נמצא כולו בגליל־המים של נהר אַמוּ־דַרְיָה (ע״ע). בעמקי פלגיו של נהר זה, וביחוד בעמקו של נהר־קוֹקְצ׳ה שבמערבו של החבל, נמצאים בתי־שְׁלָחִים, שבהם מגדלים חיטה, אורז, כותנה ועצי־תות (לגידול תולעת־המשי). בגבעות מגדלים שעורה, קטניות ועצי־פרי. בהרים מגדלים מקנה, שהוא מקור־הפרנסה העיקרי של תושבי־ב׳. חשיבות כלכלית יש גם ליערות, ששרדו בהרים, ולאבנים היקרות — אבן־הכחול (לַפִּיס לָזוּלִי), אוֹדֶם וברקת (אִיזְמָרַגְד) — הנמצאות בב׳. קודם שנתגלו דרכי־הים למזרח הרחוק בתחילת התקופה החדשה היה ערך מסחרי לדרך העוברת בב׳ ובוואחאן לסין. — תושבי־ב׳ הם ברובם טאג׳יקים ובמיעוטם טוּרְקְמֶנִים, רובם מוסלמים סוניים ומיעוטם שיעיים. עיר־הבירה, פַאיְזָאבַאד, שיש בה כ25,000 נפש (1950), יושבת על הקוֹקְצ׳ה במרחק של כ300 ק״מ מקאבול, שאליה היא מחוברת ע״י כביש למכוניות. כ80 ק״מ ממערב לפַאיְזָאבַאד שוכנת רוּסְטַק (כ10,000 נפש), ובמבוא לוואחאן שוכנת זֵבַאק (כ5,000 נפש), שבקרבתה נמצאות מחצבות של אבן־הכחול ושמְעֻבדת גם אִיזְמָרַגְדים ואבני־אודם וסוחרת בהם ובזהב.

בתקופה העתיקה היתה ב׳ חלק מממלכת בַּקְטְרִיָה (ע״ע). הגאוגראפים המוסלמיים מזכירים אותה רק מן המאה ה9 ואילך, וכנראה לא נכבשה ע״י המוסלמים קודם סוף המאה ה9 (ע״ע אפגניסטן, תקופת האסלם). ב1272־3, כשעבר מַארְקוֹ פּוֹלוֹ בב׳, משל בה נסיך מוסלמי, שהתיחס על אלכסנדר מוקדון (שהגיע לבאקטריה). האחרון בצאצאי בָּנֶיהָ של שושלת זו מת במאה ה15 והאחרון בצאצאי בנותיה באמצע המאה ה18; אז עלתה לשלטון שושלת חדשה של מִירִים (נסיכים). ב1765 נכבשה ב׳ ונשדדה ע״י האמיר של קאבול, אבל זה האחרון לא החזיק בה מעמד. במחצה הראשונה של המאה ה19 היתה ב׳ בידי מושלי קאטאגאן, החבל הגובל עם ב׳ ממערב. בחבל זה נכללה ב׳ גם לאחר שנכבשה קאטאגאן על־ידי האמירים של קאבול בשנות ה50 למאה ה19. בשנות ה40 למאה ה20 הופרדה ב׳ מקאטאגאן.

2. ב׳ העליונה (ברוסית Горно-Бадахшанская А. O.) — חבל אוטונומי ברפובליקה הסובייטית הטאג׳יקית בפַּמִיר (ע״ע), הגובלת עם ואחאן. שטחה קרוב ל60,000 קמ״ר ומספר אוכלוסיה כ50,000. תושביה, שברובם הם טאג׳יקים ובמיעוטם טורקמנים, מתפרנסים בעיקר מגידול־מקנה. העיר הראשה — חוֹרוֹג — יושבת על נהר פִּיאנג (פלג של האַמוּ) על גבול ב׳ האפגאנית.

א. י. בר.

בֶּדְיֶה, ז׳וֹזֶף — Joseph Bédier — (1864, פאריס — 1938, גראן־סֶר [Grand-Serre] על נהר דְרוֹם), חוקר הספרות הצרפתית של יה״ב. גדל באי־רֶאִיניוֹן (צפונית ממאדאגאסקאר), שבו נשתקעה משפחתו (ממוצא בְּרֶטוֹני) במאה ה18, ומ1883 עד 1886 למד ב„בית־הספר הנורמאלי״ (École normale) המפורסם בפאריס. לאחר שלמד בלשנות רומאנית גם בגרמניה, אצל הרמן סישֶיֶה (Suchier), ולאחר שהורה באוניברסיטות של פריבור (שווייץ) וקאן וב École normale, נמסרה לו ב1903 הקאתדרה של מורו גאסטון פַּרִי ב Collège de France, שבו הרצה עד 1936. גאוניותו נתגלתה אף בעבודת הדוקטור שלו, הספר המזהיר Les Fabliaux, 1893, שבו הביע את הדעה, שהסיפורים המבדחים של יה״ב נולדו באירופה עצמה ולא הובאו מן המזרח; מאז גדל פירסומו, וב׳ מוכר כיום על־ידי אנשי־המדע בכל העולם כגדול החוקרים במאה ה20 של הספרות הצרפתית העתיקה וכסולל דרכים חדשות בחקירה הבלשנית בכללה. בשנת 1920 צורף לאקאדמיה הצרפתית וכן נתמנה כחבר של כמה אקאדמיות בארצות שונות. ב׳ היה מן הלוחמים האמיצים והפעילים בהגנה על דרייפוס.

ז׳. בדיה

יצירתו העיקרית היא ספרו „האגדות האֶפּיות״ (Les légendes épiques; 4 כרכים, 1908/13), שבו נתכוון ב׳ להוכיח, שהאֶפּוֹסים הלאומיים של צרפת, כגון „שירת רוֹלאן״, אינם עיבודים של שירים מן המאה ה8 וה9, אלא נוצרו במנזרים בהשפעתם של מסעי־הצלב, במאות ה11 וה12. ספריו של ב׳ כוללים בין השאר עיבוד של אגדת טריסטאן ואיזולדה, בצרפתית חדשה ובסיגנון מקסים (Le Roman de Tristan et Iseult, 1900), שניתרגם לכמה לשונות; „היסטוריה של הספרות הצרפתית״ (בשותפות עם פול אזאר [Hazard], 1923), והוצאה של „שירת רולאן״ (1921/7) עם פירוש, שמדגים את דעתו של ב׳, ששיטת „ביקורת־הטקסטים״, שהנהיג קארל לאכמַן, חסרה יסוד בטוח ושאת ההוצאות המדעיות יש לבסס בעיקר רק על כ״י אחד.

ספריו של ב׳ מצטיינים בכוח הנמקה מפליא ובשיטת־הרצאה, שיש בה משום דמיון להצעת־טענות מעולה של עורך־דין. התאוריות שלו היו תמיד בניגוד גמור אל המוסכם ע״י חוקרי־זמנו, וכולן השאירו מקום להתנגדות; אעפ״כ הפיצה כל אחת מהן אור חדש על הבעיות שדן בהן, ומתוך כך נתן דחיפה חשובה להתפתחותו של המדע, שבו עסק.

F. Lot, *J. B.* (1939).

ח. פ.

בַּדִיָה אִי לֶבְּלִיךְ, דוֹמִינְגוֹ — Badía y Leblich, Domingo; ידוע גם בשמו הבדוי עַלִי בֵּי אֶל־עַבַּאסִי ונקרא גם קאסטיו (Castillo) — (1818-1766), סייר ספרדי,

שהתחפש כמוסלמי מלומד ועבר בארצות־ערב. נולד בבר־צלונה, למד את הלשון והספרות הערביות, ואף נתמחה בתורת האסלאם, עד שאפשר היה לו להתהלך עם חכמי־האסלאם כאחד מהם. כדי להשלים את התחפשותו כמוסלמי נימול. ב1803 יצא בתמיכתה של ממשלת־ספרד למארוקו; משם הלך ביבשה למצרים ולמכה וחזר לספרד דרך ארץ־ישראל, סוריה וקושטה. כשחזר לארצו היתה כבושה בידי הצרפתים; ב׳ נעשה אחד מבני־בריתם של הכובשים ונתמנה כמושל־קורדובה. כשגורשו הצרפתים מספרד נדד לצרפת, וכאן פירסם ב1814 בצרפתית את ספרו „מסעות עלי אל עבאסי באפריקה ובאסיה בשנות 1803—1807״ (Voyage en Afrique et en Asie pendant les années 1803—1807). כששהה בחלב שבסוריה בשליחות צרפתית חשאית בשם בדוי חדש (עלי עותמן) מת (כנראה, הורעל). אחר מותו נתפרסמו עוד כמה רשימות ממסעותיו (בקאטאלאנית ובספרדית) ואטלאס של הארצות, שבהן עבר. משום ההרפת־קות הנועזות, שתיאר בחיבוריו, זכו לתרגומים ולפירסום מרובה. למדע תרמו ספריו רק מעט.

בְּדִיחָה, ע״ע הומור.

בְּדִיל (לאט׳ stannum, אנג׳ tin, צרפ׳ étain, גרמ׳ Zinn), יסוד כימי מתכתי מקבוצת־IV של המערכת המח־זורית. סמל כימי: Sn; מספר סידורי: 50; משקל אטומי: 118.70; תערובת של 10 איזוטופים (ע״ע) בין Sn^{112} ובין Sn^{124} (הוכנו גם כמה ראדיו־איזוטופים מלאכותיים מ Sn^{118} עד Sn^{126}); ערכיות: 2, 4. — הב׳ קיים ב3 צורות אַלוֹטְרוֹ־פִּיוֹת (ע״ע): (1) הצורה המתכתית המצויה — זו שהיא יציבה בין 18° ובין 170°; גבישים טֶטְרַאגוֹנאליים. (2) ב170° נעשה הב׳ פריך וב200° הוא ניתן לכתישה לאבק דק, שגרגריו הם גבישים רומביים. (3) למטה מ18° הופך הב׳ לאט — ובקור חזק במהירות — לאבקה אפורה, שמשְ־קלה הסגולי קטן משל (1) וגבישיה הן קוביות; כלי־ב׳, כשהם נמצאים זמן ממושך בקור, עלולים להתפורר לאבקה — „מגפת־הב׳״, שהיא תהליך „מידבק״: ב׳ לא־נגוע, שעומד במגע עם ב׳ שנתנגע, מתפורר במהירות מרובה מזו שבה הוא מתפורר כשהוא לעצמו.

תולדות הב׳. ידיעת הב׳ ודרכי השימוש בו הם קדומים מאד. חפצי־ב׳ נמצאו במצרים של תקופת תות־ענח־אמון (המאה ה14 לפסה״נ), אולם בצורת הברונזה (ע״ע) — כַּתֶּךְ עם נחושת — כבר היה רווח השימוש בו בייצור של כלי־זין, כלי־עבודה ותכשיטים בתרבויות העתיקות של המזרח התיכון והרחוק מן האלף ה4 לפסה״נ. במקרא נמנה ה„בדיל״ עם המתכות המצויות (במדבר לא, כב), וביחוד כמתכת גסה, שמשמשת ערב (סיג) למתכות יקרות (ישע׳ א, כה; יח׳ כב, יח), אבל אפשר שב„בדיל״ זה נתכוונו לנתך של מתכות שונות, שהב׳ היה אחד מהם. השבעים מתרגמים κασσίτερος, הוולגאטה — stannum. השם κασσίτερος מצוי בשירת הומרוס, ופירושו: המתכת הבאה מן האיים הַקַסִיטֶרִיים (כן אצל פְּליניוס), שלדעת רוב החוקרים הם האיים הבריטיים (אע״פ שלדעת קצת שמם הוא ממוצא סאנסקריטי). האגדה היוונית מיחסת את גילוי הב׳ (והער־פרת) למידאס מלך פְּריגיה; ומיחזקאל (כז, יב) אנו למדים, שהצורים היו מפיצים ב׳ במזרח ובמערב. ידוע, שבתקופת התלמיים הובא ב׳ למצרים מקוֹרְנְווֹל (בריטניה), ויש בכך משום סיוע להשערה, שכך היה גם קודם לכן. בניצול מכונן של מכרות־קורנוול הוחל, כנראה, במאה ה5 לפסה״נ, ומזמנו של יוליוס קיסר הגיע אלינו תאורו של דיודורוס בדבר שיטת ההפקה של ב׳ בבריטניה. כבבלים הקדמונים ראו גם הרומים את הב׳ כמין עופרת (plumbum candidum או plumbum album — עופרת לבנה); השם stannum לב׳ בלבד נתיחד במאה ה4 לספה״נ. האלכימאים האלכסנדרוניים הראשונים קראו לו בשם הֶרְמֶס, ואח״כ שינו את שמו לְזֶוּס או יוּפִּיטֶר; למתכת הב׳ הוסמך סמלו של כוכב־הלכת צדק (=יופיטר), ולמלח הכלורי של הב׳ — ששימש תרופה למחלות־תולעים — קראו בשם מלח־צדק (sal Jovis), ולתחמצתו — סיד־צדק (calx Jovis). ידיעת הב׳ ותולדותיו הגיעה לאירופה ביה״ב ע״י האלכימאים הערביים (גבר, ע״ע). מסוף התקופה העתיקה היתה בריטניה הסַפָּק העיקרי (ואפשר, היחידי) של ב׳ לכל המע־רב, ואף למזרח הקרוב. ביה״ב התחילו מנצלים מכ־רות ב׳ בבּוֹהֶמיה, ומתחילת הזמן החדש ואילך — אף בסאכסוניה. מאמצע המאה ה19 נדחו מקורות־הב׳ האירופיים מפני המקורות החשובים, שנתגלו במזרח הרחוק ובאמריקה הדרו־מית, ובסוף המאה ה19 גם באפריקה.

קופסת־תה סינית עשויה בדיל עם שיבוצי פליז, המאה ה19

מתכת־ב׳ צרופה מופיעה בכמויות זעירות מאד בטבע בצורת גרגרים כערב נטפל לזהב (סיביר, גיאנה) או כערב של עפרות־ביסמוט (מכסיקו). אולם כמקור להפקתה בקנה־מידה גדול חשובים רק מחצביה — בעיקר הַקַסִיטֶרִיט (או אבן־הב׳), שהוא הדו־תחמוצת, SnO_2, ובמידה פחותה מזו — פִּירִיטֵי־הב׳, שהם סולפידים מעורבים של ב׳, נחושת וברזל. הקאסיטריט מצוי באסיה הדרומית־מזרחית — במאלאיה, אינדוֹנֶזיה (איי באנְקה, בּיליטוֹן וסינְגֶּפֶּג), וגם בסיאם, הודו־סין, בורמה וסין —, בבוליוויה שבדרום־אמריקה, בניגריה ובקונגו הבלגית שבאפריקה התיכונה, בכמויות קטנות גם באירופה — בקורנוול שבבריטניה ובפורטוגאל — ובאוס־טראליה. התפוקה העולמית השנתית גדלה מ80 אלף טון בתחילת המאה ה20 עד ¼ מיליון טון בתחילת מלחמת־העולם II, פחתה עד למטה מ100 אלף טון מחמת המלחמה ומלחמות־האזרחים בדרום־מזרח אסיה, והיא חוזרת ומתקר־בת ל200 אלף טון בשנים האחרונות. הצרכן והיבואן הגדול ביותר של ב׳ הן אה״ב.

תפוקת הבדיל בעולם (באלפי טונים)

	מאלאיה	אינדונזיה	סיאם	סין	בוליוויה	ניגריה	קונגו הבלגית	תפוקה עולמית
1939	66	31	19	12	30	11	10	196
1941	87	57	18	[1]7	47	17	19	[1]269
1945	2	1	3	—	48	13	19	98
1950	57	32	10	[1]4	31	8	14	[1]176

[1] אומדן

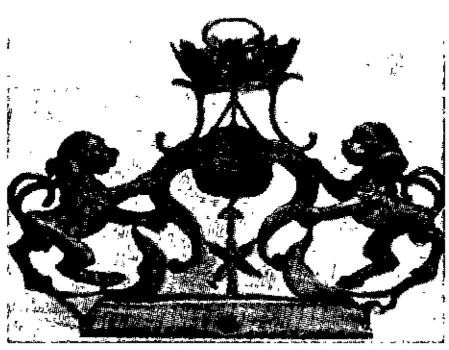
הפקת־הב׳. אחוז הקאסיטריט במחצבים של חומר זה אינו עולה על 5—10%. מתחילה מרכזים אותו: שוטפים את המחצב הכתוש והטחון בזרם־מים חזק, שבו נגרפים הגרגרים הסיליקאטיים הקלים, בעוד שגרגרי־הקאסיטריט הכבדים שוקעים. ע״י קליה באוויר משחררים את הקאסיטריט מן הארסֵן, הגפרית והברזל, שנהפכים לתחמצות; תחמצות הארסן והגפרית מתנדפות, והברזל החמצני מסולק ע״י אלקטרומאגנֶטים. הקאסיטריט המרוכז והמנוקה, המכיל כ־70% SnO_2, מוחזר בתנור באמצעות פחם:

$$SnO_2 + 2C \rightarrow Sn + 2CO.$$

המתכת המותכת מצטברת על קרקעית־התנור ומוצאת משם ליציקה בצורת מטילים או גושים, שהם מכילים כ־99% ב׳. לשם קבלת מתכת טהורה חוזרים ומתיכים את מטילי־הב׳ בתנור משופע: המתכת המותכת ניגרת למטה והפסולת (תחמצות של מתכות) נשארת למעלה. בשיטה זו משיגים מתכת מצורפת, שמכילה 99.95% ב׳. אפשר לקבל ב׳ טהור גם בדרך האלקטרוליזה של תרכבותיו. בכמה מארצות־המערב משמשות גרוטאות־ב׳ (כלי־ב׳ שיצאו מכלל שימוש, קופסות־שימורים וכד׳) מקור חשוב להפקת ב׳ מתכתי; תחילה הופכים אותן בפעולת כלור לב׳ כלורי ($SnCl_4$), שממנו אפשר להפיק את הב׳ המתכתי בדרך החיזור.

מתכת־הב׳. הב׳ בצורתו האלוטרופית המצויה הוא מתכת לבנה בעלת ברק כחלחל, שהיא מבהקת כעין הכסף; משקל סגולי: 7.3; נקודת־היתוך: 232°; נקודת־רתיחה: 2,260°. הב׳ קשה מעופרת, אך רך מאבץ ונחתך בסכין; הוא קל לחישול ולרקיעת פחים ועלים דקים בהקשה, ביחוד בחימום עד 100°, וכן למשיחת חוטים (שהם שבירים). ב׳ אינו נתקף ע״י אוויר או ע״י מים בטמפראטורות מצויות; רק ב־1,500° הוא נדלק ונשרף לדו־תחמוצת SnO_2. עם האלוגנים הוא מתחבר ישר להאלוגנידים. הוא מותקף לאט ע״י החומצה המלחית והחומצה הגפריתנית המהולות ובמהירות מרובה יותר — ע״י החומצות המרוכזות והחמות; גם חומצה הנקנית מהולה ממיסה אותו לאט (על פעולתה של החומצה החנקנית המרוכזת ר׳ להלן).

ערכו השימושי של הב׳ בא לו מן הקלוּת, שבה הוא ניתך ונוצק, ומיציבותו היחסית בפני גורמי־החלדה. ב׳ נקי משמש בזמננו בעיקר לציפוי של לוחות־פלדה כתריס בפני חלודה;

ספל של איגוד־אומנים בגרמניה עשוי בדיל, סמוך ל־1760

לשם כך טובלים את הלוחות בב׳ מותך או מכסים אותם שכבת־ב׳ בדרך האלקטרוליזה. וכן משמש ב׳ נקי לייצור „נייר־ב׳" — ז. א. עלים דקים מב׳ — לעטיפת שוקולאדה, סבון, מוצרי־טבק וכד׳. אבל רוב הב׳ אינו נצרך בעינו אלא לייצור נתכים שונים: מיני הברונזה (ע״ע); מתכות־הַלְחָמָה (ע״ע) קלות־ההיתוך; מתכות־הדפוס (ע״ע; וע״ע אנטימון); מתכת־בריטניה ומתכת־בֶּביט (ע״ע אנטימון), ונתכים אחרים הרבה. — ביה״ב, מן המאה ה־12 ואילך, היתה האומנות של יציקת־ב׳ מפותחת מאד בצרפת ובגרמניה והבשילה חפצי אומנות ומלאכת־מחשבת מעולים, בעיקר כלי־בית; רק מן המאה ה־18 ואילך נידחקו כלי־בית מב׳ מפני כלי־חרסינה. אולם עד ימינו נשתמר השימוש בב׳ בתעשיית־הצעצועים (למשל, חיילי־הב׳).

הכימיה של הב׳. מן הב׳ נגזרות 2 שורות של תולדות — בדיליתיות מ־Sn^{II} ובדילתיות מ־Sn^{IV}. רק בשורה הראשונה מופיע הב׳ כמתכת, שההידרוֹכְּסיד שלה $Sn(OH)_2$ הוא אַמְפּוֹטֶרִי (ע״ע יונים) וממנו נגזרים גם מלחים של הקאטיון Sn^{++} וגם סטאניטים בעלי האניון SnO_2^{--} או $[Sn(OH)_3]^-$. בשורה השניה מופיע הב׳ — בדומה לפחמן ולסיליציום, שהם קרוביו במערכת המחזורית — בעיקר כאלמתכת שממנה נגזרים סטאנאטים בעלי האניון SnO_3^{--} או $[Sn(OH)_6]^{--}$. תרכבות־Sn^{II} הן גורמים מחזרים פעילים, שנוטים להתחמצן לתרכבות־Sn^{IV}. היונים ורוב המלחים של הב׳ הם מחוסרי־צבע. מלחי־Sn^{++} כגון הכלוריד $SnCl_2.2H_2O$, המכונה „מלח־ב׳" סתם, מתקבלים מהמסת ב׳ בחומצות. הכלוריד $SnCl_4$ מתקבל מחיבור ישיר של ב׳ עם כלור, והוא נוזל נדיף (נקודת־הרתיחה: 114°) שאינו בעל אופי מלחי. הוא נוטה ליצירת מימות וצירופים מוֹלֶקוּלאריים וקוֹמְפְּלֶכְּסִיים, ביחוד עם האלוגנידים אחרים. מימתו $SnCl_4 5H_2O$ ידועה כ„חמאת־ב׳", תרכבתו הקומפלכסית עם אמון כלורידי, $(NH_4)_2SnCl_6$, — כ„מלח הורוד". שני הכלורידים ותולדותיהם משמשים מצריבים במלאכת הצביעה (ע״ע).

$SnCl_4$ ניתן להידרוליזה בתמיסתו המימית, וממנה מתקבל ההידרוכסיד, שהוא החומצה הבדילית או האוֹרְתוֹ־סְטאנית:

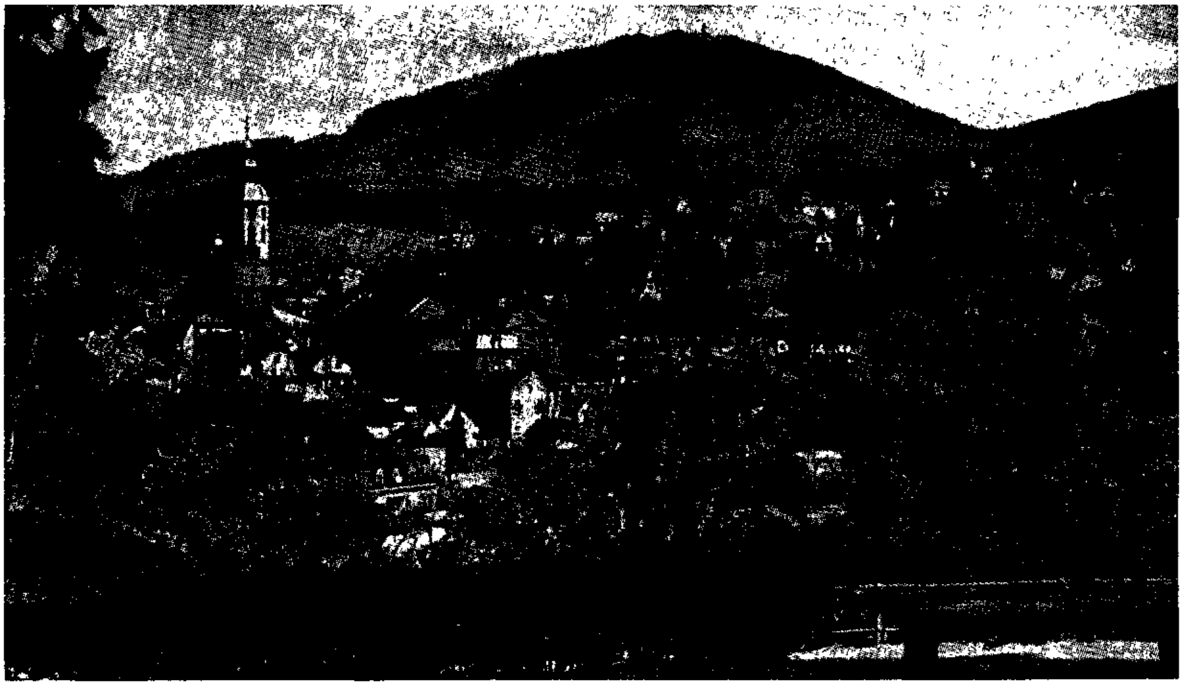
$$SnCl_4 + 6H_2O \rightarrow 4HCl + H_2[Sn(OH)_6];$$

ממנה מתקבלות ע״י נטילת־מים חלקית שתי תרכבות בעלות הנוסחה H_2SnO_3 — החומצה ה־α־סטאנית הפשוטה והחומצה ה־β־סטאנית (או מֶטאסטאנית), שהיא פּוֹלִימֶר של הראשונה. האחרונה מצטיינת בגרגריה הכבדים, באי־מסיסות במים ובקשי־מסיסות אף בבסיסים אלקאליים; היא מתקבלת אף בפעולה נמרצת של חומצה חנקנית על ב׳ מתכתי. — נתרן סטאנאטי (ביתר דיוק נתרן הֶכְּסאהידרוֹסטאנאטי — $Na_2[Sn(OH)_6]$) נוצר על־ידי פעולת עוֹדף של נתרן הידרוכסידי על $SnCl_4$ או ע״י המסת ב׳ באלקאלי הרותח:

$$Sn + 2NaOH + H_2O \rightarrow Na_2SnO_3 + 2H_2;$$

הוא משמש בתעשיית האריגים גם כמצריב בצביעה וגם להכנת כותנה או משי כבדים, שהם מוגנים בפני דלקה: האריג מוספג בתמיסת הנתרן הסטאנאטי ואחר ייבושו הוא ניתן לטיפול באמון סולפאטי, שמשקיע את מימת הב׳ הארבע־חמצני בתוך סיבי־האריג.

הסולפיד החום SnS מתקבל מתמיסות של תרכבות־Sn^{II} ע״י גאז־H_2S. הסולפיד הצהוב SnS_2 מתקבל באותה דרך מתמיסות של תרכבות־Sn^{IV}; בצורת גבישים זהובים מבריקים הוא מתקבל על־ידי היתוך של שבבי־בדיל עם גפרית ואמון

באדן־באדן

כלורידי, וצורה זו נקראת בפי האלכימאים „זהב מוסיווי" (כלומר זהב־פסיפס [מוזאיקה]; לפי אתימולוגיה עממית — „זהב־משה"), ויוחסו לה סגולות ריפויות לקדחת ולאפי־לפסיה; היא משמשת להזהבה של פסלי־גבס, של מסגרות־תמונות וכד'. — סולפידי־הב' מסיסים בסולפידים או פולי־סולפידים אלקאליים אגב יצירת תיוסטאנאטים, Me_2SnS_3. — הוכנו גם תרכבות אורגנו־מתכתיות (ע"ע) של ב'.

הב' ותולדותיו הם מעוטי פעילות ביולוגית — בניגוד לעופרת ולאבץ. „הרעלת־ב'" אינה ידועה; לפיכך אפשר להשתמש בב' בשביל קופסות־שימורים וכד'.

י. קלוגאי, שבע מתכות, 1937; A. Meinecke, *Die Metallurgie des Zinns*, 1910; K. Berling, *Altes Zinngeschirr*, 1920; I. M. Hill, *Tin: Its Political and Commercial Control (Engineering and Mining Journal*, 109), 1920; International Tin Research and Development Council, *Statistical Yearbooks; Stat. Bulletins.*

מ. ה. ב. — י. ל.

בדן (Baden), 1. חבל־ארץ בדרום־מערבה של הרפובליקה הגרמנית המערבית, שהוא חלק ממדינת בדן־וירטמברג (ע"ע). שטחו: למעלה מ15,000 קמ"ר; מספר תושביו: כ2.5 מיליון (1951). נקרא על שם העיר ב' (ע' להלן 2א).

הרינוס משמש גבול טבעי לב' בדרום (במקום שהוא מפריד בינה ובין שווייץ) ובמערב (במקום שהוא משמש גם לאלזאס שבצרפת ולחבל הפאלאטינאט הגרמני). במזרח גובלת ב' עם וירטמברג, בצפון־המזרח עם באוואריה ובצפון עם הסן. בפינתה הדרומית־המזרחית גובלת ב' בימת־בודן שלרגלי האלפים. — ב' אינה יחידה גאוגראפית טבעית. היא כוללת את הרי שורצוולד והמשכיהם (ע' ערך גרמניה) ובקצה הצפון היא נכנסת להרי־אודנולד. בין ההרים הללו והרינוס משתרעת המחצה המזרחית של בקעת הרינוס העל־יון, שהיא החלק החם והמוגן ביותר בפני רוחות שבגרמניה. כ37% משטחה של ב', בעיקר בהרים, מכוסים יער, שמספק עצים לתעשיות שונות, שב' מצויינת בהן: רהיטים, כלי־נגינה, צעצועים. בעמק־הרינוס מגדלים חיטה, גפנים (ליין), עצי־פרי, ירקות שונים וטאבאק. הגפן עולה יפה גם בעמקו של נהר־נקאר. בגבעות ובהרים הסמוכים מגדלים שיפון, שעורה, שבולת־שועל, תפוחי־אדמה וסלק־סוכר. המשק החקלאי הוא זעיר ברובו הגדול, והאיכרים מגדלים בקר, חזירים וסוסים. מחוץ לתעשיות־העץ קיימות גם תעשיות של שימורי־פירות, מכונות, טכסטיל, עור, נייר ושעונים. פחות חשובים מבחינה כלכלית הם מכרות הברזל, האבץ והקובאלט.

61% מתושבי ב' הם קאתולים, 39% פרוטסטאנטים. החשובות בערי־ב' הן עיר־הבירה קארלסרוהה (200,000 תו־שבים), מאנהיים (250,000 ת'), פרייבורג (112,000 ת'), היידלברג (116,000 ת') ופפורצהיים.

2. שמן של שלש ערים בתחום שלטונה של הלשון הגר־מנית; שלשתן מצויינות במעיינות מרפא ורחצה חמים (מכאן השם Baden; מגרמ' Bad, מרחץ), שהם ידועים עוד מימי השלטון הרומי.

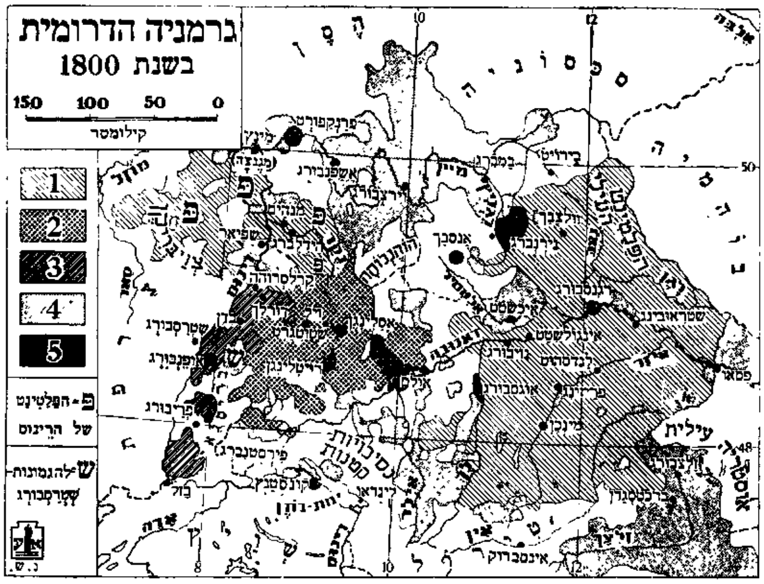
א) ב' או ב־ב' — בחבל ב' מדרום לקארלסרוהה ובה כ40,000 נפש.

ב) — מדרום לווינה, שבה כ30,000 נפש. במלחמת־העו־לם I שימשה מושב למפקדה האוסטרית־ההונגארית העליונה, ומ1945 ואילך — למפקדה של צבא־הכיבוש הרוסי.

ג) ב' — בשווייץ, בקאנטון ארגאו (ע"ע), ובה כ10,000 נפש. במרכזה נשתמרו בניינים מיה"ב.

מ. בר.

היסטוריה. (1) ימי־קדם וימי־הביניים. התושבים הראשונים של ב', הידועים לנו, היו קלטים (ע"ע). בשלוש המאות הראשונות לסה"נ נתערבו בהם הכובשים הרומיים. ב260 בערך תפסו האלמנים (ע"ע) את החלק הגדול ביותר של הארץ, בעוד שבחלק הצפוני (סביבת מנהיים־היידלברג של היום) נתיישבו פרנקים (ע"ע). מן המאה ה11 עד 1918 שלטה בב' משפחת הצרינגים, שנקראו כך על שם

1 באוואריה, 2 וירטמברג, 3 באדן, 4 שטחי הכנסיה, 5 ערים חפשיות

מבצרם צרינגן (Zähringen) שעל־יד פרייבורג. ב1061 קיבל ב ר ת ו ל ד לבית צרינגן את רוזנות־הספר של וֶרוֹנָה (ע"ע), הפסיד ארץ זו ב1073, אך שמר על התואר של רוזן־ספר (Markgraf). וצאצאיו כינו את עצמם מ1112 רוזני־ספר של ב' על שם מצודתם ב' שעל־יד העיר ב' של היום. רוזני־הספר היו מצדדים נאמנים של השטאופים (ע"ע) והנסיך פרידריך מב' הומת ב1268 בנאפולי ביחד עם ידידו קוֹנְרַדִּינוֹ (ע"ע), השטאופי האחרון. במשך המאות ה12 וה13 נתחלקה הארץ הקטנה בין הצאצאים של ענפי־השושלת השונים. רק החלק העשרים לערך של ב' הנוכחית היה בידי הצרינגים, ואילו שאר חלקיה של הארץ היו שייכים לפלטינט (ע"ע) בצפון, להגמונים ונסיכים שונים במרכז ולבית־האבסבורג בדרום (ברייסגאו). לחצם של אדונים אלה על איכריהם גרם להתמרדויות של אלה האחרונים בסוף המאה ה15 ובתחילת המאה ה16 (ע"ע אכר, ע' 310).

(2) 1 5 0 3 — 1 8 0 3. ב1503 איחד רוזן־הספר כריסטוף (Christoph) את חלקי־הארץ השונים ליחידה מדינית אחת, אך אחר מותו (1527) נתחלקה הארץ שוב בין בניו: בֶּ ר־ נ א ר ד קיבל את סביבת העיר ב' (וממנו נסתעפה השושלת של באדן־באדן) ו א ר נ ס ט את החלק הצפוני: ב'־דורלאך. שני הנסיכים עברו לפרוטסטאנטיזם, אחר מותו של ארנסט (1553) הוחזרה ב'־ב' לקאתוליות. בין צאצאיו של ארנסט ידוע רוזן־הספר לודוויג וילהלם (שלט משנת 1677 עד 1707), שהצטיין כמצביא במלחמות בתורכים (-Türken "Louis"). באותה תקופה (1688—1697) החרבה ב'־דורלאך על־ידי הצרפתים. ב1777 נכרת הענף של ב'־ב' ורוזן־הספר ק א ר ל פ ר י ד ר י ך לבית ב'־דורלאך (1728—1811), שעלה על כסא־הנסיכות בשנת 1738 ושלט מ1746, חזר ואיחד את ב' תחת שלטונו. נסיך זה היה שליט מצוין; הוא היה חדור ברעיונות־ההשכלה והחליף, בין השאר, מכתבים עם מיראבו.

(3) 1 8 0 3 — 1 8 4 8. בתקופת השינויים המדיניים הגדו־לים, שבאו בגרמניה בהשפעתו של נאפוליון (מ1803 ואילך), הרחיב קארל פרידריך את גבולות־ארצו מ2,000 קמ"ר עם 190,000 תושבים ל15,000 קמ"ר עם מיליון תושבים. הוא קיבל חלקים של ההגמונות קונסטאנץ, באזל, שטראסבורג ושפייאר, חלקים של הפאלאטינאט עם הערים היידלברג ומאנהיים, בדרום את ברייסגאו עם העיר פרייבורג, וב' נעשתה אחת מן הנסיכויות החשובות בגרמניה. ב1803 קיבל קארל פרידריך את התואר נסיך־בוחר (Kurfürst), ב1806 את התואר דוכס גדול (Gross-Herzog). כחבר של „ברית הרינוס" (ע"ע גרמניה, היסטוריה) עמד קארל פרידריך על צידו של נאפוליון, שהשיא את בתו המאומצת, סטֶפאני בּוֹארנֶה (Stéphanie Beauharnais), לקארל, נכדו ויורשו של הדוכס (1811—1818). קארל זה עבר ב1813, אחר קרב־לייפציג, לצידם של אויבי־נאפוליון, הצטרף ב1815 ל„ברית הגרמנית" והעניק לב' ב1818 תחוקה ליב־ראלית עם פארלאמנט בן שני בתים. בבית התחתון ישבו באי־כוח האזרחים והאיכ־רים, שנלחמו בתקופת שלטונם של הדוכ־סים הגדולים לודוויג (1818—1830) וליאו־פולד (1830—1852) על העקרונות של הליבראליזם. בהש־פעתה של צרפת השכנה התפתחו בב' החיים המדיניים הערים ביותר בגרמניה.

(4) ב' ב י מ י מ ה פ כ ת 1848/9. בהתאם לדוגמה הצרפתית לבשה המהפכה בב' צורה ראדיקאלית מאוד, ובהנ־הגתם של עורכי־הדין פרידריך הֶקר (Hecker) וגוּסְטַף סְטרוּבֶה (Struve) קמה בב' תנועה רפובליקנית, שהביאה באפריל ובספטמבר 1848 ובמאי 1849 לידי התמרדויות מזויינות. במאי 1849 הצטרף חלק מן הצבא אל המורדים, הדוכס הגדול ברח והרפובליקנים שלטו בב' במשך חדשיים. ביוני בא צבא פרוסי לעזרתו של הדוכס הגדול, החזיר אותו לשלטונו, והרבה מן המורדים נכלאו והומתו — מה שעורר בב' התנגדות חריפה לפרוסיה.

(5) 1 8 4 9 — 1 9 1 8. אעפ"כ נשארה התחוקה הליברא־לית בתקפה ובימי מלכותו של פרידריך I (ע"ע; 1852-1907) נעשתה ב' שוב הארץ הליבראלית ביותר בגרמניה. האדמי־ניסטראציה נתארגנה מחדש והאוכלוסיה קיבלה זכויות רחבות של מינהל עצמי. שאיפותיה של הכנסיה הקאתולית להשפעה יתרה בב' עוררו בה מ1853 ואילך סיכסוכים פני־מיים, שהופסקו רק ב1880 ע"י „חוק הכנסיות". בתקופת הסיכסוכים הללו הונהגו הנישואים האזרחיים (1869) ובית־הספר העממי המשותף לילדי כל הדתות (1876).

פרידריך I רצה בהקמתה של אימפריה גרמנית בראשותה של פרוסיה ועל־כרחו נכנסה ב' ב1866 למלחמה על צידה של אוסטריה נגד פרוסיה. אחר נצחונה של זו האחרונה כרתה ב' באוגוסט 1866 ברית עם פרוסיה, שלחה את בניה ב1870 נגד צרפת ומ1871 ואילך היתה מדינת־ברית של הקיסרות הגרמנית.

עד שנת 1904 היה למפלגת הנאציונאל־ליבראלים, כלומר לבאי־כוחו של המעמד הבינוני המשכיל, הרוב בפארלאמנט. אותה שנה הונהגה בב' זכות־בחירה כללית ומאז השפיעו גם ה„מרכז הקאתולי" והסוציאלדמוקראטים על הנהלת־הממשלה. פרידריך II, מ1907 יורשו של אביו פרידריך I, שלט בהסכם גמור עם הרוב בפארלאמנט. האוכלוסיה גדלה מ1,500,000 ב1875 עד ל2,500,000 ב1939.

(6) 1918—1953. במשך המהפכה של 1918 הוכרח גם פרידריך II, למרות מה שנתחבב על תושבי־ארצו, לוותר על כסאו, אך עד מותו (1928) נשאר בארץ, והמעבר מן המונארכיה לרפובליקה נעשה בב׳ בדרכי־שלום. מנהיגיהן של שלוש המפלגות — המרכז, הסוציאלדמוקראטים והדמוקראטים — שלטו מתוך הסכמה הדדית. 1923—1925 כבשו הצרפתים בקשר ל„סכסוך־הרור" (ע"ע גרמניה, היסטוריה) את הערים קרלסרוהה, מאנהיים ואופנבורג, ובשנים שלאחר מכן נתפשטה בב׳ התנועה הנאציונאל־סוציאליסטית, בייחוד בצפון הפרוטסטאנטי, בעוד שהדרום הקאתולי התנגד לה ברובו. המהפכה הנאצית ב1933 שללה מב׳ את זכויותיה כמדינה והארץ נעשתה פרובינציה של גרמניה. ב1945 נתחלקה ב׳ לשני חלקים: חלק דרומי עם עיר־הבירה פרייבורג (10,000 קמ"ר ו1,300,000 תושבים), שהועמד תחת שלטונם של הצרפתים, וחלק צפוני עם הערים קארלסרוהה, מאנהיים והיידלברג (5,000 קמ"ר, 1,400,000 ת׳), שסופח לווירטמברג, לאחר שזו צורפה ב9.12.1951 לשטחי הכיבוש של הצבא האמריקני. במארס 1952 נתאחדו (על־יסוד משאל־עם) שני החלקים של ב׳ עם וירטמברג למדינה החדשה ב׳־וירטמברג (ע"ע).

F. Lautenschlager, *Bibliographie d. Badischen Geschichte*, 1930; E. Wagner, *Fundstätten u. Funde aus vorgeschichtlicher, römischer und alemannisch-fränkischer Zeit im Grossherzogtum B.*, 1908/11; A. Krieger, *Badische Geschichte*, 1923; R. G. Haebler, *Badische Geschichte*, 1951.

א. מ. י.

היהודים בב׳. על מציאותם של יהודים בתחום ב׳ של היום יש בידינו ידיעות מתחילת המאה ה13. מעמדם של יהודי־ב׳ ומשלחי־ידם לא היו שונים אז מאותם של שאר יהודי־גרמניה. כמה קהילות בב׳ נפגעו מגזרת רינדפלייש (1298), מגזירת ארמלדר (1337) ומן הרדיפות של תקופת המגפה השחורה (1348/9). ב1373 ו1382 ויתר הקיסר על החסות שלו על היהודים ומסר אותה לרוזנים מושלי־ב׳; אעפ"כ היה בכוחו של הקיסר ונצל לגרום הפסדים מרובים ליהודים ע"י שמיטת־החובות שהכריז ב1385–1390. ב1390 גורשו היהודים מהיידלברג, ב1391 — מכל תחום־הפאלאטינט וב1401 מפרייבורג. ואולם הישוב היהודי בב׳ הוקם מחדש פעם בפעם, ולאחרונה הוקם בימי מלחמת שלושים השנה (1618—1648), שאז הורשו יהודים להשתקע אף במאנהיים, עיר־הבירה החדשה של הפאלאטינאט. בין המשתקעים במאנהיים היו גם קצת יהודים ספרדיים. משהוקמה מאנהיים מחדש, לאחר שנשרפה ע"י הצרפתים (1689), נתקבלו בה היהודים ברצון ו84 משפחות מישראל קיבלו זכות מיוחדת מטעם השלטונות להתיישב בה (1691) — מספר של משפחות שהיה גדול פי שנים מזה שהיה באותה תקופה ברוזנות ב׳ כולה (1698). בסוף המאה ה17 ניתנה ליהודי ב׳ האפשרות להתארגן כחטיבה אחידה כלפי השלטונות. אחת לשלוש שנים היו יהודי ב׳ יכולים להתכנס לשם דיון בענייניהם הכלליים. ב1703 נתמנה יוסף זיס אופנהיימר („היהודי זיס") על המטבע בפאלאטינאט. באמצע המאה ה18 היה פעיל בב׳ ר׳ נתנאל וייל, שהיה מגדולי־התורה בדורו. מספר־היהודים בב׳ התחיל עולה במחצה השניה של המאה ה18. ב1761 נפקדו 225 משפחות יהודיות במאנהיים, ב1771 יותר מ1,000 נפש בבאדן־דורלך וב1775 823 משפחות בפאלאטינאט. המועצה הראשית בקארלסרוהה היתה מחלטת בכל העניינים הדתיים של יהודי ב׳. „פקודת־הסבלנות" של קיסר אוסטריה יוסף II (1783) גרמה לפעולות החוקיות הראשונות להתאזרחותם של יהודי־ב׳, אבל עם זה בטלה זכות־השיפוט של בתי־הדין היהודיים. אירגונם של יהודי־ב׳ היה מכאן ואילך לפי מגמתו דתי בלבד. לכל בית־כנסת נתמנה רב מיוחד. בימי נאפוליון הפכו „יהודי־החסות" לאזרחים (1808). 1809 ניתנה האזרחות גם לבעלי מקצועות רצויים. יחסם של השלטונות ליהודים בא באותם הימים לידי ביטוי בהחרמתו של חיבור אנטישמי, שיצא מיד אחר הקונגרס הווינאי (1815). בחוקה של 1818, בתקופת הראקציה, שוב היפלו את האזרחים הנוצריים לטובה, וב1819 פרצו פרעות היהודים (תחת הסיסמה „הפ־הפ") גם בהיידלברג, מאנהיים וקארלסרוהה. בשנות השלושים למאה ה19 ביקש בית־הנבחרים השני של ב׳ להתנות את שיווי־זכויותיהם של היהודים בוויתור מצידם על השימוש בעברית, מצות־מילה, שמירת־השבת והקפדה על מאכלות אסורים, אך תנאי זה נדחה על־ידי באי־כוחם של היהודים. בימי המהפכה של 1848—1849 שמרו רוב יהודי ב׳ אמונים לממשלה, וזו ביטלה ב20.1.1862 את כל ההגבלות, שהיו קיימות כלפי היהודים. ב1868 נצטרף בפעם הראשונה יהודי לממשלה (כמיניסטר־הכספים). מספר היהודים בב׳ גדל מ17,577 ב1825 ל24,064 ב1925; באותו פרק־זמן גדל האחוז של היהודים, שישבו במאנהיים, קארלסרוהה והיידלברג, בתוך כלל יהודי המדינה מ15% ל67%. משטרם הדתי של יהודי־ב׳ קיבל צורה אוטונומית שלמה ב1923. סידורם של ענייני־הקהילות נמסר לכנסת של יהודי ב׳ ולמועצה עליונה, שהיתה נבחרת ע"י הכנסת. ב1936 לא היו בב׳ אלא 16,800 יהודים בלבד.

A. Lewin, *Geschichte der badischen Juden*, 1909; Berthold Rosenthal, *Heimatsgeschichte der badischen Juden*, 1927; *Gedenkbuch zum 125-jährigen Bestehen des Oberrats der Israeliten Badens*, 1934.

צ. ל.

בָּדֶן־וִירְטֶמְבֶּרְג (Baden-Württemberg), ארץ אוטונומית ברפובליקה הגרמנית המערבית. שטחה: כ36,000 קמ"ר, מספר תושביה: כ6,500,000. ב׳־ו׳ הוקמה במארס 1952 מתוך התאחדות הארצות באדן, וירטמברג והוהנצולרן (ע"ע). עיר־הבירה שלה היא שְׁטוּטְגַרְט (ע"ע).

בַּדֶן־פַּאוֶאל, רוֹבֶּרְט סְטִיפֶנְסוֹן סְמִית — Robert Stephenson Smith Baden-Powell — (1857—1941), המייסד של תנועת־הצופים. ב׳, בנו של פרופסור באוניברסיטה של אוכספורד, נכנס ב1876 כקצין לצבא הבריטי. הוא שירת בהודו, אפגאניסטאן, דרום־אפריקה, וכדי לספק את יצר־ההרפתקנות שלו פעל גם כמרגל בגרמניה ורוסיה (1885—1887); על חוויותיו כמרגל פירסם ב1915 ספר בשם: My Adventures as a Spy („הרפתקותי כמרגל"). ב1895 נמסר לו הפיקוד על החיילים הילידים באשנטי (ע"ע) וב1896/7 הצטיין כראש של שירות־הידיעות במלחמה נגד המטבלה (ע"ע). השחורים כינו אותו „הזאב, שלעולם אינו ישן". מאוקטובר 1899 עד מאי 1900 ניהל בהצלחה את ההגנה המפורסמת של העיר מפקינג (Mafeking) נגד הבורים ואח"כ (1900—1903) אירגן את המשטרה הדרום־אפריקנית. מ1903 עד 1910 כיהן במשרות גבוהות של הצבא באנגליה. ב1922 הועלה לדרגת־אצילות כבארונט, וב1929 נעשה באריון. — פרי פעולותיו הצבאיות הם ספריו על המלחמה נגד

המַטַבֶּלֶה (The Matabele Campaign, 1896) ו„חינוך מהיר למלחמה" (Quick Training for War, 1914).

נסיונותיו הַרַבגוניים בשנות שירותו הצבאי הביאו את ב' לידי המחשבה, שיש לעורר את הנערים למשחקים וטיולים בשדה, שיהא בהם משום הכשרה לשירות בצבא (בבריטניה לא היתה קיימת באותו זמן חובת־גיוס כללית), ובאותה שעה גם להחדיר בהם עקרונות מוסריים חיוביים. ב1899 חיבר חוברת בשם Aids to Scouting („הדרכה לצופיות"); ב1907 אירגן את מחנה־הצופים הראשון, שכלל רק 20 נערים, וב1908 הוציא לאור את ספרו Scouting for Boys („צופיות לנערים"), שזכה לפירסום יוצא מן הכלל. התנועה (ע"ע צופים) נעשתה בזמן קצר בינלאומית וב"פ' עמד בראשה עד 1937. כבן 80 עבר, לפי עצת רופאיו, לקֶניה ועד מותו הירבה להחליף מכתבים עם ידידיו הצעירים.

W. F. Aitken, *The Chief Scout, Sir Robert B.-P.*, 1913; A. et J. Coppin, *B.-P. et son oeuvre*, 1940; E. E. Reynolds, *B.-P.*, 1942.

א. מ. י.

בַּדֶנִי, קַזִ'ימֶיֶז', רוזן — Kazimierz Badeni — (1846—1909), מדינאי אוסטרי ממוצא פולני. ב' היה בן למשפחת־אצילים, שבמאה ה16 היגרה מאיטליה לפולניה. הוא נכנס לשירות האדמיניסטראטיווי ורכש לו השפעה ניכרת בחוג האריסטוקראטיה הפולנית, שהיתה שולטת בגאליציה. ב1888 נתמנה נציב־גאליציה ובספטמבר 1895 — ראש הממשלה באוסטריה. באוקטובר 1895 ושוב בספטמבר 1896 הציע לתאודור הרצל (ע"ע), שיקבל עליו לערוך עיתון יומי שיתמוך בממשלה, אך הרצל סירב לקבל את ההצעה. ב1896 הציע ב' לקיסר, שלא יאשר את בחירתו של האנטישמי ד"ר לואֶגר כראש־עיריה בווינה, אך בשנה שלאחר מכן היה הוא עצמו מוכרח להמליץ על האישור. באותו זמן הנהיג רפורמה של זכות־הבחירה לפארלאמנט, שהעניקה זכות זו גם לפועלים. באפריל 1897 פירסם תקנות לשימוש בלשונות הגרמנית והצ'כית במשרדי־בוהמיה, כדי להשיג את תמיכתם של הצירים הצ'כיים במשא־ומתן על הפשרה עם הונגריה (ע"ע אוסטריה־הונגריה, ע' 990). תקנות אלו עוררו התנגדות נמרצת מצד הגרמנים וגרמו למהומות רציניות ברחובות וינה בנובמבר 1897. כתוצאה מזה התפטר ב' מראשות־הממשלה.

בֶּדְפוֹרְד (Bedford), העיר הראשה שבמחוז־בֶּדְפוֹרְדְשִׁיר שבאנגליה. יושבת על גדותיו של נהר אוּז, במרחק של 80 ק"מ צפונית־מערבית מלונדון. מספר־תושביה כ54,000. ב' היא מרכז חקלאי חשוב. יש בה בתי־מלאכה ובתי־חרושת בענפי־מתכת שונים; בין השאר מייצרים בה מכונות חקלאיות.

ב' נוסדה ע"י הסאכסונים, ובמשך כל יה"ב נודעה לה חשיבות; אך במאה ה16 התחילה יורדת מגדולתה. סמוך לב' נולד ג'ון בַּנְיַן (ע"ע), וכאן היה כלוא.

קודם גירושם של היהודים מאנגליה היתה בב' קהילה יהודית, ובה היתה אחת מן הלשכות לרישום חובותיהם של היהודים. ב1202, 1263 ו1274 פרעו פרעות ביהודי ב'. קהילה זמנית נתארגנה במחצה הראשונה של המאה ה19, ושוב בתקופת פינויה של לונדון במלחמת־העולם II.

בֶּדְפוֹרְד (Bedford), תואר של רוזנים (earls) ודוכסים, שהוענק מ1138 ואילך ע"י מלכי־אנגליה לכמה מבני משפחת־המלוכה. הידוע ביניהם הוא ג'ון פְּלַנְטַגֶ'נֶט (1389—1435), מצביא ומדינאי, בנו השלישי של הנרי IV, מלך־אנגליה. ב1431 קיבל מאחיו הנרי V את התואר של „דוכס מב'" ומילא את מקומו של המלך, כשזה האחרון נלחם בצרפת (1415, 1417/19, 1421/22). אחר מותו של הנרי V (1422) נעשה ב' מושל בצרפת הצפונית, המשיך בהצלחה את המלחמה במלך־צרפת, ניצח את צבאו על־יד וֶרְנֵי (Verneuil) שבנורמאנדיה (17.8.1424). שמר על הברית עם פיליפ, דוכס־בורגונדיה, והשתדל להפחית את סבלה של האוכלוסיה הצרפתית ולסייע לסוחרים ולבעלי־מלאכה. עד 1427 היתה ידו על העליונה. אך ב1428/29 נכשל במצור, ששם על העיר אורליאן, ע"י פעולתה של זַ'ן ד'ארק (ע"ע). מאז ירדה השפעתה של אנגליה בצרפת, בייחוד כשאחיו של ב', הדוכס מגלוסטר (Gloucester), ניסה לכבוש חלקים מארצות־השפלה וע"י כך קילקל את היחסים הטובים, שנתקיימו בין אנגליה ופיליפ מבורגונדיה. לאחר שזה האחרון עבר לצד צרפת מת ב' (ספטמבר 1435). התואר של רוזן מב', ואח"כ גם דוכס מב', הוענק ב1550 למשפחת רַסֶל (ע"ע), המַחזקת בו עד היום.

W. Stubbs, *Constitutional History of England*, 1903[5].

בֶּדֶקֶר (Baedeker), **קַרְל** (1801—1859), מוציא־לאור גרמני, שנתפרסם בעולם ע"י ספרי־השימוש שהוציא לצרכי הנוסעים לארצות שונות. ב' נולד למשפחת מדפיסים ומוציאים־לאור, שפעלה מסוף המאה ה18 באֶסן. ב1827 יסד בקוֹבְּלֶנְץ הוצאת־ספרים, ומ1829 ואילך פירסם, לפי דוגמה אנגלית, „מורי־דרך" לנוסעים לרוב ארצות־התרבות. למורי־דרך אלה יצא שם משום המבחר של הידיעות, הדיוק והמהימנות, שהצטיינו בהם, וכן משום אי־תלותם במפעלים מסחריים, כגון בתי־מלון וכיו"ב. מ1846 הוציא ב' ספרים כאלה גם באנגלית וצרפתית, והשם ב' נעשה שם נרדף לספרי־עֵזר מסוג מורי־הדרך שלו. 1875 יצאה המהדורה הראשונה של ב' לא"י ולסוריה, שהוכנה בהשתתפותו של המזרחן א. סוצין (Socin), ומהדורות מתוקנות מב' זה הוסיפו לצאת עד 1913. ב1872 הועבר בית־ההוצאה של ב' ללייפציג. עם התפרצותה של מלחמת־העולם II פסקה הופעתם של מורי־הדרך של ב'. מ1945 ואילך התחילו מופיעים שוב, אבל רק בשביל ערי־גרמניה. ב1951 עבר בית־ההוצאה להאמבורג.

בַּדֶר (Baader), **פְרַנְץ כְּסַוֶר פוֹן** (1765, מינכן — 1841, שם), תֵאולוג גרמני. ב' למד מתחילה מדעי־הטבע ורפואה ובין השאר נתמחה בתורת־המחצבים (הוא אף מצא דרך להשתמש במלח של גלאובר [ע"ע] במקום אשלג בתעשיית־הזכוכית). ואולם ב1792—1796, כשישב בבריטניה, השקיע עצמו בלימוד פילוסופיה ותאולוגיה ומכאן ואילך נמשך אחר משנתו של יעקב בֶּמֶה (ע"ע). ב1807—1820 שימש במינכן כיועץ ראשי למחצבים וב1826—1838 כפרופסור מן המניין לפילוסופיה ולתאולוגיה ספקולאטיווית באוניברסיטה של עיר זו.

ב' שלל את כל הפילוסופיה החדשה כמיוסדת על כפירה באלהים. בניגוד לדעה, המקובלת בדרך כלל בפילוסופיה, שהאדם מחונן בכוח מחשבה אקטיווי, סבור ב', שכל עצמו

של האדם וכל ידיעותיו אינם אלא ניצוץ מן התודעה האלהית (cogitor, ergo cogito et sum — אני נחשב, מכאן שאני חושב וקיים). כל הדעת האנושית אינה אלא „שותפות בדעת" (conscientia) באוצר של הדעת האלהית ואין לאדם כל קיום ממשי אלא במידה שהוא מזדהה עם אלהים. כיוצא בזה שולל ב' את תורת־המידות של קאנט, שאינה מבססת את המוסר על אלהים ושהיא חסרה את המושגים של חטא וכפרה. מתוך רעיונות אלה הגיע ב' להשקפתו המדינית. המדינה האידיאלית היא זו, שהיא נתונה תחת מרותה של כנסיה אוניברסאלית או קאתולית ושהיא משוחררת הן מן העיוורון האורתודוכסי והן מן הפיכחון הראציונאלי. ב' השתדל להשליט את דעותיו המדיניות בגרמניה ואף ניסה ליסד תנועה לביסוסה של כנסיה קאתולית־גרמנית. ב1815, אחר מפלתו של נאפוליון, שלח ב' למלך־פרוסיה ולקיסרים של אוסטריה ורוסיה תכניות לאירגון החיים המדיניים ע"י קישורה של הדת במדינה.

ב' היה נערץ על רוב גדולי־הרוח של דורו. גיתה אמר עליו: „אני מרגיש, שיש בו משהו חשוב, אך אין אני מבין אותו". בין ב' לשלינג היתה השפעת־גומלים בדעות וכן נתקיימה ביניהם ידידות הדוקה, עד שב1824 הפכה לאיבה. אחר מותו של ב' נתמעט יחס־ההוקרה אליו, אבל השפעתו ניכרת בשיטותיהם של קִירְקֶגוֹר, דֶלינגר ופראנץ דֶליץ'. — ספרו העיקרו של ב' הוא: Fermenta cognitionis („מתסיס ההכרה", 1822—1825). כל כתביו הוצאו ע"י תלמידיו ב16 כרכים (1851/60).

F. Claasen, *F. von B.s Leben und theosophische Werke als Inbegriff christlicher Philosophie*, 2 Bde, 1886—1887; J. Jost, *Bibliographie der Schriften F. von B.s* (in *Rheinischer Buchanzeiger*, 1926, H. 4); F. Lieb, *F. B.s Jugendgeschichte*, 1926; J. Sauter, *Die Sozialphilosophie F. von B.s*, 1926; id., *B. und Kant*, 1928; D. Baumgardt, *F. von B. und die philosophische Romantik*, 1927.

יע. ל.

בֵּדָרִיד (Bédarrides; בספרות־ישראל ביה"ב: בידארידאש או בדרידאה), עיירה בדרום צרפת, בדפארטמנט של ווקליז, סמוך לאוויניון. בב' היתה קיימת קהילה יהודית קטנה, גם בשעה שהאיזור היה נתון לשלטון האפיפיורים. בשנת 1694 גורשו היהודים מב' על־ידי סגן־הלֶגאט של אוויניון. מעיירה זו באה משפחת בֵּדאריד (Bédarride) — אחת מן המשפחות החשובות של יהדות דרום־צרפת. בין בניה היו:

(1) יְסודה (יהודה) בֵּדאריד [Bédarride] (נולד באֶכְּס־אַן־פרובאנס ב1804 ומת שם ב1882), משפטן צרפתי. היה זמן־מה ראש עיריית אכס וחיבר מחקרים מרובים במשפט המסחרי.

(2) ישעיה בֵּדאריד (נולד ב1799 בפֶזֶנָה [Pézenas] שבדרום־צרפת, חי במונפלייה ומת בעיר זו ב1869), משפטן והיסטוריון; מעורכי־הדין היהודיים הראשונים בצרפת אחר האמאנציפאציה. כתביו במשפט נתפרסמו ברובם ב Revue Judiciaire du Midi. ב1859 פירסם את ספרו „היהודים בצרפת, באיטליה ובספרד" (Les Juifs en France, en Italie et en Espagne; מהד' שניה, 1861), שכולל חקירות חשובות על מצבם של יהודי־אירופה ביה"ב ובתחילת התקופה החדשה מתוך תשומת־לב מיוחדת למצבם המשפטי והכלכלי. בספרו זה הירבה ב' להשתמש במקורות נדירים, ועל כן יש לו חשיבות מסוימת עד היום.

(3) גיסטאב עמנואל בדאריד [Bédarrides] (1817, אכס־אן־פרובאנס — 1899, פאריס), שופט־שלום צרפתי. הוא היה היהודי הצרפתי הראשון, שנתמנה כתובע כללי (בבאסְטִיָה שבאי קורסיקה, 1862), ב1875 נתמנה כפרקליט־המדינה (avocat général) הראשון בבית־המשפט העליון לערעורים (Cour de cassation) בפאריס. הוא היה מראשי המדברים ביהדות הצרפתית, ומ1872 ואילך היה סגן־הנשיא של הקונסיסטוריון המרכזי.

ענף אחד של משפחת ב' השתקע בליוורנו שבאיטליה, במקום ששמה נשתנה לבדארידה (Bedarida). ממשפחה זו נודע גוידו בדארידה, שעסק בחקר תולדות יהודי־איטליה ובחקר הניב האיטלקי המדובר בליוורנו.

J. Bauer, *Les Juifs de Bédarrides* (*REJ*, XXIX, 254–265); H. Gross, *Gallia Judaica*, 105.

ב. ר.

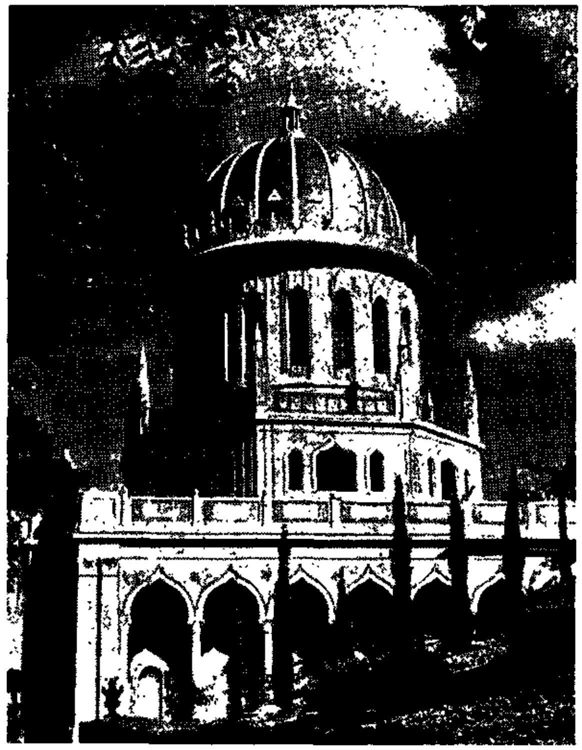
בֶּדֶרְשׁ, ע"ע בֶּזְיֶה.

בֶּדֶרְשִׁי, אַבְרָהָם בֶּן יִצְחָק, ע"ע אַבְרָהָם בֶּן יִצְחָק בֶּדֶרְשִׁי.

בֶּדֶרְשִׁי, יְדַעְיָה, ע"ע יְדַעְיָה הַפְּנִינִי.

בַּהָאִים, בני הדת הבהאית. שמה של הדת נגזר מתארו של מיסדה, מִירְזָא חֻסֵין עַלִי, שנקרא בַּהָא אַלְלָה بهاء الله — „זוהר אלהים").

1. תולדות הדת. הדת הבהאית נתפתחה מתוך הכת הבאבית, שאף שמה נגזר מתארו של מייסדה, מִירְזָא עַלִי מֻחַמַּד, שנקרא באב (باب — „שער", ע' להלן). הבאב נולד, כנראה, ביום 9.10.1820 בשיראז (פרס) ונתחנך בדעותיה של כת שיעית בשם שַיְחִ'יה, על שם שַיְח' אַחְמַד אַלְאַחְסָאִי (1733—1826). כת שיעית זו סבורה, שתמיד צריך להימצא אדם, שהוא משמש מקשר רוחני בין האִמאם השנים־עשר הנסתר של השיעה (ע"ע) ובין חסידיו. בשנת 1844 (שנת 1260 להג'רה, כלומר, כשמלאו אלף שנה לעליתו של האמאם הנסתר ל„שלטון" — מה שאירע בשנת 873/260) הכריז עלי מחמד על עצמו שהוא הבאב של זמנו, לאחר שהיו לפניו כמה וכמה „אַבְוָאב" (רבים של באב), שבאמצעותם היה דבר האִמאם מגיע אל המאמינים. לאחר שחזר מעליה לרגל לכַּרְבְּלָא, שבה נקבר קדוש השיעה חֻסֵין אִבְּן עַלִי אִבְּן אַבִּי טָאלִב (ע"ע), התחיל (ב1844) מטיף בשיראז לדעותיו ומאשים את כלי־הקודש של השיעה, שהם קופאים על שמריהם ומדכאים את קהל־המאמינים. גם בלא זה היתה תביעתו למעמד רוחני מיוחד למורת־רוחם של שליטי הדת הרשמית; וכשנועז, לאחר שחזר מעליתו לרגל למכה (ספטמבר 1844), לשנות את אמונת־השיעה ברוח של קביעת שוויון בינו לבין עלי אבן אבי טאלב, החליף הרביעי ואבי אבות השיעה, נאסרו כמה מחסידיו. הוא עצמו עבר לאִסְפַּהַאן; שם נאסר אף הוא והועבר לכמה מקומות ולסוף לתַבְּרִיז. חסידיו, שבמשך הזמן העלוהו עד לדרגת ישות אלהית, התקוממו מ1848 ואילך לשלטון בכמה ממחוזות־פרס. בקיץ 1850 הומתו „שבעת קדושי טהראן", והבאב עצמו נורה בתבריז ב9.7.1850. גופתו הושלכה לתעלת המגן של העיר, אך חסידיו הוציאו אותה מן התעלה וטמנו אותה בקבר־סתרים בטהראן. לאחר זמן (ב31.1.1899) הובאו עצמותיו לעכו,

הבנין שעל קברו של הבאב, חיפה (צולם ע"י י. רוקח)

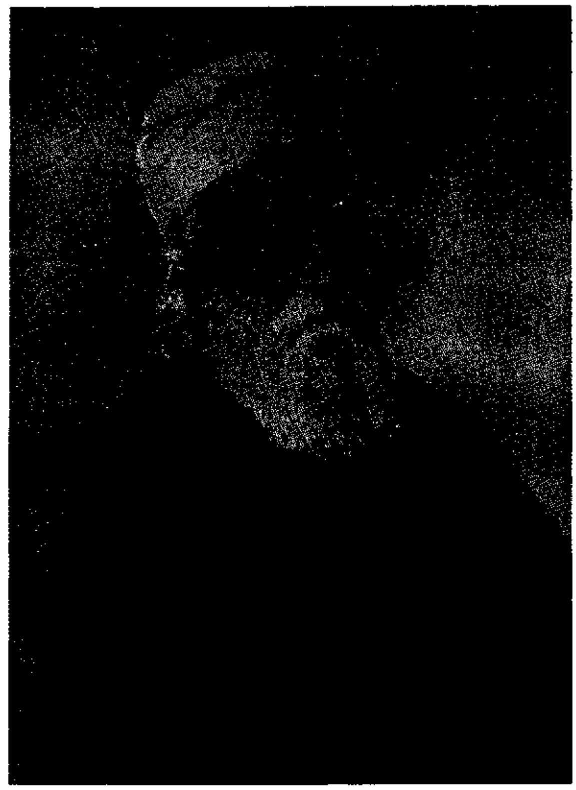
שנעשתה בינתים מרכזם של הב', וב21.3.1909 נקברו על הר־הכרמל. ב1953 הושלם הבניין על קברו, שבכיפתו הוטמן קצת עפר מבית־הכלא האחרון שלו.

כיורש־מקומו קבע הבאב קודם מותו את הסידו מִירְזָא יַחְיָא (נולד בערך 1830), שהוא ידוע בתוך הכת בשם צֻבְּחִ אֶזֶל (صبح ازل — „שחר הנצח"). חסידי־הבאב התנקשו בחיי השאה הפרסי נַאצִר אַלְדִין (15.8.1852), אך הצליחו רק לפצעו. התנקשות זו הביאה לידי רדיפה כללית אכזרית נגד בני־כיתתם; 28 באביים הוצאו להורג. צֻבְּחִ אֶזֶל ואחיו החורג מִירְזָא חֻסֵין עַלִי (נולד בערך 1817), שהיה מנהלה האדמיניסטראטיווי של הכת, נמלטו לבאגדאד, שאליה הגיעו ביאנואר 1853. ב1863 שוכנעה ממשלת תורכיה ע"י ממשלת־פרס, שהיא צריכה לגרש את האחים מבגדאד, ובאותה שנה הועברו שניהם לקושטה ומשם לאדריאנופול. כאן הכריז חסין עלי בפומבי ב1283/1866—1867 מה שכבר אמר בבגדאד לאחדים מנאמניו, שהוא הוא שהבאב בישר את בואו בשם „מי שיגַלה אותו אללה", וקרא לעצמו בַּהָא אַלְלָה. דבר זה גרם למריבה בינו ובין צבה אזל, והממשלה הפרידה ביניהם כשגרשה את האחרון לפאמאגוסטה שבקפריסין ואת הראשון לעכו, שאליה הגיע באוגוסט 1868. חסידיו של צבח אזל, שהוסיפו להחזיק בתורתו המקורית של הבאב, לא הצליחו לעשות נפשות; צבח אזל מת כבן 82 (ב29.4.1912), ואילו בהא אללה זכה להפוך את כיתתו השיעית של הבאב לדת עולמית.

בעוד שהבאב היה מעוניין בפתוח הדוגמה והמצוות המעשיות של האיסלאם השיעי בלבד, פנה בהא אללה בהטפתו אל העולם כולו ונתן לתורתו אופי מוסרי מעשי מובהק עד שהוציא את עדתו למעשה מכלל האיסלאם. מעכשיו נחשב הבאב, דוגמת יוחנן המטביל ביחס לישו, רק כמבשרו של בהא אללה. יציאה זו מתחומי האסלאם גרמה לרדיפות נוספות נגד הכת, והרבה מן הב' הוכרחו להעלים את דתם. אך התורה החדשה התחילה מכה שרשים גם מחוץ לעולם האסלאמי, וביחוד באמריקה (מספטמבר 1893 ואילך).

בתחילת זמן ישיבתו בעכו היה בהא אללה אסיר; אולם אח"כ הותר לו לדור בבַּהְגֶ'ה (על־יד תחנת־הנסיונות של ממשלת־המאנדאט). כשמת ביום 28.5.1892 פרצה מריבה על ירושת המנהיגות בין שנים מבניו. לסוף זכה בה בנו בכורו עַבַּאס אפנדי, שנקרא עַבְד אַלְבַהָא (عبد البهاء — „עבד הזוהר"). הוא נולד בטהראן ב1844, וכפי שאומרים, בלילה הראשון אחר התגלותו של הבאב. אחיו מירזא מחמד עלי, שטען אף הוא למנהיגות, הלשין על עבד אלבהא בפני השלטונות, שתכניתו להקים את בנין־הקבר ובית־התפלה על הר־הכרמל משקפת את כוונתו להשתלט על הארץ. מלשינות זו גרמה, שעבד אלבהא נכלא שוב (ב1901) במבצר־עכו, אך בספטמבר 1908 שוחרר משם לאחר שכמה ועדות־חקירה באו לכלל המסקנה, שהוא חף מפשע. ב1910 יצא למסע־הטפה למצרים, לכמה מארצות־אירופה ולאה"ב; בין השאר נאם גם בהיכל־עמנואל בסאן פראנציסקו. הצלחתו היתה מרובה: נאומיו הופיעו בדפוס; בכל הארצות שביקר בהן ובכמה ארצות אחרות נתארגנו קהילות בהאיות ומקדש בהאי גדול הוקם בשיקאגו. אבן־הפנה לבנין זה הונחה ע"י עבד אלבהא ב1912; בניתו התחילה ב1920 ונשלמה ב1942. ב1920 העניקו לו הבריטים, ששלטו אז בארץ־ישראל, את התואר „סֶר". ב28.11.1921 נפטר, ולמחרת היום נקבר במקום שהוא כיום הגן הפרסי במעלה הר־הכרמל. בהלוויתו השתתפו הנציב העליון באותו זמן, סר הרברט סמואל, מושל ירושלים, פקידי־ממשלה גבוהים, הקונסולים היושבים בחיפה ונכבדים מכל העדות שבארץ. כיורש מקומו, שמתפקידו להקים את „בית־הצדק", העתיד להיות המוסד העליון של הב' והמיועד להתפתח, לפי אמונתם, לבית־השלטון העליון של כל העולם, מינה את נכדו שֻוֹקִי אפנדי, המכהן במשרה זו עד היום. מלבד בנין על קברו של הבאב הוא מתכונן להקים מקדש מפואר בדומה לזה שבשיקאגו, שיחנך במלאת מאה שנה להתגלותו של בהא אללה (ב1863).

2. תורתם של הבאב ושל בהא אללה. החשוב בכתבי הבאב הוא כִּתַאבּ אַלְבַּיַאן (ספר ההרצאה); כל כתביו חסרים בחירות. מלבד תורתו על אישיותו יש לציין את השינויים במצוות־האסלאם שהנהיג. בוטלו איסורי הריבית והמותרות, וכן בוטלו צעיף־הנשים וחוקי־הטומאה המצריכים טבילה ורחיצה קודם התפילה. לעומת זה קיים הבאב את איסור שתִיָּתָם של משקאות חריפים, וכן אסר פשיטת־יד ומתן־נדבות: הנותן נדבה חוטא יותר מפושט היד. את הנישואים עשה למצות עשה גם לגבי אלמנים ואלמנות. מתורתו יש להבליט את ביטול הכלל, שהנבואה נחתמה ע"י מוחמד: האנושות זקוקה מזמן לזמן לנביאים; גם הוא עצמו אינו האחרון במביאי דבר־אלהים. תכנן של כל הדתות אחד הוא בעיקרו. תפקיד חשוב יש באמונתו לגימטריא: המספר הקדוש הוא 19, שהוא ערכן המספרי של המלים וַאחִד (אחד) וֻוג'וּד (מציאות, כלומר, של אללה) ומספר האותיות של הברכה הפותחת כל סורה וסורה שבקראן: بسم الله الرحمن الرحيم (בשם אללה הרחמן הרחום). השנה נחלקת ל19 חודש, וכל חודש ל19 יום, באופן שהשנה כוללת 361 יום. 361 הם בגימטריא كل شيء (כל דבר, כלומר, הנמצאות שאין היחוד חל עליהם) = 1 + 360 (האל שהוא אחד); המספר

עבאס אפנדי (עבד אלבהא)

מסמל, איפוא, את האחד והרבים ביחד. אחד זה נוסף גם למספר 18 שהוא בגימטריא حي (חי), וכך מתקבל 19.

ספריו של בהא אללה, שבהם הציע את תורתו, ברורים הרבה יותר מאלה של הבאב. העיקריים שבהם הם כִּתַּאבּ אַלְאַקְדַס (ס׳ הקדוש ביותר) וכִּתַּאבּ אַלְאִיקַאן (ס׳ הבֵּרור). כמו־כן כתב אגרות (אַלְוַאח „לוחות", ע"פ „הלוח השמור" שבשמים שעליו. כתוב מקור התורה, לפי דברי מחמד) אל מאמיניו ואל אנשים, שביקש לקרב לדתו. בין השאר כתב אגרות כאלו גם אל שליטי אסיה ואירופה ואל האפיפיור. עיקר תכנו של „לוח" כזה, שנשלח ע"י עבד אלבהא אל כומר פרוטסטאנטי בהאמבורג, הוא:

„אמונתי היא אחדות המין האנושי, כלומר, כל האנושות היא צאן מרעיתו של האל, והאל הוא הרועה רב החסד... אין אנו מתנגדים לדתות אחרות ואין אנו נלחמים בהן, אלא אנו קוראים את כולן לפעול לאיחודה של האנושות. ואולם כל בני־האדם צריכים לשתות ממעין־תורתו של בהא אללה כדי שיחדלו מלחמה, מאבק, מריבה וצרה... עיקריה של תורה זו הם: 1. בקשת האמת; 2. אחדות האנושות; 3. הדת צריכה לגרום לאהבה ואיחוד, שאם לא כן היא מחוסרת טעם; 4. הדת צריכה לעלות בקנה אחד עם המדע; 5. קנאות הדת, הפולחן, הגזע, המולדת הורסת את בנין האנושות... כל בני־אדם הם גזע אחד והארץ היא מולדת אחת; 6. יש להשתחרר מקבלת סמכות ללא ביקורת ולהאחז ביסודותיה של הדת האלהית; 7. אחדות הלשון: יש לבחור בלשון אחת או להמציאה (הבהאים משתדלים בהפצת אספראנטו)... כדי שתפסוקנה כל אי־ההבנות בין הדתות והגזעים והאומות. ועוד: שוויון־זכויות בין גברים ונשים, הפצת המדעים והדעת בין כולם, יחסי נישואים בין בניהן ובנותיהן של הדתות והאומות, צדק ומשפט, אחדות מדינית וכיו"ב... אל תסתכלו בהווה, סוף כל עניני־העולם לבוא על תיקונם. המשיח אמר: הימים הם ימי־נישואים: בימי־הנישואים אין סדר, אולם אח"כ יהיה סדר... חיפה, 6.12.1920. עבד אל בהא עבאס".

3. תפוצת הדת. ע"י מה שבהא אללה הוחזק ע"י התורכים בכלא עכו נעשו שתי הערים שמשני עברי־המפרץ (עכו וחיפה) המרכז העולמי של הדת. אעפ"כ מספר הב׳ בארץ הוא מועט, מפני שההנהגה אינה מעודדת את ישיבתם של מאמינים רבים במקום מושבה; והרבה מן הב׳ יצאו את הארץ בפקודת ההנהגה, שבכוחה גם לקבוע את הליכות־חייהם של המאמינים. ב1944 ישבו ב׳ ב78 ארצות, ומספרן של הקהילות הבהאיות באה"ב ובקאנאדה הגיע ל131; כמו־כן גדול מספר מרכזיהם באמריקה הדרומית ובהודו. כתבי־הב׳ ניתרגמו ליותר מ50 לשונות, ובכמה מהן אף הופיעו בכתב־עיוורים.

יחסה של הדת אל הציוניות היה תמיד חיובי, כיוון שהב׳ מצאו בכתבי־הקדש גם נבואות רומזות לדתם שלהם. כך, למשל, הם מפרשים את הכתוב: למועד מועדים וחצי (דניאל, י"ב, ז׳) כ„שנה שנתים וחצי", ומוצאים בכך רמז לשנת הופעתו של הבאב: $\frac{360}{2}+2\times360+360=1260$. הם מטעימים את העובדה, שמדינת־היהודים לא קמה בתקופה הנוצרית ולא באסלאמית, אלא בבהאית.

4. מצוות ומנהגים. השנה הבהאית מתחלת ביום 21.3 (תחילת־האביב); החודש הקודם לתאריך זה (2.—20.3.) הוא חודש־צום. ראש־השנה הוא יום־חג. חגים אחרים הם: עיד רדואן (عيد رضوان). שנמשך 12 ימים, מן ה20.4 עד ה2.5, ימי־ההתגלות של בהא אללה ב1863 (הימים 1, 9, 12 של חג זה הם ימי־מנוחה), יום־התגלותו של הבאב (23.5), וכן ימי הלידה והפטירה של הבאב ובהא אללה.

חשיבות מרובה מייחסים הב׳ ליופי בחיים. על כן הם נוטעים את הגנים המפוארים, שבהם הם מרבים לגדל צמחים אֶכּסוֹטיים — סמל לאפשרות של איחוד כל האנושות תחת שלטון אחד. גם ההתיישבות החקלאית שלהם (למשל, עדסיה בירדן) מצטיינת בנוי שבצורתה החיצונית ובדרכי־העבודה שלה.

י. י. גולדציהר, הרצאות על האיסלאם, תשי"א, 195–202, 282–283; מ. קפליוק, הבהאים, תורתם ותנועתם, כרמלית (תשי"ד), 206–223; J. E. Esslemont, *Baháu'lláh and the New Era*, 1927; M. H. Phelps, *Life and Teachings of Abdul Baha Abbas*, 1903; *Bahá'u'lláh, The Kitáb-i-Íqán, the Book of Certitude* (Transl. by Shoghi Effendi), 1931; *The Promulgation of Universal Peace* (Discourses by Abdul Baha Abbas during his visit in the U. S. in 1912), 1921–25; E. G. Browne, *Bab, Babi* in *ERE;* idem, *Materials for the Study of the Bábí Religion*, 1918; *The Bahá'í Faith*, 1844–1944.

מ. פ.

בַּהַוַלְפּוּר או בַּוַלְפּוּר (Bahawalpur, Bhawalpur), נסיכות בפאקיסטאן, בדרום־המזרח של מחוז־פַּאנְג׳בּ, בין נהר סאטְלֶג׳ וגבול הודו. שטחה 41,226 קמ"ר; מספר־תושביה 1,820,000 (1951). רובה של ב׳ הוא ארץ־מדבר — חלק ממדבר־תַאר (ע"ע הודו). רק לאורך הסאטלג׳ והאינדוס יש שטחים מעובדים, עפ"ר בהשקאה או בעזרת הגאות הטבעית של הנהר. בשטחים אלה מגדלים חיטה, שעורה, אורז, דוחן, קטניות וכותנה. בשנים האחרונות הורחבו רשת תעלות־המים מן הסאטלֶג׳ ושטחי־השלחים.

איי באהימה: בירת האיים, עיר הנמל נאסאו (צילום אוירי)

כמעט כל התושבים הם מוסלמים. קודם חלוקת־הודו (1947) היו כ־8% מן התושבים בראהמאנים; אולם מאז עברו הרבה מהם להודו. השליט המקומי, שתארו הוא „נאוואב", מתייחס אל צאצאיו של הנביא מוחמד. ב׳ נוסדה בסוף המאה ה־18 ע"י שליט מקומי, שמרד באפגאנים. ב־1838 בא הנאוואב תחת חסותה של בריטניה ומאז עד חיסולו של השלטון הבריטי בהודו היתה ב׳ אחת מן המדינות ההודיות הנאמנות ביותר לבריטים. גדודים מבני ב׳ שרתו בצבא הבריטי והצ־טיינו בשתי מלחמות־העולם. ב־1947 נצטרפה ב׳ לפאקיסטאן. הנאוואב וממשלתו נשארו על כנם, אך סמכויותיהם צומצמו. מבחינה אדמיניסטראטיווית נכללת ב׳ בפרובינציה של פאנ־ג׳אב. — עיר־הבירה בהולפור יושבת על הגדה המזרחית של הסאטלג׳; מספר תושביה כ־40,000.

בֶּהַיְם, מַרְטִין — Behaim או Böheim — (1459—1507), גֶאוגראף גרמני, יליד נִירְנְבֶּרְג, שזכה לפירסום מופרז ע"י הגלובוס שהתקין ב־1492 ושהוא שמור בבית־נכות בעירו. לרגל מסחרו באריגי־צמר נסע ב׳ לאַנְטְוֶרְפֶּן ומשם לליסבון ונשא את בת הנציב של המושבה הפלאמית בפאיאל, אחד מאיי־האַזורים, שב׳ נתיישב בו לזמן־מה. הידיעות על מסעותיו לאורך חופי־אפריקה ועל השפעתו על החלטת קולומבוס לצאת למסעות־התגליות שלו נתבדו. השוואת הגלובוס שהתקין עם החומר הגאוגראפי, שכבר היה ידוע בזמנו ואף נכלל במפות, ביטלה את הדעה שהיתה רווחת בעולם בדבר זכויותיו המרובות של ב׳ בתולדות־התגליות. השיבושים בגלובוס שלו הם מרובים, וביחוד בשטחים שאו־תם סייר, כביכול.

E. G. Ravenstein, *Martin Behaim, his Life and his Globe* 1908

בַּהֲימָה, אִיֵּי (Bahama-Islands), קבוצה של איים קטנים במערבו של האוקיינוס האטלאנטי, שהם מאוחדים מבחינה מדינית כמושבה בריטית. איי־ב׳ נמשכים לאורך של 1,220 ק"מ, לערך, ממרחק של כ־100 ק"מ ממזרח לפלורידה עד 100 ק"מ מצפון להאיטי. שטחם הכללי הוא כ־11,400 קמ"ר ומספר אוכלוסיהם — יותר מ־80,000. רק כ־20 מאיי־ב׳ מיושבים, ואילו רובם ככולם (כ־2,700) — שאינם אלא כפים או בליטות־יבשה פעוטות — אין בהם ישוב כלשהו. הגדולים שבאיי־ב׳ הם: אַנְדְרוס (4,144 קמ"ר; 6,800 נפש), אַבאקו הגדול (2,010 קמ"ר; 3,600 נפש), אינאגואָה הגדול (1,330 קמ"ר; 900 נפש), בַּאהֵימה הגדול (1,114 קמ"ר; 3,500 נפש). המיושב ביותר בהם הוא ניו־פרוביִדֶנס (145 קמ"ר; כ־30,000 נפש, 1953), שבו נמצאת נאסַאו, עיר־הבירה של איי־ב׳. — איי־ב׳ הם נמוכים כולם; הנקודה הגבוהה ביותר בתוכם (120 מ׳) נמצאת בקֶט־איילנד. הם שריד של טבלת־גיר — המשֵכה של טבלת־פלורידה, ששקעה בים ושחלקיה העליו־נים בולטים מעל פני־המים. בשטחים נרחבים אין הטבלה שקועה מתחת לפני־המים אלא מטרים אחדים בלבד, באופן שספינות גדולות אינן יכולות לעבור בהם. שטח כזה בסבי־בות האי אַנדרוס נקרא „שרטון־באהימה הגדול" (Great Bahama Bank) ושטח דומה לו בסביבות האיים באהימה הגדול ואבאקו נקרא „שרטון־באהימה הקטן" (Little Ba-hama Bank). בין שני השרטונות הללו עוברת תעלת־פרובִידֶנס. חשיבותו של האי ניו־פרובידנס היא במים העמו־קים שעל־ידו — מה שמאַפשר לספינות גדולות לגשת לחופיו.

אקלימם של איי־ב׳ הוא מן הנוחים ביותר. חוג־ההיפוך הצפוני חוצה אותם לרחבם, באופן שהם נמצאים באיזור הטרופי או סמוך לו, וזרם־המפרץ העובר על־ידם גורם לכך, שהטמפראטורה החרפית שלהם גבוהה מזו שבמקום אחר באותו רוחב. הטמפראטורה הממוצעת בחורף היא כ־23°, בקיץ — כ־27°. מידת המשקעים הממוצעת היא כ־1,300 מ"מ בשנה, ורובם הגדול יורד בקיץ ובתחילת הסתיו, שבו נושבות לפעמים רוחות סוערות (הוריקאנים). החורף החם ומעוט־הגשמים מושך לאיי־ב׳, וביחוד לניו־פרובידנס, תיירים

מרובים מאה"ב ומבריטניה, באופן שאיי־ב' נעשו בשנים האחרונות מקום־שעשועים בינלאומי, ביחוד לאמריקנים.

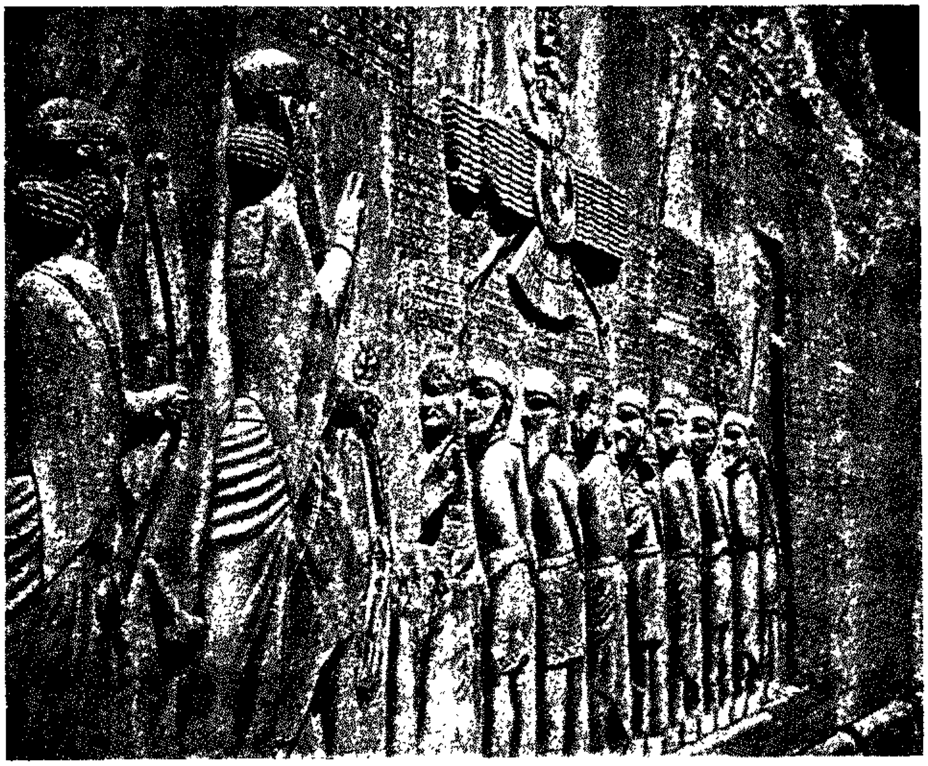
התיירות היא אחד ממקורות־הפרנסה החשובים ביותר של תושביהם. מקורות כלכלה אחרים הם: גידול־ירקות (יצוא של עגבניות בחורף), עצי־פרי, מעט סיסאל וכותנה, כריתת עצי־יער ועיבודם למשלוח, דיג, שליית־ספוגים וייצור־מלח ממי הים.

85% מן האוכלוסיה הם שחורים או מעורבים בשחורים, ו15% לבנים. לשונם של תושבי־האיים היא אנגלית; הדת של רובם היא פרוטסטאנטית; אך יש בהם מיעוט קאתולי ניכר. בעיר־הבירה נאסאו יושבות משפחות יהודיות אחדות ישיבת קבע.

קולומבוס, שהגיע לאיי־ב' ב12 באוקטובר 1492, ירד על אחד מן האיים וקרא לו בשם סאן סַלוָדור. לפי המשוער היה זה האי הנקרא כיום ווטלינג. להלכה היו איי־ב' חלק ממושבות־ספרד באמריקה, אך הספרדים לא התיישבו בהם. ב1627 עברו איי־ב' להלכה לידי הבריטים, אע"פ שהספרדים והצרפתים תפסו אח"כ את האיים פעמים אחדות. איי־ב' שימשו תחנה לסוחרי־עבדים ובסיס לשודדי־ים עד שב1718 נתיישב בהם המושל הבריטי הראשון. מאז קיימת באיים אדמיניסטראציה קולוניאלית בריטית. בית־נבחרים מקומי בן 29 צירים (הוקם ב1729) משמש כמועצה מחוקקת ליד המושל הבריטי. זכות־בחירה יש רק לגברים בעלי רכוש, ששוויו למעלה מ250 לי"ש. בנאסאו יש נמל משוכלל ושדה־תעופה אזרחי גדול. בין נאסאו ובין אה"ב ובריטניה קיים קשר קבוע בים ובאויר.

מ. בר.

בֶּהִיסְטוּן (מפרס' Baga-stana, שפירושו „מקום האלים"), בתקופה העתיקה — עיר במדי, בגליל חַ'מַבַטַן (קַמְבַּדֵנֵי אצל היוונים), בין מדי העליונה והתחתונה. כיום: הכפר ביסוטון. המקום נמצא בסביבה פוריה מאוד, במרחק של 42 ק"מ מכֶּרְמַנְשַׁח ובקרבת הר, שהיה קדוש לאהורמזדא. לרגלי הגבעה, שעליה ישבה ב', עברה הדרך הראשית מבבל לאַחְמְתָא (חַמַדַן). רכס־ההרים הסוגר את מישור כרמנשח מסתיים כאן פתאום בקיר־סלע, שגבהו כ500 מ'. לרגלי קיר זה זורם מעין, שמשתפך לאחר 2½ ק"מ לנהר סַמַס־אַב. כאן, במקום שדריווש I ניצח את פְּרַוַרְתִּיש, שתפס את השלטון במדי (ב521 לפסה"נ), הוקמה מצבת־זיכרון לנצחונו זה. המצבה, שגבהה כ100 מ', עשויה טבלה חלקה, ובמרכזה תבליט, שבא לתאר את גדולתו של דריווש. משמאלו של

התבליט במצבת־הזכרון שליד בהיסטון, המתאר את מסע־הניצחון של דריווש הראשון, מלך פרס (521—485 לפסה"נ)

התבליט, כשפניו כלפי ימין, עומד המלך בגבהו הטבעי כשהוא נישא מעל מלוויו. שערו מקורזל וזקנו עשוי כדרך מלכי־אשור, קווצות מתולתלות וישרות לסירוגים, ומעיל עוטה את גופו. בשמאלו מחזיק המלך קשת, שבחודה צורת אווז, וימינו נישאת בתפילה לאַהוּרַמַזְדָא, המרחף מעליו. האל מחזיק בשמאלו טבעת, שבה הוא מעניק שלטון למלך, ובימינו הוא מברך אותו; אל הטבעת, שהאל נושא, צמודות כנפים. מאחרי המלך עומדים שני גברים, הנושאים קשת, חנית ואשפה. המלך דורך באחת מרגליו על גופו של אדם, שפושט אליו את ידו בתחנונים: זהו המורד הראשי גוֹמָתָא. מאחרי מורד זה עומדים 9 אסירים שהם קשורים זה לזה ע"י שלשלת כרוכה על צוואריהם וידיהם כבולות מאחוריהם; אלה הם שאר המורדים. כתבות בכתבי־יתדות, שכוללות ביחד כ1,000 שורות, נמצאות מעל הדמויות, למטה מהן ומצידיהן. הכתבות, שהן בשלוש לשונות: בפרסית, בעילמית ובאכדית, מספרות על נצחונו של המלך על המורדים במלכות־פרס אחר מותו של כנבוזי (ע"ע דריווש).

הראשון, שהעתיק, קרא ופירסם כתבות אלו, היה הנרי רולינסון (ע"ע). ע"י כך נתאפשר הפענוח של האכדית, העילמית ובמרוצת־הזמן גם של שאר הלשונות הכתובות בכתב־יתדות. מכאן חשיבותה המיוחדת של הכתובת, שנמצאה בב'. היוונים ידעו על קיומה של כתובת זו, אלא שהיו סבורים (ר' דיודורוס II, 13, 1—2), שהיא כתובה ב„כתב סורי" ושהוקמה ע"י המלכה האגדית למחצה שמירמית (ע"ע).

מלבד כתובת זו חצובות בסלע של ב', למטה מן המצבה של דריווש I, עוד דמויות מתקופת שלטון־הפרתים.

F. Weissbach, *Bagistana, PW*, IV, 2769; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 1946 (לפי המפתח); Neilson C. Debevoise, *The Rock Reliefs of Ancient Iran (JNES*, I, 76 ff.); E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran (The Ichweich Lectures*, 1935).

י. מ. ג.

בָּהִיר, סֵפֶר הַ־, הספר הראשון של ספרות־הקבלה במובנה המדייק, כלומר במובן של שימוש במערכת־הסמלים ובהשקפות המיוחדות לתורות־הקבלה. בין מקובלי־ספרד ביה״ב נקרא ספר הב׳ בשני שמות, על שם פתיחתו: א) מדרש ר׳ נחוּניא בן הקנה („אמר ר׳ נחוניא בן הקנה״ — פתיחת המאמר הראשון); ב) ס׳ הבהיר: „כתוב אחד אומר ועתה לא ראו אור ב ה י ר הוא בשחקים״ (איוב לז, כא). השם השני קדום יותר, אך הראשון נעשה רווח מאד ע״י השימוש, שנשתמש בוֹ הרמב״ן בפירושו על התורה. אע״פ שבעלי־הקבלה יחסו במרוצת־הזמן את הספר לתנא ר׳ נחוניא, אין כל סימן להתיחסות כזו במקור עצמו. הספר הוא מדרש במובן הספרותי המדויק: אוסף של מאמרים שונים (רובם קצרים), שהושמו בפי תנאים ואמוראים שונים. ראשי המדברים בספר הם ר׳ אמורא (או: אמוראי) ור׳ רחמאי (או: רחומאי). השם הראשון בדוי; השני הומצא כנראה בחיקוי לשם האמורא רחומי. זולתם נזכרו מאמרים מר׳ ברכיה, ר׳ יוחנן, ר׳ בון, ועוד, שהם ידועים מספרות־המדרשים; אבל רק מאמרים מועטים מאוד באו באמת מתוך ספרות זו, ורובם ככולם יוחסו לחכמים הנזכרים כדרך המדרשים המאוחרים, שאף הם נהגו לשים דברי־אגדה בפי חכמים קדמונים (פרקי דר׳ אליעזר, אותיות דר׳ עקיבא וכיו״ב). יש בספר־הב׳ גם כמה פרקים, שאין בהם כל זכר לשמות בני־אדם. בצורת ביאורי־פסוקים, שיחות קצרות בין מדברים שונים או מימרות ללא אסמכתא ספרותית נמסרו דעות ומסורות בעניינים מרובים: נוסף על דברי־אגדה רגילים (שהם מועטים) באו כאן פירושים על משמעותם הסודית של פסוקים, על צורת כמה אותיות באלפבית, על נקודות וטעמים, על משניות בספר יצירה ועל שמות קדושים ושימושם המאגי. מתוך פירושיהם של כמה מקראות מתבררים גם טעמים נסתרים לכמה מצוות־התורה (תפילין, ציצית, תרומה, שילות הקן, לולב ואתרוג ועוד). בהרצאת הספר אין למצוא סדר קבוע. לפעמים ניכר המשך רעיוני מסויים בסדר הדרשות, אבל הקו נפסק עד מהרה, ומרובים הם הדילוגים הבלתי־מובנים מענין לענין וצירופי־מאמרים על יסוד אסוציאציות חיצוניות ולא על־פי סדר־מחשבה קבוע. כל זה מְשַׁוֶּה לס׳ הבהיר מראה של מדרש וילקוט של מאמרים מקובצים ממקורות שונים. אעפ״כ ניכרים בו חלקים אחדים, שיש בהם כעין אחדות ספרותית, בעיקר: א) שורה של מאמרים, שהם מיוסדים על ס׳ יצירה ושמפתחים את תכנו של ספר זה בכיוון חדש; וב) רשימה מסודרת, אגב הפסקות מרובות, של עשר הספירות הנקראות כאן עשרה המאמרות, שבהם נברא העולם.

הספר, כפי שהוא נמצא בידינו, מאַשֵׁר את המסורת של מקובלי המאה ה13, שלפיה לא הגיע ספר הב׳ לידם אלא בצורה קטועה מאד, כשרידי מגילות, קונטרסים ומסורות. יש בו מאמרים, שנפסקו באמצע המשפט ואינם מצטרפים כלל למה שבא אחריהם, ויש דיונים, שהוחל בהם אבל סופם אינו נמצא כאן. הוספות מפריעות לרציפות הענין רווחות באותם החלקים דוקה, שיש בהם מעין קשר פנימי. בצורתו הנוכחית הספר הוא קצר ביותר, כ12,000 מלים בלבד. עריכת הספר היתה מרושלת מאד, ולאמיתו של דבר, אין כאן אלא ליקוט חומר וכינוסו לתוך מסגרת אחת בלא כל כשרון ספרותי וסידורי. לשונו של הספר היא עֵרֶב של עברית וארמית. הסיגנון הוא לפרקים קרובות קשה ביותר, ואף אם לא נביא בחשבון את השיבושים המרובים שבנוסח הנדפס, ישאר הספר קשה מאוד להבנה ומגומגם בלשונו. עם זה יש בקצת מקומות בתוכו התרוממות־נפש חגיגית ואף יופי של תיאור. מרובים כאן המשלים, ולפעמים הם מכילים את עיקרו של הרעיון, שאין לבטאו כלל בצורה אחרת, ואת התשובות לשאלות, שנשאלו ע״י המשוחחים. חלק ממשלים אלה אינו אלא עיבוד של משלים, שנמצאים במקורות תלמודיים ומדרשיים, אבל לרובם אין רֵעַ במקורות אלה.

חשיבותו העיקרית של ס׳ הב׳ הוא בלשון־הסמלים שלו. הוא המקור הראשון המדבר על התחום של המדות האלהיות („ספירות״, „מאמרות״, „כלים נאים״, „מלכים״, „קולות״ ו„כתרים״), ומפרש מקראות הרבה כאילו אינם מכוונים למה שמתרחש בעולם הנברא, או בעולם הנברא בלבד, אלא לענייני התחום האלהי ופעולתן של המידות האלהיות. מידות אלו נקראו כאן לראשונה בכינויים סמליים, שהם לקוחים מלשון הפסוקים הנדרשים. שיטת הספר בסמלים אלה אינה מוסברת בשום מקום מבחינה עקרונית בהרצאה מסודרת, והמדברים משתמשים בה כאילו היא מובנת מאליה. רק ברשימה הנזכרת של עשרת המאמרות נרשמו מקצת כינויים סמליים, שכל „מאמר״ ומאמר נקרא בהם. הספירות, שנזכרו לראשונה בספר־יצירה, בחינת עשרה מִסְפָּרים קדמונים, הפכו להיות בספר הב׳ מידות אלהיות, אורות וכוחות, שכל אחד מהם מילא תפקיד מסויים במעשה־בראשית. תחום אלהי זה, שהוא ניתָן לתיאור רק בלשון מגוונת מאד של סמלים, הוא עיקר עניינו של הספר. טעמי־המצוות מרמזים אף הם לתחום זה: קיום מצווה מסויימת מרמז על פעולתה של ספירה או מידה אלהית (או לצירוף פעולתן של כמה מהן). ספר הב׳ מקבל את דעתו של ס׳ יצירה, שמספר הספירות הוא עשר, ומכאן הוא בא לכלל מסקנה, שכל מידה או ספירה נרמזה במקרא או בדברי רז״ל ע״י מספר מרובה מאד של כינויים וסמלים, שמביעים משהו ממהותה. התיאורים של תחום זה של המידות הם לפעמים בלשון־רמזים בלבד, אך לפעמים גם בלשון ציורית מאד, שמְשַׁוָּה למאמריו של ס׳ הב׳ אופי מיתולוגי מובהק. כוחותיו של האל מהווים את „האילן״ הנסתר, שממנו פורחות הנפשות. אבל כוחות אלה הם גם כלל ה„צורות הקדושות״, שמתחברות בדמותו של האדם העליון. כל דבר בעולם התחתון, ובפרט כל דבר שבקדושה, מרמז על משהו בתחום המידות האלהיות. האל עצמו הוא בעל כל הכוחות ואפיוֹ האישי המובהק ניכר בכמה מאמרים. אעפ״כ יש ספק בדבר, אם עורכיה של רשימת עשרת המאמרות הפרידו בינו ובין הספירה הראשונה („כתר עליון״) או חשבו שכתר עליון עצמו הוא האל. הספר מבליט את מושג „המחשבה״ האלהית במקום הרצון האלהי. המונח הטכני „אין־סוף״ ככינוי לאלוה עדיין אינו מצוי בו. בדרך כלל משקף ס׳ הב׳ שלב בהתפתחותה של הקבלה, שהוא שונה בפרטים הרבה ממה שאנו מוצאים עפ״ר אצל הבאים אחריו, וגם דבר זה מקשה את הבנתו. מרחק מרובה מבדיל בינו ובין קבלת ר׳ יצחק סגי נהור, שאחדים מחכמי־ישראל האחרונים ייחסו לו את הב׳. כעדות יחידה במינה על מצב־הקבלה בשעת הופעתה בציבור הרחב ועל שלבי־התפתחותה הראשונים, שקדמו גם להתגלותה ברבים — נודעת לספר הב׳ חשיבות יתירה.

הקירבה בין הסימבוליקה של הב׳ ובין השיטות הגנוסטיות ותורות ה„נצחים״ (איאונים) שלהן בולטת מאד.

הבעיה העיקרית בחקר ספר הב׳ היא: כלום קירבה זו מיוסדת על קשר היסטורי סמוי מן העין בין הגנוסיס בתקופת המשנה והתלמוד ובין המקורות שמהם נשאב החומר של ספר הב׳? או, אפשר, יש להסביר אותה הסברה פסיכולוגית בלבד, כהתפרצות ממעמקים של ציורי־נפש, ללא כל רציפות היסטורית — התפרצות, שמתחדשת לפי חוקים נפשיים, שעלולים לפעול בכל דור ודור? ספר הב׳ נתפרסם בסוף המאה ה12 בדרום־צרפת ומסיבות־פירסומו אינן ידועות. מכמה טעמים יש לקבל את ההנחה, שגם עריכת הספר נעשתה בתקופה זו. בקצת ממאמרי־הספר אפשר להבחין בבירור השפעה של כתבי ר׳ אברהם בר חייא. כלום היו לעיני העורכים קונטרסים קדומים יותר, שהכילו שרידי כתבים בעלי אופי גנוסטי, שנכתבו עברית ושעוררו את העורכים לרקום את מערכת־הסמלים החדשה של הב׳? כלום חובר כל הספר, כמו שהוא או בנוסח שלם יותר, רק סמוך לזמן פירסומו, ובצרפת הדרומית דוקה? שאלות אלו נשארו במידה מרובה ללא פתרון עד שבזמן האחרון הוכח, שלכל הפחות חלק של ספר הב׳ אינו אלא עיבוד של ספר אחר קדום הרבה יותר, הוא ספר רזא רבה, שנזכר בתשובות־הגאונים ואבד, אבל שרידים חשובים מלשונותיו נתגלו בספר אחד מחוג חסידי־אשכנז. השוואת המאמרים המקבילים ברזא רבה ובב׳ מעידה על הקשר ביניהם, אבל העיבוד בספר הב׳ הוסיף יסודות עיקריים בעלי אופי גנוסטי, שלא נמצאו במקור הראשון. יש, איפוא, להניח, שאם היה קשר היסטורי בין הסימבוליקה של הב׳ והגנוסיס, נקבע ע״י מקורות נוספים ובלתי־ידועים לנו כיום. המסורת שהיתה רווחת בין המקובלים, שלפיה נתגלגלו לידיהם שרידי ספר הב׳ מגרמניה, נתחזקה מאד ע״י גילוי השרידים של רזא רבה. אבל השאלה אם יש כאן יצירה קולקטיווית, יצירת חוג של בעלי־סוד מן המאה ה12, או עריכה חדשה של מקורות קדומים מאד, עדיין לא נתבררה כל צרכה. העדרו הגמור של כל נסיון להצדיק את הדעות, שהן סותרות את המקובל בישראל, מתפרש בקלות מרובה יותר לפי ההנחה השניה. אין בספר כל רמז לדבר, שתורת גילגול־הנשמות שהוא מחזיק בה, נדחתה ע״י כל הפילוסופים בישראל עד זמן פירסום הב׳. כל דרושי־הסוד וטעמי המצוות שלו באו בלא כל נעימה של סניגוריה. קשה להניח, שהספר נערך או נתחבר בחוגים, שלא היו תלמידי־חכמים כלל, ועל כן לא התחשבו בדעות הרווחות בספרות־הדור, וכתבו את שלהם כמשיחים לפי תומם. ניתוח מקורות־הספר אינו מאשר הנחה זו, והחידה הספרותית של הספר הראשון של ספרות־הקבלה בעינה עומדת.

בחוגי־המקובלים בספרד נתקבל ספר הב׳ כמקור מוסמך וקדום, „המחובר מחכמי התלמוד המקובלים" (ר׳ יעקב בן יעקב הכהן). השפעתו על התפתחות תורתם היתה כבירה. חוסר הניסוח המושגי הברור בלשונו גרם לכך, שבעלי הדעות הסותרות ביותר יכלו להסתייע בדבריו. עד פרסום הזוהר אין דומה לו מבחינה זו. לעומת זה לא נתקבל הספר בלא ערעור בחוגי המתנגדים לקבלה. ר׳ מאיר בן שמעון מנרבונה כתב עליו דברים קשים מאוד וראה בו ספר של מינים, שתלו עצמם באילן גדול, כר׳ נחוניא בן הקנה, „ולא נכשל בו אותו צדיק ואת פושעים לא נמנה" (בשנת 1240 בערך).

בין כתבי־היד המרובים של הספר יש נוסח אחד, שבפרטים מרובים הוא עולה על הנוסח הנדפס, אבל אין בו תוספת של חומר חדש. ב1331 חיבר ר׳ מאיר בן שלמה אבו־סהולה, מתלמידיו של הרשב״א, פירוש לספר הב׳, שנדפס בעילום שמו של המחבר בווילנה וירושלים בשם „אור הגנוז". שרידים של פירוש פילוסופי לר׳ אליהו בן אליעזר מקנדיאה נשתמרו בכ״י (ואטיקאן 431), וכן נשתמרו בכ״י פירושי ר׳ דוד חאביליו (גאסטר 996) ור׳ מאיר פופרש (בירושלים), שנתחברו על דרך קבלת האר״י. חלוקת הספר לסעיפים שונה בפירושים ובהוצאות השונות.

ההוצאה הראשונה של ס׳ הב׳ נדפסה באמסטרדאם, 1651 (ע״י חכם נוצרי עלום־שם). ההוצאה האחרונה, ערוכה ע״י ר. מרגליות, בתוספת הגהות ומקבילות, יצאה בירושלים, 1951. הספר תורגם לגרמנית ע״י ג. שלום.

ג. שלום, ראשית הקבלה, 1948, עמ׳ 23–65; Leo Baeck, *Aus drei Jahrtausenden*, 1938, p. 398–415; G. Scholem, *B. (Enc. Jud. III, 679–969)*; id., *Das Buch Bahir*, 1923.

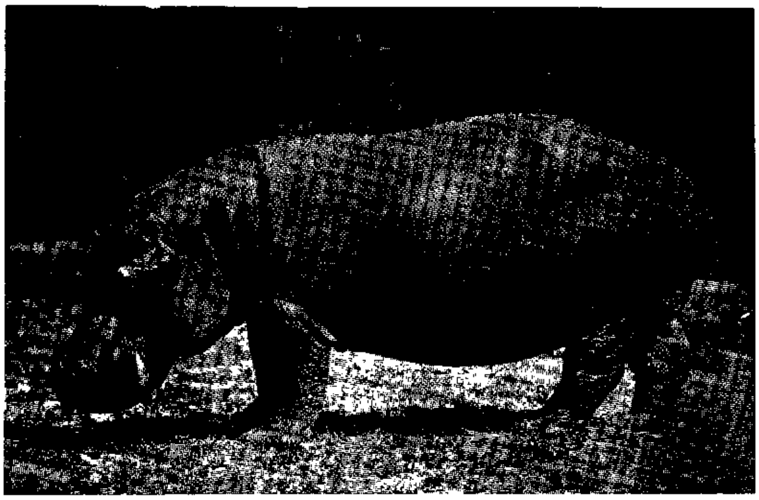
ג. ש.

בֶּהָם — Beham —, שמם של שני ציירים וחרטים גרמניים מן האסכולה של דִירֶר (ע״ע).

1. הַנְס זֶבַּלְד ב׳ (1500, נירנברג—1550, פראנקפורט ע״נ מיין), למד באולפנו של דירר וסיגל לו טכניקות מרובות: מלבד ציורי־שמן ותחריטי־נחושת כללו יצירותיו חיתוכי־עץ מרובים, שסייעו במידה ניכרת לפירסומו. בין השאר יצר אילוסטראציות לספר התפילות של לותר (1527) ולתנ״ך. אחד מתומכיו העיקריים היה הנסיך־הבוחר אלברט ממאגנצה. ב1525 הוגלה עם אחיו (ר׳ להלן, 2) מעיר־מולדתו משום שהפיץ כתבים של האנאבאפטיסטן ת.

ת. ז. בהאם: תיאור סאטירי מחייהם של נזירים הוללים (1521), חיתור־עץ

כחמות־היאור (Hippopotamus amphibius)

מינצֶר (ע"ע). ב1529 הוגלה שנית מנירנברג משום אי־המוסריות שמצאו באחד מתחריטיו, ונתישב במינכן. נשתמרו ממנו 280 תחריטים וכ1,070 חיתוכי־עץ. מתמונות־השמן שלו נשתמרו רק 4 (על לוח של שולחן) — כעין מיניאטורות, שמתארות סצנות מחייו של דוד המלך (לובר, פאריס). סיגנונו המושלם של ב', ערנות־התנועות שבתמונותיו והקישוטים העשירים שבהן היקנו לו מקום בין החשובים באמני־גרמניה בזמנו.

2. בַּרְתֶל ב' (1502, נירנברג—1540, רומא) פיתח את השיטה של עיצוב־הדמויות ואת סיגנון־הקישוטים, שקיבל מאחיו הבכור (1), והיה בעל יכולת אמנותית מרובה; ב1525 התישב במינכן ונעשה צייר־החצר של וילהלם IV, דוכס באוואריה. כאן צייר 17 דיוקנות של נסיכים וביניהם את אלה של קארל V ואחיו הצעיר פרדינאנד (כיום: באר־מון שלייסהיים) וכמה תמונות על נושאים דתיים. הסיגנון של הרנסאנס הגרמני, שב' היה מיוצריו, ניכר ביחוד ב92 התחריטים שלו.

G. Pauli, *B. B., Kritisches Verzeichnis seiner Kupferstiche,* 1911; id., *H.S.B.,* 1901; id., *Nachträge,* 1911.

פ. ב.

בְּהֵמוֹת (Hippopotamus), שם, שבו נקראים שני סוגים ושני מינים ממשפחה של מפריסי־פרסה (ע"ע) אפריקנים, שהם קרובים לחזיר (ע"ע). ב'־היאור (H. amphibius) הוא חַיַת־מים בעלת גוף כבד ומסורבל; משקלו 2—2½ טון; ארכו מגיע עד 4 מ', אך זנבו קצר־ביחס (45 ס"מ); גבהו אינו אלא 1½ מ', כי רגליו קצרות וחלושות ביחס לגופו. בין ארבע האצבעות שבכל אחת מרגליו מצויים קרום־שחיה. נחיריו, עיניו ואזניו הקטנות קבועות בראשו הגדול על־פני השטח העליון, באופן שהב' יכול לנשום, להריח, לראות ולשמוע כשהוא מבליט רק חלק קטן של ראשו מעל פני־המים. נוסחת־השינים שלו דומה לזו של החזירים: $\frac{2.1.4.3}{2.1.4.3}$ ז. א. מספרן של החותכות שבכל אחת מלסתותיו מועט רק באחת מזה שאצל החזירים. החותכות משמשות כמגרפה לאסוף צמחי־מים. הניבים הגדולים, שהם מושחזים תחתונים כנגד עליונים, משמשים נשק יעיל. הצבע של עורו, החשוף כמעט כליל, הוא חום־שחרחר־ורדרד; תחת העור — שכבת־שומן עבה. הב' חי בנהרות, ביצות ואגמים וניזון בעיקר מצמחי־מים; בלילה הוא יוצא מן המים למרעה וניזון גם מעשבי־היבשה, כשהוא חותך בשפתיו הקשות את הצמחים. קיבתו גדולה מאד ומחולקת לשלושה חלקים; המעי העיוור מנוון. — בעבר היה הב. נפוץ בכל אפריקה, חוץ מבמדברותיה; אך מאז הושמד במקומות הרבה. במצרים התחתונה היה מצוי עד תחילת המאה שעברה. בא"י נמצאו שרידי עצמותיו ושיניו באיזור הקַבָּרָה והירקון; אין ספק בדבר, שהוא הב' המתואר באיוב מ, טו. — הב' חי עפ"ר חבורות־חבורות, מורכבות מזכר אחד מבוגר, מכמה נקבות ומצאצאים. מחמת כובד־תנועתו ביבשה אין הוא יכול לחיות זמן ממושך מחוץ למים. ההזדווגות וההמלטה נעשות במים; ההריון נמשך כ8 חדשים. הוָלד, היוצא לאויר־העולם כשהוא מפותח בשלמות, רכוב בתקופת־חייו הראשונה (כשהוא במים) על גבה של האם, השומרת עליו מפני תנינים. ביבשה הולך הצעיר לפני האם המשגַחַת עליו. הב' מתבגר בגיל 3, אבל מוסיף עוד לגדול ומאריך ימים עד כדי 40 שנה ויותר.

הב' הגמדי (Choeropsis liberiensis), שארכו כ1¾ מ' וגבהו כ¾ מ', חי באפריקה המערבית, בעיקר בליבֶּריה. רגליו גבוהות, אצבעותיו הצדדיות קצרות מן האמצעיות, והוא מסוגל לריצה מהירה למדי. מין זה חי חיי־בודד ביערות־עד וממעיט לשכון במים.

ה. מ.

בְּהָרַב (בּוֹגְרוֹב — Богров), גְרִיגוֹרִי (1825, פולטאווה, — 1885, כפר דְרֶוְקִי, פלך מינסק), סופר יהודי בלשון הרוסית. כבן למשפחת־רבנים (ומכאן שמו) קיבל ב' חינוך תורני מובהק. את ידיעותיו הראשונות בלשון הרוסית קנה בהעלם. זמן ממושך עבד במשרד של חוכר המכס על יין שרוף ובתקופה זו למד לשונות אירופיות. כשהיה בן 17 השיאוהו הוריו אשה, אך הנישואים לא עלו יפה וב' גירש את אשתו זמן קצר לאחר שהתחתן. ב1863 בקירוב חיבר את החלק הראשון מספרו Записки Еврея („רשימותיו של יהודי"). ה„רשימות", שנתפרסמו בירחון הרוסי Отечественныя Записки (1871/3), עוררו התעניינות בתוך קהל־הקוראים הרוסי, שגילה בהן עולם בלתי־ידוע לו. אף הקוראים היהודיים מצאו בהן עניין, וב1874 נתפרסמו בצורת ספר (ב1880 בתרגום גרמני: Memoiren eines Juden). מעין השלמה לספר זה הוא סיפורו Пойманник („החטוף"), שנתפרסם ב Еврейская библиотека (1873; ניתרגם לעברית ע"י יצחק אנדרֶס בשם „הנלכד", תרל"ז). הספר „רשימותיו של יהודי" (שהחלק השני שלו מתאר את חיי־המשפחה האומללים של המחבר) מגולל יריעת־הווי נרחבת מחייהם של יהודי־רוסיה בשנות ה30 וה40 של המאה ה19 — תקופת ניקולאי I. התיאור, שהוא גדוש צבעים כהים, מלווה דברי תוכחה והתמרמרות על עמדתה של הקהילה היהודית בפרשת ה„חוטפים". בזכרונותיו מימי

ילדותו ונעוריו אין אף קרן־אור אחת. העיירה היהודית היתה בעיניו של ב' גיהינום מלא רשעים וטפשים, שממנו אין אלא מוצא אחד בלבד — זה שמוליך אל העולם של הקוסמופוליטיות או אל החברה הרוסית. ב' עצמו כבר עמד אז על הסף של מוצא זה. ב1878 כתב ללִוואנדה, שאלמלא היו מיליוני־היהודים ברוסיה נרדפים וסובלים על לא חטא היה הוא, כ„קוסמופוליטן בן־חורין", עובר זה כבר אל ה„חוף השני". את חמתו על צוררי־ישראל שפך ב' ברומאן ההיסטורי שלו מימי גזירות חמלניצקי Еврейский Манускрипт (1876; תרגום עברי של יהודה גראזובסקי בשם „כתב־יד עברי", תרנ"ט). אף כאן לא ידע ב' להתרומם לרמה של פרספקטיווה היסטורית. את פרעות־חמלניצקי הוא מכנה בשם „מלחמת העכביש בזבוב", ובחייו של הזבוב (ישראל) לא מצא שום דבר מעורר עניין, חוץ מיסוריו. ב' השתתף במשך זמן קצר בעריכת ה Русский Еврей ואחר־כך עבר אל ה„ראזסווייט", שבו פירסם שורה של סיפורים, אך הוכרח לעזוב את המערכת של שבועון לאומי זה משום שנתקרב אל „האחווה הרוחנית־המקראית" (Духовно-библейское братство), שנוסדה ביֶליסאַווטגראד ב1881 על־ידי יעקב גורדין (ע"ע) ושהטיפה להתבוללות בעם הרוסי על־ידי הסתלקות מן התלמוד — מה שנחשב כתנאי לקבלת שיווי־זכויות. ב„ראזסווייט" נתפרסם (1879/81), בין השאר, הרומאן (שלא נשלם) שלו Накипь века („הקצף שעל פני־הדור") — נסיון בלתי־מוצלח ליתן ביטוי לתנועות המדיניות־החברותיות החדשות, שנתעוררו ביהדות של רוסיה בשנות ה70 וה80. ב' זילזל בהתלהבות האידיאליסטית הכנה, שאחזה אז את הנוער היהודי. בשנות־חייו האחרונות השתתף ב„ווסכוד", שבו פירסם שני סיפורים היסטוריים מתקופת ההיידאמאקים (1883, ספרים I—III; ניתרגם לעברית בשם „מעשים שהיו" ע"י י. גראזובסקי, תר"ס). גל־הראקציה, שעבר על רוסיה בתחילת שנות ה80, לא שינה את דעותיו של ב', דעות של מתבולל קיצוני. סמוך למותו אף המיר את דתו מטעמים משפחתיים.

חשיבותן של יצירות ב' היא בתיאורים מן ההווי היהודי־הרוסי במחצה הראשונה של המאה ה19, אך הן לקויות במגמתיות ובשכלתנות יתרה. חסרונות אלה מצויים אף בטובות שביצירותיו: „רשימותיו של יהודי" ו„החטוף". מצד אחד הגדיש ב' את הסאה ביחסו השלילי ליהדות המסרתית ולמנהיגיה הרוחניים, ומצד שני הפריז על המידה בהטפתו לתיקונים קיצוניים בדת ולנישואי־תערובת. כל כתביו של ב' (ב7 כרכים) יצאו ב1912/13.

מרדכי בן הלל הכהן, מערב עד ערב, I, 69–85, 181–184; II, 123–140. С. Венгеров, Критико-библиографический словарь, V, (1897), 6—7; М. Лазарев, Литературная летопись, Восход, 1885, кн. VI; Еврейская библиотека, т. X, 13—20 (מכתביו ללוואנדה); Н. А. Бухбиндер, Драма писателя, Еврейская мысль, 1922.

ש. כ.

בְּהָרַב (בּוֹגְרוֹב), דְּמִיטְרִי (1888, קיוב — 1911), טרר־ריסטן־מהפכן יהודי־רוסי. ב' היה נכדו של גריגורי בהרב (ע"ע) מצד אשתו הראשונה (שצאצאיה נשארו יהודים) ובנו של עו"ד יהודי. הוא למד משפטים ועם זה נצטרף לקבוצה אנארכיסטית. אח"כ נכנס לשרות של הבולשת („האוכראנה") ופעל בה כסוכן, כפי הנראה לטובת התנועה המהפכנית. בספטמבר 1911 ירה ב' בראש־הממשלה סטוליפין (ע"ע), כשזה האחרון נכח בהצגה חגיגית בתיאטרון בקיוב בחברת הצאר ניקולאי II והפמליה שלו. סטוליפין, שנפצע פצעי־מות, מת ימים אחדים אחר ההתנקשות. באותה שנה נתלה ב' לפי פס"ד של בית־משפט צבאי מחוזי. המניע האַמיתי למעשהו של ב' לא נתברר. היו שביקשו להסבירו במה שב' רצה ע"י מעשה זה להסיר מעליו את החשד, שהטילו בו בנוגע לקשריו עם הבולשת הרוסית. קודם ביצוע־ההתנקשות ביקש ב' את הסכמתה של מפלגת הס. ר. לכך, אך הסכמה זו לא ניתנה לו.

Е. Лазарев, Дмитрий Богров и убийство Столыпина, Воля России, 1926, 6—7, 8—9.

בּוֹאַגִיבֶּר, פְּיֶר לֶה פֶּזָן, סְיֶר דה־ — Pierre Le Pesant, Sieur de Boisguillebert (1714—1646), כלכלן צרפתי. מ1690 עד שמת כיהן כמושלה של העיר רואן. בכתביו דן ב' בעיקר בצורך לתקן את שיטת הכלכלה והמיסים, שהיתה רווחת בזמנו. חיבוריו העיקריים: Le Détail de la France (1695) ו Le Factum de la France (1706), יצאו בעילום־שם ולא הצליחו להשפיע על מדיניותה הכלכלית של ממשלת־צרפת. הוא מתח ביקורת על מנהגם של השלטונות להטיל מיסים כבדים על העניים; טען, שמיסים ישירים עדיפים מעקיפים, והציע מס־הכנסה של 10 אחוזים במקום כל שאר המיסים. אע"פ שהחזיק בדעה, שלשם הבטחתו של השיגשוג הכלכלי „יש צורך רק ליתן הֶתֵּר־פעולה לטבע ולחופש", לא היה מצדד של המסחר החפשי, אלא תומך במכסי־מגן בשביל החקלאות. אולם הוא התנגד להשקפות מסויימות של האסכולה המֶרקאנטילית, וביחוד לדעותיה בשאלת הכסף, ויש לראות בו חלוץ של הפיסיוקראטים.

A. Talbot, *Boisguillebert: ses théories et sa place dans l'histoire des doctrines économiques*, 1903.

בּוּאוֹנַרוֹטִי, פִילִיפֶּה מִיכֶלָה — Filippe Michele Buonarroti (1761, פיזה — 1837, פאריס), מהפכן קומוניסטי. מתחילה היה פעיל באיטליה, שבה נהנה מחסותו של הדוכס־הגדול של טוסקאנה, לֶאופולד I. אך ב' הגן על המהפכה הצרפתית בלהט מרובה כל־כך, שאָנוס היה לברוח מארץ־מולדתו (1790). הוא מצא לו מקלט בקורסיקה, שבה יסד כתב־עת בשם L'Amico della libertà italiana („ידיד החירות האיטלקית") ואגודה דמוקראטית, שנסתעפה על פני איטליה כולה. לאחר שהוכרזה הרפובליקה בצרפת הלך לפאריס. כאן היה פעיל מאוד בחוגי היעקובינים ונתחבב עליהם. כתגמול על שירותיו, העניק לו הקונוונט את האזרחות הצרפתית (1793). ב' השתתף בקשר של בַּבֶף (ע"ע), נידון לגירוש, אך מקץ שנים אחדות הותר לו לשבת בדרום־מזרחה של צרפת. לאחר שהשתתף בקשר על בונאפארטה גורש מצרפת והלך לז'נווה. כשגורש משווייץ (1824) מצא לו מקלט בבריסל, וכאן פירסם את חיבורו „הקשר לשם השוויון, הקרוי הקשר של באבף" — חיבור, שהשפיע השפעה מרובה על התנועה הסוציאליסטית, ביחוד על בלאנקי ודֶזאמי. חדור התלהבות מהפכנית בלתי־פוסקת, עיצב ב' את דמותו של דור שלם של מהפכנים צרפתיים ואיטלקיים. לאחר מהפכת־יולי השתקע בפאריס, שבה המשיך בפעילותו

המהפכנית. באקונין קרא לו „גדול הקושרים שבמאה זו (הי19)".

P. P. Robinquet, *Buonarroti et la secte des Egaux*, 1910; G. Weill, in *Revue historique*, 1901 et 1905; וע"ע בַּבֶף.

בּוֹאָיֶה, זָ'ן פְּיֶר — Jean Pierre Boyer — (1776—1850), נשיא הרפובליקה של האיטי (ע"ע). ב', שהיה מולאטי, נתחנך בצרפת ומ1792 ואילך שירת כקצין צרפתי באי־מולדתו. לאחר שהצטיין ב1794/98 במלחמה נגד האַנ־גלים, שפלשו אז לאי, נעשה ממתנגדי שלטונו של הגנראל הכושי פְרַנְסוּאָ טוּסֶן־ל'אוּבֶרְטִיר (François Toussaint l'-Ouverture) ומפני־כן הוכרח לברוח לצרפת. ב1802 חזר להאיטי עם צבאו של הגנראל הצרפתי לֶקְלֶר (Leclerc). אך כשהחליטו הצרפתים לחזור ולהנהיג בהאיטי את העב־דות, התנגד להם ב' והשתתף בגירושם מן האי (1803). ב1806 הדיח ב', ביחד עם המולאטים אלכסנדר פֶּטִיוֹן (Pétion) ואַנְרִי כְּרִיסְטוֹף (Henri Christophe), את המושל הכושי ז'אן דֶסָלִין (Jean Dessalines) משלטונו. 1818 ירש את מקומו של פטיון כשליטה של האיטי הדרומית־מערבית, וב1820 — את מקומו של כריסטוף בשלטון על חלקה הצפוני־מערבי.

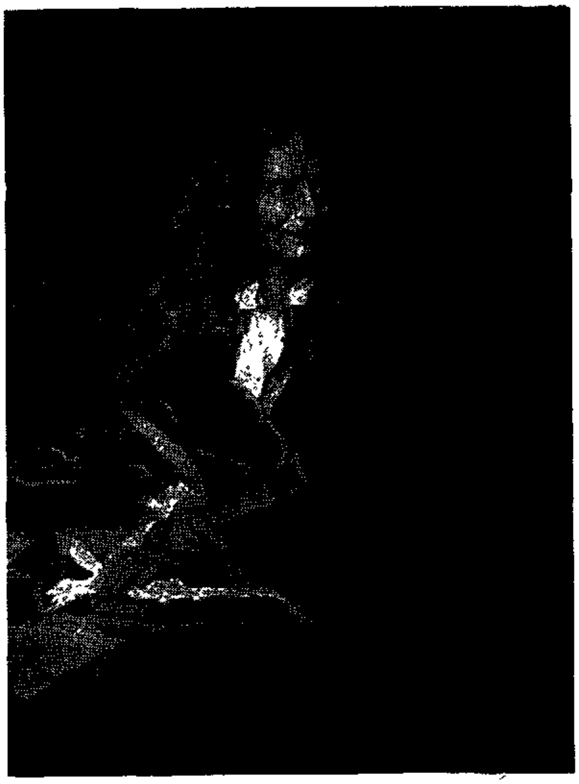
ב1821, כשתושביה של האיטי המזרחית (סאן־דומינגו) מרדו בשלטון הספרדי, סייע להם ב' בצבא של 20,000 חייל ואיחד את כל האי תחת שלטונו, שהוכר ע"י צרפת (1825) ובריטניה (1826). ב' השתדל להעלות את הרמה של החינוך והחקלאות באי ותיקן את מצבה הכספי של הרפובליקה. אך הניגוד בין המולאטים והכושים נמשך, וכתוצאה מהתקו־ממותם של אלה האחרונים גורש ב' ב1843 מהאיטי. הוא עבר משם לג'מאיקה ולסוף לפאריס, שבה מת.

J. B. Wallez, *Précis historique des négociations entre la France et Saint-Domingue, avec une notice biographique sur le général B.*, 1826.

בּוֹאֶלְדְיֶה, פְּרַנְסוּאָ אַדְרִיאָן — François Adrien Boieldieu — (1775, רואן — 1834, יאַרְסִי), קומפוזי־טור צרפתי. מתחילה למד מוסיקה אצל אורגאניסטן בכנסיית רואן. כשהיה ב' בן 18 חיבר את האופרה הראשונה שלו, שהוצגה בעירו. ב' השתדל לייסד ברואן קונסרוואטוריה, אך הדבר לא עלה בידו והוא עבר לפאריס, במקום שהוצגה ב1797 בהצלחה מרובה האופרה שלו „המשפחה השווייצית", שהיא בת מערכה אחת. שנה אח"כ נתמנה כמורה לפסנתר בקונסרוואטוריה של פאריס והתחיל משתלם בתורת־החיבור אצל כֶּרוּבִּינִי. מ1803 עד 1811 שימש מנצח באופרה של הצאר בפטרבורג. כשחזר לפאריס ב1811 התחיל מחבר אופרות בשיתוף עם גדולי הקומפוזיטורים הצרפתיים בתחום זה, אך בניגוד לאופרות שחיבר לבדו לא עלו היצירות המשותפות יפה. יצירתו הידועה ביותר היא האופרה „האשה הלבנה", שהטכסט שלה נתחבר על־ידי סְקְרִיבּ (בעקבות שני הרומאנים של ואלטר סקוט, Guy Mannering ו־The Monastery). באופרה זו, שהצגת־הבכורה שלה נתקיימה בפאריס ב1825 ואח"כ הוצגה בכל ארצות־אירופה ובאמריקה הצפונית והדרומית, השתמש ב' בשירי־עם סקוטיים. מלבד אופרות חיבר מוסיקה קאמרית, קונצ'רטו לפסנתר ושירים. באופרות של ב' מושכת את הלב הזמרתיות הערֵבה של שיריהן והמקוריות המרובה שבאמצאותיו. ב' נֶחַן בחוש דראמאטי מובהק והמוסיקה שלו מלווה את עלילות־האופרה בקלות־מעוף. קודם מותו ישב ב' בז'נווה.

A. Pougin, *Boïeldieu, sa vie ses oeuvres*, 1875.

בּוֹאָלוֹ (ובתוספת שם אחוזתו: בּוֹאָלוֹ־דֶה־פְּרֶאוֹ), **נִיקוֹלָה** — Nicolas Boileau-Despréaux — (1636, פאריס — 1711, שם), גדול המבקרים הצרפתיים בתקופה הקלאסית. ב' נולד כבנה ה15 של משפחת־משפטנים צנועה, הוקדש מתחילה לכמורה, ואח"כ למשפטים, אך אחר מות אביו (1657) התמסר לספרות. בורגני שלֵו ורווק תמידי, ידידם הנאמן של טובי־הסופרים, ובייחוד של מולייר, לה־פונטֶן וראסין, בילה עמהם שעות־בידור מרובות, ואף נלחם את מלחמתם על הטעם הטוב בספרות. דרך כתיבתו מצאה חן בעיני לואי XIV וב1677 מינה המלך אותו ואת ראסין לכותבי

ניקולה בואלו

דברי־ימי־מלכותו. ב1684 אף המליץ על בחירתו כחבר האקאדמיה הצרפתית. בסוף המאה כיוון ב' את חיצי־לעגו אל מצדדיהם של הסופרים המודרניים בפולמוס הנודע בשאלת יצירותיהם של הקדמונים (Querelle des Anciens et des Modernes). נדיבות־לבו הוכחה פעמים הרבה, למשל, כשרצה לוותר על תמיכת־האוצר, לאחר שנודע לו שבוטלה התמיכה, שהיתה ניתנת לקורנֵי הישיש, או כשיעץ לרא־סין, שלא יפרסם עקיצות־גנאי נגד הז'אנסֶניסטים, רבותיו לשעבר.

כתביו הראשונים היו חרוזי־תהילה למלך; לאחר מכן התחיל ב' בחיבור סאטירות, שבהן תֵאר את החיים בעיר־הבירה („הסעודה המגוחכת", „קשיי התנועה בפאריס") דן בבעיות ספרותיות (חופש־הביקורת) ומוסריות (האצילות האמיתית היא אצילות־הלב) שונות. 12 ה„איגרות" (Epîtres) שלו (מ1669 עד 1697) מבררות בעיות דומות בצורה רצינית

יותר. ב1674 סיכם ב׳ את תורת־הספרות של האסכולה הקלאסית בשירתו L'Art poétique („אמנות הפיוט״, באר־בעה „שירים״). על היצירות החשובות הללו יש להוסיף פארודיה מוצלחת בשם „העמוד״ (Le Lutrin, 1673; מהדורה שניה ב1683), שכתב ב׳ כדי להוכיח, שאפשר לחבר אֶפּוֹס על סיכסוכי יום־יום כעל מלחמות־גיבורים. בב׳ יש לראות „משורר ממדרגה שניה שהוא אמן ממדרגה ראשונה״ (לאנסון). זכותו הבלתי־מעורערת היא במה שפתח דף חדש בתולדות הביקורת הספרותית כשהעמיד את ההבחנה בין רע לטוב על עקרונות אסתטיים קבועים ושקולים. ב׳ העתיק למושגים של תורת־הכתיבה את דעותיו הפילוסופיות של דֶקרט: התבונה היא הערך הנשגב, שבלעדיו אין טעם לכל הערכים; סימנה החיצוני הוא הסדר, סדר של הוד והדר, וחותמו של סדר זה ניכר ביצירות הגדולות של יוון ורומי, שמהן הושפעו כל סופרי־המופת, שקמו לה לאנושות; רק בתבונה קונים את האמת; אבל לא את כ ל האמת, כי אסור לצאת מגבולות „הטעם הטוב״: האישי צריך לְהֵרתע בפני האנושי; מה שמשותף לבני־האדם עדיף ממה שמבדיל ביניהם. מושג זה של האמת, שנראָה צר מאוד בעיני הדורות האחרונים, הלם את האידיאל החברותי־המדיני של המאה ה17. ב׳ הביע את רעיונותיו בחרוזים מעובדים ומהוקצעים בקפדנות אבל חסרים מָעוף ורגש. שיריו מדגימים לרעה ולטובה את האמנות הקלאסית.

B., *Oeuvres Complètes* (ed. Ch. Boudhors) 7 vol. 1934–43; B., *Satires et Epistres* (éd. crit. par A. Cahen) 2 vol., 1932–7; G. Lanson, *B.*, 1892; M. Hervier, *L'Art poét. de B.*, 1938; D. Mornet, *N. B.*, 1942; R. Bray, *B., l'homme et l'oeuvre*, 1942; R. Dumesnil, *B.*, 1943; E. Magne, *Bibliogr. gén. des oeuvres de B.*, 1929.

מ. ק.

בּוֹאֶן, קַסְפַּר — Caspar Bauhin — (1560, באזל — 1624, שם), רופא ובוטאניקן שוויצי ממוצא צרפתי; בן למשפחה של רופאים וחוקרי־טבע. מתחילה עסק בהוראה פרטית באנאטומיה ובבוטאניקה; ב1582 נתמנה כפרופסור ליוונית באוניברסיטה של באזל; אח״כ נוסדה שם בשבילו קאתדרה לאנאטומיה ובוטאניקה, שבה שימש כפרופסור, ובעשר השנים האחרונות לחייו כיהן שם כפרופסור לרפואה מעשית. — השׂגיו באנאטומיה מבוססים על ליבוּנוֹ של החומר המרוּבה, שנאסף ע״י קודמיו בשליש השני של המאה ה16, תקופת ההתחדשות של האנאטומיה ע״י וֶזָלִיוּס (ע״ע). את המימצאים של קודמיו תיאר ביתר דיוק על סמך ניתוחים קפדניים. על שמו נקרא המַסְתֵּם בין המעי הדק והגס. החשוב בחיבוריו הוא: Theatrum anatomicum... ad morbos accomodatum, 1592. בבוטאניקה הצליח להכניס שיטה מדוייקת יותר בסימון משפחות הצמחים ושמותיהם.

בּוּאֶנוֹס־אַיְרֶס (Buenos-Aires), 1. עיר־הבירה ועיר־הנמל הגדולה ביותר של ארגנטינה; מחוז פדראלי, ששטחו 192 קמ״ר; העיר הגדולה ביותר באמריקה הדרומית והתיכונה. מספר תושביה למעלה מ3 מיליון (1953). ב״א יושבת על הגדה הימנית של רִיוֹ דֶה לָה פלאטה (Rio de la Plata), במרחק של 240 ק״מ משפכו אל האוקיינוס האטלנטי ובמקום שרוחב הנהר מגיע ל35 ק״מ. העיר משתרעת על אדמת מישור נמוכה (20 מ׳ מעל פני־הים). אקלימה (הדומה לאקלים של סיציליה) ממוזג ע״י רוחות דרומיות קרות (pamperos) בקיץ — וע״י רוחות צפוניות חמות (sonda), שבאות מן הנהר בחורף. הטמפראטורה השנתית הממוצעת בה היא — 16°. החודש הקר ביותר בה הוא יולי (10°) והחם ביותר — יאנואר (23°). כמות־הגשמים השנתית הממוצעת היא 930 מ״מ, שיורדים בעיקר באביב (ספטמבר) ובסתיו (מארס). מצבה הגאוגראפי של ב״א הוא מצויין: כנמל־ימי היא נמצאת במרחק כמעט שווה מלונדון ומניו־יורק (רוב הייבוא של המדינה — מאה״ב ורוב הייצוא — לבריטניה). כנמל נהרי היא נמצאת בקצה הענף של תחבורה נהרית, שמשמשת את אגן הלה פלאטה ויובליו האורוגואי, הפאראנה והפאראגואי. מב״א מסתעפת רשת של מס״ב וכבי־שים, שמחברים אותה עם איזוריה המרוחקים ביותר של המדינה ומשתלבים עם הקוים של צ׳ילֶה, בוליוויה, פאראגואי ואורוגואי.

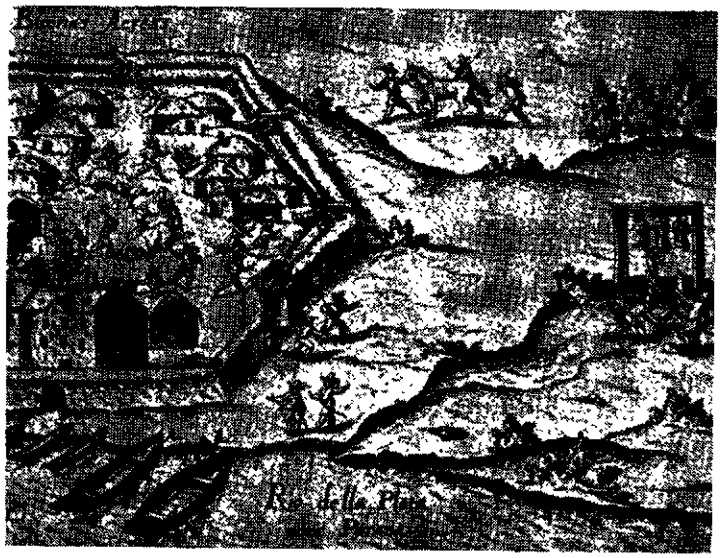
העיר מורכבת מן „המרכז״ (Centro), שבו מרוכזים מוסדות־השלטון, המסחר והעסקים (מגרדי שחקים מזדקרים כאן לעשרות), ומפרברים — מהם פרברי־תעשיה ושכונות־פועלים (בעיקר בדרום) מהם — פרברי־מגורים למעמד הבינוני והעשיר (בעיקר בצפון ובמערב).

העיר תוכננה כרוב ערי אמריקה הדרומית: רחובותיה חוצים זה את זה בקוים ישרים והם מקבילים אל החוף או פונים ישר אליו. רחובותיה של ב״א מצטיינים ברחבם, בשדרות־העצים שלהם, ובאנדרטות־הזכרון לגדולי האומה, שמפארים אותם. היפים שבהם הם אַוֶנידה דֶה מאיוֹ (Avenida de Mayo) ורחוב ריואדאויה (Rivadavia) הממשיך אר־תו. רחבות וגנים ציבוריים מצויים בכל חלקי־העיר (כ2000). הגדול בגנים הוא פארקֶה דֶה פֶּבְּרֶרוֹ (Parque de Febrero), שמשתרע על שטח של 4,040 דונאם; מבין הגנים האחרים יש להזכיר את הגן הבוטאני, על שמו של קארלוס תַּאיס והגן הזואולוגי על שמו של קְלֶמֶנְטֶה אוֹנֶלִי. ב״א הולכת ומתפשטת, מספחת אליה שכונות ופרברים. הקפה כיום (1953) — 62 ק״מ; ארכה הממוצע — מצפון לדרום — 18 ק׳, ורחבה — ממזרח למערב — 25 ק׳.

על יד הרחבה המרכזית, ששימשה הגרעין הראשון של העיר, נמצאים ארמון הקונגרס (בית הנבחרים), הקאתדרלה, שתוקנה ושופצה לאחרונה ב1852 ושבה נמצא קברו של סן מרטין (ע״ע), ביתו של נשיא המדינה, ועוד. הבניינים הרשמיים בנויים ברובם, בסגנון הצרפתי של המאה ה18 ובסגנון זה בנויים גם הרבה מבתי־המגורים של האמידים. הבתים הישנים מן התקופה הקולוניאלית בנויים בסגנון ספרדי. כיום בונים בב״א בתי־פועלים ענקיים, מגרדי שחקים. לאורך החוף: מפעלי־תעשיה (בתי־הקירור, טחנות־הקֶמַח, סילו ובתי־חרושת).

המינהל העירוני של ב״א נתון בידי שתי רשויות: הממ־שלתית והעירונית, שהן מחלקות ביניהן את התפקידים המו־ניציפאליים. ראש־העיר (Intendente) הממונה ע״י נשיא־המדינה, נעזר ע״י מועצה עירונית בת 30 חבר, שהם נבחרים (בבחירות שהן חובה) ע״י תושבי־העיר. המועצה מחלטת בענייני התקציב, העבודה והמינהל הכללי.

השירותים הציבוריים הם משוכללים ביותר ובכמה מהם ב״א משמשת מופת לערים חדישות. כמה מן השירותים מוחזקים בשותפות ע״י העיריה והממשלה (למשל שירותי המשטרה והבריאות). נוסף על מוסדות־הסעד הרשמיים השו־נים ועשרות בתי־החולים הציבוריים והפרטיים יש לכל אחת

מראה כללי של בואנוס־אירס בסוף המאה ה16. מתוך ספר גרמני (של מ. שמירל), נירנברג, 1599

מן העדות הזרות בית־חולים משלה (מצויינים ביניהם הם בתי־החולים היהודי והאיטלקי).

התחבורה. מערכת מסה"ב שבתחומי־העיר נמשכת בקו של יותר מ20 ק"מ. כן יש בב"א 4 רשתות של חשמליות (13 קוים תת־קרקעיים). ב"א היא גם תחנת־מוצא ליותר מ10 קוים ראשיים של מס"ב, שמסתעפים לכל חלקי־המדינה (מלבד פאטאגוניה). כן היא התחנה הראשית לספינות של נהר פאראנה ומושב המשרדים הראשיים של החברות, שספינותיהן מהלכות במעלה הפאראנה והאורוגואי וכן לאורך חופי האוקיינוס האטלנטי עד לאיי־פוקלנד (Falkland).

מסחר ותעשיה. ב"א, ביחד עם לה פלאטה, מרכזות 85% מכל הייבוא של המדינה (ע"ע ארגנטינה, מסחר) וכ50% מן הייצוא (זרעים, בשר, שלחים, עצים). כן משמשת ב"א מרכז מסחרי גם לארצות אחרות של אמריקה הדרומית (בוליוויה, פאראגואי ואורוגוואי). בב"א נמצא כ⅓ מבתי־החרושת שבמדינה. ההון הוא ארגנטיני ואמריקני. התעשיה העיקרית היא קירור בשר. בב"א נמצא בית־הקירור של בשר הגדול שבעולם. חוץ ממפעלי־הבשר (בתי־מטבחיים ובתי־קירור) יש בב"א תעשיה ענפה בתחומים הללו: אריגים, מזון, משקאות, טאבאק, עיבוד מתכת, מכונות וכלי־רכב, עיבוד עורות, מו"לות ודפוס, כוח חשמלי.

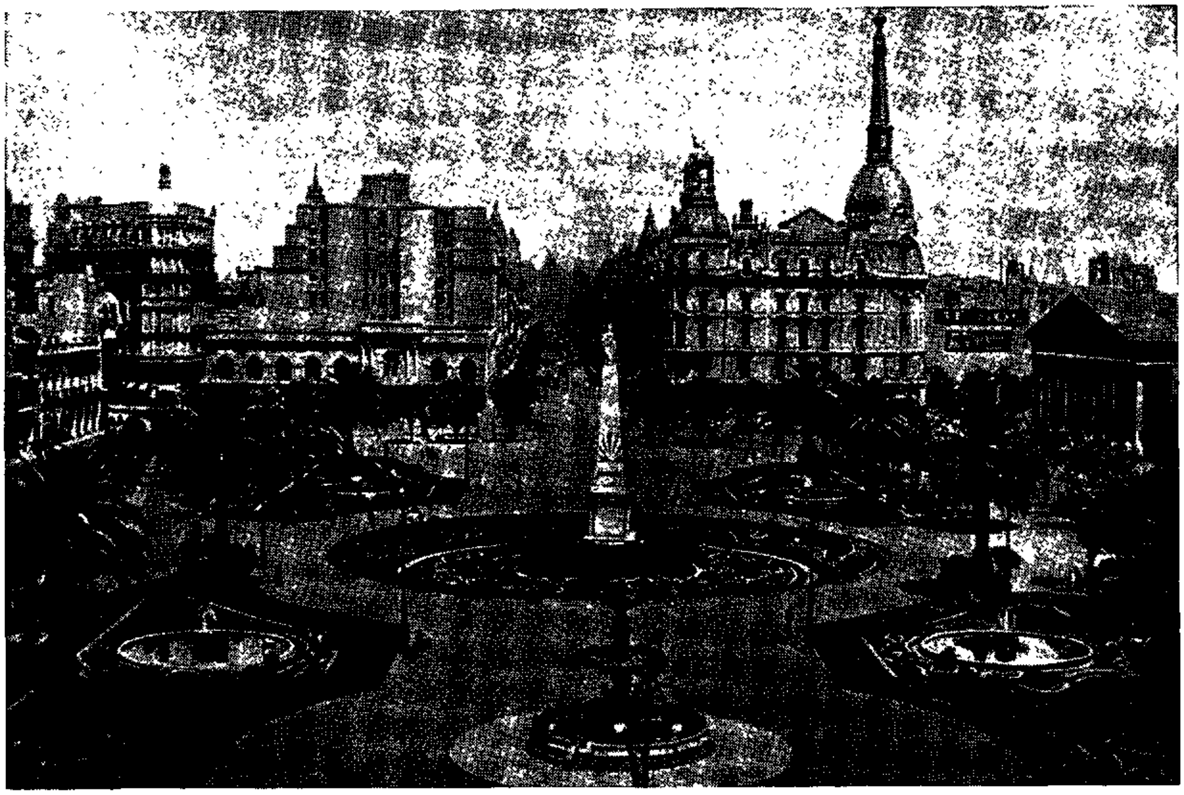
מוסדות כספיים. הבאנקים ומוסדות־האשראי הראשיים של המדינה מרוכזים בב"א (שהיא חשובה גם כמתווכת בין ארגנטינה והארצות שמעבר לים). יותר מ60 באנקים (מהם 11 זרים) פועלים בב"א. ב1946 נטלה הממשלה לידיה את הפיקוח על המוסדות הכספיים של המדינה, מיזגה אותם למערכת אחת ומסרה את הפיקוח עליהם בידי הבאנק המרכזי, שמושבו בב"א. החשוב במערכת הבאנקים הוא הבאנק הלאומי (Banco de la Nación), שנוסד ב1905.

ב"א היא גם מרכז תרבותי חשוב. בה נמצאת האוניברסיטה הלאומית, שנוסדה ב1822. היא מכילה 6 פאקולטות ויש בה כ24,000 סטודנטים. כן יש בב"א כ200 ספריות. הספריה הלאומית (1810) מכילה כ½ מיליון ספרים וכ10,000 כ"י. מתוך יותר מ20 בתי־הנכות שבב"א החשוב ביותר הוא בית הנכות הלאומי למדעי־הטבע (נוסד ב1823), שכולל אוסף של החי והצומח באמריקה הדרומית. ב"א מקיימת כ40 תיאטרונות מכל הסוגים. חוץ מן התחנה הממשלתית יש בה יותר מ20 תחנות שידור מסחריות פרטיות, שאף הן נתונות תחת פיקוח ממשלתי. ב"א, שהיא מושב של הארכיהגמון, היא גם מרכזה הדתי של המדינה.

העיתונות. בב"א יוצאים העיתונים החשובים ביותר בארגנטינה. השפעתם ניכרת בכל המדינות של אמריקה הלאטינית. בזמן האחרון עברה העיתונות לידיהם של גופים רשמיים.

האוכלוסיה. אוכלוסיית ב"א, שמנתה 270,000 נפש ב1880, הלכה וגדלה עם זרם־ההגירה לארגנטינה מארצות אירופה, ביחוד מאיטליה. ב1887 מנתה האוכלוסיה של ב"א לאחר שסופחו אליה שני פרברים — לפי המפקד שנערך באותה שנה — 433,335 (מהם היו כ204,700 ארגנטינים ו228,635 נכרים, בכללם 138,166 איטלקים). ב1904 הגיעה אוכלוסיית ב"א ל950,891 נפש; ב1914 ל1,975,814; ב1926 — ל2,000,000; ב1929 ל2,215,000; ב1945 מנתה האוכלוסיה של ב"א רבתי כ4 מיליון.

היסטוריה. ב"א נוסדה ב1536 ע"י הספרדי פֶּדְרוֹ דֶה מֶנְדוֹסָה (Pedro da Mendoza), שנחת על הגדה השמאלית של נהר ריאצֻ'ואֶלוֹ (יובל של הריו דֶה לה פלאטה) וייסד שם נקודת־יישוב בשם Puerto de Santa María del Buen Aire („הנמל של מרים הקדושה — בעל האויר הטוב"). אבל המקום נעזב ב1547. ב1580 חודש היישוב — אבל בנקודה צפונית יותר (את אבן־הפינה הניח חואן דה גאראי [Juan de Garay] במקום שנמצאת כיום „רחבת מאי" Plaza de Mayo). את התכנית ערכו לפי כללי ההתיישבות, שהיו נהוגים אז: למתיישבים ניתנו בסביבת־העיר אדמות לעיבוד. סגירת החופים למסחר מטעם השלטונות הספרדים (ע"ע ארגנטינה, היסטוריה) הפריעו להתפתחותה של ב"א, ורק ב1602 קיבלה ב"א רשיון רשמי לייצוא שנתי של קמח, בשר מיובש, שומן מן החי, שלחים, ועוד. באותו זמן היו בב' כ1,000 תושבים. ב1664 — כבר מנתה 4,000 נפש והיו בה כ400 בתים, ברובם מחומר. המעמד השליט היה מורכב מבעלי האחוזות (estancieros) ומסוחרים שנתעשרו מן המסחר בשלחים. נתרבו המסדרים הדתיים ומוסדותיהם — ב1620 נעשתה ב"א מושב של הגמון. עם גידול עשרה של העיר נעשתה מטרה לפשיטות שודדי־ים אנגלים והולאנדיים. באמצע המאה ה17 כבשו הפורטוגיזים את השפה המזרחית של הלה פלאטה; ב1680 — גורשו בקרב ע"י צבאות ב"א; ב1681 אושר ע"י חוזה הישוב הפורטוגיזי סקרמנטו. הותר המסחר החפשי ואז באה תקופת־פריחה לנמל ב"א. ב1776 נעשתה ב"א מושבו של המשנה־למלך של ארצות ריו דה לה פלאטה (ע"ע אמריקה הדרומית, היסטוריה). המשנה־למלך חוסֶה דֶה וֶרְטיז (José de Vertiz; 1778—1784) שיפר את רחובותיה של ב"א, ייסד בה בית־ספר גבוה (San Carlos) ובתי־מחסה, וכן הקים בה את בית־הדפוס הראשון. ב1806 כבש צי אנגלי (שבא מכף התקוה הטובה) את ב"א. כוחות הצבא הספרדי ניגפו ונסוגו משום חולשתו של המושל סוֹבְּרֶמוֹנְטֶה (Sobremonte);

רחבת־מאי בבואנוס־אירס

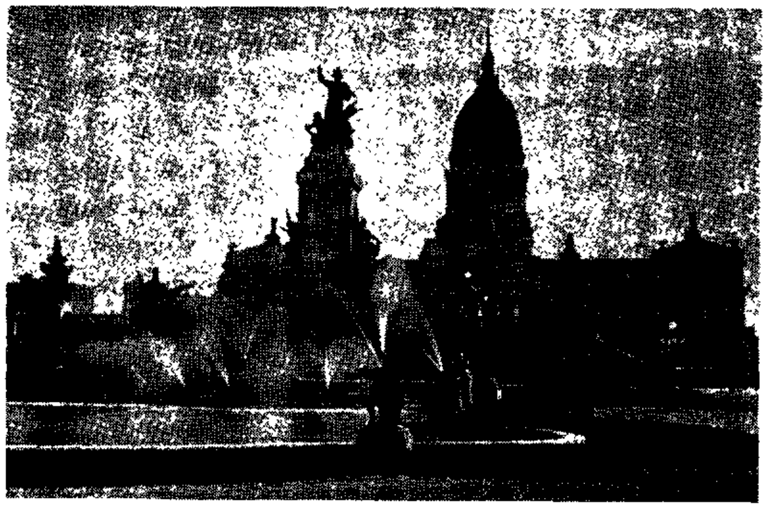
תושבי־העיר נצטרפו אל המפקד החדש סנטיאגו דֶה לִינִיֶרְס (Santiago de Liniers), שבא לעזרת העיר, ובמלחמת־גבורה גרשו את הפולשים (1807). הצלתן של הנחלות הספרדיות באה הפעם בעיקר מתוך מלחמתם ונאמנותם של התושבים עצמם — קריאולים ברובם. אבל אלה האחרונים הכירו עכשיו בכוחותיהם — מה ששימש גורם למלחמת־העצמאות: ב22.5.1810 הדיחו תושבי ב"א את המשנה־למלך משלטונו והקימו ממשלה זמנית, שתבעה לעצמה את רוב זכויותיו. ב"א שלחה צבא נגד הערים מוֹנְטֶוִוידֵיאוֹ וַאסוּנְסיוֹן — שגם בהן הוכרזו ממשלות דומות. לאחר כשלונות ונצחונות הוכ־רזה ב"א ב1816 כבירת „הפרובינציות המאוחדות של לה פלאטה". אולם משהושגה העצמאות פרצה מחלוקת על צורת המשטר במדינה (ע"ע ארגנטינה, היסטוריה). תושבי ב"א (porteños) תמכו במשטר אוניטארי ואנשי הפרובינציה, שנהו אחר המנהיגים המקומיים (caudillos), היו חסידי הפדראליזם; כשאלה האחרונים ניצחו הוכרה ב"א ב1880 כבירת המדינה הפדראלית — והוכרזה כמחוז (distrito) מיוחד, בעוד שהעיר לה פלאטה נעשתה בירת הפרובינציה בואנוס־אירס. במשך שנות המאבק בין ב"א והפרובינציות הושמה ב"א פעמיים במצור ימי: ע"י הצרפתים ב1838, וע"י צי־צרפתי ובריטי ב1845/47. בינתיים הונחו היסודות להתפתחותה והתפשטותה לעתיד. ב1824 — הגיעה לב"א ספינת הקיטור הראשונה. ב1840 הובאו לב"א גזעי בקר וצאן משר בחים לגידול. ב1857 — הותקנה מס"ב הראשונה. ב"א היתה העיר הראשונה שנהנתה מפיתוחה של הפאמפה כאיזור של גידול־בהמות וגידול־תבואה. ב1877 יצא מנמל ב"א המשלוח הראשון של בשר קפוא. ב1882 נפתח בה בית־החרושת הראשון לאריזה ולשימורי־בשר, ובזה התחילה תקופת הרחבה והתפתחות חדשה לעיר. ב1885 נפתחה בה הבורסה.

ב1887 — הורחבו רחובותיה של העיר וסופחו אליה כמה מן הפרברים. התפתחותה המהירה של ב"א החריפה את הני־גודים בין תושביה לבין האיזורים הכפריים. זרם־ההגירה האירופית הביא עמו לב"א השקפות חדשות. ב"א נעשתה מבצר של המפלגות הסוציאליסטית והראדיקאלית, בעוד שבעלי האחוזות והשמרנים שלטו ברוב הפרובינציות. המאבק בין שני הכוחות הללו השתקף במדיניות הארגנטינית ובגורל המוסדות העירוניים של ב"א (פיזור המועצה העירונית ב1941).

ל. ו. כ. — א. י. בר.

ה י ה ו ד י ם. מספרם של יהודי ב"א הוא — לפי אומדן — קרוב לרבע מיליון. באוכלוסיה הכללית של העיר היהודים הם קצת יותר מ7%, בעוד שבאוכלוסיה היהודית של הארץ כולה הם כ70%.

ישוב יהודי בב"א כבר היה קיים בסוף שנות ה50 של המאה שעברה. ב1862 נתארגנה בב"א הקהילה הראשונה בשם Congregación Israelita de la República Argentina, שהיתה מורכבת מיהודים אנגליים, צרפתיים וגרמניים. בסו־פה של אותה מאה התחילו באים לב"א יהודים ספרדיים מן המזרח הקרוב ומהגרים יהודים ממזרח־אירופה. ב1888 מנתה האוכלוסיה היהודית בב"א כ1,500 נפש. בית־הכנסת הראשון הוקם בעיר ב1897. ב1894 נתארגנה הקהילה היהודית כחב־רה קדישא, שתפקידה העיקרי היה לדאוג לקבר־ישראל בשביל חבריה. מתחילה הקיפה חברה זו את הציבור היהודי כולו, אך היהודים הספרדיים פרשו ממנה ב1897 והקימו להם קהילה משלהם: Asociación Communidad Israelita Sefaradi de Buenos Aires. ה„חברה קדישא" הרחיבה את חוג פעולותיה משנה לשנה, עד שלבסוף עסקה ברוב ענייני־הציבור, וביחוד בענייני צדקה ותרבות. בשנת 1940 שינתה

בואנוס־אירס: מצבת־הזכרון למהפכת־מאי וארמון־הקונגרס

את שמה ל„חברת עזרה הדדית" (יידישע ארגענטינער קעגנזייטיקע הילפס־אסאציאציע; בספרדית: Asociación Mutual Israelita Argentina). ב1949 הוקמה הקהילה בצורתה הסופית ומאז היא נקראת „קהילה אשכנזית דבואנוס איירס" (יידישע קהילה פון בוענאס איירעס; השם הספרדי נשאר ללא שינוי). מספר חבריה, שבשעת יסודה היה 85, הגיע לפי הדין־וחשבון משנת 1953 ל41,500, באופן שביחד עם בני־המשפחה שלהם מקפת הקהילה כ70% מיהודי־העיר. הסיוע הכספי שלה לבתי־הספר מכל הסוגים הגיע ב1953 לסך של קרוב לארבעה מיליון פֶּזו. לפי יזמתה של קהילה זו הוקם ב1952 ועד־הקהילות של יהדות ארגנטינה כולה.

מאמצע שנות ה30 למאה הנוכחת גדלה ההגירה היהודית לב"א מגרמניה הנאצית. יוצאי גרמניה יצרו להם איגוד בשם Juedische Kulturgemeinschaft בספרדית: J. K. G. Sociedad Cultural Israelita), שמטפל בעיקר במתן־סיוע לחבריו ובפעולה תרבותית.

הציבור היהודי מרוכז ברובו ברְבָעים אחדים של העיר, בעיקר ברובע „אוֹנְצֶה" (Once) ו„וִיז'ה קְרֶסְפּוֹ" (Villa Crespo). רבעים אלה דומים מכמה בחינות לרבעים היהודיים של מזרח־אירופה, ובעיקר של פולניה קודם השואה. החנויות הן ברובן של יהודים, ותכופות נתקלים בהן בשלטים ובמודעות בעברית וביידית. ברבעים אלה נמצאים המוסדות היהודיים הציבוריים, הכלכליים והתרבותיים, בכללם גם של הקהילה היהודית ושל איגוד האירגונים היהודיים. הלשון השלטת בציבור היהודי ובמוסדותיו היא יידית.

מספרם של בתי־הספר היהודיים בב"א — בכללם מוסדות לחינוך תיכון וגבוה — הגיע ב1953 ל56; מספרם של המורים בבב"ס אלה — ל356 ומספרם של התלמידים — ל9,151. בין מוסדות־החינוך של היהודים בב"א ראוי לציין את הסמינר למורים של הקהילה, המכון ללימודי־קודש, המכון ללימודי־היהדות והמכון להשכלה עברית גבוהה מטעם ההסתדרות העברית.

בין המוסדות הכלכליים של יהודי ב"א תופסים מקום בראש הבאנקים הקואופראטיוויים והקואופראטיוים של הסוחרים. הגדול בבאנקים הוא „הבאנק היהודי העממי" („יידישע פאלקסבאנק"; בספרדית: Banco Israelita del Rio de la Plata), שהוקם ב1940 מתוך מיזוג של 7 באנקים קואופראטיוויים והוא כיום אחד מן המוסדות הכספיים הגדולים בארץ כולה. שני לו בחשיבות הוא „הבאנק המסחרי" (Banco Comercial de Buenos Aires), הקיים מ1917 ואילך. הקואופראטיוו הראשון של סוחרים הוקם ב1916 והשני ב1923. שני הקואופראטיווים הללו הם המוסדות הגדולים מסוג זה בארץ.

משאר המוסדות היהודיים המרוכזים בב"א חשובים: האיגוד של יוצאי פולניה, המכון היידי המדעי, ההסתדרות העברית, הקונגרס לתרבות יידית, החברה „הבראיקה" (הוקמה ב1909; מספר חבריה ב1953 היה 14 אלף; היא מקיימת קורסים ועורכת הרצאות, קונצרטים, תערוכות וכד'; יש לה ספריה של 18 אלף כרכים), הליגה היהודית הארגנטינית למלחמה בשחפת, חברה „עזרה", המקיימת בית־חולים, שהוא אחד מן הגדולים בארץ (הוקם בשנת 1916), וחברת ה„מכבי" (הוקמה ב1932; מספר חבריה ב1953 היה כ6,000). — ליהודי ב"א יש 51 בתי־כנסת, ונוסף על כך קיימים עוד 18 בתי־כנסת בפרברי־העיר. וע"ע ארגנטינה, היהודים.

ספרי היובל של „די פרעסע" (1939) ו„די יידישע צייטונג" (1940); יארבוך תשי"ד, ארויסגעגעבן פון דער יידישער קהילה אין בוענאָס־איירעס; הערך Buenos Aires ב־Encyclopedia Judaica Castellana, II, 1948.

א. ט.

2. פרובינציה בארגנטינה; הגדולה והמרובה באוכלוסים בכל חבלי־השלטון שבמדינה. שטחה 306,830 קמ"ר ומספר אוכלוסיה כ4,272,000 (1947). גבולותיה: במזרח — האוקינוס האטלאנטי; בצפון־המזרח — מפרץ לה פלאטה ונהר לה פלאטה, המפרידים בינה לבין הרפובליקה אורוגואי והפרובינציה הארגנטינית אֶנְטְרֶה רִיוֹס (ע"ע); בצפון־המערב — הפרובינציות סאנְטָה פֶּה וקורדובה; במערב — קו־הצהרים 63°22', שמפריד בין ב"א לבין הפרובינציות אנטרה ריוס, אֶוָה פֶּרוֹן (שמה הקודם: לַה פאמְפָּה) והטריטוריה של רִיוֹ נֶגְרוֹ; בדרום — נהר רִיוֹ נֶגְרוֹ, שמעבר לו נמצאת הטריטוריה הנקראת על שמו.

רובה הגדול של הפרובינציה היא שפלה (פאמפה) ורק מדרום לקו הרוחב 37° יש כמה טורים של גבעות והרים, שמתרוממים בסִיֶּרָה וֶנְטאנה (כ80 ק"מ מצפון לנמל באִיָה בלאנְקָה) לגובה של 1,250 מ'. טורים אלה, שהם נפרדים זה מזה ע"י שטחי־שפלה, הם שרידים של שיטת־הרים פלאוזואית והם בנויים בחלקם מאבני־יסוד, בכללן גרעינית, שנחצבת לצרכי בניה וסלילה. חוץ מנהר־הגבול לה פלאטה יש בפרובינציה רק נהר אחד עשיר במים: הריו סאלאדו, שמוצאו על־יד גבול סאנְטָה פֶּה. הוא עובר בימת מאר צ'יקִיטָה דֶל סוּר (הים הקטן הדרומי, המחובר בתעלה עם לה פלאטה), מתפתל הרבה בדרכו (שארכה כ650 ק"מ) ונשפך למפרץ סאמבורומבון. שיפוע־אפיקו מועט, כי הגובה של מקום־מוצאו הוא רק 39 מ' מעל פני־הים. מסיבה זו הוא עובר על גדותיו בשעת תגבורת־הגשמים באביב ובסתיו. גם שאר הנהרות והנחלים שבפרובינציה מציפים את סביבתם בשעת גאותם; ועל־כן התקינו על־יד כמה מהם תעלות, כדי להחיש את ירידת המים. בדרום יש כמה נחלי־אכזב

(בספרד' arroyo). שיפוע־הקרקע המועט גרם גם להתהוותן של כ600 ימות קטנות או ברכות טבעיות, שבדרך כלל אינן עמוקות ושהן חסרות מוצא אל הים. הגדולה שבהן היא מאר צ'יקיטה דל סור שמסעת ספינות־נהר. כן יש בפרובינציה הרבה ביצות קבועות ועונתיות.

האקלים נוח לאדם הלבן. הטמפראטורה השנתית הממוצעת אינה גבוהה בצפון מ°18 ואינה נמוכה בדרום מ°14. הממוצע הקיצי בצפון הוא °23, בדרום °14; הממוצע החרפי הוא °10.5 ו°8. בחוף ההבדלים בטמפראטורה בין הקיץ והחורף הם פחותים מבפנים הפרובינציה. טמפראטורות קיצוניות הן °35 ו°3 בצפון, ו°40 ו°10 בדרום־המערב. הרוח המצויה ביותר היא זו שנקראת פאמפרו — רוח דרומית־מערבית יבשה, שלפעמים היא חזקה מאוד. מידת־המשקעים היא בין 1,000 מ"מ לערך בצפון ו500 מ"מ בדרום. המשקעים מצויים בכל חדשי־השנה וביחוד באביב ובסתיו, בחורף יותר מבקיץ ובאיזור החוף יותר מבפנים. בדרום מצוי שלג, ביחוד בגבעות ובהרים.

מבחינה כלכלית חשובה הפרובינציה של ב"א מכל שאר חבלי־ארגנטינה. בה גדלים 50% מן החיטה (בדרום ובמערב), 40% מן התירס (בצפון ובמערב), 30% מן הפשתה וחלק גדול מן השיפון, השעורה (במערב), החמניות ותפוחי־האדמה (במזרח) של ארגנטינה; כן נמצאים בה 50% מן הבקר (במזרח ובצפון־המזרח), 30% מן הצאן (בדרום) וחלק ניכר מן החזירים והסוסים שבמדינה כולה. בשטח שבין העיר ב"א ובין לה פלאטה, בירת הפרובינציה, מגדלים הרבה ירקות ועצי־פרי לצרכי שני הכרכים ופרבריהם ולצרכי האספקה של הספינות המרובות העוגנות בנמליהן. בפרובינציה מרוכז חלק גדול מתעשייתה של הרפובליקה. התעשיות הרווחות והקדומות ביותר הן: הקפאת בשר ואריזתו למשלוח, טחנות קמח, בתי־חרושת לצרכי אוכל ומשקה, בתי־חרושת לסוכר, לטאבאק, להכנת שמן ושומן־צמחים. התעשיות החדשות יותר (מימי מלחמת־העולם I) הן: טכסטיל, בגדים, בורסקאות, נעלים, גומי, נייר, מתכת קלה וזיקוק־נפט.

מרכזי־התעשיה הגדולים שבפרובינציה הן תריסר ערים, שהן נכללות בשטח הבירה הנרחב של ב"א רבתי כיחידת־ישוב, אבל לא במחוז הפדראלי. ארבע מהן הן ערים גדולות: לאנוס (165,000 נפש), מורון (110,000), קילמס (105,000), אוֶלאנֶדה (100,000). גם העיר לה פלאטה (ע"ע) היא מרכז תעשייני. מחוץ לערים שעל חופו של מפרץ לה פלאטה יש בפרובינציה עוד רק עיר אחת, שיש בה יותר ממאה אלף נפש, והיא מאר דֶל פלאטה (105,000 נ'), כ350 ק"מ מדרום לעיר ב"א. עיר זו היא נמל־הדיג החשוב ביותר בפרובינציה, אך יש בה גם כמה ענפי־תעשיה וכן היא משמשת נוה־ים למרגוע ומרכז של אספורט בקיץ. תעשיות, שמכשירות את תוצרת־הסביבה ליצוא (בורסקאות, רחיצת צמר), נמצאות גם בבאִיה בְלאנְקה (93,000 נפש), שהיא הנמל הדרומי של הפרובינציה. כנוה־מרגוע הררי בקיץ משמשת העיר טַנדיל (39,000 נ') הידועה בפרובינציה גם בתוצרת־חחלב שלה (גבינת־טנדיל).

רשת־מסה"ב של הפרובינציה היא הצפופה שבארגנטינה והיא כוללת 35% מאורך הקווים של המדינה כולה. גם רשת־הכבישים ותנועת־המכוניות מפותחות בה ביותר. וכן נמצאים בה שדות־תעופה גדולים ובח"ר לאוירונים. לפרובינציה אוניברסיטה גדולה בלה פלאטה, שיש בה יותר מ12,000 מתלמדים. — קהילות יהודיות נמצאות בעיר ב"א (ר' למעלה 1), בשלש המושבות החקלאיות: ברון הירש, מאוריסיו ומֶדַנוס, בלה פלאטה ובבאיה בלאנקה.

א. י. בר.

בּוּאַסְיֶה, פְּיֶר־אֶדְמוֹן — Pierre-Edmond Boissier — (1810—1885), בוטאנאי שווייצי; חוקר הצמחיה של המזרח הקרוב ושל ספרד. ב' נולד בז'נווה למשפחה ממוצא צרפתי. מנעוריו הקדיש את עצמו לחקר הצמחיות של איזורים, שעדיין לא נחקרו כל־צרכם מבחינה בוטאנית. בין 1838 ו1845, ואח"כ ב1854, פירסם את התוצאות של סיורו המחקרי בדרום־ספרד ב1837; ב1842—1854 וב1854—1859 — את „הדיאגנוזות של צמחי־המזרח" ושל „צמחים חדשים מן המזרח". אך חשוב ביותר הוא חיבורו־מפעלו העצום „צמחיית־המזרח" (Flora orientalis), שנתפרסם בין 1867 ו1884 ב5 כרכים גדולים; אחר מותו יצא כרך ששי. זהו הגדול במחקרים הבוטאניים על המזרח הקרוב ועד היום הוא ספר־היסוד במקצוע זה; גם חקירת הצמחיה של א"י חייבת הרבה מהשגיה לספר זה. ב' גילה ותיאר 5,990 מינים ו1311 סוגים של צמחים בארצות הים־התיכון ובאוסטראליה.

בּוֹאַרְנֶה (Beauharnais), משפחה של אצילים צרפתיים מסביבות אורליאן, שזכתה לחשיבות מן המאה ה15 ואילך.

1) אלכסנדר, הרוזן של ב' (Alexandre, vicomte de B., 1760—1794) היה גנראל צרפתי. ב1789 הצטרף למהפכנים וב1793 פיקד על צבא־המהפכה על־יד הרֵינוס. הוא נאשם באחריות למסירת העיר מיינץ (מאגנצה) לידי האויבים (יולי 1793) וב23.6.1794 הוצא להורג.

2) ז'וֹזֶפין (Marie Rose Josephine) ב' (23.6.1763—19.5.1814), אשתו של נאפוליון I. היתה בתו של קצין־הצי ז'וסף טַשֶר דה לה פַּזֶ'רי (Tascher de la Pagerie). נולדה באי מארטיניק, שבו גם בילתה את ימי־נעוריה. ב1779 באה לפאריס, במקום שנישאה באותה שנה לגנראל אלכסנדר ב' (עיין למעלה). מנישואים אלה נולדו איז'ן ואורטֶנס (ע' למטה). לאחר שנכלא בעלה ישבה גם ז' שלושה חדשים בבית־הסוהר. אך לאחר זמן קצר נעשתה אחת מ„מלכות" החברה, רכשה את ידידותו של פול בַּרַס (ע"ע) וב9.3.1796 נישאה לנאפוליון בונאפארטה, שהכתיר אותה לקיסָרת (2.12.1804). כיוון שז'וזפין לא ילדה לו ילדים, נפרד נאפוליון ממנה ב16.12.1809 לאחר שהשאיר לה את התואר „קיסרת" ומאז חיתה בארמונה לה מאלמֶזוֹן (La Malmaison, ממערב לפאריס), ונאפוליון, שהעריך את שכלה הטבעי, ביקש לפעמים את עצתה. חליפת־המכתבים של ז' ונאפוליון (Lettres de Napoleon à J. et Lettres de J. à N. et à sa fille) נתפרסמה ב1883.

F. Masson, *J. de B., 1793–1796*, 1899; id., *Impératrice et Reine*, 1899; id., *J. Repudiée*, 1901 (תירגום גרמני 1902); E. Driault, *L'Impératrice J.*, 1930; McNoir Wilson, *The Empress J.* 1950.

3) איז'ן (Eugène) דה ב' (2.9.1781, פאריס — 21.2.1824, מינכן) משנה־למלך באיטליה. השתתף במלחמותיו של נאפוליון אביו החורג, באיטליה (1796/7), במצרים וסוריה (1798/99) ונפצע במצור־עכו (באביב 1799). ביוני 1805 נעשה ע"י נאפוליון משנה־למלך באיטליה. כאן משל, בעזרת מומחים טובים, בהצלחה יתירה ונתחבב על העם,

בייחוד בעיר־בירתו מילאנו. בינואר 1806 נשא את הנסיכה אמאליה, בתו של מאכסימיליאן יוסף, מלך באוואריה, ואומץ ע״י נאפוליון. — במלחמה נגד אוסטריה ב1809 היה לו חלק ניכר בנצחונו המכריע של נאפוליון על־יד ואגראם (6.7.). 1810 מינה אותו הקיסר כדוכס גדול של פרנקפורט (ע״ע). במלחמה ברוסיה (1812) הצטיין ב׳ בקרבות על־יד בורודינו (7.9.) ומאלו־יארוסלאוץ (24.10.). באביב 1813 נלחם בגרמניה. אח״כ שלח אותו נאפוליון שוב לאיטליה וא׳ הצליח לשמור על השלטון הצרפתי בארץ זו בפני התקפותיו של הצבא האוסטרי עד הסתלקותו של נאפוליון מן השלטון באפריל 1814. אז עזב איז׳ן ב׳ את איטליה והלך למינכן. חותנו העניק לו את הרוזנות לויכטנברג (בצפון־מזרחה של באוואריה) ואת נסיכות אייכשטט (צפונית־מערבית לאינגולשטאט) עם התואר של דוכס מלויכטנברג, שעבר לצאצאיו.

בנו הבכור של איז׳ין, אוגיסט (1810—1835), נשא ב1835 את מאריה דה גלוריה, מלכת פורטוגאל וחדשיים לאחר מכן מת. בנו השני מאכסימיליאן התחתן עם הנסיכה מאריה ניקולייונה, בתו של הצאר ניקולאי I, וצאצאיו קיבלו את תואר־הנסיכות הנוסף של „רומאנובסקי" ושירתו ברובם כקצינים גבוהים בצבא הרוסי עד המהפכה ב1917.

Mémoires et Correspondance du Prince E., 10 vol., 1858–1860; A. Pulitzer, *Le Roman du Prince E.*, 1895; Adalbert, Prinz von Bayern, *E. B., der Stiefsohn Napoleons*, 1950².

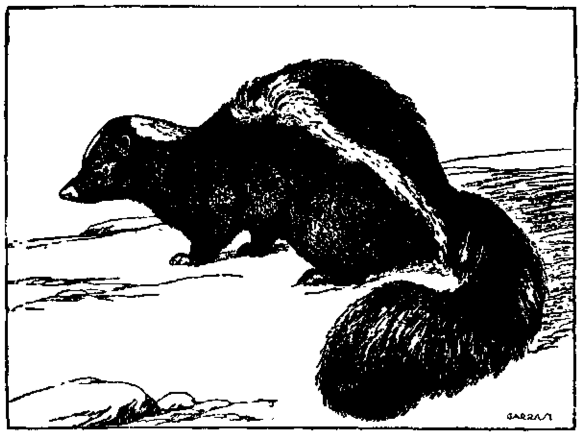
4) אורטנס (Hortense) ב׳ (10.4.1783—5.10.1837), בתם של 1 ו2. נישאה, לפי בקשתו של נאפוליון, לאחיו לואי, שנעשה ב1806 מלך הולאנד. הצעיר בשלושת בניה היה מי שנעשה אח״כ נאפוליון III. חיי־הנישואים שלה עם לואי היו אומללים וב1810 הסכים נאפוליון שתתגרש. מיחסי־אהבים שלה עם הגנראל פלאו דה לה בירדרי (Flahault de la Billarderie, 1785—1870) נולד הדוכס דה מורני (1811—1865). בשנים אלו כתבה אורטנס שירים, שאחד מהם—שיר־מלחמה בשם „יוצאים לסוריה" (Partant pour la Syrie) — נעשה שיר עממי. אחר מפלתו של נאפוליון (1815) שהתה עפ״ר באיטליה או בארמונה ארננברג על־יד ימת־בודן בשווייץ. את חוויותיה בימי המהפכות של 1830—1831 תיארה בספרה La reine H. en Italie, en France et en Angleterre pendant l'année 1831 („המלכה או. באיטליה, בצרפת ובאנגליה בשנת 1831"), שיצא ב1833. תכנו נכלל ב„זכרונותיה" (Les mémoires de la reine H.), שנתפרסמו ב1927 וניתרגמו לאנגלית ולגרמנית.

Ida A. Taylor, *Queen H. and her Friends*, 1907; B. Narbonne, *La Reine H.*, 1951.

5) סטפני (Stéphanie) ב׳, 1789—1860, בתו של הרוזן קלוד (Claude) ב׳ (מת 1819), קרובו של 1. נאפוליון I אימץ אותה לבת והשיאה ב1806 לקארל, מי שנעשה אחר־כך הדוכס הגדול של באדן (ע״ע). בניה מתו ב1812—1817 בגיל רך, והשמועה קישרה את שמם בהופעתו של האסופי קספר האוזר (ע״ע). — מכתביה לנאפוליון נתפרסמו בספר „מכתבי נסיכים לנאפוליון" (Fürstenbriefe an Napoleon, herausgegeben von F. M. Kircheisen, 1929).

J. Turquan, *St. de B.*, 1900; E. Bapst, *A la conquête du trône de Bade: la comtesse de Hochberg, la grande-duchesse St., Gaspard Hauser*, 1930

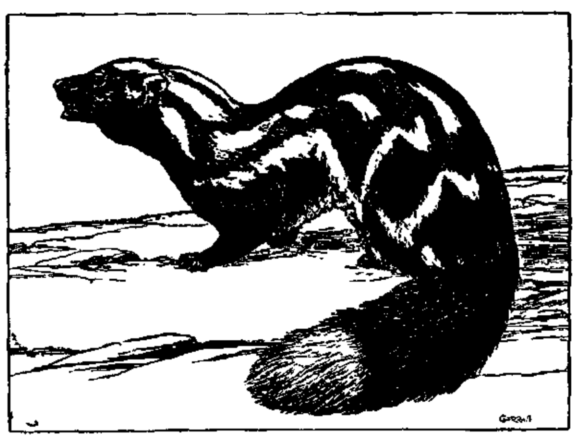
א. מ. י.

בואש צפון־אמריקני — Mephitis mephitis

בואש (באנג׳ skunk, בגרמ׳ Stinktier), השם המקובל של מינים אחדים של טורפים קטנים ממשפחת הסמוריים (ע״ע), שסימנם המובהק הוא התפתחות יתירה של בלוטות פי־הטבעת, שמפיקות הפרשה מעלה סרחון. — הב׳ הטיפוסי הוא הב׳ הצפון־אמריקני (Mephitis mephitis), שהוא מצוי בזנים שונים כמעט בכל אמריקה הצפונית. אורך־גופו כ40 ס״מ; אורך־זנבו כ20 ס״מ; רגליו קצרות ומצויידות בצפרניים ארוכות. שערו ארוך ועדין; צבעו שחור בכללו, אך לאורך צידי־הגוף עוברים שני פסים לבנים, שמתאחדים על הקדקוד. הב׳ חי בנופי חרשים ושדות; במשך היום הוא שוכן במחילות ובחורים, ובערב הוא יוצא לתור אחר טרף: עכברים, חרקים, צפרדעים, תולעים. בסוף תקופת־הסתיו הוא משמין מאוד, והשומן משמש לו מלאי־מזון לעונת־החורף. באביב, לאחר הריון של 51 יום, נולדים 4—7 גורים, שהאם מזינה אותם לבדה עד שהם מגיעים לגיל של כחודש וחצי, ואז הם מתחילים לצאת עם האם לחיפוש מזון. ידועה ביחוד דרכו של הב׳ להתגונן בשעת־סכנה: הוא מפנה את אחוריו כלפי האויב ומתיז לעומתו — עד למרחק של 2—3 מ׳ — את ההפרשה הנוזלית של בלוטות פי־הטבעת, שסרחונה מגרש את רוב הטורפים. החמרים מפיקי־הסרחון הם מרקפטנים (ע״ע). הב׳ נצוד הרבה משום פרוותו יקרת־הערך, שלשמה גם מגדלים אותו בחוות. — מינים אחרים של סמוריים, שדומים לב׳ הטיפוסי, הם ה Spilogale וה Conepatus באמריקה הצפונית והדרומית וה Zorilla באפריקה.

ת. מ.

בואש מסוג Spilagale pygmae

בּוֹאֶתִיוּס, אַנִיקִיוּס מַנְלִיוּס טוֹרְקְוָטוּס סֶוֶרִינוּס — Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius — (480°—524°), פילוסוף רומי. אביו של ב׳, שתפס עמדה חשובה בחיים הציבוריים של רומא, מת בשב׳ עדיין היה ילד. אך ב׳ קיבל את החינוך, שהיה רגיל אז במשפחות המיוחסות של רומי — חינוך, שנתבטא בו המאמץ לשמור — תחת שלטונם של הגותים הבארבארים — על המסורת התר־בותית של יוון ורומי. היסוד השני של חינוכו היה דתי: ב׳ היה נוצרי קאתולי. בבחרותו כבר מילא תפקידים מדיניים חשובים וב510 שימש כקונסול. מעמדו היה תלוי ביחסיו אל תֶאודוריך, מלך־הגותים, ששלט אז ברומי, ובסוף ימיו של תאודוריך בא ביחסים אלה שינוי לרעה. ב׳ נאשם: 1) באי־מסירת מסמכים, שמוכיחים את אשמת הסנאט כלפי המלכות, לתעודתם; 2) במשלוח מכתבים, שכללו הבעת תקווה לשיח־רורה של רומי מעולו של תאודוריך; 3) בנסיון להשגת משרות בסיוע רוחות־הטומאה. את הגורם הכללי להאשמות אלו יש לראות בהתקרבות, שניכרה באותה תקופה (או שתאודוריך חשש לה) בין חוגי הכנסיה והסנאט הרומיים ובין חצר־המלכות הביזאנטית. ב׳ נכלא בפַּוִיָה, נידון שלא בפניו למיתה ולהחרמת רכושו ובסוף 524 או ב525 הוצא להורג.

כ ת ב י ו. — א) כתבים במתֶמאטיקה, שנתחברו — כולם או קצתם — בתחילת פעולתו הספרותית, והם: 1) על המוסיקה (De institutione musica), בחמשה ספרים, לפי ניקומאכוס מגֶרָש, אֶוקְלידס ופטולֶמאיוס; 2) על תורת־החשבון (De institutione arithmetica), לפי ניקומאכוס מגֶרָש; 3) על הגאומטריה (De geometria), מעין תרגום של ה„יסודות" של אֶוקלידס. מספרים אלה שאבו בתקופת־יה״ב הראשונה המלומדים של אירופה הקאתולית את רוב ידיעותיהם.

ב) כתבים בתורת־ההגיון, והם: 1) תרגום של הספר De interpretatione לאריסטו ושני פירושים על ספר זה, שאחד מהם נועד למתחילים, והשני למתקדמים; 2) תרגום ספר הקאטיגוריות לאריסטו ופירוש על ספר זה; 3) פירוש, שכתב קודם שנת 505 על תרגום של ויקטורינוס לספר האיסַגוֹגֵי (מבוא לתורת־ההגיון) לפורפיריוס; תרגומו של ב׳ לספר זה ופירושו על תרגום זה (נתחבר לפני 510); 4) פירוש, שלא הגיע לידנו בשלמות, על הTopica של ציצֶרו; 5) חמשה מאמרים על שאלות שונות בתורת־ההגיון. תרגומיו ופירושיו של ב׳ הם רוב רובה של תורת־ההגיון הנקראת „ישנה" (Logica vetus) — תורה, שהיתה נלמדת באירופה הקאתולית עד אמצע המאה ה12 בערך. יש להזכיר, שכמה תרגומים של ספרי־האורגאנון ומאמרים בתורת־ההגיון יוחסו לב׳ שלא בצדק.

ג) חיבורים בתֶאולוגיה (ארבעה במספר), שהוכח, למרות ספקות שהוטלו בדבר, שב׳ היה מחברם. השפעתם של כתבים אלה, שבאחד מהם מזכיר ב׳ את אוגוסטינוס, ניכרת בדרך ביסוסה הראציונאלי של התֶאולוגיה הקאתולית.

ד) De consolatione philosophiae („על נחמת הפילו־סופיה"), שב׳ חיבר כשישב בבית־האסורים — דו־שיח בין המחבר ובין הפילוסופיה, המבקרת אותו בכלא. 38 שירים משולבים ביצירה זו, שבכללה היא כתובה בפרוזה. החיבור מחולק לחמשה ספרים. בראשון נותן ב׳ ביטוי ליאוש, שתקף אותו מחמת ההאשמות שהוטחו נגדו, וכן מחמת המשפט ופסק־הדין, והפילוסופיה מַתחֶלת בריפוי מכאוביו. בספר השני מתארת הפילוסופיה את הטוב, שמצא ב׳ בחייו ומדו־בבת את הגורל (Fortuna), הדוחה את האשמותיהם של בני־האדם. הספר השלישי עוסק באושר המזויף והאמיתי ובטוב העליון. הספר הרביעי נותן הסבר למציאותו של הרע בעולם. הספר החמישי דן בַּמקרה, בְחופש־הבחירה, בידיעת־העתיד של האל, בַּזמן ובַנצח. תפוצתה והשפעתה של יצירה זו ביה״ב היו עצומות. פירושים הרבה נכתבו עליה, והיא ניתרגמה לאנגלוסאכסית (ע״י המלך אלפרד), לאנגלית (ע״י צ׳וסר), לצרפתית (ע״י ז׳ן דה מן [Jean de Meung]), כן ניתרגמה לגרמנית וליוונית, ולכל הפחות, פעמיים לעברית: ע״י שמואל בנבנשת, שקרא לספר „מנחם משיב נפשי", וע״י עזריה בן יוסף, שסיים את תרגומו, הנקרא בשם „נחמת הפילוסופיא", ב1423.

תורתו של ב׳, שהיא מושפעת בעיקרה מאפלטון, אריסטו והסטואיקנים, אינה מקורית; אך ניסוחיה והגדרותיה היו מקובלים על הסכולסטיקנים, וכך יצר ב׳ במידה מרובה את דפוסי־המחשבה, שהיו רווחים באירופה הקאתולית, ביחוד עד אמצע המאה ה12.

ניסוחה של תורת־אריסטו בפירושו של ב׳ לאיסַגוֹגֵי מילא תפקיד חשוב בוויכוח על צורת קיומם של המושגים הכלליים (Universalia). לפי ניסוח זה קיימים המושגים הכלליים מתוך קשר אל המוחשים, אבל הם ניתנים להשגה בנפרד מהם. אולם ב׳ אינו מזדהה עם תפיסה זו, ובספר החמישי של „על נחמת הפילוסופיה" הוא נראה כתומך בדעה, שהצורה הטהורה — שאינה אלא האידיאה האפלטונית — קיימת קיום עצמאי.

לפי ב׳, כל מה שקיים הוא טוב. הטוב העליון הוא האל. עצם קיומם של הנמצאים הבלתי־שלמים משמש הוכחה לקיומו של האל, שכן השלם קודם לבלתי־שלם, ולא יצוייר קיומו של השני בלא קיומו של הראשון.

אחדותו של האל היא מוחלטת, ומשום כך אי־אפשר להגדירו אף באחת מעשר הקאטיגוריות. כל מה שביכלתו של האדם לומר על האל מוסב פחות עליו מעל יחסו אל העולם. יחס זה מובהר באמרה, שהשפעתו של אריסטו ניכרת בה ושלפיה האל הוא הבלתי־מתנועע המניע את הכל.

כל בני־האדם שואפים לאושר. רק באֵל מצוי האושר השלם. „לפיכך כל המאושר הוא אֵל ואחד בטבעו, אך אין מניעה שישתתפו בו רבים במידת האפשר".

העולם נתון להשגחתו (providentia) של האל. ואין הגורל (fatum) אלא ההגשמה (בזמן ובריבוי־צורות) של צו ההשגחה האחידה והיציבה. גם הרע הוא טוב בידי הכוח האלוהי, מאחר שהוא מכוון לתוצאה טובה. דעה זו מיוסדת על האמונה בסדר הכולל השולט בכל.

ב׳ סבור, שהמקרה — ובכך מתגלית מקוריות־מה — הוא פגישה בין שתי מערכות של סיבות, שאינן תלויות זו בזו — פגישה, שאירעה בהכרח בהתאם לסדר־העולם, ז. א. ע״י ההשגחה. ואילו הפעולות הנובעות מחופש הרצון האנושי אינן הכרחיות. ידיעת־העתיד של האל מַקפת גם פעולות אלו, בלא שתחייב את מציאותן לעתיד לבוא. הדבר מובהר ע״י ניתוחה של מהות הנצחיות, שלפיו, בהתאם לתורת אפלטון ב„טימיוס", רואה האל הנצחי את העבר ואת העתיד, כל מה שנתרחש ויתרחש בצורת הווה תמידי. לדעתו של ב׳, מסלקת תפיסה זו את הניגוד המדומה בין ידיעת האל את הנולד ובין חופש־הבחירה של האדם. — כל כתבי־ב׳, ובהם

גם כתבים שיוחסו לו שלא בצדק, יצאו בהוצאת Migne Patrologia Latina, 63—64. על חייו וסופו הטראגי של ב׳ נתחברו כמה מחזות, שלכל הפחות אחד מהם עובד לאופרה בשנת 1721.

M. Grabmann, *Die Geschichte d. scholastischen Methode*, I, 1909; E. Gilson, *La Philosophie au moyen âge*, 1947[2]; H. R. Patch, *The Tradition of Boethius, A Study of his Importance in Mediaeval Culture*, 1935.

ש. פ.

בּוֹבֶה (Beauvais), עיר־הבירה של הדפארטמנט אוּאָז (Oise) שבצרפת; כ60 ק״מ מצפון לפאריס. מספר תושביה כ21,000 (1953). יושבת על נחל תֶּרֶן (Thérain), מפלגיו הימניים של נהר־אוּאָז, בגובה של 64 מ׳ מעל פני־הים, בצומת של מס״ב, בסביבה חקלאית עשירה, שמספקת תוצרת־חלב לפאריס. ב׳ נתפרסמה מן המאה ה17 ואילך כמרכז של „התעשיה הלאומית של שטיחים אמנותיים״, שאחר 1945 הועברה לפאריס ביחד עם בית־הנכות לשטיחים שהיה בה. כיום קיימות בב׳ תעשיות של חמרי־בנין, תרו־פות, שמיכות־צמר, כפתורים, ועוד. — בתקופה העתיקה היתה ב׳ העיר הראשה של הבֶּלוֹבאקים — שבט גאלי חזק, שנכנע לרומיים בשנת 46 לפסה״נ לאחר מלחמה ממושכת. הרומים קראו לה קיסרוֹ־מאגוּס (Caesaro-Magus). שם זה לא נתקבל בעם ובמאה ה3 נזכר שם עממי בֶּלוֹבאקוּ, שנשתנה ביה״ב לב׳. מן המאה ה9 ואילך היתה ב׳ עיר חשובה והעיר הראשה של הנסיכות. ב1015 עבר השלטון החילוני לידי ההגמון של העיר, אבל לעירונים היתה מידה רחבה של אוטונומיה. ב1358 היתה ב׳ מרכז של מרד־האיכרים (ז׳אקֶרי). במאה ה15 נשתחררו התושבים משלטונו של ההגמון. בהגנה על העיר ב1472 בפני שארל האמיץ, שצר עליה, הצטיין גדוד־נשים בפיקודה של ז׳אן פוּקֶה (המכונָה „הקרדום״ — Hachette), שכבש דגל מידי החיילים של האויב. עד היום חוגגים בב׳ ניצחון זה כל שנה ביום 14.10 ונושאים את הדגל שנכבש בתהלוכה ברחובות־העיר. מ845 עד אמצע המאה ה16 נתקיימו בב׳ כמה כינוסים של ראשי־הכנסיה. ב3 באפריל 1918 נתקיימה בב׳ ועידה של נציגי האנטאנטה, שבה הוחלט למסור לפוֹש (ע״ע) את הפיקוד העליון על צבאותיהן. בנייניה ההיסטוריים של ב׳ ניזוקו הרבה בשתי מלחמות־העולם. החשובים שבהם היא הקאתדראלה על שם פטרוס הקדוש, שהוקמה במאות ה13—16 (נחשבה כאחד מבנייני־המופת של האמנות הגותית, למרות שלא זכתה מעולם להשלמה) וארמון־ההגמון, שעכשיו הוא משמש בית־משפט.

א. י. בר.

בּוֹבֶה, וֶנְסַן, דֶה, ע״ע **וֶנְסַן דֶה בּוֹבֶה.**

בּוֹבְּיוֹ (Bobbio), עיירה קטנה על נהר טְרֶבִּיָה במחוז פיא־צֶנצה, שבצפון־איטליה. מספר תושביה כ6,000. נתפרסמה במנזר, שנוסד בה ב612 ע״י הנזיר האירי קולומ־באנוּס הקדוש (מת ב615); הכנסיה הנקראת על שמו הוקמה לראשונה במאה ה11—ה12 וחזרה ונבנתה במאה ה13. המנזר יצא, כנראה, ב628 מכלל סמכותו של ההגמון והיה הראשון במנזרי־המערב, שהיו תחת סמכותו הישירה של האפיפיור. ב643 נקבעו במנזר סדרי־החיים של הבנדיקטינים. בתקופה הקארולינגית כבר היה המנזר אחד ממרכזי־התרבות החשו־בים ביותר של איטליה ונתפרסם בספריה שלו. בספריה זו הסתייע גֶרְבֶּרְטוּס, שהיה הראש של המנזר ב983, כדי לחבר את חיבוריו המאתמאטיים. במאה ה10 כללה הספריה, כנראה, כ700 כתבי־יד, בכללם — אוסף כתבי־היד של קסיודורוס (ע״ע). בסוף המאה ה15 עמדו ההומאניסטים על חשיבותה של הספריה, אך אז כבר היתה במצב של ירידה. חלק מכתבי־היד של ב׳ הועבר לטורינו, חלק מהם לאמברוסיאנה שבמי־לאנו (ב1606) וחלק לספריית־הוואטיקאן. ב1722 כללה הספריה של ב׳ רק 120 כתבי־יד ובתחילת המאה ה19 חוסלה. בין כתבי־היד של ספריית ב׳ היו טכסטים חשובים, הן של הספרות הלאטינית העתיקה והן מיה״ב; חשובים ביחוד הם הפאלימפססטים של ספריית ב׳, שכללו בין השאר קטעים מתוך נאומי־ציצרו שלא היו ידועים לנו. גם הפאלימפססט שב„אמברוסיאנה״ במילאנו, הכולל קטע גדול מ„עליית משה״ בתרגום לאטיני (בכתב־יד מן המאה ה9 בערך), מקורו בספריה של מנזר־ב׳. כמו־כן היו בספריית־ב׳ כמה כתבי־יד יווניים.

G. Ottino, *I codici Bobbiesi nella Bibl. naz. di Torino indicati e descritti*, 1890; A. Ratti, *Reliquie di antico codice bobbiese* in *Miscellanea Ceriani*, 1910; P. Collura, *La precarolina e la carolina a Bobbio*, 1943.

ד. פ.

בּוּבֶּר (Buber), **מָרְדְּכַי מַרְטִין** (נו׳ 8.2.1878, ווינה), סופר והוגה־דעות יהודי. ב׳ גדל עד גיל 14 בבית סבו ר׳ שלמה בובר (ע״ע). אח״כ חזר לבית אביו, שהשתקע בינתים בלבוב, וב׳ ביקר שם את הגימ־נסיה הפולנית. בשנת 1896 למד באוניבר־סיטה של וינה, ואח״כ באוניברסיטות של ליפסיה, ציריך, ברלין. בברלין היה תלמידם של דילתי (ע״ע) וזי־מל (ע״ע). 1898 הצ־טרף לתנועה הציונית. 1899 השתתף כציר בקונגרס הציוני ה3 והירצה בו בשם ועדת־התעמולה. בהרצאתו דרש להחליף את התעמולה המופנית כלפי חוץ בתעמולה חינוכית מופנית כלפי פנים. בתביעה זו הושפע ב׳ מיסודות מסויימים בספ־רות העברית והיידית החדשה, וביחוד מאחד־העם (ע״ע). 1901 נתמנה ב׳ לעורך השבועון המרכזי של התנועה הציו־נית, Die Welt; בו הטיף ל„עבודת־ההווה״, שאת עיקרה ראה בחידוש היצירה הרוחנית — בהקמתן של ספרות ואמ־נות חדשות, שתשאבנה את השראתן מעמקי נשמת־העם.

מ. בובר

הטעמת חשיבותה של עבודת־ההווה התרבותית לעומת תפיסת העבודה המדינית כעיקר הביאה בקונגרס החמישי (1901) לידי יצירת ה„פראקציה הדמוקראטית־הציונית״, שהיתה באופוזיציה להרצל. ב׳, שהיה בין חבריה, עזב את מערכת ה„וולט״, וכשהקונגרס דחה את התקציב לענייני־תרבות, שהציעה הפראקציה, יסד ב׳ ביחד עם חבריו את „ההוצאה היהודית״ בברלין, שפירסמה (בגרמנית) ספרים בעלי רמה ספרותית גבוהה, וביחוד תרגומים מעברית ומיידית, ביניהם תרגומם של כתבי אחד־העם. בסתו 1902

יצא בהוצאה זו „בית־ספר גבוה יהודי", שחובר במשותף ע"י ב', וייצמן, פייבל וכלל את התכנית המפורטת הראשונה להקמת אוניברסיטה עברית (50 שנה אחר פירסום הספר כיבדה האוניברסיטה העברית את ב' בתואר של „דוקטור כבוד").

בגיל 26 עזב ב' את הזירה המדינית והתחיל בחקר תורת החסידות. מתחילה התעניין בחסידות מן הצד האסתטי בעיקר. הוא ניסה לתרגם לגרמנית את סיפורי ר' נחמן מברצלב; אח"כ החליט לספר אותם בגרמנית בעיבוד חפשי, מתוך זיקה אל המקור. כך נוצרו (בגרמנית) הספרים: „סיפורי ר' נחמן" (1906) ו„האגדה של בעל־שם" (1908), שעשו רושם חזק על קהל־קוראיהם מאחר שגילו להם תחום, שהיה עד אז נעלם מהם. אח"כ עברה התעניינותו של ב' בחסידות מן התחום הספרותי־האסתטי אל התחום העניני. הבשורה הדתית של החסידות נגעה עד לבו, וב' ראה חובה לעצמו לבשר בשורה זו לעולם. ב1909 התחיל ב' שוב נוטל חלק בחיי־הציבור. אגודת הסטודנטים „בר כוכבא" בפראג הזמינה אותו להרצות על מהות היהדות. ב' הירצה בפראג שלוש הרצאות (ב1909, 1910, 1911) על הנושאים „היהדות והיהודים", „היהדות והאנושות" ו„התחדשות היהדות". להר־צאות הללו, שיצאו ב1911 בקובץ מיוחד (ראה ברגמן, שלש דרשות על היהדות, השלח, תרע"ב, ע' 549—556), היתה השפעה מרובה על הנוער היהודי במרכז־אירופה, והן אף שימשו מפנה בפעולתו הרוחנית של ב' עצמו. כשפרצה מלחמת־העולם I נדרשה מב' פעילות מדינית חדשה. הוא יסד בברלין את הועד הלאומי־היהודי, שהשתדל בזמן המל־חמה לטובת היהודים בארצות של מזרח־אירופה, שנכבשו ע"י הגרמנים, ולטובת הישוב בארץ־ישראל. ב1916 יסד ב' את הירחון Der Jude, שהיה במשך שמונה שנים כלי־הביטוי החשוב ביותר של תנועת־התחיה היהודית במרכז־אירופה.

באביב 1920 השתתף ב' בועידת „הפועל הצעיר" — „צעירי־ציון" בפראג. כאן הסביר ב' את עמדתו הציונית־סוציאליסטית ואת השתייכותו ל„סוציאליזם אוטופי". בניגוד למארכסיסטים בין צירי־הועידה, שביקשו לכבול את פעו־לות־הישוב בכבליה של תֵאוריה מסויימת, טען ב': „לא תאוריה דרושה, אלא עיצובה של דמות־העם בעתיד. כדי לעורר את העם התעוררות־אמת, זקוקים אנו לדוגמה, שתהא לעינינו ושעליה נוכל להצביע ולומר לעם: כזה תהיה!". כדוגמת־עתיד זו עמדה לעיני ב' היצירה של „שותפויות" בא"י, שבהן יחיו בני־אדם ביחסים בלתי־אמצעיים זה עם זה. ב' התנגד לתפיסה הרגילה של הסוציאליזם, הרואה את המדינה כאמצעי למימוש החיים הסוציאליסטיים ולא את התחדשותם של החיים והיחסים בין אדם לחברו. בנאומו זה של ב' בוועידת־פראג ניכרות קרבתו לא. ד. גורדון, שעמו נפגש ב' בוועידה זו, וההשפעה החזקה, שהושפע מגוסטאב לאנדאואר.

בשנים שאחר מלחמת־העולם I הטיף ב' למה שקרא בשם „הומאניזם עברי". הציונות מצווה להיות „דרך הקודש" — כך קרא לספרו, שיצא ב1919 (חלק ממנו נתפר־סם ב„נתיבות באוטופיה", תש"ז). אסור לה, לתנועת־התחיה היהודית, ללכת בדרכי „האנוכיות הקדושה", שעליה מכריזים הלאומנים שבעמים אחרים. כמסקנה מעשית־מדינית לכך היתה הצעתו של ב' מטעם „הפועל הצעיר" לקונגרס הציוני של 1921 על יחסה של הציונות אל העם הערבי: „בשעה ההיסטורית של שיבתו אל מולדתו העתיקה מכריז העם היהודי על רצונו לחיות ביחסי שלום ואחווה עם העם הערבי ולפתח את המולדת המשותפת לידי קהיליה, שבה תהא לשני העמים אפשרות של התפתחות חפשית". הקונגרס קיבל את ההצעה ובשנים הבאות צוטטה מדי פעם בפעם כהסברה רשמית של המגמה הציונית.

ב1923 יצא ספרו „אני ואתה" (Ich und Du) וב1925 יצאו הכרכים הראשונים של תרגום התנ"ך לגרמנית, פרי עבודתם המשותפת של ב' ושל פראנץ רוזנצוַיג (ע"ע). שני הספרים מציינים מפנה ביצירתו של ב'. ב„כתבי הקודש ותרגומם לגרמנית" (1936) מסבירים המתרגמים את העק־רונות של תרגומם: הקורא של התנ"ך כיום פסק להיות שומע, אבל התנ"ך אינו דורש מעִמנו שנקרא בו, אלא שנשמע לקולו, כאילו היה קול זה נאמר היום. מן התנ"ך ניטלה השפעתו הישירה. בבחירת המלים, בבנין־המשפט, בקצב ובדינאמיקה, ניסו המתרגמים לשמור על האופי המקו־רי של התנ"ך.

מתוך מאמציו של ב' לקנות לו את עולם־התנ"ך קניה חדשה נוצר גם הספר Königtum Gottes („מלכות־האלהים", 1932). ספר זה נועד להיות ראשון במערכת־ספרים, שבהם רצה ב' לתאר את שרשי האמונה המשיחית בישראל — כלומר, האמונה, שבאחרית־הימים יהיה ה' מלך (מלך ממש—שלא בדרך משל או הפשטה!) על כל הארץ. יצא רק הכרך הראשון הבנוי בעיקרו על שופטים ח, כג: „לא אמשול אני בכם ולא ימשול בני בכם, ה' ימשול בכם". ב' מראה, שפסוק זה, שבו מדובר על שלטון־האלהים מתוך תפיסה מדינית ממשית, מבטא השקפה מושרשת עמוק בעם־ישראל: אלהים הוא המלך האמיתי, ומלך בשר ודם מושל רק במצוותו.—מחמת עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה לא נשלמה העבודה בספר זה.

כפרי מחקריו הנוספים בנביאי־ישראל ובכיוון של העבו־דות בתחום זה, שנזכרו למעלה, יצא — בתש"ב — הספר הראשון, שב' כתב בעברית: „תורת הנביאים". ספר זה הוא היסטוריה של האמונה המקראית. הוא מיוסד על ההנחה, שההדדיות של הברית בין אלהים וישראל מעידה על כך, שרצון אלהי זה קיים ונמצא, כשם שקיים עם־ישראל, שאליו מדבר אלהים ממש ושמשיב ממש לדבריו. לספרים, שנוצרו מתוך מאבקו של ב' להבנת המשמעות הראשונית של התנ"ך, שייך גם ספרו „משה" (תש"ו).

בדרישתו של ב' שהקורא בספר־המקרא ייהפך לשומע ובהנחתו, שאלהים דיבר ממש אל העם ושהעם השיב על דיבורו — משתקפים מאמציו של ב' להבין הבנה חדשה את הדו־שיח. מאמצים אלה נתבטאו ביחוד בספרו „אני ואתה", 1923, ובספרים אחרים, שפירסם במשך עשרים שנים לאחר מכן ושכינס אותם בספר מקיף בשם „חיי הדו־שיח" (Dialogisches Leben, 1948). ב' מבחין בין שני „אבות־דבור"; אב־דבור של אני־אתה, ואב־דבור של אני־ה„סתם" (Es, it); אף האני של האדם שתי פנים לו. שכן: לא הרי האני של אב־הדיבור אני־אתה, כהרי האני של אב־הדיבור אני־הסתם. גורלו של האדם הוא, שכל ‚אתה' בעולמו סופו ליהפך ל„סתם". זיקת אני־אתה אמיתית מחייבת מאמץ וכוח, כוח־זיקה משני הצדדים של הדו־שיח, וכוח זה מתדלדל עד מהרה. ה„סתם", הדבר ה‚אוביקטיווי', אינו תובע מעִמנו את

המאמצים המיוחדים, שתובע ה,אתה׳, שאנו נזקקים לו זיקה ישירה. גבולותיו של כוח־קיבולנו, של נכונותנו לקראת הזולת, צרים הם. הרופא העסוק אינו יכול לגייס את הכוח הנפשי הדרוש לאותה הגשמה של אני־אתה, והחולה נהפך לו מ„אתה" ל„מקרה" עלום־שם, ל„סתם". והוא הדין בפקיד הסוציאלי והוא הדין בכולנו ביחסנו אל זולתנו. — הדו־שיח ,אני־אתה" הוא, לדעת ב׳, הדרך להבנת הזיקה שבין האדם לקונו. העולם על כל מאורעותיו הוא דיבור אלהי אל האדם. כל רגע מרגעי־החיים אף הוא מאמר. כל קורותיו של אדם אינן אלא אותות גדולים וקטנים של דיבור דָבור אליו. כל ההיסטוריה של העולם אינה אלא דו־שיח בין הבורא והבריאה שלו — דו־שיח, שבו האדם הוא שותף אמיתי, שזכות בידו וכוחו יפה להשמיע את דברו שלו. אף אם רחוק ב׳ מלומר, שמעמד דיאלוגי זה מיוחד הוא ליהדות, הרי הוא טוען שאין עוד קיבוץ אנושי, שהשקיע בתפיסה זו של אלהים ואדם כוח־נפש מרובה כל־כך כיהודים. ב׳ מטעים את התהום בין היהדות ובין זרמים מסויימים של הפרוטסטאנטיות, המבליטים את הסבילות הנדרשת מן האדם ביחסו אל האלהות, וכן בין היהדות ובין התאולוגים הקאתוליים, הטוענים כנגד היהדות שהיא אקטיוויזם שאינו מכיר בחסד־אלוה.

תפיסה זו של חיי האמונה כחיי דו־שיח בין האדם והאל היתה לה השפעה עמוקה גם על התאולוגיה הנוצרית בת־זמננו. השקפתו של ב׳ על היהדות מונחת ביסוד מחקריו החדשים על מהות החסידות — ביחוד ספריו „פרדס החסידות" (תש"ה), „אור הגנוז" (תש"ג), הרומאן „גוג ומגוג" — וספר־הוויכוח שלו עם הנצרות Zwei Glaubensweisen („שני אפני־אמונה", 1950). במחנה הקאתולי ניכרת השפעתו של ב׳ בכתביו של הצרפתי ג. מרסל ובכתביהם של הגרמנים ארנסט מיכל ות. שטיינביכל (אף שם ספרו של א. מיכל, „השותף של אלהים", מעיד על קרבתו לב׳); במחנה הפרוטסטאנטי יש להזכיר את שמותיהם של פאול טיליך, וילהלם מיכל, נַאלתר ניג (Nigg), של האנגלים קוטס (Coates) ואולדאם (Oldham). השפעתו של ב׳ על חוגים דתיים נוצריים הולכת וגדלה בשנים האחרונות באה"ב מזמן שהתחילו מופיעים תרגומים אנגליים של ספריו.

W. Michel, *M. B., sein Gang in die Wirklichkeit*, 1926; *Der Jude. Sonderheft zu M. B.'s 50. Geburtstag*, 1928; H. Kohn, *M. B., sein Werk u. seine Zeit*, 1930; L. Chestov, *Un mystique juive (Revue Philosophique*, 1933); I. Maringer, *M. B.'s Metaphysik der Dialogik, 1936*; W. Nigg, *M. B.'s Weg in unserer Zeit*, 1940; A. Soborowitz, *Beziehung und Bestimmung*, 1948 (השוואת תורת ב׳ עם תורתו של ק. ג. יונג); H. L. Goldschmidt, *Hermann Cohen und M. B.*, 1948; J. B. Coates, *The Crisis of the Human Person*, 1949; P. Leslie, *The Meaning of Human Existence*, 1949; W. Goldstein, *Die Botschaft M. B.'s* (במימיאוגראף), 2 vols., 1952.

ש. ה. ב.

בּוּבֶּר, שְׁלֹמֹה בֶּן יְשַׁעְיָהוּ אַבְרָהָם הַלֵּוִי (1827, לבוב — 1906, שם), חוקר בספרות המדרשים והאגדה ובתולדות ישראל וספרותו ביה"ב. ישב בלבוב וקיבל חינוך תורני־מסרתי בבית אביו, שהיה תלמיד־חכם ממשפחת רבנים מפורסמים. מצעירותו שקד ב׳ גם על חיבוריהם של אבות חכמת־ישראל החדשה והושפע ביחוד ממחקריהם של שי"ר ורנ"ק בני־ארצו, וכן מחיבורו של צונץ על הדרשות בישראל. בעקבותיהם העמיק חֵקר במדרשים של תקופת התלמוד והגאונים והטיל על עצמו את המשימה להוציא לאור מהדורות מדעיות מתוקנות של המדרשים, שהיו גנוזים בספריות הגדולות, וגם לְלַקֵט ולְכַנֵס את שרידי המדרשים הקדומים, שלא הגיעו אלינו בשלמותם. ב׳ התקין גם מהדורות ביקָרתיות חדשות על־פי כמה כתבי־יד ודפוסים ראשונים של ספרי־מדרשים, שהיו מצויים בהוצאות בלתי־מדוייקות. אל כל המהדורות שפירסם צירף ב׳, חוץ ממבואות מפורטים, הערות ותיקונים ושינויי־נוסחאות. מהוצאותיו של ב׳ חשובות ביחוד: א) מדרש תנחומא הקדום והישן לחמשה חומשי תורה, ע"פ תשעה כ"י של ספריות אוכספורד, רומא, פארמה ומינכן (וילנה תרמ"ה, חוצ׳ שניה תרע"ג); ב) לקח טוב, המכונה פסיקתא זוטרתא, על ספר בראשית ושמות, לר׳ טוביה ב"ר אליעזר, בן המאה הי"א (וילנה תר"מ); ג) שכל טוב על ס׳ בראשית ושמות, לר׳ מנחם ב"ר שלמה, בן המאה הי"ב, על־פי שני כ"י מאוכספורד (ברלין תר"ס—תרס"ב); ד) מדרש אגדה על התורה, ע"פ כ"י מארם צובה [חלֶב] (וינה תרנ"ד); ה) מדרש אגדת בראשית, אוסף של עשרים ושמונה דרשות לס׳ בראשית בהתאם למחזור הסדרים השלשי של בני א"י (קראקא תרס"ג; הוצאה שניה תרפ"ה); ו) ליקוטים ממדרש אבכי"ר ע"פ הקטעים המפוזרים בילקוט שמעוני ועוד (וינה תרמ"ג, נדפס מתוך „השחר", שנה י"א). מדרש זה, שנקרא כך על שום סיומי דרשותיו: **א**מן **ב**ימינו **כ**ן **י**הי **ר**צון, ולא הגיע לידינו, אע"פ שר׳ עזריה מן האדומים (במאה ה16) עדיין ראה אותו בשלמותו, דן כפי הנראה בס׳ בראשית ושמות בלבד; ז) ליקוטים ממדרש אלה הדברים זוטא ע"פ הקטעים שבילקוט שמעוני, וליקוטי מאמרים שהביא רבנו בחיי ממדרש דברים (פרסבורג תרמ"ה); ח) פסיקתא, היא אגדת א"י המיוחסת לרב כהנא, ע"פ ארבעה כ"י (ליק תרכ"ח; הוצ׳ שניה תרפ"ה). פסיקתא זו הקדומה לא היתה ידועה קודם לכן אלא מתוך הֲבָאות בספרי מחברים שונים, ביחוד בערוך ובילקוט שמעוני; ט) מדרש תהלים, ע"פ כ"י פארמה ובהשוואה לשבעה כ"י אחרים (וילנה תרנ"א); י) מדרש משלי, ע"פ כ"י פאריס וע"פ דפוס קונשטנטינא משנת רע"ב (וילנה תרנ"ג); יא) מדרש שמואל, ע"פ דפוס קונשטנטינא משנת רע"ז (קראקא תרנ"ג); יב) מדרש זוטא לשיר השירים, רות, איכה וקהלת וילקוט למגלת איכה, ע"פ כמה כ"י (ברלין תרנ"ד).

מלבד פעולתו המדעית הכבירה בתחום המדרש והאגדה הקדומה הגדיל ב׳ לעשות גם בהוצאת חיבורים חשובים של גדולי חכמי־ישראל ביה"ב. בין אלה יש לציין את א) ספר האורה המיוחס לרש"י, שהובא לדפוס ע"פ כ"י מעזבון הרב חיד"א בהשוָאה עם שלושה כ"י אחרים מפאריס ואוכספורד (לבוב תרס"ה); ב) סידור רש"י, הכולל אף הוא פסקי־הלכה וקצת תשובות שהשיב רש"י, יצא לאור ע"פ כ"י פארמה בהשוואה עם כ"י, שהיה בידי ד"ר טֵילור בקימבריג׳, ועם כ"י שלישי שבספריית מינכן (ברלין תרע"ב); ג) שבֳּלי הלקט השלם לר׳ צדקיה ב"ר אברהם מן הָעֲנָוִים, המכיל פסקי דינים, חידושים ותשובות מגאונים קדמונים, פירושים על תפילות השנה, טעמי המנהגים, ועוד, נדפס ע"פ קובץ כ"י מעזבון הרב דוד אברהם ויוונטי מאנקונה בהשוואה עם כ"י הלברשטאם (שזח"ה), וילנה תרמ"ז: ד) אגור, הוספות ותיקונים לס׳ הערוך של ר׳ נתן ב"ר יחיאל, חיברו ר׳ שמואל בן יעקב אבן גאמע בקאבס (טוניס) במאה הי"א,

נדפס ע״פ שלושה כ״י בהלק העברי של ספר היובל לכבוד צבי גרֶץ (ברסלאו תרמ״ח); ה) פשר דבר, כולל פתרונים של רב סעדיה גאון לתשעים מלות בודדות (Hapax Lego-mena) שבספרי המקרא, עם מראה מקום הפסוקים ומאמרי חז״ל; תדפיס מתוך אוצר הספרות כרך א׳ (פשֶמישל תרמ״ז); ו) שערי ציון, דברי הימים של ספרות ישראל מימי־קדם עד סוף המאה הי״ד, לר׳ יצחק ב״ר יעקב לאטֶש מפרובינצה (יארוסלאב תרמ״ה).

חשיבות מכמה בחינות נודעת גם למחקריו של ב׳ על תולדות היהודים בפולניה, ביחוד לשני חיבוריו הביאוגראפיים: א) אנשי שם, גאוני־ישראל, דיינים, פרנסים ומנהיגים, ששימשו בעיר לבוב משנת 1500 עד 1890, נסדרו לפי סדר א״ב (קראקא תרנ״ה); ב) קריה נשגבה, היא העיר זאלקווא (Żółkiew), רבניה, גאוניה, פרנסיה ומנהיגיה (קראקא תרס״ג, תדפיס מרבעון „האשכול״).

ב׳ היה גם כלכלן ובאנקאי רב־פעלים. היה חבר המועצה של הבאנק האוסטרי־ההונגארי ושל קופת־החיסכון הגאליצאית, יושב־ראש של לשכת־המסחר בלבוב, ומשנת 1870 ואילך — חבר הנשיאות של העדה היהודית בלבוב. על־יסוד פעילותו בתחום הכלכלה הציבורית קיבל את תואר־הכבוד Kaiserlicher Rat (יועץ קיסרי). — נכדו הוא מרדכי מרטין בובר (ע״ע).

משה ריינס, דור וחכמיו, קראקא תר״ן, עמ׳ 28 ואילך; נחום סוקולוב, ספר זכרון, וארשה תרמ״ט, 7; שמעון ברנפלד, השלוח, כרך י״ז, 168 ואילך; צייטלין, קרית ספר (BHPM), בערכו; יצחק מרקון, EJ, כרך ד׳, 1123–24.

מ. נ. צ.

בּוֹבְּרוּיסְק (Бобруйск), עיר־מחוז בבֶלורוסיה (ע״ע), סמוך לגדה הימנית של נהר בֶּרֶזִינָה (ע״ע) ולמקום שבו משתפך אליו נחל בּוֹבְּרוּיקָה, שבימים עברו שרצו בו בֵּיבָרִים (Бобр — בּוֹבְּר ברוסית), שעל שמם נקראים הנחל והעיר. ב׳ שוכנת על מסה״ב ליבּאווה—רוֹמְנִי—קְרֶמֶנצ׳וּג, החשובה בשביל יצוא־החיטה מאוקראינה לנמל ליבּאווה שעל הים הבּאלטי, ועל הכביש בעל החשיבות האסטראטגית המחבר את מוסקווה עם בּריסק של ליטה. לפי מפקד 1939 מנתה ב׳ 84,107 נפש, רובם יהודים ומיעוטם בֶלורוסים. לפי המפקד הכל־רוסי של 1897 מנתה ב׳ 34,336 נפש, מהם 20,760 יהודים, 11,172 פּראווֹסלאווים (רוסים ובלורוסים) והשאר פולנים (ברובם קאתולים). כלכלתה של ב׳ מבוססת בעיקרה על עסקי־יער. בב׳ תעשיה ניכרת: מנסרות, בית־בד לעצירת שמן־פשתן, בתי־חרושת לשמרים, טאבּאק גס, זיפי־חזירים, תעשיית־בגדים ובתי־מלאכה לתיקון מכונות. ב1795, זמן קצר לאחר שב׳ עברה מידי פולניה לרוסיה, קיבלה מעמד של עיר. בימי אלכּסנדר I (ע״ע) הוקם בב׳ מבצר, ששימש ראש־גשר על הגדה הימנית של הבֶּרֶזינה. ביחד עם מבצרי קיוב ודווינסק היווה מבצר ב׳ את קו־ההגנה השלישי שבמערב רוסיה. בב׳ מותר היה אז לבנות בתי־עץ בלבד. ב1902 נשרף רובה של העיר ומאז ואילך הותרה בנייתם של בתים גם מלבנים ומאבן. סמוך למלחמת 1914—1918 בוטל מבצר־ב׳ ונעשה מקום חניה של צבא. בזמן מלחמת־האזרחים 1919—1920 שימשה ב׳ עמדה של הצבא הפולני בבלורוסיה. ב10 ביולי 1941 נכבשה ב׳ ע״י הגרמנים. ב29 ביוני 1944 חזרה ונכבשה ע״י הרוסים.

ב1702 נידונו יהודי־ב׳ לנזיפה („אינפאמיה״), „שלילת כבוד אזרחי״ וקנס מפני שלא שילמו במשך שנתיים את מס־הדואר בסכום של 40 זהוב, כפי שהוטל עליהם ב1673. ב1766 מנתה קהילת־ב׳ 359 נפש (רשומים). ב1872 נאסר על היהודים בניין־בתים. קהילת־ב׳ התפתחה בעשרות השנים שקדמו למהפכה. ב׳ היתה מקום־מושבו של האדמו״ר החב״די, שפרש מליובאוויץ׳. בערב הכיבוש הגרמני הועבר חלק מיהודי־ב׳ ע״י השלטון הסובייטי לאיזור הוולגה התחתונה. היהודים שנשארו בעיר (כ19,000) הוצאו להורג ע״י הגרמנים (7 בנובמבר 1941). מקהילת־ב׳ יצאו כמה סופרים עבריים (ביניהם בוקי בן יגלי ודוד שמעוני) ועסקנים ציוניים (ביניהם ד״ר ניסן כצנלסון וב. כצנלסון).

א. אח.

בּוֹבֶרִי, תֶּאוֹדוֹר — Theodor Boveri — (1862, באמברג — 1915, וירצבּורג), בּיולוג גרמני. ב׳ היה תלמידם של האחים אוסקַר וריכַּרד הֶרְטְוִיג (ע״ע) ואחר־כך פרופסור לזואולוגיה בווירצבּורג. חקירותיו המשיכו את כיוון עבודותיהם של מוריו בתורת־התא (ע״ע ציטולוגיה) ובאֶמבּריולוגיה הניסויית (ע״ע התפתחות, מכניקת ה־). הוא הביא ראיה לחשיבות הצֶנטרוסום ביצירת הכּישור ובחלוקת־התא וקבע, שהביצה הבלתי־מופרית כוללת את כל היסודות הדרושים להתלמה, פרט לצנטרוסום, המוכנס כרגיל ע״י הזרע וממנו ניתנת הדחיפה לחלוקת־התא; כן הוכיח את רציפות קיומם של הכרומוסומים בין חלוקות הגרעין. — חשיבות מיוחדת נודעת לניסוייו המשוכללים של ב׳ בביצי קיפודי־הים, שהצליח להוציא מתוכן יצורים חסרי גרעין אמהותי, שהתפתחו מן הציטופלאסמה של האם ומגרעין־הזרע בלבד (הִיבְּרידים מֶרוֹגֶניים). שיטה זו, שמאפשרת הבחנה בין ההשפעות של הציטופלאסמה ושל הגרעין, מקובלת עד היום באמבּריולוגיה הניסויית.

עד זמנו של ב׳ סברו, שכל כרומוסום של השורה כולל את כל הגורמים התורשתיים (גנים) של האורגאניזם. ב׳ גרם להַתְלָמוֹת מופרעות, שבהן מתחלקים הכרומוסומים באופן מקרי בין התאים השונים, ומצא שרק התאים הכוללים את כל השורה הכרומוסומית מסוגלים להתפתח באופן סדיר. ע״י כך ביסס את הדעה, השלטת עד היום, שגֶנים שונים נכללים בכל אחד מן הכרומוסומים ושכולם דרושים להתפתחות תקינה.

א. ג.

בּוֹבְּשוֹבֶר (באוושאוּוער) **יוֹסֵף** (1873, ליוּבַּוויץ׳ — 1915, ניו־יורק), משורר יידי. כשהיה בן 18 היגר לאה״ב. בניו־יורק עבד זמן־מה כפועל בביח״ר וכזבן בחנות. ב׳ נצטרף לתנועה האנארכיסטית והתחיל מפרסם, מתחילת שנות ה90, בעיתונות־הפועלים ביידית („פרייע ארבּעטער שטימע״, „ארבּייטער־פריינד״ האנארכיסטי בלונדון) שירים בעלי תוכן סוציאלי־מהפכני, מאמרים ומסות. כשנה למד ספרות אנגלית באוניברסיטה של ייל. ב1899 הוכנס למוסד לחולי־רוח בניו־יורק, שבו נשאר עד יום־מותו. — במשך תקופת־יצירתו הקצרה נתחבבו שיריו על הפועלים היהודיים באה״ב, אנגליה ופולניה. אָפיינית ליצירתו היא ההתנגדות לאורבאניזאציה והקריאה לשיבה אל הטבע. מלבד השירים בעלי המגמה המהפכנית כתב גם שירים ליריים־אינדיווידואליסטיים מובהקים, שיש רואים בהם השפעה של ויטמן ווֶרהארן. ב׳ תירגם ליידית את „שיילוק״ של שיקספיר, את „פאוסט״ של גיתה ואת „מזימה ואהבה״ של שילר (שני התרגומים

האחרונים נשארו בכתובים). כמה משיריו תירגם ב' עצמו לאנגלית ופירסם אותם בעיתון האנארכיסטי Liberty. יצירותיו כונסו בקובץ כתביו (ניו־יורק, 1941). ב־1918 הוציא הקומיסאריון לענייני־היהודים בברית־המועצות קובץ משיריו המהפכניים בשם „געקליבענע לידער".

ז. רייזען, לעקסיקאָן, I, 193–196; ק. מרמר, יוסף באָוושאָווער, 1952.

בּוּג (Bug בפולנית; ברוסית Буг; בּוּה באוקראינית). שמם של שני נהרות בפולניה ובאוקראינה, שיוצאים מרמת ווליניה־פודוליה. אחד מהם, שפונה צפונה־מערבה ונשפך לוויסלה, נקרא הב' המערבי, והשני, הזורם דרומה־מזרחה ונשפך לים השחור, נקרא הב' הדרומי.

הב' המערבי, שארכו 775 ק"מ ושטחו של גליל־מימיו 73,300 קמ"ר, יוצא מצפון לעיר זלוצ'וב בפלך לבוב שבגאליציה. מקריסטינופול עד נֶמירוב (צפונית־מערבית לבריסק של ליטה) הוא זורם בעיקר לצפון, ולאורך של קרוב ל־300 ק"מ הוא משמש גבול בין פולניה ובין הרפובליקות הסובייטיות אוקראינה ורוסיה הלבנה; מנמירוב הוא פונה צפונה־מערבה ומערבה. לאורך של 315 ק"מ ממקום השתפכותו לוויסלה (כ־24 ק"מ מצפון לווארשה) הוא נושא ספינות בנות 150—180 טון. תעלת־אוֹגינסקי, שיוצאת מפלגו מוכאוויץ, מקשרת אותו לנהר פִּינָה (שעליו יושבת פינסק) הנופל לנהר פריפֶּט, פלגו של הדנייפר. תעלת אוגוסטובו מחברת אותו (ע"י פלגו נארֶב) עם הנֶימאן. הב' משמש להעברת עצים ודגן לווארשה ולגדאנסק.

הב' הדרומי (Hypanis בספרות יוון ורומי), שארכו 857 ק"מ ושטח גליל־מימיו כ־64,000 קמ"ר, יוצא מצפון־מערב לפרוסקורוב וזורם דרומה־מזרחה, עפ"ר בגיאיות עמוקים (בחלקו התיכון מצויים גם כפים). רק ב־155 הק"מ התחתונים שלו הוא נושא ספינות. על־יד ניקולאיֶב מתרחב אפיקו והופך ללימאן (מפרץ כמעט סגור), שהוא משותף לו ולדנייפר. נהר־אינגול, הנשפך אליו בניקולאייב, הוא פלגו הגדול היחיד.

מ. בר

בּוֹגָאזְקוֹי (Bogazköy), כפר בתורכיה, במרחק של 175 ק"מ מזרחית לאנקארה. נבנה במקומה של חַ'תּוּשַׁשׁ העתיקה, עיר־הבירה של ממלכת־החיתים באלף השני לפסה"נ. השם ב' פירושו בתורכית: „כפר של מעבר־הרים"; ואמנם ב' שוכנת בכניסה למעבר־הרים. המקום נתגלה במאה ה־19 ע"י החוקרים הצרפתיים שאנטר (E. Chantre), פֶּרוֹ (G. Perrot) וטֶכְּסְיֶה (Ch. Texier). שאנטר מצא בב' לוחות כתובים בכתב־יתדות, ולוחות אלה עוררו את ההיסטוריון הגרמני ה. וינקלר (ע"ע) לערוך בב' חפירות שיטתיות (מ־1906 עד 1912). ב־1931 חודשו החפירות של הגרמנים בב' בהדרכתו של ק. ביטל (Bittel). הישוב הקדום ביותר, שנמצא כאן, הוא מן החצי הראשון של האלף השני לפסה"נ; באותם הימים נקראה העיר מתחילה בשם חַ'תּוּשׁ, ואח"כ ח'תושש. במשך כ־400 שנה (1600—1200) שימשה ח'תושש מרכזה ובירתה של מלכות־החיתים ובמשך כל אותה תקופה הלכה ונתרחבה. הלוחות הכתובים בכתב־היתדות, שנמצאו בין חרבותיה ושמספרם מגיע ל־10,000 לערך, הם המקור העיקרי לידיעותינו על תולדותיה של אותה תקופה ותרבותה. אין ספק בדבר, שהישוב במקום לא בטל גם אחר 1200,

מלך חתי בשעת תפילה. תבליט ב„שער־המלכים" בבוגאזקוי. 1500 לפסה"נ לערך

כלומר בימי הפריגים ובתקופה הקלאסית, אלא שאין יסוד להנחה, שפְּטֶרִיָה, הידועה לנו מן הספרות הקלאסית, היתה בנויה על תילה של בירת־החיתים.

K. Bittel, *Die Ruinen von Bogazköy*, 1937.

בּוֹגְדָנוֹב (Богданов); פסֵודונים של אלכסנדר אלכסנדרוביץ' מַלינוֹבסקי — (1873—1928), הוגה־דעות מארכסיסטי רוסי. ב', רופא לפי אומנותו, חיבר כמה ספרים מארכסיסטיים בכלכלה המדינית, שהיו רווחים בשעתם בחוגי הנוער המשתלם. ב־1904—1907 היה ב' מראשי הבולשוויזם ובתקופת הפילוג בסוציאל־דמוקראטיה הרוסית הצטיין כפולמסן עם המֶנְשֶׁוויזם (ע"ע). בימי המהפכה של 1905 ניהל ב', ביחד עם קְרַסין (ע"ע), את מערכת־המלחמה של הבולשוויזם ברוסיה, ערך את העיתון „החיים החדשים" („Новая жизнь") ושימש נציג של הבולשוויקים בסוביט של פטרבורג. מחמת ניגודים בהשקפות בשאלות תכסיסיות ועיוניות נפרד ב' מלנין (ב־1907), וביחד עם לוּנַצ'רסקי (ע"ע), בַּזָרוֹב, מ. פוקרובסקי (ע"ע) וגורקי (ע"ע) יסד את הסיעה „קדימה" („Вперед"), שמבחינה עיונית היה בה משום רוויזיה מארכסיסטית מ„שמאל", ומבחינה מעשית — משום נסיון להקים ברוסיה תנועה אנארכו־סינדיקאליסטית. סיעה זו פנתה עורף לסוציאל־דמוקראטיה והטיפה לחרם על „הדומה הממלכתית" (1906—1917). היה זה הכיוון הבולשווי של „האולטימאטיסטים" או „הקוראים חזרה" (Отзовисты) את הצירים המארכסיסטיים מן ה„דומה".

בהשפעתם של מַך (ע"ע) ואַוֶנַריוס (ע"ע), בעלי תורת האמפיריוקריטיציזם, עיבד ב' את תורתו המקורית, שקרא

לה בשם אמפיריומוניזם. עיקריה הם: המדע הוא ביסודו הסתגלות חברותית, שמטרתה נתינת תיאור מדויק עד כמה שאפשר מן הדברים, שנותן, לנו הנסיון, וחסכון־המחשבה; הפסיכיקה — נסיון מאורגן אינדיווידואלי, והפיסיקה — נסיון מאורגן סוציאלי. שתי האחרונות הן יסודות האירגון של הנסיון. לכל תקופה יש האמת הסוציאלית שלה. כל הבעיות האנושיות הן בעיות של אירגון. במקום הפילוסופיה צריכה לבוא הטכנולוגיה — אירגון כללי של הדעת. ההב־דלים בין „אני" ו„אתה" קיימים במידה שקיים סיכסוך באינטרסים. לכשתבוא שעתה של ההרמוניה העולמית, יֵעָלֵם המושג „אני". את דעותיו אלו ביסס ב' בספרו המקיף „האירגון הכללי של המדע".

ראשי התיאורטיקנים של המארכסיזם האורתודוכסי הרוסי ביקרו קשות את תורתו של ב' מתוך תמיכתם במארכ־סיזם הצרוף, שהוא חָדור בדיאלקטיקה של הֶגֶל ומצדד במטריאליזם מוניסטי. בראש המבקרים עמדו: פְּלֶכָנוֹב (ע"ע), לֶנִין (בספרו „מטריאליזם ואמפירוקריטיציזם", שהוא חיבור פולמוסי יותר מפילוסופי), דֶבוֹרִין וליובוֹב אַכְּסֶלרוֹד (ע"ע). ב' השיב ללנין בספרו „הדת והמדע". במלחמת־העולם I שימש ב' כרופא צבאי. לאחר נצחונה של מהפכת 1917 פרש מפעילות ציבורית. ב1918 השתתף באירגון „האוניברסיטה הפרולטארית"; מ1927 ואילך היה פעיל במ־כון לעירוי־דם.

א. אח.

בּוֹגוֹטָה (Bogotá), עיר־הבירה של הרפובליקה קוֹלוֹמְבִּיָה (ע"ע) ושל מחוז קוּנְדִינַמַרְקָה שבה. מספר תושביה כ650,000 (1953). ב' יושבת במרכזה של המדינה, בגובה של 2,610 מ' מעל פני־הים. תנאי־אקלימה נוחים וסביבתה פור־יה — יתרונות, שהכריעו את החסרונות שבקִשְׁיֵי־התחבורה, הנובעים מגבהה של רמת־המישור, שבו היא שוכנת, וממס־גרת ההרים העוטרים רמה זו. אדמת־המישור היא קרקע של ימה קדומה שנתרוקנה, לאחר שנהר ב' או פוּנְזָה, המוציא את מימיו לנהר מַגְדָלֶנָה, העמיק את אפיקו. נהר ב', שנוצר מתוך התחברותם של ארבעה פלגים, שיורדים מן ההרים שממזרח ומצפון־המזרח לעיר, פורץ מתוך ההרים במפל־טֶקֶנְדָמָה (גבהו 146 מ'), כ20 ק"מ מב'. פרשת־המים שבין גליל המגדלנה וגליל־האורינוקו קרובה לב'. מקורות־פרנסתה של ב' הם: מוסדות־השלטון, מסחר (שמקיף את הגלילות המרכזיים של האנדים שבקולומביה), כמה תעשיות קטנות, שמשמשות לצרכי המקום והסביבה, ומוסדות חינוך ותרבות מרכזיים של הרפובליקה. רחובותיה של ב' הם ישרים, ארוכים ברובם, ותוצים זה את זה בזוויות ישרות. מחמת סכנה של רעידות־אדמה, שהן רווחות בב', מרובים בב' הבתים, בעלי קומה אחת ושטח־העיר מגיע לעשרות אחדות של קמ"ר.

ב' נוסדה ב1538 ע"י גוֹנְסָאלוֹ חִימֶנֶס דֶה קֶסָדָה במקום ששבט הצ'יבְּצָ'ה, שישב כאן, קרא לו בַּקָטָה — כלומר, גבול השדה המעובד. המיסד קרא לו בשם סאנְטָה פֶה (כשמה של עיר־מולדתו בספרד). מכיון שיש עוד מקומות באמריקה, שנקראים בשם זה, קראו לעיר בשם סאנטה פה דֶה ב', ולסוף דחק השם ב', המבוסס על השם הקדום, את השם הספרדי. ב1563 נעשתה ב' מקום־מושבו של ארכי־הגמון; ב1572 נוסדה בה האוניברסיטה, הקיימת בה עד היום; ב1598—1811 שימשה ב' עיר־מושבו של ה„משנה־למלך" (הנציב), שהיה ממונה מטעם מלך־ספרד על כל גרַנָדָה החדשה (ע"ע קולומביה). לאחר שהוכרז על הקמת הרפובליקה של קולומביה (1811) חזרו הספרדים וכבשו את ב' ב1816; אך ב1819 חזרה ונשתחררה ע"י סימון בּוֹלִיוַר (ע"ע). במחצה הראשונה של המאה ה20 גדלה האוכלוסיה של ב' מ100,000 ל650,000 נפש. לגידול זה סייעו מסה"ב והכבישים המקשרים את ב' אל הנהרות מַגְדָלֶנָה ואורינוקו, המשמשים לספנות, אל נמל בּוּאֶנָאוֶנְטוּרָה שעל חוף האוקינוס השקט ואל רשת־מסה"ב שבפנים ההר. תושבי ב' מרבים גם להשתמש באווירונים מפני שהרכבות בהרים נוסעות באיטיות.

יהודים התישבו בב' אחר מלחמת־העולם I, ואחר מלחמת־העולם II מנו יהודי ב' כ6,400 נפש. הם מחולקים לארבע קבוצות: פולנית, רומנית (בסאראבית), גרמנית, ומזרחית (מצפון אפריקה, תורכיה וארץ־ישראל), שלכל אחת מהן מוסדות דתיים ולאומיים מיוחדים (ע"ע קולומביה, היהודים).

ל. ו. כ.—א. י. בר.

בּוֹגוֹמִילִים, כת נוצרית של מינים ביה"ב. היא נזכרת לראשונה ב„נאום נגד המינים" של הכומר קוסמאס (נתחבר זמן־מה אחר שנת 969): בנאום זה כתוב: „ויהי בארץ בולגריה בימי הצר פטר (927—969) ויקם כומר אחד ושמו בוגומיל (שם סלאווי, שהוא תרגום של השם היווני תֵאוֹפִילוֹס, ז"א אהוב־אל), אלא שבאמת לא היה אהוב על האל". מבוגומיל זה קיבלה הכת, שנוסדה על־ידיו, את שמה.

תורתם של הב', שהושפעה במידה מרובה מזו של כת הפאוליקינים (ע"ע), היתה דואליסטית והבדילה בין רשות־הטוב ורשות־הרע; לרשות־הרע שייך כל העולם החמרי. לפי אמונתם ישב שטנאל, בנו בכורו של האל, לימינו של האב עד שמרד בו. אז הופל מן השמים ואת מקומו תפס הבן השני, הוא מיכאל המלאך, הוא ישו. שטנאל, כדי לחקות את העולם של מעלה, ברא את העולם המוחש; יצר את גופו של האדם, אך לא הצליח לנפוח בו נשמה. לבקשתו נתן האל נשמה לאדם בתנאי שהנפש תהא לאל והגוף לשטנאל. באותו אופן עצמו נוצרה גם חוה. שטנאל פיתה אותה והיא ילדה לו את קין, ולאדם ילדה אח"כ את הבל. שטנאל הוא גם שהביא את המבול לעולם והוא שנתן את התורה למשה. יחסם השלילי של הב' לתורת־משה נובע מתוך גישתם האנטי־נוֹמיסטית (ע"ע אנטינוֹמיזם) הכללית, המתייחסת בבוז לחו־מר ומתוך כך לכל חוק חמרי. יחסם לספרי־המקרא היה דומה לזה של רוב הכיתות הדואליסטיות שקמו בנצרות ולזה של המאניכֵאים. נראה, שבתחילת ימיה של הכת, דחו הב' את כל ספרי־התנ"ך, אך לפי ידיעות שנשתמרו על הב' של ביזאנטיון מתקופה מאוחרת יותר נראה, שהשתמשו בספרי־הנביאים ובספר־תהילים, אלא שדעתם על נביאי־ישראל לא היתה תמיד חיובית. יוחנן המטביל לא היה בעיניהם מבשרו של ישו, אלא מבשרו של האנטיכריסט (ע"ע); טבילתו היתה במים (ע' אֶוַנגליון ע"ש מרכוס א', ל') ולא ברוח־הקודש. בעקבותיו של יוחנן המטביל הלכו, לדעתם, גם הכנסיות הנוצריות, שאף טבילתן אינה אלא טבילת־מים בלבד. לעומת זה היתה טבילתם של הב' טבילה ברוח, שהרי לא היו מקבלים חברים חדשים אלא לאחר שעברו תקופת־ניסיון של סגפנות וחיי־קדושה. על ישו סיפרו, שירד לעולם, כשריחם האל על נפש־האדם, האסורה במסגר־הגוף, ושלח את בנו

הצעיר, הוא מיכאל המלאך, הוא ישו, הוא המשיח, להצילה. ישו ירד מן השמים, נכנס לגופה של מרים אמו דרך אזנה הימנית, ולבש גוף בלתי־חמרי. את סיפורי־הניסים שבברית החדשה פירשו הב׳ פירוש אַלֶגורי. ישו נצלב ביזמתו של שטנאל. הואיל והצלב הוא הכלי, שעליו נועד ישו למות, לא כיבדו הב׳ את הצלב. הואיל וגופו של ישו היה רק דמיוני, לא סבל ישו, לדעתם, כלל ולאחר ש„קם לתחיה" הופיע בצורתו השמימית, ירד אל השאול, ניצח את שטנאל ונטל ממנו את הסיומת של שמו (—אל), שמסמלת את כוחו האלוהי, ושטנאל נעשה שטן. ישו כבל אותו באזיקים וחזר לאביו שבשמים. לדעת הב׳, הבן ורוח־הקודש אינם אישיות נפרדות אלא התאַצלויות מן האב. לאחר שישו ניצח את השטן, נשארו הרוחות הרעים פועלים בעולם ברצונו של האל וניתן להם שלטון בעולם עד הקץ האחרון, ולפיכך יש לכבדם — לא כדי להפיק מהם תועלת, אלא כדי שלא יזיקו. הניסים, הנעשים באמצעות האיקונות והחפצים שהכנסיה חושבת אותם לקדושים, אינם, לדעתם, אלא מעשי־השדים ולאיקונין קראו הב׳ „פסל ומסכה". הב׳ התנגדו גם לפולחן־הקדושים; בתפילות־הכנסיה ראו „מילמול" שאין לו ערך, ומתוך הסתמכות על דברי ישו (מת׳ ו׳, ז׳־י״ג) התפללו רק את התפילה „אבינו שבשמים". את דבריו של ישו על הלחם ועל היין בסעודתו האחרונה הבינו כפשוטם ולא ראו בהם רמז למצות סעודת־הקודש הנהוגה בנצרות. הכנסיה הנוצרית נשתעבדה, לדעתם, לממון ואינה מסוגלת להוליך את המאמין לקראת ישועה. וכשם שאין להישמע לכנסיה, כך אין להישמע למדינה ולמוסדותיה. הב׳ היו סבורים, שאך הם בלבד שמרו על אורח־חיה של הכנסיה הקדומה הבלתי־מושחתת, ועל־כן ראו את עצמם כ„תושבי־השמים" האמיתיים. הם התייחסו בבוז לעבודת־כפיים וקיבלו עליהם מרצון חיי־עוני. אחד מעקרוניהם היה השיוויון של כל חבריהם, אע״פ שהב׳ של ביזאנטיון — בדומה למאניכֶאים — הבחינו בין ה„מאמינים" שמצוות־הסיגופים שלהם לא היתה חמורה כל־כך, ובין ה„מושלָמים".

מוסרם של הב׳ היה מבוסס על תפיסת־עולמם הדואַ־ליסטית. מאחר שהעולם החמרי, המוחש, הוא יצירתו של הרע, יש להימנע מכל מגע עם החומר כדי לברוח מן הרע ולהתאחד עם האל. מפני־כן אסרו על הנישואים, על אכילת־בשר ועל שתיית־יין (לדעתם, הגפן הוא הוא „עץ הדעת", שהיה בגן־עדן, והשטן נטעו כדי להביא את אדם וחוה לידי חטא). האיסורים הללו קוימו, כנראה, רק על־ידי ה„מוש־לָמים". — משום טהרת חיי־המוסר שלהם ומשום התנגדותם לכנסיה ולמדינה מצאו הב׳ חסידים מרובים בתוך שכבות־העם הנמוכות.

מבצרה של תנועת־הב׳ היה במאקדוניה, וכשנעשתה מאקדוניה ב1018 חלק ממלכות־ביזאנטיון, נתפשטה התנועה אף לשאר חלקיה של מלכות זו; במאה ה11 חדרה הבוגומי־ליות לקושטה. על הב׳ של קושטה ואמונתם נשתמרו ידיעות מפורטות בחיבור Πανοπλία δογματική („נשק הדוגמות") של אֶותימיאוס זיגַבֶּנוס (מת אחר 1118). בקושטה נרדפו הב׳ ב1110 לערך. ראש־הכת היה אז הרופא באסיליאוס, שהיתה לו השפעה אף על בני השכבות הגבוהות של העם. אלכּ־סיוס I, מלך ביזאנטיון, ניסה לשדל אותו, שיעבור לנצרות האורתודוכסית, וכשבאסיליאוס דחה את שידוליו הועלה על המוקד. קצת מחבריו נכנעו לאיומי־המלכות והודיעו על הסתלקותם מאמונתם, וקצתם נכלאו וישבו בבתי־סוהר עד יום־מותם. אולם רדיפות אלו לא השמידו את הכת: לשיאַ־התפתחותה הגיעה במאה ה12 בבולגאריה, שהיתה אז תחת מרותה של ביזאנטיון, ובמחצה השניה של אותה מאה נת־פשטה משם לשאר ארצות הסלאווים הדרומיים. גם בתקופת המלכות הבולגארית המחודשת (1186—1393) הוסיפה הכת להתפתח, אע״פ שהכנסיה הבולגארית נלחמה בה. גזירותיה של כנסיה זו נגד הב׳ (1211) באו בעת ובעונה אחת עם פעולת האפיפיור נגד האלביגנזים בדרום־צרפת. כפי הנראה, השפיעה כת הב׳ על הקאתארים והאלביגנזים. המאה ה14 היא תקופת ירידתה והתחסלותה של הכת. אחר כיבוש בול־גאריה ע״י התורכים (1393) שוב אין שומעים על הב׳. לעומת זה נשתמרו הדים מפעולתם במלכות־ביזאנטיון אף מתחילת המאה ה15.

תנועת־הב׳ נתפשטה גם ברוסיה באמצעות חיבוריהם, אך קשה להצביע על קשרים היסטוריים בין תנועתם לבין כיתות־המינים הנוצריות, שקמו ברוסיה ביה״ב המאוחרים ובעת החדשה. בין השאר ביססו הב׳ את דעותיהם גם על ספרים חיצונים יהודיים (כגון עליית ישעיהו, ספר חנוך הסלאווי, חזון ברוך, ספר אדם וחוה) ונוצריים, שהיו קרובים לרוחם, בתרגומים סלאוויים, וכך נודע להם תפקיד חשוב בשמירתם של נכסי־תרבות אלה. הרבה מן האגדות המצויות בספרות־הב׳ נשתלבו באגדות ובשירי־עם של הבולגארים. בין שאר תורות דואליסטיות היתה גם לתורת־הב׳ השפעה על הרומאן של אנאטול פראנס „מרד המלאכים" (1914), שבו נקרא ראש המלאכים המתמרדים בשם „שטנאל".

D. Obolensky, *The Bogomils*, 1948; A. Borst, *Die Katharer* (Schriften der MGH 12), 1953.

ד. פ.

בוגוסְלב (Богуслав), עיר בפלך („אוֹבְּלַסְט") של קיוב שבאוקראינה הסובייטית. מספר תושביה כ12,000. קיימים בה תעשיית־טכסטיל ומפעלי־חרושת אחרים. העיר ידועה מן המאה ה11 ואילך. ב1238 נהרסה ע״י המונגולים. ב1320 נכבשה ע״י גֶדִימִין, ומאז היתה נתונה במשך כ400 שנה תחת שלטונן של ליטה ופולניה. ב1589 העניק לה הנסיך איוואן אוסטרוז׳סקי זכויות, שהמלך זיגיסמונד חזר ואישר אותן ב1620. ב׳ נפגעה בזמן מדידות־הקוזאקים, וביחוד ב1702. ב1793 סופחה לרוסיה, וב1796 ניתן לה מעמד של עיר־מחוז. ב1837 הועתק השלטון המחוזי לעיר קָנֶב, אך עד 1844 היה המחוז נקרא בשם ב׳.

י ה ו ד י ם ישבו בב׳, לכל הפחות, מתחילת המאה ה17. לפי פריווילגיה מ1620 אפשר לקבוע, שהיהודים היו חלק מכריע של האוכלוסיה בב׳ ושבתיהם וחנויותיהם תפסו את רובו של שטח־הבינוי מסביב לכיכר־השוק העירונית. קוב־לנה, שהוגשה על יהודי־העיר מצד התושבים הנוצריים, גרמה, שהמלך זיגיסמונד שלח ועדת־חקירה לב׳ כדי לבחון את אמיתות האשמותיהם של הנוצרים ולקבוע את מכסות־המיסים שיש להטיל על היהודים. ב1765 היו בקהילת־ב׳ 574 משלמי־מיסים יהודיים. בעשרות השנים שלאחר מכן באה ירידה ניכרת במספר זה, כי הקהילה סבלה קשות מחמת מרד־ההידאמאקים ב1768. הפליטים היהודיים מב׳, שחזרו לעירם לאחר דיכויו של המרד, מצאו את בתיהם הרוסים ואת רכושם שדוד, וגם נתקלו באיבתם של התושבים הנו־צריים. בתלונה, שהוגשה ע״י היהודים, הם מונים, בין השאר,

את תרומתם לסחר־המדינה (פולניה): הם פעילים ביצואם של מוצרים פולניים לחו"ל וביבואן של סחורות מלייפציג ומפראנקפורט. ב1847 מנתה קהילת־ב' 5,294 נפש, וב1897 (לפי המפקד של אותה שנה) 7,445 נפש — 65% מכלל האוכלוסיה. אחוז גבוה זה נשתמר אף בתחילת התקופה של השלטון הסובייטי: ב1923 היה מספר־היהודים בב' 7,799 (64%). בית־הכנסת הגדול של ב', שאמנם תוקן ושוכלל פעמים הרבה, קיים מימיה הראשונים של הקהילה. ב1820 היה קיים בב' בית־דפוס עברי. בין רבני־הקהילה יש להזכיר את הרב ר' אברהם רפאפורט, מחבר "ירח האיתנים". נשתמרו קטעים מפנקסי ה"חברה קדישא" של ב', שבין תקנותיה מצויה אחת, שלפיה אין חובשים ובעלי־מלאכה רשאים לשמש בתפקידים ציבוריים, ואף אם נבחרו בקלפי יש להחליפם בחברים אחרים, "מכובדים יותר", של הקהילה.

בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע און סטאטיסטיק און עקאנאמיק, מס' 1, 3–4; Baliński-Lipiński, *Starożytna Polska*, II, 643; Архив Юго-Западной России, ч. V. т. II.

ש. כ.

בוגורז וְלַדימִיר גֶרְמַנוֹבִיץ — Богораз — (1865—1936), מהפכן, אתנוגראף וסופר רוסי ממוצא יהודי. מחמת השתייכותו על ה"נַרוֹדְנַיָה ווֹלְיָה" (ע"ע) נידון ב' לגלות ואת שנות 1886—1896 בילה בחבל קוֹלִימָה (ע"ע), במקום שהתחיל בחקר ההווי והלשון של הצ'וקצ'ים, הקוריאקים, האֶוֶנים, האסקימואים, ואף של הרוסים, שחיו בתוך העממים הללו. ב' השתתף במשלחות מדעיות לארצות־הצפון של האוקיינוס השקט — משלחות, שנתארגנו ע"י בית־הנכות למדעי־הטבע של ניו־יורק וע"י האקאדמיה המדעית הרוסית. מספריו המדעיים של ב' ידועים ביחוד: "האסקימו בסיביר" (The Eskimo of Siberia) ו"מילון־לואו־ראוֹטלני (צ'וקצ'י)־רוסי" (1937).

ב', שנתפרסם כסופר בפסֵודונים "טאן", חיבר גם סיפורים על חיי העממים של צפון־מזרח סיביר ("סיפורים צ'וקוטיים", 1899). סיפורים אלה חדורים הם ברוח עממית רוסית וניכרת בהם השפעתו של קורולנקו (ע"ע). כן פירסם ב' קובץ של "שירים" מהפכניים (1900); "העיירה היהודית" (1926), ועוד. — ב' המיר את דתו, ובימי הפרעות ביהודים בשנות 1881—1883 פירסם בשם הסוציאליסטים הרוסיים כרוז, שלפיו היו הפרעות ביהודים צריכות לשמש התחלה למרד במשטר הצאריסטי ולפרעות בבורגנים ובעלי־האחוזות בכלל. כמה סופרים סוציאליסטיים ברוסיה ניסו אח"כ להכחיש את מציאותו של כרוז זה.

א. ליטאי, מפני־מה ממירים יהודים את דתם ?, "השלח", XVII, עמ' 48–52.

בוגַמוֹיוֹ (Bogamoyo), עיר בטאנגאנְיִיקה על חוף האוקיינוס ההודי, מול האי זַנְזִיבַּר. מספר תושביה כ5,800. עד שהתפתח נמל דַאר אֶ־סַלַאם בסוף המאה ה19 שימשה ב' נמל עיקרי בשביל המסחר בין זאנזיבאר וטאנגאנייקה, וכן היתה מרכז לסחר־העבדים. במאה ה19 יצאו מב' כמה משלחות לאפריקה המזרחית, כדי לחקור את ימותיה ומקורות נהרותיה. ב' היא מושב של בישוף קאתולי ושל מיסיונים נוצריים.

בּוּגֶנְהַגֶן, יוֹהַנֶס — Johannes Bugenhagen; מכונה גם Pomeranus, איש פומראניה — (1485, וולין, על־יד שֶׁטֶטין שבפומראניה — 1558, ויטֶנבֶּרג), רפורמאטור גרמני; מידידיו של לותר. ב1509 נתמנה כומר בטְרֶפְּטוֹב וב1517 — פרופסור לכתבי־הקודש וכתביהם של אבות־הכנסיה במנזר של מסדר הפְּרֶמוֹנְסְטְרָטִים בבֶּלְבּוּק (Belbuck). מ1523 ואילך שימש פרופסור באוניברסיטה של ויטֶנבֶּרג.

כתביו של אֶרַסמוּס (ע"ע) השפיעו על ב', שיתייחס בביקורת לסדרי־הכנסיה, וספרו של לותר "על גלות בבל" [של הכנסיה] (De captivitate Babylonica, 1520) השפיע עליו שיצטרף למחנה הרפורמאציה. — עיקר חשיבותו של ב'

י' בוגנהגן, חיתוך־עץ מאת ל. קראנאך

היה באירגונה של הכנסיה הפרוטסטאנטית בגרמניה הצפונית. כחלק עיקרי מפעולתו ראה את אירגון החינוך ואת התאמתן של שיטות־ההוראה בבתי־הספר אל האידיאלים של הרֶפוֹרמאציה. ביחוד פעל בכיוון זה בבראונשוויג, האמבורג (1528), ליבֶּק ופומראניה (1530). לפי הזמנת כריסטיאן III, מלך דאניה, אירגן ב' גם את הכנסיה ואת בתי־הספר בדאניה (1537—1542).

ב' היה מן העוזרים הפעילים של לותר בתרגומם של כתבי־הקודש. בין חיבוריו המרובים תופס מקום חשוב ספרו על תולדות־פומראניה, שנתפרסם רק ב1738; חיבורו החשוב ביותר הוא פירושו לספר תהילים (Interpretatio in Librum Psalmorum, 1523).

G. Geisenhof, *Bibliotheca Bugenhagiana*, 1908; E. Görigk, *Johannes Bugenhagen und die Protestantisierung Pommerns*, 1895; W. Leege, *Bugenhagen als Liturgiker*, 1925.

בּוּגֶנְוִיל, לוּאִי אַנְטוּאַן — Louis Antoine de Bougainville — (1729—1811), סַפָּן־סַיָר צרפתי, שהקיף את כדור־הארץ והיה מחשובי החוקרים של אוקיאניה (ע"ע). נולד בפאריס, למד מאתימאטיקה ומשפטים, היה עורך־דין בפאריס, אח"כ שימש מזכיר של הצירות הצרפתית בלונדון וב1756 נשלח כקצין בחיל־פרשים לקאנאדה ונלחם שם

בבריטים. ב1763 נשלח כרב־חובל לאיי מַאלְוִין (פוֹקְלַנד) כדי ליסד בהם מושבה צרפתית. לאחר שמילא תפקיד זה הפליג ב1766 מצרפת מערבה עם שתי ספינות כראש של משלחת מדעית, שיצאה להקיף את כדור־הארץ. בדרכו ביקר את המושבה שיסד, הוציא מתוכה את המתיישבים הצרפתיים והחזיר את האיים לספרדים, אח״כ עבר את מיצר־מאגֶלאן, סייר את הקבוצה הארוכה של איי פאומוטוּ הפעוטים, מצא מחדש את איי טאהיטי, גילה את רוב איי סאמוֹאָה (שב׳ קרא להם „איי־הספנים״), ביקר בהבְּרִידים החדשים, עבר לאורך איי־הלוּאִיזִיאַדים וגילה מחדש את איי־שלמה. הגדול באיים אלה ומיצר־ים בהֶבְּרִידים החדשים נקראים על שמו. ב1768 חזר לצרפת ופירסם ספר בשם „תאור של מסע מסביב לעולם״ (“Description d’un voyage autour du monde”). במלחמת־השחרור של אה״ב נלחם בבריטים על־יד האי מארטיניק. ב1796 נתמנה חָבר בInstitut de France.

בּוּגֶנְוִילֵיאָה, ע״ע לֵילָנִיים.

בּוּדֶאוּס, ע״ע בֵּידֶה.

בּוּדְהָא וְהַבּוּדְהִיזְם. ה ב ו ד ה י ז ם היא דת שצמחה בהודו במאה החמישית לפסה״נ. מחוז־מוצאה היה בצפון־מערבה של הודו, כיום דרום בֶּהאר, ששם קמו לפנים שתי ממלכות: האחת של המַאגַאדְהים, שעיר־בירתם היתה ראג׳אגאהא; ובסמוך להם לפאת־מערב היו הקוסאלים והקא־סים, שהעיר־הראשה שלהם היתה בֶּנארֶס. מצפון לקוסאלים היה שבט סאקיה, שהתפשט עד נֶפּאל.

שבטים אלה היו פוליתֶאיסטיים, וכבר פיתחו שיטה שלמה של הקרבת־קרבנות. ספרי־הקודש שלהם היו ספרי הוֶדָה: קְבָצים של מזמורים אל האלים, שהיו שרים בשעת הקרבת־הקרבנות.

החברה היתה מחולקת למעמדות מרובים, שהם ידועים כ„קאסטות״. עיקר החלוקה לפי הקאסטות היה כלהלן: 1) ה ב ר א ה מ י נ י ם הממונים על ענייני־דת; 2) אנשי־צבא (קְשַׁאטריא); 3) בעלי־האחוזות והסוחרים (וַיְסיא); 4) האי־כרים המשועבדים (סודרא).

שתי אמונות שלטו אז, שאף הבודהיסטים החזיקו בהן: האמונה בלידה חדשה והאמונה ב„קארמה״. לפי אמונות אלו אין המיתה סוף ההוויה, אלא התחלה של קיום חדש ע״י לידה חדשה או ע״י גילגולה של הנשמה לתוך יצור אחר באחד מחלקי־העולם. מקומה של הלידה החדשה — אם בשמים, אם בגיהינום ואם באיזה מקום על פני האדמה — תלוי היה ב „ ק א ר מ ה ״ של האיש, כלומר, ב„פעולה״ שלו, והוא סך־הכל של תוצאות־מעשיו בחייו הקודמים; ותוצאות אלו לא בטלו עד שנסתיים השכר או העונש הכרוך בהן. וכך נעשו החיים שורת־אין־קץ של אפני־קיום שונים, קיום של אושר או קיום של ייסורים. קיומים, שבאים זה אחר זה ושמהם לא היה לו לאדם מנוס.

אולם הוגי־הדעות, שחרגו ממסגרתה של התורה הבראה־מינית, התחילו מלמדים, שאכן הם מצאו דרך של מנוס. רק מעט ידוע לנו עליהם, פרט לשתי כיתות, שעדיין הן קיימות. אלה הם ה נ י ג א נְ ת י ם (שהיום הם ידועים בשם גַ׳אִ י נ י ם) ו ה ב ו ד ה י ס ט י ם. שתי כיתות אלו נתקיימו כמעט בזמן אחד, אך כנראה, היו הג׳אינים הראשונים.

א ג ד ת ־ ב ו ד ה א. — שבט סאקיה מתואר כממלכה,

בודהא פסל מארד מוזהב. המאה ה18 ברלין, אוסף־בראנדס

שבה משל ס ו ד ְ ה ו ד א נ ה. בנו היה סידהארתה; ומאחר שהנבואה אמרה, שבן זה נועד להיות פרוש מחיי־העולם, גודל בתפנוקים ובלא לדעת דבר על פגעי־החיים; עד שביום מן הימים יצא אל הגן, ושם ראה איש זקן, איש חולה, גופת־מת, ופרוש מתבודד. אז נתחוללה בנפשו ה פ ר י ־ ש ו ת ה ג ד ו ל ה מן החיים ותענוגיהם. מיראה מפני פגעי־החיים עזב את ביתו בחצות־לילה והתחיל בנדודיו, שארכו שש שנים. נטל עמו חמישה תלמידים ונהג בדרכי־סיגוף, אבל לאחר שמצא, שאין בהן תועלת, הסתלק מהן; ואז עזבו אותו תלמידיו. לסוף מצא, שהמחשבה בלילה היא הדרך אל האמת. הלך אל אילן הקרוי „אסוואטְתה״, מתוך החלטה, שלא יזוז משם עד שימצא את האמת. בחצות־לילה „בקע־אור״. הוא נעשה בודהא (שטוף־אור) והכיר את דרך־המנוס; שם שהה שבעה שבועות כשהוא „הוגה בברכת־השיחרור״; ואחר־כך הלך לבֶּנארֶס, מאחר שידע, ששם נמצאים חמשת תלמידיו, ונתן עליהם מרוחו החדשה.

אז התחיל מטיף את תורתו לבני כל המעמדות. הוא נדד ממקום למקום כל הימים, חוץ משלושת חדשי־הגשמים, וגם

שלח את תלמידיו „להיות נעים ונדים לתו־עלת־הרבים, מתוך חמלה על העולם, לטו־בתם, תועלתם ואשרם של האלים ובני־האדם". וכך נמשך הדבר 45 שנה, ולסוף נתנבא ב׳, שימות לאחר שלושה חדשים, ובן שמונים נסתלק מן העולם. הוא מת בקוסינארה.

ה מ ס ד ר (ס א נ ג ה א). — אותם התל־מידים שקיימו בהקפדה את תורתו של ב׳ היו ה„בְהִיקְהוּ" (הנזירים). הם נהגו בכנ־הגו לפרוש מחיי־משפחה וחיו על קבלת צדקה לעניים תוך חוקי־משמעת חמורים, שנקבעו מזמן לזמן. אוסף החוקים הללו ידוע בשם „וינאיה" (משמעת). הוא כולל את החוקים בשביל הטקס של קבלת הנזי־רים והנזירות למסדר, וכן רשימה של העבירות, שהוקראה באספות הדו־שבועיות של המסדר. ארבעת החוקים הראשונים, שהפרתם גוררת אחריה גירוש מן המסדר, הם עבירות מיניות, גניבה, רציחה או שידול להתאבדות והתפארות־שווא בהשגים רוחנים.

ה כ ת ב י ם. — הם מתחלקים לשלוש מחלקות:

1. ה ו ו י נ א י ה או ספר־המשמעת לנזירים, כמתואר למעלה.

2. ה ס ו ט ה, נאומים של בודהא ותלמידיו, שבהם ניתנו עיקרי התורה (דְהאמה). הרבה מהם בלא ספק היו שמורים בזכרונם של בני־אדם במשך 45 שנות הטפתו, שהרי שום דבר מזה לא נרשם בכתב. ה„סוטה" מתחלקת לחמש מחלקות:

ד ו גְ הָ ה ־ נ י ק אַ י ה, אוסף של נאומים ארוכים;

מ א גְ׳ ה י מ ה ־ נ י ק א י ה, נאומים בעלי גודל בינוני;

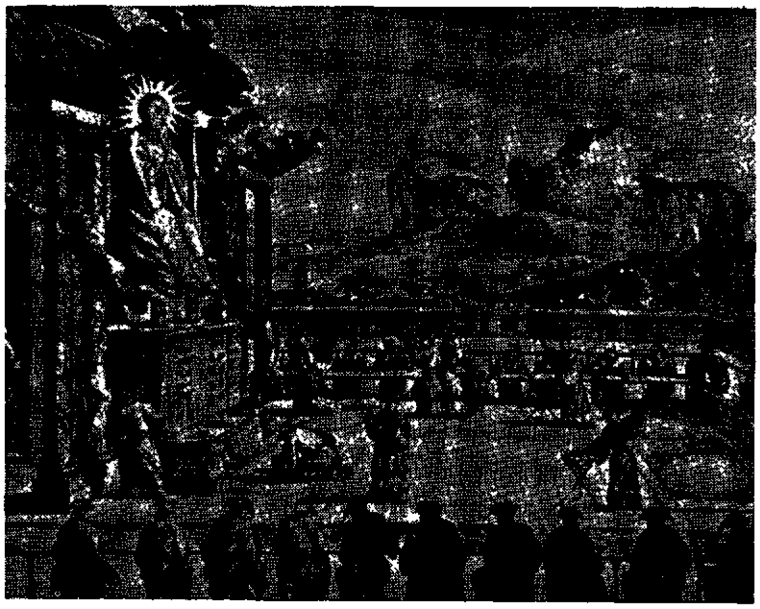
ס א מ י ו ט ה ־ נ י ק א י ה, נאומים קצרים;

אַ נְ ג ו ט א ר ה ־ נ י ק א י ה, נושאים מסומנים במספרים 1—11;

קְ ה ו ד א ק ה ־ נ י ק א י ה, 15 חיבורים, וביניהם דְ ה א ־ מ א פּ א ד ה — אוסף אמרות קצרות, שב׳ השמיע בהזדמנויות שונות, וכן ג׳ א ט א ק ה, סיפורים על חיי בודהא בלידותיו הקודמות, והוא חיבור, שעדיין מרבים להשתמש בו באסיפות של הבודהיסטים החולונים.

3. אַ בְּ ה י דְ ה א מ ה, „המשך־התורה", עיבוד למדני של עיקרי־התורה.

ה ת ו ר ה. — תורת ב׳ נקראת ד ה א מ ה. לדעת הבוד־היסטים כללה דהאמה את משנתו של ב׳ ואת קיום המעשים, שלמדו מן המורה הגדול. את כל אלה מסכם הנאום הראשון, שלפי המסורת נאם ב׳ לפני תלמידיו. נאום זה דן לגנאי הן התמכרות בלתי־מרוסנת לתאוות והן מעשי־סיגופים, והוא מלמד להלך ב„שביל האמצעי". זוהי „הדרך של שמונה הסעי־פים", שמוליכה לנירוואנה. לשם כך יש לתפוס ארבע אמי־תות: 1) עובדת־הכאב; 2) סיבתו, שהיא התשוקה tanha — (בתרגום מילולי: הצמא); 3) חידלון־הכאב; 4) הדרך המוליכה אל חידלונו. אמת רביעית זו היא הדרך של „שמונה הסעיפים", ואלה הם: דעות נכונות, כוונה נכונה, דיבור נכון, מעשה נכון, אורח־חיים נכון, מאמץ נכון, תשומת־לב נכונה, ריכוז־מחשבה נכון. בדרך זו, הכריז בודהא, השיג הוא את ההסתכלות הפנימית ואת הגאולה.

פולחן בודהיסטי בסין. מתוך ספרו ההולאנדי של Dappert על סין. אמסטרדאם, 1670

אז קמה בלבו של תלמידו קונדאנה ההכרה, שכל מה שאפשר לו להתהוות אפשר לו גם לחדול; והוא היה הראשון, שקיבל את התורה החדשה.

דרכו של תלמיד בודהיסטי מתחלת במוסר, ובפועל היא אף מסתיימת בו; שהרי השאיפה להשתחרר מן המידות הרעות היא חלק מאימונו הנמשך והולך, אע"פ שתכליתו היא לממש את האמיתות. עשרה כללים ניתנו לנזירים הטי־רונים שבמסדר כחלק מן המשמעת המוטלת עליהם:

1. להימנע מרציחה;
2. להימנע מליטול מה שלא ניתן;
3. להימנע מהפריזה במשגל;
4. להימנע מלשקר;
5. להימנע ממשקים חריפים;
6. להימנע מאוכל שלא בעיתו (אחר סעודת־הצהריים);
7. להימנע מריקוד, מזמרה ומהצגות;
8. להימנע מלהתעטר בזרי־פרחים, מלהתבשם בבשמים ומלסוך בשמן־משחה;
9. להימנע מלישון במיטה גבוהה או רחבה;
10. להימנע מלקבל זהב וכסף.

גם הבודהיסטן החולוני שומר על חוקים מיוחדים בימי תענית (כשהלבנה במילואה וכשהלבנה במולדה). אלה הם שמונת החוקים הראשונים מבין העשרה, שהם מחייבים תמיד את הנזיר־הטירון. חמשת הכללים, שמחייבים תמיד את האיש החולוני, הם: להימנע מרציחה, מגניבה, מעבירות מיניות, משקר וממשקים משכירים.

בשביל הנזיר היה האימון בארחות־מוסר הקדמה הכרחית לעצם משימתו, כלומר, להתבוננותו באמיתות עד שימַמש אותן בשלמותן. את התקדמותו בדרך זו אפשר לערוך לפי ארבעה שלבים: 1) כ נ י ס ה ל ז ר ם. שלושה כבלים הוא צריך לפרוק מעליו: את האמונה ב„אני" קבוע (כפי שההינ־דואים מחזיקים בה), את הספק ואת האמונה בנוהג מוסרי בלבד; 2) ה ח ו ז ר ב ת ש ו ב ה פ ע ם א ח ת, שפרק מעליו את שלושת הכבלים והחליש את מוסרותיהן של התאווה, השנאה והסכלות; הוא עתיד להיוולד בעולם הזה עוד פעם

בודהא שקוע בהירהורים. פסל מאסכולת גאנדארה, המאה ה2 לסה"נ. מוזיאון גימה, ליון

וידויו של חוטא לפי השקפה בודהיסטית. תחריט לפי מקור יאפאני, מתוך ספרו של Th. de Bre על הודו, פראנקפורט, 1602

אחת; 3) הבלתי־חוזר־בתשובה, שפרק מעליו כבלים נוספים ושעתיד להיוולד בעולם נעלה יותר; 4) ה„ארהאט", שהשליך מעליו את כל הכבלים כולם וקנה לו דעת שלמה. הוא השיג את הנירוואנה בחיי העולם הזה. כל זה היה בשבילו דרך של אימון, שאיפשרה לו „לראות את הדברים כהווייתם ממש".

כמה ,מונחים' מצריכים כאן פירוש. ה„אני" (אַטמַאן). קיומו של ה„אני", כפי שהוא נתון לתפיסה, היה תמיד דבר מוסכם; אולם ההינדואים ציירו אותו כישות קבועה ובלתי־משתנית, שעוברת על־ידי „גילגול" מיצור ליצור. בשביל הבודהיסטן ה„אני" משתנה תמיד; אלא שהשינויים שלו הם בעלי־רציפות, באופן שאדם יכול לזכור את לידותיו הקודמות. אך הבודהיסטים אמרו, שה„אני" (ולא רק הנשמה בלבד) מורכב מחמישה חלקים: הגוף, ההרגשה, התפיסה, ה„סאנקהאריה" (פעילות רצונית) והתודעה. על־ידי „גילגול" עובר ה„אני"—בצורת תודעה של לידה חדשה—ליצור אחר, מפתח אורגאנים של גוף, נולד, וכך הוא חוזר ועובר ללידה חדשה עד שמתחוורות לו האמיתות. חלקי האני מתפזרים כשהוא מגיע לנירוואנה, אך התוצאה אינה חידלון גמור.

הנירוואנה (במובן מילולי פירושה „כיבוי") היא משהו מתמיד וחיובי, אלא שאינו ניתן להיתאר באילו מונחים שהם, שמוסבים על דברים חולפים בלבד. מושג הנירוואנה קרוב מבחינה זו למושג־האל בדתות אחרות.

דֶוָה. — הפוליתאיזם, שהיה רווח בהודו בזמן הופעתו של הבודהיזם, נשאר כמעט בלא שינוי, אולם מעמדם של האלים ההינדיים נשתנה מעיקרו. אל מן האלים שמר על מקומו כיש בעל יכולת כבירה כמעט באותה מידה שהיתה לו קודם־לכן; אך בבודהיזם נעשה יש חולף, שעתיד לעבור מן העולם משתפתיים הקארמה, שהביאה אותו אל מקומו הרם והנישא, והוא זקוק לגאולה לא פחות מכל יש אחר, שהוא רתוק בתוך השלשלת של ה„קארמה".

אפיו של המיַסד. — ב' היה מטיף ומחוקק בעלי־מוסר. אין ספק בדבר, שנסתייע בכל תורות־המוסר, שכבר מצא אותן; אך הוא העלה את תורת־המוסר לדרגה רמה יותר ע"י מה שהורה, שהנימוק הוא היסוד למעשה הנכון. מצוי אוסף גדול של משלים וסיפורים־מוסריים (סיפורי־הלידה), שהוא ותלמידיו השתמשו בהם. במעשיות המסופרות עליו מתואר ב' כאדיב תמיד בוויכוח; סבלני בהתנגדות ופעיל בהוראה עד יום־מותו. בשעה שהיה מטיף היה כל מאזין חושב, שדבריו של ב' מיועדים אליו באופן אישי. הסיפורים המסופרים עליו, אף אם לא תמיד היסטוריים הם, יכולים היו להתהוות רק באווירה המוסרית שיצר ב'. סיפורים אלה היו נמסרים כדוגמות לאידיאל המוסרי, שמצאו בו ההולכים בעקבותיו. היה זה אידיאל בשביל הנזיר והחולוני כאחד, אולם עיקר־התורה היה תמיד — „ארבע האמיתות", ה„דרך של שמונה הסעיפים" וה„נירוואנה".

כרונולוגיה. — עד כמה שההיסטוריה של הבודהיזם מיוסדת על הדברים השמורים בזכרונם של הנזירים, אנו שומעים, שב' פרש מחיי־העולם הזה כשהוא בן עשרים ותשע ומת בן שמונים. כשאנו מגיעים אל דורו של אשוקה (ע"ע) עומדים אנו על קרקע מוצק יותר.

אשוקה ממַאגַאדְהַא, שנעשה בודהיסטן, פרש את שלטונו על רוב ארץ הודו. ממשלתו התחילה ב269 לפסה"נ והוא הוכתר למלך ב265 לפסה"נ. הבודהיסטים מצֵילון אומרים, שהדבר אירע 218 שנה אחר מותו של ב', מה שהיה קובע את התאריך של מיתתו ב483 לפסה"נ. אבל כת אחרת (סארְוואסְטיוואדינים) קובעת תאריך זה כמאה שנה לאחר מכן. אין כאן ודאות, אך התאריך השני מתקבל יותר על הדעת, והוא מקובל על החוקרים היאפאניים, שקובעים את מותו ב386 לפסה"נ.

תורה מאוחרת יותר. בזמן שעבר מימיו של אשוקה עד התקופה הנוצרית חלה התפתחות מרובה במחשבה הדתית בהודו. היתה זו תקופת הצמיחה והגידול של מאהאיאנה. מקום־מוצאה המדוייק של האסכולה אינו ידוע, אך ברור הדבר, שראשיתה היתה נעוצה בהודו. מאהאיאנה היא „הדרך הגדולה". היא מלמדת, שהתלמיד חייב לשאוף לא רק להבנת ארבע האמיתות, שהורה ב', אלא הוא חייב לשאוף, שיהא הוא עצמו ב', ועל־ידי שירד בעצמו לעמקן של האמיתות — אף לנטוע אותן בלבבות אחרים לאין מספר. מי ששואף לחיות לפי אורח־חייו של ב' נעשה „בודְהִיסַטְווה", „יצור מיועד להארה", — מונח שבתורה הקדומה יותר הוסב רק על גוטאמא ב' או על אחד מקודמיו המשוערים. הבודהיסאטוואים התחילו תופסים מקום חשוב בחייו של החולוני. החולוני פנה אליהם לעזרה בפגעי־החיים, כמו שההינדו פנה אל מגינו האל. הופיעו נאומים, ובדומה לנאומים הקדומים היתה כאן הכוונה, שיהיו נמסרים כאילו יצאו מפיו של גוטאמא ב'. ואולם מבין הנאומים הידועים לנו אין גם אחד, שאפשר לקבוע את זמנו קודם לתקופה הנוצרית.

מכאן בא המונח „מאהאיאנה" במובן של „הדרך

הגדולה"; אלא שהדרך כללה עוד חידוש אחד. התורה הישנה לימדה, שכל הדברים, זולת נירוואנה, אין בהם קבע: הם מורכבים, צומחים, משתנים ועוברים מצורה אחת אל חברתה. זו היתה האמת הראשונה, שתפס קונדאנה, התלמיד הראשון. התורה החדשה הגיעה מתוך כך למסקנה, שכל העצמים הפרטיים נטולי־ממשות הם; וזה הביא לידי התורה הנוספת בדבר שתי אמיתות. קיימת אמת של הניסיון הרגיל, וקיימת אמת במובן העליון. העצמים נתפסים ע"י החושים, אך הם נטולי־ממשות. ולפיכך, כשמדברים על האמת המוחלטת, אפשר לכפור בקיומם. כל הנמצא באמת הריהו ממשות מוחלטת, וזו קרויה „כָּכוּת". על־כן אפשר לקבוע את מציאותו של דבר כמשהו מופיע בפני החושים ועם זה לכפור במציאותו מבחינת הממשות המוחלטת.

בכך כרוך שינוי מטאפיסי. בתורה הישנה לא הוכחשה ממשותם של הדברים הנתפסים ע"י החושים, ואילו עכשיו נאמר עליהם, שהם נטולי־ממשות. הם נטולי־ממשות כדברים מוחשים, אבל מאחריהם קיימת הממשות המוחלטת, הבלתי־ניתנת להבעה, של הכָּכוּת. מכאן צמחה תורה נוספת בדבר שלושת הגופים של ב׳: 1) ג ו ף ש ל ד ה אַ ר מ ה ־ ב׳ כקיים בממשות המוחלטת; 2) בודהא כפונה אל בודהיסאטוואים, וזהו גוף־ההתענגות שלו; 3) ב׳, שהופיע עלי אדמות והשיג את הנירוואנה. זהו ג י ל ג ו ל ־ ה ג ו ף שלו. רק הגוף הראשון של ב׳ הוא ממש במובן העליון.

המורה הגדול הראשון של המאהאיאנה היה נאגאריונה, שחי במאה השניה לפסה"נ. יש משערים השערה חסרת־יסוד, שהוא הוא יוצר־התורה. תורתו שלו, שהיא ידועה בשם „מאדְהְיאַמיקא" היתה שלילית בעיקרה ונתכוונה להפריך את התאוריות שקדמו לה ולשלול את ממשותם של העצמים הפרטיים. מתוך כך לא נשארה לתלמיד של ה„מאהאיאנה" אלא אפשרות אחת: להתקדם בכוח־המחשבה העצמי שלו בלבד.

שלב־מחשבה חשוב שני הושג בשעה ששני אחים, האחד בשם אַסאַנְגה והשני בשם וַאסוּבּאַנְדְהוּ, במאה ה5 לספה"נ, ניסחו את השיטה הידועה בשם וִיגְ׳נאַנאַוואדה („אסכולת־התודעה"), שלפיה אין במציאות אלא תודעה בלבד. שיטה זו שוללת את ההבחנה בין הניסיון החיצוני לבין הפנימי. דבר זה נכון ביחס ליחיד אבל גם ביחס לכל תודעה. ביסודו של דבר, אין התודעה אלא ממשות — הממשות האחת, המְעורטלת מכל דבר פרטי; ועליה מדובר כעל „תודעה צוברת ומשַמרת" (א ל א י ה ־ ו י ג ׳ נ א נ ה). מאחר שזוהי הממשות היחידה, הריהי זֶהָה עם מה שקרוי ט אַ ת אַ ־ ט ה. אלה הם שני ביטויים לממשות האחרונה האחת. תורה זו הוצעה בחיבורו הראשי של וַאסוּבּאַנְדְהוּ — חיבור, שנתפרסם בשם „טְ ר י מְ ס י ק ה" (שלושים פסוקים).

האסכולות המאוחרות לא הביאו לידי שום שינוי בבסיס המטאפיסי של הבודהיזם. סין ויאפאן יש להן תרגומים סיניים של כתבי־מאהאיאנה, שמלמדים את השגתה של ידיעת־הכל על־ידי הכל ואת מצב־ה„כָּכוּת", ה„תודעה הצוברת ומשמרת", הנירוואנה, וכד׳. מקצת אסכולות נידבקו מן השיטה ההינדית של טאנטְרָה, שמַקנה משמעות דתית לעובדות של עִנייני־מין. שיטה של תורת־היגיון פיתח דיגנַאגה, שהיה תלמידו של אסאנגה.

מסין עבר הבודהיזם לקוריאה וליאפאן. כאן היתה כולה מן הטיפוס של מאהאיאנה; בּוֹדְהִידְהַארְמַה מדרום־הודו הורה בסין צורה של מחשבה, שמביאה את התלמיד לידי הכרה, שהוא ב׳. סוזוקי אומר על שיטה זו, שהיא „פרי מקומי של הגאונות הסינית". היא ידועה בשם צ ׳ א ן (בסאנסקריט דְ הְ י א נ ה), וביאפאן — זֶן, ושם היא רווחת מאוד. הן בסין והן ביאפאן מתחלקים הנזירים לאסכולות, שמקצתן מושפעות מן הדת השאמאניסטית הישנה. כל זה אינו אלא בודהיזם עממי. ביאפאן קיימים בתי־מדרש, שבהם שוקדים על הוראת התורות השונות.

ג. זליקוביץ, תורת־בודהא, 1922; י. א. קלאוזנר, הספרות הבודהיסטית (תולדות הספרות הכללית, ו תש"ד, 81–86); י. קלוזנר, בודהיסמוס ויהדות (יהדות ואנושות, הוצאה ג׳, תש"א, 208–224); הטכסט של ה„קאנון" עם פירושים נתפרסם על־ידי Pali Text Society. הספרים הישנים על הבודהיזם אינם ראויים עוד לשימוש לאחר שנתרחב המדע במקצוע זה. החיבור האירופי הראשון, שהשתמש במקורות של Pali, היה: H. Oldenberg, *Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, 1881, 1923[12]; id., *Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus*, 1915; M. Winternitz, *Die buddhistische Literatur und die heiligen Texte der Jainas* (החלק השני מספרו: *Geschichte der indischen Literatur*), 1920; H. Hackmann, *Buddhism as a Religion*, 1910; W. M. McGovern, *A Manual of Buddhist Philosophy*, 1923; E. J. Thomas, *The Life of Buddha as Legend and History*, 1949[3]; id., *The History of Buddhist Thought*, 1951[2].

א. ג׳. ה.

בּוֹדוֹ (Bodo), **אֶלְעָזָר**, גר צרפתי במאה ה9. היה בן למשפחת־אצילים, הצטרף לכמורה, ושימש כדיאקונוס־הארמון של המלך לואי החסיד. בשנת 839 עלה לרגל לרומא והביא עמו מתנות של המלך והמלכה. ברומא נתגייר, קיבל את השם אלעזר, נשא אשה יהודיה, והלך משם, עם בן־אחיו, מתחילה לסאראגוסה ומשם לקורדובה, בירתה של ספרד המוסלמית. המסורת אומרת, שבקורדובה ביקש לשכנע את החליף, שמחובתו להכריח את נתיניו הנוצריים, שיעזבו את דתם. חליפת־המִכתבים בינו ובין נוצרי מלומד מקורדובה, פאולו אלווארו (יש אומרים, שהיה ממוצא יהודי), שבהם השתדל אלווארו להחזיר את ב׳ לנצרות, כוללת פרטים על תולדות־חייו של ב׳.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תש"ה, עמ׳ 21; Migne, *Patrologia Latina*, CXXI, 478—514; A. L. Williams, *Adversus Judaeos*, 224—7; C. M. Sage, *Paul Albar of Cordoba*, 1943; S. Katz, *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdom of Spain and Gaul*, 1937.

בּוֹדוֹ, נִיקוֹלָה — Nicolas Baudeau — (1730, אמבּוּאַז — 1792), כלכלן צרפתי. ב׳ היה כומר קאתולי ופרופסור לתאולוגיה במנזר שאנסלאד. ב1765 השתקע בפאריס ויסד בה את כתב־העת „לוח המאורעות של האזרח או דברי־הימים של רוח־האומה" (Ephémérides du citoyen ou Chronique de l'esprit national), שהיה מוקדש למלחמה באסכולה הפיסיוקראטית של קֶנֵי (ע"ע). אבל לאחר פולמוס עם לֶה טְרוֹן נשתנו דעותיו תכלית־שינוי וב׳ נעשָׂה חסיד נלהב של השיטה הפיסיוקראטית. מ1767 עד 1772 שימש כתב־העת שלו „לוח המאורעות של האזרח" בטאון רשמי של האסכולה הפיסיוקראטית. ב׳ חיבר כמה ספרים, אך ככלכלן הוא ידוע בעיקר בזכות חיבורו המציע בצורה פופּולארית את המשנה הפיסיוקראטית: „מבוא ראשון לפילוסופיה הכלכלית או ניתוח של המדינות המתורבתות" (Prèmiere introduction à la philosophie économique ou analyse des états policés, 1771). ב1910 נדפס חיבור זה מחדש עם מבוא על ב׳ מאת דיבּוּאה (A. Dubois).

בּוֹדוּאֶן, ע"ע בַּלְדְוִין.

בּוֹדוּאֶן — Baudouin — (נו' 7.9.1930), מלך בלגיה; בנם הבכור של מלך־בלגיה לאופולד III והנסיכה השוודית אסטריד, שנהרגה בתאונת־מכונית ב29.8.1935. מ1945 חי ב' עם אביו בשווייץ ונתחנך בבתי־ספר של ארץ זו. ביולי 1950 חזר עם אביו לבריסל וב11.8 אותה שנה מסר לו הפארלאמנט הבלגי את זכויות־המלך כל„נסיך מלכותי" (prince royal). ב16.7.1951 ויתר המלך לאופולד על המלוכה והפארלאמנט הכריז על ב' כמלך־בלגיה.

בּוֹדוּאֶן דֶה קוּרְטֶנֶה, יַן (אִיוַן) — Jan Baudouin de — Courtenay — (1845, ראדזימין, פולניה — 1929, ווארשה), מחלוצי הבלשנות החדישה. מ1870 עד 1918 כיהן באוניברסיטות שונות ברוסיה (בפטרוגראד, קאזאן, יורייב, ושוב בפטרוגראד) ובקראקוב כפרופסור לבלשנות הודו־אירו־פית, סאנסקריט ובלשנות סלאווית; מ1918 שימש כפרופסור לבלשנות באוניברסיטה של ווארשה.

מתוך הטעמת ההבדל בין ההגה המבוצע ע"י הדובר לבין ההגה המשמש יסוד במערכת הלשונית הכשיר ב' את הקרקע לתורת הפונולוגיה מייסודו של החוג הבלשני הפראגי (ע"ע בלשנות, היסטוריה). ב' ראה בהגה עניין בלשני רק במידה שהוא משמש להבחנה משמעותית או פורמאלית במערכה המורפולוגית בכל תקופה ותקופה („פסיכופונטיקה"). הוא חקר חקירה מדוקדקת את „האלטרנאציות הפונטיות" (השם של ספרו, שיצא ב1894 בפולנית, ב1895 בגרמנית): התפצלות של הגה אחיד מעיקרו בהשפעתם של גורמים פיסיולוגיים („אנתרופופונטיים"), התהוות של זוגות־הֲגָאים („אַלְטֶרְנַנְטִים") ותפקידי־המבנה השונים, שזוג כזה ממלא בכל שלב ושלב של תולדותיו עד שהזוגיות הופכת למסורת בלבד. מקום־התורפה במשנתו של ב' בבלשנות הכללית הוא „פסיכולוגיזם" נושן. בתחום הבלשנות הסלאווית נתמחה בדיאלֶקטולוגיה, בייחוד בחקר הניבים הסלובֶניים. ב' ייסד וערך את כה"ע Prace filologiczne (ווארשה, 1886 ואילך). — הוא גם כתב קונטרס על שאלת־היהודים בפולניה.

С. Булич, Крит.-биогр. словарь С. А. Венгерова, I, 18-50 (עמ' 19–33 — אוטוביוגראפיה של ב', עמ' 35–45 — ביבליוגראפיה); Henryk Ułaszyn, *J. B. de C., charakterystika ogólna uczonego i człowieka*, 1934.

ח. י. פ.

בּוֹדְנִים, בּוֹדְיוֹבִיצֶה, ע"ע צֶ'סְקֶה בּוּדְיוֹבִיצֶה.

בּוֹדוֹנִי, גַ'מְבַּטִּיסְטָה — Giambattista Bodoni — (1740, סאלוצו [Saluzzo], פיימונט — 1813, פארמה), גדול המדפיסים האיטלקיים בסוף המאה ה18 ותחילת המאה ה19. ב' היה בן למשפחה של מדפיסים ולמד את אומנות־הדפוס ברומא. ב1767 נקרא לפארמה ע"י מושל־העיר, הדוכס פרדינאנד, כדי לנהל שם את בית־הדפוס שלו. ב1791 הקים בפארמה גם דפוס פרטי משלו. הוא עצמו חתך בטעם אותיות מסוגים שונים, וספרי־דפוסו מצטיינים בנוי שבפשטות ובנייר משובח. בהדפסת־ספריו ויתר ב' על מותרות והפרזה, ושערי־ספריו משמשים גם כיום דוגמה טובה למדפיסים. מספרי־דפוסו היפים ראויים לציון מיוחד: הוראציוס (1791); וירגיליוס (1793); התפילה „אבינו שבשמים" (Oratio Dominica), שנדפסה במאה וחמישים וחמש לשונות (1806); האיליאס להומרוס (1808), מהדורה מפוארת שהוקדשה לנאפוליון. — בית־הדפוס של ב' התקיים גם אחר מותו, ואלמנתו הדפיסה ב1818 דוגמות של אותיותיו ודפוסיו בספר בן שני כרכים בשם Manuale Tipografico.

Lexikon des gesamten Buchwesens, I, 231–232; Hermann Barge, *Geschichte der Buchdruckerkunst*, 1940, 343–348.

בּוּדְיוֹנִי, סֶמְיוֹן מִיכַילוֹבִיץ' — С. М. Буденный — (נו' 1883), ממפקדי הצבא האדום. ב', בן למשפחת־איכרים מחבל־הדון, השתתף כטוראי בצבא הרוסי במלחמת־יאפאן (1904—1905) ובמלחמת־העולם I. הצטרף למפלגה הקומוניסטית ב1920; אך כבר קודם לכן, במלחמת־האזרחים (1919), היה פעיל בקרבות נגד הקוזאקים של הדון. ביחד עם וורושילוב (ע"ע) נמנה ב' על חבורתו של סטאלין בצאריצין (מספטמבר 1918 עד מארס 1919). בהשפעת הקריאה של טרוצקי: „פְּרוֹלֶטארים, על הסוס!" נעשה ב' אחד ממארגניו של חיל־הפרשים האדום. לפי ההיסטוריוגראפיה הסובייטית הרשמית היה ב' אחד ממגשימיה של „תכנית־סטאלין" (לנצח את דניקין, ע"ע), והיכה את צבא־הפרשים הלבן בפיקודם של מאמונטוב ושקורו בקרבת וורונייז־קאסטורנויֶה (17 נובמבר 1919). צבא־הפרשים בפיקודו של ב' השתתף בחזית אוקראינה במלחמה בפולניה (1920). פרשיו של ב' הגיעו עם הגַיִס האוקראיני, בפיקודו של וורושילוב ובהדרכתו של סטאלין, עד לבוב, ומתוך ניגודים אישיים לטרוצקי וטוּחַצ'בסקי (ע"ע) נמנע הפיקוד של גייס זה להגיש עזרה לגייס הבֶּלורוסי, שעלה על ווארשה. אחר ה„טיהור", שנערך במפקדת הצבא האדום ב1937, נעשה ב' מפקד הגליל הצבאי של מוסקווה. כשפרצה המלחמה בגרמנים (1941—1945) נתמנה ב' כמפקד של החזית „הדרום־מערבית" ועד מהרה נתגלה חוסר כשרונו של ב' הפארטיזאן כמפקד במלחמה בעלת ממדים גדולים. לאחר המפלות הגדולות, שנחל הצבא האדום באוקראינה, הורחק ב' מתפקידו בחזית והועבר לעורף. ב' — אישיות צבעונית, שזכה להגיע לשלבים העליונים בפיקוד הצבא האדום משום נאמנותו לסטאלין. שמה של העיר הקטנה שבמחוז וורונייז', ביריוץ', הוסב לב'. כמרכן נקראים בשמו של ב' 3,215 (!) קולחוזים.

א. אח.

בּוֹדִיקָה (Boudicca; הצורה Boadicea היא משובשת), המלכה של האיקֶנים, שבט בריטי, שישב בנורפוק (Norfolk) בתקופה הרומית. ב' היתה אשתו של המלך פְּרַסוּטַגוּס (Prasutagus), שבמותו (61 לסה"נ) הוריש חלק מרכושו לנירון קיסר; הרומים תפסו את הרכוש כולו ואף פגעו בב' ובבנותיה. ב' עוררה את בני שבטה ואת השבטים השכנים למרד, הנחילה תבוסה ללגיון הרומי וכבשה שלושה ישובים. לפי טאציטוס (אנאלים י"ד, 33) הרגו המתקוממים כ70,000 נפש מן הרומים וגרוריהם. לבסוף נוצחה ב' ע"י המושל הרומי סוּטוֹניוּס פאולינוס וזמן קצר אחר־כך (62 לסה"נ) התאבדה.

בּוֹדֶל, ז'ן — Jean Bodel — (1160/80°, אראס — אחר 1205, שם), משורר צרפתי. עבד בשירותה של עיר־מולדתו, כנראה ככָרוֹז, ועמד לצאת למסע־הצלב הרביעי (1204) כשחלה בצרעת. מאז בילה את שארית־ימיו בבית מצורעים במֶלָן (Meulan). כשיצא את עירו כתב שיר נוגע

עד הלב בארבעים ושניים בתים, בשם Li Congiés ("הפרי־דה"), שבו נפרד מידידיו ותומכיו; צורת שירה, כלו' צורת הסוג של הCongé, שימשה מופת למשוררים אחרים של אראס, ביניהם אדם דֶה לָה הַאל. יצירתו החשובה ביותר של ב' היא אחד ממחזות־הקדושים הראשונים, Li Jus Seint Nicolas (מעשה בניקולאס הקדוש, המסייע לחסידיו למצוא אבידה), מחזה מלא חיים ומצטיין בתאור רענן של המצי־אות, ביחוד בכמה מעמדים בבית־מרזח. מיצירותיו של ב' נשתיירו גם ארבעה שירי־רועים (pastourelles) ואֶפּוֹס מן הסוג הנקרא chanson de geste, בשם Saisnes ("הסאכסו־נים"), המספר על מלחמתו של קארולוס הגדול בויטוקינד, מלך־הסאכסונים. יתכן שב' הוא גם מחברם של שמונה סיפורים מבדחים בחרוזים (fabliaux), ביניהם אחד בשם Brunain, la vache au prêtre ("בְּרִינֶן, פרת הכומר"), שהרי לפי מה שרשום בשולי כה"י חיבר אותם Jean Bedel — אפשר, צורה לותרינגית של השם ב'.

J. B., *Le Jeu de Saint Nicolas*, ed. Manz, 1904; J. B., *Saisnes*, ed. Menzel, 1906; O. Rohnström, *Étude sur J. B.*, 1900.

בּוֹדְלֵיָנָה או הַסִּפְרִיָּה הַבּוֹדְלִיָנִית (Bodleian Library), הספריה הרשמית של האוניברסיטה באוכס־פורד; נקראת על שמו של סר תומאס בּוֹדְלִי (Bodley; 1545—1613), המלומד והדיפלומאט, שיסד אותה מחדש. זוהי אחת מן הספריות הגדולות בעולם והשניה בחשיבותה באנג־ליה (חשובה ממנה רק ספריית המוזיאון הבריטי). ספריה של האוניברסיטה באוכספורד כבר היתה קיימת בסוף יה"ב, והמפרי, הדוכס מגְלוֹסְטֶר (1391—1447), אחיו של המלך הנרי V, היה התורם הגדול שלה. לאחר שנתפזרה הספריה המקורית במאה ה16, התחיל בּוֹדְלִי (ב1598) מארגן את הספריה מחדש, וב1602 — לאחר שעלה בידו לכנס אוסף הגון — נפתחה הספריה שוב לקהל־הקוראים. זרם קבוע של ספרים הובטח ע"י ההסכם, שעשה בודלי עם אגודת המדפי־סים ומוכרי־הספרים (Stationers' Company), שהסכימה לספק לספריה טופס אחד מכל ספר, שיֵצא על־ידיה. זכות זו נשתמרה אף לאחר מכן, כשהב' נכללה, לפי חוק ה"קופי־רייט", בספריות שמקבלות טופס מכל ספר, שנדפס בבריטניה הגדולה. במרוצת־הזמן נוספו לספריה אספים גדולים של כתבי־יד, שכיום הם נכללים ב45,000 כרכים, וכן מספר מרובה של תעודות. נוסף על הבניין הישן של הספריה, שחלק ממנו נבנה במאה ה15, עומד לרשותה בניין חדש, שנפתח לקהל ב1948.

האוסף המקורי של בּוֹדְלִי כלל בין השאר אוסף קטן של ספרים וכתבי־יד עבריים, שהורחב בהדרגה ע"י מתנות ורכי־שות במשך שתי המאות שלאחריו. ביחוד ראויים לציון הספרים מאספי הארכיבישוף ויליאם לוֹד (Laud; 1641), ג'וֹן סֶלְדֶן (1654—1659), אדוארד פּוֹקוֹק (1691) ורוברט הַנְטִינְגְדוֹן (1693). ב1829 רכשה האוניברסיטה בשביל הב' את כל האוסף העשיר, שהיה שייך קודם לכן לר' דוד אופנ־הים (ע"ע), וע"י כך נתעלה האוסף העברי שבספריה לדרגת המעולים שבאספים העבריים בעולם. לאחר זמן נתוסף עליה גם האוסף של חיים יוסף מיכאל מהאמבורג (1792—1846), שנקנה ב1848, וכן כתבי־יד אחדים מן האוסף של יצחק שמואל רג'יו (1784—1855), שנרכשו ב1853, ומספר מרובה של קטעים מן הגניזה בקאהיר. כיום מכילה הספריה כ3,100 כתבי־יד עברים (ושומרוניים), מן החשובים ביותר בעולם. וכן כוללת הב' את האוסף המושלם ביותר של חיבורים עבריים שנדפסו קודם שנת 1700.

כתבי־היד שבב' תוארו בפרטות בקאטלוג המודפס שלה (כרך I בעריכת א. נוֹיבַּאוּאֶר, 1886; כרך II בעריכת קאולי [A. Cowley], 1906). הספרים המודפסים שבב' שימשו יסוד לחיבורו העיקרי של מ. שטיינשניידר בביבליוגראפיה העב־רית (Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana, 1852—60) ולקאטאלוג התמציתי, שיצא על־ידי קאולי ב1929.

W. D. Macray, *Annals of the Bodleian*, 1890; H. E. Craster, *History of the Bodleian Library 1845—1945*, 1952; E. N. Adler, *The Hebrew Treasures of England* (in *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, VIII, 1-18); *Bodleian Quarterly Record* (1914 ff.); S. de Ricci, *Engl. Collectors of Hoks and Mss.*, 1930, p. 22.

ב. ר.

בּוֹדְלֶר, שַׁרְל פְּיֶר — Charles Pierre Baudelaire — (1821, פאריס — 1867, שם), משורר צרפתי. אביו, פראנסואַ ב', היה מזכיר הסנאט וצייר־חובב, ואמו, קארולין דִיפֶה (Dufays), שהיתה צעירה מאביו ב34 שנים. כשהיה

ש. בודלר

בן שש מת עליו אביו ולאחר שנה נישאה אמו לקצין הצבאי אוֹפִּיק (Aupick), שהועבר ב1832 לעיר ליון, ולשם עבר אז גם ב'. מאורעות אלה הטביעו את חותמם על אישיותו. ניכרת בו דבקות באם: עדות לכך הם המכתבים הנלהבים, שכתב אליה עד סוף ימיו — מכתבים, שבהם ב' כאילו מתוודה לפני אהובתו האחת והיחידה, ועם זה אפשר להבחין בהם בשנאתו לאביו־החורג.

לאחר כמה שנות־לימוד בביה"ס התיכון בליון עבר ב' ב1836 לביה"ס המפורסם "לואי־לגראן" בפאריס. כאן הצ־טיין בייחוד בכתיבת שירים לאטיניים, אבל לסוף גורש מביה"ס זה במסיבות שלא נתבררו כל צרכן. ב' הוסיף להש־תלם בכוחות עצמו ואף עמד בבחינות־הבגרות. לאחר ויכוחים חריפים עם אביו החורג, שביקש לדכא את שאיפתו להיות

סופר, נשלח ב׳ בספינה שהפליגה מבורדו לקאלקאטה שבהודו, אך בדרך חלה והקברניט הוריד אותו על האי בורבון, ומשם הוחזר לצרפת (1842). מגע ראשון זה עם הים ועם האקלים המיוחד של „איי־הים" השפיע השפעה מכרעת על הלך־רוחו של ב׳. כל חייו ושירתו כולה נשארו מאז ספוגי געגועים על הנופים הטרופיים הרחוקים, טבולי־השמש.

אָפיו ביסודו היה מוזר ורגיש ביותר, וכל פגיעה גשמית או רוחנית היתה פוצעת אותו פצע עמוק. יתר על כן: נראה כאילו הוא מחטט בפצעיו להנאתו. מתוך נטייתו להתבודדות הוא מבקש להתבדל מחברת בני־אדם בכל הדרכים, ומכאן התגנדרותו בשחיתות־מידות וב„דאנדיזם". מחלתו הנסתרת שימשה גורם נוסף להעמיק את עצבותו ולהגדיל את הבוז, שהיה חש לכל הסובב אותו, ומתוך כך נתפתח בו אותו „שיעמום", שהוא קורא לו spleen.

באותו זמן מלאו לו 21 שנה וב׳ נעשה זכאי להשתמש בהון הקטן, שבא לו בירושה מאביו. הוא הצטרף אז ל„בוהמה" הפאריסאית, ביזבז את כספו ונתבלט כטרזן (מסיסמותיו באותו זמן: „המלאכותי עדיף על הטבעי"). עם זה התחיל אז בפעולתו הספרותית. שיריו הראשונים נכתבו בסיגנון הרומאנטי, וכמעט שלא נבדלו משיריהם של שאר חבריו הצעירים, אבל כבר ניכר בהם משהו עצמי, בלתי־טבעי ובלתי־רגיל. אז התרועע ב׳ עם תאופיל גותיה (ע"ע) והתחיל מבקר בחוגים של הסופרים והאמנים ואז פירסם גם את מאמרי־הביקורת הראשונים שלו על התערוכות האמנותיות של 1845—1846, שבהם נתבלטה מקוריותו כמבקר. התנהגותו האֶכּסצנטרית, גנדרנותו המחושבת, וליגלוגו הקר שיוו לו דמות מקסמת ודוחה כאחת. לאחר שביזבז את רוב ירושת־אביו, הטילה עליו משפחתו פיקוח מטעם בית־הדין, ומכאן עד סוף ימיו היה נתון לדאגה המשפלת להשיג מאמו ומן הנוטריון הממונה עליו סכומים לכיסוי־חובותיו.

באותה תקופה תפסו מקום בחייו כמה נשים. אחת מהן היתה אשה יפהפיה ומפורסמת בשעתה — הגב׳ אפולוניה סאבּאטיֶה (Sabatier). את גורל־אהבתם אופף סוד, כמו את חייו האינטימיים של ב׳ בכלל: ספק הוא אם אהבתם הגיעה לידי הגשמה חושנית. אהבתו השניה, שהיתה שונה בתכלית מן הראשונה, היתה אל ז׳אן דיוואל (Duval) — מולאטית יפת־גוף, אבל גסת־רוח ושתיינית, שדבקה בחייו כעלוקה ושאת קירבתה הוסיף לסבול כל ימיו מתוך מזיגה חולנית של תאווה, רחמנות, בחילה ובושה. יש להתפלא על מידת הסובלימאציה, שבה נמסרו בשיריו המזעזעים ביותר רשמי הרפתקאות עלובות אלו של הגוף והנפש.

בימי־המרד של 1848 השתתף ב׳ בעיתונות המהפכנית ויש מעידים, שאף תפס בנשק. הקדחת, שאחזה את הכל סביבו, הלמה את אָפיו המרדני, וביחוד כשמעמד־הבורגנות הזדהה ברוחו עם אישיותו של אביו החורג, שנוא־נפשו; אולם במעמקי־לבו היה ב׳ אינדיווידואליסטן ואריסטוקראט ושנא את הדמוקראטיה, ובמרוצת־הזמן אף נתגבש בו רגש זה, שמצא ביטוי בהצהרות העקצניות והפאראדוכּסאליות בפנקסי הרשימות האינטימיות שלו: Fusées („זיקוקים") ו„לבי במערומיו" (Mon coeur mis à nu).

שמונה־עשר משיריו, שנכללו אח"כ בספרו „פרחי־הרע", נתפרסמו ב1855 ב Revue de Paris. ב1856 נתפרסם תרגומו ל„סיפורים מוזרים" של אדגר אלן פו; ב1857 פירסם „עוד סיפורים מוזרים" וב1865 „סיפורים גרוטסקיים ורצינים" (כולם לפי פו). לשני הכרכים הראשונים הקדים מבואות על אדגאר פו, שבהם הוא חוזר על חלקים של מאמר, שפירסם ב1852 ב Revue de Paris על „אדגר אלן פו, חייו וכתביו". חיבורים אלה על פו הם מפתח להבנת מחשבתו של ב׳: הם כעין כתבי־הגנה על המשורר המדוכא ע"י החברה. הפגישה הרוחנית שבין ב׳ ופו שימשה ביטוי לידידות גורלית שמעבר לתנאי הזמן והמרחב, כעין התלכדות עילאית של שתי נשמות אחיות, שמצאו זו את זו. קירבת־נפש דומה לזו הרגיש ב׳ גם ביחס לידידו הצייר אֶזֶ'ן דֶלַקְרוּאַ, ובספרו „הסאלון של 1846" הביע ב׳ את הערצתו לידידו זה. כשם שמדמותו רדופת־המסתורין של פו נשקפה לב׳ בבואת־עצמו, כך מצא משהו מעולמו הפנימי גם בתמונותיו הגאות, הטראגיות והעצובות של דלקרוא.

ב25 ביוני 1857 הופיע בהוצאת ידידו של ב׳ (פּולֶה־מאלאסי), הספר Les Fleurs du Mal („פרחי־הרע"), שבו כינס ב׳ את כל השירים שכתב עד אז (ההוצאה הראשונה כוללת 100 שירים, השניה, מ1861 — והיא האחרונה שהכין ב׳, כוללת 35 שירים נוספים; אחר מותו של ב׳ נתגלו עוד כ40 שירים, שצורפו למהדורות מאוחרות יותר). למרות ריבוי הנושאים שבשיריו אפשר להבחין בכל הקובץ תכנית אחידה, שהיא מכוונת לפיתוחו של רעיון יסודי: הערגון של המשורר אל היופי הטהור (שהוא בשבילו האידיאל העליון) וסבלו על השתעבדותו ל„פרחי־הרע", כלומר לסיפוקים מַשלים ומרעילים („יצר־הרע" le vice; — ה„שיעמום" — le spleen; התאוה אל המושחת והרקוב — לכאן שייך המפורסם שבשיריו: "Une charogne" („פגר"), פיתויי־פאריס; הכפירה בעיקר; השכרון של היין והסמים המרעילים, וכד׳); וכן חדור כל הספר בהכרה, שאת גאולתו וטהרתו יביא לו רק המוות. יש לחשוב, שבהתאם לאידיאה יסודית זו של טראגדיה מיסטית־אינטימית תיכנן וסידר ב׳ את חמשת פרקי ספרו: Spleen et La Mort; Le Vin; Révolte; Fleurs du Mal; Idéal.

הספר „פרחי־הרע" הוא אחת מיצירות־המופת של הספרות הצרפתית — יצירה, שלדבריו של ויקטור הוגו העשירה את השירה העולמית ב„רטט חדש" (un frisson nouveau). ואמנם בתוך מסגרת קלאסית מושלמת משמיע ב׳ מנגינה, שלא נשמעה עד זמנו, תהודות של הזיות־דימדומים וביעותי־לילה ושל עצבות קוסמית. הירהורי־הדורות על התשוקה, על החטא, על המוות, מובּעים בנעימה חדשה בתכלית ומתוך חוויה אישית עמוקה. בשירים הללו של ב׳ אפשר להבחין את פאריס של זמנו, ברחובותיה המוארים באור־הגאז, ואפשר לנו להרגיש בה בסבלו של המשורר, שהוא תועה אבוד בתוך ההמון של הכרך — וכך נשקפת אלינו מתוכם דמותו האָפיינית של האדם המודרני. ה„רטט" של המוֹדרניות מורגש גם באותם השירים של „פרחי־הרע", שאפשר לראותם כשירי רחמים ומרד כאחד — שירים, שבהם חולפים, כצלליות עלובות, מקופחי־החיים: פועלים, זונות, פושעים ושיכורים.

אבל ב„פרחי־הרע" מצויים גם שירים, שהם פוגעים בכל רגש של קדושה, שירים, שמגיעים עד כדי חילול־השם, כגון השיר „התכחשותו של פטרוס הקדוש" ושירים אחרים, שמציירים בדייקנות מזעזעת את התענוגות הבלתי־טבעיים, כגון „לסבּוס", „נשים ארורות", ועוד. אין לתמוה, איפוא,

שפרצה שערוריה עם הופעתו של הספר. בית־הדין דן את ב׳ לתשלום קנס של 300 פראנקים ופסל ששה שירים. ואולם השפעתם של „פרחי־הרע" היתה עצומה. לא היה משורר צרפתי אחר ב׳ שספר זה לא שימש לו למופת, ולא עוד אלא שממקור־השראתו נבעה גם אותה „שירה טהורה" ("Poésie pure"), שבאי־כוחה הגדולים הם רמבו, מאלארמי וואלרי.

בקיץ 1862 פירסם ב׳ את הראשונות מן ה„פואמות הזעירות בפרוזה" (Petits poèmes en prose) שלו, שיצאו שנתיים אחר מותו בקובץ מיוחד (כיום הוא נקרא עפ"ר בשם Le Spleen de Paris — השם שב׳ בחר בו). „פואמות בפרוזה" אלו הן בבחינת נסיון ספרותי חדש להשתמש לגבי הפרוזה בשיטות הזיקוק והסוגסטיה של השירה. כמה מ„פואמות" אלו דומות מאוד לשירים מסויימים מתוך „פרחי־הרע"; באחרות — מתוארים פרקי־חיים ששופעים מוסר־השכל לפי תפיסתו האכזרית והנואשת של המשורר.

בספרו Paradis artificiels („גני־עדן מלאכותיים"), שבחלקו הוא פאראפראזה של „אוכל האופיום" של דה קוינסי, נתן ב׳ תיאור של השפעת האופיום והחשיש — תיאור, שאף הוא בא להדגים את הרגשתו היסודית: הסלידה מפני המציאות הגסה היומיומית והצורך בבריחה אל הסמים, כאל האכסוטיות, ההוללות, החלום והמוות.

נוסף למסות, שחיבר ב׳ על כמה ממשוררי זמנו, יש להזכיר גם את המסה שלו על „ריכארד ואגנר וטאנהויזר בפאריס" (1861). כמבקר מעולה של האמנות הפלאסטית ושל שאר גילויי האסתטיקה, הבחין ב׳ גם בזרמים החדשים במוסיקה והיה אחד מן הראשונים שעמד על החידוש שביצירתו של ואגנר.

ב1864 השתקע ב׳ בבריסל, שבה המשיך בעבודתו הספרותית, אך בריאותו נתרופפה. הוא הירבה לשתות ואף הוכרח לבלות שנתיים בבית חולי־רוח. התקפה הפילה אותו לארץ באמצע הרחוב. ידידיו החזירוהו לפאריס, משותק ואילם. כאן מת בבית־הבראה בזרועות אמו.

יצירתו של ב׳ מצטיינת בכללה בשתי תכונות־יסוד: ב׳ הוא משורר וגם אסתטיקן, ושתי התכונות מאוחדות בו ללא הפרד. הוא יצר שירה, שמגדרת את עצמה, את ייחודה. ההשקפות שלו על האסתטיקה ליוו את יצירתו, וכך נעשו שיריו דוגמה למופת לכל תורת־האסתטיקה מזמנו ואילך. יצירתו ניתנה ביחד עם האור, שהאיר את דרך־יצירתה — אור, שבו אפשר להאיר כל מעשה־יצירה בתחום האמנות.

Ch. B., *Oeuvres complètes* (15 vols.), éd. Gautier, 1918 ss.; *Oeuvres complètes* (19 vols.), éd. Crépet, 1922–53; *Oeuvres compl.*, éd. crit. Th. Maulnier, 3 vols., 1948; *Les Fleurs du Mal*, éd. Starkie, 1942; *Les Fl. du M.*, éd. crit. de J. Crépot, 1942; A. Cassagne, *Versification de Ch. B.*, 1906; E. Crépet, *B.*, 1907; A. Thibaudet, *B. (Intérieurs*, 1924, p. 1–61); M. Proust, *A propos de B. (Chroniques*, 1927, p. 212–238); P. Valéry, *Situation de B. (Variétés* II, 1930, p. 141–173); J. Pommier, *La Mystique de B.*, 1932; A. Ferran, *L'Esthétique de B.*, 1933; E. Starkie, *B.*, 1933; A. Suarès, *B. (Trois grands vivants*, 1937, p. 269–304); M. Raymond, *De B. au Surréalisme*, 1940[2]; A. Feuillerat, *L'architecture des Fleurs du Mal (Yale Romanic Studies* XVIII, 1941, 221–330); Abbé J. Massin, *B. entre Dieu et Satan*, 1946; J. P. Sartre, *B. (Les Essais* XXIV, 1947); J. B. Ratermans, *Le Style de B.*, 1949; H. Peyre, *Connaissance de B.*, 1951; J. Prévost, *B.*, 1953; R. Vivier, *L'originalité de B.*, 1953[2]; M. Turnell, *B.*, 1953.

ז׳. ק.

בודלשוינג, פרידריך פון — Friedrich von Bodelschwingh — (1831, טקלנבורג — 1910, ביתאל, על־יד בילפלד), תאולוג גרמני, שיצר שיטת־אישפוז מכוונת לצרכיהם של חולי־עצבים, חולי־נפש וזקנים. ב׳ היה בן למשפחת־אצילים עתיקה בוסטפאליה; לאחר שפעל כמטיף וככומר נתמנה 1872 כמגהל של „ביתאל" — מוסד לנכפים, שהוקם ב1867 ושב׳ צירף אליו לאחר כמה שנים שני מוסדות להכשרת מטפלים ומטפלות בנגועים במחלה הנזכרת. חשיבותו של ב׳ היא במה שהעמיד את הטיפול בחולים אלה על העקרון של אספקה כלכלית עצמית. המוסד הורחב אחר מותו ע"י בנו פרידריך ב׳ (1877—1946). כיום נחשב מוסדו של ב׳ כמפעל־הצדקה הנרחב ביותר במפעלי הכנסיה הפרוטסטאנטית בגרמניה והוא מכלכל יותר מ3,000 חולים; כן צורף אליו מוסד בעל הקף דומה על־יד ברלין. מלבד לנכפים דואגים מוסדות אלה לחולי־נפש, מתנוונים וזקנים. — ב1882 ייסד ב׳ מושב־עובדים (וילהלמסדורף, על־יד בילפלד), שנועד להרגיל הולכי־בטל לעבודת־קבע. ב1905 ייסד ב׳ בי"ס תאולוגי, ותחום־פעולתו ניכר אף במיסיון של ביתאל שבאפריקה המזרחית. במוסדות ביתאל נכללים גם בתי־ספר תיכונים לנערים ולנערות.

Th. Heuss, *F. v. B.*, 1951; W. Trittelwitz, *F. v. B., der Sohn*, 1947.

בודמר, יוהן יעקב — Johann Jakob Bodmer — (1698, גריפנזה שעל־יד ציריך — 1783, בקרבת ציריך), משורר ותאורטיקן שווייצי של הספרות הגרמנית. ב׳ היה מתחילה סוחר ופקיד של עירית־ציריך ומ1737 היה חבר המועצה של העיר. לפי דוגמת השבועון Spectator של אדיסון יסד ב׳ ב1721 שבועון בשם „שיחות הציירים" (Discourse der Malern), שבו מתח — ביחד עם יוהן יעקב ברייטינגר (ע"ע) וחבריהם לדעה — ביקורת על תופעות חברותיות וספרותיות, וביחוד נלחם בטעמה הספרותי של כת־המשוררים השלזית השניה ובשיעבודה של הספרות הגרמנית לצרפתית. באותן השנים פירסם מסה על „גן־העדן האבוד" למילטון — שב׳ ראה בו מעין אידיאל של סופר — וגם תירגם יצירה זו לגרמנית (1732). ב1725 נתמנה ב׳ פרופסור להיסטוריה של שווייץ באוניברסיטה של ציריך ובתפקיד זה שימש כ50 שנה. אך גם בתקופה זו עוסקים רוב כתביו בבירור בעיות־הספרות. ביחד עם ברייטינגר ביסס את שיטת הביקורת הספרותית שלו בכתבים שונים: „על השפעת כוח־הדמיון והשימוש בו לשם שיפור הטעם" (1727) ו„על המופלא שבספרות" (Abhandlung vom Wunderbaren, 1740). בחיבור האחרון היפנה ב׳ את ביקרתו נגד גוטשד (ע"ע), שביקש מתוך שכלתנות מובהקת ומתוך חיקוי לצרפתים להתעלם מן המופלא שבשירה. ב׳ יצא גם להגנת השירה הבלתי־מחורזת, שגוטשד הטיל עליה איסור. ב„הירהורים ביקרתיים על התיאורים הציוריים של המשוררים" (Kritische Betrachtungen über die poetischen Gemälde der Dichter, 1741) השתדל ב׳ לחדור להבנת מהותה של היצירה הספרותית בניגוד לביקורת המקובלת בזמנו, שהסתפקה בהערות „מעשיות" לכתיבת חרוזים. הוא דרש חירות־דמיון לעומת ההגבלות, שנקבעו ע"י האסכולה הקלאסיציסטית־הצרפתית. מלחמה ספרותית זו בגוטשד נמשכה כמה שנים. ב1748 קידם ב׳ בברכה את הופעת הפואמה „משיח" של

קלופשטוק (ע"ע) וכינה את מחברה בשם מילטון הגרמני. ב' הוסיף להלל את קלופשטוק גם לאחר שזה האחרון גרם לו אכזבה כשביקר אצל ב' ב1750. ב' חיבר פואמות ודראמות על נושאים תנ"כיים והיסטוריים מתוך חיקוי ל„משיח", אך לא הגיע ליצירה אמנותית עצמאית. הביקורת הספרותית שלו הלכה והחריפה במידה שהספרות הגרמנית התפתחה בדרכים חדשות; הוא לא הכיר בערכם של לסינג, וילנד, שילר ואחרים. חשיבותו של ב' לספרות הגרמנית היא במה שיצר בה תפיסה חדשה של דמות־המשורר — האישיות, כפי שנצטיירה לו במילטון וקלופשטוק. — ב' עשה שירות חשוב ביותר לחיי־התרבות הגרמניים כשהוציא לאור יצירות של יה"ב, שהיו גנוזות עד ימיו, ובעיקר הגדיל לעשות בהוצאה הראשונה של חלקים מ„שירת הניבלונגים" (Nibelungen, 1757) ושל שירי ה Minnesinger (לפי כ"י Manesse).

J. J. B., Denkschrift zu Bodmers 200. Geburtstag, 1900; M. Wehrli, *B. und die Geschichte der Literatur*, 1936; J. W. Eaton, *B. & Breitinger and European Literary Theory*, 1941; F. Ernst, *J. J. B.* (in *Essays*, I, 1946).

מ. מ.

בּוֹדֶן, יַמַּת־ (בגרמ' Bodensee, בלאט' Lacus Brigantinus, בצרפ' Lac de Constance), ימה לרגלי האלפים על הגבולים של גרמניה, אוסטריה ושווייץ. ארכה כ69 ק"מ, רחבה הממוצע 12 ק"מ, שטחה 543 קמ"ר, גובה פני־מימיה (בממוצע) כ399 מ' מעל פני־הים, עמקה המאכסימאלי 252 מ'. בצידה המזרחי נופל אליה הרינוס, שיוצא ממנה בצידה המערבי. במערבה של ימת־ב' מסתעפים ממנה שני מפרצים: אוּנְטֶרְזֵי ואִיבֶּרְלִינְגֶרְזֵי. הימה נתהוותה כתוצאה משקיעתה של רצועת־אדמה לאורך קווי־שבר ומהצטברות של סחף קרחונים, שירדו מן האלפים. התנודות בגובה של פני־הימה מגיעות בממוצע לשני מ' בשנה. מימיה שפלים ביותר בפברואר וגואים באמצע הקיץ (יולי־אוגוסט) עם הפשרת־השלגים ותמיסתם של קצות־הקרחונים בהרים. מסביב לימה יש ישוב עירוני וחקלאי צפוף, שמתפרנס על תעשיות טכסטיל, עץ, מכונות ומכשירים עדינים ועל תיירות. החשובות שבערים היושבות על חופה הן: בְּרֶגֶנְץ — בירת פוֹרארְלְבֶּרג האוסטרית, פְרִידְרִיכְסְהאפֶן וקוֹנְסְטאנְץ: זו האחרונה היא מובלעה גרמנית על החוף השווייצי של הימה.

בתקופה הטְרֶם־היסטוֹרית היה הקפה של ימת־ב' קטן הרבה משהוא כיום, כפי שמוכיחים ממצאים מתקופות האבן והברונזה, שנתגלו כאן מאמצע המאה ה19 ואילך.

בּוֹדֶן, ז'ן — Jean Bodin — (1520, אַנְזֶ'ה, — 1596, לַאן [Laon]), משפטן, כלכלן ופילוסוף צרפתי. לדבריהם של אחדים מבני־זמנו, היתה אמו יהודיה ספרדיה, שהיגרה לצרפת, אך ידיעה זו מוטלת בספק. ב' למד ואח"כ גם לימד משפטים בטולוז. לאחר מכן קבע את מושבו בפאריס (1561), שבה פעל כעורך־דין. ע"י פירסומיו קנה לו שם, ובזכותם נטו לו חסד אנרי III והדוכס של אלאנסון. כמתנגד למלחמות־הדת וכחסיד של הסבלנות נחשד באי־נאמנות לקאתוליות ובטבח של ליל בארתולומיאוס כמעט נרצח. ב1576 נתמנה פרקליטו של המלך בעיר לאן, ונשלח כנציג המעמד השלישי של וֶרמאנְדוּאָה אל אסיפת־המעמדות (Etats-Généraux) של בְּלוּאָה. במועצה זו לימד ב' זכות על חופש־המצפון. ב' קנה לו אויבים הרבה ועורר חשדות של מינות. ב1588 נצטרף אל הליגה הקאתולית, אך הוצא ממנה משום דעותיו המתונות. את שנותיו האחרונות בילה בלאן, שבה מת בדֶבֶר. הקנאים הוציאו עליו לעז גם אחר מותו, ואמרו שמת „מיתת־כלב", כיוון שלא היה „לא יהודי, ולא נוצרי, ולא תורכי".

בחיבורו Methodus ad facilem historiarum cognitionem (1566) טוען ב', שהמדע ההיסטורי נועד לשמש את המדעים המדיניים. ההיסטוריון חייב לבאר את התמורות העמוקות המתחוללות בחברה ולהסיק מהן מסקנה בדבר צורת־הממשל המעולה. ב' הטעים את חשיבות השפעתם של גורמים טבעיים, כגון האקלים והסביבה הגאוגראפית, על אפים של העמים ועל תחיקתם. רעיון זה קובע מקום לב' כאחד ממבשרי תורתו של מונטסקיה.

את הרעיונות הנזכרים עיבד ושיכלל ב' ביצירת־המופת שלו — „ששה ספרים על הרפובליקה" (1576) — חיבור, שהושפע השפעה מרובה מן התנאים המדיניים ומן המריבות הפנימיות בצרפת באותם הימים. ספר זה, שהוא מעין אנציקלופדיה פילוסופית ומדינית, נכתב מתחילה בצרפתית, ואח"כ ניתרגם ללאטינית ע"י ב' עצמו, שביקש ע"י כך לאפשר את הקריאה בו לכל המלומדים באירופה. בחיבור זה תופס הפולמוס מקום רחב למדי: ב' מפריך את מאקיאוולי ומנסה להכניס תיקונים בדעותיו של אריסטו. דבריו על המשפחה, על הממשל, על המהפכות, ועל השפעת האקלימים והקרקע על תולדות האנושות, הם החלקים החשובים ביותר שבחיבור. לדבריו של ב', היתה לחיבורו זה מטרה כפולה: 1) להגן על עקרון־הסמכות, שהוא נחוץ למדינה ושנתערער בימיו ע"י מלחמות־האזרחים; 2) לקבוע את האידיאל של המדינה ולברר את תפקידיה העיקריים. מתחילת החיבור עד סופו מטעים ב' את חשיבותה של הריבונות, שהוא רואה בה את יסוד המדינה ושהוא מגדיר אותה כ„רָשות עליונה שאינה מוגבלת ע"י החוק". עם זה הוא מחייב את הריבון לשמור את החוק האלוהי ואת החוק הטבעי. הוא מכיר בשלוש צורות של מדינה: מונארכית, אריסטוקראטית ועממית. את המונארכיה הוא מעדיף על כל צורה אחרת של ממשל, אך הוא ממליץ על שיטות ומוסדות־לוואי שונים, שתכליתם לשמש תריס בפני עריצותו של מלך: הסכמה מפורשת של האומה לגביית־מיסים ולגיוס־חיילים; כינוס תדיר של המועצות הכלליות והמחוזיות; ייסוד של כעין סנאט, שאין להעביר את חבריו מכהונתם ושישמש בעת ובעונה אחת כמועצת־המדינה וכבית־דין־צדק; שופטים בלתי־תלויים בשלטון וכפופים לחוק בלבד.

חיבורו Colloquium Heptaplomeres (1588, יצא לאור 1857) הוא שיחה בין נציגיהן של שבע דתות שונות. ב' נוקט בו עמדה ניטראלית מאוד כלפי הדתות, ומראה, בין השאר, ידיעה הגונה בספרות־ישראל. בחיבור מוזר מאוד, „דֶמוֹנוֹמאניה של המכשפים" (1580), מתיימר ב' להוכיח את ממשותו של דיבוק־השדים ושל הכישוף, והוא מצדיק את משפטי־הכישוף המרובים שהיו בזמנו.

את השקפותיו בתחום־הכלכלה הציע ב' בחיבורו „תשובה לפאראדוכסים של מר מאלֶסְטְרוּאָה" (1568; מהדורה חדשה: 1932), שבו הוא מתגלה כליבראל, וכן בספר השישי של ה„רפובליקה", שבו הוא ממליץ על מדיניות מרקאנטיליסטית. ב„תשובה" הוא דורש בשבח השלום בין האומות, ואילו ב„רפובליקה" הוא מתגלה כחסיד של המלחמה. קשה, איפוא,

להכריע בשאלה אם יש לראות את ב' כמרקאנטיליסטן או כאחד ממבשרי הליבראליזם. נראה, שבפרק־הזמן שבין פרסום ה„תשובה" לפרסום ה„רפובליקה" שינה ב' את דעתו.

H. Baudrillart, *J. B. et son temps: tableau des théories politiques,* 1853; J. de Bodin de Saint-Laurent, *Les idées monétaires et commerciales de J. B.,* 1907; R. Chauviré, *J. B. auteur de la République,* 1914; E. Hancke,, *B., eine Studie über den Begriff der Souveränität,* 1894; H. Hauser, (הקדמה להוצאה של כתבי ב') *La Réponse à M. de Malestroict,* 1932; J. Moreau-Reibel, *J. B. et le droit public comparé,* 1933; E. Silberner, *La guerre dans la pensée économique du 16e au 18e siècles,* 1939, pp. 11 et ss.; F. von Bezold, *J. B. als Okkultist und seine Dämonomanie.* (*Historische Zeitschrift,* vol. CV), 1910; J. Guttmann, *J. B. und seine Beziehung zum Judentum* (MGWJ, vol. XLIX.).

א. ז.

בּוּדֶן, לוּאִי־אֶזֶ'ן — Louis-Eugène Boudin — (1824, אוֹנְפלֶר [Honfleur] — 1898), צייר־נוף צרפתי. מועצת־העיר של לֶה אַוְר (Le Havre) קיבלה עליה לשאת בהוצאות לימודיו בפאריס במשך שלוש שנים, וב' עבר לעיר־הבירה ב1851. כאן למד הרבה מתוך התבוננות בתמונותיהם של ציירי־הנוף ההולאנדיים של המאה ה17 שבלובר, וכן עשו עליו רושם ציירי־זמנו קוֹרוֹ וטרוּאַיוֹן (Troyon). עם ידידיו נמנה מִילֶה (Millet), וכן נהג לעבוד במחיצתם של קוּרבֶּה, דִיאָז, אֶזֶ'ן אִיזאבֵּי ויוֹנְגקִינד, שסיגנון־עבודתו מעיד על קירבה יתירה לזה של ב'. לאחר שישב כמה שנים בלֶה אַוְר חזר ב1861 לפאריס, שבה הציג ב1875 את תמונותיו בסאלון. אח"כ ערך מסעות אחדים לבלגיה, הולאנד וויניציאה. את שארית־ימיו בילה בעיקר על חוף־הים של צפון־צרפת, ולפרקים ישב בפאריס.

נושאיו העיקריים של ב' היו הים, נמלים ומראות־חוף. תמונותיו מתארות את לֶה אַוְר, טְרוּבִיל, אַנטוֹרֶפֶן ובזמן מאוחר יותר — את ויניציאה. כן צייר כמה דוממים ותמונות, שיש בהן דמויות של בני־אדם; אך אמנותו הגיעה לשיאה בתיאור של הים והשמים, ולא היה מי שעלה עליו במתן ביטוי ציורי לחילופי האור ומזג־האויר המשתקפים בהם. בצדק ראו בו את מבשרם של האימפרסיוניסטים, שהרי תיאר את הצורה כאילו היא מתפוררת בהשפעתו של האור. אין זה מקרה, שמוֹנֶה פנה להתעמקות בטבע ולציור־הנוף בהשפעתו של ב'. הדמויות המתוארות במראות־החוף של ב' — קבוצות חינניות של טיילים לבושי־הדר — הן בדרך כלל יותר רבגוניות מנופיו, שהם עפ"ר אפורים; לפרקים בולטת שמלה או שמשיה כנקודה בהירה מתחת לשמים קודרים. תמונותיו של ב' הן קטנות־ממדים, ניכרת בהן רגישות ועדינות של ביצוע, ובדרך כלל הן משוכללות מאוד. הן מצויות בלובר, במוזיאון של לֶה אַוְר, בגלריה של טֵיט בלונדון, באספים פרטיים ובידיהם של סוחרי־תמונות.

G. Cahen, *Eugène Boudin, sa vie et son œuvre, 1900*; G. Jean-Aubry, *Eugène Boudin,* 1922; Louis Cario, *Eugène Boudin,* 1928; R. L. Benjamin, *Eugène Boudin,* 1927.

ע. י.־ה.

בּוֹדֶנְהַיְמֶר, מַכְּס אִיזִידוֹר (יִצְחָק) (1865, שטוטגארט, גרמניה — 1940, ירושלים), מעוזריו הראשונים של תאודור הרצל; ממייסדי ההסתדרות הציונית העולמית וממנהליה הראשונים של הקרן הקיימת לישראל. למד משפטים והתיישב כעורך־דין בקלן שעל הרֵינוּס. ב' נתחנך ברוח ההתבוללות, אך הצטרף בצעירותו לתנועת חובבי־ציון. ב1891 פירסם חוברת ציונית (בגרמנית) בשם „יהודי רוסיה — לאן ?". שהופצה באלפי טפסים. ב1893 ייסד בקלן (ביחד עם דוד וולפסון) את אגודת חובבי־ציון, שאחר־כך נקראה בשם ההתאחדות הציונית, ושימשה גרעין להתאחדות של ציוני גרמניה. כשהופיע הרצל הצטרף אליו ב' מיד. בקונגרס הראשון הרצה על בעיות האירגון של ה„הסתדרות הציונית" והיה חבר של ועדת־התכנית, שיצרה את תכנית־באזל. 1897—1921 היה ב' חבר של הוועד הפועל. ב1898 היה חבר של המשלחת הציונית, שליוותה את הרצל לארץ־ישראל לשם ראיון אצל הקיסר וילהלם II. ב' חיבר את התקנון של הקרן הקיימת לישראל, וב1907—1914 אף שימש כמנהלה של קרן זו. בתקופת הנהלתו נקנו הקרקעות של כינרת, דגניה, מרחביה, ועוד, וניתן סיוע להתישבות חקלאית ועירונית (בין השאר, ניתנה הלוואה מטעם הקרן הקיימת לייסוד תל־אביב). ב1914 ייסד ב' עם ד"ר פראנץ אוֹפֶּנהיימר וד"ר אדולף פרידמאן את ה„ועד למען המזרח", שביקש לשמש מקשר בין יהודי מזרח־אירופה ושלטונות־הכיבוש הגרמניים. זמן־מה נשתייך ב' לתנועת הרוויזיוניסטים, אך פרש מהם כשנתבדלו מן ההסתדרות הציונית העולמית. ב1935 התיישב בירושלים. פירסם חוברות ומאמרים מרובים בשאלות ציוניות ודראמה על חיי־ישו (1933). כן כתב אוטוביוגראפיה, שעומדת להתפרסם. בתו, חנה ב', פירסמה את חליפת־המכתבים בינו ובין פרופ' צבי שפירא בשם „תולדות תכנית באזל" (ירושלים תש"ז). בשם „במסילת ראשונים" הוצא מבחר של כתביו (ירושלים, תשי"א).

שלום בן־חורין, חמשים שנות ציונות, מכס בודנהיימר, 1946.

א. ב.

בּוֹדֶנְהַיְמֶר, שִׁמְעוֹן (נו' בקלן, 1897), זואולוג, בנו של מאכּס איזידור ב'. למד באוניברסיטות של בון, מינכן ופראנקפורט. ב1922 עלה לארץ־ישראל, ונתמנה מנהל המחלקה לאֶנטומולוגיה של תחנת־הנסיונות החקלאית ברחובות. ב1928—1953 הורה באוניברסיטה העברית זואולוגיה כללית ואֶנטומולוגיה, מתחילה כמרצה (עד 1931), ואח"כ כפרופסור. ב' התמחה באֶנטומולוגיה של ארץ־ישראל והמזרח הקרוב, וביחוד בשימוש בה לצרכי החקלאות. לפי הזמנותיהן של ממשלת תורכיה ועיראק שימש ב' יועץ במשרדי־החקלאות של מדינות אלו (1938—1941 באנקארה, 1943 — בבאגדאד). תחום־מחקר אחר של ב' הוא האֶקולוגיה של בעלי־חיים ותורת־האוכלוסיה. חוץ מעבודתו המדעית של ב' בחקר הזואולוגיה והאֶנטומולוגיה הירבה לעסוק גם בהיסטוריה של הטבע החי ושל הכרת־הטבע במזרח הקרוב. את התעניינותו זו הרחיב ביחס לתולדותיהם של מדעי־הטבע בכללותם. ב' הוא מראשי החברה לתולדות הרפואה ומדעי־הטבע בישראל, ובקונגרס ה7 לתולדות מדעי־הטבע, שנתקיים 1953 בירושלים, נבחר כנשיאה של האקאדמיה הבינ־לאומית לתולדות־המדע.

מספריו המרובים של ב' יש להזכיר: ספר החרקים לחקלאי, תרצ"ה; היסודות הביולוגיים של תורת־האוכלוסין, תרצ"ו; זואולוגיה כללית, 1948; החי בארצות המקרא, תש"י; אנטומולוגיה כללית, תשי"ב; החי במקרא, 1953; Ergebnisse der Sinai-Expedition 1927; Citrus Entomology in the Middle East. 1951.

משה רבנו ורב גרמני בספריה רבנית־פילוסופית. תמונת־שער לספרו של י. כ. ג. בודנשאץ על חוקי ישראל. תחריט נחושת של נ. פ. נוסביגל לפי ציור של ג. אייכלר

בּוֹדֶנְשַׁץ, יוֹהַן כְּרִיסְטוֹף גֶאוֹרְג — Johann Christoph Georg Bodenschatz — (1717—1797), תאולוג פרוטסטאנטי גרמני. תֵאר בנאמנות וללא דעה קדומה מנהגי־ישראל בגרמניה בימיו. ספרו Kirchliche Verfassung der heutigen Juden, sonderlich derer in Deutschland („סדרי־הכנסיה של היהודים בהווה, ביחוד של אלה שבגרמניה", 4 חלקים, ארלאנגן 1748), הוא מקור היסטורי חשוב להכרת ההווי של יהודי־גרמניה באמצע המאה ה18. מהדורה שניה של הספר, שיצאה בבאמברג בשנת 1756 בשם Aufrichtig teutsch redender Hebräer, oder Die Gebräuche und Ceremonien der Juden („העברי המדבר גרמנית בגילוי־לב או מנהגיהם וטקסיהם של היהודים"), עשירה בפיתוחי־נחושת על נושאים מאורח־חייהם של יהודי־גרמניה בזמנו של המחבר. כמה מן הפיתוחים ניטלו מתוך ספרו של פיקאר Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples („הטקסים והמנהגים הדתיים של כל העמים", 1723).

Allgemeine deutsche Biographie, III, 7; Israel Abrahams, *By-Paths in Hebraic Bookland*, 1920, 160–5.

בּוּדַפֶּסְט (Budapest; הקרי בהונגארית: בּודאפֶּשְׁט), עיר־הבירה של הונגאריה; יושבת על הדאנובה במרחק של כ40 ק"מ מגבול־הצפון של המדינה. מספר תושביה של ב' בהקפה המצומצם 1.06 מיליון (1949) ובהקפה הרחב (ביחד עם ישובי־התעשיה הסמוכים לה) — כ1.6 מיליון (1950). ב' צורפה ב1872 משלוש ערים: בּוּדָה (בגרמ' אוֹפֶן, ובספרות־ישראל: אוֹבֶן) ואוֹבּוּדָה (בגרמ' אַלְטאוֹפֶן; בעברית: אוֹבֶן ישן) שממערב לדאנובה ופֶּסְט שממזרח לו. פסט נבנתה בשפלת־הדאנובה בגובה של 104 מ' מעל פני־הים ואפשר היה לה להתפשט במישור הנרחב; בּודה ואוֹבּודה נבנו בגבעות הנמשכות מהרי־בָּקוֹנִי (ע"ע)), שגבהן בתחום־העיר מגיע ל259 מ'. מקורות־הפרנסה העיקריים של תושבי ב' הם תעשיות־המתכת (הכבדה והקלה), תעשיות של מכוֹנות, צרכי־חשמל וטכּסטיל, תעשיות כימיות וכן תעשיות שעוסקות בעיבוד התוצרת של החקלאות וגידול־המקנה של הונגאריה. גם מוסדות־השלטון המרכזיים שבב' ומוסדות החינוך והמדע שבה משמשים גורם חשוב בכלכלת־תושביה. בּודה מפורסמת במעיינות החמים והפושרים המרובים שבה — שאף הם אחד ממקורות־ההכנסה של ב'.

תכנית־העיר ומראה רחובותיה מעידים עליה, שהיא עיר חדשה. בשלש הערים שנתחברו ב1872 קיימים גרעינים ישנים קטנים בקרבת הנהר ובהם רחובות צרים וקצרים. בשאר חלקי־העיר הרחובות ישרים, רחבים וארוכּים, מקבילים זה לזה וחוצים זה את זה בזווית ישרה או יוצאים ממרכז מסוּים לכל הכיוונים. מיה"ב שרדו בב' רק בניינים אחדים, והנאה שבהם הוא כנסיית מַתְיַאס מן המחצה השניה של המאה ה13. מן המאה ה18 נשתמרו כמה בניינים בסיגנון הבּארוק המאוחר. הבניינים, שעליהם גאוותה של ב' ושל האומה ההונגארית כולה, הם מן השליש האחרון של המאה ה19 ומתחילת המאה ה20 (ביניהם — ארמון הפארלאמנט). בנייני־ב' ניזוקו קשה בקרבות בין הרוסים והגרמנים בחורף 1945 ובאותו זמן נהרסו גם ששת הגשרים הנאים שעל הדאנובה. בב' יש גם גנים ציבוּריים נאים, שהמפורסם שבהם הוא „יער העיר" שבקצה רחוב־אַנְדְרַאשִׁי, היפה ברחובות ב'. בימי שלוותה היתה ב' עיר עליזה והומיה, עד שוינה, הגדולה ממנה פי שנים, נראתה לעומתה כעיר שקטה.

א. י. בר.

היסטוריה. הישוב הקדום בתחומה של ב' היה במקומה של אוֹבּוּדָה. במאה ה2 לפסה"נ מצאו כאן הרוֹמים ישוב בשם אַקִינְק, שנוסד ע"י קֶלְטים. הרוֹמים יסדו במקום זה מבצר־ספר וקראו לו בשם אַקְוִינְקוּם (Aquincum). חרבות של מרחצאות, של אמפיתיאטרוֹן ושל אמת־מים (אַקוודוּקְט) מעידים, שאקווינקום היתה עיר גדולה. לאַטִילָה (ע"ע) מלך־ההוּנים היה ארמון בקרבת אקווינקום. יש משערים, שהשם בּוּדָה הוא הוּני. כשבאו המאדיארים למקום זה בסוף המאה ה9 מצאו בו סלאווים, והשם פֶּשְׂט הוא סלאווי ופירושו הוא תנוּר (כמו אוֹפֶן בגרמנית ואוֹיְבֶן ביידית). במאה ה10 הקימו המאדיארים מבצר במקומה של אַקווינקום. הטאטארים כבשו את מבצר בּודה והחריבוהו (1241). אחר נסיגתם בנה בֶּלָה IV, מלך הונגאריה, את בּוּדָה מחדש, הקים לו בה ארמון והזמין סוחרים ואומנים גרמניים להתיישב בבוּדה ובפסט. מן המאה ה14 ואילך היתה בּודה בירת־מלך ובמחצה השניה של המאה ה15, בימיו של המלך מַתְיַאס קוֹרְוִינוּס, גדלה העיר ונעשתה בירה מפוארת וידועה באירופה כולה. ב1526 כבשו התורכּים את פסט ואחר מצוֹר שנמשך 15 שנה — גם את בּודה. במצוֹר זה ובתקופת שלטון־התורכּים (שקראו לב' בּודוּן) נהרסו שתי הערים בחלקן הגדול וירדו פלאים. הגרמנים יצאו מתוכן ובמקומם באו תורכים, יהודים וסֶרבּים. פסט נעשתה כפר; בּודה היתה לבירת־פחה ונתפתחה מעט־מעט עד שבאה עליה שוב פורענות ב1686 כשהאוסטרים שמוּ עליה מצוֹר וכבשוה. שוב התחלפו התושבים: התורכּים, היהודים והסרבּים נמלטו מן העיר ובמקומם באו גרמנים והונגארים. ב1723 נקבע בב' שוב בית־הדין העליון של הונגאריה ואח"כ נקבעו בה מוסדות־שלטון מרכזיים אחרים. במחצה השניה של המאה ה18 התחילו בּודה ופסט להתפתח

בתמיכתה של המלכה מריה תרזיה ויורשה יוסף II, שהקימו בהן בנייני־תפארה, ובכללם את ארמון־המלכות (בבודה). ב1769 חוברו שתי הערים ע"י גשר־סירות. ב1777 הועברה האוניברסיטה מנאדסומבאט (טרנאוה, בסלובאקית) לבודה וב1784 הועברה מבודה לפסט. בתחילת המאה ה19 נוסד בבודה בית־הנכות הלאומי ואח"כ נוסדו בה האקאדמיה למדעים והתיאטרון הלאומי — אחד מן המוסדות, שסייעו להשלטתה של הלשון הלאומית בהונגאריה במקומן של הלאטינית, הגרמנית והצרפתית, שהיו קודם לכן לשונות־הספרות ולשונותיה של חברת המשכילים. עם הופעתן של ספינות־הקיטור בנהר (ב1836) התחילה ב' משמשת מרכז למסחר הגדול ומתוך כך נעשתה כרך. ב' התפתחה כשוק ליצוא של תוצרת החקלאות וגידול־המקנה של הונגאריה וכמרכז לעיבודה של תוצרת זו. בטחינת־קמח תפסה ב' קודם 1915 את המקום השני בעולם (אחר מיניאפוליס שבאה"ב). ב' תיווכה גם במסחר בין ארצות הבאלקאן והמערב. שטפון־הנהר ב1838 גרם נזקים עצומים לעיר, אבל לא עיכב את גידולה. באותו זמן התחילו בבניין „גשר השלשלאות" מעל לדאנובה, שנחשב במשך עשרות שנים כאחד מפלאי־הטכניקה באירופה. עד 1848 היה הפארלאמנט ההונגארי מתאסף בפרסבורג (בראטיסלאווה), הסמוכה לווינה, וגם המלכים היו נכתרים שם בכתר סטפאנוס הקדוש (ע"ע הונגריה, היסטוריה). מימי המרד של 1848 עבר הפארלאמנט לב' וכשהתפשר המלך פראנץ יוסף עם ההונגארים הוכתר בפסט בכנסיית־מאתיאס. שנות 1867—1914 היו שנות שיגשוג לב'. על גידול האוכלוסיה בב' מלמדים המספרים הבאים: ב1720 היו בה רק 12,000 נפש, ב1810 — 60,000, ב1851 — 143,000, ב1880 — 370,000, ב1900 — 773,000, ב1917 — 992,000, ב1930 — 1,006,000. במלחמת־העולם I ובמאורעות של השנים שלאחריה לא ניזוקה העיר אלא במקצת. לעומת זה ניזוקה קשה במלחמת־העולם II. אחר המלחמה גורשו הגרמנים מב', כמו משאר חלקי־הונגאריה.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

היהודים. ידיעות ברורות על קיומה של קהילה יהודית בבודה יש לנו מן המחצה השניה של המאה ה12 ואילך. המתיישבים היהודיים הראשונים במקום באו לכאן מגרמניה ומארצות־הסלאווים. בתקופת „המוות השחור" (1348) גורשו היהודים מבודה, כמו משאר חלקי הונגאריה. לאחר זמן קצר הותר להם לחזור אליה, אך ב1360 גורשו ממנה שוב. האיסור על ישיבת היהודים בעיר לא נמשך גם הפעם זמן מרובה ולחוזרים הוענק כתב־זכויות בענייני־מסחר ושיפוט עצמי. בתקופת שלטונו של זיגמונד (מ1386 ואילך) הורע שוב מצבם של היהודים בעיר. הם נצטוו ללבוש מלבושים מיוחדים, הוגבלו בחייהם הכלכליים ונתחייבו בשבועה לפי נוסח מיוחד בהתדיינותם עם נוצרים. לימים בטלו גזירות אלו. מן המחצה הראשונה של המאה ה15 גדלה חשיבותה של קהילת בודה עד שנעשתה הקהילה הראשית במדינה. עם כניסתו של המלך מאתיאס לבודה (1458) אושרו זכויותיהם של היהודים. לקהילה היו סמכויות של שלטון פנימי עצמאי ולראש־הקהילה, שהוכתר בתואר Princeps Judaeorum היו סמכויות של מנהיגות על יהדות הונגארית כולה.

בתקופת שלטון התורכים היתה קהילת בודה החשובה ביותר במדינה. בתקופה זו נתחזקה בה ההשפעה הספרדית בהשפעת הקשרים, שנתפתחו בינה ובין יהדות תורכיה. האישיות המרכזית בתקופה זו בקהילה היה ר' אפרים בן יעקב הכהן (ע"ע).

יהודי בודה נפגעו קשה במצור, ששמו על העיר האוסטרים ובעלי־בריתם. מתוך 1,000 היהודים שהיו אז בעיר נספו כ500 („קדושי אובן" נזכרים ב„פנקס האזכרות" של וורמיזא). כשהוקם מחדש השלטון הנוצרי בבודה לא חזרה עוד הקהילה למעמדה הקודם. אזרחי־העיר התנגדו להתיישבותם של יהודים וחסותו של המלך לא עמדה להם. ב1746 נצטוו לעזוב את העיר וחזרו אליה רק ב1783. בתקופה זו עלתה קרנה של קהילת אובודה (אלט־אופן; אובן ישן). מצבם של היהודים כאן היה נוח יותר, כי לא סבלו כל־כך מנגישותיהם של האזרחים. בסוף המאה ה18 פעל כאן הרב משה מינץ. אחר השליש הראשון של המאה ה19 התחילה מתמעטת חשיבותה של קהילה זו והרבה מחבריה עברו לפסט.

בפסט הותר ליהודים להתיישב בזמן מלכותו של יוסף II. מתחילה הותרה להם ישיבת־עראי תמורת מיסים מיוחדים. ב1799 כבר מנו יהודי־פסט כ1,000 נפש. ב1821 הוכרה קהילת־פסט רשמית והתחילה תופסת מקום מרכזי בחייהן של קהילות הונגאריה. בסוף שנות הארבעים והחמישים עמדה קהילת פסט בסימן הפולמוס על הרפורמה. ב1859 הוקם בה ההיכל הרפורמי הגדול ברחוב דוהאן.

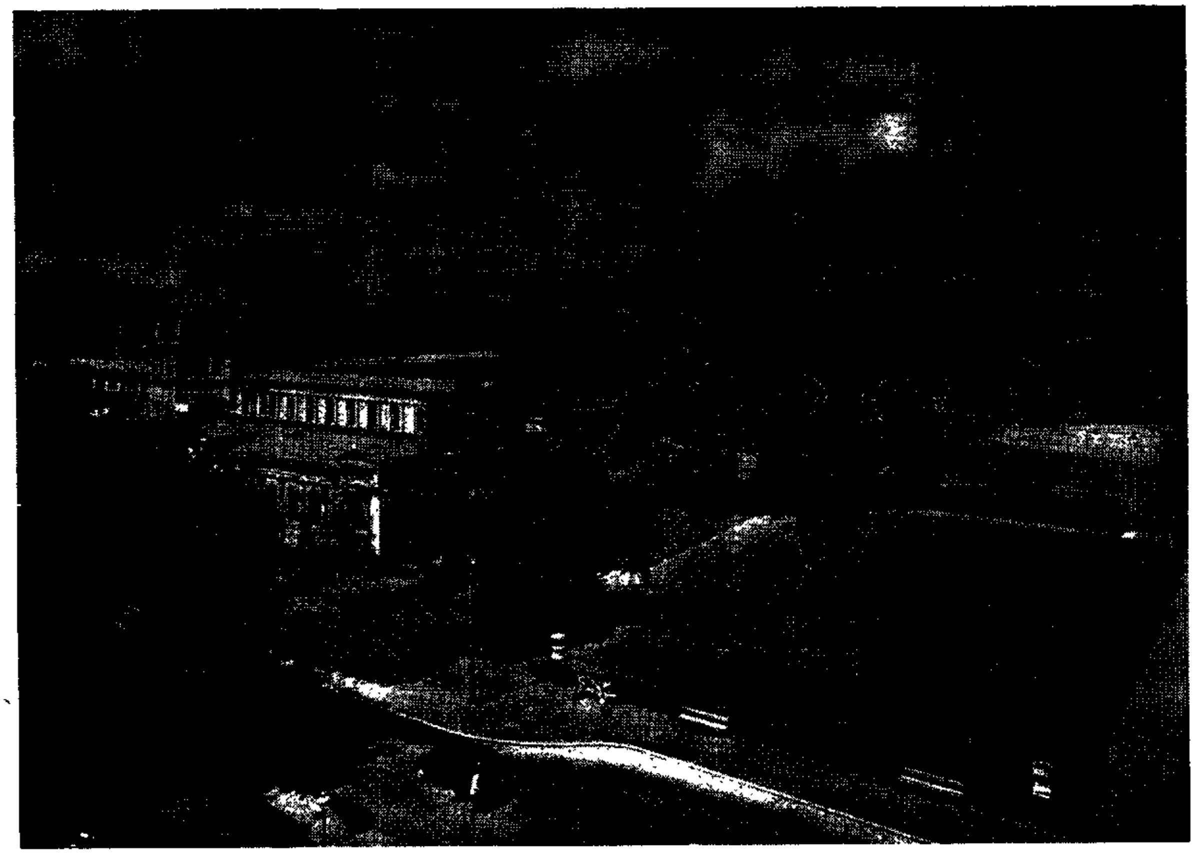
ב1877 נפתח בב' בית־המדרש לרבנים הרפורמי, שהוקם בכספי „קרן החינוך". מוסד זה שימש מרכז לחכמת־ישראל בהונגאריה. על מוריו נמנו מחשובי החוקרים במדעי־היהדות: ב. ז. באכר, מ. א. בלוך, ד. קופמן, י. י. גולדציהר, מ. צ. וייס, א. ל. בלוי, י. מ. גוטמן, ש. קרויס, ד. ב. הלר, ד. ש. לוינגר, ואחרים.

תקופת 1867—1914 היתה תקופה של פריחה ליהדות ב'. מספר היהודים בעיר גדל והלך; וניכרת היתה השפעתם בחייה הכלכליים של ב' ובפיתוחה. הוקמו מוסדות סוציאליים מעולים, מוסדות תרבות, ועוד. ב' נעשתה מרכז של הפעילות התרבותית היהודית בהונגאריה. נתקיימו בה בתי־דפוס עבריים אחדים וספרים עברים נדפסו גם בבית־הדפוס האוניברסיטאי של ב'. באוירה של ב' באותם הימים גדלו ונתחנכו מקס נורדאו (ע"ע) ותאודור הרצל (ע"ע), שניהם ילידי ב'.

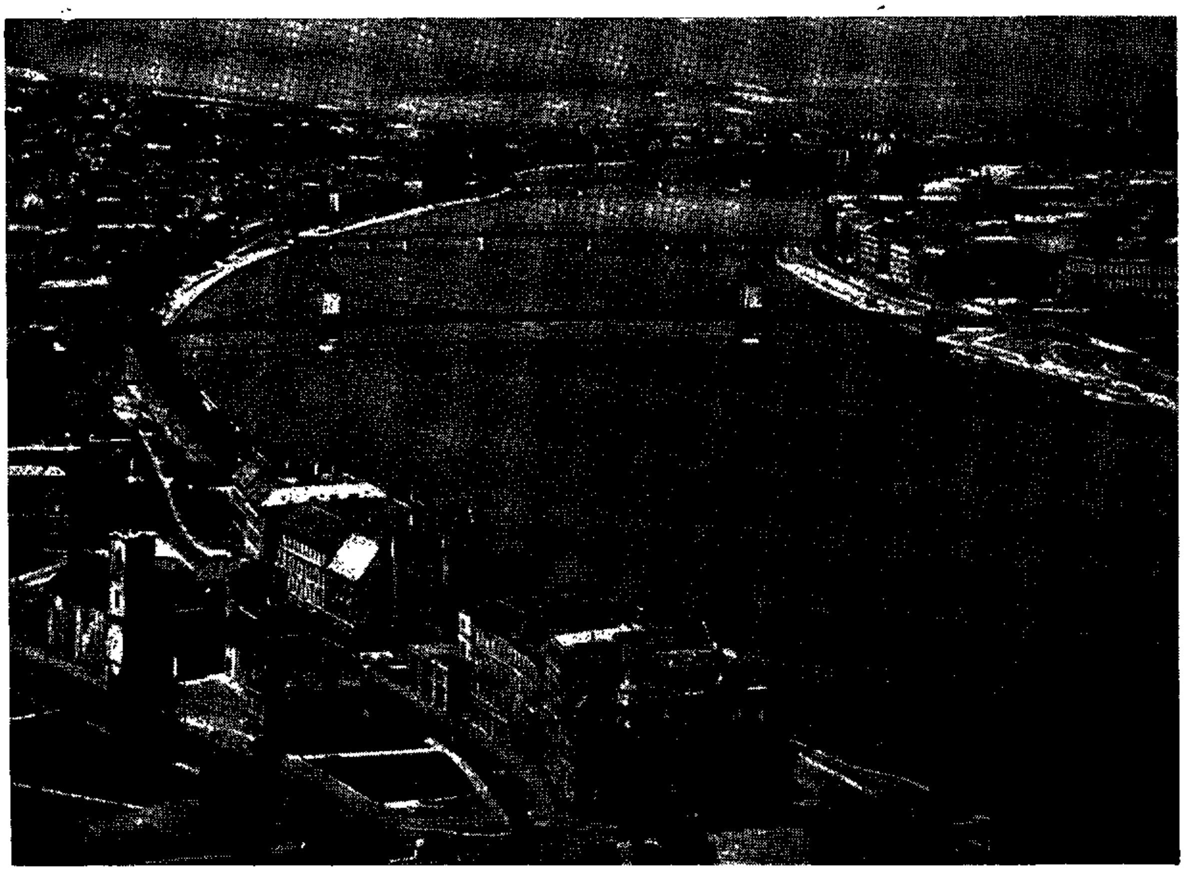
האוכלוסיה היהודית בבודאפסט

השנה	מספר היהודים בב'	שיעורם באוכלוסיה הכללית
1869	44.890	16 %
1880	70.227	19,7%
1890	102.377	20 %
1900	166.198	23,6%
1910	203.687	23 %
1920	215.512	23,2%
1930	204.371	20,3%
1941	184,453	15,8%
1945	86,910	

עם המפנה, שבא במדיניות ההונגארית כלפי היהודים אחר מלחמת־העולם I הורע מצבם של יהודי־ב'. השתלטותם של הגרמנים על המדינה ב1944 סימנה את תחילת חורבנה של יהדות ב'. היהודים רוכזו בבתים וברחובות מיוחדים, מתוך כוונה לשלחם למחנות־השמדה. בהשפעתם של גורמים

בודאפסט: אי מארגאריטה בדאנובה

כמה מגשרי־הדאנובה בבודאפסט

יוסף בודקו: מעיין בגמרא, חיתוך־עץ, 1923

בינלאומיים נדחה שילוחם של יהודי־ב'. לאחר עלייתו של מנהיג הנאצים ההונגאריים סלאשי לשלטון (אוקטובר 1944) נכלאו 80,000 יהודי ב' בגטו. הרבה מהם ניספו כאן מהפצצות, הריגות, מחלות ורעב. אחר השיחרור שוקמו מוסדות הקהילה. ב־1950 התאחדו הקהילות הרפורמית והאורתודוכסית לקהילה אחידה. וע"ע הונגריה, היהודים.

י. י. גרינוואלד, טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן, 1945; א. פירסט, בודאפשט ב„ערים ואמהות בישראל" בעריכת הרב י. ל. פישמן, כרך ב', תש"ח; נ. קצבורג, לתולדות היהודים באונגריה, „סיני" ל"א (תשי"ב); E. Lévai, *The Martyrdom of Hungarian Jewry*, 1948; E. Duschinsky, *Hungary* in *The Jews in the Soviet Satellites*, 1953, 373–489.

א. פ. — נ. ק.

בודקו, יוסף (1888, פלונסק — 1940, ירושלים), צייר וגראפיקן יהודי. ב' קיבל בנעוריו חינוך יהודי מסרתי, שרישומיו ניכרים ביצירתו האמנותית. מ־1905 למד בבי"ס לציור בווילנה. ב־1910 נשתקע בברלין. כאן למד תחילה בבי"ס למלאכת־מחשבת ואח"כ בביה"ס שעל־יד המוזיאון לאמנות. מ־1912 היה תלמידו של הרמן שטרוק (ע"ע), שבהשפעתו פנה ב' לגראפיקה. ב־1924 התחיל ב' מצייר גם בצבעי־שמן. ב־1933 עלה לא"י. ב־1935 הקים מחדש בירושלים את ביה"ס לאמנות ולאומנות „בצלאל החדש", שב' ניהל אותו עד שמת.

נושאי יצירותיו של ב' שאובים רובם ככולם מתולדות־ישראל ומחייהם של היהודים בזמנו. בשורה של תחריטים, חיתוכי־עץ, הדפסי־אבן ורישומים, ואח"כ גם בצבעי־שמן, גילם מראות מחייה של העיירה היהודית בימי־החג ובימי־החול שלה, ועיצב את דמויותיה וטיפוסיה המיוחדים. במשך השנים המועטות, שבהן ישב בא"י, צייר (בצבעי־שמן בעיקר) את מראות ירושלים ונופיה. ב', שהיה מן הראשונים בין האמנים היהודיים המודרניים, שקישוט וסמל שימשו לו תוכן אמנותי חיוני, יצר מזיגה של סמלים עיטוריים יהודיים־מסרתיים עם צורות ודרכי־ביטוי מודרניים. חותמה של מזיגה זו טבוע בסיגנונו.

מתרומותיו החשובות ביותר לאמנות היהודית החדשה היא עבודתו של ב' בשטח האילוסטראציה לספר היהודי. בציורים של „תויות־הספרים" (Ex libris — „מספרי"), שבהם השתדל לנצל את האפשרויות הקישוטיות הגנוזות באות העברית, פיתח ב' מעין אמנות גראפית זעירה. מלבד דפים בודדים, ששימשו עיטורים ליצירותיהם של י. ל. פרץ, שלום עליכם, שלום אש וד. פרישמאן, וסידרת רישומי־עט לסיפור ו„היה העקוב למישור" של ש"י עגנון, יצר ב' את מחזורי־האילוסטראציות הבאים: (1) הגדה של פסח (1916/7) — סידרה של תחריטים, מהם משולבים בטכסט של ההגדה ומהם כדפים מיוחדים (נתפרסמה בצורת ספר בתרפ"א); (2) „השנה היהודית" (Das Jahr der Juden, 1920) — סידרה של 12 תחריטים ושיופי־נחושת (מזוטינטו), שיצאה לאור בצורת ספר בשיתוף עם ארנו נאדל, שהתאים לציורים 12 שירים; (3) סידרה של חיתוכי־עץ לתנ"ך (1920) — לפי דוגמת חיתוכי־העץ המסרתיים שב„טייטש־חומש" — שיצאה לאור בקובץ מיוחד בשם Genesis; (4) סידרה של חיתוכי־עץ, שער ותיבות ראשיות ל„הרבי מבכרך" של ה. היינה (1921); (5) סידרה של שבעה חיתוכי־עץ (1922) לספרו של שמואל לוין Chassidische Legende (1924); (6) סידרה של שמונה־עשר חיתוכי־עץ למהדורה של כתבי ח. נ. ביאליק, שיצאה ליובלו החמישים (תרפ"ג) — מן המובחרות ביצירותיו של ב' בתחום זה. ב' יצר גם סידרה של חיתוכי־עץ לספר תהלים בתרגומו של מנדלסון (Die Psalmen, 1924) ועיטורים ללקט (מתורגם לגרמנית) מן התלמוד הבבלי (Der Babylonische Talmud in Auswahl, 1924). משאר יצירותיו של ב' ראוי להזכיר את „החלום"; „לא יברח איש כמוני"; „מות משה"; „קול ברמה נשמע"; „שואב מים", ועוד.

ש. גארעליק, יוסף בודקא, תרפ"ד; H. Friedberger, *Joseph Budko*, 1920; K. Schwarz, *Die Juden in der Kunst*, 1936^{2}.

ש. כ.

בוהיניה (Bauhinia), סוג של צמחים ממשפחת הקטניות (ע"ע), בת־משפחת הציסאלפיניים. מספר מיניו, כ־200, כולם עצים, שיחים או מטפסים טרופיים, שהם ניכרים בעליהם הפשוטים בעלי שתי האונות. הרבה מהם ידועים כצמחי־תועלת. אחדים מהם מספקים עצה טובה לחרושת, חמרי־צבע, סיבים, ועוד. כמה ממיני הב' הם צמחי־נוי, כגון הב' הססגונית (B. variegata), המגודלת בא"י, שפרחיה הגדולים הם ורודים או לבנים.

בוהמונדוס (Bohemundus; צרפ' בואמון — Boémond, איט' — Boemondo), השם של כמה אצילים נורמאניים, שהיו מראשי־הצלבנים ושימשו נסיכים של אנטיוכיה וטריפולי. החשובים שבהם הם:

1. ב׳ I (לערך 1052—1111) השתתף עם אביו רוֹבֶּרט גיסְקַר (ע״ע) בהתקפה על קיסרות־ביזאנטיון (1080—1085). אחיו החורג רוג׳ר גירש אותו מרוזנויות אפוליה וקאלאבריה, שמשל בהן אביו, וב׳ הוכרח להסתפק ברוזנות־אוטראנטו. ב1096 נצטרף למסע־הצלב הראשון (ע״ע). ב1098 מילא תפקיד מכריע בכיבושה של אנטיוֹכיה ובהדיפת ההתקפה של כַּרְבֻּעָה ונעשה המושל של אנטיוכיה (העיר והנסיכות). יריביו העיקריים היו קיסרות ביזאנטיון ושכניו המוסלמיים בסוריה, ובעיקר בחלב. ב1100 נשבה ע״י האמיר סיוואַס ונסיכותו עברה למשך שנתיים לידי קרובו טַנקְרֶד (ע״ע). ב1105 יצא לצרפת, ספרד ואיטליה כדי לגייס צבא ולהתקיף בו את ביזאנטיון. אולם התקפתו על דוראצו נסתיימה במַפּ־לתו (1108). בחוזה־הכניעה הכיר ב׳ בקיסר־ביזאנטיון כשליט עליון על נחלתו בסוריה; אך החוזה נדחה ע״י טאנקרד. ב׳ מת ב1111 באיטליה, כשעמד לגייס צבא חדש לשם מלחמה בביזאנטיון.

R. Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, 1901; R. B. Yewdale, *B. I.*, 1925.

2. ב׳ III (לערך 1144—1201) היה בנם של רַימוֹנד דֶה פוּאַטְיֶה (Poitiers), נסיך־אנטיוכיה (נהרג ב1149), ושל קוֹנ־סטאנס, שהיתה בתו של ב׳ II. בילדותו משלה אמו בשמו — מתחילה לבדה ואח״כ עם בעלה השני, רֶנוֹ דֶה שאטִיוֹן (Renaud de Châtillon), שנפל בשנת 1159 בשבי של מושל־חלב. בשנת 1162 הוכר ב׳ כנסיך־אנטיוכיה. מצבה של הנסיכות נתערער באותו זמן ע״י עליית כוחו של נור א־דין (ע״ע), ששלט בסוריה (חלב ודמשק) ובחלק מעיראק. ב1164 ניגף ב׳ לפני צבאו של נור א־דין ונלקח בשבי. ב׳ יצא אל גיסו, הקיסר מַנוּאל בקושטה, כדי לבקש ממנו שיסייע לו בתשלום דמי־פדיונו בסך של 100,000 שקלי־זהב, והסכים למלא את בקשתו של הקיסר, שאנטיוכיה תיקבע כמקום מושבו של הפאטריארך היווני. בשנת 1170 נסתכסך ב׳ עם שליטיה של ארמניה־הקטנה הסמוכה לארצו, ועם זה הוסיף להילחם בשליטי־חלב. בשנת 1183 כרת ברית־שלום עם צלאח א־דין. לעומת זה הוכרח לוותר לארמנים על העיר טַרסוּס תמורת פיצוי של כסף. ב1187 שלח ב׳ את ריימונד בנו לעזרתו של גידו מלִיזִינְיאַן (Lusignan), מלך־ירושלים, שנחל תבוסה ניצחת בקרב עם צלאח א־דין (ע״ע) על־יד חטין. צלאח א־דין פלש לנסיכות־אנטיוכיה והגיע ב1188 עד שערי־העיר. ב׳ הצטרף למסע הצלב השלישי (1190—1192). נסיונו של ב׳ לכבוש את לאודיקיה (1192) נכשל והוא כרת בבירות ברית־שלום עם צלאח א־דין. לאחר שמת צלאח א־דין (1193) פרצה מלחמה בין ב׳ ובין הארמנים. ב׳ נפל בשבי והוכרח לוותר על אנטיוכיה ללאון, מלך־ארמניה. אך תושביה של העיר, שהיו נאמנים לב׳ נסיכם, התנגדו לסיפוחה של אנטיוכיה לארמניה, ומנעו את כניסתו של לאון לאנטיוכיה. לסוף נמצאה פשרה: ריימונד, בכורו של ב׳, נשא לאשה את אַליס, בת־אחיו של לאון, והוכר כשליט של אנטיו־כיה. בסוף־ימיו של ב׳ התחילה מלחמה על ירושתו: תבעו אותה לעצמם ב׳ IV בנו, מצד אחד, ונכדו ריימונד רוּפֶּן, שנתמך ע״י הארמנים, מצד שני. ב1199 ביקש ב׳ IV להדיח מן השלטון את אביו, אך הוא גורש ע״י לאון, וב׳ III הוסיף להיות נסיך־אנטיוכיה עד שמת ב1201.

3. ב׳ IV (לערך 1175—1233), בנו של ב׳ III, נסיך־אנטיוכיה ורוזן של טריפולי (משנת 1187). ב1201 גירש מאנטיוכיה את בן־אחיו ריימונד רופן, שטען לירושה של כס־הנסיכות (עיין למעלה). דבר זה גרם למלחמה בין הנסיך ובין ארמניה הקטנה, שנמשכה כעשרים שנה ונטתה חליפות לטובת צד זה או זה. ב1219 הצליח ב׳, בתמיכתו של העם ובעזרתם של חברי מסדר־הטמפלרים (ע״ע), לגרש את האר־מנים מאנטיוכיה, והוא העתיק את בירת נסיכותו המאוחדת מטריפולי לאנטיוכיה. ב1222 נכרתה ברית־שלום, ובנו השני של ב׳, פיליפ, נשא לאשה את איזבלה, בתו של מלך ארמניה. אחר־כך נסתבך ב׳ במריבות שבין אבירי המסדרים של ההוספיטלִיֶרים והטֶמְפְּלָרים. דבר זה גרם לכך, שהאפיפיור גריגוריוס IX הטיל עליו ב1230 חרם, שהותר ב1233, לאחר שב׳ השלים עם ההוספיטלירים.

4. ב׳ V (מת ב1251), נסיך אנטיוכיה ורוזן של טריפולי, בנם של ב׳ IV ושל פְּלֶיזאנְס דֶה־זְ׳יבְּלֶה (Plaisance de Gibelet); שלט ב1233—1251. ב1219 נשא לאשה את אַליס, אלמנתו של מלך־קפריסין. ב1233 ירש את הנסיכות של אביו ונלחם במשך כמעט כל תקופת שלטונו בארמנים, זמן־מה מתוך ברית עם מסדר־הטֶמְפְּלָרים. ב1244 השתתף ב׳ בראש 300 אבירים במלחמת הנוצרים במוסלמים על־יד עזה, שנסתיימה במפלתם של הנוצרים. מ1247 ואילך היה נתון במלחמה ממושכת עם הפולשים החְוָארַזמיים, שכבשו את ארצו והכריחו אותו לשלם להם מס.

5. ב׳ VI (1237—1275), בנו של ב׳ V. בשנים הראשונות לשלטונו (1251—1257) משלה אמו במקומו. ב1255 נשא לאשה את סיבילה, בתו של חֶתוּם, מלך ארמניה. ב1257, כשהגיע לבגרות, עלה על כסא הנסיכות של אנטיוכיה. בהשתדלותו של ב׳ הכירו הבארונים של קפריסין בקרובו מלך־קפריסין כמלך־ירושלים. כשאיימה סכנת פלישה מצד בַּיבַּרס (ע״ע), השולטן של מצרים, פנה ב׳ בבקשת עזרה להולאגו, החאן המונגולי, אך זה האחרון לא נענה לו. ביברס ניצח את ב׳ ב1265 בקרב, שנערך על גדות האורונטס, וב1268 כבש את אנטיוכיה לאחר שצר על העיר זמן קצר. תושביה של אנטיוכיה נשבו או נהרגו. ב׳ VI נסוג לטריפולי, וב1271 כרת עם ביברס הסכם של שביתת־נשק לעשר שנים.

6. ב׳ VII (מת 1287), בנו של ב׳ VI, רוזן של טריפולי ב1275—1287. קודם שנתבגר משלה בשמו אמו סיבילה (עיין למעלה), בעזרתו של ברתולומיאוס, ההגמון של טור־טוזה. כדי לזכות בשלטון על טריפולי ולַאוֹדיקֶיָה הוכרח ב׳ לשלם מס לביברס (עיין למעלה). לאחר שמת ביברס (1277) עשה ב׳ VII יד אחת עם דודו לאון III, מלך ארמניה, עם האבירים ההוספיטאלירים ועם המונגולים, כדי לשוב ולכבוש את אנטיוכיה; אך הוא נחל תבוסה מידי יורשו של ביברס, השולטן אל־מלך אל־מנצור (1281), והוכרח לכרות עמו ברית־שלום. הסיכסוכים, שנתגלעו בין ב׳ ובין הנסיכים של ז׳יבלה (גבל), ההגמון מטריפולי והטמפלרים, גרמו לכיבושה של לאודיקיה ע״י השולטן של מצרים, ובידי ב׳ נשארה הרוזנות של טריפולי בלבד.

R. Röhricht, *Gesch. des Königreichs Jerusalem (1100–1291)*, 1898; E. Rey, *La principauté d'Antioche au XIIe siècle (Bulletin de la société d'antiquités de France)*, 1878; Du Cange, *Familles d'outremer*, éd. Rey, 1869; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades*, 1940.

ק. ב.

בּוֹהֶמְיָה, ע״ע צֶ׳כוֹסְלוֹבַקְיָה.

בּוּזָאוּ (Buzău), העיר הראשה של מחוז־ב' שבפלך מוּנְטֶנִיָה שברומניה הדרומית־מזרחית. מספר תושביה כ־45,000 (1953). יושבת לרגלי הרי־הקארפאטים, בפינתם הדרומית־מזרחית, בגובה של 118 מ' מעל פני־הים, על השפה הדרומית של נהר ב', היורד מהרי־ב' (השיא: 1,900 מ') ונופל לנהר־סירֶט ממערב לגאלאץ. מחוז ב' עשיר בדגנים, תירס, גפנים ועצי־פרי (בשפלה) וביערות ובמעינות של מי־מלח (בהר). ב' נתפתחה כמרכז למסחר בתוצרת החקלאות והיער ולעיבודה של תוצרת זו (טחנות־קמח, מנסרות) וכן כמרכז למסחר במלח. לאחר שנתגלו בארות־נפט בפלוֹיֶשט (ע"ע), כ־65 ק"מ ממערב לב', הוקמו בב' בתי־זיקוק לנפט. כצומת של קווי־מסה"ב צֶ'רנוֹבְצִי—בוקארסט וסטאלין (בראשוב)—גאלאץ יש לב' גם חשיבות בתחבורה. — בתקופה הרומית נקראה ב' נאפוקה ובתקופת־שלטון־הסלאווים — בוזוגראד. ב־1580 בנה הנסיך הוואלאכי ראדו בשביל הבישוף של ב' קאתדראלה, שיש לה חשיבות אמנותית.

בּוּזָגְלוֹ, שָׁלוֹם בֶּן מֹשֶׁה (תחילת המאה ה־18, מאראקש—1780, לונדון), מקובל מארוקני. ר' אברהם אזולאי מרבני מאראקש (נפטר 1736), ר' יעקב פינטו ור' ישעיה הכהן היו מרבותיו בקבלה. בארץ־מולדתו נרדף ב' ע"י המלך ועונה באש, ומאז חתם כ"אוד מוצל מאש". סמוך ל־1745 עזב את מארוקו והתיישב בלונדון. שם חיבר את ספריו בנגלה ובנסתר. פעולתו העיקרית היתה פירושו לס' הזוהר. במחלוקת בין ר' יעקב עמדין (יעב"ץ) לר' יונתן אייבשיץ ביקשו שני הצדדים למשוך את ב' לצידם, אך ב' ניסה להישאר ניטראלי: הוא הודה בדבר, שקמיעותיו של ר' יונתן הם שבתאיים, אבל היה מוכן גם לקבל את הטענה, שהם מזוייפים. פירושיו על הזוהר יצאו לראשונה ב־1750—1755 באמסטרדאם ובלונדון. הם כוללים: ס' מקדש מלך, פירוש על כל הזוהר לפי הסדר בארבעה כרכים (שאליו צירף ב' גם את פירושו של ר' משה זכות מתוך כ"י); ס' הדרת מלך (על מאמרים קשים בזוהר); ס' פני מלך, הוד מלך, כבוד מלך (על ה"אידרות" שבזוהר ועל ספרא דצניעותא); ס' כסא מלך (על תיקוני־הזוהר). ס' מקדש מלך היה הפירוש המסודר הראשון של הזוהר כולו, שיצא בדפוס; הוא נתפשט הרבה ונדפס כמה פעמים. בליוורנו (1858) ובז'ולקיב (1862) הדפיסו את גוף הזוהר עם פירושיו של ב'. פירושים אלה מיוסדים בעיקרם על קבלת האר"י, ומכונס בהם כל החומר המפוזר בכתביהם של תלמידי האר"י, שב' מעתיק עפ"ר את דבריהם מלה במלה. אבל לפרקים הביא גם פירושים לפי דעות אחרות. אע"פ שהספר רחוק מלהציע את הפשט של הזוהר, אינו מחוסר ערך גם כיום. בספרים אחדים הוסיף גם מחידושי־התלמוד שלו, וכן נדפסו קונטרסים אחדים משלו בנוגע למחלוקת בשאלות־הלכה, שפרצה בלונדון ב־1774. אחדים מכה"י שלו נשארו בבית־המדרש של בית־הכנסת הגדול לקהילת־האשכנזים בלונדון.

יעב"ץ, ס' שפת אמת ולשון זהורית (אלטונא, 1752), דף ל'—ל"א; יוסף בן־נאים, מלכי רבנן (1931), דף קי"ב, א'; G. Scholem, *Bibliogr. Kabbalistica*, 1933, p. 188–191; C. Roth, *Magna Bibliotheca Anglo-Judaica*, 1937, s. v.

ג. ש.

בּוֹזֶוֶל, ג'ימְז — James Boswell — (1740, אדינבורג — 1795, לונדון), מחבר וביוגראף אנגלי. ב', שהיה בנו הבכור של שופט סקוטי (לורד אוקינלֶק), למד משפטים בכמה אוניברסיטות בסקוטלאנד ומחוצה לה. אך בעיקר התעניין בפוליטיקה ובספרות. במשך מסעותיו באירופה נפגש עם וולטֶר, רוסו והמצביא הקורסיקני פַּסקוּאלֶה פַּאוֹלִי. כשחזר לאנגליה ב־1766 פירסם כמה מסות (על נושאים מדיניים ואחרים) וחיבור משעשע על הרפתקותיו בקורסיקה בשם "דו"ח על קורסיקה, וזכרונות על פסקואלה פאולי" (1768). באותו זמן נתקרב אל ד"ר סמואל ג'ונסון (ע"ע), שפגש אותו לראשונה ב־1763, והתחיל אוסף בחריצות חומר עליו. ב־1785 פירסם מאמר על סיור, שערכו הוא וג'ונסון בסקוטלאנד ובאיי־ההברידים, בשם "יומן של סיור בהברידים" (Journal of a Tour to the Hebrides). שבע שנים אחר מותו של ג'ונסון יצאו "חיי ג'ונסון" של ב' (1791) — ספר בן־קיָם, שנחשב כאחת מן הביוגראפיות המצויינות ביותר, שנכתבו בזמן מן הזמנים. — בין 1925 ו־1948 נתגלתה כמות עצומה של מכתבי־ב', כת"י ויומנים שלו, שיש להם חשיבות מרובה להערכת פעולתו הספרותית ולהבנת תקופתו. מתוך כך נתיישנו כל הביוגראפיות שנכתבו על ב' ושוב אין לסמוך עליהן. צוות של חוקרים בעלי־שם עוסק בעריכה ובהוצאה של ארכיונים אלה, שמתפרסמים בשתי סדרות: אחת מהן מיועדת לחוקרים והשניה — לקהל הרחב. מן הסדרה השניה יצאו עד עכשיו שני כרכים: Boswell's London Journal, 1950; Boswell in Holland, 1952.

F. A. Pottle, *The Literary Career of James Boswell*, 1928; *The Malahide Papers*, שמונה עשר כרכים בעריכת G. Scott and F. A. Pottle, 1928–1934.

א. א. מ.

בּוֹזוֹלוֹ (Bozzolo), עיר באיטליה במחוז מאנטובה, על הגדה הימנית של נהר אוליוֹ (Oglio). מספר תושביה כ־4,000. — העיר ידועה משנת 1,000 לסה"נ. מן המאה ה־15 ואילך משל בה בית־גונזאגה, ובמחצה השניה של המאה ה־16 שיגשגה העיר תחת שלטונו של המושל הנאור וֶספאזיאַנוֹ גונזאגה, נסיך סאביוֹנֶטָה. בתקופה זו נתפתחה גם הקהילה היהודית הקטנה שהיתה בב', ובידי יהודים הופקדו תפקידים שונים של מוכסנים וחוכרים. בתקופה מאוחרת יותר סופחה העיר לדוכסות של מאנטובה. הקהילה היהודית של ב' התקיימה עד המאה ה־19.

D. L. Lucchini, *Bozzolo e i suoi domini*, 1863; C. Roth, *Jews of Italy*, 19.

בּוּזוֹנִי, פֶרוּצ'וֹ בֶּנְוֶנוּטוֹ — Ferrucio Benvenuto Busoni — (1866, אֶמְפּוֹלִי, על־יד פִירֶנְצֶה — 1924, ברלין), סופר, פסנתרן וקומפוזיטור איטלקי. ב' היה בנם של אמן הקלארינטה פרדינאנדו ב' והפסנתרנית (ממוצא גרמני) אנה וייס־ב'. כשהיה בן 7 כבר הופיע כפסנתרן (בטרייֶסְטֶה) ושנה אח"כ שמע את נגינתו של רובינשטיין, שעקב אחר התפתחותו של ב' הצעיר בהתעניינות מרובה. ב־1876 עברה משפחתו של ב' לאוסטריה ונשתקעה בגראץ. ב' ערך אז קונצרט בווינה והצליח בו באופן יוצא מן הכלל, וכשהיה בן 12 ניצח בגראץ על ביצוע של יצירה דתית מפרי־עטו. הוא קיבל בגראץ שיעורים בקומפוזיציה אצל וילהלם מַאיֶר, שהיה מורם של קומפוזיטורים מפורסמים הרבה, אך לאחר זמן קצר עבר, לפי עצתו של יוהנס בְּרַמס (ע"ע), לווינה ומשם ללייפציג (1886). כאן נפגש עם קומפוזיטורים מרובים, ביניהם גריג, מאלר, סינדינג, דֶילִיוּס, צ'ייקובסקי. ב־1888 פירסם את הראשון מעיבודיו המרובים ליצירותיו של

באך — עיבודים, ששימשו נושא לוויכוח ממושך ונתפשטו במידה מרובה ביותר. ב1889 נתמנה ב' מורה בקונסרוואטוריון בהלסינגפורס (פינלאנד) ונשא את בתו של הפסל השוודי שֶׁסְטְרַנד (Sjøstrand). אח"כ פתח בחיי נדודים וסיורים, שהביאוהו למוסקווה, בוסטון, ניו־יורק. ב1894 נשתקע בברלין, במקום שהתחיל עורך ב1902 קונצרטים עם התזמורת הפילהארמונית. בקונצרטים אלה בוצעו יצירות של קומפוזיטורים חדישים, שעוד לא הגיעו באותו זמן לפירסום, ביניהם בֶּלָה בארְטוק וארנולד שֶׁנְבֶּרְג. — ב1907 פירסם בברלין את חיבורו „הצעה של אסתטיקה חדשה לאמנות־הצליל" (Entwurf einer neuen Ästhetik der Tonkunst), שעורר ויכוח ער. את השנים שלאחר מכן הקדיש לפעולות פוריות בתחומי ההוראה, הספרות, הנגינה והקומפוזיציה ושימש מורה באקאדמיה לאמנות בברלין. כאמן־הפסנתר המשיך ב' במסָרתו של ליסט; כקומפוזיטור חידש את הרוח הקלאסית, ולמרות אָפיה החדיש של יצירתו מורגשת בה קרבה לאמנות הרבקולית של באך ולמוסיקה הבהירה של מוצארט. בכמה מיצירותיו

פ. ב. בוזוני

ניכרת אָכסוטיקה מכוונת, שבאה לו מתוך השפעת האימפרסיוניזם הצרפתי. רעיונותיו של ב' וסיגנונו בקומפוזיציה השפיעו השפעה מרחקת־לכת על האסכולות של הקומפוזיטורים שבאו אחריו, וביחוד על ה„קלאסיציזם החדש" של המאה ה20. ב' חיבר אופרות, סוויטות לתזמורת, יצירות סימפוניות וקונצֶרְטאנְטיות, מוסיקה קאמֶרית וקטעים מרובים לפסנתר. כמו־כן פירסם עיבודים של יצירות באך לפסנתר ושל כמה יצירות משל מוצארט, בטהובן, וֶבֶּר, שוּבֶּרט, שומאן, ליסט, שופן, ואגנר, שֶׁנְבֶּרג, ועוד. — קובץ מכתביו במוסיקה (כולל ה„אסתטיקה") יצא בתרגום עברי בשם „לקראת מוסיקה חדישה", בצירוף מבוא של פרופ' לֶאו קסטנברג, רשימת 194 יצירותיו וביבליוגראפיה.

Edward J. Dent, *F. B.*, 1933.

פ. ע. ג.

בּוּזִ'י (Bougie; בערב' بجاية), עיר־נמל במחוז־קונסטאנטינה שבאלג'יריה. שוכנת על חופיו של מפרץ־בוז'י, לרגלי הר־גוראיָה, שמתבלט כלפי הים כחצי־גורן עגולה, וכמה מרחובותיה של ב' בנויים במורד־ההר. מספר־תושביה כ28,500 (1950). משום אקלימה הנעים ושפע־הירק שבסביבותיה (המשקעים: יותר מ1,000 מ"מ לשנה) נעשתה עיר־נופש. הנמל על 3 בריכותיו, המוגן מצד מזרח ע"י כף־קַרְבּוֹן ומצד מערב ע"י שוברי־גלים, משמש מעגן נוח לספינות. ב' היא עיר־הנמל של קאביליה (ע"ע אלג'יריה) וממנה מייצאים לשוקי חוץ־לארץ שמן, יין, צמר, שלחים ומחצבים (פוספאטים ומחצבי־ברזל). היא מחוברת לקו־מסה"ב קונסטאנטינה־אוראן.

ב' נזכרת (בשם Saldae) ע"י סטראבון כנמל הטוב שבכל חופה של אפריקה הצפונית. משערים, שבמקום זה היתה אחת

כף־קארבון שעל־יד נמל בוז'י

ממושבות הכנענים בשם „צידה". בימי אוגוסטוס קיסר היתה כאן קולוניה רומית בשם Colonia Julia Augusta Saldantium, ששימשה מרכז אדמיניסטראטיווי ומסחרי חשוב. בתקופת־הוואנדאלים היתה ב' עיר־נמל חשובה ובמשך זמן־מה — אף הבירה של ממלכתם. בימי שלטונה של השושלת הבֶּרְבֶּרית החַמַּאדית (במאה ה11) קבע בה אַלְמַנְצוּר את בירתו, פיאר את ב' ועשה אותה מרכז תרבותי ומסחרי ממדרגה ראשונה. באותו זמן קיימה ב' משא־ומתן עם כל נמלי הים התיכון וכן עם חופי אפריקה המערבית ומדבר צחרה. במאה ה12 עברה לידי המֻוַחִּדים ואח"כ — לידיהם של המַרִינִיים והחַפְצִיים. מאז עד שנכבשה על־ידי הספרדים (1509) שימשה מרכז לפירטים (ע"ע אלג'יריה, היסטוריה). ב1555 כבשו אותה התורכים. בתקופת־שלטונם ירדה ב' מגדולתה, וכשכבשו אותה הצרפתים ב1833 היתה עיירה עלובה. ב1897 התחיל השלטון הצרפתי בשיפור הנמל.

מן הבניינים ההיסטוריים שבב' יש להזכיר את המבצר העתיק ומבצר עַבְּד אֶלקאדְר, שרידים מן החומות הרומית והחַמַּאדית (המאה ה11), וה„קַסְבָּה", שנבנתה ע"י הספרדים בשנת 1525.

ביה"ב היתה רווחת בב' תעשיה של נרות־שעווה, שהובאה לאירופה ע"י סוחרים מוויניציאה, ומכאן המלה הצרפתית bougie, שמשמעה „נר".

ל. ו. ב.

בּוֹזַנְקֶט, בֶּרְנַרְד—B. Bosanquet—(1848, רוק הול—1923, לונדון), פילוסוף אנגלי מן האסכולה האידיאליסטית. באוטוביוגראפיה הרוחנית שלו, שפירסם בסוף־ימיו, מציין ב' את הפילוסופיה שלו כשאיפה לאחדות מעשית, שמתגברת על ההפשטות המנוגדות זו לזו. בני־אדם חיים לא רק חיי־חיה

וחיי־אדם, אלא גם את חייו של כוכב־הלכת, שעליו הם נמצאים, ואחדות זו עם העולם כולו מְלַוָּה אותנו תמיד. אנו מתחילים באחדות, ורגש־האחדות מתחזק והולך בנו עם ריבּוּיָן של שנות־חיינו; נסיוננו הוא אמנם מקוטע ולקוי, אך ביסודו מונחת הממשות האלוהית האחת. הפרטים הם מחוסרי־קשר, מקריים, ואי־השלמות שבהם מתגלית לנו בכל פעולותינו ובכל מחשבותינו. אנו נכספים למצוא את האחדות הגלומה בפרטים, ולהיטות זו אחר האחדות בולטת בפילוסופיה של אפלטון ושל הֶגל, כמו שהיא ניכרת גם בתורות הדתיות על רוח־הקודש המתגשמת בחייה של החברה האנושית. ההש־תלשלות של המאורעות בעולם היא אמנם תהליך טראגי, אך בתוך הטראגדיה העולמית תורם גם הרע את תרומתו לשם השלמתה ושלמותה של הכוליות. כשאנו מַפנים את מבטנו לכוליות־העולם, מאבדת אי־השלמות את עוקצה. גם בחיי־החברה נוֹצָרים הערכים הגבוהים ביותר מתוך שיתוף־פעולה. ב׳ מספר, שמִילדותו ניטע בו הרגש של „הרצון הקואופרא־טיווי" ולמד את „האמנות של שיתוף־החיים". מתוך רוח זו נוצרו ספריו על „התאוריה הפילוסופית של המדינה" ועל „אידיאלים חברותיים ובין־לאומיים". בספריו „תולדות האס־תטיקה" ו„הרצאות על האסתטיקה" משתדל ב׳ להראות כיצד מַשלים היופי בין הקצוות והניגודים, בין העולם הזה והעולם הבא, בין הטבעי והעל־טבעי. ע"י האמנות זוכה האדם לחירות בלא שהוא פוסק להיות כפוף לעולם־החושים. האמנות מת־רוממת מעל לאקטואלי ועם זה היא נשארת קשורה בחוויה החושנית. בתפיסה זו של היופי ממשיך ב׳ את תורתו של פרידריך שילר (ע"ע). בתורת־ההגיון שלו (ההוצאה המקוצ־רת ניתרגמה לעברית) משתדל ב׳ לשחרר את הלוגיקה מן התלות בהשקפה, הרואה בה „משחק של נוסחות" בלבד. חשובים ביותר הם מחקרו על היחס בין החלק ובין הכל ותיאורו — המסתמך על מְשָׁלים שאולים מן האמנות והשי־רה — כיצד הכל פועל פעולה חוזרת על החלק ובורא אותו בריאה חדשה. הכוליות מוגדרת כ„זהות חודרת לתוך כל היסודות, שמהם ה„כל" נבנה". — אחר מותו כתבה אשתו של ב׳ את תולדות־חייו.

ברנרד בוזנקט, עשר הרצאות על עיקרי תורת ההגיון, תרגם ישורון קשת, ירושלים תש"ב; H. Bosanquet, *Bernard Bosanquet*, 1924; B. Pfannenstill, *B. Bosanquet's Philosophy of the State*, 1936.

ש. ה. ב.

בּוֹחְנְיָה (Bochnia), העיר הראשה של נפה (פּוֹבִיאט) בפלך קראקא שבפולניה. מספר תושביה כ10,000. יושבת על מסה"ב לבוב־קראקא בגובה של 180 מ׳ מעל פני־הים, ממזרח לנהר ראבָּה. ב׳ מפורסמת במכרה־המלח שבה, שהוא מנוצל זה מאות בשנים ועדיין אומדים את כמות־המלח שבסביבותיה ב50 מיליון טונות. אורך המכרה כ3,500 מ׳, רחבו כ200 מ׳ ועמקו המאכסימאלי 400 מ׳. יש בב׳ גם מחצבות גבס גדולות. — ב1772 נפלה ב׳ בידי אוסטריה, ששלטה בה עד תקומת פולניה ב1918. בימי פולניה הישנה ואוסטריה היה סחר־המלח של ב׳ בעיקר בידי יהודים.

בּוֹטֵב, חְרִיסְטוֹ — Христо Ботев — (1848—1876), משורר ולוחם־חירות בולגארי. ב׳, שהיה בנו של מורה עממי, למד בנעוריו (ב1863/5) בגימנסיה באוֹדסה, וגם לאחר שסיים את חוק־לימודיו בגימנסיה הר־סיף לשבת ברוסיה. הוא הושפע מן הספרות הרוסית המתקדמת ומהוגי־הדעות המהפכניים־דמוקראטיים של רוסיה בשנות ה60 וה70, ודגל ברעיון המהפכה הפאנסלאווית. פעולתו הספרותית התחילה בכתיבת מאמרים פובּליציסטיים ופיליטונים בעיתונים בולגאריים, ואח"כ אף ערך והוציא לאור את עלוני האמיגראציה המהפכנית. פעילותו המדינית של ב׳ התחילה בחוגי המהגרים הבולגאריים בדרומה של רוסיה וברומניה, שבהם הטיף לשיחרורה המידי של בולגא־ריה מעולם של התורכים. בהשפעת הידיעות, שהגיעו אליו על תסיסה מרדנית ב1876 במחוז פלובדיוו, ניסה ב׳ לקומם את הבולגארים לשלטון התורכי. בראש פלוגה בת 175 איש נחת בחופי בולגאריה שעל הדאנובה. לשווא ציפה בעיר וראצה לעזרתם של המורדים המקומיים. ב׳ ואנשיו הוקפו ע"י צבא תורכי ונפלו בקרב.

ב׳ חיבר גם כ20 פואֶמות ושירים ליריים עזי־מתח על נושאים לאומיים. שירים אלה, שמצד אחד הושפעו מן השירה הבולגארית העממית, ומצד שני — ממבחר השירה הרוסית, מצטיינים ברוח־המרד המפעמת אותם, בצורתם המלוטשת, בציוריותם ובלשונם הפשוטה והקולעת. ליצירתו הפיוטית מעוטת־הכמות של ב׳ היתה השפעה מרובה על הספרות הבולגארית. שיריו כונסו לראשונה ב1907, אך זמן מרובה קודם לכן עברו בהעתקים מיד ליד והושרו בפיהם של האיכרים, שאת שאיפות השיחרור הלאומי והסוציאלי שלהם הביע ב׳ בשיריו. ב׳ נחשב כגיבורם הלאומי של הבולגארים וכמבשר עצמאותם, ובבולגאריה הקומוניסטית רואים בו אף את מבשר הסוציאליזם. כל כתביו של ב׳ ב3 כרכים נתפרסמו בסופיה ב1945.

А. Бурмов, Христо Ботев, 1945; З. Стоянов, Христо Ботев, 1946, М. Димитров, Христо Ботев, 1948.

בּוֹטְרִיאָן, ע"ע אוֹלֶפִינִים, קָאוּצ׳וּק.

בּוֹטָה, פּוֹל־אֶמִיל — Paul-Emile Botta — (1802, טורינוֹ — 1870, אַשֶר, על־יד פּוּאַסִי), תייר וארכֵאולוג צרפתי, בנו של ההיסטוריון והמשורר האיטלקי קארלו ב׳. שימש במשך שנים קונסול של צרפת, מתחילה באלכסנדריה, אח"כ במוצול, וכשפרצה מהפכת־מארס (1848) הועבר לטרי־פולי. בהשתדלותו של המזרחן הצרפתי ז׳יל מוֹל (Mohl) נתמנה ב1840 כקונסול במוצול בכוונה תחילה, שיתחיל בחפירות בעמק־החידקל ויעביר את המימצאים ללובר. מתחילה נתכוון ב׳ לחפור בנבי יוניס — מקום, שביחד עם קִיוּנג׳יק (הגבעה שממולו) זוהה (ע"י ריץ׳) כמקומה של נינוה, אולם לאחר שהופרע כאן ב׳ בעבודתו ע"י הפחה, פנה לקִיוּנג׳יק, ומשלא הצליח בחפירותיו במקום זה (דצמבר 1842—פברואר 1843) התחיל חופר בחורסַבַּד (ע"ע; כפי שנתגלה אח"כ — דוּר שַׁרוּכֵּן, בירת סרגון), במרחק של 16 ק"מ ממוצול. כאן המשיך בחפירות עד שנת 1845, מתחי־לה בעזרת ידידיו, ומשנתפרסמו תגליותיו — בעזרת הממש־לה הצרפתית, ששלחה לעזרתו גם את מ. אֶ. פלאנדֶן, שרטטן מומחה. ב׳ הצליח לגלות מיד את ארמונו של סרגון II (721—705) ושורה גדולה של תבליטים ו„כרובים" (שוורים ענקיים בעלי כנפיים ובעלי ראש־אדם) מפוארים ביותר כל האוסף הועבר ב1848 ללובר. תוצאות החפירות נמסרו ב Journal Asiatique משנות 1843—1845; ב Inscriptions

découvertes à Khorsabad (1848), וביחוד בספר בן 5 כרכים, שיצא על־ידי הממשלה הצרפתית, ,Monuments de Ninivé découverts et décrits par B., mesurés et dessinés par E. Flandin (1847—50). ב׳ היה הראשון, שערך רשימת־סימנים של הכתב האשורי ושהבחין בדבר, שהוא כתב־הברות. הוא גם זיהה את המגדיר למלה ,ארץ׳ ואת הסימן שר (בשמו של שררוכן־סרגון).

E. A. W. Budge, *The Rise and Progress of Assyriology,* 1925; Glyn E. Daniel, *A Hundred Years of Archeology,* 1950.

י. מ. ג.

בוטה, קרלו — Carlo Botta — (1766, סן ג׳ורג׳ו דל קנוזה, על־יד טורינו — 1837, פאריס), היסטוריון איטלקי. ב׳ למד רפואה באוניברסיטה של טורינו, וכאן התחבר לחוגים הליבראליים, שתבעו רפורמות בחוקה האבסולוטיסטית של מלכי־פיימונטה. משום כך נאסר ע״י הרשות וכששוחרר גלה לצרפת. בימי כיבוש איטליה ע״י צבאו של בונאפארטה חזר לפיימונטה ומילא תפקיד חשוב בהקמתה של הממשלה הרפובליקנית הזמנית (1798). שנה קודם לכן השתתף כרופא במשלחת הצרפתית לאי קורפו ונתן תיאור מקיף מטבע־המקום וממצב־הבריאות בו (Storia naturale e medica dell' isola di Corfù). בשנת 1802, כשסופחה פיימונטה לצרפת ע״י נאפוליון, נתמנה ב׳ כנציגה של פיימונטה בפארלאמנט הפאריסי, אך משום חילוקי־הדעות, שפרצו בינו ובין הקיסר, פרש ב׳ מן החיים הציבוריים והקדיש את עצמו לחיבור כתביו ההיסטוריים. ב1814, כשהוחזרה העצמאות לפיימונטה, לא נועז ב׳ לחזור לארצו ונעשה נתין צרפתי: מ1817 עד 1822 היה נשיא האקאדמיה ברואן (Rouen). משום התנגדותו לרסטוראציה סולק מכהונה זו ומאז חי במצוקה ובמחסור. ב1832 חזר וביקר במולדתו על־פי הזמנתו של קרלו־אלברטו (ע״ע), המלך הליבראלי החדש של פיימונטה.

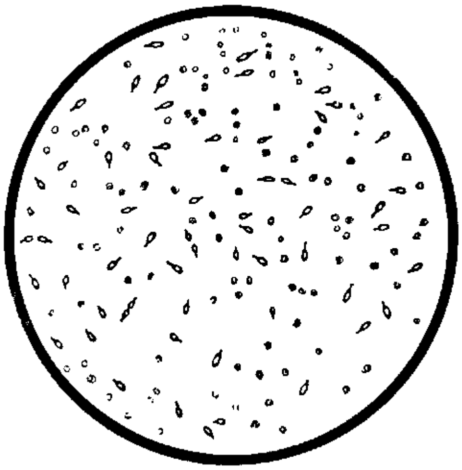
לכתיבת היסטוריה פנה ב׳ לאחר שנתנסה בנסיונות ספרותיים שונים. הוא ראה בהיסטוריה את האמצעי היחיד, שעלול היה ליצור הכרה לאומית בעם האיטלקי; ואמנם, ע״י תיאור העבר נתכוון ב׳ לעורר בקורא התלהבות לרעיון השיחרור הלאומי של איטליה. תפיסת־ההיסטוריה שלו היא קלאסיציסטית וטרם־רומאנטית מיסודה, וסיפור־הקורות הופך בספריו לפעמים תכופות לרטוריקה. מצד שני מחקה ב׳ לפרקים את סיגנונו של טאציטוס ולפרקים את ההיסטוריונים של תקופת ההומאניזם. הוא אוהב להשתמש במשפטים כבדים, מלוטשים ובלשון עשירה בארכאיזמים. תכונות אלו שבדרך־כתיבתו מסבירות את השתייכותו אל הפוריסטים בספרות האיטלקית ואת התנגדותו הקיצונית לרומאנטיקנים.

ב׳ מיעט להשתמש במקורות ובבקרתם; ולפיכך, זעומה היא תרומתו לחקר תולדות איטליה, למרות הערך החינוכי־הלאומי המרובה, שהיה לכתביו בזמנו. החשובים שבספריו הם: „תולדות מלחמת־העצמאות של ארצות־הברית" (1809) (ניתרגם לצרפתית ולאנגלית); „תולדות איטליה מ1789 עד 1814" (1824) והמשך תולדות איטליה של גוצ׳ארדיני עד שנת 1789 (1832).

C. Dionisotti, *Vita di C. Botta*, 1867; G. Natali, *C. Botta (Celebrazioni Piemontesi*, Vol. I, p. 222–67, 1935); B. Croce, *Storia della storiografia italiana nel sec. XIX*, 1921.

י. ב. ס.

בוטוליזם (botulism, מלאט׳ botulus = נקניק), מחלה, שנגרמת ע״י הרעלן של החידק קלוסטרידיום בוטולינום (Clostridium botulinum) ממשפחת המתגיים. המחלה תוארה לראשונה ע״י יוסטינוס קרנר (ע״ע) ב1820—1822, וגורם־המחלה נתגלה ב1896 ע״י ון ארמנגם (Van Ermengem) בבלגיה, לאחר שהורעלו כל חבריה של תזמורת, שאכלו מאותה חתיכה עצמה של בשר־חזיר מלוח. החוקר הצליח לגדל את גורם־המחלה משאריות־הבשר ומן הטחול ותוכן־המעיים של אחד משלושת המנגנים, שמתו מחמת ההרעלה. מקורו של הגורם באדמה; הוא מתג גרם־חיובי, ארכו 4—5μ ורחבו 0.9—1.2μ. הוא מופיע בצורת תאים בודדים או בזוגות ושרשרות; המתג מתנועע באמצעות 4—8 שוטנים, וסמוך לקצהו נמצא נבג. המתג גדל בתנאים אי־אוירנים (ע״ע) גמורים בלבד. מבחינת ההתנהגות הביוכימית מבחינים בין שני גורמים: קלוסטרידיום פרא־בוטולינום (Clostridium para-botulinum), שמפרק חלבון־ביצים וקלוסטרידיום בוטולינום, שאינו יכול לפרק חלבון זה. הגזעים השונים מפיקים רעלנים שונים, שכל אחד מהם מתבטל ע״י נוגדן סגולי — אנטיטוכסין — מיוחד. לפי הרעלנים

Clostridium botulinum בתרבית

הסגוליים מבחינים 5 גזעים שונים, המכונים לפי האותיות הרומיות A, B, C, D ו E. הרעלות של בני־אדם נגרמות עפ״ר ע״י A ו B, ובמקרים נדירים ע״י E. הגזעים C ו D נמצאו בהרעלות של צאן, בקר וסוסים (שאכלו מספוא), ו C — גם בהרעלות של עופות־בית וברווזי־בר.

ב׳ אינו אינפקציה (ע״ע זהום): גורם־המחלה אינו מתרבה בתוך אברי־הגוף; ההרעלה נגרמת ע״י רעל, שנספג במעיים. ב׳ בא מתוך קליטה של מזון, שבו גדל הגורם ויצר את רעלו. רוב המקרים של ב׳ באירופה נגרמים ע״י אכילת בשר מלוח, מעושן או מתובל; רוב המקרים באמריקה נגרמים על־ידי אכילת פירות וירקות משומרים בקופסות־פח. הסיבה העיקרית היא: חימום בלתי־מספיק בשעת הכנת השימורים; כיום ב׳ הוא מקרה נדיר בייצור התעשייני, אך עדיין הוא שכיח בייצור הביתי. הרתחת־השימורים במשך דקות אחדות הורסת את הרעלן ומונעת את התהוותו של הב׳.

הרעלן של הב׳ מסוג A הושקע מהרבויות, גובש והוכר כחלבון, שהוא מן החמרים הארסיים העזים ביותר הידועים לנו. המנה הקטלנית לעכבר היא 5×10^{-5} ג׳, ולק״ג אחד של חזירים או של יונקים אחרים — ובכלל האדם — כ־8×10^{-4}

סטו משיטת־המיון של לינה והתקדמו לקראת מיון טבעי יותר, שנסתייע בסימני־אבחנה מרובים במקום סימן־האבחנה האחד שהשתמש בו לינה. כאן ייזכרו שמותיהם של ז׳יסיה ודה קנדול הצרפתיים, בנתם והוקר האנגלים ואנגלר הגרמני. הללו הקימו מערכים מורפולוגיים טבעיים לעולם־הצ״, שחלק מהם מקובל בסיסטמאטיקה עד היום.

בניגוד למערכים הקדומים, שלא שימשו אלא אמצעי לאבחנת מינים, סוגים ומשפחות, ללא תשומת־לב למידת הקירבה שבין היחידות, הלכה ונתפתחה מסוף המאה ה19 ואילך הסיסטמאטיקה הפילוגנטית, החוקרת את הקירבה ההדדית שבין היחידות, את השתלשלותן זו מזו ואת האוולוציה של עולם־הצ״ בכללו. בהתאם לרעיון־האוולוציה בביולוגיה כולה נוצרו מערכים פילוגנטיים של עולם־הצ״, כלומר: מערכים, שבהם מוצגות המשפחות, הסדרות והמערכות בסדר־ההשתלשלות הטבעי שלהן, באופן שמשתקף בהן אילן־היחסים של עולם־הצ״ — כגון המערכים של אנגלר, של הלר, של וטשטין, של בסי, של הצ׳ינסון, ועוד. עצם קיומם של מערכים שונים מעיד, שעדיין אין הסיסטמאטיקנים מאוחדים בדעותיהם בדבר המוצא וההשתלשלות של כל היחידים. רק עם השימוש בענפי־מחקר בוטאניים אחרים לצרכיה של הסיסטמאטיקה, כגון האנאטומיה של הצ׳, הכימיה, הציטולוגיה, הגנטיקה והפאלאובוטאניקה, עשויה הסיסטמאטיקה לקבל בסיס אובייקטיווי אחיד למסקנותיה.

הטאכסונומיה מעסקת בימינו אלפים של בוטאנאים. מספר מיני־הצ״ בעולם נאמד בחצי־המיליון — כמחציתם עילאיים, כלומר: בעלי צרורות־צינורות. בכל ארץ וארץ פוקדים הבוטאנאים את הצמחיה המקומית, ובודקים, חוקרים ומכנים את צמחי־המקום בשמות המקובלים במדע. התכלית הראשונה של החקירה היא חיבור ספר לצמחיית־הארץ — „פלורה" של הארץ, שבו מכונסים כל הצ״ בליווי תיאורים מורפולוגיים והערות גאוגראפיות ואקולוגיות לכל מין. בתחומי המין נוהגים להבחין גם יחידות טאכסונומיות נמוכות יותר, כגון: בנות־מין, זנים, צורות וכד׳. ה„פלורה" היא ספר־עזר חשוב ביותר לכל ענפי־המחקר הבוטאניים: בלא ידיעת שמו של הצ׳ הנחקר ובית־גידולו אין למחקר הבוטאני כל ערך.

דרך אחרת בסיסטמאטיקה היא הבדיקה הביקרתית של מינים, שמשתייכים לסוג מסויים, וחיבור מונוגראפיה על סוג זה. בדרך זו מכנסים בחיבור אחד את כל הידוע על מיניו של סוג אחד על יסוד בדיקה יסודית ומקפת. מונוגראפיות כאלו נעשות בעיקר במוסדות, שבהם מרוכזים הצ״ של רוב חלקי־העולם בעשביות, ז. א.: באספים של צמחים מיובשים. עזרה מרובה מושיטים למונוגראפים הגנים הבוטאניים (ע״ע גן בוטני), המכילים אספים חיים מחלקי־תבל שונים. עשביות גדולות מאוד וגנים בוטאניים גדולים, שמשמשים מרכזים של חקירה סיסטמאטית, מצויים בלונדון, פאריס, ניו־יורק, הרוורד, ועוד. עשביות וגנים בוטאניים קיימים כמעט בכל ארץ, שמקיימת אוניברסיטה או מוסדות־חקירה בוטאניים. יום־יום מתגלים למדע מינים למאות שלא תוארו מעולם, ועדיין מרובים הם שטחי־הארץ, שצמחיתם עדיין לא נחקרה או לא נחקרה כראוי.

בזמננו הולך וגובר בסיסטמאטיקה המפנה לכיוון הניסויי, המצטמצם בעיקר בגבולות המין ויחידותיו הנמוכות. בעזרת שיטות אקולוגיות, ציטולוגיות, כימיות וגנטיות מועמקת הכרת הרכב המין (species) וגבולותיו. כיוון זה חשוב ביותר בסיסטמאטיקה של צמחי־תרבות, במקום שהיחידה המוגדרת ע״פ חיצוניותה כמין עלולה לכלול הרבה יחידות בעלות התנהגות פיסיולוגית והרכב כימי שונה מאוד, והזן — או היחידה הנמוכה מן הזן — הם החשובים לגידול ולטיפוח. ניסויי־הכלאה ובדיקות ציטולוגיות סייעו במידה מרובה בהבחנת טהרתו התורשתית של המין ובחלוקת המין ליחידות תורשתיות נמוכות יותר. מעלה יתרה נודעת לסיסטמאטיקה הניסויית, שמטבע שיטותיה ובעיותיה עשויה היא לגלות את ה„שבילים", שבהם הלכה והולכת האוולוציה של עולם־הצומח, כלומר: כיצד השתלשלו ומשתלשלות הצורות זו מזו.

ב. **ה פ י ס י ו ל ו ג י ה** היא ענף מרכזי חדש של הב׳. הנשימה, הפוטוסינתזה, יצירת עמילן או חלבון וכד׳ הן דוגמות לתהליכים פיסיולוגיים של הצ״, שהם כרוכים בשינויים כימיים, בעוד שהתהליכים של קליטת מים ופליטתם ושל הובלת־מזון בצמחים כרוכים עפ״ר בשינויים פיסיקאליים; תהליכים כגון פתיחה וסגירה של פיוניות וכד׳ כרוכים בשילוב של שינויים כימיים ופיסיקאליים כאחד. הפיסיולוגיה חוקרת את המכאניזם הפנימי של התהליכים השונים, את היחס והקשר ביניהם, את הפעולה של כל אחד מהם ושל כולם יחד על גילויי־החיים השונים של הצ׳ ואת הגורמים החיצוניים המשפיעים על התהליכים הללו. ארבעת שטחי־המחקר העיקריים של פיסיולוגית־הצ׳ מקבילים לארבעת הגילויים החשובים בחיי־הצ׳: חילוף־החמרים, ההתפתחות, ההתרבות, הגירויים.

ימי החקירה הפיסיולוגית של הצ׳ הם כימיה של החקלאות, שמראשיתה לא פסק האדם ללמוד מתוך נסיונו את דרישותיו של הצ׳ ואת תגובותיו לתנאים החיצונים. על־כרחו ערך האדם ניסויים מעשיים לאין־סוף, עקב אחריהם ולמד מהם, וע״י כך השביח את גידוליו והגדיל את פוריותם. שלא מדעת ושלא בשיטה מדעית אגרה החקלאות שפע של הסתכלויות ועובדות על חיי־הצ׳, שכיום הן שדה־המחקר העיקרי של הפיסיולוגיה. הפיסיולוגיה המדעית אי־אפשר היה לה להתפתח אלא לאחר שנתפתחו הפיסיקה והכימיה, ובעיקר הביוכימיה. בסיועם של שני המדעים הללו פתרה הפיסיולוגיה הרבה בעיות לטובת החקלאות המודרנית, ואף תרמה תרומה חשובה ביותר לפתרון בעיות ביולוגיות כלליות, ובעיות־החיים בכלל. ראשיתה של הפיסיולוגיה כענף־מחקר מדעי חלה במאה ה16 עם מחקריו של צ׳סאלפינו בתנועת מיצי־הצ״ ועם נסיונו להשוות תנועה זו לתנועת־הדם בגופם של בעלי־חיים. במאה ה17 גילה קאמראריוס את פעולת גרגרי־האבקה על יצירת זרעים כשרים לנביטה. במאה ה18 ערך אלכסנדר מהילז הסתכלויות וניסויים בתזונת־הצ׳ ובתנועת מוהל־הצ׳, והראה בין השאר שמשהו מן האוויר משתתף בהזנת־הצ׳ ושהעלים הם האברים מטמיעי־המזון. ב1768 סיכם אינגנהאוס (ע״ע) את ניסוייו להוכחת קליטת דו־תחמוצת־הפחמן ע״י צ״ ירוקים. ב1804 הובהרו ע״י דה סוסיר (ע״ע) היחסים הכמותיים שבין הפוטוסינתזה והנשימה, ובאותה תקופה חלה גם תגליתו של ניט (Knight) בדבר הגאוטרופיזם ושל דיטרושה בדבר האוסמוזה והטורגור. מאמצע המאה ה19 ואילך התקדמה הפיסיולוגיה ע״י שורה של חוקרים גדולים, כגון: נגלי, הופמיסטר, ליביג, מוליש, פיטינג, צ׳אפק, האברלאנט, שטאל, פפר, זאקס ורבים אחרים. הבעיות המרכזיות

של הפיסיולוגיה של הצ״ הן כיום: קליטת המים והחמרים המוּמסים; בעיות השפעתם של המרי-הזנה שונים על הצ׳ ואבריו השונים; הפרשת-מים ע״י טראנספּיראציה; הולכת-המים בצ׳; פוטוסינתזה; נדידת החמרים האורגאניים בצ׳; נשימה; השפעתם של גורמים אקלימיים, כימיים ופיסיקאליים וכד׳.

התוצאות של החקר הפיסיולוגי מצאו בחלקן הרב את שימושן בחקלאות. הרבה משיטות הגידול, ההשבחה, הטיפול, הדברת מחלות ועשבים רעים וכד׳ — הם נושאים של החקר הפיסיולוגי. שיטות הגידול והדישון ושיטות-ההשקאה החדישות הן פריים של מחקרים פיסיולוגיים. חקר חילוף-החמרים של הצ׳ תרם הרבה לפתרון בעיות האחסנה והתעבורה של פירות; הכרת השפעתם של חמרי צמיחה ובשילה כימיים פתרה הרבה שאלות מעשיות בריבוי צ״ ובחניטת פירות והבשלתם. בהשגי הפיסיולוגיה של הצ״ תלוי פתרון השאלה העיקרית של האנושות — אספקת מזון לאוכלוסיית-העולם ההולכת וגדלה.

ג. המורפולוגיה, מענפיה של הב׳, עוסקת בחקר הצורה והמבנה של הצ׳, מגדרת את אבריו וקובעת את היחסים ביניהם. את השפע העצום של צורות האברים בעולם הצ״ צימצמה המורפולוגיה לאברי-יסוד אחדים, כגון: הגבעול, השורש, העלה והטריכום. לפי המבנה והמוצא שלו ניתן כל אבר המצוי בצ״ (עכ״פ בצ״ העילאיים) לזיהוי עם אחד מאברי-היסוד הללו. המורפולוגיה מבצעת זיהוי זה בדרך ההשוואה והניתוח וע״י ההסתכלות בתהליכי-ההתפתחות של האברים השונים. המעבר במורפולוגיה מן הגישה התיאורית של האברים לגישה הפיסיולוגית — מעבר, שבא לידי ביטוי בעבודותיהם של זאקס (1882) ושוֶנדנר (1874/8), ואח״כ בעבודות היסודיות של גבל ואחרים — הביא לידי טישטוש הגבולות בין אברי-היסוד, משהוכח שאפשר (בהשפעת הסביבה) לשנות את האברים ולהחליף עלים בשרשים ועלים בטריכומים, וכיוצא בזה. בדרך זו נתפתחה בעשרים השנים האחרונות המורפולוגיה הניסויית או האורגאנוגראפיה, שאף-על-פי-כן לא ביטלה כליל את השימוש במורפולוגיה הקלאסית.

כיוון אחר במורפולוגיה היא המורפוגנזה שעוסקת בניתוח הגורמים המביאים להתפתחות הצורות השונות של האברים ובקביעת התהליכים הכרוכים במתן הצורות.

האנאטומיה אינה אלא מורפולוגיה של המבנה הפנימי. תחילת התפתחותה היתה קשורה בהמצאת המיקרוסקופ המורכב בסוף המאה ה16, והיא התקדמה במידה שחלו שיפורים במיקרוסקופ ובטכניקה המיקרוסקופית. הוק גילה (ב1682) את העובדה, שהצ׳ בנוי תאים-תאים, אך נ. גרו (1660) ומ. מאלפּיגי (1675) נחשבים למייסדיה של האנאטומיה. ב1831 גילה ר. בראון את גרעין-התא והטעים את חשיבותו. מייסדי התאוריה של התא היו דיטרושה (1824), שליידן ושוואן (1838). בזמננו תופסת האנאטומיה מקום מרכזי בסיסטמאטיקה ובפיסיולוגיה. בחלק ניכר של צמחי-העולם נחקר המבנה האנאטומי לכל פרטיו. עשרים סוגים של תאים וסוגים מרובים של רקמות המצויים בצ״ ידועים כיום מבחינת מבניהם, תפקידיהם, יחסיהם ההדדיים, התפתחותם וגלגוליהם בצ׳. גם באנאטומיה מרובים כיווני-החקירה: תיאורי, התפתחותי, תיפקודי, אקולוגי וכד׳.

הציטולוגיה, או תורת-התא, צמחה מתוך האנאטומיה כתחום חקר עצמאי מקיף ביותר. היא עוסקת במבנם, הרכבם הכימי ותפקידיהם הפיסיולוגיים של חלקי-התא: יחס הפרוטופלאסמה של התא אל חילוף-החמרים, אל הצמיחה והתפתחות; מבנה הגרעין — הפלאסטידות, הוואקואולות ותפקידיהן; התהליכים הקשורים בהתחלקות התא; מבנה הכרומוסומים והשינויים החלים בהם בחלוקת-ההשוויה ובחלוקת-ההפחתה; יצירת תאי-המין; יצירת העובר, ועוד. הציטולוגיה קשורה קשר הדוק בגנטיקה ומשמשת לזו האחרונה שיטה ובסיס, וכן היא משמשת את הסיסטמאטיקה התיאורית והניסויית.

ד. גאובוטניקה. מונח זה טבע גריזבך ב1866, במקום המונח פיטוגאוגראפיה (כלומר: גאוגראפיה של צ״), שהיה קיים מזמנו של סטרומיאר (Stromeyer, 1800). בשם גאובוטאניקה מציינים כיום את מקצועות-הב׳ העוסקים בחקר החוקיות של תפוצת-הצ״ על פני כדור-הארץ (פיטוגאוגראפיה במובן המצומצם), בחקר היחסים שבין הצ׳ וסביבתו (אקולוגיה של הצ״) ובחקר חיי-החברה של הצ״ (פיטוסוציולוגיה).

הגאובוטאניקה חוקרת, איפוא, את הצמחיה ואת הצומח ביחסם לסביבה הדוממת והחיה וביחסם למרחבי-מחייתם. מאחר שגורמי-הסביבה אינם קבועים אלא הם משתנים והולכים, משתדל המחקר הגאובוטאני להבליט גם את הצד הדינאמי של התופעות שבחיי-הצ״.

הגאובוטאניקה היא ענף צעיר של הב׳, שבזמן האחרון זכה להתפתחות ניכרת. ענפים בוטאניים מרובים, וגם מקצועות אחרים, שעוסקים בחקר תופעות-הטבע, נזקקים למחקר הגאובוטאני ולתוצאותיו. מצד שני אין כמעט ענף בוטאני אחד שאין הגאובוטאניקה נזקקת לו ומסתייעת בו, וכן היא נזקקת גם להרבה מקצועות לא-בוטאניים, כגון הגאוגראפיה, תורת-הקרקע, תורת-האקלים, הפאלאונטולוגיה, ועוד. הגאובוטאניקה עשויה לשרת גם מקצועות שימושיים מרובים. שאלות-יסוד מרובות של החקלאות הן בעיקרן שאלות גאובוטאניות, כגון: תיכנון איזורי וחקלאי, יעור ומשק-היער, שמירת-הקרקע, הכשרת-הקרקע, הערכת הכושר החקלאי של קרקעות, כיבוש-מדבריות וכד׳.

(א) הפיטוגאוגראפיה, העוסקת בחקר התפוצה של הצ״ ובקביעת שטח-התפוצה של כל מין, סוג וכד׳, מגדרת ממלכות-צ״ ואיזורים טבעיים של צ״ על פני כדור-הארץ לפי הצמחיה והצומח. שני כיוונים לה: (1) הכיוון הפלוריסטי, החוקר את תפוצתם של מינים, סוגים וצמחיות שלמות לפי מצבם הנוכחי ואת בעיית התהוות שטח-התפוצה (אראל) של המין או הסוג; (2) הכיוון ההיסטורי-הגנטי, העוסק בתולדותיהן של צמחיות בזמני-נדידתן, בדרכי נדידתן ובשינויים שחלו בתפוצתם של צ״ בתקופות השונות של כדור-הארץ. לשני הכיוונים יש גם צד מעשי, שהוא קשור בבעיות האינטרודוקציה (ההכנסה) והאיקלום של צ״ מאיזור אחד למשנהו. גדולי החוקרים בבעיות מוצאם והתהוותם של צמחי-התרבות היו שימאן, דה קאנדול, ואוילוב.

(ב) האקולוגיה חוקרת את היחסים שבין הצ׳ וסביבתו ואת התגובה של הצ׳ לתנאים של סביבתו הדוממת והחיה. בית-הגידול של הצ׳ כולל ארבעה סוגי-גורמים: אקלימיים, קרקעיים, טופוגראפיים וביוטיים (וע״ע אקולוגיה של צמחים).

(ג) הפיטוסוציולוגיה חוקרת את חיי-החברה של

הצ׳, כלומר: את כל הנוגע לְהֵעָרכותם של הצ״ לקיבוצים בעלי הרכבים מסויימים. בעיותיה הן: מה הן סיבות הזיקה החברותית בצ״? כיצד מתפתחת חברת־צ״? מה הם הקווים הקובעים את מבנה־החברה? היא פועלת בכיווני־מחקר אחדים: א) מבנה החברה והרכבה; ב) תגובת חברת־הצ״ ומְריביה על תנאי־החברה; ג) השפעת הסביבה על הצ״ ועל הרכב־החברה; ד) תולדות התפתחותה של החברה במקום מסויים; כיוון זה הוליד את ההשקפה הדינאמית על הצומח — את הרעיון, שהטבע „שואף" להצמיח בכל מקום את חברת־הצ״ המותאמת ביותר לתנאי המקום והמנצלת במידה מאכסימאלית את תנאיו האֶקולוגיים; לחקר הדינאמיקה של הצומח תוצאות עיוניות ומעשיות מרובות בתחומי הערכת כֹשרם החקלאי של שטחים, התאמת שטחים לסוגי־חקלאות שונים וכד׳; ה) התפוצה של חברות־הצ״ השונות על־פני הארץ; עריכת מפות־צומח של ארצות ואיזורים שלמים היא הסיכום של כיוון־מחקריה זה, ועל מפות־צומח מדוייקות בליווי הסברים אֶקולוגיים מבוססת עריכתן של מפות־חקלאיות; ו) מיון החברות וסידורן בדירוג סיסטֶמאטי, שהוא הכרחי להערכת קרבתן של חברות־הצמחים והכללתן של היחידות הנמוכות ביחידות גבוהות יותר: חברות קרובות מצטרפות לאגד, אגדים מצטרפים לסדרות וכד׳.

ה. פַּלֶאוֹבּוֹטַנִיקָה היא ענף־הב׳ העוסק בחקר הצ״ המאובנים, שנמצאו בסלעים מתקופות גאולוגיות שונות. בזמן האחרון נתפתח ענף זה ביותר ונעשה אמצעי־עזר לענפי־מחקר אחרים בב׳. השרידים המאובנים של צ״ — במידה שהגדרתם היא מדוייקת — מעידים על הרכבן של הצמחיות ועל תפוצתן בעבר, ובהתאם לכך משמש מקצוע זה יסוד לחקר תולדות הצמחיות של ימינו. ע״י גילוי סוגי־צ״ שאינם קיימים בימינו מסַפקת הפאלֵאובוטאניקה את החוליות שאנו חסרים להרכבת שלשלת־היחסים של עולם־הצ״. על הפאלאובוטאניקה מיוסדת תורת־האֶוולוציה של הצ״, וכן משמשת הפאלאובוטאניקה את הגאולוגיה: המאובנים הצמחיים הם מכשיר ומפתח להגדרת השכבות הגאולוגיות השונות במידה לא פחותה מן המאובנים של בעלי־החיים.

ו. בוטאניקה שימושית. הב׳ מסַפקת לחקלאות את תוצאות מחקריה כמעט מכל הקף־מקצועותיה. קשה להציב גבולות בין ב׳ עיונית לשימושית, כי כל הנראה כיום כעיוני בלבד עלול להראות מחר גם כמעשי. מחקרים פיסיולוגיים שימשו יסוד להשבחת החקלאות לכל ענפיה, ביחוד להגדלת הפריון של הצ׳, להדברתם של מחלות ומזיקים ולהשבחת־הקרקע. הסיסטמאטיקה מספקת לחקלאות את עיקר ידיעותיה בדבר צמחי־התרבות שבכל העולם, מסייעת לבחירת הזנים החקלאיים המתאימים ומציעה לחקלאות מינים חדשים, שהם ראויים לניצול כאמצעי־יעור, כעצי־פרי, כמספוא, כצמחי־נוי וכד׳. המורפולוגיה והאנאטומיה של הצ׳ מספקות ידיעות על האפשרויות של ניצול הצ״ לחרושת־העץ, על סיבים לתעשיית־נייר, ידיעות בנוגע להדברת מחלות, להתרבות וריבוי, להרכבת־צ״ ועוד. הכיוון הכימי של חקר־הצ״ סיפק תוצאות חשובות בשאלת ערכם התזוני של צ״, בשאלת תכולת חמרים שאפשר לנצלם לתעשיה, כגון צמחי־שמן, צמחי־שרף, צמחי־בורסי, צמחי־גומי וצמחים אחרים הרבה. הציטולוגיה היא כלי הכרחי ביותר בידי מגדל־צ״, הזקוק לאינפורמאציה על מספר־הכרומוסומים ומבניהם, על עֲקָרוּת ופוריות בצ״, על בעיות הפריה והתורשה וכד׳. הגאובוטאניקה לכל ענפיה משרתת כיום את החקלאות בקנה־מידה רחב ביותר. סְקָרים גאובוטאניים של הצומח ושל היחסים בין הצומח והקרקע הם היסוד לכל תיכנון חקלאי. הפיטוסוציולוגיה מאפשרת להבחין בין טיפוסי־יער שונים ומורה את הדרך לניצול ראציונאלי של יערות טבעיים. היא צופה ומגידה מראש את מהלך ההתפתחות של שלבי־הצומח השונים ומציעה טיפולים מיוחדים לשם מניעת התפתחותם של שלבים בלתי־רצויים. תרומה רחבה ביותר עשוי המחקר הגאובוטאני להביא בפתרון הבעיות של הטיפול בקרקע, שמירת־הקרקע, הדברה אגרוטֶכנית של עשבים רעים, מחזור־ריבוי, שמירה על הנוף הצמחי, ועוד.

מקצועות מרובים קשורים קשר הדוק במחקר הבוטאני או נכללים לפי נושאיהם בתחום הב׳, אע״פ שנעשו מקצועות עצמאיים — כגון: הבאקטריולוגיה, המטפלת בקבוצות־צ״ פרימיטיוויות; ענפים מרובים של החקלאות, שאינם אלא מקצועות בוטאניים שימושיים; הגנטיקה של הצ׳, המשמשת את כל ענפי הב׳ ומשתמשת ברוב ענפיה.

מ. זהרי, עולם הצמחים, תשי״ד; מ. אבן־ארי, בוטאניקה כללית, תשי״ד; J. v. Sachs, *Gesch. d. Bot.*, 1875; J. R. Green, *Hist. of Bot. 1860–1900*, 1909; id., *Hist. of Bot. in the U. K.*, 1914; R. H. Francé, *Das Leben der Pflanze*, 8 Bde., 1905–1913; O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, 3 Bde., 1913–1922; A. Engler-K. Prantl, *Die natürl. Pflanzenfam.*, 20 Bde., 1924–1936; E. Hawks, *Pioneers of Plant Study*, 1928; D. B. Swingle, *Textb. of System Bot.*, 1928; O. Schmeil, *Leitf. d. Bot.*, 1934[49]; E. Strassburger u. a. *Lehrb. d. Bot.*, 1936[18]; H. S. Reed, *Short Hist. of Plant Sciences* in *Chronica Botanica*, 1942; C. L. Hylander—O. B. Stanley, *College Bot.*, 1949; R. Campbell Thompson, *Dictionary of Assyrian Bot.*, 1949; J. B. Hill—L. O. Overholts—H. W. Popp, *Bot.*, 1950[2].

מ. ז.

בּוּטֶנַנְט, אַדוֹלְף — Adolf Butenandt — (נו׳ 1903), כימאי גרמני; מגדולי החוקרים בכימיה של הורמוני המין (ע״ע). ב׳, שהיה תלמידו ועוזרו של וינדאוס (ע״ע) בגֶטינגן, הולך בדרכו בחקר הסטֶרוֹאידים (ע״ע). הוא היה מְרצה בדאנציג, ולאחר שנצטרף לנאצים נתמנה ב1936 מנהל המכון לביוכימיה ע״ש וילהלם קיסר (מתחילה בברלין־דאלם ואח״כ בטיבינגן). מ1945 משמש ב׳ פרופסור לכימיה פיסיולוגית בטיבינגן.

ב1929—1931 השתתף ב׳ יחד עם חוקרים אחרים בבידודם של ההורמונים של הנקבות משלפוחית־גראף, ומ1932 — בבידוד האַנְדְרוֹסטֶרוֹן מן השתן. ב1934 קבע את המבנה של הפְּרוֹגֶסטֶרוֹן וביצע את הסינתזה שלו, וב1935 — את זו של הטֶסְטוֹסְטֶרוֹן. ב1939 הוענק לו (יחד עם רוזיצ׳קה, ע״ע), פרס־נובל לכימיה, אלא שב׳ — בהתאם להוראתו של היטלר — סרב לקבלו.

בּוּטְרוּ, אֶטְיֶן אֶמִיל מָרִי — Étienne Émile Marie Boutroux — (1845—1921), פילוסוף צרפתי. למד בפאריס ובהיידלברג; מ1876 פרופסור לפילוסופיה במוּנְפֶּלְיֶה, מ1888 ואילך — בסורבונה. ב1912 נבחר כחבר של האקאדמיה הצרפתית.

בפילוסופיה הצרפתית שאחר 1870 היה ב׳ הנציג המובהק של הזרם הנֶאוֹסְפּיריטוּאַליסטי, שמרד בשלטון הפוזיטיוויזם ובתפיסת־הטבע המֶכאניסטית והדֶטֶרמיניסטית שלו. בעבודת־הדוקטור שלו De la contingence des lois de la nature

(„על המקריות של חוקי־הטבע", 1874) ובספרו De l'idée de la loi naturelle („על המושג של חוק־הטבע", 1895) השתדל ב' לערער את התפיסה של חוק־הטבע כביטוי להכרח סיבתי אובייקטיווי. הוא רואה את ה„חוקים" של מדעי־הטבע כהמצאות של המדע. ההכרח שבקשר בין תופעות־הטבע אינו אלא מדומה, והשתלשלותן זו מזו אינה כשלעצמה מחוייבת־המציאות. הטבע אינו ניתן להבנה, ואף לא לתיאור, בקאטֶגוריות של חוקים סיבתיים בלבד, ללא שימוש בקאטגוריות של התכלית. הרמות השונות של המציאות — המכאנית, הפיסיקו־כימית, הביולוגית, הפסיכולוגית — אינן מתחייבות זו מזו ואינן משתלשלות זו מזו בהכרח מכאני, אלא הן ערוכות זו על גבי זו ע"י גורם יוצר ומקדם. ההבדלים שביניהם הם איכותיים ואינם ניתנים לרֶדוקציה לגורמים כמותיים. תהליך ההתפתחות האוניברסאלי מביא בהכרח לידי החירות היוצרת, והעולם כולו מתקיים בזכותו של מעשה־יצירה חפשי. נמצא, שהתהליך האוניוורסאלי מבטא „מקריות" — לא הכרח סיבתי. בתפיסת־הטבע שלו שאף ב' ליתן ביסוס חדש למטאפיסיקה של החירות, לפילוסופיה של הדת ולהיאַרארכיה של ערכי־רוח (ספרו Science et Religion [„מדע ודת"], 1908), ומכמה בחינות הקדים את הפילוסופיה של בֶּרגסון (ע"ע).

ב' הירבה לפעול גם כהיסטוריון של הפילוסופיה (Études de l'histoire de la philosophie [„מסות בתולדות־הפילוסופיה"], 1901[2]), וביחוד עסק בחקר הפילוסופיה היוונית (כתלמידו של צֶלֶר, ע"ע) ובהסברתה של הפילוסופיה הגרמנית (יעקב בֶּמֶה, לַיבּניץ, קאנט) לציבור הצרפתי. חשיבות מרובה יש גם לספרו על פאסקאל (1900).

M. Boelitz, *Die Lehre vom Zufall bei B.*, 1907; M. Schyns, *La Philosophie d'E. B.*, 1923[2]; L. S. Crawford, *The Philosophy of E. B.*, 1924.

י. ל.

בּוֹטֶרוֹ, ג'וֹבַנִּי — Giovanni Botero — (1544 [1533?] בֶּנֶה וַליאנה (קונאו) — 1617, טורינו), חוקר בתורת־המדינה, דיפלומאט ומטיף איטלקי. ב' נתחנך ולמד בטורינו אצל הישועים וגם נכנס למסדרם בלא שקיבל עליו את נדרי־הכמורה. בשנת 1582 נעשה מזכירו של קרלו בּוֹרוֹמֵאוֹ (ע"ע) וב1586 — יועצו של פֶדֶריקו בורומאו במילאנו וברומא. לב' היה חלק פעיל מאד בתנועת הקונטרא־רפורמאציה: ב1584 נשלח ע"י קארל עמנואל I, דוכס סארדיניה, לצרפת, כמקשר בין הדוכס לבין הליגה הנוצרית (ע"ע). שנים הרבה סייר באירופה בשליחות המוסד האפיפיורי למלחמה בכופרים ואסף ידיעות על טיבם של הכוחות הקאתוליים, בעיקר בצרפת. ב1599 נתמנה מחנך לבניו של קארל עמנואל, ובתפקיד זה עמד עד 1607.

כתביו הראשונים של ב' הם בעלי אופי דתי מובהק: יש בהם הטפות־מוסר, בירור האמצעים, שבהם אפשר להגיע לסגפנות, וכד'. רק ב1583 פירסם את ספרו החולוני הראשון: „על חכמת־המלכים" (De Regia Sapientia), שבו דן ב' על מהותם של השלטון והמדיניות, ועל הדרכים והאמצעים, שבהם אפשר למשול בעם. בניגוד למאקיאוֶלי, שהוציא את הדת והמוסר מתחום פעולתה של המדיניות, היה ב' סבור, ששיטות־השלטון והמדיניות בכללה צריכות להיות כפופות לצווי הדת והמוסר. ב', שנלחם את מלחמתה הרעיונית של הקונטרא־רפורמאציה, ניסה בספרו זה לאחות את הקרע בין ההתנהגות המדינית לבין החוק המוסרי. ביתר יסודיות והרחבה מפתח ב' רעיונות אלה בחשוב שבספריו: „על טעמה של המדינה" (Della Ragion di Stato, בעשרה כרכים, 1589), שבו מובלטת ההשקפה בדבר הזדהותה של המדינה עם המושל (מלך או נסיך) — השקפה, שהיתה אָפיינית לתקופת הקונטרא־רפורמאציה והאבסולוטיזם.

חידושים רעיוניים בעלי חשיבות נמצאים גם בשאר כתביו של ב'. במחקרו „על סיבת גדולתן של הערים" (Delle cause della grandezza delle cittá, 1588) הובע, בין השאר, הרעיון, שהעושר המדיני הוא תוצאה מחקלאות ותעשיה מפותחת ולא מרכישת מתכות יקרות־ערך. „בדינים־וחשבונות עולמיים" (Relazioni Universali, 1591—1601) — אוסף של ידיעות מסחריות, גאוגראפיות, כלכליות, היסטוריות ודמוגראפיות מכל חלקי־העולם — ניתנה בפעם הראשונה הרצאה מדעית על היחס שבין ריבוי־האוכלוסיה ופוריות־הקרקע, בין טיב־האדמה וכמות־התוצרת, ועל השפעת האקלים והימים על תרבותם של העמים, באופן שאפשר לומר, שב' הניח את היסודות הראשונים לתורת הסטאטיסטיקה ולכלכלה מדינית של העת החדשה.

C. Gioda, *La Vita e le Opere di G. Botero*, 1895; F. Meinecke, *Die Idee der Staats-Räson in der neueren Geschichte*, 1929; F. Chabod, *G. Botero*, 1934; A. Magnaghi, *Le Relazioni Universali di G. Botero*, 1906; id., *Processo e condanna di G. Botero*, in *Memorie della Accademia delle Scienze di Torino*, LXVIII, 1936; *La Ragion di Stado di G. Botero*, ed. L. Firpo, 1848.

י. ב. ס.

בּוֹי (Boy), כינוי ספרותי של טַדֵאוּשׁ זֶ'לֶנְסְקִי — Tadeusz Żeleński — (1874—1941), סופר פולני, שהצטיין כמתרגם לפולנית מן היצירות של הספרות הצרפתית ועסק גם בביקורת ספרותית ותיאטרונית, בפובליציסטיקה ובסאטירה בחרוזים. ב', שהיה רופא לפי מקצועו, התחיל את עבודתו הספרותית בתרגום ספרו של באלזאק Physiologie du mariage (1909), אח"כ פירסם כרך של סאטירות בשם Słówka (1913). את מאמרי הביקורת התיאטרונית שלו כינס ב10 כרכים בשם Flirt z Melpomeną (1920—1930). הוא הטעים, שהאנקדוטה היא מסמך היסטורי, שנותן ביטוי לאָפיו של סופר, והשתמש בה במחקרו הביקרתי. כן אהב להשתמש בהלצה ואף ב„שערוריה", כדי להפנות את תשומת לבו של קהל רחב לחיבור מסויים או לבעיה מסויימת. לתרגומיו הקדים מבואות רחבים, ומבואות אלה כינס בכרכים אחדים בשם Studia i szkice z literatury francuskiej (1922). בין השאר תירגם את ספרי מוֹנטֶסקְיֶה, מוליאר, פֶּדר של רַסִין, מַריווֹ (Marivaux), בּוֹמַרְשֶׁה (Beaumarchais), ווֹלְטֶר, שַטוֹבְּריאָן, ועוד. בס"ה פירסם כמאה ספרים. הוא היה אמן הלשון הפולנית וידע להתאימה לסיגנון החיבור שתירגמו; אמרו עליו, שהשתמש בשלושים סיגנונים שונים זה מזה. — ב' נרצח ע"י הנאצים ביחד עם פרופסורים אחרים של האוניברסיטה של לבוב.

K. Dębowski, *T. Żeleński-Boy*, *Pamiętnik literacki*, בקובץ 1946.

בּוֹיאוֹטְיָה (ביוו' Βοιωτία ἡ, בלאט' Boeotia), מחוז ביוון התיכונה. ב' גובלת במזרח בתעלות הים אטלאנטי ואֶוריפוס (בתקופה העתיקה: מפרץ־אֶובּוֹיָה ומיצר־אֶוריפוס);

במערב — במפרץ קורינתוס; בצפון — במחוז פיוֹתיס (בתקופה העתיקה: לוֹקריס אופּוּנטיה); בצפון־המערב — בפוקיס; בדרום — באַטיקה. משנת 441 לפסה"נ ואילך קשורה ב' באי אֶובּוֹיה ע"י גשר מתוח על פני מיצר־אֶוריפוס מול העיר כאלקי, במקום שרחבו של המיצר הוא רק 40 מ'. שטחה של ב' כ3,350 קמ"ר; מספר־אוכלוסיה כ110,000 (1953).

אע"פ שב' שוכנת לאורך המפרץ הקורינתי בדרום והים האֶובּוֹיאִי ומיצר אֶוריפוס בצפון־המזרח, אין בה נמלים נוחים, פרט לנמל־אַוליס במזרח, ומפני־כן לא נתפתחה ב' כמעצמה ימית. כמעט מכל צד מוקפת ב' רוכסי־הרים, בכללם הפארנאסוס (הגבוה בהרי־ב': 2,435 מ'), הקיתאַירון (1,410 מ') והֶליקון (1,750 מ') הנמצאים בגבולה הדרומי. המישור שבין ההרים מחולק לשניים ע"י הימה קוֹפַּאיס; ימה זו, והנהר קֶפיסוֹס הנשפך אליה, יצרו ביצות בסביבה. הימה וביצותיה, שיובשו ב1883/9 והפכו לאדמה פוריה, כיסו קודם לכן שטח של 250 קמ"ר ופני־המים היו בגובה של כ97 מ' מעל פני־הים. תושבי העיר אוֹרכוֹמֶנוֹס, שישבה צפונית־מערבית לימה, הצליחו, עוד בתקופה הטרם־היסטורית, ליבש את הימה וביצותיה ונתפרנסו בשפע מיבול האדמה הפוריה, אבל אויביהם בני תֵבַּאי סתמו את מוצאו של נהר קֶפיסוס — והימה חזרה ונתפשטה על־פני האדמה המיובשת. עד 1883 לא היה לימה מוצא גלוי אל הים; מימיה היו יוצאים דרך מחילות בהרי־הגיר ממזרח. היו שנים שבהן נעלמו המים כמעט כליל, והיו שנים שבהן לא ירדו המים אלא במידה מועטת, מפני שהמחילות נסתמו. סטראבון מסַפר, שפעמים היו עוברים בימה בסירות ופעמים היו הולכים בה ביבשה. הקופאיס או הקפיסוס הבויאוטי הוא הגדול שבנחלים העוברים באגן (לפנים: הימה). בקיץ משמשים מימיו להשקאתם של שדות־פותנה נרחבים. קטן מאגן־קופאיס הוא האגן של תֵבַּאי, הגדולה והחשובה בערי ב' בתקופה העתיקה וביה"ב. בדרומו של אגן זה עובר נהר אַסוֹפּוֹס הזורם למיצר אֶוריפוס.

מפני שב' מוקפת הרים ואינה גובלת אלא בתעלות־ים צרות, אקלימה הוא יבשתי וקשה מאקלימה של אַטיקָה. הקיץ חם בה ביותר באגנות, שאליהם מגעת הרוח מן הים לאחר שנתחממה בירידתה מן ההרים. יתכן, שהתנאים האַקלימיים הקשים של ב' סייעו במידת־מה ליצירת הטיפוס של האדם הבויאוטי, כבד התנועה והמחשבה, שהיה נחשל בהתפתחותו הרוחנית: הרי ביוון העתיקה נחשבו הבויאוטים למטומטמים ושימשו תכופות מטרה ללעגם השנון של האתונאים. — תושביה של ב' עוסקים ברובם בעבודת־אדמה ובגידול צאן. חלקם בתעשיה, במסחר, בספנות ובדייג של יוון הוא דל כיום כמו שהיה בעבר. בליבאדיָה (לֶבּאדֶיָה העתיקה), בירת המחוז, יושבים כ12,000 נפש, שמתפרנסים בעיקר על יבול הכותנה העשיר שבאגן־קופאיס. קטנה מליבאדיה היא תבאי.

א. י. בר.

היסטוריה. על הישוב הטרַם־הֶלֶני של ב' (ששטחה בתקופה העתיקה היה כ2,600 קמ"ר) נמנו שבטים שונים (לפי ההיסטוריונים היוונים היו אלה הקאדְמֵיים, הלֶלֶגים, המִיניאים, הפֶּלַסְגים, ועוד). אולם אין אנו יודעים עליהם הרבה. מן החפירות, שנערכו באורכומֶנוס (ע"ע), נתברר, שבתקופה המיקֵנית היתה קיימת כאן תרבות גבוהה, ויתכן שעם המיניאים (Μινύαι) היה נושאה של תרבות זו; בהומרוס (איליאס, ב', 511) כבר נזכרת אורכומנוס המיניאית כנבדלת מערי־ב'. את שמה קיבלה ב' מן השבט היווני של הבויאוטים, שפלשו לתוכה מצפון; לפי מקורות עתיקים (תוקידידס, א', 12, 3; סטראבון, ט', 401) באו הפולשים מתֶסאליה, וקירבת הניבים הבויאוטי והתסאלי (ששניהם משתייכים לדיאלקט האיאולי) מסייעת לדעה זו. הפולשים התיישבו בעיקר בחלקה הדרומי של ב' והקימו את תֵבַּי (ע"ע), שמאז ואילך שימשה מרכז לב' כולה. האיבה בין תבאי, שביקשה להשתלט על ב', מצד אחד, לבין הערים הקטנות (כגון אורכומנוס, תֶספִּיאַי, טאנאגְרָה, פְּלאטֵיאָה, ועוד), שהגנו על עצמאותן, מצד שני, משתקפת בכל ההיסטוריה הבויאוטית.

ערי־ב' היו מאורגנות בתוך „ברית" (τὸ κοινόν). בסוף המאה ה6 כבר שואפת תבאי להשתלט על ברית זו. עמדתה האנטי־פאטריוטית של תבאי במלחמה הפרסית־היוונית עירערה את השפעתה בתוך ב' והביאה לידי השתחררותן של הערים הקטנות, אולם באמצע המאה ה5 שוב תופסת תבאי את המקום הראשון בברית. על אירגונה של הברית הבויאוטית יש בידינו ידיעות מהימנות מפי היסטוריון אלמוני, שקטעים מספרו נכתבו על פאפירוס, שנמצא בעיר המצרית אוקְסִירִינכוס (יש סבורים, שהיסטוריון זה הוא תֶאופומפוס, ע"ע); תיאורו מתייחס לשנת 395 לפסה"נ. לדבריו היתה הברית הבויאוטית מורכבת מאחד־עשר חלקים; כל חלק היה מעניק לברית פקיד גבוה אחד (ה„בויאוטאַרכוס"), שולח 60 חברים למועצת־הברית ומעמיד 1,000 הופליטים (חיילים רגלים מזויינים בנשק כבד) ו100 פרשים לרשות הצבא המשותף של הברית. מתוך 11 החלקים הללו הקיפה תבאי ארבעה, אורכומנוס, וכן גם תספיאי, שני חלקים, טאנאגרה — חלק אחד, ואילו כל אחד משני החלקים הנשארים היה מורכב משלוש ערים קטנות. ע"י אירגון נבון זה היה תפקידה של כל עיר בתוך הברית מותנה בגדלה ובחשיבותה של העיר. בתוך הברית נהנתה כל עיר מאוטונומיה יחסית; המשטר בערים היה אוליגארכי מתון; דלת־העם היתה משוללת זכויות אזרחיות, שניתנו אך ורק לבעלי רכוש מסויים; המועצה של כל עיר היתה מחולקת לארבע קבוצות, שהיו מתחלפות בקביעות בהנהלת־העניינים. ב386 נתבטל אירגון זה בתוקף „שלום־המלך", שהחזיר לכל עיר ביוון את האוטונומיה שלה: תבאי הוכרחה להסכים לפירוקה של הברית, ששלטה בה. פירוק־העול של ההגמוניה הספארטאנית מתבאי הביאה לידי הקמתה של הברית מחדש, הפעם בשליטתה הגמורה של תבאי בב'. שליטה זו נסתיימה אחר הקרב בחאירוניאה (338), עם כניעתה של תבאי לפני מוקדון. לא עברו ימים מועטים ותבאי נהרסה ע"י אלכסנדר הגדול (335), אבל ב316 הוקמה שוב. במשך כל התקופה ההלניסטית נתקיימה הברית הבויאוטית כהתאחדות של ערי ב', ותבאי בכללן, ולפרקים אף השתתפה ברית זו במלחמותיהם של היוונים ברומי. אחר ש' 146 לפסה"נ (שנת־הכיבוש הסופי של יוון ע"י רומי) בטלה הברית ככות מדיני, אך הוסיפה להתקיים כאיחוד שבטי בעל מגמה דתית־פולחנית בלבד. תחת שלטונה של רומי ירדה ב' פלאים, ובתקופת־אוגוסטוס עוד עמדו על תילן, לפי עדותו של סטראבון, רק שתים מערי ב': תספיאי וטאנאגרה. השאר היו עיי־חרבות.

מצבה הגאוגראפי של ב' — הימְצאותה במרכז־יוון — גרם, ששימשה ארץ־מעבר לצבאותיהן של מדינות שונות,

ואדמתה שימשה שדה לקרבות מרובים, וביניהם לקרבות בפלאטיאה (479), טאנאגרה (457), לֶיקטרה (371) וחאירוניאה (338). הבויאוטים היו ידועים כחיילים מצויינים, ועל כך מעיד גם נצחונם המזהיר על הספארטאנים בלֶוקטרה. אולם מפני שהספנות והמסחר הימי היו זרים להם, נמנע מהם מלמלא ביוון תפקיד ראשון־במעלה, ונסיונו של אֶפַּמִינונדַס (ע״ע) לעשות את תבאי לעיר השלטת ביוון לא הצליח. הישוב הבויאוטי היה בעיקרו חקלאי; החיטה הבויאוטית היתה ידועה לשבח ביוון כולה. מותאמים לאופי החקלאי הנחשל של ב׳ היו גם פולחניה הדתיים. ב׳ היא ארץ של פולחנות עתיקים מאוד, ברובם מן התקופה הטרם־הֶלֵנית. כך יש לציין את שרידי הפטישיזם (פולחן של אבנים קדושות, בולי עץ, וכד׳), את פולחן אֵלֵי האדמה והשאול, את הפולחנות האכסטאטיים של דיוניסוס, אורְפֵוס, וכד׳. ביחוד היה רווח בב׳ פולחנן של האלות המקומיות, ששכנו במעיינות, בנהרות ועל ראשי־ההרים, כגון הנימפות, החאריטות, המוסות, ועוד. למרות מה שמבחינת כשרם הרוחני יצא לבויאוטים שם רע, הרי שמותיהם של הֶסיאודוס, פינדארוס והמשוררת קורינָּה — שכולם היו ילידי ב׳ — מעידים, שאף בהתפתחותה של התרבות היוונית לא היה חלקה של ב׳ קטן כלל.

Pausanias, IX; Strabo, IX, § 400 sq.; *Hellenica* Oxyrrh., XI (Ed. Meyer, *'Theopompos' Hellenica*, 1909, 92 ff., השווה *182 ff.*) וע״ע יון, ביבליוגרפיה.

א. צ׳.

בֻּוַיְהִיִים (Buwayhids, Buyids), שושלת של מושלים פרסיים, ששלטו בפועל בחלק המזרחי של החליפות במשך יותר ממאה שנה (945—1055). נקראת על־שם בויה (בפרסית بويه, לפי הניקוד הערבי: בֻּוַיְה — بُوَيْه), שהיה אביה של השושלת. שלושת בניו של בויה זה, שקודם לכן שימשו כחיילים שכירים בארץ דַילַם, דרומית לים הכספי, השתלטו על החליפות: עלי כבש ב934 את שיראז, בירת מחוז־פרס, חסן כבש ב935 את מחוז־מדי, ואחמד תפס ב945 את בגדאד. הראשון קרא לעצמו עִמאד אַלדַולה (משען השלטון), השני רֻכְּן אַלדַולָה (עמוד השלטון), השלישי מֻעִז אַלדַולָה (מעוז השלטון). בכינויים כאלה קראו לעצמם גם כל שאר בני השושלת. החליף אַלְמֻסתַכְּפִי הוכרח לעשות את מֻעִז אַלדַולָה לאַמִיר אַלְאֻמַרָה (נשיא־הנשיאים) והודח ב946 מן השלטון לאחר שניקרו את עיניו. בנו אַלְמֻטִיע (946—974) היה כלי־שרת בידיו של נשיא־הנשיאים. אך בני השושלת נסתכסכו זה בזה כשעלו על הפרק, עם מותם של האחים, שאלות של ירושה. לסוף ניצח עַדֻד אלדַולָה (זרוע השלטון), בנו של רֻכְּן אלדַולה, את יריביו ושלט לבדו עד 983. עדוד אלדולה, שהתחתן עם החליף החדש, אַלטַאִיע (974—991), העשיר את הארץ ע״י הבניינים המרובים שהקים בה, כגון מסגדים ובתי־חולים, ואף דאג לתיקון התעלות והבארות. כן משך לחצרו משוררים ומלומדים, והקציב כספי־תמיכה לעניים. בימי שלטון בנו בַּהָא אַלדַולָה (זוהר השלטון) פרצה מלחמת־אחים חדשה, וקרנה של השושלת ירדה פלאים; אעפ״כ צירף בנו של בהא, גַ׳לַאל אַלדַולָה (פאר השלטון), לשמו את התואר הפרסי ההיסטורי של „מלך המלכים". מ998 ואילך נקרעו חלקים מממלכת הב׳ ע״י שושלות אחרות, וב1055, כשכבשו הסלג׳וקים את בגדאד, בא הקץ לשלטונם של הב׳. — בתקופת שלטונם סבעו הב׳ מטבעות, שעליהם היו חרותים תאריהם: „אמיר" או „מלך".

Ph. Hitti, *History of the Arabs*, 470-473; Cl. Cahen, *Quelques problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq Buyide (Annales de l'Inst. d'études orientales d'Alger*, X, 1952, p. 399 ff.); B. Spuler, *Iran in frühislamischer Zeit*, 1952.

מ. פ.

בּוּיוֹן (Bouillon), שמן של (1) מדינה קטנה ושל (2) עיירה במחוז לוכסמבורג שבבלגיה הדרומית־מערבית.

(1) ב׳ (בערך 450 קמ״ר) היתה מ1023 דוכסות, שבעליה נקראו כולם בשם גודפרוא. כדי לכסות את ההוצאות, שהיו כרוכות בהשתתפותו של גודפרוא V (ע״ע) במסע־הצלב הראשון, משכן ב1095 את ארצו בידיו של ההגמון מליֶז׳ (Liège), וההגמונים של עיר זו החזיקו בתואר של דוכסי־ב׳ עד 1678. ב1482 מסר ההגמון את המינהל של ב׳ לרוזנים דֶה לַה מארק (de la Marck), שגם להם היה מאז התואר של דוכסי־ב׳. ב1591 עברו זכויותיהם (ע״י נישואים) לרוזנים לאטור ד׳אוברן (Latour d'Auvergne). מ1678 עד 1791 שלטו הללו בב׳ תחת חסותם של מלכי־צרפת. ב1793 סופחה הארץ לרפובליקה הצרפתית, ב1815 למלכות־הולאנד וב1830 לבלגיה.

(2) בעבר — עיר־הבירה של (1), כיום — עיירה בת 3,000 תושבים; יושבת בבקעה מיוערת של הארדֶנים (ע״ע), שבתוכה מתפתל נהר־סֶמוּאַ (Semois), המקיף את הצוק, שעליו עומדת הטירה של הדוכסים לבית־ב׳. משום חשיבותה הצבאית עברה ב׳ ביה״ב תכופות מיד ליד. המרשל הצרפתי ווֹבַּן (ע״ע) כינה אותה „המפתח לארדנים".

J. F. Ozeray, *Histoire de la ville et du duché de B.*, 2 vols., 1864[2].

בּוֹיטוֹ, אַריגוֹ — Arrigo Boito — (1842, פאדובה — 1918, מילאנו), מחבר וקומפוזיטור של אופרות איטלקיות. ב׳, בנם של צייר איטלקי ורוזנת פולנית, למד בקונסרוואטוריון במילאנו. ב1868 הציג ב„תיאטרו לה סקאלה" שבעיר זו את האופרה „מֶפִיסְטוֹפֶלֶה", שב׳ חיבר את הטכסט (על־יסוד אגדת־פאוסט) ואת המוסיקה שלה כאחד. אך אופרה זו לא עשתה רושם וזכתה לשלוש הצגות בלבד. הצלחתה הגדולה באה רק לאחר שהוצגה בבולוניה (1875) בנוסח מעובד. ב׳ לא הסתפק בעיבוד זה ועיבד את יצירתו שנית (ויניציאה, 1876). מ1889 עד 1897 שימש מנהל הקונסרוואטוריון בפארמה, חיבר טכסטים לאופרות הרבה, שהמפורסמים שבהם הם אלה שחיבר (בעקבות מחזות של שיקספיר) בשביל האופרות „אותלו" ו„פאלסטאף" של וֶרדי. כקומפוזיטור הושפע ב׳ על־ידי המוסיקה הגרמנית יותר משהושפע ע״י האיטלקית, וביחוד העריץ את יצירותיו הסימפוניות של בטהובן ואת הדראמאטיות שביצירותיו של ריכארד ואגנר. דבר זה גרם מתחילה למתיחות ביחסים בינו לבין וֶרדי, אולם לסוף הכיר ורדי בכשרונותיו הספרותיים המעולים של ב׳ ואף הושפע ממנו בדרכי התיזמור האופראי. אע״פ שכיום אין מרבים לבצע את יצירותיו של ב׳, מורגשת השפעתו עד היום ביצירותיהם האופראיות של קומפוזיטורים איטלקיים מרובים, וביחוד בדרך העיבוד הסימפוני שבהן.

W. Poeschl, *Arrigo Boito, ein Vertreter der italienischen Spätromantik*, 1939.

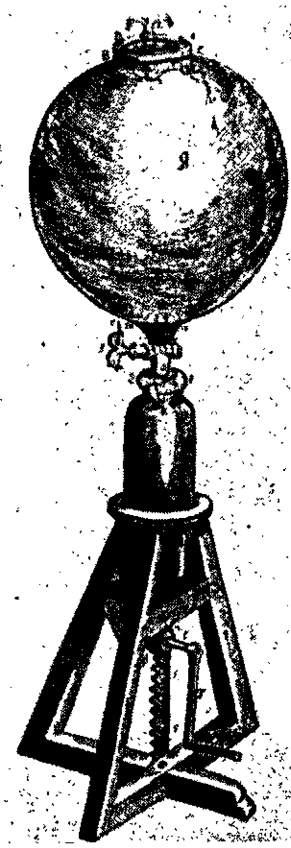
בּוֹיטֶנְזוֹרְךְ, ע״ע בֻּ׳יטֶנְזוֹרְג׳...

בּוֹיִים (לאט׳ Boii), בתקופה העתיקה — מן העמים הגאליים העיקריים. מקומות־מושבותיהם הראשונים אינם ידועים לנו. בנדודיהם ממערב למזרח חצו הב׳ את הרינוס והתיישבו בבוהמיה (שנקראה על שמם) ועל הדאנובה. גל אחד עבר את האלפים במחצה השניה של המאה ה5 לפסה״נ והתיישב מדרום לנהר פַּדוּס (פו) בסביבות הערים מוּטִינָה (Mutina, כיום מוֹדֶנָה) ופֶלְסִינָה, שנקראה בּוֹנוֹניה על שם הב׳ (כיום בּוֹלוֹניה). הב׳ נלחמו ברומים פעמים הרבה עד שהוכנעו. בקרב המכריע על־יד הימה הוואדימונית (בערך 285 לפסה״נ) נוצחו הב׳ עם בעלי־בריתם האטרוסקים (ע״ע). בערב המלחמה הפונית השניה הוכו הב׳ שוב על־ידי הרומים ליד העיר טֶלַמוֹן באֶטרוּריה (225 לפסה״נ). במלחמה הפונית השניה היו הב׳ בעלי־בריתו של חניבעל. הכנעתם הסופית בוצעה ב191 לפסה״נ ע״י הקונסול פובליוס קוֹרְנֵליוס סְקִיפִּיוֹ נַאסִיקָה. ארצם של הב׳ סופחה אל הפרובינציה גאליה הקיסאלפינית.

הב׳ שהתיישבו בבוהמיה נוצחו ע״י השבטים הבארבאריים שישבו בסביבתם, וחלק מהם נדד לארץ ההֶלְוֶטים. במסע ההלווטים ב58 לפסה״נ השתתפו, לדבריו של יוליוס קיסר, גם 32,000 איש מן הב׳. אחר מפלתם של ההלווטים הותר לב׳ להתיישב בארץ האֶדוּאִים.

Pauly-Wissowa, RE, III, 630–633; Grenier, *La Gaule et les Gaulois*, 1923; P. Ducati, *Storia di Bologna*, I, 1928.

בּויל, רוֹבֶּרט — Robert Boyle — (1691—1627), חוקר־טבע אנגלי; מאבותיו של מדע־הטבע החדיש.

מכונה פנוימטית שהתקין ר. בויל. תחריט מספרו New experiments physico-mechanical etc., 1660

נולד בארמון ליזמור שבאירלאנד כצעיר־בניו של המדינאי האנגלי־אירי ריצ׳ארד בויל, הרוזן מקוֹרְק. בילדותו נתחנך בבית־הספר של איטון ואח״כ בילה כמה שנים במסע חינוכי באירופה. בשנת 1641, כשהיה באיטליה, ביקר בין השאר בפירֶנְצֶה, במקום שהכיר את תורתו של גאלילֶאִי. ב1644 חזר לאנגליה ונצטרף לחוגם של החוקרים, שנמשכו אחר ה„פילוסופיה החדשה" (כלומר, אחר חקר־הטבע מיסודה של פילוסופית דֶקַרְט, ע״ע) ושנתרכזו בלונדון ובאוכספורד, במקום שב׳ קבע את ישיבתו בשנת 1654. בהשפעת מחקריו של גֶרִיקֶה (ע״ע) במשאבת־האויר פתח ב׳, בשיתוף עם רוברט הוק (ע״ע), בשורה של ניסויים (1657/9), שהיו מכוונים לשכלל את מבנה־המכונה, וסיים

רוברט בויל

במשאבה מתוקנת („מכונה פְּנֶוּמאטית"), שבה חקר את תכונותיו המכאניות של האויר. כשנתפרסמו התוצאות של מחקרו זה ב1660 הוכר ב׳ כאחד מגדולי החוקרים בדורו, וכשנוסדה „החברה המלכותית של לונדון לטיפוח מדע־הטבע" (1663) נמנה ב׳ עם חבריה הראשונים. ב1680 נבחר כנשיאה של חברה זו, אבל סירב לקבל את המינוי משום חששותיו הדתיים בעניני־שבועה. מ1668 ועד מותו ישב בלונדון.

ב׳ היה מן הראשונים בין חוקרי־הטבע, שהשליטו את הניסוי על ההשערה: אין לו לחוקר אלא מה שעיניו רואות, ורק על־פי תוצאותיו של הניסוי נחתך דינה של כל תורה מדעית, שאינה אלא דרך לגילוי האמת — הנחה צורך חקירה. בעיוניו הפילוסופיים הוא בוחן בשנינות גדולה את המושג „טבע" ומוציא מתָכנו את כל התכונות, שמצאו בו הוגים וחוקרים מבית־מדרשו של פַּרַצֶלְסוּס (ע״ע), שראו ב„טבע" מין גוף חי ופועל במחשבה ועל־פי תכליתיות מכוונות; וכן הוא מבטל את דעתה של הפילוסופיה האסכולאסטית בדבר מציאותן של „צורות עצמותיות" (סובסטאנציאליות) בטבע. לפי דעתו, אין ה„טבע" אלא ציבור (אַגְרֶגַט) של גופים, שהיוצר טָבע בו מתחילת־הבריאה חוקי־תנועה מכאניים, ודָיָן לשלוש איכויות, שתהיינה משמשות יסוד לביאור תופעותיו של העולם הגשמי, והן: גודל (magnitudo), צורה (במובן הגאומטרי) ותנועה במרחב. הגודל הוא שיעור בלתי־משתנה, שהוא תכונה קיימת בגוף הנידון. כל גוף מתחלק לחלקיקים זעירים, וחלוקה זו אינה גוררת שינוי באיכותו. הרחק מֵעֵבר לגבול־התחושה יש חומר אחד ויחיד במהותו, שכל פילוגי־איכויותיו שָׁרְשָׁם בגָדלם ובצורתם האָפיינים של החלקיקים בעלי השיעורים הקבועים. החלקיקים

נבדלים זה מזה בפעולתם על החושים; התנועה אינה משנה את מהותם של החלקיקים, אלא מְיַחֶדֶת להם אָפני תופעה ותפעולה שונים. היא עצמה אב־תכונה כגודל וכצורה, וצורתו של העולם הגשמי נקבעת ע"פ חוקים מכאניים, שהם מיוסדים על שלוש תכונות אלו וצירופיהן בלבד. — ב' הירבה לתאר ניסויים פיסיקאליים וכימיים מתוך כוונה להראות, שבכוחן של ההשקפה המכאנית־המאתמאטית ושל תורת־החלקיקים לבאר את תופעות־היסוד של הטבע. ניסויים אלה נגעו בשטחים שונים של הפיסיקה — אוירוסטאטיקה והידרוסטאטיקה, משקל סגולי, שבירה אופטית, גבישים, חשמל, אַקוסטיקה —, אך עיקר תרומתו של ב' הוא בתחום הכימיה ובזכות זו הוא נחשב ל„אבי הכימיה החדשה". ב' מגדיר את האֶלֶמֶנְט (יסוד כימי) כגוף שאינו קיים בהפרדה אלא קוא שותף בהרכָּבה בלבד, כלומר: שאפשר להראות ע"י הפרדה (אנאליזה) את מציאותו בתרכבות שונות כמרכיב בעל אותן התכונות הפיסיקאליות עצמן. הוא מבחין בין תערובת מכאנית לתרכובת כימית ומטעים, שהתרכובת הכימית מצויינת בהעלמת תכונותיהם של מרכיביה, מה שאין כן בתערובת מכאנית. ב' פּתח פרק חדש ופורה מאוד בכימיה האנליטית (ע"ע) והראה, שהאנאליזה ה„יבשה" (אש; פירוק פירוליטי), שהיתה מקובלת בין האלכימאים, אינה שיטה אנאליטית ממש, ופעמים היא אף מטעה; לעומת זה פיתח את שיטות האנאליזה ה„לחה" (חומצות; שיקוע בתמיסות) והראה על חשיבותו של הצד הכמותי שבאנאליזה (שקילה). הוא נתן תיאור של העובדה המכרעת בחימצון המתכות — שהתרכובת (התחמוצת) המתקבלת היא כבדה מן המתכת שנשרפה; אך לא עמד על העובדה, שהמתכת מתחברת עם יסוד שבאויר, והסיק, שאיזה יסוד שבאש מתאגד עם המתכת.

תגליתו המפורסמת ביותר של ב' בפיסיקה הוא החוק היסודי של האוירומכאניקה (ע"ע גַזים; תֶרמודינַמיקה), הנקרא על שמו ועל שם מַריוט (ע"ע) והקובע את היחס בין נפחה של כמות־אויר (גאז) נתונה לבין לחצה.

כאֶמפיריסטן מובהק סירב ב' לעשות את מדע־הטבע יסוד למטאפיסיקה ולתפיסת־עולם; את הכרת המציאות המוסרית והדתית שבחיי־האמונה לא העמיד על הניסיון המדעי. כחברו ניוטון (ע"ע), היה אף ב' ירא־שמים ואדוק במצוות־הכנסיה. כששלל את מציאותן של ה„צורות העצמותיות" בטבע, הוציא מכלל זה „צורה עצמותית" אחת, שאינה עניין אצל „טבע" — והיא הנפש המַשכלת. את מקורן של שלושת אבות־התכונות — גודל, צורה, תנועה — ראה באלוהים, שהטביע אותן בחומר ושהוא מפלג את החומר ומניע את חלקיקיו לפי סדר מסויים, שמתחייב מחכמתו בלבד. מתוך התעניינותו בתאולוגיה למד ב' לא רק יוונית, אלא אף עברית וארמית, ועסק בתרגומים של כתבי־הקודש ובחיבור של ספרים ומאמרים מחקריים ופולמוסיים בתאולוגיה. בצוואתו הניח קרן לעריכתן של הרצאות קבועות לשם ההגנה על האמונה הנוצרית מפני האתאיסטים, היהודים והמוסלמים.

חיבוריו החשובים ביותר של ב' הם: New Experiments Physico-Mechanical Touching the Spring of Air and its Effects, 1660; Defensio contra Linum, 1662 (בו נכלל „חוק־ב'"); Considerations Touching the Usefullness of Experimental Natural Philosophy, 1663, 1671; Chemista scepticus, 1680; De ipse natura, 1688; Origo formarum et qualitatum juxta philosophiam corpuscularem, 1688. כל כתביו של ב' יצאו ע"י ת. בֶּרץ' (Th. Birch) ב5 כרכים, 1744; ב6 כרכים, 1772.

K. Lasswitz, *Gesch. der Atomistik*, II, p. 261–293, 1890; F. Masson, *R. B. A Biography*, 1914; F. Dannemann, *R. B. (Die Naturwissenschaften*, II, 211, 225, 1921); L. T. More, *Life and Work of the Hon. R. B.*, 1944.

מ. ה. ב.

בּוֹיַן (Боян; ברומנית Boian), עיירה במחוז צֶ'רנוֹבצי באוקראינה המערבית. בימי האוסטרים היתה בתחום בוקובינה (ע"ע) בקרבת הגבול הרוסי (הבסאראבי) והרומני, ומתוך כך נודע לה ערך מסויים במסחר ובתחבורה, ואף שימשה בירת נפה. בימי השתייכותה לרומניה ואח"כ לס. ס. ס. ר. פסקה מלהיות על הגבול וחשיבותה בטלה. — בישראל נתפרסמה ע"י מה שבשנות תרמ"ו—תרע"ד ישב בה ר' יצחק בר' אברהם מסאדיגורה, נכדו של ר' ישראל מרוז'ין (ע"ע), ואליו נהרו חסידים הרבה מן הארצות השכנות. מאות חסידים נשתקעו בב' וע"י הקמתם של בניינים מסביב לחצר־הרבי נתפתחה ב', שהיתה עיירה כפרית, וקיבלה אופי עירוני. משנות ה90 של המאה ה19 ואילך שימש יהודי כסגנו של ראש־העיר. ב1910 מנתה ב' 7,000 תושבים, מהם כ1,200 יהודים. ב1914, בתחילת מלחמת־העולם I, נחרב הרובע היהודי של ב' והרוב של היהודים ברח ממנה. הרב מב' נמלט לווינה ושם נפטר. בניו, ששם־משפחתם היה פרידמאן, נקראו אף הם על שם עיר־מוצאם, התישבו בצ'רנובצי, בניו־יורק ובלייפציג. הלייפציגי, ששמו היה ר' ישראל, עלה בימי היטלר לארץ ונפטר בתל־אביב (בתשי"ג).

בֵּוִין, אֶרְנֶסְט — Ernest Bevin — (1881, וִינְזְפוֹרְד, מחוז סומרסֶט, אנגליה — 1951, לונדון) מנהיג־פועלים ומדינאי בריטי. ב', שנולד במשפחת־פועלים, לא קיבל בנעֻרותו כל חינוך מסודר ואף לא השלים את השכלתו בגיל מאוחר יותר. בצעירותו הצטרף לתנועת־הפועלים המקצועית, ועד מהרה עלה בדרגות־המנהיגות. ב1910 נבחר כמזכיר הכללי באיגוד הארצי של פועלי הנמלים, ב1921 — כמזכיר הכללי של איגוד פועלי־ההובלה, הסתדרות־הפועלים המקצועית הגדולה ביותר בבריטניה באותו זמן; וב1925 — כחבר המועצה הכללית של קונגרס הטרֵיד־יוניונים. ב1940 צירף צ'רצ'יל את ב' לממשלתו הקואליציונית, ובה שירת ב' כשר העבודה והשירות הלאומי עד פירוקה של הקואליציה הלאומית ביוני 1945. ב' הצטיין בתפקיד זה, וכשאַטלי הרכיב את ממשלת־ה„לֵיבּוֹר" ביולי 1945, מינה את ב' לשר־החוץ. ב' היה חסר את ההכשרה הרוחנית הדרושה לצרכיו של תפקיד זה. בין שרי־החוץ הבריטיים במשך מאתיים וחמשים שנה האחרונות לא נמצא אף אחד, שהשכלתו היתה מועטת כל־כך ומטענו התרבותי הכללי דל כל־כך כאותם שהיו לב'. ב' לא ידע כל לשון זרה, ואף נאומיו האנגליים נתייחדו בדלות־סיגנון וקְשי־ביטוי. ב' לא פירסם מעולם ספר או חוברת, הספר, שהוצא בשמו ב1942 („המעשה, שיש לבצעו"), אינו אלא קובץ נאומיו מתחילת מלחמת־העולם II.

צָרוּת אפקיו הבינלאומיים של ב' ומיעוט ידיעותיו בבעָיות המסובכות של מדיניות־החוץ הגבירו את תלותו בחבר הפקידים הקבועים במשרד־החוץ הבריטי. בשאלות העולמיות נקט בדרך כלל עמדה זהירה. הוא השתדל לשמור על הידידות הבריטית־אמריקנית וחתם על הסכם־היסוד של

הברית הצפון־אטלאנטית (אפריל 1949) ועל התקנון של המועצה האירופית (אוגוסט 1948). במשך שש שנות שֵירותו כשר־חוץ קשה לציין אף פעולה אחת במדיניות־החוץ, שבה התבלט באישיותו או ביזמתו. המבצע היחיד בתחום זה, שבו מילא ב׳ תפקיד אישי בולט, היה מאבקו נגד פתרון ציוני של הבעיה הארץ־ישראלית.

קודם שנתמנה כשר־חוץ נאם ב׳ לא־אחת נאומים פרו־ציוניים ואף הביע התנגדות ל„ספר הלבן" האנטי־ציוני ממאי 1939. ואולם לא עברו ימים מועטים משנתמנה כשר־החוץ וב׳ הודיע (בתחילת הסתיו של 1945) על החלטתה של הממשלה להמשיך „בינתיים" בביצועו של „הספר הלבן", ובכללו הסעיפים שאסרו על היהודים קניית קרקעות ברוב שטחה של הארץ והגבילו את העליה ל1,500 נפש לחודש (עד שתתמלא „המכסה הסופית" של 75,000 עולים). ב׳ ליווה את הודעותיו בשאלת־א"י בנאומים, שלא נעדרו מהם עקיצות כלפי הציונות, הישוב והעם היהודי. כך הדגיש בנאומו מ13 בנובמבר 1945, שארץ־ישראל אינה מוכשרת לפתור „את עיקר הבעיה היהודית" ושלעתיד לבוא יהא צורך לקבל את הסכמתם של הערבים לעליה יהודית נוספת.

שתי מגמות ציינו את מדיניותו של ב׳ כלפי הישוב והתנועה הציונית. ראשית, הוא ניסה לקבל את הסכמתן של אה"ב לתכניותיו בשאלת ארץ־ישראל; לשם כך הציע את הרכבתה של ועדה אנגלית־אמריקנית פַּריטֶטית, שתציע פתרון לשאלת ארץ־ישראל. הוועדה הורכבה ותפקידיה הוכרזו בלונדון ובוואשינגטון ב13 בנובמבר 1945. שנית, הוא ניסה לדכא ביד חזקה את תנועת־המרי, שצמחה בישוב, מתוך תקווה לגבש בו „יסודות מתונים", שיתפשרו עם המדיניות האנטי־ציונית. כששים אלף אנשי־צבא בריטיים רוכזו בארץ־ישראל, נוסף על חמשה־עשר אלף אנשי המשטרה המאנדאטורית. פעולת הדיכוי הגיעה לשיאה ב29 ביוני 1946, כשנעצרו (במחנה רְפיח) אלפים מבני הישוב, ואף כמה מחברי הנהלת־הסוכנות והוועד הלאומי הושמו במאסר בלַטרון. ואולם המאמץ הכפול של ב׳ לא הבשיל את הפירות, שקיווה להם. הוועדה האנגלית־אמריקנית תבעה הַתֵּר מִיָּדִי לעלייתם של מאה אלף פליטים יהודיים מגרמניה וביטול גזירות־הקרקע של „הספר הלבן".

ב׳ לא אמר נואש. הוא דחה ללא־שהיות את מסקנותיה של הוועדה האנגלית־אמריקנית והודיע על כוונתו לכנס „ועידה ארץ־ישראלית" בלונדון, שבה נועדו להשתתף ערבים ויהודים ביחד עם באי־כוחה של הממשלה הבריטית. לוועידה זו הכין ב׳ תכנית לפתרון־הבעיה, שהוקראה בבית הנבחרים הבריטי ב31 באוגוסט 1946 ע"י הרברט מוריסון (מפני שב׳ היה חולה באותה שעה) ומשום כך נתפרסמה — ללא כל יסוד עובדתי — בשם „תכנית־מוריסון". עיקרה של התכנית היה חלוקת השטח המאנדאטורי ל„קאנטונים", מקצתם ערביים, מקצתם יהודיים ומקצתם מעורבים. התפתחותו של הבית הלאומי היהודי הוגבלה בשתי דרכים: א) ע"י הכללת חלק קטן בלבד של הארץ בתחום הקאנטונים היהודיים; ב) ע"י הגבלת זכויותיהם של הקאנטונים בענייני פיתוח וקליטת־עליה. באה"ב נתקבלה התכנית באי־רצון, כיוון שסתרה את דעות הרוב של הוועדה האנגלית־אמריקנית. המו"מ, שהתנהל בלונדון עם היהודים והערבים (עם כל צד לחוד), נסתיים ללא תוצאות. הערבים דחו את התכנית מאחר ששיערו, שע"י הדיחוי יוכלו להשיג תנאים נוחים עוד יותר. היהודים דחו אותה, הואיל וראו בה את החנקתו של המפעל הציוני.

עם כשלונה של „הוועידה הארץ־ישראלית" הודיע ב׳ בבית־הנבחרים הבריטי, ב15 בפברואר 1947, שאינו רואה עוד כל תקוה לפתור את בעיית ארץ־ישראל במסגרת התכניות הבריטיות ושממשלתו מוסרת את כל הענין לדיונו והכרעתו של ארגון האומות המאוחדות. אפשר, שסברתו של ב׳ היתה, שאף האו"מ לא ימצא פתרון לבעיה הארץ־ישראלית, וכך יִמָּסֵר הענין — מחוסר ברירה — להכרעתה התפשית של ממשלת בריטניה. ואולם התפתחות־המאורעות היתה שונה מזו. לאחר דיון קצר במוסדות האו"מ העליונים נבחרה בעצרת ב15 במאי 1947 ועדת החקירה הארץ־ישראלית של האו"מ. הוועדה לא כללה נציגים של המעצמות הגדולות, אך הוכנסו לתוכה נציגים של „המערב" ו„המזרח" כאחד (יוגוסלאוויה נחשבה אז כמדינה פרו־סובייטית מובהקת). ב׳ ליווה את התמנותה של הוועדה בנאום אנטי־ציוני חריף בוועידת ה„לייבור", שנתקיימה בבורנמאות ב29 במאי.

לזכותו של ב׳ יש לציין, שמיהר להסתגל להקמתה של מדינת־ישראל. עוד בחדשי הקיץ 1948 הוחזרו ארצה המעפילים, שהוגלו לקפריסין. מדינת־ישראל הוכרה ע"י בריטניה, מתחילה דֶה־פַקטו ולאחר זמן־מה גם דֶה־יוּרֶה. בתקופת־חייו האחרונה ניסה ב׳ להגליד את פצעי היחסים הבריטיים־הישראליים. בשיחותיו עם שגריר־ישראל בלונדון תיאר את ימי המאבק הבריטי־היהודי — שהוא היה אחראי לו במידה מרובה כל־כך — כ„אי־הבנה מצערת".

א. לב.

בּויס־בַּלוֹ, כְּרִיסְטוֹפוֹרוּס הֶנְרִיקוּס דִידֶרִיקוּס — — Christophorus Henricus Didericus Buys-Ballot

(1817—1890), חוקר־טבע הולאנדי; מאבותיה של המֶטֶאוֹרולוגיה החדישה. ב״ב׳ היה פרופסור באוניברסיטה של אוּטרֶכְט, יסד את המכון המטאורולוגי ההולאנדי והיה מנהלו מ1857 עד 1889; כן היה מראשוני המְארגנים של הרשת הבינלאומית של תחנות מטאורולוגיות. פירסומיו הראשונים דנו בנושאים שונים של הפיסיקה והכימיה, אולם אח"כ עסק ב״ב׳ במטאורולוגיה בלבד. בין השאר המציא את האירוֹקלִינוֹסקוֹפּ (aeroclinoscope), — מכשיר לקביעת מקומו של מרכז המינימום ושל הגְראדיֶנט הבארוֹמֶטרי; הוא נמצא בשימוש עד היום.

על שמו של ב״ב׳ נקרא העקרון המטאורולוגי, שניסח אותו ב1857 (אע"פ שמטאורולוגים אחרים כבר הבחינו בחוק זה קודם לב״ב׳): (1) כשאתה נמצא בחצי־הכדור הצפוני וגבך נגד הרוח, נמצא השפל הבארומטרי משמאלך והרום הבארומטרי מימינך (והיפוכו של דבר בחצי־הכדור הדרומי); (2) במידה שגְדֵלה צפיפות האיזוֹבַּרים (ע"ע), בה במידה גוברת עצמת־הרוח. כחו של עקרון זה יפה רק בהגבלות מסויימות, ואעפ"כ הוא מאפשר להגיד מראש את התרחשותן של סופות, ומכאן חשיבותו המרובה לכמה ענפי־עבודה, שהם קשורים קשר ישר בתנאי מזג־האוויר, ביחוד לדייגות ולספנות.

בּוֹיסֶה, סִירִיל — Cyriel Buysse — (1859, נֶוֹלֶה, על־יד חֶנט — 1932, דֶרלֶה, על־יד חֶנט), סופר פלאמי. בבחרותו עבד בביה"ח של אביו, במקום שהכיר את בני

העם הפשוט. ב' היה אחד ממייסדיו של כה"ע „מעתה ולהבא" (Van Nu en Straks, 1893), וב1903 ייסד, ביחד עם ואן נַאוהויס וקוּפֶרוס את כה"ע „ארצות־השפלה הגדו־לות" (Groot Nederland). הוא היה יושב בקרבת חנט ובקרבת האג חליפות.

ב' כתב כ40 רומאנים ונובלות, שהחשובים בהם הם: „חייה של רוזה ואן דאלן" (Het leven van Rozeke van Dalen, 1906), „בשפעת החיים" (Het volle Leven, 1908), „הערוד" (Het Ezelken, 1910), „עמוד־ההוקעה" (De Schandpaal, 1928), ועוד. ב' היה ראליסטן מתחילת דרכו בספרות. בסיפוריו הראשונים ניכרת השפעתה של דודתו וירגיניה לוֹבֶלינג (Loveling), שהיתה ממייסדי הראליזם הפסיכולוגי בספרות הפלאמית, ולאחר מכן שימשו לו למר־פת אמיל זולה והסופר הבלגי קַמִי לֶמוֹנְיֶה. אעפ"כ משום לשוגם המגובשת וההסתכלות האובייקטיווית שבהם קרובים סיפוריו של ב' בעיקר לאלה של גִי דֶה מוֹפאסאן. ב' תיאר עפ"ר את השכבות הנחשלות ביותר של פלאנדריה — ואין עוד בספרות הפלאמית תיאור נאמן כשלו משכבות אלו. מן המחזות שחיבר זכה להצלחה ביחוד המחזה „המשפחה פֶּמֶל" (Het Gezin van Paëmel, 1903).

A. Mussche, *C.B.*, 1929; H. van Puymbrouck, *C.B. en zijn land*, 1929; R. Roemans, *Kritische bibliographie van C.B.*, 1931.

בּוּיסוֹן, פֶּרְדִינָן — Ferdinand Buisson — (1841, פאריס — 1932, אוּאַז), מחנך ומדינאי צרפתי. ב', שהיה בן למשפחה פרוטסטאנטית, היה ממניחי היסוד של בית־הספר החוּלוֹני הליבראלי בצרפת. ב1866/70 שימש מר־צה לפילוסופיה ולחקר הספרות המשווה באקדאמיה של נֶשַאטל (שווייץ). ב1879—1896 היה המנהל של רשת החינוך היסודי בצרפת, ומ1896 ואילך — פרופסור לחינוך בסורבוֹר־נה. בפעילות מדינית התחיל ב' ב1902, כשנבחר לבית־הנבחרים כנציגה של העיר פאריס מטעם המפלגה הראדי־קאל־סוציאליסטית. ב' הצטיין במלחמתו על מתן זכות־בחירה לנשים, והיה אחד מחבריה הפעילים של ה„ליגה למען זכויות־האדם". כן השתתף בעיבודם של החוקים לחינוך חובה ולחינוך בלא תשלום. ב' הוא ממבססיה של תורת החינוך החוּלוֹני, שצריך, לדעתו, להיות מושתת על יסודות ראציונאליים־מוסריים. אף את רעיונות הסולידאריות בין העמים והשלום הבינלאומי, שב' דגל בהם, ביקש להפוך לעקרונות חינוכיים. ב' היה מלוחמיו הנלהבים ביותר של רעיון חבר־הלאומים. ב1927 זכה, ביחד עם לודויג קוִידֶה (ע"ע), בפרס־נובל לשלום. עבודתו העיקרית היא ה„אנצי־קלופדיה הפדאגוגית" (Dictionnaire de pédagogie) ב7 כרכים (1882/93; 1911), שב' היה העורך הראשי שלה. מן החשובים בחיבוריו: „זכות ההצבעה של האשה", 1911 (Le vote des femmes) ו„האמונה החוּלוֹנית" (La foi Laïque), 1912.

C. Bouglé, *Un moraliste laïque, F. B.*, 1933; G. Weill, *Histoire de l'idée laïque en France au XIXe siècle*, 1929[2]

בּוֹיסְט, פְרִידְרִיךְ פֶרְדִינַנְד (Beust), אציל ומ1868 רוזן של ב' (1809—1886), מדינאי סאכסוני ואוסטרי. ב1836—1841 שימש פקיד דיפלומאטי סאכסוני בחצרות־המלכים בברלין ובפאריס; מ1841 עד תחילת 1849 היה ציר של סאכסוניה במינכן, לונדון וברלין. בפברואר 1849 נתמנה מיניסטר לענייני־חוץ בסאכסוניה וזמן קצר אח"כ קיבל עליו גם את המיניסטריון לענייני החינוך והדתות. התנגד בתוקף למהפכה של 1848 ובמאי 1849 דיכא בעזרת גדודים פרוסיים מרד, שפרץ בארצו. ב' סירב להכיר בחוקת־גרמניה, שעליה הוחלט בפראנקפורט במארס 1849, מפני שלא הסכים לוותר על ריבונותה הבלתי־מוגבלת של סאכסוניה. בדרך כלל היתה פעולתו מכוונת לכך, שהמדינות הבינתיות בגרמניה תקיימנה את עצמאותן בצד אוסטריה ופרוסיה — מה שהיה בניגוד לכוונותיו של ביסמארק, יריבו המושבע של ב'. ב1866 שיתף ב' את סאכסוניה, כבעלת־ברית של אוסטריה, במלחמה נגד פרוסיה, ואחר נצחונה של זו האחרונה התפטר (באוק־טובר 1866) מתפקידו כמיניסטר סאכסוני. באותו חודש עצמו נקרא לאוסטריה כדי לשמש בה כמיניסטר לענייני־חוץ. הוטל עליו להכין מלחמת־נקם נגד פרוסיה, והתנאי הראשון להצלחה במלחמה זו היה — כפי שסברו ב' ומצדדיו — חיזוקה הפנימי של אוסטריה. לתכלית זו השתדל לחסל את הניגודים בין חצר־הקיסר והונגאריה ובתחילת 1867 השיג את הפשרה האוסטרית־הונגרית (ע"ע אוסטריה־הונגריה, ע' 990). ב1868/69 ניהל ב' משא־ומתן סודי עם צרפת ואיטליה מתוך שאיפה להקים — בשיתוף עם מדינות אלו — חזית אנטי־פרוסית; תכנית זו נכשלה. ב1870, כשפרצה המלחמה הצרפתית־גרמנית, נתכוון ב' להתערב במלחמה על צידה של צרפת, אך נצחונותיה המהירים של גרמניה וגם עמדתם של הגרמנים באוסטריה הכשילו כוונות אלו. ב' השלים עם המצב החדש ומאז התייחס אל ביסמארק שלא מתוך איבה. ב1871 התנגד במרץ ובהצלחה לשינוי המבנה של הממלכה האוסטרית לפי התכנית הפֶדֶראליסטית, שמרד־בים היו אז תומכיה באוסטריה. ע"י כך עורר את כעסם של הסלאווים ושל המפלגות שתמכו בכנסיה הקאתולית (ב' היה פרוטסטאנטי). הוא התפטר מתפקידו כמיניסטר־החוץ ונעשה ציר של אוסטריה־הונגאריה בלונדון. מ1878 ואילך שימש כציר של ארצו בפאריס וב1882 הסתלק מן הפעילות המדי־נית. זכרונותיו „משלושת רבעי מאה" (Aus drei Viertel-jahrhunderten) נתפרסמו ב1887.

F. W. Ebeling, *Friedrich Ferdinand, Graf von B.*, 1870/1; M. Berger, *Die Ministertätigkeit des Grafen von B. 1866–1871*, 1947.

א. מ. י.

בּוֹיקוֹט, צְ'רְלז קַנִינְגַם — Charles Cunningham Boycott — (1832—1897), קצין בריטי ואח"כ מנהל־אחוזות במחוז מאיו (Mayo) באירלאנד הצפונית־מערבית. כשסירב, בקיץ 1880, להפחית את מיסיהם של האיכרים־החוכרים שבאחוזותיו, החליטה „אגודת האדמה האירית" (ע"ע אירלנד, ע' 227), ששום אדם לא יספק לב' מצרכים, שמשרתיו יעזבוהו, שלא ימסרו לו מכתבים, שיופסק כל קשר עמו. ב' היה מוכרח לעזוב את המקום והחוכרים ניצחו. עד מהרה חיקו איכרים אחרים באירלאנד את דוגמת חבריהם והכומר האירי ג'ון או'מאלי (O'Malley) כינה נוהג זה בשם ב', שמאז נעשה מונח בינלאומי לציון חרם ממין זה על אדם, מפעל, או אף אומה שלמה.

Adolf Weber, *Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit*, 1921[4]; F. Frankfurter and N. Greene, *The Labor Injunction*, 1930.

בויר, יוהן — Johan Bojer — (1872, בקרבת טרונדים —), סופר נורווגי. ב׳, שהיה בן־עניים, נתייתם בצעירותו וגדל בסביבה של איכרים ודייגים זעירים, ששימשה רקע לעלילותיהם של הטובים שבסיפוריו. ב׳ נעשה סופר לאחר שניסה את כוחו במקצועות שונים. שם יצא לו בזכות הרומאן הראשון שלו, „מצעד עממי" (Et Folketog, 1896), שמתאר בנעימה סאטירית את ההתרוששות הרוחנית של העם כשהמדיניות מבקשת לתפוס בו את מקומה של הדת. הרומאן הפסיכולוגי שלו „שלטון הכזב" (Troens Magt, 1903), סובב על הניצול, שמנצל האדם את האידיאל כדי לכסות על מגמותיו האמיתיות גם מעיני הזולת וגם מעיניו שלו. כן חשוב ספרו Den store Hunger, 1916 (עברית: „הרעב הגדול", 1928) על תקופת מלחמת־העולם I. למשרבחת שביצירותיו נחשב „הוויקינג האחרון" (Den sidste Viking, 1921) — רומאן על חיי הדייגים בנורווגיה. את יצירותיו של ב׳ הירבו לתרגם ללשונות האירופיות העיקריות, ובתקופה מסויימת היה פירסומו ניכר גם מעבר לגבולות ארצו. בנורווגיה עצמה זכה להוקרה בעיקר הודות לספריו, שבהם מתוארים דייגים ואיכרים בעלי תפיסת־עולם תמימה ופשטנית. ב׳ חיבר, בין השאר, גם מחזות, קבצי־אגדות, אך עיקר כוחו הספרותי הוא בתחום האפיקה. מלבד הרומאן „הרעב הגדול" ניתרגמו לעברית גם ספריו Vor egen stamme, 1924 (עברית: „המהגרים", תר"ץ) — מחייהם של מהגרים נורווגיים באמריקה, ו„שלטון הכזב" (1935).

G. Gad, *J. B.*, 1920; A. W. Porterfield, *B.s' Conquest of America*, 1923; P. La Chesnais, *J. B.*, 1932²

בוירדו, מטאו מריאה, הרוזן מסקאנדיאנו — Matteo Maria Boiardo, Conte di Scandiano — (1440 או 1441, סקאנדיאנו, בקרבת רג'ו אמיליה — 1494, רג'ו), משורר איטלקי. את שנות־חייו הראשונות בילה ב׳ בסקאנדיאנו — עיירה, שהיתה שייכת לרוזנים של ב׳. אח"כ הועבר על־ידי אמו (בת למשפחת־האצילים של סטרוצי) לפרארה, במקום שנתקרב ע"י דודו טיטו וספזיאנו סטרוצי, שהיה הומאניסטן מפורסם, ללימודים קלאסיים. ב׳ הגיע בלימודים אלה לידי דרגה גבוהה. שיריו הלאטיניים המרובים שחיבר נמנים על מבחר השירה הלאטינית של זמנו. ב׳, שנחשב כל ימיו ככליל־השלמות במעלות האביריות והיה אהוב על הכל משום הגינותו המרובה, נעשה בצעירותו אחד מן החצרנים המכובדים ביותר של הדוכס בורסו ד'אסטה, וביחוד של הדוכס ארקולה I, אחיו של בורסו, שירש את מקומו. ארקולה נתקשר אליו בקשרי־ידידות אמיצים ובשירותו פעל ב׳ מ1480 ואילך במודנה, כמושל המחוז של עיר זו, ומ1487 עד מותו — ברג'ו. הוא מילא את תפקידו כראוי, אבל העדיף, כנראה, כתיבת־חרוזים על טירחות־הממשלה, וביחוד בשנותיו האחרונות היו מעייניו נתונים בעיקרם לחיבור האפוס הגדול שלו, שהיה עתיד לקבוע לו מקום בין גדולי־המשוררים בעמו. לפי תכניתו היה אפוס זה, שב׳ התחיל בחיבורו ב1472, צריך לכלול מאה פזמונים (canti), אך מחמת פלישתו של שארל VIII, מלך־צרפת, לאיטליה ב1494 הוצרך ב׳ להפסיק את סיפורו באמצע, ורק הוסיף סטאנצה של פרידה, שהיא שופעת עצבות (פזמון 69, סטאנצה 26); מותו בסיפה של אותה שנה מנע ממנו לסיים את שירו.

יצירות־המשנה של ב׳ כוללות כמה תרגומים (הרודוטוס, כסנופון, לוקיינוס, אפוליוס וקורנליוס נפוס), קומדיה על טימון מאתונה, Il Timane (לפי דיאלוג של לוקיינוס), ושירים מרובים בלאטינית וביחוד באיטלקית: ה־canzoniere שלו (הנקרא בשם לאטיני Amorum libri tres — „שלושה ספרים של שירי־אהבה") — קובץ של סונטות וקאנצונות מלאות רגש ומושלמות בדרך הבעתן, פרי ההשראה של אהבתו לצעירה יפה, אנטוניה קפרארה (1469/76) — הוא ספר־השירים היפה והחשוב ביותר בספרות האיטלקית של המאה ה15.

יצירתו העיקרית, Orlando innamorato („אורלאנדו האוהב"), שיש בה 69 פזמונים (מתוך ה100, שנתכוון לכלול בה) ונתחברה בסטאנצות (ottava rima; הוצאה ראשונה, אך חלקית, ב1484), היא האפוס הראשון מן הסוג הנקרא „אבירי" (poema cavalleresco — צירוף של מעשי־גבורה של אבירים עם תסבכות של אהבה, מתוך שימוש מרובה בהמצאות דמיוניות, כגון כישופים, גילגולים, ענקים, מפלצות, פיות וכד׳), כלומר, הסוג שבו נתמזגה הסיפורת הקארולינגית בארתוריינית (ע"ע אפוס). בין האפוסים האביריים האיטלקיים נופל האפוס של ב׳ בחשיבותו רק מ„אורלאנדו המטורף" של אריוסטו (שנכתב כהמשך לסיפורו הבלתי־גמור של ב׳) ומ„ירושלים המשוחררת" של טסו (ע"ע). כרקע לסיפורו בחר לו ב׳ נושא נעלה ומלהיב (ביחוד אז, לאור פלישת התורכים לאירופה), שהאיטלקים ירשו אותו מן האפוסים הלאומיים הצרפתיים, כגון „שירת־רולאן", אלא שהפך אצל הזמרים העממיים האיטלקיים (cantastorie) — וגם אצל לואיג'י פולצ'י (ע"ע), שקדם לב׳ בטיפול בנושא זה ב„מורגנטי הגדול" שלו, — למטרה של לעג ועניין של גיחוך בלבד; נושא זה הוא המלחמה האגדותית של קארולוס הגדול נגד ה„סרצנים" או ה„פאגאנים" (pagani; ערב של עמים, מוסלמים ועכו"ם, מספרד ואפריקה עד „טרטריה" ו„קתי", כלומר, סין, שתוקפים את הנצרות כדי להשמידה). האפוס של ב׳ נפסק באמצע אותה מלחמה, כלומר, במצור, ששמו האליליים על פאריס לאחר תבוסה חמורה, שנחלו הנוצרים, ואילו אריוסטו, בהמשך שחיבר, גמר את המעשה בתבוסה מכרעת של הפולשים האליליים. ואולם מלחמתה של הנצרות על קיומה משמשת לב׳ רק מסגרת בלבד; העיקר בסיפורו הן הרפתקות־האהבה, שבהן מסתבכים הגיבורים משני המחנות, בעירבוביה רומאנטית, וביחוד הפלדינים, אורלאנו ורינאלדו, שהם ידידים ומתחרים על אהבתה של נסיכה מקסמת מקתי, אנג'ליקה, שהופעתה בין הנוצרים, בשעת תחרות־אבירים בפאריס, היא נקודת־המוצא לשלשלת ארוכה ומסובכת של אפיזודות, שב׳ הצליח לשלב לעלילה היסודית. אחדותה של עלילה זו נשמרת למרות שפע התמורות, הוואריאציות וההסתבכויות, שבאמצעותן מצטרפות לסיפור־האהבה המשולש של שני הפאלאדינים ושל היפהפיה המזרחית עוד עשרות דמויות של גברים ונשים, שאף הם כלולים באותו מעגל־קסמים של גבורה ואהבה. בין הדמויות, שהמציא ב׳ והוריש לאריוסטו ולשאר המשוררים באיטליה ומחוצה לה (כמו שהמציא והוריש להם את הנושא היסודי של אהבת־רולאנד), בולטים, נוסף על רינאלדו ואנג'ליקה, הנוצרים אסטולפו ופראו והאליליים רוג'רו ורודומונטה, וכן ברדמנטה, הנערה הלוחמת, ומרפיזה, מלכת־הודו.

מזיגת האביריות והאהבה שב„אורלאנדו האוהב" וכש־

רוּנוֹ של המשורר בהמצאת אֶפּיזוֹדות ובתיאוּרי דמויות ונוֹף, הקסימו את קהל־הקוראים של תקופת־הרנסאנס, ובמחצה הראשונה של המאה ה16 הופיעו כמה עיבוּדים סיגנוֹניים (מהם הצטיין ביחוד זה של פרנצ׳סקו בֶּרני, 1542) והמשכים (של ניקולא דֶלְיִי אֲגוֹסְטִינִי ואחרים), שהחשוב בכולם הוא „אורלאנדו המטורף" של אריוֹסטוֹ, שהרים את הסוג של האֶפּוֹס האבירי לדרגה גבוהה כל־כך של שלמוּת, עד שהטיל למשך כמה דורות צל על מפעלו של ב׳. רק הביקורת הרוֹ־מאנטית, וביחוד זו של דה סאנקטיס, לימדה שוב לראות בב׳ את האמן הגדול, שבשירתו חיה רוח־הרנסאנס.

M. M. B., *Tutte le opere*, ed. Zottoli; G. Reichenbach, *M. M. B.*, 1936; U. Renda, *M. M. B.*, 1941.

ת. פ.

בּוֹיָרִים, ע״ע אֲצִילִים, רוסיה.

בּוֹכוּם (Bochum), עיר בגליל צפון־הַרֵינוּס־וֶסְטפַלְיָה, בחבל הרוּר שבגרמניה המערבית. מספר תושביה כ290 אלף (1950). ב׳ יושבת במרכז של מכרות־פחם ומיַצרת קוֹקס ועטרן־פחם. כמרכּז קיימת בה תעשיה של מכונות לצרכי המכרות, בתי־יציקה של פעמונים, תעשיית־טאבאק ותעשיית־זכוכית, שהוקמה בה אחר מלחמת־העולם II. יש בה גם בתי מבשל־שכר. ב׳ נזכרת לראשונה במאה ה9. זכויות־עיר קיבלה ב1298 ו1324. ב1461 עברה לנסיכות קְלֶוֶה ובתחילת המאה ה17 לנסיכות־בְּרַנְדֶנְבּוּרְג (פרוסיה). בב׳ יש כנסיות מן המאות ה12 וה13 ומצודה מן המאה ה13. במלחמת־העולם II נהרסו כשני שלישים מבנייניה.

בּוֹכּוּס (Bocchus), מלך מאוּרֶטַניה בימי מלחמת יוּגוּרְטָה (ע״ע). ערב מלחמתו של יוגורטה, שהיה התנו של ב׳, ברומים, ניסתה משלחת בשם ב׳ להציע לסֶנאט הרומי ברית, אולם הסנאט דחה את ההצעה (111 לפסה״נ) וב׳ כרת ברית עם יוגורטה (108). אח״כ ניסו הרומים ללא הצלחה למשוך את ב׳ לצידם. הברית עם יוגורטה נתחדשה (106) וב׳, בראש פרשיו, כמעט הנחיל תבוסה את מאריוס בקירבת קירטה. המשא־ומתן בין ב׳ והסנאט נתחדש (105) ונסתיים בהסכם. לסוף הצליח סוּלָה בהבטחות גדולות להש־פיע על ב׳, שיסגיר את יוגורטה לידיה של רומי, ובזה נסתיימה המלחמה.

Sallustius, *Iugurtha*, 80–121; Plutarch, *Marius*, 8–32; *Camb. Anc. Hist*, IX, 124ff.

בּוּכֶנְוָלְד, ע״ע מַחֲנוֹת־רִכּוּז.

בּוּכְנֶר (Buchner), שני חוקרים גרמניים במדעי־הטבע.

1. **אֶדוּאַרְד ב׳** (*1860*, מינכן — *1917*, נהרג בחזית ברומניה), כימאי גרמני. ב1898 נתמנה פרופסור לכימיה בברלין, ב1909 — בבְּרֶסְלאוּ, ב1911 — בווירצבורג. ב׳ הקר את תהליכי התסיסה הכֹּהֳלִית ומצא, שתסיסת־הסוכר אינה תולדה מפעולתם של התאים החיים של השמרים, אלא היא נגרמת על־ידי פֶרְמֶנט (ע״ע) מסויים („צִימַזָה"), שאפשר להפרידו מתא־השמרים. בזה הכריע במחלוקת ההיסטורית שבין פַּסְטֶר (ע״ע) לבין לִיבִּיג (ע״ע) וסלל את הדרך לפני התפתחותה של הביוכימיה (ע״ע) במאה ה20 (ע״ע תסיסה; גליקוליזה). ב1907 ניתן לו פרס־נובל לכימיה.

2. **הַנְס ב׳** (1850, מינכן — 1902, שם), אחיו הבכור של 1. פרופסור להיגיינה במינכן. חוקר בבאקטריולוגיה, הוכיח לראשונה באמצעות הידקי הגחלת (ע״ע), שנסיוב־הדם מכיל חמרי־חיסון טבעיים, שמגינים על הגוף מפני מיקרואורגאניזמים, שחדרו לתוכו מן החוץ.

בּוּכְּסְטֶהוּדֶה, דִיטְרִיךְ — Dietrich Buxtehude — (1637, הֶלסינגבּורג, שוודיה — 1707, ליבק, גרמניה), אורגאניסטן וקומפוזיטור. יצירותיו לאורגאן וטכניקת־הנגינה שלו בכלי זה השפיעו השפעה מכרעת על יוהן סבסטין בַּךְ (ע״ע), שבימי־נעוריו הלך מרחק של מאות ק״מ ברגל כדי לשמוע את ב׳ והשתלם אצלו. ב׳ חיבר קאנטאטות, מוסיקה לאורגאן, ו„מנגינות־ערב" (לכלי נגינה), וכן חיבר שבע סויטות (שלא נשתמרו) לכלי־מנענעים, שבהן „תוארו בנאמ־נות טבעם וסגולותיהם של כוכבי־הלכת".

A. Pirro, *Dietrich Buxtehude*, 1913.

בּוּכְּסְטוֹרְף, יוֹהַנֶס (Johannes Buxtorf), שני מזרחנים שווייצים, אב ובן.

1. **יוהאנס בוּכּסטורף I** (1564—1629) שימש מ1591 עד מותו פרופסור לעברית באוניברסיטה של באזל. ב׳ עסק במשך שנים הרבה בהכנת מהדורה חדשה של המקרא בצירוף התרגום הארמי, המסורה והמפרשים העבריים העיקריים. בהגהתה של מהדורה זו העסיק שני יהודים וקיבל בשבילם רשיונות ישיבה בבאזל, שהישיבה בה היתה באותם הימים אסורה על היהודים. מתוך חקר־המקרא בא לעסוק גם בתורה שבעל־פה ורכש לו ספריה עברית הגונה. ב׳ עדיין החזיק בהשערה, שהיתה המקובלת בישראל, שלפיה הנקודות והטעמים קדומים הם ביותר. לצרכי מחקרו החליף ב׳ מכתבים עם יהודים בגרמניה, באמסטרדאם ובקושטה ועם חכמים נוצריים, וכמה ממכתבים אלה, שהם שמורים בספריית האוניברסיטה של באזל, משמשים מקור חשוב לחקר חיי־הרוח בזמנו. הספריה שלו, שהוגדלה ע״י בנו ונכדיו, נרכשה ב1705 ע״י הספריה הציבורית בבאזל. — ב׳ חיבר ספרים הרבה בלאטינית; רובם חזרו ונדפסו כמה פעמים (עד המאה ה19), ואחדים מהם גם ניתרגמו לכמה מלשונות־אירופה, ומתוכם שאבו חכמים נוצריים את ידיעותיהם בדיני ישראל וספרותו. יחסו ליהודים לא היה חיובי. החשובים שבספריו הם: Jüden Schul, 1603 (שלאחר זמן הורחב וניתרגם ללאטינית בשם Synagoga Judaica); Praeceptiones grammaticae de lingua hebraea, 1605; Lexicon hebraicum et chaldaicum, 1607; Institutio epistolaris hebraicae, 1610.

2. **יוהאנס בוּכּסטורף II** (1599—1664) היה בנו ותלמידו של 1. אחר מות אביו ירש את כהונתו באוניברסיטה של באזל (1630), שבה נתמנה ב1654 גם כפרופסור למקרא. הוא השלים את כתבי אביו ופירסמם. בין השאר החליף מכת־בים עם מנשה בן ישראל ועם חכמים יהודיים אחרים באמ־סטרדאם, האמבורג, איטליה וקושטה. חליפת־מכתביו שמורה בספריות של באזל וציריך. כאביו, טען גם ב׳ לקדמותו של המקרא לפי נוסח המסורה. את הכתב העברי המקורי ראה בכתב המרובע ולא בכתב השומרוני; הניקוד נקבע לדעתו, לכל המאוחר, בזמנו של עזרא הסופר. בשאלות אלו נסתבך בפולמוס עם לואי קַפֶּל (ע״ע), שטען לקדמותו של הכתב השומרוני, אולם דעתו של ב׳ נתקבלה לסוף ע״י הכנסיה השווייצית (1675). ספרו העיקרי הוא De litterarum Hebraicarum genuina antiquitate (1643). ב׳ היה הראשון,

שתירגם את „מורה נבוכים" (1629) ואת „הכוזרי" (1660) ללאטינית וכן הירבה לתרגם מתוך כתביו של דון יצחק אברבנאל.

סולובייטשיק־רובשוב, תולדות בקורת המקרא, 52—53;
REJ, VIII, 74–95; XIII, 260–76; ZfhB, II (1897), 94.

בּוֹקְסִיט (bauxite), מינראל שעיקרו אֲלוּמִינָה ושהוא משמש מקור טבעי ראשון להפקת אלומיניום (ע"ע). הב" נתגלו ב1821 על־ידי פ. בֶּרְתִיֶה (P. Berthier) בלֶה בּוֹ (Les Baux) שליד אַרְל בדרום־צרפת, ומכאן שמם; אח"כ נתגלו ב" במקומות מרובים בחלקי־עולם שונים.

הב" שייכים לאדמות לַטֶרִיט (ע"ע), והם מתהווים באקלים טרופי מתוך בלייתם של סלעים קרבונאטיים או מַגְמָתיים, שהם עשירים באלומיניום. בבְלָיָה בתנאים טרופיים ניתק הקשר בין האלומיניום ובין הסיליקה, שקיים בסלע המקורי, וקרום־הבלייה מורכב מתערובת של תחמצות־ברזל ואלומיניום. התנהגותן השונה של שתי תחמצות אלו לגבי מי־הבלייה, שהם בעלי אלקאליניות שונה, מביאה לידי הפרדתן החלקית של שתי התחמצות זו מזו. הב" הם סלעים קרקעיים דמויי־חרסית (אך ללא תכונות פלאסטיות), בעלי צבעים לבנים, אפורים או חומים; מִבְנָם הוא עפ"ר נקבובי ולפעמים פִיזוֹלִיטִי. הם מורכבים מהידרוֹכְּסידים ואוֹכּסידים של אלומיניום וברזל ביחסי־כמויות שונים, עפ"ר בצירוף של אחוז מסויים של תחמוצת־טיטאן, ולפעמים גם של מאנגאן. כדי שישמשו כחומר־גלם להפקת האלומיניום צריך שהב" יכילו יותר מ50% של Al_2O_3, ולא יותר מ10% של SiO_2 ו20% של Fe_2O_3.

הארצות העיקריות בהפקת ב' לפי סדר חשיבותן כיום הן: סוּרִינָם, גואיאנה הבריטית, אה"ב, צרפת, אינדונֶזיה וברית־המועצות. שש ארצות אלו מייצרות כ83% של התפוקה העולמית, שהגיעה בשנים האחרונות ליותר מ8 מיליון טון לשנה.

קרוב ל80% של הב' משמשים בתעשיית־האלומיניום; השאר — בתעשייתם של חמרי־שחיקה ובהכנת האלומיניום סוּלְפַטִי וכְלוֹרִידִי וכן נתרן אלומינַטִי. בזמן האחרון הולך וגדל השימוש בב' ליצירת חמרים יציבים מבחינה מֶכאנית וכלפי טמפראטורה גבוהה וכמיקאליים; לבני־ב' וכד'.

A. Lacroix, *Les latérites de la Guinée (Nouv. Arch. Mus. Hist. Nat.*, 5., 1913); H. Harrassowitz, *Laterit (Fortschr. Geol. Pal.*, 4, 253, 1926); C. S. Fox *Bauxite and Aluminous Laterite*, 1932; J. G. De Weisse, *Les Bauxites de l'Europe Centrale (Bull. Lab. Géol. Min. Géophys. Univ Lausanne*, No. 87, 1948).

י. ב.

בּוֹכְּסֶרִים, ע"ע סִין, היסטוריה.

בּוּכָרָה (Bukhara; Бухара), מחוז ברפובליקה הסובייטית אוּזְבֶּקִיסְטַן (ע"ע). שטחו כ127,000 קמ"ר ומספר־אוכלוסיו כ600,000 (1953). הוא גובל בדרום בשני המחוזות האוזבֶּקיים קאשה־דארְדְין (במערב) וס:רְחאן־דארדין (במזרח), בצפון — ברפובליקה האוטונומית קארָה־קאלְפאק הנכללת באוזבקיסטאן, במערב — בר. ס. ס. הטוּרְקְמֶנית ובמזרח — בקאזאכית.

מחוז־ב' נמצא כולו בערבות המישור של טוּרָן (ע"ע). רובו מכוסה חול שטוח או חולות־גליים (בצורת חרמש) ומיעוטו — רמות, גבעות, בקעות ועמקים ללא־חול. חולות־ב' הם חלק ממדבר קִיזִיל־קוּם („חול אדום" בלשונות התורכית). הרמות והגבעות אינן רצופות והן המשך צפוני־מערבי לשלשלות ההקמטה ההֶרְצִינִית (ע"ע אסיה, המפה הגאולוגית; כרך ד', עמ' 851). גובה השיא העליון בב', ששמו אַק טאוּ, הוא 930 מ' ומקומו בלב האיזור ההדרי. עורק־החיים של ב' הוא עמק בית־השְׁלָחִים של נהר זֶראוושאן, הבא מן ההרים שבמזרח וחלקו התחתון עובר בב'. ממנו מסתעפות זרועות והרבה תעלות קדומות, שמוציאות את מימיו להשקאה. הנהר מידלדל והולך ולסוף הוא פוסק בחולות ואינו מגיע לאַמוּ־דַרְיָה (ע"ע), שבכיוון אליו הוא זורם. בשנים גשומות מתפזרת שארית־המים שבקצהו בביצות. נהר שני, ששמו קאשקָה־דאריה, זורם מדרום־המזרח בכיוון לזֶראוושאן ונפסק אף־הוא בחולות לאחר שרוב מימיו מוצא להשקאה. רק קצהו נמצא במחוז־ב'. זולת עמקיהם של הנהרות הללו וזולת חלק מן הגדה הימנית של נהר־אמו, יש במחוז־ב' שטחים ראויים לישוב קבוע רק ברמות ובגבעות הגבוהות, שמידת־המשקעים בהן היא מרובה יותר, וכן בבקעות, שבהן מצויים מי־תהום בעומק לא מרובה.

ה א ק ל י ם בב' הוא יבשתי קיצוני כבשאר חלקי־טוראן. הטמפראטורה הממוצעת בצפון היא בינואר $-5°$ ביולי — $27.5°$; בדרום — $0°$ ו$30°$. בשנה יש כ150 ימי־קפאון. באמצע הקיץ מנשבות רוחות יבשות חזקות, שמורידות את הלחות היחסית בצהרים עד 20%. מידת־המשקעים בצפון־המערב היא כ50 מ"מ לשנה; בדרום היא מגעת עד כ150 מ"מ ובראשי־ההרים — ליותר מ500 מ'.

ה ח ק ל א ו ת בב' תלויה בהשקאה והיא תופסת כ1.6% משטחה. היא עוסקת בגידול כותנה, עצי־פרי (בכללם עצי־תות לגידול תולעת־המשי), גפנים וירקות. השטחים שאינם מכוסים חול משמשים איזורים של מרעה לסוסים ולעדרי הבקר והצאן של השבטים הנודדים בהם. בב' מגדלים הרבה כבשי־קאראקול משום העורות היקרים של טלאיהם (אחת מסחורות־היצוא החשובות של אוזבקיסטאן). ה ת ע ש י ה מעבדת את היבול החקלאי, ביחוד את סיבי הכותנה וזרעוניה ואת עורות הקאראקול. מלאכת:המחשבת הקדומה בצורפות ואריגה, שבה הצטיינה ב' מיה"ב ואילך, נתמעטה עוד בימי שלטון־הצארים מפני ההתחרות של תוצרת בהח"ר, ובימי שלטון הקומוניסטים כמעט נעלמה.

תושביו של מחוז ב' הם מוסלמים ס:ניים. רובם הגדול אוּזְבֶּקים ומיעוטם טוּרְקְמֶנים (נודדים) וטאג'יקים וקצת יהודים. הישובים החשובים נמצאים כולם בעמק הזֶראוושאן: בּוּכרה (ע"ע), עיר הבירה, קאגאן, הסמוכה לה מדרום־המזרח, גיזְ'דוּבַאן, במעלה נהר־זראוושאן, וקאראקול, בקצהו התחתון.

א. י. בר.

ה י ס ט ו ר י ה, — ס ו ֹ ג ד ִי א ַ נ ָ ה, — ב' העיר נזכרת לראשונה בשנת 630 לסה"נ ע"י הצליין הסיני הְסִין־טסאנג (Hsün-Tsang) בשם פוּ־הוֹ. השם הקדום של העיר היה גֶ'מְקֶנְט. מקור השם ב' הוא, כנראה, במלה הסאנסקריטית ViHĀRĀ, „הנסתרת מן העולם". שם זה שובש לתורכית־מונגולית לשם בּוּכאר (Bukhar). ב' הארץ ובקעת נהר־זראוושאן היו ידועות עד התקופה המוסלמית בשם סוֹגד או סוֹגדיאנה (Sogdiana), ותושביה, שנקראו בשם סאקים, השתייכו על הגזע האיראני ודתם היתה דת זאראתוסטרה. אחר מלחמת הדיאדוכים (ע"ע) נעשתה סוגדיאנה חלק ממדינת בַּקְטְרִיָה (ע"ע). במאה ה1 לסה"נ השתלטו בב'

העיר והארץ השבטים התורכיים הנודדים יואה־צ׳י (Yue-Chi), ששלטונם התפשט מב׳ עד הודו ושגורשו משם ב450 ע״י האפטאליטים או ה„הונים הלבנים" (ע״ע הונים). הונים אלה נמצאו במצב של מלחמה מתמדת עם פרס, פעם בהצלחה ופעם שלא בהצלחה, ולאחר מאה שנה הוכו ע״י השבטים התורכיים בוכאר־חודאת (Bukhar-Khudat), ששלטו בשטח שבין האוכסוס (אמו־דאריה) והאיאכסארטס (סיר־דאריה). התורכים־המונגוליים הביאו לסוגדיאנה את הבודהיזם. ומאחר שהצטיינו בסבלנות דתית, חיו תחת שלטונם בסוגדיאנה אלה בצד אלה בני דת זאראתוסטרה, בודהיסטים, נוצרים נסטוריינים ויהודים.

טראנסאוכסאניה. ב672 פלשו הערבים לאיזור־הנהריים של מרכז אסיה וכבשו את הערים בייקנד, סאמארקאנד, קש וקארשי. ב709 נכבשה ב׳ ע״י קוטיבה. בתקופת שלטון הערבים בארץ (709—874), היתה ב׳ חלק ממדינת־חוראסאן. המוסלמים כינו את ב׳ הארץ בשם מא ורא אלנהר (ما وراء النهر) „עבר הנהר", ומכאן השם טראנסאוכסאניה בלשונות האירופיות. ב׳ העיר נקראה „בוכארה אי שריף" — „ב׳ המיוחסת". הערבים כפו את האיסלם על האוכלוסיה הפרסית, הבודהיסטית והנסטוריינית. ב767 עורר אחד בשם מוקאן תסיסה דתית, שבכוחה שלט במשך 15 שנה והשפעת תנועתו נמשכה זמן־מה גם אחר נפילתו. ב820 נתמנה בב׳ כמושל הפרסי טאהיר — המושל הפרסי הראשון מטעם החליף. משרתו של טאהיר עברה בירושה לצאצאיו. בסוף המאה ה9 שלטה בטראנסאוכסאניה במשך 145 שנה שושלת הסאמאנידים, שבזמנם פרחה הארץ. הערים ב׳ וסאמארקאנד נעשו מרכזים דתיים ואמנותיים. ובאותו זמן התפתחה בה הלשון הפרסית, שעד אז דוכאה ע״י הערבית. בימי האמיר אסמאעיל (892—907) נקרעה טראנסאוכסאניה מעל חוראסאן ונעשתה מעצמה חזקה, שנתפשטה מן הערבה בצפון עד המפרץ הפרסי בדרום, בואך בגדאד במערב. ב1004—1133 שלטו הסלג׳וקים (ע״ע) כמעט בכל המזרח המוסלמי, אבל שלטונם בטראנסאוכסאניה היה שלטון להלכה בלבד, ואילו למעשה נמצא השלטון בידי מושלים מקומיים, שקצתם נמנו על השבט התורכי, יוגור. הערבית היתה לשון־הדת, הפרסית — לשון־העם והתורכית לשון־השליטים. עם נפילת הסלג׳וקים שימשה טראנסאוכסאניה סלע־המחלוקת בין הקרחאן (המושל) היוגורי לבין חורזם (ע״ע).

ג׳ינגיז חאן וטימור לנג. ב1218 חדר לטראנסאוכסאניה ג׳ינגיז חאן בראש 600,000 מונגולים. ב1220 נכבשה ונחרבה ב׳ העיר, לאחר שנערך בה טבח המוני ושרידי־תושביה נמכרו לעבדים ולשפחות. ב1221 נסתיים כיבושה של טראנסאוכסאניה על־ידי ג׳ינגיז לאחר שהארץ הפכה לשממה. עם חלוקת האימפריה של ג׳ינגיז (1224) נפלה טראנסאוכסאניה בחלקו של בנו צ׳אגאטאי, ומאז נקראה בשם החאניות של צ׳אגאטאי. שלטון צאצאיו של ג׳ינגיז חאן בב׳ נמשך כמאתים שנה. בתקופה זו שימשה הארץ שדה־קרב לעריצים מונגוליים, שבמרוצת־הזמן נתאסלמו. הפלישה המונגולית שינתה את ההרכב האתנוגראפי של טראנסאוכסאניה: היסוד התורכי דחק את רגליו של היסוד האיראני. במידה שנתמעטה השפעת צאצאיו של ג׳ינגיז, בה במידה גברה השפעתם של היוגוריים. ב1369 כבש טימור את טראנסאוכסאניה, שעיר־הבירה שלה, סאמארקאנד, נעשתה מרכזה של אימפריה, שהשתרעה ממדבר גובי עד ים־מארמארה ומנהר־אירטיש עד נהר גאנגס. כשמת טימור נתפוררה האימפריה שלו וצאצאיו שלטו (1405—1500) בטראנסאוכסאניה בלבד.

האוזבקים והחאניות הבוכארית. לערך ב1500 פלשו מן הצפון האוזבקים התורכו־מונגוליים וכבשו את טראנסאוכסאניה, שנצטמצמה בתקופת־שלטונם לחאניות של ב׳. מנהיג האוזבקים הפולשים, מוחמד שאבאני, יסד שושלת, ששלטה בב׳ מ1510 עד 1597. אחריה שלטה שושלת האסטראחאנידים (1597—1739), מצאצאי החאן האסטראחאני האחרון, שברח לב׳ לאחר שאסטראחאן נכבשה ע״י מוסקווה. בימיהן של שתי השושלות הללו נמצאה ב׳ במצב מלחמה עם פרס מזה ועם חורזם מזה. מן השאבאנידים נתבלט עבדול אללה חאן (1555—1597), שקישט את ב׳ בבוסתנים ובנה בה מדרשות, מסגדים, בתי־מרחצאות, בתי־מלון וגשרים. בזמנו היה קיים קשר־דואר סדיר בין ב׳ וארצות אחרות. וב׳ נעשתה מרכז מוסלמי ראשון במעלה. אחר האסטראחאנידים באה השושלת המאנגיטית, שהתייחסה על ג׳ינגיז חאן ושבניה (שנקראו אמירים) שלטו בב׳ עד מלחמת־האזרחים הרוסית.

השלטון הרוסי. ב1675 שוגרה משלחת לחאן של ב׳ מטעם הצאר אלכסי מיכילוביץ׳ (ע״ע). פיוטר הגדול ניסה פעמים אחדות לקשור קשרים עם ב׳. באמצע המאה ה19 הפכה טראנסאוכסאניה לארץ־מריבה בין רוסיה לבין אנגליה. ב1842 הוצאו להורג בב׳ שני קצינים בריטיים. האמיר של ב׳, סעיד מוזאפר א־דין חאן, תמך במתנגדיה של רוסיה, שכבר שלטה אז באיזור סיר־דאריה, ובכלל זה בטאשקנט. ב1866 היכה המצביא הרוסי רומאנובסקי את צבא־ב׳ על־יד אירג׳אר, והאמיר הכריז על „מלחמת־מצוה". ב1868 כבש הגנרל הרוסי קאופמן (ע״ע) את סאמארקאנד. במאי 1868 הוכה צבא האמיר מכה ניצחת, וכתוצאה מכך נחתם חוזה־שלום ב23 ביוני של אותה שנה, שלפיו ויתרה ב׳ לטובת רוסיה על הבקיות (המחוזות) של סאמארקאנד, קאטה־קורגאן, פנג׳קנט, אורגוט. מה שנשאר בידי החאן של ב׳ הפך לארץ־חסות. 1868 היכה הצבא הרוסי, לפי בקשת האמיר, את צבא בנו בכורו קאטה־טיוריה, שמרד בו. 1873 קרעו הרוסים מעל חיוה שטחים אחדים וסיפחו אותם לב׳. 1876 החזירה רוסיה לב׳ את הבקיות היסאר וקוליאב. 1877 נתרחבה האמירות בכיוון אל דרום־המזרח. לצרכי פיקוח על האמירות יסדו הרוסים ב1888 את „ב׳ החדשה" או „קאגאן", במרחק של 13.8 ק״מ מב׳. הודות לאוכלוסיה הרוסית שלה נעשתה ב׳ החדשה בזמן מלחמת־האזרחים מרכז השלטון הבולשווי. ב1920 ברח האמיר מב׳ לאפגאניסטאן. ב1921 פרץ בב׳ (בעיקר במזרחה) מרד הבאסמאצ׳ים הפאן־מוסלמיים ופאן־טוראניים נגד הרוסים, בהנהגתו של אנוור (ע״ע) פחה, שהגיע לכאן בנובמבר 1921. באוגוסט 1922 דיכא הצבא האדום את התנועה הבאסמאצ׳ית ואנוור נפל בקרב. ב׳ הוכרזה ל„רפובליקה סובייטית עממית". ב1924 נעשתה ב׳ העיר מרכז אדמיניסטראטיווי של מחוז (округ) ב׳, שנכלל בתחומי „הרפובליקה הסוציאליסטית הסובייטית האוזבקית".

Н. Ханыков, Описании Бухарского ханства, 1843; A. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 1864; id., *History of Bokhara*, 1873; V. Barthold, *Turkestan down to the time of the Mongol Invasion*, 1927; J. Castangé, *Les Basmatchis*, 1927.

א. את.

היהודים בב'. עדותו של הכרוניסטן הערבי אִבְּן אַלְפֻוַטִי (מן המאה ה13) על מיסטיקן וקוסם מוסלמי קנאי, שאיים ב1240 על היהודים והנוצרים בב' בהשמדה, היא העדות הקדומה ביותר שנשתמרה על קיומו של ישוב יהודי בב'. אין ספק בדבר, שהאיום הנזכר לא הוצא לפועל, ונראה, שיהודי־ב' לא נפגעו קשה אף מן הכיבושים המונגוליים בימיהם של ג'ינגיז חאן וטימור לנג. ידיעות ממקורות של יהודי־ב' עצמם מעידות על פעילות רוחנית עצמאית בתוכם במאה ה17 בימי הסיכסוכים ומלחמות־האחים שבין השושלות היריבות בפרס. במאות ה17—ה18 קמו בב' מלומדים, משוררים ומתרגמים יהודיים, שטיפחו את הספרות והשירה היהודית בניבם המיוחד — הטאג'יקי. עדויות אנתרופולוגיות ועדויות אחרות מלמדות, שיהודי־ב' הם מבחינה תרבותית ולשונית צאצאיה של יהדות־פרס, אלא שמשום ריחוקם מפרס עברה עליהם תקופת־התפתחות עצמאית וזו גרמה להתהוותו של שבט ישראלי, שנפרד מעט־מעט מן היהדות הפרסית.

יוֹסֵף יְהוּדִי ופעולותיו. המלומד החשוב ביותר בין יהודי־ב' במאות ה17—ה18 היה יוסף יהודי (1688—1755) — נציגו של אותו זרם ספרותי, שראשיתו במשוררים היהודיים־הפרסיים שאהין ועִמְראני. הוא חיבר שיר־תהילה למשה רבנו ושיר אֶפי בשם „הַפְת בְּרַדְרַאן" („שבעת האחים"), שיסודו במדרש על שבעת האחים ואמם שמתו על קידוש־השם. הוא חיבר גם פירוש („תפסיר") ל„מגילת אנטיוכוס", שירי־שבח לאישים מתקופת־המקרא, כגון אליהו, ושירים אחרים, שבאחדים מהם מובא שמו באקרוסטיכון. יצירותיו מקובלות עד היום בין יהודי־ב' הדוברים פרסית.

יוסף יהודי פעל ונתפרסם גם כמתרגם של שירת יה"ב, בתוכן „זמירות" משל ישראל נג'ארה, שנכללו בקבצי־השירה היהודיים־פרסיים, כגון „ישמח ישראל". בימיו קמה בב' אסכולה שלמה של משוררים יהודיים, שחיברו דברי־שירה בפרסית־יהודית ע"פ הדוגמה של יצירותיו. החשובים במשוררים אלה היו: (א) **בנימין בן מישאל**, הידוע גם בשם „אַמִינַה", שפירסם תרגום פרסי־יהודי של מגילת־אסתר במשקל שירי ותירגם כמה משיריו של שלמה בן גבירול, כגון „אזהרות" ו„יגדל"; (ב) **אלישע בן שמואל**, שהוא ידוע גם בשם „מוּלָא רַאגִב". הוא תירגם לפרסית־יהודית את „ברלעם ויושפט", לפי התרגום העברי של אברהם בן חסדאי, הידוע בשם „בן המלך והנזיר"; (ג) **אִבְּרָהִים אִבְּן אַבּוּ אַלְחַ'יְר**, שחיבר את השיר האפי „חְ'דָאִידַאד", המתָנה את גורלו הטראגי של סוחר יהודי בשם נתנאל (חְ'דָאִידַאד), שעמד בפני כל הבטחותיהם ופיתוייהם של המושל המוסלמי ושכניו וסירב להתאסלם, ומת על קידוש־השם. יצירה זו, שהיא אחת מן היצירות הנאות ביותר, שנתחברו בניב של יהודי־ב', משקפת את תנאי־החיים המדיניים והדתיים של יהודי־ב' במחצה השניה של המאה ה18.

קרוב לסוף המאה ה18 חלה הפסקה בפעילות הרוחנית של יהודי־ב'. היצירות בניב הפרסי־יהודי לא השפיעו הרבה על חיי ההמונים היהודיים בב', כי תפוצתם היתה מוגבלת בחוגי השדרות העליונות בלבד, שנטמעו בתרבותה של הסביבה הלא־יהודית, באופן שמאותו זמן ואילך, נתרוששה יהדות ב' מבחינה רוחנית עד כדי כך, שעמדה על סף חורבנה הדתי הגמור.

האיש, שהכניס שינוי יסודי במצבם של יהודי ב' מבחינה זו היה ר' יוסף מערבי, יליד טֶטוּאַן שבמארוקו, שהתישב בצפת בסוף המאה ה18 וב1793, כשהיה אך בן 20 שנה, נתמנה כשליחה הרשמי של קהילת צפת אל יהודי־ב'. מעט־מעט הנהיג ר' יוסף זה בקהילות־ב' את מנהגי דת־ישראל ובהשפעתו אף שיגרו שליח לקושטה, וילנה, ליוורנו וקופוסט, כדי לרכוש בערים אלו ספרים, וכן הביא ר' יוסף זה לב' סופר סת"ם לשם כתיבת ספרי־תורה. דחיפה נוספת להתעוררות ההכרה הדתית־הלאומית של יהודי־ב' באה להם מפליטי־מֶשְהֶד. לאחר שהיהודים בעיר פרסית זו הוכרחו להתאסלם ב1838, ביקשו להם מפלט בקהילות היהודיות של אסיה המרכזית, וחלק מהם הגיע גם לב', שבה חזרו ליהדות בגלוי. במסירותם ובאמנותם ליהדות אימצו את קשרי־האחווה בין פזורי־ישראל בכל אסיה, וביחוד בב'

תנאים מדיניים וכלכליים. מספר היהודים בב' העיר באמצע המאה ה19 נאמד ב800 משפחות או ב5,000 נפש. הם חיו בגטו ואסור היה להם לדור מחוצה לו. כמו־כן נאסר עליהם לרכב על סוס בגבולות העיר. נגזר עליהם לשאת כובעים בעלי צורה וצבע מסויימים ואף נתחייבו בתשלומי מיסים מיוחדים.

קהילת־ב' היתה מורכבת בעיקרה מבעלי־מלאכה וסוחרים, אורגים, רוקחים, ובעיקר יוקבים — מקצוע, שהשתתפו בו גם הארמנים. בידי היהודים היה מונופולין על המסחר במשי ועל צביעתו: משי צבעותי נחשב בב' לתוצרת יהודית. כסוחרי־משי ומייצרי־משי נודעו יהודי־ב' במסחר הבינלאומי, ובמאה ה19 עמדו הרבה מהם בקשרים עם פרס, הודו, ורוסיה האירופית, אע"פ שאך מעטים מהם היו בעלי־הון.

בתחילת המאה ה19 יצאו כמה מיהודי־ב' לארץ־ישראל. מספר מרובה של יהודים דוברי־פרסית יצא מב' וערי אסיה אחרות לא"י כמעט בעת ובעונה אחת עם התעוררותה של תנועת „חיבת־ציון" ברוסיה — וכפי הנראה, ללא כל קשר והשפעה מצידה. יהודי־ב' התישבו כמעט כולם בירושלים. ב1889 יסדו בה „אגודת חובבי ציון", וב1893 בנו בה שכונה, שכינוה גם בשם „רחובות", שבמרוצת־הזמן נעשה המרכז של יהודי ב' דוברי־פרסית (ע"ע ארץ־ישראל; ירושלים).

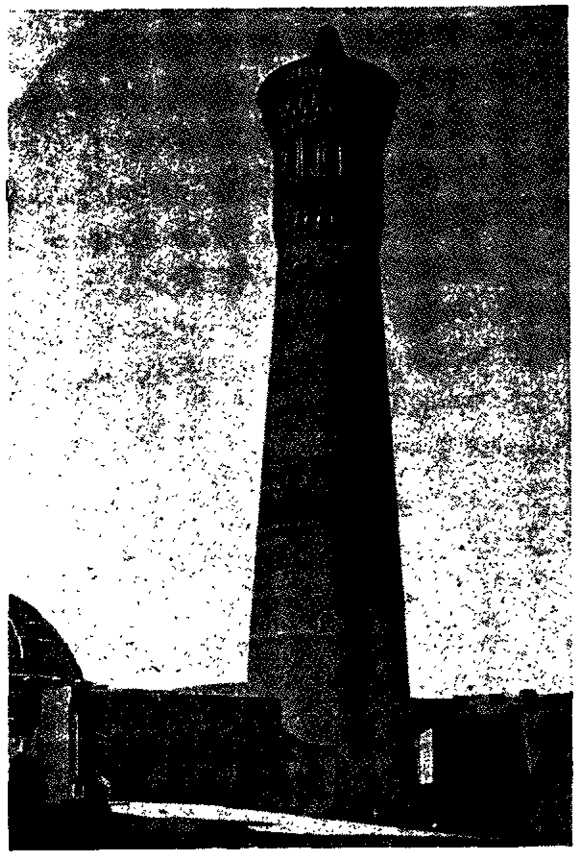
אפרים ניימרק, מסע בארץ הקדם, 1859; אברהם יערי, ספרי יהודי בוכרה, ירושלים, 1942; יצחק בן־צבי, נדחי ישראל, ירושלים, 1953, עמ' 61–89; Baron de Meyendorf, *Voyage d'Orenbourgh à Boukhara fait en 1820*, 1826; *The Travels of Rabbi David D'Beth Hillel from Jerusalem through Arabia, Koordistan Part of Persia and India to Madras*, 1828; W. J. Fischel, *Israel in Iran*, in *The Jews, Their History, Culture and Religion* ed. L. Finkelstein, 1949, pp. 817–858; W. J. Fischel, *The Bible in Persian Translation*, in *Harvard Theological Review*, 1952.

ו. י. פ.

בּוּכָרָה (Bukhara), עיר־הבירה של מחוז ב' באוּזְבֶּקִיסְטַן.

מספר תושביה כ60,000 (לפי מפקד 1939: כ50,000).

ב' יושבת בנוה־מדבר פורה, בגובה של 330 מ' מעל פני־הים, במקום התחברות העמקים של נהר זֶראוושאן ונהר קוּשְקָה־דארין. להתפתחותו של ישוב עירוני גדול בב' גרמה לא רק הסביבה החקלאית העשירה אלא גם מה שהמקום הוא צומת־דרכים. בב' עוברת אחת מן הדרכים החשובות באסיה המרכזית — זו שמקשרת את אִירַן (ע"ע) וחופי הים הכספי עם סַמַרְקַנְד (ע"ע) וטַשְקֶנט (ע"ע) ועם „דרכי־המשי" הבאות מסין. מסוף המאה ה19 עוברת בב' מסה"ב של אסיה המרכזית, ובימי הסובייטים נסללה מס"ב מב' לסטאלינאבאד, בירת הרפובליקה הסובייטית הטאג'יקית. — אקלימה של

המינארת שעל שם קאליאן בעיר בוכארה, נבנה לערך במאה ה12

ב' הוא יבשתי; הטמפראטורות הממוצעות הן: בינואר — 2.4°+, ביולי — 26°; המינימום והמאכסימום הם: 22°- ו44°+; מידת-המשקעים השנתית הממוצעת היא 135 מ"מ. עד לפני שנים מועטות השתמשה ב' במים מתוך אמות-מים פתוחות, שהובאו מכמה ברכות אל הרחובות; בזמן האחרון הותקנה אספקה בצינורות סגורים. העיר העתיקה מרוכזת מסביב למצודה קדומה, שעומדת על גבעה; בתיה בנויים מלבֵנים בלתי שרופות וסמטותיה צרות ומפותלות. כבשאר הערים בארצות-האִסלאם בנויים חדרי-הבית מסביב לחצר פנימית. העיר ב' שימשה—עד שנסללה מס"ב אליה—מרכז לשיירות ולמסחר, ומאותה תקופה נשתיירו בה קאראוואנסַרַאִים (מלונות לשיירות) מרובים. ב' היא מרכז למלאכת-מחשבת בצורפות ובחרושת-הנחושת, באריגה ורקמה, וקודם השתלטותם של הקומוניסטים היתה גם אחד מן המרכזים החשובים בעולם המוסלמי לתורת-האִסלאם, למדע ולאמנות. מפני-כן זכתה לכינוי אֶש-שֶׁריף (האצילה, הקדושה). מרובים בה המסגדים והמדרשות (בתי-מדרש), שכמה מאלה הם בעלי ערך אמנותי. כיום קיימים בב' מרכזי-תעשיה חדשים ובהם בתי-חרושת לעיבוד של כותנה, צמר, משי, עורות-קאראקול (לפרוות), בתי-בורסקאות ומַסְבֵּנות. אע"פ שלשון הרוב הגדול של תושבי-הארץ היא אוזבֶקית, לומד עכשיו רובם של ילדי ב' בבתי-ספר שלשון-הלימודים בהם היא רוסית. מקום שני מבחינה זו תופסים בתי-הספר, שלשון-הלימודים בהם היא טאג'יקית—שהיא לשונם של העירונים (ובכללם היהודים); רק מיעוט קטן מבקר בבי"ס אוזבקיים.

ארמון האמיר בבוכארה

החשובים בבנייני-התפארה, ששרדו בב', הם בניין-הקבר של המושל איסמעאיל (ע"ע ארדיכלות באִסלאם) מן השושלת הסאמאנית (מת 907), המִנארֶת לתפילה שעל שם קאליאן, שהוקם במאה ה12 (גבהו 45 מ'), המצודה, המשמשת כיום בית-נכות ארצי, ושלש המדרשות מן המאות ה16 וה17.

א. י. בר.

בוּכָּרִין, נִיקוֹלַי אִיוַנוֹבִיץ' — Н. И. Бухарин — (1888—1938), מנהיג קומוניסטי רוסי. בקיץ 1917 עמד בראש הבולשוויקים במוסקווה. בישיבה היחידה של „האסיפה המכוננת" הכל-רוסית (אור ל6 בינואר 1918), נשא ב' את הנאום מטעם הסיעה הבולשווית. בזמן המו"מ על חוזה-בריסק עמד ב' בראש „האופוזיציה השמאלית" בקומוניזם, שהתנגדה לעמדתו של לנין (שדרש שלום בכל מחיר). ב1918 פעל בשליחותה של הממשלה הסובייטית בברלין לשם ניהול ההפיכה מטעם „ברית ספארטאקוס". כשנוסד הקוֹמִאינטֶרן (ע"ע) ב1919 היה ב' מראשיו. אע"פ שב' התנגד לעמדה האופורטוניסטית של לנין בשאלה הלאומית ובשאלת חוזה-בריסק, נמנה ב' על תלמידיו האהובים ביותר. בצוואתו מזכיר לנין את ב' בין ששת יורשיו האפשריים. ב' היה התֵאורטיקן החשוב ביותר של המארכסיזם הבולשווי בתקופת-לנין. חיבוריו העיקריים הם: „הכלכלה המדינית של הראנטיה" (Политическая экономия рантье, 1919) — ביקורת מארכסיסטית-אורתודוכסית על תורת ה„אסכולה האוסטרית" בכלכלה של בֶם-בַּוֶרק (ע"ע) בנוגע ל„ערך הקיצוני"; „המשק העולמי והאימפריאליזם" (Мировое хозяйство и империализм, 1918), שבו רואה ב', כלֶנין, באימפריאליזם את הדרגה האחרונה-בזמן של הקאפיטאליזם; „הכלכלה בתקופת המעבר" (Экономика переходного времени, 1920) — תיאור המעבר מקאפיטאליזם לסוציאליזם מנקודת-מבט בולשווית; „האימפריאליזם וצבירת הקאפיטאל" (Империализм и накопление капитала, 1925) — פולמוס נגד רוזה לוכסנבורג (ע"ע), שהסתייעה במארכס בתיאור שנתנה

מדילדול ההמונים כתוצאה מן הקאפיטאליזם. מפורסמים היו בשעתם החיבורים הפופולאריים של ב', ביניהם „תורת המטריאליזם ההיסטורי" („Теория исторического материализма")— ספר־לימוד פופולארי על הסוציולוגיה ברוח מארכסיסטית, ו„האלפבית של הקומוניזם" (Азбука коммунизма, 1919) שנכתב ביחד עם פּרֵאוֹבּראזֶ'נסקי. ב' היה פעיל ב„מלחמת הדיאדוכים" הרוסית אחר מותו של לנין. עד 1928 היה בברית עם סטאלין נגד טרוצקי, ואח"כ נגד זינובייב וקאמֶנייב. מפורסמת קריאתו של ב' לאיכרים: „התעשרו!". ב1928 קמה ה„אופוזיציה הימנית" (ב', ריקוב, טומסקי), שהטיפה להמשכת הנא"פ והתנגדה במיוחד למדיניות האגרארית של סטאלין. ב1938 נערך במוסקווה משפטם של ב' וחבריו, שנסתיים בהוצאתו של ב' להורג.

א. אח.

בּוּל, בּוּלָאוֹת, ע"ע פִּילָטֶלִיזְם.

בּוּל, אוֹלֶה בּוֹרְנֶמַן — Ole Bornemann Bull — (1810—1880), כנר נורוגי. הופעתו הפומבית הראשונה נתקיימה כשהיה בן 9, אך הוריו רצו, שיהא תאולוג. ב' החליט להקדיש את חייו למוסיקה וב1829 ערך את סיורי־הקונצרטים הראשון שלו בנורווגיה, שהכנסותיו איפשרו לו לנסוע לפאריס. כאן שמע את פאגאניני, השתלם לפי שיטת־נגינתו וערך קונצרט ב1831. מאז היה מסייר בחלקים שונים של העולם. ב' היה מעוניין מאוד בנסיונותיהם של הקומפוזיטורים הנורווגיים ליצור מוסיקה נורווגית מקורית וסייע בידם. ב1850 ייסד תאטרון נורווגי. סיגנון־נגינתו נבע מחשתדלותו לטפח טכניקה של נגינה מותאמת לכינור הנורווגי המסָרתי „הארדאנגֶר". ב' חיבר גם מוסיקה לכינור.

בּוּל, גִ'וֹן — John Bull — (1562°—1628), קומפוזיטור אנגלי, מגדולי המוסיקאים בתקופת אליזאבת I. למד מוסיקה במקהלה המלכותית בלונדון וב1582 קיבל משרת אורגאניסטן. המלכה אליזאבת I תמכה בו ובהשפעתה נתמנה פרופסור למוסיקה ב„גְרֶשאם קולֶג'" שבלונדון. ב1601 נסע ליבשת־אירופה — כנראה, בשליחות מדינית. מ1613 עד סוף ימיו ישב באנטוורפן. על יצירותיו המוסיקאליות החשובות נמנות אלו שחיבר בשביל וירג'ינאל — כלי־המנענעים, שהיה חביב על המלכה אליזאבת. ב' חיבר קרוב ל150 פאנטאסיות, ואריאציות וקטעי־מחול, ומלבד זה גם מוסיקה לכלי־מיתר. חיבוריו לכלי־המנענעים הם יצירות־אמנות מַבריקות, אע"פ שהן נופלות מיצירותיהם של אחרים בתחום זה בפיוטיות ובכוח־אמצאה.

M. H. Glyn, *About Elizabethan Virginal Music and its Composers*, 1924.

בּוּל, גִ'וֹרְג' — G. Boole — (1815—1864), מאתמאטיקן אירי; מיוצריה של הלוגיקה הסמלית. ב' שימש מ1849 פרופיסור בקווינז קולג', קוֹרק. הוא היה מן הראשונים שנוכחו בדבר, שאפשר לטפל בסמלים של האופֶראציות המאתמאטיות ללא תלות בסמלים המספריים. ב' פירסם כמה מחקרים מאתמאטיים מקצועיים, אך עיקר חשיבותו היא במַה שפיתח ראשון שיטה סמלית־אלגבראית יעילה לטיפול בשאלות לוגיות שונות ובמַה שהראה, שענפים מסויימים של תורת־ההגיון הם אנאלוגיים במידה מרובה לאלגברה, שעֶרכי־משתַנֶיהָ מוגבלים ל0 ול1 (ה„אלגברה הבוליאנית"). ביכורי־מחשבתו בתחום זה פירסם ב' ב1847 בספרו „הניתוח המאתמאטי של הלוגיקה" (The Mathematical Analysis of Logic); אח"כ הרחיב והִשלים את תורתו בספר „מחקר בחוקי המחשבה" (An Investigation of the Laws of Thought, 1854; מהדורה חדשה, 1951), שכולל בין השאר ניסיון להוכיח שהתחשיב הלוגי שלו חל גם על תורת־ההסתברות. מחקריו של ב' לא זכו בשעתם לתשומת־הלב שהם ראויים לה, אך בזמננו ראה ב. ראסל בב' את ה„מגלה של המאתמאטיקה הטהורה".

חיבוריו המאתמאטיים העיקריים של ב' הם: Treatise on Differential Equations, 1859; Treatise on the Calculus of Finite Differences, 1860, 1865.

ב1952 יצא לאור הספר Studies in Logic and Probability ובו הוצאה חדשה של „הניתוח", מאמרים שונים של ב' והביוגראפיה שלו.

י. ב. ח.

בּוֹל, פֶּרְדִינַנְד — Ferdinand Bol — (1616, דורדרכט — 1680, אמסטרדאם), צייר וחָרָט הולאנדי. לב' יצא שם בדורו, ואילו בזמן החדש מיעטו לכתוב על יצירתו, ועל אישיותו ידוע אך מעט. הוא היה מתלמידיו של רמבּראנט, ובטעות נהגו ליחס את יצירותיו למורו, למרות מה שרק המשובחות שבהן מצדיקות טעות זו. ב' נזכר בכמה מסמכים רשמיים: ב1640 העיד בבית־המשפט לטובתו של רמבּראנט; ב1652 נעשה אזרח של אמסטרדאם, ולאחר שנה נשא באותה עיר אשה; ב1669 נשא אשה שניה. הוא נתפרסם כצייר־דיוקנות; כמו־כן צייר תמונות על נושאים דתיים והשתתף בקישוטו של בית־העיריה באמסטרדאם (כיום: ארמון־המלכות). ציוריו הטובים ביותר — אלה שטבוע בהם חותם־סיגנונו של רמבּראנט — הם מן הזמן שקדם ל1660; מאותה שנה ואילך צייר לפי הנוסח המקובל והתקרב לסיגנון שהיה רווח בין ציירי־החצר. תמונותיו מצויות במוזיאונים מרובים באירופה: „גברת באה בימים" (1642), בברלין; קבוצת־דיוקנות (1657), במוזיאון הממלכתי באמסטרדאם; דיוקן של אנגל דה רויטר (1669), במאוריטסהויס שבהאג, ועוד. אחת מן האנושיות ביותר שבהן היא „מנוחה בשעת הבריחה מצרימה", לשעבר בגלריה בדרֶזדן. הרבה מתמונותיו של ב' הועתקו ע"י חרטים. את רישומיו ותחריטיו, שאף הם קרובים ברובם בסיגנונם לאלה של רמבּראנט, ייחסו בטעות לכמה אמנים אחרים. ב' היה מורו של הצייר גוטפריד קֶנֶלֶר.

A. Bredius, *Self-portraits by F. Bol (Burlington Magazine*, XLII, 1923, pp. 72–82) id., *Rembrandt, Bol or Backer?* in *Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstag*, 1927; id., *Künstler-Inventare*, 1915–22, p. 312; Hofstede De Groot, *Self-portraits by F. Bol (Burlington Magazine*, XLIII, 1923, pp. 22–28).

ע. י.־ה.

בּוּלְגַנִין, נִיקוֹלַי אַלֶכְּסַנְדְרוֹבִיץ' — Н. А. Булганин — (נו' 1895, ניז'ני נובגורוֹד, כיום: גורקי), מדינאי סובייטי. 1918—1922 שירת ב' בצ'קה (ע"ע); 1922—1927 שירת ב„מועצה העליונה של המשק העממי" (B. C. H. X.). בשנת 1931 נתמנה ב' כיו"ר הסוביֶט של מוסקווה, וב1937 כיו"ר מועצת־הקומיסארים (המיניסטרים) של „ר. ס. פ. ס. ר" (וֶליקורוסיה). ב1938—1941 שימש מ"מ

יו״ר ב„מועצת הקומיסארים העממיים״ של ססס״ר ומנהל הבאנק הממלכתי של ססס״ר. כשפרצה המלחמה הרוסית־גרמנית (1941) שימש ב׳ כנאמן של המפלגה בצבא: ב1941—1943 היה „חבר המועצה הצבאית של החזית המערבית״. אח״כ מילא אותו תפקיד עצמו בחזית הבאלטית השניה ובחזית הבֶּלוֹרוּסית הראשונה. ב1944 נעשה חבר של „ועד ההגנה הממלכתית״ ומ״מ הקומיסאר העממי להגנה על ססס״ר. ב1947 נתמנה מיניסטר־הצבא ומ״מ יו״ר מועצת־המיניסטרים. ממארס 1949 ואילך הוא מ״מ יו״ר במועצת־המיניסטרים, ומפברואר 1948 הוא חבר הפּוליטבּיוּרוֹ. כשמֵת סטאלין נעשה ב׳ אחד מחמשת האחראים למדיניותה של ססס״ר.

בּוּלְגַקוֹב, סֶרְגֵי נִיקוֹלַיֶבִיץ׳ — С. Н. Булгаков — (1871—1944), הוגה־דעות רוסי. בשנות ה90 של המאה ה19 נמנה על „המארכּסיזם הלֶגַלִי״ (ע״ע סְטְרוּבֶה). בחיבורו „הקאפּיטאליזם והחקלאות״ (1900) השתדל ב׳ להזים את השקפתו של מארכּס, שבתקופת־הקאפּיטאליזם מתרכּז הקרקע בידיהם של מועטים; אין להתנבּא מראש על חיסולו של הקאפּיטאליזם ואין הסוציאליזם שָׁלָב הכרחי בהתפּתחותה של האנושות, אלא אידיאל, שגישומו תלוי ברצונו החפשי של האדם. ב׳ עבר לליבּראליזם (וכליבּראל שימש ציר ב„דוּמָה״ — הפּארלאמנט הרוסי — של 1907), ומן הליבּראליזם למיסטיוּת נוצרית, שביטא אותה בספרו „הפילוסופיה של המשק״ (1912). הרעיון המרכזי של ספר זה הוא שהאנושות היא יחידה אורגאנית אחת, שעל גורלה חולשת הדת. ב׳ השתתף בקובץ Вехи („ציוּני־דרך״; ע״ע בֶּרדיֵיֶב, סטרוּבה). תחת הרושם של המהפּכה הבּולשוית פּירסם ב׳ את הדיאלוגים „במשתה האלים״, שבצוּרה ובתוכן הם מזכירים את „ערבי סט. פּטרסבּוּרג״ לזוֹזֵף דה מֶסטר (ע״ע) ו„שלוש שיחות״ לוְֹלַדימיר סולוביוב (ע״ע). ב„משתה־האלים״ דן ב׳ לכף־חובה הן את הבּולשוויזם והן את מתנגדיו, ותולה את תקוותו בפּראווֹסלאוויה, שממנה, כפי שהאמין, יעמדו רווח והצלה לרוסיה. ב׳ מצא דמיון מרוּבה בין האופי הלאומי היהודי ובין האופי הלאומי הרוסי. ב׳ היגר מרוסיה ובגלותו נעשה כּוֹמר פּראווֹסלאווי.

V. V. Zenkovsky, *A History of Russian Philosophy*, II, 1953, pp. 890-916; M. Slonim, *Modern Russian Literature*, 1953;
Л. Ортодокс [Аксельрод], Философские очерки, 1925.

בּוּלְגַרִי (Болгары), כפר בתחומי הרפּוּבּליקה האוטונומית הסובייטית הטאטארית סמוך לשפך הקאמה אל הוולגה. ב׳ נמצאת במרחק של 4 ק״מ מן הגדה השמאלית של הוולגה והיא בנויה על חורבותיה של בּוּלגאר הגדולה (Болгар Великий), שהיתה, מן המאה ה5 עד המאה ה13, עיר־הבירה של בּולגרי־הוולגה — „הבּולגארים השחורים״, ובמאות ה14 וה15 — של „אוֹרְדַת הזהב״. הראשון שכּתב על ב׳ היה התייר הערבי אבן פדלאן (ע״ע), שביקר בב׳ ב922 והעריך את מספר תושביה ב10,000 נפש. החאן הבּולגארי נתאסלם ב922 ובמשך 300 שנה היתה ב׳ העֶמדה הקידמית של האִסלאם בצפון. באמצע המאה ה10 ניצחה ב׳ את שכנתה סובאר. ב׳ הוחרבה ע״י הטאטארים ב1237, אבל נתאוששה והגיעה לתקופת־פריחה שניה — הפעם כמרכז טאטארי — במאה ה14. השם ב׳ הגדולה נזכּר לראשונה ב1399. ב1431 נהרסה ב׳ שוב ע״י נסיך־מוסקווה ואסילי האפל ואח״כ — ע״י טימוּר־לֶנג. במאה ה15 הופקרה ב׳ ועל חורבנה נבנתה קאזאן. עם כיבושה של קאזאן ע״י הרוסים (1552) סופּח שטחה של ב׳ לרוסיה. ב׳ היתה שוק לפרוות, שהובאו מן היערות ומכאן הגיעו דרך הוולגה והדון לשוקים של המזרח הקרוב והתיכון. בב׳ יש שרידים ארכאולוגיים שונים: סוללה באורך של 8 ק״מ, שרידים של מסגדים מוסלמיים ותלי־קבורה. נמצאו כלים למדידת־הזמן, מכשירי־עבודה, תכשיטים, מטבעות של כסף ונחושת, כתבות ערביות משנות 1222—1341, כתבות ארמניות משנות 557, 984, 986, וכתבות צ׳וּוָאשיות (ניבם של הבּולגארים) ותורכּו־טאטאריות. שרידים מב׳ גנוזים במוזיאונים של קאזאן, מוסקווה ולנינגראד. ב׳ התחילה מעוררת תשומת־לב בימיו של פּיוטר; ביקרו בה בין השאר פּטר סימון פַּלַס (ע״ע) ואלכּסנדר פון הומבּולט.

Ibn Fadhlan, dt.: Frähn, *Nachrichten über die Wolga-Bulgaren*, 1832; S. Martin, *Notice et explication des inscriptions armeniennes et arabes de Bolgary*, 1839; С. М. Шпилевский, Древние города и другие болгарско-татарские памятники в казанской губ., 1877; В. Ф. Смолин, По развалинам древняго Булгара, 1926.

א. אח.

בּוּלְגַרְיָה (България ,Bulgaria), מדינה בצפון־המזרח של חצי־האי הבּאלקאני.

ב׳ גובלת בצפון ברומניה (לאורך של 608 ק״מ, שמהם 471 ק״מ בנהר־הדאנובה), במערב — ביוגוסלאוויה (524 ק״מ); בדרום — ביוון (486 ק״מ) ובתורכּיה (235 ק״מ), במזרח — בים השחור (384 ק״מ). ארכּה ממזרח למערב 518 ק״מ, רחבה מצפון לדרום 333 ק״מ. שטחה כ111,000 קמ״ר ומספר אוכלוסיה כ7.3 מיליון (1952)

ה מ ב נ ה. ב׳ היא ברובה ארץ הרים וגבעות. כ26% משטחה הם בגובה של יותר מ600 מ׳ מעל פני־הים, כ43% בגובה של 600—200 מ׳ וכ31% — בגובה של פחות מ200 מ׳. היא מתחלקת לארבעה חבלים טבעיים: 1) טבלת־הדאנובה, המשתרעת בצפון מן הדאנובה עד הרי־הבּאלקאן; 2) הרי־הבּאלקאן; 3) השפלות והבקעות של תראקיה העליונה; 4) הגושים התראקו־מַקֶדוניים.

1. טבלת־הדאנובה שופעת מגובה של 500—700 מ׳ לרגלי הרי־הבּאלקאן צפונה אל הדאנובה ומסתיימת עפ״ר במורד תלול של כמה עשרות מ׳ לעמק־הנהר, ואולם בכמה מקומות מגעת הַשְׁפִיעָה עד הגָדָה, מאחר שהדאנובה, ככל שאר הנהרות בחצי־הכדור הצפוני, נוטה לצד הגדה הימנית. הטבלה שרחבה במערב הוא 30 ק״מ, מתרחבת במזרח עד 120 ק״מ: שטחה כ40,000 קמ״ר והיא הגדולה בחבליה הטבעיים של ב׳. נהרות ונחלים, שיורדים מהרי־בּאלקאן, ביתרו את הטבלה לרמות קטנות וגבעות.

2. הרי הבַּלקן (ע״ע) — סְטָארָה פְּלַאנִינָה בבולגארית — הם קמטים מן המערכת האלפּינית והם נמשכים בצורת קשת (ששקערוריתה פונה לצד דרום) מנהר טִימוֹק שעל גבול יוגוסלאוויה עד הים השחור מדרום לסטאלין (וארְנָה). ארכּם קרוב ל600 ק״מ, רחבם מ20 עד 80 ק״מ, וגבהם

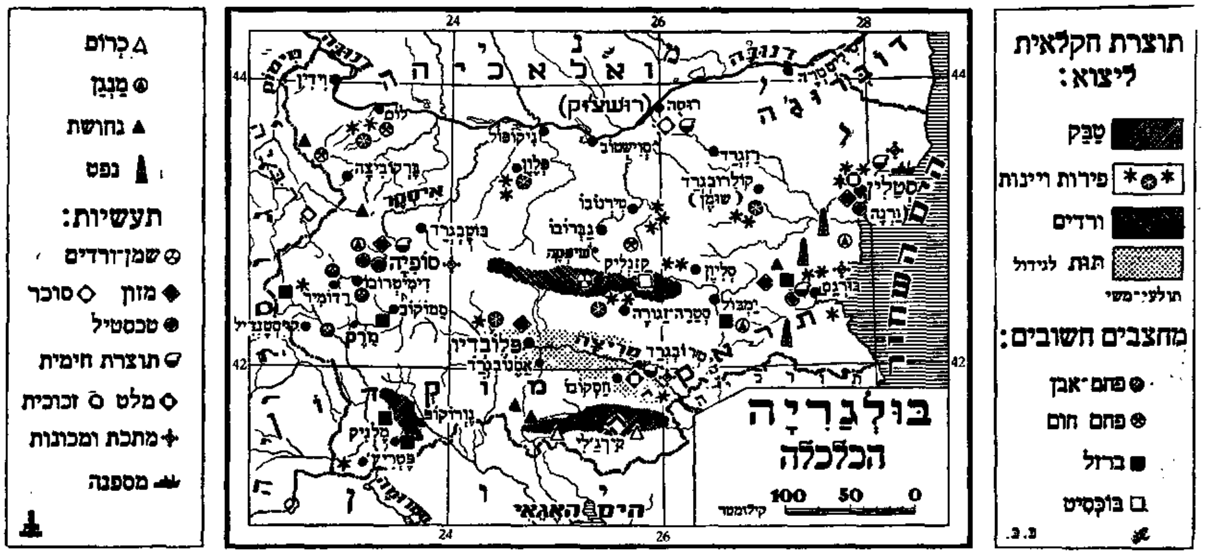
עמק הנהר איסקר בבולגאריה

המאכסימאֲלי 2,376 מ׳. לשיא גבהם ולרחבם הגדול ביותר הם מגיעים באמצעה של הקשת. פרשת־המים בין הים השחור והים האגיאי עוברת על שלשלת־הרים זו ורק נהר־אִיסְקָר, הבא מדרום, חוצה אותה בדרכו לדאנובה. מאחר שהשלשלת היא צרה־ביחס ובחלקה גם נמוכה, ומאחר שמ־עברות, כבישים ומס״ב מצויים גם בטוריה הגבוהים, אין היא משמשת מחיצה בין חלקיה של ב׳ שמצפון ומדרום לה. בהרי־הבאלקאן נשתמרו יערות לא גדולים; רוב שטחם של ההרים משמש למרעה; רק צלעותיהם של ההרים הנמוכים וחלק מן העמקים משמשים לחקלאות.

3. חבל הבקעות והשפלות של תראקיה העליונה הוא הקטן בחבליה הטבעיים של ב׳, אבל החשוב שבהם מבחינה כלכלית. לחבל זה צורת שקערורית, שהיא שופעת ברובה למזרח בין קמטי־הבאלקאן בצפון ובין גושי מַקֶדוניה ותראקיה בדרום. השקערורית נתהוותה ע״י שקיעת השכבות לאורך של קווי־שבר. החשובה בבקעות של חבל זה היא בקעת האיסקר העליון או בקעת־סוֹפִיָה (על שם עיר־הבירה של ב׳ היושבת בתוכה בגובה של 550 מ׳ מעל פני־הים), שבה נמצאת צומת־דרכים חשובה: בה עוברת מעמק נהר־נישאווה לעמק נהר־מאריצה הדרך הבינלאומית מווינה לקושטה (דרך בלגראד) וכן עוברות בה מעמק האיסקר לעמקי הסטְרוּמָה והמֶסְטָה דרכים, שמחברות את נמלי־הדאנובה עם סאלוניקי ועם נמלים אחרים של הים האגיאי. העמקים הרחבים של המאריצה, הנהר הלאומי של ב׳, הטונגָ׳ה, פלגו הגדול, הם הגלילות הפורים ביותר בב׳. מלבד חיטה, תירס, אורז וגפן, מגדלים בהם עצי־פרי, טאבאק (ביחוד בסביבות קאזאנליק בעמק־הטונג׳ה) וורדים לרוב. הטאבאק הוא סחורת היצוא החשובה ביותר של ב׳, ושמן־וְרָדים תופס אחד מן המקומות הראשונים בין סחורות־היצוא שלה. בדרכו ממערב למזרח עובר נהר־מאריצה דרך בקעה פוריה (שהיתה ימה בפְּלִיוֹקֶן). בלבה של בקעה זו יושבת העיר פלוֹבְדִיו (פִילִיפּוֹפּוֹל).

4. הגושים המקדוניים (ע״ע בלקני, חצי־האי) נמשכים ממערב לנהר־סְטְרוּמָה באיזור־הסְפָר שבין ב׳ ויוגוסלאוויה. שיאם הוא אוסוֹגוֹבְסְקָה פלאנִיצָה (2,250 מ׳). הגושים התראקיים נמשכים ממזרח לסטרומה ובהם הגבוהים בהרי־ב׳. מעל לבקעת־סופיה בדרום מתנשא רכס ויטוֹשׁ לגובה של 2,285 מ׳. מדרום לרכס זה נמצאים רכסי הרִילָה פלאנינה, שבהם נמצא השיא של הרי־ב׳: פסגת סטאלין (קודם לכן: מוּסָאלָה; 2,925 מ׳). דומה לו בגבהו הוא פִּירִנִי פלאנינה, שבין המֶסְטָה והסטרומה, ממערב למסטה עד נהר־מאריצה ועד גבול ב׳ ויוון במזרח נמצאים גושי רוֹדוֹפֶּה, המנמיכים ממערב למזרח, בדומה להרי־הבאלקאן בצפון. נהר־אַרְדָה, שהוא פלג של המאריצה, זורם בהרים אלה ממערב למזרח, בדומה לטוּנְגָ׳ה בהרי־הבאלקאן. ואולם התרוממות־הקרקע במזרח מַטָה את המאריצה והטונג׳ה דרומה לים האגיאי. על רכסיהם של הרי־סְטְרָאנְגָ׳ה, הנמשכים מחופי הבוֹספוֹרוֹס ומנמיכים בתחומה של ב׳, עוברת פרשת־המים בין הטונג׳ה והנהרות הקטנים היורדים מזרחה לים השחור.

ה א ק ל י ם בב׳ הוא יבשתי: חם בקיץ וקר בחורף. הטמפראטורות הקיצוניות, שנרשמו בב׳ במשך 60 שנה, הן −38° ו־45°. הטמפראטורה השנתית הממוצעת בעמק־המאריצה היא בין 12° ל־13°; הטמפראטורה בחודש הקר ביותר היא בין −1° ל־1° ובחם ביותר — בין 23° ל־25°. ההבדלים בין החדשים הקיצונים מבחינת הטמפראטורה הם קטנים ביותר באיזור הסְפָר הדרומי, המושפע במקצת מן הים התיכון, והם גדולים ביותר בטבלת־הדאנובה. המשקעים יורדים ברובם בקיץ. 670 מ״מ היא מידת־המשקעים הממוצעת של ב׳ בכללה, אבל מרובה הוא ההבדל בין מידת המשקעים בֶּהרים, שבהם הם מגיעים עד ליותר מ־1,000 מ״מ, ובין

מידתם בשפלות (בטבלת־הדאנובה: 450—550 מ"מ). הבקעות שבין הרי־הבאלקאן והרודופה מוגנות מפני רוחות הצפון והדרום. לעומת זה פתוחה טבלת־הדאנובה בחורף לרוחות־הצפון הקרות.

הידרוגראפיה. מב' יוצאים נהרות לים השחור ולים האגיאי. 57% משטחה נכלל בגליל־המים של הים השחור, ו־43% — בזה של הים האגיאי. הנהרות של גליל הים השחור נשפכים ברובם לדאנובה: לום, אוגוסטה, איסקר, אוסאם, יאנטרה, ולום המזרחי. הגדול שבנהרות הזורמים לים השחור הוא הגוליאמה־קאמציה (ארכו: 244 ק"מ). הגדול שבנהרות היורדים לים האגיאי הוא המאריצה. מ־530 הק"מ של אפיקו 329 הם בתחומה של ב'. משאר הנהרות הזורמים לים האגיאי עובר הטונג'ה 368 ק"מ בב' (מתוך 416 ק"מ של אורך אפיקו), הארדה 230 ק"מ (מתוך 267 ק"מ) והסטרומה 310 ק"מ (מתוך 392 ק"מ של ארכו הכללי). כיבוש שפך־המאריצה הוא חלומם של הבולגארים, שנתגשם לזמן קצר בשנות 1913—1918. בב' יש רק ימות קטנות על־יד עיר־הנמל בורגאס ובעמק־הדאנובה.

האוכלוסים. לפי המפקד, שנערך בסוף 1946, היו בב' 7,022,000 נפש, ויש להניח, שכיום (1954) מונה ב' (הודות לריבוי הטבעי הגדול שלה) כ־7.5 מיליון נפש. הצפיפות, שהיא מרובה מ־67 נפש לקמ"ר, גדולה למדי בשביל ארץ חקלאית, שברובה היא הררית ואינה מעבדת אלא 47% משטח אדמתה. הצפיפות מרובה מ־100 נפש לקמ"ר לא רק בסביבותיהן של עיר־הבירה סופיה (ע"ע) והעיר השניה בגדלה פלובדיו, אלא גם בנפות של וידין ורוסה (רושצ'וק) שעל הדאנובה ובגליל העליון של נהר־יאנטרה בסביבות טרנובו, עיר־הבירה של ב' ביה"ב. דלים בישוב ביותר הם הרי־רילה ורודופה.

ב־1946 ישבו כ־75% מן האוכלוסיה בכפרים, 25% בערים. האחוז של הבלתי־חקלאים בכפרים של ב' הוא נמוך מן האחוז של החקלאים או החקלאים למחצה שבערים ובעיירות. תהליך־האינדוסטריאליזציה, שהוחש בב' בשנים האחרונות (שנות שלטונם של הקומוניסטים), משנה את ההרכב המקצועי של האוכלוסיה ומעביר חלק מן הישוב החקלאי לערים.

כ־85% מתושבי־ב' הם בולגארים וכ־87.5% הם נוצרים אורתודוכסים. המיעוט הלאומי והדתי הגדול ביותר הוא של התורכים המוסלמיים, המצויים ביחוד בגלילות הים השחור. אחר מלחמת־העולם II מנו הללו כ־700 אלף. מחמת לחצו של השלטון הקומוניסטי יצא מספר ניכר מהם מב', אבל אף כיום (1954) התורכים הם הגדול שבמיעוטים הלאומיים בארץ. מיעוט לאומי חשוב אחר (של 200,000 נפש) הם המקדונים שבדרום־מערבה של ב'. כן יש בב' בולגארים מוסלמיים (פ'מאקים), שמונים כ־125,000 נפש, קאתוליים (כ־56,000 נפש), פרוטסטאנטיים (כ־16,000 נ'). שתי הכיתות האחרונות חשודות בקיום קשרים עם בני־דתם בחוץ־לארץ ומפני־כן הן נתונות לפיקוח חמור ביותר מצד השלטונות. יוונים, ארמנים ויהודים הם מיעוטים קטנים, שכל אחד מהם אינו מונה אלא כמה אלפים של נפשות.

הכלכלה. ב' היא ארץ של חקלאות זעירה. שטחי האדמה, שעובד בה ב־1950, נאמד באותה שנה ב־48.8 מיליון דונאם. קודם השתלטותם של הקומוניסטים בארץ (1945) היו כ־80% מן המפרנסים עסוקים בעבודת־האדמה והכניסו כמחצית ההכנסה השנתית של המשק הלאומי. בהרכב החברותי של החקלאים לא היו בב' ניגודים גדולים — בניגוד למה שהיה מצפון לדאנובה — כי עם השיחרור המדיני (1878) חוסלו בעלי האחוזות המוסלמיים, ורק בידי הכנסיה והממשלה נשארו אחוזות גדולות, ששטחן הכללי לא היה גדול־ביחס. החוק הקומוניסטי, שהלאים את אחוזות־הכנסיה ואסר החזקת יותר ממאתים דונאם של קרקע ביד אחת, גרם רק לתמורות מועטות בחלוקת קנייני־הקרקע בכפרים. הריבוי הטבעי הגדול, שהביא לידי התפצלותם של משקי־האיכרים, סייע לאינטנסיפיקאציה של החקלאות: הבולגארים נתמחו בירקנות ובגידול טאבאק, וכן בגידול ורדים ופרחים אחרים. ירקנים בולגאריים הלכו לרומניה, פולניה והונגאריה, חכרו במבואות־הכרכים חלקות קטנות וסיפקו לשוק ירקות משובחים, שלא נודעו קודם לכן באותם המקומות. המהפכה הקומוניסטית איגדה חלק גדול של האיכרים בקואופרטיוים של יצרנים ומשווקים. לפי נתונים רשמיים היו בב' בקיץ 1951 2,734 חוות קואופרטיוויות, ובהן כחצי מיליון חברים (כמחציתם של האיכרים בב'), שהחזיקו בידיהם 21 מיליון דונאם ו־911 אחוזות ממשלתיות, שהקיפו כ־800,000 דונאם. לפי זה נשארו במשק הפרטי ב־1951 כ־26.5 מיליון

דונאם. החזות לפיתוח של מפעלי מים וחשמל גדל השטח המושקה והגיע ב1952 ל1,810,000 דונאם. סכר בהרי רוֹדוֹפֶּה על שם ואסיל קולארוֹב מַקוה 65 מיליון מ"מ של מים. ב60% מן האדמה המעובדת זרעו דגנים, בחציו של שטח זה — חיטה, ברבע ממנו — תירס, ובשאר — שיפון, שעורה, שיבולת־שועל וקצת אורז. כרמי־הגפן תופסים 1.1 מיליון דונאם, גני־הוורדים — 12,000 דונאם. היער תופס כ3.08 מיליון דונאם, וברובו הוא בעל ערך כלכלי.

ב1950 היו בב׳ כ1.9 מיליון ראש־בקר, מהם אחוז גדול של פרות חולבות, 9 מיליון צאן, 950,000 חזירים, 450,000 סוסים. ב2,792 חוות קואופרטיוויות עסקו בגידול־מקנה. גידול־עופות רווח במשקי־האיכרים. ב׳ היא אחת מארצות היצוא של ביצים.

ה מ כ ר ו ת, ה ת ע ש י ה ו ה מ ל א כ ה העסיקו ב1939 כ8.2% מן המפרנסים. רק כחומש מן העובדים בתעשיה עבד במפעלים גדולים. השלטון הקומוניסטי, שהחרים את המכרות ובתי־החרושת, משתדל לפתחם, כדי ליצור פרולטאריון מרוכז ומלוכד על־יד האיכרים הזעירים האינדיווידואליסטיים, שאין להפכם בקלות לפועלים של משק גדול. מכרות־הפחם שבדִימִיטְרוֹבוֹ (בעבר: פֶּרְנִיק) מדרום־מערב לסופיה הורחבו ועל־ידם הוקמו בח"ר לעיבוד־מתכת וייצור־זכוכית. על המאריצה מצפון לחאסקובו הוקמה עיר־תעשיה חדשה בשם דימיטרובגראד העוסקת בייצור מלט, זבלים כימיים ומוצרים כימיים אחרים. מרכזי־תעשיה אחרים הם: סופיה (מזון, טכסטיל), רוּסֶה (סוכר, תעשיה חימית, מכונות חקלאיות), סטאלין (מספנות, טכסטיל, זכוכית), בּוּרגאס (מזון, טכסטיל, מתכת, זבל חימי).

ה י צ ו א ש ל ב׳ מורכב כמעט כולו מתוצרת חקלאית. עד מלחמת־העולם II היתה ב׳ מספקת כמויות גדולות של טאבאק, קטניות, ירקות ופירות למדינות מרכז אירופה ומערבה. כיום היא סוחרת בעיקר עם רוסיה הסובייטית (52% מן היבוא), צ׳כוסלובאקיה (10% מן היצוא ו12% מן היבוא) ופולניה (5% מן היצוא ו6% מן היבוא). הטאבאק תופס כיום כמחצית יצואה של ב׳.

ה ת ח ב ו ר ה. לב׳ רשת־כבישים (32,000 ק"מ) ורשת־מס"ב (3,540 ק"מ). התחבורה מפותחת ביותר בב׳ התיכונה, פחות מכן — בטבלת הדאנובה, והיא דלה ביותר בהרי־רוֹדוֹפֶּה, מפני קשיי־הקרקע בגליל זה ומיעוט הקשרים הכלכליים בין ב׳ ויוון. הצי והאווירייה המסחריים דלים מאוד (1952).

ה ח ל ו ק ה ה א ד מ י נ י ס ט ר א ט י ו ו י ת. ה י ש ו ב י ם. ב1951 היתה ב׳ מחולקת ל12 פלכים (אוקראגים), שנקראו על שם בירותיהם. עיר־הבירה של המדינה סופיה (קרוב ל500,000 נ׳, 1953), יושבת באיזור התיכון של ב׳ אבל היא רחוקה רק 70 ק"מ מן הגבול המערבי. בטבלת־הדאנובה נמצאים הפלכים והערים: סטאלין, נמל־הים הראשי (60,000 נפש), רוּסֶה, נמל־הדאנובה הראשי (55,000 נ׳), קולארובגראד (בעבר: שוּמֶן, 31,000 נ׳), טִרְנוֹבוֹ הבירה הקדומה, פְּלֶוֶן (פְּלֶוונה) וְוראצָה. בב׳ התיכונה נמצאים הפלכים והערים: בּוּרגאס, נמל־הים השני (45,000), סטארה־זאגורה (37,000), חאסקובו ופלוֹבְדִיו, העיר השניה בגדלה בב׳ (125,000). במערב, לרגלי הרי־רילה, שוכנת בלאגוֹיֶבגראד (על שם דימיטרי בּלאגוֹיֶב, ה„סבא" של המארכסיזם והקומוניזם בב׳; בעבר: גוֹרְנָה ג׳וּמַאיָה). מ. בר.

מ ש פ ט. המשפט הבולגארי הפרטי אינו מסודר בספרי־חוקים. עד הזמן האחרון היו נהוגים בב׳ ביחס לעניינים שונים חוקים, שמוצאם משיטות־משפט שונות של מדינות־אירופה. בשטח המשפט האזרחי נקלטו בב׳ במקצת המשפט הצרפתי, המשפט האיטלקי ושיטות־משפט אחרות. בענייני מסחר נתקבל שם המשפט הגרמני. בענייני נישואים היה נהוג בב׳ עד הזמן האחרון המשפט הקאנוֹני הביזאנטי, וביחס למוסלמים — המשפט המוסלמי.

חוק־הירושה הבולגארי מ1890 היה מושפע מספר־החוקים האזרחי של איטליה מ1865. בחוק זה הוכנסו שינויים ב1906. ב1944 הונהג חוק, שנכנסו לתוכו תיקונים יסודיים בענייני ירושה. בין השאר נתקבל העקרון של השיוויון בין האיש לאשה. בדיני־אישות הונהג חוק חדש ב1945. חוק זה, שקבע את חובת הצורה האזרחית של הנישואים, ביטל, איפוא, את הנישואים הדתיים ואת שיפוטם של בתי־הדין הדתיים; על־פיו שמורה לכל אחד מבני־הזוג הבעלות החפשית בנכסיו, והגירושים נעשו קלים יותר.

Džidrow, *Kommentar zum Handelsgesetzbuch*, 1920; Meworaš & Lidži, *Kommentar zum Gesetz über die Verbindlichkeiten und Verträge*, 1924.

ג. ט.

ה ל ש ו ן ה ב ו ל ג א ר י ת (Българският език) שייכת, ביחד עם הסֶרבוֹ־קרוֹאַטית, הסְלוֹבֶנית והמַקֶדוֹנית (זו האחרונה עלתה ביוגוסלאוויה למעמד של לשון ספרותית וממלכתית אחר מלחמת־העולם II), ל ק ב ו צ ה ה ד ר ו מ י ת של הלשונות הסְלָוִיות (ע"ע). מן התכונות המשותפות והחשובות לה וללשונות של קבוצה זו הן:

1) trat ו tlat באים בה במקום tort ו tolt הטְרָם־סלאוויים, כלומר ra ו la במקום or ו ol בין העיצורים (град „גְרַד" ,עיר׳, לעומת город „גורוד" ברוסית ו gród „grodu „גרוד" בפולנית; глас „גְלַס" ,קול׳, לעומת голос "גולוס" ברוסית ו głos „גלוס" בפולנית);

2) žd, št באים בה במקום dj, tj הטְרָם־סלאוויים: (виждам „וִיזְ׳דַם" ,אני רואה׳, לעומת вижу „וִידוּ" ברוסית ו widzę „וידזֶה" בפולנית; свеща "סְוֶשְׁטָה" ,נר׳ לעומת свеча „סְווֶיצָ׳ה" ברוסית ו świeca „סְ׳ווֶיאֶצָה" בפולנית);

3) שמירה, בתנאים ידועים, על צורת האָוֹריסטוס הסלאווי העתיק, ועוד.

בצידן של תכונות אלו יש ללשון הבולגארית כמה תכונות, שמבדילות אותה מן הלשונות הסלאוויות בכללן ומקרבות אותה לחוג הלשונות הבַּלקָניות — הרוּמֶנית, האלבנית והיוונית החדשה. החשובות שבתכונות אלו הן:

א) איבוד הנטיה. — במקום הסיומות של היחסות (קאסוסים), שהן אפייניות ללשונות הסלאוויות בניגוד לכמה מן הלשונות האירופיות החדשות, משתמשים בלשון הבולגארית החדשה במלות־היחס на „נַה" ו от „אוֹט", שמצטרפות ליחסה משותפת casus generalis, שריד של נוֹמינאטיווס־אקוסאטיווס, כמו, למשל, кълба от дим „קְלְבָה אוֹט דים" ,תימרות של עשן׳ (לעומת клуба дыма „קְלוּבַּה דִימָה" ברוסית ו kłęby dymu „קְלֶמְבִּי דימוּ" בפולנית: -a ו -u, הסיומות של יחסת הגניטיווס הסלאווי) או праща много здраве на майка „פְּרַשְׁטָה מְנוֹגוֹ

וְדראבָה נָה מאַיְקָה״ ,מאחל הרבה בריאות לאמא׳ (במקום הדאטיוו הסלאווי עם סיומת e̋).

ב) תוית (ארטיקולוס) לציון הידוע: -то, -та, -ът ,-דַ-ט, -אָס, -טָה, -טו לשלושת המינים) שבאה בסוף השם, ולא לפניו, כמו בלשונות של אירופה המערבית (אותה הצורה של articulus postpositus באלבאנית ורומנית, והשווה גם מלכא בארמית לעומת המלך בעברית), כמו: гласът „גְלָסָט״ ,הקול׳, майката „מאַיְקאטָה״ ,האם׳ ו стъклото „סְטִיקלוטו״ ,הבקבוק׳.

למעמד מיוחד זכתה הלשון הבולגארית בין הלשונות הסלאוויות גם ע״י מה שקירילוס ומתודיוס, שני האחים היווניים מסאלוניקי, תירגמו מיוונית לניב הסלאווי של עיר־מולדתם (שהיה ניב בולגארי), ספרי־דת נוצריים קודם שיצאו לשליחותם למוראוויה. ע״י כך נעשה ניב בולגארי זה, מן המאה ה9 ואילך, הלשון **הספרותית הסלאווית הראשונה** ושימש בתפקיד זה מאות בשנים אצל הבולגארים, הסֶרבים והקרואטים (גם אצל הקאתולים שבהם!), הסלאווים המזרחיים, ואף אצל הרומֶנים, ואותותיו ניכרים עד היום אף באוצר־המילים של הלשון הרוסית הספרותית. כן משמשת לשון זו כלשון הפולחן הדתי לכל הסלאווים השייכים לכנסיה האורתודוכּית־הפראווֹסלאווית. כיום מקובל לקרוא לה הלשון הכנסייתית־הסלאווית־העתיקה. על חשיבותה של הלשון הכנסייתית־הסלאווית־העתיקה לחקר הלשונות הסלאוויות בשלבן הקדום ע״ע סלַויות, לשונות.

הלשון הבולגארית מדוברת כיום בפי 7 מיליון איש בערך, רובם בגבולות הרפובליקה הבולגארית וקצתם מחוצה להם. לאוצר המילים של הלשון הבולגארית חדרו במאה האחרונה מילים רוסיות הרבה. מתקופת השיעבוד התורכי שרדו בלשון הבולגארית הַשְׁאָלות לא מועטות מן הלשון התורכית. מעניין, שלשֵם ציון השם „יהודי״ קיים בצד המונחים еврейски, юдейски (יֶבְרֵיסְקִי, יוּדֵיסְקִי). שהם מתחום התרבות היוונית, גם הכינוי чифутин (צִ׳יפוּטין, למעשה מלת־גנאי), שהוא מתחום התרבות התורכית־טאטארית.

שני ניבים עיקריים ללשון הבולגארית — המזרחי והמערבי — והגבול ביניהם עובר מניקופול שעל הדאנובה עד סאלוניקי. כן יש לציין את הניבים הארכאיים של רודוֹפֶּה, הרווחים מדרום לקו פלוֹבְדִיו־בורגאַס.

בתחום קשריה של הלשון הבולגארית עם העברית והספאניולית המדוברת ע״י יהודי ב׳ בולטות העובדות הללו:

(א) האות העברית ש שימשה מקור לאות ш וצירופיה בשני האלף־בית׳ים של הלשון הכנסייתית־הסלאווית־העתיקה, ה„גלאגוליטי״ וה„קירילי״ כאחד, מכיון שבמינוסקולה היוונית (מקור ה„גלאגוליצה״) ובמאיוסקולה היוונית (מקור ה„קיריליצה״) לא היה סימן מיוחד בשביל ההגה הסלאווי š (ש). כן שימשה האות „ץ״ מקור לסימן הגלאגוליטי בשביל ההגה c.

(ב) בניב הספאניולי של יהודי־ב׳ מרובים הבולגאריזמים באוצר־המלים. בדומה להשתרשותם של הסלאוויזמים ביידית, לא הוגבלה גם כאן ההשפעה להשאלת מלים בלבד, אלא אף נגזרו צורות ספאניוליות, ע״י הוספתן של סיומות ספאניוליות לשרשים בולגאריים, כגון:

Il *tatko* mio esta *bolen* ,אבי חולה׳; Il *nepriatel* esta *napredviando* ,האויב מתקדם׳; Si esta *rasvaliando* il tiempo (ב. רָזְבָלָם ,משמיד, הורס, מבזבז׳); Il tiempo si va *popraviar* ,מזג האויר משתפר׳, ועוד.

(ג) השפעתה של ההגיָה הבולגארית על ההגיָה העברית של עולי־ב׳ ניכּרת בביטוי ה„ל״ הוואֶלאַרית ה„כבדה״ ובשיבושי ההגייה של „ה״ בראשי מלים והברות — שיבושים, שבאים מתוך מה שהֶגה זה נעדר בלשונות הבולגארית והספאניולית שבהן מדברים יהודי־ב׳.

S. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, 1929; L. Beaulieux & S. Mladenov, *Grammaire de la langue bulgare*, 1950[2]; W. J. Entwistle & W. A. Morison, *Russian and the Slavonic Languages*, 1949; R. G. A. de Bray, *Guide to the Slavonic Languages*, 1951, 193–361. Б. Цоневъ, История на българский език, обща част, т. I, 1940[2], II-III, 1934-37.

מ. אל.

הספרות הבולגארית. 1. מתחילתה עד המאה ה12. ראשיתה של הספרות הבולגארית נעוצה במאה ה9, כששני שליחי־הנצרות לעמים הסלאוויים, קירילוס (שהיה ידוע קודם לכן כקונסטאנטין הפילוסוף) ואחיו מתודיוס, תירגמו ספרי־דת נוצריים מיוונית לניב סלאווי עתיק, שבו דיברו שבטים סלאוויים בחבל סאלוניקי. אחר מותו של קירילוס ב869 נתמנה מתודיוס כהגמון של פאנוֹניה. כך נוצרה לבולגארים, לסרבים ולקרואטים לשון־ספרות משותפת, שבה כתבו לא רק מבשריה הנזכרים של הנצרות, אלא גם עוזריהם ותלמידיהם. ניב זה נחשב כנכס הלאומי של תושבי ב׳, כיוון שאלה האחרונים הוסיפו לכתוב בו במשך כל יה״ב. הספרות הבולגארית היא, איפוא, הקדומה בין הספרויות הסלאוויות.

ספרות סלאווית עתיקה זו נכתבה מתחילה בכתב הגְלאגוליטי, שקונסטאנטין־קירילוס המציאו, אע״פ שקצת חוקרים סבורים, שנטל אותו מן האלפבית היווני הקטן. מצד שני הוכנסו לתוך האלפבית הקירילי האותיות היווניות הגדולות במקום הסימנים הגלאגוליטיים המוזרים מתוך שמירה על האותיות הלא־יווניות ש׳ וצ׳ (ш, ц). יש לשער, שהכתב הקירילי התפתח בין סלאווים מיוונים, ובו משתמשים עד היום העמים הסלאוויים, שדתם יוונית אורתודוכסית.

ללשון ספרותית סלאווית זו, שנוצרה ע״י מבשרי־הנצרות בב׳, תורגם ממיטב ספרותה של ביזאנטיון, מעט מן הלאטינית, חלקים מן התנ״ך ומן הברית החדשה, חיי הקדושים, דרשות וכד׳. כה״י הארוך ביותר (285 דפים) — קוֹדֶכּס סוּפּראסלִיֶנסיס (Codex supraslìensis, ע״ש מנזר סוּפּראסְל שעל־יד ביאליסטוֹק) כולל בין השאר אגדות וסיפורים על קדושים. יצירות מקוריות באותה תקופה היו נדירות ביותר, ביניהן יש להזכיר כמה דרשות של קלֶמֶנְט (מת ב916) — הגמונה של אוכרידה ותלמידם של קירילוס ומתודיוס. גוֹראזְד כתב את „חייו של מתודיוס הקדוש״ וכן את „חייו של קלמנט הקדוש״, אולם גם אלה ניתרגמו מן המקור היווני. ההגמון קונסטאנטין כתב את השיר הראשון בלשון הבולגארית. בתחילת המאה ה10 חיבר הנזיר חְראבְּר כתב־הגנה נגד היוונים על הכתב הסלאווי ועל תרגום התנ״ך לבולגארית. הכומר קוֹזְמָה הוכיח בדרשותיו את הבולגארים על כמה מחולשותיהם הלאומיות. חיבורו נגד כת הבוֹגוֹמילים (ע״ע), שנכתב זמן קצר אחר 972, הוא הטכסט המקורי החשוב ביותר בבולגארית העתיקה.

2. הספרות הבולגארית התיכונה. בימיו של הצאר איואן אלכסנדר (1365—1331) ניכרת בספרות הבולגארית התעוררות, שהיתה קשורה בחיי־הדת בממלכת־ביזאנטיון, וביחוד בתנועת ההסיכאסטים. המיסטיקה של תנועה זו ניצחה את הבוגומילים ואת שאר הכיתות. אבתימי, שאף הוא נמנה עם ההסיכאסטים והיה הפאטריארך האחרון של טרנובו — מרכז התרבות הבולגארית באותה תקופה —, היה הסופר החשוב ביותר של הספרות הב׳ התיכונה. בין החיבורים הדתיים שכתב מתבלט תיאור חייהם של הקדושים, שעצמותיהם הובאו ע״י הצארים החדשים לטרנובו. אבתימי היה יותר משמרן. הוא שאף לארכאיזאציה בסיגנון ובכתיב וחיקה את הרטוריקה הביזאנטית. בין החיבורים, שנתחברו באמצע המאה ה14, יש לציין אגדה טרויינית וקטעים של כרוניקה בולגארית. כשהגיעו התורכים לבאלקאן הקיץ הקץ על מרכז התרבות הב׳ בטרנובו.

3. שירה עממית. בימי התורכים מצא העם הב׳ ניחומים על סבלו ומצוקותיו בשירים, שנתחברו בלשון־העם ונמסרו מדור לדור. נושאיהם של שירים אלה הם קרבות עם התורכים, תהילת גיבורי־האומה, אהבה, חיי־משפחה ומאורעות־שמחה בחיי־העם. שירה עממית זו שמרה על לשון־העם ועל הכרתו הלאומית כאחת והיא גם שהאצילה מרוחה על הספרות החדשה. איוואן בוגואב היה הראשון, שהוציא אוסף של יצירות מתוך שירה זו (1842) והשיבותה מובלטת בסידרת־הספרים, שהמשרד לחינוך של ממשלת־ב׳ מפרסם מ1889 ואילך בשם „אוסף של יצירות עממיות במדע ובספרות״.

4. תקופת־התחיה. תקופת־התחיה בספרות הב׳ מתחלת עם חיבורו של הנזיר פאיסי (Paisiy; Паисий), שנכתב ב1762 והופץ מתחילה רק בכ״י, בשם „ההיסטוריה הסלאווית־הבולגארית של העם הבולגארי, מלכיו וקדושיו״. מטרתו של המחבר היא לפאר את עברו של העם, לעורר את הכרתו הלאומית ולהפיח בו רוח של תקווה לעתיד. לחיבורה של יצירה זו, שהיא חדורה רוח לאומית נלהבת, אך משוללת חוש ביקרתי, גרם ההיסטוריון הסרבי ראיץ׳ (Raić), שחונך בקיוב ושפאיסי פגש אותו באחד מן המנזרים על הר־אתוס.

תחת העול התורכי לא יכלה התרבות הב׳ להתפתח אלא באיטיות מרובה. רק ב1835 נוסד בית־הספר הב׳ הראשון על־ידי ואסיל אפרילוב בעיר־מולדתו גאברובו. אותה שנה התחיל פועל גם בית־הדפוס הראשון בסאמוקוב; עד אז נדפסו ספרים בולגאריים רק בחו״ל. מ1840 ואילך נתרבה מספרם של הבולגארים הצעירים, שיצאו לחו״ל לשם השתלמות. ב1850 נוסד בפיליפופול הסמינאר הראשון למורים וכמרים, שלשון־ההוראה בו היתה ב׳.

פריחתה של הספרות הב׳ התחילה רק במחצה השנית של המאה ה19, עם שיחרורה של הארץ מידי התורכים ועם התפתחותה של הריבונות המדינית. השאיפה להכניס את העם הבולגארי לקהלם של עמי־התרבות — שאיפה, שנעשתה רווחת בב׳ — עשתה את הפעילות הספרותית למעין חובה לאומית. אע״פ שהסופרים קיבלו את השראתם מן השירה העממית, כאמור, התחילו לומדים את דרכי־הכתיבה הספרותית, מסופרי־המערב בני־זמנם וביחוד מן הראליסטים הרוסיים.

ראשוני הסופרים בתקופה החדשה היו כולם פאטריוטים. נושאיהם הראשיים: שיעבודו של העם תחת העול התורכי, מלחמתו האמיצה במשעבדיו והשתחררותו מתוך מעשי־גבורה. השירה האמנותית נולדה ב1845 עם הופעתה של הבאלאדה הארוכה „סטויאן וראדא״ (מחברה — נ. גרוב), המבוססת על השירה העממית. החשובים בסופרי הדור הראשון היו: ג. ראקובסקי (1879—1821), משורר ועיתונאי; פטקו סלאויקוב (1895—1827), ששר על האהבה, חיקה בעיקר את הליריקה הרוסית, אך שאל גם מוטיווים ממשוררי יוון וסרביה; ליובן קאראולוב (1879—1837), תעמלן מהפכני, שהיה גם אבי הנובלה הבולגרית; חריסטו בוטב (1876—1848), מחברם של שירים לאומיים ליריים, שנפל במלחמת־השיחרור. יצירתו של איוואן וזוב (1921—1850) היא מרובת־כמות; במשך יובל שנים הירבה לכתוב שירים ואפוסים, סיפורים ודראמות. יצירתו המפורסמת ביותר — „תחת העול״ ניתרגמה לכמה מלשונות־אירופה. פנצ׳ו סלאויקוב, בנו של פטקו ס., היה האסתטיקן הבולגארי הראשון. כאמן אמיתי פיתח גם טכניקה ראויה לשמה ועמו מתחיל תור המודרניזם בב׳. יצירתו הטובה ביותר היא „שיר של דם״, שמתארת את מרד הב׳ בתורכים. פ. קראצ׳ולוב יאבורוב (1914—1877) הוא ממשורריה הליריים המעולים ביותר של ב׳ והוא אהוב מאוד על עמו. הוא הושפע הרבה מן הסימבוליזם הצרפתי. פטקו טודורוב (1916—1879) חיבר דראמות סמליות, שהן מבוססות על אגדות עתיקות ושניכרת בהן השפעה מסויימת של איבסן. אלין פלין (שמו האמיתי: דימיטאר איואנוב, 1949—1878) מתאר את חייה של ב׳ המודרנית. הוא מחונן בחוש־הסתכלות דק. אלקו קונסטאנטינוב (1897—1863) נותן בספרו ההומוריסטי „באיא גאגנו״, תמונה נאמנה מחייהם של האיכרים. יורדן יובקוב (1938—1884), ב„אגדות סטארא פלאנינה״, נתן אף הוא תיאור מצויין מחיי־האיכר. כן יש בב׳ של זמננו הרבה משוררים ומספרים בעלי־כשרון, שבכתביהם משתקפות הבעיות החברותיות והמדיניות שהעסיקו את ב׳ בתקופה החדשה.

M. Murko, *Geschichte der aelteren suedslawischen Literaturen*, 1908; D. Chichmanov, *Le mouvement littéraire en Bulgarie*, 1932; D. Shishmanov, *A Survey of Bulgarian Literature*, 1932; G. Konstantinow, *Neue bulgarische Literatur*, 1942; Д. Мирчев, Българската литература, 1911[2]; А. Михаилова, История на новобългарската литература, 1921; В. Пондев, Нашата художествена литература, 1922; Б. Ангелов, М. Тенов, М. Арнаудов, История на Българската литература в примеры и библиография, 1922; Б. Пенев, Българска литература, 1930; М. Николов, История на българската литература от Петка Славейков до втората световна война, 1947[3].

פ. אל.

היסטוריה. — התהוות העם. חוץ מבדרום היווני היתה האוכלוסיה הקדומה בחצי־האי הבאלקאני, ובכלל זה בתחומי ב׳ של זמננו, נמנית על הגזע התראקי־אילירי, ששרידיו האתניים בימינו הם האלבאנים. הרומים כינו את השטח שבין הדאנובה ובין רכס־הבאלקאנים בשם מסיה (Moesia) על שמו של אחד מן השבטים התראקיים־האיליריים. מן המאה ה3 עד ה7 ועד בכלל דחקה פלישתם של שבטים סלאויים, שהגיעו עד סאלוניקי, את רגליה של הלאטינית ההמונית, ששרידי דובריה השתמרו עד היום מדרום לדאנובה, בעיקר במקדוניה. ב559 התחילה פלישתם

של הבולגארים הפיניים, שמרכזם הראשון היה על גדות הוולגה התיכונה, ואפשר, שאף השם בולגאריה בא מן השם וולגאר (בן־הוולגה). הבולגארים נמנו על שבטי־המונגולים, כמו האווארים או ההונים, ובמאה ה7 הושיטו עזרה לביזאנטינים נגד האווארים, ומנהיגם קוּרבאט קיבל בשכר זה את התואר פאטריקיוס. ב679 חצו הבולגארים את הדאנובה בהנהגת בנו של קורבאט, החאן אַספַּרוּך או אִיסְפֵּריך. מרכז שלטונו היה ב„זוית" שבין הדניסטר, הים השחור והדאנובה. מכאן כבש אספרוך את השטח שבין הדאנובה ובין הרי־הבאלקאנים ויסד את בירתו בפְּרֶסְלַב. הבולגארים שבחבלי־הוולגה היו משועבדים באותם הימים לכוזרים. הם נזכרים ככפופים לכוזרים במכתבו של יוסף, מלך־הכוזרים, לחסדאי אבן שפרוט; וכן גם מסופר באנאלים הרוסיים על „האוגרים הלבנים" (הכוזרים), ששיעבדו את הבולגארים. יוסיפון מונה את ב' בין „משפחות תוגרמה", הם הכוזרים.

המאה ה9 היא תקופת האירגון של הבולגארים לחטיבה מדינית. החאן קרום (משל מ802 או 807 עד 815) השמיד את צבא ביזאנטיון, שפרץ לארצו. בקרב נפל גם הקיסר ניקֵפוֹרוס I, שגולגלתו שימשה למנצח ככלי לשתיית יין. ב812 היכה קרום את הקיסר מיכאיל על־יד אדריאנופול, אבל לא הצליח לכבוש את קונסטאנטינופול והסתפק במס שנתי. המקורות הביזאנטיים מציינים אחד ממסעות־המלחמה של קרום, שהשאיר אחריו חורבן ושממה, ומשווים אותו למסע של סנחריב בשעתו. בימי בוריס I (852—888 או 889), נכדו או נינו של קרום, התנצרו הב', ומורי־הנצרות בב' היו תלמידיהם של קירילוס (ע"ע) ומֵתוֹדיוס (ע"ע) — הראשונים למורי־הנצרות בין הסלאווים. עם התפשטותה של הנצרות בתוכה פסקה ב' להיות פינית־מונגולית והמיעוט הפיני השליט התבולל עד מהרה ברוב הסלאווי. מן התקופה הפינית נשאר רק השם „בולגאריה" וכמה מנהגים עממיים, כגון הבאת קרבן לדוב ב30 לנובמבר, תקיעת ראשי בהמות על כלונסאות של הגדר; כן נשתמרו כמה מוטיוים מונגוליים בשירי־העם הבולגאריים, כמו נישואי השמש לנערה, ועוד. בימי בנו של בוריס, שמעון (893—927), התפשטה ב' עד חופיהם של שלושת הימים: השחור, „הלבן" (האגיאי) והאדריאטי. ב918 הוכתר שמעון בכתר „הצאר של הבולגארים והיוונים", והארכיבישוף הבולגארי נתעלה באותה שעה לדרגת פאטריארך. שמעון קישט את פרסלב הבירה בבניינים מפוארים. בימיו הירבו לתרגם לבולגארית מן הספרות הנוצרית ומאז נעשתה הבולגארית לשון־הכנסיה של הסלאווים האורתודוכסיים.

אחר מותו של שמעון התפוררה מלכות־ב'. על ב' המערבית השתלט אחד מן הבויארים, פטר שישמן. בהשפעת ביזאנטיון פלש סוויאטוסלאב, נסיך־קיוב, לב' (967) וכבש את פְּרֶסְלַב, אלא שפלישת הפֶּצֶ'נֶגים לרוסיה הצילה את ב' לפי שעה. ב969 חזר סוויאטוסלאב לב' וכבש את דורוסטור (סיליסטריה) ואת פרסלב, לקח בשבי את הצאר בוריס II (969—972), האחרון, לשושלת אַספארוך, חצה את הרי־הבאלקאנים וכבש את פיליפּוֹפּוֹליס, ומשם הגיע לסביבות אדריאנופול. בביזאנטיון עמדו הפעם על הסכנה הרוסית. וב971 עלה בידי הקיסר יוֹהַאנֶס צִימִיסְקֵס להשתלט על ב' המזרחית, לשחרר את בוריס II משביו ולגרש מב' את הרוסים. אולם צימיסקס השתמש בנצחון זה כדי לספח את ב' לביזאנטיון. בוריס הוכרח להסיר מעליו בפומבי את בגדי־המלכות ולהסתפק בכינוי של פקיד האימפריה הביזאנטית.

במערבה של ב' הרחיב בנו של שישמן, שמואל (980—1014), את גבולות ארצו ע"י סיפוחן של סרביה, בוסניה ודלמציה (ע"ע), אבל גם שמואל הוכה ב1014 ע"י הקיסר הביזאנטי באסיליוס II, שפקד לעוור את עיניהם של 15,000 שבויים בולגאריים ובהנהגתם של עיוורים למחצה שלח אותם חזרה לשמואל, שמת יומיים לאחר שהשבויים הגיעו אליו. במריבות, שפרצו אח"כ בין יורשי שמואל, השתמש באסיליוס — שנתפרסם בכינוי: קוטל הבולגרים Βουλγαροκτόνος — וסיפח את ב' לביזאנטיון (1018). כדי להחליש את ב' עודדו הביזאנטינים, מ1048 ואילך, התישבות של פצ'נגים בצפון־מזרחה של ב'.

המלחמות במאדיארים ובפולובצים, שבהן נסתבכה ביזאנטיון בסופה של המאה ה12, עוררו כמה מנסיכי־ב' לבית שישמן להילחם על עצמאות ארצם, ומאמציהם בכיוון זה הוכתרו בהצלחה. מ1186 ואילך משלו בב' זה אחר זה האחים אַסֶן (1186—1197), פּיוֹטֶר (1197) וקַלוֹיַאן (1197—1207). זה האחרון נתפרסם ע"י נצחונו על הצלבנים בקרב ליד אדריאנופול (1205), שבו לקח בשבי את באלדוין מלך־הצלבנים, ע"י כך נעצרה התפשטותם של הלאטינים בבאלקאן. בימיו של אַסן II (1218—1241) שלטה ב' על ואלאכיה הקטנה, מקדוניה, אלבאניה ואפירוס, וכך חזרה ב' והשיגה כמעט אותם התחומים, שהיו לה בימי מלכותה הראשונה.

אחר מותו של אסן II פרצו מהומות בב' ובהסתה של ביזאנטיון התנפלו הטאטארים על ב' בסוף המאה ה13 וכבשוה לזמן קצר. במאה ה14 היתה כל ב' כבושה בידי הסרבים. ב1393 כבשו התורכים את טרנובו ולאחר שלש שנים (1396) עברה כל ב' לרשותם של התורכים.

השיעבוד התורכי והיווני. במשך כל תקופת שלטונה של תורכיה (1396—1878) היתה סופיה בירת־הבאלקאן. בני המעמדות העליונים של ב' הושמדו ע"י הכובשים או נתאסלמו. אחת לחמש שנים היה כל ילד עשירי מגיל של 7 עד 12 ניטל מהוריו, מועבר לאיסלאם, מובא לקונסטאנטינופול ומוכנס ליחידת היאניצ'ארים — מה שהגדיל את מספרם של המוסלמים בין הבולגארים. לא פחות קשה מן השיעבוד המדיני של התורכים היה השיעבוד הרוחני של היוונים. הפאטריארך של האורתודוכסיים והב' הוכרו כבני „העדה היוונית". כאן נזכרו באי־כוחה של הכמורה היוונית במלחמותיהם של הבולגארים בביזאנטיון ונטרו להם את איבתם. הלשון הבולגארית נדחקה מפני היוונית. ב1767 בוטל הפולחן הבולגארי ולשון־הפולחן של ב' נעשתה יוונית. לבולגארים לא ניתנה אפשרות לקבל חינוך דתי בלשונם והכמורה בב' היתה יוונית. הוצאת־ספרים בבולגארית פסקה כליל (אם לא להביא בחשבון ס' תהילים בבולגארית, שיצא ב1596 בווניציאה). כדי להשכיח מלב הבולגארים את תרבותם ועברם הושמדו באופן שיטתי כ"י בבולגארית. ב1825 שרף המטרופוליט היווני את ספריית כתבי־היד בבולגארית הקדומה של הפאטריארך הטרנובי. רק שרידים מספרות ב' נשתמרו במנזרים בודדים. היוונים, שהיו מקורבים לשלטונות בקושטא, השתלטו גם על חיי־הכלכלה בב' ורוששו את הארץ.

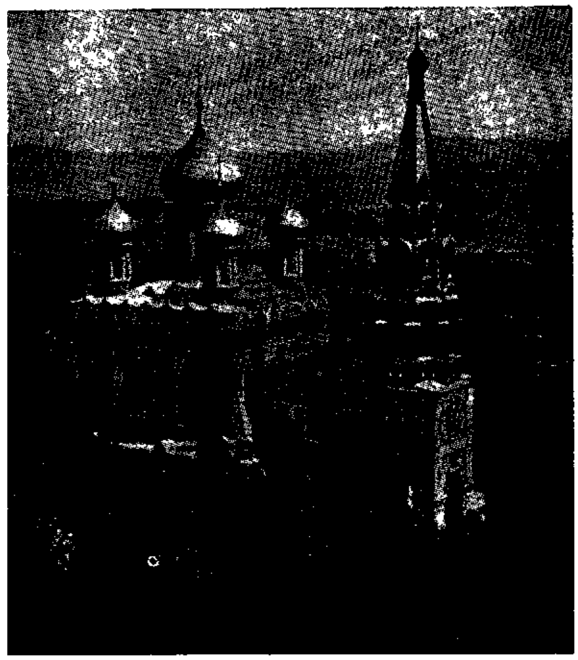
תחיית בולגאריה. חולשתה של תורכיה, עליית

הכפר דרְיַנובו, שבו התחילה מלחמת־העצמאות של בולגאריה

עצמתה של רוסיה והתפשטות התנועות הלאומיות באירופה, וביחוד שיחרור־יוון, יצרו וחיזקו את הגורמים לתחית־ב׳. הפירמאן של השולטן מ1870, ששיחרר את הכנסיה הבולגארית מאפיטרופסותו של הפאטריארך היווני בקונסטאנטינופול, היה הצעד הראשון לעצמאותה של ב׳, והכרזת הכנסיה היוונית משנת 1872 על הוצאתם של הבולגארים מכלל הכנסיה היוונית האורתודוכסית לא החלישה אף במשהו את התקדמותה של ב׳ לעצמאות גמורה. מרידתם של הסרבים בבוסניה והֶרְצֶגובינָה בשלטון התורכים (1875) גרמה למרידה דומה בדרומה של ב׳. הטבח, שאורגן ע״י תורכיה נגד ב׳, עלה לבולגארים ב12 אלף קרבנות והסעיר את דעת־הקהל באירופה. תחת לחצם של הסלאווֹפילים הכריזה רוסיה באפריל 1877 מלחמה על תורכיה, שהחזית העיקרית שלה היתה בב׳.

המלכות הבולגארית השלישית. בהתאם לחוזה־השלום בין רוסיה ותורכיה, שנחתם בסאן־סטפאנו (3 במארס 1878), הוקמה ב׳ עצמאית, שכללה גם את תראקיה ואת מקדוניה. קונגרס־ברלין (13 ביולי 1878) צימצם את ב׳ לשתי נסיכויות כפופות לשולטן: ב׳ שבין הדאנובה והרי־הבאלקאנים ו„רומליה החדשה" מדרום להרי־הבאלקאנים, שהיתה חסרה מוצא אל הים האגיאי. רובה של מקדוניה הוחזר לתורכיה וחלקה הצפוני הקטן סופח לסרביה. דוברוג׳ה, על האוכלוסיה הבולגארית שבדרומה, סופחה לרומניה כפיצוי על סיפוחו של מחוז־איזמאיל לרוסיה. מכאן ואילך עמדו קורות ב׳ בסימן המאבק על ב׳ הגדולה. סופיה, מקום־מושבו של הפחה התורכי, נעשתה מושבו של הנסיך הבולגארי ובירתה של ב׳. ב1878 נתקבלה „חוקת־טְרְנוֹבוֹ", שבשעתה היתה בין החוקות הדמוקראטיות ביותר. הבולגארים סירבו להעלות מס לתורכיה, כפי שחייב אותם קונגרס־ברלין. בהשפעת רוסיה נבחר לנסיך־ב׳ ול„מושל כללי" של רומליה המזרחית אלכסנדר לבית בּאטֶנְבֶּרג (1879—1886). הגנרל אֶרְנְרוֹת (Ernroth). כא־כוח רוסיה בב׳, הירבה להתערב בענינים הפנימיים בב׳, ותחת לחצו החליטה הסוֹבראניה (הפארלאמנט) הבולגארית לבטל זמנית את חוקת־טרנובו ומסרה לבאטנברג סמכות של שליט יחיד למשך שבע שנים. בשנת 1885 הוכרז בפלובדיו על איחוד רומליה המזרחית עם שאר חלקי ב׳. סרביה, שראתה בכך פגיעה בחוזה־ברלין ואת ביטולו של שיווי־המשקל בבאלקאנים, הכריזה מלחמה על ב׳. מפלתה של סרביה במלחמה זו נוצלה ע״י רוסיה ואוסטריה. באטנברג התפטר לאחר שקו־המדיניות שלו לא היה לפי רוחה של רוסיה. במקומו נבחר מועמד של אוסטריה — פרדינאנד לבית סאכסן־קובורג־גותה (יולי 1887) — שרוסיה לא הכירה בו משום נטיותיו לאוסטריה ולגרמניה. רק לאחר שהטביל את בנו בוריס לנצרות האורתודוכסית (אע״פ שהוא עצמו היה קאתולי) והזמין את הצאר ניקולאי II לשמש סנדק בטכס־הטבילה — מעשה, שרוסיה ראתה בו סימן להתחלה של מדיניות פרו־רוסית — חידשה רוסיה את יחסיה הדיפלומאטיים עם ב׳ (1896). ב1908, בזמן המהפכה של התורכים הצעירים, השתמשה ב׳ בחולשתה של תורכיה והכריזה על ניתוק יחסיה הוואסאליים לתורכיה. התואר „נסיך" הוחלף בתואר „צאר" — תואר, שבו כונו מלכי־ב׳ עד הכיבוש התורכי. ב„ברית הבאלקאנית", שנוצרה ב1912 וכללה את ב׳, סרביה, יוון, מוֹנטֶנֶגרו, ובמלחמתם של בעלי־הברית הללו נגד תורכיה (1912—1913), תפסה ב׳ מקום חשוב ביותר. מלחמה זו נסתיימה במפלתה של תורכיה, אבל המלחמה שהכריזו סרביה ויוון על ב׳ (29.6.1913) ביטלה את כל ניצחונותיה של ב׳. לפי חוזה־השלום שנחתם בבוקארסט (10.8.1913), עברו איזורי מונאסטיר ואוכרידה לסרביה, איזורי סאלוניקי וקאוואלה—ליוון, דוברוג׳ה מצפון לקו טורטוקאיָה־אֶקְרֶנֶה — לרומניה. לב׳ נשאר איזור פירין במקדוניה וחוף הים האגיאי שבין מֶסְטָה ובין שפכו של נהר מאריצה עם נמל דֶדֶאגאץ׳. כשפרצה מלחמת העולם I, הבטיחה האנטאנטה לב׳ את קו הנהר וַרְדַר. גרמניה נתנה לב׳ דף חלק על חשבון סרביה ויוון:

מנזר שיפקה בקרבת „עמק־השושנים". נבנה ב1877 לזכרם של החיילים הרוסים והבולגארים, שנפלו במלחמת־השיחרור הבולגארית

תורכיה ויתרה לב׳ שטחים לאורך המאריצה. מתוך כך הצ־טרפה ב׳ לגרמניה ובעלות־בריתה. ב11 באוקטובר 1915 חצה צבא־ב׳ את הגבול הסרבי; ב8 לדצמבר 1915 הגיעו הב׳ לאוכרידה והוקמה חזית־סאלוניקי, במקום שהתנהלו קרבות בין הב׳ והגרמנים מצד אחד, לבין הצרפתים, האנגלים, הסרבים והיוונים מצד שני. ב׳, שהיתה האחרונה לכניסה למלחמה, היתה הראשונה ליציאה ממנה (30 ספטמבר 1918). ב4 אוקטובר 1918 ויתר פרדינאנד על הכתר לטובת בנו בוריס III. לפי חוזה־השלום שנחתם אח״כ (ב27.11.1919) הוכרחה ב׳ לוותר על החוף האגיאי, התחייבה בתשלומי פיצויים בסכום של 2,250 מיליון פראנק; צבא־ב׳ הוגבל ל20 אלף.

תוצאות־המלחמה היו כרוכות בקשיים פנימיים. אלפי הפליטים המקדוניים, שבאו לב׳, ניסו לעורר מלחמת־נקם נגד המנצחים. המהפכה הרוסית עוררה רגשות־אהדה לתנו־עה הקומוניסטית, שהתחילה מראה סימני־חיים בב׳. באוגוסט 1917 העלו הבחירות לשלטון את מפלגת־האיכרים, וכראש־הממשלה נבחר אלכסנדר סטַמבּוליסקי. ממשלה זו ערכה משפט של האחראים למלחמה. קנין הפרט על הקרקע הוגבל ב30 אקרים, האיכרים שוחררו ממס־הכנסה; ההסתדרות המקדונית הוצאה מחוץ לחוק. אולם ב9 ביוני 1923 מוגרה ממשלת־האיכרים וסטמבוליסקי נרצח. גם הממשלות, שקמו אח״כ בב׳, לא החזיקו מעמד זמן מרובה. הקומוניסטים, שהיו ניטראלים בסיכסוך בין האיכרים ובין המקדונים והחוגים העירונים, ניסו לתפוס את השלטון בהתקוממות שערכו ב26—28 בספטמבר 1923, אך ההתקוממות נכשלה. הניסיון להנהיג בב׳ משטר־חיים דמוקראטי אחר הבחירות של 1931 לא האריך ימים, כי החוגים הצבאיים, שהתנגדו למלך ולנטיותיו לגרמניה, הקימו משטר של פיקוח צבאי על ענייני־המדינה (1934). שנה לאחר מכן עלה בידי המלך להתגבר על מתנגדיו, ומכאן ואילך התקרבה ב׳ יותר ויותר לגרמניה. בתחילתה של מלחמת־העולם II הכריזה ב׳ על ניטראליות, אולם ויתורה של רומניה לטובת ב׳ על דרום דוברוג׳ה (ספטמבר 1940) — ויתור, שבא בלחצה של גר־מניה — שימש דחיפה לכריתת ברית בין ב׳ וגרמניה. 2.3.1941 נכנסו צבאותיה של גרמניה לב׳ בהסכמתה של הממשלה הבולגארית וב15.4.1941 חדר צבא־ב׳ ליוגוסלאוויה ותפס את מקדוניה ותראקיה המערבית. אולם ב1942 קמה „חזית המולדת", שכללה את הקומוניסטים, הסוציאל־דמו־קראטים, האיכרים וה„זְוֶנוֹ" (חוגי־הקצינות), נגד האוריינ־טאציה הגרמנית. במשך 1943—1944 ניהל הצאר בוריס מו״מ סודי עם אנגליה ואמריקה, בלא שניתק את יחסיו עם גרמניה. ב28 באוגוסט 1943 מת בוריס פתאום במסיבות מיס־תוריות בדרכו חזרה מביקור אצל היטלר. על כסא־המלוכה עלה בנו הינוקא, שמעון II (1943—1946). בב׳ נתעוררה תנועה פרטיזאנית נגד גרמניה ומצדדיה. ב8 לספטמבר 1944 הכריזה רוסיה מלחמה על ב׳ ובידי הצבא הסובייטי עלה להתפרץ לארץ. הממשלה של „חזית־המולדת", שקמה עם כניסתה של רוסיה לב׳, הכריזה מלחמה על גרמניה.

ב ו ל ג א ר י ה — „ד מ ו ק ר א ט י ה ע מ מ י ת". ב15 בספטמבר 1946 הוכרזה ב׳ לרפובליקה ובראשה הועמד המנהיג הקומוניסטי דמיטרוב. ב10 בפברואר 1947 נחתם חוזה־השלום עם ב׳, שלפיו נקבעו גבולותיה בהתאם למה שהיו ב1 ליאנואר 1941 וב׳ התחייבה לשלם במשך 8 שנים פיצויים בסך 10 מיליון דולאר. ב4 בדצמבר 1947 הוקם בב׳ משטר קומוניסטי בנוסח ה„דמוקראטיה העממית". ב1947 הוצא להורג, לאחר משפט־ראווה, מנהיג־האיכרים ניקולה פֶּטקוֹב. ב1947 תיכנו דמיטרוב וטיטו (ע״ע) תכנית של פדראציה ב׳ — יוגוסלאוויה, שבוטלה משום התנגדותו של השלטון הסובייטי. ב1949 מת דמיטרוב במסיבות מיסתו־ריות ובאותה שנה הוצא להורג המנהיג השני במעלה של הקומוניסטים בב׳ — קוסטוב. ב20 לפברואר 1950 ניתקה אה״ב את קשריה עם ב׳.

А. Р. Гильфердинг, Письма об истории сербов и болгар, 1855-59, В. Мактаев, Задунайские и адриатические славяне, 1867; Е. Голубинский, Краткий очерк православной церкви болгарской, сербской и румынской, 1871; М. С. Дринов, Южные славяне и Византия в X. в., 1875; K. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, 1876; Ф. И. Успенский, Образование второго болгарского царства, 1879; М. Соколов, Из древней истории Болгарии, 1879; *Acta Bulgariae ecclesiastica*, 1887; A. Caleb, *La Bulgarie et le traité de Berlin*, 1909; A. G. Drandar, *La Bulgarie sous le Prince Ferdinand*, 1909; А. Л. Погодин, История Болгарии, 1910; Guérin Songeon, *Histoire de la Bulgarie*, 1913; R. W. Seton-Watson, *Rise of Nationality in the Balkans*, 1917; V. Radoslawoff, *Bulgarien und die Weltkrise*, 1923; P. Gentizon, *Le drame bulgare*, 1924; A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*, 1925; S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, 1930; Fr. Hybl, *Dějiny národa bulgarského*, 1930; В. Златарски, История на Българската държава, 1934; К. Иречек, История на Българските, 1939; Н. С. Державин, История Болгарии, 1948-49.

א. אח.

ה י ה ו ד י ם ב ב׳. — א. ב ת ק ו פ ה ה ע ת י ק ה. לפי מסורת, שמביא הרד״ק בשם מדרש אחד, נמלטו כאלף איש מבני בנימין, בשעה שנלחמו בהם שאר שבטי־ישראל משום פילגש בגבעה, „לארץ רומניא" (רד״ק לשופטים כ, טו).

ידיעות היסטוריות על ישוב יהודי במקדוניה הגיעו אלינו מתקופת גאיוס קאליגולה (37—41 לסה"נ; פילון, המלאכות לגאיוס, §36).

בסביבה הקרובה לתחום ב' פעלו גם ראשוני־הנוצרים — מה שמעיד על קיומן של קהילות יהודיות שם. בכפר גיגֵן, במחוז ניקופול, מקומה של מושבה רומית בימיו של טריינוס קיסר, נמצאה כתובת לאטינית, שמעידה על קיומה של קהילה יהודית בב' במאה ה2. בכתובת זו נזכר ראש־הכנסת (ארכיסינאגוגוס) יוסף. הצו של תֶאודוסיוס אל מושלי המחוזות של תראקיה ואילירִיה משנת 379 מעיד, שבמחוזות אלה היו רדיפות נגד היהודים ונהרסו בתי־כנסת.

ב. בימי ביזאנטיון והבולגארים. בזמן הרדיפות נגד היהודים מצד לֵאון III (718—741), קיסר ביזאנטיון, נמלט מספר של יהודים לב'. בימי שלטונו של הצאר בוריס I (852—888) נתעוררה בב' השאלה על המרת הדת האלילית, שבה דבקו הבולגארים, בדת מונותאיסטית. היהודים ניסו להשפיע על הבולגארים, שיקבלו את דתם, אך ידם של השליחים הנוצריים היתה על העליונה. ב865 קיבל בוריס I את הנצרות. אמונתם של הנוצרים החדשים היתה באותם הימים ערב של נצרות, יהדות ועבודת־אלילים. הנוצרים החדשים היו מבקרים גם בבתי־הכנסיות וגם בבתי־התפילה של הנוצרים. אפיינית לאמונות ולדעות של אותה תקופה היתה פנייתם של נציגי ב' אל האפיפיור ניקולאוס I (858—867) בבקשה, שישיב להם על 106 שאלות, כגון: כיצד יש לנהוג בהבאת ביכורים; מה דין הקמיעות; איזהו יום־המנוחה — יום־השבת או יום א'; אילו חיות ועופות מותרים באכילה; כלום מותר לאכול בשר־חיות ללא שחיטה קודמת; כלום יש לקיים מנהגי־קבורה במאבד עצמו לדעת; כמה ימים צריך הבעל להיות פרוש מאשתו לאחר שילדה; כלום יש לצום בזמן עצירת־גשמים; כלום צריכות הנשים לכסות את ראשן בבית־התפילה, ועוד. שאלות אלו וכן גם שמות נסיכיהם של הבולגארים — דוד, משה, אהרון, שמואל, שמעון — מעידים על השפעה יהודית ניכרת. האחים קירילוס ומֶתודיוס מסאלוניקי, שנשלחו ב863 למוראוויה הגדולה ע"י מיכאל III, קיסר ביזאנטיון, היו מעורבים בעיר־מולדתם בין יהודים והיו להם מורים יהודיים. עליהם היה להסביר את עיקרי־הנצרות בלשון מובנת לעם, ולשם כך המציא קירילוס — בניגוד לטענתם של חוגים שונים בכמורה הנוצרית, שעבודת־האל יכולה להערך רק באחת משלוש לשונות אלו: יוונית, לאטינית ועברית — כתב אלף־בית חדש, שהונהג בב' ע"י תלמידיו. כיסוד לכתב זה הניח את הא"ב היווני, אולם הוא הושפע גם מן הא"ב העברי, ביחוד כדי למצוא ביטוי מתאים להגיים, שאינם מצויים בא"ב היווני, כמו ב, ז, ש, צ, ד. בימיו של קירילוס ניתרגמו לסלאווית ס' תהלים, חלקים מן התורה, איוב וספרי־הנביאים. יש סברה, שלתרגומיו אלה השתמש קירילוס במקור העברי.

משנת 967 הגיעה אלינו עדות על קיום ישוב יהודי בעיר ניקופול. בעיר קאסטוריה שבמקדוניה ישב (במאות ה11—12) ר' טוביה בר אליעזר (ע"ע), בעל „לקח טוב". הגיע אלינו גם זכרם של שנים מתלמידיו: ר' מאיר מקסטוריה ולֵאו מוגג, שעבר לנצרות ובתחילת המאה ה12 היה ארכיהגמון של הכנסיה הבולגארית באוכרידה ופרימאס של בולגאריה. תנועת הבוגומילים (ע"ע) בב', אע"פ שהתיחסה בשלילה ליהדות, עוררה התעניינות בשאלות הדת הנוצרית ובמקורותיה ביהדות. יחסם של השלטונות ליהודים היה בדרך כלל חיובי, ובימי מסעי־הצלב מצאו פליטים יהודיים מקלט בב'. ר' בנימין מטודלה מציין את השפעתם של היהודים על תושבי־הבאלקאן. הוא מספר, שה„וואלאכים", תושבי־ההרים, אינם „חזקים בדת הנוצרים וקוראים שמם ביניהם כשמות היהודים, ויש אומרים שהם יהודים והיו קוראים ליהודים אחינו".

ב1186 ואילך, בתקופת השלטון של שושלת־האַסֶנידים, נתרבה מספרם של היהודים בב'. הצאר איוואן אלכסנדר (1331—1365) נשא לאשה את היהודיה שרה, שנטבלה לנצרות בשם תֶאודורה. מצבם של יהודי־ב' הוטב באותה תקופה, אולם בהשפעת המלחמה, שניהלה הכנסיה נגד כיתות נוצריות שונות בב', סבלו כמה יהודים. בוועידת־הכנסיה, שנתקיימה ב1352, הוכרז חרם על כיתות־ה„מינים" ועל היהודים. שלושה יהודים נידונו למיתה על־יסוד עלילה, שחיללו את קדשי־הנצרות. אמנם ביד המלכה עלה לבטל את פסק־הדין, אך ההמון עשה נקמות בנדונים.

הרוב של יהודי־ב' היה נתון באותם הימים להשפעתה של התרבות היוונית ונקרא בשם רומאניוטים. המיעוט דיבר בולגארית. לרומאניוטים היה מחזור רומאניוטי מיוחד, שהתחלף במשך הזמן במחזור הספרדי. הרומאניוטים נהגו לראות במשלוח סִבלונות לכלה משום קידושים, ואף אם לא נישאה האשה לשולח־הסבלונות צריכה היתה, לדעתם, לקבל גט כשבאה להינשא לאחר (עי' קידושין נ' ב'). נוהגים היו לשמור את הנדוניה ואסרו על הבעל לישא־וליתן בה, וכן קבעו, שאין האיש יורש את אשתו. הרומאניוטים לא קיבלו את תקנת ר' גרשום. בית־הכנסת של הרומאניוטים היה קיים בסופיה עד 1898. בין רבניהם היה ידוע ר' אברהם שימוֹ, שגמל חסד עם האשכנזים החדשים, שנתיישבו בסופיה. ידוע היה גם ר' יוסף בן יצחק ן' עזרא (במאה ה16), שנתמנה בסוף ימיו כרב בסופיה. לספרו „משא מלך", שדן בענייני המיסים והערכות־המיסים בקהילות, היה ערך חשוב באירגונם של החיים הציבוריים בקהילות של ב'.

עם גירושם של היהודים מהונגאריה ב1376 באו הרבה מן המגורשים לב'. יהודי־הונגאריה הביאו עמהם מנהגים מיוחדים להם, אך במרוצת־הזמן נתמזגו ההונגארים באשכנזים וכולם ביחד נתמזגו בספרדים. מחכמי אותו זמן ידועים ר' שלום אשכנזי מנוּישטאט, שייסד בווידין ישיבה, ותלמידו ר' דוסא היווני, שחיבר (ב1430) „פרוש ותוספות" — פירוש לרש"י על התורה. במאה ה14 היה ידוע הוגה הדעות והמדקדק יהודה (ליאון) מוסקוני מאוכרידה, שהנוסח שקבע ליוסיפון נדפס בקושטה ב1510.

בימי התורכים. בתקופת כיבושה של ב' בידי התורכים (1396) היו היהודים מפוזרים בווידין, ניקופול, סיליסטרה, פלֶוונה, סופיה, יאמבּול, פיליפופול (פלובדיו) וסטארה־זאגורה (זאגארה עתיק). גירוש היהודים מבאוואריה ב1470 הביא פליטים משם לב', ולפי עדותם של נוסעים שונים היה נשמע זמן מרובה הדיבור היהודי־האשכנזי בחוצותיה של סופיה. מתחילה קיימו האשכנזים קהילה משלהם, אך מעט־מעט קיבלו את לשונם, מנהגיהם ושמותיהם של הספרדים. ולא נשאר להם אלא המחזור האשכנזי, הנעימות ומנהגי בית־הכנסת המיוחדים להם. המחזור האשכנזי, שכרכים אחדים ממנו נשתמרו ברשות המכון המדעי היהודי בסופיה (נספח בינתים לאקאדמיה הבולגארית למדעים), נדפס בשנת

1548—1550 בסאלוניקי ע״י ר׳ בנימין הלוי אשכנזי מנירנ־ברג, שהיה גם רבם של האשכנזים בסופיה.

יהודי־ספרד הגיעו, כנראה, לב׳ אחר שנת 1494. הם נשתקעו בערי־מסחר, שבהן ישבו היהודים מאז. הם הגיעו לב׳ מסאלוניקי דרך מקדוניה וממערב אירופה (איטליה) דרך ראגוזה ובוסניה. עד 1640 היו קיימות בסופיה שלש עדות נפרדות: של רומאניוטים, אשכנזים וספרדים. באותה שנה נתמנה רב אחד משותף לכולן, ר׳ לוי בן חביב חי זמן מועט בעיר פלֶוונה. ר׳ יוסף קארו ישב בניקופול 13 שנה (1523—1536). הוא ייסד בה ישיבה והמשיך לכתוב כאן את חיבורו „בית־יוסף". בניקופול מראים גם את מקום „הטבילה" של „מרן בית יוסף". יהודי־ב׳ נסחפו אף הם לתוך המערבו־לת של תנועת שבתי צבי, וב1673 פעלו בסופיה שמואל פרימו ונתן העזתי.

סיכסוך, שפרץ בסוף המאה ה18 בין הפחה של ב׳ והשול־טן, עלול היה להמיט אסון על יהודי־וידין. כשהשלימו השולטן והפחה שלח זה האחרון לשולטן חרב מורעלת. התורכים חשדו ברופאו היהודי של הפחה, שידו בדבר, ורצו להתנקם בכל יהודי המקום. אך עמידתו של הפחה לצידם של היהודים הצילה אותם, ולזכרו של דבר זה קבעו יהודי־וידין חג מיוחד בד׳ אדר — „פורים של שיכורים".

היהודים ניהלו מסחר בין תורכיה, ואלאכיה ומערב אירו־פה (ויניציאה). לסוחרים יהודיים הוענקו זכויות שונות בצורת פירמאנים. אחת מערי־המסחר החשובות במאה ה16 היתה העיר טאטאר־פאזארג׳יק, שאליה באו לסחור יהודים. מחמת המלחמות עם ויניציאה (1571—1573) הוכרחו סוחרי סאלוניקי היהודיים לבקש להם שווקים לסחורות המיוצרות בעירם. הם קשרו קשרים עם סוחרי סופיה והיו גם מתיישבים בה. סוחרי סקוֹפיה (אוסקיב) היו קונים בגדים בסאלוניקי ומוכרים אותם בסופיה ובערים הסמוכות. ב1593 הוקם יריד שנתי באוֹזונג׳ובו (בדרום ב׳) ע״י סינאן פחה. ליריד היו באים סוחרים יהודיים מתורכיה האירופית וממערב־אירופה. היו יהודים בב׳, שחכרו את מיסי־היבּא של הסחורות מאירו־פה. הסוחרים היהודיים הרחיבו את פעולתם המסחרית על חשבונם של סוחרי־ראגוזה, שהשתתפו במרידה של 1689. בעיר סאמוקוב היו יהודים בעלי־מחצבות ובעלי בתי־מלאכה לעיבוד־עורות. נזכרים גם פקידי־ממשלה יהודיים. בתחילת המאה ה19 פעל בחצר־השולטאן היהודי מנשה באקיש מטאטאר־פאזארג׳יק, שהציע שיטה אחידה למטבע התורכי.

בתקופת העצמאות. כדי להתגבר על המהומות שפרצו בסופיה עם נסיגת התורכים מן העיר (1878), יצרו היהודים מיליציה וגדוד של מכבי־אש משלהם, שפעל גם אחר השיחרור. בין הבאים לקבל את פניו של הגנראל הרוסי גורקו היו גם רבה של סופיה, גבריאל מרקאדו אלמוזנינו, ועוד שלושה יהודים. בשעת המלחמה סבלו יהודים משוד וגירושים בערים וידין, קאזאנליק, סווישטוב, מאחר שהאוכ־לוסיה הבולגארית ראתה בהם את אוהדיהם של התורכים. יהודי ערים שונות ברחו לאדריאנופול ולקושטה. קודם שנתכנס קונגרס־ברלין (1878) השתדלו החברות היהודיות הגדולות במערב אירופה לטובת שיווי־זכויותיהם של היהו־דים בב׳ (וכן בסרביה וברומניה), ולורד ביקונספילד כלל בחוזה־ברלין סעיף שמחייב את מדינות־הבאלקאן לתת שיווי־זכויות ליהודים. ב„אסיפה הלאומית המכוננת" השתתף הרב אלמוזנינו כנציגם של היהודים והוא גם חתם על החוקה. אלמוזנינו נתמנה לרב הראשי. תקנון רשמי מיוחד הסדיר ב1880 את האירגון של הקהילות היהודיות. במועצת־הערים השתתפו גם יועצים יהודיים. אולם מצד האוכלוסיה הבול־גארית נראו כמה סימני־טינה ליהודים. המפלגות הבולגאריות היו ברובן ספוגות הלכי־רוח של אנטישמיות. האיכרים נקטו בכל האמצעים כדי למנוע קניית־קרקעות ע״י יהודים, ומזמן לזמן אירעו גם עלילות־דם.

התנועה הציונית. יהודי־ב׳ התקרבו לתנועת־התחיה בישראל עוד בתקופת חיבת־ציון. לקונגרס הציוני הראשון נבחרו שלושה צירים מב׳: הפרופ׳ צ. בֶּלקוֹבסקי, קארל הֶרבּסט ויהושע כָּלֶב. ב1895 יסדו יהודי־ב׳ בארץ את המושבה הרטוב. עם זה היתה ניכרת נטיה להגירה גם לארצות אחרות. ב1899 היגרו 35 משפחות לתורכיה וקיבלו אדמה בקאנדירה, הסמוכה לאיזמיט. ב1900 התנחל מספר מסויים של יהודים על אדמת קֶפְקֶן בתורכיה, על גדות הים השחור. גם לאדאי־פאזאר (מחוז קודז׳אֵאלי) באו יהודי־ב׳ להיאחז באדמה. בין חלוצי־הציונות בב׳ יש לציין את יוסף מרקו ברוך (ע״ע), שיסד את העיתון הציוני הראשון בב׳ „הכרמל" (בצרפתית).

אירגון היהדות. ב1880 הוכר בית־הכנסת ע״י השלטו־נות כמרכזו של כל קיבוץ יהודי. נוצרה גם רבנות ראשית ובראשה הרב הכולל. ב1900 נתכנסה ועידת הקהילות, שקיבלה תקנון חדש, שלא היה לו אלא תוקף פנימי, מאחר שלא אושר ע״י הממשלה. התקנון קבע בחירות לוועדי בתי־הכנסת (ועדי־הקהילות) ולוועדי בתי־הספר. ועידות־הקהי־לות היו בוחרות מתוכן את המועצה המרכזית ליהודי־ב׳, ולה היה כפוף הרב הראשי, ששימש גם כאב בית־הדין הגדול. לבית הדין הגדול כפופים בתי־הדין בסופיה, פילי־פופול ורושצ׳וק.

החינוך. בחינוך העברי בב׳ היו שלוש תקופות: 1) תקופת ה„מילדאר"—ה„חדר" של הספרדים, קודם שיחרורה של ב׳; 2) תקופת ה„אליאנס", שפעולתה היתה ניכרת ביחוד אחר השיחרור; 3) תקופת החינוך העברי הלאומי החדש. ב1881/82 היו בב׳ 25 בתי־ספר יהודיים; ב1927/28—22 בתי־ספר, שבהם למדו 3,100 ילדים. בתי־הספר היהודיים הוחזקו על חשבון הקהילות. הרבה ילדים יהודיים (ביחוד בערים הגדולות) ביקרו בבתי־ספר מיסודם של עמים שונים.

בין רבני ב׳ וחכמיה יש להזכיר גם את ר׳ יצחק בן משה ביז׳ה, שפעל בניקופול אחר מלחמת ואלאכיה־תורכיה (1598) וחיבר את הספר „בית נאמן". ר׳ ישעיה מוֹרֶנְצִי, שאף הוא פעל בניקופול, הכניס סדרים חדשים בישיבתו של ר׳ יוסף קארו. בניקופול שימש בכהונת רב גם ר׳ אברהם עַזּז בורגיל, בעל הספר „לחם אבירים". בסופיה נתפרסם הדרשן ר׳ משה אלפאלאס, בעל הספר „ויקהל משה". מן המאה ה18 ידועים הרבנים ר׳ שלמה שלם ור׳ יששכר אבולעפיה.

הרבנים הראשיים לאחר שיחרורה של בולגאריה היו: גבריאל אלמוזנינו, משה תאג׳יר, ד״ר דאנקוביץ מצ׳כיה, ד״ר מרדכי גרינוואלד וד״ר מרדכי אֶרֶנפרייז. הד״ר צמח רַבּינֶר היה מטיף ראשי לקהילות בולגאריה. ר׳ דוד פיפאנו, בעל „חגור האפוד" וספרים אחרים, שימש אב־בית־דין.

עם חכמי־ב׳ נמנים *שלמה רוזאניס* בעל „דברי ימי ישראל בתוגרמה", שנפטר בסופיה ב1938, וד״ר שאול מיזאן, שחיבר את הספר Les Juifs espagnols en Bulgarie („היהודים הספרדים בבולגאריה").

ספרות ועיתונות. הספרות בלאדינו, שנוצרה בב׳, היא דלה. בשנת 1899 יצא העיתון היהודי הראשון בלשון הבולגארית „צ׳ילוֹבייצ׳סקי פראווא" (זכויות־אדם). העיתון הראשון בספאניולית יצא בב׳ ב1884 בשם „לה אלבוראדה" („השחר"). בסך־הכל יצאו בב׳ כ20 עיתונים ספאניוליים. בזמן האחרון פסקו להופיע העיתונים הספאניוליים ואת מקומם ירשה עיתונות יהודית בלשון הבולגארית.

מלחמת־העולם II. לאחר שב׳ נעשתה בעלת־בריתה של גרמניה הנאצית נעשו בה תביעותיה של האנטישמיות הקיצונית חוקי־מדינה. אלפי פועלים ופקידים יהודיים סולקו ממקומות־עבודתם. רופאים, רוקחים, עורכי־דין ומהנדסים הוכרחו להפסיק את שירותיהם ל„אריים". נאסר על היהודים להיראות ברחובות בין השעות 9 בערב ל6 בבוקר. כן נאסר עליהם לבקר בתיאטרונים ומרחצאות ציבוריים ולעבור ברחובות הראשיים. אל דשי־הבגדים שלהם היו צריכים להצמיד מגיני־דוד צהובים. בחלונות־דירותיהם נתחייבו לקבוע טבלאות, ועליהן הכתובת: „דירה יהודית". גם מפעלים, שהורשו להמשיך בעבודתם, הוכרחו לקבוע על פתחם את הטבלה: „מפעל יהודי". הותר ליהודים להתגורר רק בבתי־מלון ממדרגה נחותה. נאסר עליהם להחזיק אוטומובילים, מקלטי־ראדיו וטלפונים. מס חד־פעמי הוטל על רכושם בשיעור של 20—25% משָוויו. נוצרו גדודי־עבודה מבני „מוצא יהודי". לסוף הוחרם הרכוש היהודי. בזמן ההפגזות אסור היה ליהודים לבקש מחסה במקלטים שהותקנו. נוסד „קומיסאריון לענייני־יהודים". במארס 1943 בא בֵּילֶב (Bielev), הקומיסאר לענייני־יהודים בב׳, לידי הסכם עם דאנקֶר, נציגו של היטלר, בנוגע להעברתם של 20,000 יהודים מתראקיה, מקדוניה וב׳ לפולניה. במאי 1943 נדרשו יהודי־סופיה לעבור במשך שלושה ימים (למעשה ביום אחד) לערי־השדה. הפקודה ניתנה כשהגברים היו בגדודי־העבודה. בינתיים נשלחו לפולניה 4,269 יהודים מתראקיה ו7,141 ממקדוניה; הגזרה לשלוח 8,500 יהודים מב׳ עצמה נתבטלה. בתוך הציבור הבולגארי נתעוררה התנגדות למעשים אלה. נשלחו משלחות לממשלה. „חזית־המולדת" פנתה בכרוז לציבור, שבו הוקיעה ברבים את מעשי־הממשלה. ואמנם הוכרחה הממשלה להתחשב בתגובה זו.

אחר מהפכת ה9 בספטמבר 1944 היתה רווחה ליהודים. בחורים יהודיים גויסו לצבא הבולגרי, שיצא להלחם בגרמנים. יהודי סופיה וערים אחרות חזרו למקומותיהם. הרכוש היהודי הוחזר לבעליו. שכר־הדירה, שנגבה ע״י הממשלה הקודמת, הוחזר גם הוא. נוסד „משפט־העם", שדן גם את רודפיהם של היהודים. בתי־הספר של המיעוטים עברו לידי המדינה. בקהילות ובבתי־הספר היהודיים נשתלטו מתנגדי־הציונות. לעזרתה של היהדות הבולגארית ההרוסה בא הג׳וינט. יהודי־ב׳ ברובם המכריע עלו למדינת־ישראל והם מרוכזים בעיקר ביפו, רמלה ולוד.

מספרם של היהודים בגבולותיה של ב׳ (ההיסטורית):

שנה	תושבים	יהודים	אחוז מכלל האוכלוסיה
1878	2.007.919	19.000	0.90
1888	3.154.375	23.541	0.75
1893	3.310.713	27.777	0.83
1900	3.744.283	33.663	0.90
1905	4.035.575	37.656	0.93
1910	4.335.503	40.076	0.92
1920	4.857.528	43.232	0.85
1926	5.478.441	46.558	0.85
1934	6.077.939	48.565	0.80

מספרם של היהודים בב׳ ב1926 היה 46,558 (22,787 גברים, 23,771 נשים), כלומר 0.85% מכלל האוכלוסיה. 45,251 מהם ישבו בערים, 1,307 בכפרים (או: 97.2% בערים ו2.8% בכפרים). כמחציתם של יהודי־ב׳ ישבה ב1926 בעיר הבירה.

רוב רובם של יהודי־ב׳ היו נתינים בולגאריים. השאר היו נתינים של 15 מדינות שונות.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א׳, תר״ץ; הנ״ל, קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם, ב׳־ה׳, תרצ״ד־ה׳; תרצ״ז־ח; ו׳, תש״ה; הנ״ל, איסטוריאה די לוס ג׳ודיוס די בולגאריה („איל מונדו ספרדי", וינה, 1923); ד. פיפאנו, שלשלת הרבנים מעיר סופיה, 1925; ש. מרכוס, על אשכנזים־ספרדים ועל אשכנזים סתם בבולגאריה, סיני, שנה י״ג (תש״י), חוב׳ ג׳־ד׳; Kalmi Baruch, *Les Juifs balkaniques et leur langue* (*Les Balkans, leur passé et leur présent*); *Bull. de l'Alliance*, 1893–1903; M. Cohen, *La reine bulgare Theodora*, in *Revue des écoles de l'Alliance Israélite*, Nr. 2, 1901; G. Kazaroff, *Pro causa judaica*, 1919; J. Caleb, *La situation des Juifs en Bulgarie*, 1919; S. Mézan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, 1925; М. Грюневалд, Заселението на евреите на Балканския полуостров, Български преглед, Година II, 1894; Истината за положението на евреите в България, 1938; Н. Гринберг, Документи, Издание на Центр. Евр. Консистория, 1945.

ש. מ.

בולוֹטְניקוֹב, אִיוָן — И. Болотников — (מת 1608), מורד־במלכות רוסי בתקופתו של הצאר וַסִילִי שוּיסְקִי (ע״ע). ב׳ נעשה ראש הזַ׳קֶריה (ע״ע) הרוסית (1606–1608), שהיתה חזקה ביחוד באיזורי בריאנסק, אוריול וטולה, בתקופת ה„מבוכה". לב׳ נצטרפו פַּשְקוֹב וליאַפּוּנוֹב, המנהיגים של האצילים, בעלי האחוזות הזעירות, שמרדו בשלטון הבּויארים משרתי־הצאר, אלא שאח״כ פרשו ממנו. המורדים ביקשו להמליך את בן־הזקונים המדומה של איוואן IV — דמיטרי I (ע״ע). ב׳ חנה בכפר קולוֹמֶנסְקָיֶה שבמבואות־מוסקווה, אבל נוצח בכפר קוֹטְלִי, לאחר שאיבד כ30 אלף מאנשיו. בתחילת שנת 1607 נספחו לב׳ העממים של איזור הוולגה התיכונה (מוֹרְדְוָה, מַרִי, ועוד), שצרו על ניז׳ני־נובגורוד, והקוזאקים של הדון, שהביאו עמהם יורש־עצר מדומה חדש בשם פיוטר — בנו, כביכול, של הצאר פיודור. ב׳ כבש את טוּלָה, אבל זו חזרה ונכבשה ע״י צבאות־הצאר. לסוף נשבה ב׳ וטובע. המרידה העממית של ב׳ היא הראשונה במרידות הרוסיות מסוג זה, שפרצו במאות ה17 וה18.

С. Ф. Платонов, Очерки по истории Смуты, 1910[3].

בּוּלָוַיוֹ (Bulawayo), העיר הראשה של מחוז שנקרא על שמה (כ120,000 קמ״ר) בדרומה של רוֹדֶזיה הדרומית. מספר תושביה כ53,000 (1951); מהם כ32,000 אירופיים. מספר תושביו של מחוז ב׳ 425,000 (1951). ב׳ יושבת בקרבת פרשת־המים שבין הנהרות לימפופו וזַמְבֶּזִי, בגובה של 1,360 מ׳ מעל פני הים, ומפני־כן אקלימה נוח אע״פ שהיא נמצאת באיזור הטרופי (רוחב דרומי 20°10׳). הטמפראטורה השנהית הממוצעת בה קרובה ל°17 ומידת־המשקעים השנתית שלה היא כ600 מ״מ. בב׳ עובר קו מסה״ב מאפריקה הדרומית לסוֹלְזְבֶּרִי, בירת רודזיה הדרומית, ולבֵּיירָה, עיר־הנמל שבמוזאמביק, ומקו זה מסתעף בב׳ קו לרודזיה הצפו־

נית ולקונגו. מחוז־ב׳ עשיר במכרות, בחקלאות, בגידול־בקר וביערות, שבהם מצויים עצים יקרים, שמשמשים ליצוא. בב׳, מרכזו המסחרי והתעשייני של מחוז זה, יש בתי־מלאכה לרכבות ולתיקון־מכונות, טחנות־קמח, בתי־חרושת לסוכר ולשֵכר של שעורים, לסבון, לבגדים ולעיבוד נייר ובתי־אריזה לבשר קפוא. מלבד בתי־ספר כלליים יש בה גם בתי־ספר טכניים מקצועיים, ובהם אחד להתמחות בעבודות המכרות. כן יש בב׳ בית־מצפה־כוכבים ותחנה מטאורולוגית. — ב׳ נוסדה ב1893 במקום מושבו של מלך שבטי־המַטַבֶּלֶה, שנתן לאירו־פים זכיונות לנצל את מכרות־הזהב שבחבל. היא נבנתה לפי תכנית ערוכה מראש. — קהילה יהודית נוסדה בב׳ ב1894, וב1897 כבר היה בה אירגון ציוני. כיום (1952) יש בב׳ 1,650 יהודים.

בּוֹלוֹמֶטֶר, (bolometer), מכשיר למדידה של עצמת קרינה אלקטרומאגנטית. משמש בעיקר בתחום־הקרינה שֶמִן האינפראדֹם (ע״ע) עד לגלי רדיו (ע״ע) קצרים ביותר (אֹרכי־גל: 0.001—100 מ״מ). הב׳ הוא חוט או סרט מתכתי (פלאטינה, ניקל) בעובי של 0.01 מ״מ. הקרינה, הנופלת על הב׳ ונבלעת בו, גורמת להתחממותו של הסרט המתכתי ומתוך כך בא שינוי בהתנגדותו החשמלית. שינוי זה נמדד בדרך כלל ע״י גשר־וִיטְסטוֹן. קיבול־החום הנמוך של הסרט הדקיק והדיוק הגבוה במדידת־ההתנגדות מאפשרים גילוי של שינויים קטנים בעצמת־הקרינה. בשנים האחרונות נוצר, לפי אותם העקרונות עצמם, גם טיפוס של ב׳ לא־מתכתי.

בּוּלוֹן־סִיר־מֶר (Boulogne-sur-Mer = בולון שעל הים), עיר־נמל בצפון־צרפת על חופו של מיצר־הים פַּה דֶה קַלֶה (מיצר דוֹבֶר) ובדפארטמנט הנקרא על שמו. יושבת במרחק של 220 ק״מ מפאריס ו48 ק״מ מן הנמל האנגלי פוֹקסטוֹן. ב1936 היתה בה אוכלוסיה של 51 אלף נפש, אך במלחמת־העולם II נתמעט מספרה עד 34,400 (1946). בב׳ מייצרים מלט, כלי־חרס (שעומדים בפני אש חזקה), עטים ועפרונות ומעילי־גשם, אך עיקר פרנסתם של תושביה היא על מלאכות־הים. ב׳ היא הגדול בנמלי־הדַיִג שבצרפת. קודם 1940 עסקו בה כ5,000 איש בדַיִג וכ4,000 בעיבוד השלל (רובו הֶרֶנְגים, מאקארלים וקוד מניו־פאונדלנד), שמשמש גם לשימורים. יש בב׳ מספנות קטנות לסירות ובתי־מלאכה וחרושת למכשירי־דייג ולתיקונם, וכן משמשת ב׳ כמרכז לקייטנות־רחצה. ב׳ היא גם נמל־תחבורה לאנגליה ותחנה לכמה קווי־ספנות אוקיאניים. היא מורכבת מעיר עליונה (עתיקה), שבתוכה מצויים בניינים היסטוריים (כמה מהם נהרסו או ניזוקו קשה) ושרידי חומה שהקיפה אותה מן המאה ה13 ואילך, ומעיר תחתונה (חדשה), שבה מרוכזות התעשיה ובה נמצאים משכנות־הפועלים. הקייטנות מרוכזות בשכונות־גנים.

בתקופה הרומית היה כאן ישוב בשם גֶסוֹרִיאַקוּם (Geso-riacum), ומן המאה ה4 ואילך נקרא המקום בשם בּוֹנוֹניה — שם, שציין מתחילה רק את מצודת־העיר. בימי הקיסרות היתה ב׳ הנמל הראשי לתחבורה עם בריטניה. ביה״ב עבר תפקיד זה לקַלֶה (ע״ע) וב׳ התרכזה בפיתוח הדייג ונת־פרסמה בדגים המלוחים שלה, שהגיעו עד חופי הים התיכון. מן המאה ה7 ואילך היו עולים לרגל לב׳ כדי להתפלל בה לפני תמונת האם הקדושה, שנתפרסמה בנפלאותיה. במאה ה11 היו ב׳ וסביבתה רוזנות, שנשתייכה לבית בּוּיוֹן ובה נולד גוֹדְפְרוּאָ מבּוּיוֹן (ע״ע) מלך ירושלים. הרוזנות היתה כפופה חליפות למלך־צרפת ולמלך־אנגליה עד שסופחה סופית (1477) לאחוזותיו של מלך־צרפת. בב׳ ריכז נאפוליון את הצבא, שבו נתכוון לפלוש לאנגליה בקיץ 1805. לזכר מחנה־צבא זה, שעמד כאן, הוקמה בב׳ מצבת־זיכרון (בגובה של 52.5 מ׳). במלחמת־העולם II ניזוקה ב׳ קשה בהפצצות, בעיקר של בעלי־הברית.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

בּוּלוֹן־בִּיַינְקוּר (Boulogne-Billancourt), עיר סמוכה לפאריס, על הגָדה הימנית של הסֵינָה, שגובלת עם יער בּוּלוֹן (ע״ע פריס). מורכבת משתי ערים שנתאחדו ב1925: א) בּוּלוֹן סִיר־סֵן (sur Seine — בולון שעל הסינה), עיירת־מגורים נאה, שיש בה כנסיה גותית מן המאה ה15; ב) בִּיַינְקוּר, מרכז תעשייני חשוב; מייצרים בה מכוניות (מפעלי־רֶנוֹ), אווירונים, מוצרים כימיים, בשמים, סבון, שמנים, עפרונות ועטים. בתי־החרושת משתרעים לאורך הנהר באי סֶגֵין (Segun). מפעלי־תעשיה אלה הופצצו קשה במלחמת־העולם II ומספר התושבים, שב1936 הגיע ל97,379, ירד ב1946 ל79,410.

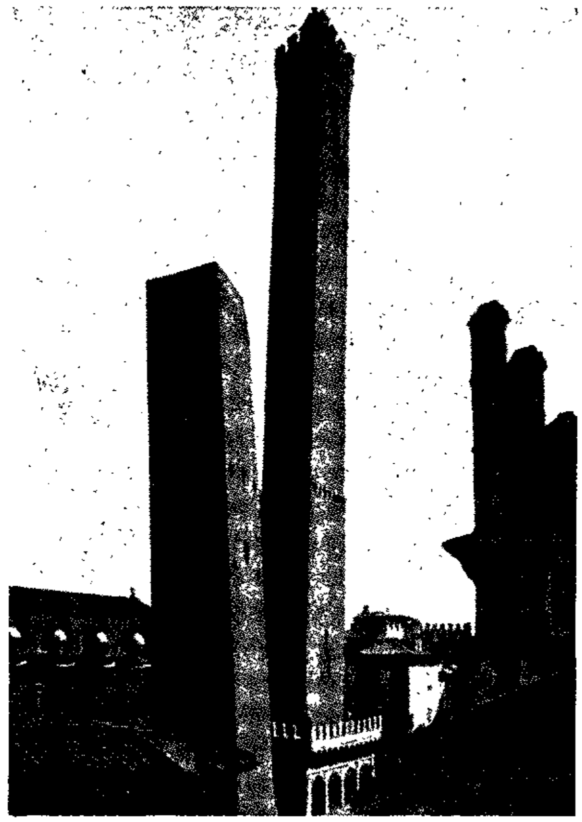
בּוֹלוֹנְיָה (Bologna), עיר־הבירה של מחוז אֶמִילְיָה־רוֹמַאנְיָה באיטליה הצפונית. יושבת משני צידיו של נהר רֶנוֹ, במרחק של כ220 ק״מ דרומית־מזרחית ממילאנו. מספר תושביה כ328,000 (1948).

בב׳ מתחברות הדרך העוברת לרגלי־האַפֶּנינים הצפוניים והדרך היורדת מן ההר לשפלת־הפּוֹ. זו האחרונה היא וִיאָ אֶמִילְיָה העתיקה (כיום עוברת בצד הכביש גם מס״ב), שמחברת את רומא דרך פִּירֶנְצֶה עם ערי־הצפון. צומת־דרכים זו היא שנתנה לב׳ את חשיבותה מבחינה מסחרית ואסטרא־טגית כאחת.

ב׳ נמצאת בסביבה חקלאית עשירה ומשמשת מרכז לעיבוד התוצרת של החקלאות וגידול־המקנה שבחבל. מפני שפע הפירות ותנובת־המקנה בשווקיה כינוה בשם B. grassa („ב׳ השמנה״). אבל ב׳ היא גם בעלת תעשיה ענפה ומפות־חת. בין השאר מייצרים בה מרכבי־מכוניות, אופנועים, מכונות חקלאיות, מקררים חשמליים, מכשירי טכניקה עדינה, אלומיניום, חמרים פלאסטיים, זכוכית, רהיטים, נעלים, מוצרי פשתן, נייר, זבלים כימיים ותרופות. משום שכיות־האמנות המרובות שבה משמשת ב׳ מרכז־משיכה לתיירות, שאף היא מקור־הכנסה ניכר לתושביה.

בב׳ נמצאת האוניברסיטה הקדומה שבאיטליה (ואפשר באירופה כולה; נוסדה ב1088) והיא אחת מן הגדולות שבמדינה (16,800 סטודנטים ב1950). בספריותיה יש כ1.5 מיליון ספרים, 5,500 כתבי־יד, וכ1,000 אינקונאבולים.

רשת־הרחובות של ב׳ מצויינת בקווים ישרים ארוכים, שניכרים בהם סימני־תיכנון. טיפוסיים לב׳ הם הרחובות בין בתים בעלי סְטָוים, שמצטרפים לדרך מקורה להולכי־רגל. רחובות רחבים סובבים את העיר על־יד שרידי החומה, שהקיפה אותה מ1327 ואילך ושנהרסה לשם הרחבתה של העיר בתחילת המאה ה20. קו־ההקף הוא משושה, שצלעותיו אינן שוות. מרכזה של ב׳ בנוי לפי תכנית, שנשתמרה מימי בּוֹנוֹניה הרומית (ע׳ להלן) — צורת מלבן, שכל אחת מצלעותיו הארוכות (האורך: כ500 מ׳) מכוונת בערך מצפון לדרום. זוהי צורתו של מחנה־צבא רומי קבוע. במרכז־העיר

שני המגדלים הנטויים בבולוניה

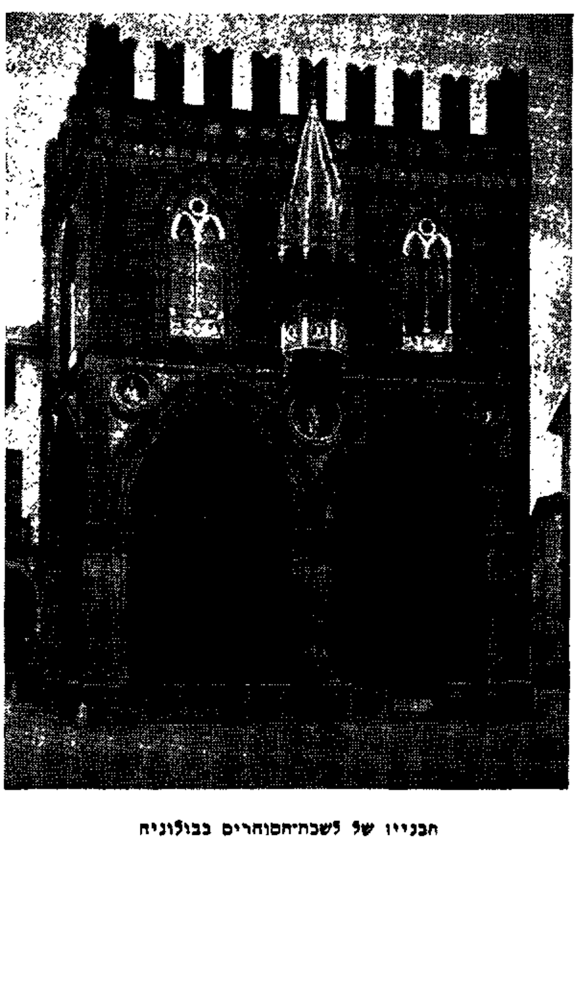
או סמוך לו נמצאים הקדומים שב130 הכנסיות, הבניינים הציבוריים והארמוגות המרובים שבב׳. בלב המלבן נמצאת הקתדראלה של ב׳ ועל־ידה ארמון הארכיהגמון. מדרום למלבן נמצאת כנסיית פֶּטרוניוס הקדוש (פַּטרונה של ב׳), הבנויה בסיגנון גותי והמקושטת בשפע של ציורים ובפסלים. מן הבניינים הציבוריים חשוב ארמון־העיריה (מ1290), הבנוי בסיגנון גותי, וממולו ארמון־המושל (מ1201) והבניין של לשכת־הסוחרים, שאף הוא נבנה בסיגנון גותי. סמוך לזה האחרון נמצאים שני מגדלים נטויים (גבהו של האחד 97 מ׳ ושל השני 42 מ׳), שנבנו בתחילת המאה ה12 לצדכי־הגנה. מבתי־הנכות שבב׳ החשוב ביותר הוא בית־הנכות שעל־יד האקדמיה לאמנויות היפות (נוסדה במאה ה18), שבו שמורות תמונות של טובי הציירים מן האסכולה הבולו־נית, וכן תמונות של ציירים מפורסמים אחרים (בכללן תמונת צֶצִילְיָה הקדושה של רפאל). בית־הנכות האזרחי (Museo civico) מכיל עתיקות טרם־היסטוריות אֶטרוסקיות וקֶלטיות וכן יצירות־פיסול מיה״ב והתקופה החדשה.

ה י ס ט ו ר י ה. במקומה של ב׳ או סמוך לו עמדה במחצה הראשונה של האלף האחרון לפסה״נ עיר אטרוסקית בשם פֶּלסִינָה (Felsina). עיר זו עברה לידי שבט הבויים (ע״ע) ונקראה על שמו; ולאחר שכבשו הרומיים את המקום ב193 לפסה״נ ויסדו בו מושבה לאטינית (189) קיבל שם־העיר בפיהם את הצורה „בּוֹנוֹניה״ (Bononia). הקיסרים אוגוסטוס וקלאוּדיוס הקימו כאן כמה בניינים. ב410 עמדה ב׳ בפני התקפתו של אַלארִיך, אח״כ הוחזקה זמן־מה בידי הלאנגו־בארדים, ומאמצע המאה ה6 היתה זמן ממושך בידי הנציבות (האֶכּסארְכאט) הביזאנטית, שמרכזה היה בראוֶנָה. ב1112 הוכרזה לעיר חפשית ונצטרפה לחבר ערי־לוֹמבַּרדִיָה. היא לקחה חלק פעיל במלחמותיהן של ערי־איטליה בקיסרים משושלת ההוהֶנשטַאופים (ע״ע). אֶנצִיוֹ, האחרון לשושלת זו, הוחזק בב׳ בשבי ב1249—1272 בארמון הנקרא עד היום על שמו. במשך כמה דורות היתה ב׳ סלע־המחלוקת בין שתי משפחות אדירות שבעיר, משפחת בֶּנטִיווֹליוֹ (Bentivoglio) ומשפחת וִיסְקוֹנְטִי, וכן בינן ובין האפיפיורים, ששלטו בעיר להלכה — ולפרקים גם למעשה — מתחילת המאה ה14 ואילך. מ1506 עד 1796, שבה נכללה ב׳ ברפובליקה הציס־אלפינית, שנוסדה ע״י בּוֹנַפַּרְטֶה, שלטו האפיפיורים בב׳ שלטון גמור. כשנפל נאפוליון (1814) חזרה ב׳ לידיו של האפיפיור, אבל מאז שימשה מרכז למורדים ומהפכנים, ששאפו לאיחודה של איטליה (מרידות פרצו בה ב1821, 1831 ו1848/9). ב1860 נשתחררה ב׳ משלטון־האפיפיור ונכללה בממלכת־איטליה. במלחמת־העולם II הופצצה ב׳ קשות משום חשיבותה לתחבורה הצבאית.

בתולדות המדע והאמנות באיטליה יש לב׳ חשיבות ממדרגה ראשונה. ממנה התחילה התנועה להחזיר את החוק הרומי לְיָשנו (מן המאה ה11 ואילך) ומן האוניברסיטה של ב׳ יצאו פרשנים ובעלי־תוספות (גלוסאטורים) לחוק הרומי. גם במקצועות־מדע אחרים פעלו בב׳ חוקרים מפורסמים, כגון התוכן ג׳. ד. קַסִינִי (ע״ע), שקבע בכנסיית־פטרוֹניוֹ את קו־הצהרים, המסומן שם עד היום, והפיסיקן ל. גַלְוַנִי (ע״ע). בתולדות־הציור מפורסמת האסכולה של ב׳, שפעלה בה מן המאה ה15 עד ה17.

ל. ו. כ.

י ה ו ד י ם נזכרים בב׳ לראשונה בתעודה משנת 302. הם גורשו ממנה ב1171, אך חזרו ונתיישבו בה מן המאה ה14 ואילך. ב1366 שוכנו זמנית בשכונה מיוחדת על־ידי החשמן

הבניין של לשכת־הסוחרים בבולוניה

בורנו, מושלה של העיר מטעם האפיפיור. ב1394 רכשו בה שני אחים ממשפחת „מן הנערים" (De' Fanciulli) מרומא בית־כנסת ובית־קברות בשביל הקהילה. המלווים־בריבית היהודיים, שהיו רוב בני הישוב היהודי בעיר, שילמו לעיריה מס של ארבעה סולדים לחודש לכל לירה מרווחיהם. ב1417 הועמד שער־הריבית המאכסימאלי, שהותר ליהודים לקבל, על 20%, והיהודים נתחייבו בנשיאת אות־קלון; תקנה זו הוחמרה ב1458. פרט לרומא היתה ב׳ היחידה במדינות־האפיפיור, שבה לא היה הסכם רשמי בין העיריה והיהודים בנוגע למספרם של היהודים, שהותר להם לשבת בעיר. עם זה היה כל זר חייב לשלם — עד שנת 1444 — מס מיוחד בעד הזכות לדור בעיר; ועל היהודים היה מוטל לשאת כל שנה בהוצאות של מסיבה מיוחדת לסטודנטים של האוניברסיטה. ב1416 נערכה בב׳ ועידה של נציגי הקהילות היהודיות במדינות־האפיפיור, כדי לטכס עצה בנוגע לצווים שהאפיפיור הוציא נגד היהודים. במאות ה15—וה16 היתה קהילת־ב׳ אחת מן החשובות שבקהילות־איטליה, ובה קשורים שמותיהם של חכמים מפורסמים כר׳ עובדיה ספורנו, ר׳ עזריה מן האדומים ור׳ שמואל ארקיוולטי. יעקב מאנטינו לימד עברית ורפואה באוניברסיטה של ב׳, שבה היו גם כמה תלמידים יהודיים. מ1477 עד 1482, ושוב מ1537 עד 1541, היה בב׳ בית־דפוס, שהדפיס ספרים עבריים. היתה בה אגודה מקצועית של טווי משי, שעודדה את העוסקים בתורה, ואיפשרה בתרומותיה את הדפסת הסידור של שנת 1537. באותה תקופה היו בעיר 11 בתי־כנסיות. הגטו נוסד בב׳ ב1556, זמן קצר לאחר הגטו של רומא. מ1568 ואילך לבשו הרדיפות על היהודים צורה שיטתית יותר. כתוצאה מן העלילות, שהעליל על היהודים המשומד אלסאנדרו, הוכרחו יהודים הרבה לברוח מן העיר — ביניהם ר׳ עזריה מן האדומים; אחדים מיהודי־ב׳ עונו עד שהודו במה שמעניהם ביקשו לשמוע; ורק רבי ישמעאל חנניה די ואלמונטונה (Valmon-tone) עמד בפני מעניו ומרשיעיו.

ב1569 כשגורשו היהודים ממדינות־האפיפיור (פרט לרומא ואנקונה), גורשו היהודים גם מב׳. בית־הקברות היהודי נמסר לרשותו של אחד מן המנזרים. אחדות ממצבותיו נשמרות כיום ב Museo Civico. הודות למדיניותו הנוחה יותר של האפיפיור סיכסטוס V חודשה קהילת־ב׳ ונתקיימה מ1586 עד 1593, אך לאחר מכן פסקה מלהתקיים עד המאה ה19. בשנים האחרונות של השלטון האפיפיורי התחילו יהודים מתיישבים שוב בעיר, וב1858 נחטף בה הילד אדגרדו מורטרה (ע"ע). הקהילה הוקמה מחדש ב1860 עם תקומתה של ממלכת איטליה המאוחדת. בימי הכיבוש הגרמני בתקופת מלחמת־העולם II סבלו יהודי־ב׳ קשות, והרבה מהם הוגלו למחנות־ריכוז בדצמבר 1943, ביניהם רבה של הקהילה, אלברטו אורויטו. אחר המלחמה חודשה הקהילה בב׳.

G. Zucchini, *Bologna, 1914*; L. Weber, *Bologna*, 1902; C. M. Ady, *The Bentivoglio of Bologna*, 1937; C. Roth, *Jews of Italy*, 1946; I. Sonne, in *HUCA*, XVI; F. Loewinson, in *Annuario di Studi ebraici*, II; V. Rava, in *Educatione Israelita*, XX–XXIII.

ב. ר.

בולוניה, ג׳ובני דה, ע"ע ג׳מבולוניה.

בולז, ויליס ליל — William Lisle Bowles (1762, קינגז סאטון — 1850, סולזברי), משורר ומבקר אנגלי. ב׳, בנו של כומר, היה אף הוא כומר. שמ1804 ואילך כיהן בעיירה ברמהיל בווילטשיר. בעבודתו הספרותית הושפע באופן ניכר משני חלוציה של התנועה הרומאנטית, האחים וורטון (Warton). אחד מהם, מחבר ההתקפה המפורסמת על המשורר הנאו־קלאסי פופ ונאמניו, היה מורו של ב׳ בביה"ס בווינצ׳סטר; השני, מבקר־חלוץ, שדרש להנהיג סיגנון טבעי בכתיבת־סונטות, היה מורו באוכספורד. מקומו של ב׳ בתולדות־הספרות נקבע בעיקר בזכות „ארבע־עשרה הסונטות" שלו (1789; בהוצאות מאוחרות יותר נתרבה מספרן עד שלושים), שהיתה להם השפעה ניכרת על סאותי (Southey) וקולריג׳, וכן בזכות ביקרתו על פופ, הכלולה בהקדמה של כתבי פופ, שב׳ הוציא ב1806. ביקורת זו גרמה לפולמוס ממושך בין ב׳, מצד אחד, ובין ביירון, קמפבל ועוד משוררים ומבקרים הרבה, מצד שני. כאר שיריו של ב׳, וספריו העוסקים בקדמוניות, הם כיום כמעט מחוסרי כל עניין.

G. Greever, *A Wiltshire Parson and his Friends*, 1926; J. J. Van Rennes, *Bowles, Byron and the Pope Controversy*, 1927.

בולחוב (Болехов; בפול׳ Bolechów), עיירה במערבה של אוקראינה (עד 1945 — בגאליציה המזרחית שבפולניה); העיר הראשית של נפה (ראיון) במחוז (אובלאסט) סטאניסלאב. שוכנת לרגלי הקארפאטים, בקרבת יערות נרחבים ושדות־מרעה בהרים, שמשמשים מקורות פרנסתם של תושביה: תעשיית עץ, בורסקאות ומסחר בעצים ובמקנה. בב׳ יש מעיינות עשירים במלח, שממימיהם מפיקים מלח ע"י אידוי בהרתחה. המסחר במלח שהופק ממעינות־ב׳, היה בעיקרו בידי יהודים. בימי פולניה החדשה הוקם בב׳ בית־זיקוק־לנפט. באותה תקופה שימשה ב׳ גם נוה־קיץ זול. ב1931 מנתה ב׳ 10,750 תושבים.

ב׳ קיבלה זכויות של עיר ב1612 מידי בעליה מיקולאי גידזינסקי. לפי תקנות־היסוד שלה היו היהודים רשאים להשתתף בבחירתם של ראש־העיר והמועצה העירונית. בשנת 1780 ייסדה הממשלה בקרבת העיר מושבה חקלאית יהודית בשם נוי־באבילון (בבל החדשה). הישוב היהודי לא האריך ימים במושבה זו, שעברה לידיהם של מתיישבים גרמניים בלא שנשתנה שמה. במאה ה19 שימשה קהילת־ב׳ אחד מקיניה של ההשכלה בגאליציה המזרחית — אפשר, בהשפעתו של בית בירקנטל (ע"ע). בב׳ נולד וגדל שמואל ליב גולדנברג (1807—1846), מוציאו של „כרם חמד". בהשתדלות האחים מונדשין נוסד בה בית־ספר ב1856, ושלמה רובין (ע"ע) היה מנהלו הראשון. ב׳ ושכנותיה, דולינה ודרוהוביץ׳, היוו ב1867—1906 מחוז־בחירות (לפארלאמנט האוסטרי), שבו היה רוב ליהודים. ב1900 ישבו בב׳ 3,323 יהודים ו9141 לא־יהודים. ב1925 היו בה רק 2,435 יהודים.

בולחובר, בר, ע"ע בירקנטל, בר.

בולט, ר׳ יהודה בן יוסף אבן (1480°, אסטלה, נאווארה — 1550°, קושטה), רב ומחבר ספרדי. בזמן הגירוש עדיין היה, כפי הנראה, צעיר לימים. ב׳, שהיה ממגורשי־ספרד, השתקע בקושטה. כאן הוציא (בשנת ר"ע/1510) מהדורה חדשה מספרו של ר׳ ישועה בן יוסף הלוי „הליכות־עולם" (נתפרסם לראשונה בליסבון, ר"ן), שעוסק בכללי־התלמוד. אך עיקר מפעלו הספרותי של ב׳ הוא ספרו

„כלל קצר מכל הרשום בכתב" (רצ"ב/1532 בקירוב). סמוך לזמן חיבורו כבר היה, כנראה, הספר יקר־המציאות (מהדורה חדשה נתפרסמה ע"י מיכל רבינוביץ ב„אזכרה" להרב קוק, מחלקה ד', ירושלים, תרצ"ז). „כלל קצר" הוא בעיקרו סיכום של כללי ההלכה התלמודית ומחברו מייחד, בין השאר, את הדיבור על „מעלות לימוד התורה ואופני הלימוד". הספר עוסק גם בחלוקת־המדעים, וחידושו של המחבר הוא במה שהרחיב את שיטת החלוקה של המדעים הכלליים, שהיתה מקובלת בזמנו, גם על מדעי־היהדות. החיבור מחולק לתשע „מחלקות", שהן ערוכות ב„שלש עליות". השימוש במספר שלוש היה חביב על ב', והוא נסתייע בו לעיתים קרובות.

כפי הנראה, שימש ב' במשך זמן ידוע כאחד מרבניה של קושטה, ולפי דברי בן־זמנו ר' בנימין זאב בן מתתיהו (שו"ת בנימין זאב סי' ש"ה), נמנה על בית־דינו של ר' אליהו מזרחי. רבני־קושטה כיבדו את ב' על שום ישרו וידי־עותיו הרחבות. אך תקיפות־דעתו והכרעותיו בפסקי־הלכה נגד דעתם של חבריו גרמה, כנראה, שהרבנים, ובכללם הרא"ם, הרחיקו אותו מקהלם.

מתוך תשובותיו של ב', שנכללו ב„תשובות הרא"ם" (סימנים ט"ו, פ', פ"ו, צ' ועוד) וב„תומת ישרים" לר' תם ן' יחיא (סימנים ז', ל"ד, ל"ה, ל"ח, מ"ז—מ"ט) ניכר, שב' היה לא רק גדול בתורה, אלא אף בעל שיטה קבועה בהלכה ונהג להכריע נגד המחמירים במקום שלא החמירו חכמי המשנה והגמרא. בהשכלתו הכללית, בכוח־שיפוטו ובעמקות־המחשבה שלו היה נבדל לטובה מבני־דורו.

קונפורטי, קורא הדורות, תר"ה, 33–34; חיד"א, שם הגדולים, 64; י. ל. דוקס, נחל קדומים, תרי"ג, א', 61; ש. י. פין, כנסת ישראל, 391; י. א. בן־יעקב, אוצר הספרים, תרל"ז–תר"מ, 242 מס' 167; Cat. Bodl., 1299, 1393.

ש. כ.

בּוֹלְטוֹן (Bolton; השם המלא ב. לֶה מוּרְז [B. le Moors]), עיר באנגליה במחוז לַנְקַשִׁיר (ע"ע); כ17 ק"מ צפונית־מערבית למאנצ'סטר. מספר תושביה כ170 אלף (1953). ב' היא מרכז חשוב לטוויה של חוטי־כותנה דקים, לאריגה ולתעשיות מתכת ומכונות. חוטיה נשלחים גם לערי־אריגה אחרות. ב1947 עבדו 55% מעובדיה של ב' בטכסטיל ובמתכות. תעשיית־הטכסטיל התחילה מתפתחת בב' במאה ה14, כשבאו אליה אורגי־צמר מפלאנדְרִיה. בכותנה התחילו עוסקים בה במאה ה17 והתעשיה החדישה התחילה בה בסוף המאה ה18, כששנים מתושבי ב', אַרְקְרַיט (Arkwright) וקְרוֹמְפְּטוֹן (Crompton), המציאו מכונות־טוויה מופעלות בכוח־הקיטור. הבית, שבו עבד קרומפטון ושבו מצויות מכר־נותיו, שמור עד היום כבית־נכות.

הקהילה היהודית, שנוסדה בב' ב1904, מונה כיום (1952) 110 נפש.

בּוּלְטְמַן, רוּדוֹלְף — Rudolf Bultmann — (נו' 1884, וִיפֶלְשְׁטֶדֶה [Wiefelstede], אולדנבורג), חוקר הברית החדשה ותאולוג פרוטסטאנטי גרמני. ב1916 נעשה פרופסור לתאולוגיה של הברית החדשה בברסלאו, וב1921 — פרופ־סור לאותו מקצוע במארבורג. — ב' הוא, ביחד עם דִיבֶּליוּס, מראשי האסכולה, שמנסה להבחין בתוך האוואנגליונים צורות ספרותיות שונות, שבהן הובעו דברי־ישו המקוריים. לדעתו של ב', לא ראה ישו את עצמו כמשיח. בתורותיו של ישו אין שום דבר עקרוני, שאינו מצוי ביהדות. מתוך ההנחה, שהקץ ממשמש ובא, דרש ישו מכל יחיד ויחיד הכרעה בעמדתו כלפי הזולת ומשמעת מוחלטת לציווייו של אלוהים. דרישותיו הקיצוניות של ישו, שעברו את גבולותיהן של המצוות המעשיות, גרמו להתנגשות בינו לבין מנהיגי־היהדות בזמנו. הקהילה הנוצרית הראשונה בירושלים פיתחה את תורותיו של ישו, שחשבה אותו למשיח, ודימתה שהיא חיה בתקופה של אחרית הימים וציפתה לשיבתו הקרובה. כשהנצ־רות נתפשטה בעולם ההלניסטי, נוצרה שכבה חדשה של אמונות ודעות: ישו נעשה בן־אלוהים, שהוא קיים מלפני בריאת־העולם, וכן ראו בו את השופט ביום־הדין האחרון ואת המציל והמושיע של בחירי־האל המאמינים בו. בתוך הנצרות ההלניסטית נוצרו גם המושגים של ה„ברית החדשה" ושל „מות־הכיפורים" של ישו. הטבילה וסעודת־הקודש הפכו בתוכם למעשי־מיסתורין פולחניים. על האמונות והדעות הללו נתבססו, לדעת ב', גם פאולוס וגם המחבר של האוואנ־גליון והאיגרות ע"ש יוחנן. לאחר שהנצרות עברה את שלבי־התפתחותה הראשונים עברה נקודת־הכובד מציפיה לקץ הקרוב לשאיפה של הפרט לתחיית־המתים ולחיי־נצח.

שיטת־חקירתו של ב' מיוסדת על העקרונים של האסכולה הביקרתית בחקר הברית החדשה ושל האסכולה העוסקת בהשוואת הדתות. גישתו התאולוגית הושפעה ביחוד ע"י קרל בַּרְת (ע"ע) וע"י האכסיסטנציאליזם של הַיְדֶגֶר (ע"ע). ב' שולל את האפשרות ליצור דוגמאטיקה נוצרית, שתתאים להשקפות של כל הדורות: את התאולוגיה אפשר להבין כניסיון מיוחד של כל דור ודור להבין את האלוהים, את העולם ואת האדם. מכאן בא ב' לכלל מסקנה, שיש להתאים את האמונה הנוצרית בזמננו לתפיסת־העולם של בני־הזמן ולבעיות המעסיקות אותם. השקפה זו באה לידי ביטוי במאמרו החשוב „הברית החדשה והמיתולוגיה" (Neues Testament und Mythologie, 1941); ב' טוען בו, שהברית החדשה חוברה מתוך גישה מיתית אל העולם ואל האל, שאינה עיקרה של בשורת־הנצרות ואין לה מקום בעולם המודרני; ועל כן יש לוותר על המיתוס שבנצרות (Entmythologisierung). עמדה זו של ב' משמשת עד היום נושא לוויכוחים בחוגי התאולוגים הפרוטסטאנטיים.

חיבוריו העיקריים של ב' הם: Die Geschichte der synoptischen Tradition („תולדות המסורת שבשלושת האוואנגליונים הראשונים"), 1921; Das Evangelium des Johannes („האוואנגליון על־שם יוחנן"), 1941; Theologie des Neuen Testaments („תאולוגיה של הברית החדשה"), 1948—1953.

H. W. Bartsch, *Kerygma u. Mythos*, I, 1948; II, 1952; K. Barth, *R. B.*, 1952; *Für und Wider die Theologie B.*, 1952 (Denkschrift); K. Jaspers, *Wahrheit und Unheil der Bultmannschen Entmythologisierung* (*Merkur*, 1953, pp. 1001–1022; 1108–1126); *Festschrift zum 65 Geburtstag R. B.*, 1949.

ד. פ.

בּוֹלְטְרַפְיוֹ (בֶּלְטְרַפְיוֹ), ג'וֹבַנִּי אַנְטוֹנְיוֹ — Giovanni Antonio Boltraffio (Beltraffio) — (1466/67, מילאנו — 1516, שם), צייר איטלקי. פעל במילאנו כתלמידו העיקרי של לאונארדו דה וינצ'י. התאריכים הידועים לנו מתולדותיו אינם מספיקים כדי לקבוע את סדר־הזמנים המדוייק של יצירותיו. לפי ואזארי צויירה תמונת המאדונה

ג' א. בולטראפיו. ריוקנו של המשורר ג'ירולאמו קאזיו

של בית קאזיו (פאריס, לובר) ב1500; תמונת בארבארה הקדושה שבברלין הוזמנה, בהתאם לתעודות, ב1502, ואת שנת 1508 אפשר לקבוע כתאריך היצירה של „המזבח מלו־די" (המוזיאון של בודאפסט).

נראה שב1498 כבר עבד ב' כאמן עצמאי, אך גם אז לא נשתחרר מהשפעתו המכרעת של לאונארדו, שרוחו וסיגנונו ניכרים יפה ביצירותיו של ב' (בדיוקנות ובדמויות הדתיות שלו כאחד), הן בבחירת הטיפוסים והן במבנה ובשיטת־הביצוע.

G. Pauli, in Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, IV, 1910, p. 256; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, VII, 4, 1915, p. 1024 ff.; W. Suida, *Leonardo und sein Kreis*, 1929, p. 186 ff.

בּוּלֵי (Βουλή), מועצת־המדינה ביוון הקדומה. במשטרי־מלכות שימשה הב' מוסד מיעץ למלך ועם חבריה נמנו ראשי משפחות־האצילים. בתקופת המשטר האריסטו־קראטי היתה הב' הגוף הסוברני במדינה; במשטר האוליגאר־כיה כמעט שלא היתה הב' תלויה בשום מוסד אחר; בדמו־קראטיה היתה הב' ועד מיעץ לאסיפות־העם ועם חבריה זכאי היה להימנות כל אזרח.

ב א ת ו נ ה נקראה הב' הקדומה בשם אריאופאגוס (על שם מקום־פגישותיה — גבעת האל אָרֵס). סולון (ע"כ) צימצם את סמכויות הב' של האריאופאגוס וקבע מועצה חדשה בת 400 איש, שהיתה מורכבת מבני שלושת המעמדות העליונים. קליסתנס (ע"ע) כונן ב' בת 500 חבר, 50 מכל אחד מעשרת השבטים המיוצגים. כל דֶמוֹס (איזור כפרי או עירוני) היה מיוצג, לפי גודל אוכלוסייתו, בנציגות־השבט. חברי־הב' היו צריכים להיות מבני שלושים ומעלה והם נבחרו לפי גורל מכל מעמדות־החברה. בצורתה זו שימשה הב' בדמוקראטיה האתונאית של המאות ה5 וה4 נקודת־מוקד של חיי־המדינה.

רק הצעות, שנדונו מתחילה ע"י הב', הובאו בפני אסיפת־העם (ע"ע אקלסיה). וכך, בלא שהיתה לב' זכות־וֶטו על החלטותיה של האקלסיה, כיוונה למעשה את פעולותיה. כן היתה הב' הָרשות המבצעת העליונה במדינה. ענייני־כספים, פולחן, וחלק מענייני החוץ והביטחון התנהלו במישרים על־ידיה (וע"י ועדותיה השונות), ופקידי־המדינה היו נתונים לפיקוחה המתמיד. כיוון שהב' שיקפה בהרכבה את המבנה החברותי של אזרחי־אתונה, ויותר משליש מהם נמנו — לכל הפחות, פעם אחת — על חבריה, לא היה בסמכויותיה הנר־חבות משום סכנה למשטר הדמוקראטי.

Busolt—Swoboda, *Griech. Staatskunde*, 1920–1924, Register, s.v. Rat; Aristotelis *Ath. Pol.*, passim.

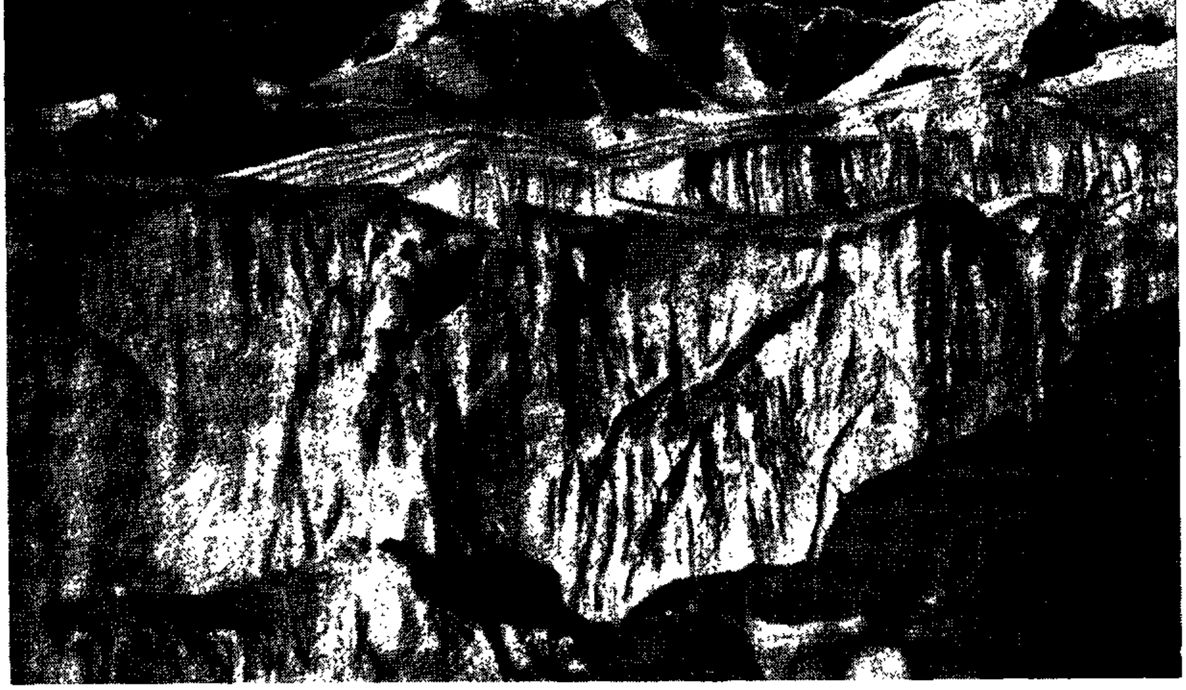
א. פ.

ה ב' ב א " י. הב' תפסה מקום חשוב בחיים העירוניים בא"י בתקופת הבית השני ואחריה. כמוסדות הלניסטיים אחרים, כך היתה אף הב' אחד מן המוסדות, שהוקמו בערים שנוסדו ע"י הורדוס ובניו. ומערים אלו עברה הב' גם לערים אחרות בא"י, שהיו בעלות אוכלוסיה יהודית בעיקרה. גם ירושלים לא יצאה מכלל זה. עיר בעלת ב' של 600 חבר היתה טבריה. על הב' באשקלון יש לנו ידיעות מסוף המאה ה3 לספה"נ (ירוש' פאה, פרק א', ה"א, דף ט"ו, ג'). היו ערים בא"י, שלב' שלהן היה בנין מיוחד („כנישתא דב'") ובו היו חכמי־ישראל גם נוהגים לדרוש בפני הקהל (ירו' שקלים, פרק ז', ה"ג, דף נ', ג'; ירוש' תענית, פרק א', ה"ב, דף ס"ד, א'). על ב' בערי־הדרום או ביהודה, שנחרבו, כנראה, משום חיכוכים פנימיים מעידים מקורות שונים בתלמוד (ירוש' נדרים, פרק ג', ה"ב, דף ל"ח, א'; ירוש' שבועות, פרק ג', ה"י, דף ל"ד, ד'; בבלי גטין ל"ז, א'). תפקידה של הב' היה בראש וראשונה גביית המס בשביל השלטון הרומי. חברי הב', הבוליוטים, היו עֲרֵבים ברכושם לגביית־המיסים ומפני־כן היתה הגביה למשא עליהם. ומאחר שהמציאות הכריחה אותם לנהוג לפעמים קרובות באכזריות כלפי האוכלוסיה, היו העשירים, שנתמנו על כרחם כבוליו־טים, משתדלים בכל הדרכים, לפעמים ע"י בריחה, להתחמק מחובה זו. אפיינים הם מבחינה זו דברי ר' יוחנן (אמצע המאה ה3 לסה"נ): „אם הזכירוך לב' — יהא הירדן בעל גבולך" (ירו' מו"ק, פרק ב', ה"ג, דף פ"א, ב').

ג. אלון, האסטרטגים בערי א"י בתקופה הרומית, תרביץ י"ד, 145—.

א. ש.

בּוֹלִיוְיָה (Bolivia), רפובליקה בלבה של אמריקה הדרו־מית; נקראה, בשעת יסודה (1825), על שמו של סימון בּוֹלִיוַר (ע"ע). גבולותיה: במזרח ובצפון — בראזיל; במערב — פֶּרוּ וצ'ילֶה; בדרום — ארגנטינה ופאראגואי. שטחה כ1.1 מיליון קמ"ר ומספר אוכלוסיה קרוב ל4 מיליון (אומדן ל1950). כשני שלישים משטחה של ב' נמצאים באיזורים של הגבעות ושפלות־הנהרות שממזרח לאנדים, וכשליש משטחה — באנדים (ע"ע אמריקה הדרומית), במקום שהפּוּנָה (הרמה שבפנים־האנדים) רחבה ביותר. הקורדילײרה (שלשלת־האנדים) שממזרח לפונה של ב' היא כולה בתוך ב', ואילו הקורדילײרה המערבית היא ברובה מחוץ לה, באופן שעיקרה של קורדילײרה זו ושפלת־חוף ברוחב של 150—240 ק"מ מפרידים בין ב' ובין האוקיינוס השקט. הקורדילײרה המזרחית גבוהה בב' יותר מבשאר חלקי אמרי־קה הדרומית. כאן מתנשא מצפון לעיר הראשית לה־פאס

פסגת אנקוהומר בהר סוראטה, חנבות בהרי בוליוויה (6550 מ׳)

האִימַפּוּ כמעט עד לגובה של 6,500 מ׳, ומדרום לה — האִיי־מאני (כ5,460 מ׳). בקורדילליירה המערבית מתרומם על גבול צ׳ילה הר־סאחאמה, הר־געש כבוי, עד לגובה של כ6,520 מ׳. הרים, שהם גבוהים מ5,000 מ׳, יש בשתי הקור־דילליירות לעשרות וכמה מהם הם הרי־געש כבויים. בין הקורדילליירות משתרעת הפּוּנה, שגבהה הממוצע הוא כ3,800 מ׳. רמות־המישור שבפונה נפרדות זו מזו ע״י טורי־גבעות או רכסים רחבים, ובתוכן יש כמה אגנות, שבהם נקווים מי־מיהם של הנהרות והנחלים, היורדים אליהם מסביב, בימות או במלֵחות (סאלאר). בחשוב שבאגנות אלה נמצאת ימת־טיטיקאקה (הגובה של פני־מימיה מעל פני־הים 3,812 מ׳), שרובה בתחום ב׳ ומיעוטה בתחום פֶּרוּ. באגן אחר נמצאת הימה המלחה פּוֹאוֹפּוֹ (3,690 מ׳ מעל פני־הים), שאליה זור־מים מים מתוקים מן הטיטיקאקה. באגן שלישי נמצאת סאלאר דֶה אוּיוּנִי — מלֵחה בגובה של 3,655 מ׳ מעל פני־הים. יש בפונה עוד כמה ימות ומלחות קטנות.

הקורדילליירה המזרחית מתחלקת לחלק צפוני (מגבולה של ב׳ עד העיר קוֹצ׳אבאמְבָּה) ולדרומי (מקוֹצ׳אבאמבה עד גבול־הדרום). החלק הצפוני יורד תלול גם לרמה שבמערב וגם לגבעות שבמזרח, ולעומת זה הוא שופע בהדרגה לצפון־המערב. החלק הדרומי הוא פחות גבוה ויותר רחב מן הצפוני; מורדותיו המערביים אינם תלולים כל־כך ונהרותיו שופעים לדרום־המזרח. בחלק הצפוני מרובים הגשמים ועל־כן מכור־סים ההרים בחלק זה מגובה של 2,000 מ׳ ומטה יערות־עד, שהם המשך ליערות האַמַזוֹנַס (ע״ע). בחלק הדרומי, היבש יותר כּגְרַן צַ׳קוֹ (ע״ע) שממזרח, יש עמקים ובקעות נוחים לעבודת־האדמה, והישוב צפוף משהוא בשאר גלילות־ב׳.

לרגלי הקורדילליירה המזרחית משתרע איזור־גבעות ברוחב של 300—450 ק״מ ובגובה מאכסימאלי של 443 מ׳. בחלקו הסמוך לאנדים הוא המשך של קמטיהם, בעוד שבחלקו המזרחי מורכב מקמטים קדומים או הוא המשך של טבלת־בְּרַזִיל הקדומה (ע״ע אמריקה הדרומית, המבנה). בצפון (בגליל נהר־בֶּנִי) ובדרום־המזרח (בגליל נהר־פּאראגְוַאי) יש שפלות נמוכות מ200 מ׳. מבחינת הצמחיה הצפון הוא בכללו חלק מיערות־האמאזונאס, הדרום הוא הקצה הצפוני של הגראן צ׳אקו, ארץ של חורשות דלילות עם שפע של עשב גבוה בעונת־הגשמים בקיץ. בגליל נהר־פאראגואי, מסביב לפינת הגבול בין ב׳ ובין בראזיל והרפובליקה פאראגואי, יש שטח־ביצות נרחב שלב׳ יש חלק בו.

ה י ד ר ו ג ר א פ י ה. ב׳ שייכת ברובה הגדול לגליל מימי האוקיינוס האטלאנטי ובמיעוטה לגלילות האטומים שבפנים הפונה ושל אשדות־המזרח של הקורדילליירה המער־בית. הג־יל האטלאנטי מתחלק (1) לגליל של נהר אַמַזוֹנַס (ע״ע) בצפון, שהוא גליל־המים הנרחב ביותר בב׳ ועליו נימנים הנהרות בֶּנִי ומאמוֹרֶה, פלגי המאַדֵירָה, שהוא מגדולי יובליו של האמאזונאס, ו(2) לגליל נהר־פאראנה, שאין לו נהרות גדולים בב׳, חוץ מראשיתו של הפילְקוֹמאיו. הגדול שבנהרות החסרים מוצא אל הים הוא דֶסְאַגְוּאדֶרוֹ היוצא מימת־טיטיקאקה ונשפך לימת־פּוֹאוֹפּוֹ. למלחת אויוּני נשפכים רק נחלים קטנים בלבד. נוסף על הימות הגדולות שבפונה, שאין להן מוֹצא אל הים, יש לב׳ כמה ימות קטנות, שמימיהן מוֹצאים לנהרות בגליל האטלאנטי. לספנוּת של ב׳ חשובה ביותר ימת־טיטיקאקה. מפני המפלים שבנהר מאַדֵירָה ומי־עוט־המים בפילְקוֹמאיו שבתחום ב׳, אין ב׳ קשורה לאוקיינוס

הזכויות האזרחיות ובחירה חפשית של הנשיא.

ויציה נגד סילס, ד״ר דניאל סאלאמאנקה (Salamanca), נבחר כנשיא (1931—1934). אך ירידה נוספת במחיר־הבדיל הכריחה את הממשלה להפסיק ב1932 את תשלום הריבית של הלוואות־חוץ. ובאותה שעת־מצוקה דוקה פרצה ה מ ל ח מ ה על הצ׳אקוֹ (Chaco), החלק המזרחי של ב׳.

שטחים אלה השתייכו בתקופה הקולוניאלית לאַודיאנסיה של צ׳ארקאס (ר׳ למעלה) ולפיכך נחשבו כחלק של ב׳. אך ממשלותיה של ב׳ לא התעניינו בתחום זה, שלא כיחסן

1952). — מלחמת־העולם II (1939—1945), גרמה (כמו ב1914) לעליה גדולה בתוצרת־המכרות ובתפוקת־הקאוצ׳וק וחמרי־גלם אחרים. אך מחירי־המצרכים הלכו ועלו. תכופות פרצו שביתות־הפועלים וביולי 1941 קמה תנועה מהפכנית, שנסתייעה, כנראה, גם ע״י סוכנים גרמניים. המרד דוּכּא והשפעתם של הגרמנים, שהיתה ניכרת בתחומים שונים (למשל, באוויריה), בוטלה. ב׳ צידדה בהחלט עם אה״ב וביאנואר 1942 שילמה ל„סטאנדארד אויל קוֹמפאני״ (ע׳

ספר־החוקים הספרדי מ1829.

Del Castillo, *Codigo Civil Boliviano*, 1924; Eder, *A Comparative Survey of Anglo-American and Latin-American Law*, 1950.

ג. ט.

היסטוריה. — 1. עד סוף התקופה הקולוניאלית (1810). — שטח־ההרים של ב׳ כבר היה בימי־קדם איזור של תרבות אינדיינית ניכרת, כפי שמעידים על כך החרבות שעל־יד טִיאַהואַנאקוֹ (Tiahuanaco). במאה ה15 לערך סופח שטח זה לממלכת האינקה (ע״ע). ב1538 נכבש ע״י

המֶסטיצים ושהמוני־האינדיינים לא השתתפו בהן כלל. שאלת היחס בין המדינה והכנסיה, או בעיות כגון קביעת זכויותיהן של הפרובינציות ושל הממשלה המרכזית (מינהל צנטראליסטי או פדראליסטי), חופש־העיתונות, ענייני־חינוך, זכות־הבחירה, ההתחרות בין שתי ערי־הבירה, לה פאס וסוקרה (צ׳וקיסאקה) וכדומה עמדו לפעמים במרכזם של הסיכסוכים. אך עפ״ר נגרמו המהומות הפנימיות על־ידי התחרות של מנהיגים (קאודיליוס, Caudillos), שביקשו להשתלט על ההכנסות של המדינה. הנשיאים, ברובם גנראלים, ששלטו בתקופה זו, היו מנואל בֶּלְסוֹ (Belzu; 1848—

שביתות־פועלים במכרות־הבדיל. השאיפות הטוטאליטאריות קיבלו שוב עידוד, ובהנהגתו של הכלכלן ד״ר ויקטור פאס־אֶסְטֶנְסוֹרוֹ (Paz-Estenssoro) קמה תנועה לאומית־מהפכנית (Movimiento Nacionalista Revolucionario, M. N. R.). קבוצת קצינים צעירים, ובראשם המאיור אלברטו טאבורגה, הצטרפו לתנועה, סילקו את פניאראנדה והעלו את המאיור גְוַאלְבֶּרְטוֹ וִילְיַארוֹאֶל (Villaroel), גיבור מלחמת־הצ׳אקו, לנשיאות (20.12.1943). ממשלה זו הוכרה רק ע״י אקוואדור וארגנטינה וועידת המדינות האמריקניות במוֹנטֶוִידֶאוֹ הכריזה ביאנואר 1944, שמנהיגיה של מהפכה בוליוויינית זו היו קשורים קשר הדוק בגרמניה הנאצית. לפיכך התפטרו מן הממשלה המיניסטרים, שהתנגדו להשפעת אה״ב (טאבורגה, פאס־אסטנסורו ואחרים), וביוני 1944 הוכרה ממשלת ויליארואל ע״י אה״ב, בריטניה ושאר המדינות של אמריקה הלאטינית. באפריל 1945 הצטרפה ב׳ לאומות המאוחדות ובדצמבר אותה שנה חתמה על ההסכמים הכספיים הבינלאומיים של בְּרֶטוֹן וּודז (ע״ע).

ההכרה בממשלה מצד מדינות־חוץ לא הועילה לה במאמציה להשתלט על הארץ. מצב־הפועלים היה רע ובנובמבר 1944 דוכא שוב באכזריות מרד במכרות־הבדיל. בלה פאס, העיר התעשיינית הגדולה ביותר, תמכו הפרופסורים והסטודנטים של האוניברסיטה בתביעותיהם של הפועלים, וביולי 1946 התמרדה האוכלוסיה, פרצו קרבות ברחובות, ויליארואל נהרג בארמון־הממשלה והמנהיגים של .M.N.R, ביניהם פאס־אסטנסורו, הוגלו. השופט נסטור גִילְיֵן (Guillen) הרכיב — בהסכמתם של האוניברסיטה, אירגוני־המורים ובאי־כוחן של האגודות המקצועיות — ממשלה זמנית, שהבטיחה את החזרת הזכויות האזרחיות, את שיחרורם של האסירים המדיניים ובחירות חפשיות. גִילְיֵן התפטר אחר שבועות מועטים ויורשו הזמני היה השופט טוֹמאס מוֹנְחֶה־גוּטְיֶרֶס (Tomas Monje-Gutierrez, עד יאנואר 1947). ב16.1.1947 נבחר בבחירות חפשיות, ד״ר אֶנְרִיקֶה הֶרצוֹג (Enrique Hertzog), מנהיג ההתאחדות הסוציאליסטית־הרפובליקנית, כנשיא; אך עד מהרה הוכרח להכריז על מצב־מצור כדי להחזיק מעמד בפני חסידי .M. N. R. במאי 1949 מסר הרצוג (מחמת מחלה) את הנהלת־המדינה לסגנו ד״ר מאמֶרטו אוריוֹלַגוֹיטִיָה (Urriolagoitia), שחדשים אחדים לאחר מכן הוכרז כנשיא.

בינתיים גברו שוב הכוחות של .M. N. R ובבחירות של 6.5.1951 קיבל פאס־אסטֶנסורו המוגלה 45% של הקולות. כדי למנוע את היבחרותו כנשיא, מסר אוריולגויטיה את הנהלת־הממשלה לקבוצת־קצינים בהנהגתו של הגנראל אוגו באליוויאן (Hugo Ballivian), שהיגלה את מנהיג פועלי־המכרות חואן לֶצִ׳ין (Juan Lechin). אה״ב הכירו בממשלת־באליוויאן והבטיחו לה עזרה טכנית בהסדרתה של הכלכלה הבוליוויינית, שהיתה במצב ירוד לאחר שהמחיר של הבדיל, התוצרת החשובה ביותר של ב׳, ירד מאוד ב1950. ואולם קודם שבוצעו תכניותיהן של אה״ב, הצליחו חסידי פאס־אסטנסורו להפיל את ממשלת־באליוויאן בקרבות־דמים, שפרצו באפריל 1952. פאס־אסטנסורו חזר ב15.4.1952 מגלותו בארגנטינה ...

הבדיל, אבל מתוך התחשבות באינטרסים של אזרחי אה״ב, ואלו האחרונות הוסיפו ליתן לב׳ תמיכה כספית וטכנית. באוגוסט 1953 הונהגה רפורמה אגרארית, שלפיה רשאי כל אדם מבוגר לקבל שטח של 50 הקטאר (500 דונאם) לעיבוד.

E. Finot, *Nueva Historia de B., Ensayo de interpretación sociológica*, 1946; A. Ostria-Gutiérrez, *Una Obra y un destino. La política international de B. después de la guerra del Chaco*, 1946.

א. מ. י.

היהודים. — במאה ה16 הגיעו לב׳ מספר משפחות של אנוסים מספרד ופורטוגאל, שברחו מפני האינקוויזיציה, אך הללו נטמעו באוכלוסיה המקומית. בשנת 1905 באו לב׳ ראשוני המהגרים היהודיים לארץ. עד שנות ה20 למאה העשרים לא עלה מספרם על עשרות אחדות בלבד, ורק עם צמצום ההגירה לאה״ב התחילה הגירה ניכרת לב׳ ממזרח־אירופה, בעיקר מפולניה. הגירה זו גברה לאחר שהוקם המשטר הנאצי בגרמניה. בסוף שנות ה30 נאמד מספרם של היהודים בב׳ ב8,000 נפש, אך הרבה מהם יצאו אח״כ את הארץ משום שלא עלה בידם להסתדר בה. כיום (1953) נאמד מספרם של יהודי ב׳ ב4,000 נפש. מהם כ2,800 בלה פאס, כ800 בקוֹצָ׳באמבה וכ400 במקומות אחרים.

יהודי־ב׳ מתפרנסים ברובם ממסחר ותעשיה. מצבם הכלכלי הוא בדרך כלל מבוסס. כמה מהם — כגון מאוריסיו הוכשילד, הגדול בבעלי מכרות־הנחושת בב׳ — הגיעו לעושר גדול. כניסתם של אלפי פליטים יהודיים מגרמניה בסוף שנות ה30 עוררה מתחילה באוכלוסיה תגובת־איבה, שגברה בהשפעתה של התעמולה הגרמנית; אך אחר המלחמה פסקו ההתקפות האנטישמיות. המהפכה של 1952, שכתוצאה ממנה עלתה לשלטון המפלגה הלאומית הראדיקאלית, שבימי המלחמה היתה קרובה לנאצים, עוררה מתחילה דאגה באוכלוסיה היהודית; אך נראה, שדאגה זו לא היתה מוצדקת. שיוויון־זכויותיהם של היהודים לא נפגע.

הישוב היהודי בב׳ מאורגן יפה. קיים אירגון של מהגרים מיוצאי מזרח־אירופה (Circulo Israelita) ואירגון של מהגרים מגרמניה (Comunidad Israelita de Bolivia). שני אירגונים אלה הקימו מוסד משותף: הוועד המרכזי של יהודי־ב׳ (Comite Central Judio de Bolivia), המסונף לקונגרס היהודי העולמי. קיימת גם פדראציה ציונית ארצית, שבה מיוצגים כל הזרמים ושמקפת את רוב הציבור היהודי.

קהילת לה פאס מקיימת בית־ספר משלה ובו כ200 תלמידים. גם בחיים התרבותיים הכלליים ניכר חלקם של היהודים. באוניברסיטות של הארץ יש כעשרה פרופסורים יהודיים.

אריה טארטאקאווער, דער יידישער פּראָבלעם אין באַלִיוויע. „פאָלק און וועלט״, אַרויסגעגעבן פון יידישן וועלט־קאָנגרעס, סעפּטעמבער 1952. *Enciclopedia Judaica Castellana*, 1948, II, 323–331.

א. ט

בּוֹלִיוַר, סִימוֹן — Simón Bolívar — (24.7.1783—17.12.1830), מדינאי ומצביא דרום־אמריקני; המשחרר (Libertador) של חמש ארצות באמריקה הדרומית (וֶנֶזוּאֶלָה, קו־

סימון בוליוואר

למיליציה המקומית ואחר שנה עזב אותה בדרגה של סגן (לויטנאנט). מחנכו החשוב ביותר היה סימון רודריגֶס (1771—1854), שהחדיר בו את הרעיונות הליבראליים והרפובליקניים שהפילוסופים מתקופת־ההשכלה, ובייחוד רוסו, דגלו בהם. ב1799 שלח אותו דודו לשם השתלמו, לספרד. כאן נכנס לחברה של החצר, שב׳ הבחין עד מהרה בשחיתותה המוסרית. ב1802 נשא בספרד צעירה ממשפחת־אצילים, חזר עמה לארצו, וחדשים מועטים אח״כ (תחילת 1803) מתה אשתו. ב׳ לא התחתן שנית, ואף לא הושפע במדיניותו או בפעולותיו ע״י הנשים המרובות שהכיר. זמן קצר אחר מות אשתו נסע שוב לאירופה, נשאר זמן ממושך בפאריס וחי שם את החיים העליזים של צעיר עשיר. אישיותו של נאפוליון עשתה עליו רושם, אך ב׳ הוסיף להחזיק בדעותיו הליבראליות. בפאריס הכיר בין השאר את אלכסנדר הומבולט (ע״ע), שהירהר כמותו על הצורך לשחרר את אמריקה הדרומית מן העול הספרדי.

בדרכו חזרה לוֶנֶזואלה התעכב ב׳ זמן קצר באה״ב וביקר בבוסטון, ניו־יורק, פילאדלפיה וצ׳ארלזטון. בפברואר 1807 הגיע לקאראקאס זמן קצר לאחר שנכשל נסיונו של פְרַנסיסקו מִירַנְדָה (ע״ע) לשחרר את ונזואלה. עד מהרה עמד ב׳ בראש קבוצה של קרֶאולים ראדיקאלים, ששאפו למיגורו של השלטון הספרדי. ב10.4.1810 שמו ב׳ וקבוצתו קץ לשלטונו של המשנה־למלך וִיסֶנְטֶה אֶמְפאראן (Vicente Emparán) והרכיבו ממשלה על־יסוד בחירות כלליות. זו היתה הממשלה הראשונה בדרום־אמריקה, שנבחרה על־ידי העם. ממשלה זו ביקשה את עזרתה של בריטניה, שהתיחסה לתנועת־השיחרור באהדה, ביחוד מסיבות מסחריות, ושלחה משלחת בהנהגתו של ב׳ ללונדון. אך המשלחת לא השיגה שום דבר חיוני ובסתיו 1810 חזרה לונזואלה ביחד עם מירנדה. ב5.7.1811 הכריז הקונגרס הוֶנֶזוּאֶלָנִי על עצמאותה של ארצו.

אבל מספר המצדדים בשלטונה של ספרד עדיין היה מרובה בארץ, בייחוד בתוך הכמורה, ורעידת־האדמה, שהחריבה ב26.3.1812 את קאראקאס וגרמה לאלפי קרבנות, צוינה ע״י הכמרים כפורענות שבאה על הארץ מידי שמים מחמת חטאיהם של המורדים. הרבה מן התושבים הצטרפו לחיילים, שנשארו נאמנים לספרד. ונזואלה נכבשה בזמן קצר ע״י הספרדים, מירַנדה נפל בשבי וב׳ הצליח להימלט לאי קוראסאו (Curaçao) ההולאנדי. משם עבר באוגוסט 1812 לקארטאחנה (Cartagena) שבגראנאדה החדשה (כיום קולומביה), ומשם פנה בכרוזו מ15.12.1812 אל המהפכנים של ארץ זו לסייע לו בשיחרורה מחדש של ונזואלה. במאי 1813 חדר ב׳ עם צבא בן כמה מאות חיילים לוונזואלה, ובכרוז, שפירסם בטרוחִיליו (Truxillo; בוונזואלה הצפונית־מערבית) ב15.6.1813, דרש „מוות לספרדים, סבלנות למתנגדים האמריקנים״. הוא ניצח את הספרדים בקרבות אחדים וב7 לאוגוסט נכנס כ„משחרר״ לקאראקאס לקול תרועותיה של האוכלוסיה.

ואולם נצחונו לא היה שלם. בתחילת 1814 נהג הקצין חוסה טומס בּוֹבֶס (Boves), מצדדם של הספרדים, את הלְיַאנֶרוֹאים (Lianeros), הרועים הפראים של מישור נהר־אורינוקו, נגד ב׳, והיכה אותו בשני קרבות־דמים. ב׳ הודח מתפקידיו ע״י קציניו ופנה שוב לגראנאדה החדשה. כאן סייע למהפכנים לגרש את הספרדים מעיר־הבירה בוגוֹטָה (12.12.1814). אבל באפריל 1815 הגיע צי ספרדי גדול עם צבא של 11.000 איש לחוֹפה של אמריקה הדרומית. ב׳ ברח אל ג׳אמאיקה הבריטית, ומכאן כתב ב6.9.1815 את מכתבו המפורסם לידידיו, שבו ביקש להסביר את סיבות כשלונותיו. במכתבו זה הכריז ב׳, שהוא ימשיך במלחמת־השיחרור. מג׳אמאיקה נסע (בסוף 1815) להַאִיטִי. כאן קיבל אותו הנשיא הכושי אלכסנדר פֶּטיון (Pétion) בסבר פנים יפות והוא ולואיס בְּריוֹן (Luis Brion; 1782—1821), יורד־ים עשיר מקוראסאו, והסוחר הבריטי רוברט סאתרלנד (Sutherland) נתנו לו כסף, ספינות ונשק, ובתחילת מאי 1816 עלה ב׳ שוב בראש 200 איש על חופה של ונזואלה. עד מהרה נתברר, שכוחותיו לא הספיקו לכיבוש הארץ, וב׳ חזר ונסע להאיטי כדי לבקש עזרה. בתחילת שנת 1817 חזר מהאיטי לוונזואלה וכאן כבש את גלילו הרחב של נהר אורינוקו. ב18.7.1817 נכנס לעיר אנגוסטורה (כיום: סִיוּדַד [Ciudad] בּוֹלִיוַר), שבה התחיל מארגן מינהל אזרחי. מאחר שהלְיַאנֶרוֹאים, בפיקודו של מנהיגם הצעיר חוֹסֶה פַּאֶז (Páez), עמדו עכשיו על צידו, היה ב׳ סבור, שהניצחון הסופי כבר הובטח. ואולם כשניסה לגרש את הספרדים מחלקה המערבי של ונזואלה, הוכה חילו על־ידי הגנראל הספרדי מוריליו ב25.3.1818 בקרבת לה פוארטה (לא רחוק מטרוחיליו).

ב׳ בא לכלל מסקנה, שחייליו לא יוכלו לעמוד במלחמה בפני הגדודים הספרדיים המנוסים, ובעזרת ידידו לוֹפֶּס מֶנְדֶס, בא־כוחה של הממשלה הוונזואֶלָנית בלונדון, הקים צבא חדש, שהיה מורכב מחיילים בריטיים ואיריים, שנלחמו בנאפוליון. באביב 1819 פנה עם צבא של 2,500 איש לגראנאדה החדשה, עבר את הביצות של מישור־האורינוקו ואת הרי־האנדים המכ־סים שלג, ניצח צבא ספרדי של 5,000 איש על־יד בּוֹיָקָה (Boyaca) וב7.8.1819 נכנס כמשחרר לבוגוטה. משם חזר לוונזואלה והכ־יז באנגוסטורה (ב17.12.1819) על התאחדותן של ונזואלה, גראנאדה החדשה וקיטו (Quito;

כיום מדינת אֶקוואדור) לרפובליקה של קולומביה הגדולה.

אחר שביתת־נשק קצרה פרצו ב1820 קרבות חדשים. ב24.6.1821 ניצח ב׳ את הספרדים ע״י קָרָבּוֹבּוֹ (Carabobo; מערבית לקאראקאס) ובזה בא קיצו של השלטון הספרדי בחלק הצפוני של אמריקה הדרומית.

באביב 1822 גירש ב׳, בסיוע ידידו הצעיר אנטוֹניו סוּקרה (ע״ע), את הספרדים מאקוואדור, וכדי לתאם את פעולותיו עם אותן של מנהיגי ארגנטינה, פֶּרוּ וצ׳ילֶה, נפגש ב26.7.1822 בגוָאיאקיל עם הגנראל הארגנטיני סַן מרטין (ע״ע), משחררה של צ׳ילה. אך נתברר, שסאן מארטין רצה באירגון מונארכי של דרום־אמריקה תחת שלטונו של נסיך אירופי. מכיוון שב׳ היה רפובליקני מושבע לא באו השנים לכלל הסכם; סאן מארטין התפטר מכל משרותיו וב׳ פנה לפרו, ניצח שם ב6.8.1824 את הספרדים על־יד חונין (Junin; צפונית־מערבית ללימה), בעוד שסוקרה היכה אותם ב9.12 של אותה שנה על־יד אַיאַקוּצ׳וֹ (Ayacucho; דרומית־מערבית ללימה). בזה נשתחררה פרו, המושבה הספרדית האחרונה באמריקה הדרומית.

אח״כ (1825) הלך ב׳ לפרו העליונה, שנעשתה מדינה עצמאית בשם בוליויה (ע״ע). אך שאיפתו של ב׳ לאחד את כל ארצות אמריקה הדרומית לפדראציה אחת, לפי דוגמתן של אה״ב, לא נתגשם. ונצואֶלה וקולומביה נפרדו שוב זו מזו, ומתנגדיו של ב׳ אף התנקשו בחייו בבוגוטה (25.9.1828). הוא החזיק בשלטונו, תיווך ופישר בין קולומביה ופרו (1829), אך השפעתם של יריביו גברה והלכה וב׳ התפטר מנשיאותו בקולומביה (יאנואר 1830) ובוונצואֶלה (אפריל אותה שנה). הוא רצה לנסוע לאירופה, אך בריאותו היתה רופפת זה מזמן, וב17.12.1830 מת בסביבת סַנטַה מַרְטַה שבקולומביה.

ב׳ חי בזכרונם של אנשי אמריקה הדרומית כמדינאי ומצביא גדול, שלמרות כל הקשיים שעמדו בפניו, שיחרר את השטחים הענקיים של ארצותיהם והניח את היסודות להתפתחותן כמדינות חפשיות. — מכתביו של ב׳ והמסמכים הקשורים בפעולותיו נאספו בעשרה כרכים בשם: Cartas del Libertador, ed. V. Lecuna, 1929/30.

G. Masur, *Simon B.*, 1948 (אנגלית; בתרגום גרמני: 1949); S. de Madariaga, *B.*, 1952 (אנגלית); J. B. Trend, *B. and the Independence of Spanish America*, 1946; W. Frank, *Birth of a World. B. in Terms of his Peoples*, 1953.

א. מ. י.

בּוֹלְיַי יוֹהַן — Johann Bólyai — (1802—1860), מאתמאטיקן הונגארי, אחד ממגלי הגֶאומטריה הלא־אֶוקלידית (ע״ע). ב׳ היה בנו של המאתמאטיקן פארקאש ב׳, ידידו של גאוס (ע״ע). כשהיה בן עשר התחיל לומד מאתמאטיקה מאביו. אח״כ למד הנדסה בווינה והיה קצין־הנדסה בצבא.

לאחר שאביו לא הצליח להוכיח את אכסיומת־המקבילים של אֶוקלידס, חיבר ב׳ ב1823 גאומטריה מושלמת, שהיא מבוססת על אכסיומות־הגאומטריה, חוץ מאכסיומת־המקבילים. מחקר זה נתפרסם ב1831, בתור תוספת לכתבי־אביו של ב׳, בשם „נספח, שמציג את מדע־המרחב לאמיתו" (appendix scientiam spatii absolute veram exhibens). המחקר נכתב ונתפרסם בלא שידע המחבר, שכבר הקדים אותו גאוס בתגלית זו, ושגם לוֹבַּצֶ׳בסקי (ע״ע) פירסם ב1826 את הגאומטריה הלא־אֶוקלידית שלו. ב׳ עצמו היה מן הראשונים, שעמדו על הערך של תגליתו, שאת חשיבותה במאתמאטיקה ובפילוסופיה משווים היום לזו של המהפכה הקופרניקנית באסטרונומיה.

בּוֹלֵין, אַן — Anne Boleyn — (1507—1536), אשתו השניה של הנרי VIII, מלך אנגליה. אן היתה בתו של סר תומאס ב׳, שב1529 לערך נעשה הרוזן של וילטשיר ואורמונד (Earl of Wiltshire and Ormonde). א׳ בילתה שנים אחדות בחצר־המלכות הצרפתית ומ1525 בערך היתה אחת מגבירות־החצר של קאתרין, מלכת־אנגליה ואשתו של הנרי VIII. אן מצאה חן בעיניו של המלך, אך סירבה לֵיעָשׂות פילגשו ולא הסכימה לחיות עמו חיי־אישות אלא לאחר שהתחיל המשא־ומתן עם האפיפיור על ביטול נישואיו עם קאתרין (1527). מ1528 התגורר הזוג בגריניץ׳ (ע״ע), וכשא׳ הרתה למלך בתחילת 1533 נישאו זה לזו בנישואים סודיים, שהוכרזו כעומדים בתָקפם ע״י הארכיהגמון קראנמֶר (Cranmer) ב23.5.1533, ולאחר חמשה ימים הכריז קראנמר, שנישואיו של הנרי עם קאתרין בטלים ומבוטלים. ב1.6.1533 הוכתרה א׳ כמלכת־אנגליה ובספטמבר ילדה את אליזבת (ע״ע), המלכה לעתיד לבוא. אך א׳, שהתנהגה בשחצנות, לא היתה אהובה על חברת־החצר ואף בעלה בגד בה עד מהרה. ב29 ביאנואר 1536 ילדה ילד מת, ובאותו יום נערכה הלוויתה של קאתרין, שמתה ימים מועטים קודם לכן. זמן קצר אח״כ, במאי, אסר המלך את א׳ והאשים אותה בניאוף עם חמשה מאנשי־החצר, שכולם הומתו. אין לקבוע, אם היתה אמת באשמה זו, שהרי אן לא הודתה בה. בית־המשפט דן אותה למיתה לפי רצונו של המלך וראשה נכרת ב19.5. ביום שלאחריו התארס המלך עם גֵ׳ין סֵימוּר (Jane Seymour).

P. Friedmann, *A. B.*, 1884; M. A. S. Hume, *The Wives of Henry VIII*, 1905; *Henry VIII's Love Letters to A. B.* (ed. G. A. Crapelet), 1825, 1906²; A. F. Pollard, *Henry VIII*, 1905 (new ed., 1952).

א. מ. י.

בּוּלִינְגֶר, יוֹהַן הַינְרִיךְ —Johann Heinrich Bullinger— (1504—1575), רפורמאטור שווייצי. נולד בבַּאומגארטֶן שבקאנטון אַרְגַאוּ, כצעיר בבניו של כומר־העיר. אביו של ב׳ התחתן קודם שנעשה כומר ועבר אח״כ, ב1529, למחנה הרפורמה. כשהיה בן 12 עבר ב׳ לאֶמֶריך (בגרמניה), שבה למד בבית־ספר כנסייתי, וב1519 — לקֶלן, במקום שהתחיל מעיין בכתביהם של אבות־הכנסיה ואח״כ גם בכתביהם של לותר ומֶלאנכתון; מתוך קריאה זו נתקרב ב׳ לתנועת־הרפורמה. ב1522 חזר למולדתו ונעשה מורה בבית־הספר של המנזר שבקאפל (Kappel) ושם לימד שש שנים; בתקופה זו עברו המנזר ובית־הספר שלו אל הרפורמיים; ב׳ נקט עמדה נגד האנאבאפטיסטים ואף התווכח עמהם; ב1527 שמע את צווינגלי וב1528 ליווה אותו לבֶּרן, שלשם הלך צווינגלי כדי להשתתף בוויכוח; באותם הימים הכיר ב׳ נזירה־לשעבר והתחתן עמה (1529), ובאותה שנה גם ירש ב׳ את מקום־אביו בעיר־מולדתו. בינתיים החריפו הניגודים בין הפרוטסטאנטים והקאתולים שבשווייץ ולשוא הטיף ב׳ בדרשותיו לשלום: בקרב, שנערך על־יד קאפל, נפלו המנהיגים של הרפורמאציה בשווייץ וביניהם גם צווינגלי (11 באוקטובר 1531). ב׳ עזב עם משפחתו את עיר־מולדתו ועבר לציריך. מיד לאחר שבא לשם התחיל דורש בכנסיית־העיר בהצלחה מרובה כל־כך, עד שנראה היה לשומעיו כאילו

צווינגלי קם לתחיה, וב' נתמנה עד מהרה ככומר של כנסיית-העיר. ב' הגן על זכויותיה של הכנסיה בחיים הציבוריים, וביחוד על חופש-הדיבור של הדרשנים ועל זכותם להתערב בצד המוסרי של החיים המדיניים, אלא שבניגוד לצווינגלי הטעים יותר את ההפרדה, שיש להפריד בין רשות-המדינה ורשות-הכנסיה. ב' הפליא את כל יודעיו בפעולותיו לטובת הציבור בימים, שבהם פשט בשווייץ דֶבֶר; כמו־כן דאג לגולים פרוטסטאנטים מצרפת, אנגליה ושאר ארצות-אירופה, שמצאו מקלט בשווייץ.

ב' הגן על עמדתו של צווינגלי, כשדעותיו התאולוגיות של זה האחרון הותקפו אחר מותו גם ע"י הקאתולים וגם ע"י לותר. בשאלה בדבר סעודת-הקודש, שבה נקט לותר עמדה דומה לזו של הקאתולים, שלפיה אין הלחם והיין, המוגשים בסעודה, אלא דמו ובשרו של ישו, היתה עמדתו של ב' שונה במקצת מזו של צווינגלי. ב' הטעים יותר את הצד האוביקטיווי שבנוכחות האל בלחם וביין — לדעתו אין להפריז בחשיבותה של סעודת-הקודש, כמו שאין גם למעט חשיבות זו: הלחם והיין אינם רק סמלים; ישו נוכח בהם באמת, אך לא באופן גשמי, אלא באופן רוחני, כשהמאמין אוכל את הלחם ושותה את היין מתוך אמונה שלמה. ב' הכשיל את נסיונותיו של ב ו צ ר (ע"ע) להביא את אנשי שווייץ לידי פשרה בין עמדתו של לותר ועמדתם של צווינגלי וחסידיו ביחוד בשאלת סעודת-הקודש. לעומת זה יש לזקוף לזכותו את ההסכם (בעל 26 הסעיפים) בין חסידיהם של צווינגלי וקאלווין בשאלת סעודת-הקודש (ציריך, 1549). במרוצת-הזמן נתקרב ב' לדעתו של קאלווין, שחייב את הגזירה הקדומה (בניגוד לחופש הרצון) — מה שהביא לידי איחוד בין חסידיהם של צווינגלי וקאלווין גם בבעיה זו. ב' גם חיבר את התעודה התאולוגית המבססת את אחדות-הדעות בין חסידיהם של צווינגלי וקאלווין: כשחשב ב', שיום-מותו קרוב, חיבר וידוי אישי, שכולל את האמונות והדעות שלו (1562), וכשחלה ב1564 בדֶבֶר, ציווה למסור את כתב-הווידוי למועצת-העיר לשם פירסום לאחר המיתה; אך ב' הבריא והתעודה לא נתפרסמה עד שנת 1566, שבה קיבל הנסיך הבוחר של הפאלאטינאט, פרידריך III, את הרשות לפרסמה. זוהי התעודה הנקראת Confessio helvetica posterior (עיקרי האמונה השווייציים המאוחרים), שנתקבלה כיסוד-אמונה ע"י חסידי הרפורמאציה בצרפת, סקוטלאנד, הונגאריה, בוהמיה, — ואף נתקבלה בחיוב ע"י חוגים רחבים בגרמניה, באנגליה ובהולאנד. עיקר זכותו של ב' היא בתרומה, שתרם לאיחוד של חסידי הרפורמה שבשווייץ הדוברת גרמנית עם אלה של שווייץ הצרפתית והאיטלקית, ובזה הניח את היסוד לכנסיה קאלווינית עולמית.

C. Pestalozzi, *H. B., Leben und ausgewählte Schriften*, 1858; A. Bouvier, *H. B., le successeur de Zwingli d'après sa correspondance avec les réformés et les humanistes de langue française*, 1940; E. Blanke, *Der junge B.*, 1943; Hildebrandt-Zimmermann, *Das zweite Helvetische Bekenntnis v. H. B.*, 1938.

ד. פ.

בּוֹלִינְגְּבְּרוֹק, הֶנְרִי סֶן־ג'וֹן, רוזן של ב' — Henry Saint-John, Viscount of Bolingbroke — (1678—1751), מדינאי וסופר בריטי. ב1701, כשהיה אך בן 22, נכנס לבית-הנבחרים והודות לכשרונותיו, וביחוד לכשרון-הדברנות שלו, נעשה עד מהרה ממנהיגיהם של הטורים. מ1702 ואילך כיהן במשרות חשובות, וביניהן זו של מיניסטר-המלחמה (1704—1708). ב1708 התפטר מחברות בממשלה ביחד עם חברו: הרלי (אח"כ לורד אוכספורד, ע"ע), אך ב1710 נכנס שוב לממשלה וב1712 הועלה לדרגת רוזן. ב1712/13 שימש בא-כוחה של אנגליה במשא-ומתן על השלום של אוטרֶכט (ע"ע) והצליח בתפקיד זה.

ב' נלחם נמרצות בוויגים ובתומכיהם, שפרשו מן הכנסיה האנגליקנית (dissenters), אע"פ שלאמיתו של דבר היה אדיש לענייני-הדת. הוא נטה לדעות תומכי המלך ג'ימז II, והתנגד לעליית השושלת של בית-האנובר על כסא-המלכות בבריטניה (ע"ע בריטניה, היסטוריה). כשנתמלך ג'ורג' I מבית-האנובר (1714) ברח ב' לצרפת (1715) ועמד שם זמן קצר בשירותו של ג'ימז, התובע של כסא-המלכות. אחר-כך הקדיש את עצמו ללימודים, ביחוד לפילוסופיה, ובין השאר עסק גם בביקורת-התנ"ך.

ב1723 הותר לב' לחזור לאנגליה, אך כשהמיניסטר וולפול (ע"ע) מנע ממנו כל עבודה מדינית מעשית, התקיף ב' מ1727 את מדיניותם של הוויגים ושל הממשלה ואת השחיתות ששלטה בהם במאמרים סאטיריים, שפירסם בעיתון „האומן" (The Craftsman). ב1735 נסע שוב לצרפת וחיבר שם את ספרו „מכתבים על הלימוד של דברי-הימים ועל השימוש בהם" (Letters on the Study and Use of History), שבו ציין את ההיסטוריה כ„מורה לבני-אדם". ספרו החָשוב ביותר היה על „המלך הפאטריוטי" (The Idea of a Patriot King), שבו טען, שהמלך צריך לעמוד מעל למפלגות, שהן רודפות אחר מטרותיהן האנוכיות בדרכים בלתי-כשרות. חיבור זה השפיע על המלך הצעיר ג'ורג' III ועל הרבה מדינאים אחרים בעתיד, ביניהם על דיזראלי. ספריו נכתבו בסיגנון נעים, אך כיום הם נחשבים למעשי-אמנות יותר מלחיבורים עשירי-מחשבה.

לאחר שמתה אשתו הראשונה (1718) נשא ב' אצילה צרפתית. כתביו של ב' נתפרסמו בדפוס ב1753—54 על-ידי ידידו ד. מאלֶט (Mallet).

A. Hassall, *Life of B.*, 1915; W. Sichel, *B. and his Times*, 1901/3; C. Petrie, *B.*, 1937.

א. מ. י.

בּוֹלַנְדִיסְטִים, קבוצה של מלומדים ישועים בבלגיה, שמוציאה את ה Acta Sanctorum („מעשי-הקדושים") — אוסף, שכולל את תולדות הקדושים של הכנסיה הקאתולית ערוכות לפי סדר ימי-הקדושים בלוח-השנה. התכנית המקורית של המפעל הוצעה על-ידי הישועי הֶריבֶּרט רוֹסווידֶה (Heribert Rosweyde; 1569—1629), שביקש להוציא את המקורות הקדומים של חיי-הקדושים בהוצאה מדעית-ביקורתית; רוסווידה אסף חומר מרובה, אך מת קודם שביצע את תכניתו. את שני הכרכים הראשונים (לחודש יאנואר) הוציא ב1643 הישועי יאן בולאנד (Jan Bolland; 1596—1665), שעל שמו נקראה בשם ב' קבוצת-עוזריו, שהמשיכו בעבודה אחריו. אחד מן הפעילים ביותר בהם היה דניאל פאפֶּברוך (Papebroch), שבעריכתו הגיע מספר הכרכים ל23. פאפברוך התייחס לתעודות כנסייתיות מיה"ב מתוך ביקורת מופרזת — מה שעורר את התנגדותו של הנזיר הבנדיקטיני מַבּיוֹן (ע"ע); לסוף הכיר פאפברוך בטעותו, ובעריכת האוסף נתקבלה שיטתו של מַביון בחקר התעודות של יה"ב. עבודתם של הב' נפסקה בשנת 1794, כשבלגיה

סופחה לרפובליקה הצרפתית, ונתחדשה בחסותה של המדינה הבלגית החדשה ב1837. ב1882 הועמד בראש המפעל קארֶל דֶה שְׁמֶט (Karel de Smedt), שהשתדל להתאים את עריכת־האוסף לתביעות המדע הפילולוגי המודרני. באותה שנה התחילו הב׳ מוציאים רבעון בשם Analecta Bollandiana, שבא להשלים את המובא באוסף עצמו ושכולל דיונים ביקרתיים, פירסומים ראשונים של טכסטים וסקירות ביבליוגראפיות. עד 1773 יצאו באנטוורפן 50 כרכים של האוסף ומ1837 ואילך יצאו בבריסל 14 כרכים נוספים ממנו. ב1925 יצא הכרך המגיע עד ה10 בנובמבר.

H. Delehaye, *L'œuvre des Bollandistes*, 1920.

ד. פ.

בּוּלַנְזֶ׳ה, ז׳וֹרְז׳ אֶרְנֶסְט זַ׳ן מַרִי, — Georges-Ernest-Jean-Marie Boulanger (1837—1891), גנראל ומדינאי צרפתי. ב1856 נכנס לצבא והצטיין כקצין אמיץ־לב בקרבות באלג׳יר, איטליה, הודו־סין ובמלחמה הצרפתית—הגרמנית של שנת 1870. ב1880 הועלה לדרגת גנראל, ב1882 נתמנה מנהל המחלקה של חיל־הרגלים במשרד־המלחמה וב1884 — למפקד העליון על חיל־צרפת בטוניסיה. לאחר זמן קצר חזר לפאריס, התקרב לכמה מדינאים, ביניהם לקְלֶמַנְסוֹ (ע״ע), ובתחילת 1886 נעשה מיניסטר־המלחמה. הוא הנהיג תיקונים לטובת החיילים, והכניס לשימוש רובה משוכלל בשביל חיל־הרגלים (רובה לֶבֶּל). משום השגים אלה, ובייחוד משום עמדתו התקיפה כלפי גרמניה בימי המתיחות של אפריל ומאי 1887 (כשהגרמנים אסרו בלא הצדקה את פקיד־הגבול הצרפתי שְׁנֶבֶּלֶה [Guillaume Schnäbele]), נתחבב על העם. בייחוד שיבחו אותו המונארכיסטים ומתנגדים אחרים של הרפובליקה וחוגים לאומיים קיצונים (בּוּלַנז׳יסטים), שראו בו את המנהיג, העתיד לרפא את המדינה מנגעיה ולנקום את נקמתה מגרמניה. אך ידם של הרפובליקנים ושוחרי־השלום נשארה על העליונה, וב׳ הוכרח להתפטר במאי 1887 מתפקידו כמיניסטר, והועבר כמפקד קורפוס לדרום־צרפת. באפריל 1888 נבחר כציר לבית־הנבחרים ובאותה שנה היה המדינאי הפופולארי ביותר בצרפת. החוגים השולטים ראו בתעמולתו מזימה של מהפכה מונארכיסטית, ובפברואר 1889 הודיע לו מיניסטר־הפנים ז׳אן קונסטאן (Constans; 1833—1913), שהוא רואה אותו כאויב־המדינה, ואיים עליו במאסר. ב׳ ברח לבלגיה בלוויתה של אהובתו הגב׳ בּוֹנְמֶן (Bonnemains). כשמתה התאבד ב׳ ב1891 על־יד קברה.

A. Verly, *Le général B. et la conspiration monarchique*, 1893; F. Laur, *L'époque boulangiste*, 1912.

א. מ. י.

בּוֹלֶסְלַב (Bolesław), שמם של כמה ממלכי־פולניה.

1. בּוֹלֶסְלַב I, ה„אמיץ" (Chrobry), מָלַך מ992 עד 1025; בנו של מְיֶשְׁקוֹ (Mieszko), המלך הפולני הנוצרי הראשון. ב׳ היה, קודם כל, איש־מלחמה. את הנסיכות הפרלנית הקטנה שעל גדות הווארטה הפך למעצמה גדולה, שהשתרעה מן הים הבאלטי עד הקארפאטים ומן האֶלְבֶּה עד וולִיניה. ב996 כבש ב׳ את פומראניה וע״י כך הרחיב את גבולותיה של פולניה עד חופו של הים הבאלטי. ב׳ כבש מידי הצ׳כים את קראקא, שעד אז היתה עיר צ׳כית. ב1000 הכתיר הקיסר אוטו III את ב׳ בגנֶיזְנוֹ (ע״ע) בכתר־מלכות. גניזנו נעשתה מטרופולין ועל־פי צו האפיפיור — גם עיר־הבירה של הכנסיה הקאתולית העצמאית בפולניה. אחר מותו של אוטו III פלש ב׳ לגרמניה והרחיב את שלטונו עד הנהרות אלְסְטֶר וזאלה. ב׳ השתמש במהומות, שפרצו בצ׳כיה, והעלה את דודנו בולסלאב „האדום" לדרגת הדוכס של בוהמיה. אח״כ לקח את הדוכס בשבי, סימא את עיניו והכריח את הצ׳כים, שיכתירו אותו בכתר הדוכס של בוהמיה (1003). ב׳ שלט גם על מוראוויה ועל רובה של סלובאקיה. 1004 התקיף ללא הצלחה את באווריה. הגרמנים גרשו את ב׳ מפראג וב1005 נכרת בבאוצן (Bautzen) שלום בין הקיסר היינריך II ובין ב׳. ב1018 סיפח ב׳ לארצו את חבל לאוזיץ (Lausitz; Lusatia בלאט׳) והרחיב את גבול פולניה מערבה עד מקום, שפולניה חזרה והגיעה אליו רק אחר 1945. ב׳ היכה על גדותיו של נהר־בּוּג המערבי את יארוסלאב, הנסיך הגדול של רוסיה, וב1018 נכנס לקיוב. בזכות פעילותו לטובת הנצרות (בין השאר הפיץ אותה בין עובדי־האלילים הבאלטיים) הוכתר ב׳ ב1025, סמוך למותו, על־ידי הכמורה בכתר של מלכות־פולניה.

2. בּוֹלֶסְלַאב II, ה„נועז" (Śmiały); מלך מ1058 עד 1081. ניסה להחזיר לארצו את המעמד שהיה לה בימיו של ב׳ I, הסבא שלו. ב׳ נלחם ללא הצלחה בצ׳כים. 1069 הושיב ב׳ את איזיאסלאב על כסא הנסיך הגדול של קיוב, ובשכר זה קיבל את „רוסיה האדומה" (כיום: גאליציה המזרחית). ב1061 הוכתר ב׳ בכתר של מלכות־פולניה ע״י האפיפיור גרגוריוס VII. האצילים קשרו קשר על ב׳, בהשתתפותו של סטאניסלאב, ההגמון של קראקא ומנהיגה של המפלגה הקלריקאלית החזקה. ההגמון נרצח בשעת התפילה בקתדראלה וגרגוריוס VII הטיל ב1079 חרם על ב׳. ב׳ ברח עם בניו להונגאריה, ושם מת.

3. בּוֹלֶסְלַאב III, „עקום־הפה" (Krzywousty), מלך מ1102 עד 1139. סימא את עיניו של אחיו־תורגו. נלחם בצ׳כיה ובקיסר היינריך V. בימיו פלשו הפולנים לשלזיה והיכו את הגרמנים על־יד וראצלאב (בְּרֶסלאו). מ1109 ואילך ניהל ב׳ מלחמות בפּוֹמֶרניה (פומוֹזֶ׳ה בפולנית — ארץ חוף הים הבאלטי) והיכה את הפומראנים על־יד נאקֶל (Nakel). ב1120—1124 מרד הוואסאל של ב׳ בפומראניה, הנסיך וראצְ׳סְלַאב משְׁצֶ׳צִ׳ין (שטֶטין). התלקחו קרבות־דמים, שעלו לפומראנים ב18,000 הרוגים וב8,000 גולים. לסוף נכנעו הפומראנים ונתנצרו. בסוף ימיו נלחם ב׳ ללא הצלחה בהונגאריה ובצ׳כיה. בצוואתו חילק את פולניה בין ארבעה בניו.

S. Zakrzewski, *B. Chrobry Wielki*, 1925; id., *B. Szczodry*, 1911; Kantecki, *Das Testament des B. Schiefmund*, 1880.

א. אח.

בּוֹלְסֶנָה (Bolsena), 1. עיירה במחוז ויטֶרבּוֹ, בצפונו של חבל לאצְיוֹ (לאטיום) שבאיטליה התיכונה. מספר תושביה כ3,000 (1953). — ב׳ יושבת על חופה הצפוני־מזרחי של ימת־ב׳ בגובה של 348 מ׳ מעל פני־הים, לרגלי ההרים הוולסיניים. פרנסתה על מטעים (בעיקר גפן וזית), על דַיִג ובמקצת גם על תיירות.

בתקופה העתיקה היתה על־יד ב׳ שבימינו עיר בשם וולְסִינִיי נוֹבִי (החדשה), שהוקמה ע״י הרומים לאחר שהחריבו את וולסיניי האטרוסקית. שמרדה בהם (264 לפסה״נ).

בתחילת יה"ב היתה ב' בתחומה של לַנגוֹבַּרדיָה (ע"ע) ועם שאר מחוזותיה הדרומיים של לאנגובארדיה נפלה בידיה של מדינת הכנסיה (ע"ע), שבחסותה — ואח"כ בהנהלתה — נשארה עד 1860 (בהפסקות קצרות בלבד). ב' נתפרסמה ע"י הסיפור על מעשה־נסים, שאירע בה, לפי המסופר, בשנת 1263; באותה שנה ראה כומר בשעת עבודת־הפולחן שלו בכנסיית כריסטינה הקדושה שבב' כיצד נטף דם מן הלחם הקדוש, שהוא, לפי אמונת הנוצרים, בחינת בשרו של ישו (ע"ע טְרַנסְסוּבּסְטַנציַאצְיָה). מסורת זו שימשה נושא לפרֶסקו מפורסם של רפאל (בוואטיקאן). מבחינה חיצונית נשתמרה צורתה של העיר בעיקרה כמו שהיתה ביה"ב. שרדו בה כמה בניינים היסטוריים מן המאות ה11—15.

2. ימה בקרבת 1; השניה בגדלה בימות שבהרי־האפנינים. ארכה 13 ק"מ, רחבה 11.5 ק"מ, שטחה 114.5 קמ"ר, הגובה השנתי הממוצע של פני־מימיה 305 מ', עמקה 146 מ'. יש בימת־ב' שני איים פעוטים: אי־ביזֶנטינָה ובו גבעה (הגובה: 56 מ'), שנקראת „הר־תבור", ואי־מארטאנה — על שם ישוב קטן שבו, שנקרא מארטה. ימת ב' מוקפת הרים וגבעות, שמתרוממים — מקצתם במדרונים תלולים — עד לגובה של 300—400 מ' מעל פני מימיה. אלה הם שרידים של הר־געש כבוי, והימה נמצאת בלועו של הר־געש זה. מי־הימה באים ממעינות וממשקעים ויוצאים דרך נד"ל אחד לים הטירֶני. ימת־ב' עשירה בדגים, ביחוד בצלופחים. זולת העיירה ב' יש עוד ישובים אחדים על שפת הימה ובגבעות הסמוכות לה, שהמספר הכללי של תושביהם מגיע ל20,000 (1950).

א. י. בר.

בּוֹלְצְמַן, לוּדְוִיג — Ludwig Boltzmann — (1844, וינה — 1906 [התאבדות], דואינו שעל־יד טְרִיאֶסְטֶה), פיסיקן אוסטרי. ב' למד באוניברסיטות של לינץ ושל וינה; מ1867 שימש עוזר במכון הפיסיקאלי בווינה, מ1876 — פרופסור לפיסיקה בגראץ, מ1891 — במינכן, ומ1895 עד שמת — בווינה. ב' היה מחשובי הפיסיקנים בדורו, אך כל גדולתו הוכרה רק אחר מותו.

5. בולצמאן

השגיו העיקריים של ב' היו: ביסוס התֵאוריה הקינֵטית של הגזים (ע"ע) וביסוס העקרון השני של התרמודינמיקה (ע"ע). להשגים אלה הגיע מתוך שימוש באמצעי מאתמאטי, שלא היה מקובל קודם לכן בפיסיקה — בסטטיסטיקה (ע"ע) — ושב' היה מן הראשונים להשתמש בו. מתחילה הצליח, על סמך עבודותיו של מַכּסוֶל (ע"ע), לנסח ניסוח שיטתי את התֵאוריה הקינֵטית; ולסוף עלה בידו — מתוך העמדתם של כל חוקי התנועה המולֶקולארית על היסודות הסטאטיסטיים של ההסתַּבְּרות (ע"ע) — לנסח את החוקים של חלוקת־המהירויות בין המולֶקולות בגאז ואת תלותם של האנרגיה הממוצעת והמהלך החפשי הממוצע בטמפראטורה. את הסתירה המדומה בין העקרון השני של התרמודינאמיקה בנוגע לתהליכים שאינם ניתנים להיפוך ובין המכאניקה, שבה כל תהליך הוא הפיך, יישב ע"י הסברת האֶנטרופיה (ע"ע) כהסתברות של מצב מכאני.

ב' קיבל בהתלהבות את התאוריה האלקטרודינאמית של מאכּסוול ועשה הרבה להפצתה בין אנשי־המדע באירופה, על־ידי מה שנתן ביסוס תאורטי לחוק קרינת הגוף השחור, שנתגלה באופן נסיוני ע"י סטפאן (ע"ע קרינה), קישר את האלקטרודינאמיקה בתרמודינאמיקה. בזה סלל את הדרך לפני תורת הקוַנטים (ע"ע).

ב' עסק גם בפילוסופיה של הפיסיקה, שבה הופיע כמתנגדו של מַך (ע"ע). בניגוד להשקפתו של מאך, שהעולם החמרי וחוקי־הטבע, וביחוד האטומים, נבנים על־ידי ההכרה האנושית מתוך נתוני־החושים, טען ב' שיש להם קיום אובייקטיווי, בלתי תלוי בהכרתנו, ושתפקידו של המחקר המדעי הוא להכיר את תכונותיהם. — על שמו של ב' נקרא קבוע חשוב, שמופיע בנוסחותיה של תורת־הגאזים.

כתביו: Vorlesungen üb. Maxwells Theorie d. Elektrizität u. d. Lichtes, 1891/93; Vorlesungen üb. d. Prinzipe d. Mechanik, 1897/1904; Vorlesungen üb. kinetische Gastheorie, 1895/99; Populäre Schriften, 1905.

ש. אל.

בּוֹלְצָנוֹ (Bolzano, בגרמ' Bozen), עיר־הבירה של מחוז־ב' שבחבל האוטונומי טרֶנטינוֹ־אַלטוֹ־אדיג'ה, שהשתייך עד 1919 לאוסטריה ונכלל בטירול הדרומית. מספר תושביה של ב' כ42,000 (1953) ורובם גרמנים. ב' יושבת בדרומם של האלפים המזרחיים בגובה של 265 מ' מעל פני־הים על נהר איזארקו (איזאק בגרמ') סמוך למקום השתפכותו לאֲדִיגֶ'ה (ע"ע). האיזארקו משמש מקור־כוח למפעל־חשמל בב', שהוא אחד מן הגדולים במפעלי־החשמל שבאיטליה. עמקי־הנהרות הנוחים לתנועה הכשירו את ב' לשמש מרכז לדרכים היוצאות דרומה לשפלת־הפו; צפונה, דרך מעבר־בְּרֶנֶר, למערבה של אוסטריה, לבאוואריה ולשווייץ; צפונה־מערבה למֶרַנוֹ (ע"ע) ולכל עמק־האַדיג'ה העליון; מזרחה, דרך עמק־פּוּסְטֶר, לדרומה של אוסטריה וליוגוסלאוויה. הודות לאקלים הנוח בעמקים, המוגנים בפני רוחות־הצפון, נתפתחה במחוז־ב' חקלאות אינטנסיווית (מטעים וירקות) וב' משמשת מרכז ליצוא של פירות וירקות (טריים ומשומרים) ויין. קיימות בה גם תעשיות של טכסטיל ומתכת. מקור־הכנסה חשוב היא לה גם התיירות לאלפים.

ב' כבר היתה מיושבת בימי הרומיים. בשמה הלאטיני באוזאנום (Bauzanum) היא נזכרת לראשונה במאה ה8. מתחילה נכללה בתחום הלאנגובארדים וב740—911 בממלכת־הפראנקים. אחר־כך שימשה מושב לרוזן־סְפָר באוואריה. ב1027 ניתנה לנחלה לבישוף מטרֶנטו. ב1363 עברה עם טירול לידי ההאבסבורגים ונשארה בידם עד 1918 (פרט לשנים אחדות, שבהן היתה בידיו של נאפוליון). מן המאה ה18 ואילך כללה האוכלוסיה של ב' מיעוט איטלקי קטן, וב1919 עברה העיר עם כל האיזור לידיה של איטליה. השלטון הפאשיסטי חיזק את היסוד האיטלקי בב' במידה ניכרת והעלה את חשיבות־העיר מבחינה כלכלית. אחר מלחמת־העולם II נשארה ב' בידיה של איטליה; בימי הקרבות במלחמה זו ניזוקה קשה.

פיגארו — בומארשה נלחם בשחיתות־החברה (על המגן — דיוקנו של בומארשה). תחריט, בעילום־שם, הספריה הלאומית, פאריס

בין שנת 1775, שבה הוצג ה„ספר מסביליה", ושנת 1784, שבה הוצג המחזה „נישואי פיגארו", היה ב', בין השאר, סוכן חשאי של המלך, והשפיע עליו לסייע במשלוחי־נשק למושבות האמריקניות שנתמרדו, קודם שנחתמה הברית בין צרפת והמושבות. ב' עצמו אירגן את משלוחי־העזרה, שהיו גורם חשוב בנצחונן של המושבות. כן עסק בהוצאת־ספרים — הוציא מהדורה של כתבי וולטר, שהיה ידידו.

ההצלחה של ה„ספר מסביליה" גרמה, שהציעו לב' שימשיך בסיפור הרפתקותיו ועלילותיו של פיגארו, והוא כתב את הקומדיה „יום מטורף, או נישואי פיגארו". הצגתו של המחזה נאסרה ע"י הצנזורה משום שהבחינו במגמה המהפכנית, שהיתה בעיצוב הדמות של המשרת העולה לגדולה והבז לאנשי־האצולה. אך ב' לא נתיאש. במשך שנים היה מקריא את מחזהו בסאלונים של האצילים ופעמים אחדות אף הצליח לארגן הצגות פרטיות של המחזה. ההצגה של „נישואי פיגארו" נעשתה נושא־שיחה בכל מקום, והסקרנות בגורלו של המחזה היתה מרובה. לאחר השתדלויות מרובות של ב' וידידיו (ביניהם המלכה מַרִי אַנְטוֹאַנֶט) הותרה סוף־סוף ההצגה של „נישואי פיגארו" באפריל 1784. הצלחתו של המחזה היתה עצומה: הוא הוצג במשך 68 ערבים רצופים!

ב' כתב גם מחזות אחרים, שניים לפני ה„ספר מסביליה" ושניים אחר „נישואי פיגארו", אולם אין בהם כלום מן העליזות התוססת, מן הפיקחות וההומור השנון, ומן ההמצאות המבריקות של שני מחזותיו הנזכרים. — מכתבי הפרוזה שלו זכו לפרסום מרובה ששת הכרכים של זכרונותיו (1763).

בשנות המהפכה נחשד ב' בהתנגדות למהפכנים והוכרח להימלט כדי להציל את ראשו מן הגיליוטינה. במשך 4 שנים ישב באנגליה ובגרמניה בדוחק ובעוני. ב1796 הותר לו לחזור לפאריס, שבה בילה את שנותיו האחרונות.

ב' הוא הכשרון הקומי הגדול ביותר אחר מולייר, והדראמאטורגן החשוב ביותר, שקם לה, לצרפת, במחצה השניה של המאה ה18. מחזותיו הגבירו את הלך־הרוחות המהפכני של התקופה, למרות מה שב' עצמו לא היה מהפכן כלל וכלל, ולא שאף אלא לתיקונים מתונים ביותר.

Ch. A. Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, VI; H. Cordier, *Bibliographie des œuvres de B.*, 1883; L. Latzarus, *Beaumarchais*, 1930.

ג. י. א.

בּוֹן (Bonn; בספרות העברית של יה"ב: בּוּנא), עיר במערב גרמניה; בירתה הזמנית של הרפובליקה הגרמנית (המערבית) מ1948 ואילך. מספר־תושביה כ130,000 (1952). ב' יושבת על שפתו המערבית של הרֵינוּס, במקום שהנהר יוצא לבקעת־קֶלן מתוך עמקו הצר שבחבל־הגבעות. ב' נכללת בוֶסְטפַלְיָה—ארץ־הרינוס הצפוני. קודם שנעשתה עיר־בירה היתה ב' עיר אוניברסיטאית שקטה, שהיתה בה גם תעשיה קלה (קראמיקה, ציוד־משרדים, מכשירי־מתכת ומכונות קטנות, תרופות, צבעים, מוצרי קרטון והדפסה). חשיבות כלכלית יש גם לנמל־הנהר שבב'. האוניברסיטה של ב' נוסדה ב1784, נתחדשה ב1818. במלחמת־העולם II נפגע כשליש מבנייני־העיר ובכללם הכנסיה הראשית שבב', שנבנתה במאות ה11—13 בסיגנון רומאני מאוחר.

ב' נוסדה ב10 לפסה"נ ע"י המצביא הרומי דרוזוס בתחום השבט הגרמני של האוּבִּיִים כדי לשמש מצודת־סְפָר ומושב־קבע ללגיונות. הרומים קראו לה בּוֹנָה או קַסְטְרָה בּוֹנֶנְסִיָה. ב70 הוכו כאן הרומים על־ידי הבאטאווים. באמצע המאה ה4 החריבו אותה הפראנקים, אך יוליינוס קיסר הקים אותה מהריסותיה. במאה ה9 עשו בה שמות הנורמאנים, שהגיעו אליה דרך הנהר. לחשיבות זכתה ב' רק מן הזמן שהארכיהגמון הנסיך־הבוחר מקֶלן קבע בה את מושבו (1263). ב1801 בטלה הנסיכות של הארכיהגמון וב' סופחה לצרפת. ב1814 ניתנה לפרוסיה ונכללה בפרוֹבינציה של הרינוס. ב' היא עיר־מולדתו של לוּדְוִיג וַן בֶּטהוֹבֶן (ע"ע) ובה בילה גם את ימי־נעוריו. בית־משפחתו משמש בית־נכות לזכרו.

מחוז ב' משתרע בחצי־מעגל מסביב לעיר ב', משמאל לרינוס. שטחו — 441 קמ"ר; מספר תושביו — כ143,000 (1950).

A. Philippson, *Die Stadt B.*, 1947; id., *Volkstüml. Bilder aus d. Gesch. d. Stadt B.*, 1949.

יהודים כבר ישבו ב„כפר בונא" קודם מסע־הצלב הראשון. על מצבה החָמרי של הקהילה מעידים הקנסות בסך של 400 מארק, שהטילו עליה המלך וההגמון ב1179. מאמצע המאה 13 עד אמצע המאה ה14 היו כמה יהודים מב' בעלי־בתים בקולוניה. ברדיפות של 1288 מתו 104 מבניה של קהילת־ב' על קידוש־השם, וגם הרדיפות של תקופת המגפה השחורה לא פסחו עליה. מאז לא ישבו בב' אלא משפחות בודדות של יהודים. ב1578 בזז צבא אנגלי, בדרכו לקולוניה, את רובע־היהודים בב', רצח כמה מיושביו ולקח כמה מהם בשבי (השבוים נפדו אח"כ). במאה ה17 עסקו יהודי־ב' במסחר־בבהמות ובהלוואה בריבית. במאה ה18 ישבו בב' „יהודי־חצר" אחדים, מהם ברוך בן שמעון, אביו זקנו של לודויג בֶּרְנֶה (ע"ע). ב1784 החריב שיטפון את רובע־היהודים בב'; שמעון קופנהאגן מב' תיאר מאורע זה בחיבורו „בכי נהרות" (אמסטרדם תקמ"ה). ב1798, בימי שלטון־הצרפתים, נהרס שער הרובע והיהודים הוכרזו לאזרחים.

הקאתדראלה בבון

ב1808 נתחייבו היהודים להיקרא בשמות אזרחיים; ב' נקבעה אז כמקום קונסיסטוריה. אולם אותה שנה נגזרו עליהם התקנות של ה„פקודה המחפירה". במאה ה19 גדל מספרם של היהודים בב': לעומת 296 ב1786 ישבו בה 498 ב1843 ו1,000 ב1929. ב1847 פקע תקפה של ה„פקודה המחפירה" וליהודי־ב' ניתן מעמד של אזרחים שווי־זכויות. — קהילת־ב' נתפרסמה כמרכז לתורה מן המאה ה12 ואילך. עם המפורסמים בחכמי־ב' נמנה ר' יואל בר' יצחק הלוי, מחשובי בעלי־התוספות ומן הפיטנים הידועים בדורו, ור' שמואל בן נטרונאי, מבעלי־התוספות (שניהם חתני ראב"ן), ור' אפרים בן יעקב (ע"ע), הפיטן ומחברו של „ספר זכריה" על מסע הצלב השני, ור' הלל אחיו. בסוף המאה ה16 שימש ברבנות בב' ר' חיים בן יוחנן טריביש, מפרש המחזור. בב' ישב בסוף ימיו לודויג פיליפסון ובאוניברסיטה של ב' שימש כפרופסור יעקב ברנאיס.

א. מ. הברמן, גזרות אשכנז וצרפת, תש"ו; Schreiber, *Die jüdische Gemeinde B.*, 1879; Tösten, *Zur Geschichte der Hexen und Juden in B.*, 1900; *Germania Judaica*, I, 1917, 46–60.

צ. ל.

בּוֹן (בצרפ' Bône; באיטל' Bona; בערב' ספרותית بلد العنب; בערב' עממית عنابة), עיר־נמל במזרח אלג'יריה. מספר תושביה כ103,000 (1948). שוכנת על חופו של מפרץ קטן (מפרץ ב'), לרגלי הרי־אֶדוּג (ג'בֶּל אֶדוּעֶ, 1,008 מ'), שמגינים על הנמל מרוח־המערב, ועל שפכו של נהר־סֵיבּוּס, שיצר שפלת־חוף פוריה קטנה, אבל משובשת בביצות, ביחוד בעונת־הגשמים. ב' מתפרנסת מתנועת נמלה, ממסחר ותעשיה. נמלה תופס שטח של יותר מ800 דונאם. יש בו מתקנים הדישים להטענת מחצבי־פוספאטים, שמובאים מתֶּבֶּסה, וברזל, שמובא מהרי־וְנְזָה; מחצבים אלה הם רוב היצוא של ב'. כן מוציאים מב' כמויות קטנות של אבץ, עופרת ואנטימון; שעם ועצים, שמובאים מן היערות שבהרי קַבִּילְיָה (ע"ע אלג'יריה); יין, שמן, טאבאק, דגן וירקות, שמובאים משפלת־החוף ומעמק־הסֵיבּוּס; עשב־החִילְפָה (אֶסְפּארְטוֹ), צאן וצמר, שמובאים מן הרמה היבשה שבפנים־הארץ. התעשיה מייצרת זבלים חימיים, חומצת־גפרית, חמרי־בנין ומעבדת תוצרת חקלאית ליצוא (ביחוד קמח, שמן־זית וטאבאק). לפי המראה החיצוני שלה ב' היא ברובה עיר אירופית, ועד לפני זמן קצר היתה ברובה אירופית גם לפי אוכלוסיה. האירופים הם ברובם צרפתים ובמיעוטם איטלקים ומַלְטָאִים. ב' מחולקת לעיר ישנה, שבה יושבים ילידים, ולעיר חדשה, שהיא מאוכלסת ע"י אירופים; כן יש בה פרברים חדשים של ילידים, שמתרבים בקצב מהיר — בניגוד ליהודים ולצרפתים.

ב' נוסדה ע"י הפיניקים קרוב ל500 לפסה"נ. אח"כ נכבשה ע"י הנוּמִידים ונקראה בפי הרומים הִיפּוֹ רֶגְיוּס (Hippo Regius), ולפי ידיעה מפוקפקת אף שימשה לנומידים כעיר־מלוכה. ברבע הראשון של המאה ה5 עוד דיברו הכפריים בסביבת היפו בלשון־כנען. באותו זמן כבר היתה העיר מרכז נוצרי חשוב: בה נולד אַוגוּסטִינוּס הקדוש (ע"ע), שגם שימש בה כהגמון. ב430 הרסו את ב' הוואנדאלים. הערבים חידשו כאן את הישוב במחצה השניה של המאה ה7. בתקופת־האסלאם שימש נמל־ב' מרכז לשודדי־ים מוסלמיים, שהיו מתנפלים על ספינות נוצריות. במאות ה17 וה18 היתה ב' גם נמל מסחרי, ואולם ב1832 כשנכבשה ע"י הצרפתים, לא היתה אלא עיירה קטנה. הצרפתים בנו ושיכללו את ב' ובמשך כמאה שנה היה בה רוב־אוכלוסים אירופי. ב1942—1944 שימשה ב' בסיס צבאי חשוב של מעצמות־המערב.

לפי המפקד של 1838 היו בב' 283 יהודים; מספר זה גדל עד 1,287 ב1901 ועד 2,390 ב1931. ההשפעה הצרפתית על יהודי ב' ניכרת, בין השאר, במיעוט הילודה בתוכם (בניגוד לקהילות בישובים המרוחקים מן החוף). בחיי־הרוח היהודיים חלקה של ב' דל.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

בּוֹנְגִי, רוּגֶ'רוֹ — Ruggiero Bonghi — (1826, נאפולי — 1895, טוֹרֶה דֶל גְרֶקוֹ, על־יד נאפולי), סופר ומדינאי איטלקי. את ראשית חינוכו קיבל בבית יתומים של הכמרים הסקולופיים. כשהיה בן 15 יצא משם, אך המשיך בלימודיו בכוח עצמו. על־ידי תפיסתו המהירה והחריפה השתלט על כל חלקיה של התרבות הקלאסית; התעמק ביוונית ואף התחיל מתרגם לאיטלקית את הדיאלוגים של אפלטון (יצאו לאור אחר מותו ב13 כרכים בצירוף הערות והקדמות מדעיות של ב' [1890—1904]). בצעירותו היה ב' פעיל בחוגי האינטליגנציה הליבראלית של נאפולי, שתבעה רפורמות בחוקה של המלך פרדינַנד II (ע"ע), ואף השתתף במשלחת של מדינות־איטליה אל האפיפיור פיוס IX (ע"ע), שדנה ביסוד של פדראציה איטלקית כללית (1847). אחר המהומות של 1848 עזב ב' את נאפולי ועבר לפיימונטֶה, במקום שנתקשר בקשרי־ידידות עם טובי תנועת־התחיה האיטלקית, ביניהם עם רוֹזְמִיני (ע"ע) ועם מַנצוֹני (ע"ע). זה האחרון קירב את ב' לזרם הרומאנטי של הספרות האיטלקית, ובהשפעתו כתב ב' חוברת, שהיא מעין פרוגראמה ספרותית של תלמידי

מאנצוני („מפני־מה אין הספרות האיטלקית פופולארית באיטליה" — Perché la letteratura italiana non é popolare in Italia, 1856) — מחקר לשוני, שבו מטיף ב' לפרוזה „אנושית, טבעית, מדוייקת ואמיתית" ולזניחת מסורת הכתיבה הקלאסיציסטית, שהיא עשירה בפראזות אך לפעמים ריקה מתוכן. אחר 1860 היה ב' פעיל בחייה המדיניים של איטליה המאוחדת. הוא היה נואם מזהיר ושימש במשך תקופה ארוכה נציגם של הליבראלים בפארלאמנט; בתקופה זו הכין את החוק, שהסדיר את היחסים בין איטליה ומדינת הוואטיקאן (Legge delle Guarentigie, 1870), תמך בברית עם צרפת והתנגד לברית המשולשת בין איטליה, גרמניה ואוסטריה (1881). כפרופסור לספרות לאטינית באוניברסיטות של פאוויה ופירנצה ולהיסטוריה עתיקה באוניברסיטה של רומא, נתן ב' תנופה חזקה להתפתחותו של המחקר באיטליה.

B. Croce, *La letteratura della nuova Italia,* III, 1929; G. Gentile, *Lettere a Rosmini di R. Bonghi (Nuova Antologia,* 1944); Momigliano, *Elzeviri: Il Bonghi e la nostra prosa,* 1945; P. Alatri, *R. Bonghi e la vita politica Italiana (Nuova Antologia,* 1946).

י. ב. ס.

בּוּנְד (קיצור של השם המלא: „יידישער ארבעטער־בונד אין רוסלאנד, ליטע און פוילן"), מפלגה סוציאליסטית יהודית בגולה.

תולדות הב'. — מפלגת־הב' הוקמה באופן רשמי ב־1897, אך התנועה כשלעצמה קדמה הרבה לייסודה הרשמי. בין התנועה הסוציאליסטית בשנות ה־70 של המאה ה־19 בהנהלתו של אהרן שמואל ליברמן (ע"ע), שהשתמשה בעיקר בלשון העברית כלשון־התעמולה, ובין הב' אין שום קשר. אולם תנועה של פועלים יהודיים ברוסיה הצארית, שממנה נתגבש לסוף ה„בונד", צמחה עוד בסופן של שנות ה־80 והגיעה להתפתחות ניכרת בתחילתן של שנות ה־90. תנועה זו לא היה לה מתחילה אופי יהודי מיוחד. זו היתה תנועת־פועלים בבתי־מלאכה ובבתי־חרושת קטנים, שניסתה לשפר את מצבם הכלכלי של הפועלים היהודיים וגם להפיץ בתוכם מידת־מה של השכלה כללית. מנהיגי התנועה נתגייסו ברובם מבין סטודנטים יהודיים בבתי־ספר עליונים, שהשתדלו לקנות בדרך זו את לב הפועלים לתנועה הסוציאליסטית. מתחילה השתמשו לשם כך בעיקר בלשון הרוסית ורק במרוצת הזמן עברו ליידית מפני שנוכחו, שזולת זה לא ימצאו את הדרך לשכבות העובדים מישראל. להקלתה של תעמולה זו הוקם ב־1895 „הוַעד הז'ארגוני" (זשארגאָנישער קאָמיטעט) בווילנה, שהיו לו סניפים בכמה וכמה מקומות. ועד זה הוציא חוברות־תעמולה, הקים ספריות של פועלים ולסוף גם התחיל בהפצת כתביהם של סופרים יהודיים, שהיו קרובים לתנועה הסוציאליסטית. פעולת־תעמולה זו נתרחבה משנה לשנה ולבשה עד מהרה אופי סוציאליסטי מובהק. ביטוי עיקרי לכיוון הסוציאליסטי שימשו האסיפות של האחד במאי. אסיפה ראשונה מסוג זה סודרה בווילנה ב־1892, ואילו הכרוז הסוציאליסטי היהודי הראשון הופיע בווארשה באחד במאי, 1894. בחגיגת האחד במאי בשנת 1895 דרש אחד ממנהיגי־התנועה יולי צדרבוים־מארטוב (נכדו של ארז, בעל „המליץ"; מי שבשנים הבאות היה אחד ממנהיגיה של תנועת המֶנשֶוויקים ברוסיה), להקים תנועה סוציאליסטית יהודית בפני עצמה, שתוכל, נוסף על מילוי תפקידיה הסוציאליסטיים, לקרב גם את פתרונה של הבעיה היהודית ברוסיה. ב־1896 יצא העיתון הסוציאליסטי הראשון ביידית „דער יידישער ארבעטער" (הוצא ע"י הקבוצה הווילנאית והודפס בז'נֶווה) וב־1897 נוסף עליו העיתון „די ארבעטער־שטימע".

בספטמבר 1897, נתקיימה בווילנה ועידת־היסוד של הב' בהשתתפותם של 11 צירים, ששימשו נציגי הקבוצות בווילנה, וארשה, ביאליסטוק, מינסק, ויטבסק, ועוד. נבחר ועד מרכזי ראשון ומקום־מושבו נקבע במינסק. על הקמת המפלגה הודיע כרוז, שנתפרסם בגליון 4—5 של „ארבעטער־שטימע". לפי הדין־וחשבון, שהוגש ע"י הב' לקונגרס הסוציאליסטי הבינלאומי בפאריס ב־1900, היו מאורגנים בו באותו זמן יותר מ־3,000 חברים בסניפים מקומיים, שאליהם נצטרפו שני איגודים ארציים של פועלים בורסקאים ושל פועלים בתעשיית זיפי־חזיר, שכללו כ־1,500 חברים. כמעט כל הסניפים היו מתחילה בפולניה ובליטה. אך בתחילת המאה ה־19 נוסדו סניפים גם בקיוב, מוסקווה, קישינוב, ועוד. המפלגה הקדישה את רוב מרצה למאבק הכלכלי, ואירגון־שביתות תפס את המקום בראש. לא היה קיים אז תחום ניכר בין תנועה מקצועית ובין תנועה מדינית; רק במרוצת־הזמן נעשה ניסיון להקים אגודות מקצועיות בלתי־מדיניות לכאורה, אלא שאף אגודות אלו היו קשורות במפלגה וקיבלו ממנה הדרכה רעיונית ואירגונית. ביחד עם הפעולה המקצועית נתפתחה יותר ויותר התעמולה הסוציאליסטית ואח"כ גם בירור עמדתה של המפלגה בשאלות יהודיות. תעמולה סוציאליסטית בימים ההם היתה ממילא תעמולה נגד המשטר הקיים ברוסיה, ועל־כן נחשב הב' למפלגה בלתי־חוקית, כמו שהיתה בלתי־חוקית בחלקה הגדול הפעולה המקצועית, וחברי הב' היו נענשים קשה על כך עוד יותר מחברי תנועות סוציאליסטיות רוסיות. לפעמים היו סוכני המשטרה והבולשת אף מארגנים פרעות ביהודים, מתוך הנחה, שהפרעות תשתקנה את התעמולה הסוציאליסטית. פעמים שאנשי־המשטרה ניסו להגיע למטרתם גם בדרכים אחרות. קצין הז'אנדארמֶריה הרוסית, זובאטוב, הקים בשנת 1901 תנועת־פועלים יהודית בלתי־פוליטית כאמצעי־מלחמה בב'; אלא שתנועה זו, שקראה לעצמה „אונאָפהענגיקע יידישע ארבעטער־פארטיי" („מפלגת פועלים יהודיים בלתי־תלויה") לא הצליחה לרכז סביבה מספר ניכר של חברים ונתפרדה לאחר זמן מועט.

כשנתארגנה המפלגה הסוציאליסטית הרוסית בשנת 1898 נצטרף אליה הב'. אך הוא יצא ממנה לאחר ועידתה השניה ב־1903, שבה נדחתה דרישתו לאירגון פֶדֶראטיווי של המפלגה, שהיה מאפשר להקים סקציות לאומיות בתוכה. רק ב־1906 נתאחה הקרע: אז הוכרה זכותו של הב' להקים סניפים משלו בכל חלקי־הארץ ולנהל בהם פעולת אירגון ותעמולה כרצונו.

לשיא כוחו והשפעתו הגיע הב' בשנות המלחמה הרוסית־היאפאנית והמהפכה הרוסית הראשונה (1905—1906). מספר חבריו גדל אז בעשרות־אלפים והוא נעשה כוח עיקרי באירגון של שביתות פוליטיות והפגנות המוניות ולאחר זמן־מה גם במלחמת־ההגנה על הציבור היהודי מפני הפרעות, שאורגנו ע"י המשטרה. הב' החרים את הבחירות ל„דומה הממלכתית" — הפארלאמנט הרוסי הראשון — ב־1906 ולא היתה לו כל נציגות לא בו ולא בשתי ה„דומות", שבאו אח"כ; אך אעפי"כ עדיין היתה השפעתו ניכרת גם ברחוב היהודי וגם

בתנועה הסוציאליסטית הכללית. השפעתו ירדה רק בשנות הראקציה והמשבר הכלכלי, מ1907 ואילך. אבל ב1912 נתגלו שוב סימני עליה לב׳.

בעקבותיה של מפלגת הב׳ ברוסיה קמו מפלגות דומות לה גם בארצות אחרות. החשובה שבהן היתה Żydowska Partja Socjalistyczna (ה„מפלגה הסוציאליסטית היהודית") בגאליציה האוסטרית, שנפרדה ב1905 מן המפלגה הסוציאליסטית הפולנית לאחר שחבריה היהודיים באו לכלל הכרה, שלא יוכלו לספק את צרכיהם המיוחדים בתוך מפלגה זו. מפלגות ב׳ קמו גם ברומניה, אנגליה ואה"ב (באלו האחרונות — בשם: „פדראציה סוציאליסטית יהודית").

ארבע השנים של מלחמת־העולם I הביאו תמורות חשובות בהתפתחותה של התנועה, ביהוד ברוסיה. עם כיבוש המחוזות המערביים של הארץ ע"י צבאות גרמניה ואוסטריה פסקה התנועה המקצועית וגם הסוציאליסטית מלהיות בלתי־חוקית. מתחילת 1916 יצא השבועון של הב׳ „לעבנספראגן" בווארשה, נתארגנה פעולת־עזרה לשכבות העובדות, הוקמו בתי־הספר היידיים הראשונים ונתארגנה התעמולה לקראת הבחירות למועצות עירוניות, שבהן הודגשו דרישות סוציאליסטיות וגם יהודיות, ובעיקר הזכות להשתמש ביידית בבתי־הספר והעסקת עובדים יהודיים במוסדות עירונים בלא הפליה ביניהם ובין שאר חלקי האוכלוסיה.

המשבר בא עם המהפכה הרוסית האחרונה (באוקטובר 1917), שנסתיימה בהקמתו של המשטר הסובייטי ברוסיה. שיווי הזכויות האזרחיות והלאומיות, שניתן בתחילת המהפכה לציבור היהודי והחופש המדיני בארץ כולה איפשרו לב׳, כמו לשאר המפלגות, להשתתף בהכנות לקראת ה„אסיפה היהודית הלאומית", שלא הספיקה להתכנס. אולם עם המהפכה הבולשווית מיד נתגלו סימני־תסיסה במפלגה, שהביאו לחורבנה לאחר שנים מועטות. למרות עמדתו השלילית של הב׳ לבולשוויקים, נתגבשו בו עד מהרה קבוצות קומוניסטיות חזקות, והב׳ באוקראינה עבר ב1919 אל המפלגה הקומוניסטית. גם ברוסיה גופה החליט הרוב בוועידת־מוסקווה ב1920 לקבל את התכנית הקומוניסטית ולאחר זמן־מה נצטרף לסקציה היהודית של המפלגה הקומוניסטית הרוסית. המיעוט הסוציאליסטי ניסה מתחילה להתקיים כמפלגה בפני עצמה, אך יד־הברזל של המשטר הקומוניסטי דיכאה אותה עד מהרה. וכך נשארה מפלגת הב׳ בפולניה בתחילת שנות ה20 למאה ה20 יורשתה היחידה של הב׳. אמנם אף כאן נתגלו מתחילה נטיות קומוניסטיות והמפלגה ניהלה במשך זמן מסוים משא־ומתן עם האינטרנאציונאל הקומוניסטי בדבר הצטרפות אליו. אך בסופו של דבר דחה הב׳ את התנאים שהוצעו לו, והתחיל בפעולה עצמאית. הב׳ בפולניה נעשה עד מהרה כוח עיקרי בתנועת הפועלים היהודיים, והתנועה המקצועית היהודית נשארה ברובה תחת השפעתו. הב׳ נהפך גם לגורם העיקרי בתנועה היידית, וביחוד בפיתוח של רשת בתי־הספר, שלשון־ההוראה בהם היתה יידית. בפעולתו הפוליטית הכללית הלך הב׳ על פי רוב שלוב־זרוע עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית; שתי המפלגות הופיעו תכופות ביחד בבחירות ובהפגנות (ביחוד בהפגנות של האחד במאי). ואולם בבחירות לפארלאמנט הפולני לא הצליח הב׳ מעולם להשיג מאנדאט, למרות שריכז מסביב לרשימותיו מספר לא־קטן של קולות (למעלה מ80 אלף ב1922 ו1928; כ70 אלף ב1930); לעומת זה — בבחירות לעיריות היה משנות ה30 ואילך כוח ניכר ברחוב היהודי. בבחירות לעיריית־לודז ב1936 קיבלה הרשימה המשותפת של ב׳ ו„פועלי־ציון שמאל" 47,9% מכל הקולות היהודיים ובבחירות לעיריות ב1939 הצביעו קרוב ל40% של הבוחרים היהודיים לטובת הרשימות של הב׳. נצחונות אלה יש לזקוף במידת־מה על חשבון העובדה, שהקומוניסטים היהודיים הצביעו תכופות בעד הרשימות של הב׳ מפני שלא היו יכולים מחמת רדיפת הקומוניסטים בפולניה להציע רשימות מיוחדות משלהם; אבל אין ספק, שכאן באה לידי ביטוי גם השפעתו של הב׳ בציבור היהודי. גם בבחירות לקהילות היהודיות, שבהן השתתפה המפלגה מתחילה מתוך היסוסים מחמת אָפְיָן הדתי של הקהילות, גדל כיחה באותם הימים: בבחירות לקהילת־וארשה ב1936 הצביעו 30% של הבוחרים לטובת הרשימה של הב׳.

בשואה, שבאה על יהדות־פולניה בימי מלחמת־העולם II, נשבר גם הב׳. עם גמר המלחמה נתחדשה פעולתו רק לזמן־מה, ועם התגבשותו של המשטר הקומוניסטי בפולניה הוכרח הב׳ ב1947 להתמזג עם התנועה הקומוניסטית. הקבוצות הקטנות של הב׳ בארצות אחרות הכריזו — בניגוד לעקרון של שלילת האחדות הלאומית, שהב׳ דגל בו בשנים הקודמות — על הקמת הברית העולמית של הב׳ בוועידתן בבריסל (מאי 1947), שבה השתתפו 56 צירים מ16 ארצות. מקום־מושבה של הנהלת הב׳ הוא כיום (1954) ניו־יורק, ושם יוצא הביטאון של התנועה, הירחון „אונזער צייט"; אולם כגורם בעל ערך בחיים היהודיים וגם בתנועה הסוציאליסטית פסק הב׳ מלהתקיים.

ה א י ד י א ו ל ו ג י ה. בניגוד לכוחו האירגוני, היו השגיו של הב׳ בשטח המחשבה צנועים למדי. מאלה שקבעו את אָפיו הרעיוני בזמן ייסודו ובשנות־קיומו הראשונות, יש להזכיר את ארקאדי קְרֶמֶר, ולאדימיר מֶדֶם ובייניש מיכאלביטש; בשנים שלאחר מכן תרמו את תרומתם העיקרית ליבמן הֶרש, רפאל אברמוביץ, ויקטור אַלתֶר, הנריק אֶרליך (שני אלה האחרונים הוצאו להורג ע"י השלטונות הסובייטיים במלחמת־העולם II), יעקב פַּט, שמואל זיגֶלבוים (איבד את עצמו לדעת בימי־המלחמה לאחר שהגיעו אליו הידיעות על השואה בפולניה) וישראל ליכטנשטיין.

בפעולתו הסוציאליסטית קיבל הב׳ את יסודות המחשבה הסוציאליסטית כפי שנתגבשו בעיקר בגרמניה, ובמידת־מה ברוסיה, בלא שהוסיף עליהם משלו.

במדיניותו היהודית ראה את עצמו הב׳ מתחילה כתנועה סוציאליסטית, שמשתמשת בלשון היידית כלשון־תעמולה. אולם עד מהרה נצטרפה לתכניתו תביעה של שיווי־זכויות אזרחיות ליהודי־רוסיה ולאחר זמן־מה, אחר בירורים הרבה ומלחמת־דעות בכמה וכמה ועידות — גם הדרישה לשלטון יהודי עצמי בתחום־התרבות. גם בנידון זה הושפע הב׳ ביחוד ע"י התפתחות המחשבה בתנועה הסוציאליסטית הכללית. החלטתה של הסוציאל־דמוקראטיה האוסטרית בוועידתה בברין ב1899 להכניס לתוך תכניתה של התנועה הסוציאליסטית תביעות לאומיות, שהוצעו ע"י מנהיגיה (בעיקר אוטו באואר וקארל רֶנֶר) עשו רושם גדול בחוגי־הב׳. הסוציאליסטים האוסטריים הכריזו על השלטון העצמי כעל הפתרון של הבעיה הלאומית במדינות בעלות עמים שונים, כאוסטריה וכיו"ב; ועקרונות אלה של שלטון עצמי, שאינו קשור בטריטוריה

מסויימת, נראו לב׳ כהולמים את המציאות היהודית ברוסיה ואת צרכיו של הציבור היהודי. ואולם בוועידה החמישית של הב׳ ב1903 הורגש הצורך לנהוג זהירות בשאלות של האוטונומיה התרבותית כדי שלא לעורר הרגשות לאומיות בקרב הפועלים — מה שעלול היה, לדעת מנהיגי־הב׳, להזיק לפעילותם הסוציאליסטית.

המלחמה בציוניות. מתוך כך באה התנגדותו של הב׳ לציוניות. מראשית־קיומו הכריז הב׳ על הציוניות כעל תנועה לאומנית של המעמד הבינוני, שיש להלחם בה. הפועל היהודי, טען הב׳, חייב להילחם את מלחמת־קיומו במקום־מושבו; שאיפה לבית לאומי בארץ אחרת אינה אלא אוטופיה נפסדת ומזקת. נגד השאיפה הציונית לאחד את כל חלקי־האומה, העמיד הב׳ את הסוציאליזם כדרך העיקרית לפתרון בעיותיו של מעמד־הפועלים היהודי.

ב„כלל־ישראל" לא הכיר הב׳. הכרה לאומית ועבר משותף בלבד לא היה בכוחם, לדעת הב׳, להפוך לאומה שרידי־עם מפוזרים בעולם כולו; העם היהודי לא הספיק להתפלג לכמה עמים, אבל פסק מזמן מלהיות עם אחד; כל חלק יש לו, או עלולה להיות לו, תרבות משלו וגורל משלו, ואין לדבר על קשרים בינו לבין חלקים אחרים. הב׳ הכריז, איפוא, על עצמו כעל מפלגה ארצית בלבד ולא ניסה שום ניסיון לאחד במסגרת משותפת את המפלגות הקרובות לרוחו בארצות שונות. הברית העולמית של הב׳ הוקמה רק אחר מלחמת־העולם II (1947), בזמן שלא נשאר לו עוד מה לאחד.

שאלת עתידו הלאומי של עם־ישראל לא תפסה מקום בב׳. אמנם הב׳ טען, שיש להבטיח ליהודים זכויות לאומיות ושלטון עצמי תרבותי ויש להילחם בהתבוללות כתנועה מאורגנת; אך עם זה הטעים, שאם יתבוללו היהודים בדרך טבעית אין טעם להתנגד לכך. כל לאומיות יתרה יש בה משום סכנה למעמד־הפועלים. בהכנית לאומית משלו בא הב׳ רק שנים מועטות קודם מלחמת־העולם II. ואף תכנית זו לא הכירה בקשרים אל העבר של האומה, דחתה את המסורת הדתית ודרשה את הקמתה של קהילה לאומית חולונית. וכן גם דחה הב׳ את הלשון והתרבות העברית, והיידית היתה לו הלשון הלאומית **היחידה**. הוא אף שלל את הקשרים עם שאר חלקי־האומה, שאינם שייכים למעמד העובדים. העקרון המעמדי הודגש כל־כך, שרק אחר מלחמה פנימית ארוכה הסכים הב׳ לכלול בתוכו את בעלי־המלאכה הזעירים, שמצבם הכלכלי היה דומה למצב־הפועלים. את השתתפותו בארגון של ההגנה העצמית ברוסיה הצארית הסביר הב׳ בנימוקים סוציאליסטיים; ואף מלחמתו בשנאת־ישראל בפולניה התנהלה ללא שותפות עם מפלגות יהודיות אחרות, ולעומת זה ניסה הב׳ לשתף בה את התנועה הסוציאליסטית הפולנית.

התוכן **החיובי** בפעולתו של הב׳ נתגלה בהדגשת יהדותו של המעמד העובד ובמאבק על זכויותיו הלאומיות בגולה. מאבק זה התנהל מתחילה גם נגד מתבוללים יהודיים בשורות של התנועה הסוציאליסטית הכללית, וביחוד נגד הרוב במפלגה הסוציאליסטית הרוסית והפולנית, ששלל את עצם קיומם הלאומי של היהודים. אחת מן הטענות העיקריות של מנהיגי התנועה הסוציאליסטית הרוסית (ולנין וסטאלין בכללם) היתה, שאין אומה יהודית בעולם ושהב׳ מנסה להכניס כיוון לאומני לתוך התנועה הסוציאליסטית.

הב׳ לא נרתע לאחוריו מפני התקפות אלו וידע עפ״ר להגן על זכויותיו הלאומיות של העובד היהודי. כגורם לאומי יש לחשוב גם את פעולתו בשדה הלשון והתרבות היידית. גם בנידון זה הוטל עליו להתגבר על יחס אדיש ואפילו עוין בתנועה הסוציאליסטית הכללית, ומתחילה גם בשורותיו של עצמו. הלשון השלטת בתעמולה היום־יומית וגם בכינוסי המפלגה בשנים הראשונות היתה הלשון הרוסית; רק צעד אחר צעד ניתן מקום ליידית לא רק כלשון־התעמולה, אלא אף כלשון **לאומית**, שיש לגבש אותה ולהעמיק את יסודותיה. לב׳ יש גם חלק בארגון של הקהילה היהודית המודרנית. הב׳ השתדל להפוך את הקהילה היהודית ממוסד דתי למוסד לאומי־חולוני. והב׳ גם נלחם בשנאת־ישראל: למרות הסתייגותו משאר חלקי־האומה ראה במלחמה זו חלק חשוב מפעולתו.

הב׳ ותנועת העובדים היהודיים. את תנועת העובדים היהודיים בגולה על כל צורותיה: המדינית, המקצועית, הקואופראטיווית והתרבותית, אין לתאר בלא הב׳. הוא הצליח לכנס במסגרת אחת מאות אלפי פועלים במשקי מלאכה ותעשיה קטנה. מבחינה זו לא היה כוח דומה לו בחיים היהודיים — זולת תנועת־העובדים בארץ־ישראל. הב׳ היה גם גורם חשוב **בשמירה** על **רמת־חיים** מינימאלית של הפועלים היהודיים במזרח־אירופה, אף אם העובדים היהודיים הוכרחו להסתפק במקומות־עבודה במשקי מלאכה ותעשיה קטנה, שהרי הדרך למשק הגדול היתה חסומה בפניהם. חשיבות היתה גם למלחמה של הב׳ על **זכות־העבודה** של הפועל היהודי בגולה, אע״פ שלמאבק זה לא היה אלא ערך מוסרי בלבד.

פעולה חשובה נעשתה ע״י הב׳ בדאגתו להשכלת־העם, שהעלתה את מעמד־העובדים היהודי על זה של שאר חלקי־האוכלוסיה במזרח־אירופה. הפעולה התחילה בחוגים מצומצמים בשנות ה90 של המאה ה19 והגיעה עד לייסודן של אוניברסיטות עממיות בשנות ה30. קשורה בפעולה התרבותית היתה ההשפעה המוסרית הכללית של הב׳. לפרולטאריון היהודי היתה צפויה הסכנה של מעבר לקבצנות. בהשפעת הב׳ נתחנכו הפועלים היהודיים להכרה, שהם נושאי שליחות חברותית חשובה, ובכן יש להם תוכן בחיים.

העיתונות של הב׳. פעולת־ההסברה של הב׳ היתה רחבה ורבת־צורות. ב1894 יצא בווילנה עיתון בכתב בשם „נייעס פון רוסלאנד" („חדשות מרוסיה", בסך הכל חמישה גליונות). בין חוברות־התעמולה, שפירסם ה„ועד הז'ארגוני", היתה חוברת של מארטוב על האופי של תנועת עובדים יהודיים. נוסף על העיתונים „דער יידישער ארבעטער" ו„די ארבעטער שטימע", שנזכרו למעלה, נוסדו ב1904 עוד שלושה עיתונים, מהם אחד ברוסית, Вестник Бунда („המבשר של הב׳"), השני בפולנית Głos Bundu („קול הב׳") והשלישי ביידית, „לעצטע פאסירונגען" („המאורעות האחרונים"). גם האירגונים הארציים של פועלים בורסקאים ושל פועלים בתעשיה של זיפי־חזיר הוציאו בטאונים משלהם, הראשון „דער וועקער" („המעורר" מ1898) והשני „דער קעמפער" („הלוחם" מ1901). בימי המהפכה של 1905—1906 ניסה הב׳ להוציא שני עיתונים: Еврейский Рабочий („הפועל היהודי") ו„וועקער" („המעורר"), אך שניהם הוחרמו עד מהרה ע״י המשטרה; לא הצליח גם הניסיון של הב׳ להוציא עיתון יומי בשם „די פאלקס־צייטונג" („עיתון־

העם"). העיתונים בשנות־הראקציה אחר 1907 לא האריכו ימים; החשובים שבהם היו „די שטימע פון בונד" („קול הב'") ביידית ו Отклики Бунда („בנות־קול של הב'") ברוסית. בתחילת שנת 1916 התחיל יוצא השבועון הבונדאי „לעבנספראגן" („שאלות־חיים", נוסד תחילה בשנת 1912, אך אז הוחרם ע"י המשטרה). לאחר שפרצה המהפכה ברוסיה גדל מספרם של עיתוני־הב' בערים שונות, אבל אף אחד מהם לא האריך ימים מחמת ההתפתחות המדינית הכללית, שעד מהרה העבירה את הב' ברוסיה אל השורות של המפלגה הקומוניסטית. בפולניה נהפך השבועון „לעבנס־פראגן" („שאלות־חיים") לעיתון יומי מסוף 1918. במקומו נוסד ב 1921 העיתון היומי „פאלקס־צייטונג" („עיתון־העם"), שיצא עד כיבוש פולניה ב1939. ראוי לציין גם את „ארבעטער לוח" („לוח־הפועלים"), שיצא במשך כמה וכמה שנים בצורת ספר והכיל חומר מרובה על תנועת־הפועלים היהודית בפולניה. כיום יוצא כביטאון התנועה העולמית של הב' הירחון „אונזער צייט" בניו־יורק (עיין למעלה); אי אלו קבוצות בארצות אחרות מוציאות מזמן לזמן עיתונים משלהם.

הארכיון של הב', שהוקם ב1897 בז'נווה, הועבר בשנות העשרים של המאה הנוכחת לברלין ומשם לאחר שהוקם המשטר הנאצי בגרמניה — הועבר להולאנד. עכשיו הוא נמצא בניו־יורק. זהו אוסף חשוב של עיתונות סוציאליסטית יהודית ושל תעודות לתולדות התנועה.

א. טרטקובר, תולדות תנועת הפועלים היהודים, כרכים א–ג, וארשה, 1929–1931; יידישער וויסנשאפטליכער אינסטיטוט, היסטארישע שריפטן, באנד 3: די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג ביז דער גרינדונג פון „בונד", 1939; ב. מיכאַלעוויטש, זכרונות פון א יידישן סאציאליסט, 3 בענד, 1921–1923; וו. מעדעם, צום צוואנציקסטן יארצייט (זאַמלבוך), 1943; „אונזער צייט", נאוועמבער 1947: 50 יאר „בונד" 1897–1947, 208 ז'; וו. מערעזשקין, בונד און ציוניזם, 1908; Koppel Pinson, *Arkady Kremer, Vladimir Medem and the Ideology of the Jewish Bund* in *Jewish Social Studies*, July 1945; A. Menes, *The Jewish Socialist Movement in Russia and Poland (1870–1897)* in *The Jewish People, Past and Present*, Vol. II., 1948, 355–368; R. R. Abramovitch, *The Jewish Socialist Movement in Russia and Poland* (1897–1919), ibidem, 369–398.

א. ט.

בּוֹנֶה (Castor sp. sp.), אחד מן המכרסמים (ע"ע) הגדולים ביותר; חית־מים. ארכו עד 1¼ מ', משקלו 20—30 ק"ג; גופו כבד ומסורבל, זנבו, שארכו 30—40 ס"מ, רחב, שטוח, מכוסה עור קשקשי חשוף ומשמש כהגה בשעת־שחיה. הרגלים האחוריות חזקות וארוכות מן הקדמיות ובין אצבעותיהן הארוכות פרושים קרומי־שחיה. הפרווה החומה צפופה ומגינה על גופו של הב' מפני המים. — הב" חיים זוגות־זוגות לאורך החופים של נחלים, נהרות ואגמים, וניזונים בעיקר מן העלים, הענפים הדקים והקליפה של ערבות וצפצפות. הב' מפיל עצים ע"י כירסום גזעם מסביב לבסיסם, הותך את הענפים לנתחים נוחים לו, סוחב אותם למים ואוגר אותם בתוכם, שלא יתייבשו.

בונה

הוא שוכן במחילות, שהוא חופר בגדות — מחילות, שהכניסה לתוכן היא מתחת לפני־המים ושהוא משאיר בהן רק פתח קטן כלפי מעלה, לשם איוורור. במים רדודים הוא מקים סוכות מרווחות מענפים, קנים, זרדים ואדמה; גם הכניסה לסוכה היא מתחת לפני המים, ולפני הכניסה למחילה או לסוכה מסודר מחסן־המזון, המוגן מפני שטף־המים, וממנו ניזון הב' בחורף. לשם מניעת צימצום שטח־מחייתם שבמים בתקופת היובש הקיצי, מקימים הב" במקומות מתאימים סכרים, שעוצרים את זרם־המים ויוצרים ברכות בגודל של עשרות או מאות של דונאמים. הסכרים הם מבנים משוכללים שוני־אורך: ממטרים אחדים עד 200 מ', גבהם מ¾ מ' עד 3 מ', ורחבם בבסיסם עד 4—5 מ' ובשטחם העליון מטר אחד בקירוב. היסוד לסכר עשוי מענפים, שהם תקועים לתוך הקרקע באלכסון, כשהקצה הרחב מופנה כנגד כיוון־הזרם; הרווחים ממולאים בענפים דקים, קנים, אדמה ואבנים. באדמת־בצה נהגים הב" לנוע בשבילים קבועים, שבמשך הזמן הם מתעמקים יותר ויותר, מתמלאים מים ובסופו של דבר מאפשרים לב" לשחות בהם („תעלות־הב'"). מכאניזם־האינסטינקטים, שעליו מבוססות כל הפעולות המסובכות הללו, עדיין אינו מובן לנו כל־צרכו. — נקבת־הב' ממלטת באביב 2—4 גורים, שעיניהם פקוחות וגופם מכוסה פרווה.

סכר בנוי ע"י בונה (באיזור הנהר אלבה)

של אלהים עלי אדמות, זכאי וחייב לשפוט את החוטאים ולהענישם, אפילו כשהם מלכים. מזגו האישי של ב׳, שהיה נוטה לרודנות, החריף את הסיכסוך; והעובדה, שאָפיו, אורח־חייו וחוקיות־כהונתו לא היו נעלים על כל ביקורת, הקלה על אויביו לטשטש את הענין השנוי במחלוקת ולהעביר את המאבק לפסים אישיים. כשלונו של ב׳ הוכיח בפועל, שהקיץ הקץ על תקופת גדולתה של האפיפיוריות ביה״ב. הסיכסוך סייע לגיבושה של התפיסה החדשה בדבר מהות המדינה ותפקידיה ובדבר היחסים בינה ובין הכנסיה.

Scholz, *Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen*, 1903; Y. Rivière, *Le Problème de l'Eglise et l'Etat*, 1926; T. S. R. Boase, *Boniface VIII*, 1933; G. Digard, *Philippe le Bel et le Saint-Siège*, 1936.

ד. מ. ב. ד. מ.

ב׳ VIII היה הראשון באפיפיורים, שהעליב, כפי שמספרים, את המשלחת היהודית, שבאה לברך אותו על התמנותו כאפיפיור. ב1298 הוציא להורג ברומא את ר׳ אליהו די פומי, לפי האשמה סתמית, שסייע לקולונה בהתקוממותם לו; ואולם כדי למנוע להבא את הישנותם של מקרים כאלה הסכים, לבקשת היהודים, לפרסם פקודה, שלפיה הוצאו היהודים, למרות עשרם, מן המעמד של „אישים בעלי השפעה", שאפשר להביאם בפני האינקוויזיציה בהאשמה סתמית. רופאו הפרטי של ב׳ VIII היה יצחק בן מרדכי, הידוע בשם גַיו (Gaio).

ב. ר.

בּוֹנִיפַצְיוּס IX (1399—1404); שמו המקורי: פִּיֶטְרוֹ טוֹמאצֶ׳לי (Pietro Tomacelli). מוצאו היה מנאפולי. הוא נבחר כאפיפיור בשנות השלושים לחייו, והיה השני בשורת האפיפיורים הרומאים בתקופת הפילוג הגדול. הוא היה איש מעשי, בלא שיעור־קומה רוחני, ונקט במדיניות זהירה וגמישה, שתכליתה היתה לקיים את נאמנותן של מדינות־אירופה לאפיפיור של רומא בתנאים הקשים של הפילוג. הוא תרם הרבה לחידוש שלטונו של האפיפיור הרומאי במדינות־הכנסיה, וב1400 הצליח להטיל את מרותו אף על השלטון העירוני של רומא עצמה; מכאן ואילך משל בה, כדברי אחד מבני־דורו, „כקיסר קפדן" (Rigidus Imperator). הוא עשה כמה צעדים לשם חיסולו של הפילוג הגדול, אך לא תרם לכך כל תרומה של ממש. השגו העיקרי היה בקימום יציבותה הכספית המעורערת של האפיפיורות הרומאית. לתכלית זו הכריז על „שנת־יובל" ב1390, והרחיק ללכת בהטלת תשלומים שנתיים (annates; ע״ע כנסיה קתולית), וכן במכירת „כתבי־מחילה" (אינדולגנציות) ללא חרטה או מעשים טובים. משום צעדים כספיים אלה זכה לתיאור קטלני ע״י דיטריך מניִם (Dietrich von Niem), שעבד תחתיו במשרדי־האפיפיור: „הוא היה בעל תיאבון שלא ידע שבעה, ובקמצנות לא היה דומה לו" (Erat enim insaciabilis vorago, et in avaricia nullus ei similis).

ד. מ. ב. ד. מ.

ב׳ IX התייחס ליהודים מתוך סבלנות גלויה. ביום שעלה לכהונתו (1389) אישר את איגרת־החסות, שניתנה ליהודים (Sicut Judeis). ב15 באפריל 1402 נתן ליהודים זכויות מיוחדות: הפחית את מיסיהם, נתן הוראות שלא להביאם בפני בית־הדין ביום־השבת והכניס אותם תחת חסותו של בית־דין האפיפיור, אסר על הפקידים הנמוכים להתעלל בהם והכריז על אזרחותם של יהודי־רומא.

לשירותו עמדו רופאים יהודיים, שלשם הגנתם והבטחת זכויותיהם הוציא ב׳ פקודות מיוחדות. מפקודות כאלו נהנו אנג׳לו (מרדכי) בן מנואל מטְרַסְטֶוֶרֶה (ז.א. מעבר־לנהר־טיבר), 1392; בנו (אנג׳לו), 1399; שלמה בן סַבָּלְדוּצ׳יוֹ מפֶּרוּגָ׳ה, 1392.

M. Stern, *Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden*, 1893, 17–21.

ב. ר.

בּוֹנַל, לוּאִי גַבְרִיאֵל אַמְבְּרוּאַז, הרוזן של — Louis — Gabriel Ambroise, Vicomte de Bonald (1754—1840), הוגה־דעות ומדינאי צרפתי. היה ביחד עם לַמֵינֶה (ע״ע) ודי מֶסטר (ע״ע), נציג מובהק של האסכולה המָסָרתית־הלגיטימיסטית או התֵאוקראטית. ב1791 היגר לקֹ׳נסטאנץ שבגרמניה, במקום שחיבר ספר על „תורת השלטון המדיני והדתי" (3 כרכים). משחזר לצרפת בימי הבורבונים נטל חלק פעיל בחיים המדיניים. הוא התנגד לחופש־העיתונות, להתר־הגירושים ולשאר רעיונות־המהפכה. התנגדות זו ביסס על תורת־הלשון שלו: לדעתו, אין המלה המצאה של האדם, אלא גילוי ראשוני של האלוהים; היא מקורה של האמת הנמסרת באמצעות הכנסיה. רק המסורת עשויה לשמש יסוד יציב לחיי הרוח ולסדרי־החברה. ב׳ רואה בַּכֹּל קשר סיבתי משולש: הסיבה, האמצעי והתוצאה. בתֵאולוגיה: האל, האל־האדם והאדם. במשפחה: האב, האם והילד. השלב העליון במבנה המדיני הוא המלך, בא־כוחו של האל עלי־אדמות; השלב השני — השרים משרתי־המדינה; השלב השלישי — הנתינים. כשם שהאדם לא היה יכול „להמציא את הלשון, אלא היה צריך לקבלה מגבוה, כך ניתנו גם סדרי־המדינה לאדם ע״י גילוי אלוהי ואין לו, לאדם, רשות ויכולת לשנותם כרצונו". הוצאה ראשונה של כל כתביו הופיעה בפאריס מ1817 ואילך.

Victor de Bonald (בנו של ב׳), *De la vie et des écrits du Vicomte de B.*, 1853[2]; E. Faguet, *Politiques et moralistes du 19e siècle*, 1891–99, vol. I; W. Windelband – H. Heimsoeth, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 1935.

בּוֹנֶלְיָה (Bonellia; ע״ש הזואולוג האיטלקי פ. א. בּוֹנֶלי, 1784—1830), סוג יוצא־דופן, דל מינים, של תולעים מקבוצת Echiurida, שמקומה הסיסטמאטי עדיין לא הוברר כל־צרכו, אבל שמבחינים בה קירבה לתולעי־הטבעת (ע״ע). הב׳ היא בעל־חיים של קרקע־הים, החי בקירבת החוף. שנים ממיניה נמצאים בים התיכון ובחוף האטלאנטי, שני מינים אחרים — במימי יאפאן. המין הטיפוסי, שנחקר ביותר, הוא B. viridis, המצטיין בדו־צורתיות מינית מובהקת. הנקבה היא בעלת גוף כדורי או סגלגל, שארכו כ7 ס״מ ושמקצהו הקדמי יוצא הֶדק דק בצורת פס, שמגיע עד לאורך של 1 מ׳ ומסתעף בקצהו הקדמי לשתי אונות רחבות יותר. לעומת זה הזכר הוא זעיר, ארכו אינו מגיע אלא ל1—2 מ״מ, והוא מתקיים כטפיל במעי־הנקבה. הב׳ היא בעלת צבע ירוק עז משום הפיגמנט בּוֹנֶלין שבגופה, שהוא פורפירין (ע״ע) קרוב לכלורופיל (ע״ע). גופה של הנקבה עשוי 3 שכבות, שמהוות את העור, ו3 שכבות־שרירים. בעורו של חלקי־הגוף הקדמי נמצא זוג של קְרָסים, שכל אחד מהם מתפתח מתא בסיסי אחד. צינור־העיכול עובר בגוף לארכו; הפה נמצא בבסיס־ההדק, פי־הטבעת — בקצה האחורי של הגוף. מערכת־העצבים מורכבת מגזע מרכזי

שבעור־הבטן ומענפים, שהם מרובים ביותר בהדק. מערכת כלי־הדם מורכבת משני צינורות ארכיים, גבי ובטני, שמתחברים באמצע הגוף ושולחים 3 שלוחות לתוך ההדק. אברי־ההפרשה הם מֶטאנֶפרידיות, שנקראות צינורות אנאליים ושהן מכוסות משפכים מופנים כלפי חלל־הגוף ונפתחים לתוך המעי. הזכר מחוסר הדק, פה ופי־טבעת. אברי־המין דומים בשני המינים: הם עשויים גבעול מרכזי מארך בתוך חלל־הגוף, קשור לקרום־הבטן ומכוסה אשכולות של תאי־מין, שנושרים לתוך נוזל־הגוף; בנקבה מתפתחים מהם ביצים, בזכר — תאי־זרע. הביצים והזרע נכנסים לתוך צינור מיוחד (gonoductus), שנפתח לתוך המעי; הביצים מופרשות דרך פי־הטבעת, הזרע — דרך פתח שהוא הומולוגי לפה של הנקבה.

הביצים המופרות מוטלות לתוך המים, ומהן מתפתחים זחלים מן הטיפוס של טְרוֹכוֹפוֹרה, בעלי כתמי־עינים ומכוסי טבעות־ריסים; הם שטים באופן חפשי במים. זחלים אלה חסרים דיפֶרֶנציאציה מינית, וקביעת־המין נעשית בהם באופן שאין דומה לו בכל עולם החי. כרגיל מתפתח הזחל החפשי לנקבה במשך שנתיים; אולם אם מזדמן לזחל להתיישב על ההדק של נקבה מבוגרת, הוא נצמד לעורה ומתפתח בהשפעת גופה במשך ימים אחדים לזכר. זכר זה זוחל לתוך מעי־הנקבה, מתיישב בפתח הגוֹנוֹדוקטוס, ניזון מספיגת הנוזל שמסביבו דרך כל שטח גופו, ופיו נהפך לאבר מיוחד לאיכסון־הזרע. בתוך נקבה אחת עלולים להצטבר עשרות של זכרים.

קביעת־מין זו שימשה נושא למחקרים מרובים. הפיכת הזחל לזכר נגרמת גם בהשפעת תמציות מן החלק הקדמי של גוף־הנקבה, ומכאן שהפעולה היא הורמונית; החומר הפעיל, שעדיין לא זוהה, אינו נהרס ע״י הרתחה, ולפיכך אין לראותו כפרוטאין. אולם גם גורמים זרים שונים, כגון חומצות, יוני־אשלגן, מתכות כבדות, גליצרין, ועוד, עלולים לפעול כגורמי־זכרות. לפיכך הובעה גם ההשערה, שאין הזכרות אלא ביטוי לעיכוב בהתפתחות התקינה ושהגורם המעכב הוא הגליצרין הנוצר בחילוף חומר־השומן בצינור־העיכול. כשהזחל, הדבק בהדק־הנקבה, ניתק ממנו לאחר זמן מועט, מתקבלות צורות בֵּינְמִיניות (intersex) בדרָגות שונות של מעבר מנקבה לזכר — תופעה חשובה מאוד מבחינת התֵאוריה של קביעת־המין ע״פ ר. גולדשמיט (ע״ע). — בין חוקרי הב׳ בדור האחרון הצטיינו פ. באלְצַר וק. הֶרבְּסְט.

ג. ו.

בּוֹנְפִיד (Bonfid, Bonafid), **שְׁלֹמֹה בֶּן רְאוּבֵן** (סוף המאה ה14 — אמצע המאה ה15), משורר עברי בספרד. ב׳ היה בקי בתורה ובפילוסופיה, ומלבד ערבית וספרדית ידע גם לאטינית. שיריו המרובים מעידים על קשריו לחכמי הדור ומשורריו. הדיוואן שלו (כתב־יד אוכספורד, מס׳ 1984), שעדיין לא נתפרסם בשלמותו, כולל חומר היסטורי חשוב. משיריו, שלפרקים נשמעת בהם נימה סאטירית, אנו לומדים, שישב בטורטוזה בימי הוויכוח של 1412/3.

בשיריו נשמע הֵדֶן של המרות־הדת, שנתרבו באותו דור. אמונת־אומן בתורת־ישראל פועמת בהם, ופעמים הוא אף מטיף מוסר למומרים, שהיו ידידיו, ומשדל אותם שיחזרו אל היהדות, שהרי „המשגיח הנצחי אשר עז רצונו לא ישונה ולא עלתה על לבו רק תורה אחת נצחית". הוא מדבר גם על שונאים שהצרו לו, והוא מתנקם בהם בשיריו. א. קאמינקא התחיל מוציא את הדיוואן של ב׳ ב„ממזרח וממערב" לבריינין, שנה א׳, חוברת ב׳ (וינה, תרנ״ה), עמ׳ 107—127. בתרפ״ו—תרפ״ח הוציא קאמינקא שוב „שירים ומליצות להר׳ שלמה בה״ר ראובן בונפיד" ב„הצופה לחכמת ישראל", שנה י׳, עמ׳ 288—295, ושנה י״ב, עמ׳ 33—42. מפיוטיו ידועים: רשות לפסח, שמַתְחֶלֶת במלים, „שכונה בי נשמה או כלואה" (דודסון, 1151), וחמש קינות.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 433—440; א. נויבאואר, Catalogue, עמ׳ 670-674, סי׳ 1984; י. דודסון, אוצר השירה והפיוט, כרך ד׳, עמ׳ 470.

בּוֹנְפִילְס, עִמָּנוּאֵל, ע״ע עִמָּנוּאֵל בּוֹנְפִילְס.

בּוֹנְפִילְס, יוֹסֵף בֶּן שְׁמוּאֵל, ע״ע טוֹב עֵלֶם יוֹסֵף בֶּן שְׁמוּאֵל.

בּוֹנַפַּרְטֶה (Bonaparte), שמה של משפחה מן האי קורסיקה, שאחד מבניה היה נפוליון I (ע״ע). צורתו של השם היתה מעיקרה בואונאפארטה (Buonaparte), אך ב1796 נתן נאפוליון לשם זה את הצורה המקובלת כיום, הקרובה יותר לצרפתית. משפחת ב׳ עברה במאה ה16 מן העיר סארזאנה (Sarzana, מזרחית לספֶציה) לאַיאַצ׳ו (Ajaccio) שבקורסיקה ונמנתה שם עם המשפחות המיוחסות.

א. הוריו של נאפוליון. — 1. אביו קארלו (Carlo) ב׳ (1746—1785) היה משפטן ושופט באיאצ׳ו. ב1764 נשא את לֶטיציה רַמוֹלִינוֹ (עי׳ למטה, 2). שנים מילדיהם מתו בגיל רך (על השאר עי׳ למטה ובמגילת־היחסים). 1768/69 השתתף קארלו במרד נגד השלטון הצרפתי (ע״ע קורסיקה, היסטוריה), התפייס אח״כ עם השליטים החדשים ושלח את נאפוליון לצרפת כדי שילמד שם בבי״ס צבאי.

2. אמו לֶטִיצִיָה רַמוֹלִינוֹ (Letizia Ramolino; 1750—1836), בת למשפחה קורסיקנית מיוחסת, היתה אשה יפה, פיקחת ובעלת אופי חזק, והשפיעה השפעה ניכרת על בנה הגדול. ב1793 נמלטה עם ילדיה הצעירים מפני האנגלים (ע״ע קורסיקה) לצרפת ומ1799 ואילך ישבה בפאריס. אחר עלייתו של נאפוליון על כסא־הקיסרות (1804) זכתה לתואר „הגברת האם" (Madame Mère) וקיבלה משק־בית מלכותי, אך הוסיפה לחיות חיי־פשטות. ב1814 ליוותה את נאפוליון לאי אֶלבה (ע״ע); אח״כ ביקשה להילוות אליו בגלותו בסט. הלנה, אך הדבר לא הותר לה. מ1815 ואילך חיתה ברומא.

H. Larrey, *Madame Mère*, 1892; L. Peretti, *La mère de l'empereur, Letizia B.*, 1932; O. Aubry, *Letizia B.*, 1937.

ב. אֶחָיו של נאפוליון וצאצאיהם. — 1. ז׳וזף ב׳ (1768-1844; 1806-1808 — מלך־נאפולי, 1808-1813 — מלך־ספרד) למד משפטים והיה מ1788 עורך־דין בבאסטִיָה (Bastia) שבקורסיקה. ב1793 עבר לצרפת ובשנה שלאחר מכן נשא במארסי את ז׳ילי קלארי (Julie Clary; 1777—1845), בתו של סוחר. ב1795/6 פעל לפי פקודות־אחיו בגֶ׳נובה, בצבא באיטליה ובקורסיקה, ובסוף 1796 נעשה חבר במועצת ה500 (ע״ע צרפת, היסטוריה). ב1797 היה שגרירה של צרפת בפארמה וברומא. ב1800 השתתף בדיונים על חידוש היחסים הטובים בין צרפת ואה״ב וב1801/2 ניהל

את המו"מ על חוזי־השלום בלִינֶויל ואמְיֶן. במארס 1806 המליך אותו נאפוליון על נאפולי, במקום שז'וזף הנהיג תיקונים יסודיים במינהל ובחיי־העם. באפריל 1808 נעשה מלך־ספרד, אך כאן לא עלה בידו להתגבר על הקשיים המרובים, שנתקל בהם (ע"ע ספרד, היסטוריה). ב29.11.1813 ויתר על הכתר הספרדי ונעשה מפקדו של חיל־המצב בפאריס (1814). ב1815 עבר לאה"ב, חי עד 1832 כחקלאי במדינת ניו־ג'רזי והתאזרח שם בתור הרוזן דֶה סירווילְיֶה (Survilliers). לאחר מכן ישב בלונדון ומ1841 — בפירֶנצֶה. היו לו שתי בנות (עי' מגילת־היחסים).

Mémoires et correspondance politique et militaire du roi Josèph V, ed. A. Du Casse, 10 vols., 1853/4; *Lettres inédites ou éparses de J. B.*, ed. J. Rambaud, 1911; *Lettres d'exil*, ed. Fleischmann, 1912; J. S. C. Abbot, *History of J. B.*, 1869; J. Rambaud, *Naples sous J. B.*, 1911.

2. ליסְיֶן (Lucien; 1775—1840), נסיך־קאנינוֹ (Canino), המוכשר ביותר בין אחיו של נאפוליון, השתתף כנשיאה של מועצת־ה500 במהפכה המדינית של 9.11.1799 (18 בברימֶר [Brumaire], ע"ע נפוליון). ב1800—1802 שימש ציר של צרפת במאדריד, אך נסתכסך עם נאפוליון הן משום דעותיו הדמוקראטיות והן משום נישואיו עם אלכסנדרין דֶה בלֶשַן (Alexandrine de Bleschamp). מפני־כן עבר ב1804 לרומא, וישב בה, בהפסקות מועטות, עד מותו. ב1814 קיבל מן האפיפיור את התואר "נסיך־קאנינו". ב1815 מיהר לפאריס והשתדל לעזור לאחיו. — ל' פירסם ספרי־שירה וחיבורים אחרים.

מ11 ילדיו (5 בנים ו6 בנות) ידועים שארל (1803—1857), חוקר חשוב בזואולוגיה, לואי (1813—1891), בלשן, שעסק ביחוד בלשון הבאסקית, ופייר (1815—1881). זה האחרון חי חיי־הרפתקן בארצות שונות של אירופה ודרום־אמריקה, ובינואר 1870 עורר שערוריה כשהרג בדו־קרב את העיתונאי ויקטור נואר (Noir).

Th. Jung, *Lucien B. et ses mémoires*, 3 vols., 1882/3; *L. B. et sa famille*, 1888 (בלא שם מחבר), F. Piétri, *L. B. à Madrid*, 1951[3]; Zévaès, *L'affaire Pierre B.*, 1929.

3. לואי (Louis) ב' (1778—1846; 1806—1810 — מלך־הולאנד) נלווה בשנת 1796 אל נאפוליון בדרכו לאיטליה וב1798 — בדרכו למצרים. ב1804 נתמנה גנראל וב1805 — נציב עליון (gouverneur général) בפיאֶמוֹנטֶה. ב1802 כפה עליו נאפוליון נישואים עם בתו החורגת, אורטֶנס בוארנה (ע"ע). נישואים אלה לא עלו יפה.

במאי 1806 הכריח נאפוליון את ל' חלוש־האופי, שיקבל את כתר־המלוכה של הולאנד. ל' מינה מיניסטרים מוכשרים ושאף לשמור על ענייני־ארצו בניגוד לדרישות־אחיו, וביחוד לא ביצע בקפדנות את איסור המסחר עם בריטניה (ההסגר היבשתי), שהפחית את עשרה של הולאנד. עמדתו זו גרמה לסיכסוכים חמורים בינו ובין נאפוליון; לסוף ויתר ל' על כתרו (1.7.1810) והלך לאוסטריה, שבה חי בשם הרוזן של סֶן לֶה (Saint Leu). בסוף 1813 חזר לפאריס ואחר מפלתו של נאפוליון (1814) עבר לרומא, וכאן נשאר גם במשך "מאת־הימים". מ1826 חי בפירֶנצֶה. — ל' פירסם שירים וחיבורים מדיניים, ביניהם "מסמכים היסטוריים ומחשבות על הממשל של הולאנד" (Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande, 3 vols., 1820).

בנו של ל' זה, נאפוליון לואי (1804—1831), היה בילדותו (1809—1813) דוכס גדול של בֶּרג (ע"ע), נשא בשנת 1827 את שארלוט, הבת של דודו ז'וזף (ע' מגילת־היחסים), השתתף ב1831 בהתקוממות לאפיפיור ברומאניה (Romagna), ומת שם.

בנו הצעיר של לואי היה אח"כ הקיסר נאפוליון III (ע"ע).

T. Jorrisen, *Napoléon I et le roi de Hollande*, 1868; F. Rocquain, *Napoléon I et le roi Louis*, 1875; H. T. Colenbrander, *Koning Lodewijk*, 1910 (2 כרכים, כולל בין השאר את חליפת־המכתבים בין ל' ונאפוליון); A. Duboscq, *Louis Bonaparte en Hollande*, 1911; G. Sforza, *Un fratello di Napoleone III morto per la libertà d'Italia*, 1920.

4. ז'רום (Jérôme; 1784—1860; 1807—1813 — מלך־וֶסטפאליה) נעשה בסוף 1800 קצין בצי הצרפתי ונלחם ב1802 בהודו המערבית נגד הבריטים, שמהם נמלט באביב 1803 לאה"ב. כאן נשא בעיר באלטימור את אליזאבת פטרסון (Patterson), בתו היפה של סוחר עשיר. כשחזר לאירופה הכריח אותו נאפוליון (ב1805) להיפרד מאשתו הבורגנית (שחזרה לאה"ב) ולשאת את הנסיכה קאתרינה, בתו של המלך פרידריך מווירטמברג (אוגוסט 1807). באותה שעה מסר לו נאפוליון את הממלכה החדשה של וֶסְטְפַאלְיָה. בארמונו בוִילְהֶלְמְסְהֶהָה (Wilhelmshöhe), על־יד עיר־בירתו קאסֶל (Cassel), נתמסר לחיי־הוללות, וכונה ע"י העם בשם "המלך העליז" (König Lustig). אעפ"כ לא היה מִמְשָׁלוֹ גרוע. היועצים הגרמניים המוכשרים, שהזמין לחצרו ביחד עם מיניסטרים צרפתיים, ניהלו את ענייני־השלטון ברוח ההשגים העיקריים של המהפכה הצרפתית. אך נאפוליון השגיח בקפדנות על ממשלתו והטיל על האוכלוסיה מיסים כבדים ומעמסות אחרות. — אחר מפלתו של נאפוליון על־יד לייפציג הוכרח ז'רום לברוח לצרפת. הוא השתתף בקרב ואטרלו (1815) וב1816 פנה לאוסטריה. מ1827 חי באיטליה ובשוויץ. ב1847 הותר לו לחזור לצרפת, סייע ב1848 לבן־אחיו לואי (נאפוליון III לעתיד לבוא), אבל לאחר מכן לא השתתף עוד בחיים המדיניים.

Mémoires et correspondance du roi J. et de la reine Catherine, ed. A. Du Casse, 6 vols., 1861-66; Didier, *Life and Letters of Madame Bonaparte (Elisabeth Patterson)*, 1879[2]; *Correspondance inédite de la reine Catherine*, ed. Du Casse, 1893; *Briefwechsel der Königin Katharina und des Königs J. mit dem König Friedrich von Württemberg*, herausgegeben von A. Schlossberger, 3 Bde., 1886/7; A. Martinet, *J. Napoléon*, 1902; J. Turquan, *Un joyeux souverain. Le roi J.*, 1903; J. M. Kircheisen, *König Lustig*, 1928.

צאצאיו של ז'רום (השווה מגילת־היחסים). א. באה"ב:

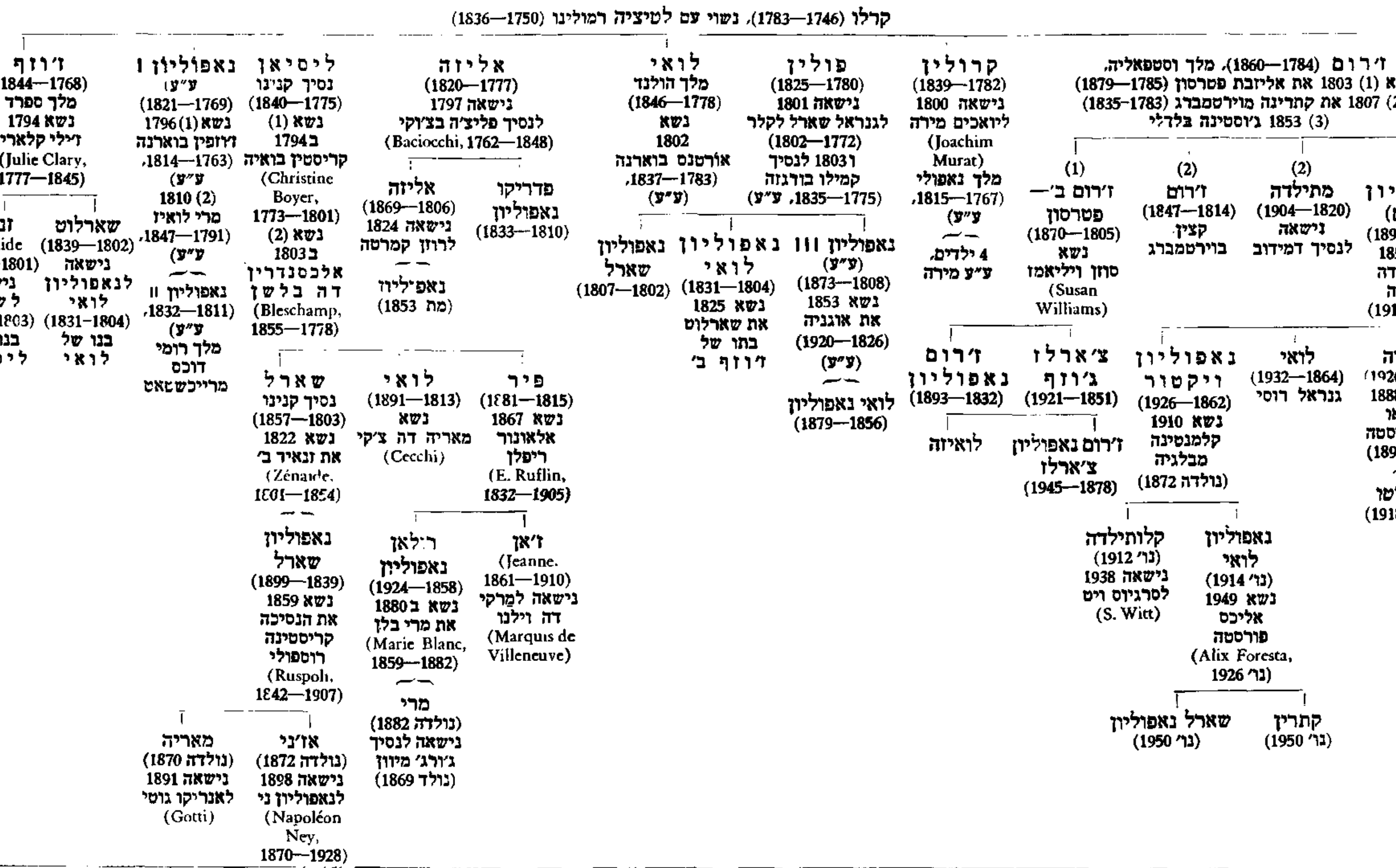
1. ז'רום נאפוליון ב'־פטרסון (1832—1893), נכדו של הקודם, היה קצין באה"ב ובצרפת, והשתתף במלחמת־קרים.

2. צ'ארלז ג'וזף ב' (1851—1921), משפטן, שימש ב1906—1909 כשר־המשפטים (Attorney-General) בימי של הנשיא תאודור רוזוולט.

ב. צאצאיו של ז'רום מנישואיו עם קאתרינה: 1) מתילדה (1820—1894). נישאה 1841 לנסיך הרוסי אנאטול דֶמִידוב, נפרדה ממנו ב1845 ומאז חיתה בפאריס כציירת וריכזה מסביב לה חוג נבחר של אמנים, סופרים ומלומדים.

2) נאפוליון (1822—1891), שהיה מכונה גם ז'רום ולשם זילזול — פלון־פלון (Plon-Plon), חזר עם אביו ב1847 לצרפת ונבחר באפריל 1848 בקורסיקה כציר לבית־הנבחרים הצרפתי. הצטרף לרפובליקנים הקיצונים ותמך בדרישות

מגילת־היחסים של משפחת בונאפארטה.

הפועלים לתיקון־מצבם. ב1851 סייע לבן־דודו לואי נאפוליון (אח"כ נאפוליון III), השתתף במלחמת־קרים ובמלחמת־השיחרור באיטליה (1859) ונשא באותה שנה את קְלוֹטילדה, בתו של ויקטור עמנואל II, מלך סאוויה־פיאמונטה. משום דעותיו הדמוקראטיות והאנטי־קלריקאליות התנגד זמן מה (1865) בחריפות לנאפוליון III. 1876 נבחר שוב בקורסיקה כציר לבית־הנבחרים של צרפת וסייע ב1877 להפיל את המיניסטריון המונארכיסטי. אחר מותו של לואי נאפוליון הצעיר (1879) היה נאפוליון־ז'רום ראש משפחת ב' ונושא תביעתה לשלטון בצרפת, אך ב1884 נסתכסך עם בנו ויקטור (ראה למטה), שהוכר ע"י הרוב השמרני של הבונַפּרטיסטים (ע"ע) כראש־מפלגתם. ב1886 נתקבל חוק בצרפת, שלפיו נצטוו צאצאיהן של כל השושלות, שמלכו בעבר בצרפת, לעזוב את הארץ, ונאפוליון־ז'רום מת ברומא. — ב1887 פירסם חיבור נגד טֵן (ע"ע): Napoléon et ses détracteurs („נאפוליון ומשמיציו").

O. Aubry, *Napoléon III*, 1929.

בנו, **נאפוליון ויקטור** (1862—1926), היה מ1891 ראש משפחת־ב', נשא ב1910 את קלמנטינה, בתו של מלך־בלגיה, לאופולד II, וירש ב1920 את רכושה של הקיסרת אוגניה (ע"ע).

ג. **אחיותיו של נאפוליון**: 1. **אליזה** (Elisa; 1777—1820). נישאה ב1797 לקצין הצרפתי, יליד־קורסיקה, פליכּס באצ'וקי (Felix Baciocchi) וביתה בפאריס שימש בית־ועד לגדולי־הרוח של זמנה. ב1805 העלה אותה אחיה לדרגת נסיכה של פְּיוֹמְבִּינוֹ ולוּקה, ב1806 נעשתה דוכסת של מַסה־קאראַרה (Massa-Carrara), וב1809 — הדוכסת הגדולה של טוסקאנה. היא שלטה בארצות אלו בחכמה ובמרץ („סמירַמיס של טוסקנה"). אחר מפלתו של נאפוליון ישבה באוסטריה בקרבת טריאֶסטֶה.

J. Turquan, *Les sœurs de Napoléon*, 1906; E. Rodocanachi, *Elisa Bonaparte en Italie*, 1910; P. Marmottan, *Le voyage de la Grand Duchesse E. à Paris en 1810*, 1917.

2. **פּוֹלִין** (Pauline; 1780—1825). היתה אשה יפה וקלת־דעת, שבנעוריה כבר היו לה מאהבים מרובים. ב1801 נישאה לגנראל שארל לֶקלֶר (Charles Leclerc) ואחר מותו (ב1802) — לנסיך קאמילו בּורגֵזה (ע"ע). ב1806 עשה אותה נאפוליון דוכסת של גואַסְטאלָה (Guastalla). ב1815 נפרדה מבעלה ונשתקעה ברומא. — פ' שימשה לפַסָל קנובה דוגם לפסל־וֶנוּס המפורסם שלו (הנמצא בגאלריה בּורגזה שברומא).

H. d'Alméras, *Une amoureuse, P. Bonaparte*, 1907; H. Fleischmann, *P. B. et ses amants*, 1910; J. Kuhn, *P. B.*, 1935; P. Fleuriot de Langle, *La Paolina, sœur de Napoléon*, 1946.

3. **קארוֹלִין** (Caroline), קודם לכן: **אַנוּנציאַטָה** (Annunziata; 1782—1839). נישאה ב1800 לגנראל יואכים מִירַא (ע"ע). עלתה על בעלה בשכלה ותיווכה לפעמים בינו ובין אחיה. אחר מות־בעלה חיתה בשם הרוזנת של ליפונה (Lipona, חילוף של נאפולי) באוסטריה. על ילדיה ע"ע מירא.

ספרות כללית על משפחת ב':
F. Masson, *Napoléon et sa famille*, 13 vol., 1897–1913; W. Geer, *Napoleon and his Family*, 1927; E. Wenker-Wildberg, *Das Haus Napoleon*, 1939; A. H. Atteridge, *Napoleon's Brothers*, 1911; G. Kircheisen-Aretz, *Napoleon und die Seinen*, 1914.

א. מ. י.

בּוֹנַפַּרְטִיסְטִים, שמם של הנמנים על מפלגה מדינית בצרפת, שתמכה קודם 1848 ואחר 1870 בתביעותיה של משפחת בונפרטה (ע"ע) לשלטון בצרפת נגד השושלות של בורבון (ע"ע) ואורלֵאַן (ע"ע) ונגד הרפובליקנים. ב1848 סייעו הב' בבחירתו של לואי נאפוליון לנשיא (ע"ע נפוליון III). אחר הסתלקותו של זה האחרון מן השלטון (1870) היו לב' חסידים מרובים בצבא ובפקידות. בפארלאמנט הצרפתי של 1877 היו להם כ20% ובזה של 1885 כ15% של הצירים. ב1888 תמכו בבּולַנזֶ'ה (ע"ע). אח"כ איבדו מעט־מעט את שארית חשיבותם.

בּוֹנָר, פְּיֶר — Pierre Bonnard — (1867, פונְטֶנֵי־או־רוז [Fontenay-aux-Roses], על־יד פאריס — 1947, לֶה קאנֶה, על־יד קאן), צייר צרפתי. למד ציור באקאדמיה של ז'יליאַן, שבה נתיידד עם וְיַיאר (Vuillard), מוריס דְנִי (Denis), סֵריזְיֶה (Sérusier) וַלוטון (Vallotton). אמנים צעירים אלה, שנודעו בשם „נאבּי" (Nabis — „נביאים"), הושפעו במידה מרובה מדרך יצירתו של גוֹגֶן ומחיתוכי־העץ היאפאניים, שהיו להם אז מהלכים בחוגים האמנותיים של פאריס. השפעות אלו נשארו בולטות אצל ב' בתבניות של תמונותיו, שהיו מָארכות במידה בלתי־רגילה, בעיצוב של הדמויות הנראות כצלליות, בקווי־ההקף הגליים ובפרספקטיווה המיוחדת שבציוריו. הכנה של תרשימים לכרזות (ואף לרהיטים), וכן של הדפסי־אבן בשביל כתב־העת Revue Blanche, סיפקו לב' הכנסה עד שקנה לו שם כצייר. מתחילה הציג את עבודותיו ב„סאלון של הבלתי־תלויים" ב1891. לאחר מכן נערכו מזמן לזמן תערוכות של תמונותיו בפאריס, וכן השתתף ב' ברוב התערוכות החשובות של הציור המודרני, שנערכו בארצות אחרות. בין 1907 ו1913 הִרבה לסייר באירופה וצפון־אפריקה וב1926 ביקר באה"ב; אך רוב ימיו חי חיי־שקט בפאריס ובפרובינציה הצרפתית.

ב' נמנה עם אותם מנציגיה של „אסכולת־פאריס" (ע"ע פריס, אסכולת־), שניסו את כוחם במקצועות־אמנות שונים; מלבד כרזות ותמונות, צייר אילוסטראציות לפירסומים מרובים, וכן עשה תפאורות־במה, מאריונטות וכלי־קֶראמיקה. יתכן, שיצירתו הגראפית, שהיא מקורית ביותר, נועדה להוקרה ממושכת יותר מציוריו, שמבחינה פסיכולוגית וטכנית כאחת הם שייכים יותר למאה ה19 מלַמאה ה20. תמונותיו של ב', שכוללות תיאורי־הווי של פאריס, מראות־פנים של בתי־המעמד הבינוני, סעודות־טיילים על הדשא, ציורי־נוף ודוממים, ממשיכות את המסורת האימפרסיוניסטית של אמנות חזותית טהורה, שמשַקפת עולם בלתי־מעורער של זוהר ויפי־גונים. עולם שקט זה של אתמול הוא הצד המושך ביותר ביצירתו של ב'. „גן בפאריס" (1896), „חדר־אוכל בכפר" (1904), „גן־עדן עלי אדמות" (1915) — שמות אלה של אחדות מיצירותיו המשובחות הם אפיינים לעבודתו בכללה. צבעיו בהירים, והוא אוהב צירופים של אדום וורוד עם צהוב, או של כחול עם ארגמן וירוק. מראות־הנוף שלו צויירו בדרך כלל לפי שיטת האימפרסיוניסטים, ובציוריו כמעט שאין למצוא סימנים של קווי־הקף. לעומת זה דווח בהדפסי־האבן שלו שימוש מכוון בניגודים בין הצורה והצבע, שבו ניכרת לפעמים השפעתו של טולוז־לוטרֶק. ב' מצידו השפיע השפעה מרובה על אמנים כגון קוקושקה, שלמד מב' לעצב צורות בצבע, וגם על ציירים מסויימים בפאריס, מהם

בני חוץ־לארץ, שהפיצו אח"כ בארצות־מוצאם את הטכניקה שלו ואת הפיוטיות המיושנת במקצת, שב' מצא אף בדברים שכיחים ביותר. תמונותיו של ב' מצויות בהרבה אספים של אמנות חדישה.

L. Werth, *B. (Les Cahiers d'aujourd'hui,* 1919, 1929); Cl. Roger-Marx, *P. B.*, 1924; id., *B. Lithographe*, 1952; P. Courthion, *B., Peintre du Merveilleux*, 1945; J. Rewald, *P. B.* (Museum of Modern Art), 1948; Th. Natanson, *Le B. que je propose*, 1951.

ע. י.־ה.

בּוֹנַר לוּ, אַנְדְרֵו, ע"ע לוֹ, אַנְדְרוּ בּוֹנַר.

בּוֹסֶה, סֶר גַ'גַדִיס צֶ'נְדֶר — Sir Jagadis Chunder Bose — (1937—1858), פיסיקן הודי. קיבל את השכלתו המדעית באוניברסיטות של קאלקאטה וקימבריג'. ב1885 נתמנה כפרופסור באוניברסיטה של קאלקאטה. ב1915 נתמנה מנהלו של מכון־מחקר בקאלקאטה, שנוסד לכבודו ונקרא בשמו. ב1917 הוכתר בתואר סֶר.

לראשית פירסומו זכה ב' כשהמציא מכשירים, שבסיועם אפשר לעמוד על תכונותיהם של גלים אלקטרומאגנטיים; ביניהם מכשיר דומה לדֶטֶקְטוֹר, שהשימוש בו הונהג אח"כ במקלטים האלחוטיים. הדמיון בין תגובותיהם של המקלט ושל אברים צמחיים ושרירי בעלי־חיים הביא את ב' לכלל חקירה שיטתית בתגובות של החומר הדומם, הצומח והחי על גירויים שונים. ב' השתדל להוכיח, שהמֶכאניזמים של החיים בצמח ובחי הם דומים ושגם בצמח קיימת תחושה. בין המצאותיו יש למנות את ה„קְרֶסְקוֹגראף" (crescograph), הרושם כל תנועה זעירה של צמח כשהיא מוגדלת עד פי עשרה מיליון; בעזרתו של מכשיר זה אפשר לעקוב אחר גידול־הצמחים. ב' פירסם גם מאמרים על הפיסיולוגיה של הפוטוסינתזה ועל „מכאניזם־העצבים של צמחים".

Patrick Geddes, *The Life and Work of Sis Jagadis C. Bose*, 1920.

בּוּסֶה, וִילְהֶלְם — Wilhelm Bousset — (1865, ליבֶּק — 1920, גִיסֶן), חוקר בתולדות הנצרות ותאולוג פרוטסטאנטי גרמני. ב1896 נתמנה כפרופסור לתאולוגיה בגטינגן ומ1916 ואילך שימש פרופסור לאותו מקצוע בגיסן. ב' עסק בחקר הנצרות הקדומה וביחסיה אל היהדות, אל הגנוסיס ואל דתות־המיסתורין האליליות. ספרו „האנטי־כריסט" (1895) שימש לו כעבודת־הכנה לפירושו ל„חזון־יוחנן" שבברית החדשה (Die Offenbarung Johannis, 1896); בשתי העבודות הללו טוען ב', ברוחו של גונקל, שיש להבחין בספרי־האפוקאליפטיקה בין מוטיווים מיתולוגיים קדומים ובין ביטויים אלגוריים, שמשקפים את זמן־חיבוריהם של ספרים אלה. בספרו Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter („דת היהדות בתקופת הברית החדשה", 1903; הוצאה שלישית בעיבודו של גְרֶסְמַן, 1926) בודק ב' את האמונות והדעות של היהדות בימי בית שני לאור מסקנותיה של האסכולה המדעית העוסקת בהשוואת הדתות. דתיותה של היהדות ה„מאוחרת" עומדת, לפי ב', על קיום־המצוות ועל הציפייה ליום־הדין האחרון. ב' דן גם בהשפעות הזרות, שקלטה היהדות באותה תקופה, וראה בחזיונות השונים והמגוונים של היהדות באותו זמן מעין עבודת־הכנה לנצרות, שיצרה מן ה„תוהו" התוסס שלמות ואחדות.

השימוש בשיטת ההקבלה של הדתות, המונחת ביסוד חקירותיו ביהדות ובנצרות, בולט ביחוד בעבודות, שפירסם ב', ביחד עם גונקל, בשם „חקירות בתחום הדת והספרות של המקרא והברית החדשה" (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments). בתחום זה מצטיין ביחוד חיבורו „הבעיות העיקריות של הגנוסיס" (Die Hauptprobleme der Gnosis, 1907) וספרו Kyrios Christos („האדון המשיח", 1913). ב' מבחין בספר זה בין הנצרנות של ארץ־ישראל ובין הנצרות של התפוצות, שהושפעה מן המיסטיקה ההלניסטית ושבתחומיה נוצר, לדעתו, הפולחן של „האדון המשיח". ביהדות ההלניסטית עסק ב' בחיבורו Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandrien („דרכי הלימוד היהודי והנוצרי באלכסנדריה", 1915). כמה חוקרים יהודיים, וביניהם פליכס פֶרְלֶס, עמדו על תפיסתו המוטעית של ב' בנוגע לתפקיד שמילאה היהדות ביחס לנצרות, ועל כמה ליקויים אחרים בספריו, שבאו מתוך ידיעה בלתי־מספקת של היהדות המקורית.

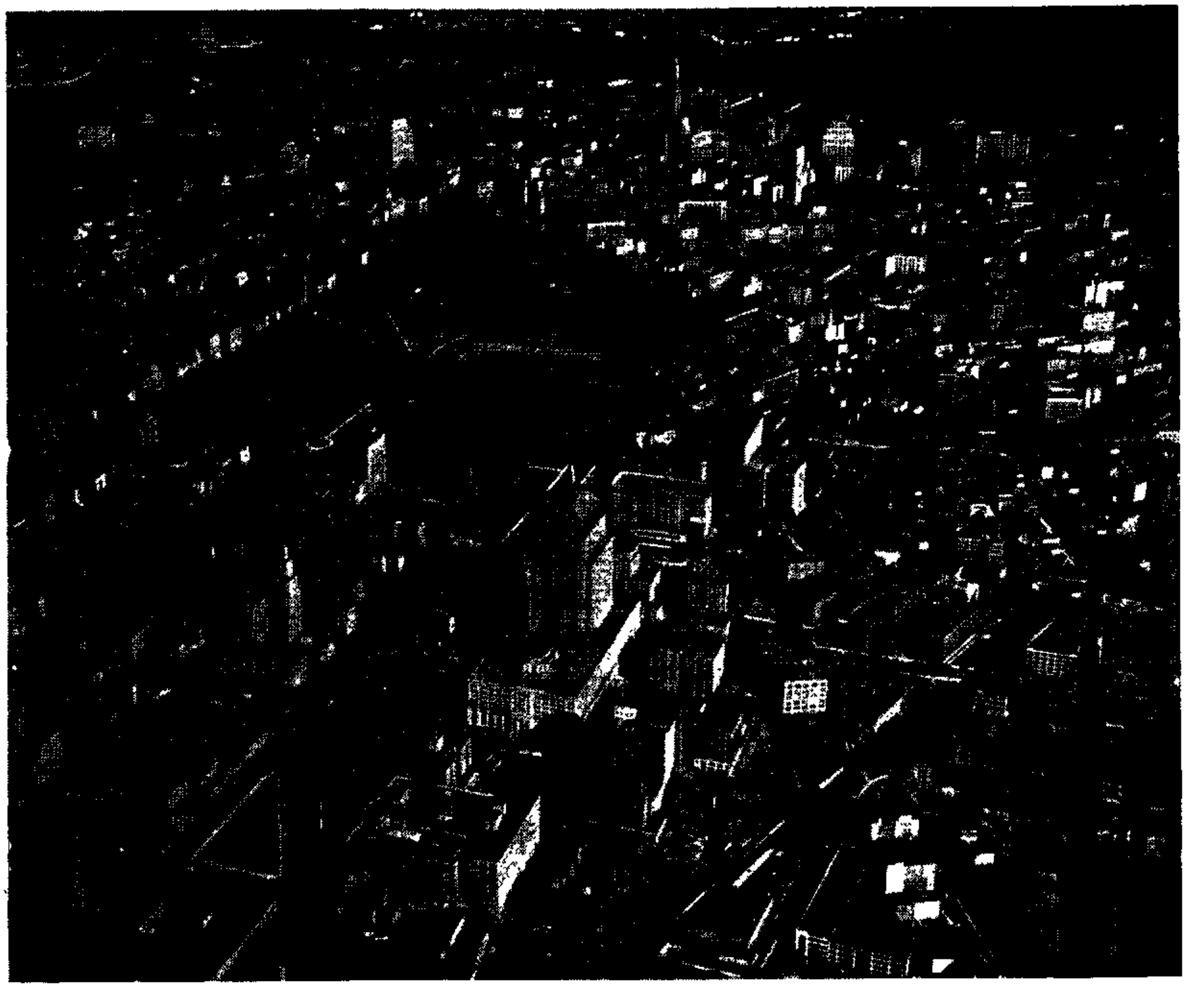
M. Gunkel, *W. B.*, 1920.

ד. פ.

בּוֹסְטוֹן (Boston), הצפוני שבכרכי החוף האטלאנטי המערבי באה"ב; עיר־הבירה של מדינת מַסַצ'וּסֶטְס (ע"ע) והגדולה בערי ניו־אינגלנד (ע"ע). מספר תושביה של ב' בהקפה המצומצם כ800,000 ובהקפה הרחב — ביחד עם 83 פרברי־גבולים וערים סמוכות, שמהווים עמה שטח עירוני רצוף (Metropolitan Area) — כ2,375,000 (1950). ב' התפתחה הודות לנמלה המצוין שעל חופו הפנימי של מפרץ־מאסאצ'וסטס (המסתעף למפרצים פעוטים מוגנים מפני סערות ע"י לשונות־יבשה צרות ואיים פעוטים) והודות לתחבורה הנוחה שלה עם ארץ־העורף הרחבה. סייעה לכך גם קדמותו

בוסטון: בית־הממשלה הישן, שנבנה ב1748

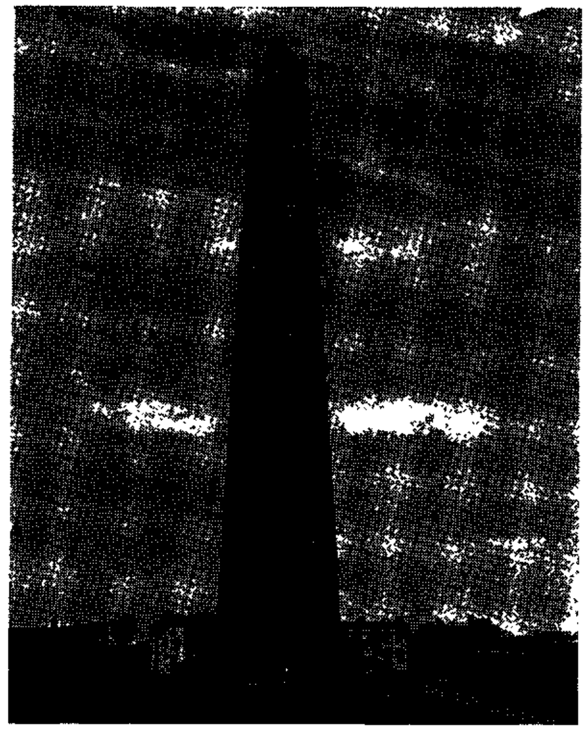
מראה כללי של בוסטון

של הישוב במקום זה (1630), שהוא מן הראשונים לישובים האנגלו־סאכּסיים באמריקה. מקורות־הפרנסה של ב׳ מרובים הם: תעשיה, מסחר, ספנות, מוסדות החינוך והמדע שבה והדפסת־ספרים. יש בב׳ יותר מ1,800 בתי־חרושת גדולים ובינונים, שבהם עובדים יותר מרבע מיליון פועלים בתעשיות של טכּסטיל, נעלים, כלי־עבודה, מכשירי־חשמל, טכניקה עדינה (בב׳ מצוי הגדול בבהח״ר לשעונים בעולם), דפוס וכריכה ובתעשיות כימיות. המספנות של ב׳ הן הגדולות שבאה״ב לציי המסחר והמלחמה; תנועת הנמל של ב׳ היא אחת מן הגדולות שבאה״ב. האוניברסיטה על שם הארְוארְד שבקֶימְבְּרִידְג׳, בתחומה של ב׳ בהקפה הרחב, נוסדה ב1636 והיא מן הטובות והגדולות שבאה״ב ובעולם כולו. זולהה יש בב׳ עוד שתי אוניברסיטות, מהן אחת קאתולית. מלבד הספריות הגדולות שבאוניברסיטות של ב׳, יש בב׳ ספריה עירונית (נוסדה 1852), שמספר הכרכים שבה הוא למעלה מ1¾ מיליון. החינוך הטכני בב׳ הוא בעל רמה גבוהה מאוד. המכון לטכנולוגיה של מאסאצ׳וסטס (Massachusetts Institute of Technology) הוא מן החשובים שבאה״ב. בהוצאת ספרות מדעית ומדעית פופּולארית וכן בהוצאת חיבורים מוסיקאליים תופסת ב׳ מקום ראשון באה״ב. מרובים בב׳ מוסדות האמנות לכל סוגיה: תיאטראות, אופרות, קוֹנסרוואטוריות, בתי־נכות היסטוריים ואמנותיים ובתי־ספר לאמנות.

ב׳ בהקפה הרחב תופסת שטח של 5,900 קמ״ר והצפיפות בה היא של 275 נפש לקמ״ר. ב׳ בהקפה המצומצם תופסת שטח של 170 קמ״ר והצפיפות בה היא של 5,300 נפש לקמ״ר. גרעין העיר, שהוא חלקה הקדום ביותר, נמצא על לשון־יבשה בין נהר־צ׳ארְלְז בצפון והים בדרום. האורך הכללי של רציפי־הנמל, המשתרעים לאורך חוף־הים וחופי־הנהרות שהועמקו ובצידן של תעלות מלאכותיות, הוא 64 ק״מ. בסביבות־הנמל מרובים הרחובות הצרים והעקלקלים (ובכללם רחוב־המסחר החשוב ביותר בב׳ הנקרא על שמו של ג׳ורג׳ ואשינגטון) — תופעה בלתי שכיחה באה״ב.

הגנים הציבוריים בב׳ הם מרובים ונרחבים. הגן של האוניברסיטה על שם הארוואַרד תופס שטח של יותר מ900 דונאם, ובמיני־עציו המרובים הוא דומה לגן בוטאני. הגן שעל שם פראנקלין משתרע על שטח של כ2,135 דונאם וכולל גן־חיות. — ב׳ עשירה בבניינים היסטוריים ובמצבות־זיכרון היסטוריות: בית־המדינה (State House) הישן (1748) והחדש (1798), בית־פאנֵיל (Faneuil Hall), שבו נתקיימו התיעצויות חשובות של מנהיגי המורדים באנגליה, בית־האסיפות העירוני (Meeting House), מצבת־זיכרון (אובליסק של גראניט בגובה של 70 מ׳) לקרב עם הבריטים, שנערך בשערי־העיר ב1775 (Bunker Hill Monument), מצבת־אַטַקְס לזכר „טבח־בוסטון״ ב1770 (Crispus Attucks Monument — אטאקס היה האדם הראשון, שנהרג ב„טבח״), מצבה לזכר השיחרור (First Independence Monument), ועוד.

מתולדות העיר. את ב׳ יסד ג׳ון וִינְתְּרוֹפּ (Winthrop)

מצ:בת־הזיכרון לקרב על גבעת־באנקר (Bunker Hill) בבוסטון. גובה האובליסק — 70 מ׳.

ב1630, לאחר שכבר היו בסביבה ישובים אחדים, שנוסדו ב1621 ואחריה. ב1632 החליטו התושבים לקרוא למקום ע״ש העיירה ב׳ שעל חוֹפה המזרחי של אנגליה (כ170 ק״מ מצפון ללונדון). באותה שנה נעשׂתה ב׳ עיר־הבירה של ה„מושבה״, ואח״כ של המדינה, מאסאצ׳וסטס, ומאז התחילה גם התפתחותה כעיר, אע״פ שהמתיישבים עסקו ברובם בחקלאות. דרך נמל־ב׳ עבר הרוב של המהגרים, שבאו למושבה, וכן סחרי־החוץ שלה. במאה ה18 התפתחה בב׳ בניית־ספינות, לאחר שבאנגליה אזלו כמעט עצי־היער. ספני־ב׳ היו קונים אריגים ותכשיטים זולים באנגליה, ומחליפים אותם בחופי אפריקה המערבית בעבדים. את העבדים היו מוכרים באיי האנטילים תמורת סוּכר, רום וטאבאק, שהיו מביאים לאנגליה. אח״כ עסקו ספני־ב׳ בציד־לוויתנים ובמסחר בתֵה. במחצה הראשונה של המאה ה19 באו לב׳ המוני־מהגרים בספינות־קיטור מאירופה, וב׳ נעשׂתה עיר־תעשׂיה גדולה. ב׳ השתמשה בעָשרה לפיתוח חיי־הרוח שלה. ב1636 נוסד בה הקולג׳ (שהפך אח״כ לאוניברסיטה) על שם הארוואַרד. ב1674 נוסד בה בית־הדפוס הראשון וב1704 הופיע בה העיתון הראשון. גדולי הסופרים והמשוררים שבאה״ב בדור־השיחרור ובמחצה הראשונה של המאה ה19 חיו בב׳ או בסביבתה (אֶמֶרסון, הוֹתורן, בַּנקרופט, פְּרֶסקוֹט, מוֹטלִי, פארקְמַן, תוֹרוֹ, וִיטיאֶר, לוֹנגפֶלוֹ, הוֹמז, לוֹאֶל, דאנה הצעיר, ת. ב. אוֹלְדְרִיץ׳). נוסדו בה גם חברות שונות למדע ולאמנות. מכאן הכינוי, שבו זכתה ב׳: „אתוּנה של אמריקה״.

עד 1822 היה המשטר העירוני של ב׳ מבוסס על דוגמת הרפובליקות העירוניות היוָניות. פעם או פעמים אחדות בשנה היו אזרחי־העיר מתאספים כדי לדון על בעיות העיר ועל תקציבה, והאסיפה היתה בוחרת בפקידים העירונים. רק עם גידולה של העיר נמסר הפיקוח עליה למועצה עירונית ולראש־עיר, שנבחרו לשנים אחדות. המתיישבים הראשונים היו פוריטנים קנאים להשקפותיהם הדתיות. הם לא מנעו את בניהן של כיתות פרוטסטאנטיות אחרות מלהתיישב בעירם, אבל את הזכות להשתתף באסיפה העירונית נתנו רק לחברי הכת שלהם. בשנות ה80 למאה ה17 היה הרוב של תושבי־ב׳ משולל זכויות־אזרח. הממשלה בלונדון, שהתנגדה לכך, ביטלה את הזיכיון, שנתנה לחברת־ההתיישבות שיסדה את ב׳, שלחה אל המושבה נציב־מלך והִשְׁוְתָה את כל תושבי־העיר בזכויותיהם. הנציב הראשון, שמונה ע״י ג׳ימז II, נאסר ב1689 ע״י האזרחים, כשהגיעה לב׳ השמועה על סילוקו של ג׳ימז מן המלוכה; אבל ויליאם מֵאוראנג׳, שמלך אחר ג׳ימז, שלח נציב למושבה וקיים את זכויותיהם של כל האזרחים. הקנאות הדתית, שהיתה רווחת בב׳ במאה ה17, באה לידי ביטוי במשפטים נגד מכשפות וכופרים, שהוצאו להורג. בהתנגדות לשלטון הבריטי בשנות ה60 וה70 של המאה ה18, קודם המרד והכרזת־העצמאות, תפסה ב׳, הבירה הרוחנית של 13 המושבות, מקום בראש. ב1770 היתה התנגשות בין מפגינים ובין גדוד־משמר בריטי, שבו נהרגו חמשה מפגינים, ולכך קראו „טבח בוסטון״. ב1773 השליכו אזרחים — לא המון נרגז — מטען־תה בריטי אל הים (מה שנתפרסם בשם Boston Tea Party). ב1775 היה קרב בין בני־ב׳ ובין הבריטים על־יד גבעת־בַּנְקֶר שבשערי־ב׳. הבריטים הוסיפו להחזיק בעיר עד אביב 1776, וכשיצאו ממנה עזבו אותה גם הנאמנים למלך (הלויאליסטים), שהלכו לקאנאדה. מאז היתה מערכת־הקרבות רחוקה מב׳ והעיר התפתחה ללא הפרעות. בתנועה לשיחרור־העבדים נטלה ב׳ מקום בראש, הן מטעמים רעיוניים והן מטעמים כלכליים (ב׳ כבר היתה אז עיר־תעשיה מנוגדת לבעלי־המטעים שבדרום). התעשיה משכה לב׳ פועלים איריים, פולניים, צ׳כיים ואיטלקיים וכך נעשתה ב׳, עיר־הפוריטנים, עיר קאתולית בעיקרה.

היהודים. קהילת־ב׳ היא החשובה שבקהילות־היהודיות בניו־אינגלנד. עד 1840 לא נמצאו בב׳ אלא יהודים בודדים בלבד. ב1830 נתיישבו בב׳ יהודים מאלג׳יר, וב1837 התחילו מגיעים לכאן יהודים מגרמניה הדרומית ומפולניה הגרמנית. הקבוצה הראשונה של המתיישבים כללה כמה חרשתנים זעירים, סוחרים ורוכלים, שעסקו במסחר בערים ובכפרים הסמוכים והיו באים לב׳ רק לשבתות ולחגים. קהילה מאורגנת הוקמה לראשונה בב׳ ב1843. ב1854 יסדו כאן יוצאי גרמניה קהילה מיוחדת לעצמם, וב1858 הוקמה בב׳ קהילה שלישית. ב1892 מנתה האוכלוסיה היהודית בב׳ כ6,000 נפש. כיום מגיע מספרה ל160,000.

כתב־העת היהודי המקובל בה ביותר הוא השבועון Jewish Advocate, שנוסד בשנת 1903. בב׳ יש בית־מדרש למורים עבריים.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

בּוֹסְטְרֶם, כְּרִיסְטוֹפֶר יַעֲקב — Boström — (1797—1866), פילוסוף שוודי.

הפילוסופיה של ב׳ מיוסדת על תפיסת־עולם פֶּרסונאליסטית, חדורה במושג האישיות. כל ממשות היא בעלת טבע אישי, כל חיים הם מודעים לעצמם, אמנם במידה פחות או יותר מרובה של שלמות. כל יש נתפס ע״י מישהו: או ע״י עצמו או ע״י אחר. אין בעולם אלא ישויות תופסות או קביעותיהן. כל הסופי חי באלוהים (פַּנְאֶנְתֶאִיזם) וע״י אלוהים.

אלוהים הוא הכל בכל, ושום אידיאה לא תוכל להיתפס בשלמות בלא שתוברר זיקתה לאלוהים ולכל שאר היצורים. היצורים הסופיים הם אידיאות באלוהים, ובתור כאלה הם חיים מאז ומעולם. אין צורך להניח פוֹעַל מיוחד של בריאה. לכל יצור סופי יש עולם־תופעות שלו, ויתכן שליצורים סופיים מרובים, שהם שייכים לאותו סוג עצמו, יש עולם־תופעות משותף. עולמו של האדם קשור בחלל ובזמן, אך אנו מרגישים, שיש גם עולמות אחרים. בתורתו של ב' על החברה מוטעם האופי האורגאני של החברה. מחובתנו להבחין בין התאחדות מקרית, שרירותית, של בני־אדם ובין החברה, שהיא אורגאניזם חי, שבני־אדם הם אבריו. החברות הן בבחינת אישויות מוסריות, והן עובדות לשם התרבות המוסרית בחוגים מתרחבים והולכים. המדינה מחוייבת לארגן את העבודה התרבותית. ב' טען להקמתה של מדינה כוללת, עולמית, שתהא מערכת של מערכות־מדינות. בשוודיה קיימת „ברית בוסטרם" הדואגת להפצת רעיונותיו.

R. Gejer, *Philosophie in Schweden* (Überweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, 1928[12]): *Kantstudien*, 1921, pp. 151–164.

ש. ה. ב.

בּוֹסִיאֶה, זַ'ק בֶּנִין — Jacques Bénigne Bossuet — (1627, דיז'וֹן — 1704, פאריס), מגדולי התאולוגים והמטיפים הצרפתיים. ב', בן למשפחה של משפטנים, נתחנך בעיר־מולדתו בבי"ס של ישועים וכשהיה בן 8 נתקבל במסדרים כנזיר־טירון. בגיל 13 נעשה קאנוניקוס של כנסיית־מץ, ולאחר שלמד בבית־ספר של הישועים במץ עד 1646 נשלח לפאריס כדי ללמוד תאולוגיה ופילוסופיה ב„קוֹלֶז' דֶה נאוואר"; ב1651 הוסמך שם ככומר ושנה אחר־כך נעשה דוקטור לתאולוגיה. בפאריס, שבה נשתקע ב1659 לאחר שישב שוב כמה שנים במץ, רכש לו שם־תהילה בכוח־ההטפה העצום שלו, וכן ע"י קדושת־חייו וטוהר תפיסתו הדתית. בהערצה הכללית לב' היו שותפים אנשי־החצר של לואי XIV, שב' נמנה עליהם (מ1670 עד 1675) כמחנך ליורש־העצר. לצרכי הוראתו של זה האחרון חיבר ב' שלושה ספרים: „מסה על הכרת־האלוהים והכרת עצמו" (Traité), „מסה על ההיסטוריה הכללית" (Discours sur l'histoire universelle, 1681 — יצירתו הספרותית העיקרית) ו„המדיניות לפי כתבי־הקודש" (La Politique tirée de l'Ecriture Sainte, 1700). באותה תקופה השמיע ב' את הראשונים משנים־עשר ההספדים המפורסמים שלו (Oraisons funèbres); מאלה חשובים ביחוד ההספדים על הנריאטה מצרפת, 1669, על הנריאטה מאנגליה, 1670, על מאריה תֶרֶזיה, 1685, ועל המצביא קוֹנְדֶה, 1687). ב1671 נבחר ב' כחבר של האקאדמיה הצרפתית. מ1681 עד מותו שימש הגמון (אֶפיסקוֹפּוֹס) בעיר מוֹ (Meaux), שאף בה זכה להערצה וחיבה כלליות, ומכאן הכינוי שבו נוהגים לקראו עד היום „הנשר ממוֹ" (l'Aigle de Meaux). באותו זמן השפיעה על צרפת כולה פעילותו הבלתי־פוסקת כלוחם בזירה הדתית וכמטיף לאמונה קאתולית ללא סטיות. ב1702 חלה ב' במחלת־החצצת הקשה, שבה מת.

ב' קנה לו את מקום־הכבוד המיוחד שלו בתולדותיה של הספרות הצרפתית ע"י פעולתו כנואם. ע"י 230 הדרשות, שנשתמרו ממנו, נתעלה לדרגה של גדול המטיפים הצרפתיים. הוא היה בקי מאוד בכתבי־הקודש, בכתביהם של אבות־הכנסיה ובהיסטוריה הכללית והדתית, ונאומיו שופעים

ז'. ב. בוסיאה. תחריט לפי תמונתו של רינו (Rigaud)

מחשבות נשגבות על הדת ועל האדם. הסיגנון של נאומיו הוא מושלם, מהודר וטבעי כאחד; פעמים דומים דבריו לרעם בגלגל ופעמים הם נשמעים בנחת.

מעלות אלו של סיגנונו מציינות גם את ה„מסה על ההיסטוריה הכללית" והן מחפות במידת־מה על צרותה של תפיסתו ההיסטורית. בכל תולדות־האדם לכל פרטיהן רואה ב' את גילויה של ההשגחה העליונה. מכשיריה העיקריים היו עם־ישראל, שאליו נתגלה אלוהים, והרומיים, שהתפשטות־שלטונם איפשרה את הפצתה של הנצרות בעולם; מלך־צרפת מייצג את האלוהים בארץ; מרותו היא מוחלטת ואין הוא חייב ליתן דין־וחשבון אלא לבורא בלבד (יש לציין, שביחסו של ב' ללואי XIV נתגלתה חנופה יותר מהדרכה מוסרית). החלק השני של ה„מסה" כולל פולמוס עם שוללי־ההתגלות, וביחוד עם שפינוזה.

שאר כתביו של ב' קשורים ברובם במחלוקות דתיות או כנסייתיות, שהעסיקו אותו במיוחד: א) נסיון־שוא — ע"י ויכוח עם לייבניץ, מולאנוס ואחרים — להחזיר את הפרוטסטאנטים אל חיק הכנסיה הקאתולית; לתחום זה שייכת ביחוד חליפת־מכתבים חשובה בינו ובין לייבניץ וספרו הלמדני ביותר: „תולדות שינויי־הדעות בכנסיות הפרוטסטאנטיות" (Histoire des variations des Eglises protestantes, 2 כרכים, 1688); ב) מלחמתו בתנועה המיסטית של הקְוִיאֶטיסטים (1697/9), שנסתיימה — בהשפעת ספרו הארסי של ב' Relation sur le quiétisme — בהחרמת דעותיו של מתנגדו פֶנְלוֹן (ע"ע), על־ידי האפיפיור אינוצנטיוס XII בשנת 1699; ג) המחלוקות בקשר לתורת־החסד היַנְסֶניסטית (ע"ע יַנְסֶן; אַרנו, אנטואן); דבריו הנמרצים של ב' בחיבורו על התאוה

(Traité de la concupiscence) שימשו גורם חשוב בהריסת המנזר היאנסניסטי Port-Royal; ד) הוויכוח בשאלת הביקורת הפילולוגית של כתבי־הקודש, שאת נציגה הצרפתי, רישַר סימון (ע"ע), תוקף ב' בחיבור סוער בשם „הגנה על המסורת ואבות־הכנסיה" (Défence de la tradition et des Saints Pères, 1693).

בכל כתבי־הפולמוס של ב', בין שהם מופנים כלפי הפרוטסטאנטיזם, הקויאֶטיזם והקארטזייניזם, ובין שהם מופנים כלפי דעות דתיות ופילוסופיות אחרות, האויב, שהוא תוקף, הוא תמיד אחד: ה„בדיקה העצמית" (libre examen), כלומר, התאמרותו של היחיד, שהוא רשאי לקבוע לעצמו דעה בענייני־אמונה. למרות גישה שמרנית זו מוכּר ב' אף כיום כאחד מן הסופרים הקלאסיים של צרפת. להכרה זו זכה, קודם כל, הודות לסיגנונו הנהדר, שבו מתאחדים — ביחוד ב„דרשות" וב„הספדים", ב„מסה על ההיסטוריה" וב„התעלוּיות על המסתורין" (Elévations sur les mystères, 1695) — כוח הסברה ושיכנוע עם מעוף של רגש ודמיון, מעלות של הוגה־דעות ומשורר כאחד.

J. B. B. *Œuvres complètes*, ed. Lachat (31 vols.), 1862–66; *Œuvres oratoires*, ed. Urbain-Levesque (7 vols., 1914–26); *Correspondance* (Grands Ecrivains de la France, 15 vols., 1909–25); *Oraisons Eunèbres*, ed. Massis (1934); *Textes choisis*, ed. Haldas, 1946; G. Lanson, *B.*, 1891; F. Brunetière, *La philosophie et l'éloquence de B.* (F. B., *Etudes critiques*, 5ème série, 1914, p. 41–109); J. Calvet, *B., l'homme et l'œuvre*, 1942.

ח. פ.

בּוּסֵירִיס (Βούσειρις), באגדות־יוון — דמות של עריץ מצרי. השם ב' בא משמה של עיר מצרית קדומה („פֶּר־אוּסִיר" — בית־אוסיריס), ששכנה בדלתא של היאור, ואגדת־ב' נוצרה — לערך במאה ה7 לפסה"נ — על־ידי המתיישבים היווניים שבמצרים. לפי אגדה זו היה ב' המצרי, בנו של פוסידון, נוהג להקריב לקרבן כל זר, שהיה נקלע למצרים (מה שנותן מקום להנחה, שהאגדה נוצרה כביטוי של מחאה לשנאת־הזרים של המצרים; השווה למשל, בראׁ מג, לב). ב' נזכר לראשונה אצל הסיודוס. לפי פֶרֶקִידֶס מלֶרוֹס (ע"ע) הרג הראקלס את ב' במוף, ביחד עם בנו של ב', אִיפִידאמאס, עם כרוזו כַלְבֵּס (Χάλβης; שם, שבא, כנראה, מן המלה השמית „כלב") ועם משרתיו. בדרך כלל סיפרו הקדמונים, שב' נהרג על־ידי הראקלס כשזה האחרון הובא למזבח, שעליו ביקשו להעלותו לקרבן. הסיפור על הריגת־ב' היה נושא מקובל באמנות־הציור של היוונים. לאחר שהראקלס הפך במרוצת־הזמן לדמות קומית של זללן קיבלה גם האֶפיזודה על הריגת ב' בידי הראקלס צורה קוֹמית, ומתוך כך התחילה אגדת־ב' משמשת גם נושא לקוֹמדיות יווניות. איסוקראטס תיאר את ב' כמושל מצרי אידיאלי, אבל מתוך מטרה רֶטורית גלויה — לטהר את הטמא.

בּוּסֶל, יוֹסֵף (1891, לאחוביץ—1919, דגניה), עסקן ציוני־סוציאליסטי; מהוגי רעיון הקבוצה וממייסדיה בא"י. קודם שעלה ב' לא"י (בתרס"ח) עבד במושבות החקלאיות מיסודה של פיק"א בפלך חֶרסון. בא"י עבד זמן־מה (ב1909) כפועל שכיר. אחר־כך נצטרף לחבורת־הפועלים, שעיבדה, מטעם המשרד הארצישראלי, את אדמת כינרת בהנהלתו של האגרונום בּרמן. בחבורה זו, שאח"כ עבדה בעבודה חקלאית בחדרה (ומשום כך נקראה ה„קומונה החדרתית"), פיתח ב' את רעיון קבוצת־העובדים היצרנית־העצמאית. בתר"ע עלה ב' עם חברי ה„קומונה", לפי הזמנת המשׂרד הארצישראלי שבהנהלתו של ד"ר א. רופין (ע"ע), על אדמת אום־ג'וני (דגניה), וכאן הניחו הוא וחבריו את היסוד לקבוצה הראשונה בא"י. ב' נטל חלק מכריע בביסוס העקרונות השיתופיים של הקבוצה — כגון שיווּיוֹן האשה בעבודה וגידול הילדים במשותף — ובגישומם בפועל. ב' היה מפעיליה של מפלגת „הפועל הצעיר" והשתתף כאחד מציריה בקונגרס הציוני ה11. בתקופת מלחמת־העולם I היה פעיל במוסדות ישוביים כלליים, וביחוד במתן עזרה לפליטים ובדאגה ליתומים. ב' טבע בכינרת כשנתהפכה הסירה, שבה נסע מטבריה לדגניה. — על שמו של ב' נקראו בגאליציה וברומניה אגודות־הנוער „בּוּסֶליה", שהיו קרובות לתנועת „גורדוניה".

בּוּסֶנְגוֹ, זַ'ן־בַּטִיסְט — Jean-Baptiste Boussingault — (1802—1887), כימאי ואגרונום צרפתי. לאחר שגמר את חוק־לימודיו בבית־הספר לחוצבים בסט. אֶטְיֶן, שהה כמה שנים באמריקה הדרומית, במקום שעבד בשירותה של פעיל בתנועת־השיחרור של אמריקה הדרומית בהנהגתו של חברת־מכרות. כאן הירבה לנסוע ולחקור, וכן השתתף באופן סימון בּוֹלִיבַר (ע"ע). כשחזר לצרפת נתמנה פרופסור לכימיה בלִיון, וב1839 — פרופסור לכימיה אנאליטית וחקלאית בפאריס. אחר מהפכת 1848 היה חבר האספה המכוננת ואח"כ חבר מועצת־המדינה. כשעלה לשלטון נאפוליון III הסתלק ב' מפעילות מדינית והקדיש את עצמו למדע בלבד.— ב' פירסם מחקרים מרובים בכימיה חקלאית והיה מחלוציו של מדע זה במאה ה19. הוא הוכיח, שצמחים קולטים חנקן מן המלָחות שבקרקע ולא מן האויר, ואילו פחמן — מדו־תחמוצת־הפחמן שבאויר. חיבורו העיקרי: Agronomie, chimie agricole, et physiologie (1860—1867, חמשה כרכים) ניתרגם לרוב הלשונות האירופיות.

בּוֹסְנִיָה (Bosnia, בסרבוקרוֹאַטית Bosna) **וְהֶרְצֶגוֹבִינָה** (Hercegovina), אחת משש הרפובליקות שבמדינה הפֶדראטיווית של יוגוסלאוויה. שטחה 51,564 קמ"ר (מזה כ9,100 קמ"ר בהרצגובינה); מספר תושביה כ2.65 מיליון (1952). השם ב' בא משמו של נהר בּוֹסנה, פלג ימני של נהר סאווה, שחוצה את הארץ מדרום לצפון. השם הֶרצֶגובינה מובנו נסיכות (נסיך = Herzog בגרמ'; עיין להלן, היסטוריה). ב' וה' הן בלבה של יוגוסלאוויה, מוקפות משלושה צדדים (מצפון, מערב ודרום־מערב) ע"י ארצות הרפובליקה של קרוֹאַטיָה, גובלות במזרח עם סֶרבּיה ובדרום־המזרח עם צְרְנָה גוֹרָה (מוֹנְטנגרו). גבולותיה של ב' וה' הם טבעיים ברובם: בצפון משמש להן גבול נהר סאווה (יובל של הדאנובה), בחלק מן המזרח נהר דרִינה ובחלק מן המערב — נהר־אוּנה והים האדריאַטי (אורך החוף של ב'־ה' בים זה הוא כ12 ק"מ בלבד). כמעט בכל שאר חלקיו עובר הגבול על רכסי הרים. ב' וה' נמצאות בעיקרן בתחום הרי הדינרים (ע"ע)—הרים בעלי גובה בינוני, שקמטיהם נמשכים מצפון־המערב לדרום־המזרח. ב' שופעת מדרום לצפון ובכיוון זה זורמים אל הסאווה יובליו הגדולים: הדְרִינָה, הבּוֹסְנָה, הוּרְבַּאס והאוּנָה. פלגי היובלים זורמים ברובם בכיוון ההקמטה. ה',

בפועל השליט העצמאי של ה׳. ב1850 דוכא המרד באכזריות ע״י עומר פשה, קרואטי שנתאסלם; אחר המרד היסל את הפאודאליות בב״ה׳ כשמסר את ההנהלה המרכזית לתורכים והנהיג שיטת־מיסים חדשה יותר. הפקידים התורכיים הזרים לא שמעו את לשון־המקום ומפני־כן הוכרחו להסתייע במוסלמים המקומיים. ע״י כך שמרו הבגים על עמדותיהם ואחוזותיהם, שהיו מעובדות ע״י הקמטים הנוצריים תמורת שליש מפירותיהן. ב1862 מרדו הנוצרים של ב״ה׳ בהנהלתו של לוקה ווקאלוביץ׳ (Vukalović). המוסלמים והנוצרים בב״ה׳ התנגדו לשיטות הביורוקראטיות ולשחיתות של השלטון התורכי. ב1875 פרץ מרד בה׳, שנתפשט ממנה לב׳. לשוא ניסו המעצמות לתווך בין „השער העליון" ובין המורדים. הכרזת־השולטן על הקטנת־המיסים, חופש־הדת והקמת מועצה שוב לא סיפקו את המורדים. אוסטריה וסרביה ניהלו מו״מ על חלוקת ב״ה׳ ביניהן וכשהכריזו סרביה ומונטנגרו מלחמה על תורכיה (30 ביוני 1876) חשו לעזרתן גם המורדים של ב״ה׳. נצחונה המהיר של תורכיה על סרביה ותומכיה המריץ את רוסיה להתערב בענייני־הבאלקאן. ב6 ביולי 1876 נחתם חוזה סודי בין אוסטריה ורוסיה, שלפיו הסכימה רוסיה לסיפוחה של ב״ה׳ לאוסטריה במחיר ניטראליות מצד אוסטריה במלחמה בין רוסיה ותורכיה. בקונגרס ברלין (ע״ע) לא שמו לב לא לתביעתה של סרביה, שב״ה׳ תסופח אליה, ולא לתביעותיהם של המורדים בב״ה׳. הארץ נמסרה להנהלתה האדמיניסטראטיווית של אוסטריה־הונגאריה.

השלטון האוסטרי־הונגארי (1878 — 1918). לשם תפיסתה של ב״ה׳ גייסה אוסטריה־הונגאריה כ200,000 חייל. מ1880 ואילך היתה הנהלתה העליונה של ב״ה׳ בידי מיניסטריון־הכספים האוסטרי־הונגארי, שבשמו פעל בסאראיבו מושל, שתארו היה Civiladlatus (נספח אזרחי למפקד צבאי). ב1882—1903 היה קאלַי (Kállay), המיניסטר לענייני־כספים, האחראי לב״ה׳. קאלאי, מומחה לענייני הסלאווים הדרומיים, ניהל מדיניות של „הפרד ומשול" בין הסרבים והקרואטים, וכן בין האורתודוכסים, הקאתולים והמוסלמים. הוא הוריד את ערך הכמורה האורתודוכסית וניהל את הארץ באמצעים משטרתיים. עם זה פעל ביעילות בתחומי המינהל והכלכלה. בין השאר נסללו מסילות־ברזל ונפתחו בתי־ספר יסודיים ומקצועיים. בימי המושל שבא אחריו, בּוּריאן, ניתנה לסרבים ולכנסיה האורתודוכסית הנהלה אוטונומית. בראשותו של הארכיבישוף סטאדלֶר נתארגנו הקרואטים.

ההפיכה של „התורכים הצעירים" (1908) עוררה שוב את בעיית החלוקה של „ירושת האדם החולה". בפגישה בין ארנטל (ע״ע) — המיניסטר לענייני־חוץ של אוסטריה־הונגאריה ובין איזוולסקי — המיניסטר לענייני־חוץ של רוסיה בבוכלאו, בספטמבר 1908, הוסכם על סיפוחה של ב״ה׳ לאוסטריה־הונגאריה תמורת תמיכתה של אוסטריה בשאיפות של רוסיה בדארדאנלים. הדיונים, שנתקיימו אז בפארלאמנט התורכי על מתן נציגות לב״ה׳ בפארלאמנט זה, החישו את סיפוחה של הארץ לאוסטריה־הונגאריה לא רק למעשה, אלא גם להלכה (7 באוקטובר 1908). תורכיה לא הפריעה לסיפוחה מחמת חולשתה, רוסיה נמצאה אז זמן קצר אחר התבוסה שנחלה מידי יאפאן. סרביה היתה קטנה לעומת אוסטריה־הונגאריה, שמאחריה עמדה גרמניה. ב17 בפברואר 1910 פורסמה חוקת ב״ה׳ (Земалски устав за Босну и Херцеговину): ההנהלה העליונה של הארץ נשארת בידי מיניסטריון־הכספים שבווינה; יוקם פארלאמנט מקומי, „סאבּוֹר", שציריו נבחרים בשלוש קוריות של שלוש הדתות העיקריות שבארץ; נשיאות ה„סאבור" תתמנה ע״י הקיסר; חוק, שיתקבל ע״י הסאבור, יהא טעון אישור של הקיסר; המושל המקומי יוציא לפועל את פקודות ההנהלה העליונה ללא אישור הסאבור. ביום פתיחתו של הסאבור (15 ביוני 1910) התנקשו בחייו של המושל וֶרשאנין. נוסף על התעמולה ליוגוסלאוויה גדולה נתגלו ניגודים בין ההנהלה הצבאית ובין ההנהלה האזרחית. למרות רצונו של המושל האזרחי בילינסקי, שהיה רוזן פולני ואיש־אמוניו של הקיסר, היה נוכח יורש־העצר פראנץ־פרדינאנד, בעצת המושל הצבאי פוטיאורֶק, בתמרונים שנערכו בב״ה׳. ב28 ביוני 1914 נרצח פראנץ־פרדינאנד ביחד עם אשתו בסאראייבו ע״י סטודנט סרבי. רצח זה היה גורם בלתי־אמצעי למלחמת 1914—1918. מנובמבר 1915 עד אפריל 1916 נערך בב״ה׳ משפטם של 151 פאטריוטים סרביים; 98 מהם נידונו למאסר ו16 למיתה, אבל האחרונים חוננו. — בהתאם להחלטת הוועד הלאומי של ב״ה׳ הוכללה הארץ ב24 בנובמבר 1918 בתחומי יוגוסלאוויה — מה שאושר ע״י חוזה סן־ז׳רמן בין האנטאנטה ובין אוסטריה. בב״ה׳ נערכה רפורמה אגרארית לטובת האיכרים הזעירים, שברובם היו נוצרים, על חשבון בעלי־האחוזות שברובם היו מוסלמים (על תולדותיה של ב״ה׳ לאחר מכן ע״ע יוגוסלויה).

Die Okkupation B.s und d. Herzegovina 1878, hg. v. österr.-ungar. Kriegsarchiv, 6 Hefte, 1879–80; K. J. Jireček, *Geschichte der Serben*, 1884; Tömel, *Geschichtliche, politische und topographische Beschreibung Bosniens*, 1885; V. Klaić, *Gesch. B.s bis zum Verfall des Königreichs*, 1885; Hoeznes, *Dinarische Wanderungen*, 1888; H. Schneller, *Die staatsrechtl. Stellung v. B. und der Herzegovina*, 1892; Herkolović, *Vorgeschichte der Okkupation B.*, 1906; K. Patsch, *B. und die Herzegowina in röm. Zeit*, 1911; M. Prelog, *Povjest Bosne*, I–III, 1912; H. Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, 1925; L. Kosier, *La Bosnie et l'Herzégovine*, 1927; V. Corovič, *Istorija Bosne*, 1940; А. Гильфердинг, Босния, Герцеговина и старая Сербия, 1859; Ст. Станоевич, История Босне и Херцеговине, 1909.

א. אח.

היהודים בימי התורכים. מִכְּתבות על מצבות אנו למדים, שב1551 היו יהודים בסאראייבו (סאראי דמן בוזנה, שאראי של בושנה, בושנה שאראי). בתעודות התורכיות של העיר הם נזכרים לראשונה ב1565. הם מנו אז 10—15 משפחות, שבאו לשם מסאלוניקי וערי־באלקאן אחרות. מתחילה לא היו ליהודים בתים קבועים והוכרחו לשבת ב„חאנים". בשעת סיור־הפיקוח של סיאווש (Siawusch) פחה בב׳ ב1581, ביקשו ממנו המוסלמים שבסאראיבו, שירחיק מתוכם את היהודים. ואולם הפחה, שהיה ידוע כאוהד של היהודים, סירב למלא בקשה זו ואף היקצה ליהודים שכונה קטנה בעיר, שנודעה בשם: „סיאווס פאשה מאחאליסי" (שכונת סיאווש פחה) או „טשיפוט חאני" (בית היהודים) או קורטיז׳ו (חצר), כדי להפריד ביניהם ובין המוסלמים. בשכונה זו ישבו היהודים עד כיבושה של העיר ע״י האוסטרים. ב1581 נבנה כאן גם בית־כנסת, ולפי עדותו של הנוסע התורכי Evliya Tschelebi ב1659 היה בית־כנסת זה

אף בזמנו בית־הכנסת היחיד בסאראייבו. מינויו של באלטאג׳י מחמד למושל ב׳ (1614) הביא לסאראייבו את השולחני והרופא היהודי נפתלי בן מנצור. בימי דודז׳י פחה, שנתמנה ב1635, גברת המתיחות בין תורכיה וויניציאה והדבר השפיע לרעה על מסחרם של היהודים בעיר. בזמן המצור על אופן ב1686 נמלטו הרבה יהודים לסאראייבו וביניהם גם ר׳ צבי הירש אשכנזי (ע״ע), שנבחר כאן ל„חכם״. שינוי לרעה במצבם של יהודי־סאראייבו בא ב1833, כשנתמנה פאזלי שריפוביצ׳י למושל־המחוז, ורק ע״י דמי־כופר מרובים ניצלו יהודי־העיר מסכנת פרעות ומעלילת־דם. החוקים של שנות 1839, 1856 ו1876, שהישוו את יהודי־תורכיה בזכויותיהם לשאר התושבים, חלו גם על יהודי ב׳, ויהודים היו נשלחים מאז ואילך לפארלאמנט בקושטה ולמועצות המקומיות. ב1877 נשלח יאוור אפנדי ברוך כציר של ב׳ לפארלאמנט העותמאני. ב„מג׳ליס אידארי״ (המועצה לימין הוואלי) השתתף יצחק אפנדי שלום ולאחר מותו ירש את מקומו במועצה בנו שלמה אפנדי שלום, שהיה גם ציר בפארלאמנט. סיפוחה של ב׳ וה׳ לאוסטריה הביא גם יהודים אשכנזיים לסאראייבו. ללאנדסטאג, שנפתח בב׳ ב1910, נשלחו שני צירים יהודיים.

יהודי סאראייבו סחרו עם ויניציאה (ברשיון מצד השלטונות שתמורתו הוצרכו לשלם סכום־כסף מסויים), וכן סחרו עם בלגראד, סאלוניקי, קושטה, וינה (מתחילת המאה ה19), מצרים, והיו באים לירידי־דוליה בבאלקאן. עיקר מסחרם היה בצרכי־מזון ובבגדים. מלבד סוחרים היו בעיר גם חייטים, סנדלרים ופחחים יהודיים. מקצוע הרפואה היה מרוכז כמעט כולו בידי יהודים. כן היו יהודים, שמצאו את פרנסתם בממכר בשמים ותרופות.

א י ר ג ו ן ה ק ה י ל ה. ענייני־העדה היו נחתכים בימי התורכים ע״י ועד מיוחד, שהיה מתמנה תחילה ע״י ועדה מיוחדת, לאחר מכן ע״י הפלת־גורלות, ולסוף היה נבחר ע״י חברי הקהילה. לפי התקנות של קהילת סאראייבו היה כל מי שהתנגד לממונים חייב חרם ונידוי. גבאי א״י שבקהילה היו מוסרים חשבונות מפורטים לפרנסים. לצרכי העדה היה הוועד מטיל מכס על סחורותיהם של יהודים, שבאו מן החוץ. הקהילה היתה משלמת את מיסי־הגולגולת של העניים. בית־הדין היהודי היה מטפל גם בענייני־ירושה ולזכויותיו בתחום זה עוד היה תוקף ב1885. מלבד בסאראייבו היו קהילות של יהודים גם בערים: טראווניק, באניה־לוקה, ביילינה, ועוד. ב1919 נתכנסה ועידת־הקהילות של יוגוסלאוויה, שתקנותיה אושרו ע״י השלטונות. האירגון של הקהילות ביוגוסלאוויה הוכר ע״י חוק רשמי, שנתפרסם ב1929.

ח י נ ו ך ו ת ר ב ו ת. בתקופת שלטון־התורכים היה קיים בסאראייבו תלמוד־תורה, שבו למדו ילדי־הקהילה קריאה ותרגום של תפילות ותנ״ך. גם ישיבה היתה בעיר, אבל זו לא גידלה רבנים, ואלה היו מובאים מן החוץ. רק אחר מותו של ר׳ דוד פארדו שימשו בעיר גם רבנים מקומיים. בבתי־ספר חילוניים התחילו ילדי־היהודים מבקרים מתחילת שלטון־האוסטרים ואילך. קודם מלחמת־העולם II היה קיים בסאראייבו סמינאריון להכשרת „חכמים״ ומורים (בדרגה של בית־ספר תיכון).

ציורי ההגדה של סאראייבו, שיצאה ע״י ד. ה. מילר ופון שלוסר (1898), מזכירים את האסכולה של ויניציאה. ב1901 התחיל מופיע בלאדינו העיתון „לה אלבוראדה״ („השחר״), שיצא אך במשך שנה אחת. זולתו הופיעו עוד שלושה עיתונים בסרבית.

ר ב נ י ס א ר א י י ב ו. יהדות ב׳ עמדה תחת השפעתו של המרכז הרוחני בסאלוניקי, אך רבני סאראייבו היו פונים לפעמים בשאלות גם לחכמי בלגראד. רבני ב׳ היו כפופים למרותו של החכם־באשי בקושטה.

בין רבני־סאראייבו, שזכו לפירסום באומה, היה ר׳ מצליח מוג׳אג׳ון (נפטר אחר 1640), שהיו נוהגים להשתטח על קברו. במאה ה17 חי בסאראייבו ר׳ מיכאל בן משה הכהן, בעל „מורה צדק״ לשו״ע חו״מ. זמן קצר שימש כאן כחכם ר׳ צבי אשכנזי. יליד סאראייבו היה השבתאי נחמיה חייא חיון, שלמד בירושלים ופעל אח״כ בעיר־מולדתו. במאה ה18 כיהן כאן ר׳ דוד פארדו, שהיה ידוע בפי העם בשם „מורנו״, ונתפרסם בפירושיו למשנה ותוספתא. אחריו שימש כאן ברבנות ר׳ דוד פינטו, מתלמידיו של ר׳ דוד פארדו, שנתפרסם בפירושיו לשו״ע. כרב מוכר מטעם השלטונות שימש ראשון ר׳ משה פרארה. הרב הראשי האחרון לקהילת סאראייבו היה ד״ר מוריץ לוי, מחבר הספר „הספרדים בבוסניה״ (Die Sephardim in Bosnien), שנספה ע״י הנאצים. יליד סאראייבו היה ר׳ יהודה חי אלקלעי (ע״ע).

מ ל ח מ ת ־ ה ע ו ל ם II. מ14,000 יהודי ב׳ וה׳ נהרגו כ12,000 ע״י הנאצים וגרוריהם. בית־הכנסת, הספריה, הארכיון והמוזיאון של קהילת־סאראייבו ושאר הרכוש היהודי היו לבז. ממונים מיוחדים מטעם ה„אוסטאשים״ נתמנו על הקהילות הספרדית והאשכנזית. תפקידם של ה„ממונים״ היה לסייע ב„פתירת הבעיה היהודית״ בסאראייבו. שליחת היהודית למחנות־הסגר התחילה בספטמבר 1941 ונסתיימה בתחילת 1942. עד סוף 1942 נגמרה שליחתם של יהודי־סאראייבו למחנות־הריכוז של יאסינוביץ (גברים), לובוגראד (נשים וילדים) ואושבינצ׳ים. כן נשמדו גם יהודי ביילינה, בוגוי, ברצ׳קו, רוגאטיצה, ולאסיניצה וטוזלה.

על מספרם של היהודים בב׳ מסוף המאה ה18 ואילך יש בידינו הנתונים הבאים: ב1780 היו בב׳ 1,500 יהודים, ב1895 — 8,213, ב1923 — 10,000 (ספרדים), ב1926 — 13,701, ב1935 — 11,203, ב1941 — כ14,000 (ביחד עם הרצגובינה), ב1952 — 1,268.

הנתונים ביחס ל ס א ר א י י ב ו הם: ב1781 היו בעיר 50 משפחות יהודיות, ב1859 — 200 משפחות, ב1895 — 4,058 נפש, ב1901 — 5,244 נ׳, ב1910 — 6,397 נ׳, ב1923 — כ8,000 נ׳, ב1926 — 8,578 נ׳, ב1935/36 — 8,318 נ׳, ב1941 — 10,500 נ׳, ב1952 — 1,009 נ׳.

מוריץ לוי, לוס ספרדים אין לה בוסנה (איל מונדו ספרדי, 1923); ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א׳, תר״ץ; הנ״ל, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב׳—ה׳, תרצ״ד—ה׳, תרצ״ז—ח׳; ו׳, תש״ה; דוד לוי, הרס היהדות היוגוסלאוית, שנתון „דבר״, תו שין דלת; Chr. Molbech, F. R. Chesney und Edw. Michelsen, *Das türkische Reich in historisch-statistischen Darstellungen*, 1854; M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, 1911; *La Yougoslavie d'aujourd'hui*, 1935 (Publié par la section de la presse du ministére des affaires étrangères); *Jevrejski narodni kalendar*, 1935–36; *Jevrejski kalendar za godinu 5713* (Izdanje saveza jevrejskich vjeroispovjednich opština FNRY); *Zločini fašističkich okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslavii* (*Izdanje Saveza jevrejskich opština* FNR Jugoslavije), 1952; С. А. Розанес, Югославянските евреи (Еврейска трибуна, Год I, кн. 3).

ש. מ.

החרבות של ה„מבצר האירופי", שהוקם ב1452 על הגדה האירופית על־יד המעבר הצר ביותר של הבוספורוס

בּוֹסְפּוֹרוּס או בּוֹסְפוֹרוּס (Bosporus או Bosphorus; בתורכית: קַרַה־דֶנִיז־בּוֹגַאזִי, Karadeniz Bogazi), מיצר־ים בין הים השחור וים־מארמארה בחחום הריבונות של תורכיה, בין תורכיה האירופית והאסייתית. ארכו 29 ק"מ; רחבו מ800 עד 2,400 מ'; עמקו המאכסימאלי 110 מ'. לשון־ים צרה, שמסתעפת מתוך הקצה הדרומי של מיצר ב' וחודרת לתוך איסטאנבול (ע"ע קושטה), נקראת קרן־הזהב. מיצר־ב' הוא חלק מעמקו של נהר קדום, שבהמשכו — שהוצף ע"י הים האגאי (ע"ע) — נוצר מיצר־הַדַּרְדַּנֶלִים (ע"ע). בצידו המערבי של הב' עובר זרם חזק, שמוציא את עודף המים מן הים השחור, ובצידו המזרחי עובר זרם תחתי, חלש יותר, שמעביר מים מלוחים וכבדים מים־מארמארה לים השחור, שמימיו קלים ומומתקים ע"י הנהרות המרובים הנשפכים אליו. בקצה הדרומי של הב' יושבים קושטה ופרבריה האסייתיים והאירופיים המרובים; בערפם של אלה משתרעים חורשות וגנים, וכן מצויים שם כפרים, חווילות, ארמנות־קיץ וחורבות ציוריות של מצודות עתיקות. הרבגוניות של המראות, הנכפלים בראי של מי־הב' הכחולים, מושכת אליה טיילים מן הכרך ותיירים מארצות־חוץ, והתנועה של ספינות־נוסעים בב' היא תמיד מרובה, ביחוד בקיץ. בעיית חופש־המעבר לספינות זרות בב' מעסקת את הדיפלומאטיה מן המאה ה18 ואילך.

בּוֹסְפּוֹרוּס, מַמְלֶכֶת־, בתקופה העתיקה — ממלכה אירו־פית על חופי הבוספורוס הקימרי והים השחור, שנוסדה ע"י יוונים. נקודת־מוצאה של ממלכת ב' היתה העיר פַּנְטִיקַפֵּיאוֹן בחוף המערבי של מיצר הבוספורוס הקימרי (מיצר־קֶרְץ' של היום), שנוסדה ע"י אנשי מילטוס. את יסודות־הממלכה הניחו שליטים ממוצא תראקי, שנקראו סְפַּרְטוֹקִידִים, על שמו של ספרטוקוס הראשון (438—433 לפסה"נ). במאות ה5 וה4 לפסה"נ הצליחו שליטים אלה לבצר את ממלכתם ולהעלותה לדרגת אחת מן המדינות היווניות החשובות ביותר מבחינה כלכלית. הספרטוקידים הרחיבו את שלטונם על חצי־האי טאמאן שבקרים המזרחית ופיתחו את המסחר בדגים ובתבואה של מישורי רוסיה הדרומית. במאה ה5 היתה הממלכה הבוספורונית תלויה במסחר האתונאי, הואיל ואתונה היתה לקוח חשוב מאוד של תבואה; אך במאה ה4 השתחררו שליטי הבוספורוס הקימרי מתלות זו ונעשו גורם מדיני חשוב בעולם היווני. אחד מן השליטים החשובים ביותר של הממלכה היה לֶוקוֹן I (389—349 לפסה"נ), שקשר יחסים תקינים עם אתונה ונתן לה זכות־קדימה בקניית תבואה פטורה ממכס־יצוא. אך אפשר, שאתונה כבר נהנתה מזכות זו במאה ה5. לגבי הישוב היווני של פנטיקפיאון נחשבו שליטי ב' כ„ארכונטים" (מושלים), ואילו לגבי הישוב הבארבארי בקרים ובמקומות אחרים נחשבו כ„מלכים", וכך אף כינו את עצמם מזמנו של ספרטוקוס III (304—284 לפסה"נ). פריחתה של הממלכה הבוספורונית נמשכה עד המחצה השניה של המאה ה3 לפסה"נ. מאותו זמן ואילך התחילה ירידתה, שנסתיימה בסיפוחה של הממל־כה למלכות פונטוס.

ידיעותינו על הממלכה הבוספורונית בתקופת מרותה של רומי אינן שלמות. לרומים היתה חסות על ערי־הממלכה היווניות, אך עם זה השתדלו לשמור על חירותן של ערים אלו, שהיו נתונות להשפעה גדלה והולכת של התרבות האירנית. חסות זו היתה חשובה בעיני רומי, שבאמצע המאה הראשונה לפסה"נ ראתה מתוך דאגה את התרחבות השפעתו של היריב הפרתי המסוכן. אחר מותו של מתרדת מלך פונ־טוס הכיר פומפיוס בפַרְנַקֶס II כמלך הבוספורוס. אחר מותו

של פַּרְנאקֶס עלו על כסא־המלכות של ב׳ מלכים הרבה, שמזמן לזמן גרמו קשיים למדיניותה של רומי במזרח. אך מימיו של קלאודיוס קיסר עד אמצע המאה ה3 לספה״נ שמרו מלכי־בוספורוס אמונים לרומי. בסוף המאה ה3 היתה הממלכה נתונה לשלטונם העליון של הבארבארים (הגותים, האַלַנים ואחרים), שהשתמשו בפַּנְטִיקַפֵּיאוֹן כבבסיס למסעות־שוד נגד מלכות־רומי. סופה הגמור של מלכות־בוספורוס בא אחר זמנו של יוסטיניינוס.

גרעינה התרבותי של מלכות־בוספורוס היה יווני. אך מן המאה הראשונה לפסה״נ התחילה ההשפעה המזרחית נעשית מורגשת יותר ויותר בחיים היומיומיים ובאירגון המדיני. אפיה המעורב של הממלכה בא לידי ביטוי מובהק באמנות הבוספורונית (בארדיכלות ובציור), שהיא מזרחית בעיקרה. את האמנות הבוספורונית חקרו ארכֶאולוגים רוסיים בקברים המרובים, שנמצאו במקומן של פנטיקפיאון העתיקה וערים בוספורוניות אחרות.

ה י ה ו ד י ם הגיעו, כנראה, לממלכת־ב׳ בזמן קדום למדי. על כך מעידה בעיקר הכתובת מפַּנַגוֹריה על בניין בית־כנסת. תעודת־שיחרור של עבד, שמוצאה מפַּנטיקַפיאון, מעידה על המידה, שבה נתקבלו צורות־החיים ההלניסטיות בקהילה היהודית: השיחרור נעשה מתוך מסירה מדומה של העבד לאלוהות; הקהילה היתה משתתפת בפיקוח על העבד המשוחרר, שקיבל עליו את ההתחייבות לבקר בבית־הכנסת. אפשר, שמתוך כך אפשר להסיק, ששיחרורו של העבד היה מותנה בהתגיירותו הגמורה. כתובות לא־יהודיות מעידות על השפעת הדת היהודית על האוכלוסיה כולה. מעניין מבחינה זו הוא נוסח ההקדשה בכתובת אלילית („לאל עליון, המושל בכל והמבורך" (Θεῷ ὑψίστῳ παντοκράτοι εὐλογητῷ), המעיד על השפעתה של לשון־הפולחן היהודית על הסביבה האלילית. וע״ע קרים, היהודים.

E. H. Minns, *Scythians and Greeks in South Russia*, 1913; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, 1922; id., *Skythien und der Bosporus*, 1933; *Camb. Anc. Hist.*, VIII, 561 ff.

א. ש.

בּוֹסְקוֹבִיץ, בִּנְיָמִין זְאֵב (וולף) **בֶּן שְׁמוּאֵל הַלֵּוִי** (ת״ק/1740° — תקע״ח/1818), רב ומחבר. ב׳, שנולד בבוסקוביץ (מוראוויה) שעל שמה נקרא, היה בנו של ר׳ שמואֵל בן נתן נטע קֶלין, בעל „מחצית השקל" (פירוש ל„מגן אברהם" על שולחן ערוך, אורח־חיים). מתחילה ישב באופן־הישנה (Alt-Ofen, Ó-Buda) הסמוכה לפֶּסט. ב1785 שימש רב באסוד (Aszód), פלך פסט, וב1786—1790 היה רב בפרוסניץ (מוראוויה). משם חזר לאופן־הישנה וב1793 נתמנה כרבה של קהלת פֶּסט. מ1797 עד 1802 שימש רב בַּדְיַרְמַט (Balassagyarmat); אח״כ נתמנה רב בקולין (בוהמיה), אלא שהשלטונות לא התירו לו להשתקע שם מפני שהיה נתין הונגארי. ב1810 לערך נתקבל כרב בעיירה ההונגארית בוניהאד (Bonyhàd). ובכהונה זו שימש עד סוף ימיו. מלבד הגהותיו לתלמוד בבלי, שנדפסו במהדורת וינה, תק״צ—צ״א, ובכל דפוסי הש״ס שיצאו לאחר מכן, חיבר ב׳ את הספרים הללו: א) „סדר משנה", ביאורים וחידושים לס׳ משנה־תורה של הרמב״ם, שנדפסו ממנו החלקים הדנים בס׳ המדע (פראג, תק״פ), בהלכות שבת (ירושלים תרס״ב), בהלכות שביתת עשור (שם, ת״ש) ובהלכות חמץ ומצה (שם, תש״א); שאר החלקים הם עדיין בכ״י; ב) „מאמר אסתר", דרושי תנ״ך ואגדה (אופֶן, תקצ״ב); ג) „שושן עדות", ביאור על מסכת עדיות (פאקש, תרס״ג—תרס״ה); ד) „לבנימין אמר", ביאור על מאמרי רבה בר בר חנה במס׳ בבא בתרא ע״ג (שם, תרס״ה). חיבורים אחרים משלו נשארו בכ״י. ב׳ נשא ונתן בהלכה עם ר׳ יחזקאל לנדא בפראג (עיין שו״ת „נודע ביהודה תנינא", חלק או״ח ויו״ד בכ״מ).

מ. נ. צ.

בּוֹסְקוֹבִיץ׳, רוּגֶ׳רוֹ ג׳וּזֶפֶּה — R. J. Boscovich — (1711, ראגוזה — 1787, מילאנו), מאתמאטיקן, אסטרונום, פיסיקן וסופר קרואטי־איטלקי. מ1726 ואילך היה ב׳ חבר במיסדר הישועים (ע״ע). ב1740 נתמנה פרופסור למאתמאטיקה ב„קולגיום רומאנום" ברומא, ואח״כ ב1764 — באוניברסיטה של פאוויה; ולסוף נתמנה כמנהל מצפה־הכוכבים בארמון־בְּרֵרָה שבמילאנו. ב׳ הירבה בנסיעות באירופה בשליחותם של האפיפיור והמיסדר, ובין השאר ביקר בווינה, פאריס, לונדון, וארשה וקושטה. לאחר שבוטל מיסדר־הישועים ב1773 הלך ב׳ לצרפת לפי הזמנתו של לואי XV, שמינה אותו כמנהל ענייני האופטיקה של הצי. ב1783 חזר לאיטליה וישב כשנתיים בבאסאנו ומ1785 חזר ונשתקע במילאנו. היבורו העיקרי של ב׳ בחקר־הטבע הוא „תורת הפילוסופיה הטבעית ערוכה ע״פ חוק יחיד של כל הכוחות הנמצאים בטבע" (Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium [וינה, 1759 ו1763; תרגום אנגלי, 1922]). בספר זה מציע ב׳ תורת־אטומים דינאמית ומעמיד את כל תכונותיו של החומר (כובד, גמישות, וכד׳) על תכונות האטום (ע״ע) וכוחותיו בלבד. כל כתביו באסטרונומיה ואופטיקה הוצאו על־ידיו ב5 כרכים ב1785. ב׳ חיבר גם פואמות לימודיות וכתב על רשמי מסעותיו באירופה. מכתביו נתפרסמו ב1888 (בקרואטית) ע״י האקאדמיה של זאגְרֶב.

M. Oster, *B. als Naturphilosoph*, 1909; H. V. Gill, *R. B.*, 1941.

בּוֹסְקוֹבִיצֶה (Boskovice; בגרמ׳ Boskowitz), עיר בצ׳כוסלובאקיה; בירת נפה בצפון־המערב של גליל מוראוויה; כ28 ק״מ מצפון לבְּרְנוֹ (ע״ע). מספר תושביה כ6,400 (1948). על־יד ב׳ יש מכרות של פחם חום. — ב׳ היתה אחוזה של אצילים, שנקראו על שמה. לאחר שגוועה משפחה זו ב1597 עברה ב׳ לידי הרוזנים לבית מֶנְסְדוֹרף ומהם למשפחת לִיכְטֶנְשְׁטַיְן, שבידיה נשארה ב׳ עד תחילת שנות ה20 במאה הנוכחת, כשהאחוזות הגדולות הוחרמו ע״י הממשלה.

היהודים בב׳. קהילת־ב׳ נמנית עם הקהילות החשובות והעתיקות במוראוויה. נראה, שיהודים כבר ישבו בב׳ במאה ה11. כשגורשו היהודים מכמה מערי־מוראוויה ע״י לאדיסלאוס פוסטהומוס (1454) התיישבו, כנראה, כמה יהודים מברנו (ברין) בב׳. מתחילה ישבו היהודים בשכונה מיוחדת, שהיתה נפרדת מן העיר הנוצרית על־ידי חוט־העירוב. ביום ראשון בשבוע ובחגים הנוצריים אסור היה ליהודים לבקר בעיר הנוצרית; אלא שחוק זה לא נשתמר בקפדנות, ובמאה ה16 אנו אף מוצאים יהודים, שישבו בקביעות בעיר הנוצרית. יהודי־ב׳ התפרנסו ממסחר ורוכלות. ב1565 נאסר

עליהם לסחור בכפרים הסמוכים. ב1880 ישבו בב׳ כ2,000 יהודים, ב1929 — כ650 בלבד.

ב׳ הצטיינה כמרכז לתורה. בין השאר שימשו כאן ברבנות ר׳ יהודה ליב בן ר׳ יששכר בר אופנהיים, המחבר של הספר „מנחת־יהודה״ (הומבורג, תצ״ו), ור׳ נתן אדלר הכהן מפרנקפורט (1782, 1783), המחבר של „משנת רבי נתן״ על סדר זרעים (פראנקפורט ענ״מ, תרכ״ב). בימיו של זה האחרון בא לב׳ תלמידו ר׳ משה סופר, בעל שו״ת חת״ם סופר. בב׳ קבע את מושבו גם ר׳ שמואל קלין (ע״ע בוסקוביץ, בנימין זאב); זה האחרון ניהל כאן ישיבה, שיצא לה שם גם מחוץ לגבולות־המדינה.

Jahrbuch des traditionstreuen Rabbiner-Verbandes in der Slowakei, 1923, 102–94; H. Gold, *Die Juden u. Judengemeinden Mährens etc.*, 1929, 123–136; H. Flesch, *J. L. G.*, (Frankfurt), XXI (1930), 218–248.

י. ז. כ.

בּוֹסְקַן, חוּאַן — Juan Boscán y Almogáver — (1494, בארצלונה — 1542, שם), משורר לירי ספרדי.

אע״פ שב׳ בילה את רוב שנותיו בעיר־מולדתו, כתב רק קאסטיליינית ולא קאטאלאנית, ודאי מפני שנתחנך בקאסטיליה ושירת בנעוריו בחצרו של פרדינאנד הקאתולי ובביתו של הדוכס מאלבה. בסביבה זו נזדמן לו להתקרב אל כמה הומאניסטים איטלקיים, וביניהם ביחוד אל לוצ׳ו מארינאו סיקולו (Lucio Marineo Siculo) ובאלדאסארה דה קאסטיליונה (שבשנות־חייו האחרונות, 1525/9, ישב בספרד). ואולם יותר מכולם השפיע על ב׳ אנדריאה נאוואג׳רו (Navagero), הציר של ויניציאה בספרד, שב׳ פגש אותו ב1526 בגראנאדה. נאוואג׳רו עורר את ב׳ לכתוב שירים ספרדיים במשקלים איטלקיים — מה שכבר ניסה לעשות בלא הצלחה סאנטיליאנה. פעולתו של ב׳ בכיוון זה, שנתפרסמה בשם „הרפורמה של ב׳״, שימשה נקודת־מפנה בספרות הספרדית. הודות לכך, שמשורר גדול מב׳, ידידו גרסילסו (ע״ע), הלך בעקבותיו, נתאזרחו המשקלים האיטלקיים בספרד בצד המשקלים הספרדיים המקוריים — למרות מחאתם ולעגם של כריסטובאל דה קאסטיליחו ושאר שוחרי המשקלים הלאומיים. קובץ־שיריו של ב׳, שאלמנתו, בת־אצילים משפלת מואלנסיה, הוציאה לאור אחר מותו ביחד עם שירי גארסילאסו (1543), מחולק לשלושה חלקים או ספרים. החלק הראשון כולל שירים בסיגנון הקאסטיליאני המסרתי, שנתחברו על־ידי ב׳ קודם 1526 (והם פחותי־ערך). בספר השני מובאים 92 סונטות וכמה שירים אחרים (קאנצונות, טרצינות, סטאנצות, ועוד), שהם מושפעים מן השירה האיטלקית לפי סיגנונם ולפי משקלם: ב׳ מחקה בהם את פטרארקה והפטרארקיסטים, וביניהם גם את הקאטאלאני אוזיאס מרץ׳ (ע״ע). הספר השלישי כולל כמה שירים ארוכים, כגון „איגרת אל דיאגו הורטאדו דה מנדוסה״; „הסטאנצות״ (Octava Rima), פואמה אלגורית, שבה מחקה ב׳ את במבו ואת פוליציאנו; ולסוף — את הפואמה הגדולה Hero y Leandro, שנכתבה ב endecasílabos „לבנים״, כלומר בטורים בני אחת־עשרה הברות ללא חריזה. ב1543 פירסם ב׳ תרגום־למופת של Il Cortegiano („החצרן״) לקאסטיליונה; ולעומת זה לא הצליח ב׳ ביותר בחיקוייו לשירי־פטרארקה. ב׳ היה בכללו משורר בינוני, אע״פ שאפשר למצוא בתוך יצירותיו הפיוטיות גם שירים כמעט מושלמים ושירים, שיש בהם רגש אמיתי. גם מבחינה טכנית מפעלו פגום; שהרי לא עלה בידו ליצור במשקלים האיטלקיים שירה הארמונית באמת, וכאמור, אף לא היה הראשון, שהכניס משקלים אלה לתוך השירה הספרדית; אך הוא הנהיג משקלים אלה בשירת־עמו, ובזה היה סולל דרך למשוררים שבאו אחריו.

Las obras de J. B., repartidas en tres libros, ed. W. J. Knapp (1875); ed. Biblioteca de Autores Españoles, t. XLII, ed. Col. Crisol (1944); *Coplas, sonetos y otras poesías*, Prólogo de M. de Montoliu (1946); M. Menéndez Pelayo, *J. B., estudio crítico* (in: Antología de poetas líricos castellanos, t. XIII (1908); A. Gallego Morell, *Bibliografía de B.* (Revista bibliografica y documental, III, 1949, 89–92); J. M. Cossío, *B.* (Historia de las literaturas hispánicas, II, 1951, 496ss., bibliografía, ib., pp. 534–535).

ק. ר.־ג.

בּוֹסְתָנַאי בֶּן חֲנִינַאי (בערך 618—670), ראש־הגולה הראשון בבבל אחר כיבוש הערבים. על ב׳ נשתמרו ידיעות מרובות־ביחס גם במקורות ההיסטוריים היהודיים וגם באגדות. השם ב׳ נגזר מן המלה הפרסית „בוסתן״, המצויה אף בתלמוד. על מוצא השם נשתמרה אגדה, שמספרת גם על ראשית תולדותיו של ב׳. לפי אגדה זו השמיד מלך־פרס בסופה של תקופת־השלטון הפרסית בבבל את כל הצאצאים של בית־דויד, ובתוכם גם את חנינאי, שאשתו היתה הרה באותה שעה. לאחר מעשה זה חלם המלך חלום, שבו ראה את עצמו גודע את עצי־הפרי שבבוסתן; כשביקש להרים את גרזינו על הנצר האחרון שעמד בשיגשוגו, הופיע לפניו זקן הדור־פנים, שהוציא מידיו את הגרזן והיכה בו במצחו של המלך. זה האחרון נתבהל והבטיח לזקן, שיחזור בו ממעשיו. לעצת משרתיו שאל המלך את פיו של חכם יהודי לפשרו של החלום; וחכם זה, שהיה חותנו של חנינאי, פתר למלך את חלומו: הזקן היה דויד המלך, שביקש למנוע את השמדת כל יוצאי־חלציו. המלך הזמין את אלמנתו של חנינאי לחצרו וסיפק את מזונותיה; וכשילדה בן, נקרא שמו ב׳ לזכר החלום שחלם. כשגדל ב׳ הזמין אותו המלך שיבוא לפניו וחכמת־הנער הפליאה את כל הנוכחים. כל היום, עד לעת־ערב, ניצב הנער לפני המלך, בלא שמש ממקומו אף בשעה שעקץ אותו זבוב ברקתו. כששאל אותו המלך לסיבת התנהגותו זו השיב, שמסורת היא בידיו מאבותיו, שאין אדם צוחק או מרים ידו בנוכחותו של המלך. מאז כיבדו המלך כבוד גדול ומינה אותו, לשמחת כל היהודים, לראש־הגולה. לזכר מאורע זה היתה מאז ואילך דמות של זבוב חרוטה בחותמתם של ראשי־הגולה. — אותו סיפור עצמו מובא ב„סדר עולם זוטא״ ביחס למר זוטרא (ע״ע), אך יש להניח, שבצורתו המקורית התייחס לב׳.

עד גיל 16 מילא את מקומו של ב׳ חכם אחד, שהיה מקורב אל המלך ושימש כבא־כוחן של הישיבות בבבל. כשמלאו לו 16 שנה דרש העם, שב׳ עצמו ישמש בכהונתו, אך הממונה על ראשות־הגולה סירב להרשות דבר זה בלא הסכמתו של המלך. לאחר שהערבים כבשו את באגדאד התייצב ב׳ לפני החליף עומר, שאישר את כהונתו והעניק לו את כל הסמכויות, שהיו מאז לראשי־הגולה. כן נתן עומר לאשה לב׳ את איזדונדאד, בתו השבויה של פוזרו, מלך־פרס, והחליף נשא את אחותה, ובזה הכיר בפועל בסמכותו הרשמית של ב׳ כאחד מיורשי השלטון של מלכי־פרס (לפי „ספר הקבלה״ לר׳ אברהם אבן דוד היו אלה בנותיו של יזדגירד III,

בן פוזרו, שהובאו לפני עלי). לעומת זה נתן ב׳ לעומר בתורת מתנה 52,000 זוז. בתו של המלך הפרסי ילדה לב׳ שלושה בנים, אולם לב׳ היו עוד שני בנים מנשים יהודיות, וכשמת שללו בני האשה היהודית את זכות־הירושה של בני האשה הפרסית וביקשו לנהוג בהם כעבדים כיוון שאמם לא נתגיירה; אולם תכמי־הישיבות הכריעו לטובת זכויותיה של האשה הפרסית וגם התערבותם של קרוביה של איזדונ־דאד, שמילאו תפקידים גבוהים בשלטון הערבי, הכריעו לטובתה. הנינאי, שהיה „דיינא דבבא" (שופט ראשי), נתן לאיזדונדאד תעודת־שיחרור, והבכור בבניה אף נשא אחת מבנותיו של חנינאי. מאז ואילך היו לצאצאיה של האשה הפרסית מהלכים בחוג המשפחות היהודיות המכובדות ביותר (גם נטרונאי גאון היה קרוב להם), אך הוויכוח בשאלת שיוויונם לא ירד מעל הפרק בספרות־ההלכה של תקופת־הגאונים ושלאחריה. מעניין הדבר, שרב שרירא גאון מצא לנכון להטעים, שהיה מבית־דויד, אך לא מצאצאיו של ב׳.

ב׳ היה אביהם של ראשי־הגולה, ששלטו בבבל בתקופת שלטון הערבים. יורשי־כהונתו הראשונים היו צאצאיהם של בניו מאשתו היהודיה. מצאצאיה של אשתו הפרסית שהגיעו לראשות־הגולה היה זכאי, בן הדור הרביעי לב׳.

מעשה בוסתנאי (על ההוצאות השונות עי׳ בן יעקב 353, מס׳ 1814; דביר, 159, הערה); סדר עולם זוטא, איגרת רב שרירא גאון, הוצאת ב. מ. לוין, נספח, XIV–XV; סיקוציינסקי, בוסתנאי ראש הגולה, דביר, I, 149–179; Brüll, in *Jahrb.*, II, 102–112; Lazarus, *Die Häupter d. Vertriebenen;* ibid., X, 24 f.; Graetz, V[4], 113 ff.; ibid., Note 11, S. 379 ff.; M. J. bin Gorion, *Born Judas*, V, 90–102, 300; Marx, *Der arab. Bustanai-Bericht und Nathan ha-Babli*, in *Poznanski-Gedenkschrift*, 76–81.

ש. א.

בועז, פְרַנְץ, ע״ע בֹּעַז, פְרַנְץ.

בופ, פְרַנְץ — Franz Bopp — (1791, מיינץ — 1867, ברלין), בלשן גרמני. ב1812—1816 למד בפאריס לשונות מזרחיות (סאנסקריט, פרסית, ערבית, עברית). ב׳ היה הראשון, שעקב בשיטתיות ומתוך תשומת־לב לפרטים אחר הדמיון שבין הסאנסקריט ובין הלשונות האירופיות העיקריות, ומתוך כך ייסד את הבלשנות ההודו־אירופית המשווה כמקצוע מדעי. ב1816 יצא לאור מחקרו על מערכת נטיית־הפועל של הסאנסקריט מתוך השוואה לזו של היוונית, הלאטינית, הפרסית והגרמנית. בזכות מחקר זה ובעזרתו של וילהלם פון הומבולט (ע״ע), שהתעניין בעבודותיו, נתמנה ב׳ ב1821 לבעל הקתדרה הראשונה למדע החדש באוניברסיטה של ברלין (מתחילה הורה בה גם ערבית). ב1833 יצא הכרך הראשון של חיבורו העיקרי, „דקדוק משווה" (Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Gotischen und Deutschen; מהדורה שניה ב1857). מגמת ההשוואה היתה הניתוח האטי־מולוגי של סיומות־הנטיה. הרבה מן החוקרים שבאו אחריו התנגדו באופן עקריני למגמה זו מפני שהנחותיהם על מהות הנטיה ודרכי התהוותה (ע״ע לודויג, אלפרד) היו שונות מאותן של ב׳ או מפני שלא האמינו באפשרות להגיע מתוך ההשוואה למסקנות בעלות־ערך (מִיָּה).

S. Lefmann, *F. B., sein Leben und seine Wissenschaft*, 1891/7.

בופור, פְרַנְסוּאַ דֶה וַנְדוֹם, הדוכס של ב׳ — François de Vendôme, Duc de Beaufort — (1616—1669), קצין צרפתי וממנהיגי המאבק (Fronde) עם מַזָרֶן (ע״ע). היה בנו של הדוכס סֶזאר דה ואנדום (בנם של המלך אנרי IV וגבריאל ד׳אֶסְטְרֶה, ע״ע). מ1635 השתתף במסעותיו של הצבא הצרפתי במלחמת שלושים השנה, וב1642 היה שותף לקשר של סֶן מַר (ע״ע) על רישֶׁלְיֶה (ע״ע). הקשר נכשל, וב׳ ברח לאנגליה, שבה נשאר עד שמת רישליה (דצמבר 1642). זמן קצר לאחר שחזר לפאריס עמד בראשה של קבוצת־אצילים, שביקשה להוריד את מַזָרֶן משלטונו. כשמת המלך לואי XIII (14.5.1643) נתכוונו אצילים אלה לרצוח את מאזארן, אך תכניתם נתגלתה וב׳ נכלא בוֶנְסֶן (Vincennes; 2.9.1643). במאי 1648 ברח מן הכלא, בא לפאריס והיה חביב על העם משום סבר פניו היפות ומשום שהיה נכדו של אנרי IV, המלך העממי. למרות כשרונו המדיני המוגבל היה בין מנהיגי ההתמרדות השניה נגד מאזארן (1648—1652; ע״ע צרפת, היסטוריה) וביולי 1652 מינתה אותו הממשלה הזמנית כמושלה של פאריס. בספטמבר אותה שנה התגבר מאזארן על המרד וב׳ ומנהיגים אחרים הוגלו. ב1654 חזר ב׳ לפאריס, אך בהתמרדויות לא עסק עוד ומ1658 שירת בצי הצרפתי. באביב 1669 פיקד על הצי, שלואי XIV שלח נגד התורכים לקְרֶטָה, ושם נפל בקרב ב25.6.1669.

P. A. Chéruel, *Histoire de la France sous le ministère de Mazarin*, 1882/3.

בופורט (Beaufort), שמה של משפחת־אצילים באנגליה, שמוצאה מנישואיו של ג׳ון מגונט (Gaunt) עם קאתרין סווינפורד (Swynford). את השם ב׳ קיבלו מאר־מונו של גונט בסביבת העיר אנזֶ׳ה בצרפת. המשפחה סָפָה ב1471. החשוב בבניה היה ה נ ר י II (בערך 1377—1447), בנו הצעיר של גונט. ב1398 נעשה הגמון של לינקולן, ב1403 — שופט עליון (Lord Chancellor), ב1404 — הגמון של וינצֶ׳סטר. הנרי V מינה אותו שוב לשופט עליון וב1417 שלח אותו כבא־כוחה של הכנסיה האנגלית לוועידת־הכנסיה בקונסטנץ (ע״ע), שב׳ היה בה מן המניעים הראשונים להשגת הפשרה, ששמה קץ לפילוג בכנסיה. אחר מותו של הנרי V היה ב׳ חבר של מועצת־השליטים (Council of Regents), שמשלה בשמו של המלך הקטן הנרי VI, וגילה הת־נגדות חריפה כלפי דודו של המלך, האמפרי, הדוכס מגלוס־טר. 1426 העלה אותו האפיפיור לדרגת קארדינאל וב1427 אירגן ב׳ מסע־צלב (שנכשל) נגד ההוסיטים. ב1431 הכתיר את הנרי VI בפאריס כמלך־צרפת, ובניגוד לגלוסטר פעל, בלא הצלחה, לשם השכנת שלום בין אנגליה וצרפת. בערך ב1440 גברה השפעתו, אולם ב1443 הסתלק מעסקי־המדינה. ב׳, שהיה אחד מגדולי־העשירים באנגליה, היה משרת נאמן של הכתר האנגלי, שלשמו השקיע את עמלו וכספו. דמותו, כפי שצוירה ע״י שיקספיר במחזה הנרי VI, אינה הולמת את העובדות ההיסטוריות.

L. B. Radford, *Henry B.*, 1908.

בופל (Bhopal), מדינה במרכזה של הודו, צפונית־מזר־חית לבמבי, בין המדינות מַדְיָה בַּארַט ומַדְיָה פְּרַדֶש. שטחה 17,850 קמ״ר; מספר־תושביה כ838,000 (1951). לאורך גבולה הדרומי זורם נהר נַרְבַּדָה. ב׳ היא ארץ הרים

ורמות. בדרומה עוברים לכל רחבה הרי וִינְדְיָה, המגיעים בה לגובה של 760 מ׳. בצפונה משתרעת רמת מַלְוָה, שגבהה הממוצע הוא 300—400 מ׳. מרגלי הרי־וינדיה שופעים פני הרמה צפונה־מזרחה לעבר עמקו של נהר־ג׳אמנה, שכמה מיובליו החשובים מוצאם בתחומי ב׳. רוב שטחה של ב׳ מכוסה אדמה געשית פוריה. כמות־המשקעים השנתית הממוצעת בה היא 1,000 מ״מ. כ־60% מן השטח הם קרקעות מעובדים. בב׳ מגדלים בעיקר חיטה, תירס, כותנה וקני־סוכר. שטח נרחב באשדות הרי־וינדיה מכוסה יערות, שמהם כורתים כמה מיני־אילנות בעלי עֵץ קשה. לרגלי הרי־וינדיה כורים ברזל, בּוֹכְּסִיט ונֶציץ.

התושבים הם ברובם בראהמינים ובמיעוטם מוסלמים. מתקופת הבודהיזם שרדו בב׳ מקדשים מפוארים. הלשונות המדוברות הן הינדי ואורדו. עיר־הבירה, שאף היא נקראת ב׳, יושבת לרגלי הרי־וינדיה. מספר תושביה כ־80,000; היא מרכז למסחר ולתעשיית־כותנה וצומת של דרכים ומסילות־ברזל.

ב׳ שייכת לסוג ג׳ של המדינות המאוגדות ברפובליקה ההודית; ענייני־המדינה מתנהלים ע״י ממשלה מקומית, שהיא אחראית בפני מועצה מחוקקת בת 30 חברים. הממשלה המרכזית של הודו מיוצגת בב׳ ע״י נציב (ע״ע הודו, חוקה).

ב׳ נוסדה ב־1723 ע״י דוסט מוחמד חאן, שליט ממוצא אפגאני. השלטון עבר בירושה לצאצאיו. ב־1817 נעשה שליטה של ב׳ כפוף לחסות בריטית. מאז היתה ב׳, בעלת המושלים המוסלמים והאוכלוסיה הבראהמאנית בעיקרה, נאמנת לבריטניה. בין 1844 ו־1926 שלטו בב׳ זו אחר זו שלוש נשים. השלטת האחרונה, השולטנה ג׳האהאן בֶּגוּם, ויתרה ב־1926 על השלטון לטובת בנה. היא פעלה הרבה לקידום ארצה, לפיתוחם של החקלאות ומוסדות־החינוך ולשיפור מעמדה של האשה. ב־1949 נתמזגה ב׳ עם הודו והנוואב (השליט) הסתלק מן השלטון ועזב את הארץ.

מ. בר.

בּוּצִין (Verbascum), סוג של צמחים ממשפחת הלוֹעֲניים (ע״ע); כולל כ־200 מינים, שהם רווחים בעיקר בארצות של הים התיכון והמזרח הקרוב. מיני־הב׳ הם צמחים חד־שנתיים ורב־שנתיים, שברובם הם שעירים; גבהם מ־50 עד 200 ס״מ. תפרחתם מורכבת מקבוצות של 1—5 פרחים, שהן ערוכות לאורך החלק העליון של הגבעול והענפים; הפרחים צהובים או לבנים, עפ״ר גדולים; לכותרת, שהיא מאוחת־עלים, צורת גלגל, והיא בעלת חמש אונות. חמשת האבקנים הם בעלי זירים, שהם עפ״ר שעירים; השחלה העילית מתפתחת להלקט בן שתי מגורות; הזרעים קטנים. פרחי־הב׳ אינם נפתחים ונסגרים ערב ובוקר; ימי־חייהם קצרים; האבקתם נעשית ע״י דבורים וצְרָעוֹת, ואחר ההאבקה נושרת הכותרת כולה ביחד עם אבקניה. — בא״י יש 11 מינים של ב׳, וכל אחד מהם קשור לבית־גידול מיוחד; רובם פורח בקיץ או באביב האפיל. היפים והגבוהים שבהם: ב׳־טבריה (V. tiberiadis) וב׳־סיני (V. sinaïticum). המצוי ביותר בא״י הוא הב׳ המפורץ (V. sinuatum).

כמה מיני־ב׳ יפי־תפרחת הוכנסו לתרבות כצמחי־נוי.

הבוצין המפורץ (Verbascum sinuatum)

בּוּצַ׳ץ׳ (Бучач, בפולנ׳ Buczacz), עיירה במחוז־טארנופול שבאוקראינה המערבית (בעבר: גאליציה המזרחית). יושבת על נהר־סטריפה בגובה של 270 מ׳ מעל פני־הים. ב־1931 היו בה כ־10,000 נפש (יהודים, אוקראינים ופולנים). עד הכיבוש הסובייטי שימשה ב׳ מרכז למלאכה זעירה ושוק לתוצרת חקלאית; היתה בה גם תעשיית־בית של מרבדים. השלטון הסובייטי התחיל מפתח בב׳ תעשיות, שמעבדות את התוצרת של הסביבה ומנצלות את המחצבים שבסביבה: פוספוריטים לזבל, גבס וחומר לבנין. — מתקופת שלטון הפוטוצקים בב׳ (מן המאה ה־17 עד ה־19) שרדו בה חָרבות־טירה, כנסיה ובית־עיריה, שיש להם חשיבות אמנותית.

ישוב יהודי בב׳ נזכר לראשונה בשל״ב (1572). המצבה הקדומה ביותר היא משנת שצ״ג (1633). בימי גזירות ת״ח נחרבה הקהילה. בתנ״ט (1699) חידש אדון־העיר סטֶפאן פוטוצקי את זכויותיהם של היהודים: הם שוחררו מזיקה לשיפוט העיריה; סיכסוכים בין יהודי ונוצרי הובאו לפני פקיד ממונה מטעם אדון־העיר וסיכסוכים בין יהודי ויהודי נתבררו בביה״ד הרבני. הותר ליהודים לרכוש בתים ולבנות בתים ללא הגבלה ולעסוק בכל מסחר ומלאכה, בכלל זה בתעשיית יי״ש ושכר. ב־1765 היו בב׳ 1,055 יהודים ועוד 300 נפש בישובים שבתחום הקהילה. בימי השלטון האוסטרי, וביחוד לאחר שהיהודים הושוו בזכויותיהם לשאר האזרחים (1867), נתרחב חוג פעולתם הכלכלית של יהודי ב׳. בתקופה האחרונה שלפני 1914 היה הרוב של האחוזות הגדולות, שהשתרעו על שטח נרחב בסביבות ב׳, בידי יהודים, מהן כקניינם ומהן כחכורות להם מידיהם של אצילים פולניים. יהודים היו מייצרים בב׳ כוהל ומייצאים דגן, קטניות, בקר, סוסים, עופות, ביצים וזיפי־חזיר, וכן היו מביאים לכאן מוצרי תעשיה ממערב אוסטריה. ב־1867—1906 שימשה ב׳, ביחד עם קולוֹמִיאָה וסניאטין, מחוז לבחירת ציר לפארלאמנט האוסטרי ובידי הישוב היהודי כאן עלה לבחור בציר יהודי. בתחילת המאה ה־20 הגיע מספרם של היהודים בב׳ ל־7,000 לערך. בתקופת מלחמת־העולם I עזב רוב היהודים את ב׳, אבל הרבה מן העזובים חזרו אליה אחר המלחמה. יהודי־ב׳, פרט לבודדים מהם, הושמדו כולם בימי השואה.

מרבני־ב׳ ידועים ביותר ר׳ צבי קָרָא, בעל „נטע שעשועים", שישב בב׳ בסוף המאה ה־18 ובתחילת המאה ה־19, ר׳ אברהם תאומים, בעל „חסד לאברהם", ור׳ שמואל שטארק,

בעל „מנחת עני". ממשכילי־ב' זכה לשם פרופ' דוד צבי (היינריך) מילר (ע"ע). מן הסופרים המשכילים שמלפני 1914 ידוע ביותר יצחק פרנהוף, מחברם של „ספרי שעשועים" וחיבורים אחרים. בתחילת המאה ה20 הופיע בב' שבועון ביידית בשם „דער יידישער וועקער", שעורכו היה אלעזר רוקח. בתרס"ז נוסד בב' בית־דפוס גדול. — תיאורים מחייהם של יהודי־ב' מצויים בסיפוריו של ש"י עגנון, יליד ב'.

א. י. בר.

בוצקו או בוצקי (Bozecchi או Bozecco), **בנימין בן יהודה** (לפני 1290°—1335°), מדקדק ופרשן־המקרא, שישב ברומי. משפחתו של ב' נקראה, כנראה, על־שם מקום מוצאה: Buzecchio שבמחוז פורלי. כמה מבניה של משפחה זו היו ידידיו של עמנואל הרומי, והם נזכרים ב„מחברות" שלו. ביחוד מהלל עמנואל הרומי באחד משיריו את ב' על ידיעותיו המרובות במדעי־הטבע, מאתמאטיקה, דיקדוק ומקרא. ב' חיבר (לפני 1312) פירושים למשלי ולדבה"י (נשתמרו בכ"י מרובים), שכוללים בעיקר פירושי פסוקים קשים וביאורים בדיקדוק. כן סיים את הפירוש לס' מלכים, שהתחיל בו ר' ישעיה מטראני הזקן. פירושיו הקצרים של ב' לכמה מספרי־המקרא האחרים נאספו ע"י אחד מתלמידיו. חיבוריו בדיקדוק כוללים: (א) „מבוא" קצר לתורת ההיגוי, שנדפס בתחילתו של ס' הדקדוקים (ויניציאה, ש"ו) וזכה לכמה מהדורות מאוחרות; (ב) „מבוא הדקדוק" — דיקדוק קצר, שהוא הרחבה של (א); נשאר בכ"י. כן מייחסים לב' את חיבורם של כמה פיוטים (שנשתמרו בכ"י רוסי, ועוד) ופירוש לעזרא ונחמיה.

ברגר, קובץ על יד VII, 1895; י. דודזון, אוצר א', מס' 7081, 7718, 7766; Berger, *R. Benjamin b. Jehuda und sein Commentar zu Esr. und Nech.* (*MGWJ*, XVI, 207–254); W. Bacher, *Un abrégé de grammaire hébr. de Benjamin b. Juda de Rome* (*REJ*, X, 123–144); Mathews, *Binjamin Seeb jitraf* (Letterbode, XV, 1 f.).

בוצ'קי, אישטון — István Bocskai — (1557, קלוז', [קולוז'וואר] — 1606, קושיצה [קאשאו]), נסיך טראנסילוואניה. ב' היה בן למשפחה הונגארית עתיקה. כיועצו של הנסיך זיגמונד בטורי (ע"ע) השפיע על זה האחרון בכיוון של מדיניות פרו־אוסטרית. אולם יחסו השלילי של הקיסר רודולף II (ע"ע) להונגארים, פעולותיו לשם קיפוח עצמאותה של טראנסילוואניה ופגיעתו בחירות הדתית של הפרוטסטאנטים, קירבו את ב' אל תורכיה, שאז היתה נתונה בקשרי־מלחמה עם אוסטריה. ההתמרמרות על האוסטרים גברה ביחוד בתוך ההונגארים שבמחוזות־הצפון של הונגאריה, ומתוך כך תמכו הללו בב' (1604), שנבחר על־ידי נציגי המעמדות של טראנסילוואניה כנסיך־טראנסילוואניה (1605). ב1606 נכרת חוזה־וינה בין ב' ובין הנסיך מתיאס, אחיו של הקיסר רודולף, שלפיו הובטחו זכויותיהם התחוקתיות והדתיות של ההונגארים בטראנסילוואניה ובהונגאריה, ששתיהן היו אז כפופות לאוסטריה. מדיניות־היסוד של ב', שבה דגלו גם נסיכי־טראנסילוואניה אחריו, היתה מכוונת להבטיח את עצמאותה של טראנסילוואניה, באופן שתשמש מרכז לשאיפותיהם הלאומיות, התרבותיות והדתיות של ההונגארים המשועבדים לתורכיה ולאוסטריה.

G. Lencz, *Der Aufstand B.s*, 1917.

בוצר, מרטין — Martin Butzer; בלאט' Martinus Bucerus — (1491, שלטשטאט — Schlettstadt — אל־זאס, 1551), מאבות הרפורמאציה בגרמניה. ב1506 נכנס למסדר הדומיניקנים וב1517 נשלח על־ידי מסדר זה ללמוד בהיידלברג. כאן הכיר את כתביהם של ארסמוס ולותר ואף היה נוכח בשעת הוויכוח של לותר עם מועצת־האוגוסטינים על חופש־הרצון, שנתקיים בעיר זו (1518). ב' נתקרב ללותר, עזב ב1521 (ברשות הכנסיה) את מסדרו ונעשה כומר בחצר הנסיך־הבוחר של הפאלאטינאט. ב1522 נתמנה על־ידי פראנץ פון זיקינגן (ע"ע) כפאסטור בלאנדשטול (Landstuhl), וכאן נשא אשה (הוא היה מראשוני הכמרים הפרוטסטאנטיים שהתחתנו). אשתו הראשונה, שהיתה נזירה לשעבר, ילדה לו 13 ילדים; מאשתו השניה, אלמנה משלושה בעלים, נולדו לו עוד 3 ילדים. לאחר שפעל זמן קצר כדרשן בווייסבורג באלזאס עבר לשטראסבורג (1523); כאן שירת ב' במשרות־כמורה שונות, נעשה מראשי־הרפורמאציה וזכה להשפעה מרובה בכל גרמניה הדרומית. ב' נתכוון להשליט משמעת כנסייתית בשטראסבורג, אך נתקל בהתנגדותם של האזרחים. כוונתו לשמור על אחדותו של העולם הפרוטסטאנטי קבעה את עמדתו במשא־ומתן גם בשאלות תאולוגיות. הוא ניסה לפשר בין לותר וצווינגלי בעניין „סעודת־הקודש", ושאיפתו זו לפשרה גרמה לכך, שנאשם — ביחוד ע"י צווינגלי — באי־כנות. דעתו של ב' היתה, שאמנם נוכחותם של בשרו ודמו של ישו בלחם הקדוש וביין הקדוש היא ממשית ולא סמלית בלבד, אך נוכחות זו קיימת רק בשעת הפולחן (טראנססובסטאנציאציה), שהרי חשיבותה של „סעודת הקודש" של ישו — הסעודה האחרונה שסעד עם תלמידיו — היא במה שהיא משמשת זכר למות־הכיפורים שלו. כמו־כן ניסה ב' בלא הצלחה ליצור הבנה בין הקאתולים והרפורמאטורים, אך בניגוד למועצת שטראסבורג עירו לא קיבל את הפשרה (Interim) של הקיסר (1547). אז החליטה מועצת־העיר לפטרו ממשרתו ולגרשו מן העיר. ב' קיבל אז את הזמנתו של הארכיהגמון קראנמר ועבר ב1549 לאנגליה, במקום שנתמנה כפרופסור לתאולוגיה בקימבריג'. המלך ויועציו הסבירו לו פנים וב' שימש כיועץ בעריכת ספר־התפילה האנגליקני (Book of Common Prayer). שנתיים לאחר שבא לאנגליה מת (1551).

G. Anrich, *M. B.*, 1914; G. Klingenberg, *Das Verhältnis Calvins zu B.*, 1912; C. Hopf, *M. B. and the English Reformation*, 1946; H. Strohl, W. Maurer, C. Hope, *M. B.*, 1951.

ד. פ.

בוצרים, מרקוס — *Μάρκος Μπότσαρις* — (1788–1823), מלוחמי־החירות של יוון. ב' היה בן למשפחה אלבאנית־יוונית מסולי (דרומית־מערבית ליואנינה), שהמלחמה בדיכוי התורכי היתה לה עניין של מסורת. ב1814 הצטרף ב' לאגודה המהפכנית, שנתפרסמה בשם אטריה (Εταιρία; ע"ע יוון, היסטוריה) ומ1820 נלחם במלחמת־השיחרור. הוא ניצח כמה פעמים את התורכים בפעולות־גרילה נועזות ובשנת 1823 הצטיין בהגנה על מסולונגיון (Μεσολόγγιον; באיטל' Missolungi). כשהגיעו לב' ידיעות על התקרבותם של כוחות־צבא תורכיים גדולים, עזב את העיר עם כמה מאות מחבריו ונפל בקרב בשעת התנפלות מוצלחת על התורכים על־יד קרפניסיון (Karpenesion),

בהריריון התיכונה. ב׳ הוא אחד מן הגיבורים של השירה העממית היוונית.

W. A. Philipps, *The War of Greek Independence, 1821–1833*, 1897.

בּוּקוֹבִינָה (Bukovina; ברומנית Bucovina, Буковина ברוסית), שם היסטורי של ארץ בקארפאטים הצפוניים-המזרחיים ובטבלה שלרגליהם. שטחה 10,442 קמ״ר ומספר תושביה (1948) כ760,000. מ1944 ואילך נמצאים 53% משטחה ו60% מאוכלוסיה, שרובם הגדול אוקראינים, בתחומה של אוקראינה הסובייטית, ואילו שאר השטח, שרוב אוכלוסיו הם רומנים, הוא בתחומה של רומניה. רוב גבולותיה של ב׳ הם טבעיים. גבולה בצפון הוא נהר דנייסטר; בדרום — רכסי הקארפאטים; במערב (ברובו) — נהר צֶ׳רֶמוֹש, פלג של הפרוט; לעומת זה חסרה ב׳ גבול טבעי במזרח. השם ב׳, הנזכר בתעודות מ1392 ואילך, הוא סלאווי על-פי מוצאו ומובנו „ארץ הבוק" (בוק — עץ ממיני האשור [Fagus], הרווח ביערות של אירופה התיכונה).

ב׳ היא ברובה הגדול ארץ של הרים בעלי גובה בינוני. שיאם העליון, ג׳ומאלֶאו (Giumalău), מגיע לגובה של 1,859 מ׳. רק החלק שבין הפרוט והדנייסטר הוא טבלה — המשך של הטבלה הפודולית ודומה לה באדמתו הפוריה. פרט לרצועה צרה בצפון, ב׳ היא כולה בגלילם של מימי הדאנובה, או ביתר דיוק: בגלילם של שני פלגיה הגדולים, הפרוט והסירֶט (סֶרֶט באוקראינית). אקלימה יבשתי: הטמפראטורה הממוצעת בצפון בינואר היא 3°- וביולי — 20° ומידת-המשקעים כ650 מ״מ; בדרום, בהרים, הטמפראטורה נמוכה יותר ומידת-המשקעים מרובה יותר (כ1,000 מ״מ). כ40% משטחה של ב׳ מכוסה יער: עד לגובה של מאות מ׳ אחדות מעל פני-הים — עצי-עלים ולמעלה מזה — עצי-מחט; 30% משטחה הם אדמת-מרעה והשאר — אדמה חקלאית. התירס, מזונם העיקרי של האיכרים והפועלים, תופס את המקום הראשון בין גידולי-החקלאות; כן מגדלים בב׳ בכמויות מרובות חיטה ותפוחי-אדמה, שעורה, שיבולת-שועל וצמחי-מספוא שונים. מעצי-הפרי רווחים התפוח, השזיף והאגס, ובצפון — על-יד הדנייסטר — גם האפרסק. בקר, חזירים, צאן וסוסים הם בהמות-הבית. התעשיה קשורה בעיקרה במשק-היער ובעיבודו של היבול החקלאי (טחנות-קמח, ביח״ר לספירט ושכר, ביח״ר לסוכר). אבל ב׳ עשירה גם באוצרות-טבע: עפרות מאנגאן, מעיינות בעלי מלחים ומינראלים שונים.

עד 1940 היתה האוכלוסיה של ב׳ מורכבת מיסודות לאומיים מרובים. לפי המפקד האוסטרי של 1910 היו בה: 41% אוקראינים, 31.5% רומנים, כ14% יהודים, 7% גרמנים, וכן פולנים, ארמנים, הונגארים, רוסים (כת הליפובאנים) וצוענים; לפי המפקד הרומני של שנת 1925 היו בה: 39% רומנים, 32% אוקראינים, 15% יהודים, 8% גרמנים, ועוד. כ68% מאוכלוסיה של ב׳ היו נוצרים אורתודוכסים, כ12% קאתולים, כ3% קאתולים-אוניאטים, כ3% פרוטסטאנטים. אחר מלחמת-העולם II נשארו בב׳ רק יהודים מועטים וקצת גרמנים בשטח הרומני. גם הפולנים עזבו ברובם את ב׳. הקאתולים האוניאטים צורפו לכנסיה האורתודוכסית. הערים החשובות ביותר הן: צ׳רנוביץ (ע״ע), כיום בשטח האוקראיני, ראדאוץ וסוצ׳אווה בשטח הרומני.

מ. בר.

היסטוריה. ב׳ היתה במשך תקופות ממושכות חלקה הצפוני ביותר של נסיכות מולדאוויה ותולדותיה קשורות קשר הדוק בתולדותיה של נסיכות זו. דברי-ימיה של ב׳ מתחלקים לארבעה פרקים: 1) תקופת הנסיכים המולדאוויים (1360—1775); 2) תקופת השלטון האוסטרי של בית-האבסבורג (1775—1918); 3) תקופת האיחוד עם רומניה (1918—1940); 4) התקופה משנת 1940 ואילך.

ב1514 נפלה ב׳, עם שאר חלקי הנסיכות המולדאווית, בידיהם של התורכים. ב1769 נכבשה ב׳ ע״י הרוסים וב1775 נמסרה, לאחר מו״מ ממושך עם ממשלת-קושטה, לידיה של אוסטריה; היא סופחה למחוז-גאליציה, ועד 1849 היתה כפופה לשלטונות-לבוב. באותה שנה הועלתה ב׳ לדרגת-דוכסות והוכרזה כ„ארץ-כתר" בפני עצמה; במעמד זה נשארה עד שנת 1918, שבה סופחה לרומניה. ב1940 נכבשו שני האיזורים בעלי האוכלוסיה הצפופה — צ׳רנאוטי וסטורוז׳ינטי (שטחם: 4,424 קמ״ר) — ע״י הצבא הרוסי; ב1941 חזרו לידי רומניה, אך ב1944/45 נכבשו שוב ע״י הרוסים; לפי חוזה-השלום של פאריס (1947) סופחו איזורים אלה לברית המועצות.

מ1388 עד 1564 היתה סוצ׳אווה, הדרומית שבערי-ב׳, בירת הנסיכות המולדאווית. ב1564 הועבר מושב-הנסיכים ומקום-הבירה לעיר יאסי. כשנמסרה ב׳ לבית-האבסבורג נקבעה הבירה בצ׳רנוביץ, היושבת על אֵם הדרך בין לבוב ליאסי.

עד לסיפוחה לאוסטריה היתה אוכלוסייתה של ב׳ ברובה המכריע רומנית ובמיעוטה עֵרב של עמים שונים: ארמנים, יהודים, יוונים, רוסים, תורכים וצוענים. בימי שלטונם של מאריה-תרזיה ויוסף II (1740—1790) היגרו לכאן מגאליציה רותֶנים, שנרדפו ע״י הפולנים הקאתוליים. אח״כ היגרו אליה גם גרמנים מסאכסוניה ווירטמברג, יהודים מגאליציה ורוסיה, פולנים, ליפובאנים והונגארים. הרכבה האֶתני של האוכלוסיה היה, איפוא, רבגוני ביותר. כניסתם של הרותנים עוררה את קנאתם של הרומנים, וההתחרות בין שני היסודות הללו נמשכה קרוב ל150 שנה. מספרם של הרותנים והרומנים היה בערך שווה; ביחד היו כ60% מן האוכלוסיה.

היהודים. הישובים היהודיים הקדומים ביותר נוצרו לאורך דרכי-המסחר הגדולות, שקישרו את פולניה והונגאריה לנמלי-הדאנובה והים השחור. קווי הדרכים הוליכו: (א) מעֵבר לגבולה הצפוני של נסיכות מולדאוויה, לאורך הדנייסטר, אל צֶ׳טאיַה אלבה (אַקֶרמאן), ומשם לתֶאודוסיה שבחצי-האי קרים; (ב) דרך סניאטין, צ׳רנוביץ, סוצ׳אווה ויאסי אל עיר הנמל צ׳יליה על גדות-הדאנובה; (ג) מהונגאריה דרך מחוז-טראנסילוואניה והמעברות של הרי-הקארפאטים אל ואמה (תחנת מכס) וסוצ׳אווה, ומשם אל הנמלים של הים השחור. הסכמי-הובלה, שנעשו בין סוחרים יהודיים בקושטה ובין עמילי-הובלה מולדאוויים, כללו סעיף, שלפיו נתחייבו המובילים לנוח בתחנות-המכס ובמרכזי-התנועה המסחריים מיום ששי בצהרים עד למוצאי-שבת. אכסניות-השבת ומקומות-החניה הפכו במרוצת-הזמן למקומות-ישוב יהודיים.

קצתם של ישובים אלה נוצרה במאה ה13, ובתעודות הם נזכרים מן המאה ה14 ואילך. חוזה מ1408 בין הנסיך המולדאווי אלכסנדר הטוב (1400—1432) ובין סוחרים מלבוב —

רותנים, ארמנים, טאטארים, ובעיקר יהודים — העניק חופש־תנועה בתנאים מסויימים לסחר־המעבר בדרכי־המסחר המולדאוויים. חשיבותה של ב׳ כארץ־מעבר עלתה בימי סטפאן הגדול, שקיים יחסים טובים עם אישים יהודיים, וניהל מו״מ עם שגרירו היהודי של השאח הפרסי, הרופא יצחק בֶּק, בנוגע לכריתת ברית צבאית עם פרס נגד התורכים. גם רופאו הפרטי של סטפאן היה יהודי. אולם באותם הימים כבר מוצאים אנו ישוב יהודי קבוע בב׳ (לפי רשימה ב־Kronika Polska של מארצ׳ין ביילסקי, קראקוב, 1597).

מצבם של יהודי מולדאוויה וב׳ היה טוב ביותר בימיו של דון יוסף נשיא (ע״ע). הסוחרים היהודיים של פולניה, שנהנו מן החסות של מלכיהם, קיימו במולדאוויה נציגויות מסחריות. סחר היין והיי״ש היה כולו בידי יהודים, ונוסף על כך עסקו היהודים גם במסחר בטאבאק, כותנה, עור, אריגים וסדקית. השיגשוג הכלכלי והתנאים המדיניים הנוחים־ביחס משכו לב׳ יהודים מפולניה ומאוקראינה. מצבם של היהודים הורע ביותר עם פלישת כנופיותיו של חמלניצקי (1656). כיבושה של מולדאוויה ע״י הרוסים (1711—1716) הביא לידי עירעור נוסף של מעמדם.

אירגונם הפנימי של יהודי מולדאוויה באמצע המאה ה18 היה דומה לזה של יהודי תורכיה. בראש הקהילות עמדו רבנים וראשי־קהל (Starosti), שנבחרו ע״י בני־הקהילה; אך בחירתם היתה טעונה אישור מצד הנסיך. משרת הראש הרוחני של יהודי־הארץ: החכם־באשי — התואר, שבו צויין בשנות 1710—1834 — היתה עוברת בירושה, ואילו תקופת כהונתם של ראשי־הקהילות היתה מוגבלת. כשגדלו הקהילות, הוגדל מספרם של ראשי־הקהל לשלושה; אחד מהם נקרא „ראש־מדינה״. תואר זה אנו מוצאים לראשונה ב1716. החכם־באשי היה ראש מערכת־השיפוט של הקהילות; היה נהנה מחסותו של הנסיך והיה פטור ממיסים. החכם־באשי היה אחראי לגביה סדירה של המיסים ולהעברת התשלומים במועדם לידי לשכת־המיסים הממשלתית. רבני הקהילות היו מוסמכים לדון במשפטים אזרחיים, והיו מנהלים את רישום הלידות, הפטירות והנישואים. החלטותיהם היו נתונות לעירעור בפני החכם־באשי, ולעירעור סופי — בפני ראש לשכת השולטן והדיואן (מועצת־המדינה). הרב הראשון במולדאוויה, שהשולטן העניק לו את התואר חכם־באשי, היה בצלאל כהן (1710).

הגירתם ההמונית של יהודי פולניה ואוקראינה למולדאוויה בימי חלמניצקי השפיעה במידה ניכרת על התפתחותם הרוחנית של יהודי־ב׳. במקום ה„מנהג הרומני״ הונהג ה„מנהג האשכנזי״ של יהודי פולניה. הרבנים החשובים ביותר בתקופה זו היו ר׳ נתן האנובר ונפתלי כהן. גם החסידות היכתה שרשים בין יהודי מולדאוויה. מראשי נציגיה בב׳ היה ר׳ אברהם יהושע השל משופטא. היהודים שבאו לב׳ מפולניה והונגאריה הביאו עמם גם את הלשון היידית.

מפנה בתולדותיהם של יהודי־ב׳ בא עם הכיבוש האוסטרי (1775). באותו זמן היה מספרן של המשפחות היהודיות בב׳ 650. „מועצת המלחמה של הקיסר״, שבידה היה מרוכז השלטון על ב׳ עד 1786, היתה סבורה, שמספרם של היהודים בב׳ היה גדול מדי וביקשה להקטינו עד כדי מספרם בשנת 1768 — כלומר, בערב המלחמה בין רוסיה ותורכיה. לפיכך יצאה ביום 1 במאי 1776 גזירת המלכות על כל הקהילות בב׳, שלא לקבל להבא מהגרים יהודיים ושלא להכיר עוד טחנות ומשרפות יי״ש ליהודים, שבאו לארץ אחר 1768. באוגוסט 1776 הוכרז על מפקד של היהודים בארץ לפי פרנסותיהם. בין 650 המשפחות שנמנו נחשבו רק 205 ל„בנות הארץ״, ואילו 298 משפחות היו מאלו שבאו לב׳ בימי מלחמת רוסיה־תורכיה (1769—1774), ועוד 146 משפחות באו לגור בב׳ רק אחר סיפוחה לאוסטריה. ב1780 נמנו בב׳ 1,069 משפחות יהודיות. ועדה ממשלתית בראשותו של הגנראל אֶנְצֶנְבֶּרג (1781) הציעה לרכז את רובם של היהודים בשלוש הערים הראשיות, ולהתיר את הישיבה בערי־השדה ובכפרים רק לאותם היהודים, שהתחייבו לעסוק בחקלאות, וכן ליהודים אמידים, שישבו בב׳ קודם 1769. המלצותיה של הוועדה אושרו ע״י „מועצת־המלחמה״, ובפברואר 1782 התחילו בביצוען. כן נגזר, שרק יהודים שעוסקים בחקלאות יקבלו התר־נישואים. באביב 1783 חולקו היהודים לשלושה סוגים: עובדי־אדמה, בעלי־מלאכה, ובעלי־עסקים; ויהודים, שנכללו בסוג הראשון, אך לא עסקו בעבודת־האדמה בפועל, נתחייבו בגירוש. בדרך זו צומצם מספרם של היהודים ב1785 עד ל175 משפחות. ב1788, כתוצאה מהגירה לארץ מגאליציה, עלה מספרם שוב ל360 משפחות; ולאחר שבוטלה הגזרה בדבר הגבלת הנישואים עלה מספרם ל525 משפחות (1791). ב1810 נגזר גירוש חדש, שאחריו נשארו בארץ רק כ500 משפחות; מאז ואילך רופכו הגזירות בהדרגה. מ1816 נהגו לתת ליהודים התרי־ישיבה וחילקו אותם לשני סוגים: „ותיקים״, שישבו בב׳ קודם 1786; ו„חדשים״, שקיבלו את זכות־הישיבה בארץ על יסוד חוקים ותקנות שונים.

הגורם לזרם ההגירה מגאליציה לב׳ היה ההבדל בשיעורי המיסים, שנתחייבו בהם היהודים בשני המחוזות. המכס על בשר כשר והמס המיוחד על נרות־שבת, שהיו נהוגים בגאליציה, לא היו נהוגים בב׳. מכס הבשר הכשר הונהג בב׳ רק ב1824, ועד 1830 לא גייסו בב׳ לצבא. בשנות השלושים למאה ה19 היו בב׳ 1726 משפחות יהודיות. מ1848 ואילך נתרבו היהודים בכל חלקי־הארץ ובאיזורים הכפריים; ב1880 היו בכל ב׳ רק 11 כפרים, שבהם לא ישבו יהודים. ב1890 מנתה האוכלוסיה היהודית בב׳ כ90,000 נפש.

החוקה של ה4 במארס 1849 העניקה ליהודים שיוויון זכויות אזרחי ומדיני, שניטל מהם זמנית לאחר־מכן. חוקת המדינה מן ה21 בדצמבר 1867 העניקה ליהודים זכויות־אזרח שלמות והתירה להם לרכוש מקרקעים. שיווי־הזכויות המדיני הביא עמו גם עליה בחייהן התרבותיים והחברותיים של הקהילות היהודיות. ב1855 נוסד בצֶ׳רנוביץ בית־הספר היהודי הראשון לנערים ונערות, וב1873 הותר לילדי־ישראל ללמוד בבתי־הספר הממשלתיים, שהיו פתוחים לבני כל הדתות.

בימי השלטון האוסטרי עמד בראש האוכלוסיה היהודית „קהל״, שהוענקה לו סמכות שיפוטית; ראש־הקהל היה נבחר לכל ימי־חייו. הבחירות הראשונות למוסד זה נערכו ב1782. הצו המלכותי מן ה27 במאי 1785 קבע את מסגרת אירגונם של יהודי ב׳: בצ׳רנוביץ ובסוצ׳אווה נקבעו „ראשי־קהל״, שלהם היו כפופות הקהילות היהודיות בשאר חלקי־הארץ; אך במרוצת־הזמן נפטרו הקהילות ממרות זו ונעשו עצמאיות. חוקת־המדינה של 1867 העניקה לקהילות אוטונומיה תרבותית; הן היו רשאיות לבחור את מוסדות־ההנהלה שלהן, לקבוע את תקציביהן, להטיל מיסים על

חבריהן ולגבותם. רבה של צ׳רנוביץ היה נחשב לרב המחוזי של ב׳.

בסוף המאה ה19 הופיעו הצירים היהודיים הראשונים מבני ב׳ בפארלאמנט האוסטרי. בעשור האחרון של המאה נתעוררה בב׳ תנועה יהודית־לאומית. ב1891 הוקמה בצ׳רנוביץ האגודה האקדמאית הראשונה: „החשמונאים" (ע"ע אֶבְנֶר, מאיר), אחר־כך הוקמו האגודות „צפירה", „אמונה", „חברוניה". לאחר שיהודי ב׳ הוכרו ב1911 כחטיבה לאומית נפרדת, יוצגו בבית־הנבחרים של ב׳ ב10 צירים.

יהדות־ב׳ נטלה חלק בראש בתעשיה ובמסחר של הארץ. אנשי־כלכלה יהודיים הקימו את תעשיית־העץ (ברון פופר, האביר מאכס פון אנהאוך) ותעשיית־המלט (עמנואל אכסלראד) ובנו מסילות־ברזל (עמנואל זיפר). בין אלפי המשפחות היהודיות שעסקו בחקלאות קודם 1914 היה חלק ניכר של בעלי אחוזות גדולות. מעמדם של בעלי־המלאכה היהודיים שיגשג, וענפי־מלאכה אחדים (כגון פחחות) היו ענפים „יהודיים" טהורים. אחר מלחמת־העולם I באה ירידה במצבם של היהודים הן בחקלאות והן במלאכה.

בחייהם התרבותיים של יהודי־ב׳, שעמדו בימי השלטון האוסטרי בשפל־המדרגה, היתה ניכרת ביותר השפעתם של היהודים שבאו מפולניה ומאוקראינה. בתחילת המאה ה19 עמד בראש יהודי ב׳ הרב חיים טירֶר, הקרוי צֶ׳רנוביצֶר, וסביבו נתלכדו החסידים, שהיו עד ימיו מחוסרי מנהיגות. לאחר מכן נתבססו בב׳ צאצאי ר׳ ישראל מרוז׳ין, בסאדאגורה ובבויאן. שושלת־צדיקים אחרת, שמוצאה מקוסוב, השתקעה בוויז׳ניץ ונקראה על שמה של עיר זו. תנועת־ההשכלה מצאה בב׳ קרקע פוריה, אך לא הצמיחה מנהיגים ויוצרים. פעילותו של נתן בירנבאום עוררה הדים בב׳; כל כתביו, שיצאו כאן, תרמו הרבה לחינוכם של ההמונים היהודיים. בירנבאום הוא שיזם את כינוסה של ועידת היידישיסטים בצ׳רנוביץ ב1908.

מן העיתונים היהודיים, שיצאו בב׳, יש להזכיר את ה Ostjüdische Zeitung (גרמנית, 1919—1938), ה-Neue jüdische Rundschau (גרמנית), „די נייע צייטונג" (יידית), „ארבייטערצייטונג" (ידית) וה Bukowiner Volkszeitung (גרמנית), שכולם יצאו בצ׳רנוביץ. בהשפעת התנועה הלאומית נוצרה גם אגודת „שפה עבריה", שהקימה וקיימה רשת ענפה של בתי־ספר עבריים בכל חלקי ב׳. ה„בונד" ו„פועלי ציון" קיימו בתי־ספר מקצועיים. קהילת־צ׳רנוביץ קיימה בית־ספר עממי יהודי, שלשון־ההוראה בו היתה רומנית, והעברית — לימוד־חובה.

עם התפוררותה של הקיסרות האוסטרית הוקמה בב׳ „מועצה לאומית יהודית" (1918), שבה השתתפו כל המפלגות היהודיות והשלטונות הכירו בה כנציגות היהודית העליונה; אך מועצה זו נתפרקה לאחר זמן קצר. רוב רובה של יהדות ב׳ היתה מאורגנת ב„אגודה היהודית הלאומית", ושיגרה את נציגיה למוסדות המחוקקים, הן בימי השלטון האוסטרי והן בימי השלטון הרומני. נוסף על אירגון זה היתה קיימת גם מפלגת ה„בונד".

עם סיפוחה של ב׳ לרומניה אחר מלחמת־העולם I נעשו יהודי־ב׳ שותפים לגורלם של שאר יהודי רומניה בתקופת־העצמאות שלה (ועל כך ע"ע רומניה). ב28 ביוני 1940 נכבשה ב׳ הצפונית, עם בירתה צֶ׳רנַאוּטי, ע"י הצבא האדום וסופחה לרפובליקה של אוקראינה המערבית. כל נכסיהם של היהודים הוחרמו והולאמו ללא פיצויים, ובעליהם־לשעבר נעצרו והוגלו. כך הוגלו לסיביר מאיזור זה ב13 ביוני 1941 3,800 יהודים, ביניהם כמעט כל הצירים היהודיים; רובם נספו ברעב, בקור ובעבודת־פרך. ביולי 1941 נכבשה ב׳ הצפונית ע"י הצבא הרומני והגרמני. באוכלוסיה היהודית נערך במשך שלושה ימים טבח ע"י החיילים המשתוללים; באיזורי צֶ׳רנאוטי וסְטרוז׳יניץ קיפחו את חייהם כ5,000 יהודים. על היהודים, שנשארו בחיים, הוטל עוצר־בית במשך 21 שעות ביממה; הונהג „אות־הקלון" הצהוב; הוחרמו הנכסים; נאסרה כל התעסקות במקצוע ועבודה; נגזר על התפילה בציבור; הוטלה עבודת־כפיה, מתחילה ללא כל פיצוי ואח"כ תמורת תשלום זעום.

ב11 באוקטובר 1941 הוקם הגטו בצ׳רנאוטי ולאחר ימים מועטים הועמסו 40,000 יהודים מצ׳רנאוטי ועוד 35,000 יהודים מב׳ הדרומית על קרונות־בהמות והוסעו דרך תחנות־הגבול אטאקי ומַרגולֶשט שעל גדות נהר־דנייסטר אל טראנס־דנייסטריה. התנאים הסאניטאריים היו איומים, התזונה בלתי־מספקת, עבודת־הפרך למעלה מכוח־אדם; כ50% מן המוגלים נספו. הוקמה תנועת־מחתרת בביתו של ראש עירית צ׳רנאוטי, ד"ר טראיאן פופוביץ׳, והודות למאמציו של אדם זה, וכן של ד"ר פילדרמן בבוקארסט, ניצלו מגירוש ברגע האחרון ממש כ20,000 מיהודי צ׳רנאוטי; 5,000 הוגלו במחצה הראשונה של 1942. חלק מהם, שהוגלה אל מעבר לנהר בוג, נרצח שם ע"י אנשי הצבא הגרמני.

ב1943 עלה בידם של כמה עסקנים יהודיים להעביר לבוקארסט את הפליטים היהודיים מפולניה, שישבו בצ׳רנאוטי כשהם מתחפשים כנוצרים, ולפתוח בהחזרת הילדים מגולי טראנס־דנייסטריה; פעולות־הסעד מומנו בעיקר ע"י ה„ג׳וינט". בצ׳רנאוטי, שמנתה קודם המלחמה כ60,000 יהודים, נשארו רק כ200 משפחות, שבניהן ישבו במאסר רוסי. ב1951 נמצאו בב׳ כולה כ16,000 יהודים, שברובם הכריע נרשמו לעליה לישראל.

מ. רייפר, מסע המוות, תל־אביב 1946. Spleny, *Beschreibung der Bukowina*, 1893; Polek, *Statistik des Judentums in d. Bukowina (Statist. Monatsschr.*, 1889); Kaindl, *Die Juden in der Bukowina*, 1901; S. Kassner, *Die Juden in der Bukowina*, 1917; M. Reifer, *Ausgewählte historische Schriften, Dokumenten-Sammlung*, Cernăuţi, 1938.

מ. ר.

בּוּקוֹלִית, סִפְרוּת, ע"ע פַּסְטוֹרַלָה.

בּוֹקַז׳, מַנוּאֶל מַרְיָה בַּרְבּוֹסָה דוּ — Manuel Maria Barbosa du Bocage — (1765, סֶטוּבּאל — 1805, ליסבון), משורר פורטוגיזי. חייו, כחייו של המשורר קַמוֹאֶנְשׁ, שב׳ העריץ אותו הערצה עמוקה, היו הרפתקה ארוכה ומעניינת אחת. ב׳ קיבל חינוך הומאניסטי, אך ב1779 הצטרף לגדוד של חיל־רגלים וזמן קצר לאחר מכן נכנס לאקאדמיה המלכותית הימית. ב1786 יצא להודו ומשם לסין. לאחר שעברו עליו הרפתקות מרובות חזר לפורטוגאל ב1790. בליסבון השתייך לחוג של Nova Arcadia (ארקדיה החדשה); מתוך חילוקי־הדעות, שפרצו בחוג זה בינו ובין מַסֶדוֹ (ע"ע), חיבר ב׳ מספר של סאטירות, שנמנות על כתביו החריפים ביותר. מתחילה התייחס באיבה למהפכה הצרפתית וחיבר שיר

על מותה הטראגי של המלכה מארי אנטואנט, אך לאחר זמן שינה את דעתו ותמך במהפכה, וכשנתפרסם חיבורו („אשליית־הנצח המבהלת" A pavorosa illusão da eternidade) נכלא (1796) בבית־הסוהר של לימואירו (Limo-eiro), ומשם הועבר לבתי־הסוהר של האינקוויזיציה. משנשתחרר חיה חיי־עוני עד שמת.

ב׳ חיבר סונטות, אודות, שירים, פזמונים, קינות, מכתבים, שירים אנאקראוניים (anacreonticas), משלים, שירי־גינוי ושירי־פולמוס נועזים, ועוד. ידועות ביותר הסונטות שלו. מבעד לצורה החיצונית של שיריו, הכתובים בסיגנון ה„ארקאדי" והקלאסיציסטי, שהיה נהוג בזמנו, משתקפים כמה יסודות אישיים כנים; ולפרקים אף יָצַר יצירות מלאות חיים ורגש, כגון הסונטה Meu ser evaporei na lida insana („ישותי נמוגה במלחמת טרוף"), שהיא מעין ביטוי סוכם לאכזבת חייו ולהשלמתו הסופית עם מצבו. ב׳ גם תירגם בכשרון מרובה כתבים של כמה משוררים וסופרים, בין השאר של אובידיוס, וֶרגיליוס, טאסו, רוסו, וולטר, וכן (כשהיה מחוסר־אמצעים) כמה חיבורים בוטאניים של החוקר וֶילוסו. הוא גם ניסה את כוחו בחיבור מחזות. Ericia ou a Vestale הוא מחזה מכוון נגד הקנאות הדתית ונדרי־הנזירות. ביחוד הצליח ב-Elogios dramaticos (1801) — דו־שיחים בין דמויות אלגוריות.

נראה, שמשום אורח־חייו הבוהמי לא הגיע כשרונו הפיוטי של ב׳ למלוא־גילויו. אעפ״כ לא זכה שום משורר פורטוגיזי אחר קאמואנש להכרה בין בני־ארצו כב׳. — המהדורה השלמה ביותר של שיריו היא זו שיצאה בליסבון ב-1806—1814.

A. M. Baptista, *B. e os contemporaneos*, 1897; Th. Braga, *B., sua vida e epoca litteraria*, 1902²; Olavo Bilac, *B.*, 1917.

ק. ר.־ג.

בוֹקִיצְיָה, ע״ע אוֹלְמוּס.

בּוֹקָלִינִי, טְרָיָנוֹ — Traiano Boccalini — (1556, לוֹרֵטוֹ, איטליה המרכזית — 1613, ויניציאה), סאטיריקן וסופר מדיני איטלקי. ב׳ למד בפאדובה וברומא, שבה נכנס בצעירותו לשירות האפיפיור, ובשירות זה נשאר עד שמת. הסיפור, שלפיו הורעל ע״י הספרדים כנקמה על השנאה, שהביע להם בספריו, הוא, כנראה, מחוסר־יסוד.

בספרו „פירושים על קורנליוס טאקיטוס" (Commen-tarii sopra C. Tacito) מותח ב׳ ביקורת חריפה על העקרון היסודי של האבסולוטיזם, שלפיו מותר לשליט גם לבצע פשעים, שהם נדרשים מטעמים מדיניים (Ragion di Stato). ב׳ שולל עקרון זה, שמקורו בתורתו של מַקְיָוֶלִי (ע״ע), גם מטעמי מוסר ודת וגם מנקודת־מבטה של חכמת־המדינה. בשלטונם של הספרדים, שמשלו אז באיטליה, ראה ב׳ התגלמות של העקרון הנזכר, ומשום כך כיוון נגדם את חיצי־ביקורתו.

בבעיות מדיניות דן ב׳ גם בספר אחר שלו, La pietra del paragone politico (ניתרגם לאנגלית — The Poli-ticke Touchstone, 1674 — ולצרפתית). ספרו העיקרי, ה„ידיעות מהר פַּרְנַסוּס" (Ragguagli di Parnaso), הוא סאטירה חריפה על המוסר של בני־זמנו ועל השקפותיהם הספרותיות והאסתטיות של סופרי־דורו. בסאטירה זו מופיע ב׳ כ„עיתונאי", שה־זמן למלכותו של אפולון, ובה נידונים הסופרים הגדולים של העת העתיקה והמבקרים הספרותיים של זמנו. אמנם הדעות, שהביע ב׳ בספר זה, לא היו מקוריות ביותר, ורק פה ושם אפשר להבחין בו בנצנוצי־רעיונות חדשים, שיוצאים מתחומה של ה„פואטיקה" האריסטוטלית, שהיתה מקובלת אז באיטליה; אבל מאחר שבזמנו של ב׳ עדיין לא היתה עיתונות ראויה לשם זה, היה בה, בצורה זו של פארודיה „עיתונאית", חידוש גדול, ובמשך המאה ה-17 נתחברו חיקויים מרובים לפארודיה זו באיטליה ובשאר ארצות־אירופה. — ההוצאה האחרונה והמתוקנת של כתבי־ב׳ הסאטיריים יצאה ב-1912 בתוך הסידרה של "Scrittori d'Italia".

F. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 1929²; B. Croce, *Storia dell'età barocca*, 1930; A. Rinaldi, *T. B. e la sua critica letteraria*, 1933; L. Firpo, *Ragguagli di Parnaso e scritti minori di T. B.*, 1948.

י. ב. ס.

בּוּקָנִירִים אוֹ פְלִיבּוּסְטִירִים (באנג׳ buccaneers; בצרפ׳ boucaniers, flibustiers), שמם של שודדי־ים במאה ה-17. השם ב׳ בא מן המלה האינדיינית „בּוּקָן" — מעין אַסְכָּלָה עשויה עץ, שעליה היו האינדיינים מייבשים בשר. מוצאה של המלה פליבוסטירים אינו ידוע; יש מקשרים אותה במלה הצרפתית flibot (באנגלית — fly-boat) — ספינה קלה ומהירה.

מטרתם של הב׳ היתה לשבור את המונופולין של הספרדים על המסחר עם אמריקה הדרומית והמרכזית ועם האיים העשירים של הים הקאריבי (ע״ע אמריקה, עמ׳ 186) ולזכות בחלק ממסחר רב־רווחים זה. במשך 70 שנה הצליחו לגרום נזק מרובה למסחרם של הספרדים.

בוקאניר מסאן דומינגו

ב1625 כבשו שודדיים צרפתיים את האי העזוב סט. כריסטופר או סט. קיטס (Saint Christopher, Saint Kitts), מזרחית לפורטוריקו. לאחר שהספרדים גירשו אותם משם ב1629, עברו לאי טורטוגה (Tortuga), שמצפון להאיטי, ולחלק הצפון־מערבי של האיטי. מספרם הגיע לפעמים ל2,000 והיו להם מנהיגים מוכשרים ועזי־נפש, שאירגנו אותם לחברה מֵעין מדינה, שהיתה מושתתת על משמעת חזקה. חלק מהם היה עוסק בציד של עדרי־הבקר הפראים ובמכירת־עורות; השאר היו עורכים מסעות־שוד נגד הערים בחופה הצפוני של דרום־אמריקה ובחופה של מכסיקו והיו נוהגים בנתקפים מתוך אכזריות נוראה. הב' עסקו במסחר־סתרים מסועף: מבריחים צרפתיים, אנגליים, הולאנדיים קנו את שללם והביאו להם רובים, תחמושת ומצרכים אחרים.

הרפתקנים מאומות הרבה הצטרפו אליהם וב1660—1680 הגיע תקפם לשיאו. ב1670/1 חצה הבוקאניר האנגלי הנרי מורגאן את מיצר־פאנאמה, והוא ואחרים שדדו בשנים שלאחר מכן את הערים שבחופיהן של פֶּרוּ וצ'ילֶה. המושלים האנגליים והצרפתיים (בג'אמאיקה ובאיים אחרים) עזרו להם בסתר.

המלחמה בין אנגליה וצרפת (1689—1697) שמה קץ לפעולתם המשותפת של אנשי שתי האומות, ואחד שלום רייסוויק (Ryswijk; 1697) הפסיקו האנגלים והצרפתים כאחד לתמוך בב', ואף סייעו לספרדים בהכנעתם. מתוך כך נעלמו הב' בתחילת המאה ה18 מן הים הקאריבי וממפרץ־מכסיקו ורק שרידים מהם עוד נמצאו זמן־מה באיי בַּהֲמָה.

A. O. Exquemelin (Oexmelin), *De Americaensche zee-roovers* (הולאנדית: שודדי הים האמריקנים), 1678 (*The B. of America*, 1951 :בתרגום אנגלי); C. H. Haring, *B. of the West Indies in the 17th Century*, 1910; A. Sternbeck, *Flibustier und Bukaniere*, 1927; H. Malo, *Corsaires et Flibustiers*, 1932.

א. מ. י.

בּוֹקַצ'וֹ, גִ'וֹבַנִי — Giovanni Boccaccio — (1313, פאריס — 1375, צֶ'רטאלדו, על־יד פירנצה), סופר איטלקי.

חיין. אביו של ב' (שמו היה בוקאצ'ינו) היה בן למשפחת־איכרים מצֶ'רטאלדו, שהשתקע כסוחר וכבאנקאי בפירֶנְצֶה. כששהה בפאריס לצרכי־מסחרו פיתה צרפתיה צעירה ממשפחה טובה בשם ג'ובאנה (דה לַה רוש?), וזו ילדה לו בסוף שנת 1313 את ב'. אך בוקאצ'ינו עזב אותה לאנחות וחזר לפירנצה. כאן התחתן, ולאחר שג'ובאנה העגונה מתה ביגונה, ציווה להעביר אליו לפירנצה את הילד החלוש וגידלו בביתו. ב' הקטן סבל הרבה מאמו־חורגתו (ב„פילוקולו" ו„אמֶטו", שניים מכתבי־נעוריו, שבהם הוא מספר על ילדותו, הוא מביע את אהבתו לאמו „האצילה והתמימה" ואת רוגזו על אביו „הגס, המֵצֵר שבועתו"). הילד הראה נטיה עזה לשירה ולחיבור־ספרים ורכש לו ידיעה מרובה בלאטינית, אך אביו, שרצה לעשותו לסוחר, העביר את ב' העלם בשנת 1328 לנאפולי והכריח אותו ללמוד שם כמה שנים מסחר ומשפטים, עד שב', שבילה הרבה זמן עם מלומדים וסופרים (ביניהם, כנראה, המשורר צ'ינו דה פיסטויה, ע"ע, ידידם של דאנטה ופטרארקה), פרק את עול־אביו (כשהיה בן 23) והתמסר כולו לשירה ולספרות. בתקופת שהייתו בנאפולי גם הירבה ללמוד את המשוררים הלאטיניים והיה מן הראשונים באיטליה, שרכש לו ידיעה מסויימת של יוונית — מה שהגביר את נטייתו לספרות, וכן גברה נטיה זו בהשפעתה של אהבה סוערת, שנמשכה ארבע שנים (1336/40) ושממנה קיבל השראה לשירים מרובים ולשבעת הרומאנים שלו בפרוזה ובחרוזים, שחיבר קודם ל„דקאמרון" (Filòcolo, Filòstrato, Teseida, Ameto, Fiammetta, Amorosa Visione, Ninfale Fiesolano). אהובתו היתה בת־אצילים יפה, עליזה, קלת־דעת, מריה ד'אקוִינו (1313—48), בת־ממזרת של רוֹבֶּרט ד'אנז'ו, מלך נאפולי; מריה — שב' כינה אותה Fiammetta („להבה קטנה") — נכנעה עד מהרה להפצרות־האהבה של המשורר, ואף קֵרבה אותו לחצר־המלכות העליז והמושחת (שבו סיפר ב', כפי המשוער, לראשונה כמה מן הנוֹבֶלות המפולפלות שב„דקאמרון"), אבל לאחר ארבע שנים ההליפה אותו במאהבים חדשים. באותו זמן

ג' בוקאצ'ו. רישום־עט בכ"י של „פילוסטראטו", הספריה הלאומית, פירנצה

(1340) קרא אותו אביו, שירד בינתיים מנכסיו, חזרה לפירנצה, ומאז בילה בה ב' את רוב שנותיו, עד גיל־העמידה, כסופר ומשכיל, שתהילתו הלכה וגדלה. מפני־כן נתכבד כמה פעמים בחבֵרות בוועדות עירוניות ובשליחויות־חוץ. אנו יודעים למשל על נסיעותיו לנאפולי (לשם משא־ומתן עם המלכה ג'ובאנה), לטירול (כ ambaxiator solennis, ציר ראשי, לשם משא־ומתן על ברית צבאית עם הדוכס לודוויג מבאווריה), לרַוֶנָה (כדי להביא לבתו של דאנטה המנוח, הנזירה בֶּאטריצֶ'ה, מתנה מעיר־מולדתו של המשורר), לפאדובה (כדי להציע לפֶטרארקה משרת־פרופסור בפירנצה, ומאז נתקשרה בין פטרארקה וב' ידידות, שנמשכה עד סוף־ימיהם); כן היה ב' שלוש פעמים, ב1354, 1365 ו1367, שליח

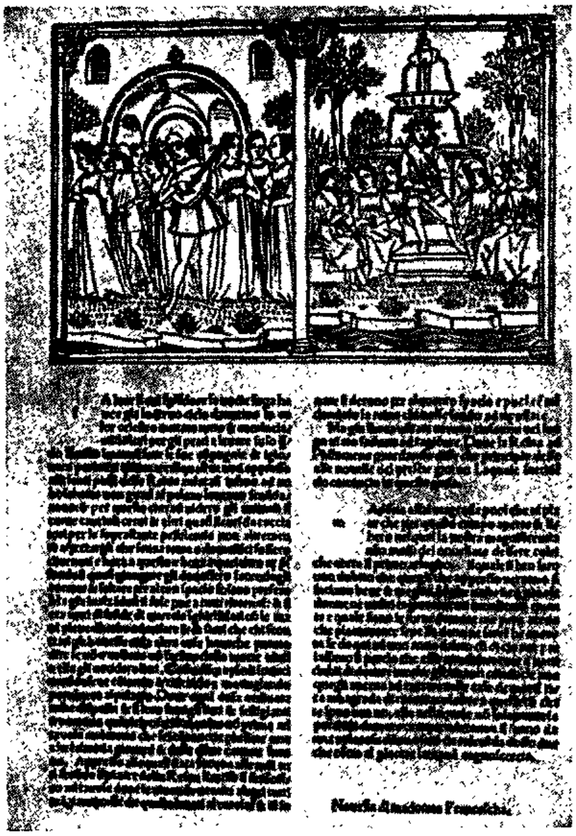
אל האפיפיור באַוִיניוֹן וברומא. לדברי ב', בהקדמה ל„דקאמרון", היה בפירנצה ב1348, כש„המות השחור" פקד את העיר (בין קרבנותיו היתה פִּימֶטָה, וכן גם לַאוּרָה, אהובתו של פטרארקה). כתיבת ה„דקאמרון" התחילה, כנראה, עוד באותה שנה; את הפרקים על שלושת ה„ימים" הראשונים כתב בתחילת שנות החמישים, ואת הפרק הכולל את סיפורי היום העשירי סיים ב1353.

עם סיומה של יצירה זו הגיע ב', בגיל ה40, לשיא־בגרותו כאמן וכאדם. אולם באותם הימים התחיל מתהווה בו שינוי נפשי, שהלך והעמיק: ב' העליז והאפיקורסי, שוחר־השירה, חובב־הבדיחות, אוהב־הנשים, המרבה וממהר בהתאהבויות, הכובש והשוכח, השקוע כולו בעולם הזה, הלועג לכמרים ולנזירים (ואפשר, אף לדת בכלל), קיצורו של דבר: ב' השמח בחלקו והשלֵו בנפשו (Johannes Tranquillitatum, „ג'ובאני איש־המנוחות" קראו לו ידידיו) הפך במחצה השניה של חייו לבעל־תשובה נרגן ועצוב, מר־רוח במקצת, דואג לגורלו בעולם הבא, שונא נשים, שולל את ספריו הקודמים כ„חטאי־נעורים" (ואת ה„דקאמרון" יותר מכולם) ופונה לכתיבה למדנית, כשרה למהדרים.

סימן ראשון לשינוי זה היה הרומאן האוטוביוגראפי Corbaccio („העורב", 1354), שחיבר בסיגנון נאטוראליסטי חדש, עָקצני ומצליף. ברומאן זה, שהוא מיוסד על מעשה שהיה — מעשה באלמנה, שנועזה לדחות את אהבתו של המחבר - - מגיב הסופר הדון ז'ואן על כשלונו לא בצחוק ומתוך טוב־לב, כמו שהיה מגיב קודם לכן — קודם שחלפה שעת־כיבושיו — על כשלונות כאלה, אלא בסיפור־פלסתר, ברומאן־סאטירה שנון (שהוא, דרך־אגב, תעודה שופכת אור על שחיתות־המידות ששלטה אז בפירנצה), ובו הוא מקטרג לא רק על אותה אשה־עורב, על כִּעורה ורשעותה, אלא גם על האשה בכללה, שבמאמציה ללכוד את הגבר אינה נרתעת מפני שום מעשי־ערמומיות ואף לא ממעשים, שמהם צפויה סכנה לחייו.

המשבר הנפשי, שעבר על ב', הגיע לשיאו באביב 1362, כשביקר אצלו נזיר אחד, שניבא לו ששעת־מותו קרובה ועורר אותו לתשובה. פחד־המוות זיעזע את ב' כל־כך, שהחליט לשרוף את כל כתביו ולהסתלק גם מחקירותיו ההומאניסטיות, אלא שמכתב אצילי ונבון של ידידו פטראקה, שב' פנה אליו במבוכתו בבקשת עצה, הרגיע אותו במקצת, ומתוך כך נמנע ב' משריפת ניירותיו ושבירת קולמוסו. ואולם סיפורים לא כתב עוד, ולכל ספריו שחיבר מאז יש אופי הומאניסטי בלבד; כל הספרים הללו, חוץ ממסה על חייו של דאנטה ופירוש (בלתי־גמור) ל„קומדיה האלוהית", נכתבו לאטינית, ורק אחד מהם, „שירת רועים" (Bucolicum Carmen), נכתב בחרוזים.

בשלוש־עשרה שנותיו האחרונות כמעט שלא ידע שלוַת־נפש, ועפ"ר סבל מעוני, מחלות, רגשי־חרטה ומרה שחורה, אע"פ שגם בתקופה זו, כמו קודם לכן, נמסרו לו מזמן לזמן תפקידי־כבוד בפירנצה ובמקומות אחרים; מאושר ממש היה רק במשך שלושה חדשים (בסוף 1362), שבהם בילה בוויניציאה כאורחו של פטראקה, שב' העריץ אותו ושעמו ישב שבת־אחים ונשתעה בלימודים ושיחות על דברים, שעמדו ברום־עולמם. את רוב ימיו בילה בבדידות בעיירה ההררית החמודה צֶ'רטאלדו, לא הרחק מפירנצה; שלוש פעמים נסע לנאפולי, אך כל פעם התאכזב מתקוותו למצוא בה תומכים,

דף מתוך ההוצאה המעוטרת הראשונה של ה„דקאמרון", ויניציאה 1492

ובדומה לזה אירע לו בביקורים בערים אחרות, שאליהן הוזמן ע"י אחדים מחובבי ספריו הלאטיניים, שבכתיבתם התמיד. התרוממות־רוח מחודשת גרמה לו הזמנה, שקיבל מעיריית פירנצה, ב1373, לבוא ולפרש בהרצאות־קבע, יום־יום, בכנסיית באדיה (Badia), את ה„קומדיה האלוהית", ואולם לאחר שהשמיע, בששים הרצאות בחורף 1373/4, פירוש מצויין (שנשתמר ויצא לאור בימינו) לשבעה־עשר הפרקים הראשונים של ה„תופת", הפסיק את הרצאותיו מפני שנעלב מטענותיהם של כמה אזרחים, שהשפיל, כביכול, את כבוד הפואֶמה הקדושה במה שפירש אותה בפני עם־הארץ. מדוכא וחולני חזר לצ'רטאלדו, שבה נפטר ב31 בדצמבר 1375, כשנה אחת אחר פטרארקה. הוא נקבר בכנסיית צ'רטאלדו, ומצבתו, הקיימת עד היום, קושטה בפסל נאה של דיוקנו. כתובת־המצבה, שהוא עצמו חיבר, כוללת ארבע מלים, שבהן ביקש המשורר־ההומאניסטן לסַכֵּם את עיקר־השגו: Studium fuit alma poesis („משנתו היתה השירה הנעלה"). ברור הדבר, שלא עלה על דעתו, שעיקר ירושתו לדורות הבאים לא היה אחד מחיבוריו הפיוטיים, אלא ספר, שבו נשתקפה המציאות של זמנו כמות שהיתה ושהיה הראשון מסוגו בספרות העת החדשה — ה„דקאמרון".

כתביו המשניים של ב' מתחלקים לחיבורים למדניים (כולם, זולת האחרון — בלאטינית) ולסיפורים (כולם באיטלקית).

א) החיבורים הלמדניים: 1) Bucolicum Carmen הוא מחזור של שש־עשרה אקלוגות, שיש בהן מהירהוריו ומקורות־חייו; 2) De casibus illustrium virorum („על קורותיהם של בני־אדם מפורסמים"; אנשי־שם, שאיזה אסון

פקד אותם, מאדם הראשון עד פטרארקה, מופיעים לב' בחלום ומספרים לו את קורותיהם); 3) De claris mulieribus („על נשים מפורסמות"; תולדות־חייהן של הרבה נשים, מימי־קדם עד המלכה ג'וֹבאנה מנאפולי); 4) De montibus, silvis, fluminibus („על הרים, יערות ונהרות", מלון גאוֹגראפי); 5) De genealogis deorum („על תולדות האלים", אנציקלופדיה מיתולוגית, ספרו הלמדני והארוך ביותר); 6) "פירוש לקומדיה האלוהית" (למעשה רק לפרקים 1—17 של ה„תופת"); 7) Vita di Dante (חיי דאנטה); 8) Epistolae (איגרות).

ב) סיפוריו: 1) Filòcolo (1335—1340; בסטאנצות; מיוסד בעיקרו על אגדת שני הנאהבים Flore ו־Blanchefleur, שהיתה רווחת ביה"ב); 2) Filòstrato (1338; בסטאנצות; מעשה טרואילוֹס וקריסידה; עיבודו של ב' שימש יסוד ליצירתו של צ'וֹסר על נושא זה, ועיבודו של זה האחרון שימש יסוד למחזה של שיקספיר); 3) Teseida (1341?; בסטאנצות; מעשה בשני ידידים, פַּלַמוֹן וארצ'יטה, שמתחרים באהבתה של אשה אחת; את עיבודו של צ'וֹסר, על פי ב', בשם The Knight's Tale, המחיזו פלצ'ר ושיקספיר בשם Two Noble Kinsmen); 4) Ameto (1341; בפרוזה ובטֶרצינות; על אהבת רועה ונימפה); 5) Amorosa Visione („חזון אהבה", 1342; בטרצינות; ביקור־חלום של המשורר בממלכת־האהבה); 6) Fiammetta (1343?; בפרוזה; רומאן על אהבת ב' ומריה ד'אקוינו); 7) Ninfale Fiesolano (1345?; במשקלים שונים; שוב על אהבת רועה ונימפה); 8) Il Corbaccio, ovvero Labirinto d'Amore („העורב או מבוך־האהבה", 1355; בפרוזה; סאטירה על אלמנה רעה, שב' נתאהב בה, ועל הנשים בכלל). — נוסף על שמונה סיפורים אלה והחיבור על חיי־דאנטה כוללים כתביו האיטלקיים של ב' עוד כמה שירים, איגרות אחדות ואת יצירתו הראשית, ה„דקאמרון".

ה„**דקאמרון**" הוא, בצד „אלף לילה ולילה", קובץ־הסיפורים המפורסם והנפוץ ביותר בעולם, ומחברו, שהעלה ראשון את הנובלה לדרגה של סוג ספרותי חשוב, נחשב לגדול כל הנובליסטים גם אחר הופעתם של Novelas ejemplares של סֶרוַנטס ושל קבצי־הנובלות של קלייסט, גוגול, אדגר אלן פּו, מרימה, מופאסאן, פיראנדלו, ועוד (ע"ע נובלה).

בשביל **השם**, שנתן לספרו, חידש ב' מלה יוונית (כמו בשמות הקודמים: Filòcolo, Filòstrato, Ninfale): „דקאמרון" (באיט' כיום Il Decamerone, בכה"י הראשונים Decameron, בנגינת מלרע), כלו' „מעשי עשרת הימים" (ועל־כן היה צ"ל „דקאהמרון"), לפי דוגמת הספרים בשם „הֶכּסאֶמרון" (מעשי ששת ימי בראשית) מאת באסיליוס הגדול ואחרים (לפי דוגמת ב' קראה המלכה מרגריטה מנאווארה לקובץ סיפוריה בשם „הֶפּטאמרון" וג'ובאני באטיסטה באזילי קרא לקובץ־סיפוריו בשם „פֶּנטאמרון").

המסגרת. למאה סיפוריו — שכוונתם העיקרית היתה, כנראה, להורות חכמת־חיים ונימוסים נאים בדיבור ובמעשים, ללא כל מגמה מיוחדת (לא דתית ואף לא מדינית או חברותית) — קבע ב' מסגרת דומה לזו שמצויה בכמה קבצי־סיפורים מזרחיים, כגון „אלף לילה ולילה" (שלא הכיר) וכמה מעיבודיהם המערביים (שהכיר), ביחוד „ס' שבעת החכמים" (ע"ע סנדבד). מסגרת ה„דקאמרון" (המובלטת לא רק ב„פרולוג" הארוך, הכולל תיאור מצוין של הדֶבר, וב„אחרית־דבר", אלא אף בכל אחד מעשרת ה„ימים" ואפילו, מתוך פקחות חיננית, בכל סיפור וסיפור) באה להעניק למַחרוזת־הסיפורים אחדות ורבגוניות כאחת, גם מצד המספרים המדומים ושומעיהם וגם מצד המוטיווים היסודיים. שבע צעירות (שאחת מהן נקראת פיאמֶטה!) ושלושה צעירים, שמצאו להם בחווילה מוקפת גן פורח מפלט מן הדֶבר המחריב את פירנצה, מבלים יחד עשרה ימים של עליצות־נפש בדברים, שהם עשויים להרחיק מלבם כל זכר של הזוועה, שנמלטו ממנה, וכך הם מחליטים, שנוסף על טיול, משתה, זמרה, מחול ושאר בידורים, יספר כל אחד מהם כל יום סיפור, וכל יום, חוץ מבימים הראשון והתשיעי, נקבע נושא מסויים לסיפורים של אותו יום.

הסיפורים. הנושא לסיפוריו של היום השני הוא הצלה בלתי־מקווה מסכנה, ובולט ביניהם הסיפור האירוני על בת השולטן של בבל, אַלַטיאֵל החמודה והתמימה, שהגורל הטיל אותה לתוך זרועותיהם של שמונה גברים, ולסוף באה אל חתנה טהורה ותמימה (לכאורה) כמו שהיתה קודם שהתחילו הרפתקותיה (II, 7). הנושא של סיפורי היום השלישי הוא השגת דבר בכסף הודות לזריזות, ובולט בו הסיפור של מַזֶטו, הגנן האילם במנזר־נשים (III, 1). הנושא של היום הרביעי הוא אהבה, שממיטה אסון, ובולט בו הסיפור המזעזע על האביר הפרוֹבנסאלי המאכיל את אשתו את לבו של אהובה, הטרובאדור גילֶים די קאבסטאן (IV, 9). הנושא של היום החמישי הוא אהבה ההופכת יגון לשמחה, ובולטים בו סיפור־האימים (V, 8) על הציד מן הגיהינום ואהובתו־טרפו (שבהשראתו צייר בוטיצ'לי מחזור של חמש תמונות נהדרות) והסיפור המפורסם (V, 9) על הנץ (falcone): כשבאה לסעוד על שולחנו הגברת, שהוא אוהב, שוחט צעיר אציל־נפש את אוצרו האחרון, נץ־צַיד יקר — והנה באה האשה לבקש נץ זה דוקה כדי לשעשע בו את בנה הגוסס; כפרס על התנהגותו האבירית הוא מקבל את ידה (תורה הנובלה של פאול הֶיזֶה [ע"ע], המכונה „תורת הנץ", מבוססת על ניתוח מבנהו של סיפור זה). הנושא של היום הששי הוא אמרות נאות ומחוכמות, ובולט בו הסיפור (VI, 10) על נזיר רמאי בשם „אח בָּצָל" (Frate Cipolla), שמציג לעם „שרידי־קדושים" מדומים וממלא את כיסיו בעזרת נאום, שכולו ערמה וצביעות — אחד משיאי האמנות הקומית של ב' (יש שמועה, שסיפור סאטירי זה הוא שגרם לכך, שהכנסיה כללה את ה„דקאמרון" ב„אינדכּס" של הספרים האסורים). הנושא של היום השביעי הוא תחבולות־נשים, ובולט בו הסיפור המבדח (VII, 9) על אשה, שהצליחה לא רק לחטוף שן בריאה מתוך פיו של בעלה, כאות־אהבה ממנה למשרתו, אלא אף לטעום את חיבוק אהובה לעיני בעלה ואעפ"כ להתעות את בעלה עד כדי כך, שלא האמין למראה־עיניו. הנושא של היום השמיני הוא תעלולים מצחיקים, ובולט בו הסיפור על קאלאנדרינו השוטה (VIII, 8), שחבריו מתעתעים בו באמצעות אבן, שעושה את בעליה רואה־ואינו־נראה, כביכול — מה ששימש מופת ליצירות היתוליות מרובות על אותו שוטה בספרות ובתיאטרון של הרנסאנס, ביניהן המחזה המפורסם „קאלאנדריה" (Calandria) של ביבּיֶנה (ע"ע). הנושא של היום העשירי הוא אצילות־נפש, ובולט בו הסיפור האחרון, על גריזֶלדיס (ע"ע) הצייתנית, שזכה לגילגולים מרובים, מימי פטרארקה וצ'וֹסר ואילך; ראוי לציון גם

הסיפור (א, 3) על היהודי נתן, שב' מציגו כמופת לנדיבות וגדלות־הלב. ליום הראשון ולתשיעי לא נקבעו נושאים, כאמור. בראשון בולט (בין כמה סיפורים־היתולים על כמרים) הסיפור המחוצף (והוא הראשון דוקה) על Ser Ciappelletto — נָבָל בן־בליעל, שנערץ אחר מותו כקדוש עושה־ניסים; אגב, בין הסיפורים האפיקורסיים של היום הראשון, יש גם שנים על יהודים אצילים („אברהם היהודי מפאריס" [ו, 2] ו„נתן החכם", כלומר, מעשה „שלוש הטבעות" [ו, 3], ששימש מקור למחזה „נתן החכם" של לסינג), וכן סיפור על אינקוויזיטור, שסוחט כספים מקרבנותיו (ו, 6). בין סיפורי היום התשיעי נמצא, אפשר, הטיפוסי ביותר בסיפורי ב', ותכנו: כיצד צעיר אחד מקבל עליו לעשות כישופים, שיהפכו — לדבריו — את אשתו החמודה של חברו לסוסה — וכמעט מצליח בכך.

אמנותו של ב'. העלילות של רוב הסיפורים שב„דקאמרון" אינן המצאתו של ב'; הוא שאב אותן מקבצי־סיפורים מזרחיים (בעיבודים לאטיניים, כגון „הדרכת המשכילים" — Disciplina clericalis — לפֶטרוס אלפונסי, או איטלקיים כגון Il Novellino), ממעשיות צרפתיות מבדחות (fabliaux), מרומאנים הֶלֶניסטיים, ועוד; בקצת מן הסיפורים משתקפים, ודאי, מעשים שאירעו לב' עצמו או לבני־עירו. אעפ"כ ב' הוא מקורי ביותר הן מצד הסיגנון והן מצד התוכן: את החומר הגלמי הוא מעבד בדרכו שלו, לפי התביעות של אמנות מחוכמת ועדינה. לעומת שאר הנובלות של יה"ב, שהן יבשות, חסרות־צביון וחסרות־מידה, כל אחת מן הנובלות של ב' היא אורגאניזם מושלם. קצתן טראגיות, קצתן רומאנטיות, הרבה מהן שייכות לסוג הקומי, שבו הצליח ב' ביותר; ביחוד יש רבגוניות בציור הדמויות, בניתוח הגורמים הנפשיים, הפועלים בהן, בתיאור הרקע ובדרך־דיבורו של כל אדם בהתאם לאָפיו ומעמדו. „הדקאמרון — אמר קַרדוצ'י — הוא הקומדיה האנושית, כמו ששירו של דאנטה הוא הקומדיה האלוהית". לא לחינם קבע העם האיטלקי לב' דרגה קלאסית, שבה זיכה רק את דאנטה ואת פטרארקה, וציין את תקופתם בכינוי il buon secolo.

ב': דקאמרון, עברית אולסונגר והרטום (עם מסה מאת הרמן הסה), תש"ז; G. B., *Opere volgari complete* (ed. Moutier, 17 vols.; 1827–34, עדיין ההוצאה השלמה היחידה); G. B., *Opere italiane minori* (ed. Zingarelli, 1913); G. B., *Decamerone* (ed. Momigliano, 1948[2]; ed. V. Branca, 2 vols., 1951); G. B., *Rime* (ed. Massera; 1914); G. B., *Opere latine minori; De genealogia deorum; Scritti danteschi*, 6 vols. ("Scrittori d'Italia", 1918 ss.); G. B., *De casis virorum illustr um; De claris mulieribus; De montibus etc.* (רק הוצאות מהמאות ה15–18); G. B., *Gesammelte Werke*, deutsch von M. Krell, 5 vols. (1924); G. Körting, *B.* (גרמנית, 1880); M. Landau, *Die Quellen des Dekameron*, 1884[2]; E. Hutton, *B.* (אנגלית, 1910); G. Gröber, *Über die Quellen des Dekameron*, 1913; H. Hauvette, *Boccace*, 1914; T. C. Chubb, *The Life of G. B.*, 1930; C. Grabber, *B.*, 1952[2] (איטלקית); G. Traversari, *Bibliografia boccaccesca*, 1907.

ח. פ.

בּוֹקֶר (Beaucaire), עיר בלאנגֶדוֹק, בדפארטמנט של גאר שבדרום־צרפת. מספר תושביה כ10,000. — ב' יושבת על הגדה הימנית של נהר רון, מול טאראסְקוֹן שעל גדתו השמאלית. שתי הערים מחוברות זו לזו ע"י שני גשרים נאים. ב' רחוקה 32 ק"מ מן הים וממנה יוצאת תעלת־ב', המחַברת את הרון עם הים (בנמל סֶט — Sète). היא משמשת שוק לסביבה, שמגדלת זיתים וירקות. יש בה תעשיות בקנֶה־מידה קטן. — בתקופה הרומית עמדה במקומה של ב' עיירה בשם אוּגֶרנוּם. השם ב' נזכר לראשונה ב1067 בצורה הלאטינית שלו בֶּלִיקאדרוּם (Bellicadrum). ביה"ב היתה ב' מתחילה בתחומה של בּוּרגוּנדִיָה (ע"ע), אחר־כך בנסיכות פּרוֹבינציאה (פּרוֹבאנס), וב1125 עברה לידי נסיכי טוּלוּז. ב1174 נתקיים בה כינוס של שרים ואבירים, שנתפרסם לדורות בתפארת־חגיגותיו. מ1168 ואילך ידועה ב' כמקומו של יריד שנתי (22—27 יולי), שנהנה מחופש־מכס ואחר 1632 מהנחות־מכס גדולות. ליריד זה היו באים אלפי סוחרים מצרפת ומן המדינות השכנות ואף מחופי אפריקה הצפונית ומאסיה. אחר ביטול המכס הפנימי בצרפת (1790), וביחוד אחר התפתחותה של רשת מסה"ב, פחת ערכו של היריד (שאעפ"כ הוסיף להתקיים עד הזמן האחרון), ומתוך כך נתמעטה גם חשיבותה של ב'.

היהודים בב'. על קיומה של קהילה יהודית בב' אנו למדים מתוך תעודות מן המאה ה12 ואילך. יהודים מב' שרתו את רוזני טולוז כפקידים לענייני־כספים, ויהודי־העיר היו שווים בזכויותיהם לשאר בני־המקום. אחר מותו של הרוזן ריימונד (1195) פרעו הנוצרים ביהודי ב', אבל הדבר לא הביא לידי שינוי במצבם החוקי של בני־הקהילה. רק עם צירופה של לאנגדוק התחתית לצרפת (1229) נשללו זכויותיהם של יהודי ב'. ב1294 קבע להם פיליפ היפה רובע מיוחד; ב1295 פקד לאסור כמה מיהודי־ב' כדי לסחוט מהם כספים. פקודת־הגירוש של היהודים מצרפת ב1306, חלה גם על יהודי ב'. הקהילה נתחדשה ב1315, ושליחים נוצריים ויהודיים מטעם המלך השגיחו על שיבתם של היהודים לעיר. ב1317 נתחייבו יהודי־ב' לשאת את אות־הקלון. בשנים 1340—1368 נשמטו החובות, שנוצרים היו חבים להם, וב1348 העלילו על היהודים, שהם שגרמו למגפה השחורה בעיר, וגירשו אותם מב', אך לאחר זמן קצר הותר להם לחזור אליה. עם גירוש־צרפת ב1394 בטלה הקהילה; רוב המגורשים נשתקעו בפרובינציאה ובמדינת האפיפיור, שהיתה אז בסביבת־אוויניון. רובע־היהודים לשעבר נהרס כולו ב1578. — בגליל ב' היו כ25 קהילות, ביניהן מוֹנפֶּלִיֶה, נִים ופוֹסקְיֶר. במאה ה13 היתה קהילת ב' אחת מן החשובות שבקהילות לאנגדוק. — כשביקר אלחריזי בב' (ב1210 בקירוב) מצא בה משוררים והוגי־דעות. במגדל ב', שבו היה כלוא, סיים ב1321 שמואל בן יהודה ממארסיליה את התרגום העברי של הפירוש הבינוני של אבן רֻשד על ס' המידות של אריסטו. משה בן שלמה מב' תירגם את הפירוש הארוך של אבן רשד על המטאפיסיקה (1342). יליד ב' היה גם המתרגם תנחום בן משה.

G. Saige, *Les Juifs du Languedoc*, 1881; M. Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, 1893, 171, 217, 666; H. Gross, *Gallia Judaica*, 1897, 119–21; Kahn, *REJ*, LXV, 181–95; LXVI, 75–97; G. Caro, *Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte der Juden*, I[2], 1924, 386–90, 510.

צ. ל.

בּוֹקֶרִינִי, לוּאִיגִ'י — Luigi Boccherini — (1743, לוקה — 1805, מאדריד), מוסיקאי וקומפוזיטור איטלקי. אביו, שהיה מפליא לנגן בקונטראבאס, לימד אותו לנגן בצֶ'לו. כשהיה ב' בן 14 עבר לרומא ונתפרסם בה כצ'ליסטן. ב1764 חזר לעיר־מולדתו ובמשך ארבע שנים שימש כנגן בתזמורת־התיאטרון שלה. יצירותיו הראשונות היו אוראטוריות ואופרות, אולם אח"כ הירבה לכתוב מוסיקה קאמרית,

בְּרינְקוֹבְיָאנוּ (Constantin Brâncovenau; 1689—1714) אנו מוצאים בב׳ יהודי, שהיה מכונה Salitrariul, ז. א. מייצר של תומצה חנקנית, שהיא חשובה לייצור של אבק־שרפה. בימי שלטונו של נסיך זה היתה קיימת בב׳ אגודת־אומנים יהודית (שנקראה breasla Jidovilor או nația ovreiască — כלומר, אומה יהודית). בראשה עמד סטארוסטה (זקן). חוץ ממס כולל שילמה האגודה פעם בפעם גם ארנונות יוצאות מן הכלל. כדי לסחוט כספים מן היהודים ציווה סטֶפאן קַנְטֶקוּזינוֹ להרוס את בית־הכנסת של היהודים הספרדיים, ורק לאחר שקיבל מן היהודים סכום־כסף גדול התיר את הקמתו מחדש. אי־הנאמנות של הווֹיְווֹדים הנוצריים עוררה את ה„שער העליון" להחליף את הנסיכים המקומיים בפקידים, שרובם בא מקושטא ונמנה על האצולה הביזאנטית. בעד השגתה של משרה זו היה צורך לשלם סכומי־כסף מרובים, וכדי להחזיר לעצמם את הסכומים שהשקיעו, וכן כדי לצבור במשך ימי־שירותם הון, היו הממונים מטילים מיסים מופרזים על נתיניהם. הממונה הראשון מסוג זה היה מַוְרוֹקוֹרדאטוֹ (1716/30), שעם ידידיו נמנו הרופאים והדיפלומאטים היהודיים דניאל דה פוֹנסֶקָה וטוביה כהן. ב1764 מינה קוֹנסטאנטין רקוֹבִיצָ׳ה (1764/65) חכם־באשי לוואלאכיה, שמקום מושבו היה בב׳. חוזה־השלום של פאסארוֹביץ (1718), שהעניק לנתיני־אוסטריה את הזכות להתיישב בארצות תורכיות, הירבה את מספרם של יהודי־אוסטריה בב׳. הללו, שהיו נקראים Suditţi (בלאטינית subditi — נתינים), היו כפופים למרותו של הקונסול האוסטרי. בתחילת המלחמה הרוסית־תורכית (1768/47) גרמו ליהודים סבל מרובה היַניצ׳ארים. בתקופת הכיבוש הרוסי באו לב׳ יהודים רוסיים ומולדאוויים. בזמן הכיבוש האוסטרי (1789/91) התחילה החברה הגבוהה בב׳ מסתלקת ממנהגי־תורכיה והשתדלה לסַגל לעצמה אורח־חיים אירופי. יבוא דברי־האָפנה האירופיים נעשה ע״י הנתינים האוסטריים, שביניהם היו יהודים לא מועטים. הממונה קונסטאנטין הַנְגֶרְלִי (1797–1799) העניק לבעלי־המלאכה היהודיים זכויות שונות והזמין גם יהודים אחרים להתיישב בוואלאכיה. הודות לתועלת שהביאו היהודים, וביחוד בעלי־המלאכה שביניהם, לנסיכים, לבויארים ולעם, הגיעו חברי אגודת־האומנים היהודית לעיתים קרובות לעמדות חשובות. אבל יחסם הכללי של המוני־העם ליהודים הוסיף להיות שלילי כשהיה. ב8 לאפריל 1801 שדד האספסוף את בתיהם של היהודים והרג 128 מהם. בימי המרד של פַּזְוַנטוֹגְלוּ נגד הממשלה התורכית עזבו הרבה יהודים אמידים את העיר (1802). לאחר שחזרו אליה העלילו עליהם עלילת־דם, ואולם הממונה אִיפְּסִילַנְטִי (1802—1806) דאג לכך, שהכמרים יעמידו את העם על השקר שבעלילה זו. כשפרצה המלחמה הרוסית־תורכית עזב איפסילאנטי את הבירה. בתקופת־המעבר (עד לכניסתו של הצבא הרוסי) התנפל האספסוף על היהודים. בתיהם נשדדו ורבים מהם נהרגו. השאר נתבצרו במקום צר והועמדו לפני הברירה של התנצרות או מוות. הם נגאלו ממצב זה ע״י כניסתו של הצבא הרוסי לב׳. ואולם מצבם בתקופת הכיבוש הרוסי (1806—1812) היה קשה ביותר. הם נתחייבו במיסים כבדים וחיו בפחד תמיד מפני עלילת־הדם. הסטארוסטה של היהודים נאסר לשם סחיטת־כסף. רכושם של אותם מן היהודים הספרדיים, שהיו נתינים תורכיים, נמכר. לאחר שיצאו הרוסים מב׳ (1812) פרץ רעב כבד בארץ. אותה שנה הגיעו לב׳ חיילים תורכיים בלתי־סדירים, ששוטטו ברבעי־ב׳, דקרו ילדים בכידוניהם, טיגנו ואכלו אותם בנוכחותם של הוריהם האומללים. באותה שנה פרצה גם מגפה, שבה מתו כל יום כ300 איש בב׳ בלבד, והמושל השתמש בהזדמנות זו כדי לסחוט כסף מן היהודים, שנאשמו על־ידיו בהפצת־המגפה. בימי שלטונו של גיקה (Ghika; 1834/43) נתבדלו היהודים הספרדיים של ב׳ משאר הקהילות, לאחר שכבר ב1818 הקימו להם בית־כנסת משלהם ויסדו לעצמם בית־קברות נפרד. בימי המרידה של יוון בתורכיה (1821/22) הוטלו על יהודי־ב׳ מיסים גבוהים. הרבה יהודים אמידים ברחו מן העיר והנשארים ביקשו להם מפלט במנזרים. אמנם התורכים החזירו את הסדר על כנו, אולם תביעות־הרכוש המרובות של התורכים, קיבלו אף הן צורה של דיכוי.

אחר חתימת חוזה־השלום של פאריס (1856) ניתנה ליהודים הזכות להשתתף בבחירות לרשויות המקומיות. בסיכסוכים הפנימיים, שפרצו בקהילת־ב׳ בין המתקדמים, ששאפו לתיקונים, ובין השמרנים, נטל חלק פעיל המלבי״ם (ע״ע), שהיה רב בב׳ והתנגד בחריפות למתקדמים. 1866 ביקר בב׳ א. כְּרֶמְיֶה (ע״ע) מטעם חברת כל ישראל חברים. נאומו בבית־הנבחרים הרומני לטובת שיווי זכויותיהם האזרחיות של היהודים נתקבל בתשואות, אך מיד לאחר שעזב את הארץ פרצו מהומות אנטישמיות בב׳ (30 ביוני 1866), וסעיף 7 של החוקה החדשה קבע, שמן הזרים יהיו רשאים להתאזרח רק בני הדת הנוצרית בלבד. ב1870 מינה נשיא אה״ב את הדיפלומאט היהודי בנימין פרנקלין פיג׳וֹטוֹ (Benjamin Franklin Peixotto) כקונסול כללי של אה״ב בב׳, אך הדבר לא מנע מן הממשלה הרומנית מלהשתמט מקיומן של התקנות הברורות שבחוזה־השלום של ברלין (1878) בנוגע לשיווי זכויותיהם של היהודים. ה„אמאנציפאציה הקטנה" של היהודים בוטלה ב1874. ב1887 נערך בב׳ הקונגרס האנטישמי הראשון. הגירת היהודים מרומניה מחמת הרדיפות האנטישמיות המתמידות, נתנה את אותותיה גם בב׳.

עם האמאנציפאציה של יהודי־רומניה אחר מלחמת־העולם I לא פחתה בב׳ התעמולה האנטישמית. באוניברסיטה של ב׳ פרצו בשנות 1922/23 פרעות נגד הסטודנטים היהודיים. וכן הופרעו ההצגות של התיאטרון היהודי. עם אירגונן החדש של הקהילות ברומניה (1921) הרחיבה קהילת ב׳ את פעולתה במקצוע החינוך, בהקמת בתי־חולים מודרניים ובתי־כנסיות. בראש המוסד למדעי־היהדות שבב׳ עמד מ1927 ואילך הרב הראשי ד״ר נֶמירוֹבֶר. התנועה הציונית גברה בב׳ והמוסדות הציוניים קיבלו תמיכה מחוגים רחבים.

עם השתלטותם של חברי „משמר־הברזל" ברומניה (ספטמבר 1940) עבר על יהודי ב׳ גל של פרעות והפקעות. בימי המרד של הוֹרְיָה סימה נגד אנטוֹנֶסקוּ 21—24 בינואר 1941 נשדד הרובע היהודי בב׳ ואח״כ הועלה באש. 120 יהודים נהרגו, אלפי יהודים נאסרו, עונו, ואח״כ הועברו אחד אחד ליער בסביבות העיר, שבו הוצאו להורג. כמה יהודים נהרגו בבית־המטבחיים של ב׳ וגופותיהם, שנחתכו לגזרים, נתלו על ווים ועל־ידם נקבעה הכתובת: „בשר כשר".

ב31 באוגוסט 1944 נכנס לב׳ הצבא הרוסי. ב21 בנובמבר 1944 הוקם בב׳ סניף של הקונגרס היהודי העולמי. מוסדות ה„ג׳וינט", „אוזע" ו„אורט" התחילו בפעולתם בתוך האוכלוסיה היהודית המדולדלת. לאחר שהוועד המרכזי של הרפובליקה העממית הרומנית (R. P. R.) הכריז על הציונות כעל

תנועה בורגנית־רֶאקציונית התנפלו הקומוניסטים על המו־עדונים הציוניים בב׳ ושברו את רהיטיהם. בהתנפלויות אלו נפצעו אנשים משני הצדדים. ההסתדרות לתרבות יידית „איקוף" (אידישע קולטור פעריייניגונג), שנהנית מתמיכת המדינה ושמרכזה בב׳, התחילה בהטפה לקומוניזם בין ההמונים היהודיים.

על גדלה של האוכלוסיה היהודית בב׳ מתחילת המאה ה19 ואילך מלמדים המספרים הבאים: ב1820 היו בב׳ 127 משפחות יהודיות, שמנו 508 נפשות; ב1831 עלה מספרן ל594 (2,376 נפש). ב1848 העריך הקונסול הפרוסי י. פ. נֵיגֶבּאוּאֶר את מספרם של היהודים בוואלאכיה, שרובם ישב בב׳, ל6,000. ב1860 ישבו בב׳ 5,934 יהודים. ב1889 היה מספרם של יהודי־ב׳ 40,000 לערך. ב1894 היו בב׳ 43,000 יהודים. ב1899 פחת מספרם של יהודי ב׳ על־ידי הגירה מן הארץ עד ל40,533. הגירה זו נמשכה עד 1905 ומספרם של יהודי ב׳ הוסיף לִפְחוֹת. ב1912 חזר ועלה מספרם של יהודי ב׳ ל56,000. נדידה של יהודים לב׳ מן השטחים שסופחו לרומניה אחר מלחמת־העולם I העלתה את מספרם של יהודי העיר בשנות 1918—1940 ל60,000 בקירוב.

M. Lattes, *De Vita et scriptis Eliae Kapsalü etc.*, 1869; Lazare Bernard, *Les Juifs en Roumanie,* 1902; Sincerus (Elias Schwarzfeld), *Les Juifs en Roumanie,* 1907; J. Brociner, *Chestiunea Evreilor in România,* 1910; N. Jorga, *Istoria Evreilor in România,* 1912; id., *Istoria comerțului românesc.,* 2 vols., 1915, 1925; I. Antonescu, *Pe marginea prapastiei,* 1912; J. Berkowitz, *La Question des Israélites en Roumanie,* 1925; T. Kreppel, *Die Juden u. das Judentum v. heute,* 1925; T. Kissmann, *The Immigration of Rumanian Jews up to 1914,* in *Yivo Annual of Jewish Social Science,* vol. II–III, 1947–48; M. Carp, *Cartea Neagra. Suferințele Evreilor din România,* 1940–44. Cu o prefata de dr. A. Safran.

ק. ב.

בּוֹר, יסוד כימי, אלמתכתי או מתכתי־למחצה, הראשון לקבוצת־III של המערכת המחזורית (ע"ע אטום).

סמל כימי: B. מספר סידורי: 5. משקל אטומי: 10.82; תערובת של האיזוטופים (ע"ע) B_{11} (81.6%) וB_{10} (18.4%). אך יש סימנים לכך, שיחס זה אינו קבוע גם בב׳ הטבעי. ערכויות: 3, ואולי גם 4 ו5 (?).

הב׳ אינו מצוי בטבע בצורה אלמנטארית, והוא מתקבל מתרכבותיו בשיטות שונות של חיזור או של פירוק תֶּרמי או השמלי (בקשת החשמלית); קשה מאד להכינו בצורה נקיה בהחלט. הוא ידוע בכמה צורות: אבקה אֲמורפית וצורות שונות של גבישים, אבל משוויון הסריג שבהן מסתבר, שאין כאן אֲלוֹטְרוֹפיה (ע"ע) ממש אלא הבדל בגודל־הגרגרים בלבד. הב׳ האמורפי מתקבל בשיטות החי־זור: אבקה חומה־כהה, שמשקלה הסגולי 2.35. הב׳ הגבישי הטהור חסר־הצבע מתקבל בחימום חזק מאד של תערובת של ב׳ בְּרוֹמִידִי ומימן. צורות אחרות של ב׳ גבישי שחור מתקבלות בהתכה של ב׳ עם אלומיניום, אך הללו הן, כנראה, בורידים של אלומיניום. כל הצורות של „ב׳ גבישי" מצטיינות בקשיותן (9); הב׳ ניתך ב$2300°$ ומתאדה ב$3500°$.— בתכונותיו הפיסיקאליות והכימיות דומה הב׳ מכמה בחינות יותר לפחמן — ועוד יותר לסִלִיציום — שבטור IV של המערכת מֲליסודות המתכתיים הבאים אחריו בטור III.

תולדות הב׳. בימי־קדם וביה"ב היתה תרכובת־הב׳ היחידה הידועה — המינראל בּוֹרַכְּס או טִינְקַל, המצוי בימות־מלח באסיה המרכזית (טִיבֶּט); הוא תואר ע"י ג׳אבר (ע"ע). במאה ה16 הובא למערב (ויניציאה) דרך קושטה לצרכי תעשיית־הזכוכית, וכן כחומר־היתוך במֶטאלורגית. ב1702 הפריש ממנו הוֹמְבֶּרג חומר גבישי־מלחי (sal seda-tivum), שהוכר ב1747 ע"י בארון כ„חומצת־בּוראכס". לַוואַזְיֶה (ע"ע) שיער, שזוהי חומצה נגזרת מיסוד לא־ידוע. יסוד זה הוכן לראשונה (בצורה אמורפית) ב1807—1808 ע"י דֵיוִי (ע"ע) באנגליה, ע"י גֵי־לִיסַק ותֶּנַר (Thé-nard) בצרפת וע"י בֶּרְצֶלְיוּס (ע"ע) בשוודיה בשיטת הא־לקטרוליזה של החומצה הבּורית או בשיטות חיזורה או חיזור תולדותיה באשלגן; בצורה נקיה הכין אותו מוֹאַסַן (ע"ע) ב1895. וֶלֶר (ע"ע) ודֶוִיל (Deville) הכינו „ב׳ גבי־שי" (לא נקי) ב1857; גבישים נקיים של ב׳ לא נתקבלו אלא ב1943 ע"י לאוּבֶּנְגַיאֶר (Laubengayer).

ב׳ בטבע והפקתו. שיעור הב׳ בהרכבה של קליפת כדור־הארץ נאמד ב0.001%. סלעי־משקע מכילים כ0.1% B_2O_3, גראניטים — כ0.001%, מי־האוקיינוס — כ15 ג׳ בממ"ע. עד תחילת המאה ה19 היה הטינקאל ($Na_2B_4O_7{\cdot}10H_2O$) מִיַּמּוֹת־המלח של טיבט המקור היחיד של הב׳ ותרכבותיו. בסוף המאה ה18 הוכר, שמי קילוחי־הקיטור (soffioni או fumaruole), שפורצים מכּקורות געשיים באִיטליה המרכזית (טוסקאנה), מכילים כמויות קטנות של חומצה בּורית; בעי־בודם של מקורות אלה — וכן של מחצבי־הטוּרְמאלִין, הנמ־צאים באותה סביבה והמכילים כ3% של חומצה בּורית — התחילו ב1807. ב1865 הוחל בכרייה של הבּוֹרוֹקאלְצִיט ($4\,CaO.5\,B_2O_3.7\,H_2O$) בתורכיה, ב1881 — בכריית אוּלֶכְּ־סִיט ($Na_2O.5\,B_2O_3.16\,H_2O$) במדבר־האַנדים על גבול אר־גנטינה וצ׳ילה; ב1880 נתגלו מרבצי אוּלֶכְּסִיט וקוֹלֶמָנִיט ($2\,CaO\,.3\,B_2O_3.\,5\,H_2O$) בעמק־המות שבקאליפורניה הדרו־מית, וב1926 — מקורות־הב׳ העשירים ביותר: מרבצי כֶסוֹרִיט או קֶרְנִיט ($Na_2B_4O_7.\,4\,H_2O$) במדבר־מוֹהֶיב שבקא־ליפורניה.

התפוקה העולמית השנתית של בּוראטים אחר מלחמת־העולם II ה׳א כ½ מיליון טון (כ150.000 טון חומצה בּורית) בשווי של כ15 מיליון דולאר. היצרן העיקרי הן ארה"ב, המספקות יותר מ90% מן התפוקה העולמית; אחריהן באות ארגנטינה, איטליה, תורכיה; כמויות קטנות של בוראכס עדיין היו מופקות בטיבט לפני מלחמת־העולם II.

תפוקת הבוראטים (באלפי טונות של חומצה בורית)

	אה"ב	ארגנטינה	איטליה	תורכיה
1938	58	8	6	2
1944	76	4	—	2
1947	145	4	5	2
1950	191	?	?	?

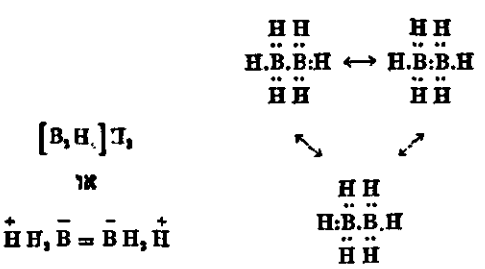
הכימיה של הב׳. 1) הִידְרִידֵי־הב׳ או בּוֹרָנִים — תרְכבות, שהן דומות בדרך־התהוותן, בנוסחות־הרכבן ובמקצת מתכונותיהם לפחמימנים (ע"ע) או לסילאנים (ע"ע סיליציום). הבוראנים חסרים ערך שימושי, אך מבחינה עיונית הם מן התופעות המעניינות ביותר של הכימיה האנאורגאנית החדישה. הם מופקים ממאגְנֶזיום בּורידי וחומצה או בפעולת התפרקות חשמלית על תערובת של בור טְריהאלוֹגֶני ומימן. הם חמרים רגישים ומעוטי־יציבות, מקצתם נוטים להתפרק מעצמם, הם מותקפים ע"י חמצן

ומקצתן גם ע״י מים, והם מגלים תכונות חומציות חלשות בהתנהגותם כלפי מתכות אלקאליות וכלפי אמוניה. מבחינת נוסחותיהם הם שייכים ל3 טיפוסים שונים: (1) B_nH_{n+4}, (2) B_nH_{n+6}, (3) תרכבות מרובות־הב׳ שלא הוגדרו כל־צרכן.

לוח 1. בוראנים

נוסחה	נקודת־היתוך	נקודת־רתיחה	תכונות
B_2H_6	-165.5°	-92.5°	גאז, יציב
B_4H_{10}	-120°	18°	גאז־נוזל, לא־יציב
B_4H_9	-47°	—	נוזל, יציב
B_5H_{11}	-129°	—	נוזל, לא־יציב
B_6H_{10}	-65°	—	נוזל, לא־יציב
$B_{10}H_{14}$	99.5°	213°	מוצק גבישי
B_5H_4 (?)	—	—	מוצק צהוב, לא־נדיף, לא מסיס ב CS_2
$B_{12}H_x$ (?)	—	—	מוצק חסר־צבע, לא־נדיף, מסיס ב CS_2

ניסוח המבנה המולקולארי של הבוראנים מעורר בעיות קשות מבחינת תורת הערכיות והקשר הכימי. יש סוברים, שבמולקולה של הבוראנים נמצאים קשרים חד־אלקטרוניים, ושהיא מיוצבת ע״י יחסי־רֶזונאנציה בין הסידורים השונים האפשריים (I); לפי סברה אחרת, יש לראות בבוראנים חומצות (לא־רוויות) מטיפוס II: אע״פ שאין הקבוצה B_2H_4 אלקטרו־ואלנטית, היא מסוגלת לקלוט פרוטונים, ושני הפרוטונים נמצאים בתחום עטיפת־האלקטרונים של B_2H_4; וכן הוצעו ניסוחים אחרים, שכולם לא הוכחו כל צרכם.

II. I.

2) האלוֹגֶנידי־הב׳. קיימות תרכבות של ב׳ עם כל האלוגנים. מן הטיפוס הכללי BX_3, וכן תרכובת B_2Cl_4. ההאלוגנידים ניתנים להידרוליזה במים. הפלואוריד מתפרק במים לחומצה בּוֹרית ולחומצה בּוֹרוֹפְלוּאוֹרידית — בדומה לסיליציום הפלואורידי:

$$4\,BF_4 + 3\,H_2O \longrightarrow H_3BO_3 + 3\,HBF_4$$

3) ניטְרִיד־הב׳. הב׳ הוא אחד מהיסודות המועטים המסוגלים להתקשר במישרים עם חנקן חפשי. הוא נדלק באוויר ב־700° ונשרף לתערובת של התחמוצת ושל הניט־ריד BN.

4) תחמצות וחומצות של הב׳. התחמוצת היציבה והרגילה של הב׳ היא B_2O_3 — חומר מוצק. הוא אלמימה חומצתית ונהפך — הכל לפי כמות־המים שהוא קולט — לשורה של חומצות, שהן ידועות כשהן לעצמן או בצורת מלחיהן: ח׳ מֶטאבּוֹרית, HBO_2 $(=\frac{1}{2}[B_2O_3 . H_2O])$; ח׳ אוֹרְתּוֹבּוֹרית, H_3BO_3 $(=\frac{1}{2}[B_2O_3 . 3H_2O])$; ח׳ פירוֹבּוֹרית, $H_6B_4O_9$ $(= 2B_2O_3 . 3H_2O)$; ח׳ טֶטְראבּוֹרית, $H_2B_4O_7$ $(= 2B_2O_3 . H_2O)$; ועוד אחרות, מורכבות יותר, כגון $H_4B_6O_{11}$ $(= 3B_2O_3 . 2H_2O)$; $H_2B_{10}O_{16}$ $(= 5B_2O_3 . H_2O)$.

החומצה האורתובּורית, או החומצה הבּוֹרית סתם, מתגבשת מתמיסותיה המימיות בצורת לוחיות לבנות מב־היקות; מסיסותה במים (ב100 ג׳): 3.6 ג׳ ב־10°, 39 ג׳ ב־100°; היא מתנדפת עם אדי־מים בשיעור ניכר. היא חומצה חלשה מאד (חלשה מן החומצה הפחמנית); כל מלחיה נופלות בתמיסה תחת הידרוליזה ומקנות לתמיסה רֶאַקציה אלקאלית מובהקת.

החשוב במלחים של החומצות הבוריות הוא הבּוֹרַכְּס — נתרן טֶטְראבּוֹראטי. במים הוא מתגבש בצורת גבישים גדולים חסרי־צבע, שהם הדקא־הידראט $Na_2B_4O_7 . 10\,H_2O$. מסיסותו במים (ב10 ג׳): 3 ג׳ ב־10°, 99 ג׳ ב־100°. ע״י חימום בּיִבוֹשֶׁת הוא מאבד את מי־הגֶּבֶש, נהפך לגוש לבן נקבובי. ולסוף הוא ניתך ונהפך לגוש זגוגי שקוף — זכוכית של בוראכס. בוראכס ממוסס תחמצות צבעוניות או מתכות כבדות שונות ומפיק מיני זכוכית צבעונית, הכל לפי טיב התחמצות: מכאן השימוש בשיטת ה„פנינה" באנאליזה הכימית (ע״ע כימיה אנליטית) כסימן־אבחנה ראשון להכרת נוכחותן של מתכות שונות בחומר הנבדק. „פנינים" אלו אינן אלא בוראטים של המתכות הנידונות.

לוח 2. צבעיהן של פניני־בוראכס

עם תחמוצת של המתכת	בלהבת־החימצון	בלהבת־החיזור
ברזל . .	צהוב (בקור); חום (בחום)	ירוק־דלוח כעין הזית
כְּרוֹם . .	אדום (בקור); ירוק (בחום)	ירוק
מאגנֶזיום .	כעין־אחלמה (בקור ובחום)	אפור ועכור
נחושת . .	כחול (בקור); ירוק (בחום)	בלי צבע או אדום
ניקֶל . .	חום (בקור); סגול (בחום)	אפור ואטום
קובאלט . .	כחול (בקור ובחום)	כחול

בצורת מלחיה ידועה החומצה העל־בּוֹרית — למשל: נתרן פֶּרְבּוֹראטי, $NaBO_3 . 4H_2O$, שהוא חומר מחמצן חריף מאד. ידועים גם מלחים של חומצה תַּת־בּוֹרית, $H[H_3BO]$ — היפּוֹבּוֹראטים, שהם נוצרים בפירוק של בּוֹראנים ע״י אלקאלי.

5) תרכבות אורגאניות של ב׳. ע״י חימום של B_2O_3 או BCl_3 עם כָּהֳלים נוצרים בקלות האֶסְטֶרים (ע״ע) של החומצה הבּוֹרית — $B(OC_nH_{2n+1})_3$, שהם גופים נריפים ואדיהם — בשעת בערה — מעלים להבה ירוקה: סימן־הכר איכותי למציאות ב׳ (ע״ע כימיה אנליטית). אסטרים אלה מתחברים עם כהלים לחומצות קוֹמְפְּלֶכְּסִיּוֹת, שהן קרובות בחריפותן לחומצות המינראליות ונותנות מלחים יציבים; למשל:

$$B(OC_2H_5)_3 + C_2H_5OH \longrightarrow [B(OC_2H_5)_4]^- H^+.$$

ב׳ בביולוגיה. בוֹראטים נמצאים בכמויות זעירות באפר־צמחים ומשום כך גם ברקמותיהם של בע״ח אוכלי־צמחים. הוכח, שקליטת כמויות זעירות של ב׳ מן הקרקע היא חיונית לגידולם של צמחים מסויימים. חוסר־ב׳ גורם מחלות שונות (ניוון־פירות ונבילת־ענפים) בגידולי־תרבות, לְמשל בסלק־הסוכר, בטאבאק, בפרג, בעץ־התפוח. מנות קטנות ביותר של בוראכס או חומצה בורית (כמה γ בליטר של מי־הקרקע) מספקות את צורך הצמח בב׳; לפיכך

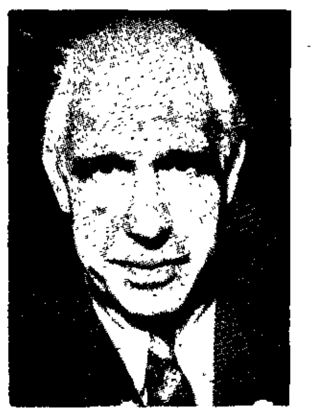
התחילו מוסיפים מנות כאלו (כתרופה מונעת) לדשנים הכימיים. מכאניזם־הפעולה של הב׳ בצמח — בדומה לכל „חמרי־העקבות" (ע״ע אפר; פיסיולוגיה של צמחים) — עדיין לא הוברר כל־צרכו.

ברפואה משמשים חומצה בורית ובוראכס, בצורת מי־ב׳ ומשחת־ב׳, כאמצעי־חיטוי חלושים ועדינים. ריכוז של 1—3% חומצה בורית מפסיק את גידולם של רוב החידקים; מפני מיעוט עצמתה של החומצה אין היא מגרה הרבה את העור, את הקרומים הריריים או את שטחי־הפנים של פצעים, ואין היא משקעת חלבון. לפיכך משתמשים במי־ב׳, במשחת־ב׳ ובצמר־גפן ספוג־ב׳ בטיפול בפצעים טריים, לשטיפת העיניים והפה, לשטיפת קרומים ריריים מודלקים, בדלקת שלפוחית־השתן או הנרתיק, במחלות אף ואזניים וכד׳. בעבר הירבו להשתמש בחומצה בורית ובבוראכס לשם שימור מזונות. אך שימוש זה צומצם בארצות הרבה ע״י החוק לאחר שהוכח, שהצטברות של כמויות גדולות של בוראט בגוף עלולה להביא לידי הרעלה.

השימוש הטכני העיקרי של תרכבות־ב׳ הוא בתעשיית הזכוכית (ע״ע) — להכנת זכוכית־פּירֶקס — ובתעשיית האֶמל (ע״ע).

מ. ה. ב.

בּוֹר, נִילְס הֶנְרִיק דָוִד — Niels Henrik David Bohr — (נו׳ 1885, קופנהאגן), פיסיקן דאני; ממייסדיה של האטומיסטיקה החדישה ומגדולי הפיסיקנים העיוניים של כל הזמנים. ב׳ הוא בנם של הפיסיולוג הדאני כריסטיאן ב׳ ושל אם יהודיה. הוא למד פיסיקה בקופנהאגן והשתלם במקצוע זה כתלמידם ועוזרם של ג׳. ג׳. תומפסון בקֵימְבְּרִיג׳ (1911) ושל א. רַתֶּרפוֹרד במאנצ׳סטר (1912/13). ב1913 נתמנה כמרצה באוניברסיטה של קופנהאגן, ב1914—1916 היה מרצה־אורח במאנצ׳סטר, ומ1916 ואילך—פרופסור לפיסיקה עיונית בקופנהאגן. בשנת 1920 הוקם ביזמתו המכון לפיסיקה עיונית בקופנהאגן, שב׳ עומד בראשו ושנעשָׂה ע״י פעולתו מרכז עולמי של המחקר בפיסיקה האטומית. ב1922 הוענק לו פרס־נובל. ב1943, כשדאניה נכבשה ע״י הנאצים, נמלט ב׳ לאנגליה ומשם הלך לאה״ב והשתתף בהן בביצוע התכנית של הפצצה האטומית (ע״ע) בלוס אַלאמוס. אחר שיחרור דאניה ב1945 חזר לקופנהאגן. ב1953 ביקר בישראל ונעשה חבר־כבוד במכון ויצמן.

נילס בּוֹר

ב1913—1915 פירסם ב׳ את תורת האטום (ע״ע) שלו, שעליה מבוססת כל התורה החדישה של מבנה החומר. חידושו המהפכני היה בהפעלת עקרונותיה וחוקיה של תורת הקוַנטים (ע״ע) על מבנה־האטומים. ע״י כך הצליח מתחילה לתאר ולחשב בדיוק את מצביהם היציבים של האטומים ואת טיבם של הספֶּקטרים הספציפיים (ע״ע ספקטרום). את תורתו ביסס והעמיק ב׳ על־ידי „עקרון־הקוֹרֶספּוֹנדֶנציה", הקובע שחוקי־הפיסיקה הקלאסיים הם הגבול, שאליו שואפים חוקי־הפיסיקה האטומיסטית־הקוואנטית במעבר למערכת מאקרוסקופית — עקרון, שב׳ הוכיח את כוחו גם בחקירת הגרעין האטומי (ע״ע). ב1922/7 הצליח ב׳ להסביר על־סמך תורתו את המבנה של המערכת המחזורית של היסודות, והסבר זה מצא את אישורו ב1922 בגילויי ההַפְניוּם (ע״ע), שב׳ הגיד את תכונותיו מראש על־סמך תורתו. מתוך כך נתבררה נכונותה של התורה החדשה של האטום למעלה מכל ספק. — בשנות ה30 התרכז ב׳ בעיקר בחקר הגרעין האטומי. הציע ב1930 את „מוֹדֶל־הטיפּה" של הגרעין וב1939 ציין מראש כמה כללים וחוקים של בקיעת־הגרעין, שנתאַמתוּ עד מהרה עם בקיעת האוּרן (ע״ע) וע״י המחקר באנרגיה האטומית (ע״ע).

ב׳ הירבה להגות במשמעות הפילוסופית של ההתפתחות האחרונה של הפיסיקה הקוואנטית ושל תורת־האטום, וביחוד בסתירות ההכרתיות הנובעות מן הכפילות של הדימוי החלקיקי והדימוי הגלי של האֶלֶקטרוֹן (ע״ע). לשם יישובן של סתירות אלו הציע ב׳ את „עקרון ההשלמה (הקוֹמפּלֶמֶנטַאריוּת)" ככלל חדש של החשיבה בתחומן של אבני־הבניין היסודיות של העולם הגשמי. — ב׳ עסק גם בפילוסופיה של הביולוגיה, מתוך הבלטת הניגוד שבין עולמה של החוקיות הפיסיקו־כימית של הדומם ובין עולמם של החיים; הוא נוטה לראות בחיים, בתודעה וברצייה החפשית גילויים של עקרון, שחורג מתחום הקאטגוריות של מדעי־הטבע.

י. ל.

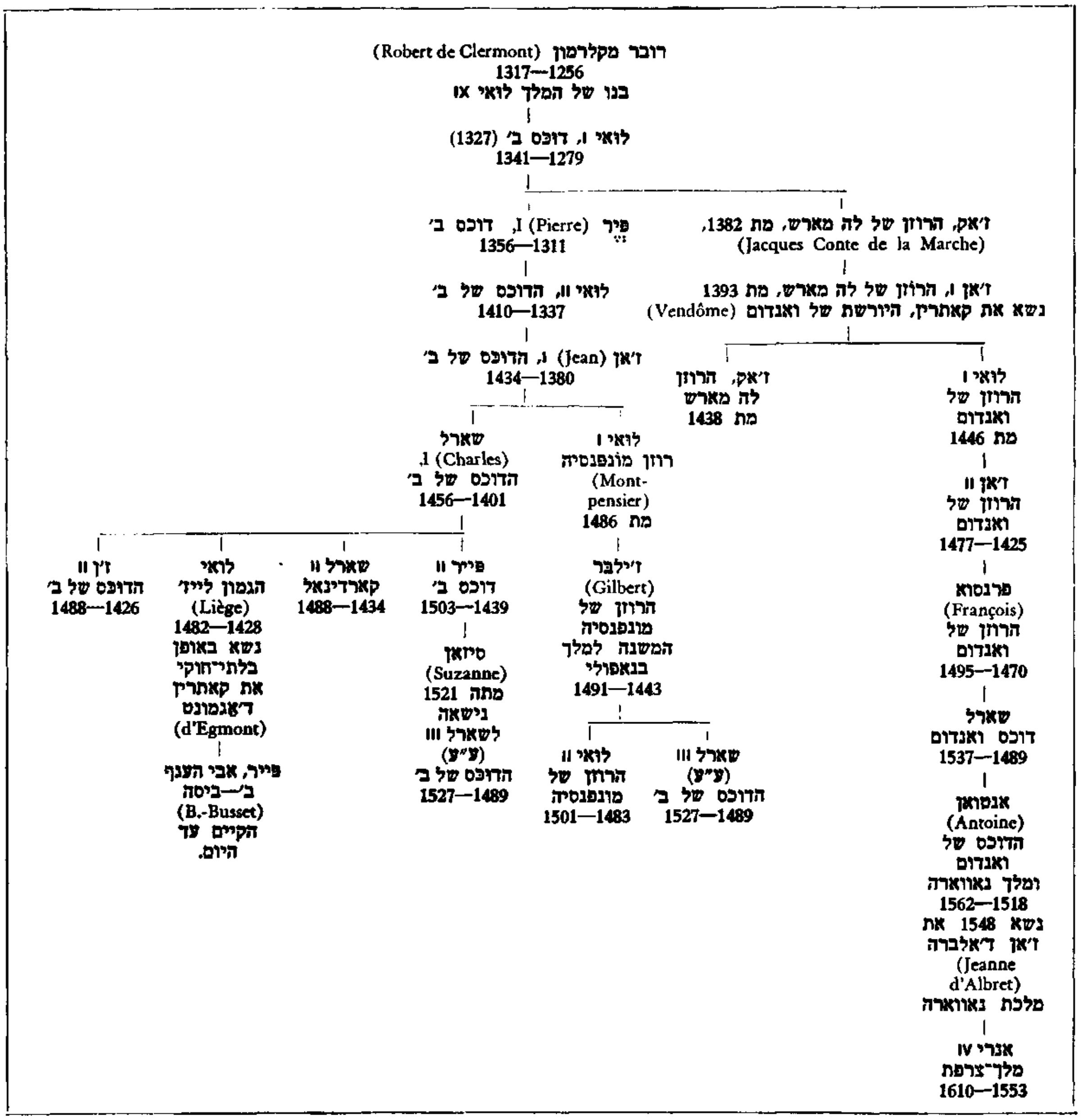
בּוּרְבּוֹן, שַׁרְל, הדוכס של —Charles, duc de Bourbon— (1489—1527), שליט צרפתי. ע״י נישואיו עם סיזאן (Suzanne) דה ב׳ (1505, ע׳ בורבונים, לוח־היחסים) נעשה ב׳ אחד מן האצילים העשירים והחזקים ביותר בצרפת. הוא הצטיין בשני קרבות, שנערכו בקרבת מילאנו, האחד נגד הוויניציאנים על־יד אַנְיַאדֶלוֹ (Agnadello) ב1509 והשני נגד השכירים השווייצים, שפעלו בשירותו של מַסִּימִילְיַאנוֹ ספורצה, הדוכס של מילאנו, על־יד מארינ׳יאנו (Marignano) ב1515. אחר קרב מארינ׳יאנו מינה פראנסוא I, מלך־צרפת, את ב׳, שהיה ידיד־נעוריו, למפקד העליון (connétable) של הצבא הצרפתי. אך לאחר שמתה אשתו סיזאן (1521) פרץ סיכסוך חריף בין ב׳ ובין המלך ואמו, לואיזה מסאוויה, שדרשו את רוב השטחים של ב׳ בשביל הכתר הצרפתי. סיכסוך זה גרם לכך, שב׳ בא לידי הסכם סודי עם הנרי VIII, מלך אנגליה, ועם קארל V, קיסר־גרמניה ומלך־ספרד, שלפיו התחייב ב׳ לסייע להם בצבא בשעת הפלישה לצרפת, שהיה בדעתם לבצע, ואילו לב׳ הובטחה תמורת עזרה זו מלכות עצמאית בדרום־צרפת (1523). אך הסכם זה נתגלה קודם זמנו וב׳ ברח לגרמניה. בנצחונו של צבא־הקיסר ליד פאוויה (1525) היה לו חלק מכריע. כדי לספק את תביעות־חייליו, שהיו ברובם שכירים גרמניים, הוליך אותם ב׳ אל שערי־רומא לאחר שהבטיח להם חופש גמור בביזת־העיר. אך הוא עצמו נפל בשעת המצור על רומא במאי 1527.

A. Lebev, *Le connétable de B.*, 1904.

בּוּרְבּוֹנִים (Bourbons), בָּנֶיהָ של משפחה צרפתית, שמלכו בצרפת, ספרד, נאפולי־סיציליה ופארמה.

א) הב׳ הצרפתיים. הב׳ נקראים על שם המצודה ב־ל׳ארשַׁנבּוֹ (B.-l'Archambault), מערבית למולן

מגילת־היחסים של משפחת־בורבון

(המשך מגילת־היחסים בערכים: היסטוריה של צרפת, ספרד, נאפולי, פרמה).

(Moulins), בדפארטמנט של אַלִיֶה (ע״ע). כאבי־המשפחה נחשב אַדֶמַר או אֵימַר (Adhémar, Aimar), שבערך בשנת 900 היה בעליו של גליל בּוּרבּוֹנֶה (Bourbonnais), ששטחו כמעט זהה עם שטח הדפארטמנט של אליה בזמננו.

ב1276 לערך נישאה ביאטריס מב׳ (Béatrice de B.), שירשה את אחוזות־אביה, לרוֹבֶּר (Robert) מקלֶרמוֹן־אך בּוֹבֶזִי (Clermont-en-Beauvaisis, מצפון לפאריס), בנו של לואי IX, מלך־צרפת. בנו של זוג זה, לואי I (1279—1341), נעשה ב1327 הדוכס של ב׳ ואחד מן השליטים החשובים בצרפת בימיו. נינו, ז׳ן (Jean; 1380—1434), רכש לו את דוכסות אוֹוֶרן (ע״ע) השכנה. נכדו של ז׳ן, פִּיֶר (Pierre; מת 1503), היה בעלה של אן מבוז׳ה (ע״ע).

בתם של אלה האחרונים, סיזַן (Suzanne), נישאה ב1505 לקרובה שארל III (ע״ע) מב׳־מוֹנפַּנסִיֶה (ע׳ מגי־לת־היחסים). הוא היה הצאצא האחרון של משפחתו.

לחשיבות הגיעה באותו זמן משפחת ב׳־וַנְדוֹם (B.-Vendôme), שאביה היה זַ׳ק דֶה לַה מארְש (Jacques de la Marche; מת 1382), בנו הצעיר של לואי (ע׳ מגילת־היחסים; שטחה של רוזנות מארש הקיף בערך את המחוזות קְרֶז [Creuse] ואוֹט וְיֶן [Haute Vienne] של היום). ב1393 רכשה לה המשפחה את רוזנות־ואנדום (ממערב לאורליאן). פרנסוא מב׳־ואנדום (מת 1495) הרחיב את גבול ארצו ע״י נישואיו ובנו שארל (מת 1537) הועלה ב1515 לדרגת דוכס. בנו של שארל זה, אנטואן (Antoine; 1518—1562), נשא ב1547 את ז׳אן ד׳אלבּרֶה (Jeanne d'Albret; 1528—1572) מלכת־נאווארה, ובנם היה אנרי IV (ע״ע),

הראשון לב', שישב על כסא־המלכות של צרפת (1589). שושלת־הב' מלכה בארץ זו מ1589 עד 1792 ומ1814 עד 1830. ענף־משנה של שושלת־הב' היתה משפחת אורליאן (ע"ע). ענפים אחרים של הב', שמתוכם יצאו אישים חשו־בים, היו משפחות מוֹנְפֶּנְסְיֶה, קוֹנְדֶה (Condé), קוֹנְטִי (Conti), סוּאַסוֹן (Soissons). מן הענף האחרון יצא הנסיך איגן (ע"ע) מסאוויה. — מיחסים בלתי־חוקיים בין לואי (1428—1482; ע' מגילת־היחסים), ההגמון של לְיֶז' (Liège) וקאתרין ד'אֶגמוֹנט (Catherine d'Egmont), יצא הענף של ב'־בִיסֶה (B.-Busset), הקיים עד היום.

ב) הב' הספרדיים. פיליפ V (ע"ע), נכדו של לואי XIV מצרפת, עלה ב1701 על כסא־המלכות בספרד וצאצאיו מלכו שם עד 1931.

ג) הב' בנאפולי וסיציליה. ב1735 קיבל הנסיך הספרדי קַרלוֹס (1712—1788), בנו של פיליפ V, את מלכות נאפולי־סיציליה. ב1759, כשקארלוֹס זה נעשה מלך־ספרד, מסר את נאפולי־סיציליה לבנו פרדינאנד (1751—1825). נינו של זה האחרון, פרנצ'סקו, גורש משם ב1860 (ע"ע נאפולי, היסטוריה).

ד) הב' בפַּרְמָה. פיליפ (מת 1765), בנו של פיליפ V מספרד (ע' למעלה), קיבל ב1748 את הדוכסות של פרמה (ע"ע), שצאצאיו שלטו בה, בהפסקה אחת (1807—1847), עד 1859.

J. M. de la Mure, *Histoire des ducs de B.* (נתחבר ב1675, נדפס ב1860—1897, 4 כרכים). L. Dussieux, *Généalogie de la maison de B, 1256–1868*, 1872[2]; M. Chaume, *D'où sortent les anciens sires de B., Annales de Bourgogne*, vol. VIII, 1936; P. Wiegler, *Glanz und Niedergang der B.*, 1938.

א. מ. י.

בּוּרְבַּקִי, שַׁרְל דֶנִי סוֹטֶה — Charles Denis Sauter Bourbaki (1816—1897), גנראל צרפתי. ב', בנו של קצין יווני, נתגייס ב1836 לצבא הצרפתי, הצטיין במלחמות בקרים (1854/5) ובאיטליה (1859) וב1870 נעשה המפקד של גדוד שומרי־הקיסר (garde impériale) במבצר מץ, שהיה נתון אז במצור. אחר מפלתם של הצרפתים על־יד סדאן (ספטמבר 1870) נסע ב', בהסכמתם של הגנראל בַּזֶן (ע"ע) והמפקדה הגרמנית, אל הקיסרת אוגניה (ע"ע), שברחה לאנגליה, והציע לה לנהל עם גרמניה משא־ומתן על שלום. הקיסרת סירבה, כנראה, לקבל את הצעתו, אף־על־פי שתוכן דיוניו עמה לא נתברר כל צרכו. ב' חזר לצרפת ובנובמבר 1870 ניסה להעביר צבא ממרכז צרפת מזרחה כדי להפסיק את הקשר בין הצבא הגרמני, שצר אז על פאריס, ובין זה שחנה בגליל־הרינוס. הנסיון נכשל לגמרו (יאנואר 1871). צבאו של ב' הוכרח לסגת לשווייץ וב' ניסה להתאבד מתוך יאוש (26.1.1871). אחר המלחמה שימש ב' עד 1881 כמפקד בליון וגרֶנוֹבל.

L. Grandin, *Le général B.*, 1897; H. Varnhagen, *Das französische Ostheer unter B.*, 1904; Marquis de Massa, *B.*, 1912.

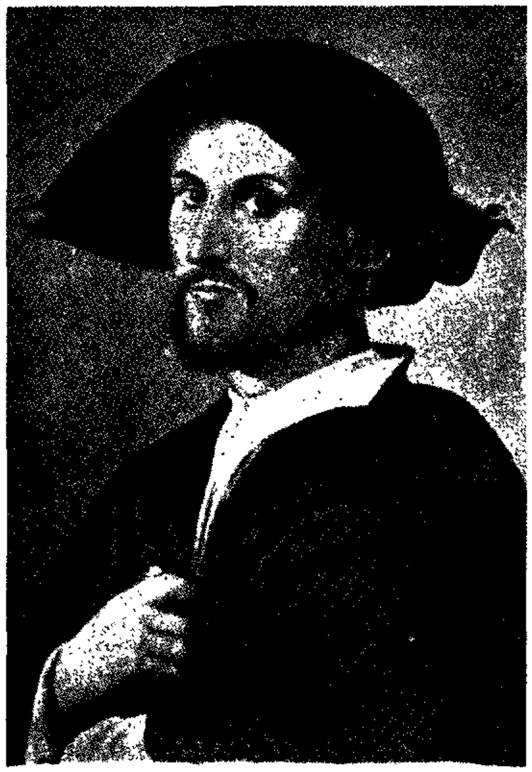
בּוֹרְגָ'ה (Borgia), משפחה של מדינאים ואנשי־כנסיה באיטליה. מוצא המשפחה מן העיירה חאטיבה (Jativa) בקירבת ואלנסיה שבספרד. עד לימיו של מלך אראגון, אלפונסו V, היתה פעילותה מקומית־מחוזית בלבד. לאחר שאלפונסו נשתלט על נאפולי (1442) עלה בידו להשיג בשביל אלונסו דה בורג'ה, ההגמון של ואלנסיה, משרה של חשמן; וב1455 נבחר אלונסו זה לאפיפיור וקרא לעצמו בשם קאליכסטוס III. קאליכסטוס היקנה למשפחתו מעמד מבוסס בחוגי הכנסיה ברומא. המשפחה הגיעה לשיא השפעתה כשהקרדינאל רוֹדְרִיגוֹ בּוֹרג'ה (בן־אחיו של קאליכס־טוס) נבחר לאפיפיור בשנת 1492 ונטל לעצמו את השם אלכסנדר VI (ע"ע). עוד כשהיה קארדינאל נתקשר רודרי־גו קשר של קֶיָם בגבירה מחוגי האצולה הרומית, ואנוצה קאטאנֵי, שילדה לו ארבעה ילדים. החשובים בצאצאיה של משפחה זו היו:

1. צֶ'זארֶה בּוֹרג'ה, בנם של הקארדינאל רודריגו בורג'ה וואנוצה קאטאני. נולד ב1475 בערך ונועד לכנסיה. הוא עלה עד מהרה בדרגות־הכמורה; כשאביו נבחר כאפיפיור קיבל צ'זארה את ההגמונות של ואלנסיה; וב1493 נתמנה כחשמן. ביוני 1497 נמצאה בנהר־טיבר גופתו של אחיו, חוּאַן, הדוכס של גאנדיה—ריקא, שרק חיבתו והשפעתו של אביו סללו לפניו את הדרך להתקדמות בחיים. תעלומת־הרצח לא נפתרה מעולם באורח רשמי. החשד, שידו של צ'זארה, אחיו של הנרצח, היתה בדבר, נתעורר לראשונה חדשים מועטים אחר הרצח, ומצא לו חיזוק בדבר, שהאפי־פיור — אביהם של הנרצח והחשוד — לא המשיך בחקירה לגילוי הרוצח. בשנת 1498 שוחרר צ'זארה ממעמד־הכמורה ומאותה שעה ואילך קבעו שאיפותיו האישיות את מדיניותו של האפיפיור.

הנסיונות למצוא לצ'זארה שידוך מתאים באיטליה נכשלו, והוא נשלח לצרפת. שם מצא לו שעת־כושר: לואי XII, שעלה למלכות זמן קצר קודם לכן וביקש להתיר את נישואיו, היה זקוק להרשאה מיוחדת לכך מטעם האפיפיור; ובתחום המדיניות היה זקוק לתמיכתו של האפיפיור בתביעותיו על הדוכסות של מילאנו ועל מלכות־נאפולי. צ'זארה השיג את הסכמת האפיפיור בשני העניינים; ותמורת מיפנה זה במדי־ניותו של האפיפיור כלפי צרפת קיבל צ'זארה את הסכמתו של לואי XII לנישואיו עם אחותו של מלך־נאווארה ואת תואר הדוכס של ואלנטינוּאַ. הוא חזר לאיטליה עם הצבא הצרפתי, שכבש את מילאנו באוגוסט 1499.

בספטמבר 1499 הדיח אלכסנדר את המושלים והשליטים הזעירים השונים, שמשלו בערי רוֹמַניה כ„סגני־האפיפיור" והוציא אותם מחיק־הכנסיה. צ'זארה יצא בשליחות־אביו לבצע פסק־דין זה של הכנסיה ולכבוש את האיזור; את הכסף סיפק לו האפיפיור, את הצבא — צרפת; והכיבוש הושלם באפריל 1501. בשכר פעולתו קיבל צ'זארה את המחוז כולו מידי הקונסיסטוריה כנחלה עוברת־בירושה, והוענק לו התואר של דוכס־רוֹמַניה. הוא הנהיג באיזור כמה חידושים ותיקונים מינהליים; אך ספק הוא אם יש יסוד של ממש לטענתו של מאקיאוולי, שדרכי־השלטון הנבונות של צ'זארה היקנו לו את חיבת־האוכלוסיה. צ'זארה התחיל גם מגייס צבא מתוך נתיניה של הדוכסות, לפי הדוגמה של צבא ויניציאה; אך מעולם לא נזדמן לו לצבאו לעמוד במבחן־המערכה.

הצלחתו של צ'זארה היתה רחוקה מלהשביע את שאפת־נותו. אביו האפיפיור והוא עצמו שאפו לבסס ולבצר את עמדתו באופן שלא תתערער עם מיתתו של האפיפיור. לשם כך הזרים אלכסנדר אל צבא בנו את הכנסותיה של הכנסיה; ובמשך שנתיים היתה איטליה נתונה בתסיסה מתמדת משום פעילותו ותכניותיו. רוב עושי־דברו של צ'זארה, שליטים

צ'זארה בּוֹרג'ה. תמונה שצוירה ב1500 בקירוב.
פירנצה, אוסף־התמונות העירוני

בחלקים שונים של מדינות־הכנסיה, נתיראו מפניו וב1502 קשרו עליו קשר; אך צ'זארה השכיל לפלג את אויביו, הערים עליהם, הכניעם והכריח אותם לכרות עמו בריתות; אהדים מן המנהיגים, שחזרו לשרת אותו, השמיד במלכודת המפורסמת, שטמן להם בסֶנִיגַליה. נכסיה של משפחת־אורסיני, שהיתה מעורבת בקשר, הוחרמו לטובת משפחת־ב', כמו שקודם לכן, ב1501, החרמו לטובתה נכסיה של משפחת־קולונָה יריבתה. צ'זארה קיבל עכשיו את הערים פירוג'ה ואורבינו, כבש את אַפיאַנו שבטוסקאנה ואת האי אֶלְבָּה, איים על סיאֶנָה ועל פירֶנצֶה, וניהל משא־ומתן על השלטון בפיזה.

בכל אלה היה חופש־הפעולה של צ'זארה ב' מוגבל ע"י הצורך שלו להתחשב בצרפת: תמיכתה של צרפת היתה תנאי מוקדם להצלחתו, והיא שאיפשרה לו לנצח בכמה וכמה מקרים אפילו את הרפּובּליקה הגדולה של ויניציאה. ואולם לואי XII לא היה מעוניין בהתפשטות נוספת של שלטון בית־ב', וכל שליטי־איטליה הקטנים, שהתפשטות זו סיכנה את מעמדם, פנו לצרפת, שהיתה אז הכוח החזק ביותר באיטליה, וביקשו ממנה סעד וחסות. ואולם בתחילת שנת 1503 הנחילו צבאות־ספרד בנאפולי את הצרפתים כמה תבוּסות, ועם התרופפות מעמדה של צרפת ראתה לפניה משפחת־ב' הזדמנות לפעולה בטוסקאנה. אלא שהמצב לא היה ברור כל צרכו, ולפיכך הוסיף צ'זארה להכריז על נאמנותו ללואי, שצבאותיו התחילו צועדים דרומה לעבר נאפולי.

בשלב זה של התפתחות־העניינים חלו גם הוא וגם אביו האפיפיור ב12 באוגוסט 1503 בקדחת. אלכסנדר מת לאחר ששה ימים, וצ'זארה נחלש כל־כך, שאי־אפשר היה לו לנוע ולפעול. המשפחות של אורסיני וקולונה חזרו לרומא, שושלות־השליטים הקודמות חזרו ונשתלטו על ערי רומַניה ואוּמבְּרִיָה, ונאמניו של צ'זארה הצליחו להחזיק רק במבצרים אחדים בלבד. צ'זארה קיווה, שיעלה בידו לקנות את קולותיהם של החשמנים הספרדיים, שהגיעו למעמדם הודות לאביו, כדי להבטיח, שאדם רצוי לו ייבחר כאפיפיור. אך מאחר שנסתבך בסיכסוך בין צרפת ובין ספרד אבדה לו, לצ'זארה, השפעתו על מהלך־המאורעות, וב1 בנובמבר 1503 נבחר לאפיפיור יריבו ואויבו הוותיק של אביו — החשמן ג'וּלְיאַנו דֶלַה רוֹבֶּרֶה, שבפקחותו המדינית לא היה נופל מצ'זארה.

צ'זארה היה עכשיו שבוי בידי יריבו, ובכל תחבולותיו לא הצליחַ אלא לקנות את חירותו האישית תמורת ויתור על המבצרים שהחזיק ברוֹמַניה. הוא נסוג לנאפולי; שם נתקבל תחילה בסבר פנים יפות ע"י המשנה־למלך הספרדי. אך לאחר מכן קיבל המשנה־למלך הוראות מפרדינאנד מלך אראגון לאסור את צ'זארה ולשלוח אותו לספרד. שם נשאר צ'זארה במעצר עד קרוב לסוף שנת 1506. הוא ברח ומצא מקלט אצל קרובי־אשתו בנאווארה; ובשורות צבאם מצא את מותו בפעולה קרבית בוויאנה, ב12 במארס 1507.

מפעלו ההיסטורי של צ'זארה ב' היה הריסת המבנה המדיני של המדינות האפיפיוריות באיטליה המרכזית בצורה שבה היה קיים עד ימיו. הוא הצטיין במידה יוצאת מן הכלל במידותיו האפייניות של קונדוֹטייר מצליח: זריזות וכושר־מעשה, פראוּת ומירמה, וכן בכשרון ניכר של התנהגות עם בני־אדם. אך לא היה בו ממידותיו של המדינאי, שהן שונות מאלו של הקונדוֹטייר ונעלות מהן. מפני־כן ביצעו אחרים את מפעל הקימוּם של המערכת המדינית, שהוא הרס. האגדה ההיסטוֹרית מתרכזת בפשעים, שבעזרתם הגיעו בני־בּוֹרג'ה לעשרם; ומכתביהם של שגרירים זרים ברומא סמוך לסוף תקופת־שלטונו של בית־ב' מעידים כמאה עדים על האווירה המתוחה, ששררה אז ברומא, כששום אדם לא ידע מי יהא הקרבן הבא.

מאקיאוולי, שהיה חורץ את משפטיו על־יסוד התוצאות, שיבח את הפלתם של שליטי איטליה המרכזית, שהיו בלתי־מוכשרים ומשלו בלא להתחשב בחוק. במעשיו של צ'זארה ב' ראה את „הדוגמות החדשות ביותר" לאנוֹכיוּת ולבוֹגדנות — מידות, שראה אותן כהכרחיות לגבי מי שקיבל עליו את המשימה להקים מלוכה באיטליה; ומתוך כך המליץ עליהן כמופת לכל מי ששאף לתכלית זו. אך הוא לא הבחין, שצ'זארה יצר במו ידיו את המסיבות, שגרמו בהכרח למפלתו: הוא היה יכול למצוא תומכים בין שפע הפלגים המדיניים, שנאבקו זה עם זה בחדשים האחרונים של שנת 1503. אבל הוא הקים את כל בנייניו על תחבולות ערמה ומירמה, ובשעה המכרעת לא נמצא אדם, שהיה מוכן לתת בו אימון.

E. Alvisi, *Cesare Borgia*, 1878; C. Yriarte, *César Borgia*, 1889; G. Pepe, *La Politica dei Borgia*, 1945.

2. **לוּקרֶציה בּוֹרג'ה**, בתם של החשמן רוֹדריגו ב' וּואנוֹצה קאטאני. נוֹלדה ב1480. עד הזמן האחרון היו נוהגים לראות בה שותפת לפשעים האמיתיים והמדוּמים של אביה ואחיה צ'זארה אך נראה, שלוּקרציה היתה בעיקרו של דבר קרבן של שאיפותיהם המדיניות. — מתחילה נישאה ב1493 לג'ובאני ספוֹרצה, שליטה של פֵּזָרו, ונתגרשה ממנו לפי דרישת אביה ב1497. אח"כ נישאה לאלפוֹנסוֹ, דוּכס בּיסֶקְליה, מבית־המלכות של אראגון בנאפולי. אדם זה נרצח בפקודתו של צ'זארה כשנישואים אלה לא היו נותים לו עוד מבחינה מדינית. בשלישית נישאה לוּקרציה, בסוף שנת 1501, לאלפוּנסוֹ, יורשו של ארקולה ד'אסטה, הדוּכס של

לוקרציה בורג'ה. פרסקו מאת פינטוריקיו. הוואטיקאן, רומא

פרארה, שעלה לשלטון ב1506. היחסים בינה ובין בעלה ובני־משפחתו היו לעיתים קרובות מתוחים; אך מאחר שהיתה הרחק מן האווירה, ששלטה באותם הימים ברומא, עלה בידה לכבוש לה בהדרגה עמדה בפֶרארָה. היא היתה אשה טובת־לב, בעלת אופי שטחי במקצת, אך יפה ובעלת־נימוסים ונעשתה פטרונית של המדעים והאמנויות בפרארה. משֶנת־רבו הסערות הפוליטיות מסביבה, היתה מבקשת לה מפלט מהן בביקורים ממושכים בבתי־נזירות. היו לה כמה ילדים, והיא מתה בשעת לידה ב1519.

Gregorovius, *Lucrezia Borgia*, 1874; M. Bellonci, *Lucrezia Borgia*, 1939.

3. פ ר א נ ס י ס ק ו ב ו ר ג' ה, נינו של האפיפיור אלכסנ־דר VI, בנם של חואן, הדוכס של גאנדיה, ואשתו הספרדיה. נולד בגאנדיה ב1510, נתחנך בחצרו של הקיסר קארל V ונתמנה משנה־למלך בקאטאלוניה. הוא נשא אשה והוליד שמונה ילדים; אך מ1539 ואילך נמשך יותר ויותר אחר חיי־אדיקות, וב1546, כשמתה אשתו, החליט להצטרף למסדר־הישועים. לאחר שחיסל את ענייניו וויתר על נכסיו, הוקדש ככומר בשנת 1551. הוא היה מידידיו של לויולה והשתתף באירגונו של המסדר הישועי בספרד ובפורטוגאל, אך עורר עליו את חמתו של פיליפ II וב1560 נקרא לרומא. ב1565 נתמנה ל„גנראל" השלישי של המיסדר; הוא מת ב1572. ב1671 הוכרז כקדוש ע"י הכנסיה הקאתולית.

ד. מ. ב. ד. מ.

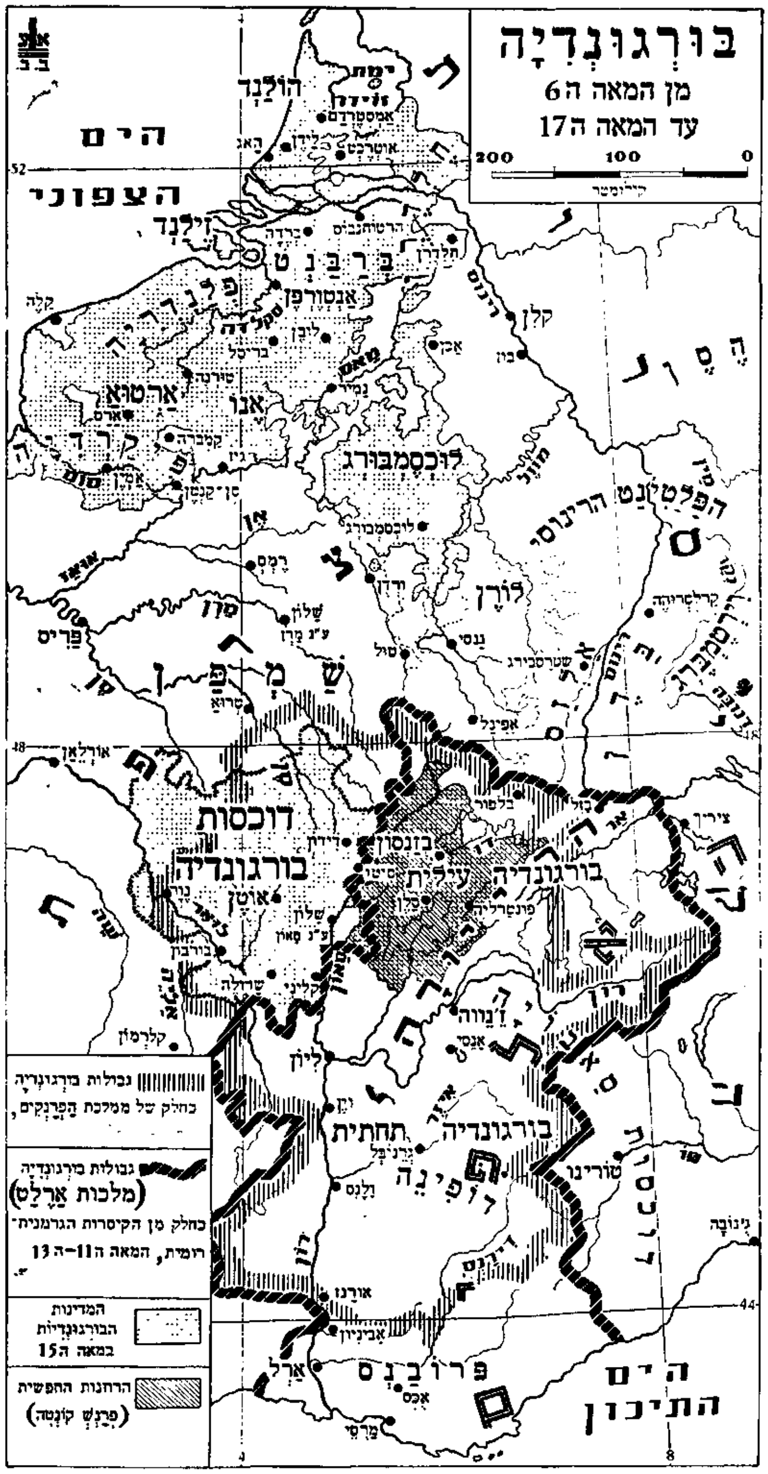
בּוּרְגוּנְדְיָה (בצרפ' Bourgogne, באנג' Burgundy), השם ההיסטורי של שטחים שונים בצרפת ובשווייץ המערבית, שבו צויינו חליפות הממלכה של הבורגונדים הקדומים, הממלכות הבורגונדיות, הדוכסות של ב' וה„רוזנות החפשית" של ב'. הפרובינציה במזרחה של צרפת, שנקראה בשם ב' עד 1790, היא בעיקרה שטחה של דוכסות־ב'.

הפרובינציה של ב' גובלת מכל צד בגלילות היסטוריים צרפתיים: בצפון — בשאמפניה (ע"ע), במזרח — בפראנש קונטֶה (Franche Comté; בעבר: רוזנות בורגונדיה), בדרום־המזרח — בסַוויָה (ע"ע) ודופינֶה (Dauphiné), בדרום־המ־ערב — בליונֶה (ע"ע ליון), במערב — בבורבונֶה וניוֶרנֶה. עיר־הבירה שלה היתה דיז'ון (ע"ע).

ב' (הפרובינציה) היא ארץ של גבעות ועמקים, שגבהה הממוצע הוא כ250 מ'. עמקו הרחב והפורה של נהר־סַאוֹן, העובר בב' מצפון לדרום, הוא האיזור התיכון של ב'. ממזרח לו נמשכים הרי־הקמטים של היורה והרֶוֶרמון (Revermont) הבנויים גיר; ממערב לו נמשכים טורים, שהם המשך לרמת־צרפת המרכזית: הרי בוז'ולֶה (Beaujolais) ושארולֶה (Cha-rolais), הבנויים ברובם שכבות של אבני־יסוד קדומות ומשקעים פאלֶאוזואיים, והרי קוט ד'אור וטבלת לאנגֶר (Plateau de Langres), הבנויים מגיר יוראסי. לטורי־גבעות אלה אשדות תלולות (מעפלים, escarpements) במזרח ונוחות במערב, לצד אגן־פריס. טורי־גבעות אלה אינם רצו־פים; עמקים רחבים חוצים אותם ובכמה מהם הועברו תעלות, שמחברות את גלילות־המים של הרינוס והרון עם אלה של הסינה והלואַר. בתחומה של ב' עוברת „תעלת־בורגונדיה", שמחברת את הסַאוֹן, פלגו של הרון, עם היון, פלגה של הסינה. תעלה שניה מחברת את הסאון עם המארן, שהוא פלג של הסינה, ועוברת סמוך למרכז של המכרות ותעשיית־הפלדה והנשק הגדולה שבצרפת, לֶה קרֶזו (ע"ע).

א ק ל י מ ה של ב' הוא יבשתי לעומת זה של צרפת הצפונית והמערבית. הקיץ החם והיבש במחציתו השניה שבעמק־הסַאוֹן ובאיזור הגבעות הנמוכות נוח מאוד לגידול גפנים משובחים, ומפני־כן תופסת ב' בייצור־היין של צרפת את המקום השני (אחר שאמפניה). כל האיזור שבין דיז'ון

סעודת־ציידים בבורגונדיה.
תמונה מן המאה ה15. המוזיאון בוורסאי

וליון הוא שטח הייצור של יין־ב' המפורסם. גם מחוץ לאיזורי־הכרמים החקלאות בב' היא אינטנסיווית מאוד, קשורה בירקנות ובמשק־החלב, שתוצרתם נשלחת לשוקי הערים הגדולות ולמרכזי המכרות והתעשיה שבה ובשכנותה, ביחוד לליון. בהרים הגבוהים נשתמרו יערות בעלי חשיבות כלכלית. יש בב' גם מכרות ותעשיית־ברזל, וביחוד תעשיית־נשק (בלה־קרזו).

היסטוריה. א) הבורגונדים וממלכותיהם (עד 534). עקבותיהם הראשונות של הבורגונדים נמצאו באי בורנהולם (בורגונדארהולם) שבים הבאלטי. לפי עדויות היסטוריות, ישבו הבורגונדים במאה ה2 לסה"נ בין הוויסלה והאודר. במשך המאה ה3 חדרו אל איזור המיין (Main) העליון ומשנת 400 בערך התיישבו, כבני־בריתם (foederati) של הרומיים, על גדות הרינוס התיכון — בסביבותיהן של וורמס (Worms) ומיינץ (מגנצה). ב436 נוצח מלכם גונטרי ע"י השכירים ההוניים של המצביא הרומי אאטיוס (ע"ע). מפלה זו מונחת ביסודה של שירת־הניבלונגים הגרמנית. את שרידי־העם יישב אאטיוס בספַּאודיה (Sabaudia), סאוויה של היום), בסביבת ז'נווה. בחבל־ארץ זה עברו הבורגונדים — כראשון מבין שבטי הגרמנים — מן הנצרות האריאנית לקאתוליות והתחילו משתמשים בלשון הלאטינית. ממלכת־הב' נתרחבה במשך המחצה השניה של המאה ה5 עד לגליל הסאון התיכון וכעיר־בירתם שימשה ליון. מ534 ואילך היו תחת מרותם של הפראנקים. — מלשונם המקורית של הב' נשתמר רק מעט; אך נתגלו קברות מרובים ובהם מוצרים משוכללים של אומנות־הצריפה הבורגונדית מן התקופה הקדומה.

ב) הממלכות הבורגונדיות בימי־הביניים (מ879 עד המאה ה13). אחר התפוררותה של ממלכת־הפראנקים (843, ע"ע אירופה ע' 143/4) נוצרו שתי ממלכות בורגונדיות: ב879 נעשה הרוזן בּוֹזוֹ מוויֶן (Vienne, דרומית לליון) מלכה של ב' התחתית, שהקיפה את העמקים של הרון והסאון, בעוד שרוזן־הספר רודולפוס I (מת 911) ייסד ב888 את מלכות־בורגונדיה העילית בתחומה של שוויץ המערבית של היום. בנו של רודולפוס I, רודולפוס II (911—937), איחד ב934 את שתי המדינות למלכות של בורגונדיה או אַרֶלַט, שעיר־הבירה שלה היתה אַרל (ע"ע). מלכות זו נעשתה עד מהרה תלויה במלכי־גרמניה, ואחר מותו של המלך רודולפוס III (993—1032), שהיה חשוך־בנים, סופחה לאימפריה הגרמנית. אך תלותה באימפריה היתה רופפת ומ־אמצע המאה ה13 ואילך עברו חלקים של ב' זה אחר זה למלכי־צרפת, שנעשו בסוף המאה ה15 בעלי כל השטח של מלכות־ב' הקודמת, חוץ מן ה"רוזנות החפשית".

ג) הדוכסות של ב' (877—1477). בשנת 877 נִיסר הקיסר קארולוס הקרח את סביבתה של העיר דיז'ון לריקארדוס, הרוזן של אוֹטֶן (ע"ע), ועל־ידי כך נוצר הגרעין של דוכסות־ב', שעברה ב1032 לענף־משנה של בית קאפה (Capet), ששלט בצרפת. בדוכסות זו התפתחה תרבות פורחת ובה הוקמו המנזרים של קליני וסיטו (ע"ע צרפת, אמנות). ב1361 מת הצאצא האחרון לשושלת קאפה הבורגונדית,

וז׳אן II, מלך־צרפת, העניק בשנת 1363 את הדוכסות לבנו הצעיר, פיליפ האמיץ (מת 1404; ע״ע). בימיו התחיל תור־הזהב של ב׳. ב1369 נשא פיליפ את מַרְגַרֶטה, יורשת הארצות העשירות של פלאנדריה, ארטואַ (ע״ע) והרוזנות החפשית של ב׳. ב1390 קנה פיליפ את רוזנות־שַרוֹלֶה (Charolais), והוא ובנו ז׳אן „לבלי חת״ (1404—1419) השפיעו השפעה מכרעת על המדיניות הצרפתית. לאחר שנרצח ז׳אן על־ידי יריביו (ע״ע צרפת, היסטוריה), הצטרף בנו פיליפ הטוב (1419–1467, ע״ע) להנרי V, מלך־אנגליה, ונלחם בצרפת. רק בשנת 1435 התפייס עם המלך שארל VII, שמסר לו את פיקארדיה (דרומית לארטואַ) ואת הרוזנויות של מַקוֹן (Macon, דרומית לדיז׳וֹן) ואוֹסֶר (Auxerre, מערבית לדיז׳וֹן). כמו־כן הרחיב פיליפ את ב׳ כשצירף אליה שטחים בארצות־השפלה: נאמיר (Namur), שקנה ב1428; בראבאנט ולימבורג, שירש ב1430; הרוזנויות של אֶנוֹ (Hainaut), הולאנד וזֶלאנד, שכבש ב1433, ולסוף — לוּכסמבורג, שרכש ב1443 באמצעות חוזה. בדרך זו הכפיל את תחומה של ארצו, שהיתה דומה אז בעשרה ובתרבותה לווינציאה או לפירנצה. בנו של פיליפ, שארל האמיץ (1467—1477, ע״ע), ניסה לכבוש את לותרינגיה, כדי לקשר את הדוכסות של ב׳ לארצות־השפלה. ואולם לכך התנגדו לואי XI, מלך־צרפת, השווייצים והקיסר פרידריך III. ב1476 ניצחו השווייצים את צבא־האבירים של שארל, שנפל בשנה שלאחר מכן בקרב ליד נאנסי. עם מאורע זה בא הקץ לממלכת־ב׳. מַרְיה, בתו ויורשתו של שארל, נישאה עוד ב1477 לנסיך מאכּסימיליאן לבית־האבסבורג, שנעשה לאחר מכן קיסר־גרמניה. כשמריה מתה בעלומיה (1482) עברה הדוכסות של ב׳ לצרפת ושטח זה נקרא בשם ב׳ עד היום. בארצות־השפלה (ע״ע) הוסיף להחזיק בית־האבסבורג.

ד) ה ר ו ז נ ו ת ה ח פ ש י ת (בצרפתית פראנש קונטה — Franche Comté) התפתחה בסוף המאה ה9 ממזרח לדוכסות של ב׳ בשטח שבין הסָאוֹן והרי־היוּרה. היא היתה חלק של מלכות־ב׳ וב1032 עברה עם שאר חלקיה של מלכות זו לרשותה של האימפריה הגרמנית. ב1322 קיבלו דוכסי־ב׳ את הרוזנות ע״י נישואים; ב1361 סופחה הרוזנות לפלאנדריה וכחלק ממנה חזרה ועברה ב1384 לדוכסות של ב׳. משנתפוררה הדוכסות הוסיף מאכּסימיליאן להחזיק, תוך סיכסוכים ממושכים, בארץ (1493), שנכללה אחר מותו (1519), עם ארצות־השפלה, באימפריה הספרדית של בית־האבסבורג. ב1674 כבש לואי XIV את הרוזנות, שהיתה מאז פרובינציה צרפתית. ב1790 חולקה פרובינציה זו לשלושה דפרטמנטים — אוט סאוֹן, דו וז׳ירָה —, בעוד שחלק ממנה נספח לדפארטמנט של אֶן (Ain).

A. Kleinclausz, *Histoire de Bourgogne*, 1924[2]; H. Drouot et J. Calmette, *Histoire de B.*, 1928; E. M. Hatch, *Burgundy, Past and Present*, 1927; E. Petit de Vausse, *Histoire des ducs de B. de la race Capétienne*, 9 vol., 1885–1905, *de la maison de Valois*, 1909; M. Chaume, *Les origines du duché de B.*, 1927/31; R. Poupardin, *Le royaume de B., 888–1038*, 1907; O. Cartellieri, *Am Hofe der Herzöge von Burgund*, 1926; H. Zeiss, *Studien zu den Grabfunden aus dem Burgunderreiche*, 1938; L. Febvre, *Histoire de la Franche Comté*, 1912; H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 7 vol., 1900/32; J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, 1928[3] (הולאנדית; תרגום גרמני: *Herbst des Mittelalters*, 1952[6]; תרגום אנגלי: *The Waning of the Middle Ages*, 1924).

א. מ. י.

ה י ה ו ד י ם. הידיעות הראשונות על מלכות ב׳ קשורות בטובעי מטבעות יהודיים, שהיו מצויים בה. כנראה, גרמו רדיפותיו של דאגוֹבֶּרט (628—633) לביטולו של הישוב היהודי בב׳. אולם בתעודה מן המאה ה9 נזכר כרם, שגבל עם „ארץ היהודים״. ישובים יהודיים במלכות־ב׳ נזכרים גם במאה ה10.

הידיעות הראשונות על ישוב יהודי ב ד ו כ ס ו ת ב׳ (בדיז׳וֹן, וֶיֶן ושאלוֹן) הן מסוף המאה ה10. מספרם של היהודים בדוכסות היה מועט. עיקר תפקידם היה הלוואת־כספים. הדוכסים הפיקו מהם תועלת מרובה ועל כן מחו נגד שמיטת הריבית, שנוסעי־הצלב היו חייבים ליהודים, ובניגוד לתקנותיה של הכנסיה לא הנהיגו בארצם את אות־הקלון. פקודת הגירוש מצרפת של 1306 חלה גם על יהודי־הדוכסות. חלק מן המגורשים עבר לרוזנות־ב׳ וחזר לדוכסות לאחר שנים מועטות, באופן שב1311 שוב מוצאים אנו בה יהודים. ואולם גזירת־המצורעים (1321) גרמה לכך, שהדוכס חזר וגרש את היהודים מארצו; הרבה מן המגורשים מצאו גם הפעם מקלט ברוזנות, וב1359 שוב נמצאו יהודים בדוכסות. ב1374 הוגבל כאן שער הריבית ומספרן של המשפחות הישראליות בדוכסות הועמד על 12, אלא שבפועל ישבו כאן יהודים במספר מרובה מזה. מ1382 ואילך דרשו ה„מעמדות״ את גירושם של היהודים, וב1394 גורשו יהודי הדוכסות עם שאר יהודי־צרפת.

מציאותם של יהודים ב ר ו ז נ ו ת ב׳ נזכרת מתחילת המאה ה13 ואילך. ב1245 נצטוה הארכיהגמון של בֶּזאנסון (Besançon) להנהיג את אות־הקלון באיפרכיה שלו. באותו זמן ישבו ברוזנות כ100 משפחות מישראל, ברובם סוחרים ומלווים בריבית. מתחילה נהנו כמה מהם מחסותם של אצילים שונים, אולם עד המאה ה14 עברו כל היהודים לרשותם של הרוזנים. עם ריבוי המלחמות גדלה חשיבותם ללוחמים. אע״פ שמ1301 ואילך משלו ברוזנות מלכי־צרפת, לא פגעו פקודות־הגירוש של 1306 ו1321 ביהודי הרוזנות, ולא עוד אלא שיהודים, שגורשו מצרפת הצפונית ומן הדוכסות, מצאו ברוזנות מקלט, כאמור. בימי ה„מגפה השחורה״ (1348) נרצחו היהודים, שישבו בעיירה ווֹז׳ (Voge). שאר היהודים, כ80 במספר, נתחייבו גירוש לאחר שרכושם נגזל מהם. אולם ספק הוא אם הגירוש יצא לפועל. על כל פנים ב1350 כבר נמצאו יהודים בכמה מקומות ברוזנות. ב1363 יסדו כמרים קופות־מלוה וע״י כך קיפחו את פרנסתם של היהודים. ב1384 הוגבל שיעור הריבית, שהותר ליהודים לקחת. — גירוש צרפת של 1394 כלל גם את יהודי־הרוזנות. המגורשים היגרו לאוויניון ולגרמניה. ב1393—1404 עוד הוסיפו יהודים מצרפת ומב׳ לשבת בעיר החפשית בזאנסון. ב1724 וב1730 קיבלו יהודים „פורטוגיזים״ מבורדו רשות לסחור בב׳ במשך חודש אחד בשנה, אבל זכות זו בוטלה ב1731. ב1740 שוב התגוררו סוחרים ורוכלים יהודיים מועטים בנֵוֶר (Nevers), אולם ישוב של קבע נתחדש בתחומה של הרוזנות רק בימי המהפכה הגדולה. ליהודי־ב׳ היו מנהגים וסדר־תפילות משלהם. ר׳ אליעזר בן אהרן, בעל „שערי הפנים״ בהלכות מליחה ומחברן של סליחות, ור׳ טוביה בן אליה מווִיֶן היו תלמידיהם של חכמי־שאמפאניה. ר׳ מאיר מב׳ ור׳ יוסף מסֶלֶן נמנו על בעלי־התוספות. כמה מיהודי־ב׳ שימשו רופאים בחצרותיהם של שליטי־ב׳ (במאות ה13, ה14 וה15). — לפי ר׳ עובדיה מבֶּרטינורו נשתמר בב׳ ספרי־

תורה קדום, שהיה לעיני הרמב"ם בשעה שכתב את ספר־התורה שלו.

אגרות שד"ל, פשמישל תרמ"ב, 580–587; L. Zunz, *Ritus* 63 f.; A. Neubauer, *Israelitische Letterbode,* III (1877–8), 5; Morey, *REJ,* VII (1883), 1–39; Gerson, *Essai sur les Juifs de la Bourgogne au moyen-âge,* 1893; H. Gross, *Gallia Judaica,* 1897, 108–10; Gauthier, *REJ,* XLVIII (1904), 208–29; XLIX (1904), 1–17, 244–61.

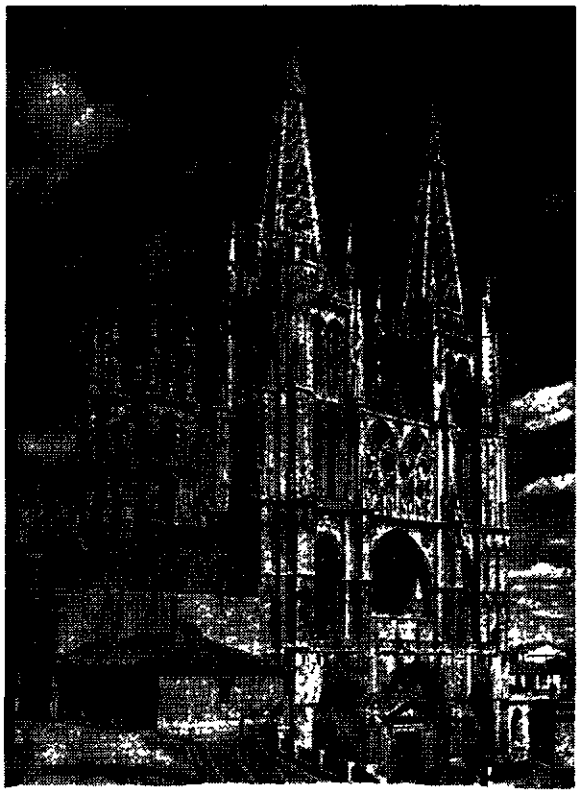
צ. ל.

בּוֹרְגוֹנְיוֹנֶה (בֶּרְגוֹנְיוֹנֶה), אַמְבְּרוֹגִ'ו דֶה פוֹסַנוֹ — Ambrogio da Fossano il Borgognone (Bergognone) — (1460°—1525°), צייר לומבארדי. ב' היה, בצד מורו וִיצֶ'נטה פוֹפּה (Foppa), המייצג החשוב ביותר של האסכולה הלומבארדית, ששימשה המשך לאמנות הגותית. והנושאים של תמונותיו היו דתיים בלבד. הרוח הדתית בולטת ביחוד ביצירותיו העיקריות — הפרסקוֹת במנזר־הקארטאוזים (Certosa) בקרבת פאוויה, שבקישוטו השתתף ב' בעיקר ב־1488/95 (ובשנים שלאחר מכן). יצירות אלו מצטיינות בגוון כספי־אפור עדין, הנסוך על הדמויות לבושות־ההדר של מלאכים וקדושי הכנסיה הקאתולית — דמויות, שהן ערוכות בקומפוזיציה החמורה והצפיפה של אסכולה זו. ואולם לאחר זמן הושפע אף ב' מן האסכולה החדשה של לֵאוֹנַרדוֹ דָה וִינְצִ'י, שלטונה היה ניכר אז באיטליה הצפונית, אלא שלא הצליח לסגל את יסודות־הציור החדשים לאישיותו, ומשום כך אין מעריכים ביותר את יצירותיו מאותה תקופה. עם תלמידיו, שבהם הסתייע בביצוע תמונותיו, נמנה גם אחיו הצעיר בֶּרְנַרְדוֹ. יצירותיו נשתמרו ברובן במילאנו ובפאוויה.

L. Beltrami, *A.B.,* 1895; F. Malaguzzi-Valeri, in Thieme-Becker; *Künstler-Lexikon,* IV, 1910, A. Venturi; *Storia dell'arte italiana,* VI, 4, 1915, p. 883.

בּוּרְגוֹס (Burgos), עיר הבירה של גליל־ב' שבצפונה של ספרד. מספר תושביה כ־74,000 (1950). ב' יושבת בגובה של 840 מ' מעל פני־הים (ברמת קַסְטִילְיָה הישנה) משני עבריו של נהר ארלאנְסוֹן (פלג של נהר דוּאֵרוֹ), במרחק של כ־120 ק"מ מנמל סאנְטאנְדֶר שבצפון ושל כ־210 ק"מ ממאדריד שבדרום. ב' היא צומת של מס"ב וכבישים ראשיים, שמסתעפים ממנה לחמישה כיוונים, ומכאן חשיבותה מבחינה מסחרית, אסטראטגית ואדמיניסטראטיווית. ב' משמשת שוק ומרכז לעיבוד של תוצרת החקלאות, גידול־המקנה ומשק־היערות של הגליל. היא מוציאה לשוקי־ספרד הפנימיים חיטה וקמח, ענבים, צמוקים, יין וליקרים, צֶלוּלוֹזָה ונייר, צמר ועורות וזבלים כימיים. מקור־הכנסה חשוב היא התיירות, הנמשכת לב' ע"י הבניינים ההיסטוריים המרובים, ששרדו בה מן המאות ה־12—16 ושאחדים מהם הם ממבחר היצירות של הסגנון הגותי. בב' מראים מקומות וחפצים, שהם קשורים בזכרו של סִיד (ע"ע). הספריות והארכיונים של ב' עשירים בחומר היסטורי.

ב' נוסדה ב־884 ע"י אַלְפוֹנְסוֹ III מלך אַסְטוּרְיָה. שמה (מ־Burg — בגרמ' מצודה) מציין את תפקידה הראשון לשמש משלט במלחמה במוסלמים. המצודה שעל גבעת סאן מיגוּאֵל היתה גרעינה הראשון של ב' ובה ובקרבתה נמצאים הקדומים שבבנייני־העיר. במאה ה־10 היתה ב' בירה של רוזנות עצמאית וב־1037—1087 שימשה עיר־הבירה של קַסְטִילְיָה ולֵאוֹן המאוחדות. ב־1097 נעשתה ב' מושב של הגמון וב־1574 —

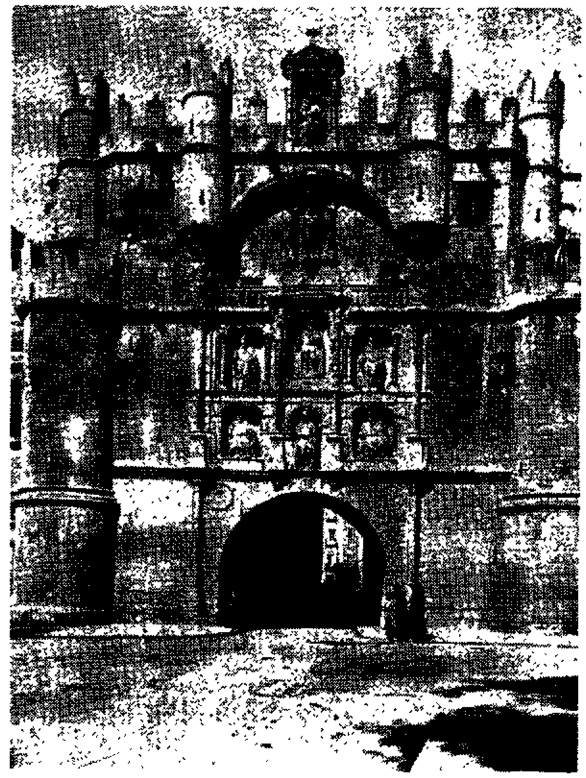

הקאתדראלה של בורגוס. נבנתה במאות ה־13–15

של ארכיהגמון, שכיום הוא ממונה על 5 הגמוניות. עד המאה ה־16 שימשה ב' אחד משוקי־הצמר הגדולים ביותר באירופה. עם גירוש היהודים מספרד התחילה ירידתה. ב־1812 צר צבאו של וֶלִינְגְטוֹן 40 יום על מצודת־ב', שבה התבצר הגנראל הצרפתי דִיבְּרֶטוֹן (Dubreton), ולא הצליח לכבשה. הצרפתים עזבו את ב' רק ב־1813 אחר תבוסתם הכללית. ב־1936 שימשה ב' עיר־בירתו של הגנראל פראנקו במלחמתו בשלטון הסוציאליסטי.

ל. ו. כ.—א. י. בר.

היהודים בב'. הידיעות הראשונות על ישוב יהודי בסביבות ב' הן משנת 974. ידיעות על יהודים בב' גופה הגיעו לידינו מן המאה ה־11. רובע־היהודים נמצא אז לרגלי המצודה, ואילו במאה ה־12 עברו היהודים אל המבצר, הנוח להגנה, ושם אנו מוצאים יהודים, ששלוחיו של סיד ניהלו עמהם משא־ומתן על השתתפותם במלחמת־השחרור בערבים. ב־1200 שימש אחד מיהודי ב' אלמושריף למלך, ובאותו זמן ישב בה טודרוס בן מאיר אבולעפיה, שאף הוא היה מקורב לשלטונות. במשך המאה ה־13 נתפתחה הקהילה עד שנעשתה הגדולה שבקהילות של צפון קאסטיליה ושניה במעלה רק לטולדו. בסוף המאה ישבו בה, כנראה, 120—150 ראשי־משפחות מישראל: בעלי־מלאכה וסוחרים, חוכרי־מסים ורופאים. רבני ב' היו ממנים את ראשי־הקהילה (המוקדמין) של קהילת־סַהֲגוּן, ששכנה מהלך יום אחד מב', ובית־הדין של קהילת־ב' אף שימש את יהודי־סאהאגון בעירעורים. לפי הידיעות שהגיעו אלינו מאותה תקופה, אנו למדים, שבקהילת־ב' במיוחד השתתפו גם השלטונות בשעת־הצורך בפיקוח על קיום מנהגי־ישראל ואף היו לפעמים מטילים קנסות על העבריינים. במחצה השניה של המאה ה־13 ישב בב' המקובל ר' משה בן שלמה בן שמעון, תלמידו

בורגוס: השער על־שם מאריה הקדושה. נבנה במאה ה16

של ר׳ יעקב הכהן, ואילו רובם של ההוגים בתורת־הסוד נמצאו אז בעיירות שבסביבות העיר. עם התפרצותה של מלחמת־האזרחים בקאסטיליה (1366—1368) התחילה ירידתה של קהילת־ב׳. ב׳ תמכה בידיו של פדרו, וכשכבש מתחרהו אנריקה II את העיר ותבע מן היהודים סך של מיליון זהוב, מכרה הקהילה — במאמציה למלא את רצונו — אף את ה„עטרות" וה„תפוחים" של ספרי־התורה, חוץ משל „ספר־התורה של עזרא הסופר", שאליו היו באים מקרוב ומרחוק. נוסף על־כך הכריז אנריקה על דחיית פרעון החובות, שחבו נוצרים ליהודים, ובזה עירער את מצבם של המלווים היהודיים. כשהוכרח אנריקה לצאת מקאסטיליה, עברה ב׳ שוב לידיו של פדרו. וכשכבש אותה אנריקה שנית, ירדו בו מרובע היהודים ומן המבצר, והשכונה נכנעה לו רק לאחר שהונחו תחת חומותיה מוקשים. ב1379 גזרו העירונים על מסחר היהודים מחוץ לשכונתם. סמוך לאותו זמן ישבו בב׳ ר׳ יהודה בן אשר, מצאצאי הרא"ש, ותלמידו יצחק בן שלמה אבן אלחדיב, שנתפרסם כתוכן ומשורר. בשנת קנ"א (1391) בשעת „מלחמת הקודש" (ע"ע ספרד), לא עמדה עוד ביהודי ב׳ רוח להגן על רבעם שבמבצר, וכשהותקפו ע"י המון־העם ברחו אל בתיהם של סוחרים נוצריים בעיר. קצתם נטבלו, וישבו מכאן ואילך בשכונת־אנוסים מיוחדת. מועטים מתו על קידוש השם. לאלה שנשארו ביהדותם ניתנה אח"כ האפשרות לחזור לבתיהם. הסיבה העיקרית לירידתה של הקהילה היה נגע השמד, שכבר נתן את אותותיו כמאה שנה קודם לכן ונעשה חזיון רגיל בב׳. שבועות מועטים אחר הפרעות התנצר שלמה הלוי, בן למשפחה מיוחסת בב׳, שעסקה זה דורות בחכירת מיסים ובשאר עסקי־המדינה, ולאחר זמן קצר נתמנה להגמון של ב׳. גם בנו שימש אחריו באותה משרה עצמה. ב1414 התנצרו יהודים הרבה בב׳ בהשפעת התעמולה שניהל הנזיר ויסֶנטֶה פֶרֶר. אנוסי־ב׳ השלימו עם הנצרות, ובמאת השנים שבין „מלחמת־הקודש" וגירוש־ספרד לא היתה עוד לקהילת ב׳ כמעט שום חשיבות.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל־אביב תש"ה;
F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, II, 1936.

צ. ל.

בּוֹרְגֶזֶה (Borghese), שמה של משפחת אצילים ונסיכים איטלקית, שהיה לה מעמד רב־השפעה בחצר־האפיפיור. מוצאם של בני משפחת־ב׳ הוא מן העיר סִיאֶנה שבפלך טוסקאנה שבאיטליה. הידיעות הקדומות ביותר שבידינו על משפחת־ב׳ הן מן המאה ה13; אך ראשית פירסומה של המשפחה נעוץ בתחילת המאה ה16, כשעבר לרומא אחד מבניה, מארקאנטוניו (Marcantonio). מארקאנטוניו זה, שרכש את אמונו של האפיפיור וכיהן זמן מרובה כשופט וכעורך־דין של חצר־האפיפיור (Curia), הניח את היסוד לגדולתה ולעשרה העצום של המשפחה. בנו קאמילוס נעשה חשמן ואח"כ נבחר לאפיפיור כפאולוס V (ע"ע) ב1605. פאולוס השתמש במשרתו ובשלטונו כדי להגדיל את השפעתה של המשפחה ואת עשרה: הוא חילק את המשרות החשובות בחצרו לבני־משפחתו (מה שנקרא מאז בשם נפוטיזם, ע"ע).

לשיא העושר והעצמה שלה הגיעה משפחת ב׳ בימי נכדו של פאולוס V, מארקאנטוניו II (1598—1658), שבידיו רוכזו האוצרות והנכסים המרובים של משפחת־ב׳: ארמונות מרובים, אחוזות גדולות בפלך לאטיום (ביניהן בקרבת דרמא), אוצרות־אמנות לאין שיעור. הוא נתפרסם כ„הנסיך הגדול", ועד היום אומרים באיטלקית על אדם בעל עצמה ועושר מרובים שהוא „דומה למארקאנטוניו".

משפחת ב׳ הוסיפה לשגשג גם בימי צאצאיו של מארקאנטוניו II. על־ידי קשרי־נישואים ירשה את הנכסים של משפחת אַלְדוֹבְּרַנְדִינִי. משפחת ב׳ נתפרסמה כחובבת אמנות ואמנים. אחד מנכדיו של פאולוס V, הקארדינאל שִׁיפִּיוֹנֶה II (Scipione) (1576—1633), קיבל תחת חסותו את בֶּרְנִינִי (ע"ע), שהקדיש לו, לקארדינאל זה, כמה מיצירותיו הגדולות. שיפיונה הוציא סכומים עצומים על בניין מזרקות, כנסיות וארמונות, שבהם ייפה את רומא. אך זכותו הגדולה ביותר היא בייסוד האוסף הגדול של יצירות־אמנות רבות־ערך, הידוע בשם „בית־הנכות הבּוֹרגזי", ובייסודה של החווילה הגדולה שאף היא נקראת על שם המשפחה. חווילה זו, על מזרקותיה הנחמדות, על שרידי הפסלים המפוזרים בה פה ושם, על אָרְניה הצפופים וכרי־הדשא המטופחים שלה, היא הדוגמה המושלמת ביותר לחווילת־נסיכים בסגנון הבארוק.

ב„חווילה של בורגזה" ובאוסף הפסלים והתמונות שבה קשורים שמותיהם של מארקאנטוניו IV (1730—1800), שהגדיל חווילה זו והשלים את בניינה, ושל בנו קאמילו (Camillo). זה האחרון (1775—1832) עלה לגדולה בצבאו של נאפוליון והתחתן עם פולין, אחותו של המצביא. הוא נתמנה ע"י גיסו כדוכס של גְוַסְטַלָה (ע"ע) וכמושל של פיימונטה וג׳נובה והיתה לו חצר מפוארת בטורינו. למרות קשרי־המשפחה שלו עם נאפוליון הוכרח למכור לממשלה הצרפתית יותר משלוש מאות פסלים מן החשובים שבבית־הנכות של ב׳ ולא הצליח לקבלם חזרה אף בימי הרסטוראציה.

קאמילו אסף מחדש יצירות מרובות, שהיו מפוזרות

(Verein; Weltbürgerrecht). מסקנות מרחיקות לכת נבעו מן העיונים, שתלה הגל במושג של ה„חברה האזרחית": הוא הבחין בין החברה האזרחית ובין המדינה, וראה בהן שלבים שונים של ההתגלות החברותית של „הרוח האובייקטיווית". לפי הגל מקפת החברה האזרחית את כל ההסדרים המכוונים להבטיח את האינטרסים של הפרט ע"י מוסדותיה של המדינה. בין ההסדרים ה„אזרחיים" תופסת שוב זכות הקנין הפרטי מקום בראש; אלא שבתורת־המדינה של הגל מועט ערכה של זכות זו — כמו של כל שאר הזכויות ה„אזרחיות" — לעומת תביעתה של המדינה להיחשב כמטרה כשלעצמה וכ„התגלמות של דבר אלוהי עלי אדמות".

באותה תקופה, שבה היקצה הגל ל„חברה האזרחית" מקום מיוחד בתורת החברה והמדינה שלו, נעשתה ה„בורז'ואזיה" אחת מן הבעיות המרכזיות במחשבה החברותית החדשה, שנתעוררה בצרפת אחר התקופה הנאפוליונית. בעלי הרעיונות הסוציאליסטיים, מסן־סימון ואילך, שמו לב בעיקר לניגוד הקיים בין המעמדות הבלתי־פרודוקטיוויים ובין המעמדות העובדים, ה„אינדוסטריאליים". עם המעמדות הבלתי־יוצרים נמנתה גם „הבורז'ואזיה" — מעמדם של בעלי־ההון, השולטים בעבודה. מעמד זה היה המטרה העיקרית לחיציהן של כל התורות, ששאפו להבטיח למעמדות של העבודה הפרודוקטיווית את מלוא ההנאה מפירות עבודתם.

מושג הב', כפי שהשתמשו בו בוויכוח זה, ומושג „החברה הבורגנית" או ה„אזרחית" של הגל, אין ביניהם אלא דמיון חיצוני בלבד; ואולם שניהם קשורים בהערכת חשיבותו של הקניין הפרטי. להֶגל היה זה עקרון מקודש ויסודי של החברה האזרחית, אע"פ שהיה כפוף אצלו לאינטרס של המדינה, ואילו במחשבה הסוציאליסטית הוצג הקניין הפרטי כאינטרס חד־צדדי של מעמד אחד; ואע"פ שמעמד זה נהנה מעמדת־מנהיגות, הרי אין בכך משום סוף־פסוק של ההתפתחות החברותית. משני יסודות שונים אלה עיצב קארל מארכס את תורתו החדשה בדבר התהליך הדיאלקטי „המחוייב" של מלחמת־המעמדות. החברה האזרחית של הגל והבורז'ואזיה של האידיאליסטים הצרפתיים נעשו אצל מארכס מושגים זהים. הם ציינו שלב מסויים בדרך התפתחותה של החברה: מעמד, שהגיע לשלטון במאות־השנים האחרונות ושצועד מתוך הכרח היסטורי פנימי לקראת התפוררותו; זוהי התקופה של שלטון ההון באמצעי הייצור.

לפי התפיסה ההיסטורית של המארכסיזם זהה הב' עם נושאי המשטר החברותי הרכושני. במסגרתה של תפיסה זו היה צורך להבחין בין ה„בורגנות הזעירה" וה„בורגנות הגדולה". הב' הזעירה היא שכבת האומנים והסוחרים, שעלה בידם להבטיח לעצמם את אמצעי־הייצור הדרושים להם ע"י ההכנסות, שבאו להם מעבודתם; לפי תהליך היווצרותה של שכבה זו עדיין היא שייכת לשלב הפֶאודאלי של ההתפתחות החברותית. אלא שהב' הזעירה נעשתה תלויה בב' הגדולה ובהונה והיא עומדת להידחק ע"י זו האחרונה; לעומת זה הקימה הב' הגדולה, הרכושנית, את הפרולטריון של צבא העובדים השכירים, ויצרה בכך את הכוח החברותי, העתיד לנשלה מעמדתה.

משמעות זו של המושגים ב' ובורגני היא הרווחת אף כיום. היא מקובלת לא רק בתוך המפלגות הקומוניסטיות והסוציאליסטיות בלבד. אותן השדרות, שהסוציאליזם קרא להן בשם „הב' הזעירה", ראו סכנה לאינטרסים שלהם מצד התורות הסוציאליסטיות לא פחות מבעלי האינטרסים ה„בורגניים הגדולים" של המשטר הרכושני. יתר על כן: הן ראו את עצמן נפגעות בכבודן משימוש הלשון של התורה הסוציאליסטית: המלה הגרמנית Bürger לא ציינה מעולם שכבה שלטת אמידה קטנה, כמו שציינה את הדבר המלה המקבלת לה בצרפתית: bourgeois. אחת מן הסיבות לכך היתה מה שערי־גרמניה פיגרו אחר ערי־צרפת בהתפתחות עשרם של בני המעמד הבורגני. לעומת זה נשתמרו ב„ערי הממלכה החפשיות" שבגרמניה עד המאה ה19 מסורות ההנהלה העצמאית בהקף רחב יותר משנשתמרו בצרפת. המונח Bürger היה, איפוא, עדיין תואר של כבוד בעל משמעות מעמדית מסויימת. החברה הבורגנית של שדרות אלו היתה נושאו העיקרי של הליבראליזם (על סוגיו וגוניו השונים), שדרש משטר מדיני קונסטיטוציוני ואת צמצומן של זכויות־היתר הפאודאליות, אך התיחס בשלילה לתביעותיהם של הפועלים ודחה ביחוד את דרישתם לשתפם בשלטון. כך קיבל המושג של ה„מפלגות הבורגניות" בגרמניה משמעות נוספת: הוא ציין את החזית המאוחדת של מתנגדי הפועלים והשמאל. במובן זה נכנסו המלים בורגני וב' גם לשימושה של הלשון העברית בזמננו.

וע"ע עיר; קומונה; גילדות.

ר. ק.

בּוּרְגֶנְלַנְד (Burgenland), ארץ־ספר במזרחה של אוסטריה; משתרעת בצורת רצועה צרה בין הונגאריה במזרח ואוסטריה התחתית ושטייאֶרמארק במערב; בצפון היא נוגעת בגבולה של צ'כוסלובאקיה ובדרום — בזה של יוגוסלאוויה. שטחה כ3,965 קמ"ר; מספר תושביה כ300,000 (1952).

ב' היא ארץ של גבעות והרים נמוכים (השיא: 883 מ') ושל עמקים רחבים ופורים (בקצה האַלפים). בצפון־המזרח היא נכנסת לשפלת פאנוניה (או הונגאריה) העליונה, שגבהה בב' בין 110 ו120 מ' מעל פני הים. שכבות ההרים והגבעות מורכבות ברובן ממשקעים שלישונים (גיר, צפחות־חוור ואבן־חול) ובמיעוטן משכבות של אבני־יסוד גבישיות. השפלה בנויה ממשקעים רבעונים, וחלק ממנה אינו אלא קרקעה של ימת נויזידלֶר הרדודה, ההולכת ומצטמצמת. שטח הביצות והרקק ממזרח לימה עדיין הוא גדול, וכדי למנוע את ריבוי הביצות בסביבותיה עם הפשרת־השלגים או תגבורת־הגשמים מוצא עודף־המים של הימה ע"י תעלה מלאכותית לנהר־ראב. בגליל־המים של נהר זה, שהוא פלג של הדאנובה, נכלל רובה של ב'. מיעוטה (בצפון) נכלל בגלילו של נהר־לֵיתָה, שאף הוא נשפך אל הדאנובה.

ב' היא הנמוכה בארצות־אוסטריה וגם החמה והיבשה שבהן בקיץ, ולפיכך היא גם הפוריה שבכולן. קרוב ל53% מאדמתה מעובדים בקביעות. בשפלה ובעמקים מגדלים דגנים, סלק־סוכר, תפוחי־אדמה ופשתן; במדרונות ההרים ובגבעות — גפנים ועצי־פרי שונים. תוצרת הירקנות והחלבנות מיועדת בעיקרה לווינה, הסמוכה לב'. היער, התופס 28% משטחה של ב', מספק חומר לתעשיות העץ והנייר האוסטריות. לנייר משמשים במידה מרובה גם הערבות והשיחים הגדלים בביצות־הימה. בטאוכֶן כורים פחם חום ובשטאד־שְׁלַייְנִנְג — אַנְטִימוֹנְיוּם; אבני־גיר חוצבים באלפים של נהר־ליתה.

57% מתושבי־ב', שברובם הגדול הם גרמנים קאתוליים, עוסקים בעבודת־האדמה ו25% בתעשיה ומלאכה. מוצרי־

התעשיה העיקריים: רהיטים וכלי־עץ שונים, נייר וגפרורים, סוכר ושימורי פירות וירקות.

בירת־ב׳ היא העיירה איזנשטט (ע״ע); מעיינות־רפואה נמצאים בזאוארברון שבמערבה של ב׳.

מ. בר.

ה י ס ט ו ר י ה. מן המאה ה10 ואילך היתה ב׳ חלק של הונגאריה. במאות ה11—13 נתיישבו בה גרמנים. במאה ה15 ס:פחה זמנית לאוסטריה. אחר מלחמת־העולם I, עם צימצומה של ממלכת־הונגאריה ההאבסבורגית, צורפו, לפי חוזה־השלום של טריאנון, תחומי־הספר ההונגארי, שהיו מאוכלסים דוברי־גרמנית, אל „אוסטריה הגרמנית״. השם ב׳ ניתן לשטחים אלה על־יסוד ארבעת מבצרי־הגבול (הבורגים), שהיו כלולים בהם בתקופת שלטון־ההונגארים: פרסבורג (Bratislava ,Pozsony), אדנבורג (בהונגארית: Sopron), ויזלבורג (Moson) ואייזנבורג (Vasvár), אע״פ שכל המבצרים הללו נשארו מחוץ לתחומה של ב׳. המדינה החדשה נתחלקה לב׳ צפונית, שבה היו כל „שבע הקהילות״ (ר׳ להלן, יהודים), ולב׳ דרומית, שאף בה היו שלוש קהילות עתיקות: רכניץ (בהונגארית: Rohonc), שליינינג (Város-Szalónak) וגיסינג (Német-Ujvár). כבירת־המדינה נבחרה העיר החפשית אייזנשטאט. ב1938, אחר הכיבוש הנאצי, נתחלקה ב׳ לשני חלקים: החלק הצפוני צורף לאוסטריה התחתית (ע״ע) והדרומי לשטיארמרק (ע״ע). אחר מלחמת־העולם II (1945) חזרו ואיחדו את שני החלקים. כיום (1954) נמצאת ב׳ בתחום הכיבוש הרוסי.

Burgenländische Landeskunde (herausgegeben von der Burgenländischen Landesregierung), 1951.

א. מ. י.

ה י ה ו ד י ם. תולדותיהם של יהודי־ב׳ ידועות בעיקרן כתולדותיהן של ש ב ע ה ק ה י ל ו ת (Siebengemeinden) שבתחומיה: איזנשטט (א״ש; בהונגארית Kismarton), שהיא הגדולה והחשובה שביניהן; מטרסדורף (מ״ד; Nagy-marton); לאקנבאך (ל״ב; Lakompak); קוברסדורף (ק״ד; Kabold); דויטש־קרויץ (צלם; Német-Keresztúr); פראואנקירכן (פ״ק; Boldogasszony); קיצה (Kittsee, Köpcsény). ברובן כבר ישבו יהודים במאות ה14 וה15; ב1690 נתן הנסיך פאול אסטרהאזי, ששבע הקהילות נכנסו אז לתחום בעלותו, איגרת־חסות לקהילת אייזנשטאט, שלפיה הובטחו לקהילה זכויות של שלטון עצמי והגנה בימי מלחמה. במשך עשרות־השנים הבאות ניתנו זכויות דומות גם לשאר הקהילות, והזכויות המשותפות גררו גם התחייבויות משותפות בתשלומי המיסים, שהיו כבדים, ובכללם גם תרומות מסויימות („מזיגות״ בלשון התעודות), שהיו מעלים לנסיך השליט. לשם הגנה על זכויותיהן ולשם חלוקה צודקת של המעמסה, שהיתה קשורה בהתחייבויותיהן, היו נציגיהן של שבע הקהילות מתאספים מזמן לזמן באייזנשטאט, שב„פנקס השחור״ שלה נשתמרו דיוניהם.

הארגון הרופף של שבע הקהילות נתפורר עם עליית כוחה של המדינה, שהטילה על היהודים „מס־סבלנות״ לפי גלילות־מגוריהם. ב14 במאי 1813 נתאחדו „חמש הקהילות״, שבינתיים סופחו, בהתאם לראורגאניזאציה אדמיניסטראטיווית של השלטון ההונגארי, לגליל אדנבורג־שופרון (קהילות פראואנקירכן וקיצה, שלא נכללו בגליל הנזכר, נשארו מחוץ לאירגון זה), כדי לעמוד על המקח עם ממשלת־המדינה וכדי לקבוע ביניהן את חלוקת־המס. לאחר זמן נצטרפו אליהם כקהילה ששית שאר היהודים שהיו מפוזרים בגליל אדנבורג־שופרון. לאחר שהתירו ליהודים ב1848 להתיישב בווינה ובשאר חלקיה של אוסטריה נידלדלו במקצת קהילות־ב׳. זכויותיהם של היהודים בקהילות אלו, פרט לאותן של יהודי־אייזנשטאט, בוטלו.

ב1920, כשהקהילות (חוץ משופרון, שנשארה בידי הונגאריה) נכללו בתחומה של ב׳ האוסטרית, נתחדש האירגון הישן, אלא שנצטרפו אליו שלוש הקהילות העתיקות של רכניץ, שליינינג וגיסינג, שאף הן היו עכשיו בתחומה של ב׳. עשר הקהילות הללו היוו את עיקר כוחה של הכת האורתודוכסית היחידה שהיתה אז באוסטריה, שמרכזה והנהלתה היו בא״ש ובווינה. ב1930 מנו היהודים בב׳ כ3,800 נפש. גורלם של יהודי־ב׳ אחר הכיבוש הנאצי של אוסטריה היה כגורלם של שאר יהודי הממלכה. וע״ע אוסטריה, היהודים.

מלבד הרבנים המפורסמים של אייזנשטאט (מהר״ם א״ש, ר׳ עקיבא איגר ועזריאל הילדסהימר) כיהנו גם בקהילות־ב׳ אחרות רבנים ידועי־שם, כגון הרב משה סופר (חתם סופר) במאטרסדורף. בכמה מן הקהילות נתקיימו ישיבות עד הזמן האחרון. — יליד הקהילה דויטש־קרויץ היה הקומפוזיטור היהודי קרל גולדמרק (ע״ע).

B. Wachstein, *Urkunden und Akten z. Geschichte d. Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden*, 1926.

א. פ.

בורגס (Бургас), עיר־הנמל הגדולה ביותר של בולגריה.

ב׳ שוכנת על לשון־יבשה קטנה בתוך מפרץ בים השחור, שנקרא מפרץ־ב׳. מספר־תושביה כ50,000. מצפון וממערב לב׳ נמצאות שתי ימות־חוף רקיקות, ימת אטאנאסוב (בעבר: ימת־לוג׳ה) וימת־ב׳ (בעבר: ימת־קארה יונוס), שהן עשירות בדגים. הודות למזחי־הים שבדרום־העיר יכולות ספינות גדולות לגשת לנמל, שמס״ב מקשרת אותו אל רשת־מסה״ב של בולגאריה. דרך ב׳ עובר רוב היצוא של בולגאריה: טאבאק, דגן, פירות מיובשים, בהמות, בדיל ואבץ מותכים ועפרות־נחושת, וכן מוכנסות דרכה לבולגאריה סחורות־תעשיה מרוסיה ומארצות־המערב. ב׳ משמשת גם נמל־דייג חשוב.

ב׳ ידועה מן המאה ה14 בשם היווני פירגוס (מגדל, מצודה). בימי התורכים נצטמצמה והלכה עד שב1858 לא היו בה אלא 50 בתים בלבד. לאחר שרומליה המזרחית קיבלה אוטונומיה (ע״ע בולגריה, היסטוריה) נעשתה ב׳ מושב של שלטון־המחוז, והתיישבותם של סוחרים יווניים בעיר החישה את גידולה. מ1908 ואילך גבר לחצם של הממשלה והציבור הבולגארי על התורכים והיוונים תושבי־ב׳, עד שאלה האחרונים הוכרחו להגר ממנה. מ1879 ואילך נתלקטה בב׳ קהילה יהודית מתוך יוצאי הקהילות הבולגאריות יאמבול וקארנובאט. עד סוף המאה ה19 לא היה לקהילה זו בית־קברות. ב1927 מנתה 887 נפש.

ב׳ היא בירת המחוז (האוקראג) של ב׳, שהוא המחוז הדרומי־המזרחי של בולגאריה; שטחו 13,621 קמ״ר ומספר אוכלוסיו 685,000. גבולותיו של מחוז זה הם: הים השחור במזרח, הרי־הבאלקאן בצפון, ותורכיה בדרום; גבולו במערב הוא מחוז סטרה זגורה. מחוז ב׳ הוא אחד מן המחוזות, שנפגעו מגירושם של התורכים ע״י השלטון הקומוניסטי בתחילת שנת 1950 (ע״ע בולגריה).

א. י. בר.

בּוֹרְדֶה, ז'יל —Jules Bordet— (נו' ב1870), באקטריולוגן ואימונולוגן בלגי; מגדולי החוקרים במיקרוביו־לוגיה. ב' למד במכון־פאסטר בפאריס ועבד בו מ1894 עד 1901. בשנת 1901 נתמנה כמנהל של מכון־פאסטר בבריסל וב1907 — כפרו־פסור באוניברסיטה של בריסל. ב1919 זכה בפרס־נובל; ב1953, כשהיה בן 83, נבחר כנשיא־כבוד של הקונגרס המיקרוביולוגי הבינלאומי, שנתכנס ברו־מא.

ז'יל בּוֹרְדֶה

ב1898 גילה ב' בדמם של בעלי־חיים אֲגְלוּטִי־נִינים (ע"ע אגלוטינציה) נגד כדוריות־דם זרות, וכן הצליח ליצור בתוך נסיובים את ממוססי כדוריות־הדם הזרות (ע"ע אִימונולו־גיה) והראה, שתהליך ההמסה יוצא לפועל אך ורק בנוכחותם של 2 חמרים: הנוגדן והחומר המשלים (ע"ע).

הוויכוח הגדול בין ב' ובין אהרליך (ע"ע) על מהותו ותכונותיו של המַשלים עורר את ב' לפתח את השיטה האב־חנתית החשובה של קביעת־המַשלים, שבה השתמשו וַסֶרמַן (ע"ע) וַניסֶר (ע"ע) לאבחנת העגבת (ע"ע). תגלית סֶרולו־גית נוספת של ב' (1909) היא הקוֹנְגְלוּטִינַצְיָה, שאף היא קשורה בפעולתו של החומר המַשלים.

ב1906 גילו ב' וזֶ'נגוּ (Gengou) את הגורם של השַעלת (ע"ע) והצליחו לגדל אותו בתרבית. הקשרים והיחסים בין הופעות־יסוד במיקרוביולוגיה—האלמות של חידקים, כניעתם לפעולתם של הפאגוציטים ויצירת נרתיקים ע"י חידקים — הוברו לראשונה ע"י ב' במחקרים, שבהם התחיל ב1897. בחידק הגחלת (ע"ע) מצא ב' ב1930, שהעדר של סידן מזרז את התהוות הנבגים. ב' פיתח לראשונה את התֵאוריה של הפֶרמֶנטים כאַנטִיגֶנים ויצר ב1901 (יחד עם ז'אנגו) מעין אנטי־פֶּרְמֶנט ראשון: נוגדן, שמעכב את פעולת התְרוֹמְבִּין, המצוי בדמן של ארנבות־בית, ושנוצר מתוך חיסון של חזיר־ים ע"י נסיוב־ארנבת טרי. ב' גם גילה לראשונה, שהנוגדנים עצמם הם אנטיגנים, ואף יצר את הנוגדן הנגדי הראשון.

ב' חקר את האַנַפִילַכְּסִיָה (ע"ע) ותמך בהשקפה, שההֶתְקֵף הוא תוצאה של יצירת „אנאפילאטוֹכְּסִין" מתוך פעולות־הגומלים שבין האנטיגן ובין הנוגדן בגוף החי. עבודה מרו־בה הקדיש למחקרים על איחודם של שני הגורמים הללו והט־עים את הדמיון בין הפעולות הנזכרות ובין תופעות־הספיחה.

א. א.

בּוֹרְדוֹ (Bordeaux), עיר־הנמל הראשית של צרפת הדרו־מית־מערבית. מספר תושביה כ254 אלף (1946). יושבת על נהר־גארון, במרחק של 97 ק"מ מן הים, במקום שספינות־ים בינוניות יכולות להגיע אליו בשעת גאות־הים.

ב' היא, איפוא, נמל־נהר ונמל־ים כאחד. הדפרטמנט של ב' (שטחו 10,726 קמ"ר; מספר אוכלוסיו כ900 אלף), מצויין ביינותיו האדומים (מֶדוֹק, סוֹטֶרְן, ועוד), הקרויים בשם יינות־בּורדו, שהם ידועים בעולם לשבח. גדלים בו גם חיטה, טאבאק וירקות, וב' משמשת שוק ומרכז לעיבודו של יבול זה לצרכי יצוא. לב' צי־דַיִג חשוב והשלל מספיק לא רק לצרכי־המקום ולארץ־עורף רחבה, אלא גם לתעשיה של שימורי־דגים ליצוא. מלבד זה מייצרת ב' שמן ושומן מצמחי־שמנים, שמובאים מאפריקה המערבית הצרפתית, ומזקקת סוכר גלמי, שמובא ממושבות־צרפת באיי הודו המערבית, וכן היא מייצרת מחומר זה ליקֶרים. יש בה גם בתי־זיקוק לנפט המובא מאמריקה. בב' מצויות גם תעשיות של זכוכית (שמייצרים מן החול שבחוף האוקיינוס), מכוניות (בח"ר של פורד), מכשירים חשמליים וזבל חימי (ביחוד לצרכי־הכרמים) וכן יוצקים בה ברזל ונחושת. תנועת־הספינות בנמל ב' היא בעיקרה לאפריקה המערבית ולחופים האטלאנטיים של אמריקה הלאטינית. ספינות־אוקיינוס גדולות עוגנות בוֶרנוֹן שעל שפך הזִ'ירוֹנְד או בפּוֹיְיַק (Pauillac) שבין שפך זה וב'. — ב' היא גם המרכז החינוכי והתרבותי החשוב ביותר בדרום־מערבה של צרפת. באוניברסיטה שבה, שנוסדה ב1441, למדו ב1952 8,367 תלמידים. כן יש בה בתי־ספר מקצועיים גבוהים, מכון הידרוגראפי ובתי־נכות לאמנות. מבנייניה יש ערך היסטורי אמנותי לקאתדראלה הגותית שבה ע"ש סט. אַנְדְרֵי, שהיא מן המאות ה12—ה15, ולבניין התיאטרון, שהוא מן המאה ה18.

ה י ס ט ו ר י ה. ב' ידועה מן התקופה הקֶלטית (בשם בעל הצורה הלאטינית: בּוּרְדיגאלָה, Burdigala) כעיר־בירתו של שבט הבּיטוּרִיגִים הוִיבִיסְקִיים (Bituriges Vivisci). בתקופה הרומית היתה עיר־מסחר חשובה, שבה ביקרו הרבה סוחרים זרים (בכללם סוחרים מארצות־המזרח), שהביאו אליה את

התעשיה העיקריים: רהיטים וכלי־עץ שונים, נייר וגפרורים, סוכר ושימורי פירות וירקות.

בירת־ב׳ היא העיירה איזנשטט (ע״ע); מעיינות־רפואה נמצאים בזאואֶרבְּרוּן שבמערבה של ב׳.

מ. בר.

היסטוריה. מן המאה ה10 ואילך היתה ב׳ חלק של הונגאריה. במאות ה11—13 נתיישבו בה גרמנים. במאה ה15 סופחה זמנית לאוסטריה. אחר מלחמת־העולם I, עם צימצומה של ממלכת־הונגאריה ההאבסבורגית, צורפו, לפי חוזה־השלום של טריאנון, תחומי־הספר ההונגארי, שהיו מאוכלסים דוברי־גרמנית, אל „אוסטריה הגרמנית". השם ב׳ ניתן לשטחים אלה על־יסוד ארבעת מבצרי־הגבול (הבּוּרְגים), שהיו כלולים בהם בתקופת שלטון־ההונגארים: פְּרֶסבּורג (Bratislava ,Pozsony), אֶדֶנבּורג (בהונגארית: Sopron), וִיזלבּורג (Moson) ואייזנבּורג (Vasvár), אע״פ שכל המבצרים הללו נשארו מחוץ לתחומה של ב׳. המדינה החדשה נתחלקה לב׳ צפונית, שבה היו כל „שבע הקהילות" (ר׳ להלן, יהודים), ולב׳ דרומית, שאף בה היו שלוש קהילות עתיקות: רֶכְניץ (בהונגארית: Rohonc), שלַיְנינג (Város-Szalónak) וגִיסינג (Német-Ujvár). כבירת־המדינה נבחרה העיר החפשית אייזנשטאט. ב1938, אחר הכיבוש הנאצי, נתחלקה ב׳ לשני חלקים: החלק הצפוני צורף לאוסטריה התחתית (ע״ע) והדרומי לשְׁטַיֶאֶרְמַרְק (ע״ע). אחר מלחמת־העולם II (1945) חזרו ואיחדו את שני החלקים. כיום (1954) נמצאת ב׳ בתחום הכיבוש הרוסי.

Burgenländische Landeskunde (herausgegeben von der Burgenländischen Landesregierung), 1951.

א. מ. י.

יהודים. תולדותיהם של יהודי־ב׳ ידועות בעיקרן כתולדותיהן של שבע הקהילות (Siebengemeinden) שבתחומיה: אַיְזֶנשְׁטַט (א״ש; בהונגארית Kismarton), שהיא הגדולה והחשובה שביניהן; מַטֶרְסְדוֹרְף (מ״ד; Nagy-marton); לַאקֶנְבַּאך (ל״ב; Lakompak); קוֹבֶּרְסְדוֹרְף (ק״ד; Kabold); דוֹיטש־קְרוֹיץ (צֶלֶם; Német-Keresztúr); פְּרַאוּאֶנקִירְכֶן (פ״ק; Boldogasszony); קִיצֶה (Kittsee, Köpcsény). ברובן כבר ישבו יהודים במאות ה14 וה15; ב1690 נתן הנסיך פַּאוּל אֶסְטֶרְהַאזִי, ששבע הקהילות נכנסו אז לתחום בעלותו, איגרת־חסות לקהילת אייזנשטאט, שלפיה הובטחו לקהילה זכויות של שלטון עצמי והגנה בימי מלחמה. במשך עשרות־השנים הבאות ניתנו זכויות דומות גם לשאר הקהילות, והזכויות המשותפות גררו גם התחייבויות משותפות בתשלומי המיסים, שהיו כבדים, ובכללם גם תרומות מסויימות („מזיגות" בלשון התעודות), שהיו מעלים לנסיך השליט. לשם הגנה על זכויותיהן ולשם חלוקה צודקת של המעמסה, שהיתה קשורה בהתחייבויותיהן, היו נציגיהן של שבע הקהילות מתאספים מזמן לזמן באייזנשטאט, שב„פנקס השחור" שלה נשתמרו דיוניהם.

האירגון הרופף של שבע הקהילות נתפורר עם עליית כוחה של המדינה, שהטילה על היהודים „מס־סבלנות" לפי גלילות־מגוריהם. ב14 במאי 1813 נתאחדו „חמש הקהילות", שבינתיים סופחו, בהתאם לְרֵאוֹרגאניזאציה אדמיניסטראטיווית של השלטון ההונגארי, לגליל אֶדֶנבּורג־שוֹפרוֹן (קהילות פְּרַאוּאֶנקירכן וקיצֶה, שלא נכללו בגליל הנזכר, נשארו מחוץ לאירגון זה), כדי לעמוד על המקח עם ממשלת־המדינה וכדי לקבוע ביניהן את חלוקת־המס. לאחר זמן נצטרפו אליהם כקהילה ששית שאר היהודים שהיו מפוזרים בגליל אדנבורג־שופרון. לאחר שהתירו ליהודים ב1848 להתיישב בווינה ובשאר חלקיה של אוסטריה נידלדלו במקצת קהילות־ב׳. זכויותיהם של היהודים בקהילות אלו, פרט לאותן של יהודי־אייזנשטאט, בוטלו.

ב1920, כשהקהילות (חוץ משופרון, שנשארה בידי הונגאריה) נכללו בתחומה של ב׳ האוסטרית, נתחדש האירגון הישן, אלא שנצטרפו אליו שלוש הקהילות העתיקות של רֶכניץ, שליינינג וגיסינג, שאף הן היו עכשיו בתחומה של ב׳. עשר הקהילות הללו היוו את עיקר כוחה של הכת האורתודוכסית היחידה שהיתה אז באוסטריה, שמרכזה והנהלתה היו בא״ש ובווינה. ב1930 מנו היהודים בב׳ כ3,800 נפש. גורלם של יהודי־ב׳ אחר הכיבוש הנאצי של אוסטריה היה כגורלם של שאר יהודי הממלכה. וע״ע אוסטריה, היהודים.

מלבד הרבנים המפורסמים של אייזנשטאט (מהר״ם א״ש, ר׳ עקיבא איגר ועזריאל הילדסהימר) כיהנו גם בקהילות־ב׳ אחרות רבנים ידועי־שם, כגון הרב משה סופר (חתם סופר) במאטרסדורף. בכמה מן הקהילות נתקיימו ישיבות עד הזמן האחרון. — יליד הקהילה דויטש־קרויץ היה הקומפוזיטור היהודי קרל גולדמרק (ע״ע).

B. Wachstein, *Urkunden und Akten z. Geschichte d. Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden*, 1926.

א. פ.

בּוּרְגַס (Бургас), עיר־הנמל הגדולה ביותר של בולגריה.

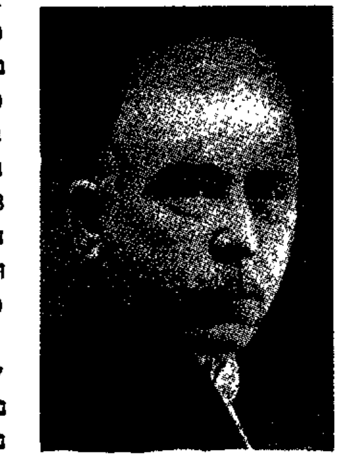
ב׳ שוכנת על לשון־יבשה קטנה בתוך מפרץ בים השחור, שנקרא מפרץ־ב׳. מספר־תושביה כ50,000. מצפון וממערב לב׳ נמצאות שתי ימות־חוף רקיקות, ימת אטאנאסוב (בעבר: ימת־לוג׳ה) וימת־ב׳ (בעבר: ימת־קארה יונוס), שהן עשירות בדגים. הודות למזחי־הים שבדרום־העיר יכולות ספינות גדולות לגשת לנמל, שמס״ב מקשרת אותו אל רשת־מסה״ב של בולגאריה. דרך ב׳ עובר רוב היצוא של בולגאריה: טאבאק, דגן, פירות מיובשים, בהמות, בדיל ואבץ מותכים ועפרות־נחושת, וכן מוכנסות דרכה לבולגאריה סחורות־תעשיה מרוסיה ומארצות־המערב. ב׳ משמשת גם נמל־דייג חשוב.

ב׳ ידועה מן המאה ה14 בשם היווני פירגוס (מגדל, מצודה). בימי התורכים נצטמצמה והלכה עד שב1858 לא היו בה אלא 50 בתים בלבד. לאחר שרוּמֶלְיָה המזרחית קיבלה אוטונומיה (ע״ע בולגריה, היסטוריה) נעשתה ב׳ מושב של שלטון־המחוז, והתיישבותם של סוחרים יוונים בעיר החישה את גידולה. מ1908 ואילך גבר לחצם של הממשלה והציבור הבולגארי על התורכים והיוונים תושבי־ב׳, עד שאלה האחרונים הוכרחו להגר ממנה. מ1879 ואילך נתלקטה בב׳ קהילה יהודית מתוך יוצאי הקהילות הבולגאריות יאמבול וקארנובאט. עד סוף המאה ה19 לא היה לקהילה זו בית־קברות. ב1927 מנתה 887 נפש.

ב׳ היא בירת המחוז (האוקראג) של ב׳, שהוא המחוז הדרומי־המזרחי של בולגאריה; שטחו 13,621 קמ״ר ומספר אוכלוסיו 685,000. גבולותיו של מחוז זה הם: הים השחור במזרח, הרי־הבאלקאן בצפון, ותורכיה בדרום; גבולו במערב הוא מחוז סְטָרָה זַגוֹרָה. מחוז ב׳ הוא אחד מן המחוזות, שנפגעו מגירושם של התורכים ע״י השלטון הקומוניסטי בתחילת שנת 1950 (ע״ע בולגריה).

א. י. בר.

בּוֹרְדֶה, ז'יל —Jules Bordet— (נו' ב1870), באקטריולוגן ואימונולוגן בלגי; מגדולי החוקרים במיקרוביו־לוגיה. ב' למד במכון־פאסטר בפאריס ועבד בו מ1894 עד 1901. בשנת 1901 נתמנה כמנהל של מכון־פאסטר בבריסל וב1907 — כפרו־פסור באוניברסיטה של בריסל. ב1919 זכה בפרס־נובל; ב1953, כשהיה בן 83, נבחר כנשיא־כבוד של הקונגרס המיקרוביולוגי הבינלאומי, שנתכנס ברו־מא.

ז'יל בּוֹרְדֶה

ב1898 גילה ב' בדמם של בעלי־חיים אַגְלוּטִי־נִינִים (ע"ע אגלוטינציה) נגד כדוריות־דם זרות, וכן הצליח ליצור בתוך נסיובים את ממוססי כדוריות־הדם הזרות (ע"ע אִימוּנוֹלוֹ־גיה) והראה, שתהליך ההמסה יוצא לפועל אך ורק בנוכחותם של 2 חמרים: הנוגדן והחומר המשלים (ע"ע).

הוויכוח הגדול בין ב' ובין אהרליך (ע"ע) על מהותו ותכונותיו של המַשלים עורר את ב' לפתח את השיטה האב־חנתית החשובה של קביעת־המַשלים, שבה השתמשו וַסֶרְמַן (ע"ע) וַנִיסֶר (ע"ע) לאבחנת העגבת (ע"ע). תגלית סֶרוֹלוֹ־גית נוספת של ב' (1909) היא הקוֹנְגְלוּטִינַצְיָה, שאף היא קשורה בפעולתו של החומר המַשלים.

ב1906 גילו ב' וז'נגו (Gengou) את הגורם של השַעלת (ע"ע) והצליחו לגדל אותו בתרבית. הקשרים והיחסים בין הופעות־יסוד במיקרוביולוגיה—האלמות של חידקים, כניעתם לפעולתם של הפאגוציטים ויצירת נרתיקים ע"י חידקים — הוברַרו לראשונה ע"י ב' במחקרים, שבהם התחיל ב1897. בחידק הגחלת (ע"ע) מצא ב' ב1930, שהעדר של סידן מזרז את התהוות הנבגים. ב' פיתח לראשונה את התֶאוריה של הפֶרְמֶנְטים כאַנְטִיגֶנים ויצר ב1901 (יחד עם ז'אנגו) מעין אנטי־פֶרְמֶנט ראשון: נוגדן, שמעכב את פעולת התְרוֹמְבִין, המצוי בדמן של ארנבות־בית, ושנוצר מתוך חיסון של חזיר־ים ע"י נסיוב־ארנבת טרי. ב' גם גילה לראשונה, שהנוגדנים עצמם הם אנטיגנים, ואף יצר את הנוגדן הנגדי הראשון.

ב' חקר את האַנַפִילַכְּסִיָה (ע"ע) ותמך בהשקפה, שההֶתְקֵף הוא תוצאה של יצירת „אנאפילאטוֹכְּסִין" מתוך פעולות־הגומלים שבין האנטיגן ובין הנוגדן בגוף החי. עבודה מרו־בה הקדיש למחקרים על איחודם של שני הגורמים הללו והט־עים את הדמיון בין הפעולות הנזכרות ובין תופעות־הספיחה.

א. אנ.

בּוֹרְדוֹ (Bordeaux), עיר־הנמל הראשית של צרפת הדרו־מית־מערבית. מספר תושביה כ254 אלף (1946). יושבת על נהר־גארון, במרחק של 97 ק"מ מן הים, במקום שספינות־ים בינוניות יכולות להגיע אליו בשעת גאות־הים. כ25 ק"מ מצפון לב' מתחבר הגארון עם הדורדון. הנהר המ־אוחד נקרא ז'ירונד, וזהו גם שמו של הדפרטמנט, שב' היא בירתו. ע"י התעלה הדרומית (Canal du Midi), המחברת את הגארון עם הרון, מגיעות ספינות־נהר מחוף הים התיכון לב' ב' היא, איפוא, נמל־נהר ונמל־ים כאחד. הדפרטמנט של ב' (שטחו 10,726 קמ"ר; מספר אוכלוסיו כ900 אלף), מצויין ביינותיו האדומים (מֶדוק, סוֹטֶרְן, ועוד), הקרויים בשם יינות־בורדו, שהם ידועים בעולם לשבח. גדלים בו גם חיטה, טאבאק וירקות, וב' משמשת שוק ומרכז לעיבודו של יבול זה לצרכי יצוא. לב' צי־דַיִג חשוב והשלל מספיק לא רק לצרכי־המקום ולארץ־עורף רחבה, אלא גם לתעשיה של שימורי־דגים ליצוא. מלבד זה מייצרת ב' שמן ושומן מצמחי־שמנים, שמובאים מאפריקה המערבית הצרפתית, ומזקקת סוכר גלמי, שמובא ממושבות־צרפת באיי הודו המערבית, וכן היא מייצרת מחומר זה ליקֶרים. יש בה גם בתי־זיקוק לנפט המובא מאמריקה. בב' מצויות גם תעשיות של זכוכית (שמייצרים מן החול שבחוף האוקיינוס), מכוניות (בח"ר של פורד), מכשירים חשמליים וזבל חימי (ביחוד לצרכי־הכרמים) וכן יוצקים בה ברזל ונחושת. תנועת־הספינות בנמל ב' היא בעיקרה לאפריקה המערבית ולחופים האטלאנטיים של אמריקה הלאטינית. ספינות־אוקיינוס גדולות עוגנות בוֶֹרנוֹן שעל שפך הז'ירוֹנְד או בפוֹיֵיק (Pauillac) שבין שפך זה וב'.— ב' היא גם המרכז החינוכי והתרבותי החשוב ביותר בדרום־מערבה של צרפת. באוניברסיטה שבה, שנוסדה ב1441, למדו ב1952 8,367 תלמידים. כן יש בה בתי־ספר מקצועיים גבוהים, מכון הידרוגראפי ובתי־נכות לאמנות. מבנייניה יש ערך היסטורי אמנותי לקאתדראלה הגותית שבה ע"ש סט. אַנְדְרֵי, שהיא מן המאות ה12—ה15, ולבניין התיאטרון, שהוא מן המאה ה18.

ה י ס ט ו ר י ה. ב' ידועה מן התקופה הקֶלְטית (בשם בעל הצורה הלאטינית: בּוּרְדִיגאלְה, Burdigala) כעיר־בירתו של שבט הביטוּרִיגִים הוִיוִיסְקִיים (Bituriges Vivisci). בתקופה הרומית היתה עיר־מסחר חשובה, שבה ביקרו הרבה סוחרים זרים (בכללם סוחרים מארצות־המזרח), שהביאו אליה את

בורדו: תבנסיה ע"ש הצלב הקדוש. נבנתה במאות ה12—18

מראה כללי של העיר בורדו. במרכז — הקאתדראלה ע"ש סט. אנדרי

הנצרות בזמן מוקדם־ביחס. עולה־רגל מב' לארץ־ישראל ב333 חיבר את ספר־המסעות הראשון לא"י (Itinerarium Burdigalense). שנים מקדושי הכנסיה הקאתולית מוצאם מב'. בתקופה של נדודי־העמים נבזזה ונהרסה ב' כמה פעמים. ב732 כבשו אותה הערבים עד ששארל מַרְטֶל הוציא אותה מידם ב735. במאות ה9 וה10 פגעו בה הנוֹרְמַנים. ב' התחילה פורחת שוב בתקופת שלטונם של מלכי־אנגליה (1152—1453) הודות לסחרה עם אנגליה וארצות־השפלה (יצוא של יין ויבוא של צמר, בשר ודגים). מלכי־אנגליה העניקו לה זכויות מיוחדות והצרפתים קיימו רק חלק מהן. בשנת 1548, כשהוטל מס על המלח, שהובא לב', התקוממו תושביה לשלטון־המלכות הצרפתי, אך המרד דוכא באכזריות. מכיון שב' נטתה אחר תיקונים בדת נפגעה קשה בטבח ליל ברתוֹלוֹמיאוס (1572), וכן נפגעה בשנת־האימים 1794 על־ידי היעקובינים מפני שהיתה מרכז של הז'ירוֹנְדִיסְטים (ע"ע צרפת, היסטוריה). ההסגר היבשתי של נאפוליון פגע קשה בסחרה של ב', ומפני־כן קיבלה בהתלהבות את לואי XVIII ב1814. בימי הפלישות הגרמניות לצרפת ב1871, 1914 ו1940 שימשה ב' זמן־מה מושבה של הממשלה הצרפתית. ב1940 נמסר בה השלטון למארשאל פֶּטֶן. במלחמת־העולם II ניזוקה ב' פחות מערי־נמל אירופיות אחרות, וכך משכה אליה בשנים הראשונות שאחר המלחמה חלק מסַחרן.

ל. ו. כ.—א. י. בר.

בּוֹרְדוֹ, אַנְרִי — Henri Bordeaux — (1870, תוֹנוֹן, מחוז סַווֹאַ [Savoie], צרפת), מְסַפֵּר צרפתי. בן למשפחת־פקידים, למד תחילה משפטים בפאריס. במלחמת־העולם I שרת כקצין בצבא הצרפתי ואחר המלחמה שימש במשך שנים הרבה כמבקר תיאטרוני. בשנת 1920 נבחר כחבר לאקאדמיה הצרפתית. ב' חי בפאריס ומוסיף לפרסם מסות וסיפורים.

ב' כתב סיפורי־ילדים, סיפורים על חיות, זכרונות („פנקסו של עורך־דין מתחיל", 1911), כמה כרכים של מסות מצויינות („נפשות מודרניות" 1895; „הסופרים והמנהגים", 3 כרכים, 1897—1902, ועוד) וסיפור מפורסם, שתכנו: ההגנה על מבצר צרפתי במלחמת־העולם I (La chanson de Vaux-Douaumont, 2 כרכים, 1916/7). אבל את מקום־הכבוד שלו בספרות הצרפתית קנה ע"י יותר מחמישים רומאנים, שחיבר על החיים בהררי סאוֹאַ מולדתו, שעשוהו אחד מן המייצגים החשובים של ה roman du terroir, כלומר, הרומאן הפרוֹבינציאלי או ה„רֶגיוֹנאליסטי", ביניהם La peur de vivre; La croisée des chemins; La robe de laine; Cendres chaudes; La sonate au clair de lune („יראת־החיים", 1902; „פרשת־הדרכים", 1909; „שמלת־הצמר", 1910; „אֲפר חם", 1938; „הסוֹנאטה לאור הירח", 1942).

J. Bertaut, *H. B. et son œuvre*, 1924; P. Benoît, *H. B.*, 1931.

ח. פ.

בּוֹרְדוֹנֶה, פָּרִיס — Paris Bordone — (1500, טְרֶויזוֹ — 1571, ויניציאה), צייר איטלקי מן האסכולה של ויניציאה. ב' היה מתלמידיו של טיציאן, אך הושפע גם ע"י ג'וֹרְג'וֹנֶה ופַּלמה הזקן, ובשנותיו האחרונות — ע"י מיכאל־אנג'לו. ב1538 הוזמן לחצרו של פראנסוא I, מלך־צרפת, שבשבילו צייר בעיקר דיוקנות; אח"כ צייר תמונות בארמון של משפחת פוּגֶר באַוּגְסבּוּרג, אך כל היצירות הללו אבדו. בשנת 1540 חזר לאיטליה, וכאן נשתמרו הרבה מתמונותיו בכנסיות ובאספים שונים. — ב' היה מקובל ברחבי־אירופה

כצייר של דיוקנות ושל תכנים מיתולוגיים. סיגנונו רווה־הצבעים ועשיר־התנועות קרוב לזה של טיציאן, אע"פ שניכרת בו שטחיות מסויימת. תמונתו המפורסמת ביותר היא: „דוכס־ויניציאה מקבל את טבעת־העיר", שצייר ב1535 (ויניציאה, האקאדמיה הממלכתית לאמנות); מן התמונות, שצייר מחוץ לאיטליה ושיש להן תאריך: „דיוקן של גבר", 1523 (פינא־קותקה, מינכן); „דיוקן של גבר לובש שחורים", 1525 (המו־זיאון, וינה); „דיוקן של גבר", 1548 (המוזיאון, אוגסבורג).

C. Ridolfi. *Le meraviglie dell'arte,* ed. D. v. Hadeln, I, 1914, p. 229; Bailo and Biscaro, *Della Vita e delle Opere di P. B.,* 1900; E. Schäffer (in Thieme-Becker, *Künstler-Lexikon,* IV, 1910); A. Venturi, *Storia dell'arte italiana,* IX, 3, 1928, p. 990 ff.

בּוּרְדֶל, אֶמִיל אַנְטוּאַן — Emile Antoine Bourdelle — (1861, מוֹנְטוֹבַּן [Montauban] — 1929, פאריס), פַּסָל צרפתי. את ראשוני רשמיו מיצירות־אמנות קלט במוזי־און ע"ש אֶנְגְר (ע"ע) שבעיר־מולדתו. בסיוע של פרסי־לימוד, שזכה בהם, נתקבל מתחילה לביה"ס לאמנות בטולוז ולאחר זמן — לאולפנו של הפסל פאלגְיֶר (Falguière) בפאריס (1884). לאחר זמן נתיידד כאן עם הפסל דאלוּ (Dalou) ונעשה עוזרו הראשי של רודֶן, ששיתף אותו בביצוע של קבוצת־הפסלים „אזרחי־קאלֶה" ושל פסל־באלזאק. ב1893 הוזמנה אצל ב' מצבה לזכר החללים מבני עיר־מולדתו, שנפלו במלחמת 1870—71. יצירתו כוללת כ900 פסלים, שלכמה מהם ממדים ניכרים; סיגנונו הוא אֶקְלֶקְטִי, והשפיעו עליו בעיקר הפיסול הגותי, האמנות היוונית העתיקה, כפי שנשתמרה באולימפיה ובפארתֶנון, ורודֶן. תפיסת־הפיסול שלו היתה ספרותית ודראמאטית; דמויותיו הן שריריות מאוד, ובקומפוזיציה כולה שלטת בדרך כלל תנועה חזקה.

א. א. בורדל. זוג רקדנים. תבליט, התיאטרון של שאנז־אליזה, פאריס

המפורסמות ביצירותיו הן: „ראש אפולון" (1900); „הֶראקְלֵס הקַשָׁת" (1907); התבליטים בתיאטרון שאנז־אֶלִיזֶה (1912); „הבתולה מאלזאס" (1920/22) — פסל בגובה של כ6 מ', שהוקם אחר מלחמת־העולם I כסמל לשלום בין גרמניה וצרפת. נוסף על אלה ביצע ב' מספר של פְּסָלים אַלֶגוריים, מצבה לאדם מיצקביץ', ודיוקנות מרובים — ביניהם של אנאטול פראנס, שארל־לואי פיליפ, רודֶן וקרישנאמורטי; כן עשה דיוקנות דמיוניים של אֶנגר ושל בטהובן — מזה האחרון ב21 צורות. לב' היתה השפעה מרובה על דור־הפסלים הצעיר בצרפת ועל הצייר הבלגי וַאוטֶרס (Wauters). יצירותיו נמצאות במוזיאונים מרובים, בכללם הלובר, המוזי־און של מונטובאן והמוזיאון לאמנות חדישה בניו־יורק.

A. Kuhn, *Die neuere Plastik,* 1922; E.-F. Julia, *A. B.,* 1930; A. Fontainas, *B.,* 1930; Ch. Léger, *B.,* 1930; M. Gauthier, *B.,* 1951.

ע. ה. י.

בּוּרְדָלוּ, לוּאִי — Louis Bourdaloue — (1632, בורז' — 1704, פאריס), מטיף ישועי צרפתי. ב', שהיה משכיל ונואם מחונן, ירש ב1669 את מקומו של בּוּסִיאֶה (ע"ע) כמטיף ראשי בחצרו של לואי XIV. משום בהירות דעותיו, יפי־סיגנונו ורמזיו השקופים למאורעות־הזמן זכה להערצה מרובה אף מזו שזכה לה קודמו. השפעתו המוסרית, ביחוד ככומר־מְוַדֶה קאתולי, היתה ניכרת מאוד בחוגי־האצי־לים, אך ב' לא יצא מתחום פעולתו הדתית וחיה חיים שקטים. 133 מנאומיו נדפסו אחר מותו ב6 כרכים (1707—1734), ואח"כ יצאו במהדורות מרובות. רובם עוסקים בבעיות יום־יום: כיצד להתנהג לפי עקרונות־הנצרות בתוך המשפחה, במקרי־החיים השונים ובפני המות. ב' נחשב בצרפת כמטיף שני במעלה אחר בּוּסיאֶה.

A. Feugère, *B., sa prédication et son temps,* 1888[2]; F. Castets, *B., la vie et la prédication d'un religieux au XVIIe siècle,* 1901–1904; E. Griselle, *Histoire critique de la prédication de B.,* 1901.

בּוֹרָה, וִילְיַם אֶדְגַר — William Edgar Borah — (1865—1940), מדינאי של אה"ב. ב' קיבל את ראשית חינוכו בעיר קטנה במדינת־אילינוי. ב1891 נתישב בבּוֹיסִי (Boise) שבאיידאהו, וכאן פעל כעורך־דין ונתפרסם עד מהרה כמש־פטן מזהיר. ב' היה גם פעיל במפלגה הרפובליקנית ומ1906 עד שמת ייצג את מדינתו בסֶנאט של אה"ב. כסנאטור יזם רפורמות מרחיקות לכת, כגון מס־הכנסה לטובת הבְּרִית (ולא רק לטובתן של המדינות), בחירה ישירה של הסנאטורים ע"י העם (ולא ע"י הפארלאמנטים של המדינות), וזכות־בחירה לנשים. במדיניות־החוץ התנגד לכוונתו של הנשיא תיאודור רוזולט (ע"ע) להגדיל את השפעתן של אה"ב על מדינות אמריקה הלאטינית. מתוך אותה גישה עצמה תמך ב' לאחר מכן בבדלנות — כלומר, בעקרון של אי־התערבות מצד אה"ב בענייניה של אירופה. משום כך התנגד למדיניותו של וילסון (ע"ע) במלחמת־העולם I ולהצטרפותן של אה"ב לחבר־הלאומים (1919). לעומת זה דרש (ב1920), שאה"ב תכיר בברית־המועצות. ב' טען לפירוק־נשק כללי וביחוד להפסקת חימושם של הצִיִים למשך חמש שנים. מ1925 עד 1933 ואילך שימש יושב ראש בוועדת־הסנאט לענייני־חוץ ובתוקף עמדה זו נעשה אחד מן האישים המשפיעים ביותר על מדיניות־החוץ של אה"ב באותה תקופה.

בּוּרְהָוֶה, הֶרְמַן — Hermann Boerhaave — (1668—1738), רופא הולאנדי; ממניחי־היסוד של הרפואה החדישה. ב׳ היה בנו של כומר כפרי; מתחילה למד תאולוֹגיה, נעשה דוקטור לפילוסופיה (1690) ורכש ידיעות מקיפות בלשונות העתיקות, ביניהן גם בעברית ובארמית; אחר־כך התמסר לרפואה וב1693 הוכתר בתואר דוקטור לרפואה, ועם זה הירבה לעסוק גם בבּוֹטאניקה ובכימיה. ב1701 נתמנה כמרצה באוניברסיטה של לֵידֶן; ב1709 נתעלה בה לדרגת פרופסור לבּוֹטאניקה ורפואה; ב1714 נמסרה לו הקאתדרה לרפואה מעשית; ב1718 נתמנה גם פרופסור לכימיה. ב׳ עשה את ליידן מרכז לה־ראת־הרפואה בשביל כל אירופה. תלמידים מכל חלקי־העולם באו לשמוע את הרצאותיו, וחולים מארצות שונות דרשו בעצתו. בעבודתו הקלינית במחקר ובהוראה עמדו לרשותו רק 12 מיטות בבית־החולים, ואעפ״כ יכול היה תלמידו הָלֶר (ע״ע) לקרוא לו „המורה הגדול של רופאי כל אירופה״. ב׳ היה נערץ לא רק על־ידי תלמידיו ולקוחותיו, אלא גם ע״י המוני־העם.

הרמן בורהאווה

עיקר גדולתו של ב׳ היה בשיטת־ההוראה שלו ובכמה שהכניס את השימוש בפיסיולוגיה לתוך הרפואה הקלינית. חיבוריו כשלעצמם אינם מסבירים במידה מספקת את תהילתו כמורה־הדור. ספרו „מוסדות רפואיים״ (Institutiones medicae, 1708), כולל פרקים על תולדות הרפואה ועל סעיפיה השונים: פיסיולוגיה, פאתולוגיה, תורת הסיבות והסימנים של המחלות, היגיינה ותראפיה; הוא יצא ב16 מהדורות. ספרו „אפוריזמים על הכרתן וריפויָן של המחלות״ (Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis), 1709, דן על המחלות הקשות והכרוניות. שני הספרים, שאין בהם אריכות־דברים, הוצאו במהדורות חדשות ע״י תלמידיו וַן סְוִיטֶן (ע״ע) והאלר בצירוף ההסברות, שניתנו ע״י ב׳ בשעת ההוראה על־יד מיטות־החולים ונרשמו מפיו על־ידי תלמידיו. ספרו „יסודות הכימיה״ (Elementa chemiae), 1732, הוא ספר־לימוד מקיף בכימיה. הוא הוציא גם את „רשימת־הצמחים״ (Index plantarum) של הגן הבּוֹטאני בליידן (1710).

Max Salomon, *H. B.* (Hirsch's Biographisches Lexikon, 1929, p. 597–602); H. E. Sigerist, *Great Doctors*, 1933; J. F. Fulton, *Nederl. Tijdschr. v. Geneesk.*, 82, p. 4860–66, 1938.

יה. ל.

בּוֹרוֹ, ג׳וֹרג׳ הֶנְרִי — George Henry Borrow — (1803—1881), בלשן, סייר וסופר אנגלי. ב׳ היה, בתקופות שונות בחייו, סוכן של החברה להפצת כתבי־הקודש בספרד, מארוקו ורוסיה, וכתב של עיתונים. הוא חיבר כמה ספרים על נסיונות־חייו ומסעותיו (Zincali, or The Gypsies in Spain, 1841 „צינקאלי, או הצוענים בספרד״); (The Bible in Spain, 1843 „כתבי־הקודש בספרד״); (Wild Wales, 1862 „וילז הפרועה״), שהרבה מן המסופר בהם בדה מלבו, ושני רוֹמאנים מפורסמים (Lavengro, 1851; The Romany Rye, 1857), שבמידה מרובה הם מבוססים על חומר אוטוביוגראפי. ספריו כתובים בדרך כלל לפי הדפוס של הרוֹמאנים הפיקאריים, ובהם מתגלית אהדתו של איש־בוהמה יוצא־דופן ומעניין לנוודים־צוענים ולחייהם. בכל כתביו מוּרגשת אישיותו של הרפתקן כשרוני שהוא בז למוסכּמות ולנימוסים המקובלים של חברה מסודרת. אף הקורא של זמננו רץ להנאתו בספריו, משום סיגנונם התוסס והחיוניות השופעת בהם.

W. I. Knapp, *Life, Writings and Correspondence of George Borrow*, 1899; E. Thomas, *George Borrow*, 1912; C. K. Shorter, *George Borrow and His Circle*, 1913.

בּוּרְגּ׳וֹיְרְה, ע״ע פָּרַס.

בּוֹרוֹדִין, אַלֶכְּסַנְדֶר פּוֹרְפִירְיֶבִיץ׳ — А. П. Бородин — (1834, פטרבורג — 1887, שם), קומפוזיטור רוסי. ב׳ היה בנו הבלתי־חוקי של נסיך רוסי. מילדותו ניכּרו בו כשרונות מוסיקאליים וכשהיה בן 9 רשם את חיבורו המוסיקאלי הראשון. עם זה נתגלתה בו נטיה למדעי־הטבע, וביחוד לכימיה. בן 16 נכנס ב׳ לאקאדמיה הרפואית־הכירורגית בפטרבורג, שבה סיים את חוק־לימודיו ב1856. אחר־כך השתלם במדעי־הטבע בהיידלברג, במקום שהכיר פסנתרנית רוסית, שסיירה בגרמניה ושב׳ נשא אותה לאחר שחזר לרוסיה (ב1860). ב1862 נתמנה פרופסור לכימיה באקאדמיה, שבה למד, וגילוייו והמצאותיו בתחום הכימיה היקנו לו שם. כן היה ב׳ ממייסדיו ומוריו הראשונים של ביה״ס הרפואי הגבוה לנשים בפטרבורג. ב1863 נפגש ב׳ עם הקומפוזיטור בַּלַקִירֶב (ע״ע), שבהשפעתו, וכן בהשפעת אשתו של ב׳, התחיל מטפח את כשרונותיו המוסיקאליים. ב׳ השתלם בקומפוזיציה אצל באלאקירב, בלא שהזניח את עבודתו המדעית. — בין יצירותיו של ב׳: 3 סימפוניות (שני פרקיה של הסימפוניה השלישית, שב׳ לא הספיק לסיים אותה, נערכו ותוזמרו על־ידי גְלַזוּנוֹב, ע״ע), שירות סימפוניות, מוסיקה קאמרית, שירים ואופרה בלתי־גמורה בשם „הנסיך איגור״ (שתכנה מבוסס על האֶפּוֹס Слово о Полку Игореве — „משא איגור״), שבה מופיעים „מחולות הפולובצים״, המנוגנים לעיתים קרובות באולמי־קונצרטים. את האופרה, שב׳ לא הספיק לסיימה, השלימו ותיזמרו הקומפוזיטורים רימסקי־קורסאקוב, שהיה ידידו של ב׳, וגלאזונוב. — התכונות העיקריות המציינות את יצירותיו של ב׳ הן דמיון מוסיקאלי עשיר ומֶלודיות סגוּניות. בתחום האופרה המשיך ב׳ בדרכו של גלינקה (ע״ע). עם זה נמשך אל הרומאנטיקה שבאֶפּוֹס ההיסטורי־אגדותי וליסודות של המֶלוֹס המזרחי: במערכה ה„פולובצית״ של „הנסיך איגור״ הירבה להשתמש במוטיווים של קאווקאז ומרכז־אסיה.

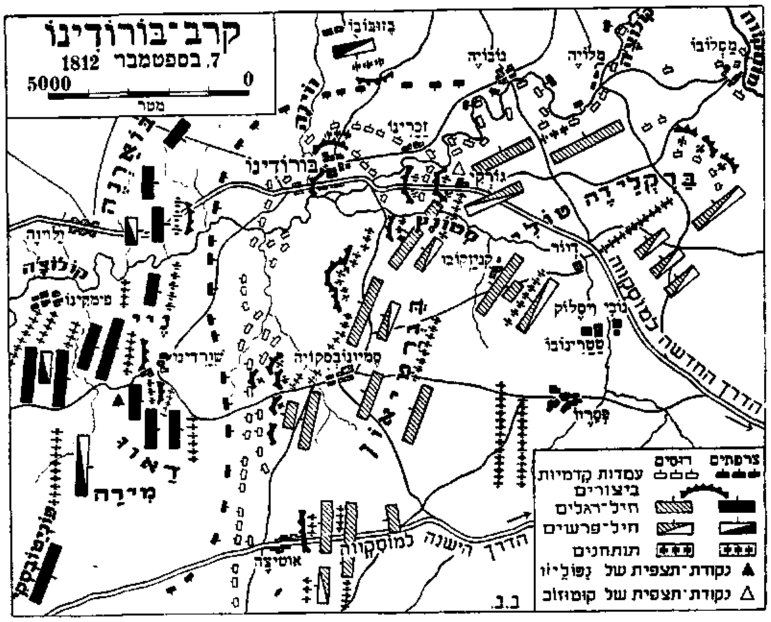
В. Стасов, А. П. Бородин, 1889 (נתרגם לצרפ׳ 1893 ת״ת); G. Abraham, *Studies in Russian Music*, 1936.

פ. ע. ג.

בּוֹרוֹדִינוֹ (Бородино), כפר במרחק של 110 ק״מ ממערב למוסקווה; נתפרסם ע״י הקרב, שנערך בו ובסביבתו ב7 בספטמבר 1812 בין צבאו של נאפוליון ובין הצבא הרוסי. הגנראל הרוסי מיכאל בַּרקלי דֶה טולי (ע״ע) נקט טאקטיקה של נסיגה, והצבאות שבפיקודו נסוגו במשך החדשים של יולי ואוגוסט 1812 מלפני חילותיו של נאפוליון. חוגים רחבים של הצבא ושל החברה הרוסית גילו התנגדות לטאקטיקה זו,

ובימים האחרונים של אוגוסט מינה הצאר אלכסנדר במקומו של ברקלי דה טולי (שהיה אציל באלטי ממוצא סקוטי) את הרוסי הטהור הנסיך מיכאיל קוטוזוב (ע"ע) כמפקד עליון של הצבא הרוסי.

קוטוזוב ביקש לחסום לצרפתים את הדרך למוסקווה. ב3 בספטמבר ייצב את עמדותיו על־יד ב׳, וכדי להגן על האגף השמאלי של צבאו, הקים ביצורים על־יד הכפר שֶוַרדינו (ר׳ המפה). לאחר שהצרפתים התקיפו את הביצורים הללו נסוגו הרוסים אל עמדתם הראשית, שנמשכה מב׳ דרומה עד לכפר אוטיצה.

הצבא הרוסי מנה 120,000 חיילים בקירוב, וברשותו היו 640 תותחים, ואילו לצרפתים היו כ130,000 איש ו587 תותחים. ההתקפה של הצרפתים התחילה בבוקר של ה7 בספטמבר. האגף השמאלי של הצבא הצרפתי בפיקודו של איז׳ן בוֹארנֶה (ע"ע) כבש לאחר קרב ממושך את ב׳. את עיקר ההתקפה כיוון נאפוליון נגד המרכז של עמדת־האויב, בין ב׳ וסֶמיונובסקויֶה; כאן ריכז נאפוליון 400 תותחים, שאִשְם סייעה להתקפה שערכו חיל־הרגלים בפיקודם של הגנראלים נֵי ודאוו וצבא־הפרשים בפיקודו של מִירָה. לאחר קרב־דמים, שנמשך ארבע שעות, פרצו הצרפתים את שורות־הרוסים. אולם הצרפתים היו עייפים כל־כך, שלא היה בכוחם לרדוף אחרי הרוסים ונאפוליון דחה את בקשתם של נֵי ודאוו לשלוח להם תגבורת, מאחר שרצה להימנע מלהטיל למערכה את גדודיו האחרונים. קוטוזוב נסוג נסיגה מסודרת וע"י כך הציל את צבאו. אך הדרך למוסקווה היתה עכשיו פתוחה לפני נאפוליון.

האבידות של שני הצדדים בקרב־ב׳ היו כבדות. מן הצבא הצרפתי נהרגו ונפצעו כ32,000 איש, ובין ההרוגים היו 31 גנראלים. הצבא הרוסי איבד כ42,000 חייל, וביניהם את הגנראל בַּגְרַטיאוֹן (ע"ע) ו21 גנראלים אחרים. הקרב בב׳ זכה לתיאור ספרותי ברומאן של ל. נ. טולסטוי „מלחמה ושלום".

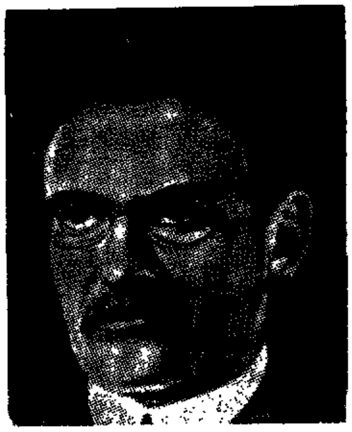
Ditfurth, *Die Schlacht bei B.*, 1893. А. Геруа, Бородино, 1912; Б. М. Колюбакин, Война 1812 г. Бородинская операция и Бородинское сражение, в кн.: Труды Русского военно-исторического об-ва, т. 5-7, 1912; Е. В. Тарле, Нашествие Наполеона на Россию 1812 год, 1943².

מ.

בּוֹרוֹכוֹב, דֹּב בֶּר (2.6.1881, זולוטונושה, פלך פולטאווה, רוסיה — 1919, קיוב), התֵאוֹרֵטִיקָן הראשון של הציונות הסוציאליסטית ומראשוני מנהיגיה של מפלגת „פועלי־ציון". — למרות מה שאביו היה מורה עברי לא קיבל ב׳ חינוך יהודי בילדותו ובנעוריו. האב היה טרוד ביותר בהוראה ואח"כ, בעוד ב׳ ילד, היגר האב לאה"ב. ב׳ סיים את הגימנסיה הרוסית בפולטאווה, שבה קיבל את השכלתו הכללית־הרוסית. את ידיעותיו בלשונות האירופיות החיות, בלשונות הקלאסיות וכן בפילוסופיה, סוציולוגיה וכלכלה רכש בדרך של לימוד עצמי. עברית למד בתקופה מאוחרת־ביחס. אף את ידיעותיו בלשון היידית, שאח"כ נעשה אחד מחוקריה המוכרים, לא רכש ב׳ אלא כשהיה בן 20 ויותר, כשכבר נתקרב לתנועת הפועלים היהודיים, דוברי היידית.

ב׳ נטה מתחילה לסוציאל־דמוקראטיה הרוסית, שמן הספרות שלה, וביחוד מכתבי פְּלֶכאנוב, הושפע ביותר. עם זה מצא פגם באידיאולוגיה של תנועה זו, מאחר שלא התחשבה, לדעתו, בעיקר הלאומיות. ב׳ השתדל לפתח תאוריה של לאומיות יהודית, שאינה סותרת את הסוציאליזם ומגמותיו. את השקפותיו בכיוון זה הציע לראשונה במאמר נגד ההתבוללות, שכתב כתשובה להתקפה על הציונות של עיתונאי יהודי, ביקרמן, שבאה בעיתון הרוסי הכללי Русское Богатство.

בהשכצתו של אוסישקין התחיל ב׳ מגלה נטיה לציונות המעשית בלא שוויתר על השקפותיו הסוציאליסטיות. בתקופת הוויכוח בשאלת אוגאנדה היה מראשי המדברים של ציוני־ציון, ובקשר לזה פירסם בעיתון הרוסי בעל הכיוון הציוני „יֶבְרייסקאיה ז׳יזן" מאמר בשם „לשאלת ציון וטריטוריה". הוא ערך (ב1905) סיור בתחום־המושב היהודי ברוסיה, ואז נפגש לראשונה עם הפרולטאריון היהודי בליטה, פולניה, בסאראביה ועוד — וכן גם ב„בונד". סיור זה ניצל לשם ויכוח עם המתבוללים, מצד אחד, ועם ה„בונד" ומפלגות סוציאליסטיות אחרות, מצד שני. המסקנה, שהגיע אליה, היתה, שאין ל„בונד" תשובה על שום שאלה משאלות־היסוד של האומה ושכל הכתרונים שהוא מציע הם „פשרות לחצאים, לא קרירות ולא חמימות".

דב בר בורוכוב

באותה שנה נשא ב׳ אשה, יצא מרוסיה לברלין — בעיקר, כדי להשתלם במדעי הרוח והחברה — והשתתף בקונגרס הציוני, שנתקיים בבאזל (1905). ואולם הפרעות ביהודים, שפרצו בסופה של אותה שנה בתחום־המושב ברוסיה, עוררו את ב׳ — כמו שעוררו מתלמדים יהודיים־רוסיים אחרים, ששהו אז בחוץ־לארץ — לחזור לרוסיה כדי להשתתף בהגנה. בפולטאווה מצא את הקבוצה הראשונה של פועלי־ציון וב׳ נעשה עד מהרה מנהיגה.

בכמה מרכזים של היהדות הרוסית ניטשה אז המלחמה נגד הסֵימִיזם, שלדעת חסידיו עתידה היתה המהפכה הרוסית לפתור את שאלת היהודים; כמה מהם אף הרחיקו לכת ואמרו, שרק עם נצחונה של המהפכה יהא מקום ברוסיה לפעולה ציונית, מאחר שרוסיה חפשית תסייע ליהודים להקים להם בית לאומי בא״י. ב׳ התנגד בכל תוקף לתפיסה זו, שדחתה את פתרונה של שאלת־היהודים עד בואה של הגאולה בצורת המהפכה הרוסית. המפלגה החדשה של פועלי־ציון, שנתארגנה עכשיו בהנהגתו, נתגבשה במלחמה נגד הסימיזם, כמו שנתחסנה ע״י מלחמתה בהתבוללות הסוציאליסטית ובטריטוריאליזם. מפולטאווה יצאה היזמה לכנס את האירגונים המקומיים והאיזוריים של פועלי־ציון לוועידה ארצית. הוועידה נתקיימה בפורים 1906 ובה הונח היסוד לתכנית מפלגתית. ב׳ הגה את ה„פרוגראמה״ וניסח אותה בסיוע ועדה של חמישה חברים. אבל הוועידה לא הספיקה לסיים את עבודתה: פעולתה נתגלתה ע״י המשטרה הרוסית וכמה מחבריה — ובכללם ב׳ — נאסרו. לאחר שעלה ביד ב׳ להתחמק ממאסרו נסע לקרים, בלווית י. בן־צבי, ושם עיבדו שניהם את התכנית של המפלגה, שיצאה לאור בהמשכים בבטאונה של המפלגה „ייברייסקאיה ראבוצ׳איה כרוניקה״ („הכרוניקה היהודית הפועלית״); כשנסגר כתב־עת זה בפקודת המשטרה התחילו המשכיה של התכנית מתפרסמים בכתב־העת „מולוט״ („הפטיש״), שיצא בקרים. לאחר שנסגר גם „מולוט״ בפקודת המשטרה, נתפרסמו המשכי התכנית בכתבי־עת יידיים, שהוקמו בינתיים — מתחילה ב„דער פראָלעטארישער געדאנק״ („המחשבה הפרולטארית״) ואח״כ ב„פאָרווערטס״ („קדימה״). אף כתבי־העת הללו נסגרו זה אחר זה בפקודת המשטרה, ועדיין לא נשלמה ההכנית. בינתיים נאסר ב׳ שוב (בקיץ 1906) לאחר שהמשטרה גילתה בביתו של צבי שמשי (שמשילביץ) — אביו של י. בן־צבי — מחסן־נשק, שהיה שמור בו לצרכי ההגנה העצמית. בבית־הסוהר המרכזי בפולטאווה, שבו היו חבושים מאות מהפכנים צעירים, במיעוטם יהודים וברובם אוקראינים, הירצה ב׳ על הבעייה הלאומית והסוציאליסטית. בהשפעת הרצאותיו אלו הוקם זרם „בורוכוביסטי״ בתוך הסוציאל־דמוקראטיה האוקראינית.

עם חיסולו של מרכז פועלי־ציון בפולטאווה על־ידי השלטונות עבר המרכז לליטה. חבריו של מרכז זה הוציאו את ב׳ בערבות מבית־הסוהר והעבירו אותו אל מעבר לגבול, לגאליציה, שבה המשיך בפעולתו הציבורית. ב1907 נוסדה בהאג הברית העולמית של פועלי־ציון, שבה השתתף ב׳ בשם מפלגת פועלי־ציון הרוסית. באותה תקופה גברה בתוך פועלי־ציון הרוסיים הנטיה לפרוש מן ההסתדרות הציונית, והקונגרס הציוני בהאג (1907) היה הקונגרס הציוני האחרון, שב׳ השתתף בו. לעומת זה הקדיש את כוחותיו לביצור הברית העולמית של פועלי־ציון. בשנות 1907—1910 שימש עורכו של בטאון „פועלי־ציון״ שהופיע בווינה.

ב׳ גילה התעניינות מיוחדת בפעולות, שנעשו בארץ־ישראל ע״י הפועלים הציוניים, והתייחס בחיוב לשאיפתם של פועלים אלה לעבור משלב של פועל שכיר לשלב של חבר משק קואופראטיווי. ב׳ היה בין מייסדיה ומנהליה של קופת פועלי ארץ־ישראל וכן היה בין מייסדיו של משרד־העבודה בארץ־ישראל.

כשפרצה מלחמת־העולם I יצא ב׳ דרך איטליה לאה״ב. כאן פירסם את חיבורו „די רעגוליערונג פון דער יודישער עמיגראציע און דער עמיגראציאנס קאנגרעס״ („הכוונת ההגירה היהודית וקונגרס ההגירה״). אחר מהפכת פברואר (1917), כשנתעוררו תקוות חדשות ביחס לעתידה של היהדות הרוסית, חזר ב׳ לרוסיה. הוא השתתף ב„קונגרס־העמים״, שנתקיים בקיוב, ובמשלחת שנשלחה ע״י קונגרס זה לכֶּנֶס הדמוקראטי הממלכתי, שכונס על־ידי ממשלת־קרנסקי. לאחר מסעות־תעמולה מאומצים, שערך בדרום־רוסיה, מת ב׳ מהרעלת־דם בריאות בקיוב, ביום ב׳ בטבת תרע״ט (1919).

י. ב. צ.

ה ה ש ק פ ה ה צ י ו נ י ת ־ ה ס ו צ י א ל י ס ט י ת ש ל ב׳. ב׳ נטה מטבעו למחשבה פילוסופית. על כך מעידים מאמרו הראשון „לאפיו של האינטלקט היהודי״ (1902) וחוברתו „וירטואליזם והבעיה הדתית־המוסרית בתפיסה המארכסיסטית״ (יצאה אחר מותו, במוסקווה 1920). אך את עיקר כשרון־החשיבה שלו השקיע במאמציו לבסס את הציונות על יסוד מארכסיסטי. בתחילת המאה ה20 גברו ההשפעות המארכסיסטיות בחוגי האינטליגנציה הרוסית המהפכנית והרבה מן המשכילים היהודיים מן הדור הצעיר ראו בתורתו של מארכס מַּצָע רֵאַלי לגאולה חברותית כללית. ב׳ ביקש למנוע התנגשות אידיאולוגית בין הציונות והמארכסיזם; יָתֵר על־כן: הוא ניסה לסגל את דרכי־המחשבה המארכסיסטיים למלחמה במתנגדי־הציונות בתוך הציבוריות היהודית (ה„בונד״) והרוסית (הסוציאל־דמוקראטים על אגפיהם). דבר זה מתבטא ביחוד בחמש המסות שלו: „עמדתנו״ (ז. א. עמדתה של מפלגת פועלי־ציון); „היסודות המעמדיים של הבעיה הלאומית״; „תנועת־הפועלים היהודית במספרים״; „ההתפתחות הכלכלית של העם היהודי״; „הכוונת ההגירה היהודית״. ואלה יסודות משנתו:

העם היהודי בגולה, מאחר שהוא „אכסטריטוריאלי״, ז. א. מחוסר קרקע לאומי, הולך ונדחק שוב ושוב ממקצועות־כלכלה „ראשוניים״ (חקלאות, מחצבים, תעשיות־יסוד) למקצועות „מִשְׁנִים״ (מסחר, תיווך, פקידות, תעשיות קלות). כחלק מתהליך כללי זה נדחקים גם הפועלים היהודיים מענפי־היסוד החרשתנים לענפים שניים־בדרגה, שעוסקים בסיפוק מצרכים. ענפים „משנים״ אלה משקלם היחסי הולך ופוחת בכלכלה הקאפיטליסטית. בדרך זו מתרופפת הפרודיקטיוויות של העם היהודי בכללו, ובאותה שעה עצמה אין ה„פרולטאריון״ היהודי יכול להגיע לידי גיבוש חברותי ומדיני של ממש. בלחצם של עמי־הרוב נדחפים ההמונים היהודיים — והפועלים בכללם — לשני תהליכים מקבילים: עזיבת „עמדות־היסוד״ בכלכלה והגירה מארצות־מגוריהם לארצות חדשות. אולם הגירה רגילה אין בכוחה לפתור את הבעיה היהודית מאחר שההתפתחות הקאפיטאליסטית בארצות־הפזורה החדשות עתידה להבשיל בתוכן אותן התופעות עצמן, שנתגלו בארצות־הפזורה הקודמות. בסופו של דבר ידחקו היהודים לארצות מפגרות. ארץ־ישראל היא ארץ כזו. משום כך, ומשום אוכלוסייתה הדלילה־ביחס, עשויה היא

לפתור סופית את הבעיה היהודית ע״י „ריכוזו הטריטוריאלי" של העם היהודי. ההתפתחות ה„סטיכית" (ז. א. הבלתי־נמנעת) של הכלכלה הקאפיטאליסטית תביא, איפוא, „בהכרח" לידי גישומה של הציונות, כמו שתביא לידי גישומו של הסוציאליזם. לפי נוסחתו של ב׳ חסֵר מעמד־הפועלים היהודי בגולה „בסיס אסטראטגי" למלחמת־מעמדות נורמאלית. בסיס זה יכול להיווצר במקום הריכוז הטריטוריאלי. רק בו עשוי הפרולטאריון היהודי למלא את מצוות המלחמה המעמדית ללא סייגים וללא עיכובים פנימיים. כל עוד לא הגיע העם היהודי לידי ריכוז טריטוריאלי חייבים כל המעמדות לפעול ביחד לשם תכלית משותפת זו. הדבר נכון, במובן ידוע, לגבי כל אומה, שלא זכתה בתנאי־קיום יסודיים, ז. א. בעצמאות מדינית, אלא שלגבי העם היהודי השיתוף הכלל־לאומי חיוני יותר משום שהוא חסר לא רק עצמאות אלא אף „ריכוז טריטוריאלי".

שינוי ניכר בא בשיטתו של ב׳ בשנות־חייו האחרונות. ב׳ נטש אז חלק מן הנוסחות המארכּסיסטיות (או המותאמות למארכּסיזם) שלו. השאיפה לשיבת־ציון הוכרה על־ידיו כחיובית בתוקף היסודות ההיסטוריים והרוחניים המיוחדים שלה בלא קשר לכְשֵרה של הארץ לשמש בסיס ליצירתו של פרולטאריון יהודי עצמאי. המונח „פלשתינה" הוחלף על־ידיו ב„ארץ־ישראל". במקום ההסתמכות על „הגירה סטיכית" באה התביעה ל„עליה חלוצית". כן נלחם ב׳ במרץ על השתתפותם של „פועלי־ציון" בהסתדרות הציונית העולמית.

ב׳ היה גם מחוקריה החשובים של הלשון היידית. ב1913 פירסם (ב„פנקס" של ש. ניגר בווילנה) עבודה מקפת על היסודות הבלשניים של היידית. הוא תבע קביעת דיקדוק מחייב ללשון זו, תיקונים יסודיים באורטוגראפיה שלה והנהגתו של כתיב אחיד בשבילה. בין השאר פירסם מאמר על הלשון היידית באֶנציקלופדיה היהודית־הרוסית, שנערכה ע״י ד״ר י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי).

מכתבי־ב׳ נתפרסמו ביידית שני כרכים (ניו־יורק, 1920, 1928) ובתרגום עברי כרך אחד בעריכת ז. אברמוביץ וי. יצחקי (תל־אביב, 1934) וכרך א׳ של כתבים נבחרים המוקדשים לחקר שאלת היהודים, בעריכת ז. רובשוב (תל־אביב, תש״ד); כן כונס מבחר של כתבי־ב׳ בגרמנית: Sozialismus und Zionismus, eine Synthese (וינה, 1932) ובאנגלית: Nationalism and the Class Struggle (ניו־יורק, 1937).

ז. אברמוביץ, בורוכוב ותורתו, תרפ״ד; „קונטרס"־בורוכוב למלאת 10 שנים למותו, גליון שכ״ב (תרפ״ח); ש. הר, ד. ב. ברוכוב, חייו ופעולותיו, תרצ״א; י. בן צבי, בראשית המפלגה [של פוע״צ] (בתוך כתבים, כרך א׳: זכרונות ורשויות, תרצ״ו, עמ׳ 21–28); י. בן צבי, נעורי בורוכוב (בתוך: כתבים נבחרים, כרך א׳, תש״ד, 18); ז. רובשוב, ב. בורוכוב ומורשתו (שם, 19–40); נ. רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, כרך א׳, תש״ה, עמ׳ 184–186, 209–211, 240–243; ל. בורוכוב, זכרונות על ד. ב., „העבר", ו, תשי״ג, 151–157; י. זאר, באראכאוו אלס טעארעטיקער (בתוך: געקליבענע שריפטן, כרך א׳, 1920); ש. ל. ציטרון, דריי ליטעראַרישע דורות, 3. באנד, 1922, 53–62; זרובבל, בער באראכאוו, זיין לעבן און שאפן, באנד 1, 1926; ש. גאלדבערג, ב. באראכאוו — א אידישער גאון, א מאנאגראפיע, 1946.

א. לב.

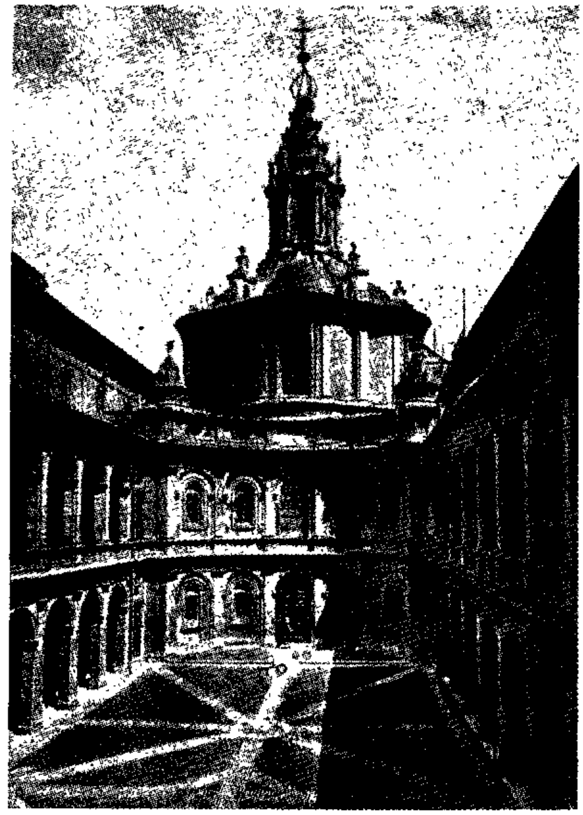
בּורוֹמֶאוֹ, קַרלוֹ — Carlo Borromeo — (1538—1584), קדוש של הכנסיה הקאתולית. ב׳, שהיה בן למשפחת־רוזנים, נולד בארמון אביו באַרונה (Arona) שבצפון איטליה. מילדותו גילה נטיות דתיות ובגיל של 12 קיבל משרה כנסייתית, שבהכנסותיה השתמש לגמילות־חסדים. ב׳ למד משפטים באוניברסיטה של פאוויה וב1559 הוסמך כדוקטור למשפטים. באותה שנה נבחר דודו, החשמן מֶדִיצִ׳י, לאפיפיור (פיוס IV), וב׳ הוזמן לחצרו. ב׳, שהיה אז בן 22, הועלה ע״י האפיפיור לדרגת חשמן, ומתוך אמונתו העזה במטרותיה של הכנסיה מילא את תפקידיו בהתלהבות. כשמת אחיו היחיד (1562) ביקשה ממנו משפחתו שיתחתן, אך ב׳ נתמנה כארכיהגמון של מילאנו והקדיש את כל מרצו לחיזוקה של הכנסיה, שנתרופפה במידה ניכרת בהשפעתה של הרפורמאציה. באותה שנה נפתחה ועידת־הכנסיה בטרֶנטו (Concilium Tridentinum) ובוועידה זו היה ב׳ ידו הימנית של האפיפיור דודו; הוא עמד בעקשנות על כך, שהחלטותיה של הוועידה בענייני האמונה והמשמעת הכנסייתית תהיינה חריפות, מדוייקות וחד־משמעיות, ולאחר הוועידה הקפיד ב׳ על ביצוען של החלטות אלו. בעלי־בריתו הנאמנים היו מסדר־הישועים והאינקוויזיציה. משנוכח שהבערות מרובה בציבור הכמרים פתח בתי־ספר לכמרים ותמך במסדרים של נזירים ואף יסד (1578) עדה בשם Oblati — מעין מסדר, שנועד לסייע בשעת־הצורך לכנסיה. קפדנותו עוררה התנגדות אליו מצד הנזירים, שאחד מהם גם התנקש בחייו ביריה (1569); אולם כשב׳ לא נפגע ראה בזה העם נס מן השמים. ב׳ רדף גם את הפרוטסטאנטים ומסר אותם לידי האינקוויזיציה, ביחוד באותם החלקים של שווייץ שהיו בתחום־שיפוטו. לשם מלחמה בפרוטסטאנטים יסד ב׳ במילאנו את הסמינאר ההלווטי.

האפיפיור דודו ציוה, שהיהודים יבדלו משאר העם בבגדיהם, „ובימים ההם היה החשמן בורומי במילאן ויתקדש בעיני העם, גם הוא נלוה לשטן על היהודים... למהר חוקי האפיפיור וגזירותיו אשר גזר על היהודים" (ר׳ יוסף הכהן, עמק הבכא). כמו־כן אירגן ב׳ את רדיפת־המכשפות. ב1576, כשפרצה מגיפת־דבר במחוזו, גילה ב׳ אומץ־רוח מרובה במלחמתו במגיפה. הוא מת ב1584 ונקבר בכנסיה המרכזית של מילאנו. ב1610 הכריז עליו האפיפיור פאולוס V כקדוש. כל כתביו (ב5 כרכים) יצאו במילאנו ב1747—1748.

C. Orsenigo, *Vita di S. Carlo Borromeo*, 1929; id., *Echi di S. Carlo Borromeo*, 1937–38; F. Steffen, *Studien zur Geschichte der katholischen Schweiz im Zeitalter K. B.s*, 1911.

ד. פ.

בּורוֹמִינִי, פְּרַנְצֶ׳סְקוֹ — Francesco Borromini — (1599, ביסוֹנֶה, על ימת־לוּגאנוֹ — 1667, רומא), ארדיכל איטלקי, מיוצריו של סיגנון הבארוק. — ב׳ בא בצעירותו לרומא ועד 1628 עבד בה כסַתת בבניין הכנסיה ע״ש פטרוס הקדוש, שהארדיכל שלה היה אז קארלו מאדֶרנוֹ, קרובו ובן־עירו של ב׳; באותה שנה שינה את שמו המקורי, קאסטֶלו, לב׳. אחר מות רבו ב1629 הוסיף ב׳ לעבוד כבנאי ומתכנן בהדרכתו של בֶּרניני. ב1634 תיכנן את הבניין העצמאי הראשון שלו — הכנסיה „בעלת ארבע המזרקות" ע״ש קארלוס הקדוש (S. Carlo alle Quattro Fontane) והמנזר הסמוך לה —, שבנייתו נסתיימה רק בשנת מותו של ב׳. ב1637 התחיל ב׳ בתיכנונו ובהקמתו של מנזר־הפיליפינים הנרחב — אחת מיצירותיו הנאות ביותר. עם התמנותו של אינוצנטיוס X כאפיפיור ב1644 ירש ב׳ את מקומו של ברניני כארדיכל של הוואטיקאן; עד 1666 תיכנן בניינים מרובים — כנסיות כגון זו שע״ש איוו הקדוש בחצר האוניברסיטה,

חזית הכנסיה ע"ש איוו הקדוש ברומא (הארדיכל: פ. בורומיני)

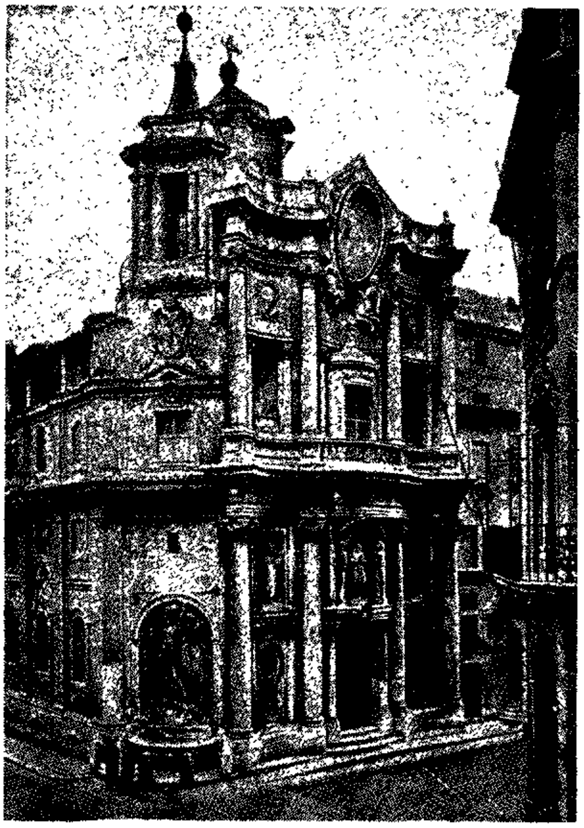
מנזרים וארמונות —, שצורותיהם החיצוניות המלאות עניין שינו את פני העיר. כן השתתף בארדיכלות הפנימית של כמה כנסיות בבולוניה ובנאפולי. — בסוף ימיו היה ב' שרוי בדיכאון עמוק; הוא איבד את עצמו לדעת.

ב' היה מן הארדיכלים הפורים ביותר, שקמו באיטליה; דמיונו העשיר ושליטתו המשוכללת בכל ענפי־הבנייה — לרבות סיתות־האבנים — הירשו לו לפתח בקיצוניות נועזת כמה וכמה יסודות סיגנוניים, שהיו מנוגדים בהחלט לאידיאלים הארדיכליים של הרנסאנס — ואף של הרנסאנס המאוחר, שעמד כולו בסימן השפעתו של מיכאל־אנג'לו. בבניינים שהקים סטה ב' במידה גדלה והולכת מכל הטעמה של השלד הארדיכלי, ולעומת זה שאף ליצירת ערכים ציוריים־פרספקטיוויים (ע"ע בָרוק). באמצעות ארדיכלים שבאו לרומא נתפשט סיגנונו באיטליה, בארצות של דוברי גרמנית (וינה, מינכן, דרזדן, פראג, ועוד), וכן בממלכה הספרדית משני עברי האוקיינוס. כן השפיע — במאוחר יותר — בצרפת (ע"ע רוקוקו). להתפשטות רעיונותיו המקוריים של ב' תרמו גם 2 כרכים בענייני ארדיכלות (Opus architectonicum equitis Francisci Borromini), שהם מבוססים על רשימות ותרשימים של ב' (יצאו ב־1720/25).

L. Pascoli, *Vite de' pittori, scultori e architetti moderni*, I, 1730, pp. 298–306; A. Muñoz, *F. B. (Sei e Settecento italiano)*, 1920; E. Hempel, *F. B.*, 1924; H. Sedlmayr, *Die Architektur B.s*, 1925.

מ. כ.

בּוּרוּס, סֶכְּסְטוּס אַפְרַנְיוּס (S. Afranius Burrus), מפקד רומי בימי הקיסרים טיבריוס וקלאודיוס. ב' היה מצוין במידות רומיות קדומות. בהשפעתה של אגריפינה, אמו של נירון, נתמנה (ב־52 לספה"נ) ע"י קלאודיוס קיסר כראש הפרטוריינים. ביחד עם הפילוסוף סֶנֶקָה (ע"ע) חינך את נירון הצעיר, והוא שהשפיע על הפרטוריינים, שיכריזו אותו לקיסר לאחר שמת קלאודיוס (54 לספה"נ). שלטונו של נירון לא היה שלילי כל־כך כל עוד היתה לב' ולסנקה השפעה עליו. ב' התנגד לאגריפינה, שהשתדלה לחזק את השפעתה על בנה, אך סירב לשתף פעולה עם נירון כשזה האחרון החליט לרצוח את אמו. משום סירוב זה נתקרר יחסו של נירון אל ב'. וכשמת ב' ב־62 לספה"נ חשדו רבים בנירון, שמפקד הפרטוריינים הורעל בפקודתו.

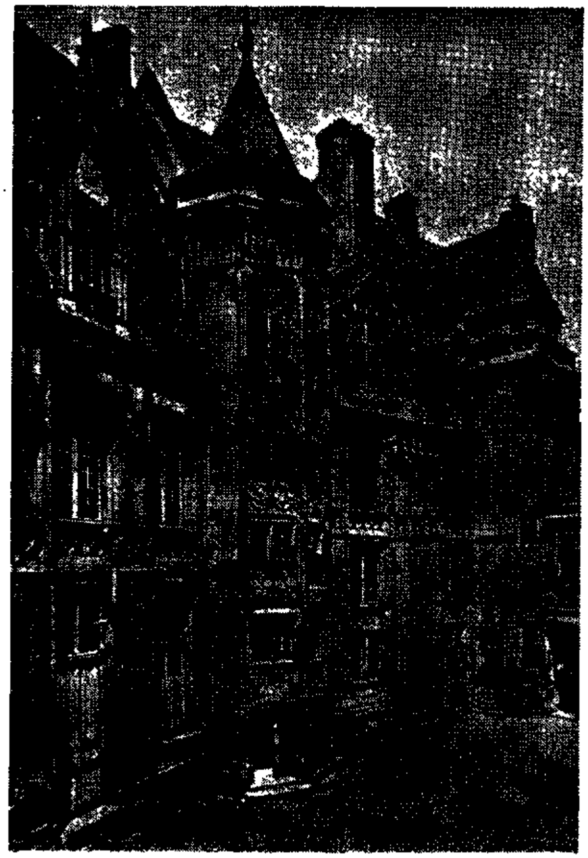

הכנסיה „בעלת ארבע המזרקות" ע"ש קארלוס הקדוש, רומא (הארדיכל: פ. בורומיני)

Tacitus, *Ann.*, XII–XIV; Cassius Dio, XLII, 13; B. W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, 1903; A. v. Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, I, 1909; H. Dessau, *Gesch. d. röm. Kaiserzeit*, 1924–30.

בּוּרְז' (Bourges), עיר בלב צרפת, במרחק של כ־180 ק"מ דרומית לפאריס ושל כ־210 ק"מ צפונית מערבית לליון; העיר הראשה בדפארטמנט של שֶר (Cher), ששטחו 7,304 ק"מ ומספר אוכלוסיו כ־288,000. עד 1790 היתה ב' עיר הבירה של הפרובינציה בֶּרי (ע"ע). מספר תושביה של ב' כ־51,000 (1951).

ב' יושבת בגובה של 150 מ' מעל פני־הים על גבעה, שמתרוממת מעל שטח של ביצות על־יד מקום השתפכותו של נהר אורון (Auron) לנהר־יֶבְר (Yèvre) ועל תעלת־בֶּרִי המְקבלת לאורון והמַסעת סירות־משא. ב' היא צומת חשובה של מס"ב ועיר־תעשיה, ביחוד של מוצרי־נשק וחלקי אוירונים ורכבות, וגם של אריגי־צמר, לינוליאום, פסנתרים, חרסינה וזבלים כימיים. כמו־כן היא סוחרת בתוצרת החקלאית של הסביבה (דגן, יין ועופות). ב' — שהיא

ארמונו של ז'אק קר בבורז' (מצד החצר): סיגנון גותי מאוחר

עשירה בבניינים עתיקים — היא אחד מן המרכזים הקדומים ביותר של האדריכלות הצרפתית. הגרעין העתיק של העיר מוקף ברובו חומה רומית מן המאה ה4. מסביב לעיר נשתמרו גם חלקי־חומה ומגדלים מיה"ב. המפורסמת בכנסיות של ב' היא הקתדראלה שנבנתה בסגנון גותי במאות ה13—ה15 ושהיא מיוחדת בציורי־חלונותיה הרבגונים. מן הבניינים החולונים שבב' מפורסם ארמונו של ז'אק קָר (Coeur), שר־הכספים של שארל VII (בערך ב1430), שאף הוא נבנה בסיגנון גותי.

היסטוריה. ב' היתה עיר־הבירה של הביטוריגים, שבט גאלי, ובמאה ה1 לפסה"נ כבר היתה ידועה בתעשיית־הנשק שלה. יוליוס קיסר כבש אותה ב52 לפסה"נ והרומים קראו לה אז אַוַריקום (Avaricum), אבל שמו של שבט הביטוריגים לא נשתכח ובתקופת הקיסרות נקראה העיר ביטוריגֶס (Bituriges) ומשם זה נוצר ביה"ב השם ב'. אוגוסטוס עשה את ב' לבירת הפרובינציה אַקְוִיטַנְיָה (ע"ע). הכנסיה הנוצרית הראשונה הוקמה בב' באמצע המאה ה3, ומאז היתה ב' ממרכזי־הנצרות החשובים של צרפת. ששת הארכיהגמונים הראשונים שכיהנו בה ועוד 14 מאלה שהיו בה אח"כ עד המאה ה13 הוכרזו לקדושים ע"י הכנסיה הקאתולית. אחר מפלתה של הקיסרות המערבית והתמורות המדיניות שאירעו באקוויטאניה היו הארכיהגמונים במשך מאות־שנים אדוני־העיר בפועל. ב878 כבשו הנורמאנים את ב' ועשו אותה לבירת־רוזנות. ב1101 סופחה ב', עם שאר חלקי בֶרי, לאחוזות־המלך. במאה ה15, כשצרפת נפלה ברובה הגדול בידיהם של מלכי־אנגליה, שימשה ב' מרכז ההגנה לשאריתה של מלכות־צרפת, באופן ששארל VII נתפרסם כ„מלך ב' הקטן". משהצליח מלך זה להשתלט על רובה הגדול של צרפת הכריז בב' ב1438 את תקנות־הכנסיה, הידועות בשם ה„סאנקְצְיָה הפראגמאטית של ב'". בנו, לואי הXI, שהיה יליד־ב', יסד בה ב1463 אוניברסיטה, שנתקיימה עד 1790. באוניברסיטה זו קשורים שמותיהם של כמה מגדולי־המדע של צרפת. אחד מתלמידיה היה קַלְוִין.

על מציאותם של יהודים בב' קודם גירושם של היהודים מצרפת (1306) מעיד שמו של „רחוב־היהודים", המצוי בה עד היום; כן נשתמר בו בית־כנסת עתיק. לראשונה נזכרים יהודים בב' בתעודות מ586 ו624. ברשימת משלמי־מסים בב' מסוף המאה ה13 נזכרים יהודים מרובים.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

בּוּרְזֶ'ה, פּוֹל — Paul Bourget — (1852, אמין — 1935, פאריס), סופר צרפתי. ב', שאביו היה פרופסור למאתמטיקה, למד מתחילה יוונית ורפואה, אך לסוף התמסר לספרות. מפלתה של צרפת במלחמת 1870 ושלטון הקומונה הפאריסאית אחריה עשו עליו רושם מדכא, וב' רצה לגלות את סיבותיה של התבוסה הצרפתית בליקויים, שמצא בערכי־החינוך. שאיפה זו הולידה את מאמרי הביקורת שלו על גדולי הסופרים של המאה ה19, שכונסו בקובץ בשם Essais de psychologie contemporaine („מסות בפסיכולוגיה של ימינו", 1883; ועוד כרך אחד ב1885). ב' ראה בסופרים הנזכרים מורים לשלילה ולא לחיוב, ומכלל זה לא הוציא אף את רבו המובהק טֶן, שממנו למד לנתח עובדות ברוח הפוזיטיוויזם. ב', שכתב קודם לכן חרוזים ונובלות, התחיל מתאר את השפעתן של התורות הפסולות בעיניו על בני־אדם בעלי־אמצעים, שלבם וזמנם כאחד פנויים לתעתועי־האהבה (André Cornélis, 1885; Cruelle énigme, 1887). ב1889 הופיע הרומאן הגדול שלו Le Disciple („התלמיד"), שבו מסופר על „תלמידו" הנאמן של פילוסוף מפורסם, שדוגל בשלילת־המוסר. התלמיד מפתה ב„דם קר" בחורה, וזו, כשעמדה על כוונותיו, מתאבדת; אחיה של הנפטרת מלמד סניגוריה על הצעיר, שנאשם ברצח, אבל הורג אותו ביריית־אקדח כשהוא יוצא זכאי מבית־הדין, לפני גוויית תלמידו מהרהר הפילוסוף על תוצאות תורתו. ליצירה זו של ב' היה הד כביר; היא עוררה ויכוח חריף בין שני המבקרים החשובים של אותו זמן: בּרינֶטְיֶר הפסקן ואנאטול פראנס הספקן. כשצרפת נזדעזעה על־ידי משפט דרייפוס בא שינוי מסויים בהשקפותיו של ב': הוא החליט אז להילחם על שלטון המסורת בכל תחומי־החיים ונגד החירות במדיניות ובדת. מאז נהה ב' אחר ש. מוראס והמלוכנות הסוציולוגית שלו, ואף השתדל להוכיח ב L'étape („השלב", 1902), שאסור לו, למי שלא נולד בן־עשירים, ל„דלג על שלבים" ולהגיע למעמד רם. ב Un divorce („גירושים", 1904) הביע את התנגדותו לגירושים, ב Le démon de midi שלו („השד של הצהרים", 1914) הצדיק דין של כלְיָה על הקאתולי הסוטה מעקרונותיה של הקאתוליות וב Le sens de la mort („טעם המיתה", 1915) השתדל להראות, שהמדע, המבוסס על כפירה בעיקר, אינו אלא כוח הרסני. כתביו של ב' כוללים כמאה כרכים, ביניהם רשמי מסע בא"י (1895). עיקר כוחו של ב' הוא בניתוח המעמיק, שהוא מנתח את נפשותיהם של אלפי גיבורי־סיפוריו, ובמצבים רבי־המתח, שהוא יודע להעמידם בהם; ואולם שאיפתו לשכנע את קוראיו,

שיש להחזיר את גלגל־הקידמה אחורנית, פוגם בערכם האמנותי של סיפוריו. — בשנת 1894 נבחר ב' כחבר של האקאדמיה הצרפתית.

Revue hebdomadaire, XII, 1923 (ליובלו של ב'); *A. Feuilleut, P. B.*, 1934; V. Giraud, *P. B.*, 1934; E. Seillière, *P. B., psychologue et sociologue*, 1937; L.-J. Austin, *P. B., sa vie et son œuvre jusqu'en 1889*, 1940.

מ. ק.

בּוּרְז'וּאָ, לֵאוֹן וִיקְטוֹר אוֹגִיסְט — Léon-Victor-Auguste Bourgeois — (1851, פאריס — 1925, אוֹזֶ'ה, הדפארטמנט של מארן), מדינאי והוגה־דעות צרפתי. ב' למד משפטים, נכנס לשירות־המדינה (1876), נבחר לבית־הנבחרים ב1888 ולסנאט ב1905. נמנה עם השמאל הדמוקראטי. היה מיניסטר לענייני־פנים (1890), לחינוך (1890, 1898), למשפטים (1893), לענייני־חוץ (1896, 1906, 1914) ולעבודה (1912, 1917). כמו־כן היה ראש הממשלה של צרפת (1895—1896), יו"ר בית־הנבחרים (1902—1904) ויו"ר הסנאט (1920—1923). בימי מלחמת־העולם I היה מיניסטר בלי תיק בקאבינט של בריאן.

ב' קנה לו שם בעיקר בזכות פעולתו לשם השלום הבינלאומי ובזכות התעניינותו הפעילה בתנועות שנלחמות על תיקונים חברותיים. כמיניסטר לחינוך סייע בייסודן של אוניברסיטות, באירגון החינוך התיכון ובהנהגת רפורמה בחינוך היסודי. ב' ייצג את צרפת בוועידות־השלום בהאג (1899, 1907). ב1903 נתמנה חבר בבית־הדין הבינלאומי לבוררות. בזמנו היה מן התומכים הפעילים ביותר ברעיון של חבר־הלאומים. לאחר שנתכונן חבר־הלאומים שימש ב' כנציגה הראשי של צרפת הן במועצת החבר הן במליאתו. ב1919 נבחר כחבר ה„אקאדמיה למדעי הרוח ולמדעי־המדינה". שנה לאחר מכן הוענק לו פרס־נובל לשלום.

ב' הוא מייסד האסכולה הצרפתית של הסולידאריזם. את משנתו הציע בשני חיבורים: „הסולידאריות" (1896; מהדורה שביעית, 1912) ו„נסיון לפילוסופיה של סולידאריות" (1902; מהדורה שניה, 1907). לדעתו של ב', מתפקידו של הצדק החברותי לקבוע שוויון של ערך בין טובת־ההנאה שמקבל היחיד מן החברה ובין התרומה שהוא תורם לשלומה של החברה. דבר זה לא יושג, לדעתו, אלא בהתערבותה של המדינה.

G. Pirou, *Les doctrines économiques en France depuis 1870*, 1925, p. 159 ff.; Ch. Gide et Ch. Rist, *Histoire des doctrines économiques*, 1947, vol. II, p. 633 ff. (תרגום עברי: תולדות המשנות הכלכליות, תשי"א).

א. ז.

בּוֹרַטִינְסְקִי או בָּרַטִינְסְקִי, יֶבְגֶנִי אַבְּרָמוֹבִיץ' — E.A. Боратынский — (1800, ויַזְלֶה, פלך טַמְבּוֹב, רוסיה — 1844, נאפולי), משורר רוסי מחוגו של פושקין. השכלתו קיבל ב' ב„קורפוס של הפאז'ים" (בי"ס לקצינים מבני המשפחות המיוחסות), אח"כ היה טוראי בחיל־המשמר של הצאר. ב1820—1825 שירת כסגן־קצין בצבא־רוסיה בפינלאנד, שהנוף שלה עשה עליו רושם חזק. לאחר שנשתחרר מן הצבא התחתן ב' ונתיישב במוסקווה. ב1824 נתפרסם סיפורו בחרוזים בשם „אֶדָה", שפושקין גמר עליו את ההלל: מעשה בנערה פינית, בת־איכרים, שהולכה שולל ע"י קצין רוסי. הפּוֹאֶמה „הנשף" (1828) דנה על „לביאה" ממרום־החברה, שהופקרה ע"י מאהבה. „הצוענית" (1831) היא, לפי תכנה, מעין חזרה על „הנשף", אלא שאת מקום „הלביאה" תופסת צוענית. עיקר כוחו של ב' בשירה לירית. הטובים בשיריו הם: „על מות גיתה", „פינלאנד", „המשורר האחרון", „הגולגולת", „המוות האחרון", „מפל־המים", „הסערה", השיר, הפותח במשפט „בל תביאני לידי נסיון ללא צורך" (לשיר זה חיבר גלינקה [ע"ע] לחן רומאנטי).

כליריקן נמנה ב' על „האסכולה הארזאמאסית" של פושקין (ע"ע), אבל ביחוד ניכרת בו השפעתו של ביירון. ב' הוא, אפשר, הבהיר שבמשוררי־רוסיה. החרוז שלו קר, מתכתי, מזהיר ובעל צליל. שירת־ב' היא אלגית ובלתי־אישית — שירת „המשחק הקר" של השכל. כל שיר מטפל בבעיה פילוסופית מסויימת. לשוא מבקש המשורר פשר לסתירות ולניגודים שבתופעות; הוא חוזר למקום שיצא ממנו: „סוד ההויה", שאין לו פתרון. ב' היה חסר תפיסת־עולם; המוטיווים העיקריים של שירתו היו: חוסר־התקווה וחוסר־השחר שבחיים.

שיריו של ב' ניתרגמו לגרמנית ולצרפתית. כל כתביו בשני כרכים נתפרסמו בהוצאה אקאדמית ב1915. על ב' כתבו, בין השאר, המבקר בֶּלינסקי והמשורר ו. בְּריוּסוֹב.

С. А. Венгеров, Критико-биографический словарь, II; П. П. Филиппович, Жизнь и творчество Е. А. Б. 1917; D. S. Mirsky, *History of Russian Literature*, 1949.

א. אח.

בּוֹרֵיאָס (Βορέας), במיתולוגיה היוונית — אֵל, שמסמל את הרוח הצפונית; בנם של אֶאוֹס, אֵלַת־השחר, ואסטרַיאוס, אל־הכוכבים, ואחיהם של זֶפירוס, נוֹטוס ואֶוּרוֹס (אלים־רוחות). ב' שוכן, לפי המיתוס, בצפון (בתראקיה או בסקיתיה) ומשם הוא מביא את הקור ואת השלג. הוא מצטיין במהירותו ובכוחו.

כמו־כן מספר המיתוס, שב' חטף את אוֹרֶתִיה, בתו של אֶרֶכְתֵּיאוּס, מלך־אתונה. מזיווג זה נולדו שני בנים, זֶטֶס וקַלַאִיס, שהשתתפו במסע הארגונאוטים (ע"ע).

האתונאים ראו בב' את מושיעם במלחמתם נגד קְסֶרְקְסֶס, מלך־פרס, מאחר שרוח־סערה צפונית הטביעה חלק מספינותיו של הפולש (480 לפה"ס). לכבודו של ב' הקימו האתונאים מזבח על־יד נהר איליסוס — המקום, שבו חטף, לפי האגדה, את אוֹרֶתִיה. — על הוואזות מתואר ב' כבעל כנפים וזקן.

Herodotus, VII, 189; Platon, *Phaedrus*, 229 c-d.

בֶּוֶרִיג', וִילְיַם הֶנְרִי, בארון — William Henry Beveridge, Baron of Tuggal — (נו' 1879, ראנגפור, בֶּנגאל), מדינאי, כלכלן ועסקן סוציאלי אנגלי. לאחר שסיים ב1902 את חוק־לימודיו במשפטים באוניברסיטה של אוכספורד, התמסר לעיון בבעיות כלכליות וסוציאליות. ב1903/4 פעל בְּרבעי־העוני של לונדון מטעם התנועה הסוציאלית על־שם ארנולד טוֹיְנְבִּי (ע"ע) וב1905/8 עסק באירגון של עזרה למובטלים. ב1906/8 השתתף בקביעות בעיתון הלונדוני Morning Post. כמומחה לביטוח־המובטלים נכנס ב' ב1908 למשרד־המסחר (Board of Trade) והקים לשכות־עבודה ומשרד לביטוח־המובטלים. ב1909 פירסם את ספרו „חוסר־עבודה, בעיה של התעשיה" (Unemployment, a Problem of Industry, 1930^{2}). בתקופת מלחמת־העולם I עבד ב' במיניסטריון לתחמושת ובמיניסטריון לתזונה, ובין השאר

אירגן את קיצוב־המזון. כאות־הכרה על פעולתו בתחום זה הועלה ב1919 לאצילות. ב1919—1937 עמד בראש בית־הספר הגבוה לכלכלה ולמדעי־המדינה בלונדון (London School of Economics and Political Sciences) וב1937—1945 היה הראש (Master) של ה„יוניברסיטי קולג'" (University College) באוכספורד. באותן השנים (1934—1944) שימש כראש הוועדה לביטוח־המובטלים לפי החוק, ובדצמבר 1942 הגיש ב' לפארלאמנט הבריטי את תזכירו המפורסם, שנקרא על שמו (B.-Report), בדבר „הביטוח הסוציאלי והשירותים הקשורים בו" (Report on Social Insurance and Allied Services, ע"ע בטוח סוציאלי), שהשפיע השפעה מכרעת על המדיניות הסוציאלית של בריטניה וכן של מדינות אחרות. בקשר לפעולות אלו פירסם ב' ב1944 את ספרו „תעסוקה מלאה בחברה חפשית" (Full Employment in a Free Society). כמו־כן ערך שורה של מחקרים היסטוריים־כלכליים על תולדות המחירים והמשכורות בכל ארצות־התרבות, שבחיבורים השתתפו חוקרים הרבה מארצות שונות. ב' פירסם בסידרה זו את הפרק הנוגע לאנגליה (Prices and Wages in England, 1939).— בשנים האחרונות השתתף ב' בתיכנון של ערים חדשות בבריטניה.

במשך זמן קצר (1944/45) שימש ב' כציר של המפלגה הליבראלית בפארלאמנט הבריטי וביוני 1946 קיבל את התואר „בארון". ב1947 פירסם את תולדות־משפחתו בשם „הודו קראה להם" (India called them).

א. מ. י.

בּוּרִידָן, ז'ן — Jean Buridan — (1300°, בֵּתִין [Béthune], צרפת — 1370°), מראשי הסכולסטיקה (ע"ע) המאוחרת. ב1328 וב1340 שימש ב' דקאן של האוניברסיטה הפאריסאית. ב1358 עדיין עסק בה בהוראה. מ1366 נעלמו עקבותיו. — ב' היה תלמיד של אוקַם (ע"ע), אע"פ שקיבל רק חלק מתורת רבו ואף השתתף בחרם, שהמלומדים הפאריסאים הטילו ב1340 על כמה מדעותיו של אוקאם כמתנגדות לעקרונות־הנצרות. כאוקאם כך נמנה אף ב' על הזרם הנוּמִינַליסטי (ע"ע נומינליזם). הוא כפר בהנחה, שהמושגים המופשטים והאוניברסאליים, שלדעתו אנו יוצרים לנו לשם נוחיותנו, מייצגים מציאות מסויימת, וטען, שרק לעצמים, שאנו תופסים באינטואיציה ראשונית, יש מציאות ממשית ורק עליהם אפשר לבסס מדע. תורת־המדות שלו מבוססת על דטרמיניזם יחסי, והמשל המפורסם, הידוע בשם „חמורו של בורידאן", שבאמצעותו כאילו ניסה ב' להוכיח את אי־מציאותה של בחירה חפשית, הוא המצאה פולמית של מתנגדיו: לפי האתיקה השכלתנית האריסטוטלית בוחר האדם תמיד בטוב המרובה ביותר המתגלה לו באמצעות חושיו, באופן שאין מקום לבחירה חפשית; לפיכך חמור, שיעמוד לפני שני סלי־תבן, שנמצאים במרחק שוה ממנו, יגווע בהכרח ברעב מאחר שיימשך אל שניהם במידה שוה. מתוך כתביו של ב' נראה, שלדעתו הרצון עצמו הוא המכריע והמאפשר את חופש הבחירה וההחלטה מאחר שהוא מטיל משקל נוסף — את משקלו שלו — על כף־המאזנים של הספק. השקפה זו, שהיא וולונטאריסטית מיסודה, משותפת לכל הוגי־הדעות מן האסכולה של אוקאם במאה ה14.

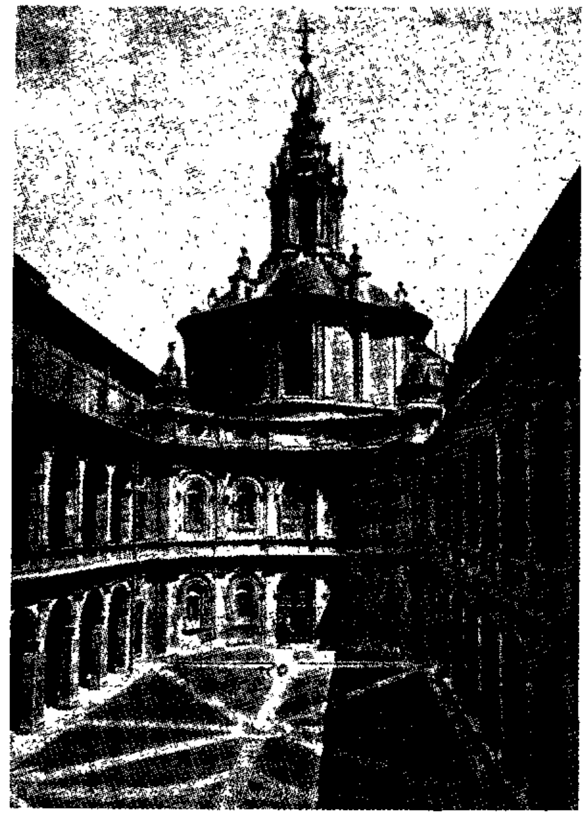
חשיבות מרובה יש ליחס גם להשקפותיו של ב' בתחום הפיסיקה. הוא מותח ביקורת על הפיסיקה האריסטוטלית, שלפיה כל חפץ נתון בתנועה בלתי־טבעית זקוק למניע מחוצה לו (למשל, אבן, שנזרקה על־ידי היד, תוסיף להתקדם הודות לאויר המקיף אותה והמניע אותה). ב' משער, שהתנועה אינה אלא תוצאה של דחיפה (impetus), שניתנה לחפץ ע"י מניע, והיא נמצאת ביחס ישר אל המהירות הראשונית ואל המשקל הספציפי של החפץ המונע, ואילמלא התנגדות האויר וכוח המשיכה, היתה תנועה זו מתקיימת לעולם; כן היה סבור, שהנחה זו חלה גם על העצמים השמימיים. אף היה הראשון, שהטיל ספקות בבנין הקוסמולוגי הפתולֶמאי, שהיה מבוסס על הגלגלים ועל השֹכלים המניעים אותם, ומתוך כך נסללה הדרך לתורות הפיסיקאליות של גאלילֵאו וקופרניקוס.

אישיותו של ב' שימשה גם נושא לאגדות. בכרוניקות של המאה ה14 מרובים הסיפורים על אודותיו ועל אהבת־נואפים, שכאילו נתקיימה בינו ובין הנסיכה ז'אן מנאווארה; סיפורים אלה, שהֵדם נשמע בשירתו של וילון (ע"ע), הם ביטוי נאמן לאווירה של הסטודנטים הפאריסאים, שבה נוצרו.

P. Duhem, *Etudes sur Léonard de Vinci*, 2ème et 3ème série, 1909; C. Michalski, *Les couvrants philosophiques à Oxford et à Paris pendant le XIV. siècle* (in: *Bulletin de l'académie polonaise des sciences et des lettres*, 1920); id., *La physique nouvelle et les différents courants philosophiques au XIV. siècle*, 1927; id., *Le problème de la volonté à Oxford et à Paris au XIV. siècle* (in: *Commentariorum societatis philosophicae polonorum*, T. II. pp. 233-365, 1937); A. Maier, *Die Vorläufer Galileis im 14. Jahrh.*, 1949.

י. ב. ס.

סוף הכרך השביעי

הזית הכנסיה ע"ש איוו הקדוש ברומא (האדריכל: פ. בורומיני)

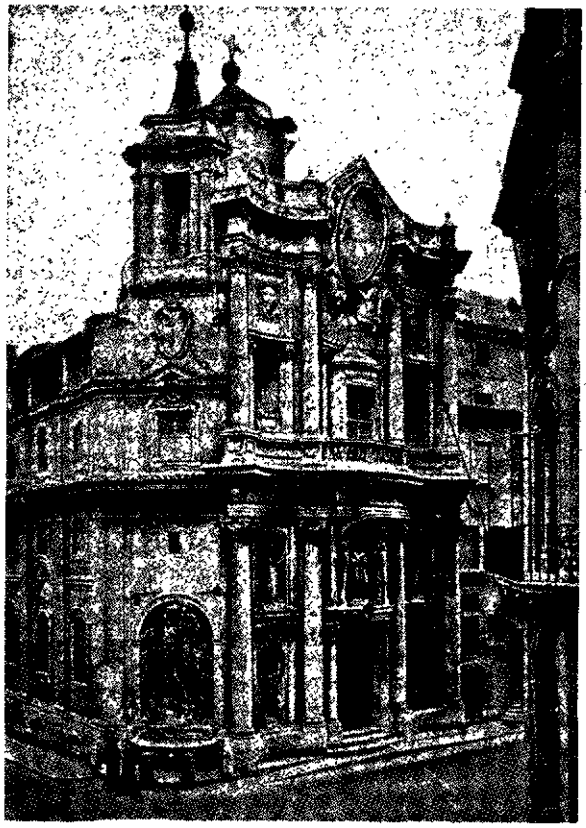
מנזרים וארמונות —, שצורותיהם החיצוניות המלאות עניין שינו את פני העיר. כן השתתף בארדיכלות הפנימית של כמה כנסיות בבולוניה ובנאפולי. — בסוף ימיו היה ב' שרוי בדיכאון עמוק; הוא איבד את עצמו לדעת.

ב' היה מן הארדיכלים הפורים ביותר, שקמו באיטליה; דמיונו העשיר ושליטתו המשוכללת בכל ענפי־הבנייה — לרבות סיתות־האבנים — הירשו לו לפתח בקיצוניות נועזת כמה וכמה יסודות סיגנוניים, שהיו מנוגדים בהחלט לאידיאלים הארדיכליים של הרנסאנס — ואף של הרנסאנס המאוחר, שעמד כולו בסימן השפעתו של מיכאל־אנג'לו. בבניינים שהקים סטה ב' במידה גדלה והולכת מכל הטעמה של השלד הארדיכלי, ולעומת זה שאף ליצירת ערכים ציוריים־פרספקטיוויים (ע"ע בָּרוֹק). באמצעות ארדיכלים שבאו לרומא נתפשט סיגנונו באיטליה, בארצות של דוברי גרמנית (וינה, מינכן, דרזדן, פראג, ועוד), וכן בממלכה הספרדית משני עברי האוקיינוס. כן השפיע — במאוחר יותר — בצרפת (ע"ע רוקוקו). להתפשטות רעיונותיו המקוריים של ב' תרמו גם 2 כרכים בענייני ארדיכלות (Opus architectonicum equitis Francisci Borromini), שהם מבוססים על רשימות ותרשימים של ב' (יצאו ב1720/25).

L. Pascoli, *Vite de' pittori, scultori e architetti moderni*, I, 1730, pp. 298–306; A. Muñoz, *F. B. (Sei e Settecento italiano)*, 1920; E. Hempel, *F. B.*, 1924; H. Sedlmayr, *Die Architektur B.s*, 1925.

מ. כ.

בּוּרוּס, סֶבְּסְטוּס אַפְרַנְיוּס (S. Afranius Burrus), מפקד רומי בימי הקיסרים טיבריוס וקלאודיוס. ב' היה מצוין במידות רומיות קדומות. בהשפעתה של אגריפינה, אמו של נירון, נתמנה (ב52 לספה"נ) ע"י קלאודיוס קיסר כראש הפרטוריינים. ביחד עם הפילוסוף סֶנֶקָה (ע"ע) חינך את נירון הצעיר, והוא שהשפיע על הפרטוריינים, שיכריזו אותו לקיסר לאחר שמת קלאודיוס (54 לספה"נ). שלטונו של נירון לא היה שלילי כל־כך כל עוד היתה לב' ולסנקה השפעה עליו. ב' התנגד לאגריפינה, שהשתדלה לחזק את השפעתה על בנה, אך סירב לשתף פעולה עם נירון כשזה האחרון החליט לרצוח את אמו. משום סירוב זה נתקרר יחסו של נירון אל ב'. וכשמת ב' ב62 לספה"נ חשדו רבים בנירון, שמפקד הפרטוריינים הורעל בפקודתו.

הכנסיה „בעלת ארבע המזרקות" ע"ש קארלוס הקדוש, רומא (הארדיכל: פ. בורומיני)

Tacitus, *Ann.*, XII–XIV; Cassius Dio, XLII, 13; B. W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, 1903; A. v. Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, I, 1909; H. Dessau, *Gesch. d. röm. Kaiserzeit*, 1924–30.

בּוּרְז' (Bourges), עיר בלב צרפת, במרחק של כ180 ק"מ דרומית לפאריס ושל כ210 ק"מ צפונית מערבית לליון; העיר הראשה בדֶפארטמנט של שֶר (Cher), ששטחו 7,304 ק"מ ומספר אוכלוסיו כ288,000. עד 1790 היתה ב' עיר הבירה של הפרובינציה בֶּרִי (ע"ע). מספר תושביה של ב' כ51,000 (1951).

ב' יושבת בגובה של 150 מ' מעל פני־הים על גבעה, שמתרוממת מעל שטח של ביצות על־יד מקום השתפכותו של נהר אורון (Auron) לנהר־יֶוְר (Yèvre) ועל תעלת־בֶּרִי המְקַבלת לאורון והמַסעת סירות־משא. ב' היא צומת חשובה של מס"ב ועיר־תעשיה, ביחוד של מוצרי־נשק וחלקי אוירונים ורכבות, וגם של אריגי־צמר, לינוליאום, פסנתרים, חרסינה וזבלים כימיים. כמו־כן היא סוחרת בתוצרת החקלאית של הסביבה (דגן, יין ועופות). ב' — שהיא

ארמונו של ז'אק קר בבורז' (מצד החצר): סיגנון גותי מאוחר

עשירה בבניינים עתיקים — היא אחד מן המרכזים הקדומים ביותר של האדריכלות הצרפתית. הגרעין העתיק של העיר מוקף ברובו חומה רומית מן המאה ה4. מסביב לעיר נשתמרו גם חלקי־חומה ומגדלים מיה"ב. המפורסמת בכנסיות של ב' היא הקתדראלה שנבנתה בסגנון גותי במאות ה13—15 ושהיא מיוחדת בציורי־חלונותיה הרבגונים. מן הבניינים החולונים שבב' מפורסם ארמונו של ז'אק קר (Coeur), שר־הכספים של שארל VII (בערך ב1430), שאף הוא נבנה בסיגנון גותי.

היסטוריה. ב' היתה עיר־הבירה של הביטוריגים, שבט גאלי, ובמאה ה1 לפסה"נ כבר היתה ידועה בתעשיית־הנשק שלה. יוליוס קיסר כבש אותה ב52 לפסה"נ והרומים קראו לה אז אַוַריקוּם (Avaricum), אבל שמו של שבט הביטוריגים לא נשתכח ובתקופת הקיסרות נקראה העיר ביטוריגֶס (Bituriges) ומשם זה נוצר ביה"ב השם ב'. אוגוסטוס עשה את ב' לבירת הפרובינציה אַקְוִיטַנְיָה (ע"ע). הכנסיה הנוצרית הראשונה הוקמה בב' באמצע המאה ה3, ומאז היתה ב' ממרכזי־הנצרות החשובים של צרפת. ששת הארכיהגמונים הראשונים שכיהנו בה ועוד 14 מאלה שהיו בה אח"כ עד המאה ה13 הוכרזו לקדושים ע"י הכנסיה הקאתולית. אחר מפלתה של הקיסרות המערבית והתמורות המדיניות שאירעו באקוויטאניה היו הארכיהגמונים במשך מאות־שנים אדוני־העיר בפועל. ב878 כבשו הנורמאנים את ב' ועשו אותה לבירת־רוזנות. ב1101 סופחה ב', עם שאר חלקי בֶּרִי, לאחוזות־המלך. במאה ה15, כשצרפת נפלה ברובה הגדול בידיהם של מלכי־אנגליה, שימשה ב' מרכז ההגנה לשאריתה של מלכות־צרפת, באופן ששארל VII נתפרסם כ„מלך ב' הקטן". משהצליח מלך זה להשתלט על רובה הגדול של צרפת הכריז בב' ב1438 את תקנות־הכנסיה, הידועות בשם ה„סאנקְצִיָּה הפְּראגמאטית של ב'". בנו, לואי הXI, שהיה יליד־ב', יסד בה ב1463 אוניברסיטה, שנתקיימה עד 1790. באוניברסיטה זו קשורים שמותיהם של כמה מגדולי־המדע של צרפת. אחד מתלמידיה היה קַלְוִין.

על מציאותם של יהודים בב' קודם גירושם של היהודים מצרפת (1306) מעיד שמו של „רחוב־היהודים", המצוי בה עד היום; כן נשתמר בו בית־כנסת עתיק. לראשונה נזכרים יהודים בב' בתעודות מ586 ו624. ברשימת משלמי־מסים בב' מסוף המאה ה13 נזכרים יהודים מרובים.

ל. ו. כ. — א. י. בר.

בּוּרְזֶ'ה, פּוֹל — Paul Bourget — (1852, אמין — 1935, פאריס), סופר צרפתי. ב', שאביו היה פרופסור למאתמטיקה, למד מתחילה יוונית ורפואה, אך לסוף התמסר לספרות. מפלתה של צרפת במלחמת 1870 ושלטון הקומונה הפאריסאית אחריה עשו עליו רושם מדכא, וב' רצה לגלות את סיבותיה של התבוסה הצרפתית בליקויים, שמצא בערכי־החינוך. שאיפה זו הולידה את מאמרי הביקורת שלו על גדולי הסופרים של המאה ה19, שכונסו בקובץ בשם Essais de psychologie contemporaine („מסות בפסיכולוגיה של ימינו", 1883; ועוד כרך אחד ב1885). ב' ראה בסופרים הנזכרים מורים לשלילה ולא לחיוב, ומכלל זה לא הוציא אף את רבו המובהק טֶן, שממנו למד לנתח עובדות ברוח הפוזיטיוויזם. ב', שכתב קודם לכן חרוזים ונוֹבֶלות, התחיל מתאר את השפעתן של התורות הפסולות בעיניו על בני־אדם בעלי־אמצעים, שלבם וזמנם כאחד פנויים לתעתועי־האהבה (André Cornélis, 1885; Cruelle énigme, 1887). ב1889 הופיע הרומאן הגדול שלו Le Disciple („התלמיד"), שבו מסופר על „תלמידו" הנאמן של פילוסוף מפורסם, שדוגל בשלילת־המוסר. התלמיד מפתה ב„דם קר" בחורה, וזו, כשעמדה על כוונותיו, מתאבדת; אחיה של הנפטרת מלמד סניגוריה על הצעיר, שנאשם ברצח, אבל הורג אותו בירייה־אקדח כשהוא יוצא זכאי מבית־הדין, לפני גוויית תלמידו מהרהר הפילוסוף על תוצאות תורתו. ליצירה זו של ב' היה הד כביר; היא עוררה ויכוח חריף בין שני המבקרים החשובים של אותו זמן: בְּרִינֶטְיֶר הפסקן ואנאטול פראנס הספקן. כשצרפת נזדעזעה על־ידי משפט דרייפוס בא שינוי מסויים בהשקפותיו של ב': הוא החליט אז להילחם על שלטון המסורת בכל תחומי־החיים ונגד החירות במדיניות ובדת. מאז נהה ב' אחר ש. מוראס והמלוכנות הסוציולוגית שלו, ואף השתדל להוכיח ב L'étape („השלב", 1902), שאסור לו, למי שלא נולד בן־עשירים, ל„דלג על שלבים" ולהגיע למעמד רם. ב Un divorce („גירושים", 1904) הביע את התנגדותו לגירושים, ב Le démon de midi שלו („השד של הצהרים", 1914) הצדיק דין של כְּלָיָה על הקאתולי הסוטה מעקרונותיה של הקאתוליות וב Le sens de la mort („טעם המיתה", 1915) השתדל להראות, שהמדע, המבוסס על כפירה בעיקר, אינו אלא כוח הרסני. כתביו של ב' כוללים כמאה כרכים, ביניהם רשמי מסע בא"י (1895). עיקר כוחו של ב' הוא בניתוח המעמיק, שהוא מנתח את נפשותיהם של אלפי גיבורי־סיפוריו, ובמצבים רבי־המתח, שהוא יודע להעמידם בהם; ואולם שאיפתו לשכנע את קוראיו,

שיש להחזיר את גלגל־הקידמה אחורנית. פוגם בערכם האמנותי של סיפוריו. — בשנת 1894 נבחר ב׳ כחבר של האקאדמיה הצרפתית.

Revue hebdomadaire, XII, 1923 (ליובלו של ב׳); *A. Feuilleut, P. B.*, 1934; V. Giraud, *P. B.*, 1934; E. Seillière, *P. B., psychologue et sociologue*, 1937; L.-J. Austin, *P. B., sa vie et son œuvre jusqu'en 1889*, 1940.

מ. ק.

בּוּרז׳וּאַ, לֵאוֹן וִיקְטוֹר אוֹגִיסְט — Léon-Victor-Auguste Bourgeois — (1851, פאריס — 1925, אוֹז׳ה, הדפארטמנט של מארן), מדינאי והוגה־דעות צרפתי. ב׳ למד משפטים, נכנס לשירות־המדינה (1876), נבחר לבית־הנבחרים ב1888 ולסנאט ב1905. נמנה עם השמאל הדמוקראטי. היה מיניסטר לענייני־פנים (1890), לחינוך (1890, 1898), למשפטים (1893), לענייני־חוץ (1896, 1906, 1914) ולעבודה (1912, 1917). כמו־כן היה ראש הממשלה של צרפת (1895—1896), יו״ר בית־הנבחרים (1902—1904) ויו״ר הסנאט (1920—1923). בימי מלחמת־העולם I היה מיניסטר בלי תיק בקאבינט של בריאן.

ב׳ קנה לו שם בעיקר בזכות פעולתו לשם השלום הבינלאומי ובזכות התעניינותו הפעילה בתנועות שנלחמות על תיקונים חברותיים. כמיניסטר לחינוך סייע בייסודן של אוניברסיטות, באירגון החינוך התיכון ובהנהגת רפורמה בחינוך היסודי. ב׳ ייצג את צרפת בוועידות־השלום בהאג (1899, 1907). ב1903 נתמנה חבר בבית־הדין הבינלאומי לבוררות. בזמנו היה מן התומכים הפעילים ביותר ברעיון של חבר־הלאומים. לאחר שנתכונן חבר־הלאומים שימש ב׳ כנציגה הראשי של צרפת הן במועצת החבר הן במליאתו. ב1919 נבחר כחבר ה„אקאדמיה למדעי הרוח ולמדעי־המדינה". שנה לאחר מכן הוענק לו פרס־נובל לשלום.

ב׳ הוא מייסד האסכולה הצרפתית של הסולידאריזם. את משנתו הציע בשני חיבורים: „הסולידאריות" (1896; מהדורה שביעית, 1912) ו„נסיון לפילוסופיה של סולידאריות" (1902; מהדורה שניה, 1907). לדעתו של ב׳, מתפקידו של הצדק החברותי לקבוע שוויון של ערך בין טובת־ההנאה שמקבל היחיד מן החברה ובין התרומה שהוא תורם לשלומה של החברה. דבר זה לא יושג, לדעתו, אלא בהתערבותה של המדינה.

G. Pirou, *Les doctrines économiques en France depuis 1870*, 1925, p. 159 ff.; Ch. Gide et Ch. Rist, *Histoire des doctrines économiques*, 1947, vol. II, p. 633 ff. (תרגום עברי: תולדות המשנות הכלכליות, תשי״א).

א. ז.

בּוֹרַטִינְסְקִי או בָּרַטִינְסְקִי, יֶבְגֶנִי אַבְרַמוֹבִיץ׳ — E.A. Боратынский — (1800, וִיַז׳לָה, פלך טַמְבּוֹב, רוסיה — 1844, נאפולי), משורר רוסי מחוגו של פושקין. השכלתו קיבל ב׳ ב„קורפוס של הפאז׳ים" (ביה״ס לקצינים מבני המשפחות המיוחסות), אח״כ היה טוראי בחיל־המשמר של הצאר. ב1820–1825 שירת כסגן־קצין בצבא־רוסיה בפינלאנד, שהנוף שלה עשה עליו רושם חזק. לאחר שנשתחרר מן הצבא התחתן ב׳ ונתיישב במוסקווה. ב1824 נתפרסם סיפורו בחרוזים בשם „אֶדָה", שפושקין גמר עליו את ההלל: מעשה בנערה פינית, בת־איכרים, שהולכה שולל ע״י קצין רוסי. הפּוֹאֶמה „הנשף" (1828) דנה על „לביאה" ממרום־החברה, שהופקרה ע״י מאהבה. „הצוענית" (1831) היא, לפי תכנה, מעין חזרה על „הנשף", אלא שאת מקום „הלביאה" תופסת צוענית. עיקר כוחו של ב׳ בשירה לירית. הטובים בשיריו הם: „על מות גיתה", „פינלאנד", „המשורר האחרון", „הגולגולת", „המוות האחרון", „מפל־המים", „הסערה", השיר, הפותח במשפט „בל תביאני לידי נסיון ללא צורך" (לשיר זה חיבר גלינקה [ע״ע] לחן רומאנטי).

כליריקן נמנה ב׳ על „האסכולה הארזאמאסית" של פושקין (ע״ע), אבל ביחוד ניכרת בו השפעתו של ביירון. ב׳ הוא, אפשר, הבהיר שבמשוררי־רוסיה. החרוז שלו קר, מתכתי, מזהיר ובעל צליל. שירת־ב׳ היא אלגית ובלתי־אישית — שירת „המשחק הקר" של השכל. כל שיר מטפל בבעיה פילוסופית מסויימת. לשוא מבקש המשורר פשר לסתירות ולניגודים שבתופעות; הוא חוזר למקום שיצא ממנו: „סוד ההויה", שאין לו פתרון. ב׳ היה חסר תפיסת־עולם; המוטיווים העיקריים של שירתו היו: חוסר־התקווה וחוסר־השחר שבחיים.

שיריו של ב׳ ניתרגמו לגרמנית ולצרפתית. כל כתביו בשני כרכים נתפרסמו בהוצאה אקאדמית ב1915. על ב׳ כתבו, בין השאר, המבקר בֶּלינסקי והמשורר ו. בְּריוּסוֹב.

С. А. Венгеров, Критико-биографический словарь, II; П. П. Филиппович, Жизнь и творчество Е. А. Б. 1917; D. S. Mirsky, *History of Russian Literature*, 1949.

א. אח.

בּוֹרֵיאָס (Βορέας), במיתולוגיה היוונית — אֵל, שמסמל את הרוח הצפונית; בנם של אאוֹס, אֵלת־השחר, ואסטרַיאוֹס, אל־הכוכבים, ואחיהם של זֶפירוֹס, נוֹטוֹס ואֶוּרוֹס (אלים־רוחות). ב׳ שוכן, לפי המיתוס, בצפון (בתראקיה או בסקיתיה) ומשם הוא מביא את הקור ואת השלג. הוא מצטיין במהירותו ובכוחו.

כמו־כן מספר המיתוס, שב׳ חטף את אוֹרֵתְיָה, בתו של אֶרֶכְתֵיאוֹס, מלך־אתונה. מזיווג זה נולדו שני בנים, זֶטֶס וקַלַאִיס, שהשתתפו במסע הארגונאוטים (ע״ע).

האתונאים ראו בב׳ את מושיעם במלחמתם נגד קְסֶרְקְסֶס, מלך־פרס, מאחר שרוח־סערה צפונית הטביעה חלק מספינותיו של הפולש (480 לפה״ס). לכבודו של ב׳ הקימו האתונאים מזבח על־יד נהר איליסוס — המקום, שבו חטף, לפי האגדה, את אוֹרֵתְיָה. — על הוואזות מתואר ב׳ כבעל כנפים וזקן.

Herodotus, VII, 189; Platon, *Phaedrus*, 229 c-d.

בֶּוֶרִיג׳, וִילְיַם הֶנְרִי, בארון — William Henry Beveridge, Baron of Tuggal — (נו׳ 1879, ראנגפור, בֶּנגאל), מדינאי, כלכלן ועסקן סוציאלי אנגלי. לאחר שסיים ב1902 את חוק־לימודיו במשפטים באוניברסיטה של אוכספורד, התמסר לעיון בבעיות כלכליות וסוציאליות. ב1903/4 פעל ברבעי־העוני של לונדון מטעם התנועה הסוציאלית על־שם ארנולד טוֹינבּי (ע״ע) וב1905/8 עסק באירגון של עזרה למובטלים. ב1906/8 השתתף בקביעות בעיתון הלונדוני Morning Post. כמומחה לביטוח־המובטלים נכנס ב׳ ב1908 למשרד־המסחר (Board of Trade) והקים לשכות־עבודה ומשרד לביטוח־המובטלים. ב1909 פירסם את ספרו „חוסר־עבודה, בעיה של התעשיה" (Unemployment, a Problem of Industry, 1930²). בתקופת מלחמת־העולם I עבד ב׳ במיניסטריון לתחמושת ובמיניסטריון לתזונה, ובין השאר

אירגן את קיצוב־המזון. כאות־הכרה על פעולתו בתחום זה הועלה ב1919 לאצילות. ב1919—1937 עמד בראש בית־הספר הגבוה לכלכלה ולמדעי־המדינה בלונדון (London School of Economics and Political Sciences) וב1937—1945 היה הראש (Master) של ה„יוניברסיטי קולג׳" (University College) באוכספורד. באותן השנים (1934—1944) שימש כראש הוועדה לביטוח־המובטלים לפי החוק, ובדצמבר 1942 הגיש ב׳ לפארלאמנט הבריטי את תזכירו המפורסם, שנקרא על שמו (B.-Report), בדבר „הביטוח הסוציאלי והשירותים הקשורים בו" (Report on Social Insurance and Allied Services, ע"ע בטוח סוציאלי), שהשפיע השפעה מכרעת על המדיניות הסוציאלית של בריטניה וכן של מדינות אחרות. בקשר לפעולות אלו פירסם ב׳ ב1944 את ספרו „תעסוקה מלאה בחברה חפשית" (Full Employment in a Free Society). כמו־כן ערך שורה של מחקרים היסטוריים־כלכליים על תולדות המחירים והמשכורות בכל ארצות־התרבות, שבחיבורם השתתפו חוקרים הרבה מארצות שונות. ב׳ פירסם בסידרה זו את הפרק הנוגע לאנגליה (Prices and Wages in England, 1939). — בשנים האחרונות השתתף ב׳ בתיכנון של ערים חדשות בבריטניה.

במשך זמן קצר (1944/45) שימש ב׳ כציר של המפלגה הליבראלית בפארלאמנט הבריטי וביוני 1946 קיבל את התואר „בארון". ב1947 פירסם את תולדות־משפחתו בשם India called them („הודו קראה להם").

א. מ. י.

בּוּרִידַן, ז׳ן — Jean Buridan — (1300°, בֵּתין [Béthune], צרפת — 1370°), מראשי הסכולַסטִיקה (ע"ע) המאוחרת. ב1328 ו1340 שימש ב׳ דקאן של האוניברסיטה הפאריסאית. ב1358 עדיין עסק בה בהוראה. מ1366 נעלמו עקבותיו. — ב׳ היה תלמיד של אוֹקַם (ע"ע), אע"פ שקיבל רק חלק מתורת רבו ואף השתתף בחרם, שהמלומדים הפאריסאים הטילו ב1340 על כמה מדעותיו של אוקאם כמתנגדות לעקרונות־הנצרות. כאוקאם כך נמנה אף ב׳ על הזרם הנומינַליסטי (ע"ע נומינליזם). הוא כפר בהנחה, שהמושגים המופשטים והאוניברסאליים, שלדעתו אנו יוצרים לנו לשם נוחיותנו, מייצגים מציאות מסויימת, וטען, שרק לעצמים, שאנו תופסים באינטואיציה ראשונית, יש מציאות ממשית ורק עליהם אפשר לבסס מדע. תורת־המדות שלו מבוססת על דטרמיניזם יחסי, והמשל המפורסם, הידוע בשם „חמורו של בורידאן", שבאמצעותו כאילו ניסה ב׳ להוכיח את אי־מציאותה של בחירה חפשית, הוא המצאה פולמית של מתנגדיו: לפי האתיקה השכלתנית האריסטוטלית בוחר האדם תמיד בטוב המרובה ביותר המתגלה לו באמצעות חושיו, באופן שאין מקום לבחירה חפשית; לפיכך חמור, שיעמוד לפני שני סלי־תבן, שנמצאים במרחק שווה ממנו, יגווע בהכרח ברעב מאחר שיימשך אל שניהם במידה שווה. מתוך כתביו של ב׳ נראה, שלדעתו הרצון עצמו הוא המכריע והמאפשר את חופש הבחירה וההחלטה מאחר שהוא מטיל משקל נוסף — את משקלו שלו — על כף־המאזנים של הספק. השקפָה זו, שהיא וולונטאריסטית מיסודה, משותפת לכל הוגי־הדעות מן האסכולה של אוקאם במאה ה14.

חשיבות מרובה יש ליחס גם להשקפותיו של ב׳ בתחום הפיסיקה. הוא מותח ביקורת על הפיסיקה האריסטוטלית, שלפיה כל חפץ נתון בתנועה בלתי־טבעית זקוק למניע מחוצה לו (למשל, אבן, שנזרקה על־ידי היד, תוסיף להתקדם הודות לאויר המקיף אותה והמניע אותה). ב׳ משער, שהתנועה אינה אלא תוצאה של דחיפה (impetus), שניתנה לחפץ ע"י מניע, והיא נמצאת ביחס ישר אל המהירות הראשונית ואל המשקל הספציפי של החפץ המונע, ואילמלא התנגדות האויר וכוח המשיכה, היתה תנועה זו מתקיימת לעולם; כן היה סבור, שהנחה זו חלה גם על העצמים השמַימיים. אף היה הראשון, שהטיל ספקות בבנין הקוסמולוגי הפתולֶמָאִי, שהיה מבוסס על הגלגלים ועל השכָלים המניעים אותם, ומתוך כך נסללה הדרך לתורות הפיסיקאליות של גאליליֶאו וקופרניקוס.

אישיותו של ב׳ שימשה גם נושא לאגדות. בכרוניקות של המאה ה14 מרובים הסיפורים על אודותיו ועל אהבת־נואפים, שכאילו נתקיימה בינו ובין הנסיכה ז׳אן מנאווארה; סיפורים אלה, שהֲדָם נשמע בשירתו של וילון (ע"ע), הם ביטוי נאמן לאווירה של הסטודנטים הפאריסאים, שבה נוצרו.

P. Duhem, *Etudes sur Léonard de Vinci*, 2ème et 3ème série, 1909; C. Michalski, *Les couvrants philosophiques à Oxford et à Paris pendant le XIV. siècle* (in: *Bulletin de l'académie polonaise des sciences et des lettres*, 1920); id., *La physique nouvelle et les différents courants philosophiques au XIV. siècle*, 1927; id., *Le problème de la volonté à Oxford et à Paris au XIV. siècle* (in: *Commentariorum societatis philosophicae polonorum*, T. II. pp. 233–365, 1937); A. Maier, *Die Vorläufer Galileis im 14. Jahrh.*, 1949.

י. ב. ס.

סוף הכרך השביעי